

शब्दकल्पद्रुमः
THE ŚABDAKALPADRUMA
राजा राधाकान्त देव

राष्ट्रीय-संस्कृत-संस्थान
नई दिल्ली

④

THE
SABOTAGE
PLAN
AND
THE
BOMBING
OF
THE
PARLIAMENT
BUILDING
IN
1933

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्य मस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तन्निष्पन्नानां पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-रूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-चन्द्रःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सृष्ट्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाह्यादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवङ्गशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितवङ्गशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराचरैः प्रकाशितश्च।

चतुर्थः काण्डः।

व्यञ्जनवर्णः। य—व।

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी,
नई दिल्ली - ११००५८
(भारत)

प्रकाशक

प्रो. वी. कुटुम्ब शास्त्री

निदेशक

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान

५६-५७ इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी,

नई दिल्ली - ११००५८

पुनः मुद्रण २००२

मूल्यम्: रूपये ९३२.००

(पाँच भागों के सेट का)

मुद्रक

नाग पब्लिशर्स

११ ए.यू. ए. जवाहर नगर

दिल्ली - ११०००७

शब्दकल्पद्रुमः।

चतुर्थकाण्डम् ।

य

य, अन्तःस्थयकारः । स च षड्विंशहलवर्णः ॥
अस्योच्चारणस्थानं तालु । (यदुक्तं सिद्धान्त-
कौमुद्याम् । “इचुयशानां तालु ॥” तथा च
प्रिचायाम् । १७ ।
“कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालया ओष्ठजाडूप ॥”
तस्य स्वरूपं यथा,—
“यकारं शृणु चार्द्धं चतुष्कोणमयं सदा ।
प्रलालधूमसङ्काशं स्वयं परमकुण्डली ॥
प्रचप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।
त्रिप्रक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं तथा ।
प्रणमामि सदा वर्णं मूर्तिमन्मोक्षमयम् ॥”
इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः ॥
वज्रीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा चतुष्कोणमयी शुभा ।
नारायणेशविधयस्तासु तिष्ठन्ति नित्यम् ॥
मात्रा कुण्डलिनी ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
तस्य ध्यानं यथा,—
“धूम्रवर्णा महारौद्रीषड्भुजां रक्तलोचनाम् ।
रक्ताम्बरपरीधानां नानालङ्कारभूषिताम् ॥
महामोक्षप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिनीम् ।
एवं ध्यात्वा यकारान् तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥” *
तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—
“त्रिप्रक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
प्रणमामि सदा वर्णं शक्तिमामोक्षमयम् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
अस्य नामानि यथा,—
“यो वाणी वसुधा वायुर्विक्रतिः पुरुषोत्तमः ।
युगान्तः श्वसनः श्रीग्रीधूमार्चिः प्राणिसेवकः ॥
शङ्काभ्रमो जटो लोला वायुवेगी यशस्करी ।
सङ्कर्षणः क्षपा बालो हृदयं कपिलाप्रभा ॥
आग्नेयो व्यापकस्यागो होमो यानं प्रभा सुखम् ।
चण्डः सर्वेश्वरी धूमश्चासुखा सुमुखेश्वरी ॥
त्वगात्मा मलयो माता हंसिनी भङ्गिनायकः ।
वेनमः शोधको मीनो धनिष्ठानङ्गवेदिनी ।
मेघः सोमः पक्षिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

यकत्

(धात्वनुवन्धविशेषः । स तु दिवादिगणसूचकः ।
तथा च कविकल्पद्रुमे । “दिवाद्यो य्वादादिकः ॥”
कन्दः शास्त्रान्तर्गतगणविशेषः । तथा च कन्दो-
मञ्जर्याम् ।
“भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ॥”
अस्य साङ्केतिकचिह्नं यथा, १२४ ;
कायादौ अस्य प्रथमप्रयोगे लक्ष्यौलामः फलम् ।
यथा, उत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
“यो लक्ष्मीं रस्तु दाहं यस्य नमय लवौ शः सुखं
वस्तु खेदम् ॥”
यः, पुं, (याति वातीति । या गतौ + डः ।) वायुः ।
यशः । योगः । यानम् । याता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ सर्वनाम । यच्छब्दार्थ इति यावत् ।
इति विश्वः ॥
यकः, त्रि, यः । ये इति भाषा । यच्छब्दस्य टेरत्वे
टेः पूर्वं अकागमेन निष्पन्नः ॥ (“अवयवसर्व-
नाम्नामकच् प्राक् टेः ।” ५ । ३ । ७१ । इति
पाणिनिस्त्रयम् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २१ । ८ ।
“चित्र इन्द्राजा राजका इदम्यक्ते यक्ते सरस्वती-
मनु ॥”
यकत्, स्त्री, (यज् + “यक्केर्हतिन् ।” उणा०
४ । ५८ । इत्यत्र “बाहुलकात् यजेः कश्च ।”
इत्युल्लङ्घनोक्त्या कृतिन् जस्य च कः ।) कुक्षे-
र्दिक्षिणभागस्य मांसखण्डम् । तत्प्रत्ययः । काल-
खण्डम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ काल-
खण्डम् ३ कालेयम् ४ कालकम् ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ करण्डा ६ महास्त्राशुः ७ । इति
रभसः ॥ * (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । ३ ।
“यक्ष्यं मतस्त्राभ्यां यक्तः क्षाप्रिभ्यो विवृहामि ते ।”
“यक्तः हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो
यकत् तस्मात् ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥)
अथ शरीरावयवविशेषस्य यकतः स्वरूपमाह ।
“अधो दक्षिणतश्चापि हृदयादयकतः स्थितिः ।
तत्तु रज्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ॥”
अथ यकद्रोगमाह ।
“क्षीहामयस्य हृत्वादि समस्तं यकद्रामये ।

यकदा

किन्तु स्थितिस्योर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥”
अथ यकद्रोगचिकित्सा ।
“क्षीहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्वा यकत्पि समा-
चरेत् ॥
कार्यं च दक्षिणे वाहौ तत्र शोणितमोक्षणम् ॥
चारश्च विङ्गुणाभ्यां पूतिकस्याम्बु निसृतम् ।
पिवेत् प्रातर्यथावद्भि यकत्क्षीहप्रशान्तये ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
“वातेनोदीरितं रक्तं कफेन च घनीकृतम् ।
पित्तेन पाकतां प्राप्तं त्रिदोषसंश्रितं यकत् ॥
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि तेन तच्चापि लक्षयेत् ।
क्षीयते तेन मनुजो मृत्युराशु प्रवर्तते ॥
वमिक्तमस्तथोद्गारो हृत्कासः श्वसनं भ्रमः ।
दाहोऽरुचिस्तृषामृच्छा कण्ठे दाहः शिरो-
यथा ॥
हृत्कूलश्च प्रतिश्यायः शोवनं कटुकासह ।
सशूल्यं हृदि शूलश्च निद्रानाशः प्रलापतः ॥
हृदये मन्वते जायं उदरं गर्जते भ्रमम् ।
एतैर्लिङ्गैर्विजानीयात् यकत् कोष्ठे च वक्षसि ॥”
अथास्य चिकित्सा ।
“निम्बनीपधवचेतसं निशा
काशरी च तुलसी च सिंहिका ।
काथ एव हृदयामयापह
आशु शूलयकतश्च नाशकत् ॥
सौराष्ट्रीकासीसमक्षौषधानि
दुरालभाजातिप्रवालकश्च ।
दाब्दी यमानी ककुभः समङ्गा
काथः ससर्पियकदाशु हन्ति ॥”
इति हाररीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
“क्षीहवदक्षिणात् पार्श्वत् कुर्वाद्यकदपि
युतम् ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने दादशेऽध्याये ॥
यकदात्मिका, स्त्री, (यकत इवात्मा स्वरूपं यस्याः ।
बहुव्रीहौ कः । टापि अत इत्वम् ।) तैल-
पायिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यक्षधू

यक्षिणी

यक्ष्मा

यक्षद्वैरी, [न] पुं, (यक्षतो वैरी नाशकः ।) रोहि-
तकट्टकः । यथा,—

“जीह्वो मांसदलनो यक्षद्वैरी चलच्छदः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

यक्ष, क ड महि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
व्यात्म-सक-सेट् ।) क ड, यक्षयते । महि
पूजायाम् । इति दुर्गादासः ॥

यक्षः, पुं, (यक्ष्यते पूज्यते इति । यक्ष + यञ् ।
यदा, ईं लक्ष्मीमन्त्रोतीति । अक्ष + अण् ।)
गुह्यकमात्रम् । गुह्यकेश्वरः । इति मेदिनी । ये,
२२ ॥ इन्द्रसहस्रम् । धनरक्षकः । इति सारस्वतः ॥
यक्षस्वरूपं यथा,—

“आजमुयचनिकराः कुबेरवरकिङ्कराः ।

शैलजप्रस्तरकरा अङ्गनाकारमूर्तयः ॥

विक्रताकारवदनाः पिङ्गलाचा महोदराः ।

स्फटिका रक्तवेशाश्च दीर्घस्कन्धाश्च केचन ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥

यक्षगणो यथा,—

“प्रचेतसः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे श्रद्धु ।

केवलो हरिकेशश्च कपिलः काष्मिनस्तथा ।

मेघमाली च यक्षाणां गण एष उदाहृतः ॥”

तस्य युत्पत्तिर्यथा,—

“धातुयक्षयोक्तस्त्वदने क्षपणे च सः ।

यद्युच्युक्तवानेष तस्माद्यक्षो भवत्ययम् ॥”

इति वज्रपुराणे काश्यपीयवंशः ॥

(अपरा निरुक्तिर्यथा, विष्णुपुराणे १२।५।४१।

“मेवं भो रक्षतामेष येरुक्तं राक्षसास्तु ते ।

ऊचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु जघ्नात् ॥”

पुं, स्त्री, पूजा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । ५ ।

“अमरा विश्वा वृषणा विमा वां

न वासु चित्रं दृष्टे न यक्षम् ॥”

“न यक्षं न पूजा दृश्यते ।” इति तद्वाक्ये

साधनः ॥ तथाच अथर्ववेदे । १६ । २ । २४ ।

“तव यक्षं पशुपते अश्रुन्तः ॥”)

यक्षकर्मः, पुं, (यक्षप्रियः कर्मः ।) कर्पूरागुरु-

कस्तूरीककोलानां मिश्रितसमभागः । इत्य-

मरः । २ । ६ । १३३ ॥ “कर्पूरादिभिर्गन्धद्रव्यैः

समभागैः साधितोऽशुलेपनमेदो यक्षकर्मसं

उच्यते । यक्षप्रियः कर्मो यक्षकर्मः ।

‘ऊकुमागुरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनन्तथा ।

महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्मः ॥’

इति धन्वन्तरिः ॥

अन्यत्रापि ।

कर्पूरागुरुकस्तूरीककोलवर्षणादि च ।

एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्म इत्यते ॥”

इति तर्ह्यं यां भरतः ॥

यक्षतरुः, पुं, (यक्षप्रियो यक्ष । तो वा तरुः ।

शाकपार्थिवदिवत् समासः । वटवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य वटशब्दे ज्ञात-

व्यम् ॥)

यक्षधूपः, पुं, (यक्षप्रियो धूपः ।) धूपसामान्यम् ।

धनकधूपः । इति कैचित् । धुना इति ख्यात

इति कैचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सर्ज-

रसः २ अरालः ३ सर्वरसः ४ बहुरूपः ५ ।

इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ रालः ६ धूनकः ७

वह्निवल्गमः ८ । इति रभसः ॥ सालसारः ९

सालजः १० सालनिर्यासः ११ सर्व्यः १२ ।

इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—

“रालस्तु शालनिर्यासस्तथा सर्वरसः स्मृतः ।

देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्वरसश्च सः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

एतेन माधवपूजननिषेधो देवीपूजाचोक्ता यथा

कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“न यक्षधूपं वितरेत् माधवाय कदाचन ।”

“यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् ॥”)

सरलवृक्षरसः । टारपिन तेल इति भाषा ।

तत्पर्यायः । प्रायसः २ श्रीवासः ३ सरलद्रवः ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३११ ॥

यक्षरसः, पुं, (यक्षप्रियो रसः । शाकपार्थिववत्

समासः ।) पुष्पमद्यम् । तत्पर्यायः । मध्वा-

सवः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षराजः, पुं, (यक्षाणां राजा । “राजाहः-

सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति समासान्त-

श्च ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । १६४ । ४६ ।

“इत्थं भगवान्देवो यक्षराजः सुपूजितः ।

प्रययौ संहितैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥”)

यक्षराट्, [ज] पुं, (यक्षेषु राजते इति । राज् +

“सत्सुद्धिश्चेति ॥” ३।२।६१ । इति क्रिप् ।)

कुबेरः । (यथा, भागवते । ८ । १८ । १७ ।

“तस्मा इत्युपनीताय यक्षराट् पात्रिकाम-

दात् ॥”

यक्षराजमात्रम् । मणिभद्रः । यथा, महा-

भारते । ३ । ६४ । १२७ ।

“तथा नो यक्षराज्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥” ॥

यक्षा इव मज्जा राजन्तेऽत्र । राज् + क्रिप् ।)

रङ्गमण्डपः । इति मेदिनी । जे, ३५ ॥

यक्षराट्पुरी, स्त्री, (यक्षराजः पुरी ।) अलका ।

स च कैलासपर्वतस्थितकुबेरपुरी । इति जटा-

धरः ॥

यक्षरात्रिः, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः ।)

कार्तिकी पूर्णिमा । तत्पर्यायः । दीपाली २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षसाधनं, स्त्री, (यक्षाणां साधनम् ।) यक्षो-

पासना । यथा, वाराहीतन्त्रे ।

“यक्षाणां यक्षिणीनाञ्च पैशाचीनाञ्च साधनम् ।

भूतवेतालगान्धर्वं मारणोच्चाटनानि च ।

अधोगमनमेतेषां साधने ऐहिकं हितम् ॥”

यक्षामलकं, स्त्री, (यक्षाणामामलकम् ।) पिण्ड-

खर्जूरफलम् । इति शब्दमाला ॥

यक्षावासः, पुं, (यक्षाणामावासो वासस्थानम् ।)

वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यक्षिणी, स्त्री, (यक्षः पूजा अस्वस्याः । यक्ष +

इनिः । डीप् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ यक्षभार्या च ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १० । १७८ ।

“सोऽपि सुक्ताशु विजने भ्रातुः पुत्रं तमभ्यधात् ।

अधृतिं मा कथाः पुत्र ! मम सिद्धा हि

यक्षिणी ॥”)

यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भार्या । यक्ष + पुंयोगा-

दिति डीष् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यक्षभार्या । यथा, महाभारते । ३।

६४ । ११७ ।

“यक्षी वा राक्षसी वापि उताहोस्वित् सुरा-

ङ्गना ।

सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षस्वास्मान-

निन्दिते ! ॥”)

यक्षोद्गमरकं, स्त्री, (यक्षप्रियसुद्गमरम् । ततः स्वार्थं

कन् ।) अश्वत्थफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्ष्मा, स्त्री, (यक्ष्माणं हन्ति । हन् + “अम-

नुष्यकर्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।

ततो डीप् ।) दाक्षा । इति शब्दमाला ॥

यक्ष्मा, [न] पुं, (यक्ष + “वाहुलकात् यक्षयते-

रपि ।” उणा० ४।१५० । इत्यत्र उज्ज्वलदन्तोक्त्वा

मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।

क्षयः २ शोथः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥

राजयक्ष्मा ४ रोगराट् ५ ॥ अथ राजयक्ष्माधि-

कारः । “तत्र राजयक्ष्मणो विप्रकटं सन्निकटश्च

निदानमाह ।

‘वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाश्रनात् ।

त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥’

वेगोऽत्र वातमूत्रपुरीषाणाम् ।

‘वातमूत्रपुरीषाणि निगच्छाति यदा नरः ॥’

इति चरकवचनम् ॥

क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तेनातिव्याया-

नशनेर्षादयो धातुक्षयहेतवः क्षयशब्देनोच्यन्ते ।

साहसात् बलवता समं मज्जयुद्धादितः । विषमा-

श्रनात् बहु शोकमकाले वा सुप्तं तत् विषमा-

श्रनम् । तस्मात् । त्रिदोषः सान्निपातिकः ।

हेतुचतुष्टयात् अन्येऽपि हेतवः हेतुचतुष्टय

एवान्तर्भवन्ति । यक्ष्मणः पर्यायाः राजयक्ष्मा-

क्षयशोषाः ॥ ॥ यक्ष्मादीनां शब्दानां निरुक्ति-

माह ।

‘वेद्यो व्याधिमतां यस्मात् व्याधेर्वन्नेन यक्ष्यते ।

स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदैः ॥’

यक्ष्यते पूज्यते ।

‘राक्षसचन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः ।

तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥

क्रियाक्षयकत्वात् क्षय इत्युच्यते बुधैः ।

संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥” ॥

संप्राप्तिमाह ।

‘कफप्रधानैर्दोषैस्तु रूक्षेषु रसवर्जसु ।

अतिव्याधिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तरा ।

क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥’

कफप्रधानैर्दोषैः रसवर्जसु रूक्षेषु अनन्तरा

सर्वे धातवः क्षीयन्ते ततो मानवः शुष्यति ।

यच्चा

कारणभूतस्य रसस्य चये कार्याणां रक्तादी-
नामनुक्रमेण च्रीयमाणत्वात् ॥ * ॥ मार्गाव-
रोधे रसस्य हेतुमाह चरकः ।

‘रसश्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदहते ।

स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥’

स्वस्थानस्थः हृदयस्थः । कासं विनापि रसचयो
भवति मार्गावरोधकपितवातेन रसस्य शोष-
णात् । उक्तम् ।

‘वायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।

अगुलोमचयं दृष्ट्वा प्रतिलोमचयावहः ॥’

अगुलोमचयं दर्शयित्वा प्रतिलोमचयमप्याह ।

अतिव्याधिनो वा रेतसि चोष्णे प्रतिलोमक्रमे-

णानन्तरा सर्वे धातवो रसपर्यन्ताः च्रीयन्ते ।

तद्यथा । शुक्ले चोष्णे मज्जा च्रीयते मज्जनि

चोष्णेऽस्थि च्रीयते । एवं पूर्वं पूर्वं च्रीयते ।

ननु कार्यस्य शुक्रस्य चये कथं कारणभूतानां

मज्जादीनां चयः । उच्यते । शुक्रचयाद्वायुः

कुप्यति । यदुक्तम् ।

‘वायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।’

स वायुः सान्निध्यक्रमेण मज्जादीन् सर्वान्

धातून् संशोषयति । ततस्तदनन्तरं मानवः

शुष्यति ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।

‘श्वासाङ्गसादकफसंभवतालुशोष-

वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।

शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः

शुक्लेषु भवति मांसपरो रिरंसुः ॥

स्वप्नेषु काकशुक्रशक्लकिनीलकण्ठ-

ग्रन्थास्तथैव कपयः लकलासकाश्च ।

तं वाहयन्ति स नदीर्विलज्जाश्च पश्येन्

शुष्कांस्तस्मिन् पवनधूमद्वर्द्धितांश्च ॥ * ॥

यच्चाणो लक्षणमाह ।

‘अंसपार्श्वभितायश्च सन्तापः करपादयोः ।

ज्वरः सर्वाङ्गगच्छति लक्षणं राजयच्चाणः ॥’

अंसयोः पार्श्वयोः अभितापः पीडा अत्र

सकलधातुचयपूर्वकः सकलशरीरशोषोऽपि

बोद्धव्यः । च्रीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति

मानव इति संप्रतिः । एवं षड्रूपे एकादश-

रूपे च बोद्धव्यम् । एतानि त्रीणि लक्षणानि

प्रायोभावित्वेन चरकेणोक्तानि । सुश्रुतेन

यच्चाणि षट् लक्षणान्युक्तानि ।

‘भक्तदोषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।

खरभेदश्च जायेत षड्रूपे राजयच्चाणि ॥ * ॥

उल्लङ्घनतया दोषाणां भेदादेकादश लक्षणा-

न्याह ।

‘खरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।

ज्वरो दाहोऽतिशारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥

शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।

कासः कण्ठस्थ चोर्ध्वसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥’

अनिलादुल्लङ्घनात् एवं पित्तात् कफाच्च । यत

आह सुश्रुतः ।

‘एक रवमतः शोषः सन्निपातात्मको गदः ।

उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां नियतन्ति च ॥’

यच्चा

असाध्ययच्चाणमाह ।

‘एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।

त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासाद्यगामयैः ।

जल्पाच्छोषादितं जन्तुमिच्छेत् सुविपुलं यशः ॥’

तत्र विशेषमाह ।

‘सर्वैरङ्गैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसवलचये ।

युक्तो वर्ज्यश्चित्तस्यसु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥’

सर्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः । अङ्गैः षड्भिः त्रिभि-

ज्वरकासरुधिरवमनैः । अतोऽन्यथा मांसं बले

सति सर्वरूपोऽपि प्रत्याख्याय चिकित्स्यः ।

‘महाशनं च्रीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।

शूनमुष्कोदरश्चैव यच्चाणं परिवर्जयेत् ॥’

महाशनं च्रीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम् ।

अतीसारनिपीडितमिति द्वितीयम् । यत

उक्तम् ।

‘मलायसं बलं पुंसां शुक्रायत्तन्तु जीवनम् ।

तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यच्चाणो मलरेतसौ ॥’

शूनमुष्कोदरमिति तृतीयम् ॥ * ॥ अरिष्ट-

माह ।

‘शुक्लाचममद्वेष्टारम्भश्चासनिपीडितम् ।

लक्षणे बहु मेहन्तं यच्चा हन्तीह मानवम् ॥’

मेहन्तं शुक्रं चरन्तम् । शुक्लाचत्वादीनि

एकेकशोऽरिष्टलक्षणानि ॥ * ॥ अवधिमाह ।

‘परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।

सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥’

शोषपीडितो मानवश्चेत्तरुणो भवति । सुभि-

षग्भिरुपक्रान्तो भवति । तदा परं दिनसह-

सम् । द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र

जीवनविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीडितो

मानवश्चेत्तरुणो भवति । सदैवैषिकित्स्यो

भवति । तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेव इत्युक्ता

चिकित्सामाह ।

‘ज्वराशुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम् ।

उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमज्जयन् नरम् ॥’

आत्मवन्तं यत्नवन्तं धृतिमन्तं वा ॥ * ॥

अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह ।

‘यवायशोकवाङ्मययायामाध्यप्रशोषितान् ।

ब्रणोरः चतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्षणैः शृणु ॥’

ब्रणोरः चतसंज्ञौ शोषिणौ । ब्रणशोषो उरः-

चतशोषो च ॥ * ॥ तत्र यवायशोषिणो

लक्षणमाह ।

‘यवायशोषो शुक्रस्य चयलिङ्गैरुपदतः ।

पाण्डुदेहो यथापूर्वं च्रीयन्ते चास्य धातवः ॥’

शुक्रस्य चयलिङ्गैः सुश्रुतोक्तेः । तानि यथा,

शुक्रचये मेद्वृषणयोर्वेदना अशक्तिर्भयुने

चिराद्वा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनमिति ।

यथापूर्वं च्रीयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं

च्रीयते पश्चात् शुक्रचयजनितवायुना मज्जा-

दयोऽपि धातवो यथापूर्वं च्रीयन्ते ॥ * ॥

शोकशोषिणो लक्षणमाह ।

‘प्रधानशीलः सस्ताङ्गः शोकशोषपि तादृशः ।

विना शुक्रचयकृतेर्विकारैरुपलक्षितः ॥’

यच्चा

प्रधानशीलः यस्याभावेन शोको जनितस्त-

द्धानपरः । सस्ताङ्गः शिथिलाङ्गः । तादृशः

यवायशोषिसदृशः । तेन शुक्रादिमज्जाधातुचय-

युक्तो भवति । परं शुक्रचयकृतेर्विकारैर्मद्वृ-

षणवेदनादिभिर्वर्जितो भवति । आधिस-

भावात् ॥ * ॥ जराशोषिणो लक्षणमाह ।

‘जराशोषी ऋषो मन्दवीर्यबुद्धिवर्धेन्द्रियः ।

कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपाचहतस्वरः ॥

हीनवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः ।

संप्रसृतास्यनासाच्चः शुष्करूचमलच्छविः ॥’

मन्दशब्दः स्वल्पार्थः । शुष्करूचमलच्छविः

शुष्करूचे मलच्छवी यस्य सः ॥ * ॥ अध्व-

शोषिणो लक्षणमाह ।

‘अध्वप्रशोषी सस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः ।

प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कलोममलाननः ॥’

संभृष्टस्यैव परुषा कृविर्धस्य सः । प्रसुप्तगात्रा-

वयवः प्रसुप्तः स्पर्शाङ्गः । लोमं तिलकं पिपासा-

स्थानम् ॥ * ॥ यायामशोषिणो लक्षणमाह ।

‘यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।

लिङ्गैरः चतस्रैः संयुक्तश्च चतं विना ॥’

एभिरेव सस्ताङ्गत्वादिभिरध्वशोषिणो लक्षणै-

रेव । भूयिष्ठं अत्यर्थम् ॥ * ॥ सनिदानं ब्रणशोष-

माह ।

‘रक्तचयादेदनाभिलषेवाहारयन्त्रणात् ।

ब्रणितस्य भवेच्छोषो वाप्योऽसाध्यश्च स स्मृतः ॥’

उरः चतस्य निदानमाह ।

‘धनुषायास्ततोऽन्यथं भारसुदुवहतो गुरुम् ।

युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोक्षतः ॥

वृथं ह्यं वा धावन्तं दम्यं चान्यं निग्रह्यतः ।

शिलाकाष्ठाश्मनिर्वातान् क्षिपतो निघ्नतः

परान् ॥

अधीयानस्य चाल्पचैर्दूरं वा व्रजतो हतम् ।

महानदीं वा तरतो हयैश्चा सह धावतः ॥

सहसोत्पततो दूरं तूष्णीं चातिप्रवृत्ततः ।

अधान्यैः कर्मभिः क्रूरेर्गृहमप्याहतस्य वा ॥

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुचाल्पप्रमिताग्निः ।

विचते वक्षति आधिव्यलवान् सन्दरीर्यते ॥’

आयास्यतः आयासं कुर्वतः । दम्यं वृषादिकम् ।

अन्यच्च गजोद्यादिकम् । शिला दीर्घपापाणः ।

अश्म प्रस्तरखण्डः । निर्वातोऽस्त्रविशेषः ।

आधिः उरः चतस्रः ॥ * ॥ उरः चतस्य लक्षण-

माह ।

‘उरो विरुज्यतेऽन्यथं भिद्यते च विभज्यते ।

शूलं भवति तत्पादं शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥

प्रपीड्यते ततः पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रकम्पते ।

क्रमादीर्थं बलं वर्णं रुचिरमिच्छ ह्रीयते ॥

ज्वरो यथा मनोदैर्घ्यं विड्मेदोऽस्त्रवधस्तथा ॥

दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहु ।

कासमानस्य चाभीक्ष्ण्यं कफः साह्यक् प्रवर्तते ॥

स क्षतः च्रीयतेऽन्यथं तथा शुक्रौजसोः चयात् ।

अयत्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥’

विरुज्यते पीड्यते । भिद्यते विदार्यत इव ।

यच्चा

विभव्यते द्विधा क्रियत इव । स पुरुषः । चतः
 उरःचतवान् । अत्यर्थं क्षीयते क्षीणो भवति ।
 न केवलं सासकफशुक्रौजसां क्षीणो भवति ।
 तथा शुक्रौजसोः क्षयात् । स्त्रातिसेवनादिना
 शुक्रौजसोः क्षयादपि क्षीणो भवति ॥*॥ उरः-
 चतस्य विशिष्टं लक्षणमाह ।
 'उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः चते ।
 क्षीणे सरक्तसूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ॥'
 चते उरःचतवति । उरोरुक् शोणितच्छर्दिः
 कासो वैशेषिकः विशेषतो भवत्येव । तस्मिन्ने-
 वोरःचतवति सासकफशुक्रौजसां क्षयात् क्षीणे
 सरक्तसूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहश्च भवति ॥*॥
 निदानविशेषणोः चतस्य लक्षणविशेषमाह ।
 'ब्रणारोधात् क्षयाच्चैव कोष्ठात् प्रतिमलान्तथा ।
 क्षतोरस्कस्यान्नपाके निःश्वासो वाति पूतिकः ॥'
 क्षयात् धातुक्षयहेतोरतिथवायादितः कोष्ठात्
 प्रतिमलात् कोष्ठात् प्रतिमलवातेन प्रतिमलम-
 मलात् पूतिकः पूतिगन्धः ॥*॥ उरःचतस्य
 साध्ययाप्यासाध्यलक्षणमाह ।
 'अल्पलिङ्गस्य दीर्घाग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।
 परिसंवत्सरो याव्यः सर्वलिङ्गान् वज्रयेत् ॥*॥
 अथ राजयक्ष्मचिकित्सा ।
 'ब्रालिनो बहुदोषस्य पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
 यक्ष्मिणः क्षीणदेहस्य तत्कृतं स्याद्विषोपमम् ॥
 मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तन्तु जीवनम् ।
 तस्माद्यत्नेन संरक्षेत् यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥
 शालियष्टिकगोधूमयवसुहादयो हिताः ।
 मदानि जाङ्गलाः पचिन्मृगाः शृङ्गा विशो-
 धिणः ॥
 सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्वं सनागरम् ।
 दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ॥
 तेन षड्विनिवर्त्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥
 द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।
 पादस्थं संस्कृतञ्चाप्ये षडङ्गो यूष उच्यते ॥'
 तदुच्यते । यवपल १ कुलत्पल १ क्वागमांस-
 पल ४ जलपल ४० श्लेषपल १२ ततः पलमिते
 घृते संस्करणीयम् । तत्र कर्षमितं सैन्धवं देयं
 सौरभार्थं हिङ्गु च देयम् । पिप्पली नागरश्च
 पृथक् माषमितं कल्कीकृत्य देयम् । दाडि-
 मामलकाभ्याममूलं साध्यम् । षडङ्गयूषः ॥*॥
 'ककुभत्वक् नागवला वानरीबीजं विचूर्णितं
 पयसा ।
 पक्वं मधुघृतयुक्तं ससितं यच्चादिकासहरम् ॥
 क्वागमांसं पयश्कागं क्वागं सर्पिश्च नागरम् ।
 क्वागोपसेवा शयनं क्वागमध्ये तु यक्ष्मसुत् ॥
 मधुताप्यविडङ्गाशं जतुलोहघृताभयाः ।
 म्रन्ति यच्चाणमत्युगं सेवमाना हिताग्निनः ॥'
 ताप्यं सुवर्णमाक्षीकम् ।
 'शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिङ्गन् क्षयी ।
 क्षीराग्नी लभते पुष्टिमनुल्ले चाप्यमाक्षिके ॥
 सितोपलातुगाक्षीरोपिप्पलीबहुलात्वचः ।
 अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणिताश्चूर्णिता मधुसर्पिषा ॥

यच्चा

लेहयेद्राजरोगार्त्तं कासश्वासक्षयातुरम् ।
 पार्श्वशूलिनमल्पानि सुप्रजिह्वं रुचिच्युतम् ।
 हस्तपादाङ्गदेहे च ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ॥'
 सितोपला मिथी । बहुला सूक्ष्मला । इति
 सितोपलादिरवलेहः ॥*॥
 'जातीफलं विडङ्गानि चित्रकं तगरं तिला ।
 तालीशं चन्दनं शुण्ठी लवङ्गसुपकुक्षिका ॥
 कर्पूरश्चाभया घात्री मरीचं पिप्पली तुगा ।
 एषामक्षसमा भागाश्चातुर्जातकसंयुताः ।
 पलानि सप्त भङ्गायाः सिता सर्वसमा मता ॥
 चूर्णमेतत् क्षयं कासं श्वासश्च ग्रहणीगदम् ।
 अरोचकं प्रतिश्यायं तथा चानलमन्दताम् ।
 एतान् रोगान् निहन्त्येव वृक्षमिन्द्राश्रनिर्यथा ॥
 बालरोगाधिकारोक्तं तैलं लाक्षादि योजयेत् ।
 अम्यङ्गे यक्ष्मिणो नित्यं वृहवैद्योपदेशतः ॥'
 इति जातीफलाद्यचूर्णम् ॥*॥
 'वासकस्य रसप्रस्थं माणिकासितशर्करा ।
 पिप्पली द्विपलं तावत् सर्पिषश्च शनैः पचेत् ॥
 तस्मिन् लेहत्वमायाते शीते चौद्रपलाष्टकम् ।
 दत्त्वावतारयेद्देहो लौघो लेहोऽयमुत्तमः ॥
 निहन्ति राजयक्ष्माणं कासं श्वासश्च दारुणम् ।
 पार्श्वशूलश्च हृच्छूलं रक्तपित्तं ज्वरन्तथा ॥'
 इति वासावलेहः ॥*॥
 अथ यवायादिहेतुकशोषचिकित्सा । तत्र
 यवायशोषचिकित्सा ।
 'यवायशोषिणं क्षीररसमांसाज्यभोजनैः ।
 सुकूलेर्मधुरैर्हृद्यैर्ज्वनीयैरुपाचरेत् ॥'
 रसो मांसरसः सुकूलेर्हितैः ॥*॥ श्लोकशोष-
 चिकित्सा ।
 'हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः ।
 दोषनेर्लघुभिश्चाग्नेः श्लोकशोषसुपाचरेत् ॥*॥
 व्यायामशोषचिकित्सा ।
 'व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः ।
 उपाचरेज्जीवनौयेर्विधिना श्लेष्मिकेण तु ॥*॥
 अध्वशोषचिकित्सा ।
 'आस्यासुखैर्दवाश्रितैः शीतैर्मधुरहृद्यैः ।
 अन्नमांसरसाहारैरध्वशोषसुपाचरेत् ॥*॥
 ब्रणशोषचिकित्सा ।
 'ब्रणशोषं जयेत् स्निग्धैर्दोषनेः स्वादुशीतलैः ।
 ईषदन्धैरनन्धैर्वा यूषमांसरसादिभिः ॥*॥
 अथोरःक्षतचिकित्सा ।
 'बलाश्वगन्धा श्रीपण्यौ बहुपुत्री पुनर्नवा ।
 पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥'
 श्रीपण्यौ गम्भारी । बहुपुत्री शतावरी । इति
 बलादिचूर्णम् ॥*॥
 'एला पत्रत्वचो दाक्षा पिप्पल्याह्वपलं पृथक् ।
 सितामधुकखरूँरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥
 संचूर्ण्य मधुना युक्ता वटिका संप्रकल्पयेत् ।
 अक्षमात्रा ततश्चैव भक्षयेच्च दिने दिने ॥
 क्षतक्षयं ज्वरं कासं श्वासं हिक्कां वमिं
 भ्रमम् ।
 रुच्छा मरुं तृषां श्लेष्मं पार्श्वशूलमरोचकम् ॥

यच्चा

क्षीहानमामवातश्च रक्तपित्तं खरक्षयम् ।
 एलादिगुटिका हन्ति वृष्या सन्तर्पणी परा ॥
 दाक्षायाः प्रस्थमेकान् मधुकस्य पलाष्टकम् ।
 पचेत्तोयाष्टके सुद्धे पादशेषेण तेन तु ॥
 पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलद्वयम् ।
 प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥
 सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत् ।
 एतद्राक्षाघृतं सिद्धं क्षतक्षीणे सुखावहम् ॥
 वातपित्तज्वरश्वासविस्फोटकहलीमकान् ।
 प्रदरं रक्तपित्तश्च हन्यान्मांसवलप्रदम् ॥'
 इति दाक्षादिघृतम् ॥*॥
 'क्षीरे धात्रोविदारीक्षुवरीणाश्च तथा रसे ।
 पचेत् समे घृतप्रस्थं मधुरैः कर्षसम्मितैः ॥
 दाक्षाद्विचन्दनोष्ठीरशर्करोत्पलपद्मकैः ।
 मधुककुसुमानन्ताकाशरीरलणसंज्ञकैः ॥
 प्रस्थाह्वं मधुनः शीते शर्कराहृतुलान्तथा ।
 पलाह्वकांश्च संचूर्ण्य त्र्यगोलापत्रकेशरान् ॥
 विनीय तत्र संलिङ्ग्यान्मात्रां नित्यं सुयन्तितः ।
 अमृतप्राशमित्येतदश्विभ्यां परिकीर्तितम् ॥
 क्षीरमांसाग्निनां हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयम् ।
 तृणावृत्तिश्वासकासच्छर्दिस्त्वर्चाप्रमर्दनम् ।
 मूत्रकृच्छ्रज्वरपञ्च वल्यं क्षीरतिवर्द्धनम् ॥'
 इति अमृतप्राशावलेहः ॥*॥
 'यद्यच्च तर्पणं शीतमविदाह्वि हितं लघु ।
 अन्नपानं निषेयन्तु क्षतक्षीणेः सुखार्थिभिः ॥
 श्लोकं स्त्रियः क्रोधमसूयताश्च
 त्यजेद्द्वारान् विषयान् भजेच्च ।
 तथा द्विजातींस्त्रिदशान् गुरुंश्च
 वाचश्च पुण्याः शृङ्गयाद्विजेभ्यः ॥*॥
 अथ राजयक्ष्मिण रसाः । अमृतेश्वरो रसो
 राजयक्ष्मिण रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
 'रसभस्मान्मृतासत्त्वं लौहं मधुघृतान्वितम् ।
 अमृतेश्वरनामायं षड्भुजो राजयक्ष्मजित् ॥'
 इति अमृतेश्वरो रसः ॥
 रसभस्मः मारितो रसः । अमृतासत्त्वं गुडूची-
 सत्त्वम् । लौहं मारितम् ॥*॥
 'त्रयोऽंशा मारितात् सृतादेकोऽंशो हेम-
 भस्ततः ।
 एकोऽंशो मृततान्त्रस्य शिलागन्धश्च तालकम् ।
 प्रत्येकं भागयुग्मं स्यादेतत् सर्वं विचूर्णयेत् ॥
 वराटीः पूरयेत्तेन क्वागीक्षीरेण टङ्कणम् ।
 पिष्ट्वा तेन सुखं रुद्धा मृद्व्वाख्ये ताश्च पूरयेत् ॥
 ततो गजपुटे पक्वा चूर्णयेत् स्वाङ्गशीतलम् ।
 रसो राजयक्ष्माङ्कोऽयं चतुर्गुणः क्षयापहः ॥
 मरिचैरुनविंशत्या कणाभिर्दशभिस्तथा ।
 मधुना सर्पिषा चापि दद्यादेतं रसं भिषक् ॥
 अनेन नश्यति क्षिप्रं वातश्लेष्मभवचयः ॥
 इति राजयक्ष्माङ्को रसो राजयक्ष्मिण रसेन्द्र-
 चिन्तामणौ ॥*॥
 'शुद्धसूतं द्विधा गन्धं कुर्यात् खल्वेन कञ्जलीम् ।
 तयोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्हयेत् कन्यकाद्रवेः ॥
 त्रियाममातपे गोलं तान्नपात्रे विधारयेत् ॥

यज्ज्ञा

आच्छादोरूपत्रयं स्यादुष्णं यामयुग्मतः ॥
धान्यराशौ न्यसेत् पश्चादहोरात्रासदुद्धरेत् ।
संचूर्णं गालयेदस्त्रे सत्वं वारितरं भवेत् ॥
त्रिकटुत्रिफलेलाभिर्जातीफललवङ्गकैः ।
नवभागोन्मितैरैतैः सम एव रसो भवेत् ॥
निष्कद्वयमितं निर्वं मधुना सह लेहयेत् ।
अयमग्निरसो नाम्ना कासक्षयहरः परः ॥
इति अग्निरसः प्राङ्गधरे ॥”

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीयभागे
राजयज्ज्ञाधिकारः ॥ * ॥ (अथास्य पौराणिकं
विवरणं यथा,—

“दिवौकसां कथयतामृषिभिर्वै श्रुता कथा ।
कामयजनसंयुक्ता पौराणी प्राशिनं प्रति ॥
रोहिण्यामतिस्तस्य प्ररीरं नानुरजतः ।
आजगामाव्यतामिन्दोर्दृष्टः स्नेहपरिचयात् ॥
दृष्ट्वा तामसम्मोगाच्छाणां प्रजापतेः ।
क्रोधो निश्वासरूपेण स्फूर्तिमान्निःसृतो सुखात् ॥
प्रजापतेर्हि दृष्ट्वा रज्जुविंशतिमंशुमान् ।
भार्यायं प्रतिजग्राह न च सर्व्वास्ववर्त्तत ॥
गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्त्तनम् ।
रजोऽन्वमवलं दीनं यज्ज्ञा प्राशिनमाविशत् ॥
सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।
देवदेवमिदं हितो जगाम प्ररणं गुरुम् ॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्या प्रजापतिः ।
प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽश्विभ्यां चिकित्-
सितः ॥

स विमुक्तग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः ।
तेजसा वृद्धितोऽश्विभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥
क्रोधो यज्ज्ञा ज्वरो रोग एकोऽर्थो दुःखसंज्ञितः ।
यस्मात् स राज्ञः प्रागासीद्राजयज्ज्ञा ततो
मतः ॥

स यज्ज्ञा हुङ्कृतोऽश्विभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥
अयथावलमारम्भं वेगसन्धारणं क्षयम् ।
यज्ज्ञः कारणं विद्यात् चतुर्थं विघमाशनम् ॥”
अस्य विशेषहेतुर्यथा,—

“युद्धाध्ययनभाराभ्यलङ्घनप्रवनादिभिः ।
पतनैरभिघातेर्वा साहसैर्वा तथापरैः ॥
अयथानलमारम्भैर्जन्तो रसि विक्षते ।
वायुः प्रकुपितो दोषाद्दीर्घायो भौ विधावति ॥”
तथास्य लक्षणादिकं यथा,—

“स शिरःस्यः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
कण्ठोऽस्य कासश्च स्वरमेदमरोचकम् ॥
पार्श्वशूलं पार्श्वस्थो वक्षोभेदं गुदे स्थितः ।
जृम्भां ज्वरश्च सन्निध्य उरःस्थश्चोरसो रुजम् ॥
क्षणाचोरसो रक्तं कासमानः कफावुगम् ।
चर्चरेणोरसा कृच्छुरःशूली निरस्यति ॥
इति साहसिकं यज्ज्ञा रूपैरैतैः प्रपद्यते ।
एकादशभिरात्मज्ञो भजेत्तस्मान्न साहसम् ॥
झौमत्वाद्वा वृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।
वातभूत्रपुरीषाणां निरुह्याति यदा नरः ॥
तदा वेगप्रतीघातात् कफपित्तं समीरयन् ।

यजतिः

ऊर्ध्वं तिथ्यगधः कुर्यादधिकारान् कुपितोऽनिलः ॥
प्रतिश्यायश्च कासश्च स्वरमेदमरोचकम् ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥
अङ्गिमर्दं सुहृद्द्विर्वक्षोभेदं चिलक्षणम् ।
रूपाण्येकादशैतानि यज्ज्ञा येरुच्यते महान् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—

“काश्चन रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ-
कम् ।

विदमं मृतवैक्रान्तं तारं ताम्रश्च वङ्गकम् ॥
कस्तूरिका लवङ्गश्च जातिकोशेलवाल्मीका ।
प्रत्येकं विन्दुमात्रं सर्वं मर्दं प्रयत्नतः ।
कान्धानीरेण संमर्दं केशराजरसेन च ।
अजाक्षीरेण संभायं प्रत्येकं दिवसत्रयम् ॥
चतुर्गुणापमाणेन वटिकां कारयेद्विषकम् ।
अनुपानं प्रदातव्यं यथादोषानुसारतः ॥
नानारोगप्रशमनं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।
क्षयं हन्ति तथा कासं यज्ज्ञाणं श्वासमेव च ॥
प्रमेहान् विंशतिश्चैव दोषत्रयसमुत्थितान् ।
सर्वान् रोगान् निहन्त्याश्च भास्करस्तिमिरं
यथा ॥”

इति दृष्टत्वाश्चनभवेटी ॥
“शिलाजतुमभ्युषिताप्यलौहरजांसि च ।
क्षीरेणालोडितस्यासु यज्ज्ञा क्षयमवाप्नुयात् ॥”
इति शिलाजत्वादिर्लौहम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे राजयज्ज्ञाधि-
कारे ॥ * ॥)

यज्ज्ञः, [त] त्रि, दानकर्ता । उपरमकर्ता ।
दानघातोऽर्थमघातोश्च श्रुतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
यज, ये न औ देवाच्चादानसङ्गकतौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।)
सङ्गस्य कृतिः सङ्गकृतिः । ये, इत्यात् । न,
यजति यजते विष्णुं सुधीः पूजयतीत्यर्थः ।
पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।
यजति सन्तं सन् सता सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।
औ, यथा । इति दुर्गादासः ॥

यजतः, पुं, (यजतीति । यज् + “अभ्युषयजि-
पर्विपयमितमिनमिहयिभ्योऽतत् ॥” उणा०
३।११०। इति अतच् ।) ऋत्विक् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी । (ऋषिविशेषः । स तु ऋग्वेदस्य ५
म० ६।७।८ । सूक्तयोः ऋषिः ॥ त्रि, यद्यथः ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १८१ । ३ ।

“अहंपूर्वो यजतो धिष्ण्या यः ॥”
“यजतो यद्यथः ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
तथा च तत्रैव । २ । ५ । ८ ।
“यथा विद्वो अरं करद्विभ्यो यजतेभ्यः ।”
“यजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः ॥”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

यजतिः, पुं, (यज् + बाहुलकात् अतिः ।) यागः ।
यथा,—
“यजतिषु येयजामहं कुर्यान्नाशुयाजेषु ॥”
इति मज्जिमासतत्त्वधृता श्रुतिः ॥

यजिः

यजजः, पुं, (यजतीति । यज् + “अमिनश्चयजि-
वधिपतिभ्योऽतन् ॥” उणा० ३ । १०५ । इति
अतच् ।) अग्निहोत्री । इत्युणादिकोषः ॥
(यजनशीले, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७।५२।१६।

“पिता च तन्नो महान् यजत्रो
विश्वेदेवाः समनसो जुषन्त ॥”
“यजत्रः यजनशीलः ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
यजन्, [त] पुं, यागकर्ता । यजधातोः श्रुतप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

यजनं, क्ली, (इच्यते इति । यज् + ल्युट् ।) यागः ।
(यथा, महाभारते । ७ । ५३ । ३७ ।
“यस्य सन्नामरगणा दृष्टसतिपुरोगमाः ।
देवा विश्वरूपाः सर्वे यजनान्ते समासते ॥”)
तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्मान्तर्गतकर्मविशेषः ।
यथा, मानवे १ अध्याये ।

“अध्यापनं अध्ययनं यजनं याजनं यथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”
अस्य लक्षणं यथा । पशुक्षीराण्यपुरोडास-
सोमौषधिचरुप्रभृतिभिर्हविर्भिः खदिरपलाशा-
श्वत्थवयोधोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्धिः सुक्षुवो-
दूखलसुषलकुटारखनिचयूपदारुदर्भचर्मग्राव-
पवित्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणैरुक्तादृष्टोन्नध्य-
ब्रह्मादिभिर्हविर्गभिः काम्यनैमित्तिकानां
पश्चादिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां समापनं
यजनम् । इति आहविषेकधृतदेवलवचनम् ॥
(इच्यतेऽनेति । यज् + अधिकरणे ल्युट् । यज्ञ-
स्थानम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ४ । ६ ।

“नृदाव्यः काश्चनदर्भचर्मभि-
र्निवृष्टभाण्डं यजनं समाविशत् ॥”
“यजनं यज्ञस्थानम् ।” इति तद्वाक्यायां श्रीधर-
स्वामी ॥)

यजन्तः, पुं, यागकर्ता । यजधातोर्भक्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यजमानः, पुं, (यजतीति । यज् + शानच् ।) अध्वरे
आदेशः । तत्पर्यायः । व्रती २ यथा ३ । इत्य-
मरः । २।७।८० (यथा, श्रीमद्भागवते । ३।१६।८ ।

“नाहं तथाहि यजमानश्च विवर्तिताने
श्रोतदृष्टसज्जतमदन् हुतमुद्धसुखेन ॥”)
“ब्रह्मादिचयं यजमाने । अध्वरे यागविषये मम
इष्टसम्पादनाय यथार्थं कर्म कुरु इति ऋत्वि-
जामादेशको यागस्वामी ब्रह्मादिशब्दत्रयवाच्य
इत्यर्थः । व्रतमेणाजिनादिधारणं विद्यतेऽस्य
व्रती इन् । यजते इति लनि यथा । श्राने
यजमानः । स व्रती सोमपानवति अध्वरे यज-
मानः सन् दौक्षित उच्यते अन्यत्राप्युपचारात् ।
दौक्ष मौख्येऽप्योपनयनव्रतादेशेषु क्तः दौक्षा-
शब्दादितो वा ।” इति भरतः ॥

यजाकः, त्रि, (यजतीति । यज् दाने + आकन् ।)
दानकर्ता । इत्युणादिकोषः ॥
यजिः, पुं, (यजतीति । यज् + “सर्वधातुभ्य इन् ॥”
उणा० ४।११७। इति इन् ।) यथा । इत्युणादि-
कोषः ॥

यज्ञः, [सु] ङी, (इत्यतेनेनेति । यज्ञ + “अर्चि-
पृथिव्यजीति ।” उणा० २ । ११८ । इति
उचिः ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥
“इत्यतेनेनेति यज्ञः । यज्ञे चो देवार्चादानसङ्ग-
कृतौ । त्रासुसिस् इति उचिः ।” इति भरतः ॥ * ॥
अपि च । यज्ञराष्ट्र जैमिनिः । श्रेष्ठे वा यज्ञः-
शब्दः । श्रेष्ठे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते ततश्च
यन्मन्त्रजातं प्रसिद्धं पठितं गानादिविच्छेद-
रहितं तत् यज्ञरिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
यज्ञवेदस्य षडङ्गीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका
नाम द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः १ आङ्ग-
रकाः २ कठाः ३ प्राच्यकठाः ४ कपिष्ठलकठाः ५
औपमन्याः ६ आहलकठाः ७ चाराय-
णीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्तान्तवेयाः १०
श्वेताश्वतराः ११ मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र
मैत्रायणीया नाम सप्त भेदा भवन्ति ।
मानवाः १ दुन्दुभाः २ चैकेयाः ३ वाराहाः ४
हारिद्रवेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीया-
श्चेति ७ । तेषामध्ययनमष्टौ श्रुतम् । यज्ञः-
सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव
द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति । तान्येव त्रिगु-
णान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य
षडङ्गविद्भवति । शिष्टा कल्पो याकरणं निरुक्तं
च्छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि । तत्र प्राच्योदीचा
नैर्ऋत्या निरऋत्यः । तत्र वाजसनेया नाम सप्त-
दश भेदा भवन्ति । जाबालाः १ औधेयाः २
काण्वाः ३ माध्यन्दिनाः ४ शापीयाः ५
तापायनीयाः ६ कापालाः ७ पौष्कवत्साः ८
आवटिकाः ९ पामावटिकाः १० पारा-
शर्याः ११ वैधेयाः १२ वैनेयाः १३ औधेयाः १४
गालवाः १५ वैजवाः १६ कात्यायनीया-
श्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं ऋद्धौ भाषा धर्मो
भीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि भवन्ति ।
उपज्योतिषम् १ साङ्गलक्षणम् २ प्रतिज्ञा ३
अनुवाक्यम् ४ परिसंख्या ५ चरणयूहम् ६
आहकल्पः ७ प्रवराध्यायश्च ८ शास्त्रम् ९
क्रतुः १० संख्या ११ अनुगमः १२ यज्ञम् १३
पान्थानः १४ होत्रकम् १५ पशवः १५ उक्-
थानि १७ कूर्मलक्षणम् १८ । इत्यष्टादशपरि-
शिष्टानि ।
“हे सहसे श्रुते न्युने मन्त्रे वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं सशुक्रियम् ॥
यस्यांश्च परिसंख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गणम् ।
आदावारभ्य वेदान्तं ब्रह्मयाहतिपूर्वकम् ।
वेदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत् ॥”
तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति ।
औख्याः खाखिकेयाश्चेति । तत्र खाखिकेया
नाम पञ्च भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी १ बौधा-
यनी २ सत्याघाटी ३ हिरण्यकेशी ४ औधेया-
श्चेति ५ । तत्र कठानान्तप्रमाणविशेषः । चतु-
स्त्वारिंशत्युपग्रन्थान् ।
“मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यज्ञं पठ्यते ।

यज्ञवेदः स विज्ञेयोऽन्ये शाखान्तराः स्मृताः ॥”
यज्ञवेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । यज्ञवेदस्य भार-
द्वाजगोत्रम् । रुद्रदेवत्वम् । त्रैष्टुभं ऋद्धः । यज्ञ-
वेदः कृशः । दीर्घः । कपाली । ताम्रवर्णः ।
काञ्चननयनः । आदित्यवर्णः वर्णन । पञ्चारत्न-
मात्रः । अस्य ध्यानम् ।

“वन्दे रौद्रं त्रैष्टुभं ताम्रवर्णं
भारद्वाजं रुक्मनेत्रं कृशाङ्गम् ।
यज्ञवेदं दीर्घमादित्यवर्णं
कापालीनं पञ्च चारत्नमात्रम् ॥”

य इदं देवतं रूपं गोत्रं प्रमाणं ऋद्धो वर्णं
वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
जम्बजम्बनि वेदपारो भवति । जम्बजम्बनि
वेदपारो भवति । अत्रतो व्रतौ भवति ।
अप्रयतः प्रयतो भवति । अत्ररूपचारी ब्रह्म-
चारी भवति । जातिस्मरौ जायते । इति
चरणयूहम् ॥ (ऋक्सामभिन्ने मन्त्रविशेषः ।
इति केचित् ॥)

यज्ञवेदः, पुं, (यज्ञरेव वेदः । यज्ञेषां वेद इति
वा ।) वेदविशेषः । तस्याधिपतिर्यथा,—

“ऋग्वेदाधिपतिर्जैवः सामवेदाधिपः कुजः ।
यज्ञवेदाधिपः शुक्रः शश्विजोऽथर्ववेदराट् ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

अस्य वक्ता वैशम्पायनः । स तु आदावेक
एवासीत् । यथा,—

“ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह ॥ महासुनिः ।
यज्ञवेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥
जैमिनं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपयत् ।
तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुमृधिसत्तमम् ॥
एक आसीद्यज्ञवेदस्तुर्धा यकल्पयत् ।
चातुर्होत्रमभूद्यज्ञसंस्तेन यज्ञमयाकरोत् ॥
अध्वर्यवं यज्ञुर्भिः स्यादग्निर्होत्रं द्विजोत्तमाः ।
उद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वसाध्ययज्जैभिः ॥
ततः स ऋच उद्गाह्य ऋग्वेदं कृतावान् प्रभुः ।
यज्ञुर्विच यज्ञुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥
एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
शाखानाम्बु श्रुतेनाथ यज्ञवेदमथाकरोत् ॥
सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदतः ।
अथर्वानामथो वेदं त्रिभेदं नवकेन तु ॥”

इति कौर्मो ४६ अध्यायः ॥

यज्ञः, पुं, इत्यते हविर्दीयतेऽत्र । (इत्यन्ते देवता
अत्र इति वा । यज्ञ + “यजयाचयतविच्छप्रच्छ-
रत्तो नङ् ।” ३।३।६० । इति नङ् ।) यागः ।
तत्पर्यायः । सवः २ अध्वरः ३ यागः ४ सप्त-
तनुः ५ मुखः ६ क्रतुः ७ । इत्यमरः । २।७।१३ ॥
इष्टिः ८ इष्टम् ९ वितानम् १० मनुः ११ आहवः
१२ सवनम् १३ हवः १४ अभिषवः १५ होमः
१६ हवनम् १७ महः १८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स त्रिविधः । सात्त्विको राजसिकस्ताम-
सिकश्च । सात्त्विकयज्ञो यथा,—

“अफलाकाङ्क्षिर्भयश्चो विधिदृष्टो य इत्यते ।
यद्यद्यमेवैति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥”

राजसिकयज्ञो यथा,—

“अभिसन्वाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इत्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”
तामसिकयज्ञो यथा,—

“विधिहोनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
अङ्गाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥ * ॥

स च नानाविधः । यथा,—

“द्रव्यज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः प्रसितव्रताः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥ * ॥
पञ्च यज्ञा यथा,—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तपोग्रम् ।
होमो देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”
इति गारुडो ११५ अध्यायः ॥ * ॥

(तथाच मनुः । ४ । २१-२२ ।

“ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च सर्वदा ।
नृयज्ञं पितृयज्ञश्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥
एतान्के महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनौहिमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुहुति ॥”
अपरपञ्चयज्ञा उक्ता यथा, शिवपुराणे वायु-
संहितायास्तत्तरभागे । १८ । ८६—१०६ ।
“कर्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तरः ।
ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥
कर्मयज्ञरताः केचित्तपोयज्ञरताः परे ।
जपयज्ञरताश्चान्ये ध्यानयज्ञरतास्तथा ॥
ज्ञानयज्ञरताश्चान्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।
कर्मयज्ञो द्विधा प्रोक्तः कामाकामविभेदतः ॥
कामान् कामी ततो मुक्ता कामासक्तः पुनर्भवेत् ।
अकामो रुद्रभवने भोगान् मुक्ता ततश्चतुः ॥
तपोयज्ञरतो भूत्वा जायते नात्र संशयः ।
तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् मुक्ता ततश्चतुः ॥
जपध्यानरतो भूत्वा जायते भुवि मानवः ।
जपध्यानरतो मर्त्यस्तद्वैशिष्ट्यवशादिह ॥
ज्ञानं लब्ध्वा चिरादेव शिवसायुष्यमाप्नुयात् ।
तस्मान्मुक्तो शिवाक्षयः कर्मयज्ञोऽपि दिङ्मनाम् ॥
अकामः कामसंयुक्तो बन्धायेव भविष्यति ।
तस्मात् पञ्चसु यज्ञेषु ध्यानज्ञानपरो भवेत् ॥
ध्यानं ज्ञानञ्च यस्यास्ति तौर्लक्षेन भवार्णवः ।
हिंसादिदोषनिर्मुक्तो विशुद्धचित्तसाधनः ॥
ध्यानयज्ञः परस्मादपवर्गफलप्रदः ।
वह्निः कर्मकरा यद्वातातीवफलभागिनः ॥
दृष्ट्वा नरेन्द्रभवनं तद्दृष्ट्वापि कर्मिणः ।
ध्यानिनां हि वपुः सुखं भवेत् प्रत्यक्षमेश्वरम् ॥
तथैह कर्मिणां स्थूलं सूक्ष्माह्लादौः प्रकल्पितम् ।
ध्यानयज्ञरतास्तस्माद्देवान् प्राप्ताण्यन्त्ययान् ॥
नात्यन्तं प्रतिपदन्ते शिवयाथात्म्यवेदनात् ।
आत्मस्थं यः शिवन्त्यक्ता वह्निर्भ्यर्चयेन्नरः ॥
हस्तस्थं फलमुत्सृज्य लिहेत् कूर्परमात्मनः ।
ज्ञानात् ध्यानं भवेत् ध्यानज्ञानं भूयः प्रवर्त्तते ॥
तदुभाभ्यां भवेत्तत्तत्तस्मान् ध्यानरतो भवेत्
द्वादशान्ते तथा सृष्टिं ललाटे भुयुगान्तरे ॥

यज्ञः

नासायै वा तथास्यै वा कवरे हृदये तथा ।
नाभौ वा शश्वतस्थाने अह्वाविहने चेतसा ।
बहिर्ग्यागोपचारेण देवं देवीं च पूजयेत् ।
अथवा पूजयेन्नित्यं लिङ्गे वा कृतकेपि वा ॥
वह्नौ वा स्थण्डिले वाथ भक्त्या वित्तानुसारतः ॥
अथवान्तर्हृद्वै पूजयेत् परमेश्वरम् ।
अन्तर्यागरतः पूजां बहिः कुर्वीत वा न वा ॥ २ ॥
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथं यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
चेतात्वमगमन् पुत्रा वराहस्य कथं त्रयः ।
तन्नोऽयं श्रोत्रमाणां कथयस्व महामते ! ॥

श्रीमाकण्डेय उवाच ।

इष्टान् द्विजशार्दूला यत् पृथोऽहं महाद्भुतम् ।
यज्ञेषु देवास्तिष्ठन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
यज्ञेन ध्रियते पृथ्वी यज्ञस्तारयति प्रजाः ।
अग्नेन भूता जीवन्ति पर्जन्यादम्भसम्भवः ॥
पर्जन्यो जायते यज्ञात् सर्वं यज्ञमयं ततः ।
स यज्ञोऽभूद्राहस्य कायात् शम्भुविदारितात् ॥
यथाहं कथये तदः इष्टवन्त्ववहिता द्विजाः ।
विदारिते वराहस्य काये भर्गेण तत्तच्छान्ता ॥
ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः सर्वेऽत्र प्रमथः सह ।
नित्युर्जलात् समुद्रतः तच्छरीरं नभः प्रति ॥
तद्विभेजुः शरीरान्ते विष्णोश्चक्रेण खण्डशः ।
तस्याङ्गसन्धयो यज्ञा जातास्ते वै पृथक् पृथक् ॥
यस्योदयसाच्च ये यज्ञास्तत् इष्टवन्तु महर्षयः ।
भूनासासन्धिना जातो ज्योतिष्टोमो महाध्वरः ॥
हनुश्रवणसन्धोस्तु वह्निष्टोमो यजायत ।
चक्षुर्भुवोः सन्धिना तु ब्राह्मणो यजायत ॥
राजः पौनर्भवोऽमस्तस्य प्रोचोऽमस्तस्य ।
पृथ्वीमपृथ्वीमौ जिज्ञाभूलादजायत ॥
अतिरात्रं सर्वेराजमधोजिज्ञास्तरादभूत् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पित्र्ययज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भोतो वृषजोऽतिथिपूजनम् ॥
स्नानं तर्पणपर्यन्तं नित्ययज्ञाच्च सर्वशः ।
कण्ठसन्धेः समुत्पन्ना जिज्ञातो विधयस्तथा ॥
वालिमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च ।
प्राणिहिंसाकरा येऽन्ये ते जाताः पादसन्धितः ॥
राजसूयोऽथ कारीयो वाजपेयस्तथैव च ॥
पृष्ठसन्धौ समुत्पन्ना ग्रहयज्ञास्तथैव च ॥
प्रतिष्ठोत्सर्गयज्ञाच्च दानश्राद्धादयस्तथा ।
हृत्सन्धितः समुत्पन्नाः सावित्रीयज्ञ एव च ॥
सर्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकराश्च ये ।
ते मेऽसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मनः ॥
रक्षःसर्वं सर्पसर्वं सर्वं चैवाभिचारिकम् ।
गोमेधो वृक्षनापञ्च खुरेभ्यो ह्यभवन्निमे ॥
मायेष्टिः परमेष्टिश्च गोप्यतिर्भोगसम्भवः ।
लाङ्गलसन्धौ संजाता अग्निष्टोमस्तथैव च ॥
नेमिस्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्त्यादौ प्रकी-
र्तिताः ।
लाङ्गलसन्धौ ते जातास्तथा द्वादशवार्षिकम् ॥
ताथप्रयोगसामौ जयन्तुः सङ्घर्षस्तथा ।

यज्ञः

आर्कमाथर्वणश्चैव नाभिसन्धेः समुद्रताः ॥
ऋचोत्कर्षः चैत्रयज्ञः पञ्चमार्गोऽतियोजनः ।
लिङ्गसंस्थानहैरम्यज्ञा जाताश्च जातुनि ॥
एवमष्टाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः ॥
यज्ञानां सततं लोका येर्भावन्तेऽधुनापि च ।
सुगस्य पोत्रात् संजाता नासिकायाः सुवी-
भवन् ॥

अन्ये सुकुसुवभेदा ये ते जाताः पोत्रनासयोः ।
ग्रीवाभागेन तस्याभूत् प्राग्वंशो सुनिस्तमाः ॥
इष्टापूर्वं यजुर्धर्म्मो जाताः श्रवणरन्ध्रतः ।
इन्द्राभ्यो ह्यभवन् यूपाः कुशा रोमाणि चाभ-
वन् ॥

उज्जाता च तथाध्वर्युर्होता समिध एव च ।
अग्निरक्षिणवामाङ्गपश्चात्पादेषु सङ्गताः ॥
पुरोडाशाः सचरवो जाता मस्तिष्कसन्धयात् ।
कर्ध्वर्नेत्रयुगाज्जाता यज्ञकेतुस्तथा खुरात् ॥
मध्यभागेऽभवद्देहो मेढ्रात् कुण्डमजायत ।
रेतोधारास्तथैवाण्यं खरान्मन्त्राः समुद्रताः ॥
यज्ञालयः पृष्ठभागात् हृत्पद्मात् यज्ञ एव च ।
तदात्मा यज्ञपुरोधो सुज्ञाः कक्षात् समुद्रताः ॥
एवं यावन्ति यज्ञानां भाण्डानि च हव्येषि च ।
तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन् ॥
एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात् ।
यज्ञरूपेण सकलमाप्यायितुमिदं जगत् ॥
एवं विधाय यज्ञन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सुवृत्तं कनकं घोरमासेदुर्ध्वव्रतत्पराः ॥
ततस्तेषां शरीराणि पिण्डीकृत्य पृथक् पृथक् ।
त्रिदेवास्त्रिशरीराणि यधमन्मुखवायुभिः ॥
सुवृत्तस्य शरीरान् यधमन्मुखवायुना ।
स्वयमेव जगत्प्रस्था दक्षिणाभिस्ततोऽभवत् ॥
कनकस्य शरीरान् आपयामास केशवः ।
ततोऽभूत्तद्वप्यायिः पञ्चवैतानभोजनः ॥
घोरस्य तु वपुः शम्भुभापयामास वै स्वयम् ।
तत आहवनीयोऽग्निस्तत्तच्छान्ता समजायत ॥
एतैस्त्रिभिर्जगत् त्र्याप्तं त्रिमूलं सकलं जगत् ।
एतत् यज्ञ त्रयं नित्यं तिष्ठति द्विजसत्तमाः ।
समस्ता देवतास्तत्र वसन्तेऽनुचरैः सह ॥
एतद्भद्रप्रदं नित्यमेतदेव यथात्मकम् ।
एतत् त्रयीविधिज्ञानमेतत् पुण्यकरं परम् ॥
यस्मिन् जनपदे चैते ह्यवन्ति अग्नयस्त्रयः ।
तस्मिन् जनपदे नित्यं चतुर्वर्गो विवर्द्धते ॥
एतदः कथितं सर्वं यत् पृष्टं द्विजसत्तमैः ।
यथा यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
तथा च तस्य पुत्राणां देहास्तेतात्वमागमन् ॥”

इति कालिकापुराणे ३० अध्यायः ॥ ३० ॥

ब्रह्मण आदियज्ञा यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“पूर्वमेव मया ख्यातं यदा सायम्भुवो मनुः ।
जातः परमधर्म्मात्मा शतरूपापतिः स्वयम् ॥
सष्टा प्रजापतिः पूर्वं सृष्टिकर्मण्योजयत् ।
वत्स ! त्वमेव संकल्प्य स्वल्पां सृष्टिं कुरु ह्यथ ॥
स्वयं तु पुष्करं गत्वा कृत्वा यज्ञन्तु विस्तारम् ।

यज्ञः

ब्रह्मोद्गाता होताध्वर्युश्चत्वारो यज्ञवाहकाः ।
एकैकस्य त्रयश्चान्ये परिवाराः स्वयं कृताः ॥
एते वै षोडश प्रोक्ता ऋत्विजो वेदचिन्तकाः ।
श्रुतानि त्रीणि षड्भिश्च यज्ञाः सृष्टाः स्वय-
म्भवा ॥

भीष्म उवाच ।

यज्ञस्य ब्रह्मणो विप्र ! समाप्तिं वद साम्प्रतम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

मन्वन्तरे अतीते तु यज्ञस्यावश्योऽभवत् ।
दक्षिणा ब्रह्मणा दत्ता प्राची होतुस्तु दक्षिणा ॥
अध्वर्यवे प्रतीची तु उज्जातुश्चोत्तरा तथा ।
त्रैलोक्यं सकलं ब्रह्मा ददौ तेषान्तु दक्षि-
णाम् ॥

धेनुनाश्च श्रुतं साष्टं दातव्यं यज्ञविह्वले ।
अध्वर्युणां सहस्राणि स्निग्ध्या दानमिष्यते ॥”
इति पाद्मे दृष्टिखण्डे ३१ अध्यायः ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणादीनां स्वधर्मयज्ञा यथा,—

“आरम्भयज्ञाः चत्वारः स्युर्हविर्यज्ञा विश्वः

सृताः ।

परिचारयज्ञाः श्रुतास्तु जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ॥”

इति मातृये ११८ अध्यायः ॥ ११८ ॥

हिंसायज्ञस्य अधर्मजनकत्वं यथा,—

“तथा विश्वभुगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्षयन् प्रभुः ।
देवतैः सह संहृत्य सत्त्वसाधनसंभृतम् ॥
तस्याश्वमेधे विततं समाजग्मुर्महर्षयः ।
महर्षयश्च तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुगणांस्तदा ॥
विश्वं भुजन्ते त्वष्टृन् कोऽयं यज्ञविधिस्तव ।
अधर्म्मो बलवानेष हिंसाधर्म्मश्च यथा तव ॥
न नः पशुवधस्त्विहस्तव यज्ञेश्वरोत्तम ! ।
अधर्म्मो धर्म्मेघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया ॥
नायं धर्म्मो ह्यधर्म्मोऽयं न हिंसा धर्म्म उच्यते ।
आगमेन भवान् धर्म्मं प्रकरोतु यदीच्छति ॥
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्म्मेणाश्रयसेतुना ॥
एवं विश्वभुगिन्द्रस्तु ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
उक्तो न प्रतिजयाह मानमोहसमन्वितः ॥
तेषां विवादः सुमहान् जज्ञे इन्द्रमहर्षि-
णाम् ॥

जङ्गमैः स्थावरैः केन यद्यशमिति चोच्यते ॥

ते तु खिन्ना विवादेन तथ्यमुक्ता महर्षयः ।

सन्धाय वाक्यमिन्द्रेण प्रपञ्चुः खचरं वसुम् ॥

ऋषय ऊचुः ।

महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्तव यज्ञविधिरूप ! ।

उत्तानपादे ! प्रब्रूहि संशयं नो नुद प्रभो ! ॥

कृत उवाच ।

श्रुत्वा वाक्यं वसुस्तेयामविचार्य बलावलम् ।

वेदशास्त्रमनुसृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह ॥

यद्ययं पशुभिर्मध्येरेथ मूलफलैरपि ।

हिंसा स्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शनागमः ॥

अयं कृतोत्तरास्ते तु युक्तात्मानं ततो धिया ।

आवश्यं भाविनं दृष्ट्वा तमधो ह्यशपस्तदा ॥

इत्युक्तमात्रो वृषतिः प्रविवेश रसातलम् ।

धर्म्मेणां संशयश्चेत्ता राजा वसुरधो गतः ॥

यज्ञवृ

तस्मान्न वाच्यो ह्येकेन बहुश्रुतापि संशयः ।
 तस्मान्न हिंसा यज्ञस्य यदुक्तमधिभिः पुरा ॥”
 इति मात्स्ये ११६ अध्यायः ॥
 तद्देविकपर्यायः । वेनः २ अध्वरः ३ मेघः ४
 विदधः ५ नार्यः ६ सवनम् ७ होत्रा ८ इष्टिः
 ९ देवताता १० मखः ११ विष्णुः १२ इन्द्रः १३
 प्रजापतिः १४ धर्मः १५ । इति पञ्चदश यज्ञ-
 नामानि । इति विदनिर्घण्टौ । ३ । १७ ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४।१७।
 “यज्ञो यज्ञपतिर्यन्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥”)
 यज्ञकृत्, त्रि, (यज्ञं करोतीति । कृ + कृप् ।
 यागकर्मा । (यथा, श्रीमद्भागवते ४।४।७ ।
 “तामागतं तत्र न कश्चनानिद-
 विमानितां यज्ञकृतो भयाञ्जनः ।
 ऋते स्वर्गं जननीं सादराः
 प्रेमास्तु कण्ठः परिष्वज्युर्मुदा ॥”
 पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४।
 १२८ ।
 “यज्ञमृदयज्ञकृदयज्ञी यज्ञमुग् यज्ञसाधनः ॥”)
 यज्ञपशुः, पुं, (यज्ञार्थः पशुः ।) घोटकः । इति
 शब्दमाला ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ४ ।
 १६।११ ।
 “चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्यतिम् ।
 वैष्णवे यज्ञपशुं संहर्षप्रोवाहतिरोहितः ॥”)
 द्वागश्च ॥
 यज्ञपुरुषः, पुं, (यज्ञरूपी पुरुषः ।) विष्णुः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । २३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।
 २ । ७ । ११ ।
 “सर्वे ममास भगवान् ह्ययशीरषाथो
 साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।
 हृन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा
 वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः ॥”)
 यज्ञभाजनं, स्त्री, (यज्ञस्य भाजनम् ।) यज्ञ
 पात्रम् । इति जटाधरः ॥
 यज्ञभूषणः, पुं, (यज्ञं भूषयतीति । भूष + णिच् +
 ल्युः ।) श्वेतदर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुश-
 मात्रम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे
 भागे ।
 “कुशो दर्भस्तथा वर्धः सूर्यो यज्ञभूषणः ।
 ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् सूरपत्रस्तथैव च ॥”)
 यज्ञयोग्यः, पुं, (यज्ञे योग्यः उचितः ।) उडु-
 स्वरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागाहं, त्रि ॥
 यज्ञवल्ली, स्त्री, (यज्ञस्य वल्ली ।) सोमवल्ली ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः सोम-
 लताशब्दे ज्ञातयाः ॥)
 यज्ञवाटः, पुं, (यज्ञस्य वाटो गृहम् ।) यज्ञस्थानम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते १० ।
 २३ । ३३ ।
 “इत्युक्ता सुनिपन्नास्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ।
 ते चानसूयवः स्वाभिः स्त्रीभिः सत्तमपारयन् ॥”)
 यज्ञवृक्षः, पुं, (यज्ञस्य वृक्षः) वटवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (विकङ्कतः । तत्पर्यायो यथा,

यज्ञस्या

“विकङ्कतः सुवाट्यो ग्रन्थिला स्वादुकण्टकः ।
 स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यज्ञश्रेष्ठा, स्त्री, (यज्ञे श्रेष्ठा ।) सोमवल्ली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञसाधनः, पुं, (यज्ञं साधयतीति । सिध + णिच्
 + ल्युः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य
 सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १४६ । ११८ ॥
 (यज्ञसाधके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे १।१४५।३ ।
 “पुरुषैर्यस्तुतिर्यज्ञसाधनः ।”
 “यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अग्राधीनत्वात् यज्ञस्य ।”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यज्ञसारः, पुं, (यज्ञे सारः उत्कृष्टः ।) यज्ञोडुस्वर-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञसूत्रं, स्त्री, (यज्ञे धृतं सूत्रम् ।) यज्ञोपवीतम् ।
 यथा,—
 “पवित्रं यज्ञसूत्रञ्च यज्ञोपवीतमित्यपि ।
 यज्ञसूत्रं तदेवोपवीतं स्यादक्षिणे भुजे ॥
 उद्धृते वामबाहौ तु प्राचीनावीतमप्यदः ।
 निवीतन्तु तदेव स्याद्दूर्ध्ववक्षसि स्मृतम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 तस्य प्रमाणं यथा,—
 “ऊर्ध्वन्तु त्रिवृतं सूत्रं सध्वानिर्मितं शनैः ।
 तन्तुत्रयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः ॥
 त्रिगुणं तदग्रस्थितं वेदप्रवरसंमितम् ।
 शिरोधराभिममथात् पृष्ठार्धपरिमाणकम् ॥
 यजुर्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः ।
 वामस्तुत्वेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम् ॥”
 इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः ॥
 अस्य धारणे मन्त्रो यथा,—
 “यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपन-
 स्त्रामि ।”
 इति संस्कारतत्त्ववृत्तभट्टभाष्यम् ॥
 यजुषान्, —
 “यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
 दृष्टस्यैतं सृजं पुरस्तात् ।
 आयुष्यमग्रां प्रतिसृज्य शुभं
 यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥”
 इति पशुपतिः ॥
 युगमेदे तत्सूत्रनियमो यथा,—
 “सत्ये स्वर्णमयं सूत्रं त्रेतायां राजतं तथा ।
 द्वापरे ताम्रजं प्रोक्तं कलौ कार्पाससम्भवम् ॥”
 इति दृष्टद्वाराजमार्तण्डः ॥
 अन्यच्च ।
 “यज्ञार्थं धार्यते सूत्रं यज्ञं वक्ष्यमिष्यते ।
 स्वर्णं रौप्यं ताम्रमूर्ध्नि पट्टं कार्पासवार्हिधम् ॥
 मृगाजिनं गुटं शङ्खो यथास्तम्भं निधाय च ।
 यज्ञसूत्रं परिचरेद्दृक्कलिङ्गक्रियात्मकम् ॥
 न तत्र नियमो ग्राह्यः सूत्रवक्ष्यशङ्कया ॥”
 इति दृष्टादित्यसंहिता ॥
 यज्ञस्थानं, स्त्री, (यज्ञस्य स्थानम् ।) यज्ञवाटः ।
 इति जटाधरः ॥

यज्ञियः

यज्ञाङ्गः, पुं, (यज्ञं अङ्गति प्राप्नोतीति । अङ्ग +
 अण् ।) उडुस्वरः । इत्यमरः । २ । ३ । २२ ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “यज्ञाङ्गो वक्ष्यवृक्षश्च हेमदुग्धोऽपुडुस्वरः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “उडुस्वरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मण-
 यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञ एव अङ्गं
 यस्य । विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४।
 ११७ ।
 “भूर्भुवःस्तुतस्तारः स्वपिता प्रपितामहः ।
 यज्ञो यज्ञपतिर्यन्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥” ॥
 यज्ञस्याङ्गमिति ।) यागावयवे यज्ञसाधने च
 स्त्री ॥ (यथा, कुमारसम्भवे १ । १७ ।
 “यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
 सारं धरित्रीधरणक्षमच ॥”)
 यज्ञाङ्गा, स्त्री, (यज्ञमङ्गति प्राप्नोति या । अङ्ग +
 अण् । टाप् ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विषयोऽस्याः सोमवल्लीशब्दे ज्ञातयः ॥)
 यज्ञान्तः, पुं, (यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मिन् ।)
 अवभृथः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६८ ॥ याग-
 शेषश्च ॥ (यथा, महाभारते १३ । १४६ ।
 ११८ ।
 “यज्ञान्तकृतं यज्ञगुह्यमत्रमन्नाद एव च ॥”)
 यज्ञारिः, पुं, (यज्ञस्य दधयज्ञस्य अरिर्नाशकः ।)
 शिवः । इति धनञ्जयः ॥ राक्षसश्च ॥
 यज्ञिकः, पुं, पलाशवृक्षः । इति जटाधरः ॥
 (अनुकम्पितो यज्ञदत्तः । “वक्रचो मनुष्य-
 नाम्नश्च वा ।” ५ । ३ । ३८ । इति ठक् ।
 “टाजादावूर्ध्वं द्वितीयादधः ।” ५।३।३९ । इति
 प्रकृतेर्द्वितीयादध ऊर्ध्वस्य लोपः । यज्ञदत्तकः ।
 इति काशिका ॥)
 यज्ञियं, त्रि, (यज्ञमर्चयतीति । यज्ञ + “यज्ञर्लिङ्गभ्यां
 घञौ ।” ५।१।७१ । इति घः ।) यज्ञकर्मा-
 हम् । इत्यमरः । २।७।२७ ॥ (यथा, हरिवंश ।
 २६ । १६ ।
 “कृतो यज्ञविभक्तो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥”)
 यज्ञाय हितम् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
 (यथा, मनुः । २ । २३ ।
 “कृष्णसारस्तु चरति ऋगो यज्ञ स्वभावतः ।
 स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्नेच्छदेशस्ततः परः ॥”)
 यज्ञियः, पुं, (यज्ञाय हितः । यज्ञ + घः ।) द्वापर-
 युगम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खदिरवृक्षः ।
 तत्पर्यायो यथा,—
 “खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
 कण्टकी बालपत्रश्च बहुशूल्यश्च यज्ञियः ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 पलाशः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
 शारश्रेष्ठो वातहरो वक्ष्यवृक्षो सरिदरः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यज्ञोप

यज्ञियदेशः, पुं, (यज्ञियश्चासौ देशश्चेति ।)
यागकरणीपयुक्तदेशः । यथा, मनुः ॥२॥२३॥
“कणसारस्तु चरति ऋगो यत्र स्वभावनः ।
स त्रियो यज्ञियो देशो ऋच्छदेशस्ततः परः ॥”
यज्ञियशाला, स्त्री, (यज्ञिया शाला ।) याग-
मण्डपम् । इति जटाधरः ॥
यज्ञीयः, पुं, (यज्ञे भवः इति । यज्ञ + “गहादि-
भ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति ङ् ।) उडुम्बर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागसम्बन्धिनि,
त्रि ॥ (यथा, महाभारते ३ । १०४ । ६ ।
“प्रशस्ते ह्यनि यज्ञीये सर्वकामसम्प्लवितम् ।
कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥”)
यज्ञीयव्रजपादपः, पुं, (यज्ञीयश्चासौ ब्रह्मपादप-
श्चेति ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यज्ञेश्वरः, पुं, (यज्ञानामेश्वरः ।) विष्णुः । यथा,
“यज्ञेश्वरो ह्यसमस्तकय-
भोक्तायथात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
तत्त्वनिधानादपयान्तु सद्यो
रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे ॥”
इति आह्वतत्वम् ॥

यज्ञेष्ट, स्त्री, (यज्ञे इष्टम् ।) दीर्घरोहिणकण्डणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञोडुम्बरः, पुं, (यज्ञोचितः उडुम्बरः ।) उडु-
म्बरवृक्षः । यज्ञोडुम्बर इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
हेमदुग्धी २ यज्ञफलः ३ यज्ञाङ्गः ४ हेमदुग्धकः
५ उडुम्बरः ६ जनुफलः ७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अस्य गुणाः यथा, भावप्रकाशे ।
“उडुम्बरो हिमो रूचो गुरुः पित्तकफास्रनुत् ।
मधुरस्तुवरो वण्यो व्रणशोधनरोपणः ॥”

यज्ञोपवीतं, स्त्री, (यज्ञधृतं उपवीतम् ।) यज्ञ-
सूत्रम् । प्रैता इति भाषा । तत्पर्यायः । पवि-
त्रम् २ ब्रह्मसूत्रम् ३ द्विजायनी ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य निरूपणं यथा । उप-
वीतमाह गोभिलः । यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्र
वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव । यज्ञोपवीतं
विशिष्टविन्यासधारणकर्मतया कुरुते । किं
तत् सूत्रम् । सूत्रं विशेषयति ह्यन्वोगपरिशिष्टम् ।
“ऊर्ध्वं त्रिवृतं कार्यं तन्नुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृतोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥”
वामावर्त्तवर्तितं तन्नुत्रयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणा-
वर्त्तवर्तितं कार्यं एवं त्रिवृतं त्रिसवं उपवीतं
स्यात् । एको ग्रन्थिरिति नानात्वनिवधार्यम् ।
तथा बौधायनः ।

“कौषं सौचं त्रिखित्तं यज्ञोपवीतमानाम् ॥”
कौषं कृमिकोषोद्भवं पट्टसूत्रादिमयमित्यर्थः ।
सौचं कार्पासोद्भवं । तथा मनुः ।

“कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृतम् ।
शूणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥”
त्रिखित्तमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रिवृत्तान्नं
त्रिसवत्वेन विशिष्यम् । यत्तु पैठीनसिवचनम् ।
कार्पासमुपवीतं षट्पतन्तु त्रिवृतं ब्राह्मणस्य ।
क्षीमं राजन्यस्य । आविकं वैश्यस्य । तन्नव-

६

यज्ञोप

तन्त्रसम्भवे षट्पतन्तुविधायकम् । नवतन्तुत्वं
यत्तमाह देवलः ।
“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्त्रवः ।
एकेन ग्रन्थिना तन्तुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा ॥”
एकेन ग्रन्थिना युक्त इति शेषः । द्विगुण-
स्त्रिगुणोऽथवेति । तन्तुबलेन द्विसवत्त्रिसवो वा
कर्तव्यः । द्विसवत्वं त्रिसवत्वासम्भवे । गोभिले
वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो वस्त्रकुश-
रज्जोः सूत्रानुकल्पप्रदर्शनार्थः । एवकार-
स्त्रिसवत्ववच्छेदार्थः । द्वितीयो वाशब्दः
अनुक्तमौज्ज्वालान्दिसमुच्चयार्थः । तथा निगम-
परिशिष्टम् । वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तद-
भावे त्रिवृता सूत्रेण । कुशसूत्रवालप्रतिसर-
रज्जुभिर्वा । वालोऽत्र गोवालः । यथा देवलः ।
“कार्पासश्चौमगोवालशररज्जुलणोद्भवम् ।
सदा सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥”
तदभाव इति करणादस्त्राभावे कुशरज्जुभिरिति
बोध्यम् । इति आह्विवेकः ॥ * ॥ अथोप-
नयनदिनम् । तत्र गर्भाष्टमेऽर्द्धे ब्राह्मणस्योप-
नयनं शस्तम् । क्षत्रियस्य गर्भैकादशे । गर्भ-
द्वादशे वैश्यस्य शस्तम् । अत्रासामर्थे ब्राह्म-
णस्य षोडशवर्षपर्यन्तमेव । क्षत्रियस्य द्वाविं-
शतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्ष-
पर्यन्तं तदनुष्ठानकालः । तत्र मासाः माघ-
फाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाषाढा विहिताः । तत्र
तिथयः द्वितीयैकादशीद्वादशीपक्षमीदशमी-
तृतीया विहिताः । तत्र वाराः बृहस्पति-
शुक्ररवौणां प्रशस्ताः । सामगानां मङ्गल-
वारोऽपि । तत्र नक्षत्राणि । स्वाती ज्येष्ठा
घनिष्ठा अश्विनी अनुराधा हस्ता रेवती पुष्या
चित्रा अवर्णा ऋगशिरः शतभिषा पूर्वफल्गुनी
उत्तरफल्गुनी पूर्वाभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा
रोहिणी पूर्वाषाढा । तत्र लग्नानि वृषसिंह-
तुलाधनुर्मौनसंज्ञकानि । तत्र पक्षः शुक्लः ।
तच्चन्द्रादिशोभने अनध्यायादीन् परित्यज्य
कर्तव्यम् । इति ज्योतिषतत्त्वमतम् ॥ * ॥
अथोपनयनम् । तत्र गोभिलः । गर्भाष्टमेषु
ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भैकादशेषु क्षत्रियं गर्भ-
द्वादशेषु वैश्यम् । आषोडशात् ब्राह्मणस्यान-
तीतः कालो भवति आदाविंशत् क्षत्रियस्य
आचतुर्विंशत् वैश्यस्य । अत ऊर्ध्वं पतित-
सावित्रीका भवन्ति । नैतानुपनयेयुर्नाध्याप-
येयुर्न अभिस्विवाहयेयुः ॥ आषोडशादित्यभि-
विधावाद् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
विंशतिः सचतुर्थो च वैश्यस्य परिकीर्तिता ॥
सावित्री नातिवर्त्तते अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥”
अत्र षोडशवर्षाणामुपनयनाङ्गता प्रतीयते ।
“पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विप्रेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः ॥”
इति यमवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते अनयोर्गर्भ-

यज्ञोप

जन्मगणनाभ्यामविरुद्धता । तथा च माण्डूक्यः ।
“व्रतवन्तविवाहे च वत्सरपरिगणनमाहुराचार्याः ।
आधानपूर्वकमेके प्रकृतपूर्वकं सदाच्ये तु ॥”
यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैठीनसिवचनम् ।
द्वादशषोडशविंशतिश्चेदतीता अवसहकाला
भवन्ति । तद्वादशवर्षादुपरि ब्राह्मणादीनां महा-
याद्वतिहोमप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि गुरु-
प्रायश्चित्तमिति । तथा च शङ्खलिखितौ । ब्राह्म-
श्चान्द्रायणं चरेत् गोप्रदानञ्च कुर्यात् । चान्द्रा-
यणाशक्तौ धेनुद्वयं तत्सक्यं वा सार्द्धं द्वाविंशति-
कार्षापणाः गोसक्यं कार्षापण एकः मिलित्वा
सार्द्धं त्रयोविंशतिकार्षापणाः देयाः । पितृमाह-
रहितस्य निःसस्य देशोपपन्नवादिना पतित-
सावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णु ।
“येषां द्विजानां सावित्री नातुतिष्ठेद् यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा चीनं कच्छान् यथाविधुपना-
येत् ॥

कच्छं प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धेनुत्रयं तन्सक्यं
वा नव कार्षापणाः । अकृतप्रायश्चित्तं प्रत्याह
नैतानित्यादि । नत्र बहुवचनं तत्कर्तृसंसर्गिणां
प्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । तथा च स्मृत्यन्तरम् ।
“ब्राह्मणाचार्यस्य सुहृन्नां कच्छपादेन शुश्रूषति ।
यज्ञोपनयते ब्राह्मणं त्रिभिः कच्छैः स शुश्रूषति ॥”
भुजवलभीमहत्त्वचिन्तामण्योः ।

“स्वातीशक्रधनान्धिमित्रकरभे पौष्णेऽप्यचित्रा-
हरि-
ध्वन्द्वौ तोयपतौ भगेऽदितिसुते भाद्रहये सागरे ।
केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरःशशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे
कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्के-
ष्यकाः ॥”

अदितिसुत उत्तरफल्गुनी । सागरः पूर्वा-
षाढा । दीपिकायाम् ।

“जीवाकेन्दुशुद्धौ हरिशयनवह्निर्भास्करे
चोत्तरस्थौ

स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह सुभदे क्षीरिभे
नादितौ च ।

शुक्रार्केऽप्यर्क्षलभे रविमदनतिथिं प्रोज्झ्य
षष्ठाष्टमेन्दुं

नो जीवाक्तातिचारेऽर्क्षसितगुरुदिने काल-
शुद्धौ व्रतं स्यात् ॥”

रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम् । षष्ठाष्ट-
मेन्दुं लग्नापेक्षया । तत्त्वचिन्तामणौ ।

“माघे ब्रविणशीलाष्टः फाल्गुने च दृढव्रतः ।
चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥

ज्येष्ठे गृह्णनीतिञ्च आषाढे क्रतुभाजनः ।
श्रेष्ठेऽप्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्धं निश्चि च व्रतम् ॥”

राजमार्तण्डः ।
“पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥”

आश्वलायनः । उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे
कल्याणे नक्षत्रे सूर्योपनयनगोदानविवाहाः ।

विवाहः सात्त्विकः इत्येके । आपूर्यमाणे
पक्षे शुक्ले पक्षे । बृहगर्गः ।

यज्वा

“सूतिषूक्ताननध्यायान् सप्तमीष्वत्रयोदशीम् ।
पञ्चयोमांश्चमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ॥”
ग्रीपनिषद्व्याख्यानमुच्यते ।

“कार्त्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुनाषाढयो-
रपि ।

कृष्णपक्षे द्वितीयायामनध्यायं विदुर्बुधाः ॥”
भुजबलः ।

“चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिष्ठन्निवाहकास्तु च ।
मार्गं च फाल्गुने चैव व्याषाढे कार्तिके तथा ॥
पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ।
नाकालवृष्टौ कुर्वीत व्रतबन्धशुभक्रियाम् ॥”
उपनयने उत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् कार्ति-
कादौ कृष्णपक्षे च द्वितीयानिवेषः पुनः
संस्कारमर्हति इत्युक्तप्रायश्चित्तसूत्रोपनयनपरः
वैश्योपनयनपरश्च । तथा च गर्गः ।

“विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे ।
दक्षिणे च विष्णोः कार्यं नानध्याये न संक्रमे ।
अनध्यायेऽपि कुर्व्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत् ॥”
अपिना दक्षिणायनकणपक्षयोः समुच्चयः ।
नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चैत्रशुक्लतृतीया
आषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा ।
वैशाखशुक्लतृतीया युगादित्वेन निषिद्धा ।
षष्ठ्यामशुचिरुग्भार्यो रिक्तासु बहुदोषभाक् ।
सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनम् । शाखाधि-
पत्वात् । यथा च ।

“शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिन्
 वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
 नीचस्थितेरिगृहगोऽथ पराजिते वा
 जीवे भृगावुपनयः स्मृतिकर्मक्षीनः ॥”
 अस्य शाखाधिपस्य । इत्यचिन्तामणौ ।

“जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्मने वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि
विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥
अस्त्वं गते देवगुरौ गुरौ वा
ऋक्षेऽपि वा पापश्रुतेऽप्यश्रुते ।
व्रतोपनीतो दिवसेः प्रणामं
प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः ॥”

उदये लगे । व्रतेन उपनयनेन । इति संस्कार-
तत्त्वम् ॥

यज्यः, त्रि, (यजतीति । यज् + “यजिमनिभुन्वि-
दसिजनिभ्यो युच् ।” उणा० ३ । २० । इति
युच् ।) यजुर्वेदेत्ता ब्राह्मणः । इत्युणादि-
कोषः ॥ यजमानः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
वृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १३ ।

“त्वमग्निं यज्यवे पायुरन्तरीशमध्वजाय ।”
 “हे अग्नि त्वं यज्यवे यज्योर्यजमानस्य पायुः
 पातकः ।” इति तद्वाच्यं साधयणः ॥)

यज्वा, [न] पुं, (यज् + “सुयजोर्ङनिप् ।” ३ ।
 २ । १०३ । इति डुनिप् ।) विधिना इष्टवान् ।
 विद्विधानेन कृतयागः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥
 (यथा, नैषधचरिते । ३ । २४ ।

“राजा स यज्वा विबुधप्रजवा
कृत्वाध्वराव्योपमयैव राज्यम् ।
भुङ्क्ते श्रितश्रोत्रियसात्कृतस्त्रीः
पूर्वं त्वहो प्रेषमप्रेषमन्त्यम् ॥”)

यज्वनांपतिः पुं, चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 यजुर्नैव यज्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-

आत्म-अक-सेट्. अनिङ्निष्ठः ।) ई, यत्तः ।
इ यत्ते पठितं शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

यत्, क खेदीपस्करयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खेद इह ताडनम् ।

क. यातयति पुत्रं पिता ताडयति इत्यर्थः ।
यातयति गृहं गृहिणी उपस्करोति इत्यर्थः ।
निरः प्रत्यर्पणी । प्रत्यर्पणं परीर्वर्तः । निर्यात-
यति धान्येन माषान् लोकः धान्यं दत्त्वा माषान्
गृह्णाति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

यत्, य, हेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते ।

“अत्र स्थिता हृणमदात् बहुशो यदेभ्यः
सीता ततो हरिणकेन विमुच्यते स्म ॥”

यत्, [इ] चि, (यजति सर्वे; पदार्थैः सह सङ्गती भवतीति । यज् + “त्यजितनियजिभ्यो ङित् ।” उणा० १ । ३३ । इति आदिः ङित् ।) ब्रह्मस्य-
लोपलक्षितधर्मावच्छिन्नम् । इति न्यायमतं
सिद्धान्तकौमुद्यादिदृष्टम् ॥ ये इति भाषा ॥
(एकविंशतिविभक्तिषु पुंलिङ्गे तस्य रूपाणि

यथा, यः १ यौ २ ये ३ । प्रथमा । यम् ४ यो ५
यान् ६ । द्वितीया । येन ७ याभ्याम् ८ येः ९ ।
तृतीया । यस्मै १० याभ्याम् ११ येभ्यः १२ ।
चतुर्थी । यस्मात् १३ याभ्याम् १४ येभ्यः १५ ।
पञ्चमी । यस्य १६ ययोः १७ येषाम् १८ ।
षष्ठी । यस्मिन् १९ ययोः २० येषु २१ ।
सप्तमी ॥ * ॥ स्त्रीलिङ्गे यथा,
या १ ये २ याः ३ । प्रथमा । याम् ४ ये ५
याः ६ । द्वितीया । यया ७ याभ्याम् ८
याभिः ९ । तृतीया । यस्मै १० याभ्याम् ११
याभ्यः १२ । चतुर्थी । यस्याः १३ याभ्याम् १४
याभ्यः १५ । पञ्चमी । यस्याः १६ ययोः १७
यासाम् १८ । षष्ठी । यस्याम् १९ ययोः २०
यासु २१ । सप्तमी ॥ * ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य
रूपाणि । यत् १ ये २ यानि ३ । प्रथमा ।
यत् ४ ये ५ यानि ६ । द्वितीया । येषः पुंवत् ॥

इति तसिन् । "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।" १।१।

इति । यस्मात् । इत्यमरः । ३८ । इति तसिल्प्रत्ययान्तस्यायत्वम् ।)
 हेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३८ । इति तसिल्प्रत्ययान्तस्यायत्वम् ।)

मनुः । २ । ११७ ।
“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।

अददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥
यद् + "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।" ५ । ३ । ३४

इति तस्मिन्प्रत्ययेन । येन । यथा, भागवते
२।५।२।

“यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो ! ॥”

यतिः

येभ्यः । यथा, भागवते । १ । १५ । २१ ।

“तदे धनुस्त इषवः सरथो ह्यास्ते
सोऽहं रथी वृषतयो यत आनमन्ति ॥”

यत्र । यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ।

“यतो यतः षट्चरणोऽभिवर्त्तते
ततस्ततः प्रेरितवामलोचना ॥”)

यतमः, त्रि, (यत् + “वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने
 डतमच् ।” ५ । ३ । ६३ । इति डतमच् ।)
 बहूनां मध्ये निर्द्धारित एकः । एषां मध्ये यः ।
 यच्छब्दात् डतमप्रत्ययेन निव्यञ्जः । इति सुग-
 बोधव्याकरणम् ॥ (“यतमो भवतां कठः ।”
 इति काशिका ॥)

यतरः, त्रि, (यत् + “किं यत्तदो निर्धारणे द्वयो-
रेकस्य डतरच् ।” ६।३।६२। इति डतरच् ।)
द्वयोर्मध्ये निर्धारित एकः । अनयोर्मध्ये यः ।
यच्छब्दात् डतरप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुम्भ-
वोद्यथाकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७।१०।४।१२।
“तथोर्यत् सद्यं यतरद्वज्जीयस्तदित्सोमोवति
हन्त्यासत् ॥”)

यति, त्रि, बहुवचनाक्तयावच्छेदार्थकः । यतगुलि
इति भाषा । यच्छब्दात् निपातनात् इति प्रत्य-
येन निष्पन्नम् । इति सुग्वोधव्याकरणम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १५ । १३ ।

“लं वेत्य यति ते जातवेदः ।”
 “यति ते यावन्तस्मि भवन्ति ।” इति तद्वाच्ये
 साधनः ॥)

यतिः, पुं. (यतते चेष्टते मोक्षार्थमिति । यत् +
 “सर्वधातुभ्य इत् ।” उणा० ४ । ११७ । इति
 इत् ।) निर्जितेन्द्रियग्रामः । तत्पर्यायः ।
 यती २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ भिक्षुः ३
 संन्यासिकः ४ कर्मन्धी ५ रक्तवसनः ६ परि-
 ब्राजकः ७ तापसः ८ पराशरी ९ परिकाङ्क्षी
 १० मस्त्री ११ पारिरक्षकः १२ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ निकारः । विरतिः । इति तत्रैव
 नानार्थे ॥*॥ तस्य वाराणस्यां वासो यथा,—
 “अष्टौ मासान् विहारस्य यतीनां संयतात्म-
 नाम् ।

एकत्र चतुरो मासानब्दं वा निवसेत् पुनः ॥
 अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।
 यतिभिर्मोक्षकामैश्च अविमुक्तं निषेद्यते ॥”
 इति मातृस्ये अविमुक्तमाहात्म्ये १५६ अध्यायः ॥
 यतिधर्म्मो यथा,—

“अलातुं दातृपात्रञ्च मृगमयं वैदलं तथा ।
 एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
 एककालं चरद्भुमेभ्यं न प्रसज्जेत विस्तरे ।
 भक्ष्य प्रशक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
 विधूमे सन्नसुषले ब्रह्मारे भुक्तवज्जने ।
 वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां निव्यं यतिश्चरेत् ॥
 अलाभे न विषादी स्यान्नाभे चैव न हर्षयेत् ।
 प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाहिर्निर्गतः ॥
 अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सतेव सर्वशः ।
 अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥

यतिः

अस्माभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
 ह्रियमाणानि विषयेरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषचक्षेण च ।
 अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥
 अवैत्तेन गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
 निरये चैव पतनं यातनाश्च यमजये ॥
 विप्रयोगं प्रियेस्त्रैव संयोगश्च तथाप्रियैः ।
 अरथा ताभिर्भवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
 देहादुक्तमगणशास्त्रात् पुनर्गर्भं च सम्भवम् ।
 योनिकोटिसहस्रेषु स्त्रीष्वस्यान्तरात्मनः ॥
 अधर्मप्रभवश्च दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
 धर्मार्थप्रभवश्चैव सुखसंयोगमजयम् ॥
 सुखताश्चान्वेत्तेन योगेन परमात्मनः ।
 देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेवधमेषु च ॥
 दूषितोऽपि चरेद्भूमिं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥
 पलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यल्पप्रसादकम् ।
 न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥
 संरक्षणार्थं जन्तूनां राजावहनि वा सदा ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥
 अद्वा राजा च यान् जन्तून् हिनस्यजानतो
 यतिः ।

तेषां स्नात्वा विशुद्धार्थं प्राणायामान् समाचरेत् ॥
 प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः ।
 व्याहृतिप्रणवेयुक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
 हस्तान् आयमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
 तथेन्द्रियाणां हस्तान् दोषाः प्राणस्य निगृह्यात् ॥
 प्राणायामैर्देहेदोषान्धारणाभिश्च क्लिष्वम् ।
 प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानौश्वरान् गुणान् ।
 उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
 ध्यानयोगेन सम्यग्भूतं गतिमस्यान्तरात्मनः ॥
 सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।
 दर्शनेन विज्ञानस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥
 अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकेभ्यः कर्मभिः ।
 तपस्वरणेऽप्येः साधयन्तीह तत् पदम् ॥
 अस्थिरं स्थायुतं मांसशरीरितक्षेपनम् ।
 चर्मोद्वहं दुर्गन्धिपूर्णं कृत्रपुरीषयोः ॥
 जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्वलमनित्यं भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
 नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
 तथा त्यजन्निमं देहं कच्छादृग्राह्यमुच्यते ॥
 प्रियेषु खेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
 विद्वज्ज् ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥
 यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निष्पृहः ।
 तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
 अनेन विधिना सर्वोऽस्य क्वा सङ्गान् शनैः शनैः ।
 सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
 ध्यानिकं सर्वमेवेतत् यदेतदभिप्रवृत्तम् ।
 न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाप्नुते ॥
 अधिधर्मं ब्रह्म जपेदाधिदेविकमेव च ।
 आध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभिहितश्च यत् ॥
 इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।

यतिचा

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥
 अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो हिजः ।
 स विधूयेहपाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 इति मानवे ६ अध्यायः ॥
 (ब्रह्मणः पुत्रविशेषः । यथा, श्रीमद्भागवते १४।
 ८। १ ।
 “सनकाद्या नारदश्च ऋषिर्हंसोऽरुणिर्यतिः ।
 नेते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्मूर्ध्वरेतसः ॥”
 नहुषपुत्रः । यथा, महाभारते ११। ७५। ३०।
 “यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं भवम् ।
 नहुषो जनयामास धट्सुतान् प्रियवाससि ॥”
 विश्वामित्रपुत्रः । यथा, महाभारते १३। ४१। ७।
 “आराणिर्नाचिकश्चैव चाम्येयोज्जयनौ तथा ।
 नवतनुर्वक्त्रतः सयनो यतिरेव च ॥”
 त्रि । कर्मसुपरतोऽयथा । यथा, ऋग्वेदे ।
 ८। ३। ६ ।

“येनायतिभ्यो भगवे धने हिते
 येन प्रसूतवर्माविव ॥”
 “येन सुवीर्येण यतिभ्यः कर्मसुपरतेभ्योऽयद्युभ्यो
 जनेभ्यः सकाशान् धनमाहृत्य भगवे महर्षये
 प्रयच्छसि ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 यतिः, स्त्री, (यन्त्यते रसनाच्चेति । यम् + “क्लियां
 क्तिन् ।” ३। ३। ६४ । इति क्तिन् । “अनु-
 दातोपदेष्टवन्तितनोत्यादीनामिति ।” ६। ४।
 ३७ । इति मकारलोपः ।) पाठविच्छेदः । इति
 मेदिनी । ते, ४६ ॥ निष्केशविश्रामस्थानम् ।
 यथा,—
 “यतिर्निष्केशविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।
 सा विच्छेदविरामादौः पदेऽस्या निजिच्छया ॥
 क्वचित्छन्दस्यास्ति यतिरभिहित्ता पूर्वकृतिभिः
 पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
 पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितसन्धिः अयति तां
 यथा कृष्णः पुष्पात्तुलमहिमा मां करुणया ॥
 अतमाख्यसुखास्तु नेच्छन्ति सुनयो यतिम् ।
 इत्याह भट्टः स्वगन्धे गुरुर्मे पुरुषोत्तमः ॥”
 इति च्छन्दोमञ्जरी । १। १६—१८ ॥
 (नियन्त्यते इति । यम् + क्तिन् । यतते चैहते
 व्रतादिरच्चार्यं इति वा । यत् + “सर्वधातुभ्य
 इन् ।” उणा० ४। ११७ । इति इन् ।) विधवा ।
 रागः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली । वादाङ्ग-
 प्रबन्धविशेषः । यथा,—
 “यतिरोद्गाप्यवच्छेदो गजरौ रूपकं ध्रुवम् ।
 गनपः सारिगोष्ठी च नादश्च कथितं तथा ।
 प्रहरणं वृन्दनश्च प्रबन्धाद्वादश स्मृताः ॥”
 यथा हं धातः । इत्येकताल्यां यतिः । इति
 सङ्गीतदामोदरः ॥ (सा त्रिविधा । यथा,
 मार्कण्डेयपुराणे । २३ । ५३ ।
 “चतुर्विधं पदं तालं त्रिःप्रकारं लयत्रयम् ।
 यतित्रयं तथा तौल्यं मया दत्तं चतुर्विधम् ॥”
 यतिचान्द्रायणं, स्त्री, (यतिभिरनुष्ठेयं चान्द्रायणम् ।)
 व्रतविशेषः । यथा,—
 “अष्टावहो समग्रीयात् पिङ्गान् मध्यदिने स्थिते ।

यत्

नियतात्मा हविष्याश्री यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
 इति मानवे ११ अध्यायः ॥
 यतिचान्द्रायणे पादोनधेनुचतुष्टयं तदशक्नो
 सपादैकादशकार्षापणाः । इति प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥
 यतिनी, स्त्री, (यत् संयमोऽस्या अस्तीति । यत् +
 इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) विधवा । यथा,—
 “विधवा जानिका रक्षा विश्वस्ता यतिनी
 यतिः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यतिमैथुनं, स्त्री, (यतीनां दुष्टयतीनामिव गोप-
 नीयं मैथुनम् ।) यतिगोप्यरतिः । तत्पर्यायः ।
 खड्गनरतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 यती, स्त्री, (यतिः । कृदिकारादिति स्त्रियां ङीष् ।)
 विधवा । इति शब्दरत्नावली ॥
 यती, [न्] पुं, (यत् संयमोऽस्या अस्तीति । यत् +
 इनिः ।) यतिः । जितेन्द्रियः । इत्यमरः । २ ।
 ७ । ४४ ॥ (यथा, सुगन्धोदधे कारकप्रकरणे ।
 “हृष्टा दधिं शारुकमेतद्वैका-
 तुमोतवन्तं यतिभिः सुदर्शनम् ॥”)
 यतुका, स्त्री, (यत् + बाहुलकात् उकन् पक्षे
 यतुका, उक । स्त्रियां टाप् ।) वृक्षविशेषः ।
 यथा,—
 “रजनी स्यात्तु यतुका यतुका जननीति च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यत्नः, पुं, (यत् + “यजयाचयतविच्छप्रच्छरत्तो
 नङ् ।” ३। ३। ६० । इति नङ् ।) रूपादि-
 चतुर्विंशतिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । स च
 त्रिविधः । प्रवृत्तिः १ निवृत्तिः २ जीवन-
 योगिः ३ । यथा,—
 “प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनयोगिनः ।
 एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् ॥”
 तेषां कारणं यथा,—
 “चिकीर्षा कृतिसाध्यैसाधनत्वमतिस्तथा ।
 उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥
 निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्विषाधनताधियः ।
 यत्नो जीवनयोगिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।
 शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत् प्रकीर्तितम् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 उद्योगः । यथा,—
 “उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
 र्देवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
 देवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
 यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥”
 इति हितोपदेशः ॥
 यत्नवान्, [त्] त्रि, यत्नविशिष्टः । यत्नशब्दात्
 वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६। ६।
 “कंसेनापि समाक्षपञ्चानूरः पूर्वमेव तु ।
 योद्धव्यं सद्यः कथ्यते त्वया यत्नवतेति वै ॥”)
 यत्न, इ क संकोचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-सट् ।) इत्यवर्गाद्योपधः ।
 इ क, यत्नयति मन्त्रेण सर्पं जाङ्गलिकः । यत्न

इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदमुक्त्यो वेदेषूच्चारणभेदायः ।
इति दुर्गादासः ॥

यत्र, य, यस्मिन् । येखाने इति भाषा । यच्छब्दात्
सप्तम्यास्त्रलप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, श्रीमद्भागवतगीतायाम् ।
“यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।
स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद् याति तत्तत् सरूप-
ताम् ॥”)

यथा, य, सादृश्यम् । साम्यम् । तत्पर्यायः । वत् २
वा ३ तथा ४ एव ५ एवम् ६ । इत्यमरः । ३ ।
४ । ६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ । ४ ।
“वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति च ।
भवति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्वयथा
प्रभवति शुचिर्विम्बोदयाद्दे मणिर्नन्दनं चयः ॥”)

यथाकामी, [नृ] त्रि. (यथा कामयते इति ।
कामि + णिनिः । यदा, काममनतिक्रम्य प्रवृत्ति-
रस्यास्तीति । यथाकाम + अत इतिठनाविति
इतिः ।) खेच्छाचारी ॥ तत्पर्यायः । खरुचिः =
खच्छन्दः ३ खैरी ४ अपाहतः ५ खतलः ६
निरवग्रहः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६ ॥
निर्यन्तः ८ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
याज्ञवल्करां हितायाम् । १ । ८२ ।

“यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुसरन् ।
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्त्रुताः ॥”)

यथाक्रमं य, क्ली, क्रमामुरूपम् । क्रममनतिक्रम्येति
याकरणम् ॥ (यथा, रघुवंशे । ३ । १० ।

“यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
हृतेष्व धीरः सङ्ग्रीह्यन्त सः ॥”)
अपि च ।

“यथाक्रमेण पुत्रेण कार्या प्रेतक्रिया सदा ।
प्रतितापतिता वापि एकोद्दिष्टविधानतः ॥”

यथाजातः, त्रि. (यथा न जातः इति यथा-
जातः । जातोऽपि पुत्रादिरजात इव प्रतीयते
विद्यया श्रौत्येण वा न कैरपि विदितत्वात् ।)
मूलः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ नीचः । इति
जटाधरः ॥

यथातथं, य, क्ली, (यथा वसते तथानतिक्रम्य
इति अनतिवृत्तौ अवयवीभावः । अवयवीभावश्च ।
२ । ४ । १८ । इति नपुंसकत्वम् । “इहो
नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।” १ । २ । ४७ । इति
ह्रस्वः । “नावयवीभावादतोऽमूलपञ्चम्याः ।” २ ।
४ । ८३ । इति प्रथमाविभक्तेरमादेशः ।)
यथार्थम् । इति हारावली ॥ (यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ६ । १ । ४१ ।

“यत्र स्वधाम्नामी भावा रजःसत्त्वतमोमथाः ।
गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यन्ते यथातथम् ॥”)

यथापूर्वम्, य, क्ली, (पूर्वमनतिक्रम्य इत्यवयवी-
भावः ।) पूर्वदिग्देशकालानुरूपम् । यथा,—
“अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु
च ।

यथापूर्वम् यथा भावः स्वर्गादीनां न विष्णुता ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणवचनम् ॥

यथासुखीनः, त्रि. (यथासुख + “यथासुखसं-
खस्य दर्शनः खः ।” ५ । २ । ६ । इति खः ।)
सुखप्रतिविम्बाश्रयः । सुखस्य सङ्गं यथासुखं
प्रतिविम्बं निपातनात् सादृश्येऽवयवीभावः ।
यथासुखं दर्शनः यथासुखीनः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ अपि च ।

“तत्तस्मिन् यमागोऽसौ हेमरत्नमयो नृगः ।
यथासुखीनः सीतायाः पुत्रुवे बहु लोभयन् ॥”
इति भट्टिः ॥

सुखस्य सङ्गं यथासुखं दर्पणादिप्रतिविम्ब-
सुच्यते । सादृश्यार्थेऽवयवीभावः । इति भरतः ॥
निर्मलत्वात् सीताया अयतो यथासुखीनः
प्रतिविम्बाश्रय इव भूत्वा पुत्रुवे भ्रमति स इव-
शब्दलोपो द्रष्टव्यः । इति जयमङ्गलः ॥

यथायथं, य, क्ली, (“यथास्ते यथायथम् ।” ८ ।
१ । १४ । योऽयमात्मा यथास्मीयं तद्वयथास्वम् ।

तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वित्वं क्लीबत्वश्च निपा-
त्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथा-
स्मीयमिति वेति । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) यथा-
स्वम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥ (अत्रुरूपम् ।
यथा, श्रीमद्भागवते । १० । १८ । १६ ।

“तत्रोपाहूय गोपालान् कृष्णः प्राह विहार-
वित् ।

हे गोपा विहरिष्यामी इक्षीभूय यथायथम् ॥”
“यथायथं वधोवर्णादत्रुरूपम् ।” इति तट्टी-

कायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा च,—
“लिङ्गमयत्तमत्पत्वात् याचीनां तद्वयथा
यथम् ॥”

इति वाग्भटे निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“यथायथं यस्य याधेर्यद्रूपं तदेवायत्तम् ।”

इति तद्वागस्थाने विजयरचितः ॥)
यथार्थं, य, क्ली, यथातथम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥

“हे अश्वभिचारिणि । अर्थमनतिक्रान्तं यथार्थं
यथास्वरूपं यथातथं उभयत्र अश्वयवीभावः ।
यथार्थमेवेदम् । यथातथं वक्ति सभासु विद्वान् ॥”
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

“सत्वं सम्यक् समीचीनमृतं तथं यथातथम् ।
यथास्थितश्च सङ्गतेऽलीके तु वितथावृते ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १३ । ६ । १८ ।
“कृतञ्चापकृतं किञ्चित् कृते कर्मणि सिध्यति ।
सुकृतं दृक्कृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥”)

यथाहं, य, क्ली, (अहं योग्यमनतिक्रम्य इत्य-
वयवीभावः ।) यथायोग्यम् । यथा,—

“कृत्वा तु तौ यथान्यायं यथाहंनेन संविदम् ।
उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चक्रतुर्वैश्वपार्थिवौ ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥
यथाहंवर्णः, पुं, (यथाहं यथायोग्यं वर्णयतीति ।
वर्ण + अच् ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥

यथायोग्यमन्तरं रूपं जातिश्च ॥

यथाशक्ति, य, क्ली, शक्त्यनुसारेण । शक्तिमनति-
क्रम्य । इति सुग्वोधध्याकरणम् ॥ (यथा,
श्रीमद्भागवते । ६ । १२ । १६ ।

“पश्य मां निर्जितं शक्र ! वृकणायुधसुजं गृध्रे ।
घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया ॥”)

यथाशास्त्रं, य, क्ली, शास्त्रानुसारेण । शास्त्रमनति-
क्रम्य । यथा, मलमासतत्त्वे ।

“यथाशास्त्रं निर्णीतो यथायाधि चिकित्-
सितः ।

न श्रमं याति यो याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधेः ॥”
यथास्थितं, त्रि, सत्त्वम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १७ ॥

यथास्वं, य, क्ली, (स्वमनतिक्रम्येति अवयवीभावः ।)
यथावाञ्छितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते
चिकित्सास्थाने ८ अध्याये ।

“वत्सं ततोऽनुकुर्वीत परिधेयस्तु सर्पिषा ।
तृतीये दिवसे सुक्ता यथास्वं शोधयेद्भिषक् ॥”)

यथेष्टितं, य, क्ली, (ईष्टितमनतिक्रम्येति ।) यथा-
वाञ्छितम् । (यथा, भट्टिकाये । २ । २८ ।

“तान् प्रत्यवाहीदथ रात्रौऽपि
यथेष्टितं प्रस्तुतकर्म धर्म्मम् ।

तपो मरुद्भिर्भवतां शरानिः
सन्मुख्यतां नोऽरिसमित्वनेषु ॥”)

तत्पर्यायः । कामम् २ प्रकासम् ३ पर्याप्तम् ॥
निकामम् ५ इष्टम् ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥

घट् इष्टानतिक्रमे खच्छन्दप्रवृत्तौ कामादीनि
प्रायः क्रियाविशेषणानि क्रियाविशेषणत्वात्

क्लीबत्वमेवम् । ईष्टितस्यानतिक्रमो यथेष्टित-
मित्यवयवीभावः । इति भरतः ॥

यथेष्टं, य, क्ली, इष्टमनतिक्रम्य । यथेष्टितम् ।
यथा,—

“कुर्याद्यथेष्टं तत् सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै ॥”
इति दायभागः ॥

यथेष्टचारी, [नृ] पुं, (यथेष्टं चरतीति । चर +
णिनिः ।) पक्ष्मै । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यथेष्टाचरणः, त्रि, (यथेष्टं आचरणं यस्य ।)
यथेष्टाचारी । यथा,—

“क्रियाहीनस्य मूलस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥”

यथेष्टाचरणस्य दूतवेष्टादासक्तस्य । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥

यथेष्टाचारी, [नृ] पुं, खेच्छाचारी । यथेष्ट-
माचरितुं शीलमस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

यथोचितं, य, क्ली, (उचितमनतिक्रम्येति ।)
यथायोग्यम् । यथाप्राप्तम् । यथा । “अप्यो
भंशो यथोचितात् ॥” इत्यमरः । २ । ८ । २३ ॥

यथा च श्रीमद्भागवते । ४ । २२ । ५० ।
“कर्मणि च यथाकालं यथादेशं यथाबलम् ।
यथोचितं यथावित्तमकरोद्भ्रंशसात्कृतम् ॥”

त्रि, यथोचितमस्यास्तीति । अर्थं आत्यच् ।
यथाहं । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ३८ ।

“वधमाप्यायिता मर्त्ययज्ञभागैर्यथोचितैः ।
वृष्ण्या ताननुगृहीतो मर्त्यान् शस्यादिसिद्धये ॥”

यथोदितं, य, क्ली, (उदितं कथितमनतिक्रम्य
इत्ययथीभावः ।) यथोक्तम् । यथा,—

“यथोदितन्ते पितृभिः कुरु दारपरिग्रहम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे रुचिस्तोत्रम् ॥

यदा, य, (यस्मिन् काले इति । यद् + “सर्वे-
कान्यकिंयत्तदः काले दा । ” ५।३।१५। इति दा ।)

यस्मिन् काले । यथा,—

“यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।

तदा तदा कलेर्वहिरनुमेया विचक्षणैः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥

यदि, य, पञ्चान्तरम् । सम्भावना । तत्पर्यायः ।

चेत् २ यदुवा ३ । यथा,—

“यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं ह्यौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

“अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्वावसितो हि सः ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥

“यदुवाक्यतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुर्यात्

इति । यदुवेति निपातसमुदायो यदर्थे ।” इति

तिथ्यादितत्त्वम् ॥

यदीयं, चि, (यस्येदमिति । यद् + “दृष्टाच्छः ।”

८।२।११४। इति छः ।) यत्सम्बन्धि । यथा,

“यदीयहलतो विलोक्य विषदं

कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः ।

विलासविपिनं विवेश सहसा

करोतु कुशलं हृणी स जगताम् ॥”

इति कन्दोमञ्जरीयां द्वितीयस्तवकः ॥

यदुः, पुं, (यजते इति । यज् + उः । एषोदरादि-

त्वात् जस्थाने दकारः ।) देवयान्यां जातो

ययातेर्न्यैष्ठपुत्रः । तस्य वंशे पितृशपात् राजा-

चक्रवर्ती नासीत् । तद्वंशे हापरयुगस्थान्ते

श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । इति श्रीभगवतमृतम् ॥

तस्य मातुलकन्याविवाहकारणं यथा,—

“जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव ह ।

पुत्रं व्येष्टं वरिष्ठं यदुमित्यब्रवीदहम् ॥

त्वं यदो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।

इत्या संप्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

यदुवाव ।

सितशम्भुधरो दीनो जरया शिथिलीकृतः ।

बलीसन्ततगात्रश्च दुर्हर्षो दुर्बलः कृशः ॥

अशक्तः कार्यकरणे पापभूतश्च यौवने ।

सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नैव कामये ॥

सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा वृष ।

जरां ग्रहीतुं धर्मेण ! पुत्रमन्यं दृणीष्व वै ॥

यथातिरुवाच ।

यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।

पापाज्जातुलसम्बन्धात् प्रजा वै ते भविष्यति ॥”

इति मातृये ३१ अध्यायः ॥ ॥ ॥

(हर्षचराजपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ८३।४४ ।

“तस्यैवं सुप्रवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमतः ।

मधुमत्यां सुतो जज्ञे यदुर्नाम महायशाः ॥”)

यदुनाथः, पुं, (यदूनां नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति

हेमचन्द्रः । २ । १३३ ॥

यदुपतिः, पुं, (यदूनां पतिः ।) श्रीकृष्णः । यथा—

“यदुपतेः क गता मथुरापुरी

रघुपतेः क गतोत्तरकोशला ।

इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं

न सद्विदं जगदित्यवधारय ॥”

इति रूपसनातनगोस्वामिनौ ॥

यदृच्छा, स्त्री, स्वातन्त्र्यम् । तत्पर्यायः । खेरिता २ ।

इत्यमरः । ३।२।२॥ खरिता ३ । इति तट्टीका ॥

(यथा, गीतायाम् । २ । ३२ ।

“यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपाहतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमौदृशम् ॥”)

यदुवा, य, यदि । यथा । “यदुवाक्यतरसम्भारः

स्यादपि पशुनैव कुर्यात् । यदुवेति निपातसमु-

दायो यदर्थे । अपि च । यदुवा उभयं

चिकीर्षेद्वौचं ब्रह्मत्वञ्च इति तेनैव कल्पेन

हृन्मुत्तरासङ्गं सोदकं कमण्डलुं दभ्वदुं वा

ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्यादृत्यान्वयेत् ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

यदा, स्त्री, बुद्धिः । इति संक्षिप्तसारोणादिरितिः ॥

पञ्चान्तरञ्च ॥

यन्त्रा, [त्र] पुं, (यम् + ङच् ।) सारथिः । (यथा,

रघौ । ७ । ४४ ।

“प्रहारस्तूर्कापगमे रथस्या

यन्त्रनुपालभ्य निर्वर्तिताम्बान् ।

ये साहिता लक्षितपूर्वकेतून्

तानेव सामर्थ्यतया निजघ्नः ॥”)

हृत्तिपकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ५६ ॥ (यथा,

माघि । ५ । ४२ ।

“सेयोऽपि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा

नीतिन वन्यकरिदानजताधिवासः ।

नाभाजि केवलमभाजि गजेन प्राखी

नायस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥”)

विरतिकारके, चि ॥

यन्त्रं, स्त्री, (यच्छत्येति । यम् + “गुह्यवीपचि-
यमिसदित्तिभ्यश्चः ।” उणा० ४ । १६६ ।

इति चः ।) देवाद्यधिष्ठानम् ॥ (यथा, देवी-

भागवते । ३ । २६ । २१ ।

“अर्चाभावे तथा यन्त्रं नवार्चमन्त्रसंयुतम् ।

स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥”)

पार्श्वभेदः । नियन्त्रणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रियन्त्रम् । इति महाभारतटीकायां नील-

कण्ठः ॥ कामान् वन्दूक इत्यादि भाषा ॥ ॥

वाद्यम् । यथा,—

“यन्त्रस्य गुणदोषौ ॥ विचार्यौ मधुसूदने ॥

अहं यन्त्रं भवान् यन्त्री न मे दोषा न मे गुणाः ॥”

इति महाभारतम् ॥

दाख्यन्त्रादि । कल इति भाषा । यथा,—

“दैत्यैः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्च्युः । तिष्ठति ।

भामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूपाणि मायया ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ६१ ॥

अस्यार्थः । “सर्वभूतानां हृन्मध्ये दैत्यैः शरीरान्तर्यामी

तिष्ठति । किं कुर्वन् सर्वानि भूतानि मायया

निजशक्त्या भामयन्त्यस्तत्कर्मसु प्रवर्तयन् यथा

दाख्यन्त्रमारूपाणि कृत्रिमाणि भूतानि सूत्र-

धारो लोके भामयति तद्वदिति । यद्वा यन्त्राणि

शरीराणि आरूपाणि भूतानि देहाभिमानिनो

जीवान् भामयन्तिर्त्यर्थः ।” इति श्रीधरस्वामी ॥

अथ पूजाधारयन्त्रम् । तत्र नारदीये ।

“आपोऽभिर्हृदयं चक्रं विष्णोः चैत्रसमुद्भवम् ।

यन्त्रञ्च प्रतिमास्थानमर्चने सर्वदा हरेः ॥”

गौतमीये ।

“शालग्रामे मणौ यन्त्रे प्रतिमामण्डलेषु च ।

नित्यं पूजा हरेः कार्या न ॥ केवलभूतले ॥”

योगिनीतन्त्रे ।

“लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।

मण्डलस्थां महामायां यन्त्रस्थां प्रतिमासु च ।

जलस्थां वा शिलास्थां वा पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”

एतत् सर्वं यन्त्राभावे । कौलावलीये ।

“यत्रापराजितापुष्यं जवापुष्यञ्च विदते ।

करवीरे सुकरक्ते द्रोणं वा यत्र तिष्ठति ।

तत्र देवी वसेन्नित्यं तदयन्त्रे चण्डिकाचैवम् ॥”

एतत् सर्वयन्त्राभावे । तथा च ।

“यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतेव हि ।

देहात्मनोर्यथा भेदो यन्त्रदेवतयोस्तथा ॥”

तथा ।

“आदौ लिखेद्यन्त्रराजं देवतायाश्च विग्रहम् ।

कामक्रोधादिदोषोत्पत्त्यसंबद्धः स्वनियन्त्रणात् ॥

यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः ।

विना यन्त्रेण पूजायां देवता न प्रसीदति ॥

दुःस्वनियन्त्रणाद्यन्त्रमित्याहुस्तन्मन्त्रदेवतः ॥”

इति यन्त्रपूजाप्राधान्यम् ॥ ॥

यत्र धारणयन्त्राणि । तत्रादौ भुवनेश्वरी-

यन्त्रम् । शारदायाम् ।

“आलिख्याद्विगर्गकान्मुद्रगं पाशादिकं

अक्षरं

कोष्ठेऽङ्गमनून् परेषु विलिखेद्वर्णमन्त्रहयम् ।

अक्षपूर्वापरवटकुम्भं लयवरान् थोमास-

नानगले-

ज्वालित्येन्द्रजलाधिपादिगुणशः पंक्तिदयात्तन्-

परम् ॥

कोष्ठेऽङ्गयुगार्णमात्मसहितां युग्मस्वरान्तगतां

मायां केशरगां दलेषु विलिखेन्मन्त्रं त्रिपंक्ति-

क्रमात् ।

त्रिः पाशाङ्कुशवेष्टितश्च लिपिभिर्वर्जितं क्रमाद्-

युत्क्रमात्

पद्मस्थेन घटेन पङ्कजसुखेनावेष्टितं तद्वद्विः ॥”

घटागलमिदं यन्त्रं मन्त्रिणां श्रीप्रदं महत् ।

पाशश्रीशक्तिकन्दर्पकामशक्तौन्दिराङ्कुशः ॥

प्रथमोऽष्टाक्षरो मन्त्रस्ततः कामिनि रञ्जिनि ।

खाहान्तोऽष्टाक्षरः सङ्गिरपरः परिकीर्तितः ॥

यन्त्र

ह्रीं गौरि रुद्रदयिते योगेश्वरि सर्वमपद ।
 द्वितान्तः षोडशाक्षीं मन्त्रः सङ्गिरदीरितः ॥”
 इति षट्कोणयन्त्रम् ॥ * ॥
 “तारे ह्रं विलिखेत् सरोजकुहरे साध्याभि-
 धानान्वितं
 मन्त्राणां वसुसंख्यकान् वसुदलेष्वाल्लिख्य
 तद्वाह्यतः ।
 शक्त्या त्रिः परिवेष्टितं षट्गतं पद्मस्यमन्त्रा-
 ननं
 यन्त्रं वक्ष्यकरं महादिभयहृत्क्षयप्रदं
 कीर्तितम् ॥”
 इति त्वरितायन्त्रम् ॥ * ॥
 “पद्मं भागुदलान्वितं प्रविलिखेत् तत्कर्णिकायां
 पुन-
 स्तारं शक्तिगवीजसाध्यसहितं तत्केशरेशु
 क्रमात् ।
 मर्दिन्यामनुसम्भवान् युगलशो वर्णान् पुनः
 पञ्चगान्
 मन्त्राणां गुणशो विधाय विलिखेदन्त्यं
 तदन्त्ये दले ॥”
 मन्त्रस्तु । [स्थितम् ।
 “उत्तिष्ठ पुरुषि किं स्वपिषि भयं मे समुप-
 यदि भक्त्यमश्रुत्वा वा तस्मै भगवति प्रमथ
 स्वाहा ॥
 मातृकार्णेन संवोतं भूपुरद्वयमध्यगम् ।
 यन्त्रं विन्ध्यवासिन्याः प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम् ॥
 रक्षाकरं विशेषेण चुम्बभूतादिनाशनम् ।
 रात्र्यदं भृशरात्र्यानां वश्यदं वश्यमिच्छताम् ॥
 सुतार्थिनीनां सुतदं रोगिणां रोगशान्तिदम् ।
 बहुना किमिच्छोक्तेन यन्त्रं यत् कामदो मणिः ॥”
 इति वनदुर्गायन्त्रम् ॥ * ॥
 अथ लक्ष्मीयन्त्रम् ।
 “वेदादिस्थितसाध्यानामयुगशः श्रीशक्ति-
 मारान्वितं
 किञ्चल्लेषु दिनेषु पञ्चविलसन्मन्त्राक्षरं तद्वाह्यः ।
 पद्मं यज्जनकेशरं खरलसत्पञ्चाद्युगलं धरा-
 विम्बाभ्यां वषट्कृत्या त्वरितया यन्त्रं लिखेदु-
 वेष्टितम् ।
 भूपुरद्वयकोणेषु ह्रौं लेख्यौ पुनः पुनः ।
 महालक्ष्मीयन्त्रमिदं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥
 सर्वदुःखप्रशमनं सर्वोपहृतिवारकम् ।
 बहुना किमिच्छोक्तेन परमस्मान्न विद्यते ॥” * ॥
 अथ त्रिपुरभैरवीयन्त्रम् । [स्थितम् ।
 “मध्यां नवयोन्येषु प्रविलिखेद्बीजानि वर्णा-
 गायत्र्याः पुनरष्टपत्रविवरेष्वाल्लिख्य लिप्या-
 वृतम् ।
 भूविम्बद्वितयेन मन्मथयुजा कोणेषु संवेष्टितं
 यन्त्रं त्रैपुरमीरितं त्रिभुवनप्रक्षोभणं श्रीप्रदम् ॥”
 गायत्री तु ।
 “मन्मथं त्रिपुरादेवि विद्महे मङ्गसुहरे तु ।
 उक्ता कामेश्वरिपदं प्रवदेदय धौमहि ॥
 व्यन्ति च प्रवदेद्भुवस्तुतः क्षित्रे प्रचोदयात् ।

गायत्र्या समाख्याता त्रैपुरी सर्वसिद्धिदा ॥”
 यन्त्रान्तरम् ।

“वह्निर्गैह्युगान्तरस्यमदने मायां लिखेद्वाग्भवं
 षट्कोणेष्वथ सन्धिषु प्रविलिखेत् हुंकार-
 मावेष्टितम् ।
 स्त्रीबीजेन समीरितं त्रिभुवनप्रक्षोभणं त्रैपुरं
 यन्त्रं पञ्चमनोभवात्मकमिदं सौन्दर्यसम्पत्-
 करम् ॥”
 इति त्रिपुरायन्त्रम् ॥ * ॥

अथ श्रीविद्यायन्त्रम् ।
 “विशेषं धारणं यन्त्रं प्रसङ्गात् कथयामि ते ॥
 रेफहकारयोर्नध्ये देवीनामभिसंख्यकम् ।
 साध्यनाम द्वितीयान्तं तस्योर्ध्वं विलिखेत्तुम् ॥
 तत्रैव मातृकां सर्वां विलिखेच्चक्रवाह्यतः ।
 पञ्चगयान्तेनैव मूलेन परिवेष्टयेत् ॥
 तत्र प्राणं प्रतिष्ठाप्य विद्यामष्टोत्तरं शतम् ।
 तत् स्पृष्ट्वा प्रजपेन्मन्त्रं देवीध्यानपरायणः ॥
 हेतुो मध्यगतं कृत्वा रजतस्याधवा पुनः ।
 करे धृत्वा जगद्दृश्यं हृदये स्त्रीषु वल्लभम् ॥
 कण्ठे धनं लभेद्भाले स्तम्भनं जम्भनं भवेत् ।
 शिखायां मोक्षमाप्नोति तस्मादयन्त्रेन धार-
 येत् ॥” * ॥

अथ गणेशयन्त्रम् ।

“वीजं षट्कोणमध्ये स्फुरदनलपुरे तारगं
 दिक्षु लक्ष्मी-
 मायाकन्दर्पभूमीस्तदनुरसपुटेष्वाल्लिखेद्बीज-
 षट्कम् ।
 तत्सन्धिष्वङ्गमन्त्रान् वसुदलकमले मूलमन्त्रस्य
 वर्णान्
 शिष्टान् पत्रेषु विद्वान् विलिखतु गुणशुद्धान्य-
 मन्त्रं पलाशे ॥
 व्यावीतं लिपिभिः क्रमोत्क्रमवशात् पाशा-
 कुशाभ्यामपि
 भूविम्बद्वितयेन वेष्टितमिदं यन्त्रं गणाधीश्वरः ।
 लाक्षाकुङ्कुमरोचनामृगमर्देभूर्जोदरे हेन्नि वा
 संलिख्याभिवहन् लभेत सकलैः संप्रार्थनीयां
 श्रियम् ॥

उक्तं महागणपतेर्विधानं सुरपूजितम् ।
 सर्वसिद्धिकरं पुंसां समस्तपुरुषार्थदम् ॥” * ॥

अथ श्रीरामयन्त्रम् ।

“तारं मध्ये विलिखतु मनुं षट्सु कोणेषु सन्धि-
 षट्कं मायां खरमपि लिखेत् कोणगणेषु
 पश्चात् ।

किञ्चल्लेषु खरगणमतो पत्रमध्ये माला-
 मन्त्रस्याणां गुह्यसुखमितानष्टमे पञ्चवर्णान् ॥
 दशाक्षरेण संवेष्ट्य कादिवर्णैश्च भूपुरे ।
 दिग्विदिक्षु लिखेद्बीजे नरसिंहवराहयोः ॥
 नमो भगवते ब्रह्माक्षतुर्थां रघुनन्दनम् ।
 रक्षोघ्नविषदायान्ते मधुरादि समीरयेत् ॥
 प्रसन्नवदनायेति पश्चादमिततज्जसे ।
 बलाय पश्चाद्दामाय विष्णवे तदनन्तरम् ।
 प्रणवादिनमोऽन्तोऽर्थं मालामन्त्रः प्रकीर्तितः ॥”

यन्त्र

अथ वृत्तिं यन्त्रम् ।

“बीजं साध्यसमन्वितं प्रविलिखेन्मध्योऽष्टपत्रेष्वथो
 मन्त्राणां श्रुतिशो विभज्य विलिखेत्क्षिप्या
 वह्निर्वेष्टयेत् ।

वाह्ये कोणगवीजवह्ववसुधामेहद्वयेनावृतं
 यन्त्रं क्षुद्रविषग्रहामयरिपुप्रध्वंसनं श्रीप्रदम् ॥” * ॥
 अथ गोपालयन्त्रम् । [षड्गणं
 “पिष्टं मूलेन वीतं दहनपुरयुगे कोणराजन्-
 कुर्वात् पद्मं दशार्णस्तुरितदशदलं कामबीजेन
 वीतम् ।

पद्मं किञ्चल्लसंख्यखरविक्रतिदलप्रोक्तसन्-
 षोडशाक्षं
 किञ्चल्लस्यङ्गनाट्यं विक्रतियुगदलेष्वापिनाय-
 वर्णान् ॥

पाशाकुशाभ्यामावीतं चौलीपुरयुगासिपु ।
 अष्टाक्षरेण लसितं यन्त्रं गोपालदेवतम् ॥
 धर्मार्थकामफलदं सर्वरक्षाकरं स्तुतम् ।
 पञ्चान्तको धरासंस्थो मनुर्विन्दुविभूषितः ॥
 पिष्टबीजमिदं प्रोक्तं सर्वसिद्धिकरं परम् ।
 स्मरः कृष्णाय उदङ्गं षड्गणं मधुरीरितः ॥
 गोपीजनान्ते प्रददेद्दलभायास्त्रिवल्लभा ।
 अयं दशाक्षरो मन्त्रो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥
 प्रणवं हृदयं कृष्णं डेन्तसुक्ता ततः परम् ।
 तादृशं देवकीपुत्रं हुं फट्खाद्यासमन्वितम् ।
 षोडशाक्षरमन्त्रोऽयं गोविन्दस्य जगत्पतेः ॥
 पिष्टं रतिपतेर्वीजं नमो भगवते ततः ।
 नन्दपुत्राय बालादिवपुषे श्यामलाय च ॥
 गोपीजनपदस्यान्ते वल्लभाय दिठावधि ।
 अनुष्टुप् मन्त्र आख्यातो गोपालस्य जगत्पतेः ॥
 अनङ्गः कृष्णगोविन्दो डेन्तावष्टाक्षरो मनुः ॥”
 इति गोपालयन्त्रम् ॥ * ॥

अथ गोपालस्य यन्त्रान्तरम् ।

“प्राक् प्रत्यक् दक्षिणोदक् विधिवदभिलिखेत्
 स्यष्टरेखाचतुष्कं
 कोणोद्यच्छूलयुक्तं बलययुगयुतं मध्यपूर्वम्
 तदन्तम् ।
 श्लोकस्याणां पुरस्तादुपदविवरेष्वष्टवर्णं
 लिखित्वा
 तद्वाह्यं द्वादशाक्षं स्तदनुपरिवृतं देवकीपुत्र-
 यन्त्रम् ॥

तं सुकी देव देवतं तं वेदे वरनो वतम् ।
 तं वतो हृदयो ख्यातं तं ख्यातो देवकीसुतम् ॥
 लिखितं भूर्जपत्रादौ यन्त्रमेतद्व्याविधि ।
 विष्टं बाहुना नियं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 पलाशवृक्षफलके लिखितं साधु साधितम् ।
 गोस्थानं निखनदेतन् गवां हृदिर्भवेत्तदा ॥” * ॥
 अथ शिवयन्त्रम् । तत्रादौ षट्कोणमखलं
 कृत्वा तदन्तः साध्यानामयुक्तं प्रासादबीजं
 विलिख्य षट्कोणेषु प्रणवसहितपञ्चाक्षरवर्णान्
 विलिख्य विवरेषु षडङ्गमन्त्रान् तद्वाह्यः पञ्च-
 दलानि विरचय्य तदलेषु ॐ ईशानाय नमः
 ॐ तत्सुखाय नमः ॐ अक्षराय नमः

ॐ सद्योजाताय नमः ॐ वामदेवाय नमः ।
इति पञ्चमन्त्रान् प्रागादिक्रमेण लिखेत् ।
तद्वहिरष्टलानि रचयित्वा तद्वलेषु मातृका-
वर्णान् लिखेत् । तद्वहिवृत्तं चास्वकेन वेष्टयेत् ।
एतद्वयन्त्रं जपहोमादिना सम्पूज्य धारयेत् ।
आयुरारोग्यैश्वर्यादिसिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अथ
मृत्युञ्जयस्य यन्त्रम् ।

“मध्ये साध्याचराष्टं ध्रुवमभिविलिखेन्मध्यमं
दिग्दलेषु

कोणेऽन्त्यं मनोस्तत् क्षितिभुवनमधो दिक्षु
चन्द्रं विदिक्षु ।

टान्तं यन्त्रं तदुक्तं सकलभयहरं चेद्भूतापहृत्य
याधियामोहदुःखप्रश्नमनुदितं श्रीप्रदं

कीर्तिदायि ॥” * ॥

अथकालीयन्त्रम् । यामले ।

“आद्यं बीजं सवाधं प्रथमवसुधे तद्वहि-

चाष्टकोणे

पूर्वाद्यं चाष्टबीजं तदनु वसुधेहृदके
बीजघटकम् ।

किञ्चलं तत् खराष्टं वसुधेविवरे स्वाहया
बीजघटकं

कूर्चाभ्यामेव वीतं क्षितिहृद्युगयोरन्तरे
यन्त्रराजम् ॥

देवीबीजत्रयं तत् प्रतिदिशमपरं शक्तिबीज-
द्वयं तत्

कोणे कोणे लिखेद्यस्त्रिजगति स गुरुः
शङ्करस्यापि विष्णोः ॥”

अथ शान्तिकादौ ताराधारयन्त्रम् । तदुक्तं
फेनुकारीये ।

“योनिद्युग्मे लिखेन्मन्त्रं मन्त्री हेमशलाकया ।
जीवह्रीनान् दीर्घवर्णान् षट्कोणे विलिखेत्ततः ॥

अष्टपञ्चवर्णान् तद्वहिवृत्तं तद्वहिवृत्तं
अष्टवर्णं भूपुरे च विलिख्य साधकोत्तमः ॥

सुवर्णपट्टे भूर्जे वा कृप्ये वाय्यथ सुव्रते ।
विलिखेद्द्विमेखन्या गन्धाष्टकसमन्वितम् ॥

दूर्वाकाष्ठेन वालिख्य कुशमूलेन वा पुनः ॥”
एकवीराकल्पे ।

“वेष्टितं पीतवस्त्रेण जतुना परिवेष्टयेत् ।
बध्नीयात् पट्टमूलेन शिख्यां कण्ठभूषणम् ।

स्त्रीणां वाममुखे चैवमन्त्रेणां दक्षिणे मुखे ।
बन्धापि लभते पुत्रं निर्धनो धनवान् भवेत् ॥

इमां रक्षां पुरा बध्ना ज्ञानार्थं गौतमादिभिः ।
प्रीत्यर्थं पार्थिवैश्चान्यैः संग्रामे जयकाङ्क्षिभिः ॥”

अस्यार्थः । योनिद्युग्मे षट्कोणे । तस्य मध्ये
हेमशलाकादिना भूर्जपत्रादौ कुङ्कुमरोचना-

रक्तचन्दनजटामांसीनां समांशं विधाय पङ्क्ति-
क्रमेण मूलमन्त्रं लिखित्वा तस्य हृत्तेखारेफ

मध्ये असुकस्य रक्षां कुरु कुरु असुकानां शुभं
पुत्रसम्पादयेति वा अस्य ज्ञानं कुरु कुरु

इत्यादि वा साध्यवहितं विलिख्य षट्कोणे
स्त्रीवभिज्ञान् दीर्घवर्णान् आ ई ऊ ऐ औ ऋ

“खराणां मध्यगं यच्च तच्चतुष्कं नपुंसकमिति ।
अष्टपञ्चवर्णान् । ऐं ह्रीं ॐ ऐं ह्रीं षट्
खाहेति लिखेत् । तदुक्तम् ।

“वाग्भवं कुलदेवीञ्च तारकं वाग्भवं तथा ।
हृत्तेखा चास्त्रमन्त्रान्ते वह्निजायावधर्मनुः ॥

अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्राणां सार ईरितः ॥”
अथ यन्त्रलिखनद्वयम् ।

“काशीररोचनालाक्षाग्रेभमदचन्दनैः ।
विलिखेद्द्विमेखन्या यन्त्राण्येतानि देशिकः ॥

भूमिस्पृष्टं श्वस्पृष्टं यन्त्रं निर्मात्यसङ्गतम् ।
विहीर्णं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत् ॥

सौवर्णे राजते पात्रे भूर्जे वा सम्यगालिखेत् ।
अथवा ताम्रपट्टे वा गुटिकां कृत्वा धारयेत् ॥

यावज्जीवं सुवर्णं स्यात् रौप्यं विंशतिवार्षिकम् ।
भूर्जे द्वादश वर्षाणि तद्वत् ताम्रपट्टके ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अन्यत् कालिकापुराणे ७७।७८।७९ अध्यायेषु
दृश्यम् ॥ * ॥ अथ यन्त्रसंस्कारः । वामके-

श्वरतन्त्रे ।
“स्नात्वा संकल्पयेन्मन्त्री गुरोरर्चनमाचरेत् ।

पञ्चगव्यं ततः कृत्वा शिवमन्त्रेण मन्त्रितम् ॥
तत्र चक्रं क्षिपेन्मन्त्री प्रणवेन सभाकुलम् ।

तदुद्धृत्य ततश्चक्रं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ॥
पश्चात्तेन दुग्धेन शीतलेन जलेन च ।

चन्दनेन सुगन्धेन कस्तूरीकुङ्कुमेन च ॥
पयोदधिघृतचौरशर्कराक्षौद्ररुक्मात् ।

तोयधूपान्तरेः कुर्यात् पश्चात्तविधिं बुधः ॥
हाटकैः कलसेर्देवीमष्टभिन्वारिपूरितैः ।

कषायजलसम्पन्नेः कारयेत् स्नानसुप्तमम् ॥
स्नानं समाप्य तां देवीं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ।

यन्त्रराजाय विज्ञाहे महायन्त्राय धीमहि तन्नो
यन्त्रं प्रचोदयात् ॥

सृष्ट्वा यन्त्रं कुशाग्रेण गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
अष्टोत्तरशतं देवि । देवताभावसिद्धये ॥

आत्मशुद्धिं ततः कृत्वा षडङ्गैर्देवतां यजेत् ।
तत्रावाह्य महादेवीं जीवन्त्यासन्नं कारयेत् ॥

उपचारैः षोडशभिर्महासुप्तादिभिः सदा ।
फलताम्बूलनैवेद्यैर्देवीं तत्र समर्चयेत् ॥

पट्टच्छादिकं दद्यात् वस्त्रालङ्कारमेव च ।
अगुरुं चामरं चण्डां यथायोग्यं महेश्वरि ! ॥

सर्वमेतत् प्रयत्नेन दद्यादात्महिते रतः ॥
ततो जपेत् सहस्रं च सकलेष्वितसिद्धये ।

बलिदानं ततः कृत्वा प्रणमेष्वक्रराजकम् ॥
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्याताम्यं विनिःक्षिपेत् ।

होमकर्त्तव्यशक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
धनुमेकां समानीय स्वर्णशृङ्गादलङ्कुरात् ।

गुरवे दक्षिणां दद्यात् ततो देव्या विसर्जनम् ॥”
अस्य प्रयोगः । कृतनिव्यक्रियः स्वस्तिवाचन-

पूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । आद्येत्यादि असुक-
गोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा असुकदेवतायाः

पूजार्थं असुकयन्त्रसंस्कारमहं करिष्ये । इति
संकल्प्य पञ्चगव्यमानीय हौमितिमन्त्रेणाष्टोत्तर

शतं अभिमन्त्र्य प्रणवेन यन्त्रं तत्र क्षिपेत् ।
तत उत्ताम्य स्थापयेत् । ततः शीतलजलचन्दन-

गन्धकस्तूकीकुङ्कुमैः स्नापयित्वा पञ्चगव्यमानीय
हौमिति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्रणवेन

पूर्ववत् शोधयित्वा स्नापयेत् । तत्र क्रमः ।
प्रथमं क्षीरेण स्नापयित्वा धूपं दद्यात् । एवं

दध्ना घृतेन मधुना शर्करया च । ततोऽष्टभिः
कलसैः कुङ्कुमगुरोचनाचन्दनमिश्रितैस्त्रयोः

स्नापयेत् । सर्वत्र स्नानं मूलमन्त्रेण ततो
यन्त्रसुतोम्य कुशाग्रेण तत् सृष्ट्वा यन्त्रराजाय

विज्ञाहे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रचो-
दयात् । इत्यष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्राणप्रतिष्ठां

कुर्यात् । अस्य प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णु-
महेश्वरा ऋषय ऋग्यजुःसामानि इन्द्रादि

चैतन्यं देवता प्राणप्रतिष्ठायां विनियोगः ।
तद्वयथा । आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं षं सं ह्रीं

हं सः असुकदेवतायाः प्राणा इह प्राणाः ।
एवं आमित्यादि असुकदेवतायाः जीव इह

स्थितः । एवं आमित्यादि असुकदेवतायाः सर्व-
न्द्रियाणि । एवं आमित्यादि असुकदेवताया

वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणघ्राणा इहागत्य सुखं चिरं
तिष्ठन्तु स्वाहा । इति प्राणान् प्रतिष्ठाप्य तत्र

प्रकृतदेवतामावाह्य षोडशोपचारैः पञ्चोप-
चारैश्चा पूजयेत् । ततः पट्टच्छादिकं दत्त्वा

अष्टोत्तरशतं जप्त्वा शक्तश्चेत् बलिं दद्यात् ।
ततोऽष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा प्रत्याहुतिसम्पातं

दद्यात् । होमाभावे द्विगुणजपः कार्यः । ततो
दक्षिणां दत्त्वा अर्चिद्रावधारणं कुर्यात् ।

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ औषधपाकार्थयन्त्राणि
यथा,—

“भास्त्रे वितस्त्रिगम्भीरे मध्य निहितकूपिके ।
कूपिकाकण्ठप्रथ्यन्तं बालुकाभिश्च पूरिते ॥

भेषजं कूपिकासंख्यं वह्निना यत्र पथ्यते ।
बालुकायन्त्रमेतद्वि यन्त्रतन्त्रबुधैः स्मृतम् ॥”

इति बालुकायन्त्रम् ॥

“निबद्धमौषधं कृतं भूर्जं तन्निगुणान्तरे ।
रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्धा गुग्गेन हि ॥

सन्धानपूर्णं कुम्भान्तः स्थावकमनसंस्थितम् ।
अधस्ताज्जालयेदग्निं तत्तदुक्तक्रमेण हि ।

होलायन्त्रमिदं प्रोक्तं खेदनाख्यं तदेव हि ॥”
सन्धानं काङ्गिकादि । इति होलायन्त्रम् ॥ * ॥

“साम्बस्यालीमुखे बद्धे बन्धे खेदां निधाय च ।
पिधाय पथ्यते यत्र तद्वयन्त्रं खेदनं स्मृतम् ॥”

इति खेदनयन्त्रम् ॥

“अधःस्थाल्यां रसं क्षिप्त्वा निदध्यात्तन्मुखोपरि ।
स्थालीमुखं मुखीं सन्धक् निरुध्य रुद्रमुत्सया ॥

ऊर्ध्वस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा पुष्पाभारोप्य यन्त्रतः ॥
अधस्ताज्जालयेदग्निं यावत् प्रहरपञ्चकम् ।

स्वाङ्गशीतं ततो यन्त्रादृक्क्षीयादसुप्तमम् ।
विद्याधराभिधं यन्त्रमेतत्तज्ज्ञैरुदाहृतम् ॥”

इति विद्याधरयन्त्रम् ॥

“बालुकासु समस्ताङ्गं गते मन्त्रारसोन्विता ।

दीप्तिपलैः मण्डुयादयन्त्रं भूधरनामकम् ॥”

इति भूधरयन्त्रम् ॥

“यन्त्रं डमरुसंज्ञं स्यात्तत् स्थालीमुद्रिते सुखे ॥”

इति डमरुयन्त्रम् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथाच ।

“अन्वभूषा तु कर्त्तव्या गोस्तनाकारसन्निभा ।

सेव किदान्विता मध्ये गम्भीरामारणोचिता ॥”

इति अन्वभूषायन्त्रम् ॥

“ह्रौ भागौ तु सदुग्धस्य एकावलीकन्दतिका ।

लोहकिट्टस्य भागैकं श्वेतपाषाणभागिकम् ॥

नरकेशसमं किञ्चित् क्राग्रीदुग्धेन पेययेत् ।

माषद्वयं दण्डं मर्दय तेन मूषां सुसम्पुटाम् ॥

शोषयित्वा रसं क्षिप्वा तत्कल्केः सन्धि लेपयेत् ।

रौद्रमूषा समाख्याता सम्यक्पारदसाधिका ॥”

इति मूषायन्त्रम् ॥ * ॥

“वायुकापूरितं भाण्डं तन्मध्ये सूतकं क्षिपेत् ।

रसं मूषागतञ्चैव भाण्डं सावेण रोधयेत् ॥

लिप्ता नृहवणैः सन्धिं पाचयेत्तुलिकाभिना ।

वायुकायन्त्रमेतद् द्वि योजयेद्रसकर्मणि ॥”

इति वायुकायन्त्रम् ॥

“तिर्यक्कण्डं काचकुण्डागिलयेत् खल्वभाण्डकैः ।

तिर्यक्कृत्वा पचेत् भाण्डं वकयन्त्रमिति स्मृतम् ॥”

इति वकयन्त्रम् ॥

“ऊर्द्धाधः संपुटाकारं तन्मध्ये रससंस्थितम् ।

कवचयन्त्रमेतद् द्वि रसादिद्रव्यसाधनम् ॥”

इति कवचयन्त्रम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंज्ञे जारणाद्यधिकारे ॥

चिकित्सोपयग्यपरयन्त्रविवृतिर्यथा, —

“यन्त्रशतमेकोत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतमं

यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणम् । यस्माद्वस्त्रा-

द्वते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वादयन्त्रकर्म-

णाम् । तत्र मनःशरीरावाधकराणि शल्यानि

तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि । तानि षट्प्रका-

राणि । तदुच्यते । खस्तिकयन्त्राणि । सन्दंश-

यन्त्राणि । तालयन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि ।

शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ॥

तत्र चतुर्विंशतिः खस्तिकयन्त्राणि । इति सन्दंश-

यन्त्रे । इति एव तालयन्त्रे । विंशतिर्नाद्यः । अष्टा-

विंशतिः शलाकाः । पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि ॥

तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति तत्पत्तिरूप-

काणि वा तदलाभे । तत्र नानाप्रकाराणां

शालानां मृगपक्षिणां सुखैर्मुखानि यन्त्राणां

प्रायशः सङ्ग्रहानि तस्मात् तस्मात्प्रादागमादु-

पदेशादन्ययन्त्रदर्शनादयुक्तितश्च कारयेत् ।

समाहितानि यन्त्राणि खरसङ्ग्रहसुखानि च ।

सङ्ग्रहानि सुखपाणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥

तत्र खस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि

सिंहयात्रकतन्त्रस्य हस्तदीपिभाज्यारसङ्ग्रहाल-

स्यमेवाककाककङ्कुररचासभासशशपात्यु-

लकचिल्लिश्येनयप्रक्रोचसङ्ग्रहाजालिकर्णाव-

भञ्जननन्दिसुखसुखानि महराजतिभिः कौले-

रववहानि मूलेऽङ्गुलवदावृत्तवारङ्गाण्यस्थि-

विनयशाल्योद्वरणार्थमुपदिश्यन्ते ॥ * ॥ सनिग्रहो-

नियग्रहश्च सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वर्मास-

सिरास्त्रायुगतशाल्योद्वरणार्थमुपदिश्येते ।

तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकतालद्वि-

तालके कर्णनासानाडीशल्यानामाहरणार्थम् ।

नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येक-

तोमुखान्युभयतोमुखानि च तानि स्रोतोगत-

शाल्योद्वरणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रिया-

सौकर्यार्थञ्चेति तानि स्रोतोदारपरिणाहानि

यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च ।

भगन्दराग्रौऽर्जुद्वग्वस्तुत्तरवस्तिस्त्रवृद्धिद-

कोदरधूमनिरुहप्रकशसन्निरुहगुदयन्त्राण्यङ्गु-

ल्लङ्गयन्त्राणि चोपरिष्ठाह्वयामः ।

शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नाना-

प्रयोजनानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च तेषां

गण्डपदशरपुष्करपङ्कणवडिशसुखे इति एषण-

यूहनचालनाहरणार्थमुपदिश्येते । महरदल-

मात्रसुखे इति किञ्चिदानताये स्रोतोगतशाल्योद्व-

रणार्थम् । षट्कार्पासकतोष्णीयाणि प्रमार्जन-

क्रियासु । त्रीणि द्रव्याङ्गतीनि खल्लसुखानि

चारौघघण्टिधानार्थम् । त्रीण्यन्यानि जाम्बव-

दनानि त्रीण्यङ्गुलवदनानि षड्वागिकर्मस-

भिप्रेतानि । नासावृद्धहरणार्थमेकं कोलास्थि-

दलमात्रसुखं खल्लतीक्ष्णोष्ठम् । अङ्गुनाथमेकं

कलायपरिमण्डलमुभयतो मुकुलायम् । सूत्र-

मार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पवृन्ताग्रप्रमाण-

परिमण्डलमिति ।

उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिकापट्टचर्मोन्तवल्कल-

लतावस्त्राहोलास-सुत्र-पाणिपाद-तलाङ्गुलि-

जिह्वा-दन्तनखमुख-वालान्धकटकशालाहोवन-

प्रवाहणहर्षायस्कान्तमयानि चाराभिभेजानि

चेति ।

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।

सन्धौ कोष्ठे धमन्याश्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥

यन्त्रकर्मणि तु निर्घातनपूरणवन्धनयूहनवर्जन-

चालनविवर्जनविवरणपीडनमार्गविशोधनविक-

र्षणाहरणाचनोन्नमनविनमनभञ्जनोन्नथना-

त्तूषणेष्णदारणर्ज्जकरणप्रक्षालनप्रघमनप्रमा-

ज्जनानि चतुर्विंशतिः ॥

खड्गद्वारा चापि विभजेद्यन्त्रकर्मणि बुद्धिमान् ।

असंख्येयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः ॥

तत्रातिस्थूलमसारमतिदीर्घमतिह्रस्वमग्राहि-

विषमग्राहि वक्रं शिथिलमत्युन्नतं नृदुकीलं

नृदुसुखं नृदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ।

एतेर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।

प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्वि कर्मसु योजयेत् ॥

दृश्यं सिंहसुखादेस्तु गूढं कङ्कसुखादिभिः ।

निर्हरेत्तु शनैः शल्यं शस्त्रयुक्तवपेक्षया ॥

विवर्जते साध्ववगाहते च

शल्यं नियन्त्रोद्वरते च यस्मात् ।

यन्त्रेष्वतः कङ्कसुखं प्रधानं

स्थानेषु सर्वैर्विकारि चैव ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ * ॥

गोलाध्यायोक्तयन्त्राणि यथा, —

“अथ यन्त्राध्यायो व्याख्यायते । तत्रादौ तदा-

रम्भप्रयोजनमाह ।

दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना

यन्त्रैः ।

वक्ष्ये यन्त्राणि ततः स्फुटानि संक्षेपतः कति-

चित् ॥

गोलो नाडीवलयं यष्टिः शङ्कुर्वटौ चक्रम् ।

त्रापं तुर्यं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम् ॥”

“अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह ।

अपट्टतगरविचित्रं स्थितिजे धृत्वा कुजेन

संयत्ते ।

नाडीवृत्ते विन्दुं कृत्वा धृत्वाथ जलसमं क्षिति-

जम् ॥

रविचिह्नस्य छाया पतति कुमध्यं यथा तथा

विधृते ।

उडुगोले कुजविन्दोर्मध्ये नाडी द्युयाताः स्युः ॥”

“अथ नाडीवलयमाह ।

अपट्टसे कुजलमे लभं चाथो खगोलनलिकान्तः ।

भूस्थं ध्रुवयष्टिस्थं चक्रं षट्पा निजोदयेच्छाङ्कम् ॥

यस्तेर्यष्टीभायासुदयेऽर्के न्यस्य नाडिका ज्ञेयाः ।

इष्टच्छायास्तस्यान्तरेऽथ लभं प्रभायाश्च ॥

केनचिदाधारेण ध्रुवाभिमुखकीलकेऽत्र धृते ।

अथवा कौलच्छायातलमध्ये स्थिरता नाड्यः ॥”

षटिकायन्त्रलक्षणादिकं षटीयन्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

“अथ शङ्कुमाह । [शङ्कुः ।

समतलमस्तकपरिधिर्भूमिसिद्धो दन्तिदन्तजः

तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम् ॥

इति शङ्कुयन्त्रम् ॥

अथ चक्रमाह ।

चक्रं चक्रांशाङ्गं परिधौ स्रष्टृशलादिकाधारम् ।

धात्री त्रिभ आधारात् कल्प्या भार्द्वेऽत्र

खार्द्वे च ॥

तन्मध्ये स्रष्टृष्वर्चं क्षिप्वाकांभिसुखनेमिकं धार्यम् ।

भूमेरुन्नतभागास्तत्राच्छायाया भुक्तः ॥

तन्खाड्वान्तश्च नता उन्नतलवसंगुणीकृतं द्वाद-

लम् ।

द्वादलोन्नतांशभक्तं नाड्यः स्थलाः परेः प्रोक्ताः ॥”

“अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह ।

“पैत्रर्ष्यपुण्यान्तिमवारुणाना-

न्यहयं नेमिगतं यथा स्यात् ।

दूरेऽन्तरेऽन्तेषुभखेचरौ वा

तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधार्यम् ॥

नेमिस्थद्वयान्तगतं प्रपश्येत्

खेटश्च धिण्यास्य च योगताराम् ।

नेम्यङ्कयोरचयुजोस्तु मध्ये

येऽंशाः स्थिता भद्रवकी युतस्तेः ॥

प्रत्यक् स्थिते मेऽथ पुरःस्थिते ते-

र्हानो ध्रुवः स्यात् खचरस्य भुक्तम् ॥”

“अथ चापं तुर्यगोलं चाह ।

दलीकृतं चक्रमुग्रान्ति चापं

कोदण्डखण्डं खड्गं तुर्यगोलम् ॥”

“अथ फलकयन्त्रार्थमाह ।

दृष्ट्वाखलेन स्फुटकाल उक्तः
सुखेन नान्यैर्वर्तितं मयातः ।
सन्नोत्पत्तिर्गणितस्य सारं
स्यष्टं प्रवक्ष्ये फलकाख्यम् ॥”

“इदानीं यन्त्रलक्षणमाह ।

कर्तव्यं चतुरस्रकं सुफलकं खाङ्गा-६० कुले-
विस्तृतं
विस्ताराद्विगुणा-१०० यत् सुगणकेनायाममध्ये
तथा ।

आधारः स्रष्टव्यस्तद्विधितः कार्या च
रेखा तत-
स्वाधारादवलम्ब्यस्रष्टव्यं सा लम्बरेखोच्यते ॥

लम्बं नवत्य-६० कुलकैर्विभज्य
प्रत्यङ्गुलं तिर्यगतः प्रसार्य ।
स्रष्टव्यं तत्रायतस्रष्टव्यरेखा
जीवाभिधानाः सुधिया विधियाः ॥
आधारतोऽधः खगुणा-३० कुलेषु
ज्यालम्बयोगे सुधिरश्च स्रष्टव्यम् ।
इष्टप्रमाणा सुधिरं शलाका
लेप्याक्षसंज्ञा खलु सा प्रकल्प्या ॥
यष्टाङ्गुलयासमतश्च रन्त्यात्
कृत्वा सुवृत्तं परिधौ तदङ्गम् ।
यष्टा घटीनां भगणांश-३६० कैश्च
प्रत्यङ्गकं चाम्बुपलैश्च दिग्भिः ॥
अग्रे सरन्त्या तदुपट्टिकेका
यष्टाङ्गुला दीर्घतया तथाङ्गा ॥”

“इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।

यत् खण्डकैः स्थूलचरं पलाढं
तन्नोक्त-१६ दृत् स्याच्चरश्चिज्जिनीह ॥”

“इदानीं यष्टिसाधनमाह ।

वेदाः ४ भवाः ११ शैलसुवो १७ धृतिश्च १८
विश्वे १३ च बाणाः ५ पलकर्णजिह्वाः ।
अकोट्टिताः स्युः क्रमशः खदेशे
राश्याङ्गलभ्यानि हि खण्डकानि ॥
तेः क्रान्तिपाताऽपरवेभुज्या
यष्टाङ्गुलाच्यवणेन युक्ता ।
दिग्भौ कृताप्रा भवतीह यष्टिः
सा पट्टिकायां सुधिरात् प्रदेया ॥”

“इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह ।

धार्यं तथा फलकयन्त्रमिदं यथैव
तत्पार्श्वयोर्लगतं तुल्यमिनस्य तेजः ।
कायाच्चजा सृष्टति तत्परिधौ यमंशं
तत्रांशके मतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ॥
अद्यप्रोतां रविलवगतां पट्टिकां न्यस्य तस्माद्-
यष्टेरग्रादुपरि फलकेऽधश्च गोलक्रमेण ।
यत्नाद्विचरदलगुणस्तत्र या ज्या तथाच
द्विग्रे वृत्ते तलमघटिकाः स्युर्नता लम्बकान्ताः ॥”

“अथ यष्टियन्त्रमाह ।

त्रिज्याविष्कम्भाहं वृत्तं कृत्वा दिगङ्कितं तत्र ।
दत्त्वायां प्राक् पश्चाद्युज्यावृत्तश्च तन्मध्ये ॥
तत्परिधौ यष्टाङ्गं यष्टिर्नष्टदुतिस्ततः केन्द्रं ।

त्रिज्याङ्गुला निधेया यष्टाग्राग्यान्तरं यावत् ॥
तावत्वां मौर्ष्या यद्वितीयवृत्ते धनुर्भवेत् तत्र ।
दिनगतशेषा नाशः प्राक् पश्चात् स्युः क्रमेणै-
वम् ॥”

“इदानीं धीयन्त्रं विषयुराहौ तत्प्रशंसामाह ।
अथ किम् प्रयुतन्नेर्धौमतो भूरियन्त्रैः
खकरकलितयष्टेर्देतस्मलायदष्टेः ।
न तद्विदितमानं वस्तु यद्वदृश्यमानं
दिवि भुवि च जलस्थं प्रोच्यतेऽथ स्थलस्थम् ॥
अत्र प्रश्नः ।

वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चाग्रं
तत्स्थान्तरं तस्य समुच्छ्रयश्च ।
यो वेत्ति यष्टेव करस्थयासौ
धीयन्त्रवेदो वद किं न वेत्ति ॥”

“अथ यष्टा भुववेधेन पलभामाह ।
यष्टाग्रमूलसंस्थं विदुषा भुवमग्रमूलयोर्लम्बी ।
बाहुर्लम्बान्तरभूर्लम्बोच्छ्रायान्तरं कोटिः ॥
कोटिर्द्वादशगुणिता बाहुविभक्ता पलप्रभा
जेया ॥”

“इदानीं वंशादिवेषमाह ।

विदुष्वेवं वंशतलं दृष्ट्वाच्छ्रायाहताद्वाहोः ।
कोट्या लम्बं ज्ञेयं खवंशमध्ये महीमानम् ॥
विद्वान्धो वंशायं भूमानं कोटिसंगुणं भक्तम् ।
दोषा वंशोच्छ्रायो दृष्ट्वाच्छ्रायेण संयुतो ज्ञेयः ॥
उदाहरणम् ।

पञ्चशक्राङ्गुला १४५ यष्टिरष्टवष्टिर्दृष्ट्वाः ।
यष्टकरास्तलवेधे दोः कोटिः सप्तदशाङ्गुला ॥
अग्रवेधे रसेशा ११६ दोः कोटिस्तुरगकुञ्जराः ।
वंशस्य यस्य तन्मानं चात्मवंशान्तरं वद ॥”

“अथ केवलान्यवेधेनाह ।

अग्रं विधोर्ध्वस्यः पुनरुपविष्टश्च तद्विष्टोत् ॥
निजसुजभक्ते कोटी तदन्तरद्वतो दृगौच्यविशेषः
भूमिर्वंशोच्चमतः पृथक् पृथक् पूर्ववज्ज्ञेयम् ॥
अत्र प्रश्नः ।

जर्ध्वस्यस्य यष्टादिभिर्यवहितस्याप्यग्रमात्रं सखे !
वंशस्य प्रगुणस्य यस्य सुसमे देशे समालोक्यते ।
अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं
मन्ये यन्त्रविदां वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
वित् ॥

उदाहरणम् ।

इष्टयष्टोर्ध्वसंस्थेन वंशायं विध्यता भुजः ।
दृष्ट्वास्तुष्करोऽथान्ययष्टा खाङ्गाङ्गुलः सखे ॥
निविष्टेन तथा कोटिरङ्गुलं वेधयोरपि ।
आत्मवंशान्तरं ब्रूहि वंशोच्छ्रायश्च वेधवित् ॥”

“अथ जलान्तर्वेधमाह ।

एवं तोयेऽप्यौच्यं तत्र दृगौच्यो नितं भवति ।
किंवा यष्टा कोटी दृष्ट्वाच्छ्रायो जलान्तरे
बाहू ॥

अत्र प्रश्नः ।

दूरस्थस्य न दूरगस्य यदि वा दृष्टस्य दृष्टस्य वा
वंशस्य प्रतिविम्बितस्य सजिने दृष्टाग्रमात्रं सखे ।
अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं

त्वां सर्वज्ञमतीन्द्रियज्ञमनुजयाज्ञेन मन्ये भुवि ॥
उदाहरणम् ।

दृष्टा चेत् यङ्गुला कोटिर्बाहुश्च चतुरङ्गुलः ।
जर्ध्वस्येनोपविष्टेन बाहुरेकादशाङ्गुलः ॥
कोटिरष्टाङ्गुला तोये वंशायं विध्यता सखे ! ।
त्राकद्वस्तौ दृगुच्छ्रायो वंशौच्यं चान्तरं वद ॥”
“किंवा यष्टाव्यस्योदाहरणम् ।
षडङ्गैरमरेस्तुलान्यङ्गुलान्यथवा क्रमात् ।
आत्मतोयान्तरं दृष्ट्वा वंशौच्यं चान्तरं वद ॥”
“अथ स्वयंवहमाह ।

लघुदाहजसमचक्रे समसुधिराराः समान्तरा
नेन्याम् ।
किञ्चिद्भ्रूतोऽप्याः सुधिरस्यार्धे पृथक् तासाम् ॥
रसपूर्णे तच्चक्रं द्वाधाराचस्थितं स्वयं भ्रमति ॥”
“अथान्यदाह ।

उत्कीर्य नेमिमथवा परितो मदनेन संलभम् ।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुधिरं रसं क्षिपेत्
तावत् ॥
यावद्रसैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति ।
पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जला-
कृष्टम् ॥”

“अथान्यदाह ।

तान्नादिमयस्याकुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य ॥
एकं कुण्डजलान्तर्दितीयमग्रं त्वधोमुखश्च
बहिः ।
युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्वहिः पतति ॥
नेन्यां वदुषा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा
धार्यम् ॥

नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्वटीमध्ये ॥
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समालम्बम् ।
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ॥”
“इदानीमन्येषां स्वयंवहसुपहसन्नाह ।
यदधोरन्ध्रनलं तत् सापेक्षत्वात् स्वयंवहं ग्राम्यम् ।
चतुरस्रमत्कारकरी युक्तिर्यन्त्रं नहि ग्राम्या ॥
एवं बहुधा यन्त्रं स्वयंवहं कुहकविद्यया भवति ।
नेदं गोलाश्रितया पूर्वोक्तत्वान्नयाप्युक्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोले यन्त्राध्यायः ॥

यन्त्रकं, स्त्री, यन्त्रकाष्टम् । (कुन्द्म् । इति हेमचन्द्रः ।

३।५।७३ ॥) कुं द् इति भाषा । अन्यते काष्ठमने-
नेति यमधातोस्त्वप्रत्ययेन यन्त्रं ततः स्वार्थे कप्रत्य-
येन निष्पन्नम् ॥ (यथा, सुश्रुते । ४।२ ।

“कार्यो गोफणिकावन्तः कव्यामावेष्टयन्त्रकम् ।
न कुर्यात् स्नाहसेकश्च तेन क्षियति हि व्रणः ॥”
यन्त्रयति व्रणाति सेतुप्रभृतीनीति । यन्त्र +
शुल् । सेतुप्रभृतिनिर्मातरि, चि । यथा, रामा-
यणे । २।५०।१ ।

“खकम्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥”

“यन्त्रका जलप्रवाहादियन्त्रणसमर्थाः ॥” इति
तट्टीका ॥)

यन्त्रयष्टं, स्त्री, (यन्त्रस्य यष्टम् ।) तैलिशाला ।
इति हेमचन्द्रः । ४।६३ ॥ घानिघर इति
भाषा ॥

यम

यन्त्रगोणः, पुं, कलायविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ।
मटर इति भाषा ।

यन्त्रयं, स्त्री, (यन्त्र + ल्युट् ।) रक्षणम् । बन्धनम् ।
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने अष्टादशाध्याये ।

“यन्त्रयमत ऊर्द्धमधस्तिर्यक् ॥”) नियमनम् ।

इति मेदिनी । ये, ७१ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ४१ अध्याये ।

“रक्तचयाद्देनाभिस्तथेवाहारयन्त्रणात् ।

ब्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमस्ततः ॥”)

यन्त्रणा, स्त्री, (यन्त्र + “य्याचश्च्यो युच् ॥” ३ ।

१ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) पीडा । यथा,
नेषधे । ४ । १० ।

“मदनतापभरेण विहीयं नो

यदुदपाति क्षुदा दमनस्तसु ।

निविडपीनकुचद्वययन्त्रणा

तमपराधमघात प्रतिबध्नी ॥”

(पीडाशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)

यन्त्रपेयणी, स्त्री, (पिब्यतेऽनयेति । पिब् । करणे

ल्युट् । ङीप् । यन्त्रमेव पेयणी ।) पेयणार्थयन्त्रम् ।

इति जटाधरः ॥ यंता इति भाषा ।

यन्त्रिका, स्त्री, (यन्त्रयति कृतकौतुका प्रीडय-
तीति । यन्त्रि + कृत् । टाप् अत इत्वम् ।)

पत्रगाः कनिष्ठा भगिनी । यथा, हेमचन्द्रे ।

“कनिष्ठा श्यालिका ह्याली यन्त्रिका केलि-
कुञ्चिका ॥”

यन्त्रितः, त्रि, (यन्त्रि + क्तः ।) बद्धः । इति धरणिः ॥

(यथा, देवीभागवते । ३ । १७ । १७ ।

“ते भूत्या जगद्गुरुं हठादाकृत्य यन्त्रिताम् ।

वेगमाना मुनिं प्राह सुरभिः साश्रुलोचना ॥”) यन्त्री, [नृ] त्रि, यन्त्रविशेषः । यन्त्रशब्दादस्यर्थे

इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यन्त्रयति बध्नातीति ।

यन्त्रि बन्धने + णिनिः । बन्धनकारकः । यथा,
रामायणे । १ । १ । ७६ ।

“अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पेतामहाद-
वरात् ।

मयैवन् राक्षसान् वीरो यन्त्रिणस्तान् यद-
च्छया ॥”) यम, औ मैथुने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) औ, अयाश्चौत् । यमति

युवा । इति दुर्गादासः ॥

यम, औ उ विरतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-अक०-अनिट् । क्वावेट् ।) औ,
यन्ता । उ, यमित्वा यन्त्वा । विरतिर्निवृत्तिः ।

यच्छति पापात् साधुः । इति दुर्गादासः ॥

यम, क मि परिवेषणे । तदभावे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क

मि, यमयति यामयति । परिवेषणं अन्नादेर-
पणम् । वेशनमित्येके । विषयव्याप्तावित्यस्य

रूपमिति रमानायः । केचित्तु परिवेषण एवायं

माशुबन्धः । यमयत्यत्र द्विजाय यद्वी । अन्यत्र

नियामयति संयामयति इत्याहुः । अन्ये तु

अपरिवेषण एवायं माशुबन्धः । ‘नियमयति

यमः

विमार्गप्रस्थितानाम् दण्डम् । इति शाकुन्तले ।

परिवेषणे तु यामयत्यत्र द्विजाय यद्वी इत्याहुः ।

तेन उभयस्य प्रामाणिकत्वादुभयत्र विकल्प-
ज्ञापनार्थमाशुबन्धः कृतः । इति दुर्गादासः ॥

यमः, पुं, (यमयति नियमयति जीवानां फलाफल-
मिति । यम् + अच् ।) इच्छिणदिकपालः ।

तत्पर्यायः । धर्मेराजः २ पित्रपतिः ३ सम-
वर्ती ४ परेतराट् ५ कृतान्तः ६ यमुनाभ्राता ७

शमनः ८ यमराट् ९ कालः १० दण्डधरः ११

आह्वदेवः १२ वैवस्वतः १३ अन्तकः १४ ।

इत्यमरः । १।१।६१ ॥ धर्मेः १५ धर्मेराट् १६

जीवितेशः १७ महिषध्वजः १८ औदम्बरः १९

दण्डधारः २० कौनाशः २१ दम्भः २२ महिष-
वाहनः २३ शीर्षपादः २४ भौमशासनः २५

कङ्कः २६ हरिः २७ । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्मकरः २८ । इति जटाधरः ॥ * चतुर्दश-
यमपर्यं यथा,—

“यां काचित् सरितं प्राप्य कृष्णपद्मे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण नियतस्पर्धयेद्यमानम् ॥

यमाय धर्मेराजाय नृत्यवे चान्तकाय च ॥

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

औदम्बराय दम्भाय नीलाय परमेष्ठिने ।

हृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

एकेकस्य तिलैर्मिश्रास्त्रींस्त्रीन् दद्यात् जला-
ञ्जलीन् ॥

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वष्टतमविष्णुपुराणवचनम् ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“सञ्ज्ञा च रविणा दृष्टा निमीलयति लोचने ।

यतस्ततः सरोधोर्ध्वः सञ्ज्ञा निक्षुरमब्रवीत् ॥

मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुवे नैत्रसंयमम् ।

तस्माज्जनिष्यसे मृदि । प्रजासंयमनं यमम् ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्यास्तु संजज्ञे भर्तृशापेन तेन वै ।

यमश्च यमुना चैवं प्रख्याता सुमहानदी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्त्रनरे ७७ अः ॥

पुराणात्मनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा,—

“तानागतान्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मेपरायणान् ।

भास्करिः प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥

चतुर्बाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेक्षणः ।
शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुडवाहनः ॥
स्वर्णयज्ञोपवीतो च स्मरेत्पारतराननः ।
किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ॥”

पापिनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा,—

“त्रिंशद्द्वयोजनदीर्घाङ्गो वापीसदृशलोचनः ।

धूम्रवर्णो महातेजाः प्रलयाम्भोधरध्वनिः ॥

दृष्ट्वाधिराजलोमा च ज्वलदग्निशिखाग्रवत् ।

नासारन्ध्रस्फुरच्छासखनैर्ज्वलतमहानिलः ॥

सुदीर्घदंशनश्रेणिः सूर्पोपमनखावलिः ।

प्रचण्डमहिषारूपः सन्दृष्टदशनच्छन्दः ॥

दण्डहस्तस्त्रर्मवासा भृकुटीकुटिलाननः ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

यमः

अस्यानधिकारो यथा,—

“प्रोवाच धर्म्मं यदृष्टं ब्रवीमि

कार्यं त्वया तत् खलु धर्म्मराज ॥

ब्रह्मोवाच ।

ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे कर्मणा मनसा गिरा ।

स्वकर्मनिरता दान्ता न नियम्या हि ते त्वया ॥

कृष्णः संपूजितो येस्तु येः कृष्णः ससुपासितः ।

यैश्च नित्यं स्मृतः कृष्णो न ते त्वद्विषयोपगाः ॥

नमः कृष्णाच्युतानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।

यैर्भावभावितो धर्म्मः न ते त्वद्विषयोपगाः ॥

दानं ददद्भिर्देवैस्तमभ्युतः प्रीयतामिति ।

अह्वापुरःसरेर्धर्म्मः न ते त्वद्विषयोपगाः ॥

उत्तिष्ठद्भिः स्वर्पाद्भिश्च व्रजद्भिश्च जनार्दनः ।

येः स्मृतस्तु सदा धर्म्मः न ते त्वद्विषयोपगाः ॥

सर्ववाधास्तु ये कृष्णं संस्मरन्त्युत्तरन्ति च ।

तद्भावभावितो ये च न ते त्वद्विषयोपगाः ॥

॥ एव धाता सर्वस्य तन्निर्योगकरा वयम् ।

यमसंयमने त्यक्तः सोऽस्मत्संयमको हरिः ॥”

इति ब्रह्मपुराणे नरसिंहप्रादुर्भावाध्यायः ॥

अपि च ।

ब्राह्मण उवाच ।

“यत् कृत्वा सुमहत् पुण्यं धर्म्माधर्म्मविनिर्णये ।

प्रमाणं त्वं हि लोकानां फलं मे ब्रूहि तद्-
यमः ॥”

यम उवाच ।

यमो यम इति श्रुत्वा तृषा ह्युद्विजते जनः ।

आत्मा च यमितो येन न तस्यैव यमः स्मृतः ॥

आदृशं चमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम् ।

ध्यानं प्रसादो माधुर्यं सन्तोषश्च यमा दश ॥

यमैश्च नियमैश्चैव यः करोत्यात्मसंयमम् ।

स चादृष्ट्वा तु मां याति परं ब्रह्म सनातनम् ॥”

इति तत्रैव यमशर्म्मलोपाख्यानम् ॥ * ॥

सावित्रीकृतं यमाष्टकं स्तोत्रं यथा,—

सावित्र्युवाच ।

“तपसा धर्म्मेसाराध्य पुष्करे भास्करः पुरा ।

धर्म्मांशं यं सुतं प्राप धर्म्मेराजं नमाम्यहम् ॥१॥

समता सर्वभूतेषु यस्य सर्वस्य साक्षिणः ।

अतो यन्नाम शमनमिति तं प्रणमाम्यहम् ॥२॥

येनान्तश्च कृतो विश्वे सर्वेषां जीविनां परम् ।

कर्म्मालुत्पत्तौ च तं कृतान्तं नमाम्यहम् ॥३॥

विभर्त्ति दण्डं दण्डाय पापिनां शुद्धिहेतवे ।

नमामि तं दण्डधरं यः शास्तां सर्वदेहिनाम् ॥४॥

विश्वे च कलयत्येव यः सर्वशुक्ल सन्ततम् ।

अतीव दुर्निवार्यश्च तं कालं प्रणमाम्यहम् ॥५॥

तपस्वी वैष्णवो धर्म्मो संयमी विजितेन्द्रियः ।

जीविनां कर्मफलदस्तं यमं प्रणमाम्यहम् ॥६॥

स्वात्मारामश्च सर्वज्ञो मित्रः पुण्यकृतां भवे ।

पापिनां क्लेशदो यस्तं पुण्यमित्रं नमाम्यहम् ॥७॥

यज्जन्म ब्रह्मणो वंशे ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा ।

यो ध्यायति परं ब्रह्म ब्रह्मवंशं नमाम्यहम् ॥८॥

इत्युक्त्वा सा च सावित्री प्रणनाम यमं सुने ।

यमस्तां विष्णुभजनं कर्मपाकमुवाच ह ॥

यमः

इदं यमाष्टकं नित्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
यमास्तस्य भयं नास्ति सर्वपापात् प्रसूयते ॥
महापापी यदि पठेत् नित्यं भक्त्या च नारदः ।
यमः करोति तं शुद्धं काययुद्धेन निश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २६ अध्यायः ॥ ३॥
पारिभाषिकयमदन्ता यथा,—
“कार्त्तिकस्य दिनान्यष्टावष्टाग्रहायणस्य च ।
यमस्य दशना एते जन्माहारी स जीवति ॥”
इति वैद्यकम् ॥ ३॥

(“पञ्चमस्यवसातेनष्टगन्ताच्च ये नराः ।
नष्टगन्ताच्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥
यूका जलाटमायान्ति बलिं नाशन्ति वायसाः ।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्यायः ॥
अस्य प्रापटन्तान् प्रापान्तवृत्तान्तश्च यम-
राजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ३॥) शरीरसाधना-
पेक्षानित्यकर्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४६ ॥
“उपायान्तरनिरपेक्षं शरीरमात्रसार्थं नित्यं
यावज्जीवमवश्यकार्यं यत्कर्म सत्यास्तेयादितदु-
यमः । यमेरुः ।

‘अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता ।
अस्तेयमिति पञ्चेते यमाश्चैव व्रतानि च ॥’

इति मनुः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥
स च अष्टाङ्गयोगान्तर्गताङ्गविशेषः । स तु
दशविधो यथा,—

“ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता ।
अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चेते यमाः स्मृताः ॥”

इति गारुडः १०६ अध्यायः ॥ ३॥

स च पञ्चविधो यथा,—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
यमाः पञ्चाथ नियमाः श्रौचं द्विविधमीरितम् ॥”

इति तन्त्रेव २३० अध्यायः ॥

“अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ।”
इति पातञ्जले साधनपादे । ३० ॥ यच्छ्रुति निय-
च्छ्रुति इन्द्रियग्राममनेनेति । यम + घञ् ।)

संयमः ॥ यथा, अमरः । ३ । २ । १८ ।
“वियमो वियमो यमो यमः संयामसंयमौ ॥”

काकः । शनिः । इति मेदिनी । मे, २३ ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३० ।

“अतीन्द्रः संयमः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥”
“अन्तयेच्छतीति यमः ।” इति तज्ज्ञायां शङ्करा-
चार्यः ॥)

यमः, चि, (यच्छ्रुति एकत्र गर्भाशये निरतो
भवतीति । यम् + अच् ।) यमजः । इति
मेदिनी । मे, २३ ॥ तयोर्व्येष्टत्वनिरूपणं यथा,
“बहिर्वर्गेषु चारित्र्याद्यमयोः पूर्वजन्मतः ।
यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं सुखम् ।
सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥
जन्मप्राथम्यात् ज्येष्ठं यमयोः न तु निषेक-
प्राथम्यात् जन्मप्राथम्यसन्देहे सुखदर्शनप्राथ-
म्यात् ।” इति उदाहृतत्वम् ॥ (यथा,—
“बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ ।

यमकं

यमावित्यभिधीयते धर्मेतरपुरःसरौ ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
अनयोरेकस्य दृष्टिरपरस्य क्षीणताकथमित्यत
आह ।

“कर्मोक्तकत्वादिषमाश्रमेदात्
शुक्राख्यं दृष्टिसुपैति कुक्षौ ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽप्यधिको विशेषः ॥”

इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
यमकं, क्री, (यमं युग्मभावं कायति प्राप्नोतीति ।
के + कः ।) शब्दालङ्कारः । तस्य लक्षणादि
यथा,—

“सत्यं पृथगर्थायाः स्वरयोजनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥

अत्र द्वयोरपि पदयोः कचित् सार्थकत्वं
कचिन्निरर्थकत्वं कचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य
निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यं इति । तेनैव
क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्विभक्तविषयत्वं
सूचितम् । एतच्च पदपादाद्वैशोकावृत्तिरेव
पादाद्यावृत्तेस्तानेकविषयतया प्रभूततमभेदं
दिङ्मात्रसुदाहृत्यते ।

‘नवपलाशपलाशवनं पुरः

स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

नृजलान्तलतान्तमलोकयत्

ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥’

इति माघे । ६ । २ ॥

अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति सुरभिं
सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम् । लतान्त-
लतान्तित्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वं परागपरागे-
त्यत्र द्वितीयस्य एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । यम-
कादौ भवेदेकं जलोन्मूलोत्पत्तिरुत्पत्तिः । इत्युक्त-
नयात् । भुजलतां जडतामवलज्जना इत्यत्र
न यमकत्वज्ञानः ।” इति साहित्यदर्पणे दशमः
परिच्छेदः । १० ॥ (यमकालङ्कारस्तु युग्मपाद-
यमकायुग्मपादयमकाद्यन्तयमक-पादमध्ययमक-
पादान्तयमक-पादादियमक-पादादिमध्ययमक-
पादाद्यन्तयमक-मध्यान्तयमक-काक्षीयमकगर्भ-
यमकचक्रवालयमकपुष्पयमकमहायमकमिथुन-
यमकवृन्तयमकविषययमकसप्तयमकसर्वयमक
यमकावलीमेदात् बहुविधः । तत्तल्लक्षणोदाह-
रणादिकं भट्टिकाये दशमसर्गे यमकचक्रे काव्या-
दर्शे दशमपरिच्छेदे च द्रष्टव्यम् ॥ अहविशेषः ।
यथा, महाभारते । ४ । ५५ । ४२ ।

“ततो विराटस्य सुतः सयमादृत्य वाजिनः ।

यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान् प्रत्यवारयत् ॥”

“यमकं शत्रूणां निरोधकं मण्डलं कृत्वा ।” इति

तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ सट्टशम् । यथा, महा-

भारते । ३ । १६ । ८ ।

“मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।

सथानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥”

“यमकानि सट्टशानि ।” इति तट्टीकायां नील-

कण्ठः ॥ चि, यमजः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥

यमजः

यमकः, पुं, (यम् + भावे घञ् । स्वार्थे कन् ।)
संयमः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥

यमकालिन्दी, स्त्री. (यमः कालिन्दी च सुतः सुता
च यस्याः ।) संज्ञा । सा च सूर्यपत्नी । इति
शब्दरत्नावली ॥

यमकोटः, पुं, (यमसूचकः कोटः ।) सुधूरनामा
कोटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यमकोटिः, स्त्री, लङ्कायाः पूर्वं पृथिव्यास्तुर्धभागे
देशविशेषः । यथा,—

“लङ्का कुमभ्ये यमकोटिरस्याः

प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।

अधस्ततः सिङ्गपुरं सुमेरुः

सौम्येऽथ दाम्ये वडवानलञ्च ।

कुट्टपपादान्तरितानि तानि

स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

यमघण्टः, पुं, (यमं घण्टयतीति । घण्ट +
अण् ।) योगविशेषः । यथा,—

“द्वे मघापूर्वफल्गुन्यौ पुष्याश्लेषा च चन्द्रयोः ।

ज्येष्ठानुराधा भरणी चाश्विनी कुजवासरे ।

हस्तार्द्रा चन्द्रजे मूला पूर्वाषाढा च रेवती ।

जीवे श्रुत्तरभाद्रश्च शुक्राह्ने स्वातिरोहिणी ।

शनिवारे शतभिषा अवशा यमघण्टकः ॥”

इति सारसंग्रहः ॥

अपि च ।

“घण्टोऽखण्डसंयुक्ते खण्डप्रतिदिने सौम्यवारे-
ऽयमापि ।”

अस्य वर्णाकालनिर्णयो यथा,—

“यमघण्टे त्यजेदष्टौ नृत्यौ द्वादश नादिकाः ।

अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥”

अस्य दोषा यथा,—

“एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् ।

विषाहे विधवा नारी यात्रायां मरणं भवेत् ॥

निष्कलं कृषिवाणिज्यं विद्यारम्भे च नृखेता ।

गृहप्रवेशे भङ्गः व्याघ्रहृत्वायां मरणं भुवम् ॥

अण्डदाने फलं नास्ति व्रतदाने च निष्कले ।

शुभकर्माणि सर्वानि नैव कुर्याद्विचक्षणः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

रविवारे १० । ११ । सोमवारे ८ । ६ । मङ्गल-

वारे १७ । १८ । १२ । बुधवारे १३ । ६ ।

दृष्टस्यतिवारे १६ । २० । २६ । २७ । शुक्र-

वारे १५ । ४ । शनिवारे २४ । २२ । इति

यमघण्टयोगः ॥

यमजः, चि, (यमो यमकः सन् जायते इति ।
जन् + ङः ।) एककालीनैकगर्भजातसन्तान-
द्वयम् । यथा, मेदिनी । मे, २३ ।

“यमोऽन्यलिङ्गो यमजे नाकाके शमने शनौ ॥”

(यथा च कथासरित्सागरे । २३ । ६९ ।

“शान्तिकरीऽपि पुरोधा भ्रातृसुतं शान्ति-

सोममपरञ्च ।

वैश्वानरमर्पितवान् पिङ्गलिकापुत्रकौ

यमजौ ॥”)

यमद्वि

अस्य व्युत्पत्तिं यमशब्दं द्रष्टव्यम् ॥ (अश्वविशेषे,
पुं । यथा, अश्ववेदके । ३ । १५२ ।

“एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन च विशेषतः ।

यमजं वाजिनं विन्ध्यात् वामनं वामना-

कृतिम् ॥”)

यमद्विः, पुं, (जमन् हुतभक्षणशीलः प्रज्वलितो
अग्निरिव । पृषोदरादित्वात् जस्य यः ।) जम-
द्विमनुजिः । ॥ तु परशुरामपिता । इति
भरतद्विपकोषः ॥ (विवृतिस्तु जमद्विपशब्दे
द्रष्टव्या ॥)

यमदूतः, पुं, (यमस्य दूतः ।) यमस्य चरः ।
यथा,—

“यमदूतपिशाचाद्यैर्वत् परासुरपास्यते ।

सङ्घिरोषधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥”

इति वाग्भटे शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

धर्मस्य उवाच ।

“के यूयं विलताकाराः पाशसुन्नरपाणयः ।

दंष्ट्राकरालवदना अङ्गारसदृशप्रभाः ॥

यूयं सर्वे महावीराः ज्वलत्पावकलोचनाः ।

कृता तथापि युष्माकमियं केन सुदुर्गतिः ॥”

यमदूता ऊचुः ।

यमदूता वयं सर्वे यमाज्ञाकारिणः सदा ।

त्वद्दत्तोऽयं दिवास्माकं सुमहान् कश्मलो-

दयः ॥”

इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे ६ अध्यायः ॥

यमदूतकः, पुं, (यमस्य दूत इवेति कन् ।) काकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यमदूत + स्वार्थे कन् ।)

यमदूतश्च ॥

यमदूतिका, स्त्री, (यमस्य दूतिकेव ।) तिन्तिङ्गी-
वृत्तः । (यथा,—

“जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।

किमाश्चर्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥”

इत्युक्तः ॥)

यमदेवता, स्त्री, (यमो देवता अधिष्ठात्री यस्याः ।)

भरणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२ ॥

यमद्विः, पुं, (यम इव भयावहो द्विः ।) शास्त्रलि-

वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य

शास्त्रलिप्यं ज्ञातव्यम् ॥)

यमद्वितीया, स्त्री, (यमप्रिया द्वितीया इति मध्य-

पदलोपिकर्मधारयः ।) कार्तिकशुक्लद्वितीया ।

भाटद्वितीया इति ख्याता । तत्कृतं यथा ।

लिङ्गपुराणे ।

“कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भाटपूजनम् ।

या न कुर्याद्विनश्यन्ति भातरः सप्तजन्मनि ॥”

तस्या इति शेषः । महाभारते ।

“कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ! ।

यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वयं स्वयम् ।

तस्मान्नजगद्दे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो बुधैः ॥

यत्नेन भगिनीहस्ताङ्गोक्तं पुष्टिवर्धनम् ।

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥”

तथा ।

“यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूताश्च पूजयेत् ।

यमद्वि

अर्घ्यञ्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयेः ॥”

सहजद्वयैर्भगिनीभाटभिः । अर्घ्यमन्तः ।

“एहोहि भार्गव पाशहस्त

यमान्तकालोकथरामरेश ।

भाटद्वितीयास्ततदेवपूजां

गृह्याण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥

धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनायज ।

पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं स्वर्गपुत्र नमोऽस्तु ते ॥”

यमुनाश्च संपूज्य नमस्कुर्यात् ।

“यमस्वर्गमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजते ।

वरदा भव मे नित्यं स्वर्गपूजि नमोऽस्तु ते ॥”

अन्नं दत्त्वा पठेत् ।

“भातस्तवाहुजाताहं भुङ्क्षु भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥”

ज्येष्ठा चेत् तदागजाताहमिति वदेत् ॥ अत्र

भोक्तव्यं पुष्टिवर्धनं इति विधिसमभिव्याहृत-

फलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य मुख्य-

कालोऽष्टधाविभक्तदिनपञ्चमांशो ग्राह्यः । यथा

दृष्टः ।

“पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

पिण्डदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ॥

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः श्रेष्ठमुग्भवेत् ।

इतिहासपुराणादौः यष्टश्च सप्तमं नयेत् ॥”

संविभागो विभज्यान्नस्य प्रतिपादनम् । देवोऽत्र

वैश्वदेवसम्बन्धी । पञ्चमांशालाभे तु ।

“न सुग्रीतोद्धृतस्तेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।

नातिप्रगे नातिसाथं नातिसन्ध्यासमीपतः ॥”

इति मनुस्मृत्युद्धृतसूक्त्योद्धृतेतरकालोऽपि

ग्राह्यः । सौहित्यं तृप्तिः । अत्र भोजनस्य राग-

प्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य ।

“सुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां

नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धं प्रहरयामान्तः ॥”

इति कात्यायनीयेन नियमितवाङ्मोजनकालस्य

वैधत्वेन शास्त्रीयत्वात् न सामान्यशास्त्रप्राप्तप-

जीविपर्युदासासङ्गतिः । अज्ञानाध्ययनं भान्ता-

नाम् । प्रेतपञ्चोत्तरद्वितीयायां तद्विवेधात् ।

यथा च राजमार्गः ।

“प्रे को चे चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।

या तु कोजागरे याते चेज्जावल्याः परेऽपि च ॥

चातुर्मास्ये मसार्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।

परास्वेतास्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”

व्यातिथे । तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं

भवेत् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अस्यां व्रत-

विधानं यथा,—

नारद उवाच ।

“भगवन् ! प्रष्टुमिच्छामि त्वामहं विनया-

न्वितः ।

तद्व्रतं ब्रूहि मे स्वामिन् ! त्वत्पुं येन न पश्यति ॥

अल्पदोषं महत्पुण्यं शोभनं व्रतसुत्तमम् ।

प्रसादं कुरु मे स्वामिन् ! यथाहं तत् करोमि

भोः ॥

यमद्वि

ब्रह्मोवाच ।

यदि चेच्छसि विप्रेन्द्र व्रतानां व्रतसुत्तमम् ।

व्रतं यमद्वितीयायां द्रष्टुं त्वं न्यतुवारणम् ॥

कार्तिके मासि शुक्लायां द्वितीयायां सुनीश्वर ॥

कर्त्तव्यं तद्विधानेन ह्यपन्थ्यनिवारणम् ॥

ब्राह्मे सुहृते चोत्थाय चिन्त्येदात्मनो हितम् ।

प्रातः कृत्वा द्विजः स्नानं दन्तधावनपूर्वकम् ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमात्यानुलेपनः ।

कृतनिव्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ॥

विधिं विष्णुश्च रुद्रश्च संस्थाप्यौदम्बरं शुभे ।

पद्मं सप्तदलं कृत्वा पूजयेत् सुस्थमानसः ॥

चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैर्द्विजसत्तम ! ।

पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्येनारिकेलादिभिः फलैः ॥

सरस्वतीश्च वरदां वीणापुस्तकधारिणीम् ।

ध्यायेत् शुक्लाम्बरधरां हंसवाहनसंस्थिताम् ॥

ततो न्यतुविनाशार्थं सालङ्कारां पयस्विनीम् ।

विप्राय वेदविदुषे गाञ्च दद्यात् सवत्सकाम् ॥

अपन्थ्यविनाशाय संसारार्थवतारिकाम् ।

विप्रं तुभ्यमिमां रौद्रीं धेनुं सम्यग्दे ह्यहम् ॥

इति वाक्यविचारेण धेनुं दद्याद्विजातये ।

कुलीनाय सुशान्ताय रोगहीनद्विजाय वै ॥

तदभावे चोदकुम्भं सवस्त्रं सहिरण्यकम् ।

औदुम्बरविधानेन सम्यग्दद्याद्विजातये ॥

तस्याप्यलाभे विप्रेन्द्र ! विप्राय सदुपानहौ ।

दद्यात् कार्तिकशुक्लायां द्वितीयायां विशेषतः ॥

ज्ञातिश्रेष्ठान् तथा वृद्धान् संपूज्य चाभिवादयेत् ।

नारिकेलादिदानेन तोषयेत् स्वजनानपि ॥

ततः सोदरसम्यन्ना भगिनी यामवन्मुने ! ।

तस्या गृहं समागत्य अद्धानोऽभिराजयेत् ॥

भद्रे भगिनि ! शुभगे त्वदङ्घ्रिसरसीरुहे ।

अयसेऽयं नमस्कृतुमागतोऽहं तवालयम् ॥

इति श्रुत्वा भगिन्यादिः सोदरं विनयान्वितम् ।

न्यदुवाक्यैस्तत्तस्य पूजनं क्रियते महत् ॥

अथ भाटमती भातस्त्रं नो वयसि बान्धवः ।

भोक्तव्यं भोऽयं मन्त्रेहे त्वायुषे कुलदीपक ! ॥

कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां सहोदरः ।

यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वयं स्वयं ।

अस्मिन् दिने यमेनापि पूजिता भगिनी शुभा ॥

स्वसुर्गरो वैष्णवि यो न सुदृष्टे

यमद्वितीयादिनमेव लब्ध्वा ।

तं पापिनं सर्वेश्वराः प्रबुध्य

संसारमार्गे रटयन्ति विप्र ! ॥

तस्माद्भात्रा स्वदृष्टहे भोक्तव्यं मासि कार्तिके ।

शुक्लायाश्च द्वितीयायां सर्वैश्वर्याय भो द्विज ! ॥

वर्षं वर्षं च कर्त्तव्यं यशसे आशुषे श्रिये ।

ततः सम्प्राप्य सुमते भगिन्यै सुविधानतः ॥

स्वर्णालङ्कारवस्त्रादिदानसत्कारमादरात् ।

प्रदद्यान्मुनिशार्दूलं प्रश्रयावनतः सुधीः ॥

स आशीर्षं प्रदद्यात्तस्या नमस्कृत्य चमापयेत् ।

सर्व्वा भगिन्यः सन्तोष्या ज्येष्ठानुक्रमशस्तदा ॥

वस्त्राभरणसत्कारैर्भोजनैः पुष्टिवर्धनैः ।

करोत्येवं नरो विद्वान् याति यमयातनाम् ॥

यमभ

अपमृत्युं न चाप्नोति सत्यं सत्यं हि नान्यथा ॥
यैर्मगिन्यः सुवासिन्यो वस्त्रालङ्कारतोषिताः ।
न तेषां वस्त्रं यावत् कलहो न रिपोर्मयम् ॥
व्रतस्यास्य प्रसादेन भूताः प्रेताश्च राजसाः ।
दूरादेव पलायन्ते धर्मेराजेन ताडिताः ॥
यो देवो महिषास्त्रो दण्डसुदगरधारकः ।
वेष्टितः किङ्करैर्दण्डैस्तस्मै कालात्मने नमः ॥
इत्थं त्वं दिजशादूल । कुरुष्व तद्व्रतं शुभम् ।
रम्यं यमद्वितीयाख्यमपमृत्युनिवारणम् ॥
व्रतस्यास्य प्रभावेन पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
सत्यं वदामि ते विप्र ! गृहस्थः स्यात् सदैव हि ॥
नार्हस्योऽन समो धर्मो न भूतो न भविष्यति ।
सन्देहोऽत्र न कर्तव्य इह लोके परत्र च ॥
ये वै यमद्वितीयाख्यं व्रतं कुर्वन्ति मानवाः ।
सप्तजन्मव्रतं पापं तत्तच्छादेव नश्यति ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं धनहीनो लभेद्धनम् ।
भार्याहीनो लभेद्भार्यां सुखं पुत्रं कुलसम्भवम् ॥
यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
संभोजितः सकललोकनिपातदक्षः ।
तस्यां भुजङ्गसुतिथौ च गृहे भगिन्याः
प्राप्नोति विचित्रतुलं स चिरायुरेव ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १२५ अध्यायः ॥

यमधारः, पुं. (यमा युग्मीभूता धारास्य । यदा,
यमवत् विनाशिका धारा यत्र ।) पार्श्वद्वय-
धारायुक्ताख्यविशेषः । किरीच काटार इत्यादि
भाषा ॥

यमनं, स्त्री, (यम् + भावे लुट् ।) बन्धनम् ।
उपरतिः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (संयमः ।
यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । ४८ ।
“अथुर्वांमननामासि यतस्त्वं वामनाख्यया ।
मननाम्नुनिरेवासि यमनाद् यतिरुच्यसे ॥”)

यमनः, पुं. (यमयति नियमयतीति । यम् + लुट् ।)
यमः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यमयति
वशमानयतीन्द्रियग्राममिति । संयमकर्त्तरि, त्रि ।
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । २२ ।
“यन्तासि यमनो भ्रुवोऽसि धरुणः ।”
“यमनः स्वयं संयमनकर्त्ता भवसि ।” इति तदु-
भाष्ये महीधरः । नियमकारिणि च त्रि । यथा,
तत्रैव । १४ । २२ ।
“यन्तौ राज्ञ्यन्त्रासि यमनो भ्रुवासि धरित्री ।”
“यमनो सर्वेषां नियमकारिण्यसि ।” इति
तद्भाष्ये महीधरः ।)

यमनिका, स्त्री, (यच्छति आदृशतीति । यम् +
लुट् । कन् । टाप् ।) यवनिका । इत्यमर-
टीकायां रामाश्रमः । कानात् इति भाषा ॥

यमपत्नी, स्त्री, (यमस्य पत्नी ।) यमस्य भार्या ।
यमस्य द्वे भार्ये । धूमोर्णा १ विजया २ । इति
जटाधरः ॥

यमप्रियः, पुं. (प्रीणातीति । प्री + कः । यमस्य
प्रियः ।) वटवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

यमभगिनी, स्त्री, (यमस्य भगिनी स्वसा ।) यमुना ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

यमला

यमराजः, पुं. (यमश्चासौ राजा चेति । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५।४।६१ । इति टच् ।) यमः ।
इति हेमचन्द्रः । २।६६ ॥ अस्य पुण्यादि यथा,
“पुरी संयमनी तस्य चित्रगुप्तस्तु लेखकः ।
भृत्यौ चण्डमहाचण्डौ धूमोर्णाविजये प्रिये ।
विचारभूमिका नीचिः सहायाः कालपूर्वकाः ॥”
इति जटाधरः ॥ * ॥

स च विमात्रा ह्यायया श्रमः । (यथा, मार्क-
ण्डेये । ७७ । २५—२६ ।

“ह्यायासंज्ञा त्वपत्तेषु यथा खेचितिवत्सला ।
तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्रयोश्चान्वर्त्तत ॥
नलिनाद्युपभोगेषु विशेषमनुवासरम् ।
मनुस्तुत्तान्तवानस्या यमस्तस्या न चक्षमे ॥
ताडनाय च वे कोपात् पादस्तेन समुद्यतः ।
तस्याः पुनः चान्तिमता न तु देहे निपातितः ॥
ततः शशाप तं कोपात् ह्यायासंज्ञा यमं द्विज ।
किञ्चित् प्रस्फुरमाणोऽपी विचलत्पाणिपल्लवा ॥
पितुः पत्नीममर्थ्यादं यन्मां तर्क्यसे पदा ।
भुवि तस्मादयं पादस्तवादेव पतिष्यति ॥”)

तच्छापान्तं यथा,—
“स्वरूपधारिणीं चेमामानिनाय निजाश्रमम् ।
संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूदेवसुतो मनुः ।
द्वितीयस्तु यमः शपाद्वर्मेदृष्टिरभूत् सुतः ॥
क्रिमयो मांसमादाय पादतस्ते महीतलम् ।
पतिष्यन्तीति शपापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
धर्मेदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
ततो नियोगं तं यास्ये चकार तिमिरापहः ॥
यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिणी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे । ७८ ।
२५—२६ ॥

यमराट्, [त्रि] पुं. (प्राणिसंयमनात् यमप्रभृतयः
किङ्करास्तेषु राजते यमेन संयमेन राजते इति
वा । राज् + क्तिप् । इत्यमरटीकायां राघु-
नाथः ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥

यमलं, स्त्री, (यमं लातीति । ला + कः ।) युग्मम् ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ (त्रि, यमजः ।
यथा, देवीभागवते । १ । २८ । ५ ।
“सुमित्रातनयौ जातौ यमलौ द्वौ मनोहरौ ।
ते जाता वै किशोराश्च धनुर्व्याणधराः किल ॥”)

यमलपत्रकः, पुं. (यमलं यमजं पत्रमस्य । बहुव्रीहौ
कः ।) अक्षस्तकवृक्षः । कौविदारवृक्षः । इति
राजनिघण्टुः ॥

यमलार्जुनहा, [नृ] पुं. (यमलार्जुनौ हतवान्
इति । हन् + क्तिप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

यमलार्जुनौ, पुं. (यमलौ च तावर्जुनौ चेति
कर्मधारयः ।) गोकुलस्थार्जुनवृक्षद्वयम् । तौ
कुवेरपुत्रौ नलकूबरमनिग्रीवौ । नारदशपात्
वृक्षतं गतौ श्रीकृष्णेन उद्धारितौ । यथा,—
“यदिमौ लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा तमःपुतौ ।
न विवाससमात्मानं विजानीतः सुदुर्मदौ ॥

यमानि

अतोऽर्हतः स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुनः ।
सृतिः स्यान्मनुप्रसादेन तत्रापि मदनुययात् ॥
वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते ।
वृत्ते खलोकतां भूयो लब्धमक्षी भविष्यतः ॥

श्रीशुक उवाच ।

स एवमुक्त्वा देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमम् ।
नलकूबरमणिग्रीवावासतुर्धमलार्जुनौ ॥
ऋषेर्भागवतमुखस्य सत्यं कर्तुं वचो हरिः ।
जगाम शनैस्तत्र यत्र स्तो यमलार्जुनौ ॥
देवर्षिर्मे प्रियतमौ यदिमौ धनदात्मजौ ।
तत्तथा साधयिष्यामि यदुगीतं तन्महात्मना ॥
इत्यन्तरेणार्जुनयोः कृष्णस्तु धर्मयोर्ध्वौ ।
आत्मनिर्वैश्रमात्रेण तीर्थेण तसुदूखलम् ॥

बालेन निष्कर्वतान्वगुदूखलं तत्
दामोदरेण तर्षोत्कलिताद्भ्रिवन्धौ ।
निष्येततुः परमविक्रमितातिवेष-

स्त्वन्प्रवालविटपौ हतचण्डशब्दौ ॥
तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरन्तौ
सिद्धावुपेत्य कुजयोरिव जातवेदाः ।
कृष्णं प्रणम्य शिरसाखिललोकनाथं
बह्वाङ्गलौ विरजसाविदम्बतुः स्म ॥
वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां
हस्तौ च कर्मेभु मनस्तव पादयोर्नः ।
सृत्वां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे
दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।
तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूबरसादनम् ।
संजातो मयि भावौ वामौष्ठितः परमोऽभवः ॥

श्रीशुक उवाच ।
इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ।
बह्वाङ्गलमामन्त्रा जन्मतुर्दिशसुत्तराम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १० अध्यायः ॥

यमलौ, स्त्री, (यमल + स्त्रियां ङीष् ।) चोटिका-
द्वयम् । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ चोटौ
श्राटीपर्याये हेमचन्द्रेण गणितासौ चोटिका ॥

यमवाहनः, पुं. (यमस्य वाहनः ।) महिषः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“महिषो चोटकारिः स्यात् कासरश्च रजखलः ।
पीनस्त्वन्वः कृष्णकायो सुलापो यमवाहनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

यमव्रतं, स्त्री, (यमस्य धर्मेराजस्यैव व्रतम् ।)
राजधर्मविशेषः । स तु पञ्चपातं विना
पानिनां शासनरूपः । इति पुराणम् ॥

यमखसा, [ऋ] स्त्री, (यमस्य खसा भगिनी ।)
यमुना । दुर्गा । इति मेदिनी । से, ६० ॥
(यदुक्तं हरिवंशे आर्यास्तवप्रकरणे । ५८ । ४ ।
“जया च विजया च त्वं तुष्टिः पुष्टिः यमा दया ।
ज्येष्ठा यमस्य भगिनी नीलकौशेयवासिनी ॥”)

यमानिका, स्त्री, (यमानौ + खाद्ये कन् ।)
यमानौ । तत्पर्यायः । अजमोहा २ उद्यगम्बा २
ब्रह्मदर्भा ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥
“चत्वारि यमान्याम् । यमानौ द्विविधा एका

यमुना

क्षेत्रयमानी सा अजमोदा इत्येव ख्याता ।
अपरा यमानी इत्येव ख्याता अविशेषात्
द्वोरपीति सुभूतिः । केचित्तु अजमोदादिद्वयं
वनयमायां ब्रह्मदर्भादिद्वयं यमान्यामित्याहुः ।
उग्रगन्धर्वमोदाख्या स्मृता क्षेत्रयमानिका
इति । 'यमानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च
यमानिका ।' इति च रत्नः । यच्छति विर-
मति निवर्तते अमिमामनयया यमानी । यमौ
उ विरतौ नान्नीति अनट् ईप् यमानी स्वार्थे
के यमानिका यमानी पञ्चमवर्गपञ्चममथा ।
यवातीति अन्तःस्थपतुर्थमथा इति केचित् ।
इति भरतः ॥ * ॥ अस्या गुणाः । कुष्ठमूल-
नाशित्वम् । हृद्यत्वम् । पित्तान्निकारित्वम् ।
वायुकफक्षमिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
यमानी, स्त्री, (यच्छति विरमति निवर्तते अमि-
मामनयेति । यम + करणे ल्युट् । डीप् ।
पृषोदरादित्वात् साधुः ।) यमानिका । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः पर्यायः ।
“यमानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
यमानकः, पुं, (यमस्यान्तकः । ऋतुञ्जयत्वादेवास्त्व
तथात्वम् ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यमश्च अन्तकश्च तौ इति विग्रहे । वैवस्वत-
कालौ । यथा, महाभारते । २ । १७ । १५ ।
“तेजसा सूर्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीक्षमः ।
यमानकक्षमः क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपमः ॥”
“यमो वैवस्वतः अन्तकः कालः ।” इति तट्टी-
कायां नीलकण्ठः ।)
यमी, स्त्री, यमुनानदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १३ । ६ ।
“तृतीयां वडकामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः ।
यमो यमी आह देवस्यायासां सुतान् शृणु ॥”)
यमुना, स्त्री, (यमयतीति । यमि + “अजियमि
श्रीडभ्यश्च ।” उणा० ३ । ६१ । इति उनन् ।
टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
“सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च ।
ददाति चेष्टितान् लोके तेन सा सर्वमङ्गला ॥
सङ्गमाज्जमनाङ्गला लोके देवी विभायते ।
यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
(यच्छति विरमति गङ्गायामिति । नदी-
विशेषः । सा तु हिमालयदक्षिणदेशाभि-
र्गत्य प्रयागे गङ्गायां मिश्रिता । तत्पर्यायः ।
कालिन्दी २ सूर्यतनया ३ श्रमनस्वसा ॥
इत्यमरः । २ । १० । ३२ । तपनतनूजा ५ कलिन्द-
कन्या ६ यमस्वसा ७ श्यामा ८ तापी ९ कलिन्द-
नन्दिनी १० यमनी ११ यमी १२ । इति
शब्दरत्नावली ॥ कलिन्दशैलजा १३ सूर्य-
सुता १४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
“गङ्गा सरस्वती श्रीणयमुना सरयः सची ।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

यमुना

अस्या जलगुणाः । पित्तदाहवमनश्रमापहत्वम् ।
खादुत्वम् । वातजननत्वम् । पावणत्वम् । वद्धि-
दीपनकरत्वम् । रोचनत्वम् । वलप्रदत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सा यमस्य भगिनी ।
यथा,—
“सावर्णिर्मेरुपृष्ठे तु तपो घोरं चकार ह ।
अद्यादि भविता लोके मनुः सावर्णिकेऽन्तरे ॥
भावा शनैश्चरन्त्यास्य यद्वत्वं स तु लब्धवान् ।
तयोर्यवीयसी या तु यमस्वसा यशस्विनी ।
अभवत् सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकपावनी ॥”
इति बह्मपुराणे सागरोपाख्यानम् ॥ * ॥
सा च वृन्दावने सुष्ठुन्वाख्या परा शक्तिः । यथा,
श्रीभगवानुवाच ।
“इदं वृन्दावनं रम्यं मम धामैव केवलम् ।
तत्र ये पशवः साक्षादुत्थाः कीटा नराधमाः ।
ये वसन्ति समाधिष्ठं नृता यान्ति ममान्तिकम् ॥
तत्र या भोपपत्न्याश्च विवसन्ति ममालये ।
योगिन्यस्तात । एवं हि मम देवाः परायणाः ॥
पञ्चयोजनमेवं हि वनं मे देहरूपकम् ।
कालिन्दीयं सुष्ठुन्वाख्या परमानन्दवाहिनी ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे ७ अध्यायः ॥ * ॥
अस्या जलस्य लघ्वण्यत्वकारणं यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
“यदा दक्षसुता ब्रह्मन् ! सती याता यमस्यम् ।
विनाश्य दक्षयज्ञं तं विचचार त्रिलोचनः ॥
ततो वृषध्वजं दृष्ट्वा कन्दर्पः कुसुमाशुभः ।
अपत्नीकं तदास्त्रेण औन्मादेनाभ्यताडयत् ॥
ततो हरः श्रेण्याथ औन्मादेनाभिताडितः ।
विवचार तदोन्मत्तः काननानि सरांसि च ॥
स्मरन् सतीं महादेवस्तथोन्मादेन ताडितः ।
न शर्म लेभे देवर्षे वाणविह्व इव हिपः ॥
ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरिते सुने ।
निमग्ने शङ्करे चापे दग्धा लघ्वण्यमागता ॥
तदाप्रभृति कालिन्द्या दृग्गङ्गनिभं जलम् ॥”
इति वामने ६ अध्यायः ॥ * ॥
ज्यैष्ठ्यशुक्लदादश्यादिष्वस्यां स्नानपिण्डदानफलं
यथा,—
“यज्ज्यैष्ठ्यशुक्लदादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले ।
मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
यमुनासज्जले स्नातः पुरुषो सुनिसत्तमः ।
ज्यैष्ठ्याम्लामले पक्षे द्वादश्यासुपवासकृत् ॥
समभ्यर्चयितुं सम्यक् मथुरायां समाहितः ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
ज्यैष्ठ्याम्ले सिते पक्षे समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
धन्यो नः पिण्डनिर्वापं यमुनायां प्रदास्यति ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ॥
यमुनाजनकः, पुं, (यमुनाया जनकः ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ॥
यमुनाभित्, [द्] पुं, (यमुनां भिनतीति । भिद् +
क्लिप् ।) वलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३ ॥
(एतदुत्तान्तसुक्तं यथा, हरिवंशे । १०२ ।
३५—३६ ।

ययातिः

“स हलेनानतायेण कुले यच्छ मज्जानदीम् ।
चकर्ष यमुनां रामो युत्थितां वनितामिव ॥
सा विङ्गलजलस्रोता ब्रह्मप्रस्थितसम्पदा ।
यावत्सत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी ॥
लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी ।
सङ्कर्षणभयवक्त्रा योषेवाकुलतां गता ॥”
यमुनाभाता, [ऋ] पुं, (यमुनाया भाता ।)
यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥
यमेरुका, स्त्री, (यमं ईरयति प्रेरयतीति । ईरि +
वाङ्लकात् उकः । टाप् ।) दण्डका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
ययातिः, पुं, नहुषराजपुत्रः । तत्पर्यायः । नाहुषिः
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाहुषः ३ । इति
जटाधरः ॥ तस्योपाख्यानं यथा,—
“नहुषस्य प्रवक्ष्यामि पुत्रान् सप्तैव धार्मिकान् ।
यतिर्ययातिः संयातिरुद्रवः पञ्चमस्तथा ॥
स्वयार्तिर्मेघयातिश्च सप्तैते वंशवर्धनाः ।
ययातिरकरोद्वाच्यं धर्मेकशरणस्तदा ॥
शर्मिष्ठा तस्य भार्याभूत् दुहिता वृषपर्वणः ।
भार्गवस्याङ्गजा तदहं देवयानी च सुव्रता ॥
ययातिर्देवयान्यान् पुत्रावजनयन्नुपः ।
यदुश्च तुल्यसुखेव शक्रविष्णु इवापरौ ॥
तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
इत्यश्वाशुच पुरुषं त्रीन् कुमारानजीजनत् ॥
ततः काले च कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता ।
ययातिसहिता राजन् जगाम हरितं वनम् ॥
ददर्श च तदा तत्र कुमारान् देवकपिणः ।
क्रीडमानान् सुविश्रब्धान् विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥
किन्नामधेयं गोत्रं वः पुत्रकाः ! ब्राह्मणः पिता ।
विब्रूत मे ययातयं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥
तेऽदर्शयन् प्रदेष्टिन्वा तमेव वृषसत्तमम् ॥
बुद्ध्वा च तत्त्वतो देवी शर्मिष्ठामिदमब्रवीत् ॥
ममाघीना सती कस्मादकाशौर्विप्रियं मम ॥
शर्मिष्ठोवाच ।
यदा तथा वृत्तो राजा वृत्त एव तदा मया ।
व्रतो हि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं न वेत्सि
तत् ॥
शौनक उवाच ।
श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदम् ।
राजमादौह वत्स्यामि विप्रियं मे त्वया कृतम् ॥
अविश्रवन्ती किञ्चित् राजानं साश्रुलोचना ।
अचिरादेव संप्राप्ता कायस्थोऽशनसोऽन्तिके ॥
देवयान्युवाच ।
शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहिता वृषपर्वणः ।
जयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राजानेन ययातिना ।
दुर्मगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात ! ब्रवीमि वः ॥
शुक्र उवाच ।
धर्मेजः सन् महाराज ! योऽधर्ममलयाः प्रियम् ।
तस्माज्जरा त्वामचिराद्वर्षयिष्यति दुर्जया ॥
ययातिरुवाच ।
ऋतुकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ।
नोपैति सह धर्मेण भूणहेत्युच्यते बुधैः ॥

ययातिः

अधर्मभयसंविमः शर्मिष्ठासुपजग्मिवान् ।
अलभो यौवनस्याहं देवयान्या भृगूदह ! ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन् चरेयं मा विप्रैत माम् ॥

शुक्र उवाच ।

नाहं नृवा ब्रवीत्येतत् जरां प्राप्नोऽसि भूमिप ! ।
जरां त्वेतां त्वमन्यसे संक्रामय यदीच्छसि ॥
वयो दास्यति पुत्रो यः स ते राजा भविष्यति ॥”

इति मात्स्ये ३२ अध्यायः ॥ * ॥

शौनक उवाच ।

“जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुत्रं प्राप्य चैव हि ।
पुत्रं च्येष्टं वरिष्ठं यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥
त्वं यदो । प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
पूर्णं वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा सम्यतिप्रत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

यदुवाच ।

सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा वृष ! ।
जरां यद्दीतुं धर्मज्ञ । पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥

ययातिरुवाच ।

यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
पापाज्जातुलसम्भवात् दुष्पूजा ते भविष्यति ॥
तुल्यसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन चरेयं वै विषयास्तव पुत्रक ! ॥

तुल्यसुवाच ।

न कामये जरां तात ! कामभोगप्रणाशिनोम् ।
बलरूपान्तकरणीं बुद्धिमानविनाशिनोम् ॥

ययातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् प्रजा समुच्छेदं तुल्यसो ! तव यास्यति ॥
इत्यो ! त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनोम् ।
जरां वर्षसहस्राणि यौवनं स्वं प्रयच्छ च ॥

दुह्युवाच ।

न गजं न रथं चान्धं जीर्णं भुङ्क्ते वरस्त्रियम् ।
नारोगसास्य भवति तां जरां ते न कामये ॥

ययातिरुवाच ।

दक्षं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् इत्यो ! प्रियः कामो न ते सम्यक्त्यते ॥
कश्चित् ॥

अनो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्षसहस्रान् चरेयं यौवनेन ते ॥

अनुवाच ।

जीर्णः शिशुरिवास्ते कालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नैव कामये ॥

ययातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादीवस्त्वयोक्तो यस्तस्मात् प्रतिपद्यसे ॥
पूरो ! मे त्वं प्रियः पुत्र ! त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
कायस्योशनसः शापान् च त्वमोऽस्मि यौवने ॥
पूरो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
किञ्चित्कालं चरेयं वै विषयान् वयसा तव ॥
पूर्णं वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
स्वमेव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

यवः

शौनक उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।
यथात्य त्वं महाराज ! तत् करिष्यामि ते वचः ॥

ययातिरुवाच ।

पूरो ! प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥”

इति मात्स्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥

शौनक उवाच ।

“पौरवेणाय वयसा ययातिर्नृवात्मजः ।
प्रीतियुक्तो नरश्रेष्ठश्चार विषयान् सुखी ॥
पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरं पुत्रसुवाच ह ।
पूरो ! प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौ-

वनम् ॥

राज्येषापि गृहाणेदं यत् त्वयोपलभतं पुरा ॥

शौनक उवाच ।

एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमोक्षितम् ।
राज्येऽभिषिच्य सुदितो वानप्रस्थोऽभवत्कुनिः ॥
उषित्वा वनवासं स ब्राह्मणेः सह संश्रितः ।
फलमूलाशनो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥”

इति मात्स्ये ३५ अध्यायः ॥ * ॥

ययीः, पुं (यायते प्राप्यते भूतेरिति । या + “यापोः
कित् ई च” । उणा० ३ । १५६ । इति ईः
द्वित्वः ।) महादेवः । इत्युणादिकोषः । १।३५४ ॥
(याति इतं गच्छतीति । अन्धः । इत्यञ्जलदत्तः ॥)

ययुः, पुं, (यातीति । या + “यो ई च” । उणा०
१ । २२ । इति उः द्वित्वः । यजन्त्यनेनेति ।
यज + उः । एयोदरादित्वात् ञञ् यत्वमित्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) अन्धमेघीयान्धः ।
सामान्यघोटकः । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥

यवः, पुं, (यूयते अम्भसा इति । यु मिश्रणे + अप् ।)
खनामखातमूकधान्यम् । तत्पर्यायः । सित-
मूकः २ । इत्यमरः । २।६।१५ ॥ शितमूकः ३ ।
इति शब्दरत्नावली । मेघः ४ द्वयः ५ अस्ततः ६

कञ्चुकी ७ धान्यराजः ८ तीक्ष्णमूकः ९ तुरग-
प्रियः १० शक्तः ११ महेष्टः १२ पवित्रधान्यम्
१३ । तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
सुशीतलत्वम् । प्रमेहपित्तकफापहारकत्वम् ।
अमूकसुखयवगुणाः । बलप्रदत्वम् । वृष्यत्वम् ।
वृणां बहुवीर्यपुष्टिदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“यवः कषायमधुरो बहुवातशूलदृगुरुः ।

रूक्षः स्नेहकरः शीतो मूत्रमेदकफापहः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(अपि च ।

“यवः कषायो मधुरो हिमश्च

कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।

ब्रूयु पण्यस्तिलवच्च नित्यं

प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्जः ॥

स्नेह्याग्निमेघा खरवर्णस्तच्च

च पिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ।

मेदो मरुतृङ्घ्ररगोऽतिरूक्षः

प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥

यवः

एभिर्गुणैर्हीनतरास्तु किञ्चिद्-
विद्याद् यवेभ्योऽतियवान् विशेषैः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

“रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुर्वहुवातशूलद्वयः ।

स्नेह्येकत् सकषायस्तु बल्यः श्लेष्मविकारनुत् ॥

रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।

मेदः क्रिमिविषघ्नश्च बली वेणुयवः स्मृतः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

“कच्चिद्वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवपदस्य
कङ्कुप्रभृतौ स्नेच्छानां दीर्घभूके च शिष्टानां
यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्
नानार्थत्वस्य चान्यायत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीति
श्रुतौ यवपदस्यार्थं सन्देहे ।

‘वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशतानम् ।

मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥’

इति विध्यर्थाकाङ्क्षा प्रवर्तमानाद्वाक्यशेषादीर्घ-
भूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः ।” इति शब्दशक्ति-
प्रकाशिकायां नैमित्तिकसंज्ञायाम् ॥ * ॥ हविष्य
यवानामेव मुख्यत्वम् । यथा,—

“हविष्येषु यवा मुख्यस्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।
माषकोद्वगौरादिवर्जालामेऽपि वर्जयेत् ॥”

इति कठायनसंहिता । ६ । १० ॥

नवयवागमे तैरवश्यं आहं कार्यं अकरणे
प्रत्यवायश्रवणात् । यथा,—

“नचचग्रहपीडासु दुष्टप्रभावलोकने ।

इच्छाआहानि कुर्वीत नवशस्यागमे तथा ॥

इति विष्णुपुराणात् वक्ष्यमाणवहुतरवचनेषु
नवान्नश्रुतेः नवान्नागमत्वेनैव निमित्तं लाघवात् ।
अमावस्यास्तिस्रोऽष्टका माघी प्रौष्ठपद्यूहं हण्य-
त्रयोदशी व्रीहियवपाकौ च ।

एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
आहमेतत्त्वकुब्जाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”

इति आहृतत्वे नवान्नआह्वे ॥)

परिमाणविशेषः । स तु चतुर्धन्यमानरूपः । इति
शुभङ्करः । षट्सर्वपरिमाणात्मकश्च । यथा,—

“जातान्तरगते भानौ यच्चानु दृश्यते रजः ।

तैश्चतुर्भिर्भवेत्त्रिंशो लिखाषड्भिश्च सर्वपः ।

षट्सर्वपर्यवस्त्विको गुञ्जैका तु यवैस्त्रिभिः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥

अङ्गुलिस्थयवाकाररेखाविशेषः । यथा,—

“तर्जनीमूलसंप्लुतौ यवौ पुनार्थदौ क्रमात् ।

मध्यमायां यवश्चैवाङ्गुलेऽपूर्वधनप्रदः ॥”

अपि च सासुद्रके ।

“मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च सुशोभनः ।

तदान्यसंचितं त्रयं प्राप्नोत्यङ्गुलके यवे ॥

यस्यापि चक्रमङ्गुले यवपूर्णश्च दृश्यते ।

तदा पितामहादीनामर्जितं लभते धनम् ॥”

(पूर्वपक्षः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १४।

३१। “एकत्रिंशतास्तु वत प्रजा अदृश्यन्त यवा-

श्चायवाश्चाधिपतय आसन् ।” “यवाः पूर्व-

पक्षाः अयवाः अपरपक्षाः ।” इति तट्टी-

कायां महीधरः ॥)

यवति

यवनः

यवनः

यवकः, पुं (यवप्रकारः । यव+“स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।” ५।४।३। इति कन् ।) यवः । इत्यमरटीकायां रामायणः ॥ (यथा,— “यवका ह्यायनाः पांशुवाप्यनैषधकादयः । शालीनं शालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणा गुणैः ॥” इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

यवजं, त्रि, (यवकानां भवनं क्षेत्रमिति । यवक+ “यवयवकवृत्तिकाद् यत् ।” ५ । २ । ३ । इति यत् ।) यवभवनोचितक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥

यवचारः, पुं, (यवजातः चारः । शाकपार्थिव- वत् समासः ।) चारविशेषः । यथा,— “नरसारयवचारस्फटिकारित एव काचवक- यन्त्रैः । बहुशः पात्रं सत्त्वं तद्वि महाद्रावकमाम ॥” इति रत्नावली ॥

तत्पर्यायः । यवाग्रजः २ पात्रम् ३ । इत्यमरः । २।६।१०८ ॥ यवलासः ॥ यवशूकः ५ सारकः ६ रेचकः ७ यवनालकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ यावशूकः ६ चारः १० तर्ह्यः ११ तीक्ष्णरसः १२ यवनालजः १३ इति रत्नमाला ॥ यवजः १४ यवशूकजः १५ यवाङ्गः १६ यवापत्यम् १७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातो- दराग्निनाशित्वम् । आमशूलाश्लेष्मकृत्स्नविष- दोषहरत्वम् । सरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्थः श्वासगुल्मग्रहणीपाण्डुह्रीहानाहगलामय- नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च । “पात्र्यः चारो यवचारो यवशूको यवाग्रजः । यवचारो लघुः क्षिप्रः सुखस्यो वह्निदीपनः ॥ निहन्ति शूलवातामश्लेष्मस्त्रासगलामयान् । पाण्डुशोणग्रहणीगुल्मानाहह्रीहृद्दामयान् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यवक्षौद्रः, पुं, (यवानां क्षौद्रः ।) यवचूर्णम् । तत्पर्यायः । चक्रसः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ यवगण्डः, पुं, (यूनी गण्डः स्फोटकः । पृषोदरादि- त्वात् यवादेशः ।) युवगण्डः । इति शब्दरत्ना- वली ॥ वयस्फोडा इति भाषा ॥

यवजः, पुं, (यवाज्जायते इति । जन्+ङः ।) यवचारः । इति रत्नमाला ॥ (यथास्य पर्यायः । “यावशूको यवचारो यवशूको यवाग्रजः । चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवजोद्धवं, स्त्री, (यवजादुद्धवं २२) तवक्षीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवतिल्ला, स्त्री, लताप्रभेदः । शङ्खिनीति यवेची इति च ख्याता । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः । “यवतिल्लातैलं सर्वदोषप्रशमनमीषित्तम् । अग्निदीपनं लेखनं मेध्यं पथ्यं रसायनम् ॥”) तत्पर्यायः । महातिल्ला २ टुप्पादिवसिपिण्डी ३ नाकुली ४ नेत्रमीना ५ शङ्खिनी ६ पत्रतण्डुली ७ तण्डुली ८ अक्षपौडा ९ स्रक्पृष्ठी १०

यवस्थिनी ११ माहेश्वरी १२ तिल्लफला १३ यावी १४ तिल्ला १५ । अस्या गुणाः । सतिक्ता- म्लत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारित्वम् । कृमि- कुष्ठविवर्णसिद्धोघनाशित्वम् । रेचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवतैलं, स्त्री, (यवनिर्मितं तैलम् ।) यवचूर्णादि- युक्तपक्वतैलविशेषः । तत्प्रकारं गुणञ्चाह । “यवचूर्णाह्वकुडवं मल्लिहारपलेन तु । तैलप्रस्यः शृतगुणे काज्जिके साधितो जयेत् । ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाञ्च प्रहर्षणम् ॥” इति सुखबोधः ॥

यवद्वीपः, पुं, (यवनामा द्वीपः इति मध्यपद- लोपिकर्म्मधारयः ।) उपद्वीपविशेषः । यावा इति भाषा । यथा,— “यत्नवन्तो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् । सुवर्णरूप्यकं द्वीपं सुवर्णकरमण्डितम् ॥” इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डे ४० सर्गः ॥ “अतः परं यत्नवन्तो भूत्वा सप्त- राज्योपशोभितं यवद्वीपं तथा सुवर्णद्वीपं विचेतयमिति श्रेयः । सुवर्णकरमण्डितमिति सुवर्णं कुर्वन्ति ये तैः शोभितम् ।” इति रामायणतिलकनामसप्तद्वीका ॥

यवनः, पुं, देशविशेषः । (यथा, मातृ १२०।४३। “तान् देशान् ज्ञावयन्ति स्म स्नेच्छप्रायाञ्च सर्वशः । सशैलान् कुङ्कुरान् रौध्रान् वर्वरान् यवनान् खसान् ॥”) वेगः । वेगाधिकाश्वः । इति मेदिनी ॥ गोधूमः । गर्जरत्नम् । तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यौति मिश्रीभवतीति । यु+ “सुयुक्त्वो युच् ।” उणा० २ । ७४ । इति युच् ।) जाति- विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ तु यवन- देशोद्धवययातिराजपुत्रतुल्यसुवर्णः । यथा,— “यदोस्तु जाता यदवस्तुल्यसौर्यवनाः सुताः । इहोस्तु तनया भोजा अतोस्तु स्नेच्छजातयः । पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥” इति मातृ ३४ अध्यायः ॥

सगरराजेनेषां सर्वशिशोसुखनं सर्वधर्म्मराहित- त्वञ्च कृतं ते चात्मधर्म्मपरित्यागात् स्नेच्छत्वं ययुरिति विष्णुपुराणोक्तत्वात् यवनः मोसल- मानेङ्गरेजोभयजातिवाचकः । यवनशब्दश्चवर्ग- तृतीयादिरिति रघुनन्दनभट्टाचार्येण लिखि- तम् ॥ जवनादीनान् सर्वधर्म्मराहित्यसुक्तं हरिवंशे । यथा,— “सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निश्रम्य च । धर्म्मं जघान तेषां वै वेष्टान्यत्वं चकार ह ॥ अहं शकानां शिरसो मुखयित्वा यसर्जयत् । जवनानां शिरः सर्वं काश्वोजानान्तथैव च ॥ पारदा सुक्तकेशाञ्च पट्टवाः श्मश्रुधारिणः । निःस्त्राध्यायवघटकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥ शका जवनकाश्वोजाः पारदाः पट्टवास्तथा । कोलिसर्पाः समहिषा दाश्याश्वोलाः सकेरलाः ॥ वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना ।

शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणां एवं जव- नादीनामिति । अत्र जवनशब्दस्तद्देशोद्भव- वाची चवर्गतृतीयादिः । जवनो देशवेगिनो- रिति त्रिकाण्डशेषाभिधानदर्शनात् । तेषां स्नेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे । तथा कृतान् जवनादीनुपक्रम्य । ते चात्मधर्म्मपरित्यागात् स्नेच्छत्वं ययुरिति । वौधायनः । “गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भाषते । धर्म्माचारविहीनश्च स्नेच्छ इत्यभिधीयते ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

यवनादीनां राज्यकालो यथा,— “सप्त गर्हभिनश्चापि शकाश्चाष्टादश स्मृताः । यवनाद्यौ भविष्यन्ति तुखारश्च भविष्यति ॥ अष्टौ ते यवना राज्यं वर्षाणां परिसङ्ख्याया । भोक्ष्यन्त्यशीति तद्वच्च येऽपि गर्हभिनः स्मृताः ॥ शतानि त्रीणि वर्षाणां द्वाशतीति शतानि वै । शकानां राज्यकालः स्याद्भविष्यो निश्चयो गतः ॥

शतस्याहं चतुर्थानि वर्षाणां राज्यभागिनः । मरुत्तानां सुताः काला यस्मिन् भोक्ष्यन्ति ते महीम् ॥

मरुत्ता दृषलेः सार्हं तथान्ये स्नेच्छसम्भवाः । भोक्ष्यन्ति राज्यं प्राच्येषु भविष्ये तद्विधारितम् ॥ शतानि त्रीणि वर्षाणां पौण्ड्रा राज्यभुजः स्मृताः ।

अश्वानि पार्वतियास्तु हे श्रुते परिसङ्ख्याया । शतार्हमन्यच्च तथा राज्यं भोक्ष्यन्ति ते वृषाः । सप्तषष्टिस्तु वर्षाणि दशातीवाहृतः स्मृताः ॥ तेषु च्छत्रेषु कालेषु ततः किलकिला नराः । भविष्यन्तीह यवना धर्म्मतः कामतोऽर्थतः ॥ तैर्विमिश्रा जनपदा आर्या स्नेच्छाञ्च सर्वशः । विपर्ययेण वर्तन्ते जनयिष्यन्ति वै प्रजाः ॥ लब्धुनिष्टवरश्चैव भवितारस्तदा वृषाः । तेषां यतोते पर्याये बहुवर्षयुगास्तदा ॥ राजानः संप्रणश्यन्ति कालेन महता ततः । कल्किना ताडिताः सर्वे आर्या स्नेच्छाञ्च सर्वशः ॥

अधार्म्मिकाश्च ये सर्वे पावकाश्चैव सर्वशः । युष्टे वृषतिशब्दे वै सन्धाश्रिते च वै कलौ ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणे ३६ अध्यायः ॥ सुनिविशेषः । यथा,—

“जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ- श्वाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् । जन्माश्वमासं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कालयवनोत्पत्तिर्यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“गार्ग्यं गोष्ठे दिवं श्यालः धण्ड इत्युक्तवान् दिव । यदूनां सन्निधौ सर्वे जहसुर्यादवास्ततः ॥ ततः कोपसमाविष्टो दक्षिणापथमेव सः । सुतमिच्छंस्तपस्वी यदुचक्रमयावहम् ॥

यवना

यवम

यवागूः

आराधयन्महादेवं सोऽयश्चूर्णमभक्षयत् ।
 ददौ वरश्च तुष्टोऽसौ वर्षे द्वादशमे हरः ॥
 सभाजयामास च तं यवनेशो ह्यनात्मजः ।
 तद्योषित्वङ्गमाचास्य पुत्रोऽभूदलसन्निभः ॥
 तं कालयवनं नाम राज्ये स्वे यवनेश्वरः ।
 अभिषिच्य वनं यातो वज्राग्रकठिनोरसम् ॥
 स च वीर्यमदोन्मत्तः पृथिव्यां बलिनो नृपान् ।
 प्रप्रच्छ नारदस्यासौ कथयामास यादवान् ॥
 स्नेच्छकोटिसहस्राणां सहस्रैः सोऽभिसंघतः ।
 गजाश्वरथसम्पन्नैश्चकार परमोद्यमम् ॥
 प्रययौ चायवच्छिन्नं क्षिन्नयानो दिने दिने ।
 यादवान् प्रति सामर्थ्यं मैत्रेय मधुरां पुरीम् ॥
 कृष्णोऽपि चिन्तयामास क्षयितं यादवं कुलम् ।
 यवनेन रणे गम्यं मागधस्य भविष्यति ॥
 मागधस्य बलं क्षीणं स कालयवनी बली ।
 हन्ता तदिदमायातं यदूनां यस्य न द्विधा ॥
 तस्माद्दूर्गं करिष्यामि यदूनामतिदुर्जयम् ।
 स्त्रियोऽपि यत्र युध्येयुः किं पुनर्दृष्टिपुङ्गवाः ॥”
 “इति सञ्चित्व गोविन्दो योजनानि मच्चोदधिम् ।
 यथाचे द्वादशपुरीं द्वारकां तत्र निर्ममे ॥
 मधुरावासिनो लोकास्तत्रानीय जनार्दनः ।
 आसन्ने कालयवने मधुराश्च स्वयं ययौ ॥
 वहिरावासिते सैन्ये मधुराया निराश्रयः ।
 निर्जगाम ॥ गोविन्दो दृष्ट्वा यवनञ्च तम् ॥
 स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहुप्रहरणो नृपः ।
 अनुयातो महायोगिचेतोभिः प्राप्यते न यः ॥
 तेनानुयातः कृष्णोऽपि प्रविवेश महागुहाम् ।
 तत्र श्येते महावीर्योऽसुचक्रन्दो नरेश्वरः ॥
 सोऽपि प्रविष्टो यवनीं दृष्ट्वा श्रय्यागतं नरम् ।
 पादेन ताडयामास कृष्णं मत्वा सुदुर्मतिः ॥
 दृष्टमात्रञ्च तेनासौ जज्वाल यवनीऽग्निवा ।
 तत्क्रोधजेन मैत्रेय । भस्मीभूतञ्च तत्तुच्छात् ॥”
 इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्यायः ॥
 यवनः, त्रि, (यौतीति । यु + “नन्दिग्रहीति । ” ३ । १३४ । इति ल्युट् ।) वेगी । इति मेदिनी ।
 ने, १११ ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । ६५ ।
 “तमश्ववारा यवनाश्चयायिनं
 प्रकाशरूपा मनुजेशमन्त्रयुः ॥”)
 यवनद्विष्टः, पुं, (यवनैर्द्विष्टः । हिन्दुप्रियत्वात्
 तथात्वम् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनप्रियं, स्त्री, (यवनानां प्रियम् ।) मरिचम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥ (विवरणमस्य
 मरिचशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 यवनाचार्यः, पुं, (यवनो नामाचार्यः ।) ज्योतिः-
 शास्त्रकर्तृसुनिविशेषः । इति वराहमिहिरौ ॥
 यवनानी, स्त्री, (यवनानां लिपिः । “यवनालि-
 प्याम् । ” ४ । १ । ४६ । इति वार्तिकोक्त्या
 डीष् आनुगागमश्च ।) यवनस्य लिपिः । इति
 सुगन्धोद्धटीकार्या दुर्गादासः ॥
 यवनारिः, पुं, (यवनानामरिः । यवनः कालयवनो-
 ऽरिर्हस्येति वा ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

यवनालः, पुं, (यवनानां नाला इव नाला यस्य ।)
 धान्यविशेषः । देधान् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 योनालः २ जूर्णाङ्गयः ३ देवधान्यम् ॥
 जोन्ताला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २४४ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
 १५ अध्याये ।
 “यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ।
 स्नेदयित्वा ततः पञ्चाङ्गभीयात् कुशलोभिषक् ॥”)
 यवनालजः, पुं, (यवनानां नालेभ्यो जायते इति ।
 जन् + ङः ।) यवचारः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १० ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥”)
 यवनिका, स्त्री, (युनात्यावृणोत्यनया । यु + ल्युट् ।
 डीष् । स्वार्थे कन् । टाप् ।) जवनिका । इत्य-
 मरटीका ॥ कानात् इति भाषा । (यथा,
 भागवते । १ । ८ । १६ ।
 “मायायवनिकाच्छन्नमज्ञाधोक्षजमययम् ।
 न लक्ष्यसे मूढदृष्टा नटो नाचधरो यथा ॥”)
 यवनी, स्त्री, (यूयते पच्यते भुक्तमनया । यु +
 ल्युट् । डीष् ।) यवानीनामकौषधिभेदः ।
 इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यवनस्य स्त्रीति ।
 यवन + डीष् ।) यवनभार्या ॥ (यथा, रघुः ।
 ४ । ६१ ।
 “यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
 बालातपमिवाजानामकालजलदोदयः ॥”)
 यवनेष्टं, स्त्री, (यवनानां इष्टम् ।) सीसकम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १०७ ॥ मरीचम् ।
 गृञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनेष्टः, पुं, (यवनानामिष्टः ।) लघुनः । राज-
 पलायुः । निम्नः । पलायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 “पलायुर्वनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 यवप्रख्या, स्त्री, (यव इति प्रख्या यस्याः ।)
 क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा, भावप्रकाशे ।
 “यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांसमिश्रिता ।
 पीडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति चोच्यते ॥”
 यवाकारा मध्ये स्थूला ग्रन्थी कृशा ॥ तच्चि-
 कित्सा यथा,—
 “अन्तालजो यवप्रख्यां पूर्वं स्नेहेरुपाचरेत् ।
 मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्केः प्रलेपयेत् ।
 पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥”
 यवफलः, पुं, (यववत् फलमस्य ।) वंशः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । १६१ ॥ जटामांसी । कुटजः ।
 इति मेदिनी । ले, १६२ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 “कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
 इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरदुमः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 यववृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यवमध्यं, स्त्री, (यववत् मध्यं यस्य ।) चान्द्रायण-
 प्रभेदः । यथा,—

“शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणन्तथा ।
 यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (पुं, यज्ञभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १३।६ ।
 १ । ६ ।
 “यवमध्यः पञ्चरात्रो भवति ॥”
 यवाकारमध्यं, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-
 स्थाने १ अध्याये ।
 “शरावनिम्नमध्याश्च यवमध्यास्तथापरे ।
 एवंप्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तवो व्रणाः ॥”)
 यवमयः, त्रि, (यवस्य विकारोऽवयवो वा । यव +
 “असंज्ञार्यां तिलयवाभ्याम् । ” ४।३।१४६ । इति
 मयट् ।) यवनिर्मितः । यवशब्दात् मयट्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । २।
 २ । ३ । १३ ।
 “अकंपलाश्राभ्यां यवमयमपूपं कृत्वा यवा-
 हवनीयमाधास्य न भवति तन्निदधाति ॥”)
 यवलासः, पुं, (यवात् लासो यस्य ।) यवचारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषोऽस्य यवचार-
 शब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 यवशूकः, पुं, (यवनानां शूकः कारणत्वेनास्यस्य ।
 अर्शश्चादच् ।) यवचारः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “यावशूको यवचारो यवशूको यवाग्रजः ।
 चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यवशूकजः, पुं, (यवशूकात् जायते इति । जन् +
 ङः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणमस्य यवचारशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 यवसं, स्त्री, (यौतीति । यु + “वहियुभ्यां णित् । ”
 उणा० ३ । ११६ । इत्यसच् । संज्ञापूर्वकत्वात्
 वृद्धिः ।) हणम् । चासः । इत्यमरः । २।४।१६७ ॥
 (यथा, मनौ । ७ । ७५ ।
 “तत्स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यज्ञैर्वसेनोदकेन च ॥”)
 यवसुरं, स्त्री, (यवनिर्मिता सुरा । “सुरासेना-
 च्चायाशालानिश्रा क्षियाच्च । ” लिङ्गादुशासने
 नपुंसकाधिकारे १२ । इति जौबलम् ।) यव-
 जातसुरा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 यवागूः, स्त्री, (यूयते मिश्रते इति । यु + “ख्यु-
 वन्विभ्योऽन्युजागूजकुचः । ” उणा० ३।८१ । इति
 आगूच् ।) वङ्गुणजलपक्षघनद्रवद्रव्यविशेषः ।
 याउ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । उष्णिका २
 आणा ३ विलेपी ४ तरला ५ । इत्यमरः । २ ।
 ६।५० ॥ “यूयते मिश्रते यावागूः यु ल मिश्रणे
 नास्तीति आगूः गुणः । ओषति हिनस्ति
 च्वरादिरोगं उष्णिका उष्णं वाथे दहि पूर्व्वेण
 निक् । आयते पच्यते स्न आणा आ ल पाके क्तः
 सुखादोदिति नः । विलिम्पति विलेपी जि
 लिपौ श्रप च लेपे पचादित्वाद्नु । नदादित्वा-
 दीप् । तरति ऋवति तरला त तरेऽभिभवे
 नृत्वां नास्तीति अलः ।

‘अत्रं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे ।
मण्डसुतुर्दृशगुणे यवागूः षड्गुणेऽभसि ॥’
इति वैद्यकोक्तो भेद इह नादतः ॥” इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ अस्या गुणाः ।

“यवागूर्ज्वरलक्षणाग्नौ लघ्वी वस्तिविश्रोघनी ।
अतीसारे ज्वरे दाहे हिता वद्विप्रदीपनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(अथास्या गुणा लक्षणम् ।

“सन्दीपनी खेदकरौ यवागूः
सम्पाचनी दोषमलामयानाम् ।

सन्तर्पणी धातु बलेन्द्रियाणां

शक्ता भवेत् सा ज्वररोगिण्याश्च ॥

भागैकश्च भवेत्तत्र द्विभागेन जलं क्षिपेत् ।

चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचयनागरम् ॥

धान्यकस्य समांशानि पिष्ट्वा श्वेतांश्च तण्डुलान् ।

संशुद्धा शिथिला किञ्चित् वा यवागूर्निगदते ॥

यवागूसुपुष्पजानो जनो नारुचिमाचरेत् ।

शाकमाषफलैर्युक्ता यवागूः स्याच्च दुर्ज्वरा ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने १२ अध्याये ॥

“यवागूः षड्गुणजले सिद्धा स्यात् कृशरा घना ।

यवागूर्गाहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी ॥”

इति मध्यखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

यवागूः, पुं, (यवाग्रात् जायते इति । जन् + डः ।)

यवचारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥

(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“पाक्यः चारी यवचारो यावशूको यवा-

यजः ॥”)

यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवानः, त्रि, (यवेन वेगेन अनिति जीवतीति ।

अन् + अच् ।) वेगी । इति मेदिनी । ने, १११ ॥

यवानिका, स्त्री, (दुष्टो यवः । “यवाद्दोषे ।”

यावानी, ४ । १ । ४६ । इत्यस्य वर्त्तिकोक्त्या

डीष् आनुगागमश्च । पक्षे स्वार्थे कन् ।)

ओषधिभेदः । योयानि इति भाषा । तत्पर्यायः ।

दीप्यकः २ दीप्यः ३ यवसाङ्गः ॥ यवागूजः ५

दीपनी ६ उग्रगन्धा ७ वातारिः ८ भूकद-

म्बकः ९ यवजः १० दीपनीयः ११ मूलहन्त्री १२

यवानिका १३ उग्रा १४ तीव्रगन्धा १५ ।

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-

त्वम् । वातार्शः श्लेष्मशूलभानलमिच्छर्दिनाशि-

त्वम् । दीपनत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि

च । अथ यवान्या नामगुणाः ।

“यवानिकोग्रगन्धा च ब्रह्मदर्भाजमोदिका ।

सर्वोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्यादयवसाङ्गया ॥

यवानी पाचनी रुच्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ।

दीपनी च तथा तिक्ता पित्तला शुक्रशूलहृत् ।

वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मघ्नीहृत्प्रमथुत् ॥

अथ अजमोदाया नामानि गुणाश्च ।

अजमोदा खराश्वा च मायूरी दीप्यकस्तथा ।

तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तथा ॥

अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातशुत् ।

उष्णा विदाहिनी हृदा वृथा बलकरी लघुः ॥

नेचामयकमिच्छर्दिहिकावस्तिरुजो हरेत् ॥

अथ खुरासानीयवानीनामगुणाः ।

पारसीकयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।

विशेषात् पाचनी रुच्या ग्राहिणी मादिनी
गुरुः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यवापत्यं, स्त्री, (यवस्यापत्यम् । तज्जातत्वात्तथा-
त्वम् ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवाम्बजं, स्त्री, (यवाम्बाभ्यां जायते इति । जन् +

डः ।) सौवीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवासः, पुं, (यौतीति । यु + “ऋतन्मञ्जीति ।”

उणा० ४।२। इत्यादिना आसः ।) दुरालभा ।

यथा,—

“यासो यवासो दुष्पशो धुर्यासो दुरालभा ॥”

इति रत्नमाला ॥

खदिरभेदः । यथा,—

“कण्टकी वासपत्रश्च यवासः खदिरस्तथा ॥”

इति शब्दमाला ॥

यवासा इति ख्याता कण्टकीक्षुपविशेषः । तत्-

पर्यायः । यासः २ बहुकण्टकः ३ अल्पकः ४

क्षुद्रेक्षुद्री ५ रोदनिका ६ कच्छुरा ७ बाल-

पत्रः ८ विषन्नः ९ कण्टकालुकः १० चिक-

र्यिका ११ गान्धारी १२ अनन्ता १३ । अस्य

गुणाः । मधुरतिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तार्ति-

दाहनाशित्वम् । बलदीपनकारित्वम् । लघ्ना-

कफच्छर्दिविषर्पजित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवासकः, पुं, (यवास + स्वार्थे कन् ।) दुरालभा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-

तन्त्रे ३६ अध्याये ।

“क्षयकासं ससन्तापं प्रार्थयन् शूलानपास्यति ।

गुडचीनिफलावासात्रायमाणायवासकैः ॥”)

यवासशर्करा, स्त्री, (यवासेन तद्रसेन कृता शर्करा ।

शाकपाथिववत् समासः ।) यवासरसघटित-

शर्करा । तत्पर्यायः । सुधामोदकः २ मोदकः ३

तवराजः ४ खण्डसरः ५ खण्डजः ६ खण्ड-

मोदकः ७ । अस्या गुणाः । अतिमधुरत्वम् ।

पित्तश्रमलघ्वापहत्वम् । वृष्यत्वम् । विदाह-

रुच्छर्त्तिभान्तिशान्तिकरत्वम् । सरत्वश्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते रुजस्थाने ४६

अध्याये ।

“यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्म-

हरी सरा चेति ॥”)

यवासा, स्त्री, (यवास + टाप् ।) गुल्मासिनीलणम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

यवाङ्गः, पुं, (यवमाङ्गयति स्वकारणत्वादिति । आ

+ ङे + कः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।

“यवाङ्गगौरिकोन्मिश्रेः पादलेपः प्रशस्यते ॥”

गुणादिविशेषोऽस्य यवचारशब्दे विज्ञेयः ॥)

यविष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन युवा इति ।

युवन् + इष्ठन् । “स्थूलदूरेति ॥” यणादिलोपगुणौ ।)

अतिशययुवा । (यथा, ऋग्वेदे । १।१४७।२ ।

“वोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ ।”)

कनिष्ठभ्रातरि, पुं । इति हेमचन्द्रः । ३।११६ ॥
(त्रिज्वपि । यथा, भागवते । ३।१।५ ।

“भ्रातुर्यविष्ठस्य सुतान् विवन्तुन्
प्रवेश्य लाक्षाभवने ददाह ॥”)

यवीयान्, [सु] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन युवा ।

युवन् + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनौ ।”

५।३।५७ । इति ईयसुन् ।) कनिष्ठः । (यथा,

मनौ । २।१२८ ।

“अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो
भवेत् ॥”

अतिशय युवा । इति मेदिनी । से, ६१ ॥

यवोत्थं, स्त्री, (यवेभ्य उत्तिष्ठतीति । उट् + स्था

कः ।) सौवीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ययं, त्रि, (यवानां भवनं क्षेत्रम् । यव + “यव-

यवकषटिकाद् यत् ।” ५।२।३ । इति यत् ।)

यवादिभवनोचितक्षेत्रम् । तत्पर्यायः । यव-

क्यम् २ षट्क्यम् ३ । इत्यमरः । २।६।७ ॥

यवोचितम् ॥ यवकोचितम् ५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यवेभ्यो हितम् । यव + “खल-

यवमाषतिनष्टषट्क्यश्च ॥” ५।१।७ । इति

यत् । यवहितः । इति आकरणम् ॥)

ययः, पुं, (यवेभ्यो हितः । यव + यत् ।) मासः ।

यथा,—

“ययह्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु क्षानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गामाहात्म्यम् ॥

(स्त्री, नदीभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ८।८७।८ ।

“वार्यत्वा यथाभिर्ब्रह्मन्ति श्रूरव्रज्याणि ।”

“यथाभिः नदीभिः । अवनयः यथाः इति

नदीनामसु पाठात् ॥” इति तज्जायै सायणः ॥)

यशः, [सु] स्त्री, (अश्रुते आप्नोतीति । अश्र +

“अश्रुर्देवने युट् च ।” उणा० ४।१६० । इत्य-

सुन् युट् च ।) सुखातिः । तत्पर्यायः । कीर्तिः

२ समञ्चा ३ । इत्यमरः । १।६।११ । समाञ्चा ४

कीर्तिना ५ अभिख्यानम् ६ आञ्चा ७ समञ्चा

८ । इति शब्दरत्नावली ॥

“दानादिप्रभवा कीर्तिः श्रौत्यादिप्रभवं यशः ।

इति माधवी ॥

अतएव यशःकीर्तयोर्भेदस्यापि दर्शनात् यशः-

कीर्तिपरिभ्रष्टो जीवन्नपि न जीवति । इति

कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः ख्यातिर्यशो नृत्तस्य

ख्यातिः कीर्तिरिति केचित् । तन्न साधु कीर्तिस्ते

वृष दूतिकेति प्रयोगदर्शनात् ॥” इत्यमरटीकार्या

भरतः ॥ कीर्तिनाशे दोषो यथा,—

“हन्ति यः परकीर्तिश्च स्वकीर्तिं मानवाधमः ।

स कृतघ्न इति ख्यातस्तत्फलश्च निशामय ॥

अन्धकूपे वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।

कीटैर्नकुलमानैश्च भक्षितः सततं वृष ! ॥

तत्र चारोदकं पापी नित्यं पिबति खादति ।

ततः सर्पो जन्म सप्त काकः पञ्च ततः शुचिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्यायः ॥

यशस्वि

(अत्रम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५२ । ११ ।

“वयं स्याम यशसो जनेषु ।”

“यशसः कीर्तिरन्नस्य वा ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ त्रि, यशस्वी । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
७६ । ५ ।

“त्वमिन्द्र यशा अस्तृजीमी शवसस्यते ।”

“त्वं यशाः यशस्वासि भवसि ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥)

यशःपटहः, पुं, (यशःसूचकः पटहः । शाकपार्थिव-
वत् समासः ।) उक्ता । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥

यशःशेषः, त्रि, (यश एव शेषोऽस्य ।) ऋतः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६१ । ४४ ।

“ततः क्रमेण तेनैव स्रज्ज्वरभरोष्मणा ।
प्रचीणदेहः प्रययौ स यशःशेषतां नृपः ॥”)
मरणी, पुं ॥

यशदं, स्त्री, धातुविशेषः । दत्ता इति भाषा । यथा,
“यशदं रङ्गवदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतम् ।
यशदं तुवरं तित्तं शीतलं कम्पितहृत् ।
चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं श्वासश्च नाशयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

यशस्करः, त्रि, कीर्तिकारकः । सुख्यातिजनकः ।
यशस्करोति य इत्यर्थे (“लज्जो हेतुताच्छील्यलु-
लोन्मेषु ।” ३ । २० ।) इति टप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
यशस्करौ विद्या इति व्याकरणम् ॥ (यथा,
मनौ । ८ । ३८ ॥

“एतेषां नियहो राज्ञः पञ्चानां विषये खके ।
साम्नाय्यकृतं सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥”
विष्णुत्रयविशेषे, स्त्री । यथा, नारसिंहे ६२ अः ।
“विरजं पुष्पवत्यायां बालश्चामीकरे विदुः ।
यशस्करं विपाशायां माहिष्यायां हुताशनम् ॥”
शोभावतीपुण्यां जाते ब्राह्मणविशेषे, पुं । यथा,
कथासरित्सागरे । १०४ । १६ ।

“तस्यां यशस्करो नाम विद्वानागो बहुकृतः ।
ब्राह्मणोऽभूद्भूतस्य सत्पत्नी मेखलेति च ॥”
यशस्या, स्त्री, (यशसे हिता । यशस् + यत् ।)
जीवन्ती । ऋद्धिनामौषधिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

यशस्वान्, [न] त्रि, (यशोऽस्यस्य । यशस् + मतुप् ।
मस्य वः ।) कीर्तिविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, अथर्ववेदे । ६ । ५८ । २ ।

“यद्येनो द्वावापृथिवीर्यशस्वान्
यथाप ओषधीषु यशस्वतीः ॥”)

यशस्विनी, स्त्री, (यशस्विन् + डीष् ।) वनका-
पौसी । इति शब्दरत्नावली ॥ यवतिक्ता । महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सत्यव्रतस्य
पत्नी । यथा, कथासरित्सागरे । ७३ । २५७ ।

“अहं यशस्वती नाम राजसेवानुजीविनः ।
भार्या सत्यव्रताख्यस्य विप्रस्येहामलान्वया ॥”
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे तत्सहस्रनामकथने ।
२६ । १४१ ।

“यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥”)

यष्टिः

यशस्वी, [न] त्रि, (यशोऽस्यस्येति । यशस् +
“अस्मायेति ।” ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।)
यशोविशिष्टः । कीर्तिमान् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, मनौ । ६ । ३३४ ।

“विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्वि-
नाम् ।

शुश्रूषेव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रेयसः परः ॥”)
यशोदः, पुं, (यशो ददातीति । दा + कः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्रीवेऽपि-
दृश्यते । यथा, वाराहे ।
“सुवर्णं रजतं ताम्रं रङ्गं यशोदमेव च ।
सीसं लौहश्च समेतं धातवो गिरिसम्भवाः ॥”)
यशोदातरि, त्रि ॥

यशोदा, स्त्री, (यशो ददातीति । दा + कः । टाप् ।)
नन्दपत्नी । यथा, श्रीभागवते १० स्कन्धे ।
“नन्दः किमकरोद्भक्तं श्रेय एवं महोदयम् ।
यशोदा वा महाभागा पत्नी यस्यास्तनं
हरिः ॥”

(दिलीपमाता । यथा, हरिवंशे । १८ । ६० ।
“तेषान्तु मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ।
पत्नी सा विष्णुमहत्तः क्षुधा वै दृढशर्मणः ।
राजर्षेर्जननी चापि दिलीपस्य महात्मनः ॥”
यशोदातरि, त्रि । यथा, तैत्तिरीयसंहिता-
याम् । ४ । ४ । ६ । २ ।

“यशोदां त्वा यशस्वि तेजोदां त्वा तेजसीति ॥”)
यष्टा, [न] पुं, (यजते इति । यज् + ढच् ।) याग-
कर्त्ता । तत्पर्यायः । यजमानः २ । इत्यमरः । २ ।
७ । ८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२० । २ ।

“स दानशीलो यष्टा च यज्ञानामवनीपतिः ॥”)
यष्टिः, पुं, (इज्यते इति । यज् + बाहुलकात्
तिः । इति उणादित्तौ उज्ज्वलदत्तः । ४ । १७६ ।)
ध्वजदण्डः । इति विश्वशब्दरत्नावली ॥ भुज-
दण्डः । इति मेदिनी । टे, २६ ॥

यष्टिः, पुं, स्त्री, (यजते सङ्गच्छते । यज् + तिः ।)
तन्तुः । इति शब्दमाला ॥ हारलता । (हारा-
वलिः । यथा, रघौ । १३ । ५४ ।

“कश्चित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीले-
मुक्तामयी यष्टिरिवानुविह्वा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानां
इन्द्रीवरैस्तत्त्वचित्तान्तरेव ॥”

“यष्टिः हारावलिः ।” इति मल्लिनाथः ॥ * ॥
भाग्यं । मधुका । शब्दभेदः । इति मेदिनी ।
टे, २६ ॥ शेषस्य पर्यायः । दण्डः २ । लगुङ्गः ३
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४६ ॥ तद्दानफलं यथा,
वह्निपुराणे ।

“यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति नेत्रहीने सुदुर्बले ।
तेषान्तु विपुलः पुंसां सन्तानो मोहवर्जितः ॥”
(स्त्री, शाखा । यथा, कुमारे । ६ । २ ।
“चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥”
“चूतयष्टिः चूतशाखा इव ।” इति तत्र मल्लि-
नाथः ॥ यष्टिमधु । तत्पर्यायः । यथा,
“यष्ट्याङ्गं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका ।

यष्टी

यष्टिमधु स्थलेजाता जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यष्टिकाः, पुं, (यष्टिरिव । कन् ।) जलकुकुटः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यष्टि + स्वार्थे कन् ।)
दण्डश्च ॥

यष्टिका, स्त्री, (यष्टि + स्वार्थे कन् । टाप् ।) हार-
भेदः । यथा,—
“यष्टिका दण्डिका चैव तिलकासारिकेत्यपि ॥”
इति जटाधरः ॥

वापी । यथा,—
“पल्लवं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोष्ठिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यष्टिमधुका । यथा,—
“अथ यष्टीमधुकं स्यान्मधुयष्टी तु यष्टिका ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

लगुङ्गः । यथा,—
“अथ शक्तिश्च शक्ती च यष्टिर्यष्टी च यष्टिका ।
दण्डः काण्डोऽपि लगुङ्गः पशुघ्नो दण्डको-
ऽपि च ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

यष्टिग्रहः, पुं, (यष्टिं गृह्णातीति । यष्टि + ग्रह् +
“शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरेति ।” ३ । २ । ६ ।
इत्यस्य वार्त्ति० अच् ।) यष्टिधारकः । लगुङ्ग-
ग्राही । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥
यष्टिमधु, स्त्री, (यष्ट्यां मधु माधुय्यमस्य ।) यष्टि-
मधुका । इति हलायुधः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“यष्ट्याङ्गं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्थलेजाता जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यष्टिमधुका, स्त्री, (यष्टिमधुवत् कायतीति । कै +
कः ।) यष्टिमधु । तत्पर्यायः । क्लीतकम् २ मधु-
कम् ३ मधुयष्टिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥
यष्ट्याङ्गम् ५ यष्टिः ६ स्थलेजातं चैत् यष्टिमधु ७
जलजा चैत् अतिरसा ८ । इति रत्नमाला ॥
अपि च ।

“ज्येष्ठीमधु तथा यष्टीमधुकं क्लीतकं तथा ।
अन्यक्लीतनकं तत्तु भवेत्तोये मधूलिका ॥”
अस्या गुणाः ।

“यष्टी हिमा गुरुः खादी चक्षुष्या बलवर्ण-
कृत ।
सुस्निग्धा मुक्ता केश्या खर्या पित्तानिला-
सजित ।

ब्रणशोथविषच्छर्दिदृष्ट्याग्लानिचयापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

यष्टी, स्त्री, (यष्टि + “कृदिकारादितिनः ।” इति
डीष् ।) यष्टिमधु । इति भावप्रकाशः ॥
(यथास्याः पर्यायः ।

“यष्टी यष्ट्याङ्गं प्रोक्तं मधुकं मधुयष्टिका ॥”
इति मारुङ्गे २०८ अध्यायः ॥

तथास्या गुणाः । भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ ।
“यष्टी हिमा गुरुः खादी चक्षुष्या बलवर्ण-
कृत ।

यज्ञः

सुस्त्रिणा शुक्रला केश्या खर्या पितामहानि-
सजित् ।

ब्रह्मश्रीयविष्णुर्हृदिष्टान्तामिच्छयापह्ना ॥”

(हारमेदः । तल्लक्षणं यथा, दृष्टत्संहिता-
याम् । ८१ । ३६ ।

“संयोजिता या मणिना तु मध्ये

यद्येति सा भूषणविद्धिरुक्ता ॥”)

यद्येकं, क्ली, (यद्यै + कन् ।) यद्यिमधु । इति
राजनिर्घण्टः ॥

यद्यैपुष्पः, पुं, (यद्यैपुष्पमिव पुष्पं यस्य ।) पुत्र
जीवदृष्टः । इति भावप्रकाशः ॥

यद्यैमधु, क्ली, (यद्यै मधु माधुयंमस्य ।) मिष्ट-
मूलविशेषः । जेठीमधु इति मूलदृष्टौ इति च
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । मधुयद्यै २ मधु-
वल्ली ३ मधुसवा ४ मधुकम् ५ मधु ६ यद्यै-
कम् ७ यद्यैकम् ८ ॥ (तथा च ।

“यद्यैमधु तथा यद्यै मधुकं क्लीतकन्तथा ।

अन्यत् क्लीतनकन्तत् भवेत्तोये मधुलिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । किञ्चित्तिक्तत्वम् ।

श्रीतलत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । पित्तहरत्वम् । रुच्य-
त्वम् । शोषलक्षणाव्रणापहत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने

२७ अध्याये । “तत्र विद्वज्जतुल्यचूर्णमाहृत्य

यद्यैमधुयुक्तं यथावलं श्रीततोयेनोपयुज्यते ॥”)

यद्यैकं, क्ली, (यद्यैयाज्ञा यस्य ।) यद्यिमधु ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने

१६ अध्याये ।

“यथाश्वगन्वा यद्यैकैस्त्रिलैश्चोद्धर्तनं

हितम् ॥”)

यस इर य उ यतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-पर०-अक०-सेट् । क्त्वेट् ।) इर,

अयसत् अयासीत् अयसीत् । अस्मात् पुषा-

दित्वात्तिङ् ७ इत्यन्ये । य, प्रयस्यति । क्रम

क्रम इत्यादिना केवलात् संपूर्णाच्च अस्मात्

श्यन् विकल्पात् यसति यस्यति संयस्यति

संयसति । उ, यसित्वा यस्वा । यतनं यत्नः ।

इति दुर्गादासः ॥

यस्कः, पुं, (यसति मोक्षायेत । यस् + क्तिप् ।

मञ्ज्यायां कन् ।) सुनिविष्टः । इति सुम्बोध-

व्याकरणम् ॥ (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे उत्त-

राङ्गे । ६।१०।१० । “यस्कवाधौलभौनमौकशार्क-

राक्षिसार्क्षिसावर्णशालङ्कायनजैमिनिदेवत्याय-

नानां भार्गववैतह्यसावैतसेति ॥”)

यज्जः, पुं, (यजतीति । यज् + “शेवायज्जिज्ञा-

ग्रीवापामीवाः ।” उणा० १ । १५४ । इति

वन्प्रत्ययेन निपातितः ।) यजमानः । इत्यु-

णादिकोषः ॥ (जि, महान् । यथा, ऋग्वेदे ।

३ । १ । १२ ।

“उडुसिया जनिता यो जनानापां गर्भे वृत्तमो

यज्जो अयिः ।”

“यज्जो महान् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यागः

या. ल गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) ल, याति । इति दुर्गा-
दासः ॥

यागः, पुं, (इज्यते इति । यज् + घञ् ।) यज्ञः ।

इत्यमरः । २ । ७ । १३ ॥ तत्र श्रौतामिकृत्य-

हविर्यज्ञाः सप्त । यथा । आग्न्याधानं तदे

वामिहोत्रम् १ दर्शपौर्णमासौ २ पिण्डपितृ-

यज्ञः ३ आगयणम् ४ चातुर्मास्यः ५ निरुह-

पशुवन्धः ६ सौत्रामणिः ७ । स्मार्तामिकृत्य-

पाकयज्ञाः सप्त । यथा । औपासनम् १ वैश्व-

देवः २ स्थालीपाकः ३ आगयणम् ४ सर्प-

वलिः ५ ईशानवलिः ६ अष्टकान्यष्टका ७ ।

श्रौतामिसप्तसंस्थाः । यथा । सोमयागः स

एवामिहोमः १ अत्यमिहोमः २ उक्थः ३

घोडशी ४ वाजपेयः ५ स द्विविधः संस्था

कुरुक्ष । अतिरात्रः ६ अपत्त्यामः ७ । उत्तर-

क्रतवो वहवः । यथा । महाव्रतम् १ सर्वतो-

मुखम् २ राजसूयः ३ पौण्डरीकम् ४ अभि-

जित् ५ विश्वजित् ६ अश्वमेधः ७ दृष्टस्यतिसवः

८ आङ्गिरसः ९ चयनान्यष्टादश २७ । इत्यादि

श्रौतसूत्रम् ॥ * ॥ सर्वदेवानां यागकालो यथा,

शुक्र उवाच ।

“सत्येनैव तु द्रव्येण महापुण्यं यथा भवेत् ।

तदहं श्रोतुमिच्छामि ग्रहयागं सुरेश्वर ! ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिपृच्छसि ।

अत्यन्तेन महापुण्यं ग्रहर्चतिथिभौगिकम् ॥

भृगुपूर्णचर्मायोगं श्रिवयागेषु चोत्तमम् ।

मृदुवर्गश्च भाग्यश्च उभाया भृगुवासरे ॥

देवयोगात् यदा षष्ठी पुष्यर्चरविवासरम् ।

स्कन्दयागस्तदा कार्यः सर्वकामप्रसाधकः ॥

वारेण वा यदा सूर्यः सप्तमी विजया मता ।

तदा तु भवते भानोर्यागः सर्वगुणावहः ॥

शशिरिक्तानुसंयोगे अर्कर्त्तौ सोत्तरासु च ।

नवम्यां मङ्गलायोगो भानुमूलदिनं यदा ॥

अष्टम्यां वायु चन्द्राच्च अवशेन शुभावहम् ।

अहिबर्ध कुजाच्च तु गणेशे तस्य वाहनि ॥

पुनर्वसौ गुरोर्वारे द्वादश्यां अवशेन वा ।

सोमशस्तं यदा योगं विष्णोः सर्वार्थसाधकम् ॥

द्वितीयायां यदा सौम्ये कृतिकर्त्तुं भवेत् क्वचित् ।

ग्रहयागस्तदा कार्यः सर्वशान्तिप्रदायकः ॥

स्वातीसौमी चतुर्थी च उभायागे वरा स्मृता ॥

उत्तरासु च सर्वसु भानुपौर्णमासीषु च ।

शान्त्यभिवेकयागेषु सर्वकामार्थदायकौ ॥

गुरावेकादशी पुष्ये रोहिण्या वा यदा शनिः ।

सुतसौभाग्यकामाय यागो रुद्रविनायके ॥

पूर्णिमासु च सर्वसु अष्टमीद्वादशीषु च ।

चतुर्दश्यां तृतीयासु ग्रह ऋक्षे शुभेषु च ।

सर्वेषां भवते यागो भक्तिपूर्वो महासुने ! ॥

मन्त्रसाधनद्रव्यायो रुद्रयागादवाप्यते ।

श्रीमेवाज्ञानवात्सल्यसुभायागान्महासुने ॥

योगज्ञानयज्ञः सिद्धिं महादेवादवाप्नुयात् ।

यागः

आरोग्यं सप्रतापत्वं भास्करात् प्राप्यते ध्रुवम् ॥

गतिमिष्टां यथाकामं प्रयच्छति त्रिविक्रमः ।

विष्णो न भवते तस्य यस्तु पश्येद्विनायकम् ॥

विगतारिर्भवेत् षष्ठां दृष्ट्वा स्कन्दं मखे क्षणात् ।

मातृयागाक्षहासिद्धिः सर्वेषामपि जायते ॥

भवते घनवान् पुंसः प्रथमाह्वे हुताशनात् ।

स्वर्गापवर्गसंसिद्धिर्दुर्गायागात् प्रजायते ॥

माघादौर्मङ्गलांशोत्था ज्येष्ठाद्यैर्ब्रह्म जायते ।

ईशादौः कालिकाद्यास्तु यद्यथा विधिना सुने ॥”

इत्याद्यै देववतारे उदयतिथ्युत्तयोगमाहात्म्य-
कीर्तनम् ॥ * ॥

अथ ग्रहयागविधिः ।

“प्रणम्य नव रव्यादीन् शुभाशुभफलप्रदान् ।

ग्रहयागविधिं सम्यक् वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ ग्रहयागप्रयोगः ।

तत्र रविसोमबुधगुरुशुक्रवारेषु चित्राशुभधा-

न्यगशिरोरेवतीपुष्याश्विनीहस्तारोहिण्युत्तरा-

त्रयेषु चन्द्रतारातुक्ते शुभलभ्ये यागः कार्यः ।

अत्र वालग्रहभूतग्रहप्रवलतरनराधिपशुच-

न्द्रः सहरोगाभिभवाद्भूतदुःखप्रावलीकनग्रहदौ-

स्त्रादिनिमित्तकं शान्तिकं मलमासादावपि

कर्त्तव्यम् । अवग्रहं विना केवलदृष्ट्यायुःपुष्टिपुत्र-

श्रीकामादिपौष्टिकन्तु मलमासादीतरकाल एव

कार्यम् ॥ * ॥ तत्र यजमानः कृतस्नानादिः

गोमयोपलिप्ते देष्टे सदभ्रांसनोपविष्ट उदङ्मुखः

स्वस्तिवाच्यः सूर्यः सोम इति पठित्वा फलपुष्प-

तिलदर्भत्रयसहितजलपूर्णतान्त्रपात्रं गृहीत्वा,

ॐ तद्दिष्णोरिति विष्णुं संस्मृत्य ॐ तत् सदि-

त्युच्चार्य ॐ अद्येतादि असुकगोत्रः श्रीअसुक-

देवशर्मा असुककामो ग्रहयज्ञमहं करिष्ये

इति सङ्कल्प्य तज्जलमेवैशान्यां निःक्षिपेत् ।

अन्यार्थत्वे गोत्रनाम्नोः षष्ठान्तता । करिष्ये

इत्यत्र करिष्यामीति विशेषः । ततः श्वेतसर्वपा-

नादाय ।

ॐ वेतालाच्च पिशाचाच्च राक्षसाच्च सरी-

हपाः ।

अपसर्पन्तु ते सर्वे ये चान्ये विघ्नकारकाः ॥

ॐ विनायका विघ्नकरा महोग्रा

यज्ञहिषो ये पिशिताशनाश्च ।

सिद्धार्थकैर्वक्षसमानकल्पे-

र्मया निरस्ता विदिशः प्रयान्तु ॥

इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां श्वेतसर्वपञ्चपैर्विघ्नका-

रकानपसारयेत् । ततः सगणाधिपघोडश-

माहकापूजा वसोधारा आयुष्यजपं तदज्ञाने

गायत्रीजपं दृष्ट्वा दृष्ट्वा कृत्वा तदशक्तौ भोव्य-

सुतुह्यं ब्राह्मणान् परितोष्य ततः स्वय-

मशक्तौ कर्त्ता प्राङ्मुखं गुरुम् ॐ साधु भवा-

नास्तामिति वदेत् ॐ साध्वहमासे इति प्रति-

वचनम् । ततो गन्धपुष्पवस्त्राङ्गुरीयकादिना

गुरुमलङ्कृत्य दक्षिणं जातु स्पृष्ट्वा ॐ अदे-

त्यादि मन्त्रङ्कल्पितग्रहयागकर्मणि ग्रहपूजा-

होमकर्मकरणाय असुकगोत्रं असुकदेव-

शर्माणं गन्धादिभिरभ्यर्च्य भवन्तमहं वृणे । ॐ
 वृत्तोऽस्मैति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं
 पूजादिकर्म कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाणीति
 प्रतिवचनम् ॥ * ॥ ततो मण्डपोत्तरपूर्वभागे
 वितस्त्रिदयविक्षृतायां वितस्त्र्युक्षितायां उदक्-
 श्रवायां वेदां गोमयेनोपलिप्तायां रक्तचन्दना-
 दिना मध्ये वस्तुनं सूर्यम् । आग्नेयां श्वेतमह-
 चन्द्राकारं सोमम् । दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं
 मङ्गलम् । ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधम् ।
 उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं बृहस्पतिम् । प्राच्यां
 श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रम् । प्रतीच्यां श्यामं सर्पा-
 कारं शनिम् । नैऋत्यां श्यामं मकराकारं
 राहुम् । वायव्यां धूम्रवर्णान् खड्गाकारान्
 केतून् विलिख्य खड्गोक्तविधिना अभिस्थाप-
 नादिब्रह्मस्थापनपर्यन्तं कर्म कृत्वा मण्डले
 ग्रहानावाहयेत् ॥ * ॥ तत्र क्रमः । मध्ये ।
 ॐ चक्षियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशा-

कुलम् ।

पञ्चहस्तद्वयं पूर्वाननं सप्ताश्ववाहनम् ।
 शिवाधिदेवं ध्यायेद्ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ॥
 सप्तम्यां जायमानं विशाखानक्षत्रं रक्तमाका-
 म्बरधरम् । इति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सूर्यग्रह
 इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलेरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ १ ॥ आग्नेये ।
 ॐ सासुद्रं वैश्वमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
 श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
 दशाश्वं श्वेतपद्मस्य विचिन्त्योमाधिदेवतम् ।
 जलप्रत्यधिदेवस्य सूर्यास्यमाह्वयेत्तथा ॥
 चतुर्दश्यां जातं कृत्तिकानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः सोमग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलेरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ २ ॥ दक्षिणस्याम् ।
 ॐ आवन्यं चक्षियं रक्तं मेघस्यं चतुरङ्गुलम् ।
 आरक्तमात्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
 दक्षिणोर्ध्वक्रमात् शक्तिवराभयगदाकरम् ।
 आदित्याभिसुखं देवं तददेव समाह्वयेत् ।
 खन्दाधिदेवं भौमं क्षितिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 दशम्यां जातं पूर्वाषाढानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः मङ्गलग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलेरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ ३ ॥ ऐशान्याम् ।
 ॐ मागधं द्वादशलात्रेयं वैश्वं पीतं चतुर्भुजम् ।
 वामोर्ध्वक्रमतश्चर्मगदावरदखड्गिणम् ॥
 सूर्यास्यं सिंहं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत् ।
 नारायणाधिदेवस्य विष्णुप्रत्यधिदेवतम् ॥
 द्वादश्यां जातं घनिष्ठानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः बुधग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलेरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ ४ ॥ उत्तरस्याम् ।
 द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवस्य षडङ्गुलम् ।
 ध्यात्वा पाताम्बरं जीवं सरोजस्यं चतुर्भुजम् ॥
 दक्षोर्ध्वादक्षवरदकरकादकमाह्वयेत् ।

ब्रह्माधिदेवं सूर्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम् ॥
 एकादश्यां जातं उत्तरफल्गुनीनक्षत्रमिति-
 ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पते इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्र-
 तण्डुलेरावाह्य स्थापयेत् ॥ ५ ॥ ततः प्राच्याम् ।
 ॐ शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवस्य नवाङ्गुलम् ।
 पद्मस्यमाह्वयेत् सूर्यसुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
 सदाश्ववरकरकादकहस्तं सिताम्बरम् ।
 शक्राधिदेवं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदेवतम् ॥
 नवम्यां जातं पुष्यनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः
 स्वः शुक्र इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह
 तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलेरावाह्य स्थापयेत् ॥ ६ ॥
 पश्चिमायाम् ।
 सौराष्ट्रं काश्यपं मूढं सूर्यास्यं चतुरङ्गुलम् ।
 कृष्णं कृष्णाम्बरं यमगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
 तद्दद्याववरमूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत् ।
 यमाधिदेवं प्रजापतिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 कृष्णचतुर्दश्यां जातं रोहिणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चर इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुलेरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ ७ ॥ नैऋत्याम् ।
 राहुं मलयजं मूढं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
 कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत् ॥
 चतुर्नाहुं खड्गवरमूलचर्मकरं तथा ।
 कालाधिदेवं सूर्यास्यं सर्पप्रत्यधिदेवतम् ॥
 पौर्णमास्यां जातं भरणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् राहो इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्रतण्डुले-
 रावाह्य स्थापयेत् ॥ ८ ॥ वायव्याम् ।
 कौशह्रीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम् ।
 धूम्रं यमगतं मूढमाह्वयेत् विलताननम् ॥
 सूर्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा ।
 चित्रगुप्ताधिदेवस्य ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ॥
 अमावास्यायां जातं अश्लेषानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् केतव इहागच्छत
 इहागच्छत इह तिष्ठत इह तिष्ठत इति शुक्रतण्डुलेरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ ९ ॥ अधिदेवत-
 प्रत्यधिदेवतपूजनस्य अयुतहोमादौ । तत-
 स्तत्तद्वर्णवस्त्रतत्तद्वर्णगन्धतत्तद्वर्णपुष्पं दद्यात् ॥
 धूपे विशेषः । रवये गुग्गुलुधूपम् । सोमाय
 सरलम् । मङ्गलाय देवदारुम् । बुधाय हत-
 मिश्रितदेवदारुम् । बृहस्पतये दशाङ्गम् ।
 शुक्राय अगुरु । शनैश्चराय कालागुरु । राहवे
 गुडत्वचम् । केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडत्वचम् ।
 अभावे षोडशाङ्गं वा ॥ * ॥ गन्धे विशेषः ।
 सूर्याय रक्तचन्दनम् । सोमाय श्वेतचन्दनम् ।
 मङ्गलाय कुङ्कुमम् । बुधाय सरलम् । गुरवे
 रक्तचन्दनश्वेतचन्दनकुङ्कुमसरलं मिश्रितसम-
 भागत्वेन दद्यात् । शनैश्चराय कस्तूरीम् ।
 राहवे पद्मकाष्ठम् । केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठम् ।
 अधिदेवताप्रत्यधिदेवताः पूजयेत् ॥ * ॥ अधि-
 देवता प्रत्यधिदेवता यथा । सूर्यस्य शिववह्नी ।

सोमस्य उमा जलम् । मङ्गलस्य स्कन्दः क्षितिः ।
 बुधस्य नारायणविष्णुः । बृहस्पतेः ब्रह्मा
 इन्द्रश्च । शुक्रस्य शक्रः शची । शनैश्चरस्य यमः
 प्रजापतिश्च । राहोः कालः सर्पश्च । केतूनां
 चित्रगुप्तः ब्रह्मा च । एतत्तु अयुतादिहोमे
 ज्ञेयम् ॥ * ॥ सूर्याय गुडौदनवलिः । एवं
 सोमादीनामपि । सति सामर्थ्ये षोडशोपचारा-
 दिना । वलौ तु । सूर्याय गुडौदनम् । सोमाय
 हृतपायसम् । मङ्गलाय पक्ववच्चूर्णात्मकधाव-
 कम् । बुधाय क्षीराजम् । गुरवे दध्नीदनम् ।
 शुक्राय हृतीदनम् । शनैश्चराय कशरम् ।
 राहवे क्वागमांसम् । केतुभ्यः अजाक्षीर-
 साधिताजकर्णरक्तमिश्रित-यव-तिल-तण्डुलरूपं
 पित्रौदनम् तत्तद्दद्यात्कालाभं भक्ष्यान्तरं
 दद्यात् ॥ * ॥ ततश्चरं अपयेत् । तत्र साम-
 गानां क्रमः । अग्नेः पश्चिमायां दिशि प्राग-
 ग्रान् कुशानास्तीर्थं तदुपरि प्रक्षालितवारुण-
 सुदूखलं वैश्ववक्षं सर्पं वारुणचर्मसंस्थजल-
 प्रोक्षितं संस्थाप्य ब्रीहौनं यवान् वा अशक्तौ
 शालितण्डुलान् सर्पे निधाय ॐ सूर्याय त्वा
 जुष्टं निर्व्वपामि इति गृहीत्वा उदूखले
 स्थापयेत् । एवं सोमाय । एवं मङ्गलादीनामपि
 निर्व्वपणं कृत्वा उदूखले स्थापयेत् । द्विस्तथीम् ।
 ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा सुषलेनावहृत्य
 सर्पेण प्रस्फोटयेत् । इत्यमेव वारत्रयम् । तत-
 श्चरस्थाल्याममन्त्रकं कृतोत्तरायणं पवित्रं
 निःक्षिप्य तत्र प्रक्षालिततण्डुलान् निधाय
 तदुपरि दुग्धं दत्त्वा यथा पायसचरुर्भवति
 तथा स्तोकं स्तोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिर-
 पलाशोदुम्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं
 उभयथा सार्द्धाङ्गुष्ठप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं
 मेक्ष्य दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा पचेत्
 यथा अन्तरोष्णया सम्यक् पाकी भवति मण्ड-
 गालनं दाहश्च न भवति । सम्यक्पाके भूति
 चरुमध्ये हृतसुवं दत्त्वा प्रागादिदिक्क्षिप्तं
 कृत्वा चरुमवतार्य अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि
 स्थापयित्वा पुनर्मध्ये हृतसुवं दद्यात् । ततो
 भूमिजपादिसुवसंस्कारपर्यन्तं कर्म कृत्वा
 अग्नेः पश्चिमतः स्तरणकुशोपरि पूर्व्वमाग्न्यं
 पश्चाच्चरं निधाय उदकाञ्जलिसेकं कृत्वा
 विरूपाक्षजपान्तां कुशक्षिकां समापयेत् ॥ * ॥
 यजुर्व्वेदिनान् आग्न्यस्थाल्यामाग्न्यनिर्व्वपणा-
 नन्तरं सर्पं पुरतो दक्षिणभागे संस्थाप्य तजो-
 दूखलं विन्यस्य ब्रीह्यादन्यतमं तत्र निधाय
 ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं गृह्णामि इत्येकां सुष्टिं
 गृहीत्वा ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति
 उदूखले स्थापयित्वा ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं
 प्रोक्षामीति प्रोक्षणीजलेन प्रोक्षयेत् । एवं
 सोमाय त्वा इत्यादि । ततः ॐ अयमे स्त्रिष्टि-
 कृते त्वा इत्यादिना ग्रहणनिर्व्वपणप्रोक्षणानि
 कृत्वा द्विस्तथीं कुर्यात् । ततः पूर्व्ववत्
 अपश्यम् । पक्वं ज्ञात्वा ज्वलदग्निं गृहीत्वा

यागः

यागः

याचकः

चरुमध्ये दक्षिणावर्त्तेन भामयित्वा तमग्निं तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् । तत आधाराव्यभागान् कर्म कुर्यात् ॥ * ॥ ऋग्वेदिनां प्रोक्षणी-पात्रस्थापनानन्तरं पवित्रान्निर्हिते ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति ब्रौह्मद्यन्यतमसुष्टिं प्रक्षिप्य ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रणीतावलेन प्रोक्षयेत् । एवं सोमाय त्वा इत्यादि । ततः स्विष्टकृदर्थकिञ्चिदधिकं तूष्णीं तथा कृत्वा पवित्रान्निर्हितं कृत्वा पूर्व्वग्रीवोर्ध्वलोमकणाजिने उद्वृत्तलं निधाय तत्र सूर्य्यस्य ब्रौह्मद्यन्यतमं प्रक्षिप्य सुषलेनावहृत्य सूर्य्येण वितुषीकृत्य प्रस्फोच्य त्रिः प्रक्षाल्य पवित्रं चरुस्थाल्यां प्रक्षिप्य तथैव आपयित्वा उदीच्यां दक्षिणभागे ॐ सोमाय स्वाहेति होमपर्य्यन्तं कुर्यात् । ततः शान्तिकर्मणि अग्ने त्वं वरद-नामासीति नाम कृत्वा ।

ॐ पिङ्गभूशस्तुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः ।
क्वागस्थः साक्षस्तुत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधा-

रकः ॥

इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा ॐ वरदनाममग्ने इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इत्यावाह्य पाद्यादिना पूजयेत् ॥ * ॥ पौष्टिक-कर्मणि तु वलदनामाग्निः । गृहहोमे अग्नी-नाह गोभिलः ।

आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते । धूमकेतुस्तथा भीमे जठरोऽग्निर्धूमोऽस्य सूर्यः ॥ इहस्यतौ शिखी नाम शुक्रो भवति जाटकः । शनैश्चरे महातेजा राहो चैव हुताशनः । केतुषु लोहितोऽग्निः स्यादिति वद्विर्विनिर्णयः ॥ ततः स्वग्लोक्तविधिनानेन चरुणा सूर्यादि-ग्रहेभ्यः प्रत्यकाहुतिं दद्यात् ॥ * ॥ अत्र मन्त्राः । सूर्य्यस्य आकृष्यनेतिमन्त्रस्य हिरण्यस्तूपाङ्गिरा ऋषिस्तृष्टुप् छन्दः सविता देवता आदित्यस्य पूजाहोमकर्मणि विनियोगः । ॐ आकृष्येन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्येषु हिर-ण्ययेन सविता रथेना देवो याति सुवनानि पश्यन् स्वाहा । इदं सूर्याय इति देवतोद्देशः सामगेतरैः कार्यः ॥ १ ॥ सोमस्य इमन्देवेति-मन्त्रस्य वरुण ऋषिरग्निर्देवता सोमस्य पूजा-होमकर्मणि विनियोगः । ॐ इमन्देवा अस-पत्रं सुवहं महते क्षत्राय महते ज्येष्ठाय । इममसुष्य पुत्रमसुष्ये पुत्रमस्ये विप्रे स्वाहा । इदं सोमाय ॥ २ ॥ मङ्गलस्य अग्निर्मूर्धेति-मन्त्रस्य अपाङ्गिरा ऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्नि-र्देवता मङ्गलस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-योगः । ॐ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयमर्पा रतांसि जिवन्ति स्वाहा । इदं मङ्गलाय ॥ ३ ॥ बुधस्य उदुध्यस्तेतिमन्त्रस्य पर-मेष्ठिर्ऋषिस्तृष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता बुधस्य पूजा-होमकर्मणि विनियोगः । ॐ उदुध्यस्वामे प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते संव्रजेधामयश्चास्मिन् सधस्ये अधुतरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च

सीदत स्वाहा । इदं बुधाय ॥ ४ ॥ इहस्यतेः इह-स्यते अतीतिमन्त्रस्य गृहमद ऋषिस्तृष्टुप् छन्दो ब्रह्मा देवता जीवस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-योगः । ॐ इहस्यते अतियद्व्योर्हर्षादुमहिभाति क्रतुमञ्जनेषु । यद्दीदयत्तरस ऋतु प्रजात तद-क्षासु त्रविणं धेहि चित्रं स्वाहा । इदं इह-स्यतये ॥ ५ ॥ शुक्रस्य अन्नात् परिश्रुत इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरतिजगती छन्दोऽग्निसरस्वतीन्द्रा देवताः शुक्रस्य पूजाहोमकर्मणि विनियोगः । ॐ अन्नात् परिश्रुतो रसं ब्रह्मणा अपिवन् क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्त्रस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽन्तं मधु स्वाहा । इदं शुक्राय ॥ ६ ॥ शनैश्चरस्य शनो देवीतिमन्त्रस्य दध्यङ्गायवंग ऋषिर्गायत्री छन्द आपो देवता शनैश्चरस्य पूजाहोम-कर्मणि विनियोगः । ॐ शनो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये संयोरभिन्नवन्तु नः स्वाहा । इदं शनैश्चराय ॥ ७ ॥ राहोः काष्ठात् काष्ठा-दिति मन्त्रस्य अग्निर्ऋषिर्गायत्री छन्दोऽदूर्वे-ष्टका देवता राहोः पूजाहोमकर्मणि विनि-योगः । ॐ काष्ठात् काष्ठात् प्ररोहन्ती परधः परधः परि एवानो दूर्वे प्रतशु सहसेण शतेन स्वाहा । इदं राहवे ॥ ८ ॥ केतूनां केतुं क्षणमितिमन्त्रस्य मधुच्छन्द ऋषिरनिरुहायत्री-छन्दोऽग्निर्देवता केतूनां पूजाहोमकर्मणि विनियोगः । ॐ केतुं क्षणम केतवे पेधो मर्या अपेधसे । ससुषद्विरजायथा स्वाहा । इदं केतुभ्यः ॥ ९ ॥ ततो मधुष्टताक्तां हुताक्तां क्षीराक्तां वा प्रादेशप्रमाणां साग्रामर्कसमिध-मादाय ॐ आकृष्येन इत्यादिमन्त्रेण सूर्याया-द्योत्तरशतं अष्टाविंशतिमद्यौ वा अष्टाक्ष्या । शक्त्वा गृहस्थातिपीडाकरत्वाद्वा अद्योत्तर-सहस्रं जुहुयात् ॥ * ॥ समिधमाह याज्ञ-वल्क्यः ।

अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः । उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥ होमो गृहादिपूजायां शतमद्योत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरद्यौ वा यथाशक्ति विधीयते । अतिपीडाकरो यस्तु तन्तु यत्नेन पूजयेत् ॥ ततो होमानन्तरं उदीच्यां कर्म कुर्यात् । ततो गुडौदनादीन् ऋत्विजे भोजयेत् । तत्तद्दद्या-लामे भोज्यान्तराणि वा दद्यात् । भोजना-सामर्थ्यं तत्तद्दद्याणि पाणिना प्रतिग्राहयेत् । ततो मत्स्यपुराणोक्तैर्मन्त्रैर्दक्षिणां दद्यात् । धेनुः श्वस्तथानडान् हेम वासो हयस्तथा । कृष्णा गौरायसं क्वाग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥

तत्र ।

कपिले सर्वदेवानां पूजनीयासि रौहिणी । तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति पठित्वा ॐ अद्वेष्टादि कृतेतत्सूर्य्यग्रह-यज्ञकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां कपिलां धेनुं

रुद्रदेवताकां असुकगोत्राय असुकदेवशर्मणे ब्राह्मणाय ऋत्विजे तुभ्यमहं संप्रदे । अन्याथ-क्षेत् दहानीति ब्रूयात् । कपिलाभावे गोमात्रं वा । तदभावे काश्चनम् । तदभावे रजतादिकं वा दद्यात् । काश्चनादिकन्तु शृङ्गादि दक्षिणा-भावेऽपि दद्यात् ॥ १ ॥ एवम् ।

पुण्यस्त्वं शृङ्गपुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । विष्णुना विष्टतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य पूर्व्वोक्तक्रमेण सोमग्रहयज्ञे शृङ्गं दद्यात् ॥ २ ॥

ॐ धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः । अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य मङ्गलयज्ञे वृषं दद्यात् ॥ ३ ॥

ॐ हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेमरूपं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य बुधयज्ञे काश्चनं दद्यात् ॥ ४ ॥

ॐ पीतवस्त्रयुगं यस्मादासुदेवस्य वल्लभम् । वरप्रदानात्तद्विष्णोरतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य गुरुयज्ञे पीतवस्त्रयुगं दद्यात् तद-भावेऽन्यवर्गवासीयुगमपि दद्यात् ॥ ५ ॥

ॐ विष्णुस्त्वमन्त्ररूपेण यस्मादर्गवसम्भवः । चन्द्रार्कवाहनस्त्वं वै अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य शुक्रयज्ञे अश्वं दद्यात् ॥ ६ ॥

ॐ यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वां धेनुः केशवसम्भवा । सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य शनैश्चरयज्ञे कृष्णां धेनुं अन्यवर्गां वा दद्यात् ॥ ७ ॥

ॐ यस्मादायुधकर्माणि त्वदधीनानि सर्वदा । ताङ्गलाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य राहुयज्ञे लौहं दद्यात् ॥ ८ ॥

ॐ यस्मात्त्वं सर्वभूतानां मङ्गलाय अव-स्थितः । यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य केतुयज्ञे क्वागं दद्यात् ॥ ९ ॥ दक्षिणाजलं शान्तिकुम्भजलेन संमिश्र्य शान्तिं कुर्यात् । ततः कृताञ्जलिः ।

ॐ गच्छ ध्वममराः सर्वे गृहीत्वास्त्रीं स्वमा-लयम् ।

सन्तुष्टा वरमस्माकं दक्षेदानीं सुपूजिताः । इति विष्णुधर्माक्षरीयं पठित्वा गृहान् विस्-र्जयेत् । दक्षिणा च प्रदातया गृहाणाश्च विस्-र्जनमिति वशिष्ठवचनात् । इति रघुनन्दन-भट्टाचार्यविरचितगृहयागप्रयोगः समाप्तः ॥

याच, टु, हु, ऋ, अ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० उभ०-द्विक०-सेट् ।) याचनमात्मने दानार्थं प्रेरणम् । टु, याचयुः । हु, याच-त्रिमम् । ऋ, अयथाचत् । अ, याचति याचते वृषं विप्रः । गृहणार्थं प्रेरणेऽपि याचति विस्-गुरवे शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

याचकः, त्रि, (याचत इति । याच् + क्तुल ।) याचकाकर्ता । तत्प्रार्थनायः । वनीयकः । याचनकः ३ मार्गः ॥ अथो ५ । इत्यमरः ।

याचितं

३।१।१६॥ वनीपकः ६ भिच्छुकः ७ भिच्छा-
करः =। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लघुत्वं
यथा,—

“लगादपि लघुस्तलस्तलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ किञ्चित्प्रार्थनशङ्कया ॥”
इति प्राचीनाः ॥

अपि च ।

“कुलस्य कीटघातस्य वातामिष्काघितस्य च ।
शिखरे वसतस्तस्य वरं जन्म न याचितम् ॥
जगत्पतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वामनतां गतः ।
कीटयोऽधिकतरस्तस्य योऽर्थो याति न लाघ-
वम् ॥”

इति गारुड नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचन, [तु] चि, (याचतीति। याच् + शृत् ।)
याचकः । यथा,—

“सुखभङ्गः खरो हीनो गात्रस्वेदो महद्भयम् ।
मरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचतः ॥”

इति गारुड नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचनं, क्ली, (याच् + भावे ल्युट् ।) याच्ना ।
(यथा, नेघधे । ५ । ११२ ।

“भीमजार्घयाचनवाचे

यथमेव गुरवः करणीयाः ॥”)

याचनकः, चि, (याचन + स्वार्थे कन् ।) याचकः ।
इत्यमरः । ३।१।४६ ॥ (यथा, मनौ । ३।१।५५ ।

“आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ॥”)

याचना, क्ली, (याच् + स्वार्थे णिच् + युच् ।
टाप् ।) याच्ना । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥
(यथा, रामायणे । २ । २७ । २३ ।

“नयस्य मां साधु कुरुष्व याचनाम् ॥”)

याचमानः, चि, (याचते इति । याच् + शानच् ।)
याचकः । यथा,—

“नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।
वचोऽजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणि रणः ॥”
इति वररुचिः ॥

अपि च ।

“द्विजेभ्यो याचमानेभ्यो यजमानः प्रयच्छति ।
॥ याति याचयान् लोकान् येभ्यो नावर्त्तते
पुनः ॥

यष्टिवस्त्रहस्ताणां सहस्राणि वसेद्विवि ।
योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधकः ॥”

इति बह्विपुराणे वामनप्रादुर्भाषो नामाध्यायः ॥
याचितं, क्ली, (याच् + क्तः ।) याचनवृत्तिः ।

तत्पर्यायः । न्तम् २ । यथा,—

“हे याचितायाचितयोर्यथावस्थं न्तान्ते ॥”

इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

“हे । याचनवृत्तिर्मर्यामिव दुःखजनकत्वात्
न्तम् । अयाचितं अन्तमिव अन्तम् ।
याचितायाचितयोर्भावे कर्मणि वा क्तः ॥” इति
भरतः ॥ प्रार्थितवस्तुनि, चि ॥ (यथा, देवी-
भागवते । ३ । २८ । ६७ ।

“पिता ते याचकः पूर्वं मया वै तत्कृते-
२०० ॥”)

याजकः

याचितकं, क्ली, (याचितेन निवृत्तम् । याचित +
“अपमित्ययाचिताभ्यां ककनौ ॥” ३ । ४ । २१ ।
इति कन् ।) याच्नाप्राप्तम् । इत्यमरः । २।६।४४
“याच्यया । प्रत्यर्पणीयत्वेन याच्यया यत्
प्राप्तमलङ्कारादिवस्तु तत् याचितकम् । कार्या-
नन्तरं वस्तुस्वामी यत् पुनरुच्चाति तदित्यर्थः ।
याचितेन प्राप्तमिति ऽयं कादिति कः ।” इति
भरतः ॥

याच्ना, क्ली, (याचनमिति । याच् + “यजयाच्-
यतविष्णुप्रच्छरचो नङ् ।” ३ । ३ । ६० । इति
नङ् ।) याचनम् । तत्पर्यायः । अभिशक्तिः २
याचना ३ अर्थना ४ भिक्षा ५ अर्चना ६ ।
इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥ लाजसा ७ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । १७ ।
“ज्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां
लोकान् विचक्रम इमान् यदयाधियज्ञः ।
ज्यां वामनेन जयहे त्रिपदच्छलेन
याच्यान्ते पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः ॥”)
तद्देशिकपर्यायः । ईमहे १ यामि २ मन्महे ३
दहि ४ शग्धि ५ पूडि ६ मिमिष्टि ७ मिमौहि
= रिरिष्टि ८ रिरौहि ९ पीपरत् ११
यन्तारः १२ यन्वि १३ इत्युधति १४ मदेमहि
१५ मनामहे १६ मायते १७ । इति सप्तदश
याच्नाकर्मण्यः । इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

याजः, पुं, अजम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६ ॥
(ऋषिभेदः । यथा, महाभारते । १।१६।८७ ।
“याजोपयाजौ ब्रह्मर्षौ श्राम्यन्तां परमेष्ठिनौ ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ॥”)
याजकः, पुं, (यजतीति । यज् + क्तुन् ।) याज्ञिकः ।
राज्ञो गजः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥
मत्तहस्ती । इति जटाधरः ॥ ऋत्विक् । यथा,
“अमौषाद्या धनैर्वाय्या ऋत्विजो याज-

काच ते ॥”

इत्यमरः । २ । ७ । १७ ॥

“यजमानेन धनैर्वाय्याः घनानि दत्त्वा इष्टसम्पा-
दनाय त्रियन्ते प्रार्थन्ते ये अमौषप्रभृतयस्ते
ऋत्विजो याचकाश्च कथ्यन्ते । अयं इत्ययन्ति
दीपयन्ति अमौषाः इन्वी नि ध ड द्युतौ निः
नास्तीति रः मनीषादित्वाजोपः । आदिना
ब्रह्मोन्नाहोत्रध्वज्याज्याह्विप्रभृतयः यो-
ऽङ्ग यज्यन्ते । वाय्या इति इष्टयासोरिति घञ्
इष्टयुवेत्यादौ ष ञ इति जानुबन्धनिर्देशात्
अन्यवृथातोर्न क्यप् कर्तो यजन्ति ऋत्विजः
क्रिप् । यजन्ति याचकाः यकः ॥” इति
भरतः ॥ * * * बहुयाजकग्रामयाजकयोर्निन्दा
यथा,—

“अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिभिरुच्यदर्शभिः ।
आदौ राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादित्याश्च यः पूर्वां वादिद्याश्चैव पश्चि-
माम् ।

याज्ञव

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां च षष्ठोऽब्राह्मणः

सूतः ॥”

इत्याह्निकतस्त्रे सन्ध्यापासनम् ॥

अपि च ।

“शूद्रसप्तोदित्तयाजौ ग्रामयाजौति कीर्तितः ।
शूद्रपाकोपजीवी यः रूपकारः प्रकीर्तितः ॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः सूतः ।
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

याजनं, क्ली, (याज्यते इति । यज् + णिच् + ल्युट् ।)

यागक्रियाकारणा । याग कारण इति भाषा ।
तसु ब्राह्मणस्य षट्कर्मन्तर्गतकर्मविशेषः ।

यथा,—

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”

इति मानवे १ अध्यायः ॥

याजिः, पुं, (यज् + “वसिष्ठपियाजिराजीति ।”

उद्या० ४ । १२४ । इति इज् ।) यज्ञः । इति
संक्षिप्तसारीणादृष्टतिः ॥ यागकर्त्ता । इत्यु-
णादिकोषः ॥

याजुर्व, चि, (यजुर्व इदमिति । यजुर्व् + अण् ।)
यजुर्वेदसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

याज्ञवल्क्यः, पुं, (वल्क्यतीति । वल्क + अण् ।

यज्ञस्य वल्को वक्ता । तस्य गोत्रापत्यम् ।
यज्ञवल्क्य + “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४ । २ । १०५ ।
इति यञ् ।) धर्मशास्त्रप्रयोजकतुनिविशेषः ।

तत्पर्यायः । ब्रह्मराजिः २ योगेशः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ योगीश्वरः ४ । इति मिताक्षरा ॥

(महर्षिरयं याज्ञवल्क्यः सूर्यात् शुक्रयजुर्वेदं
प्राप्तवान् । तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं
वेदयासो मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तेषु
कृपापरः चतुर्धा यस्य ऋग्यजुःसामाथर्व्याणां
चतुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिमुमन्तुभ्यः
क्रमानुपदिदेश ते च खशिश्वेभ्यः । तत्र यास-
शिश्वे वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः खशि-
श्वेभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र देवात् केनापि
हेतुना ब्रह्मो गुरुः शिष्यं याज्ञवल्क्यं अधीतवेद-
परित्यागार्थमादिष्टवान् । याज्ञवल्क्योऽपि योग-
बलेन अधीतयजुर्विदां ऋषिर्मर्तौ विधायोद-
वाम । वान्तानि यजूर्वि यज्ञीतेति गुरुक्ता
अन्ये शिष्यास्तितरयो भूत्वा यजूर्ध्वमभ्यसन् ।
तान्येव यजूर्वि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि
जातानि । ततो वेदहीनोऽतिदुःखितो याज्ञ-
वल्क्यः सूर्यमारुध्य शुक्लानि यजूर्वि प्राप्तवान्
तानि च जावालगाधेयकायमाध्यन्दिनादीन्
पञ्चदशशिष्यान्ध्यापयामास । तथाहि भागवते
द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये ।

“तेनासौ चतुरो वेदांचतुर्भिर्वेदनेर्विभुः ।

सखाहृतिकान् सोऽङ्गारांस्तुर्होत्रविवक्षया ॥

पुत्रानध्यापयत् तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान् ।

ते तु घर्मापिदेहारः सपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥

ते परम्परया प्राप्तास्तस्मिन्नेष्टतन्त्रे ।

याज्ञिकः

यातया

यातुः

चतुर्थ्येव यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥
 क्षीणायुवः क्षीणसत्त्वान्धर्मधान् वीक्ष्य कालतः ।
 वेदान् ब्रह्मर्षयो यस्य हृदिस्थाप्यतचोदिताः ॥
 अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवान् लोकभावनः ।
 ब्रह्मेशादौलोकपालैर्याचिर्यो धर्मेगुप्तये ॥
 पराशरात् सत्यवत्यामंशंशकलया विभुः ।
 अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥
 ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ।
 चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥
 तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ।
 एकैकां संहितां ब्रह्मवैकैकस्मै ददौ विभुः ॥
 प्रेलाय संहितामाद्यां बह्वृचास्यामुवाच ह ।
 वैश्वाम्यायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥
 साम्नां जैमिनये प्राह तथा ऋग्वेदसंहिताम् ।
 अथर्वान्द्रिरी नाम सशिष्याय सुमन्त्रवे ॥
 “वैश्वाम्यायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।
 यच्चैर्वैश्वाम्यायः चरणं सगुरोर्व्रतम् ॥
 याज्ञवल्क्याश्च तच्छिष्य आह्वयो भगवन्
 कियत् ।
 चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येहं सुदुस्तरम् ॥
 इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञलं त्वया ।
 विप्रावमन्ता शिष्येण मदधीतं त्वजान्विति ॥
 देवरातसुतः सोऽपि च्छर्त्विता यजुर्षां गणम् ।
 ततो गतोऽथ सुनयो दृष्टुस्तान् यजुर्गणान् ॥
 यजुंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाददुः ।
 तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥
 याज्ञवल्क्यास्ततो ब्रह्मण्डान्स्यधि गवेधयन् ।
 गुरोरविशमानानि सपतस्थीर्कमीश्वरम् ॥
 “एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो रविः ।
 यजुंष्ययातयामानि सुनयेऽदात् प्रसादितः ॥
 यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च शतैर्विभुः ।
 जगद्भुवांसन्यस्ताः काण्डमाध्वन्दिनादयः ॥
 अथमेव महर्षिर्मथिलास्य एव सामश्रवःप्रभृ-
 त्तिभिः ऋषिभिर्वर्णाश्रमेतरधर्मेज्ञानार्थमादिष्ट
 आचारव्यवहारप्रायश्चित्ताख्यकाण्डत्रयात्मकं
 धर्मेशास्त्रं प्रणीय तेभ्यः श्रावितवान् । यदुक्तं
 याज्ञवल्क्यसंहितायां गत्यारम्भे ।
 “योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य सुनयोऽब्रुवन् ।
 वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मान्निषेधतः ।
 मिथिलास्यः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाब्रवीन्-
 सुनीन् ॥”
 क्षौ, उपनिषद्विशेषः । यथा, सुक्तिकोपनिषदि ।
 “गोपालतापनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ॥”
 याज्ञसेनी, क्षौ, यज्ञसेनस्य श्यापत्यम् ॥ (यज्ञ-
 सेन + अण् । डीप् ।) सा च द्रौपदी । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ३७५ ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
 ४ । ५६ ।
 “याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य घडेवाय प्रवव्रजुः ॥”
 अस्या विवरणं द्रौपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 याज्ञिकः, पुं, (यज्ञमर्हति यज्ञाय हितो वा ।
 यज्ञ + ठक् ।) दर्भभेदः ॥ (यज्ञं यज्ञविद्यामधीते
 वेद वा । यज्ञ + ठक् ।) याज्ञकः । यज्ञकर्त्ता ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ११ ।
 १० । २३ ।
 “इष्टुं देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः ॥”
 रक्तखदिरः । पलाशः । अश्वत्थः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 याज्ञिक्यं, क्षौ, (याज्ञिकानां धर्मे आन्नायो वा ।
 याज्ञिक + “ऋग्वेदगौक्तिकयाज्ञिकवक्त्रच नटा-
 ञ्णः ।” ४ । ३ । १२६ । इति अण् ।) यज्ञः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 याज्यं, क्षौ, (इज्यत इति । यज् + ण्यत् । “यज-
 याचरुचप्रवचर्चश्च ।” ७ । ३ । ६६ । इति कुल-
 निवेधः ।) यागलब्धनादि । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ यजनीये, त्रि । (यथा, मनौ । ८ । ३१७ ।
 “अन्नादेर्भूषणं मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ।
 गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बि-
 षात् ॥”
 शिष्यः । शासनार्हः । यथा, देवीभागवते । १ ।
 १८ । ६ ।
 “याज्योऽस्ति जनकस्तत्र जीवन्मुक्तो नराधिपः ।
 विदेहो लोकविदितः पाति राज्यमकण्टकम् ॥”
 याज्या, स्त्री, (यजन्यनया । यज् + ण्यत् + टाप् ।)
 ऋक् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे सहस्रनामकीर्तने । २६ । १४२ ।
 “योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूजिता ॥”
 यातु, य, आख्यातप्रत्ययविशेषः । स च विधिलिङा-
 शीर्लङः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । स तु
 विध्यादर्थक आशीर्वादादर्थकश्च । इति याक-
 रणम् ॥ सुम्बोधमते विध्यादर्थे अस्य स्त्रीसंज्ञा ।
 आशीरर्थे ङीसंज्ञा ॥
 यातं, क्षौ, (या + क्तः ।) निष्ठादिनां पादकर्म ।
 इति हेमचन्द्रः । १ । १६७ ॥ पुस्तकान्तरे यत-
 मिति पाठः । यथा,—
 “अपहृत्स्वङ्कुशस्त्यायं चातमङ्कुशवारणम् ।
 निष्ठादिनां पादकर्म या(य)तं वीतन्तु तद्वयम् ॥”
 यातः, त्रि, गतः । याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, मनुः । ४ । १७८ ।
 “येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न
 रिष्यते ॥”
 यातना, स्त्री, (यत् + णिच् + “आसन्न्यो युच् ।”
 ३ । ३ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) गाढवेदना ।
 तत्पर्यायः । कारणा २ तौत्रवेदना ३ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ३ ॥ अतिथया ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । ४१ ।
 “हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् ।
 जिघांसुरकरोन्नानायातना मृदुहेतवे ॥”
 नरकरुजा । इति कैचिदिति भरतः ॥
 यातयामं, त्रि, (यातो गतो याम उपभोगकालो
 वीर्यं वा यस्य ।) जीर्यम् । (यथा, भट्टि-
 काये । ५ । ३६ ।
 “तं भीतङ्गारमाकुक्ष्य रावणः प्रत्यभाषत ।
 यातयामं विजितवान् स रामं यदि किन्ततः ॥”

परिभुक्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १४५ ॥ उज्झि-
 तम् । इति मेदिनी । मे, ६२ ॥ (प्राप्तप्रोत्था-
 वस्थम् । यथा, गीतायाम् । १७ । १० ।
 “यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितश्च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चाभेद्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
 गतरसः । यथा, ताण्ड्यमहाब्राह्मणे । ४ । ३ । १३ ।
 “ब्रह्मवादिनो वदन्ति यातयामाः संवत्सरा
 अयातयामा इति ते नायातयामेति वक्तव्यम् ॥”
 “यातयामः गतरसः ।” इति सायणः ॥)
 याता, [क्] स्त्री, (यततेऽन्योन्यभेदायेति । यत् +
 “लृन् ।” उणा० २ । ६८ । इति लृन् ।)
 प्रतिभ्रातृपत्नी । इत्यमरः । १ । ६ । ३० ॥ या
 इति भाषा । (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ७८ ।
 “स्वामी निश्चितेऽप्यस्यति मनो निघ्नः सपत्नी-
 जनः
 श्वश्रुरिङ्गितदेवतं नयनयोरीहालिहो यातरः ॥”
 या + लृच् । गमनकर्त्तरि, त्रि । (यथा, दृष्ट-
 संहितायाम् । ३३ । १२ । [यातुः ॥”
 “उल्ला शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता
 सारथ्यादिः । यथा, मनौ । ८ । २६० ।
 “यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
 दृष्टातिवर्त्तनान्याहुः श्रेष्ठे दृष्टो विधीयते ॥”
 “यातुः सारथ्यादेः ।” इति कुल्लूकः ॥ हन्ता ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । १४ ।
 “अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र ।”
 “यातारं हन्तारम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यातायातं, क्षौ, गमनागमनम् । यथा,—
 “पृष्ठे भ्रातृदमन्दमन्दरगिरिग्रावाग्रकक्षुयनान्
 निद्रालोः कमठालतेर्भगवतः आशानिलाः
 पाशु वः ।
 यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाद्भेलानिभेवात्मसां
 यातायातमतन्त्रितं जलनिधेनाद्यापि विन्ना-
 न्विति ॥”
 इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
 यातिकः, पुं, (यातं गमनं प्राशस्त्येनास्त्यस्यति ।
 यात + ठन् ।) पात्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यातु, स्त्री, (सर्वेषामन्तं यातीति । या + “कमि-
 मनिजनीति ।” उणा० १ । ७३ । इति तुः ।)
 राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (यथा,—
 “यातु यातुप्रवीराणां प्रणम्य चरणानसौ ॥”
 इत्यमरटीकायां रघुनाथकवर्त्तौ ॥
 (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २ । ५ ।
 “न यातव इन्द्र जूषुर्नो न ।”
 “यातवो राक्षसाः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यातुः, पुं, (सर्वान्तं याति गच्छतीति । या + “कमि-
 मनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।” उणा० १ । ७३ ।
 इति तुः ।) कालः । अध्वगः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ वायुः । इति संचिप्त-
 सारोणादिवृत्तिः ॥ (स्त्री, यातना । यथा,
 ऋग्वेदे । ८ । ४६ । २० ।
 “मा नो रक्ष आवेशीदाहृवीवसो मायातुर्यातु
 मावताम् ॥”

यात्रा

“यातुर्यातना पीडा ।” इति सायणः ॥ कर्म-
नाशकरी हिंसा । यथा, तत्रैव । ५ । १२ । २ ।
“नाहं यातुं सहसा न ह्येन ऋतं प्रपाम्य-
रुषस्य दृष्टः ।”

“यातुं कर्मणां नाशकरी हिंसाम् ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥

यातु, त्रि, (यातीति । या + “कमिमनीति ।”
उणा० १ । ७३ । इति तु ।) गन्ता । इत्यु-
णादिकोषः ॥ क्रियापदं चेत् गच्छतु ॥

यातुन्नः, पुं, (यातुं हन्तीति । हन् + “अमनुष्य-
कर्तुके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) गुग्-
गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यातुधानः, पुं, (यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्पा-
तीति । धा + बहुलमन्त्रापीति युच् । स्वजाति-
पोषकत्वात्तथात्वम् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ ।
१ । ६३ ॥ (यथा, भट्टिकाये । २ । २६ ।

“दक्षिण्यदिष्टां कृतमार्त्विजीनै-
स्तदयातुधानैश्चित्ते प्रसर्पत् ॥”)

याहकः, पुं, (यातेवेति । याह + स्वार्थे कन् ।)
पान्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

याह्यं, त्रि, यतितयम् । यतनीयम् । यतधातोः
कर्मणि घ्यणप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

यात्रा, स्त्री, (या + “हुयामाश्रुमधिभ्यस्त्नु ।”
उणा० ४ । १६७ । इति चनु । टाप् ।)
विजिगीषोः प्रयाणम् । तत्पर्यायः । ब्रह्मा १
अभिनिर्वाणम् ३ प्रस्थानम् ॥ गमनम् ५
गमः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ प्रस्थितिः ७
यानम् ८ प्राणनम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

यापनम् ॥ (यथा, भागवते । १० । ८६ । १५ ।
“यात्रामात्रं त्वहरहर्देवादुपनमयुत ॥”)
उत्सवः । इति मेदिनी । रे, ७८ ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १० । ८७ ।

“यात्रासुपवने द्रष्टुं जगाम सखिभिः सह ॥”
अवधारः । यथा, गीतायाम् । ३ । ८ ।
“शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धेदकर्मणः ॥”
“शरीरयात्रा देहव्यवहारः ।” इति तत्र नील-
कण्ठः ॥) उपायः । इति विश्वः ॥ * ॥ अथ यात्रा-
दिनम् । भाद्रपौषचैत्रेतरमासेषु दूरयात्रा
कर्तव्या । पूर्वस्यां दिशि रविशुक्रवारस्य प्राश-
स्थम् । दक्षिणस्यां मङ्गलवारस्य प्राशस्थम् ।
पश्चिमायां सोमशनिवारस्य प्राशस्थम् । उत्त-
रस्यां बृहस्पतिवारस्य प्राशस्थम् । पूर्वस्यां
दिशि सोमशनिवारे न गन्तव्यम् । दक्षिणस्यां
बृहस्पतिवारे केषाचिन्मते बुधवारे च न गन्त-
व्यम् । पश्चिमायां रविशुक्रवारे । एवं उत्तरस्यां
बुधमङ्गलवारे न गन्तव्यम् । द्वितीया तृतीया
सप्तमी पञ्चमी दशमी एकादशी त्रयोदशी च
एता यात्रायां प्रशस्ताः । अत्रोत्तमनक्षत्राणि ।
अश्विनी अनुराधा रेवती मृगशिरा मूला पुन-
र्वसु पुष्या हस्ता च्येष्टा । मध्यमनक्षत्राणि ।
रोहिणी पूर्वभाद्रपद चित्रा स्वाती शतभिषा
अवणा धनिष्ठा । अधमनक्षत्राणि । उत्तरात्रयं

यात्रा

विशाखा मघा आर्द्रा भरणी कृत्तिका अश्लेषा ।
तत्र नक्षत्रशूलकथनम् । स्वाती जेष्ठायाश्च
पूर्वदिग्गमनं निषिद्धम् । एवं पूर्वभाद्रपदे
अश्विन्याश्च दक्षिणदिग्गमनं पुष्ये रोहिण्याश्च
पश्चिमदिग्गमनं उत्तरफल्गुन्यां हस्तायाश्च
उत्तरदिग्गमनं निषिद्धम् । तत्रानुक्तकरणानि ।
गरं वणिजं विष्टिः । गरमपि कैश्चिच्छस्तं
मन्यते । अत्र उत्तमलग्नानि । सिंहवृषकुम्भ-
कन्यामिथुनानि । तत्र योगिनीनिर्णयः । प्रति-
पदि नवम्याश्च प्राच्यां योगिनी । तृतीयायां
एकादश्याश्चामिकीये । पञ्चम्यां त्रयोदश्याश्च
दक्षिणी । द्वादश्यां चतुर्थ्याश्च नैर्ऋतकीये ।
षष्ठ्यां चतुर्दश्याश्च पश्चिमे । सप्तम्यां पूर्णिमा-
याश्च वायुकीये । द्वितीयायां दशम्याश्च उत्तर-
दिशि । अष्टम्याममावास्यायाश्च ईशानकीये ।
तां दक्षिणीं सम्मुखे च कृत्वा न गन्तव्यम् ।
पापयोगत्रयहृत्सर्पमासदग्धादिषु यात्रा न
कर्तव्या । वारवेलाकालवेलाकुलिकवेलावृष्टि-
भद्रादिषु च यात्रा न कर्तव्या । द्विरागमनदिनं
नववधूशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ गोयात्राप्रवेश-
विक्रयाः । तत्र तिथयः । अमावस्याष्टमी-
चतुर्दशीविष्टिभिन्नाः । तत्र नक्षत्राणि ।
रोहिणी पूर्वफल्गुनी पूर्वाषाढा पूर्वभाद्रपद
उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपद
अवणा भरणी चित्रा एतदतिरिक्तानि ।
योगाः । अतीपातभिन्नाः । वाराः । क्रूर-
भिन्नाः ॥ * ॥ अथ नौकायात्रा । तत्र विहित-
नक्षत्राणि । अश्विनीहस्तापुष्यमृगशिरःपूर्व-
फल्गुनी-पूर्वाषाढा-पूर्वभाद्रपदनुराधाधनिष्ठा-
अवणाः । वाराः शुभमहाणाम् । तत्र लग्नं
शोभनम् । तत्र शोभनक्षत्रः । तारा च शोभना
विहिता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अथ यात्रायां शुभजनकद्रव्यदर्शनादि यथा,—
“धनुर्वर्षप्रयुक्ता वृषगजतुरगा दक्षिणावर्त्तवद्भि-
र्द्विजस्त्रीपूर्णकुम्भा द्विजवृषगणिकाः पुष्पमाला
पताका ।
सद्योमांसं दृतं वा दधि मधु रजतं काचनं
सुकधान्यं
गन्धुकामः ॥”
इति समयप्रदीपः ॥

तत्राशुभजनकदर्शनं यथा,—
“सम्मुखे रजकं पश्चात् क्षुरिणं यदि पश्यति ।
न गन्तव्यं तदा तस्मात् तैलवाप्यगोशुभः ॥
अजो लुण्ठति गौः कासी क्षुतं वा क्षुरति नरः ।
पश्यन् यात्रा न कर्तव्या क्षीवं पश्यति वाग्रतः ॥”
इति ज्योतिराकरः ॥

यात्राकाले विशेषदर्शनफलं यथा,—
“मृगाक्षिकपिमाञ्ज्वरश्चानः शूकरपक्षिणः ।
नकुलो मूषिकश्चैव यात्रायां दक्षिणे शुभाः ॥
विप्रकन्या श्रवो रुद्रशङ्खमेरीवसुन्दराः ।
जम्बुकद्वन्द्वरादाश्च यात्रायां वामके शुभाः ॥

यात्रा

वेणुस्त्रीपूर्णकुम्भानां यात्रायां दर्शनं शुभम् ॥”
यात्राकाले अशुभलक्षणं यथा,—

“कार्पासौषधतैलैश्च पङ्काङ्गारभुजङ्गमाः ।
सुक्तकेशो रक्तमालां नमोऽशुभलक्षणम् ॥” * ॥
यात्राकाले हिक्रायाः फलं यथा,—
“हिक्राया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैर्ऋत्ये शोकसन्तापौ मिष्टान्नश्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायवे उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं हिक्राफलाफलम् ॥”
अथ यात्रायां दिविशेषे विशेषनक्षत्राणि ।
“कृत्तिकादौ तु पूर्वेषु सप्त ऋक्षाणि वै ब्रजेत् ।
मघादौ दक्षिणे गच्छेदुनुराधादि पश्चिमे ॥
प्रशस्ता चोत्तरे यात्रा धनिष्ठादिषु सप्तसु ।
अश्विनीरेवतीचित्राधनिष्ठाः सदलङ्कृताः ।
मृगशिरश्चित्रापुष्याश्च मूलहस्तौ शुभौ सदा ॥”
यात्रादौ लग्नादिषु ग्रहस्थितिफलं यथा,—
“कन्याप्रदाने यात्रायां प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।
शुक्रचन्द्रौ च जन्मस्थौ शुभदौ च द्वितीयगौ ॥
शशिशुक्रजीवाश्च राशौ चाथ तृतीयके ।
मौममन्दशशाङ्काकां बुधः श्रेष्ठश्चतुर्थके ॥
शुक्रजीवौ पञ्चमौ च श्रेष्ठौ सद्भिरुदाहृतौ ।
मन्दार्केन्द्रकुजाः षष्ठे गुरुचन्द्रौ च सप्तमे ॥
शुक्रज्ञावष्टमे श्रेष्ठौ नवमस्थौ गुरुः शुभः ।
अर्काकिंचन्ना दशमे एकादशेऽखिला ग्रहाः ॥
बुधोऽथ द्वादशे चैव भागवः सुखदो भवेत् ॥”
इति गारुडे ६० । ६१ अध्यायौ ॥ * ॥

अथ राजयात्रा ।
“इदानीं सर्वधर्मज्ञ धर्मशास्त्रविशारदः ।
यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीक्षिताम् ॥
यदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन बलीयसा ।
पाणिग्राह्याभिभूतोऽरिस्तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
योधात्मत्वा प्रभूतांश्च प्रभूतश्च बलं मम ।
मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
अशुद्धपाणिर्नृपतिर्न तु यात्रां प्रयोजयेत् ।
पाणिग्राह्याधिकं सेन्यं मूले निःक्षिप्य वा ब्रजेत् ॥
चैत्रं वा मार्गशीर्षं वा यात्रां यावान्नराधिपः ।
चैत्री नश्यति नैदाश्च हन्ति पुष्टिश्च शारदी ॥
एतदेव विप्रस्यस्तं मार्गशीर्षं नराधिपः ।
शत्रोर्व्वा व्यसने यायात् कालः स तु सुदुर्लभः ॥
दिवान्तरीक्षचित्तिजैरुत्पातैः पीडितं परम् ।
सदृक्षयोद्गासतप्तं पीडितश्च तथा ग्रहैः ॥
ज्वलन्तीव तथैवोल्का दिशं यस्य प्रपद्यते ।
भूकम्पोल्का दिशं यान्ति याश्च केतुः प्रपद्यते ॥
निर्घातश्च प्रतेद्यत्र तं यायादसुधाधिपः ।
सबलव्यसनोपेतं तथा दुर्भिक्षपीडितम् ॥
सम्भूतान्तरकोपश्च क्षिप्रं यायादरिं वृषः ।
यूकमाक्षीकबहुलं बहुपङ्कं तथाविलम्बम् ॥
नास्तिकं भिन्नमर्थ्यादं तथा मङ्गलवादिनम् ।
अपेतप्रकृतिश्चैव निरापश्च तथा जयेत् ॥
विदिष्टनायकां सेनां तथा भिन्नां परस्परम् ।
व्यसनासक्तवृपतिं बलं राजाभियोजयेत् ॥

यात्रा

सैनिकानामशस्त्राणि स्फुरन्त्यङ्गानि यत्र च ।
दुःखप्राप्यपि पश्यन्ति बलन्तदभियोजयेत् ॥
उत्साहवत्सलसम्पन्नश्चानुरक्तवत्सलस्तथा ।
तुष्टपुष्टवलो राजा परानभिसुखो ब्रजेत् ॥
शरीरस्फुरणे धन्ये तथा दुःखप्रणाशनं ।
निमित्ते सङ्कुले धन्ये जाते शत्रुपुरं ब्रजेत् ॥
जलेषु घटेषु शुद्धेषु गृहेष्वनुगुणेषु च ।
प्रसन्नकाले शुभे जाते परान् यायामराधिपः ॥
एवमु देवसम्पन्नस्तथा पौरुषसंयुतः ।
देशकालोपपन्नान् यात्रां यायामराधिपः ॥
उलूकस्य निशि ध्वाङ्गः स च तस्य दिवा वशे ।
एवं देशश्च कालश्च ज्ञात्वा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
पदातिनागबहुलां सेनां प्रावृषि योजयेत् ।
हेमन्ते शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलाम् ॥
खरोष्ट्रबहुलां सेनां तथा ग्रीष्मे नराधिपः ।
चतुरङ्गवलोपेतां वसन्ते वा शरदथ ॥
सेना पदातिबहुला यस्य स्यात् पृथिवीपतेः ।
अभियोज्यो भवेत्तत्र शत्रुर्विषयमाश्रितः ॥
गन्धे वृक्षावृते देशे स्थितं शत्रुं तथैव च ।
किञ्चित्पङ्के तथा यायाङ्गुनागो नराधिपः ॥
रथान्वबहुलो यायात् शत्रुं समपथाश्रितम् ।
तदाश्रयन्तो बहुलास्तथा राजाभिपूजयेत् ॥
खरोष्ट्रबहुलो राजा शत्रुं बन्धनसंस्थितम् ।
बन्धनस्योऽपि योज्योऽरिस्तदा प्रावृषि भूसुजा ॥
हिमपातयुते देशे स्थितं ग्रीष्मेऽभियोजयेत् ।
शरदसन्तो धर्मज्ञ कालौ साधारणौ स्तुतौ ॥

विज्ञाय राजा द्विजदेशकालौ
देवं त्रिकालश्च तथैव बुद्धा ।
प्रायात् परं कालविदां मतेन
सञ्चिन्त्य सार्द्धं द्विजमन्त्रविद्भिः ॥”

इति मात्से २१४ अध्यायः ॥ * ॥

यात्राकाले माङ्गल्यद्रव्याणि यथा,—
“पौर्वापर्यं खट्वन्तानं ताहुक्ता च शुभक्षणे ।
तैरेव सार्द्धं बलवान् बभूव गमनोन्मुखः ॥
ददर्श मङ्गलं रामः शुश्राव जयसूचकम् ।
बुबुधे मनसा सर्वं विजयं वैरिसंचयम् ॥
यात्राकाले च पुरतः शुश्राव सहसा तुनिः ।
हरिश्चन्द्रं शङ्करं चण्डाड्डुभिवादनम् ॥
आकाशवाणीं सङ्गीतां जयस्ते भवितेति च ।
नरोक्तं तच्च कल्याणं मेघशब्दं जयावहम् ॥
चकार यात्रां भगवान् शुल्लेखेवंविधं शुभम् ।
ददर्श पुरतो विप्रवन्दिदेवज्ञभित्तुकान् ॥
जलत्पदीपं विभ्रन्तीं पतिपुत्रवतीं सतीम् ।
पुरो ददर्श स्त्रीरास्यां नानाभूषणभूषिताम् ॥
शिवं शिवां पूर्णकुम्भं चासञ्च नकुलन्तथा ।
गच्छन् ददर्श रामेशो यात्रामङ्गलसूचकम् ॥
कल्याणसारं गजं सिंहं तुरगं गण्डकं द्विपम् ।
चमरीं राजहंसञ्च चक्रवाकं शुक्रं पिकम् ॥
भयूरं खड्गनक्षत्रं च शङ्खचक्रकोरकम् ।
घारावतं वलाकाञ्च कारुण्यं चातकं चटम् ॥
सौदामिनीं शक्रचापं सूर्यं सूर्यसभां शुभाम् ।
सद्योमांसं सजीवञ्च मत्स्यं शङ्खं सुवर्णकम् ॥

यात्रा

माणिक्यं रजतं सुक्तां मणीन्द्रश्च प्रवालकम् ।
रत्नि लाजं शुक्लधान्यं शुक्लपुष्पञ्च कुङ्कुमम् ॥
शुक्लच्छत्रं पतोकाञ्च दर्पणं श्वेतचामरम् ।
धेनुं वत्सप्रयुक्ताञ्च रथस्यं भूमिपं तथा ॥
दुग्धञ्च रोचनामाज्यममृतं पायसं तथा ।
शालग्रामं पद्मफलं स्वस्तिकं शर्करां मधु ॥
माङ्गारञ्च रुधिरञ्च मेघपर्वतसूषिकम् ।
मेघाच्छत्रस्य च रवेरुदयं चन्द्रमखलम् ॥
कस्तूरीं कण्डलं तोयं हरिद्रां तीर्थन्दितिकाम् ।
सिद्धार्थं सर्वपं दूर्वां विप्रवालञ्च बालिकाम् ॥
नृगं वेश्याञ्च भ्रमरं कर्पूरं पीतवाससम् ।
गोमूत्रं गोपुरीषञ्च गोधूलिं गोपदाङ्कितम् ॥
गोष्ठं गवां वर्त्म रन्ध्रं गोशालं गोरतिं शुभाम् ।
भूषणं देवप्रतिमां ज्वलदग्निं महोत्सवम् ॥
तान्नं स्फटिकं रेत्यञ्च सिन्दूरं माल्यचन्दनम् ।
गन्धञ्च क्षीरकं रत्नं ददर्श दक्षिणे शुभम् ॥
सुगन्धि वायोरात्राणं प्राप विप्राशिवं शुभम् ।
इत्येवं मङ्गलं ज्ञात्वा प्रययौ च सुदान्वितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३२ अध्यायः ॥ * ॥
यात्राकाले अमङ्गलसूचकानि यथा,—
“राजा जगाम समरं हृदयेन विदूयता ।
सार्द्धं सैन्यसमूहेश्च वाद्यभाङ्गैरसंख्यकैः ॥
ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ।
ययौ तथापि समरं न जगाम मुहं पुनः ॥
सुक्तकेशीं हिरनासां रुदन्तीञ्च दिगम्बरीम् ।
कृष्णवस्त्रपरीधानामपरां विधवामपि ॥
सुखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधियुक्ताञ्च कुट्टनीम् ।
पतिपुत्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंश्चलीमहो ॥
कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् ।
कुचेलमपि रुक्षाङ्गं नमं काषायवाचिनम् ॥
वत्सविक्रयिणश्चैव कन्याविक्रयिणं तथा ।
चित्तां दग्धशवं भक्तं निर्वाणाङ्गारमेव च ॥
सर्पक्षतनरं सर्पं गोधाञ्च शशकं विधम् ।
आह्वपाकञ्च पिण्डञ्च मोदकञ्च तिलास्तथा ॥
देवलं वृषवाहञ्च मूत्रआह्वानभोजिनम् ।
मूत्रान्नपाचकं मूत्रयाजकं ग्रामयाजकम् ॥
कुशपुत्तलिकाञ्चैव श्रवदाहनकारिणम् ।
मूत्रकुम्भं चूर्णकुम्भं तैलं जवणमस्थि च ॥
कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुकुरं शब्दकारिणम् ।
दक्षिणे च शृगालाञ्च कुर्वन्तं भेरवं रवम् ॥
कपर्दकञ्च क्षीरञ्च हिरकेशं नखं मलम् ।
कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनम् ॥
अमङ्गलं वदन्तञ्च रुदन्तं शोककारिणम् ।
मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरञ्च नरचातिनम् ॥
पुंश्चलीपतिपुत्रौ च पुंश्चल्योदनभोजिनम् ।
देवतागुरुविप्राणां वस्तुवित्तापहारिणम् ॥
दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलम् ।
पितृमातृविरक्तञ्च द्विजाश्वत्थविघातिनम् ॥
सत्यघ्नञ्च कृतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं जनम् ।
मित्रहृदं मित्रघ्नञ्च क्षतं विश्वाशवातिनम् ॥
शुरुदेवहिजानाञ्च निन्दकं शत्रुघातकम् ।
जीवानां घातकञ्चैव खाङ्गहीनञ्च निर्दयम् ॥

यात्रा

ब्रतोपवासहीनञ्च दीक्षाहीनं नपुंसकम् ।
गलितव्याधिमात्रञ्च गुरुलङ्घनमेव च ॥
पुङ्गवं क्षिप्रजिह्वञ्च सुरामत्तं सुरां तथा ।
क्षिप्रं वमनं रुधिरं महिषं गर्दभं तथा ॥
मूत्रं पुरीषं श्लघ्याणं कन्धिनं वृकपालिनम् ।
भक्ष्यावातं रक्तवृष्टिं वाद्यञ्च वृषघातकम् ॥
वृहञ्च शूकरं गृध्रं श्येनं कङ्कञ्च भल्लुकम् ॥
पाशञ्च शुष्ककाष्ठञ्च वायसं गन्धकं तथा ॥
अग्रदानिब्राह्मणञ्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् ।
वैद्यञ्च रक्तपुष्पञ्चैवौषधसुषमेव च ॥
कुवारीं नृतवारीञ्च विप्रश्रापञ्च दारुणम् ।
दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि ॥
मनश्च कुत्सितं प्राणाः क्षुभिताञ्च निरन्तरम् ।
वामाङ्गस्यन्दनं देहजाघं राज्ञो बभूव ह ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
श्रीकृष्णस्य मथुरायात्रा यथा,—
“राधिकायाञ्च सुप्तायां सुप्तासु गोपिकासु च ।
पुष्पचन्दनतल्पे च वायुना सुरभीकृते ॥
तृतीयप्रहरेऽतीते निशायाञ्च शुभक्षणे ।
शुभचन्द्रसंयोगे चान्तयोगसमन्विते ॥
सौम्यस्वामिभुते जगते सौम्यगृहविलोकने ।
पापग्रहसमासक्तदृष्टिदोषादिवर्जिते ॥
यशोदां बोधयामास कारयामास मङ्गलम् ।
बन्धूनाश्चावयामास समुत्थाय हरिः स्वयम् ॥
वाद्यं निवेदयामास राधिकाभयभीतवत् ।
स्वतन्त्रो विश्वकर्मा च पाता भर्ता स्वतन्त्रवत् ॥
प्रक्षाल्य पादयुगलं धृत्वा धौते च वाससी ।
उवास संस्कृते स्थाने विलिप्ते चन्दनादिना ॥
फलपल्लवसंयुक्तं संस्कृतं चन्दनादिभिः ।
वामे कृत्वा पूर्णकुम्भं वक्षिं विप्रं स्वदक्षिणे ॥
पतिपुत्रवतीं दीपं दर्पणं पुरतस्तथा ॥
दूर्वाकाष्ठञ्च सुस्निग्धं पुष्पं धान्यं सितं शुभम् ।
गुरुदत्तं गृहीत्वा च प्रददौ भक्तकोपरि ॥
दृतं ददर्श माध्वीकं रजतं काञ्चनं दधि ।
चन्दनं लेपनं कृत्वा पुष्पमालां गले ददौ ॥
गुरुवर्गं ब्राह्मणञ्च वन्दयामास भक्तितः ।
शङ्खध्वनिं वेदपाठं सङ्गीतं मङ्गलाष्टकम् ॥
विप्राशीर्षचनं रन्ध्रं शुश्राव परमादरम् ।
ध्यात्वा मङ्गलरूपञ्च सर्वञ्च मङ्गलप्रदम् ॥
चिक्षेप दक्षिणं पादं सुन्दरं स्वात्मविग्रहम् ।
विधृत्य नासिकावामभागं मध्यमया विभुः ॥
विष्टप्य वायुमिष्टञ्च नासादक्षिणरन्ध्रतः ।
ततो ययौ नन्दनन्दो नन्दस्य प्राङ्गणं वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७१ अध्यायः ॥
अथ यात्राशुक्तिः । तत्र समयः ।
“यात्रायां द्विविधः कालो वैकारः सहजस्तथा ।
प्रोक्त आत्ययिके कार्ये विकारो नात्र निर्णयः ॥
सहजः खेच्छया राज्ञां तस्य निर्णय उच्यते ॥
यात्राजसिंहमध्या शनैश्चरबुधोशनसां गृहेषु ॥
भानौ कूलैरङ्गवृष्टिचक्रगोभिर्दीर्घां
शस्तसु देवतमतेऽध्वनि पृष्ठतोऽर्कः ॥
अश्विनी रेवती ज्येष्ठा तथा पुष्यपुनर्वसु ॥

यात्रा

मैत्रं नृगशिरो मुजा यात्रायास्तत्तमाः स्मृताः ।
भरणी कृतिकाश्चैव विशाखा चोत्तरात्रयम् ।
मघा पशुपतिश्चैव यात्रायां मरणप्रदाः ॥

पूर्वे कुबेरे दहने निशटे
यमे जलेशे पवने महेशे ।
त्वान्यं नरस्य प्रतिपत्क्रमेण
युग्मं तिथीनां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
स्यात् संतुले यानमसुक्षयाय
पश्चाद्भवितुं सर्वशुभाय पुंसाम् ॥
सुखं शुक्रः कुजो राहुर्मन्दश्चन्द्रो गुरुर्बुधः ।
अश्वतः शोभना यात्रा पृष्ठतो मरणं भुवम् ॥
पूर्वेणैत्रं दक्षिणे यानपादं
रोहिण्ये तच्चायं मास्याश्च भूलम् ।
कामं यायात् साम्प्रदायेषु कार्ये-
ष्वन्यदापि प्रेक्ष्य भूतानि भानि ॥”

तत्र दिक्भूलम् ।

“पञ्चाष्टमी चतुर्थी च नवमी द्वादशी तथा ।
चतुर्दशी कुहूस्त्रयाद्या यात्रायामशुभप्रदाः ॥
प्रायो जगुः सहजशत्रुदशाय संस्थाः
पापाः शुभाः सवित्तजं परित्यज्य खल्यम् ।
सर्वत्रगाः शुभफलं जनयन्ति सौम्या-
स्वक्रारिसंस्थममरारिगुरुं जिगीषोः ॥

नाकालवर्धविद्युत्कलितेत्विष्टं कथञ्चिदपि यानम् ।
आसमाहात् दिशान्तरीक्षभौमैस्तथोत्पातैः ॥”
तत्र क्रमः ।

“राज्ञां यात्राविधिं वक्ष्ये जिगीषुणां परावनीम् ।
नौराजनाविधिं कृत्वा सैनिकाश्चानयेत्ततः ।
गजानन्यान् नृगानन्यानि त्रि यात्राक्रमो मतः ॥”
तत्र नौराजनाविधिः ।

“वर्षान्तीभ्युदिते शुक्ले चन्द्रे पूर्वे शुभशुभे ।
अन्यनौराजनं कुर्यात् यथोक्तविवेकमेव ॥
उद्दीचीं प्रस्थिते भानौ संक्रान्त्यां वा शुभे दिने ।
गजनौराजनं कुर्यात् महोपातो जिगीर्षिवान् ॥
वृश्चिकस्ये रवौ कुर्यात् पत्तिनौराजनाविधिम् ।
नौकानौराजनं कुर्यात् दक्षिणाशां प्रतिष्ठति ॥
अन्येषाञ्चैव यानानां विजयादशमीतिथिम् ।
अजनादीनाञ्च सर्वेषां प्रक्रोत्याने नौराजनम् ॥
हजस्य नवदण्डस्य तथा सिंहासनस्य च ।
गृहस्य नगरस्यापि महाविशुद्धवर्कमेव ॥
आत्मनो युवराजस्य महिष्या मन्त्रिणान्तथा ।
खजकदिवसे राजा कुर्यान्नौराजनाविधिम् ॥
अभिषेकदिनं प्रोक्तमेवां जन्मदिनं मया ॥”

तद्वया,—

“अश्वानां भास्करो देवो रेवन्तमिति संज्ञया ।
गजानां देवतां शुक्रः पत्नीनां कालिका मता ॥
नौकानां वरुणो देवो यानानां जयन्तकः ।
अस्त्राणां देवता रामो यमः खड्गस्य पूज्यते ॥
अजानां हनुमान् पूज्यो वृहस्पतिरिति क्रमात् ।
तान् पूजयित्वा विधिवदेतामौराजयेन्नृपः ॥
द्वादशमहिषैः पुष्टैश्चामरगण्डास्त्रनादिभूषाढैः ।
कागलैर्महिषद्विगुणैः पुरुषैस्तद्विगुणैश्चारदीपि-
काभिः ॥

यात्रा

भयं वा सहस्रांशुदिने नौराजयेद्राजा ।
द्वादशवाहै रुचिरेः साङ्गोपाङ्गेरतोर्द्धतश्चोद्वेः ॥
तस्यार्द्धतो यात्रैर्गजशतनौराजनं सम्भवति ।
कागलशतं वृषभशतं शतञ्च मेघाणाम् ॥
तुरगा दश हृष्टाङ्गा व्याघ्राः पञ्च द्विपक्षैकः ।
भल्लुका हि कुकुराश्चैकेकाः पत्तिलक्ष्यस्य ॥
नौकाशतकं साङ्गं नवदण्डकं काष्ठादिभि-
र्घटितम् ।

बहुशतमपि जन्तूनां नौकानौराजने राज्ञाम् ॥
यदा द्विपदं यानं सर्वेषामिष्यते तुरगैः ।
सुदृशावत्सरवसितैर्योग्याङ्गैर्योग्यवर्णैश्च ॥
अष्टाभिर्धातुभिः कुर्यादष्टनौराजनाविधिम् ।
गजाननरनौकाभिर्द्विगुणाभिर्यथोत्तरम् ।
रत्नेर्नानाविधैरस्त्रैर्धातुभिर्वसनैस्तथा ॥
सिंहासनैश्च योग्यैश्च कुर्यान्नौराजनाविधिम् ।
गृहनीराजनायैवं नरस्याथ निगद्यते ॥
श्वभिः खरैः शृङ्गालैश्च यात्रैरुद्वेष्टयोज्यते ।
पुरं नौराजयेद्राजा चिरसम्पत्तिहेतवे ॥
आ दशान्वस्तर्द्धेन नरस्यैव तदर्द्धतः ।
यात्रादीनां तथैवेकं रत्नं नानाविधमन्तथा ॥
अस्त्राणि धातवश्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।
वनजाः स्थलजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तवः ॥
नवग्रहाश्च सूर्याद्याः शैलाः सप्त घटास्तथा ।
योग्यधातुसमुद्भूता नौकाखलत्रयन्तथा ॥
निजदेहमितं स्वर्णं रजतं ताम्रमेव वा ।
आत्मनौराजने दद्याद्यदिच्छेच्चिरसंस्थितिम् ॥
अस्त्रैर्नानाविधैः कुर्याद्युवराजनौराजनम् ।
अलङ्कारैश्च विविधैर्हवनैर्नौराजनं मतम् ॥
मन्त्रिनौराजनं राजा हयेनैव समाचरेत् ॥
अमात्यानां सैनिकानां विप्राणां धनिनान्तथा ।
वस्त्रैर्नौराजनं कुर्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
नौराजनाया वस्तूनि न पश्येन्न पुनः स्पृशेत् ।
सप्तलवः परिभ्राज्य कुर्यान्नौराजनाविधिम् ॥
न्यसेदा परराष्ट्रेषु गृहने वा जलेऽपि वा ।
देवज्ञवैद्यदीनेभ्यः प्रयच्छेदा यथायथम् ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तो मया नौराजनाविधिः ।
अनेन विधिना राजा सुचिरं सुखमनुते ॥”
तथा हि गर्गः ।

“नौराजना महोपायां निहन्ति विपदोऽखिलाः ।
सैव सप्तह्रन् राज्ञां कञ्चुकेनैव संयतः ॥
नौराजनावन्दितानां न भयं विदते कश्चित् ।
नौराजनाविहीनानां नश्येयुः सर्वसम्पदः ॥”
तथा च वात्स्यः ।

“ये भूमिपालाः प्रतिवत्सरान्तं
कुर्वन्ति नौराजनकर्म सम्यक् ।
तेषां न लक्ष्मीः क्षयतामुपैति
साम्राज्यलक्ष्मीः करमेव तेषाम् ॥
एवं नौराजनं कृत्वा राजा प्रस्थानमाचरेत् ॥”
इति नौराजनाविधिः ॥ * ॥

अथ यात्रा ।

“गुणातिशयसम्पन्नः शत्रुं यायाञ्जिगीषया ।
यदि पश्चात् प्रकोप्यो न यदि राक्षे न कष्टकाः ॥

यात्रा

संज्ञायान्यत्र यायादा पार्श्वग्राहेण शत्रुणा ॥
रात्रावुल्लुको विनिहन्ति काकान्
काकोऽप्यल्लुकान् रजनीयपाये ।
इति स्वकालं समुदीक्ष्य यायात्
काले फलन्तीह समीहितानि ॥

प्रबलवसनोपेतं दुर्मिच्छादिप्रपीडितम् ।
सम्भूतान्तरकोपेतं न यायात् पृथिवीपतिः ॥
निजदेवानुकूल्ये हि प्रातिकूल्ये परस्य च ।
यायाद्भूपो यतो देवं बलमेतत् परं मतम् ॥”
अन्यत्र तु ।

“निरातङ्गे निरुत्पाते निरुद्धिरे निरामये ।
विपक्षे जयमिच्छन्ति राजानो विजिगीषवः ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

युद्धयात्रायाममङ्गलदर्शनं यथा,—
“तस्य निर्गच्छतो गेहात् श्वानोऽस्थि सुखतो-
ऽभवत् ॥

अजे ररोह कापोतः शिवा श्यामा च
दक्षिणा ॥

पिङ्गला चक्षुगोघा च भूकरी केवली तथा ।
गजवानरसेनाजशिखिच्छिक्काश्च वामतः ॥
पथं विभिन्दते सर्पः कुम्भोदकं यशीर्यत ।
रुराव वानरो ऋषो मार्जारो ह्यतिभैरवम् ॥
तैलतक्रट्टयकेशयुक्ताभ्यक्तादिदर्शनम् ।
वान्तोक्तजङ्घकक्षुत्तुचामनक्रजं रवम् ॥
तुषकार्पासलवणाणां निन्दितानाञ्च दर्शनम् ।
रक्ताम्बरधरो सुखः पङ्कामिर्गं तथा वसा ॥
ललाटं शक्रजञ्चाप उल्कापातध्वजारव्याः ।
दिशां दाहमहौकस्याः सरजः कलुषं नभः ॥
निस्तिजस्तेपते भागुर्नयः प्रतिमुख्यवहाः ।
उष्णोदकं महाकूपं दरुणं दीर्घिकासु च ॥
अकालविकृतिः पुष्पफलानामन्वभूतदा ।
शीत उष्णविपर्ययासा मेघनादाश्च दारुणाः ॥
आरण्यसत्त्वा ग्रामेषु ग्रामजारण्यवासिनः ।
क्रोष्टुसर्पसन्हाश्च शशश्चानः पिपीलिकाः ॥
ऋक्षाणां महती सेना नृगाणाञ्च तथैव च ।
एते च पुरप्रकारे निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥
दुर्गन्धः शार्करो वायुर्दौर्गन्धो हतप्रभाः ।
शूलान्नाशुपातानि गजा अश्वः प्रचक्रिरे ।
अजच्छत्रपताकानां स्फुटनं दण्डभिन्दनम् ॥
कलङ्कमसि चक्रे च हता दुन्दुभिरेव च ॥
ज्यातलाकूटनश्चापि नाराचानाञ्च कुक्षता ।
गदानां सुन्नराणाञ्च शीर्यता ह्यनुभिन्दता ॥
शुष्कप्ररोहणश्चार्कसार्वपातस्तथैव च ।
प्रतिमारुदितं खेदो नृत्तकानाञ्च जल्पनम् ॥
गवां रासभमारोहः स्त्रीणाञ्च वक्रपतता ।
स्त्रीसूते अविच्छागादि ह्यजावि शिशुशोभनम् ॥
बालानां घातनं शुद्धे निस्त्रिंशाः सकलाः प्रजाः ।
मल्लिकादंशमण्डूकबहुगोनासदर्शनम् ॥
निस्तिजा न वहेद्वह्निः सधूमः स्फुटते सङ्घः ॥
शर्वविधान् तथोत्पातात् दृष्टान् घोरेण वासव ।
प्रप्रच्छ नारदं सोऽथ किमेतद्विकृतं द्विज ! ॥”
इत्याद्ये देववतारे घोरेवधाध्यायः ॥

अथ द्वादश यात्रा ।

“प्रणम्य जगतां नाथं कलिकल्मषनाशनम् ।

द्वादशयात्रातत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥”

तत्रादौ द्वादशयात्राकालस्य मुख्योपादेयत्वात्
आदौ स एव निरूप्यते । तद्यथा स्कन्दपुराणे ।

इन्द्रमुनि उवाच ।

“वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूर्वाविधिं सुते ! ।

श्रोतुमिच्छामि देवेशे यथावदक्तुमर्हसि ॥

जैमिनिरुवाच ।

वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।

या या द्वादश यात्राः सुक्ता हि वक्ष्यामि ते
शृणु ॥

वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्येष्ठे स्नापत्यदीरिता ।

आषाढे रथयात्रा स्यात् श्रावणे श्रयणी तथा ॥

भाद्रे दक्षिणपार्श्वेया आश्विने वामपार्श्विका ।

उत्थानी कार्तिके मासि द्वादसी मार्गशीर्षके ॥

पौषे पुष्याभिवेकः स्यान्माघे शाल्योदनी तथा ।

फाल्गुने दोलयात्रा स्याच्चेन्न मदनभञ्जिका ॥

एकैका सुक्तिदा सर्वा धर्मकामार्थसाधनाः ॥”

अथ यात्राविधिः । स्कन्दे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।

तत्र मां लेपयेद्भस्मलेपनैरतिशोभनैः ॥

वैशाखस्यामले पक्षे तृतीया पापनाशिनी ।

स्वयमाविष्कृता चेष्टा प्राजापत्यसंयुता ॥

यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।

वैशाखस्य सिते पक्षे ॥ यात्यच्युतमन्दिरम् ॥

वेणुवा जयशब्दैश्च पूजयित्वा तदा हरिम् ।

नानास्तोत्रोपनिषद्विज्ञेयं संस्तुवन्ति च ॥

वेणुवीणादिवाद्यैश्च तथा नानोपहारकैः ।

सन्तोषयन् जगन्नाथं तृतीयादौ विलेपयेत् ॥

वैशाखस्य तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।

लेपनं मण्डपे कुर्यान्मण्डले वा वृहद्वने ॥

चन्दनागुरुह्रीविरं कुष्ठकुङ्कुमरोचनाः ।

जटामांसी सुरा चैव विष्णोर्गन्धार्कं विदुः ॥

एतेर्गन्धैस्तथान्यैश्च विष्णोर्गात्राणि लेपयेत् ।

वृत्तश्च तुलसीकाष्ठं कुर्यान्निपनकर्मणि ॥” १ ॥

अथ स्नानयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

“ज्येष्ठामहर्षावतीर्णस्तत् पूर्यं जन्मवासरम् ।

तस्याश्च स्नापणं कार्यं महास्नानविधानतः ।

तस्यां प्रातःस्नानकाले ब्रह्मणा सहितश्च माम् ।

रामं सुभद्रां सुस्नाप्य मम लोकमवाप्रयात् ॥”

तथा ।

“मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदेवते ।

पौर्णमास्यां हरेः स्नानं सर्वकामफलप्रदम् ॥

सर्वतीर्थसमः कूपस्तदास्ते निर्मलः शुचिः ।

तदा भोगवती तत्र प्रत्यक्षं भवति द्विजाः ॥

तस्मात् ज्येष्ठ्यां सगुह्यं होमाग्नैः कलसेज्जलेः ।

स्नापयन्ति तदा कृष्णं सततं तं हलायुधम् ॥

जन्माहनि हरेः स्नानसुखं परमाहुतम् ।

उत्सवो वै न ह्यीयेत तस्मात्तद्व्यवहृतश्चरेत् ॥

जन्मनां क्षयकारित्वाज्जन्मयात्रा प्रतिष्ठिता ।

ज्येष्ठस्नानं भगवतो वै पश्यन्ति सुदान्विताः ॥

न ते भवाब्जौ मज्जन्ति यात्रायां यतमानसाः ।

ज्येष्ठे च स्नपनं कुर्यात् श्रीविष्णोर्जन्मवासरे ॥

दैनन्दिनन्तु दुरितं पक्षमासर्तुवर्षजम् ।

ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥

स्वर्गस्तेयसुरापानगुरुतत्पयुतानि च ।

कोटिकोटिसहस्राणि क्षुद्रपापानि यानि च ॥

सर्वाण्येव प्रणश्यति पौर्णमास्यान्तु वासरे ।

पुरुषस्तत्तमन्त्रेण पावमान्या तथैव च ॥

नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाभुना ।

पञ्चान्तैः श्रौततोयेद्वाकपूर्ववासितैः ॥

यवोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।

स्नापयित्वा जगन्नाथं पूजयेत् परमेश्वरम् ॥

ॐ वं घण्टाये नमः इति घण्टावाद्यं निवेदयेत् ।

य एवं कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः क्षत्रियः शुचिः ॥

सर्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ।

चतुर्दश्यां ढङ् मच्चं कारयित्वा सुशोभनम् ॥

सुगन्धिधूपसुरभिं चन्दनाम्भःसमुचितम् ।

एवं मच्चं प्रतिष्ठाप्य कलसानधिवासयेत् ॥

सुवासितं जलपूर्णं पावकं कलसं न्यसेत् ।

जयशब्दैश्च स्तुतिभिर्नैयते जगदीश्वरः ॥

जयस्व राम कृष्णेति जयभद्रेति चोदिते ।

नीयते मच्चदेशन्तु निशीथे ब्राह्मणादिभिः ॥”

अथ रथयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

“गुण्डिकायां महायात्रां प्रकुर्वीथाः क्षिती-

श्वर ! ।

आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।

तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ।

यात्रोत्सवं प्रवृत्तयाथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ॥

कृत्वाभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ।

सप्ताहं सरितस्तीरे मम यात्रा भविष्यति ॥

अष्टमे दिवसे सर्वान् रथान् माल्यैर्विभूषयेत् ।

नवम्यामानयेद्देवांस्तेषु प्रीतः सन्द्विद्वान् ॥

दक्षिणाभिसुखी यात्रा विष्णोरेवा सुदुर्लभा ।

यथा पूर्वा तथा चैवं ते वै सुक्तिप्रदायिके ॥

अष्टाहे विष्टजेच्छक्रं तदर्धेन तु पार्वतीम् ॥”

इतिवत् तिथिना एकाहो बोद्धव्यः ।

“तिथिर्नैकेन दिवसश्चान्द्रमानेन कीर्तितः ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥

यत्तु ।

“आषाढस्य सिते पक्षे भद्रा सा पुष्यसंयुता ।

यात्रोत्सवं प्रकुर्वीथास्त्वभावे पुष्य एव हि ॥”

इति ईश्वरसंहितायां वचनान्तरम् ॥

तद्वैकल्पिकप्रयोगान्तरविधायकम् । पादौ ।

“आषाढस्य द्वितीयायां रथं कुर्याद्विशेषतः ।

आषाढस्यैकादश्यां जपहोममहोत्सवम् ॥

नातः परं हि कृष्णस्य यात्रान्तरमपेक्षते ।

अत्र स्वयं त्रिलोकेशः स्यन्दनेन कुतूहलात् ॥

नाश्रयन् सर्वपापानि वर्षे वर्षे ब्रजेदसौ ।

रथस्थितं ब्रजन्तं तं महावेदीमहोत्सवे ॥

ये पश्यन्ति सुदा भक्त्या वासस्तेषां हरेः पदे ।

सत्यं सत्यं पुनः सत्यं प्रतिज्ञातं द्विजोत्तमाः ॥

नातः श्रेयःपदौ विष्णोरुत्सवः शास्त्रसम्मतः ।

रथयात्रैव यात्राणां मुख्येत्याह प्रजापतिः ॥

महावेदीं ब्रजन्तं तं रथस्थं पुरुषोत्तमम् ।

वलभद्रं सुभद्राश्च दृष्ट्वा सुक्तिर्न चान्यथा ॥

आषाढस्य सिते पक्षे दिने विष्णोः शुभपदे ।

प्रतिष्ठाप्य सन्द्वेन विधिना पूर्ववद्विजाः ॥

रथं नरो हरेः कुर्यात् स्वासनं सुपरिष्कृतम् ।

भूषयेद्विविधैर्भक्त्या वस्त्रालङ्कारमाल्यकैः ॥

मृदङ्गपणवाद्यैश्च मेरीटकाद्यस्तथा ।

नटनर्तकसुख्याश्च गायना बहवस्तथा ॥

वैश्या यौवनदर्पाद्या रूपालङ्कारभूषिताः ।

ध्वजाश्च बहवस्तत्र पताकाधिष्ठितान्तराः ॥

गरुडश्च ध्वजं कुर्यात् रक्तचन्दनमिश्रितम् ।

दीर्घनासं पीतदेहं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥

चचुर्गदहभुजगं सर्वालङ्कारभूषितम् ।

देयाः पद्मध्वजं कुर्यात् पद्मकाष्ठविनिर्मितम् ॥

सप्तच्छदमयं कुर्याच्छीरिणो लाङ्गलध्वजम् ।

सारथिं वाजिनश्चैव वलं बलमुदान्वितम् ॥

हीरकैर्मङ्गलैर्दानैर्ज्वलवर्गैः सुशोभनम् ।

इत्थं सुघटितं तन्तु रथं देवत्रयस्य च ॥

अरुणोदयवेलायां देवं तस्मात् प्रपूजयेत् ।

ब्राह्मणैर्वैष्णवैः सार्द्धं यतिभिश्च तपस्विभिः ॥

विज्ञापयेद्देवं यात्रायै स कृताञ्जलिः ।

ततः कर्पूरपण्यैश्च सुमनोभिरवाकिरत् ॥

पथि शोभनस्तत्तानि प्रपठन्ति द्विजातयः ।

केचिन्मङ्गलगायान् केचिज्जय जयेति च ॥

जितन्तु इति मन्त्रं वै केचित् पुष्पे जपन्ति च ।

स्ततमागधसुख्याश्च कीर्त्तिं कार्णवीं सुदा जगुः ॥

चर्चरीभर्त्तरीवेणुवीणामाधुरिकादयः ।

शब्दायन्ते सुमधुरं गोविन्दविजयान्तरे ॥

एवं प्रवृत्ते समये कृष्णं रामपुरःसरम् ।

नयन्ति विप्रा भद्राश्च क्षत्रियाश्च विश्वस्तथा ॥

करे धृत्वा जगन्नाथं भ्रामयित्वा रथत्रयम् ।

रामं भद्राश्च कृष्णश्च रथमध्ये निवेशयेत् ॥

पूजयेदुपतारैस्तैः अह्नाभक्तिसुसंयतः ।

रथच्छायां समाक्रम्य ब्रह्महत्यां व्यपीडित ॥

तद्भेद्युसंसक्ततनुस्त्यजेद्दे पापसंहतिम् ।

घनाम्बुवृष्टिसिक्तेन स्वर्गज्ञानानन्दं फलम् ॥

ये प्रणामं प्रकुर्वन्ति तेषां मोक्षमवाप्नुयुः ।

अनुगच्छन्ति ये कृष्णं ते देवतुल्यविग्रहाः ॥

वेदैः स्तुवन्ति वेदानां वक्तारो मोक्षभागिनः ।

इतिहासपुराणाद्यैः स्तोत्रैर्वापि सुसंस्कृतैः ॥

स्तुवन्ति पुण्डरीकाक्षं ये वै विगतकल्मषाः ।

ते वै जयन्ति पापानि जयशब्दैः स्तुवन्ति ये ॥

नर्तनं कुरुते वापि गायन्त्यथ नरोत्तमाः ।

वैष्णवोत्तमसंसर्गाभ्युक्तिं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

नामानि कीर्त्तयिष्यन्ति न ते यान्ति यमालयम् ॥

जयस्व रामकृष्णेति जयभद्रेति यो वदेत् ।

न मातृगर्भे वासोऽस्य स च देवत्वमाप्नुयात् ॥

चामरैर्वर्चनैः पुष्पैः स्तवकैश्चीनचेलकैः ।

रथस्थायै स्थितो यो वै वीजयेत् पुरुषोत्तमम् ॥

संवीज्यमानोऽश्वरोभिर्देवगन्धर्व्योजितान् ।

सङ्केतं तु भोगानखिलान् यावदाहूतसंभवम् ॥

यावा

नातः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् ।
 सर्वपापहरो योगः सर्वतीर्थफलप्रदः ॥
 कृष्णसुहृद्य ये तत्र दानं ददति ते नराः ।
 यत्किञ्चिद्विषयफलं मेरुदानेन संमितम् ॥
 गुणिकामण्डपे यान्तं भद्राकृष्णं सहायजम् ।
 तत्रातपश्चान्तगानं दर्पणेष्वभिषेचयेत् ॥
 पश्चात्तैः शीततोयैः पुष्पकपूर्वावसितैः ।
 नारिकेलजलेनाथ तथा तालफलाम्बुना ॥
 रत्नोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
 सर्वाङ्गमनुलिप्ये चन्दनेन्दुदुद्रवैः ॥
 सुगन्धिमाल्याभरणैश्चीनचेलैः सुशोभनैः ।
 चामरैश्च जलामैश्च शीतलेयजनेस्तथा ॥
 वीजयेत् पुष्करिकाक्षं सुभद्रां बलमेव च ।
 सिताभिः पानकैर्हृदयेस्तथा खण्डविकारकैः ॥
 खजूरैर्नारिकेलैश्च नानारम्भाफलादिभिः ।
 तथा क्षीरविकारैश्च पनसैरिन्दुभिस्तथा ॥
 वासितैः शीततोयैश्च गन्धताम्रलपत्रकैः ।
 सकपूरैरुलवङ्गाद्यैः पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
 रथत्रयस्थितं देवत्रयं ये पुरुषवर्षभाः ।
 प्रदक्षिणं प्रकुर्वन्ति त्रिचतुःसप्त एव च ॥
 ततोऽपराह्णे देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् ।
 शूनैः शूनैर्नयेद्विष्णुं मन्त्रकस्य च मध्यमे ॥
 एवं व्रजति देवेशे सूर्यश्चास्तं गतोऽभवत् ।
 हीपकाणां सहस्राणि ज्वालितानि नरैस्ततः ॥
 मण्डपे वासयेद्देवान् गुणिकाख्ये मनोहरे ।
 चारुचन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ॥
 पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेत् गीतवृत्तकैः ।
 उपहारादिभिस्तत्र सप्ताहानि जनाह्ननम् ॥
 सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुणिकामण्डपे स्थितम् ।
 मासं रामं सुभद्राञ्च विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
 दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दृशगुणं भवेत् ।
 यत्किञ्चित् कुरुते कर्मे कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
 सर्वं मेरुसमं दानं सर्वं यावसमा हिजाः ।
 महावेद्यां गते कृष्णे योगोऽयं खलु दुर्लभः ॥
 अर्द्धोद्यादयो योगाः स्कन्देन परिभाषिताः ।
 महावेद्याख्ययोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 अष्टाहे च पुनः कृत्वा दक्षिणाभिसुखानयान् ।
 दक्षिणाभिसुखी यात्रा विष्णोरेषा प्रकीर्तिता ॥
 कार्या प्रयत्नतः सा हि भुक्तिमुक्तिप्रदा भवेत् ।
 दक्षिणाभिसुखं यान्तं कृष्णं पश्यति ये नराः ॥
 न तेषां पुनरावृत्तिः सत्यमेतन्न संशयः ।
 पुराविद्दो वदन्त्येतां यात्रां नवदिनात्मिकाम् ॥
 तस्याः संकीर्तनादेव निर्मलो जायते नरः ।
 नावतीर्थं महायात्रा यो यथा कर्तुमिच्छति ॥
 सोऽपि विष्णुप्रभावेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ।
 उद्धृत्य सप्तपुत्रान् पापाबलिसमन्वितान् ॥४॥
 अथ श्रयणयात्रा । स्कान्दे ।
 “आषाढे शुक्लदादश्यां कुर्यात् स्नापमहोत्सवम् ।
 मण्डपे रचयेत्तत्र श्रयणागारमुत्तमम् ॥
 देवस्य पुरतः श्रय्यां रत्नादिनिर्मितोपरि ।
 आस्तीर्य नृदुलेलादि नृदुवीनोत्तरच्छदाम् ॥
 कपूरचूलिविचित्रां साधुचन्द्रातपां शुभाम् ।

यावा

पुष्पगन्धयुतां सुत्तारञ्जितां चन्दनाङ्किताम् ॥
 साधुदारां शुभां स्निग्धां नानाचित्रोपशोभिताम् ।
 एवं स्नापयद्दत्त्वा निशीथे स्नापयेद्विष्णुम् ॥
 संपूज्य भावयेद्देवं तेषां कृष्णादिभिः सद्यः ।
 शङ्खहीति च संप्रार्थ्य स्नापार्थं परमेश्वरम् ॥
 नयेच्छ्रय्यागृहद्वारं वासयेत् घटिकात्रयम् ।
 पश्चात्तैः स्नापयेत्तान् पृथक्पलशताधिकैः ॥
 सुगन्धचन्दनैर्लिप्तान् वस्त्रालङ्कारादिभिः ।
 पूजयित्वा यथान्यायं प्राञ्जलिर्मन्त्रसुचरेत् ॥”
 जगद्वन्द्य इत्यादि ।
 “सुहृदं कारयेद्द्वारं विष्णोः श्रयणवेष्टनः ।
 स्नापयित्वा जगन्नाथं लभते सुखमुत्तमम् ॥”५॥
 अथ पार्श्वपरिवर्त्तनयात्रा ।
 “अथ ते संप्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्त्तनम् ।
 नभस्यविमले पक्षे संप्राप्ते हरिवासरे ॥
 विष्णोः स्नापयद्द्वारं शूनैर्गत्वा प्रविश्य च ।
 नमस्कृत्य जगन्नाथं पर्यङ्कश्रयितं सुदा ॥
 अववाच्य शूनैर्द्वारं पूजयेदुपचारकैः ।
 प्रणम्य भक्त्या तत्पादौ स्नापयेदुत्तरासुखम् ॥”
 मन्त्रश्चेमं पठेत् ।
 “ॐ देवदेव ! जगन्नाथ ! कल्याणं परिकल्पय ।
 परिवृत्तमिदं सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥
 यत् दृष्ट्वा चैतितैरेव जायन्तस्त्रसुप्रतिभिः ।
 जगद्धिताय सुतोऽसि पार्श्वेन परिवर्त्तय ॥
 परिवर्त्तनकालोऽयं जगतः पालनाय ते ।
 त्वदग्नोऽयं शक्रोऽपि जने तिष्ठेत् ससुतसुकः ॥
 दृष्टं त्वत्पादकमलं विमुञ्च नर्द्धिं तज्जलम् ।
 मर्ही जलं ज्ञावयति प्रजापालनहेतुकम् ॥
 इति संप्रार्थ्य देवेशं विनयात्तोषयेत्ततः ।
 यज्जत्रैश्चामरैश्चैव वीजयेत् परमेश्वरम् ॥
 सुगन्धचन्दनैरेव सर्वाङ्गं परिलेपयेत् ।
 खादूनि भक्ष्यद्रव्याणि पायसादीनि दापयेत् ॥
 श्रय्यागृहद्वारि विभोः शूनैर्भक्त्या निवेदयेत् ।
 देवसुहृद्य यत् कुर्यात् सर्वममृतयतां व्रजेत् ॥
 पार्श्वं च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् ॥”
 एवं आश्विनशुक्लैकादश्यां पूर्वोक्तविधानेन
 श्रीकृष्णस्य वामपार्श्वपरिवर्त्तनं कार्त्तिकम् ।
 मतान्तरे ।
 “शुभे चैवाश्विने मासि महामायां प्रपूजयेत् ।
 वीवर्णीं राजतीं मातौ विष्णुमायां महेश्वरीम् ।
 हिंसा चैव न कर्त्तव्या कदाचिद्विष्णुपूजकैः ॥”६॥
 अथोत्थानयात्रा ।
 “एकादश्यान् कार्त्तिक्यां मुक्तायां पृथिवीपति ।
 कृष्णसुत्यापयेद्भक्ता पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
 पूर्ववत् पूजयित्वा तु प्रातर्मन्त्रं ससुचरेत् ॥”
 मन्त्रस्तु ।
 “ॐ उत्तिष्ठ देवदेवेश ! तेजोराशे जगत्पते ! ।
 वीक्ष्येतत् सकलं देव ! प्रभुमं तव मायया ॥
 प्रफुल्लपुष्करिकाक्ष ! श्रीहरे ! श्रयणेन वै ।
 त्वया दृष्टं जगदिदं परमं सुखमेवेति ॥
 ये ॥ सार्त्तः क्रियाः सर्वाः प्रवर्त्तन्ते ततो भुवम् ।
 इत्युत्थाप्य जगन्नाथं वेणुवीणादिनिःसृतैः ॥

यावा

जयशब्दैस्तथा देवं नयेयुर्नृत्तमण्डपम् ॥
 तैलेनाभ्यष्य तोयेन स्नापयेत् पूरुषोत्तमम् ।
 पश्चात्तैर्नारिकेलरसैः फलरसेस्तथा ॥
 सुगन्धामलकेनाथ यवकल्केन लेपयेत् ।
 घर्षयेत्तुलसीचूर्णैर्लेपयेद्गन्धचन्दनैः ॥
 पुष्पवासिततोयैश्च कुशरत्नोदकेस्तथा ।
 स्नापयित्वा क्षयेत् पापं बहुजन्मोपपादितम् ॥
 महोपचारैः संपूज्य विष्णुं नीराजयेत्ततः ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् परया सुदा ॥”७॥
 अथ प्रावरणयात्रा ।
 “मार्गशीर्षे सिते पक्षे कुर्यात् प्रावरणोत्सवम् ।
 कृत्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वेणुवं लोकमाप्नुयात् ॥
 वासोऽधिवासं कुर्वीत पश्चम्यां निशि कर्म-
 वित् ।
 प्रभाते मण्डपं कुर्यात् पद्ममण्डपान्वितम् ॥
 दिक्पालान् पूजयेद्विष्णुं क्षेत्रपालं गणाधिपम् ।
 चण्डप्रचक्षौ च बह्विधसुहृद्विष्णुं प्रपूजयेत् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेद्यत्नं क्षालयेदुष्णवारिणा ।
 पूजयित्वा जगन्नाथं गन्धतैलेन हीपकम् ॥
 दत्त्वा कृष्णाय भक्त्या तु गीतवादनैरेवमिष्टाम् ।
 प्रातः प्रपूजयेद्देवं नानाद्रवैः सुशोभनैः ॥
 सप्तभिः सप्तभिर्देवान् वासोभिः परिवेष्टयेत् ।
 सुखवर्जश्च सर्वाङ्गे शीतप्रावरणैर्हिजाः ॥
 दूष्काञ्जतैः प्रपूज्याश्च कुर्यात्नीराजनां विभोः ।
 भगवन्तं ससुहृद्य ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 गुरुभ्यश्चान्यदेवभ्यो दीनानाथेभ्य एव च ।
 शीतप्रावरणं दद्यात् सकृन् परमया सुदा ॥
 ददाति भगवान् शीतस्नसौ वरममुत्तमम् ॥”८॥
 अथ पुष्पस्नानयात्रा ।
 “पुष्पस्नानोत्सवं वक्ष्ये यद्योक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
 पुष्पक्षेत्रे च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।
 पौर्णिमासि तु तत् कुर्यात् पुष्पस्नानोत्सवं हरैः ॥
 चतुर्दशीनिशायान् कुम्भानामधिवासनम् ।
 रात्रौ आगरणं कृत्वा प्रातर्वर्द्धिं प्रकीरयेत् ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यश्च प्रत्येकं समिधं क्रमात् ।
 जुहुयात् पूजयित्वा तु तदन्ते पुरुषोत्तमम् ॥
 पूजयेदुपचारैस्तु आदर्शे प्रतिविक्रितम् ।
 ततः पुरुषकृत्तेन कुम्भास्तानभिमन्त्रयेत् ।
 क्रमात् देवस्य शिरसि स्नापयेदधिपततः ॥”
 स्नतसुचरेन् ।
 “ततः पश्चात्तैर्नैव वासुदेवश्च क्षालयेत् ।
 लम्पटा युक्तं पुनर्विप्र उपचारैः प्रपूजयेत् ॥
 दूष्काङ्कुराद्यैः सुतिभिर्वाद्यैः संपूज्य केशवम् ।
 समन्तादिकिरेदेवं कपूरवाद्यैः सुतकुलान् ॥
 नीराजयेज्जगन्नाथं कपूरयुतवर्त्तिभिः ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षवत् प्रणमेत् क्षितौ ॥
 पुष्पस्नानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति सुदान्विताः ।
 सर्वसम्पन्नकामास्तु व्रजेयुर्नैवायं पदम् ॥”९॥
 अथ नवश्रयणयात्रा ।
 “कुर्याद्यनसंक्रान्त्या नवश्रयणमहोत्सवम् ।
 संक्रान्तेः पूर्वदिवसे नवं शक्तिं सुकुट्टिमम् ।
 प्रासादपूर्वदेशे तु स्नापयित्वाभिवासेत् ॥”

यात्रा

तथा च पादौ ।
 “संक्रान्ता माघमासस्य साधिवासिततल्लान् ।
 निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 त्वयि तुष्टे जगत् सर्वमनेन प्रभविष्यति ।
 रक्ष सर्वं जगन्नाथ ! गृह्यतां पिष्टकं शुभम् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत् भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥”
 अभ्यर्च्य भगवद्भक्तानित्यादि ॥
 “नवेन वाससावेष्टा दूत्वासर्वपुष्पकैः ।
 पूजयित्वाभिमन्त्रेण कृष्णस्वामभिरक्षतु ॥
 पुनः प्रभाते देवेशं प्रलिपेत्स्वचन्दनेः ।
 वस्त्रालङ्कारमाल्यैश्च पूजयित्वा यथाविधि ॥
 गौराजयित्वा देवेशं तल्लान्धवाचितान् ।
 स्थालीषु पाकपात्रेषु मधुखण्डाण्यमिश्रितान् ॥
 पङ्क्तिशः स्थापयेदग्रे गन्धपुष्पाक्षतान्वितान् ।
 संपूर्णं पायसं कृत्वा दद्याद्देवैः चक्रपाणये ।
 दशवर्णकपिष्टञ्च विष्णोः प्रियतरं परम् ॥
 ॐ जीवनं सर्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ! ।
 तन्मयाः शालिनो ह्येते त्वयैव अनिताः प्रभो ! ॥
 लोकानुग्रहणार्थाय गृहीत्वा चित्रविग्रहम् ।
 तव प्रीत्यै कृतानेतान् गृह्णामि परमेश्वर ! ॥
 त्वयि तुष्टे जगत् सर्वमनेन प्रभविष्यति ।
 स्नाह्वाकारस्रग्धाकारवष्टकारा दिवौकसाम् ॥
 आप्यायना भविष्यन्ति तेनैवाप्यायितं जगत् ।
 रक्ष सर्वं जगन्नाथ ! तन्मयं सचराचरम् ॥
 इति संप्रार्थ्य देवेशं शालींस्तान् विनिवेदयेत् ॥ १० ॥
 अथ दोलयात्रा ।
 “फाल्गुने मासि कुर्वीत दोलारोहणमुत्तमम् ।
 यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकानुग्रहणाय वै ॥
 प्रत्यर्चां देवदेवस्य गोविन्दाख्यानं कारयेत् ।
 फल्गुत्सवं प्रकुर्वीत पञ्चाहानि चण्डालानि वा ॥
 फाल्गुन्याः पूर्वतो विप्रास्तुर्दृष्ट्या निश्रासुखे ।
 वज्रात्सर्वं प्रकुर्वीत दोलमण्डपपूर्वतः ॥”
 पादौ ।
 “पौर्णमास्यां समारभ्य पञ्चम्याञ्च समाप-
 येत् ॥ ११ ॥
 अथ मदनभञ्जिका यात्रा ।
 “वासन्तिकां समाख्यास्ये यात्रां मदनभञ्जि-
 काम् ।
 यस्यां कृतायां दृष्टायां प्रीत्याति पुरुषोत्तमः ॥
 चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामाहरेत्तत् समूलकम् ।
 देवस्याग्रे विरचिते मण्डपे साधिवासिते ॥ १२ ॥
 इति यात्रातत्त्वम् ॥
 देवाः षोडशप्रकारोत्सवः । यथा,—
 “द्वेष्टाखे मन्त्रयात्रा च चन्दनागुरुकल्पना ।
 ज्येष्ठे महास्नानयात्रा चम्बुवाचीदिनत्रयम् ॥
 आषाढे रथयात्रा च दिग्दिनयापिनी परा ।
 आश्विने जलयात्रा च वस्त्रभूषणचामरैः ॥
 भाद्रे यात्रा धूननाख्या चण्डिकाया दिनत्रयम् ।
 आश्विने च महापूजा यात्रा यज्ञवलिप्रिया ॥
 कार्तिके दीपयात्रा च नवाक्षमयहाथये ।
 मघे चाङ्गरागयात्रा वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥
 माघे मासि महादेवी रटन्ती च चतुर्दशी ।

यात्रा

दोलाकैलिः फाल्गुने च चैत्रे यात्रा चतुर्दशी ।
 दूतीयाया रासयात्रा वासन्ती नीलयात्रिका ।
 एवं यात्रा मया प्रोक्ता षोडशी भवमोक्षनी ॥”
 इति चामरैश्चरतन्त्रे ५४ पटलः ॥
 (रोगिदर्शनार्थं भिषजां यात्राविवरणम् । यथा,
 “इदानीं निर्गमे पुनः ! प्रवेशे वा गृहस्य च ।
 शुभाशुभाणि सर्वाणि वक्ष्यामि शुकुनानि च ॥
 राजा गजो द्विजमयूरकखञ्जरीटा-
 क्षावः शुकुनारजकः सितवस्त्रयुक्तः ।
 पुत्त्रान्विता च युवती गणिका च कन्या
 श्रेयः सुखाय यशसां प्रतिदर्शयन्ति ॥
 गटाक्षायो भासहारीतचक्रो
 भारद्वाजोऽष्टाक्षरश्चागसंज्ञः ।
 एते श्रेष्ठा दक्षिणे वायु सधे
 वेद्यावेशो निर्गमे श्रेयसे च ॥
 सर्पलूको वानरः शूकरश्च
 गोधा ऋक्षः कलभाशः शशश्च ।
 एते रिष्टानिर्गमे वा प्रवेशे
 कार्याघातो नोपकारेषु शक्ताः ॥
 ऋगो वा पिङ्गलो वापि प्रशक्ता दक्षिणे सदा ।
 निर्गमे वा प्रवेशे च दक्षिणाः शुभदायकाः ॥
 एको वा चीरि वा पक्ष सप्त वा नवसंख्या ।
 भाग्यकाले नराणाम् ऋगा यान्ति प्रदक्षिणाः ॥
 शिखिहयगजगोधारासभो भृङ्गराजो
 सुखरपिकपोतो पोतकी शूकरी वा ।
 तदनुविहगराजो मङ्गलार्थसिनः स्यु-
 र्वेति शुकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः ॥
 तित्तिरिः कुररः क्रौञ्चः सारसाभासशूकरः ।
 वामे तु शुभशंखी च निर्गमे कार्यसिद्धये ॥
 काको दक्षिणतः श्रेष्ठो निर्गमे शुभदायकः ।
 प्रवेशे गदितः श्रेष्ठो वामतः कृष्णवायसः ॥
 जालको हि शशकोऽपि कर्कटो-
 कीर्तनश्च गदितं न सुखाय ।
 न शुभदर्शना अमी भवेयुः
 सर्पगोधाक्षकलाश्रविङ्गलाः ॥
 दर्शनं हितकरं प्रवदन्ति
 खञ्जरीटमराजद्विकाराणाम् ।
 वामतः शुभकराः प्रवदन्ति
 दार्ढ्याघाटवराटकशुकश्च ॥
 इति शुभाशुभशुकुनानि ॥”
 इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ ॥
 तथा च ।
 “शुक्लाष्टपलाशानां शुष्कानां पथि सङ्गमाः ।
 नेष्यन्ते पतितान्तरादीनान्तरिपवस्तथा ॥
 ऋदुशीतोऽनुकूलश्च सुगन्धिश्चानिलः शुभः ।
 खरोष्णोऽनिलश्च प्रतिलोमश्च गर्हितः ।
 गन्धर्व्वदादिषु सदा ह्रिदशब्दश्च पूषितः ।
 विद्रध्युदरगुल्मेषु मेदशब्दस्तथैव च ॥
 रक्तपितासिचारेषु रुद्रशब्दः प्रशस्यते ।
 एवं आधिविशेषेण निमित्तमुपधारयेत् ॥
 तथैवाकुलहाकलमाक्रन्दरहितस्त्रिधाः ।
 कर्द्वा वातपुरीषाणां शब्दो वै गर्हभोदयोः ॥

यादृक्:

प्रतिषिद्धं तथा भयं क्षुतं स्वलितमाहतम् ।
 दौर्मनस्यश्च वैदस्य भात्रायां न प्रशस्यते ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥
 यादृशः, पुं, (यादसां जलानां जलजन्तूनां वा
 ईशः ।) ससुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥
 यादः, [सु] क्ली, (यान्ति वेगेनेति । या + असुन् ।
 बाहुलकात् दागमश्च ।) जलजन्तुः । इत्यमरः ।
 १।१०।२० ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् १२।०।२६।
 “अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसा-
 महम् ॥”
 जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥)
 यादःपतिः, पुं, (यादसां पतिः ।) ससुद्रः । इत्य-
 मरः । १।१६।२० ॥ वरुणः । इत्यजयपालः ॥
 यादवः, पुं, (यदोरपत्यम् । यदु + अण् ।)
 श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भग-
 वद्गीतायाम् १।१ । ४१ ।
 “सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
 हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखेति ।
 अजानता महिमानं तवेदं
 मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥”)
 ययातेर्ज्येष्ठपुत्रो यदुक्तस्य वंशः । यथा,—
 “ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरवर्धम् ।”
 इत्युपक्रम्य ।
 “माधवा वृष्णयो राजन् यादवाश्चेतिसंज्ञितम् ॥”
 इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २३ अध्यायः ॥
 (यदुसन्त्विति, चि । यथा, भागवते । १।१।१३ ।
 “मन्येऽवनेर्ननु गतोऽप्यगतं हि भारं
 यदयादवं कुलमहो अविसृज्यमास्ते ॥”)
 यादवी, स्त्री, (यदोरियमिति । यदु + अण् । ङीप् ।)
 दुर्गा । इति चिकावशेषः ॥ (यदुवंशीयस्त्री-
 सामान्ये । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १३ ।
 “प्राचीन्वान् खल्वस्त्रकीमुपयेमे यादवीं तस्या-
 मस्य जज्ञे संयातिः ॥”)
 यादसांनाथः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां नाथः ।
 वष्टा अणुक् ।) वरुणः । इति हलानुधः ॥
 यादसांपतिः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां पतिः ।
 वष्टा अणुक् ।) ससुद्रः । इत्यमरः । १।१।६४ ॥
 वरुणः । इति मेदिनी । ते, २३२ ॥ (यथा,
 देवीभागवते । ३ । ६ । ३५ ।
 “अश्विनौ वसवस्त्वष्टा कुवेरो यादसांपतिः ।”
 कश्चित् विशेषणमपि । यथा, मार्कण्डेये । २२।११ ।
 “यावदन्तर्जले देवं वरुणं यादसांपतिम् ॥”)
 यादृक्, [शु] चि, (य इव दृश्यते । दृश् + “अदा-
 दिषु दृशोऽनालोचने कण्च् ।” ३।२।६० । इति
 चकारात् किन् । “आ सर्वनाम्नः ।” ६।१।६१ ।
 इत्याकारादेशः ।) य इव दृश्यते चः । इति
 सुगबोधयाकरणम् । येमन इति भाषा ।
 (यथा, भागवते । ४ । २६ । ६४ ।
 “नानुभूतं कचानेन देहेनादृष्टमश्रुतम् ।
 कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि ॥”)
 यादृचः, चि, (य इव दृश्यते यमिव पश्यति वा ।
 दृश् + “दृशेः कश्च वक्तव्यः ।” ३।२।६० । इति

वार्तिकोक्तेः क्वः । “आसर्वनाम्नः ।” ६।३।६१ ।
इत्यत्र “दृष्टे चेति वक्तव्यम् ।” इत्यात्वम् ।
य इव दृश्यते सः । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
येमन इति भाषा ॥

यादृशः, त्रि, (य इव दृश्यते । दृश् + “त्यदादिषु
दृशः इति ।” ३।२।६० । इति कम् । “आसर्व-
नाम्नः ।” ६।३।६१ । इत्याकारादेशः ।) य इव
दृश्यते सः । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ येमन
इति भाषा । (यथा, मनुः । ४ । २५४ ।

“यादृशीऽस्य भवेदात्मा यादृशश्च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥”
स्त्रियां यादृशी ॥)

यादोनाथः, पुं, (यादसां नाथः ।) समुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वरुणः । इति यादसां-
नाथशब्ददर्शनात् ॥)

यादोनिवासः, पुं, (यादसां निवासः ।) जलम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १३५ ॥

यानं, स्त्री, (या + लुट् । अर्द्धचौदित्वात् पुलिङ्ग-
मपि ।) राज्ञां सन्धादिषु गुणान्तर्गतगुण-
विशेषः । तत्तु उपचितशक्तेः कृतमूलराष्ट्र-
रत्नस्य शत्रोरास्कन्दाय यात्रा । इति भरतः ॥
(यथा, देवीभागवत । ५ । ४ । ११ ।

“यानमप्यनुना नैव कर्तव्यं सहसा पुनः ॥”

यान्यननेति । या + लुट् ।) हृष्यश्चरयदोलादि ।
तत्पण्यायः । वाहनम् २ युग्यम् ३ पत्रम् ४ धोर-
णम् ५ । इत्यमरः । १।१।५५ ॥ विमानम् ६ चक्र-
रम् ७ यापनम् ८ गतिमित्रकम् ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६४ ६५ ।

“शिल्पेन व्यवहारेण सूत्रापत्येष्वेवैः ।
गोभिरश्वेष्वेव यानेष्वेव कृष्या राजोपसेवया ॥
अयाव्ययाजनेष्वेव नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि ह्यीनानि मन्त्रतः ॥”
अथ चतुष्यदयानोद्देशः ।

“ये ब्रह्मजात्यादिभिर्भेदतोऽमी
मया निरुक्ता इह वाजितुल्याः ।
दिशानया सर्वचतुष्यदानां
भेदो विधेयो विदुषादरेण ॥
तथा यथान्धादिकपोषणेन
यानेन वा दोषगुणौ भवेताम् ।
तथा तर्धेवान्यचतुष्यदानां
प्रकीर्णितौ दोषगुणौ बुधेन ॥
वरमयानमपोषणमेव वा
वरमिवान्यशरीरमपोषणम् ।
न खलु दोषयुतं च चतुष्यदं
क्षुश्रुतिं पश्यति शोभनचेतनः ॥
सुराविन्दूदूषयति पयोघटशतं यथा ।
तथा सर्वं दूषयति दोषदुष्टश्चतुष्यदः ॥”
इति चतुष्यदयानोद्देशः ॥ * ॥

अथ द्विपदयानोद्देशः ।
“मातुषेः पश्चिभिर्वापि तथान्यैर्द्विपदैरपि ।
यानं स्याद्विपदं नाम तस्य भेदो ह्यनेकधा ॥
सामान्यश्च विशेषश्च तस्य भेदो द्विधा भवेत् ॥”

तत्र सामान्यं यथा,—

“यानं यद्विपदाभ्यां सत् तद्दोलादिकमुच्यते ।
चतुर्भिर्युक्तिसंयुक्तेर्दण्डधातुगुणाम्बरेः ।
दोलात् कथ्यते तेषां नियमोऽयं प्रदर्श्यते ॥”
तत्र सम्यः ।

“उपेन्द्रमूलाहिशिवाग्निर्वर्णे
शस्त्रेन्द्रमारातिथियोगलम्बे ।

दृष्टिचमामुत्तयमाहवर्णे

दोलादिकारोहणमात्रमिष्टम् ॥

दण्डकाष्ठस्य नियमे नियमश्चन्द्रदण्डवत् ।
कनकं रजतं ताम्रं लौहं धातुचतुष्टयम् ॥
चतुर्विधानासुदृष्टं ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।
सुरायामसुराणाञ्च चातुर्वर्ग्यसुदाहृतम् ॥
विहस्तसम्मिनो मध्ये तदङ्गं पार्श्वयोर्द्वयोः ।
विजया नाम दोलेयं विजयाय महीक्षिताम् ॥
विजया मङ्गलाकरा शिवा क्लेशा शुभा क्रमात् ।
वितस्थेकैकसं दृष्ट्वा दोलाः षट् स्युः सुखान्नदाः ॥
कुम्भश्च पङ्ककोषश्च शङ्खः पञ्चत एव च ।
चतुर्विधानां दोलासु कल्याणाय चतुष्टयम् ॥
हंसः केकी सुको भृङ्गश्चतुष्टयमिदं क्रमात् ।
कुम्भादप्ये निधानतयं चतुर्विधमहीक्षिताम् ॥
अत्रापि वर्त्मविन्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ॥”
भोजस्तु ।

“गजः प्रस्थानदोलायां रणदोलासु केशरी ।
रुगो भ्रमणदोलायां क्रीडादोलासु षट्पदः ॥
सुजङ्गमः शत्रुराज्ये वृषभो दानकर्म्मणि ।
दोलोपयुपरि न्यस्यो बहुभिरुनिशासनम् ॥
यद्वक्रदण्डं यानं स्यात् तत् पर्यङ्कमिति स्मृतम् ।
विहस्तसम्मिनो यानस्तदङ्गपरिणाहवान् ।
पर्यङ्कः क्षेमनामायं भक्तुः सर्वार्थसाधकः ॥
क्षेमो न्यतुर्जयो दुःखश्चत्वारस्ते यथाक्रमम् ।
वितस्थेकैकसं दृष्ट्वा यथा चायुर्न सङ्गिनः ॥
मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्ववन्मतः ।
विशेषमथ वक्ष्यामि पर्यङ्कस्य यथाक्रमम् ॥
शुक्तिश्च गजदन्तश्च रुगदङ्गन्तथैव च ।
अनूपादिकजानानां पर्यङ्केषु न्यसेत् क्रमात् ॥
पद्मशङ्खगजान्मालिङ्गसंकोकमुंकात् क्रमात् ।
आदित्यादिदशाजानां मणिरूपेण विन्यसेत् ॥
महीक्षायां विशेषेण सिंहमानेव शस्यते ।
निर्माये शुक्तिदण्डाश्च राज्यभोगसुखप्रदाः ॥
तदेवावक्रदण्डस्तु खट्वायानमिति स्मृतम् ।
अस्यापि पूर्ववन्मानमणिधात्वादिनिर्णयः ॥
विशेषश्चरणोच्छ्रायः परिणाहाहंससम्मिनः ।
तदेव चेन्निश्चरणं पीठयानमिति स्मृतम् ॥
तस्य भेदो द्विधा दण्डवक्रावक्रप्रभेदतः ।
मानादिकं पूर्वमुच्यं विशेषाच्चतुरस्रता ॥
एवमन्यानि मिथ्याणि यानानि विविधानि च ।
सामान्याख्यानानि जानीयात् शिल्पिभिर्निर्मि-
तानि वै ॥

मनोहरत्वं लघुता दृढतेति गुणत्रयम् ।
प्रोक्तं द्विपदयानानां सङ्गं भोजभूसृजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ विशेषद्विपदयानान्तु
चतुर्द्विपदयानोद्देशस्तु नौकाशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ (फलप्राप्तिहेतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ११० । २ ।

“तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्
मध्वा समञ्जन् स्वदयासुजिह्व ॥”

“यानान् फलप्राप्तिहेतून् पथो मार्गान् ।” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥ या + भावे ल्युट् । गतिः ।
यथा, वाभटे शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ।

“यानं खरोद्दुमाञ्ज्वा रकपिशाद् लभ्यकरैः ।

यस्य प्रतेः श्रुगालैर्वा स न्यथोर्वर्जते सुखे ॥”

यानपानं, स्त्री, (यानसाधनं पात्रम् । शाकपार्थिव-
वत् समासः ।) निष्पदयानविशेषः । जाहान
इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । वहित्रकम् २

वोहित्यम् ३ वहनम् ४ पोतः ५ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५३६ ॥ सप्तयानम् ६ । इति
वराहपुराणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १४५ । ६३ ।

“समुच्छ्रितैः सितैः पातैः यानपात्रैश्चैव च ।
नौभिश्च भित्तिकाभिश्च शुशुभे वरुणालयः ॥”

यानसुखं, स्त्री, (यानस्य सुखम् पुरोभागः ।)
रथादेः पुरोभागः । तत्पण्यायः । धूः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥

यापनं, स्त्री, (या + णिच् + ल्युट् ।) वर्जनम् ।
कालक्षेपणम् ॥ (यथा, कामन्दकीये । १७ । ३१ ।
“पूर्वसेनापतिर्नौचः कालयापनमाश्रितः ॥”)
निराणम् । इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यापय-
तीति । या + णिच् + ल्युट् । प्रापके, त्रि । यथा,
भागवते । ३ । २२ । ३३ ।

“अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तर-
यापनाः ॥”

यामा, स्त्री, जटा । इति भूरिप्रयोगः ॥
याप्यः, त्रि, (यापि + यत् ।) अधमः । निन्दितः ।
इत्यमरः । ३।१।५४ ॥ (यथा, दृष्टवर्चितायाम् ।
१६ । २२ ।

“यदशुभमशुभेऽन्धे माचजं तस्य दृष्टिः

शुभफलमपि चेवं याप्यमन्योऽन्यतायाम् ॥”
यापनीयः । (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमे
अध्याये ।

“शान्तितं तदसाध्यं स्यात् याप्यं संवत्सरोत्थि-
तम् ॥”

क्षेपणीयकालादिः । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥
याधिविशेषः । यथा,—

“साध्या याप्या असाध्याश्च याधयस्त्रिविधाः
स्मृताः ।

सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥
याप्यलक्षणमाह ।

यापनीयस्तु तं विद्यात् क्रियां धारयते ह्यिताम् ।
क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्यो यच्च विनश्यति ॥
प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं याप्यमातुरम् ।
प्रपत्तिव्यदिवागारं स्तम्भो यत्नेन योजितः ॥
साध्या याप्यत्वमाध्यान्ति याप्याश्चासाध्यास्तथा ।
नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥

यामलं

यामिक

यामी

अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् ।” इति भावप्रकाशः ॥

यापयानं, क्ली, (याप्यं अधमं यानम् ।) शिविका ।

इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥

यामः, पुं, (यभते इति । यभ + घञ् ।) मैथुनम् । यथा । वृषाश्चयोर्धामैर्ये सन् । इति लिधुपादे वोपदेवः । ८४६ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६ ।)

“पीवानं स्मृत्युलं प्रेष्ठं मीढांसं यामकोविदम् । स एकोऽजवृषस्तासां वज्रीनां रतिवर्द्धकः ।

रेमे कामग्रहयस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥”)

यामः, पुं, (याति यायते वा । या + “अर्तिस्तु-सुहृन्धृच्चिभवावापदियत्तिनीभ्यो मन् ।” उणा० १।१४० । इति मन् । यम् + घञ् वा ।) दिवारात्रोच्चतुर्थभागेकभागः । तत्पर्यायः । प्रहरः २ । इत्यमरः । १।१४।६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । १४५ ।)

“उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।

हुताभिर्ब्राह्मणैश्चाचार्यं प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥”)

संयमः । इति मेदिनी । मे, २४ ॥ (गमनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।)

“उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते ।”

“यामेषु गमनेषु ।” इति तज्ज्ञाप्ये सायणः ॥ गमनसाधनः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । ४ ।

“कुर्वित् देवीः सनयो नवो वा

यामो बभूयादुषसो वो अद्य ॥”

“यामो गमनसाधनः स रथः ।” इति सायणः ॥

देवगणभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५।१२८ ।

“यज्ञस्य दक्षिणायान् पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।

यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥”)

यामत्रोयः, पुं, (यामे प्रतियामे चोयः रवोऽस्य ।

प्रतिप्रहरं रवकरणादेवास्तथात्वम् ।) कुक्कुटः । इति शब्दमाला ॥

यामघोषा, स्त्री, (यामे यामे घोषोऽस्याः । यामान्

प्रहरान् घोषति शब्दायत इति वा । घृष् +

अच् । टाप् ।) यन्त्रविशेषः । घड़ी इति भाषा ।

तत्पर्यायः । नाली २ घटी ३ यामनाली ४

यमेरुका ५ दण्डका ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनाली, स्त्री, (यामस्य नालीव ।) याम-

घोषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनेमिः, पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामलं, क्ली, युगलम् । इति जैमिनिः । ६ । ६० ॥

तन्त्रशास्त्रविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम् ।

क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ।

युगधर्मश्च संख्यान्तो यामलस्यालक्ष्यम् ॥”

तत्तु षड्विधम् । आदियामलम् १ ब्रह्म-

यामलम् २ विष्णुयामलम् ३ रुद्रयामलम् ४

कृष्णयामलम् ५ आदित्ययामलम् ६ । इति

वाराहीतन्त्रम् ॥ एषां श्लोकसंख्या तन्त्रशब्दे

दृश्यते ॥

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अस्थस्यामिति ॥

याम + मतुप् । प्रत्य व डीष् ।) रात्रिः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

यामाणा, [क्त] पुं, (जामाता प्रथोदरादित्वात् ।

जस्य यः ।) जामाता । दुहितुः पतिः । इत्य-

मरटीका शब्दरत्नावली च ॥ यामातुर्विष्णु-

तुल्यत्वं तस्य गृहे कन्यादातुर्द्वैहिजननान

प्राक् भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनावादित्य-

पुराणम् ।

“विष्णुं यामातरं मन्ये तस्य मृत्युं न कारयेत् ।

अप्रजायान्तु कन्यायां नास्तीयात्तस्य वै गृहे ॥”

इत्युदाहृतत्त्वम् ।

यामार्द्धं, क्ली, (यामस्यार्द्धम् ।) प्रहरस्यार्द्धम् ।

तस्याधिपा यथा,—

“वारेशादर्द्धयामेषु रात्राद्द्वौ पञ्च षट्क्रमात् ।

अधिपाः स्युर्यहास्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति हि ॥

रवीव्येन्द्रभृगुज्याजशनिशरवयो निशि ।

रविशुक्रशरात्रीशशनीव्यकुजभास्कराः ॥

दिने तृत्याः परेष्वेवं तत्राध्यक्षाच्चतुर्यहाः ।

पापदण्डे भवेद्विहितः शुभदण्डे शुभं भवेत् ॥

शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्मरक्षाक्षुभं भवेत् ।

आरम्भात् पापदण्डे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत् ॥

यस्यार्द्धयामस्तस्यैव प्राग्दण्डः समुदाहृतः ।

षट् षट् परीत्य दण्डाच्च त्रयो रात्रौ मतास्तथा ॥

यामार्द्धाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदर्द्धतः ।

तदर्द्धात्तु तृतीयः स्यात्तदर्द्धात्तु तुरीयकः ॥

अङ्काभावे तु राहुः स्यात्तदर्द्धो वसुसंख्यकः ।

भस्माङ्कस्य परिव्यागाद्दिवादण्डाधिपा यथा ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामिः, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति ।

या + बाहुलकात् मिः ।) स्वसा । कुलस्त्री ।

इत्यमरः । २ । ३ । १४२ ॥ “स्वसा भगिनी ।

कुलस्त्री कुलवधूः । प्रहरे संयमे यामो यामिः

स्वकुलस्त्रियोरित्यन्तःस्थादौ रभसः ॥ जिज्ञस्तु

कुटिले निन्द्ये जामिः स्वकुलस्त्रियोरिति

चवर्गलतीयादावजयः इति भरतसुकुटौ । यथा,

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।

इति स्वामी ॥ जै चये बाहुलकात्मिः । यदा

जसु अदने बाहुलकादिगुं जामिरिति । अन्तः-

स्थादौ या प्रापये धातुर्बोधः ॥” इति रामा-

श्रमः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १८३ ।

“यामयोऽश्वरसां लोके वैश्वदेवस्य वान्धवाः ॥”)

यामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्मस्य पत्नी ।

तस्याः कन्या नागवीथी । यथा,—

“अरुन्धती वसुर्यामिलम्बा भानुर्मरुत्वती ।

सङ्कल्पा च सुहृन्ना च साध्या विश्वा च नामतः ।

धर्मपत्नी दृष्ट त्वेतास्तास्वपत्यानि मे शृणु ।

लम्बायाश्चैव घोषोऽसौ नागवीथी तु यामिजा ॥”

इति वज्रपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गः ॥

यामिकभटः, पुं, (यामे यामे नियुक्तः । याम +

ठक् । स चासौ भटश्चेति ।) प्रहरिकः । चौकी-

“उन्नाहामुदवर्हितान्वतमसः प्रभृदिदृक्कले

काले जायदुदययामिकभटप्रारब्धकोलाहले ।

कर्णस्यासुहृदगंवास्ववडवावहैर्यदन्तःपुरा-

दायातासि यदमुजाचि ! कृतकं मन्ये भयं

योधिताम् ॥”

इति कर्णाटः ॥

यामिचं, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः । यथा,—

“धौम्यान् पञ्चमं रीयं यामिचं सप्तमं स्तुतम् ।

दुनं द्युनं तथास्तास्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥”

यामिचवेधो यथा,—

“पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन

युक्तोऽथवा

यत्रेनाशु विवर्जयेन्मुनिमतो दोषोऽप्ययं कथ्यते ।

यात्रायां विपदो गृहे सुतवधः चौरैर्यु रोगोद-

भवा-

ऽप्युदाहे विधवा व्रते तु मरणं शूलश्च पुंस्त्वर्म्मणि ॥

रविमन्दकुजाक्रान्तं ऋगाङ्कान् सप्तमं त्यजेत् ।

विवाहयात्राचूडासु गृहकर्मप्रवेशने ॥”

इति यामिचवेधः ॥ * ॥

अस्य प्रतिपसवो यथा ।

“मूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो

मिचर्त्तसौम्यगृहगोऽथ तदीक्षितो वा ।

यामिचवेधविहितानपहृत्य दीधान्

दीघाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्धस्याम् । याम + इनिः ।

डीप् ।) रात्रिः ॥ (यथा, महाभारते । १२।५३।१ ।

“ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदनः ।

याममात्रार्द्धशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥”)

हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥ (कश्यपपत्नी ।

यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ ।

“तार्क्ष्यं विनता कडः पतङ्गी यामिनीति च ।

पतङ्गाश्च पतंगान् यामिनीं शलभानथ ॥”

प्रज्ञादस्य द्वितीया तनया । यथा, कथासरित्-

सागरे । ४६ । २२ ।

“प्रज्ञादौ यामिनीं नाम द्वितीयां तनयां ददौ ॥”)

यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) चन्द्रः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० ।

३५ । २५ ।

“यदुपतिर्द्विजराजविहारो

यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।

सुदितवक्त उपधाति दुरन्तं

मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥”)

कर्पूरम् । इत्यमरः ॥

यामी, स्त्री, (यमस्येयम् । यमो देवतास्याः इति

वा । यम + अण् । डीप् ।) दक्षिणदिक् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ज्योतिषे ।

“—याम्यां गुरौ न व्रजेत् ॥”

यामि + डीष् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, मनौ । ४।१८० ।

“मातापितृभ्यां यामीभिर्भात्रा पुत्रैश्च भार्यया ।

याम्योङ्

यावकः

यावति

धर्मपत्नी । यथा, विष्णुपुराणे १२।१५।१०५।
 “अरुन्धती वसुधामां लब्ध्वा भानुमन्वती ।
 सङ्कल्पा च सुहृन्ना च साध्या विष्ठा च
 ता दृष्ट ॥”
 यासुनं, क्ली, (यसुनायां भवम् । यसुना + अण् ।
 यसुनाया इदमित्यण् वा ।) श्रीतोऽञ्जनम् । इत्य-
 मरः । २।६।१०० ॥ (अस्य पर्यायो यथा, —
 “अञ्जनं यासुनश्चापि कापीताञ्जनमित्यपि ।
 तत्तु श्रीतोऽञ्जनं कण्ठं सौवीरं श्वेतमीरितम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पुं, जनपदभेदः । यथा, भागवते । १।१०।३४ ।
 “कुरुजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् स यासुनान् ।
 ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानप ॥”
 पञ्चतविशेषः । यथा, रामायणे । ४।४०।२१ ।
 “कालिन्दीं यसुनां रम्यां यासुनश्च महा-
 गिरिम् ॥”
 तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३।८४।४१ ।
 “यसुनाप्रभवं गत्वा सप्तपथं यासुनम् ।
 अश्वमेधफलं जप्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥”
 यासुनासम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
 “त्रिभिः सारस्वतं तीर्थं सप्तभिस्तथ यासुनम् ।
 नार्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्यते ॥”)
 यासुनेष्टकं, क्ली, (यासुनमिष्टकम् ।) सीसकम् ।
 इति जटाधरः ॥ (विशेषोऽस्य सीसकशब्दे
 विज्ञेयः ॥)
 यामेयः, पुं, भागिनेयः । यामिः स्वस्वकुलस्त्रियो-
 रित्यनुशासनात् यामेरपत्यमित्यर्थे ण्य- (उक्)
 प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (याम्या धर्मपत्न्या अपत्य-
 मिति । यामिपुत्रः । यथा, भागवते । ६।६।६ ।
 “ककुदः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ।
 सुवी दुर्गाणि यामेयः रूगो नन्दिस्ततोऽभवत् ॥”)
 याम्यः, पुं, (यामी निवासोऽस्य । यामी + यत् ।)
 अगस्त्यमुनिः । चन्दनवृक्षः । इति मेदिनी । ये,
 ४८ ॥ (यमस्यायमिति । यम + यणः । यमदूतः ।
 यथा, मार्कण्डेये । ११।३० ।
 “कृष्यामाणस्य याम्ये च नरकेषु च पात्यतः ।
 पूनश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ॥”)
 याम्या, क्ली, (यमस्यैवं यमो देवतास्या इति वा ।
 यम + “यमाच्चेति वक्तव्यम् ॥” ४।१।८५ । इति
 वार्तिकोक्ता एयः । टाप् ।) इक्ष्वाङ्गिकः । (यथा,
 रामायणे । २।१०२।२६ ।
 “प्रहृष्ट तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ।
 दिशं याम्यामभिसुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥”)
 भरणीनक्षत्रम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥
 (यमसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते । २।८।१ ।
 “कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर । निबोध ताम् ।
 वैवस्वतस्य यां पार्थ ! विश्वकर्मा चकार ह ॥”)
 याम्यायनं, क्ली, (याम्यायामयनं याम्यं अयन-
 मिति वा ।) इक्ष्वाङ्गायनम् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
 “याम्यायने हरौ सुमे सर्वकर्माणि वर्जयेत् ॥”
 याम्योङ्गुतः, पुं, (याम्यायासुङ्गुतः ।) श्रीताजवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

यायजूकः, पुं, (पुनः पुनर्यजति । यज् + यङ् ।
 “यजजपदृशां यङः ।” ३।२।१६६ । इति
 ऊकः ।) पुनःपुनर्यागकर्ता । तत्पर्यायः ।
 इत्याशीलः । इत्यमरः । २।७।८ ॥ (यथा,
 रामायणे । २।७२।१५ ।
 “या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
 राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ॥”)
 यायावरः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा याति देशा-
 देशान्तरं गच्छतीति । या + यङ् । “यश्च यङः ।”
 ३।०।१७६ । इति वरच् ।) अश्वमेधीयाश्वः । इति
 जटाधरः ॥ जरत्कारुमुनिः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (कृषीणां गणविशेषः । यथा, महा-
 भारते । १२।२४३।१७ ।
 “तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यायावरा गणाः ॥”
 जरत्कारुमुनिरेवैतद्वंशीयः । यथा, महाभारते ।
 १।१३।११ ।
 “जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महातपाः ।
 यायावराणां प्रवरो धर्मज्ञः संश्रितव्रतः ॥”)
 त्रि, पुनःपुनर्गमनशीलः । यथा, —
 “यायावराः पुष्पफलेन चान्ये
 प्रानर्चुरर्च्यं जगद्दर्शनीयम् ॥”
 इति भट्टः । २।२० ॥
 (क्ली, याच्ना । यथा, भागवते । ७।११।१६ ।
 “वाक्ता विचित्रा शालोनयायावरशिलोच्छ्रमम् ।
 विप्रवृत्तिश्चतुर्द्वयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥”
 “यायावरं प्रत्यहं धान्ययाच्ना ।” इति तत्र
 श्रीधरस्वामी ॥)
 यावः, पुं, (यौति धूयते वा । यु + अच् अप् वा ।
 ततः प्रज्ञाद्यण् ।) अलक्तः । इत्यमरः । २।
 ६।२२५ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “साक्षा पलङ्कपालको यावो वृक्षामयो जतु ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, नैषधे । २२।४६ ।
 “ततस्तदीयाधरयावयोगा-
 दुदेति विस्वारुणविश्व एषः ॥”
 यव एव । स्वार्थे ण्य । यावः । यथा, तैत्तिरीय-
 संहितायाम् । ४।३।६।२ ।
 “यावानां भागोऽस्य यावानामाधिपत्यमिति ॥”)
 यावकः, पुं, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् ।
 यद्वा, याव एव । याव + “यावादित्यः कन् ।”
 ५।४।२६ । इति स्वार्थे कन् ।) कुल्मासः ।
 इत्यमरः । २।६।१६ ॥ “हे वीरोध्यान् ।
 कुलस्य इत्यन्ये माषाकृतिपत्रे काशीरेषु तुल-
 सीति ख्याते । इति सुभूतिः ॥ यव इव गुणेन
 इति यवकः विकारसंज्ञेति कः । यवक एव
 यावकः स्वार्थे ण्यः । कुलेन मस्यति परिणमति
 कुल्मासः मसौर्य ई परिमाणे परीणामे घञ्
 मनीषादित्वादनुक् । कुल्मासो हन्त्यसकारवान्
 ऋङ्गान्यकारवाञ्च । कुल्मासो रभसश्चेति
 हन्त्यान्ते रचित इति मधुः ॥ कुल्मासो यावके
 पुंसि काञ्जिके तु नपुंसकमिति ऋङ्गान्यान्ते
 रभसः ।” इति भरतः ॥

“यवकः स्यात्तु कुल्मासः कुल्मासो यावकोऽपि च ।
 वीरवाक्ये षष्ठिके वा कुल्मे काशीरदेशचे ।
 शालिधान्येषु चत्वार इति केचित् प्रचक्षते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 यावानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनौ । १।१।
 १२६ ।
 “सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।
 मलिनी करणीयेषु तप्तः स्यादयावकैस्त्राहम् ॥”)
 अलक्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 किराते । ५।३६ ।
 “इह सनियमयोः सुरापगाया-
 सुषसि सयावकस्यपादलेखा ।
 कथयति शिवयोः शरीरयोगं
 विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ॥”)
 यावज्जीवं, य, क्ली, (यावत् जीवतीति । जीव +
 “यावति विन्दजीवोः ।” ३।४।३० । इति
 णसुल् ।) यावदायुः । जीवनपर्यन्तम् । यथा,
 “यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
 माता च मम बन्ध्यासीदपुत्रश्च पिता मम ॥”
 इति आहतशब्दटीकायां भरतः ॥
 यावत्, य, (यद् + लावतुः ।) साकल्यम् ।
 अवधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः ।
 ३।३।२४५ ॥ “साकल्ये निरवशेषे । यथा ।
 यावदत्तं तावदुक्ते । अवधौ मर्यादायाम् ।
 भूलात् प्राक् यावत् प्रकाण्डः ॥ मानं प्रमा-
 णम् । यावदृष्ट्याणि तावद्विचित्राः ॥ अवधारण-
 मित्यन्तापरिच्छेदः । इत्यतो भाव इयत्ता परि-
 माणं तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत्
 पात्रं तावदुज्ज्वलानामन्तयस्य । यावत् कार्त्तिके-
 २वधारणे प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
 सम्भूते पचान्तरे चेति मेदिनी ।” इति भरतः ॥
 (यत्परिमाणस्य इत्यर्थः । यत् + “यत्तदेतेभ्यः
 परिमाणे वतुप् ।” ५।२।३६ । इति वतुप् ।
 “आसर्व्वानागः ।” ६।३।६१ । इत्यात्वम् ।)
 यत्परिमिते, त्रि । तत्र यावान् यावती यावत्
 इति रूपत्रयं भवति । यच्छब्दात् निपातनादनु-
 प्रत्ययनिष्पन्नः । इति तद्धितपादे वोपदेवः ॥
 (यथा, भागवते । २।६।३१ ।
 “यावानहं यथा भावो यद्रूपगुणकर्मकः ।
 तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ति मदनुग्रहात् ॥”
 यथाच मनुः । ८।१५५ ।
 “यावती सम्भवेदृष्टिस्तावती हातुमर्हति ॥”
 तथाच याज्ञवल्क्यः । २।२६४ ।
 “यावत् शस्त्रं विनश्येत् तावत् स्यात् क्षेत्रिणः
 फलम् ॥”)
 यावतिथः, त्रि, (यावतां पूरणः । यावत् + “तस्य
 पूरणे ङट् ।” ५।२।४८ । इति ङट् । “वतीरि-
 थुक् ॥” ५।२।५३ । इति इथुगागमश्च ।) यावत्परि-
 माणम् । इति सुम्बोध्याकरणम् ॥ (यथा,
 मनुः । १।२० ।
 “आद्याद्यस्य गुणस्त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
 यो यो यावतिथश्चैषां स स तावदुगुणः स्वतः ॥”)

याष्टीकः

यावनः, पुं, (यवने यवनदेशे भवः। यवन + अण्।) सिङ्गाण्यगन्तव्यम्। इत्यमरः। २।१६। १२८॥ (विठ्ठलिरस्य सिङ्गकशब्दे ज्ञातया॥)
यावनालः, पुं, (यवनाल एवेति। यवनाल + स्वार्थे अण्।) धान्यविशेषः। जोयार इति भाषा। तत्पर्यायः। यवनालः २ शिखरी ३ वृत्त-तण्डूलः ४ दीर्घनालः ५ दीर्घशरः ६ चैत्रेणुः ७ इक्षुपत्रकः ८। तस्य गुणाः। धवलत्वम्। गौल्यत्वम्। वल्यत्वम्। त्रिदोषजित्वम्। वृष्य-त्वम्। रुच्यत्वम्। अर्शो यक्षगुल्मप्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

यावनालशरः, पुं, (यावनाल इव शरः।) शर-भेदः। जोडुरली इति हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। नदीजः २ वृद्धक ३ वारिसम्भवः॥ यावनालनिभः ५ खरपत्रः ६। अस्य मूल-गुणाः। ईष्यधुरत्वम्। रुच्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्तघ्नानाशित्वम्। पशूनामवलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

यावनाली, स्त्री, (यवनालस्य विकारः। यव-नाल + अण्। ततो ङीप्।) यावनालशर्करा। तत्पर्यायः। हिमोत्पन्ना २ हिमानी ३ हिम-शर्करा ४ क्षुद्रशर्करिका ५ क्षुद्रा ६ गडभा ७ जलविद्धजा ८। अस्या गुणाः। गौल्यत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। अतिपिच्छिलत्वम्। वातघ्नत्वम्। सारकत्वम्। रुच्यत्वम्। दाह-पित्तासदायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

यावशूकः, पुं, (यवशूक एव। यवशूक + स्वार्थे-अण्। यद्वा, यावस्य यवस्य शूकः कारणत्वेना-स्थस्येति। अर्शआद्यच्।) यवचारः। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने १ अध्याये।

“क्षौमं श्लोतं पिचुं केनं यावशूकं ससन्धवम्। कर्कशानि च पत्राणि लेखनार्थं प्रदापयेत्॥”)

यावसः, पुं, (यूयते इति। यु + “वहियुभ्यां णित्।”) उणा० ३।११६। इति असच्। तस्य णित्वञ्च। यद्वा, यवसानां सम्बन्धः। यवस + “तस्य सम्बन्धः।” ४।२।३७। इत्यण्। यवससम्बन्धः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

यायं, त्रि, (यूयते इति। यु + “आसुयुवपिरपि-लपित्रपिचमञ्च॥” ३।१।१२६। इति ण्यत्।) मिश्रणीयम्। यूयते यत्। इति सुग्वबोध-याकरणम्॥

याशोधरेयः, पुं, (यशोधरस्यापत्यं पुमान्। यशो-धर + ट्।) शाक्यमुनिपुत्रः। इति हेम-चन्द्रः॥

याष्टीकः, पुं, (यष्टिः प्रहरणमस्य। यष्टि + “शक्ति-यष्टीरीकक्।” ४।४।५६। इति ईकक्।) यष्टिधारिथोद्वा। लेठरा इति भाषा। तत्पर्यायः। यष्टिहेतिकः २। इत्यमरः। २।८।७०॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६।२०३।

“आकलय्य हतं दिष्ट्या सन्धय्य प्रार्थनादिकम्। मृष्टे प्रत्युत याष्टीकांस्तस्य हन्तुं यसर्जयत्॥”)

युक्तः

यासः, पुं, (यस + घञ्।) दुरालभा। इत्यमरः। २।४।६१॥ (यथा,—

“यासो यवासो दुःवर्शो धन्वयासः कुनाशकः। दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनौ॥

गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया दुरभिग्रहा। यासः स्वादुः सरस्वितस्तुवरः शीतलो लघुः॥

कफमेदोमदभान्तिपित्तादृक्कुष्ठकासजित्। लघ्णविस्पर्षवातास्रवमिन्वरहरः परः॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

यासा, स्त्री, (यासः प्रयत्नोऽस्यस्या इति अर्श-आद्यच्। टाप्।) मदनशलाकापक्षी। इति शब्दमाला॥

यु, उ क निन्दने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-आत्म-सक-सेट्।) उ क, यावयते। इति दुर्गादासः॥ (“यावयते वाला वृद्धम्।” इति मनोरमा॥)

यु, अ ग बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्रा-उभ-सक-सेट्।) अ ग, युनाति यो वयस्योऽपि न वेश्यावन्धकीजनैरिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

यु, ल मिश्रणे। अमिश्रणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा-पर-अक-सेट्।) ल, यौति। मिश्रणे यथा,—

“यौति काले कुलस्त्रीभिः चक्षसन्तानवृद्धये॥” इति हलायुधः॥

अमिश्रणे समवायलक्षणे। अयुतसिद्धानामिति मिलितसिद्धानामित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

युक्, [ज] त्रि, (युज्यते समाधत्ते इति। युज्यौ ड् समाधौ + क्तिप्।) समाधिमान्। इति सुग्व-बोधयाकरणम्॥ (युज्यते परस्परमिति।) युग्मम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ३।२७७।

“युक्तुं कुर्वन् दिनर्त्तुं सर्वान् कामान् समश्रुते। अयुक्तुं तु पितृन् सर्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-लाम्॥”)

युक्, य, निन्दा। युज क ड, निन्दे इत्यस्माद्भावे क्तिप्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (एतच्चिन्त्यम्॥)

युक्तं, त्रि, (युज्यत स्त इति। युज् + क्तः।) न्यायम्। तत्तु न्यायागतद्रव्यादिकम्। इत्यमरः। २।८।२४॥ (यथा, शाकुन्तले। १ अङ्के।

“जन्म यस्य पुरोर्वशे युक्तरूपमिदं तव। पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि॥”)

अपृथग्भूतम्। मिलितमित्यर्थः। इति मेदिनी। ते, ४७॥ (यथा, आनन्दलहरीयाम्। १।

“शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं न चेदेवं देवो न खलु कुशलः सन्धितुमपि। अतस्त्वामाराध्या हरिहरविरिञ्चयादिभिरपि प्रणतुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति॥”)

युक्तं, स्त्री, (युज् + क्तः।) हस्तचतुष्टयम्। इति मेदिनी। ते, ४७॥

युक्तः, पुं, (युज्यते स्त योगेनेति। युज् + क्तः।) अभ्यस्तयोगः। यथा,—

युक्तिः

“योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्ज्ञानभेदतः। युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः॥”

इति भाषापरिच्छेदे। ६६॥ तस्य लक्षणं यथा, गीतायाम्। ६।८।

“ज्ञानविज्ञानतन्मात्रा कूटस्थो विजितेन्द्रियः। युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्रमाश्चनः॥”

“योगाख्यस्य लक्षणं श्रेष्ठं चोक्तमुपसंहरति ज्ञानेति। ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानु-भवः ताभ्यां तन्मो निराकाङ्क्ष आत्मा चित्तं यस्य। अतः कूटस्थो निर्विकारः। अतएव विजितानि इन्द्रियाणि येन। अतएव समानि लोष्टादीनि यस्य। मत्स्वखण्डपाषाणसुवर्णेषु हेयोपादेयबुद्धिभूतः स युक्तो योगाख्य इत्यु-च्यते॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

(रेवतमनोः पुत्रः। यथा, हरिवंशे। ७।२८।

“अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम। धृतिमानयथो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः॥”)

युक्तरसा, स्त्री, (युक्तः रसोऽस्याः।) रास्ना। इत्यमरभरतौ। २।४।१४०॥ कांटा आमरुली इति भाषा। (तथास्याः पर्यायः।

“रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा। एतापणी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

युक्ता, स्त्री, (युक्त + टाप्।) वृक्षविशेषः। इति रत्नमाला॥ एलानी इति भाषा॥

युक्तिः, स्त्री, (युज्यते इति। युज् + क्तिन्।) न्यायः। इति मेदिनी। ते, ४७॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३।१६३।

“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मेयुक्तिसमन्वितम्। उपगम्य ततोऽष्टयः कपोतः प्राह लुब्धकम्॥”)

लोकव्यवहारः। इति व्यवहारमाटका॥

“धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्तः॥” इति स्मृतिश्च॥

अनुमानम्। यथा,—

“युक्तिव्यप्यवसन्नासु सपथेनेनमर्हयेत्॥ युक्तिरनुमानम्।

अनुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पत्रसाक्षिणौ। इत्येकवाक्यत्वादिति विवरणम्॥ अथ युक्तिः। नारदः।

उल्काहस्तोऽभिदी श्रेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः। केशाकेशिग्रहीतश्च युगपत् पारदारिकः॥ कुहालपाणिर्विज्ञेयः सेतुमेत्ता समीपगः। तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः॥ प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपाख्यलङ्घनः। असाक्षिप्रत्यता ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम्॥ प्रत्यक्षचिह्नैः रुधिराक्तखड्गादिभिः। पारुष्यं वाक्पारुष्यं। शङ्खः। क्षोभहस्तश्च चौर इति। नारदः।

अभीक्ष्णं दिश्यमानोऽपि प्रतिहन्त्यान्त तद्वचः। त्रिचतुःपञ्चकलो वा परतोऽर्थं तमावहेत्॥ यदा धनिकेनाधमर्णिकस्त्रिचतुःपञ्चकलो वा त्वं मे ऋणं धारयसीति पुनःपुनर्दिश्यमानोऽपि

न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युप-
गतोऽयमर्थ इत्यवधार्य तमर्थमन्विकाय द्वापये-
दित्यर्थः ।” इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ * ॥ नात्या-
लङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा । “युक्ति-
रथावधारणम् । उदाहरणं यथा,—

‘यदिसमरमपास्य नास्ति नृत्यो-

भयमिति युक्तिमितीत्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति सुधा मजिनं यशः कुरुध्वम् ॥’

इति वेणीसंहारः ।” इति साहित्यदर्पणम् ॥

(उपायः । यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ५६ ।

“तत्तद्भङ्गसुखो देशान्निर्व्यास्यताचिरात् यथा ।

तां पुत्र ! चिन्तयेयं किं त्वमन्योर्भाह्वभिः सह ॥”

भोगः । यथा, सूर्यसिद्धान्ते । ७ । २४ ।

“त्रिचतुःकर्णयुक्तामास्ते द्विभ्राक्षिच्यया हताः ।

स्फुटाः स्वकर्णस्तिथ्याभा भवेयुर्मानसिप्रिकाः ॥”

प्रमाणविशेषः । तद्वयथा,—

“अत्रासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते

वाक्ययोजनमर्थयोजनम् ।”

“असदादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिवेधनम् ।

स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तितः ॥

यत्ता नोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना ये चाप्य-

निर्मलाः ।

लेप्रोक्ता ये कचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम् ॥

यथाभुजवनन्याकः प्रदीपो वेष्टनो यथा ।

प्रबोध्यस्य प्रकाशार्थास्तथा तत्तस्य युक्तयः ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)

युग, इ वर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । इ, युज्जते ।

इति दुर्गादासः ॥

युगं, ली, (युज्यते इति । युज् + चच् । कृत्वम् ।

न गुणः । “युगेर्चन्तस्य निपातनादगुणत्वं

विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । काल-

विशेषे रथादुपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगो-

ऽन्यत्र योग एव भवति ।” इति काशिका । ६ ।

१ । १६० ।) युगम् । (यथा, शिशुपालवधे ।

६ । ७२ ।

“उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं

कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।

रभसोत्थितामुपगतः सहसा

परिरभ्य कञ्चन बध्मरुद्धत् ॥”

कृतादिकालचतुष्टयम् । (यथा, गीतायाम् । १८ ।

“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥”

वृद्धिनामौषधम् । हस्तचतुष्कम् । इति मेदिनी ।

गे, १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।

“दे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मणतीर्थादिवेष्टयन् ।

चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाडिका युगमेव च ॥”

देवानां द्वादशसहस्रवत्सरेण चतुर्युगं भवति ।

मनुष्यमानेन चतुर्युगपरिमाणं विंशतिसहस्रा-

धिकत्रिचत्वारिंशच्छतम् । तत्र सत्ययुगस्य मानम्

१७२००० वर्षाः । त्रेतायुगस्य १२६६०००

वर्षाः । द्वापरयुगस्य ८६४००० वर्षाः । कलि-

युगस्य ४३२००० वर्षाः । इति श्रीभागवतमतम् ॥

तेषां भारतवर्षवर्तित्वं विवरणश्च यथा,—

“चत्वारि भारते वर्षे युगानि ऋषयोऽब्रुवन् ।

कृतं चेता द्वापरश्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ॥

पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ।

द्वापरश्च कलिश्चैव युगानि परिकल्पयन् ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।

तस्य तावत् श्रुती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तयाविधः ॥

इतरेषु ससन्धेषु ससन्ध्यांश्च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥

त्रेतां त्रीणि सहस्राणि युगसंख्याविदो विदुः ।

तस्यापि त्रिंशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च सन्ध्या समः ॥

हे सहस्रे द्वापरे तु सन्ध्यांश्चैव चतुःश्रुते ।

सहस्रमेकं वर्षाणां दिव्यं कलौ प्रकीर्तितम् ॥

हे श्रुते च तथान्ये वै संख्यातश्च मनोविभिः ।

एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या तु संज्ञिता ॥

कृतं चेता द्वापरश्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।

तत्र संवत्सराः दृष्टा मानुषास्तान्निबोधत ॥

चत्वारिंशत्तथा त्रीणि कृतं युगमथोच्यते ।

विंशतिश्च सहस्राणि कालो ह्येष चतुर्युगः ॥

पृथक्त्वेनेह वक्ष्यामि युगानि तु निबोधत ।

नियुतानि दश हे च पञ्च चैवान् संख्याया ॥

अष्टाविंशसहस्राणि कृतं युगमथोच्यते ।

अयुतान्तु तथा पूर्णं हे चान्ये नियुते पुनः ॥

षट्त्रिंशच्च सहस्राणि संख्यातानि तु संख्याया ॥

त्रेतायुगस्य संख्येया मानुषेण तु कीर्तिता ॥

अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।

चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥

चत्वारि नियुतानि स्युर्वर्षाणान्तु चतुर्युगम् ।

द्वात्रिंशच्च तथान्यानि सहस्राणि तु संख्याया ॥

एतत् कलियुगं प्रोक्तं मानुषेण प्रमाणतः ।

एषा चतुर्युगावस्था मानुषेण प्रकीर्तिता ॥

चतुर्युगस्य संख्याता सन्ध्या सन्ध्यांश्चकेन च । ।

एषा चतुर्युगाख्या तु साधिका त्वेकसप्ततिः ।

कृतचेतादियुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥”

इति मात्स्ये ११८ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्म्मो यथा,—

“ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमध्वरः ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥

ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः ।

द्वापरे देवतं विष्णुः कलौ रुद्रो महेश्वरः ॥

ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्यः सर्वे एव कलिज्वपि ।

पूज्यते भगवान् रुद्रश्चतुर्वर्षे पिनाकधृक् ॥

आद्ये कृतयुगे धर्म्मश्चतुर्षादः सनातनः ।

त्रेतायुगे त्रिपादः स्याद्दिपादो द्वापरे स्थितः ।

त्रिपादहीनस्तिथ्ये तु सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥”

इति कूर्मपुराणे युगधर्म्मकीर्तनं नाम २८

अध्यायः ॥ * ॥ युगावतारा यथा,—

“कृते युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपधृत् ।

ददाति सर्वभूतात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥

चक्रवर्तिस्वरूपेण त्रेतायामपि स प्रभुः ।

दृष्टानां निग्रहं कुर्वन् परिपाति जगत्त्रयम् ॥

वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाश्रितैर्विभुः ।

करोति बहुलं भूयो वेदस्यासस्वरूपधृक् ॥

वेदांस्तु द्वापरे यस्य कलेरन्ते पुनर्हरिः ।

कल्किस्वरूपी दुर्बलान् मार्गे स्थापयति प्रभुः ॥

एवमेष जगत् सर्वं परिपाति करोति च ।

हन्ति चान्येष्वनन्तात्मा नास्वस्माद्वातिरेकि

यत् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्म्मो यथा,—

जैमिनिरुवाच ।

“कलौ युगे महाभाग ! समायाते सुदारणे ।

भविष्यन्ति जनाः सर्वे कीदृशास्तद्दृष्ट्व मे ॥

यास उवाच ।

आद्यं सत्ययुगं प्राहुस्तत्त्रेताञ्चयं युगम् ।

ततश्च द्वापरं विप्र ! कलिमन्त्र्यं विदुर्बुधाः ॥

कृते धर्म्मश्चतुर्षादः सर्वधर्म्मरता जनाः ।

वर्णाश्रमाचाररतास्तपोव्रतपरायणाः ॥

नारायणार्चनपराः शोकयाधिविवर्जिताः ।

सत्योक्तिभाविनः सर्वे सदया दीर्घजीविनः ॥

धनधान्यादिसम्पन्ना हिंसादम्भविवर्जिताः ।

परोपकारिणश्चैव सर्वशास्त्रविदस्तथा ॥

एवंविधाः सत्ययुगे सर्वे लोका दिजोत्तमाः ।

राजधर्म्मग्राहिणश्च भूपाला जनपालिनः ॥

अहो सत्ययुगस्यास्ति कः संख्यातुं गुणान् चमः ॥

अधर्म्माचरणं तत्र जनाः केचित् कुर्वते ॥ * ॥

त्रेतायुगे समायाते धर्म्मः पादोनतां गतः ।

अल्पलेशान्विता लोकाः केचित् केचिद्दयाशयाः ।

विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।

वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थचेतसः ॥

क्षत्रा भूमिसृष्टः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः ।

ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥

प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ।

तपोव्रतरता निव्यं दातारो विष्णुसेविनः ॥

कालवर्षो तडित्वाश्च स्त्रियः सर्वाः पतिव्रताः ।

वसुन्धरा च शस्याद्या पुत्राश्च पित्रसेविनः ॥ * ॥

त्रेतायुगस्यावसाने द्वापरे युग आगते ।

दिपादो भूतवान् धर्म्मः सुखदुःखान्विता नराः ॥

केचित् केचित् पापरताः केचिद्धर्म्मरतास्तथा ।

केचित् केचित् गुणैर्हीनाः केचित् केचिन्नृणा-

गुणाः ॥

अत्यन्तदुःखिनः केचित् केचित् चातिधनास्तथा ।

प्रतिग्रहे ब्राह्मणाश्च कदाचित् कुर्वन्ते सृष्टाम् ।

भूसुजा धनलोभेन कदाचिद्दृष्ट्वाते प्रजाः ।

विष्णुपूजापरा विप्राः शूद्राश्च द्विजसेविनः ॥

तदा विष्णुर्वासस्वरूपी वेदभागं चकार ह ॥ * ॥

कलौ युगे च विप्रेन्द्र ! सर्वपापैकमन्दिरं ।

एकपादोऽभवद्धर्म्मः सर्वे पापरता जनाः ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः पापपरायणाः ।

निजाचारविहीनाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

विप्रा वेदविहीनाश्च प्रतिग्रहपरायणाः ।

अत्यन्तकामिनः शूरा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

पराश्रलोपुपा नित्यं तपोव्रतपराङ्मुखाः ।
पाषण्डसङ्गलुब्धाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
वित्तार्थं ब्राह्मणाः केचिन्महाकपटधर्म्मिणः ।
बल्काधरा भविष्यन्ति जटिलाः श्मश्रुधारिणः ।
कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः शूद्रधर्म्मिणः ॥
शूद्राश्च दीक्षागुरवो नित्यं ब्राह्मणधर्म्मिणः ।
कलौ यास्यन्ति निर्वृत्ता उत्तमा अपि नीचताम् ॥
नीचाश्च धनसम्पन्ना यास्यन्त्युच्चपदं प्रति ।
प्रदास्यन्त्युपकारिभ्यो दानानि सकला जनाः ॥
यत्रादपि च नेष्यन्ति वृषला विप्रवर्त्तनम् ।
मित्रस्नेहाद्विद्यन्ति कुसाक्ष्यश्च कलौ जनाः ॥
अधर्म्मबुद्धिदातारो धर्म्मबुद्धिविलोपिनः ।
परोक्षनिन्दकाः क्रूराः संमुखप्रियवादिनः ॥
परस्त्रीहिंसकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः ।
भविष्यन्ति कलौ विप्राः परवित्ताभिलाषिणः ॥
गृहमायान्तमतिथिं समाराध्य विधानतः ।
धनलोभाद्विनिवृत्तिं नरा नरकभागिनः ।
ऋणोपजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
स्त्रीजिताः पुरुषाः सर्वे स्त्रियोऽप्यत्यन्तचषलाः ।
दुर्नीतिर्लब्धते तासां स्वामिनश्च न संशयः ॥
जैमिनिरुवाच ।

मनःशुद्धिविहीनत्वात् सर्वेषां प्राणिनां मुने ! ।
अतः सर्वे त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
कलौ सर्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविवर्जिताः ।
तेषां यथा भवेत् कर्म्म सफलं ब्रूहि तद्गुरो ! ॥
यास उवाच ।

अनर्पितन्तु यत् कर्म्म तद्भवेन्निष्फलं खलु ।
एकेन मनसा विप्रः सुदृढं कथ्यते मया ॥
विष्णुभक्तिमतां पुंसां न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
इति ते कथितं सर्वं यत्तं ब्राह्मणसत्तम ! ।
यत् श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
इति पादो क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥*

अपि च ।

“कृते धर्म्मस्तुष्ट्या च सत्यं दानं तपो दया ।
धर्म्मपाता हरिः श्वेतः सन्नुष्टा ज्ञानिनो नराः ।
चतुर्वर्षसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा ॥
कृतान्ते क्षत्रियैर्विप्रा विट्शूद्राश्च जिता द्विजैः ।
शूरस्य प्रणतिः पुत्रो विष्णुः चतुर्जवान ह ॥*॥
त्रेतायुगे विप्राधर्म्मः सत्यदानदयात्मकः ।
नरा यज्ञपरास्त्रिंस्तथा चतुर्द्वे जगत् ॥
रक्तो हरिर्नरैः पूज्यो नरा दशशतायुषः ।
तत्र विष्णुभीमरथः क्षत्रियो राजसानहन् ॥*॥
द्विपाञ्च ह्यापरे धर्म्मः प्रीतताञ्चाच्युते गते ।
चतुःशतायुषो लोका द्विजक्षत्रोत्तराः प्रजाः ॥
तदा दृष्ट्वात्पबुद्धींश्च विष्णुर्वासस्वरूपधृक् ।
तदेकन्तु यजुर्वेदं चतुर्धा विभजत् पुनः ॥
शिष्यानध्यापयामास नामतस्तातिबोध मे ।
ऋग्वेदमथ पौलस्त्यं सामवेदश्च जैमिनिम् ॥
अथर्व्याणं सुमन्तुन्तु यजुर्वेदं महासुनिम् ।
वैशम्पायनसंज्ञन्तु पुराणं स्मृतमेव च ॥
अष्टादश पुराणानि येषु वै हरिरेव हि ।
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशी मन्वन्तराणि च ॥

वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
ब्राह्मं पादं वैष्णवश्च श्रौवं भागवतन्तथा ।
भविष्यं नारदीयश्च पुराणश्चेति विस्तरम् ॥
मार्कण्डेयं तथागैयं ब्रह्मवैवर्त्तमेव च ।
कौर्म्म मातृयं गारुडश्च वायवीयमनन्तरम् ॥
अष्टादशं समुदितं ब्रह्माख्यमिति संज्ञितम् ।
अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ॥
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
तृतीयं स्कान्दसुहृदं कुमारेशं तु भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
दुर्वाससोक्तमाख्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
कापिलं वामनश्चैव तथैवोशनसेरितम् ।
ब्रह्माख्यं वारुणश्चाथ कालिकाङ्गयमेव च ॥
माहेश्वरं तथा शास्त्रं सौरसंख्यार्थसचयम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाङ्गयम् ॥
पुराणं धर्म्मशास्त्रश्च वेदा अङ्गानि यन्मुने ! ।
न्यायः शौनक ! मीमांसा आयुर्वेदार्थशास्त्रकम् ।
गान्धर्वश्च धनुर्वेदो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।
द्वापरान्ते स च हरिर्भुवो भारमपाहरत् ॥*॥
एकपादस्थिते धर्म्मे कृष्णताञ्चाच्युते गते ।
जनास्तदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्हयाः ॥
सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्ते आत्मनि ॥
प्रभूतश्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा क्षतयुगं विद्यादाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्म्मसु कार्येषु शक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ! ॥
यदा लोभस्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरान्तद्रजस्तमः ॥
यदा सदावृतं तन्म्रीनिद्राहिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैत्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनोऽपि शश्वत्कटुकभाषिणः ।
दस्युल्लुष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ॥
राजानश्च प्रजाभक्ताः शिश्रोदरपरा द्विजाः ।
अव्रता वटवोऽश्वौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो नित्यलोलुपाः ।
द्विषकाया महाहाराश्चौघमायोरुसाहसाः ॥
त्यज्यन्ति भृत्याश्च पतिं भृत्यं भर्त्तार एव च ।
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
उद्विग्नान्खानलङ्काराः पिशाचसङ्घाः प्रजाः ।
अस्मात्तभोजनेनामिदेवतातिथिपूजनम् ।
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ॥
स्त्रीपराश्च जनाः सर्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक ! ।
बहुप्रजात्पभाग्याथ भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥
शिरःकण्डूयनपरा आज्ञां भैक्ष्यन्ति सत्यतः ।
विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहृता जनाः ॥
कलेर्दोषनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य हस्तवन्धः परं व्रजेत् ॥
कृते यद्वायतो विष्णुं त्रेतायां यजतः फलम् ।
द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्विरकीर्त्तनात् ॥
तस्माज्ज्ञेयो हरिर्नित्यं धीयः पूज्यश्च शौनक ॥
इति गारुडे युगधर्म्माः । २२७ अध्यायः ॥

युगः, पुं, (युज्यते वलीवर्द्धी अस्मिन्निति ।
युज् + वच् । युज्येर्वचनस्य निपातनादगुणत्वम् ।
इति काशिका । ६ । १ । १६० ।) रथहला-
द्यङ्गम् । इति मेदिनी । गे, १६ ॥ जोयालि
इति भाषा । (यथा,—

“नावेव नः पारयतं युगेव
नभ्येव न उपधीव प्रधीव ॥”

इति ऋग्वेदे । २ । ३६ । ४ ॥

“युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इव ।” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥ तथा च कथासरित्सागरे ।
६० । १२ ।

“तस्यैकदा वणिज्यार्थं गच्छतो मधुरां पुरीम् ।
भारवोढा युगं कर्षन् भारेण युगभङ्गतः ॥”)

युगकीलकः, पुं, (युगस्य कीलकः ।) युगकाष्ठस्य
कीलकः । जोयालेर खिल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । श्रुत्या २ । इत्यमरः । २ । ६ । १४ ॥

युगन्तरः, पुं, (युगं धारयतीति । धारि + “संज्ञार्थां
भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ।” ३ । २ । ४६ । इति
खच् । “अरुर्हिषदन्तस्य सुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति
सुम् ।) यत्र रथस्य युगकाष्ठमासज्यते तत्र ।
रथस्याश्वा यत्र बध्यन्ते तदयुगकाष्ठं तदयुगं
धरति युगन्तरः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
कूवरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५७ ॥ पञ्चत-
विशेषः । यथा,—

“निषधो माल्यवान् विन्ध्यो हेमकूटो युगन्तरः ॥”
इति श्रद्धरत्नावली ॥

(तूष्णिपुत्रः । स च सात्यकैः पौत्रः । यथा.
हरिवंशे । १६० । ३१ ।

“तूष्णैर्युगन्तरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥”)

युगपत्, अ, एकदा । एककालीनम् । इत्यमरः । ३ ।
४ । २२ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । २ ।

“कालसंज्ञां तदा देवीं विभक्त्स्त्वित्सुवक्रमः ।
त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥”)

युगपञ्चः, पुं, (युगं पञ्चमस्य ।) कोविदारवृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ११८ ॥ युगपञ्चवृक्षमात्रश्च ॥

युगपत्रकः, पुं, (युगपत्र + स्वार्थे कन् ।) कोविदार-
वृक्षः । इत्यमरः । १ । ४ । २२ ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“कोविदारश्चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च सन्तकः खल्यकेशरी ॥”)

युगपत्रिका, स्त्री, (युगं पत्रमस्याः । कप् । टाप् ।
अकारस्येत्वञ्च ।) शिंशपावृक्षः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (विवरणमस्याः शिंशपावृक्षे ज्ञातव्यम् ॥)

युगपाश्वंगः, पुं, (युगस्य पार्श्वं गच्छतीति ।
गम् + ङः ।) अभ्यासार्थं लाङ्गलपार्श्वबद्धो गौः ।

पांटे बांधा गरु इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रष्ट-
वाट् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥

युगलं, स्त्री, (युज्यते परस्परं संगच्छत इति । युज्
+ वृषादिभ्यः कलच् । न्यङ्गादित्वात् कुलम् ॥)

युग्मम् । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २६ । २० ।

“पश्यथ पादयुगलमाह चोत्सङ्गलालिताम् ॥”)

युगान्तः

युगलमन्त्रः, पुं, (युगलाख्यो मन्त्रः। शाकपार्थिववत् समासः।) लक्ष्मीनारायणमन्त्रः। यथा,—
“इदं रहस्यं परमं लक्ष्मीनारायणाङ्गयम्।
राजंस्तवापि वक्ष्यामि प्रपत्तिं श्रवणागतिम्॥
इयान् परतरो मन्त्रो नास्ति सत्यं ब्रवीमि ते।
इयान् परतरो धर्मो नास्ति लोकेषु कश्चन॥
सर्वेषां कृष्णमन्त्राणां मध्ये युगलसंज्ञकम्।
मन्त्रं हि सर्वतः श्रेष्ठं कृष्णजयमनुत्तमम्॥
सर्वतो युगलं मन्त्रं कार्ण्यं परतरं नृप॥
गुह्याद्गुह्यतमं जातु ज्ञेयं तत्तदुपासकैः॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः॥
युगलाख्यः, पुं, (युगलमित्याख्या यस्य।) वर्चुर-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ त्रि, युग्मनामकः॥
युगांशकः, पुं, (युगस्य अंशकः चतुर्धांशः इति।)
वत्सरः। इति हारावली ॥ २८॥ युगविभाजकश्च॥
युगाद्या, स्त्री, (युगस्याद्यादिभूता।) युगारम्भ-
तिथिः। यथा। “अथ युगाद्याः। तासु च।
‘युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया।
रवेरुदयमीचक्षते न तत्र तिथियुग्मता’

इत्यनेन व्यवस्था॥

ब्रह्मपुराणे।

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम्।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु तृतीया नवमेऽहनि॥
अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम्।
माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम्॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तैन विस्तृताः॥
अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यान्ता एव। ब्रह्म-
पुराणे तथैव तिथिकृत्याभिधानात्। मुख्य-
वाचित्वे कार्तिके नवमेऽहनीत्यनेनैवैष्टसिद्धौ शुक्ल-
पक्ष इति अर्थः स्यात्। तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी
अथ युक्कृष्णपक्षीयेति मैथिलीकृतं निरस्तम्॥१॥
आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम्।

‘वैशाखमासस्य सिता तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-
रनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः।
उपपन्ने चन्द्रमसो रवेश्च
त्रिष्वष्टकास्त्रययनद्वये च॥’

उपपन्ने ग्रहणे।

‘पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
इयान् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः।
आहुं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतन् पितरो वदन्ति॥’

ज्ञानमधिकृत्य भविष्ये।

संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा।
मन्वादौ च युगादौ च माघत्रयफलं लभेत्॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

युगान्तः, पुं, (युगानामन्तो यत्र। युगानामन्तो
वा।) प्रलयः। इति हलायुधः॥ (यथा, महा-
भारते। ५। ४८८॥ ६५।

युग्माद्

“उद्वर्तयन् दस्युसंघान् समेतान्
प्रवर्तयन् युगमन्यद्दुगान्ते।
यदा ध्वस्याम्यमिवत् कौरवेयां-
स्तदा तप्ता धार्तराष्ट्रः सपुत्रः॥”

युगशेषश्च॥

युग्मं, स्त्री, (युज्यते इति। युज् + “युजिरुचि-
तिजां कुञ्च।” उणा० १। १४५। इति मक्।)
द्वयम्। योडा इति भाषा। तत्पर्यायः। इन्द्रम् २
युगलम् ३ युगम् ४। इत्यमरः। २। ५। ३८॥
(यथा, रामायणे। २। ६१। ७६।

“पादुकोपानहाच्चैव युगान्यत्र सहस्रशः॥”)
द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशराशयः। यथा
“क्रूरौथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विधमः समञ्च।
चरस्थिरङ्गात्मकनामधेया
मेधादयोऽमौ क्रमशः प्रदिष्टाः॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

(द्वितीया।) मेलनम्। यथा,—

“युग्माग्निकृतभूतानि वाम्भ्योऽंशुरन्वयोः।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्णिमा॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथीर्युग्मं महाफलम्।
एतद्द्वयं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥
द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्यो-
रष्टमीनवम्योरेकादशीद्वादश्योः चतुर्दशीपौर्ण-
मास्योः प्रतिपदमावास्यायोर्युग्मं मेलनम्। तत्त-
त्तिथिमात्रनिमित्तकं कर्मणि महाफलम्।
एतत् प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहितं कर्मणि
तिथिखण्डविशेषनियमनम्। स्मृत्या कर्मानि-
र्वाहे सहायभावेनान्यतिथ्यनुपवेशादुपवासा-
दाचरणश्च॥” इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (द्वय-
विशिष्टे, त्रि। यथा, मनुः। ३। ४८॥

“युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रियु।
तस्मान् युग्मासु पुत्रार्थो संविशेदुर्नवे स्थिम्॥”)

युग्मपत्रः, पुं, (युग्मं पत्रमस्य।) रक्तकाञ्चनवृक्षः।

इति रत्नमाला॥ (युग्मं पत्रम्।) युगलपर्णे, स्त्री॥

युग्मपत्रिका, स्त्री, (युग्मं पत्रमस्याः। “शेषादि-
भाषा।” ५। ४। १५४। इति कप्। टापि अत
इत्वम्।) शिंशपावृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

(विषयोऽस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातयः॥)

युग्मपर्णः, पुं, (युग्मं पर्णमस्य।) कोविदारवृक्षः।

सप्तपर्णवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

युग्मफला, स्त्री, (युग्मं फलमस्याः।) इन्द्रचिभिटी।

वृश्चिकाली। इति राजनिर्घण्टः॥ गन्धिका।

इति रत्नमाला॥

युग्मादरः, पुं, (युग्मस्यादरः।) तिथिविशेषयोगेन

तिथिखण्डविशेषस्यादरणम्। यथा। “पञ्चमी

सप्तमी चैवेत्यादिना विशेषतः सायाह्न्यापि-

तिथ्यर्षेहणादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः।”

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ अस्य विवरणं युग्मशब्दे

द्रष्टव्यम्॥

युग्मादरणं, स्त्री, (युग्मस्यादरणम्।) युग्मतिथि-

पूज्यता। यथा,—

युज

“विसन्ध्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

युज्यं, स्त्री, (युगाय हितम्। युग + “उगवादिभ्यो
यत्।” ५। १। २। इति यत्। युगमर्हतीति
वा। हणादित्वात् यत्। यदा, युज्यत इति।
युज् + “युज्यं च पठे।” ३। १। १२१। इति
क्यवन्तो निपातितः।) वाहनम्। यानम्।
इत्यमरः। २। ८। ५८॥ (यथा, महाभारते। ३।
५६। ६।

“हरिणस्य सुवर्णस्य यानयुज्यस्य वाससाम्।

आविष्टः कलिना द्रुतं जीयते॥ नलस्तदा॥”

यथा च मनौ। ८। २६३।

“यत्रापवर्तते युज्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु।

तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां दिशतं दमम्॥”

वाचलिङ्गेषुपि दृश्यते। यथा, “युज्यो गौः।

युज्योऽश्वः। युज्यो हस्ती।” इति काशिका।

३। १। १२१॥)

युज्यः, पुं, (युगं वहतीति। युग + “तद्वहति रथ-

युगप्रासङ्गम्।” ४। ४। ७६। इति यत्प्रत्ययः।)

युगवोढा। इत्यमरः। १०। ६। ४४॥ (“रथं वहतीति

रथः युज्यः प्रासङ्गः।” इति काशिका॥)

युज् [ज्] त्रि, (युजिर् योगे + क्तिन्। “युजेर-

समासः।” ७। १। ७१। इति दुमागमः।)

योगकर्ता। मेलनकर्ता। इति मुग्धबोध-

व्याकरणम्॥ (यथा, भट्टिकाये। ६। ११८॥

“गुह्याया निरगादाली सिंही नृगमिव दुःखम्।

भ्रातरं युद्धभयः संखे घोषेणापूरयन्दिशः॥”

युग्मम्। यथा, मनौ। ३। २७७।

“युचु कृत्स्नं दिनर्चेषु सर्वान् कामान् समनुते।

अयुचु तु पितृन् सर्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-

लाम्॥”

समः। स च कृन्दसि द्वितीयचतुर्थपादरूपः।

यथा, कृन्दोमञ्जयां। ३। १।

“विषमे यदि सौ सलग्ना दले

भौ युजि भादगुरुकावृषचित्रम्॥”)

युङ्गी, [न] पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः। स तु

गङ्गापुत्रकन्यायां वेशधारिणी जातः। यथा,—

“गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वेशधारिणः।

बभूव वेशधारी च पुत्रो युङ्गी प्रकीर्तितः॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम्॥

युच्छ, प्रमादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-

पर०-अक०-सेट्।) अन्तःस्थाद्यादिः पञ्चम-

स्वरो। प्रमादोऽनवधानता। युच्छति पापे

साधुः। ओष्ठवर्गाद्यादिरिति रमानाथः।

पचादित्वादिनि पुच्छो लाङ्गूलम्। ओष्ठवर्ग-

शेषादिरिति त्रिलोचनः। युच्छति। इति

दुर्गादासः॥

युज्, इर् ध ज औ युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥

(रुधा०-उभ०-सक०-अनिट्।) इर्, अयुजत्

अयौचीत्। ध, युजति युज्ते धृतेनामं लोकाः।

औ, योक्ता। इति दुर्गादासः॥

युतकं

युज, कि संयमे । युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तः-
स्थादादिः । कि, योजयति योजति । संयमो
बन्धनम् । इति दुर्गादासः ॥

युज, ड क निन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड क, योजयते । इति
दुर्गादासः ॥

युज, य औ ड समाधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) समाधि-
योग्यभावः । य ड, स्वयमर्थे नियुज्यते । इति
हलायुधः । औ, योक्ता । इति दुर्गादासः ॥

युजानः, पुं, सारथिः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
वृत्तिः ॥

युजौ, [ज] पुं, (युज् + क्तिप् ।) अश्विनीकुमारौ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निवृत्तिवचनान्तोऽयम् ॥

युज्जानः, पुं, (युज् + ज्ञानच् ।) सारथिः । विप्रः ।
इति मेदिनी । ने, ११३ ॥ भावनासहकारेण
सर्वज्ञः । यथा,—

“योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदतः ।

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥

“युक्तस्यति । योगाभ्यासावगत्या वशीकृतसमाधि-
समासादितो विविधसिद्धयुक्त इत्युच्यते अयमेव
विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्युच्यते । सर्वदेति
चिन्तासहकारं विनेत्यर्थः । भानं सर्वविषयाणां
प्रत्यक्षम् । अपरो युज्जानः । विषयव्यावृत्त्या
भानसमाधिस्यः । अयञ्च युज्जान उच्यते ।
चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं तत्सहकारात्
स्थूलसूक्ष्मवद्विप्रकृतान् अर्थान् मनः
प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

युत्, क्ली, बिन्दा । यु ड क निन्दे इत्यस्माद्भावे
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

युत्, [ध्] क्ली, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।)
युद्धम् । इत्यमरः । १।१।१०६ ॥ (त्रि, युद्धकर्ता ।
यथा, भागवते । ६।१२।२३ ।

“इति ब्रुवाणावयोन्यं धर्मेजिज्ञासया नृप ।।

युयुधाते महावीर्याविन्द्रवज्रौ युधां पती ॥”

युत, ऋ ड दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अयुयोतत् । ड,
योतते । इति दुर्गादासः ॥

युतं, क्ली, (यु + क्तः ।) हस्तचतुष्टयम् । इति
मेदिनी । ते, ४७ ॥

युतः, त्रि, (यु + क्तः ।) युक्तः । अपृथग्-
भूतः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (यथा,
भट्टिकाव्ये । १ । ७ ।

“स्त्रीभिर्युतान्यधरसामिवौघे-

मैरोः शिरांसीव शृङ्गाणि यस्याम् ॥”

युतकं, क्ली, संशयः । युगम् । नारीवस्त्राञ्चलम् ।

युक्तम् । चलनाग्रम् । यौतुकम् । इति विश्व-

मेदिन्यौ । के, १४३ ॥ मैत्रीकरणम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीवस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

संशयः । श्रूयाम् । इति नानार्थरत्नमाला ॥

४६

युद्धं

युद्, [ध्] क्ली, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।)
युद्धम् । इत्यमरः । २।१।१०६ ॥ (यथा,
रामायणे । २।५१।१० ।

“यो न देवासुरैः सर्वैः शत्रुः प्रसहितुं युधि ।
तं पश्य सुखसंस्तुप्तं तृणेषु सह सीतया ॥”

युद्धं, क्ली, (युध्यते इति । युध् + भावे क्तः ।) योध-
नम् । लडाइ इति भाषा । तत्पर्यायः । आयो-
धनम् । जन्मम् । प्रधानम् । ४ प्रविदारणम् । ५ मृगम् । ६

आस्कन्दनम् । ७ संखम् । ८ समीकम् । ९ साम्य-

राधिकम् । १० समरम् । ११ अनौकम् । १२

रणः । १३ कलहः । १४ विग्रहः । १५ संप्रहारः । १६

अभिसम्प्रातः । १७ कलिः । १८ संस्तोटः । १९

संयुगः । २० अभ्यामर्हः । २१ समाघातः । २२

संग्रामः । २३ अभ्यागमः । २४ आहवः । २५ ससु-

दायः । २६ संयत् । २७ समितिः । २८ आजिः । २९

समित् । ३० युत् । ३१ । इत्यमरः । २।१।१०३-१०६ ॥

संरावः । ३२ आनाहः । ३३ सम्परायकः । ३४

विदारः । ३५ दारणम् । ३६ संवित् । ३७ सम्परायः ।

३८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णम् । ३९

अस्त्रीधम् । ४० बलजम् । ४१ आनर्तः । ४२ अभि-

मरः । ४३ ससुदयः । ४४ । इति जटाधरः ॥ * ॥

युद्धे वर्णनीयानि यथा । चर्म १ वर्म २ बलम् । ३

चरः । ४ धूलिः । ५ तूर्यस्त्रः । ६ सिंहनादः । ७

श्रवमण्डलम् । ८ रक्तनदी । ९ क्षिप्रच्छत्रम् । १०

रथः । ११ चामरः । १२ हस्ती । १३ अश्वः । १४

केतुः । १५ विदीर्णकुम्भकहस्तिकुम्भसुक्ता । १६

बृहत्तनावस्थितसेना । १७ सुरपुष्पवृष्टिः । १८ ।

इति कविकल्पलता ॥ * ॥ अथ युद्धफलम् ।

“अमिष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।

न तत् फलमवाप्नोति संग्रामे यदवाप्नुयात् ॥

इति यज्ञविदः प्राहुर्नृपकर्मविशारदाः ।

तस्मात्तत्ते प्रवक्ष्यामि यत् फलं शस्त्रजीविनाम् ॥”

युद्धे मरणफलं यथा,—

“धर्मेलाभोऽर्थलाभश्च यशोलाभस्तथैव च ।

यः शूरो वध्यते युद्धे विन्दन् परवाहिनीम् ॥

यस्य धर्मार्थकामौ च यज्ञश्चैव सदक्षिणः ।

परं ह्यभिमुखे हत्वा तयोः पन्थाधिरोहति ॥

विष्णोः स्थानमवाप्नोति एवं युध्यन् रणाजिरे ।

अश्वमेधानवाप्नोति चतुरस्तेन कर्मणा ॥

यस्तु शस्त्रं ससुन्दर्य वीर्यवान् वाहिनीमुखे ।

सम्मुखो वर्तते शूरः स स्वर्गात् निवर्तते ॥

राजा वा राजपुत्रो वा सेनापतिरथापि वा ।

हतः क्षत्रिय यः शूरस्तस्य लोकोऽक्षयो भुवः ॥

यावन्ति तस्य गात्राणि भिन्दन्ति शस्त्रमाहवे ।

तावता लभते लोकान् सर्वकामदुहोचयान् ॥

वीरासनं वीरशय्या वीरस्थानस्थितिः स्थिरा ।

गवार्थं ब्राह्मणस्यार्थं गोखाम्यर्थं च ये हताः ।

ते गच्छन्त्यमरस्थानं ये स्युः सुकृतिनस्तथा ॥

अभयो यः परं सैन्यं भग्नञ्च परिरक्षति ।

पृष्ठस्थितः पालयति सोऽपि गच्छति तद्वतिम् ॥

अनुत्तीर्णस्तथा सद्यः प्राणान् यस्यजते युधि ।

हतश्च खपते युद्धे स स्वर्गात् निवर्तते ॥

युद्धं

दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तथा स्नेहैश्च तत्करैः ।

स्वाम्यर्थे ये हता राजंस्तेषां स्वर्गो न संशयः ॥

शस्त्राग्निना मुनिर्दग्धः स्वयदे च च्युतो यदि ।

संग्रामान्म्रियते राजंस्तस्य स्वर्गो न संशयः ॥

भयेन लज्जया वापि स्नेहेन च रणाजिरे ।

सम्मुखो म्रियते राजंस्तदा स्वर्गो न संशयः ॥

यन्मु भित्रीकृतं गात्रं शरशङ्खद्वितोमरेः ।

देवकन्यास्तु तं वीरं रामयन्ति रमन्ति च ॥

वराभरः सहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।

त्वरितान्यभिधावन्ति मम भर्ता भवेति च ॥

यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।

अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीवं न भावते ॥

जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्भूतेनापि सुराङ्गनाः ।

क्षयविध्वंसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे ॥

हतस्याभिमुखस्य ये लोका न निवर्तिनः ।

हते गोखामिविप्रार्थे नरमेधफलं हि तत् ॥

स्थानाभिघाते शरणागते च

राज्ञो विपत्तौ द्विजसार्धघाते ।

स्त्रीबालवृद्धाजनगोपहे च

शस्त्रं सुनीनामपि धारणीयम् ॥

यां यज्ञसंघैस्तपसा च विप्राः

स्वर्गैर्विणो यत्र न वै प्रयान्ति ।

क्षयेन तामेव गतिं प्रयान्ति

महाहवे स्वां तनुं संत्यजन्तः ॥

सर्वाश्च वेदान् सुमहद्भिरङ्गैः

सांख्यश्च योगश्च वने विवासम् ।

कृते गुणा एकपदे प्रविष्टा

महाहवे स्वां तनुं संत्यजेदयः ॥

इमां गिरं वेदविदः शुभाचरां

सुभाषितां वृत्रभिदा दिवौकसाम् ।

चन्द्रमुखे यः स्मरते दृष्टव्यं

न हन्यते हन्ति च सोऽपि वैरिणः ॥

सदा पुण्यतमः स्वर्गः सुयज्ञः सर्वतो मुखः ।

सर्वेषामेव वर्णानां क्षत्रियस्य विशेषतः ॥

भूयश्चैव तु वक्ष्यामि रणधर्म्मं सनातनम् ।

यादृशाय प्रवर्तयं यादृशं परिवर्जयेत् ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं द्विजम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

कोदण्डशस्त्रपाणिन्तु प्रहरन्तं द्विजं यदि ।

हन्यात्तमासुरं भावं हत्वा न ब्रह्महा भवेत् ॥

ब्रह्महा जायते यैस्तु हतैस्तत्त्वं शृणुष्व मे ॥

वचःसंखेयं नृपश्रेष्ठ ! काययज्ञे सनातने ।

विरथं विगतं यश्च विवर्णं विमुखस्थितम् ।

युद्धोत्साहहतं हत्वा ब्रह्महा जायते नरः ॥

विशस्त्रं विधनुष्कश्च तं भीतोऽस्मीतिवादिनम् ।

वर्णशाखाशुतांस्तान् हत्वा स ब्रह्महा भवेत् ॥

अन्याहतो न हन्तव्यो बालो वृद्धो नपुंसकः ।

तवाहं प्रवदन्मन्त्रशक्तृकृतोऽथ भीरवः ॥

तस्मादेतान् परिहरेच्छूरो धर्म्मभृतां वरः ।

सम्यग्यज्ञफलन्वीहन् हत्वासौ ब्रह्महा भवेत् ॥

शक्यन्तिवह सन्दृष्टुं यज्ञैः क्रतुश्रुतेर्नृपाः ।

आत्मदेहपरित्यागः कर्तुं युद्धे सुदुष्करः ॥

ब्रह्महा शुभ्यतेऽशुद्धो देहं त्यक्त्वा रणान्जरे ।
न शुद्धी रणभग्नानां ऋते कचिन्महापथात् ॥
संग्रामे युधतो लक्ष्मीः कीर्तिः स्यात् स्वर्गति-
स्तथा ।

भग्नस्य तेऽपि नश्यन्ति महासत्यान्महारणात् ॥
तस्मान् सत्येन यत्किञ्चित् क्रियते तच्छुभप्रदम् ।
यज्ञं दानं व्रतं वापि संग्रामे नृपसत्तम ! ॥”

इत्याद्ये बह्मपुराणे संग्रामप्रशंसा ॥ * ॥

अथ युद्धनिर्णयः ।

“यत्रायुद्धे ध्रुवं नाशी युद्धे जीवितसंशयः ।
नं कालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
आत्मोदये विगृहीयात् चोभो नात्मवले यदि ।
यस्यैव च प्रहर्त्तव्यं शत्रौ न तु विपर्यये ॥
स्वयं राज्ञा न योद्धव्यं येऽपि शस्त्रास्त्रको-
विदाः ।

नृता युद्धेषु दृश्यन्ते शक्तिभ्यः शक्तिमत्तराः ॥
रथयुद्धं समे देशे विषमे हस्तिसङ्गरः ।
अश्वयुद्धं भरौ देशे पत्तियुद्धं दुर्गमे ॥
अथये सर्वयुद्धं स्थानौकायुद्धं जलप्लुते ।
संहत्य योधयेदन्यान् कामं विस्तारयेद्बहून् ॥
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पं हि बहुभिः सह ।
अपि पञ्चाशतः शूरान् निघ्नन्ति परवाहिनीम् ।
येऽपि वा पञ्चषट्सप्तसहिताः क्षतनिश्चयाः ॥”

अथ युद्धासननिर्णयः ।

“अन्यद्वारा विपक्षन्तु विग्रह्यासनमुच्यते ।
अरिं विग्रह्य वा स्थानं विग्रह्यासनमुच्यते ॥
अरेष्व विजिगीषोश्च विग्रहे ह्ययमानयोः ।
सन्धाय यदवस्थानं सन्धायानसनमुच्यते ॥
उदासीने मध्यमे वा समाने प्रतिशङ्कया ।
एकीभूय अवस्थानं सन्धायानसनमुच्यते ॥
सर्वेषां प्रीतिजननं निजराष्ट्रस्य लक्षणम् ।
एतत् प्रीत्यासनं नाम सर्वानसनमहत्तरम् ॥”

अथ दन्दयुक्तिः ।

“राज्ञो बलं नहि बलं दन्दमेव बलं बलम् ।
अप्यल्पबलवान् राजा स्थिरो दन्दबलाद्भवेत् ॥”

तथा च ।
“एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धगुर्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते ॥
अकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ॥
यदैवमुचितं दन्दं गिरिनद्यादिसंश्रयम् ।
अकृत्रिममियं त्रयं दुर्लभमरिभूभुजाम् ॥
प्राकारपरिखारण्यसंश्रयं यद्वैदिकं ।
कृत्रिमं नाम विज्ञेयं लज्जालङ्घनं वैरिणाम् ॥”

अथाकृत्रिमदन्दयुक्तिः ।

“अत्युच्चविस्तीर्णशिरा इरारोहः सकाननः ।
सजलाशयसम्भारभोव्यद्रव्यसमाश्रयः ॥
सुखनिःसरणी दन्दः पञ्चताख्यो महीभुजाम् ।
नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु अवस्थिताः ॥
तन्मध्ये भूपदेशो यो नदीदन्दः स उच्यते ।
यद्यन्यच्चिरकालीनं दुर्लभं विपिनादिकम् ।
तन्मध्यस्थिता भूमिर्दन्दत्वेनोपतिष्ठते ।
दन्दद्वयमिति स्थातं यथापूर्वं महत्तरम् ॥”

कृत्रिमदन्दयुक्तिर्यथा,—

“यस्मिन्नाय्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः ।
तस्य मध्ये महीपालः कृत्रिमं दन्दमारमेत् ॥
गजेरलङ्घ्या विस्तीर्णा गभीराः पूर्णवारयः ।
दन्दत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः ॥

विशालशालं सुधनं बहुकण्टकि सङ्कटम् ।
दन्दत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम् ॥
अधोऽधो वध्यमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं सवन् ।
दन्दत्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लङ्घ्यो हि भूभुजाम् ॥

सर्वतः परिखां कृत्वा निवन्धोपरि कन्दरम् ।
तज्जलप्लुतदेशत्वाज्जलदन्दं तदुच्यते ॥

एषामभावे निश्चयः भूपदेशस्य वन्धना ।
वर्षास्रपगते वारि जलदन्दं ततो भवेत् ॥
एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं दन्दमाचरेत् ।
आश्रित्य कृत्रिमं दन्दं बलवद्दैरिणी दिशि ॥

अन्यत्र कृत्रिमं दन्दं कृत्वा नरपतिर्विशेत् ।
रथपतिर्यदा वैरी स्थलदन्दं तदाचरेत् ॥
गजान्वनाथश्चैवैरी जलदन्दं तदाचरेत् ।
गिरिदन्दं नृपः सेवेत् यस्य स्याद्विविधो रिपुः ॥

सर्वं हि त्रिविधं युद्धं समासादुपादिच्यते ।
प्रतिराजस्य रात्र्यान्तं प्रकटे शुभ एव च ॥
रात्र्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् ।
शुभे स्त्रीकोपसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥”

अथ सामान्यतो गुणाः । तथा हि नीति-
शास्त्रम् ।
“सप्रवेशापसरणं दन्दमुत्तममुच्यते ।
अन्यत्र बन्दिशालेव न ताडग्वहमाश्रयेत् ॥

धनुर्दन्दं सहीदन्दं गिरिदन्दं तथैव च ।
मनुष्यदन्दसंलग्नं वनदन्दञ्च तानि षट् ॥”

अन्ये तु ।
“न दन्दं दन्दमित्याहुर्व्योद्धदन्दं प्रकीर्तितम् ।
योद्धुमन्यं हि यद्युद्धं नृतकायसमं हि तत् ॥”

अथान्यत्रापि ।
“यावत्प्रमाणं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यमात्थम् ।
त्रिंशज्जलज्वाष्टगुणोत्तरेण
चिदेशजानां धरणीपतीनाम् ॥”

गर्गस्तु ।
“यदन्यद्विविधं दन्दं प्रोच्यते धरणीभुजाम् ।
तेभ्य एवातिरिच्येत मन्त्रदन्दं विशेषतः ॥

अन्येषु देवाङ्गिमेषु मन्त्रदन्दाज्जयेन्नृपः ।
मन्त्रदन्दं हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्यकारकम् ॥
यदैव वैरिदुर्लङ्घ्यं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् ।
सप्रवेशापसरणं तद्युद्धसत्तमं विदुः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥
तद्देदिकपण्यायः । रणः १ विवाक् २ विखादः ३
नद्वुः ४ भरे ५ आक्रन्दे ६ आहवे ७ आजौ ८
एतनाज्यम् ९ अमीके १० समीके ११ मम-
सत्यम् १२ नेमधिता १३ सङ्काः १४ समितिः १५
समनम् १६ मीळ्ये १७ एतनाः १८ स्पृधः १९
नृधः २० एतसु २१ समतसु २२ समर्थे २३
समरणे २४ समोदे २५ समिधे २६ सङ्गे २७

सङ्गे २८ संयुगे २९ सङ्गथे ३० सङ्गमे ३१ वृत्र-
तूर्ये ३२ एजे ३३ आगौ ३४ शूरसातौ ३५
वाजसातौ ३६ समनीके ३७ खले ३८ खले ३९
पौखे ४० महाधने ४१ वाजे ४२ अजम् ४३
सङ्ग ४४ संयत् ४५ संवतः ४६ । इति षट्चत्वारिंशत्
संग्रामनामानि । इति वेदनिघण्टौ
२ । १७ ॥

युद्धरङ्गः, पुं, (युद्धे रङ्गो रागोऽस्य ।) कार्तिकेयः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (युद्धस्य रङ्गः । युद्ध-
स्थलम् । यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १८ ।

“अन्योऽन्यं जग्निरे क्रुद्धाः युद्धरङ्गगता नराः ॥”)
युद्धसारः, पुं, (युद्धस्य सारः ।) चोटकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

युध, य औ ड युद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
आत्म-अक-हनने सक-अनिट् ।) य ड,
युध्यते । औ, योद्धा । संसुखस्थितयोर्द्वयोः
सांगामिकरीत्या परस्परभिभवेच्छा युद्धम् ।

युध्यते योधः कदाचिदेकस्य सह भावविव-
क्षायां युध्यते योधः परेण । कदाचिद्धननेऽपि
युध्यते चौरं राजा हन्तीत्यर्थः । यो भक्त-
पिण्डस्य कृते न युध्येदिति आस्माद्भावे किपि
तमिच्छतीति क्ये तं करोतीति कण्ठादित्वात्
क्ये वा साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

युधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ । युध् + “युधिबुधिदृष्टः
किञ्च ।” उणा० २ । ६० । इति आनच् । स च
कित् ।) क्षत्रियः । इत्युणादिकोषः ॥ (रिपुः ।
इत्युज्जलदत्तः ॥)

युधिकः, त्रि, योद्धा । युधशब्दात् णिकप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

युधिष्ठिरः, पुं, (युधि संग्रामे स्थिरः । “गवि-
युधिभ्यां स्थिरः ।” ८ । ३ । ६५ । इति षत्वम् ।
“हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ ।
इति सप्तम्या अलुक् ।) पाण्डवराजः । स कुन्ती-
गर्भे धर्माज्जातः । तत्पण्यायः । अजातशत्रुः २
शुक्लारिः ३ धर्मपुत्रः ४ अजमीढः ५ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३७१ ॥ (नृगशपाभिनामः
पाण्डुर्निरपत्यतया खिन्नचित्तः पुत्रार्थमेकदा
धर्मपत्नीं कुन्तीमुवाच । युचिस्मिन् ! अनपत्यो
हि न शुभलोकाद् इति विचिन्त्य त्वं मदुपका-
रार्थं केनापि पुत्रसत्त्वादयेति । एवमुक्ता कुन्ती
दृष्ट्वा च पत्युराग्राहातिशयं धार्मिकपुत्रलाभाय
दुष्वासः प्रदत्तमन्त्रवलेन धर्मेमाहूय तेन सङ्गता
युधिष्ठिरं पुत्रमलभत । यदुक्तं महाभारते । १ ।
१२३ । ५—८ ।

“संयुक्ता सा हि धर्मेण योगसूक्तिधरेण ह ।
लेभे पुत्रं वारारोहो सर्वप्राणभृतां हितम् ॥
ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते सुहृत्सोऽभिजितेऽष्टमे ।
दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते ॥
सन्दध्यशंसं कुन्ती सुधाव प्रवरं सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाश्ररीरिणी ॥
एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ॥
विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्वा भविष्यति ।

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥”
अथ गच्छति काले धृतराष्ट्रेण यौवराज्ये
स्थापितोऽयं दयादाक्षिण्यादिगुणपरस्परया
प्रजासु लब्धकीर्तिरनुजैः सह सुखसुवासः । अथ
जन्मदृष्टदाहानन्तरं त्यक्तराज्यो हृष्यराज्य-
मभिगम्य द्रौपदीं सानुजः परिणीय पुनः
स्वराज्यमागतवान् । ततः कृष्णसहायो राज-
सूययज्ञकरणाय दुर्जयान् जरासन्धप्रभृति-
नृपतीन् हत्वा राजसूयेष्टिं समापयामास ।
ततोऽस्त्यापरवशदुर्योधनमतानुसारिणा कैतव-
पटुना शकुनिना सह दूतं कृत्वा पराजितो-
ऽनुजैर्भीमादिभिः पत्न्या द्रौपद्या च सहितो
द्वादशवर्षं वनवासाय एकवर्षमज्ञातवासाय च
प्रस्थितो द्वैतवनमध्यवासः । ततो द्वादशवर्षैर्वन-
वासजातं महत् कष्टमनुभूय अज्ञातवासाय
त्रयोदशवर्षं विराटनगरमधिवसन् पुनः कृष्ण-
सहायः स्वराज्यप्राप्त्यर्थं महतीं चेष्टां कृतवान् ।
कृतं यत् यत् यदा विगुणग्रही दुर्योधनो
राज्यादिकं न दत्तवान् तदा लब्धसैन्यबलौऽसौ
कुरुक्षेत्रं महत् युद्धं कृत्वा विनाश्य च दुर्यो-
धनादीन् हस्तिनाधिपतिः सम्राट् बभूव ।
अथाश्वमेधादिना सुरगणान् परितोष्य षट्-
त्रिंशद्वर्षं राज्यसुखमनुभूतवान् । ततः प्रभासे
विप्रशपात् यदुवंशचयमाकर्ण्यतिनिर्विष्यः
षट्त्रिंशद्वर्षवयस्कं अर्जुनपौत्रं परीक्षितं
स्वराज्येऽभिषिच्य उत्तरामार्गेण स्वगौरीहणं
कृतवानिति । तथाच देवीभागवते । २ । ८ ।
१५-१७ ।

“देहत्यागं हरेः श्रुत्वा यादवानां क्षयं तथा ।
गमनाय मतिं चक्रे राजा हेमाचलं प्रति ॥
षट्त्रिंशद्वर्षिकं राज्ये स्थापयित्वा तत्रासुतम् ।
निर्जगाम वनं राजा द्रौपद्या भाटभिः सह ॥
षट्त्रिंशच्चैव वर्षाणि कृत्वा राज्यं गजाक्षये ।
गत्वा हिमाचले षट् ते जङ्घुः प्राणान्
पृथास्तुताः ॥”

अस्यान्यद्विषेविवरणन्तु महाभारतादौ विस्त-
रशो द्रष्टव्यम् ॥)

युधीयः, त्रि, योद्धा । युधधातोरीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
युष्मः, पुं, (युध्यते इति युध्यते येनेति वा । युध् +
“इधिधुधीन्धिदसिष्याधूसृभ्यो मक् ।” उणा०
२।१४४। इति मक् ।) संग्रामः । धनुः । इति
मेदिनी ॥ बाणः । इत्युणादिकोषः ॥ योद्धा । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१ । ५५ । ५ ।

“स इन्महानि समिथानि मज्जमना
कृणोति युष्म ओजसा जनेभ्यः ॥”

“युष्मः योद्धा ।” इति तज्ज्ञाथ्ये सायणः ॥) शिव-
संग्रामः । शरभः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

युप, य इर् विमोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोह आकुली-
करणम् । य, युप्यति । इर्, अयुपत् अयोपीत् ।
पुसादित्वात् ऊ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

युयुक्खुरः, पुं (युर्निन्दितः युक् योजनास्य । तादृशः
खुरो यस्य ।) क्षुद्रयात्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
युयुधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ । युध् + “सुत्तियुधिभ्यां
सन्वच् ।” उणा० २ । ६२ । इत्यानच् कित्कार्यं
सन्वत्कार्यम् ।) सात्विकः । यथा,—

“शैनेयस्तु शिनेर्नप्ता युयुधानश्च सात्विकः ॥”

■ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इन्द्रः । क्षत्रियः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
वृत्तिः ॥ त्रि, योद्धा च ॥

युवकः, पुं, युवा । युवन्शब्दात् कन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

युवगण्डः, पुं, (युगां गण्ड आश्रयत्वेनास्यस्य । युव-
गण्ड + अर्श आद्यच् ।) युनो गण्डस्थत्रयीविशेषः ।
वयस्फोडा इति भाषा । यथा,—

“युवगण्डो यवगण्डः स्यात् वयस्फोटाक्षये द्वयम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

युवजानिः, पुं, (युवतिर्जाया यस्येति । “जायया-
निङ् ।” ५।४।१३। इति निङ् ।) युवतीपतिः । यथा,
“युवजानिर्धनुष्याणिर्भूमिष्ठः खविचारिणः ।
रामो यच्चदृष्टो हन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥”

इति भट्टिः । ५ । १३ ॥

युवतिः, स्त्री, (युवन् + “यूनस्तिः ।” ४ । १ । ७७।
इति तिः ।) प्राप्तयौवना ॥ (यथा, अभिज्ञान-
शाकुन्तले ४ अङ्के ।

“शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मासु प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोग्येवतुत्सेकिनी
यान्तेवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुल-
स्याधयः ॥”)

युवती, स्त्री, (यु + शब् + डीप् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी । ४ । १ । ७७ । इति डीप् । इत्यु-
ज्जलदत्तः । १ । १५६ ।) प्राप्तयौवना । यथा,
वृहत्संहितायाम् । ७५ । ४ ।

“यो यं विचिन्तयति यानि स तन्मयत्वं
यस्मादतः सुभगयेव गता युवत्यः ॥”)

तत्पर्यायः । युवतिः २ युनी ३ तरुणी ४ तलुनी
५ दिक्करी ६ धनिका ७ धनीका ८ मध्यमा ९
दृष्टरजाः १० मध्यमिका ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ ईश्वरी १२ वर्या १३ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ५११ ॥ वयस्या १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्या लक्षणादि यथा,—

“आषोडशाङ्गवेङ्गाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”
इति कालिदासः ॥

“वाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृहत् वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
निदाघशरदोऽन्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥”

योग्या युवती । इति राजवल्लभः ॥ स्त्रीसा-
मान्यम् । यथा । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च
तथा स्मृतेति भागुरिः । प्राग्यौवना युवति-
रिति वात्स्यायनः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
२ । ६ । ८ ॥ * हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युवतीष्टा, स्त्री, (युवतीनामिष्टा ।) स्वर्णयूपिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

युवनाश्वः, पुं, स्वर्णवंशीयराजविशेषः । स च
गौरीगर्भे प्रसेनजितो जातः मान्वाहपिता च ।
यथा,—

“तस्याः प्रसेनजिञ्जने लेभे भार्या पतिव्रता ।
गौरी नामाभिषप्ता सा नदीभूता तरङ्गिणी ।
तस्यां प्रसेनजिञ्जने युवनाश्वं महीपतिम् ॥
यावत् स्वर्ण उदेति स यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्वं तदयौवनाश्वस्य मान्वातुः क्षेत्रमुच्यते ॥”

इति वह्निपुराणे सगरीपाख्यानध्यायः ॥

युवनाश्वजः, पुं, (युवनाश्वत् जातः । जन् + ङः ।)
मान्वाहराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६४ ।

युवराजः, पुं, भाविबुद्धविशेषः । तत्पर्यायः ।
मैत्रेयः २ अजितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
राजपुत्रः । तत्पर्यायः । कुमारः २ भर्तृ-
दारकः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥ युवा
बालो राजा यूनां वा राजा युवराजः । सख्य-
होराज्ञ इति षः । कुमारयति कुमारः ।
स्यात् कुमार कुमाल तु क कैलौ अन् ।
भर्तृदारकः पुत्रः भर्ता चासौ दारकश्चेति
वा भर्तृदारकः । दारको भेदके शिशुविति
निगमः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ७३ । १६ ।

“मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरम् ।

युवराजो महाराज । सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥”)

युवा, [न] त्रि, (यौतीति । यु + कनिन् ।
युवितचिराजिधन्विदुप्रतिदिवः ।” उणा०
१ । १५६ । इति कनिन् ।) तरुणः । (यथा,
मनौ । २ । १२० ।

“ऊर्द्धं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्यविर

आयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”)
श्रेष्ठः । निसर्गबलशाली । इति मेदिनी । ने, ११३ ॥

युवा, [न] पुं, (यौतीति । यु + कनिन् ।)
यौवनावस्थाविशिष्टः । षोडशवर्षात् त्रिंशद्वर्ष-
पर्यन्तवयस्कः । इति केचित् ॥ षोडशवर्षात्
सप्ततिवर्षपर्यन्तवयस्कः । यथा,—

“आषोडशाङ्गवेङ्गालस्तुरुणस्तत उच्यते ।

वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्धं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥”

इति भरतधृतस्मृतिः ॥

(“आषोडशाङ्गवेङ्गालः पञ्चत्रिंशत् युवा नरः ।”

इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

तत्पर्यायः । वयस्यः २ तरुणः ३ । इत्यमरः ।
२।६।४२ ॥ वयस्यः ३ तलुनः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ गर्भरूपः ६ वेटकः ७ । इति जटा-
धरः ॥

युष्म, भजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ सौत्रधातु-
रयम् । (पर०-सक०-सेट् ।) योषित् युष्मद् ।
इति दुर्गादासः ॥

युष्मद्, (योषति भजतीति । युष् + “युष्मसिभ्यां
मदिक् ।” उणा० १ । १३८ । इति मदिक् ।)

यूका

सर्वनामयुक्ताच्छब्दः। तस्य त्रिषु लिङ्गेषु
समानि रूपाणि। (एकविंशतिविभक्तिषु तस्य
रूपाणि।) यथा। त्वम् १ युवाम् २ यूयम् ३।
त्वाम् ४ युवाम् ५ युष्मान् ६। त्वया ७ युवाभ्याम्
८ युष्माभिः ९। तुभ्यम् १० युवाभ्याम् ११
युष्मभ्यम् १२। त्वत् १३ युवाभ्याम् १४ युष्मत् १५।
तव १६ युवयोः १७ युष्माकम् १८। त्वयि १९
युवयोः २० युष्मासु २१। (द्वितीयाचतुर्थी-
षष्ठीनामेकवचनद्विवचनबहुवचनविभक्तिषु तस्य
रूपान्तराणि यथा। द्वितीयैकवचने त्वा।
चतुर्थीषष्ठ्योरैकवचने ते। आसां द्विवचने वाम्।
आसां बहुवचने वः। श्लोकपादे वाक्यादौ
च-वा-हा-ह-एव-शब्दयोगे अदर्शनाद्यदृश्य-
धातुयोगे च न स्युः।) इति व्याकरणम् ॥
यथा,—

“युष्मत्कृते खड्गनाञ्जनानि।

शिरो महीयं यदि याति यातु।

नीतानि नाशं जनकात्मजायं

दृष्टाननेनापि दृष्टाननानि ॥”

इति सुक्तिवादे गदाधरः ॥)

यः, स्त्री, यूयः। इति हेमचन्द्रः। ३। ६८ ॥
यूकः, पुं, (यौतीति। यु + “अजियुधूनीभ्यो
दीर्घश्च।” उणा० ३। ४७। इति कन्
दीर्घश्च।) मनुकुणः। इति जटाधरः ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये।

“यूका ललाटमयान्ति वलिं नाश्रन्ति वायसाः।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥”)

यूका, स्त्री, (यूक + क्लियां टाप्।) मनुकुणः।
यस्त्री इति उकुण इति च भाषा। तत्पर्यायः।
केशकीटः २ स्वेदजः ३ घटपदः ४। इति
राजनिर्घण्टः ॥ पाली ५ बालकर्मिः ६। इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनौ १। ४५।

“स्वेदजं दंशमशकं यूकामजिकमनुकुणम्।
उष्णशोषजायन्ते यच्चान्यन् किञ्चिदीदृशम् ॥”

क्रिमिविशेषः। तद्वयथा,—

“नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशास्त्राश्रयाः ॥

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिख्याश्च नामतः।
द्विधा ते कीटपिडकाः कष्टगुह्यान् प्रकुर्वते ॥”

इति माधवकरसंग्रहीतरविनिश्चये क्रिम्यधि-
कारे ॥

“क्रिमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः।
बाह्या यूकाः प्रविष्टाः स्युः किञ्चुलकास्तथा-
न्तराः ॥

समधा हि भवेद्बाह्याः षड्धा चान्तःसमुद्भवाः।
तेषां वक्ष्यामि संभूतिं बाह्यानाभ्यन्तरे शृणुम् ॥

रूचादिति बलात् स्वेदाच्चिन्तया शोचनादपि।
कफघातुसमुद्भवास्तृणा यूका भवन्ति हि ॥

यूकाः कृष्णाः पराः श्वेतास्तृतीयाश्चर्मणि
स्थिताः।

सूक्ष्मातिविकटा रूचाश्चर्मभाश्चर्मयूकिकाः ॥
चतुर्थी विट्की नाम वक्तुला सूत्रसम्भवा।

यूथभ

मनुकुणाद्याश्च पञ्चम्यो बाह्योपद्रवकारिणः ॥
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी।
चर्मयूका नेत्रचर्मैः सस्य रोमणि यष्टिका ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
यूकानाशकौषधं यथा, कामरत्ने।

“विडङ्गगन्धोत्पलकल्कयोगात्

गोमूत्रसिद्धं कटुतेलमेतत्।

अभ्यङ्गयोगेन शिरोरुहाणां

यूकादिलीलाप्रचयं निहन्ति ॥

गोमूत्रेण बलामूललेपो यूकानिवारणः।

पारदं मर्दयेन्निष्कृष्टाण्युत्तरजद्वयैः ॥

नागवल्लीद्वयैश्चाथ वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत्।

तद्वस्त्रं वेष्टयेन्मौलौ धार्यं यामत्रयं तथा ॥

यूका पतन्ति निःशेषास्तकाम्नात्र संशयः।

दिनिशानवनीतेन लेपास्मौलौ प्रकण्डुतुत् ॥

नीलोत्पलं तिलं यष्टि सर्पपं नागकेशरम्।

धात्रीफलं समं पिष्ट्वा लेपो यूकाविनाशनः ॥

निशागन्धकगोमूत्रं विडङ्गकटुतेलकम्।

पारदेन समं मर्दय लेपो यूकानिवारणः ॥”

इति केशस्य यूकादिनिवारणम् ॥

परिमाणभेदः। यथा, मार्कण्डेये ४६। ३७।

“परमाणुः परं सूक्ष्मं त्रसरं शुष्महरीजः।

बालागन्धैव निष्काश्च यूकां चाथ यवोदरम् ॥”)

यूतिः, स्त्री, (यु + “ऊतियुतिजुतिसातिहेतिकीर्त्त-
यश्च।” ३। ३। ६७। इति क्तिन् निपातनादीव-
त्त्वम्।) मिश्रणम्। इति सुम्भबोधयाकर-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकार्ये ७। ६६।

“करोमि वो बहिर्युतीन् पित्रध्वं प्राणिभि-

डंशः ॥”)

यूथं, स्त्री, (यु मिश्रणे + “निष्पृष्टगूथयथप्रोधाः।”
उणा० २। १२। इति थक्प्रत्ययेन निपाति-
तम्।) सजानीयसमूहः। इत्यमरः ॥ २। ५। ४१ ॥
(यथा, रामायणे २। ५४। ४१।

“तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चैव हि।

विचरन्ति वनान्त्यु तानि द्रव्यसि राघव ॥”)

यूथनाथः, पुं, (यूथस्य नाथः।) वन्यकरिणं

समूहस्य ईश्वरः। तत्पर्यायः। यूथपः २।

इत्यमरः ॥ २। ८। ३५ ॥

यूथपः, पुं, (यूथं पार्ताति। पा + कः।) अरम्य-

हस्तिनां प्रधानम्। इति शब्दरत्नावली।

(यथा, श्रीमद्भागवते ६। १५। २८।

“धोरमादाय परशुं सतृणं वर्मकामुकम्।
अन्वधावत दुर्मर्षो मृगोऽत्र इव यूथपम् ॥”

प्रधानमात्रे च। यथा, महाभारते १। १८। ५५।

“राजा पाण्डुर्महाराणे मृगयालनिधिविते।
चरन् मेधुनधर्मस्थं ददृश मृगयूथपम् ॥”)

यूथभ्रष्टः, पुं, (यूथाद्भ्रष्टश्चितः।) यूथात्

प्रलायितहस्ती। इति शब्दमाला ॥ (यूथ-

भ्रष्टमात्रे, त्रि। यथा, श्रीमद्भागवते ४।

२८। ४६।

“यदा नोपलभेताद्वायुश्लाघं पलुरक्षती।
आसीत् संविद्यद्दद्या यूथभ्रष्टा रुगी यथा ॥”)

यूपः

यूपिका, स्त्री, (यूथं पुष्पवृन्दमस्या अस्तीति। यूथ
+ ठन्। टाप्।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः।
अन्तानकः। इति मेदिनी। के, १४४ ॥ पुष्प-
विशेषः। यू इ फुल इति भाषा ॥ (यथा, मेघ-
दूते १। २८।

“विश्रान्तः सन् व्रजवननदीतीरजानानि सिञ्चन्
उद्यानानां नवजलकण्ठैर्यूपिकाजालकानि ॥”)

तत्पर्यायः। गणिका २ अम्बुला ३ मागधी ४।

सा पीता चेत् हेमपुष्पिका। इत्यमरः ॥ २।

४। ७१ ॥ यथो ५ प्रहसन्ती ६। इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ शिखण्डिनी ७ वासन्ती ८। इति

रत्नमाला ॥ बालपुष्पिका ९ बहुगन्धा १०

भृङ्गानन्दा ११। अस्या गुणाः। स्वादुत्वम्।

शिथिरत्वम्। शर्करार्तिपित्ताहृद्यघ्नाना-

त्वग्दोषनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च।

“यूथीयुगं हिमं तिलं कटुपाकं सरं लघु।

मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम्।

व्रणासुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः।

“पटोलशैलमुनिधमययूपिका

वटातिसुक्ताङ्कुरमिन्दुवारजम् ॥”)

यूथी, स्त्री, (यूथ + अग्रं आद्यत्त। ततो डीप्।)

यूपिका। इति शब्दरत्नावली ॥

यूथीनः, पुं, (यूथं पार्ताति। यूथ + न्वः।)

यूथपः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

यूनिः, स्त्री, योगम्। मिश्रणम्। इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥

यूनी, स्त्री, (युवन् + डीप्। “श्वयुवमघोनाम-

तद्धिते ॥” ६। ४। १३३। इति वस्य उत्वम्।)

युवती। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“यूनी काममयी इतीति हृद्यं वैध्यभावा-

दधूः ॥”

इति कलापे श्वयुवमघोनाच्चेति सूत्रे कुलचन्द्रः ॥

यूपः, पुं, स्त्री, (यौति मिश्रयतीति। यूथते युष्यते-

ऽस्मिन्निति ऋग्भाष्ये सायणः १। ५१। १४।

यदा, यु + “कुयुभ्यां च। उणा० ३। २७। इति

पः दीर्घत्वम्।) यश्च पशुवन्धनकाष्ठम्। इत्य-

मरः ॥ २। ४। ४१ ॥ तस्य परिमाणादियथा।

सूती।

“चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञवृक्षसमुद्भवः।

वक्तुलः शोभनः स्थूलः कर्तव्यो दृषमौलिकः ॥”

भविष्ये।

“विल्वस्य वकुलस्यैव कलौ यूपः प्रशस्यते ॥”

इति सामवेदित्योत्सर्गतत्त्वम् ॥

यूपः, पुं, (यु + पः। दीर्घश्च।) जयस्तम्भः। याग-

स्तम्भः। इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुवैश्व ६। ३८।

“संग्रामनिर्जितसहस्रबाहु-

रथादृष्टीपतिस्वातयूपः।

अनन्यसाधारणराजशब्दो

बभूव योगी किञ्च कार्त्तवीर्यः ॥”)

यूपकटकः, पुं, (यूपस्य कटक इव।) यक्षसमाप्ति-
सूक्तं पशुवन्वाद्यर्थं यक्षभूमौ यत् काष्ठमारो-
प्यते स यूपः तस्य शिरसि वलयाकृतिर्दमरुका-
कृतिर्वा यः काष्ठविकारः सः। यूपस्थले निहित-
लोहवलय इति केचित्। इति भरतः॥ तत्-
पर्यायः। चषालः २। इत्यमरः॥ २। ७। १८॥

यूपकर्णः, पुं, (यूपस्य कर्ण इव।) यूपैकदेशः।
तत्पर्यायः। घृतावनिः २। इति हेमचन्द्रः।
३। ४८६॥

यूपदः, पुं, (युपाय इः।) खरिदवृक्षः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

यूपदमः, पुं, (युपाय दमः।) खरिदवृक्षः। इति
शब्दरत्नावली॥ रक्तखदिरः। इति राज-
निर्घण्टः॥

यूपलक्ष्यः, पुं, (यूपो लक्ष्य उपवेशनार्थमस्य।)
पक्षी। इति शब्दमाला॥

युपायः, क्ली, (युपस्यायम्।) युपस्याग्रभागः।
तत्पर्यायः। तर्म्म २। इत्यमरः॥ २। ७। १६॥

यूष, वधि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-सक०-
सेट्।) षष्ठस्त्री। यूषति। इति दुर्गादासः॥

यूष, पुं, क्लो, (यूष + कः।) सुज्ञादिकाधरसः।
इत्यमरः॥ ३। ५। ३५॥ यूषोऽन्तःस्थादिः।

चवर्गादिष्वेति सुकुटः। इति भरतः॥ *॥
अथ सुज्ञयूषगुणाः।

“सुज्ञयूषोऽभिदो हृद्यः शुद्धानां त्रिणिनामपि।
पथ्यो बलाश्रयित्तो ज्वरहा च कृताकृतः॥
अस्त्रेहलवणं सर्वमजतं कटुकैर्विना।
विज्ञेयं लवणस्त्रेहकटुकेः संस्कृतं कृतम्॥

स तु दाडिममृद्वीकायुक्तः स्याद्रागघादिवः।
रुचिकृत्तुपाकश्च दोषाणामविरोधकः॥” *॥
मसूरयूषगुणाः।

“मसूरयूषः संग्राही हृद्दी स्वादुः प्रमेहजित्।
पित्तश्लेष्मज्वरहरस्तथातीसारनाशनः॥” *॥

कुलथयूषगुणाः।
“कुलथयूषोऽनिलहा शर्कराश्लरिनाशनः।
तूणीप्रतूणीकासाशोऽगुल्ममेदःकफापहः॥” *॥

अन्तेन सह माषयूषगुणाः।
“अन्तमाषो गुरुर्मेदी वातघ्नो दीपनो मतः॥
अथ खड्यूषः।

“तक्रं कपित्थचाह्वीरीमरिचानाजिचित्रकैः।
सुपक्रं खड्यूषोऽयमयं काश्लिकोऽपरः॥” *॥

खड्काश्लिकयूषगुणाः।
“दध्यम्बो लवणस्त्रेहकटुलमाषविपाचितः।
खड्काश्लिकौ यूषौ ग्राहिवातकफापहौ॥”

इति राजवल्लभः॥ *॥
अपि च। अथ यूषस्य विधिर्गुणाश्च।

“अष्टादशगुणो नौरे शमीधान्यद्वयो रसः।
विरलान्ने घनः किञ्चित् पेधातो यूष उच्यते।
उक्तः स एव निर्यूहो रुचिकृत्तु विशेषतः॥”

यूषस्य प्रकारान्तरमाह।
“कल्कदशपलं शुण्ठीं पिप्पलीं चार्द्धार्धिकीम्।
वारिप्रस्थेन विपचेत्तद्वो यूष उच्यते॥”

अथमर्थः। यूषान्नं पलमिदं तत् कल्कीकृतं
शुण्ठी पिप्पली च समुदितार्द्धार्धमिता कल्की-
कृता उभयमपि प्रस्थमितेन वारिणा पचेत्।
तद्वो यूषः।

“यूषो बल्यो लघुः पाके रुच्यः कण्टः कफा-
पहः॥”

अथ सुज्ञयूषविधिः। वृन्दटीकायां तन्त्रान्तरे।
“सुज्ञानां द्विपलं तोये द्रवतमर्द्धाङ्गकोष्किते।
पादस्थं मर्दितं पूतं दाडिमस्य पलेन तत्॥

युक्तं सैन्धवविश्वाङ्गधान्यकैः पादकांशिकैः।
कणाजीरकयोश्चूर्णाच्छाणूकैर्नावचूर्णितम्।
संस्कृतो सुज्ञयूषोऽयं पित्तश्लेष्महरो मतः॥” *॥

अथ सुज्ञयूषगुणाः।
“सुज्ञानामुत्तमो यूषो दीपनः प्रितलो लघुः।
त्रणोर्जयन्नुगदाहकफपित्तज्वरामहत्॥” *॥

अथ सुज्ञामलकयूषगुणाः।
“सुज्ञामलकयूषस्तु भेदी पित्तानिलापहः।
लङ्गदाहशमनः शीतो मूर्च्छाश्रममहापहः॥”

मसूरयूषगुणाः पूर्ववत्। इति भावप्रकाशः॥
(तथा च।

“कुलथयूषो मधुरः कषायः
कफं सपित्तं विनिहन्ति शाग्रम्।
मेहाश्लरी पायुजमेदहन्ता
सन्दीपनो मूत्रविशोधनश्च॥

आण्क्ययूषं मधुरश्च शीतं
विशेषतो वातनिवारणश्च।
श्लेष्मापहं पित्तहरं नराणां
कर्मिं निहन्त्यादपि दारुणश्च॥

शीतलं मधुरं मौद्गं यूषं पित्तविकारजित्।
वातदोषहरं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम्॥
मासूरो ग्राहको यूषो हृद्दी स्वादुः प्रमेह-
जित्॥

पित्तश्लेष्मज्वरघ्नः स्यात्तथातीसारनाशनः॥
कषायं कटुकक्षौणं वातघ्नं पुंस्तदोषकृतम्।
रक्तपित्तं निहन्त्यानु चणानां यूषमुच्यते॥
घनं सवातं कफहृत्कषायघ्नं स पित्तकृतम्।
अन्नं पर्युषितं तच्च शस्यते तैलपाचने॥
अन्यानि चैव शस्तानि कौलस्थान्युषितानि च।
मसूराश्लिपुटा बल्याः कलायाद्याश्च वर्जिताः॥”

इति यूषविधिः॥ *॥
इति हारिते प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये॥

“ह्येयः पथ्यतमश्चापि सुज्ञयूषः कृताकृतः।
तु दाडिममृद्वीकायुक्तः स्याद्रागघादिवः॥”

“पटोलनिस्वयूषो तु कफमेदोविशोषिणौ।
पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ कृमिकृच्छज्वरापहौ॥
श्वासकासप्रतिश्याय प्रसेकारोचकज्वरान्।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान्॥
कुलथयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः।
तूणी प्रतूणी कासाशोऽगुल्मोदावर्तनाशनः॥
दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संशमनो लघुः।
आयिजननोमूर्च्छामेदोघ्नः पित्तघातजित्॥
सुज्ञामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः॥

यवकोलकुलस्थानां यूषः कण्ठोऽनिलापहः॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः॥)

.. पुं, (यूषतीति। यूष + कः।) त्रक्षदावृक्षः।
इति शब्दरत्नावली॥

येष, ऋ ड यत्ने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट्।) अन्तःस्थादिः। ऋ-
अधियेषत्। ड, येषते यियेषे। इति दुर्गा-
दासः॥

योक्ता, [ऋ] त्रि, योगकर्त्ता। इति युजधातोः
कर्त्तरि लृट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम्। ३०। १४।

“मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारः
श्रीकायाभिस्त्तारम्॥”

“योक्तारं योगकर्त्तारम्॥” इति तद्भाष्यम्॥
योक्तं, क्ली, (युज्यतेऽनेनेति। युज् + “दात्रीशस्यु-
युजस्तुदेति।” ३। २। १८२। इति घृत्।)

युगेन सह ईशादण्ड आवध्यते अनेन तत्।
योत् दडि इति भाषा। तत्पर्यायः। आवन्धः२
योत्रम् ३। इत्यमरः॥ २। ६। १३॥ (यथा-
ऋग्वेदे। ५। ३३। २।

“स त्वं न इन्द्र धियमानो अकैर्हरीणां वृषन्
योक्तमग्नेः॥”

“योक्तं नियोजनरज्जुं अश्रः आश्रयसि।” इति
तद्भाष्ये सायणः॥ मन्यनरज्जुः। यथा-
रामायणे। १। ४५। १८।

“ततो निश्चित्य मयनं योक्तं कृत्वा च वासु-
किम्।

मन्यान् मन्दरं कृत्वा ममन्युरमितौजसः॥”)
योगः, पुं, (युज ममाधौ + भावादौ यथायथं घञ्।)
सन्नहनः। उपायः। ध्यानम्। सङ्गतिः।
शुक्तिः। इत्यमरः॥ ३। ३। २२॥ (प्रेम।
यथा, देवीभागवते। ३। १५। १३।

“स्त्रीयान् गुणान् प्रविततान् प्रवदंस्तदासौ
तां प्रेमदामनुचकार च योगयुक्तः॥”

“योगयुक्तः प्रेमयुक्तः।” इति तट्टीकायां नील-
कण्ठः॥ इलम्। इति मनुः। ८। ११५॥

अस्य प्रमाणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम्॥) अपू-
र्वार्थसम्प्राप्तिः। वपुःस्थेयम्। प्रयोगः। विष्क-
म्भादिः। भेषजम्। विश्वधवातकः। द्रवम्।
कार्मणम्। इति मेदिनी। नैयायिकः। घनम्।
इति हेमचन्द्रः॥ चारः। सूत्रम्। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ *॥ (येन वाक्यं युज्यते च
योगः। यथा,—

“तेनं पिवेच्चान्तवल्गिनिम्ब-
हिंसाभयावृक्षकपिप्पलीभिः।
सिद्धं बलाभ्याश्च सदेवदारु
हिताय निव्यं गलगण्डरोगी॥

सिद्धं पिवेदिति प्रथमं वक्तव्ये तृतीयपादे सिद्धं
प्रयुक्तमेव दूरस्थानामपि पदावामेकीकरणं
योगः।” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टिमेऽध्याये
सुश्रुतेनोक्तम्॥) अथ सप्तविंशतियोगानां
नामानि। यथा,—

योगः

“विष्कम्भः प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभन-
स्तथा ।
अतिगण्डः सुकर्मा च धृतिः शूलस्त्येव च ॥
गण्डो वृद्धिर्धनश्चैव याघातो हर्षणस्तथा ।
वज्रश्चाष्टकं यतीपातो वरीयान् परिधः शिवः ।
सिन्धुः साध्यः शुभः शुक्रो ब्रह्मेन्द्रो वैधृतिस्तथा ॥”
तेषां वर्चनीयभागा यथा,—
“परिधस्य त्वजेदहं शुभकर्म ततः परम् ।
त्वजाहौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ॥
गण्डयाघातयोः षट् च नव हर्षणवस्तथा ।
वैधृतिरतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥
शुभा यथार्थनामानो योगाः कार्येषु शोभनाः ॥”
अथ विष्कम्भादियोगानयनक्रमः ।
“रवीन्द्रयोगलिप्ताभ्यो योगा भोगभाजिताः ।
गतगम्याश्च षष्टिर्ना नाभ्यो भुक्त्यन्तरोद्भूताः ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
विष्कम्भादिरुप्रविशतिसहस्रकालविशेषः । तत्-
साधनमाह ।

“ग्रहकलाः सरनीन्द्रकलाहताः
खखगजैश्च भयोगभिनी क्रमात् ।
अथ हृता खगतेष्वविलिप्तिका
निजजवेन गतागत नाडिकाः ॥”

इति भास्कररौप्यसिद्धान्तशिरोमणौ गणिता-
ध्यायः ॥ * ॥ यस्य ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातु-
मिच्छते तस्य कलाः कार्याः । तथा चन्द्रार्कयो-
र्योगस्य कलाः कार्याः । उभयत्र प्रताडकेन
कृते प्रथमस्थाने गतभाजि । द्वितीयस्थाने गत-
योगाः । अथ यान्यवशिष्टानि गतानि खख-
हारद्युतानि गम्यानि स्युः तेषां गतानां सख-
न्वित्यां विकलाः खखगतिभिर्भाज्याः । यत्कथ्यते
ता गतनाडिका भवन्ति । यद्येष्ट्याणां विकला
भक्तास्तदैष्ट्या घटिका भवन्ति । इति मिता-
क्षरानाञ्ची तन्त्रतटीका ॥ आनन्दयोगो
यथा । भोगपराक्रमे ।
“अश्विनो सह सूर्येण सोमे नृगशिरस्तथा ।
अश्लेषा भौमवारेण बुधे हस्तः प्रकीर्तितः ॥
अनुराधा गुरोर्वारे विश्वदेवस्तु भार्गवे ।
वारुणं शनिसंयुक्तमानन्दार्थं प्रकीर्तितः ॥”
योगवरा यथा । दीपिकायाम् ।

“भूमिपुत्रार्कयोरङ्घ्रि नन्दा मरु-
ह्वाङ्गनादां चित्राङ्घ्रिभूलाभिभिः ।
भार्गवेणाङ्घ्रयोरङ्घ्रि भद्रा
भवेत् फल्गुगुम्फोडुसंयुता ॥
सोमपुत्रस्य वारे जया स्यान्मृगो-
पेन्द्रगुञ्जिन्ध्याभ्याभिजिह्वाभिभिः ।
गोप्यतेरङ्घ्रि रिक्ता च युक्ता यदा
विश्वशक्रायुष्कपित्रादिव्यसुभिः ॥
सूर्यसुतस्य दिनं यदि पूर्णा
ब्रह्मदिनाधिपतिद्विविणेः स्यात् ।
योगवरास्त्रिभिरेव समेताः
सर्वसमोहितसिद्धिनिधुताः ॥”
अथमेव चान्तयोगः ॥ * ॥ अथान्तयोगः ।

योगः

“ध्रुवगुरुकरभूलापौष्णभान्यर्कवारे
हरियुगविधिगुम्फे फल्गुनी भाद्रगुम्फे ।
दिवसकरतुरङ्गौ सञ्चरीनाथवारे
गुरुयुगनलवातोपान्थपौष्णानि कौले
दहनविधिप्रताख्यामैत्रवं सौम्यवारे
मरुदहितिभपुष्यामैत्रवं जीववारे ।
भगयुगजयुगम्भो विष्णुमैत्रे सिताहे
असनकमलयोनी सौरिवारेऽन्तनानि ॥
यदि विष्टित्यतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
हान्यतेऽन्तयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥
सर्वदेशाविशेषेण फलं स्याच्छुभयोगजम् ॥
अन्तं सिद्धियोगश्च यत्किञ्चिन् दिने भवेत् ।
तद्विदुः भवेदुष्टं मनुष्यपर्यया विधम् ॥” * ॥
अथ सिद्धिद्वयपापयमघटयोगाः । यथा,—
“नन्दाद्याः सिद्धियोगा भृगुजबुधकृत्वाकर्ण्य-
वारेः प्रशस्ताः ।
सूर्येशाश्विपङ्कडसुनिमित्तितथयोर्कादि-
वारेः प्रदग्धाः ॥”

राजमार्तण्डे ।

“मासा रुद्रादिशो रामा षट्पञ्चसुनयस्तथा ।
दहन्ते तिथयः सप्त रथादिसप्तभिर्ग्रहेः ॥”
अपि च ।
“द्वादशकंयुता भवेदशुभदा सोमेन चैकादशी
भौमे चापि युता तथैव दशमी नेष्टा तृतीया
बुधे ।
षष्ठी नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुक्रे द्वितीया तथा ।
सर्वारम्भविनाशविजयनना सूर्यात्मजे सप्तमी ॥
पापोर्काहे विषाखात्रययमसुदुपम्याङ्घ्रि
चित्राचतुष्के
तोयं विश्वाभिजिङ्गं त्वथ कुजदिवसे स्वत्रयं
विश्वरुद्रौ ।
ज्ञाहे मूला विशाखा यमधनतुरगान्त्यानि जेव
रुद्रि पित्रं
रोहिण्यादां यमेन्द्रशतभमय भृगोरङ्घ्रि पुष्या-
त्रयेन्द्रौ ॥
सौराहे हस्तयुमार्यमयमजलयुक्पौष्णपुष्या-
धनानि
षण्णोऽखलर्क्षुक्ते खलपतिदिने सौम्यवारे
अर्थमापि ॥” * ॥

अथोत्पाटादियोगाः ।
“रथादिविधैयुक्ता विशाखादिचतुष्टयः ।
उत्पाटा न्यतवः काणा अन्तानि यथा-
क्रमम् ॥”

अथ करकचायोगः ।
“वाजिचित्रोत्तराषाढा मूलपाशीज्यभातकाः ।
सूर्यादिवारसंयुक्ता योगाः करकचाः स्मृताः ॥”
अथ न्यतयोगः ।
“आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा युक्तशशाङ्कयोः ।
बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च न्यतदा ॥”
अथ यमघटादीनां वर्णकालनिर्णयः ।
“यमघटे त्वजेदहौ न्यतौ द्वादश नाडिकाः ।
अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥”

योगः

अथ शुभचन्द्रेण करकचादिशान्तिः ।
“अयोगेषु च सर्वेषु पूर्वयामं परित्यजेत ।
अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धिहता इमे ॥
करकचा न्यतयोगाश्च दिनं दग्धं तथा परे ।
शुभे चन्द्रे प्रणश्यन्ति वृत्ता वज्रहता इव ॥” * ॥
विरुद्धयोगानां देशविशेषे प्रतिप्रसवो यथा ।
श्रीपतिः ।

“विरुद्धसंज्ञास्तिथिवारयोगा
नक्षत्रवारप्रभवाश्च ये वै ।
हृताङ्गवज्रेण खशेषु बध्याः
शेषेषु देशेषु न ते विरुद्धाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अथ क्रियायोगः । सुनय ऊचुः ।
“दुःखाम्भुमनाः पुरुषाः प्राप्य ब्रह्म महालयम् ।
उत्तरेयुर्भवाम्भोधिं तथा त्वमनुचिन्तय ॥
इत्युक्तः स तदा प्राह क्रियायोगं महात्मनाम् ।
नराणां सुपकाराय दुःखविच्छित्तिकारकम् ॥
वद्विदुषाच ।

आराधयध्वं विश्वेशं जगतां कारणं परम् ।
केशवन्तत्रिरापेक्षा यवमुक्तं प्रवास्यथ ॥
इष्टा पूजानमस्कारैः शुश्रूषाभिरर्चनं शम् ।
ब्रतोपवासैर्विविधैर्ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
ते स्तेष्वाम्भुहितैः कामैर्ध्वं स्वचेतसि तुष्टिदाः ।
भवेयुरपरिच्छेदादाराधयत केशवम् ॥
तन्निष्ठास्तत्रतद्विषयस्तत्कर्मणस्तदाश्रयाः ।
तद्दृष्ट्यस्तत्क्षणसः सर्वस्मिन् स इति स्मृतः ॥
समस्तान्यथ कर्माणि तत्र सर्वान्नात्मनि ।
संन्यस्यध्वं स वः कर्त्ता समस्तावरणक्षयः ॥
परः पराणां परमः स एको
नरोत्तमो यस्य पदं भिन्नम् ।
चराचरं विश्वमिदं समन्ता-
दचित्तरूपेणैव परिग्रहं यत् ॥

तमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन वाङ्मनाः ।
अग्नौ मोक्षं परं जग्मुस्तस्मात्तत्त्वोक्तकारणम् ॥
संसारार्णवमग्नानां विषयाक्रान्तचेतसाम् ।
विष्णुप्रोतं विना नान्यत् किञ्चिदस्ति परायणम् ॥
उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं ब्रजंश्चिन्तय केशवम् ।
सुब्रजंश्चिन्तय गोविन्दं स्वर्णंश्चिन्तय माधवम् ॥
युयमेकाग्रचित्ता हि संस्थिता मनुजद्वयम् ।
जन्ममृत्युजरायाहं संसारं सन्तरिष्यथ ॥
क्रियायोगपराणोह सुक्तिकायाण्यनेकशः ।
समाराध्य जगन्नाथं राजानो मोक्षमाप्नुयुः ॥”
इति बह्विपुराणम् ॥ * ॥

अथ योगसाधनम् । केशिध्वज उवाच ।
“योगस्वरूपं खादिक्य । अथवा गदतो मम ।
यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गि सुक्तेर्निर्विध्यं तथा ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुने ।
चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूयं परेश्वरम् ॥
आत्मभावं नयत्येवं तद्वद्विषयाधिनं मुने ।
विकार्येष्वत्मनः शून्या लोहमाकर्षको यथा ॥

आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥
एवमत्यन्तवैशिष्ट्ययुक्तधर्मोपलक्षणः ।
यस्य योगः स वै योगी सुसुचुरभिधीयते ॥
योगयुक् प्रथमं योगी युज्जानः सोऽभिधीयते ।
विनिव्यन्नसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिवान् ॥
यद्यन्तरायदोषेण दुष्यते चास्य मानसम् ।
जन्मान्तरेऽभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥
विनिव्यन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगान्निदग्धकर्मा च यो-

चिरात् ॥

ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेन योगी निष्कामी योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः ॥
एतं यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
विशिष्टफलदाः कान्या निष्कामानां विसु-

क्तिदाः ॥

एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतः ॥
यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युज्जीत नियतो यतिः ॥
प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यत् ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च ॥
परसरेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।
कुरुतः सद्भिधानेन तृतीयः संयमात्मयोः ॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तमः ।
आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः सूक्ष्मम् ॥
शब्दादिष्वनुरक्तानि निरुह्याक्ष्णाणि योगवित् ।
कुर्व्यान्निन्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवश्यैस्तेन योगी योगसाधकः ॥
प्राणायामेन पवनैः प्रत्याहारेण चेन्द्रियैः ।
वशीकृतैस्ततः कुर्व्यात् स्थितं चैतः शुभाश्रये ॥

श्रीखाण्डिक्य उवाच ।

कथ्यतां मे महाभाग ! चेतसो यः शुभाश्रयः ।
यदाधारमशेषं तद्वन्ति दोषफलोद्भवम् ॥

श्रीकेशिध्वज उवाच ।

आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वभावतः ।
भूय ! मूर्त्तममूर्त्तं परस्वापरमेव च ॥
त्रिविधा भावना विप्र विश्वमेतन्निबोध मे ।
ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च यथा चैवोभयात्मिका ॥
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा ।
उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥
सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः ॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा ।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥
अक्षीणेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्मसु ।
विश्वमेतत् परं चान्यद्भेदभिन्नदृष्टा वृष ॥
प्रत्यक्षमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेदं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
तच्च विष्णोः परं रूपमरूपस्याजमचरम् ।
विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः ॥

न तद्योगयुजा शक्यं नृप ! चिन्तयितुं यतः ।
ततः स्थूलं हरे रूपं चिन्त्यं यद्विश्वगोचरम् ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः ।
मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका ग्रहाः ॥
गन्धर्व्यचर्दैत्याद्याः सकला देवयोनयः ।
मनुष्याः पशवः श्रैलाः समुद्राः सरितो इमाः ॥
भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च हेतवः ।
प्रधानादि विशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम् ॥
एकपादं द्विपादं बहुपादमपादकम् ।
मूर्त्तमेतद्वरे रूपं भावनाचितयात्मकम् ॥
एतत् सर्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् ।
परं ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम् ॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता चैत्रज्ञाख्या तथापरा ।
अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥
यथा चैत्रज्ञशक्तिः सा चैतिता नृप ! सर्वगा ।
संसारतापानखिलानवाप्नोत्यनुसन्ततान् ॥
तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः चैत्रज्ञसंज्ञिता ।
सर्वभूतेषु भूपाल ! तारतम्येन लक्ष्यते ॥
अप्राणवत्सु स्वल्पात्पास्यावरं तु ततोऽधिका ।
सरीसृपेऽपि तन्मोऽपि अतिशक्त्या पतन्निषु ॥
पतन्निष्यो नृगास्तेभ्यः स्वशक्त्या पशवोऽधिकाः ।
पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुंसः प्रभाविताः ॥
एभ्योऽपि नागगन्धर्वा यक्षाद्या देवता नृप ! ।
शक्रः समस्तदेवैभ्यस्ततश्चापि प्रजापतिः ॥
हिरण्यगर्भोऽति ततः पुंसः शक्रुपलक्षितः ।
एतान्यश्वरूपस्य तस्य रूपाणि पार्थिव ! ॥
यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य गौगिध्यं महामते ॥
अमूर्त्तं ब्रह्मणो रूपं यत् सदित्युच्यते बुधैः ।
समस्ताः शक्तयश्चेता नृप यच्च प्रतिष्ठिताः ॥
तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यद्वरेर्महत् ।
समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर ! ॥
देवतिथ्यङ्गमनुष्यादिचैष्टावन्ति खलीलया ।
जगतासुपकाराय न सा कर्म निमित्तजा ।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्ययाहतात्मिका ॥
तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजो नृप ! ।
चिन्त्यमात्रविशुद्धार्थं सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥
यथामिरुद्धतश्चिखः कलं दहति सानिलः ।
तथा चित्ते स्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥
तस्मात् समस्तशक्तौ नामाधारे तच्च चेतसः ।
कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥
शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्वगस्य तथात्मनः ।
त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां नृप ॥
अन्ये च पुरुषयाप्र ! चेतसो ये यथाश्रयाः ।
अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः ॥
मूर्त्तं भगवतो रूपं सर्वपाश्रयानिस्पृहम् ।
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥
तच्च मूर्त्तं हरे रूपं यादृक्चिन्त्यं नराधिप ! ।
तच्छ्रुयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥
प्रसन्नचारुवदनं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम् ॥
समकर्णान्तविन्यस्तचारुकर्णविभूषणम् ।

कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ॥
वलीत्रिभङ्गिना मयनाभिना चोदरेण वै ।
प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम् ॥
समस्थितारुजङ्घं सुस्थिराडधिकराम्भुजम् ।
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥
किरीटचारुकेयूरकटकदिविभूषितम् ।
शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राक्षवलयान्वितम् ॥
चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायान्मानसम् ॥
तावदयावद्दृष्टीभूता तत्रैव नृप धारणा ॥
ब्रजतस्तिष्ठतोऽन्यदा स्नेह्या कर्म कुर्वतः ।
नापयाति तदा चित्तात् सिद्धां मन्येत तां तदा ॥
ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः ।
चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षस्वचक्रम् ॥
सा यदा धारणा तद्दृष्टवानवती ततः ।
किरीटकेयूरमुखेर्भूषणे रहितं स्मरेत् ॥
तदेकावयवं देवं चेतसापि पुनर्विधः ।
कुर्व्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ।
तद्रूपप्रत्ययेवैकसन्ततिश्चान्यनिस्पृहा ।
तद्भावं प्रथमेरङ्गैः षड्भिर्निष्पादते नृप ॥
तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।
मनसा ध्याननिष्पादं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
विज्ञानं प्रापकं प्राप्य परे ब्रह्मणि पार्थिव ! ।
प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रचीणाशेषभावनः ॥
चैत्रज्ञः करणो ज्ञानं करणं तेन तस्य तत् ।
निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्त्तते ॥
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदो भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥
विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥
इत्युक्तं मया योगः खाण्डिक्य ! परिपृच्छते ॥
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥

ब्रह्मकृतयोगो यथा ।

“सुखं योगासनं कृत्वा बभूव संपुटाञ्जलिः ।
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गः सासु नेत्रोऽतिदीनवत् ॥
इडां सुषुम्नां मेधाश्च पिङ्गलां नलिनो ध्रुवाम् ।
नाडीषट्कश्च योगेन निरुध्य च प्रयत्नतः ॥
मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम् ।
विशुद्धं परमाज्ञाख्यं षट्चक्रं निरुध्य च ॥
लङ्घनं कारयित्वा च तं षट्चक्रं क्रमाद्विधिः ।
अक्षरन्तुं समानीय वायुवहं चकार ह ॥
निरुध्य वायुं मेधात्मात्मानोय हृदयाम्भुजम् ।
तं वायुं भ्रामयित्वा च योजयामास मेधया ॥
एवं कृत्वा तु निष्पन्दो यो दत्तो हरिणा पुरा ।
जजाप परमं मन्त्रं तं तस्यैकादशाक्षरम् ॥
सुहृत्तश्च जपं कृत्वा ध्यायं ध्यायं पदाम्भुजम् ।
ददर्श हृदयाम्भोजे सर्वं तेजोमयं सुतं ॥
तत्तेजसोऽन्तरे रूपमतीवसुमनोहरम् ।
द्विभुजं सुरलीहस्तं भूषितं पीतवाससा ॥
श्रुतिमूलमलन्यस्तज्ज्वलन्मकरकुण्डलम् ।
इषडाख्यं प्रसन्नाख्यं भक्तानुग्रहकातरम् ॥
नवीनजलदाकारश्यामसुन्दरविग्रहम् ।
स्थितं जन्तुषु सर्वेषु निर्लिप्तं सान्निध्यमिदम् ॥

योगः

स्वात्मरामं पूर्णकामं जगद्ग्रापि जगत्परम् ।
सर्वस्वरूपं सर्वेषां बीजरूपं सनातनम् ॥
सर्वाधारं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिसमन्वितम् ।
सर्वाराध्यं सर्वगुरुं सर्वमङ्गलकारणम् ॥
सर्वमन्त्रस्वरूपं सर्वसम्पत्करं वरम् ।
यद्दृष्टं ब्रह्मरन्ध्रे च हृदि तद्बहिरेव च ।
इहा च परमाश्चर्यं तुष्टाव परमेश्वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डे २० अध्यायः ॥*॥
अथ ध्यानयोगः । हरिरुवाच ।
“अथ योगं प्रवक्ष्यामि भुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
ध्यायिभिः प्रीयते ध्येयो ध्यानेन हरिरीश्वरः ॥
तत् शृणुष्व महेशान ! सर्वपापविनाशनम् ।
विष्णुः सर्वेश्वरोऽनन्तो यद्भूमिपरिवर्जितः ॥
वासुदेवो जगन्नाथो ब्रह्मात्मा अहमेव तु ।
देहिदेहस्थितो नित्यः सर्वदेहविवर्जितः ॥
देहधर्मेविहीनश्च चराचरविवर्जितः ।
षड्विधेषु स्थितो द्रष्टा श्रोता वाता ह्यतीन्द्रियः ॥
तद्वर्त्मरहितः सृष्टा नामगोत्रविवर्जितः ।
मन्ता मनःस्थितो देवो मनसा परिवर्जितः ॥
मनोधर्मेविहीनश्च विज्ञानाश्रय एव च ।
बोद्धा बुद्धिस्थितः साक्षी सर्वबोधविवर्जितः ॥
बुद्धिधर्मेविहीनश्च सर्वः सर्वगतोऽमलः ।
सर्वप्राणविनिर्मुक्तः प्राणधर्मेविवर्जितः ॥
प्राणिप्राणो महाशान्तो भवेन परिवर्जितः ।
अहङ्कारादिहीनश्च तद्वर्त्मपरिवर्जितः ॥
तत्संसाक्षी तन्निशान्ता च परमानन्दरूपकः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्तत्संसाक्षी तद्विवर्जितः ॥
तुरीयः परमो धाता इगूपो गुणवर्जितः ।
सुक्तो बुद्धो जनयापी सत्य आत्मासङ्गं शिवः ॥
एवं ये मानवा विज्ञा ध्यायन्तीश्वरं पदम् ।
प्राप्नुयुस्ते च तद्रूपं नात्र काय्या विचारणा ॥
इति ध्यानं मया ख्यातं तव शङ्कर ! सुव्रत ! ।
पठेद्य एतत् सततं विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
इति गारुडे १४ अध्यायः ॥

अथाष्टाङ्गयोगः ।

“सुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् सङ्घेपात्तददे शृणु ।
यमाः पञ्च त्वहिंसाद्या अहिंसा प्राण्यहिंस-
नम् ॥
सत्यं भूतहितं वाक्यमस्तेयं स्वाग्रहं परम् ।
अमेधुनं ब्रह्मचर्यं सर्वव्यागोऽपरिग्रहः ॥
नियमाः पञ्च सत्याद्या वाङ्माभ्यन्तरं द्विधा ।
शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनिग्रहः ॥
स्वाध्यायः स्यान्मन्त्रजापः प्रणिधानं हरैर्यजिः ।
आसनं पद्मकायुक्तं प्राणायामो मन्त्रजयः ॥
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भकः ।
अगर्भात् सगर्भस्थः प्राणायामस्ततोऽधिकः ॥
एवं द्विधा त्रिधाप्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ।
कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचकाङ्गैश्चकस्त्रिधा ॥
जबुर्दादशमात्रः स्याच्चतुर्विंशतिकः परः ।
षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ।
ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्याद्धारणा मनसो धृतिः ॥
अहं ब्रह्मैवस्यानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥

योगः

अहमात्मा परं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत्त्वमसि केवलम् ॥
अहं ब्रह्मास्मिहं ब्रह्म अशरीरमनिन्द्रियम् ।
अहं मनो बुद्धिमहदहङ्कारादिवर्जितम् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादिसुक्तं च्योतिस्तदीयकम् ।
नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमदयम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमखण्ड ॐ ।
इति ध्यायन् विमुच्येत ब्राह्मणो भववन्धनात् ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥*॥

अपि च ।

“एतत्ते कथितं ज्ञानं योगश्चेमं निबोध मे ।
यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी शाश्वतानन्दतां व्रजेत् ॥
प्रागात्मैवात्मना जेयो योगिनां स हि दुर्लभः ।
कुर्वीत तत्त्वये यत्नं तस्योपायं शृणुष्व मे ॥
प्राणायामैर्देहदोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्

गुणान् ॥

यथा पञ्चतथातूनां भ्रान्तानां दह्यते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनियन्तात् ॥
प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणायामनिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्योत्तरीयाश्च प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदङ्कं । शृणुष्व मे ॥
लघुर्दादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिश्चतुरीय उदाहृतः ॥
निमेषोन्मेषयो मात्रा तातो लज्जचरो मतः ।
प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमेन जयेत् खेदं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषानुक्रमात् ॥
मृदुत्वं सैवमानास्तु सिंहशार्ङ्गलङ्कजराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी च्छन्देन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न

मानुषान् ।

तद्विनिषिद्धः पवनः किल्बिषं न वृणां तदुम् ॥
तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
श्रूयतां सुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च सङ्घीपते ।
स्वरूपं शृणु वै तेषां कथ्यमानमनुक्रमात् ॥
कर्मणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंशयः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते ॥
रोहिण्यसुप्तिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च

यान् ।

निरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्व-
कालिकी ॥

अतीतानागतानर्धान् विप्रकटतिरोहितान् ।
विज्ञानातीन्द्रसूर्यसूर्यहाणां ज्ञानसम्पदा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा

स्थितिः ॥

यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।

योगः

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ।
शृणुष्व च महीपाल ! प्राणायामस्य लक्षणम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं याद्विहितमासनम् ॥
पद्ममूर्धसनं वापि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि ॥
समः सभासनो भूत्वा संहृत्य चरणानुभौ ।
संयतास्तथा चोक्तं सत्यमिष्टम्य वाग्यतः ॥
पार्श्वेभ्यां लिङ्गद्वयणावस्थानं प्रयतः स्थितः ।
किञ्चिदुन्नामितशिरा दन्तैर्दन्तान् संस्पृशेत् ॥
संपश्यन्नासिकायं खं दिशश्चानवलोकयन् ।
रजसा तमसो वृत्तिं सत्त्वेन रजसस्तथा ।
संस्थाप्य निर्मले सत्वे स्थितो युञ्जीत योगवित् ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्राणादीन् मन एव च ।
नियत्य समवायेन प्रत्याहारसुप्रक्रमेत् ॥
यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥
॥ त्वात्परतिरेकस्यः पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥
सवाङ्माभ्यन्तरं शौचं निष्पाद्याकण्ठनाभितः ।
पूरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारसुप्रक्रमेत् ॥
प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साभिधीयते ।
विधारणा स्मृतो योगो योगिभिस्तत्त्वदृष्टिभिः ॥
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।
सर्वं दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते ॥
वीचते च परं ब्रह्म प्राज्ञतांश्च गुणान् पृथक् ।
योमादिपरमाणूश्च तथात्मानमकल्पयन् ॥
इत्थं योगी जिताहारः प्राणायामपरायणः ।
जितां जितां शनैर्भूमिमारोहेत यथा यद्दम् ॥
दोषान् व्याधिं तथा मोहमाक्रान्ता भूरनि-
र्जिता ।

विवर्हयति नारोहेतस्माद्भूमिमनिर्जिताम् ॥
प्राणानामुपसरोधात् प्राणायाम इति स्मृतः ।
धारणेत्युच्यते चेयं धार्यते यन्मनोऽनया ॥
शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि यदद्याणि जितात्मभिः ।
प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥
उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः ।
येन व्याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ॥
यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः ।
आपिवेशुस्तथा वायुं पिवेद्योगी जितश्रमः ॥
प्राणाभ्यां हृदये वायुं तृतीये च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभूमध्यमूर्धसु ॥
किञ्चित्स्मात् परस्मिन् धारणा परमा स्मृता ।
दर्शिता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यचरसाध्यताम् ॥
नाभातः हृदिः आन्तो न च व्याकुललोचनः ।
युञ्जीत योगं राजेन्द्र ! योगी सिद्धार्थमात्मनः ॥
नातिशीति न चैवोष्णं हृद्दि नास्त्रुनिनात्मके ।
कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥
सशब्देऽभिजलाभ्यासे जीर्णे गोष्ठे चतुष्पथे ।
शुष्कपर्णचये नद्यां प्रस्रवने ससरीरूपे ॥
समये कूपतीरे वा चैत्यवल्लीकसञ्चये ।
देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्जयेत् ॥
सत्त्वस्थानुपपत्तौ च देशकालविवर्जिते ।
नासतो दर्शनं योगे तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥
दोषानेताननादृत्य मृदुत्वादयो युनक्ति वै ।

विप्राय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ॥
 वाधिर्यं जडतालोपः स्मृतैर्म कत्वमन्यता ।
 चरश्च जायते सद्यस्तद्वदज्ञानयोगिनः ॥
 प्रमादादयोगिनो दोषा यथैते स्युश्चिकित्सितम् ।
 तेषां नाशाय कर्तव्यं योगिनां तं निबोध मे ॥
 स्निग्धां यवागमलुष्णां सुक्ता तत्रैव धारयेत् ।
 वातगुल्मप्रशान्त्यर्थं गुदावर्त्ते ततो दधि ॥
 यवागूष्मापि पवने वायुग्रन्थीन् परिचिपेत् ।
 तद्वत् कम्पे महाशैलं स्थिरं मनसि धारयेत् ॥
 विघाते वचसो वापि वाधिर्यं श्रवणेन्द्रिये ।
 तथैवाश्वफलं ध्यायेत्तृष्णात्तो रसनेन्द्रिये ॥
 यस्मिन् यस्मिन् रुजा देहे तस्मिंस्तदुपकारि-
 षीम् ॥
 धारयेद्धारणासुखं शीतां शीते विदाहिनीम् ॥
 कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताड-
 येत् ॥
 लुप्तस्मृतेः स्मृतिः सदो योगिनस्तेन जायते ॥
 द्यावापृथिवौ वायुमी वापिनावनुधारयेत् ।
 अमागुषात् सत्त्वजाताद्वाधास्थितिचिकित्-
 सितम् ॥
 अमागुषं सत्त्वमन्तर्योगिनं प्रविशेत् यदि ।
 वायुगिधारणा चैवं देहसंस्थं विनिर्देहेत् ॥
 एवं सत्त्वात्मना कार्या रक्षा योगविदा नृप ! ।
 धर्मायकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ॥
 प्रवृत्तिलक्षणा ख्याता योगिनो विस्मयात्तथा ।
 विज्ञानं विलयं याति तस्माद्गोप्याः प्रवृत्तयः ॥
 अलौक्यमारोग्यमनिशुरत्वं
 गन्तुः शुभो मूत्रपुरीषमल्पम् ।
 कान्तिः प्रसादः खरसौम्यता च
 योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥
 अहुरागं जनो याति परोक्षे गुणकीर्त्तनम् ।
 न विभ्यति च सत्त्वानि सिद्धिलक्षणसुत्तमम् ॥
 शीतोष्णादिभिरत्युर्मेयस्य बाधा न जायते ।
 न भीतिमेति चान्येभ्यस्तस्य सिद्धिरुपस्थिता ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे योगचिकित्सानाम ३६
 अध्यायः ॥ (तथा च ।

ईश्वर उवाच ।

“मयैकचित्तता योग इति पूर्वं निरूपितम् ।
 साधनान्यष्टधा तस्य प्रवक्ष्याम्यधुना शृणु ॥
 यमाश्च नियमास्तावदासनान्यपि षण्मुख ! ।
 प्राणायामस्ततः प्रोक्तः प्रत्याहारश्च धारणा ॥
 ध्यानं तथा समाधिश्च योगाङ्गानि प्रचक्षते ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ॥
 यमाः संक्षेपतः प्रोक्ता नियमाः शृणु पुत्रक ! ।
 तपः स्वाध्यायसन्तोषः शौचमीश्वरपूजनम् ॥
 नियमाः कथिता तत्स ! योगसिद्धिप्रदायिनः ।
 सर्वेषामेव भूतानामक्लेशजननं हि यत् ॥
 अहिंसा कथिता सद्भिर्योगसिद्धिप्रदायिनी ।
 यथार्थकथनं सत्यमस्तेयमधुना शृणु ॥
 शौर्त्येण वा बलेनापि परस्वहरणं च यत् ।
 स्तेयमिलुच्यते सद्भिरस्तेयं तस्य वर्जनम् ॥
 सर्वत्र मेधुनत्यागो ब्रह्मचर्यमिहोच्यते ।

द्रव्याणामप्यनादानमापद्यपि यथेच्छया ॥
 अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धेस्तु साधनम् ।
 चान्द्रायणादिना यत् शरीरस्य च शोधनम् ॥
 तत्तपः कथितं पुत्र ! स्वाध्यायमधुना शृणु ।
 प्रणवः शतरुद्रीयं तथाथर्वशिरःश्रिखा ॥
 एतेषां यो जपः पुत्र ! स्वाध्याय इति कीर्तितः ।
 यदृच्छालाभसन्तुष्टः सन्तोष इति पश्यते ॥
 वाह्ये चाभ्यन्तरे चापि शुद्धिः शौचं विधीयते ।
 स्तुतिसरणपूजाभिर्वाङ्मनः कायकर्मभिः ॥
 भयि भक्तिर्दृष्टा पुत्र एतदीश्वरपूजनम् ।
 यमाश्च नियमाः प्रोक्ताः संक्षेपात्तु विस्तरात् ॥
 यमैश्च नियमैर्युक्तो योगी मोक्षाय संस्तुतः ।
 स्थिरबुद्धिरसंस्पृष्टः पूर्वमासनमभ्यसेत् ॥
 पद्मकं स्वस्तिकं पीठं सैहं कौकुटकौञ्जरम् ।
 कौर्मं वज्रासनं चैव वैद्याघ्नं चाङ्गचन्द्रकम् ॥
 दण्डं तार्क्ष्यसनं मूलं खड्गं सुहरमेव च ।
 मकरं त्रिपथं काष्ठं स्थाणुर्वा हस्तिकर्णिकम् ।
 भीमं वीरासनं चापि वाराहं नृगवैष्णिकम् ॥
 क्रौञ्चं चानालिकं चापि सर्वतोभद्रमेव च ।
 इत्येतान्यासनान्यत्र सप्तविंशतिसंख्याया ॥
 योगसंसिद्धिहेतोस्तु कथितानि तवानघ ! ॥
 एषामेकतरं बद्धा गुरुभक्तिपरायणः ।
 हृन्दातीतो जयेत्प्राणानभ्यासक्रमयोगतः ॥
 अन्तश्चराणां वायूनां बाह्याभ्यरोधनम् ।
 प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधः स च कथ्यते ॥
 अगर्भश्च सगर्भश्च तयोराद्योऽजयः स्मृतः ।
 द्वितीयः सजयः प्रोक्तो ध्रुवं यादृतिमाहभिः ॥
 रेचकः शून्यकश्चैव पूरकः कुम्भकस्तथा ।
 एवं चतुर्विधो भेदः प्राणायामेऽत्र स्मरिभिः ॥
 अस्त्रनां नाड्यः प्रोक्ता गमागमलयाश्रयाः ।
 रेचनाद्रेचकः प्रोक्तः शून्यकस्तु यथास्थितः ॥
 पूरकः पूरणाद्वायोक्तन्निरोधाच्च कुम्भकः ।
 देहिनी दक्षिणे भागे पिङ्गला नाडिका
 स्मृता ॥
 पितृयोनिरिति ख्याता भातुस्तत्राधिदैवतम् ।
 दक्षिणोत्तरगा या च इडा सा नाडिका स्मृता ।
 देवयोनिरिति ख्याता चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥
 एतयोर्बभूवोर्मेधो सुषुम्ना नाम विश्रुता ॥
 पञ्चसूत्रनिभा नाडी कार्याख्या ब्रह्मदैवतम् ।
 ततः शून्यं निरात्मस्वं मध्ये स्वात्मनि योजयेत् ॥
 बाह्यस्याद्रोधनाद्वायोः शून्यकत्वं विनिर्दिशेत् ।
 चन्द्रदैवतया भूयः पितृदैवतसुत्तमम् ॥
 आप्यायनं भवेत्तेन प्रावनं कल्पस्य तु ।
 आपूर्योदरसंस्थं तु उच्चैर्वायुं निरोधयेत् ॥
 कुम्भकः कुम्भवत्स स्थाद्रेचको वर्त्तितस्य च ।
 उत्क्षिप्य प्रयतो वायुमजदैवत्यमानयेत् ॥
 अङ्गुष्ठायान्तमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रेण मोचयेत् ।
 सङ्कोच्य कूचिकाचक्रमूर्ध्नि नीत्वा रसाञ्जयम् ॥
 संक्षोभ्य शङ्खिनीं सम्यक्ततो ब्रह्मगुह्यं नयेत् ।
 अनेन शोधयेन्नागमैश्वरं विमलं सुनिः ॥
 क्रमेणाभ्यासयोगेन योगसंसिद्धिभागमेव ।
 सुसूक्ष्मां सदा वत्स ! योगाङ्गं योगसिद्धये ॥

विद्याय वह्निमार्गं तु अङ्गुल्यास्तु शनैः शनैः ।
 सौम्येनाकर्षयेद्वायुं नाभावाकृष्य धारयेत् ॥
 धारयन्नियतप्राणो योगैश्वर्यममन्वितः ।
 जायते वत्सराद्योगी जरामरणवर्जितः ॥
 वायुमाकर्षयेद्वाह्यं वामया चोदरं भवेत् ।
 नाभिनासान्तराध्यायं स्त्रिः प्राणान्श्च जयेद्-
 ध्रुवम् ॥
 मनःस्थैर्यं भवेद्वत्स ! त्रिषु स्थानेषु धारणात् ।
 अङ्गुष्ठनाभिनासाग्रे वायुं योगी जितासनः ॥
 अपानं कटिदेशे तु पृष्ठतो वै विनिर्दिशेत् ।
 सदा तत्रैव सन्धेय एष वायुजयक्रमः ॥
 रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च न विद्यते ।
 निरालम्बे मनः कृत्वा चणात्यागजितो भवेत् ॥
 इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
 नियतः प्रोच्यते यस्तु प्रत्याहारः स उच्यते ॥
 यद्यत् पश्यति तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।
 प्रत्याहारः स वै प्रोक्तो योगसाधनसुत्तमम् ॥
 कर्मेन्द्रियाणां पञ्चाणां पञ्चमाद्येते जने ।
 यदि तत्र स्थिरो लोको मनो याति तदालयम् ॥
 उद्धातान् दृष्ट पञ्चैव कारयेद्धारणां बुधः ।
 प्राणवायुं निवार्यैव मनः स्थैर्येऽन्तरे क्षिपेत् ॥
 देवांश्च सिद्धान् गन्धर्वान्श्चाराणान् खेचरान्
 गगान् ॥
 वरुणासाभ्यासयोगेन सूक्ष्मज्योतिः प्रपश्यति ॥
 दृष्टे न स्यान्नरा नृत्यः सर्वज्ञश्च प्रजायते ।
 स्फोटोऽस्या नाडिका प्रोक्ता कूर्मलोकस्तदा-
 न्तरे ॥
 उच्चार्य विन्दतत्त्वं तु तस्यान्ते गुणवत् स्मरेत् ।
 भूतं भयं भविष्यच्च वर्त्तमानञ्च दूरतः ॥
 ज्ञानं यत्तद्वैब्रूनं स्फोटोऽस्य ज्ञानमभ्यसेत्
 ललाटे नृभिर्दृष्टये सदाशिवमनुस्मरेत् ॥
 शुद्धस्फटिकसङ्काशं जटाजूटेन्दुशेखरम् ।
 पञ्चवक्त्रं दशभुजं सर्पयज्ञोपवीतनम् ॥
 ध्यात्वैवमात्मनि विभुं ध्यानं तत् स्मरयो विदुः ।
 ततोऽन्ननखं भवति न शृणोति न पश्यति ॥
 न जिघ्रति न स्पृशति न किञ्चिद्वा समीक्षते ।
 गुह्योऽरादिस्थानेषु वायुं नासां विचिन्तयेत् ॥
 ईशोऽहमिति योगीन्द्रः परानन्दैकविग्रहः ।
 जरामरणनिर्मुक्तः शिव एव भवेन्मुनिः ॥
 गमनागमनाभ्यां यो ह्रीनो वै विषयोज्झितः ।
 एकान्तरोक्ताभीभावः समाधिरभिधीयते ॥
 न दृष्टद्वस्तुनश्चिन्ता न सूक्ष्मस्यापि चिन्तनम् ।
 न वह्निर्नान्तरं पुत्र ! ब्रह्मग्रन्थिविभेदनम् ॥
 न स्थूलं न कणं वापि न द्रव्यं नापि लोपितम् ।
 न शुक्लं नापि वा पीतं न कण्यं नापि कर्तुरम् ॥
 कृत्वा हृत्पद्मनिलये विश्वाख्यं विश्वसम्भवम् ।
 आत्मानं सर्वभूतानां परस्तात्तमसं स्थितम् ॥
 सर्वस्याधारमयत्तमानन्दं ज्योतिरयद्यम् ।
 प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहरं शिवम् ॥
 तदन्तः सर्वभूतानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम् ।
 ध्यायेदनादिमध्यान्तमानन्दादिगुणालयम् ॥
 महान्तं पुरुषं ब्रह्म ब्रह्माणं ब्रह्म चाक्षयम् ॥

ओङ्कारान्ते तथात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ॥
 आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम् ।
 कारणं सर्वभावानामानन्दैकरसाश्रयम् ॥
 पुराणं पुरुषं शम्भुं ध्यायेन्मुच्येत बन्धनात् ।
 शिवभक्तिं विना यस्तु संसारं तर्तुमिच्छति ॥
 स्मृतो यथा श्वलाङ्गुलैः समुद्रं तर्तुमिच्छति ।
 तथा विना शम्भुसेवां संसारतरणं न हि ॥
 सर्वसौख्यप्रदः शम्भुर्नान्या काचन देवता ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन महादेवं प्रपूजयेत् ॥
 यदा गुहायां प्रकृतं जगत्संमोहनालये ।
 विचिन्त्य परमं योम सर्वभूतैककारणम् ॥
 जीवनं सर्वभूतानां यत्र लोकः प्रलीयते ।
 आनन्दं ब्रह्मणः सृज्यं यत्पश्यन्ति तसुखं ॥
 तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ।
 पातुं तिष्ठेन्महेशेन सोऽश्रुत योगमैश्वरम् ॥
 नैकलक्षं हिलक्षं वा त्रिलक्षं न नवात्मकम् ।
 सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं समाधिरभिधीयते ॥
 बाह्ये चाभ्यन्तरे पुत्र ! यत्र यत्र मनः क्षिपेत् ।
 तत्र तत्रात्मनो रूपमानन्दमुभूयते ॥
 संस्थाप्य मयि चात्मानं परं ज्योतिषि निर्गुणे ।
 सुहृत् तिष्ठतः साक्षात्तस्य चानुभवो भवेत् ॥
 सर्वज्ञः परिपूर्णश्च जरामरणवर्जितः ।
 मत्प्रसादाद्भवयोगी नान्यथा क्रौञ्चखदन ! ॥
 तस्मात् सर्वं परित्यज्य कर्मजातं सुदुष्करम् ।
 मामेकं शरणं गच्छेद्ज्ञानं नाशयाम्यहम् ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्ये च
 सङ्कराः ।

मङ्गलभावा पूता यान्ति मत्परमं पदम् ॥
 जगतः प्रलये प्राप्ते नष्टे च कमलोद्भवे ।
 मङ्गला नैव नश्यन्ति स्वेच्छाविग्रहधारिणः ॥
 योगिनां कर्मिणां चैव तापसानां यतात्मनाम् ।
 अहमेव गतिस्तेषां नान्यदस्तीति निश्चयः ॥
 इति ब्रह्मपुराणोपपुराणे श्रीसौरे शिवस्कन्द-
 संवादे यमनियमप्राणायामादिकथनं १२ अः ॥
 अथ योगान्तराया यथा,—
 “योगान्तरायास्तस्याथ जायन्ते युञ्जतः पुनः ।
 नश्यन्तेऽभ्यासतस्तेऽपि प्रणिधानेन वै गुरोः ॥”
 सूत उवाच ।

“आलस्यं प्रथमं पञ्चाङ्गाधिपीडा प्रजायते ।
 प्रमादः संशयस्याने चित्तस्थिहानवस्थितिः ॥
 अश्रद्धादर्शनं भ्रान्तिदुःखश्च त्रिविधं ततः ।
 दौर्मेनस्यमयोग्येषु विषयेषु च योग्यता ॥
 दशधाभिप्रजायन्ते सुनेष्ट्यांगान्तरायकाः ।
 आलस्यश्च प्रवृत्तिश्च गुरुत्वात् कायचित्तयोः ॥
 आधयो धातुवैषम्यात् कर्मजा दोषजास्तथा ।
 प्रमादस्तु समाधेस्तु साधनानामभावनम् ॥
 इदं वेत्युभयसूक्तं विज्ञानं स्थानसंशयः ।
 अनवस्थितचित्तत्वमप्रतिष्ठा हि योगिनः ॥
 लब्धायामपि भूमौ च चित्तस्य भवबन्धनात् ।
 अश्रद्धाभावरहिता वृत्तिवै साधनेषु च ॥
 साध्ये चित्तस्य हि गुरौ ज्ञानाचारशिवादिषु ।
 विप्रव्ययज्ञानमिति भ्रान्तिदर्शनमुच्यते ॥

अनात्मन्यात्मविज्ञानमज्ञानात् तस्य सन्निधौ ।
 दुःखमाध्यात्मिकं प्रोक्तं तथा चैवाधिभौतिकम् ॥
 आधिदेविकमित्युक्तं त्रिविधं सहजं पुनः ।
 इच्छाविघातात् सङ्गोभस्येतसस्तदुदाहृतम् ॥
 दौर्मेनस्यं निरोद्धयं वैराग्येण परेण तु ।
 तमसा रजसा चैव संस्पृष्टं दुर्मेनः स्फुटम् ॥
 तदा मनसि सञ्जातं दौर्मेनस्यमिति स्फुटम् ।
 हटात् स्वीकरणं कृत्वा योग्यायोग्यविवेकतः ॥
 विषयेषु विचिन्नेषु जन्तोर्जिघ्रस्यलोलता ।
 अन्तराया इति ख्याता योगस्यैति हि योगि-
 नाम् ॥

अत्यन्तोत्साहयुक्तस्य नश्यन्ति न च शंसयः ।
 प्रनष्टेष्वन्तरायेषु द्विजा पञ्चाङ्गि योगिनः ॥
 उपसर्गाः प्रवर्तन्ते सर्वे ते सिद्धिरूपकाः ।
 प्रतिभा प्रथमा सिद्धिर्द्वितीया अवगा स्फुटा ॥
 वार्ता तृतीया विप्रेन्द्रास्तुरीया चेह दर्शना ।
 आखादा पञ्चमी प्रोक्ता वेदना षष्ठिका स्फुटा ।
 सप्तषट्सिद्धिसन्ध्यागात् सिद्धिदाः सिद्धयो
 मुनेः ।

प्रतिभा प्रतिभावृत्तिः प्रतिभावं इति स्थितिः ॥
 बुद्धिर्विवेचना वेद्यं बुध्यते बुद्धिरुच्यते ।
 सृज्यं यवहितेऽतीते विप्रकृष्टे त्वनागते ॥
 सर्वत्र सर्वदा ज्ञानं प्रतिभाशुक्रमेण तु ।
 अवगात् सर्वशब्दानामप्रयत्नेन योगिनः ॥
 ह्रस्वदीर्घभ्रुतादीनां गुह्यानां अवगादपि ।
 स्पर्शस्याधिगमो यस्तु वेदना तूपपादिता ॥
 दर्शना दिव्यरूपाणां दर्शनश्चाप्रयत्नतः ।
 संविद्यिरसे तस्मिन्नाखादो ह्यप्रयत्नतः ॥
 वार्ता च दिव्यगन्थानां तस्मात्त्रा बुद्धिर्संविदा ।
 विन्दन्ते योगिनस्तस्मादाब्रह्मभुवनं द्विजाः ॥
 जगत्सिन्धुं हि देहस्यं चतुःषष्टिगुणं समम् ।
 औपसर्गिकमेतेषु गुणेषु गुणितं द्विजाः ॥
 सन्ध्याज्यं सर्वथा सर्वमौपसर्गिकमात्मनः ।
 पेशाचे पार्थिवश्चाप्यं राक्षसानां पुरे द्विजाः ॥
 याचे तु तैजसं प्रोक्तं गान्धर्वं श्वसनात्मकम् ।
 ऐन्द्रे योमात्मकं सर्वं सौम्यं चैव तु मानसम् ॥
 प्राजापत्यं त्वहङ्कारं ब्राह्मे बोधमनुत्तमम् ।
 आद्ये चाद्यौ द्वितीये च तथा श्रोत्रशरूपकम् ॥
 चतुर्विंशत् तृतीये तु हान्निंशश्च चतुर्थके ।
 चत्वारिंशत् पञ्चमे तु भूतमात्रात्मकं स्फुटम् ॥
 गन्धो रसस्तथा रूपं शब्दः स्पर्शस्तथैव च ।
 प्रत्येकमष्टधा सिद्धं पञ्चमे तच्छतक्रतोः ॥
 तथाचत्वारिंशच्च षट्पञ्चाशत् तथैव च ।
 चतुःषष्टिगुणं ब्राह्मं लभते द्विजसत्तमाः ॥
 औपसर्गिकमाब्रह्म भुवनेषु परित्यजेत् ।
 लोकेष्वालोक्तयोगेन योगवित् परमं सुखम् ॥
 स्थूलता सूक्ष्मता बाल्यं वार्द्धक्यं धौवनं तथा ।
 नानाजातिस्वरूपश्च चतुर्भिर्देहधारणम् ॥
 पार्थिवं विना नित्यं सुरभिर्गन्धसंयुतः ।
 एतदष्टगुणं प्रोक्तमैश्वर्यं पार्थिवं महत् ॥
 एतदष्टगुणं प्रोक्तमैश्वर्यं पार्थिवं महत् ॥
 जले निवसनं यदहूयामिव विनिर्गमः ।
 इच्छेच्छतः स्वयं पातुं समुद्रमपि नातुरः ॥

यत्रेच्छति जगत्सिन्धुं तत्रास्य जलदर्शनम् ।
 यद्यदस्तु समादाय भोक्तुमिच्छति कामतः ॥
 तत्तद्रसान्वितं तस्य त्रयाणां देहधारणम् ।
 भावं विनाथ हस्तेन जलपिण्डस्य धारणम् ॥
 अत्रणत्वं शरीरस्य पार्थिवेन समन्वितम् ।
 एतत् धोडशकं प्रोक्तमाप्यमैश्वर्यमुत्तमम् ॥
 देहादभिविनिर्माणं तत्तापमयवर्जितम् ।
 लोकं दग्धमपीहान्यदग्धं स्वविधानतः ॥
 जलमध्ये हुतवहश्चाधाय परिरक्षणम् ।
 अग्निनिग्रहणं हस्ते स्फुतिमात्रेण चागमः ॥
 भस्मीभूतविनिर्माणं यथापूर्वं स्वकामतः ।
 ह्याभ्यां रूपविनिष्पत्तिर्विना तैस्त्रिभिरात्मनः ॥
 चतुर्विंशत्तमकं ह्येतत् तैजसं सुनिपुङ्गवाः ।
 मनोगतित्वं भूतानामन्तर्निवसनं तथा ॥
 पञ्चतादिमहाभारस्तत्त्वेनोद्बहनं पुनः ।
 लघुत्वञ्च गुरुत्वञ्च पाणिभ्यां वायुधारणम् ॥
 अङ्गुल्यग्रनिपातेन भूमेः सर्वत्र कम्पनम् ।
 एकैव देहनिष्पत्तिर्वातैश्वर्यं स्फुटं बुधैः ॥
 ह्यायाविहीननिष्पत्तिरिन्द्रियाणाञ्च दर्शनम् ।
 आकाशगमनं नित्यमिन्द्रियार्थैः समन्वितम् ॥
 दूरे च शब्दग्रहणं सर्वशब्दावगाहनम् ।
 तन्मात्रलिङ्गग्रहणं सर्वप्राणिनिदर्शनम् ॥
 ऐन्द्रेमैश्वर्यमित्युक्तमेतैस्तैः पुरातनः ।
 यथाकामोपलब्धिश्च यथाकामविनिर्गमः ॥
 सर्वत्राभिभवश्चैव सर्वगुह्यनिदर्शनम् ।
 कामानुरूपनिर्माणं वशित्वं प्रियदर्शनम् ॥
 संसारदर्शनश्चैव मानसं गुणलक्षणम् ।
 छेदनं ताडनं बन्धं संसारपरिवर्तनम् ॥
 सर्वभूतप्रसादश्च नृत्यकालजयस्तथा ।
 प्राजाप्रत्यमिदं प्रोक्तमाहङ्कारिकसुत्तमम् ॥
 अकारणजगत्सृष्टिस्तथानुग्रह एव च ।
 प्रलयश्चाधिकारश्च लोकवृत्तप्रवर्तनम् ॥
 असदृश्यमिदं अर्त्तं निर्माणश्च पृथक् पृथक् ।
 संसारस्य च कर्तृत्वं ब्राह्मेतदनुत्तमम् ॥
 एतावत् तत्त्वमित्युक्तं प्राधान्यं वैष्णवं पदम् ।
 ब्रह्मणा तद्गुणं शब्दं वेत्तुमन्येनं शक्यते ॥
 विद्यते तत् परं शैवं विष्णुना नावगम्यते ।
 असंख्येयगुणं शुद्धं को जानीयाच्छिवात्मकम् ॥
 बुद्धाने सिद्धयश्चेता ह्युपसर्गाश्च कीर्तिताः ।
 निरोद्धयाः प्रयत्नेन वैराग्येण परेण तु ॥
 नाशातिशयतां ज्ञात्वा विषयेषु भवेद्यु च ।
 अश्रद्धया त्यजेत् सर्वं विरक्त इति कीर्तितः ॥
 वैदग्ध्यं पुरुषे स्वातं गुणवैदग्ध्यमुच्यते ।
 वैराग्येणैव सन्धान्याः सिद्धयश्चौपसर्गिकाः ॥
 औपसर्गिकमाब्रह्म भुवनेषु परित्यजेत् ।
 निरुधौव त्यजेत् सर्वं प्रसीदति महेश्वरः ॥
 प्रसन्ने विमला मुक्तिर्वैराग्येण परेण वै ।
 अथवातुगृहार्थश्च लीलार्थं वा तदा मुनिः ॥
 अनिरुधौ विचेष्टेद्यः सोऽप्येवं हि सुखी भवेत् ॥
 कचिद्भूमिं परित्यज्य आकाशे क्रीडते श्रिया ॥
 उन्निरेच कचिद्देवान् स्वप्नानर्थान् समासतः ।
 कचिच्छ्रुते तदर्थेन शोकबन्धं करोति सः ॥

“मण्डलं योगरीठस्तु पद्मं पद्मे विचिन्तयेत् ।
 शवादी चासनानीह चचार्यपि विचिन्तयेत् ॥
 योगपीठं पृथग्धात्वा मण्डलेन सहैकताम् ।
 पुनर्धात्वा ततः पश्चात् पूजयेदासनं ततः ॥
 ध्यानेन योगपीठस्य ध्यात्वा यद्दीयते जलम् ।
 नैवेद्यपुष्पधादि तत् स्वयचौपतिष्ठते ॥
 सर्वे देवाः सगन्धर्वाः सत्तराचरगुह्यकाः ।
 चिन्तिताः पूजिताश्च स्युर्यामपीठस्य पूजने ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

योगमाया, स्त्री, (योग एव माया ।) भगवती ।
 सा च विष्णुमाया । यथा, —

“ततश्च शौरिभैरवतन्त्रोदितः
 सुतं समादाय स सुतिकाग्रहात् ।
 यदा बहिर्गन्तुमिष्येत् तर्ज्जुना
 या योगमायाजनिनन्दजायया ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

योगरङ्गः, पुं, (योगेन रङ्गो रागो यस्य ।) नारङ्गः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारङ्गशब्देऽस्य विशेषो
 हेतुः ॥)

योगराजगुग्गुलुः, पुं, (योगराजाख्यो गुग्गुलुः ।)
 वानरोमादीनामौषधविशेषः । यथा, —

“नागरं पिप्पलीमूलं चर्यं मृषणचित्रकम् ।
 भृष्टं हिङ्गुजमोदा च सर्षपी जीरकहयम् ॥
 रेणुकेन्द्रयवौ पाठा विडङ्गं गजपिप्पली ।
 कटुकातिविषा भागी वचा मूत्रा च पत्रकम् ॥
 देवदारु कणा कुष्ठं रास्ना सुता च सैन्धवम् ।
 शला त्रिकण्टकः पथ्या धान्यकश्च विभीतकम् ॥
 धात्री च त्वग्शीरश्च यवचारोऽखिलान्यपि ।
 एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 यावन्त्येतानि चूर्णानि तावदेवात्र गुग्गुलुः ।
 संमर्शं सर्षपा पश्चात् सर्वं संमिश्रयेच्च तत् ॥
 एकं पिष्टं ततः कुप्यात् धारयेत् घृतभाजने ।
 गुटिकाष्टकमात्रास्तु खादेत्ताच्च यथोचितम् ॥
 यथोचितमिति दोषकालानलादपेक्षया ॥
 परिभाषा च ।

आदौ प्राणोन्मितं खादेत् ततः कर्षाड-
 मात्रकम् ।

ततः कर्षेमिनं खादेत् गुग्गुलुं क्रमतो नरः ॥
 दिनानां सप्तके पूर्वे गुग्गुलोः प्राणमाहरेत् ।
 द्वितीये कर्षमर्द्धे तु पूर्णं कर्षं ततः परम् ॥
 गुग्गुलुयोगराजोऽयं महाभूषणो रसायनः ।
 मैथुनाहारपानानां नियमो नात्र विद्यते ॥
 सर्वान् वातामयान् हन्यात् आमवातमप-
 स्मृतिम् ।

वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा दुष्टव्रणानपि ॥
 अर्शांसि यक्ष्णीरोगं ब्रौह्मगुल्मोदराण्यपि ।
 आनाहं मन्दमसिश्च श्वासं कासमरोचकम् ॥
 प्रमेहं नाभिगूलश्च कृमिं चयसुरोगहम् ।
 शुक्रदोषं रजोदोषसुदावर्त्तं भगन्दरम् ॥ * ॥
 रास्नादिक्वाथसंयुक्तः सर्ववातामयान् हरेत् ।
 काकोल्यादिश्रितात् पित्तं कफमारगधादिना ॥
 दाचोऽश्रितेन मोहं च गोमूत्रेण च पाण्डुताम् ।

मधुना मेदसो वृद्धिं कुष्ठं निम्बद्वयेन च ॥
 क्षिप्वाकाथेन वातासं शोफं मूलकजात-
 भृताम् ।

पाटलाक्वाथसहितो विषं मूषकसम्भवम् ॥
 त्रिकलाक्वाथसंयुक्तो दासुणां नेत्रवेदनाम् ।
 पुनर्नवादेः काथेन हन्ति सर्वोदरानपि ॥ * ॥
 अत्र रास्नादिक्वाथो यथा, —
 रास्ना पुनर्नवा शुण्ठी गुडचैरखण्डं द्रवम् ।
 सप्रधातुगते वाते सामे सन्वाङ्गमे पिवेत् ॥

इति योगराजो गुग्गुलुः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 योगरूढः, पुं, (योगार्थप्रतिपादको रूढः ।)
 योगार्थसहभावेन रूढार्थबोधकशब्दः । यथा,
 “योगरूढाश्च रूढाश्च योगिकास्तेति ते त्रिधा ॥”
 “ते शब्दाः पुनस्त्रिधा भवन्ति । योगरूढाः
 पङ्कजादयः । पङ्कजनिष्ठप्रत्ययेः पङ्कजनिकर्त्तृभि-
 धाय केन योगेनापि पदार्थ एव प्रतिपाद्यते
 न कुसुमादर्थ इति । योगार्थपुरस्कारेणापि
 रूढार्थ एवेति योगरूढः । एवं ईश्वरसङ्केत-
 महिम्ना भट्टिति पङ्कस्यैव सूत्रेः ।” इत्यलङ्कार-
 कौस्तुभे २ किरणः ॥ (“योगरूढं नाम लज्जयति ।
 ‘स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्वैधक्येः ।
 योगरूढं न यत्रैकं विनान्यस्यास्ति शाब्दधीः ॥’
 यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन ममं स्वार्थस्या-
 न्वयबोधकत्वं तन्नाम योगरूढं यथा पङ्कजकण-
 सर्पाधर्मादि तद्वि शान्तर्निविष्टानां पङ्कादि-
 शब्दानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्त्तादिना समं
 स्वशब्दस्य पङ्गादेरन्वयानुभावकं पङ्कजमित्या-
 दितः पङ्कजनिकर्त्तं पङ्कमित्यनुभवस्य सर्वसिद्ध-
 त्वात् । इयांस्तु विशेषो यद्रूपमपि मण्डपर्य-
 कारादिपदं योगार्थविनाशकस्य रूढार्थस्यैव
 रूढार्थविनाशकस्यपि योगार्थस्य बोधकं मण्डपे
 शेति इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्त्तादेरिव
 मण्डपं भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य गृहादेर-
 योग्यत्वेनान्वयबोधात् । योगरूढस्तु पङ्कजादि-
 पदमवयववृत्त्या रूढार्थमेव समुदायशक्त्या
 चावयववृत्तिलभ्यार्थमेवानुभावयति न त्वत्वं युत्पत्ति-
 वैचित्र्यात्तथैव साकाङ्क्षत्वात् । अतएव पङ्कजं
 कुसुदमित्यत्र पङ्कजनिकर्त्तत्वेन भूमौ पङ्कज-
 सुत्पन्नमित्यादौ च पङ्कत्वेन पङ्कजपदस्य लक्ष्य-
 यैव कुसुदस्यलपङ्कयोर्वैध इति वार्तिकम् । ननु
 पुष्पं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरन्वयस्यावोधात्
 बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पङ्क-
 जादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयधीसामान्यं प्रत्येव
 तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तत्तम्
 एवं पुष्पं पङ्कजमित्यादौ अन्यव्यवोधदर्शनात्तदनु-
 रोधेन सविभक्तिकपङ्कजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वय-
 बोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वच
 अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं पदा-
 न्तरानुपस्थापितं पङ्गादावन्वय इति चेदपङ्कज-
 वृत्तिः सत्तेत्यादौ च यमिचारादुक्तयुत्पत्तेः
 ‘स्वजनद्वयसंशोभि तरुण्यामुखपङ्कजम् ।’
 इत्यादौ सङ्गोचनेन गृह्यताम् । नच धेनुपदस्य

धानकर्मत्वविशिष्टार्था गभीरपङ्कजादिपदस्यापि
 पङ्कजातत्वादिविशिष्टपङ्गादौ रूढिरेवास्तु ननु
 योगरूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र कृपप्रशक्तिभ्यः
 पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिन्नेन पङ्कज-
 निकर्त्तत्वादेर्नाभिसम्भवे तद्विशिष्टस्य पङ्कस्य
 गुरोः समुदायाशक्तत्वादनन्वयभ्यस्यैव शब्दार्थ-
 त्वात् । यद्यपि कर्त्तृवाचकप्रत्यये एव पङ्कत्व-
 विशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवात् पङ्कज-
 भागस्य तत्र शक्तिरचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव
 शब्दशक्त्यत्वमित्युक्तत्वात् कतिवर्त्तमानत्वयोरि-
 वेकपदार्थयोरपि कर्त्तृपङ्कयोर्मिथोऽन्वयस्य
 सम्भवित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तेरग्रहे गृहेऽपि
 वा पङ्गादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधिधीदशायां
 पङ्कजमस्तीत्यादितः पङ्कमस्तीत्यादनुभवार्थ-
 मवश्यं पङ्कत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य
 रूढिरुपेया इतरथा प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्य-
 यार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य युत्पन्नतया उप्र-
 त्ययोपस्थापितस्यापि पङ्कस्यास्तित्वादिना सहा-
 न्वयानुपपत्तेः । अतएव पङ्कजादिपदाग्रहीत-
 शक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्तीत्यादितो जात्वपि
 कर्त्तास्तीत्याकारको नान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोप-
 स्थाप्यस्य कर्त्तरन्वयान्वय निराकाङ्क्षत्वादिति
 वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाचरकोषावधृतशक्तिकानां
 कवादिप्रत्येकवर्णानामेव निरूपणलक्षणया तत्त-
 दर्थानुभावकत्वसम्भवाद्भेदकत्वादिसमुदायस्यापि
 तत्तदर्थं शक्तिर्विलीयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्ति-
 ग्रहं विनापि वकादिशब्दादकादेरनुभवार्थं तत्र
 समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतंऽपि समानं डादि-
 प्रत्ययमात्रस्य पङ्गादौ वृत्तिमत्त्वाग्रहेऽपि पङ्क-
 जादिसमुदायात् पङ्गादेरनुभवस्य सर्वसिद्ध-
 त्वात् । नचैवं चित्रगुरित्यादावपि चित्रगोस्वा-
 म्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्या-
 विशिष्टत्वादिति वाच्यम् अग्रहीतावयववृत्तिकस्य
 पुंसस्तत्त्वोऽर्थानधिगमेनावयवानां कृत्तेरवस्था-
 पेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वोचित्यस्य
 वक्ष्यमाणत्वादिति ।

पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ-
 र्थस्य वा बोधयुदासार्थन्तादृशार्थयोर्मयः
 साकाङ्क्षत्वनियमो न कल्प्यति परन्तु रूढार्थभिन्ने
 योगार्थस्य बोधं प्रति रूढिर्धियः प्रतिबन्धकत्वं
 तेन रूढिरेप्रतिसन्धानदशायावयवग्रहस्यैव
 पङ्कजं कुसुदमित्यादौ पङ्कजनिकर्त्तत्वादिना
 कैरवादेरवगमस्तथावयवशक्तेरनुपस्थितौ समु-
 दायशक्त्यैव भूमौ पङ्कजसुत्पन्नमित्यादौ पङ्कत्व-
 प्रकारेण स्थलपङ्गादेरतएव च तैलपदं योगेन
 तिलप्रभवं रूढ्या विलक्षणद्रव्यपर्यवसितं स्नेहं
 बोधयेद्योगरूढमपि तैलं पत्रमित्यादौ सर्षपस्य
 तैलमित्यादौ च शक्तेरैव प्रत्येकस्य बोधकमिति
 भीमांसकानाम्मतमुपन्यस्यति ।

‘रूढार्थभिन्ने योगार्थबुद्धौ रूढिर्विरोधिताम् ।
 वदन्ति केचिदेकैकबुद्धिस्तैः कचिद्विद्यते ॥’
 कचित्समुदायावयवयोरेकमात्रस्य शक्तिप्रति-

योगरू

सन्धानस्थले यद्यपि पञ्चान्यधर्मिकपङ्कजातत्वा-
न्वयधीसामान्यं प्रति पङ्कजपदं पद्मशक्तमित्येवं
रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधीसत्त्वेऽपि
कर्मजादिशब्देभ्यस्तद्भावेण कौरवादेरवगमात्
नापि पङ्कजपदजन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरो-
धित्वं रूढिज्ञानदशायामपि समुदायस्य लक्षणया
शक्तिभेदेन वा पङ्कजपदात् पङ्कजातत्वेन कुसुद-
बोधस्य सर्वैरुपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पङ्कज-
पदजन्यपञ्चान्यधर्मिकपङ्कजातत्वात्त्वयवोधं प्रत्येव
रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । नच कुसुद-
एव पद्मत्वेन रूढिभेददशायां तादृशेण कुसुदस्य
बोधो न स्याद्विरोधिन्या रूढिधियः सत्त्वादिति
वाच्यं पञ्चान्यधर्मिकत्वेन पद्मत्वानवच्छिन्नविशे-
षताकत्वस्योक्तत्वात् । पद्मस्यैव कुसुदस्यापि
समुदायशक्त्यवयवदशायामवयवशक्त्या पङ्कजातं
कुसुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु कुसुदादिशक्तत्वं
ज्ञानाजन्यत्वं नापि प्रतिबन्धं विशेषणीयम् । नच
यत्र तात्पर्यादिधीविलम्बादयोग्यताभ्रमादिना-
प्रतिबन्धाद्वा रूढोपस्थिते पद्मे योगार्थस्य
पङ्कजनिकर्तुरनन्वयस्तत्रावयवशक्त्या पङ्कजा-
तत्वेन कुसुदादिबोधो न स्यात् विरोधिनो
रूढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं मीमांसकानां
मिश्रत्वात् ते हि मण्डपं भोजयेत्यादावपि
गृहादौ रूढिधीसत्त्वे मण्डपादिपदानामवयव-
शक्त्या मण्डपानकर्त्तादेन मन्यन्ते बोधं भ्रमत्वा
ग्रहानास्त्वन्तस्यैव रूढार्थगोचरतत्तदयोग्य-
ताज्ञानाद्यभावविशिष्टस्यैव रूढिज्ञानस्य विरो-
धितायाः सुवचत्वाच्च । यदि च समुदाय एव
पद्मत्वेन पङ्कजनिकर्तृत्वेन च शक्तिः प्रमान्त्रमाभ्यां
पङ्कजातं पद्ममित्याकारको बोधः प्रामाणिक
स्तदानो च पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुसुदस्य नान्व-
यधीः तदावयवशक्त्याप्यपह्नाय पङ्कजपदघटक-
शब्दशक्त्येति प्रतिबन्धकुचौ त्रिस्तैपण्यैः तद्वट-
कत्वञ्चेह तद्विषयितायापकविषयिताकत्वमात्रं
तदवयव इव तत्राप्यविशिष्टम् । यत्तु स्वावयव-
शक्त्या पङ्कजपदजन्यं पङ्कजकर्तृत्वेनान्वयबाधं
प्रति पद्मत्वं हेतुस्तत्र कार्यस्य विशेष्यत्वं तदव-
च्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादृशं
वा प्रत्यासक्तिरित्येतावतैव योगार्थमर्थादया
कुसुदादेर्वोधयुदाससम्भवात् उक्तक्रमेण प्रति-
बन्धकतायां मानाभावः पद्मत्वं पङ्कजप्रयो-
गोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव
पर्यवसानादिति तत्तुक्तं पद्माग्रहीतशक्तिक-
स्यापि पुंसः पङ्कजनिकर्तृत्वेनावयवशक्त्या कुसु-
दस्य बोधादुदयप्रसङ्गात् नचेष्टापत्तिरनुभव-
विरोधात् नच रूढिज्ञानकालीनमेव योगार्थस्य
बोधं प्रत्युक्तरौत्या पद्मत्वस्य हेतुत्वं तथा
सति रूढिधीदशायामपि तदसमानकालीनस्य
पङ्कजातत्वेन कुसुदबोधस्य सामान्यसामग्री-
महिम्ना दुर्वारतापत्तेः रूढिज्ञानासमानका-
लीनतादृशबोधं प्रति विशेषतो हेतुन्तरस्या-
कृत्वत्वात् तत्कल्पने चातिगौरवात् । यदपि

पृष्ठ

योगरू

पङ्कजननकर्तृषु पङ्कादिपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि
पङ्कजपदान् तादृशेण बोधः परन्तु पद्मत्वमात्रेण
योगार्थमर्थादया पङ्कजातत्वप्रकारकबोधसा-
मान्यं प्रत्येव पद्मत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य लाघ-
वेन विरोधित्वात् पञ्चान्यधर्मिकत्वादेर्गौरवेण
प्रतिबन्धकोव्यप्रविष्टत्वादतो योगरूढं नामैव
नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिकं
योगार्थं परित्यज्यैव वैजात्वादिकारेण कुन्ती-
पुत्राद्यवगमात् । यदुक्तमभियुक्तेः ।
या वृत्तिरजहत्स्वार्थां सेयमत्रोपपादिता ।
जहत्स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रूढिर्जरोधिनी ।
पङ्कजं मनसादेवी पद्मनाभो युधिष्ठिरः ॥
इति । तदेतदेयाकरणमतं पङ्कजमस्तीत्यादितः
पङ्कजातं पद्ममस्तीत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमां-
सादिसकलतन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणि-
कत्वादेनादेयमन्यथा अवयवशक्तेरपि प्रतिबन्ध-
तायामप्रवेशापत्तेर्लाघवे पङ्कजातत्वप्रकारक-
शब्दसामान्यं प्रत्येव रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वस्य
सुवचत्वात् । नन्वेवं त्रये सरसिजमस्तीत्यादितो
त्रयनिष्ठं सरोजमिव द्रव्याभिन्ने सरसि जातं
पद्ममपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदान्वये तन्त्रस्य
नान्नोः समानविभक्तिकत्वस्यानयादिति चेत्
सत्यं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये
वृत्तिशब्देकदेशान्येनैव समानविभक्तिकनामा-
न्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रतायाः स्वीकार्यत्वा-
दिति ।
यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैः समधिगम्यते ॥
इति रूढार्थयोगार्थयोर्युगपदुपस्थितौ तयो-
राकाङ्क्षादिसाचिद्यादाहत्यान्वयबुद्धिस्थल एव
योगार्थस्य रूढार्थस्य वा नान्यवान्वयो नतु
तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य
बोधने रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणा-
भावात् एवञ्च यत्र योगरूढिलभ्यार्थयोस्तात्-
पर्याद्यग्रहाद्विरोधिसमवधानाद्वा न प्रथममन्व-
यधीस्तत्र योगार्थमर्थादया पङ्कजातत्वेन कुसु-
दादेः समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन स्थलकमलस्य
बोधो भवत्येवेति मणिकृष्णमतं दर्शयति ।
'रूढार्थेऽन्यत्र या यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः ।
तदेव तत्र योगार्थस्यान्वयो मणिकृष्णतः ॥'
समुदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते
वा यत्र धर्मिण्यवान्तरवृत्तिलभ्यार्थस्य यदा-
काङ्क्षानिश्चयादिस्तदेव तत्र तथान्वयबोध उत्प-
द्यते सम्भूतसामग्रीकत्वात् रूढार्थभिन्ने योगार्थ-
स्यान्वयबोधयुदासाय तु रूढियोगोपाहारिता-
प्रवादो रूढार्थमात्रे योगार्थस्यान्वयबोधसामग्री-
स्थलाभिप्रायक इति चिन्तामणिहताम्मतम् ।
योगरूढं विभजते ।
'सामासिकं तद्विनाक्तमिति तत् द्विविधं भवेत् ।
योगरूढं कृदन्तस्य समासत्वव्यवस्थितेः ॥
तत् योगरूढं सामासिकं समासात्मकं कृष्ण-
सर्पादि तद्विनाक्तं वासुदेवादि । कृदन्तस्य

योगसा

पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तर्भाव
इति नाधिक्यम् ॥ * ॥)
योगवाहः, पुं, (योगस्य वाहः । योगं वाहय-
तीति । वह् + गिच् + अण् वा ।) अनुस्वारः ।
विसर्गः । जिह्वामुलीयः । उपाध्यानीयः । इति
व्याकरणम् ॥
योगवाही, स्त्री, (योगं वाहयतीति । वह् + गिच्
+ अण् । ततो ङीष् ।) चारविशेषः । यथा,—
"स्वर्जिस्तु स्वर्जिकासुग्री योगवाही सुवर्धिका ।"
इति हेमचन्द्रः ॥
पारदश्च ॥ (पुं, रोगविशेषे मिलितानामौषधानां
प्रयोगः । यथा,—
"योगवाहिरसाः सर्वे सर्वरोगगलग्रहे ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे ॥)
योगसारः, पुं, (योगस्यौषधप्रयोगस्य सारः ।)
सर्वरोगहरणोपायः । यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
"सर्वरोगहरं सिद्धं योगसारं वदाम्यहम् ।
शृणु सुश्रुत ! संक्षेपान् प्राणिनां जीवहेतवे ॥
निमेषादिहविःकालश्चिन्ताभिः बहुविधो भवेत् ॥
कषायकटुतिक्ताम्लरूक्षाहारादभोजनात् ।
चिन्तायवायव्यायामभयशोकप्रजागरात् ॥
उच्चैर्भाष्यतिभावाच्च कर्मयोगातिकर्षणात् ।
वायुः कुप्यति पर्यन्ते जीर्णाग्निं दिनसंचये ॥
उष्णान्नलवणचारकटुकाजीर्णभोजनात् ।
तीक्ष्णातपानिसन्तापमद्यक्रोधनिषेवणात् ॥
विदाहकाले सुक्तस्य मध्याह्ने जलदागमे ।
ग्रीष्मकालेऽर्द्धरात्रेऽपि पित्तं कुप्यति देहिनः ॥
साहस्रलवणस्निग्धगुरुशीतातिभोजनात् ।
नवान्नपिच्छलानूपमाषाभिस्यन्दिसेवनात् ॥
अथवायो दिवास्वप्नशय्यासनसुखादिभिः ।
कफः प्रदीपे सुक्ते च वसन्ते च प्रकुप्यति ॥
पारुष्यमूलसङ्कोचतोद्विष्टमभोजनात् ।
खरता सुप्रता हर्षरौक्षस्तम्भनशोषणम् ॥
श्यावत्वमङ्गविषेधवलनाशामवर्जनम् ।
वायोलेङ्गानि तैर्युक्तं रोगं वातात्मकं वदेत् ॥
दाहोष्णपादसक्तेर्दोषरागपरिषवाः ।
कङ्कमश्ववेगान्यस्वेदमृच्छातिष्ठदश्रमाः ॥
हारिद्रं हरितत्वक्ष पित्तलिङ्गानि तैर्लेयः ।
क्षोभोपदेहमाधुष्येचिरकारित्ववन्धनम् ॥
क्षौमिष्यदृष्टिसंचातशोथशीतत्वगौरवम् ।
कण्डुनिद्राभियोगश्च लक्षणं कक्षसम्भवं ॥
हेतुलक्षणसंसर्गाद्विदाह्याधिं द्विदोषजम् ।
सर्वहेतुसमुत्पन्नं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥
दोषधातुमलाधारो देहिनां देह उच्यते ।
तेषां समत्वमारोग्यं क्षयवृद्धौ विपर्ययः ॥
रसाहङ्गांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।
वातपित्तकफा दोषा विष्णुत्राया मलाः स्मृताः ॥
वायुः शीतो लघुः सूक्ष्मः खरो रूचोऽस्थिरो
वली ।
पित्तमम्लकटुणाञ्च पक्वोजो रोगकारणम् ॥
मधुरो लवणः क्षिग्धो गुरुः क्षेमातिपिच्छिलः ।

योगिनी

योगिनी

योगिनी

गुदयोण्याश्रयो वायुः पित्तं पक्वाशयस्थितम् ।
कफस्यामाशयं स्थानं कण्ठोदरहृत्सन्धयः ।
कटुतिक्तकषायाश्च कफपित्तादिसंश्रयः ।
कटुस्त्वलवणाः पित्तं स्वादूष्णलवणाः कफम् ।
एत एव विपर्यस्ताः समायैषां प्रयोजिताः ।
भवन्ति रोगिण्यां शान्त्यै सुस्थानां सुखहेतवः ॥”

इत्यादि गारुडे १७२ अध्यायः ॥

(योगस्य सारः । शिवस्तवात्मको ग्रन्थविशेषः ॥)

योगाधमनं, स्त्री, (योगेनाधमनम् ।) क्लृप्तेन वत्स-
कम् । यथा,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र वायुपथिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्तयेत् ॥”

इति मनुः ॥

अस्य विवरणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

योगारङ्गः, पुं, (योगेन ऋतुयोगेन आरङ्गः ।)

नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगारूढः, त्रि, (योगं विषयनिवृत्तिं यमादिकं वा

आरूढः ।) इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्साधन-

कर्म्मसु चानासक्तः । तस्य लक्षणं यथा,—

“यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्म्मस्त्वबुधञ्जते ।

सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढोऽकरोत्यतः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । ॥ * ॥

“कौटुम्भोऽयं योगारूढो यस्य शमः कारण-

मुच्यते इत्यत्राह यदेति । इन्द्रियार्थेषु इन्द्रिय-

भोग्येषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्म्मसु यदा

नानुबुधञ्जते आसक्तिं न करोति । तत्र हेतुः

आसक्तिमूलभूतान् सर्वान् भोगविषयान्

कर्म्मविषयाश्च सङ्कल्पान् संन्यसितुं त्यक्तुं शीलं

यस्य सः । तदा योगारूढ उच्यते ॥” इति तट्टी-

कायां श्रीधरस्वामी ॥

योगासनं, स्त्री, (योगस्यासनं योगसाधनमासन-

मिति वा ।) ब्रह्मासनम् । ध्यानासनम् । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ५०३ ॥ (तत्तु पद्मासनम् ।

यथा, भट्टिकाये । ७ । ७७ ।

“इत्युक्त्वा सर्वं एवास्तुर्वङ्गा योगासनानि ते ॥”

“योगासनानि पद्मासनानि ॥” इति तट्टीकायां

जयमङ्गलभरतमङ्गिकी ॥)

योगिदण्डः, पुं, (योगिनी दण्डोऽवलम्बनयष्टिः ।)

वेजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगिनी, स्त्री, (योगोऽस्यस्या इति । योग + इनिः ।

ङीप् ।) योगयुक्ता नारी । (यथा, मार्कण्डेये ।

५२ । ३१ ।

“ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे हिज ॥”)

भगवत्याः सखीरूपा आवरणदेवता । सा

कोटिविधा । तासां मध्ये चतुःषष्टिः प्रधानाः ।

यथा । नारायणी १ गौरी २ शाकम्भरी ३

भीमा ४ रक्तदन्तिका ५ भ्रामरी ६ पार्वती ७

दुर्गा = कात्यायनी ८ महादेवी ९ चण्डचण्डा

११ महाविद्या १२ महातपा १३ सावित्री १४

ब्रह्मवादिनी १५ भद्रकाली १६ विशालाक्षी १७

रुद्राणी १८ कृष्णपिङ्गला १९ अम्बिका २०

रौद्रमुखी २१ कालरात्रिः २२ तपस्विनी २३

मेघसना २४ सहस्राक्षी २५ विष्णुमाया २६

जलोदरी २७ महोदरी २८ सुक्तकेशी २९

धोरूपा ३० महाबला ३१ श्रुतिः ३२ स्मृतिः

३३ धृतिः ३४ तुष्टिः ३५ पुष्टिः ३६ मेधा ३७

विद्या ३८ लक्ष्मीः ३९ सरस्वती ४० अपर्णा ४१

अम्बिका ४२ योगिनी ४३ डाकिनी ४४

शाकिनी ४५ हारिणी ४६ डाकिनी ४७

लाकिनी ४८ त्रिदशेश्वरी ४९ महावह्नी ५०

सर्वमङ्गला ५१ लज्जा ५२ कौशिकी ५३

ब्रह्माणी ५४ माहेश्वरी ५५ कौमारी ५६

वैष्णवी ५७ ऐन्द्री ५८ नारसिंही ५९ वाराही

६० चासुखा ६१ शिवदूती ६२ विष्णुमाया ६३

मातृका ६४ । इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्त-

दुर्गापूजापद्धतिः ॥ अपि च ।

“ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीन्द्राणी तथैव च ।

कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥

चासुखा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।

माहेश्वरी शाङ्करी च जयन्ती सर्वमङ्गला ॥

काली कपालिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।

भीमा शान्ता भ्रामरी च रुद्राणी चाम्बिका

तथा ॥

अमा घात्री तथा स्वाहा सधापर्णा महो-

दरी ।

चोररूपा महाकाली भद्रकाली भयङ्करी ॥

क्षेमङ्करी चोपचण्डा चण्डोष्मा चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चण्डी महामोहा प्रियङ्करी ॥

बलविकरिणी देवी बलप्रमथिनी तथा ।

मनोन्मथिनी देवी च सर्वभूतस्य दामिनी ॥

उमा तारा महानिद्रा विजया च जया तथा ।

पूर्वाङ्गाः शैलपुत्राद्या योगिन्यष्टौ च याः

क्रमात् ॥

ताभिरभिष्ट संहितास्तुःषष्टीश्च योगिनीः ।

पूजयेन्मङ्गलमन्त्रः सर्वकामार्थसिद्धये ॥”

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥

अष्टयोगिन्यो यथा,—

“ततोऽष्टपञ्चैवस्य पूजयेदष्टयोगिनीः ॥

शैलपुत्री चण्डचण्डी स्कन्दमातरमेव च ।

कालरात्रिश्च पूर्वादिचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥

चण्डिकामथ कुशाक्षीं तथा कात्यायनीं शुभाम् ।

महागौरीं चाम्बिकीं नैऋत्यादिषु पूजयेत् ॥”

इति तत्रैव ५३ अध्यायः ॥ * ॥

तिथिविशेषे दिविशेषावस्थितयोगिन्यो यथा,—

“ब्रह्माणी संस्थिता पूर्वे प्रतिपन्नवमीतिथौ ।

माहेश्वरी चोत्तरे च द्वितीयादशमीतिथौ ॥

स्थिताग्नेये च कौमारी तृतीयाकादशीतिथौ ।

नारायणी च नैऋत्ये चतुर्थीद्वादशीतिथौ ॥

पञ्चम्याश्च त्रयोदशी वाराही दक्षिणे तथा ।

षष्ठ्याश्चैव चतुर्दश्यामिन्द्राणी पश्चिमे स्थिता ॥

सप्तम्यां पौर्णमास्याश्च चासुखा वायुगोचरे ।

अष्टम्यामावास्यायश्च महालक्ष्मीशगोचरे ॥

योगिनीसंमुखे नैव गमनादि प्रकारयेत् ॥”

इति गारुडे ५६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामा रुद्राश्च घावके ।

शरन्नयोदशी याम्ये वेदा मामाश्च नैऋते ॥

षष्ठी चतुर्दशी पश्चान् वायव्यां सुनिर्गुप्ता ।

द्वितीया दशमी यत्ते ऐशानां चाश्विनी कुहूः ॥

वामे शुभकरी देवी मृत्युदा दक्षिणे स्थिता ।

वधवत्सकरी चाम्बे पृष्ठे सर्वार्थसाधनी ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तत्कालयोगिनी यथा,—

“यस्यां दिश्युदयं याति ततो यामार्हसुक्तिका ।

अमन्ती तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी ॥

प्राची धनेश्वरहृताशनकौण्ठिके-

वायव्यवारुण्यमाधिपशङ्करेपु ।

एषु क्रमाद्विवसति प्रतिपन्नवम्योः

पृष्ठे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री ॥”

इति समयाष्टतम् ॥ * ॥

अथ योगिनीसाधनम् । भूतडासरे ।

“अथानः संप्रवक्ष्यामि योगिनीसाधनोत्तमम् ।

सर्वार्थसाधनं नाम देहिनां सर्वसिद्धिदम् ॥

अतिगुह्या महाविद्या देवानामपि दुर्लभा ।

यामामभ्यर्चनं कृत्वा यन्त्रेशोऽभ्युदनाधिपः ॥

तासामाद्यां प्रवक्ष्यामि सुराणां सुन्दरीं प्रिये ।

अस्या अभ्यर्चनं नैव राजत्वं लभते नरः ॥

अथ प्रातः ससुप्त्याय कृत्वा ज्ञानादिकं शुभम् ।

प्रासादश्च समासाद्य कुर्यादाचमनं ततः ॥

प्रणवान्ते सहस्रारं हूं फट् दिग्बन्धनं चरेत् ॥

प्राणायामं ततः कुर्यात् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।

यद्गङ्गं मायया कुर्यात् पद्ममण्डलं लिखेत् ॥

तस्मिन् पद्मे महामन्त्रं जीवन्त्यासं समाचरेत् ।

पीठे देवीं समावाह्य ध्यायेद्देवीं जगत्प्रियाम् ॥

पूर्णचन्द्रनिभां गौरीं विचित्राम्बरधारिणीम् ।

पीनोत्तुङ्गकुचां रामां सर्वेषामभयप्रदाम् ॥

इति ध्यात्वा च मूलेन दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ।

पुनर्धूपं निवेद्यैव नैवेद्यं मूलमन्त्रतः ।

गन्धचन्दनताम्रं सकूर्पूरं सुशोभनम् ॥

प्रणवान्ते भुवनेश्वरीं आगच्छ सुरसुन्दरिम् ।

वन्देभार्या जपेन्मन्त्रं त्रिसन्ध्यश्च दिने दिने ॥

सहस्रैकप्रमाणेन ध्यात्वा देवीं सदा बुधः ।

मासान्ते ध्याय दिवसं बलिपूर्णां सुशोभनम् ॥

कृत्वा च प्रजपेन्मन्त्रं निशीथे याति सुन्दरी ।

सुदृढं साधकं मत्वा याति सा साधकालये ॥

सुप्रसन्ना साधकाग्रे सदा स्मरसुखी ततः ।

दृष्ट्वा देवीं साधकेन्द्रो दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ॥

सुचन्दनं सुमनसो ज्ञात्वाभिलषितं वदेत् ।

मातरं भगिनीं वापि भार्या वा भक्तिभावतः ॥

यदि माता तदा वित्तं द्रव्यश्च सुमनोहरम् ।

भूपतित्वं प्रार्थितं यत्तद्ददाति दिने दिने ।

पुत्रवत् पाति तं लोके सत्यं सत्यं सुनिश्चितम् ॥

स्वसा ददाति द्रव्यश्च दिव्यवस्त्रं तथैव च ।

दिद्यां कन्यां समानीय नागकन्यां दिने दिने ॥

यद्वयङ्गवति भूतश्च भविष्यतीति यत् पुनः ।

तत् सर्वं साधकेन्द्राय निवेदयति निश्चितम् ॥

योगिनी

यत् यत् प्रार्थयते सर्वं ददाति सा दिने दिने ।
भ्रातृवत् पाति तं लोके कामनाभिर्मनोगतैः ॥
भाष्या स्यादयदि सा देवी साधकस्य मनोहरा ।
राजैः सर्वराजानां संसारं साधकोत्तमः ॥
स्वर्गं मर्त्यं च पाताले गतिः सर्वत्र निश्चितम् ।
यद्यदददाति सा देवी कथितं नैव शक्यते ॥
तथा साहसं संभोगं करोति साधकोत्तमः ।
अन्यस्त्रीगमनं त्यक्त्वा अन्यथा नश्यति ध्रुवम् ॥१॥
ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ।
नदीतीरं समासाद्य कुर्यात् स्नानादिकं ततः ॥
पूर्ववत् सकलं कार्यं चन्दनेर्मण्डलं लिखितम् ।
खमलं तत्र संलिखावाह्य ध्यायेन्नमोहराम् ॥

कुरङ्गनेत्रां शरद्वक्त्रां
विस्माधरां चन्दनगन्धलिप्ताम् ।
चीनांशुकां पीनकुचां मनोज्ञां
प्रखामां सदा कामदुष्टां विचित्राम् ॥

एवं ध्यात्वा जपेद्देवीमगुरुधूपदीपकैः ।
गन्धं पुष्परसश्चैव ताम्बुलादींश्च मूलतः ॥
तारं माया गच्छ मनोहरे पावकवल्लभा ।
कृत्वायुतं प्रतिदिनं जपेन्मन्त्रं प्रसन्नधीः ॥
मासान्ते प्राप्य दिवसं कुर्याच्च जपमुत्तमम् ।
आनिशीथं जपेन्मन्त्रं ज्ञात्वा च साधकं दृष्टुम् ॥
गत्वा च साधकाभ्यासे सुप्रसन्ना मनोहरा ।
ततोऽर्चिता प्रसन्ना सा पुण्याति प्रार्थिष्व यत् ॥
स्वर्णशतं साधकाय ददाति सा दिने दिने ।
भावशेषं यत् कुर्यात् स्थितं तत् न दास्यति ॥
अन्यस्त्रीगमनं तस्य न भवेत् सत्यभीरितम् ।
अथाहतगतिस्तस्य भवतीति न संशयः ॥
इयं ते कथिता विद्या सुगोप्या या सुरासुरैः ।
तव स्नेहेन भक्त्या च वक्ष्येऽहं परमेश्वरि ॥२॥
ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये शृणुष्वैकमनाः प्रिये ।
गत्वा वटतलं देवीं पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
प्राणायामं वङ्गश्च माययाय समाचरेत् ।
सद्योमांसं वलिं दत्त्वा पूजयेत्तं समाहितः ॥
अथमुच्छिष्टरक्तेन दद्यात्तस्यै दिने दिने ।
प्रच्छन्ददनां गौरीं पक्वविस्माधरां प्रिये ॥
रक्ताम्बरधरां बालां सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रमयुतं साधकोत्तमः ॥
सप्रदिनं समभ्यर्च्य चाष्टमे विधिवच्चरेत् ।
कायेन मनसा वाचा पूजयेच्च दिने दिने ॥
नारं माया तथा कूर्चं रश्मि कर्मणि तद्वहिः ।
आगच्छ कनकान्ते तु वतिः स्वाहा महामनुः ।
आनिशीथं जपेन्मन्त्रं वलिं दत्त्वा मनोहरम् ॥
साधकेन्द्रं दृष्टुं मत्वा आयाति साधकालये ।
साधकेन्द्रेऽपि तां दृष्ट्वा दद्यादध्यादिकं ततः ॥
ततः सपरिवारेण भाष्या स्यात् कामभोजनैः ।
वस्त्रभूषादिकं त्यक्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
एवंभाष्या भवेन्नित्यं साधकाज्ञानुरूपतः ।
आत्मभाष्यां परित्यज्य भजेत्ताच्च विचक्षणः ॥३॥
ततः कामेश्वरीं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदाम् ।
प्रणवं भुवनेशानीं चागच्छ कामेश्वरि ततः ॥
वह्निर्भाष्या महाभक्तं साधकानां सुखावहम् ।

योगिनी

पूर्ववत् सकलं कृत्वा भूर्जपत्रे सुशीभने ॥
गौरीचनाभिः प्रतिमां विनिर्माय खलङ्कृताम् ।
शय्यामारुह्य प्रजपेन्मन्त्रमेकमनास्ततः ॥
सहस्रैकप्रमाणेन मासमेकं जपेद्बुधः ।
घृतेन मधुना दीपं दद्याच्च सुसमाहितः ॥
कामेश्वरीं शशाङ्कास्यां चलत्खञ्जनलोचनाम् ।
सदा लोलगतिं कान्तां कुसुमाक्षिश्लीमुखीम् ॥
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं निशीथे याति सा तदा ।
दृष्ट्वा तु साधकः श्रेष्ठामाज्ञां देहीति तां वदेत् ॥
स्त्रीभावेन मुदा तस्यै दद्यात् पाद्यादिकं ततः ।
सुप्रसन्ना तदा देवी साधकं तोषयेत् सदा ॥
अन्नाद्यैरतिभोगेन पतिवत् पालयेत् सदा ।
नीत्वा राज्ञौ सुखैश्वर्यैर्दत्त्वा च विपुलं धनम् ॥
वस्त्रालङ्कारद्रव्यादीन् प्रभाते याति निश्चितम् ।
एवं प्रतिदिनं तस्य सिद्धिः स्यात् कामरूपतः ॥४॥
ततः पटे विनिर्माय पुत्तलिं ध्यानरूपतः ।
सुवर्णवर्णां गौराङ्गौ सञ्चालङ्कारभूषिताम् ॥
नूपुराङ्गदहाराद्यां रम्याश्च पुष्करेज्याम् ।
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं दत्त्वा च पादमुत्तमम् ॥
सचन्दनेन पुष्पेण जातीपुष्पेण यत्नतः ।
गुग्गुलुं धूपदीपौ च दद्यान्मूलेन साधकः ॥
मन्त्रस्तु ।
तारं मायां तथागच्छ रतिसुन्दरिपदं ततः ।
वह्निजाया चाष्टसहस्रं जपेन्मन्त्रं दिने दिने ॥
मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्यात् पूजादिकं शुभम् ।
घृतदीपं तथा गन्धं पुष्पं ताम्बूलमेव च ॥
तावन्मन्त्रं जपेद्विद्वान् यावदायाति सुन्दरी ।
ज्ञात्वा दृष्टुं साधकेन्द्रं निशीथे याति निश्चितम् ॥
ततस्तामर्चयेद्भक्त्या जातीकुसुममालया ।
सुसन्नुष्टा साधकेन्द्रं तोषयेदतिभोजनैः ॥
भूत्वा भाष्या च सा तस्यै ददाति वाञ्छितं वरम् ।
भूगादिकं परित्यज्य प्रभाते याति सा ध्रुवम् ॥
साधकाज्ञानुरूपेण प्रयाति सा दिने दिने ।
निर्जने प्रान्तरे देविः सिद्धिः स्यान्नात्र संशयः ॥
त्यक्त्वा भाष्यां भजेत्ताच्च अन्यथा नश्यति ध्रुवम् ॥५॥
ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये खगुहे शिवसन्निधौ ।
वेदाद्यं सुवनेशीचागच्छ पद्मिनि वल्लभा ॥
पावकस्य महामन्त्रं पूर्ववत् सकलं ततः ।
मण्डलं चन्दनैः कृत्वा मूलमन्त्रं लिखिततः ॥
पद्माननां श्यामवर्णां पीनोत्पलपयोधराम् ।
कोमलाङ्गौ स्मिरमुखीं रक्तोत्पलदलेक्षणां ॥
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं दिने दिने ।
मासान्ते पूर्णिमां प्राप्य विधिवत् पूजयेत् सदा ॥
आनिशीथं जपेन्मन्त्रं दृष्ट्वाभ्यासेन साधकः ।
सर्वत्र कुशलं ज्ञात्वा सा याति साधकालयम् ॥
भूत्वा भाष्या साधकं हि साधयेद्विविधैरपि ।
भोगैर्द्विभूषणाद्यैः पद्मिनी सा दिने दिने ॥
पतिवत् पाति तं लोके नित्यं स्वर्गं च सर्वदा ।
त्यक्त्वा भाष्यां भजेत् ताच्च साधकेन्द्रं सदा प्रिये ॥६॥
ततो वक्ष्ये महाविद्यां विष्णुमित्रेण धीमता ।
ज्ञात्वा यां साधिता विद्या बला चातिबला प्रिये ॥
मन्त्रस्तु ।

योगिनी

प्रणवान्ते महामाया नटिनि पावकप्रिया ।
महाविद्येह कथिता गोपनीया प्रयत्नतः ॥
अशोकस्य तलं गत्वा स्नानं पूर्ववदाचरेत् ।
मूलमन्त्रेण सकलं कुर्याच्च सुसमाहितः ॥
त्रैलोक्यमोहिनीं गौरीं विचित्राम्बरधारिणीम् ।
विचित्रालङ्कृतां रम्यां नर्तकीवैश्याधारिणीम् ॥
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं दिने दिने ।
मांसोपहारैः संपूज्य धूपं दीपं निवेदयेत् ॥
गन्धत्तन्दनताम्बूलं दद्यात्तस्यै मुदा बुधः ।
मासमेकं तां भक्त्या पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्याच्च पूजनं महत् ।
अर्द्धरात्रौ भयं दत्त्वा किञ्चित् साधकसत्तमे ।
सुदृष्टुं साधकं मत्वा याति सा साधकालयम् ॥
विद्याभिः सकलाभिश्च किञ्चित्स्मिरमुखी ततः ।
वरं वरय शीघ्रं त्वं यत्ते मनसि वर्तते ॥
तत् श्रुत्वा साधकश्चेहो भावयेन्मनसा धिया ।
मातरं भगिनीं वापि भाष्यां वा प्रीतिभावतः ।
कृत्वा सन्तोषयेद्भक्त्या नटिनी तत् करोत्यलम् ॥
माता स्यादयदि सा देवी पुत्रवत् पाति तं मुदा ।
स्वर्णशतं सिद्धिदयं ददाति सा दिने दिने ॥
भगिनी यदि सा कन्यां देवस्य नागकन्यकाम् ।
राजकन्यां समानीय ददाति सा दिने दिने ।
अतीतानागतं वार्तां सर्वं जानाति साधकः ॥
भाष्या स्यात् यदि सा देवी ददाति विपुलं धनम् ।
अन्नाद्यैरुपचारैश्च ददाति कामभोजनम् ॥
स्वर्णशतं सदा तस्यै ददाति सा ध्रुवं प्रिये ।
यत् यत् वाञ्छति तत् सर्वं ददाति नात्र संशयः ॥७॥
महाविद्यां प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
कुङ्कुमेन समालिख्य भूर्जपत्रे स्थितं मुदा ॥
ततोऽष्टदलमालिख्य कुर्यात्प्रासादिकं प्रिये ।
जीवन्यासादिकं कृत्वा ध्यायेत् तत्र प्रसन्नधीः ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशां नानारत्नविभूषिताम् ।
मञ्जीरहारकेयूररत्नकुण्डलमण्डिताम् ॥
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं दिने दिने ॥
प्रतिपदिनमारभ्य पूजयेत् कुसुमादिभिः ।
धूपदीपविधानैश्च त्रिसन्ध्यं पूजयेन्मुदा ॥
पूर्णिमां प्राप्य गन्धाद्यैः पूजयेत् साधकोत्तमः ।
घृतदीपं तथा धूपं निवेदय्य मनोरमम् ॥
रात्रौ च दिवसे जप्यं कुर्याच्च सुसमाहितः ।
प्रभातसमये याति साधकस्यान्तिकं ध्रुवम् ॥
प्रसन्नवदना भूत्वा तोषयेदतिभोजनैः ।
देवदानवगन्धर्वविद्याधृग्यक्षरक्षसान् ॥
कन्याभी रत्नभूषाभिः साधकेन्द्रं सहस्रं मुहुः ।
चर्यं चोष्यादिकं द्रव्यं दिव्यं ददाति सा ध्रुवम् ॥
स्वर्गं मर्त्यं च पाताले यद्वस्तु विद्यते प्रिये ।
अनीय दीयते सत्यं साधकाज्ञानुरूपतः ॥
स्वर्णशतं सदा तस्यै ददाति सा दिने दिने ।
साधकाय वरं दत्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
तस्या वरप्रसादेन चिरजीवी निरामयः ।
सर्वत्र सुन्दरः श्रीमान् सर्वगो भवति ध्रुवम् ।
रेमे साहं तथा देवि साधकेन्द्री दिने दिने ॥
मन्त्रस्तु ।

योगी

तारं मायां तथागच्छानुरागिणि मैथुनप्रिये ।
वह्निभाष्या मनुः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥
एषा मधुमती तु स्यात् सर्वसिद्धिप्रदा प्रिये ।
गुह्यान् गुह्यतरा विद्या तव स्नेहान् प्रकीर्तिता ॥ ८ ॥

देशुवाच ।

श्रुतञ्च साधनं पुण्यं यत्किञ्चिन्नां सुखप्रदम् ।
यस्मिन् काले प्रकर्तव्यं विधिना केन वा प्रभो ।
अत्राधिकारिणः के वा समासेन वदस्व मे ॥
ईश्वर उवाच ।

वसन्ति साधयेद्भीमान् हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
सदा ध्यानपरो भूत्वा तद्दर्शनमहोत्सुकः ॥
उज्जटे प्रान्तरे वापि कामरूपे विशेषतः ।
स्थानेष्वेकतमं प्राप्य साधयेत् सुसमाहितः ।
अनेन विधिना साक्षात् भविष्यति न संशयः ॥
देशाश्च सेवकाः सर्वे परं चात्राधिकारिणः ।
तारकब्रह्मणो भूय विनायकाधिकारिणः ॥”
इति तन्त्रसारे योगिनीसाधनप्रकरणं समाप्तम् ॥
दशविधदशान्तर्गतदशाविशेषः । यथा,—
“स्वच्छत्रं ध्रुवं कृत्वा पञ्च तत्र विमिश्रयेत् ।
मङ्गलेन हृतः शेषो मङ्गलादिविनिश्चयः ॥
मङ्गला पिङ्गला धन्या भामरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिन्यष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
अष्टैकं मङ्गला धत्ते शेषाष्टैकैकवर्द्धिकाः ।
पुनस्त्यक्तांश्चिर्वर्तन्ते चक्रवत् परिवर्तनात् ॥”
अपि च ।

“रोहिण्यादौ त्रिराष्टका मङ्गलादौ यथाक्रमम् ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च अश्विन्यादित्रये पुनः ॥”
एतासामन्तर्दशा ।
“दशावर्धन्तु घटत्रिंशद्भागं कृत्वा विनिर्दिशेत् ।
यन्तु यस्या हि यद्वर्धं तत्तद्भागं प्रकीर्तितम् ॥”
फलं यथा,—

“मङ्गला मङ्गलं धत्ते तुलभोगं सुखं तथा ।
गोगजाश्वसहस्राणि गृहे तस्य दिने दिने ॥
पिङ्गला विविधं दुःखमन्नचिन्तादिसम्भवम् ।
ददाति नार्घ्यं शत्रुभ्यो धनधान्यगजादिकम् ॥
धन्या च सततं दत्ते सर्वत्र विजयादिकम् ।
शत्रुभ्यो रक्षते नित्यं मातृवत् परिपालयेत् ॥
भामरी विविधं दुःखमन्तःसम्भवम् ।
अकस्मात्तस्य दुर्दैवं विधिना प्रेरितं भवेत् ॥
भद्रिका विविधान् धत्ते सम्मानादिमनोरथान् ।
तुष्टा चेद्भद्रिका नित्यं दुर्ग्रहः सुग्रहायते ॥
उल्का व्याधिकरी प्रोक्ता नित्यं नानाभयप्रदा ।
उल्का यदि समायाति सुग्रहो दुर्ग्रहायते ॥
सिद्धा च साधयेत् सर्वं मन्त्रारम्भनादिकम् ।
यस्य तुष्टा भवेत् सिद्धा लक्ष्मीस्तस्य करे स्थिता ॥
सङ्कटा सङ्कटं दत्ते भुङ्क्ते धान्यधानादिकम् ।
सैव भाष्या सदा नित्यं गृही कृष्णः फणी यथा ॥”
इत्युद्बोधचन्द्रिका ॥

योगी, [न] पुं, (योगः अस्त्यस्यति । योग +
इति । यद्वा, युज समाधौ । युजिर् योगे वा +
“संपृचानुसृजति ।” ३। २। १४२ । इति घिनुण्)

योगी

योगयुक्तः । तस्य लक्षणादि यथा,—
“स्वर्गे लोटे गृहेऽरण्ये सुस्निग्धे चन्दने तथा ।
समता भावना यस्य स योगी परिकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ७ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।

ऋषय ऊचुः ।

“भगवन् । देवतारिण । हिरण्यादिनिष्ठेन ।
चत्वारो ह्याश्रमाः प्रोक्ता योगी नाम क
उच्यते ॥

सर्वकर्मणि संन्यस्य समाधिमचलं श्रितः ।
य आस्ते निश्चलो योगी स सत्याशी न पञ्चमः ॥
सर्वेषामाश्रमाणान् वैविध्यं श्रुतिदर्शितम् ।
ब्रह्मचार्यपकुर्वाणो षडङ्को ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्देहात् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
उदासीनसाधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
ऋणानि चौर्यपाहृत्य त्यक्त्वा भार्याधनादिकम् ॥
एकाकी यस्तु विचरेदुदासीनः स मोक्षिकः ।
कुटुम्बभरणायतः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
तपस्तप्यति योऽन्येन यजेद्देवान् जुहोति च ।
खाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः ॥
तपसा कर्षितोऽर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सन्न्यासिकः ॥ विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुच्योर्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्तते भिच्छुः प्रोच्यते परमेष्ठिकः ॥
यश्चात्मरतिरेव स्थान्नित्यद्वन्द्वो महासुनिः ।
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः ॥ योगी भिच्छुरच्यते ॥
ज्ञानसन्न्यासिनः केचिद्देवसन्न्यासिनः परे ।
कर्मसन्न्यासिनः केचिद्विधवाः परमेष्ठिकाः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिकः सांख्य एव च ।
तृतीयोऽन्याश्रमी प्रोक्तो योगसुत्तममास्थितः ॥”
इति कौर्म्ये २ अध्यायः ॥

(तेषां स्त्रीसङ्गनिषेधो यथा,—
“यदि सङ्गं करोत्येव बिन्दुस्तस्य विनश्यति ।
आयुःक्षयो बिन्दुहीनादसामर्थ्यं जायते ॥
तस्मात् स्त्रीणां सङ्गवर्ज्यं कुर्यादभ्यासमाद-
रात् ।

योगिनोऽङ्गस्य सिद्धिः स्यात् सततं बिन्दुधार-
णात् ॥”

इति दत्तात्रेयसंहिता ॥

तेषां प्रथं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।

“गोधूमशालियवषट्कशोभनां
क्षीराद्यखण्डनवनीतसितामधूनि ।
श्रृङ्गीकपोलकफलादिकपञ्चशकं
सुजादिदिव्यसुदकञ्च यमौन्दप्रथम् ॥”

तेषामपथं यथा, तत्रैव ।

“कङ्कततिलतलवणोष्णहरीतशक-
सौवीरतैलतिलसर्वपमत्युमदम् ।

योग्यः

आजादिमांसदधितक्रकुलस्यकोल-

पित्वाकृष्टिजुलसुनाद्यमपथ्यमाहुः ॥”)

योगीश्वरः, पुं, (योगिनामीश्वरः ।) याज्ञवल्क्य-
मुनिः । (इति हेमचन्द्रे योगेश्वरशब्ददर्शनात् ।
३। ५५१ ॥) यथा,—

“योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य सुनयोऽनुवन् ।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मान्प्रशेषतः ॥”

“योगिनां सनकादीनां ईश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञ-
वल्क्यं संपूज्य ॥” इति मिताचरा ॥ त्रि,
योगिनां श्रेष्ठः । (यथा, मार्कण्डेये । ६६। २८ ।

“यजन्ति यानस्तमलैर्मनोभि-

योगीश्वराः क्षेश्विसुक्तिहेतून् ॥”)

योगीश्वरी, स्त्री, (योगिनामीश्वरी ।) दुर्गा ।
यथा,—

“योगेश्वरादयो देवाः सनकान्तास्तपोधनाः ।
तेषां स्वामी तथा योगी ईश्वरी प्रभुपालना ॥
आत्मैन्द्रियमनादीनां संयोगो योग उच्यते ।
तेषां वा योजनादयोगी योगेश्वर्यविबोधना ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

योगेशः, पुं, (योगस्य ईशः ईश्वरः ।) याज्ञ-
वल्क्यः । इति हेमचन्द्रः । ३। ५५१ ॥ (योगे-
श्वरे, त्रि । यथा, भागवते । ४। १६। ६ ।

“कपिलो नारदो दत्तो योगेशः सनकादयः ।
तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुकाः ॥”)

योगेश्वरः, पुं, (योगानां ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।
यथा,—

“ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि ।
स्वां काष्ठामधुनोपेतं धर्मैः कं शरणं गतः ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥

(शिवः । यथा, महाभारते । १३। १४। ३२३ ।
“नमस्ते भगवन् देव ! नमस्ते भक्तवत्सल ! ।

योगेश्वर ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसम्भव ! ॥”
देवहोत्रतनयः । यथा, भागवते । ८। १३। ३२ ।

“देवहोत्रस्य तनय उपहृता दिवस्यते ।
योगेश्वरो हरेरंशो दृढव्यां सम्भविष्यति ॥”

योगेश्वरी, स्त्री, वन्ध्याकर्कोटकी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (योगिनामीश्वरी । दुर्गा । यथा,—

“त्वत्तं योगेश्वरी तथा—” इति चण्डीकव-
चम् ॥ योगयुक्ते, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ६७। ८ ।

“प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥”)

योगेश, स्त्री, (योगे सन्निच्छिद्रादिपूरणे इष्टम् ।)
सीसकम् । इत्यमरः । २। ६। १०५ ॥ (तथास्य

प्रथं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।

“नागं महाबलं चीनं पिष्टं योगेशसीसकम् ॥”
इति वैद्यकरलमालायाम् ॥)

योग्यं, स्त्री, (योग्यत इति । युज् + णिच् + ण्यत् ।)
ऋद्धिनामौषधम् । वृद्धिनामौषधम् । इत्य-

मरः । २। ४। ११२ ॥

योग्यः, त्रि, (योगाय प्रभवति । योग + “योगाद्-
यच् ॥” ५। १। १०२ । इति यत् ।) प्रवीणः ।

योगार्हः । (यथा, रघुः । ६। २६ ।

योग्या

ई२ योजन

योटकः

तद्गुः खलूरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५२ ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।
“अथातो योग्यास्तृतीयमध्यायं याख्यास्यामः ।
अधिगतसन्वशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्याङ्कार-
येत् । द्वेद्यादिषु स्नेहादिषु च कर्मपथसुप-
दिशेत् । सुबहुश्रुतोऽप्युक्तयोग्यः कर्मस्वयोगो
भवति । तत्र पुष्पफलालावूकालिन्दकचपुष्प-
व्याकककर्कारकप्रभृतिषु द्वेद्यविशेषान् दर्शये-
दुक्तर्तनपरिकर्तनानि चोपदिशेत् । इतिवस्ति-
प्रसेकप्रभृतिषूदकपङ्कपूर्णेभ्यः योग्याम् ।
सरोस्त्रि चर्मगयातते लेख्यस्य । नृत्तपशुसिरा-
स्तपलनालेषु च वेध्यस्य । घुणोपहतकाष्ठवेणु-
नलनालीशुक्कालावुसुखेव्यस्य । पनसविम्बी-
विस्वफलमज्जन्तपशुदन्तेव्याहार्यस्य । मधु-
च्छिद्योपलिप्ते शास्त्रलीफलके विस्वायस्य । सूक्ष्म-
चनवस्त्रान्तयोर्मृदुचर्मनान्तयोश्च सीयस्य । पुस्त-
मयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्याम् । नृदु-
र्मासपेशीवृत्तलनालेषु च कर्णसन्धिवन्धयोग्याम् ।
नृदुर्मासखण्डेवज्जिचारयोग्याम् । उदक-
पूर्णघटपार्श्वस्रोतस्यलावूसुखादिषु च नेत्रप्रणि-
धानवस्तित्रणवस्तिपीडनयोग्यामिति । भवत-
श्चात्र ।
एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि ।
इत्येषु योग्यां कुञ्जाणो न प्रसृज्यति कर्मसु ॥
तस्मात् कौशलमन्विच्छन् शस्त्ररक्षामिकर्मसु ।
यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समा-
चरेत् ॥”

(युवती । यथा,—
“निदाघशरदोर्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥”
योग्या युवती । इति राजवल्गुः ॥)
योजनं, स्त्री, (युज्यते मनो यस्मिन्निति । युज् +
ल्युट् ।) परमात्मा । चतुःक्रोशी । योगः । इति
मेदिनी । ने, ११३ ॥ * ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १४६ । १३ ।
“गान्धारकन्या बहने नृपाणां
रथे तथा योजनमूर्त्तिनाम् ॥”)
चतुःक्रोशर्थे यथा,—
“द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्वयन्तु शयः स्तनः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रिकः ॥
तच्चतुष्कं योजनं स्यादित्यादि मानशास्त्रम् ॥
एतन्मते षोडशसहस्रहस्तैर्योजनं भवति ।
द्वाविंशत्सहस्रहस्तैरपि योजनम् । यथा,—
यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यै-
र्हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः
क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ।
स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन
तथा कराणां दशकेन वंशः ॥”

इति लीलावती ॥
योजनगन्ता, स्त्री, (योजनं गन्तोऽस्याः । योज-
नात् गन्तोऽस्या इति वा ।) कस्तूरी । सीता ।

सत्यवती । इति मेदिनी । धे, ४८ ॥ (यथा,
देवीभागवते । २ । २ । १८ ।
“इत्युक्तं तु सा कन्या क्षयमात्रेण भाविनी ।
कृता योजनगन्ता तु सुकृपा च वरानना ॥”)
योजनगन्तिका, स्त्री, सत्यवती । इति जटाधरः ॥
कस्तूरी । इत्यजयपालः ॥ सीता । योजनगन्ता-
शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन जातत्वात् ॥
योजनपर्णी, स्त्री, (योजनाय सन्धिस्थानादेर्मेलनार्थं
पर्णं यस्याः ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥
योजनवल्गु, स्त्री (योजनवल्ली + स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
योजना, स्त्री, योगकारणा । इति अन्तयुज-
धातोरनप्रत्ययेन सिद्धम् ॥
योजनवल्ली, स्त्री, (योजनगामिनी अतिदीर्घा
वल्ली यस्याः सा ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ ।
४ । ६१ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।
“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समङ्गा कालमेघिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डरी भण्डो योजनवल्गापि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डोतकी च गण्डरी मञ्जुषा वस्तरञ्जिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
योजितं, त्रि, कारितयोजनम् । अन्तयुजधातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । २१ । २२ ।
“अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिह
योजितः ॥”)

योटकः, पुं, योटनम् । मेलनमिति यावत् । विवाहे
राशियोटक-ग्रहयोटक-नक्षत्रयोटक-गणयोटक-
वर्णयोटक-योनियोटक-वर्गयोटकभेदेन सप्तविधो
योटकः । तत्र राशियोटके षड्दृक्नवपञ्च-
मद्विद्वादशविधमसप्तकयोगा निषिद्धाः । तदाह
श्रीपतिसंहितायाम् ।
“षड्दृकं त्रिकोणं द्विद्वादशकमेव च ।
परस्परं जन्मराशेः स्युक्ता कन्याकुमारयोः ॥
षड्दृके भवेद्दोषो वैधर्म्यं नृत्युरेव वा ।
त्रिकोणे पुत्रहानिः स्यात् घनहानिर्धनवधे ॥
पुरुषस्याष्टमे कन्या कन्यायाः षड्दृके पुमान् ।
शुभं षड्दृकं ज्ञेयं नोद्वाहे दूषणं भवेत् ॥
नवपञ्चमे ।

पुंसो गृहात् सुतगृहे सुतहा च कन्या
धर्मं स्थिता सुतवती पतिवल्गुभा च ।
द्विद्वादशे धनगृहे धनहा च कन्या
रिप्ते स्थिता धनवती पतिवल्गुभा च ॥
योटके सप्तके मेघतुलौ युग्महयौ तथा ।
सिंहघटौ सदा वर्ज्यौ नृतिस्तत्रात्रवीक्ष्यवः ॥
राजयोटकमाह दीपिकायाम् ।
एकराशौ च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके ।
चतुर्दशके चैव तृतीयैकादशे तथा ॥”

इति राशियोटकविचारः ॥ * ॥
ग्रहयोटके ग्रहशुचयोगो निषिद्धः । कन्यावर-
राश्याधिपग्रहयोः शुक्ले ग्रहशुचयोगः । तत्र
विवाहे रोगादिः फलम् । तदाह गर्गः । मरणं

“कान्त्या गिरा स्मृतया च योग्या
त्वमेव कल्याणि ! तयोस्तृतीया ॥”)
उपायी । शक्तः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ७१ । १० ।

“अपत्नीको नरो भूप न योग्यो निजकर्म-
णाम् ॥”

योजनसाधनभूतः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६ । ६ ।
“ऋतस्य वा केशिना योग्याभिः ।”

“योग्याभिर्योजनसाधनभूताभौ रज्जुभिः ।” इति
सायणः ॥ शकटादियोजनीयः । यथा, शत-
पथब्राह्मणे । १ । ३ । १ । १३ ।

“योक्त्रं हि योग्यं युञ्जन्त्यस्ति वै पत्न्या
अमेध्यं यदवाचीनम् ॥”

“योग्यं योजनीयमनङ्गुद्व्यादिकम् ॥” इति
तद्वाच्यम् ॥) पुञ्यनश्चने, पुं । इति मेदिनी ।
ये, ४६ ॥

योग्यता, स्त्री, (योग्यस्य भावः । योग्य + तल् ।
टाप् ।) क्षमता । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ११३ । ६ ।

“तथान्यान्ययोग्यानि योग्यतां यान्ति कालतः ।
योग्यान्ययोग्यतां यान्ति कालवशा हि
योग्यता ॥”)

शाब्दबोधकारणविशेषः । स तु पादार्थानां
परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ न्यायमते तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्ता ।
यथा,—

“पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ।”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

“योग्यतां निरूपयति पदार्थ इत्यादिना ।
एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता इत्यर्थः ।
तज्ज्ञानाभावाच्च वद्विना सिद्धतीत्यादौ न
शाब्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं
शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न सम्भवति वाक्यार्थ-
स्यापूर्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्मरणे सति
कचित् संशयरूपस्य कचित्रिष्यरूपस्यापि
योग्यताया ज्ञानस्य सम्भवात् । नयास्तु
योग्यताज्ञानं न शब्दज्ञाने कारणं वद्विना
सिद्धति इत्यादौ सेके वद्विकरणकत्वाभाव-
रूपायोग्यताया निश्चयेन प्रतिबन्धान्न शब्द-
बोधः । तदभावनश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षा-
जन्मदोषविशेषाजन्मज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात्
शाब्दे प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञान-
विलम्बाच्च शाब्दविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति ॥”
इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

योग्या, स्त्री, (योग्य + टाप् ।) अभ्यासः । (यथा,
रघुः । ८ । १६ ।

“अपरः प्रणिधानयोग्यया
मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥”

“अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्य-
भ्यासेन ।” इति मल्लिनाथः ॥) अर्कशोषित् ।
इति मेदिनी । ये, ४६ ॥ शस्त्राभ्यासः । तत्-
प्रेर्यायः । खुरली २ अमः ३ अभ्यासः ४ ।

योनिः

भावविरोधे ग्रहरिपुभावे चाचिरेण रोगादिः ।
इति ग्रहयोदकविचारः ॥ * ॥ अन्ये योदकाः
प्रपञ्चभयान्न लिखिताः । इति ज्योतिषम् ॥
ग्रहान्तरे जोदकशब्दस्त्वर्गलतीयादिष्व ॥
योदः, पुं, (युधते ज्ञायते अनेनेति । यु + बाहु-
लकात् तुः ।) परिमाणम् । इत्युणादिकोषः ॥
योदं, स्त्री, (युधते अनेनेति । यु + “दात्रीशस यु
युजस्तु तुद सि सिच मिह-पतदंश-नहः करणे ।”
३।२।१८२। इति द्रुत् ।) योक्तम् । इत्यमरः ।
२।६।१३ ॥ (यथा, गो० रामायणे । २।
४५।२६।
“भरतायाभिहृष्टाः स योत्राय पशवो यथा ॥”)
योद्धा, [ऋ] पुं, (युध्यतीति । युध् + लृच् ।) युद्ध-
कर्त्ता । तत्पर्यायः । भटः २ योधः ३ । इत्य-
मरः । २।८।६१ ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । २।१८।
“बाधियते पुरीं योद्धा छिद्रं यदि लभेत सः ॥”)
योधः, पुं, (युध्यतीति । युध् + अच् ।) योद्धा ।
इत्यमरः । २।८।६१ ॥ (यथा, कथासरित्
सागरे । १२।२२।
“सङ्केतमितेष्टान्येयोधास्तेः सैनिकैः सह ।
निवृत्तैस्त्वेतैश्चण्डमहासेनान्तिकश्च तत् ॥”)
योधनं, स्त्री, युद्धम् । (यथा, मार्कण्डेये । १३५।१७।
“योधनेषु स्वरूपेण दमो यस्य दुरात्मनः ।
स दमो वारयत्येव हस्ति तस्य रिपोर्गुरुम् ॥”)
अस्त्रम् ॥ युधधातोर्भावे करणे चानट् (लुट्)
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
योधसंरावः, पुं, (योधानां संरावः ।) अन्योन्यं
योधानां युद्धायाज्ञानम् । तत्पर्यायः । क्रन्-
नम् २ । इत्यमरभरतौ ॥
योधेयः, पुं, (युध् + भावे घञ् । योधं युद्धं करो-
तीति । योध + खः ।) योद्धा । योधशब्दात्
योग्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
योनलः, पुं, (यवस्य नल इव नलः काण्डोऽस्य ।
पृष्ठोदरादिः ।) शस्त्रविशेषः । तत्पर्यायः ।
यवनालः २ जर्गाङ्गयः ३ देवधान्यम् ४
जोन्ताला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः ।
४।२४४ ॥
योनिः, पुं, स्त्री, (यौति संयोजयतीति । यु +
“वह्निश्च्युयुङ्गलाह्वारिभ्यो नित् ।” उणा०
४।५१ । इति निः ।) आकरः । इति मेदिनी ।
नै, १६ ॥ कारणम् । (यथा, उत्तरराम-
चरिते । ६।
“कथयो रालसीमाहुर्वाचसुन्मत्तदप्रयोः ।
सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य
निर्गतिः ॥”)
जलम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२४६ ॥ (कुश-
ह्रीपस्थनदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १२१।७१।
“धूतपापा नदी नाम योनिश्चैव पुनः स्मृता ।
सौता द्वितीया विज्ञेया सा चैव हि निशा-
स्मृता ॥”
तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, महासिद्धिसारस्वते ।

योनिः

“सन्तकुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
तन्त्रान्तरञ्च देवेशि ! नवरत्नेश्वरं तथा ॥”)
प्राणिनामुत्पत्तिस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तत्तु चतुरशीतिलक्षप्रकारम् । यथा,—
“चतुरशीतिलक्षाणि चतुर्भेदाश्च जन्तवः ।
अण्डजाः स्वेदजाश्चैव उद्भिजाश्च जरायुजाः ॥
एकविंशतिलक्षाणि ह्यण्डजाः परिकीर्त्तिताः ।
स्वेदजाश्च तथैवोक्ता उद्भिजास्तुप्रमाणतः ॥
जरायुजाश्च तावन्तो मनुष्याद्याश्च जन्तवः ।
सर्वेषामेव जन्तूनां मातृत्वं सुदुर्लभम् ॥”
इति श्रीगरुडपुराणे प्रेतकल्पे धर्मप्रकटनो नाम
२ अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“जलजा नव लक्षाणि स्यावरा लक्षविंशतिः ।
कमयो रुद्रसङ्गाताः पक्षिणां दशलक्षकम् ॥
त्रिंशलक्षाणि पशवश्चतुर्लक्षाणि मातृषाः ।
सर्वयोनिं परित्यज्य ब्रह्मयोनिं ततोऽभ्यगात् ॥”
इति बृहद्दिग्युपुराणम् ॥ * ॥
अपि च ।
“स्यावरास्त्रिंशलक्षश्च जलजो नवलक्षकः ।
कृमिजा दशलक्षश्च रुद्रलक्षश्च पक्षिणः ॥
पशवो विंशलक्षश्च चतुर्लक्षश्च मानवाः ।
एतेषु भ्रमणं कृत्वा द्विजन्तुपजायते ॥”
इति कर्मविपाकः ॥
(“भूतानाश्चतुर्विधा योनिर्भवति जरायुण्ड-
स्वेदोद्भिदः । तासां खलु चतुर्लक्षामपि योनौना-
मेकैका योनिरपरिसङ्ख्यमेव भवति भूता-
नामाकृतिविशेषापरिसङ्ख्यत्वात् । तत्र जरा-
युजानामण्डजानां प्राणिनामेते गर्भकरा भावा
यां यां योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनौ तथा
तथा रूपा भवन्ति । तद्यथा कनकरजतताम्र-
चपुसीषा आसिच्यमानास्तेषु तेषु ‘मधुच्छिद्य-
विश्वेषु । ते यदा मनुष्याविस्वमापद्यन्ते तदा
मनुष्यविग्रहेण जायन्ते । तस्मात् समुदाया-
त्मकः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो
मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्योनित्वात् ।” इति
चरके शरीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ * ॥)
भगम् । इत्यमरः । २।६।७६ ॥ तत्पर्यायः । वरा-
ङ्गम् २ उपस्थः ३ सरमन्दिरम् ४ । इति राज-
निर्णयः ॥ रतिगृहम् ५ जन्मवर्त्म ६ अधरम् ७
अवाच्यदेशः ८ प्रकृतिः ९ अपथम् १० सर-
कूपकः ११ अप्रदेशः १२ प्रकृतिः १३ पुष्पी १४
संसारमार्गकः १५ संसारमार्गः १६ गुह्यम् १७
सरागारम् १८ सरध्वजम् १९ रत्नङ्गम् २०
रतिकुहरम् २१ कलत्रम् २२ अधः २३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रतिमन्दिरम् २४ सर-
गृहम् २५ कन्दर्पकूपः २६ कन्दर्पसम्बाधः २७
कन्दर्पसन्धिः २८ स्त्रीचिह्नम् २९ । इति जटा-
धरः ॥ स तु गर्भस्थायाः सप्तभिर्भासैर्भवति ।
इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धीपमो भगः ।
वामोन्नतश्चेत् कन्याजः पुत्रजो दक्षिणोन्नतः ॥
आखुरोमा गूढमणिः सुल्लिङ्गः संहतः पृथुः ।

योनिः

तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः ॥
कुरङ्गखुररूपो यक्षुल्लिकोदरसन्निभः ।
रोमशो विटतास्यश्च दृश्यनासोऽतिदुर्भगः ॥
शङ्खावर्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति ।
चिपिटः कर्पराकारः किङ्करीपदो भगः ॥
वंशवेतसपत्राभो गजरोमोच्चनासिकः ।
विकटः कुटिलाकारो लम्बगलस्तथाशुभः ॥”
इति काशीखण्डे ३७ अध्याये ॥ * ॥
अपि च ।
“शृङ्गनाभ्याकृतियोनिरिच्छावर्त्ता सा च
कीर्त्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥” * ॥
अथ योनिरोगाधिकारः ।
“तत्र योनिरोगाणां निदानान्याह ।
‘मिथ्याहारविहारभ्यां दृष्टेर्दोषैः प्रदूषितात् ।
आर्त्तवादीर्यतश्चापि देवादा स्युर्भगे गदाः ॥’
रोगिणीनां योनीनां नामान्याह ।
‘उदावर्त्ता तथा बन्धा विप्रता च परिप्रता ।
वातला योनयो रुग्णा वातदोषेण पञ्चधा ॥
पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ लोहितचरा ।
प्रसंसिनी वामिनी च पुत्रज्ञी पित्तला तथा ॥
अत्यानन्दा कर्णिनी च चरणानन्दपूर्विका ।
अतिपूर्वापि सा ज्ञेया श्लेष्मला च कफादिमाः ॥
खण्डाण्डिनी च महती रुचीवक्त्रा त्रिदोषिणी ।
पञ्चैता योनयः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपतः ॥’
अथ तासां लक्षणान्याह ।
‘सा फेणिलमुदावर्त्ता रजःकच्छेण सुच्यति ।
बन्धा नष्टार्त्तवा ज्ञेया विप्रता नित्यवेदना ॥
परिप्रता या भवति ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम् ।
वातला कर्कशा स्तब्धा मूलनिस्तोदपीडिता ॥
चतुष्टयपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥’
अनिलवेदनास्तोदादयः ॥ वातलायां त्वति-
श्रयिता वातवेदना बोद्धव्या । वातला इत्य-
न्वयात् ॥ * ॥
‘सदाहं चरते रक्तं यस्याः साः लोहितचरा ।
प्रसंसिनी संसते च चोभिता दुःप्रजायिनी ॥’
चोभिता विमर्दिता संसते खस्यानात् श्ववते
दुःप्रजायिनी दुष्टप्रजनश्रीला ।
‘सवातसुहृद्रेह्यीर्था वामिनी रजसा युतम् ।
स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रज्ञी रक्तसंस्वात् ॥’
पुत्रशब्दोऽत्रापत्योपलक्षकः ।
‘अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।
चतुष्टयपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोक्क्यो भवेत् ॥’
अत्यानन्दानसन्तोषं ग्राम्यधर्मेण विन्दति ।
कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्माद्यभ्यां प्रजायते ॥
कर्णिका मांसस्थ कर्णिकारो ग्रन्थिः ॥
‘मैथुने चरणपूर्वम् पुत्रवार्तिरिच्यते ।’
अतिरिच्यते रजो सुच्यति इत्यर्थः ।
‘बन्धुश्चातिचरणा तयोर्वीजं न तिष्ठति ॥’
बहुशः वारं वारं अतिरिच्यते तयोः चर-
णातिचरणयोः ।
‘श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डयुक्तातिश्रीतला ।

चतसृष्वपि चाद्यासु स्त्रीलिङ्गाच्छ्रयो भवेत् ॥
अनार्त्तवास्तनी खण्डी खरस्यर्शा च मैथुने ॥
अस्तनी ईषत् स्तनौ यस्यां सा अत्र लक्ष्या
खण्डी । अखिनीमाह ।

‘महामेदप्रह्वीताया वालाया अखिनी भवेत् ॥
महामेदः पुरुषः तेन ग्रह्वीताया वालायाः
सञ्जयोनिच्छिद्राया अखिनी अखवल्लम्बमाना
योनिर्भवति ।

‘विवृतातिमहायोनिः स्रुचीवक्रातिसंभृता ।
सर्वलिङ्गसमुत्थानात् सर्वदोषप्रकोपजा ।
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गनिदर्शनम् ॥’
असाध्या योनीराह ।

‘पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥’
पञ्च खण्डीप्रभृतयः ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य निदानमाह ।

‘दिवास्त्रप्रादतिक्रोधाद्वायामादतिमैथुनात् ।
चताच्च नखदन्तादौवाताद्याः कुपिता यथा ॥’
वाताद्याः कुपिता यथा यथा निदानकुपिता
वाताद्याः ॥ * ॥ रूपमाह ।

‘पूयशोणितसङ्काशं लज्जुचाकृतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदा योनौ नान्ना कब्दः स योनिजः ॥’
लज्जुचाकृतिसन्निभं लज्जुचाकाराकारम् । गुड-
कमच विशेष्यं बोद्धव्यम् ॥ * ॥ वातजादिभेदेन
रूपभेदमाह ।

‘रूचं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।
दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकं तु तम् ॥
तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्ठमन्तं कफात्मकम् ।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं भवेत् ॥’ * ॥

अथ योनिरोगाणां चिकित्सा । तत्र बन्धा-
चिकित्सा । तस्या लक्षणमाह । बन्धा नष्टार्त्तवा
ज्ञेयः । ततः प्रथमतो नष्टार्त्तवाचिकित्सा ।

‘आर्त्तवाद्गर्भे नारी मत्स्यान् सेवेत नित्यशः ।
काञ्जिकश्च तिलान् माषानुदम्बिच तथा दधि ॥
इक्षुं कुवीजदन्तीचपलागुडदमनकिण्वयवशूकैः ।
सखुक्चौरैर्वर्त्तयिष्येतिगता कुसुमसञ्जननी ॥’
इक्षुः कुटुम्बी । चपला पिप्पली । दमनो
मदनफलम् । किण्वं सुरावीजम् ।

‘पीतं ज्योतिष्मतीपत्रं राजिकोग्रासनं चाम्पुम् ।
श्रीतेन प्रयसा पिष्टं कुसुमं जनयेद्भुवम् ॥’
ज्योतिष्मती कटभीरुचविशेषः करह्वी इति
लोके । प्रयसा दुग्धेन ॥ * ॥ अथ बन्धा-
चिकित्सा ।

‘बला सिता सातिबला मधूकं
वटस्य शुङ्गं गजकेशरश्च ।
एतन्मधुचौरहृतेर्निपीय
बन्धा सुपुत्रं नियतं प्रसूते ॥

अश्वगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम् ।
ऋतुस्नाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ॥
पुष्पाङ्गतं लक्ष्मणाया मूलं दुग्धेन कन्यया ।
पिष्ट्वा पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥
कुर्यादमूलं घातक्या कुसुमानि वटाङ्कुराः ।
नालोत्पलं पयोयुक्तमेतद्गर्भप्रदं भुवम् ॥

यावला पिबति पाश्वपिप्पलं
जीरकेण सहितं हितप्रशना ।
श्वेतया विशिखपुङ्गवा युतं
सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥”

श्वेतकुसुमया शरपुङ्खया सह ।
“पत्रमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी ।
पीत्वा पुत्रमवाप्नोति वीर्यवन्तं न संशयः ॥
शूकरशिश्वीमूलं मध्यंवा दधि फलस्य सपयस्कम्
पीत्वायोभयलिङ्गीवीजं कन्यां न स्रुते स्त्री ॥
पुत्रमजारीमूलं विष्णुक्रान्तिशालिङ्गीसहिता ।
एतत् गर्भेष्टदिनं पीत्वा कन्यां न सर्वथा स्रुते ॥
पुत्रमजारी पतजिया तस्या मूलम् । इशालि-
ङ्गीनी पचगुरिया ॥ * ॥ गर्भप्रदरभेषजकथना-
वसरे गर्भाजनकमपि भेषजमाह ।

‘पिप्पलीविडङ्गटङ्गणसमचूर्णं या पिवेत् पयसा ।
ऋतुसमये नहि तस्या गर्भः संजायते कापि ॥

आरनालपरिपेधितं चाम्पुं
यां जयाकुसुममन्ति पुष्पिणी ।

सत्पुराणगुडसुष्टिसेविनी

सा दधाति नहि गर्भमङ्गना ॥ * ॥

तासु योनिषु चाद्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते ।
वस्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ॥’
वस्त्रिचोत्तरवस्त्रिः । क्रमचिकित्सा ।
‘नतवार्त्ताकिनीकुष्ठसेन्धवामरदास्त्रिभिः ।
तिलतैलं पचेन्नारी पिचुं तस्य विधारयेत् ॥
विभ्रुतायां सदा योनौ यथा तेन प्रशान्यति ॥’
नतं तगरम् ।

‘वातलां कर्कशां स्तब्धामल्पसर्शां तथैव च ।
कुम्भीखेदेरुपचरेदन्तैर्वैष्णवि संवृते ॥
धारयेद्वा पिचुं योनौ तिलतैलस्य सा सदा ।
पित्तलानाश्च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ॥
शीताः पित्तहराः कार्थाः स्नेहनार्थं घृतानि च ।
प्रसंसिनीं घृताभ्यक्तां चौरस्त्रिणां प्रवेशयेत् ॥
पिधाय वेश्वारेण ततो बन्धं समाचरेत् ।
शुण्ठीमरिचकृष्णाभिर्धान्यकाजिदाडिमैः ॥
पिप्पलीमूलसंयुक्तैर्वैष्णवारः स्तुतो बुधैः ॥
धात्रीरसं सितायुक्तं योनिदाहे पिषेत् सदा ।
सूर्यक्रान्ताभवं मूलं पिबेद्वा तण्डुलाभुना ॥
योन्यान्तु पूयसाविण्यां शोधनद्रव्यनिर्मितैः ।
सगोमूत्रैः सलवणैः पिष्टैः संपूरणं हितम् ॥’
शोधनद्रव्याणि निम्बपत्रादीनि ।

‘दुर्गन्धां पिच्छिलां वापि चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।
पूरयेद्धारयेद्वाजवृक्षादिकथिताभुना ॥”
पञ्च कषायाः । वचावासापटोलप्रियङ्गुनिम्बाः ।
राजवृक्षादि धनवहेरा ।

‘पिप्पल्यामरिचैर्मधैः शृताङ्गाकुष्ठसेन्धवैः ।
वर्त्तितुल्या प्रदेष्टिन्या योनौ श्लेष्मविशोधिनी ॥
तुल्या प्रदेष्टिन्या देह्येण परिणाहेन च ।
कर्णिक्यां वर्त्तयो देयाः शोधनद्रव्यनिर्मिताः ॥
गुडुचौत्रिफलादन्तीकथितोदकधारया ।
योनिं प्रक्षालयेत्तेन तत्र कण्डूः प्रशान्यति ॥
सुतपुष्पं सखदिरं पथ्यां जातीफलं तथा ।

विम्बीं पूगश्च संचूर्ण्य वस्त्रपूतं क्षिपेद्भुगे ।
योनिर्भवति संकीर्णा न स्रवेच्च जलं ततः ॥
कपिकच्छुभ्रं मूलं काथयेद्विधिना भिषक् ।
धानिः सङ्कीर्णतां याति काथेनानेन धावनात् ॥
जीरकद्वितयं कृष्णा सुषुवी सुरभिर्वचा ।
वासकः सैन्धवश्चापि यवचारो यवानिका ॥
एषां चूर्णं घृते किञ्चित् भृष्टा खण्डेन मोदकम् ।
कृत्वा खादेद्यथावद् योनिरोगाद्विमुच्यते ॥
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा वला ।
मेदे पयस्या काकोली मूलश्चैवाश्वगन्धजम् ॥
अजमोदा हरिद्रो वै प्रियङ्गुकटुरोहिणी ।
उत्पलं कुसुमं द्राक्षा काकोल्या चन्दनद्वयम्
एतेषां कार्ष्णिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
शृतावरीरसं चौरं घृताज्ज्ञेयं चतुर्गुणम् ।
सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं घृषायते ।
पुत्तान् जनयते वीरान् मेधापान् प्रियदर्श-
नान् ॥

या चैवास्थिरगर्भा स्यात् पुत्रं वा जनयेन्मृतम् ।
अल्पायुषं वा जनयेत् या च कन्यां प्रसूयते ॥
योनिरोगे रजोदोषे परिखावे च प्रसूयते ।
प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ।
नान्ना फलघृतं ह्येतदश्विभ्यां परिवर्त्तितम् ॥
अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः ।
जीवदत्तसेकवर्णाया घृतश्चात्र प्रयुज्यते ।
अरण्यगोमयेनह वद्विज्वाला च दीयते ॥’
मेदे मेदा महामेदा तयोरभावे शृतावरी
द्विगुणा देया । पयस्या च चौरकाकोली
काकोलीयुगलाभावे अश्वगन्धा द्विगुणा देया ।
प्रियङ्गुस्थाने केचिद्विड्गु पठन्ति । पयस्या
काकोलीयुक्ता पुनः काकोल्याविति काकोली-
चौरकाकोल्या द्वैगुणार्थ एतस्य फलघृतस्य
पाठो नानातन्त्रेषु नानाविधः । तत्र द्विद्विज्वा-
तगरजीवकर्षभका एवाधिकाः । तत्र जीवकर्ष-
भयोरभावे विदारीकन्दो द्विगुणो देयः । फल-
घृतं सकलयोनिरोगेषु ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा ।

‘गैरिकान्नास्थिजन्तुव्रजजन्तुव्रजकटफलम् ।
पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः चौरसमन्वितैः ॥
त्रिफलायाः कषायेण सत्तौद्रेण च सेचयेत् ।
प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते ॥
अथ प्रसङ्गात् शुक्लिव्या रोगाणां चिकित्सा ।
‘ह्रीविरातिविषासुस्तमोचशूकैः शृतं जलम् ।
दद्याद्गर्भे प्रचलिते प्रदरे कुच्छिरुष्यपि ॥
कुच्छिरुक् उदरव्याधौ चलितगर्भस्यापने ह्रीवि-
रादिकाथः ॥ * ॥

अथ गर्भसावपातयोर्निदानम् ।

‘ग्राम्यधर्माध्वगमनयानासनप्रपीडनैः ।
ज्वरोपवासोत्पतनप्रहाराजीर्णधावनैः ॥
वमनाच्च विरेकाच्च कुम्भनाद्धर्षपातनात् ।
तीक्ष्णधारोष्णकटुकतिक्तरूचनिषेवणात् ॥
वेगाभिघातादिषमादासनाच्छयनाद्वायात् ।
गर्भं पतति रक्तस्य सखलं दर्शनं भवेत् ॥

योनिः

गर्भपातनात् नियमे गर्भे पातनशीलं द्रव्यं तस्मात् ।
गर्भस्य सावपातयोः पूर्वरूपमाह । गर्भे पत-
तीत्यादि । पतति सावेण पातेन वा पतिष्यति
सावपातयोर्वधमाह ।

‘आचतुर्थात्ततो मासात् प्रसवेवर्धविद्रवः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ।’
आचतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्यन्तम् ।
गर्भस्य विद्रवः । शोणितरूपगर्भः । सवति
शोणितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य
कटिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य दृष्टान्तं
दर्शयति ।

‘गर्भोऽभिघातविषमासनपीडनादौः

पक्वं हमादिव फलं पतति क्षणेन ।’

यथा वृन्तलनं पक्वं फलमभिघातेनाकाल एव
पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिना अकालेऽपि
पतति ॥ * ॥ अथ गर्भसावस्य चिकित्सा ।
‘गुल्मिण्या गर्भतो रक्तं सवेद्यदि सुहुर्मृदुः ।
तन्निरोधाय सुक्लिमसुत्पलादिद्वयं पिबेत् ॥’
उत्पलादिगणमाह ।

‘उत्पलं नीलमारक्तं कडारं कुसुदं तथा ।
श्वेताम्बीजं मधुकसुत्पलादिरयं गणः ॥
संशीलितो हरत्विह दाहं दृष्ट्वा हृदामयम् ।
रक्तपित्तं च मूच्छां च तथा कर्हिमरोचकम् ॥’
अथ गर्भपातस्य उपद्रवनाह ।

‘प्रसंशमाने गर्भे स्यादाहः मूलं च पार्श्वयोः ।
पृष्ठं च प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गं जायते ॥’
प्रसंशमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
न्तरगमने चोपद्रवनाह ।

‘स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च
जायते ।

आमपकाश्रयादौ तु चोभः पूर्वेऽप्युपद्रवाः ।
पूर्वेऽप्युपद्रवाः पार्श्वमूलादयः ॥ * ॥
तच्चिकित्सामाह ।

‘लिम्बशीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समाचरेत् ।
कुशकाशोरुवृक्षाणां मूलेर्गोचुरकस्य च ।
द्वयं दुग्धं चितायुक्तं गर्भिण्याः मूलद्वयं परम् ।
श्वदंष्ट्रामधुकसुत्पलादिभिः सिद्धं पयः पिबेत् ।
शर्करामधुसंयुक्तं गुल्मिणीवेदनापहम् ।
अन्धानः पुष्पजातिः । अयं वाणपुष्प इति
गौडादौ प्रसिद्धः ।

‘मृत्कोष्ठागारिका गेहसम्भवा च मृत्तिका ।
समङ्गा धातुकीपुष्पं गेरिकस्य रसाञ्जनम् ।
तथा सर्जरसस्तेषां यथाशक्तिं विचूर्णयेत् ।
तच्चूर्णं मधुना लिह्यान्मारी प्रदरशान्तये ॥’
मृत्कोष्ठागारिकासम्भवा मृत्कोष्ठागारिका
वरटौ तन्निर्मितसम्भवा मृत्तिका । समङ्गा
जन्मालुः ।

‘कसेरुत्पलशृङ्गाटककल्कं वा पयसा पिबेत् ।
पक्वं वचाश्चोनाभ्यां हिह्वसौवर्चलान्वितम् ।
जानाहे तु पिबेत् दुग्धं गुल्मिणी सुखिनी
भवेत् ॥’

सौवर्चलं सौहार इति लोके ।

६५

योनिः

‘दृग्गणपञ्चकमूलानां कल्केन विपचेत् पयः ।
तत् पथो गुल्मिणी पीत्वा मूत्रसङ्गाद्विसृज्यते ॥
शालीकुशकाशैः स्यात् शूरेण दृग्गणपञ्चकम् ।
एषां मूलं दृग्गणादपित्ताशृङ्गमूत्रसङ्गाद्वत् ॥ * ॥
अथ प्रसूताया योनेः क्षतादेश्चिकित्सा ।
‘तुम्बीपत्रं तथा लोत्रं समभागं सुपेषयेत् ।
तेन लेपो भगे कार्यः शीघ्रं स्याद्योनिरक्षता ॥
पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।
योनौ विलिप्तं विधिना गाढीकरणसुत्तमम् ॥’

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ कुयोनिप्राप्तिकारणानि ।

“हविर्ज्जति नाम्नौ ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये ।
लभन्ते नात्मविद्यां सुतीर्थविमुखाश्च ये ॥
सुवर्गं वस्त्रतामूलं रत्नमन्नं फलं जलम् ।
आर्त्तंभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वे सुकृतदारकाः ॥
ब्रह्मस्वसं स्वीधनानि लोभादेव हरन्ति ये ।
बलेन कृशना वापि धर्माश्च परवञ्चकाः ॥
नास्तिकाः कुहकाक्षीरा ये चान्ये वकवृत्तयः ।
बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्दयाः सत्यवर्जिताः ॥
अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः ।
अगम्यागामिनः सर्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः ॥
याधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्मवर्जिताः ।
देवोपदेवदनुजरक्षोयचादिसेविनः ॥
सर्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिद्विजः ।
देवतोच्छिष्टपतितवृषाद्वाग्भोजिनः ॥
असत्कर्मरता नित्यं सर्वपातकपापिनः ।
पाषण्डधर्माचरणाः पुरोधोदृष्टिजीविनः ॥
पितृमातृसप्तपत्यसुदारत्यागिनश्च ये ।
ये कदव्याश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्मदूषकाः ॥
त्यजन्ति स्वामिनं दुष्टं त्यजन्ति शरणागतम् ।
गवां भूमेश्च हर्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः ॥
महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये ।
परद्रोहरता ये च तथा ये प्राणहिंसकाः ॥
परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः ॥
कुप्रतिग्राहिणः सर्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
प्रेतराक्षसपैशाच्यतिग्रहचक्रयोनियु ।
न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च ॥
तस्मात् त्यक्त्वा निबिडार्थं विहितं कर्म कारयेत् ।
यच्च दानं तपस्वीर्थं मनसं देवं गुरुं भरेत् ॥
नाचरेत् कुत्सितं कर्म मनसा च कदाचन ।
विपाकं कर्मणां दृष्ट्वा योनिर्कोटिषु दुःसहम् ॥
चतुर्भिरपि वक्ष्ये सुखो धर्मो निरन्तरम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥ * ॥

योनिदुष्टाया असाध्वीत्वं यथा,—

“साध्वी स्त्री मातृतुल्या च सर्वथा हितकारिणी ।
असाध्वी वैरतुल्या च शत्रुन्सन्तापदायिका ।
सुखदुष्टा योनिदुष्टा चैवासाध्वीति विश्रुता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २ अध्यायः ॥ * ॥
पापपुण्यफलं अग्रमोक्षमयोनिप्राप्तिर्यथा,—
“पापपुण्यफलं लोके प्रत्यक्षं खलु दृश्यते ।
देवदानवमारुष्यति यत्कलं क्षमियोनिता ॥
नानायोनिषु जन्मानि नानाधाधिप्रीडिताः ।

योनिः

मरणं बालवृद्धानामन्वत्यं कुलता तथा ॥
येनैव सुदृढत्वं पाण्डित्यं मूर्खता तथा ।
एताश्चराचरे लोके भवन्ति कथमन्यथा ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥

पक्षियोनिप्राप्तिकारणं यथा,—

“इति श्रुतकथो विप्र ! सारसं प्राह वानरः ।
सम्यक्चेति भवान् नूनं त्वं कथं पक्षिर्गता गतः ।
वृत्तान्तमेतं कथय श्रोतुमिच्छामि सारस ! ॥

सारस उवाच ।

कथयिष्यामि तत् कर्म येनाहं दुर्गतिं गतः ।
पक्षियोनिं गतो येन तत् सर्वं श्रोतुमर्हसि ॥
धान्यखारीशतं साग्रमुत्खेदं हि त्वया पुरा ।
बहुभ्यो ब्राह्मणभ्यश्च नम्रदायाः परिग्रहे ॥
पौराहित्यमदाहोभाद्वक्ष्यित्वा दिवास्तथा ।
किञ्चिद्दत्त्वा तु तेभ्यश्च गृहीतमखिलं मया ॥
विप्रसाधारणद्रव्यगृहणोत्पन्नपातकान् ।
पतितः कालसूत्रेऽहं नरके रक्तकर्दमे ॥
वक्तुमत्र न शक्नोमि दुःखं वानर ! नारकम् ।
देवात् कथमपि प्राप्त उत्तारो नरकामुधे ॥
मया यदि तथापीह शकुनत्वमुपस्थितम् ।
अपहृत्य पुरा कांस्यभाजनं भगिनीगृहात् ॥
द्वयकर्म मया दत्तं तेन मे सारसी गतिः ॥
इयञ्च ब्राह्मणी पूर्वं कांस्यक्षीरी सुदारुणा ।
तेनह सारसी जाता मद्वाच्या सहधर्मिणी ॥”

इति तत्रैव २६ । २० अध्यायः ॥ * ॥

पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावरादियोनिप्राप्ति-
र्यथा,—

“स्थावराः क्रमयोऽश्वाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
धार्मिकास्तिदृष्टास्तद्विज्ञोक्तिश्च यथाक्रमम् ॥
सहस्रभागप्रथमा द्वितीयानुक्रमास्तथा ।
सर्वे ह्येते सहस्रभाग यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ५ अध्यायः ॥

“पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावराद्यास्तुरो-
त्तरसुखेष्टासु नवधा भिन्नासु योनिषु जन्मक्रम-
माह । स्थावरा इति । अश्वा मत्स्यादयः ।
धार्मिका नरेणैव पुण्यविशेषेण केचिन्मोक्षि-
णश्च सुसुखवच्च यथाक्रमं भवन्तीति शेषः ।
तेषाञ्च पूर्वबाहुल्यासुतरोत्तराख्यत्वञ्चाह सह-
स्रेति । द्वितीयानुक्रमाः द्वितीयानुक्रम उद्देशो
येषां द्वितीयस्थानेऽनुक्रमाणां ये क्रमयस्ते सहस्र-
भागप्रथमाः सहस्रभागाः सहस्रगुणाः प्रथमाः
प्रथमनिर्दिष्टाः स्थावरा येषां ते । क्रमिभ्यः
सहस्रगुणमधिकाः स्थावराः । तत्सहस्रतम-
भागाः क्रमयः इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तपाठेऽपि
द्वितीयस्थानेऽनुक्रमाणां क्रमिवर्गात् सहस्रगुणाः
स्थावरा इत्येवार्थः । तथा सर्वे ह्येते इति ।
यथा स्थावराः स्थानान्तरनिर्दिष्टेभ्यः क्रमिभ्यः
सहस्रगुणमधिकाः । तथा क्रमयः स्थानान्तर-
निर्दिष्टेभ्योऽर्द्धेभ्यः सहस्रगुणमधिकाः । एवं
पक्ष्यादिवपि द्रष्टव्यम् । मोक्षं सम्पगावयन्ति
इति मोक्षसमाश्रया सुसुखवो ज्ञाननिष्ठास्तु-
पर्यन्तमेव पूर्वपूर्वादुत्तरोत्तरानूतनेन जन्म-

योनिः

क्रमः । ततः परं सुक्तिः । एतच्च संसारिजीव-
बाहुल्यकथनं मोक्षस्य दुर्लभतासूचनार्थम् ।
अथ नवधा निर्दिष्टो जन्मक्रमः प्रायिक एव ।
तदुक्तमादित्यपुराणे ।

युतक्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यगौरवात् ।
विचित्रा गतयः पुंसां कर्मणां गुरुलाघवेः ॥”

इति तट्टीका ॥

कुयोनिमोक्षणं यथा,—

वाराह उवाच ।

“येन गर्भं न गच्छति तस्मै शृणु हि माधवि ।

कथयिष्यामि ते ह्येवं सर्वधर्मे विनिश्चयम् ॥

कृत्वापि विपुलं कर्म आत्मानं न प्रशंसति ।

कुर्वते बहुकर्मणि शुद्धिर्नैवान्तरात्मना ॥

कृत्वापि मम कर्मणि मत्प्रियाणि वसुन्धरे !

नैव कुर्वन्त्यहङ्कारं क्रोधश्चैव न गच्छति ॥

समं पश्यति चित्तेन लाभालाभविजितः ।

पञ्चानामिन्द्रियाणाञ्च समर्थो निग्रहे रतः ॥

कार्याकार्ये विजानाति सर्वधर्मेषु निष्ठितः ।

श्रीतोष्णवातवर्षादिक्षुत्पिपासासहस्र यः ॥

यो दरिद्रो निरालस्यः सत्यवागनस्यकः ।

स्वदारनिरतो नित्यं परदारविजितः ॥

सत्यवादी विशुद्धात्मा नित्यं भागवतप्रियः ।

संविभागी विशेषज्ञो नित्यं ब्राह्मणवत्सलः ॥

प्रियवादी द्विजानाञ्च मम कर्मपरायणः ।

कुयोनिस्तु न गच्छति मम लोकाय गच्छति ॥”

वियोनिमोक्षणं यथा,—

“अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे !

यो वियोनिं न गच्छति मम कर्मपरायणः ॥

जीवहिंसानिवृत्तस्तु सर्वभूतहितः शुचिः ।

सर्वत्र समतायुक्तः समलोष्टाश्लकाश्चनः ॥

बाल्ये क्षितौऽपि वयसि क्षान्ते दान्तः शुभे रतः ।

कृत्यं नैव विजानाति परेणापहतं कर्तुम् ॥

कृत्यञ्च संसरेत् ह्येतदसत्यञ्च न जल्पति ।

अलीकेषु निवृत्तो यः पर्येति कृतनिश्चयः ॥

नित्यञ्च धृतिमान् किञ्चित् परोक्षेऽपि न च

क्षिपेत् ।

ऋतुकालेऽभिगच्छति अपत्यायं स्वकां स्त्रियम् ॥

ईदृशास्तु नरा भद्रे ! मम कर्मपरायणाः ।

ते वियोनिं न गच्छन्ति मम गच्छन्ति सुन्दरि ॥”

तिर्यग् योनिमोक्षणं यथा,—

वाराह उवाच ।

“गुह्यानां परमं गुह्यं तच्छृणुष्व वसुन्धरे !

तिर्यग् योनिगताश्चापि यो न गच्छन्ति किञ्चि-

धम् ॥

अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां मैथुनं यो न गच्छति ।

भुक्ता परस्य चान्नानि यश्चैव न विकृष्यति ॥

बाल्ये वयस्यपि च यो मम नित्यमनुव्रतः ।

येन केनापि सन्तुष्टः पितृमातृप्रपूजकः ॥

प्राप्तेन जीवति च यः प्रविभागी गुणान्वितः ।

अलुब्धः सर्वकार्येषु स्वतन्त्रो नित्यसंयतः ॥

विकर्म नाभिकुर्वीत कौमारव्रतसंस्थितः ।

सर्वभूतदयायुक्तः सत्त्वेन च समन्वितः ॥

ईदं

योनिम्

मतिमान्नैव तप्येत परार्थेषु कदाचन ।

ईदृशीं बुद्धिमास्थाय मम कर्माणि कुर्वते ।

तिर्यग् योनिं न गच्छेत मम लोकाय गच्छति ॥”

इति वाराहपुराणे योनिगर्भमोक्षणनामाध्यायः ॥

योनिकन्दः, पुं, (योनौ कन्द इव ।) योनिरोग-
विशेषः । तस्य निदानं यथा,—

“दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्यायामादतिमैथुनात् ।

क्षताच्च नखदन्तादेर्वाताद्याः कुपिता यथा ॥

वाताद्याः कुपिता यथा । यथा निदानकुपिता

वाताद्याः । रूपमाह ।

‘पूयशोणितसङ्काशं लज्जुचाकृतिसन्निभम् ।

जनयन्ति यदा योनौ नाग्रा कन्दः स योनिजः ॥’

लज्जुचाकृतिसन्निभं लज्जुचाकाराकारम् ।

गुडकमत्र विशेष्यं बोद्धव्यम् ॥ * ॥ वातजादि-

भेदेन रूपभेदमाह ।

‘रूचं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।

दाहरागल्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकम् तत् ॥

तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्डयन्तं कफात्मकम् ।

सर्वलिङ्गसमायुक्तं सान्निपातात्मकं भवेत् ॥’

अस्य चिकित्सा । योनिशब्दे द्रष्टव्या ।” इति

भावप्रकाशः ॥

योनिजं, त्रि, (योनेर्जायते इति । जन् + डः ।)

योनिनिःसृतशरीरादिकम् । यथा,—

“सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।

योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं प्राणलक्षणम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“योनिजादीति । योनिजमयोनिजश्चेत्यर्थः ।

योनिजमपि जरायुजमण्डजञ्च । जरायुजं मानु-

षादीनां अण्डजं सर्पादीनाम् । अयोनिजं

खेदजोद्भिदादिकम् । खेदजाः क्षमिदंशाद्याः ।

उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः । नारकिणां शरीरमण्ड-

योनिजम् ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

योनिदेवता, स्त्री, (योनेर्देवता ।) पूर्वफलगुणी-

नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

योनिमुद्रा, स्त्री, (योन्याकृतिसंज्ञा हस्तभङ्गी ।)

भगवत्याः पूजायां प्रदर्शनीयाङ्गुलीरचितयोन्या-

कारमुद्राविशेषः । यथा,—

“पञ्च प्रणामान् कृत्वा ॐ ह्रीं श्रीमिति मन्त्रकेः ।

अन्येषां पुरतश्चैव अधिकाल्पा यथेच्छया ।

योनिमुद्रां ततः पश्चात् दर्शयित्वा विसर्जयेत् ॥

हौ प्राणी प्रहृतीकृत्य कृत्वा तूत्तानमङ्गलम् ।

अङ्गुष्ठग्रहयं न्यस्य कनिष्ठाग्रहयोस्ततः ॥

अनामिकायां वामस्य तत्कनिष्ठां पुरो न्यसेत् ।

दक्षिणस्यानामिकायां कनिष्ठां दक्षिणस्य च ॥

अनामिकायाः पृष्ठे तु मध्यमे विनियोजयेत् ।

इ तज्जन्तौ कनिष्ठाग्रे तदग्रेणैव योजयेत् ॥

योनिमुद्रा समाख्याता देशाः प्रीतिकरी मता ॥

त्रिवारं दर्शयेदग्रे मूलमन्त्रेण साधकः ।

तां मुद्रां शिरसि न्यस्य मण्डलं विन्यसेत्ततः ॥”

इति कालिकापुराणे ५३ अध्यायः ॥ * ॥

पारिभाषिकयोनिमुद्रा यथा । मन्त्रसुक्ता-

वज्याम् ।

योषा

“उपविश्यासने मन्त्री प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ।

षट्चक्रं चिन्तयेद्देवि ! प्राणायामपुरःसरम् ॥

चतुर्दलं स्यादाधारं स्वाधिष्ठानन्तु यद्दलम् ।

नाभौ दशदलं पद्मं स्वयंसंख्यदलं हृदि ॥

कण्ठे स्यात् घोडशदलं भूमौ द्विदलन्तथा ।

सहस्रदलमाख्यातं ब्रह्मरन्ध्रं महापथे ॥

आधारे कन्दमध्यस्थं त्रिकोणमनिसुन्दरम् ।

त्रिकोणमध्ये देवेशि ! कामबीजं सुलक्षणम् ॥

कामबीजोद्भवं तत्र स्वयम्भुलिङ्गमुत्तमम् ।

तस्योपरि पुनर्ध्यायेत् चित्कलां हंसमाश्रिताम् ॥

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भुलिङ्गवर्णिताम् ।

चित्कलया कुण्डलिनीं तैजोरूपां जगन्मयीम् ॥

आधारादीनि पद्मानि भित्त्वा तेजःस्वरू-

पिणीम् ।

हंसेन मनुना देवीं ब्रह्मरन्ध्रं नयेत् सुधीः ॥

सदाशिवेन देवेशि ! क्षणमात्रं रमेत् प्रिये ! ।

अमृतं जायते देवि ! तत्क्षणात् परमेश्वरि ! ॥

तदुद्भवामृतं देवि ! लाक्षासप्तसप्तमम् ।

तेनामृतं देवेशि ! तर्पयेत् परदेवताम् ॥

षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्त्यमृतधारया ।

आनयेत्तेन मार्गेण मूलाधारं पुनः सुधीः ॥

ततस्तु परमेशानि ! अक्षमालां विचिन्तयेत् ।

चित्रिणीं विंशतन्त्राभा ब्रह्मनाडीगतान्तरा ॥

तथा संग्रथिता धिया साक्षाज्जाग्रतुस्वरूपिणी ।

अनुलोमविलोमेन मन्त्रवर्णविभेदतः ॥

मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितं मनुम् ।

कुर्याद्वर्णमयीं मालां सर्वमन्त्रप्रकाशिनीम् ॥

चरमाणं मेखरूपं लङ्घनं नैव कारयेत् ।

सविन्द्रं वर्णसुचार्यं पञ्चान्मन्त्रं जपेत् सुधीः ॥

अष्टोत्तरशतं मूलमन्त्रं ज्ञानेन संजपेत् ।

वर्गाणामष्टवर्गेण अष्टवारं जपेत् सुधीः ॥

अ क च ट त प य शा इत्येवञ्चाष्टवर्गकाः ।

योनिमुद्रा महेष्टानि ! तव स्नेहात् प्रकाशिता ॥

मन्त्रार्थं मन्त्रचेतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः ।

शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥”

इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी ॥

योनिरोगः, पुं, (योनेः रोगः ।) भगगदः ॥ (यथा,

सुश्रुते । १ । ४५ ।

“शूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भ-

स्वावरक्तपित्तश्रमकमह्वरम् ॥” * ॥) अस्य

निदानादियोनिशब्दे द्रष्टव्यः ॥

योन्यर्शः, [स्] स्त्री, (योनिजातमर्शः ।) योनि-

जातरोगविशेषः । तत्पर्यायः । कन्दसंज्ञम् २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—

“केचित्तु भूयांसमेव देशसुपदिश्यन्त्यर्शसां शिर-

मपथ्यपथं गलमुखनासिकाकर्णाच्चिवर्त्मान

त्वक्च ।” इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमे

अध्याये ॥)

योषा, स्त्री, (यौति मिश्रीभवतीति । यु मिश्रणे +

षाङ्लकात् सः । इत्यञ्जुलदत्तः । ३ । ६२ ।

स्त्रियां टाप् ।) नारी । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥

(यथा, देवीभागवते । ३ । २५ । ६ ।

यौगिकः

“यथा दारुमयी योषा नटादीनां प्रचैष्ठते ।
तथा स्वकर्मवशमो देहो सर्वत्र वर्तते ॥”)
योषित्, स्त्री, (योषति पुमांसं युध्यते पुंभिरिति
वा । युष् + “हृष्टहृष्टियुषिभ्य इतिः ।” उणा०
१ । ६६ । इति इतिः ।) नारी । इत्यमरः । १ ।
६ । २ ॥ (यथा, मेघदूते । १ । ३६ ।
“गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुद्रालोके नरपतिप्रथे स्तुचिभेदेस्तमोभिः ॥”)
तस्या अवध्यत्वं यथा, वज्रपुराणे ।
“तं प्रेक्ष्य भरतं श्रेष्ठं शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् ।
अवध्याः सर्वभूतानां योषितः क्षम्यतामिति ॥”
योषित्प्रिया, स्त्री, (योषितां प्रिया ।) हरिद्रा ।
इति भावप्रकाशः ॥
योषिता, स्त्री, (योषित् + टाप् ।) नारी । यथा,
“स्त्री वधूरवला नारी प्रिया रामा जनिर्जनी ।
योषा योषिद्वयोषिता च योषिजोषा च
योषिता ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, सुखकोपनिषदि । २ । १ । ५ ।

“तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः
सोमात् पर्जन्यो योषधयः पृथिव्याम् ।
पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां
वज्रीः प्रजाः पुरुषान् सम्पृच्छताः ॥”)

यौक्तिकः, पुं, (युक्तिं करोतीति । युक्ति + ठप् ।)
नमैसचिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ युक्ति-
योग्ये, त्रि ॥

यौगिकः, त्रि, (योगस्यायमिति । योग + अण् +
स्वार्थे कन् ।) योगसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

यौगिकः, त्रि, (योगाय प्रभवतीति । योग +
“योगादयच्चा” ५ । १ । १२६ । इति ठप् ।)
प्रकृतिप्रत्यययोगलभ्यार्थावचकः । यथा । योगाय
प्रभवति । इति योग्यः यौगिकः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ “योगरूपाश्च रूपाश्च यौगिकाः
क्षेति ते त्रिधा । आदितेयादिशब्दा यौगिकाः
अदितेरपत्यानीति ण्प्रत्ययेन केवलं योगार्थं
एव ।” इत्यलङ्कारकौस्तुभे २ किरणः ॥ * ॥
(“यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।
‘योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
समासस्तद्विज्ञातश्च हृदन्तश्चेति तन्निधा ।’
यस्मात् स्थान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव
यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रतिहेतुस्तन्नाम तादृ-
शार्थं यौगिकम् । योगरूपास्तु लक्षणसर्पादिपदं
योगेनावच्छिन्नस्य रूपाद्यर्थस्य बोधकं न तु
तन्मात्रस्य । तच्च यौगिकं त्रिविधं समास-
स्तद्विज्ञातं हृदन्तश्चेति । इदोऽपि समासः स्वघ-
टकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धवखदिरा-
दर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्वेष्वेदं
रूपान्यत्वेन विशेषणीयं नातः लक्षणसर्पादौ
वायुदेवादौ पङ्कजादौ च योगरूपेतिप्रसङ्गः ।
आकाङ्क्षी श्वश्रूः शूरेत्यादौ स्त्रीवादेः स्त्रीत्व-
वाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु

६७ यौगिकः

स्त्रीत्वादिति तत्तदर्थं रूपमेव नातो विभा-
गस्य व्याघातः ॥ यौगिकेषु समासं लक्षयति ।
‘यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्त्वादितिर्निर्णायकं ।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥’
यादृशमहावाक्योत्तरस्वतन्त्रादिः स्वार्थस्य यादृ-
शार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशं
तदाक्यं तथाविधार्थं समासः । पाचकादिकन्तु
पाककर्ताद्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनाम
लभ्यतादृशार्थकत्वविरहात् महावाक्यम् । प्रकृ-
त्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययो-
ग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यम् । तेन
उपकुम्भादौ नायाभिर्नवा नीलघटत्वत्वमित्यादौ
नीलघटत्वादिभागेतिप्रसङ्गः । शीरपायोत्यादि-
कस्तु प्रकृत्यार्थावच्छिन्नदर्थस्यान्वयबोधे समर्थो-
ऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पान
शीलसामान्यस्याप्रसङ्गः । राज्ञः पुरुषत्वमित्या-
दितो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राज-
पुरुषस्य भावः तद्वितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वित
स्वार्थबोधकत्वादितो राज्ञः पुरुषत्वादिभागे न
प्रसङ्गः । पायंपायमित्यादिमन्त्रभागस्तु स्वार्था-
वच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु
त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रस्थाप्येत्यादौ समाचयप-
देशोक्त्यादिशब्दस्वस्कारप्रयोजनको गौणः ॥”

“यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्विज्ञातं नाम लक्षयति ।
‘यस्मात् तद्वितं यच्च यत्क्रमं सद्यदर्शकम् ।
यद्वद्वयं यत्क्रमं तत्र तद्विज्ञातं निगद्यते ।’
यद्यपि नामोत्तरतद्वित्वं तद्वितोत्तरनामत्वं
वा प्रत्येकं बहुगुणो दाक्षेत्यादौ दाक्षिरित्यादौ
चायापकमेव तद्विज्ञातं नास्ति तथापि यादृशं
नाम यच्च तद्वितं यादृशानुपूर्व्यावच्छिन्नं सदा-
दृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्यावच्छिन्नं
तद्वद्वयमपि तादृशार्थं तद्विज्ञातं नामैतदर्थः
पचतितरामित्यादिकन्तु नामैव न प्रागेव तु
तद्विज्ञातं तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्दस्तद्वितं
यचेति पठनीयं टावादेरपि तद्वितत्वोपगमा-
दजात्राक्षणीत्यादेर्नासंयद् इति वदन्ति ।

हृदन्तं नाम लक्षयति ।
‘यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थधीकृत् कदादृशं भवेत् ।
तद्वातृत्तरं तत् कन् हृदन्तं नाम तादृशम् ॥’
यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानु-
पूर्व्यावच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणं तद्वा-
तृत्तरं तत् हृदेव तादृशानुपूर्व्यावच्छिन्नं सत्
हृदन्तं नाम । यथा पाठकपाठ्यमानादि तद्वि-
धात्वर्थान्वितस्य स्वार्थकर्तादिः कर्मत्वादा-
वन्वयबोधं प्रति द्वितीयादंशे तादृशानुपूर्व-
कत्वेन निश्चीयमानं हेतुः चेत्त्रेण ग्रामस्य
गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिश्रसाधनत्वादिकं
बोधयदपि तयादिकं धात्वर्थनिष्ठविषयतानिष्-
पितस्वार्थविषयताबोधजनकत्वेन धात्वर्था-
न्वितस्वार्थकमेव भावकतामपि स्वरूपार्थकत्वं
युत्पादितमेव ॥” इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

यौतुकं

अगुरुः । तत्प्रण्यायो यथा,—
“अयोगुरुः समुद्दिष्टो यौगिको लोहनामभिः ॥”
इति गारुडे २०५ अध्यायः ॥)
यौजनश्रुतिकः, त्रि, (योजनश्रुतं गच्छतीति ।
योजनश्रुत + “क्रोशश्रुतयोजनश्रुतयोरुपसंस्था-
नम् ।” ५ । १ । ७४ । इत्यस्य वार्त्तिः । इति ठप् ।)
योजनश्रुतगमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(योजनश्रुतादभिगमनमर्हतीति वाक्ये योजन-
श्रुताभिगमनकर्ता । इति काशिका ॥)
यौजनिकः, त्रि, (योजनं गच्छतीति । योजन +
“योजनं गच्छति ॥” ५ । १ । ७४ । इति ठप् ।)
एकयोजनगमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
यौट, ऋ सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सं० ।) चतुर्दशखरी । ऋ, अयु-
यौटत् । यौटति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गादासः ॥
यौड, ऋ सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सं० ।) चतुर्दशखरी । ऋ, अयु-
यौडत् । यौडति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गादासः ॥
यौतकं, स्त्री, (युतकयोर्बधूवरयोरिदम् । युतक +
अण् । युतकमेवेति । स्वार्थे अण् वा ।) यौतु-
कम् । इति हलायुधरायसुक्तादौ । २ । ८ । २८ ॥
(यथा, मनुः । ६ । १२१ ।
“मातुस्तु यौतकं यत् स्थातुं कुमारीभाग एव
सः ॥”

अस्य विशेषधिवरणस्तु यौतुकशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
यौतवं, स्त्री, परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥
यौतुकं, स्त्री, यौतकम् । विवाहकाले दम्पत्योर्लब्धं
धनम् । उपचारान् अन्नप्राशनादिवस्कारकाल-
लब्धमपि । युतकं योनिसम्बन्धः तच्च भवमिति
यौ यौतकम् । युतयोर्बधूवरयोरिदमिति वा
कणि यौतकम् ॥ यौतकमुक्तारमध्यमपि ।
यौतकं यौतुकश्च तत् । इति वाचस्पतिः ॥ यौत-
कादि तु यद्वयं ॥ दायो हरणश्च तदित्यन्वय-
टीकायां भरतः ॥ * ॥ स्त्रिया यौतकधनस्याधि-
कारकमो यथा,—

“यत्तु दुहितृमात्राधिकारार्थं गीतमवचनम् ।
‘स्त्रीधनं दुहितृग्रामप्रदानाप्रतिष्ठितानाञ्च ।’
यच्च नारदस्य ।

‘मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ॥’
यच्च कात्यायनस्यापि ।

‘दुहितृग्रामभावे तु रिक्तं पुत्रेषु तद्वेत् ॥’
तथा श्रवस्कारस्य ।

‘मातुर्दुहितरः श्रेष्ठगताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥’
तानि पूर्वाक्तदेवत्ववचनविरोधेन यौतकधन-
मात्रविषयाणि । अतएव मनुः । ६ । १२१ ॥

‘मातुश्च यौतकं यत् स्थातुं कुमारीभाग एकसः ॥’
यौतकं परिणयनलब्धम् । यु मिश्रण इति धातो-
र्युत इति पदम् । मिश्रता च स्त्रीपुंसयोरेकशरी-
रता तच्च विवाहाद्भवति । अस्थिभिरस्थीनि
मसिर्मांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः । अतो
विवाहकाललब्धं यौतकम् । ततश्च परिणयन-
लब्धं स्त्रीधनं दुहितुरेव न पुत्रायाम् । तत्रैव

यौधिष्ठि

यौवन

यौवना

क्रमार्थं गोतमवचनम् । स्त्रीधनं दुहितृणाम-
प्रदानाप्रतिष्ठितानाञ्च । प्रथमप्रदानां तद-
भावे प्रदानां तदभावे सम्प्रदानाम् । स्त्रीधनं
दुहितृणामितिसामान्यतः प्राप्तत्वात् । अप्रदा-
नामित्यादेस्तु क्रमार्थत्वात् । तथा, याज्ञ-
वल्क्यः ।

‘अप्रजःस्त्रीधनं भर्तृव्राज्यादिषु चतुर्विधम् ।
दुहितृणां प्रसूता चैवेषु पितृणामि तन् ॥’
तत्र ब्राह्मणादिषु विवाहेषु यज्ञधर्ममध्यमिधनं
स्त्रिया तत् तस्यां स्त्रियायां प्रथमं दुहितृणामेव
तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे प्रत्यायास्तद-
भावे परिणीतायाः सञ्जुहितभावे च पुत्र-
स्याधिकारः अप्रजःस्त्रीधने भर्तुरधिकारात् ।
दृष्टव्यतिना अप्रजापदेन अप्रजायभावे सम्-
दाया अर्थाधिकारः सूचितः ।

‘ब्राह्मणैर्वाग्देवान्यवंप्राजापत्येषु यद्वनम् ।
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥
यत्त्वस्याः स्याद्वनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥’
अस्याः स्याद्वनमिति पराचीनं पूर्वब्रह्मण्यते ।
तेन विवाहेषु यद्वनं दत्तमिति सम्बन्धान्
वेदादिकथनमात्रप्रतीतेर्न यावद्वनविषयत्वम्,
तथा यमः ।

‘आसुरादिषु यद्वनं विवाहेषु प्रदीयते ॥
विवाहक्रियायां पूर्वापरीभूतायां यद्वनं प्रदी-
यते इति यौतकधनमात्रगोचरत्वमेव प्रतीयते ॥’
इति दायभागः ॥ ३॥ “ऊढाया यौतकधने प्रथमं
कुमारी तदभावे वाग्दत्ता अधिकारिणी ।
एतयोर्भावे ऊढयोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयो-
र्यगपदधिकारः । एकाभावे चापरायाः । एतयो-
रभावे बन्धाविधवयोस्तुत्याधिकारः । एकाभावे
चापरायाः । ततः पुत्रदौहित्रपौत्रप्रपौत्रस-
पत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । गत्य-
कृन्तते सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्रस्याधिकार
इति विशेषः । ततो ब्राह्मणादिविवाहपञ्चक-
समयलब्धयौतकधने भर्ता भ्राता माता पिता
चेति क्रमः । आसुरादिविवाहत्रयसमयलब्ध-
यौतकधने माता पिता भ्राता भर्ता चेति क्रमः ।
ततो देवरः ततो देवरपुत्रभर्तृश्वशुरपुत्रौ
भगिनीपुत्रः ततो भर्तृभगिनेयः ततो भ्रातृपुत्रः
ततो जामाता ततः श्वशुरः ततो भ्रातृश्वशुरः
तत आनन्तर्यक्रमेण सपिण्डाः ततः सकुल्याः
ततः समानोदकाः ॥” इति तट्टीकायां श्रीकृष्ण-
तर्कालङ्कारः ॥

यौधिष्ठिरं, त्रि, (युधिष्ठिरस्य इदमिति । युधिष्ठिर
+ अण् ।) युधिष्ठिरसम्बन्धि । यथा,—
“सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशूरताडिता ।
प्रतिपत्याठशीलानां विदोव तनुतां गता ॥”

इति महाभारतम् ॥
(युधिष्ठिरस्यापत्ये, पुं । यथा, महाभारते ।
६ । ५० । ५६ ।

‘यौधिष्ठिरः सुसंक्रुद्धः सौवलं निश्चितैः शूरैः ।

अदारयत संग्रामे मधवा इव दानवम् ॥”
वासुदेवस्य पत्नीविशेषे, स्त्री । यथा, हरिवंशे ।
१६० । २०—२१ ।

“कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठियां युधिष्ठिरः ।
कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ ॥
एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोध मे ।
दशायुतं समाख्याता वासुदेवस्य ते सुताः ॥”)

यौधेयः, पुं, (योधमर्हतीति । योध + ण् ।
यद्वा, “पार्श्वदियौधेयादिभ्यामण्यौ ।” ५ ।
३ । ११७ । इति स्वार्थे अण् ।) योद्धा । इति
सिद्धान्तकौमुदी । (युधिष्ठिरपुत्रः । स च शैथ-
राजदौत्रिचः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ७६ ।
“युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैथस्य देविकां
नाम कन्यां स्वयम्वरां लेभे । तस्यां पुत्रं
जनयामास यौधेयं नाम ॥” नृगराजपुत्राः
यौधेया इति ख्याताः ॥ यथा, हरिवंशे । ३१ । २५ ।
“दृष्टव्यास्तु संजज्ञे शिविरौशीनरो नृपः ।
शिवेस्तु शिवयस्तात यौधेयास्तु नृगस्य ह ॥”)

यौनं, स्त्री, (योनेरिदमिति । योनि + अण् ।)
योनिस्वन्धाधीनपापम् । यथा । बौधायनः ।
“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्यो हि शयना-
श्रुनात् ॥”

सुमनुः । यस्मैतैर्यौनमौखश्रौवादीनां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव
प्रायश्चित्तं विदधादिति । इयात् कुर्यात् ।
एतदेवेति द्वादशवार्षिकमित्यर्थः । अत्र याज-
नादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते ।
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (उत्पत्तिकारणम् ।
यथा, महाभारते । १३ । १०२ । २५ ।

“यत्रामियौनाश्च वसन्ति लोका
अव्योनिनयः पर्वतयोनिनयश्च ॥”
उत्तरापथजातजातिविशेषे, पुं । यथा, महा-
भारते । १२ । २०७ । ४३ ।

“उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाम्भोजगान्धराः किराता वज्ररैः सह ॥”)

यौवतं, स्त्री, (युवतीनां सम्बन्धः । युवति +
“भिच्चादिभ्योऽण् ॥” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।
पुंवद्भावाभावश्च ।) युवतिसम्बन्धः । इत्यमरः । २ ।
६ । २२ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । १५ ।
“रतिस्तव कलावती रुचिरचित्रलेखे भुवा-
वहो विबुधयौवतं वहसि तन्नि । पृथ्वीगता ॥”
युवतिभिः कृतमिति । वृत्त्यविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।

“मधुरं बहुलीलाभिर्नटीभिर्भयं वृत्त्यते ।
वशीकरणविद्याभं तल्लास्यं यौवतं मतम् ॥”)
परिमाणम् । इति अमरटीकायां भरतः ॥

यौवनं, स्त्री, (युवन् + “हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥”
५ । १ । १३० । इति अण् ।) युनो भावः ।
तत्पठ्यायः । तारुण्यम् २ । इत्यमरः ॥ वयः ३
इति जटाधरः ॥ तत्तु षोडशवर्षमारभ्य सप्तति-
वर्षपर्यन्तम् । यथा,—

“आषोडशाद्वेदालस्तारुणस्तत उच्यते ।
दृढः स्यात् सप्ततेरुद्धं वर्षोयान् नवतेः परम् ॥”
इति स्मृतिः ॥

नवयौवनलक्षणं यथा,—
“दरोद्धिन्नस्तनं किञ्चित् चलाच्च मेदुरस्मितम् ।
मनागभिस्फुरद्भावं नयं यौवनमुच्यते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(“गर्भेश्वरत्वम् अभिनवयौवनत्वमप्रतिरूपत्वम-
मानुषशक्तित्वञ्चेति महतीयं खल्वनर्घपरम्परा ।
सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम् । किमुत
समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजल-
प्रचालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः ।
अनुज्झितधवलतापि सरागैव भवति युनां
दृष्टिः । अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं ससु-
झनरजोभ्रान्तिरदूरमात्मेच्छया यौवनसमये
पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च
सततमतिदुरन्तेयमुपभोगमगृह्णाति । नव-
यौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव
विषयस्वरूपाण्याखाद्यमानानि मधुरतराण्या-
पतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवो-
न्मार्गप्रवर्त्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु ॥” इति
कादम्बर्यां चन्द्रापीडं प्रतिशुकनाशोपदेशः ॥)
नवयौवनकारकमौघं यथा,—
“अश्वगन्धानागवलागुडमांसनिधिविणाम् ।
रूपं भवेद्यथा तद्वत् नवयौवनचारिणाम् ॥”
इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥

यौवनकण्टकं, पुं, स्त्री, (यौवने कण्टकमिव
दुःखदत्वात् ।) युवगण्डः । इति शब्दमाला ।
वयस्फोडा इति भाषा ॥

यौवनपिङ्का, स्त्री, (यौवने पिङ्का ।) युवकाले
सुखे जातः क्षुद्रस्फोटकः । वयस्फोडा इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने । १३ ।
“यौवनपिङ्का पद्मिणी कण्टका जतुमण्डिर-
त्यादि ॥”) तल्लक्षणं यथा,—

“शास्त्रलीकण्टकप्रस्थाः कफमारुतशोणितैः ।
जायन्ते पिङ्का युनां वक्त्रे वा मुखदूषिकाः ॥”
इति सुश्रुते । १ । १४ अध्यायः ॥

अस्याधिकृता मुखदूषिकाशब्दे द्रष्टव्या ॥
यौवनलक्षणं, स्त्री (यौवनस्य लक्षणं चिह्नम् ।)
लावण्यम् । स्तनः । इति मेदिनी । ने, ११७ ।
तारुण्यचिह्नम् ॥

यौवनाश्वः, पुं, (युवनाश्वस्यापत्यमिति । युवनाश्व +
अण् ।) मान्वालराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अपि च ।

“यौवनाश्वोऽथ मान्वाता तक्रवर्त्तवनीप्रभुः ।
सप्तद्वीपवर्त्तमेकः शशासायुनतेजसा ॥
इंजे च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद्भिरिदमिहैः ॥
सञ्जदेवमयं देवं सर्वात्मकमतौन्दियम् ॥
द्रव्यं मन्त्रो विधिर्यहो यजमानस्तथर्त्विजः ।
धर्म्मो देशश्च कालश्च सञ्जमेतद्व्यदात्मकम् ॥
यावत् सूर्य उदेति स यावच्च प्रतिवर्त्तते ।
तत् सर्वं यौवनाश्वस्य मान्वातुः क्षेत्रमुच्यते ॥

प्रश्विन्दोर्द्वितरि बिन्दुमयामधानृपः ।
पुरुकुलममरीषं सुचुकुन्दश्च योगिनम् ॥
तेषां स्वसारः पञ्चाशत् सौमरिं वरिरे पतिम् ॥”
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
यौवनान्वकः, पुं, (यौवनान्व + स्वार्थे कन् ।)
मान्वाटराजः । इति जटाधरः ॥
यौष्माकं, त्रि, (युष्मद् + अण् । “तस्मिन्नणि च
युष्माकास्माकौ” ४।३।२। इति प्रकृते-
र्युष्माकादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि । युष्माकमिदं
इत्यर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११२ ।
२०५ ।

“इत्यादस्तासु जल्पन्तु मिलितेष्वत्र तत्क्षणम् ।
विद्याधरो धूमशिखो यौष्माकोऽवातरद्विवः ॥”
यौष्माकीनं, त्रि, (युष्मद् + “युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां
खच्” ४।३।१। इति खच् । “तस्मिन्नणि चेति ।”
४।३।२। इति युष्माकादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि ।
युष्माकमिदं इत्यर्थे णीन् प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति
सुम्बोधयाकरणम् ॥ युष्मच्छब्दे अलिखित-
त्वादवसरसङ्गत्या गौणयुष्मदस्मच्छब्दप्रयोगोऽत्र
लिख्यते । युष्मदस्मदोर्मुखत्वे गौणत्वे च सिजस्-
दस्मां स्वरूपग्रहणात् तेषु परेषु त्वाह्वयवय-
तुभ्यमन्यतवममाः स्युरेव । सिजसादेरन्यत्र युष्म-
दस्मदोर्मुखत्वे एकवचने परे त्वन्मदौ द्विवचने
परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम् ।
गौणत्वे तु परविभक्तिमनाद्वय युष्मदस्मदोरेकत्वे
त्वन्मदौ द्विवे युवावौ बहुत्वे स्वरूपेणावस्थान-
मिति ॥ यथा त्वामतिक्रान्तः अतित्वं अतित्वां
अतियूयम् । अतित्वां अतित्वां अतित्वान् ।
अतित्वया अतित्वाभ्यां अतित्वाभिः । अति-
तुभ्यं अतित्वाभ्यां अतित्वभ्यम् । अतित्वत् अति-
त्वाभ्यां अतित्वत् । अतितव अतित्वयोः अति-
त्वयाम् । अतित्वयि अतित्वयोः अतित्वासु ॥ * ॥
युवामतिक्रान्तः अतित्वं अतियुवां अतियूयम् ।
अतियुवां अतियुवां अतियुवान् । अतियुवया
अतियुवाभ्यां अतियुवाभिः । अतितुभ्यं अति-
युवाभ्यां अतियुवभ्यम् । अतियुवत् अतियुवाभ्यां
अतियुवत् । अतितव अतियुवयोः अतियुवयाम् ।
अतियुवयि अतियुवयोः अतियुवासु ॥ * ॥
युष्मानतिक्रान्तः अतित्वं अतियुष्मां अतियूयम् ।
अतियुष्मां अतियुष्मां अतियुष्मान् । अतियुष्मया
अतियुष्माभ्यां अतियुष्माभिः । अतितुभ्यं अति-
युष्माभ्यां अतियुष्मभ्यम् । अतियुष्मत् अति-
युष्माभ्यां अतियुष्मत् । अतितव अतियुष्मयोः
अतियुष्मयाम् । अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अति-
युष्मासु ॥ * ॥ मामतिक्रान्तः अतित्वं अतिमां
अतित्वयम् । अतिमां अतिमां अतिमान् ।
अतित्वया अतिमाभ्यां अतिमाभिः । अतिमयं
अतिमाभ्यां अतिमभ्यम् । अतिमत् अति-
माभ्यां अतिमत् । अतिमम अतिमयोः
अतिमयाम् । अतिमयि अतिमयोः अति-
मासु ॥ * ॥ आवामतिक्रान्तः अतित्वं अत्यावां

अतित्वयम् । अत्यावां अत्यावां अत्यावान् ।
अत्यावया अत्यावाभ्यां अत्यावाभिः । अति-
मयं अत्यावाभ्यां अत्यावभ्यम् । अत्यावत्
अत्यावाभ्यां अत्यावत् । अतिमम अत्यावयोः
अत्यावयाम् । अत्यावयि अत्यावयोः अत्या-
वासु ॥ * ॥ अस्मानतिक्रान्तः अतित्वं अत्यसां
अतित्वयम् । अत्यसां अत्यसां अत्यसान् ।
अत्यसया अत्यसाभ्यां अत्यसाभिः । अतिमयं
अत्यसाभ्यां अत्यसत् । अत्यसत् अत्यसाभ्यां
अत्यसत् । अतिमम अत्यसयोः अत्यसयाम् ।
अत्यसयि अत्यसयोः अत्यसासु । इति
दुर्गादासः ॥

र

र, रेफः । यथा । वर्णात् कारतकारौ रादेफः ।
इति कलापसंक्षिप्तसारयाकरणे ॥ रेफात्
कारश्च । रकारः । इति प्रक्रियाकौस्तुभे ॥ स तु
सप्रविंशहलवर्णः । तस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा ।
इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ * ॥ (तथा च
शिक्षायाम् । १७ ।
“स्युर्मूर्द्धेन्या ऋतुरसा दन्त्या ऋतुलसाः
ऋताः ॥”)

तस्य स्वरूपं यथा,—

“रेफश्च चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डलीद्वयसंयुतम् ।
रक्तविद्युलताकारं पञ्चदेवात्मकं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रे ६ पटलः ॥ * ॥

तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“दक्षतः कुण्डली रेखा वामाह्चगताप्यधः ।
पुनर्ह्चगता द्वेधा ततोऽधोगत्य चोर्ध्वतः ॥
भवानी शङ्करो वद्विस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ।
अर्द्धमात्रा ब्रह्मरूपा महाशक्तिः प्रकीर्तिता ॥”
अपि च ।
“ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा त्रिकोणाधोगता हि सा ।
विधिरौशः केशवश्च तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ॥
ऊर्ध्वस्थिता तु या मात्रा सा शक्तिः परि-
कीर्तिता ।

तस्य मध्यगता रेखा वद्विरूपा हि सा ऋता ।
निर्गुणोऽसौ सदा वर्णो न कदाचित् गुणीभवेत् ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—

“सलज्जिह्वां महारौद्रीं रक्तास्यां रक्तलोच-
नाम् ।

रक्तवर्णामष्टभुजां रक्तपुष्पोपशोभिताम् ॥
रक्तमाल्याम्बरधरां रक्ताक्षरभूषिताम् ।
महामोचप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिकाम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दण्डा जपेत् ॥”
तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—
“त्रिशक्तिसहितं देवि ! आत्माहितत्वं संयुतम् ।
सर्वतेजोमयं वर्णं सततं प्रणमाम्यहम् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा,—

“रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्त्रिजसो मतः ।
प्रकाशादर्शनो दीपो रतल्लक्षणापरं बली ॥
भुजङ्गेशो मतिः सूर्यो धातुरक्तः प्रकाशकः ।
यापको रेवतीदासं कुक्ष्यंशो वद्विमण्डलम् ॥
उग्ररेखा स्त्रूलदण्डो वेदकश्छपला पुरा ।
प्रकृतिः सुगलो ब्रह्मशब्दश्च गायत्री धनम् ॥
श्रीकण्ठ उष्मा हृदयं मुखी त्रिपुरसुन्दरी ।
सविन्दुर्धौनिजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतो-
मुखी ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्राणि ॥

(कृच्छ्रशास्त्रोक्तगणविशेषः । यथा, कृच्छ्रा-
मञ्जण्याम् । १।८ । “र-लमध्यः ।” लघुवर्णमध्यो
रः भवति । तस्येदं साङ्केतिकं चिह्नम् २४
पद्यादौ अस्याचरस्य प्रयोगे दाहो भवति ।
यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
“यो लक्ष्मीं रस्तु दाहं यसनमय जवौ शः सुखं
वस्तु खेदम् ॥”

धात्वनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
“—चो जच्चादि र वैदिकः ।”
“वैदिको वेदेऽपि प्रयुक्तो न तु भाषाया-
मित्यर्थः । यथा, गार्गी सुतौ जगाति ॥”
रः, पुं, (राति ऊर्ध्वं गतच्छीति । रा + डः ।)
पावकः । तीक्ष्णः । इति मेदिनी । रे, १ ॥
कामवद्विः । इति शब्दरत्नावली ॥

रंहः, [स्] क्ली, (रमते येन इति । रम् +
“रमेच्” । उणा० ४ । २११ । इति असुन् ।
हुगागमश्च धातोः । “अद्विरद्विभ्यामसुन्
इति अहो रंहः । इति धातुप्रदीपः ।” इत्यु-
ज्ज्वलदत्तः ।) वेगः । इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥
(यथा, रघुवंशे । २ । ३४ ।

“अलं महीपाल ! तव श्रेयसः
प्रयुक्तमप्यस्मिन्मिती वया स्यात् ।
न पादपोम्बलनशक्तिरंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८ । १५ ।
“हरिनेत्राय सुखाय कृपायोरुत्तरणाय च ।
भास्वराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते हरिवंशपर्वणि
२५२ । १८ ।
“नमस्कृत्य सुरेशाय तस्मै देवाय रंहसे ।
प्रयाताः प्राग्दिशं पुण्यां विपुलं कश्यपाश्र-
मम् ॥”)

रक्त, क खादे । आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
खादो रसोपादनम् । क, राकयति मोदकं
वालकः । इति दुर्गादासः ॥
रक्तं, क्ली, (रच्यत अङ्गमनेनेति । रन्च् + क्तः ।)
कुङ्कुमम् । ताम्रम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
“रक्तं वरिष्ठं त्रैलोक्यं ताम्रं शुक्लमुज्ज्वलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
प्राचीनामलकम् । इति मेदिनी । तै, ४८ ॥
पञ्चकम् । (अस्य पर्यायो यथा,—

रक्तं

“रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्यदलोहितम् ॥”

इति रत्नमाला ॥)

सिन्दूरम् । हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—

“रक्तं मर्कटशीर्षं हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”

इति रत्नमाला ॥)

(रक्तचन्दनभेदः । तत्पर्यायो यथा,—

“पतङ्गं रत्नं रक्तं पत्राङ्गं कुचन्दनम् ॥”

इति रत्नमाला ॥)

शरीरस्थसम्प्रदावन्तर्गतधातुविशेषः । तत्-
पर्यायः । रुधिरम् २ अरुक् ३ लोहितम् ४
असम् ५ अतजम् ६ शोणितम् ७ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६४ ॥ पलङ्कारम् ८ रौहितम् ९
रङ्गकम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कौला-
जम् ११ अङ्गजम् १२ रौधिरम् १३ खजम् १४ ।
इति जटाधरः ॥ लग्जम् १५ शोणम् १६
लोहम् १७ चर्मजम् १८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ अथ रक्तस्य स्वरूपमाह ।

“यदा रसो यत्तदुयाति तत्र रङ्गकपित्ततः ।

रागं पाकश्च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः ॥

रक्तं सर्वशरीरस्थं जीवस्थाधार उत्तमः ।

स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥

जीवस्थाधार उत्तम इति । यत आह ।

जीवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः ।

वीर्यं रक्ते मले यस्मिन् जीये याति चर्यं क्षणा-

दिति ॥

वीर्यं रक्ते मले च शरीरारम्भके । वाग्भटोक्त-
परिमाणमिते शुद्धे जीवो वसति न तु दुष्टे
प्रवृद्धे रक्तसावणोपदेशस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

पित्तवद्भवेत् । अन्नं भवेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ

रक्तस्य स्थानमाह ।

यत्तत्तु ज्ञीहा च रक्तस्य सुखं स्थानं तयोः

स्थितम् ।

अन्यत्रापि स्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तदोषनाशकौषधं यथा,—

“ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तनु लेपतः ।

तेन वृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः ॥”

इति गारुडे १६२ अध्यायः ॥

(“स खल्वायो रसो यत्तत्तु ज्ञीहानौ प्राप्य राग-
मुपैति ॥ भवतश्चात्र ।

रङ्गितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।

अथापन्नाः प्रसज्जेन रक्तमित्यभिधीयते ॥

रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते ।

तद्वर्णाद्वादेशाद्वाहं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥”

“रसाद्रक्तं ततो मांसम् ॥”

“तत्र फेनिलमरुणं कृष्णं परुषं तनु शीघ्र-
गमस्कन्दि च वातेन दुष्टम् । नीलं पीतं
हरितं श्यावं विसमनिष्टं पिपीलिकामन्त्रि-
काणामस्कन्दि च पित्तदुष्टम् । गैरिकोदक-
प्रतीकाशं स्निग्धं शीतलं वहलं पिच्छिलं चिर-
स्त्रावि मांसपेशीप्रभं श्लेष्मदुष्टम् । सर्वलक्षण-

रक्तः

संयुक्तं काञ्जिकाभं विशेषतो दुर्गन्धि च सन्नि-
पातदुष्टम् । पित्तवद्रक्तेनातिकृष्णश्च । हिदोष-
लिङ्गं संख्यम् ॥”

“इन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहृतमविवर्णश्च प्रकृतिस्थं
जानीयात् ॥”

“लग्दोषा गन्धयः शोषाः रोगाः शोणित-
जाश्च ये ।

रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥”

“देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैवेव धार्यते ।

तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशेऽध्याये ॥ * ॥

“शीतोष्णस्निग्धरुक्षादौरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक्साध्या न सिद्ध्यन्ति रक्तजांस्तान् विभा-

वयेत् ॥”

अरुणाभं भवेद्वातात् फेनिलं विषदं तनु ।

पित्तात्पीतासितं रक्तं सौष्ण्यात्स्वार्थति वे

चिरात् ॥

इष्टं पाण्डुकपादुष्टं पिच्छिलं तनुमदनम् ।

हिदोषलिङ्गं संसर्गात्तिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥”

“नाल्युष्णशीतं लघुदीपनीयं

रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थिताह-

गन्निर्विशेषेण च रक्षितव्यः ॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था

निच्छन्तमयाहतपत्तिवेगम् ।

सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं

विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २४ अध्यायः ॥)

रक्तः, पुं, लोहितवर्णः । इत्यमरः । १ । ५ । १५ ॥

कुसुम्भः । हिङ्गुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(बन्धूकः ॥ तत्पर्यायो यथा,—

“बन्धूको बन्धुजीवश्च रक्तो माध्याह्निकोऽपि

च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तः, त्रि, अनुरक्तः । नील्यादिरङ्गितः । लोहितः ।

इति मेदिनी । ते, ४८ ॥ क्रीडारतः । इति

धरणिः ॥ * ॥ रक्तवर्णवस्तुनि यथा,—

“शोणानि भौमतीक्ष्णांशुतामकुङ्कुमतन्तकाः ।

गुञ्जरेन्द्रगोपखद्योतवितुतकुञ्जरविन्दवः ॥

हगन्ताधरजिह्वाहृद्वाससिन्दूरधातवः ।

हिङ्गुलं कुकुटशिखा तेजः सारसमस्तकम् ॥

माणिक्यं हंसचक्षुष्मश्री शुक्रमर्कटयोर्मुखम् ।

चकोरकोकिलपारावतनेत्रनखामयः ॥

कुसुम्भकिंशुकाशोकजवाबन्धूकपाटलाः ।

कमलं दाडिमौपुष्यं विम्बकिम्पाकपल्लवौ ॥

तामूलरागो मञ्जिष्ठालक्तकं रक्तचन्दनम् ।

त्रिता नखचतुश्चैवधर्मरौद्ररसादयः ॥” * ॥

रक्तनीलवाचकानि यथा,—

“लोहितनीलौ पुष्करहरिविद्रुमकमलकृष्ण-

रत्नानि ।

सिन्दूरभूषणोत्पलधनञ्जयाम्भोजिनीदलानि ॥”

यथा । पुष्करं पद्माकाशयोः । हरिः सूर्य-

रक्तक

कृष्णयोः । विद्रुमः प्रवालविशिष्टवृक्षयोः ।
कमलं पद्मपाणीयामलयोः कृष्णरत्नं कौस्तु-
भेन्द्रनीलयोः । सिन्दूरभूषणं सिन्दूरालङ्कार-
गजयोः । उत्पलसुतकृष्णमांसन्दीवरयोः । धन-
ञ्जयोऽम्बिपार्थयोः । अम्भोजिनीदलं पद्मपत्रपु-
टकिन्योः ।

“कमलाधिपपद्मेशौ नागजित्कान्तसूर्यभूः ।

रत्नाकरवरस्त्रीकः सदाधिकमलहातिः ॥”

कमलाधिपपद्मेशौ सूर्यकृष्णौ । नागजित्

गरुडो नागसङ्घौ च । कान्तः कमनीयः कं

जलं तस्यान्तश्च । सूर्यभूः सूर्योद्भवो यमश्च ।

“सदा सिन्दूरमुज्जिता कलयन् कमलश्रियम् ।

स्फुटशोभनतान्मस्त्रीर्त्वरहस्वामिदीधितिः ॥

एवं सुसम्यन्नखप्रभः विद्रुममणिदीधितिः ।

प्रवालप्रवलच्छायः कलभानुमितच्छविः ॥” * ॥

रक्तश्चेतवाचकानि यथा,—

“रक्तश्चेतौ हरिश्चुचिपुष्करशतपत्रसूर्यका-

न्ताजः ।

नवहंसमहापद्मार्कसोदराः कमलकौलाले ॥”

हरिश्चन्द्रसूर्ययोः । शुचिः श्वेतवैश्वानरयोः ।

पुष्करं जलपद्मयोः । शतपत्रं हंसपद्मयोः । सूर्य-

कान्तः स्फटिके सूर्यवत्कान्ते च । अजः शुद्धाशु-

जयोः । नवहंसः नवहंसे प्रत्यगसूर्ये च । महा-

पद्मः श्वेतनागे पद्मे च । अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ।

कमलं जलाम्बुजयोः । कौलालं जलरक्तयोः ।

“सुहृद्भ्रादिभिर्भानो रत्नेनान्ते रदांशुकैः ।

जलेभ्यो जन्मशोभाभिः सरोजकुसुमारिभिः ॥”

भानोः परस्मात् सुहृद्भ्रादिभिः ॥ * ॥

सितरत्नौ यथा । रविमित्रं चन्द्रः रवितुल्यश्च ।

भानुरत्नं सूर्यकान्तः रविपद्मरागौ च । अग्नि-

रत्नं सूर्यकान्तोऽग्निपद्मरागौ च । रदांशुकं

दन्तवस्त्रे अधरश्च । जलजशोभा जलजा चाक्षौ

शोभा चेति पक्षे पद्मकान्तिः । एवं सरोजार्दि-

शोभा सरोजसङ्घिशोभा पक्षे सरोजारिचन्द्रः ।

कुसुदारिशोभा कुसुदसङ्घिशोभा पक्षे कुसु-

दारिरादित्यः । इति कविकल्पलतायाम् २

श्लेषस्तवके उद्दिष्टवर्णनं नाम १ कुसुमम् ॥

रक्तकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं कायति प्राप्नोतीति ।

कै + कः ।) अस्नानवृक्षः । बन्धूकवृक्षः । रक्त-

वस्त्रम् । अनुरागी । इति मेदिनी । कै, १४५ ॥

विनीदी । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तशिशुः ।

रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्व-

विशेषः । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १०० ।

“पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्मृतः ।

पक्तालनिभो वाजी कषाहः परिकीर्तितः ॥”

रक्त एव स्वार्थं कन् । लोहितवर्णं, त्रि ।

यथा, वृहत्संहितायाम् । ८ । ४६ ।

“अलसस्तु जनः प्रमादिसंज्ञे

हमरं रक्तकपुष्पवीजनाशः ॥”

रक्तकन्दः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः कन्दोऽस्य ।) विद्रुमः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ राजपलाशः ।

रक्ताणुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तकु

रक्तकन्दलः, पुं. (रक्तं रक्तवर्णं कन्दलं नवाङ्कुरो यस्य ।) प्रवालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(गुणादयोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयाः ॥)

रक्तकमलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कमलम् ।) रक्तवर्णतुपलम् । तत्पर्यायः । कोकनदम् २ रक्ताम्बोजम् ३ अरुणकमलम् ४ शोणपद्मम् ५ रक्तोत्पलम् ६ अरविन्दम् ७ रविप्रियम् ८ रक्तवारिजम् ९ । (रक्तकम्बलम् १० । इति पाद्मोत्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । रक्तदोषहरत्वम् । पित्तकफवातशमनत्वम् । सन्तर्पणकारणत्वम् । वृष्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“विशेषतः सितं पद्मं पुष्करौकमिति स्मृतम् ।
रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्द्रीवरं स्मृतम् ॥
धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादेष्यगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तकम्बलं, स्त्री, (कम्बलं जलमाश्रयत्वेनास्यस्येति । अग्रं आद्यच् । रक्तं रक्तवर्णं कम्बलसुतुपलमिति ।) रक्तोत्पलम् । यथा,—

“तन्वेनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैश्च सुगन्धिभिः ।
कमलेः कुसुदैः पुष्पैः कङ्कारै रक्तकम्बलेः ॥
फलेधूपैरूपैश्च शोभनैर्गुडमिश्रितैः ।
अर्चयेद्दलिराजानं मन्त्रेण द्विजसत्तमः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥

रक्तकरवीरकः, पुं, (करवीर + स्वार्थे कन् । ततो रक्तः रक्तवर्णः करवीरकः ।) लोहितवर्णकरवीरपुष्पवृक्षः । लाल् कनेल् इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । रक्तप्रसवः २ गणेशकुसुमः ३ चण्डीकुसुमः ४ क्रूरः ५ भूतनाबी ६ रविप्रियः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । विशोधनत्वम् । तन्त्रोषधयः कण्ठतिलकुष्ठविषहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
“करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽम्बरकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डालो लघुऽस्तथा ॥
करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत् ।
ब्रणलाघवक्षेत्रजकीपकुष्ठव्रणोपहृम् ।
वीर्योष्णं कृमिकण्डूभञ्जितं विषवन्धनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तकाञ्चनः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः काञ्चनः ।) खनामख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
विदलः २ चमरिकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
काञ्चनालः ४ ताम्रपुष्पः ५ कुदारः ६ । इति जटाधरः ॥

रक्तकाण्डा, स्त्री, (रक्तः रक्तवर्णः काण्डः दण्डोऽस्याः ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवरणमस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रक्तकाष्ठं, स्त्री, (रक्तं काष्ठं यस्य ।) पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितवर्णदारु च ॥

रक्तकुसुदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कुसुदम् ।) रक्तकैरवम् । इति जटाधरः ॥

रक्तगु

रक्तकुसुमः, पुं, (रक्तानि रक्तवर्णानि कुसुमान्यस्य ।) पारिभद्रः । धन्वनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तकेशरः, पुं, (रक्ताः केशराः किञ्चलकाः यस्य ।) पारिभद्रः । इति रत्नमाला ॥

रक्तकैरवं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कैरवम् ।) रक्तकुसुदम् । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“तदल्पगन्धं सोमाख्यं हल्लुकं रक्तकैरवम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

रक्तकोकनदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कोकनदम् ।) रक्तोत्पलम् । इति जटाधरः ॥ (विशेषोऽस्य रक्तोत्पलशब्दे ज्ञातव्यः)

रक्तखदिरः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः खदिरः ।) रक्तवर्णखदिरवृक्षः । तत्पर्यायः । रक्तसारः २ सुसारः ३ ताम्रसारकः ४ बहुशुल्काः ५ यात्रिकः ६ कुष्ठनोदनः ७ यूपहमः ८ असखदिरः ९ अरुः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । आमवातासवातव्रणभूतज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाश्च ।
“खदिरौ रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशुल्काश्च यक्षिणः ॥
खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्ठकासारचिप्रगुणः ।
तिक्तः कषायो मेदोन्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् ।
श्वित्रशोथामपित्तासपाण्डुकुष्ठकफान् हरत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तगन्धकं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं गन्धकम् ।) बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तगुल्मः, पुं, (रक्तजो गुल्मः इति मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।) स्त्रीणां रक्तजगुल्मरोगः । तस्यैव यथा,—

“द्विजयष्टीचिकटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिव । ।
तिलकायेन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ! ॥”
इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥
(तथास्य निदानादिकं यथा,—

“शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न पुरुषस्य गर्भकोष्ठार्तवागमनवैशेष्यात् । पारतन्त्र्याद्वैशारद्यात् सततमपचारानुरोधाहेगादुदीर्णरुपवन्त्यस्या आमगर्भे वाय्विचारात् पतिते तथाप्यधिरप्रजाताया ऋतौ वा वातप्रकोपनान्यासेवमानाया वातः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितो योन्या सुखमनुप्रविश्यात्तैवसुपण्ड्वि मासि मासि तदार्तैवसुपण्ड्विमानं कुक्षिं वर्द्धयति । तस्याः शूलकासातोसारच्छर्दरोचकाविपाकाङ्गमर्दनिद्रालस्यकफप्रसेकाः ससुप्रजायन्ते स्तनयोश्च स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च काष्ठां ग्लानिः चक्षुषोर्मच्छा हृत्कासो दोहदः श्वयथुः पादयोरीषक्षोत्रमो रोमराण्या योन्याश्चाजालत्वमपिच योन्या दौर्गन्धमासावक्षोपजायते । केवलस्यास्या गुल्मः स्यन्दते तामगर्भाङ्गभिणीमित्याहुर्महाः ।” इति चरके निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ यथा च ।

रक्तच

“न स्यन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य-
मह्यम्भवं गुल्मसुशान्तिं तज्ज्ञाः ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्यायः ॥

तथा च । रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते । यथा,—

“ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानिस्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥
निरुणह्यार्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृत्कासदौहृदस्तन्यदर्शनं चामतादिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्पन्नगुल्मान् ।
रक्तसम्भदाहातीसारहृज्वरादीरुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुःखादुत्पद्यते ।
योन्याश्च सावदौर्गन्धतोऽस्यन्दनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्यन्दते
चिरात् ॥

न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
खदोवसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ।
पाकं चिरेण भजते नैव वा————— ॥”
इति बाभटे निदानस्थाने एकादशेऽध्याये ॥

तथास्य चिकित्सा ।
“सरक्तगुल्मे न च पाचनस्तु
न हिङ्गुपानं कटिचालनञ्च ।
न चैव संस्केदनमर्दनञ्च
न वा क्रमेणोत्पन्नं हितञ्च ॥

रोध्राण्यं खदिरमागधिका समङ्गा
जायोऽन्ववेतससमं दृतसंप्रयुक्तम् ।
गुल्मं सरक्तमपि चाय निहन्ति शीघ्रं
हृत्स्केदनञ्च विनिहन्ति च क्रुद्धरक्तम् ॥
क्षीरपानं प्रदातव्यं दृतसौवर्चलान्वितम् ।
रक्तगुल्मविनाशाय यक्षुच्चित्तजेऽपि वा ॥
न हिङ्गुसंयुतं पथ्यं न चोष्णं न विदाहि च ।
रक्तजे चतजे गुल्मे मांसानि जाङ्गलानि च ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
अन्यत् गुल्मशब्दे ब्रह्मम् ॥ ॥

रक्तघ्नः, पुं, (रक्तं हन्तीति । हन् + “अमरुण्य-
कर्तुं क् च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।)
रोहितकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (रहितक-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

रक्तघ्नी, स्त्री, (रक्तं हन्तीति । हन् + टक् । ङीष् ।)
दूर्वाविशेषः । गौडिया दूर्वा इति भाषा ॥ यथा,
“महौषधिश्च गोलोम्यां रक्तघ्नी रक्तपित्तहा ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

रक्तचन्दनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चन्दनम् ।) रक्तवर्णचन्दनकाष्ठम् । (यथा, रामायणे १२।३६६ ।
“पद्मरागोचितां कीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ।
वर्षसुखाश्च शीतश्च नेष्यत्याशु विवर्णताम् ॥”)
तत्पर्यायः । तिलप्रयो २ पत्राङ्गम् ३ रक्त-

रक्तवि

रक्तप

रक्तपि

नम् ४ कुचन्दनम् ५ । इत्यमरः । १ । ६ ।
१३२ ॥ ताम्रसारम् ६ ताम्रवृक्षः ७ चन्द-
नम् ८ । इति रत्नमाला ॥ लोहितम् ९
शोणितचन्दनम् १० रक्तसारम् ११ ताम्र-
सारकम् १२ चुद्रचन्दनम् १३ अर्कचन्द-
नम् १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ताङ्गम् १५
प्रवालफलम् १६ । इति भावप्रकाशः ॥ पत्त-
ङ्गम् १७ पत्तगम् १८ रक्तबीजम् १९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । अतिशीतल-
त्वम् । तिक्तत्वम् । ईचणगतासदोषभूतपित्त-
कफकासज्वरभ्रान्तिजन्तुवमयुष्टधानाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“रक्तं शीतं गुरु स्वादु चर्द्दिष्टासपित्तहृत् ।
तिक्तनेत्रहितं वृथं ज्वरत्रणविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“रक्तपित्तहरं वल्यं चक्षुष्यं रक्तचन्दनम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

रक्तचित्रकः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णश्चित्रकः ।)
क्षुपविशेषः । राज्ञश्चिता इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । कालः २ अत्यालः ३ कालमूलः ४
अतिदीप्यः ५ मार्जारः ६ अग्निः ७ दाहकः ८
पावकः ९ चित्राङ्गः १० महाङ्गः ११ । अस्य
गुणाः । प्रतक्रायकरत्वम् । रूच्यत्वम् । कुष्ठ-
घ्नत्वम् । लोहवेधकत्वम् । रसनियामकत्वम् ।
रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तचूर्णं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चूर्णम् ।) सिन्धू-
रम् । इति हारावली । ४४ ॥ रक्तवर्णचूर्ण-
मात्रम् ॥

रक्तजन्तुकः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णो जन्तुः । ततः स्वार्थे
कन् । अथवा रक्ता आसक्ता जन्तवोऽस्मिन् ।)
भूनागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णजन्तु-
मात्रम् ॥

रक्तजिह्वः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा शोणितपानादौ
आसक्ता वा जिह्वा यस्य ।) सिंहः । इति
शब्दमाला ॥ रक्तवर्णजिह्वायुक्ते, त्रि ॥

रक्तभिण्टी, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा भिण्टी ।)
रक्तवर्णभिण्टीपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । कु-
वकः २ । इत्यमरः ॥ (विशेषोऽस्याः कुवक
शब्दं ज्ञातव्यः ॥)

रक्ततुण्डः, पुं, (रक्तौ तुण्डौ यस्य ।) शुकपक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितमुखयुक्ते, त्रि ॥

रक्ततुण्डकः, पुं, (रक्तमुखो यस्य । कन् ।
भूनागः ।) इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तलङ्गा, स्त्री, (रक्तानि लङ्गान्यस्याम् ।) गोमू-
त्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तचिह्नम्, स्त्री, (रक्ता चिह्नम् ।) रक्तवर्ण-
चिह्नता । लाल तेजडी । इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । कालिन्दी २ त्रिपुटा ३ ताम्रपुष्पिका ४
कुलवर्णा ५ मसूरी ६ अमृता ७ काक
नासिका ८ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । रेचनत्वम् । यक्षणीमल-

विष्टम्भहारित्वम् । हितकारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्या विशेषो यथा,—

“तयोर्मूर्खतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम् ।

सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तत् शुभम् ॥”

इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

“अरुणाभं लघुमूलं श्रेष्ठं मूलविरेचने ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ॥)

रक्तदन्तिका, स्त्री, (रक्ता दन्ताः अस्याः)

रक्तदन्ता + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।)

चण्डिका । यथा,—

“भक्षयन्त्याश्च तानुग्रान् वैप्रचित्तान् महा-

सुरान् ।

रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाडिमीकुसुमोपमाः ॥

ततो मां देवताः स्वर्गे मर्त्यलोके च मानवाः ।

स्तुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ६१ । ४० ॥

रक्तदला, स्त्री, (रक्तानि दलान्यस्याः ।) नलिका ।

चिविलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तडक्, [श्] पुं स्त्री, (रक्ता डक् ढट्टिर्यस्य ।)

कपोतः । इति केचित् ॥ रक्तवर्णचक्षुर्वि-
शिष्टे, त्रि ॥

रक्तधातुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो धातुः ।) गैरि-

कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो

यथा,—

“गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा ।

सुवर्णगैरिकमन्यत्ततो रक्ततरं हि तत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णधातु-

मात्रम् ॥

रक्तनालः, पुं, (रक्तो नालोऽस्य ।) जीवश्राकः

इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य जीव

श्राकशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रक्तनासिकः, पुं, (रक्ता नासिकास्य ।) पेचकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ लोहितनासायुक्ते, त्रि ॥

रक्तपः, पुं, (रक्तं पिवतीति । पा + कः ।)

राक्षसः । इति मेदिनी । पे, २१ ॥ रक्तपान-

कर्त्तरि, त्रि ॥

रक्तपक्षः, पुं, (रक्तौ पक्षौ अस्य ।) गरुडः । इति

केचित् ॥

रक्तपत्रिका, स्त्री, (रक्तानि पत्राण्यस्याः । स्वार्थे

कन् । टापि अत इत्वम् ।) नाकुली । रक्त-

पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रम् ।

रक्तपदी, स्त्री, चुद्रवृक्षविशेषः । यथा,—

“शमीपत्रा रक्तपदी समङ्गाङ्गलिकारिका ॥”

इति जटाधरः ॥

रक्तपद्मः, पुं स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो पद्मः ।) रक्त-

वर्णकमलम् । तत्पर्यायः । रक्तसरोरुहम् २

रक्तोत्पलम् ३ कोकनदम् ४ । इत्यमरः । १ ।

१० । ४२ ॥ अस्य प्रमाणं यथा,—

“यैषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।

वरदाभयहस्ता च विभुजा गौरदर्शिका ॥

रक्तपद्मासनस्था च जटासुकुटमण्डिता ॥

रक्तकौषेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना ।

नवयौवनसम्पन्ना चाब्जङ्गी ललितप्रभा ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रक्तपल्लवः, पुं, (रक्ताः पल्लवा अस्य ।) अशोक-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रम् ॥

रक्तपा, स्त्री, (रक्तं पिवतीति । पा + कः +

स्त्रियां टाप् ।) जलौका । डाकिनী । इति

मेदिनी । पे, २१ ॥ शोणितपानकर्त्तरि, त्रि ॥

रक्तपाकी, स्त्री, (पच्यते इति । पच् + घञ् ।

रक्तः रक्तवर्णः पाके यस्याः ।) वृद्धती । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपाता, स्त्री, (रक्तं पातयतीति । पत + णिच्

+ अच् । स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इति

शब्दरत्नावली ॥

रक्तपादः, पुं, (रक्तौ पादावस्य ।) शुकपक्षी ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ६ । ५७)

“रक्षोगणस्योपरिष्ठात् परिभ्रमति कालवत् ।

कपोता रक्तपादाश्च सारिका विहृता ययुः ॥”

तथा च याज्ञवल्क्यः । १ । १७५ ।

“चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च ।

मत्स्यांश्च कामतो जग्धुः सोपवासस्त्राहं

चरेत् ॥”)

लोहितचरणयुक्ते, त्रि ॥

रक्तपादौ, स्त्री, (रक्ताः पादा अस्य ।)

जज्जालुः । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“जज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समङ्गा जल-

कारिका ।

रक्तपादौ नमस्कारी नाम्ना खट्विरकेत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हंसपदौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपाथिनी, स्त्री, (रक्तं पातुं शीलमस्याः ।

पा + णिनि । स्त्रियां ङीष् ।) जलौका । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपाथी, [न्] त्रि, (रक्तं पातुं शीलमस्य ।

पा + णिनि ।) रक्तपानशीलः । इति आकर-

णम् ॥

रक्तपारदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पारदम् ।) हिङ्गु-

लम् । इति हारावली । १५५ ॥ जटाधरे, पुं ॥

रक्तपिण्डं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पिण्डमिव ।)

जवापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रक्तपिण्डकः, पुं, (रक्तपिण्डमिवेति । रक्तपिण्ड +

इवार्थे कन् ।) रक्तालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपित्तं, स्त्री, (रक्तद्रव्यं पित्तमिति । मध्यपदलोपी

कर्मधारयः । “रक्तश्च पित्तश्च रक्तपित्त-

मिति द्वन्द्व इति सुश्रुतः । रक्तश्च तत् पित्तश्चेति

रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तमिति कर्मधारय इति

चरकः ।”) रोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,

धन्वन्तरिरुवाच ।

“अथातो रक्तपित्तस्य निदानं प्रवक्ष्याम्यहम् ।

भृशोष्णतिक्तकटुमूलवणादिविदाहिभिः ॥

कोदवोहालकैश्चान्यैस्तदुक्ते रतिसेवितैः ।

कुपितं पित्तलेः पित्तं द्रवं रक्तश्च मूर्च्छयेत् ॥

ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य यापुर्वेक्षुम् ।
पित्तरक्तस्य विवर्तते; संसर्गादुपस्थादपि ॥
गन्धवर्णानुवृत्तेषु रक्ते न अपदिश्यते ।
प्रभवत्यस्य रक्तस्मात् शीततो यत्तत्तत्तत् ।
शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा मधुकोल्फः ।
कटिहृदहृदिभक्त्यं काशः श्वासो भ्रमः क्लमः ॥
लोहितोऽलोहितो मत्स्यामगन्धस्य विव्वरः ।
रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥
नीललोहितपीतानां वर्णानामविचेतनम् ।
स्वप्ने तदर्थधर्मित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥
ऊर्ध्वं नासाच्चिकणास्थिर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ॥
ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात् तद्विरेचनसाधितम् ।
वज्रौषधश्च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ॥
अनुवन्धी कफो यस्य तत्र तस्यापि शुद्धितम् ।
कषायाः स्वादवो यस्य विशुद्धे श्लेष्मलोहिताः ॥
कटुतिक्तकषाया वा ये निसर्गात् कफावहाः ।
अधो याप्यश्च नासुष्मात् तत् प्रवर्द्धनसाधनम् ॥
अल्पीषधश्च पित्तस्य वमनं ननु चौषधम् ।
अनुवन्धि च लोपस्य शान्तपित्तनरस्य तत् ॥
कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ।
कफमारुतसंस्पर्शमसाध्यमुपनायनम् ॥
असह्यप्रतिलोमत्वादसाध्यादौषधस्य च ।
नहि संशोधनं किञ्चिदस्य च प्रतिलोमनम् ॥
शोधनं प्रतिलोमश्च रक्तपित्ते विनिर्जितम् ।
एवमेवोपशमनं सर्वशोधनमिष्यते ॥
संहृष्टेष्वाह दोषेषु सन्ध्या कृद्दं न हिनम् ।
तत्र दोषोऽत्र गमनं शिवास्त्र इव जल्यते ।
उपद्रवाश्च विवर्तनं फलतस्तेषु चाधिकम् ॥”

इति गारुड १५३ अध्यायः ॥ * ॥

तस्यौषधं यथा,—
“विद्वता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।
मोदकः सन्निपातान्तो रक्तपित्तज्वरापहः ॥
वाग्नाथां विद्यमानायामाश्यां जीवितस्य च ।
रक्तपित्ती जयी कासौ किमर्थमवसीदति ॥
अट्टरुषकण्टकीकापथाकाथः सशर्करः ।
सौद्राण्यः कासनश्चावरक्तपित्तनिवहणः ॥”
इति गारुड १७४ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । “तत्र रक्तपित्तस्य निदानपूर्विकां
संप्राप्तिमाह ।
‘धमेत्यायामश्लोकाध्यवायैरतिसंविनैः ।
नास्त्राणां चारलवर्णैरन्त्रैः कटुभिरेव च ।
पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ॥’
तौक्ष्णं मरिचादि । उष्णोऽग्निनापादिः । चारो
यवचारादिः । विदग्धं दूषितम् । स्वगुणैः
स्वकारणैर्गुणैस्तीक्ष्णादिभिः । गुणैरिति बहु-
त्वेन तीक्ष्णान्त्रलवणकटुषण्डप्रमादयो गृह्यन्ते ।
विदहति दूषयति ॥ * ॥ रक्तपित्तस्य सामान्य-
लक्षणमाह ।
‘ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं वाधो द्विधापि वा ।’
रक्तमित्युपलक्षणम् । तत्संसर्गं पित्तम् । अत-
एव रक्तश्च पित्तश्च रक्तपित्तमिति द्वन्द्व इति

सुश्रुतः ॥ रक्तश्च तत् पित्तश्चेति रक्तपित्तं राग-
प्राप्तं पित्तमिति कर्मधारय इति चरकः ॥
मार्गानाह ।
‘ऊर्ध्वं नासाच्चिकणास्थिर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ॥’
कुपितमतिकुपितम् ॥ * ॥ पूर्णरूपमाह ।
‘सदनं शीतकामित्वं कण्ठधमायनं वमिः ।
लोहगन्धिश्च निश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥’
विशिष्टं रूपमाह ।
‘सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं कफान्वितम् ।
श्यावारुणं सफेणं च तनुरुक्षं वातिकम् ॥
रक्तपित्तं कषायाभं कृणं गोमूत्रसन्निभम् ।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभश्च पित्तिकम् ।
संहृष्टलिङ्गं संसर्गात्तिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥’
सपाण्डु ईषत्पाण्डु । पिच्छिलं मयूरपिच्छच्छवि-
युक्तम् । कृणं कज्जलाभम् । मेचकं चिकण-
कण्यवर्णम् । अञ्जनं ओतोऽञ्जनं तदाभम् ॥ * ॥
संसर्गाविशेषेण मार्गभेदमाह ।
‘ऊर्ध्वं कफसंहृष्टमधोगं मारुतागुगम् ।
हिमार्गं कफवाताभ्यां उभाभ्यां तत्प्रवर्तते ॥’ * ॥
उपद्रवानाह ।
‘दौर्बल्यश्चासकासज्वरवमधुमदाः पाण्डुता
हाहन्च्छर्मा
सुक्ते चोरो विदाहस्तद्वृत्तिरपि सदा हृद्य-
तुल्या च पौडा ।
हृष्टा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूति-
निष्ठो वनश्च
द्वेषो सुक्तेऽविपाको विवृतिरपि भवेद्रक्तपि-
त्तोपसर्गाः ॥’
उपसर्गा उपद्रवाः । विवृतिर्मांसप्रक्षालनाभ-
त्वादिः ॥ * ॥ साध्यत्वादिकमाह ।
‘एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
यन्निदोषमसाध्यं स्यान्नन्दाग्नेरतिवेगवत् ॥
ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपन्नतम् ।
याधिभिः क्षीणदेहस्य दृढस्यानन्तश्च यत् ॥’
साध्यमाह ।
‘एकमार्गं बलवतो नातिवेगं न चोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥’
सुखे काले हिमशिःशिरयोः ॥ * ॥ असाध्यमाह ।
‘मांसप्रक्षालनाभं कथितमिव च यत् कर्दमप्रभो-
निभं वा
भेदः पूयास्रकल्पं यज्जिह्व यदि वा पङ्कजं वा
कफाभम् ।
यत् क्रूरं यच्च नीलं भृशमपि कुणपं यच्च
चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्जं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं
विभाति ॥’
उक्ता विकारा दौर्बल्यादयः । सुरपतिधनुषा
तुल्यं नानावर्णम् ।
‘येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पथ्येदृश्यं विद्यच्चापि तच्चासाध्यमसंशयम् ॥’
येन रक्तपित्तेन उपहतो मनुष्यः दृश्यं घटपटा-

दिकं विद्यच्च रक्तं पश्यति ॥ नश्यति विद्यच्चापि
अदृश्यमपीत्यर्थः ॥ * ॥ अरिष्टमाह ।
‘लोहितं कर्दयेद्वयस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपित्तकः ॥’
लोहितोद्गारदर्शी याधिमहिम्नोद्गारमपि
लोहितं पश्यति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ रक्तपित्तस्य
चिकित्सा ।
‘पित्तासं स्तम्भयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनोऽन्नतः ।
हृत्पाण्डुगृहणीरोगग्रीहगुल्मज्वरादिकत् ॥
शालिषष्टिकनीवारकोरदूषप्रसाधिकाः
श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥’
प्रियङ्गुः कङ्कः ।
‘मस्तरसुज्वरकाः समकुष्ठाङ्गीफलाः ।
प्रशस्ताः स्रपयुषार्थं काल्पिता रक्तपित्तिनाम् ।
दाडिमाभलकं विद्वानन्त्रार्थं चापि दापयेत् ।
पटोलनिम्बवेनाग्रप्रचवेतसपल्लवाः ॥
शाकार्यं शाकासामग्रानां तद्गुलीयादयो हिताः ।
पारावतान् कपोतांश्च लावान्क्ताञ्चवर्तकान् ॥
शृशान् कपिज्जलानेणान् हरिणान् कालपुच्छ-
कान् ।
रक्तपित्तहरान् विद्याद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ॥
ईषदन्ताननन्त्रांश्च हृत्तद्वान् ससेन्ववान् ।
कफानुग्रे यूषशाके दद्याद्वातागुगे रसम् ॥
पथ्यं सतिलयूषेण ससितालाजशक्तुभिः ।
धान्याकधानीवासानां द्राक्षापर्यटयोर्हिमः ।
रक्तपित्तं ज्वरं दाहं हृष्टां शोथश्च नाशयेत् ॥
धान्याकादेर्हिमः ॥ * ॥
‘ह्रीवैरसुतपलं ध्याय्यं चन्दनं यष्टिकान्द्रता ।
उधोरश्च त्र्यक्षैषां कायं समधुशर्करम् ॥
पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रणश्यति ।
रक्तपित्तं जयत्युषं हृष्टां दाहं ज्वरं तथा ॥ * ॥
पुराणं पीनमानीय कुष्माण्डस्य फलं दृढम् ।
तङ्गीलाधारबीजत्वक्शिराशुन्यं समाचरेत् ॥
तनक्तस्य तुलां नीत्वा पचेज्जलतुलाजये ।
तस्मिन्नीरेऽर्द्धश्लिष्टे तु यन्नतः शीतलीकृते ॥
तानि कुष्माण्डखण्डानि पीडयेद्दृढवासा ।
यन्नतस्तज्जलं नीत्वा पुनः पाकाय धारयेत् ॥
कुष्माण्डं शोषयेद्दध्मे ताम्रपात्रे ततः क्षिपेत् ।
क्षिप्वा तत्र घृतप्रस्यं कुष्माण्डं तेन भर्जयेत् ॥
मधुवर्णं तदालोक्य तज्जलं तत्र निःक्षिपेत् ।
सितायाश्च तुलां तत्र क्षिप्वा तल्लिहवत् पचेत् ॥
सुपक्वे पिप्पलीशुण्ठीजीराणां द्वे पले पृथक् ।
पृथक् पलाहं धन्याकपत्रेलाभश्च त्वचम् ॥
चूर्णमेवां क्षिपेत्तत्र घृताहं क्षौद्रमावपेत् ।
एतत् पलमितं खादेदथवाभिवलं यथा ॥
खण्डकुष्माण्डलेष्टोऽर्थं रक्तपित्तं विनाशयेत् ।
पित्तज्वरं हृष्टां दाहं प्रदरं कृशतां वमिम् ॥
खरभेदं सङ्घट्टनं कासं श्वासं क्षतं क्षयम् ।
नाशयत्येव हृष्टोऽर्थं दृङ्गो बलवर्द्धनः ॥’
इति खण्डकुष्माण्डावलेष्टः ॥ * ॥
‘शतावरीमूलककं कल्कात् क्षीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरतुल्यं घृतं गण्यं सितया कल्कतुल्या ॥

रक्तपि

हृत्प्रेषं पचेत्तत्तु पलाहं लेहयेत् सदा ।
रक्तपित्तं स्रक्पित्तं च यं श्वासश्च नाशयेत् ॥
शतावरीपाकः । इति रक्तपित्ताधिकारः ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य सनिदानपूर्वकपलक्षणं सम्प्राप्तिश्च ।
“पित्तं यथा भूतं लोहितपित्तसंज्ञां लभते
तत्तथानुयास्यास्यामः । यदा यस्तु जस्तुयव-
कोदालककोरदूषकप्रायाण्यन्नानि नित्यं भुङ्क्ते
भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्यावमाष-
कुलत्पक्षारस्योपहितं दधिमण्डोदश्चित् कदम्ब-
काञ्जिकोपहितं वाराहमाहिषाविकमस्त्यगथ-
पिहितं पिण्याकं पिण्डालकशाकोपहितं
मूलक-सर्षपलघुनकरंजश्लिष्टकखरयूषभूस्तृणक-
सुसुखसुरसकुटेरकखीरकालक-पण्यसञ्चवक-
फलिजम्भकोपदंशं सुरासौवीरतुषोदकभैरेय-
मेदकमधूलककुवरवदरान्नप्रायानुपानं पिष्टान्नो-
त्तरभूयिष्ठसुष्णाभितप्तो चातिमात्रमतिवर्त्तते वा
पयसा समन्नाति रौहिणीकलकङ्कापोतं वा
सर्वपतैलचारसिद्धं कुलत्पमाषपिण्याकजाम्बव-
लकुचपक्वैः शौक्तिकैर्वा सह क्षीरमाममतिमात्र
मथवा पिबत्युष्णाभितप्तस्त्वैवमाचरतः पित्तं
प्रकोपमापद्यते । लोहितश्च स्वप्रमाणमतिवर्त्तते ।
तस्मिन् प्रमाणातिप्रवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीर-
मनुसर्पद्यदैव यत्तत्तुज्जीह्वप्रभवानां लोहित-
वह्नानां श्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुण्णि सुखा-
न्यासाद्य प्रतिपद्यते तदेव लोहितं दूषयति ।
संसर्गान्तर्लोहितप्रदूषणाहोहितगन्धवर्णादु-
विधानाच्च पित्तं लोहितमित्याचक्षते । तस्ये-
मानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा । अन्नमाभि-
लाषो मुक्तस्य विदाहः शुक्लान्तरसगन्ध उद्-
जरच्छन्दोऽभीक्ष्णागमनं हृदि तस्य बीभत्सता
खरभेदो गात्राणां सदनं परिदाहश्च सुखा-
हूमागम इव लोहलोहितमत्स्यामगन्धित्व-
मपि चास्यस्य रक्तहरितहारिद्रवस्त्वमङ्गावयव-
शुक्लम्बूत्र-खेदलासाग्रिह्वानकास्यकर्णमलपिङ्ग-
कोलिकापिङ्गकारामसर्वेदनालोहितबीलपीत-
श्यावानामर्चिश्रताश्च रूपाणां स्वप्रदर्शन-
मभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्वरूपाणि । उप-
द्रवास्तु खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकश्वास-
कासज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगखरभेदाः ।
मार्गं पुनरस्य द्वौ जडश्चाधश्च तद्बहुश्लेष्मणि
शरीरे श्लेष्मसंसर्गादूर्ध्वं प्रपद्यमानं कर्णनासिका-
नेत्रास्थेभ्यः प्रच्यवते । बहुवाते तु शरीरे वात-
संसर्गादधः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां
प्रच्यवते । बहुवातश्लेष्मणि तु शरीरे श्लेष्मवात-
संसर्गाद्वावपि मार्गं प्रपद्यते । तौ मार्गौ
प्रपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः स्वेभ्यः प्रच्य-
वते शरीरस्य । तत्र यदूर्ध्वभागं तत्साध्यं विरे-
चनोपक्रमणीयत्वात् वक्ष्येधत्वाच्च । यदधो-
भागं तदध्याप्यं वमनोपक्रमणीयत्वात् अल्पौषध-
त्वाच्च । यदुभयभागं तदसाध्यं वसनविरेचना
योगित्वादनौषधत्वाच्च । रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु

रक्तपि

पुरा दस्यचोद्वंसे रुद्रकोपामर्शापिना प्राणिनां
परिगतशरीरप्राणानामनुज्वरमभवत् । तस्या-
शुकारिणो दावाग्निरेवापतितस्यात्यधिकस्याशु
प्रशान्तौ यतितव्यं मात्रां देशं कालश्चाभि-
समीक्ष्य सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधुर-
शिशिरतिक्तकषायैरभ्यवह्यं प्रदेहपरिवेका-
वगाहसंस्पर्शनैर्वमनादौर्वा तत्रावहितेनेति ॥”
संक्षेपतोऽस्योपशमनोपायो यथा,—
“साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ।
विरेचनस्य योगित्वादेवहुत्वाद्भेषजस्य च ॥
वमनं नहि पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।
यश्च तत्रानुगो वायुस्तच्छान्त्ये चावरं मतम् ॥
स्याच्च योगावहन्तत्र कषायं तिक्तकानि च ।
तस्मादध्याप्यं समाख्यातं यद्रक्तमनुलोमगम् ॥
रक्तपित्तस्तु यन्मार्गं दावपि प्रतिपद्यते ।
असाध्यमपि तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादपि कारणात् ॥
नहि संशोधनं किञ्चिदस्यस्य प्रतिमार्गगम् ।
प्रतिमार्गश्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥
एवमेवोपशमनं सर्वेशो नास्य विद्यते ।
संखटेषु च दोषेषु सर्वत्रिचिह्नमनं मतम् ॥
इत्युक्तं त्रिविधोदकं रक्तं मार्गविशेषता ॥
एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।
प्रेष्योपकरणाभावात् दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः ॥
अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्त्तते ।
तत्र साध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरि-

क्रमात् ॥

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ।
यत्तु लक्ष्यमथवा बीलं यद्वा शुक्रधनुष्यभम् ॥
रक्तपित्तमसाध्यन्तदासो रञ्जनश्च यत् ।
भृशं पूत्यतिमात्रश्च सर्वोपद्रववश्च यत् ॥
बलमांसक्षये यश्च तश्च रक्तमसिद्धिमत् ॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृष्ट्यं विषयेव तच्चासाध्यमसंशयम् ॥
तत्रासाध्यं परित्यज्यं याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यश्चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिक्षक् ॥
कारणं नाम निर्वृतिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।
मार्गो दोषानुबन्धश्च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्वसुः ।
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदसूहः ॥”
इति चरके निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ * ॥
अथास्य चिकित्सायां रसाः ।

“सूतं गन्धं माक्षिकश्चैव लौहं
सर्वं हृष्टं वैफल्येनोदकेन ।
लोहे पात्रे गोमयेः पाचयित्वा
रात्रौ दद्यात् रक्तपित्तप्रशान्त्यै ॥

इति सुधानिधीरसः ॥

मृताभसुखतीक्ष्णश्च माक्षिकं रसतालकम् ।
गन्धकश्च भवेत्तुल्यं यद्विद्राक्षास्तदाद्वैः ॥
दिनेकं मर्दयेत् खल्वे सितार्चोदयुतावटी ।
माषामात्रा निहन्त्याशु रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥
ज्वरं दाहं तृषां वान्तिं शोषं पित्तान्तको रसः ॥
इति रक्तपित्तान्तको रसः ॥

रक्तपि

शर्करातिलसंयुक्तं त्रिकत्रययुतन्त्रयः ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु अन्नपित्तहरं परम् ॥
इति शर्करादं लौहम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारः ॥
अथास्य पथ्यापथ्यविधिः ।

“अधोगते हृदयस्थं निर्गमे
विरेचनं स्यादुभयत्र लङ्घनम् ।
पुरातनाः घृष्टिकशालिकोदव-
प्रियङ्गुनीवारयवप्रसातिकाः ॥
सुजा मसुराश्चणकास्तु व्यर्थो-
सुकुटकाश्चिङ्गटवर्मिमत्स्याः ।
भृशः कपोतो हरिणेनजाव-
शरालिपारावतवर्त्तकाश्च ॥
वका उरभाश्च सकालपुच्छाः
कपिञ्जलाश्चापि कषायवर्गः ।
गवामजायाश्च पयो हृतश्च
हृतं महिष्याः पनसं पिथालम् ॥
रम्भाफलं कश्चटतण्डुलीय-
पटोलवेचायमहार्द्रकाणि ।
पुराणकुशाण्डफलश्च पक्व-
फलानि तद्बीजजलानि वासा ॥
खादूनि विम्बानि च दाडिमानि
खर्जूरधात्रीमिषिनारिकेलम् ।
कशेरुश्चङ्गाटमरुच्छराणि
कपित्थशालूकपल्लवकाणि ॥
भूनिम्बशाकं पितुमर्दपत्रं
तुम्बीकलिङ्गानि च लाजसक्तुः ।
द्राक्षा सित्ता माक्षिकमैत्रवश्च
शीतोदकशौद्धिदवारि चापि ॥
सेकोऽवगाहः शतधौतसर्पि-
रभ्यङ्गयोगः शिशिरप्रदेहः ।
हिमानिलश्चन्दनमिन्द्रपादाः
कथा विचित्राश्च मनोऽनुकूलाः ॥
धारायहं भूमियहं सुशीतं
वैदूर्यसुक्तामणिधारणश्च ।
रम्भोत्पलाम्भीरुहपत्रश्या
क्षौमास्वरूपोपवनं सुशीतम् ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनरुषिताना-
मालिङ्गनश्चापि वराङ्गनानाम् ।
पद्माकराणां सरितां हृदानां
चन्द्रोदयानां हिमवहरीणाम् ॥
सुशीतलानां गिरिनिर्भराणां
सुतिः प्रशस्तानि च कीर्तितानि ।
प्रणोरनीरं हिमबालुका च
मित्रं नृणां शोणितपित्तरोगे ॥”

अथापथ्यानि ।

“वायामाध्वनिषेवणं रविकरस्तीक्ष्णानि
कर्माणि च ॥
शोभो वेगविधारणश्चपलता हृत्स्थश्चयानानि च ॥
खेदासुसुतिधूमपानसुरतक्रोधाः कुलस्यो गुडो
वाक्ताकं तिलमाषसर्षपदधिक्षाराणि कौपं प्रयः ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्याविधौ रक्तपित्ताधिकारः ॥

रक्तपु

रक्तपित्तहा, स्त्री, (रक्तपित्तं हन्तीति । हन् + डः । स्त्रियां टाप् ।) रक्तघ्नी । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ गौडिया दूर्वा इति भाषा ॥ (विवृतिरस्याः रक्तघ्नीशब्दे ज्ञातया ॥)

रक्तपुनर्नवा, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा पुनर्नवा ।) रक्तवर्णपुनर्नवाशकः । तत्पर्यायः । क्रूरा २ मण्डलपत्रिका ३ रक्तकाष्ठा ४ वर्षकतुः ५ लोहिता ६ रक्तपत्रिका ७ वैशाखी ८ रक्तवर्षाभूः ९ शोफघ्नी १० पुष्पिका ११ विकसरा १२ विवर्धनी १३ प्रादुषेय्या १४ सारिणी १५ वर्षा-भवः १६ शोणपत्रः १७ भौमः १८ पुनर्भवः १९ नवः २० नयः २१ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । सारकत्वम् । शोफरक्तप्रदरदोषपाण्डुपित्तनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य ।) करवीरः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,— “करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः । द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चङ्गातो लगुडस्तथा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) रौहितकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ रक्तकाष्ठा-वृक्षः । दाडिमवृक्षः । वकवृक्षः । इति रक्त-माला ॥ बन्सूकवृक्षः । पुष्पागवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णपुष्पविशेषे, त्रि ।) यथा, बृहत्संहितायाम् । १५ । १४ । “इन्द्राग्निदेवते रक्तपुष्पफलशाखिनः सतिल-सुहाः ।

कार्पासमाधचणकाः पुरन्दरहुताशभक्ताश्च ॥” रक्तपुष्पकः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य । कन् ।) पलाश-वृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,— “पलाशः किंशुकः पर्णो यक्षिणो रक्तपुष्पकः । चारुवेडो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्धरः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) रौहितकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ पर्णटः । शास्त्रलिहृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पा, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः ।) शास्त्रलि-हृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,— “शास्त्रलिस्तु भवेन्नोचा पिच्छला पूरणीति च । रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाद्या च तूलिनी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पुनर्नवा । तत्पर्यायो यथा,— “पुनर्नवा परारक्ता रक्तपुष्पा शिलाटिका ॥” चिन्दूरी । तत्पर्यायो यथा,— “चिन्दूरी रक्तबीजा च रक्तपुष्पा सुकोमला ॥” इति भावप्रकाशः ॥

रक्तपुष्पिका, स्त्री, (रक्तपुष्पा + कन् । टाप् अत इत्वम् ।) लज्जालुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तपुनर्नवा, भूपाटलिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपुष्पी, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः । डीष् ।) पाटलीवृक्षः । इति जटाधरः ॥ जवा । आवर्त-कीलता । नागदमनी । करवीरवृक्षः । उद्-काष्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घातकी ।

रक्तवी

तत्पर्यायो यथा,—

“घातकी रक्तपुष्पी स्यात् कुङ्गरा मध्वाक्षिनी ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

रक्तपूरकं, स्त्री, (रक्तं पूरयतीति । पूर + क्त्वं ।) वृक्षान्धम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवर्णमस्य वृक्षान्धशब्दे ज्ञातयम् ॥)

रक्तप्रसवः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पमस्य ।) रक्तकरवीरः । रक्तान्धानः । इति राज-निर्घण्टः ॥

रक्तफलः, पुं, (रक्तं लोहितवर्णं फलमस्य ।) वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“वटो रक्तफलः शङ्खी न्यग्रोधः स्कन्दो ध्रुवः । श्रीरी वैश्रवणो वासी बहुपादो वनस्पतिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफला, स्त्री, (रक्तं पक्षदशायां लोहितवर्णं फलमस्याः ।) विम्विका । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“तुष्टी रक्तफला विम्वी तुष्टिकेरी च विम्विका ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

स्वर्णवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्लीरी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफेनजः, पुं, (रक्तफेनात् जायते इति । जन् + ङः ।) वामपार्श्वस्थकोम । तत्पर्यायः । पुष्पयुः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६६ ॥

रक्तविन्दुः, पुं, (रक्तानां विन्दुः ।) रक्तकणा । यथा,—

“रक्तविन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः । समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणजदासुरः ॥”

इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्यम् ॥

रक्तबीजः, पुं, (रक्तवर्णं बीजमस्य ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अरिहकफलः । रौटा-

इति ख्यातः । तत्पर्यायो यथा,—

“अरिहकस्तु माङ्गल्यः कण्ठवर्णोऽर्धसाधनः । रक्तबीजः पीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ रक्तं शोणितं बीजं कारणमस्य ।) असुर-

विशेषः । स च शुम्भनिशुम्भसेनापतिः देवा हतश्च । यथा,—

“पलायनपरान् दृष्ट्वा देवान् मातृगणादितान् । योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धौ रक्तबीजो महासुरः ॥

रक्तविन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः । समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणजदासुरः ॥

युयुधे च गदापाणिरिन्द्रशक्ता महासुरः । ततश्चेक्री स्ववज्रेण रक्तबीजमताडयत् ॥

कुलिशेनाहतस्याशु तस्य सुखाव शोणितम् । समुत्सृज्यस्ततो योधास्तद्रूपास्तपराक्रमाः ॥

यावन्तः पतितास्तस्य शरीराद्रक्तविन्दवः । तावन्तः पुरुषा जातास्तद्बीजवत्क्रमाः ॥

तस्याहतस्य बहुधा शक्तिशूनादिभिर्भुवि ।

रक्तम

पपात यो वै रक्तौघस्तेनासञ्कृतशोऽसुराः ॥ तैसासुराहृक्सम्भूतैरसुरैः सकलं जगत् । याममासीत्ततो देवा भयमाजमुत्तमम् ॥ तान् विषखान् सुरान् दृष्ट्वा चण्डिका प्राह-सत्वर ।

उवाच काली चामुखे ! विस्तरं वदनं कुरु ॥ मच्छस्पातसम्भूतान् रक्तविन्दून् महासुरान् । रक्तविन्दोः प्रतीच्छ त्वं वक्त्रेणानेन वेगिता ॥ भक्तयन्ती चर रणे तदुत्पन्नान् महासुरान् । एवमेव जयं दैत्यः क्षीणरक्तो गमिष्यति ॥ भक्त्यमाणास्त्वया चोगा न चोत्पत्स्यन्ति चापरे । इत्युक्त्वा तां ततो दैवी शूलेनाभिजघान तम् ॥ सुखेन काली जगद्दे रक्तबीजस्य शोणितम् । तस्याहतस्य देहान् बहु सुखाव शोणितम् ॥ यतस्ततस्तदहं च चामुखा संप्रतीच्छति । सुखे समुद्रता येऽस्या रक्तपातामहासुराः । तांश्चखादाय चामुखा पपौ तस्य च शोणितम् ॥ देष्टुं शूलेन वज्रेण वागैरसिभिश्चष्टिभिः । जवान रक्तबीजं तं चामुखापीतशोणितम् ॥ स पपात सङ्घोष्ठे शस्त्रसंघसमाहतः । नीरक्तश्च मर्द्दोपाल । रक्तबीजो महासुरः ॥ ततस्ते हर्षमतुलमवापुच्छिदशा वृष ! । तेषां मातृगणो जातो ननोऽसृष्टदोहतः ॥”

इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्यम् ॥ (महिषासुरपिता हानवो रम्भ एव जन्मान्तरे रक्तबीजो जातः । यथा, देवीभागवत । ५ । २ । ४४—४६ ।

“ततं रम्भं समानीय यक्षास्ते परमं प्रियम् । चितायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य शुद्धये ॥ महिषो सा पतिं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा । प्रवेष्टुं सा भर्तिं चक्रे पतिना सह पावकम् ॥ वायमाणापि यज्ञैः सा प्रविवेश हुताशनम् । ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय वल्लभम् ॥ महिषस्तु चित्तमध्यात् समुत्सृज्यो महाबलः । रम्भोऽप्यन्यदपुः कृत्वा निःश्वतः पुच्छवत्सलः ॥ रक्तबीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः । अभिषिक्तस्तु राज्येऽसौ हयारिरसुरोत्तमैः ॥ एवं स महिषो जातो रक्तबीजश्च यौयवान् । अवध्यस्तु सुरैर्देवैर्मानवैश्च वृषोत्तम ! ॥”

रक्तबीजका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो बीजोऽस्याः । कन् + टाप् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तमञ्जरः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा मञ्जरी । सा विद्यते-त्येति । “प्रशस्यादिभ्यः अच् ।” ५ । २ । २७ । इत्यच् ।) निचलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य निचलशब्दे ज्ञातयाः ॥)

रक्तमत्स्यः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो मत्स्यः ।) रक्त-वर्णो मत्स्यविशेषः । यथा,—

“यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाक्षो नातिसूक्ष्मो रक्तमत्स्यः स तूक्तः । शीतो रयः पुष्टिहृदीपनोऽसौ नाशं धत्ते किञ्च दोषत्रयस्य ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तय

रक्तव

रक्तशि

रक्तमूलकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं मूलमस्य । कन् ।)
 देवसर्पपट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमूला, स्त्री, (रक्तं मूलं अस्याः । टाप् ।)
 लज्जालुवृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमेहः, पुं, (मेहनं मेहः रक्तस्य मेहः ।)
 प्रमेहरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “विमसृणुं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहनः ॥”
 मूत्रं मूत्रयेदिति योजनीयम् । अस्यौषधम् ।
 यथा,—
 “चन्द्रप्रभावचासुस्तम्भुविमसुर्दारवः ।
 हरिद्रातिविभ्रदावर्णीपिप्लीसूत्रचित्रकम् ॥
 धान्यकं त्रिफला चकं विडङ्गं मञ्जिष्ठा ।
 सुवर्णमाक्षिकं खोषं द्वौ चारौ लवणत्रयम् ॥
 गतानि टङ्गमात्राणि संगृह्णीयात् पृथक् पृथक् ।
 द्विकर्षहतलोहं स्याच्चतुर्ध्वं शिला भवेत् ॥
 शिलाजलवृक्षं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलीः ।
 विधिना योजितैरेतैः कर्तव्या गुटिका शुभा ॥
 चन्द्रप्रभेति विख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
 निहन्ति विंशतिं मेहान् लङ्कामष्टविधं तथा ॥
 चतस्रश्चाङ्गरीस्तदन्तु मूत्राधातुस्तयोदश ।
 अण्डवृद्धिं पाण्डुरोगं कामलाञ्च हलीमकम् ॥
 कासं श्वासं तथा कुष्ठमग्निमान्द्यमरोचकम् ।
 वातपित्तकफयाधौ न वत्या वृथा रसायनी ॥
 समाराध्य शिवं तस्मात् प्रयत्नात् गुटिकामिमाम् ।
 प्राप्नुवाञ्छन्मायसात् तस्माच्चन्द्रप्रभा स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य लक्षणम् । यथा,—
 “विस्त्रं लवणसुणुञ्च रक्तं मेहति यो नरः ।
 पित्तस्य परिकोपेन तं विद्याद्रक्तमेहनम् ॥”
 इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
 रक्तमोक्षणं, स्त्री, (रक्तस्य मोक्षणम् ।) शोणित
 स्त्रावः । यथा,—
 “वेदनीपशुमाथीय तथा प्राकशमाय च ।
 अचिरोत्पतिते शोथे शोणितस्त्रावणचरेत् ॥
 चरेत् कुन्धात् ॥
 एकतस्तु क्रियाः सञ्जा रक्तमोक्षणमेकतः ।
 रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति न चापि रुक् ॥
 विवर्णे कठिने श्यावे व्रणे चात्यन्तवेदने ।
 सविशेषे विश्लेषेण जलौकीभिः पदैरपि ॥
 शोणितस्त्रावणचरेदित्यनेनान्वयः ॥” इति भाव-
 प्रकाशः ॥ (तथा च ।
 “रक्तावसेचनं चतुर्भिः प्रकारैर्भवति ।
 शिराविरत्तेनापि अलावभिक्षेव च ॥
 अन्त्याष्टजैर्जलौकाभी रक्तञ्च सावयेदुधः ।
 पूर्वाङ्गे चापराङ्गे च नायुष्णे नतिश्रीतले ॥
 यवागपरिपीतस्य शोणितं मीक्षयेद्विषकम् ।
 शिरोरोगेषु सर्वेषु मानामध्यपुटे तथा ।
 अष्टजं रेचयेद्यत्नात् सर्वदा भिषगुत्तमः ॥”
 इति ह्यारीते शास्त्रीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
 रक्तयष्टिः, स्त्री, (रक्ता यष्टिरिव यथा रक्ता
 रक्तवर्णा यष्टिः शाखास्याः ।) मञ्जिष्ठा ।
 इति जटाधरः ॥

रक्तयष्टिका, स्त्री, (रक्तयष्टि + कन् । टाप् ।)
 मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्यपि ।
 ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काण्डारी रक्तयष्टिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा काल-
 मेधिका ।
 मण्डूकपर्णी भण्डारी भण्डी योजनवल्गापि ॥
 रसायनरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
 भण्डीतकी च गण्डारी मञ्जिष्ठा वस्त्ररञ्जिनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तयावनालः, पुं, (रक्तवर्णः यावनालः ।) तुवर-
 यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तेणुः, पुं, (रक्ताः रेणवोऽस्मिन्निति ।) सिन्द-
 रम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “सिन्दुरं रक्तेणुञ्च नागगर्भञ्च सीसजम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पलाशकलिका । इति मेदिनी । ने, १०५ ॥
 पुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तेणुका, स्त्री, (रक्ताः रेणवः परागा अस्याम्,
 कन् । टाप् च ।) पलाशकलिका । तत्पर्यायः ।
 अङ्गारिका २ । इति शब्दमाला ॥
 रक्तेवतकं, स्त्री, (रक्तवर्णं रेवतकम् ।) महा-
 पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तलघुनः, पुं, (रक्तवर्णो लघुनः ।) रक्तवर्ण-
 मूलविशेषः । तत्पर्यायः । महाकन्दः २
 गञ्जनः ३ दीर्घपत्रकः ४ पृथुपत्रः ५ स्थूल-
 कन्दः ६ यवनेष्टः ७ । अस्य गुणाः ।
 “गञ्जनस्य मधुरं कटु कन्दं
 नालमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
 पत्रसञ्चयसुशन्ति सति तत्तं
 सूरयो लवणमस्य वदन्ति ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तला, स्त्री, (रक्तं लाति गृह्णातीति । ला +
 कः । टाप् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विशेषोऽस्याः काकतुण्डीशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 रक्तलोचनः, पुं, (रक्ते लोहिते लोचने अस्य ।)
 कपोलः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४।४०५ ॥ लोहित-
 लोचनयुक्ते, त्रि ॥
 रक्तवटी, स्त्री, (रक्ता वटी वटिकेव ।) मसरिका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रक्तवरटी, स्त्री (रक्ता वरटीव ।) मसरिका ।
 इति जटाधरः ॥ (मसरिकाशब्देऽस्या गुणा-
 दयो ज्ञेयाः ॥)
 रक्तवर्गः, पुं, (रक्तानां लोहितवर्णानां वर्गः
 समूहोऽत्र ।) दाडिमः । किंशुकम् । लाला ।
 वन्धकम् । निशाद्वयम् । कुसुमपुष्पम् । मञ्जिष्ठा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवर्णः, पुं, (रक्तः लोहितः वर्णोऽस्य ।) इन्द्र-
 गोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णविशिष्टे,
 त्रि । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“सितासिताः पीतकरक्तवर्णा
 भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिखाः ॥”)
 रक्तवर्धनः, पुं, (रक्तं शोणितं वर्धयतीति । वृध् +
 णिच् + ल्युः ।) वार्ताकुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (पारावतः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पारावतः कलरवः कपोतो रक्तवर्धनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तवर्षाभूः, स्त्री, (रक्तवर्णा वर्षाभूः ।) रक्त-
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवसनः, पुं, (रक्तं वसनमस्य ।) सत्र्यासी ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ ३।४७३ ॥
 रक्तवातः, पुं, (रक्तप्रधानो वातः ।) रोगविशेषः ।
 अस्यौषधम् । यथा, गारुडे १६३ अध्याये ।
 “नारिकेलस्य वै मूलं ह्यागर्भीरेण संयुतम् ।
 पिवेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥”
 रक्तवालुकं, स्त्री, (रक्ता वालुका चूर्णमत्र ।) सिन्द-
 रम् । इति हारावली ॥
 रक्तवालुका, स्त्री, (रक्ता वालुकेव ।) सिन्द-
 रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तवृन्ता, स्त्री, (रक्तवर्णं वृन्तं प्रसववन्धन-
 मस्याः ।) शेफालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (शेफालिकाशब्देऽस्या गुणादयो विज्ञेयाः ॥)
 रक्तवृष्टिः, स्त्री, (रक्तानां वृष्टिः ।) रुधिरवर्ष-
 णम् । तत्तु उत्पातविशेषः । तत्फलं शूलोद-
 योगः । यथा । कथचिन्तामणौ ।
 “रक्ते शूलोदयोगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकैः
 धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्वर्धिते भयं
 विद्यात् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 रक्तशालिः, पुं, (रक्तवर्णः शालिः ।) रक्तवर्ण-
 धान्यविशेषः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २०
 अध्याये । “रक्तशालिषट्कगङ्गुकसुकुन्दकपाण्डु
 कपीतकप्रमोदककालकेत्यादि ॥”) तत्पर्यायः ।
 ताम्रशालिः २ शोणशालिः ३ लोहितः ४ ।
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । स्निग्ध-
 त्वम् । बलावहत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीप-
 नत्वम् । पथ्यत्वम् । पित्तदाहानिलासनाशि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।
 “रक्तशालिर्वरलेषु बल्यो वर्धयिष्यदोषजित् ।
 चक्षुष्यो मूत्रलः स्वयः शुक्रलस्तट्ज्वरापहः ।
 विषत्रयश्वासकासदाहनुद्विगुणहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तशासनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं शास्ति वशीकरो-
 तीति । शास् + ल्युः ।) सिन्दरम् । इति हारा-
 वली ॥
 रक्तशिशुः, पुं, (रक्तवर्णः शिशुः ।) रक्तशोभा-
 जनवृक्षः । तत्पर्यायः । रक्तकः २ मधुरः ३
 बहुलच्छदः ४ सुगन्धः ५ केशरी ६ सिंहः ७
 मृगारिः ८ । अस्य गुणाः । महावीर्यत्वम् ।
 मधुरत्वम् । रसायनत्वम् । शोषाधानसमी-
 रार्तिपित्तश्लेष्मनाशित्वम् । सारकत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

रक्तहं

रक्तशीर्षकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं शीर्षं अग्रमस्य । कन् ।) सरलद्रवः । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तश्लिङ्गिकं, स्त्री, विषम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तमंजं, स्त्री, (रक्तमिति संज्ञास्य ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (गुणादयोऽस्य कुङ्कुमशब्दे विज्ञेयाः) ।
 रक्तसन्धिका, स्त्री, (रक्ताय रक्तपानाय सन्धक् दृश्यतीति । इन् + श् + क्त्वा । टाप् अत इत्वच् ।) जलौका । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तसन्धकं, स्त्री, (“रक्तं सन्धवेति रघुनाथः । रक्तान् सन्धीन् अकृति गच्छति याप्रोतीति । कः । इति रायसुकुटभरतमल्लिकौ । ”) रक्तकलारम् । तत्पर्यायः । हल्लकम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥
 रक्तसरोरुहं, स्त्री, (रक्तं सरोरुहम् ।) रक्तपद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥
 रक्तसर्वपः, पुं, (रक्तवर्णः सर्वपः ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तसहा, स्त्री, (रक्तं सहते इति । सह + अच् + टाप् ।) रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तसारं, स्त्री, (रक्तवर्णः सारोऽस्य ।) रक्तचन्दनम् । (यथास्य पर्यायः ।
 “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं चन्द्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रबालफलं स्मृतम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “पत्तङ्गं रक्तसारश्च सुरङ्गं रञ्जनन्तथा । पट्टरञ्जकमाख्यातं पत्तूरश्च कुचन्दनम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तसारः, पुं, (रक्तः सारो यस्य ।) अन्तवैतसः । रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी बालपत्रश्च बहुश्लक्ष्यश्च यज्ञियः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 रक्ते सारो यस्मैति । शीणितसारयुक्ते, त्रि । यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ६७ ।
 “तात्त्वोष्ठदन्तपालीजिह्वानिचान्तपायुकरचरणैः । रक्तेषु रक्तसारा बहुसुखवितार्थपुत्रयुताः ॥”)
 रक्तसौगन्धिकं, स्त्री, (रक्तवर्णं सौगन्धिकम् ।) रक्तकलारम् । इति जटाधरः ।
 रक्तसावः, पुं, (रक्तं सावयतीति । सु + शिच् + अच् ।) वेतसान्धः । इति जटाधरः । (रक्तस्य सावः ।) रक्तपतनम् । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८७ । ३५ ।
 “कलहो नैर्ऋतभागे रक्तसावोऽथ शस्त्रकोपश्च । अपराद्यैर्मर्कतं विनश्यते चर्मकारभयम् ॥”)
 रक्तहंसा, स्त्री, (रक्ताः वशीभूताः हंसा अत्र ।) रामिणीविशेषः । इति हल्लायुधः ।

रक्ताति

रक्ता, स्त्री, (रक्त + टाप् ।) गुञ्जा । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “रक्ता सा काकचिष्ठी स्यात् काकानन्ती च रक्तिका । काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्ली ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) लाक्षा । मञ्जिष्ठा । उदुकाण्डी । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्ताकारः, पुं, (रक्तवर्णं आकारः अवयवोऽस्य ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः । (विशेषोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयः ॥)
 रक्ताक्तं, स्त्री, (रक्तेन रक्तवर्णेन अक्तं अक्षितम् ।) रक्तचन्दनम् । इति जटाधरः । शीणितमिश्रिते, त्रि ॥
 रक्ताक्षः, पुं, (रक्ते लोहिते अक्षिणी अस्य । “अक्ष्णोऽर्धनात् । ” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) महिषः । पारावतः । चकोरः । क्रूरः । इति मेदिनी । वे, ४४ ॥ सारसः । इति राजनिर्घण्टः । (अश्वविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । ५१ ।
 “रक्ताक्षमब्धं कथितं तृतीयं यस्मिन् भयं दंष्ट्रिज्ञं गदाश्च ॥”)
 रक्तवर्णचक्षुर्भूते, त्रि । (यथा, रामायणे । २ । ८८ । १६ ।
 “कथमिन्नीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः । सुखभागे न दुःखार्हो शयितो भुवि राघवः ॥” अयन्तु सदा लक्ष्मीयुक्तो भवेत् । यथा, ज्योतिःसागरे ।
 “न श्रीस्यजति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम् । न दीर्घबाहुमैश्वर्यं न सौख्यं प्रहसन्मुखम् ॥”)
 रक्ताङ्गं, स्त्री, (रक्तवर्णमङ्गमस्य ।) विह्वलः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । मे, ४८ ॥ (रक्तचन्दनम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं चन्द्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रबालफलं स्मृतम् ॥”)
 रक्ताङ्गः, पुं, (रक्तमङ्गं यस्य ।) मङ्गलग्रहः । कम्पिलः । इति मेदिनी । मे, ४७ ॥ (अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “कम्पिलकस्तु रक्ताङ्गो गुण्डारोचनिकेति सा ॥” “कम्पिलः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 प्रवालः । मत्कुणः । इति राजनिर्घण्टः । मण्डलम् । इति शब्दरत्नावली । (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १७ ।
 “ऋषभो वेगवान्नागः पिण्डारकमहाह्वन । रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः सन्धुः पटवासङ्गौ ॥”)
 रक्ताङ्गी, स्त्री, (रक्ताङ्ग + ङीष् ।) जीवन्ती । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥ मञ्जिष्ठा । इति भावप्रकाशः ।
 रक्तातिसारः, पुं, (रक्तं अत्यन्तं सरत्यस्यात् । ह + घञ् ।) रोगविशेषः । “तस्य संप्राप्तिमाह । ‘पित्तकलु यदात्यर्थं द्रव्यमज्ञाति पित्तिके ।

रक्ताम्ब

तद्दोषाज्जायते शीघ्रं रक्तातीसार उल्लङ्घः ॥” तस्य चिकित्सा ।
 ‘वत्सकतत्त्वगार्द्रा दाहिमफलसम्भवा लव् । त्वग्गुणं पलमानं विपचेष्टाङ्गसन्मिते लीये ॥ अष्टमभागं शेषं काथं मधुना पिवेत् पुरुषः । रक्तातिसारमुल्लङ्घमतिश्रुतं नाशयेन्नियतम् ॥ इति कुटजदाहिमकाथः ॥ * ॥
 ‘गोदुग्धनवनीतन्तु मधुना सितवा सह । लौहं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं महत् ॥ इति नवनीतावलेहः ॥ * ॥
 ‘पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तक्षुलाम्बुना । रक्तातिसारजिह्वरक्तपित्तहृद्दाहमेहशुत् ॥ चन्दनमत्र श्वेतम् । इति चन्दनकल्कः ॥” इति भावप्रकाशः । (तथा च ।
 “यस्तु रक्तशुद्धिरेवने शोषदाहमतिरिच्यते । रक्तातिसार इति विज्ञेयो वैद्यैर्महामतिभिः ॥ धन्वनागरमुक्ता च बालकं बालविल्वकम् । वलानागवला चेति काथो रक्तातिसारिणाम् ॥ दाहिमश्च कपित्थश्च पथ्याजम्बाम्बपल्लवान् । पिष्ट्वा देया मस्तुयुक्ता रक्तातिसारवारणाः ॥ गुडेन पक्वं दातव्यं विल्वं रक्तातिसारिणे । मधुजे मधुयुक्ता वा दद्याद् रक्तातिसारहाः ॥ वत्सकातिविषनागराभया पेषितश्च मधुमस्तुसंयुतम् । लेह एव मधुना च मानुषे रक्तवाहमति वारयत्यपि ॥ कुटजलवक् च पाठा च विश्वं विल्वश्च धातकी । मधुना सहितं चूर्णं देयं रक्तातिसारहम् ॥ इति रक्तातिसारः ।” इति हारीते चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
 रक्ताधारः, पुं, (रक्तस्याधारः ।) चर्म । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तापहं, स्त्री, (रक्तमपहन्तीति । हन् + डः ।) वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 रक्तापामार्गः, पुं, (रक्तवर्णः अपामार्गः ।) रक्तवर्णापामार्गच्युपः । राज्ञा आपाड इति वङ्गभाषा । लाल चिरचिरी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । चूद्रापामार्गः २ व्याघ्रकः ३ दुग्धनिका ४ रक्तविट् ५ कल्पयत्रिका ६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कटुत्वम् । कफवातघ्नकण्डविघनाशित्वम् । स्रग्ग्राहित्वम् । वान्तिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः । अथ आरक्तचिरचिरा ।
 “रक्तोऽन्यो वशिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च । प्रत्यक्षपर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिप्पली ॥ अपामार्गोऽरुणो वातविघ्नो कफहृद्भिः । रुचः पूर्वगुणैर्नूनः कथितो गुणवेदिभिः ॥ अपामार्गफलं खादु रसे पाके च दुर्धरम् । विष्टम्बि वातलं रुचं वातपित्तप्रसादनम् ॥” इति भावप्रकाशः ।
 रक्ताम्बरं, स्त्री, (रक्तं रञ्जितमम्बरम् ।) काषायवस्त्रम् । यथा,—

रक्तान्

“श्वोपरिमासीनां रक्तान्परिच्छेदाम् ।
रक्तान्कारसंयुक्तां गुञ्जाहारविभूषिताम् ॥”
इति तन्त्रसारधृतसुच्छिद्यच्छादालिनीध्यानम् ॥
तदुक्तं, त्रि ॥

रक्तान्, पुं, (रक्तवर्णः आन्त्रः ।) कोशान्त्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कोशान्त्र-
शब्द ज्ञातव्यम् ॥)

रक्तान्त्रान्, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णन आ सन्धक्
व्यायते इति । त्ना + क्तः । समधिकरक्तवर्णत्वा-
त्तथात्वम् ।) रक्तवर्णपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तसहा २ अपरिम्बानः ३ रक्तान्त्रानकः ॥ राग-
प्रसवः ५ रक्तप्रसवः ६ कुरुवकः ७ रामालिङ्गन-
कामः ८ वधूत्वप्रसवः ९ सुभगः १० भमरा-
नन्दः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातामयशोफज्वराभ्रान्शूलकाशश्वासात्तिप्रश-
मनत्वम् । वर्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तान्, [न] स्त्री, (रक्तं ऋच्छतीति । ऋ + मन् ।)
नेत्ररोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

“पद्माभं नटु रक्तान् यन्मासं चीयते सिते ॥”
इति माधवकरः ॥

रक्तान्दः, पुं, स्त्री, (रक्तानामन्दमन्त्र ।) रोग-
विशेषः । यथा, श्वातातपीयकर्मविपाके ।

“जलोदरयक्तुष्णीहृशूलरोगग्रानि च ।

श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः ।

रक्तान्दविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

“रक्तान्दमाह ।

‘दोषप्रदुष्टा रुधिरं शिराश्च

सङ्कोच्य संपीच्य ततस्त्वपाकम् ।

सखावसुन्नह्यति मांसपिण्डं

मांसाङ्कुरैरावृतमाशु वृद्धिम् ॥

सवत्यजसं रुधिरं प्रदुष्ट-

मसाध्यमेतद्रुधिरात्मकम् ।

रक्तचयोपद्रवपीडितत्वात्

पाण्डुर्भवेद्वन्द्वपीडितश्च ॥’

दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीच्य
संहतीकृत्य मांसाङ्कोः सर्व्वेव्वन्द्वेषु दूष्यत्वं
रक्तजे तु विशेषतो रक्तदुष्टिः एवं मांसाङ्कोदे
विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्ड-
मुन्नह्यति उन्नतं करोति । अपाकं ईषत्पाकं
यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषणम् । ईषत्-
पाकश्चैकदेशपाकेन । रक्तचयोपद्रवपीडित-
त्वात् रक्तचयोपद्रवाः सुश्रुतेनोक्ताः । तेः
पीडितत्वात् अङ्गुदपीडितः ॥ * ॥ अथाङ्गुदस्य
चिकित्सा ।

‘ग्रन्थान्दानां न यतो विशेषः

प्रदेशहेत्वाजतिदोषदूष्यैः ।

अतश्चिकित्सेद्भिषगङ्गुदानि

विधानविद्वन्मन्त्रिचिकित्सेतेन ॥

हरिद्रालोपपत्तङ्गुदघ्नममनःशिलाः ।

मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽङ्गुदहरः परः ॥

मूलकस्य कृतः चारो हरिद्रायास्तथैव च ।

रक्ताशः

शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽङ्गुदापहः ॥
वटदुग्धकुष्ठरोमकलिप्तं बह्वं वटस्य पत्रेण ।
अधस्थि सभरान्नाम्नहृदपुष्पशान्तिमन्त्रं
गच्छेत् ॥

श्रियुक्तकयोर्ज्वरं रक्षोघ्नं सुरसा यवम् ।

तक्रेणाश्वरिपुं पिष्ट्वा लिप्तेद्वन्द्वशान्तये ॥’

रक्षोघ्नं सर्वपम् । सुरसा तुलसी । यवं इन्द्रयवम् ।

अश्वरिपुं करवीरम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

रक्ताशः, [स] स्त्री, (रक्तजनितमर्शः ।) अर्शो-
रोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।

“रक्तोत्पन्ना गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।

वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविड्मसन्निभाः ॥

तेऽत्यर्थं दुष्टसुखश्च गाढविड्भिः प्रपीडिताः ।

सवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥

मेकाभः पीच्यते दुःखैः शोणितचयसम्भवेः ।

हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥

विट्श्यावं कठिनं रुचमधो वायुर्न वर्तते ।

तनु चारुणवर्णश्च फेणिलश्चाद्यगर्भसाम् ॥

कथूरुगुदशूलश्च दौर्बल्यं यदि वाधिकम् ।

तत्राशुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रुच्यम् ॥

श्रित्थिलं श्वेतपीतश्च विट्स्निग्धं गुरु शीतलम् ।

यद्यर्शसां घनश्चाष्टकं तत्तु सत्पाण्डु पिच्छिलम् ॥

गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धश्च कारणम् ।

क्षिप्वाशुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्ताशसां बुधैः ॥

गुदे कीला अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः

पित्तार्शोर्लक्षणयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-

हादिसदृशाः । दुःखैः रोगैः । त्वक्पाश्याशु-

शीतप्रार्थनादिभिः कलुषेन्द्रियः याकुलसर्व्वे-

न्द्रियः । रक्तजस्यापि वातोत्पन्नस्य लक्षण-

माह । तत्र रक्ताशसि अशुबन्धः उल्लङ्घनत्वम् ।

रुच्यं रुच्यतीति रुच्यं रुच्यं त्रयम् ।

पित्तोत्पन्नस्य लक्षणं रक्तोत्पन्ना गुदे कीला

पित्ताकृतिसमन्विता इत्यादिनैवोक्तम् । रक्त-

पित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ * ॥ कफोत्पन्नस्य

लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलार्द्रस्तिमित-

मार्द्रश्चर्मावगुण्डितमिव । तस्य चिकित्सा ।

रक्ताशसासुपेक्षित रक्तमादौ सवद्विषक् ।

दुष्टाश्रेणिगृहीते स्युः शूलानाहाद्यगामयाः ॥

चन्दनकिराततित्तकधन्यवासाः सनागराः

कथिताः ।

रक्ताशसां प्रशमना दार्ढ्यत्वगुशीरनिम्बा वा ॥

चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । इति चन्दनादिकायः ॥

नवनीततिलाभ्यासात्

केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।

दधिसरमथिताभ्यासात्

गुदजाः शान्ति रक्तवहाः ॥

दधस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहयुतः सरः ।

मथितं सररहितम् । निर्जलं वस्त्रपूतं दधि ।

सपद्मकेशरं चौद्रं नवनीतं नवं लिहन् ।

सिताकेशरसंयुक्तं रक्ताशः सु सुखी भवेत् ॥

पयसा श्वतेन युक्तैः सर्तीनसुजाङ्गीमसूराणाम् ।

ओदनमदादस्त्रैर्मधुरैरौषत्सुगन्धैश्च ॥

रक्तिका

समङ्गोत्पलमोचाकृतिरीटतिलचन्दनेः ।

सिद्धं क्वामीपयो दद्यादगुदजे शोणिततामके ॥

समङ्गा लज्जालुः । मोचाङ्को मोचरसः ।

तिरीटो लोभः । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । सम-

ङ्गादिदुग्धम् ।

भावितं रजनीचूर्णं स्रुहीचीरेः पुनः पुनः ।

बन्धनात् सुदृढं स्त्रवं क्षिन्तप्रार्शो भगन्दरम् ॥

चारुस्त्रम् ॥

नासानाभिससुत्येषु तथा मेढ्रादिजेष्वपि ।

क्रियामर्शः सु कुर्वीत तत्र तत्र यथोदिताम् ॥

चर्मकीलान् संक्षिद्य दहेत् चारेण चाग्निना ।

वेगावरोधनीपृष्ठयानान्युक्तकासनम् ।

यथास्वं दोषलक्षान्नमर्शसः परिवर्जयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथा चास्य लक्षणानि ।

“रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविड्मकाकणान्तिका-

फलसदृशानि पित्तलक्षणाणि च यदावगाढ-

पुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनस्य-

मखक् सहसा विवृजन्ति तस्यैवातिप्रवृत्तौ शोणि-

तातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥” इति सुश्रुते निदान-

स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ अथास्य चिकित्सा ।

“रक्ताशसासुपचारं वक्ष्यामि शृणु पुत्रक ।

घातस्तिलान् भक्षयेच्च नवनीतविमिश्रितान् ॥

सितानागरसंयुक्तं नवनीतं सशर्करम् ।

केशरं मातुलुङ्गस्य विड्ङ्गशर्करायुतम् ॥

भक्षेत् कुष्माण्डावलेहं नवनीतेन शर्कराम् ।

एतेन रक्तगुदजान् शमयन्ति विचक्षणाः ॥

समङ्गा शास्त्रलीपुष्पं चन्दनं ककुभत्वचम् ।

नीलोत्पलमजाक्षीरं पिष्ट्वा पानमहम्गदान् ॥

कुटजमूलसकेशरसुत्वलं

खदिरधातकिमूलशृङ्गं पयः ।

पिबति स्वक्षययोगमहम्गभवं

गुदजवेकतसङ्गविनाशनम् ॥”

इति रक्ताशचिकित्सा ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने १२ अध्याये ॥

रक्तालुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः आलुः ।) रक्त-

वर्णालुविशेषः । शकरकन्द आलु इति भावा ।

तत्पर्यायः । रक्तपिण्डालुः २ रक्तपिण्डकः ३

लोहितः ४ रक्तकन्दः ५ लोहितालुः ६ । अस्य

गुणाः । शीतत्वम् । मधुरास्त्वम् । भ्रमपित्त-

दाहापहत्वम् । वृष्यत्वम् । बलपुष्टिकारित्वम् ।

गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तिका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णोऽस्यस्याः । रक्त-

+ “अत इतिठनौ ।” ५।२।११५ । इति ठन् ।)

गुञ्जा । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“साङ्गुष्ठा कण्ठला गुञ्जा रक्तिका काकणान्तिका ।

काकादनी काकतित्ता काकजङ्गा शिखखनी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकणन्ती च

रक्तिका ।

काकादनी काकपीलुः सा स्रुता काकवह्वरी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तोत्प

राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तिका-
परिमाणश्च ॥

रक्तचुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्ण इक्षुः ।) रक्त-
वर्णैक्षुः । लाल व्याक् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
सूक्ष्मपत्रः २ शोणः ३ लोहितः ४ उल्कटः ५
मधुरः ६ द्रुखमूलः ७ लोहितैक्षुः ८ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । पाके शीतलत्वम् । मृदु-
त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजो-
बलविवर्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तेरण्डः, पुं, (रक्तवर्णः एरण्डः ।) वृक्षविशेषः ।
लाल मेरुका इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । याघ्रः २
हस्तिकर्णः ३ रुवुः ४ उरुवूकः ५ नाग-
वर्णः ६ चक्षुः ७ उत्तानपत्रकः ८ करपर्णः ९
पाचनः १० स्निग्धः ११ याघ्रतलः १२ रक्तकः
१३ चित्रवीर्यः १४ द्रुखैरण्डः १५ । अस्य
गुणाः । श्वयथुपवनशान्तिरक्तार्तिपाण्डुभान्ति-
श्वसन्वराशोचकनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“शुक्ल एरण्ड आमलक्षितो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वृद्धमानो दीर्घदण्डो यदम्बकः ॥
रक्तोऽपरोरुवूकः स्याद्रुवूको रुदुस्तथा ।
याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चरुत्तानपत्रकः ॥
एरण्डयुग्मं मधुरसुखं गुरु विनाशयेत् ।
शूलशोथकटीवस्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ॥
ब्रध्मश्वसकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् ॥
एरण्डपत्रं वातघ्नं कफप्रतिविनाशनम् ।
मूत्रलक्ष्णहरश्चापि पित्तरक्तप्रकोपणम् ॥
वातार्थगदलं गुल्मवस्तिशूलहरं परम् ।
कफवातक्षमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ॥
एरण्डफलमनुष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ।
यक्षत्प्रीहोदराशौर्भं कटुकं दीपनं परम् ।
तदम्बका च विड्भेदी वातक्षोभोदयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तेर्वारुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः एर्वारुः ।) इन्द्र-
वारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषो-
ऽख्येन्द्रवारुणीशब्दे विज्ञेयः ॥)

रक्तोत्पलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णसुत्पलम् ।) रक्त-
पद्मम् । तत्पर्यायः । रक्तसरोरुहम् २ कोक-
नदम् ३ । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । २६ । ६ ।

“विन्द्याच्च सिद्धवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुमेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः ॥”

तथास्य गुणाः ।
“धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तनिहृत् ।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यत् रक्तोत्पलादिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तोत्पलः, पुं, (रक्तोत्पलमिव पुष्पमस्यस्य ।
अर्णव्याद्यच् ।) शास्त्रलिखितः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्तोत्पलाभः, पुं, (रक्तोत्पलस्य आभेव
आभास्य ।) शोणवर्णः । इति जटाधरः । तद-
शुक्लं, त्रि ॥

रक्षा

रक्तोपलं, स्त्री, (रक्तसुपलम् ।) गैरिकम् । इति
हारावली । ११५ ॥ (गुणादयोऽस्य गैरिक-
शब्दे ज्ञेयाः ॥)

रक्ष, नि पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर० सक०-सेट् ।) नि, रक्षितोऽस्ति । इति
दुर्गादासः ॥

रक्षः, [स्] स्त्री, (रक्षत्वादि । रक्ष +
“सर्वधातुभ्योऽनु ।” उणा० ४ । १८८ । इति
असुन् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥
तद्विशेषो यथा,—

“दृष्ट्वा तु विकलान् अङ्गाननाथान् रोगिणस्तथा
दया न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः ॥”

इत्यामये यमशर्मिणीपाख्याननामाध्यायः ॥

रक्षोपौषधं यथा,—

मनुरुवाच ।

“रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धार्म्याणि भूभुजा ।
अगदानि समाचक्षुः तानि धर्म्ममृतावर ॥

मत्स्य उवाच ।

पञ्चिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी ।
तथामलकवन्दारं या च चित्रपटोलिका ॥
काकोली चौरिकाकोली पौलुपर्णी तथैव च ।
केशिनी वृश्चिकाली च महानागा शतावरी ॥
तथा गरुडवेगा च स्थले कुसुदिनी तथा ।
स्थले चोत्पलिनी या च महाभूमिलता च या ।
उन्मादिनी सोमराजी सर्वरत्नानि पार्थिव ।
विशेषान्नरकतान्यत्र कीटपक्ष्यविशेषतः ॥
जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्म्या विशेषतः ।
रक्षोघ्नाश्च यस्याश्च कृत्या वेतालनाशनाः ॥”

इति मात्स्ये १६२ अध्यायः ॥

रक्षःसभं, स्त्री, (रक्षसां राक्षसानां सभा । स्त्री-
त्वमभिधानात् ।) रक्षःसमूहः । इत्यमरः ।
३ । ५ । २३ ॥

रक्षकः, त्रि, (रक्षतीति । रक्ष + क्तुल् ।) रक्षा-
कर्त्ता । यथा,—

“गौरक्षः सहदेवश्च नकुलो हयरक्षकः ।

वैराटे कुरुदायादौ नराणां मातुलक्रमः ॥”

इति पुराणम् ॥

रक्ष्यं, स्त्री, (रक्ष + भावे ल्युट् ।) रक्षा । यथा,
“इति प्रणयवद्धाभिर्गोपीभिः कृतं रक्ष्यम् ।
पाययित्वा स्नानं माता संन्यवेष्टयदात्मजम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

रक्षणावली, पुं, मूत्रलक्ष्णरोगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कश्चित् पुस्तके रक्षणीरकोऽपि
पाठः ॥

रक्षणिः, स्त्री, त्रायमाणा कृता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्षा, स्त्री, (रक्षणमिति । रक्ष + “गुरोश्च हलः ।”
३ । ३ । १०३ । इति अः । स्त्रियां टाप् ।)
रक्षणम् । (यथा, कुमारः । २ । २८ ।

“मयि स्थितिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्वस्थिता ॥”

जतु । इति मेदिनी । घे, २३ ॥ भस्म । इति

शब्दरत्नावली ॥ यशोदासता रक्षा यथा,—

रक्षा

“रक्षां विदधिरं सन्धक् गोपुच्छभ्रमणादिभिः ।

गोभूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गौरजसार्भकम् ॥

रक्षां च चक्रुः श्रुता द्वादशाङ्गेषु नामभिः ।

गोप्यः संसृष्टसलिला अङ्गेषु करयोः पृथक् ॥

न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत ॥

अथादजोऽङ्गिमणिमांस्तव जान्वोरु

यत्रोच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः ।

हृत् केशवस्त्वदुर ईश इनस्तु कण्ठं

विष्णुर्भुजं सुखसुखक्रम ईश्वरः कम ॥

चक्राग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात्

त्वत्पार्श्वयोर्धनुस्सी मधुहा जनश्च ।

कीर्णेषु शूख उरुगाय उपर्युपेन्द्र-

स्तार्चः चितौ हलधरः पुरुषः समन्तात् ॥

इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽवतु ।

श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥

पृथ्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान् परः ।

क्रीडन्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः ॥

व्रजन्तमथादेकुण्ठ आसीनं त्वं श्रियः पतिः ।

सुज्ज्ञानं यज्ञसुक् पातु सर्वप्रहभयङ्करः ॥

डाकिन्यो यातुधान्यश्च कुशाङ्गा येऽर्भकप्रहाः ।

भूतमातृपिशाचाश्च यत्तु रक्षोविनायकाः ॥

कीटरा रेवती ज्येष्ठा पूतना मातृकादयः ।

उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणोन्मियदहः ॥

स्वप्नदृष्टमहोत्पाता वृहबालग्रहाश्च ये ।

सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ पौर्णमास्यां रक्षावन्धनम् । राखीवाधा

इति भाषा । यथा,—

“पौर्णमास्यां हरे रक्षावन्धनं विधिपूर्वकम् ।

व्रजराजकुमारत्वात् केचिदिच्छन्ति साधवः ॥”

तत्र भद्रादिसङ्गावे तामतिक्रम्यैव कुर्यात् ।

तथा च स्मृत्यन्तरे ।

“भद्रायां हे न कर्त्तव्यं आवणी फाल्गुनी तथा ।

आवणी वृषतिं हन्ति ग्रामान् दहति फाल्-
गुनीति ॥”

विधिश्च भविष्योत्तरे ।

“उपाकर्म्मदिने प्रोक्तमष्टौणाञ्चैव तर्पणम् ।

ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् ॥

कारयेदक्षतेः शुक्लेः सिद्धार्थैर्ममभूतिताम् ।

वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः क्षौमेनैव मलवर्जितैः ।

विचित्रं यद्यितं सूत्रं स्थापयेद्भ्राजणोपरि ॥

उपलभ्यहमथे दण्डचतुष्के न्यसेच्छुभं पीठम् ।

तत्रोपविष्टोऽज्ञा सामात्यः सपुरोहितः ससुहृत् ॥

तदनु पुरोधो वृषते रक्षां वध्नीत मन्त्रेण ।

येन बह्वो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वां प्रतिवधामि रक्षे मा चल मा चल ॥”

वैदिकश्च । यदा वध्नं दाक्षपण्या हितयः

श्रतानीका मनस्य माना तन्मया वध्नामि

श्रतं शारदाया युष्मन् जरदिष्टियथा सम् ।

“ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्येऽपि मानवैः ।

कर्त्तव्यो रक्षणाचारो विप्रान् ग्रन्थ्य शक्तिनः ॥

अनेन विधिना यस्तु रक्षिकावन्धमाचरेत् ।

रक्षा

स सर्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेदिति ॥”
अथ तद्दिननिर्णयार्थं उपाकर्मदिननिर्णयः
क्रियते । यदाह सूत्रान्तरे ।

“उपाकर्म तु कुर्वन्ति ते सामन्तग्यजुर्विदः ।
ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपञ्चसु ॥”

तथा च । सामवेदिनां भाद्रपद हस्तानक्षत्रं
ऋग्वेदिनां आषाढस्य श्रवणनक्षत्रं यजुर्वेदिनां
आषाढी पूर्णिमा उपाकर्मकालः । उपक्रमकण्डिका-
कीर्तनरूपं कर्म उपाकर्म । अत्र करणाभावे
भाद्रे आवण्येऽपि विधेयम् ।

“अष्टयुगोषधयस्तस्मिन् मासे न हि भवन्ति तेतु ।
तदा भाद्रपदे मासि आवण्येऽपि तद्विध्यते ॥”

इति बह्वृचपरिशिष्टवचनात् ॥

आवण्यपञ्चमनुकल्पः । तदाह गर्गः ।

“यदि स्यात् आवण्यं पञ्च ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।
स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां आवण्यस्य च ॥” इति ॥
अत्र भूतविद्धा पूर्णिमा च निषिद्धा । तथा च
कालिकापूराणे ।

“चतुर्दश्यां ससुतपद्मावसुरौ मधुकैटभौ ।
वेदात् स्त्रीकुञ्जतः पद्मयोनेस्तौ जन्तुः शुतीः ॥
हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।
आहूतय ताः शुतीस्तसौ ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥
संप्राप्तवान् शुतीर्ब्रह्मा पञ्चगव्यैर्दयिके पुनः ।
अतो भूतयुते तस्मिन्नुपाकरणमिष्यते ।
आसुरं वर्जयेत् कालं वेदाहरणशङ्कयेति ॥”
यासोऽपि ।

“अवश्येन तु यत् कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।
संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्तद्यादेव नश्यति ॥
धनिष्ठासंयतं कुर्याच्छ्रवणं कर्मे यद्वैतम् ।
तत् कर्मे सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञकमिति ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५९ विलासः ॥
(रक्षाकर्म यथा । उदकुम्भाचापो गृहीत्वा
प्रोक्षयन् रक्षाकर्म कुर्यात् तद्व्यामः ।

“कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।
रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।
अभिद्रवन्ति ये यत्वा ब्रह्माद्या भन्तु तान् सदा ॥
पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
द्रिष्टुं वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वान्ते नमस्कृताः ॥
पान्तु त्वां सुनयो ब्राह्मणा दिव्या राजर्षयस्तथा ।
पञ्चतामसैव नमस्कृत्य सर्वाः सर्वेऽपि सागराः ॥
अग्नीं रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
सोमोऽयानमपानन्ते पञ्चान्यः परिरक्षतु ॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयितवः ।
बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुर्मेन्य मतिन्तथा ॥
क्रामांस्ते पान्तु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
प्रक्षान्ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमखलम् ॥
चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
नक्षत्राणि सदा रूपं कृपायां पान्तु निशास्तव ॥
रेतस्त्वाप्यायधन्वापो रोमाण्योषधयस्तथा ।
आकाशं खानि ते पातु देहन्तव वसुन्धरा ॥
देवानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।

रक्षोघ्नः

पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भुवौ ॥
एता देहे विशेषेण तव निव्या हि देवताः ।
एतास्तां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्म स्वस्ति देवाश्च कुर्वताम् ।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च स्वस्ति नारदपर्वतौ ॥
स्वस्त्यभिश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
पितामहकृता रक्षा स्वस्थायुर्वर्द्धतां तव ॥
इतयस्ते प्रशान्त्यन्तु सदा भव गतययः ॥”

इति स्वाहा ॥

एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्या व्याधिविनाशिनैः ।
मयैव कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

रक्षापत्रः, पुं, (रक्षार्थं पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्जवृक्षः, स्त्री ॥

रक्षिका, स्त्री, (रक्षेव । रक्षा + स्वार्थे कन् ।

टापि अत इत्वम् ।) रक्षा । यथा,—

“अनेन विधना यस्तु रक्षिकावन्ममाचरेत् ।

स सर्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेत् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ५९ विलासः ॥

रक्षितं, त्रि, (रक्ष + क्तः ।) कृतरक्षम् । तत्-

पर्यायः । ज्ञातम् २ ज्ञाणम् ३ अवितम् ४

गोपायितम् ५ गुप्तम् ६ । इत्यमरः । ३।१।१०६ ॥

(यथा, मनुः । ११ । २३ ।

“कल्पयित्वास्तु वृत्तिश्च रक्षेदेनं समन्ततः ।

राजा हि धर्मेधर्माभां तस्मात् प्राप्नोति

रक्षितात् ॥”

स्त्री, भावे क्तः । रक्षा ॥ * ॥ स्त्रियां टाप् ।

अश्वरोविशेषः । यथा, महाभारते । १।६।५।५० ।

“अलम्बुषा मिश्रकेशी विद्युत्पण्यां तिलोत्तमा ।

अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्ननोरमा ॥”

रक्षिता, [ऋ] पुं, (रक्षतीति । रक्ष + लृच् ।)

रक्षाकर्ता । यथा,—

“आययवक्षो लोकक्षो देशोत्पत्तिविशारदः ।

कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्यादेव रक्षिता ॥”

इति मातृये १८ अध्यायः ॥

रक्षिवर्गः, पुं, (रक्षिणां वर्गः समूहः ।) राजाङ्ग-

रक्षकगणः । तत्पर्यायः । अनीकस्यः २ । इत्य-

मरः । २ । ८ । ६ ॥

रक्षोघ्नः, स्त्री, (रक्षो रक्षसं हन्तीति । हन् +

टक् ।) काञ्चिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ्गु ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्षोघ्नः, पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।)

भक्षानकट्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेत-

सर्पपः । इति रत्नमाला ॥ रक्षोघ्नमन्त्रो यथा,—

“स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्तगा

जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥”

इति भगवद्गीतायाम् । ११ । ३६ ॥

“स्थाने इत्ययं युक्तमित्यर्थः । हे हृषीकेश

सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तक यतस्त्वमेवात्मन्तादुत्तमभावो

भक्तवत्सलश्च तत्तत्सर्व प्रकीर्त्तगा प्रहृष्य

रघुः

कीर्त्तगा निरतिशयप्राशस्त्यस्य कीर्त्तनेन अव-
श्येन च न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किन्तु सर्व-
मेव जगच्चेतनमात्रं रक्षोविरोधि प्रहृष्यति
प्रहृष्टं हर्षमाप्नोति इति यत् तत् स्थाने युक्त-
मित्यर्थः । तथा सर्वं जगत् अनुरज्यते च त्वहिं-
षयमनुरागमुपैति इति च यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति
सर्वास्तु दिक्षु पलायन्त इति यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा सर्वेषां सिद्धानां कपिलादीनां संघा
नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव । सर्वत्र तव
प्रकीर्त्तगा इत्यस्यान्वयः स्थाने इत्यस्य च ।
अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रः शास्त्रप्रसिद्धः ।” इति
तट्टीकायां मधुसूदनसरस्वती ॥ (रक्षोविनाशकं,
त्रि । यथा सुश्रुते । १।५ । “वेदनारक्षोघ्नेधूपै-
र्धूपयेद्रक्षोघ्नेश्च मन्त्रे रक्षां कुर्वीत ॥”)

रक्षोघ्नी, स्त्री, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।

ङीप् ।) वच्चा । इति रत्नमाला ॥

रक्षोजननी, स्त्री, (रक्षसां जननीव ।) रात्रिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसमाता च ॥

रक्षोहा, [न्] पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)

गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः ।

स तु ऋग्वेदस्य १० मण्डलस्य १६२ सूक्तस्य

ऋषिः ॥ राक्षसहन्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।

१० । ६७ । ६ ।

“विप्रः स उच्यते भिषग्यक्षोहा मीवचातनः ॥”

“रक्षोहा रक्षोहन्ता ।” तद्वाक्ये साधनः ॥

रक्षः, पुं, (रक्ष + “यजयाचयतविच्छ्रमच्छरक्षो

नङ् ।” ३ । ३ । ६० । इति नङ् ।) ज्ञाणम् ।

इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

रख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) रखति । इति दुर्गादासः ॥

रख, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) इ, रङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

रग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) इ, रङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

रग, क खाद आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) क,

रागयति । इति दुर्गादासः ॥

रग, म ए शङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-अक०-सेट् ।) म, रगयति । ए, अरगीत् ।

शङ्कः शङ्का । रगति रोगी कुपथ्येभ्यः । इति

दुर्गादासः ॥

रघ, इ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) इ क, रङ्गयति । भासि

दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

रघ, इ ड गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-सक० सेट् ।) इ, रङ्गते । ड, रङ्गते ।

इति-दुर्गादासः ॥

रघुः, पुं, (लङ्गति ज्ञानसीमां प्राप्नोतीति । लङ्गि

+ “लङ्गिर्वर्त्तमानलोपश्च ।” उणा० १ । ३० ।

इति कः नलोपश्च । “बालसूतलक्ष्मणसुराल-

मङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते इति वक्तव्यम् ।”

८।२।१८। इति काशिकोक्ता लख्य रत्वम् ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ।) सुख्यवंशीयदिलीपराजपुत्रः ।
स तु अयोध्याधिपतिः । श्रीरामचन्द्रस्य प्रपिता-
महः । यथा, रघुः । ३।१८।

“स जातकर्मण्यखिले तपस्विना
तपोवनादेव पुरोधसा कृते ।
दिलीपसुख्यवन्धिराकरोद्भवः
प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥”

तन्नामयुतपत्तिर्यथा,—

“श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-
स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेत्य धातोर्गमनाथमर्थ-वि-
चकार नान्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥”

इति रघुवंशे महाकाये । ३।२१॥

(अस्य पिता दिलीपः माता सुदक्षिणा । अयं
हि अश्वमेधयज्ञदीक्षितस्य पितुर्यज्ञीयाश्वरक्षणे
नियुक्तस्तद्वह्निराजं देवराजं जितवान् । अथ
बहुकालं राज्यसुखमनुभूय विश्वजिन्नामाध्वरे
सर्वं वित्तं ब्राह्मणसात् कृतवानपि गुरुदक्षिणा-
र्थिना वरतन्तुशिष्येण कौत्सेनाभ्यर्थितः कुवेरं
विजित्य धनान्वादाय तस्मै प्रदत्तवान् । अथ
स्वपुत्रमजं यौवराज्येभिमिष्य विगतविषयाभि-
लाषो योगसमाधिना भगवत्-सायुष्यमाप्तवान् ।
तथा च रघुवंशे । ८ सर्गे ।

“अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं
प्रकृतिव्यात्मजमात्मवत्तथा ।

विषयेषु विनाशधर्मेसु
त्रिदिवस्त्रिपि निःस्पृहोऽभवत् ॥”

“अथ काञ्चिदजयपेक्षया
गमयित्वा समदर्शनः समाः ।

तमसः परमापदयथं
पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥” * ॥

भीमादिवदेकदेश्यह्ये रघुवंशकायम् । यथा,

“रघुरपि कार्यं तदपि च पाठ्यम्
तस्य च टीका सापि च पाठ्या ॥”

एवं “रघोः कार्यं पदे पदे ॥” एतादृशौ ॥

अपि च ।

“रङ्गयतीति । राजा प्रभुः । तेन ‘राजा
प्रकृतिरङ्गनात् ।’ इति रघुः ।” इति उणादि-
वृत्तौ उज्ज्वलदत्तः । १।१५६॥ * ॥ रघु-
वंशीयमात्रम् । तत्र बहुवचनान्तः । यथा,
रघुवंशे । १।६।

“रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ॥”

जङ्गति हतं गच्छतीति । श्रीप्रगामिनि, त्रि ।

यथा, ऋग्वेदे । ५।३०।१४।

“अथो न वाजी रघुरज्यमानः ॥”

“रघुः श्रीप्रगामी ॥” इति तद्वाच्यं सायणः ॥”

रघुकारः, पुं, (रघुं तदाख्यं कार्यं करोतीति ।

क + “कर्मण्यण् ॥” ३।२।१। इति अण् ।)

कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ६६७।

“पूर्वैर्बिभ्रदत्तां गुणाऽभभवूतिवाणरघुकारैः ॥

वाग्देवीं भजतो मम सन्तः पश्यन्तु को दोषः ॥”
यथा च ।

“सीमन्तिनी च नलिनी च कुसुमती च
चन्द्रप्रभा च रघुकारसरस्वती च ।

कान्तोज्झिता हिमहता रविरश्मितभा
मेघावृता जङ्घियाभिहता न भाति ॥”

इत्युद्धटः ॥)

रघुनन्दनः, पुं, (रघून् रघुवंशसम्भूतान् नन्दय-
तीति । नन्दि + ल्युः ।) श्रीरामः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, राघवयोगे । १।५२।१२२।

“ततो वशिष्ठो भगवान् कथान्ते रघुनन्दन ! ।

विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”

वङ्गदेशीयनवद्वीपनिवासी स्मार्तः पण्डित-
विशेषः । च प्राचीनस्मृतिसंग्रहकर्ता ।

मलमासतत्त्वाद्यष्टाविंशतितत्त्वप्रणेता वन्द्य-
चट्टीयश्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मजः । यथा,—

“प्रणम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमीश्वरम् ।

सुनीन्द्राणां स्मृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ।

मल्लिमुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये ।

प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते ॥

दुर्गोत्सवे यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये ।

तद्भागभवनोत्सर्गे वृषोत्सर्गव्रते ॥

प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुयज्ञके ।

दीक्षायामाह्निके कृत्ये क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥

सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे मूत्रकृत्यविचारणे ।

इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपरः पण्डितविशेषः । च च वर्द्धमानप्रदेशान्त-
र्गतमाङ्गग्रामनिवासिचरः । राष्ट्रीयश्रेणीभूतः ।

किशोरीमोहनगोस्वामि स्वरुः श्रीमन्नित्यानन्द-
वंशीयगोस्वामी । भागवतसिद्धान्तव्रजरमापरि-
णयकृन्दोमङ्गरीटीकायाख्यानकौमुदीशामरसा-
यणप्रभृतयो बहवो ग्रन्थास्तत्प्रणीताः सन्ति ॥)

रघुनाथः, पुं, (रघूणां नाथः । क्षुभ्रादित्वात् णत्वा-
भावः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघुः । १५।५४।

“रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसन्दर्शितात्मना ।

महौजसा संयुज्ये शरत्काल इवेन्दुना ॥”)

रघुपतिः, पुं, (रघूणां पतिः ।) श्रीरामः । यथा,

“यदुपतेः क्व गता मधुरा पुरी

रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला ।

इति विचिन्त्य क्रुद्ध मनः स्थिरं

न सदिदं जगदित्यवधारय ॥”

इति रूपगोस्वामी ॥

(क्षेपाक्षित् पण्डितानां नाम । यथा, रघुनाथ-
शिरीमणिः अयन्तु नैयायिकः गाङ्गेशोपाध्याय-
कृतयामिप्रसक्तदादेष्टीकाकारः । रघुनाथ चक्र-
वर्ती अयममरकोषस्य टीकाकारः । रघुनाथ
तर्कवागीशः । रघुनाथ सरस्वती । रघुनाथ
दासगोस्वामी । अयं हि श्रीचेतन्यदेवस्य
प्रियभक्तः आसीत् । स्ववाक्यादिभक्तिग्रन्थ-
प्रणेता । अयं खलु अग्निवैराग्यसम्पन्नः यशो-

हरनिवासिचरः कायस्थकुलभूषणं मधुरान्त-
र्धर्मिगोवर्द्धनमिरितटे राधाकुण्डे मर्त्तदेहं
विहाय स्वर्धाभागमत् । ततस्माधिरघुनापि
तत्रैवास्ते सेयतेऽद्यापि बहुभिर्विष्णवैः ॥)

रघुवंशः, पुं, स्त्री, (रघोर्वंशः सन्ततिर्वंशनीयो
यस्मिन् । यद्वा रघूणां वंशमधिकृत्य कृतमिति

अण् लुक् च ।) कालिदासकृततरघुराजान्वय-
वर्णनमहाकाव्यग्रन्थविशेषः । यथा,—

“रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥”

इति रघुवंशे महाकाये । १।६॥

(अयं हि जनर्वंशसर्गात्मको ग्रन्थः । अत्र
दिलीपादारभ्य अग्निवर्णपर्यन्तं वस्तु वर्ण-
ितम् ॥ पुं, रघोर्वंशः । यथा,—

“जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्द्धनो

रामः ॥”

इति रामायणम् ॥)

रघुवंशतिलकः, पुं, (रघुवंशे तिलक इव शोभा-
जनकत्वात् ।) श्रीरामः । यथा,—

“जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्द्धनो

रामः ।

इत्यवदननिघनकारी दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः ॥”

इति रामायणम् ॥

रघुवरः, त्रि, (रघुव वरः श्रेष्ठः ।) रघुवंशीयश्रेष्ठः ।

यथा, रामायणे ।

“रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं

काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं

धार्मिकम् ॥”

रघूद्वहः, पुं, (उद्वहतीति । उत + वह् + अच् ।

रघूणां उद्वहः रत्नाभारधारकः ।) श्रीरामः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गः, पुं, (रमते तुल्यतीति । रम् + “बाहुलकात्

रमेरपि कः ॥” इति कः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३।

४०।) कपणः । मन्दः । इति मेदिनी ।

के, ३१॥

रङ्गः, पुं, (रमते इति । रम् + बाहुलकात् कः ।)

नृगविशेषः । इत्यमरः । २।५।१०॥ स

तु श्वलपृष्ठहरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गं, स्त्री पुं, (रङ्गतीति । रङ्ग + अच् । रज्यते

अस्मिन् । रन्ज् + अधिकरणे घञ् वा ।)

धातुविशेषः । रङ्ग इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

त्रपुः २ त्रपुषम् ३ आपूषम् ४ वङ्गम् ५ मधु-

रम् ६ हिमम् ७ क्रुक्क्यम् ८ पिच्छम् ९ पूति-

गन्धम् १०। अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-

त्वम् । हिमत्वम् । कषायत्वम् । लवणरसत्वम् ।

मेहघ्नत्वम् । क्षमिपाण्डुदाहशमनत्वम् । कान्ति-

करत्वम् । रसायनत्वम् । तद्विशेषो यथा,—

“श्वेतं शृङ्गं लघु खच्छं स्निग्धमुष्णसहं हिमम् ।

सूत्रपत्रकरं कान्तं त्रपुश्लेष्मसुदाहृतम् ॥

चुरकं मिश्रकक्षापि द्विविधं वङ्गसुच्यते ।

उत्तमं चुरकं तत्र मिश्रकं त्वहितं मतम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गः

तस्याशुद्धस्य दोषमाह ।

“वङ्गो विधत्ते खलु शुद्धिहीन-
स्तथा ह्यपक्वश्च किलासगुल्मौ ।

कुष्ठानि शूलं किल वातशोथं

पाण्डुं प्रमेहश्च भगन्दरश्च ॥

विषोपमं रक्तविकारवृन्दं

क्षयश्च कृच्छ्राणि कफज्वरश्च ।

मेघाक्षरीविदुधिसुखरोगान्

नामोऽपि कुर्यात् कथितान् विकारान् ॥”

तस्य शोधनमभिधीयते ।

“वङ्गनामौ प्रतप्तौ च मलितौ तौ निवेद्येत् ।

त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्याद्विदुग्धेऽपि च

त्रिधा ॥

तैलतक्रकाङ्गिकगोमूत्रकुलत्पक्वायेषु प्रत्येकं त्रिधा
त्रिधा । ततोऽर्कदुग्धे त्रिधा ॥ * ॥

अथ वङ्गस्य मारणविधिः ।

“तृणपात्रे द्राविते वङ्गे चिष्वाभ्यत्यज्यो रजः ।

चिप्त्वा वङ्गचतुर्थींशमयोदक्ष्या प्रचालयेत् ॥”

चिष्वा अभिली । रजश्चूर्णम् । अयोदर्वो कर-
कुली ।

“ततो दियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते ।

अथ भस्मसमं तालं चिप्त्वाभ्येन विवर्द्धयेत् ॥

ततो गजपुटे पक्वा पुनरभ्येन मर्दयेत् ।

तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।

एवं दशपुटेः पक्वं वङ्गं भवति मारितम् ॥”

एवं मारितस्य वङ्गस्य गुणाः ।

“वङ्गं लघु सरं रूचं कुष्ठमेहकफक्षमीन् ।

निहन्ति पाण्डुं सन्धासं नेत्रामौषत्तु पित्तलम् ॥

सिंहो गजौघन्तु यथा निहन्ति

तथैव रङ्गोऽखिलहेमवर्गम् ।

देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं

नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथाच ।

“वङ्गं तिक्ताम्लकं रूचं किष्किदातप्रकोपणम् ।

मेदः श्लेष्मामयत्रश्च क्रिमिघ्नं मेघनाशनम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे

जारणमारणाधिकारे ॥)

रङ्गः, पुं, (रन्ज् + वच् ।) रागः । (यथा, महा-
भारते । ५ । ३६ । १० ।

“वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति

तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥”)

वृत्त्यम् । (यथा विष्णुपुराणे । २ । ६ । २० ।

“रङ्गोपजीवी कैवर्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ।

सूचीमाहिषिकश्चैव पर्वकारो च यो द्विजः ॥”

रजति आसज्जति मल्लोऽत्र । रन्ज् + अधि-

करणे घञ् ।) रणभूमिः । इति मेदिनी । मे,

२१ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १७ ।

“वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः

साग्रजः ॥”)

नायकस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

मृच्छकटिकप्रकरणे । १ ।

रङ्गमा

“इयं रङ्गप्रवेशेन कलानाचोपशिक्षया ।

वञ्चनापण्डितत्वेन खरनेपुण्यमाश्रिता ॥”

लक्षणया नायकस्थानस्थितो जनः । यथा, अभि-
ज्ञानशकुन्तले १ प्रस्तावनायाम् ।

“सूत्रधारः । आर्य्ये ! साधु गीतम् । अहो

रागापहृतचित्तवृत्तिरालिखित इव विभाति
सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्ये-

नमाराधयामः ॥” राजमार्गः । यथा, देवी-
भागवते । ७ । २२ । ३ ।

“अवतार्य्य तदा रङ्गे तां भार्यां वृषसत्तमः ॥”

टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गकाष्ठं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं काष्ठमस्य ।) पत्त-
ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गजं, स्त्री, (रङ्गात् जायते इति । जन् + ङः ।)

सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥

रङ्गजीवकः, पुं, (रङ्गेण रङ्गनकार्येण जीवतीति ।

जीव् + ण्वल् ।) चित्रकारः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ नायकारश्च ॥

रङ्गदः, पुं, (रङ्गं द्यति क्षिणतीति । द्यो + कः ।)

टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदा, स्त्री, (रङ्गद + टाप् ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“स्फटी च स्फटिका प्रोक्ता श्वेता शुभा च रङ्गदा ।

रङ्गदृष्टा रङ्गदा च दृष्टा रङ्गापि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रङ्गदायकं, स्त्री, (रङ्गस्य दायकम् ।) कङ्कुटम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदृष्टा, स्त्री, (रङ्गवत् दृष्टा ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपत्री, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थं पत्रमस्याः । डीष् ।)

नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपुष्पी, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं पुष्पमस्याः ।)

नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गबीजं, स्त्री, (रङ्गं बीजं उत्पत्तिकारणमस्य ।)

रूप्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गभूतिः, स्त्री, (रङ्गस्य रागस्य गौरिन्धः भूतिः

शोभाच ।) कोजागरपूर्णिमा । इति शब्द-

रत्नावली ॥

रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य भूमिः ।) मल्लभूमिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३ । ५ ।

“अवघुष्टे समाजे च तदर्थं वदतां वरः ।

रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ॥”

रङ्गभूमिविवरणं यथा, अश्ववेदके । ७ । ११-१२ ।

“सान्द्रां सुकठिनाच्चैव पाषाणोदकसंयुताम् ।

लणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिन् वज्रयेत् ॥

समाश्च विपुलाच्चैव किञ्चित् पांशुसमन्विताम् ।

एकान्ते विजने रम्ये रङ्गभूमिन् कारयेत् ॥”

नायकभूमिश्च ॥

रङ्गमल्ली, स्त्री, (रङ्गाय रागाय मल्ली ।) वीणा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गमाणिक्यं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं माणिक्यम् ।)

माणिक्यरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गः

रङ्गमाता, [ऋ] स्त्री, (रङ्गस्य माता जनिका ।)

कुङ्कुमी । लाक्षा । इति मेदिनी । ते, २ । ५ ॥

रङ्गमातृका, स्त्री, (रङ्गमातृ + स्वार्थे कन् । टाप् ।)

लाक्षा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रङ्गलासिनी, स्त्री, (रङ्गेण रागेण लसितुं श्रील-

मस्याः इति । लस + णिनिः ।) शेफालिका ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

रङ्गशाला, स्त्री, (रङ्गस्य शाला ।) नायकद्वयम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ नाचघर इति भाषा ॥

रङ्गाङ्गा, स्त्री, (रङ्गं रङ्गाहंमङ्गमस्याः ।) स्फटी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गाजीवः, पुं, (रङ्गो हरितालादिस्तेनाजीव-

तीति । जीव् + अण् । यद्वा, रङ्ग आजी-

वोऽस्य ।) चित्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥

नटः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८५ ॥

रङ्गावतारकः, पुं, (रङ्गे सङ्गीतभवने अवतर-

तीति । तृ + ण्वल् । यद्वा रङ्गं वृत्त्यादिकमव-

तारयतीति । तृ + णिच् + ण्वल् ।) रङ्गाव-

तारी । तत्पर्यायः । शैलूषः २ भरतः ३ सर्व-

वेशी ४ भरतपुत्रकः ५ धात्रीपुत्रः ६ रङ्ग-

जीवः ७ जायाजीवः ८ नटः ९ क्षत्राश्वी १०

शैलाली ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ वृत्तगीतस्थाने

गीतवाद्यादिना तदनुगुणतया प्रसङ्गी । इति

प्रायश्चित्तविवेकः ॥ नटगायनयतिरिक्तरङ्गाव-

तरणजीवी । इति कुल्लूकभट्टः ॥ तस्यामभ्यन्त-

प्रायश्चित्तं यथा,—

“मत्तकुड्मातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामतः ॥”

इत्युपक्रम्य,—

“कर्मभारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्वैज्यस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥”

इत्याद्युक्ता,—

“य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ।

तेषांन्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनोविणः ॥

सुक्तातोऽन्यतमस्यान्नममत्वा क्षपणं त्रयहम् ।

मत्वा सुक्ता चरेत् क्षुब्धं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥”

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

रङ्गावतारी, [नृ] पुं, (रङ्गमवतरतीति । तृ +

णिनिः ।) नटः । इति जटाधरः ॥ (यथा,

याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । २ । ७२ ।

“स्त्रीवृद्धबालकितवमत्तोऽन्ताभिसप्तकः ।

रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकृदिकलेन्द्रियाः ॥”)

रङ्गारिः, पुं, (रङ्गस्य तदाख्यघातोररिर्वि ।)

करवीरः । इति रत्नमाला ॥

रङ्गिणी, स्त्री, (रङ्गोऽस्यस्या इति । रङ्ग +

इनिः । स्त्रियां डीष् ।) शतमल्ली । इति

जटाधरः ॥ कैवर्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गविशिष्टे, चि ॥

रङ्गः, [स] स्त्री, (रङ्ग्यते प्राप्यते इति । रङ्गि-

+ “अधिरधिभ्यामसुन् ।” इति असुन् । इत्यु-

ज्जलदत्तः । ४ । २ । ३ ।) रङ्गः । वेगः । इति

भरतद्विरूपकोषः ॥ (यथा, सूत्र्यश्रुतके । ७१ ।

रजः

“पद्मपुष्परजोन्मिश्रो वृक्षान्तरविनिःसृतः ।
निश्वास इव सीताया वायुर्वाति मनोरमः ॥”

ज्ञानमाहृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ।
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

“रजसा आत्मीयेन ज्योतिषा। विदुस्तद्विद्येन
पाथिवान्”

यदा रजःशब्दाच्चस आकारः प्राथिवान्
लोकान् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)

रजतं

रजःशयः, पुं. (रजसि शेते । शी + “अधिकरणे शेतेः ।” ३।२।१५। इति अच् ।) कुकुरः । इति शब्दमाला ॥ (घूलिश्रायिनि, त्रि । रजतमयी । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ५।८।

“या तेऽमे रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा ॥”

“रजःशया रजतमयीति ।” तज्ज्ञास्ये महीधरः ॥

रजःसारथिः, पुं. (रजसां सारथिरिव ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

रजकः, पुं. (रजति निर्णेजनेन श्रुतिमानमापा-

दयति वस्त्रादीनामिति । रज्ज + “वृत्तिखनि- रज्जिभ्यः परिगणनं कर्तव्यम् ।” ३।१।१४५।

इति वृत् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घोवा

इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । १०।४१।३२।

“रजकं कश्चिदायान्तं रज्जकारं गदाग्रजः ।

डङ्गायाचत वासांसि विधौतान्युत्तमानि च ॥”

स च तीवरपत्रां धीवराज्जातः । इति ब्रह्म-

वैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः । निर्णेजकः २ ।

इत्यमरः । २।१०।१०॥ श्रौच्यैः ३ कर्म-

कोलकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ धावकः ५ ।

इति हेमचन्द्रः । ३।५।७८॥ रजकस्य वस्त्र-

निर्णेजनप्रकारी यथा,—

“वासांसि फलकैः स्रज्यैर्निर्णिज्याद्रजकः श्रुनेः ।

अतोऽन्यथा हि कुर्वीत दण्डः स्यादुक्तमा-

वकम् ॥”

इति मात्स्ये २०१ अध्यायः ॥

(रजकान्नभक्षणप्रायश्चित्तं यथाह व्यापस्तम्भः ।

“रजके चैव श्रौल्लेखे वेणुचूर्म्मोपनीविनि ।

एतेषां यस्तु भृङ्गीत द्विजश्चान्द्रायणश्चरेत् ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ विशेषस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

अंशुकः । इति विश्वः ॥

रजकी, स्त्री, रजकपत्नी । रज्जघातोः षकप्रत्य-

यान्तादीपि लते सिद्धा । इति मुग्धबोधव्याकर-

णम् ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४०२ ।

“परपट इव रजकीभिर्मलिनो भुक्तापि निर्दयं

ताभिः ।

अर्थग्रहणेन विना जघन्य ! सुक्तोऽसि कुल-

टाभिः ॥)

रजतं, स्त्री, (रजति प्रियं भवति रज्यत इति

वा । रज्ज + “एविरज्जिभ्यां कित् ।” उणा० ।

३।१११। इति अतच् कित्कार्येण ।) रूपम् ।

इत्यमरः । २।६।६६॥ हस्तिदन्तः । धवलः

शोणितम् । हारः । इदः । शैलः । (स तु

श्राकद्वीपस्य एव । यथा, मात्स्ये १२१।१४।

“रत्नमालान्तरमयः शाल्मलश्चान्तरालकृतः ।

तस्यापरेण रजतो महानस्तो गिरिः स्मृतः ॥”

स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४।१०६॥ शुक्ल-

वर्णविशिष्टे, त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पिष्टकार्ये रजतपात्रादीनां प्राशस्त्यादि यथा,

“सौर्यं रजतं ताम्रं पितृणां प्राशस्यते ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव वा ॥

राजतेर्भाजनैरेषामथवा रजतान्वितैः ।

रजनं

वार्थपि अहया दत्तमन्त्रयायोपकल्प्यते ॥

यथार्थपिण्डभोग्यादौ पितृणां राजतं मतम् ।

शिवनेत्रोद्भवं तस्मादत्तं तत् पिष्टवल्गुभम् ।

अमङ्गलं तदयस्त्रेण देवकार्येषु वर्जितम् ॥”

इति मात्स्ये १७ अध्यायः ॥

रजतदुतिः, पुं, (रजतस्यैव दुतिरस्य ।) हनूमान् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रजतप्रस्थः, पुं, (रजतस्तन्मयः तद्वत् शुभ्रो वा

प्रस्थः सानुरस्य ।) कैलासपर्वतः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

रजताचलः, पुं, (रजतप्रधानोऽचल इव । श्राक-

पार्थिवादिवत्समासः ।) रौप्यपर्वतः । तस्य

परिमाणं दानविधिश्च यथा,—

“राजतो नवमस्तद्वद्दशमः श्रार्कराचलः ।

वस्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम् ।

यत्प्रसादान्नरो याति सोमलोकं द्विजोत्तम ॥

दशभिः पलसाहसैरुत्तमो रजताचलः ।

पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तद्वर्द्धनावरः स्मृतः ॥

अशक्तौ विंशतेरुद्धं कारयेत् शक्तितः सदा ।

विष्कम्भपर्वतांस्तद्वत् तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥

पूर्ववद्वाजतान् कुर्यात्सन्दरादीन् विधानतः ॥”

पूर्ववत् रजताचलवत् ।

“कलघौतमयांस्तत्र लोकेशान् रचयेद्बुधः ॥

अक्षविष्णुकर्तव्यं कार्यो नितम्बोऽत्र हिरण्ययः ।

राजतं स्यादयद्येषां समन्तादिह काञ्चनम् ॥

शेषश्च पूर्ववत् कुर्यात् होमजागरणादिकम् ।

प्रदद्यात् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥

विष्कम्भशैलान्नृत्विग्भ्यः पूज्य वस्त्रविभूषणैः ।

इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्भर्माणिर्विमत्सरः ॥

पितृणां वल्गुभं यस्मात् विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।

रजतं पाहि तस्मान्नः श्लोकसंसारसागरात् ॥

इत्थं निवेद्य वो दद्यात् रजताचलमुत्तमम् ।

गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

सोमलोके सगन्धर्वैः किन्नराश्चरसाङ्गणैः ।

पूज्यमानो वसेद्दिवान् यावदाहृतसंभवम् ॥”

इति मात्स्ये ७ अध्यायः ॥

(कैलासपर्वतः । यथा, महालिङ्गाचनतन्त्रे ।

“रजताचलमथ्ये तु कुबेरेश्वर ईरितः ॥”

रजताद्रिः, पुं, (रजतमयस्तद्वत् शुभ्रो वा अद्रिः ।

श्राकपार्थिववत् समासः ।) कैलासपर्वतः ।

इति हेमचन्द्रः । ४।६४॥

रजनं, स्त्री, (रज्यत इति । रज्ज् + “रज्जः क्यन् ।”

उणा० २।७६। इति क्यन् । “रजकरजन-

रजःरूपसंख्यानम् ।” ६।४।२४। इति

वार्त्तिकोत्तेर्नलोपश्च ।) रागः । इति सिद्धान्त-

कौस्तुभसुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, महाभारते ।

८।५२।६।

“यथा वा वाससी शुक्ले महारजनरज्जिते ।

विभ्रयाद् युवती श्यामा तददासीदनुवरा ॥”

ऋषिविशेषे, पुं । यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् ।

२।३।८।१।

रजनी

“रजनो वै कौशेयः क्रतुजितं जानकिं चक्षुर्वन्

यमयात् ॥”)

रजनिः, स्त्री, (रजन्ति लोका यत्र । रज्ज् +

बाहुलकादनिः । इत्युज्ज्वलदत्तः । २।१०३।)

रात्रिः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे । १८।१४५।।

“इत्थेवं ख्याप्य समयं प्राप्तायां रजनौ च तान् ।

आमन्त्रा विप्रान् प्रययौ श्मशानं स विदूषकः ॥”

रजनी, स्त्री, (रजनि + कृदिकारादिति डौष् ।)

रात्रिः । (यथा, महाभारते । ३।६६।२८

“सा युष्ठा रजनीन्तत्र पितुर्वैश्वसि भाविनी ।

विश्रान्ता मातरं राजन् ! इदं वचनमब्रवीत् ॥”

हरिद्रा ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“हरिद्रा पीतिका गौरी काष्ठी रजनी निशा ।

मेहघ्नी रज्जनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा, नषधे । २२।४६।

“अस्याः सुराधीशदिशः पुरासीत्

यदम्बरं पीतमिदं रजन्या ।

चन्द्रांशुचूर्णयतिचुम्बितेन

तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥”)

जनुका । इत्यमरः । २।४।१५३॥ (यथा,

दृष्टवत्संहितायाम् । ४४।६।

“इत्थं नृताञ्जनरजनीसुवर्णपूष्याग्निमन्याश्च ॥”

नीलिनी । इति मेदिनी । ने, ११६॥ (शास्त्रज्ञै-

र्दीपस्थनदीमेदः । यथा, भागवते । ५।२०।१०।

“अनुमती सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी

नन्दा राकेति ॥”)

रजनीकरः, पुं, (रजनीं करोतीति । कृ + कृट् ।)

चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-

वते । ४।२८।३४।

“हिला गृहान् सुतान् भोगान् वैदर्भी मदिरे-

क्षणा ।

अन्वधावत पाण्ड्यं च्योत्स्नेव रजनीकरम् ॥”

रजनीगन्धा, स्त्री, (रजन्यां गन्धोऽस्याः । रात्रौ

विकाशात् तथात्वम् ।) खनामख्यातश्चेतवर्ण-

पुष्पविशेषः । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

रजनीचरः, पुं, (रजन्यां चरतीति । चर +

“चरेष्टः ।” ३।२।१६। इति टः ।) राक्षसः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । ७।५।४।

“स तथा सह संयुक्तो वराज रजनीचरः ॥”

तथा च ।

“ओजोऽशनानां रजनीचराणां

आहारहेतोर्न शरीरमिदम् ।

गर्भं हरेयुर्यदि तेन मातु-

र्त्तवावकाशं न हरेयुरोजः ॥”

इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

चौरः ॥ यामिकभटः ॥ (रात्रिविहारके, त्रि ।

यथा, हरिवंशे । २०२।१८।

“ब्राह्मणानाञ्च राजानं शाश्वतं रजनीचरम् ॥”

रजनीजलं, स्त्री, (रजन्या जलम् ।) नीहारः ।

इति हारावली । ६७॥

रजनीपुष्पः, पुं, (रजन्त्या हरिद्रायाः पुष्पमिव पुष्पमस्य ।) पूतिकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पूतिकरशब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
रजनीमुखं, स्त्री, (रजन्त्या मुखम् ।) प्रदोषः ।
इत्यमरः ॥ १ । ४ । ६ ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ४ । ४३३ ।

“ततः शशाङ्कधवले सज्जाते रजनीमुखे ।
पाणिनालभ्य भूपालं शय्यावेष्टस्य विवेश सा ॥”
रजनीहासा, स्त्री, (रजन्त्या हासो विकाशो
यस्याः ।) श्रेणालिकापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
रजसाहुः, पुं, (रज्यतेऽस्मिन्निति । रज्ज् +
“असानुः सहिमन्दिभ्यां वृधिरङ्गिभ्यां तु किरर्त्त-
रश्च ॥” इत्युणादिकोषटीकाकृतसूत्रोक्तेः
असानुप्रत्ययः ।) मेघः । चित्तम् । इत्युणादि-
कोषः ॥ १ । १७४ ॥

रजस्वः, पुं, (रजोऽवाप्तीति । रजस् + “रजः-
कष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥” ५ । २ । ११२ ।
इति वलच् ।) महिषः । इति मेदिनी । ले,
१६३ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“महिषो घोटकारिः स्यात् कासरश्च रजस्वः ।
पौनस्वः कृष्णकायोऽथ जुलापो यमवाहनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
त्रि, रजोयुक्तः । यथा, भागवते । ७ । १३ । १२ ।
“तं शयानं धरोपस्थे कावेर्यां सज्जसानुनि ।
रजस्वलेकनूदेशैर्निगूढमलतेजसम् ॥”
रजोगुणयुक्तः । सृष्ट्याहुः । यथा, मनुः ।
६ । ७७ ।

“जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वमनितश्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥”
रजस्वला, स्त्री, (रजोऽवस्थायाः । “रजःकष्या-
सुतीति ॥” ५ । २ । ११२ । इति वलच् । टाप् ।)
रजोयुक्ता । तत्पर्यायः । स्त्रीधर्मिणी २
अवी ३ आन्नेयी ४ मलिनो ५ पुष्पवती ६
ऋतुमती ७ उदका ८ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । २० ॥
दुरिः ९ पुष्पहासा १० । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ पुष्पिता ११ अवीरा १२ विषली १३
निष्कली १४ । इति जटाधरः ॥ खाना १५
पांशुला १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ
रजस्वलास्यर्थाप्रायश्चित्तम् । “काश्यपः ।
‘रजस्वला तु संसृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
रजस्वला तु संसृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या ।
त्रिरात्रेण विषुद्धिः स्यात् यावत्स्य वचनं यथा ॥
रजस्वला तु संसृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या ।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
रजस्वला तु संसृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि ।
षड्रात्रेण विषुध्यत् ब्राह्मणी कामचारतः ॥
अकामतश्चरेद्धं ब्राह्मणी सर्वजातिषु ॥
एतेन रजस्वलाया ब्राह्मण्याः सर्वरजस्वला-
स्यर्था एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः ।
अकामतस्तदर्थम् । नक्तत्रतम् । असर्वरज-
स्वलास्यर्था त्रिरात्रपञ्चरात्रषड्रात्रोपवासाः ।

अकामतस्तदर्थम् । एतत् चतुर्थाहानन्तरं
कर्तव्यम् ।

‘चाण्डालेन श्वपाकेन संसृष्टा चेद्रजस्वला ।
अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति ।
तां निशान्तु अतिक्रम्य स्वजात्युक्तान् कारयेत् ॥’
इति वचनान्तरदर्शनात् एतत् कामतः ॥
अत्र दिनभेदोऽपि नास्ति । अत्राने वृहस्पतिः ।
‘पतितान्यश्वपाकेन संसृष्टा स्त्री रजस्वला ।
तान्यहानि अतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं तु द्वितीये षड्रात्रमाचरेत् ।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥’
चतुर्थेऽह्नीति शुद्धिस्तानात् पूर्वम् । याज्ञः ।
‘रजस्वला यदा सृष्टा श्वजम्बूकखरैः कश्चित् ।
निराहारा भवेत्तावत् यावत् स्थानेन शुध्यति ॥’
अत्रापि वृहस्पत्युक्तदिनभेदव्यवस्था । वृह-
श्वातातपः ।
‘रजस्वले तु ये नार्थावच्योन्थ’ सृष्टतो यदि ।
सर्वे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतः परम् ॥’
पञ्चगव्यपानं व्रतरूपम् । तेनोपवासः । ब्रह्म-
कूर्चमाह जावालः ।
‘अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥’
तदशक्तौ पुराणैकं दातव्यम् ॥ इति प्रायश्चित्त-
तत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
‘शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि अशुद्धा देवपैत्रयोः ।
देवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥’
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

तस्यां गमने पापं यथा,—
“प्रथमे दिवसे कान्तां यो हि गच्छेद्रजस्वलाम् ।
ब्रह्महत्याचतुर्थ्यां लभते नात्र संशयः ॥
स पुमान् हि कर्माहो देवे पैत्रे च कर्मणि ।
अधमः स च सर्वेषां निन्दितश्चायशस्करः ॥
द्वितीयदिवसे नारीं यो ब्रजेच्च रजस्वलाम् ।
कामतः परिपूर्णां ब्रह्महत्यां लभेद्भुवम् ॥
आजीवनं नाधिकारौ पितृविप्रसुराक्षणे ॥
अमनुष्योऽयशस्यः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥
तृतीयदिवसे जायां यो हि गच्छेद्रजस्वलाम् ।
स मूढो ब्रह्महत्यां लभते नात्र संशयः ॥
पूर्ववत् पतितः सोऽपि न चार्हः सर्वकर्मसु ।
असत्पुत्रा चतुर्थेऽह्नि न गच्छेत्तां विचक्षणः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्यायः ॥
अपि च ।
“अपूर्णे ऋतुकावे तु योऽभिगच्छेद्रजस्वलाम् ।
रेतपाः पितरस्तस्य स्वमेतन्न संशयः ॥
एकसु पुरुषो याति द्वितीयां काममोहितः ।
तृतीयां वा चतुर्थीं तदा स पुरुषाधमः ॥
ऋतुकावे तु सर्व्यासां पित्रर्थं भोग इष्यते ।
ऋतुकाजाभिगामी यो ब्रह्मचार्यैव समतः ॥
न गच्छति च यः क्रोधात् मोहादा पुरुषाधमः ।
ऋतौ ऋतौ भूयहत्यां प्राप्नोति पुरुषश्चरन् ॥”
इति वाराहे गुह्यकर्मवर्णनं नामाध्यायः ॥

(अपि च ।

“रजस्वलास्त्रीगमनमेतन्नरककारणम् ।
रजस्वलावीरान्नश्च पुंश्चल्यन्नश्च भक्ष्यम् ।
अभक्ष्यान्नश्च विप्रर्षे यदन्नं वृषलीपतेः ॥”
तथा च ।
“रजस्वलां कामांश्च मलिनामप्रियान्तथा ।
वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा आधिप्रपीडिताम् ॥
हीनाङ्गौ गर्भिणीं द्वेष्यां योनिदोषसमन्विताम् ।
सगोत्रां गुरुपुत्रीं च तथा प्रव्रजितामपि ॥
सन्ध्यापूर्वस्वगम्याश्च नोपेयात् प्रमदां नरः ॥
रजस्वलां प्राप्तवतो नरस्यानियतात्मनः ।
वृष्ट्याशुक्लेजसां हानि-रधर्मश्च ततो भवेत् ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः ॥)
रजिः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । यथा । “पुरु-
रवसो ज्येष्ठपुत्रश्चायुर्नामा । स राहोर्दुहितर-
मुपयेमे । तस्यां पञ्च पुत्राशुभ्यादयामास ।
नहुषश्चतुर्वह्निरम्भरजिसंज्ञाः । रजेः पञ्च
पुत्रशतान्यतुलवीर्यसाराण्यासन् ॥” इति विष्णु-
पुराणे ॥ अंशे । ८ । ६६ अध्यायौ ॥ (राज्यम् ।
कन्याविशेषे, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २६ । ६ ।
“त्वं रजिं पिठौनसे दशस्यन् वष्टिं सहसा
श्रुत्वा सचाहन् ॥”
“रजिं एतदाख्यां कन्यां वा राज्यं वा ॥” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥ रज्जुः । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१०० । १२ । “रजिष्ठया रज्या पञ्च आ
गोस्तूर्वति पर्यथं दुवस्युः ॥”
“रजिष्ठया ऋजुतमया रज्या रज्ज्वा ॥” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥)
रजोबलं, स्त्री, (रज इव बलति संवृणोतीति ।
बल् + अच् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रजोरसं, स्त्री, अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥
रजोहरः, पुं, (रजो हरतीति । हृ + “हरते-
ऽनुदात्तमेऽच् ॥” ३ । २ । ६ । इति अच् ।) रजकः ।
इति शब्दमाला ॥
रज्जुः, स्त्री, (वृण्यते रज्यते इति । वृज् + “वृजे-
रसुच् ॥” उणा० १ । १६ । इति उः ।
असुगागमश्च । धातुसकारलोपश्च । आगम-
सकारस्य जश्त्वम् । दकारः । तस्यापि श्वत्वम् ।
जकारः । इत्युज्ज्वलः । अप्राणिजातेश्वार-
ज्ज्वादीनामिति कथनात् न ऊहः ।) बन्धन-
साधनवस्तु । दड़ी इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । शुक्लम् २ वराटकः ३ वटी ४ गुणः ५
इत्यमरः ॥ २ । १० । २७ ॥ शुक्ला ६ । इति
भरतहृतरत्नकोषः ॥ शुक्लम् ७ शुल्बः ८ शुल्वा ९
शुक्ली १० शुभ्रम् ११ वराटः १२ वटाकरः १३
वटीगुणः १४ । इति टीकान्तरम् ॥ (तस्या
अपहरणे दोषो यथा, मनौ । ११ । १६६ ।
“कार्पासक्रीटजीर्णानां द्विप्रफेकशफस्य च ।
पक्षिगन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वाश्चैव चार्हं पयः ॥”)
वेणी । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (प्रत्यङ्ग-
विशेषः । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ५ अध्याये ।
“रज्ज्वः सेवन्त्यः सङ्गताः ॥”)

रञ्जकं, क्ली, (रञ्जयतीति । रन्ज् + णिच् + ल्युट् ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्य हिङ्गुलशब्दे विज्ञेयाः ॥)

रञ्जकः, पुं, (रञ्जयतीति । रन्ज् + णिच् + ल्युट् ।) कम्पिलकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रौतिजनकः । वस्त्रादिरागकर्ता च ॥ (अस्य गृहे भोजनं निषिद्धं यथा, मनौ । ४ । २१६ ।
“श्ववतां प्रौढिकानाञ्च चेलनिर्णयकस्य च ।
रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥”
नाद्यादिति शेषः ॥ पित्तान्तर्गतोऽपि विशेषः ।
यथा,—

“यत्तु यज्ञज्ञीहोः पित्तं तस्मिन् रञ्जकोऽभिरिति
संज्ञा सरसस्य रागदुक्तः ॥” इति सुश्रुते
स्वचस्थाने २१ अध्यायः ॥)

रञ्जनं, क्ली, (रञ्जयतेनेति । रन्ज् + करणे
ल्युट् ।) रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—

“पतङ्गं रक्तसारच सुरङ्गं रञ्जनन्तथा ।
पट्टरञ्जनमाख्यातं पत्तरच कुचन्दनम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रन्ज् +
णिच् । भावे ल्युट् । प्रौतिजननम् । यथा,
रघौ । ४ । १२ ।

“तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥”
रञ्जवः, पुं, (रञ्जयतीति । रन्ज् + णिच् + ल्युट् ।)

रागजनकः । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ संज्ञ
लणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रञ्जनकः, पुं, (रञ्जन + कन् ।) कटफलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य कटफल-
शब्दे विज्ञेयः ॥)

रञ्जनदः, पुं, (रञ्जयतीति । रन्ज् + णिच् + ल्युट् ।
रञ्जनश्चासौ दश्चेति ।) अक्षुकटचः । आच-
गाक् इति भाषा ॥

रञ्जनी, स्त्री, (रञ्जन + डीष् ।) शुण्डारोचनिका ।
नीली । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“नीली तु नीलनी तूली कालहोला च नीलिका ।
रञ्जनी श्रीफलनी तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
ज्योतिका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मञ्जिष्ठा । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ श्रेष्ठा-
लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हरिद्रा ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा ।
मेहघ्नी रञ्जनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पर्यटो । इति राजनिर्घण्टः ॥

रट, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रटति । इति दुर्गादासः ॥

रटन्ती, स्त्री, (रञ्जने पुण्यजनकत्वेन कथ्यते इति ।
रट् + बहुलकाल् भाच् । डीप् ।) गौणचान्द्र-
माघीयकृष्णचतुर्दशी । तत्र अरुणोदयकाले
स्नानं कर्तव्यम् । यथा । यमः ।

“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
तस्यासुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम् ॥”
उदयवेलायासरुणोदयवेलायाम् ।

“अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी ।
सतारयोमकाले तु तत्र स्नानं महाफलम् ।
स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
अत्र तिथिक्रयत्वात् गौणचान्द्रादरः । अत्रा-
रुणोदयकाल एव स्नानं पूर्वोक्तचतुर्दश्यम-
तर्पणश्च । यत्तु उदयवेलायां सूर्योदयवेलायां
अनर्काभ्युदित इति ईषदर्थे नञिति आख्यानं
तत् समुद्रकरभाष्यधृतसतारयोम इति इत्यु-
त्तराह्वानवलोकनेनेति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
किञ्च ।

“अनर्काभ्युदिते काले स्नानं कुर्यात् सरिञ्जले ।
शतजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
रटन्ती नाम विख्याता सर्वपापहरा शिवा ॥”

इति मत्स्यसूक्ते ५५ पटलः ॥
कचिन् पुस्तके सरिञ्जले इत्यत्र वहिर्जले इति
पाठः ॥ * । तत्र श्यामापूजाविधिर्यथा,—

“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
तस्यां संपूजयेत्तारां महाविभवविस्तरेः ।
चक्रवर्तीं महाराजो भवत्येव न संशयः ॥”
इति दृष्टानीलतन्त्रे ७ पटलः ॥

अपि च ।
“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
तत्रात्रौ कालिकापूजा सर्वविघ्नोपशान्तये ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥ * ॥

अपरश्च ।
“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
तस्यां प्रदोषसमये पूजयेन्मुखमालिनीम् ॥”
इत्याचार्यचूडामणिधृतकृत्यतत्त्वार्णवधृतवच-
नम् ॥ अन्यत् श्यामाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रटितं, त्रि, कथितम् । रटधातोः कर्मणि क्तप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । (भावे क्तः ।) कथनमात्रे,
क्ली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १७४ ।
“वनहरिरसितैः पदे पदे
स प्रतिभटतां पटहध्वनेर्दधानैः ।
अमनुत रटितैश्च कर्करेटोः
परिगलितां गमनोन्मुखस्त्रियामाम् ॥”)

रठ, भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) भाषणं कथनम् । रठति । इति
दुर्गादासः ॥

रण, कृति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रणति । कृति शब्दे । इति
दुर्गादासः ॥

रण, म गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, रणयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

रणं, क्ली पुं, (रणन्ति शब्दाद्यन्तेऽत्रेति । रण् +
“अहेति ॥” ३ । ३ । ५८ । इत्यत्र । “वधिररणो-
रुपसंख्यानम् ॥” इति काशिकोक्ता अप् ।)
युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ (यथा,

मनौ । ७ । ६० ।
“न कूटेरायुधैर्हन्त्यादयुध्यमानो रणे रिपून् ।
न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नामिज्जलिततेजनैः ॥”
रमणम् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १७ । १२ ।
“शाचिगो शाचि पूजनायं रणाय ते सुतः ॥”
“रणाय रमणाय ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
रमणीये, त्रि । यथा, तत्रैव । १ । ११६ । २१ ।
“एकस्यावन्त्यो रावतं रणाय वशमश्विनासनये
सहसा ॥”
“रणाय रमणीयाय ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

रणः, पुं, (रण् + अप् ।) शब्दः । कणः ।
इति मेदिनी ॥ गतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
रणतूर्यं, क्ली, (रणस्य तूर्यम् ।) युद्धवाद्यम् ।
तत्पर्यायः । संयामपटहः २ अभयहिंसिमः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रणप्रियं, क्ली, (रणे प्रियम् ।) उग्ररीरम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रणप्रियः, पुं, (रणः प्रियोऽस्य । तत्र मांसभक्षणा-
त्तथात्वम् ।) श्येनकपची । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८६ ।
“स्तयः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ॥”
युद्धप्रियमात्रे, त्रि । यथा, कामन्दकीये । १७ । ३३ ।
“रणप्रियः साहसिक आत्मसम्भावितस्तथा ।
विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मानी विमा-
नितः ॥”)

रणमत्तः, पुं, (रणे रणं प्राप्य वा मत्तः ।)
हस्ती । इति शब्दमाला ॥

रणसुष्टिः, पुं, विषसुष्टिचतुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रणरङ्गः, पुं, (रणेषु रङ्गो मन्दः ।) रणकातर-
हस्ती । तत्पर्यायः । प्रतिमः २ । इति हारा
वली । २०४ ॥

रणरणं, क्ली, उदाहनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रणरणः, पुं, (रणरण इति शब्दोऽस्यस्येति ।
अर्श आदित्वादच् ।) मशकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (रणे रणः शब्दो यस्य । रणगर्जन-
शीले, त्रि । यथा,—
“अथाहः करणो रणो रणरणो राणो रणो
रावणो
धृत्वा येन रमा रमा रमरमा रामा रमा
सा रमा ।
सश्रीमानदयो दयो दयदयो दायो दयो वेदयो
विष्णुर्जिष्णुरभीरभीरभरभीराभीरभी-
सौरभिः ॥”
इत्युद्धटः ॥)

रणरणकः, पुं, उत्कण्ठा । इति हिमचन्द्रः । २ ।
२२६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते प्रथमाङ्के ।
“अये सैवयं रणरणकदायिणी चित्रदर्शना-
दिरहभावना देयाः स्वप्नोद्दिगं करोति ॥”)
रणसङ्कुलं, क्ली, (रणस्य सङ्कुलम् ।) तुमुजम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥

रणालङ्करणः, पुं, (रणस्य अलङ्करणः ।) कङ्क-
पची । इति राजनिर्घण्टः ॥

रतता

रखः, त्रि, (रम् + "अमन्तात् ङः।" उणा० १।११३। इति ङः।) अङ्गचर्मावच्छिन्नावयवः। धूर्तः। इति संचिप्रसारोणादितिः॥
 रखकः, पुं, (रख इवेति। रख + कर्।) अपल-
 वृत्तः। इति शब्दचन्द्रिका॥
 रखा, स्त्री, (रमन्तेति। रम् + "अमन्तात् ङः।" उणा० १।११३। इति ङः। टाप्।) मूषिकपणी। इत्यमरः। २।४। ८८॥ (यथा, "हिकुलात् सम्भवं स्रुतं पालिधारसमर्हितम्। रखाशोधितगन्धश्च तेनैव कञ्जलीकृतम्॥" इति वेदकंरसेन्द्रसारसंग्रहे दृष्टस्योमनाथरसे॥) विधवा। रौड् इति भाषा॥ यथा। तिष्ठते रखा विकर्मस्थेभ्यः स्वहृदयं यनक्तौत्थयः। इति संचिप्रसारे तिङन्तपादः॥
 रखाश्रमी [नृ] पुं, (रखो विफल आश्रमः सोऽस्यस्य। रखाश्रम + इनिः।) अष्टचत्वारिंशद्वत्सरोपरिभार्याविहीनः। यथा, भविष्यपुराणम्।
 "चत्वारिंशद्वत्सराणां साष्टानाञ्च परे यदि। स्त्रियाविशुन्यते कश्चित् स तु रखाश्रमी मतः॥" इत्युद्वाहृतत्त्वम्॥
 रतं, स्त्री, (रमणमिति। रम् + भावे क्तः।) मैथुनम्। इत्यमरः। २।७। ५७॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ५४६।
 "विपरीतमपि रतं ते स्रोतो नद्या इवानुकूल-
 मिदम्।
 तद्वतरमिव मम हृदयं समूलमपि वेगतो
 हरति॥"
 तत्तु द्विविधम्। यथा, कामशास्त्रम्।
 "वाच्यमाभ्यन्तरश्चेति द्विविधं रतमुच्यते।
 तत्राद्यं चुम्बनाश्लेषनखदन्त वृतादिकम्॥
 द्वितीयं सुरतं साक्षात्तानाकारेण कल्पितम्॥"
 गुह्यम्। इति मेदिनी। ते, ४६॥ अत्रुक्ते, त्रि॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३।५०५।
 "तुल्यगुणनिर्विन्ना तद्विपक्षस्तुतौ रता॥"
 निरुक्तः। यथा, मनुः। २।२३५।
 "यावत्तत्रस्ते जीवेशुल्लावन्नान्यं समाचरेत्।
 तेज्जैव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियहिते रतः॥"
 रतकीलः, पुं, (रते मैथुने कीलति परस्परं संबधा-
 तीति। कील् + कः।) कुक्कुरः। इति हेम-
 चन्द्रः। ४।३४६॥ (रतस्य कीलः।) सुरत-
 कण्टकश्च॥
 रतकूजितं, स्त्री, (रतस्य कूजितम्।) मैथुन-
 कालीनवाक्। तत्पर्यायः। मखितम् २। इति
 हेमचन्द्रः॥
 रतगुरुः, पुं, (रतस्य रते वा गुरुः।) पतिः।
 इति त्रिकाण्डशेषः। ६।४४॥
 रतज्वरः, पुं, (रतेन ज्वरोऽस्य।) काकः।
 इति त्रिकाण्डशेषः॥
 रतताली, [नृ] पुं, (रते तलति प्रतिष्ठां लभते
 इति। तल् + णिनिः।) विद्गः। इति शब्द-
 माला॥

रतिः

रतताली, स्त्री, (रते तालः प्रतिष्ठास्याः। डीप्।)
 कुट्टनी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 रतनारीचः, पुं, (रते नार्यां चिनोतीति।
 चि + ङः।) नारीणां शौत्कारः। कुक्कुरः।
 सरः। इति मेदिनी। चे, २१॥ विद्गः।
 इति शब्दमाला॥
 रतनिधिः, पुं, (रतमेव निधिवत् गोप्यं यस्य।)
 खज्जनः। इति शब्दरत्नावली॥
 रतङ्गिकं, स्त्री, (रतस्य ऋद्धिरत्र। शेषादिभावेति
 कप्।) दिवसः। सुखस्नानम्। अष्टमङ्गलम्।
 इति मेदिनी। के, २१०॥
 रतव्रणः, पुं, (रतेन व्रणोऽस्य। रतं व्रण इव कष्ट-
 हायकं यस्येति वा।) कुक्कुरः। इति हेम-
 चन्द्रः। ४।३४६॥
 रतशायी, [नृ] पुं (रतेन शयति तनूकरोत्यात्मान-
 मिति। श्यो + णिनिः।) कुक्कुरः। इति हेम-
 चन्द्रः। ४।३५६॥
 रतहिण्डकः, पुं, (रते रतार्थं वा हिण्डते इति।
 हिण्ड् + णुल्।) स्त्रीचौरः। इति त्रिकाण्ड-
 शेषः॥ लम्पटः। लोचा इति भाषा। तत्-
 पर्यायः। विद्गः २ थलीकः ३ पल्लवः ४
 द्रावकः ५ सुजङ्गः ६ चुम्बकः ७ लङ्गः ८
 भृङ्गः ९ नारीतरङ्गकः १० स्वस्तिकः ११
 रतनारीचः १२ बन्धकः १३ रतताली १४
 कटारः १५ कामी १६ खेटी १७ नागरः १८
 दासीप्रियः १९ कुण्डकौटः २०। इति शब्द-
 माला॥
 रतान्द्रकः, पुं, (रतार्थमन्द्रक इव।) कुक्कुरः।
 इति हेमचन्द्रः। ४।३४६॥
 रतान्त्री, स्त्री, (रते अन्त्रीव।) कुज्भाटिः।
 इति त्रिकाण्डशेषः॥
 रतामर्दः, पुं, (रते रतकाले आमर्दोऽस्य।)
 कुक्कुरः। इति शब्दमाला॥
 रतायनी, स्त्री, (रतमेवायनं जीवनगत्यस्याः।)
 वैश्या। इति शब्दमाला॥
 रतार्थिनी, स्त्री, (रतमर्थयत इति। अर्थ + णिनिः।
 डीप्।) मैथुनाभिलाषिणी। इति हलायुधः॥
 रतिः, स्त्री, (रम्यतेऽनया इति। रम् + क्तिन्।)
 कामदेवपत्नी॥ (अस्याः नामनिरुक्तिर्यथा,
 ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे। ४।६।
 "मनो मथ्याति सर्वेषां पञ्चबाणेन कामिनीम्।
 तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः॥
 तस्य पुंसो वामपार्श्वे कामस्य कामिनी वरा।
 बभूवातीव ललिता सर्वेषां मोहकारिणी॥
 रतिर्बभूव सर्वेषां तां दृष्ट्वा सस्मितां सतीम्।
 रतीति तेन तन्नाम प्रवदन्ति मनीषिणः॥")
 तस्य उत्पत्तिः नामकारणं कामपत्नीत्वञ्च यथा,
 दत्त उवाच।
 "मद्देहजेयं कन्दर्पं मद्रूपगुणशालिनीं।
 एनां गृह्णीष्व भार्यायै भवतः सदृशी गुणैः॥
 एषा तव महातेजाः सर्वदा सदृचारिणी।
 भविष्यति यथाकामं धर्मतो वशवर्त्तिनी॥

रतिप

मार्कण्डेय उवाच।
 इत्युक्ता प्रददौ दत्तो देहस्तेन लोड्भवाम्।
 कन्दर्पायायतः कृत्वा नाम कृत्वा रतीति
 ताम्॥
 तां वीक्ष्य मदनी रामां रत्याख्यां सुमनोहराम्।
 आत्माशुगेन विद्वोऽसौ सुमोह रतिरञ्जितः॥"
 इति कालिकापुराणे ३ अध्यायः॥
 अनुरागः। (यथा, भागवते। १।२। ८।
 "नोत्पादयेद् यदि रतिं अम एवं हि केव-
 लम्॥")
 रतम्। (यथा, दृष्टसंहितायाम्। ७४। १८।
 "कामिनीं प्रथमयौवनान्वितां
 मन्दवल्लगुन्दुपीडितस्वनाम्।
 उत्तुर्गणं समवलम्ब्य या रतिः
 सा न धातुभवनेऽस्ति मे मतिः॥")
 गुह्यम्। इति मेदिनी। ते। ४६॥ (अश्वरो-
 विशेषः। यथा, महाभारते। १३। १६। ४५।
 "विदुता प्रशमी दान्ता विदोता रतिरेव च।
 एताश्चान्याश्च वै बह्वः प्रवृत्ताश्चरसः शुभाः॥"
 प्रीतिः। यथा, रामायणे। १। १८। २४।
 "तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः॥"
 'रतिः प्रीतिः।' इति तट्टीकायां रामाशुजः॥)
 रतिबन्धा यथा,—
 "न भवन्ति यदा नार्यस्तुष्टा वादरते मताः।
 नानाविधैस्तथा बन्धै रन्तथाः कामिभिः स्त्रियः॥
 पद्मासनो नागपाशो लतावेष्टोऽर्द्धसंपुटम्।
 कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च॥
 हिलोलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः।
 च्छुब्धो वै धेनुकश्चैव सुतकण्डस्तु ततः परम्।
 सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु घोडशः॥"
 इति रतिमञ्जरी॥
 एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दै द्रष्टव्यानि॥
 रतिकुहरं, स्त्री, (रत्याः कुहरम्।) योनिः।
 इति त्रिकाण्डशेषः॥
 रतिक्रिया, स्त्री, (रत्याः क्रिया।) मैथुनम्।
 तत्पर्यायः। संवेशनम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। २। २५।
 "अग्निहोत्रोपचरणं जीवनञ्च स्वकर्मभिः।
 धर्म्मोऽयं गृह्णीतां काले पञ्चवर्णं रतिक्रिया॥")
 रतियहं, स्त्री, (रत्याः यहम्।) योनिः। इति
 त्रिकाण्डशेषः॥ रमणमन्दिरञ्च॥ (यथा, दृष्ट-
 संहितायाम्। ५३। १६।
 "पञ्चाश्रमिणाममितं धान्यायुधवह्निरतियहा-
 याश्च।
 नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रितं परतः॥")
 रतिनागः, पुं, घोडशरतिबन्धान्तर्गतपञ्चदशबन्धः।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 "पीडयेद्द्रुमशुभेन कामुकं कामिनी यदि।
 रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोरमः॥"
 इति रतिमञ्जरी॥
 रतिपतिः, पुं, (रत्याः पतिः।) कामदेवः। इत्य-
 मरः॥ (यथा, महाभारतपतिस्त्रीये। १०।

“पञ्चात्पिपलमाश्रितो रतिपतिर्देवस्य रत्नोत्-
पले ।
विभक्त्या सममेव धनुरिषून् पौष्पान् वहन्
पक्ष च ॥”)
देशविशेषस्थलीणां स्थानविशेषे तस्याविर्भागे
यथा,—
“वाचि श्रीमाधुरीणां जनकजनपदस्थायिनीनां
कटाक्षे
दन्ते गौडाङ्गनानां सुललितजघने चोत्कल-
प्रेयसीनाम् ।
तेलङ्गीनां नितम्बे सजलघनरुचौ केरलीकेश-
पाशे
काण्ठाटीनां कटौ च स्फुरति रतिपतिर्गुर्जरणीनां
स्तनेषु ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
रतिपाशकः, पुं, (रतेः पाश इव । ततः स्वार्थे कन् ।)
रतिबन्धविशेषः । यथा,—
“पीडयेद्दूरयुग्मेन कासुको यदि सुन्दरीम् ।
रतिपाशस्तथाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति स्मरदीपिका ॥
रतिप्रियः, पुं, (रतेः प्रियः ।) कामदेवः । इति
शब्दरत्नावली ॥ स्मरतप्रियश्च ॥ (स्त्री, शक्ति-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।
“गोदावरीं त्रिसन्धा तु गङ्गाद्वारे रति-
प्रिया ॥”)
रतिमदा, स्त्री, (रतेर्मदोऽस्याः ।) अक्षरसः ।
यथा,—
“स्पर्शानन्दा रतिमदाक्षरसः सुमदात्मजा ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रतिमन्दिरं, स्त्री, (रतेर्मन्दिरमिव ।) योनिः ।
इति जटाधरः ॥ मैथुनग्रहम् । यथा,—
“सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि
यावत्तं
चेतः कान्तसमीहितावधि पदस्यासावधि
प्रेक्षितम् ।
हास्यं चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि
मौनावधिः
सर्वं सावधि नावधिः कुलसुवां प्रेम्णः परं
केवलम् ॥”
इति रसमञ्जरी ॥
रतिमित्रः, पुं, (रतौ मित्रः सख्यं इव ।) रतिबन्ध-
विशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“पातयेद्दूरयुग्मे च कासुकं यदि कासुकी ।
रतिमित्रस्तथाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
रतिरमणः, पुं, (रत्या रमणः ।) कामदेवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
रतिलक्ष्मं, स्त्री, (रतिं लक्षयतीति । लक्ष् + अच् ।)
निधुवनम् । इति हारावली । ५० ॥
रतिसत्वर, स्त्री, (रतौ सत्वर ।) चिरञ्जीवा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ पिङ्गु शाक इति
भाषा ॥

रतिसुन्दरः, पुं, (रतो सुन्दरः सुखावहः ।)
रतिबन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“नारीपदद्वयं कामी धारयेद्दवे यदि ।
धृतकण्ठो रमेत् कामी बन्धः स्यादति सुन्दरः ॥”
इति रतिमञ्जरी स्मरदीपिका च ॥
रतुः, स्त्री, (ऋतीयते इति । स्पर्शादर्थक ऋतु-
सौत्रधातुः + “ऋतेरम् च ।” उणा० २ । ६४ ।
इति कूः । अम् च ।) देवन्द्री । सत्यवाक् ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
रतोद्दहः, पुं, (रतं उद्दहति प्रापयतीति । उत् +
वच् + अच् ।) कोकिलः । इति शब्दमाला ॥
रत्नं, स्त्री, (रमयति हर्षयतीति । रम् + णिच् +
“रमेस्त च ।” उणा० ३ । १४ । इति नः
तकारश्चान्तादेशः ।) अस्मजातिः । सुक्तादि ।
तत्पठ्यायः । मणिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ४५ ।
“न रत्नमन्विष्यति नृपते हि तत् ॥”)
खजातिश्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८५ । ४५ ।
“स्त्रीरत्नमतिचाञ्चल्यो द्योतयन्ती दिग्गङ्गा ॥”)
माणिक्यम् । वज्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अथ रत्नोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
सूत उवाच ।
“वच्मि परीक्षां रत्नानां बलो नामासुरोऽभवत् ।
इन्द्राद्या निर्वृतास्तेन निर्जेतुं तेन शक्यते ॥
वरबाजेन पशुतां याचितः स सुरैर्नखे ।
बलो ददौ स्वपशुतामति सत्त्वो मखे हतः ॥
पशुवत्स विधेत् स्तम्भे खवाक्याश्रयान्वितः ।
बलो लोकोपकाराय देवानां हितकाम्यया ॥
तस्य सत्त्वविशुद्धस्य सुविशुद्धेन कर्मणा ।
कायस्यावयवाः सर्वे रत्नबीजत्वमाययुः ॥
देवानामथ यक्षाणां सिद्धानां पवनाग्निनाम् ।
रत्नबीजमयं यावहः सुमहानभवत्तदा ॥” ॥
अथ तस्याकरस्थानानि यथा,—
“तेष्वानु पततां वेगाद्विमानेन विहायसा ।
यद्यत् पपात रत्नानां बीजं कचन किञ्चन ॥
महोदधौ सरिति वा पर्वते काननेऽपि वा ।
तत्तदाकरतां यातं स्थानमाधेयगौरवात् ॥
तेषु रत्नोविषयालयाधिपान्यघटानि च ।
प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च ॥
वज्रसुक्ताश्चमण्यः सपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः ।
अपि चेन्द्रनीलमणिवरवैदूर्याश्च पुष्करागाश्च ।
कर्कतं सपुलकं रुधिराक्षसमन्वितं तथा
स्फटिकम् ।
विद्रुममणिश्च यत्नादुद्दिष्टं संग्रहे तज्ज्ञैः ॥
आकारवर्णौ प्रथमं गुणदोषौ तत्फलं परीक्षा
च ।
मृत्यश्च रत्नकुशलेर्विज्ञेयं सर्वशास्त्राणाम् ॥
कुलमेवपुण्यन्ते यानि चोपहृतेऽहनि ।
दोषेस्तापुपुण्यन्ते हीयन्ते गुणसम्यदा ॥
परीक्षापरिशुद्धानां रत्नानां पृथिवीमुजा ।

धारणं संग्रहो वापि कार्यः श्रियमभीक्ष्णता ॥
शास्त्रज्ञाः कुशलाश्चापि रत्नभाजः परीक्षकाः ।
त एव मृत्यमानाया वेत्तारः परिकीर्त्तिताः ॥”
इति गारुडे ६८ अध्यायः ॥
विशेषरत्नपरीक्षा तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥
चतुर्दश महारत्नानि यथा । रुद्रकुञ्जचरथः
तत्तनयः प्रशुविन्दश्चतुर्दशमहारत्नस्रजवर्ण-
भवत् । चतुर्दश महान्ति रत्नानि यस्य सः ।
रत्नानि तु खजातिश्रेष्ठानि धर्मसंहितोक्तानि ।
“चक्रं रथो मणिः खड्गश्चर्म रत्नञ्च पञ्चमम् ।
केतुर्निधिश्च सप्तैवमप्राणानि प्रचक्षते ॥
भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथकृच्च यः ।
पत्न्याश्चैव कलभश्चेति प्राणिनः सप्त कीर्त्तिताः ॥
चतुर्दशैतानि रत्नानि लब्धेषां चक्रवर्तिना-
मिति । इति विष्णुपुराणे ॥ अंशे १२ अध्यायः
तट्टीका च ॥ (अथ रत्नस्य निरुक्तिः ।
“धनार्थिनो जनाः सर्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव यत् ।
ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविशारदैः ॥”
अथ रत्नस्य नामानि स्वरूपनिरूपणञ्च ।
यथा,—
“रत्नं स्त्रीवे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते ।
तत्तु पाषाणमदोऽस्ति सुक्तादि च तदुच्यते ॥”
अथ रत्नानां निरूपणम् ।
“रत्नं गारुत्मतं पुष्करागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ।
रत्नं हीरा । गारुत्मतं पात्रा । माणिक्यं पद्म-
रागः । इन्द्रनीलः लीला ।
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि नवरत्ननिरूपणम् ।
सुक्ताफलं हीरकश्च वैदूर्यं पद्मरागकम् ।
पुष्करागश्च गोमेदं नीलं गारुत्मतन्तथा ।
प्रवालमुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रत्नकन्दलः, पुं, (रत्नानां कन्दलो नवाङ्कुर इव ।)
प्रवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
रत्नकूटः, पुं, (रत्नमयः कूटो षड्भ्रमस्य ।) पर्वत-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्त्री, दीप-
विशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ३ ।
“अस्ति दीपवरं मध्ये रत्नकूटाख्यमम्बुधेः ।
क्षतप्रतिष्ठस्तत्रास्ते भगवान् हरिररविना ॥”)
रत्नगर्भः, पुं, (रत्नानि गर्भे लक्षण्या अधिकारे
ऽस्य ।) कुबेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रत्नानि-
गर्भेऽस्य ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रत्नगर्भा, स्त्री, (रत्नानि गर्भे मध्येऽस्याः ।)
पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ ॥ उपचारात्
गुणवत्पुल्लवती च ॥
रत्नदीपः, स्त्री, (रत्ननिर्मितं दीपम् । शाकपार्थिववत्
समासः ।) रत्ननिर्मितस्थानम् । यथा,—
“सिंहस्कन्धाधिसंरूपं नानालङ्कारभूषिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
शङ्खचक्रधनुर्बाणलीचनत्रितयान्विताम् ।
रत्नवस्त्रपरीधानां बालाकंसदृशीतनूम् ॥

रत्ननि

नारदादौर्मुनिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम् ।
त्रिवलीवलथोपेतनाभिनालमणालिनीम् ॥
रत्नद्वीपे महाद्वीपे सिंहासनसमन्विते ।
प्रफुल्लकमलारूपां ध्यायेत्तां भवगेहिनीम् ॥”

इति तन्त्रसारे जगद्धात्रीध्यानम् ॥

रत्नधेनुः, स्त्री, (रत्ननिर्मिता धेनुः।) महा-
दानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
रत्नधेनुरिति ख्यातं गोलोकफलदं वृणाम् ॥
पुण्यन्दिनमथासाय तलापुरुषदानवत् ।
लोकेशावाहनं कृत्वा ततो धेनुं प्रकल्पयेत् ॥
भूमौ कृष्णाजिनं कृत्वा लवणद्रोणसंयुतम् ।
धेनुं रत्नमयीं कुर्यात् सङ्कल्प्य विधिपूर्वकम् ॥
स्थापयेत् पद्मरागागामेकाशीतिं सुखे वृधः ।
पुष्परागशतं तदद्वयोपायां परिकल्पयेत् ॥
ललाटे हैममिलकं मुक्ताफलशतं हृष्टोः ।
भृगुगे विहमशतं शुक्ली कर्णह्वये स्मृते ॥
काञ्चनानि तु शृङ्गाणि शिरो वक्ष्यतात्मकम् ।
ग्रीवायां नेत्रपटलं गोमेदकसमन्वितम् ॥
इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैदूर्यशतपार्श्वकौ ।
स्फाटिकैरुदरं कार्यं सौगन्धिकशतान् हृदि ॥
खुरा हैममयाः कार्यः पुच्छं मुक्तावलीमयम् ।
सूर्यकान्तैस्तुकांतौ च त्राणं कर्पूरचन्दनैः ॥
कुङ्कुमानि च रोमानि रौप्यं नमिष्व कारयेत् ।
गारुडशतं तदद्वयैर्नि परिकल्पयेत् ॥
तथान्यानि च रत्नानि स्थापयेत् सर्वसन्निधु ।
कुङ्कुमैर्करिया जिह्वां गोमयश्च गुडात्मकम् ॥
गोमूत्रमाज्यश्च तथा दधि दुग्धं स्वरूपतः ।
पुच्छाग्रे चामरं दद्यात् समीपे ताम्रहोहनम् ॥
कुङ्कुलानि च हैमानि भूषणानि च शक्तितः ।
कारयेद्देवमेव चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
तथान्यानि च सर्वाणि पादांश्चैलुमयांस्तथा ।
नानाफलानि सर्वाणि पञ्चवर्षवितानकम् ॥
एवं विरचनं कृत्वा तद्ब्रह्मोमाधिवासनम् ।
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा धेनुमामन्त्रयेत्ततः ।
गुह्यधेनुवदावाक्य इदं सोदाहरेत्ततः ॥

त्वं सर्वदेवगणधाम यतः पठन्ति

रुद्रेन्द्रविष्णुकमलासनवामदेवाः ।

तस्मात् समस्तसुवनत्रयहेतुमुक्ता

मां पाहि देवि भवसागरपीयमानम् ॥

आमन्त्र्य धेनुमभितः परिवर्त्य भक्ता

दद्याद्विजाय गुरवे जलपूर्वकं ताम् ।

यः पुण्यमाप्य दिनमत्र कृतोपवासः

पापैर्विमुक्ततनुरेति पदं सुरारः ॥

इति सकलविधिज्ञो रत्नधेनुप्रदानं

वितरति च विमानं प्राप्य देहीप्यमानम् ।

कलिकलुषविमुक्तो बन्धुभिः पुत्रपौत्रैः

॥ हि महनसुरूपः स्थानमभ्येति शुभोः ॥”

इति मत्स्यपुराणे महादानाशुकीर्तने रत्नधेनु-
प्रदानिको नाम २६२ अध्यायः ॥

रत्नविधिः, पुं, खड्गनपक्षी । इति त्रिकाशेषः ॥

रत्नाक

रत्नपारायणं, स्त्री, (परायणमेव । अण् । रत्नस्य
पारायणम् ।) सर्वरत्नस्थानम् । यथा,—
“समुद्रोपत्यका हैमौ पर्वताधित्यका पुरी ।
रत्नपारायणं नाम्ना लङ्केति मम मैथिलि ॥”

इति भट्टिः ॥

रत्नप्रभा, स्त्री, (रत्नानां प्रभावः।) जिनानां नरक-
विशेषः । यथा,—

“रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमप्रभाः ।

महातमप्रभा वैद्यधोऽधो नरकभूमयः ॥”

इति हैमचन्द्रः ॥

रत्नमुखं, स्त्री, (रत्नेषु मुखम् ।) हीरकम् । इति
हैमचन्द्रः ॥

रत्नराट्, [ज्] स्त्री, (रत्नेषु राजते इति ।
राज् + क्तिप् ।) मायिक्यम् । इति राज-
निर्घण्टः । रत्नश्रेष्ठश्च ॥

रत्नवती, स्त्री, (रत्नानि सन्त्यस्यामिति । रत्न +
मत्तुप् । मत्स्य वः । उगितात् ङीप् ।) पृथिवी ।
इति शब्दमाला ॥ (राज्ञो वीरकतोः कन्या ।
यथा, कथासरित्सागरे । ८८ । ६ ।

“नन्द्यन्त्यभिधानायां पद्म्यां तस्योद्पद्यत ।

सुता रत्नवती नाम देवताराधनार्जिता ॥”

रत्नमुक्ते, त्रि । (यथा, रघुः । ६ । ४ ।

“पराङ्मवर्णास्तरणोपपन्न-

मासेदिवान् रत्नवदासनं सः ॥”

फलप्रदे च त्रि । यथा, ऋत्विदे । ३ । २८ । ५ ।

“धारतवन्तमन्त्रेषु जायन्विम् ॥”

“रत्नवन्तं रत्नशब्देन खगांश्चैलुमयांस्ततमं फल-
मभिधीयते तद्वन्तं फलप्रदम् ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

रत्नवर्धकं, स्त्री, (रत्नानि वर्धितुं शीलमस्य । वृष् +
“लघपतपदस्येति ।” ३ । २ । १५४ । इति
उकन् ।) पुष्पकरयः । इति शब्दरत्नावली ॥
रत्नवर्धणशीले, त्रि ॥

रत्नसानुः, पुं, (रत्नानि सानी प्रस्ये यस्य ।)
सुमेरुपर्वतः । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥

रत्नसः, स्त्री, (रत्नानि स्यते इति । प्रसवे +
क्तिप् ।) पृथिवी । इति हैमचन्द्रः । ४ । ३ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ४२ ।

“त्रिलोक्यां रत्नसः श्लाघ्या तस्यां घनपतेर्हरित् ।

तत्र गौरीगुरुः श्रेष्ठो यत्तस्मिन्नपि मण्डलम् ॥”

रत्नप्रसवकारिणि, त्रि । यथा, रघुः । १ । ६५ ।

“न मामवति सङ्घीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥”

रत्नाकरः, पुं, (रत्नानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् ।)
समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १०१ । २३ ।

“दुर्गे समाश्रित्य महोर्मिमन्तं

रत्नाकरं वरुणस्थालयं स ॥”

रत्नोत्पत्तिस्थानश्च ॥ (खनामखातकविविशेषः ।

यथा, राजशेखरकृतश्लोकः ।

“मा ॥ सन्तु हि चत्वारः प्रायो रत्नाकरा

इमे ।

इतीव स कृतो धात्रा कविरत्नाकरोऽपरः ॥”

रत्निः

स तु ध्वनिगाथापञ्जिका-वक्रोक्तिपञ्चाशिका-
हरविजयादिग्रन्थप्रणीता । अष्टतमानुसु-
विद्याधिपत्यपरनामायं कविः काशीरदेशे-
भवन्तिवर्मणो राज्यकाले समुत्पन्नः । तथा च
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३६ ।

“मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः ।

प्रथां रत्नाकरखागात् साम्राज्येऽवन्ति-

वर्मणः ॥”

अवन्तिवर्मराज्यकालस्तु ७७७ शकाब्दादारभ्य
८०६ शकाब्दपर्यन्तमासीदतत्कालीन एवायं
कविरिति ज्ञायते । रत्नाकरप्रणीतं हरविज-
याभिधं पञ्चाशत्सर्गात्मकं महाकाव्यं काशी-
रेशु प्रसिद्धमस्ति ॥)

रत्नाङ्कः, पुं, (रत्नानामङ्कश्चिह्नं यस्य ।) विष्णु-
रथः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रत्नानामङ्कः ।)
रत्नचिह्नश्च ॥

रत्नाचलः, पुं, (रत्ननिर्मितः अचलः । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) दानार्थमणिमयपर्वतः ।
यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।

मुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥

मध्यमः पञ्चशतिकस्त्रिंशतेनाधमः स्मृतः ।

चतुर्थांशेन विष्कम्भाः पर्वताः स्युः समन्ततः ॥

पूर्व्वेण वज्रगोमेदेर्दक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।

पुष्परागयुतेः कार्यो विद्वद्भिर्गन्धमादनः ॥

वैदूर्यविद्रुमैः पश्चात् संमिश्रो विमलाचलः ।

पद्मरागसमो वर्णैश्चतरेण तु विन्यसेत् ॥

धान्यपर्वतवत् सर्वमचापि परिकल्पयेत् ।

तददावाहनं कृत्वा वृक्षान् देवांश्च काञ्चनान् ॥

पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभाते चाथ पूर्व्ववत् ।

पूर्व्ववद्गुरुत्वागभ्यः फलमन्त्रानुदीरयेत् ॥

यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नेष्ववस्थिताः ।

त्वञ्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचल ॥

यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुरुते हरिः ।

सदा रत्नप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्वत ॥

अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नं महागिरिम् ।

याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥

थावत् कल्पशतं सायं वसेच्च नराधिप ।

रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥

ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिदयदनासुत्रं वा कृतम् ।

तत् सर्वं नाशमायाति गिरिवर्जहती यथा ॥”

इति मात्स्ये ६० अध्यायः ॥

रत्नाभरणं, स्त्री, (रत्नविशिष्टमाभरणम् ।) मणि-
मयालङ्करणम् । जडाग्रो गहना इति भाषा ॥
तस्य धारणगुणाः ।

“धन्यं यश्च स्यामायुष्यं श्रीमद्भजनसुखदम् ।

हर्षणं काम्यभोजस्य रत्नाभरणधारणम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

रत्निः, पुं, (ऋच्छति प्राप्नोत्यनेनेति । ऋ +
“ऋतव्यङ्गीति ।” उणा० ४ । २ । इति
कतिप् ।) बद्धसुष्ठिहस्तः । इत्यमरः । २ ।
६ । ८६ । सुटुम् हात इति भाषा ॥ स्त्रीपुंसयो

रथः

रत्नारत्नी इत्यर्थः । इति भरतः ॥ (यथा, महा-
भारते । ८ । ७२ । २७ ।

“अथरत्नमहाबाहुर्वीरस्कः सुदुर्जयः ॥”
रत्नं, कौ, (रतेरत्नम् ।) योनिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

रथः, पुं. (रथ्यतेनेनात्र वा । रम् + “हनि
कुविनीरमिकाश्रिभ्यः कथन् ।” उणा० २ । २ ।
इति कथन् । अनुनासिकलोपश्च ।) कायः ।
(यथा, गीतायाम् ।

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ॥”
चरणः । वेतसदृशः । इति विश्वः ॥ (अथ
पर्यायो यथा,—

“वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वाणीरो वज्रजस्तथा ।
अभपुष्यश्च विजुलो रथः शीतश्च कौर्त्तितः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तिनिशृङ्खलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्र-
विशिष्टयुद्धार्थयानम् । तत्पर्यायः । शताङ्गः २

स्यन्दनः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ ॥ स्यन्दन-
मात्रम् । इत्यजयः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २६५ ।

“स चेत् तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत् प्राणव्यस्तत्र दण्डो विचारितः ॥”

तद्वद्वारा भ्रमणगुणाः ।
“हस्त्यन्तरथदोलाद्यैर्धर्मणं वातकोपनम् ।
स्थिरीकरणमङ्गानां बल्यं वद्विवर्द्धनम् ॥”

इति राजवल्गुभः ॥ ॥ ॥

रथविशेषाणां नामानि यथा,—
“युद्धार्थं चक्रवद्व्याने शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।
संक्रौडार्थः पुष्करयो देवार्थस्तु मरुद्वयः ॥
योय्यो रथो वैनायिकोऽध्वरथः परिचातिकः ।
कर्णोरथः प्रवहणं डयनं रथगर्भकः ॥
अनस्तु शकटोऽथ स्यान्नली कम्बलिवाहकम् ।
अथ कामलवस्त्राद्यास्तेस्तेः परिहृते रथे ॥
सपाण्डुकम्बली यः स्यात् संवीतः पाण्डुकम्बलैः ।
स तु द्वेयो वैयाघ्रश्च यो वृत्तो द्वीपिचर्मणा ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

गोलोकस्य रथो यथा,—
“प्रदत्तं विप्रपत्नीभिर्मिश्रमन्त्रं सुधोपमम् ।
बालकान् भोजयित्वा तु स्वयञ्च बुभुजे विभुः ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र शतकुम्भरथं वरम् ।
दृष्टुर्विप्रपत्न्याश्च पतन्तं गगनादहो ॥
रत्नदर्पणसंयुक्तं रत्नसारपरिच्छदम् ।
रत्नस्तम्भैर्निबद्धञ्च सद्रत्नकलसोज्ज्वलम् ॥
अतश्चामरसंयुक्तं वद्विशुद्धांशुकान्वितम् ।
पारिजातप्रसूतानां मालाजालविराजितम् ॥
शतचक्रसमायुक्तं मनोयायि मनोहरम् ।
वेष्टितं पार्श्वदेहिज्यैर्नमालाविभूषितैः ॥
पीतवस्त्रपरीधाने रत्नालङ्कारभूषितैः ।
नवयौवनसम्पन्नैः श्यामलैः सुमनोहरैः ॥
द्विभुजैर्मुरलीहस्तैर्गोपवेशधरैश्चरैः ।
प्रिखिपुच्छगुञ्जमालावद्धवद्विमचूडकैः ॥
अवसृज्य रथात्तूर्णं ते प्रणम्य हरैः पदम् ।
रथमारोहणं कर्तुं न चुर्वाञ्जयकामिनीः ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

रथः

विप्रभाषा हरिं नत्वा जन्मगोलोकमीश्वरम् ।
वभूवुर्गोपिकाः सद्यस्वक्ता मातृविविधान् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १८ अध्यायः ॥
देव्या रथयात्रा यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“भूयस्तं संप्रवक्ष्यामि देवाराधनसुत्तमम् ।
यत् कृत्वा सर्वकामाणां याप्तिस्तृप्तिर्भविष्यति ॥
दन्तिदन्तमयैर्दंष्ट्रैर्महामहैः सुशोभनैः ।
विचित्रपद्मरागाद्यैर्मणिभिरुपशोभितैः ॥
रथन्तैः कारयेद्देव्या सप्तभौमं मनोरमम् ।
डुकूलवस्त्रसंक्लृप्तमर्द्धचन्द्रोपशोभितम् ॥
घण्टाकिङ्किणिशृङ्गाण्यं चामरैः कटकान्वितम् ।
पताकाध्वजशोभाण्यं दर्पणैरुपशोभितम् ॥
तं रथं पूजयेच्छक्र जातौकुसुममल्लिकैः ।
पारिजातकपुष्पैश्च यत्कन्दमचन्दनैः ॥
सुगन्धद्रुपितैः कृत्वा देवीं तत्र निवेशयेत् ।
प्रतिमां शोभनां वत्स ! महासुरक्षयङ्करीम् ॥
पूजयेद्रथविन्दुस्तं सर्वमङ्गलमङ्गलाम् ।
दुर्गां कात्यायनीं देवीं वरदां विन्ध्यवासिनीं ॥
निशुम्भशुम्भमथनीं महिषासुरघातिनीं ।
प्रसीदतु सदा मेऽस्तु यच्च नो वाञ्छितं हृदि ॥
अनेन वलिपूर्वेण नमस्कारयुतेन च ।
पूजयित्वा ततो नेया समस्ताभरणीतकैः ॥
पञ्चमी सप्तमी पूर्णा नवम्येकादशीषु च ।
द्वितीयाश्विनिशुक्लपक्षेऽथैवैतत्सर्वेषु च ॥
महानदीनदसंज्ञपर्वतसवर्णेषु च ।
तत्र मण्डपविन्यासं महदाविष्टनिर्मितम् ॥
शैलं वा मण्डपं वापि कृत्वा वास्तुविचारितम् ।
सर्वलक्षणसंपूर्णं सर्वशोभासमन्वितम् ॥
पूर्वं च कारयेच्छक्र पश्चाद्व्यात्रां प्रचक्रिरे ।
महाननपदोपेतां महास्त्रीभिः ससङ्कुलाम् ॥
सर्वान्नपाननेवैद्यैः समस्तैरपि पूजयेत् ।
दद्यादलिं शक्र सर्वं सर्वदिक्षु समन्ततः ॥
भूयो वेतालसंचल्य मन्त्रेणानेन सुव्रत ! ।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं गृह्य सदा प्रियम् ॥
मातर्मातर्वरे देवि । सर्वकामार्थसाधनि ।
अनेन वलिदानेन सर्वकामान् प्रयच्छ मे ॥
एवं दत्त्वा बलिं शक्र तथा देव्यावतारयेत् ।
विन्ध्यसेदुभद्रपीठे तु मण्डलैरुपशोभिताम् ॥
तत्रस्थां पूजयेद्देवीं हेमरूपैश्च ताम्रजैः ।
कलसैस्तु सहस्रेण गन्धोदकसुपूरितैः ॥
समस्तफलसम्पत्तैर्गन्धैश्चैरथ पञ्चवैः ।
स्नापयेदेकमेकेन रत्नगर्भेनैवैर्दृष्टैः ॥
वेदमङ्गलशब्देन शृङ्गवादिनां स्तनैः ।
वेणुवीणादङ्गैश्च घण्टाकिङ्किणिश्रविणैः ॥
स्नापयित्वा ततो देवीं निर्मञ्ज्जनकैः शुभैः ।
गोमयादिभक्तैः पद्मैर्दोषवर्त्तना विप्रोद्युतैः ॥
खस्तिकेर्नन्दिकावर्त्तैः शृङ्गेर्नीलोत्पलोत्पलैः ।
यवशालाङ्कुरोद्विज्जैश्चैव चारैर्नमस्कृत्यैः ॥
प्रत्येकश्च दक्षेष्टं प्रत्येकं कलसैः क्षपेत् ।
तथा कपूरचोदेन चन्दनैः कुङ्कुमेन च ॥
गोरोचनासमेतेन देवीमासिष्य पूजयेत् ॥

रथः

हेमजैर्जातिजैर्मातृ रत्नमालैरेनेकधा ।
वायोभिः सुमनेश्वरैः पुनर्धूपं ससुतच्छिपेत् ॥
भक्षयेत् तथा कन्या द्विजातीन्थ दुःखितान् ।
भक्ष्यभोज्यान्नपानेन तत्र सर्वान् प्रीणयेत् ॥
भोजयित्वा समायेत देवि मे प्रीयतामिति ।
रथे कृत्वा तथा देवीं पुनरेव गृहं नयेत् ॥
महता जनसंघेन समस्तविभवान्वितैः ।
शान्तरेणुपथं सर्वं पुष्पदूर्वाक्षतैश्चलैः ॥
प्रक्षिप्यमायैः कन्याभिः स्त्रीभिर्मङ्गलवादिभिः ।
सलिलेन यथा पांशुं कृत्वा पङ्कं प्रचक्रिरे ॥
पुरश्चोभां पथे शोभां द्वारशोभां गृहे गृहे ।
कारयित्वा तथा शक्र सर्ववाधां निवारयेत् ॥
अच्छेद्यास्तरवस्तस्मिन् प्राणिहिंसां विवर्जयेत् ।
बन्धनस्या विमोक्तया वध्याः क्रोधादिशृचवः ॥
अकालकौसुदीं शक्र रथयात्रास्तु कारयेत् ।
सर्वदा सर्वदेवैस्तु शङ्कराद्यैः प्रतिष्ठिता ॥
रथयात्रा तदा शक्र सुरैः स्वर्गे सदा कृता ।
तथा किन्नरगन्धर्वैर्भूपातालनिवासिभिः ॥
रथयात्राप्रभावेण मोदन्ते दिवि देवताः ।
आदित्यो रथयात्राकथनेन नभसः क्रमेत् ॥
देवो दिव्यविमानस्था रथयात्राप्रभावतः ।
क्रीडन्ते विविधेभोगैः सर्वान्तकृद्विवर्जिताः ॥
तथा त्वमपि देवेन्द्र ! रथयात्राकरो भव ।
श्रिवायाः शिवदायास्तु परमेण समाधिना ॥
अगस्त्य उवाच ।

रथयात्राकृतं पुण्यं ब्रह्मणो वासवस्य तु ।
पूर्वं यत् कथितं तात तत्ते सर्वं मयाखिलम् ॥
व्यापितं नात्र सन्देहो देवीमाहात्म्यसुत्तमम् ।
यः पठेत् श्रद्धयाद्वापि भक्तिमान् वृषसत्तम ॥
स सुखं यशः सौभाग्यं पुत्रप्राप्तिमप्येषिताम् ।
लभते नात्र सन्देह इत्येवं ब्रह्मणोऽब्रवीत् ॥
स्ववलेन कृते राज्ये पुरा शक्रस्य कौर्त्तिता ।
घनदस्य पूरीप्राप्तिर्वैष्णवस्य च वायुना ॥
कृते स्थाने कृता तेन तथा श्रुत्वा च निर्जतेः ।
शुक्लते परया दृष्ट्या पूरीर्भोगवतीः शुभाः ॥”
इति देवीपुराणे रथयात्राविधिमाहात्म्यम्
३६ अध्यायः ॥ ॥ ॥ नवग्रहाणां रथा यथा,—
“योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
ईशादण्डस्तथेवासाद्विगुणो द्विजसत्तमाः ॥
साङ्गिकोऽस्ति सप्त नियुतान्यधिकानि तु ।
योजनानान्तु तस्यान्तं तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
चिनाभिमतिपश्चारे धर्ममिन्धव्यात्मके ।
संवत्सरन्तु यत् कृतं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽहो विवस्वतः ।
पञ्चान्यानि तु साङ्गानि स्यन्दनस्य द्विजोत्तमाः ॥
अक्षप्रमाणसुभयोः प्रमाणं तत्पराङ्मयोः ।
भूयोऽचस्तद्व्युगार्हं च भ्रुवाधारं रथस्य वै ॥
द्वितीयेऽह्ने तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ।
हयाश्च सप्त च्छन्दांसि तन्नामानि निबोधत ॥
गायत्री च दृष्टव्युष्णिक् जगती पंक्तिरेव च ।
अनुष्टुप् त्रिष्टुबितुक्ताश्छन्दांसि हरयो रवेः ॥” १ ॥
इति कौर्म ३८ अध्यायः ॥

रथकः

सन्धिमेधं हतिरन्तरसन्धौ
भीतिरिह मनसो ननु गर्भे ॥”

अथ सुहृन्गणपतौ रथकत्वम् ।

“पुष्टे पुनर्वसुज्येष्ठानुराधा रेवती द्वयोः ।

श्रवणादिविमे हस्तचितये रोहिणीमृगे ।

सार्के सौम्यदिने सौम्यविलम्बे रथकर्म्म सत् ॥”

अथ ज्योतिःसागरे रथचक्रम् ।

“रथाकारं लिखेच्चक्रं भातुभादौ विलोकयेत् ।

रथाग्रं त्रीणि रक्षाणि दृष्टिमार्गं प्रदापयेत् ॥

शङ्के दृष्ट्यर्थं चक्रे सन्धिदृष्टे महद्भयम् ।

रथाग्रे च महोत्पातं मध्ये चैव सुखप्रदम् ॥”

इत्यर्थेषु ज्योतिर्विद्वत्तन्त्रभरामेण कृताः शुभा

दिशः ॥ * ॥ अस्त्यर्थः । अधानन्तरं धीराः

स्यन्दनानां रथानां अखिलं सम्पूर्णं विधानं

कार्यमाहुः कथयन्ति । केषु लोलसंज्ञानि

स्वाति पुनर्वसुः श्रवणा धनिष्ठा शतभिषा

एतानि । मैत्रसंज्ञानि मृगशिरा रेवती चित्रा

अनुराधा एतानि । लघुसंज्ञानि हस्ता अश्विनी

पुष्या अभिजित् एतानि । जिष्णु रिशस्तङ्गं ज्येष्ठा

को ब्रह्मा तङ्गं रोहिणी एतेषु नक्षत्रेषु । पुनः

केषु सेनसदृश इनः सूर्यः तेन सह वर्त्तमानेषु ।

सतां शुभग्रहाणां दुष्टा वारेषु । पुनः कस्मिन्

साधुराश्रयति शुभग्रहराश्रयुक्ते अङ्गे लभे

सति । पुनः कैः वशा स्त्री सप्तमं स्थानं अम्बु

चतुर्थं तपः नवमं एतद्भवन्त्येः साधुभिः

शुभग्रहेरिति । अथ रथचक्रे नक्षत्रस्थापनम् ।

उज्जति । उज्जतिः सूर्यस्तस्य करैः किरणैः

कीर्णं यात्रं पुरं कक्षाभङ्गलीयस्वभागप्रदेशं

यस्य तच्च तद्वच्चैति तस्मात् अर्थात् सूर्या

क्रान्तनक्षत्रात् अनसः शकटस्य बलयश्चक्रं

तस्यागात् अग्रभागमारभ्य आविमध्यं मध्य-

भागपर्यन्तं सुधिया ऋक्षवलयं भचक्रं देयं

न्यासीकर्त्तव्यं किम्भूतं ऋक्षवलयं नवभागं

नवभिर्भागैः स्थितमिति यावत् । पुनः किम्भूतं

सद्यभागनिचितभ्रमं वामभागेन यात्रभ्रमण-

मिति । अथास्य फलम् । अनसः शकटस्य

अग्रमे अग्रगतवर्त्तमाने चन्द्रनक्षत्रे सङ्कलिः

युद्धं भवति । कूवरोडुनि युगान्वरगते वर्त्त-

माननक्षत्रे अन्तो मृतिः मरणं भवति ॥

रथाङ्गे चक्रयुगे जयो भवति । सन्धिमे सन्धि-

गतनक्षत्रे अर्थहृतिः द्रव्यहरणं भवति ।

अन्तरसन्धौ मध्यसन्धानगतनक्षत्रे भीति-

र्भयो भवति । गर्भे मध्यभागगतनक्षत्रे इष्टं

शुभं भवति । ननु निश्चितमिति । अन्यत्

सुगमम् ॥

रथकः, पुं, (रथ इव प्रतिकृतिः । कन् ।) मन्दिरा-

वयवविशेषः । यथा,—

“अष्टकांशेन गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः ।

परिधिर्गुणभागेन रथकांस्तत्र कल्पयेत् ॥

तत्तृतीयेन वा कुर्यात् रथकानान्तु निर्गमम् ।

रामत्रयं स्थापनीयं रथकचित्तये सदा ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥

रथन्त

रथकथा, स्त्री, (रथानां समूह इति । “जन-

खलादिगोरथेति ।” इति सुम्बोधसूत्रेण

कथः । टाप् ।) रथसमूहः । तत्पर्यायः ।

रथव्रजः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ (रथ-

कथा । इति पाणिनिः । ४ । २ । ५१ ॥)

रथकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । रथानां

करः ।) रथकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकारः, पुं, (रथं करोतीति । कृ + अच् ।)

रथनिर्माणकर्त्ता । कुतार इति भाषा । स तु

करणीगर्भे माहिष्याज्जातः । (यथा, वाज-

सनेयसंहितायाम् । ३० । ६ ।

“स्त्रीषखं प्रमदे कुमारीपुत्रं

मेधाये रथकारं धैर्याय तच्चाणम् ।”

“रथकारं माहिष्येण करिण्यां जातम् ।”

इति तद्भाष्ये महीधरः ॥) तत्पर्यायः । तच्चा २

वर्द्धकिः ३ त्वष्टा ४ काष्ठतट ५ । इत्यमरः ॥

सूत्रधारः ६ वर्द्धका ७ रथकरः ८ काष्ठतटकः

९ । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकुटुम्बी, [न] पुं, (रथं कुटुम्बयितुं धारयितुं

श्रीलमस्य । णिनिः । यद्वा, रथ एव कुटुम्बम् ।

तदस्यास्तीति । इनिः ।) सारथिः । इत्य-

मरः । २ । ८ । ६० ॥

रथक्रान्तः, पुं, (रथवत् क्रान्तं क्रमणमस्य ।)

तालविशेषः । यथा,—

“अश्वक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्ततः परः ।

सूर्यक्रान्तो विधुक्रान्तो बलभिन्नागपचक्रः ॥

इति पञ्चमहीनानां संज्ञाः सप्त क्रमात्मताः ॥”

इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥

रथगर्भकः, पुं, (रथो गर्भस्थः ।) स्कन्धवाह्य-

यानम् । नररथः । तत्पर्यायः । कर्णोरथः २

प्रवहणम् ३ डयनम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

रथगुप्तिः, स्त्री, परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथस्य

सन्नाहवदावरणकादिद्रव्यम् । रथस्य गुप्तिः

काष्ठादिभ्यो रक्षार्थमावरणम् । तत्पर्यायः ।

वरुणः २ । इत्यमरः भरतश्च ॥

रथगोपनं, स्त्री, (रथस्य गोपनं शस्त्रादिभ्यो

रक्षार्थमावरणम् ।) रथगुप्तिः । इति हला-

युधः ॥

रथचरणः, पुं, (रथचरणं तत्रं तदेव नामास्य ।)

चक्रवाकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्त्री,

रथस्य चरणः ।) रथचक्रम् । यथा,—

“रथः क्षौणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो

रथाङ्गे चन्द्राकौ रथचरणपाणिः शर इति ॥”

इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

रथङ्गः, पुं, (रथनामा ङः । यद्वा, रथस्य ङङ्गुमः ।

तत्रोपयोगित्वात् ।) तिनिशृत्तः । इत्यमरः ।

२ । ४ । २६ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“तिनिशः स्यन्दनो नेमी रथङ्गवज्रकुलस्तथा ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रथन्तरः, त्रि, रथेन तरति यः । इति सुम्बोध-

याकरणम् ॥ (कल्पविशेषः, पुं । यथा, मत्स्य-

पुराणे । ५३ । ३३—३४ ।

रथाङ्गः

“रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य यत् ।

सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् ॥

यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्णयते सुहृः ।

तदष्टादशसाहसं ब्रह्मवैवर्तसुच्यते ॥”

रथेन तरतीति । तु + “संज्ञायां भृतृवृजि-

घारिसहितपिदमः ।” ३ । २४ । ४६ । इति

खण्डः । सुमुच । अत्र युत्पत्तिमात्रम् । नत्व-

वयवार्थानुगमः । सामभेदे, स्त्री । यथा, ऋग्-

वेदे । १ । १६४ । २५ ।

“जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायद्रथन्तरे सूर्यं पर्य-

पश्यत् ॥”

“रथन्तरे एतन्नामके साङ्गि ।” इति तद्भाष्ये

सायणः । स्त्रियां ङीप् । रथन्तरी । पौरवस्य

ईलिनस्य भार्या । यथा, महाभारते । १ । ६४ । १७ ।

“रथन्तर्थां सुतान् पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः ।

ईलिनो जनयामास दुष्कान्तप्रभतीन् वृषान् ॥”

रथपर्यायः, पुं, (रथः पर्यायो यस्य ।) वेतस-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य

वेतसशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रथपादः, पुं, (रथस्य पादः ।) चक्रम् । इति

हेमचन्द्रः ॥

रथष्ठा, स्त्री, नदीविशेषः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

रथयात्रा, स्त्री, (रथेन भगवतो यात्रा ।)

आषाढशुक्लद्वितीयायां श्रीजगन्नाथस्य रथा-

रोपणरूपोत्सवः । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।

तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥

यात्रोत्सवं प्रवृत्वाथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ॥

तथा ।

ऋक्षाभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ।

मां जगन्नाथम् । सा यात्रा ॥” इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥*

“नातः श्रेयःपदो विष्णोरुत्सवः शास्त्रसम्मतः ।

रथयात्रैव यात्राणां सुखेत्याह प्रजापतिः ॥”

इति यात्रातत्त्वम् ॥

अन्यत् यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रथाङ्गः, स्त्री, (रथस्याङ्गम् ।) चक्रम् । इत्यमरः ।

(यथा, रघुः । ७ । ४१ ।

“रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे

विलोलघण्टाकणितेन नागः ॥”

रथावयवमात्रम् । यथा, महाभारते । १४ ।

८२ । १३ ।

“अजे पताकादण्डेषु रथयन्त्रहयेषु च ।

अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥”

सुदर्शनचक्रम् । यथा, माघे । १ । २२ ।

“रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-

मृषित्विषः संवलिता विरेजिरे ॥”

रथाङ्गः, पुं, चक्रवाकपक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा,

नैषधे । १६ । ३५ ।

“विरहतरलज्जिका बद्धाकथन्त्यतिविह्वला-

मिह सहचरौ नामयाहं रथाङ्गविहङ्गमाः ॥”)

रथाङ्गपाणिः, पुं, (रथाङ्गं सुदर्शनचक्रं पाणौ यस्य ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । १ । ३ । ३८ ।

“सवेद धातुः पदवीं परस्य
दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणेः ॥”)

रथाङ्गी, स्त्री, (रथस्याङ्गमिवाकृतिर्यस्याः ।
रथाङ्ग + डीप् ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रथान्तरः, पुं, कल्पभेदः । इत्यमरपुराणम् । (रथ-
न्तर इत्यपि पाठः ॥)

रथाभः, पुं, वेतसवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
रथाभपुष्पः, पुं, (रथाभस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।)
वेतसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

रथावरोही, [नृ] पुं, (रथे अवरोहतीति ।
अव् + रुह + णिनिः ।) रथस्थयुद्धकर्ता । इति
हेमचन्द्रः ॥

रथिकः, पुं, (रथोऽस्यस्येति । रथ् + ठन् ।)
रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥ (यथा,
दृष्टवर्चितायाम् । १५ । ११ ।

“हस्ते तस्करकुञ्जर-

रथिकमहामात्रशिल्पिपण्यानि ॥”)

तिनिश्वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रथेन
चरतीति । रथ् + “प्रपीदिभ्यः ङन् ।” ४ । ३ ।
१० । इति ङन् । रथचारिणि, त्रि । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥)

रथिनः, पुं, (रथस्य इनः प्रभुः । शकत्वाद-
त्वादकारलोपः ।) रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥

रथिरः, पुं, (रथोऽस्यस्येति । रथ् + “मेधा-
रथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ ।” ५ । २ । १०६ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता इरच् ।) रथी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । १७ ।
“अनुदेवान्थिरो यासि साधन् ॥”

“रथिरः रथी ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥)

रथी, [नृ] पुं, (रथोऽस्यास्तीति । रथ् + इनिः ।)
रथस्वामी राजादिः । तत्पर्यायः । रथिकः २
रथिनः ३ । इत्यमरः । १ । ८ । ७६ ॥ रथा-
रोही ४ रथी ५ रथिरः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
रथस्वामी ७ साराक्षः ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स्यन्दनारोहः ९ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । ७ । ३७ ।

“पतिः पदातिं रथिनं रथेश-
स्तुरङ्गसाही तुरगाधिष्ठम् ॥”)

रथः, पुं, (रथं वहतीति । रथ् + “तद्वहति-
रथयुगप्रासङ्गम् ।” ४ । ३ । ७६ । इति यत् ।)
रथस्य घोडा घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥
रथासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रथस्य नेता ।
यथा, ऋग्वेदे । ६ । २१ । ६ ।

“ऋभुर्न रथं नवं दधाता केतमादिशे ।”

“रथं रथस्य नेतारम् ।” इति तज्ज्ञाये
सायणः ॥ रथसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । ३१ । ७ ।

“सभिर्न रथो अहधीतिमश्याः ।”

“रथो रथसम्बन्धी सभिर्न सर्पणशीलोऽथ

इव ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥ रथस्येदमिति ।
“रथात् यत् ।” ४ । ३ । १२१ । इति यत् ।)
स्त्री चक्रम् ॥ (युगम् । इति काशिका ॥

रथा, स्त्री, (रथानां सम्मूहः । रथ् + “खलगो-
रथात् ।” ४ । २ । ५० । इति यत् ।) रथ-
सम्मूहः । तत्पर्यायः । रथकक्षा (या) २ रथ-
व्रजः ३ । अभ्यन्तरमार्गः । नाह इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । प्रतोली २ विशिखा ३ । इत्यमरः ॥
आवर्तनी । इति मेदिनी ॥ (रथाय हिता ।
रथ् + “रथादयत् ।” ४ । ३ । १२१ । इति यत् ।
यदा, रथं वहतीति । “तद्वहतीति ।” ४ । ३ ।
७६ । इति यत् ।) पत्न्याः । (यथा, महा-
भारते । १ । १४१ । ६० ।

“पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ ।
चत्वरेषु च कूपेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥”)
चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रद, उत्खाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर-सक-सेट् ।) रेफादिः । उत्खातसु-
खननमिति गोविन्दभट्टः । रदति भूमिं श्रुकरः ।
इति दुर्गादासः ॥

रदः, पुं, (रदतीति । रद विलेखने + पचादित्वात्
अच् ।) दन्तः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
४०६ ।

“भ्रमसि प्रकटयसि रदं
करं प्रसारयसि दृणमपि अयसि ।
धिङ्मानं तव कुञ्जर
जीवं न जुहोषि जठरामौ ॥”)

विलेखनम् । इति मेदिनी । दे, १४ ॥ पुरुष-
दन्तलक्षणं यथा,—

“विवर्णैर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः
शुभाः ।
तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ॥”

स्त्रीदन्तलक्षणं यथा,—
“कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषितं कोकिलासमम् ।
दाक्षिण्ययुक्तमश्रुतं हंसशब्दसुखावहम् ॥
नासा समा समपुटा स्त्रीणानु रुचिरा शुभा ।
करालविषमा दन्ताः क्लेशाय च भयाय च ।
चौर्याय लक्षमांसाश्च दीर्घा भर्तुश्च नृत्ववे ॥”
इति गारुड ६६ अध्यायः ॥*

दन्तलक्षणं शुचित्वं यथा,—
“दन्तवदन्तलमेघे जिह्वास्पर्शे शुचिर्भवेत् ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १२ अध्यायः ॥*
“दन्तलक्षणमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्यादयत्तसुहृदो पुनः ।
भवेदशौचमवर्थं लघुवेधादुग्रणी कृते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्तवचनम् ॥

रदच्छदः, पुं, (रदानां छद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

रदनः, पुं, (रदतेऽनेनेति । रद + करणे ल्युट् ।
रनतीति । रद + ल्युट् ।) दन्तः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६१ ॥ (यथा, हरिवंशे । १३० । ८७ ।

“रदनैः पद्मगरिपुं करेण शिरसा तदा ।
रोरावतो गजपतिराजधानं नदंस्तथा ॥”
रद + भावे ल्युट् ।) उत्खनने, स्त्री ॥

रदनच्छदः, पुं, (रदनानां छद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । अधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० । तस्य
शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“मांसले च घनोपेता अवक्रैरधरेवृषाः ।
विम्बोपमे च स्फुटितैरोष्ठै रूच्यै च खण्डितैः ।
विवर्णैर्धनहीनाश्च दन्ता स्निग्धा घनाः शुभाः ॥”
इति गारुड ६६ अध्यायः ॥

रदनी, [नृ] पुं, (रदनी प्रशस्तदन्तावस्थ स्त
इति । रदन + इनिः ।) हस्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रदौ, [नृ] पुं, (रदौ प्रशस्तदन्तावस्थ स्त इति ।
रद + इनिः ।) हस्ती । इति हलायुधः ॥

रध, य ऊ ल हिंसने । पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-वेट् ।) य, रध्यति । ऊ,
रधियति रथ्यति । ल, अरन्वत् । इति दुर्गा-
दासः ॥

रन्ज, म औ ज } रागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
रन्ज, य म औ ज } (भा०-दिवा० च-उभ०-
वर्णान्तरोत्पादने सक०-आसक्तौ अक०-अनिट् ।)
य ज, रज्यति रज्यते । म, रजयति रजगान्
रजगरमणादयत्र रज्जयति पुत्रं पिता । औ,
रज्ज्ता । ज, रजति रजते । रागो वर्णा-
न्तरोत्पादनमासक्तिश्च । इति दुर्गादासः ॥

रन्तिदेवः, पुं, (रमते इति । रम + संज्ञायां
तिक् । रन्तिश्चासौ देवश्चेति ।) विष्णुः । चन्द्र-
वंशीयनृपतिभेदः । ॥ तु साङ्गतिपुत्रः । इति
मेदिनी । वै, ६२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । २ । १२ ।
“गुरुश्च रन्तिदेवश्च संलतेः पाण्डुनन्दन ।
रन्तिदेवस्य महिमा इहास्तु च गोयते ॥”
अयं हि याज्ञिको दातायगण्य इति पुराणेषु
श्रूयते । एतद्वयश्चतस्रोचर्मरसेनैव चर्मण्वती
नदी जाता । यथा, महाभारते । ३ । २०७ ।
८—६ ।

“राज्ञो महानसे पूर्व रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
दे सहसे तु वध्यते प्रभूनामन्वहं तदा ॥
अहन्त्यहनि वध्यते दे सहसे गवां तथा ।
समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ॥
अतुला कीर्तिरभवत् नृपस्य द्विजसत्तम ॥”
तथाच तत्रैव । १२ । २६ । १२२—१२८ ।
“उपातिष्ठं पशुवः स्वयं तं संश्रितव्रतम् ।
ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥
महानदी चर्मराशेरुत्कीर्ता सुश्रुवे यतः ।
ततश्चर्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी ॥
ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रतते नृपः ।
तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति क्रोशन्ति वै द्विजाः ॥
सहस्रं तुभ्यमित्युक्ता ब्राह्मणान् संप्रपद्यते ।
अन्वाहार्योपकरणं त्रयोपकरणश्च यत् ॥
घटाः पात्राः कटाहानि स्थाल्यश्च पिठराणि च ।
नावीत् किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥

रन्ध्र

रभसः

रमण

सौक्ये रन्तिदेवस्य यां रात्रिमवसन् गृहे ।
 आलम्बन्त प्रतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ॥
 तत्र स सुदः क्रोशन्ति सुन्दरमणिकुण्डलाः ।
 स्रग्भूयिष्ठमन्त्रीर्ध्वं नादमांसं यथा पुरा ॥”
 कुक्कुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रन्तुः, स्त्री, (रन्ते अत्रेति । रम् + तुन् ।) वत्स ।
 नदी । इति मेदिनी । ते, ४६ ॥
 रन्तनं, स्त्री, पाकः । रघधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन ।
 निष्पन्नम् । यथा रन्तनाय स्थाली । इति
 संचिप्रसारवाकरणम् ॥ (रध् + लुः । नाशके,
 त्रि । यथा, भागवते । ४ । ३० । २८ ।
 “यदनुसर्ज्यते कावे खबुद्धाभद्ररन्तन !”
 “हे अभद्ररन्तन ! असङ्गलनाशन !” इति
 तट्टीकायां श्रीधरः ॥
 रन्तितं, स्त्री, (रध् + क्त ।) कृतरन्तनद्रव्यम् ।
 तस्य पात्रान्तरे स्थापनविधिर्यथा,—
 “सङ्कीर्णं पात्रसम्भारे मार्गे वा ग्रामवर्जिते ।
 स्थापयेद्गुणवान् सुदः सिद्धान्तं पात्रकान्तरे ॥
 भक्तं स्वपावके स्थाप्य न स्थाप्यं पात्रकान्तरे ॥
 हृतं काष्ठायसे स्थाप्यं मांसं मांसभवं रसम् ।
 स्थापयेद्वाजते हेमे पात्रे लौहेऽथ काष्ठजे ।
 पञ्चादिषु विधं प्राक्तं स्थाप्यं काष्ठाश्लौहजे ।
 पञ्चान्नं पिष्टकं भक्ष्यं स्थाप्यं कांश्चिदथ दारुजे ॥
 धारयेत् सुदतं चौरं पार्थिवे वाथ काष्ठजे ।
 पात्रीयं पायसं तक्रं मृगस्येव धारयेत् ॥
 काचजे स्फाटिके वाथ वैदूर्यादिविचित्रिते ।
 धारयेत् सर्वदा पात्रे रागशब्दप्रवृत्तकान् ॥
 उक्तपात्रान्तरे स्थाप्यं तद्वद्वयं तद्वद्वपापहम् ।
 सर्वदा सुखदं हृदयमन्यथा दोषकारकम् ॥”
 इति रूपकारशास्त्रे पाकराजेश्वरः ॥
 रन्तं, स्त्री, (रन्त्यति हिनस्त्यनेनेति । रध् + बाहु-
 लकात् रक् ।) । दूषणम् । (यथा, रघुः ।
 १२ । ११ ।
 “रन्तान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥”
 द्विदम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १५ । ८२ ।
 “एवमुक्ते तथा साध्या रन्तात् सद्योभवादुसुवः ।
 प्रातर्हृदमिव ज्योतिः प्रभामखलसुदययौ ॥”
 मनुष्यशरीरस्थरन्ताणि यथा,—
 “नासानयनकर्णानां हे हे रन्ते प्रकीर्तिते ।
 मेहनापानवक्त्राणामेकेकं रन्तमुच्यते ।
 दृष्टमं मस्तके प्रोक्तं रन्ताणीति शृणां विदुः ॥
 स्त्रीणान्त्रीण्यधिकानि सुतः स्तनयोगैर्भवन्तः ।
 सृज्यन्तिश्चानि चान्यानि मतानि त्वच्च जन्म-
 नाम् ॥”
 इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये ॥
 योनिः । यथा, महाभारते । १२ । २८ । ५३ ।
 “रन्तागतमयाश्वानां शिखोद्देशं वर्धयाम् ।
 नेत्ररागः कौकिलस्य ज्वरः प्रोक्तो महात्मना ॥”
 रन्तकण्टः, पुं, (रन्त कण्टः कण्टको यस्य ।)
 जालवन्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रन्तवधुः, पुं, (रन्ते गर्ते बधुर्नकुल इव ।)
 उद्धरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रन्तवधुः, पुं, (रन्तविशेषो वधुः ।) द्विदयुक्त-
 वधुः । फौफावांश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 त्वक्सारः २ कौचकाष्ठयः ३ मस्करः ४ वाद-
 नीयः ५ शुषिरास्यः ६ । अस्य गुणाः ।
 “वधौ त्वन्वौ कषायौ च क्विचित्चित्तौ च
 शीतलौ ।
 मृज्जकच्छप्रमेहाश्रूः पित्तदाहसनाशनौ ॥
 विशेषो रन्तवधुस्तु दीपनोऽजीर्णनाशकः ।
 सचिह्नतु पाचनो हृदयः शूलघ्नो गुल्मनाशनः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रप, वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) रपति । वदः कथनम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 रफ, गत्याम् । वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) रफति । इति दुर्गादासः ॥
 रफ, इ गत्याम् । वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 आत्मा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्फति । इति
 दुर्गादासः ।
 रव, इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्फति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रव, इ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।)
 रवः, पुं, शब्दः । रवधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४०८ ।
 “सुप्रसूतादृष्टे भव इव निद्रालसेक्षणः ।
 प्रबुद्धः शस्त्रपातैः स यमुचद भैरवान् रवान् ॥”)
 रभ, इ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्मा०-अक०-सेट् ।) इ, रम्भति । ड, रम्भते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रभ, औ ड राभस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्मा०-अक०-अनिट् । राभस्यसुतसुकीर्भावः ।
 निर्विचारा प्रवृत्तिरिति गोविन्दभट्टः । औ,
 रम्भा । ड, रम्भते साधुः पुण्ये । आहपूर्वोऽय-
 मारम्भे । शास्त्रं पठितुमारम्भते शिष्यः । इति
 दुर्गादासः ॥
 रभसः, पुं, (रभसमिति । रभ + “अत्यविचमि-
 तमिनमिरभिलभीति ।” उणा० ३ । ११७ ।
 इति असच् ।) वेगः । (यथा, माघे । ६ । ७२ ।
 “रभसोत्थितामुपगतः सहसा
 परिरभ्यकक्षन बधूमरुधत् ॥”
 हर्षः । इति मेदिनी । से, ३१ ॥ (प्रेमोत्साहः ।
 यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ६ ।
 “मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन ॥”
 “रभसस्य प्रेमोत्साहस्य ।” इति तट्टीकावाल-
 बोधिनी ॥) संरम्भः । यथा, माघे । ११ । १६ ।
 “प्रमदमदगमाद्यधौवनोदामरामा
 रमणरभसखेदच्छेदविच्छेदश्च ॥”
 संभ्रमः । यथा, भागवते । ११ । १६ ।
 “वचदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि
 विंशतिश्च सरभसं खादन्ति ॥”
 पौर्वापर्यविचारः । इत्युक्तः । औत्सुक्यमिति

कलिङ्गः । स्थियामा रभसा च दृश्यते । इति
 कृष्णः । (यथा, किराताज्जीनीये । ५ । १ ।
 “अथ जयाय तु मेरुमहौभृतो
 रभसया तु दिगन्तदिदृक्षया ।
 अभिययौ स हिमालयसुच्छितं
 समुदितं तु विलङ्घयितुं नभः ॥”)
 (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । १० ।
 “सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
 ब्रह्माश्री विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥”
 महान् । इति निघण्टुः । ३ । ३ ॥)
 यदा तु रभसगुणयोगात् अर्श आदित्वात् अ-
 त्थये तद्वति वर्त्तते तदा वाच्यलिङ्गता स्यात् ।
 इति लिङ्गादिसंग्रहे भरतः ॥
 खनामख्यातः अभिधानविशेषश्च ॥
 रम, उ ड ज औ क्रीडे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भा०-आत्मा०-अक०-अनिट् । क्रावेट् ।)
 रेफादिः । उ, रमित्वा । रन्त्वा । ड, रमते ।
 ज, रामः रमः । औ, रन्ता । इति दुर्गादासः ॥
 रमः, पुं, (रमते इति । रम् + प्रचाद्यच् ।)
 कान्तः । (यथा, किराताज्जीनीये । ५ । २० ।
 “निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ॥”)
 रक्ताशोकवृक्षः । कामदेवः । इति मेदिनी ।
 मे, २५ ॥ रमणश्च । रमधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन
 निष्पन्नम् ॥
 रमकः, पुं, (रमते इति । रम् + “रमेरश्च लो-
 वा ।” उणा० ३ । ३३ । इति कुन् ।) कान्तः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 रमतं, स्त्री, (रम + अठन् ।) हिङ्गु । इत्युणादि-
 कोषः ॥ (जनपदविशेषे, पुं । तद्देशवाचिनि,
 त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
 “जागुडान् रमतान् सुखान् स्त्रीराज्यान् य-
 तङ्गणान् ॥”)
 रमतध्वनिः, पुं, (रमत इति शब्देन ध्वन्यति कथ्यते
 इति । ध्वन् + इन् ।) हिङ्गु । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 रमणं, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिच् + लुः ।)
 पटोलमूलम् । इति मेदिनी ॥ जघनम् ।
 हेमचन्द्रः ॥ (रम् + भावे लुट् ।) जघनम् ।
 तत्पर्यायः । अत्रक्षचर्ककम् २ गान्धर्वमीः ३
 सुरतम् ४ रतम् ५ संप्रयोगः ६ निधुवनम् ७
 मैथुनम् ८ रतिः ९ उपहृष्टम् १० धर्मितम् ११
 क्रीडारतम् १२ महासुखम् १३ त्रिभङ्गम् १४ इति
 योगमिथुनम् १५ अभिमानितम् १६ । १६ ।
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ११ । १६ ।
 विकच कमलगन्धैरन्वयन् भङ्गमालाः
 सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।
 प्रमदमदनमाद्याद्यौवनोदामरामा-
 रमणरभसखेदच्छेदविच्छेदश्च ॥”)
 रमणरभसखेदच्छेदविच्छेदश्च ॥ (रन्-
 क्रीडनम् । इति रमधात्वर्थदर्शनात् ॥ (रन्-
 त्पादनम् । यथा, भागवते । १० । २ । १३ ।
 “रामेति लोकरमणाङ्गलं बलवदुच्छ्रयात् ॥”
 “लोकस्य रमणात् रत्नत्पादनात् ।” इति तत्त्व

रमणी

रमिता

रम्भ

स्वामी ॥ वनविशेषः । यथा, हरिवंशे १५५।२१।
 “भाति चैत्रवनश्चैव नन्दनश्च वनं महत् ।
 रमणं भावनं चैव देशमद्वै समन्ततः ॥”
 रमणः, पुं, (रमते रमयतीति वा । रम् + णिच्
 वा + ल्युः ।) पतिः । (यथा, कुमारः ४।२१।
 “वचनीयमिदं व्यवस्थितं
 रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि ॥”
 रमयति स्त्रीपुरुषाणां अन्तःकरणमिति । रम्
 + णिच् + ल्युः ।) कामदेवः । इति मेदिनी ।
 णे, ७२ ॥ गर्हभः । इति हेमचन्द्रः १३।१८१ ॥
 वृषणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महारिष्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरवसुपुत्राणामन्य-
 तमः । यथा, मातृ ५।२४।
 “कल्याणिन्यां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च
 मनोहरा धरात् पुत्रानवापाद्य हरेः सुता ॥”
 रमणीये, त्रि । यथा, भागवते ४।६।१०।
 “रमणं विहरन्तीनां रमणैः सिद्धयोषिताम् ॥”
 रमणकं, स्त्री, (रमन्ते लोकां अत्र । रम् + ल्युट् ।
 संज्ञायां कन् ।) जम्बुद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः ।
 स तु रम्यकवर्षः । यथा,—
 “एवमेवोत्तरे त्रीणि वर्षाणि च तपोधन ।
 कुरुवर्षं सिन्धुकूलात् शृङ्गवानवधिः स्तुतः ॥
 हिरण्यमयं ततो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते ।
 रम्यकश्च ततो वर्षं नीलरुस्यावधिः स्तुतः ॥”
 अपि च ।
 शेष उवाच ।
 “दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
 वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
 दशवर्षसहस्राणि शतानि दृष्ट पञ्च च ।
 जीवन्ति ते महाभाग निर्यं सुदितमानवाः ॥”
 इति पाद्मे भूखण्डे १२८।२२६ अध्याये ॥
 (अन्यत् रम्यकशब्दे द्रष्टव्यम् । वीतिहोचस्य
 पुत्रमेदः । यथा, भागवते ५।२०।३१।
 “तद्वीपस्याधिपतिः प्रेयवतो व्रीतिहोत्रो नाम
 तस्यात्मजौ रमणकघातकनामानौ वर्षेपती
 नियुज्य स्वयं पूर्वजवङ्गवत्कर्मशील एवास्ते ॥”
 रमणा, स्त्री, रमणी । इत्यमरटीका ॥ (पीठस्य
 शक्तिविशेषः । यथा, देवीभागवते ७।३०।६७।
 “रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां न्द्रगावती ॥”
 रमणी, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम् + ल्युट् ।
 ङीष् ।) नारी । इति मेदिनी । णे, ७२ ॥
 उत्कृष्टस्त्रीविशेषः । या वपुर्गुणोपचारेण
 सौभाग्येन कान्तं रमयति सा । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे ५२।२१४ ॥
 “रथेन रमणीयुक्तः प्रजानां दत्तकौतुकः ॥”
 बालाख्यवृक्षः । यथा,—
 “बाला च रमणी रामा बन्धा कामकलापि
 च ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमणीयं त्रि, (रम् + अनौयर् ।) सुन्दरम् ।
 इत्यमरटीका ॥ (यथा, गीतगोविन्दे १।१।११।

“वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम्
 दृष्टसुखमौलिवलिं रमणीयम् ॥”)
 रमण्यं, त्रि, (रम् + “श्ररस्योश्च ॥” उणा० ३।
 १०१ । इति अथ्यप्रत्ययः । रमणीयम् । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥)
 रमतिः, पुं, (रमतेऽस्मिन् इति । रम् + “रमे-
 त्ति ॥” उणा० ४।६३ । इति अतिप्रत्ययः ।
 निच् ।) नायकः । स्वर्गः । इति मेदिनी । ते,
 १४३ ॥ काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालः ।
 कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-
 त्तिः ॥
 रमा, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिच् + अच् ।
 टाप् च ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । मे, २५ ॥
 (यथा, भागवते ३।६।२३ ।
 “एष प्रसन्नवरदो रमयात्मशक्त्या
 यद्वयत् करिष्यति गृहीतगुणावतारः ॥”
 यथा च ।
 “रमा यत्र नवाक् तत्र यत्र वाक् तत्र नो रमा ।
 ते यत्र विनयो नास्ति सा च सा च स च
 लयि ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 शशिध्वजराजकन्या । सा कल्किदेवेन विवा-
 हिता । यथा,—
 “ततः शशिध्वजो राजा युद्धादाहूय पुत्रकान् ।
 सुशान्ताया मतिं बुद्धा रमां प्रादात् स
 कल्कये ॥”
 इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥
 शोभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा,
 काशीखण्डे २६।१४५ ।
 “रेवती रतिक्षद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”
 रमाधवः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या धवः पतिरिति ।)
 श्रीकृष्णः । यथा । रमाधवः पूज्यो माधवत्वात् ।
 इत्यवयवग्रन्थे जगदीशः ॥
 रमानाथः, पुं, श्रीकृष्णः । रमा लक्ष्मीस्तस्या नाथः
 स्वामी । इति षष्ठीतत्पुरुषसमासनिष्पन्नः ॥
 रमापतिः, पुं, (रमायाः पतिः ।) श्रीकृष्णः ।
 यथा, सुम्भबोधव्याकरणे ।
 “सुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
 सुक्तमेतदनन्तस्यैतूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥”
 (यथा च देवीभागवते १।५।८ ।
 “दत्त्वा भारं धनुष्कोत्यां निद्रामाप रमा-
 पतिः ॥”)
 रमाप्रियं, स्त्री, (रमायाः प्रियम् ।) पद्मम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमावेशः, पुं, (रमया वेश्यतेऽसौ । वेश् + घञ् ।)
 श्रीवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रमिता, त्रि, (रम् + णिच् + क्त । टाप् ।) रति-
 प्रापिता । यथा,—
 “लरितगतिर्व्रजयुवतिस्तुरगिसुताविपिनगता ।
 सुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमद-
 मिता ॥”
 इति कन्दोमञ्जरी ॥

“व्रजयुवतिर्गोपवधूः सुररिपुणा श्रीकृष्णान परि-
 रमिता सती प्रमदं हर्षं इता गता ।
 किम्भूता । लरितगतिः लरिता श्रीवा गति-
 र्यस्याः सा तथा । पुनः किम्भूता तरगिसुता-
 विपिनगता यमुनासम्बन्धिवनसुपागता । किम्भू-
 तेन रतिगुरुणा रतौ शृङ्गारे गुरुणा उपा-
 ध्यायेन । अयमभिप्रायः । स्वयं रतिकुशलो
 नायिकाश्च रतिसम्यापयति ।” इति तट्टीका ॥
 रमेश्वरः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या ईश्वरः पतिर्नियन्ता
 वा ।) विष्णुः । यथा,—
 “श्रीराम राघव रमेश्वर रावणारे
 भूतेश मन्मथरिपो प्रमथाधिनाथ ।
 चाणूरमर्दन हृषीकपतेऽसुरारे
 व्याघ्रा भटा य इति सन्ततमासनन्ति ॥”
 इति काशीखण्डे हरिहरस्तोत्रम् ॥
 रम्भः, पुं, (रम्भते रागमूर्च्छादिकमनेनेति ।
 रभि + कर्मणि घञ् ।) वेद्युः । (रम्भते उदम-
 शीलो भवति निरन्तरसुदरभरणायति भावः ।
 रभि + अच् ।) वानरविशेषः । इति मेदिनी ।
 भे, ७ ॥ महिषासुरपिता । यथा,—
 श्रीश्रीर्व उवाच ।
 “आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवैरिणा ।
 चिरेण स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः ॥
 अथ तुष्टो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भसुक्तवान् ।
 प्रीतोऽस्मि ते वरं रम्भ वरयस्व यथेष्टितम् ॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्तं चन्द्रशेखरम् ।
 अपुत्रोऽहं महादेव यदि ते मय्यनुग्रहः ॥
 मम जन्मत्रये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर ।
 एवमुक्तस्तु दैत्येन प्रत्युवाच वृषध्वजः ॥
 भवत्वितदाञ्जितं ते भविष्यामि सुतस्तव ।
 इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षोत्पुल्लविलोचनः ।
 पथि गच्छन् स रम्भोऽथ ददृशे महिषीं
 शुभाम् ॥
 त्रिहायणीं चित्रवर्णां सुन्दरीं ऋतुशालिनीम् ।
 स तां दृष्ट्वाय महिषीं रम्भः कामेन मोहितः ॥
 दोर्म्यां गृहीत्वा च तदा चकार सुरतोत्सवम् ।
 तयोः प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा ॥
 दधार महिषी गर्भं तदाभून्महिषासुरः ॥”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
 (असौ एव जन्मान्तरे रक्तबीजो जातः ।
 एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते ५।२।१७-१८।
 आस उवाच ।
 “दनोः पुत्रौ महाराज ! विख्यातौ क्षिति-
 मखले ।
 रम्भश्चैव करम्भश्च द्वावास्तां दानवोत्तमौ ॥
 तावपुत्रौ महाराज ! पुत्रार्थं तेपुत्रपतः ।
 बहून् वर्षाणान् कामं पुण्यं पञ्चनदे जले ॥
 करम्भस्तु जले भयश्चकार परमं तपः ।
 वृत्तं रसालवटं प्राप्य स रम्भोऽग्निसेवत ॥
 पञ्चाग्निसाधनासक्तः स रम्भस्तु यदाभवत् ।
 ज्वाला प्रचीपतिर्दुःखसुद्वयौ दानवौ प्रति ॥

गत्वा पञ्चनदे तत्र ग्राह्यरूपं चकार ह ।
वासवस्तु करम्भन्तं तदा जग्राह पादयोः ॥
निजघान च तं दुष्टं करम्भं वृत्तसदनः ।
भ्रातरं निहतं श्रुत्वा रम्भः कोपं परङ्गतः ॥
खशीर्षं पावके होतुमैच्छच्छिल्पा करेण ह ।
केशपाशे गृहीत्वाशु वामेन क्रोधसंयुतः ॥
दक्षिणेन करेणोग्रं गृहीत्वा खड्गमुत्तमम् ।
क्षिनत्ति शीर्षं तत्तावद्वह्निना प्रतिबोधितः ॥
उक्तञ्च दैत्य मुखोऽसि खशीर्षं हेतुमिच्छसि ।
आत्महत्यातिदुःसाध्या कथं त्वं कर्तुमुद्यतः ॥
वरं वरय भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते ।
मा न्वियस्य नृतेनाद्य किन्ते कार्यं भविष्यति ॥
यास उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं रम्भः पावकस्य सुभाषितम् ।
ततोऽब्रवीद्ब्रवी रम्भस्त्वक्ता केशकलापकम् ॥
यदि तुष्टोऽसि देवेश ! देहि मे वाञ्छितं वरम् ।
त्रैलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्नः परबलार्हणः ॥
अजेयः सर्वथा स स्यादेवदानवमानवैः ।
कामरूपी महावीर्यः सर्वलोकामिवन्दितः ॥
पावकस्तं तथेत्याह भविष्यति तवेक्षितम् ।
पुत्रस्तव महाभाग ! मरणाद्विरमाधुना ॥
यस्यां चित्तं तु रम्भ ! त्वं प्रमदायां करिष्यसि ।
यास उवाच ।

तस्यां पुत्रो महाभाग ! भविष्यति बलाधिकः ॥
इत्युक्तो वह्निना रम्भो वचनं चित्तरञ्जनम् ।
श्रुत्वा प्रणम्य प्रययौ वह्निं तं दानवोत्तमः ॥
यच्चैः परितृतं स्थानं रमनीयं श्रियान्वितम् ।
दृष्ट्वा चक्रे तदा भावं महिष्यां दानवोत्तमः ॥
मत्तायां रूपपूर्णयां जिह्वायन्यां च योषितम् ।
सा समागाच्च तरसा कामयन्ती सुदान्विता ॥
रम्भोऽपि गमनं चक्रे भवितव्यप्रणोदितः ।
सा तु गर्भवती जाता महिषी तस्य वीर्यतः ॥
तां गृहीत्वाथ पातालं प्रविवेश मनोहरम् ।
महिषेभ्यश्च तां रक्षन् प्रियामनुमतीं किल ॥
कदाचित् महिषश्चान्यः कामार्त्तस्तासुपाद्रवत् ।
खयमागत्य तं हन्तुं दानवः समुपाद्रवत् ॥
स्वरक्षार्थं समागत्य महिषं समताडयत् ।
सोऽपि तं निजघानाशु शङ्काभ्यां काममोहितः ॥
ताडितस्तेन तीक्ष्णाभ्यां शङ्काभ्यां हृदये भ्रष्टम् ।
भूमौ पपात तस्मात् समार च विमूर्च्छितः ॥
मृते भर्त्तरि सा दीना भयार्त्ता विदुता भ्रष्टम् ।
सा वेगात्तं वटं प्राप्य यत्ताणां शरणं गता ॥
पृष्ठतस्तु गतस्तत्र महिषः कामपीडितः ।
कामयानस्तु तां कामी बलवीर्यमदोहतः ॥
रुदती सा भ्रष्टा दीना दृष्ट्वा यच्चैर्मयातुरा ।
घावमानश्च तं वीक्ष्य यत्तास्तातुं समाययुः ॥
युद्धं समभवद्भूयो यत्ताणां च ह्यारिणा ।
शरेण ताडितस्तूर्णं पपात धरणीतले ॥
मृतं रम्भं समानीय यत्तास्ते परमं प्रियम् ।
वितायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य शुद्धये ॥
महिषी सा पतिं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा ।
प्रवेष्टुं सा मतिं चक्रे पतिना सह पावकम् ॥

वार्यमाणापि यच्चैः सा प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्वालामालाकुलं साध्वीपतिमादाय वल्लभम् ॥
महिषस्तु चितामध्यात् समुत्तस्थौ महाबलः ।
रम्भोऽप्यन्यद्वपुः कृत्वा निःसृतः पुत्रवत्सलः ॥
रक्तवीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः ।
अभिषिक्तस्तु राज्येऽसौ ह्यारिरसुरोत्तमैः ॥
एवं स महिषो जातो रक्तवीजश्च वीर्यवान् ।
अवध्यस्तु सुरैर्देवैर्मानवैश्च नृपोत्तमः ॥”)
रम्भा, स्त्री, (रभि + अच् । टाप् ।) कदली ।
(यथा, नैषधे । २ । ३७ ।

“तस्मिन्मयुगेन सुन्दरी

किमु रम्भां परिणाहिना परम् ॥”)

अश्वरोविशेषः । इति मेदिनी । मे, ७ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । ५० ।

“अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ॥”)
गौरी । इति शब्दरत्नावली ॥ (सा तु पीठस्थ-
शक्तीनामन्यततमा । यथा, देवीभागवते ।
७ । ३० । ५८ ।

“गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा कु मलय-
चले ॥”)

गोध्वनिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४२ ॥ वैश्या ।
इति धरणिः ॥

रम्भाटतीया, स्त्री, (रम्भाट्या तृतीया ।) व्रत-
विशेषकालः । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।

“रम्भाटतीयां वक्ष्ये च सौभाग्यश्रीसुतादिदाम् ।
मार्गशीर्षे सिते पक्षे तृतीयायासुपोषितः ॥
गौरीं यजेद्विष्वक्पन्नैः कुशोदादः करम्भदः ।
कदम्बादो गिरिसुतां पौषे मरुवकैर्यजेत् ॥
कर्पूरादः कृष्णरदो मल्लिकादन्तकाष्ठकृतम् ।
भाघे सुभद्रां कङ्कारेधृताशो मण्डकप्रदः ॥
गौतीमयं दन्तकाष्ठं फाल्गुने गोमतीं यजेत् ।
कुन्दैः कृत्वा दन्तकाष्ठं जीवाशः सखुलीप्रदः ॥
विशालाक्षीं दमनकैश्चैत्रे काशारसंप्रदः ।
दक्षिणाशो दन्तकाष्ठं तगरं श्रीसुखीं यजेत् ॥
वैशाखे कर्णिकारैश्च अशोकाशो वटप्रदः ।
ज्येष्ठे नारायणीमर्च्यैश्च तपन्नैश्च खड्गदः ॥
नवङ्गाशश्च तज्जाद आषाढे माधवीं यजेत् ।
तिलाशो विष्णुपन्नैश्च क्षीरान्नवटकप्रदः ॥
औदुम्बरं दन्तकाष्ठं तमर्ग्याः आवणे श्रियम् ।
दन्तकाष्ठं खर्णकाशः क्षीरदो ह्युत्तमां यजेत् ॥
पद्मेर्यजेत् भाद्रपदे शङ्खोदाशो गुणादिदः ।
राजपुत्रीश्चाश्वयुजे जवापुष्पैश्च जीवकम् ॥
प्राशयेन्निशि नैवेद्यैः कृष्णैः कार्तिके यजेत् ।
जातिपुष्पैः पद्मजाश्च पञ्चगव्याशनो यजेत् ॥
हृतोदनश्च वर्षान्ते सपत्नीकान् दिजान् यजेत् ।
उमामहेश्वरं स्थाणं लवणे तु गुडं स्थितम् ॥
वल्गुचक्रसुवर्णादौ रात्रौ च कृतजागरः ।
गीतवाद्यैर्देदेत् प्रातर्गवादां सर्वमायुयात् ॥”

इति मार्कण्डे १२० अध्यायः ॥ * ॥

अपि च । “अथ तृतीया । सा चतुर्थीयुता
रम्भाव्रततरदैवकर्मसु ग्राह्या ।

‘रम्भास्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां सुनिसत्तम ।
अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥’
इति ब्रह्मवैवर्तात् ॥

ततश्च युग्मवाक्यं रम्भाव्रतपरम् । भविष्योत्तरे ।
‘कुरुष्व भद्रे यत्नेन रम्भास्यां व्रतसुत्तमम् ।
ज्येष्ठे शुक्लतृतीयायां स्नातनियमतत्परा ॥’
रम्भास्यमिति रम्भया कृतमिति रम्भाव्रतम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रम्भोरुः, स्त्री, रम्भे इव जरु यस्याः सा । इति
याकरणम् ॥ (यथा, रघौ । ६ । ३५ ।

“अनेन यूना सह पार्थिवेन

रम्भोरु ! कञ्चिन्मनसो रुचिस्ते ॥”)

रम्यं, स्त्री, (रम + “पोरदुपधात् यत् ।” ३ । १ ।
६८ । इति यत् ।) पटोलमूलम् । इति मेदिनी ॥
प्रधानधातु । इति जटाधरः ॥

रम्यः, पुं, (रम्यते अनेनेति । रम + यत् ।) चम्यक-
वृक्षः । इति मेदिनी ॥ वकटचः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रम्यः, चि, (रम + यत् ।) मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनौ । ७ । ६६ ।

“रम्यमानतसामन्तं स्वाजीयं देशमावसेत् ॥”)
बलकरः । इति जटाधरः ॥

रम्यकं, स्त्री, (रम्यते जनोऽचेति । रम् + यत् । ततः
कप् संज्ञायां कन् वा ।) वर्षविशेषः । इति
जटाधरः ॥ एतस्य गविवरणं यथा,—
“दक्षिणेन तु मेरोस्तु श्वेतस्य चोत्तरेण च ।
वायवं रम्यकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
मतिप्रधाना विमला जरादुर्गविवर्जिताः ।
तत्रापि सुमहान् वृक्षो न्यग्रोधो रोहितः ॥
स्तुतः ।

तत्फलप्राशनादेव जीवन्ति बहुवासरम् ॥”
इति वराहपुराणे रुद्रगीतानामाध्यायः ॥
(तथाच देवीभागवते । ८ । ६ । १८—२३ ।
“रम्यके नाम वर्षे च मूर्त्तिं भगवतः पराम् ।
मात्स्यां देवासुरैर्लेब्ध्यां मनुः स्तौति निरन्तरम् ॥
मनुस्वाच ।

ॐ नमो सुख्यतमाय नमः सत्त्वाय
प्राणायोजसे बलाय महामत्स्याय नमः ।
अन्तर्बहिःखाखिललोकपालके-
रद्वष्टरूपो विचरस्युरुखनः ।
स ईश्वरत्वं स इदं वशे नय-
न्नाम्ना यथा दासमयीं नरः स्त्रियम् ॥
यं लोकपालाः किल मत्सरन्वरा
हित्वा यतन्तोऽपि पृथक् समेत्य च ।
पातुं न श्रेकुर्दिपदश्चतुष्पदः
सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते ॥
भवान् युगान्तार्णव ऊर्ध्वमाजिनि
क्षौणीमिमांषधिवीरुधां निधिम् ।
मया सहोरुक्रमतेऽज ओजसा
तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नमः ॥
एवं स्तौति च देवेशं मनुः पार्थिवसत्तमः ।
मत्स्याधितारं देवेशं संप्रशङ्कदकारणम् ॥

रव

रविः

रविच

ध्यानयोगेन देवस्य निर्धूतशेषकल्पः ।

आस्ते परिचरन् भक्त्या महाभागवतोत्तमः ॥”

तथाच मात्स्ये । ११२ । ३० ॥ वैष्णवे । २ । २ । १३ ॥
ब्रह्माख्ये च । ६ । १ । ७ ॥ द्रष्टव्यम् ॥ पटोल-
सूत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । २६ अध्याये ।

“कम्पिलकरस्य कपाटलापगृहीतकीत्यादयः ॥”
पुं, आन्निधपुत्रमेदः । एतन्नामाहुसारेणैव रस्यक-
वर्णोऽभवत् । यथा, भागवते । ५ । २ । १६ ।

“तस्यासुहृद्वा आत्मजान् स राजवर्ध आसीधो
नाभिकिंपुरुषश्चरिवर्षेलाहतरस्यकहिरस्य-
कुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत् ॥”

रस्यपुष्पः, पुं, (रस्यं दर्शनीयं पुष्पमस्य ।)
शास्त्रलिङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शास्त्रलि-
ङ्गस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

रस्यफलः, पुं, (रस्यं फलमस्य ।) कारस्करवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रस्या, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम + “पोर-
दुपधात् यत् ।” ३ । १ । ६८ । इति यत् ।
टाप् च ।) राज्ञिः । इति मेदिनी ॥ स्थल-
पद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे तत्त्वहसननामकीर्तने । २६ ।
१४५ ।

“रेवती रतिजन्मस्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”
रत्नः, पुं, (रत्न + प्रकाशित्वात् रः ।) अरुणवर्णः ।
शोभा । इत्युणादिकोषः । २ । २३८ ॥

रय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म-
सक०-सेट् ।) ड, रयते । इति दुर्गादासः ॥

रयः, पुं, (रयते अनेनेति । रय + “पुंस्त्वि संज्ञायां
चः प्रायेण ॥” ३ । ३ । १९८ । इति चः । रीणा-
त्वेनेनेति वा । रौ गतौ + चप्रत्ययेन साधुरिति ।)
वेगः । इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥ प्रवाहः । यथा,—
“प्रवाहः पुनरीषः स्याद्वेणी धारा रयश्च सः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । २ । १७ । ६ ।

“कथमन्तं न गच्छेत् वृत्तस्यैव गदीरयाः ॥”

पुरुषवः पुत्रमेदः । यथा, भागवते । ६ । १५ । १ ।

“रेलस्य चोर्वशीगर्भात् वडासन्नात्मजा वृष ।

आयुः श्रुतायुः सत्यायुरयोऽथ विजयो जयः ॥”

रराटी, स्त्री, (ललाट + रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम् ।
ततो ङीप् ।) ललाटः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
भागवते । २ । १ । २८ ।

“तपो रराटी विदुरादिपुंसः

सत्यन्तु शीर्षाणि सहस्रशीर्षाः ॥”

रत्नकः, पुं, (“रमणं रत्नं किप्यनुनासिकलोपे
रत् इच्छा तां लाति कः रत्नस्ततः स्वार्थे
कन् ॥” इत्यमरटीकास्तु रघुनाथचक्रवर्ती ।)
कमलः । इत्यमरः ॥ पद्म । इति सुभूतिः ॥

भगविशेषः । इति सुकुटः ॥

रव, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
सक०-सेट् ।) इ, रखाते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रवः, पुं, (रूयते इति । रु ध्वनौ + भावे अप् ।)

शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५४ ।

घनुरधिष्यमनाधिरुपाददे

नरवरो रवरोधितकेशरी ॥”

रवणं, स्त्री, (रौतीति । रु + युच् ।) कांक्षम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (रु + भावे ल्युट् ।) रवश्च ॥

रवणः, पुं, (रौतीति । रु + “सुयुखलो युच् ॥”

उणा० २ । ७४ । इति युच् ।) उष्ट्रः । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मावे । १२ । ६ ।

“उत्थातुमिच्छन् विधृतः पुरोवला-

न्निधीयमाने भरभाजि यन्त्रके ।

अङ्गोन्मिलितोत्तारविभर्भरखरः

खनाम निन्धे रवणः स्फुटार्थताम् ॥”

कोकिलः । इति सिद्धान्तकोसुत्यासुत्यादिहृत्तिः ॥

रवणः, चि, (रु + युच् ।) शब्दनः । तीक्ष्णः ।

भण्डकः । चक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥

रवयः, पुं, (रु + “शीङ्शपिरुगमिवक्षिणीवि-

प्राणिभ्योऽथः ॥” उणा० ३ । ११३ । इति

अथप्रत्ययः ।) कोकिलः । इत्युणादिकोषः ॥

रविः, पुं, (रूयते स्तूयते इति । रु + “अच् इः ॥”

उणा० ४ । १३८ । इति इः ।) सूर्यः । अर्क-
वृक्षः । इत्यमरः ॥ सूर्यस्य भोग्यं दिनं वार-

रूपम् ॥ यथा,—

“रवौ रव्यं चतुः पञ्च सोमे सप्त इयं तथा ॥”

इत्यादिवारवेलाकथने समयप्रदीपः ॥

तत्र निषिद्धानि यथा,—

“माघमाभिवर्मासश्च मसूरं निम्बपत्रकम् ।

भक्षयेद्यो रवेर्ज्वारे सप्तजन्मपुत्रकः ॥

आर्द्रकं मधु मत्स्यश्च भक्षयेद्यो रवेर्दिने ।

सप्तजन्म भवेद्रोगी जन्म जन्म हरिद्रता ॥

निम्बं मांसं मसूरश्च विल्वकाञ्जिकमाद्रकम् ।

भक्षयेद्यो रवेर्ज्वारे सप्तजन्मपुत्रकः ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

रवियहस्य रक्तश्याममिश्रितवर्णः । अयं

पूर्वदिक्पुरुषश्चक्षुर्यजातिसत्त्वगुणकटुरसविह-

राशिशृङ्गान्धचक्षुःसप्तमीतिथितान्त्रकलिङ्गदेशा-

नामधिपतिः । काश्यपगोत्रः । द्वादशाङ्गुल-

शरीरः । पद्महस्तद्वयः । पूर्वाननः । सप्तान्ध-

वाहनः । शिवाधिदेवतः । रत्निप्रत्यधिदेवतश्च ।

इति ग्रहयज्ञतत्त्वादयः ॥ * ॥ अस्य श्रुतपत्तिर्यथा,

“अवतीमांशयो लोकांस्तस्मात् सूर्यः परि-

भ्रमात् ।

अचिरात् प्रकाशितं अवनात् स रविः स्फुटः ॥”

इति मातृस्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥

अस्य भार्यापत्यानि यथा,—

“मरीचेः कश्यपो जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावसुः ।

तस्य भार्याभवत् संज्ञा पुत्री तदुः प्रजापतेः ॥

क्षीण्यपत्यानि राजेन्द्र । संज्ञायां महसां

निधिः ।

आदित्यो जनयामास कन्याश्चैकां सुलोचनाम् ।

वैवस्वतं मनुश्रेष्ठं यमश्च यमुनां ततः ॥

नातितेजोमयं रूपं सोढुं शकं विवस्वतः ।

मायामयीं ततश्चायां सवर्णां निर्ममे स्वतः ॥

संज्ञोवाच ततश्चायां सवर्णं द्रष्टुं मे वचः ।

अहं यास्यामि सदनं पितुस्त्वं पुनरत्र मे ।

भवने वस कल्याणि । निर्विशङ्कं ममाज्ञया ॥

मनुरेव यमावेतौ यमुनायमसंज्ञकौ ।

स्वापत्यदृष्ट्या द्रष्टव्यमेतद्वाङ्मयं त्वया ॥

न वक्तव्यदिदं वृत्तं त्वया पत्न्यौ कदाचन ।

इत्याकल्याय सा त्वाहूँ देवी ह्याया जगाद

ताम् ॥

आकच्यदृष्ट्यात्माहमाशापाहं कदाचन ।

आस्थास्यामि चरितं ते याहि देवि । यथासुखम् ॥

इति ह्यायां गृहे स्थाप्य संज्ञागात् पितुराजयम् ।

उवाच पितरं देवी जामातुस्त्व न क्षमा ॥

तेजः सोढुमहं तात । काश्यपस्य महात्मनः ।

तन्निशम्य शुकोपासौ भर्तृसयामास कन्याकाम् ॥

मह्यं श्रेयः कथं वा स्यादिति सा परिचिन्त्य च ।

अगच्छद्दृष्ट्वा भूत्वा चरन्तौ चोत्तरान् कुरुन् ॥

तपस्तेषु च सा तीव्रं पतिमाधाय चैतसि ।

मन्यमानोऽथ तां संज्ञां सवर्णायां तथा रविः ॥

सावर्णिं जनयामास मनुश्रेष्ठं महीपते ।

शनेश्वरं द्वितीयश्च सुतां भद्रां हयथिकाम् ॥

सवर्णां स्वेष्टपत्न्येषु सापत्न्यात् स्त्रीसभाततः ।

चकाराप्यधिकं क्षेष्टं न तथा पूर्वोऽप्येष्टो ॥

चिरमालोक्य तां भार्यां उवाच सविता वचः ।

अयि भाविनि बालेषु समेष्वपि कुतस्तथा ॥

विधीयतेऽधिकः क्षेष्टः सावर्ण्यादिमुतान् प्रति ।

नाचक्षे तदा साधु भास्वते परिपृच्छते ॥

ततः संसृज्यते शुभं ह्याया सर्वं शशंस ह ।

यथा वृत्तं तथा तथ्यं तुतोष भगवान् रविः ॥

निरागसं न शशाप जगाम त्वदुरन्तिकम् ।

त्वष्टापि च यथान्यायं सान्त्वयित्वाथ काश्यपम् ।

निर्दग्धुकामं कोपेन प्राण्यर्च्य सुता तदा ॥

त्वष्टोवाच ।

तवातितेजसो भीता प्राप्योत्तरकुर्वन् वने ।

बहुवारूपमास्थाय संज्ञां चरति श्रावणे ।

द्रष्टा हि तां भवानद्य स्वभायां तात मा रुष ॥

तन्वातुस्त्रोऽथ सविता गत्वोत्तरकुर्वन् य ।

॥ हरिर्हरिरूपेण सुखेन समताडयत् ॥

त्वरमाणा च सवितुः परपूरुषशृङ्गया ।

सा तन्निरवमत् शक्र नासिकाभ्यां विवस्वतः ।

देवौ तस्मादजायेतामश्विनौ भिषगां वरौ ॥”

इति पाप्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥

(अन्यत् सूर्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रविकान्तः, पुं, (रविणा रविकरसंयोगेन कान्तः

कमनीयः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

रविचक्रं, स्त्री, (रवेचक्रम् ।) नराकारसूर्यचक्र-

विशेषः । यथा,—

“लिखते रविचक्रं भास्वरो नरसन्निभः ॥

यस्मिन्मन्त्रे भवेत् सूर्यस्तत्प्रादौ त्रीणि मस्तके ।

त्रयं वक्त्रं प्रदातव्यमेकैकं स्वस्थोऽर्थसेतु ॥

एकैकं बाहुयुग्मे तु एकैकं हस्तयोर्द्वयोः ।

रविलो

रश्मिः

रश्मिः

हृदये पञ्च ऋचाणि एकं नामौ प्रदापयेत् ॥
 ऋचमेकं ददेद्गुह्ये एकैकं जालुके न्यसेत् ।
 नक्षत्राणि च शेषाणि रविपादे नियोजयेत् ॥
 चरणस्थेन ऋक्षेण अल्पायुर्जायते नरः ।
 विदेशगमनं जानौ गुह्यस्थे परदारवान् ॥
 नाभिस्थेनाल्पसन्तुष्टो हृत्स्थेन स्थान्महेश्वरः ।
 पाणिस्थेन भवेच्चौरः स्थानमष्टो भवेद्भुजे ॥
 स्कन्धस्थिते धनपतिर्मुखे मिष्टान्नमाप्नुयात् ।
 मस्तके पद्मवन्सु नक्षत्रं स्यादयदि स्थितम् ॥”
 इति गारुड ६० अध्यायः ॥

रविजः, पुं, (रवेर्जात इति । जन् + ङः ।)
 शनेश्वरः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

“उरगशतभिर्भार्गास्त्रातिमूलात्रिपूर्वा
 रविरविजकुजाहे भूतषष्ठीनवम्याम् ॥”
 (बह्वचने तु केतवः । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
 ११ । १० ।

“प्रागपरदिशोऽर्धश्या
 वृषतिविरोधावहा रविजाः ॥”)
 रवितनयः, पुं, (रवेः तनयः पुत्रः ।) सावर्णिक-
 मनुः । यथा,—
 “स बभूव महाभागः सावर्णिस्तनयो रवेः ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 वैवस्वतमनुः । शनिः । (यथा, बृहत्संहिता-
 याम् । ३४ । १२ ।

“परिवेशमण्डलगतो
 रवितनयो सुदधान्यनाशकरः ।”)
 यमः । (सुग्रीवः । कर्णः ॥ द्विवचने अश्विनी-
 कुमारौ ॥)
 रविनन्दनः, पुं, (रवेर्नन्दनः । यद्वा, रविं नन्दय-
 तीति । नन्दि + ल्युः ।) सुग्रीवः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ सावर्णिमनुः । वैवस्वतमनुः । (यथा,
 भागवते । ६ । १ । १६ ।

“होतुर्वातिक्रमं ज्ञात्वा वभाषे रविनन्दनम् ॥”)
 शनिः । यमश्च ॥ (द्विवचने अश्विनीकुमारौ)
 रविनाथं, स्त्री, (रविरेव नाथोऽस्य ।) पद्मम् ।
 बन्धुके, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रविपुत्रः, पुं, (रविवत् दीप्तिमत्पुत्रं यस्य ।)
 आदित्यपुत्रपुत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रविप्रियं, स्त्री, (रविरेव प्रियमस्य ।) रक्त-
 कमलम् । ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—

“ताम्रमौडुम्बरं शुल्बसुडुम्बरमपि स्तुतम् ।
 रविप्रियं स्नेच्छसुखं सूर्यपर्यायनामकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 रविप्रियः, पुं, (रवेः प्रियः ।) आदित्यपुत्रः ।
 रक्तकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लकुचः ।
 इति शब्दमाला ॥

रविरत्नकं, स्त्री, (रवे रत्नम् । ततः कन् ।) माणि-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रविलोहं, स्त्री, (रविप्रियं लोहम् ।) ताम्रम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य ताम्रशब्दे
 विज्ञेयाः ॥)

रविलोचनः, पुं, (रविलोचनमस्य ।) विष्णुः ।
 यथा,—

“रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥”
 इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

रविसंज्ञकं, स्त्री, (रविः संज्ञा यस्य इति । कप् ।)
 ताम्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रविस्तनुः, पुं, (रवेः स्तनुः ।) सूर्यपुत्रः । स च
 शनेश्वरादिः । यथा,—

“नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविस्तनुं महागृहम् ।
 क्वायाया गर्भसंभूतं वन्दे भक्त्या शनेश्वरम् ॥”
 इति नवग्रहस्तोत्रम् ॥

रवीन्दं, स्त्री, (रविणा सूर्यकरस्पर्शेन इन्दति
 प्रकाशते इति । इन्द + अच् ।) पद्मम् । इति
 धरणिः ॥

रश्मि, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) रेफादिस्तालयान्तः । रश्मना ।
 इति दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥

रश्मना, स्त्री, (अश्रुते याप्रोतीति । अश्रू याप्रौ +
 “अश्रे रश्म च ।” उणा० २ । ७५ । इति युच्
 धातो रशादेशश्च ।) काशी । इत्युणादिकोवः ॥
 (यथा, रघौ । ८ । ५८ ।

“इयमप्रतिबोधशायिनी
 रश्मना त्वां प्रथमा रहःसखी ॥”)

जिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (“जिह्वावाची
 तु रसनाशब्दो दन्त्यसकारवानेव । रसयति
 खादयतीति । नन्दादिवात् ल्युः । इति कलिङ्गः ।
 रसना काष्ठीजिह्वयोरिति तु धरणिः ।” इत्यु-
 ञ्जलः । २ । ७५ ॥ रज्जुः । यथा, वाजसनेय-
 संहितायाम् । २१ । ४६ ।

“होता यच्चदनस्यतिमभि हि पिष्टतमया रभि-
 ष्टया रश्मनयाधित ।” “रश्मनया रज्ज्वा कृत्वा
 अधित धृतवान् पशून् इति शेषः ।” इति तद्वाक्ये
 महीधरः ॥ अङ्गुलयः । इति निघण्टुः । १२ । ५ ॥
 अत्र सदा बहुवचनप्रयोगो भवति । इति देव-
 राजयन्त्रा ॥)

रश्मिः, पुं, (अश्रुते याप्रोतीति । अश्रू याप्रौ +
 “अश्रोते रश्मि ।” उणा० ४ । ४६ । इति मिः
 धातो रशादेशश्च ।) किरणः । (यथा, मनौ ।
 ५ । १३३ ।

“मलिका विपुष्पाया गौरश्मः सूर्यरश्मयः ।
 रजो भूर्वायुरश्मिश्च सूर्यं मेध्यानि निर्दिशेत् ॥”)
 पद्मम् । अश्वरज्जुः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । २८ । ४ ।

“यत्र मर्यां विवर्तते रश्मीन् यमित वा इव ॥”
 “रश्मीन् अश्ववन्मर्यान् प्रयच्छान् ।” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥) सूर्यस्य रश्मिना जलादान-
 दाने यथा,—

“तेजोभिः सर्वलोकैभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
 संसृजद्वायुसंयोगाद्ब्रह्मन्त्यापो गमस्तयः ॥
 ततस्तु पयसां काले परिवर्तन्दिवाकरः ।
 नियच्छत्यपो मेघेभ्यः शुक्लाशुक्लेभ्यो रश्मिभिः ॥”
 इति मातृ १०२ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।
 करोति नियतं कालं कालात्मा ह्येश्वरी तनुः ॥
 तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदीपकाः ।
 तेषां श्रेष्ठा पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः ॥
 सुसुप्तो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
 विश्वयक्षाः पुनश्चान्यः सम्यद्दसुरतः परः ॥
 अर्वाग्वसुरिति ख्यातः खराङ्ग्यः प्रकीर्तितः ॥
 सुसुप्तः सूर्यरश्मिस्तु पुष्पाति शिशिरदुतिम् ।
 तिर्यग्गुह्यप्रचारोऽसौ सुसुप्तः परिगीयते ॥
 हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ।
 विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्पाति सर्वदा ॥
 विश्वयक्षास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्पाति नित्यदा ।
 सम्यद्दसुरिति ख्यातः स पुष्पाति च लोहितम् ॥
 बृहस्पतिं प्रपुष्पाति रश्मिरर्वाग्वसुः प्रभोः ।
 शनैश्चरं प्रपुष्पाति सप्तमश्च खराट् तथा ॥
 एवं सूर्यप्रभावेन सर्वा नक्षत्रतारकाः ।
 वर्धन्ते वर्धिता नित्यं नित्यमाप्याययन्ति च ॥
 दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्वशः ।
 आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसा तमसां प्रभुः ।
 आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः ॥
 नादेयांश्चैव सासुदान् कृपांश्चैव सहस्रकम् ।
 स्थावरान् जङ्गमांश्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः ॥
 तस्य रश्मिसहस्रान्तु शीतवर्षोष्णनिसवम् ।
 तासां चतुःशतं नाथो वर्षन्ते चित्रमूर्तयः ॥
 छन्दनाञ्चैत याह्याश्च कीतणा भृकणास्तथा ।
 अमृता नामतः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥
 हिमोद्गहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिशतं पुनः ।
 वश्यो मेघश्च पेष्यश्च द्वादशो हिमसर्जनाः ।
 चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पीताभाः स्युर्गमस्तयः ।
 शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा ।
 शुक्रास्ता नामतः सर्वास्त्रिविधा घर्म्मसर्जनाः ॥
 समं विभर्ति ताभिः मनुष्यपितृदेवताः ।
 मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितृनपि ॥
 अमृतेन सुरान् सर्वान्नुतिसर्वास्तर्पयत्यसौ ।
 वसन्ते ग्रीष्मके चैव शतैः सन्तर्पति त्रिभिः ॥
 शरदपि च वर्षासु चतुर्भिः संप्रवर्षति ।
 हेमन्ते शिशिरे चैव हिमसुतृजति त्रिभिः ॥
 वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने ।
 चैत्रे मासि भवेद्दीप्तो धाता वैशाखतापनः ॥
 ज्यैष्ठ्ये भवेदिन्द्र आपादौ सविता रविः ।
 विवस्वान् श्रावणे मासि प्रौष्ठपदां भगः स्तुतः ॥
 पर्यण्योऽश्वयुजि त्वष्टा कार्तिके मासि भास्करः ।
 मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः पौषे विष्णुः सनातनः ॥
 पञ्च रश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्ककर्मणि ।
 षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवेशः सप्तभिस्तथा ॥
 धाताष्टभिः सहस्रेभ्यो नवभिस्तु शतक्रतुः ।
 विवस्वान् दशभिः पाति पार्थेकादशभिर्भगः ॥
 सप्तभिस्तपते मित्रस्त्वष्टा चैवाष्टभिस्तपेत् ॥
 अर्यमा दशभिः पाति पर्यण्यो नवभिस्तपेत् ॥
 षड्भी रश्मिसहस्रेभ्यो विष्णुस्तपति विश्वधृक् ।
 वसन्ते कपिलः सूर्यो ग्रीष्मे काश्चनसप्रभः ॥

रसः

श्वतो वर्षासु वर्णेन पाण्डुरः शरदि प्रभुः ।
हेमन्ते ताम्रवर्णः स्यात् शिशिरे लोहितो
रविः ॥

औषधीषु बलं घत्ते स्वधामपि पिष्टव्यम् ।
सूर्योऽमरत्वमन्ततत्रयं त्रिषु नियच्छति ॥
अन्ये चाष्टौ ग्रहाः ज्ञेयाः सूर्ये चाधिष्ठिता
दिजाः ॥

चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शक्रश्चैव दृष्टव्यः ॥
भौमो भावुस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ।
सर्वे भ्रुवे निरुद्धा ये ग्रहास्ते वातरश्मिभिः ।
आम्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनुदिवाकरम् ॥”

इति कौर्म्य ४० अध्यायः ॥

तद्देहिकपर्यायः । खेदयाः १ किरणाः २ गावः ३
रश्मयः ४ अभीश्रवः ५ दीधितयः ६ गभ-
स्तयः ७ वनम् ८ उखाः ९ वसवः १० मरी-
चिपाः ११ मयूखाः १२ सप्तकषयः १३
साध्याः १४ सुपणाः १५ । इति पञ्चदश रश्मि-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ १५ ॥

रश्मिपतिः, पुं, (रश्मिः पतिः पोषको यस्य ।)
आदित्यपञ्चरूपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रस, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रसति । इति दुर्गादासः ॥

रस, तु क आखादे । स्निहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्थोपप्रः ।

रसयति मधु दिरेफः । इति दुर्गादासः ॥

रसं, स्त्री, बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसः, पुं, (रसतीति । रस् + पचाद्यच् । यद्वा, रस्यते
इति । रस आखादने + “पुंसि संज्ञायां घः
प्रायेण ।” ३।३।१९८ इति घः ।) रसनेन्द्रियग्राह्य-
वस्तु । स च कालसहायभूमिवियद्विलानलसं-
र्गेण परिणामान्तरं गतः षट्प्रकारो भवति ।
तत्र पृथिव्यगुणबाहुल्यान्मधुरः १ तोयामि-
गुणबाहुल्यादम्बः २ पृथिव्यमिगुण-बाहुल्या-
लवणः ३ वायुमिगुणबाहुल्यात् कटुकः ४
वायुकाशगुणबाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथिव्यनिल-
गुणबाहुल्यात् कषायः ६ । आपो रसाना-
माधारकारणं अत आप्यो नाम । अपां
पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याप्याधारकारणमेव ।
तेन जलक्षिती अपि तदाधारतया रसाना-
मभियुक्तौ कारणे । अभियुक्तेषु मधुरादिरूप-
मन्तरेणासम्भवान्मधुरादिविशेषेषु जलक्षिती
कारणे । अमृतादयस्तु त्रयः नीरसतया मधु-
रादिविशेषे प्राधान्येन निमित्तकारणम् ।
तद्वतिरेकेणास्मादिरसाभावात् । रसाभियुक्तेषु
अमृतादिभूतत्रयसन्निधानं विनानुपलब्धेरभि-
युक्तावपि अमृतादीनां कारणत्वम् । तदुक्तं
चरके ।

“रसनार्थो रसस्तस्य त्रयमापः त्रितित्तथा ।

निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥”

एते च रसाः परस्परसंयोगात् सप्तपञ्चाशद्भवन्ति । इति चक्रपाणिदत्ततन्त्रयगुणोपरि
शिवदासीयटीका ॥ * ॥ (तथाच ।

रसः

“भेदस्यैषां त्रिषष्टिविधिविकल्पो द्रव्यदेशकाल-
प्रभावात्तदुपदेक्ष्यामः ।

खादुरन्नादिभिर्योगं श्रेषैरन्नादयः पृथक् ।

यानि पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु ॥

पृथग्गन्नादियुक्तस्य योगः श्रेषैः पृथग्भवेत् ।

मधुरस्य तथास्त्वस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥

त्रिरसानि यथासङ्गं द्रव्याण्युक्तानि विंशति ।

वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥

खाद्वन्मौ सहितौ योगं लवणादौः पृथग् गतौ

योगेः श्रेषं पृथग्यातस्तुष्कं रससङ्गया ॥

सहितौ खादुलवणौ तद्वत् कदादिभिः पृथक् ।

युक्तौ श्रेषैः पृथग् योगं यातः खादूषणौ तथा ॥

कदादौरन्मलवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।

यातः श्रेषैः पृथग् योगं श्रेषैरन्मलकटु तथा ॥

युज्येते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ।

षट् तु पञ्च रसान्याहुरेकेकस्यापवर्जनात् ॥

षट् चैवैकरसानि स्युरेकं षड्समेव तु ।

इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससङ्गया ॥

त्रिषष्टिः स्यात्स्वसङ्ख्या रसानुरसकल्पनात् ।

रसान्तरतमाभ्यस्ताः सङ्ग्रामतिपतन्ति हि ॥

संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।

रसानां तत्र धोम्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥

कचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः कचित् ।

दोषौषधादीन् सचिन्त्य भिषजा सिद्धि-

मिच्छता ॥”

परश्चातः प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्विभक्तयः ।

षट्पञ्चभूतप्रभवाः सङ्गताश्च यथा रसाः ॥”

“सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृति श्रौता
लघुश्च अयत्तरसाश्च तास्वन्तरिक्षाद्भक्ष्य-
मानाभ्यश्च पञ्च महाभूतगुणसमन्विता
जङ्गमस्यावराणां भूतानां स्मृतीरभिप्रीयन्ति
यासु स्मृतिषु षडभिस्त्वर्हन्ति रसाः ।

तेषां षष्ठां रसानां सोमगुणातिरेकाश्चमधुरो

रसः पृथिव्यभिभूयिष्ठत्वादम्बः सलज्जामि-

भूयिष्ठत्वाल्लवणो वायुमिभूयिष्ठत्वात् कटुको

वायुकाशातिरेकात्तिक्तः पवनपृथिव्यातिरेकात्

कषायः । एवमेषां रसानां षट्त्वमुत्पन्नम् ॥”

इति च चरके सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥

तथाच ।

“दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।

त्रिषष्ट्या रसभेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते ॥

अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिषष्टिधा ।

रसभेदत्रिषष्टिस्तु वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥

एकेकेनानुगमनं भागशो यदुद्दीरितम् ।

दोषाणां तत्र सतिमान् त्रिषष्टिस्तु प्रयोजयेत् ॥

यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।

पञ्चानुक्रमते योगान्मन्त्रश्चतुर एव च ॥

वीक्ष्यानुगच्छति रसो लवणः कटुको द्वयम् ।

तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥

तद्वयथा । मधुरान्मः । मधुरलवणः । मधुर-

तिक्तः । मधुरकटुकः । मधुरकषायः । एते

पञ्चानुक्रान्ता मधुरेण ॥ अम्बलवणः । अम्ब-

रसः

कटुकः । अम्बलतिक्तः । अम्बलकषायः । एते

चत्वारोऽनुक्रान्ता अम्बेन ॥ लवणकटुकः ।

लवणतिक्तः । लवणकषायः । एते त्रयोऽनु-

क्रान्ता लवणेन ॥ कटुतिक्तः । कटुकषायः ।

द्वावेतावनुक्रान्तौ कटुकेन ॥ तित्तकषाय एक

एवानुक्रान्तस्तिक्तेन । एते पञ्चदशदिकसंयोगा

आख्यातास्त्रिकं वक्ष्यामः ॥

आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।

षडम्बो लवणस्तस्मादम्बेकं रसः कटुः ॥

मधुरान्मलवणः । मधुरान्मलकटुकः । मधुरान्म-

तिक्तः । मधुरान्मलकषायः । मधुरलवणकटुकः ।

मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः । मधुर-

कटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्त-

कषायः । एवमेषां त्रिकसंयोगानां दशानामादौ

मधुरः प्रयुज्यते । अम्बलवणकटुकः । अम्ब-

लवणतिक्तः । अम्बलवणकषायः । अम्बकटु-

कषायः । अम्बकटुकतिक्तः । अम्बलतिक्तकषायः ।

एवमेषां षष्णामादावम्बः प्रयुज्यते । लवणकटु-

तिक्तः । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः ।

एवमेषां त्रयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते ॥ कटु-

तिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते ॥

एवमेति त्रिकसंयोगविंशतिर्याख्याताः ॥ चतु-

ष्कान् वक्ष्यामः ।

चतुष्करससंयोगान्मधुरो दश गच्छति ।

चतुरोऽम्बस्तु गच्छेच्च लवणस्त्रिकमेव तु ॥

मधुरान्मलवणकटुकः । मधुरान्मलवणतिक्तः ।

मधुरान्मलवणकषायः । मधुरान्मलकटुकतिक्तः ।

मधुरान्मलकटुककषायः । मधुरलवणतिक्तकटुकः ।

मधुरान्मलतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्तः ।

मधुरलवणकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकषायः ।

एवमेषां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥

अम्बलवणकटुकतिक्तः । अम्बलवणकटुकषायः ।

अम्बलवणतिक्तकषायः । अम्बकटुतिक्तकषायः ।

एवमेषां चतुर्णामम्बः । लवणकटुतिक्तकषायः ।

एवमेकस्यादौ लवणः । एवमेते चतुष्करससंयोगाः

पञ्चदशकीर्तिताः ॥ पञ्चकान् वक्ष्यामः ।

पञ्चकान् पञ्चमधुर एकमम्बस्तु गच्छति ।

मधुरान्मलवणकटुतिक्तः । मधुरान्मलवणकटु-

कषायः । मधुरान्मलवणतिक्तकषायः । मधु-

रान्मलकटुतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्त-

कषायः । एवमेषां पञ्चानां पञ्चकरससंयोगाना-

मादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥ अम्बलवणकटुतिक्त-

कषायः । एवमेकस्यादावम्बः प्रयुज्यते ।

एवमेते षट्पञ्चकसंयोगा आख्याताः ॥ षट्कमेकं

वक्ष्यामः । एकस्तुषट्कसंयोगः मधुरान्मलवण-

कटुकतिक्तकषायः । एवमयमेकषट्कसंयोगः ॥

एकेकश्च षड्भा भवन्ति । मधुरोऽम्बो लवणः

कटुकतिक्तः कषाय इति । भवति चात्र ।

एषा त्रिषष्टिर्याख्याता रसानां रसचिन्तकैः ।

दोषभेदे त्रिषष्टिस्तु प्रयोक्तव्या विचक्षणेः ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे सुश्रुतेन त्रिषष्टिर्मेऽध्याय उक्तः ॥

“रसास्तु प्रधानं कसादागमादागमो हि शास्त्र-

रसः

रसः

रसः

सुच्यते शास्त्रे हि रसा अधिकृता यथा रसायत्त
आहार इति तस्मिन् प्राणाः । उपदेशा-
चोपदिश्यन्ते हि रसाः । यथा मधुरास्त्वलवणा
वातं शमयन्ति । अनुमानाच्च रसेन स्वरुमीयते
द्रव्यं यथा मधुरमिति । अधिवचनाच्च ऋषि-
वचनं वेदो यथा किञ्चिद्विद्यार्थं मधुरमा-
हरेदिति । तस्माद्रसाः प्रधानं रसेषु गुणसंज्ञा ।
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अध्याये ॥
यथा च, वाग्भटे १० अध्याये ।
“आम्नोऽभिः आम्नतेजः खवायुमानिल-
गोऽनिलैः ।

दयोऽनिलैः क्रमादूतेर्मधुरादिरसोद्भवः ॥
तेषां विशादसं खादुं यो वक्त्रमनुलिम्पति ।
आखाद्य भानो देहस्य जादनोऽक्षप्रसादनः ॥
प्रियः पिपिलिकादीनां अन्धः जालयते सुखम् ।
हर्षणो रोमदन्तानामचिभुवनिकोचनः ॥
लवणः स्यन्द्यत्वायं कपोलगलदाहकृत् ।
तिक्तो विशदयत्यायं रसनं प्रतिहन्ति च ।
उद्देजयति जिह्वायं कुर्वन्निमिचिमां कटुः ॥
सावयत्यग्निनासायं कपोलौ दहतीव च ।
कषायो जडयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतो विभन्वकृत् ॥
रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः ।
आलम्बसात्म्यात् कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ॥
बालवृद्धसमक्षीगणैर्कषेष्टिष्वयोजसम् ।
प्रशस्तो दृढः कण्ठः स्तम्भसन्धानकटुगुरुः ॥
आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ।
कुरुतेऽत्युपयोगेन सम्भेदः कफजान् गदान् ॥
स्थौल्यापिसादसव्यासमेहगण्डादिकान् ॥
अम्नोऽभिदीपितस्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।
उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदो लघुः ॥
करोति कफपित्तासं स्रष्ट्वातानुलोमनम् ।
सोऽत्यथस्तस्तनोः कृत्याक्केथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ॥
कण्डूपाण्डुवीसर्पशोकविस्फोटदृज्वरान् ॥
लवणः स्तम्भसंघातबन्धविघ्नापनोऽनिलकृत् ।
स्नेहनः स्नेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्चेदमेदकृत् ॥
सोऽतिशुक्तोऽसपवनं खलति पलितं बलम् ।
लटकुष्ठविषवैसर्पान् जनयेत् क्षययेद्वलम् ॥
तिक्तः स्वयमरोचिष्णुरस्ति क्षमिलट्विषम् ।
क्रुद्धमूर्च्छांज्वरोत्क्षेपदाहपित्तकफान् जयेत् ॥
क्लेदमेदो वसामज्जलम्बोपशोषणः ।
लघुर्मध्यो हिमो रूक्षः स्तम्भकण्डविशोधनः ॥
धातुस्रयानिलयाक्षीनतियोगात् करोति सः ॥
कटुर्गलामयोर्दहकुष्ठालसकशोफजित् ।
व्रणवसादनस्नेह मेदः क्लेदोपशोषणः ॥
हिनति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः ।
कुरुते सोऽतियोगेन लघ्वां शुक्रबलक्षयम् ॥
मूर्च्छांमाकुक्षनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु यथाम् ।
कषायः पित्तकफहा गुरुरसविशोधनः ।
पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोधनः ॥
आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतिलक्षप्रसादनः ।
करोति शीलितः सोऽतिविह्वलाघ्नान्दृढः ॥
लट्कार्श्यपौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्नहान् ॥

वृत्तहेमगुडाचोऽमोचोचोचपक्षकम् ।
अभीरुवीरापनसराजादनवलाचयम् ॥
मेदे चतस्रः पणिन्यो जीवन्ती जीवकर्वभौ ।
मधुकं मधुकं विष्णी विहारी श्रावणीयुगम् ॥
चौरशुक्ता तुगाचौरी चौरिण्यौ काश्मरी सहे ।
चौरेक्षुगोचुरचौद्राचादिर्मधुरो गणः ॥
अम्नो धात्रीफलास्त्रीकामातुलुङ्गास्त्वेतसम् ।
दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालिवतं दधि ।
आम्नमास्नातकं भयं कपित्थं करमर्दकम् ॥
वरं सौवर्चलं कण्ठं विडं साम्ब्रमौद्गदम् ॥
रोमकं पांसुजं शीसं चारश्च लवणो गणः ।
तिक्तः पटोली त्रायन्ती बालकोशीरचन्द-
नम् ॥

भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्तकम् ॥
नक्तमालहिरजनीसुस्तम्बाटरूषकम् ।
पाठापामार्गकांस्यायोगुडचौधन्वयासकम् ।
पञ्चमूलं महद्वाग्रौ विशालातिविषा वचा ॥
कटुको हिङ्गुमरिचकमिजित्पक्षकोलकम् ।
कुठैराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्करम् ॥
वगैः कषायः पथ्याचं शिरीषः खदिरो मधु ।
कदम्बोद्भुवरं सुक्ताप्रबालाञ्जनगैरिकम् ।
बालं कपित्थं खर्जूरं विसपक्षीत्यलादि च ॥
मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवाडते ।
सुनादुगोभूमतः चौद्रास्त्रिताया जाङ्गला-
मिधात् ॥

प्रायोऽम्बं पित्तजननं दाडिमामलकादते ।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैववात् ॥
तिक्तं कटु च भूयिष्ठमष्टयं वातकोपनम् ।
वृतेऽमृतापटोलीस्यां शुष्ठीक्षणांरसोनतः ॥
कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाभयादते ॥
रसा कट्वलवणा वीर्यगोष्ठा यथोत्तरम् ।
तिक्तः कषायो मधुरस्तददेव च शीतलः ॥
तिक्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बह्वमलास्तथा ॥
पङ्क्तमधुराः स्निग्धाः खट्विषमृचमारुता ॥
पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥
लघुरन्धः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ।
संयोगाः सप्रपञ्चाशक्तत्पना तु त्रिविधा ॥
रसानां यौगिकत्वेन यथाशूलं विभज्यत ॥
एकैकहीनांस्तान् पञ्च पञ्च धान्ति रसा द्विके ।
त्रिके खादुर्दशान्धः षट् चीन् पटुस्तित्त एक-
कम् ॥

चतुष्केषु दश खादुश्चतुरोऽन्धः पटुः स्रक्तत् ।
पञ्चकेव्केमेवान्धो मधुरः पञ्च सेवते ।
द्रव्यमेकं षडाखादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ॥

षट्पञ्चकाः षट् च पृथगरसाः स्यु-
श्चतुर्दिकौ पञ्चदशप्रकारौ ।
भेदास्त्रिकाविंशतिरेकमेकं
द्रव्यं षडाखादमिति त्रिविष्टिः ॥
ते रसानुरसतो रसभेदा-
स्तारतम्यपरिकल्पनया च ।
सम्भवन्ति गणनां समतीता ।
दोषभेषजवशादुपयोग्याः ॥”

अथ षड्रसगुणाः ।

“मधुरः प्रीणनो वल्यो दृढगोऽनिलपित्तहा ।
रसायणो गुरुः स्निग्धश्चक्षुष्यः शीतलश्च सः ॥
आयुःकट्वगण्डा हृद्यः कण्ठोदावर्जनशकः ।
अम्नो रुचिकरो हृद्यः प्रीणनो वज्रिवर्धनः ॥
वातहा रसनोद्देगी स्निग्धोष्णो रक्तमांसदः ।
क्लेदनस्तपणः पक्ता लघुधापी कटुश्च यः ॥
लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनोद्दीपनो रसः ।
स्निग्धो रुचिकरः स्यन्दी खट्विशुक्लकरोऽगुरुः ॥
कटुर्जिह्वास्यानासाक्षिरोचनो रुचिराङ्गकृत् ।
उष्णस्तीक्ष्णो लघुः कण्डूकमिश्रकफापहः ॥
लघुः शोषो पित्तिकरः श्लेष्माकर्षणकः पटुः ।
तिक्तः पित्तकफक्षेदी विषकुष्ठज्वरापहः ॥
दीपनः पाचनो रूक्षः कण्डूकमिहरो लघुः ।
कषायः शोषकः स्तम्भी व्रणग्लानार्तिनाशनः ॥
कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो लघुस्तथा ।
शीतलः पित्तहा बल्यः कफवातहरो गुरुः ॥
उष्णं पित्तकरो वीर्यो वातक्षेपहरो लघुः ।
शीतं वीर्येण यद्द्वयं मधुरं रसपाकयोः ॥
तयोरन्धं कट्वणश्च यच्चोष्णं कटुकं तयोः ।
कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥
अम्नोष्णं पथ्यते खादु मधुरं लवणं तथा ।
कटुर्निपाके शुक्रघ्नो बह्विड्वातलो लघुः ॥
खादुर्गुरुः खट्वमलो विपाके कफशुक्लः ।
पाकेऽन्धः खट्विन्धुपित्तकृच्छुकृक्ललघुः ॥”
गारुडे ॥

“कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ।
कट्वलवणाः पित्तं खाद्वल्लवणाः कफम् ॥
अतएव विषयंस्ताः समायेषां प्रयोजिताः ।
चक्षुष्यो मधुरो रसो धातुविवर्धनः ॥
स्थौल्यालस्यविषघ्नश्च कटुर्दीपन पाचनः ॥”
इत्याहिकतत्त्वम् ॥)

न्यायमते तु ।

“रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ।

सहकारी रसज्ञाया नित्यत्वादि च पूर्ववत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“रसस्त्विति । सहकारीति रासनज्ञाने रस-
कारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति जलपरमाणो रसो
नित्यः अन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः ।”
इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥ शरीरस्थधातु-
विशेषः । तत्पर्यायः । रसिका २ खेदमाता ३
वपुःसवः ४ चर्माम्भः ५ चर्मसारः ६ रक्त-
सारः ७ असमाटका ८ इति राजनिर्घण्टः ॥
आहारसम्भवः ९ तेजःसम्भवः १० अग्नि-
सम्भवः ११ षड्रसासवः १२ आग्नेयः १३
अखक्करः १४ धातुघ्नः १५ मूलमहापरः १६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य निरुक्तिर्यथा,—
“यत् पार्थो रसधातुयंस्ततोऽभवदयं रसः ।
सदेव सकलं देहं रसतीति रसः स्मृतः ॥”
तस्य स्वरूपमाह ।
“सम्यक्पक्वस्य भुक्तस्य सारो निगदितो रसः ।
स तु द्रवः सितः शीतः खादुः स्निग्धश्चलो भवेत् ॥

रसः

सारः । यथा, गुडमधूकपुष्पवकुलत्वग्दरी-
मूलादिभ्यः सारो मदिरा । तस्य स्थानमाह ।
“सर्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदयं स्थलम् ।
समनमरुता पूर्वं यदयं हृदये दृतः ॥”
तस्य कर्माण्याह ।
“आरुह्य धमनीर्गत्वा धातुं सर्वानयं रसः ।
पुष्पाति तदनु स्वीयेयाप्रोति च तनुं गुणैः ॥”
गुणैः शीतस्निग्धपोषकत्वैः ।
“मन्दवह्निविदग्धस्तु कटुर्वान्धो भवेद्रसः ।
स कुर्वाद्बहुलान् रोगान् विनक्तव्यं करोत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च । “तत्र पाचभौतिकस्य चतुर्विधस्य
षड्रसस्य द्विविधवैयर्थ्याद्विधवैयर्थ्यस्य वानेक-
गुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य
यस्तेजोभूतः सारः परमस्वच्छः स रस इत्युच्यते ।
तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्विंशतिं
धमनीरनुप्रविश्योर्द्धगा दश दश चाधोगामिनी-
श्चतस्रस्तिर्यग्गाः कृतुस्तं शरीरमहरहस्तर्पयति
वर्धयति धारयति व्यापयति जीवयति चादृष्ट-
हेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनु-
मानाद् गतिरुपलक्षयितव्या चयद्विवेकतेः ।
तस्मिन् सर्वशरीरावयवदोषधातुमलाशयानु-
सारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौम्यस्तेजस
इति । अत्रोच्यते स खलु द्रवाणुसारी स्नेहन-
जीवनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यव-
गम्यते ॥” इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशे-
ऽध्याये ॥ * ॥)

शृङ्गारादिदशविधस्थायी भावः । शृङ्गारादयो-
ऽष्टौ रसशब्दवाच्याः । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते
रसाः रसतु कत्वास्वादे चन् । तथा हि ।
विभावैरनुभावैश्च यत्तो वा यमिचारिभिः ।
आस्वाद्यत्वात् प्रधानत्वात् स्थायी भावो रसो
मेवेदिति ॥

रत्युत्साहशोक-विस्मयहासभयजुगुप्साक्रोधाः
क्रमादेते स्युः स्थायिनः । यदुक्तम् ।
“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः क्रमादमी ॥
समये यः समुद्भूतः स्थान्ते यश्चावतिष्ठते ।
भावः स्थायी स विज्ञेयो यमिचारी ततोऽन्यथा ।
निर्वेदम्लानिप्रकाया यमिचारिण ईरिताः ॥”
स्थायिनः कारणं विभावः स चावलम्बनोद्दीप-
नत्वेन द्विविधः । यथा रतेरवलम्बनकारणं पुंसो
युवती युवत्याश्च पुमान् । उद्दीपनकारणं सक्-
चन्दनादि । एवं सर्वत्रोद्नेयम् । रतिप्रमोदा-
त्मको भावः स च युवमिरुत्पादितः शृङ्गारः ।
यदाह ।

“पुंसःस्त्रियां स्त्रियाःपुंसि संयोगं प्रति या सृष्टा ।
स शृङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम् ॥
दानधर्मयुद्धं जीवनपेक्षोत्साहकारी रसो
वीरः । शोकस्याधिभावः करुणः । असम्भावित-
मर्थान्तरौच्यगमनादिजोऽद्भुतः । कौतुकोद्भवो
हासः । क्रुध्यद्राक्षसादिभयजन्यो भयानकः ।

रसः

दृष्टाकरपूयरसादिजो वीभत्सः । सर्वाभि-
भाविता रौद्रः । यथा, रावणचरितादि ।
शान्तोऽपि रसोऽस्ति ।
“शृङ्गारवीरवीभत्सरौद्रहास्यभयानकाः ।
करुणाद्भुतशान्ताश्च नव नाट्या रसाः स्मृताः ॥”
इति रत्नकोषः ॥

एवं वत्सलोऽपि रसोऽस्ति ।
“शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।
वीभत्सरौद्रौ वात्सल्यं शान्तश्चेति रसा दश ॥”
इति नामनिधानम् ॥

वत्सलः पुत्रादिस्नेहात् स्वारतिभेद एव ।
शान्तस्त्वलौकिकत्वात्तुक्तः । इति सुकुटः ॥
चण्ड्यात् शान्तवत्सलावपि संगृहीताविति
केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अपि
च । तत्र शृङ्गारादिसर्वरसकदम्बसूक्तिर्भगवान्
तत्तदभिप्रायानुसारेण बभौ न साकल्येन सर्व-
धामित्याह । मल्लानामिति । मल्लादीनां
दशानां द्रष्टव्यां अश्रव्यादिरूपेण दशधा
विदितः सन् सायजो रङ्गं गतः इत्यन्वयः ।
मल्लादिषु अभिधत्ता रसाः क्रमेण श्लोकेन
निबध्यन्ते ।

“रौद्रोऽद्भुतश्च शृङ्गारो हास्यवीरौ दया

तथा ।

भयानकश्च वीभत्सः शान्तः सप्रेमभक्तिकः ॥”
अविदुषां विराट् विकलः अपर्याप्तो जड इति
यावत् । अनेन वीभत्स उक्तः । विकलत्वञ्च क
वञ्चसारसर्वाङ्गावित्यादिना वक्ष्यति । इति
श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये १५ श्लोक-
टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ (तथा च ।
“रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ॥
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।
तस्मादद्भुतमेवाह कतौ नारायणो रसम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे धर्मदत्तः ॥

रसः कथ्यते ।

“विभावेनानुभावेन यत्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥”
अस्य स्वरूपकथनगर्भं आस्वादप्रकारः कथ्यते ।
“सत्त्वोद्रेकादखण्डसप्रकाशानन्दचिन्मयः ।
वेदान्तरस्यार्शमूयो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।
स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वाद्यते रसः ।
रजस्तमोभ्यामसृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥”
इति साहित्यदर्पणे विश्वनाथः ॥ ३ ॥

“शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चैत्यशौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥”
शृङ्गारस्य यथा,—

“शृङ्गं हि मन्मथोद्देस्तदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इत्यते ॥
परोपार्गं वर्जयित्वा तु वैश्याञ्चाननुरागिणीम् ।
आलम्बनं नायिकाः स्युर्द्विज्यायाश्च नायकाः ॥
चन्द्रचन्दनरोलम्बस्तादुद्दीपनं मतम् ।
भूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥

रसः

त्वकौग्रामरणालस्यजुगुप्सा यमिचारिणः ।
स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदेवतः ॥”
यथा,—
“मूयं वासमहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चि-
च्छनेः

निद्रायाजसुपागतस्य सुचिरं निर्विषयं पलु-
म्भस्वम् ।
विश्रब्धं परिचुम्भ्य जातपुलकामालौक्य गच्छ-
स्थलं
लज्जानमसुखी प्रियेण हसता बाला चिरं
चुम्बिता ॥”

हास्यस्य ।

“विक्रताकारवाग्नेशचेष्टादेः कुहकाङ्गवेत् ।
हासो हास्यस्याधिभावः श्वेतः प्रमथदेवतः ॥
विक्रताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेन्नरः ।
तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥
अनुभावोऽचिसङ्कोचवचनस्मेरतादयः ।
निद्रालस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्धमिचारिणः ॥
ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिता-
वहसिते च ।

नोचानामपहसितं तथातिहसितञ्च षड्भेदाः ॥
ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात् सान्दिताघरम् ।
किञ्चिल्लख्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥
मधुरस्वरं विहसितं सांसप्रिः कम्पनमव-
हसितम् ।

अपहसितं सासाच्चं विचित्राङ्गं भवत्यति-
हसितम् ॥”

यथा,—

“आकुक्ष्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वैश्या
मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृथतेः पवित्रे ।
तारस्वरं प्रथितयूक्तमदात् प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥”
करुणस्य ।

“इष्टनाशादनिष्टाभिः करुणाख्यो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदेवतः ॥
श्लोकोऽत्र स्थायिभावः स्थाच्छोच्यमालम्बनं
मतम् ।

तस्य हाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ।
अनुभावा द्वैर्वा नन्दा भूपातक्रन्दनादयः ॥
वैवर्ण्योच्छासनिश्वासस्तम्भप्रतपनानि च ।
निर्वेदमोहापसारयाध्विग्लानिस्तुतिश्रमाः ॥
विषादजडतोन्मादचिन्ताया यमिचारिणः ॥”
यथा,—

“विपिने क जटानिबन्धनं
तव चेदं क मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनम् ॥”

रौद्रस्य ।

“रौद्रः क्रोधः स्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदेवतः ।
आलम्बनमरिस्तत्र लक्ष्मीद्दीपनं मतम् ॥
सुष्ठिप्रहारपतनविक्रतच्छेदावदारणे श्वेव ।
संयामसंभ्रमादौरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ॥

रसः

भूविभक्तोऽनिर्देशबाहुस्फोटनतज्जनम् ।
आत्मावदानकथनमाधुप्रोत्तुष्टेयानि च ॥
अनुभावास्तथाक्षेपकूरसन्दर्शनादयः ।
उपतावेगरोमाश्च खेदेवप्रथमो मदः ॥
मोहामर्षादयश्चान् भावाः स्युर्वाभिचारिणः ॥
यथा,—

“कृतमनुमत्तं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मम्यादैर्भवद्भिर्ददायुधैः ।
नरकरिपुना सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमहद्भेदोमांसैः करोमि दिशां
वलिम् ॥”

वीरस्य ।

“उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्तायिभावकः
महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ॥
आलम्बनविभावाश्च विजेतयादयो मताः ।
विजेतयादिषेष्टादास्तत्रोद्दीपनरूपिणः ॥
अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ।
सञ्चारिणस्तु वृत्तिमतिगर्वस्त्वृत्तितर्करोमाश्चः ॥
स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा
स्यात् ॥”

यथा,—

“सुद्राः सन्नासमेते विजहित हरयः । क्षु-
शक्रभङ्गुम्भा
युग्महेष्टुल्लङ्घां दधति परममी सायका निव्य-
तन्तः ।
सौमित्रे ! तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं
मेघनादः
किञ्चिद् भूमङ्गलीलानियमितजलधिं राम-
मन्त्रेयामि ॥”

भयानकस्य ।

“भयानको भयस्यायिभावः कालाधिदेवतः ।
स्त्रीनीचप्रकृतिः क्षणो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।
सेष्टा घोरतरा तस्य तदोद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् ।
पुलकखेदरोमाश्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः ॥
जुगुप्सावेगसम्मोहसन्नासम्भानिदीनताः ।
शङ्कापसारसम्भ्रान्तिमलप्रादा यभि-
चारिणः ॥”

यथा,—

“श्रीवामङ्गाभिरामं सुहृदुपतति स्यन्दने
दत्तदृष्टिः
पञ्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाङ्गुयसा पूर्व-
कायम् ।
शृण्वैरर्द्धावलीढैः अमविष्टतमुखभंसिभिः
कीर्णवर्मा
पश्योदयप्रतुल्लाङ्घयति बहुतरं स्लोकसुर्व्यां
प्रयाति ॥”

वीभत्सस्य ।

“जुगुप्सा स्थायिभावस्तु वीभत्सः कथ्यते रसः ।
नीलवर्णो महाकालदेवतोऽयमुदाहृतः ॥
दुर्गन्धमांसपिशितमेदांश्चालम्बनं मतम् ।

रसः

तत्रैव कृमिपातादिरुद्दीपनमुदाहृतम् ॥
निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र मतास्तत्र स्युर्वाभिचारिणः ॥
मोहोऽपसार आवेगो व्याधिश्च मरणादयः ॥”
यथा,—

“उत्कृत्योत्कृत्यकृत्तिं प्रथममयं पृथुत्सेध-
भूयांवि मांसा-
न्यंशस्त्रिक् पृष्ठपिण्डादवयवसुलभान्युग्रपूतीनि
जग्ध्वा ।
अन्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः
करङ्का-
दङ्कस्यादस्थिसंस्थं स्पृष्टगतमपि क्रयमय-
ग्रमति ॥”

अद्भुतस्य ।

“अद्भुतो विस्मयस्यायिभावो गन्धर्वदेवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ।
स्तम्भः खेदोऽयं रोमाश्चगद्गदस्वरसंभ्रमाः ॥
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्णिताः ।
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या यभिचारिणः ॥”
यथा,

“चित्रं महानेव वतावतारः
क्व कातिरेषाभिनवेव भङ्गिः ।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः
काप्याकृतिर्नूतन एव सर्गः ॥”

शान्तस्य ।

“निर्वेदस्यायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो
रसः ॥”

तथा च ।

“शान्तः श्रमस्यायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मेतः ।
कुन्देन्द्रसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदेवतः ॥
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
पुण्याश्रमहरिश्चित्रतीर्थरन्ध्रवनादयः ।
महापुरुषसङ्गादास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
रोमाश्चाद्याश्चानुभावास्तथास्युर्वाभिचारिणः ।
निर्वेदहर्षस्वरमतिभूतदयादयः ॥”

यथा,—

“अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोहे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
हृषे वा स्त्र्ये वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिवशिवशिवेति प्रजपतः ॥”
इति काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणे ॥ विशेषविस्तृ-
तस्तु साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे द्रष्टव्या ॥
तन्त्रशास्त्रेऽपि साधकानामुपासनासौकर्यार्थं
रसास्वादः रसप्रकारश्च कथ्यते । यथा,—
भैरव उवाच ।

“क्रियाकाण्डप्रकथने तन्त्रं बहुतरं भवेत् ।
किञ्चिन्नक्षत्रमेतेषां संक्षेपात् कथयामि ते ॥
काव्यशास्त्रे नव रसा योगे चाष्टौ रसाः स्मृताः ॥
अष्टादशप्रकारा हि विद्यायाः परिकीर्णिताः ।
भक्तियोगे नव रसा ऋतवो विषये स्मृताः ॥

रसः

रश्ममाद्या रसा देवि । पञ्चपञ्चाशतः स्मृताः ।
मेदं रसानां वक्ष्यामि शृणुष्ववावहिता प्रिये ॥
शृङ्गारवीरकरुणहास्योद्भुतभयानकाः ।
वीभत्सः शान्तको रौद्रो नवधा काव्यशास्त्रके ॥
यमश्च नियमश्चैव आसनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं समाधिरष्टधा ॥
योगशास्त्रे महादेवि कथिता विस्तरात् प्रिये ॥
कुन्दः पादौ च वेदस्य सुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
शिक्षा घ्राणं महेशानि ! हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते ॥
ज्योतिषं देवि तत्रैवं निरुक्तं श्रोत्रसुष्यते ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरेः ॥
धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या स्तोत्राश्चतुर्दश ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ॥
अर्थशास्त्रसमायुक्ता विद्याष्टादशधा रसाः ।
मननं कीर्तनं ध्यानं स्मरणं पादसेवनम् ॥
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ।
इत्थं देवि नव रसा भक्तियोगे प्रकीर्णिताः ॥
सुगन्धवनिताश्रयावच्छालङ्करणानि च ।
कथिताः परमेशानि विषये ऋतवो रसाः ॥
खाद्याः पचरसा गौडी माध्वीक्षुफलशस्यकाः ।
एतेषु रसभावज्ञा ये ते वै रसिकाः स्मृताः ॥
कृत्यविधिर्लपविधिर्नयप्रोद्यनिको विधिः ।
बाह्यमानसिकी पूजा विधिश्च परमेश्वरि ! ॥
पुरस्काराविधिर्देवि ! कर्मकाण्डानि पञ्चधा ।
त्रिधा कृत्य विधिर्देवि ! प्रातः सायं दिनन्तथा ॥
अनुभूय रसान् सर्वान् क्रियाकाण्डं विधाय च ।
साधकः स्थिरचित्तोऽन्यथा पूर्णभिषेचनम् ॥”
इति वामकेश्वरतन्त्रे त्रयःपञ्चाशत् पटलः ॥
देवुवाच ।

“मन्त्रप्रकथनं नाथ ! देव प्रकथनं कथम् ।
तत्तद्रसानां वचनेश्चितं मोहयसीव मे ॥
सान्प्रतं संशयच्छेदकारणं ब्रूहि मे प्रभो ! ॥
आश्चर्याख्यानमेवं हि श्रवणात् कौतुकं महत् ॥
भैरव उवाच ।

तन्त्रोक्तं वेदवाक्यञ्च सर्वज्ञानस्य कारणम् ।
मेदं रसानां वक्ष्यामि शृणुष्ववावहिता सती ॥
शृङ्गारो वीरतो ज्येष्ठस्त्रिंशो करुणादयः ।
शृङ्गारादिष्ट्यादिश्च अपि शृङ्गारतो भवेत् ॥
शृङ्गारस्तु यदा देवो परमार्थकस्त्वचकः ।
तदैव परमा शान्तो रत्नत्वं संप्रपद्यते ॥
तेषां प्रकरणार्थान् शृणु प्राणाधिके ! मयि ।
पादं विना शरीरस्य न गतिर्विद्यते प्रिये ! ॥
कुन्दसा वेदमार्गे तु प्रविशेन्न कदाचन ॥
अलङ्कारं विनाच्छन्दो न शोभेत प्रियंवदे ॥
चक्षुः परोक्षभेदः स्यात् ज्योतिःशास्त्रं तथैव च ।
चन्द्रसूर्यस्य ग्रहणात् ज्योतिः प्रत्यक्षतामियात् ॥
वेदशाखा निरुक्तं स्यात् शाखाभिर्ब्रह्म जायते ।
गानकार्थं श्रूयमाणे भक्तिर्भवति ब्रह्मणि ॥
तदैव गानक्यञ्च सुखनासिकयोर्भवेत् ।
गानं विना न शृणुं स्यात् शृणुं गानेन जायते ॥
शिक्षाशास्त्रं नाटकादि शब्दव्याकरणं स्मृतम् ।
अविनाभावसम्भवात्तद्वयोरेव शुचिस्मृते ॥

रसः

वेदाः षडङ्गसहिताः ब्रह्मसाख्यानतत्पराः ।
 न्यायेन साङ्गं मीमांसा ब्रह्म निर्णयते ब्रुवम् ॥
 ब्रह्मज्ञाने तु जीवस्य परमात्मविचारणम् ।
 धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवस्थादिनिरूपितः ॥
 पुराणाख्यानानि तेनैव जायते सततं प्रिये ! ।
 ब्रह्मानन्दपरो जीव आत्मसंरक्षणोत्सुकः ॥
 आयुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं च समभ्यसेत् ।
 अनुसन्धानतो देवि पूर्णज्ञानी च साधकः ॥
 मधुनेचुरसेनैव दुग्धादिफलशस्यकैः ।
 गन्धमाख्यादिना देवि ! वस्त्रालङ्कारादिना ॥
 श्रथायां वनितारूपं पूजयेज्जगदभिकाम् ।
 वनितापूजने देवि ! शृङ्गारो रससाधनम् ॥
 पूजनं कर्मकाण्डेषु पञ्चधा तत्प्रकीर्तितम् ।
 तत्तत्त्वं साधयेद्दीरो देवी सम्प्राप्तिहेतवे ॥
 पूजने नवधा भक्तौ रसोक्तासञ्च जायते ।
 तदा योगं समभ्यस्य समाधिस्थो भवेद्यतिः ॥
 अतएव महेशानि ! पुरैव कथितं मया ।
 अनुभूय रसान् सर्वान् पञ्चपञ्चाशतः प्रिये ! ॥
 विषये कर्मकाण्डेषु निष्कामी भवति प्रिये ! ।
 निष्कामे फलमाश्नयति तेन लब्धति देवता ॥
 देही देहं समाश्रित्य न च कर्म परित्यजेत् ।
 दिव्यां क्रियां समाप्येवं देवीयात्रादिकर्मणा ॥
 पूर्णज्ञानरसानन्दात् जीवन्मुक्तो भवेद्ब्रुवम् ॥
 इति वामकेश्वरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत् पटलः ॥
 रसस्य परब्रह्मस्वरूपत्वमप्युक्तम् । यथा,—
 “रसो वै सः ।” इति श्रुतिः ॥ सन्ध्यामन्त्रेऽपि ।
 “आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म ॥” अत्र ब्राह्मण-
 सर्वस्वे हलायुधः ॥ “स एव ब्रह्मरूपो भर्गो रसः
 लण्वृक्षौषधादिषु स्थावरेषु च स एव रस-
 रूपेण वसतीत्यर्थः । तथा च योगियाज्ञ-
 वल्काः ।
 “वृक्षौषधिलगानाञ्च रसरूपेण तिष्ठति ॥”
 श्रीमद्भगवद्गीतायामपि ।
 “रसोऽहमप्सु कौन्तेय इति ॥”
 विषम् । (यथा, सुन्दाराजसे २ अङ्के ।
 “ये मन्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितस्तैरेव ते
 घातिताः ॥”)
 वीर्यम् । गुणः । रागः । (यथा,—
 “कविता कोमलवनिता
 रसयति रसिकं रसेन मिलिता ।
 सा यदि दुर्जनहस्ते
 पतिता प्रतिपदभया संग्रयमया ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 इवः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ ॥ गन्धरसः ।
 (तत्पर्यायो यथा,—
 “विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डो बोलो रसो
 रसः ॥”)
 जलम् । (यथा, रघौ । १ । १८ ।
 “प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो वलिमग्रहीत् ।
 सहस्रगुणसुतसृष्टमादत्ते हि रसं रविः ॥”)
 पारदः । इति मेदिनी ॥ (“तत्र रसप्राधान्य-
 माह ।

रसक

अल्पमानोपयोगित्वादरुचेरप्रसङ्गतः ।
 क्षिप्रमारोग्यदायित्वादौषधेभ्योऽधिको रसः ॥
 साधेयु मेघनं सर्वमीरितं तत्त्ववेदिना ।
 असाधेयपि दातव्यो रसोऽतः श्रेष्ठ उच्यते ॥
 हतो हन्ति जरायाधिं नृक्षिप्तो व्याधिघातकः ।
 वज्रः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः ॥”
 अथ रसपर्यायमाह ।
 “रसेन्द्रः पारदः सूतः सूतराजश्च सूतकः ।
 शिवतेजो रसः सप्त नामान्येवं रसस्य तु ॥”
 मतान्तरम् ।
 “शिवजीवं रसः सूतः पारदश्च रसेन्द्रकः ।
 एतानि रसनामानि तथान्यानि यथा शिवे ॥”
 यथा शिवे इत्यनेन शिवपर्यायागमपि रस-
 वाचकत्वम् ॥ * ॥ अथ रसलक्षणम् ।
 “अन्तः सुनीलो बहिरञ्जलो यो
 मध्याह्नसूर्यप्रतिमप्रकाशः ।
 शुक्लोऽथ धूम्रः परिपाण्डरश्च
 चित्रो न योऽप्यो रसकर्मसिद्धौ ॥
 नागो वज्रो मलो वह्निश्चाक्षयश्च विषं शिरिः ।
 असह्याग्निर्महादोषा निषर्गाः पारदे स्थिताः ॥
 ब्रह्मं कुष्ठं तथा जाचं दाहं वीर्यस्य नाशनम् ।
 मरणं जडतां स्फोटं कुर्वन्त्येते क्रमावृणाम् ॥
 तस्माद्रसस्य संशुद्धिं विदध्याद्विषजां वरः ।
 शुद्धोऽयममृतं साक्षाद्दोषयुक्तो रसो विषम् ॥”
 “शतं पञ्चाशतं वापि पञ्चविंशदृशैव च ।
 पञ्चैकं वा पलञ्चैव पलाहं कर्ममेव च ॥
 कर्षाभ्यूना न कर्तव्यो रससंस्कार उत्तमः ।
 प्रयोगेषु च सर्वेषु यथाज्ञानं प्रकल्पयेत् ॥
 शुभेऽह्नि विष्णुं परिचिन्त्य कुर्यात्
 सम्यक्कुमारीवटुकार्चनञ्च ।
 सुलोहपाषाणसमुद्भवेऽसिन्
 डफे च वेदाङ्गुलिगर्भमात्रे ॥
 सुतप्रखल्ये निजमलयुक्तां
 विधाय रक्षां स्थिरसारवुद्धिः ।
 अनन्यचित्तः शिवभक्तियुक्तः
 समाचरेत् कर्मरसस्य तज्ज्ञः ॥”
 “अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यश्च ।
 सन्वेतः सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते रुद्ररूपिभ्यः ॥”
 इति रक्षामन्त्रः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
 कारे ॥ विस्तृतविवृतिरस्य पारदशब्देऽभिहितम् ॥
 शिरालसः । तत्पर्यायो यथा,—
 “कपिनामा कपितैलं कृत्रिमं कपिलखलः ।
 तुरष्को सुत्तिसुत्तश्च पिण्डातेः सिद्धको रसः ॥”
 हिङ्गुलम् ॥ तत्पर्यायो यथा,—
 “रक्तं मर्कटशीर्षं हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 रसकः, पुं, (रस+संज्ञायां कन् ।) निष्काय-
 मांसः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७७ ॥
 रसकपूरं, स्त्री, कपूररसः । रसकापूर इति
 भाषा । यथा, “तत्र पारदस्य संचितं शोधनं
 कर्तव्यम् ।

रसक

शुद्धतमं कुर्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः ।
 इष्टिकां खटिकां तद्वत् स्फुटिकां सिन्धुजम्ब च ॥
 वल्लीकचारलवणं भाण्डरङ्गकन्दितिकाम् ।
 सर्वाण्यतानि संचूर्ण्य वाससा चापि शोधयेत् ॥
 खटिका खड्गी । स्फुटिका फिट्करी । सिन्धु-
 जम्ब सैन्धवम् । वल्लीकं तच्चा नट् । वल्लीक
 वरउर । चारलवणं खारीलवण । भाण्डरङ्गक-
 न्तिका काविसमाटी ।
 एभिश्चूर्ण्युतं सूतं यावदयामं विमर्दितम् ।
 तच्चूर्णसहितं सूतं स्थालीमध्ये परिचिपेत् ॥
 तस्याः स्थाल्या मुखे स्थालीमपरां धारयेत्
 समाम् ।
 सवस्त्रकुट्टितम्बदा मुद्रयेदुभयोर्मूर्खम् ॥
 संशोष्य मुद्रयेद्भूयो भूयः संशोष्य मुद्रयेत् ।
 सम्यग्विशोष्य मुद्रां तां स्थालीं वृक्षां विधारयेत् ॥
 अग्निं निरन्तरं दद्याद्वायवदिनचतुष्टयम् ।
 अङ्गारोपरि तदयन् रक्षेद्यन्नादहर्निशम् ॥
 शनैरुद्धारयेद्यन्त्रभूर्धूस्थालीगतं रसम् ।
 कपूरवत् सुविमलं गच्छीयाद्गुणवत्तरम् ॥
 तं देवकुसुमचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैर्युक्तम् ।
 खादन् हरति फिरङ्गं व्याधिं सोपद्रवं सपदि ॥
 विन्दति वज्रहोमिं पुष्टिं वीर्यं बलं विपुलम् ।
 रमयति रमणीशतकं रसकपूरस्य सेवकः
 सततम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “गैरिकतुरवीखटिकासैन्धवगङ्गं रजं कुडवम् ।
 प्रत्येकं दृष्टुं ह्यगमाधायस्योपरि शतं स्थाप्यः ॥
 कुडवमितोऽथ तदूर्ध्वं देया हण्डीतदास्य पात-
 सुखी ।
 अथ तत्सन्धेर्मुद्रां कृता तदधो हुताग्रानो
 ज्वालयः ॥
 अग्निं षट्कप्रमितैर्द्वारभिरनुनातिदुर्बलस्थलेः ।
 अग्निं क्रमेण दद्याद्गुरुदृष्टितवर्धना द्विनिशम् ॥
 तदनु ततो यत्नवरादयुक्त्या कपूरसन्निभं सूतम् ।
 आदाय काचकुम्भे निधाय नवसादरं दद्यात् ॥
 संमर्दय चाप्य काष्ठैरङ्गान्मणसंमितैः पचेत् घसम् ।
 चुल्लीदमरुकमध्यं वितस्तिचतुराङ्गुलावकाशन्तु ॥
 कर्तव्यं क्रमदहनं तदग्नः प्रज्वालयेन्मध्यम् ।
 शशिधवलसुपरिलग्नं युक्त्वा संयत्य रक्षयेद्-
 यत्रात् ॥
 वज्रं वल्लार्धं वा गुडैर्न जीर्णेन रोगिणे दद्यात् ।
 दुग्धोदनन्तु पथ्यं देयं तस्मै च ताम्बूलम् ॥
 हरति समस्तं रोगं कपूरराखो रसो नृणाम् ॥
 फिरङ्गकरिकेशरी सकलकुष्ठदावानलो-
 ऽखिलवनविनाशकृत् व्रणजगत्पूतिप्रदः ।
 सुवर्णसमवर्णकृत् बलहुताश्रतेजस्करः
 समस्तगदतस्करो रसपतिः स कपूररकः ॥”
 ग्रन्थान्तरम् ।
 “दृष्टुं सधु जाचाय ऊर्णा गुक्तायुतो रसः ।
 मर्दयेत् शृङ्गजद्रावैर्हिनेकं आपयेत् पुनः ।
 आतो भस्मवमाप्नोति शुद्धकपूररसनिभः ॥

नवसादरं पारदाचतुर्थीप्रमिति सङ्केतः । गङ्गजं
साम्भारिलोण इति भाषा । शेषं स्पष्टम् ।
इत्याद्युर्वेदप्रकाशः ॥ (तथा च ।

“पिष्टं पांशुपटं प्रगाढममलं वन्यसुना नैकशः
सूतं धातुगतं खटौकवलितं तत्संपुटे रोधयेत् ॥
अन्तस्तल्लवणस्य तस्य च तले प्रज्वाल्य वह्निं

हृतात्

वस्रं ग्राह्य मयेन्द्रकुन्दधवलं भस्मोपरिस्थं शूनेः ॥
तद्वत्त्वद्वितयं लवङ्गसहितं प्रातः प्रयुक्तं भजेत् ।
ऊर्ध्वं रेचयति द्वियाममसक्तत्वेयं जलं शीतलम् ॥

एतद्वन्ति च वस्त्ररावधि विधं वान्मासिकं
मासिकम् ।

शैलौख्यं गरलं ग्येन्द्रकुटिलोद्भुतश्च तात्का-
लिकम् ॥”

इति सुधानिधिरसः ॥ * ॥ रसपूर्वमिति रस-
मञ्जरी कारः । श्वेतभस्म इति चन्द्रिका ॥ इति
वेद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधिकारे ॥

रसकेशरं, क्ली, कर्पूरम् । इति हारावली ॥
(कर्पूरप्रशस्तेः विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

रसगन्धं, क्ली, वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसगन्धः, पुं, गन्धरसः । यथा,—

“रसगन्धो गन्धरसो गन्धारं मस्विर्जनम् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रसगन्धकः, पुं, (रसगन्ध + स्वार्थे कन् ।) गन्ध-
रसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रसगर्भं, क्ली, रसाञ्जनम् । इत्यमरः ॥ (तत्पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“रसाञ्जनन्तार्थशैलं रसगर्भं च तार्थजम् ॥”)

हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसगन्धः, पुं, (रसं रसस्य दोषावहशक्तिं हन्तीति ।

हन + टक् ।) टङ्गणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसजं, क्ली, (रसाज्जायते इति । जन् + डः ।)

रक्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रसजः, पुं, (रसाज्जातः । जन् + डः ।) गुडः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ॥ ११॥ १४४॥

“अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ॥”)

मद्यकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसजाते, त्रि ।

यथा,—

“रसजं पुरुषं विद्यात्रलं रक्षेत् प्रयत्नतः ।

अन्नात् पानाच्च मतिमानाचाराच्चाप्यतन्त्रितः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥)

रसज्ञा, क्ली, (रसं जानातीति । ज्ञा + कः । टाप् ।)

जिज्ञा । इत्यमरः ॥ (गङ्गा । इति काशीखण्डे ।

२६ । १४६ ॥) रसवेत्तरि, त्रि ॥ (यथा, रघौ ।

२ । ३६ ।

“यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां

स्कन्धस्य मातुः प्रयत्नां रसजः ॥”)

रसज्यः, पुं, (रसेषु ज्यैष्ठ्यः ।) मधुररसः । इति

हेमचन्द्रः ॥ शृङ्गाररसश्च ॥

रसतेजः, [सु] क्ली, (रसात् रसजन्यं वा तेजो

अस्य ।) रक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रसदालिका, क्ली, (रसं दालयति इति । दल +
णिच् + क्त्वाल् । टाप् अत इत्वम् ।) पुष्पकेतुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसद्रावी, [न्] पुं, (रसं द्रावयतीति । ड +
णिच् + णिनि ।) मधुरजम्बीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रसधातुः, पुं, (रसात्मको धातुः ।) पारदः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायादियथा,—

“रसायनार्थिभिर्लोकैः पारदो रस्यते यतः ।

ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः ॥

पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।

चपलः शिववीर्यश्च रसः सूतः शिवाङ्गयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रसधेनुः, क्ली, (रसकल्पिता धेनुः ।) दानार्थ-

चुरसनिर्मितधेनुः । यथा,—

होतोवाच ।

“रसधेनुं महाराज कथयामि समासतः ।

अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशास्तरे ॥

रसस्य तु चटं राजन् संपूर्णमैश्वर्यस्य च ।

तद्वत् संकल्पयेत् प्राज्ञश्चतुर्थींशेन वत्सकम् ॥

इच्छादण्डमयाः पादा रजतचुरसंयुताः ।

सुवर्णशृङ्गाभरणां वस्त्रपुच्छां दृढस्तनीम् ॥

पुष्पकम्बलसंयुक्तां शर्करासुखजिह्विकाम् ।

दन्ताः फलमयास्तस्याः पृष्ठतान्त्रमयीं शुभाम् ॥

पुष्परोमान् राजेन्द्र सुक्ताफलकृतेक्षणाम् ।

सप्तश्रीह्रिसमायुक्तां चतुर्दिक्षु च दीपिकाम् ॥

सर्वोपस्करसंयुक्तां सर्वगन्धादिवासिताम् ।

चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ॥

अक्षणे वेदविदुषे ओजियायाहितानये ।

पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ॥

ताडशाय प्रदातया रसधेनुः कटुस्विने ।

सर्वलक्षणयुक्ताय ओजियाय कुटुम्बिने ॥

रसधेनुः प्रदातया सर्वकामेण नित्यदा ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्वपातकवर्जितः ॥

दाता च ग्राहको वाय एककालमभोजनः ।

सोमपानफलं तस्य सर्वक्रतुफलं लभेत् ॥

दीयमानान् पश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।

धेनुश्च पूजयित्वाये गन्धधूपसगादिभिः ॥

पूर्वोक्तेरेव मन्त्रेण ततस्तां प्रार्थयेत् सुधीः ।

प्रार्थनापूर्वकं भक्त्वा हिजाग्राय निवेदयेत् ॥

दश पूर्वान् परांश्चैव आत्मानश्चैकविंशकम् ।

प्रापयेत् परमं स्थानं स्वर्गमावर्तते पुनः ॥

एषा ते कथिता राजन् रसधेनुरनुत्तमा ।

ददस्व च महाराज परं स्थानमवाप्नुहि ॥

य इदं पठते नित्यं शृणुयादथ भक्तितः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥”

इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्यानं रसधेनु-

माहात्म्यं समाप्तम् ॥

रसनं, क्ली, (रस + भावे ल्युट् ।) स्वादनम् ।

ध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, दृष्टव्यसंहिता-

याम् । ४६ । ८८ ।

“कम्पोद्धर्जनवेद्यं रसनं द्रव्यं क्षितेः ॥”)

रसनं, क्ली क्ली, (रस्यते रसयत्यनेन वा । रस +
करणे ल्युट् ।) जिज्ञा । इति मेदिनी ॥ सा च
जलेन्द्रियम् । यथा,—

“नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् ।

इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिविषयो मतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“प्रथमवदिति पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथा हि जलं
द्विविधं नित्यमनित्यम् । परमानुरूपं नित्यं

द्व्यणुकादिकं सर्वमनित्यम् । अवयवसमवेतत्वा-
नित्यजलमपि त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविषय-

भेदात् । किन्तु पृथिवीतीययोर्धो विशेषस्तमाह
किन्त्विति । अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरं

अयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धमिति । इन्द्रियं
रसनं जलीयम् । तथा हि रसनं जलीयं

गन्धाद्यञ्जकत्वे सति रसयञ्जकत्वात् । शक्तु-
रसाभियञ्जकोदकवत् । रसनासन्निकर्मे यमि-

चारवारणाय द्रव्यत्वं हेतौ देयम् । विषयं
दर्शयति सिन्धुहिमादिरिति । सिन्धुः समुद्रः

हिमं तुषारः । आदिना सरित्कासारकरकादिः
सर्वो ग्राह्यः ॥” इति चिदान्तसुक्तावली ॥

रसना, क्ली, (रस + युच् । टाप् च ।) जिज्ञा ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ४ । १६ ।

“प्राणश्च तत्पादसरोजसौरभे

श्रीमन्तुलस्या रसनां तदर्पिते ॥”)

तस्याः शुभलक्षणं यथा,—

“तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिज्ञा रक्ता समा

शुभा ।

अक्षणा दीर्घा च विज्ञेया तालुः श्वेतो धनश्च ये ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

न्यायमते रसनेन्द्रियग्राह्यो रसो रसत्वादिस-

हितः । यथा,—

“रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ।

सहकारौ रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ॥

प्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।

तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“तथारस इति रसत्वादिसहित इत्यर्थः ।” इति

चिदान्तसुक्तावली ॥ * ॥ राक्ता । इति मेदिनी ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“राक्ता युक्तरसा रस्या सुवह्वा रसना रसा ।

एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गन्धभद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काक्षी । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । ७ । १० ।

“कस्याश्चिदासीद्रसना तदानीं

अङ्गुष्ठमूलार्पितस्तत्रशेषा ॥”)

रज्जुः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

रसनायः, पुं, (रसानां नायः श्रेष्ठ इत्यर्थः ।)

पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसनायकः, पुं, (रसानां नायकः नेता रसायन-

विद्याविष्कारकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रसनालिङ्, [ह] पुं, (रसनया लेणीति । लिङ् + क्तिप् ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रसनया लेहनकर्त्तरि, त्रि ॥

रसनेत्रिका, स्त्री, (रसो नेत्रमिव तदस्यस्या इति । रसनेत्र + टन् ।) मनःशिला । इति हेमचन्द्रः ॥ (मनःशिलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

रसपाकजः, पुं, (रसपाकात् जायते इति । जन् + ङः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसफलः, पुं, (रसो जलं फले यस्य रसयुक्तं फलमस्येति वा । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) नारिकेलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विशेषो विज्ञेयः ॥)

रसभवं, स्त्री, (रसात् रसे वा भवतीति ।) भू + अच् ।) रक्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसमञ्जरी, स्त्री, (रसानां मञ्जरीव ।) नायकनायिकाभेदकमन्यविशेषः । यथा,— “विद्वज्जनमनोभङ्गरसयासङ्गहेतवे ।

एषा प्रकाशयते श्रीमद्भाषुना रसमञ्जरी ॥” इति तस्य द्वितीयः श्लोकः ॥

रसमयः, त्रि, रसस्वरूपः । रसात्मकः रसशब्दात् मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । ३४ ।

“आधत्तान्नो रसमयं कालमायाश्रयोगतः ॥”)

रसमर्दनं, स्त्री, (रसस्य पारदधातोर्मर्दनम् ।) पारदपेषणम् । यथा,—

“इटिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्दो रसस्ततः । दध्ना गुडेन विन्दुत्यराजिकागृहधूमकैः ॥” अन्यच्च ।

“कुमारिकाचिचकरक्तसर्षपैः कृतेः कषायेष्टहतीविमिश्रितेः । फलचिकेयापि विमर्दितो रसो दिनत्रयं सर्वमलैर्विसुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसमारणं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मारणम् ।) पारदस्य मारणम् । यथा,—

“धूमसारं रसं तोरिं गन्धकं नवसादरम् । यामैकं मर्दयेदन्नेभागं कृत्वा समं समम् ॥ काचकूप्यां विनिःक्षिप्य ताच्च नृद्वस्त्रमुद्रया । विलिप्य परितो वक्त्रे मुद्रां दत्त्वा विशोषयेत् ॥ अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत् । पिठरीवालुकापूरैर्भूत्वा वा कूपिकागलम् ॥ निवेश्य चुक्रां तदधो वङ्गं कुर्याच्छनैः शनैः । तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥ एवं दादशभिर्यामैर्ज्वरयेत् रस उत्तमः । स्फोटयेत् खाङ्गशीतं तन्मर्दं गन्धकं व्यजेत् ॥ अधस्तच्च नृतं कृतं गृहीयात् तन्नु मात्रया । यथोचितानुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।) पारदस्य मूर्च्छाकरणम् । यथा,—

“चुरणं विफलावस्थाकन्दैः क्षुद्रज्यान्वितैः । चित्रकोर्निशासारकन्याककनकनवैः ॥

कृतं कृतेन यूषेण वारान् सप्ताभिमूर्च्छयेत् । इत्थं संमूर्च्छितः कृतस्यजेत् सप्तापि कषुकान् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य विवृतिः ।

“गन्धकेन रसं प्राज्ञः सुदृढं मर्दयेद्विषक् । कञ्जलाभो यदा कृतो विहाय घनचापलम् ॥ दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदैः । असौ रोगचयं हन्यादनुपानस्य योगतः ॥” इति मूर्च्छनम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

रसरानं, पुं, (रसानां धातूनां राना इति । “रानाहःसखिभ्यश्च ।” ५।४।६१ । इति टच् ।)

पारदः । रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसलेहः, पुं, (रसान् अपरान् धातून् लेणीति । लिङ् + पचाद्यच् ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसवती, स्त्री, (रसो विविधखाद्यरसो विद्यतेऽस्यामिति । रस + “रसादिभ्यश्च ।” ५।२।६५ ।

इति मतुप् । मस्य वत्वम् ।) महानसम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् । ५ ।

“यथा धूमाद्वह्निसामान्यविशेषः पर्वते अलुमीयते तस्य च वह्निसामान्यविशेषस्य खलचयो वह्निविशेषो दृष्टो रसवत्याम् ॥”)

रसविश्रुते, त्रि ॥ (यथा, आर्यासप्तशती । ४६८ ।

“रोगोऽपि रसवतीनां न कर्त्तव्यो वा चिरानुबन्धी वा ॥”)

रसशोधनं, स्त्री, (रसः शोध्यतेऽनेनेति । शुध् + णिच् + ल्युट् । रसं पारदं शोधयत्यनेनेति वा ।)

टङ्कणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसस्य शोधनम् ।) पारदशुद्धिः । यथा,—

“कुमारिकाचिचकरक्तसर्षपैः कृतेः कषायेष्टहतीविमिश्रितेः । फलचिकेयापि विमर्दितो रसो दिनत्रयं सर्वमलैर्विसुच्यते ॥

एवं कदर्थितः कृतः षण्णो भवति निश्चितम् । बह्वौषधीकषायेण खेदितः स बली भवेत् ॥ सर्पाक्षीचिचिकावन्ध्याभङ्गारैः खेदितो बली । ततः सपावकद्रावैः खिन्नः स्यादतिदीप्तिमान् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

(मतान्तरम् ।

“जयन्त्या वर्द्धमानस्य चार्द्रकस्य रसेन च । वायस्याश्चानुपूर्वैर्वं मर्दनं रसशोधनम् ॥ यथा प्रत्येकशस्तावन्मर्दयेत् खरसेन च । यावच्च शुष्कतां याति सप्तवारं विचक्षणः ॥ उद्धृत्योष्णारनालेन नृज्वाले ज्वालयेत् सुधीः । सर्वदोषविनिर्मुक्तः सप्तकषुकवर्जितः ॥ जायते शुद्धकृतोऽयं युज्यते सर्वकर्मसु ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

रससिन्दूरं, स्त्री, (रसजातं सिन्दूरमिति ।) औषधविशेषः । तस्य नामान्तरं सिन्दूररसः ।

यथा,—

“शुद्धकृतस्य गृहीयाद्विषग्भागचतुष्टयम् । शुद्धगन्धस्य भागैकं तावत् कृत्विमगन्धकम् ॥ अथवा पारदस्यार्द्धं शुद्धगन्धकमेव हि । तथोः कञ्जलिकां कुर्याद्विहनेकं विवर्णयेत् ॥ नृत्तिकां वाससा सार्द्धं कुट्टयेदतिघ्नतः । तया वारत्रयं सस्यक् काचकूपीं प्रलेपयेत् ॥ नृत्तिकां शोषयित्वा तु कूप्यां कञ्जलिकां क्षिपेत् ।

तां कूपीं बालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पचेत् ॥ अग्निं निरन्तरं दद्याद्वायवह्नचतुष्टयम् । गृहीयाद्दूर्ध्वसंलग्नं सिन्दूरसदृशं रसम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(मतान्तरम् ।

“पृथक् समं समं कृत्वा पारदं गन्धकमथा । नवसारं धूमसारं स्पष्टिकं याममात्रकम् ॥ निम्बूरसेन संमर्दं काचकूप्यां निवेशयेत् । सुखे पाषाणखटिकां दत्त्वा मुद्रां प्रलेपयेत् ॥ सप्तभिर्नृत्तिकावल्केः पृथक्संशोध्य वेष्टयेत् । सच्छिद्रायां नृदस्याल्यां कूपिकां तां निवेशयेत् । पूरयेत् सिकतापूरैरागलं मतिमान् भिषक् । निवेश्य चुक्रां दहनं मन्दं मध्यं खरं क्रमात् ॥ प्रज्वाल्या दादशं यामं खाङ्गशीतं ससहरेत् । स्फोटयित्वा तु सुक्ताभमूर्द्धलम् वलिं व्यजेत् ॥ अधःस्थं रससिन्दूरं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥”

इति रससिन्दूरम् ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

रसस्थानं, स्त्री, (रसः स्थानमाधार उत्पत्तिस्थानं यस्य । रसस्य पारदस्य स्थानमित्येके ।) हिङ्गुलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शरीरस्य रसस्थलम् । तस्य प्रमाणं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रसा, स्त्री, (माधुर्यादिरूपो विविधो रसोऽस्यस्यामिति । “अश्रूयादिभ्योऽच् ।” ५।२।१२७ ।

इति अच् । रसति शब्दायते इति वा । रस + अच् । टाप् च ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥

रसना । (तत्पठ्यायो यथा, भावप्रकाशे । १।१ ।

“रास्ना युत्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा । एतापयो च सुरसा सुगन्धा अथवी तथा ॥”)

पाठा । (अस्याः पठ्यायो यथा, भावप्रकाशे । १।१ ।

“पाठाम्भाम्भकी च प्राचीना पापचेलिका । एकाक्षीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतत्तिका ॥”

शक्तकी । (अस्याः पठ्यायो यथा,—

“शक्तकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभी रसा । महेक्ष्या कुन्दरकी वल्लकी च बहुश्रवा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) कङ्कः । इति मेदिनी ॥ कक्षा । काकोली । इति शब्दरत्नावली । (रसातलम् । यथा,

“रसा ददशश्च प्रतिनेदिरे जनाः

पेतुः क्षितौ वज्रनिपातशङ्कया ॥”

यथा च तत्रैव । ३ । १३ । १४ ।

रसात

रसाभा

रसाय

“हजतो मे चित्तिर्वाभिः प्रायमाना रसां
गता ॥”

“रसां रसातलं गता ॥” इति तट्टीकायां स्वामि-
पादाः ॥ नदी । यथा, ऋग्वेदे । १।११२।१२।

“यामौ रसां चोदसोद्ः पिपिस्वयुः ॥”

“रसां नदीम् ॥” इति तट्टीकायां सायणः ॥

रसाखनः, पुं, (खनतीति । खन् विदारे + अच् ।
रसाया भूमेः खनः ।) कुकुटः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रसाग्रजं, स्त्री, (रसानां अग्रजं रसस्य अग्रे
जायते इति वा । जन् + डः ।) रसाञ्जनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाञ्जनं, स्त्री, (रसजातमञ्जनं इति मध्यपदलोपी
कर्मधारयः ।) रसजाताञ्जनविशेषः । रसवत्
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । रसगर्भम् २ तार्क्ष्य-
शैलम् ३ । इत्यमरः ॥ रसोद्भूतम् ४ रसाग्र-
जम् ५ ज्ञतकम् ६ बालभैषज्यम् ७ दाढ्यौ-
कायोद्भवम् = रसरजः ८ वर्णाञ्जनम् १०
रसनार्भम् ११ अयिसारम् १२ । अस्य गुणाः ।
हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । मधुरत्वम् ।
कटुत्वम् । रक्तपित्तविषहृद्दिक्कापसार-
नाशित्वम् ।

“रौत्यान्तु प्रायमानायां तत्किद्वन्तु रसाञ्जनम् ।
तदभावे तु कर्त्तव्यं दाढ्यौकायसमुद्भवम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“दाढ्यौकायसमं क्षीरं पादं पक्का यथाघनम् ।
तदा रसाञ्जनाख्यं तत्रैत्रयोः परमं हितम् ॥
रसाञ्जनं तार्क्ष्यशैलं रसगर्भं च तार्क्ष्यजम् ।
रसाञ्जनं कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारहृत् ।
उष्णं रसायनं तिक्तं हृदनं व्रणदोषहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसाट्टः, पुं, (रसेनाट्टः युक्तः ।) आन्नातकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (आन्नातकशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

रसातलं, स्त्री, (रसायाः तलं निम्नभागस्थलोक-
विशेषः ।) पातालम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ३४७ । ५६ ।

“जग्राह वेदानखिलान् रसातलमतो हरिः ॥”

पातालभेदः । यथा,—

“अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च तलातलम् ॥

महातलञ्च सुतलं सप्तमञ्च रसातलम् ॥

पातालभेदाः सप्तैव नामतः कीर्त्तिता अस्मी ।

तत्र पातालमेकैकं दशसाहस्रयोजनम् ॥”

इति शब्दमाला ॥

(इदमेव निवातकवचानां निवासस्थानम् ।

तथा च देवीभागवते । ८ । २० । ८—१२ ।

“ततोऽधस्ताच्च विवरे रसातलसमाह्वये ।

दैतेया निवसन्त्येव पण्ड्यो दानवाश्च ये ॥

निवातकवचा नाम हिरण्यपुरवासिनः ।

कालेया इति च प्रोक्ताः प्रत्यनीका हवि-

र्जानाम् ॥

महौजसश्चोत्पत्तेरिव महासाहसिनस्तथा ।

सकलेशस्य च हरेस्तेजसा हतविक्रमाः ॥

विलेशया इव सदा विवरे निवसन्ति हि ।

ये वै वाग्भिः सरमया शक्रदूत्या निरन्तरम् ॥

मन्त्रवर्णाभिरसुरास्ताडिता विभ्यति स्त ह ॥”

रसादानं, स्त्री, (रसानां आदानं ग्रहणम् ।) शोष-

णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसाया दानम् ।)

भूमिदानम् ॥

रसाधारः, पुं, (रसानां जलानां आधारः । रसां

पृथिवीं धरति स्वाकर्षणेनेति वा । धृ + अण् ।)

सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ रसस्याधारश्च ॥

रसाधिकः, पुं, (रसाय खणादीनां द्रवीकरणाय

अधिकः प्रबलः ।) टङ्कणः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अधिकरसश्च ॥

रसाधिका, स्त्री, (रसेन अधिका ।) काकोली-

द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाभासः, पुं, (रस इव आभासते इति । आ +

भास् + अच् ।) अनौचित्यविशिष्टरसः । तस्य

लक्षणं यथा,—

“अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ।”

अनौचित्यश्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्ष-

णानां सामग्रीरहितत्वे सत्वेकदेशयोगित्वोप-

लक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालयुत्पत्तये एक-

देशतो दृश्यते । उपनायकसंस्थायां सुनिगु-
पत्नीगतायाश्च । बहुनायकविषयायां रतौ

तथानुभयनिष्ठायां प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधम-

पात्रतिर्यगादिगते शृङ्गारे अनौचित्यम् । रौद्रे

गुब्बादिगतकोपे । शान्ते च हीननिष्ठे । गुब्बा-

द्यालम्बने हास्ये । ब्रह्मवधाद्युत्थाहे । अधम-

पात्रगते तथा वीरे । उत्तमपात्रगतत्वे भयानके

त्रियमेवमन्यत्र । तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा

मम ।

“स्वामी सुगन्धरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी

क्षौणीमावृणुते तमालमलिनच्छायातमः—

सन्ततिः ।

तन्मे सुन्दर ! सुखं लब्ध ! सहसा वर्त्तते

गोप्या गिरः

श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः

पातु वः ॥”

बहुनायकनिष्ठत्वे यथा,—

“कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये

येषां कृते सुतनु । पाण्डुरयं कपोलः ।”

अनुभयनिष्ठत्वे यथा,—

मालतीसाधवे नन्दनस्य मालव्याम् । पश्चा-

दनुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्व-

मिति श्रीमल्लोचनकाराः । तत्रोदाहरणं यथा

रत्नावल्याम् । सागरिकाया अन्योऽन्यदर्शनात्

प्राक् वत्सराजे रतिः । प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा

हयग्रीववधे । हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने ।

अधमपात्रगतत्वे यथा,—

“जघनस्थलनङ्गपत्रवल्ली-

गिरिमल्लोक्तुसुमानि कापि भिल्ली ।

अवचित्य गिरौ पुरो निषस्ता

स्वकचारुत्कचयाचकार भर्ता ॥”

तिर्यग्गतत्वे यथा,—

“मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु

वृक्षान्तरे वृक्षभसाह्वयन्ती ।

पञ्चदिपक्षी कलनादभङ्गी

सङ्गीतमङ्गीकुरुते स्त भङ्गी ॥”

आदिशब्दात्तापसादयः । रौद्राभासो यथा,—

“रक्तोत्फुल्लविशाललोचनयनः कम्पोत्तराङ्गो

मुहु-

र्भुक्ताकर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः पश्यतः ।

आध्मातः कटुकोक्तिभिः स्वमसलहोर्विक्रमं

कौर्त्तयन्

अंवास्फोटपटयुं धिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टो-

ऽञ्जनः ॥”

भयानकाभासो यथा,—

“अशक्तुवन् सोढुमधीरलोचनः

सहसररश्मिरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं

निनाय विभ्यद्विषानि कौशिकः ॥”

स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । श्व-

मन्यत्र । इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

रसान्धं, स्त्री, (रसात्मकोऽन्धो यत्र ।) वृक्षान्धम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ चुक्रम् । इति भावप्रकाशः ॥

रसान्धः, पुं, (रसेन सह अन्धो यत्र ।) अन्धवेतसः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायकः, पुं, (रसं रसत्वमयति प्राप्नोति इति ।

अय + ण्वल् ।) लक्ष्यविशेषः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

रसायनं, स्त्री, कटिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रसो

दुग्धं अयनं मूलं यस्येति ।) तक्रम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥ विषम् । (रसा रसरक्तादय ईयन्ते

प्राप्यन्ते अनेनेति । इ + ल्युट् ।) ज्वराद्याधि-

नाशकौघधम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे ।

२ । ६३ ।

“वाङ्गुण्यसुपशुद्धीत शक्त्वपेक्षं रसायनम् ।

भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थान्नि बलवन्ति च ॥”

“न हृतेन विना कान्तं न कान्तेन विना रसः ।

सूतकान्तसमायोगात् रसायनमुदीरितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अथ रसायनाधिकारः । तत्र रसायनस्य

लक्षणमाह ।

“यज्जराद्याधिविध्वंसि वयसस्तम्भकन्तथा ।

चक्षुष्यं वृंहणं वृष्यं मेघजं तदुरसायनम् ॥”

रसायनस्य फलमाह ।

“दौघैर्मायुः स्मृतीर्मैधामारोग्यं तरुणं वयः ।

देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात् ॥”

तदिधमाह ।

“पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् ।

प्रशुद्धीत भिषक् प्राङ्गः स्निग्धशुद्धतनोः सदा ॥

नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः ।

न भाति वाससि श्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः ॥”

रसाय

अथ तदुदाहरणानि ।
 “श्रीतोदकं पयः, क्षौद्रं घृतमेकैकशो दिशः ।
 त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्द्वयः ॥
 मखूकपण्याः खरसः प्रभाते
 प्रयोज्य यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
 रसो गुडुचास्तु समूलपुष्पः
 कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्पाः ॥
 आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
 बलाग्निवर्णस्वरवर्णानि ।
 मेधानि चैतानि रसायनानि
 मेधा विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥”

मखूकपर्णौ ब्राह्मी । वरभी इति लोके । तदलाभे
 मञ्जिष्ठापि ग्राह्या । तस्या अपि रसायनत्वात् ।
 “मानिकेण तुगाक्षीया पिप्पल्या लवणेन च ।
 त्रिफला सितया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥
 सिन्धुत्यशकराशुण्ठीकणाभयगुडैः क्रमात् ।
 वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणेषिणा ॥

पुनर्नवस्थाहर्षलं नवस्थ
 पितं पिवेद्यः पयसाहर्षमासम् ।
 मासत्रयं तत्तिगुणं समा वा
 जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥
 ये मासमेकं खरसं पिवन्ति
 दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।
 क्षीराग्निनस्ते बलवीर्ययुक्ताः
 समाश्रितं जीवनमाप्नुवन्ति ॥
 शतावरी सुखितिका गुडूची
 सहस्रिकर्णा सहतालमूलौ ।
 एतानि कृत्वा समभागयुक्ता-
 न्याज्येन किंवा मधुनावलिह्यात् ॥
 जराजान्मृत्युविशुद्धदेहो
 भवेन्नरो वीर्यबलादियुक्तः ।
 विभाति देवप्रतिमः स निर्व्यं
 प्रभामयो भूरिविद्वद्बुद्धिः ॥
 पीतान्मगन्धा पयसाहर्षमासं
 घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
 वीर्यस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
 बालस्य शस्यस्य यथामुष्टिः ॥
 अयःपलं गुग्गुलुरत्र योज्यः
 पलत्रयं योषपलानि पञ्च ।
 पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च
 कर्षं लिहन् याव्यमरत्वमेव ॥”

लोहगुग्गुलुः ।

“न केवलं दीर्घमिहायुरश्रुते
 रसायनं यो विविधं निषेवते ।
 गतिं स देवर्षिनिषेवितो शुभां
 प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ॥”

इति रसायनाधिकारे भावप्रकाशः ॥

(तथा च ।

“लाभोपायोहिशस्तानां रसादीनां रसायनम् ।
 पूर्वं वयसि मध्ये वा तत् प्रयोज्यं जितात्मनः ।
 लिङ्गस्य सुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥
 नाविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ।

रसाय

वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रज्ज् इवाफलः ॥”
 “रसायनानां द्विविधं प्रयोगश्च यो विदुः ।
 कुटीप्रावेशिकं सुखं वातातपिकमन्यथा ॥
 निर्व्याते निर्भये हर्ष्यं प्रायोपकरणे पुरे ।
 दिशुदीर्घां शुभे देशे त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ॥
 धूमातपरजोयालस्त्रीमूर्खाद्विलङ्घिताम् ।
 सञ्चवैद्योपकरणां सुन्दरां कारयेत् कुटीम् ॥
 अथ पुर्येष्टं संपूज्य पूज्यांस्तं प्रविशेच्छुचिः ।
 तत्र संशोधनेः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥
 ब्रह्मचारी धृतियुतः अद्विधानो जितेन्द्रियः ।
 दानशीलदयासत्यव्रतधर्मेपरायणः ॥
 देवतायुस्ततो युक्तो युक्तस्त्रप्रप्रजागरः ।
 प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥
 हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।
 हरिद्रां पिप्पलीं वेल्लं गुडुक्षोष्णाम्बुना पिबेत् ॥
 स्निग्धः स्निग्धो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।
 ततः शुद्धशरीराय कृतसंस्पर्जन्याय च ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।
 दद्याद्वायवकमाशुद्धः पुराणशुद्धतोऽथ वा ॥
 इत्यं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
 यस्य यद्यौगिकं पश्येत् सर्वमालोच्य सात्म्य-
 वित् ॥”

“कुटीप्रावेशः क्षिणां परिच्छेदवतां हितः ।
 अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिकोविधिः ॥
 वातातपसहायोगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।
 सुखोपचारा भंशेऽपि ये न देहस्यवाधकाः ॥”
 इत्युत्तरस्थानीयवाग्भटे ६६ अध्याये ॥
 विशेषस्तु तस्मिन्मध्याये ज्ञातव्यः ॥ * ॥ रसः
 पारदः लवणया तज्जातीय-हरितालादिकश्च
 अयनं आश्रय उपायो वा यस्य तत् । खर्णादि-
 करणम् ।

अथरसायने ईश्वर उवाच ।

“गोमूत्रं हरितालञ्च गन्धकश्च मनःशिलाम् ।
 समं समं गृहीत्वा तु यावत् शुष्यति पेषयेत् ॥
 एकादशदिनं यावत् यत्नेन रचयेत् शुचिः ।
 मन्त्रेण धूपदीपादिनैवेद्यैर्दुग्धमिश्रितैः ॥
 मन्त्रस्तु ॐ हरिहराय रसायनं सिद्धिं कुरुकुरु
 स्वाहा । अयुतजपेन सिद्धिः ।
 तद्वटीं गोलकं कृत्वा वस्त्रेणावेष्टयेत् पुनः ।
 नक्तिकां लेपयेत्तस्य स्त्रायाशुष्कन्तु कारयेत् ॥
 गर्ते कुण्डे विनिक्षिप्ते पलाशकाष्ठवह्निना ।
 ज्वालयेदद्यथामन्तु नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
 तद्भस्म जायते सिद्धिर्विद्धि सिद्धिसमाकुलम् ।
 ताम्रपात्रे अग्निमध्ये बिन्दुमात्रं नियच्छति ॥
 तत्क्षणाज्जायते खर्णं नान्यथा शङ्करोदितम् ।
 दातव्यं गुरुभक्ताय न दद्याद्दुष्टमानसे ।
 सिद्धीपटे भवेत्सिद्धिर्गोयक्ष्मीलक्षजापनैः ॥
 यस्यै कस्यै न दातव्यं दातव्यं शिवभक्तके ।
 अमिसुखं द्विजातीनां पाचकानां विशेषतः ॥
 गोप्यं गोप्यं महागोप्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।

“आनीय बहुयत्नेन समलं तोलकद्वयम् ।

रसालः

वसुरावं शिवचावं मायाबिन्दुसमन्वितम् ॥
 बीजत्रयश्चाष्टशतं प्रजपेत् सखलोपरि ।
 अश्रीतितोलकमानं कृण्वेत्समुद्भवम् ॥
 दुग्धमानीय यत्नेन चाष्टोत्तरशतं जपेत् ।
 वस्त्रयुक्तेन सूत्रेण दुग्धमध्ये विनिक्षिपेत् ॥
 उत्तापं ज्वालयेद्बीमान् मन्दमन्देन वह्निना ।
 रिपुर्वेदाहर्षयन्तमहंशोषं भवेद्यदि ॥
 तदेवोत्तोल्य तद्व्यं दुग्धं तोये विनिक्षिपेत् ॥”
 ततः परीक्षा कर्तव्या ।
 “निर्धूमं पावकं त्रयं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
 तत्रैव प्रजपेन्मन्त्रं सर्वबन्धनमात्मकम् ॥
 सार्द्धेन तोलकं ताम्रं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
 गुञ्जाप्रमाणं तद्व्यं सत्यं सत्यं हि शङ्करि ! ।
 रौप्यं भवति तद्व्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।

“कृष्णसर्पमेकं गृहीत्वा तस्य सुखे शिववीर्यं पूर-
 यित्वा सर्पस्य सुखं गुदश्च बद्ध्वा नूतनमृगणय-
 स्थालीमध्ये संस्थाप्य स्थालीमुखं नृदादिना
 संलिप्य निर्जनस्थाने प्रातरारभ्य पुनःप्रात-
 र्यावत् वह्निना ज्वालं दद्यात् । ततः शुभसंखे
 स्थालीमुखसुदृढं सर्पभस्म विहाय शिववीर्यं
 गृहीयात् । ततस्तोलकमितं ताम्रं गालयित्वा
 तस्मिन् गालिततान्ने रक्तिकमात्रं तत् शिववीर्यं
 दद्यात् तेन तत्क्षणादेव तत्ताम्रं सुवर्णभूतम् ।
 आदौ शिवार्चनं कृत्वा पश्चात् प्रयोग एव
 कर्तव्यः ॥” इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेय-
 संवादे रसायनं नाम त्रयोदशः पटलः ॥)

रसायनः, पुं, गरुडः । विडङ्गः । इति मेदिनी ॥
 रसायनफला, स्त्री, (रसायनेन फलति या ।
 फल् + अच् । टाप् ।) हरीतकी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

रसायनश्रेष्ठः, पुं, (रसायनेषु श्रेष्ठः ।) पारदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायनी, स्त्री, (रसान् तैलादीन् अयते
 प्राप्नोतीति । अय् + ल्युः । डीष् ।) गुडूची ।
 काकमाची । महाकरञ्जः । गोरक्षद्रुमा ।
 मांसच्छेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठा ।
 अस्याः पर्यायो यथा,—

“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समङ्गा कालमेघिका ।
 मखूकपर्णौ मखीरी मखी योजनवल्गपि ॥
 रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
 मखीतकी च गखीरी मञ्जुषा वस्त्ररञ्जिनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रसालं, स्त्री, (रसं आलातीति । आ + ला +
 कः ।) सिद्धकम् । बीलम् । इति मेदिनी ॥

रसालः, पुं, (रसं आलाति यच्छाति । आ + ला +
 कः ।) इक्षुः । आम्रः । इक्षुमरः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे अतिप्रयोक्तव्यङ्कारे ।
 “प्रागेव हरिणाक्षीणां चित्तमुत्तलिकाकुलम् ।
 पाञ्चादुद्भिन्नवकुलरसालसुकुलश्रियः ॥”)
 यनसः । इति शब्दरत्नावली । कुन्दरत्नम् ॥
 गोधूमः । पुण्ड्रकनामेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ।

रसाखा

रसालखा, स्त्री, (रसेन अलसा ।) नाडी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रसाला, स्त्री, (रसान् आलातीति । आ + ला + कः । टाप् ।) रसना । दूर्वा । विदारौ । इति मेदिनी ॥ द्राक्षा । इति शब्दरत्नावली ॥ शिख-
रिणी । तत्पर्यायः । मार्जिता २ । इत्यमरः ॥
तस्याः करणप्रकारो यथा,—

“आदौ माहिषमन्त्रमसुरहितं दध्यात्कं शर्करां
शुभां प्रस्थयुगोन्मितां शुचिपटे किञ्चिच्च

कञ्चित् क्षिपेत् ।

दुग्धेनाहुधनेन न्यस्यनवस्थालां दृढं सावये-
देलावीजलवज्ज्वलमरिचैर्योग्यैश्च तदुयोजयेत् ॥

भौमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला
स्वयं

श्रीहर्षेण पुरा पुनः पुनरियं प्रीत्या समा-
खादिता ।

एषा येन वसन्तवर्जितदिने सेव्या परं नित्यश-
स्तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वेन्द्रियाणां
बलम् ॥

श्रीं तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गा

ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः ।

ये चापि मार्गपरिषर्पणश्रीर्गमात्रा-

स्तेषामियं वपुषि पोषणमाशु कुर्यात् ॥

रसाला शुक्रला बल्या रोचनी वातपित्तजित् ।

दीपनी हृदयौ स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा ।

रक्तपित्तं हृषां दाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“रक्षोर्द्धाङ्गकमीषदन्तमधुरं खण्डस्य चन्द्रतुतेः

प्रक्षं चोदपलस्य पञ्च हविषः शुष्कग्रास्तुम्भाष-

कान् ।

एलामाषचतुष्टयं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा

धृत्वा शुक्लपटे ग्रनेः करतलेनोन्मथ्य विसा-

वयेत् ॥

गृह्णाच्छे गगनाभिचन्दनरसहृष्टे गुरुहृपिते

कर्पूरेण सुगन्धितं तदखिलं संलोष्य संस्थाप-

येत् ।

खल्वर्थे मधुरेश्वरेण रचिता ह्येषा रसाला

स्वयं

भोक्तुर्मेन्मथदीपनी सुखकरी कान्तेव नित्यं

प्रिया ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसालिहा, स्त्री, श्रीर्गनाला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चाकुलिया इति भाषा ॥

रसाली, स्त्री, (रसान् आलाति या । आ +

ला + कः । डीप् ।) पुष्पकेतुः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

रसान्धासा, स्त्री, पलाशीलता । इति राज-

निर्घण्टः ॥

रसाखादः, पुं, (रसस्य आखादः ।) अखण्ड-

वस्त्रनवलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पा-

नन्दाखादनम् । समाधारम्भसमये सवि-

रसोत्त

कल्पानन्दाखादनं वा । इति वेदान्तसारः ॥३॥

“चतुर्थं विज्ञमाह अखण्डेति । उक्तसविकल्पक-

समाधोर्मध्ये द्वितीयः शब्दानुविद्वच्छिष्टोटी-

विशिष्टस्तस्मिन् य आनन्दो बाह्यशब्दादि-

विषयप्रपञ्चभारत्यागप्रयुक्तो न तु चैतन्यप्रयुक्तः ।

यथा निधियह्णाय प्रवृत्तस्य निधिपरि-

पालकभूतप्रेतादावृतस्य निधिप्राप्तेः अभावेऽपि

भूतादनित्यनिवृत्तिमात्रेण कोऽपि महानानन्दो

भवति तथा सविकल्पकसमाधावखण्डवस्त्रनव-

लम्बनेन नित्यानन्दरसाखादनाभावेऽपि अनित्य-

बाह्यप्रपञ्चनिवृत्तिजन्यानन्दं सविकल्पकरूपं

ब्रह्मानन्दभूमेण खादयति तद्रसाखादनमित्यर्थः ।

लक्षणांतरमाह समाधौत्यादि । निर्विकल्पक-

समाधारम्भकाले अनुभूय मानसविकल्प-

कानन्दत्यागासहिष्णुतया पुनस्तस्यैवाखादनं

रसाखाद इत्यर्थः ।” इति सुबोधन्याख्या

तट्टीका ॥

रसाखादी, [न] पुं, (रसं मधु आखादयितुं

श्रीलमस्य । आ + खद् + णिनिः ।) अमरः ।

इति शब्दमाला ॥ रसाखादविशिष्टे, त्रि ॥

रसाङ्गः, पुं, (रसः आङ्गा आख्या यस्य ।)

सरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥

रसिकः, पुं, (रसोऽस्यस्यान्नेति वा । रस् + ठन् ।)

सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुरङ्गः ।

हस्ती । इति सारसतः ॥ सरसे, त्रि । इति

मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३ ।

“पिबत भागवतं रसमालयं

सुहृदो रसिका सुवि भावुकाः ॥”)

रसिका, स्त्री, (रसिक + टाप् ।) रसाला ।

इक्षुरसः । इति मेदिनी ॥ काशी । रसना । इति

विश्वः ॥

रसिकेश्वरः, पुं, (रसिकानां रसज्ञानामीश्वरः ।)

श्रीहर्षः । यथा,—

“वृन्दावनान्तरे रस्ये रासोत्सवसमुत्सुकम् ।

रासमण्डलमध्यस्थं नमामि रसिकेश्वरम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३२ अध्यायः ॥

(रसिकश्रेष्ठश्च) ॥

रसितं, स्त्री, (रस शब्दे + भावे क्तः ।) मेघ-

निर्घोषः । इत्यमरः ॥ रतम् । खणादिखचिते,

त्रि । इति मेदिनी ॥

रसुनः, पुं, (रस + उन्नन् ।) लशुनः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य रसोनशब्दे ज्ञातव्यम्) ॥

रसेन्द्रः, पुं, (रसानां धातुरसानामिन्द्रः श्रेष्ठः ।)

पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाव-

प्रकाशे । १ । १ ।

“अवाधो यो भवेद्रोगो यस्य नास्ति चिकित्-

सितम् ।

रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनम् ॥”

अस्य पठ्यायादिकं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रसोत्तमः, पुं, (रसेषु उत्तमः । यद्वा, रसः

उत्तमोऽस्य ।) सुहृः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रेष्ठरसश्च ॥

रसोन

रसोद्भवं, स्त्री, (रसात् पारदधातोर्लुङ्भवतीति ।

उत् + भू + अच् ।) हिङ्गुलम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ रसजाते, त्रि ॥

रसोनः, पुं, (रसेनेकेनोनः ।) रसुनः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“राहोरन्तर्चौर्येण लूनात् ये पतिता गलात् ।

अन्तस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥

द्विजा नाश्रन्ति तमतो देहदेहसमुद्भवम् ।

साक्षादन्तसम्भूतेर्गामणीः सरसायनम् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने ३६ अध्यायः ॥

“अथ वीर्यं च वक्ष्यामि रसोनस्य महामते ।

रसे च पञ्चभिर्युक्तो रसोनस्तेन वर्जितः ॥”

“दधा वातादिशमनो रसोनो विहितो बुधैः ।

जाङ्गलानि रसान्येव भोजनार्थं प्रदापयेत् ॥”

इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

अथास्यगुणाः ।

“रसोनो हृदयो वृष्यः क्षिप्रघोषः पाचनः

सरः ।

रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः ॥

भग्नसन्धानकृत्कण्डो गुरुः पित्तासृष्टिद्विदः ।

बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अन्यद्विवरणमस्य रसोनकशब्दे लशुनशब्दे च

द्रष्टव्यम् ॥)

रसोनकः, पुं, (रसोन + स्वार्थे कन् ।) रसुनः ।

तत्पर्यायः ।

“लशुनस्तु रसोनः स्यादुद्यगन्धो महौषधम् ।

अरिष्टो स्नेहकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥”

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“यदाहृतं वैनतेयो जह्वाह सुरसत्तमात् ।

तदा ततोऽपतद्विन्दः सुरसोनोऽभवद्भुवि ॥

पञ्चभिश्च रसेयुक्तो रसेनान्विन वर्जितः ।

तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः ॥”

अस्यावयवगुणाः ।

“कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः ।

नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः ।

बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः ॥”

अस्य भक्षणगुणाः ।

“रसोनो हृदयो वृष्यो क्षिप्रघोषः पाचनः सरः ।

रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः ॥

भग्नसन्धानकृत् कण्डो गुरुः पित्तासृष्टिद्विदः ।

बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥

हृद्रोगजीर्णश्वरकुक्षिशूल-

विक्लवगुल्मारुचिकासृशोफान् ।

दुर्गामकुष्ठानलसादनशु-

समीरजन्धासकफाश्च हन्ति ॥

मद्यं मांसं तथान्धश्च हितं लशुनसेविनाम् ॥

यायाममातपं रोषमतिनीरपयो शुक्लम् ।

रसोनमन्नं पुरुषस्य जेदेतन्निरन्तरम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्यान्या विवृतियथा,—

“अन्तमथने जातः सुरासुरयक्षो महान् ।

जहार वैनेतेयश्च चक्षुना त्रिदिवं गतः ॥
संग्रामश्रमसम्प्राप्ते श्रमवेगप्रधाविते ।
आरुहे वैक्लवं प्राप्ते क्षुता ह्यन्तविन्दवः ॥
सहत् सन्दूषिते देहे पतितस्तत्र संस्थिताः ।
तस्मात् कालवशाज्जातं दुर्भिक्षं द्वादशाब्दि-

कम् ॥
विशुष्काः कानने सर्वा वृक्षकाष्ठप्रतानिकाः ।
तस्माच्च कानने सर्वे प्रहृष्टं गहनं गताः ॥
तेषां मध्ये जरायसो गतिहीनोऽतिजर्जरः ।
सयष्टिः सरणिश्लेषः शीर्णदन्तावलीमुखः ॥
सत्यतस्थैः क्षुधापन्नैः ऋषिभिस्तत्र विश्रुतः ।
सोऽपि क्षुधातुरः सर्वां पथ्यटयुक्तरां महीम् ॥
कुत्रचित् पुण्ययोगेन दृष्टवान् विटपान् शुभान् ।
नीलशैवालसङ्काशान् श्राद्धलान् बहुलान्

भुवि ।
क्षुधासंपीडनेनापि भुक्तवान् साङ्गलानपि ॥
वस्त्रासानन्तरे शुष्कान् विटपान् तदनन्तरम् ।
भुक्तवान् कन्दकान् सोऽपि मासमेकं तथा
ऋषिः ॥
पश्चात् सुमिहं सञ्जाते सर्वे चैकत्र संस्थिताः ।
सोऽपि दृष्टो युवा भूत्वा गतस्तत्र च यत्र ते ॥
तं दृष्ट्वा विस्मयापन्नाः पप्रच्छुः किं कृतं त्वया ।
नोक्तवान् सोऽपि किञ्चित् रुषा तैः प्रापित-

स्ततः ॥
यत्त्वया खादितं द्रव्यं तदभक्ष्यं द्विजातिभिः ।
दुर्गन्धमपि चित्रश्च तस्माज्जातं रसोनकम् ॥
“तेन रसोनकं नाम विख्यातं भुवनत्रये ।
कुक्कुटाखनिभं ग्रीष्मे शीर्णपर्णं समुद्धरेत् ॥
बद्धा पुटे सुनिर्गमं धारयेत्तत्कृत्वा मते ।
दौर्भासिदर्शनात्तेन त्रियते दीर्यते भुवि ॥
वर्षासु शिशिरे चैव कारयेन्मात्रया युतम् ।
रामठं जीरके हे च अजमोदाकटुत्रयम् ॥
हृतसौवर्चलोपेतं वातरोगे विप्रैः प्रतः ।
मातुलुङ्गरसेनापि शूलानां हे प्रकीर्तितः ॥
इति ह्यारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
अस्यान्वत् द्विजाभक्ष्यत्वकारणादिकं रसोनशब्दे

द्रव्यम् ॥

रसोपलं, स्त्री, (रसवत् पारद इव उपलम् ।)
मौक्तिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रक्ष, स्त्री, (रक्ष + “लविशुभिरसिभ्यः कित् ।”
उणा० ३ । १२ । इति नप्रत्ययः ।) द्रव्यम् ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

रक्ष, स्त्री, (रसात् भुक्ताद्वादिपरिपाकात् आगत-
मिति । रक्ष + यत् ।) रक्षम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते ११।५।३२।
“यज्ञैव गन्धिनी रक्षं नरूपं सशैश्वर्यवत् ॥”
रसयुक्ते, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् । १७।८।
“रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः

सात्त्विकप्रियाः ॥”)
रस्या, स्त्री, (रसाय हिता । रस् + यत् । टाप् ।)
राक्षा । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“राक्षा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।

एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रंह, तु क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रंहयति रंहा-
पयति । इति दुर्गादासः ॥

रंहः, [स्] स्त्री, (रंम + “रमेच् ।” उणा०
४ । २१३ । इति असुन् हुगागमश्च । “अहि
रहिभ्यामसुन् इत्यहो रंह इति धातुप्रदीपः ।”
इत्युज्ज्वलः ।) वेगः । तत्पर्यायः । तरः २
रयः ३ स्यदः ४ यवः ५ । इत्यमरः ॥ रंहः ६
यवनः ७ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ।
२ । ३४ ।

“न पादपोक्कलनशक्ति रंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥”)
रह, लज्जि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रहति सुखं दीनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रंहते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, तु क त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रहयति शोकं
धीरः । इति दुर्गादासः ॥

रहः, [स्] स्त्री, (रमन्तेऽस्मिन् । रह + “देशे ह
च ।” उणा० ४ । २१४ । इति असुन्प्रत्ययः ।
हकारश्चान्तादेशः । “रह त्यागे अस्मादसुनि
रह इति धातुप्रदीपः ।” इत्युज्ज्वलः ।)
निर्जनम् । तत्पर्यायः । विविक्तः २ विजनः ३
कृन्नः ४ निःशलाकः ५ रहः ६ उपांशुः ७
इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । ३ । ३ ।

“तदाननं न्यतुसुरभि क्षितीश्वरः
रहस्युपाधाय न हृत्प्रिमाथयौ ॥”)
तत्त्वम् । रतिः । गुह्यम् । इति मेदिनी ॥

रहः, [स्] य, विजनम् । इत्यमरः ॥
“रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुंसकम् ॥”
इति रभसश्च ॥

“देशान्यत्र रहोऽयं शब्दान्तरं वाक्स्ति सुरत-
वाचकम् ।” इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ॥

रहस्यं, त्रि, (रहसि भवम् । रहसु + दिगादि-
त्वात् यत् । इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ।) गोप-
नीयम् । रहसि भवम् । इति मेदिनी अमरश्च ॥
रहस्यरोमस्यशनिवेधो यथा,—

“न सर्पशस्त्रैः क्रोडेते खानि खानि न संस्पृशेत् ।
रोमाणि च रहस्यानि नाश्रिष्टेन सदा ब्रजेत् ॥”
इति कौर्म्ये १५ अध्यायः ॥

रहस्या, स्त्री, (रहस्य + टाप् ।) नदीभेदः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ६।६।१८।
“रहस्यां शतकुम्भां च सरयू च नरेश्वरः ॥”)
राक्षा । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रहितं, त्रि, (रह + क्तः ।) वर्जितम् । यथा,—
“जातहतकमादौ च अन्ते च न्यतस्तनकम् ।

गुरोस्तद्वहितं कृत्वा जपकर्म्म समाचरेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अपि च ।
“दिग्भ्योऽब्दश्चाश्विरहितो जम्बुजादौ भग्ने-
मितः ।

भं भवेदब्दवैशेष्येन योगेऽप्येवं विचिन्तयेत् ॥”
इति जातकप्रवृत्तिः ॥

रा, ल दाने । ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, राति ।
इति दुर्गादासः ॥

राः, स्त्री, (रा + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् ।) विधमः ।
दानम् । इति काश्वरकोषः ॥ काश्चनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

राः, [ये] पुं, (रा दाने + “राते र्हेः ।” उणा०
२ । ६६ । इति डैः ।) धनम् । (यथा, भाग-
वते । ३ । २५ । ३८ ।

“आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो
यहाः ॥”)

स्वर्णम् । इत्यमरः ॥ शब्दः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (स्त्री, श्रीः । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१११ । ७ ।

“स चन्तयदुषसः सूर्येण चित्रामस्य केतवो
रामविन्दन् ॥”

“चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियमविन्दन् अल-
भन्त ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

राका, स्त्री, (रा दाने + “कदाधाराचिकलिभ्यः
कः ।” उणा० ३ । ४० । इति कः । बहुल-
वचनादेव न द्वयः ।) नदीविशेषः । (सा च
शास्त्रलीङ्गीपस्थानां नदीनामन्यतमा । यथा,
भागवते । ५ । २० । १० ।

“तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिजाताः । सुरसः
शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः कुसुदः पुष्या-
वर्षः सहस्रश्रुतिरिति । अतुमती सिनीवाली
सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति ॥”)

कच्छूरोगः । नवजातरजःस्त्री । (रायते दीयते
देवेभ्य हविर्यस्याम् । इति निघण्टुटीकायां देव-
राजयज्वा । ५ । ५ । २१ ।) सम्पूर्णद्वितीयः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३२ । ४ ।

“राकामहं सुहवां सुहृतीह्वे
प्रणीतु नः सुभगा बोधतुत्मना ॥”

“संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका ।” इति सायणः ॥
राक्षसीविशेषः । सा च खरस्य शूर्पणखायाश्च
जननी । यथा, महाभारते । ३ । २७४ । १-८ ।

मार्कण्डेय उवाच ।
“पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादहं देहोऽभवन्मुनिः ।
विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥

बुधे तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।
कुवेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स सदा वृषः ॥
स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥

ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः ।
ऋषिं भरतशार्ङ्गं ! वृथगीतविशारदाः ॥

राक्षसः

पुण्योक्तता च राक्षा च मालिनी च विशां पते ।
अन्योऽन्यस्यैव राजन् । श्रेयस्कायाः सुम-
धमाः ॥
स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेष्टितान् ॥
पुण्योक्ततायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥
मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
राक्षायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥”
राक्षसः, पुं, रक्षन्त्यस्मात् रक्षः रक्ष एव राक्षसः ।
तत्पर्यायः । कौण्ठः २ क्रयात् ३ क्रयादः ४
असपः ५ आशरः ६ रात्रिचरः ७ रात्रि-
चरः ८ कर्चूरः ९ निकषात्मजः १० यातु-
घानः ११ पुण्यजनः १२ नैर्ऋतः १३ यातु १४
रक्षः १५ इत्यमरः ॥ सन्ध्यावलः १६ चपाटः १७
रजनीचरः १८ कीलापाः १९ वृचचाः २०
नक्तचरः २१ पलाशी २२ पलाशः २३ भूतः
२४ । इति शब्दरत्नावली ॥ नीलाम्बरः २५
कल्माषः २६ कटपूः २७ अगिरः २८ कीला-
लपाः २९ नरधिगणः ३० । इति जटाधरः ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“रजोमात्रात्मिका मेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
ततः क्षुद्रवृक्षगो जाता जज्ञे कोपाश्रयात्ततः ॥
क्षुद्राचामान्याकारांश्च सोऽहजगृगवांस्ततः ।
विरूपाः प्रमथुना जातास्तेऽभ्यधावन्त तं
प्रभुम् ॥
नैवं भो रक्षतामेष ते रक्तं राक्षसास्तु ते ॥”
इति वज्रपुराणम् ॥ * ॥
अपि च ।
“रक्षोगणं क्रोधवशात् खनामानमजीजनत् ।
दंष्ट्रिणां निवृत्तं तेषां भीमसेनाज्ञतं चयम् ॥”
इति मात्स्ये आदिसर्गे कथ्यमानवनाम ६
अध्यायः ॥ * ॥ राक्षसभोज्यान्नानि यथा,—
“क्षुक्लीटानुपपन्नञ्च यच्चोच्छिष्टान्वितं भवेत् ।
केशवपन्नमाधूतं मास्तथासवद्वेत् ॥
शुभिः संस्पृष्टमन्नञ्च भागो वै रक्षसो भवेत् ।
तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वानन्नान्येतानि वर्जयेत् ॥
राक्षसा नाम ये प्रोक्तास्ते सुव्रतव्रतमीदृशम् ॥”
इति वामणपुराणे ३६ अध्यायः ॥ * ॥
तेषां विचारः स्वर्गलोकादधः । यथा,—
“अन्तीक्षचरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः ।
वर्जयित्वा रुद्रगणांस्तै तत्रैव चरन्ति हि ॥
नोऽहं विक्रमणे शक्तिस्तेषां सम्भूतपाप्मनाम् ।
अत ऊर्ध्वं हि विप्रेन्द्र राक्षसा ये कृतैः नसः ।
ते तु स्वर्गादधः सर्वे विहरन्त्यूर्ध्ववर्जिताः ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥ * ॥
(अनेनाभिहितस्य रोगिनो लक्षणं यथा,—
“रक्षोघट्टि” भुक्नुटीसुवहन्तं ससंभमम् ।
प्रहरन्तं प्रधावन्तं शब्दन्तं भैरवाननम् ॥
अन्नादिनापि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ।
निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं परुषभाषिणम् ॥

राक्षा

रौषणं रक्तमात्यस्त्रीरक्तमयामिषप्रियम् ।
दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ ।
हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥”
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यथा,
“आसुरोऽविगादानाङ्गान्त्र्यः समयान्मिथः ।
राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छलात् ॥”
इत्युद्वाहृतत्वम् ॥
(एतल्लक्षणान्तरञ्च यथा, मनुः । ३ । ३३ ।
“हत्वा च्छित्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं
गृह्णात् ।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥”
राक्षसविवाहस्तु क्षत्रियस्यैव प्रशस्तः । यथा,
तत्रैव । ३ । २४ ।
“चतुरो ब्रह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकं आसुरं वैश्यशूद्रयोः ॥”
निन्यप्रजोत्पत्तिजनकतया तु ब्राह्मणपेक्षया
राक्षसादिविवाहस्य गर्हितत्वमाह तत्रैव ।
३ । ४१—४२ ।
“इतरेषु च शिष्टेषु वृषांसानृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्बिवाहेषु ब्रह्मधर्मेऽपि सुताः ॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहेरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विव-
र्जयेत् ॥” * ॥
अष्टविशेषे, पुं, स्त्री । यथा, दृष्ट्वा संक्षिता-
याम् । ८ । ४५ ।
“इन्द्राग्निदेवं दृष्ट्वा युगं यत्
तत्राद्यमब्दं परिधाविसंक्रमम् ।
प्रमादयानन्दमतः परं यत्
स्याद्राक्षसं चानलसंज्ञितञ्च ॥”)
राक्षःसम्बन्धिनि, त्रि ॥
राक्षसी, स्त्री, (राक्षस + डीप् ।) कौण्ठपी ।
राक्षसपत्नी । यथा, रघुः । १२ । ६१ ।
“दृष्ट्वा विचिन्ता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
जानकीं विधवल्लीभिः परीतेव मंहौषधिः ॥”)
दंष्ट्रा । दृष्ट्वा हन्तीति यावत् । इति हेमचन्द्रः ॥
चण्डा चोरनामगन्धर्वमिति यावत् । इति
मेदिनी ॥ सायाह्ववेला । यथा,—
“प्रातःकालो सुहृत्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्तिसुहृन्तैः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
सायाह्नस्त्रिसुहृन्तैः स्यात् आह्नं तत्र न कार-
येत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥”
इति तिथ्यादितत्वम् ॥
राक्षसेन्द्रः, पुं, (राक्षसानामिन्द्रः ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (राक्षसपतिमात्रे च ।
यथा, महाभारते । १ । १५४ । १८ ।
“धिक् ! त्वामसति पुंस्त्वामे सम विप्रिय-
कारिणि ।
पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्करि ॥”)
राक्षा, स्त्री, (लाक्षा । रत्नयोरैक्यात् लक्ष्य
रत्वम् ।) लाक्षा । इत्यमरः ॥

रागः

राख, ऋ शोचालमर्षयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सक० च-सेट् ।) शोषः
स्नेहरहितभावः । अलमर्थो भूषणं सामर्थ्यं
निवारणञ्च । ऋ, अरराखत् । इति दुर्गा-
दासः ॥
रागः, पुं, (रञ्जनमिति रञ्यतेऽनेनेति वा । रञ्ज
+ भावे करणे वा घञ् । “वाञ्च च भाव-
करणयोः ।” ६ । ४ । २७ । इति नलोपः ।)
मात्सर्यम् । लोहितादिः । (यथा, कुमारे ।
३ । ३० ।
“रागेण बालारुणकोमलेन
चूतप्रवालीलमलङ्कारः ॥”)
केशादिः । अनुरागः । (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । २७० ।
“तानवमेव द्वित्रः परोपहितरागमदन-
सङ्घटितः ।
कर्ण इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा ॥”)
गान्धारादिः । वृषः । इति मेदिनी ॥ चन्द्रः ॥
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ लाक्षादिः ।
(यथा, कुमारे । ४ । १६ ।
“तमिमं कुरु दक्षिणेतर्
चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥”)
रक्तिमत्पिष्ट । रञ्जनम् । इति नानार्थरत्न-
माला ॥ प्रीतिः । यथा,—
“वीतरागभयक्रोधस्थितधीर्म्मनिरुच्यते ॥”
इति भगवद्गीताश्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“सुखमप्यधिकं चित्तं सुखत्वेनैव रञ्यते ।
यतस्तु प्रणयोक्तर्षात् स राग इति कीर्त्तयते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥
(अभिमतविषयाभिलाषः । स तु पञ्चकेशान्त-
र्गतः । यथा,—
“अविद्याक्षितारागदेशाभिविशेषाः पञ्च-
केशाः । रागोऽभिमतविषयाभिलाषः ।” इति
शिष्टपालवधटीकायां मल्लिनाथः । ४ । ५६ ॥
“सुखानुशयी रागः ।” इति पतञ्जलिः । गान-
शास्त्रीयरागा यथा । भरतमते हनूमन्त
च रागः षड्विधः । तेषां नामानि यथा ।
भैरवः १ कौशिकः २ हिन्दोलः ३ दीपकः ४
श्रीरागः ५ मेघः ६ । हनूमन्तरतयोर्न्मते प्रत्येक-
मेषां पञ्च रागिण्यः । सोमेश्वरकल्लिनाथयोर्न्मते
प्रत्येकमेतेषां षट् रागिण्यः । एतेषां प्रत्येक-
मर्थो पुत्राः एकैकपुत्रभार्या च । कल्लिनाथ-
सोमेश्वरमते षड् रागा यथा । श्रीरागः १
वसन्तः २ पञ्चमः ३ भैरवः ४ मेघः ५ नट-
नारायणः ६ । इति नानासंगीतशास्त्रम् ॥ * ॥
अथ रागस्य व्युत्पत्तिसंख्यास्थानानि ।
“येस्तु चैतांसि रञ्यन्ते जगत्त्रितयवर्जिनाम् ।
ते रागा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभिः ॥
गोपीभिर्गीतमारब्धमेकैकं कृष्णसन्निधौ ।
तेन जातानि रागाणां सहस्राणि तु षोडश ॥
रागेषु तेषु षट्त्रिंशद्वागा जगति विश्रुताः ।

रागः

कालक्रमेण तत्रापि ह्रास एव तु दृश्यते ।
केचिद्वदन्ति ते रागाः सर्वे सन्तीति निश्चितम् ॥
मेरोरुत्तरतः पूर्वे पश्चिमे दक्षिणे तथा ।
समुद्रकण्ठे ये देशास्तत्रामीषां प्रचारणा ॥”
तथा च । अङ्गवङ्गकलिङ्गतेलङ्गभूजिङ्गहावङ्ग-
सुरङ्गयूपलङ्गखेलाङ्गसौवीरकौरकाङ्गोरनाभी-
रनाङ्गीरसिन्धुजालन्धरमगमगधनिषधमलयही-
न्दयगजाङ्गयमालवजालवमरुमरुचोलोत्कलकु-
न्तलसिंहलहरिकेलकेरल-कोशलमल्लिवालमल्ल-
भङ्गसौविदलवातकिङ्गातगुजरातगुज्जरकालङ्गर-
गौडद्रविडौडान्तर्वेदिकाङ्गीपाञ्चालसौराष्ट्र-
वरलौहावरखण्डीकश्वरूपकामरूपहरिगर्भ-
विदर्भदुर्मटवाटकीकटदेवङ्गनटङ्गननाटभोटक-
वाटकरहाटकर्णाटकुन्तिकावन्तिककनकाज-
कान्यकुब्जभोजकाम्बोजतोजतुखारविहारवली-
हारवाजगेहविदेहवाङ्गीकचचरीकचिगत्तान-
त्तादिदेशेषु रागाः प्रचरन्तीति ।

“यस्य श्रवणमात्रेण रङ्गन्ते सकलाः प्रजाः ।
सर्वाघरङ्गनाडितोस्तेन राग इति स्मृतः ॥”*॥
अथ रागाः ।

“आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसञ्चितः ।
श्रीरागश्च ततः पञ्चाङ्गसन्तस्तदनन्तरम् ॥
हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः षडेव तु ॥६॥
षट्त्रिंशद्भागिणी तत्र क्रमशः कथिता मया ॥
धानसी मालसी चैव रामकिरी च सिन्धुडा ।
आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥६॥
वैलावली च पुरवी कानडा माधवी तथा ।
कोड़ा केदारिका चापि मल्लारदयिता इमाः ॥६॥
गान्धारी शुभगा चैव गौरी कौमारिका तथा ।
वेलोयारी च वैरागी श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥६॥
तुड़ी च पञ्चमी चैव ललिता पटमङ्गरी ।
गुज्जरी च विभाषा च वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥६॥
मायूरी दीपिका चैव देशकारी च पाहिड़ा ।
वराङ्गी मोरहाटी च हिन्दोलस्य प्रिया
इमाः ॥६॥

नाटिका चाथ भूपाली रामकेली गड़ा तथा ।
कामोदा चापि कल्याणी कर्णाटस्य प्रिया
इमाः ॥६॥३६॥*॥

अथ कालनियमः ।

“विभाषा ललिता चैव कामोदा पटमङ्गरी ।
रामकीरी रामकेली वेलोयारी च गुज्जरी ॥
देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गड़ा तुड़ी ।
भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।
एताः पूर्वोक्तकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः ॥
वराङ्गी मायूरी कोड़ा वैरागी चाथ धानसी ।
वैलावली मोरहाटी सप्तैता रागयोषितः ।
गेया मध्याह्नकाले तु यथा भारतभाषितम् ॥
गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।
कानडा आरवी चैव गौरी केदारपाहिड़ा ॥
मायूरी मालसी नाटी भूपाली सिन्धुडा तथा ।
सायङ्गे ताश्च रागिण्यः प्रगायन्ति चतुर्दश ॥
पुरुषा वस्तुभूषाद्या रागास्ते मालवादेशः ।

रागः

प्रदोषे चापराद्धे च रजन्यां गानगोचराः ॥
दशदशात् परं रात्रौ सर्वेषां गानमीरितम् ।
मेघमल्लाररागस्य गानं वर्षासु सर्वदा ॥
श्रीपञ्चम्यां समारभ्य यावत् जन्मोत्सवं हरेः ।
तावद्वसन्तरागस्य गानसुक्तं मनीषिभिः ॥
शुक्रोत्थानं समारभ्य यावद्गर्गमद्योत्सवम् ।
गीयते तदुधैर्निर्द्वं मालसी सा मनोहरा ॥
सर्वेषामिह रागाणां रागिणीनाञ्च सर्वशः ।
रङ्गभूमौ नृपाज्ञायां कालदोषो न विद्यते ॥
रागञ्चालापयेदादौ तत्पत्रास्तदनन्तरम् ।
नान्यपत्नी प्रगातया नृपाज्ञायां न दूषयम् ॥
रागाः षडथ रागिण्यः षट्त्रिंशच्चार-

विग्रहाः ।

आगता ब्रह्मसदनात् ब्रह्माणं समुपासते ॥”*॥
अथ ध्यानम् ।

“नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्मः

शुकदुतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।

सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे

मालाधरो मालवरागराजः ॥ १ ॥

नीलोत्पलं कर्णयुगे वहन्ती

श्यामा सुकेशी च सुमध्यभागा ।

ईषत्सहासाम्बुजरस्यवक्त्रा

सा धानसी पद्मसुचारुनेत्रा ॥ १ ॥

करे युता चाम्बुजयुग्मरम्या

इतस्तत्सारु विलोकयन्ती ।

कण्ठस्फुरन्मौक्तिकरत्नहारा

सा मालसी संकथिता विचित्रा ॥ २ ॥

प्रतप्तचामीकरचारुवक्त्रा

कर्णावतंसं कमलं वहन्ती ।

पुष्पं घटुः पुष्पशूरेर्दधाना

चन्द्रानना रामकिरी प्रदिष्टा ॥ ३ ॥

महेन्द्रनीलदुतिरम्बुजाक्षी

प्रवाहयन्ती कपिलाशयनम् ।

विचित्ररत्नाभरणा सुकेशी

सा सिन्धुडा कान्तसमीपसंस्था ॥ ४ ॥

जवाप्रसन्नदुतिविम्बवक्त्रा

सकचपद्मं करयोर्दधाना ।

क्षौमांशुकाच्छादितगात्रयष्टि-

राशावरी रङ्गकिला विदग्धा ॥ ५ ॥

सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरे

सरोरुहैः शुङ्करमर्चयन्ती ।

तालप्रयोगप्रतिरङ्गगीते-

गौरीतनुर्भैरविका सतीयम् ॥ ६ ॥”*॥

अथ मल्लारः ।

“विहारशीलोऽतिसुकान्तदेहः

कान्ताप्रियो धार्मिकशीलयुक्तः ।

कामातुरः पिङ्गलनेत्रयुग्मो

मल्लाररागः प्रियकृतं सुवेशः ॥ १ ॥

सङ्केतितोत्पुङ्गलतानिकुञ्जे

कृतस्थितिः कान्तसमागमाय ।

वैलावली चम्पकमौलिनी सा

बाला विचित्राभरणा निरुक्ता ॥ १ ॥

रागः

रहःसु कान्तप्रियमाणपत्रं
रम्यं वहन्ती कुचकुम्भयुग्मे ।
दूर्वादलश्यामतनुः सकामा
पुरातनैः सा पुरवी निरुक्ता ॥ २ ॥
अशोकवृक्षस्य तले निषण्णा
वियोगिनी वासकगणाश्रिताङ्गी ।
विभूषिताङ्गी जटिलेव बाला
सा कानडा हेमलतेव तन्वी ॥ ३ ॥
संगृथ्य संगृथ्य गले दधाना
प्रसन्नमाला दयितेन बाला ।
गौरी स्वकान्ताननचुम्बितास्या
सा सुन्दरी माधविका निकुञ्जे ॥ ४ ॥
सुकच्छपी वाहयति स्वभक्तं-
गानार्थमभ्यस्यति सम्मुखेन ।
सदैव ताला विहिता च माला
कोड़ा कला तानवती मता सा ॥ ५ ॥
स्नात्वा समुत्तीर्णवती सुदेहा
केशप्रणिध्यन्तिवारिबिन्दुः ।
निष्पीडयन्ती तिमिरांशुकान्तं
केदारिका रक्तपरोधरश्रीः ॥ ६ ॥”*॥

अथ श्रीरागः ।

“लौलावतारेण वनान्तराशि

चिन्वन् प्रसन्नानि वधूसहायः ।

विलासवेशो ह्यतिदिग्भर्त्तः

श्रीराग एव प्रथितः पृथिव्याम् ॥ १ ॥

सन्ध्यासुकाले गृहमध्यदेशे

प्रवाहयन्ती ह पिनाकयन्त्रम् ।

धाराधराधातुविचित्रिताङ्गी

गान्धारिका गन्धसर्जं निधत्ते ॥ १ ॥

रसनया सुविचारकौतुकं

विदधती कविकोविदकौतुकम् ।

सुकवितामृतभावनतत्परा

भगवती शुभगा समुदाहृता ॥ २ ॥

पुष्पोदाने सार्द्धमालीकलापैः

क्रीडन्त्येवं कोकिलाकाकलीषु ।

रामा श्यामा सदगुणानाञ्च सीमा

गौरी गौरी गौरवालीकदिष्टा ॥ ३ ॥

अट्टालिकायां स्फुटकौसुदीभिः

प्रकाशितायां रजनौविहारम् ।

अह्वाय कान्तेन समं वसन्ती

कौमारिका कामकला वहन्ती ॥ ४ ॥

गौरीपादाम्बोजमभ्यर्चयन्ती

गन्धोद्भूतं गन्धमालां दधाना ।

नानारत्नोपायनैर्भक्तिभावे-

वैलोयारी कथ्यते बालिकेयम् ॥ ५ ॥

उल्लासयन्ती धम्मिजे रहःस्थान् प्राणवन्धुना ।

मालतीकुसुमसगम्भिर्वैरागी रागिनी स्मृता ॥ ६ ॥

अथ वसन्तः ।

“चूताङ्कुरेणैव कृतावतंसो

विधूर्णमानारुणनेत्रपद्मः ।

पीताम्बरः काञ्चनचारुदेहो

वसन्तरागो युवतिप्रियश्च ॥ १ ॥

रागः

सुश्रुतमानातिसुशीलशुक्ता
सुक्तालताकल्पितहारयष्टिः ।
चूताङ्कुरं पाण्डिपुगे वहन्ती
जवारुणाङ्गी तुङ्गिकेरितेयम् ॥१॥
संगीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावं
समाश्रिता गायनसम्पदायैः ।
खन्वाङ्गिनी नूपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवेत्तरी ॥२॥
उरसि केशचयस्य सुभारं
विदधती श्रयनोत्थितचारुवेशम् ।
विलुलितालकवल्लिकुशाङ्गी
भासुरा ललिता कथिता बुधैः ॥३॥
सखीकलापैः परिहास्यमाना
वियोगिनी कान्तवियोगदेहा ।
पीनस्तनी चैव धराप्रसुप्ता
श्यामा सुकेशी पठमञ्जरीयम् ॥४॥
कर्णोत्पलालम्बिमधुव्रताली
शृणोति सा मञ्जुलकूजितानि ।
कान्तान्तिकं गन्तुमनाः प्रदोवे
सा गुञ्जरी वेशकलोचिताङ्गी ॥५॥
अध्यापयन्ती निजशिशुवृन्दं
सङ्गीतशास्त्राणि विवेचनाभिः ।
मनोहरा हारलताभिरामा
समस्तभाषाकुशला विशेषा ॥६॥

अथ हिन्दोलः ।

“हासाभिलासेन पतन् पृथिव्यां
उत्थापितस्तत्तन्मालिवृन्दैः ।
उल्लोलसङ्गीतरसैर्विदग्धो
हिन्दोलरागः कथितो रसज्ञैः ॥१॥
मयूरकेकाश्रवणोल्लसन्ती
मयूरिकावृततं किरन्ती ।
मयूरकान्तीव सितिं दधाना
मायूरिका संकथिता गुणज्ञैः ॥२॥
प्रदोषकाले गृहसंप्रविष्टा
प्रदोषस्तारुणगात्रवस्त्रा ।
सीमन्तसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाल्या किल दीपिकेयम् ॥३॥
साङ्गं सखीभिर्विजने वसन्ती
विचित्रवच्चोजनितस्वसङ्गा ।
निरीक्ष्यमाणानन्ददर्पणा या
सा देशकारी कथिता गुणज्ञैः ॥४॥
भर्तृदधाना चरणारविन्दं
निवेधयन्ती परदेशयानम् ।
प्रकामदाम्पत्यसुखे निमग्ना
सा पाहिङ्गा संकथिता कवीन्द्रैः ॥५॥
कर्णं दधाना सुरपुष्पगुम्फं
स्फुरत्सुवच्चोजमनोहराङ्गी ।
स्मेरानना चारुविलोलेनचा
वराङ्गनेयं कथिता वङ्गारी ॥६॥
उत्पन्नभावे प्रथमापराधे
मानं पुनः कर्तुमनाञ्छीरेण ॥

रागः

ऋतुसुभावान्नियतं रुदन्ती
सा मोरहाटी हठकेलिरुष्टा ॥६॥
अथ कर्णाटः ।
“कृपाणपाणिसुरगाधिरुष्टो
मयूरकण्ठातिसुकण्ठकान्तिः ।
स्फुरत्सितस्निग्धरसः प्रशान्तः
कर्णाटरागो हरितालवर्णः ॥१॥
चिरं नटन्ती शुभरङ्गमध्ये
संप्रार्थयन्ती नटिनं वसन्तम् ।
सुगीततालैषु कृतावधाना
नटी सुश्राटीपरिधानदेहा ॥२॥
खनायकं पुष्पलताधिरुष्टा
हसन्मुखी सर्वसुदं वहन्ती ।
खनानि शृङ्खलितनोति सुग्धा
भूपालिका सा खलदुत्तरीया ॥३॥
अध्यापयन्ती शुकसारसारोः
श्रीराम रामेति सुवेशलक्ष्मीः ।
वामस्तनाङ्गुलितांशुकश्रीः
श्रीरामकेली कथिता कवीन्द्रैः ॥४॥
विशेषवेदग्धवती समस्तान्
कलाविलासेन विमोहयन्ती ।
हृदयतन्त्रा परिपुष्टदेहा
वङ्गा प्रलम्बस्तनभारभया ॥५॥
भर्तुः समं पाथसि सन्तरन्ती
प्रयोविहारेण सरोरुहाणि ।
विचिन्वती सौरभमोदमाना
कामोदरागिण्यादिता गुणज्ञैः ॥६॥
आधूता नटनृत्यपरिश्रमेण
वाला लीलाभिः सुदती कृताहरा ।
नटीनां कल्याणी कलयति मत्तहस्ती
रणप्रस्थानं सुखरिता किङ्किणीकलापम् ॥७॥
अथ रागरागिणीनां भावनिरूपणम् ।
“मालवः श्रीश्च हिन्दोलो मल्लारस्तदनन्तरम् ।
गायन्ति गायका धीर सानन्देन चतुष्टयम् ॥
वसन्तो रागः कर्णाटो द्वौ वीरौ भवतः क्रमात् ॥
धानसी मालसी चैव भैरवी माधवी तथा ।
सुभगा पञ्चमी नाटी वेलोयारी च गुञ्जरी ॥
कामोदा चापि कल्याणी कोड़ा केदारिका
तुङ्गी ।
कौमारी मायूरी चैव देशकारी च सिन्धुङ्गा ॥
रामकेली च भूपाली रागिण्यश्चेति विंशतिः ।
आनन्दांशा इति प्रोक्ता गीयन्ते गानकोविदैः ॥
पुरवी कानडा गौरी रामकिरी च दीपिका ।
आशावरी विभाषा च वङ्गारी च गङ्गा तथा ।
एताश्च नव रागिण्यो वीरांश्च गानसुत्तमम् ॥
विलावली च गान्धारी ललिता पठमञ्जरी ।
वैरागी रागिणी चापि मोरहाटी च पाहिङ्गा ।
करुणांशा विजानीयात् समेता रागयोधितः ॥
रागेण रसभागेन षट्त्रिंशद्भिरागिणीषु च ।
करुणानन्दवीरेषु ज्ञापनार्थं मतत्रयम् ॥”
इति संगीतदामोदरे शिवनारदसंवादे १ । ३
अध्यायौ ॥ (तथा च संगीतदर्पणे ।

रागदा

अथ रागाणां सुद्वयं दर्शयति ।
“शिवशक्तिसमायोगादरागाणां सम्भवो भवेत् ।
पञ्चास्यात् पञ्च रागाः स्युः षष्ठस्तु गिरिजा-
सुखात् ॥
सद्योवक्तात् श्रीरागो वामदेवाद वसन्तकः ।
अधोराद् भैरवोऽभूत् तत्पुरुषात् पञ्चमो-
ऽभवत् ॥
इष्टानाख्याम्भेरागो नाव्यारम्भे शिवादभूत् ।
गिरिजाया सुखाक्तास्ये नटनारायणोऽभवत् ॥”
अथ रागविला ।
“मधुमाधवी च देशाख्या भूपाली भैरवी
तथा ।
विलावली च मल्लारी वल्लारी सोमगुर्जरौ ॥
धनाश्रीमालवश्रीश्च मेघरागश्च पञ्चमः ।
देशकारी भैरवश्च ललिता च वसन्तकः ॥
एते रागाः प्रगीयन्ते प्रातरारभ्य नित्यशः ।
गुर्जरौ कौशिकश्चैव सावेरी पठमञ्जरी ॥
रेवा गुणकिरी चैव भैरवी रामकिर्यपि ।
सौराटी च तथा गेया प्रथमप्रहरोत्तरम् ॥
वैराटी तोडिका चैव कामोदी च कुड़ायिका ।
गान्धारी नागशब्दी च तथा देशी विशेषतः ।
शङ्कराभरणो गेयो द्वितीयप्रहरात् परम् ॥
श्रीरागो मालवाश्च गौरी त्रिवणसंज्ञिका ।
नटकल्याणसंज्ञश्च सारङ्गनटकौ तथा ॥
सर्वे नाटाश्च केदारी कर्णाव्याभीरिका तथा ।
वङ्गहंसी पहाड़ी च तृतीयप्रहरात् परम् ।
अङ्गराजावधि ज्ञेया एते रागाः सुखप्रदाः ॥
यथोक्तकाल एवेति गेयाः पूर्वविधानतः ।
राजाज्ञया सदा गेया न तु कालं विचारयेत् ॥”
इति रागविला ।

अथ ऋतवः ।

“श्रीरागो रागिणीयुक्तः शिशिरे गीयते
बुधैः ।
वसन्तः ससहायस्तु वसन्तर्तौ प्रगीयते ॥
भैरवः ससहायस्तु ऋतौ श्रीश्च प्रगीयते ।
पञ्चमस्तु तथा गेयो रागिण्या सह शारदे ॥
मेघरागो रागिणीभिर्युक्तो वर्षासु गीयते ।
नटनारायणो रागो रागिण्या सह हेमके ॥
यथेच्छया वा गातव्याः सर्वेषु सुखप्रदाः ॥”
इति रागाणां ऋतुनिर्णयः । इति सोमेश्वर-
मतम् ॥ * ॥)
रागचूर्णः, पुं, कामदेवः । खदिरवृक्षः । इति
मेदिनी । ने, १०६ ॥ फलगुचूर्णम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ लाचारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रागच्छन्नः, पुं, (रागेण च्छन्नः ।) कामदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रागेणाच्छन्ने, त्रि ॥
रागदः, पुं, (रागं ददातीति । दा + कः ।)
तैरणीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागदातरि,
त्रि ॥
रागदालिः, पुं, (रागदा रागप्रदा आलिः पङ्क्ति-
यन्त्र ।) मस्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्य मस्तरशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रागिणी

राङ्गलः

राजकु

रागपुष्पः, पुं, (रागविशिष्टं रक्तवर्णं पुष्पं यस्य ।) बन्धूकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागपुष्पी, स्त्री, (रागयुक्तं पुष्पं यस्याः । डीप् ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य जवाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
 रागप्रसवः, पुं, (रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पं यस्य ।) बन्धूकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागयुक्, [ज] पुं, (रागेण युज्यते इति । युज् + क्तिप् ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः । कस्मिंश्चित् पुस्तके रागदृक् इति पाठोऽपि विद्यते ॥
 रागरञ्जः, पुं, (रागो रञ्जुरिव यस्य । नायकयोः परस्परानुरागबद्धत्वात्तथात्वम् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रागलता, स्त्री, (रागस्य जनिका लतेव ।) कामदेवपत्नी । इति जटाधरः ॥
 रागवन्तः, पुं, (रागस्य वन्त इव ।) कामदेवः । इति शब्दमाला ॥
 रागषाडवः, पुं, दाडिमद्राजायुक्तसुत्रयूषः । अस्य गुणाः । रुचिकारित्वम् । लघुपाकित्वम् । वातपित्तकफाविरोधित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ अध्याये कृतान्नवर्गे । “त्रयः पथ्यतमश्चापि सुत्रयूषः कृतकृतः । स तु दाडिमद्राजायुक्तः स्याद्रागषाडवः । रुचिथो लघुपाकश्च दोषानामविरोधकतु ॥” तथास्य गुणाः । “लघवो वृंहणा वृष्याः हृदा रोचनदीपनाः । वृष्यामृच्छाभ्रमच्छर्दिभ्रमघ्ना रागषाडवाः ॥” इति च सुश्रुते सुत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
 रागसूत्रं, स्त्री, (रागयुक्तं रक्तवर्णं सूत्रम् ।) तुलासूत्रम् । पटसूत्रम् । इति मेदिनी । रे, २६४ ॥
 रागाङ्गी, स्त्री, (रागविशिष्टमङ्गं यस्याः । डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागाङ्गा, स्त्री, (रागेण आङ्गा ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागाहः, त्रि, आशां दत्त्वा दानविमुखः । यथा, “आशां वलवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः । जीवासोऽपि रामारुद्रयो दासस्तु दातारि ॥” इति शब्दमाला ॥
 रागाशनिः, पुं, (रागेण विषयवासनासु अशनिरिव ।) दुष्टः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 रागिणी, स्त्री, (रागोऽस्यस्या इति । राग + इनिः । डीप् ।) विदग्धा नारी । इति जटाधरः ॥ मेनकाया ज्येष्ठकन्या । यथा,— “रागिणी नाम संजाता ज्येष्ठा मेनासुता सुने । शुभाङ्गी पद्मपत्राची नीलकुक्षितमूर्धजा ॥” इति वामनपुराणे ४८ अध्यायः ॥
 जयश्रीनाम्नी लक्ष्मीः । इति पुराणम् ॥ षड्-रागाणां पत्नी । इति हज्जायुधः ॥ सा तु हनूमन्मते भरतमते च चिंशप्रकारा । सीमेश्वरमते कलिनाथमते च षट्चिंशप्रकारा ॥ आर्षा विवरणं रागशब्दे दृश्यम् ॥

रागी, [न] त्रि, (रन्ज + “संपृचानुरोधेति ।” ३ । २ । १४२ । इति तच्चीनादिषु विष्णुन् । यद्वा, रागोऽस्यास्तीति । राग + इनिः ।) अनु-रक्तः । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ४२ । “लव्यस्या हृदयं रागि भर्ता चान्यो भविष्यति । यावज्जीवमतो दुःखं सुरभ्या नान्यथा वचः ॥”) कामुकः । इति विश्वः ॥ रङ्क्ता । इति मेदिनी ॥ (विषयानुरागयुक्तः । स च द्विविधः । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३७—३८ । ४१ । “द्वैविध्यं सर्वलोकेषु सर्वत्र द्विविधो जनः । रागी चैव विरागी च तयोश्चित्तं द्विधा पुनः ॥ विरागी त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः । रागी च द्विविधः प्रोक्तो मूर्खश्च चतुरस्तथा ॥” “रागो यस्यास्ति संसारे स रागीत्युच्यते ध्रुवम् । दुःखं बहुविधं तस्य सुखश्च विविधं पुनः ॥” रक्तवर्णविशिष्टः । यथा, कथाचरित्सारगरे । २१ । ६ । “ईर्ष्यारुषामभावेऽपि भङ्गुरभुणि रागिणि । न सुखे तत्तयो राज्ञोक्तदृष्टिस्तुतिमाययौ ॥” पुं, वृष्यान्वविशेषः । तत्पर्यायः । लाङ्कनः २ बहुतरकणिशः ३ गुच्छकणिशः ४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । शीतत्वम् । पित्तासनाशित्वम् । बल्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राघ, ऋ ङ शतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराघत् । ङ, राघते । शक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 राघवः, पुं, (रघोरप्रत्यमिति । रघु + अण् ।) रामचन्द्रः । (यथा, रघुः । १२ । ३२ । “रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा । अभिपेदे निदाघार्ता आलौव मलयदुमम् ॥” अजः । यथा, रघुः । ८ । १६ । “यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशते रघुराघवौ जनैः ॥” दशरथः । यथा, रामायणे । २ । ६४ । १ । “वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः । विलपन्नेव घर्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥” रघुवंशीयमात्रम् । यथा, तत्रैव । २ । ६४ । २५ । “अपि नृप कुलं न स्याद्राघवार्था कुतो भवान् ॥”) समुद्र-महामत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ वे, ४८ ॥ (यथा, लघुतौ प्रथमपादे दुर्गसिंहः । “अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविक्षतः । तिमिङ्गलगिणोऽप्यस्ति स दुर्गलोऽप्यस्ति राघवः ॥”) राघवायनं, स्त्री, (राघवस्य रामस्य चरितान्वितं अयनं शास्त्रम् ।) रामायणम् । यथा,— “सेतिहासपुराणानि राघवायनभारतम् । समाप्तिरहितान्येव सन्ति तानि श्रुतानि ते ॥” इत्यमपुराणे वामनप्रादुर्भावाभाध्यायः ॥
 राङ्गलः, पुं, वृक्षकण्टकः । इति शारदावली । ६१ ॥

राङ्गवं, स्त्री, (रङ्गौ भवम् । रङ्गु + “रङ्गोरममुखे-
 २ण च ।” ४ । २ । १०० । इति अण् ।) मृगलोमजातवस्त्रादि । तत्पर्यायः । मृग-
 रोमजम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ रङ्ग-
 र्दग्मेदः ततो जातादर्थे ऋः पश्वोऽपि मृगा
 इति रूढा मेघादिलोमजमपि कम्बलादि राङ्ग-
 वम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, महा-
 भारते । २ । ५० । २३ । “अथैष राङ्गवस्त्रे पट्टं कीटजन्तया ॥”
 पुं, गौः । इति काशिका ॥ राङ्गवाक्यतौ, त्रि ।
 यथा, महाभारते । ६ । ४४ । २६ । “क्रौञ्चपारावतनिर्भेदनेराङ्गवैरपि ॥”
 राङ्गणं, स्त्री, शुष्यविशेषः । रङ्गन् इति भाषा ।
 अस्य गुणः । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति द्रव्य-
 गुणः ॥
 राज, ऋ ञ ण दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराजत् ।
 ञ, राजति राजते । ण, रेजतुः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 राजकं, स्त्री, (राज्ञां सम्बन्धः । राजन् + “गोत्रोच्ची-
 श्वोरभराजेति ।” ४ । २ । ३६ । इति वृष् ।) वृष-
 सम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ८ । ३ ॥ यथा, मार्क-
 ण्डेये । १०६ । ६ । “हृष्टपुष्टमतीवासीत् तस्मिन् राजन्यशेषतः ।
 राजकं सकलं चोर्ध्वं पौरजानपदो जनः ॥”
 राजन् + स्वार्थे कन् ।) राजनि, पुं । (यथा,
 हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २४ । ६ । “तवाङ्गं तिलशः कृत्वा न्यभ्यो दास्यामि राजक ॥”
 राज् + क्त्वा ।) दीप्तिकारके, त्रि ॥
 राजकदम्बः, पुं, (कदम्बानां राजा । राजदन्तादि-
 त्वात् परनिपातः ।) कदम्बविशेषः । यथा,—
 “कादम्ब्यः प्राद्वेय्यो नौयो धूलीकदम्बकः ।
 कदम्बप्रियकौ राजकदम्बोऽरुच्यरोऽभिकः ॥”
 इति जटाधरः ॥
 राजकन्या, स्त्री, (राज्ञः कन्येव ।) केविकापुष्पम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वृषसुता च (यथा, भाग-
 वते । ६ । ६ । ४३ । “वृत्तः स राजकन्याभिरैकः प्रस्थाशता वरः ॥”) राजकर्कटी, स्त्री, चीनाकर्कटी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 राजकशेरुः, पुं, (कशेरुणां राजा । राजदन्तादि-
 त्वात् परनिपातः ।) भद्रमुक्ता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 राजकीयः, त्रि, (राज्ञ इदम् । राजन् + “राज्ञः
 कच ।” ४ । २ । १४० । इति कः ककारश्चात्ता-
 देशः ।) राजसम्बन्धी । राजकस्यायं इत्यर्थे
 गीयप्रत्ययेन विद्धः ॥ (यथा, कथाचरित्सारगरे ।
 ६२ । २२८ । “तत्तदर्थं राजौ स राजकीयं करो ययौ ॥”
 राजकुमारः, पुं, (राज्ञः कुमारः ।) राजपुत्रः ।
 तत्र वर्णनीयानि यथा,—
 “कुमारे शक्यशाक्यकौलकावगुणोक्त्याः ।

राजचि

राजद

राजध

वाद्याली खुरली राजभक्तिः शुभगतादयः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवकः ॥
 राजकुशाब्धः, पुं, वार्ताको । इति जटा-
 धरः ॥
 राजकोषातकी, स्त्री, (राजप्रिया कोषातकी ।)
 भिङ्गाकविशेषः । प्रिया तोरइ इति हिन्दी-
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । हस्तिपरिंका २ पीत-
 पुष्पिका ३ धामार्गवः ॥ केशफला ५ महाजाली
 ६ सपीतकः ७ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् ।
 ज्वरघ्नत्वम् । कफघातलत्वम् । इति मदनविनोदः ॥
 राजखञ्जरी, स्त्री, (राजप्रिया खञ्जरी ।)
 श्रेष्ठखञ्जरी । पिण्डखञ्जरीका । तत्पर्यायः ।
 राजपिण्डा २ वृषपिण्डा ३ । अस्या गुणाः ।
 गौल्यत्वम् । खादे हिमत्वम् । गुरुत्वम् । पित्त-
 दाहार्तिश्वासभ्रमनाशित्वम् । वीर्यवृद्धित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजगामि, [नृ] त्रि, (राजानं गच्छतीति । गम्
 + णिनिः ।) राजसम्बन्धि । यथा,—
 “अनृतस्य समुत्कर्षे राजगामि च पेशुनम् ।
 गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्या ॥”
 इति मानवे ११ अध्यायः ॥
 “राजनि वा स्तेनादीनां परेषां मरणफलदोषा-
 भिधानम् ॥” इति कुङ्कुमभट्टः ॥ अपि च ।
 “अपुत्रस्य धनं पद्मगमिगामि तदभावे मातृगामि
 तदभावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि
 तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धुगामि तद-
 भावे शिष्यगामि तदभावे सहाध्यायिगामि
 तदभावे आश्रयधनवर्जं राजगामि ॥” इति
 दायभागन्यधृतविष्णुवचनम् ॥
 राजगिरिः, पुं, शाकभेदः । तत्पर्यायः । राजाद्रिः
 २ राजशाकिनी ३ राजशाकिनिका ॥ । अस्या
 गुणाः । रुच्यत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शीतल-
 त्वम् । स्थूलस्य तु अतिशीतलत्वम् । अतिरुच्य-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मगधदेशस्यः
 पर्वतविशेषश्च ॥)
 राजग्रीवः, पुं, (राजते इति । राज् + अच् ।
 राजा दीप्तिशालिनी ग्रीवा यस्य ।) मत्स्य-
 विशेषः । फलुइ इति भाषा । यथा,—
 “फलकी स्याच्चित्रफली राजग्रीवो मदार्मदः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजघः, त्रि, तीक्ष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (राजानं हन्तीति । हन् + “राजघ उप-
 संख्यानम् ॥” ३ । २ । ५५ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
 कप्रत्ययेन साधु ।) राजहन्ता । यथा,—
 “अनल्पदम्भारिपुरानलोच्चले-
 निर्जप्रतापैर्वैलयं ज्वलद्भुवः ।
 प्रदक्षिणीकृत्य जयाय स्मृत्या
 रराज नीराजयथा स राजघः ॥”
 इति नैषधे १ । १० ॥
 राजचिह्नकं, स्त्री, उपस्थः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 चिह्नानां स्त्रीषुविभाजकानां राजा इति व्युत्-
 पत्तया सिद्धम् ॥

राजजम्बू, स्त्री, (जम्बूनां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) पिण्डखञ्जरीरम् । इति
 मेदिनी ॥ महाजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजजम्बा [नृ] पुं, चयरोगः । “यक्ष्यते पूज्यते
 रोगराजत्वात् यक्ष्या यक्ष क इ महि अन्तः-
 स्यादिः चासुसिचिति मन् चवर्गवृत्तीयादिरित्येके
 तदा जक्ष भक्ष हसनयोरित्यस्य रूपं राजयक्ष्म-
 शब्दोऽप्यत्र ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य
 विवरणस्तु राजयक्ष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 राजतं, त्रि, (रजतस्य विकारः । रजत + “प्राणि-
 रजतादिभ्योऽच् ॥” ४ । ३ । १५४ । इति
 अच् ।) रजतनिर्मितम् । यथा,—
 “सौवर्णं राजतं ताम्रं पिण्डां पाचमुच्यते ।
 रजतस्य कथा वापि दर्शनं हानमेव वा ॥”
 इति मात्स्ये १७ अध्यायः ॥
 रजते, स्त्री ॥ (यथा, गो० रामायणे ॥ १४६ । १ ।
 “तं तु सीता नृगं दृष्ट्वा घने काञ्चनसुप्रभम् ।
 हेमराजतचित्राभ्यां पार्श्वभ्यां समलङ्कृतम् ॥”)
 राजतरुः, पुं, (तरुणां राजा । राजदन्तादित्वात्
 परनिपातः ।) कर्णिकारवृक्षः । आरग्वधः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ॥ ६ । ५७ ।
 “सुस्तादिराजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धेः
 काष्ठैर्जैर्येन्मधुयुतेर्विविधैश्च लेहैः ॥”)
 राजतरुणी, स्त्री, (राजस्तरुणीव । सौन्दर्याति-
 शयवत्त्वात् ।) पुष्पाविशेषः । तत्पर्यायः ।
 महासह्या २ वर्णपुष्पः ३ अम्बानः ॥ अम्बानकः
 ५ सुपुष्पः ६ सुवर्णपुष्पः ७ । अस्या गुणाः ।
 कषायत्वम् । कफकारित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
 हृष्यत्वम् । हृद्यत्वम् । सुरभित्वम् । सुखवल्गु-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजता, स्त्री, राजत्वम् । राजो भाव इत्यर्थे राजन्
 शब्दात् तत्प्रत्ययेन सिद्धा ॥ (यथा, कथासरि-
 त्सागरे । ३६ । ६८ ।
 “तेन मत्तामसुचन्तीमपि सुक्ता स तां ययौ ।
 रत्नकूटं स्वकार्यायं नित्यस्निग्धा हि राजता ॥”)
 राजतालः, पुं, (राजस्ताल इव ।) गुवाकवृक्षः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 राजतिमिश्रः, पुं, सुखाश्रः । इति हारावली ॥ १८१ ॥
 राजत्वं, स्त्री, राजता । राजो भाव इत्यर्थे राजन्
 शब्दात् तत्प्रत्ययेन नित्यम् ॥ (यथा, कथा-
 सरित्सागरे । २० । १६१ ।
 “क्वच राजत्वमित्युक्ता स राजा निषिद्धे तत् ॥”)
 राजदण्डः, पुं, (राजो दण्डः ।) राजशासनम् ।
 यथा,—
 “ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।
 चरेद्गुरुः सुहृद्वापि प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥
 ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
 न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रतापिनीरोचनम् ॥
 राजदन्तः, पुं, दन्तानां राजा । (“राजदन्तादिषु
 परम् ॥” २ । २ । ३१ । इति परनिपातः ।)
 उपरिश्रेणीसमध्यवर्तिदन्तद्वयम् । यथा,—

“राजदन्तौ तु मध्यस्यायुपरिश्रेणिकौ कश्चित् ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 राजदेशीयः, पुं, (ईषदूनी राजा । राजन् +
 “ईषदसमाप्तौ कल्पवदेष्यदेशीयरः ॥” ५ । ३ । ६७ ।
 इति देशीयरः ।) राजदेश्यः । राजकल्पः ।
 इति व्याकरणम् ॥
 राजधत्तूरकः, पुं, (धत्तूरकाणां राजा । राज-
 दन्तादित्वात् परनिपातः ।) वृद्धहुस्तूरः । इति
 कश्चित् राजनिर्घण्टः ॥ तस्य पर्यायः राज-
 धुस्तूरशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 राजधर्म्मः, पुं, (राजो धर्म्मः ।) राज्ञः कर्त्तव्यं
 कर्म्म । यथा,—
 “राजधर्म्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।
 सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥
 ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं चक्षियेयं यथाविधि ।
 सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्त्तव्यं परिरक्षणम् ॥
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विदुते भयात् ।
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमहजत् प्रभुः ॥
 इन्द्रानिलयमाकर्णायामनेश्च वरुणस्य च ।
 चन्द्रवित्तिशयोश्चैव माना निहृत्य शाश्वतीः ॥
 वसुदेवां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो वृषः ।
 तस्मादभिवर्त्येव सर्वभूतानि तेजसा ॥
 तपत्यादित्यवच्चेव चक्षुषि च मनांसि च ।
 न चैनं भूवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
 सोऽभिर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्म्मराट् ।
 स कुबेरः स वरुणः स महेंद्रः प्रभावतः ॥
 बालोऽपि नावमन्तयो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
 एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरपसर्पिणम् ।
 कुलं दहति राजाग्निः सपशुदयसश्च यम् ॥
 कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिश्च देशकालौ च तत्त्वतः ।
 कुरुते धर्म्मसिद्धयर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥
 यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
 नृपश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
 तं यस्तु देहि संमोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
 तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
 तस्माद्धर्म्मं यमिहेषु स व्यवस्थेन्नराधिपः ।
 अनिष्टस्याप्यनिष्टेषु तं धर्म्मं न विचालयेत् ॥
 तस्यार्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्म्ममात्मजम् ।
 ब्रह्मतेजोमयं दण्डमहजत् पूर्वमीश्वरः ॥
 तस्य सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
 भयाङ्गोमाय कल्पन्ते स्वधर्म्मान्न चक्षन्ति च ॥
 तं देशकालौ शक्तिश्च विद्याश्चावेक्ष्य तत्त्वतः ।
 यथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥
 स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।
 चतुर्णांमाश्रमाणाश्च धर्म्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥
 दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
 दण्डः सुमेषु जागर्त्ति दण्डं धर्म्मं विदुर्बुधाः ॥
 समीक्ष्य स दृढः सम्यक् सर्वा रक्षयति प्रजाः ।
 असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥
 यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्डोऽव्यतन्त्रितः ।
 शूले मत्स्यानिवापस्यन् दुर्बलान् बलवतराः ॥

अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वावलिह्याहविस्तथा ।
 स्वाम्यश्च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तरम् ॥
 सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
 दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥
 देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ।
 तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेणैव निषीडिताः ॥
 दुष्टेषुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः ।
 सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥
 यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र न सृजन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥
 तस्याहुः संप्रयेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
 समीक्ष्य कारणं प्राज्ञं धर्मेकामार्थकोविदम् ॥
 तं राजा प्रणयन् सत्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते ।
 कामात्मा विभ्रमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्ते ॥
 दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः ।
 धर्माद्विचलितं हन्ति वृषमेव सबान्धवम् ॥
 ततो दुर्गश्च राष्ट्रश्च लोकश्च सप्तराचरम् ।
 अन्तरीक्षगतांश्चैव सुनीन् देवांश्च पीडयेत् ॥
 सोऽसहायेन मृदेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
 न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥
 शुचिना सत्यसन्नेन यथाशास्त्रावुसारिणा ।
 प्रयेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥
 खरादे न्यायवृत्तः स्याद्दण्डश्च शत्रुषु ।
 सुहृत्स्वजिह्वः क्षिप्रैश्च ब्राह्मणैश्च चमान्वितः ॥
 एवं दण्डस्य वृषतेः शिलोष्केनापि जीवतः ।
 विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥
 अतस्तु विपरीतस्य वृषतेरजितात्मनः ।
 संचिप्यते यशो लोके वृत्तबिन्दुरिवाम्भसि ॥
 खे खे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामशुपूर्वशः ।
 वर्णानामाश्रमाणाश्च राजा दृष्टोऽभिरक्षिताः ॥
 तेन यद्वयत् सञ्जयेन कर्त्तव्यं रक्षता प्रजाः ।
 तत्तद्दोषं प्रवक्ष्यामि यथावदशुपूर्वशः ॥
 ब्राह्मणान् पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
 त्रैविद्यवृद्धान् विदुषस्तुष्टेष्वाश्च शासने ॥
 वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः सुचीन् ।
 वृद्धसेवो हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥
 तेभ्योऽधिगच्छेद्दिविनयं विनीतात्मापि नित्यशः ।
 विनीतात्मा हि वृषतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥
 बहवोऽविनयास्तदा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
 वैशो विनयोऽविनयास्तद्बुधश्चैव पार्थिवः ।
 सुदासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥
 पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।
 कुबेरश्च धनैश्च ब्राह्मण्यश्चैव गाधिजः ॥
 त्रैविद्येभ्यश्चर्या विद्यां दण्डनीतिश्च शाश्वतीम् ।
 आनीतिश्चैव शास्त्रविद्यां वात्तारम्भांश्च लोकतः ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
 दण्ड कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
 असनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 कामजेषु प्रसक्तो हि असनेषु महीपतिः ।
 त्रियुज्यतेऽर्धधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥

नृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः ।
 तौर्धनिकं वृथाया च कामजो दण्डको गणः ॥
 प्रेशुन्यं साहसं क्रोह ईर्ष्यास्यार्थदूषणम् ।
 वाग्दण्डश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥
 द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयो विदुः ।
 तं यत्नेन जयेत्सोऽभं तज्जावेतावभौ गणौ ॥
 पानमत्तास्त्रियश्चैव नृगया च यथाक्रमम् ।
 एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥
 दण्डस्य पातनश्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
 क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतन्निकं सदा ॥
 सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुवर्जितः ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्वयसनमात्मवान् ॥
 यसनस्य च नृयोश्च यसनं कष्टमुच्यते ।
 यस्यस्यधोऽधो व्रजति स्वयंतावयसनी नृतः ॥
 मौलान् प्रास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्-
 गतान् ।

सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ।
 अपि यत् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
 विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥
 तैः साह्यं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।
 स्थानं ससुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥
 तेषां स्वं समभिप्रायसुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
 समस्तानाश्च कार्येषु विदध्याद्वृत्तमात्मनः ॥
 सर्वेष्वान्तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपक्षिता ।
 मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा बाहुगुण्यसंयुतम् ॥
 नित्यं तस्मिन् समान्यस्तः सर्वकार्याणि निःशि-
 पेत् ।

तेन साह्यं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ॥
 अन्यानपि प्रकुर्वीत सुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
 सन्धयर्थसमाहर्तृन्मात्यान् सुपरीक्षितान् ॥
 निर्वर्त्ततास्य यावद्विरिति कर्त्तव्यता वृभिः ।
 तावतोऽतन्त्रितान् दद्यान् प्रकुर्वीत विचक्ष-
 णान् ॥

तेषामर्थे नियुज्जीत शूरान् दद्यान् कुलोद्गतान् ।
 सुचीनाकरकर्मान्ते भौरुनन्तर्निवेशने ॥
 दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 इक्षिताकारचेष्टां शुचिं दण्डं कुलोद्गतम् ॥
 अशुरक्तः शुचिर्दण्डः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
 वपुश्चान् वीतभीष्मिणी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
 आमात्ये दण्डं आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।
 वृषतौ कोषरादे च दूते सन्धिविपर्ययो ॥
 दूत एव हि सन्धते भिन्नोऽव ॥ संहतान् ॥
 दूतस्तत् कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन वा न वा ॥
 विद्यादस्य लब्धेषु निगृह्यतेऽक्षितैः ।
 आकारमिद्धितं चेष्टा भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥
 बुद्ध्या च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
 तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्दयथात्मानं न पीडयेत् ॥
 जाङ्गलं शस्यसम्पन्नमार्थप्रायमनाविणम् ।
 रम्यमानतसामन्तं स्वाजीयं देशमावसेत् ॥
 धन्वदुर्गं महीदुर्गमवदुर्गं वार्धमेव वा ।
 वृद्धं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥
 सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।

एषां हि बहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ।
 त्रीण्याद्यान्याश्रितास्तेषां नृगमर्त्ताश्रयाश्रयाः ।
 त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्रवृज्जमनरामराः ॥
 यथा दुर्गाश्रितानेतानोपहिंसन्ति शत्रवः ।
 तथारयो न हिंसन्ति वृषं दुर्गसमाश्रितम् ॥
 एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
 शतं दण्डसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥
 तत् स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनेः ।
 ब्राह्मणैः शिष्टिभिर्यत्नैर्यवसेनोदकेन च ॥
 तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्दण्डमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वतुक्तं युष्मं जलवृक्षसमन्वितम् ॥
 तदध्यास्योदहेद्वायं सर्वेषां लक्ष्यान्विताम् ।
 कुले महति सम्भूतां वृद्धां रूपगुणान्विताम् ॥
 पुरोहितश्च कुर्वीत वृष्ट्यादेव चर्त्तितम् ।
 तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्यात्तानि कानि च ॥
 यजेत राजा क्रतुभिर्विधैराप्रदक्षिणैः ।
 धर्मारथश्चैव विप्रैश्चो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 सांत्वरिकमामैश्च राष्ट्रदाहारयेद्दक्षिणम् ।
 स्यान्नाम्नायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन् वृष ॥
 अध्वर्यान् विविधान् कुर्व्यात् तत्र तत्र विप-
 क्षितः ।

तेऽस्य सर्वान्यवेक्षेरन् वृष्ट्यां कार्याणि कुर्व-
 ताम् ॥
 आट्टतानां गुरुकुलादिप्राणां पूजको भवेत् ।
 वृषायामचयो ह्येव निधिर्ब्राह्मणोऽभिधीयते ॥
 न तं स्तेना न चामिन्ना हरन्ति न च नश्यति ।
 तस्माद्वाजा निधातयो ब्राह्मणेष्वचयो निधिः ॥
 न स्कन्दते न यथते न विनश्यति कर्हिचित् ।
 वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य सुखे हुतम् ॥
 सममब्राह्मणे दानं दिगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
 प्राधीते श्रुतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥
 पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धाघानतयेव च ।
 अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥
 समोत्तमाधर्मे राजा त्वाकृतः पालयन् प्रजाः ।
 न निवर्त्तत संग्रामात् क्षात्रं धर्म्ममशुकरम् ॥
 संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानाश्चैव पातनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानाश्च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥
 आह्वयेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
 युध्यमानाः परं शक्त्वा स्वर्गं यान्त्वपरादुस्वखाः ॥
 न कूटेराशुक्षेहन्त्यात् युध्यमानो रथे रिपून् ।
 कश्चिन्मिनापि हिंसेनास्मिन्विलिततेजनेः ॥
 न च हन्यात् स्थलास्त्रं न जीवं न क्षता-
 क्षलिम् ।

सुक्तकेशं नासीनं न तवासीति वादिनम् ॥
 न सुप्तं न विसन्नाहं न नमं न निरायुधम् ।
 नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समामतम् ॥
 नायुध्यसनप्राप्तं नातं नातिपरीक्षतम् ।
 न भीतं न परावृत्तं सतां धर्म्ममशुकरम् ॥
 यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।
 भर्त्तुर्यद्वृत्तं किञ्चित्तत् सर्वं प्रतिपद्यते ॥
 यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदसुचार्यमुपाज्जितम् ।
 भर्त्ता तत् सर्वमादत्ते परावृत्तहृत्स्य तु ॥

राजध

रथाय हस्तिनं कृत्तं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः ।
 सर्वदयाणि कुप्यश्च यो यच्छयति तस्य तत् ॥
 राज्ञश्च दयुरद्वारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
 राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्विहितम् ॥
 एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।
 अस्माह्वान्नात्र अवेत क्षत्रियो घ्नन् रणे रिपून् ॥
 अलक्ष्यश्चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
 रक्षितं वर्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥
 एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् ।
 अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादतन्द्रितः ॥
 अलक्ष्यमिच्छेद्विद्वेन लब्धं रक्षेदेवैव ॥
 रक्षितं वर्धयेद्वृद्धा वृद्धं दानेन निःक्षिपेत् ॥*
 नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
 नित्यं संवृतसंवाय्यो नित्यं द्विद्रातुसाय्यरेः ॥
 नित्यमुद्यतदण्डस्य कृतस्त्रसुद्विजते जगत् ।
 तस्मात् सर्वान् भूतानि दृष्टेनैव प्रसाधयेत् ॥
 अमाययैव वर्त्तते न कथञ्चन मायया ।
 बुद्धेयतारिप्रयुक्ताश्च मायां नित्यं खसंवृतः ॥
 नास्य च्छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
 गृहेत् कूर्मं द्वाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥
 वक्रवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
 ठकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्यतेत् ॥
 एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।
 तानानयेद्दृशं सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 यदि ते तु न तिष्ठेयुरपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।
 हृष्टेनैव प्रसह्येताम्बुनकैर्विश्रमानयेत् ॥
 सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।
 सामदण्यौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्रामिद्विद्वये ॥
 यथोद्वरति निर्हाता कर्त्तुं धान्यश्च रक्षति ।
 तथा रक्षेत्तृपो राष्ट्रं हन्याश्च परिपन्थिनः ॥
 मोहाद्राजा खराष्ट्रं यः कर्त्तव्यतनवेक्षया ।
 सोऽधिरादृश्यते राज्याप्नोविताश्च सवान्ववः ॥
 शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥
 राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
 सुसंयुहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥
 दयोऽस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुह्यमधिष्ठितम् ।
 तथा ग्रामशतानाञ्च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥
 ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा ।
 विंशतींशं शतेश्च सहस्रपतिमेव च ॥
 ग्रामे दोषान् ससुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः
 खयम् ।
 शंसेद्ग्रामदशेशाश्च दशेशो विंशतींशिनम् ॥
 विंशतींशस्तु तत्सर्वं शतेशाश्च निवेदयेत् ।
 शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये खयम् ॥
 यानि राजप्रदेशानि प्रत्यहं ग्रामवाचिभिः ।
 अक्षपानेन्यनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥
 दशौ कुलस्तु सुस्त्रीत विंशौ पञ्च कुलानि च ।
 ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥
 तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक् कार्याणि चैव
 हि ।
 राज्ञोऽन्यः सत्त्विवः क्षिप्रस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥

राजध

नगरे नगरे चैकं कुर्यात् सर्वार्थचिन्तकम् ।
 उच्चैः स्थानं धोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥
 सताननुपरिक्रामेत् सर्वानेव सदा खयम् ।
 तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यग्राद्धेऽपि तच्चरैः ॥
 राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शूटाः ।
 भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥
 ये कार्थिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः ।
 तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात् प्रवासनम् ॥
 राजकर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेषजनस्य च ।
 प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्मानुरूपतः ॥
 पणो देयोऽवकृष्टस्य षड्वृत्तकृष्टस्य वेतनम् ।
 घाण्सासिकस्तथाच्छादो घान्यद्रोणस्तु
 मासिकः ॥ * ॥
 क्रयविक्रयमध्वानं भक्तश्च सपरिग्रहम् ।
 योगक्षेमश्च संप्रेक्ष्य बणिजो दापयेत् करान् ॥
 यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।
 तथावेक्ष्य वृपो राष्ट्रं कल्पयेत् सततं करान् ॥
 यथाख्यात्यमदन्त्याद्यं वाय्योको वत्स षट्पदाः ।
 तथाख्यात्यो गृहीतयो राष्ट्राद्राज्ञादिकः
 करः ॥
 पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
 धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥
 आददीताय षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिणाम् ।
 गन्धौषधिरसानाञ्च मूलपुष्पफलस्य च ॥
 पत्रशकटव्यानाञ्च वैदलस्य च चर्मणाम् ।
 गृहसयानाञ्च भाखानां सर्वस्याश्वमयस्य च ॥
 नियमाणोऽप्याददीत न राजा ओत्रियात्करम् ।
 न च चुधास्य संसीदेत् ओत्रियो विषये वसन् ॥
 यस्य राष्ट्रस्तु विषये ओत्रियः सीदति चुधा ।
 तस्यापि तत्तुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥
 श्रुतवित्तिं विदित्वास्य वृत्तिं धर्मेणां प्रकल्पयेत् ।
 संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥
 संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्त्रहम् ।
 तेनायुर्ब्रूते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥
 यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् ।
 व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रं पृथग्जनम् ॥
 कारुकान् शिष्यिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ।
 एकैकं कारयेत् कर्म मासि मासि महीपतिः ॥
 नोच्छिन्नादात्मनो मूलं परेषाश्चातिष्ठत्याया ।
 उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीड-
 येत् ॥
 तीक्ष्णश्चैव नृदुश्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य मही-
 पतिः ।
 तीक्ष्णश्चैव नृदुश्चैव राजा भवति समतः ॥
 अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोत्तमम् ।
 स्थापयेदासने तस्मिन् क्षिप्रः कार्येऽन्ये वृणाम् ॥
 एवं सर्वे विधायेदमिति कर्त्तव्यमात्मनः ।
 युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥
 विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्विपन्ने हस्युभिः प्रजाः ।
 संपश्यतः सभत्यस्य नृतः स न तु जीवति ॥
 क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।
 निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥

राजध

उत्थाय पश्चिमे ग्रामे कृतशौचः समाहितः ।
 हुताभिर्वाक्षणांश्चार्यं प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥
 तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
 विष्टव्यं च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥
 गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रक्षोगतः ।
 अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभाषितः ॥
 यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।
 सक्तुस्त्वा पृथिवीं सुदृक्ते कोषहीनोऽपि
 पार्थिवः ॥
 जडसूकान्वधिरांस्तिर्यग्ग्योनान् वयोगतान् ।
 स्त्रीस्त्रेच्छयाधितयङ्गान् मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥
 भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तेऽर्थग्योनास्तथैव च ।
 स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्सत्रादतो भवेत् ॥
 मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतकृमः ।
 चिन्तयेद्धर्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेक एव वा ॥
 परस्परविरुद्धानां तेषाञ्च ससुपार्जनम् ।
 कन्यानां सम्पदानश्च कुमारानाञ्च रक्षयम् ॥
 दूतसंप्रेषणश्चैव कार्यं श्रेष्ठं तथैव च ।
 अन्तःपुरप्रचारश्च प्रणिधीनाश्च चेष्टितम् ॥
 कृतस्त्रं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्ततः ।
 अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥
 मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
 उदासीनप्रचारश्च शूत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ * ॥
 एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।
 अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः
 स्मृताः ॥
 अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदृष्टाख्याः पञ्च चापराः ।
 प्रत्येकं कथिता स्मृताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥
 अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
 अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥
 तान् सर्वानभिसन्ध्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ।
 यस्तेष्वेव समस्तेष्व पौरुषेण नयेन च ॥
 सन्धिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
 द्वैधीभावं संश्रयश्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥
 आसनश्चैव यानश्च सन्धिं विग्रहमेव च ।
 कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥
 सन्धिस्तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
 उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥
 समानयानकर्म्म च विपरीतस्तथैव च ।
 तदात्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विसप्ततः ॥
 स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।
 मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥
 एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।
 संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानसुस्थते ॥
 शीणस्य चैव क्रमशो देवात् पूर्वकृतेन वा ।
 मित्रस्य चातुरीधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥
 वलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।
 द्विविधं कीर्त्तते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥
 अर्थसम्पादनार्थश्च पीडमानस्य शत्रुभिः ।
 साधुषु यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥* ॥
 यदावगच्छेदायत्तामाधिष्ठां प्रवृत्तात्मनः ।
 तदात्वे चाख्यिका पीडा तदा सन्धिं समाश्रयेत् ॥

तदाले तत्काले ।

“यदा प्रवृष्टा मन्येत सर्वान् प्रकृतीर्भूतम् ।
अतुच्छितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥
यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।
परस्य विपरीतस्य तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥
यदा तु स्यात् परिचीणो बाहनेन बलेन च ।
तदासीत् प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ॥
मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।
तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत् कार्यमात्मनः ॥
यदा परबलानां गमनीयतमो भवेत् ।
तदा तु संशयेत् क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं वृषम् ॥
नियतं प्रकृतीनां कुर्यादयोः रिबलस्य च ।
उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥
यदि तत्रापि संपश्येत् दीपं संशयकारितम् ।
सुबुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥
सर्वोपायेस्तथा कुर्यात्तत्तत्तः पृथिवीपतिः ।
यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥
आयतिं सर्वकार्याणां तदास्व विचारयेत् ।
अतीतानां सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥
आयत्यां गुणदोषस्तदास्व विप्रनिश्चयः ।
अतीते कार्येष्वेवः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥
यथेन नाभिसन्दधुर्मित्रोदासीनशत्रवः ।
तथा सर्वं संविदध्यादेव सामासिको नयः ॥
यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥
मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यानां महीपतिः ।
फालगुनं वायु चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥
अन्येष्वपि तु कालेषु यदा प्रसिद्धं जयम् ।
तदा यायाद्विग्रह्यैव अस्त्रे नोत्थिते रिपोः ॥
कृत्वा विधानं कृत्वा तु यात्रिकस्य यथाविधि ।
उपयुक्त्यास्वदेव चारान् सम्यग्विधाय च ॥
संशोध्य त्रिविधं मार्गं बहुविधं बलं स्वकम् ।
साम्यरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥
शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
मतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
दृष्टव्यं तन्मार्गं यायात् शकटेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥
यतश्च भयमाशङ्कितो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव बूहेन निविशेत् सदा स्वयम् ॥
सेनापतिवत्ताड्यचौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
यतश्च भयमाशङ्कितं प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥
गुल्मांश्च स्थापयेदाम्नां कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनविकारिणः ॥
संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बलम् ।
सूच्या वज्रेण चैवैतान् बूहेन बूह्य योधयेत् ॥
स्यन्दनाद्यैः समे युध्यन्नेन नौद्विपेस्तथा ।
हस्तमुत्पाठते चापैरसिचर्मैर्मायुधैः स्थले ॥
कुत्तैर्वाश्च मत्स्यांश्च पक्षालान् शूरसेनजान् ।
दीर्घान् लघून् चैव नरानग्रानीकैश्च योधयेत् ॥
प्रहर्षयेद्बलं बूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
क्षेत्राश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥
उपरध्वारिमासीत् राष्ट्रं चास्त्रोपपौडयेत् ।

दूषयेचास्य सततं यवसानोदकेन्यनम् ॥
भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
समवस्कन्द्येच्चैनं राज्ञौ विचासयेत्तथा ॥
उपजप्यानुपजपेद्बुध्यते च तत्कृतम् ।
युक्ते च देवे बुध्येत जयप्रेप्सुरपेतभौः ॥
साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।
विजेतुं प्रयतेतारौ न युद्धेन कदाचन ॥
अनित्यो विजयो यस्मादुदृश्यते बुध्यमानयोः ।
पराजयश्च संग्रामे तस्मादुद्धं विवर्जयेत् ॥
त्रयाणामपुत्रपायाणां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
तथा बुध्येत संयत्तो विजयेत रिपून् यथा ॥
जित्वा सम्यजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
प्रदद्यात् परिहारार्थं स्थापयेदभयानि च ॥
सर्वेष्वान् विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम् ।
स्थापयेत्तत्र तद्वश्यं कुर्याच्चैव समयक्रियाम् ॥
प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मज्ञानं यथो-

दितान् ।

रत्नेषु पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥
आदानमप्रियकरं दानश्च प्रियकारकम् ।
अभीक्षितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥
सर्वं कर्मदमायत्तं विधाने देवमायुषे ।
तथोद्देवमचिन्त्यन्तु मायुषे विद्यते क्रिया ॥
सह वापि ब्रजेदुक्तः सन्ति कृत्वा प्रयत्नतः ।
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्यग्यच्छिविधं फलम् ॥
पार्ष्णिग्राहश्च संप्रेष्य तथाक्रन्दश्च मण्डले ।
मित्रादद्यात्तमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहस्य नियामको राजा ।
“हिरण्यभूमिसम्प्राप्ता पार्ष्णिवो न तथेधते ।
यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा क्षणमप्यायतिक्षमम् ॥
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च तद्वत्प्रकृतिमेव च ।
अतुरक्तं स्थिरारम्भं लघु मित्रं प्रशस्यते ॥
प्राज्ञं कुलोनं शूरश्च दणं दातारमेव च ।
कृतज्ञं धृतिमन्तश्च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥
आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।
शौललक्ष्यं सततमुदासीनगुणोदयः ॥
शौललक्ष्यं बहुप्रदलम् ।
“क्षेत्र्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुद्विकरीमपि ।
परित्यजेन्नुग्रहो भूमिमात्मार्यमविचारयन् ॥
आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान्क्षेत्रैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥
सह सर्वैः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भूशम् ।
संयुक्तांश्च विद्युक्तांश्च सर्वोपायान् खजेद्बुधः ॥
उपेतारमुपेयश्च सर्वोपायान् कृतज्ञशः ।
एतत् त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥
उपेतारं आत्मानम् । उपेयं प्राप्तयम् ॥
“एवं सर्वमिदं राजा सह सम्मन्त्रा मन्त्रिभिः ।
यायाभाष्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विधेत् ॥
तत्रात्मभूतैः कालजैरहायैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्त्राद्यमदात्मनैर्विधापहेः ॥
विषमैरगदेष्टास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
विषमज्ञानं च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥
परीक्षिताः स्त्रियश्चैव यजनोदकधूपनैः ।

वेशाभरणसंश्रद्धाः सृष्टेयुः सुसमाहिताः ॥
एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानश्रयासनाश्रने ।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥
सुक्तवात् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥
अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।
बाह्यानि च सर्वानि शस्त्राण्याभरणानि च ॥
सन्ध्याक्षोपास्य शृङ्गुयादन्तर्वेषानि शस्त्रभृत् ।
रहस्याख्यायिनाश्चैव प्रणिधीनाश्च चेरितम् ॥
गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत् समुद्राय तं जनम् ।
प्रविशेद्भोजनार्थं स्त्रीदृष्टोऽन्तःपुरं पुनः ॥
तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्कुर्याद्योषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च शतकृमः ॥
एतद्विधानमातिष्ठेद्दरोगः पृथिवीपतिः ।
अस्वस्थः सर्वमेतत् भूतेषु विनियोजयेत् ॥

इति मानवे ७ अध्यायः ॥ ॥

कालीकापुराणोक्त राजधर्मः ८५ । ८६ अध्या-
ययोः द्रष्टव्यः । महाभारतोक्त राजधर्मः शान्ति-
पर्वणि द्रष्टव्यः । पद्मपुराणोक्त राजधर्मः स्वर्ग-
खण्डे १३८ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

राजधानकं, स्त्री, (धीयतेऽनेति । धा + ल्युट् ।
ततः कन् । राज्ञां धानकं नगरम् ।) राज-
पुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

राजधानी, स्त्री, (धीयतेऽस्यामिति । धा + अधि-
करणे ल्युट् । डीप् । राज्ञां धानी नगरी ।)
राजधानिका । तत्पर्यायः । कोटः २ राज-
धानकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्कन्धा-
वारः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १२।७० ।

“तौ दम्पती स्त्रां प्रति राजधानीं
प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः ॥”)

राजधान्यं, स्त्री, (राजप्रियं धान्यम् ।) श्यामाकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृष्टव्यं संहिता-
याम् । १५ । १२ ।

“लाह भूषणमणिरागलेखगान्धर्वगन्धयुक्तिज्ञाः ।
गणितपटुतन्त्रवाधाः शालाक्या राजधान्यानि ॥”)
राजधूसूरकः, पुं, (धूसूरकायां राजा । राजदन्ता-
द्विवात् परनिपातः ।) दृष्टव्यः । तत्पर्यायः ।
राजधूर्तः २ महाशूराः ३ निष्क्रेणपुष्पकः ॥
भ्रान्तः ५ राजखर्गः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य गुणाः धूसूरशब्दे द्रष्टव्याः ॥

राजनामा, [न] पुं, (राज्ञो नाम नाम यस्य ।)
पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजनीतिः, स्त्री, (राज्ञां नीतिः ।) राज्ञां नयः ।
यथा, चाणक्यपरिचितकृतप्रथमः श्लोकः ।

“नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम् ।
सर्वबीजमिदं शास्त्रं चाख्यं सारसंग्रहम् ॥”
सा यथा,—

“गदितं बलिशुक्राभ्यां श्रुत्वा भागवतोऽसुरः ।
प्राह धर्मार्थसंयुक्तं प्रज्ञादो वाक्यसुत्तमम् ॥
यदायत्तां क्षमं राजन् ! यद्वितं सुवनस्य ह ।
अविरोधेन धर्मस्य अर्थस्योपात्तनं यत् ॥
सर्वसत्त्वानुगमनं कामवर्गफलं यत् ।

परचेह च धर्मेयः पुत्र तत् कर्म आचर ॥
यथा ज्ञात्वा प्रयास्यथ यथा कीर्तिर्भवेत्तव ।
यथा नापयशोयोगस्तथा कुरु महामते ॥
एतदर्थं श्रियं दीप्तां काङ्क्षन्ते पुरुषोत्तमाः ।
येनेति हि गृहेऽस्माकं निवसन्ति सुनिर्वृताः ।
वृद्धो ज्ञातिगुणा विप्रः कीर्तिश्च यशसा सह ॥
तस्माद्यथा ते निवसन्ति पुत्र-
राज्यस्थितस्यैह कुलोत्तमाद्याः ।
तथा यतस्वामलसत्त्वचेष्टया
यथा यशस्वी भवितासि लोके ॥
भूम्यां सदा ब्राह्मणभूषितायां
चेन्नान्वितायां दृढवापितायाम् ।
शुश्रूषणासक्तसमुद्भवार्थां
कृद्धिं प्रयान्तीह नराधिपेन्द्राः ॥
तस्माद्विजाग्र्याः श्रुतिशास्त्रयुक्ता
नराधिपान्ते प्रतिपाजयन्ते ।
दिव्यैर्यजन्तु क्रतुभिर्द्विजेन्द्रा
यज्ञाभिधूमो न नृपस्य शान्तिः ॥

तपोऽध्ययनसम्पन्ना याजनाध्यापने रताः ।
सन्तु विप्रा बन्धे पूज्यास्तत्तोऽनुज्ञामवाप्य हि ॥
स्वाध्याययज्ञनिरता दातारः शून्तजीविनः ।
क्षत्रियाः सन्तु दैत्येन्द्र प्रजापालनधर्म्मिणः ॥
यज्ञाध्ययनसम्पन्ना दातारः कृषिकारिणः ।
पाशुपाल्यं प्रकुर्वन्तु वैश्या विपिनजीविनः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां सदा शुश्रूषये रताः ।
शूद्राः सन्तु सुरश्रेष्ठ तवाज्ञाकारिणः सदा ॥
यदा वर्णाः स्वधर्म्मेऽस्या भवन्ति दितिजेश्वर ! ।
धर्म्मेऽद्विस्तदा स्याद्दे धर्म्मेऽद्वि नृपोदयः ॥
तस्माद्वर्णा सधर्म्मेऽस्यास्वया कार्याः सदा बन्धे ! ।
तद्वृद्धौ भवतो वृद्धिस्तद्वानौ हानिरुच्यते ॥
इत्थं वचः श्राव्य महासुरेन्द्रो
बलिं महात्मा ॥ भभूव तूष्णीम् ।
ततो यदाज्ञापयसे करिष्ये
इत्थं बलिः प्राह वचो महर्षे ॥”
इति वामने ७१ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“एवं दत्त्वा ततो राज्यं कृद्धिं चाग्राय धर्म्मेवित् ।
उवाच मधुरं वाक्यं पुत्रं पुत्रवतां वरः ॥
राज्यस्थेनापि ते पुत्र कर्त्तव्यं श्रेष्ठ तन्मम ।
यदीच्छेत् परमं धर्म्मे पितृणां तारणं तथा ॥
दातव्योऽर्त्तिर्न कर्त्तव्या हन्तव्या परदारिकाः ।
बालवाताश्च हन्तव्या हन्तव्या स्त्रीविघातकाः ॥
मा लोभं परद्रव्येषु अन्वायोपार्जितेषु च ।
न चिरं तिष्ठते कापि सर्वे मान्याः कदाचन ॥
रक्षणीयश्च ते देशः कुलन्यायवशार्जितः ।
निर्वोदयुक्तेन स्यातयममात्यवचनं कुरु ॥
अमात्यो यद्वचो ब्रूयात् पुत्र कार्यविमर्शनम् ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं शरीरपरिरक्षणम् ॥
प्रजा येन प्रमोहन्ति येन तुष्यन्ति ब्राह्मणाः ।
एवं ते पुत्र कर्त्तव्यं मम प्रियहितैषिणा ॥
सप्त असनं वर्ज्यत दोषो राज्ञस्तु तन्महत् ।
केच राजा विनश्येत सम्पन्नोऽपि मज्जादुतिः ॥

वर्जयेत् सुरापानं मृगया वर्जयेत् सदा ।
वाक्यं कृत्स्नं न वक्तव्यं वृथा यावत् कदाचन ॥
राजगुह्यं न वक्तव्यं दूतमेवं विवर्जयेत् ।
वर्जयेदतिपारुष्यं असहिष्णु समागमम् ॥
अर्थदूषणकक्षेव न कर्त्तव्यं कदाचन ।
अमात्यं नाप्रियं ब्रूयाद्यदीच्छेद्राजकर्मणि ॥
नाहं निवारणीयस्ते गमनाय पथे स्थितः ।
एतन्मे क्रियतां शीघ्रं यदीच्छसि मम प्रियम् ॥
ततः पितृव्यचः श्रुत्वा राजपुत्रो यशस्विनः ।
उभौ तु पादौ संगृह्य कारुण्यं प्रत्युवाच तम् ॥”
इत्यादि श्रीवराहपुराणे भगवच्छास्त्रे श्रीकरवे
तीर्थमाहात्म्ये आदित्यवरप्रदानमन्त्रजम्बुको-
पाख्यानं नामाध्यायः ॥ * ॥
अन्यत्र ।

मधुरवाच ।

“राज्ञोऽभिषिक्तमात्रस्य किं नृपतमं भवेत् ।
एतत् सर्वं समाचक्षुः सम्यक्चेति यतो भवान् ॥
मत्स्य उवाच ।

अभिषेकार्क्षिरसा राज्ञा राजीवलोचन ।
सुहायावरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥
यदस्यात्यतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महत् पदम् ॥
तस्मात् सुहायान् वरयेत् कुलीनान् नृपतिः
स्वयम् ।

शूरान् कुलीनान् जातीयान् बलयुक्तान् श्रिया-
न्वितान् ॥

रूपसत्त्वगुणोपेतान् सम्मतान् क्षमया युतान् ।
क्षेत्रक्षमान् महोत्साहान् धर्म्मेज्ञांश्च प्रियं-
वदान् ॥

हितोपदेशकालज्ञान् स्वामिभक्तान् यशो-
र्धिनः ॥

एवंविधान् सुहायान् शुभकर्मसु योजयेत् ॥
गुणहीनानपि सदा विज्ञाय नृपतिः स्वयम् ॥
कर्मस्वैव नियुज्येत यथायोग्येषु भारत । ।
कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः ।
हस्तिशिक्षाशिक्षासु कुशलः अस्त्रभाषणः ॥
निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते ।
कृतज्ञः कर्मणा शूरस्तथा क्षेत्रसहो कृशुः ॥
गूढतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् ।
राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो
यथा ॥

प्रांशुः सुहृदो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥
यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
शक्तः क्षेत्रसहो वाग्मी देशकालविभाषितः ॥
विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महोद्धतः ।
वक्ता नयस्थ यः काले ॥ दूतो भूपतेर्भवेत् ॥
प्रांशवो व्यायताः शूराः दृढभक्ता निराकुलाः ।
राज्ञा तु रक्षिणः कार्याः सदा क्षेत्रसहा
हिताः ॥

अनाहार्योऽनुशंसश्च दृढभक्तिश्च पार्थिवे ।
तामूलवारी भवति नारी वायथ तद्गुणा ॥

षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
सन्निविश्रुष्टिकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥
आयथयज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्याद्देश रक्षिता ॥
सुरूपस्तखणः प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोद्धतः ।
शूरः क्षेत्रसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्तितः ॥
शूरश्च बलयुक्तश्च गजान्शरथकोविदः ।
धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्वक्षेत्रसहः शुचिः ॥
निमित्तशकुनज्ञानहयशिक्षाविशारदः ।
हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूवि भागविशेषवित् ॥
स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्वेषां प्रियंवदः ।
बलावलज्ञो रथिकः स्थिरदृष्टिः प्रियंवदः ॥
शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः ।
अनाहार्यः शुचिर्देक्षश्चिकित्सितविदांवरः ॥
सूदशास्त्रविशेषज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते ।
सूदशास्त्रविधानज्ञाः पराभेदाः कुलोद्धताः ।
सर्वे महानसे धार्या लुप्तक्षेत्रनखा जनाः ॥
समः शत्रौ च मित्रे च धर्म्मेऽस्त्रविशारदः ।
विप्रसख्यः कुलीनश्च धर्म्माधिकरणो भवेत् ॥
कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजसख्याः सभासदः ।
सर्वदेशास्त्राभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥
लेखकः कथितो राज्ञः सर्वसाधिकरणीषु वै ।
शीघ्रोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रयिगतान्
समान् ।

अक्षरान् वै लिखितं यस्तु लेखकः ॥ वरः स्मृतः ॥
उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।
बद्धर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः स्याद्भृगुतमः ॥
वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।
अनाहार्यो नृपे भक्तो लेखकः स्याद्भृगुतमः ॥
पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः ।
धर्म्माधिकरणे कार्या जनाज्ञानकरा नराः ।
एवंविधास्तथा कार्या राज्ञा दौवारिका जनाः ।
लोहवक्त्राजिनादीनां रत्नानां विधानवित् ॥
विज्ञाता फल्गुसारारणामनाहार्यः शुचिः सदा ।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥
आयदारेषु सर्वेषु धनान्यक्षसमा नराः ।
व्ययदारेषु च तथा कर्त्तव्या पृथिवीक्षिता ॥
परम्परागतो यः स्याद्दृष्टाङ्गे तु चिकित्सिते ।
अनाहार्यः स वैद्यः स्याद्ब्रह्मात्मा च कुलोद्धतः ॥
प्राणाचार्यः ॥ विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजः ।
राजन् राज्ञा सदा कार्यं यथाकार्यं पृथग्-
जनैः ॥

हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वनजातिविशारदः ।
क्षेत्रक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥
एतेरेव गुणैर्युक्तः स्वासनश्च विशेषतः ।
गजारीहो नरेन्द्रस्य सर्वकर्मणि शस्यते ॥
हयशिक्षाविधानज्ञश्चिकित्सितपारगः ।
अन्वाध्यक्षो महोभर्त्तुः स्वासनश्च प्रशस्यते ॥
अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्धतः ।
दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राज्ञ उद्दुक्तः सर्वकर्मसु ॥
वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः ।
दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्तितः ॥

राजनी

यन्तसुक्त पाणिमुक्ते अमुक्ते सुक्तधारिते ।
 अस्त्राचार्यो निरुद्धेगः कुलशस्त्र विप्रियते ॥
 दृष्टः कुलोद्गतः सुक्तः पितृपैतामहः शुचिः ।
 राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथैव्यते ॥
 एवं सप्ताधिकारेषु पुरुषाः सप्त तेऽपरम् ।
 पञ्च शब्दाधिकारणाः पुरुषाः सप्त तेऽपरम् ॥
 अन्तःपुरचराः कार्या राज्ञा सर्वेषु कर्मसु ।
 स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजायता ॥
 राज्ञः स्थादायुधागारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः ।
 कर्माण्यपरिमेयाणि राज्ञां भृगुकुलोद्भव ॥
 उत्तमाधममध्यानि बुद्धा कर्माणि पार्थिवः ।
 उत्तमाधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥
 नरकर्मविपर्यासाद्वाजा नाश्रमवाप्नुयात् ।
 नियोगं पौरुषं भक्तिं श्रुतं श्रौत्यं कुलं नयम् ॥
 ज्ञात्वा वृत्तिर्विधातया पुरुषाणां महीक्षिता ।
 पुरुषान्तरविज्ञाने तत्त्वसारनिबन्धनात् ॥
 बहुभिर्मेतयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक् पृथक् ।
 मन्त्रिणामपि नो कुर्यान्मन्त्रिमन्त्रप्रकाशनम् ॥
 क्वचित् कस्यचिद्विश्वासो भवतीह सदा वृणाम् ।
 निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्ये एकेन श्रूयता ॥
 भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्धशुचीवनात् ।
 एकस्यैव महीभर्तुर्भूयः कार्यो विनिश्चयः ॥
 ब्राह्मणान् पर्य्यासीत त्रयो नाम सुनिश्चितान् ।
 नासच्छास्त्रवती मृदांस्ते हि लोकस्य कण्टकाः ॥
 वृद्धाश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 तेभ्यो हि शिष्येद्विनयं विनीतात्मा हि नित्यशः ।
 समग्रं वशगं कुर्यात् पृथिवीं नाच संशयः ॥
 बहवोऽविनयाद्भ्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयात् प्रतिपदिरे ॥
 त्रैविद्येभ्यस्त्वयीविदां दण्डनीतिश्च ग्राह्यतीम् ।
 आन्वीक्षिकीश्चात्मविद्यां वाचस्पतिंश्च लोकतः ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
 जितेन्द्रियो हि शुक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ।
 यजेत राजा क्रतुभिर्विष्णुभिश्चाप्रदक्षिणेः ।
 धर्मार्थश्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 सवत्सरिकमात्रैश्च राष्ट्रादाहारयेद्दक्षिणम् ।
 स्यात् स्वाध्यायपरो लोके वर्तेत पितृवत्सु ॥
 आवृत्तानां गुरुकुलात् द्विजानां पूजको भवेत् ।
 वृषाणामन्वयो ह्येव विधिर्ब्राह्मणो विधीयते ॥
 ततः स्निहानवामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
 तस्माद्वाजा विधातयो ब्राह्मणेष्वन्वयो निधिः ॥
 समोत्तमाधमे राजा ह्याहूय पालयेत् प्रजाः ।
 न निवर्तेत संग्रामामात् क्षत्रव्रतमनुसरन् ॥
 संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां परिपालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राजा निश्चयसं परम् ॥
 क्षपणानाञ्च वृद्धानामातुराणाञ्च रोगिणाम् ।
 योगक्षेमश्च वृत्तिश्च तथैव परिकल्पयेत् ॥
 वर्णाश्रमव्यवस्थानं तथा कार्यं विशेषतः ।
 स्वधर्मप्रच्युतान् राजा स्वधर्मं स्थापयेत्तथा ॥
 आश्रमे च यथाकार्यं तैलभाजनभोजनम् ।
 स्वयमेवानयेद्वाजा सत्कृतात्तावमानयेत् ॥
 तापसे सर्वकार्याणि राज्यमात्मानमेव च ।

राजनी

निवेदयेत् प्रयत्नेन देववचिरमर्चयेत् ॥
 हे प्रज्ञे वेदितव्ये च ऋज्वी वक्रा च मानवेः ।
 वक्रां ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिवाधेत चागताम् ॥
 नास्य च्छिद्रं परो विद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
 गूहेत् कूर्मं इवाङ्गानि रक्षेदिवरमात्मनः ॥
 न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निहन्तति ॥
 विश्वासयेच्चाप्यपरं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
 वक्तव्यचिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥
 वृकवच्चावलुम्भेत शशवच्च विनिष्पतेत् ।
 दृढप्रहारी च भवेत् तथा शूकरवन्नुपः ॥
 चित्राकारश्च शिखिवद्दृढभक्तस्तथाश्ववत् ।
 भवेच्च मधुराभाधौ तथा कीकिलवन्नुपः ॥
 काकशङ्की भवेन्नित्यं नाज्ञातवसतिं वसेत् ।
 नापरीक्षितपूर्वश्च भोजनं शयनं व्रजेत् ॥
 वस्त्रं पूष्पमलङ्कारं यच्चान्यन्मनुजोत्तमः ।
 न गाहेज्जलसम्बाधं न चाज्ञातजलाशयम् ॥
 अपरीक्षितपूर्वम् पुरुषैराप्तकारिभिः ।
 नारोहेत् कुञ्जरं व्यालं न जातु तुरगं तथा ॥
 नाविज्ञातस्त्रियं गच्छेत् नैव देवोत्सव वसेत् ।
 नरेन्द्रलक्ष्म्या धर्मे च ज्ञाता यतो भवेन्नुपः ।
 सदृष्टाश्च तथा पुष्टा सततं प्रतिमानिताः ।
 राज्ञा सहायाः कर्तव्याः पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
 यथाहंश्चाय सुभृतान् राजा कर्मसु योजयेत् ।
 धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु शूरान् संग्रामकर्मसु ॥
 निपुणानर्थहन्त्रेषु सर्वत्र च तथा शुचीन् ।
 स्त्रीषु वृद्धान् नियुज्जीत तीक्ष्णान् दारुणकर्मसु ।
 धर्मे चार्थे च कामे च भये च रविनन्दन ।
 राजा यथाहंश्च कुर्यादुपधाभिः परीक्षणम् ॥
 समतीतोपधान् भृत्यान् कुर्याद्वस्त्रवनेचरान् ।
 तत्पादान्वेषणे यत्रास्तेदध्यक्षाश्च कारयेत् ॥
 एवमादौनि कर्माणि वृषैः कर्माणि भार्गव ।
 सर्वथा नेष्यते राजस्त्रीक्ष्णोपकरणक्षयः ॥
 पापसाध्यानि कर्माणि यानि राज्ञां वृषोत्तम ।
 सन्तस्तानि न कुर्वन्ति तस्मात्तान् विभ्रयान्नुपः ।
 नेष्यते पृथिवीशानां तीक्ष्णोपकरणक्रिया ।
 यस्मिन् कर्मणि यस्य स्यात् विशेषेण च कौश-
 लम् ।
 तस्मिन् कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ॥
 पितृपैतामहान् भृत्यान् सर्वकर्मसु योजयेत् ।
 विना दायदक्षत्वेषु परीक्ष्य खलतान्नरान् ।
 चिद्युज्जीत महाभाग तस्य ते हितकारिणः ॥
 परराजगृहात् प्राज्ञ जनसंग्रहकाम्यया ।
 दुष्टान् वाप्यथवादुष्टानाश्रयीत प्रयत्नतः ॥
 दुष्टं विज्ञाय विश्वासं न कुर्यात्क्षत्र भूमिपः ।
 वृत्तिं तस्यापि वर्तेत जनसंग्रहकाम्यया ॥
 राजा देशान्तरं प्राप्तं पुरुषं पूजयेद्भृशम् ।
 भमायं देशसंप्राप्तो बहुमानेन चिन्तितः ॥
 तेषाञ्चारेण चारित्रं राजा विज्ञाय नित्यशः ।
 गुणिनां पूजनं कुर्यात् निगुणानाञ्च शासनम् ॥
 कथिताः सततं राजन् राजानश्चारचक्षुषः ।
 स्वके देशे परे देशे ज्ञातश्रीलान् विचक्षणान् ॥

राजनी

अनाहार्यान् क्लेशसहान् नियुज्जीत सदा चरान् ।
 जनस्याविदितान् सौम्यांस्तथाज्ञातान् परस्परम् ॥
 बलिजो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान् ।
 तथा प्रव्रजिताकारान् चारान् राजा नियो-
 जयेत् ॥
 नैकस्य राजा अहध्यात् चारस्यापि च भाषिते ।
 द्वयोः सख्यत्वमाज्ञाय अहध्यानवृत्तिस्ततः ॥
 परस्परस्याविदितौ यदि स्याताश्चरावुभौ ।
 तस्माद्वाजा प्रयत्नेन गुणांश्चारात्रियोजयेत् ॥
 राज्यस्य मूलमेतावत् वा राज्ञश्चारदृष्टिता ।
 चाराणामपि यत्नेन राज्ञा कार्यं परीक्षणम् ॥
 विरच्यते तथा केन विज्ञेयं तन्महीक्षिता ।
 अनुरागात् कथं लोके कर्म कार्यं महीक्षिता ॥
 लोकरागापरागौ च भृत्यानाञ्च गुणगुणान् ।
 सर्वे राज्ञां चरायतं तेषु यत्नपरो भवेत् ॥
 कर्मणा केन मे लोके जनः सर्वोऽनुरच्यते ।
 विरच्यते केन तथा विज्ञेयं तन्महीक्षिता ।
 विरोधजनकं लोके वर्जनीयं विशेषतः ॥
 जनानुरागप्रभा हि लक्ष्मी
 राज्ञां मता भार्गववृक्षचन्द्र ।
 तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्रमुख्यैः
 कार्योऽनुरागो भुवि मानवेषु ॥”
 इति मातृस्ये २५ अध्यायः ॥ * ॥
 अपरश्च ।
 राजोवाच ।
 “बहवो भूपतेर्धर्मास्तान् वक्तुं नहि शक्यते ।
 तस्मात् समासतो वच्मि महाभाग निशामय ॥
 पृथिवी वैष्णवी पुण्या सदा प्रियतमा हरः ।
 नारायणादृते नाभ्यो वसुमत्ताः पतिर्भवत् ॥
 नारायणांशजो राजा मनुष्यो न कदाचन ।
 अतस्तु दुर्नयं त्वत्ता सर्वा नीतिं समाचरेत् ॥
 नीतिग्राही वृषो यस्तु विपत्तिर्नास्ति तस्य वै ।
 चिरं भुनक्ति पृथिवीं कण्टकैः परिवर्जितः ॥
 यस्मै न रोचते नीतिर्भूपालाय दुरात्मने ।
 अष्टश्रीरक्षिरेणैव स भवेन्नाच संशयः ॥
 आयुर्वलं यशो वित्तं विजयं सुखमिच्छता ।
 मन्त्रित्वे प्रणितो राजा नियोज्यः सर्वदेव हि ॥
 अवज्ञया महीभर्तुस्त्यजन्ति सदसीं बुधाः ।
 सभायां बुधहीनायां नीतिर्वैजवती न हि ॥
 ततो नीतौ विपद्गाथां सहसा धरणीपतेः ।
 राजश्रियो विनश्यन्ति सकीर्णजवाह्वनाः ॥
 ब्राह्मणान् गणकांश्चैव वेदांश्च बान्धवांस्तथा ।
 वृषाः कल्याणमिच्छन्तो न द्विषन्ति कदाचन ॥
 गतश्रीर्गणकद्वेष्टा वैदद्वेष्टाशुर्वर्जितः ।
 ज्ञातिद्वेष्टा निष्कुलः स्यात् द्विजद्वेष्टाखिलाति-
 भाक् ॥
 राजानः पितरः प्रोक्ताः पुत्रा जनपदास्तथा ।
 अतो भूपाः पालयन्ति प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥
 पौरलोकवधूं राजा पश्येत् पुत्रवधूमिव ।
 पौरलोके तथा कुर्यात् यथा स्नेहो निजात्मजे ॥
 प्रजापीडाकरा ये च भूपाला अतिपापिनः ।
 शिरस्या विपदस्तेषां विज्ञेया दीर्घदांभिः ॥

राजन्यः

विवेकिनो महीपालाः पालयन्ति यथा प्रजाः ।
तथा तानपि देवेशः पालयन्निरुद्धं हरिः ॥
प्रजानां पालनं दानं हि राज्ञां शुभावहे ।
हाभ्यां ये वर्जिता भूपालो विज्ञेया नृपाधमाः ॥
दुष्टानां शासनञ्चैव शिष्टानां प्रतिपालनम् ।
प्रकुर्वन्तो महीपालाश्चिरं नन्दन्ति भूतले ॥
न्यायेनोपास्मितं वित्तं यत्नाद्रक्षन्महीपतिः ।
निश्चितो हि महीपालो विपत्तयां न हि निस्त-
रेत् ॥

नृपाः कल्याणमिच्छन्तो निजराज्यशुभाशुभम् ।
पश्यन्ति नित्यं विप्रेन्द्र ! सत्तराश्वारचक्षुषः ॥
परचक्रभयं यावत् नायाति धिन्त्येद्वयम् ।
आगते तु भये भूप आचरेन्निरभयो यथा ॥
ज्ञातौ वापि च मित्रे वा पुत्रे वापि च मन्त्रिणि ।
कुर्यान्मुखेन गाम्भीर्यं मनसा प्रेम केवलम् ॥
मन्त्रिणो ज्ञातयः पुत्राः प्रजाश्च आतरस्तथा ।
गाम्भीर्यं हीनं भूपालं मन्यन्ते न हि भूपवत् ॥
तिष्ठन्ति प्रथमं दूरे वसन्ति पुरतस्तदा ।
लोकाः श्रियं वदन्ति त्वत्तगाम्भीर्यभूपतेः ।
एकस्य मन्त्रिणो राज्ञा चिरं राजत्वमिच्छता ।
कर्तव्याः सकले राज्ये वृद्धयो नैव भूसुर ॥
व्यवन्तल्लक्ष्मणानां भृत्यानां सम्पदं हरेत् ।
तस्यां सम्पदि भूपालो भृत्यमन्यं नियोजयेत् ॥
मूर्खः स्त्रीविजितो राजा गीतवाद्यरतः सदा ।
चतुरङ्गबलहीनः सहसा विपदं व्रजेत् ॥
स्वाचार्यहणं सत्त्वं स्ववाक्यप्रतिपालनम् ।
गाम्भीर्यञ्चेति भूपानां लक्षणानि द्विजोत्तम ! ॥
स कथं नृपतिर्यस्तु प्रतापेन विवर्जितः ।
स कथं नृपतिर्येन न जिता परमेदिनी ॥
जितायां परमेदिन्यां यावत् पादं व्रजेन्नृपः ।
प्रतिपादेष्वभेदस्य फलं प्राप्नोति चाक्षयम् ॥
परभूमिजयाकाङ्क्षी हतो वा नृपतिर्युधि ।
तदा गच्छेत् परं धाम विद्युक्तः सर्वपातकैः ॥
युधि प्राप्तजयो राजा प्राप्नोति परमं पदम् ।
स साहसप्राप्तस्तुर्दिवीन्द्रसम्पदं लभेत् ॥
त्यक्तसत्त्वं त्यक्तशस्त्रं पलायनपरायणम् ।
योद्धारं युधि यो हन्यात् स भूपो धातव्यो-
मतिम् ॥

पलायनपरो युद्धे तद्वन्ता च द्विजोत्तम ! ।
तावुभावपि तिष्ठेतां नरकेश्वरतट्टः सहे ॥
युधि साहसवान् योद्धा तद्वन्ता च महीसुर ।
तिष्ठेतां दावपि स्वर्गे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपादुच्यते मया ।
प्रजापालनक्रद्वाजा कदाचिन्नावसीदति ॥

इति पाञ्च क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥

राजनीलं, क्ली, मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

राजन्यः, पुं, (राज्ञोऽपत्यमिति । राजन् +
“राजन्धुरात् यत् ।” ४।१।१३७। इति
यत् ।) चत्विथः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१०।६०।१२।

“त्राक्षणीयस्य सुखमासीत् वाङ्मयं राजन्यः कृतः ।

राजप

ऊरु तदस्य यद्वैशः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥”)
राजपुत्रः । (राजति दीप्यते इति । राज् +
“राजेरन्यः ।” उणा० ३।१०० । इति अन्यः ।)
अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ चौरिकावृक्षः ।
इति जटाधरः ॥

राजन्यकं, क्ली, (राजन्यानां चत्विथ्याणां समूहः ।
राजन्य + “गोत्रोच्चोद्गोरभराजराजन्येति ।”
४।२।३६। इति वुच् ।) चत्विथसमूहः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । ७।१५६ ।

“रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दमः स राजन्यकमेकवीरः ।
निवारयामास महावराहः
कल्पचयोदत्तमिवार्यवाम्भः ॥” ॥

राजन्यानां विषये देशे च पुं । इति काशिका ॥
अत्र “राजन्यादिभ्यो वुच् ।” ४।२।५३ ।
इति वुच्प्रत्ययः ॥)

राजन्यान्, त्रि, (राजास्त्यस्यास्मिन्निति वा । राजन्
+ प्रशंसायां मतुप् । “राजन्यान् सौराज्ये ।”
८।२।१४। इति निपातनात् नलोपाभावः ।)
सुराज्युक्तदेशः । इत्यमरः ॥ “प्रजापालनादि-
स्वधर्मपरायणराज्युक्ते देशे राजन्यात् राजा
विद्यतेऽस्येति भोज्यभूपादिति प्रशंसायां वतुः ।
यदुक्तं तन्वान्तरे ।

‘भूम्नि निन्दाप्रशंसानु नित्ययोगेति शायने ।
संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥’ इति
स्वमते अस्त्यर्थे भमादयोऽमी अर्था अर्थात्
लभ्यन्त एव । निपातनाग्नलोपाभावः । न
सौराज्ये राज्ञो नस्य लुक्ताविति परे । सुराज्ये
स्वधर्मपरात् शोभना राजानोऽनेति
नाच्चायां स्वतेरिति अनिवेधः । देशो लोकोप-
लक्षणं सुराज्ये लोके इत्यर्थः ।” इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ६।२२ ।

“कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये
राजन्यतीमाहुरनेन भूमिम् ।
न च तत्र ताराग्रहसङ्कुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥”)

राजपटोलः, पुं, (पटोलानां राजा । पर-
निपातः ।) मधुरपटोलः । इति रत्नमाणा ॥
राजपटोली, स्त्री, (राजप्रिया पटोली ।) मधुर-
पटोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपट्टः, पुं, (राजप्रियः पट्ट इव ।) मणि-
विशेषः । तत्पर्यायः । विराटजः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

राजपट्टिका, स्त्री, चातकपट्टी । इति हारा-
वली ॥

राजपथः, पुं, (राज्ञां पथ्याः । “कृकपूरब्धुः पथा-
मानचे ।” ५।४।७४ । इत्यमरः ।) राजमार्गः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“धनुषि दश विस्तीर्यः श्रीमान् राजपथः कृतः ।
नृवाजिरथनामानामसखाः सुसम्पदः ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

(यथा, कुमारसम्भवे । ७।६९ ।

राजपु

“तावत्पताकाकुलमिन्द्रमौलि-
रुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ॥”)

राजपणी, स्त्री, प्रसारिणी लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

राजपलाशुः, पुं, (पलाशूनां राजा । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) रक्तवर्णपलाशुः ।
लाल प्याज इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । जव-
नेष्टः २ नृपाङ्गवः ३ राजप्रियः ४ महामूलः ५
दीर्घपत्रः ६ रोकः ७ वृषेष्टः ८ वृषकन्दः ९
महाकन्दः १० वृषप्रियः ११ रक्तकन्दः १२
राजेष्टः १३ । अस्स गुणाः । शिशिरत्वम् ।
पित्तकफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । बहुनिद्राकर-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपीलुः, पुं, (राजप्रियः पीलुः ।) महापीलु-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपुत्रः, पुं, (राजश्चन्द्रस्य पुत्रः ।) बुधग्रहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजपुत्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । रज-
पुत्र इति भाषा ॥ यथा,—
“वैश्यादम्बकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

करणकन्यायां चत्विथ्याज्जातश्च । इति पुरा-
णम् ॥ राजनन्दनः । तत्पर्यायः । युवराजः २
कुमारः ३ भर्तृदारकः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
“राजपुत्र ! चिरं जीव माजीव सुनिपुन्नक ! ।
जीव वा मर वा साधो व्याध माजीव मा मर ॥”
इत्युद्भटः ॥)

तस्य रक्षणं यथा,—
“राजपुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीक्षिता ।
आचार्यैश्चास्य कर्तव्यं नित्यमुत्तमं रक्षणम् ॥
धर्मकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदश्च शिक्षयेत् ।
रथे च कुञ्जरे चैनं व्यायामं कारयेत् सदा ॥
शिष्यानि शिक्षयेच्चैव नाप्तेर्मिथ्याप्रियं वदेत् ॥
गुणाधानमश्वयन्तु यस्य कर्तुं स्वभावतः ।
बन्धनं तस्य कर्तव्यं गुप्ते देशे सुखान्वितम् ॥
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ।
अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं हि नियोजयेत् ।
आदौ स्वल्पेण तत्पश्चात् क्रमेणाय महत्स्वपि ॥
मृगयापानमचांश्च वर्जयेत् पृथिवीपतिः ।
एतान्यासेवमानास्तु विनष्टाः पृथिवीक्षितः ॥
बहवो नृपशार्दूला येषां संस्था न विद्यते ॥
वृथाटनदिवास्वप्नं विशेषेण विवर्जयेत् ।
वाक्पारुष्यं न कर्तव्यं दण्डपारुष्यमेव च ॥
परोक्षनिन्दा च तथा वर्जनीया महीक्षिता ।
अर्थस्य दूषणं राजा द्विःप्रकारं विवर्जयेत् ॥
अर्थानां दूषणञ्चैव तथा चार्थेषु दूषणम् ।
अकारणात् समुच्छेदं दुर्गादीनामसत्क्रिया ॥
अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णत्वमेव च ।
अदेशकाले यद्दानमपाचे दानमेव च ॥
अर्थस्य दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ।
कामं क्रोधं मदं मानं लोभं हर्षन्तथैव च ।
जेतव्यमरिषड्वर्गं सादरं पृथिवीक्षिता ॥

राजपु

एतेषां विजयं कृत्वा कार्यं भृत्यजनं ततः ।
 कृत्वा भृत्यजनं सर्वं राजा जनपदं जयेत् ॥
 कृत्वा तु विजयं तेषां प्रचून् बाह्यास्ततो जयेत् ।
 बाह्याश्च त्रिविधा ज्ञेयास्तुल्याभ्यन्तरहस्त्रिमाः ॥
 गुरुवस्ते यथापूर्वं तेषु यत्परो भवेत् ।
 पित्रपैतामहं मित्रममित्रञ्च तथा रिपोः ॥
 हस्त्रिमञ्च महाभाग मित्रं त्रिविधमुच्यते ।
 तथापि च गुरुः पूर्वं भवेत्तत्रापि चाटलः ॥
 स्वास्थमात्तो जनपदो दुर्गं सैन्यन्तयेव च ।
 कोषो मित्रञ्च धर्मज्ञः सप्राज्ञं राज्यमुच्यते ॥
 सप्राज्ञस्यापि राज्यस्य हलं स्वामी प्रकीर्तितः ।
 तन्मूलत्वात्तथाज्ञानां राजा रक्ष्यः प्रयत्नतः ।
 धडङ्गश्चा कर्त्तव्यः तथा तेन प्रयत्नतः ॥
 अङ्गैर्यो यस्तथैकस्य द्रोहमाचरतेऽल्पधीः ।
 वधस्तस्य तु कर्त्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता ॥
 न राज्ञा ऋदुना भाव्यं ऋदुर्हि परिभूयते ।
 न भाव्यं दारुणेनापि तीक्ष्णादुद्विजते जनः ॥
 काले ऋदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
 राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत् ॥
 भूतैः सह महीपालः परिहासं विवर्जयेत् ।
 भूत्याः परिभवन्तीह नृपं हर्षवशं गतम् ॥
 व्यसनानि च सर्वान् भूपतिः परिवर्जयेत् ।
 लोकसंग्रहणार्थाय कृतकवसनो भवेत् ॥
 श्रौटीरस्य नरेन्द्रस्य नित्यमुद्रितचेतसः ।
 जना विरागमायान्ति सदा दुःसैन्यभावतः ॥
 स्मितपूर्णाभिभाषी स्यात् सर्वस्यैव महीपतिः ।
 वध्येष्वपि महाभाग भुक्नुवी न समाचरेत् ॥
 भाव्यं धर्मभृतां श्रेष्ठं स्थूललक्ष्येण भूषणा ।
 स्थूललक्ष्यस्य वशगा सर्वा भवति मेदिनी ॥
 अदीर्घस्तत्र भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः ।
 दीर्घस्तत्र नृपतेः कर्महानिर्भवं भवेत् ॥
 रागे द्वेषे च कामे च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
 अप्रिये चैव कर्त्तव्ये दीर्घस्तत्रः प्रशस्यते ॥
 राज्ञा संवृतमन्त्रेण सदा भाव्यं द्विजेतम ।
 तस्यासंवृतमन्त्रस्य ज्ञेयाः सर्वापदो भुवाः ॥
 कृतान्येव तु कर्माणि जायन्ते यस्य भूपतेः ।
 नारद्वानि महाभाग तस्य स्वाहसुधा वशे ॥
 मन्त्रमूलं सदा राज्यं तस्मान्मन्त्रं सुरक्षितम् ।
 कर्त्तव्यं पृथिवीपालेर्मन्त्रमेदमयात् सदा ॥
 मन्त्रवित् साधितो मन्त्रः संयतानां सुखावहः ।
 मन्त्रक्षलेन बहुवो विवहः पृथिवीक्षितः ॥
 व्याकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
 नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥
 नयस्य कुशलस्तस्य वशे सर्वा वसुन्धरा ।
 भवतीह महीभर्तुः सदा पार्थिवनन्दन ॥
 नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रं न राजा बहुभिः सह ।
 नारोहेद्विषमां नावं नापरीक्षितनाविकाम् ॥
 ये चास्य भूमिं जयतो भवेयुः परिपन्थिनः ।
 तानानयेद्वशे सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 यथा न स्यात् कृषीभावः प्रजानामनपेक्षया ।
 तथा राज्ञा प्रकर्त्तव्यं खराष्ट्रपरिरक्षता ॥
 मोहाद्राजा खराष्ट्रं यः कर्षयत्यनपेक्षया ।

राजव

सोऽचिराद्भक्ष्यते राज्यात् जीविताच्च सवा-
 न्ववः ॥
 भूतो वस्त्रो जातवल्गुः कर्मयोग्यो यथा भवेत् ।
 तथा राष्ट्रं महाभाग भूतं कर्मसहं भवेत् ॥
 यो राष्ट्रमनुगृह्णाति राज्यं खं परिरक्षति ।
 संघातमुपयाचेत्तु विन्दते स महत् फलम् ॥
 राष्ट्रद्विरण्यं धान्यञ्च महीराजा सुरक्षिताम् ।
 महता तु प्रयत्नेन खराष्ट्रस्य च रक्षिता ॥
 नित्यं स्नेह्यः परेभ्यश्च यथा माता यथा पिता ।
 गोपितानि सदा कुख्यात् स विभागी प्रियाणि च ॥
 अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं तेभ्यस्तथैव च ।
 धर्मकर्मदमायत्तं विधाने देवमातुषे ।
 तयोर्देवमचिन्त्यं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ॥
 एवं मही पालयतोऽस्य भर्तु-
 लोकांशुरागः परमो भवेत् ॥
 लोकानुरागप्रभवा च लक्ष्मी-
 र्लक्ष्मीवतस्त्रैव परा च कीर्तिः ॥
 इति मातृ २०० अध्यायः ॥
 राजपुत्रिका, स्त्री, (राजपुत्री + संज्ञायां कन् ।)
 श्रारारिपत्नी । श्राराली इति भाषा ॥ यथा,—
 “श्रारारिराटिराडिश्च हापुत्री राजपुत्रिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 राजकन्या च ॥ (यथा, हरिवंशे । २५ । ४६ ।
 “उत्पादयामास ततः पुत्रं वै राजपुत्रिका ॥”)
 राजपुत्री, स्त्री, (राज्ञः पुत्रीव ।) कटुतुल्यी ।
 रेणुका । जाती । राजरीतिः । कुकुन्दरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मालती । यथा,—
 “अतिसुक्तश्चाथ जातिर्माजती सुमना अपि ॥”
 राजपुत्री मनोज्ञा—” इति जटाधरः ॥
 राजकन्या च ॥ (यथा, महाभारते । १।७३।१ ।
 “सुयुक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि ! भाषसे ।
 भार्या मे भव शुश्रोणि ! ब्रूहि किं करवाणि ते ॥”)
 राजपुष्यः, पुं, (पुष्याणां राजा । राजदन्तादित्वात्
 परनिपातः ।) नागकेशरपुष्यवृक्षः । यथा,—
 “चाम्पेयः केशरो नागकेशरः कनकाक्षयः ।
 महौषधं राजपुष्यः फलकः खरघातनः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 राजपुष्पी, स्त्री, (राजप्रियं पुष्पमस्याः ।) डीप् ।
 करुणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजप्रिया, स्त्री, (राज्ञः प्रिया ।) करुणीवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजफणिज्भक्तः, पुं, (राजते इति । राज् + अच् ।
 राजो दीप्रिशाली फणिज्भक्तः ।) नागरङ्ग-
 वृक्षः । इति शब्दमाला ॥
 राजफलं, स्त्री, (राजाभिधेयं फलम् ।) पटोलम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजफला, स्त्री, (राजप्रियं फलमस्याः ।) जम्बू ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजवदरं, स्त्री, (राज्ञो वदरमिव प्रियत्वात् ।)
 रक्तामलकम् । खवणम् । इति मेदिनी ॥

राजमा

राजवदरः, पुं, (वदराणां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) उत्तमकोलिः । तत्प-
 र्थायः । नृपश्रेष्ठः २ नृपवदरः ३ राजवल्गुः ४
 पृथुकोलः ५ तनुवीजः ६ मधुरफलः ७ राज-
 कोलः ८ । अस्य गुणाः । सुमधुरत्वम् । शिशि-
 रत्वम् । दाहार्तिपित्तवातहरत्वम् । वृष्यत्वम् ।
 वीर्यवृद्धिकरत्वम् । शोषश्रमनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 राजबीजी, [न] त्रि, (राजा बीजी कारणं यस्य ।)
 राजवंशः । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
 राजभट्टिका, स्त्री, हापुत्रीपत्नी । यथा,—
 “गोमखीरः पङ्ककीरो हापुत्री राजभट्टिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 राजभद्रकः, पुं, कुष्ठम् । निम्बः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पारिभद्रकः । इति साधुपाठः ॥
 राजभूयं, स्त्री, (राज्ञो भावः । राजन् + भू +
 क्यप् ।) राजत्वम् । यथा,—
 “स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
 देवभूयादिकं तद्वत् ॥” इत्यमरकोषदर्शनात् ॥
 राजभोग्यं, स्त्री, (राज्ञा भोक्तुं योग्यम् । भुज् +
 ण्यत् । कुत्वच् ।) जातीकोषम् । प्रियालवृक्षे, पुं ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 राजमखूकः, पुं, (मखूकानां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) वृद्धकः । वड वड इति
 भाषा । तत्पर्यायः । महामखूकः २ पीताङ्गः ३
 पीतमखूकः ४ वर्षाघोषः ५ महारवः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजमल्लः, पुं, राज्ञां मल्लः । राजार माल् इति
 भाषा । तत्पर्यायः । उत्सिक्तः २ उद्धतः ३ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजमार्गः, पुं, (राज्ञो मार्गः ।) राजपथः ।
 तद्विवरणं यथा,—
 “राजमार्गं सौधयुक्तं यः करोति पतिव्रते ।
 वर्षाणामयुतं सोऽपि शक्रलोके महीयते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकटिखण्डे २४ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “त्रिंशद्दण्डं विस्तीर्णं देशमार्गस्तु तैः कृतः ।
 विंशं घनुर्याममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
 घनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः कृतः ।
 नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसंहरः ॥
 घनूंषि चैव चत्वारि शाखारण्यास्तु निर्मिताः ।
 त्रिकराखोपरण्यास्तु द्विकराण्युपरण्याः ॥
 जङ्गापथस्तु त्र्युपादस्त्रिपादश्च यद्वात्तरम् ।
 वृत्तीपादस्त्रिपादः प्राग्वंशः पादकः स्तुतः ।
 अवकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः ॥”
 इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणं नामाध्यायः ॥
 (अत्रामेधोऽर्गो दक्षविधानं कर्त्तव्यम् । यथा,
 मनुः । ६ । २२२ ।
 “समुत्सृजेत् राजमार्गं यस्मिन्नेधमनापदि ।
 स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्याचाशु शोषयेत् ॥”
 नीतिः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
 ५४ । २ ।

राजय

“ज्ञानविज्ञानसम्पन्नौ राजमार्गविशारदौ ।
युधुधाते महारङ्गे राक्षसेन दुरात्मना ॥”)
राजमाघः, पुं, (माघाणां राजा श्रेष्ठत्वात् ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) वर्चटः ।
वरवटी कड़ाइ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नीलमाघः २ वृषमाघः ३ वृषोचितः ४ । अस्य
गुणाः । कफपित्तहरत्वम् । रुच्यत्वम् । वात-
कारित्वम् । बलदायकत्वम् । इति राज-
निर्णयः ॥ सारकत्वम् । शुक्राश्लपित्तहरत्वम् ।
सुखादुत्त्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । विषदत्वम् ।
लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अन्यच्च ।
“राजमाघो महामाघश्चपलश्च बलः स्मृतः ।
राजमाघो गुरुः स्वादुस्तुवरस्तर्पणो रसः ।
रुचो वातकरो रुच्यः सन्धो भूरिमलप्रदः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
कालविशेषे अस्त्राभक्षलं यथा । नारदीये ।
“निष्पावान् राजमाघांश्च सुप्ते देवे जनाहने ।
यो भक्षयति राजेन्द्र चाखालादधिको हि सः ।
कार्तिके तु विशेषेण राजमाघांश्च वर्जयेत् ।
निष्पावान् सुनिष्पाहून् यावदाहृतनारकी ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
राजसुक्तः, पुं, (सुक्तानां राजा । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) सुकुम्भकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २४० ॥
राजयक्षा, [नृ] पुं, (राजश्चन्द्रस्य क्षयकारको
यक्षा । राजा चासौ यक्षा चेति वा ।)
क्षयरोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य पर्याय-
निदानौषधादयो यक्षप्रभेदं द्रष्टव्याः ॥ * ॥
(असौ हि सर्वरोगाणामाकरः । यथा,
माघे । २ । ६६ ।
“माघे हि यदसावेको जेतयश्चेदिराडिति ।
राजयक्षैव रोगाणां संहृष्टः ॥ महीभृताम् ॥”
“तथाह वाग्भटः ।
अनेकरोगाशुगतो बहुरोगपुरःसरः ।
राजयक्षा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥
नक्षत्राणां द्विजानाञ्च राज्ञोभूत् यदयं पुरा ।
यच्च राजा च यक्षा च राजयक्षा ततो मतः ॥”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
महापातकजपिहमध्यम् । यथा, विष्णुः ।
अथ नरकाशुभूतदुःखानां तिर्यक्त्वसृष्टीर्णानां
मानुष्ये लक्षणाणि भवन्ति । कुष्ठरतिपातकी
ब्रह्महा यक्षी सुरापः श्यावदन्तकः सुवर्ण-
हारी कुनखी गुरुतल्पगो दुर्धर्मा । इत्यादि
कूर्मपुराणम् ॥
“क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहर्मरणात्मशौचकम् ॥”
महारोगिणः पापरोगाद्यकान्तमरोगवतः ।
ते च उक्तादस्त्रगदोषो राजयक्षा म्यासो मधु-
मेहो भगन्दरः उदरोऽक्षरी इत्यष्टौ पाप-
रोगा नारदोक्ताः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तस्योत्पत्तिरूपस्यानावि यथा,—
“अथ कीपवतस्तस्य दक्षस्य सुमहात्मनः ।

राजय

निश्चक्राम तदा यक्षा नासिकाग्रादिभीषणः ॥
दंष्ट्राकरालवदनः कृष्णाङ्गारसमप्रभः ।
अतिदीर्घः स्वल्पकेशः क्षणो धमनिस्तनतः ॥
अधोमुखो दण्डहस्तः कासं विश्रम्य सन्ततम् ।
कुर्वाणो निगनेचक्ष योषासम्भोगलोलुपः ॥
स चोवाच तदा दक्षं कुत्र स्थास्याम्यहं सुने ।।
किंवा चाहं करिष्यामि तन्मे वद महामते ॥
ततो दक्षस्तु तं प्राह सोमं यातु इतं भवान् ।
सोममत्तु भवान्निव्यं सोमे त्वं तिष्ठ खेच्छया ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा दक्षस्याथ महात्मनः ।
शनेः शनैस्ततः सोममाधसाद स च इतम् ॥
असाद्य स तदा सोमं बल्ल्मीकं पन्नगो यथा ।
प्रविवेशेन्द्रहृदये क्षिप्रं प्राप्य महागदः ॥
तस्मिन् प्रविष्टे हृदये दारुणे राजयक्षणि ।
शुशोच चन्द्रस्तन्नीच विषमां प्राप्नवांस्ततः ॥
उत्पत्य प्रथमं यस्मात्क्षीनो राजन्यसौ गदः ।
राजयक्ष्येति लोकेऽस्मिंस्तस्य ख्यातिरभूत्
द्विजाः ॥
ततस्तेनाभिभूतश्च यक्षा रौहिणीपतिः ।
क्षयं जगामातुर्दिनं ग्रीष्मे शुष्का नदी यथा ॥
तथा चन्द्रे क्षीयमाणे सर्वौषधः क्षयं गताः ।
क्षयं जातास्त्रोषधीषु न यज्ञः संप्रवर्तते ॥
यज्ञाभावात्तु देवानामन्नं सर्वं क्षयं गतम् ।
पर्यण्याश्च ततो नष्टास्ततो वृष्टिर्न चाभवत् ।
वृष्ट्यभावे तु लोकानामाहारो क्षीयताङ्गतः ॥
दुर्भिक्ष्यसनोपेतं सर्वलोके द्विजोत्तमाः ।
दानधर्मादिकं किञ्चिन्न लोकेषु प्रवर्तते ॥
सत्त्वहीनाः प्रजाः सर्वा लोमेनोपहतंन्त्रियाः ।
पापमेव तदा चक्रुर्न धर्मरुचयस्तथा ॥
एतद्दृष्ट्वा तदा भावं दिक्पालाः सपुरन्दराः ।
जम्बुः क्षोभं परं देवाः सागराश्च गृह्णास्तथा ॥
ततो दृष्ट्वा जगत् सर्वं व्याकुलं दस्युपीडितम् ।
ब्रह्माणमगमन्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥
उपसङ्गम्य लोकेषु सृष्टारं जगतां पतिम् ।
प्रणम्याथ यथायोग्यमुपविष्टास्ततः सुराः ॥
तान् ज्ञानवदनान् वीक्ष्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अभिभूतान् परेणैव हृतस्वविषयानिव ।
पप्रच्छ सुमुखीकृत्य गुरुमिन्द्रं हुताशनम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
स्वागतं भोः सुरगणाः किमर्थं यूयमागताः ।
दुःखोपहतदेहांश्च युष्मान् ज्ञानांश्च लक्षये ॥
निराधारान् निरातङ्गान् सुरान् सर्वान्सु
कामगान् ।
कृत्वा स्वविषये न्यस्तान् कथं पश्यामि दुष्खि-
तान् ॥
यज्ञभूवे दुष्खवीजं युष्मान् वा यस्तु बाधते ।
तत् कथ्यतामप्रेषय सिद्धिं चाप्यवधार्यताम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
ततो वृद्धश्रवा जीवः कृष्णवर्मा च लोककृत् ।
उवाचात्मभुवे तस्मै सुराणां दुष्खकारणम् ॥
दृष्ट्वा सर्वं जगत्कैतस्मां येन वयमागताः ।

राजय

यदस्माकं दुःखवीजं यतो ज्ञानत्रयो वयम् ।
न कश्चित् संप्रवर्तन्ते यज्ञा लोकपितामह ॥
देवा ऊचुः ।
निराधारा तिरातङ्गाः प्रजाः सर्वाः क्षयं
गताः ।
न च दानादिधर्माश्च न तपांसि क्षितौ कश्चित् ।
नैव वर्धते पर्यण्यः क्षीयतोयाभवत् क्षितिः ।
क्षीणाः सर्वास्तथौषधः प्रस्था लोकाः समा-
कुलाः ॥
दस्युभिः पीडिता विप्रा वेदवादान्न कुर्वते ।
अन्नवैकल्यमासाद्य म्रियन्ते बहवः प्रजाः ॥
क्षीणीषु यज्ञभागेषु भोगक्षीनास्तथा वयम् ।
दुर्जलाश्च श्रिया क्षीना नैव शान्तिं लभामहे ॥
रौहिण्या मन्दिरे चन्द्रो वक्रगत्या चिरं स्थितः ।
वृषराशौ स च क्षीणो ज्योत्स्नाक्षीनश्च वर्तते ॥
यदेवान्विष्यते देवेशन्द्रो नैषां पुरःसरः ।
कदाचिदपि देवानां समाजे वा भवद्विधिः ॥
कदाचिन्नोहिणीं त्यक्त्वा नैव कश्च न गच्छति ।
यद्यन्यः कोऽपि न भवेत्तदा चन्द्रो बहिर्भवेत् ।
दृश्यते स कलाक्षीनः कलामात्रावशेषितः ॥
इति सर्वत्र लोकेषु वृत्तः कर्मविपर्ययः ।
तं दृष्ट्वा कान्दिशीकास्तु वयं त्वां शरणं गताः ॥
पातालादयावदुत्थाय कालकङ्गादयोऽसुराः ।
नास्मान् लोकेषु बाधन्ते तावन्नः प्राहि स्वाध्व-
सात् ॥
स्वयं प्रवर्तते कस्माच्छगतां वा यतिक्रमः ।
न जानीमस्तु तत् सर्वं विज्ञवे चापि कारणम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
एतत् सुराणां वचनं दिव्यदर्शोऽपि पितामहः ।
श्रुत्वा क्षणमभिधाय निजगाद सुरोत्तमान् ॥
ब्रह्मोवाच ।
दृष्ट्वान् देवताः सर्वा यदर्थं लोकविज्ञवः ।
प्रवर्ततेऽधुना येन शान्तिस्तस्य भविष्यति ॥
सोमो दाक्षायणीः कन्याः सप्तविंशतिसंख्या ।
अश्विन्याद्या वरवधूर्मांथार्थं परिणीतवान् ॥
परिणीय स ताः सर्वा रौहिण्यां सततं विधुः ।
प्रवर्ततासुरागेण न सर्वासु प्रवर्तते ॥
अश्विन्याद्यास्ततः सर्वा दौर्भाग्यज्वरपीडिताः ।
षड्विंशतिर्वरारोहाः पितरं प्रस्थिताः स्वकम् ॥
प्रवर्तते निष्पानाथो रौहिण्यां रागतो यथा ।
तथा न तासु भजते तदक्षाय न्यवेदयन् ॥
अतो दक्षो महाबुद्धिः सान्ना संस्तूय विट्-
पतिम् ।
बहुस्रुतमाभाष्य पुत्रार्थेऽनुरोधेन तम् ॥
अनुरुद्धो यथाकामं दक्षेण सुमहात्मना ।
समं प्रवर्तितं तासु समर्थं कृतवान् विधुः ॥
सममङ्गीकृते भावं तासु कर्तुं हिमांशुना ।
खं जगाम ततः स्थानं दक्षोऽपि सुनिसत्तमः ॥
गते दक्षे सुनिश्रेष्ठे वैषम्यं तासु चन्द्रमाः ।
जहौ न भावं ताः शश्वत् कुपिताः पितरं
गताः ॥
ततो दक्षः पुनश्चन्द्रमनुरुध्य सुतान्तरे ।

राजय

समष्टिं प्रतिश्राव्य वचनं चैदमब्रवीत् ॥
न समं वर्तते चन्द्रसर्वांस्त्रासु भवान् यदि ।
तदा श्रेष्ठो त्वहं तुभ्यं तस्माद् कुर्वे समञ्ज-
सम् ॥

ततो गते पुनर्दक्षे न समं वर्तते यदा ।
तासु चन्द्रस्तदा दक्षं पुनर्गत्वाब्रुवन् यथा ॥
न ते वचः स कुरुते नैवास्त्रासु प्रवर्तते ।
वयं तपः करिष्यामः स्थास्यामश्च त्वदन्तिके ॥
तासामिति वचः श्रुत्वा कुपितस्य तदा सुनेः ।
क्षयाय चन्द्रस्य मनः प्रापायोतुमुक्ततां गतम् ॥
प्रापायोदयुक्तमनसः कुपितस्य महात्मनः ।
क्षयो नाम महारोगो नासिकाग्रादिनिर्गतः ॥
प्रेषितः स च चन्द्राय दक्षेण सुनिना ततः ।
प्रविष्टवान्स्तस्य देहे क्षयितस्तेन चन्द्रमाः ॥
क्षीणे चन्द्रे क्षयं याता ज्योत्स्ना तस्य महा-
त्मनः ।

क्षीणासु सर्वज्योत्स्नासु सर्वैषधः क्षयं गताः ॥
ओषधभावाल्लोकेऽस्मिन् यज्ञः संप्रवर्तते ।
यज्ञाभावाद्नाष्टस्ततः सर्वप्रजाक्षयः ॥
यज्ञभागोपभोगेन क्षीणानां भवतां तथा ।
दुर्बलत्वं समुत्पन्नं विकारश्च स्वगोचरे ॥
इति वः कथितं सर्वं यथाभूल्लोकपिप्पवः ।
येनोपायेन तच्छान्तिस्तत्तद्विदुः सुरोत्तमाः ॥”
इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥ * ॥
ब्रह्मोवाच ।

“गच्छन्तु भोः सुरगणा दक्षस्य सदनं प्रति ।
तं प्रसादय चन्द्रार्थं स च पूर्णो भवेद्यथा ॥
पूर्णं चन्द्रे जगत् सर्वं प्रकृतिस्थं भविष्यति ।
युष्माकश्च भवेत् शान्तिरौषधीनाञ्च सम्भवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ।
प्रययुर्दक्षमनसस्तदा दक्षनिवेशनम् ॥
यथान्यायमुपस्थाय सर्वे सुनिवरं सुराः ।
ओषुः प्रजापतिं दक्षं प्रणम्य श्रद्धया गिरा ॥
देवा ऊचुः ।

प्रसीद सौदतां ब्रह्मन्मार्कं बहुदुःखिनाम् ।
उदरस्य महाबुद्धेर्नाहि नः शोकसागरात् ॥
यद्गुणं ब्रह्मसंज्ञं त्वद्विदुःस्वरमात्मनः ।
तदंशत्वं परं ज्योतिर्विश्वरूपं नतोऽस्मि ते ॥
दक्षस्यात् सर्वजगतां प्रजापालनकारणात् ।
दक्षप्रजापतिश्चेति योगेशस्तनुभो वयम् ॥
दक्षाय सर्वजगतां दक्षाय कुशलात्मनाम् ।
दक्षाय त्माह्वितायाश्च नमस्तुभ्यं महात्मने ॥
सततं चिन्तमानस्य योगिभिर्नियतात्मभिः ।
सारस्य सारभूतत्वं दक्षाय परमात्मने ॥
योगविद्भिरनाष्टैः पारगाणां धरायणः ।
आद्यन्तमुक्तः सहसा तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा दक्षो यज्ञभुजां तदा ।
प्राह प्रसन्नवदनः शक्रमाभाष्य सुखतः ॥
दक्ष उवाच ।

कुतः शक्र महाभाग भवतां दुःखमागतम् ।
दुःखहेतुं वद विभो ओतुमिच्छाम्यहम् तम् ॥

राजय

ममास्ति यदि कर्तव्यं भवतां दुःखहानये ।
तदहं यदि शक्नोमि करिष्यामि हितं समम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य ब्रह्मसूनुर्महर्षिणः ।
जगाद गीयतिः शक्रो वीतिहोचोऽथ तं
सुनिम् ॥

क्षयं यातो निशानाथस्तस्मिन् क्षीणे क्षयं गताः ।
सर्वैषधो द्विजश्रेष्ठ तद्वानिर्यज्ञहानिस्तत् ॥
यज्ञे विनष्टे सकलाः प्रजाः क्षुब्धकातराः ।
दृष्टभावात्तद्वदुःखं प्राप्य नष्टाश्च काश्चन ॥
क्षयोऽयं रात्रिनाथस्य यस्ते कोपात् प्रवर्तते ।
स सर्वजगतो ब्रह्मन्मभवार्यमुपस्थितः ॥
नाधुना तत्तिसुवने यन्न क्षुब्धन्तु किञ्चन ।
विप्लवं यान्ति विप्रेन्द्र सागराः स्थावराश्चराः ॥
न यज्ञाः संप्रवर्तन्ते न तपस्यन्ति तापसाः ।
आहारदुःखान्निन्द्रीकाः प्रजाः क्षीणा भया-
तुराः ॥

एवं प्रवृत्ते विप्रेन्द्र विप्लवेऽस्मान् रसातलात् ।
दैत्या न यावदुत्थाय बाधन्ते तावदुद्वह ॥
प्रसीद दक्ष सततं तं पूरय तपीवलात् ।
पूर्णं चन्द्रे जगत् सर्वं प्रकृतिस्थं भविष्यति ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रजापतिस्तदा ।
उवाच तान् सुरगणान् हृदयाच्छल्यसुहृदन् ॥
दक्ष उवाच ।

यस्मै वचो निशानाथे प्रवृत्तं प्रापकारणम् ।
न केनापि निदानेन मिथ्यां कर्तुं तदुत्सहे ॥
किन्तु महच्चनं यस्मात्त्रैकान्तेन दृष्टा भवेत् ।
चन्द्रोऽपि वर्द्धते यस्मात् तमुपायमपेक्षते ॥
तत्राप्ययमुपायोऽस्ति मासाहं यातु चन्द्रमाः ।
क्षयं दृष्ट्वा मासाहं स्वयं भार्यासु वर्द्धताम् ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तं प्रसाद्य प्रजापतिम् ।
सर्वे सुरगणास्तत्र गता यत्रास्ति चन्द्रमाः ॥
एवमुक्ते तु वचने दक्षेण सुनिना द्विजाः ।
अथ चन्द्रं समादाय भार्याभिः सहितं तदा ।
जम्बुस्ते ब्रह्मसदनं सुदिताः सुरसत्तमाः ॥
तत्र गत्वा महाभागा यथा दक्षेण भाषितम् ।
तत्सर्वं कथयामासुर्ब्रह्मणे परमात्मने ॥
ब्रह्मा दक्षवचः श्रुत्वा देवानां सदनं तदा ।
चन्द्रभागं महाशैलं जगाम सहितः सुरैः ॥
तत्र गत्वा सुरश्रेष्ठः प्रजानां हितकाम्यया ।
ज्ञापयामास युष्मांश्च दृष्ट्वोहितपुष्करे ॥
भूतभयभवज्ज्ञानः पूर्वंमेव पितामहः ।
एतदर्थं चकाराच्च सरः पूर्णं जगत्प्रभुः ॥
तत्र स्नातस्य लोकस्य नीरोगत्वं प्रजायते ।
चिरायुस्त्वस्य सततं दृष्ट्वोहितसंज्ञके ॥
तत्र स्नातस्य चन्द्रस्य शरीरात् तत्क्षणं गदः ।
राजयक्ष्मा निःसारः पूर्वरूपो यथोदितः ॥
विःश्लक्ष्णं राजयक्ष्मा तु ब्रह्माणश्च जगत्पतिम् ।
प्रणम्याहं किं करिष्ये क्व गच्छामीतुवाच ह ॥
स्थानं पत्नीञ्च लोकेश । कृत्यं मम सदातनम् ।
निदेशयानुरूपं मे सृष्टा त्वं जगतां यतः ॥

राजय

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो ब्रह्मापि तं पुष्टं निरीक्ष्येन्द्रशरीरगैः ।
अमृतैस्तेनातिभुक्तेः क्षीणश्चापि निश्रापतिम् ॥
दोभिः स्वयं तं दृष्ट्वा गिरौ निविष्य वै
सुहुः ।

अमृतं गालयामास शरीराद्वाजयक्ष्मणः ॥
अमृतानि च गाल्याशु तदपूर्वं तदा जले ।
क्षीरोदस्य च चित्तेप मध्ये रहसि लोकभृत् ॥
तस्मादप्यमृतादिन्दोः कलाः क्षीणाः पुराथ
याः ।
तासां जगाद् त्ववशस्त्वान् क्षीरोदसागरात् ॥
कलामात्रावशेषस्य संसर्गाद्वाजयक्ष्मणः ।
क्षीणाः कलाः पक्षदश याः पूर्वममृतात्मिकाः ॥
ता रागयक्ष्मणमस्याश्चूर्ण्यभूतास्तु पीडया ॥
तेजो ज्योत्स्नाकलाभिस्तु निबद्धं यत् कला-
पतेः ।

शरीरं तत्त्रिधाभूतं गर्भस्थं राजयक्ष्मणः ॥
ज्योतिश्चूर्णमभूत् ज्योत्स्ना क्षीना राजादि-
यक्ष्मणि ।
द्रवीभूताः सुधाः सर्वा गर्भे रोगस्य च स्थिताः ॥
यदा निर्गल्ययामास सुधां ब्रह्मा गदान्तरात् ।
तदा ज्योत्स्ना सुधा ज्योतिः सर्वं तस्माद्-
वर्द्धितम् ॥

क्षीरोदसागरे क्षिप्तं तत्सर्वं विधिना तदा ।
देवान् गिरौ परित्यज्य स्वयं गत्वा हतं ततः ॥
ततोऽमृतानि प्रक्षाल्य कलाचूर्णानि वारिधेः ।
ज्योत्स्नाश्चाप्याजगामासु दृष्ट्वा तत्क्षयं
गिरिम् ॥

क्षीरोदाहिरिमागम्य चन्द्रभागं तदा विधिः ।
देवमध्ये कलाचूर्णं सुधां ज्योत्स्नां चवीविश्रुत् ॥
संस्थाप्य तत्क्षयं ब्रह्मा देवानां मध्यतस्ततः ।
जगाद राजयक्ष्माणं तत्स्थानादि निदेशयन् ॥
ब्रह्मोवाच ।

सर्वदा यो दिवा रात्रौ सन्ध्यायां वनितारतः ।
सेवते सुरतं तस्मिन् राजयक्ष्मणं वसिष्ठासि ॥
प्रतिश्राव्यन्वासकासयुक्तो यो मैथुनं चरेत् ।
स ते प्रवेश्यः सततं श्लेष्मणश्च तथाविधः ॥
क्षणाख्या मृदुपुत्री या भवतः सदृशी गुणैः ।
सा तेऽस्तु भार्या सततं भवन्तमनुयास्यति ॥
क्षीणत्वं भवतः कृत्यं ततस्त्वं विधये कुरु ।
हतं गच्छ यथाकामं चन्द्रे त्वं विमुखो भव ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

एवं विद्वष्टो विधिना राजयक्ष्मा महागदः ।
पश्यतां सर्वदेवानामन्तर्हानं जगाम ह ॥
अन्तर्हिते महारोगे ब्रह्मा लोकपितामहः ।
चन्द्रं समग्रयामास कलापक्षदशैश्चितम् ॥
तेन क्षीरोदधौ तेन सुधापूगेन वात्मभूः ।
स ज्योत्स्नेस्तु कलाचूर्णैः पूर्ववच्चारोद्विधुम् ॥
स धोडशकलापूर्कः पूर्ववद्विबभौ यदा ।
चन्द्रस्तदा सर्वदेवा समुदुस्तस्य दर्शनात् ॥
अथ चन्द्रस्तदा पूर्णः प्रणिपत्य पितामहम् ।
उवाचेदं सुरसदो मध्यगो नातिहर्षितः ॥

राजय

सोम उवाच ।

न स्थानं पूर्ववद्ब्रह्मन् शरीरे मम वर्तते ।
न वीर्यं वा तथोक्ताहो विसीदन्त्यङ्गसन्धयः ॥
नोत्सहे पूर्ववच्चेष्टां विधातुं सुतरामहम् ।
चेष्टाहीनस्त्वनुदिनं वर्तयेयं केन लोकभृत् ॥

ब्रह्मोवाच ।

यस्तस्य यक्षणा सोम वदभूदङ्गसन्धयः ।
पूर्वं विशीर्णा भवतस्तत्पूर्वमभवन्न हि ॥
अधुना भवतो देहचूर्णं निःसारितं मया ।
शरीरात् साव्यतोऽप्योत्सा अञ्जसा राज-
यक्षणाः ॥

तेषां प्रक्षालनविधौ लवणो यत् स्थितं जले ।
ज्योत्स्नायाश्च सुधायाश्च तेन हीनो भवान्
यतः ।

ततोऽङ्गसन्धयो राजंस्त्वव सौदन्ति साम्यतम् ॥
अत्रोपायं विधास्यामि यथा नानिं लभेद्भवान् ।
प्राजापत्यः पुरोडाशो हवनीयः पुरोऽध्वरे ॥
ऐन्द्रस्ततोऽनु चाग्नेयः प्रदेयः सर्वतः क्रतौ ।
ततोऽनु भवतो भागः पुरोडाशो मया कृतः ॥
तेन भागेन मुक्तेन नित्यं यज्ञहुतेन हि ।
पूर्ववत्ते समुत्साहः स्थानं वीर्यं भविष्यति ॥
यश्चाव्यतकणास्तोये क्षीरोदस्य स्थितास्तव ।
शरीरचूर्णं यावत्ते ज्योत्स्नायाश्चापि ये कणाः ।
वृद्धिं यास्यन्ति सततं क्षीरसागरमध्यगाः ॥
स्वारोचिषेऽन्तरे प्राप्ते द्वितीये शुद्धरांश्चजः ।
दुर्वासा भविता विप्रः प्रचण्डश्चण्डभास्वरः ॥
स महेन्द्रस्याविनयात् प्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ।
करिष्यति त्रिभुवनं निःश्रीकं ससुरासुरम् ॥
अथ हिने ततो लोके भविता लोकविजयः ।
यथा तव क्षयात् सोम प्रवृत्तो लोकविजयः ॥
तन्मातुषप्रमाणेन तृतीये तु कृते युगे ।
भविष्यति स्थास्यति च यावद्दुष्टयुगचतुष्टयम् ॥
ततश्चतुर्थे सम्प्राप्ते सह देवैः कृते युगे ।
क्षीरोदं निर्मथिष्यामः शम्भुर्विष्णुरहं तथा ॥
मन्यान् मन्दरं कृत्वा सर्पराजं तथांशुकम् ॥
यज्ञभागेषु हीनेषु देवान्नाथं वयं ततः ।
मथिष्यामः समं देवैः क्षीरोदं सह दानवैः ।
त्वच्छरीराव्यतमिदं यत् स्थितं क्षीरसागरे ॥
तत्प्रमथ्य ग्रहीष्यामो राशीभूतं तथाक्षयम् ।
सर्व्वेष्वधन्तरे कृत्वा त्वच्छरीरं तदा वयम् ।
क्षेपस्यामः सागरजले शरीरार्थं विधो तव ॥
निर्मथ्य सागरं पश्चात् ससुहार्थं यदाव्यतम् ।
तदा तव वपुस्त्रिपुल्वं सम्भविष्यति ॥
ओजो वीर्यांशुकं कान्तमक्षयश्च सुधात्मकम् ।
दृष्ट्वाङ्गसन्धिकं चारु भविष्यति वपुस्तव ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सुधांशुमेवमाभाष्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
विधोः क्षयाय मासाहं वृद्धये यत्नवानभूत् ॥
यथा दक्षेण गदितं मासाहं यातु चन्द्रमाः ।
क्षयं वृद्धिश्च मासाहं यत्नं तत्राकरोद्धिधिः ॥
यतः षोडशधा चन्द्रं सुरज्येष्ठो विभक्तवान् ।
विभज्य च सुरान् सर्वान् ससुवाचेदममुतम् ॥

राजय

कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुर्हर्षिनि ।
तिष्ठत्यद्यावधि पराः क्षयं यातु क्षयं विना ॥
क्षयेण यदि रोगेण मासाहं दक्षवाक्यतः ।
क्षयाय पीड्यते चन्द्रो नोपशान्तिः सदा भवेत् ॥
किन्त्वस्य या कला शम्भौ ज्योत्स्ना गच्छन्तु तां
प्रति ।

चतुर्दशकलासंस्थाः प्रतिमासं सुरोत्तमाः ॥
चतुर्दशकलासंस्थान्यन्तानि प्रिवन्तु वै ।
प्रतिपत्तिथिमारभ्य भवन्तस्त्राचतुर्दशीम् ॥
तेजोभागाः सूर्यविम्बं चतुर्दशतिथौ क्रमात् ।
प्रविशन्तु क्षयं त्वेवं कृष्णपक्षे विधोर्भवेत् ॥
यातु शेषा कलादर्शं हरितपक्षे पलायिता ।
तिष्ठतु प्रथमे भागे तिथौ तस्यां निश्रापतेः ॥
द्वितीये दर्शभागे तु रोहिण्या यातु मन्दिरम् ।
तृतीये तु सरस्वत्यां स्नात्वा सन्त्यज्यतो विधुः ॥
चतुर्थे वनसंपूर्णस्थितिभागे विभावसौः ।
मण्डलं यातु चन्द्रोऽयं सविस्वरपथोदकः ॥
यावत्कालेन हि कला प्रथमा क्षयमाप्नुयात् ।
एवमेवं कृष्णपक्षे तावत्स्था प्रतिपत् भवेत् ॥
द्वितीयादौ कृष्णपक्षे वृद्धिर्द्वास्तथाविधः ।
तिथीनां वृद्धिहेतुश्च शुक्ले कृष्णे तथा भवेत् ॥
ततः पुनः शुक्लपक्षे यावत् पूर्वा कलोदिता ।
वृद्धिर्मेति भवेत्तावत् प्रतिपत्तिथिरादितः ॥
ततो द्वितीयभागस्य या ज्योत्स्ना हरम्हर्षिनि ।
स्थितायां वै कलायान्तु गता सा पुनरेष्यति ॥
युष्माभिस्तु भवेत् पेयममृतं यद्दिने दिने ।
तद्वितीयादितिथिभिः पूर्णान्ताभिः सदैव हि ॥
स्वयमुत्पत्स्यते चन्द्रो ज्योत्स्नायोगात् सुरो-
त्तमाः ।

यथा दिने दिने भागाः क्षयं यान्ति तथा
विधोः ॥

वृद्धिं गच्छन्त्यनुदिनं शुक्लपक्षेऽन्वहं सुराः ।
तेजोभागः सूर्यविम्बात् पुनरेव समेष्यति ॥
प्रयास्यति कृष्णपक्षे यथाभागक्रमन्तथा ।
ज्योत्स्नाविहारीश्वरश्चन्द्रात् प्रवृत्तं पुनरेष्यति ॥
तेजोभागः सूर्यविम्बादमृतं वत्स्यते स्वयम् ।
एवं वृद्धिः शुक्लपक्षे सुधांशोः संभविष्यति ॥
पक्षयोः शुक्लकृष्णत्वं चन्द्रवृद्धिश्चयाद्भवेत् ।
यावत्कालेन यो भागं क्षयं वृद्धिश्च यास्यति ॥
तावत्कालमभियाप्य तिथिः स्थास्यति सा पुनः ॥

क्षिरेण वृद्धिर्यदि वा क्षयो वा

इतेन वृद्धिर्यदि वा क्षयो वा ।

इतातिथीनां तु सदा क्षयः स्था-

क्षिरान्तु वृद्धिस्थितिषु प्रवेशे ॥

इत्थं कथञ्च चन्द्रेण विना न संभविष्यति ।

तस्मात् तयोः प्रवृत्तार्थं चन्द्रं रक्षन्तु देवताः ॥

आस्वादनीयः शुभांशुः कलाशेषोऽनुमासतः ।

अमावास्यापराह्णे तु पित्रभी रोहिणीयुग्मे ॥

तस्यैवास्वादेनात् कथं वृद्धिं यास्यति चान्वहम् ।

तेन कथेन पितरस्तृप्तिं यास्यन्ति वै पराम् ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततः सुरगणाः सर्वे यथोक्तं विधिना तथा ।

राजरा

चक्रुर्लोकहितायां चन्द्रस्य क्षयवृद्धये ॥
महादेवोऽपि चन्द्राहं स्वरूपं परमात्मनः ।
जग्राह देवैर्विधिना शिरसाभ्युदितो भृशम् ॥
यत्तेजः परमं नित्यमजमक्षयमक्षयम् ।
तत्स्वरूपाश्चन्द्रकलाः प्रापतस्तु क्षयं गताः ॥
प्रविशन्ति यदा ज्योतिरानन्दमजरं परम् ।
योगिनान्तु तदा तेषां चित्तं तस्मान्मेष्यति ॥
महादेवशिरःसंस्थो लीने चित्ते सुधानिधौ ।
चन्द्रद्वारा भवेत्सुक्तिरित्येवं वैदिकी श्रुतिः ॥
एतज्ज्ञात्वा महादेवः क्षयवृद्ध्या विना कृतम् ।
हिताय सर्वलोकानां जग्राह शिरसा विधुम् ॥
चन्द्रज्योत्स्नासमायोगादोषधौ यान्ति वृद्धये ।
सर्व्वेष्वधीषु वृद्धास्तु प्रवर्तन्ते ततोऽध्वराः ॥
अध्वरेषु प्रवृत्तेषु खान् खान् भागांस्तु देवताः ।
परिगृह्णन्ति पितरस्तथा कव्यानि भूरि च ॥
अमृतं ब्रह्मणा स्तब्धं यद्देवेभ्यः पूरातनम् ।
तेन वृष्यन्ति हीना ये ह्ययभागेन देवताः ॥
यज्ञेनाप्यायिते तच्च ज्योत्स्नाभिर्वृद्धिमेति वै ।
यज्ञज्योत्स्ना विना भूतं तच्च स्थात् क्षीण-
मन्यथा ॥

अतोऽमृतस्य यज्ञस्य चन्द्रमाः कारणं स्वयम् ।
अतोऽस्य दक्षप्रापात् रक्षाये तच्चिकीर्षितम् ॥
अद्यापि कृष्णपक्षेऽपि सुधा संपीयते सुरैः ।
तेजः सूर्यं याति शम्भोश्चन्द्राहं ज्योत्स्निका तथा ॥
पुनश्च शुक्लपक्षे तु शेषोदेति कला ततः ।
ज्योत्स्नावितीयो भागस्तु तेजोभागो द्वितीयकः ॥
अन्वेत्यग्रशिरश्चन्द्रात् सूर्यविम्बादयथाक्रमम् ।
कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुशेखरे ॥
सितासिताभौ पक्षौ शेषाणासुदयक्षयौ ।
इति वः सर्व्वमाख्यातं विभक्तश्चन्द्रमा यथा ॥
ब्रह्मणा पञ्चतन्त्रेण तथा तच्चन्द्रभागतः ।
यज्ञभागे स्थिते यस्माद्देवार्थमकरोद्धिधुम् ।
कथे स्थितेऽपि पित्रर्थं तिथिवृद्धिश्चयौ यथा ॥
इदं पुण्यतमाख्यानं यः श्रुणोति सकृन्नरः ।
राजयक्ष्मा तस्य कुले न कदाचिद्भविष्यति ॥
यक्ष्मणा परिभूतो यः श्रुणोति वचनं विधेः ।
अचिरात् यक्ष्मणा मुक्तः ॥ भवेन्नरसत्तमः ॥
इदं स्वस्थयनं पुण्यं गुह्यात् गुह्यतरं परम् ।
यः श्रुणोत्येकचित्तः सन् स महापुण्यभाग-
भवेत् ॥

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥

राजयोग्यः, वि, (राज्ञो योग्यः ।) राजाहः ।

वृषोचितः । यथा,—

“त्रिकोणकण्ठके सौम्ये पापे चोपचयस्थिते ।

राजयोग्या भवेन्नारी सुन्दरी कुलवर्हिनी ॥”

इति जातकावली ॥

राजरङ्गं, क्षी, (राजयोग्यं रङ्गम् ।) रजतम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

राजराजः, पुं, (राज्ञामपि राजा घनाधिपत्वात् ।

“राजाहःसखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति

टच् ।) कुबेरः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ।

(यथा, किराताज्जुनीये । ५ । ५१ ।

राजव

“इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियाहं
धाम स्वं गतवति राजराजभृत्ये ।
सोत्कण्ठं किमपि पृथासुतः प्रदधौ
मन्वते भृशमरतिं हि सद्योगः ॥”)
सार्धभौमः । (यथा, रामायणे । २। ६२। १४।
“प्रयाणमिति न युत्वा राजराजस्य योषितः ।
हित्वा यानानि यानाहं ब्राह्मणं पथ्यवारयन् ॥”)
सुधाकरः । इति मेदिनी । जे, ३६ ॥
राजरीतिः, स्त्री, पित्तलविशेषः । तत्पर्यायः ।
पाकतुण्डी २ राजपुत्री ३ महेश्वरी ॥ ब्रह्माणी ५
ब्रह्मारीतिः ६ कपिला ७ पिङ्गला ८ । अस्य
शृङ्गाः । तिल्लत्वम् । शीतलत्वम् । लवणत्वम् ।
शीथनत्वम् । पाण्डुवातक्रिमिहृष्टपित्तनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजर्षिः, पुं, (राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् ।)
ऋतपर्णादिराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य
स्मरणं कलिनाशनम् । यथा,—
“कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतपर्णस्य राजर्वः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥”
इति महाभारतम् ॥
राजलक्ष्मा, [न] पुं, (राज्ञो लक्ष्म चिह्नं यत् ।)
युधिष्ठिरः । इति धनञ्जयकोषः ॥ (राजचिह्न-
युक्ति, त्रि ॥)
राजलक्ष्मीः, स्त्री, (राज्ञो लक्ष्मीः ।) राजश्रीः ।
यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः
श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलभः ।
हृद्यश्चलाभधनपूर्णमनोरथः स्यात्
शौक्री दशा भवति निखलराजलक्ष्मीः ॥”
राजवंश्यः, त्रि, (राजवंशे भवः । राजवंश +
यत् ।) राजवंशीज्जवः । तत्पर्यायः । राज-
वीजो २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
राजवर्त्म, [न] स्त्री, (राज्ञो वर्त्म पत्न्याः ।) राज-
पथः । तत्पर्यायः । घण्टापथः २ संसरणम् ३
श्रीपथः ॥ उपनिष्क्रमणम् ५ उपनिष्क्रम ६
महापथः ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥
राजवला, स्त्री, (राजते शोभते इति । राज् +
अच् । राजा वला इति कर्मधारयः ।)
भद्रवला । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ गन्ध-
भादालिया इति भाषा ॥
राजवल्लभः, पुं, (राज्ञां वल्लभः ।) राजादनी ।
राजान्नः । राजवदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नारायणदासकविराजकतद्रथगुणग्रन्थविशेषः ।
यथा,—
“श्रीनारायणदासेन कविराजेन धीमता ।
प्रतिसंस्क्रियते द्रव्यगुणोऽयं राजवल्लभः ॥”
इति तस्य द्वितीयश्लोकः ॥
नृपप्रिये, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४६ ।
“दृष्ट्वा यो विना चैत्रेः परभूमिचरो वली ।
ग्राम एवाक्रिमींश्चो राजवल्लभसंश्रयः ॥”)
राजवल्ली, स्त्री, (राजप्रिया वल्ली ।) तीर्थवल्ली ।
इति रत्नमाला ॥ उक्त्वा इति भाषा ॥

राजसः

राजवान्, [त] त्रि, (राजाख्यस्येति । राजन् +
मतुप् । मस्य वः ।) राजमात्रयुक्तदेशः ।
यथा,—
“सुराक्षि देशे राजवान् स्यात्ततोऽन्यत्र राज-
वान् ॥”
इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥
(वृषविशेषः । यथा, महाभारते । ५। १। ७।
“रराज सा राजवती सन्ध्या
अहरेरिव द्यौर्विमलेरुपेता ॥”)
राजवाहः, पुं, (राजानं वहतीति । वह् + अण् ।)
घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
राजवाह्यः, पुं, (राज्ञां वाह्यः ।) राजवाहक-
हस्ती । तत्पर्यायः । उपवाह्यः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ विजयकुञ्जरः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ राजवहनीये, त्रि ॥
राजवृक्षः, पुं, (वृक्षाणां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) आरम्भवृक्षः । इत्यमरः ॥
पियालवृक्षः । इति मेदिनी ॥ लङ्कास्थायी वृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ लङ्कासिन् इति भाषा ॥
राजशयः, पुं, (राजः शोभमानः शयः ।) पट्टः ।
इति शब्दमाला ॥ पाट् इति भाषा ॥
राजसफरः, पुं, इक्षिप्रमत्स्यः । इति चारावली ॥
राजशय्या, स्त्री, (राज्ञः शय्या ।) राज्ञः शय-
नीयम् । तत्पर्यायः । महाशय्या २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
राजशाकः, पुं, (राजप्रियः शाकः । शाकानां
राजा इति वा ।) वास्तूकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
राजशुकः, पुं, (शुकानां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) पक्षिविशेषः । राजा श्रुगा
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । प्राज्ञः २
शतपन्नः ३ नृपप्रियः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजशङ्खः, स्त्री, राजच्छत्रम् । तत्पर्यायः । कनक-
दण्डकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
राजशङ्खः, पुं, मदगुरमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
राजसः, त्रि, (राजसो भवः । राजस् + अण् ।)
रजोगुणोद्भवः । लक्ष्मणं यथा,—
“आरम्भरचिताद्यैर्मसक्तार्थपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजसं राजसं गुणलक्षकम् ॥”
आरम्भरचिता फलार्थं कर्मानुष्ठानश्रीलता ॥
संक्षेपतत्त्वलक्षणं यथा,—
“येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति
पुष्कलाम् ।
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयस्तु राजसम् ॥”
तस्माज्जित्यथा,—
“देवत्वं सात्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्थकृत् तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥”
तद्वृत्तिप्रकारा यथा,—
“भक्ता भक्ता नटाश्चैव पुरुषाः शुद्धवृत्तयः ।
दूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः ।
वाद्ययुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥

राजस

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधास्तुचराश्च ये ।
तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीपूतमा गतिः ॥”
इति वामने १२ अध्यायः ॥
राजसाहारा यथा,—
“कद्रुस्तलवणालुष्पातीक्ष्णस्तुविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशीकामयप्रदाः ॥”
राजसयज्ञो यथा,—
“अभिसन्वाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इत्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”
राजसतपो यथा,—
“सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम् ॥”
राजसदानं यथा,—
“यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥
राजसत्यागो यथा,—
“दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्रेमभयात् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसत्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥”
राजसज्ञानं यथा,—
“पृथक्त्वेन तु यज्ञज्ञानं नानाभावान् पृथग्-
विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥”
राजसकर्म यथा,—
“यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥”
राजसकर्ता यथा,—
“रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥”
राजसी बुद्धिर्यथा,—
“यथा धर्ममधर्मेषु कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥”
राजसी धृतिर्यथा,—
“यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्वा धारयते-
र्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥”
राजसमुखं यथा,—
“विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽन्तर्लोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥ * ॥
राजसपुराणानि यथा,—
“ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥”
राजसस्मृतयो यथा,—
“आवनं याज्ञवल्क्याश्च आच्यं दाक्षमेव च ।
कात्यायनं वैष्णवं च राजसाः स्वर्गदा मताः ॥”
इति पाश्चात्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥
राजसदनं, स्त्री, (राज्ञः सदनम् ।) राजशय्यम् ।
तत्पर्यायः । सौधः २ । इत्यमरः । २ । २ । १० ॥
भूपालभवनम् ३ सुधाभवनम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तद्देहा यथा,—
“सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ।

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्त्तादयोऽपि च ।
विष्णुन्दकः प्रमेदा हि भवन्तीश्वरसङ्गनाम् ॥”

इत्यमरः । २ । २ । १० ॥

राजसभा, स्त्री, राज्ञः सभा । (“सभा राजा-
मनुष्यपूर्वा ।” २ । ४ । २३ । इत्यत्र राज-
पथ्यायस्यैव गृहणात् न स्त्रीत्वम् ।) वृत्ति-
समाजः । इत्यमरः । ३ । ५ । ६ ॥ (वाचस्पत्ये
नपुंसकलिङ्गतोक्तिस्तु प्रामादिकौ ॥)

राजसर्पः, पुं, (सर्पाणां राजा । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) सर्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
भुजङ्गभोजी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७० ॥
राजसर्षपः, पुं, (सर्षपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् । पर-
निपातः ।) सर्षपविशेषः । राजसर्षा इति
भावा । राइ इति केषित् । तत्पर्यायः ।
कृष्णिका २ राजिका ३ सूर्यी ४ सुष्ठकः ५ ।
सुष्ठक इत्यत्र यष्टक इति वा पाठः । इति
रत्नमाला । चवः ६ क्षुताभिजननः ७ ।
क्षुताभिजनन इत्यत्र क्षुधाभिजनन इति वा
पाठः । इति हेमचन्द्रः ॥ कृष्णा = तीक्ष्ण-
मला ६ राजी १० कृष्णसर्षपाख्या ११ । अस्य
शुणाः । तिलत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वात-
शूलगुल्मकण्डुकुष्ठव्रणनाशित्वम् । पित्तदाह-
प्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्विंशति-
त्रसरेणुपरिमित-परिमाणविशेषः । यथा, मनुः ।
८ । १६३ ।

“त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिङ्गैका परिमाणतः ।
ता राजसर्षपस्त्रिंशस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥”

“त्रसत्यादि । अष्टौ त्रसरेणवो लिङ्गैका परि-
माणेन ज्ञेया तान्त्रिस्तो लिङ्गा राजसर्षपो
ज्ञेयः । ते राजसर्षपाख्यो गौरसर्षपो ज्ञेयः ॥”
इति तट्टीकायां कुल्लूकः ॥)

राजसायुज्यं, स्त्री, (राज्ञः सायुज्यम् ।) राजत्वम् ।
“स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
देवभूयादिकं तद्वत्—”

इत्यमरदर्शनात् ॥

राजसारसः, पुं, (राज्ञः सारस इव । राज्ञः
शोभाशाली सारस इव इति वा ।) मयूरः ।
इति शब्दमाला ॥

राजसी, स्त्री, (राजस इयमिति । राजसु + अण् ।
ङीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ राजो-
गुणसम्बन्धिनी च ॥ (यथा, गीतायाम् ।

“यथा धर्ममधर्मेषु कार्येषाकार्यमेव च ।

अथथावत् प्रजानातिबुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥”)

राजसूयः, पुं, (“राज्ञा जतात्मकः सोमः सूयते
७ च ।” इत्यमरटीका ॥ सु + अधिकरणे क्यप् ।

“राज्ञा सोतयः राज्ञा वा इह सूयते ।”

इति काशिका । “राजसूयसूयते ।” ३ । १ ।

११४ । इति निपातनान् दीर्घः ।) राजकर्त्तव्य-
यज्ञविशेषः । तत्पर्यायः । वृषाध्वरः २ क्रतु-

राजः ३ क्रतूत्तमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

(अमरमते स्त्रीत्वलिङ्गोऽयम् । ३ । ५ । ३१ ॥

यथा, महाभारते । १ । १५७ । १६ ।

“यद्यन्ति च नरयात्रा निर्वर्त्य पृथिवीमिमाम्
राजसूयान्वमेधादौः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥”

राजसूयमन्त्रादिकं वाजसनेयसंहितायाम् ६
अध्यायस्य ३५ कण्डिकामारभ्य १० अध्या-
यस्य ३० कण्डिकापर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ युधिष्ठिरस्य
राजसूययज्ञविवरणस्तु महाभारते सभापर्वाणि
विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

राजस्कन्धः, पुं, (राजः शोभाशाली स्कन्धो
यस्य ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजखं, पुं स्त्री, (राज्ञे देयं खं धनम् ।) राज-
धनम् । राजकरः । इति लोकप्रसिद्धम् ॥

राजखर्गः, पुं, (खर्गानां धुस्तूराणां राजा ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) राजधुस्तू-
रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजहंसः, पुं, (हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) चक्षुचरण-
लोहितश्वेतवर्णहंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २४ ॥
(यथा, कुमारः । १ । ३४ ।

“सा राजहंसैरिव सम्रताङ्गी

गतेषु लीलाक्षितविक्रमेषु ।

अनीयतप्रत्युपदेशलुब्धै-

रादित्सुभिर्नूपुरश्रिजितानि ॥”)

कदम्बः । कलहंसः । वृषोत्तमः । इति मेदिनी ॥
राजहर्षणं, स्त्री, (राजानमपि हर्षयतीति ।
हृष् + णिच् + ल्युः ।) तगरपुष्पम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजहस्ती, [न] पुं, (राज्ञो हस्ती ।) राज-
गजः । तत्पर्यायः । मारीचः २ याजकगजः ३
महोत्कटः ४ । इति हारावली । ४६ ॥

राजहासकः, पुं, (राजानमपि हासयतीति ।
हसु + णिच् + ल्युल् ।) मत्स्यविशेषः । तत्-
पर्यायः । कातरः २ कातलः ३ राजीवः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

राजचवकः, पुं, सर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य शाकगुणाः ।

“संग्राहि शीतलश्चापि लघुदोषाविरोधि च ।
राजचवकशाकस्तु सटीशाकस्तु तद्विधम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

राजा, [न] पुं, (राजते शोभते इति । राज् +
“कणिन् युववित्तचिराजौति ।” उणा० १ ।

१५६ । इति कणिन् ।) प्रभुः । वृत्तिः । (यथा-
रघुः । ४ । ११ ।

“यथा प्रजादनात् चन्द्रः प्रतापात् तपनो
यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरङ्गनात् ॥”)
चक्षियः । (यथा, मनुः । २ । ३२ ।

“शर्मवद्वाक्सायस्य स्यात् राज्ञो रक्षासम-
न्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैष्यसंयुतम् ॥”)
चन्द्रः । यक्षः । इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ उत्तर-

पदे चैत् श्रेष्ठार्थवाचकः ॥ अथ वृत्तेः
पर्यायः । राट् २ पार्थिवः ३ क्षाम्भत् ॥ वृत्तः ५

भूपः ६ महीक्षित् ७ । इत्यमरः ॥ नरपतिः =
पार्थः ६ वृत्तिः १० भूपालः ११ भूभृत् १२
महीपतिः १३ नाभिः १४ नाराट् १५
भूमिन्त्रः १६ नरेन्द्रः १७ नायकाधिपः १८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ प्रजेश्वरः १९ भूमिपः २०
इनः २१ दण्डधरः २२ अवनीपतिः २३
स्कन्दः २४ स्कन्धः २५ भूसृक् २६ अर्थपतिः २७ ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
“महता राजराज्येन पृथुर्वैर्यः प्रतापवान् ।
सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्वर्त्मकोविदेः ॥
पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तनानुरञ्जिताः ।
अनुरागात्तत्तस्य नाम राजेत्यभाषत ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।

“रागी राजसिकं स्वर्गं कुरुते कर्म रागतः ।
रागान्वाच राजसिकास्तेन राजा प्रकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य सर्वपितृत्वं यथा,—

शश्याच ।

“शश्या वत्स ! महाराज हे तात ! भयभञ्जन ।
भयत्राता च राजा च सर्वेषां पालकः पिता ॥
भयश्रीश्च महेशोऽयं त्वच्च स्वर्गे वृषोऽधुना ।
यो राजा स पिता पाता प्रजानामेष निश्चयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्यायः ॥
पृथोरेवादौ राजा इति संज्ञा आसीत् । यथा,
“देवैर्विप्रेस्तथा सर्वैरभिषिक्तो महामनाः ।
राज्ञाश्चैवाधिकारे वै पृथुर्वैर्यः प्रतापवान् ॥
तदा पित्रा प्रजाः सर्वाः कदा नैवानुरञ्जिताः ।
तेनानुरञ्जिताः सर्वाः सुखैर्मुमुदुरे तदा ।
अनुरागात्तस्य वीरस्य नाम राजेत्यभाषत ॥”

इति पाद्मे भूखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥
अथ राजलक्षणम् ।

“सोऽपि कृष्णपटे बालं दृष्ट्वाशीविषपीडितम् ।
नरेन्द्रलक्ष्योपेतं चिन्तामाप नरेश्वरः ॥
तस्यास्य चन्द्रविम्बामं सुभु रम्यं ससुन्नम् ।
नीलाः केशाः कुक्षिताश्च समा दीर्घास्तर-
ङ्गिताः ॥

राजीवनेत्रशुगलो विम्लोऽपटुसंघतः ।
चतुर्दंष्ट्रश्चतुष्किष्कुर्दीर्घास्यो दीर्घबाहुकः ॥

चतुर्लंकाकरो मास्यवद्वेकपर्वकः ।
शिरालपादो गम्भीरः स्रग्मलक्त्रिवलीधरः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्याना-
ध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“अस्त्रेदिनौ ऋदुतरौ कमलोदरसन्निभौ ।
श्लिष्टाङ्गुली ताम्रनखौ पादावुष्णौ शिरोज्ज-
्वितौ ॥

कूर्मोन्नतौ गूढगुल्फौ सुपाष्णीं वृत्तेः स्तूतौ ॥
ऋदुलोमा समा जङ्घा तथा करिकरप्रभा ।

उरवो जानवस्तुल्या वृत्तस्योपचिताः स्तूताः ॥
कोषगूढे वृषो दीर्घैर्मैश्व घनवर्जितः ।

समाभ्यां क्षितिपः प्रोक्तः प्रलम्बेन शलाब्धवान् ॥
सशब्दनिःशब्दश्चाः स्यर्द्धरिद्राश्च माववाः ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्चषड्धारादिभिरेव च ॥
दक्षिणावर्त्तचलितशुभाभिश्च वृषाः स्तृताः ।
वृषाः पुष्यगन्धिपुष्पा मधुगन्धे धनं वहु ॥
मांसलस्मिक् सुखी स्याच्च सिंहस्मिक् भूपतिः
स्तृतः ।

भवेत् सिंहकटी राजा निखः कपिकटिर्नरः ॥
वृषाश्चोन्नतकक्षाः स्युर्जिह्वा विषमकक्षकाः ।
बलिमध्यगता नाभिः शूलधारां करोति हि ॥
अधो गवाणं कुर्याच्च वृषत्वं पद्मकर्णिका ।
अनुवृत्तेषुचुकेषु भवन्ति सुभगा नराः ।
निह्मना विषमैर्दोषैः पीतोपचितकैर्नृपाः ॥
समोन्नतच हृदयमकम्प्य मांसलं पृथु ।
वृषाणामधमानाश्च खरलोम शिरालकम् ॥
कम्बुग्रीवश्च वृषतिलम्बकर्णोऽतिभक्ष्यः ।
आजानुजम्बिनौ बाहू वृत्तौ पीनौ वृषेश्वरे ॥
मणिवन्धेर्निगूढैश्च सुस्निग्धशुभसन्धिभिः ।
वृषा क्षीनैः करच्छेदमशब्देर्धनवर्जिताः ॥
निखाञ्जनखैस्तद्वर्णैश्च परतर्ककाः ।
ताम्रैर्भूपा धनाढ्याश्च अङ्गुष्ठैः सयवेस्तथा ॥
घनाङ्गुलिश्च सधनस्त्रिस्रो रेखाश्च यस्य वै ।
वृषतेः करतलगा मणिवन्धे ससुत्थिताः ॥
शङ्कातपत्रशिविका गजपद्मोपमा वृषे ।
कुम्भाङ्गुप्रताकाभा नृणालाभा निरीश्वरे ॥
दामाभाश्च गवाणानां खस्तिकाभा वृषेश्वरे ।
चक्रासितोमरधनुःकुन्ताभा वृषतेः करे ॥
मांसलेश्च घनोपेता अवक्रैरधरेर्नृपाः ।
विम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठैश्च खण्डितैः ॥
विवर्णैर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः शुभाः ।
तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ॥

अक्षणा दीर्घा च विज्ञेया तालु श्वेतं धनेश्वरे ।
क्षणा च परुषा वक्त्रं समं सौम्यश्च संवृतम् ॥
भूपानाममलं अक्ष्णं विपरीतच दुःखिनाम् ।
शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः प्रतायुषः ॥
कराः स्निग्धावनह्ये च्यालम्बैर्मोसलेर्नृपाः ।
क्षीणतुष्टिपिटनास ऋज्वी भाग्यवतां भवेत् ॥
अल्पच्छिन्ना सुपुटा च अवक्रा च वृषेश्वरे ।
संवृतैश्च ललाटे च कृपणा उन्नतैर्नृपाः ॥
ललाटोपवृत्तास्त्रिस्रो रेखाः स्युः प्रतवर्णिनाम् ।
वृषत्वं स्याच्चतुर्भिराशुः पञ्चनवत्यथ ॥
ह्रस्वाकारैः शिरोभिस्तु वृषा निम्नशिरा धनी ।
वहुव्रतश्चतुर्दशो रक्तः सप्तस्त्रयो वृषः ॥

इति गारुडं नरस्त्रीलक्षणं नाम ६६ अध्यायः ॥
अपि च ।
“पार्थिवस्य तु वक्ष्यामि भृत्यानाञ्चैव लक्षणम् ।
सर्वाणि यो महीपालः सम्यङ्द्रियं परीक्षयेत् ॥
राज्यं पालयते नित्यं सत्यधर्मपरायणः ।
निर्विजित्य परसेन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥
पुष्यं पुष्यं विजिन्वीयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारण्ये न यथाङ्गारकारकः ॥
दृग्धी क्षीरन्तु भुञ्जीत विक्रेतारो न भुञ्जते ।
परराष्ट्रं महीपालो कालयाणांश्च दूषयेत् ॥

नोधश्चिन्त्यातु यो घेन्नाः क्षीराधीं लभते पयः ।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीड्यमानं न वर्हते ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पृथिवीमनुपालयेत् ।
पालकस्य भवेद्भूमिः कीर्तिरायुर्थशो बलम् ॥
अभ्यर्च्य विष्णुं धर्मात्मा गोब्राह्मणहिते रतः ।
प्रजाः प्रालयितुं शक्तः पार्थिवो यो जितेन्द्रियः ॥
ऐश्वर्यमधुवं प्राप्य राजा धर्मे मतिश्चरेत् ॥”

इति गारुडं १११ अध्यायः ॥ * ॥

ब्रह्माभिविक्तराजानो यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“यदाभिविक्तः स पृथुः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः ।
ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥
नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां वाप्यशेषतः ।
सोमं राज्ये दधाद्ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥
राज्ञां वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा ।
आदित्यानां पतिं विष्णुं वस्त्वनामथ पावकम् ॥
प्रजापतीनां दक्षन्तु वासवं मरुतामपि ।
दैत्यानां दानवानाश्च प्रजादमधिपं ददौ ॥
पितृणां धर्मे राजानं यमं राज्येऽभ्यसेचयत् ।
ऐरावतं गजेन्द्रायामशेषाणां पतिं ददौ ॥
पतञ्जलीनाश्च गरुडं देवानामपि वासवम् ।
उच्चैःश्रवसमश्वानां वृषभन्तु गवामपि ॥
श्रेष्ठन्तु नागराजानं नृगाणां सिंहमीश्वरम् ।
वनस्पतीतां राजानं जम्बवेवाभ्यसेचयत् ॥
एवं विभज्य राज्यानि दिशां पालाननन्तरम् ।
प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्वतः ॥
पूर्वस्थां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः ।
दिशःपालं सुधन्वानं पुत्रं वै सोऽभ्यसेचयत् ॥
दक्षिणस्थां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापतेः ।
पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥
पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् ।
केतुमन्तं महात्मानं राजानमभिविक्तवान् ॥
तथा हिरण्यरोमाणं पर्यन्त्यस्य प्रजापतेः ।
उद्दीच्यां दिशि दुर्धवं राजानमभिविक्तवान् ॥
तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सप्ततना ।
यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण प्रतिपाल्यते ॥
एते सर्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्मेहात्मनः ।
विभूतिभूता राजानो ये चान्ये सुनिसत्तम ॥
ये भविष्यन्ति येऽतीताः सर्वभूतेश्वरा हि ज ।
ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशा द्विजोत्तम ॥”

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे २२ अध्यायः ॥*

स्तुत उवाच ।

“एवं वृष्टास्तु सर्वास्तु स्थावरास्तु चरास्तु च ।
ब्रह्मा क्रमेण राज्यानि आदेशस्तपचक्रमे ॥
द्विजानां वीरुधाञ्चैव नक्षत्राणां ग्रहैः सह ।
यज्ञानां तपसाञ्चैव सोमं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥
वृहस्पतिश्च सर्वेषां ददावज्जिरसामपि ।
भृगूणामधिपत्ये च कार्यं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥
आदित्यानां पुनर्विष्णुं वस्त्वनामथ पावकम् ।
प्रजापतीनां दक्षश्च मरुतामथ वासवम् ॥
दैत्यानामथ राजानं प्रजादं दितिनन्दनम् ।
नारायणन्तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम् ॥

नृगाणामथ शार्ङ्गलं गरुडं पततां वरम् ।
गन्धर्वाणां चित्ररथं नागानामथ वासुकिम् ॥
गन्धानां मरुतश्चैव भूतानाश्च शरीरिणाम् ।
सर्वेषां दंष्ट्रिणां श्रेष्ठं सर्पाणाञ्चैव तक्षकम् ॥
सागराणां नदीनाश्च मेघानां वर्धितस्य च ।
आदित्यानामन्यतमं पर्यन्त्यमभिविक्तवान् ।
सर्वास्तरोगणानाश्च कामदेवं तथा प्रभुम् ॥
ऋतूनामधिमासानां दिवसानां तथैव च ।
पक्षाणाश्च क्षपाणाश्च सङ्कर्ततिपर्वणाम् ॥
कलाकाष्ठाप्रमाणां गतेरयनयोस्तथा ।
गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ॥
प्रजापतेर्विरजसः पूर्वस्यामभिविचयत् ।
पुत्रं नान्ता सुधामानं राजानञ्चाभ्यसेचयत् ॥
यथाप्रदेशं राजानं दक्षिणस्थां प्रजापतेः ।
कर्दमस्य शङ्खपदं पुत्रं राज्येऽभिविक्तवान् ॥
पश्चिमस्थां दिशि तथा रजसः पुत्रमुत्तमम् ।
केतुमन्तं महात्मानं राजानं ह्यभ्यसेचयत् ॥
तथा हिरण्यरोमाणं पर्यन्त्यस्य प्रजापतेः ।
दिगुक्तरायां पुत्रन्तु राजानमभ्यसेचयत् ॥
मानुषाणामधिपतिं चक्रे वैवस्वतं मनुम् ।
तैरेव पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सप्ततना ।
यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परित्यज्यते ॥
स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ब्रह्मणा तेऽभिविचिताः ।
इन्द्रादिलोकपालास्तु पुनर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥
राजस्येऽभिविक्तस्तु पृथुः पूर्वं महर्षिभिः ।
मनुभिर्विधिना तद्वत् सोऽधिराजः प्रताप-
वान् ॥”

इत्यादौ बह्विपुराणे वराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
राजकर्तव्यकर्माणि यथा,—

महालसोवाच ।

“वत्स ! राजाभिविक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
कर्तव्यमविरोधेन स्वधर्मैश्च महीभृता ॥”
अविरोधेन धर्मेणास्त्वाविरोधेन ।
“असनानि परित्यज्य सप्तमूलहराणि वै ।
आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥
अष्टधा नाशमश्रोति स्वचक्रस्यन्दनादयथा ।
तथा राजाप्यसन्दिग्धं बहिर्मन्त्रं विनिर्गमात् ॥
दुष्टादुष्टांश्च जानीयादमात्यानरिदोषतः ।
चरैश्चरास्तथा शत्रोरन्वेष्टयाः प्रयत्नतः ॥
विश्वसो न तु कर्तव्यो राजा मित्रात्मवन्तुषु ।
कार्ययोगादभिज्ञेषु विश्वसीत नराधिपः ॥
स्थानवृद्धिचयज्ञेन वाङ्मनसविदितात्मना ।
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना ॥
प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्यो महीभृता ।
जेयाश्चानन्तरं पौरा विरुध्येत ततोऽरिभिः ॥
यत्नेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीषते ।
सोऽजितात्मा जितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥
तस्मात् कामादयः पूर्वं जेयाः पुत्र महीभृता ।
तज्जये हि जयो राज्ञो राजा नश्यति तैर्जितः ॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्तथैव च ।
हर्षश्च शत्रवो ह्येते नाशाय कुमहीभृताम् ॥
कामप्रसक्तमात्मानं स्तुत्वा दक्षं निपातितम् ।

निर्वर्त्तयेत्तथा क्रोधादनुद्वादं हतात्मजम् ॥
 हतमेलं तथा लोभाद्वद्विषं दिजेर्हतम् ॥
 मानादनायुधः पुत्रं हतं हर्षात् पुरञ्जयम् ॥
 अभिर्जितेर्जितं सर्वं मरुतेन महात्मना ॥
 भूत्वा विवर्त्तयेदेतान् बह्वर्षाश्च महीपतिः ॥
 काककोकिलभृङ्गाणां वक्यालशिखण्डिनाम् ॥
 हंसानां लोहकुङ्कुमानां शिञ्जेत चरितं वृषः ॥”
 काकात् सर्वशक्तिता । कोकिलात् माधुर्यम् ।
 भृङ्गात् प्रपीडया अर्थादानम् । वकात् शत्रु-
 ग्रहणे एकाग्रताम् । आलात् दुरुपसर्पितम् ।
 शिखण्डिनश्चित्रां संपंग्रहणाय मृकतां राजा-
 वात्मगोपनञ्च । हंसस्य सारग्राहितम् । लोह-
 कङ्कात् सन्धानम् ॥
 “कौशिकस्य क्रियां कुर्याद्विपक्षे मनुजेश्वरः ।
 जेष्टां पिपीलिकानाञ्च काले भूपः प्रदर्शयेत् ॥”
 कौशिकस्य उलकस्य राज्ञौ काकावस्कन्दनम् ।
 पिपीलिकानां सेनावहुत्वं सर्पभक्षणञ्च ।
 “ज्ञेयामिवस्फुलिङ्गानां बीजजेषा च शास्त्रलेः ।
 चन्द्रसूर्यस्वरूपश्च नीत्यर्थे पृथिवीचिता ॥”
 अमिवस्फुलिङ्गात् दूरात् दाहः । बीजान्मह-
 दर्थनिव्यादनम् । उष्णकाले चन्द्रः सुखदायी
 शीतकाले न । एवं सूर्यः शीते सुखदायी
 उष्णकाले न । एवं कालानुसारेण सुखदुःख-
 दातृत्वम् ॥
 “वधकात् पद्मशरभशूलिन्या गुर्विणीस्तनात् ।
 प्रजा वृषेण चादेवा तथा चण्डालयोषितः ॥”
 वधकात् निर्दृष्टत्वम् । पद्मात् कण्टकगोपनं
 स्मितसुखता च । शरभात् हत्वापि शत्रून्
 नोद्रेकः । यथा शरभोऽष्टापदः परोव्रतिं न
 सहते । शूलिन्या आर्तिज्ञापनम् । गुर्विण्या
 स्तनात् कालेऽर्थादानम् । चण्डालयोषित्
 शौनको क्रागशिरो दर्शयित्वा अन्यद्विक्रीणाति ।
 “शक्रार्कयमसोमानां तद्वाद्योर्महीपतिः ।
 क्षमाणि पञ्च कुर्वीत महीपालनकर्मणि ॥
 यथैन्द्रश्चतुरो मासान् वार्यैथेयैव भूतलम् ।
 अप्रप्याययेत्तथा लोकान् परिचारेर्महीपतिः ॥”
 परिचारे रथदानादिभिः ।
 “मासान्धौ यथा सूर्यस्तोऽथ हरति रश्मिभिः ।
 सूर्येणैवाभ्युपायेन तथा शुक्लादिना वृषः ॥
 यथा यमः प्रवृत्तौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
 तथा प्रियाप्रियौ राजा दुष्टादुष्टे समो भवेत् ॥
 पूर्वैन्द्रमालोक्य यथा प्रीतिमान् जायते नरः ।
 एवं यत्र प्रजाः सर्वा निर्वृत्तास्तच्छिब्रतम् ॥
 ममूतः सर्वभूतेषु निगृह्यते यथा ।
 एवं चरेन्नृपश्चारेः पौरामात्यारिबन्धुषु ॥
 न लोभार्थेन कामार्थेनार्थार्थेयस्य मानसम् ।
 पञ्चार्थैः कथ्यते धर्मान् स राजा स्वर्गमश्नुते ॥”
 लोभादिप्रयोजनैः ।
 “उत्पथग्राहिणो रुद्रान् स्वधर्माच्चलितामरान् ।
 यः करोति निजे धर्मं स राजा स्वर्गमश्नुते ॥”
 उत्पथग्राहिणः पापिनः ।
 “वर्णधर्मा न सीदन्ति यस्मै राक्षसाश्चमाः ।

राज्ञस्तस्य सुखं तात परचेह च शाश्वतम् ॥
 एतद्राज्ञः परं कथं तथैतद्वद्विकारणम् ।
 स्वधर्मे स्थापनं नृणां चाल्यते न कुबुद्धिभिः ॥
 पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।
 सत्यक् पालयिता भागं धर्मस्याप्रोति वै यतः ॥
 एवमाचरते राजा चातुर्वर्णस्य रक्षणेः ।
 स सुखी विहरत्येष शक्येति सलोकताम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे मङ्गलसोपाख्यानाध्यायः
 तट्टीका च ॥ * ॥ राजाभिवेकस्य विहित-
 नञ्चाणि यथा,—
 “पुष्यानुराधा ज्येष्ठा च रोहिणी चोत्तराश्रयम् ।
 हस्ताश्विनी रेवती च वृषाभिवेकनोत्तमाः ॥”
 इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
 अस्य विवरणं अभिवेकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 रात्रि वर्णनीयानि यथा,—
 “वृषे कौर्त्तिप्रतापाज्ञादुष्टास्तिविवेकिताः ।
 धर्मप्रयागसंयामशुक्लाद्याः सनयन्तमाः ॥
 प्रजारामोऽरिशैलादिवासोऽरिपुरभूयता ।
 औदार्यधैर्यगाम्भीर्यशौर्यैश्वर्योत्तमादयः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्वके ३ कुसुमम् ॥*॥
 राजान्नभक्षणे दोषो यथा,—
 वाराह उवाच ।
 “शुद्धा भागवता भूत्वा मम कर्मपरायणाः ।
 ये तु भुङ्गन्ति राजान्नं लोभेन च भयेन च ॥
 आपन्नता हि भुङ्गीत राजान्नन्तु वसुन्धरे ।
 दशवर्षसहस्राणि पचन्ति नरके नराः ॥
 भगवद्वचनं श्रुत्वा सा मही प्रसितव्रता ।
 उवाच मधुरं वाक्यं सर्वलोकसुखावहम् ॥
 धरण्युवाच ।
 शृणु तत्त्वेन मे देव हृदये हि व्यवस्थितम् !
 को गु दोषो हि राजान्नु तस्मै त्वं वक्तुमर्हसि ॥
 ततो भूम्या वचः श्रुत्वा सर्वधर्मविदा वरः ।
 प्राह नारायणो वाक्यं धर्मकामां वसुन्धराम् ॥
 वाराह उवाच ।
 शृणु सुन्दरि ! तत्त्वेन गुरुमेतदनिन्दिते ।
 राजान्नन्तु न भोक्तव्यं शुभेर्भागवतैः सदा ॥
 यद्यप्येष समत्वेन राजा लोके प्रवर्त्तते ।
 राजसत्तामसो वापि कुर्वन् कर्म सुदारुणम् ॥
 अपि वा गर्हितं तेन राजान्नन्तु वसुन्धरे ।
 धर्मसन्धारणार्थाय न तु मे रोचते भुवि ॥
 ततोऽन्यं संप्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।
 यथा राजान्नु भोक्तव्यं वै शुद्धेर्भागवतैः शुभैः ॥
 स्थापयित्वा तु मां देवि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 धनधान्यप्रवृत्तानि दत्त्वा भागवतैरपि ॥
 बिडं भागवतैश्चान्नं मम प्रापणशेषकम् ।
 भुञ्जान्तु वरारोहे न स पापेन लिप्यते ॥
 एवं विष्णुवचः श्रुत्वा धरणी प्रसितव्रता ।
 वाराहरूपिणं देवं प्रणुवाच वरानना ॥”*॥
 तदन्नभोजनप्रायश्चित्तानि यथा,—
 धरण्युवाच ।
 “राजान्नन्तु ततो मुक्ता शुद्धा भागवतः शुचिः ।
 कर्मणा केन शुद्धेन तस्मै ब्रूहि अनाह्नं ॥

वाराह उवाच ।

शृणु तत्त्वेन मे देवि यन्मां त्वं भीरु भाषसे ।
 तरन्ति मनुजा येन राजान्नस्योपभुङ्गकाः ॥
 एकं चान्द्रायणं कृत्वा तप्तञ्चक्षुष पुष्कलम् ।
 कुर्यात् सान्तपनश्चैकं शीघ्रं सुचति किल्बिषात् ॥
 मुक्ता वै राजान्नानि इदं कर्म समारभेत् ।
 न तस्यैवापराधोऽस्ति वसुधे वै वचो मम ॥
 एवमेव न भोक्तव्यं राजान्नन्तु कदाचन ।
 ममात्र प्रियकामाय वदीच्छेत् परमां गतिम् ॥”
 इत्यादि वाराहे राजान्नभक्षणप्रायश्चित्तं नामा-
 ध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 “राजान्नं तेन आदत्त भूद्राज्ञं ब्रह्मवर्चसम् ।
 इत्याद्यभिधाय,—
 मुक्ता चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपयेत्तद्वहम् ।
 मत्या मुक्ता चरेत् कच्छं रेतो विष्णुमेव च ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (राजनम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ४ ।
 “अहं सुवं यजमानस्य राजनि ।”
 “अहं यजमानस्य राजनि राजनार्थं सुवं
 अभवं समर्थ इति शेषः ।” इति तद्वाक्ये
 सायणः ।)
 राजातनः, पुं, (राजानं अततीति । अत सातत्य-
 गमने + “बहुलमन्यत्रापि ।” उणा० २ । ७८ ।
 इति युच् ।) पियालवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
 राजादनं, स्त्री, (राजभिरुद्यते इति । अद भक्षणे
 + कर्मणि ल्युट् ।) क्षीरिका । पियालः ।
 किंशुकः । इति मेदिनी । ने, २०५ ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४६ । लवणवर्गे ।
 “दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं सपञ्चकम् ।
 राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गं प्रशस्यते ॥”
 पुलिङ्गान्तोऽपि दृश्यते । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥
 हेमचन्द्रश्च । ४ । २०८ ॥ क्षीरिकार्थे पर्यायो
 यथा,—
 “राजादनः क्षीरवृक्षः पालाशी वानरप्रियः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 किंशुकार्थे पर्यायो यथा,—
 “वातपोथः पलाशः स्याद्दानप्रस्थश्च किंशुकः ।
 राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दन्तोऽपरः ॥”
 राजानुजीवी, [नृ] चि, (राज्ञः अनुजीवी ।)
 राजोपजीवी । तस्य कर्माणि यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “यथानुवर्त्तितव्यं स्यान्ननो राजोपजीविना ।
 तथा ते कथयिष्यामि निबोध गदतो मम ॥
 आज्ञा सर्वात्मना कार्या स्वप्रकृता रविनन्दन ।
 आक्षिप्य वचनस्तस्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥
 अनुकूलं प्रियन्तस्य वक्तव्यं ज्ञानसंसदि ।
 रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्वितं भवेत् ॥
 परार्थमस्य वक्तव्यं स्वस्य चेतसि भागव ।
 स्वार्थः सुहृद्विष्वक्तयो न स्ववन्तु कदाचन ॥
 कार्याभिघातः सर्वेषु रक्षितव्यः प्रयत्नतः ।
 न च हिंस्यं धनं किञ्चिन्निवृत्तेन च कर्मणि ॥
 नोपेक्ष्य भाष्यमायश्च तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ।

राजानु

राज्ञश्च न तथा कार्यं वेशभाषितचेष्टितम् ॥
राजलीला न कर्त्तव्या तद्विहितं विवर्षयेत् ॥
राज्ञः समोऽधिको वा न कार्यो वेशो विजा-

नता ॥

दूतादिषु तथैवास्त्य कौशलञ्च प्रदर्शयेत् ॥
प्रदर्श्य कौशलञ्चास्त्य राजानञ्च विशेषयेत् ॥
अन्तःपुरधनाध्यक्षैश्चरदूतैः समागतैः ॥
संसर्गं न ब्रजेद्राजन् ! विना पार्थिवशासनम् ॥
निःक्षेपताश्चावमानं प्रयत्नेन च गोपयेत् ॥
यच्च गुह्यं भवेद्राज्ञो न तल्लोके प्रकाशयेत् ॥
नृपेण आवितं यत् स्याद्वाच्यावाच्यं नृपोत्तम ! ॥
न तत् सञ्भावयेल्लोके तदा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥
आज्ञाप्यमाने चान्यस्मिन् ससुत्याय त्वरान्वितः ॥
अहं किं करवाणीति वाच्यो राजा विजा-

नता ॥

कार्यावस्थाञ्च विज्ञाय कार्यमेव तथा भवेत् ॥
सततं क्रियमाणेऽस्मिन् लाघवन्तु ब्रजेतु ध्रुवम् ॥
राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनः पुनः ॥
न हास्यशीलञ्च भवेन्न चापि भुक्कुटीमुखः ॥
नातिवक्ता न निर्वक्ता न च मत्सरिकस्तथा ॥
आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत् कथञ्चन ॥
दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु संकीर्तयेत् क्वचित् ॥
वस्त्रं शस्त्रमलङ्कारं राज्ञा दत्तञ्च धारयेत् ॥
औदार्येण न तद्द्वयमन्यस्मै भूतिमिच्छता ॥
तन्नेवोपासनं कार्यं दिवास्वप्नं न कारयेत् ॥
नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत् कदाचन ॥
न च पश्येत् राजानमयोग्यासु च भूमिषु ॥
राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तथा ॥
पुरस्तात् तथा पश्चादासनन्तु विगर्हितम् ॥
जृम्भा निहीवर्गं काशं कोपं पर्यस्तिकाग्रयम् ॥
भुक्कुटीं वान्तमुद्गारं तत्समीपे विवर्जयेत् ॥
स्वयं तत्र न कुर्वीत खगुणाख्यापनन्तथा ॥
खगुणाख्यापने चैव परमेव प्रयोजयेत् ॥
हृदयं निर्मलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितैः ॥
अनुजीविगणेर्भायं नित्यं राज्ञामतन्त्रितैः ॥
शाक्यं लौल्यञ्च पेशुन्यं नास्ति क्व चन्द्रतान्तथा ॥
चापल्यञ्च परित्राण्यं नित्यं राजाशुजीविना ॥
सूतेन विद्याशिल्यैश्च संयोज्यात्मानमात्मना ॥
राजसेवां ततः कुर्याद्भूतये भूतिवर्हिनीम् ॥
नमस्कार्याः सदा चास्त्य पुत्रवत्सलभमन्त्रिणः ॥
सचिवैश्चास्त्य विन्वाद्यो न तु कार्यः कथञ्चन ॥
अष्टरुचास्त्य न ब्रूयात् कामं ब्रूयात्तथापि ॥
हितं पश्यञ्च वचनं हितैः सह सुनिश्चितम् ॥
चित्तञ्चैवास्त्य विज्ञेयं नित्यमेवोपजीविना ॥
भर्तुराराधनं कुर्यात् चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥
रागापरागौ चैवास्त्य विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ॥
त्यजेदृत्तिं विरक्तस्तु रक्तो वृत्तिन्तु कारयेत् ॥
विरक्तः कारयेन्नाशं विपत्ताभ्युदयन्तथा ॥
आशावर्हणं कृत्वा फलनाशं करोति च ॥
अकोपोऽभि सकोपान्तः प्रसन्नोऽपि च निष्कलः ॥
वाक्यं स मन्दं वदति वृत्तिच्छेदं करोति च ॥
प्रदेशवाक्यसुहितो न सञ्भावयतेऽन्यथा ॥

राजाम्:

आराधनासु सर्वासु सुभवञ्च विचेष्टते ॥
कथासु दोषं क्षिपति वाक्यभङ्गं करोति च ॥
लक्ष्यते विमुखैश्चैव गुणसंकीर्तने कृते ॥
दृष्टिं क्षिपत्यथान्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि ॥
विरक्तलक्ष्यं ह्येतत् श्रेष्ठं रक्तस्य लक्ष्यम् ॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् ॥
कुशलादिपरिप्रश्नौ संप्रयच्छति चासनम् ॥
विरक्तदर्शने चास्त्य रहस्ये च न शङ्कते ॥
जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु तत्कथाम् ॥
अप्रियोऽपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दति ॥
उपायनञ्च गृह्णाति स्तोकमप्यादरात्तथा ॥
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ॥
इति रक्तस्य कर्त्तव्या सेवा रविकुलोद्भव ॥
आपत्सु न त्यजेत् पूर्वं विरक्तमपि सेवितम् ॥
मित्रं न चापत्सु तथा च भृत्यं ॥
त्यजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ॥
प्रसुं विप्रेषेण च ते ब्रजन्ति ॥
सुरेन्द्रधामामरवृन्दलुप्तम् ॥

इति मत्स्यपुराणे राजधर्मो अनुजीविवृत्तिनाम
२१६ अध्यायः ॥

राजादनी, स्त्री, (राजभिरव्यते या । अद् +
कर्म्मणि ल्युट् । डीप् ।) वृत्तिविशेषः । चौरिणी
इति भाषा । तत्पर्यायः । राजफलः २ चौर-
वृत्तः ३ वृषभमः ४ निम्बवीजः ५ मधुफलः ६
कपीष्टः ७ माधवोद्भवः ८ चौरौ ९ गुच्छ-
फलः १० भूपेष्टः ११ राजवल्लभः १२ श्रीफलः १३
दृष्टकन्धः १४ चौरशुक्रः १५ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । तर्पण-
त्वम् । दृढत्वम् । सौख्यकरत्वम् । हृद्यत्वम् ।
सुस्निग्धत्वम् । मेहनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।
“चौरिकायाः फलं वृथं बल्यं क्षिप्तं हिमं गुरु ।
लृणान्स्पर्शमदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयासृजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

राजानं, स्त्री, (राजयोग्यमन्नम् । अन्नानां राजा
इति वा ।) अन्वदेशोद्भवशालिविशेषः । तत्प-
र्यायः । वृषभमम् २ राजाहम् ३ दीर्घशूकरम् ४
धान्यश्रेष्ठम् ५ राजधान्यम् ६ राजेष्टम् ७
दीर्घशूकरम् ८ । अस्या गुणाः । त्रिदोषघ्नत्वम् ।
सुस्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपन-
त्वम् । बलकारित्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिवीर्य-
वृद्धिदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राज्ञः
अन्नम् ।) राजस्वामिकभक्तम् । तद्गोचननिवध-
प्रायश्चित्ते राजशब्दे द्रष्टव्ये ॥ (राजान्न-
भक्षणेन हि तेजोहानिर्भवति । यथा, मनुः ।
४ । २१८ ।

“राजानं तेज आदत्ते शूद्राभं ब्रह्मवर्चसम् ।
आशुः सुवर्णकारानं यशश्चर्मावकर्त्तिनः ॥”

राजान्, पुं, (आन्नानां राजा श्रेष्ठत्वात् ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) आन्नविशेषः ।
तत्पर्यायः । राजफलः २ स्मरान्नः ३ कोकि-
लोत्सवः ४ मधुरः ५ कोकिलानन्दः ६ कामेष्टः ७

राजाव

वृषवल्लभः ८ । अस्या फलगुणाः । कोमलत्वम् ।
कदम्बत्वम् । पित्तदाहदत्वम् ९ सुपक्वस्य तस्य
गुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य-
बलप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“राजान्नश्चक्रे आन्नातः कामाङ्गो राजपुत्रकः ।
राजान्नं तुवरं स्वादु विषदं शीतलं गुरु ।
याहि रुचं विवन्धाभवातस्तु कफपित्तशुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

राजान्, पुं, (अन्नानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) अन्नवेतसः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजार्कः, पुं, (अर्कानां राजा श्रेष्ठत्वात् ।)
श्वेताकृतञ्च । सादा आकन्द इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वसुकः २ अर्कः ३ मन्दारः ४
गणरूपकः ५ काशीलः ६ सदापुष्पः ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अलर्कः ८ प्रतापसः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥

राजार्ह, स्त्री, (राजानमर्हतीति । अर्ह + अण् ।)
अगुरु । (अस्या पर्यायो यथा,—

“अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजननया ।
वंशिकं क्षमिजं वापि क्षमिजम्भनार्थकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

राजयोग्ये, त्रि । इति मेदिनी । हे, २३ ॥
(यथा, गो० रामायणे । ३ । ४६ । ४२ ।

“तथेदमुपपन्नं मे न्यग्रूपस्य धर्षणम् ।

राजार्हाणि च रत्नानि रत्नभाजो वयं ध्रुवम् ॥”

राजार्हा, स्त्री, (राजोर्हार्हा ।) जम्बू । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजाजावू, स्त्री, (अजावूनां राजा । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) स्वादुत्वम् । मिठा
लाड इति भाषा । तत्पर्यायः । महातुम्बी २
मधुराजावुनी ३ शाकावुः ४ तुम्बकः ५
भक्ष्याजावुः ६ अजावुनी ७ मिष्टतुम्बी ८ ।
अस्याः फलगुणाः । दृढत्वम् । कफपित्तहर-
त्वम् । गुरुत्वम् । इति मदनविनोदः ॥

राजालुकः, पुं, (आलूनां राजा । ततः स्वार्थे
कन् ।) महाकन्दः । इति हारावली । १०१ ॥

राजावर्तः, पुं, (राजानं आवर्त्तयति आनन्द-
यतीति । आ + वृत् + णिच् + अण् । यङ्गा,
राजः शोभमान आवर्त्तो यज् ।) उपरत्नमेदः ।
रेडटो इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । वृषा-
वर्तः २ राजायावर्त्तकः ३ आवर्त्तमणिः ४
आवर्त्तः ५ । अस्या गुणाः । नृदुत्वम् । क्षिग्ध-
त्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तनाशनत्वम् । भूषणं
प्रयोजितश्चेत् वृष्ट्या बहुभाग्यकरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विराटदेशजहीरकः । तत्प-
र्यायः । विराटजः २ राजपट्टः ३ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ७३ । ३३६ ।

“राजावर्त्तोपलक्ष्मामतले सदासुधीक्षणि ॥”

तथास्त्य गुणाः ।

“राजावर्त्तः कटुक्षिप्तः शिशिरः पित्तनाशकः ।

राजावर्तः प्रमेहः कर्हिहिकानिवारणः ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 राजाहिः, पुं, (अहीनां राजा । राजदन्तादि-
 त्वात् परनिपातः ।) द्विसुखसर्पः । तत्पर्यायः ।
 द्विसुखाहिः २ विलावासी ३ विषाघुघः ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अहीरणिः ५ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजिः, स्त्री, (राजते इति । राज + “वसिषपि-
 यजिराजीति ।” उणा० ४ । १२४ । इति इच् ।)
 श्रेणी । (यथा, अर्थसप्तशत्याम् । ६६३ ।
 “उल्लसति रोमराजिः स्तनशृङ्गोर्गरलेखेव ॥”)
 रेखा । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ७ । २२ । ६२ ।
 “कलायपुष्पवर्णास्तु श्वेतलोहितराजयः ।
 रघसेनं हयश्रेष्ठाः सन्नुह्युद्धुर्मेदम् ॥”
 पुं, आयुपुत्रविशेषः । स तु ऐलपौत्रः । यथा,
 महाभारते । १ । ७५ । २५ ।
 “नहुषं वृद्धशर्मणं राजिं गयमनेनसम् ।
 खर्भनिवी सुतानेतानयोः पुत्रान् प्रचक्षते ॥”)
 राजिका, स्त्री, (राजते या । राज + क्तु ।
 टाप् अत इत्वम् ।) केदारः । राजसर्पः ।
 रेखा । इति मेदिनी । के, १४५ ॥ पङ्क्तिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ कृष्णसर्पः । तत्पर्यायः ।
 श्वः २ च्छाभिजननः ३ कृष्णिका ३ आसुरी ५ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १६ । च्छताभिजननः ६ असुरी ७ ।
 इति तट्टीका ॥ रक्तवर्णसर्पः । राइ इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । राजी २ आसुरी ३ रक्तिका ४
 रक्तसर्पः ५ तीक्ष्णगन्धा ६ मधूलिका ७
 श्वकः ८ च्छतकः ९ श्वः १० । अस्या गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातघ्नीहा-
 त्तिसूलकफगुल्मकृमिग्रन्थनाशित्वम् । दाहपित्त-
 प्रदलम् ॥ तत्तैलगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । वातादि-
 दोषनाशित्वम् । शिशिरत्वम् । यूककण्ठतृप्तम् ।
 केश्यत्वम् । त्वग्दोषनाशित्वम् ॥ तत्पत्रगुणाः ।
 कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिवातकफकण्ठामय-
 हरत्वम् । स्नातुत्वम् । वह्निदीपनकारित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा च्छन्निकासुरी ।
 श्वः च्छताभिजनकः कृमिकः कृष्णसर्पः ॥
 राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णगन्धा रक्तपित्तकृत् ।
 किष्किहृत्तामिदा कण्डूकुहकोठकमीनं हरेत् ।
 अतितृक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 राजिकाफलः, पुं, (राजिकायाः फलमिव फलमस्य ।)
 गौरसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजिफला, स्त्री, (राजीभूतानि श्रेणिबद्धानि
 फलानि यस्याः ।) चीनाकर्कटी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 राजिलाः, पुं, (राजी रेखास्थस्येति । राजि +
 विधादित्वात् लच् । यदा, राजिं लातीति ।
 ला + कः ।) दुग्धसर्पः । इत्यमरः । १ । ८५ ॥
 (यथा, रघुः । ११ । २७ ।

“किं महोरगविसर्पविक्रमो
 राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते ॥”)
 राजी, स्त्री, (राजि + कृदिकारादिति ङीष् ।)
 निच्छिद्रपङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (श्रेणिः । यथा, माघे । ४ । ६ ।
 “राजीवराजीवशृङ्गोलभङ्ग-
 सुष्णन्तसुष्णन्ततिभिस्तरुणाम् ॥”)
 राजिका । (अस्या गुणा यथा,—
 “राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा च्छन्निकासुरी ।
 श्वः च्छताभिजनकः कृमिकः कृष्णसर्पः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 रक्तवर्णसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजीफलः, पुं, (राजीभूतानि श्रेणिबद्धानि
 फलानि यस्याः ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 “पटोलः कूलकस्तित्तः पाण्डुकः कर्कशच्छदः ।
 राजीफलः पाण्डुफलो राजेयश्चान्द्रताफलः ।
 बीजगर्भः प्रतीकश्च कुहूहा काशभञ्जनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 राजीवं, स्त्री, (राजी इत्यश्रेणिरस्यास्तीति ।
 राजी + “अन्धेभ्योऽपि ङ्यते ।” ५ । २ । १०६ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वः ।) पद्मम् । इत्यमरः ।
 १ । १० । ४१ ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।
 “उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
 प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये ॥”)
 राजीवः, पुं, (राजी अस्त्वस्येति । राजी + वः ।)
 हरिणभेदः । (अस्य लक्षणं यथा,—
 “राजीवस्तु नृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 वृहत्कीनभेदः । इति मेदिनी । वै, ४८ ॥ (यथा,
 मनुः । ५ । १६ ।
 “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हयकथयोः ।
 राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशृङ्गांश्चैव सर्वशः ॥”)
 हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सारसपक्षी ।
 इत्यमरः ॥ राजोपजीविनि, त्रि । इत्यजयः ॥
 राजेन्द्रः, पुं, (राजसु इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् ।)
 मण्डलेश्वरात् दशगुणो राजा । यथा,—
 “चतुर्योजनपञ्चमभिधिकारं शृणुष्व च ।
 यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः ।
 तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः परिकीर्तितः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डे ८६ अध्यायः ॥
 (राजश्रेष्ठः । यथा, महाभारते । २ । ४५ । ४१ ।
 “कर्मजैतेन राजेन्द्र ! वर्त्मन् सुमहान् कृतः ॥”)
 राजोद्देजनसञ्जकः, पुं, (राजोद्देजन इति संज्ञा
 यस्य । ततः कन् ।) भूताङ्कुशवृद्धः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 राज्ञी, स्त्री, (राज्ञः पत्नी । राजन् + ङीष् । यद्वा,
 राजते इति । राज + कनिन् । ततः स्त्रियां
 ङीष् ।) राजपत्नी । राज्ञी इति भाषा ॥
 (यथा, रघुः । १ । ५७ ।
 “तथोज्ज्वलतुः पादान् राजा राज्ञी च सागधी ।
 तौ गुरुगुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिनन्दतुः ॥”)

सूर्यपत्नी । इति मेदिनी । जे, २ ॥ राजपत्नी
 वर्णनीयानि यथा,—
 “देयां सौभाग्यलावण्यशीलशृङ्गारमन्मथाः ।
 त्रपाचातुर्यदाक्षिण्यप्रेमानव्रतादयः ॥
 वेणीधम्मिल्लसीमन्तभालश्रवणनासिकम् ।
 कपोलाघरनेत्रभूकटाक्षरदकन्धराः ॥
 गण्डबाहुकरोरिञ्जनाभीमध्यवलित्रयम् ।
 लोमालिश्रोणिजङ्घोरुपादयुग्मनखं क्रमात् ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्कन्धे ३ कुसुमम् ॥
 सूर्यपत्नीः प्रमाणात्तरं यथा,—
 स्तुत उवाच ।
 “विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा ।
 तस्य पत्नीत्रयं तद्वत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा ॥
 रेवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुषुवे सुतम् ।
 प्रभा प्रभावं सुषुवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मसुम् ॥
 यमश्च यमुना चैव यमलो तु बभूवतुः ॥”
 इति मातृ ११ अध्यायः ॥
 कांस्यः । इति । हेमचन्द्रः ॥ नीली इति राज-
 निर्घण्टः ॥ * ॥ (प्रतीची दिक् । यथा,
 कान्दोग्योपनिषदि । ३ । १५ । २ । “तस्य प्राची
 दिक् जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा
 राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीचीति ॥”
 तथा राज्ञी नाम प्रतीची पश्चिमा दिक् राज्ञी
 राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता सन्ध्यारागयोगाद्वा ।
 इति शाङ्करभाष्यम् ॥)
 राज्यं, स्त्री, (राज्ञो भावः कर्म वा । राजन् +
 “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।” ५ । १ । १२८ ॥
 इयि यक् ।) राज्य इदम् । तत्पर्यायः ।
 नीलत् २ मण्डलम् ३ जनपदः ४ देशः ५
 प्रदेशः ६ विषयः ७ राज्यम् ८ उपवर्तनम् ९ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अमरमते नीलजनपदौ
 अङ्गवङ्गकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलादौ मण्डल-
 त्वेन ख्याते ग्रामसमूहे । देशविषयोपवर्तनानि च
 जनपदे जनपदसमुदाये । जनपदेकदेशे सजल-
 निर्जलस्थानमात्रे च । उपाधिभेदेन देशाद्विकं
 भिन्नार्थम् । सामान्येन प्रयोगदर्शनात् । नीलदा-
 दयः पक्षैवेकार्थाः । इत्यपरे । एतच्चाशुक्तम् ।
 इति भरतः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं अङ्गानि च
 यथा,—
 “परस्मैवोपकारीदं सम्राजं राज्यमुच्यते ॥
 अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः ।
 एताः प्रकृतयस्तद्विजिगीषोरुदाहृताः ॥
 एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमं पृथिवीपतिः ।
 सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच वृहस्पतिः ॥
 पौरश्रेणी तदङ्गश्च ब्रुवते शब्दवेदिनः ॥
 स्वाभ्यमात्यः सुहृत् कोषो राजं दुर्गं वनं तथा ।
 पौरश्रेणी च राज्याङ्गं प्रकृतिश्च भवेत् त्रयम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अपि च ।
 “लक्षाधिपत्यं राज्यं स्वात् साक्षात् दण्डलक्षके ।
 शतलक्षे महेशानि महासाक्षात्सुच्यते ॥”
 इति भरतात्मकम् ॥

राज्यता, स्त्री, (राज्या सर्वपेण अक्ता मन्विता ।)
पिडराजिकादधिलवणमिश्रितस्रज्जालाव-
स्तुकादि । रायता इति भाषा । यथा,—
“संचूर्णं निक्षिपेत्तत्र भृष्टं जीरकश्चिद् च ।
लवणान्तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ॥
शुक्लस्तत्र वटको बलकद्रोचनो गुरुः ।
विवस्वत्तद्विदाही च श्लेष्मलः पवनापहः ।
राज्यतयातिरोचिन्वा पाचन्या तांस्तु भक्षयेत् ॥”
इति भावप्रकाशे कृतान्नवर्गः ॥

राज्याङ्गं, स्त्री, (राज्यस्य अङ्गम् ।) राज्यस्योपायः ।
तत्पर्यायः । प्रकृतिः २ । तत्तु अष्टविधं यथा ।
स्वामी १ अमात्यः २ सुहृत् ३ कोषः ४
राष्ट्रम् ५ दुर्गम् ६ बलम् ७ पौराणां श्रेय-
यश्च ८ । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥ “स्वाम्या-
दयः सप्त पुरस्खलोकश्रेयस्य राज्याङ्गपद-
प्रकृतिपदवाच्याः । राज्यं सप्ताङ्गम् । कस्य-
चित्कते अष्टाङ्गस्येतिभयमेव दर्शितम् । यदुक्तं
कामन्दकीये ।
‘स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं दुर्गं कोषो बलं सुहृत् ।
परस्परपकारादीं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥’
पौरश्रेण्या सहाष्टाङ्गमपि राज्यं प्रकीर्तित-
मिति । स्वाम्यादयः सप्त परस्परपकारित्वात्
राज्यस्य अङ्गानि उपायाः साधनानि राज्या-
ङ्गानि प्रकृतं कुर्वन्ति राज्यम् । प्रकृतयः षड्वि-
धः कभाव इत्युक्तेः क्तिः प्रकृतिः स्त्रियाम् । स्वामी
राजा । अमात्यो मन्त्री । सुहृन्मित्रम् । स्वर्गादि-
भाषागारं कोषः । राष्ट्रं जनपदवती भूमिः ।
पर्वतादिदुर्गं पुरं दुर्गम् । बलं सैन्यम् । पौर-
श्रेणीयहणे सिद्धे पुनर्वचनं प्राधान्यस्थाप-
नार्थम् ॥” इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
“स्वाम्यमात्यो जनपदो दुर्गं दण्डस्तथैव च ।
कोषो मित्रश्च धर्मश्च सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥
सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य षड्जं स्वामी प्रकी-
र्तितः ।

तन्मूलत्वात्तथाङ्गानां राजा रक्ष्यः प्रयत्नतः ।
यदुद्धरन्ता कर्तव्या तथा तेन प्रयत्नतः ।
अङ्गैर्भ्यो यस्तथैकस्य द्रोहमाचरतेऽप्यधीः ।
वधस्तस्य तु कर्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता ॥”
इति मात्स्ये १६४ अध्यायः ॥
राटिः, स्त्री, (राटयति परस्परमाज्ञायत्यत्रेति ।
रट + चिच् + इत् ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ।
१।४६२ ॥ (राटयतीति । रट भाषणे + स्वार्थे
चिच् + इत् ।) शरारिपची । इत्यमरः । २ ।
५ । २५ ॥

राडिः, स्त्री, शरारिपची । इत्यमरः । २।५।२५ ॥
राट्कः, पुं, खनामखातदेशः । यथा,—
“प्राथां मागधशोणौ च वारेन्नीगौडराट्काः ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
राडा, स्त्री, स्रग्मः । शोभा । इति मेदिनी । टि, ३ ।
पुरीविशेषः । यथा ।
“गौडं राष्ट्रमुत्तमं निरुपमा तत्रापि राडा
पुरी

भूरिश्रेष्ठिकनामधाम परमं तजोत्तमो नः
पिता ॥”
इत्यादि प्रबोधचन्द्रोदये दम्भवाक्यम् ॥
राट्तीयः, त्रि, (राटो निवासोऽस्य । राट् +
“ट्ठाच्” । १।२।११४। इति कः ।) राट्-
देशोद्भवः । यथा,—
“अयनांशाक्षममानं दुरुहमिति नोच्यते ।
राट्तीयश्रीनिवासोक्तं तन्मानं स्थूलतोऽत्र तु ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

रात्रं, स्त्री, ज्ञानम् । यथा,—
“रात्रश्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
तेनैवं पञ्चरात्रश्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”
इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रे १ अध्यायः ॥
(रात्रिः । यथा, महाभारते । १३ । १३६ । ११ ।
“स्त्रेचप्रतिग्रहे चैव ग्रहस्तकयोस्तथा ।
त्रीणि रात्राण्युपोषिता तेन पापाहिसृज्यते ॥”)
रात्रकं, स्त्री, (रात्रं ज्ञानं तेन कायतीति । कै +
कः ।) पञ्चरात्रम् । इति मेदिनी । कै, १४६ ॥
रात्रकः, पुं, एकवर्षं वैशाखहवासी । इति
मेदिनी । कै, १४६ ॥
रात्रिः, स्त्री, राति ददाति कर्मभ्योऽवसरं निद्रादि-
सखं वा । रादाने + “राश्चिद्भ्यां चिप् ।”
उणा० ४ । ६७ । इति चिप् ।) हरिद्रा ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
“लाक्षा कुष्ठं सर्वपाः श्रीनिकेतं
रात्रिर्द्यौषं चक्रमर्हस्य बीजम् ।
कृत्वेकस्य तत्र पिष्टः प्रलेपो
द्वयुक्तो मूलकाङ्गीजयुक्तः ॥”)

एतद्दीपावच्छिन्न-सूर्यकिरणानवच्छिन्नकालः ।
राति इति भाषा । तत्पर्यायः । शर्वरी २
निशा ३ निशीथिनी ४ त्रियामा ५ चण्डा ६
चपा ७ विभावरौ = तमखिनी ८ रजनी ९
यामिनी ११ तमी १२ । इत्यमरः । १।४।४॥ श्यामा
१३ घोरा १४ यान्या १५ तुङ्गी १६ नक्तम् १७
दोषा १८ वासतेयी १९ तमा २० चमा २१
शताक्षी २२ क्षिणी २३ निशिथ्या २४
चक्रमेदिनी २५ शर्वरी २६ श्या २७
वासुरा २८ निषड्गरी २९ । इति शब्दरत्ना-
वली । वसतिः ३० वायुरोषा ३१ निशीथः ३२
निट् ३३ । इति जटाधरः ॥ यामवती ३४
तारा ३५ भूषा ३६ ज्योतिष्मती ३७ तार-
किणी ३८ काली ३९ कलापिनी ४० । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्याः कारणं यथा,—
“यदा दिक्षु च अष्टासु मेरोर्भूगोलकोद्धवा ।
ह्याया भवेत्तदा रात्रिः स्यात्तद्विरहादिनम् ॥”
इति वज्रपुराणे गणभेदो नामाध्यायः ॥ * ॥
पिष्टदेवानां रात्रिर्यथा,—
“मासेन च नराणाञ्च पिष्टाणां तदहर्निशम् ।
लक्ष्मणपक्षे दिनं प्रोक्तं शुक्ले रात्रिः प्रकीर्तिता ।
वत्सरेण नराणाञ्च देवानाञ्च दिवानिशम् ।
उत्तरायणे दिनं प्रोक्तं रात्रिः दक्षिणायने ॥”
इति जम्बवती प्रकृतिसंके ५१ अध्यायः ॥

अथ रात्रिकथम् । स्मृतिः ।
“पूर्वाह्णविहितं कर्म न कर्तव्यं तत् प्रमादतः ।
रात्रेस्तु प्रहरं यावत् तत् कर्तव्यं यथोक्तवत् ॥
दिवोदितानि कर्माणि प्रमादात् पतितानि
च ।
शर्व्याः प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्त्रितः ॥”
इति रत्नाकरः ॥
यात्रवल्काङ्गिरसौ ।
“उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वा मौलातुपास्य च ।
भृत्यैः परिवृतो सुक्ता नातिष्ठतोऽथ संविशेत् ॥
अभिहोमोपासने चाभिपरे । उपास्य चेति
चकारो वैश्वदेवादिकं समुचिनोति । संविशेत्
स्वपेत् । तथा च विष्णुपुराणम् ।
“पुनः प्राकसुपादाय सायमप्यवनीपते ।
वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्रा साहं वलिं हरेत् ॥
अतिथिवागतं तत्र खश्या पूजयेद्बुधः ।
दिवातिथौ तु विसुखे गते यत् पातकं भवेत् ।
तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योऽपि विसुखे गते ॥”
सूर्योऽपि अस्तं गते सूर्ये । तथा,—
“कृतपादादिशौचस्तु सुक्ता सायं ततो गृही ।
गच्छेदस्फुटितां शय्यामति दारुमयीं वृष ॥”
भोजने सायमिति साहंप्रहरपरं प्रागुक्तात् ॥
अथ रात्रौ शयनविधिः । सति सूर्ये शय्या च न
पातनीया सा च सूर्योदयात् पूर्वमुत्तोलनीया ।
तथा च स्मृतिः ।
“भास्करादष्टशय्यानि नित्याभिसलिलानि च ।
सूर्यावलोकितदीपानि लक्ष्म्या वेष्टानि भाजनम् ॥”
यावत् ।
“शुचौ देशे विविक्षे ॥ गोमयेनोपलेपिते ।
प्रागुदक्त्वने चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥
मङ्गलं पूर्णकुम्भश्च शिरःस्थाने विधाय च ।
वैदिकैर्गार्हपत्यैर्नैवेद्यां कृत्वा खपेत्ततः ॥”
गर्गः ।
“खण्डे प्राक्शिराः शिथे श्याय्ये दक्षिणाशिराः ।
प्रत्यक्षशिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः ॥”
मार्कण्डेयपुराणे ।
“प्राक्शिरः शयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे ।
पश्चिमे प्रवलां चित्तां हानिं ऋतुं तथोत्तरे ॥”
तथा ।
“नमस्कृत्यायं विष्णुं समाधिसं खपेन्नृषि ॥”
मार्कण्डेयः ।
“श्रुत्यालये श्मशाने च एकहस्ते चतुष्पथे ।
महादेवगृहे चापि शर्कराशोऽर्घ्यांशुषु ॥
घान्त्यगोविप्रदेवानां गुरुणाञ्च तथोपरि ।
न चापि भयशयने नाशुचौ नाशुचिः खयम् ॥
नार्द्रवासा न नयश्च नोत्तरापरमस्तकः ।
नाकाशे सर्वश्रेष्ठे च न च चैवहमे तथा ॥”
खपेदिति शेषः ॥ * ॥ अथ रात्रौ शरीर-
गमनविधिः । यात्रवल्काङ्गः ।
“मोक्षप्रार्थनाः स्त्रीणां तासु शुक्लसु संविशेत् ।
ब्रह्मसूर्येव पर्वण्याद्याश्च ब्रह्मसु वर्जयेत् ॥”
स्त्रीणां मोक्षप्रार्थनाः शुक्लसु वर्जयेत् ।

तत्रोक्तविधिना गच्छेत् । तत्र युष्मासु रात्रि-
जपि पञ्चविंशत्यक्षरार्थेव भवति । तत्र व्रतादौ
गच्छतो ब्रह्मचर्यस्वनन्दोषो नास्ति इति
मिताक्षरा । विष्णुपुराणम् ।

“वष्टादमीममावास्यासुभे पक्षे चतुर्दशीम् ।
मैथुनं नोपसेवेत द्वादशीं च मम प्रियाम् ॥”
हारीतः । “चतुर्थेऽहनि स्नातायां युष्मासु च
गर्भाधानवदुपेत ब्रह्मगर्भं सन्दधातीति ।” अत्र
चतुर्थ्यां रात्रौ यज्ञगर्भाधानमुक्तं तद्रजोनिवृत्तौ
बोध्यम् । रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रज-
सला । इति मनुवचनेकवाक्यत्वात् । साध्वी
गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्यत्वार्थः । आद्याश्च-
तसस्तु वर्जयेत् । इति तु रजोनिवृत्तौतरपरम् ।
अनृतावपि कासुकीगमनमाह । विष्णुपुराणम् ।
“ऋतौ नरकमभ्येति ह्येदत्रापि चायुषः ।

परदाररतिः पुंसामभयत्रापि भीतिदा ॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो ब्रजेत् ।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि ॥”
पैठीनसिः । “त्वाष्टं विश्वरूपं जघान वज्रैश्चेन्द्रस्तं
प्रति देवा ब्रह्महन्त्रिणि अवदन् स स्त्रिय उपा-
यक्रीत वरं हास्यामि ततोऽस्यास्तृतीयं ब्रह्म-
हतायाः प्रपद्यन्त स्त्रियः एकं भूमिर्जनस्यतय-
श्चेकम् । आसां मधवा तुष्टौ वरं प्रायच्छत भूमेः
स्थिरत्वं वृत्ताणां क्षिप्रप्ररोहणं स्त्रीणां सर्व-
कालेषु सम्भवः ।” सम्भवो मेलनं सम्भोग इति
यावत् । सर्वकाले ऋतावृत्तौ च । न तु प्रति-
विह्वल्येदौ । तथाच गोतमः । ऋतावृत्तेयात्
सर्वत्र वा प्रतिविह्वल्येदमिति । दुष्टकालमाह
ज्योतिषे ।

“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिका-
श्विनी ।

उत्तराश्रितयं ऋक्षा पञ्चवर्जं ब्रजेदतौ ॥”

एवञ्च ।

“ऋतौ नोपेति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।
तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयो नौ यश्च सिध्यति ॥”

बौधायनीयमनृतौ गमनदोषाभिधानमकामा-
विषयम् । विष्णुः । पञ्चानारोग्यवर्जं ऋताव-
गच्छन् पत्नीं त्रिरात्रसुपसेदिति । वृहस्पता-
सपः ।

“स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्यादात् ताभिः संकथना
दपि ।

ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारेष्वनुसङ्गमात् ॥”

संप्रेक्षणात् संकथनादित्यत्र सरागत्वं संश्लेषार्थः ।

आह्वानान्तरम् निषेधमाह तुः श्रुतलिखितौ ।

ऋतुस्नातां तदहोरात्रं परिहरेत् नार्तवे

दिवा मैथुनं ब्रजेत् स्त्रीवाल्पवीर्याश्च दिवा

प्रसूयन्तेऽल्पायुश्च तस्मादेतद्विर्वर्जयेत् । प्रजा-

कामश्च पितृणां नोपहरेत् तन्तुं विच्छिन्व्यात्

प्रयतेताच्छेदाय येनाप्रतिष्ठो भवति तस्मात्

प्रतिष्ठाकामः प्रजया प्रतिष्ठेतेति । नोऽश्वदो

निषेधे । तन्तुं सन्तानं अर्कदाय अविच्छेदाय

सन्तानस्य । येन यस्मात् अप्रतिष्ठः प्रजा-

तुल्यत्वात् अप्राप्तप्रतिष्ठः सन् पतति तस्मात्
तदुत्पत्त्यर्थं यतितयमिति कल्पतरुः । एवञ्च
आह्वदिने यदभिगमनं प्रागुक्तयाज्ञवल्क्यवच-
नात् उक्तं मिताक्षरायां तद्वैयम् । वशिष्ठः ।
“शूद्राग्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽभिगच्छति ।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अखन्याः शूद्रवत्

द्विजाः ॥”

पराशरः ।

“ऋतुस्नाताश्च यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते ॥”

सन्निधाविद्यभिधानात् असन्निहितस्य गमना-
भावे न दोषः । पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तं ऋतुभिगमन-
नियममाह । कूर्मपुराणम् ।

“ऋतुकालाभिगामौ स्यात् यावत् पुत्रो न
जायते ।

ऋणापकर्षणार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति ॥”

यतितयमिति शेषः । आपस्तम्बः ।

“ऋतौ तु गर्भं शङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः
सूतम् ।

अनृतौ तु सदा कार्यं श्रौचं सूत्रपुरीषवदिति ॥
हावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः
पुमान् ॥

मैथुनशुद्धः प्राक् मलमूत्रोत्सर्गं न कुर्यात् ।

तेजाभ्यक्तं तथा वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।

मूत्रोच्चारं यदा कुर्यादहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥”

इति वचनात् ।

पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः । सा यदि गर्भं नाद-

धीत निदिधिकायाः श्वेतपुष्पाया उपोष्य

पुष्यनक्षत्रे मूलसुत्याप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां

निशायामुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकाया-

मासिञ्चतीति । इयमोषधीस्त्रायमाणा सह-

माना सरस्वती । अस्या अहं वृहत्याः पुत्रः

पितुरिव नाम जनयत्यभिमत इति । सा परि-

णीता ऋतुकालेऽपि कृताभिगमना यदि गर्भं न

दधाति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्ट-

कारिकामूलसुत्याप्य चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायां

सत्यां रात्रावुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणनासापुटे

पतिः इयमोषधीरिति मन्त्रेण नखं ददाति

दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठार्थां गृहीत्वा प्राक्-

शिरः संविष्टाया इति गोभिलसरण्यात् ।

आयुर्वेदीये ।

“पिप्पलीं शङ्खवेरश्च मरीचं नागकेशरम् ।

आच्येन सह भुञ्जीत अपि बन्धा प्रसूयते ॥”

याज्ञवल्क्यः ।

“एवं गच्छन् स्त्रियं जामां मघां मूलाश्च वर्ज्य-

येत् ।

शस्त इन्दौ सकृत् पुत्रं लब्धयं जनयेत्

पुमान् ॥”

जामामाहारलाघवादिना । सकृदेकवारम् ।

अत्र सम्यग्गर्भाधानहेतुतया उत्तानकरचरणा-

मेव कुर्वीत न तिथ्यगाहितकरचरणां स्त्रियश्च

ऋतुभिगमनानन्तरं दक्षिणपार्श्वे न स्थापयेत् ।
पुरुषायिते तु गर्भाश्रुत्यतिरिति विशेषः । इत्यः ।
“प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूषाय कल्पते ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ ३ ॥

अथ रात्रिजागरणदोषगुणौ ।

“रात्रौ जागरणं रूचं स्निग्धं प्रसपनं दिवा ।

अरुच्यमनभिष्यन्ति त्वासीनप्रचलायितम् ॥

कफमेदोविधातानां रात्रौ जागरणं हितम् ॥

दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्वात्मौकता

तु येः ।

न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥

रात्रौ कुलपूजा यथा । “यत्तु ।

रात्रावेव महापूजा कर्तव्या वीरवन्दिते ।

न दिने सर्वथा कार्या शासनात्मन सुव्रते ॥

तत् पुनः कुलपूजाविषयम् ।

अहंरात्रात् परं यच्च सहृदयमेव च ।

सा महारात्रिरुद्दिष्टा तद्वत्तमचयन्तु वै ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ ३ ॥

अथ रात्रौ विहितनिषिद्धे । कन्दोगपरिशिष्टम् ।

“सुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां

नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्धं प्रहर-

यामास्तः ॥”

जावालः ।

“अहःसु तिथयः पुराणाः कर्माशुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिप्रतयोगे तु रात्रियोगो विप्रिच्यते ॥”

देवलः ।

“राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहाद्ययवद्विष्ट ।

स्नानदानादिकं कुर्यान्नृशि काम्यव्रतेषु च ॥”

ब्रह्माण्डपुराणम् ।

“न रात्रौ पारणं कुर्यात् ऋते वै रोहिणीव्रतात् ।

तत्र निश्चयि वै कुर्याद्वर्जयित्वा महानिशाम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३ ॥

“एकभस्तेन नस्तेन तथैवाद्याचितेन च ।

उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत् ॥”

स्कन्दपुराणम् ।

“प्रदोषयापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ।”

देवीपुराणम् ।

“हविष्यभोजनं सत्त्वं स्नानमाहारलाघवम् ।

अभिकार्यमधःशय्यां नक्तभोजी वडाचरेत् ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ ३ ॥

देवलः ।

“रात्रौ आह्नं न कुर्वीत रात्रिं कौर्मिता च

या ।

सन्ध्योरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥”

इति आह्नतत्त्वम् ॥ ३ ॥

विष्णुपुराणम् ।

“प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संस्करन् ।

नारायणमवाप्नोति सदाः पापक्षयं नरः ॥”

रात्रावपि गङ्गायां स्नानादौ प्रतिप्रसवमाह ।

ब्रह्मपुराणम् ।

“दिवारात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
स्नात्वाभ्युद्यन्तं पुण्यं गृहेऽप्युद्यततज्जलेः ॥”

रात्रिचराधिकारसुप्रसङ्ग आदिपर्वणि ।

“अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
गर्हयन्ति जनान् सर्वान् वनस्थान् वृषतीनपि ॥”

तत्रार्जुनस्य प्रतिवचनम् ।

“समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याश्च दुर्मते ।

रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥”
देवलः ।

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तस्यां स्नानं न कुर्वीत कास्यनैमित्तिकादृते ॥”

अतएव कल्पतरुः । न नक्तं स्नायादिति बौधा-
यनवचनं रागप्राप्तस्नानविषयम् । एवञ्च गङ्गा-

स्नानस्य दिवारात्रिकर्तव्यत्वाविशेषात् तत्त-
न्निमित्ततिथिविशेषवस्यापि दिवारात्रिसम्बन्धि-
त्वेनाविशेषः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(रात्रुक्तनियमाः यथा,—

“रात्रौ च भोजनं कुर्यात् प्रथमप्रहरागमे ।

किञ्चिदूर्न समञ्जीयात् दुर्जरन्तत्र वर्जयेत् ॥

शरीरे जायते निद्रां देहिनः सुरतसृष्टा ।

अथवायान्मेहमेदोवृद्धिः शिथिलता तनोः ॥

बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।

ततस्तु तरुणी स्त्रिया द्वात्रिंशत् वत्सरावधि ॥

तदूर्ध्वमधिरूढा स्नात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।

वृद्धा तत्परतो स्त्रिया सुरतोत्सववर्जिता ॥”

अधिरूढा प्रौढा ।

“निदाघशरदौर्वाक्षा हिता विषयिणी भता ।

तरुणी शीतसमये प्रौढा वर्षावसन्तयोः ॥

निद्रां बाला सेयमाना निद्रां वर्जयते बलम् ।

तरुणी द्वासयेच्छक्तिं प्रौढोद्भावयते जराम् ॥

मयो मांसवृक्षान्नं बाला स्त्री चौरभोजनम् ।

इतमुष्णोदके स्नानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥

पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तृणं दधि ।

प्रभाते मेथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥”

प्राणशब्दोऽत्र बलवाचकः । बालार्कः कन्यार्कः ।

“वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमाप्नुयात् ।

वयोऽधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्यादिरायते ॥

आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णवर्णान्विताः ।

स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥

सैवेत कामतः कामं बलाद्वाजीकृतो हि मे ।

प्रकामस्तु निषेवेत मेथुनं शिशिरागमे ॥

त्र्यहोदसन्तशरदोः पञ्चादृष्टिनिदाघयोः ॥”

सुश्रुतस्तु ।

“त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात् प्रमदान्नरः ।

सर्वेष्वृतुषु घर्मेषु पचात् पचाद्ब्रजेतुधः ॥”

समेयात् सङ्गच्छेत् घर्मे श्रीष्टे ।

“शीते रात्रौ दिवा श्रीष्टे वसन्ति तु दिवा-

निशि ।

वर्षासु वारिद्वाने शरतसु सरसः स्नरः ॥

उपेयात् पुरुषो नारी सन्ध्योर्न च पर्वसु ।

गोसर्गे चाह्नरात्रौ च तथा मध्यदिनेऽपि च ॥

विहारं भार्यया कुर्याद्देशेऽतिशयसंभृते ।

रम्ये अथाङ्गनागाने सुगन्धे सुखमारुते ॥

देशे गुरुजनसन्ने विवृतेऽतिचपाकरे ।

अथमाणे यथाहेतुवचने न रमेत ना ॥

स्नातस्वन्दनलिप्ताङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः ॥

सुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेशः समलङ्कृतः ।

ताम्बूलवदनः पल्लवामनुरक्तोऽधिकः स्नरः ॥

पुष्पाधौ पुरुषो नारीसुपेयाच्छ्वने शुभे ।

अथाश्रितोऽष्टतिः क्षुद्धान् सयथाङ्गः पिपा-
सितः ॥

बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्वजेद्रोगी च मेथुनम् ॥”

रोगी मेथुनसंवर्द्धनीयरोगयुक्तः ।

“भार्या रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम् ।

अतिकामोऽभिकामान्तु वृद्धो वृद्धामलङ्कृतम् ॥

सेवेत प्रभदां युक्त्वा वाजीकरणदंष्ट्रितः ।

रजस्वलाभकामाश्च मलिनामप्रियान्तथा ॥

वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा आधिप्रपीडिताम् ।

हीनाङ्गीं गर्भिणीं देव्यां योनिरोगसमन्विताम् ॥

सगोत्राङ्गुरपत्नीश्च तथा प्रव्रजितामपि ॥

नाभिगच्छेत् पुमान्नारीं भूरिवेगुल्यशङ्कया ॥”

“स्नानं सशर्करं चौरं भक्ष्यमैक्षवसंस्कृतम् ।

वातो मांसरसः स्त्र्यः सुरतान्ते हिता अमी ॥

शूलकासज्वरश्वासकाश्यापाण्डामयक्षयः ।

अतियवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः ॥

रात्रौ जागरणं रूचं कफदोषविषार्निजित् ।

निद्रा तु सेविता काले धातुसान्ध्यमतन्त्रितम् ॥

पुष्टिवर्णवलीत्याहं वृद्धिदीप्तिं करोति च ॥”

इति भावप्राशस्त्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तद्देशिकपर्यायः । श्यावी १ क्षपा २ शर्क्वरी ३

अस्तुः ४ ऊर्ध्वा ५ रात्र्या ६ यम्या ७ नम्या ८

दोषा ९ नक्ता १० तमः ११ रजः १२

असिकी १३ पयस्वती १४ तमस्वती १५

धृताची १६ शिरिणा १७ मोकी १८ शोकी १९

ऊधः २० पयः २१ हिमा २२ वल्ली २३ । इति

त्रयोविंशती रात्रिनामानि । इति वेदनिघण्टौ ।

१ । ७ ॥ (क्रौञ्चहीपस्थनदीविशेषः । यथा,

मात्स्ये । १२२ । ८७ ।

“श्रुतास्तत्रैव नद्यस्तु प्रतिवर्षं गताः शुभाः ।

गौरौ कुसुदती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ॥”

रात्रिकरः, पुं, (रात्रिं करोतीति । क+टः ।)

चन्द्रः । इति हेमचन्द्रे निशाकरशब्ददर्शनात् ॥

(कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥)

रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । “चरेष्टः ।”

३ । २ । १६ । इति टः । “रात्रेः कृति विभाषा ।”

६ । ३ । ७२ । इति पक्षे समभावः ।) रात्रसः ।

इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिचरी, स्त्री, (रात्रिचर+टिवात् ङीप् ।)

रात्रसौ । यथा, भट्टिः । २ । २३ ।

“तं विप्रदर्शं कृतघातयतां

यान्तं वने रात्रिचरीं दुर्लभे ।

निघांसुवेदं धृतभासुरास्त्र-

स्तं ताडकास्त्रां निनघान रामः ॥”

रात्रिजलं, स्त्री, (रात्रिर्जलम् ।) कुक्षभटिका ।

इति शब्दमाला ॥

रात्रिजागरः, पुं, (रात्रौ जागर्तीति । जाग्र+

अच् ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रात्रौ

जागरणकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिजागरदः, पुं, (रात्रौ जागरं जागरणं

ददातीति । दा+कः ।) मशकः । इति राज-

निघण्टुः ॥

रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । चर्+टः ।

“रात्रेः कृति विभाषा ।” ६ । ३ । ७२ । इति सुम् ।)

रात्रसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (स्त्रियां ङीप् ।

रात्रिचरी ॥) रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिपुष्पं, स्त्री, (रात्रौ पुष्पति विकाशते इति ।

पुष् + अच् ।) उत्पलम् । इति राजनिघण्टुः ॥

रात्रिमटः, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट्+अच् ।

“रात्रेः कृति विभाषा ।” ६ । ३ । ७२ । इति

सुम् ।) रात्रसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रात्रौ

गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिमणिः, पुं, (रात्रिर्मणिरिव ।) चन्द्रः । इति

हारावली । १३ ॥

रात्रिवासः, [स्] स्त्री, (रात्रिर्वासो वक्षसि ।)

अन्धकारः । इति शब्दमाला ॥ रात्रौ शयन-

कालीनपरिधेयवस्त्रम् । यथा । ब्राह्मो सुहृत्ते

उत्थाय सुक्तस्त्रापः रात्रिवासस्थिता शिरसि

सहस्रदलकमलावस्थितं श्वेतवर्णं द्विभुजं वरा-

भयकरं श्वेतमाल्याहुलेपनं स्वप्रकाशरूपं

स्ववामस्थितरक्तशङ्खा सुप्रकाशरूपया सहितं

गुरुं विभावा मानसोपचारैराराध्य नम-

स्कुर्यात् । इति तन्त्रसारः ॥ अग्रि च ।

“शयनस्थान्धकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।

स्नानाभ्यं कुवेशश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥”

इति जल्यौचरित्रम् ॥

रात्रिविगमः, पुं, (रात्रिविगमो यत्र ।) प्रभा-

तम् । इति शब्दमाला ॥

रात्रिविज्ञेयगामी, [न्] पुं, (रात्रौ विज्ञेयं

विच्छेदं गच्छतीति । गम्+णिनिः ।) चक्र-

वाकः । इति राजनिघण्टुः ॥

रात्रिवेदः, पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति रक्षे-

येति । विद्+णिच्+अण् ।) कुकुटः । इति

शब्दरत्नावली ॥

रात्रिवेदी, [न्] पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति

खरेणेति । रात्रि+विद्+णिच्+णिनिः ।)

कुकुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रात्रिहासः, पुं, (रात्रिर्हास इव शुभत्वात् ।

रात्रौ हासो विकाशो यस्य इति वा ।)

श्वेतोत्पलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रात्रिहिण्डकः, पुं, (रात्रौ हिण्डति अन्तःपुर-

मध्ये भ्रमतीति । हिण्ड गतो+ण्वल् ।) अन्तः-

पुररक्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

रात्रौ, स्त्री, (रात्रि+कृदिकारादिति ङीप् ।)

निशा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,

ऋग्वेदे । १० । १२७ । १ ।

राधनं

“रात्रौ वल्लभ आयती पुरुषा देवचमिः ।”
हरिद्रा । निशापण्यात्वात् ॥
रात्राटः, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट् + अच् ।)
रात्रसः । इति केचित् ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि,
त्रि ॥

रात्रान्मः, त्रि, (रात्रौ अन्मः ।) रात्रौ दृष्टि-
हीनो नरः । रात्रिकाणा इति भाषा ॥ रात्रौ
स्वाभाविकदृष्टिहीनपक्षी । स तु काकादिः ।
यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ।

“दिवान्माः प्राणिनः केचिन्नावावन्मास्तथापरे ।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृश्यः ॥”

तन्नाशकौघं यथा,—
“देवदारोश्च वै चूर्णं अजामूत्रेण भावयेत् ।
एकविंशति वै वारमन्त्रिणी तेन चाञ्जयेत् ।
रात्रान्वता पटलता नश्येदिति विनिश्चयः ॥”

इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥

राहं, त्रि, (राधे सिद्धौ + क्तः ।) पक्षम् ।
सिद्धम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७६ ॥ त्रिकाण्ड-
शेषश्च ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । ४० ।

“पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगैः समाधिना ।

राहं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ॥”

राहान्तः, पुं, (राहः सिद्धः अन्तो निर्णयो
यस्मात् ।) सिद्धान्तः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥

(यथा, भागवते । १२ । ११ । १ ।

“अयेदमर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुवित्तमम् ।

समस्ततन्त्रराहान्ते भवान् भागवततत्त्ववित् ॥”

राध, न औ य सिद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(खा०-दिवा०-च-पर०-खादिपक्षे सक०-दिवा-
दिपक्षे अक०-अनिट् ।) रेफादिः । न,
राधोति । य, राध्यति । औ, अराध्यति ।
सिद्धिरिह खादिपक्षे निव्यादना । दिवादिपक्षे
निव्यतिः । अत्र राधोति विप्राणां य इति
हलायुधः । निव्यादयतीत्यर्थः । सततं राध्यति
श्रिये इति हलायुधः । निव्यन्ती स्यादित्यर्थः ।
सिद्धिरन्तर्भूतार्थत्वादुभयत्रैव निव्यादनेति
गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥ (शुभाशुभ-
पर्यालोचने च । यथा, सुम्बोधे । “गर्गो
राध्यति रामाय ।” रामस्य शुभाशुभं पर्या-
लोचयतीत्यर्थः ॥)

राधः, पुं, (राधा विशाखा तद्वती पौर्णमासी
राधी । सास्मिन्नस्तीति । राधी + “सास्मिन्
पौर्णमासीति ।” ४ । २ । २१ । इति अण् ।)
विशाखमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २४८२ ।

“राधमासावधि दधुस्ततः प्रथति वारिदाः ॥”
घनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३० । ५ ।

“स्तोत्रं राधानां पते गीर्वाहो वीर यस्य ते ॥”

“हे इन्द्र राधानां पते धनानां पालक ।” इति
तद्वाक्ये शायणः ॥)

राधनं, स्त्री, (राध् + क्युट् ।) साधनम् । प्राप्तिः ।
इति मेदिनी । ने, ११४ ॥ तीर्थः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

राधा

राधना, स्त्री, (राध् + शिच् + युच् । टाप् ।)
भाषणम् । इति मेदिनी । ने, ११४ ॥

राधा, स्त्री, (राधोति साधयति कार्याणीति ।

राध् + अच् । टाप् ।) धन्विनां चित्रभेदः ।
(यथा, वाल्मीकि २ अङ्के । “इह हि महा-

राजसमाजे न जाने कमवलम्बिष्यते राधावेध-
कीर्त्तिर्वैजयन्ती ॥”) गोपीविशेषः । विशाखा-
नक्षत्रम् । आमलकी । विष्णुकान्ता । विद्युत् ।

इति मेदिनी । धे, १३ ॥ (सूतस्याधिरथस्य
पत्नी । असौ एव कुन्तीगर्भजस्य शिशोः

कर्णस्य पालयित्री अतएव कर्णो राधासुत
इति ख्यात आसीत् । यथा, महाभारते । १ ।

६७ । १३८—१३९ ।
“निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षमयात्तदा ।

उत्सवर्जं जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् ॥
तस्तुतुष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशः ।

राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ॥”
तथा ॥ देवीभागवते । २ । ६ । ३८ ।

“राधा सूतस्य भार्या वै तयासौ प्रार्थितः
सुतः ।

कर्णोऽभूद्बलवान् वीरः पालितः सूतसद्गनि ॥”
श्रीराधिका । सा च श्रीकृष्णवामभागांश

शक्तिः । यथा,—
“स कृष्णः सर्वस्वरूपादौ सिद्धचतुरेक एव च ।

दृष्टुन्मुखस्तदंशेन कालेन प्रेरितः प्रभुः ॥
स्वेच्छामयः स्वेच्छया च द्विधा रूपो बभूव ह ।

स्त्रीरूपा वामभागांश दक्षिणांशः पुमान्
सूतः ॥

तां ददर्श महाकामी कामाधारः सनातनः ।
अतीवकमनीयाश्च चारुचम्पकवन्निभाम् ॥”

इत्यादि ॥ ॥

तस्या अनपत्यताकारणादिर्यथा,—
“दृष्टिमात्रं तथा साहं रासेशो रासमण्डले ।

रासोक्तासे सुरदक्षि रासक्रीडाश्चकार ह ॥
बानाप्रकारश्चङ्गारं शङ्गारो मूर्त्तिमानिव ।

चकार सुखसमोगं यावद्ब्रह्मणो दिनम् ॥
ततः य चापरिश्रान्तस्तस्या योनौ जगत्पिता ।

चकार वीर्याधानश्च निबानन्दः शुभे चये ॥
गात्रतो योषितस्तस्याः सुरतान्ते च सुव्रत ।

निःसवार श्रमजलं श्रान्तायास्तेजसा हरिः ॥
महाक्रमणक्षिप्त्वा निःश्वासश्च बभूव ह ।

तदा वज्रे श्रमजलं तत्सर्वं विश्वगोलकम् ॥
स तु निश्वासवायुश्च सर्वाधारो बभूव ह ।

निःश्वासवायुः सर्वेषां जीविनाश्च भवेद्यु च ॥
बभूव मूर्त्तिमदायोर्वामाङ्गात्प्राणवक्त्रभा ।

तत्पत्नी सा च तत्पुत्राः प्राणाश्च पञ्च जीविनाम् ॥
प्राणोऽपानः समानश्चैवोदानो व्यान एव च ।

बभूवुरेव तत्पुत्रा अधःप्राणाश्च पञ्च च ॥
चर्मतोयाधिदेवश्च बभूव वरुणो महान् ।

तद्वामाङ्गात् तत्पत्नी वरुणानी बभूव ह ॥
अथ सा कृष्णशक्तिश्च कृष्णगर्भं दधार च ।

शतमन्वन्तरं यावत् ज्वजन्ती ब्रह्मतेजसा ॥

राधा

कृष्णप्राणाधिदेवी सा कृष्णप्राणाधिकप्रिया ।
कृष्णस्य सङ्गिनी प्रश्वत् कृष्णवक्त्रः स्थलस्थिता
शतमन्वन्तरातीतकालेऽतीतेऽपि सुन्दरी ।

सुधाव डिम्बं स्वर्णभं विश्वाधाराख्यं परम् ॥
दृष्ट्वा डिम्बश्च सा देवी हृदयेन विदूयता ।

उत्सवर्जं च कोपेन ब्रह्माण्डं गोलके जले ॥
दृष्ट्वा कृष्णश्च तत्प्रागं हाहाकारं चकार ह ।

प्रशपा देवीं देवेशस्तत्क्षणश्च यथोचितम् ॥
यतोऽपत्यं त्वया त्यक्तं कोपश्रीले सुनिन्दुरे ।

भव त्वमनपत्यापि चाद्यप्रभृति निश्चितम् ॥
या यास्तदंशरूपाश्च भविष्यन्ति सुरक्षित्यः ।

अनपत्याश्च ताः सर्वास्तत्समा नित्ययौवना ॥
एतस्मिन्नन्तरे देवीजिह्वायात् सद्यसा ततः ।

आविर्बभूव कन्येका शुक्लवर्णा मनोहरा ॥
पीतवस्त्रपरीधाना वीणापुस्तकधारिणी

रत्नभूषणभूषाढ्या सर्वश्लाक्षाधिदेवता ॥
अथ कालान्तरे सा च द्विधा रूपा बभूव ह ।

वामाङ्गाङ्गा च कमला दक्षिणाङ्गा सरस्वती ॥
एतस्मिन्नन्तरे कृष्णो द्विधा रूपो बभूव सः ।

दक्षिणाङ्गाश्च द्विभुजो वामाङ्गाश्च चतुर्भुजः ॥
उवाच वाणीं श्रीकृष्णस्वमस्य कामिनी भव ।

अत्रैव मानिनी राधा नैव भद्रं भविष्यति ॥
एवं लक्ष्मीश्च प्रददौ तुष्टो नारायणाय च ।

स जगाम च वैकुण्ठं ताभ्यां साहं जगत्पतिः ॥
अनपत्ये च ते द्वे च यतो राधाङ्गसम्भवा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २ अध्यायः ॥

राधाया उत्पत्तिर्यथा,—
“पुरा वृन्दावने रम्ये गोलोके रासमण्डले ।

शतशृङ्गेकदेशे च मल्लिकामाधवीवने ॥
रत्नसिंहासने रम्ये तस्यौ तत्र जगत्पतिः ।

स्वेच्छामयश्च भगवान् बभूव रमणोत्सुकः ॥
रमणं कर्तुमिच्छुश्च तद्बभूव सुरेश्वरी ।

इच्छया च भवेत् सर्वं तस्य स्वेच्छामयस्य च ॥
एतस्मिन्नन्तरे दुर्गे द्विधा रूपो बभूव सः ।

दक्षिणाङ्गश्च श्रीकृष्णो वामाङ्गाङ्गा च राधिका ॥
बभूव रमणी रम्या रासेश्वरी रमणोत्सुका ।

अमल्यरत्नाभरणा रत्नसिंहासनस्थिता ॥
वह्निशुद्धांशुकाधाना कीटपूर्णशशिप्रभा ।

तप्तकाञ्चनवर्णाभा राजिता च स्वतेजसा ॥
सस्मिता सुदती शुद्धा शरत्पद्मनिभानना ।

विभ्रती कवरी रम्यां मालतीमाल्यमण्डिताम् ॥
रत्नमालाश्च दधती, ग्रीष्मसूर्यसमप्रभाम् ।

सुक्ताहारेण शुभ्रेण गङ्गाधारानिभेन च ॥
संयुक्तं वर्तुलोलुङ्गं सुमेरुगिरिसन्निभम् ।

कठिनं सुन्दरं दृश्यं कस्तूरीपत्रचित्रितम् ॥
माङ्गल्यं मङ्गलार्हं स्तनयुग्मश्च विश्रुतीम् ।

नितम्बश्रोणिभारती भवयौवनसंयुताम् ॥
कामातुरां सस्मिताश्च ददर्श रसिकेश्वरः ।

दृष्ट्वा कान्तां जगत्कान्तो बभूव रमणोत्सुकः ॥
दृष्ट्वा रिरंसुं कान्तश्च सा दधार हरिः पुरः ।

रासेशं भूय गोलोके सा दधार हरिः पुरः ॥
तेन राधा समाख्याता पुराविह्वलितेश्वरि ।

राधा

राधा जयति श्रीकृष्णं स च तां परस्परम् ॥
उभयोः सर्वसाध्यश्च सदा सर्वं वदन्ति च ।
भवनं धावनं रासे स्मरत्वाल्लङ्घनं जपेत् ॥
तेन जल्पति सङ्केताद्रस्या राधा यदीश्वरः ।
राशब्दोच्चारणाङ्गो राति सुक्तिं सुदुर्लभम् ॥
धाशब्दोच्चारणाङ्गं धावत्येव हरेः पदम् ।
कृष्णवामांशसम्भूता राधा रासेश्वरी पुरा ॥
तस्याश्चांशांशकलया बभूवुर्देवयोषितः ।
रा इत्यादानवचनो धा च निर्वाणवाचकः ॥
यतोऽवाप्नोति सुक्तिश्च सा च राधा प्रकीर्तिता ।
बभूव गोपीसंघश्च राधाया लोमकूपतः ॥
श्रीकृष्णलोमकूपैश्च बभूवुः सर्ववक्त्रवाः ।
राधा वामांशभागेन महालक्ष्मीर्बभूव सा ॥
चतुर्भुजस्य सा पत्नी देवी वैकुण्ठवासिनी ।
तदंशा राजलक्ष्मीश्च राजसम्पत्प्रायिनी ॥
तदंशा मयलक्ष्मीश्च गृहिण्याश्च गृहे गृहे ।
शस्याधिष्ठातृदेवी च सा एव गृहदेवता ॥
स्वयं राधा कृष्णपत्नी कृष्णवक्त्रःस्थलस्थिता ।
प्राणाधिष्ठातृदेवी च तस्यैव परमात्मनः ॥
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं मिथ्यैव प्रार्थति ।
भज सत्यं परं ब्रह्म राधिष्ठां त्रिगुणात् परम् ॥
परं प्रधानं परमं परमात्मानमीश्वरम् ।
सर्वाद्यं सर्वपूज्यं च निरीहं प्रकृतेः परम् ॥
खेच्छामयं नित्यरूपं भक्तानुग्रहविग्रहम् ।
तद्विज्ञानाच्च देवानां प्राकृतं रूपमेव च ॥
तस्य प्राणाधिका राधा बहुसौभाग्यसंयुता ।
महद्भिणोः प्रसूः सा च मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
मानिनी राधिकां सन्तः सदा सेवन्ति नित्यशः ।
सुलभं यत्पदाभोजं ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम् ॥
स्वप्ने राधापदाभोजं न हि पश्यन्ति वक्त्रवाः ।
स्वयं देवी हरेः क्रोडे ह्याया रायाणकामिनी ॥
स च दादृशगोपानां राधाणः परमः प्रिये ।
श्रीकृष्णांशश्च भगवान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥
श्रीदामशपात् सा देवी गोलोकादागता

महीम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे राधोपाख्यानं ४५
अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

मार्गं उवाच ।

“शृणु नन्द प्रवक्ष्यामि तद्द्वयं पुरातनम् ।
पुरा गोलोकवृत्तान्तं श्रुतं शङ्करवक्त्रतः ॥
श्रीदानो राधया साङ्गं बभूव कलहो महान् ।
श्रीदामा शपादैश्च गोपी राधा च गोकुले ॥
वृषभानुसुता सा च माता यस्याः कलावती ।
कृष्णस्याङ्गाङ्गसम्भूता नाथस्य सङ्ग्री सती ॥
गोलोकवासिनी सेयमत्र कृष्णाञ्जयाधुना ।
अयोनिसम्भवा देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
मातुर्गर्भे वायुपूर्णं कृत्वा च मायया सती ।
वायुनिःसारणे काले धृत्वा च शिशुविग्रहम् ॥
आविर्बभूव सा सदाः पृथ्वा कृष्णोपदेशतः ।
वर्द्धते सा ब्रजे राधा शुक्ले चन्द्रकला यथा ॥
श्रीकृष्णतेजसोऽर्हेन सा च मूर्तिमती सती ।
एका मूर्तिर्द्विधा भूता भेदो विदे निरूपितः ॥

राधा

इयं स्त्री न पुमान् किंवा सा वा कान्ता
पुमानयम् ।
हे रूपे तेजसा तुल्ये रूपेण च गुणेन च ॥
पराक्रमेण बुद्ध्या वा ज्ञानेन सम्पदेन च ।
पुरतो गमनेनैव किन्तु सा वयसाधिका ॥
ध्यायते तामयं शश्वदिमं सा स्मरति प्रियम् ।
रचिता सास्य प्राणैश्च तत्प्राणैर्मूर्तिमानयम् ॥
अस्य राधातुसारेण गोकुलागमनं परम् ।
स्त्रीकारं सार्धकं कर्त्तुं गोलोके यत् कृतं पुरा ॥
कंसभीतिच्छलेनैव गोकुलागमनं हरेः ।
प्रतिज्ञापालनार्थं भयेशस्य भयं कृतः ॥” * ॥
राधाशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा—
“राधाशब्दस्य व्युत्पत्तिः सामवेदे निरूपिता ।
नारायणस्तासुवाच ब्रह्माणं नाभिपङ्कजे ॥
ब्रह्मा तां कथयामास ब्रह्मलोके च शङ्करम् ।
पुरा कैलासशिखरे मासुवाच महेश्वरः ॥
देवानां दुर्लभं नन्द निशामय वदामि ते ।
सुरासुरसुनीन्द्रानां वाञ्छितां सुक्तिदां पराम् ॥
रेफो हि कोटिजन्माधं कर्मभोगं शुभाशुभम् ।
आकारो गर्भवासश्च नृत्यश्च रोगसुखजेत् ॥
धकारमायुषो हानिमाकारो भववन्धनम् ।
अवणस्फरणीतिभ्यः प्रणश्यति न संशयः ॥
रेफो हि निखलां भक्तिं दास्यं कृष्णपदाभुजे ।
सर्वैश्चितं सदानन्दं सर्वसिद्धौधमीश्वरम् ॥
धकारः सहवासश्च तत्तुल्यकालमेव च ।
ददाति सार्धं सारूप्यं तत्त्वज्ञानं हरेः स्वयम् ॥
आकारस्तेजसो राशिं दानशक्तिं हरौ यथा ।
योगशक्तिं योगमतिं सर्वकालहरिस्सुतिम् ॥
श्रुत्युत्तिस्तरणाद्योगान्मोहजालश्च किंस्त्वयम् ।
रोगशोकनृत्यमया वेपन्ते नात्र संशयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ॥
तस्याः षोडशनामानि तेषां व्युत्पत्तिश्च यथा,
नारद उवाच ।

“कानि षोडश नामानि राधिकाया जगद्-
गुरोः ।

तानि मे वद शिष्याय श्रोतुं कौतूहलं मम ॥
श्रुतं नामानि सहस्रं च सामवेदनरूपितम् ।
तथापि श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो नामानि षोडश ॥
अभ्यन्तराणि तेषां वा तदन्यान्वेव वा विभो ।
अहो पुण्यस्वरूपाणि भक्तानां वाञ्छितानि च ॥
नामानि तेषां व्युत्पत्तिं सर्वेषां दुर्लभानि च ।
पावनानि जगन्मातुर्जगतां गूढरूपिणी ॥
नारायण उवाच ।

राधा रासेश्वरी रासवासिनी रसिकेश्वरी ।
कृष्णप्राणाधिका कृष्णप्रिया कृष्णस्वरूपिणी ॥
कृष्णवामांशसम्भूता परमानन्दरूपिणी ।
कृष्णा वृन्दावनी वृन्दा वृन्दावनविनोदिनी ॥
चन्द्रावती चन्द्रकान्ता श्रुतचन्द्रनिभानना ।
नामान्येतानि साराणि तेषामभ्यन्तराणि च ॥
राधेयिणश्च संसिद्धा राक्षारो दानवाचकाः ।
स्वयं निर्वाणधात्री या सा राधा परिकीर्तिता ॥
रा च रासे च भवनाया एव धारणादहो ।

राधा

हरेरालिङ्गनाधारात्तेन राधा प्रकीर्तिता ॥
रासेश्वरस्य पत्नीयं तेन रासेश्वरी स्मृता ।
रासे च वासी यस्याश्च तेन रासनिवासिनी ॥
सर्वांशा रसिकानाश्च देवीनामीश्वरी परा ।
प्रवदन्ति पुरा सन्तस्तेन तां रसिकेश्वरीम् ॥
प्राणाधिका प्रियसी सा कृष्णस्य परमात्मनः ।
कृष्णप्राणाधिका सा च कृष्णेन परिकीर्तिता ॥
कृष्णस्यासि प्रिया शान्ता कृष्णो वास्याः प्रियः
सदा ।

सर्व दवगणैरुक्ता तेन कृष्णप्रिया स्मृता ॥
कृष्णरूपं संविधातुं या शक्ता चावलीलया ।
सर्वांशैः कृष्णसङ्ग्री तेन कृष्णस्वरूपिणी ॥
वामाङ्गाङ्गेन कृष्णस्य या सम्भूता परा सती ।
कृष्णवामांशसम्भूता तेन कृष्णेति कीर्तिता ॥
परमानन्दराशिश्च स्वयं मूर्तिमती सती ।
श्रुतिभिः कीर्तिता तेन परमानन्दरूपिणी ॥
कृष्णिर्मोक्षार्थवचनो ण एवोत्कृष्टवाचकः ॥
आकारो दाहवचनस्तेन कृष्णा प्रकीर्तिता ॥
अस्ति वृन्दावनं यस्यास्तेन वृन्दावनी स्मृता ।
वृन्दावनस्याधिदेवी तेन राधा प्रकीर्तिता ॥
वृन्दः संघवचः सख्युराकारोऽप्यस्तिवाचकः ।
सखिवृन्दास्ति यस्याश्च सा वृन्दा परिकीर्तिता ॥
सुहाचको विनोदश्च सा यस्या अस्ति तत्र च ।
वेदा वदन्ति तां तेन वृन्दावनविनोदिनीम् ॥
नखचन्द्रावलीवक्रचन्द्रोऽस्ति यत्र सन्ततम् ।
तेन चन्द्रावली सा च कृष्णेन कीर्तिता पुरा ॥
कान्तिरस्ति चन्द्रतुल्या यदा यस्या दिवा-
निशम् ।

सा चन्द्रकान्ता हर्षेण हरिणा परिकीर्तिता ॥
शरच्चन्द्रप्रभा यस्याश्चाननेऽस्ति दिवानिशम् ।
सुनिना कीर्तिता तेन शरच्चन्द्रप्रभानना ॥
इदं षोडशनामोक्तमर्थव्याख्यानसंयुतम् ।
नारायणेन यद्वत्तं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे ॥
ब्रह्मणा च पुरा दत्तं धर्माय जनकाय मे ।
धर्मेण कृपया दत्तं मह्यमादित्यपर्वणि ॥
पुष्करे च महातीर्थे पुण्याहे देवसंसदि ।
राधाप्रभावप्रस्तावे सुप्रसन्नेन चेतसा ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं तुभ्यं दत्तं महासुने ।
निन्दकायावैष्णवाय न दास्यसि महासुने ॥
यावज्जीवमिदं स्तोत्रं त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ।
राधामाधवयोः पादपद्मे भक्तिर्भवेदिह ॥
अन्ते लभेत्तयोर्दोषं शश्वत् सहचरो भवेत् ।
अणिमादिकमिदं हि संप्राप्य नित्यविग्रहम् ॥
व्रतदानोपवासंश्च सर्वैर्नियमपूर्वकम् ।
चतुर्णांश्च वेदानां पाठैः सर्वार्थसंयुतैः ॥
सर्वेषां यत्ततीर्थानां करणेर्विधिबोधितैः ।
प्रादक्षिण्येन भूमेश्च कृतस्त्राया एव समधा ॥
शरणगतश्चायामज्ञानज्ञानदानतः ।
देवानां वृष्णवानाश्च दर्शनेनापि यत् फलम् ॥
तदेव स्तोत्रपाठस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
स्तोत्रस्यास्य प्रभावेन जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥

राधानामोच्चारणानन्तरं कृष्णनामोच्चारण-
विधिर्यथा,—

नारद उवाच ।

“आदौ राधां समुच्चार्य पश्चात् कृष्णं विदुर्ब्रूयाः ।
निमित्तमस्य मां शक्तं वद भक्तजनप्रिय ॥

श्रीनारायण उवाच ।

निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय ।
जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगन्पिता ॥
मरौयसीति जगतां माता शतगुणैः पितुः ।
राधाकृष्णो गौरीशेखरेण शब्दः श्रुतौ श्रुतः ॥
कृष्णराधेशगौरीति लोके न च कदा श्रुतः ।
प्रसीद रोहिणीचन्द्र गृहाणार्थमिदं मम ॥
गृहाणार्थं मया दत्तं संज्ञया सह भास्कर ।
प्रसीद कमलाकान्त गृहाण मम पूजनम् ॥
इति दृष्टं सामवेदे कौथुमे सुनिसत्तम ॥
राशब्दोच्चारणदेव स्मृतो भवति माधवः ।
धाशब्दोच्चारतः पञ्चाङ्गावलेख ससम्भ्रमः ॥
आदौ पुरुषमुच्चार्य पश्चात् प्रकृतिसुचरेत् ।
स भवेन्मातृगामी च वेदातिश्रमणे सुने ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५२ अध्यायः ॥
तस्या निन्दार्थां दोषो यथा,—

“ये वा द्विषन्ति निन्दन्ति पापिणश्च हसन्ति च ।
कृष्णप्राणाधिकां देव देवीश्च राधिकां पराम् ॥
ब्रह्महत्याश्रुतं ते च लभन्ते नात्र संशयः ।
तत्पापेन च पचन्ते कुम्भीपाके च रौरवे ॥
तप्ततेषु महाघोरे ध्वान्ते कीटे च यत्नके ।
चतुर्दशैर्नावच्छिन्नं पिष्टभिः सप्तभिः सह ॥
ततः परमजायन्त जन्मेकं कोलयोनितः ।
दियं वर्गसहस्रं विष्टाकीटाश्च पापतः ॥
पुच्छलीनां यानिकीटास्तद्रक्तमलमचणाः ।
मलकीटाश्च तन्मानवर्गश्च पूयभक्षकाः ।
वेदे च काण्वशाखायामित्याह कमलोद्भवः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६७ अध्यायः ॥
राधास्वरूपं यथा,—

यशोदोवाच ।

“हरौ च निखला भक्तिस्तदास्यं वाञ्छितं मम ।
तव नाम्नश्च युत्पत्तिं का वा त्वं वक्तुमर्हसि ॥
राधिकोवाच ।

भवेद्भक्तिर्निखला ते हरिदास्यश्च दुर्लभम् ।
लभश्च महद्वर्यापि कथयामि खनिर्णयम् ॥
पुरा नन्देन दृष्टाहं भास्वीरे वटमूलके ।
मया च कथितो नन्दो निषिद्धश्च ब्रजेश्वरः ॥
अहमेव स्वयं राधा कृष्णाय रायाणकामिनी ।
रायाणः श्रीहरेरंशः पार्श्वदप्रवरो महान् ॥
राशब्दश्च महद्विष्णोर्विश्वानि यस्य लोमसु ।
विश्वप्राणिषु विश्वेषु धा धात्रीमातृवाचकः ॥
धात्री माताहमेतेषां मूलप्रकृतिरौश्वरी ।
तेन राधा समाख्याता हरिणा च पुरा बुधैः ॥
अहं श्रीदामश्रपेन वृषभानुसुताधुना ।
श्रुतवर्षेण विच्छिदो हरिणा सह साम्यतम् ॥
वृषभानुश्च कृष्णस्य पार्श्वदप्रवरो महान् ।
पितृणां मानसी कन्या मम माता कलावती ॥

अयोनिस्सम्भवाश्च मम माता च भारते ।
पुनः सार्धंश्च युष्माभिर्यास्यामि श्रीहरेः पदम् ॥
इति ते कथितं सर्वं ब्रजं ब्रज ब्रजेश्वरि ।
ब्रजेश्वरेण सहिता खामिना ज्ञानिना सति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
राधापार्वत्योरभेदो यथा,—

पार्वत्युवाच ।

“किं वा प्रश्नं करिष्यामि त्वां राधां मङ्गला-
लयाम् ।
गता ते विरहज्वाला श्रीदाम्नः श्रामोचये ॥
सततं तन्मनःप्राणा त्वयैव मयि ते तथा ।
न ह्येवमावयोर्भेदः शक्तिपुरुषयोर्यथा ॥
ये त्वां निन्दन्ति मङ्गलास्त्रज्ज्वालाश्चापि मामपि ।
कुम्भीपाके च पचन्ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
राधामाधवयोर्भेदं ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
वंशहानिर्भवेत्तस्य पचन्ते नरकं चिरम् ॥
यान्ति शूकरयोनिश्च पिष्टभिः शतकैः सह ।
वष्टिं वर्षसहस्राणि विष्टायां कृतमस्तथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२३ अध्यायः ॥
गोलोके तस्या आश्रमो यथा,—

“एतान् मनोरमान् दृष्ट्वा ते देवा गमनोन्मुखाः ।
जग्मुः श्रीं कियदूरं दृष्ट्वाः सुन्दरं ततः ॥
आश्रमं राधिकायाश्च रासेश्वर्याश्च नारद ।
देवादिदेवा गोपीनां वरायाश्च निर्मितम् ॥
प्राणाधिकायाः कृष्णस्य रम्याद्रम्यं मनोहरम् ।
सर्वानिर्वचनीयश्च पण्डितैर्न निरूपितम् ॥
सुचारु वक्तुंलाकारं षड्गव्यूतिप्रमाणकम् ।
श्रुतमन्दिरसंयुक्तं ज्वलितं रत्नतेजसा ॥
अमृत्यरत्नसाराणां वरेर्विरचितं वरम् ।
दुर्लभाभिर्गोपीराभिः परिखाभिः सुशोभितम् ॥
कल्पवृक्षैः परिदृतं पुष्पोद्यानश्रुतान्तरम् ।
सुमृत्यरत्नरचितं प्राकारैः परिवेष्टितम् ॥
सद्रत्नवेदिकायुक्तं युक्तेर्द्वारेण सप्तभिः ।
संयुक्तरत्नचित्रैश्च विचित्रैर्वस्तुलेभुने ॥
प्रधानद्वारसप्तभिः क्रमशः क्रमशो सुने ।
सर्वतोऽपि ततस्तत्र षोडशद्वारसंयुतम् ॥
देवा दृष्ट्वा च प्राकारं सहस्रधनुश्छितम् ।
सद्रत्नरत्नकलससम्पदैः सुमनोहरम् ॥
सुदीप्तं तेजसा रम्यं परमं विस्मयं ययुः ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य कियदूरं ययुर्मदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
तस्या जन्मतिथिर्यथा,—
“भाद्रपद कृष्णपक्षे तु हरिजन्माष्टमी यदा ।
तस्याः परे तु या शुक्ला तस्यां जाता हरिप्रिया ॥
वृषभानुपुरी नाम्ना सर्वरत्नमयी शुभा ।
सुवर्णमणिमाणिक्यविचित्रभवनाङ्गना ॥
अणिमादिसुखैर्न्यपरिपूर्णमनोहरा ।
विचित्रध्वजपताकादिविचित्रा विचित्रनिर्मिता ॥
चिदानन्दस्वरूपा सा चिदानन्दप्रदायिनी ।
आनन्दकलिला नाथी यत्र तिष्ठन्ति सर्वदा ॥
विचित्रवेशालङ्कारा विचित्रवसनाभरा ।
नानावैभवं विचित्राङ्गा प्रमदामोददायिनी ॥

सर्वलक्षणसम्पन्ना राधा नाम्ना विनोदिनी ।
जगतां मोहिनी देवी गुह्यगुह्यातिसुन्दरी ।
मृदानामसताञ्चैव न कथं सुनिसत्तम ॥

नारद उवाच ।

प्रणिपत्य महाभाग पृच्छामि तव किङ्करः ।
सा लक्ष्मीः किं सुरवधूर्महालक्ष्मीः सरस्वती ।
विद्याकिमन्तरङ्गाय वैष्णवी प्रकृतिः किम् ।
वेदकन्या देवकन्या सुनिकन्याथवा वद ॥

सदाशिव उवाच ।

कोटिकोटिमहालक्ष्मीर्लक्ष्मीः का वा परा वरा ।
निन्दिता यत्पदाम्भोजे कथिता सुनिसत्तम ॥
अपरं किं निगदेऽहमेकवक्त्रेण नारद ।
श्रीराधास्वरूपावयवगुणादीन् वक्तुमश्वमः ॥
तत्तद्रूपादिमाहात्म्यं लज्जेऽहमपि नारद ।
त्रैलोक्ये तु समर्थो हि न मातुं वक्तुमर्हति ॥
तद्देहरूपमाधुर्यं जगन्मोहनमोहनम् ।
यद्यनन्तसुखोऽपि स्यां तद्वक्तुं नास्ति मे गतिः ॥
लक्ष्मः कमला दास्यो यस्याः सा लक्ष्मी मता ।
एवं श्रुतसहस्राणामीश्वरी राधिका परा ॥

नारद उवाच ।

प्रभो श्रीराधिकाजन्ममाहात्म्यं सर्वतः परम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि समस्तं भक्तवत्सल ॥
कथ्यतां मे महाभाग व्रतानाश्च व्रतोत्तमम् ।
ध्यानं वा कीदृशी पूजा स्तुतिर्वापि वदस्व मे ॥
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां मे सदाशिव ।
चर्यां पूजाविधानश्च विशेषमर्चनं भव ॥
यत्नं मन्त्रं स्तुतिर्ध्यानं पूजनं यत्र निर्मितम् ।
पूजने किं विधानश्च तत्तत्स्वेवाचने विधौ ॥

शिव उवाच ।

वृषभानुपुरीराजा वृषभानुर्महाशयः ।
महाकुलप्रसूतोऽसौ सर्वशास्त्रविशारदः ॥
महाशयो धनी श्रीमानणिमादयवैभवाः ।
वैभवाः सदान्तःकरणः कुलीनः कृष्णदेवतः ॥
तस्य भार्या महाभागा श्रीमत्श्रीकीर्तिदाङ्गया ।
रूपयौवनसम्पन्ना महाराजकुलोद्भवा ॥
महालक्ष्मीस्वरूपा सा भव्या परमसुन्दरी ।
महापतिव्रता काष्ठा सर्वविद्यागुणान्विता ॥
तस्यां श्रीराधिका जाता श्रीमदृष्ट्वावनेश्वरी ।
भाद्रे मासि सिताष्टम्यां मध्याह्ने शुभदायिनी ॥
वेदागमपुराणादिगीता या कृष्णवक्त्रभा ।
सदा कृष्णप्रिया साध्वी श्रीकृष्णानन्ददायिनी ॥
शृणु मत्तो महाभाग पूजनं भजनं तथा ।
कर्त्तव्यं यदनुष्ठानं राधाजन्ममहोत्सवः ॥
समर्चय सदा राधां जन्मव्रतपरायणैः ।
तत् समर्थं प्रवक्ष्यामि ध्यानादिकमनुष्ठानम् ॥
सर्वदा पश्चिमद्वारे श्रीराधाकृष्णमन्दिरे ।
ध्वजसमस्तकलसप्रताकातीरणादिभिः ॥
नानासुमङ्गलद्रव्यैर्यथाविधि प्रवर्तते ।
सुवासितगन्धपुष्पैर्धूपैश्च धूपितैर्गुणान् ॥
मध्ये पञ्चवर्णचूर्णैर्मण्डपं ससरोरुहम् ।
सुषोडशद्वारां तत्र निर्माय यत्नतः ॥
दिव्यासने पद्ममध्ये पश्चिमाभिमुखीं स्थिताम् ।

श्रीयुगमूर्तिं सपास्य ध्यानपाद्यादिभिः क्रमात् ॥
भक्तैः सह सजातीयैः श्रव्यानुसारवस्तुभिः ।
तद्भक्तः पूजयेद्भक्त्या तां सदा संयतेन्द्रियः ॥”

अथ ध्यानम् ।

“हेमेन्द्रीवरकान्तिमञ्जुलतरं श्रीमञ्जगम्बोहनं
नित्याभिलषितादिभिः परिवृतं सन्नीलपीता-
म्बरम् ।

नानाभूषणभूषणाङ्गमधुरं केशोरूपं युगं
गान्धर्वाजनमययं सुललितं नित्यं शरणं भजे ॥
युगमूर्तिमिति ध्यात्वा शालग्रामेभ्यवा पुनः ।
साक्षात् शैलादिमूर्ती वा मनोमय्यां समर्चयेत् ॥
ततो मण्डलपूजां च तयोः सम्मुखतः क्रमात् ।
कुर्याद्भक्तः प्रयत्नेन ध्यानपाद्यादिभिः सदा ॥
ललिता पश्चिमे पूज्या पीतवर्णदलेऽपरा ।
चन्द्रावतीं शुक्लदले तद्वामे पूजयेत् सुधीः ॥
वायवे श्यामलां देवीं कृष्णवर्णदलेऽर्चयेत् ।
तद्वामे चित्ररेखायां शुक्लवर्णदले ततः ॥
उत्तरे श्रीमती त्वर्या रक्तवर्णदले तथा ।
तद्वामपार्श्वे चन्द्रायां नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
रक्तवर्णदलेऽप्यर्थां ईशाने श्रीहरिप्रिया ।
तस्या वामे शुक्लदले पूज्या मदनसुन्दरी ॥
पीतवर्णदले पूर्व्ये विशाखामर्चयेत्ततः ।
प्रियां तस्या वामपार्श्वे शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
अग्निकोणे श्यामवर्णां दले सयां समर्चयेत् ।
तद्वामे श्रीमधुमतीं शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
पूजयेदक्षिणे पद्मां रक्तवर्णदले तथा ।
शशिशिखरां तद्वामे नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
पूजयेत्तैर्ऋते भद्रां रक्तवर्णदले ततः ।
रसप्रियां च तद्वामे शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥ * ॥
श्रीराधाप्रियसङ्गिनीं विधुसुखीं कृष्णप्रियां

प्रियशीं

हेमाभां परिवादिनीं सुमधुरध्वनां सुवेशा-
म्बराम् ।

सद्भक्तभरत्तेर्मनोऽसुतनुं नित्यां जगम्बोहिनीं
वन्दे श्रीललितां कुरङ्गनयनीं पीताम्बरेणाव-
ताम् ॥ १ ॥

श्यामां श्यामपरायणां वरतनुं चामीकराङ्ग-
च्छटां

मञ्जरीरैर्मधुरध्वनिं परिलसच्चन्द्राननां सुखराम् ।
सद्भक्तभरत्तां सरोजनयनीं शुक्लां सुकेनावृतां
ध्यायेत् श्रीललितासखीं सुचिबुकां चन्द्रावती-
सुत्तमाम् ॥ २ ॥

कान्त्या काञ्चनसन्निभां सुललितां कृष्णाम्बरं
विभ्रतीं

नानाभूषणमञ्जुलां सुदतीं माहङ्गिकीं सुन्द-
रीम् ।

श्रीवृन्दाविपिनेश्वरीं प्रियसखीं भयां शशाङ्का-
ननां

वेणीचारुसुमलिकासजमम् नित्यं भजे
श्यामलाम् ॥ ३ ॥

श्रीकृष्णप्रियवल्लभां शशिसुखीं सच्छन्दस्फा-
न्वितां

शुद्धस्वर्णशरीरकान्तिमतुलां शुक्ताम्बरेणावृताम् ।
स्वर्णाद्याभरणां सदा पुलकिनीं श्रीकृष्णभावेन वै
गायन्तीं मधुरस्वरैरविरतं श्रीचित्रलेखां

भजे ॥ ४ ॥

कनकनिभशरीरां विभ्रतीं रक्तवस्त्रं
ललितनलिननेत्रां चारुभूषाङ्गशोभाम् ।

सुमधुरपिकवाक्यां चन्द्रवक्त्रां सुवेशां
मधुरिपुनजदासीं श्रीमतीं तां हि वन्दे ॥ ५ ॥

वृन्दावनेशनिजसेवनसौख्यदासीं
रम्यां सुनीलवसनां सुरवायवन्ताम् ।

नानाविभूषिततनुं स्फुरदम्बुजाक्षीं
चन्द्रां भजे सकलरागमनोज्ञगानाम् ॥ ६ ॥

सुवर्णवर्णां शुक्लधारिणीं ता-
सपाङ्गयन्तां मणिभूषणाङ्गीम् ।

हरिप्रियां मञ्जुलपत्रनेत्रां
भजेऽहमीषां कनकाङ्गशोभाम् ॥ ७ ॥

रवावकलवादिनीं सकलरागसंगायिनीं
सुचारुमणिकुण्डलां शरदपूर्णचन्द्राननानाम् ।

सुरत्रवरभूषणां रुचिरसुभ्रपट्टाक्षरां
भजे मदनसुन्दरीं कनकवर्णदेहां शुभाम् ॥ ८ ॥

सुतानन्नां गीते भ्रमरकलकण्ठीं सुचतुरां
जगद्वन्द्यां वेङ्गमलिननयनामिन्दुवदनाम् ।

विशाखां गौराङ्गीं कलितसुरलीं पीतवसनां
भजे श्यामां सेयां सकलगुणपूर्णां सुखमयीम् ॥ ९ ॥

सुचामीकराभूषणाङ्गां सुवेशां
सुसङ्गीतविद्यासुधीरां वरेण्याम् ।

सुवशीसुगानां सुहेमाङ्गशोभां
भजे श्रीप्रियां शुक्लवस्त्रां मनोज्ञाम् ॥ १० ॥

गान्धर्वनिजदासिकां सुगदवाग्यन्तां सदा
विभ्रतीं

मञ्जुस्वर्णविभूषितां वरतनुं पाथोजनेत्रां
वराम् ।

ध्यायेत् कृष्णपदारविन्दमधुपीं कृष्णाम्बरेणा-
वृतां

संगीते मधुरवरामविरतं सेयां मनोहारि-
णीम् ॥ ११ ॥

रुचिरमधुमतीं तां तन्त्रचामीकराभां
पिककलरवकण्ठीं शुक्लवस्त्रं दधानाम् ।

तिलकुसुमसुगन्धां चारुहेमाङ्गभूषां
युगलचरणसेवातत्परामाभजेऽहम् ॥ १२ ॥

रत्नालङ्कारदेहां जितकुसुमरुचीमङ्गलावय-
रूपै-

र्भ्यां सङ्गीतविद्यासुनिपुणरसिकां तानमानाति-
विज्ञाम् ।

शारङ्गीयन्तगानां कनकनिभतनुं सत्त्वदा कृष्ण-
सेवीं

वन्दे पद्मां सुवेशां शशधरवदनां विभ्रतीं रङ्ग-
वस्त्राम् ॥ १३ ॥

शशिशिखां नन्दङ्गं वादयन्तीं सुहृदुः ।
रसालापस्वरूपां रसप्रेमैकसंयुताम् ॥ १४ ॥

भयां श्रीशशिशिखां सुखमकां यन्त्रादि-
गानावरां

वन्देऽहं मधुरस्वरां परमिकां लावण्यसारा-
न्विताम् ।

नानायन्त्रविशारदां वरतनुं पट्टाम्बरेणावृतां
कुल्लेन्द्रीवरलोचनामविरतं ध्याये जगम्बो-

हिनीम् ॥ १५ ॥

श्रीयन्त्रं स्वरमण्डलं कलरवं गाने सदा विभ्रतीं
श्रीभद्रां मधुरस्वरां सुललितां सद्भक्तवस्त्रावृताम् ।

राजतस्वर्णरुचिं विभूषणवरैरङ्गेः सदा शोभितां
ध्याये श्रीयुगसेविकां परमिकां ज्ञादैकमयां

सदा ॥ १६ ॥

राधाकृष्णपदारविन्दमधुपीं सद्भक्ततुल्यार्थिनीं
नानाभूषणभूषिताङ्गरुचिरां सद्भक्तवक्त्रां

शुभाम् ।

ध्याये सन्ततकृष्णभावललितां केयूरहेमाङ्गदां
स्वर्णाङ्गीं रसप्रियां सुखमयीं सत्त्वदाङ्गशोभा-

न्विताम् ॥ १७ ॥

मधुस्वरां कोकिलभृङ्गगानां

सतुम्बरीयन्त्रविधारिणीं च ।

वनप्रियां शुक्लसुचीनवस्त्रां

भजे हरिद्राङ्गसमञ्जुशोभाम् ॥ १८ ॥

एवं ध्यात्वा पूजित्वा ललिताया यथाक्रमात् ॥
पाद्यादिभिः सोपचारैर्विधिवद्भक्तितत्परः ॥

सङ्गिन्यो ललितादीनां दलात्पश्चिमतो मुने ! ।
प्रणवादिनमोऽन्तेन संप्रदानपदेन वै ।

तत्तन्नाम्ना तु मनुना पुष्पगन्धादिभिर्मुने ! ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे श्रीराधाजन्माष्टमीव्रत-

कथनमाहात्म्यं नाम १६२ अध्यायः ॥
श्रीसदाशिव उवाच ।

“प्रत्येकेऽष्टौ पूजयेद्दे क्रमतस्तु दले दले ।
शृणु नान्ना कथ्यते ताञ्चाष्टाविंशतिकं शतम् ।

इन्दुसुखी रसज्ञा च शुभदा सुसुखी तथा ।
वल्लवी चन्द्रिका चारुचतुरा च सुचञ्चला ॥

मधुरा हस्तकमला तथा मधुरभाविनी ।
विलासिनी रसवती तथा खड्गनलोचना ॥

सुखदा चम्पकलिका रसदा रसमञ्जरी ।
सदा सुमञ्जरी शीला चन्द्रा चन्द्रप्रभावती ॥

वासन्ती मालती जाती चन्द्रकान्ती सुकुन्तला ।
रम्भा भ्रमरगम्भीरा सुशीला च सुवेशिनी ॥

आमलकी सुधाकण्ठी अिता च श्रीरतिप्रिया ।
शुकप्रिया मधुकरी सुवेशा चान्तोद्भवा ॥

सुरलीवल्लभा वृन्दा पारिजातप्रिया शुभा ।
पञ्चस्वरा रत्नमाला मदिरा रासवल्लवी ॥

मातङ्गमनी तारावती कुण्डलधारिणी ।
केशरी मित्रवृन्दा च लक्ष्म्यायुतमालिका ॥

मायावती कौशिकी च कोमलाङ्गी सुचन्दनी ।
पीयूषभाषिणी सत्यवती च कुङ्कुमासिनी ॥

कपोतमालिका लोपासुद्रा च किंशुकप्रिया ।
दलावती कुङ्कुमा च कमला च मदालसा ॥

तिलोत्तमा च सावित्री बहुला प्रियवादिनी ।
सुक्तावली चित्ररेखा सुमित्रा लोलकुण्डला ॥

अरुन्धती चित्रवती श्रीरक्ता पद्मगन्धिनी ।
मेनका कलिका रङ्गकैतकी काममूर्च्छनी ॥

राधा

कुसुदप्रिया च तानज्ञा तथा वृत्तविलासिनी ।
हिरावती हारकण्ठी सिंहमथ्या सुलोचना ॥
नन्द्या नन्दकलिका सुनन्दा नन्ददायिनी ।
कुरङ्गाक्षी च सुश्रोणी केलिलोला प्रियंवदा ॥
श्यामाराध्या श्यामसेया कस्तूरीमानभङ्गिनी ।
विचित्रवसना रत्नमञ्जरी मञ्जुकिङ्किणी ॥
पिकखरा भङ्गगाना तथा रासविहारिणी ।
श्रीकृष्णदक्षिणे पूष्या यत्नात् चन्द्रावली ततः ।
ध्यानपादादिभिः सम्यक्प्रकारेण च पूजकैः ॥
हेमाभां मधुरखरां विधुसुखीं गान्धर्वविद्या-
रतां

नानामूढभूषिताङ्गमधुरां जातीसुमङ्गलीस्रजम् ।
वौण्यायत्नसुवादिनीं वरतनुं चित्रास्वरं विभर्ती
ध्याये कृष्णपरायणां सुचिबुकां चन्द्रावलीं
मञ्जुलाम् ॥

एवं राधाजन्मतिथौ कुर्यान्मण्डलपूजनम् ।
कार्णादीन् वैष्णवान् सर्वान् यत्नतः परि-
पूजयेत् ॥

एवं राधाकृष्णपूजां तथोर्मण्डलपूजनम् ।
प्रत्यङ्गे यत्नतः कुर्यात् कार्ण्यं रासमहोत्सवे ॥
न्यूनातिरिक्तं देवर्षे ! न कर्त्तव्यं कदाचन ।
श्रीमत्कृष्णकृतानेनावश्यं तेनैव सर्वदा ॥
नाहूयेत् शैवशाक्तादीन् राधाजन्ममहोत्सवे ।
यावच्छान् पतितान् कोलानन्धजान् निमग्नयेत् ॥
विना भागवताङ्गोक्तान् च तत्र प्रवेशयेत् ।
गन्धपुष्पादिभिर्माल्यैश्चन्दनैस्तत्रैवैतैः ॥
नानापराधभीतस्तु भक्तांस्तान् च चाचयेत् ।
तत्तन्महाप्रसादेन भक्ष्यपेयादिभिरुपया ॥
तत्तन्मण्डलपूजायाः कार्ण्यं नान्याश्च भोजयेत् ।
वहिर्मुखान् श्रीकृष्णस्य गान्धर्वभक्तितत्परः ॥
कार्णादीन् वैष्णवान् भक्त्या भोजयेत् पूजयेत्तथा ।
तत्रैवैतैर्गन्धपुष्पैर्माल्यैर्मलयजादिभिः ॥
सजातीयैर्भक्तवृन्दैः समं तत्र महोत्सवम् ।
दिवा कुर्यात् प्रयत्नेन राधाभक्तिपरायणः ॥
महाप्रसादं भुञ्जीत दिनान्ते चरणोदकम् ।
पूजां कृत्वा प्रिवेत् कार्ण्यं सार्द्धमानन्दितैस्ततः ॥
रात्रौ जागरणं कुर्याद्राधाकृष्णोति वा स्मरन् ।
पूजयेन्मूर्तिमारोप्य रूप्यखर्गादिस्फुटिताम् ॥
अकृत्वात्यकथालापं पूराणाद्यदुर्कौर्त्सनम् ।
अवशीर्यं प्रयत्नेन नारीभिर्वान्वयेः सह ॥
यः करोति नरो भक्त्वा राधाभक्त्याद्यमीं शुभाम् ।
वदन्ति विबुधाः सर्वे राधाभक्तोऽस्ति भूतले ॥
प्रहरे प्रहरे राधां गोष्ठाद्यर्थां दिवानिशि ॥
पूजयित्वा विधानेन श्रीकृष्णसहितं तथा ॥
तद्रसिकैः सहालापै राधाकृष्णस्युतिं सहुः ॥
तत्तन्महोत्सवं कृत्वा परमानन्दितो भवन् ॥
दृढवत् प्रणतिं कुर्यादष्टाङ्गविधिविधिताम् ।
प्रत्यङ्गमेव कुरुते राधाजन्ममहोत्सवम् ॥
यः पुमानथवा नारी राधाभक्तिपरायणा ।
भूत्वा वृन्दावने वासः श्रीराधाकृष्णसङ्गिनी ॥
ब्रजवासी भवेत् सोऽपि राधाभक्तिपरायणः ।
तस्यालापप्रयोगाच्च सुक्तवन्द्यो नरो भवेत् ॥

राधा

राधाराधेति यो ब्रूयात् स्मरणं कुरुते नरः ।
सर्वतीर्थेषु संस्कारात् सर्वविद्याप्रयत्नवान् ॥
राधाराधेति कुर्यात् राधाराधेति पूजयेत् ।
राधाराधेति यन्निष्ठा राधाराधेति जल्पति ॥
वृन्दारण्ये महाभागा राधासहचरी भवेत् ।
जगतां पृथिवी धन्या तत्र वृन्दावनं पुरी ।
तत्र धन्या सती राधा ध्याया या सुनिसत्तमैः ॥
ब्रह्मादीनां महाराधां दूरतः सेवते सुरः ।
तां राधिकां यो भजते देवर्षे तं भजेमहि ॥
तदालापं कुरुष्वैव जपस्य मन्त्रसुत्तमम् ।
अहर्निशं महाभाग कुरु राधेति कीर्त्तनम् ॥
राधेति कीर्त्तनं कुर्यात् कृष्णेन सह यो जनः ।
तन्माहात्म्यं न शक्येऽहं वक्तुं शोभोऽत्र नैव च ॥
न गङ्गा न गया नित्यं न हिता च सरस्वती ।
कदाचिन्नेव विसुखा सर्वतीर्थफलप्रदा ॥
सर्वतीर्थमयी राधा सर्वैश्वर्यमयी पुनः ।
कदाचिद्विसुखा लक्ष्मीर्न भवेत् तदालये ॥
तस्यालये वसेत् कृष्णो राधया सह नारद ॥
राधाकृष्णोति यस्येष्टं तदेतद्ब्रतसुत्तमम् ।
तद्गोहे देहमनसोः कदाचिन्न चलेद्धरिः ॥
एतदेव वचः श्रुत्वा नारदो सुनिसत्तमः ।
प्रणतः पूजयामास गोष्ठाद्यर्थां यथोदितम् ॥
जन्माद्यमीव्रतकथां यः शृणोतीह मानवः ।
श्रीराधायाः सुखी मानी धनी सर्वगुणान्वितः ॥
जपेदे भक्तिसंयुक्तः पठेन्नान्ना स्मरेन्नरः ।
धर्मार्थौ लभते धर्ममर्यादौ लभते धनम् ॥
कामार्थौ लभते कामं मोक्षार्थौ मोक्षमाप्नु-
यात् ॥

सर्वदानव्यशरणः कार्णादिवैष्णवः सुखी ।
विवेकी च तथा निष्कामी यदा भक्तिमाप्नु-
यात् ॥”
इति पादोत्तरखण्डे श्रीसदाशिवनारदसंवादे
श्रीराधाजन्माद्यमीकथनमाहात्म्ये ॥ ६३ अध्यायः ॥
(तन्मतेऽस्या उत्पत्त्यादिविवरणानि यथा,—
काव्यायनुवाच ।

“वासुदेव महाबाहो मा भयं कुरु पुत्रक ।
मथुरां गच्छ तातति तव सिद्धिर्भविष्यति ॥
गच्छ गच्छ महाबाहो पद्मिनीसङ्गमाचर ।
पद्मिनी मम देवेश ब्रजे राधा भविष्यति ।
अन्याश्च मातृकादेवः सदा तस्यानुचारिकाः ॥
वासुदेव उवाच ।

शृणु मातर्महामाये चतुर्वर्गप्रदायिनि ।
त्वां विना परमेशानि ! विद्यासिद्धिर्न जायते ॥
पद्मिनीं परमेशानि ! शीघ्रं दर्शय सुन्दरि ! ।
प्रत्ययं मम देवेशि ! तदा भवति मानसम् ॥
इति श्रुत्वा वचस्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वणात् ।
आविरासीत्तदा देवी पद्मिनी परसंस्थिता ॥
रक्तविदुल्लताकारा पद्मगन्धसमन्विता ।
रूपेण मोहयन्ती सा सखीगणसमन्विता ॥
सहस्रदलपद्मान्तर्मध्ये स्थानस्थिता सदा ।
सखीगणयुता देवी जपन्ती परमाचरम् ॥
एकाचरी महेशानि ! सा एव परमाचरा ।

राधा

कालिका या महाविद्या पद्मिनी इष्टदेवता ।
वासुदेवो महाबाहो ह्य विस्मयमागतः ॥

पद्मिनुवाच ।

ब्रजं गच्छ महाबाहो शीघ्रं हि भगवन् ! प्रभो ! ।
त्वया सह महाबाहो कुलाचारं करोम्यहम् ॥

वासुदेव उवाच ।

शृणु पद्मिनि मे वाक्यं कदा ते दर्शनं भवेत् ।
क्षपया वद देवेशि ! जपं किंवा करोम्यहम् ॥

पद्मिनुवाच ।

तवाग्रे देवदेवेश मम जन्म भविष्यति ।
गोकुले माथुरे पीठे वृकभानुगृहे ध्रुवम् ॥
इदं नास्ति महाबाहो मम संसर्गहेतुना ।
कुलाचारोपयुक्ता या सामग्री पञ्चलक्षणा ॥
मालायां तव देवेश सदा स्थास्यति नान्यथा ।
इत्युक्त्वा पद्मिनी सा तु सुन्दर्या दूतिका तदा ॥
अन्तर्धानं ततो गत्वा मालायां सहसा स्थातु ।
वासुदेवोऽपि तां दृष्ट्वा क्षीराब्धिं प्रययौ ध्रुवम् ॥
त्यक्त्वा काशीपूरं रम्यं महापीठं दुरासदम् ।
प्रययौ माथुरं पीठं पद्मिनी परमेश्वरी ॥
यत्र काव्यायनी दुर्गा महामायास्वरूपिणी ।
नारदादेर्मूर्तिश्रेष्ठेः पूजिता संस्तुता सदा ॥
काव्यायनी महामाया यमुनाजलसंस्थिता ।
यमुनाया जलं तत्र साक्षात् कालीस्वरूपिणी ॥
बहुपञ्चयुतं रम्यं शुक्लपीठं महाप्रभम् ।
रक्तं कृष्णं तथा चित्रं हरितं सर्वमोहनम् ॥
कालिन्याख्या महेशानि यत्र काव्यायनी परा ।
कालिन्दी कालिका माता जगतां हित-
काम्यया ।

साराध्यास्ते महेशानि ! देवर्षिसंस्तुता परा ।
सहस्रदलपद्मान्तर्मध्ये माथुरमण्डलम् ॥
केशवन्मे महेशानि ! यत् पद्मं सततं स्थितम् ।
पद्ममध्ये महेशानि ! केशपीठं मनोहरम् ॥
केशवन्मे महेशानि ! ब्रजं माथुरमण्डलम् ।
यत्र काव्यायनी माया महामाया जगन्मयी ॥
ब्रजं वृन्दावनं देवि ! नानाशक्तिसमन्वितम् ।
शक्तिस्तु परमेशानि ! कलारूपेण साक्षिणी ।
शक्तिं विना परं ब्रह्म न भाति श्वरूपवत् ॥
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे षष्ठः पटलः ॥

देयुवाच ।

“ब्रजं गत्वा महादेवाकरोत् किं पद्मिनी तदा ।
कस्य वा भवने सा तु जाता सा पद्मिनी परा ॥
तत् सर्वं परमेशान विस्तारादहं शृङ्खर ।
यदि नो कथ्यते देव विमुञ्चामि तदा तनुम् ॥

ईश्वर उवाच ।

पद्मिनी पद्मगन्धा सा वृकभानुगृहे प्रिये ! ।
आविरासीत्तदा देवी कृष्णस्य प्रथमं प्रिया ।
चेचै मासि सिते पक्षे नवम्यां पुष्यसंयुते ॥
कालिन्दीजलकक्षौले नानापद्मगणायते ।
अविरासीत्तदा पद्मा मायाहिम्बसुपाश्रिता ॥
डिम्बोभूत्वा तदा पद्मा स्थिता कनकमध्यतः ।
कोटिचन्द्रप्रतीकांशं डिम्बं मायासमन्वितम् ॥
पुष्ययुक्तनवम्यां वै निश्चर्य पद्ममध्यतः ।

आविरासीत्तदा पद्मा रङ्गिणी कुसुमप्रभा ।
तरुणादित्यसङ्काशे पद्मे परमेकामिनी ।
एकभानुपुरं देवि ! कालिन्दीपारमेव च ।
नाम्ना पद्मपुरं रम्यं चतुर्वर्गसमन्वितम् ॥
डिम्बज्योतिर्महेशानि । सङ्गादित्यसन्निभम् ।
तत्क्षणात् परमेशानि गाढध्वान्तविनाशकम् ॥
एकभानुर्मेहात्मा स कालिन्दीतटमास्थितः ।
महाविद्यां महाकालीं सततं प्रजपेत्सुधीः ॥
आविरासीन्महामाया तदा कात्यायनी परा ।
शृणु पुत्र महाबाहो एकभानो महीधर ।
सिंहोऽसि पुरुषश्रेष्ठ वरं वरय साम्प्रतम् ॥

एकभानुरुवाच ।

सिंहोऽहं सततं देवि ! त्वत्प्रसादात् सुरेश्वरि ! ।
त्वत्प्रसादान्महामाये यथा स्तुतो भवान्यहम् ॥
त्वत्प्रसादान्महामाये असाध्यं नास्ति भूतले ।
आत्मनः सङ्गाकारां कन्यामेकां प्रयच्छ मे ॥
तच्छ्रुत्वा परमेशानि ! तदा कात्यायनी परा ।
मेघगम्भीरया वाचा यदाह एकभानवे ॥
तच्छ्रुत्वा महेशानि । पीयूषसङ्घं वचः ।
भक्त्या त्वदीयपद्मास्तु तुष्टाहं त्वयि सुन्दरि ! ॥
एतद्वि वचनं वत्स ! तव पद्मा सुयुज्यते ।
इत्युक्त्वा सङ्गा तत्र महामाया जगन्मयी ॥
प्रददौ परमेशानि ! तस्मै डिम्बं मनोहरम् ।
एकभानुर्मेहात्मा स तत्क्षणाद्यहमाययौ ॥
भाष्या तस्य विशालाक्षी विशालकटिमोहिनी ।
रत्नप्रदीपमाभाष्य रत्नपर्यङ्कमाश्रिता ॥
तस्या हस्ते तदा भातुः प्रददौ डिम्बमोहनम् ।
तं दृष्ट्वा परमेशानि ! विस्मयं परमं गता ॥
हस्ते कृत्वा तु डिम्बं वै निरीक्ष्य च पुनः पुनः ।
नानागन्धयुतं डिम्बं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
नानाज्योतिर्मयं डिम्बं तत्क्षणाच्च द्विधाभवत् ।
तत्रापश्यन्महाकन्यां पद्मिनीं कृष्णमोहिनीम् ॥
रक्तविद्युत्प्रभां कारां सर्वसौभाग्यवर्हिनीम् ।
तां दृष्ट्वा परमेशानि सङ्गा विस्मयं गता ॥

कीर्तिदीवाच ।

हे मातः पद्मिनीरूपे रूपं संहार संहार ।
ततस्तु परमेशानि ! तद्रूपं तत्क्षणात् प्रिये ॥
संहृत्य सङ्गा देवी सामान्यं रूपमास्थिता ।
ततस्तु कीर्तिदा देवी रूपन्तस्या अलोकयत् ॥
रङ्गिणी कुसुमाकारा रक्तविद्युत्समप्रभा ॥

कन्योवाच ।

हे मातः कीर्तिदे भद्रे क्षीरं पायय सुन्दरि ! ।
स्तनं देहि स्तनं देहि तव कन्या भवान्यहम् ॥
तत्क्षुत्वा वचनं तस्याः पद्मिन्याः कमलेश्वर्ये ।
अपाययत् स्तनं तस्यै पद्मिन्यै नगनन्दिनि ॥
चकार नाम तस्यास्तु भातुः कीर्तिदयान्वितः ।
रक्तविद्युत्प्रभां देवी धत्ते यस्मात् शुचिस्मिते ।
तस्मात् राधिका नाम सर्वलोकेशु गीयते ॥

ईश्वर उवाच ।

दिने दिने वर्द्धमाना एकभानुश्चे प्रिये ! ।
एवं माथुरपीठे च चकार ब्रजवासिनी ॥
तस्माद्भद्रपदे मासि कृष्णोऽभूत् कमलेश्वरः ॥

महादेव उवाच ।

श्रूयतां पद्मपत्राक्षि रहस्यं पद्मिनीमतम् ।
सम्प्राप्ते परमेशानि ! द्वितीये वत्सरे तदा ॥
कुर्याद्यत्नेन देवेशि ! शिवलिङ्गप्रपूजनम् ।
प्रजपेत् परमां विद्यां कालीं ब्रह्माखरूपिणीम् ॥
पूजयेद्विविधैः पुष्पैर्गन्धैश्च सुमनोहरैः ।
फलैर्बहुविधैर्भक्षे पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥

पद्मिन्युवाच ।

कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ! ।
देहि देहि महामाये विद्यासिद्धिमनुत्तमाम् ॥
सिद्धिश्च वासुदेवस्य देहि मातर्नमोऽस्तु ते ।
त्वां विना ब्रह्म निःशब्दं निःखलं सततं सदा ॥
शरीरस्य हि त्वत्पश्य कृष्णो ज्योतिर्मयं सदा ।
विना देहं परं ब्रह्म शबररूपवदीरितम् ॥
अतएव महामाये ब्रह्मणः कारणं परा ।
एवं प्रार्थ्य महेशानि ! सततं परमेश्वरीम् ॥
संपूज्य परया भक्त्या लब्धं जप्ता तु मानसम् ।
वरं प्राप्ता महेशानि कात्यायन्याः समीपतः ॥

कात्यायन्युवाच ।

पद्मिनि शृणु महाक्यं शीघ्रं प्राप्तासि केशवम् ।
इत्युक्त्वा परमेशानि ! तत्रैवान्तरधीयत ॥
कात्यायनी महामाया सदा हन्दावनेश्वरी ।
एकभानुसुता राधा सखीगणवृता सदा ॥
वर्द्धमाना सदा राधा यथा चन्द्रकला प्रिये ! ।
सर्वश्रेष्ठारवेशाढ्या स्फुरत्कितलोचना ॥
सर्वालङ्कारसंयुक्ता साक्षात् श्रीरिव पार्वति ।
चचार गङ्गे घोरे पद्मिनी परसुन्दरी ॥
या राधा परमेशानि ! पद्मिनी परमेश्वरी ।
पद्मस्य वनमाश्रित्य सदा तिष्ठति कामिनी ॥
अत्यन्तं महेशानि ! दृष्ट्वा चैवात्मसन्निभाम् ।
आत्मनः सङ्गाकारां राधामन्यां ससर्ज सा ॥
या सा तु कृत्रिमा राधा एकभानुश्चे सदा ।
अयोनिस्त्वभा यातु पद्मिनी सा पराचरा ॥
कृत्रिमा या महेशानि ! तस्यास्तु चरितं

शृणु ।

एकभानुर्मेहात्मा स तस्या वैवाहिकीं क्रियाम् ॥
कारयामास यत्नेन पञ्चवर्षं तु सुन्दरि ! ।
तस्यास्तु चोभयं वंशं सावधानावधारय ॥
श्वशुरस्य एकस्यापि वंशं परमसुन्दरम् ।
श्वश्रुस्तु जटिलालाया पतिर्मान्योऽतिमन्युकः ॥
नगान्द्रा कुटिलानाञ्चो देवरो दुर्महाभिधः ।
तिलकं सरमादाख्यं हरोहरिमनोहरः ॥
रोचनो रत्नताडङ्को हृणियुक्तप्रभाकरी ।
कृत्रं दृष्ट्वा प्रतिच्छायं पद्मस्य मदनाभिधम् ॥
स्यमन्तकान्यपर्यायः शृङ्गचूडशिरोमणिः ।
पुष्पवन्तोक्षिपलकः सौभाग्यमणिरुच्यते ॥
काञ्ची काष्ठाचित्राङ्गि नूपुरे चित्रगोपुरे ।
मधुसूदनमावडा ययोः सिद्धिस्तमाधुरी ॥
वासो मेवाश्वरं नाम कुरुविन्दनिभं सदा ।
आद्यं सुप्रियमभामं रक्तमन्त्रं हरैः प्रथम् ॥
सुधांशो दर्पहरणो दर्पणो मणिबान्धवः ।
शुलाका नर्मदा जैमी खस्तिका नाम कङ्कतिः ॥

कन्दर्पकुहरी नाम कटिका पुष्पभूषिता ।
खर्गसुखीतडिद्वली कुङ्का ख्याता खनामतः ॥
नीपा नदीतटे यस्य रहस्यकथनस्थली ।
मन्दारश्च धनुः स्त्रीश्च रागोद्दयमन्दगौ ॥
कानिक्यं दयिता नित्यं वल्लभा रुद्रधन्वकी ।
सख्यः ख्याताः सदा भद्राचारुचन्द्रावलीसुखाः ॥
गन्धर्वास्तु कलाकण्ठी सुकण्ठी पिककण्ठिका ।
कलावती रसोक्तासा गुणवत्यादयः स्मृताः ॥
या विशाखाकतामीतिर्गायन्त्यः सुखदा हरैः ।
वाद्यन्त्यश्च शुभिरं ताललब्धघनन्तपि ॥
माणिक्या नर्मदा प्रेमवती कुसुमपेषलाः ।
दिवाकीर्त्तिसन्धे तु सुगन्धानलिनीतुमे ॥
मञ्जिष्ठा रङ्गवत्याश्च रजकस्य किशोरिके ।
पालनिषसमसैरिन्दी हन्दाकन्दलतादयः ॥
धनिष्ठा गुणवत्याश्च धन्ववेश्वरगेहगाः ।
कामधा नामधा प्रेयी सखीभावविशेषभाक् ॥
लवङ्गमञ्जरी रागमञ्जरी गुणमञ्जरी ।
सुभासुखनुपमा सुप्रिया रतिमञ्जरी ॥
रागलेखा कलाकेली भूविदाद्याश्च नायिकाः ।
नान्दीसुखी विन्दुसुखी आद्याः सन्धिविधा-

यिकाः ॥

सुहृत्पद्मतया ख्याताः श्यामला मङ्गलादयः ।
प्रतिपक्षतया श्रेष्ठा राधाचन्द्रावलीतुमे ॥
सन्दाहास्तु ययोः सन्ति कोटिसंख्यान्मोहशाम् ।
तथोरपुभयोर्मध्ये सर्वमाधुर्यतोऽधिका ॥
श्रीराधा त्रिपुरादूती पुराणपुरुषप्रिया ।
असमानगुणोदय्या धूर्यो गोपेन्द्रनन्दनः ॥
यस्याः प्राणपराहर्णानां पराहर्णदतिवल्लभः ।
श्रेष्ठा सा मातृकादिभ्यस्तत्र गोपेन्द्रगेहिनी ।
वृषभातुः पिता यस्या वृषभातुविधो महान् ॥
रत्नगर्भा क्षितौ ख्याता जननी कीर्तिदा क्षया ॥
उपास्यो जगतां चतुर्भगवान् पद्मवान्धवः ।
जयः स्वाभीष्टसंसर्गं कात्यायन्या महामनुः ॥
पौर्यमासी भगवती सर्वसौभाग्यवर्हिनी ।
पितामहो महीभानुर्विन्दुर्मेहातामहो मतः ॥
मातामहीपितामहौ सुखदामोक्षदाभिधौ ॥
रत्नभातुः स्वभातुश्च भातुश्च भ्रातरः पितुः ॥
भद्रकीर्त्तिर्महाकीर्त्तिः कीर्त्तिचन्द्रश्च मातुलः ।
स्वसा कीर्त्तिमती मातुर्भातुश्च पित्र्यसा ॥
पित्र्यस्वपतिः काश्यो मातृस्वपतिः कृष्णः ।
मातुली मेनका मेना वञ्ची धात्री तु धातकी ॥
श्रीदामा पूर्वजो भ्राता कनिष्ठानङ्गमञ्जरी ।
परमप्रेमसख्यस्तु ललिता च विशाखिका ॥
विचित्रा चम्पकलता रङ्गदेवी सुदेविका ।
तुङ्गवेद्यङ्गलेखा च इत्यष्टौ च गणा मताः ॥
प्रियसख्यः कुरङ्गाक्षी मङ्गली मानकुण्डला ।
मालती चन्द्रलतिका माधवामदनालसा ॥
मञ्जुमेया शशिकला सुमध्या मधुमेक्षणा ।
कमला कामलतिका कान्तचूडा वराङ्गना ॥
मधुरी चन्द्रिका प्रेममञ्जरी तनुमध्वमा ।
कन्दर्पसुन्दरी मञ्जुवेशी चाद्यास्तु कोटिशः ॥
रक्ताङ्गीवितयाख्याता कलिका कैलिसुन्दरी ।

राधा

कादम्बरी शशिसुखी चन्द्ररेखा प्रियंवदा ॥
मदोन्मादा मधुमती वासन्ती कलभाशिणी ।
रत्नवेणी मालवती कपूरतिलकादयः ॥
एता वृन्दावनेश्वर्याः प्रायः सारूप्यमागताः ।
नित्यसख्यस्तु कस्तूरी मनोज्ञा मणिमञ्जरी ॥
सिन्दूरा चन्दनवती कौसुदी सुदितादयः ।
काननादिगतास्तस्या विहारार्थं कला इव ॥
अथ तस्याः प्रकीर्तनं प्रेयस्यः परमाद्भुताः ।
वनादित्योपुष्टप्रेमसौन्दर्यभरभूषिताः ॥
चन्द्रावली च पद्मा च श्यामा सैका च भद्रिका ।
ताराचित्रा च गन्धर्वी पालिका चन्द्रमालिका ॥
मङ्गला विमला नीला भवनाची मनोरमा ।
कल्पलता तथा मञ्जुभाषिणी मञ्जुमेखला ॥
कुसुदा कैरवी पारो शारदाची विशारदा ।
शङ्करा कुसुमा कृष्णा सारङ्गी प्रविलाशिनी ॥
तारावती गुणवती सुसुखी केलिमञ्जरी ।
हारावली चकोराची भारती कामिनीति च ॥
आसां युधानि शतशः ख्यातान्यन्यानि सुभुवाम् ।
लक्षसंख्यास्तु कथिता यूथे यूथे वराङ्गनाः ॥
सुख्यास्तु तेषु यूथेषु कान्ताः सर्वगुणोत्तमाः ।
राधा चन्द्रावली भद्रा श्यामला पालिकादयः ॥
जन्मनाम्नाथ सा ख्याता मधुमासे विशेषतः ।
पुण्यर्त्तं च नवम्यां वै शुक्लपक्षे शुचिस्मिते ॥
जाता राधा महेशानि स्वयं प्रकृतिपद्मिनी ।
तासु रेमे महेशानि स्वयं कृष्णः शुचिस्मिते ।
रमणं वासुदेवस्य मन्त्रसिद्धेस्तु कारणम् ॥

देशुवाच ।

भो देव तापसां श्रेष्ठ विस्तारादह ईश्वर ।
कथं सा पद्मिनी राधा सदा पद्मवने स्थिता ॥
पितरं मातरं त्वक्ता आत्मतुल्यां ससर्वं सा ।
पद्मभाषिण्य देवेश वृन्दावनविलासिनी ।
सदाध्यास्ते महेशानि एतद्गुह्यं वद प्रभो ! ॥
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे सप्तमः पटलः ॥
ईश्वर उवाच ।

“या राधा नृगणावाचि ! पद्मिनी विष्णुवक्त्रभा ।
महामाया जगद्धात्री त्रिपुरा परमेश्वरी ॥
तस्या दूती महेशानि पद्मिनी पद्ममन्त्रिनी ।
कृष्णस्य दृढभक्ता तु पद्मिनी तस्य वक्त्रभा ॥
उकभानोन्महेशानि दृढभक्तिः शुचिस्मिते ।
उद्धितत्वं गता देवी पद्मिनी गन्धमालिनी ॥
कृत्वा तु स्नानपानं हि राधामन्यां ससर्वं सा ।
पद्मवक्त्रं समाश्रित्य यमुनाजलमध्यतः ॥
महाकाल्या महामन्त्रं प्रजपेन्निर्यन्ने वने ।
जन्वा चन्द्रावली राधा उकभानुगृहे स्थिता ॥
पूर्वोक्तं यद्गुह्यं देवि पद्मिनी कमलेक्षणी ।
तत् सर्वं पद्मिनीदृष्टं नान्यथा परमेश्वरि ॥
राधिका त्रिविधा प्रोक्ता चन्द्रा तु पद्मिनी तथा ।
न पश्येत् परमेशानि चन्द्रसूर्यं शुचिस्मिते ॥
मानवानां महेशानि वराकायां हि का कथा ।
आत्मनोऽपहृत्वं कृत्वा पद्मिनी पद्मभाषिता ।
त्रिपुराया महेशानि पद्मिनी अनुचारिणी ॥
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे अष्टमः पटलः ॥

राधा

अस्याः सहस्रनामानि यथा,—
पार्वत्युवाच ।

“देवदेव जगन्नाथ मत्कानुग्रहकारक ।
यद्यस्ति मयि कारणं यद्यस्ति मयि ते दया ॥
यद्यत् त्वया प्रगदितं तत् सर्वं मे श्रुतं प्रभो ।
गुह्यात् गुह्यतरं यत्तु यत्ते मनसि काशते ॥
त्वया न गदितं यत्तु यस्ते कस्ते कदाचन ।
तन्मां कथय देवेश सहस्रं नाम चोत्तमम् ॥
श्रीराधाया महादेया गोप्या भक्तिप्रसाधनम् ।
ब्रह्माष्टकवर्गे हर्षो सा कथं गोपीत्वमागता ॥
महादेव उवाच ।

शृणु देवि । विचित्रार्थं कथां पापहरां
शुभाम् ।
सन्ति जन्मानि कर्माणि तस्या नूनं महेश्वरि ॥
यदा हरिश्चरित्राणि कुरुते कार्यगौरवात् ।
तदा विधत्ते रूपाणि हरिसान्निध्यसाधिनी ॥
तस्या गोपीत्वभावस्य कारणं गदितं पुरा ।
इदानीं शृणु देवेशि ! नाम्नां चैव सहस्रकम् ॥
यन्मया कथितं नैव तन्नेष्वपि कदाचन ।
तव स्नेहात् प्रवक्ष्यामि भक्ता धार्यं सुसुहृभिः ॥
मम प्राणसमा विद्या भाष्यते मे त्वहर्निशम् ।
शृणुष्व गिरिजे नित्यं पठस्व च यथामति ॥
यस्याः प्रसादात् कृष्णस्तु गोलोकेशः परः
प्रभुः । * ।

अस्या नामसहस्रस्य ऋषिर्नारद एव च ॥
देवी राधा परा प्रोक्ता चतुर्वर्गप्रसाधिनी ।
श्रीराधा राधिका कृष्णवल्लभा कृष्णसंयुता ॥
वृन्दावनेश्वरी कृष्णप्रिया मदनमोहिनी ।
श्रीमती कृष्णकान्ता च कृष्णानन्दप्रदायिनी ॥
यशस्विनी यशोगण्या यशोदानन्दवल्लभा ।
दामोदरप्रिया गोपी गोपानन्दकरी तथा ॥
कृष्णाङ्गवासिनी हृद्या हरिकान्ता हरिप्रिया ।
प्रधाना गोपिका गोपकन्या त्रैलोक्यसुन्दरी ॥
वृन्दावनविहारि च विस्फूर्जितसुखाम्बुजा ।
गोपकुलानन्दकर्त्री गोकुलानन्ददायिनी ॥
गतिप्रदा गीतगन्या आगमागमनप्रिया ।
विष्णुप्रिया विष्णुकान्ता विष्णोरङ्गनिवासिनी ॥
यशोदानन्दपत्नी च यशोदानन्दगेहिनी ।
कामारिकान्ता कामेशी कामलालसविग्रहा ॥
जयप्रदा जया जीवा जीवानन्दप्रदायिनी ।
यशोदानन्दपत्नी च वृषभानुसुता शिवा ॥
गणाध्याक्षा गवाध्याक्षा गवां गतिरनुत्तमा ।
काञ्चनाभा हेमगात्री काञ्चनाङ्गदधारिणी ॥
अश्लोका श्लोकरहिता विश्लोका श्लोकनाशिनी ।
गायत्री वेदमाता च वेदातीता विदुत्तमा ॥
नीतिशास्त्रप्रिया नीतिर्गतिर्मतिरभीष्टदा ।
वेदप्रिया वेदगर्भा वेदमार्गप्रवर्हिनी ॥
वेदगन्या वेदपरा विचित्रकनकोज्ज्वला ।
तथोज्ज्वलप्रदा नित्या तथैवोज्ज्वलगान्धिका ॥
नन्दप्रिया नन्दसुता राधानन्दप्रदा शुभा ।
शुभाङ्गी विमलाङ्गी च विलासिन्यपराजिता ॥
जगनी जन्मशून्या च जन्मशून्यवरापहा ।

राधा

गतिर्गतिमतां धात्री धात्रानन्दप्रदायिनी ॥
जगन्नाथप्रिया शैलवासिनी हेमसुन्दरी ।
विचित्रवासिनी चित्रवासिनी चित्ररूपिणी ॥
निर्गुणा सुकुलीना च निष्कलीना निराकुला ।
गोकुलान्तरगेहा च योगानन्दकरी तथा ॥
वेणुवाद्या वेणुरतिर्वेणुवाद्यपरायणा ।
गोपालस्य प्रिया सौम्या रम्या सौम्यकुलोद्भवा ॥
अतिसौम्यातिमोहा च गतिरिथा गतिप्रदा ।
गीर्वाणवन्द्या गीर्वाणा गीर्वाणगणसेविता ॥
ललिता च विश्लोका च विश्लाखा चित्र-
मालिनी ।

जितेन्द्रिया शुद्धसत्त्वा कुलीना कुलदीपिका ॥
दीपप्रिया दीपदात्री विमला विमलोदका ।
कान्तारवासिनी कृष्णा कृष्णचन्द्रप्रिया मतिः ॥
अनुत्तरा दुःखहन्त्री दुःखकर्त्री कुलोद्भवा ।
मतिर्लक्ष्मीर्धृतिर्लज्जा कान्तिः पुष्टिः स्तुतिः
चमा ॥

क्षीरोदशायिनी देवी देवारिकुलमहिनी ।
वैष्णवी च महालक्ष्मीः कुलपूज्या कुलप्रिया ॥
सहर्षो सर्वदेवानां सावित्री वेदगामिनी ।
वेदातीता निरालम्बा निरालम्बगणप्रिया ॥
निरालम्बजनेः पूज्या निरालोका निराश्रया ।
एकाङ्गी सर्वगा सेया विष्णोः पत्नी सरस्वती ॥
रासप्रिया रासगन्या रासाधिष्ठातृदेवता ।
रसिका रसिकानन्दा स्वयं रासेश्वरी परा ॥
रासमखलमध्यस्था रासमखलशोभिता ।
रासमखलसेया च रासक्रीडामनोहरा ॥
पुण्डरीकाक्षनिलया पुण्डरीकाक्षगेहिनी ।
पुण्डरीकाक्षसेया च पुण्डरीकाक्षवल्लभा ॥
सर्वजीवेश्वरी सर्वजीववन्द्या परात्परा ।
प्रकृतिः शम्भुकान्ता च सदाशिवमनोहरा ॥
स्तुतुं पिपासा दया निद्रा भ्रान्तिः भ्रान्तिः चमा
कुला ।

विधुररूपा गोपपत्नी भारती सिद्धयोगिनी ॥
शत्रुरूपा मित्ररूपा नित्याङ्गी नित्यगेहिनी ।
स्थानदात्री तथा धात्री महालक्ष्मीः स्वयंप्रभा ॥
सिन्धुकन्या स्थानदात्री द्वारकावासिनी तथा ।
बुद्धिः स्थितिः स्थानरूपा सर्वकारणकारणम् ॥
भक्तप्रिया भक्तगन्या भक्तानन्दप्रदायिनी ।
भक्तकल्पद्रुमातीता तथातीतगुणा तथा ॥
मनोऽधिष्ठातृदेवी च कृष्णप्रेमपरायणा ।
निरामया सौम्यदात्री तथा मदनमोहिनी ॥
एकानंशा शिवा क्षेमा दुर्गा दुर्गतनाशिनी ।
ईश्वरी सर्ववन्द्या च गोपनीया शुभङ्करी ॥
पालिनी सर्वभूतानां तथा कामाङ्गहारिणी ।
सद्योस्तुतिप्रदा देवी वेदसारा परात्परा ॥
हिमालयसुता सर्वा पार्वती गिरिजा सती ।
दत्तकन्या देवमाता मन्दलज्जा हरेस्तनुः ॥
वृन्दारण्यप्रिया वृन्दा वृन्दावनविलासिनी ।
विलासिनी वैष्णवी च ब्रह्मलोकप्रतिष्ठिता ॥
रुक्मिणी रेवती सत्यभामा जाम्बवती तथा ।
सुलक्षणा मित्रविन्दा कालिन्दी जङ्गुकन्यका ॥

परिपूर्णा पूर्णतरा तथा हेमवती गतिः ।
 अपूर्णा ब्रह्मरूपा च ब्रह्माखपरिपालिनी ॥
 ब्रह्माखभाण्डमध्यस्था ब्रह्माखभाण्डरूपिणी ।
 अखरूपाखमध्यस्था तथाखपरिपालिनी ॥
 अखवाह्याखसंहन्ती ब्रह्मशिवहरिप्रिया ।
 महाविष्णुप्रिया कल्पवृक्षरूपा निरन्तरा ॥
 सारभूता स्थिरा गौरी गौराङ्गी शशिशेखरा ।
 श्वेतचम्यकवर्णाभा शशिकोटिसमप्रभा ॥
 मालतीमाल्यभूषाढ्या मालतीमाल्यधारिणी ।
 कृष्णस्तुता कृष्णकान्ता वृन्दावनविलासिनी ॥
 तुलस्यधिष्ठातृदेवी संसारार्णवपारदा ।
 सारदा हारदा गोपनन्दिनी सर्वसिद्धिदा ॥
 अतीतगमना गौरी पराश्रयहकारिणी ।
 करुणार्णवसंपूर्णा करुणार्णवधारिणी ॥
 माधवी माधवमनोहारिणी श्यामवल्लभा ।
 अन्वकारभयवृक्षा मङ्गल्या मङ्गलप्रदा ॥
 श्रीप्रभा श्रीप्रदा श्रीशा श्रीनिवासाच्युतप्रिया ।
 श्रीरूपा श्रीहरा श्रीदा श्रीकामा श्रीस्वरूपिणी ॥
 श्रीदामानन्ददात्री च श्रीदामेश्वरवल्लभा ।
 श्रीनितम्बा श्रीगणेशा श्रीस्वरूपाश्रिता श्रुतिः ॥
 श्रीक्रियारूपिणी श्रीला श्रीकृष्णभजनाश्रिता ।
 श्रीराधा श्रीमतिः श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुतिप्रिया ॥
 योगेशा योगमाता च योगातीता युगप्रिया ।
 योगप्रिया योगगम्या योगिनीगणवर्द्धिता ॥
 जवाकुसुमसङ्काशा दाडिमौकुसुमोपमा ।
 नीलाम्बरधरा धारी धैर्यरूपा धरा धृतिः ॥
 रत्नसिंहासनस्था च रत्नकुण्डलभूषिता ।
 रत्नालङ्कारसंयुक्ता रत्नमाल्यधरा परा ॥
 रत्नेन्द्रसारहाराढ्या रत्नमालाधिभूषिता ।
 इन्द्रनीलमणिन्यस्तपादपद्मा शुभा शुचिः ॥
 कार्तिकी पौर्णमासी च अमावस्या भयापहा ।
 गोविन्दराजगृहिणी गोविन्दराजपूजिता ॥
 गोविन्दार्पितचित्ता च गोपीजनगणान्विता ।
 वैकुण्ठनाथगृहिणी गोविन्दपरमानसा ॥
 गोविन्ददेवदेवाढ्या तथा वैकुण्ठसुन्दरी ।
 मानदा सा देवती सीता साध्वी पतिव्रता ॥
 अन्नपूर्णा सहानन्दरूपा कैवल्यसुन्दरी ।
 कैवल्यदायिनी श्रेष्ठा गोपीनाथमनोहरा ॥
 मोपीनाथेश्वरी चण्डी नायिका नयनान्विता ।
 नायका नायकप्रीता नायकानन्दरूपिणी ॥
 शेषा शेषवती शेषरूपा चैव जगन्मयी ।
 गोपालपालिका माया नन्दजाया तथा परा ॥
 कुमारी यौवनानन्दी युवती गोपसुन्दरी ।
 गोपमाता जानकी च जनकानन्दकारिणी ॥
 कैलासवासिनी रम्भा हरतोषणतत्परा ।
 हरेश्वरी रामरता रामरामेश्वरी रमा ॥
 श्यामला चित्रलेखा च तथा सुवनमोहिनी ।
 सुगोप्या गोपवनिता गोपरान्वयप्रदा शुभा ॥
 आनन्दपूर्णा माहेश्वरी मत्स्यराजस्तुता सती ।
 कौमारी नारसिंही च वाराही नवदुर्गिका ॥
 चञ्चलाचञ्चला मोदा नारी सुवनसुन्दरी ।
 दक्षयज्ञहरा दाक्षी दक्षकन्या सुलोचना ॥

रतिरूपा रतिप्रीता रतिश्रेष्ठा रतिप्रदा ।
 रतिलक्षणगृहस्था विरजा सुवनेश्वरी ॥
 शङ्कासदा हरेर्जाया जामातकुलवन्दिता ।
 वकुला वकुलामोदधारिणी यमुना जया ॥
 विजया जयपती च यमलार्जुनभङ्गिनी ।
 वक्रेश्वरी वक्ररूपा वक्रवीक्षणदीक्षिता ॥
 अपराजिता जगन्नाथा जगन्नाथेश्वरी मतिः ।
 खेचरी खेचरस्तुता खेचरत्वप्रदायिनी ॥
 विष्णुवचःस्थलस्था च विष्णुभावनतत्परा ।
 चन्द्रकोटिसुगात्रा च चन्द्राननमनोहरा ॥
 सर्वसेया शिवा जैमा तथा जैमङ्गरी वधूः ।
 यादवेश्वरवधूः शैवा शिवभक्ता शिवान्विता ॥
 केवला निष्कला स्रष्टा महाभीमा भयप्रदा ।
 जीमूतरूपा जैमूती जिता मित्रप्रमोदिनी ॥
 गोपालवनिताङ्गा कुलजेन्द्रनिवासिनी ।
 जयन्ती यमुनाङ्गी च यमुनातोषकारिणी ॥
 कलिकल्मषभङ्गा च कलिकल्मषनाशिनी ।
 कलिकल्मषरूपा च निव्यानन्दकरी कृपा ॥
 कृपावती कुलवती कैलासाचलवासिनी ।
 वामदेवी वामभागा गोविन्दप्रियकारिणी ॥
 नगेन्द्रकन्या योगेशी योगिनी योगरूपिणी ।
 योगसिद्धा सिद्धरूपा सिद्धचैत्रनिवासिनी ॥
 चैत्राधिष्ठातृरूपा च चैत्रातीता कुलप्रदा ।
 केशवानन्ददात्री च केशवानन्ददायिनी ॥
 केशवा केशवप्रीता केशोरी केशवप्रिया ।
 रासक्रीडाकरी रासवासिनी राससुन्दरी ॥
 गोकुलान्वितदेहा च गोकुलत्वप्रदायिनी ।
 लवङ्गनाम्नी नारङ्गी नारङ्गकुलमखला ॥
 गलालवङ्गकूर्परसुखवासमुखान्विता ।
 सुखा सुखप्रदा सुखरूपा सुखप्रदायिनी ॥
 नारायणी कृपा राधा करुणा करुणामयी ।
 कारुण्या करुणकर्णी गोकर्णा नागकर्णिका ॥
 सर्पिणी कौलिनी चैत्रवासिनी च जगन्मयी ।
 जटिला कुटिला नीला नीलाम्बरधरा शुभा ॥
 नितम्बिनी रूपवती युवती कृष्णपीवरी ।
 विभावरी वेत्रवती संकटा कुटिलालका ॥
 नारायणप्रिया शैला वृक्षशीपरिमोहिता ।
 डकपातमोहिता प्रातराशितनवनीतिका ॥
 नवीना नवनारी च नारङ्गफलशोभिता ।
 हेमी हेममुखी चन्द्रमुखी शशिसुशोभना ॥
 अर्द्धचन्द्राधरा चन्द्रवल्लभा रोहिणी तिमिः ।
 तिमिङ्गलकुलामोदमत्सररूपाङ्गहारिणी ॥
 कारुणी सर्वभूतानां कार्यातीता किशोरिणी ।
 किशोरवल्लभा केशकारिका कामकारिका ॥
 कामेश्वरी कामकला कालिन्दीकुलदीपिका ।
 कालिन्दनयातीरवासिनी तीरगेहिनी ॥
 कादम्बरीपानपरा कुसुमामोदधारिणी ।
 कुसुदा कुसुदानन्दा कृष्णेशी कामवल्लभा ॥
 तकारी वैजयन्ती च निम्बदाडिभरूपिणी ।
 विस्ववृक्षप्रिया कृष्णाम्बरा विस्वोपमस्तनी ॥
 विस्वात्मिका विस्ववपुर्विस्ववृक्षनिवासिनी ।
 तुलसी तोषिका चैव तैलानन्दकारिणी ॥

गजेन्द्रगामिनी श्यामलतानङ्गलता तथा ।
 योषिच्छक्तिस्वरूपा च योषिदानन्दकारिणी ॥
 प्रेमप्रिया प्रेमरूपा प्रेमानन्दतरङ्गिणी ।
 प्रेमहरा प्रेमदात्री प्रेमशक्तिमयी तथा ॥
 कृष्णप्रेमवती धन्या कृष्णप्रेमतरङ्गिणी ।
 प्रेमार्थदायिनी सर्वश्रेष्ठा निव्यतरङ्गिणी ॥
 ह्रावभावान्विता रौद्रा रुद्रानन्दप्रकाशिनी ।
 कपिला शृङ्गला केशपाशसम्बद्धिनी धटी ॥
 कुटीरवासिनी धूम्रा धूम्रकेशा जनोदरी ।
 ब्रह्माखगोचरा ब्रह्मरूपिणी भवभाविनी ॥
 संसारनाशिनी शैवा शैवानन्दप्रदायिनी ।
 शिशिरा हेमरागाढ्या मेघरूपातिसुन्दरी ॥
 मनोरमा वेगवती वेगाढ्या वेदवादिनी ।
 दयान्विता दयाधारा दयारूपा सुसेविनी ॥
 किशोरसङ्गसंगी गौरचन्द्रानना कला ।
 कलाधिनयवदना कलानाथाधिरोहिणी ॥
 विरागकुशला हेमपिङ्गला हेममखला ।
 भाखीरतालवनगा केवर्त्ता पीवरी शुकी ॥
 शुकदेवगुणातीता शुकदेवप्रियासखी ।
 विकलोल्लसिणी कौषा कौषेयाम्बरधारिणी ॥
 कौषावरी कौषरूपा जगद्गुणप्रतिकारिका ।
 वृष्टिस्थितिकरी संहारिणी संहारकारिणी ॥
 केशशैवालधात्री च चन्द्रगात्रा सुकोमला ।
 पद्माङ्गरागसंरागा विस्वादिप्रवासिनी ॥
 विन्ध्यालया श्यामसखी सखी संसाररागिणी ।
 भूता भविष्या भया च भयगात्रा भवातिगा ॥
 भवनाशान्तकारिण्याकाशरूपा सुवेशिनी ।
 रतिरङ्गपरिख्यागा रतिवेशा रतिप्रिया ॥
 तेजस्विनी तेजरूपा कैवल्यपथदा शुभा ।
 सुक्तिहेतुर्मुक्तिहेतुलङ्घिनी लक्ष्मणा चमा ॥
 विशालनेत्रा वैशाली विशालकुलसम्भवा ।
 विशालगृहवासा च विशालवदरीरतिः ॥
 भक्त्यतीता भक्तिगतिर्भक्तिवाध्या भवाकृतिः ।
 वामाङ्गहारिणी विष्णोः शिवभक्तिसुखा-
 न्विता ॥
 विजिताविजिता मोदममा च गणतोषिता ।
 हयास्या हेरखस्तुता गणमाता सुरेश्वरी ॥
 दुःखहन्त्री दुःखहरा सेवितेष्टतसर्वदा ।
 सर्वाङ्गावुविधात्री च कुलक्षेत्रविनाशिनी ॥
 लवङ्गा पाखवसखी सखीमध्यविलासिनी ।
 गान्धगीता गथा गम्या गमनातीतनिर्भरा ॥
 सर्वाङ्गसुन्दरी गङ्गा गङ्गाजलमयी तथा ।
 गङ्गेरिता पूतमात्रा पवित्रकुलदीपिका ॥
 पवित्रगुणशीलाढ्या पवित्रानन्ददायिनी ।
 पवित्रगुणसीमाढ्या पवित्रकुलपाविका ॥
 गतिज्ञा गीतकुशला दनुजेन्द्रनिवारिणी ।
 निर्वाणदात्री नेवाणी हेतुयुक्तागमोत्तरा ॥
 पर्वताधिनिवासा च निवासकुशला तथा ।
 सन्नासधर्मकुशला सन्नासे फलदा शुभा ॥
 शरच्चन्द्रमुखी श्यामहारा चैत्रनिवासिनी ।
 वसन्तरागा सुश्रोणी वसन्तवसनाकृतिः ॥
 चतुर्भुजा षड्भुजा च द्विभुजा गौरविग्रहा ।

राधा

सहस्रास्या विद्यास्या च सुद्रास्या सुद्रायायिनी ॥
 प्राणप्रिया प्राणरूपा प्राणरूपिण्यपावता ॥
 कृष्णप्रीता कृष्णरता कृष्णतोषणतत्परा ॥
 कृष्णप्रेमवती कृष्णभक्ता भक्तफलप्रदा ॥
 कृष्णप्रेमप्रेमभक्ता हरिभक्तिप्रदायिनी ॥
 चैतन्यरूपा चैतन्यप्रिया चैतन्यरूपिणी ॥
 उग्ररूपा शिवक्रोडा कृष्णक्रोडा जलोदरी ॥
 महोदरी महादुर्गकान्तारस्थलवासिनी ॥
 चन्द्रावली चन्द्रकेशी चन्द्रप्रेमतरङ्गिणी ॥
 समुद्रान्तररूपा समुद्रजलवासिका ॥
 केशपाशरता निद्रा क्षुधा प्रेमरताम्बिका ॥
 दूर्वादलश्यामसुदूर्वादलतनुच्छविः ॥
 नागरा नागरीवासा नगरानन्दकारिणी ॥
 नागरालिङ्गनपरा नगराङ्गनमङ्गला ॥
 उचनीचा हैमवती प्रियाकृष्णतरङ्गिणी ॥
 प्रेमालिङ्गनसिद्धाङ्गी सिद्धसाध्यविलासिका ॥
 मङ्गला मोदजननी मेखला मोदधारिणी ॥
 रत्नमञ्जरीभूषाङ्गी रत्नभूषणभूषणा ॥
 जम्बालमालिका कृष्णप्राणा प्राणविमोचना ॥
 सत्यप्रदा सत्यवती सेवकानन्ददायिका ॥
 जगद्भ्योनिर्जगद्गीता विचित्रमणिभूषणा ॥
 राधारमणकान्ता च राधाराधनरूपिणी ॥
 कैलासवासिनी कृष्णप्राणसर्वस्वदायिनी ॥
 कृष्णावतारनिरता कृष्णभक्तफलार्थिनी ॥
 याचका याचकानन्दकारिणी याचकोज्ज्वला ॥
 हरिभूषणभूषाङ्गा नन्दयुक्ता कृपापगा ॥
 हैहैतालधरा धैर्यशब्दशक्तिप्रकाशिनी ॥
 हैहैशब्दस्वरूपा च हीहीवाक्यविशारदा ॥
 जगदानन्दकर्त्री च शास्त्रानन्दविशारदा ॥
 पण्डिता पण्डितगुणा पण्डितानन्दकारिणी ॥
 परिपालनकर्त्री च तथा स्थितिविनोदिनी ॥
 तथा संहारशब्दाङ्गा विद्वज्जनमनोहरा ॥
 विदुषां प्रीतिजननी विद्वत्प्रेमविधार्हिनी ॥
 नादेयी नादरूपा च नादविन्दविधारिणी ॥
 शून्यस्थानस्थिता शून्यरूपा पादपवासिनी ॥
 कार्तिकव्रतकर्त्री च रसनाहारिणी खरा ॥
 ज्वलना चातलतली शिलातलनिवासिनी ॥
 चुद्रकीटाङ्गसंसर्गसङ्गदोषविनाशिनी ॥
 कोटिकन्दर्पलावण्या कन्दर्पकोटिसुन्दरी ॥
 कन्दर्पकोटिजननी कामवीजप्रदायिनी ॥
 कामशास्त्रविनोदा च कामशास्त्रप्रकाशिनी ॥
 कामप्रकाशिका कामिन्यणिमाद्यष्टसिद्धिदा ॥
 यामिनी यामिनीनाथवदना यामिनीश्वरी ॥
 योगेश्वरी हरयोगसुक्तिदात्री हरिण्यदा ॥
 कपालमालिनी देवी सीमाधामस्वरूपदा ॥
 कृपान्वितगुणा गौर्या गुणातीता फलप्रदा ॥
 कुम्भाखभूतवेतालनाशिनी शारदान्विता ॥
 सितासिता च सरला लीलालावण्यमङ्गला ॥
 विद्याविद्या साया च विद्याविद्यास्वरूपिणी ॥
 आन्वीक्षिकीशास्त्ररूपा शास्त्रसिद्धान्त-
 कारिणी ॥
 नागेन्द्राणी नागमाता क्रीडाकौतुकरूपिणी ॥

राधा

हरिभावनशीला च हरिसेवनतत्परा ॥
 हरिप्राणा हरप्राणा शिवप्राणा शिवान्विता ॥
 नरकार्यवसहन्त्री नरकार्यवनाशिनी ॥
 नरेश्वरी नरातीता नरसेवा वराङ्गना ॥
 यशोदानन्दनीक्रीडा यशोदाक्रोडवासिनी ॥
 यशोदानन्दनप्राणा यशोदानन्दनार्थदा ॥
 वत्सला कोषला काला करुणार्णवरूपिणी ॥
 खगलक्ष्मीभूमिलक्ष्मीर्द्रौपदी पाखवप्रिया ॥
 तथाज्जुनसखी भौमी भीमा भैमी भयानका ॥
 त्रिजगन्मोहिनी क्षीणा प्राणावक्ततरा तथा ॥
 पानार्थिनी पानपात्रा पानपानन्ददायिनी ॥
 दुग्धमन्थनकर्माङ्गा दधिमन्थनतत्परा ॥
 दधिभाण्डार्थिनी कृष्णक्रोधिनी नन्दनाङ्गना ॥
 घृतलिप्ता तक्रयुक्ता यमुनापारकौतुका ॥
 विचित्रकर्मका कृष्णहास्यभाषणतत्परा ॥
 गोपाङ्गनावेष्टिता च कृष्णसङ्गार्थिनी तथा ॥
 राससक्ता रासरतिरासवासक्तवासना ॥
 हरिद्रा हरितारूपा हरावर्पितचेतसा ॥
 निश्चेतन्या च निश्चेता तथा दारुहरिद्रिका ॥
 सुवलस्य स्वसा चैव कृष्णभाषातिवेगिनी ॥
 श्रीदामस्य सखी दामदामिनी दामधारिणी ॥
 मल्लिकोत्तासिनी केशी हरिदम्बरधारिणी ॥
 हरिसान्निध्यदात्री च हरिकौतुकमङ्गला ॥
 हरिप्रदा हरिप्राणा यमुनाजलवासिनी ॥
 तपःप्रदा जितार्था च चतुरा चातुरीतमी ॥
 तमिस्रा तपरूपा च रौद्ररूपा यशोर्थिनी ॥
 कृष्णकामा कृष्णभक्ता कृष्णानन्दप्रदायिनी ॥
 कृष्णार्थवासना कृष्णरागिणी भाविनी तथा ॥
 कृष्णार्थरहिता भक्ता भक्ताभक्तसुभक्तिदा ॥
 श्रीकृष्णरहिता दीना विरहिणी हरेः प्रिया ॥
 मधुरा मधुराराजगेहभावनभाजना ॥
 श्रीकृष्णभावनामोदा तस्योन्मादविधायिनी ॥
 कृष्णार्थकुशला कृष्णसारचर्मधरा शुभा ॥
 अलकेश्वरपूज्या च कुवरेश्वरवल्लभा ॥
 धनधान्यविधात्री च जया काया हया हयी ॥
 प्रणवा प्रणवेशी च प्रणवार्थस्वरूपिणी ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवार्द्धांशधारिणी शैवशिंपरा ॥
 राजसीनाशिनी भूतप्रेतप्राणविनाशिनी ॥
 सकलेश्वितदात्री च सती साध्वी अरुन्धती ॥
 पतिव्रता पतिप्राणा पतिवाक्यविनोदिनी ॥
 अश्लेषसाधिनी कल्पवासिनी कल्परूपिणी ॥
 इत्येतत् कथितं देवि राधानामसहस्रकम् ॥
 यः पठेत् पाठयेदापि तस्य तुष्यति माधवः ॥
 किं तस्य यमुनाभिर्वा नदीभिः सञ्चतः प्रिये ॥
 कुरुचेत्रादितोर्थेन यस्य तुष्टो जनार्दनः ॥
 स्तोत्रस्यास्य प्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥
 ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी चन्द्रियो जगतीपतिः ॥
 वैश्यो निधिपतिर्भूयात् शूद्रो सुच्येत जन्मतः ॥
 ब्रह्महत्या सुरापानमित्यादीन्यतिपापतः ॥
 सद्यो सुच्येत देवेशि सत्यं सत्यं न संशयः ॥
 राधानामसहस्रस्य समानं नास्ति भूतले ॥
 स्वर्गे वाप्यथ पाताले गिरौ वा जलतोऽपि वा ॥

राधा

नातः परं शुभं स्तोत्रं तीर्थं नातः परं परम् ॥
 एकादश्यां शुचिर्भूत्वा यः पठेत् सुसमाहितः ॥
 तस्य सर्वार्थसिद्धिः स्यात् शृङ्गयादा सुशोभने ॥
 द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा तुलसीसन्निधौ शिवे ॥
 यः पठेत् शृङ्गयाद्वापि तस्य तत्तत् फलं शृङ्ग ॥
 अश्वमेधं राजसूयं बार्हस्पत्यं तथाविधम् ॥
 अतिरात्रं वाजपेयं अग्निधोमं तथा शुभम् ॥
 कृत्वा यत्फलमाप्नोति श्रुत्वा तत्फलमाप्नुयात् ॥
 कार्तिके चाष्टमीं प्राप्य पठेद्वा शृङ्गयादपि ॥
 सहस्रयुगकल्पान्तं वैकुण्ठवसतिं लभेत् ॥
 ततश्च ब्रह्मभवने शिवस्य भवने पुनः ॥
 सुराधिनायभवने पुनर्याति सलोकताम् ॥
 गङ्गातीरं समासाद्य यः पठेत् शृङ्गयादपि ॥
 विष्णोः स्वरूपतां याति सत्यं सत्यं सुरेश्वरि ॥
 मम वक्त्रगिरेर्जाता पार्वतीसागराश्रिता ॥
 राधानामसहस्रास्या नदी त्रैलोक्यपावनी ॥
 पश्यतेहि मयानिद्यं भक्ताश्रया यथोचितम् ॥
 मम प्राणसमं ह्येतत् तव भक्त्या प्रकाशितम् ॥
 नाभक्ताय प्रदातव्यं पाषण्डाय कदाचन ॥
 नास्तिकाय विरागाय रागयुक्ताय सुन्दरि ॥
 तथा देवं महास्तोत्रं हरिभक्ताय शृङ्गारि ॥
 वैष्णवेषु यथाशक्तिदाने पुण्यार्थशीलिनं ॥
 राधानामसुधावारि मम वक्त्रं महाखनिः ॥
 उद्धृतं हि त्वया यत्रात् पाता सदैव्यावा-
 यणीः ॥

विशुद्धसत्त्वाय यथार्थवादिने
 द्विजस्य सेवानिरताय मन्त्रिणे ।
 दात्रे यथाशक्ति सुभक्तिमानसे
 राधापदध्यानपराय शोभने ॥
 हरिपादाजमधुपमनोभूताय मानसे ।
 राधापादसुधाखादशालिने वैष्णवाय च ॥
 दद्यात् स्तोत्रं महापुण्यं हरिभक्तिप्रसाधनम् ।
 जन्मान्तरं न तस्यास्ति राधाकृष्णपदार्थिनः ॥
 मम प्राणा वैष्णवा हि तेषां रक्षार्थमेव हि ।
 मूलं मया धार्यते हि नान्यथा मैत्रकारणम् ॥
 हरिभक्तिद्विधामर्थे मूलं संधार्यते मया ।
 शृङ्ग देवि यथार्थं मे गदितं त्वयि सुव्रते ॥
 भक्तासि मे प्रियासि त्वमतः स्नेहात् प्रका-
 शितम् ॥
 कदापि नोच्यते देवि मया नामसहस्रकम् ॥
 किं परं त्वं प्रवक्ष्यामि प्राणतुल्यं मम प्रिये ।
 स्तोत्रं मन्त्रं राधिकाया यन्तं कवचमेव हि ॥
 इति नारदपञ्चरात्रे राधिकासहस्रनामसमा-
 भोऽध्यायः ॥३॥ (राधातत्त्वोक्तसहस्रनामस्तोत्रं
 यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“इति ते कथितं देवि किमन्यत् कथयामि ते ।
 श्रोत्री त्वं परमेशानि अहं वक्ता च शाश्वतः ॥
 देव्युवाच ।
 कियदन्यन्महादेव पृच्छामि यदि रोचते ।
 हृदये तव देवेश नानातन्त्राणि सन्ति वै ॥
 नानातन्त्राणि मन्त्राणि रश्म्यानि पृथक् पृथक् ।

राधा

बहूनि तव देवेश हृदये देव सुव्रत ।
कथया परमेशान कथयस्व दयानिधे ॥

ईश्वर उवाच ।

पद्मिन्याः परमेशानि रहस्यं नास्ति सुन्दरी ।
त्वयि सर्वं महेशानि कथितं परमेश्वरि ॥
किञ्चिदन्यन्महेशानि नास्ति मे गोचरे प्रिये ।
यद्यदस्ति महेशानि रहस्यं कथितं मया ॥

देवुवाच ।

पद्मिन्याः परमेशान रहस्यं कथय प्रभो ।
यदि नो कथ्यते देव त्वजामि विग्रहं तदा ॥
ईश्वर उवाच ।

शृणु प्रिये कुरङ्गाक्षि एतत् प्रौढं कथं तव ।
प्रौढत्वं यदि चार्वाङ्गि रहस्यं कथयामि ते ॥
रहस्यं शृणु चार्वाङ्गि स्तोत्रं परमदुर्लभम् ।
स्तोत्रं सहस्रनामाख्यं उपविद्यासु सम्मतम् ॥
उपविद्यासु देवेशि अतिगुप्तं मनोहरम् ।
एतत् स्तोत्रं महेशानि पद्मिनीसम्मतं सदा ॥
एतत् पद्मिनीस्तोत्रमाश्चर्यं परमाद्भुतम् ।
यत्रोक्तं सर्वतन्त्रेषु तव भक्त्या प्रकाशितम् ॥
अस्य श्रीपद्मिनीसहस्रनामस्तोत्रस्य श्रीकृष्ण-
अभिर्लम्बिषमर्दिन्यधिष्ठात्री देवता गायत्री-
चन्दो महाविद्यासिद्धार्थं विनियोगः । ॐ ह्रीं
रं पद्मिने राधिकायै । राधा रमणीरूपा
निरुपमरूपवती रूपधन्या वश्या वामा
रजोगुणा ।

रक्ताङ्गी रक्तपुष्पाभा राधा रासपरायणा ।
रम्भावती रूपशीला रदनी रञ्जिनी रतिः ॥
रतिप्रिया रमणीया रसपुष्पा रसायना ।
रासमध्ये रासरूपा रसवेशा रसोत्सुका ॥
रसवती रसोक्तासा रसिका रसभूषणा ।
रसमालाधरी रङ्गी रसपटुपरिच्छदा ॥
कमला कल्पलतिका कुलव्रतपरायणा ।
कामिनी कमला कुमती कलिकलषवनाश्रिनी ।
कुलिना कुलवती कामी कामसन्दीपनी तथा ॥
कौमारी कृष्णवनिता कामार्त्ता कामरूपिणी ।
कासुकी कलुषघ्नी च कुलज्ञा कुलपङ्किता ॥
लघावर्णा लघाङ्गी च लघावल्गुपरिच्छदा ।
कान्ता कामस्वरूपा च कामरूपा कृपावती ॥
चैमा क्षमावती चैव खेलतुल्यजनगामिनी ।
खस्या खगा खगस्याङ्गी खगणस्य विहारिणी ॥
गरिष्ठा गरिमा गङ्गा गया गोदावरी गतिः ।
गान्धारी गुणिनी गौरी गङ्गा गोकुलवासिनी ॥
गान्धर्वी गानकुशला गुणा गुप्तवासिनी ।
चर्चरा चर्मदा चर्मा चनस्या चनवासिनी ॥
घृणा घृणावती घोरा घोरकर्मविवर्जिता ।
चन्द्रा चन्द्रप्रभा चैव चन्द्रमूर्तिपरिच्छदा ॥
चन्द्ररूपा च चन्द्राख्या चञ्चला चारुभूषणा ।
चतुरा चारुशीला च चम्पा चम्पावती तथा ॥
चन्द्ररेखा चन्द्रकला चारुवेशा विनोदिनी ।
चन्द्रचन्दनभूषाङ्गी चार्वाङ्गी चन्द्रभूषणा ॥
चित्रिणी चित्ररूपा च चित्रमूर्तिधरा सदा ।
छद्मरूपा छद्मवेशी श्वेतच्छत्रविधारिणी ॥

राधा

छ्वातपा च छ्वाङ्गी छत्रघ्नी छत्रपालिनी ।
कुरितामृतधारौघा कृद्वेशनिवासिनी ॥
कटीकृतमरालौघा कटीकृतनिजामृता ।
जयन्ती च जगन्माता जननी जन्मदायिनी ॥
जया जैत्री च जरती जीवनी जगद्दामिका ।
जीवा जीवस्वरूपा च जायविध्वंसकारिणी ॥
जगज्जनिर्जनश्रेष्ठा जगद्भुतज्जगन्मयी ।
जगदानन्दजननी जनयित्री जनासदा ॥
भङ्गारवाहिनी भङ्गा भङ्गारनिर्भरावती ।
टङ्कारटङ्गिनी टङ्का टङ्किता टङ्करूपिणी ॥
डम्बरा डम्बरा डम्बा डम्बसा च डम्बुरा ।
टोकिताशेषनिर्घोषा टलटलितलोचना ॥
तापिनी त्रिपथा तीर्थवासिनी त्रिदशेश्वरी ।
त्रिलोकत्रयी त्रैलोक्यतरणी तरणी तरुः ॥
तापहन्ती तपा तापा तपनीया तपावती ।
तापिनी त्रिपुरादेवी त्रिपुराज्ञाकरि सदा ॥
त्रिलक्षा तारिणी तारा तारामायकमोहिनी ।
त्रैलोक्यगमना तीर्था तुष्टिता त्वरिता त्वरा ॥
तृष्णा तरङ्गिणी तीर्था त्रिविक्रमविधारिणी ।
तमोमयी तामसी च तपस्या तपसः फला ॥
त्रैलोक्ययापिनी तुष्टा तृप्तिस्तुत्या तुला तथा ।
त्रैलोक्यमोहिनी तूर्णा त्रैलोक्यविभवप्रदा ॥
त्रिपदी च तथा तथा तिमिरहंसचन्द्रिका ।
तेजोरूपा तपःपारा त्रिपुरा त्रिपदस्थिता ॥
त्रयी तन्वी तापहरा तपनाङ्गजवाहिनी ।
तरिस्तरणितारुण्या तपिता तरणीप्रिया ॥
तीव्रपापहरातुल्यातुलपापतनूनपात् ।
दारिद्र्यनाशिनी दात्री दद्या दद्यावती ॥
दिया दियस्वरूपा च दीक्षादद्या दद्या द्रवा ।
दियरूपा दियमूर्तिर्देवैर्देवप्राणनाशिनी ॥
इता च इतरूपा च इन्दुशूकविनाशिनी ।
इन्द्वारादमनीया च देवकार्यकरि सदा ॥
देवप्रिया देवयाण्या देवा देवधिया सदा ।
दिक्पालपददात्री च दीर्घाद्या दीर्घलोचना ॥
दुष्टद्वेषकामदुष्टा दोग्ध्री दूषणवर्जिता ।
दुग्धा दुसदृशभाभा दिया दियगतिप्रिया ॥
दुग्धरी दीनशरणा दिया देहविहारिणी ।
दुर्गमा हरिमा दामा दूरघ्नी दूरवासिनी ॥
दुर्विगाद्या दयाधारा दूरसन्तापनाशिनी ।
दुराशया दुराधारा द्राविणी दृढनिस्तुता ॥
दैत्यशुद्धिकरी देवी सदादानवसिद्धिदा ।
दुर्बुद्धिनाशिनी देवी सततं दानदायिनी ॥
दानदात्री च देवेशी द्यावाभूमिविगाहिनी ।
दृष्टिदा दृष्टिफलदा देवतायज्ञसंस्थिता ॥
दीर्घव्रतकरि दीर्घा दीर्घधर्मा दद्यावती ।
दृष्टिनी दृष्टनीतिश्च दीर्घदृष्टधराश्चिता ॥
दानाश्चिता द्रवद्रव्या द्रव्यैकनियमा परा ।
दुष्टसन्तापशान्त्या च दात्री दम्पुरोधिनी ॥
देवी दिया बलवती दान्ता दान्तजनप्रिया ।
दारिद्र्यादितटा दुर्गा दुर्गादन्त्यप्रचारिणी ॥
धर्मरूपा धर्मधरा धेनुरूपा धृतिध्रुवा ।
धेनुदाना ध्रुवसर्गा धर्मकामार्थमोचदा ॥

राधा

धर्मिणी धर्ममाता च धर्मदात्री धनुर्धरा ।
धात्री ध्याया धरा धर्मधारिणी धृतकल्पाङ्गी ॥
धनदा धर्मदा धन्या धन्यदा धान्यदा धना ।
धन्या धनाधिरूपा च धरित्री धनपूरिता ॥
धारणा धनरूपा च धर्मा धर्मप्रचारिणी ।
धर्मिणी धर्मतन्त्राख्या धर्मज्ञामलकेशिनी ॥
धर्मप्रचारनिरता धर्मरूपा धुरन्धरी ।
धनुर्विद्याधरी धात्री धनुर्विद्याविशारदा ॥
निरानन्दा निरीहा च निर्वाणहारसंस्थिता ।
निर्वाणपदवी दात्री नन्दिनी नाकनायिका ॥
नारायणी निषिद्धघ्नी विजयप्रकाशिनी ।
नमस्या निर्दया नन्दनता नूतनरूपिणी ॥
निर्मला निर्मलाभासा निरुद्धा निरपन्नपा ।
नित्यानन्दमयी नित्यानित्या नतनविग्रहा ॥
निषिद्धा नीतिधेया च निर्वाणपददीपिका ।
निःशङ्का च निरातङ्का निर्नाशितमहामनाः ॥
निर्मला नन्दजननी निर्मलश्यामवेशिनी ।
निरवद्यकुलसङ्घी नित्यानन्दस्वरूपिणी ॥
निर्गन्धा निर्गन्धज्ञाता निषिद्धकर्मवर्जिता ।
नित्योत्सवा नित्यतप्ता नमस्कार्या निरञ्जना ॥
निष्ठावती निरातङ्का निर्लेपा निष्कलामिका ।
निरवद्या निरीशा च निरञ्जनपुरस्थिता ॥
पुण्यप्रदा पुण्यकरि पुण्यगर्भा पुरातनी ।
पुण्यरूपा पुण्यदेहा पुण्यगीता च पावनी ॥
पूजा पवित्रा परमा परा पुण्यविभूषणा ।
पुण्यदात्री पुण्यधरा पुण्या पुण्यप्रवाहिनी ॥
पुण्यदेहा पुण्यवती पूर्वमा पूर्णचन्द्रमा ।
पौर्णमासी परा पद्मा पथशा पद्मगन्धिनी ॥
पद्मिनी पद्मवक्त्रा च पद्ममालाधरा सदा ।
पद्मोद्भवा परथा च परमानन्दरूपिणी ॥
प्रकाश्या परमाश्चर्या पद्मगर्भनिवासिनी ।
पावनी च तथा पूता पवित्रा परमाकला ॥
पद्माश्चिता पद्मसंस्था पद्ममाता पुरातनी ।
पद्मासनगता नित्या पद्मासनपरिच्छदा ॥
शुक्लपद्मासनगता रक्तपद्मासना तथा ।
पीतपद्मासनगता कृष्णपद्मस्थिता तथा ॥
पदार्थदायिनी पद्मवन्वासपरायणा ।
प्रकाशिनी प्रगम्या च पुण्यश्लोका च पावनी ॥
फलहन्ती फलहरा फलिनी फलरूपिणी ।
फुल्लेन्द्रीलोचना फुल्ला फुल्लकोरकगन्धिनी ॥
फलिनी फालिनी फेया फुल्लच्छादितपातका ।
विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्ववरप्रिया ॥
ब्रह्मण्या ब्राह्मणी ब्राह्मी ब्रह्मज्ञा विमलामला ।
बहुला बाहुला बह्वी बह्वरी वनदायिनी ॥
विक्रान्ता विक्रमामाला बहुभाष्यविशोचना ।
विश्वामित्रा विश्वसुखी वैष्णवी विश्ववक्त्रभा ॥
विरूपाक्षप्रिया देवी विभूतिर्विश्वतोमुखी ।
वेदवेदरता वागी वेदाक्षरसमन्विता ॥
विद्या विद्यावती वन्द्या दृष्टती ब्रह्मवादिनी ।
वरदा विप्रदृष्टा च वरिष्ठा च विश्वोधिनी ॥
विद्याधरी वसुमती विप्रदृष्टा विश्वोदिता ।
योमस्यानावती वामा विधात्री विबुधप्रिया ॥

बुद्धिर्बिनाशिनो वित्ता ब्रह्मरूपा वरानना ।
 वासिनो ब्रह्मजननी ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
 ब्रह्मविष्णुस्वरूपा च सदा विभववर्द्धिनी ।
 विभाषिणी आपिनी च आपिका परिचारिका ॥
 विपन्नार्तिहरा देवी विनयव्रतचारिणी ।
 विपन्नशोकसंहर्त्री विपक्षीवाद्यतत्परा ॥
 वेणुवाद्यपरा देवी वेणुश्रुतिपरायणा ।
 वज्रखिनी वलकरी वलमूला विवस्वती ॥
 विषाभा विशिखा चैव विकल्पपरिवर्जिता ।
 बुद्धिदा दृढती देवी विधिविच्छिन्नसंशया ॥
 विचित्राङ्गी विचित्राभा विच्छा विभववर्द्धिनी ।
 विजया विनया वन्द्या वामदेवी वरप्रदा ॥
 विवस्वती च विशालाक्षी विज्ञानवित्तमानिनी ।
 भद्रा भोगवती भया भवानी भयवासिनी ॥
 भूतघात्री भयहरी भक्तवश्या भयापहा ।
 भक्तिदा भयहा भेरीभक्तदुर्गप्रदारिणी ॥
 भागीरथी भातुमती भागप्रदा भगनिहिता ।
 भवप्रिया भूततुष्टिभूतिदा भूतभूषणा ॥
 भोगवती भूतिमती भयरूपा भूमिर्भमा ।
 भूरिदा भक्तिसुलभा भागवद्विकरी सदा ॥
 भिन्नुमाता भिन्नुनिभा भया भवस्वरूपिणी ।
 महाभावा माहप्रिया महानन्दा महोदरी ॥
 मतिर्मुक्तिर्मेनोज्ञा च महामङ्गलदायिनी ।
 महापुण्या महादात्री मैथुनप्रियलालसा ॥
 मनोज्ञा मालिनी मान्या मणिमाणिक्यधारिणी ।
 सुनिस्तुता मोहकरी मोहहन्त्री मदोत्कटा ॥
 मधुपानरता मद्या मदाचूर्णितलोचना ।
 मधुपानप्रमत्ता च मधुबुद्ध्या मधुव्रता ॥
 माधवी मालिनी मान्या मनोरथपथातिगा ।
 मोक्षैश्वर्यप्रदामर्त्तगा महापद्मवनाश्रिता ॥
 महाप्रभावा महती नृगाची मौनलोचना ।
 महाकाठिन्यसम्पूर्णा महाक्षी महती कला ॥
 मुक्तिरूपा महासुक्ता मणिमाणिक्यभूषणा ।
 सुक्ताफलविचित्राङ्गी सुक्तारञ्जितनासिका ॥
 महापातकराशिनी मनोनयननन्दिनी ।
 महामाणिक्यरचिता महाभूषणभूषिता ॥
 मायावती मोहहन्त्री महाविद्याविधारिणी ।
 महामेधा महाभूतिर्मेहामाया प्रिया सखी ॥
 मनोधरी महोपाया महामणिविभूषिता ।
 महामोहप्रणयिनी महामङ्गलदायिनी ॥
 यशस्विनी यशोदा च यमुनावारिहारिणी ।
 योगसिद्धिकरी यज्ञा यज्ञेश्वन्दितप्रिया ॥
 यज्ञेशी यज्ञफलदा यज्ञनीया यशस्करी ।
 योगयोगिन्योगसिद्धा योगिनी योगबुद्धिदा ॥
 योगयुक्ता यमाद्यष्टसिद्धिर्यज्ञैकधारिणी ।
 यमुनाजलसेया च यमुनाजलहारिणी ॥
 यामिनी यमुना याम्या यमलोकनिवासिनी ।
 लोकालोकविलासा च लोलतुक्लोलमालिका ॥
 लोलाक्षी लोकमाता च लोकानन्दप्रदायिनी ।
 लोकवन्दुलोकधात्री लोकालोकनिवासिनी ॥
 लोकचक्रनिवासा च लज्जलज्जलललिता ।
 लीलालोका च लावण्या लघिमा लसदीप्ति ॥

वासुदेवप्रिया वामा वसन्तसमयप्रिया ।
 वासन्ती वसुदा वच्चा वेणुवाद्यपरायणा ॥
 वीणावाद्यप्रमत्ता च वीणानादविभूषणा ।
 वेणुवाद्यरता चैव वंशीनादविभूषणा ॥
 शुभा शुभरतिः शान्तिः शैशवा शान्तिविग्रहा ।
 शीतला शोधिता शोभा शुभदा शुभदायिनी ॥
 शिवप्रिया शिवानन्दा शिवपूजास्तु तत्परा ।
 शिवस्तुत्या शिवसत्या शिवनित्यपरायणा ॥
 श्रीमती श्रीनिवासा च श्रुतिरूपा शुभव्रता ।
 शुद्धविद्याजपकरी शुभकर्त्री शुभाश्रया ॥
 श्रुतानन्दा श्रुतिः श्रोत्री शिवप्रेमपरायणा ।
 शोधणी शुभवार्त्ता च शालिनी शिवनर्तकी ॥
 षड्गुणायुपदाक्रान्ता षडङ्गश्रुतिरूपिणी ।
 सरसा सुप्रभा सिद्धा सिद्धसिद्धिप्रदायिनी ॥
 सेवासङ्गा सती सूक्ता सूक्तिरूपा सदाप्रिया ।
 सम्यग्प्रदा सुतिः सुत्या स्तवनीया स्तवप्रिया ॥
 स्येयदा स्येयगा सौखा स्नेयसौभाग्यदायिनी ।
 सूक्ष्मसूक्ष्मा स्वधा स्वाहा स्वधालेपप्रमोदिनी ॥
 खर्गप्रिया ससुद्राभा सर्वपातकनाशिनी ।
 संसारवारिणी राधा सौभाग्यवर्द्धिनी सदा ॥
 हरप्रिया हरिण्याभा हरिणाची हरिरणमयी ।
 हंसरूपा हरिद्राभा हरिद्वर्णा शुचिस्मिते ॥
 क्षेमदा क्षालिता क्षेमा क्षुद्रघण्टाविधारिणी ।
 अपरैकं षड्गु प्रौढे खराचरसमन्वितम् ॥
 स्तोत्रं सहस्रनामाख्यं खरयज्ञनवयुतम् ।
 अजपा अतुलानन्ता अनन्तानन्ददायिनी ॥
 अन्नदाना अशोका च अलका अमृतश्रवा ।
 अनाथवल्लभानन्ता अयोनिसम्भवा प्रिये ॥
 अयत्तलक्षणाक्षुष्मा विच्छिन्नाचापराजिता ।
 अनाथानामभीष्टार्थसिद्धिदानन्दवर्द्धिनी ॥
 अणिमादिगुणाधारा अगण्यालिकहारिणी ।
 अचिन्त्यशक्तिवलयाद्भुतरूपा च हारिणी ॥
 अद्विराजसुता दूती अद्योगसमन्विता ।
 अद्युता अनवच्छिन्ना अक्षुष्यशक्तिधारिणी ॥
 अनन्ततीर्थरूपा च अनन्तानन्दरूपिणी ।
 अनन्तमहिमा पारा अनन्तसुखदायिनी ॥
 अर्पदा अन्नदा अर्धा सदा अमृतवर्षिणी ।
 अविद्याजालशमनी अप्रतर्कगतिप्रदा ॥
 अशेषविप्रसंहन्त्री अशेषगुणशुम्भिता ।
 अज्ञाननाशिनी देवी अनन्तसिद्धिदायिनी ॥
 अशेषपापसंहन्त्री अशेषदेवतामयी ।
 अघोरा अमृता देवी अज्ञानतिमिरप्रदा ॥
 अगुणहपरा देवी अभिरामविनोदिनी ।
 अनवदपरिच्छिन्ना अत्यनन्तकलङ्किणी ॥
 आरोग्यदात्री आनन्दा आपन्नार्तिविनाशिनी ।
 आश्चर्यरूपा आद्यस्था आपन्नविदा सदा प्रिया ॥
 आध्यायिनी च आलस्या आपदाहान्तप्रदा ।
 इष्टारतिरिष्टदात्री इष्टपूर्णफलप्रदा ॥
 इतिहाससृष्टिः श्रुता इष्टान्नफलप्रदा ।
 इष्टा च इष्टरूपा च इष्टादिपरिवन्दिता ॥
 इन्दिरा इतराची च इलङ्कार इधारिणी ।
 इन्द्राणीसेवितपदा इन्द्रियप्रीतिदायिनी ॥

ईश्वरी ईशजननी ईशस्त्वैश्वर्यदायिनी ॥
 उत्तङ्कशक्तिसंयुक्ता उपमानविवर्जिता ।
 उत्तमश्लोकसंसेया उत्तमोत्तमरूपिणी ॥
 उच्चा उवा उधाराधा उर्मिला च शुचिस्मिते ।
 ऊहा ऊहवितर्का च ऊर्ध्वधारा च ऊर्ध्वगा ॥
 ऊर्ध्वधारा ऊर्ध्वघोनी उपपापविनाशिनी ।
 ऋषिद्वन्द्वस्तुता ऋद्धिकरणत्रयनाशिनी ॥
 ऋतम्भरा ऋद्धिदात्री ऋक्था ऋक्थस्वरूपिणी ॥
 ऋतुप्रिया ऋक्षमाता ऋत्तार्चिर्ऋक्षमार्गगा ॥
 ऋतुलक्ष्मणरूपा च ऋतुमार्गप्रदर्शिनी ।
 एषिताखिलसर्वस्वा एकैकायुतदायिनी ॥
 ऐश्वर्यतर्पणरूपा च ऐतिरेन्द्रशिरोमणिः ।
 ओजस्विनी ओषधी च ओजोनादौजदायिनी ॥
 ओङ्कारजननी देवि ओङ्कारप्रतिपादिता ।
 औदार्यप्रकरा भद्रे औपेन्द्रौषधिविग्रहा ॥
 अश्वस्था च अमृता अम्बा अम्बालिका तथा ।
 अम्बुजाची च अम्बाना अम्बुजिम्बाजानना ॥
 अंशुमाली अंशुमती अंशीत्वंशंशसम्भवा ।
 अन्वतामिसहा भद्रे अत्यन्तशोभनस्वरा ॥
 अर्थेशा अर्थदात्री च अर्थरूपा अनाहता ।
 षड्गु नामान्तरं भद्रे ककारादि वरानने ! ॥
 अत्यन्तसुन्दरं शुद्धं निर्मोलीत्यलगत्यिनी ।
 कुटन्ता करुणा कान्ता कर्मजालविनाशिनी ।
 कमला कल्पलतिका कलिकल्मषनाशिनी ।
 कमनीयकला कर्णा कपर्दिपूजनप्रिया ॥
 कदम्बकुसुमाभावा सदा कोकनदेच्या ।
 कालिन्दीकैलिकलिता कणा कादम्बमालिका ॥
 कान्तालोकत्रया कन्या कन्यरूपा मनोहरा ।
 खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खगेन्द्रधारिणी ॥
 खेखेलगामिनी खड्गा खड्गेन्द्रतलकाष्ठिता ।
 खेचरी खेचरी विद्या खगतिः ख्यातिदायिनी ॥
 खण्डिपाशेषपापौघा खलद्विजिनाशिनी ।
 खातेन कन्दसन्धोहा खड्गखड्गाङ्गधारिणी ॥
 खरसन्तापशमनी खरदुःखनिवन्तनी ।
 गुहागन्धगतिर्गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥
 गूर्परूपा गुणवती गुर्वी गौरवरङ्गिणी ।
 गृहपीडाहरा गुप्ता गदस्त्रिम्भमना प्रिया ॥
 चाम्पेयलोचना चारु चार्वङ्गी चारुरूपिणी ।
 चन्द्रचन्दनसिक्ताङ्गी चञ्चनीया चिरस्थिता ॥
 चारुचम्पकमालाढ्या चलितशेषदुष्कृता ।
 चारिताशेषवृजिना चारुताशेषमस्तुला ॥
 रक्तचन्दनसिक्ताङ्गी रक्ताङ्गी रक्तमालिका ।
 शुक्लचन्दनसिक्ताङ्गी शुक्ताङ्गी शुक्लमालिका ॥
 पीतचन्दनसिक्ताङ्गी पीताङ्गी पीतमालिका ।
 लवणचन्दनसिक्ताङ्गी लवणाङ्गी लवणमालिका ॥
 शुक्लवस्त्रपरीधाना शुक्लवस्त्रोत्तरीयिका ।
 रक्तवस्त्रपरीधाना रक्तवस्त्रोत्तरीयिका ।
 पीतवस्त्रपरीधाना पीतवस्त्रोत्तरीयिका ।
 लवणपट्टपरीधाना लवणपट्टोत्तरीयिका ॥
 दन्दावनेश्वरी राधा हृद्यकार्यप्रकाशिनी ।
 पद्मिनी नागिनी गोपी कालिन्दी अवगाहिनी ॥
 गोपीश्वरप्रिया भृत्या सदा नगरमोहिनी ।

त्रिपुरा त्रिपुरादेवी त्रिपुराञ्चाकरी सदा ॥
त्रिपुरासन्निकर्षणा त्रिपुरापरिचारिका ।
त्रिपुरापुरसंस्था तु या राधा पद्मिनी परा ॥
नानासौभाग्यसम्पन्ना नानाभरणभूषिता ।
स्तोत्रं सहस्रनामाख्यं कथितं त्वं भक्तितः ॥
एतत् स्तोत्रं च मन्त्रं च कवचं च वरानने ।
कल्पे कल्पे च देवेशि प्रपठेद्यदि मानवः ॥
उपास्य राधिकां विदां केवलं कमलेक्षणे ।
बहुकालेन देवेशि उपविद्यापि सिध्यति ॥
पद्मिनी राधिका विदा उपविद्यासु निश्चिता ।
महाविदां महेशानि उपास्य यत्नतः स्वयम् ॥
प्रकटं परमेशानि राधामन्त्रेण सुन्दरि ! ।
ऋणं नाम सहस्राणि प्रकटे यत्तु श्रूयते ॥
कृष्णस्तु काशिकासाक्षात् राधाप्रकृतिपद्मिनी ।
हे कृष्ण राधे गोविन्द इदमुच्चार्य यत्नतः ॥
सदासौ वैष्णवो देवि सर्वत्रैव प्रकाशते ।
गोविन्दो यस्तु देवेशि स्वयं त्रिपुरसुन्दरी ॥
विना मन्त्रं विना होमं विना पूजां विना वलिम् ।
विना मन्त्रं विना पुष्पं विना नित्योदितां क्रियाम् ॥
प्राणायामं विना ध्यानं विना भूतविशोधनम् ।
विना जपं विना दानं येन राधा प्रसिद्धिः ॥
राधासहस्रनामास्तोत्रमार्गेण पार्वति ।
यो जपेद्देवाय मन्त्रं राधिकामन्त्रमेव च ॥
स पतेन्नरके घोरं यावदिन्द्रास्तु ईश ।
श्रुत्वा गुरुसुखान्मन्त्रं वैष्णवो भक्तितत्परः ॥
ततः पुरश्चर्य कुर्यादेकविंशतिखण्डकम् ।
पूर्णाभिषेकवित्तस्य ततो गुरुपदार्चनम् ॥
विना पूर्णाभिषेकं भवाञ्चौ पारमिच्छति ।
अश्रुतं तस्य दुर्बुद्धेर्निरये पतनं भवेत् ॥
सत्त्वं सत्त्वं महेशानि सत्त्वं सत्त्वं वदान्यहम् ।
भवाञ्चितरणं नास्ति विना पूर्णाभिषेचनम् ॥
नानागमपुराणानि वेदवेदाङ्गशास्त्रतः ।
मयोद्धतं महेशानि सारं पूर्णाभिषेचनम् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कुर्यात् पूर्णाभिषेचनम् ।
कृत्वा पूर्णाभिषेकं पठेत् राधास्तवं प्रिये ॥
स्तवपाठात्तद्देशानि स भवेद्भवन्दनः ।
स्तोत्रं सहस्रनामाख्यं न यस्य जपतो मनुजः ॥
राधाकृष्णस्य देवेशि तस्य पापफलं ऋणम् ।
कुम्भीपाके स पथितं यावद्देवैः ब्रह्मणः श्रुतम् ॥
निम्नगानां यथा श्रेष्ठा भवेद्भाग्यश्रीयः प्रिये ।
वैष्णवानां यथा श्रेष्ठः प्रकृतीनां यथा सती ॥
पुरुषाणां यथा विष्णुर्नृपनां यथा शशी ।
स्तवानां यथा श्रेष्ठं राधास्तोत्रमिदं प्रिये ॥
जपपूजादिकं यद्यद्वलिहोमादिकमन्या ।
श्रीराधास्तोत्रपाठस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे द्वाविंशत् पटले
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥१॥ अथ राधाकवचम् ।

श्रीपार्वत्युवाच ।

“कैलासवासिन् भगवन् भक्तानुग्रहकारक ।
राधिकाकवचं पुण्यं कथयस्व मम प्रभो ॥
यद्यस्ति करुणा नाथ त्राहि मां दुःखतो भयात्
तमेव शूर्यं नाथ शूलपाणे पिनाकधक् ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

ऋणं गिरिजे त्वयं कवचं पूर्णसूचितम् ।
सर्वरक्षाकरं पुण्यं सर्वहृत्वाहरं परम् ॥
हरिभक्तिप्रदं साक्षात् सुक्तिसुक्तिप्रसाधनम् ।
त्रैलोक्याकर्षणं देवि हरिसान्निध्यकारणम् ॥
सर्वत्र जयदं देवि सर्वशत्रुभयापहम् ।
सर्वेषाञ्चैव भूतानां मनोवृत्तिकरं परम् ॥
चतुर्हस्तसुक्तिजनकं सदानन्दकरं परम् ।
राजसूयान्धमेधानां यज्ञानां फलदायकम् ॥
इदं कवचमज्ञात्वा राधामन्त्रं च यो जपेत् ।
स नाप्नोति फलं तस्य विघ्नस्तस्य पदे पदे ॥
ऋषिरस्य महादेवोऽनुपकृतः प्रकीर्तितम् ।
राधास्य देवता प्रोक्ता रां बीजं परिकीर्तितम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
श्रीराधा मे शिरः पातु ललाटं राधिका तथा ॥
वृषभानुसुता दन्तान् चिबुकं गोपनन्दिनी ।
चन्द्रावली पातु गण्डं जिह्वां कृष्णप्रिया तथा ॥
कण्ठं पातु हरिप्राणा हृदयं विजया तथा ।
बाहू द्वौ चन्द्रवदना उदरं सुवल्लभा ॥
कटिं योगान्विता पातु पादौ सौभद्रिका तथा ।
नखान् चन्द्रमुखी पातु गुल्फौ गोपालवल्लभा ॥
सुखं विधुमुखी पातु गोपी पदतलं तथा ॥
शुभप्रदा पातु एष्टं कुक्षी श्रीकान्तवल्लभा ।
गुह्यदेशं जरा पातु हरिणी पातु सर्वतः ॥
वाक्वं वाणी सदा पातु धनागारं धनेश्वरी ।
पूर्णां दिशं कृष्णरता कृष्णप्राणा च पश्चिमाम् ॥
उत्तरां हरिता पातु दक्षिणां वृषभानुजा ।
चन्द्रावली नैशमेव दिवा खेडितमेखला ॥
सौभाग्यदा मध्यदिने सायाह्ने कामरूपिणी ।
रौद्री प्रातः पातु मां हि गोपिनी रजनीक्षये ॥
हेतुदा सङ्गवे पातु कोमला च दिवाह्निके ।
शेषापरारुहसमये श्रमिता सर्वसन्निधौ ॥
योगिनी भोगसमये रतौ रतिप्रदा सदा ।
कामेशी कौतुके नित्यं योगे रत्नावली मम ॥
सर्वदा सर्वकार्येषु राधिका कृष्णमानसा ।
इत्येतत् कथितं देवि कवचं परमाद्भुतम् ॥
सर्वरक्षाकरं नाम महारक्षाकरं परम् ।
सर्वार्थसिद्धिस्तस्य स्यात् यद्यन्मनवि वर्तते ॥
राजद्वारे सभायाश्च संग्रामे शत्रुसङ्कटे ।
प्राणार्थनाशसमये यः पठेत् प्रयतो नरः ॥
तस्य सिद्धिर्भवेद्देवि न भयं विद्यते कश्चित् ।
आराधिता राधिका च तेन सत्त्वं न संशयः ।
गङ्गास्नानात् हरेर्नामग्रहणात् यत् फलं लभेत् ॥
तत् फलं तस्य भवति यः पठेत् प्रयतः शुचिः ।
हरिद्वारोचना चन्द्रमखितं हरिचन्दनम् ॥
कृत्वा लिखित्वा भूर्जे च धारयेत् मन्त्रके मुजे ।
कण्ठे वा देवदेवेशि हरिर्नात्र संशयः ॥
कवचस्य प्रसादेन ब्रह्मा स्मृतिं स्थितिं हरिः ।
संहारश्चाहं नियतं करोमि कुरुते तथा ॥
वैष्णवाय च शुद्धाय विरागगुणशीलिने ।
दद्यात् कवचमथयमन्यथा नाशमाप्नुयात् ॥
इति श्रीनारदपञ्चरात्रे ज्ञानान्तसारे पञ्चरात्रे

सर्वरक्षाकवचं समाप्तम् ॥ * ॥ (राधातन्त्रोक्त-
राधिकाकवचं यथा,—

देव्याय ।

“देवदेव महादेव स्मृतिस्थित्यन्तकारक ।

राधिकाकवचं देव कथयस्व दयानिधे ॥

ईश्वर उवाच ।

ऋणं देवि वरारोहे कवचं जनमोहनम् ।

गोपितं सर्वतन्त्रेषु इदानीं प्रकटीकृतम् ॥

या राधा त्रिपुरा दूती उपविद्या सदा तु सा ।

उपविद्याक्रमदेवि कवचं ऋणं पार्वति ॥

जपपूजाविधानस्य फलं सर्वसिद्धिदम् ।

यत्र तत्र न वक्तव्यं कवचं गोपितं महत् ।

भक्तिहीनाय देवेशि द्विजनिन्दापराय च ।

न श्रूयान्निविप्राय वक्तव्यं परमेश्वर ॥

शिष्याय भक्तियुक्ताय शक्तिदीप्ताय च ।

वैष्णवाय विशेषेण गुरुभक्तिपराय च ॥

वक्तव्यं परमेशानि मम वाक्वं न चान्यथा ॥

अस्य श्रीराधात्रैलोक्यमङ्गलकवचस्य गोपिका

ऋषिरनुपकृतः श्रीराधिका देवता महा-

विद्यासाधनगोप्यर्थं विनियोगः ॥

ॐ पूर्वं च पातु सा देवी रुक्मिणी शुभदायिनी ।

ह्रीं पश्चिमे पातु सदा सर्वकामप्रपूरणी ।

याम्बां ह्रीं नाम्बवती पातु सर्वकामफलप्रदा ।

उत्तरे पातु भद्रा ह्रीं भद्रशक्तिसमन्विता ।

जर्हे पातु महादेवी क्लीं कृष्णप्रिया यशस्विनी ।

अधश्च पातु मां देवी ऐं पातालतलवासिनी ॥

अधरे राधिका पातु ऐं पातु हृदयं मम ।

नमः पातु च सर्वाङ्गं उद्युता च पुनः पुनः ।

सर्वत्र पातु मे देवी ईश्वरी भुवनेश्वरी ॥

ऐं ह्रीं राधिकायै ह्रीं ऐं शिरः पातु मां क्लीं

क्लीं राधिकायै क्लीं क्लीं दक्षबाहुं रक्षतु मम ।

ह्रीं ह्रीं राधिकायै ह्रीं ह्रीं वामाङ्गं रक्षतु

पद्मिनी पद्मगन्धिनी । ऐं ह्रीं राधिकायै ऐं

ऐं दक्षपादं रक्षतु मम । क्लीं क्लीं ऐं ऐं

राधिकायै ह्रीं ह्रीं ऐं ऐं क्लीं क्लीं ॐ

सर्वाङ्गं मम रक्षतु । क्लीं राधिकायै क्लीं

वामपादं रक्षतु सदा पद्मिनी । ह्रीं राधि-

कायै ह्रीं अक्षियुग्मं रक्षतु मम । ऐं राधि-

कायै ऐं कर्णयुग्मं सदा रक्षतु मम । ह्रीं

राधिकायै ह्रीं नासायुग्मं सदा रक्षतु मम ।

ॐ ह्रीं राधिकायै ॐ ह्रीं दन्तपङ्क्तिं सदा

पातु सरस्वती । ह्रीं भुवनेश्वरी ललाटं पातु

ह्रीं काली मे सुखमङ्गलं सदा पातु । ह्रीं ह्रीं

ह्रीं महिषमर्दिन्यै ह्रीं ह्रीं महिषमर्दिनी

द्वारकावासिनी सहस्रारं रक्षतु सदा मम ।

ऐं ह्रीं ऐं मातङ्गी हृदयं सदा मम रक्षतु ।

ह्रीं ऐं ह्रीं उग्रतारा नाभिपद्मं सदा रक्षतु

मम । क्लीं ऐं क्लीं सुन्दरी क्लीं ऐं क्लीं

खाधिष्ठानं लिङ्गमङ्गलं रक्षतु मम । तं ऐं तं

पृथिवी गुदमङ्गलं रक्षतु मम । ऐं ऐं ऐं

बलगा ऐं ऐं ऐं स्तनद्वयं रक्षतु मम । ह्रीं

भैरवी ह्रीं ह्रीं स्तनद्वयं रक्षतु मम । ह्रीं

अन्नपूर्णां ह्रीं घटां रक्षतु मम । ऐं ह्रीं ऐं
बीजत्रयं सदा पातु पृष्ठदेशं मम । ॐ महा-
देवः पातु सर्वार्हं मे ॐ नारायणः पातु
सर्वार्हं सदा मम ।

ॐ ॐ कृष्णः पातु सदा गोत्रं रक्षिणीनाथः ।
रक्षिणी सत्यभामा च सैषा जाम्बवती तथा ।
लक्ष्मणा मित्रवृन्दा च भद्रा नमजिता तथा ।
यताः सर्वा युवतयः शोभनास्याः सुलोचनाः ॥
रक्षेयुर्मां सन्तु दिक्षु सततं शुभदर्शनाः ।
ॐ नारायणश्च गोविन्दः शिरः पद्मदलेक्षणः ॥
सर्वार्हं मे सदा रक्षेत् केशवः केशिञ्चा हरिः ।
इतीदं कवचं भद्रे त्रैलोक्यमङ्गलं शुभम् ॥
पद्मिण्याः परमेशानि उपविद्यासु सङ्गतम् ।
यः पठेत् पाठयेद्वापि सततं भक्तितत्परः ॥
निराहारो जलत्यागी अयुतं वस्त्रं सदा ।
तदेव परमेशानि पद्मिनी वशतामियात् ॥
एतत्ते कथितं देवि कवचं भुवि दुर्लभम् ।
फलमूलजलं तृप्ता पठेत् संवत्सरं यदि ॥
पद्मिनी वशमायाति तदेव नगनन्दिनि ।
अनेनैव विधानेन यः पठेत् कवचं परम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नाम्यथा वचनं मम ।
संगोष्प पूजयेद्विद्यां महाविद्यां वरानने ॥
प्रकटार्थमिदं देवि कवचं प्रपठेत् सदा ।
महाविद्यां विना भद्रे यः पठेत् कवचं प्रिये ।
तदेव सहसा भद्रे कुम्भीपाकं व्रजेत् प्रिये ॥”
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे एकत्रिंशत्
पटलः ॥) अथ राधास्तोत्रम् ।
“स्तोत्रं च सामवेदोक्तं प्रपठेत् भक्तिपूर्वकम् ।
राधा रासेश्वरी रम्या परमा च परात्मनः ॥
रासोद्भवा कृष्णकान्ता कृष्णवत्सलस्थिता ।
कृष्णप्राणाधिदेवी च महाविष्णुप्रहृष्टरपि ॥
सर्वथा विष्णुमाया च सत्यासत्या सनातनी ।
ब्रह्मरूपा परमा निर्लिप्ता निर्गुणा परा ॥
वृन्दावनेशा विजया यमुनातटवासिनी ।
गोलोकवासिनी गोपी गोपीशा गोपमातृका ।
सानन्दा परमानन्दा नन्दनन्दनकामिनी ।
दशभासुसुता शान्ता कान्ता पूर्णतमस्य च ॥
काम्या कलावतीकन्या तीर्थपूता सतीनिभा ।
सप्तत्रिंशच्च नामानि वेदोक्तानि शुभानि च ॥
सारभूतानि पुण्यानि सर्वनामसु नारदः ।
यः पठेत् संयतः शुद्धो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः ॥
इह वै निश्चलां लक्ष्मीं लब्ध्वा याति हरिः पदम् ॥
हरिभक्तिं हरेर्दास्यं लभते नात्र संशयः ॥
भक्तो लक्ष्मणपेनैव स्तोत्रसिद्धिर्भवेत् ध्रुवम् ।
स्तोत्रस्मरणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥
पदे पदेऽश्वमेधस्य लभते निश्चितं फलम् ।
कोटिजन्मास्मितात् पापात् ब्रह्महत्याश्रतादपि ।
स्तोत्रस्मरणमात्रेण मुच्यते नात्र संशयः ॥
नृत्ववत्सा काकवन्ध्या मञ्जावन्ध्या प्रस्थयते ।
ऽदृश्योति वर्धमेकं या शुद्धा स्निग्धाभोजनी ॥
ऽदृश्योति मासमेकं यः सर्वाभीष्टं लभेन्नरः ।
सामवेदे कुमारं तमित्याह कमलोद्भवः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे ज्ञानाष्टसारे द्वितीय-
रात्रौ शिवनारदसंवादे भक्तिज्ञानकथने
श्रीराधिकास्तोत्रं समाप्तम् ॥

राधाकान्तः, पुं, (राधायाः कान्तः ।) श्रीकृष्णः ।

यथा,—

“गोलोके द्विभुजः कृष्णो राधाकान्तःसनातनः ।
गोपाङ्गनादिभिर्युक्तो द्विभुजैर्गोपपार्श्वदेः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १७ अध्यायः ॥

राधातनयः, पुं, (राधायाः सुतपत्न्यास्तनयः ।

तथा पालितत्वात् तथात्वम् ।) कर्णः । इति
हेमचन्द्रे कर्णपर्याये राधासुतशब्ददर्शनात् ॥

राधामेदौ, [न] पुं, (राधां धन्विचित्रमेदं भिन-
चीति । भिद् + णिनिः ।) अर्जुनः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

राधावैधौ, [न] पुं, (राधां धन्विचित्रविशेषं
विधायीति । विध् + णिनिः ।) अर्जुनः । यथा,

“राधावैधौ किरौक्येन्द्रिज्जिष्णुः श्वेतहयो नरः ।
वृहन्नलो गुडाकेशः सुभद्रेशः कपिध्वजः ।
वीभत्सुः कर्णजित्तस्य गाङ्गीवर्गाङ्गिव धनुः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७३ ॥

राधासुतः, पुं, (राधायाः सुतपत्न्याः सुतः ।)

कर्णः । यथा,—

“वेदिना याज्ञसेनी च कर्णश्चम्याधिपोऽङ्गराट् ।
राधासुतोऽर्कतनयः कालपृष्ठस्तु तद्वहुः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७५ ॥

(यथा, महाभारते । ८ । ८६ । ३ ।

“पश्य चैनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाण्डव ।

श्वेतवाजिसमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च ॥”)

राधेयः, पुं, (राधाया अपत्यमिति । राधा +

“स्त्रीभ्यो ङक् ।” ४ । १ । १२० । इति ङक् ।)

कर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-

भारते । १ । १३४ । ११ ।

“रुतपुत्रस्तु राधेयो गुरुं द्रोणमियात्तदा ॥”)

रायः, त्रि, (रयते इति । रप् + “आसुयुवपि-

रपीति ।” ३ । १ । १२६ । इति ख्यत् ।) कथ-

नीयः । रपधातोः कर्मणि व्यण्प्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥

रामं, स्त्री, (रम्यतेऽनेनेति । रम् + ञ् ।) वाल्मी-

कम् । कुष्ठम् । इति मेदिनी । मे, २६ ॥ तमाल-

पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नैशं तमः ।

यथा, ऋग्वेदे । १० । ३ । ३ ।

“सुप्रकेतैर्द्युभिरभिर्वितिष्ठन्

रुशङ्खिर्वर्णैरभिराममस्यात् ॥”

“रामं कृष्णवर्णं शार्ङ्गं तमः अभ्यस्यात्सायं

होमकाले अभिभूय तिष्ठति ।” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥)

रामः, त्रि, (रमते इति । रम् + ञ् । रम्यतेऽनेनेति ।

रम् + ञ् वा ।) मनोज्ञः । (यथा, वृहत्-

संहितायाम् । १६ । ५ ।

“गावः प्रभूतपयसो नयनाभिरामा

रामा रतैरविरतं रमयन्ति रामान् ॥”)

चितः । अचितः । इति मेदिनी । मे, २७ ॥

रामः, पुं, (रमते इति । रम क्रीडायाम् +
“ज्वलितिकसन्तोभ्यो यः ।” ३ । १ । १४० ।
इति यः ।) परशुरामः । स तु विष्णोरंशः
जमदग्निपुत्रेण पुत्रत्वेन त्रेतायुगादाववतीर्णः
एकविंशतिवारान् पृथिवीं निःक्षत्रियामक-
रोत् । (असौ एव समन्तपञ्चके पञ्च क्षत्रिय-
शोणितद्वन्द्वान् विधाय पितॄन् सन्तर्पयामास ।
यदुक्तं महाभारते । १ । २ । २—११ ।

सौतिरुवाच ।

“ऽष्टशुभं मम भो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाः ।
समन्तपञ्चकाख्यं श्रोतुमर्ह्य सत्तमाः ॥
त्रेताहापरयोः सन्धौ रामः शुक्लभृतांवरः ।
असङ्गतं पार्थिवं चक्षुः जघानामर्षचोदितः ॥
स सर्वं चक्षुस्तदा स्ववीर्येणानलदुतिः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् द्वन्द्वान् ॥
स तेषु रुधिरात्मः सु हृदेषु क्रोधमूर्च्छितः ।
पितॄन् सन्तर्पयामास रुधिरैरेति नः श्रुतम् ॥
अथर्चोकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन् ।
राम राम महाभाग प्रीताः स्मस्तव भार्गव ॥
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण तव प्रभो ।
वरं वृणीष्व भद्रन्ते यमिच्छन्ति महादुते ॥

राम उवाच ।

यदि मे पितरः प्रीता यदनुग्राह्यता मयि ।
यच्च रोषाभिभूतेन चक्षुस्तदादितं मया ॥
अतश्च पापात्मस्यैव हृदये मे प्रार्थितो वरः ।
हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ॥
एवं भविष्यतीत्येवं पितरस्ममथाब्रुवन् ।
तं ह्रमस्वेति निधिविधुस्ततः ॥ विरराम ह ॥
तैर्वा समीपे यो देशो द्वन्द्वानां रुधिरात्मसाम् ।
समन्तपञ्चकमिति पुण्यं तत् परिकीर्तितम् ॥”
अस्यान्यद्विवरणं परशुरामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ *)
राघवः । श्रीरामचन्द्रः स च पूर्णब्रह्मस्वरूपः
अयोध्याधिपतिदशरथराजतनयत्वेन त्रेतायुग-
शेषे रावणादिवधार्थमवतीर्णः । बलदेवः । स
तु अनन्तदेवो विष्णोरंशः यदुवंप्रतीयवसुदेव-
पुत्रत्वेन द्वापरयुगान्ते कंसादिवधार्थमवतीर्णः ।
(यथा, भागवते । १ । ११ । १७ ।
“निशम्य प्रेष्ठमायातं वासुदेवो महामनाः ।
अक्रूरख्योपसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः ॥”)
चयो रामा यथा,—
“अघोरश्चाथ बाणश्च महाकालौ प्रकीर्तितौ ।
भार्गवो राघवो गोपश्च यो रामाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति वज्रपुराणम् ॥ *)
वरुणः । घोटकः । पशुभेदः । इति मेदिनी ।
मे, २६ ॥ (रम् + भावे ञ् । रतिः । यथा,
भागवते । ७ । ६ । १४ ।
“सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा
निर्विद्वते न खकुटुम्बरामः ॥”
“खकुटुम्बे रामो रतिर्वस्य ।” इति तत्र
श्रीधरस्वामी ॥) रामशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
“राशब्दो विश्ववचनो मञ्जाप्रीश्वरवाचकः ।
विश्वानामीश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्तितः ॥

रामः

रमते रमया साहं तेन रामं विदुर्धृधाः ।
 रमायां रमणस्थानं रामं रामविदो विदुः ॥
 रा चेति लक्ष्मीवचनो मन्त्रापीश्वरवाचकः ।
 लक्ष्मीपतिं गतिं रामं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 नानां सहस्रं दिव्यानां स्मरणे यत् फलं लभेत् ।
 तत् फलं लभते नूनं रामोच्चारणमात्रतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
 (तथा च अध्यात्मरामायणे । १ । ३ । ४४ ।
 “यस्मिन् रमन्ते सुनयो विद्यया ज्ञानविब्रजे ।
 तं गुह्यं प्राह रामेति रमणाद्राम इत्यपि ॥”
 एतत्कृतं राख्यसंघट्टान्तं विचार्य यदुक्तं
 रामानुजेन तदाह । “अत्र युद्धदिवसगणनायां
 कतकतीर्थी । पूर्वं सुवेलारोहणदिने ।
 ‘ततोऽस्तमगमत् सूर्यः सन्ध्या प्रतिरञ्जितः ।
 पूर्णचन्द्रप्रदीपा च क्षपा समतिवर्तते ॥’
 इत्युक्तेऽह्नि चतुर्दशीपूर्णिमान्यतरदिति
 स्पष्टम् । ततः कृष्णप्रतिपदि युद्धारम्भस्तस्या-
 मेव रात्रौ नागपाशवन्वतहिमोक्षौ । द्विती-
 यायां धूम्राक्षवधः । तृतीयायां वज्रदंष्ट्रस्य ।
 चतुर्थ्यामकम्पनस्य । पञ्चम्यां प्रहस्तस्य ।
 षष्ठ्यां रावणभङ्गः । सप्तम्यां कुम्भकर्ण-
 वधः । अष्टम्यामतिकायादेः । नवम्यामिन्द्र-
 जितो ब्रह्माक्षप्रयोगः । दशम्यां दिवा
 निकृन्मवधः । तत्रात्रौ मकराक्षवधः । एका-
 दश्यादित्रयोदश्यान्तदिनत्रयेण इन्द्रजिह्वधः ।
 चतुर्दश्यां मूलवलयवधः । अमायां रावणयुद्धा-
 रम्भतद्वाविति पञ्चदशदिनानि सर्वे युद्ध-
 मिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । केयं कृष्णप्रतिपत्
 माघकृष्णस्य वा चैत्रकृष्णस्य वा । नाद्यः चैत्र
 पुष्यानक्षत्रयोध्यातो वनं प्रति रामस्य प्रस्थान-
 मिति स्पष्टमयोध्याकाण्डे । चैत्रे पुष्यश्च शुक्ल-
 पक्ष एव तत्रापि नवम्यादिदिनत्रये एवेति
 स्पष्टमेव ज्योतिषादौ । तत्र नवमीरिक्तात्वाद-
 भिविकायोम्या दशम्येव तु पूर्णत्वादयोम्या ।
 एवञ्च चैत्रशुक्लदशम्यां प्रस्थानम् । तत्र माघ-
 कृष्णामायां युद्धसमाप्तिं तदुत्तरपञ्चम्यां भर-
 द्वाजाश्रमगमनम् ।
 ‘पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणायजः ।
 भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे निधतो सुनिम् ॥’
 इति वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र न च चतुर्दशवर्ष-
 समाप्तिरिति भगवत् प्रतिज्ञाहानिः । पूर्णे
 चतुर्दशे वर्षे इत्युक्तेरसङ्गतिश्च । युद्धोत्तरं
 तावत्कालं लङ्कायामवस्थानस्यालाभाच्च । चैत्र-
 शुक्लपञ्चम्यां तत्रागमनेऽपि पञ्चदिनन्यूनतेवेति
 तद्वानिस्तदवस्थेव । तदुत्तरद्वितीयदिने एवायो-
 ध्याप्रवेशस्य लाभात् । अमान्तमानेन चैत्रकृष्णोत्तरपञ्चम्यां तदाश्रमगतावपि चतुर्दशवर्षतो
 बहुदिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षसमाप्तिदिनेऽयोध्या-
 नागमे “मया प्राणा देया” इति भरतप्रतिज्ञा-
 हानिः । सा च प्रतिज्ञा चित्रकूटे रामसन्निधा-
 वित्ययोध्याकाण्डान्ते स्पष्टम् । एतेन चैत्रकृष्ण-
 प्रतिपदि युद्धारम्भस्तच्छुद्धप्रतिपदि रावणसंहार

रामः

इति तीर्थोक्तचैत्रकृष्णस्येति न्योऽपि परास्तः ।
 पूर्णिमान्तमानेन तिथिबहुदादशमासैर्वर्षगणने
 पञ्चदिनानां न्यूनत्वात् । अमान्तमानेन चैत्र-
 कृष्णग्रहयो बहुदिनाधिक्यम् । सावनमानेन
 षष्ठ्युत्तरत्रिंशता दिनेर्वर्षगणने तु तिथिबहुवर्षात्
 तत्र षड्दिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षाणाञ्चतुरशी-
 त्यहोरात्रवृद्ध्या बहुदिनन्यूनतेऽपि । किञ्च महा-
 भारते युधिष्ठिरवनवासे त्रयोदशवर्षमिति
 किञ्चित्कालादभ्यागेव तेषां प्राक्च्ये दुष्योधनेन
 तदसमाप्तिं एषां प्राक्च्येन पुनस्तावत्पर्यन्तं
 पुनरेतेर्वनवासः कर्तव्यो भविष्यतीति भीष्मं
 प्रत्युक्ते भीष्मवाक्यं विराटपर्वणि ।
 ‘पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ।
 एषामप्यधिका मासाः पञ्च च द्वादशक्षपाः ॥
 त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे धीयते मतिः ।
 सर्वं यथावच्छरितं यददेभिः प्रतिश्रुतम् ॥
 एवमेतदुभवं ज्ञात्वा ततो वीभत्सुरागतः ।
 सर्वं चैव महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ॥
 येषां युधिष्ठिरो राजा कस्मादहर्भ्रं पराभूयुः ॥’
 इति । एवञ्चेदशव्यवहारनिबहुदादशमासैरेव
 वर्षगणना । अधिकमासगणना चोचितेव ।
 एवञ्चाधिकमासगणनायां धर्माज्ञानौ न्यायत्वे
 च स्थिते कस्माद्रामस्तानुपेक्षेत । भरतो वा
 तान्न गणयेत् । एवञ्चामान्तमानेन चतुर्दशी-
 याश्विनकृष्णौ । पूर्णिमान्तमानेन कार्तिककृष्णौ
 षष्ठ्यां तत्समाप्तिरित्यायाति । अन्यथा चैत्र-
 शुक्लदशम्यामारब्धस्य वनवासस्य षष्ठ्यां चतु-
 र्दशवर्षसमाप्तिर्न कथमप्युपपद्यते । तद्वर्णने तु
 एकादशदिनन्यूनवर्षा मासानां चतुर्दशवर्षेषु
 वृद्धावुपपद्यत एव सा । तस्मात् द्वादशसमाप्त्यु-
 त्तरं त्रयोदशे किञ्चिद्वर्षाते अरण्यकाण्डोक्ता-
 स्मिन्नीत्या फाल्गुनाष्टम्यां रावणस्तसीताप-
 हारः । ततश्चतुर्दशे किञ्चिद्वर्षाते रामस्य
 लङ्कासमीपगमनम् । वर्तते दशमो मासो द्वौ
 तु शेषौ नवज्जमेति सीतोक्तिः । सावनमानेन
 खहरणदिनतः कालगणनया । तत्र पूर्णचन्द्र-
 प्रदीपा चेति रामोक्ता पौषशुक्लचतुर्दश्यां पूर्णि-
 मायां वा त्रिकूटशिखरप्राप्तिं रामस्य । किञ्च
 हनूमतो लङ्काप्रवेशोत्तरं सीतादर्शनकाळे
 हिमयपायेन च श्रीतरश्मिरभ्युत्थितो नैक-
 सहस्ररश्मिरिति वाक्येन द्वौ मासौ रक्षितयौ
 मे योऽवधिस्ते मया ॥ इति रावणवाक्येन
 मार्गशुक्लदशम्युत्तरं हनूमतो लङ्काप्रवेशो दिन-
 दयान्तरे लभ्यते इति निरूपितं सुन्दरकाण्डे ।
 ततो मार्गशुक्लाष्टम्यां राघवप्रस्थानस्यान्योक्त-
 त्वेन पौषपूर्णिमात्वमेवोचितं तत्प्राप्तिदिनस्य ।
 ततो दशपञ्चदिनानि सेनानिवेशदूतप्रेषणादिना
 गतानि । ततो युद्धारम्भस्तत्र तदारभ्य भाद्र-
 श्रावणोभयामान्तं लङ्कापुराद् बहिः सेनयोः
 सङ्कुलं युद्धम् । ततो बहुराक्षससंघेन भीता
 राक्षसा लङ्कां प्रविष्टा इति तद्दिनेऽवहारः ।
 तदुत्तरप्रतिपदि रात्राविज्रितकुतशरबन्ध

रामः

इत्यादि । अतएव शरबन्धवहाराघवदर्शनकाळे
 सीतावाक्यम् । तीर्त्वा सागरमक्षोभं भातरौ
 गोप्यदे हताविति । अनेन बहुदिनयुद्धे बहुषु
 राक्षसेषु क्षयितेषु यथप्रकृतिप्रयत्नेऽवस्थाव-
 शिते सैन्ये तयोः शरबन्ध इति लभ्यते । तथा
 अयं ते सुमहान् कालः श्रयानस्य महाबलेति
 कुम्भकर्णस्युति रावणोक्ता साम्प्रततन्निद्रायाः
 घण्टासाधिकत्वप्रतीतेरप्येवमेवोचितम् । निरु-
 पितश्चेतत् प्राक् । सेतुबन्धादिदृष्टान्तं त्वं न
 जानीषि इति कुम्भकर्णस्युति रावणोक्ता पूर्व-
 मन्वकरणोत्तरं मध्ये जागरणाभावस्य प्रतीतिः ।
 किञ्च । शरबन्धनदिनं न कृष्णप्रतिपत् । तस्याः
 पूर्णिमोत्तरत्वेन सम्पूर्णरात्रौ चन्द्रसत्तया तस्मिन्-
 स्तमसि दारुणे इत्यादुक्तेरसङ्गत्वात्पत्तेरतः सा
 शुक्लप्रतिपदाद्या । एवञ्चामान्तपञ्चमात्रं युद्ध-
 मित्यस्यात्यन्तमसङ्गत्वात्पत्तिः । यत्तु अमायामेव
 रावणवध इति तत्तु न युक्तम् । इन्द्रजिह्वो-
 त्तरम् ।
 ‘अभ्युत्थानं त्वमदौव कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ।
 कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्दृष्टः ॥’
 इति रावणस्युति सुपार्श्वस्योक्ता । चतुर्दश्यां
 रावणप्रेषितवलयवधोत्तरममायां निर्गतरावणेन
 रामलक्ष्मणयोर्युद्धे रात्रौ लक्ष्मणस्य शक्ति-
 चातोत्तरं रावणलङ्काप्रवेशस्योक्ततया ततो
 लक्ष्मणचिकित्सीत्तरं पुनः रामरावणयुद्धस्य
 वाल्मीकिनैव स्पष्टसुक्ततया तदसम्भवात् ।
 किञ्च । आदित्यहृदयस्यादित्यं प्रेक्ष्य जम्भेदं
 परं हर्षमवाप्तवानित्यनेन सूर्यदर्शनोत्तरं
 जपस्योक्ततया रावणमरणोत्तरं स्थिरप्रभ-
 ञ्चाभ्यभवद्दिवाकर इत्युक्ता दिवा तद्दृष्टप्रतीत्या
 च चिरकालयुद्धोत्तरं लक्ष्मणे शक्तिघातस्य
 तदथमोषधीपर्वतानयनस्य चोक्तत्वेनामारात्रौ
 शक्तिघातप्रतीत्या रणाद्रावणापगमस्य प्रतीत्या
 च तद्विरोधात् । तथा पादौ ।
 ‘ततो जज्ञे महायुद्धं सङ्कुलं कपिरक्षसाम् ।
 मध्याह्ने प्रयमं युद्धं प्रारब्धं प्रतिपद्यभूत् ॥’
 प्रतिपदि शुक्लप्रतिपदीत्यर्थः । उक्तयुक्तेः ।
 ‘ततो निशि समागम्य मायावी शक्रजिह्व बली ।
 बबन्ध नागपाशैस्तौ राघवौ च हरिश्चजान् ॥’
 ततः चिरकालसङ्कुलयुद्धोत्तरम् । अन्यथा तस्यां
 निशीत्येव वदेत् । अग्रे द्वितीयेऽह्नि षष्ठ्यामिति
 चोक्ता दारुणे तमसीति रामायणोक्ता च
 भाद्रश्रावणोभयमामोत्तरप्रतिपद्येतदिति बोध्यम् ।
 ‘वैनतेयस्तदाभ्येत्य तानि चास्त्राण्यमोचयत् ।
 द्वितीयेऽह्नि धूम्राक्षं हनूमान्निजघ्नान वै ॥
 तृतीयेऽह्नि वज्रदंष्ट्रं खड्गाच्चिच्छेद चाङ्गदः ।
 जघान हनूमान् भूयश्चतुर्थेऽह्नि कम्पनम् ॥
 प्रहस्तं पञ्चमीतिथ्यां नीलचिच्छेदमूर्धनि ।
 रावणः परिभूतोऽभूत् षष्ठ्यां रामेण धन्विना ॥
 अथ लङ्केश्वरः खिन्नः कुम्भकर्णं सहोदरम् ।
 शैलसुहृद्घातान्धधवनादौरबोधयत् ।
 जघान तं कुम्भकर्णं रामः सप्तमवासरे ॥’

रामः

रामः

रामः

इदं बोधनं दिनद्वयेन । तं बोधितं कुम्भकर्णम् ।
 सप्तमवासरे बोधनोत्तरं सप्तमवासरे इत्यर्थः ।
 यत् तु बोधनं षड्धा राज्ञी सप्तम्याच्चेतद्वध इति
 तत्र । तदुक्त्यापने उक्तस्यातिप्रयासस्य राज्ञि-
 मात्रेणासम्भवात् । रावणमन्दिरगमनकाले
 सूर्यप्रभया रावणमन्दिरस्यातिभास्वरत्ववर्ण-
 नेन मन्त्रादिना सप्तम्यां युद्धासम्भवात् । इन्द्र-
 जितो दिनत्रयेण वधोऽस्य यामवटकेनेत्यस्या-
 सङ्गतत्वाच्च । एवञ्च भाद्रपूर्णिमायामेतद्वधः ।
 'जघान लक्ष्मणोऽन्येदुरतिक्रान्तं दृष्ट्वास्त्रजम् ।
 ववन्वाभ्येदुरिन्द्रारिर्ब्रह्मास्त्रेण वृषौ कपीन् ॥
 हनूमता समानीतो महौषधमहौधरः ।
 तस्यानिलस्यग्रवशात् सर्व एते समुत्थिताः ॥
 अन्येदुः कपिराट् कुम्भं निकुम्भं वायुजोऽवधीतु ।
 तस्यां निशि रघुश्रेष्ठो जघान मकरेक्ष्णम् ॥
 मायासीतावधश्चक्रे शक्रजिह्वमूर्धनि ।
 तेन खिन्नोऽभवद्राम आश्रितो लक्ष्मणेन सः ।
 त्रयोदशदिने सौमित्रिस्त्रिदिनं योधयन् बली ॥
 जघान शक्रजेतारं रामध्यानेन हेतुना ।'
 अन्येदुः अन्येषु दिवसेषु । अत्रातिकायग्रहणं
 त्रिभिरीदेवान्तकनरान्तकमहोदरमहापाश्वी-
 पलक्ष्णम् । लक्ष्मणग्रहणमङ्गदहनमतोरप्य-
 लक्ष्णम् । एवं षड्भिर्दिनैः षष्ठां वधः ।
 पूर्वं क्रमेणैव तद्वधोक्तः । अन्येदुः सप्तम्याम् ।
 पर्वतानयनमष्टम्याम् । अन्येदुर्नवम्याम् । तस्यां
 निशि नवमीरात्रौ तदन्ते मायासीतावधः ।
 ततो दशमीचतुर्थयाममारभ्य त्रयोदशीचतुर्थ-
 यामपर्यन्तमिन्द्रजिह्वः ।
 'ततोऽवधीन्मूलबलचतुर्दश्यां रघुद्वजः ।
 दशैरथ निर्ययौ राजा योद्धुं रामेण संयुगे ॥
 चतुरङ्गबलैः सार्द्धं मन्त्रिभिर्दशकन्धरः ।
 हृत्चामरसंयुक्तः सर्वाभरणभूषितः ॥
 महारथगतो हारादुत्तरान्निर्ययौ बहिः ।
 आगतो रक्षसां राजा ब्रह्मघ्नो देवकण्ठकः ॥
 योद्धुं रघुवरेणेति शुश्रुवे कलहध्वनिः ।
 तत्र युद्धं समभवद्भानराणाञ्च रक्षसाम् ॥
 रामरावणयोश्चैव तथा सौमित्रिणा सह ॥
 शक्तिश्चिह्नैः संक्रुद्धः सोऽभुजं प्रति रावणः ।
 वक्षसा धारयामास सौमित्रिस्तां वियन्नताम् ॥
 तथा य बाध्यमानः सन् पपात धरणीतले ॥
 हनूमता जीवितोऽभूदोषध्यानयनात् पुनः ।
 ततः क्रुद्धो महातेजा राघवो राक्षसान्तकः ॥
 जघान राक्षसान् सर्वान् शूरेः कालान्तको-
 पमेः ।
 भयात् प्रदुद्राव रणे लङ्कां प्रति निशाचरः ॥
 जगद्राममयं पश्यन्निर्वृतात् स्वग्रहं विशत् ।
 निकुम्भिणां ततः प्राप्य होमश्चक्रे जिगीषया ॥
 ध्वंसितं वानरेक्षैस्सदभिवारात्मकं रिपोः ।
 पुनरुत्थाय पौलस्त्यो रामेण सह योधितुम् ॥
 दिव्यं स्थान्दसारुह्य राक्षसैरनिर्ययौ बहिः ॥
 इदं निर्गमनमाश्रित्यशुक्रप्रतिपदि ।
 'ततः शतमखौ दिव्यं रथं हर्म्यसंयुतम् ।

राघवाय स्वस्तेन प्रेषयामास भक्तिमान् ॥
 तन्नु मातलिनानीतमारुह्य रथसत्तमम् ।
 स्तूयमानः सुरगणैर्युधे तेन रक्षसा ॥
 ततो युद्धमभूद्वीरं रामराघवयोर्महत् ।
 सप्ताहिकमहोरात्रं शस्त्रास्त्रैरतिभीषणैरिति ॥
 ततो मातलिरथागमनदिनोत्तरम् । एवञ्च
 नवम्यां तद्वधः । तदुक्तं कालिकापुराणे ।
 'रामस्यानुग्रहार्थं वै रावणस्य वधाय च ।
 राजावैव महादेवो ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥
 ततस्तु तत्कृतिना सा नन्दायामाश्रितेऽसिते ।
 जगाम नगरीं लङ्कां यत्रासीद्वाघवः पुरा ॥
 आगत इति शेषः । इदंवागमनं राज्ञन्ते
 तदेव मातलिरथागमनम् ।
 'तत्र गत्वा महादेवो तदा तौ रामलक्ष्मणौ ।
 युद्धेन योजयामास स्वयमन्तर्हितात्मिका ॥
 राक्षसानां वानराणां जग्ध्वा सा मांसशोणि-
 तम् ।

रामरावणयोर्युद्धं सप्ताहं सा न्ययोजयत् ॥
 व्यतीते सप्तमे रात्रे नवम्यां रावणं ततः ।
 रामेण घातयामास महामाया जगन्मयी ॥
 यावत्तयोः स्वयं देवो युद्धकेलिसुदैक्षत ।
 तावत्तु अष्टरात्राणि सर्वेदेवैः सुपूजिता ॥
 निहतै रावणे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः ।
 विशेषपूजां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः ॥
 सकलैः सुरैरित्यस्य सहेति शेषः ।
 'रामरावणबाणैस्तु युद्धश्चावेत्य भीतिदम् ।
 तृतीयायान्तु लङ्कायाः पूर्वोत्तरदिशि स्थितम् ॥
 स्वातिनचत्रयुक्तायां भीतं सुरबलं महत् ।
 श्रान्त्यर्थं वारयामास देवेन्द्रो वचनाद्वरैः ॥
 श्रान्त्यर्थं भयश्रान्त्यर्थम् ।
 'ततस्तु अवग्रे नाथ दशम्यां चण्डिका शुभाम् ।
 विष्टव्य चक्रे श्रान्त्यर्थं बलनीराजनं हरिः ॥
 रिपुजनितभयश्रान्त्यर्थमित्यर्थः ।
 'नीराजितबलः शक्रस्तत्र रामं सलक्ष्मणम् ।
 सम्भाष्य प्रथयौ स्वर्गं सह देवैः शचीपतिः ॥
 इति वृत्तं पुरा कल्पे मनोः स्थायम्भुवेऽन्तरे ।
 पुरा कल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथैव तु ॥
 प्रवर्त्तते स्वयं देवो दैवानां नाशनाय वै ।
 स्थायम्भुवमन्वन्तररूपे पुरा कल्पे इत्यर्थः ।
 प्रतिकल्पं प्रतिमन्वन्तरमित्यर्थः । जलजवसामा-
 न्येन तत्रापि कल्पव्यवहारात् ।
 'प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणश्चापि राक्षसः ।
 तथैव जायते युद्धं तथैव त्रिदशगमः ॥
 एवं रामसहस्राणि रावणानां तथैव च ।
 भवितव्यानि भूतानि तेषु देवौ प्रवर्त्तते ॥
 तां पूजन्ति सुराः सर्वे बलं नीराजयन्ति च ।
 तथैव च नराः सर्वे कुर्याः पूजां यथाविधि ॥
 बलनीराजनं राजा कुर्याद् बलविद्वज्जये ॥ इति ।
 इयञ्च ब्रह्मबोधिता महादेवो अयौ प्रविष्टा
 सीतेव भगवच्छक्तिरूपेति प्रतिभाति । अतएव
 ब्रह्मवैवर्ते प्रथमेऽंशविभागे । प्रतिकल्पं विष्णो-
 अरितं कौटिल्यमिति नारदप्रश्ने ब्रह्मवाक्यम् ।

'स एव भगवान्नूनं प्रतिमन्वन्तरं सुने ।।
 वधाय दुष्टदैवानां भूमिभारहतां भुवि ॥
 कलिद्वापरयोः सन्धौ भविष्यति न संशयः ।
 प्रतिकल्पं त्वमेव भविष्यति न संशयः ॥' इति ।
 सहस्रकृत्वो रामोऽपि भविता ब्रह्मणो दिने
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रथमविभागस्य राधां प्रति
 कृष्णवाक्ये । दिने इति जातावेकवचनम् ।
 दिनेष्वित्यर्थः । पूर्वं प्रतिमन्वन्तरमित्युक्तेः ।
 प्रतिचतुर्युगं रामाद्यवतार इति तु न युक्तम् ।
 चतुर्विंशतितमचतुर्युगे रामावतारस्याष्टा-
 विंशतितमचतुर्युगे कृष्णावतारस्य हरिवंशे पुरा-
 णान्तरे च प्रसिद्धत्वादिति दिक् । अन्विवेश-
 रामायणमिति प्रसिद्धग्रन्थेषु ।
 'रामः पञ्चदशे वर्षे षड्वर्षमपि मैथिलीम् ।
 उपयेमे त्वयोध्यायां द्वादशाब्दानुवास सः ॥
 सप्तविंशतिमे वर्षे वनवासमकल्पयत् ।
 अष्टादश तु वर्षाणि सीतायास्तु तदाभवन् ॥
 त्रिरात्रसुदकाद्वारश्चतुर्थेऽह्नि फलाशनः ।
 पञ्चमे चित्रकूटे तु रामो वासमकारयत् ॥
 अथ त्रयोदशे वर्षे पञ्चवर्षां महामनाः ।
 रामो विरूपयामास घोरां शूर्पणखां वने ॥
 ततो माघे सिताष्टम्यां सुहृत्तै र्वन्दसंज्ञके ।
 राघवाभ्यां विना सीतां जहार दशकन्धरः ॥
 माघे शुक्लचतुर्दश्यामिति पाठान्तरम् ।
 'मार्गशुक्लदशम्यान्तु वसन्ती रावणाख्ये ।
 सम्पातिर्दशमे मासे आचख्यौ वानरेषु ताम् ॥
 एकादश्यां महेन्द्राग्रात् पुष्पवे शतयोजनम् ।
 तन्नात्रिशेषे सीताया दर्शनं हि हनूमतः ॥
 द्वादश्यां शिंशपाटके हनूमान् पर्यवस्थितः ।
 तस्यां निशायां सीतायां विश्वासात्तापसु-
 कथाः ॥

अक्षादिभिस्त्रयोदश्यां ततो युद्धमवर्त्तत ।
 वधो ह्यचक्रुमारस्य वनविध्वंसनं तथा ॥
 ब्रह्मास्त्रेण चतुर्दश्यां बह्वः शक्रजिता कपिः ।
 वद्धिना पुच्छयुक्तेन लङ्काया दहनं तथा ॥
 पौर्णमासी महेन्द्राद्रौ पुनरागमनं कपेः ।
 मार्गसितप्रतिपदः पञ्चभिः पथि वासरैः ॥
 पुनरागम्य षष्ठेऽह्नि ध्वस्तं मधुवनञ्च तेः ।
 सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं शुद्धिनिवेदनम् ॥
 अष्टम्युत्तरफल्गुन्यां सुहृत्तै विजयाभिधे ।
 मध्यं प्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य तु ।
 वासरे सप्तमेऽभ्युदये स्तन्वावारनिवेशनम् ॥
 पौषशुक्लप्रतिपदस्तृतीया यावदस्तुथेः ।
 उपस्थानं ससैन्यस्य राघवस्य बभूव ह ॥
 विभीषणश्चतुर्थ्यां वै रामेण सह सङ्गतः ।
 ससुद्रतरणार्थाय पञ्चम्यां सन्न उद्गमः ॥
 प्रायोपवेशनश्चक्रे रामो दिनचतुष्टयम् ।
 ससुद्रवरलाभञ्च सेतूपायप्रकीर्तनम् ॥
 सेतोर्दशम्यामारभ्यतयोदश्यां समापनम् ।
 चतुर्दश्यां सुवेलामि रामः सैन्यं न्यवेशयत् ॥
 पौर्णमास्यां द्वितीयान्तं त्रिदिनैः सैन्यतारणम् ।
 तृतीयाया दशम्यन्तं मन्त्रो युष्मनिवेशने ॥

रामः

शुक्लसारण्योः सैन्यप्रतिरेकादशे दिने ।
माघे सितार्था द्वादश्यां सैन्यसंख्या कृता तु वै ।
सारथेन कपीनाम्बु सारासारोपवर्णनम् ।
त्रयोदश्यादयम् यावत्कृष्णायां दिवसैस्त्रिभिः ॥
रावणः सैन्यसंस्थानं रणायोत्साहनं तथा ।
यथावथाङ्गदो दौत्यं माघशुक्लादिवासरे ॥
माघशुक्लद्वितीयादिदिनैः सप्तभिरेव तु ।
रक्षसां वानराणाञ्च युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥
माघशुक्लनवम्यान् रात्राविज्रजिता रणे ।
रामलक्ष्मणयोर्नागपाशैर्बन्धो बभूव ह ॥
नागपाशविमोचार्थं दशम्यां गच्छोऽभ्यगात् ।
अत्रावहारः कथितो दशम्यादिदिनद्वयम् ॥
द्वादश्यामाञ्जनेयेन धन्वाक्षस्य वधः कृतः ।
त्रयोदश्यान्तेनैव निहतोऽकम्पनो रणे ॥
माघशुक्लचतुर्दश्यां यावत् कृष्णादिवासरम् ।
त्रिदिनेन प्रहस्तस्य नीलेन विहितोऽवधः ॥
माघासितद्वितीयायाश्चतुर्थ्यन्तन्निभिर्दिनैः ।
रामेण तुमुखे युद्धे रावणो द्रावितो रणात् ॥
पञ्चम्यास्त्रयोऽमी यावद्वावणेन प्रबोधितः ।
कुम्भकर्णः सप्तम्यां तावद्युद्धचतुर्दिनम् ॥
कुम्भकर्णो दिनेः षड्भिर्नवम्यास्तु चतुर्दशीम् ।
रामेण निहतो युद्धे बहुवानरभयकः ॥
अमावास्यादिने श्रीकादवहारो बभूव ह ।
फाल्गुनादिप्रतिपदश्चतुर्थ्यन्तदिनैस्ततः ॥
नरान्तकप्रभृतयो निहताः पञ्च राक्षसाः ।
पञ्चम्याः सप्तमी यावदतिकायवधश्चाहत् ॥
अष्टम्या द्वादशी यावन्निहतौ दिनपञ्चकात् ।
निकुम्भकुम्भावृद्धौ मकराक्षश्चतुर्दिनैः ॥
फाल्गुनस्य द्वितीयायां कृष्णं प्रकृजिता

जितम् ।

तृतीयायास्तु सप्तम्यां हरयः पञ्चवासरान् ॥
व्योषधानयने यथास्तदासीदवहारकः ।
तत्र त्रयोदशीं यावद्दिनैः षड्भिस्तु प्रकृजित् ॥
लक्ष्मणेन हतो युद्धे विहितोऽभिचरन् क्रमात् ।
चतुर्दश्यां दशमीवरणदौर्वाविधिः क्रमात् ॥
अमावास्यां ययौ वीरो युद्धाय दशकन्धरः ।
चैत्रशुक्लप्रतिपदः पञ्चमी दिनपञ्चकेः ॥
रावणस्य प्रधानानां युध्दतामभवत् त्रयः ।
चैत्रषष्ठ्यायमी यावत्कृष्णापाशार्थादमारणम् ॥
चैत्रशुक्लनवम्यान् सौमित्रेः शक्तिमेदनम् ।
श्रीशारिद्राञ्जनेयेन लक्ष्मणार्थमुपाहृतः ॥
दशम्यामवहारोऽभूद्रात्रौ युद्धं वृत्तसीः ।
एकादश्यान् रामाय रथो मातलिसारथिः ॥
अष्टादशदिने रामो वैरथे रावणं वधीत् ।
द्वादश्याः शुक्लपक्षस्य यावत् कृष्णचतुर्दशीम् ॥
माघशुक्लद्वितीयायाश्चैत्रकृष्णचतुर्दशीम् ।
अष्टाशीतिदिनं युद्धं मध्ये पञ्चदशाहकम् ॥
युद्धावहारः संग्रामस्त्रिसप्ततिदिनान्यभूत् ।
संस्कारो रावणादीनाममावास्यादिनेऽभवत् ॥
वैशाखादितिथौ रामः सुबेलं पुनरागतः ।
अभिषिक्तो द्वितीयायां जङ्काराख्ये विभीषणः ॥
सीतां युद्धिस्मृतीयायां देवैर्भ्यो वरलम्भनम् ।

रामः

वैशाखस्य चतुर्थ्यान् रामः पुष्पकमास्थितः ॥
पूर्वे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां माघवस्य तु ।
भरद्वाजाश्रमं रामः सखीतः पुनरागतम् ॥
नन्दिग्रामे तु षष्ठ्यां वै भरतेन समागतः ।
सप्तम्यामभिषिक्तोऽसावयोध्यायां रघूत्तमः ॥
जानकीं रामसहिता रावणस्य निवेशने ।
मनुमावान् स्थिता पञ्चदशवासरसंयुतेति ॥
यत्तु सर्वश्रेष्ठं अनिश्चितप्रामाण्यम् । कालिका-
पुराणादिविरोधात् । इदं कल्पान्तरविषयमिति
न युक्तम् । तद्विरोधादेव । तस्मात् क्रियाविरोधे
पुराणेषु उपसंहार एव न्यायः । शाखा-
न्तरोक्ताङ्गोपसंहारवत् । यथा कुम्भकर्णवधो-
ऽत्र रामेणोक्तो भारते लक्ष्मणेन तादृशे विषये
न तु कल्पमेदेन अवस्था । जन्मविषये एव तु
हरिवंशोक्ता सेति बोध्यम् । इति श्रीरामायण-
तीर्तके लङ्काकाण्डे ११० सर्गः ।) तस्य परि-
पूर्णतमत्वं यथा,—

“सर्वे चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्

स्वयम् ।

परिपूर्णतमो रामो ब्रह्मशापात् खविस्सुतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११६ अध्यायः ॥
अथ श्रीराममन्त्राः ।

“अनन्तोऽमरासनः सैन्दवर्जं रामाय कृष्णतुः ।
षडक्षरोऽयमादिष्टो भजतां कामदो मनुः ॥” *
तस्य तारकब्रह्ममन्त्रो यथा,—

“सर्वेषां राममन्त्राणां मन्तराजः षडक्षरः ।
तारकब्रह्म चेतुस्तं तेन पूजा प्रशस्यते ॥”

तस्मिन् च रां रामाय स्वाहा । इति रामा-
र्चनचन्द्रिकायाम् ४ पटलः ॥ अस्य पूजा-
प्रयोगः । प्रातःकृत्वादि वैष्णवोक्तपीठन्यासान्तं
कर्म विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि
ॐ ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे गायत्रीच्छन्दसे
नमः । हृदि श्रीरामाय देवतायै नमः । ततः
कराङ्गन्यासौ । रां अङ्गुष्ठभ्यां नमः । रौं
तर्जनीभ्यां स्वाहा । कं मध्यमाभ्यां वषट् । रौं
अनामिकाभ्यां हुम् । रौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् ।
रः करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु ।
ततो मन्त्रन्यासः । ब्रह्मरन्तुं रां नमः । भूमध्ये
रा नमः । हृदि मा नमः । नाभौ य नमः ।
लिङ्गे न नमः । पादयोर्मै नमः । ततो मूर्ति-
पङ्कटादिविधिं विधाय देवं ध्यायेत् ।

“कालाम्भोधरकान्तिकान्तमनिर्गं वीरासनाध्या-
विनं

सुद्रां ज्ञानमयीं दधानमपरं हस्ताभुजं जाशुनि ।
सीतां पार्श्वगतां सरोरुहकरां विदुस्त्रिभिं राघवं
पश्यन्तं सुकुटाङ्गदादिविविधाकल्पोज्ज्वलाङ्गं
भजे ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं
कुर्यात् । ततः पीठपूजां विधाय वैष्ण-
वोक्तपीठशक्तीः पीठमनुष्यं संपूज्य पुनर्ध्यात्वा
वाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानप्रथेन्तं विधाय-
वरणपूजामारभेत् । यथा देववामपार्श्वे श्रीं

रामः

सीतायै नमः । अग्रे ॐ शाङ्गाय नमः ।
दक्षिणवामपार्श्वयोः ॐ श्रेष्ठो नमः । ॐ
चापाय नमः । तद्वहिः केशरेषु अमरादिकोशेषु
मध्ये हस्तं च रां हृदयाय नमः । इत्यादिना
वङ्गानि पूजयेत् । ततो हस्तेषु पूर्वादिदिक्षु
ॐ हनुमते नमः । ॐ सुग्रीवाय नमः । ॐ
भरताय नमः । ॐ विभीषणाय नमः । ॐ
लक्ष्मणाय नमः । ॐ अङ्गदाय नमः । ॐ शत्रु-
घ्नाय नमः । ॐ चामुवते नमः । हस्तायेषु
ॐ हृदयाय नमः । ॐ जयन्ताय नमः । ॐ
विजयाय नमः । ॐ सुराष्ट्राय नमः । ॐ राक्ष-
वर्धनाय नमः । ॐ अकोपाय नमः । ॐ धर्म-
पालाय नमः । ॐ सुमन्त्राय नमः । तद्वहि-
रिन्द्रादीन् वच्चादींश्च पूजयेत् । ततो धूपादि-
विसर्जनान्तं कर्मे समापयेत् ॥ * ॥ अथ

पुरश्चर्यं षड्लक्षजपः । तथा च ।
“ऋतुलक्षं जपेन्मन्त्रं दशांशं कमलैः शुभैः ।
कुहुयादर्थिते बह्वौ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥”
अयं मन्त्रः षड्विधः । तथा च ।

“स्वकामशक्तिवाक्कल्यैताराद्यः पञ्चवर्णकः ।
षडक्षरः षड्विधः स्यात् चतुर्वर्गफलप्रदः ॥
ब्रह्मा सम्मोहनः शक्तिर्दक्षिणामूर्तिरुच्यते ।
अगस्त्यः श्रीशिवः प्रोक्तो सुनयोऽत्र क्रमादिने ॥
अथवा कामबीजादेर्विष्णुमित्रो सुनिर्मनोः ।
कन्दो गायत्रीसंज्ञश्च श्रीरामश्चैव देवता ॥
ध्यानपूजादिकं सर्वं पूर्ववच्च समाचरेत् ॥”
तथा ।

“जानकीवल्लभं देवन्तं वहेज्यां हुमादिकम् ।
दशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्याद्दक्षिणस्तु ऋषिर्विराट् ॥
छन्दस्तु देवता रामः सीतापाणिपरिग्रहः ।
आद्यं बीजं द्विष्टः शक्तिः कामेनाङ्गक्रिया मता ॥
शिरोललाटभूमध्यतालुकण्ठेषु हृद्यपि ।
नाभ्युरजानुपादेषु दशवर्णान् न्यसेन्मनोः ॥” * ॥
ततो ध्यानम् ।

“अयोध्यानगरे पिचरत्नसौवर्णमण्डपे ।
मन्दारपुष्पैरावहृविताने तोरणाश्रिते ॥
सिंहासनसमारूढं पुष्पकोपरि राघवम् ।
रत्नोभिर्हरिभिर्देवैर्दिवयानगतैः शुभैः ॥
संस्तूयमानं सुनिर्भगं त्वत्त्वं परिशोभितम् ।
सीतालङ्कृतवामाङ्गं लक्ष्मणेनोपशोभितम् ॥
श्यामं प्रसन्नवदनं सर्वभरणभूषितम् ।
ध्यायन्नेवं जपेन्मन्त्रं वर्णलक्ष्मणनन्द्यधौः ॥”
अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥ * ॥

“वह्निर्गारायणेनाष्टो जठरः केवल एव च ।
हृत्परो मन्तराजोऽयं सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥
श्रीमाया मन्त्रथेकेकबीजाद्यन्तगतो मनुः ।
चतुर्वर्णः ॥ एव स्यात् षड्वर्णो वाञ्छितप्रदः ॥
स्वाहान्तो हुं फट्न्तो वा नमोऽन्तो वा
भवेन्मनुः ॥”

तथा ।
“तारमाधारमानङ्गवाक्खबीजैस्तु षड्विधः ।
त्र्यक्षरो मन्तराजः स्यात् सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥

रामः

इष्टाचरचन्द्रमन्त्रान्तो चन्द्रोऽयं चतुरचरः ।
रामाय हृन्मनुः प्रोक्तो मन्त्रः पञ्चाचरः परः ॥
पञ्चाशन्मातृकावर्णः प्रत्येकपूर्वको मनुः ।
लक्ष्मीवाक्मन्त्रादिश्च ताराद्यः स्यादनेकधा ॥
तेन च राम । आं राम । इत्यादि चतुरचरः ।
तथा लक्ष्मीवाक्मन्त्रादीनामन्यतमदानेऽपि
चतुरचरः । तेन श्रीं राम । ऐं राम । क्लीं
राम इति ।

“वह्निस्थं शयनं विष्णोरहं चन्द्रविभूषितम् ।
एकाचरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः सुरद्वयः ॥
ब्रह्मा मुनिः स्यादुगायत्री च्छन्दो रामस्तु
देवता ॥” ॥

एकाचरे तु द्वादशलक्षजपः पुरश्चरणम् ।
तथा च । भातुलक्षं जपेन्मन्त्रं इति वचनात्
अन्येषां षड्लक्षजप इति विशेषः । ध्यानपूजा-
दिकं षड्चरवत् ॥ ॥ अथ श्रीरामचन्द्र-
प्रयोगः ।

“जातीप्रसूनेज्जुहुयादिन्दिरावाप्तये नरः ।
जातीप्रसूनेज्जुहुयाच्चन्दनाम्भःसमुचितैः ॥
राजवश्याय कमलैर्धनधान्यादिसम्पदः ।
नीलोत्पलानां होमेन वश्येदखिलं जगत् ॥
विष्णुप्रसूनेज्जुहुयादिन्दिरावाप्तये नरः ।
दूर्वाहोमेन दीर्घायुर्भवेन्मन्त्री निरामयः ॥
रक्तोत्पलहुताम्बुनीं धनमाप्नोति वाञ्छितम् ।
मेधाकामेन होतव्यं पलाशकुसुमेर्नरैः ॥
तज्जपमन्त्रः प्रपिबेत् कविर्भवति वल्हरात् ।
तन्मिश्रितान्नं सुज्जीत महदारोग्यवर्द्धनम् ॥” ॥
अथ श्रीरामचन्द्रस्तोत्रम् ।

श्रीहनुमानुवाच ।

“तिरश्चामपि राजेति समवायं समीयुषाम् ।
यथा सुग्रीवमुखाणां यस्तसुगं नमाम्यहम् ॥
सहदेव प्रपन्नाय विशिष्टायेव यत् प्रियम् ।
विभीषणायाञ्चिते यस्तं वीरं नमाम्यहम् ॥
यो महान् पूजितो व्यापी महाब्जः करुणा-
मृतम् ।

स्तुतं जटायुना येन महाविष्णुः नमाम्यहम् ॥
तेजसाप्याधिता यस्य ज्वलन्ति ज्वलनादयः ।
प्रकाशते स्वतन्त्रो यस्तं ज्वलन्तं नमाम्यहम् ॥
सर्वतोमुखता येन लीलया दर्शिता रणे ।
राक्षसेश्वरयोधानां तं वन्दे सर्वतोमुखम् ॥
वृभावन्तु प्रपन्नानां हिनस्ति च यथा वृषु ।
सिंहः सत्त्वैर्विवीकृतस्तं वृसिंहं नमाम्यहम् ॥
यस्माद्विभ्यति वातार्कज्वलनेन्द्राः सन्ध्यावः ।
भियं धिनोति पापानां भीषणं तं नमाम्यहम् ॥
परस्य योग्यताप्रेक्षारहितो नित्यमङ्गलम् ।
हृदाद्येव निजौदार्याद्यस्तं भद्रं नमाम्यहम् ॥
यो न्यत्य निजदासानां मारयत्यखिलेष्टदः ।
तज्जोदाहृतयो बह्मो न्यत्यत्यु नमाम्यहम् ॥
यस्यादपप्रणतो भवेदुत्तमपूरुषः ।
तमीशं सर्वदेवानां नमनीयं नमाम्यहम् ॥
आत्मभावं समुत्क्षिप्य दास्येनैव रघूत्तमम् ।
अजेऽहं प्रत्यहं रामं ससीतं सहजलक्ष्मम् ॥

रामः

तिथं श्रीरामभक्तस्य किङ्करा यमकिङ्कराः ।
शिवमयो दिशस्तस्य सिद्धयस्तस्य दासिकाः ॥
इदं हनुमता प्रोक्तं मन्त्रराजात्मकं स्तवम् ।
पठेदनुदिनं यस्तु ॥ रामे भक्तिमान् भवेत् ॥”
इति हनुमत्कल्पे मन्त्रराजात्मकं श्रीरामचन्द्र-
स्तोत्रं समाप्तम् ॥ ॥ अथ श्रीरामचन्द्रस्याष्टो-
त्तरशतकं नाम ।

वेदव्यास उवाच ।

“शृणु गाङ्गेय वक्ष्यामि रामस्यादसुतकर्मणः ।
नामाष्टशतकं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विस्तृतम् ॥
नातः परतरं गुह्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
केलासशिखरे रम्ये नानारत्नविचित्रिते ।
एकाग्रप्रयतो भूत्वा विष्णुमाराध्य भक्तितः ॥
उपविष्टस्ततो भोक्तुं पार्वतीं शङ्करोऽब्रवीत् ।
पार्वत्येहि मया साहं भोक्तुं भुवनवन्दिते ॥
तमाह पार्वती देवी जप्ता नाम सहस्रकम् ।
ततो भोक्तव्यमहं देव मुच्यतां भवता प्रभो ॥
ततस्तं पार्वतीं प्राह प्रहसन् परमेश्वरः ॥
धन्यासि कृतपुण्यासि विष्णुभक्तासि पार्वती ।
दुर्लभा वैष्णवी भक्तिर्भाग्यधेयं विनेश्वरि ॥
रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।
मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिप्रक्ष्यता ॥
रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥
राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम वरानने ॥
रामेत्युक्त्वा महादेवि सुहृद् साहं मयाधुना ।
ततो रामेति नामोक्त्वा सह सुक्ता च पार्वती ॥
ततो सुक्ता महादेवी प्रतिना सह संस्थिता ।
प्रपञ्च श्रीमहादेवं प्रीतिप्रवणमानसा ॥
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम त्वयोदितम् ।
तस्यान्यान्यपि नामानि सन्ति चेद्रावणद्विषः ।
कथ्यतां मम देवेश तत्र मे प्रीतिरुत्तमा ॥

श्रीशङ्कर उवाच ।

शृणु नामानि वक्ष्यामि रामचन्द्रस्य पार्वती ।
लौकिका वैदिकाः श्रद्धा ये केचित् सन्ति
पार्वति ॥

नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम् ।
तेषु चात्यन्तसुखं हि नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥
विष्णोरेकैकनामानि सर्ववेदाधिकं फलम् ।
ताडङ्नामसहस्रेषु रामनाम परं मतम् ॥
जपतः सर्ववेदांश्च सर्वमन्त्रांश्च पार्वति ।
तस्मात् कोटिगुणं पुण्यं रामनामैव लभ्यते ॥
अस्य श्रीरामनामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रस्य इश्वर
ऋषिरनुष्टुप् छन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
चन्द्रप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ।
श्रीरामो रामचन्द्रश्च रामभद्रश्च शाश्वतः ।
राजीवलोचनः श्रीमान् राजेन्द्रो रघुपुङ्गवः ॥
जानकीवल्लभो जैत्रो जितामित्रो जनार्दनः ।
विश्वामित्रप्रियो दान्तः शरण्यत्राणतत्परः ॥
वालिप्रमथनो वाग्मी सत्यवाक् सत्यविक्रमः ।
सत्यव्रतो व्रतफलः सदा हनुमदाश्रयः ॥

रामः

कौशलेयः खरध्वंसी विराधवधपण्डितः ।
विभीषणपरिचाता दशग्रीवशिरोहरः ॥
सप्ततालप्रमेता च हरकोदण्डखड्गनः ।
जामदग्न्यामहादर्पदमनस्ताडकान्तकः ॥
वेदान्तसारोऽमेयात्मा भववैद्यश्च भेषजः ।
दूषणत्रिशिरोहन्ता त्रिभुर्निस्तिगुणस्त्रयी ॥
त्रिविक्रमस्त्रिलोकतामा पुण्यचारित्रकीर्तनः ।
त्रिलोकौरचको धन्वी दण्डकारण्यपुण्यकृत ॥
अहत्यापावनश्चैव पित्रभक्तो वरप्रदः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितलोभो जगत्पुरुषः ॥
ऋक्षवानरसंघाती चित्रकूटसमाश्रयः ।
जयन्तत्राणवरदः सुमित्रापुत्रसेवितः ॥
सर्वदेवाधिदेवश्च मृतवानरजीवनः ।
मायामारीचहन्ता च महाभागो महाभुजः ॥
सर्वदेवस्तुतः सौम्यो ब्रह्मण्यो मुनिसंस्तुतः ।
महायोगी महोदारः सुग्रीवस्मितराज्यदः ॥
सर्वपुण्याधिकफलस्तीर्थः सर्वाधनाशनः ।
आदिपुरुषो महापुरुषः परमः पुरुषस्तथा ॥
पुण्योदयो दयासारः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
स्मितवक्त्रो मितभाषी पूर्णभाषी च राघवः ॥
अनन्तगुणगम्भीरो धीरोदात्तगुणोत्तरः ।
मायामातुषचारित्र्यो महादेवामिपूजितः ॥
सेतुकृत जितवारीशः सर्वतीर्थमयो हरिः ।
श्यामाङ्गः सुन्दरः शूरः पीतवासा धनुर्धरः ॥
सर्वयज्ञाधिपो यज्ञो जरामरणवर्जितः ।
शिवलिङ्गप्रतिष्ठाता सर्वाधगणवर्जितः ॥
परमात्मा परं ब्रह्म सच्चिदानन्दविग्रहः ।
परं ज्योतिः परं धाम पराकाष्ठापरात्परः ॥
परेशः पारगः पारः सर्ववेदात्मकः शिवः ॥
इत्येतन्नामभद्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।
गुह्याद्गुह्यतरं देवि तव प्रीत्या प्रकीर्तितम् ॥
यः पठेत् शृणुयादापि भक्तियुक्तेन चेतसा ।
॥ सर्वैर्मुच्यते पापैः कल्पकोटिसमुद्भवैः ॥
जलानि स्थलतां यान्ति शूच्यो यान्ति मित्र-
ताम् ।
राजानो दासतां यान्ति वद्धयो यान्ति सौख्य-
ताम् ॥
आतुक्लृप्तश्च भूतानि स्थैर्यं यान्ति क्षताः क्षियः ॥
अनुग्रहं गृह्णा यान्ति शान्तिमायान्त्युपद्रवाः ॥
पठतो भक्तिभावेन जनस्य गिरिसम्भवे ।
यः पठेत् परया भक्त्या तस्य वश्यं जगत्त्रयम् ॥
यद्यत् कामयते चित्ते तत्तदाप्नोति कीर्त्तनात् ।
यः पठेद्रामचन्द्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥
अज्ञानेनापि कुर्वाणो न स पापैर्विलिप्यते ।
पुण्यकालेषु सर्वेषु पठनानन्त्यमाप्रयात् ॥
सर्ववेदेषु तीर्थेषु दानेषु च तपःसु च ।
तत्फलं कोटिगुणितं स्तवेनानेन लभ्यते ॥
पुण्यकालेषु सर्वेषु पठन्नामशताष्टकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥
वैकुण्ठे वासमाप्नोति दशपूर्वैर्दशपरैः ।
रामं दूर्वादलश्यामं पद्माक्षं पीतवाससम् ॥
स्तुवन्ति नामभिर्द्वैतेन ते सांसारिणो नराः ॥

रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।
रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥
इमं मन्त्रं महेशानि । जपन्नेव दिवानिशम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
इत्येतद्रामभद्रस्य माहात्म्यं वेदसम्मतम् ।
कथितं तव गाङ्गेय यत्स्वं वैष्णवोत्तमः ॥
वन्दामहे महेशानं हरकोटखण्डनम् ।
जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥”
इति पद्मपुराणे उमामहेश्वरसंवादे श्रीराम-
चन्द्राष्टोत्तरशतनामस्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥
(अस्य विराट्मूर्तिकथनं यथा, अध्यात्मरामा-
यणे । ३ । ६ । ३०—५४ ।

गन्धर्व उवाच ।

“स्तोतुस्तुष्टते मेऽद्य मनो रामातिसम्भवात् ।
त्वामनन्तमनाद्यन्तं मनोवाचामगोचरम् ॥
रूपं ते रूपमयत्तं देहद्वयविलक्षणम् ।
दृग्गुणमितरं सर्वं दृश्यं जडमनात्मकम् ॥
तत्कथं त्वां विजानीयादयतिरिक्तं मनः प्रभो ।
बुद्ध्यात्माभासयोरेकं जीव इत्यभिधीयते ॥
बुद्ध्यादिसाक्षी ब्रह्मेव तस्मिन् निर्विषयेऽखिलम् ।
आरोप्यतेऽज्ञानवशान्निर्विकारेऽखिलात्मनि ॥
हिरण्यगर्भस्ते रूपा देहं स्थूलं विराट् सूक्ष्मम् ।
भावनाविषयो राम रूपां ते ध्यातुमर्हस्यम् ॥
भूतं भयं भविष्यच्च यन्नेदं दृश्यते जगत् ।
स्थूलेऽण्डकोशे देहे ते महदादिभिरावृते ॥
सप्तभिरुत्तरगुणैर्वैराजो धारणाश्रयः ।
त्वमेव सर्वकैवल्यं लोकास्तेऽवयवाः स्मृताः ॥
पातालं ते पादमूलं पाण्डिस्तव महातलम् ।
रसातलं ते गुल्फौ तु तलातलमितीर्यते ॥
जानुनी सुतलं राम । ऊरू ते वितलं तथा ।
अतलञ्च मही राम । जघनं नाभिर्गण्डमः ॥
उरःस्थलं ते ज्योतीर्षि ग्रीवा ते मह उच्यते ॥
वदनं जनलोकस्ते तपस्ते शृङ्गदेशगम् ।
सत्यलोको रघुश्रेष्ठ । श्रीर्षण्यास्ते सदा प्रभो ॥
इन्द्रादयो लोकपाला वाहवस्ते दिशः शुभे ।
अश्विनौ नासिके राम वक्त्रं तेऽभिरुदाहृतः ॥
चक्षुस्ते सविता राम मनश्चन्द्र उदाहृतः ।
भ्रमरश्चैव कालस्ते बुद्धिस्ते वाक्पतिर्भवेत् ॥
रुद्रोऽहङ्काररूपस्ते वाचश्चन्द्रांसि तेऽथवा ।
यमस्ते दंष्ट्रदेशस्थो नक्षत्राणि हिजालयः ॥
हासो मोहकरी माया हृष्टिस्तेऽपाङ्गमोचनम् ।
धर्मेः पुरस्तेऽधर्मश्च पृष्ठभाग उदीरितः ॥
निमिषोन्मेषणे रात्रिर्दिवा चैव रघूत्तम ।
समुद्राः सप्त ते कुक्षिर्नाभौ नदास्तव प्रभो ॥
रोमाणि वृक्षौषधयो रेतो वृष्टिस्तव प्रभो ।
महिमा ज्ञानशक्तिस्ते एवं स्थूलं वपुस्तव ।
यदस्मिन् स्थूलरूपे ते मनः सन्त्यर्थते नरे ।
अनायासेन मुक्तिः स्यादतोऽन्यत्र हि किञ्चन ॥
अतोऽहं रामरूपं ते स्थूलमेवावुभावये ।
यस्मिन् ध्याते प्रेमरसः सरोमणुलको भवेत् ॥
तदेव मुक्तिः स्याद्रामं यदा ते स्थूलभावकः ।
तदप्यास्तां तवेवाहमेतद्रूपं विचिन्तये ॥

धनुर्वाणधरं श्यामं जटावल्कलभूषितम् ।
अपीयवयसं सीतां विचिन्तन्तं सलक्षणम् ॥
इदमेव सदा मे स्थान्मानसे रघुनन्दन ।
सर्वज्ञः शङ्करः साक्षात् पार्ष्ण्यं सहितः सदा ॥
तद्रूपमेवं सततं ध्यायन्नास्ते रघूत्तम ।
सुसूक्ष्मां सदा काश्यां तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥
राम रामेत्युपदिशन् सदा सन्तुष्टमानसः ।
अतस्त्वं जानकीनाथ परमात्मा सुनिश्चितः ॥
सर्वे ते मायया मृगान्ता न जानन्ति तत्त्वतः ।
नमस्ते रामभद्राय वेधसे परमात्मने ॥
अयोध्याधिपते तुभ्यं नमः सौमित्रसेवित ।
चाहि चाहि जगन्नाथ मां माया नावृणोतु
ते ॥” * ॥)

अथ श्रीरामकवचम् ।

“ध्यात्वा नीलोत्पलश्यामं रामं राजीवलोच-
नम् ।

जानकीलक्ष्मणोपेतं जटासुकुटमण्डितम् ।
सासितुणधनुर्बाणपाणिं नक्तश्चरान्तकम् ।
खलीलया जगत्तातुमाविर्भूतमजं विभुम् ॥
रामरक्षां पठेत् प्राज्ञः पापघ्नीं सर्वकाम-
दाम् ॥”

अस्य श्रीरामचन्द्रकवचस्य बुधकौशिककृद्भि-
र्गायत्री च्छन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
चन्द्रप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ।

ॐ शिरो मे राघवः पातु भालं दशरथा-
त्मजः ।

कौशलेयो दृष्टौ पातु विश्वामित्रप्रियः सुतौ ॥
ब्राह्मं पातु मखचाता सुखं सौमित्रवत्सलः ।
जिज्ञां विद्यानिधिः पातु कण्ठौ भरतवन्दितः ॥
स्कन्धौ दिशायुधः पातु भुजौ भयेशकामुकः ।
करौ सीतापतिः पातु हृदयं जामदग्नितु ॥
वक्त्रः पातु कवचवारिः स्तनौ गीर्वाणवन्दितः ।
पार्श्वौ कुलपतिः पातु कुक्षिमिच्छाकुनन्दनः ॥
मध्यं पातु खरध्वंसी नाभिं जाम्बवदाश्रयः ।
गुह्यं जितेन्द्रियः पातु पृष्ठं पातु रघूदहः ॥
सुग्रीवेशः कटिं पातु शक्यिनी हनुमत्पुः ।
ऊरू रघूत्तमः पातु रक्षः कुलविनाशकः ॥
जानुनी सेतुकुतु पातु जङ्घे दशमुखान्तकः ।
पादौ विभीषणश्रीदः पातु रामोऽखिलं वपुः ॥
एतां रामबलोपेतां रक्षां यः सुकृती पठेत् ।
स चिरायुः सुखी पुत्री विजयी विनयी भवेत् ॥
पातालभूतलयोमचारिणश्चक्षुचारिणः ।
न द्रुममपि शक्तास्ते रक्षितं रामनामभिः ॥
रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
नरो न लिप्यते पापैर्भूक्तिं मुक्तिश्च विन्दति ॥
जगज्जैत्रैकमन्त्रेण रामनाम्नाभिरक्षितम् ।
यः करे धारयेत्तस्य करस्थाः सर्वसिद्धयः ॥
भूर्जपत्रे त्रिमां विद्यां गन्धचन्दनचर्चिताम् ।
कृत्वा वै धारयेद्यस्तु सोऽभीष्टं फलमाप्नुयात् ॥
रणे राजकुले द्यूते निजं तस्य जयो भवेत् ।
काकवत्या च या नारी नृतापत्या च या
भवेत् ।

बह्वपत्या जीववत्सा सा भवेन्नात्र संशयः ॥
वज्रपञ्जरनामेदं यो रामकवचं पठेत् ।
अथाहताज्ञः सर्वत्र लभते जयमङ्गलम् ॥
आदिष्टवान् यथा खड्गे रामरक्षामिमां
हरिः ।

तथा लिखितवान् प्रातः प्रबुद्धो बुधकौशिकः ॥
धन्विनौ बह्विन्दिशौ काकपक्षधरौ शुभौ ।
वीरौ मां पथि रक्षेतां तादृभौ रामलक्ष्मणौ ॥
तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ।
पुण्डरीकविशालाक्षौ चौरक्षणाजिनाम्बरौ ॥
फलमूलाशिनौ दान्तौ तापसौ ब्रह्मचारिणौ ।
पुत्रौ दशरथस्येतौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥
शरण्यौ सर्वसत्त्वानां श्रेष्ठौ सर्वधनुष्यताम् ।
रक्षःकुलनिहन्तारौ चायेतां नो रघूत्तमौ ॥

आतसज्यधनुषाविद्युस्रु-
वक्ष्याशुगनिषङ्गसङ्गिनौ ।

रक्षणाय मम रामलक्ष्मणा-
वगतः पथि सदैव गच्छताम् ॥

सन्नद्धः कवची खड्गी चापबाणधरो युवा ।
यच्छन्मनोरथचास्त्रानामः पातु सलक्षणः ॥
अग्रतस्तु वृषिंहो मे पृष्ठतो गरुडध्वजः ।
पार्श्वयोस्तु धनुश्चक्रौ सशरौ रामलक्ष्मणौ ॥
रामो दाशरथिः शूरो लक्ष्मणाशुचरो बली ।
काकुत्स्थः पुरुषः पूर्णः कौशलेयो रघूत्तमः ॥
वेदान्तवेद्यो यज्ञेशः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
जानकीवल्लभः श्रीमानप्रमेयपराक्रमः ॥
आपदामपहन्तारं दातारं सर्वसम्पदाम् ।
गुणाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमान्य-
हम् ॥

दक्षिणे लक्ष्मणो धन्वी वामतो जानकी शुभा ।
पुरतो मारुतिर्यस्य तं नमामि रघूत्तमम् ॥
एतानि मम नामानि मङ्गलानि यः सदा स्मरेत् ।
अश्वमेधाशुतं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः ॥”
इति पद्मपुराणे वज्रपञ्जरनामाख्यं श्रीराम-
कवचम् । इति तन्त्रसारः ॥

रामकरी, स्त्री, रामकली रागिणी । इति हला-
युधः ॥ (कश्चित् रामकिरीत्यपि पाठः । यथा,
सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।

अथ रामकिरी ।

“षड्जग्यर्हाशकन्यासा पूर्णा रामकिरी मता ।
मूर्च्छना प्रथमा स्त्रिया करुणे सा प्रयुज्यते ॥
रिधित्यक्तायवा प्रोक्ता कैश्चित् पञ्चमवर्जिता ।
त्रिविधा सा ससुहिष्ठा सम्पूर्णा षाड्बौद्धवा ॥”
अस्या ध्यानम् ।

“हेमप्रभा भासुरभूषणा च
नीलं निचोलं वपुषा वहन्ती ।

कान्ते समीपे कमनीयकण्ठा
मानोन्नता रामकिरी मतेयम् ॥”

उदाहरणम् ।

स रि म म प ध नि स । सम्पूर्णा ॥

अथवा

स ग म प नि स । औद्धवा ॥

रामठं

अथवा

स रि ग म ध नि स । साङ्गवा ॥

इति रामकिरी ॥

अस्य अन्यत् विवरणं रागशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रामकपूरकः, पुं, (रामो रमणीयः कपूरः । ततः स्वार्थं संज्ञायां वा कन् ।) स्वामख्यात-
हणम् । यथा,—

“सौगन्धिकश्च सौगन्धं रामकपूरके दृश्ये ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

रामगिरिः, पुं, (रामाश्रितो गिरिः । रामो रमणीयो गिरिर्वा ।) पर्वतविशेषः । चित्र-
कूटपर्वतः । इति कश्चित् । यथा,—“कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्त्रं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्तुः ।
यत्तच्छक्ते जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥”

इति मेघदूतः ॥१॥

रामचन्द्रः, पुं, (रामचन्द्र इवाङ्गादकृत्वात् ।)

श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (लक्ष्मण-
भङ्गसुतः स्वनामख्यातः कविविशेषः । स तु
अयोध्यानगरे वैराग्यशृङ्गारार्चद्वयोपेतं सटीकं
रसिकरञ्जनं नाम काव्यं प्रणीतवान् । तस्यादि-
मञ्जोको यथा,—“शुभारम्भेऽस्मि महितमतिदिम्भिर्द्वितशतं
मणिसम्भरेस्मि लज्जसकुचकुम्भे परिणतम् ।
अनालम्बे लम्बे पथि पदविलम्बेऽमितसुखं
तमालम्बे लम्बेरमवदनमस्वेचितसुखम् ॥”

एतद्वीकान्तिमञ्जोको यथा,—

“शृङ्गारवैराग्यशतं सपञ्च-

विश्रव्योऽध्यानगरे यधत्त ।

अब्दे वियङ्गारणवाणचन्द्रे

श्रीरामचन्द्रोऽनु च तस्य टीकाम् ॥

श्रीरामचन्द्रकविना काव्यमिदं धरचि विरति-
बीजतया ।रसिकानामपि रतये शृङ्गारार्थोऽपि संगृहीतो-
ऽत्र ॥”एतत्कविप्रणीतानि रोमावलीशतकप्रभृत्य-
न्यान्यपि काव्यानि दृश्यन्ते ॥रामच्छर्दनकः, पुं, (रामं मनोज्ञत्वं कर्हयति ।
कर्हि + ल्युः । स्वार्थं कन् ।) मदनवृत्तः । इति
भावप्रकाशः ॥ कश्चित् पुस्तके रामाच्छर्दनकः
इति च पाठः ॥ (गुणादयोऽस्य मदनशब्दे
विज्ञेयाः ॥)रामजननी, स्त्री, (रामस्य जननी ।) बलदेव-
माता । यथा,—“रोहिणी रामजननी रोहिणिश्च बलप्रसूः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

कौशल्या । रेणुका च ॥

रामठं, स्त्री, (रम्यतेऽनेनेति । रम + “रमेठ्” द्विञ्च ।)
उणा० १ । १०३ । इति अठः वृद्धिश्च धातोः ।)हिङ्गु । इत्यमरः । १ । १०३ ॥ (यथा, सुश्रुते ।
५ । १ ।)

रामन

“तत्र नस्थाञ्जने कुष्ठं रामठं नलदं मधु ।

कुर्थात् शिरीषरजनीचन्द्रेण प्रलेपनम् ॥”)

रामठः, पुं, (रम + अठः । वृद्धिश्च ।) अङ्कोट-

वृत्तः । इति रत्नमाला ॥ (जनपदविशेषः ।

यथा, वृहत्संहितायाम् । १० । ५ ।

“रौद्रस्थे पारतरामठतैलिकरजकचौराश्च ॥”

तद्देशवासिनश्च । यथा, महाभारते । २।३।२।२।

“रामठान् ह्यारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः ।

तान् सर्वान् सवशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः ॥”)

रामठी, स्त्री, (रामठ + स्त्रियां ठीप् ।) नाडी-

हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

रामणः, पुं, गिरिनिम्बः । तिन्द्रकः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

रामणीयकं, त्रि, रमणीयम् । इत्यमरटीका ॥

(यथा, महाभारते । १ । २६ । ८ ।

“रामणीयकमागच्छन्मात्रा सह भुजङ्गमाः ॥”

रामणीयकं रमणीयं द्वीपमिति शेषः ॥

स्त्री, रमणीयस्य भावः कर्म वा । रमणीय +

“योपधाद्गुरुपोत्तमाहुञ् ।” ५ । १ । १३२ ।

इति युञ् । रमणीयत्वम् ॥ यथा, किराते ।

१ । ३६ ।

“पुरोपनीतं नृप । रामणीयकं

दिजातिशेषेण यदेतदन्वया ।

तद्वद ते वन्यफलाग्निनः परं

परैति काश्यं यशसा समं वपुः ॥”)

रामतरुणी, स्त्री, (रामा मनोहरा तरुणीव ।)

तरुणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेउती

इति भाषा ॥

रामदूतः, पुं, (रामस्य दूतः ।) हनूमान् । इति

शब्दरत्नावली ॥

रामदूती, स्त्री, (रामस्य दूतीव । विष्णुप्रियत्वात् ।)

तुलसीविशेषः । तत्पठ्यायः । पर्वपुष्पी २

विश्रल्या ३ नागदन्तिका ४ काण्डली ५ सूक्ष्म-

पर्णी ६ भरण्याङ्गा ७ फणिजम्भका ८ । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

रामनवमी, स्त्री, (रामस्य जन्मतिथिरुपा नवमी ।

मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) चैत्रशुक्लनवमी । सा

च श्रीरामचन्द्रस्य जन्मतिथिः । यथा,—

“अगस्त्यसंहितायाम् ।

‘चैत्रे मासि नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं

हरिः ।

पुनर्वसुचतुसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥

पुनर्वसुचतुसंयोगः स्वत्योऽपि यदि लभ्यते ।

चैत्रशुक्लनवम्यान्तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥

श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिस्थं महाधिका ।

तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुहिष्य भक्तितः ।

यत्किञ्चित् क्रियते कर्म तद्वचनकारकम् ॥

उपोषणं जागरणं पित्रुसुहिष्य तर्पणम् ।

तस्मिन् दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभौपसुभिः ॥

चैत्रपदं चान्द्रपरम् ।

‘मेघं पूषणि संप्राप्ति लभे च कर्कटाङ्गये ।

आतिरासीत् सकलया कौशल्यायां परःपुमान् ॥”

रामन

अत्र मेघस्थसूर्ये चान्द्रचैत्रस्यैव सम्भवात् तिथि-
क्षत्यत्वाच्च । तथा ।

‘तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुहिष्य भक्तितः ।

जपेदेकान्त आसीनो यावत् स्यादशमीदिनम् ॥

तेनेव स्यात् पुरश्चर्या दशम्या भोजयेद्द्विजान् ।

भक्ष्यभोग्यैर्बहुविधैर्भक्ष्या दद्याच्च दक्षिणाम् ।

कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो रामः प्रसीदति ॥’

तथा ।

‘चैत्रशुक्ला तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

नवमी चाशमीविद्वा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यान्तु दशम्यामेव पारणम् ॥’

एतद्वचनद्वयं कालमाधवीयेऽपि । किन्तु महा-

पुण्या इत्यत्र महाफलेति पाठः । शुद्धेति-

अवगात् सर्वत्र शुद्धायान्छादरो न विद्वाया-

मिति । अतएवाशमीविद्वा नवमी सनक्षत्रापि

नोपोष्या । इति माधवाचार्यः ॥ सैव तादृशैव

नतु विद्वा । यदा तु परदिने एकादश्या दशमी

पारणयोग्या तदा दशमीयुक्ता नवम्युपोष्या ।

वैष्णवे विष्णुपरायणैरिति अवगात् । अवैष्णवेस्तु

अशमीविद्वाव ग्राह्या । यदा तु पूर्वदिने अशमी-

विद्वा नवमी परत्र दशमीयुता नवमी एका-

दशीदिने च न पारणयोग्या दशमी तदा

नक्षत्रयोगायोगेऽप्यशमीविद्वाव ग्राह्या । परदिने

दशम्यामेव पारणमिति नियमात् । तथा च

रामार्चनचन्द्रिकायाम् ।

‘दशम्यादिषु वृद्धिश्चेत् त्याज्या विद्वाव वैष्णवैः ।

तदन्येषान्तु सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितम् ॥

दशम्यामेवशब्देन दशमी नैव लङ्घयेत् ।

निश्चित्वैव विचारेण नवमीव्रतमाचरेत् ॥’

इति कारिकाभ्यामगस्त्यसंहितायाख्यानम् ॥

वस्तुतस्तु दशमीपारणसत्त्वे सर्वैरेवाशमीविद्वा

नोपोष्या । विष्णुपरायणैरिति तु विष्णुपरायण-

त्वेन भवितव्यमित्युपदेशपरं न तु कर्तृविशे-

षणम् । अगस्त्येनावैष्णवस्य विद्वापवासानुप-

देशात् । कर्तृभेदे विधिद्वयकल्पनाफलेच्च । अत-

एव माधवाचार्येण सामान्यत एव विद्वा

निषिद्धा । अगस्त्यसंहितायामस्य नित्यत्वमाह ।

‘प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमुक्तधीः ।

उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥

यस्तु रामनवम्यान्तु सुदुक्ते मोहादिमुक्तधीः ।

कुम्भीपाकेषु घोरैरेषु पच्यते नात्र संशयः ॥’

अत्र मर्त्य इत्युपादानात् नरमात्रस्याधिकारः ।

एवञ्च ।

‘कुर्थाद्रामनवम्यां य उपोषणमतन्द्रितः ।

मातुर्गर्भमपाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम् ॥

तस्मात् सर्व्वात्मना सर्व्वे कर्त्तव्यं नवमीव्रतम् ।

सुच्यन्ते पातकैः सर्व्वेयान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥’

इति फलकीर्तनं प्रागुक्तसंयोगपृथक्त्वन्यायात्

सिद्धम् । अगस्त्यसंहितायाम् ।

‘शालग्रामशिलायाश्च तुलसीदलकल्पिता ।

पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुणाधिका ॥’

तत्रातुष्टानं अगस्त्यसंहितातः संचिप्य लिखते ।
कृतप्रातःस्नानादिः ।

‘उपोष्य नवमीन्त्ययं यामेव्यसु राधव ।
तेन प्रीतो भव त्वं भो संसारात्ताहि मां हरे ॥’
इति निवेद्य ॥

‘कोमलाङ्गं विशालाक्षमिन्द्रनीलसमप्रभम् ।
दक्षिणांश्च दशरथं पुत्रावेक्ष्यतत्परम् ॥
पृष्ठतो लक्ष्मणं देवं सच्छत्रं कनकप्रभम् ।
पार्श्वे भरतश्चतुर्धौ तालवृन्तकराबुधौ ।
अग्रे यमं हनुमन्तं रामानुग्रहकाङ्क्षिणम् ॥’
एवं ध्यात्वा श्रीरामं पूजयेत् । स्नानमन्तस्तु ।
‘इन्द्रोऽग्निश्च यमश्चैव नैर्ऋतो वरुणोऽनिलः ।
कुवेर ईशो ब्रह्माहिर्दिकपालाः स्नापयन्तु ते ॥’
अहिरनन्तः । कौशल्यां पूजयेत् । मन्तस्तु ।
‘रामस्य जननी चासि राममयमिदं जगत् ।
अतस्त्वं पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥’
तथा ।

‘नमो दशरथायेति पूजयेत् पितरं ततः ।
ततोऽनुज्ञाप्य देवेशं परिवारान् समर्चयेत् ।
पूर्ववटकोशकोशेषु हृदयादीनि च क्रमात् ॥’
हृदयादीनि यथा । रां हृदयाय नमः । रौं
शिरसे स्वाहा । रूं शिखायै वषट् । रैं कव-
चाय हुम् । रौं नेत्राभ्यां रामम् । रः अस्त्राय
फट् । तथा, — (१) रक्तम् ।

‘हनुमन्तं ससुग्रीवं भरा तीक्ष्णम् ।
लक्ष्मणाङ्गदशरुध्रं जाम्बवीण्डलादिषु ॥
धूमं जयन्तं विजयं सुराङ्गं राष्ट्रवर्द्धनम् ।
अकोपं धूम्रपालाख्यं सुमन्तं दलमध्यतः ।
दलाग्रं लोकपालांश्च तदस्त्राणि तदग्रतः ॥’
लोकपाला इन्द्रादयो दश । तदस्त्राणि वज्र-
शक्तिदण्डखड्गपाशाकुशगदामूलपद्मचक्राणि ।
मध्याङ्गे जन्म भावयेत् ।

‘उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सन्दौ नवम्यां
तिथौ

क्षणे कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि ।
निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मध्याद-
योध्यारणी-
राविभूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं मङ्गः ॥’
पलाशा राक्षसाः ।
‘मत्वेवं वादयेद्वादीनर्थं दद्याज्जगत्पतेः ।
फलपुष्पाभ्युसपूर्णं यद्दीप्त्वा शङ्खसुत्तमम् ।
अशोकरत्नकुसुमैर्युक्तं तुलसीदलेः ॥’
मन्तस्तु ।

‘दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।
स्नानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥
परिचाणाय साधूनां रामो जातः स्वयं हरिः ।
यद्वागार्थं मया दत्तं भ्रातृभिः संहितो मम ॥
पुष्याङ्गलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामेवतन्त्रितः ।
पूजयेद्द्विविधवद्भक्त्या दिवारात्रं नयेद्बुधः ॥’
तदयं संचिपः । शुद्धायां नक्षत्रयुक्तायां
विवाहाभावः । विद्यायाम् एकादशीदिने
दशमी पारणयोम्या न चेत् तदा नक्षत्रयोमा-

योगेऽपि अष्टमीविद्यायाम् । पारणयोम्या चेत्
तदा अष्टमीविद्यां व्यक्ता परेऽहनि उपवासः ॥’
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रामपूगः, पुं. (रामो रमणीयः पूगः ।) गुवाक-
विशेषः । तत्पर्यायः । कामीनः २ सुनिपूगः ३
सुरेवटः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रामवाणः, पुं. (रामस्य बाण इव सफलत्वात् ।)
औषधविशेषः । यथा । रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

“पारदान्तलवङ्गगन्धकं
भाग्युग्ममरिचैर्न मिश्रितम् ।

तत्र जातिफलमङ्गभागिकं
तित्तिलीफलरसेन मर्दितम् ॥

वङ्गमान्ददशवक्त्रनाशनो
रामवाण इति विश्रुतो रसः ।

संग्रहग्रहणीकुम्भकर्णक-
मामवातक्षरदूषणं जयेत् ॥

दीयते तु चण्डकालुमानतः
सद्य एव जठराग्निदीपनः ।

रोचकः कफकुलान्तकारकः
श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥”

पाराभागः १ विषभागः १ लवङ्गभागः १
गन्धकभागः १ मरिचभागः ८ जायफलभागः २ ।
रामवाणो रसोऽजीर्णः । इति भावप्रकाशः ॥
(शरद्वचभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राम-
शरद्वचम् ॥)

रामभद्रः, पुं. (राम एव भद्रो मङ्गलजनकत्वात् ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३४ । २३६ ।

“लोकश्च सर्वदा रक्ष्यस्तत्प्रवादेन किं पुरा ।
रामभद्रेण शुद्धापि व्यक्ता देवी ब जानकी ॥”

रामलवणं, स्त्री. (रामं रमणीयं लवणम् ।)
शाम्भरिलवणम् । तत्पर्यायः । रोमकम् २
पाश्चात्याकरसम्भवम् ३ । इति रत्नमाला ॥

रामवक्त्रभं, स्त्री. (रामं रमणीयं वक्त्रभम् ।)
त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रामस्य वक्त्रभम् ।)
रामप्रिये, त्रि ॥

रामवीणा, स्त्री. (रामा रमणीया वीणा ।)
वीणाविशेषः । यथा, शब्दरत्नावली ॥

“कुक्षौ च कच्छपीवीणा वीणा तुम्बुरुनारदी ।
सारखती केलिकला रामवीणा बलाक्षिता ॥”

रामशरः, पुं. (रामस्य शर इव ।) शरद्वचभेदः ।
तत्पर्यायः । रामकाण्डः २ रामवाणः ३
रामेषुः ४ अपर्णदण्डः ५ दीर्घः ६ नृपप्रियः ७ ।
तस्य मूलगुणाः । ईषदुष्णत्वम् । रुचिप्रदत्वम् ।
रसे अम्लत्वम् । कषायत्वम् । पित्तकारित्वम् ।
कफवातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(रामचन्द्रस्य बाणोऽपि ॥)

रामशीतला, स्त्री, आरामशीतला । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रामसखा, पुं. (रामस्य सखा । “राजाहःसखि-
भ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) सुग्रीवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रामसेनकः, पुं, भूनिम्बः । (अस्य पर्यायो यथा, —
“किराततित्तः कैरातः कटुतित्तः किरातकः ।
काण्डतित्तो नार्थतित्तो भूनिम्बो रामसेनकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमेभागे ॥)
कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रामा, स्त्री, (रमते रमयतीति वा । रम+
ज्वलादित्वात् णः । टाप् । रमतेऽनयेति ।
करणे घञ् वा ।) उत्कृष्टस्त्रीविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ४ ॥ गीतकलाभी रमते रामा ।
इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । ४३ ।
“विभज्य नवधात्मानं मानवीं सुरतीतुसुकाम् ।
रामां निरमयन् रेमे वर्षपूगान् सहस्रैवत् ॥”)
योषा । (यथा, रघुः । ५ । ४६ ।

“स च्छिन्नवन्धुतयुग्यभूय
भयाच्चपर्यन्तरथं क्षणेन ।

रामापरिचाणविहङ्गयोधं
सेनानिवेशं तुसुलं चकार ॥”)

हिङ्गु । नदी । इति मेदिनी ॥ हिङ्गुलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ श्वेतकण्टकारी । गृहकन्या ।
आरामशीतला । अशोकः । गोरोचना । इति
राजनिर्घण्टः ॥ बाजा । गौरिकम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रामायणं, स्त्री, (रामस्य चरितान्वितं अयनं
शास्त्रम् ।) रामेण रावणवधकाव्यम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तच्च शतकोटिसंख्यकम् । यथा ।
स्कान्दे पातालखण्डे अयोध्यामाहात्म्ये तत्रत्य-
तीर्थाश्रमवर्णनप्रस्तावे ।

“प्राप्तोक्त्या हृदि सन्तप्तं प्राचेतसमकल्मषम् ।
प्रोवाच वचनं ब्रह्मा तत्रागत्य सुसत्कृतः ॥
न निषादः स वै रामो नृगयाचतुर्भागतः ।
तस्य संवर्णनेनैव सुशोभ्यस्त्वं भविष्यसि ॥
इत्युक्त्वा तं जगामासु ब्रह्मलोकं सनातनः ।
ततः संवर्णयामास राघवं गन्धकोटिभिः ॥”
कोटिभिः शतकोटिभिः । चरितं रघुनाथस्य
शतकोटिप्रविस्तरमित्यन्यत्रोक्तं । तच्च संपूर्णं
ब्रह्मलोकं इत्येतिह्यम् ॥ इह तु कुशलवोपदिष्टा
चतुर्विंशतिषाहस्रीत्यलम् । इति रामायण-
टीकायां नागोजीभट्टः ॥ * ॥ तथा हि ।

“प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्मगवान् कृषिः ।
चकार चरितं कृतं विचित्रपदमर्धवत् ॥
चतुर्विंशत्यहस्राणि श्लोकानासुक्तवान् कृषिः ।
तथा सर्गशतान् पञ्च षट् काण्डानि तथोत्तरम् ॥
इति रामायणे वाल्मीकीये बाणकाण्डे ३ सर्गः ॥
संचिप्यरामचरित्रं यथा, —

“रामायणमथो वक्ष्ये श्रुतं पापविनाशनम् ।
विष्णुनाभ्यज्जो ब्रह्मा मरीचिस्तुतः स्मृतः ॥
मरीचिः कश्यपस्तस्मात् परस्तस्मात् मनुः सुतः ।
मनोरिचाकुवंश्योऽभूदंशे राजा रघुः स्मृतः ॥
रघोरजस्ततो जातो राजा दशरथो बली ।
तस्य पुत्रास्तु चत्वारो महानलपराक्रमाः ॥
कौशल्यायामभूद्रामो भरतः केकयीसुतः ।
सुतौ लक्ष्मणश्चतुर्धौ सुमित्रार्था बभूवुः ॥

रामो भक्तः पितुर्मातुर्विश्वामित्रादवाप्तवान् ।
 अस्त्रग्रामं यतो यत्नीं ताडकां प्रजघान ह ॥
 विश्वामित्रस्य यज्ञे तु सुबाहुं न्यवधीदली ।
 जनकस्य क्रतुं गत्वा उपयेमेऽथ जानकीम् ॥
 उर्मिलां लक्ष्मणी वीरो भरतो माण्डवीं सुताम् ।
 शत्रुघ्नो वै कीर्तिमतीं कुशध्वजमुते च वै ॥
 पित्रादिभिरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः ।
 युधाजितं मातुलञ्च शत्रुघ्नभरतौ गतौ ॥
 गतयोर्नृपवर्येण राज्यं दातुं ससुद्यतम् ।
 रामाय व्यष्टपुत्राय केकेया प्रार्थितं तदा ।
 चतुर्दशसमा वासो वने रामस्य वाञ्छितः ॥
 रामः पितृहितार्थं लक्ष्मणेन च सीतया ।
 राज्यञ्च लणवतुल्यका शृङ्गवेरपुरं गतः ।
 रथं त्यक्त्वा प्रयागञ्च चित्रकूटं गिरिं गतः ॥
 रामस्य तु वियोगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः ।
 संस्कृत्य भरतश्चागात् रामं मातृबलान्वितः ॥
 अयोध्यान्तु समागत्य राज्यं कुरु महामते ।
 स नैच्छत् पादुके दत्त्वा राज्याय भरताय तु ॥
 विस्मर्त्तितोऽथ भरतो रामराज्यमपालयत् ।
 नन्दिग्रामे स्थितो भक्तो ह्ययोध्यां नाविशद्ब्रती ॥
 रामोऽपि चित्रकूटाच्च अचिरात्समाययौ ।
 नत्वा अभीष्टां चागस्त्य दण्डकारण्यमागतः ॥
 तत्र स्वर्पनखा नाम राज्ञसीसाहसमागता ।
 निकृत्य कर्णौ नासे च रामेणाय पराहिता ॥
 तत्प्रेरितः खरश्चागादूषणस्त्रिभिरास्तथा ।
 चतुर्दशसहस्रेण रक्षसान् वलेन च ॥
 रामोऽपि प्रेषयामास वाणैर्यमपुरञ्च तान् ।
 राज्ञस्या प्रेरितोऽभ्यागात् रावणो हरणाय हि ॥
 नृगरूपं स मारीचं कृत्वायेऽथ त्रिदण्डधृक् ।
 सीतया प्रेरितो रामो मारीचं प्रजघान ह ॥
 न्विधमाणः स च प्राह हा सीते लक्ष्मणेति च ।
 सीतोक्तो लक्ष्मणोऽभ्यागनामन्त्राशु ददर्श तम् ॥
 उवाच राज्ञसी माया ननं सीता हतेति सा ।
 रावणोऽन्तरमासाद्य अङ्गनादाय जानकीम् ॥
 जटायुषं विनिर्जित्य ययौ लङ्कां ततो बली ।
 अशोकवृक्षच्छायायां रक्षितां तामधारयत् ॥
 आगत्य रामः शून्यञ्च पर्णशालां ददर्श ह ।
 शोकं कृत्वाय जानक्या मार्गं कृतवान् प्रभुः ॥
 जटायुषञ्च संस्कृत्य तदुक्तो दक्षिणां दिशम् ।
 गत्वा सख्यं ततश्चक्रे सुग्रीवेण च राघवः ॥
 सप्ततालान् विनिर्भेद्य शूरेणानतपत्वेणा ।
 वालिनञ्च विनिर्भेद्य किष्किन्ध्यायां हरीश्वरम् ॥
 सुग्रीवं कृतवान् रामो ऋष्यमूके खयं स्थितः ।
 सुग्रीवः प्रेषयामास वानरान् पर्वतोपमान् ॥
 सीताया मार्गं कर्तुं पूर्वतोऽयः सुमहाबलान् ।
 प्रतीचीसुतरां प्राचीं दिशं गत्वा समागताः ॥
 दक्षिणान्तु दिशं ये च मार्गयन्तोऽथ जानकीम् ।
 वनानि पर्वतान् द्वीपान् नदीनां पुलिनानि च ॥
 जानकीं ते ह्यपश्यन्तो मरुते कृतनिश्चयाः ।
 सस्यातिवचनान् ज्ञात्वा हनुमान् कपिकुञ्जरः ॥
 शतयोजनविस्तीर्णं पुञ्जु वै मकरालयम् ।
 अपश्यजानकीं तत्र अशोकवनिक्कास्थिताम् ॥

भर्त्सितां राज्ञसीभिश्च रावणेन च रक्षसा ।
 भव भार्येति वदता चिन्तयन्तीश्च राघवम् ॥
 अङ्गुलीयं कपिर्देत्वा सीतां कौशल्यामब्रवीत् ।
 रामस्य तस्य दूतोऽहं शोकं मा कुरु मैथिलि ॥
 अभिज्ञानञ्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति ।
 तत् श्रुत्वा प्रददौ सीता वैष्णो रत्नं हनुमते ॥
 यथा रामो नयेत् श्रीर्षं तथा वाच्यं त्वया गते ।
 तथेत्युक्त्वा तु हनुमान् वनं दिशं बभञ्ज तत् ॥
 हत्वा च राज्ञसां चान्यान् वनान् स्वयमागतः ।
 सर्वैरिन्द्रजितो वाणैर्दृष्ट्वा रावणमब्रवीत् ॥
 रामदूतोऽस्मि हनुमान् देहि रामाय मैथि-
 लीम् ।

एतत् श्रुत्वा प्रकुपितो दीपयामास पुच्छकम् ॥
 कपिज्वलितलाङ्गुली लङ्कागेहे महाबलः ।
 दग्धा लङ्कां समायातो रामपार्श्वं स वानरः ॥
 जग्धा फलं मधुवने दृष्ट्वा सीतेत्यवेदयत् ।
 मणिरत्नञ्च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरीम् ॥
 ससुग्रीवः सहनुमानङ्गदायः सलक्ष्मणः ।
 विभीषणोऽपि संप्राप्तः शरणं राघवं प्रति ॥
 लङ्केश्वर्यैवभ्यसिञ्चन्नामस्तं रावणानुजम् ।
 रामो नलेन सेतुञ्च कृत्वाभ्यौ चोच्छ्रितायतम् ॥
 सुविलासितश्चैव पुरीं लङ्कां ददर्श ह ।
 अथ ये वानरा वीरा नीलाङ्गदनलादयः ॥
 धूम्रध्वजान् धूम्रैश्च जाम्बवत्सुखास्तदा ।
 मैन्दहि विदसुख्यास्ते पुरीं लङ्कां बभञ्जिरे ॥
 राज्ञसां च महाकायान् कालाङ्गनचयोपमान् ।
 रामः सलक्ष्मणो हत्वा सकपिः सर्वराक्षसान् ॥
 विद्युज्जिह्वञ्च चूभ्राञ्च वेदान्तकनरान्तकौ ।
 महोदरमहापार्श्ववतिकायं महाबलम् ॥
 कुम्भं निकुम्भं मत्तञ्च मकराचं ह्यकम्पनम् ।
 प्रहस्तं वीरसुम्भञ्च कुम्भकण्ठं महाबलम् ॥
 रावणिं लक्ष्मणश्चित्वा ह्यस्त्राद्यै राघवो बली ।
 निकृत्य बाहू वक्राणि रावणान् अपातयत् ॥
 सीतां शुद्धां यच्चैवाय विमाने पुष्पके स्थितः ।
 सवानरः समायातो ह्ययोध्याप्रवरं पुरम् ॥
 तत्र राज्यं चकाराय पुत्रवत् पालयन् प्रजाः ।
 दशान्वेधानाहृत्य गयाशिरसि पातनम् ॥
 पिण्डानां विधिवत् कृत्वा दत्त्वा दानानि राघवः ।
 पुत्रौ कुशलवौ स्तुष्ट्वा तौ च राज्येऽभ्यवेचयत् ॥
 एकादशसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ।
 शत्रुघ्नो लवणं हत्वा शैलूषं भरतः स्थितः ॥
 अगस्त्यादीन् सुनीन् श्रुत्वा श्रुत्योत्पत्तिञ्च रक्ष-
 साम् ।

स्वर्गं गतो जनैः सार्द्धमयोध्यां वैजयान्तकः ॥
 इति गारुड १८८ अध्यायः ॥ * ॥
 एतदतिरिक्तं वाल्मीकिप्रणीतं सप्तविंशतिसर्ग-
 युक्तं सहस्रश्लोकात्मकं सीताकर्तृकसहस्रकल्प-
 रावणवधकाव्यरूपादुत्तरोत्तरकाव्यमस्ति । तस्य
 प्रथमसर्गोऽश्लोका यथा,—
 “तमसातीरनिलयं सर्वेषां तपसां गुरुम् ।
 वचसां प्रथमं स्थानं वाल्मीकिं सुनिपुणवम् ॥
 विनयावनतो भूत्वा भारद्वाजो महासुनिः ।

पप्रच्छ सम्मतः शिष्यः कृताञ्जलिपुटो वशी ॥
 रामायणमिति ख्यातं शतकोटि प्रविस्तरम् ।
 प्रणीतं भवता यच्च ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितम् ॥
 श्रूयते ब्रह्मणा नित्यमधिभिः पितृभिः सुरैः ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रं रामायणमिदं सुवि ।
 तदाकर्णितमस्माभिः सावशेषं महासुने ॥
 शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहार्णवे ॥
 किं गीतमिह यन्नास्ति तन्मे कथय सुव्रत ॥
 आकर्ण्यदरिणः पृष्टं भरद्वाजस्य वै सुनिः ।
 हस्तामलकवत् सर्वं संस्कार शतकोटिकम् ॥
 ओमित्युक्त्वा सुनिः शिष्यं प्रोवाच वदतां वरः ।
 भारद्वाज चिरं जीव साधु स्मारितमद्य नः ॥
 शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहार्णवे ।
 रामस्य चरितं सर्वमाश्चर्यं सत्यगौरितम् ॥
 पञ्चविंशतिसाहस्रं श्लोके यत् प्रतिष्ठितम् ।
 वृणां हि सदृशं रामचरितं वर्णितं मया ।
 सीतामाहात्म्यसारं यत् विप्रैरादत्र नोक्त-
 वान् ।

श्रुत्वावहितो ब्रह्मन् काकुत्स्थचरितं महत् ।
 सीताया मूलभूतायाः प्रकृतेश्चरितञ्च यत् ॥
 इत्यादौ रामायणे वाल्मीकीये अद्वसुतोत्तर-
 काण्डे आदिकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ * ॥ अथ ब्रह्माण्ड
 पुराणीयोत्तरं न पतनार्तकवचितमाध्यायादिक-
 हरपार्वती-योग्येऽप्याध्यात्म-रामायणमस्ति ।
 तत्र अध्यात्मारण्यमिहैव सर्गाः सप्तैव शम्भु-
 नोद्दिष्टाः षड्वाचरविंशतश्लोकाः मोक्षप्रदा
 वृणाम् १ । अध्यात्मरामचरिते अयोध्याकाण्डे
 नवानां सर्गाणां सप्तशतानि श्लोकाः पुण्यमोक्ष-
 प्रदाः २ । काण्डेऽरण्येऽध्यात्माख्ये सर्गा हिमञ्च
 परिचिन्ताः पञ्चशतानि श्लोकाः पापहराः
 पार्वतीश्लोकाः ३ । श्रीमदध्यात्मरामायणे उमा-
 महेश्वरसंवादे किष्किन्ध्याकाण्डे नवमः सर्गः
 पञ्चशतानि श्लोकाः दुरितहरा पञ्चपञ्चाशत् ४ ।
 सुन्दरकाण्डे सर्गाः पञ्चैवाध्यात्मिकशब्दिते
 प्रोक्तास्त्रीणि शतानि श्लोकास्त्रिभुवनपाप-
 हराः ५ । काण्डे युद्धात्मके सर्गा नवसप्त नील-
 कण्ठश्लोकाः सार्द्धैकादशशतश्लोका मनुसंख्याशुता-
 पुण्याः ६ । अध्यात्मोत्तरकाण्डे सर्गाः ग्रह-
 संख्याया प्रचिन्ता ऋतुशतसंख्यश्लोकाः ७ ।
 पुराणसंख्याश्च पुरा हरेणोक्ताः ।
 “पार्वत्यै परमेश्वरेण गदिते ह्यध्यात्मरामायणे
 काण्डेः सप्तभिरन्वितेऽतिशुभदे सर्गाश्चतुः-

षष्टिकाः ।
 श्लोकानान्तु शतद्वयेन सहिता युक्तानि चत्वारि
 द्वा-
 दशार्थेव समासतः श्रुतिश्रुते स्तुतानि तत्त्वार्थ-
 यतः ॥”

इत्यध्यात्मरामायणम् ॥ * ॥
 अपरं रामवशिष्ठसंवादरूपमोक्षोपायकदेव-
 हूतोक्तवाशिष्ठनामकमहारामायणमस्ति । तत्र
 प्रथमार्धे अष्टाविंशत्युत्तरशतसर्गाः । तस्य
 आद्यन्तश्लोकौ यथा,—

रालः

श्रीवाल्मीकिरवाच ।

“उपशमप्रकरणादनन्तरमिदं शृणु ।
तन्निर्वाणप्रकरणं ज्ञातं निर्वाणदायि यत् ॥१॥
य इमं शृणुयान्नित्यं विधिं रामवशिष्ठयोः ।
सर्ववस्थोऽपि अवगन्तुमर्हति ब्रह्म ऋच्छति ॥२॥
उत्तरार्धे षोडशोत्तरदिशतसर्गाः । तस्या-
द्यन्तर्लोको यथा,—

श्रीराम उवाच ।

“नैकस्मिन्नात् कल्पनाद्यामात् तनुः पतति
रोहितः ।
कथमेतदतो ब्रह्मन् सम्भवत्याशु जीवतः ॥ १ ॥
यत् त्वं खल्विदं ब्रह्म तच्छलानिति च स्फुटम् ।
श्रुत्वा ह्यदीर्यते सान्नि तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ २ ॥
अत्रार्धे वैराग्यप्रकरणग्रन्थः । द्वितीयो सुसु-
ग्रन्थः । तृतीय उत्पत्तिग्रन्थः । चतुर्थः स्थिति-
ग्रन्थः । पञ्चमः सकलोपशमग्रन्थः । षष्ठप्रक-
रणे निर्वाणग्रन्थः । पूर्णार्धे सटीकग्रन्थ-
संख्या १३६०० । उत्तरार्धे सटीकग्रन्थसंख्या
२३६०० । इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रक-
रणे बालकाखे मोक्षोपाये देवहूतोक्ते ज्ञानि-
शतसाहस्रार्गं संहितायां वाशिष्ठे ब्रह्मदर्शने
उत्तरार्धे षोडशोत्तरदिशततमः सर्गः ॥

रामाजिज्ञानकामः, पुं, (रामाणामाजिज्ञानस्य
कामोऽभिजातो यस्मात् ।) रक्तान्जानः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रामावचो जोपमः, पुं, (रामावचो जयोः स्त्रीस्तनयो-
रुपमा यत् ।) चक्रवाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
रामिलः, पुं, रमणम् । कामः । इति मेदिनी ॥
जे, १२७ ॥

रामः, पुं, (रम्भस्य विकारः । रम्भ + “पला-
शादिभ्यो वा ।” ४ । ३ । १४१ । इत्यप् ।)
व्रते वेष्टुक्ततो दण्डः । रम्भो वेष्टुः तस्य
विकारः । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ४५ ॥

रायणं, स्त्री, पीडा । इति काचित् शब्दरत्ना-
वली ॥

रायभाटी, स्त्री, नदीस्रोतोविशेषः । आओइ
इति भाषा । यथा,—

“पूरोऽपि पात्रसङ्कारो रायभाटी समाहरे ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

रालः, पुं, सालवृक्षनिर्यासः । धुना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सर्जरसः २ सालः ३ कनक-
लोहवः ४ लज्जनः ५ सालनिर्यासः ६ देवैष्टः ७
शीतलः ८ बहुरूपः ९ सालरसः १० सर्ज-
निर्यासकः ११ सुरभिः १२ सुरधूपः १३ यक्ष-
धूपः १४ अमिवल्लभः १५ कलः १६ कल-
लजः १७ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । संयङ्ग-
त्वम् । वातपित्तस्फोटकक्षूद्रघ्ननाशित्वम् । अस्य
पानलेपगुणौ । शिशिरत्वम् । प्रदरामयशान्ति-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“रालस्तु सालनिर्यासस्तथा सर्जरसः स्मृतः ।
देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्जरसश्च सः ॥

रावणः

रालो हिमो गुरुस्तित्तः कषायो ग्राहको हरेत् ।
दोषासस्त्रेद्वीसर्पज्वरप्रणविपादिकाः ।
ग्रहभयामिदं ग्राहकालोत्सारनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रालकार्यः, पुं, (रालस्य सालरसस्य कार्यं यत् ।)
सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रावः, पुं, (रवणमिति । र ल ध्वनौ + भावे
घञ् ।) शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २१ । १८ ।

“गम्भीरं तिमिमकरोग्रसंकुलं तं
गर्जनं जलचररावरोद्रनादैः ।
विस्तीर्णं दृष्टशतुरम्बरप्रकाशं
तेऽगाधं निधिसुखसम्भसामनन्तम् ॥”)

रावणः, पुं, (रवणस्यापत्यमिति । रवण +
“शिवादिभ्योऽण् ।” ४ । १० । ११२ । इति
अण् । यदा, रावयति भीषयति सर्वानिति ।
रु + शिच् + ल्युः ।) लङ्काधिपतिः । तत्पर्यायः ।
पौलस्त्यः २ रक्षः ३ लङ्केशः ४ दशकन्वरः ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ दशकण्ठः ६ निकषात्मजः ७
राक्षसेन्द्रः ८ लङ्केशः ९ पङ्क्तिग्रीवः १० दशा-
ननः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्कापतिः १२
दशास्यः १३ । इति जटाधरः ॥ (अस्य
निरुक्तिर्यथा, रामायणे ।

“यस्मात्लोकत्रयं चेतन्नावितं भयमागतम् ।

तस्मात् रावणो नाम नाम्ना वीरो भवि-

असि ॥”)

तस्योत्पत्तिनाशौ यथा,—

कृत उवाच ।

“मानवस्य नरेष्वन्त आसीत् पुत्रो दमः किल ।
नवमस्तस्य दयादस्तुगविन्दुरिति स्मृतः ॥
तस्य कन्या इडविडा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
पुलस्त्याय स राजविंस्तां कन्यां प्रयपादयत् ॥
ऋषिरेडविडो यस्यां विश्रवाः समपद्यत ।
तस्य पत्न्यस्तस्य पुत्रां वै देववर्णिनी ॥
ज्येष्ठं वैश्रवणं यज्ञे कुरूपं देववर्णिनी ।
त्रिपादं सुमहाकायं स्थूलशीर्षं महाहनुम् ॥
अष्टदंष्ट्रं हरिप्रभं शङ्कुकर्णविलोहितम् ।
पिङ्गलं नाम संहृष्टं पिता तस्याजवीक्षतः ॥
कुत्सायान्तु कुशन्धोऽयं शरीरश्चेदमुच्यते ।
कुशरीरत्वाच्च नाम्ना तेन वै स कुवेरकः ॥
ऋध्यां कुवेरो जनयद्विश्रुतं नलकूरम् ॥
रावणं कुम्भकर्णश्च कन्यां सूर्यणखां तथा ।
विभीषणं चतुर्थं नैकव्यजनयत् सुतम् ॥
शङ्कुकर्णो दशग्रीवः पिङ्गलो रक्तमूढजः ।
चतुर्व्याहृतिभुजो महाकायो महाबलः ॥
जात्यञ्जननिभो मर्द्दलोऽहितग्रीव एव च ।
जिसर्गाहारणः क्रूरः ॥ रावण इति स्मृतः ॥
हिरण्यकशिपुस्त्वामीतु, स राजा पूर्वजन्मनि ॥
चतुर्थ्यानां राजा तु त्रयोदश ॥ राक्षसः ॥
ताः पञ्चकोट्यो वर्षाणां संख्याताः संख्या
हिजेः ।
नियुतानामेकवष्टिः संख्याविज्ञिरुदाहृताः ॥

राशिः

वष्टिश्चैव सहस्राणि वर्षाणां हि स रावणः ।
देवतानां पित्र्याश्च घोरं कृत्वा प्रजागरम् ॥
चेतायुगे चतुर्थींशे रावणस्तपसः चयात् ।
रामं दाशरथं प्राप्य सगणः सयमीधिवान् ॥”
इति वद्विपुराणे वाराहप्रादुर्भावाभाष्यायः ॥
रावणगङ्गा, स्त्री, (रावणेन कृता गङ्गा ।) सिंहल-
देशस्थनदीविशेषः । यथा,—

कृत उवाच ।

“दिवाकरस्तस्य महामहिम्नो

महासुरस्योत्तमरत्नबीजम् ।

अखण्डगृहीत्वा चरितं प्रतस्थे

निस्त्रिंशन्नीलेन नभस्तलेन ॥

जेन्ना सुराणां समरेवजसं

वीर्यावलेपोद्धतमानसेन ।

लङ्काधिपेनार्हपथं समेत्य

स्वभानुनेव प्रसभं निरुद्धम् ॥

तत् सिंहलीचरुनितम्बविम्ब-

विचोमितागाधमहाद्वादयाम् ।

पूगदुभावहृतद्वयायां

सुमोच स्तब्धः सरिदुत्तमायाम् ॥

ततः प्रभृतिं सा गङ्गा तुल्यपुण्यफलदया ।

नाम्ना रावणगङ्गेति प्रथिमानमुपागता ॥

ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः ।

पद्मरागा च न रागं विधाणाः स्वस्तटाचिवः ॥”

इति गारुडे ७० अध्यायः ॥

रावणारिः, पुं, (रावणस्य अरिः शत्रुः ।)

श्रीरामः । इति जटाधरः ॥ (यथा,—

“वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं रावणं

रावणारिम् ॥”

इति महानाटकम् ॥)

रावणिः, पुं, (रावणस्यापत्यमिति । वारण +

“अत इन् ।” ४ । १ । ६५ । इति इन् ।)

रावणज्येष्ठपुत्रः । च इन्द्रजित् । यथा,—

“रावणिः शत्रुजिह्वेवनादो मन्दोदरीसुतः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥

(यथा, महाभारते । ३ । २७७ । १२ ।

“रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।

ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्वजिनां वरः ॥”

रावणपुत्रमात्रे । यथा, भट्टिः । १४ । ७६ ।

“तस्याहारिवत प्राणा मुष्टिना बालिखड्गना ।

प्रादुर्ह्वस्ततः क्रुद्धाः सर्वे रावणयोऽङ्गदम् ॥”)

राश, ऋ ङ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-

आत्म०-अक०-सेट् ।) दन्त्यान्तोऽयमिति गद्-

सिंहः । राक्षभः खरः । दुर्गसिंहस्तु इमं

तालयात्मं मत्वा उणादौ ब्रह्मं कृत्वा रक्षि-

शब्दं व्युत्पादितवान् । ऋ, अरराशत् । रु,

राशते । इति दुर्गादासः ॥

राशिः, पुं, (राशते इति । राश शब्दे + इच् ।

यदा, अश्रुते व्याप्रीतीति । अश्रु व्याप्री + “अशि-

पणाभ्यो रुडाथकुक्कौ च ।” उणा० ४ । १३२ ।

इति इच् रुडागमश्च ।) धान्यादिष्वहः ।

तत्पर्यायः । पुङ्गः २ उत्करः ३ कूटम्

इत्यमरः । २ । ५ । ३२ ॥ समुच्चयः ५ समा-
हारः ६ । इति जटाधरः ॥ अश्वते आश्रोति
इति राशिः । अश्व अश्वसिंहयोरेव स्थातु
नाम्नीति इन् निपातनाद्रेफागमः । इति
भरतः ॥ * ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।
“न खलु न खलु वाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तुलराशाविवान्तिः ॥”)
ज्योतिषक्रस्य द्वादशांशः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
अथ सृष्ट्या मनश्चक्रे ब्रह्माहङ्कारमूर्तिभूतम् ।
मनश्चन्द्रमा जज्ञे सूर्योऽहोस्तेजसां निधिः ।
मनसः खं ततो वायुरभिरापो धरा क्रमात् ।
गुणैकवृद्धा पञ्चैव महाभूतानि जज्ञिरे ॥
अग्नीषोमौ भास्करेभू ततस्त्वङ्गारकादयः ।
तजोभूस्त्वाम्बुवातेभ्यः क्रमशः पञ्च जज्ञिरे ॥
पुनर्द्वादशधात्मानं विभजेद्वाग्निश्चक्रम् ।
नचचक्रपिणं भूयः सप्तविंशत्कर्म वशी ॥”
इति सूर्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ * ॥
तस्य संस्थानं यथा,—
“विषुवत्क्रान्तिवृत्तौ क्वात् पूर्वभागस्थिताः
स्थिराः ।
मेषाद्या राशयः क्रान्तिवृत्तयः पूर्वदिक् क्रमात् ॥”
इति सुनीश्वरकृतसार्वभौमसिद्धान्तः ॥ * ॥
अथ राश्यादिनिर्णयः ।
“मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्या तुलाय
वृश्चिकभम् ।
धनुश्च मकरः कुम्भो मीन इति च राशयः
कथिताः ॥”
इति राशिकथनम् ॥ * ॥
“अश्विन्या सह भरणी कृत्तिकापादश्च कौर्त्तिको
मेघः । १ ।
वृषभः कृत्तिकाशेषं रोहिण्यर्द्धं च मृग-
शिरसः ॥ २ ॥
मृगशिरसोर्द्धं चार्द्रा पुनर्वसुज्येष्ठादी मिथु-
नम् । ३ ।
पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः ॥ ४ ॥
सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुणी पाद उत्तरायाः ॥ ५ ॥
तच्छेषं हस्ता चित्रार्द्धं च कन्याकाश्यः ॥ ६ ॥
तौलिनि चित्रार्द्धं स्वाती विशाखायाः पाद-
त्रयम् । ७ ।
अलिनि विशाखा पादस्तथा मुराधान्विता
ज्येष्ठा ॥ ८ ॥
मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्वाप्युत्तरांशको धनी ॥ ९ ॥
मकरस्तत्परिशेषं श्रवणा चार्द्रा धनिष्ठायाः ॥ १० ॥
धनिष्ठार्द्धं श्रतभिषा पूर्वभाद्रपदपादत्रयं
कुम्भः । ११ ।
पूर्वभाद्रपदाशेषस्तथोत्तरा रेवती मीनः ॥ १२ ॥
इति राशिनक्षत्रभेदकथनम् ॥ * ॥
“राशिनामानि च क्षेत्रं भूतं गृहनाम च ।
मेषादीनाञ्च पर्यायं लोकादेव विचिन्तयेत् ॥”
इति राशिपर्यायकथनम् ॥ * ॥
“क्रियतावुरिजितुमकुलीरलेखपाथेयकौ-
पीत्याः ।

तौलिक आकोकोरो हृद्भोगस्थान्यभं चेत्यम् ॥”
इति मेषादीनां विशेषणामकथनम् ॥ * ॥
“अरुणसितहरितपाटलपाण्डुविचित्राः सिते-
तरपिषङ्गौ ।
पिङ्गलकर्तुरवभुमलिना रुचयो यथासंख्यम् ॥”
इति मेषादीनां वर्णभेदकथनम् ॥ * ॥
“मत्स्यौ घटौ वृमिथुनं सगदं सवीणं
चापी नरोऽथ जघनो मकरो मृगाश्च ।
तौली सशस्त्रदहना ज्वगा च कन्या
श्रेष्ठाः खनामसदृशाः खचराश्च सर्वे ॥”
अश्वजघनोऽश्वाकारजघनो नतु अश्वारूढ-
इति जघनः । उत्तरत्र चतुश्चरणत्वकथनात् ।
राश्याध्यातृदेवताकथनम् ॥ * ॥
“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विधमः समश्च ।
चरस्थिरद्वयात्मकनामधेया
मेषादयोऽभी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
इति राशीनां क्रूरसौम्यादिविवेकः ॥ * ॥
दैवमनोहरे ।
“पुण्यश्च पुष्करश्चैव आधानाख्यस्तथैव च ।
श्रुत्या वृत्त्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः ॥”
इति पुण्यादिविवेकः ॥ * ॥
“मिथुनतुलाघटकन्या द्विपादाख्याश्चापपूर्व-
भागश्च ।
मृगधनुराद्यन्तार्द्धं वृषाजसिंहाश्चरणाः ॥”
इति द्विपदचतुर्व्यदराशिकथनम् ॥ * ॥
“कर्कटवृश्चिकमीना मकरान्त्यार्द्धं च कीट-
संज्ञाः स्युः ।
वृश्चिकराशिर्मुनिभिः सरीसृपत्वेन निर्दिष्टः ॥”
इति कीटसरीसृपराशिकथनम् ॥ * ॥
“द्विपदवृषगाः सर्वे सिंहं विहाय चतु-
व्यादाः ।
सलिलनिलया भक्ष्या वय्याः सरीसृपजातयः ॥
मृगपतिवशे तिष्ठन्त्येते विहाय सरीसृपान् ।
अकथितगृहेषून् वश्यं जनयवहारतः ॥”
सरीसृपजातय इति बहुवचनात् कीटस्यापि
परिग्रहः । राशीनां वय्यावश्यकथनम् ॥ * ॥
“ग्राम्या मिथुनतुलाक्षीचापालिघटाः निशासु
वृषमेघौ ।
मकरादिमार्द्धसिंहौ वन्यौ दिवसेऽजवृषभौ च ॥
जलजौ कर्कटमीनौ मकरान्त्यार्द्धं च शिवमते
कुम्भः ॥
इति ग्राम्यारण्यजलजराशिकथनम् ॥ * ॥
“ह्रस्वास्तिमिगोऽविघटा मिथुनधनुःकर्किमृग-
सुखाश्च समाः ।
वृश्चिककन्यामृगपतिवणिजो दीर्घाः समा-
ख्याताः ॥”
इति राशीनां ह्रस्वदीर्घकथनम् ॥ * ॥
“प्रागादिककुम्भा नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
मेषाद्या राशयो ज्ञेयास्त्रिरावृत्तिपरिधमात् ॥”
इति दिग्धिपलकथनम् ॥ * ॥
“कुजशुक्रबुधेन्दुकसौम्यशुक्रावनीश्वाम् ।

जीवाकिंभानुज्येष्ठानां क्षेत्राणि स्युरजादयः ॥”
इति ग्रहाणां क्षेत्रकथनम् ॥ * ॥
“अजो गोपतियुग्मश्च कर्किधन्विमृगास्तथा ।
निशासंज्ञाः सृष्टाश्चेते श्रेष्ठाश्चाथ्ये दिनात्मकाः ॥
निशासंज्ञा विमिथुनाः सृष्टाः पृष्ठोदयास्तथा ।
श्रेष्ठाः शीघ्रोदया ह्येते मीनश्चोभयसंज्ञकः ॥”
इति निशादिसंज्ञाकथनम् ॥ * ॥
“रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
पञ्चत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं खर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥
एवं प्रमाणात् सकलाः खराशिं भुञ्जते ग्रहाः ॥”
इति राशिभोगकथनम् ॥ * ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ द्वादशराशात्मक-
शिवरूपं यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
“स्वरूपं त्रिपुरत्रस्य वदित्वे कालरूपिणः ।
अश्विनी भरणी चैव कृत्तिकाप्रथमांशकम् ॥
मेघकं हि विजानीयात् कुजक्षेत्रसुदाहृतम् ।
आग्नेयांशाख्यो वज्रन् प्राजापत्यं कवेर्गृहम् ॥
सौम्यार्द्धं वृषनामेदं वदनं परिकीर्तितम् ।
मृगार्द्धमाद्रादित्यां शाख्यः सौम्यगृहं त्विदम् ॥
मिथुनं भुजयोस्तस्य गगनस्थस्य भूलिनः ।
आदित्यांश्च पुष्यश्च अश्लेषा शशिनी गृहम् ॥
राशिः कर्कटको नाम पार्श्वे मखविनाशिनः ।
पिचार्द्धं भगदैवत्यं उत्तरांश्च केशरी ॥
सूर्यक्षेत्रं विभोर्ब्रह्मन् हृदयं परिकीर्तितम् ।
उत्तरांशाख्यः पाणिश्चित्रार्द्धं कन्यका त्विदम् ॥
सोमपुत्रस्य सङ्घेतद्वितीयं जठरं विभोः ॥
चित्रांशद्वितयं स्वाती विशाखायांशकत्रयम् ।
द्वितीयं शुक्रसदनं तुला नाभिरुदाहृता ॥
विशाखांशमनुराधा ज्येष्ठा भौमगृहं त्विदम् ।
द्वितीयं वृश्चिको राशिर्मेढ्रं कालस्वरूपिणः ॥
मूलं पूर्वोत्तरांश्च देवाचार्यगृहं धनुः ।
उत्तरांशमौष्य अमरर्षे प्रगीयते ॥
उत्तरांशाख्यो ऋक्षं श्रवणं मकरो सुने ।
धनिष्ठार्द्धं शनिक्षेत्रं जानुनी परिकीर्तिते ॥
धनिष्ठार्द्धं श्रतभिषा प्रोष्ठपदांशकत्रयम् ।
सौरं पद्मापरमिदं कुम्भो जङ्घे च विश्रुते ॥
प्रोष्ठपदांशमेकन्तु उत्तरा रेवती तथा ।
द्वितीयं जीवसदनं मीनन्तु चरणावभौ ॥” * ॥
राशीनां लक्षणस्वरूपादि यथा,—
नारद उवाच ।
“राशयः कथिता ब्रह्मन् ! त्वया द्वादश वै मम ।
तेषां विशेषतो ब्रह्म लक्षणाणि स्वरूपतः ॥
पुलस्त्य उवाच ।
स्वरूपं तत्र वक्ष्यामि राशीनां शृणु नारद ।
यादृशा यत्र सञ्चारा यस्मिन् स्थाने वसन्ति हि ॥
सञ्चारस्थानमेकस्य धान्यरत्नाकरादिषु ।
नवसाहस्रसंज्ञो वसुधायाश्च सर्वेश्वरः ॥
नित्यं चरति फुल्लेषु सरसां पुलिनेषु च ।
मेघः समानमूर्तिश्च अजाविकधनादिषु ॥

वृषः सट्शरूपेषु चरते गोकुलादिषु ।
तस्याधिवासभूमिस्तु कधीबलधराश्रया ॥
स्त्रीपुंसयोः समं भद्रश्रयासनपरिग्रहेः ।
बीणावाद्यष्टझुनं गीतनर्तकशिल्पिषु ॥
स्थितं क्रीडा रतिर्निवृत्तं विहारोवनिरस्य तु ।
मिथुनं नाम विख्यातं राशिर्देधात्मकः स्तुतः ॥
कर्कः कुलीरेण समः सलिलस्थः प्रकीर्तितः ।
केदारवापीपुलिनविविक्तावनिरव च ॥
सिंहस्तु पञ्चतारण्यदुर्गकन्दरभूमिषु ।
वसते व्याधपक्षीषु गङ्गरेषु गुहासु च ॥
या हि प्रदीपककरा नावास्त्रा च कन्यका ।
चरते स्त्रीरतिस्थाने वसते तदनेषु च ॥
तुलापाणिषु पुरुषो वीथ्यापणविचारकः ।
नगराध्वनि शालासु वसते तत्र नारद ॥
स्वभवस्त्रीकसञ्चारी वृश्चिको वृश्चिकाकृतिः ।
वृषगोमयकीटोऽहिपाषाणादिषु संस्थितः ॥
धनुस्तुरङ्गजघनो दीप्यमानो धनुर्धरः ।
बाजिशूरोऽस्त्रविहीरः स्थायी युद्धबलादिषु ॥
ज्जगत्सो मकरो ब्रह्मन् ! वृषस्कन्धः फणाङ्गदः ।
मकरोऽसौ नदीचारी वसते च महोदधौ ॥
रिक्तकुम्भश्च पुरुषः स्कन्धधारी जलाश्रुतः ।
दूतशालाचरः कुम्भस्थायी शौण्डिकसङ्गसु ॥
मीनरूपत्वमासक्तो मीनस्त्रीर्थासुसञ्चरः ।
वसते पुण्यदेशेषु देवप्राक्तनपूजकः ॥
लक्षणं गदितं तुभ्यं मेधादीनां महासुने ।
न कस्यचित्चिन्त्याख्यं गुह्यमेतत् पुरातनम् ॥
एतन्मया ते कथितं सुरर्षे
यथा त्रिनेत्रः प्रमथाय यज्ञे ।
पुण्यं पुराणं परमं पवित्रं
संश्लक्ष्यतां पापहरं शिवम् ॥”
इति श्रीवामनपुराणे पुलस्त्यनारदसंवादे हर-
जलितः पञ्चमोऽध्यायः ॥
राशिचक्रं, स्त्री, (राशीनां चक्रम् ।) मेधादि-
द्वादशराश्यादियुक्तवृत्तम् । तस्य नामान्तरं
भचक्रं ज्योतिषचक्रम् । यथा,—
“सप्तविंशतिभैर्योतिषचक्रं स्तिमितवायुगम् ।
तदर्कांशो भवेद्भ्राश्रिर्नवर्चचरणाङ्कितः ॥”
इति दीपिका ॥ * ॥
तद्विवरणं यथा,—
“भचक्रं ध्रुवयोर्वहमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः ।
पर्य्यत्यजसं तन्नद्वा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥
उपरिस्थस्य महतीकक्षात्पाधः स्थितस्य च ।
महत्या कक्षया भागा महान्तोऽल्पास्तथा-
ल्पया ॥
कालेनाल्पेन भगणं मुहुक्तेऽल्पभ्रमणाश्रितः ।
ग्रहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन् ॥
खलपथा तु बहून् मुहुक्ते भगणान् शीत-
दीधितिः ।
महत्या कक्षयागच्छन् ततः खल्पः शून्यश्चरः ॥
मन्दाग्रः क्रमेण स्रुचतुर्था दिवसाधियाः ।
वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाः परिकीर्तिताः ॥
ऊर्ध्वक्रमेण शशिनो मासानामधिपाः स्तुताः ।

होरेष्टाः सूर्यतनयादधोऽधः क्रमशस्तथा ।
भवेद्भ्रमकक्षा तीर्णान्शोर्धमयं वृत्ताङ्कितम् ।
सर्वोपरिष्ठात् भ्रमति योजनेस्तेभैमण्डलम् ॥”
तत्र कक्षाक्रममाह ।
“ब्रह्माखण्डमध्ये परिधियोर्मकक्षाभिधीयते ।
तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा ॥
मन्दाग्रेण्यभूपुत्रसूर्यशुक्रकेन्दुजेन्दवः ।
परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ * ॥
ग्रहत्रयचन्द्रसंयोगे फलविशेषजनकं राशिचक्रं
यथा,—
“राशिचक्रं प्रवक्ष्यामि नृपाणां हितकाङ्क्षया ॥
रविर्जोर्वस्तथा सौम्यस्तेषु चन्द्रे समागते ।
जलपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्जोर्वस्तथा शुक्रस्तेषु चन्द्रे समागते ।
वायुपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्जोर्वस्तथा भौमस्तेषु चन्द्रे समागते ।
अग्निपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं ब्रह्मयामले ॥
रविर्भौमस्तथा राहुस्तेषु चन्द्रे समागते ।
लोहपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं रुद्रयामले ॥
रवी राहुस्तथा केतुस्तेषु चन्द्रे समागते ।
पाषाणपातोऽपि भवेदित्युक्तं भातुयामले ॥”
इति नरपतिजयचर्यायां तुम्बुरुचक्रे राशि-
चक्रम् ॥ * ॥ जातकराशिचक्रम् । यथा,—
“तन्वादिद्ययपर्यन्तं राशिचक्रे व्यवस्थितम् ।
तत्र बुद्धाव्ययमतयो जल्पयन्ति वृथा वृथा ॥”
इति पञ्चखरा ॥ * ॥
मन्त्रग्रहणोक्तराशिचक्रम् यथा । आगमकल्प-
द्वये ।
“रेखाद्वयं पूर्वपरागतं स्यात्
तन्मध्यतो यान्यकुवेरभेदात् ।
एकेकमीशाननिशाचरे तु
हुताश्रवायोर्विलिखिततोऽर्णान् ॥
वेदाग्निवह्निगुलश्रवणाक्षिसंख्यान्
पञ्चेषुवायुशरपञ्चचतुष्टयाणान् ।
मेधादितः प्रविलिखेत् सकलांस्तु वर्णान्
कन्यागतान् प्रविलिखेदथ शादिवर्णान् ॥”
तथा,—
“बालं गौरं खुरं शोणं शमी शोभेति राशिषु ।
क्रमेण भेदिता वर्णाः कन्यायां प्रादयः स्मृताः ॥”
तेन अ आ इ ई मेघः । उ ऊ ऋ एषः ।
कृ लृ मिथुनम् । ए रे कर्कटः । ओ औ
सिंहः । अं अः श व स ल क्षाः कन्याः ।
कवर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिकः । टवर्गो धनुः ।
तवर्गो मकरः । पवर्गः कुम्भः । यवर्गो मीनः ।
खराशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत् । तथा च ।
“खतारराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून् ॥”
इति वचनात् ॥
“राशीनां शुद्धताज्ञेया त्यजेच्छतुं नृतिं ययम् ।
खराशेर्मन्त्रराशन्तं गणनीयं विचक्षते ॥”
यदा तु खराशेरज्ञानं तदा साधकनामाद्यक्षर-
सम्बन्धिनं राशिं ग्रहीत्वा गणयेत् ।

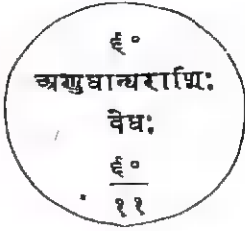
“साध्याद्यक्षरराशन्तं गणयेत् साधकाक्षरम् ।”
इति रामार्चनचन्द्रिकादृतवचनात् । तथा,
“अज्ञाते राशिचक्रे नामाद्यक्षरराशितः ॥”
इति तन्त्रराजे ॥
“तेन मन्त्राद्यवर्णेन नामाद्यक्षरेण च ।
गणयेद्यदि षष्ठं वाप्यष्टमं द्वादशं वा ।
रिपुमेत्ताद्यवर्णः स्यात् तेन तस्याहितं भवेत् ॥
एक पञ्च नव बान्धवाः स्मृताः
द्वौ च षट् च दशमाश्च सेवकाः ।
वह्निरुद्रसुनयस्तु पोषकाः
द्वादशाष्टचतुरस्तु घातकाः ॥”
इति विष्णुविषयम् ॥
रामार्चनचन्द्रिकादृतत्वात् । शक्तादौ तु षष्ठं
वर्जनीयम् । तथा च ।
“षष्ठाष्टमद्वादशानि वर्जनीयानि यत्नतः ॥”
इति वचनात् ॥
तन्त्रान्तरे ।
“लघं धनं भ्रातृवन्पुत्रशत्रुकलचकाः ।
मरणं धर्मेकर्मययया द्वादश राशयः ॥
नामातुरूपमेतेषां शुभाशुभफलं लभेत् ॥
लभे सिद्धिस्तथा निवृत्तं धने धनसम्पत्तिदः ।
भ्रातरि भ्रातृवृद्धिश्च शत्रौ शत्रुविवर्धनः ॥
पुत्रे पुत्रवृद्धिः स्यात् बन्धौ बान्धववत् प्रियः ।
कलत्रे मध्यमा प्रोक्ता मरणे मरणं भवेत् ॥
धर्मे धर्मेवृद्धिः स्यात् सिद्धिदः कर्मसंस्थितः ।
आये च धनसम्पत्तिर्यथे च संचितचयः ॥”
वैष्णवतन्त्रे तु शत्रुस्थाने बन्धुरिति पाठः । इति
तन्त्रसारः ॥
राशिचक्रवह्णः, पुं, (राशेश्वरवह्णः ।) ग्रह-
राशिपरिमाणज्ञापकाङ्कः । तद्विवरणं यथा,—
अथ राशिचक्रवह्णः करणसूत्रं वृत्तम् ।
“अनगुणु दशमांशोऽगुण्येकादशांशः
परिधिनवमभागः शूकधान्येषु वेधः ।
भवति परिधिषष्ठे वर्गिते वेधनिज्ञे
घनगणितकराः स्युर्मागधान्याश्च खार्थः ॥”
उदाहरणम् ।
“समसुवि कित राशिर्यः स्थितः स्थूलधान्यः
परिधिपरिमितः स्याद्वस्तुषष्ठिर्यदीया ।
प्रवद गणक खार्थः किमिताः सन्ति तस्मि-
न्नथ पृथगगुणधान्यैः शूकधान्यैश्च शीघ्रम् ॥”
अथ स्थूलधान्यराशिमानावबोधनाय
६०
न्यासः
अनगुणधान्यराशिः
वेधः
६
परिधिः ६० । वेधः ६ । परिधेः षष्ठांशः १० ।
वर्गितः १०० । वेध ६ निज्ञः । खान्याः
खार्थः ६०० ।

राशिव्य

अथानुधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

परिधिः ६० । वेधः $\frac{६०}{११}$ । जातंफलम् ५४५ $\frac{५}{११}$ ।

अथ श्रुकधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

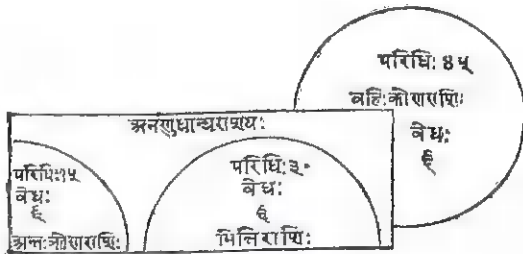
परिधिः ६० । वेधः $\frac{२०}{३}$ । खार्थः ६६६ $\frac{२}{३}$ ।

अथ भित्तान्तर्वाह्यकोणसंलग्नराशिप्रमाणावयने करणसूत्रं दत्तम् ।

“द्विवेदसन्निभागेकनिष्ठातु परिधिः फलम् ।
भित्तान्तर्वाह्यकोणस्थराशेः खगुणभाजितम् ॥”
उदाहरणम् ।“परिधिर्भित्तान्तर्वाह्यराशेः श्लिष्टतुकरः किल ।
अन्तःकोणस्थितस्यापि त्रितितुल्यः करः सखे ॥
वह्निः कोणस्थितस्यापि पञ्चघनवसम्मितः ।
तेषामानुचतुर्मे चिप्रं घनहस्तान् पृथक् पृथक् ॥”अत्रापि स्थलादिधान्यानां राशिमानाव-
बोधनाय सप्तचैत्रत्रयम् ।

तत्रादावनुधान्यराशिमानबोधकं चैत्रम् ।

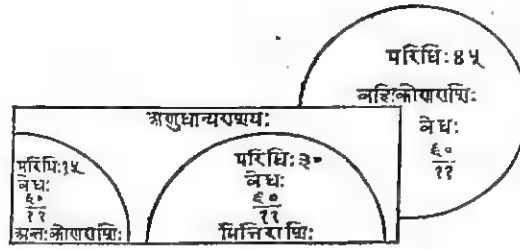
न्यासः

अत्राद्यस्य परिधिः ३० । दिनघ्नः ६० ।
अन्यः १५ । चतुर्घ्नः ६० । अपरः ४५ । सन्नि-
भागेक $\frac{१}{३}$ निघ्नः ६० । एषां वेधः ६ । एभ्यः
फलं तुल्यमेतावन्य एव खार्थः ६०० । एतत्-
खगुणेन भक्तं जातं पृथक् पृथक् फलम् ३०० ।
१५० । ४५० ॥

राष्ट्रिका

अथानुधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

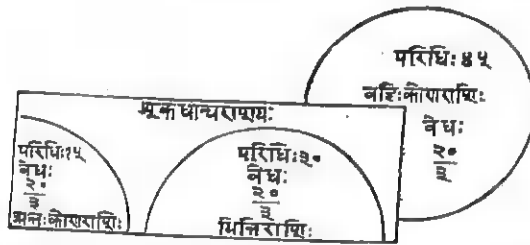

पूर्ववत् चैत्रत्रयाणां खगुणगुणितपरिधिः ६० ।

वेधः $\frac{६०}{११}$ । फलानि २७२ $\frac{८}{११}$ । १३६ $\frac{८}{११}$ ।४०६ $\frac{१}{११}$ ।

अथ श्रुकधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

अत्रापि पूर्ववत् चैत्रत्रयाणां खगुणगुणितः

परिधिः ६० । वेधः $\frac{२०}{३}$ । फलानि ३३३ $\frac{१}{३}$ ।१६६ $\frac{२}{३}$ । ५०० ।

इति लीलावत्यां राशिव्यवहारः समाप्तः ॥

राष्ट्रं, पुं, स्त्री, (राजते इति । राज् + “सर्व-
धातुभ्यः कृन्” उक्ता ४ । १५८ । इति कृन् ।
ब्रजेति घः ।) विधयः । (यथा, मनुः । ६ ।
२५४ ।“अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
तस्य प्रचुभ्यते राष्ट्रं खर्गाच्च परिह्रीयते ॥”
उपद्रवः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८३ ॥ विधयो
जनपदः । उपद्रवो मरकादिः । इति भरतः ॥
(राष्ट्रपालननियमादिकं महाभारते १२ ।
८७ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * । पुं, पुरुषवोर्वश-
जातस्य काशेः पुत्रः । यथा, भागवते । ६ ।
१७ । ४ ।“काश्यस्य काशितुपुत्रो राष्ट्रो दीर्घतमः
पिता ॥”)राष्ट्रनिवासी, [न] पुं, (राष्ट्रे निवसतीति ॥
नि + वस् + शिनिः ।) जानपदः । देशवासी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥राष्ट्रिका, स्त्री, (राष्ट्रं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्या
इति । राष्ट्र + ठन् । टाप् ।) कण्टकारिका ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ (पुं, राष्ट्रवासी ।
जानपदः । यथा, मनुः । १० । ६१ ।

“यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः ।

रासः

राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं चिप्रमेव विनश्यति ॥”
राष्ट्रपतिः । यथा, हरिवंशे । १८३ । २७—२८ ।
“कुम्भाण्ड ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽस्मि तव
सुव्रत ।सुकृतान्ते विजानामि राष्ट्रिकोऽस्तु भवानिह ॥
सन्नातिपन्नः सुसुखी निर्वृतोऽस्तु भवानिह ।
राष्ट्रस्य ते मया दत्तं चिरं जीव ममा-
अयात् ॥”)राष्ट्रियः, पुं, (राष्ट्रेऽधिकृतः । राष्ट्र + “राष्ट्रा-
वारपाराद् घञौ” ४ । २ । ६३ । इति घः ।
यद्वा, राष्ट्रं जातः । “तत्र जातः” ४ । ३ ।
२५ । इति घः ।) नाव्योक्तौ राजस्थानः ।
इत्यमरः । १ । ७ । १४ ॥ (राष्ट्राध्यक्षः ।
यथा, महाभारते । १२ । ८५ । १२ ।“ततः संप्रियेन्द्राष्ट्रे राष्ट्रियाय च दर्शयेत् ॥”
राष्ट्रीयः, पुं, (राष्ट्रे भव इति । राष्ट्र + ङः ।)
नाव्योक्तौ राजस्थानः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
२४ ॥ राष्ट्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । ८७ । ६ ।“धान्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रियसङ्गतः ॥”
रासः, ङ नृ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) इत्यान्तोऽयमिति गद-
सिंहः । रासभः खरः । दुर्गासिंहस्त्रिमं ताल-
थान्तं मत्वा उणादौ ब्रह्मं कृत्वा रश्मिशब्दं
युत्पादितवान् । नृ, अररासत् । ङ, रासते ।
इति दुर्गादासः ॥रासः, पुं, (रासनमिति रासतेऽनेति वा । रास
शब्दे + भावे अधिकरणे वा घञ् ।) कोला-
हलः । ध्वावः । भाषाशृङ्खलकः । गोपानां
क्रोडाभेदः । इति मेदिनी । से, ११ ॥ तस्य
विधिर्यथा,—“कार्तिकीपूर्णिमायाश्च कृत्वा तु रासमण्डलम् ।
गोपानां शतकं कृत्वा गोपीनां शतकन्तया ॥
शिलायां प्रतिमायां वा श्रीकृष्णं राधया सह ।
भारते पूजयेत् कृत्वा चोपहाराणि षोडश ॥
गोलोके च वसेत् सोऽपि यावद्देव ब्रह्मणो वयः ।
भारतं पुनरागत्य हरिभक्तिं लभेद्भुवम् ॥
क्रमेण सुदृढां भक्तिं लब्ध्वा मन्त्रं हरेरपि ।
देहं त्यक्त्वा च गोलोकं पुनरेव प्रयाति च ॥
तत्र कृष्णस्य सारूप्यं संप्राप्य पार्श्वेऽहो भवेत् ।
पुनस्तत्पतनं नास्ति जरान्मृत्युहरो महान् ॥”इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २५ अध्यायः ॥
विस्तारस्तु श्रीकृष्णजन्मखण्डे २८ अध्याये
श्रीमद्भागवतगीतरासपञ्चाध्यायेषु च द्रष्टव्यः ॥ * ॥
कस्यचित्कति कल्पतरुयात्रेयम् । अस्य विधि-
र्यथा,—“कार्तिके पौर्णमास्यान्तु रासयात्रा महाभिधि ।
नन्दसुनोः प्रकर्तव्या महाविभवविलसरेः ॥
इह लोके सुखं प्राप्य अन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पूजा कार्याह्वरात्रे तु नयेत् शेषं महोत्सवैः ।
गीतेर्नानाविधैर्वादेर्वैष्णवीणान्ददङ्गकैः ॥
वृत्तैर्वराङ्गनागीतैरङ्गनानाश्च कीर्तनैः ।

चन्दनागुरुकस्तूरीपङ्कलेपैर्विराजितैः ॥
विहरद्भिर्विष्णुभक्तैः कार्यं यथ मञ्जोत्सवः ।
ध्यायेद्वृन्दावने रम्यं यमुनापुलिने वने ॥
निकुञ्जसदने कृष्णं गोपीमण्डलगण्डितम् ।
रासमण्डलयन्त्रस्य गोविन्दं कर्णिकागतम् ॥
हयोर्दयोगोपिकथोर्मध्ये सान्त्वयनेकधा ।
अपरं नटवेशेन मध्ये तं सुरजीधरम् ॥
गोपीगणसुखाम्भोजमधुपानमधुव्रतम् ।
कुलालचक्रप्रतिमं मण्डलं पङ्कजाङ्कितम् ॥
दलाष्टशोभितं कार्यं महिष्योऽष्टौ च सन्विषु ।
मध्ये मध्ये च गोविन्दं पार्श्वयोरष्टरूपकम् ॥
सुकुन्दं माधवं कृष्णं नटनागरमेव च ।
हरिं दामोदरं विष्णुं पूजयेत् कामरूपिणम् ॥
तदाह्ये भूपुरे गोप्यः शतशोऽथ सहस्रशः ।
पूजनौयाः प्रयत्नेन वृत्तगीतपरायणाः ॥
असंख्या गोपिकास्तत्र मण्डलेऽष्टौ वराङ्गनाः ।
महिष्यक्षाः समाख्याताः सदासङ्गसुनिव्रताः ॥
भक्तोत्सवाभिलासेन कमला बहुरूपिणी ।
राधा विशाखा विमला सुमित्रा ललिता तथा ।
सुन्दरी कमला रत्ना महिष्योऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
तारा राधा निरावाधा कृष्णा भेदसुपागताः ।
तासां ध्यानैर्व्यस्यमाद्यैः पूजा कार्या विशेषतः ॥
उत्तीर्णं सायं समये गोप्यो वृन्दावनं ययुः ।
रासक्रीडां ततस्ताभिश्चक्रे च जगदीश्वरः ॥
गोप्यो रासक्रीडां चक्रुः पौर्णमास्यां महा-

निशि ।

न तत्र पक्षिनिनदी न भिक्षुनिनदस्तथा ॥
महानिशा हे घटके रात्रेर्मध्यमयामयोः ।
तदप्रामौ च कर्त्तव्यं पौर्णमास्यां निशासुखे ॥
एवं रासक्रीडां यस्तु कारयेद्भुवि मानवः ।
स सर्वदुःकृतं त्यक्त्वा निर्व्याणसुक्तिमाप्नुयात् ॥”

इत्युक्तकलिका ॥

(विलासः । यथा, भागवते । ५ । २ । १२ ।

“अस्मद्विधस्य मन उन्नयनौ विभर्ति
वक्रदुतं सरसराससुधादिवक्त्रे ॥”

“वक्त्रे च वक्रदुतं विभर्ति किं तदाह । रसो
मधुरालापः रासो विलासस्ताभ्यां सहिता सुधा
अधरान्तम् । आदिशब्दात् स्तितनमोदि ।”
इति तत्र श्रीधरस्वामी ॥ क्रिया । यथा, भाग-

वते । ५ । १३ । १० ।

“तेर्वक्षितो हंसकुलं समाविशत्
नरोचयन् शीलसुपैति वानरान् ।
तज्जातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः
परस्परौहीच्छन्विस्तृतावधिः ॥”

“तेर्वक्षितस्तत्र फलाभावं ज्ञात्वा हंसानां ब्राह्म-
णानां कुलं पुनः प्रविशन् तेषां शीलं प्राय-
श्चित्तपूर्वकं पुनरुपनयनाद्याचारमरोचयन्
अप्रियं पश्यन् वानरतुल्यान् भट्टाचारान्
श्रद्धप्रायानुपैति । तज्जातिरासेन वानरजाति-
क्रियया स्त्रियां मिथुनीभूय परस्परसुखोदीच-
णो न विस्तृता जीवितावधिमरणकालो येन ।”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥)

रासमः, पुं, (रासते शब्दायते इति । रास +
“रासिवल्लिभ्याश्च ।” उणा० ३ । १२५ । इति
अभच् ।) - गर्हभः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥
(अर्थं हि ब्रह्मणः पद्भ्यां जातः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ४८ । २६ ।

“पद्भ्याश्चाश्वान् समातङ्गान् रासभान् शशकान्
न्दगान् ।

उद्भानश्चतरांश्चैव नानारूपाश्च जातयः ॥”

अश्वतरः । खचर इति भाषा । यथा, महा-
भारते । १ । १४५ । ७ ।

“स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।

वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥”

रासभवन्दिनी, स्त्री, मल्लिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रासभी, स्त्री, (रासभ + डीप् ।) गर्हभी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
२७ । १४ ।

“एतत् श्रुत्वा मतङ्गस्तु दारुणं रासभीवचः ।

अवतीर्य रथात्तूष्णं रासभीं प्रत्यभाषत ॥”

रासमण्डलं, स्त्री, (रासस्य मण्डलम् ।) श्रीकृष्णस्य

रासक्रीडास्थलम् । तद्विवरणम् । यथा,—

“तस्मादुपरि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजने ।

वायुना धार्यमाणश्च विचित्रपरमाश्रयः ॥

अतीवरम्यनिर्माणो नित्यरूपो मदीच्छया ।

शतश्रेण्येन शैलेन पुण्यवृन्दावनेन च ॥

सुरासमण्डलेनापि नद्या विरजयावृतः ।

कोटियोजनविस्तीर्णा प्रस्थेन विरजा व्रज ॥

दैर्घ्यं तस्य शतगुणं परितः परमा शुभा ।

अमल्यरत्ननिकरा ह्रीरामाणिक्ययुक्तया ॥

मणीनां कौस्तुभादीनामसंख्यानां मनोहरा ।

अमल्यरत्ननिर्माणं तत्रापि प्रतिमन्दिरम् ॥

मनोहरश्च प्राकारमण्डपं विश्वकर्मेणा ।

गोपीभिर्गोपनिकरैर्वेष्टितं कामधेनुभिः ॥

कल्पवृक्षैः पारिजातैरसंख्यैश्च सरोवरैः ।

पुष्पोद्यानैः सुकोटिभिः संवृतं रासमण्डलम् ॥

वेष्टितं वेष्टितैर्गोपैर्मन्दिरैः शतकोटिभिः ।

रत्नप्रदीपयुक्तैश्च पुष्पतल्पसमन्वितैः ॥

सुगन्धिचन्दनामोदैः कस्तूरीकुङ्कुमान्वितैः ।

क्रीडोपयुक्तैर्भोगैश्च ताम्बूलैर्वासितैर्जलैः ॥

धूपैः सुरभिरस्यैश्च माल्यैश्च रत्नदर्पणैः ।

रत्नकै रचितैः शश्वद्राधादासीचिकोटिभिः ॥

अमल्यरत्नाभरणैर्वेष्टितशृङ्गांशुकैरपि ।

लज्जमत्तगजेन्द्राणां वेष्टितैश्च बलैः क्रमात् ॥

नवयौवनसम्पन्ने रूपैर्निरुपमैरपि ।

रम्यश्च वर्तुलाकारं चन्द्रविम्बं यथा व्रज ॥

अमल्यरत्नरचितं दशयोजनविस्तृतम् ।

कस्तूरीकुङ्कुमै रम्यैः सुगन्धिचन्दनार्चितैः ॥

आवृतं मङ्गलघटैः फलपक्षवसंयुतैः ।

दधिलाजैश्च पर्णैश्च स्निग्धदूर्वाङ्कुरैः फलैः ॥

श्रीरामकदलीस्तम्भैरसंख्यैश्च मनोहरैः ।

पट्टद्वयनिबद्धैश्च स्निग्धैश्चन्दनपक्षवैः ॥

चन्दनासक्तमाल्यैश्च भूषणैश्च विभूषितम् ।

अमल्यरत्नरचितं शतश्रेण्यं मनोहरम् ॥
कोटियोजनमूर्ध्वं दैर्घ्यं दशगुणोत्तरम् ।
शैलप्रस्थं परिमितं पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
अतीवकमनीयश्च वेष्टितनिर्वचनीयकम् ।
प्राकारमिव तस्यापि गोलोकस्य मनोहरम् ॥
परितो वेष्टितं रम्यं ह्रीराराहारसमन्वितम् ।
तत्र वृन्दावनं रम्यं युक्तं चन्दनपादपैः ॥
कल्पवृक्षैश्च रम्यैश्च मन्दारैः कामधेनुभिः ।
शोभितं शोभनाद्याश्च पुष्पोद्यानैर्मनोहरैः ॥
क्रीडासरोवरै रम्यैः सुरम्यै रतिमन्दिरैः ।
अतीवरम्यं रहसि रासयोग्यस्थलान्वितम् ॥
रचितं रत्नकै रम्यैरसंख्यैर्गोपिकागणैः ।
परितो वर्तुलाकारं त्रिलययोजनं वनम् ॥
घटपदध्वनिचंयुक्तं पुष्कोकिलरुतान्वितम् ।
तत्राक्षयवटो रम्यो रहस्येव हि विस्तृतः ॥
सहस्रयोजनोर्ध्वं परितश्च चतुर्गुणः ।
गोपीनां कल्पवृक्षैश्च सर्वव्याख्याफलप्रदः ॥
क्रीडान्वितैरावृतश्च राधादासीचिलक्षकैः ।
विरजातीरनारीणां यमुनाश्रीतलेन च ॥
पुष्पान्वितेन मान्येन पवित्रश्च सुगन्धिना ।
दासीगणैरसंख्यैश्च वृन्दावनविनोदिनी ॥
तत्र क्रीडति सा राधा मम प्राणाधिदेवता ॥
सैयं श्रीदामश्रपेन वृषभाशुसुताधुना ।
ब्रह्मादिदेवैः सिद्धैर्जैर्मनीजैः पूजिता व्रज ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते भगवद्गन्धर्वादे श्रीकृष्णजन्म-
खण्डे ८४ अध्यायः ॥

रासयात्रा, स्त्री, (रासस्य यात्रा उत्सवः ।)

कार्तिकीपौर्णमासीकर्त्तव्यश्रीकृष्णस्योत्सवविशेषः ।

तद्विवरणं याचाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ शक्ति-

विषयकरासयात्रा यथा,—

“पौर्णमास्यां रासयात्रां देवाः कुर्यान्नि-

शार्ङ्गकै ।

पूर्ववन्मन्त्रमास्याप्य देवीं देवासनं यजेत् ॥”

पौर्णमास्यां चैत्रपौर्णमास्याम् ।

“संसुखे राससंस्थानं भैरवीभैरवान्वितम् ।

कृत्वा तान् पूजयित्वा च भ्रामयेत् कुम्भचक्रवत् ॥

कोलाहलं नृदङ्गादिवाद्यैर्नृत्यैः सुगीतकैः ।

कुर्यादानन्दहृदयः साधकः स्थिरमानसः ॥

वित्तश्राव्यं न कुर्वीत देवीयात्रा सुखप्रदा ॥”

इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः ॥

रासेरसः, पुं, (रासे क्रीडाविशेषे यो रसः ।

अलुक्समासः ।) गोष्ठौ । रासः । शृङ्गारः ।

रससिद्धिः । रसावासः । वल्लीजागरकः । इति

मेदिनी । से, ६० ॥ उत्सवः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ परिहासः । इति जटाधरः ॥

रासेश्वरी, स्त्री, (रासस्य ईश्वरी ।) राधा ।

यथा,—

“राधा रासेश्वरी रासवासिनी रसिकेश्वरी ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥

रासा, स्त्री, (रस्यते इति । रस आखादनं +

“रासासाक्षात्पूणावीणाः ।” उणा० ३ । १५ ।

इति नप्रत्ययेन साधुः ।) खनामख्यातलता-

राहुः

विशेषः । रासन इति हिन्दी भाषा । तत्-
पर्यायः । नाकुली २ सुरसा ३ सुगन्धा ४ गन्ध-
नाकुली ५ नकुलेष्टा ६ मुजङ्गाची ७ कुत्राकी-
सुवहा ८ । इत्यमरः ॥ नाकुल्यादिपञ्चकं
रास्नायाम् । नकुलेष्टादिचतुष्कं सर्पाद्यामि-
त्याहुः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ रस्या १०
श्रेयसी ११ रसना १२ रसा १३ सुगन्धिमूला १४
रसाद्या १५ अतिरसा १६ द्रोणगन्धिका १७
सर्पगन्धा १८ पलकृषा १९ । इति जटाधरः ॥
अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । विषवातासकासशोफकम्पोदरक्षेपनाशि-
त्वम् । पाचनत्वम् ।

“रास्ना तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलं पत्रं लण-

न्तथा ।

श्रेयौ मूलद्वौ श्लिष्टौ लणा रास्ना तु मध्यमा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा मुजङ्गाची सर्पाक्षी विषनाशिनी ॥
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्ठा विनाशयेत् ।
भोगिलूताष्टिकाखविषज्वरहमिष्रणान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रास्ना शोथामवातघ्नी । इति राजवल्लभः ॥
औषधिविशेषः । कांटा आमरुली इति भाषा ।
तत्पर्यायः । एतापणौ २ सुवहा ३ युक्त-
रसा ४ । इत्यमरः ॥ अपि च ।

“रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
एतापणौ च सुरसा सुस्निग्धा श्रेयसी तथा ॥
रास्नामपाचनी तिक्ता गुरुष्ठा कफवातजित् ।
शोथश्वाससमीरासवातमूलोदरापहा ।
काशज्वरविषाशीतिवातिकासयक्षिहन्तु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(रशना । यथा वाजसनेयसंहितायाम् । १।३०।
“आदित्ये रास्नासि ।”

“हे योक्त आदित्ये अदित्या भूम्यास्त्वं रास्नासि
रशना असि ॥” इति तज्जायि महोदरः ॥
रुद्रपत्नीनामन्यतमा । यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १।
८ । १३—१४ ।

“नामानि रुद्रपत्नीनां सावधानं निबोध मे ।
कला कलावती काष्ठा कालिका कलहप्रिया ॥
कन्दली भीषणा रास्ना प्रल्होचा भूषणा शुक्री ।
एतासां बहवः पुत्रा बभूवुः शिवपार्वदाः ॥”

राहुः, पुं, (रह त्यागे + बहुलवचनात् उण् ।)
त्यागः । इति संहिसप्तारोणादित्तिः ॥ (रहति
गृहीत्वा त्यजति चन्द्रमिति । रह त्यागे +
बहुलवचनात् उण् । इत्युज्ज्वलः । १।१।)

अहविशेषः । तत्पर्यायः । तमः २ खर्भाशुः ३
सैहिकेयः ४ विधुन्दः ५ । इत्यमरः ॥ अस-
पिशाचः ६ अहकलोलः ७ सैहिकः ८ उप-
प्लवः ९ प्रीषिकः १० उपरागः ११ सिंहिका-
खलुः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ लणवर्णः १३
कवन्धः १४ । इति जटाधरः ॥ अशुः १५

राहुच

असुरः १६ । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ तस्योत्-
पत्त्यादिर्था, —

“सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तश्चतुर्दश ।
शम्भः शम्भलगान्धश्च यज्ञः शास्त्रस्तथैव च ॥
इत्यलो नमुचिश्चैव वातापी हृष्टपो जिकः ।
हरकल्पकलिनाभौ भौमश्च नरकस्तथा ॥
राहुर्व्येष्टश्च तेषां वै चन्द्रस्यप्रमर्दनः ।

इत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥
दाहणाभिजनाः क्रूराः सर्वे ब्रह्मद्विषस्तु ते ।
दशान्यानि सहस्राणि सैहिकेयो गणः स्मृतः ॥
निहतो यामदमेन भार्गवैश्च बलीयसा ।
खर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोमस्तु शची सुता ॥”

इति बह्मपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायः ॥*

तस्य शिरश्छेदकारणं यथा, —

“देवलिङ्गप्रतिच्छेदः खर्भानुर्देवसंसदि ।
प्रविष्टः सोममपिबत् चन्द्राकांभ्याश्च रुचितः ॥
चक्रेण चुरधारेण जहार पिबतः शिरः ।
हरिस्तस्य कवन्धस्तु सुधयाज्ञावितोऽपतत् ॥
शिरस्त्रमरतां नीतमजो ग्रहमचीकृत्पत् ।
यस्तु पर्वणि चन्द्राकांभविधावति वैरधीः ॥”

इति श्रीभागवते = स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

स च मलयपर्वतजातः । शूद्रवर्णः । द्वादशा-
ङ्गुलपरिमाणः । कृष्णवर्णः । कृष्णवस्त्रः । सिंह-
वाहनः । चतुर्भुजः । खड्गवरमूलचर्मधारिः ।
सूर्यास्यः । अस्य अधिदेवता कालः । प्रत्यधि-
देवता सर्पः । इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥ अस्य
स्वरूपं श्रुतिवत् । च चन्द्रालजातिः ।
सर्पाकृतिः । अस्थिस्वामी नैर्ऋतदिक्स्वामी
च । इति बृहज्जातकादयः ॥ (राहुचारस्य
फलाफलं बृहत्संहितायाः ५ अध्यायतो ब्रह्म-
यम् ॥)

राहुग्राहः, पुं, (राहोर्ग्राहो ग्रहणं यत्र ।)
चन्द्रस्ययोर्यहम् । यथा, —

“राहुग्राहोऽर्केन्दोर्यह उपराग उपप्लवः ॥”

इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥

(अत्र राहुग्राह इत्यपि पातो दृश्यते)

राहुचक्रं, स्त्री, (राहोश्चक्रम् ।) रथादिसप्त-
वारेषु अश्वगत्या वामावर्त्तेन यामार्हं प्राप्य
सप्तदिक्षु राहोर्गमनम् । यथा, —

“पश्चादर्के विधौ वधौ सौम्यां त्रै वायवे कुजे ।
रहोदिशि भृगौ याम्यां गुरावीशे शनौ दिने ।
राहुर्धममिति यामार्हादश्वगत्या च वामतः ॥
द्यूते शुद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखं स्थितम् ।
राहुं विवर्जयेद्यत्नाद्यदीक्षितुं कर्मणः फलम् ॥”

इति सत्त्वसुक्तावली ॥ *

राहुकालानलचक्रं, यथा, —
“तस्य चक्रं प्रवक्ष्यामि राहुकालानलाख्यकम् ।
शलाकासप्तकं चक्रं ईशादौ क्षत्तिकादिकाः ॥
यत्र ऋते स्थितो राहुर्वदनं तद्विनिर्दिशेत् ॥
सुखात् पञ्चदशे ऋते तस्य पुच्छं अवस्थितम् ।
अष्टोत्तरशतं स्याता जायन्ते यत्र केतवः ॥
याप्य तस्युर्जगतु सर्वं सहस्रार्कसमन्वितम् ।

राहुस्य

राहुमुक्तानि ऋत्याणि जीवपक्षे त्रयोदश ॥
त्रयोदशैव भोग्यानि ऋतपक्षे प्रकीर्तयेत् ।
ऋतपक्षे सुखं तस्य गुदं जीवाङ्गमध्यगम् ॥
एवमङ्गद्वयो राहुर्जातयः स्वरपारगैः ।
जीवपक्षे अपानार्थे ऋतपक्षे रवौ स्थिते ।
तस्मिन् काले शुभा यात्रा विपरीते तु

हानिदा ॥”

इति खरोदयः ॥

राहुच्छत्रं, स्त्री, आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
राहुदर्शनं, स्त्री, (राहोर्दर्शनं यत्र ।) राहो-

श्चाक्षुषज्ञानम् । ग्रहणमिति यावत् । यथा, —
“चक्षुषा दर्शनं राहोर्यसदग्रहणमुच्यते ।

तत्र कर्माणि कुर्वीत गणनामात्रतो नतु ॥

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययद्विषु ।

ज्ञानमात्रतु कर्तव्यं दानप्राद्विवर्जितम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

राहुभेदी, [न] पुं, (राहुं भिनत्तीति । भिद् +
णिनिः ।) विष्णुः । इति जटाधरः ॥

राहुमूर्द्धभित्, पुं, (राहोर्मूर्द्धानं भिनत्ति हिन-
त्तीति । भिद् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

राहुरत्नं, स्त्री, (राहुप्रियं रत्नम् । राहो रत्न-
मिति वा ।) गोमेदकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राहुलक्षः, पुं, बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१५१ ॥

राहुवृहस्पतियोगः, पुं, (राहुणा वृहस्पतयोर्गो
मेलनम् ।) एकराशिस्थितगुरुराहुः । गुरु-
चाख्खालियोग इति ख्यातः । तस्य काला-
शुद्धिजनकत्वं यथा, भोजदेवव्यवहारसमुच्चये ।

“सर्वं कार्यं न कर्तव्यं गुरौ सिंहैः स्तगेऽपि च ।
व्रतदीक्षे न कुर्वीत तमोयुक्ते वृहस्पतौ ॥”

तमोयुक्ते राहुयुक्ते । व्रतदीक्षे इति नित्येतर-
वैदिककर्मोपलक्षणम् । तथा च स्मृतिसारे
ज्योतिषम् ।

“एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राहुवृहस्पतौ ।
विवाहव्रतयज्ञादि सर्वं तत्र परित्यजेत् ॥”

मलमासाद्युपक्रम्य भविष्ये ।

“ऋक्षमेदेऽप्येकराशौ सम्पर्को यदि वानयोः ।
गुरो राहोरपि तथा त्वजिद्विज्ञान संशयः ॥”

अत्र गुरोर्लज्जितत्वं हेतुः ।

“यत्र यत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन लज्जते ।
उपचासाय किं न स्यादसत्त्वज्ञो मनीषिणाम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥*

अस्य प्रतिप्रसवो यथा, —

“कर्णाटनाटाङ्गकलिङ्गदेशे
वृहस्पतौ राहुयुतो विरुद्धः ।
शेषेषु देशेषु न चास्ति दोषः
सर्वत्र कार्यं मुनयो वदन्ति ॥”

इति बृहज्जाजमार्तखटवचनमिति केचिद्-
वदन्ति ॥

राहुस्पर्शः, पुं, (राहोः स्पर्शो यत्र ।) उपरागः ।
इति ब्रह्मायुधः ॥

रिक्ता

राहुः, [न] पुं, (राहुं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 राहुच्छिष्टः, पुं, (राहोरच्छिष्टः ।) लघुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य विवरणं रसोन-ग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥)
 राहुत्तुष्टः, पुं, (राहुणा उत्तुष्टः परित्यक्तः ।) लघुनः । इति हारावली । २२३ ॥ (अस्य विवरणं रसोनग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥)
 रि, श्रु गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर०-सक०-सेट् ।) रेफादिः । श्रु, रियति । इति दुर्गादासः ॥
 रिक्तं, स्त्री, (रिच् + क्तः ।) शून्यम् । वनम् । इति मेदिनी । ते, ५० ॥
 रिक्तं, त्रि, (रिच् + क्तः ।) निर्धनम् । इति शब्द-रत्नावली ॥ (शून्यम् । यथा, मनुः । ८।४०५ । “भास्वपूर्णाणि यानानि तार्थं दाप्यानि सारतः । रिक्तभाष्यानि यत्किञ्चित् पुमांसश्चापरि-च्छेदाः ॥”)
 रिक्तकं, त्रि, (रिक्त + कन् ।) शून्यम् । इत्य-मरः । ३ । १।५६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४०४ । “पश्यं यानं तरे दाप्यं पौरुषेऽर्हपश्यं तरे । पादं पशुश्च योविच पादाहं रिक्तकः पुमान् ॥”)
 रिक्ता, स्त्री, (रिच् + क्तः । टाप् ।) तिथिभेदः । सा तु चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च । यथा,—
 “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 कर्मसु तस्या निषेधविधौ यथा,—
 “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा नामसङ्क-फलाः ।”
 न रिक्ता सर्वकर्मसु । इति ज्योतिःसारः ॥
 “चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकविद्युते मध्येऽथवा पापयोः त्यक्ता अतिपातवेष्टतिदिनं विष्टिश्च रिक्ता तिथिम् ।
 क्रूराद्यानचैत्रपौषरहिते लग्नांशके मातुषे । रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता । श्रुनेश्चरदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् । तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्हिनी ॥”
 इति दीपिका ॥
 “वष्टे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तितरे वा तिथौ शौन्वादिद्युतिरेव जीवदिवसे पक्षे च कृत्तरे ॥”
 इति सुजवलभीमः ॥
 “दादशी सप्तमी नन्दा रिक्तासु पक्षपर्वसु । वलमायुर्ग्रहो हन्यात् शिशूनाममभयम् ॥”
 इति कृत्यचिन्तामणिः ॥
 “पूर्वैशान्तकसर्पेण रक्षितेष्वृक्षेभ्यस्ति तिथौ वष्टे मासि सितेन्द्रजीवदिवसे गोर्धर्चे मीनोदये । संप्राप्ते पक्षमे वर्षे अप्रसूते जनाहने । वष्टौ प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाऽहमौम् । रिक्तां पक्षदशीश्चैव सौरिभौमदिने तथा । एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भस्तु कारयेत् ॥”
 इति विष्णुधर्मोत्तरः ॥

१६१

रिङ्गण

“पूर्वाऽऽयाम्बपश्चिच्चित्रशिवान्यभेषु रिक्ताष्टमीं विगतचन्द्रतिथिं विहाय । द्वाङ्गालिगोसमुदये विकुजाकिंवारे शस्तेन्द्रयोगकरणेषु हलप्रवाहः ॥”
 इति दीपिका ॥
 “चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णा कुजे भद्रा जया गुरौ । बुधमन्दौ च नन्दायां शुक्ले रिक्ताष्टता तिथिः ॥”
 इति भीमपराक्रमः ॥
 “सर्वत्र कार्ये बुधजीवशुक्राः केन्द्रत्रिकोणोपगताः प्रशस्ताः । तृतीयलाभारिगताश्च पापा-क्षिपिर्विरिक्ता शुभदस्य चाहः ॥”
 इति दीपिका ॥
 “चतुर्थी नवमी चैव रिक्ता चैव चतुर्दशी । शुक्ले नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया । गुरौ पूर्णा च संयुक्ता विद्वियोगाः प्रकीर्तिताः ॥ बुधमन्दगता नन्दा कुजे भद्रा जया गुरौ । भृगुरिक्ताष्टतं प्रोक्तं पूर्णा च रविचन्द्रयोः ॥”
 इति ज्योतिःसागरसारः ॥
 “वष्टाष्टमोद्वादशीषु न गच्छेत्तिदिनस्यपि । पूर्वभाप्रतिपदश्च रिक्तावमदिनेषु च । तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥”
 इति सत्त्वसुक्तावली ॥
 रिक्त्यं, स्त्री, (रिङ्क्ते वहिर्गच्छति नश्यतीति । रिच् + “पादुतुद्विचरिचिचिचिभ्यश्चक् ।” उणा० २ । ७ । इति चक् ।) घनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७ । “बालहायादिकं रिक्त्यं तावत् राजानुपालयेत् । यावत् स स्यात् समावृत्तो यावच्चतौतशेषवः ॥”)
 रिक्त्यहारी, [न] त्रि, (रिक्त्यं हरतीति । हृ + णिनिः ।) दयादः । घनहारी । यथा । “यदासौ निशुक्तो देवरादिः स्वयमप्युत्तरोऽपुत्रस्य चैव खपरपुत्रार्थं प्रवृत्तोऽयं जनयति स द्विपि-टको द्वाप्तुष्यायको द्वयोरपि रिक्त्यहारी पिङ्गदाता च ॥” इति मिताचरायां दायभागः ॥
 रिक्त्यौ, [न] त्रि, (रिक्त्यमस्यास्तीति । रिक्त्य + इनिः ।) घनहारी । घनौ । (यथा, याज्ञ-वल्क्यः । २ । २६ ।
 “योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य रिक्त्यौ तसु-हरेत् ॥”)
 रिक्ता, स्त्री, लिप्ता । यूका । इति हेमचन्द्रः । १ । २७४ ॥
 रिख, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ॥, रिङ्गणे । इति दुर्गादासः ॥
 रिग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, रिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
 रिङ्गणं, स्त्री, (रिङ्ग + लुट् ।) खलनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५६ ॥ (यथा,—
 “सुक्ताय रिङ्गणविधिं पादचक्रमण्यभः । कुमारः पञ्चवर्षीयः कलाभ्यासं विधास्यति ॥”)
 रिङ्गणं, स्त्री, (रिङ्ग + लुट् ।) खलनम् । इत्य-मरः ॥ “इ यमौपपत्तितादप्रतिष्ठायां खकीय-

रिपुः

विघ्नानादन्यथाभावे इत्यर्थः । औचित्यात् पिच्छिलादेश्च खलने । इति रमानाथः ॥
 धर्मविलङ्घनं रिङ्गणमिति स्वामी ॥ बालानां हस्तपादाभ्यां चलनं रिङ्गणम् । पिच्छिलादौ पतनं खलनमित्यन्ये । एतन्मते भेदेऽप्यभेदोप-चारेण समे इत्युक्तम् । “रग रिग लिगि गतौ अनट् । रिङ्गणमिति पाठे रखि रख रिखि सर्पणे इत्यस्य रूपम् ।” इति भरतः ॥
 रिच, कि सम्पर्कविधोगयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) कि-रेचयति रेचति । रिङ्क्ते रिपुर्वदाक्रान्तो घनेम-न्तश्च रेचति । रेचयन्ति च तन्मार्ग इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
 रिच, इर ध ज औ विरेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) विरेकः पौनः-पुन्येन पुरीषोत्सर्गः । इति चतुर्भुजः । इर, अरिचत् अरेचौत् । ध ज, रिणक्ति रिङ्क्ते अतिसारको । औ, रेक्ता । इति दुर्गादासः ॥
 रिज, उ ऋण्यर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋण्यर्थे भर्जने । उ, रेजते । इति दुर्गादासः ॥
 रिधमः, पुं, कामः । वसन्तः । इति विश्वः ॥
 रिपुः, पुं, (अनिट् रपतीति । रप वाचि + “रपे-रिचोपधायाः ।” उणा० १ । २७ । इति कः इकारश्चोपधायाः । “रिप् कत्यनयुङिन्दा-हिंवादानेषु । ‘इवेः किञ्च ।’ उणा० १ । १४ । इति बाहुलकादुपत्ययः । रिपति केचित् पठन्ति । तत्र बाहुलकादेव ककारस्य प्रकारः । रिपति मोषणार्थं युध्यते हिनस्ति वा निन्यते च सत्-पुरुषेः ।” इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । ३ । २४ । ४ । श्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
 “न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः । कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”)
 शरीरस्थवद् रिपवो यथा । कामः क्रोधः लोभः मोहः मदः मातृसर्गश्च । तथा हि ।
 “आस्थाय योगमवलम्ब्य वैरिघटक-मावध्य चेन्मित्रगणं मनसि प्रसन्ने ॥”
 इत्यादि तत्त्वसारे सुवनेश्वरीकोचम् ॥ * ॥
 चोरकनामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लमापेक्षया घटलघुम् । तत्पर्यायः । घट-कोणम् २ रिपुमन्दिरम् ३ । यथा,—
 “धीस्थानं पक्षमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् । क्षुनं क्षुनं तथाक्षारं घटकोणं रिपुमन्दि-रम् ॥”
 अपि च ।
 “सुनीचगेऽस्तगेऽपि वा रिपोर्ये हे स्थिता यथाः । इथा घलं प्रकीर्तितं समस्तमेव स्वरिभिः ॥”
 अन्यच्च ।
 “अरातिप्रणयोः वष्टे चाहमे ऋतुरन्यथोः । ययस्य द्वादशस्थाने वैपरित्यक्तं चिन्तनम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(ध्रुवपुत्रस्य शिष्टेः पुत्रः। यथा, हरिवंशे। २। १४-१५।

“तस्मात्प्रतिष्ठितं भयं प्रवात् शम्भुर्जायत।
शिष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्चपुत्रानकल्मषान्॥
रिपुं रिपुञ्जयं पुष्पं वृकजं वृकतेजसम्॥”

यदोः पुत्रः। यथा, भागवते। ६। २३। २०।

“यदोः सहस्रजित् क्रोधानलो रिपुरिति श्रुताः॥”

रिपुधातिनी, स्त्री, (रिपुं हन्तीति। हन + णिनिः।)

जताविशेषः। कुतुह इति भाषा। यथा,

“कुचिका बहुविस्तीर्णा कुचिका रिपुधातिनी॥”

इति शब्दचन्द्रिका॥

रिपुः, प श्र वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-

पर०-सक०-सेट्।) नोपधः। प श्र, रिप्प्रति

रिप्प्रि। सप्तमस्वरारिरयमित्यन्ये। इति

दुर्गादासः॥

रिपुः, स्त्री, लम्भापेक्षया द्वादशराशिः। यथा,—

“कर्मस्थानश्च दशमं खं मेश्वरगमासदम्।

द्विदाख्यमष्टमं स्थानं रिपुपाखं द्वादशं

सूतम्॥”

तत्र चिन्तनीयं यथा,—

“प्राप्तायावध चिन्तयेद्भवगृहे रिपुक्षेत्रे

मन्त्रिययौ

सौम्यस्वामियुतीक्षितैरुपचितिस्तेषां चित्स्व-

न्यथा॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

रिप्रः, त्रि, (रीड् सवणे + “लीड्रीडो इत्यञ्च पुट् च

तरौ श्लेषजकुत्सितयोः।” उणा० ५। ५५।

इति रप्रत्ययः। धातोर्ङ्खः। प्रत्ययस्य पुट् च।)

अधमः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः॥

(यथा, ऋग्वेदे। ६। ७८। १।

“गृभ्णाति रिप्रमविरस्य तान्वा।

“रिप्रं अनुपादेयत्वेन पापकूपम्॥” इति

तद्भाष्ये सायणः॥ स्त्री, पापम्। यथा, ऋग्वेदे।

१०। १७। १०।

“विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः॥”

“देवीर्देव्यः देवनशीला आपः विश्वं सर्वं विप्रं

पापं प्रवहन्ति पुरुषसकाशात् प्रगमयन्ति

अपनयन्तीति यावत्॥” इति तद्भाष्ये सायणः॥)

रिप्रवाहः, त्रि, पापवाहकः। यथा,—

“क्रथादमसिं प्रहिणोमि दूरम्।

यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः॥”

इति भवदेवभट्टोक्तकुशिकापहृतिः॥

“रिप्रं पापं वहतीति रिप्रवाहः।” इति तट्टी-

कायां गुणविष्णुः॥ “स प्रहितः क्रथादमिः

यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु।

किन्मतः रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम। रिप्रं

पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः।” इति वाज-

सनेयसंहिताभाष्ये महीधरः। ३५। १६॥

“रिप्रवाहः रिप्रं पापं तस्य वोढा कोरयः

यमराजः यमो राजा येषां तान् यमराजकान्

अन्यप्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु।” इति ऋक्भाष्ये

सायणः। १०। १६। ६॥)

रिप्, कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट्।) सौत्रधातुरयम्। रिप्फः रेफः।

इति दुर्गादासः॥

रिप्, श्र अर्फे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-

पर०-सक०-सेट्।) श्र, रिप्प्रति। अर्फो

दानश्चावाहिंशानिन्दायुद्धानि। इति दुर्गा-

दासः॥

रिब, इ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट्।) इ, रिप्प्रते। इति दुर्गा-

दासः॥

रिभ, रवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-

अक०-सेट्।) विरिभ्यः। इति दुर्गादासः॥

रिमेदः, पुं, अरिमेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

रिरी, स्त्री, पित्तलः। इति हेमचन्द्रः। ४।

११४॥

रिब, इ व्रजे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट्।) इ, रिप्प्रते। व्रजो गतिः। इति

दुर्गादासः॥

रिश्, औ श हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-

पर०-सक०-अनिट्।) औ, अरिश्चत्। श्र,

रिश्चति। रेच्यति। इति दुर्गादासः॥

रिश्यः, पुं, (रिश्यते हिंस्यते इति। रिश् +

क्यप्।) ऋगः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

रिष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट्।) रेचति। इति दुर्गादासः॥

रिषिः, पुं, ऋषिः। ऋषन्ति ज्ञानसंसारयोः पारं

गच्छन्ति ऋषयः। ऋषी श्र गतौ नान्तीति

किः। रिषिर्हंसादिश्च। विद्याविदग्धमतयो

रिषयः प्रसिद्धाः। इति प्रयोगात्। स्त्रियां

ऋषी च। इत्यमरटीकायां भरतः॥

रिष्टं, स्त्री, (रिष् + क्तः।) चेमम्। कल्याणम्।

अशुभम्। अमङ्गलम्। (यथा, मार्कण्डेये।

५०। ८६।

“स्यालीपिधाने यत्रामिर्दन्तो दर्शीप्रलेन वा।

गृहे तत्र हि रिष्टानामशेषाणां समाश्रयः॥”)

अभावः। नाशः। इत्यमरभरतौ॥ अशुभस्या-

भावः। इति केचित्। इति भरतः॥ पापम्।

इत्यजयः॥ तद्वति, त्रि॥

रिष्टः, पुं, (रिष् + क्तः।) खड्गः। फेणिलः।

स तु रक्तशिशुः। इति मेदिनी। टे, २७॥

रिष्टकः, पुं, (रिष्ट एव। स्वार्थे कन्।) रक्तशिशुः।

इति शब्दरत्नावली॥

रिष्टिः, पुं, (रेचति हिनस्तीति। रिष् + क्तिप्।)

खड्गः। इति मेदिनी। टे, २७॥

रिष्टिः, स्त्री, (रिष् + क्तिन्।) अशुभम्। इति

मेदिनी। टे, २७॥ शब्दमेदः। इति शब्द-

रत्नावली॥

रिष्यः, पुं, (रिष्यते इति। रिष् + क्यप्।) ऋग-

विशेषः। यथा,—

“ऋष्य ऋष्यो रिष्यो रिष्य एणः स्यादेणकोरपि

च।”

इति शब्दरत्नावली॥

रिष्यः, त्रि, (रिष्य वधे + “सर्वनिघृष्यरिष्येति।”

उणा० १। १५३। इति वनप्रत्ययेन साधुः।)

वधकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः॥

रिष्ट, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट्।) रेचति। इति दुर्गादासः॥

री, ओ ङ य चरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥

(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट्।) औ, रीणः।

ङ य, रीयते पयः। इति दुर्गादासः॥

री, गि रवे। वधे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥

(क्रा०-पा०-पर०-अक०-सक०-च-अनिट्।)

गि, रिणाति रीणः रिणिः। रवः शब्दः। तथा

च कातन्नादौ री गतिरेवणयोः। रेवणं वृक-

ध्वनिरिति रमानाथः। रिणाति रेचते वृकः।

इति शब्दार्थे भट्टमल्लः। इति दुर्गादासः॥

री, स्त्री, (री + क्तिप्।) गतिः। इति शब्दरत्ना-

वली॥ रवः। वधः। इति रीधात्वर्थदर्शनात्॥

रीण्या; स्त्री, घृणा। यथा। मोहो रीण्या

लुगुषा च हृणीया हृणिया हृणेति वाच-

स्यतिः। अयन्तु लज्जायां प्रसिद्धेः प्रमादात्

घृणायां प्रयुक्त इति कलिङ्गः। इत्यमरटीकायां

भरतः॥

रीठा, स्त्री, रीठाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥

रीठाकरञ्जः, पुं, खनामख्यातवृक्षः। तत्पर्यायः।

गुच्छकः २ गुच्छपुष्पकः ३ रीठा ४ गुच्छफलः ५

अरिष्टः ६ मङ्गल्यः ७ कुम्भबीजकः ८ प्रकीर्यः ९

सोमवल्कः १० फेणिलः ११ अस्य फलगुणाः।

तित्तत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्।

वातकफकुष्ठकण्डूतिविषविष्कोटनाशित्वञ्च। इति

राजनिर्घण्टः॥

रीठकः, पुं, पृष्ठवंशः। इति हेमचन्द्रः। ३। २६५॥

रीठा, स्त्री, (रिष्ट वधे + औणादिकः क्तः।)

अवज्ञा। इत्यमरः। १। ७। २३॥

रीणं, त्रि, (री + क्तः। ओदितश्चेति नः।) सुत-

जलादि। चरितम्। इत्यमरः। ३। १। ६२॥

रीतिः, स्त्री, (री + क्तिच् क्तिन् वा।) आरकूटः।

(तत्पर्यायगुणा यथा,—

“पित्तलम्बारकूटं स्यादरो रीतिश्च कथ्यते।

राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलापि च॥

रीतिरप्युपधातुः स्यात्तान्त्रस्य यशस्य च।

पित्तलस्य गुणा स्त्रियाः स्वयोनिसदृशा जनेः॥

संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

प्रचारः। स्यन्दः। इत्यमरः। २। ६। ६७॥

३। ३। ६८॥ लोहकिङ्कम्। इति मेदिनी। ते, ५०॥

दग्धस्वर्णादिमलम्। इति धरणिः॥ सीमा।

सवणम्। गतिः। स्वभावः। शेषस्य पर्यायः।

रूपम् २ लक्षणम् ३ भावः॥ आत्मा ५

प्रकृतिः ६ सङ्गजः ७ रूपतत्त्वम् ८ धर्मः ९

सर्वः १० निसर्गः ११ शरीरम् १२ सतत्वम् १३

संसिद्धिः १४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,

कथासरित्सागरे। १४। ६२।

“निशान्तकिञ्चनकाकरीतिद्वयो रसक्रमः॥”

स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । १४ ।

“महीव रीतिः प्रवसासरत् पृथक् ॥”

“महीव रीतिः महीती स्तुतिरिव ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ काव्यस्यात्मा । इति वामन-
सूत्रम् ॥ गुणभेदेन तद्विभागमाह ।

“ओजः प्रसादमाधुन्यगुणचितयभेदतः ।

गौडवेदभ्यपाञ्चालरीतयः परिकीर्त्तिताः ॥”

प्रत्येकेनैषां लक्षणानि यथा,—

“ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदह्रस्वरम् ।

यत्तार्थपदमग्रान्यं प्रसादः परिकीर्त्तितः ॥

शब्दार्थयोस्तु रसवन्मधुरं परिकीर्त्तितम् ।

सर्वलोकावगम्यं यद्यग्रान्यं तदभिधीयते ।

सुश्राव्यमपि गम्भीरं प्रसन्नसुपनागरम् ॥”

ग्रान्यं यथा,—

“कन्ये मन्त्रीष्यसौ धन्यो यस्त्वामग्न विवाहयेत् ।

नाख्येन तपसा लभ्यः सुन्दरस्त्रीसमागमः ॥”

उपनागरं यथा—

“तन्नि त्वदधरं खाडु नाविदमविदो जनाः ।

वसुधायां सुधाभावात्पुत्रा स्वर्गं यियाधवः ॥

शब्दालङ्कारं तत् स्यादयदनुप्रासभास्वरम् ।

वर्णाट्टितिरनुप्रासः पदे पदे विधीयते ।

पदाट्टितस्तु यमकमादिमध्यान्तसर्वगम् ॥”

क्रमेण रीतित्रयाणांमुदाहरणानि ।

“गङ्गीतुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजटाग्रजाग्रतुफलि-

स्फूर्जत्तुफुल्लतिभीतिसम्भूतिचमत्कारस्फुरत्-

रुक्ममा ।

आनन्दान्तवापिकां विदधती चित्ते गिरौश-

प्रभो-

त्वां प्रायान्नवसङ्गमे भगवती लज्जावती

पार्वती ॥

भवती विरहयाधिमधिगम्य ससम्भवा ।

कामिनी यामिनीकान्तं हतान्तमिव पश्यति ॥

हृन्नालि सन्तापनिवृत्तयेऽस्याः

किं तालहन्तं तरङ्गीकरोषि ।

उत्ताप एवोऽन्तरतापहेतु-

नंतभुवी नयननापनेयः ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

(अस्या अन्यद्विवरणं साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे

द्रष्टव्यम् ॥)

रीतिकं, स्त्री, पुण्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रीतिका, स्त्री, कुसुमाञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका

पित्तलञ्च ॥ (यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ५७।८।

“अष्टौ सीसकभागाः कांस्यस्य द्वौ तु रीतिका-

भागः ।

मयकथितो योगोऽयं विज्ञेयो वज्रसंघातः ॥”)

रीतिपुष्पं, स्त्री, (रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव । तदा-

कृतित्वात् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः । २ ।

६ । १०३ ॥

रीव, ऋ ण चीवे । इति कविप्रदीपः ॥ (भा-

उभ-सक-सेट् ।) ऋ, अरिरीवत् । ण,

रीवति रीवते । चीवो प्रहस्यसंवरः प्रो । इति

दुर्गादासः ॥

रु, रु वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-सक-सेट् ।) रु, रवते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रु, ल ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
पर-अक-सेट् ।) ल, रीति रवीति पक्षौ ।
इति दुर्गादासः ॥

रुः, पुं, शब्दः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

रुकाः, चि, बहुप्रदः । इति शब्दमाला ॥

रुक्, [च्] स्त्री, (रुक् + भावे क्तिप् ।) शोभा ।
(यथा, माघे । ४ । ६६ ।

“दधन्निरभितस्तौ विकचवारिजाम्बूनदे-
व्विनोदितदिनकृमाः हतरुचश्च जाम्बूनदेः ॥”)

द्युतिः । (यथा, किराते । ५ । ४५ ।

“क्षिपति योऽनुवनं विततां दृष्ट-
दृष्टिकाभिव रौचनिकौ रुचम् ॥”)

इच्छा । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १२४ । २८ ।

“नानावृद्धिरूपो लोके मनुष्यान्मनश्चि-
ग्रहीतुं स्वगुणैः सर्वस्तेनासि हरिणः कृशः ॥”

तेजः । यथा, रघुः । ६ । ६ ।

“अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ
सर्वस्वावस्थापयन् रुचा ॥”)

शारिकाशुक्लाक् । इति शब्दरत्नावली ॥

रुक्, [ज्] स्त्री, (रुक् + क्तिप् ।) रोगः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५१ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १ । ८ ।

“दोषस्य दृष्ट्वा गुरु लाघवं यथा

भियक् चिकित्सेत रुजां निदानवित् ॥”

रुजति पीडयतीति । पीडादायके, चि । यथा,
महाभारते । ५ । ८४ । १ ।

“प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।

महारथा महाबाहुमन्युः शस्त्रपाणयः ॥”

अथवा परस्व वीराणां रुक् यैरिति ॥)

रुक्प्रतिक्रिया, स्त्री, (रुजः प्रतिक्रिया निर-
सनम् ।) चिकित्सा । इत्यमरः । २ । ३ । ५० ॥

रुक्मं, स्त्री, (रोचते शोभते इति । रुक् + “युजि-

रचितिजां कुञ्च । उणा० १ । १४५ । इति

मक् कवर्गान्तादेशः ।) काञ्चनम् । (यथा,

रामायणे । २ । ७० । २१ ।

“रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे वीरुशान्प्रशतानि च ।

सत्कुल्य केकयीपुत्रं केकेयो धनमादिशत् ॥”)

धुस्तूरम् । इत्यमरः । लोहम् । इति मेदिनी ।

मे, २८ ॥ (पण्ययो यथा,—

“लवणायसं काललोहं रुक्मं तत्तीक्ष्णमप्यथ ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्णं,

पुं । इति उज्ज्वलदत्तः । १ । १४५ ॥ दौमिश्रीले,

चि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६१ । १२ ।

“रुक्म रुक्म इदोपदि ॥”

“दिवि दुजोके रुक्मो रोचमान आदिह इव ॥”

इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

रुक्मकारकः, पुं, (रुक्मं स्वर्णालङ्कारं करोतीति ।

रुक् + “कर्मण्यब्” ॥ ३ । २ । १ । इत्यण् ।

ततः स्वार्थे कन् ।) स्वर्णकारः । इत्यमरः । २ ।
१० । ८ ॥

रुक्माङ्गदः, पुं, राजविशेषः । यथा । अस्मि
कलिङ्गविषये रुक्माङ्गदो नाम नरपति-
र्दिविजययापारक्रमेणागत्य चन्द्रभागानदी-
तीरे समावेशितकटकौ वर्त्तते । इत्यादि द्वितो-
पदेशे १ परिच्छेदः ॥

रुक्मिणी, स्त्री, (रुक्मो वर्णोऽस्यस्या इति । रुक्म +
इनिः । डीप् ।) लक्ष्मणमहिषीविशेषः । तत्प-
र्यायः । ईः २ रमा ३ विष्णुजा ४ वाम्ना ५
चला ६ ह्रीरा ७ चक्षला ८ वृषाकपायी ९
चपला १० इन्दिरा ११ लक्ष्मीः १२ पद्मालया
१३ पद्मा १४ कमला १५ श्रीः १६ हरिप्रिया
१७ । इति जटाधरः ॥ अस्या विवरणं यथा,
“विदर्भराजो धर्मात्मा भीष्मको नाम धार्मिकः ।
बभूवुस्तस्य पुत्रास्तु नाना रुक्मादयः शुभाः ॥
तेषामवरजा कन्या रुक्मिणी रुक्मवर्णिनी ।
कमलांशेन सम्भूता सर्वलक्षणशोभिता ॥
राघवत्वेऽभवत् सीता रुक्मिणी लक्ष्मणकनि ।
साक्षात्कन्यास्तु विज्ञेया प्राकट्येनैव पार्वति ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
(रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य विवाहघोषणा
श्रीलक्ष्मणस्य रुक्मिणीहरणं हतायाश्च तस्यां
यादवेः सह राधां तुल्ययुद्धादिकं हरिवंशे ।
११६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) नारदस्य रुक्मिण्यै
पारिजातपुष्पप्रदानवृत्तान्तं तत्रैव ॥ १२२
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) अस्याः सन्ततिनामानि
यथा तत्रैव । १६० । ४—६ ।

“रुक्मिणीतनयान् शृणु ।
प्रद्युम्नः प्रथमं वंशे शम्भेरान्तकः सुतः ॥
द्वितीयश्चावदेकश्च दृष्टिर्विहो महारथः ।
चारुमन्त्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो हम् एव च ॥
सुवेणश्चारुगुणश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ।
चारुबाहुः कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥”)
खर्गचौरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुक्मिणीव्रतं, स्त्री, (रुक्मिण्या व्रतम् ।) व्रत-
विशेषः । यथा,—

व्रत उवाच ।
“नामदम्यः समाकर्ण्य रमां तां पुत्रगर्हिणीम् ।
कल्केरभिमतं बुद्धा कारयदुक्मिणीव्रतम् ॥
व्रतेन तेन च रमा पुत्राद्या सुभगा सती ।
सर्वभोगेन संयुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥

श्रीनक उवाच ।
विधानं ब्रूहि मे व्रतं व्रतस्यास्य यत् फलम् ।
पुरा केन कृतं धर्म्मं रुक्मिणीव्रतमुत्तमम् ॥

व्रत उवाच ।
शृणु ब्रह्मन् । राजपुत्री शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
अवगाह्य सरोनीरं सीमं हरमपश्यत् ॥
सा सखीभिः परिहृता देवयान्या च संगता ।
शम्भुभीत्या समुत्थाय पण्यध्वजं हतम् ॥
तत्र युक्ता कन्या या वस्यत्यसमात्मनः ।
संलक्ष्य कुपिता प्राह वसनं त्वज भिक्षुकि ॥

इति दानवकन्या सा दासीभिः परिवारिता ।
तां तस्या वाससा बद्धा क्रूरे चिन्ता गता
गृहम् ॥

तां क्रूपमयां रुदतीं जलार्थीं नहुषात्मजः ।
करे स्पृश्य समुद्रतः प्राह का त्वं वरानने ॥
सा शुक्रपुत्री वसनं परिधाय द्विधा भिया ।
शर्मिष्ठा कृतं सर्वं प्राह राजानमभीक्ष्णी ॥
ययातिस्तदभिप्रायं ज्ञात्वाबुधश्च शोभनाम् ।
आश्वास्य तां ययौ गेहं तस्याः परिणयादृतः ॥
सा गत्वा भवनं शुक्रं प्राह शर्मिष्ठया कृतम् ।
तच्छ्रुत्वा क्रुपितं विप्रं वृषपत्न्याह सान्त्वयन् ॥
दह्य मां दह्य विभो रोगो यद्वसति ते मयि ।
शर्मिष्ठा वाप्यपकृतां क्रूर यन्मनसेषितम् ॥
राजानं प्रणतं पादे पितुर्दृष्ट्वा रुषाव्रवीत् ।
देवयानी त्वयं कन्या मम दासी भवत्विति ॥
समानीय तदा राजा दास्ये तां विनियुज्य सः ।
ययौ निजगृहं ज्ञानी देवं परमकं स्मरन् ॥
ततः शुक्रस्तमानीय ययातिं प्रतिलोमकम् ।
तस्मै ददौ तां विधिवत् देवयानीं तथा सह ॥
दत्त्वा प्राह वृषं विप्रोऽप्येनां राजसुतां यदि ।
अयने नयसे सद्यो जरा त्वासुपभोक्ष्यति ॥
शुक्रस्येतद्वचः श्रुत्वा राजा तां वरवर्णिनीम् ।
अदृष्ट्वा स्थापयामास देवयान्यनुगां भिया ॥
सा शर्मिष्ठा राजपुत्री दुःखशोकमयाकुला ।
नित्यं दासीभूताकीर्णा देवयानीन्तु सेवते ॥
एकदा सा वनेगता रुदती आह्वयते ।
विश्वामित्रं सुनिं सा तं दृष्ट्वा स्त्रीभिरावृतम् ॥
ब्रजिनं पुण्यगन्ताभिः सुरुपाभिः सुवासितम् ।
कारयन्तं व्रतं माल्यधूपदीपोपहारकैः ॥
निर्मायादलं पद्मं वैदिकायां सुचिह्नितम् ।
रम्भापोतेश्चतुर्भिस्तु चतुष्कोणं विराजितम् ॥
वाससा निमित्तगृहे खर्गपट्टेर्विचित्रिते ।
निमित्तश्रीवासुदेवं नानारत्नविघडितम् ॥
पौरुषेण च रुक्तेन नानागन्धोदकैः शुभैः ।
पञ्चान्तैः पञ्चगव्यैर्यथामन्त्रैर्हिजेरितैः ॥
स्थापयित्वा भद्रपीठे कर्णिकायां प्रपूजयन् ।
पञ्चभिर्दशभिर्वापि षोडशैरुपचारकैः ॥
पादमध्वजमहं शीतलं सुमनोहरम् ।
परमानन्दजनकं गृहाण परमेश्वर ॥
दूर्वाचन्दनगन्धाढ्यमर्थयुक्तं प्रयत्नतः ।
गृहाण रुक्मिणीकान्त प्रपन्नस्य मम प्रभो ॥
नानातीर्थार्थं वा विरुगाय सुमनोहरम् ।
गृहाणाधमनीयं त्वं श्रीनिवास श्रिया सह ॥
नानाकुसुमगन्धाढ्यं स्रग्ध्रयुतसुत्तमम् ।
वस्त्रशोभाकरं चारु माल्यं नय सुरेश्वर ॥
तन्नुसन्तानसन्धानरचितं वन्दनं हरे ।
गृहाणावरणं शुद्धं विरावरण सप्रिय ॥
यज्ञसूत्रमिदं देव प्रजापतिविनिर्मितम् ।
गृहाण वासुदेव त्वं रुक्मिण्या रमया सह ॥
नानारत्नसमायुक्तं खर्गसुक्तादिघडितम् ।
प्रियया सह देवेश गृहाणाभरणं मम ॥
दक्षिणैरगुडामादिपुलकङ्कुखण्डकान् ।

गृहाण रुक्मिणीनाथ सनाथं क्रूर मां प्रभो ॥
कर्पूरागुग्गन्धाढ्यं परमानन्ददायकम् ।
धूपं गृहाण वरद वैदर्भ्या प्रियया सह ॥
भक्तानां गेहसक्तानां संसारध्वान्तनाशनम् ।
दौपमालोक्य विभो जगदालोकनादर ॥
श्यामसुन्दर पद्माक्ष पीताम्बर चतुर्भुज ।
प्रपन्नं पाहि देवेश रुक्मिण्या सहितायुत ॥
इति तासां व्रतं दृष्ट्वा सुनिं नत्वा सुदुःखिता ।
शर्मिष्ठा मिथवचना कृताञ्जलिवाच ताः ॥
शर्मिष्ठोवाच ।

राजपुत्रीं दुर्भगां मां स्वामिना परिवर्जिताम् ।
त्रातुमर्हस्य हे देवो व्रतेनानेन कर्मणा ॥
श्रुत्वा तु ता वचस्तस्याः कारुण्याच्च कियत्
कियत् ।

पूजोपकरणं दत्त्वा कारयामासुरादरात् ॥
व्रतं कृत्वा तु शर्मिष्ठा कृत्वा स्वामिनमौश्वरम् ।
कृत्वा पुत्रान् सुसन्नुष्टा समभूत स्थिरयौवना ॥
सीता चाशोकवनिकामध्ये सरमया सह ।
व्रतं कृत्वा पतिं लेभे रामं राक्षसनाशनम् ॥
दृष्ट्वा प्रसादेन कृत्वेदं द्रौपदी व्रतम् ।
पतियुक्ता दुःखसुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥
तथा रमा सिते पक्षे वैशाखे द्वादशीदिने ।
जामदग्न्याद्व्रतं चक्रे पूर्णं वर्षचतुष्टयम् ॥
पट्टसूत्रं करे बद्धा भोजयित्वा द्विजान् बहून् ।
शुक्ला हविष्यं क्षीराक्तं सुमिष्टं स्वामिना सह ॥
बुभुजे पृथिवीं सर्वामपूर्वां खलनेर्वृता ।
सा पुत्रौ सुधुवे साध्वी मेघमालवलाहकौ ॥
देवानामुपकर्तारौ यज्ञदानतपोव्रतौ ।
महोत्पाद्यौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किस्मरौ ॥
व्रतवरमिति कृत्वा सर्वसम्पत्सम्पदा
भवति विदिततत्त्वा पूजिता पूर्णकामा ।
हरिचरणसरोजद्वन्द्वभक्तैकताना
ब्रजति गतिमपूर्वां ब्रह्मविज्ञैरगम्याम् ॥

इति कल्किपुराणे रुक्मिणीव्रतम् ३१ अध्यायः ॥
रुक्मिदर्पः, पुं, (रुक्मिणि भौष्मकपुत्रे दर्पो यस्य
सः । तस्य रुक्मिणाशकत्वात् ।) बलदेवः । इति
हलायुधः ॥

रुक्मिदारी, [न] पुं, (रुक्मिणं दारयतीति ।
दृ + णिच् + णिनिः ।) बलदेवः । इति
त्रिकाशेषः ॥

रुक्मिभित्, [द] पुं, (रुक्मिणं भिनत्तीति । भिद् +
क्तिप् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥
रुक्मी, [न] पुं, (रुक्मो वर्णविशेषोऽस्यास्तीति ।
रुक्म + इनिः ।) भौष्मकराजव्येष्टपुत्रः । यथा,
“राजासीद्भौष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।
तस्य पञ्चाभवन् पुत्राः कन्येका रुक्मिरानना ॥
रुक्मपुत्रो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनन्तरः ।
रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्यां खसा सती ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५२ अध्यायः ॥
(रुक्मिणीहरणानन्तरं कृष्णेन सहास्य युद्धा-
दिविवरणं हरिवंशे ११७ अध्याये तथा प्रद्यु-
म्नेन सहास्य कन्यापरिषयवृत्तान्तः अनिरुद्धेन

सहास्य पौत्र्याः परिणयस्तदा बलदेवादस्य
न्ययविवरणश्च ११८ अध्याये विस्तरशो द्रष्ट-
व्यम् ॥)

रुक्मज्ञ, [न] स्त्री, मलम् । इति केचित् ॥

रुचः, त्रि, अप्रेम । अचिक्कणः । रुहधातो-
रौणादिकप्रत्ययेन निष्पन्नः । इत्युणादिकोषः ॥
(नीरुचः । तद्वया, वायुस्वरूपवर्णने ।
“दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ।
रजोगुणमयः स्फूर्तो रुचः शीतो लघुश्चलः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रुजः, त्रि, (रुज् + क्तः । व्योदितश्चेति नः ।)
रोगादिना कुटिलीकृतः । तत्पर्यायः । रुमः २ ।
इत्यमरः । (यथा, रामायणे । २ । १०२ । ६ ।
“त्वया विहीनस्तव शोकरुज-
स्तां संस्मरन्नेव गतः पिता ते ॥”)

रोगी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुच, ड ल प्रीतिप्रकाशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) प्रीतिरिह अरु-
रागविशेषः । तत्र यस्यागुरागस्तस्य सम्प्रदान-
त्वम् । ड, रोचते अन्नं बुभुक्षे । ल, अरुचत् ।
इति दुर्गादासः ॥

रुचकं, स्त्री, (रोचतेऽनेनेति । रुच् + “बहुलमन्व-
चापि ।” उणा० २ । ३७ । इति कुन् ।) सर्ज-
काचारम् । अन्वाभरणम् । माल्यम् । सौव-
र्चलम् । (यथा,—
“सौवर्चलं स्याद्वचकमन्यपाकश्च तन्मतम् ॥”
तथास्य गुणाः ।

“रुचकं रोचनम्भेदि दीपनम्याचनम्यरम् ।
सुखेहं वातमुन्नातिपित्तलं विशदं लघु ।
उन्नारमुद्दिहं कृत्वां विवन्वानाहमूलजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
माङ्गल्यद्रवम् । (यथा, भागवते । ३ । २३ । ३१ ।
“हारेण च महाहर्षेण रुचकेन च भूषितम् ॥”
“रुचकेन मङ्गलद्रवेण ।” इति श्रीधरः ॥) उत्कटः ।
इति मेदिनी । के, १४६ ॥ खाद्यरसः । इति
शब्दरत्नावली । रोचना । विडम्बम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ लवणम् । इति हारावली ॥ (दक्षि-
दिक् । यथा, दृष्टुं हं हितायाम् । ५३ । ३५ ।
“प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्तगतौ तद्वधिस्थितौ
शेषौ ।

रुचके दारं न शुभदसुत्तरतोऽन्यानि शक्तानि ॥”
“रुचकं मातुलुङ्गकम् ।” इत्युज्ज्वलदत्तः ।
२ । ३७ ॥)

रुचकः, पुं, (रोचते इति । रुच् + कुन् ।) बीज-
पूरः । निष्कः । दन्तः । कपोतः । इति मेदिनी ॥
(यथा, दृष्टुं हं हितायाम् । ६६ । २ ।

“जीवेन भवति हंसः
सौरेण शशः कुजेन रुचकश्च ॥”
पर्वतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । २ । २६ ।
“त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा ॥”
स्तम्भः । यथा, दृष्टुं हं हितायाम् । ५३ ।
२८ ।

रुचिः

“समचतुरस्रो रुचको
वज्रोऽष्टाभिर्दिवचको दिगुणः ॥”
रुचा, स्त्री, (रुच् + क्तिप् । पच् टाप् ।) दीप्तिः ।
शोभा । इच्छा । (यथा, महाभारते । ३।५।१३।
“तद्दे तस्मै न रुचामभ्युपेत
ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥”)

शारिकाशुक्लवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥
रुचिः, स्त्री, (रुच्यते इति । रुच् + “इगुपधात्
कित् ।” उणा० ४ । ११६ । इति इन् । सच्
कित् ।) अभिव्यङ्गः । अनुरागः । आशक्तिर्वा ।
स्पृहा । (यथा, किराते । १० । ६२ ।

“रुचिकरमपि नार्थवद्भव
स्तिमितसमाधिपुचौ पृथातनूजे ॥”
“अन्तो रुचिकरो हृद्यः प्रीणनो वद्भिदीपनः ॥”
इति वैद्यकराजवल्लभे त्रयगुणयाख्यायाम् ॥
अभिलाषः । गमस्तिः । किरणः । इत्यमर-
भरतौ । शोभा । इति मेदिनी ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ६७ ।

“लज्जोर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥”
बुभुक्षा । इति हेमचन्द्रः ॥ गोरोचना । इति
राजनिर्घण्टः ॥ आलिङ्गनविशेषः । तल्लक्षणं
यथा । नायिकाया नायकस्य संमुखे जान्त्वो-
रुपयुपविश्य वक्षसि वचो दत्त्वा मदवस्थानम् ।
इति कामशास्त्रम् ॥

रुचिः, पुं, (रोचते शोभते इति । रुच् + इन् ।
सच् कित् ।) प्रजापतिविशेषः । च रौच्य-
मनुपिता । यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“रुचिः प्रजापतिः पूर्वं निर्ममो निरहङ्कृतिः ।
यत्रास्तिमितप्राची च चचार पृथिवीमिमाम् ॥
अनमिमनिकेतनमेकाहावसथाश्रयम् ।
विमुक्तसङ्गं तं दृष्ट्वा प्रोचुः खपितरो मुनिम् ॥
पितर ऊचुः ।

वत्स कस्मात् त्वया पुण्यो न कृतो दारसंघः ।
स्वर्गापवर्गहेतुत्वाद्भवस्तेनानिष्टं विना ॥
गृही समस्तदेवानां पितृणाञ्च तथार्हणाम् ।
जघ्नीशामतिथीनाञ्च कुर्वन् लोकानुपाश्रुते ॥
स्वाहोच्चारणतो देवान् खधोच्चारणतः पितृन् ।
विभजन्नदानेन भूताद्यानतिथीनपि ॥
स त्वं देवाद्याहन्त्वं नन्मसकदण्डादपि ।
आवाप्नोषि मनुष्यर्षिभूतेभ्यश्च दिने दिने ॥
अनुत्पाद्य सुतान् देवानसन्तर्प्य पितृंस्तथा ।
भूतादींश्च कथं मौढ्यात् सुगतिं गन्तुमिच्छसि ॥

रुचिरुवाच ।

परिग्रहीतदुःखाय यापायाधोगतेस्तथा ।
भवत्यतो मया पूर्वं न कृतो दारसंघः ॥
प्रचाल्यतेऽनुदिवसं यदात्मा निष्परिग्रहः ।
ममत्वप्रकृदिग्नोऽपि चिन्ताम्भोभिर्वरं हि तत् ॥”

इत्यादि ॥

पितर ऊचुः ।

“युक्तं प्रचालनं कर्तुमात्मनो नियतेन्द्रियैः ।

१६५

रुचिः

किन्तु लेपाय मार्गोऽयं यत्र त्वं पुत्र वर्तसे ॥”
इत्यादि ॥ * ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

“स तेन पित्रवाक्येन श्रुत्वाऽसहिष्णुमानसः ।
कन्याभिलाषी विप्रर्षिः परिवन्नाम मेदिनीम् ॥
कन्यामलभमानोऽसौ पित्रवाक्यानिदीपितः ।
चिन्तामवाप महतीमतीवोद्विग्नमानसः ॥
किं करोमि क गच्छामि कथं मे दारसंघः ।
विप्रं भवेत् पित्रुणां यो ममाभ्युदयकारकः ॥
इति चिन्तयतस्तस्य भतिर्जाता महात्मनः ।
तपसाराधयान्येन ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ॥
ततो वर्षशतं दिवं तपस्तेपे स वैधवम् ।
दिदृशुः सुचिरं कालं रुचिर्नियममास्थितः ॥
ततः खन्द्श्यामास ब्रह्मा लोकपितामहः ।
उवाच च प्रवन्नोऽसौ लुप्यतामभिवाञ्छितम् ॥
ततोऽसौ प्रणिपत्य ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
पितृणां वचनात्तेन यत् कर्तुमभिवाञ्छितम् ॥
ब्रह्मा चाह रुचिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभिवाञ्छि-
तम् ।

प्रजापतिस्त्वं भविता सृष्ट्या भवता प्रजाः ॥
सृष्ट्वा प्रजाः सुतान् विप्रं ससुत्याद्य क्रियास्तथा ।
कृत्वा हृताधिकारस्त्वं ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
स त्वं यथोक्तं पित्रभिः कुरु दारपरिग्रहम् ।
कामश्चेममभिध्याय क्रियतां पित्रपूजनम् ॥
एव तुष्टाः पितरः प्रदास्यन्ति तवेष्टितम् ।
पत्नीं सुतांश्च सन्नुष्टाः किं न ददुः पितामहाः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युध्विन्नेचनं श्रुत्वा ब्रह्मणोऽयत्तज्जघनः ।
नद्या विविक्ते पुलिने चकार पित्रतर्पणम् ॥
तुष्टाव च पित्रुन् विप्रः स्वैरेभिरयादृतः ।
एकाग्रः प्रयतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मको रुचिः ॥”
रुचिकृतपित्रस्तोत्रं यथा,—
रुचिरुवाच ।

“नमस्येहं पित्रुन् भक्त्या ये वसन्त्यधिदेवतम् ।
देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये आह्वेषु खधोत्तरेः ॥
नमस्येहं पित्रुन् स्वर्गे ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः ।
आह्वेनैर्गोमयैर्भक्त्या सुक्तिसुक्तिमभीपसुभिः ॥
नमस्येहं पित्रुन् स्वर्गे सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।
आह्वेषु दिव्यैः सकलैरुपहारैरनुत्तमैः ॥
नमस्येहं पित्रुन् भक्त्या येऽर्च्यन्ते गुह्यकैर्दिवि ।
तन्मयत्वेन वाञ्छन्निर्द्विमात्यन्तिकीं पराम् ॥
नमस्येहं पित्रुन् मत्प्रेर्यन्ते सुवि ये सदा ।
आह्वेषु अह्वयाभीष्टलोकपुष्टिप्रदायिनः ॥
नमस्येहं पित्रुन् विप्रेरर्च्यन्ते सुवि ये सदा ।
वाञ्छिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥
नमस्येहं पित्रुन् विप्रेरर्च्यन्तेऽरण्यवासिभिः ।
वन्यैः आह्वेयताहारैस्तपोनिर्हृतकल्मषैः ॥
नमस्येहं पित्रुन् विप्रेर्नैस्तिकव्रतधारिभिः ।
ये संयतात्मभिर्निर्णयं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ॥
नमस्येहं पित्रुन् आह्वे रात्र्यास्तर्पयन्ति यान् ।
कथैरशेषैर्विधिवल्लोकदयफलप्रदान् ॥
नमस्येहं पित्रुन् वैश्वैरर्च्यन्ते सुवि ये सदा ।

रुचिः

स्वकर्माभिरतेनैवं पुण्यधर्मावधारिभिः ॥
नमस्येहं पित्रुन् आह्वे ये श्रद्धैरपि भक्तिभिः ।
सन्तर्प्यन्ते जगद्यस्मिन् नाम्ना ख्याताः सुका-
लिनः ॥

नमस्येहं पित्रुन् आह्वे पाताले ये महासुरैः ।
सन्तर्प्यन्ते खधाहाराख्यक्तदम्भमदैः सदा ॥
नमस्येहं पित्रुन् आह्वे रर्च्यन्ते ये रसातले ।
भोगैरशेषैर्विधिवैर्नागैः कामानभीपसुभिः ॥
नमस्येहं पित्रुन् आह्वे सर्पैः सन्तर्पितान् सदा ।
तत्रैव विविधैर्मन्त्रैर्भोगसम्यक्तुसमन्वितैः ॥

पित्रुन्मस्ये निवसन्ति साक्षाद्
ये देवल्लोकेऽथ महीतले वा ।

तथान्तरीक्षे च सुरादिपूज्या-
स्ते संप्रतीच्छन्तु मयोपनीतम् ॥

पित्रुन्मस्ये परमागुभूता
ये वै विमाने निवसन्त्यमूर्ताः ।

यजन्ति यानस्तमसा मनोभि-
र्योगैश्चराः क्षेपविसृक्तिहेतून् ॥

पित्रुन्मस्ये दिवि ये च मूर्ताः
खधामुजः काम्यफलाभिसन्तौ ।

प्रदानशक्ताः सकलैश्चितानां
विसृक्तिदा येऽनभिर्संहितेषु ॥

दृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरः समस्ता
इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।

सुरत्वमिन्द्रत्वमतोऽधिकं वा
वस्त्रात्मजान् क्षामवलां गृहाणि ॥

सूर्यस्य येऽग्निषु चन्द्रविम्बे
शुक्ले विमाने च सदा वसन्ति ।

दृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोये-
र्गन्धादिना पुष्टिमतो ब्रजन्तु ॥

येषां हृतेऽग्नौ हविषा च दृप्ति-
र्यं सुव्रते विप्रं शरीरसंस्थाः ।

ये पित्रुदानेन सुदं प्रयान्ति
दृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयेः ॥

ये खड्गगमासेन सुरैरभीष्टैः
हृण्णैस्त्रिलोदैर्त्यमहोरगैश्च ।

कालेन प्राकेन महर्षिवर्यैः
संप्रीणितास्ते सुदमन यान्तु ॥

कथान्यशेषाणि च यान्यभीष्टा-
न्यतोव येषाममराक्षितानाम् ।

तेवान्तु सान्निध्यमिहास्तु पुण्य-
गन्धादिभोज्येषु मयाहृतेषु ॥

दिने दिने ये प्रतिमुञ्चतेऽर्चां
मासान्तपूज्या सुवि येऽष्टकास्तु ।

ये वत्सरान्तेऽभ्युदये च पूज्याः
प्रयान्तु ते मे पितरोऽन्न तुष्टिम् ॥

पूज्या द्विजानां कुसुदेन्दुभासो
ये क्षत्त्रियाणाञ्च नवार्कवर्णाः ।

तथा विशां ये कनकावदाता
नीलीनिभाः शूद्रजनस्य ये च ॥

तेऽस्मिन् समस्ता मम पुण्यगन्ध-
धूपामृतोयादिनिवेदनेन ।

तथापिहोमेन च यान्तु तस्मिं
सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
ये देवपूर्वाण्यतितस्मिहेतो-
रन्नन्ति कथानि शुभाहृतानि ।
तस्माच्च ये भूतिस्तजो भवन्ति
तप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
रक्षांसि भूतान्यसुरास्तथोयान्
विनाशयन्तस्त्रिषु प्रजानाम् ।
आद्याः सुराणाममरेणपूर्व्या-
स्तप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥

अमित्राक्ता बर्हिषद आण्यथाः सोमपास्तथा ।
ब्रजन्तु तस्मिं आह्वेऽस्मिन् पितरस्तर्पिता मया ॥
अमित्राक्ताः पितृगणाः प्राचीं रचन्तु मे
दिशम् ।

तथा बर्हिषदः पान्तु धाम्यां ये पितरःस्थिताः ॥
प्रतीचीमाण्यपास्तदुदौचीमपि सोमपाः ।
ऊर्ध्वतस्त्र्यम्भा रक्षेत् कथवालोऽनलोऽप्यधः ॥
रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ।
सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ॥
विश्वो विश्वसुगाराथो धन्यो धर्मः सनातनः ।
भूतिदो भूतिकृद्भूतिः पितृणां ये गणा नव ॥
कल्याणः कल्यादः कर्त्ता कलः कल्यतराश्रयः ।
कल्यताहेतुरनघः षड्विधेति गणाः स्मृताः ॥
वरो वरेण्यो वरदस्तुष्टिदः पुष्टिदस्तथा ।
विश्वपाता तथा घाता सप्त चैते गणाः स्मृताः ॥
महान्महात्मा महितो महिमावात्महावनः ।
गणाः पञ्च तथैवैते पितृणां पापनाशनाः ॥
सुखदो धनदश्चान्यो धर्मदोऽन्यो विभूतिदः ।
पितृणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ॥
एकत्रिंशत् पितृगणा यैर्याप्तमखिलं जगत् ।
ते मेऽव तस्मास्तुष्ट्यन्तु यच्छन्तु च समीहितम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्ये मन्वन्तरे पितृस्तवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

“एवन्तु शुवतस्तस्य तेजसो राशिरुच्छिखः ।
प्रादुर्बभूव सहसा गगनव्याप्तिकारकः ॥
तद्गृष्टा सुमहत्तेजः समाच्छाद्य स्थितं जगत् ।
जातुभ्यामवनिं गत्वा रुचिः स्तोत्रमिदं जगौ ॥
अमूर्त्तानाञ्च मूर्त्तानां पितृणां दौर्गत्येजसाम् ।
नमस्यामि सदा तेषां ध्यानिनां दिव्यचक्षुषाम् ॥
इन्द्रादीनाञ्च नेतारो दक्षमारीचयोक्तया ।
सप्तर्षीणान्तथान्धेषां तान् नमस्यामि काम-
दान् ॥

मन्वादीनाञ्च नेतारः सूर्याचन्द्रमसोक्तया ।
तान्नमस्याम्यहं सर्वान् पितृनृपस्वर्गवेषु च ॥
नक्षत्राणां ग्रहाणाञ्च वायुग्निभसां तथा ।
द्यावापृथिव्योश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
नमो गणेशः सप्तभ्यस्तथा लोकेशु सप्तसु ।
स्वयम्भुवे नमस्यामि ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥
सोमाधाराः पितृगणा योगमूर्त्तिधरा हि ते ।
नमस्यामि ततः सोमं पितरं जगतामहम् ॥

अमित्रपांस्तथैवान्यान्नमस्यामि पितृनहम् ।
अग्नीवोममयं विश्वं यत एतदशेषतः ॥
ये तु तेजसि ये वायौ सोमसूर्याभिमूर्त्तयः ।
जगत्स्वरूपिणश्चैव तथा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥
तेभ्योऽखिलेभ्यो योगिभ्यः पितृभ्यो यतमानसः ।
नमो नमो नमस्ते मे प्रसीदन्तु स्वधाशुचः ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

एवं स्तुतास्ततस्तेन तेजसो मुनिसत्तमाः ।
निश्चक्रमुक्ते पितरो भासयन्तो दिशो दश ॥
निवेदितन्तु यत्नेन पुण्यगन्धार्घ्येषुपनम् ।
तद्भूषितानथ स तान् दृष्ट्वा पुरतः स्थितान् ॥
प्रणिपत्य रुचिर्भक्त्या पुनरेव कृताञ्जलिः ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यमित्याह पृथगादृतः ॥
ततः प्रसन्नाः पितरस्तस्मदुर्मुनिसत्तमम् ।
वरं वृणीष्वेति स तानुवाचानतकम्बरः ॥
साम्पुतं सर्गकर्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।
सोऽहं पत्नीमभीक्ष्णामि धन्यां दिव्यां प्रजाव-
तीम् ॥

पितर ऊचुः ।

अद्वैव सद्यः पत्नी ते भविष्यति मनोरमा ।
तस्याश्च पुत्रो भविता भवतो मुनिसत्तम ॥
मन्वन्तराधिपो धीमान् तन्नाम्नैवोपलक्षितः ।
रुचे रौच्य इति ख्यातिं प्रयास्यति जगत्त्रये ॥
तस्यापि बहवः पुत्रा महाबलपराक्रमाः ।
भविष्यन्ति महात्मानः पृथिवीपरिपालकाः ॥
त्वञ्च प्रजापतिर्भूत्वा प्रजाः खड्गा चतुर्विधाः ।
क्षीणाधिकारो धर्मज्ञस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
स्त्रीत्रेणानेन च नरो योऽस्मांस्तोष्यति भक्तितः ।
तस्य तुष्टा वयं भोगान् दास्यामो ज्ञानसुत्तमम् ॥
शरीरारोग्यमेत्थं पुत्रपौत्रादिसन्ततिम् ।
प्रदास्यामो न सन्देहो यच्चान्यदभवाञ्छितम् ॥
तस्मात् पुण्यफलं लोके वाञ्छद्भिः सततं नरैः ।
पितृणाञ्चाक्षयां तस्मिं स्तयाः स्तोत्रेण मानवेः ॥
आह्वे च य इमं भक्त्या अस्मात्प्रीतिकरं स्तवम् ।
प्रतिष्यन्ति द्विजाग्र्याणां सुजतां पुरतः स्थिताः ॥
स्तोत्रश्रवणसंप्रीत्या सन्निधाने परे कृते ।
अस्माभिरक्षयं आह्वं तद्भविष्यत्यसंश्रयम् ॥
यद्यप्यथोत्रियं आह्वं यद्यप्युपहतं भवेत् ।
अन्यायोपात्तवित्तेन यदि वा कृतमन्यथा ॥
अआह्वार्हैरुपहृतेरुपहारैस्तथा कृतम् ।
अकालेऽप्यथवा देशे विधिहीनमथापि वा ॥
अश्रद्धया वा पुरुषैर्ह्यस्माभिर्य वा कृतम् ।
अस्माकं प्रीतये आह्वं तथाप्येतदुदीरणात् ॥
यज्ञैतत् पश्यते आह्वं स्तोत्रमस्तुसुखावहम् ।
अस्माकं जायते तस्मिन्तत्र द्वादशवार्षिकी ॥
हेमन्ते द्वादशाब्दानि तस्मिन्नेतत् प्रयच्छति ।
शिथिरे द्विगुणाब्दानि तस्मिं स्तोत्रमिदं श्रुतम् ॥
वसन्ते षोडशसमास्तुप्तये आह्वकर्मणि ।
ग्रीष्मे च षोडशैवैतत् पठितं तस्मिन्कारकम् ॥
विकाशे च कृते आह्वं स्तोत्रेणानेन साधिते ।
वर्षासु तस्मिन्समाकमन्यथा जायते रुचे ॥
श्ररत्कालेऽपि पठितं आह्वकाले प्रयच्छति ।

अस्माकमेतत् पुरुषैस्तस्मिन् पञ्चदशाब्दिकीम् ॥
यस्मिन् गृहेऽपि लिखितमेतत्तत्तत्तति नित्यदा ।
सन्निधानं कृते आह्वे तत्रास्माकं भविष्यति ॥
तस्मादेतत्त्वया आह्वे विप्राणां सुजतां पुरः ।
आवणीयं महाभाग अस्माकं तुष्टिकारकम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्ये मन्वन्तरे पितृस्तवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्मान्नदीमध्यात् सप्ततस्थौ मनोरमा ।
प्रस्त्रोचा नाम तन्मङ्गी तत्समीपे वराश्वराः ॥
सा चोवाच महात्मानं रुचिं सुमधुराश्वरम् ।
प्रश्रयावनता सुभूः प्रस्त्रोचा वै वराश्वराः ॥
अतीव रूपिणी कन्या मनुसुता तपतांवर ।
जाता वरुणपुत्रेण पुष्करेण महात्मना ॥
तां गृह्णाण मया दत्तां भार्यायै वरवर्णिनीम् ।
मनुर्महामतिस्तस्यां सप्तत्यस्यति ते सुतः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तथेति तेन चाप्युक्ता तस्मात्तोयादपुष्पतीम् ।
उज्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः ॥
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स मुनिर्मुनिसत्तम ॥
जग्राह पार्ष्णिं विधिवत् समानाथ महासुनीम् ॥
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्यो महामतिः ।
रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना ख्यातोऽत्र वसुधातले ॥
तस्य मन्वन्तरे देवास्तथा सप्तर्षयश्च ये ।
तनयाश्च वृषाश्चैव ते सम्यक् कथितास्तव ॥
धर्मदृष्टिस्तथारोग्यं धनधान्यसुतोद्भवः ।
वृणां भवत्यसन्दिग्धमस्मिन् मन्वन्तरे श्रुते ॥
पितृस्तवं तथा श्रुत्वा पितृणाञ्च तथा गणान् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति तत्प्रसादात्मनो मुने ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्वन्तरं समाप्तम् ॥
गारुडे ८६ । ६० अध्यायेऽप्येवमस्ति ॥

रुचितं, त्रि, (रौचते इति । रुच् + “रुचिर्वचि-
क्षुचिकुटिभ्यः कितच् ।” उणा० ४ । २५५ ।
इति कितच् ।) मिश्रवस्तु । इत्युणादिकोषः ॥
(रुच् + क्तः । अभिलषितः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०० । १६ ।

“मातले कश्चिदत्रापि रुचितस्ते वरो भवेत् ॥”
क्षौ, रुच् + भावे क्तः । इच्छा । अभिलाषः ।
यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ७६ ।

“वसावेह क्षपासैकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥”
रुचिफलं, क्षौ, (रुचिजनकं फलम् ।) अन्वता-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचिरं, क्षौ, (रौचते इति । रुच् + “इधिमदि-
सुदीति ।” उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।)
शूलकम् । कुङ्कुमम् । लवङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पुं, सेनजितपुत्रः । यथा, हरि-
वंशे । २० । २१ ।

“पुत्राः सेनजितश्चासञ्जत्वारो लोकसत्तमाः ।
रुचिरः श्वेतकेतुश्च महिम्नारस्तथैव च ॥”
रुचिरं, त्रि, (रुच् + किरच् ।) सुन्दरम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ११७ ।

“उलसितभूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचि-
राङ्गि ।

अचला अपि न महान्तः के चक्षुःभाव-
मानीताः ॥”)

मिष्टम् । इत्युणादिकोषः ॥

रुचिरा, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + किरच् ।
ततश्चाप् ।) गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

(त्रयोदशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य लक्षणोदा-
हरणादिकं कृन्दः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रुचिराञ्जनः, पुं, (रुचिरः सुन्दरोऽञ्जनः ।)
श्रीभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचिराश्वः, पुं, (रुचिरः सुन्दरोऽश्वो यस्य ।)
राजविशेषः । स तु देवापेः अश्वरः । यथा,—

“मरो भूपाललोकानां स्वस्तये कुरु मे वचः ।
रुचिराश्वसुतां शान्तां देवापे त्वं ससृजह ॥”

इति कल्किपुराणे १० अध्यायः ॥

सुन्दरघोटकश्च ॥

रुचिष्, त्रि, (रुच्यते इति । रुच् + “रुचि-
भुजिभ्यां क्तिष्णु ।” उणा० ४ । १७८ । इति

क्तिष्णु ।) मिष्टवस्तु । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
सुसृते । १ । ४६ । पुण्यवर्गे ।

“सिद्धाकी वातका सान्ना रुचिस्थानल-
दीपनी ॥”)

अभिप्रेतम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
(यथा, हरिवंशे । २५४ । ६० ।

“न पृथ्वीं कामये जतुर्क्षां सन्नुद्योऽसि पदै-
स्त्रिभिः ॥

एष एव रुचिषो मे वरो दानवसत्तम ॥”)

रुची, स्त्री, (रुचि + कृदिकारादिति ङीष् ।)
रुचिः । यथा । रुक् रुची रुचयः समाः ।

इत्येकार्थसंग्रहः ॥

रुचं, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + “राजस्यस्य-
न्वयोऽनेति ।” ३ । १ । ११४ । इति कपप्रत्ययेन

निपातितम् ।) सौवर्चलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचः, पुं, (रुच् + क्वप् ।) कतकवृक्षः । शालि-
धान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पतिः । इति

हेमचन्द्रः । १ । १६१ । सुन्दरे, त्रि । इत्यमरः ॥
(रुचिकरः । यथा,—

“पक्वं वर्णकरं रुच्यं मांसशुक्रवलप्रदम् ।

पित्तावरोधि वातघ्नं हृद्यं गुल्मेबुलोमनम् ॥”

इति वैद्यकराजवल्लभे द्रव्यगुणाख्यायाम् ॥)

रुचकन्दः, पुं, (रुच्यः कन्दो यस्य ।) मूरणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रुज, स्त्री, (रुज् + क्तिप् । पक्षे टाप् ।) रोगः ।
भङ्गः । इति मेदिनी । जे, १४ । (पीडा ।

यथा, महाभारते । ८ । ३४ । १४६ ।
“निपातात् तव शस्त्राणां शरीरे यामवहृजा ।

रुज, क हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, रोजयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

रुजा, स्त्री, (रुज् + क्तिप् । पक्षे टाप् ।) रोगः ।
भङ्गः । इति मेदिनी । जे, १४ । (पीडा ।

यथा, महाभारते । ८ । ३४ । १४६ ।
“निपातात् तव शस्त्राणां शरीरे यामवहृजा ।

रुज, क हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, रोजयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

तथा ते मातुषं कर्म अपोऽं भृगुनन्दन ॥”)
मेघी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४३ ॥ कुष्ठम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रुजाकरं, स्त्री, (रुजां रोगं करोतीति । रु +
टः ।) कर्म्मरङ्गफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रुजाकरः, पुं, (रुजां करोतीति । रु + टः ।)
याधिः । यथा । याधिस्त्राधी रुजाकरः । इति

हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥ (आधिकारके, त्रि ॥)
रुजासहः, पुं, (रुजां सहते इति । सह + अच् ।)

धन्वनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुट, इ स्त्रिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ, रुट्यते धनं

चौरिण । इति दुर्गादासः ॥
रुट, ल ड दीप्तिप्रतिहृत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-सक०-अक०-द-सेट् ।) ल,
अरुटत् । ड, रोटते । प्रतिहृतिः श्लोकादिना

पातनं पुनर्हननं वा । इति दुर्गादासः ॥
रुट, क रुचि । द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, रोटयति ॥
इति दुर्गादासः ॥

रुट् [ष] स्त्री, (रुष् + क्तिप् ।) क्रोधः । इत्य-
मरः । १ । ७२६ ॥ (यथा, भागवते । १ । १८३० ।

“स तु ब्रह्म ऋषेर्दशे गतासुसुरगं रुवा ।
विनिर्गच्छन् स्रुक्कोच्चा निधाय पुरमागतः ॥”)

रुट, उपधाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रोटति श्लोकं श्लोकः ।

इति दुर्गादासः ॥
रुट, इ गत्यालस्यस्त्रियस्योटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) पञ्चमखरी ।
इ, रुट्यते । आलस्यं मन्दोभावः । स्त्रियं

चौर्यम् । खोटः खोडनम् । इति दुर्गादासः ॥
रुट, ल ड प्रतीधाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ल, अरुटत् ।
ड, रोटते । प्रतीधातः श्लोकादिना पतनं

पुनर्हननं वा । इति दुर्गादासः ॥
रुट्, [ष] स्त्री, (रुष् क्रुधि + क्तिप् ।) रुट् ।

इति आकरणम् ॥
रुणस्करा, स्त्री, सुखसन्दोहा गौः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रुणः, पुं, कवन्धः । इति जटाधरः ॥ (हिरण्यपाद-
हस्तः । यथा, कथासरित्सागरे । ६५ । ११ ।

“तेनारोप्य स्थलं पृष्ठः स रुणः पुरुषोऽभ्यधात् ।
निक्षत्तहस्तचरणौ नद्यां चिप्रोऽसि शत्रुभिः ॥”)

रुणिका, स्त्री, (रुणः कवन्धोऽस्येति । रुण +
ठन् ।) युद्धभूमिः । दारपिण्डिका । विभृतिः ।

इति शब्दरत्नावली ॥
रुतं, स्त्री, (रु + क्तः ।) पशुपत्त्यादीनां शब्दः ।

तत्पर्यायः । वाशितम् २ । इत्यमरः ॥ वासि-
तम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशु-
पालवधे । १६ । २५ ।

“अनुहुं कुरुते घनध्वनिं
न तु गोमायुरुतानि केशरी ॥”)

रुद्रं, ल घ इर् रोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-अक०-सेट् ।) रोदोऽश्रुविमो-
चनम् । ल घ, रोदिति श्लोकः श्लोकात् । इर्,

अरुदत् अरोदीत् । रोदित्यमाणमात्मानमिति
भट्टौ । आज्ञानविशिष्टरोदनक्रियायाप्यत्वात्

सकर्मकत्वमिति जयमङ्गला । इति दुर्गादासः ॥
रुदयः, पुं, (रोदतीति । रुट् रोदने + “रुदि-
विदिभ्यां ङित् ।” उणा० ३ । ११६ । इति

अथः । सच ङित् ।) कुकुरः । इत्युणादिकोषः ॥
शिशुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

रुदन्तिका, स्त्री, (रोदनं रुत् । अति अदि
रुदन्ती वन्धने + अच् + ङीप् । स्वार्थे कन्

च ।) सुदक्षपविशेषः । तत्पर्यायः । स्वतोयाश्च
सञ्जीवनीश्च अमृतसखा ॥ रोमाश्विका ५

महामासीश्च चणपत्रीश्च सुधासवी ८ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-

यत्वम् । क्षमिरक्तपित्तकफश्यासमेहनाशित्वम् ।
रसायनत्वञ्च । अस्य स्वरूपं यथा,—

“चणपत्रसमं पत्रं क्षुपञ्चैव तथाकृतितः ।
शैशिरे जलविन्दूनां स्रवन्तीति रुदन्तिका ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य गुणाः ।

“रुदन्ती वज्रिहृदव्या पित्तघ्नी च रसायनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(रोदनश्रीले, त्रि । यथा,—
“धरिनि पुष्पाञ्जलिरेव तुभ्यं

सुता मदीयास्तव पालनीयाः ।
इतीव रम्भा नमिताग्रभौलिना

भृशं रुदन्ती मकरन्दबिन्दुना ॥”
इति प्रचिह्नम् ॥)

रुदितं, स्त्री, (रुट् + क्तः ।) क्रन्दनम् । इत्यमरः ॥
तड्ति, त्रि । (यथा, महाभारते । १३ । २३६ ।

“केशकीटावपतितं क्षुतं श्मिरवेक्षितम् ।
रुदितश्चावधूतश्च तं भागं रक्षसां विदुः ॥”)

रुहं, त्रि, (रुष् + क्तः ।) नदीप्राकारादिना
क्षतवेष्टनम् । तत्पर्यायः । वेष्टितम् २ वल-

यितम् ३ संवीतम् ॥ आहतम् ५ । इत्यमरः ॥
(यथा, मेघदूते । ३६ ।

“रुहालोके नरपतिपथे रुचिमेद्वैस्तमोभिः ॥”)
रुद्रः, पुं, (रोदयतीति । रुट् + णिच् + “रोदेर्णि

लुक् च ।” उणा० २ । २२ । इति रुक् । णिच्
लुक् ।) आदित्यपन्नवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४६ ।
“त्रिजटश्चौरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विश्वः ॥”)

गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ अयं अग्नि-
मूर्तिः । यथा रुद्राय अग्निसर्तये नमः । इति

तिथ्यादितत्त्वे शिवपूजापद्धतिः ॥ स च ब्रह्मणः
क्रोधरूपः खड्गकाले भूमध्याज्यातः । तत्-

खड्गः भूतप्रेतपिशाचादिः । अयमेवान्ते संहार-
कर्त्ता । इति भागवतम् ॥ ॥ अथैकादश-

रुद्रनामानि यथा । अजः १ एकपात् २ अहि-
ब्रह्मः ३ पिशाकी ४ अपराजितः ५ चरमकः ६

रुद्रः

महेश्वरः ७ उषाकपिः ८ शुम्भः ९ हरणः १० ईश्वरः ११ । इति महाभारते दानधर्मः ॥ * ॥ अपि च ।

“अजैकपादहिब्रह्मो विरूपाक्षः सुरेश्वरः । जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः । वैवस्वतश्च सावित्री हरो रुद्रा इमे स्मृताः ॥” इति जटाधरः ॥ * ॥

अन्यच्च । “अजैकपादहिब्रह्मल्लव्या रुद्रश्च वीर्यवान् । लघुश्चाप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महातपाः ॥ हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः । उषाकपिश्च शुम्भश्च कपहो रैवतस्तथा ॥ एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिसुवनेश्वराः ॥” इति गारुडः ६ अध्यायः ॥ * ॥

अमिपुराणे लघुस्थाने कृत्तिवासाः ॥ * ॥ अपरश्च ।

“अजैकपादहिब्रह्मो विरूपाक्षोऽथ रैवतः । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥ सावित्रश्च जयन्तश्च पिण्णकौ चापराजितः । एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥ एतेषां मानसानानु त्रिभुलवरधारिणाम् । कोटयश्चतुरशीतिस्तत् पुत्राश्चाचमा मताः ॥ दिक्षु सर्व्वासु ये रक्षां प्रकुर्वन्ति गणेश्वराः । पुत्रपौत्रसुतास्वते सुरभीगर्भसम्भवाः ॥” इति मात्स्ये ५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य उत्पत्तिर्यथा,— “प्रजाः सृष्टमनास्तेपे तपः परमदुश्चरम् । तस्यैवं तप्यमानस्य न किञ्चित् समवर्तत ॥ ततो दीर्घेण कालेन दुःखात् क्रोधो अजायत । क्रोधाविष्टस्य नेत्रार्धा प्रापतन्नशुबिन्दवः ॥ ततस्तेभ्योऽशुबिन्दुभ्यो भूताः प्रेतास्तदाभवन् । सर्व्वास्तान्यजान् दृष्ट्वा ब्रह्मात्मानमविन्दत ॥ तदा प्राणमयो रुद्रः प्रादुरासीत् प्रभोर्मुखात् । सहस्रादित्यसङ्काशो युगान्तदहनोपमः ॥ सरोद सखरं चोरं देवदेवः स्वयं शिवः । रोदमानं तदा ब्रह्मा मारोदौरित्यभाषत । रोदनाद्भद्र इत्येवं लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥ अन्यानि सप्तनामानि पत्नीः पुत्राश्च शाश्वतान् । स्थानानि चैषामष्टानां ददौ लोकपितामहः ॥ भवः शर्व्वस्तथेशानः पशूनाभ्यतिरेव च । भीमश्चोग्रो महादेवस्तानि नामानि सप्त वै ॥ सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च । दीक्षितो ब्राह्मणश्चन्द्र इत्येता अष्टमूर्तयः ॥ स्थानेषु तेषु ये रुद्रं ध्यायन्ति मनुजाधिप । तेषामष्टतनुर्देवो ददाति परमं पदम् ॥ सुवर्चला तथैवोमा विकेशा च शिवा तथा । खाहा दिग्धा च दीक्षा च रोद्धिणीति च पत्नयः ॥

अनेश्वरस्तथा शुक्रो लोहिताक्षो मनोजवः । सुन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चैषां सुताः स्मृताः ॥” इति कौर्म्ये १० अध्यायः ॥ * ॥

१६८

रुद्रः

विष्णुरुद्रयोरभेदो यथा,— “सदैव देवो भगवात् महादेवो न संशयः । मन्यन्ते ये जगद्योनिं विभिन्नं विष्णुभीश्वरात् । मोहादवेदनिष्ठावा ते यान्ति नरकं नराः ॥ वेदानुवर्तिनं रुद्रं देवं नारायणन्तथा । एकौभावेन पश्यन्ति सुक्तिभाजो भवन्ति ते ॥” इति च तत्रैव १२ अध्यायः ॥ * ॥ कल्पभेदे तस्योत्पत्तिनामस्थानभार्यादीनि यथा, “युकोप च ततो ब्रह्मा ज्वलन्निव कुम्भाग्रजः । ततः कोपं स्वपुत्रेभ्यः कृतमन्यायमित्यपि ॥ विचार्य परिवर्द्धन्तं नियन्तुमुपचक्रमे । यत्रान्नियम्यमानोऽपि स कोपः परमेष्ठिनः ॥ भुवोन्मैधादयोद्भूतः कुमारो नीललोहितः । जातमात्रः कुमारोऽथैव सरोद भगवान् भवः ॥ ब्रह्मोवाच कथं पुत्ररोदिषि त्वं महाबल । तस्मै कथत कामन्ते सद्यः सन्पादयाम्यहम् ॥” रुद्र उवाच ।

नामानि कुरु मे ब्रह्मन् ! स्थानानि च जगद्-गुरो । पत्नीश्च देहि भगवन् ततः शान्तिर्भविष्यति ॥ ब्रह्मोवाच । जानामि त्वां देवदेवं पूर्वं दत्तं वरं मम । सत्वं कर्तुं भवान् जातस्त्वं हि सर्वेश्वरेश्वरः ॥ जातमात्रो रोदिषि त्वं ततो रुद्र इति स्मृतः । नामान्यन्यानि ते देव विधास्ये षड्गु पुत्रक ॥ ऋतध्वजो मनुर्मन्युस्सुरेता महान् शिवः । भवः कालो महिनसो वामदेवो धृतव्रतः ॥ एतानि तव नामानि ये स्मरन्ति नरा भुवि । तेषां सदैव कल्याणं करिष्यसि महामते ॥ स्थानानि च प्रवक्ष्यामि तेषु वासो विधीयताम् ॥ इन्द्रियाण्यसृष्टद्वयोम वायुरग्निर्जलं मही । तपश्चन्द्रश्च सूर्यश्च स्थानान्येतानि ते भव ॥ धृतिर्धौरसिलोमा च नियुत सर्पिर्विलम्बिका । इरावती खधा दीक्षा योषितस्तव सुन्दरी ॥ प्रजाः हज महाभाग जगदेतत् प्रपूरय ॥ इत्यादिष्टः स भगवान् ब्रह्मणा नीललोहितः । स्मृतवान् स प्रजा बह्वीर्भूतप्रेतपिशाचकान् । कुशाङ्कान् विस्तताकारान् भैरवान् भीम-नादिनः ॥

तान् दृष्ट्वा तु तदा ब्रह्मा जगद्विद्रावकान् बहून् । वारयामास पुत्र त्वं मा स्नाक्षीरीदृशीः प्रजाः ॥ तपसा विष्णुमाराध्य विहरश्च यथासुखम् । इति ते कथितो राजन् ! रुद्रसर्गः प्रजापतेः ॥ यं श्रुत्वापि नरः सद्यो जह्याद्भूतकृतं भयम् ॥” इति पाद्मे स्वर्गखण्डे रुद्रसर्गः ८ अध्यायः ॥ * ॥ प्रकारान्तरं यथा,— “कथितस्तमसः सर्गो ब्रह्मंस्तेऽयं महासुते । रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तस्मै निगदतः षड्गु ॥ कल्यादावात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतस्ततः । प्रादुरासीत् प्रभोरङ्गे कुमारो नीललोहितः ॥ रुद्रन् वै सखरं सोऽथ द्रवश्च द्विजसत्तम ! ।

रुद्रः

किं करोषीति तं ब्रह्मा रुद्रन्तं प्रत्युवाच वै । नाम धेहीति तं सोऽथ प्रत्युवाच प्रजापतिम् । रुद्रस्त्वं देव नामासि मारोदौर्घ्यमाप्नुहि ॥ एवमुक्तः पुनः सोऽथ सप्तजन्तो ररोद वै । ततोऽन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि स प्रभुः । स्थानानि चैषामष्टानां पत्नीः पुत्राश्च वै प्रभुः ॥ भवं शर्व्वमथेशानं तथा पशुपतिं दिज । भीमसुर्यं महादेवसुवाच स पितामहः ॥ चक्रे नामान्येतानि स्थानान्येषां चकार सः । सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च । दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥ सुवर्चला तथैवोमा सुकेशी चापरा शिवा । खाहा दिग्दक्षया दीक्षा रोद्धिणी च यथा-क्रमम् ॥

सूर्यादीनां नरश्रेष्ठ रुद्रादीनांमभिः सह । पत्न्यः स्मृता महाभाग तदपत्यानि मे षड्गु । येषां स्मृतिप्रसूतेष्व इदमापूरितं जगत् । अनेश्वरस्तथा शुक्रो लोहिताक्षो मनोजवः ॥ सुन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चैषां सुताः । एवंप्रकाररुद्रोऽसौ सतीं भार्यामविन्दत ॥ दक्षकोपाच्च तयाज सा सती स्वं कलेवरम् । द्विमवदुहिता साभूम्नेनायां द्विजसत्तम ! ॥ उपयेमे पुनश्चोभामनन्यां भगवान् भवः ॥ देवौ धाता विधातारौ भृगोः ख्यातिरसूयत । अयश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥” इति विष्णुपुराणे १ अंशे ८ अध्यायः ॥ * ॥ (“द्वितीये हि युगे सर्व्वमक्रोधव्रतमास्थितम् । दिव्यं सहस्रवर्षाणामसुरा अभिदुहदुः ॥ तपोविघ्नं शमीकर्तुंनयोविघ्नं महात्मनाम् । पश्यन् समर्थश्चोषेचाश्चक्रे दक्षः प्रजापतिः ॥ पुनर्माहेश्वरं भागं ध्रुवं दक्षः प्रजापतिः । प्रायो न कल्पयामास प्रीत्यमानः सुरैरपि ॥ पाशुपत्य ऋचो याश्च श्रेयश्चाहुतयश्च याः । यज्ञसिद्धिस्तस्माभिर्हीनश्चैव स इष्टवान् ॥ अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्ध्वा दक्षव्यतिक्रमम् । रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥ दृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः । बाणं क्रोधाग्निसन्तप्तमद्वजत् शत्रुनाशनम् ॥ ततो यज्ञः स विध्वस्तो व्यथिताश्च दिवौकसः । दाहयथा परीताश्च भ्रान्ता भूतगणा दिशः ॥” इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये ॥) रुद्रगीता वराहपुराणे द्रष्टव्या ॥ * ॥ (विश्व-कर्मपुत्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२२ । “तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तथा नामानि मे षड्गु । अजैकपादहिब्रह्मल्लव्या रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥”) खनामख्यातः कविविशेषः । स च विद्याविलास-पुत्रः भावविलासप्रणेता । कविरथं मानसिंह-पुत्रस्य भावसिंहमहीपतिर्वर्त्तमानजयपुरमहा-राजस्य षोडशः पूर्व्वपुरुषः । तथा च भाव-विलासे । १३४—१३६ ।

रुद्रग

“अन्यापदेशविनिवेशविदग्धबुद्धि-
श्रीभावसिंहनरसिंहनियोगयोगात् ।
सम्पादितो विविधभावविकासभाजो
प्रौढे भूषं भवतु भावविलास एवः ॥
सङ्गुणानां समुद्रेण रुद्रेण ग्रथिता गुणैः ।
कण्ठस्था श्लोकमालेयं केषां न कुरुते श्रियम् ॥
विद्याविलासपुत्रस्य न्यायवाचस्पतेरियम् ।
काव्यालापविदग्धानां सुदं निर्मातु निर्मितः ॥”
रुद्रकवचं, स्त्री, (रुद्रस्य कवचम् ।) शिवनाम-
समूहेन सर्वोद्धारकम् । यथा,—

“वक्ष्यामि रुद्रकवचमाद्यं प्राणस्य रक्षणम् ।
अहोरात्रं महादेव रक्षार्थं देवनिर्मितम् ॥
ॐ रुद्रो मामग्रतः पातु पृष्ठतः पातु शङ्करः ।
कपर्दी दक्षिणे पातु वामपार्श्वे तथा हरः ॥
शिवः शिरो मे च पातु जलाटे नीललोहितः ।
नेत्रयोस्त्र्यम्बकः पातु मुखे पातु महेश्वरः ॥
कर्णयोर्नासिकायाश्च जिह्वायां शम्भुरग्रतः ।
श्रीकण्ठस्तु गले पातु बाह्वोः पातु पिण्डाक्षकम् ॥
हृदयं मे महादेव ईश्वरस्तु तथोदरम् ।
नाभौ कुक्षौ कटिस्थाने पातु सर्वं प्रजापतिः ॥
ऊरू जानू महादेवः पादौ पातु महेश्वरः ।
सर्वं रक्षतु भूतेशः सर्वगात्राणि यत्नतः ॥
परशुं मूलखट्वाङ्गं दिव्यास्त्रं रौद्रमेव च ।
नमस्काराय देवेशं रक्ष मां जगदीश्वरः ॥
रक्षोभ्यो ग्रहपौंड्राभ्यो रोगशोकार्णवेषु च ।
पापेभ्यो नरकेभ्यश्च त्राहि मां भक्तवत्सल ॥
जम्ब न्युर्जरा याधिः कामः क्रोधः शमी

दमः ।

लोभमोहमदाश्चापि त्यजन्तु भुवनेश्वर ॥
त्वं गतिस्त्वं प्रतिक्षेव त्वं बुद्धिस्त्वं परायणः ।
कायेन मनसा वाचा त्वयि भक्तिर्दृष्टास्तु मे ॥
इत्येतद्रुद्रकवचं पठतः पापनाशनम् ।
महादेवप्रसादेन दुर्वासः परिकीर्तितम् ॥
न तस्य पापलेशोऽस्ति भयं तस्य न विद्यते ।
प्राप्नोति सुखमारोग्यं पुण्यमात्मप्रबन्धनम् ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो लभते धनम् ।
विद्यार्थो लभते विद्यां मोक्षार्थो मोक्षमाप्नु-
यात् ॥

देहे चेदं हृदि न्यस्य शिवकल्पो भवेन्नरः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलोके स गच्छति ॥”
इति स्कन्दपुराणे रुद्रकवचं समाप्तम् । इति
तन्त्रसारः ॥

रुद्रगणः, पुं, (रुद्रस्य गणः ।) शिवपार्षदसमूहः ।
यथा,—

“अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ।
देवैर्नस्य नियोगेन वर्तन्ते त्रिदिवे सदा ॥
तेषां संख्या चैककोटिस्ते सर्वे बलवत्तराः ।
कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः ॥
विस्तयन्ति च पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पालयन्ति

च ।

अनुग्रहन्ति सततं धृताशुपतत्रतान् ॥
विष्ठांश्च सततं हन्ति योगिनां प्रयतात्मनाम् ।

रुद्र

रुद्रच

षट्त्रिंशत्कोट्यस्यैव हरस्य सकला गणाः ॥
वराहगणनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।
शङ्करस्याथ सेवायै समुत्पन्ना इमे गणाः ॥”

इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥

रुद्रचण्डी, स्त्री, (रुद्रा चण्डी ।) रुद्रयामलोल-
देवीमाहात्म्याम् । यथा । “अस्य चण्डिका-
महामन्त्रस्य महारुद्र ऋषिरनुष्टुप् छन्द-
श्चण्डिका देवता रुद्रचण्डीने विनियोगः । ॐ
नमश्चण्डिकायै ।

श्रीशङ्कर उवाच ।

चण्डिकां हृदये न्यस्य स्मरणं यः करोत्यपि ।
अनन्तफलमाप्नोति देवि चण्डीप्रसादतः ॥
रविवारे यदा चण्डीं पठेद्भाग्यसम्पत्ताम् ।
नवाष्टतिफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥
सोमवारे यदा चण्डीं पठेद्यस्तु समाहितः ।
सहस्राष्टतिपाटस्य फलं जानीहि सुव्रते ॥
कुजवारे जगद्धात्रि पठेद्यामलसम्पत्ताम् ।
शताष्टतिफलं तस्य बुधे लक्षफलं भवेत् ॥
गुरौ यदि महामाये लक्षयुग्मफलं ध्रुवम् ।
शुक्ले देवि जगद्धात्रि चण्डीपाठेन शङ्करि ॥
ज्येष्ठं तुल्यफलं दुर्गे यदि चण्डीं समाहितः ।
शनिवारे जगद्धात्रि कोट्याष्टतिफलं ध्रुवम् ॥
अतएव जगद्धात्रीं यश्च चण्डीं समभ्यसेत् ।
धन्यश्च कृतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
आरोग्यं विजयं सौख्यं वस्त्ररत्नप्रवालकम् ।
पठनाच्छ्रवणाच्चैव जायते नात्र संशयः ॥
धनं धान्यं प्रवालश्च वस्त्ररत्नविभूषितम् ।
चण्डीस्मरणमात्रेण कुर्यात् सर्वं महेश्वरि ॥
ॐ घोरचण्डी महाचण्डी चण्डसुखविखण्डिनी ।
चण्डवक्त्रा महामाया महादेवविभूषिता ॥
चतुर्वक्त्रा इत्यपि पाठः ।
रक्तदन्ता वरारोहा महासुरविमर्हिनी ।
तारिणी जननी दुर्गा चण्डिका चण्डविक्रमा ॥
गुह्यकाली जगद्धात्री चण्डी च यामलोद्भवा ।
स्नानवासिनी देवी घोरचण्डी भयानका ॥
शिवा घोरा रुद्रचण्डी महेश्वरगणभूषिता ।
जाह्नवी परमा लक्ष्णा महाविपुलसुन्दरी ॥
विद्या श्रीपरमा विद्या चण्डी च वैरमर्हिनी ।
दुर्गे दुर्गा शिवा घोरा चण्डहन्त्री प्रचण्डिका ॥
महेशी वगला देवी भैरवी चण्डविक्रमा ।
प्रमथेभूषिता लक्ष्णा चातुष्का सुखमर्हिनी ॥
रणवट्टा चण्डवट्टा रणरामवरप्रदा ।
तारिणी भद्रकाली च शिवा घोरा भयानका ॥
विष्णुप्रिया महामाया नन्दगोपयहोद्भवा ।
मङ्गला जननी चण्डी महाकुड्वा भयङ्करी ॥
विमला भैरवी निद्रा जातिरूपा मनोहरा ।
लक्ष्णा निद्रा क्षुधा माया शक्तिरूपा मनोहरा ॥
तस्यै देव्यै नमस्तस्यै सर्वरूपेण संस्थिता ।
प्राणप्रिया जातिमाया निद्रारूपा महेश्वरी ॥
या देवी सर्वभूतेषु सर्वरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥
एतां चण्डीं जगद्धात्रीं ब्राह्मणस्तु सदा पठेत् ।

रुद्रच

नान्यस्तु पाठको देवी पठने ब्रह्महा भवेत् ॥
नारदः पाठकश्चैव कैलासे रत्नभूषिते ।
वैकुण्ठे ब्रह्मलोके च देवराजपुरे शिवे ॥
यः श्रणोति धरायाश्च सुच्यते सर्वपातकैः ।
ब्रह्महत्या च गोहत्या स्त्रीवधोद्भवपातकम् ॥
तत् सर्वं पातकं दुर्गे मातुर्गमनपातकम् ।
अश्रुगमनपापश्च यत् कन्यागमपातकम् ॥
सुतस्त्रीगमनश्चैव यत् यत् पापं प्रजायते ।
परदारकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
जम्बजम्बान्तरात् पापात् गुरुहत्यादिपातकात् ।
सुच्यते सुच्यते देवि गुरुपत्नीषु सङ्गमात् ॥
मनसा वचसा पापं यत् पापं ब्रह्महिंसने ।
मिथ्यायाश्चैव यत् पापं तत् पापं नश्यति क्षणात् ॥
अवयं पठनश्चैव यः करोति धरातले ।
स धन्यश्च कृतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
यः करिष्यत्यवज्ञां वै रुद्रयामलचण्डिकाम् ।
पापैरेतैः समायुक्तो रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
अश्रद्धां ये प्रकुर्वन्ति ते च पातकिनो नराः ।
रौरवं रक्तकुण्डलं लमिकुण्डं मलस्य वै ॥
शुक्लस्य कुण्डं स्त्रीरक्तं यान्ति तेऽप्यचिरेण वै ।
ततः पितृगणैः सार्द्धं विष्टायां जायते क्रमिः ॥
श्रद्धा देवि महामाये पठेत् चण्डीं श्रणोत्यपि ।
गयायाश्चैव यत् पुण्यं काश्यां विश्वेश्वराग्रतः ॥
प्रयागे मुखनश्चैव हरिद्वारे हरयेऽहं ।
तुल्यं पुण्यं भवेद्देवि सत्यं दुर्गे शिवे रमे ॥
त्रिगयायां त्रिकाश्यां वै यच्च पुण्यं श्रद्धा प्रिये ।
तच्च पुण्यं तच्च पुण्यं तच्च पुण्यं न संशयः ॥
भवानी च भवानी च भवानीत्युच्यते बुधैः ।
भकारस्तु भकारस्तु भकारः केवलः शिवः ॥
वानी चैव जगद्धात्री वरारोहे भकारकः ।
प्रेतवद्देवि विश्वेशि भकारः प्रेतवत् सदा ॥
आरोग्यश्च जयं दुःखनाशनं सुखवर्धनम् ।
धनं पुत्रं जयारोग्यं कुष्ठं गलितनाशकम् ॥
अङ्गाङ्गारोग्यमुच्यते दहरोगाहि पार्वति ।
सत्यं सत्यं जगद्धात्रि महामाये शिवे रमे ॥
चण्डे चण्डे महाघोरे चण्डिके याधिनाशिति ।
मन्दे दिने महेशानि विशेषफलदायिनी ॥
सर्वदुःखात् प्रमुच्यते भक्त्या चण्डीं श्रणोति यः ।
ब्राह्मणो हितकारी च पठेन्नियतमानसः ॥
मङ्गलं मङ्गलं ज्येष्ठं मङ्गलं जयमङ्गलम् ।
भवेद्दि पुत्रपौत्रादिकन्यादावादिभिर्युतः ॥
तत्त्वज्ञानश्च निधने काले निर्व्वाणमाप्नुयात् ।
महादानोद्भवं पुण्यं तुलाहिरण्यके यथा ॥
चण्डीश्रवणमात्रेण पठनाद्ब्राह्मणोऽपि सः ।
निर्व्वाणमेति देवेशि महासख्ययनं हि तत् ॥
सर्वत्र विजयं याति श्रवणाद्यग्रहोपतः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यो राजराजाधिपो भवेत् ॥
महाचण्डी शिवा घोरा भयानकवरप्रदा ।
काली च कमला विद्या महोरगविमर्हिनी ॥
गुह्यचण्डी घोरचण्डी चण्डी त्रैलोक्यदुर्लभा ।
देवतां दुर्लभा चण्डी रुद्रयामलसम्भवा ॥
अप्रकाश्या महादेवप्रिया रावणमर्हिनी ।

मत्स्यप्रिया मांसरता मत्स्यमांसवलिप्रिया ॥
मदमत्ता सदा निव्या भूतप्रमथसङ्गता ।
मध्यभागा महारामा धान्यदा धनरत्नदा ॥
वस्त्रदा मण्डिदा राज्यप्रदा विषयवर्द्धिका ।
सुक्तिदा सर्वदा चण्डी महाविपदनाशिनी ॥

इमाश्च चण्डीं पठते मनुष्यः

शृणोति भक्ता परमां शिवस्य ।

चण्डीं धरण्यामतिपुण्ययुक्तः

पठेच्च गच्छेद्धरमन्दिरं शुभम् ॥

यद्युक्तनोरथान् दुर्गे करोति धरणीतले ।

रुद्रचण्डीप्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥

रुद्रधिया रुद्ररूपा रुद्राणी रुद्रवल्गभा ।

रुद्रभक्ता रुद्ररूपा रुद्रभूषासमन्विता ॥

शिवचण्डी महारक्ता शिवप्रीतिगणान्विता ।

भैरवी परमा विद्या महाविद्या च षोडशी ॥

सुन्दरी परमा विद्या महाचिपुरसुन्दरी ।

गुह्यकाली भद्रकाली महाकालविमर्दिनी ॥

कृष्णा कृष्णस्वरूपा सा जननी मोहकारिणी ।

अतितन्त्रा महालज्जा सर्वमङ्गलदायिनी ॥

घोरचण्डी भीमरूपा भीमा देवी मनोहरा ।

वगला वगला सिद्धिदायिका सर्वदा शिवा ॥

स्मृतिरूपा कीर्तिरूपा बुद्धिरूपा मनोहरा ।

विष्णुप्रिया शक्रपूज्या योगेश्वरिणि सेविता ॥

भयानका महासूक्ष्मा देवी भयविनाशिनी ।

चण्डिका शक्तिहस्ता च कौमारी सर्वकामदा ॥

वाराही च वराहस्य इन्द्राणी शक्रपूजिता ।

महेश्वरी महेशस्य महेशगणभूषिता ॥

चासुखा नारसिंही च वृसिंहशत्रुनाशिनी ।

सर्वशत्रुप्रशमनी सर्वारोग्यप्रदायिनी ॥

नैव दुःखं भयं किञ्चित् पठनात् अवगाञ्जनः ।

इति सत्यं महेशानि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥

नैव शोकं नैव रोगं नैव दुःखं भयन्तथा ।

आरोग्यं मङ्गलं निवृत्तं करोति शुभमङ्गलम् ॥

महेशानि वरारोहे ब्रवीमि सत्यसुतमम् ।

अभक्ताय न दातव्यं मम प्राणाधिकं शुभम् ॥

मम भक्ताय शान्ताय शिवविष्णुप्रियाय च ।

दद्यात् कदाचिद्देवेषु सत्यं सत्यं न संशयः ॥

अनन्तफलमाप्नोति शिवचण्डीप्रसादतः ।

अन्यमेधवाजपेयराजस्यशतेन वै ।

हमाः स्युः पितरो देवास्तथा च सर्वदेवताः ॥

दुर्गे त्वां नमस्कृत्यो ज्ञानं रुद्रयामलपुस्तकम् ।

मन्त्रमन्त्रसंज्ञानं यः करोति नराधमः ॥

अतएव महेशानि किं वक्ष्ये तव सन्निधौ ॥

लज्जोदराधिकचण्डीपठनाच्छ्रवणात् जनः ।

तत्त्वमसीति वाक्येन सुक्तिमाप्नोति दुर्लभाम् ॥”

इति श्रीरुद्रयामले हरगौरीसंवादे रुद्रयामल-
चण्डी समाप्ता ॥

रुद्रजः, पुं, (रुद्रात् जात इति । अनु + जः ।)

पारंदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य
पारदश्चेद्विज्ञेयाः ।)

रुद्रजटा, स्त्री, (रुद्रस्य जटैव ।) लताविशेषः ॥

तत्प्रयायः । रौद्री २ जटा ३ रुद्रा ॥ सौम्या ५

सुगन्धा ६ सुवह्वा ७ घना = ईश्वरी ८ रुद्र-
जटा १० सुपञ्चा ११ सुगन्धपञ्चा १२ सुरभिः १३
शिवाङ्गा १४ पञ्चवल्ली १५ जटावल्ली १६
रुद्राणी १७ नेत्रपुष्करा १८ महाजटा १९
जटारुद्रा २० । अस्या गुणाः । कटुरसत्वम् ।
आसकासहृद्रोगभूतरक्षोनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रुद्रपत्नी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी ।) दुर्गा । इत्युणादि-
कोषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८३ । १५८ ।

“सामिधं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्या कुरुदह ।

अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥”)

अतसौ । इति रत्नमाला ॥

रुद्रप्रिया, स्त्री, (रुद्रस्य प्रिया ।) हरीतकी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पार्वती च ॥

रुद्रभूः, स्त्री, (रुद्रस्य भूः स्थानम् ।) धनस्थानम् ।
इति केचित् ॥

रुद्रविंशतिः, स्त्री, (रुद्रदेवताका विंशतिः ।) प्रभ-
वादिविष्टवर्षान्तर्गतविंशतिवर्षाणि । तेषां
नामानि फलानि च यथा,—

“आद्या तु विंशतिर्वाञ्छी द्वितीया वैष्णवी
सृता ।

तृतीया रुद्रदैवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥

तृणधान्यानि पीयन्ते ग्रीष्मे वर्धते वासवः ।

प्लवङ्गे पीडिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥१॥

जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिर्चं निरुपद्रवम् ।

सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके च शुभं वदेत् ॥२॥

सुभिर्चं क्षेममारोग्यं सुखञ्च निरुपद्रवम् ।

सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्तितम् ॥३॥

तोयपूर्णो भवेन्मघो वर्धते च दिने दिने ।

निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४॥

वासवो वर्धते देवि देशे चाखण्डमण्डले ।

अहिच्छन्ने काव्यकुले विरोधी कविनाशकृत् ॥५॥

अभिभूतं जगत् सर्वं क्षेत्रेऽन्धविधेः प्रिये ।

मारुतेः फलदाहैश्च परिवारिणि शोभने ॥६॥

निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सुभिर्चं भवति प्रिये ।

प्रमाथिनि जलोद्गारी जलदो मोदते प्रजा ॥७॥

निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्वशस्यमहार्चता ।

घृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दिनो प्रजा ॥८॥

कोद्रवाः शालिसुक्ताश्च पीयन्ते वरवर्णिनि ।

सर्वविघ्नानि धान्यानि राक्षसे निहुरा प्रजा ॥९॥

दुर्भिर्चं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।

अनले च समाख्यातं नात्र कांश्चिद्विचारया ॥१०॥

देशभङ्गोऽथ दुर्भिर्चं समासात् कथयाम्यहम् ।

पिङ्गले चारुपद्माच्च दुर्भिर्चं नर्मदातटे ॥११॥

गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्तकाः ।

वासवो वर्धते देवि शस्यञ्च नहि जायते ॥

तिलसर्पपमावाहिकार्पासानां महार्चता ।

गोमहिष्यः सुवर्णानि कांक्ष्यताम्रावशेषतः ॥

तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ।

तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् ।

पार्थिवा मोषका दीनाः कामयुक्ते प्रपी-
डिताः ॥१२॥

तोयपूर्णः सृता मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।

निहुराः पार्थिवा देवि सिद्धार्थे च वरानने ॥१३॥

अल्पतोया घनाश्चैव कीटकाः प्रवलाः सृताः ।

विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे वर्षे वरानने ॥१४॥

दुर्भिर्चं मध्यमं प्रीतं व्यवहारो न वर्त्तते ।

भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्मतौ सप्तपस्थिते ॥१५॥

सुभिर्चं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।

प्राणिनां जायते हर्षो दुर्द्धमौ वरवर्णिनि ॥१६॥

महिषीगोहिरण्यादिताम्रकांस्यावशेषतः ।

तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ॥

रक्ते सर्वसरे देवि क्रूरबुद्धिर्नराधिपः ।

मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संग्रामे न जयि भवेत् ॥१७॥

दुर्भिर्चं मरणं रोगो धान्यौषधिनिपीडनम् ।

पापरोगो भवेद्देवि रक्ताख्योऽमरवन्दिते ॥१८॥

रोगो मरणदुर्भिर्चं विविधोपद्रवाकुलम् ।

क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥१९॥

मेदिनी चलते देवि सर्वभूतं चराचरम् ।

देशभङ्गश्च दुर्भिर्चं क्षये संक्षीयते प्रजा ॥

सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोकणे तथा ।

दुर्भिर्चं जायते घोरं क्षये सर्वसरे प्रिये ॥

कौसुदीचक्ष्मनदोश्च यमुनानर्मदातटे ।

बिन्ध्याद्यां सैन्ये चैव विनश्यति न संशयः ॥

सिंहको मरुदेशश्च कालझरं तथैव च ।

क्षये क्षयन्ति सर्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि ॥२०॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

रुद्रवीणा, स्त्री, (रुद्रस्य वीणा ।) वीणाभेदः ।

यथा,—

“दण्डः स्याद्रुद्रवीणाया सुष्टेकादशसंज्ञितः ।

अमरङ्गुष्ठायमितं शुभिरं तस्य कीर्तितम् ॥

दण्डस्योभयतो ज्ञेयं कांक्ष्यसंवरकद्वयम् ।

पश्चात् संवरकश्चात्र हृत्कीकतशिरो भवेत् ॥

दण्डस्य वेष्टनं साङ्गं पश्चाद्गुलमिवोदितम् ।

तन्मिता लखरी तस्याः कर्त्तव्या सुन्दराकृतिः ॥

ककुभो रुद्रवीणायाश्चशिराः परिकीर्तितः ।

ऊर्ध्वं शिरसि दातव्या लोहपत्रौ समन्विता ॥

मूलतन्त्री तदुपरि तस्या लौहौ ततः परम् ।

दक्षिणे शिरसि न्यस्येत् श्रुतितन्त्रीद्वयं क्रमात् ॥

एवमु ककुभं तत्र वीणादण्डे निवेशयेत् ।

द्वाङ्गुलोच्चमूर्धशिरोऽङ्गुष्ठमाचल्य पार्श्वकम् ॥

समाङ्गुलान्तरं तस्मात्तन्मूलञ्च निवेशयेत् ।

अन्यं ततश्चतुस्त्रिंशदङ्गुलान्तरमाधिपेत् ॥

अष्टादशाङ्गुलमुखं चक्रं वै चारुगर्भकम् ।

दण्डं समुन्नतं कान्तं वर्तुलं तुल्ययुगलम् ॥

औन्नत्ये किञ्चिदाधिक्यमलयश्च प्रशस्यते ।

अष्टाङ्गुलान्तरं पश्चात्तुल्यं स्थापयेद्बुधः ॥

दण्डपृष्ठे रन्ध्रमेकं स्थापयेच्च समन्ततः ।

लौहाङ्गुलान् कर्त्तव्यं वर्तुलं पङ्कजाकृति ॥

तद्वन्धनं गुणं तस्मिन् वेष्टवन्धे निवेशयेत् ।

एतत्पराधां मोटिन्ध्यां वेष्टन्मृदाङ्गुलं क्षिपेत् ॥

तन्मोटनीवृत्तरन्ध्रसदृशं दण्डरन्ध्रकम् ।

सुयन्तिते तु तत्रैव बध्नीयात्सुखतन्त्रिकाम् ॥

तावच्च भ्रामयेत् पूर्वां मोटनीञ्च शनैः शनैः ।

रुद्रसा

न यावदेति स्वस्थानं तन्नी यन्त्रविशारदः ।
अस्यास्वष्टादश प्रोक्ताः शारिकाः पूर्वस्वरिभिः ।
तासां दृष्टरा अष्टौ दश चुद्राः प्रकीर्तिताः ।
एतास्तु तारवादिन्यस्तिष्ठन्ति पदिकोपरि ।
वितस्तिमात्रपदिकाङ्गुलीचाप्यस्य गर्भकः ।
तावत् शून्यस्तु कर्तव्यो यथा दृष्टे स्थिरो भवेत् ।
मदनस्य च विक्षयस्य योगेन सुदृढीकृता ।
दृष्टतीनाश्च शारीयां स्वननोऽयं तलक्रमात् ।
एतास्तु सर्वावयवैः कथितास्त्राङ्गुला बुधैः ।
स्थाप्य दृष्टस्य ताः पृष्ठे यथारागस्वरं पुनः ।
मदनस्य च विक्षयस्य योगेन सुदृढीकृताः ।
सर्वासां लोहकलिका मस्तके स्तुः सुयन्त्रिताः ।
एकाङ्गुलीचाः चुद्राः स्फुरिति शारीविनिर्ययः ।
एवं विनिर्मिता रुद्रवीणा जनमनोहरा ।
अस्यां शिवा तु कर्तव्या दाक्षिणात्योपदेशतः ॥”
इति सङ्गीतनारायणः ॥

रुद्रसर्गः, पुं, (रुद्रकृतः सर्गः ।) रुद्रकर्तृकदृष्टिः ।
यथा,—

“इदानीं रुद्रसर्गं त्वं शृणु पार्थिवसत्तम । ।
दशवर्षसहस्राणि तपश्चीत्वा महाजले ।
प्रतिबुद्धो यदा रुद्रस्तदा धीर्वीं सकाननाम् ।
दृष्ट्वा शस्त्रवतीं रम्यां मनुष्येषुसंक्रुलाम् ॥
शुश्राव च तदा शब्दावृत्तिजां दक्षसङ्गानि ।
आश्रमे यन्विनाचोच्चैर्धौगस्त्रैरिति कीर्तितान् ॥
ततः श्रुत्वा महतिजाः सत्त्वैः परमेश्वरः ।
शुकोप सुष्ठु देवो वाक्यश्चेदसुवाच ह ॥
अहं पूर्वेषु कविना दृष्टः सर्वात्मना विभुः ।
प्रजाः दृजस्वेति तदा वाक्यमेतत्तथोक्तवान् ॥
इदानीं केन तत् कर्म कृतं दृष्ट्यादिवर्णनम् ।
एवमुक्त्वा भृशं कोपात्मनाद परमेश्वरः ॥
तस्य ता नदतो ज्वालाः श्रोत्रिभ्यो निर्ययुस्तदा ।
तत्र भूतानि वेताला उच्छुभाः प्रेतपूतनाः ॥
कुशाक्षा यातुधानाश्च सर्वे प्रज्वलिताननाः ।
उत्तस्युः कोटिशस्त्रं नानाप्रहरणावृताः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

रुद्रसावर्णिः, पुं, द्वादशो मनुः । अस्मिन् मन्त्रनरे
सुधामाख्योऽवतारः । ऋतधामा इन्द्रः । हरि-
तादयो देवाः । तपोमूर्त्तिग्राहयः सप्तर्षयः । देव-
वदुपदेवादयो मनुष्या भविष्यन्ति । इति
श्रीभागवतमतम् । अपि च ।
“द्वादशे रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्त्रनरे मनीः ।
सावर्ण्याख्यस्य ये देवा सुनयश्च शृणुष्व तान् ॥
सुकर्माण्यः सुमनसो हरितो रौहितस्तथा ।
सुरापाश्च सुरास्तत्र पश्येते दशका गणाः ॥
त्रिःप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्मिंश्चको गणः ।
तेषामिन्द्रो हि विजयी ऋतधामा महाबलः ॥
सर्वैरिन्द्रगुणैर्युक्तः सप्तर्षीनपि मे शृणु ।
दुतिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्त्तिस्तपोनिधिः ॥
तपोरतिस्तथैवायः सप्तमस्तु तपोधृतिः ।
देवान् वामदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ।
मित्रवान्मित्रदूतश्च भाविनस्तत्सुता मनीः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

रुद्राक्षः

रुद्राक्षः, स्त्री, (रुद्रं तत्परिमितपुत्रं सृते इति ।
स + क्षिप् ।) एकादशपुत्रजननी । यथा,—
“विस्वदृष्टपुत्रा स्यादेकाधिका तु रुद्राक्षः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

रुद्राक्षीः, पुं, (रुद्रस्य आक्षीडा देवनं यच ।)
स्मशानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुद्राक्षं, स्त्री, (रुद्रस्य अक्षि कारणत्वेनाख्य-
स्येति । अक्षं आदिवाद् ।) खनामखात-
दृष्टवीजम् । तस्य स्थूलत्वं प्रशस्तत्वं यथा,—
“रुद्राक्षं शिवलिङ्गं स्थूलं स्थूलं विशिष्यते ।
शालग्रामो नामैदं रूपः सूक्ष्मो विशिष्यते ॥”
इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाशः ॥

रुद्राक्षः, पुं, खनामखातदृष्टः । तत्पर्यायः । लण-
मेरुः २ अमरः ३ पुष्पाचमरः ४ । इति शब्द-
रत्नावली । तस्य फलपर्यायः । शिवाक्षम् १
सर्पाक्षम् २ भूतनाशनम् ३ पावनम् ४ नील-
कण्ठाक्षम् ५ हराक्षम् ६ शिवप्रियम् ७ ।
अस्य गुणाः । अमृतम् । उष्णम् । वात-
क्षमिश्रोऽर्तिभूतग्रहविषनाशित्वम् । रुच्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवपूजायां अमृत-
मालाधारणमावश्यकम् । यथा, लिङ्गपुराणे ।
“विना भस्त्रिपुङ्खं विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥”
तस्योत्पत्तिर्यथा । संवत्सरप्रदीपे ।

“त्रिपुरस्य वधि काले रुद्रस्याक्षोऽपतस्तु ये ।
अश्रुणो विन्दवस्ते तु रुद्राक्षा अभवन् सुवि ॥”
यद्यप्येकादशपुत्रैश्चतुर्दशसुखरुद्राक्षैश्च मन्त्रफल-
विशेषाः सन्ति तथापि सुलभत्वात् पञ्च-
पञ्च फलमन्त्रावभिधीयते । यथा, स्कान्दे ।

“पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाभिर्नाम नामतः ।
अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्ष्यात् ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥
हूं नमः इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जप्त्वा शिवा-
त्मसा प्रक्षाल्य धारणीयम् ।
“विद्या मन्त्रेण यो घत्ते रुद्राक्षं सुवि मानवाः ।
स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राक्षतुर्दश ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्य धारणे आवश्यकत्वं यथा, संवत्सर-
प्रदीपे ।

“अरुद्राक्षधरो भूत्वा यद्यत् कर्म च वैदिकम् ।
करोति जपहोमादि तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”
स्कान्दे ।

“ध्यानधारणहीनोऽपि रुद्राक्षं धारयेद्बुधः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥”
इत्येकादशीतन्त्रम् ॥

अथ रुद्राक्षमाहात्म्यम् ।

श्रीमहादेव उवाच ।

“इदानीं देवदेवेशि ! मालायां धारयं शुभम् ।
रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं वद मे परमेश्वरि ॥”

श्रीदेवुवाच ।

“शिखायां हस्तयोः कण्ठे कर्णयोश्चापि यो
नरः ।

रुद्राक्षः

रुद्राक्षं धारयेन्नृणां शिवलोकमवाप्नुयात् ॥
नववक्त्रं रुद्राक्षं धारयेदामवाहुना ।
दक्षबाहौ तथा वक्त्रं धारयेद्यतमानसः ॥
शिखायां दशनं धारयं कण्ठे च पञ्चविंशतिम् ।
कर्णयोः पञ्च संघट्ठा हृदि चाष्टोत्तरं शतम् ॥
नाभौ सप्त च रुद्राक्षं धारयन्मोक्षभागं भवेत् ।
रुद्राक्षधारणादेव नरो देवत्वमाप्नुयात् ॥”
शिखायां दशनं द्वाविंशत्परिमितम् । तथा ।
“रुद्राक्षं धारयेन्नृणां भद्राक्षश्च सुरेश्वरः ॥
रुद्राक्षस्य महानाहो माहात्म्यं शृणु यत्नम् ॥
एकवक्त्रः शिवः साक्षात् ब्रह्महत्यां यपोहति ।
अवध्यत्वं प्रतिश्रोतो वद्विस्तम्भं करोति च ॥
द्विवक्त्रो हरगौरी स्यात् गोवधाद्यचनाश्रितः ।
त्रिवक्त्रोऽभिस्त्रिजम्भोत्पपापरार्थिं प्रयाश्रयेत् ॥
तुलाराशिं यथा वद्विस्तम्भं कुरुते हरः ॥
त्रिवक्त्रोऽपि च रुद्राक्षस्तथा दहति किस्त्रिवम् ॥
चतुर्वक्त्रस्तु घाता स्यात् नरहत्यां यपोहति ।
पञ्चवक्त्रस्तु कालाभिरगम्याभक्ष्यपापशुत् ॥
षड्वक्त्रो यो गुहः साक्षात् गर्भहत्यां शमेदयम् ।
सप्तवक्त्रो ह्यनन्तश्च स्वर्गस्तीयाचशुत् सदा ॥
विनायकोऽष्टवक्त्रः स्यात् सर्वावृत्तिनाशकः ।
भैरवो नववक्त्रः स्यात् शिवसायुष्यदायकः ॥
दशवक्त्रः स्वयं विष्णुर्भूतप्रेतपिशाचहा ।
एकादशस्तुखो रुद्रो नानावक्त्रफलप्रदः ॥
द्वादशास्यो भवेदकैः सर्वतीर्थफलप्रदः ।
त्रयोदशस्तुखः कामः सर्वकामफलप्रदः ॥
चतुर्दशास्यः श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः स्मृतः ।
यथोक्तमपि रुद्राक्षे तथेन्द्राक्षे प्रकीर्तितम् ॥
भद्राक्षेऽपि सुरश्रेष्ठ तद्गुणं प्ररिकीर्तितम् ॥”
इति योगसारे २ परिच्छेदः ॥

अपि च ।

“निष्क्रिद्राक्षं सुपकाक्षं रुद्राक्षं धारये स्मृताः ।
पञ्चान्तं पञ्चगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् ॥
रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा ।
ब्रह्मकादिकमन्त्रं तथा तत्र प्रयोजयेत् ॥
ॐ ब्रह्मकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमान्दतात् ॥
तथा ॐ ह्रीं अघोरे ह्रीं घोरे हूं घोरोरतरे
ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं ऐं सर्वतः सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते-
स्तु रुद्ररूपिणे हूं हूं ।
अनेनापि च मन्त्रेण रुद्राक्षस्य दिव्योत्तमः ।
प्रतिष्ठां विधिवत् कुर्यात् ततोऽधिकफलं लभेत् ॥
ततो यथा समन्त्रेण धारयेत्तत्संयुतः ॥
एकादशपुत्रैश्चतुर्दशवक्त्राणां संस्कारे प्रत्येकं क्रमेण
मन्त्रा यथा । ॐ ॐ भृशं नमः । १ । ॐ ॐ
नमः । २ । ॐ ॐ नमः । ३ । ॐ ॐ ह्रीं नमः ।
४ । ॐ हूं नमः । ५ । ॐ हूं नमः । ६ । ॐ
ॐ हूं हूं नमः । ७ । ॐ नमः । ८ । हूं नमः ।
९ । ॐ हं नमः । १० । ॐ ह्रीं नमः । ११ । ॐ
ह्रीं नमः । १२ । ॐ चां चौं नमः । १३ । ॐ
नमो नमः । १४ ।
“रुद्राक्षे देहसंस्थे तु कुकुरो न्नियते यदि ।

रुधिरं

रुः

रुह

सोऽपि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानवा गुह्य ॥
सप्तविंशतिरुद्राश्चमालया देहसंस्थया ।
यः करोति नरः पुण्यं सर्वं कौटिल्यं भवेत् ॥
यो ददाति द्विजातिभ्यो रुद्राश्च सुवि यत्पुण्यम् ।
तस्य प्रीतो भवेद्भुजः स्वपदश्च प्रयच्छति ॥
विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राश्च सुवि मानवः ।
स याति नरकान् यो रान् यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
इति पद्मपुराणे रुद्राश्चमालयात्मकम् । इति
तन्त्रसारः ॥

रुद्राणी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी । “इन्द्रवरुणभव-
शब्दश्चेति ।” ४।१।४६ । इति ङीष् ।)
दुर्गा । इत्यमरः ॥ तस्या युत्पत्तिर्यथा,—
“रुद्रस्येयन्तु रुद्राणी रौद्रं हन्ति करोति या ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुद्रावासः, पुं, (रुद्रस्य आवासः ।) काशी ।
इति केचित् ॥

रुद्रारिः, पुं, (रुद्रः अरिर्यस्य ।) कामदेवः । इति
केचित् ॥

रुद्रौ, स्त्री, वीणामेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्या विवरणं रुद्रवीणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रुध, इर् ध न औ नि आठतौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (रुधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) इर्,
अरुधत् अरौत्सीत् । ध न, रुणद्धि रुन्धे । औ,
रोद्धा । नि, रुहोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

रुध, य ड औ कामे । अनुपूर्वोऽयम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।)
य ड, अरुधयते धनं लोकः । औ, अरुहोऽस्ति ।
इति दुर्गादासः ॥

रुधिरं, स्त्री, (रुणद्धि रुध्यते इति वा । रुध +
“इधिमदिहोदीति ।” उणा० १।५२ । इति
किरच् ।) शरीरस्थरसभवधातुः । तत्पर्यायः ।
रक्तम् २ असम् ३ त्वग्जम् ४ कीलालम् ५
क्षतजम् ६ शोणितम् ७ लोहितम् ८ अरुक् ९
शोणम् १० लोहम् ११ चर्मजम् १२ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

“तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।
युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं स्युवर्जते ॥”
“बलदोषप्रमाणादा विशुद्धा रुधिरस्य वा ।
रुधिरं सावयेज्जन्तोराश्रयं प्रसमीक्ष्य वा ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥

“चतुर्विधं यदेतद्वि रुधिरस्य निवारणम् ।
सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनन्तथा ॥
त्रयं कषायः सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् ।
तथा सम्याचयेद्भक्ष दाहः सङ्कोचयेत् शिराः ॥
अस्कन्दमरने रुधरे सन्धानानि प्रयोजयेत् ।
सन्धाने सस्यमाने तु पाचनेः ससुपाचरेत् ॥
कल्पेरेतैस्त्रिभिर्वेदाः प्रयुतेत यथाविधि ।
अधिहिमत्सु चेतैश्च दाहः परम दध्यते ॥
सशेषदोषे रुधरे न आधिरतिवर्जते ।
सावशेषे ततः स्वेयं न तु कुर्यादतिक्रमम् ॥
देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैरेव धार्यते ।

तस्माद्यन्त्रेण संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥

रुधिरसावेनध्ययनसुक्तं यथा, मनौ । ४।१२२ ।

“रुधरे च सुते गात्राच्छस्त्रेण च परिचते ।
सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ॥”

कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १।१२० ।

“राममन्त्रशरेण ताडिता

दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धर्वरुधिरचन्दनोक्षिता

जीवितेश्चवसतिं जगाम सा ॥”

रुधिरः, पुं, (रुध + किरच् ।) मङ्गलयज्ञः । इति
मेदिनी ॥

रुधिराख्यं, स्त्री, (रुधिरमिति आख्या यस्य ।)
मणिमेदः । यथा,—

“हुतभृगुपमादाय दानवस्य यथेक्षितम् ।

नन्मदायां निचिक्षेप किञ्चिद्दीनादि भूतले ॥

तन्नेन्द्रगोपकलितं सुकवक्रवर्णं

संस्थानतः प्रकटपीलुसमानमात्रम् ।

नानाप्रकारविहितं रुधिराख्यरत्न-

सुहृत् तस्य खलु सर्वं समानमेव ॥

मध्येन्द्रपाण्डरमतीवविशुद्धवर्णं

तन्नेन्द्रनीलसदृशं पटलं तुल्ये स्यात् ।

सैव्यर्थभृत्यजननं कथितं तदेव

पञ्च तत् किञ्च भवेत् सुरवज्रवर्णम् ॥”

इति गारुडि ७८ अध्यायः ॥

रुप, य इर् विमोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोह आकुली-

करणम् । य, रुपयति लोकं लोकः । इर्, अरु-

पत् अरोपीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रित्वं ड

इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

रुमा, स्त्री, सुग्रीवभाय्या । विशिष्टलवणाकरः ।
इति मेदिनी । मे, २७ ॥

रुन्, पुं, (रुन् + “चकिरन्त्योरुचोपधायाः ।”
उणा० २।१४ । इति रुक् उपधायाश्च उलम् ।)

अरुणः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

रुः, पुं, (रौतीति । रु + “रुधातिभ्यां क्रुन् ।”
उणा० ४।१०३ । इति क्रुन् ।) ऋगविशेषः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३।५०।७ ।

“रुक्नु लघान्दगांश्चैव मेधांस्त्रान्यान् वनेचरान् ।

वागैरुन्मथ्य विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥”

अस्य मांसगुणाः । खिग्वलम् । गुरुत्वम् ।

मन्दाभिवलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दैत्यमेदः । इति मेदिनी । रे, ७६ । (यथा,

कथासरितागरे । ५३ । १७१ ।

“एकानंशे शिवे दुर्गे नारायणि सरस्वति ।

भद्रकालि महालक्ष्मि सिद्धिरुविदारिणि ॥”

क्रूरसत्त्वविशेषः । तस्य भारश्च इति नाम ।

इति भागवतटीकायां श्रीधरः । ५।२६।१११ ॥

यथा च देवीभागवते । ८।२२।१०—११ ।

“इह लोकेऽमुना ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा ।

त एव रुरवो भूत्वा परत्र पौड्यन्ति तम् ॥

तस्मान्नौरवमिच्छाहुः पुराणज्ञा मनोविषाः ।

रुः सर्पादतिक्रूरो जन्तुः पुरातनैः ॥”

स्वनामख्यातसुनिविशेषः । स तु च्यवनस्य पौत्रः ॥

अयमेव निजायुषोऽर्हं हत्वा प्रियां जीवयामास ।

अस्य विवरणं देवीभागवते २ स्कन्धे ८ अध्याय-

मारभ्य तथा महाभारते १ पर्वणि ५ अध्याय-

मारभ्य द्रष्टव्यम् ॥

रुवः, पुं, (रु + कृः ।) एरण्डवृक्षः । इति रत्न-

माला ॥ रत्नेरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(एरण्डशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।)

रुवकः, पुं, (रुवुरेव । रुवु + स्वार्थे कन् ।) एरण्ड-

वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ रत्नेरण्डः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रुवक्, पुं, एरण्डवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

रुवूकः, पुं, एरण्डवृक्षः । इत्यमरः ॥ (तथास्य

पर्यायः ।)

“शुक्लएरण्ड आमकुक्षिनी गन्धर्वहस्तकः ।

पञ्चाङ्गुली वर्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥

वातारिस्तण्डुलापि रुवूकश्च निगद्यते ।

रत्नोऽपरो रुवूकः स्यादुत्तुको रुवूस्तथा ॥

यात्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुस्तानपादकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रुश, औ श हिंसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-

पर०-सक०-अनिट् ।) औ, अरुक्षत् । श,

रुशति रोषयति । इति दुर्गादासः ॥

रुध, क क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) क, रोषयति । इति दुर्गा-

दासः ॥

रुध, नि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) नि, रुधः रुधितोऽस्ति । रुरोष ।

इति दुर्गादासः ॥

रुध, य इर् नि क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, रुधति भृत्याय

भूपालः । इर्, अरुधत् अरोपीत् । अस्मात्

पुषादित्वात्त्रित्वं ड इत्यन्ये । नि, रुधः रुधितो-

ऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

रुधा, स्त्री, (रुध् + कृप् । भागुरिमते टाप् ।)

अमर्षः । तत्पर्यायः । क्रोधः २ मन्थुः ३ क्रुधा ४

क्रुत् ५ कोपः ६ प्रतिघः ७ रोषः ८ रुट् ९ ।

इति हेमचन्द्रः । २ । २१२ ॥

रुधितः, त्रि, (रुधयति स्मेति । रुध + क्तः । “रुध-

मत्वरसंघुषास्वनाम् ।” ७।२।२८ । इति

पद्मे इट् ।) क्रोधयुक्तः । यथा,—

“तं नागपाशैर्वलिनन्दनो वली

घ्नन्तं खसैव्यं रुधितो वक्त्रम् ॥”

इति श्रीभागवते वाणयुद्धे ६२ अध्यायः ॥

रुधः, त्रि, (रुधयति स्मेति । रुध + क्तः । “रुधमत्वर-

संघुषास्वनाम् ।” ७।२।२८ । इति इडभावः ।)

क्रोधयुक्तः । यथा,—

“शिवे ढष्टे गुरुस्नाता गुरौ रुधे न कश्चन ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

रुह, नि ज औ जन्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) नि, रुहोऽस्ति ।

रुचप्रि

रुद्रः

रूप

ज रोहः रुहः। औ, अरुचत्। अनिजन्म।
रोहति जन्तुर्जायते इत्यर्थः। रुह जन्मनि
प्रादुर्भावे इति प्राचः। जन्मप्रादुर्भावयोरेको-
र्धः। इति गोविन्दभट्टचतुर्भुजमिश्रौ। रमा-
नाथस्तु प्रादुर्भावः स्फूर्तिरिति भेदमाह। इति
दुर्गादासः॥

रुहः, त्रि, (रोहतीति। रुह + “इगुपधञेति।
३।१।१३। इति कः।) जातः। आरुहः।
(यथा, मनुः। १।४८।

“बीजकाखरुहाण्येव प्रताना वल्ल एव च॥”)

रुहकं, स्त्री, द्विप्रम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

रुहा, स्त्री, (रोहति द्विनापि पुनरुत्पद्यते
इति। रुह + कः। टाप्।) दूया। इत्यमरः॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“सहस्रवीर्या दूया तु मङ्गल्या भार्गवी

रुहा॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

“नीलदूया रुहानन्ता भार्गवी शतपत्निका।

शब्दं सहस्रवीर्या च शतवल्ली च कीर्तिता॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥

महासमझा। इति राजनिर्घण्टः॥

रुहिरुहिका, स्त्री, (रुह + इत्। रुहिरुत्पत्तिः।
रुहिरुहिणा पुनः पुनरुद्भवेन कायतीति। कै +
कः। टाप्।) उत्कण्ठा। इति पुराणम्॥

रुहा, [न] पुं, (रोहतीति। रुह + “श्रीडक्प्रशि-
रुहतीति।” उणा० ४।११३। इति कनिष्।)
वृक्षः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः॥

रुह, तु क पारुथ्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) “हीर्षौ। तथा च।

‘स पुनातु ब्रजे यच्च गोरजःपातरुचिर्तौ।

शिशुरुच्छिद्य यमजौ निष्पिपेय तरु चिर्तौ॥’

इति कीचकयमकम्॥

पारुथ्यमस्तिभीभावः। रुहयति रुचापयति

केशः तैलाभावादिति शेषः।” इति दुर्गादासः॥

रुचं, त्रि, (रुचयतीति। रुच पारुथ्ये + पचा-
द्यच्।) अप्रेम। अचिकणम्। इत्यमरः। ३।
३।२२४॥ (यथा, महाभारते। १।१५३। ६।

“जङ्घाङ्गुलिः स कण्डूयन् धुन्वन् रुचान् शिरो-
रुहान्॥”)

रुचः, पुं, वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ वरकण्डम्॥
इति राजनिर्घण्टः॥

रुचगन्धकः, पुं, (रुचो गन्धो यस्य। कन्।)
गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥

रुचयात्मिका, स्त्री, (रुचण मात्मा यस्याः।
कन्। टाप्। अत इत्यम्।) लङ्काधान्यम्। इति
राजनिर्घण्टः॥

रुचदर्मः, पुं, (रुचः कर्कशो दर्भः।) हरिदर्भः।
इति राजनिर्घण्टः॥

रुचपत्रः, पुं, (रुचाणि पत्राणि यस्य।) शाखोट-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

रुचप्रियः, पुं, (रुचस्य प्रियः।) ऋषभौषधम्।
इति राजनिर्घण्टः॥

रुचखादुफलः, पुं, (रुचं खादु च फलं यस्य।)
धन्वनरुचः। इति राजनिर्घण्टः॥

रुचा, स्त्री, (रुचयतीति। रुच + अच् +
टाप्।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

रुद्रं, त्रि, (रुह + क्तः।) जातम्। (यथा,
रघुः। ६।४१।

“येन स्त्रियः संश्रयदोषरुद्रं

स्वभावलोलेत्यशः प्रष्टुम्॥”)

प्रसिद्धम्। इति मेदिनी। रुद्र, ३॥ (यथा, रघुः।
२।५३।

“क्षतात् किल त्रायत इत्युद्यः

क्षत्रस्य शब्दो भवनेषु रुद्रः॥”)

रुद्रः, पुं, (रुह + क्तः।) प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य
शब्दबोधजनकः शब्दः। यथा,—

“मुखो लक्ष्मिको गौणः शब्दः स्यादौपचा-
रिकः।

यौगिको योगरुद्रो वा रुद्रो वा मुख्य एव सः॥”

इति शब्दिकाः॥ *॥

अपि च। रुद्रं नाम लक्षयति विभजते च।

“रुद्रं सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्तयते।

नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्विदा॥”
यन्नाम यादृशार्थं सङ्केतितमेव न तु यौगिकमपि

तद्वद्गुणम्। योगरुद्रान्तु पञ्चजादिकं न तथा रुद्रा-
नामेव च संज्ञापदेनाभिलष्यते। न तु रुद्रा-

दिवत् संज्ञापि नास्तीति शान्तरमेदः। येन
विभागव्याघातः स्यात्। संज्ञायाश्च त्रयो भेदाः

नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपाधिकी चेति।
पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतशून्यत्वा-

दिति वक्ष्यते॥ ये तु रुद्रस्य नामान्तुर्विधत्व-

माहुस्तन्मतमुपन्यस्यति।

“जातित्रयगुणस्यैवर्धर्मैः सङ्केतवत्तया।

जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः॥”

गोमयादीनां गोलादिजात्या। पञ्चाद्यादीनां
लाङ्गुलधनादिद्रव्येण। धन्यपिशुनादीनां पुण्य-

हेषादिगुणेन। चलचपलादीनाश्च शब्दानां

कर्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव रुद्रा-

नामिति। यदुक्तं दण्ड्याचार्यैः।

“शब्दैरेभिः प्रतीयन्ते जातित्रयगुणक्रियाः।

चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चातुर्विधः॥” इति

तदेतज्जङ्ग-मूक-मूर्खादीनामन्यशून्यादीनाश्च

शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः॥ *॥

नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति।

“जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता।

जातिमात्रे हि सङ्केतादाहृतेर्भाणं सुदुष्करम्॥”

यन्नामजात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी

संज्ञा यथा गोचैजादिः। सा हि गोत्वचैत्रत्वादि-

जात्यवच्छिन्नेव गवादिकमभिधत्ते न तु गोत्वा-

दिजातिमात्रम्। गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्या-

कारकयद्वाज्ञानमानयेत्यादौ गोत्वादिना गवा-

देरन्ययानुपपत्तेश्च एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभाव-

कत्वेति प्रसङ्गात्॥ *॥ पारिभाषिकी औपाधि-

कीश्च संज्ञा क्रमेण लक्षयति।

“उभयावृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी।
औपाधिकी त्वगुतोपाधिना या प्रवर्तते॥”

उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारि-
भाषिकी। यथाकाशद्वित्यादिः। या चातुगतो-

पाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा तौपाधिकी।
यथा भूतदूतादिः। सा हि सचेतनवृत्तिविशेष-

गुणवत्त्ववार्त्ताहारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारे-
णैव प्रवर्तते। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

रुद्रिः, स्त्री, (रुह + क्तिन्।) जम्ब। प्रादुर्भावः।
(प्रसिद्धिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४।२७१।

“रुद्रिः परम्परायाता सेयमस्मदुदये स्थिता॥”

आरोहणम्। यथा, तत्रैव। १।२८५।

“यात्याश्रितः किल समाश्रयणीयलभ्यां

निन्द्यां गतिं जगति सर्वजनार्चितां वा।

गच्छत्यधस्तुगुणः श्रितकूपयन्तः

पुष्पाश्रया सुरशिरोभुवि रुद्रिमेति॥”)

रुद्रशब्दनिष्ठशक्तिः। यथा,—

“लब्धात्मिका सती रुद्रिर्भवेद्योगापहारिणी।

कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगवाधतः॥”

इति कुमारभट्टकारिका॥

रूप, तु क तत्कतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(अदन्त चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) तत्कतौ

रूपकरणम्। अरु रूपत् प्रतिमां शिल्पी। प्रति-
माया रूपं करोतीत्यर्थः। निपूर्वः स्वरूप-

कथने। अनुमानं निरूप्यत इत्यनुमानखण्डम्।

इति दुर्गादासः॥

रूपं, स्त्री, (रूपते कीर्तयते रौतीति वा।
रु + “खव्यशिल्पश्रयेति।” उणा० ३।२८।

इति यः दीर्घश्च। रूपयतीति। रूप + अच्

वा।) स्वभावः। सौन्दर्यम्। नामकम्।

पशुः। शब्दः। यस्यावृत्तिः। नाटकादिः।

आकारः। (यथा, मनुः। ७।७७।

“तदध्यास्योद्देष्टव्यां सर्व्यां लक्ष्यान्विताम्।

कुले महति सम्भूतां दृष्ट्वा रूपगुणान्विताम्॥”)

श्लोकः। इति मेदिनीशब्दरत्नावलीभूरि-

प्रयोगः॥ (स्वरूपम्। यथा, मनुः। ८।४५।

“देशं रूपं कालं च व्यवहारविधौ स्थितः॥”)

शुक्लादिः। नामकस्याने नामकम्। इति

नानार्थरत्नमालाविश्वहेमचन्द्राः॥ *॥ रूपान्तु

षोडशविधम्। यथा। इक्षुम् १ दीर्घम् २

स्थूलम् ३ चतुरस्रम् ४ वृत्तम् ५ शुक्लम् ६

कण्ठम् ७ नीलारणम् ८ रक्तम् ९ पीतम् १०

कठिनम् ११ चिकणम् १२ श्लक्ष्णम् १३ पिच्छ-

लम् १४ नट्ट १५ दाहणम् १६। इति महा-

भारते मोक्षधर्मः॥ *॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“अङ्गात्यभूषितायेव केनचिद्भूषणादिना।

येन भूषितवद्भान्ति तद्वदपि कथ्यते॥”

इत्यञ्जलिनीलमणिः॥

न्यायमते तत् चक्षुरिन्द्रियग्राह्यम्। द्रव्यादि-

प्रत्यक्षकारणम्। चक्षुः सहकारि। शुक्लाद्य-

नेकप्रकारम्। जलादिपरमाणुरूपं नित्यम्।

अन्यत्र अनित्यम्। यथा,—

रूपकं

“चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् ।
चक्षुषः सङ्कारि स्याच्छ्रुत्वादिभिरनेकधा ।
जलादिपरमाणी तन्निवन्मन्यतु सहेतुकम् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

उत्तरपदस्यरूपादिशब्दस्य उपमानवाचक-
त्वम् । यथा,—

“स्युत्तरपदे प्रथमः प्रकारः प्रतिमो निभः ।
भूतरूपोपमाः काशः सन्निभः प्रथितः परः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

अतिशयरूपस्य दोषो यथा,—
उभोवाच ।

“रूपातिशयसम्पन्ना नानागुणसमन्विताः ।
किमर्थं दुःखिता जाताः कान्तसौख्यविवर्जिताः ॥
ईश्वर उवाच ।

दमयन्ती तथा सीता रूपातिशयपारगा ।
दुःखिता तेन संजाता कान्तसौख्यविवर्जिता ॥
अहल्या बन्धकी जाता कपिलस्य तु योषिता ।
रूपस्य तु प्रभावेण दासी जाता तिलोत्तमा ॥
तस्माद्रूपं नेच्छन्ति लक्षणज्ञास्तपोधनाः ।
अतिरूपेण खल्पायुः पुरुषो योषितोऽपि वा ।
अथवा सौख्यहीनस्तु जायते तु महातपे ॥”

इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तद्देहिकपर्यायः । निर्णिक १ वज्रिः २ वर्षः ३
वपुः ४ अमतिः ५ अश्वः ६ सुः ७ अग्रः ८
पिष्टम् ९ पेशः १० क्षणम् ११ चरः १२
अर्जुनम् १३ ताम्रम् १४ अरुधम् १५ शिल्पम्
१६ । इति षोडशरूपनामानि । इति वेद-
निघण्टौ ३ अध्यायः ॥

रूपकं, स्त्री, (रूपयतीति । रूपि + क्तुल् ।)
नाटकम् । (“तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह । रूपा-
रोपात्तु रूपकम् । रूपकस्य भेदानाह ।

नाटकमथ प्रकरणं
भाष्ययोगसमवकारदिमाः ।

ईहान्दगाङ्गवीथः

प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥

किञ्च ।
नाटिका त्रोटकं गोष्ठौ सङ्कं नाट्यरासकम् ।
प्रस्थानोक्ताप्यकायानि प्रेक्षणं रासकं तथा ॥
संज्ञापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विज्ञापिका ।
दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥
अष्टादश प्राङ्मुखरूपकाणि मनोविषयः ।
विना विशेष संज्ञेषां लक्ष्य नाटकवस्तुतम् ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥)
मूर्त्तम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ४३ ।
“आदिश्रुताश्च चित्रे किमालिखामौह रूप-
कम् ॥”)

काव्यालङ्कारम् । इति मेदिनी । के, १४८ ॥
शेषस्य लक्षणं यथा,—

“रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपह्नवे ।
तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ॥
यत्र कस्यचिद्वारोपः परारोपणकारणम् ।
तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ॥

रूपवा

प्रत्येकं केवलं मालारूपश्चेति चतुर्विधम् ।
अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ॥
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।
आरोप्याणामशेषाणां शब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥
यत्र कस्यचिद्वार्यत्वमेकदेशविवर्ति तत् ।
निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ॥
माला केवलरूपत्वात् तेनाद्यौ रूपके भिदाः ॥”
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ॥

अपि च ।
“अमेदो भावते यस्मिन्नुपमानोपमेययोः ।
रूपकं कथ्यते सङ्गिरजङ्कारोत्तमं यथा ॥
तन्नि युष्मन्मन्मोर्जं लोलालकमधुव्रतम् ।
न कस्य हरते चेतो लसद्दशनकेशरम् ॥
अस्यनेकप्रकारत्वं रूपकोपमयोरपि ।
संक्षेपेणोक्तमन्यतु सुधीभिरवधीयताम् ॥”
इति काव्यचन्द्रिका ॥

संज्ञाविशेषः । यथा,—
“सञ्चाली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकेर्दृग्भिः प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामतः ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(उपमानम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे
समासोक्तलङ्कारे ।

“यत्र तु रूप्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटमिति ॥”
पुं, सुज्ञा । यथा, कथासरित्सागरे । ७८ । १३ ।
“अल्पे परिकरेऽप्येभिरियङ्गैः स्वर्णरूपकैः ।
किमेव यस्य पुण्यात्यय कश्चन सङ्ग्रहम् ॥”
तथाच दृष्टत्संहितायाम् । ८२ । १२ ।

“गुञ्जात्रयस्य मूर्त्तं पञ्चाशद्रूपका गुणयुतस्य ॥”
रूपतत्त्वं, स्त्री, (रूपस्य तत्त्वम् ।) श्रीलम् ।
यथा,—

“स्याद्रूपं लक्षणं भावश्चात्मप्रकृतिरीतयः ।
सङ्गो रूपतत्त्वश्च धर्मेसर्गो निवर्गवत् ॥”
इति हेमचन्द्रः । ६ । १२ ॥

रूपधारी, [न] (रूपं धरतीति । धृ + णिनिः ।)
सौन्दर्यविशिष्टः । यथा,—
“ततो विकटरूपोऽसौ सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
विवाहयद्दिजसुतां रूपेणाशुपमां दिजः ॥
सावसेने च भर्तारं सुशीलमपि भाविनी ।
विरूपमिति मन्वाना ततः सोऽभूत्सुदुःखितः ॥
ततो निर्वेदसंयुक्तो गत्वाश्रमपदं महत् ।
इरावत्यास्तटे श्रीमान् रूपधारिणमासदत् ॥
तमाराध्य जगन्नाथं नक्षत्रपुरुषेण हि ।
सुरूपतामवाप्याश्रयां तस्मिन्नेव च जन्मनि ॥”

इति वामनपुराणे ७६ अध्यायः ॥
रूपनाशनः, पुं, (रूपस्य नाशनं अदर्शनं यत्र ।)
पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥

रूपवान्, [तु] त्रि, (रूपमस्यास्तीति । रूप +
“रसादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६५ । इति मनुषु ।
मस्य वः ।) आकारविशिष्टः । (यथा, भाग-
वते । २ । ५ । २७ ।

“वायोऽपि विकृत्वाणात् कालकर्मसमावतः ।
उदपद्यत वै तेजो रूपवत् स्पर्शशब्दवत् ॥”)

रूपं

सौन्दर्ययुक्तः । (यथा, महाभारते । ३ ।
४५ । १२ ।

“सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवाननहङ्गतः ॥”
रूपाजीवा, स्त्री, (रूपेण सौन्दर्येण आजीव-
तीति । आ + जीव् + अच् । टाप् ।) वैश्या ।
इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ३६ । ३ ।

“रूपाजीवाश्च वादिन्यो बणिजश्च महाधनाः ।
श्रीभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः ॥”
रूपास्त्रः, पुं, (रूपमेव अस्त्रं यस्य ।) कामदेवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रूपिका, स्त्री, (रूपमस्या अस्तीति । रूप + ठन् ।)
श्वेताकटवः । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
सुश्रुते । ५ । ६ ।

“पल्लवं तिलतैलञ्च रूपिकायाः पयो गुडः ॥”
रूपेश्वरी, स्त्री, (रूपाणामेश्वरी ।) देवीविशेषः ।
वा तु प्रभवादिविधिवर्णान्तर्गतैकविंशवर्षे पूज्या ।
यथा,—

“रूपेश्वरी प्रकर्त्तव्या दृष्युग्मवस्थिता ।
जटासुकुटभारेन्दुत्रिशूलोरगभूषणा ॥
सन्निभौक्तिकशोभाज्जा सितचन्दनचर्चिता ।
पूजिता कुसुमेर्हृदोः सर्वकामफलप्रदा ॥”
इति देवीपुराणे । संवत्सरदेवताविंशतिविधिः
प्रथमः ॥

रूप्यं, स्त्री, (आहतं रूपं अस्यास्तीति । रूप +
“रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।” ५ । २ । १२० । इति
यप् ।) आहतस्वर्णरजतम् । इत्यमरः । १ । ६ ।
६१ ॥ हेम रूप्यञ्च आहतं अश्ववराहपुरुषादि-
रूपसुत्यापयितुं निर्वातिकया ताडितं रूप्य-
सुच्यते रूपाय आहतं रूप्यं ऽथे कादिति
यागः । इति भरतः ॥ * ॥ धातुविशेषः । रूपा
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
३६ । ७६ ।

“सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
त्रयं त्रपु मलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥”
तत्पर्यायः । शुभ्रम् २ वसुश्रेष्ठम् ३ रुधिरम् ४
चन्द्रलोहकम् ५ श्वेतकम् ६ महाशुभ्रम् ७
रजतम् ८ तम्ररूपकम् ९ चन्द्रभूति १० सितम् ११
तारम् १२ कलधूतम् १३ इन्द्रलोहकम् १४
रौप्यम् १५ धौतम् १६ सौधम् १७ चन्द्र-
हासम् १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णरूपम् १९
दुर्लभम् २० श्वेतम् २१ रज्ज्वीजम् २२ राज-
रजम् २३ लोहराजकम् २४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कलधौतम् २५ । इति जटाधरः ॥ अस्य
गुणाः । क्षिप्रत्वम् । कषायत्वम् । अम्लत्वम् ।
विपाके मधुरत्वम् । सरत्वम् । वातपित्तहरत्वम् ।
रुच्यत्वम् । वल्लोपलितनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ अयं रूप्यस्योत्पत्तिनामलक्षण-
गुणाः ।

“त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषेऽन्विकीकनेः ।
निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ॥
ततस्तूत्वा समप्रतप्तस्यैकस्माद्विकीकनात् ।

अतो रुद्रः समभवद्वेश्वानर इव ज्वलन् ॥
 द्वितीयादपतमेवाश्चुविन्दुस्तु वामकात् ।
 तस्माद्रजतसुप्रसुक्तकर्मसु योजयेत् ॥
 कृत्रिमश्च भवेत्तद्वि रङ्गादिरसयोगतः ।
 रूप्यन्तु रजतं तारं चन्द्रकान्ति सितं शुभम् ॥
 गुरु स्निग्धं नटु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षयम् ।
 खणां चन्द्रवत् खच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम् ॥
 कठिनं कृत्रिमं रत्नं रत्नं पीतं दलं लघु ।
 दाहच्छेदघनेर्नैद्यं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥
 रूप्यं शीतं कषायास्त्रं खादुपाकरं सरम् ।
 वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
 प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ।
 तारं शरीरस्य करोति तापं
 विध्वंसनं यच्छति शुक्रनाशम् ।
 वीर्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं
 महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम् ॥”

अथ मारणाय योग्यं रूप्यमाह ।
 “गुरु स्निग्धं नटु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षयम् ।
 वणां चन्द्रवत् खच्छं तारे नवगुणं स्तुतम् ॥”
 अथायोग्यम् ।
 “कठिनं कृत्रिमं रत्नं रत्नं पीतं दलं लघु ।
 दाहच्छेदघनेर्नैद्यं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥”
 अथ शोधनविधिः ।
 “पतलीकृतपत्राणि तारस्याभौ प्रतापयेत् ।
 निविचेत् तप्तपत्राणि तेले तज्जे च काञ्जिके ॥
 गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
 एवं रजतपत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”
 अथाशुद्धस्य रूप्यस्य दोषमाह ।
 “रूप्यं ह्यशुद्धन्तु करोति तापं
 विध्वंसनं वीर्यबलक्षयम् ।
 देहस्य पुष्टिं हरते तनोति
 रोगांस्ततः शोधनमस्य कुर्यात् ॥”

अथ रूप्यस्य मारणविधिः ।
 “भागैकं तालकं मर्दं याममन्त्रेन केनचित् ।
 तेन भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् ॥
 धत्वा मृषापुटे रक्षा पुटेत् त्रिशद्वनोपलेः ।
 सप्तद्वय पुनस्तालं दत्त्वा रक्षा पुनः पचेत् ।
 एवं चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
 अन्यप्रकारः ।
 “सुहीचीरेण संपिष्टं मात्सिकं तेन लेप-
 येत् ।

तालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ।
 पुटे चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
 एवं मारितस्य रूप्यस्य गुणाः ।
 “रूप्यं शीतं कषायास्त्रं खादुपाकरं सरम् ।
 वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
 प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

अथ रूप्यकरणम् ।
 “मध्याह्नं गुडताम्रश्च करेण मात्सिकं रसम् ।
 धमनाच्च भवेद्गोप्यं सुवर्णकरणं श्रेष्ठम् ॥”
 इति गारुड १८८ अध्यायः ॥

रूप्यं, त्रि, (प्रशस्तं रूपं अस्यास्तीति । रूप +
 “रूपादाहतप्रशंसयोर्णप्” ५।२।१२० ।
 इति यप् ।) सुन्दरम् । इति मेदिनी । ये, ५० ॥
 (क्री, उपमेयम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परि-
 च्छेदे समासोक्त्यलङ्कारे ।
 “तत्र हि तिमिरांशुकयोर्नूप्यरूपकभावी द्वयो-
 रावरकत्वेन स्फुटमिति ॥” पुं, प्रत्ययविशेषः ।
 स च तत आगत इत्येतस्मिन्विषये “हेतुमनुस्ये-
 भ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः” ४।३।८२ । इति
 सूत्रेण हेतुभ्यो मनुस्येभ्यश्चाभ्यतरस्यां भवति ॥
 यथा समादागतं समरूप्यम् । देवदत्तरूप्यम् ॥
 रूप्याध्यक्षः, पुं, (रूप्यस्य रूप्ये वा अध्यक्षः ।)
 नैष्किकः । इत्यमरः ॥ रूप्यं रजतं तदेव निष्कं
 पूर्ववत् णिकः रजताध्यक्षो नैष्किकः । टङ्क-
 पतिनैष्किक इत्यर्थे । पुरुषाणादिरूपं गठितं
 रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षो नैष्किक इति केचित् ।
 इति भरतः ॥

रूप्यकः, पुं, एरकः । इति शब्दमाला ॥ (यथास्य
 पथ्यायः ।
 “शुक्लएरक आमकुक्षिन्नो गन्धर्वहस्तकः ।
 पञ्चाङ्गुलो बर्हमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
 वातारिस्तुरणश्चापि रूप्यकश्च निगद्यते ।
 रक्तोऽपरो रघुकः स्यादुखुको रघुस्तथा ।
 यात्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुरुस्तानपादकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रूप्य, त् क विस्फुरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) दीर्घः ।
 मूर्धन्योपधः । अरुहवत् । इति दुर्गादासः ॥
 रूप्यकः, पुं, (रूप्ययतीति । रूप + खल ।)
 वासकः । इति जटाधरः ॥
 रूप्यितं, त्रि, (रूप्य + क्तः ।) गुह्यितम् । इत्यमरः ॥
 हे धूलिगुह्यकेनेव अक्षिते । गुह्यि क वेष्टे रूप्य
 त् क स्याद्विस्फुरणे क्तः । इति भरतः ॥ (यथा,
 रामायणे । २।४२।१५ ।

“यः सुखेनोपधानेषु श्रेते चन्दनरूपितः ।
 वीज्यमानो महाहर्षाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥”
 रे, अ, सम्बोधनविशेषः । यथा,—
 “सम्बोधनेऽङ्ग भोः पाट् पाट् हे है हं होरे
 रेऽपि च ।”

इति हेमचन्द्रः । ६।१७३ ॥
 (यथा, कथाचरित्सागरे । ३२।१५५ ।
 “तत्र मन्दमिवालोक्च साभिप्रायः समां वृपः ।
 प्रपच्छ रे किमीडक् त्वं सज्जातः कथ्यता-
 मिति ॥”)

रेक, ऋ ङ शङ्कायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) शङ्का संशया-
 रोपः । ऋ, अरिरेकत् । ङ, रेकते पुरुषत्वं
 स्थाणौ । स्थाणुत्वा पुरुषो वेति संशयमारो-
 पयतीत्यर्थः । रिरिके । इति दुर्गादासः ॥
 रेकः, पुं, (रेक शङ्कायाम् अथवा रिच् + णच् ।)
 शङ्का । नीचः । विरेचनम् । इति मेदिनी ।
 के, ३१ ॥ (यथा,—

“वस्तिर्वातविकारान् पैत्तान् रेकः कफोद्भवान्
 वमनम् ।
 सौद्रं जयति वसासं सर्पिः पित्तं समीरयं
 तैलम् ॥”
 इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्याये ॥)

मेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रेकणः, [स्] क्री, (रिणक्तीति । रिच् + “रिचैर्धने
 चित् किञ्च ।” उणा० ४।१६८ । इति असुन् ।
 चात् प्रत्ययस्य रुट् । चित्वात् कुत्वम् ।) खर्गम् ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहरितः ॥
 रेका, स्त्री, (रेक शङ्कायाम् + अच् । स्त्रियां
 टाप् ।) सन्देहः । इति हेमचन्द्रः ॥

रेखा, स्त्री, (लिख्यते इति । लिख विवेखने +
 “विद्धिदादिभ्योऽङ्” ३।३।१०४ । इति
 भिदादित्वात् अङ् । टाप् । रलयोरेक्यात् लस्य
 रत्वम् ।) अल्पकम् । कृष्ण । आभोगः ।
 उल्लेखः । इति विश्वः ॥ उल्लेखस्त्वन् दण्डाकार-
 लिपिविशेषः । दाँडी इति कसी इति च भाषा ।
 यथा,—
 “यावती यावती रेखा यद्वाणामष्टवर्गके ।
 तावती हिगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् ॥
 अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरविन्दवः ।
 यत्र रेखा न विन्दुश्च तत् समं परिकीर्तितम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

शरीरस्यरेखया शुभाशुभलक्षणं यथा,—
 “ललाटे यस्य दृश्यन्ते तिस्रो रेखाः समाहिताः ।
 सुखी पुत्रसमायुक्तः स षष्टिं जीवते नरः ॥
 चत्वारिंशच्च वर्षाणि द्विरेखादर्शनात्तरः ।
 विश्ववन्द्यमेकरेख आकर्णान्ताः प्रतायुषः ॥
 आकर्णान्तरिता रेखास्त्रिस्रस्य स्युः प्रतायुषः ।
 सप्तत्या चर्द्धि रेखा तु षष्ट्यायुस्त्रिभिर्भवेत् ॥
 यत्तायुक्ताभी रेखाभिर्विश्ववन्द्यायुरेव हि ।
 चत्वारिंशच्च वर्षाणि ह्यीनरेखस्तु जीवति ॥
 भिन्नाभिश्चैव रेखाभिरपत्युर्नरस्य हि ॥
 त्रिशूलं पट्टिर्वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
 धनपुत्रसमायुक्तः स जीवेत् शरदः शतम् ॥
 तर्जनी मध्यमाङ्गुल्या आयूरेखा तु मध्यतः ।
 सम्प्राप्ता या भवेद्भङ्ग स जीवेत् शरदः शतम् ॥
 कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुष्ठादनुवर्तते ।
 मध्यमायाः करे रेखा आयूरेखा अतः परम् ॥
 कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयूरेखां समादिशेत् ।
 अक्षिभ्रा वाविभक्ता वा ॥ जीवेच्छरदः शतम् ॥
 यस्य पाणितले रेखा आयुस्तस्य प्रकाशयेत् ।
 शतं वर्षाणि जीवेच्च भोगी रुद्र ! न संशयः ॥
 कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायासुपागता ।
 षष्टिं वर्षांश्च कुर्यात् आयूरेखा तु मानवम् ॥”
 इति गारुड ६३ अध्यायः ॥ * ॥

अपिच ।
 “धनाङ्गुलिश्च सधनस्तिस्रो रेखाश्च यस्य वै ।
 वृषतेः करतलगा मणिवन्धे ससुखिता ॥
 युगमीनाङ्कितकरो भवेत् सन्नप्रदो नरः ।
 वञ्चाकारश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभो बुधे ॥

श्रुतातपत्रशिविकागजपद्मोपमा वृषे ।
कुम्भाङ्कुशपताकाभा न्दणालाभा निरीश्वरे ॥
दामाभाञ्च गजाग्रानां खस्तिकाभा वृषेश्वरे ।
चक्रासितोभरधनुःकुन्ताभा वृषतेः करे ॥
उदूखलाभा यज्ञाणे वेदीभाञ्चाग्निहोत्रिणि ।
वापीदेवकुलाभाञ्च त्रिकोणाभाञ्च धार्मिके ॥
अङ्गुष्ठमूलगा रेखाः पुत्ताः स्रग्माञ्च कारिकाः ।
प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठामूलगामिनी ॥
प्रतापुषञ्च कुरुते क्षिप्रया तरुतो भयम् ।
निःखाञ्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्रव्याश्चिबुकेः कथेः ॥”
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

रेखागणितः, पुं, (रेखाया गणितं प्रमाणसू-
पादि यत्र ।) श्रीजयसिंहमहाराजपण्डितद्विज-
सम्पाद् जगन्नाथकृतगणितग्रन्थविशेषः । तस्य
संक्षिप्तविवरणम् । यथा,—

“येनेष्टं वाजपेयाद्वैष्णवादानां षोडश ।
दत्तानि द्विजवर्ग्येभ्यो गोग्रामगजवाजिनः ॥
तस्य श्रीजयसिंहस्य तुष्टौ रचयति स्फुटम् ।
द्विजः सम्पाद् जगन्नाथो रेखागणितसुत्त-
मम् ॥

अपूर्वं विहितं शास्त्रं यत्र कोणावबोधनात् ।
क्षेत्रेषु जायते सम्यक् व्युत्पत्तिर्गणिते तथा ॥
शिल्पशास्त्रमिदं प्रोक्तं ब्रह्मणा विश्वकर्मेभ्ये ।
पारम्पर्यवशादेतदागतं धरणीतले ॥
तदुच्छिन्नं महाराजजयसिंहाज्ञया पुनः ।
प्रकाशितं मया सम्यक् गणकानन्दहेतवे ॥” ॥
अथ रेखागणिता । अत्र ग्रन्थे पञ्चदशा-
ध्यायाः सन्ति । अष्टसप्तोत्तरचतुःशतम् शक-
लानि सन्ति । तत्र प्रथमाध्याये अष्टचत्वारिंश-
च्छकलानि । तत्रादौ परिभाषा । यः पदार्थः
दर्शनयोग्यः विभागानर्हः स बिन्दुर्वाच्यः । यः
पदार्थः दीर्घः विस्ताररहितः विभागार्हः स
रेखाशब्दवाच्यः । विस्तारदेश्योर्ध्वद्विधत्तं तद्व-
रातलं तदेव क्षेत्रम् । तद्विविधं एकं जलवत् समं
द्वितीयं विषमम् । अथ रेखापि द्विविधा । एका
वक्रा अन्या सरला । अथ सरलरेखालक्षणम् ।
यस्यां न्यस्ता बिन्दवः अवलोकिताः सन्त एक-
बिन्दुनाच्छाद्यन्ते सा सरला अन्यथा कुटिला ।
धरातलमपि समं विषमञ्च ज्ञेयम् । समं य
आवृणोति । यत् रेखाद्वयं समं समानान्तरं न
भवति तस्य यस्मिन् प्रदेशे बह्वन्तरं भवति
तद्विशिष्टं वर्द्धितयो रेखयोरन्तरसुत्तरोत्तरं अधिक-
मेव भवति यत्राल्पमन्तरं भवति तद्विशिष्टं
वर्द्धितयो रेखयोरन्तरसुत्तरोत्तरमल्पमेव भवति
यावद्वेखासंयोगं तदनन्तरमन्तरं वर्द्धिष्णु भवति ।
यत्र कोणशब्दः तत्र सरलरेखाकृत एव कोणो
ज्ञेयः । यत्र रेखाशब्दः तत्र सरलैव रेखा
ज्ञेया । यत्र भूमितलशब्दः तत्र जलसमीकृत-
मेव भूतलं ज्ञेयम् । इति रेखागणितस्य परि-
भाषा ॥

रेखाभूमिः, स्त्री, (रेखास्थिता भूमिः ।) लङ्का-
सुमेरुपर्वतयोर्मध्यस्थचक्रगतदेशः । यथा,—

“यल्लङ्कीज्जयिनीपुरीपरिकुरुक्षेत्रादिदेशान्
सृष्टुं भूतगतं बुधैर्निर्गदिता सा मध्यरेखा
भुवः ।
आदौ प्रागुदयोऽपरं विषये पञ्चाङ्गि रेखो-
दयात्
स्यात्तस्मात् क्रियते तदनन्तरसुत्तरोत्तरं खं
फलम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥

अन्यत्र । रेखोक्ता सूर्यसिद्धान्ते । यथा रेखा-
मधिकृत्य ।

“राक्षसालयदेवैकः शैलयोर्मध्यस्थचक्रगाः ।
रौहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः ॥”
अस्यार्थः । लङ्कासुमेरुपर्वतयोर्मध्यस्थचक्रगा
देशा रेखासंज्ञिताः । तान् देशानाह । रौहि-
तकदेशोऽवन्तीदेशः सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्र-
क्षेत्रम् । रेखायाः पूर्वदेशे परदेशे च यथा-
संख्यं सूर्योदयकालात् परकालं पूर्वकालञ्च
वारप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । एतेनैतदुक्तं भवति
रेखासंज्ञकदेशस्थलोका यदा सूर्यं पश्यन्ति
तदेव सर्वदेशे वारप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्र रेखा
पूर्वस्थाः सन्निहितत्वादादौ सूर्यं पश्यन्ति तद-
नन्तरञ्च रेखास्थाः । अतो रेखापूर्व सूर्यो-
दयात् परं वारः । तथा रेखास्थैः सूर्यं दृष्टे
सति पश्चात् रेखापरस्थाः पश्यन्ति अतो रेखा-
परदेशे सूर्योदयात् पूर्व वार इत्यर्थः । तत्र
कालपरिमाणमाह । रेखातो यावन्ति देशा-
न्तरयोजनानि तत्संज्ञिताभिर्निर्घटीभिः पलैः
पादहीनाभिः चतुर्थभागहीनाभिर्वारप्रवृत्तिः
स्यादित्यर्थः । देशान्तरसाधनप्रकारस्तु सूर्य-
सिद्धान्ते उक्तः । अत्र तु संक्षेपेण किञ्चित्
कथ्यते । गौडे पञ्चदशाधिकशतयोजनानि ११५ ।
दक्षिणराष्ट्रे गङ्गातीरे दशाधिकशतम् ११० ।
भैरवीतीरे विंशत्यधिकशतम् १२० । वज्रै सुवर्ण-
ग्रामादौ चत्वारिंशदधिकशतम् १४० । वारा-
णस्यामष्टोत्तरशतम् १०८ देशान्तरम् । एव-
मन्यत्राप्युक्तम् । तन्मतानु लोकसंशुद्धीतमिति
किन्तु सूर्यसिद्धान्ते अर्द्धरात्रावेव वारप्रवृत्ति-
रुक्ता । यथा,—

“वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे क्षपाहर्षित्वधिके भवेत् ।
तद्देशान्तरनाडीभिः पञ्चाङ्गे विनिर्दिशेत् ॥”
इति दीपिकाटीकायामर्थकौस्तुभ्यो गोविन्दा-
नन्दः ॥

रेचकं, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुल् ।)
कङ्कडवृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भेदके,
त्रि)

रेचकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुल् ।)
यवचारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयपाल-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रीडार्थजल-
निःक्षेपयन्त्रम् । पिच्छकारी इति भाषा । यथा,
“विच्यमानोऽप्युत्प्लाभिर्निर्घटीभिः स
रेचकैः ।

प्रतिविचिन् विचिक्रीडे यक्षीभिर्यक्षराडिव ॥”
इति श्रीभागवते । १० । ६० । ६ ।
(ध्यातृनासिकया प्राणायामाङ्गसुच्यमानवायुः ।
यथा, भागवते । ३ । २८ । ६ ।

“प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ॥”
अस्यान्यदिवरणं प्राणायामशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
रेचः, पुं, ध्यातृनासिकया प्राणायामाङ्गसुच्यमान-
वायुः । यथा,—
“पूरकः कुम्भको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
नासिकाकण्ड उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते ।
कुम्भको निश्चलश्चासो सुच्यमानस्तु रेचकः ॥”
इत्यादिकाचारतत्त्वम् ।

भेदके, त्रि ॥

रेचनं, (रिच् + क्तुल् ।) मलभेदनम् । तत्प-
र्यायः । प्रस्कन्दनम् २ विरेकः ३ विरेचनम् ४ ।
इति रत्नमाला ॥ रेकः ५ रेचना ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।
“रसज्ञानं वमनार्थमध्यायो रेचनाय च ॥”
रेचनद्रव्याणि तु सुश्रुते । १ । ४४ । अध्यायतो
ज्ञेयानि ॥)

रेचनकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुः ।
ततः सार्धं कन् ।) कम्पिष्ठकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रेचना, स्त्री, (रिच् + णिच् + क्तुल् । टाप् ।)
काम्पिष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेचनी, स्त्री, (रिच्यतेऽनयेति । रिच् + क्तुल् +
ङीप्) काम्पिष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥
कालाञ्जनी । दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतत्रिवृता । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्यायो
यथा,—

“श्वेता त्रिवृत्ता भङ्गी स्यात् त्रिवृत्ता त्रिपुटापि च ।
सर्वाभूतिः सरला निशोन्ना रेचनीति च ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वटपत्री । तत्पर्यायो यथा,—

“वटपत्री तु कथिता मोहिनी रेचनी बुधैः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रेची, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + क्तुल् ।
गौरादित्वात् ङीप् ।) कम्पिष्ठकः । अङ्गोष्ठः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रेण, ऋ ड होमौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आल०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरिरेजत् । ऋ,
रेजते रिरिजे । इति दुर्गादासः ॥

रेट, ऋ ण याचे । वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-द्विक०-सेट् ।) ऋ, अरिरेटत् ।
ण, रेटति रेटते । याचो याचनम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

रेणुः, पुं स्त्री, (रिणातीति । री गतिरेषणयोः
+ “अजिह्वरीभ्यो निच ।” उणा० ३ । ३८ ।
इति णुः ।) धूलिः । इत्यमरः ॥ (यथाह
कश्चित् ।

“मातुलीकरणरेणुरस्ति ते
मादयोदिति कथा प्रचीयसौ ।

रेणुका

रेणुका

रेतः

आलभामि तव पादपङ्कजं
नाथ ! दादृष्टशदोस्तु का भिदा ॥”) **रेणुः**, पुं, (री + णुः ।) पर्यटः । रेणुका । पांशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । ६ । २३ ।
“दिनकराभिमुखा रणरेणवो
रुद्धिरे रुद्धिरेण सुरदिशाम् ॥”
विङ्गः । तत्पर्यायो यथा,—
“जनुर्न भस्मकं रेणुः क्रिमिर्न चित्रतण्डुलम् ।
क्रिमिश्च नुः विङ्गश्च गर्हभं तच्च केवलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
रेणुका, स्त्री, (रेणुना कायतीति । कै + कः ।
टाप् ।) मरिचाकृतिसुगन्धिविशेषः । तत्-
पर्यायः । द्विजा २ हरेणुः ३ कौन्ती ४
कपिला ५ भस्मगन्धिनी ६ । इत्यमरः ॥ कान्ता ७
नन्दिनी ८ महिला ९ राजपुत्री १० हिमा ११
रेणुः १२ पाण्डुपुत्री १३ हरेणुका १४ सुपर्णी १५
शिशिरी १६ श्रान्ता १७ वृन्ता १८ कश्चित्
पुस्तके वृन्ता इति च पाठः । धर्मिणी १९
कपिलोमा २० हैमवती २१ पाण्डुपत्नी २२ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । खर्जू-
कखूति-लवणा-दाह-विषनाशित्वम् । सुखवैमल्य-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
अथ रेणुका मरीचसदृशी ।
“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥
रेणुका कटुका पाके तिकाशुष्णा कटुर्लघुः ।
पित्तला दीपनी मेध्या पाचनी गर्भपातिनी ।
वलास-वात-वैकथ-लट्-कण्डू-विष-दाह-नुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
“रेणुका कफवातघ्नी दीपनी पित्तला लघुः ।”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“हरेणू रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमगन्धिनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
परशुराममाता । तद्विवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“अथ कावे यतीति तु जमदग्निर्मेहातप्राः ।
विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
भार्यार्यं प्रतिजग्राह रेणुकां लक्ष्म्यान्विताम् ।
सा तस्मात् सुधुवे पुत्रान् चतुरो वेदसम्मतान् ॥
रुध्णन्तं सुधेयश्च निशं विश्वावसुं तथा ।
पञ्चातस्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुच्छदनः ॥
कार्त्तवीर्यवधायासु शक्रादौः सकलैः सुरैः ।
याचितः पञ्चमः सोऽभूत्तथा रामाकृत्यस्तु यः ॥
भारावतारणार्थाय जातः परशुना सह ।
सहजः परशुस्तस्य तं जहाति कदापि न ॥
अयं निजपितामहाश्च वसुक्तिविपर्ययात् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियाचारो रामोऽभूत् क्रूरकर्म-
क्षत् ॥
॥ वेदानखिलान् ज्ञात्वा धनुर्बेदांश्च सर्वतः ।
क्षतातात् क्षतकथोऽभूत्तद्विधाविशारदः ॥
एकदा तस्य जननी आनार्थं रेणुका गता ।

गङ्गातोये तथापश्यन्मात्रा चित्ररथं वृषम् ॥
भार्याभिः सदृशीभिश्च जलक्रीडारतं शुभम् ।
सुमालिनं सुकान्तश्च तद्वयं चन्द्रसन्निभम् ॥
तथाविधं वृषं दृष्ट्वा संजातमदना भृशम् ।
रेणुका सृष्टयामास तस्मै राज्ञे च मेथुनम् ॥
सृष्ट्यायुतायास्तस्यास्तु संक्षेदः समजायत ।
विचेतना तथा क्षिप्त्वा वस्तां सा स्वाश्रमं ययौ ॥
अबोधि जमदग्निस्तां रेणुकां विकृतां तथा ।
धिक् धिक् पापरेतेत्येवं निनिन्द च समन्ततः ॥
ततः स्वतनयान् प्राह चतुरः प्रथमं मुनिः ।
रुध्णन्तुप्रमुखान् सर्वान् एकैकं क्रमतो रतम् ॥
क्षिन्वेनां पापनिरतां रेणुकां अभिचारिणीम् ।
ते तद्वचो नैव चक्रुर्मूढाश्चासन् जडा इव ॥
कुपितो जमदग्निस्तान् शशापेति विचेतनान् ।
भवध्वं यूयं नचिरात् जडा गोवह्निगर्हिताः ॥
अथाजगाम चरमो जामदग्नोऽतिवीर्यवान् ।
तच्च रामं पिता प्राह पापिष्ठां क्षिन्वि मात-
रम् ॥
स भ्रातृंश्च तथाभूतान् दृष्ट्वा ज्ञानविवर्जि-
तान् ।
पित्रा श्रमान् महातेजाः प्रहृष्टं परशुना-
च्छिनत् ॥
रामेण रेणुकां क्षिप्त्वा दृष्ट्वा चाक्रोधनोऽभवत् ।
जमदग्निः प्रसन्नः सन्निति राममुवाच ह ॥
प्रीतोऽस्मि पुत्र भद्रं ते यस्त्वया मदचः कृतम् ।
तस्मादित्थं वरान् कामान् त्वं वै वरय साम्प्रतम् ॥
य तु रामो वरान् वञ्चे मातुःस्थानमादितः ।
वधस्यास्मरणं तस्या भ्रातृणां श्रापमोचनम् ॥
मातृहत्यापनयं युद्धे सर्वत्र वै जयम् ।
आयुः कल्याणपर्यन्तं क्रमादे त्वपसत्तम ! ॥
सर्वान् वरान् स प्रददौ जमदग्निर्मेहातपः ।
सुप्तोत्थितेव जननी रेणुकाप्यभवत्तदा ॥
वधं न चापि सस्मार सहजप्रवृत्तिं तथा ।
युद्धे जयं चिरायुद्धं लेभे रामस्तदैव हि ॥
मातृहत्यापयोद्याय पिता तं वाक्यमब्रवीत् ।
न पुत्र-वरदानेन मातृहत्यापगच्छति ॥
तस्मात्तं ब्रह्मकुण्डाय गच्छ ज्ञातुश्च तज्जले ।
तत्र स्नात्वा सुत्तपापो नचिरात् पुनरेष्यसि ।
जगद्धिताय पुत्र त्वं ब्रह्मकुण्डं ब्रज द्रुतम् ॥
स तस्य वचनं श्रुत्वा रामः परशुदृक् तदा ।
उपदेशात् पितुर्यातो ब्रह्मकुण्डं दृष्टोदकम् ॥
तत्र स्नानं स विधिवत्कृत्वा धीतपरमधः ।
शरीरान्निःश्रुतां सन्धक् मातृहत्यां श्लोकयत् ॥
जातसंप्रलयः सोऽय तीर्थमाधाद्य तं वरम् ।
वीथिं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽय कासारे लोहिताकृत्ये ।
केलासोपत्यकायास्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरसक्षीरं समुत्थाय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूर्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरत्रापि गिरिं हैमश्दङ्गं विभिक्षं च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिश्चैव स्वयं लोहितगङ्गकम् ।

लोहितात् सरसो जातो लोहिताख्यस्ततो-
ऽभवत् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमाज्ञाय वारिणा ।
गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिश्यमुनां संत्यक्ता ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लोहिते गत्वा द्वादशयोजनम् ॥
चैत्रे मासि शिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लोहिततोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लोहिततोये यः स्नाति स केवल्यमवाप्नुयात् ॥
इति ते कथितं राजन् यदर्थं मातरं पुरा ।
हन्ति धीरो जामदग्नो यस्माद्वा क्रूरकर्मक्षत् ॥
इदं तु महदाख्यानं यः श्रणोति दिने दिने ।
॥ दीर्घायुः प्रसूदितो धनवानभिजायते ॥”
इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥
रेणुकासुतः, पुं, (रेणुकायाः सुतः ।) परशुरामः ।
इति हैमचन्द्रः । ३ । ५१२ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६६ । ४३ ।
“आर्चकं नन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ॥”)
रेणुरक्षितः, पुं, (रेणुना रक्षितः ।) गर्हभः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ धूलिन्मक्षिते, त्रि ॥
रेणुवासः, पुं, (रेणौ परागे वासो यस्य ।) अमरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रेणुसारः, पुं, (रेणुरेव सारो यस्य ।) कर्पूरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य कर्पूरशब्दे-
विज्ञेयाः ॥)
रेणुसारकः, पुं, (रेणुसार एव । स्वार्थं कन् ।)
कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
रेतः, [स्] स्त्री, (रीयते चरतीति । री य ड
चरणे + “सुरीभ्यां तुट् च ।” उणा० ४।२०१।
इति असुन् तस्य तुट् च ।) शुक्रम् । (यथा,—
“स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाद्यमिन्द्रियं नरे ।
तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कलनश्च यत् ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“मातापित्रोर्बीजदोषादशुभेष्वावृत्तात्मनः ।
गर्भस्यस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः शिराः ॥
शोथयन्त्यासु तस्माद्भ्रान्तेष्वप्युपहन्यते ।
तत्र सन्मूर्खसर्वाङ्गः ॥ भवत्यपुमान् पुमान् ।
एते त्वसाध्या आख्याताः सन्निपातसमुद्भवात् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥)
अपसु रेतःपातनिषिद्धो यथा,—
“न वामहस्तेनोद्धृत्य पिवेद्भक्ष्येण वा जलम् ।
नोत्तरेदुपसृश्यं नापसु रेतः समुत्सृजेत् ॥”
इति कौर्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
पारदम् । इति मेदिनी । से, ३३ ॥
(जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥ “दृष्टि-
लक्षणाणां अपां देवानां रेतस्त्राज्ञेन उच्यते ।
तथाचोपनिषत् । देवानां रेतो वर्षमिति ।”
इति तट्टीकायां देवराजयजुषा । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ७० । २ ।
“असौ रेतः सिञ्चतं यज्जनुर्हितम् ॥”)

रेतजा, स्त्री, (रेतमिव जायते इति । जन् + ङः । टाप् । सर्वे सान्ता अदन्ताश्च इति न्यायात् अत्राकारान्तरेशब्दः ।) बालुका । इति भावप्रकाशः ॥

रेतनं, स्त्री, युक्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रेवं, स्त्री, पित्तलम् । इत्यमरटिकायां नीलकण्ठः ॥

रेवं, स्त्री, (रीयते चरतीति । री + बाहुलकात् चः ।) रेतः । पीयूषम् । पटवासः । सूतकम् । इति मेदिनी ॥

रेप, ड ऋ शब्दे । गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-शब्दे अक०-गमने सक०-सेट् ।) ड, रेपते रिरिरे । ऋ, अरिरेपत् । इति दुर्गादासः ॥

रेपः, त्रि, (रेप्यते निन्यते इति । रेप + घञ् ।) निन्दितः । क्रूरः । क्षपणः । इति मेदिनी । पे, १० ॥

रेफः, पुं, (रिफ्यते इति । रिफ + घञ् । यद्वा, “रादिफन् ।” इत्यनेन वर्णस्वरूपार्थे रशब्दादि-फन्प्रत्ययः । तथाच “रेफ इत्यौणादिकः ।” इति कृतसु ५ पादे दुर्गाः ।) रवर्णः । (यथा,— “परिगते यः शिरसापि धार्यते समागते सङ्गतिं याति नम्रताम् । गुणैः परिषां द्विगुणत्वमीहते । रेफेण तुल्या प्रकृतिर्महात्मनाम् ॥” इत्युद्भटः ॥)

रागः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शब्दः । यथा, भागवते । ८ । २० । २५ ।

“अथ च वत्स्यरविन्दहस्तां कण्ठे च सामानि समस्तरेफान् ॥”)

रेफः, त्रि, (रिफ + “अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्-चित् ।” उणा० ५ । ५४ । इति अप्रत्ययेन निपातितः ।) कुत्तितः । इत्यमरः ॥

रेफाः, [सु] त्रि, (रिफतीति । रिफ् + असुन् ।) क्रूरः । अधमः । दुष्टः । क्षपणः । इति शब्द-रत्नावली ॥

रेभ, ड ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ड, रेभते रिरिरे । ऋ, अरिरेभत् । इति दुर्गादासः ॥

रेभणं, स्त्री, (रेभ शब्दे + भावे ल्युट् ।) गवां ध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेहिष्माणः, पुं, शिवः । असुरः । इति मेदिनी । शे, १०६ ॥ चौरः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेव, ऋ ड झुतौ ब्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) झुतिः झवेन गमनम् । ऋ, अरिरेवत् । ड, रेवते कपिः उत्तुल्य गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

रेवटं, स्त्री, दक्षिणावर्तशङ्खम् । इत्यजयपालः ॥

रेवटः, पुं, (रवते इति । रेव + बाहुलकात् अटच् ।) शूकरः । वेष्टुः । वातुलः । विषवैद्यः । इत्यजयपालः ॥

रेवतः, पुं, जम्बीरः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ५ ।

“पित्तप्रवले द्राक्षारेवतकटफलपयस्यामधुक-चन्दनकाश्रयकषायं शर्करामधुमधुरं पाय-येत् ॥”) आरग्वधट्टचः । इति शब्दरत्नावली ॥ राजविशेषः । ॥ तु रेवतीपिता । बलरामश्वशु-रश्च । इति महाभारतम् ॥ (अयं हि आनर्त्तपुत्रः शर्यातिपौत्रः । स खलु स्वपुत्र्या रेवत्या वरं प्रष्टुकामस्तथा संह ब्रह्मलोकं गतवान् आश्रमश्च ब्रह्मणा बलदेवाय कन्यां दत्तवान् । एतद्विवरणं देवीभागते ७ स्कन्धे ७ । ८ अध्यायतो द्रष्ट-व्यम् ॥)

रेवतकं, स्त्री, (रेवत इव कायतीति । कै + कः ।) पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रेवतिः, स्त्री, कामदेवपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेवती, स्त्री, (रेवतस्यापत्यं स्त्री । रेवत + अण् । न वृद्धिः । डीप् ।) बलदेवपत्नी । नक्षत्रभेदः । मातृकामेदः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इत्य-जयपालः ॥ दुर्गा । यथा,—

“रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रेवती मता । अतिखलनवन्मा वा लोके देवी प्रकीर्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

रेवतीनक्षत्रम् अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्त-गतशेषनक्षत्रम् । तस्य रूपं मत्स्याकृतिं द्वात्रिं-शत्तारात्मकम् । तस्याधिष्ठातृदेवता पूषाख्यः सूर्यः । यथा,—

“दन्तसंख्यभवने भसाहता-वन्तमे लसदनन्तमध्ये ।

कीमलाङ्गि मिथुनोदयात् प्रिये कालखानलकलाः प्रियेचलन् ॥”

इति कालिदासकृततरान्जिलग्निरूपम् ॥ * ॥

तत्र जातफलं यथा,—

“चारुशीलविभवो जितैन्द्रियः

सत्कुलः स्वभवनेकमानसः ।

मानवो ननु भवेन्नक्षीपती

रेवती भवति यस्य जन्मभम् ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥ * ॥

बालग्रहविशेषः । तल्लुप्तस्य चिकित्सा यथा,—

“अश्वगन्धाजशङ्गी च शारिवाथ पुनर्नवा । सहा विदारी ह्येतासां काथेन परिचिन्तम् ॥”

अजशङ्गी मेढ्राशङ्गी । सहा सेवतीपुष्प-जातिः ।

“तेलमभ्यङ्गने कार्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा ।

पलङ्कषायां नलदे तथा गौरकदम्बके ॥”

सर्जरसः रालः । पलङ्कषा गुग्गुलुः । नलदं लामञ्जकसुशीरवत् पीतच्छविः । गौरकदम्बको ह्यारिद्रकः । हरदुधा कदम्ब इति लोके ।

“धवाश्वकणककुभशङ्खकौतिङ्गकेषु च ।

काकोल्यादौ गण्ये चापि सिद्धं सर्पिः पिबे-च्छिशुः ॥”

अश्वकर्कः सांखु इति लोके ।

“कुलत्याः शङ्खचूर्णश्च प्रदेष्टुः साखगन्धिकः ।

शुभ्रोलूकपुरीषाणि यवान् यवफलो वृतम् ।

सन्ध्योरुभयोः कार्यमेतदुद्धपनं शिशोः ॥”

यवफलो वंशाङ्कुरः ।

“युक्ताः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं दधि । वलिर्निवेदो गोतीर्थे रेवत्ये प्रयतात्मना ॥” गोतीर्थे गोष्ठे ।

“स्नानं धात्रीकुमाराभ्यां सङ्गमे कारयेद्विष्कम् ।

नानाशस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना ।

चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥

उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः ।

लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्तिका ।

रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

बलदेवपत्न्या विवरणं यथा,—

“रेवस्य रेवतः पुत्रः ककुद्वाग्राम धार्मिकः ।

श्रेष्ठः पुत्रशतस्यासीत्तस्यां पुण्यां वृषोऽभवत् ॥

स कन्यासहितः प्रायाद्रैवतो ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥

न जरा क्षुत् पिपासा वा न नृत्यस्तत्र कर्हि-चित् ।

ऋतुचक्रञ्च भवति ब्रह्मलोके द्विजोत्तमाः ॥

रेवतस्य गतस्याथ सा पुरी राक्षसेर्हता ।

तस्य पुत्रशतं यच्च लब्ध्वा तामगमद्दिशः ॥

तस्य वंशे तु ये तत्र स्वर्गता इति विश्रुताः ।

क्षत्रिया ह्यभवन् विप्रा दिक्षु सर्व्वास्तु

धार्मिकाः ॥

गते बहुयुगे काले आजगामाथ रेवतः ।

सुहृत्तमेकं मत्वासौ ददर्श यादवैर्हताम् ॥

क्षतां दारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमाम् ।

भोजवृष्णान्वकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः ॥

गत्वा तु रेवतः सन्ध्यावलभद्राय रेवतीम् ।

प्रादाद्गुरुतरां तान् बलदेवो हलेन वै ।

समानां लघुतां नीत्वा उवाह स प्रहर्षतः ॥

दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोरुत्पदि रेवतः ।

रेमे रामोऽपि धर्मात्मा रेवत्या सहितः सुखी ॥”

इति वट्टिपुराणम् ॥ * ॥

(ब्रह्मणो वाक्येनैव इयं रेवतेन बलदेवाय प्रदत्ता । एतद्विवरणम् देवीभागवते ७ स्कन्धे ८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) रेवतमनुमाता । तद्विवरणं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“पञ्चमोऽपि मनुर्वर्चस्व रेवतो नाम विश्रुतः ।

तस्योत्पत्तिं विस्तरश्च शृणुष्व कथयामि ते ॥

ऋषिरासीन्नृपाभाग ऋतवागिति विश्रुतः ।

तस्यापुत्रस्य पुत्रोऽभूत् रेवत्यन्ते महात्मनः ॥

स तस्य विधिवच्चक्रे जातकर्मादिकाः क्रियाः ।

तथोपनयनादींश्च स चाशीलोऽभवत्सुने ॥

यतः प्रवृत्तिं जातोऽसौ ततः प्रवृत्तिं सोऽप्युषिः ।

दीर्घरोगपरामर्शमवाप सुनिपुणवः ॥

माता चास्य परामर्तिं कुष्ठरोगादिषोडशिता ।

जगाम स पिता चास्य चिन्तयामास दुःखितः ॥

किमेतदिति सोऽप्यस्य पुत्रोऽव्यक्तसुदुर्मतिः ।

जग्राह भार्यामन्यस्य सुनिपुणस्य मन्दधीः ॥

ततो विषयो मनसा ऋतवागिदमुक्तवान् ।

अपुत्रता मनुष्याणां श्रेयसे न कुपुत्रता ॥

कुपुत्रो हृदयायासं सर्वदा कुरुते पितुः ।
मातुश्च स्वर्गसंस्थां स्वपितृन् पातयत्यधः ॥
सुहृदां नोपकाराय पितृणां नापि हृदये ।
पित्रोर्दुःखाय धिक् जन्म तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥
घन्यास्ते तनया त्रेधा सर्वलोकाभिसम्भताः ।
परोपकारिणः शान्ताः साधुकर्मण्यनुव्रताः ॥
अनिर्वृत्तं तथा सुखं परलोकपराङ्मुखम् ।
नरकाय न सङ्गत्य कुपुत्राज्जन्म यन्मनः ॥
करोति सुहृदां हैन्यमहितानां तथा सुदम् ।
अकाले च जरां पित्रोः कुपुत्रः कुरुते हि वै ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

एवं सोऽत्यन्तदुष्टस्य पुत्रस्य चरितैर्मुनिः ।
दृष्टमानमनोवृत्तिर्द्वं गर्गमपृच्छत ॥

ऋषिरुवाच ।

सुव्रतेन पुरा वेदा गृहीता विधिवन्मया ।
समाप्य वेदान् विधिवत् कृतो दारपरिग्रहः ॥
सदारेण यथा कार्याः श्रुताः स्मार्त्तास्तथा
क्रियाः ।

नानुयूनाः कृताः काश्चिदुपायवद्दम महासुने ॥
गर्भाधानविधानेन न काममनुवृथता ।
पुत्रार्थं जनितश्चायं पुत्रास्त्रो विभ्यता सुने ॥
सोऽयं किमात्मदोषेण मम दोषेण वा सुने ।
असदुदुःखवहो जातो दौःश्रीत्याङ्गनुश्लोकदः ॥
गर्ग उवाच ।

रेवत्यन्ते सुनिश्रेष्ठ जातोऽयं तनयस्तव ।
तेन दुःखाय ते काले दुष्टे यस्मादजायत ॥
न तेऽपचारो नैवास्त्य मातुर्नापि कुलस्य ते ।
तस्य दौःश्रीत्यहेतुत्वं रेवत्यन्तमुपागतम् ॥

ऋतवागुवाच ।

यस्मात्समेकपुत्रस्य रेवत्यन्तसमुद्भवम् ।
दौःश्रीत्यमेतत् सा तस्मात् पततामाशु रेवती ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तेनैव आकृते श्रापे रेवत्युचं पपात ह ।
पश्यतः सर्वलोकस्य विस्तवाविष्टचेतसः ॥
रेवत्युचं पतितं कुसुदाज्ञौ समन्ततः ।
भासयामास सङ्घा वनकन्दरनिर्भरान् ॥
कुसुदाज्ञिश्च तस्मातात् स्थातो रेवतकोऽभवत् ।
अतीवरम्यः सर्वस्थां पृथिव्यां पृथिवीधरः ॥
तस्यैव तु या कान्तिर्जाता पङ्कजिनीधरः ।
ततो जज्ञे तदा कन्या रूपेणातीव शोभना ॥
रेवतीकान्तिसंभूतां तां दृष्ट्वा प्रसूचो मुनिः ।
तस्या नाम चकारेत्यं रेवतीति हि भागुरे ॥
पोषयामास चैवैनां स्वाश्रमाभ्यासः सम्भवाम् ।
प्रसूचः ॥ महाभागस्तस्मिन्नेव महाचले ॥
तांशु यौवनिर्नो दृष्ट्वा कन्यकां रूपशालिनीम् ।
स मुनिश्चिन्तयामास कोऽस्या भर्ता भवेदिति ॥
एवं चिन्तयतः कालो जगाम सुमहात्मनः ।
न चासमाद सदर्शनं वरं तस्या महासुनिः ॥
ततस्तस्या वरं प्रष्टुमर्हं स प्रसूचो मुनिः ।
विवेश वङ्गिशालां वै पृच्छन् प्राह ह्यसुक् ॥
महाबली महावीर्यः प्रियवाक् धर्मवत्सलः ।
दुर्दमो नाम भविता भर्ता ह्यस्या मञ्जीपतिः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अनन्तरश्च गगयाप्रसङ्गेनागतो मुने ।
तस्याश्रमपदं धीमान् दुर्दमः स नराधिपः ॥
प्रियव्रतान्वयभवो महाबलपराक्रमः ।
पुत्रो विक्रमशीलस्य कान्दिनीजठरोद्भवः ॥
स प्रविश्याश्रमपदं तां तन्वीं जगतीपतिः ।
अपश्यमानस्तन्मित्रं प्रियेत्यामन्त्रा पृष्टवान् ॥
राजोवाच ।

क गतो भगवानस्मादाश्रमाक्षुनिपुङ्गवः ।
तं प्रयन्तुमिच्छामि तत्त्वं प्रब्रूहि शोभने ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

अग्निशालां गतो विप्रस्तच्छ्रुत्वा तस्य भावि-
तम् ।

प्रियेत्यामन्त्रयन्नेव निश्चक्राम त्वरान्वितः ॥
सं ददर्श महात्मानं राजानं दुर्दमं मुनिः ।
नरेन्द्रचिह्नसहितं प्रश्रयावनतं पुरः ॥
तस्मिन् दृष्टे ततः शिष्यमुवाच स तु गोतमम् ।
गोतमानीयतां श्रीधर्मवर्षोऽस्य जगतां पतेः ॥
एष तावदयं भूपश्चिरकालादुपागतः ।
जामाता च विशेषेण योग्योऽर्षोऽस्य मतं मम ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स चिन्तयामास राजा जामातकारणम् ।
विवेद न च तस्मैनी जगृहेऽर्षेण तं वृषः ॥
तमासनगतं विप्रं गृहीतार्थं महासुनिः ।
प्रहृतं प्राह राजेन्द्रमपि ते कुशलं पुरे ॥
कोवे बलेऽथ मित्रेण भृत्यामात्ये चैव ।
तथात्मनि महाबाहो यच्च सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
पत्नी च ते कुशलिनी यत एवाञ्ज तिष्ठति ।
पृच्छाम्यस्यास्ततो नाहं कुशलिन्योऽपरास्तव ॥

राजोवाच ।

त्वत्पसादादकुशलं न कश्चिन्मुनिसत्तम ।
जातकौतूहलञ्चास्मि मम भार्या च का सुने ॥
ऋषिरुवाच ।

रेवती तु महाभागा जैलोक्ये सापि सुन्दरी ।
तव भार्या वरारोहा मानवेन्द्र न वेत्सि किम् ॥
राजोवाच ।

सुभद्रां शान्ततनयां कावेरीतनयां विभी ।
शूरात्मजां सुजाताञ्च कल्पाञ्च वरूथजाम् ॥
विपाठां नन्दिनीञ्चैव वेद्मि भार्या गृहे हि याः ।
तिष्ठन्ति मे न भगवन् रेवतीं वेद्मि का त्वयम् ॥
ऋषिरुवाच ।

प्रियेति साम्प्रतं येयं त्वयोक्ता वरवर्णिनी ।
किं विस्मृतं ते भूपाल श्लाघ्यं गृहिणी तव ॥
राजोवाच ।

सद्यस्तु मया किन्तु भावो दुष्टो न मे सने ।
नाञ्ज कोपं भवान् कर्तुमर्हत्तस्मात् प्राचतः ॥
ऋषिरुवाच ।

सद्यं ब्रवीषि भूपाल न भावस्तव दूषितः ।
याजहार भवानेवं वङ्गिना वृष नोदितः ॥
मया पृष्टो ह्रुतवहः कोऽस्या भर्तेति पार्थिव ।
भविता तेन चाप्युक्तो भवानेवाद्य चागतः ॥
तद्गृह्यतां मया दत्ता कन्या तुभ्यं नराधिप ।

प्रियेत्यामन्त्रिता चेयं विचारं कुरुष्वे कथम् ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततश्च सोऽभवन्मौनी तेनोक्तः पृथिवीपतिः ।
ऋषिस्तथोद्यतः कर्तुं तस्या वैवाहिकं विधिम् ॥
समुद्यतश्च पितरं विवाहाय महासुने ।
उवाच कन्या सा किञ्चित् प्रश्रयावनतानना ॥
यदि मे प्रीतिमांस्तात प्रसादं कर्तुमिच्छसि ।
रेवत्युच्ये विवाहं मे तत् करोतु प्रसादितः ॥

ऋषिरुवाच ।

रेवत्युचं न वै भद्रे सन्नयोगे दिवि स्थितम् ।
अन्यानि सन्ति ऋक्षाणि सुभु वैवाहिकानि
ते ॥

कन्योवाच ।

तात तेन विना कालो विकलः प्रतिभाति मे ।
विवाहो विकले काले मद्विधायाः कथं भवेत् ॥
ऋषिरुवाच ।

ऋतवागिति विख्यातस्तपस्वी रेवतीं प्रति ।
चकार कोपं क्रोधेन तेनैव तन्निपातितम् ॥
मया चास्मै प्रतिज्ञाता भार्येति मद्विरेचये ।
न चेच्छसि विवाहं त्वं संकटं नः समागतम् ॥
कन्योवाच ।

ऋतवाक् स मुनिस्तात किं मे कस्तप्रवांस्तपः ।
न त्वयः समता तेन ब्रह्मवन्द्योः सुतास्मि किम् ॥
ऋषिरुवाच ।
ब्रह्मवन्द्योः सुता न त्वं बाले नैवातपस्विनः ।
सुता त्वं मम यो देवान् कर्तुमन्यान् समुत्सहे ॥
कन्योवाच ।

तपस्वी यदि मे तातस्तत् किञ्चनमिदं दिवि ।
समारोप्य विवाहो मे नाञ्जैः क्रियते पितः ॥
ऋषिरुवाच ।

एवं भवतु भद्रं ते भद्रे प्रीतिमती भव ।
आरोपयामीहमार्गं रेवत्युचं हतै तव ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तपःप्रभावेन रेवत्युचं महासुनिः ।
यथापूर्वं तथा चक्रे सोमयोगे द्विजोत्तमः ॥
विवाहश्चैव दुहितुर्विधिवन्मन्त्रयोगजम् ।
निश्चाद्य प्रीतिमान् भूयो जामातरमथाब्रवीत् ॥
ऋषिरुवाच ।

औद्वाहिकं ते भूपाल कथ्यतां किं ददाम्यहम् ।
दुर्लभ्यमपि दास्यामि ममाप्रतिष्ठतं तपः ॥
राजोवाच ।

मनोः स्वायम्भुवस्याहस्तपसः सन्ततो सुने ।
मन्वन्तराधिपं पुत्रं त्वत्पसादादृष्टयोन्यहम् ॥
सुनिरुवाच ।

भविष्यन्नेव ते कामो मनुस्तत्तनयो महान् ।
सकलां भोष्यते भूमिं धर्मेविच्च भविष्यति ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

तामादाय ततो भूपस्तदैव नगरं ययौ ।
तस्याश्चाजायत सुतो रेवत्यां रेवती मनुः ॥
समेतः सकलधर्मैर्मानवैरपराजितः ।
विज्ञाताखिलप्राज्ञार्थो वेदविद्यार्थप्राप्तवित् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रेवतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥

(गौः । इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा ।
१ । १० । १६ ॥)
रैवतीभवः, पुं, (रैवत्यां भव उत्पत्तिर्यस्य ।)
शनेश्वरः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥ (रैवत-
मनुः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥)
रैवतीरमणः, पुं, (रैवत्या रमणः पतिः ।) बल-
देवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥
रैवतीशः, पुं, (रैवत्या ईशः ।) बलरामः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥
रैवन्तः, पुं, सूर्यपुत्रविशेषः । स च गुह्यकाधि-
पतिः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“ततोऽसौ योगमास्थाय स्नां भार्यां वड्वां रविः ।
ददृश नियमस्थान्तामश्वरूपमथाकरोत् ॥
मैथुनायोपचक्राम सूर्योऽसौ च त्वरान्वितः ।
नेच्छन्ती तेन संयोगं परंपुंसोऽभिप्रेक्षया ॥
संगृहात् संमुखी तेजो मुखनासिकया रवेः ।
देवी यतः प्रजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ।
नासत्यौ द्वौ तृतीयश्च रैवन्तोऽश्वप्रवाहकः ॥”
इति बह्विपुराणम् ॥
अपि च ।
“ततोऽश्वरूपधृक् भातुरुत्तरानगमत कुरुन् ।
ददृशे तत्र संज्ञानु वड्वा रूपधारिणीम् ॥
सा च दृष्ट्वा तमाग्रान्तं परंपुंसोऽभिप्रेक्षया ।
जगाम संमुखं तस्य पृष्ठरक्षणतत्परा ॥
ततश्च नासिकायोगे तयोस्तत्र समेतयोः ।
नासत्यदसौ तनयावश्ववक्त्राद्विनिर्गतौ ॥
रैवतोऽन्ते च रैवन्तः खड्गौ धन्वी तनुवधृक् ।
अश्वारूढः समुत्पन्नो वायतूणसमन्वितः ॥
ततः खं रूपममलं दर्शयामास भातुमान् ।
तस्ये सा च समालोक्य खरूपं मुदमाददे ॥
खरूपधारिणीश्चैवामानिनाय निजाश्रमम् ।
संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूदैवस्ततो मनुः ।
द्वितीयश्च यमः प्रापादस्मिद्विरभूत् सुतः ॥
तृतीयो मांसमादाय पादतस्ते महीतलम् ।
प्रतिष्यन्तीति प्रापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
धर्मदृष्टिर्यतश्चासौ समो भिजे तथाहिते ।
ततो नियोगं तं यान्ये चकार तिमिरापहः ॥
यसुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिनी ।
अश्विनौ देवभिषजौ ततौ पित्रा महात्मना ।
गुह्यकाधिपतिर्त्वे च रैवन्तो विनियोजितः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे ॥ * ॥
सप्तदिनकर्तृयनीराजनविधौ रैवन्तस्य राज-
कर्तृकपूजाविधिर्यथा,—
“सप्तमे हि तु रैवन्तं पूजयेत्तोरणान्तरे ।
सूर्यपुत्रं महाबाहुं दिभुजं कवचोष्णलम् ॥
ज्वलन्तं युक्तवस्त्रेण केशान् वितत्य वाससा ।
कणां वामकरे बिभ्रद्दक्षिणे तु करे पुनः ।
खड्गं न्यस्य महातीक्ष्णं सितसैन्धवसंस्थितम् ॥
शवंविधन्तु रैवन्तं प्रतिमायां घटेऽपि वा ।
सूर्यपूजाविधानेन पूजयेत्तोरणान्तरे ॥”
इति काजिकापुराणे नीराजनविधिः ८६

अध्यायः ॥ * ॥ कोजागरपूर्णिमारात्रौ द्वारो-
पान्ते तस्य पूजाविधिर्यथा,—
“द्वारोपान्ते सुदीप्तस्तु संपूज्यो हयवाहनः ।
यवाक्षतवृतोपेतैस्तुष्टुलेख्य सुतर्पितः ॥
संपूजितयः पूर्वोऽहः पयसा पायसेन च ।
स्कन्दः सभाय्यो रुद्रश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥
गोमहिः सुरभिः पूज्या द्वागवद्भिर्हुताशनः ।
उरभ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः ।
पूज्यः सार्वेश्वर रैवन्तो यथाविभवविस्तरेः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(रैवन्तदर्शनेन जघ्नीं प्रति नारायणस्य प्राप-
वृत्तान्तं देवीभागवते ६ स्कन्धे १७ अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥)

रैवन्तमनुसूतः, स्त्री, (रैवन्तं मनुश्च स्मृते इति ।
स्व + क्तिप् ।) संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रेवा, स्त्री, (रेवते उत्प्लुत्य गच्छतीति । रेव +
अच् । टाप् ।) नर्मदा नदी । इत्यमरः । १ ।
१० । ३२ ॥ (यथा, मेघदूते । २० ।

“रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विश्रीर्णाम् ॥”)
अस्यां शिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—
“रेवया च कृतं पूर्वं तपः शिवस्तुष्टिदम् ।
मम त्वत्सदृशः पुत्रो भूयादिति विधो तथा ॥
अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि चिन्त-
यन् ।

रेवायास्तु वरो देयस्त्ववश्यं नृगलाञ्छन ॥
निश्चित्वैवं तदा प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना ।
लिङ्गरूपेण ते देवि । गजाननपुरस्कृतः ।
गर्भे तव वसिष्ठामि पुत्रो भूत्वा शिवप्रिये ॥
मम त्वमपरा हर्षिः ख्याता जलमयी शिवा ।
शिवशक्तिविभेदेन चावामेकत्र संस्थितौ ॥
एवं दत्तवरा रेवा मत्प्राप्तिर्धर्मिहागता ।
रेवाखण्डमिति ख्यातं ततः प्रभृति गोपते ॥”
इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमाध्यायः ॥
रतिः । सा च कामपत्नी । नीलीवृक्षः । इति
मेदिनी । वे, २१ ॥ दुर्गा । यथा,—
“रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रेवती मता ।
अतिखण्डनवत्या वा लोके देवी प्रकीर्तिता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

रेव, ऋ ङ द्विषायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०—आत्म०—अक०—सेट् ।) द्वेषा घोटक-
कर्तृकशब्दः । ऋ, अरिरेवत् । ङ, रेवते रिररेवे-
र्यः । इति दुर्गादासः ॥

रै, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०—पर०—
अक०—अनिट् ।) रेफादिः । रायति । इति
दुर्गादासः ॥

रैवतः, पुं, खर्णाक्षुवृक्षः । (यथा, गारुडें २०८ अः ।
“चतुरङ्गुलसम्पाको याधिघाताभिर्संज्ञकः ।
विदाहारवधं राजवृक्षं रैवतसंज्ञकम् ॥”)
शैलेभेदः । (अत्रैवाश्विनः सुभद्रां हृतवान् ।
यथा, महाभारते । २२१ । ६—८ ।
“सुभद्रा त्वय शैलेन्द्रमभ्यर्च्यैव हि रैवतम् ।
दैवतानि च सर्वान्नि ब्राह्मणान् खस्ति वाच्य च ॥

प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ॥
तामभिदृश्य कौन्तेयः प्रसन्नारोपयद्रथम् ।
सुभद्रां चारुसर्वाङ्गीं कामबाणप्रपीडितः ॥
ततः स पुरुषयात्रस्तामादाय शुचिस्मिताम् ।
रथेन काष्ठाणाङ्गेन प्रययौ खपुरं प्रति ॥”)
शङ्करः । इति मेदिनी । ते, ४५ ॥ दैत्यविशेषः ।
इति घराणिः ॥ (स तु बालयज्ञाणामन्यतमः ।
यथा, महाभारते । ३ । २२६ । २६ ।
“अदिति रैवतीं प्राहुर्यहस्तस्यास्तु रैवतः ।
सोऽपि बालान् महाघोरो बाधते वै महा-
यज्ञः ॥”

रैवत्यां भवः । रेवती + अण् ।) वर्त्तमान-
कल्पीयः पञ्चमो मनुः । स तु रैवतीगर्भे दुर्दम-
राजपुत्रः । अस्मिन् मन्वन्तरे विक्रुण्डीव-
तारः । विभुरिन्द्रः । भूतरयादयो देवाः ।
हिरण्यरोमादयः सप्तर्षयः । बलिबिन्दादय-
स्तन्मनुसुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ तद्विवरणं
यथा,—

“पञ्चमस्य मनोस्तदनु रैवतस्यान्तरं शृणु ।
देवबाहुः सुबाहुश्च पर्यणयः सोमपो मुनिः ॥
हिरण्यरोमा सप्तर्षयः सप्तैते ऋषयः स्मृताः ।
देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रकृतयः स्मृताः ॥
अरुणस्तत्त्वदर्शी च वित्तवान् हयपः कपिः ।
सुतो निरुत्सुकः सत्वो निम्नोऽहोऽथ प्रकाशकः ॥
धर्मवीर्यबलोपेता दशैते रैवतात्मजाः ॥
भृगुः सुधामा विरजः सहिष्णुर्नाद एव च ।
विवस्वानतिनामा च षड्विंशत्सप्तर्षयोऽपरे ॥”

इति मातुल्ये ६ अध्यायः ॥ * ॥
मार्कण्डेयपुराणोक्तरैवतमनुविवरणस्तु रैवती-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (राजाणामन्यतमः । यथा,
मातुल्ये । ५ । २६ ।

“अजैकपादहिम्रो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ॥”
मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० ॥ * ॥
“रेवत्यो गावः ‘पशवो वै रेवतीः ।’ इति श्रुतेः
‘तस्येदम् ।’ ४ । ३ । १२० । इत्यण् । मेघो हि
सर्वत्र वर्धते यवसं पानीयं च जनयित्वा
तदीयो भवति पर्वतस्तद्वत्तया । यद्वा, रधि-
रस्यास्तीति मनुषि ‘रथैर्मतौ बहुलम् ।’ ६ । १ ।
३४ । इति समुत्सारणम् । ‘संज्ञायाम् ।’ ८ ।
२ । ११ । इति बलम् । सर्वस्य धनस्येशित-
त्वात् रेवान् इन्द्रः मघवेति हि तस्य नाम
तदीयो रैवतः पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम् ॥”
इति तत्र देवराजयज्वा ॥ * ॥ सोमजन्ता-
विशेषः । यथा, सुश्रुति । ४ । २६ ।

“अभिद्योमो रैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ॥”
ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५ । ११ ।
“नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ।
पारिजातेन राजेन्द्र रैवतेन च धीमता ॥”
घनवति, चि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६० । ४ ।
“वरा इवेद्वैवतासो हिरण्ये-
रभिखद्याभिस्तन्वः पिपिथे ॥”
“वैरतासो घनवन्तः ।” इति तद्भाष्ये सायकः ॥

रैवतकं, क्री, (रैवतकमेव । स्वार्थे अण् ।) पारे
वतवृषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पारेवत-
शब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
रैवतकः, पुं, (रैवत एव । स्वार्थे कन् ।) रैवत-
पर्वतः । तत्पर्यायः । उज्जयन्तः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ॥ १२२० ॥
“ततः कतिपयाहस्य तस्मिन् रैवतके गिरौ ।
दृष्ट्वाऽन्वकानामभवदुत्सवो नृपसत्तम ॥ ”)
तस्य नामकारणं रैवतीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
रैवतिकः, त्रि, (रैवती + “रैवत्यादिभ्यश्चकृ”)
४ । १ । १४६ । इति ठक् ।) रैवत्या अपत्यम् ।
इति सुगन्धोदधाकरणम् ॥

रोकं, क्री, (रोकते ऽनेति । रुक् + घञ् । न्यङ्गा-
दित्वात् कुत्वम् ।) छिद्रम् । इत्यमरः ॥ १० ॥ २४ ॥
गौका । चलम् । इति मेदिनी ॥ के, ३२ ॥
रोकः, पुं, (रुक् + घञ् ।) क्रयमेदः । दौमिः ।
इति मेदिनी ॥ के, ३१ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
६ । ७ ।

“दिवस्विदाते रुचयन्त रोकाः ।”

“ते रोकान्स्वदीया दौमयः ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ ”)

रोगः, पुं, (रुज्यते ऽनेनेति । रोजनमिति वा ।
रुज् + घञ् । यद्वा, रुजतीति । रुज् + “प्रह-
रुजविश्वश्रुषो घञ् ।” ३ । ३ । १६ । इति कर्त्तरि
घञ् ।) कुष्ठौषधम् । इति मेदिनी ॥ गे, २३ ॥
देहभङ्गकारकः । तत्पर्यायः । रुक् २ रुजा ३
उपतापः ४ आधिः ५ गदः ६ आमयः ७ ।
इत्यमरः ॥ २ । ६ । ५१ ॥ अपाटवः ८ आमः ९
आतङ्कः १० भयः ११ उपघातः १२ भङ्गः १३
अर्तिः १४ तमोविकारः १५ आनिः १६ जयः
१७ अनाज्वलः १८ न्युत्थः १९ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अमः २० । इति जटाधरः ॥ मान्यम्
२१ आकल्पम् २२ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
अस्य निदानादिर्यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

“सर्वरोगनिदानं वक्ष्ये सुश्रुत तत्त्वतः ।
आत्रेयाद्यैर्मुनिवरैर्यथापूर्वमुदाहरितम् ॥
रोगः पाप्मा ज्वरो आधिर्विकारो दुष्टमामयः ।
यन्मातङ्गमहाबाधाः शब्दाः पर्यायवाचिनः ॥
निदानं पूर्वमुक्त्वा हि रूपाण्युपश्रयस्तथा ।
संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥
निमित्तहेत्वाद्यतनप्रत्ययोरुत्थानकारणैः ।
निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ।
उत्पित्तसुरामयो दोषविशेषिणानधिष्ठितः ॥
लिङ्गमयत्तमलत्वात् आधीनां तद्व्यथातथम् ।
तदेव यत्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ॥
संस्थानं यज्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ।
हेतुआधिविपर्यस्तं विपर्यस्तार्थकारिणाम् ॥
औषधान्नविहारानां उपयोगं सुखावहम् ।
विद्याद्वयप्रथमं आधिः ॥ हि सात्त्विकमिति स्मृतः ॥
विपरीतोऽनुपश्रयो आधिसात्त्विकमिन्द्रियः ।
यथा दुष्टेन दोषेण तथा चात्मविपर्यया ॥

निवृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरामतिः ।
संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ॥
॥ भिद्यते यथानेव संख्यन्तेऽहौ ज्वरा इति ।
दोषाणां समवेतानां विकल्पांशांशकल्पना ॥
स्वातन्त्र्यप्रारतन्त्र्याणां आधिः प्राधान्यमादिशेत् ।
हेत्वादिकार्त्तुस्त्रावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥
नक्तं दिनतुंभुक्तांशैर्याधिकालो यथा मलम् ।
इति प्रोक्तो निदानार्थः स आसेनोपदेक्ष्यते ।
सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ।
अहितस्त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृतः ॥
तित्तोषणकषायास्त्रुक्ष्णप्रमितभोजनैः ।
धावनोदीरणनिशाजामरात्युषभाषणैः ॥
क्रियाभियोगभीशोकचिन्तायायाममैथुनैः ।
ग्रीष्माहोरात्रभुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरणः ॥
पित्तं कङ्कततीक्ष्णोष्णकटुक्रोधविदाहिभिः ।
शरन्नध्याह्नारात्राहुर्विदाहसमयेषु च ॥
खादन्मलवणस्निग्धगुल्ममिथ्यन्दिश्रीतलैः ।
आस्यास्त्रुप्रसूखाजीवदिवास्त्रुप्रादिदृग्दृष्टैः ॥
प्रच्छेदनादयोगेन सक्तमात्रवस्तयोः ।
पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च श्लेष्मा वक्ष्यामि शङ्करान् ॥
मिश्रीभावात् समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ।
सङ्कीर्णजीर्णविषमविरुद्धाध्यशनादिभिः ॥
आपन्नमदपानीयशुष्कशार्कामल्लक्षकैः ।
पिण्याकन्दव्यवसरापूर्तशुष्कलवामिवैः ॥
दोषत्रयकरैस्त्रैस्त्रैस्तथासपरिवर्तितः ।
ऋतोऽर्द्धात् पुरोवातात् विग्रहाविश्वविग्रवात् ॥
दुष्टामात्रैरतिश्लेष्मण्यहैर्जन्मर्चपीडनात् ।
मिथ्यायोगाच्च विविधात् पापानाच्च निवे-
षणात् ॥

स्त्रीणां प्रसववैषम्यास्तथा मिथ्योपचारतः ।
प्रतिरोगमिति कुट्टा रोगविध्यनुगामिनः ।
रसायनौ प्रपद्याशु दोषा देहे विकृन्वते ॥”
इति गारुडे सर्वरोगनिदानं १५१ अध्यायः ॥
रोगविशेषाणां औषधानि गारुडे १८६ । १८० ।
१८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ ।
१८७ । १८८ । १८९ अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥
सर्वरोगहरवैष्णवकवचस्य तत्रैव २०० अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अपि च ।
“जनकः सर्वरोगाणां दुर्वारो दारुणो ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च ॥ एव विकलाकृतिः ॥
भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥
मन्दाभिरुक्स्व जनको मन्दाभेर्जनकास्त्रयः ।
पित्तश्लेष्मसमीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ॥
वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।
ज्वरमेदाश्च त्रिविधाश्चतुर्थश्च त्रिदोषजः ॥
पाण्डुकः कामलः कुष्ठः शोथः श्लीहा च मूलकः ।
ज्वरातिसारग्रहणीकाश्वग्रहलौमकाः ॥
श्वत्रुक्ष्णश्च गुल्मश्च रक्तदोषविकारकः ।
आरिश्चो मेहजः कुलो गोदहश्च गलगण्डकः ॥
भ्रमरौ सन्निपातश्च विरुचौ दारुणौ सति ।

एषां मेदप्रमेदेन चतुःषष्टिरुजः स्मृताः ॥
न्युत्थकन्यासुताश्चेति जरा तस्याश्च कन्यका ।
जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं शब्दद्वयमिति भूतलम् ॥
एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयुतम् ।
पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वेनतेयमिवोरगाः ॥ * ॥
चक्षुर्जलश्च आधामः पादाधस्त्रैलसेवनम् ।
कर्णतैलं नृद्धितैलं जरायाधिविनाशकम् ॥
वधन्ते भ्रमणं वद्विसेवास्त्रुं करोति यः ।
बालाश्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥
खातश्रीतोदकस्त्रायी सेवते चन्दनद्रवम् ।
नोपयाति जरा तच्च निदाघेऽनिलसेविनम् ॥
प्रादुह्योदकस्त्रायी घनतीयं न सेवते ।
समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
शरद्रौद्रं न गृह्णाति भ्रमणं तत्र वर्जयेत् ।
खातस्त्रायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठति ॥
खातस्त्रायी च हेमन्ते काले वद्विं निवेवते ।
मुहुक्ते नवान्नमुखाश्च जरा तं नोपगच्छति ॥
शिशिरेऽंशुकवद्विश्च नवोष्णामश्च सेवते ।
य एवोष्णादकस्त्रायी जरा तं नोपगच्छति ॥
सद्योमांसं नवान्नश्च बाला स्त्री स्त्रीरभोजनम् ॥
द्वतश्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
मुहुक्ते सद्वन्नं क्षुत्काले दृष्ट्वायां पीयते जलम् ।
नित्यं मुहुक्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
दधि दैन्यद्वयौ नश्च नवनीतं तथा शुभम् ।
नित्यं मुहुक्ते संयमौ यो जरा तं नैव गच्छति ॥
शुष्कमांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालार्कं तरुणं दधि ।
संसेवन्तं जरा याति प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह ॥
रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंस्त्रयोश्च रजस्त्रयम् ।
तत्सुपैति जरा दृष्ट्वा भ्रातृभिः सह सुन्दरि ॥
रजस्त्रयं च कुण्डा चावीरा जारदूतिका ।
मूत्रयाजकपत्नी या ऋतुहीना च या सति ॥
यो हि तासामभ्रमणौ ब्रह्महत्यां जमेत्तु वः ।
तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तत्सुपगच्छति ॥
पापानां आधिभिः सार्द्धं भिद्यता सन्ततं ध्रुवम् ।
पापं आधिजराकीर्णं विग्रहीजश्च निश्चितम् ॥
पापेन जायते आधिः पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते दैन्यं दुःखं शोकं भयं कलिः ॥
तस्मात् पापं महाविरं दोषबीजममङ्गलम् ।
भारते सन्ततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥
खधर्माचारयुक्तश्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
गुरुदेवातिथीनाश्च भक्तं सक्तं तैपःसु च ॥
व्रतोपवासयुक्तश्च सदा तीर्थनिधिविद्यम् ।
पापा ब्रवन्ति तं दृष्ट्वा वेनतेयमिवोरगाः ॥
एतान् जरा न सेवेत आधिसङ्घश्च दुर्जयः ।
सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं ग्रहीष्यति ॥ * ॥
ज्वरश्च सर्वरोगाणां जनकः कथितः सति ।
पित्तश्लेष्मसमीराश्च ज्वरस्य जनकास्त्रयः ॥
एते यथा सचरन्ति स्वयं यान्ति च देहिषु ।
तमेव विविधोपासं सार्द्धं मत्तो निशामय ॥
क्षुधि जाच्यमानायामाहाराभाव एव च ।
प्राणिनां जायते पित्तं चक्रे च मणिपूरके ॥
तासं विस्मयनं भुक्ता जलपानश्च तत्तद्वन्म

रोगः

तदेव तु भवेत् पित्तं सद्यः प्राणहरं परम् ॥
तप्तोदकं शरीरे भोजने तिलं विशेषतः ।
देवयस्तश्च यो सुदुर्लभं पित्तं तस्य प्रजायते ॥
सशर्करं च घन्याकं पित्तं शीतोदकान्वितम् ।
चणकं सर्वगन्धं दधितक्रविवर्जितम् ॥
विस्मृतफलं प्रकं सर्वमभारमेव च ॥
आर्द्रकं सुतृणं च तिलपित्तं सशर्करम् ॥”
अभारस्थाने ऐश्वर्यमिति च पाठः ।
“पित्तचयकरं सद्यो बलपुष्टिप्रदं परम् ।
पित्तनाशश्च तद्बीजसुक्तमन्यं निबोध मे ॥
भोजनानन्तरं खानं जलपानं विना हृषा ।
तिलतेलं स्निग्धतेलं स्निग्धमामलकीद्रवम् ॥
पर्युषितान्नं तक्रश्च पक्करम्भफलं दधि ।
ह्यायान्शर्करातीर्थं सुस्निग्धखलसेवनम् ॥
नारिकेलोदकं कृत्वा नानं पर्युषितं जलम् ।
तरुसुप्तपत्रफलं सुपक्वकर्कटीफलम् ॥
खातज्ञानं च वर्षासु मूलकं श्लेष्मकारणम् ।
ब्रह्मरन्ध्रं च तज्जन्म महद्बीजं विनाशनम् ॥
वह्निस्त्रिदं भृष्टमिष्टं पक्वतेलं विशेषकम् ।
अमन्यं शुष्कभक्ष्यं शुष्कपक्वहरौतकी ॥
पिष्टारकमपक्वश्च रम्भाफलमपक्वकम् ।
वैश्वारविन्दुवारमनाहारमपानकम् ॥
सहृत् रोचनाचूर्णं सहृत् शुष्कशर्करम् ।
मरीचं पिप्पलीशुष्कमाद्रकं जीरकं मधु ॥
द्रव्याण्येतानि गन्धानि सद्यः श्लेष्महराणि च ।
बलपुष्टिकाराण्येव वायुबीजं निशामय ॥
भोजनानन्तरं सद्यो गमनं धावनं तथा ।
कृदनं वङ्गितापश्च शब्दभ्रममभेद्युनम् ॥
दृढस्त्रीगमनश्चैव मनःसन्ताप एव च ।
अतिरुचमनाहारं युद्धं कलहमेव च ॥
कटुवाक्यं भयं शोकः केवलं वायुकारणम् ।
आश्वास्यचक्रे तज्जन्म निशामय तदौषधम् ॥
पक्करम्भाफलश्चैव सवीजं सर्करोदकम् ।
नारिकेलोदकश्चैव सद्यस्तक्रं सुमिष्टकम् ॥
माद्विषं दधि मिष्टश्च केवलं वा सशर्करम् ।
सद्यः पर्युषितान्नं च सौवीरं शीतलोदकम् ॥
पक्वतेलविशेषश्च तिलतेलश्च केवलम् ।
काङ्गलीतालखर्जूरसुस्तमामलकीद्रवम् ॥
शीतलोष्णोदकखानं सुस्निग्धचन्दनद्रवम् ।
स्निग्धपद्मपत्रतल्यं सुस्निग्धयजनानिलः ॥
एतत्ते कथितं वत्से ! सद्यो वातप्रणाशनम् ॥*॥
वायवस्त्रिविधाः पुंसां क्लेशसन्तापकामजाः ॥
याधिसंघश्च कथितस्तन्नाणि विविधानि च ।
तानि याधिप्रणाशाय कृतानि सङ्गिरैव च ॥
रसायनाद्यो येषु चोपायश्च सुदुर्लभः ॥
न शक्तः कथितुं साध्वि याधार्थं वत्सरेण च ।
तेषाञ्च सर्वतन्नाणां कृतार्थानां विचक्षणैः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
अथ याधिलक्षणम् । तत्र वाग्भटः ।
“रोगस्तु दोषवैवर्त्यं दोषशान्त्यमरोगता ।
रोगा दुःखस्य दातासौ ज्वरप्रभृतयो हि ते ॥

१८२

रोगः

ते च स्वाभाविकाः केचित् केचिदागन्तवः
स्रुताः ।
मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केचि
कायिकाः ॥”
तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः ।
क्षुत्पिपासासुषुप्ताजागरान्द्युप्रभृतयः ॥ अथवा
स्वस्य भावादुत्पत्तेर्जाताः स्वाभाविकाः सहजा
इति यावत् । ते च जन्मान्वादयः । आग-
न्तव्योऽभिधातादिजनिताः । अथवा जन्मोत्तर-
भाविनः । मानसाः कामक्रोधलोभमोहभया-
भिमानदैन्यपेयान्यविधादेर्भावात्सर्वप्रभृ-
तयः । अथवा उन्मादापकाररुच्छाभ्रमतमः-
सत्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः ॥
“कर्मजाः कथिताः केचिदोषजाः सन्ति चापरे ।
कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये याधयस्त्रिविधाः स्रुताः ॥”
तत्र कर्मजा याधयः । यत् प्राक्तनं दुष्कर्म-
प्रवृत्तं याधिरूपं केवलं भोगनाशं प्रायश्चित्त-
नाशं वा ततो जाताः न तु दुष्टवातादिदोषेण
जनिताः । तथा ।
“यथाशास्त्रं निर्णीता यथायाधि चिकित्-
विताः ।
न शर्मं यान्ति ये रोगास्ते ज्ञेयाः कर्मजा बुधैः ॥”
दोषजाः मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्त-
कफजाः ॥ * ॥ ननु मिथ्याहारविहारिणामपि
प्राक्तनसुखतेन नैरुध्यं दृश्यत एव ततो दोषजे-
ष्वपि प्राक्तनकर्मैव कारणं तत् कथं दोषजा
इति । उच्यते । दोषजेष्वपि वस्तुत आदिकारणं
दुष्कर्म वर्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहार-
विहारभूषिता दोषा जेतवो दृश्यत इति दोषजा
इत्युच्यत इति समाधिः ॥ * ॥ कर्मदोषोद्भवाः ।
“खलपदो गरीयांसस्ते ज्ञेयाः कर्मदोषजाः ।”
अत्र कारणं दुष्कर्मप्रवृत्तं यतो दोषास्तत्रैवपि
याधिर्गरीयस्त्वं तत्कर्मचयादेव क्षीणं भवति ।
दोषास्तु खल्पा अपि निदानत्वेनोक्ता दृश्यन्त
एवेति । दोषाणां कारणानु मन्वत इति कर्म-
दोषोद्भवाः ।
“कर्मचयात् कर्मकृता दोषजाः स्वस्वभेजैः ।
कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषचयात् क्षयम् ॥”
दोषजाः स्वस्वभेजेरिति दोषजेष्वदिकारणं
दुष्कर्म तद्भेजार्थद्रव्यचयादिजनितदुःखभोगेन
कटुतिक्तकषयाद्यदृष्टभक्षणादिजनितदुःखभौ-
गेन च क्षयं याति । शेषादृष्टेतवो दोषास्ते
स्वस्वभेजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः ।
“साध्या याप्या असाध्याश्च याधयस्त्रिविधाः
स्रुताः ।
सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥”
याप्यलक्षणमाह ।
“यापनीयान् तु तं विद्यात् क्रियां धारयते हि तम् ।
क्रियायान्ति निवृत्तायां सद्यो यश्च विनश्यति ॥
प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं प्राप्यमातुरम् ।
प्रप्रतिष्ठदिवगारं स्तम्भो यत्नेन योजितः ॥
साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।

रोगः

प्रति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥”
अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् ॥ * ॥
अथोपद्रवलक्षणम् ।
“रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपादुपजायते ।
योऽन्यो विकारः स बुधैरुपद्रव इहोदितः ॥”
अथारिष्टस्य लक्षणमाह ।
“रोगिणो मरणं यस्मादवश्यमावि लक्ष्यते ।
तल्लक्षणमरिष्टं स्याद्रिष्टश्चापि तदुच्यते ॥”
अथ रोगस्य चिकित्सालक्षणमाह ।
“या क्रिया याधिहरणी सा चिकित्सा जिग-
दते ।
दोषघातुमजानां या साम्यकृत् सेव रोगहृत् ॥”
क्रियाच कर्म । याधिरित्येतन्नयेति याधि-
हरणी । करणाधिकरणयोस्तेति सूत्रेण करणार्थं
ल्युट् । तथा च ।
“याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां
मतम् ॥
या ह्युदीर्यं प्रमथति नान्यं याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या याधिं हरत्यन्यसुदीरयेत् ॥”
क्रियाच चिकित्सा । तथा चामरसिंहः ।
“आरम्भो निष्कृतिः शिवा पूजनं संप्रधारणम् ।
उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥”
इति * ॥
अथ चिकित्साविध्यपदेशः ।
“जातमात्रचिकित्साः स्यान्मोपेक्ष्योऽल्पतया महः ।
वह्निप्रज्वविषैस्तुल्यः खल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥
रोगमाहौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥”
अयमर्थः । भिषक् आहौ रोगं परीक्षेत विचा-
रयेत् । ततोऽनन्तरं औषधं विचारयेत् । ततः
पश्चात् रोगौषधविचारानन्तरं ज्ञानपूर्वं साव-
धानो न तु अवज्ञया कर्म चिकित्सामौषध-
दानादिरूपं समाचरेदित्यर्थः ॥ * ॥ रोगज्ञाने
चिकित्साकरणे दोषमाह ।
“यस्तु रोगमविज्ञाय कर्मण्यारभते भिषक् ।
अपौषधविधानमस्य स्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥”
यदृच्छया स्मेरितया सिद्धिर्भवति वापि भवती-
त्यर्थः । अन्यच्च ।
“औषधं केवलं कर्तुं यो जानाति न चाभयम् ।
वेद्यकर्म स चेत् कुप्यादधमर्हति राजतः ॥” * ॥
रोगज्ञाने भेषजाज्ञाने दोषमाह ।
“यस्तु केवलरोगज्ञो भेषजेष्वविचक्षणः ।
तं वेदां प्राप्य रोगी स्याद्यथा नौर्त्ताविकं
विना ॥”
नौर्विकं कर्णधारं विना यथा नौः सङ्कटे पतति
तथा रोगीत्यर्थः । अन्यच्च ।
“यस्तु केवलशास्त्रज्ञः क्रियाखकुशलो भिषक् ।
स सुहृत्वातुरं प्राप्य भीरुः शस्त्रीव चाह्वयम् ॥”
रोगौषधयोर्ज्ञाने गुणमाह ।
“यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभेष्यकोविदः ।
देशकालविभागज्ञस्तस्य सिद्धिर्न संशयः ॥

आदायस्ते रक्षां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः ।
मेघजानां विधानेऽथ ततः कुर्वाचिकित्सितम् ॥”
चिकित्सितमित्यत्र भावे क्तः । इति भाव-
प्रकाशे पूर्वखण्डः ॥ * ॥ अथ येन रोगाणां
ज्ञानं स्यात्तदाह ।

“हेतुस्तदनु संप्राप्तिः पूर्वरूपस्य लक्षणम् ।

तथैवोपशयः पञ्च रोगविज्ञानहेतवः ॥”

तत्र हेतौर्लक्षणमाह ।

“यत्तु न स्याद्विना येन तस्य तद्वेतुच्यते ।

शास्त्रे संयवहाराय तत्पर्यायान् प्रवक्ष्यहे ॥

निदानं कारणं हेतुर्निमित्तञ्च निवन्धनम् ।

मूलमायतनं तत्तु प्रत्ययोऽपि निगद्यते ॥”

तत्र हेतुर्वाधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा । वर्षा-
रूपमहिमानश्रुतिमैयुनशोकचिन्ताभया-
दयो वातप्रकोपहेतवो वातजान् याधीन् बोध-
यन्ति । शरत्कालोष्णतौष्ण्यक्रोधद्वेषाक्षुधाभि-
चातादयः पित्तप्रकोपहेतवः पित्तजान् याधीन्
बोधयन्ति । वसन्तमधुरस्निग्धश्रीतादयः कफ-
प्रकोपहेतवः कफजान् याधीन् बोधयन्ति ॥*॥
अथ संप्राप्तेर्लक्षणमाह ।

“यथा दुष्टेन दोषेण यथा चातुर्विधसर्पता ।

उत्पत्तिर्यामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥”

यथा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दुष्टेन

दोषेण । यथा चातुर्विधसर्पता अनेकधा दोषाणां

विसर्पणमृद्धाक्षित्यगादितिभेदेन । तथा च

विसर्पता आमयस्य या उत्पत्तिः असौ

संप्राप्तिः । शास्त्रे अवहाराय संप्राप्तेः पर्याया-

वाह जातिरागतिरिति । संप्राप्तिरौपाधिक-

भेदानाह ।

“संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।

सा भिद्यते यथात्रेव वक्ष्यन्तेऽहौ ज्वरा इति ॥”

संख्यादिरूपा ये विशेषास्तेभ्यः सा संप्राप्ति-

भिद्यते भेदवती क्रियते इत्यर्थः । तत्र संख्यां

विदुष्योति । यथा ज्वरोऽष्टधा अतीसारः षड्-

विध इत्यादि । विकल्पं विदुष्योति । दोषाणां

समवेतानां विकल्पोऽंशशक्यना । सम-

वेतानां समुद्भूतानां दोषाणां अंशशक्यना

हीनमध्याधिकभेदेर्भागकल्पना विकल्पः ॥ * ॥

प्राधान्यं विदुष्योति ।

“स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां याधेः प्राधान्यमाहि-

शेत् ।

याधेः स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं पारतन्त्र्येणप्राधा-

न्यस्य वदेदित्यर्थः । यथा स्वतन्त्रस्य ज्वरस्य

प्राधान्यं ज्वराधीनानां आसादीनामप्राधा-

न्यम् ॥ * ॥ यत्नं विदुष्योति ।

“हेत्वादिक्त्वात् स्त्रावयवैर्बलावलावप्रप्रणम् ।”

अत्रापि याधेरित्युपवर्तते । हेत्वादेः हेतुपूर्व-

रूपाणां कार्त्तुस्त्रेण साकल्येन । अपयवैः एक-

देशेन । आधेर्बलावलयोर्विशेषणं विशेष-

बोधः ॥ * ॥ कालं विदुष्योति ।

“नक्तं दिनसंयुक्तं श्रेयाधिकालो यथावत्तम् ।”

नक्तमत्रायथ रात्रिवाचकम् । एतेनैतदुक्तं

यस्मिन्नक्तादेरंशे यस्य दोषस्य प्रकोप उत्तीरति
सोऽंशस्तुदोषजस्य याधेः काल इत्यर्थः ।
नक्तादेरंशेषु वातादिप्रकोप उत्ती वाग्भटेन ।
“ते यापिगोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्वयसंश्रयाः ।
वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमथादिगाः क्रमात् ॥”
इति ॥

ते वातपित्तकफाः । ऋतुषु वातादिकोपो यथा,

“वर्षासु शिशिरे वायुः पित्तं शरदि उष्णकं ।

वसन्ते तु कफः कुप्येदेवा प्रकृतिरार्त्तवी ॥” * ॥

संप्राप्तिर्वाधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा । मिथ्या-

हारविहारकुपितवाताद्यामाश्रयगमनरसदूषण-

क्रोडाभिर्बहिर्निरसनरूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं

बोधयति तथा याधीनां संख्यादोषांशश-

कल्पनाप्राधान्यबलकालांश्च बोधयति । तेषु

ज्ञानेषु चिकित्साविशेषः स्यात् ॥ * ॥ अथ

पूर्वरूपस्य लक्षणमाह ।

“पूर्वरूपस्य तद्वयेन विद्याद्वाविनमामयम् ।

सामान्यञ्च विशिष्टञ्च द्विविधं तदुदाहृतम् ॥

सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषैरनभिहितम् ।

विशिष्टमीषद्वयं स्यात् विशेषैश्च समन्वितम् ॥”

दोषाणां विशेषाः जृम्भातिशयनेचदाहाभि-

मान्यादयः । तत्र पूर्वरूपं याधीनां ज्ञानाय

हेतुर्यथा । अमादयो भाविनं ज्वरं बोधयन्ति ।

अथ च त एव अमादयोऽतिशयितजृम्भायुक्ता

भाविनं वातज्वरं नेत्रदाहयुक्ता भाविनं पित्त-

ज्वरं बहिमान्ययुक्ता भाविनं श्लेष्मज्वरं बोध-

यन्ति ॥ * ॥ अथ लक्षणस्य लक्षणमाह ।

“पूर्वरूपं विशिष्टं यद्यत्तं तल्लक्षणं स्मृतम् ।

संस्थानं लिङ्गचिह्नं च यज्जनं रूपमाहतिः ॥”

विशिष्टं पूर्वरूपं ईवद्वयत्तं रूपं तदेष सन्ध-

यत्तं लक्षणं स्मृतम् । तत्र शास्त्रे अवहाराय

पर्यायानाह संस्थानमित्यादि । लक्षणं याधे-

ज्ञानाय हेतुर्यथा । स्वेदावरोधः सन्तापः

सर्वाङ्गग्रहणञ्च युगपदेतल्लक्षणं ज्वरं बोध-

यति ॥ * ॥ अथोपशयस्य लक्षणमाह ।

“औषधान्विहारस्यासुपयोगं सुखावहम् ।

वृणासुपशयं विद्यात् ॥ हि सात्त्विकमिति स्मृतः ॥”

तत्र वातस्योपशयमाह ।

“मधुरलवणसास्त्रिन्धनस्योष्णनिद्रा-

गुरुसचिकरवस्त्रिस्नेहसंमहानानि ।

दहनजलदोषाभ्यङ्गसन्तर्पणानि

प्रकुपितपवमानं शान्तमेतानि कुर्युः ॥”

अथ पित्तस्योपशयमाह ।

“तत्तत्सादुक्तायश्रीतपवनच्छायनिशावीजन-

ज्योत्स्नाभूयद्वयन्तवारिजलदस्त्रीमात्रसंस्-

र्शनम् ।

सर्पिः क्षीरविरिकसेकधिरसावप्रदेहादिकं

पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तं प्रशान्तिं

नयेत् ॥”

अथ कफस्योपशयमाह ।

“रूचचारकषायतित्तकटुकषायामनिहीवनं

धूमातुण्यशिरोविरेकधमनं स्वेदोपवासादिकम् ।

तड्घाताध्वनिगुहजागरजलक्रीडाङ्गनासेवनं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माश्रयसुखं हरेत् ॥”
जलक्रीडा कथं कथं हरति तदाह । जल-
क्रीडाजनितश्लेष्मनावरुद्धदेहोष्ण । पङ्कलिम-

पाकाभिरिवोयो भूत्वा कफं शोधयति इति

समाधिः ॥ * ॥ उपशयो याधेर्ज्ञानाय हेतुर्यदुक्तं

चरकेण । गूढलिङ्गं सङ्कीर्णलक्षणञ्च याधिसुप-

शयानुपशयाभ्यां परीक्षेतेति । तथा च सुश्रुते ।

“अभ्यङ्गस्नेहनक्षेपैर्विकारो वातिको न यः ।

शान्त्यतश्च तु विशेयं रक्तमात्राक्षि दूषितम् ॥

सर्वेषामेव रोगानां निदानं कुपिता मलाः ।

तत्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥”

सर्वेषां रोगानां निदानं सन्निवृत्तं कारणम् ।

कुपिताः स्वेहेतुदुष्टाः । मला वातपित्तकफा

एवेत्यन्वयः । तथा च वाग्भटः । दोषा एव हि

सर्वेषां रोगाणामेककारणमिति । नत्वागन्तुज-

याधिवु अभिचारः स्यात् । तत्र तत्राप्युत्पत्ति-

नन्तरं दोषप्रकोपस्यावश्यं भावित्वात् । उत्पन्न-

त्रयेषु गुणयोगस्येव । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

पापजरोगा यथा । शातातपीयकर्मविपाके ।

“कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।

मूत्रलक्ष्णाश्चरीकाशा अतिसारभगन्दरौ ॥

दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽपिनाशनम् ।

इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ।

जलोदरयक्ष्मोऽपि मूलरोगग्रन्थानि च ।

आसाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः ।

रक्तार्जुद्विसर्पादा उपपापोद्भवा गदाः ॥

दृष्टावतानकश्चिचवपुःकम्पविचर्चिकाः ।

बल्लरीकपुष्परीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः ॥”

तथा ।

“अर्शआद्या वृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि ।

अन्ये च बहुधा रोगा जायन्ते रोगसङ्कराः ।

उच्यन्ते हि निदानानि प्रायश्चित्तानि च

क्रमात् ॥”

सर्वरोगनाशकदानं यथा । हेमाद्रितदान-

खण्डे भगवदात्मनम् ।

“सुवर्णदानं सर्वेषां रोगाणां नाशकारणम् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं कामलोद्भव ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

अथारोग्यस्नानदिनम् । तत्र तिथयो रिक्ताः

प्रशस्ताः । दशमीप्रतिपद्वितीयात्रयोदशी-

पञ्चमीभिन्ना मध्यमाः । तत्र नक्षत्राणि । स्वाती-

अवगन्धनिष्ठाश्रुतभिवान्येष्टाहस्तापुष्यपूर्वा-

षाढापूर्वफल्गुनीपूर्वभाद्रपदमघाभरणीमृग-

शिरांसि । तत्र वाराः क्रूराः । तत्र योगो अती-

पातः । अशोभनखण्डः । लग्नापेक्षया केन्द्रेषु

पापग्रहः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अपि च ।

“चन्द्राशुद्धौ अतीपाते भौमार्कशनिवासरे ।

ब्रह्मसुक्तो याधिसुक्तः क्षयः स्नानं समाचरेत् ॥

पूर्वाचयमवाक्षेष्वा भरणी क्षतिका तथा ।

आर्द्रायाश्च तिथौ रिक्ते चारोग्यस्नानमाचरेत् ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

रोगह

रोगह

रोगह

रोगघ्नं, क्ली, (रोगं हन्तीति । हन् + टक् ।)
औषधम् । इति वैद्यकम् ॥ रोगनाशके, त्रि ॥
(स्त्रियां ङीप् । यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।

“त्रिफला सर्वरोगघ्नी त्रिभागघृतसंस्कृता ॥”

रोगभूः क्ली, (रोगाणां भूः स्थानं याधिमन्दिर-
त्वात् ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रोगराजः, पुं, (रोगाणां राजा । टच् ।) राज-
यक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

“इति याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
रूपमेकादशविधं हेतुसोक्तञ्चतुर्विधः ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने = अध्यायः ॥)

रोगलक्षणं, क्ली, (रोगाणां लक्षणम् ।) निदानम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रोगशान्तकः, पुं, (रोगान् शान्तयतीति ।
शान्ति + क्तुल् ।) वैद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रोगशिला, क्ली, (रोगाय रोगनिवृत्तये शिला ।)
मनःशिला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्या मनःशिलाशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रोगशिल्पी, [न] पुं, (रोगे शिल्पीव ।) वृक्ष-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ शरालु इति
भाषा ॥

रोगश्रेष्ठः, पुं, (रोगेषु श्रेष्ठः ।) ज्वरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रोगहं, क्ली, (रोगान् हन्तीति । हन् + डः ।)
औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रोगहरद्रव्यं, क्ली, (रोगहरं रोगनाशकं द्रव्यम् ।)
रोगनाशकवस्तु । यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

“द्रव्याणि मधुरादीनि वक्ष्ये रोगहराण्यहम् ।

शालिषट्कगोधूमक्षीरक्षेव तथा मधु ॥

मञ्जाशृङ्गाटकयवकपिशोराकगोक्षुरम् ।

गन्धारी पौष्करं बीजं द्राक्षा खर्जूरकं वला ॥

नारिकेलेषुतामसुभा विहारी च पिथालकम् ।

मधुकं तालकुशाण्डं सुखोऽयं मधुरो गणः ॥

सूक्ष्मांदाहप्रशमनः षडिन्द्रियप्रसादनः ।

कृमिहतृक् फलहतृक् दृष्य एकोऽर्थ्यं निवेवितः ॥

आसकाशस्यमाधुर्यखरघाताहं दानि च ।

गलगण्डक्षीपदानि गुडलेपाहि कारयेत् ॥ ॥

दाडिमामलकाम्बुच कपित्थकरमर्दकौ ।

मातुलुङ्गान्नातकश्च वदरं तित्तिरीफलम् ॥

दधितक्रं काष्ठिकश्च लङ्गुलं चान्वेत्तसम् ।

अम्बो दन्तशुद्धायुक्तो जारणः पाचनो रसः ॥

क्लेदनो वातहतृक् दृष्यो विहायै चानुलोमनः ।

अम्बोऽर्थ्यं सेवमानः कुल्याहं दन्तहर्षकम् ॥

शरीरस्य च शैथिल्यखरकुण्ठनकृद्भवेत् ।

क्षिप्रभिस्रवणादीनि पाचयत्यग्निभावनः ॥ ॥

लवणादियवचारः सर्वकादिश्च लावणः ।

शोधनः पाचनः क्लेदी विस्त्रेपसर्पणादिकृत् ॥

मागरीधी माद्वेकृत् च एकः परिधेवितः ।

गात्रकण्ठकोष्ठशोफवैवर्यं जनयेद्रसः ।

रक्तवातं रक्तपित्तं पुंस्त्रेन्द्रियरुजादिकम् ॥ ॥

योधशिशुं मूलकश्च देवदारु च कुष्ठकम् ॥

लवणं जम्बूजफलं सुस्ता गुग्गुलुलाङ्गली ।

कटुको दीपनः शोधी कुष्ठकण्टकफान्तकृत् ॥

स्थौल्यालस्यकृमिहरः शुक्रमेदोविरोधनः ।

एकोऽर्थ्यं सेवमानो भ्रमदाहदिकृद्भवेत् ॥ ॥

क्षतमालः करीराणि हरिद्रेन्द्रयवास्तथा ।

स्वादुकण्टकवेजाणि दृष्टतीक्ष्णशक्तिनी ॥

गुडूची च द्रवन्ती च त्रिदण्डखूपपर्यपि ।

कारवेक्षकवार्ताकुकरवीरकवासकाः ॥

रोहिणी शङ्खपुष्पी च कर्कोटो वैजयन्तिका ।

जाती वरुणकं निम्बो ज्योतिष्मती पुनर्नवा ॥

तित्तो रसश्लेदनः स्यान्नोचनो दीपनस्तथा ।

शोधनो जरहणाहो मूच्छाकण्टिकादिजित् ॥

विष्मन्त्रलोदसंशोषे अर्थ्यं स च सेवितः ।

मन्यास्तम्भक्षेपकार्तिशिरःशूलत्रयादिहृत् ॥ ॥

त्रिफलाश्लक्ष्मीकजम्बु आम्लान्नातवटादिकम् ।

तिन्दुकं वकुलं शार्कं निव्यावं सुहृत्क्षिका ॥”

निव्यावस्थाने पालङ्गा इति कश्चित् पाठः ।

“कषायो ग्राहको रोपी स्तम्भनः क्लेदशोधनः ।

एकोऽर्थ्यं सेवमानो हृदयादय पीडकृत् ॥

सुखशोषज्वराध्मानमन्यास्तम्भादिकारकः ॥ ॥

हरिद्रा कुष्ठलवणमेघदृङ्गीवलाहयम् ॥

कच्छपी श्लक्ष्मी पत्रो पुनर्नवा शतावरी ।

अग्निमन्यो ब्रह्मदण्डी खट्वैरण्डके तथा ॥

यवकोलकुलत्यादि कर्वासीदसमूलकम् ।

पृथक् समस्तो वातान्नो बहुपित्तहरस्तथा ॥

शतावरी विहारी च बालकोशीरचन्दनम् ।

दूर्वा वटः पिप्पली च वदरी श्लक्ष्मी तथा ॥

कदली चोत्पलं पद्मसुदुम्बरपटोलकम् ॥ ॥

अथ श्लेष्महरो वर्गो हरिद्रा गुडकुष्ठकम् ॥

शतपुष्पी च जाती च योवारवधनाकुली ॥ ॥

सर्पिलैलवसामञ्जा खेहेषु प्रवरं दृढम् ॥

तथाधीकृतिमेघादिकाङ्गिणां शस्यते दृढम् ।

केवलं पैत्तिके सर्पिलैतिके लवणान्वितम् ॥

देयं बहुकफे वापि योषचारसमन्वितम् ।

गन्धोनाडीक्रमिश्लेष्मेदोमारुतरोगिषु ॥ ॥

तेलं लाघवदाट्टाय क्रूरकोष्ठेषु देहिषु ।

वातातपास्त्रभावातिशयामचीगघातुषु ॥

रूक्षे क्लेशचयात्मनिवाताहतपथेषु च ।

तथा दग्धा हलभ्रष्टा योनिकर्मा शिरोरुजि ॥

उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।

जघनस्य पलाङ्गेन खेदकाथौषधेषु च ॥ ॥

जलमुष्णं दृढे देयं पृथक् तैले ॥ शस्यते ।

खेहे पीते तु दृष्टार्था पिबेदुष्णोदकं नरः ॥

वातातुलोमदीप्ताग्निवर्ध्यास्त्रिगधसमं मतम् ।

रूक्षस्य खेदयं काथंमतिस्त्रिगधस्य रूक्षणम् ॥

श्यामाककोरदूषासतक्रपिण्याकषट्भिः ।

वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा खेद इष्यते ॥

न खेदेदेदतिशूलरूक्षदुर्बलसंस्कृतान् ॥”

इति गारुडं योगसारे १७७ अध्यायः ॥ ॥

धन्वन्तरिरुवाच ।

“दृढतेलादि वक्ष्यामि शृणु सुश्रुत रोगघ्नम् ।

शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ॥

अभया गुडूची चैव अट्टरूषकवाकुची ।

एतैरक्षसमैर्भागेधृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

कण्टकायां रसप्रस्थः क्षीरप्रस्थसमन्वितः ।

एतद्ब्राह्मीधृतं नाम श्रुतिमेघाकरं परम् ॥ ॥

त्रिफलाचित्रकवलानिर्गुण्डीनिम्बवासकाः ।

पुनर्नवा गुडूची च दृष्टती च शतावरी ॥

एतेधृतं यथालाभं सर्वरोगविमर्दनम् ॥ ॥

वलाशतकषाये तु तैलस्यार्द्धाङ्कं पचेत् ॥

कल्केर्मधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपञ्चकैः ।

सूक्ष्मैलापिप्पलीकुष्ठत्वगेलागुरुकेशरैः ॥

गन्धान्धजीवनीयैश्च जीराङ्कसमाश्रितम् ।

एतन्मृद्वग्निना पक्वं स्थापयेद्रजते शुभे ॥

सर्ववातविकारांस्तु सर्वधात्वन्तराश्रयान् ।

तैलमेतत् प्रथमयेद्वलाखं राजवल्लभम् ॥ ॥

शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थं तथैव च ।

शतपुष्पा देवदारु मांसी श्लेथिकं वला ॥

चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।

एतैः कषेसमैः कल्केस्तेलप्रस्थं विपाचयेत् ॥

कुलवामनपङ्कनां वधिरयङ्गकुलिनाम् ।

वायुना भयगात्राणां ये च सीदन्ति मैथुने ॥

जराजर्जरगात्राणां चाध्मानसुखशोषिणाम् ।

त्वग्गताश्चापि ये वाताः शिरास्त्रायुगताश्च ये ॥

स वस्तिर्नाशयत्याशु तैश्चैव स्यादशाङ्ककः ।

नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रगर्दनम् ॥ ॥

पृथक् तैलं दृढं कुल्यात् समस्तैरौषधैः पृथक् ।

शतावर्था गुडूच्या वा चित्रकै रोचनायुतः ॥

निर्गुण्डा वा प्रसारण्या कण्टकायां रसा-

दिभिः ।

वर्षावानलया वापि वासकेन फलत्रिकैः ॥

ब्राह्म्या चैरुण्डकेनापि भृङ्गराजेन सुखिना ।

मृषल्या दशमूलेन खदिरैण वटादिभिः ॥

वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्वरोग-

घ्नम् ।

दृढेन मधुना वापि शुक्तं खण्डगुडादिभिः ।

लवणैः कटुकैर्युक्तं यथाभागश्च रोगघ्नम् ॥

चित्रककार्तिवृतामलत्रयमारकम् ।

खधा च वाला गणिका सप्तपर्णसुवर्चिकाम् ॥

ज्योतिष्मतीश्च संभ्रज्य तैलं धीरो विपाचयेत् ॥

एतन्निव्यन्दनं तैलं भृष्टं दद्यात् भगन्दरे ॥

शोधनं रोचनञ्चैव सर्ववर्णकरं परम् ।

चित्रकादं महातैलं सर्वरोगप्रभञ्जनम् ॥

अजमोदः ससिन्दूरो हरितालनिशादयम् ।

चारुद्वयं फेनयुतमाद्रकं सरलोद्भवम् ॥

इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ॥

कन्दलैः स्थाने स्यन्दनैः इति च पाठः ।

“एभिः सर्वपक्वं तैलमजाम्बुजैश्च योजितम् ।

मृद्वग्निना पचेदेतत् अक्षेक्षीरेण संयुतम् ॥

अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां यपोद्धति ।

विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्कञ्चैव विशोधयेत् ॥

रोपणं मृदुभावश्च तैलेनानेन कारयेत् ।

अजमोदादिकं तैलं मष्टावीर्यञ्च रोगघ्नम् ॥”

इति गारुडं १७८ अध्यायः ॥

रोगी

रोगहारी, [न] पुं, (रोगं हरति तच्छीलः ।
हृ + गिनिः ।) वैद्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
रोगनाशके, त्रि ॥

रोगितरुः, पुं, (रोगिणां शोकनाशकस्तुः ।)
अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोगिवल्लभं, क्ली, (रोगिणां वल्लभं प्रियम् ।)
औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोगिप्रिये, त्रि ॥

रोगी, [न] त्रि, (रोगोऽस्यास्तीति । रोग +
इनिः ।) रोगयुक्तः । तत्पर्यायः । आधितः २

विकृतः ३ ग्लानः ४ स्नानः ५ मन्दः ६ आतुरः ७
अभ्यान्तः ८ अभ्यमितः ९ रुग्णः १० सामयः ११

अपटुः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आम-
यावी १३ ग्लानः १४ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ

चिकित्सार्थं रोगिणः परीक्षा । तत्र वाग्-
भटः ।

“दर्शनस्यार्शनप्रश्नैः परीक्षेद्य रोगिणम् ।
आयुरादि दृष्ट्वा स्यार्शच्छीतादेः प्रश्नतोऽप-

रम् ॥”

आयुरादि । आदिशब्दात् साध्यत्वासाध्य-
त्वादि । दृष्ट्वा दर्शनेन । अत्र सम्पदादिभ्य-

श्चेति भावे क्तिप् । स्यार्शत् प्रीतादेः । प्रीतोऽण-
न्दुकठिनत्वादिना परीक्षणश्च । प्रश्नतः ।

उदरलाघवगौरववृषावुमुच्चावलावलादिना ॥
“मिथ्या दृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव

च ।

तथा दुष्परिपृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥”
तत्र दर्शनं नेत्रजिह्वामृचादेः कर्तव्यम् ॥ * ॥

तत्र नेत्रपरीक्षा यथा,—
“नेत्रं स्यात् पवनार्द्रं धूम्रवर्णं तथारणम् ।

कोटरान्तःप्रविष्टं तथारक्तं विलोकनम् ॥
हरिद्राखण्डवर्णं रक्तं वा हरितं तथा ।

दोषद्वेषे सदाहं नेत्रं स्यात् पित्तकोपतः ॥
चक्षुर्बलाश्रयाद्बुद्ध्यात् क्षिप्तं स्यात् सलिल-

जुतम् ।

तथा धवलवर्णं च ज्योतिर्हीनं बलान्वितम् ॥
नेत्रं हि दोषबाहुल्यात् स्याद्दोषद्वयलक्षणम् ।

त्रिदोषलिङ्गं सेवेत तन्मारयति रोगिणम् ॥
त्रिदोषदूषितं नेत्रमन्तर्ममं भ्रष्टं भवेत् ।

त्रिलिङ्गं सलिलखावि प्रान्तेनोन्मीलयत्यपि ॥” * ॥
अथ जिह्वापरीक्षा ।

“शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात् ।
रक्ता श्यामा भवेत् पित्तालिप्ता वा धवला

कपात् ।

परिदग्धा खरस्यर्शा लण्णा दोषत्रयेऽधिके ।
सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥”

अथ मूत्रपरीक्षा ।
“वातेन प्राणुरं मूत्रं रक्तं नीलं च पित्ततः ।

रक्तमेव भवेद्रक्ताह्वलं केनिलं कपात् ॥”
अथ शरीरस्य उष्णत्वादित्थानार्थं स्पर्शनं

कार्यम् । तत्र नाडीपरीक्षामाह ।
“धूसो दक्षिणहस्तस्य स्त्रियो वामकरस्य तु ।

अङ्गुष्ठमूलगा नाडी परीक्षेत भिषग्वरैः ॥

१८५

रोगी

अङ्गुलीभिस्तु तिसृभिर्नाडीमवहितः सूक्ष्मेत् ।
तच्चैदया सुखं दुःखं जानीयात् कुशलोऽस्ति-

लम् ॥

सद्यः स्वातस्य सुप्तस्य चतुर्णातपशीलिनः ।
आयामश्रान्तदेहस्य सन्धक् नाडी न बुध्यते ॥

वातेऽधिके भवेन्नाडी प्रयत्ना तर्जनीतले ।
पित्ते यत्ता मध्यमायां तृतीयाङ्गुलिगा कफे ॥

तर्जनीमध्यमामध्ये वातपित्तेऽधिके स्फुटा ।
अनामिकायां तर्जनीयां यत्ता वातकफे भवेत् ॥

मध्यमानामिकां मध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके ।
अङ्गुलित्रितयेऽपि स्यात् प्रयत्ना सन्निपातिनः ॥

वाताङ्गुलिगतिर्नाडी पित्ताङ्गुल्य गामिनी ।
कफाङ्गुलिगतिर्नाडी सन्निपातादतिदृता ॥

वक्रमुत्तुल्य चलति धमनी वातपित्ततः ।
वहेद्वक्रं मन्दं वातस्यैवाधिके ततः ॥

उत्तुल्य मन्दं चलति नाडी पित्तकफेऽधिके ।
कामात् क्रोधात् वेगवहा जीवा चिन्ताभया-

जुता ॥

स्थित्वा स्थित्वा चलेदया सा हन्ति स्थानच्युता
तथा ।

अतिजीवा च प्रीता च प्राणान् हन्ति न
संशयः ॥

ज्वरकोपेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ।
मन्दाग्नेः जीवघातोश्च सैव मन्दतरा मता ॥

चपला क्षुधितस्य स्यात् दृप्तस्य भवति स्थिरा ।
सुखिनोऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा बलवती मता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(लक्षणान्तरादिकमाह ।
“रोगो यस्यास्ति रोगी स ॥ चिकित्स्यस्तु

यादृशः ।

यादृशश्चाचिकित्स्योऽपि वक्ष्यमाणो निश्चय-
ताम् ॥”

तत्र चिकित्स्यः ।
“निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन चक्षुषा ।

चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यभक्तो जिते-

न्द्रियः ॥”

सत्त्वं यस्य नाभ्युदयक्रियादिष्वविकलताकरं तेन
युक्तः । चक्षुषा चक्षुरपलक्षितेन । ततोऽन्वे-

नापीन्द्रियेण चिकित्स्यः रोगान् मोचयितव्यः ।
अन्यथा ।

“आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवान् मित्र-
वानपि ।

चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यवाक्यकदा-

स्तिकः ॥”

आयुर्वेदोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः ॥
अथाचिकित्स्यः ।

“चण्डः साहसिको भौरुः क्रतुघ्नो अग्र एव च ।
शोकाकुलो सुमूर्खश्च विहीनः करणेश्च यः ॥

वैरी वैद्यविदग्धश्च अज्ञाहीनश्च शङ्कितः ।
भिषजामविधेयाः स्युर्नोपक्रम्या भिषग्विधाः ॥

एतानुपाचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात् ॥”
चण्डोऽथानक्रोधशीलः । साहसिकः अविचार्य-

रोचनः

कारी । भीरुर्भयशीलः । क्रतुघ्नो वैद्यकतोप-
कारलोपकः । अग्रो आकुलः । विहीनः कर-

णेश्च यः निजेन्द्रियशक्तिरहितः । वैरी न
चिकित्स्यः कदाचिद्रोगोद्रेके अपवादमयात् ।

वैद्यविदग्धो वैद्यधूर्तः । तथा च सुश्रुतः ।
“स न सिद्धति वैद्यस्तु यद्वैद्यस्य न पूज्यते ॥”

शङ्कितो वैद्यविश्वासरहितः । भिषजामविधेयाः ॥
वैद्यवचनाविधायिनः । भिषग्विधा वैद्यतुल्याः ।

एते नोपक्रम्याः न चिकित्स्याः । अथ दूतस्य
लक्षणम् ।

“यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते ।
स च यादृक् समुचितस्तद्गम्य निगद्यते ॥

दूताः सुजातयोऽयङ्गाः पटवो निर्मलाम्बराः ।
सुखिनोऽश्ववृषाणाः शुभपुष्पलेयुताः ॥

सजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशि सङ्गताः ।
भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे ॥”

सजातयः रोगिसमानजातयः ।
“यस्यां प्राणमरुद्वाति सा नाडी जीव-

संज्ञिता ॥”

अथ दूतस्य यात्रायां शकुनविचारः ।
“वैद्याङ्गानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।

न शुभं सौम्यं शकुनं प्रदीपन्तु सुखावहम् ॥”
प्रदीपमग्निं दूतो रोगी रित्तहस्तो वैद्यं न

पश्येत् । तथा च ।
“रित्तहस्तो न पश्येत् राजानं भिषजं गुरुम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रोग्यं, त्रि, (रोगाय हितमिति । रोग + यत् ।)

अपथ्यम् । अहितम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रोगसम्बन्धिन च ॥

रोचकः, पुं, (रोचयतीति । रुच् + गिच् +
णुल् ।) क्षुधा । तत्पर्यायः । वृश्चा २

अश्वना ३ जिघ्रसा ४ रुचिः ५ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५७ ॥ कदली । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ राजपलाङ्गुः । अवदंशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अन्धिर्यर्णभेदः । भण्डिउर इति

नेपालदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । निशाचरः २
धनहरः ३ कितवः ४ गण्ढासकः ५ । अस्य

गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।
पर्क कटुत्वम् । लघुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । हृद्य-

त्वम् । हिमत्वम् । कुष्ठकण्टकफानिलरक्षोऽश्ली
खेदमेदोऽसृज्वरगन्धविषव्रणनाशित्वञ्च । इति

भावप्रकाशः ॥ (काचकूप्यादिकारकः । यथा,
रामायणे । २ । ८३ । १३ ।

“माथूरकाः काचकिका वेधका रोचका-
स्तथा ॥”

“रोचकाः काचकूप्यादिकारकाः इति कतकः ॥”
इति तट्टीका ॥) रुचिकारके, त्रि ॥ (यथा,

सुश्रुते । १ । ४६ । मांसवर्गे ।
“संक्राही रोचको बल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः ॥”

रोचनः, पुं, (रोचयतीति । रोचि + नन्वादिवात्
ल्युः ।) कूटशाल्मलिः । इत्यमरः ॥ (तस्य

पर्यायो यथा,—

रोचनि

“कुक्षितः शास्त्रलिः प्रोक्तो रोचनः कूट-
शास्त्रलिः ॥”

इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥

काम्यलिः । तत्पर्यायो यथा,—

“काम्यलिः कर्कशचन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि
च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

श्वेतशिशुः । पलायुः । आरग्वधः । करङ्गः ।
अङ्कोठः । दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(देवयोनिविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ७५ ।

“कुम्भाखः कुम्भमूर्द्धा च रोचनो वैकृतोग्रहः ॥”

दक्षिणापुत्रायामन्यतमः । स च स्वायम्भुवमन्व-

न्तरे देवविशेषः । इति भागवतम् । ४ । १ । ७ ॥

स्वारोचिषमन्वन्तरे इन्द्रः । इति च तत्रैव । ८ । १ ।

२० ॥ भारतवर्षान्तर्गतपर्वतविशेषः । यथा,

मार्कण्डेये । ५७ । १३ ।

“तुङ्गप्रस्थो नागशिरी रोचनः पाण्डुराचलः ॥”

त्रि, रोचकः । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ (यथा,

सुश्रुते । १ । ४६ । शाकवर्गे ।

“वृथोष्णं रोचनं हृदं सस्नेहं लघु दीपनम् ॥”

दीप्तिशाली । यथा, हरिवंशे । १२६ । ३५ ।

“अन्तश्चरं रोचनं चारुशाखं

महाबलं धर्मनेतारमीधम् ।

सहस्रनेत्रं शतवर्माणसुगं

महादेवं विश्वहृजं नमस्ये ॥”

प्रोभमानः । यथा, भट्टिः । ६ । ७३ ।

“भृङ्गालिको किलकुडभिर्वाशनैः पश्य लक्ष्मणः ।

रोचनेर्भूषितां पम्पामस्माकं हृदयाविधम् ॥”

अनुरागकरः । यथा, भागवते । १ । १० । ११ ।

“सत्सङ्गानुसक्तः सङ्गो ह्यातुं नोत्सहते बुधः ।

कीर्त्तमानं यशो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनम् ॥”

रोचनकः, पुं, (रोचयतीति । रोचि + ल्युट् । ततः

कन्) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणा-

दयोऽस्य जम्बीरशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

रोचनफलः, पुं, (रोचनं रुचिकरं फलमस्य ।)

बीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोचनफला, स्त्री, (रोचनं रोचकं फलमस्याः ।)

चिर्मिटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोचना, स्त्री, (रोचते या । रुच् + बहुलमन्य-

चापि ।) उणा० २ । ७८ । इति युच् । टाप् ।

रक्तकङ्गारम् । गोपितम् । गोरोचना इति

ख्यातम् । (यथा, मनुः । ८ । २३४ ।

“कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्त्रं स्नायुश्च रोच-

नाम् ।

पशुषु स्वाभिनां दद्यात् नृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥”

वरयोषित् । इति मेदिनी । ने, ११८ ॥ (वसु-

देवप्रत्नौ । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४५ ।

“पौरवो रोचिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ।

देवकौ प्रमुखाश्वासन् पत्न्या आनकदुन्दुभेः ॥”

रोचनिका, स्त्री, (रोचनेव । स्वार्थे कन् ।

टापि अत इत्वम् ।) वंशरोचना । इति राज-

निर्घण्टः ॥ शुङ्गारोचनी । इति रत्नमाला ॥

१८६

रोटिका

रोचनी, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + कृत्यल्युटो

बहुलमिति ल्युट् । ततो ङीष् ।) आमलकौ ।

गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ मनःशिला ।

इति हैमचन्द्रः ॥ श्वेतचिह्नता । गुण्डारोच-

नीतिख्यातवणिग्द्रव्यम् । तत्पर्यायः । काम्यलिः २

कर्कशः ३ चन्द्रः ४ रक्ताङ्गः ५ । इत्यमरः ॥

काम्यलिः ६ कम्पीलः ७ कम्पिलः ८ कामिल्यः ९

रेचनी १० । इति भरतः ॥ पर्यायान्तरं गुणाश्च

काम्यलिः कश्चिद् द्रव्याः ॥

रोचमानः, पुं, (रोचते इति । रुच् + शानच् ।)

अश्वग्रीवास्थरोमावर्तः । यथा,—

“श्रीवृक्षो हृदयावर्त्तो रोचमानो गलोद्भवः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, माघे । ५ । ४ ।

“अश्वः प्यधुर्वसुमतीमतिरोचमाना-

स्तुर्गं पयोधय इवोर्मिभिरापतन्तः ॥”

नृपविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । १८ ।

“अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान् यो महा-

सुरः ।

रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥”

दीप्यमाने, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।

७४ । ७८ ।

“रोचमानैः समायुक्तचूडामण्यङ्गदादिभिः ।

गन्धर्वकुलसम्भूतिसंघैरिव भूषितम् ॥”

रोचिः, [स्] स्त्री, (रोचतेनेनेति । रुच् +

वाहुलकात् इतिन् । इत्यञ्ज्वलः । २ । १२२ ।)

प्रभा । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाणोः पटलेन रोचिषा-

नृषिलिषः संवलित विरेजिरे ॥”

रोचिष्णुः, त्रि, (रोचते तच्छीलः । रुच् + “अलं

कृष्ण निराकृजिति ।” ३ । २ । १३६ । इति

इत्यञ्च् ।) अलङ्कारादिना दीप्तिशीलः । तत्-

पर्यायः । विश्राट् २ भाजिष्णुः ३ । इत्यमरः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ६४ । ६ ।

“तत्र शूकरवृन्दानि भिन्दन् बाणैर्निरन्तरम् ।

श्यामलाम्बररोचिष्णुस्तमांसीव रविः करैः ॥”

रोचकः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ । मद्यवर्गे ।

“सुगन्धि दीपनं हृदं रोचिष्णु क्षमिनाशनम् ॥”

रोची, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + इन् । वा

रीष् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥

रोची, [न्] त्रि, (रोचते इति । रुच् + णिनि ।)

रोचिष्णुः । इति हैमचन्द्रः ॥

रोच्यं, त्रि, (रुच् + ण्यः । “यजयाचरुचप्रवच-

ञ्चञ्च ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कवर्गादेशो न ।)

प्रकाश्यम् । प्रीतिविषयः । रुचधातोः कर्मणि

यप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् ॥

रोट्, [ष्] त्रि, (रुच् + “अन्त्येभ्योऽपि ङश्चान्ते ।”

३ । २ । ७५ । इति ङिच् ।) हिंसः । वधकः ।

रोषतीति विचि गुणः । इति सुगन्धबोधटीकायां

दुर्गादासः ॥

रोटिका, स्त्री, पिष्टकविशेषः । रोट्टी इति रुट्टी

इति च भाषा । तत्करणप्रकारमाह ।

रोदनं

“शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित् पुष्टाश्च पोलिकाम् ।

तमके स्नेहयेत् कृत्वा भूयोऽङ्गारेऽपि तां पचेत् ॥

“ह्येषा रोटिका प्रोक्ता गुणानस्याः प्रचक्ष्महे ।

रोटिका बलकृद्दद्याद्दृङ्गणी धातुवर्द्धनी ॥

वातघ्नौ कफकृद्गुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता ॥”

अथ लेटी ।

“सुहृद्गोधूमचूर्णेन सामुगाढं विमर्दयेत् ।

विधाय वटकाकारं निर्धमेऽग्नौ शनैः पचेत् ॥

अङ्गारककंटी ह्येषा दृङ्गणी शुक्ला लघुः ।

दीपनी कफकृद्दद्याद्दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता ॥”

अथ यवरोटिका ।

“यवजा रोटिका रुधा मधुरा विषदा लघुः ।

मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान् ।

दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता मेदोमेहगलामयान् ॥”

अथ माषरोटिका ।

“चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां चमसी साभिधीयते ।

चमसीरचिता रोट्टी कथ्यते बलभद्रिका ॥

रुच्योष्णा वातला बल्या दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता ।

माषाणां दालयस्तोत्रे स्थापितास्त्यक्तकक्षुकाः ॥

आतपे प्रोषिता यन्त्रे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता ।

धूमसीरचिता सैव प्रोक्ता भर्भरिका बुधैः ॥”

भर्भरिकास्थाने सुभुरिका इति गुर्गुणि

इति वा पाठः ।

“भर्भरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ॥”

अथ चणकरोटिका ।

“चाणक्या रोटिका रुधा क्षेपपित्तासुदुग्धः ।

विष्टमिनी न चक्षुष्या तद्गुणा तिलशुक्लौ ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रोड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०

पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अरुडत् । इति

दुर्गादासः ॥

रोदः, [स्] स्त्री (रुद् + असृन् ।) स्वर्गः । भूमिः ।

इति मेदिनी । से, ३३ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ ।

२२ । ५ ।

“एते पृष्ठानि रोदसीर्विप्रयन्तो व्यानशुः ॥”

रोदनं, स्त्री, (रुद् + ल्युट् ।) क्रन्दनम् । (यथा,

चाणक्यप्रतके । ६२ ।

“दुर्बलस्य बलं राजा बालावां रोदनं बलम् ।

बलं स्र्खस्य मौनित्वं चौराणाममृतं बलम् ॥”

असु । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ तस्य शुभाशुभं

यथा,—

“अनशु स्निग्धरुदितमदीनं शुभदं वृणाम् ।

प्रचुराशु दीनं रुचश्च रुदितं न सुखावहम् ॥”

इति गारुड ६६ अध्यायः ॥

कपिलाधेनूनां नेत्राभुना रत्नसम्पन्नो जातः ।

यथा,—

“बुद्धे सुनि नृतं दृष्ट्वा रुरोद कपिला सङ्घः ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“तदशुविद्धना मर्त्ये रत्नसंघो बभूव ह ॥”

रोदनाश्रुपतनेन नृतानां नरकं स्यात् । यथा,—

“ज्ञानिनो मा रुदन्त्येव मा रोदीः पुत्र साम्प-

तम् ।

रोदनाशुप्रपतनान्मृतानां नरकं ध्रुवम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

मृतसुहिष्य रोदननिषेधो यथा,—

“स्नेहाशु बान्धवैर्मृतं प्रेतो मुहुक्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्या विधानतः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

रोदनिका, स्त्री, (रोदनं अश्रु पातत्वेनास्त्यस्येति ।

रोदन + ठन् ।) यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विषयोऽस्य यवासशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

रोदनी, स्त्री, (रुदतेऽनेनेति । रुद् + करणे ल्युट् ।

डौप् ।) दुराजभा । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥

रोदसी, स्त्री, (रोदस् + गौरादित्वात् डौप् ।)

खर्गः । भूमिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥

रोदसी, य, खर्गः । भूमिः । यथा,—

“दावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च ॥”

इति भरतधृतकोषः ॥

रोदस्यौ, स्त्री, भूमिखर्गौ । यथा,—

“प्रसूरापि भूदावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥”

इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥

“भूभूमिः द्यौराकाशं एते सहिते विगृहीते च रोदसीरोदःशब्दयोर्व्याच्येते इति भूदावौ परा-
मृते एतेन ईवन्तान्तांशब्दद्वयेन एकवच-
नान्तेनापि भूदावौ समुदिते उच्येते ।

‘रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् ।
सह प्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी ॥’

इति विश्वः ॥

‘रोदसी रोदसा साहं पृथ्वीखर्गं दिवि चितौ ॥’

इत्यजयः ॥

रोदसीत्ययमप्यस्ति । यथा । दावापृथिव्यौ
रोदस्यौ रोदसी रोदसीति चेति ॥” इति
तट्टीकायां भरतः ॥

रोधः, पुं, (रुणद्धि जलमिति । रुध् + पचाद्यच् ।)

नदीतीरम् । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । १० । ७ ॥

(रुध् + घञ् । रोधनम् । यथा, मार्कण्डेये ।

१३ । ११ ।

“अहं वैश्वकुले जातो जन्मन्यस्मात्तु सप्तमे ।

समतीते गर्वा रोधं निपाने हतवान् पुरा ॥”)

रोधः, [सु] स्त्री, (रुणद्धि वार्यादिकमिति । रुध् +

“सर्वधातुभ्योऽमुन् ।” उणा० ४ । १ । ८८ । इति

अमुन् ।) नदीतीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥

(यथा, रघुः । ५ । ४२ ।

“स बर्मेदारोधसि सीकरार्द्र-

मंरुद्धिरानर्तितनक्तमालि ।

निवेशयामास विलङ्घिताध्वा

ज्ञानं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥”)

रोधनः, त्रि, (रुणद्धीति । रुध् + लुङ् ।) रोधकर्त्ता ।

(रुध् + भावे ल्युट् ।) रोधे, स्त्री । इति व्याक-

रणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३० । २७ ।

“पातनं निरिच्छिन्नं रोधनं चासुगर्तयोः ॥”)

रोधवक्रा, स्त्री, (रोधव वक्रा ।) नदी । यथा ।

निम्बगा रोधवक्रा च खवन्ती सिन्धुरागतेति

नदीपर्याये भागुरिः । इति भरतः ॥

रोधोवक्रा, स्त्री, (रोधसा वक्रा ।) नदी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

रोधोवती, स्त्री, (रोधोऽस्त्यस्या इति । रोधस् +
मतुप् । डौप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोधं, स्त्री, (रुधतेऽनेन । रुध् + बाहुलकात् रुन् ।)

अपराधः । पापम् । इति मेदिनी । रे, ८१ ॥

रोधः, पुं, लोधः । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।

“मधूच्छिष्टं समधुक् रोधं सर्व्वरसं तथा ।

मज्जिञ्जं चन्दनं मूत्रं पिष्ट्वा सर्पिर्ज्वापचयेत् ॥”)

रोधपुष्पः, पुं, (रोधस्यैव पुष्पमस्य ।) मधूकवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (मण्डलिसर्पजाति-

विशेषः । तद्वयथा । “आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो
रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः पृथतो रोधपुष्पो मिलि-
न्दको गोनसः इत्यादिषु ।” इति सुश्रुते कल्प-
स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

रोधपुष्पिणी, स्त्री, (रोध इव पुष्पातीति । पुष्प +

णिनि । डौप् ।) धातकीवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

रोपः, पुं, (रुपतेऽनेनेति । रूप विमोहे + घञ् ।)

बाणः । इत्यमरः ॥ (रुह् + णिच् + घञ् ।)

रोपणम् । इति मेदिनी । पे, २ ॥ (यथा, महा-

भारते । १३ । ५८ । २४ ।

“एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्वमे ॥”)

क्रिद्रे, स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥

रोपणं, स्त्री, विमोहनम् । रूपधातोर्भावेऽनट्प्रत्य-

येन निष्पन्नम् ॥ जननम् । प्रादुर्भावः । ज्ञान-

रूपधातोः षडादेशे अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १५ ।

“सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणवल्लेख्येकतुल्येष्वा
पञ्चधा प्रविभक्त उदकमौषधं करोति ॥”)

अञ्जनविशेषः । यथा,—

“रोपणं रसकं पिष्ट्वा सम्यक् संश्राव्य वारिण्या ।

गृहीयात्तज्जलं सर्व्वं त्वजेचूर्णमधोगतम् ॥

शुष्कश्च तज्जलं सर्व्वं पर्यटीसन्निभं भवेत् ।

विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेणं त्रिफलारसैः ॥

कपूरस्य रसस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।

अञ्जयेन्नयने तेन नेत्राखिलगदच्छिदः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(त्रि, रोपकः । यथा, सुश्रुते । ६ । १८ ।

“लेखनात् त्रिगुणो धार्म्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥”

ब्रणरोगे मांसाङ्कुरजननार्थप्रक्रियादिकम् । तद्व-

यथा,—

“आदौ विज्ञापनं कृत्वा द्वितीयमवसेचनम् ।

तृतीयमुपनाहश्च चतुर्थं पटलक्रियाम् ॥

पञ्चमं शोधनञ्चैव षष्ठं रोपणमिच्छते ।

एते क्रमा ब्रणस्थोक्ताः सप्तमो वै कृतापहः ॥

निष्पन्नतिलैः कल्को मधुना क्षतशोधनः ।

रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्कोऽप्ययं विधिः ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ब्रणशोथाधिकारे ।)

रोपणचूर्णं, स्त्री, (रोपणस्य चूर्णम् ।) नयनाञ्जन-

विशेषः । यथा, भावप्रकाशे ॥

अथ रोपणचूर्णम् ।

“शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यगाग्राव्य वारिण्या ।

गृहीयात् तज्जलं सर्व्वं त्वजेचूर्णमधोगतम् ॥

शुष्कं तच्च जलं सर्व्वं पर्यटीसन्निभं भवेत् ।

विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेणं त्रिफलारसैः ॥

कपूरस्य रसस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।

अञ्जयेन्नयने तेन सर्व्वदोषोपशान्तये ॥

समस्तनेत्ररोगघ्नं चूर्णमेतन्न संशयः ॥”

रोपणीवर्त्तिः, स्त्री, नेत्राञ्जनमेदः । यथा । अथ

रोपणीवर्त्तिः ।

“अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः ।

जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ॥

सूक्ष्मं पिष्ट्वा मुना वर्त्तिः कृता कुसुमिकाभिधा ।

तिमिराञ्जुनपुष्पाणां नाशिनी मांसवृद्धिमुत् ।

एतस्या अञ्जने प्रोक्ता मान्ना साहचरेण्युका ॥”

कुसुमिकावटी रोपणी । इति भावप्रकाशः ॥

रोप्यातिरोपः, पुं, धान्यविशेषः । अस्य गुणाः ।

“रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।

अदाहिनी दोषहरा बल्या मृजविवर्द्धनाः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

रोमं, स्त्री, जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लोम ।

यथा, महाभारते । ३ । ११२ । ३ ।

“द्वौ चास्य पिष्ठावधरेण कच्छा-

दजातरौमौ सुमनोहरौ च ॥”

जनपदविशेषः । इति कैचित् ॥)

रोम, [न्] स्त्री, (रौतीति । रु + “नामन्-

सीमन्थोमन् रोममिति ।” उणा० ४ । १५० ।

इति मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) शरीरजाताङ्कुरः ।

रौया इति भाषा । तत्पठ्यायः । लोम २

अङ्गजम् ३ त्वग्जम् ५ चर्मजम् ५ तनूरुहम्

६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थानविशेषे तस्य

शुभाशुभसूचकत्वं यथा,—

“अस्य रोमयुता श्रेष्ठा जङ्घा हस्तिकरोपमा ।

रोमैकेकं कूपके स्थानवृषाणाल्मु महात्मनाम् ॥

दे दे रोमे पण्डितानां श्रोत्रियाणां न्तयेव च ।

रोमत्रयं दरिद्राणां रोगी निर्मांसजाशुकः ॥”

इति गारुड ६३ अध्यायः ॥

रुहस्यरोम्नीऽस्यश्लवं यथा,—

“न सर्पश्लेः क्रीडेत खानि खानि संस्पृशेत् ।

रोमाणि च रुहस्यानि नाशियेन सदा ब्रजेत् ॥”

इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥

(जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि । पुं भूम्नि ।

यथा, महाभारते । ६ । ६ । ५५ ।

“वानायवो दर्शाः पाश्चां रोमाणः कुशविन्दवः ॥”)

रोमकं, स्त्री, (रोमे कायतीति । कै + कर्त् ।)

पांशुलवणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

“सैन्दवसौवर्चलविट्पाकरोमकसासुद्रकपक्तिम-

यवक्षारोषप्रस्तसुवर्चिकाप्रभृतीनि समासिन

लवणो वर्गः ॥”) अयस्कान्तमेदः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (रोमेव । जनपदविशेषः । तद्देश-

वासिनि, पुं भूम्नि । यथा, महाभारते । २ । ५० । १५ ।

“औष्णीकान्तवासांश्च रोमकान् पुरुषादकान् ॥”)

रोमशः

रोमकन्दः, पुं, (रोमयुक्तः कन्दो मूलमस्य ।)
पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ।
रोमकपत्तनं, स्त्री, (रोमकं पत्तनमिति कर्म-
धारयः ।) देशविशेषः । रुम् इति पारस्य-
भाषा । यथा,—

“लङ्काकुसुमध्वे यमकोटिरस्याः

प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनस्य ।

अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः

सौम्येऽथ याम्ये वडवानलस्य ।

कुवृत्तपादान्तरितानि तानि

स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

रोमकूपः, पुं, (रोम्यां कूपः ।) लोमविवरम् ।
यथा,—

“प्रजापतिश्चाक्षमालां ददौ ब्रह्मा कमण्डलुम् ।

समस्तरोमकूपेषु निजरक्षीन्दिवाकरः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

(तथा च ।

“ऊर्ध्वं नासान्निकर्णस्थिर्मध्योनिगुदैरधः ।

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ॥”

इति वाभटे निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

रोमकेशरं, स्त्री, (रोम्यां केशरमिव ।) चामरम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रोमगुच्छः, पुं, (रोम्यां गुच्छस्तवकः ।) चामरम् ।

इति हेमचन्द्रः । २। ३८२ ॥ हारावली च । १७३ ॥

रोमगुच्छकः, पुं, (रोमगुच्छ एव । स्वार्थे कन् ।)

चामरम् । इति जटाधरः ॥

रोमन्यः, पुं, उद्गीर्णं चर्वणम् । इत्यमरः ॥

जाओरकाटा इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ।

१। ५२ ।

“मृगैर्वर्तितरोमन्यसुटजाङ्गनभूमिषु ॥”)

रोमभूमिः, स्त्री, (रोम्यां भूमिरिव ।) चर्म ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमलता, स्त्री, (रोम्यां लतेव ।) लोमावलिः ।

इति हेमचन्द्रः । ३। २७० ॥

रोमवान्, [त्] त्रि, लोमविशिष्टः । रोमशब्दा-

दस्यर्थे मनुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

रोमविकारः, पुं, (रोम्यां विकारः ।) रोमाश्वः ।

इति हलायुधः ॥

रोमशः, पुं, (रोमाणि सन्त्यस्येति । रोमन् +

“लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।” ५ ।

२ । १०० । इति शः ।) मेघः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ पिण्डालुः । कुम्भी । शूकरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः । यथा, भागवते ।

६ । १५ । १४ ।

“रोमशश्चावनी दत्त आसुरिः सपतञ्जलिः ॥”

अस्य ऋषेरेकलोमपतने एकैन्द्रपातो भवेत् एवं

सर्वलोमपतनकालस्तस्य परमायुः । एतादृशी-

ऽप्यसौ जीवामि वा कियन्ति दिनानीति चिन्त-

यन् निवस्तुं गृहं न निर्ममे केवलं वर्षासु धारा-

पातनिवृत्तये मस्तकविन्यस्तकटस्तपश्चरति ।

विशेषविवरणमस्य ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे

रोमाञ्चि

द्रष्टव्यम् ॥ स्त्री, उपस्थम् । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
८६ । १६ ।

“सदीशे यस्य रोमशं निवेद्यो

विजृम्भते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥”

“निवेद्यः प्रधानस्य रोमशसुपस्थं विजृम्भते

वित्तं भवति ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

अतिशयलोमविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, मनुः । ३। ७।

“हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्चन्दो रोमशार्शसम् ॥”)

रोमशफलः, पुं, (रोमशं फलमस्य । टिण्डिश-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमशा, स्त्री, (रोमाणि सन्त्यस्या इति । रोमन् +

शः । टाप् ।) दम्भावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशा च ॥ (दृढस्सतिकन्या । यथा, ऋग्वेदे ।

१ । १२७ । ७ ।

“सञ्जाहमस्मि रोमशा गन्तारीणामिवाधिका ॥”)

रोमशूकं, स्त्री, (रोमयुक्तं शूकं यस्य ।) स्थौण-

यकम् । इति भावप्रकाशः ॥

रोमहर्षः, पुं, (रोम्यां हर्षः ।) रोमाश्वः । इति

हलायुधः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २६ ।

“वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥”)

रोमहर्षणं, स्त्री, (रोम्यां हर्षणम् ।) रोमाश्वः ।

इत्यमरः ॥ (रोम्यां हर्षणं यस्मात् । रोमाश्व-

करे, त्रि । यथा, गीतायाम् । १८ । ७४ ।

“संवादमिदमश्रौषमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥”)

रोमहर्षणः, पुं, स्तुतः । अस्य श्रुत्यतिर्यथा,—

“अस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यतु ।

हैपायनस्य भगवंस्ततो वै रोमहर्षणः ।

भवन्तमेव भगवान् बालहार स्वयं प्रभुः ॥”

इति कौर्मि १ अध्यायः ॥

(स तु आश्विष्यः । यथा, भागवते । १० ।

७८ । २२ ।

“सोऽर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिग्रहः ।

रोमहर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमैव च ॥”

अस्यान्यद्विवरणं लोमहर्षणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

विभौतकवृक्षः ॥ इति मेदिनी । ने, ११६ ॥

रोमाश्वः, पुं, (रोम्यां अश्वः उद्गमः ।) रोम-

हर्षणम् । इत्यमरः ॥ पुलककण्टकरोमविक्रिया

रोमोद्गमरोमहर्षश्चात्र । इति भरतः ॥ (स तु

सात्त्विकभावानामन्यतमः । यथा, साहित्य-

दर्पणे । ३ । १६६ ।

“स्तम्भः खेदोऽथ रोमाश्वः खरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥”

“हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाश्वो रोमविक्रिया ॥”)

रोमाश्चिता, स्त्री, (रोमाश्च उत्पादनेनास्यस्या

इति । रोमाश्च + ठन् ।) रुदन्तीवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रोमाश्चितः, त्रि, (रोमाश्चः सञ्जातोऽस्येति ।

रोमाश्च + “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य

इतच् ॥” ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) जात-

पुलकः । रोमाश्वविशिष्टः । तत्पर्यायः । हृष्ट-

रोमा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

मार्कण्डेये । १०० । २० ।

रोलम्बः

“स च श्रान्तिर्गते वद्वौ परितुष्टेन चेतसा ।

हर्षरोमाश्चिततनुः प्रविवेशाश्रमं गुरोः ॥”)

रोमाली, स्त्री, (रोम्यां आली श्रेणिर्यत्र ।)

वयःसन्धिः । इति शब्दमाला ॥ (रोम्यां

आली ।) रोमावली । (यथा, आर्यासप्त-

शत्याम् । ३३८ ।

“निध्निनिःक्षेपस्थानस्योपरि चिह्नार्थमिव

लता निहिता ।

लोभयति तव तनूदरि जघनतटादुपरि

रोमाली ॥”)

रोमालुः, पुं, (रोमविशिष्ट आलुः ।) पिण्डालुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमालुविटपी, [न्] पुं, (रोमालुरिव विटपी

वृक्षः ।) कुम्भीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमावली, स्त्री, (रोम्यामावली ।) नामिच्छ-

लोमश्रेणी । तत्पर्यायः । रोमलता २ । इति

हेमचन्द्रः । ३ । २७० ॥ रोमाली ३ । इति

शब्दमाला ॥ लोमराजी ४ । यथा,—

“तस्याः प्रविष्टा नतुनाभिरन्तु”

रराज तन्वी नवलोमराजी ।

नीवीमतिक्रम्य सितैतरस्य

तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥

सा च यौवनारम्भे भवति । अज्ञातयौवना

यथा,—

“नीरात्तीरसुपागता अवणयोः सीन्नि स्फुर-

न्नेत्रयोः

श्रोत्रे लग्नमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं

न्यस्यति ।

सैवालाङ्कुरशङ्कया शशिसुखी रोमावलीं

प्रोच्छति

आन्तास्तीति सुहुः सखीमविदितश्रीगीभरा

पृच्छति ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

रोमाश्वफला, स्त्री, (रोमाश्वं फलमस्याः ।)

भिन्निरिष्टाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमोद्गमः, पुं, (रोम्यासुद्गमः ।) रोमाश्वः ।

इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ७७ ।

“रोमोद्गमः प्रादुरभूदमायाः

स्त्रिणाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।

वृत्तिस्तयोः पानिसमागमेन

समं विभक्तैव मनोभवस्य ॥”)

रोमोद्गदः, पुं, (रोम्यासुद्गदः ।) रोमाश्वः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।

१ अङ्के ।

“स्फुरद्गोमोद्गदस्तरलतरताराकुलदृशी

भयोत्कम्पोत्तुङ्गस्तनयुगभरासङ्गसुभगः ॥”)

रोलः, पुं, पानीयामलकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(पानीयामलकशब्देऽस्य गुणादयोऽभिहिताः ॥)

रोलम्बः, पुं, (रौतीति । रु + लिच् । रौः कुजन्

सन् लम्बति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छतीति ।

लम्ब + अच् ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रोहन्तः

(यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४० ।
 “गण्डे दानवनाशिनो गणपतेः कुर्वन्ति
 कोलाहलं
 रोलन्वा दनुस्सुनाशनविधौ सक्ताः स्युरेते
 कथम् ॥”)
 रोषः, पुं, (रुष् + घञ् ।) क्रोधः । इत्यमरः ।
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४४६ ।
 “सुचक्षि किं मानवतीं यवसायाद्विगुणमन्यु-
 वेगेति ।
 स्नेहभवः प्रयसामिः सान्त्वेन च रोष उन्मि-
 धति ॥”)
 रोषणः, पुं, (रोषति तच्चीलः । रुष् + “क्रुध-
 मणार्थेभ्यश्च ।” ३ । २ । १५१ । इति युच् ।)
 पारदः । हेमचरणोपलः । इति मेदिनी । ने,
 ७३ ॥ ऊपरभूमिः । क्रोधने, त्रि । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११२ । १५ ।
 “न धर्मः क्रोधशीलस्य नार्थश्चाप्नोति रोषणः ।
 नालं सुखाय कामाप्तिः कोपेनाविद्वेत्त-
 साम् ॥”)
 रोहः, पुं, (रोहतीति । रुह् + अच् ।) अङ्कुरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 १२० । ३८ ।
 “अग्निः स्तोको वर्द्धतेऽप्याव्यसितो
 बीजश्चैकं रोहसाहसमेति ।
 आयययौ विपुलौ सन्निशान्य
 तस्मादल्पं नावमन्येत वित्तम् ॥”)
 रोहणीये, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहिता-
 याम् । १३ । ५१ ।
 “तेन रोहमायन्नुप मेधासः ।”
 “रोहं रोहणीय खर्गम् ।” इति तद्वाच्ये मही-
 धरः ॥)
 रोहकः, पुं, (रुह् + कृत् ।) प्रेतमेदः । वोढुरि,
 त्रि । इति मेदिनी । के, १४६ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ८ । ३४ । ३२ ।
 “सिनौवालीमनुमतिं कुहूं राकाश्च सुव्रताम् ।
 योक्ताणि चक्रुर्वाहानां रोहकांस्तत्र कण्ट-
 कान् ॥”)
 रोहणं, स्त्री, (रोहत्यनेनेति । रुह् + करणे
 ल्युट् ।) शुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जन्म ।
 प्रादुर्भावः । इति रुहधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन
 निष्पन्नम् ॥
 रोहणः, पुं, (रोहत्यस्मिन्निति । रुह् + अधि-
 करणे ल्युट् ।) पर्वतविशेषः । तत्पर्यायः ।
 विदूरद्विः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 राजेन्द्रकर्णपूरे । ५२ ।
 “अपारपुलिनस्थलीसुवि हिमालये मालये
 निकामविकटोन्नते दुरधिरोहणे रोहणे ।
 महत्यमरभूधरे गहनकन्दरे मन्दरे
 भ्रमन्ति न प्रतन्वन्त्यो परिणता भवन्तीत्ययः ॥”)
 रोहन्तः, पुं, (रुह्यादिति । रुह् + “रुहिनन्दि-
 जीविप्राणिभ्यः षिदाशिधिः ।” उणा० ३ ।
 १२७ । इति भञ् ।) वृक्षमेदः । इत्युणादि-

१८८ रोहिणी

कोषः ॥ वृक्षमात्रम् । इति संचिप्तसारोणादि-
 वृत्तिः ॥
 रोहन्ती, पुं, (रुह् + भञ् । षित्वात् ङीष् ।)
 लतामेदः । इत्युणादिकोषः ॥ लतामात्रम् ।
 इति संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 रोहिः, पुं, (रोहतीति । रुह् + “हृषिषि-
 रुहीति ।” उणा० ४ । ११८ । इति इन् ।)
 बीजम् । वृक्षः । इत्युणादिकोषः ॥ धार्मिकः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
 रोहिणं, स्त्री, (रुह् + “रुहेश्च ।” उणा० २ ।
 ५५ । इति इन् ।) कालमेदः । इत्युणादि-
 कोषः ॥ स तु दिवसीयनवमसुहूर्तः । पूर्वाह्ण-
 आहस्य गौणकालत्वेनोत्तरावधिः । अपराह्ण-
 आहस्य पूर्वावधिः । एकोद्दिष्टआहस्य समा-
 पनकालः । रौहिणश्चास्य नामान्तरम् । यथा ।
 अत्र पूर्वाह्णे आहस्यमभिधाय रौहिण्यन्तु न
 लङ्घयेदित्यभिधानेन पूर्वाह्णआहस्य सङ्गवात्
 परो रौहिण्यप्यन्तगौणपूर्वाह्णकालः प्रतीयते
 तेन रौहिण्यं पूर्वाह्णआहस्य गौणकालत्वेनो-
 त्तरावधिः अपराह्णआहस्य पूर्वावधिरित्यव-
 गम्यते । रौहिण्यन्तु दिवसस्य नवमसुहूर्तः ।
 तस्य ज्योतिषोक्तरोहिणीदेवतत्वात् रौहिण्यल-
 मिति । आसः ।
 “आरभ्य कुतपे आहं कुर्यादारौहिण्यं बुधः ।
 विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिण्यन्तु न लङ्घयेत् ॥”
 इति आहृतत्वम् ॥
 रोहिणः, पुं, (रोहतीति । रुह् + “रुहेश्च ।” उणा०
 २ । ५५ । इति इन् ।) भूतलः । वटवृक्षः ।
 रोहितकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शास्त्रल-
 क्षोपस्यपर्वतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ६६ ।
 “रोहितो यस्तृतीयस्तु रोहिणी नाम विद्युतः ॥”)
 रोहिणिः, स्त्री, रोहिणीनक्षत्रम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । १०७ । ४१ ।
 “धारणवर्षणरोहिणि-
 वायवाधापुमाद्रपदयोगाः ।
 चण्डरुहिः कुसुमलताः
 सन्धाचिह्नं दिशां दाहः ॥”)
 रोहिणिका, स्त्री, (रोहिण्येव स्वार्थे कन् । टाप्
 ङ्खश्च ।) कोपादिना रक्तवर्णा स्त्री । इति
 जटाधरः ॥
 रोहिणी, स्त्री, (रुह् + इन् ।) गौरादित्वात्
 ङीष् ।) स्त्रीगवी । इत्यमरः ॥ (यथा, माधे ।
 १२ । ४० ।
 “प्रीत्या नियुक्तालिहतीः स्तनन्यया-
 त्रिगुह्य पारौसुभयेन जानुनोः ।
 वह्निष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पय-
 श्विखं निदधौ दुहतः ॥ गोदुहः ॥”)
 तडित् । कटुम्भरा । (यथास्याः पर्यायः ।
 “कट्वी तु कटुका तित्ता क्षणमेदा कटुम्भरा ।
 अशोका मन्थशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सोमवल्कः । (यथास्याः पर्यायो रत्नमालायाम् ।

रोहिणी

“कटफलः सोमवल्काख्यः सोमवृक्षश्च रोहिणी ॥”
 महाश्वेता । तत्पर्यायो यथा,—
 “कटभी किनिही श्वेता महाश्वेता च रोहिणी ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 लोहिता । इति मेदिनी । गे, ३७ ॥ जिनानां
 विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ काश्मरी ।
 हरीतकी । मल्लिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कपिलवर्णा वर्तुलाकारा विरेचने प्रशस्ता हरी-
 तकी । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ बलदेवमाता ।
 सा वसुदेवभार्या कश्यपपत्नीसुरभ्यंशजाता ।
 यथा,—
 “देवकी रोहिणी चेमे वसुदेवस्य धीमतः ।
 रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी ह्यभूत् ॥”
 इति महाभारते हरिवंशः ॥ * ॥
 सुरभिकन्या । यथा,—
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 “दत्तस्य तनया याम्भूत् सुरभिर्नाम नामतः ।
 गवां माता महाभागंगा सर्वलोकोपकारिणी ॥
 तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापतेः ।
 नान्ना सा रोहिणी शुभा सर्वकामदुघा
 नृणाम् ॥
 तस्यां यज्ञे शूरसेनाहसोरिति तपोज्जलात् ।
 कामधेनुरिति ख्याता सर्वलक्षणसंयुता ॥”
 इति कालिकापुराणे शेषाध्यायः ॥ * ॥
 नववर्षाया कन्या । यथा,—
 “अष्टवर्षा भवेन्नौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
 दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥”
 इत्युवाहृतत्वम् ॥ * ॥
 (पञ्चवर्षा कुमारी । यथा, देवीभागवते । ३ ।
 २६ । ४२ ।
 “रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका
 स्मृता ॥”
 रोगनाशायैवास्याः पूजा कर्तव्या । यथा, तत्रैव ।
 ३ । २६ । ४८ ।
 “रोहिणीं रोगनाशाय पूजयेद्द्विधिवन्नरः ॥”
 अस्याः पूजामन्त्रो यथा, तत्रैव । ३ । २६ । ५६ ।
 “रोहयन्ती च बीजानि प्राग्जन्मसञ्चितानि
 वै ।
 या देवी सर्वभूतानां रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥”
 हिरण्यकशिपुकन्या । यथा, महाभारते ।
 ३ । २२० । १८ ।
 “कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपीः
 सुता ॥” * ॥
 रोहिणि + पक्षे ङीष् ।) अश्विन्यादिसप्त-
 विंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्थनक्षत्रम् । तत्पर्यायः ।
 रोहिणिः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्राह्मी ३ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १४६ । ३३ ।
 “अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः फालगुणस्य
 ते ।
 वारणावतमासाद्य ददृशुर्नागरं जनम् ॥”)
 तत्त शकुलाकृति पञ्चतारात्मकम् । तस्याधि-

हृत्ती देवता ब्रह्मा । गगनमध्ये उदिते सति
सिंहलग्नस्य अष्टचिंशत्यलाधिकदण्डचितयं गतं
भवति । यथा,—

“कम्बुकण्ठ ! शुक्लाक्षतौ नभो-
मध्यमागतवति प्रजापतौ ।
पञ्चमे गजकुपक्षलिप्तिका
निःसृताः सुसुख ! सिंहलग्नतः ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥ * ॥
तत्र जातफलं यथा,—

“स्याद्वर्त्मकार्यं कुशलः कुलीनः
सुचारुदेहो विलसत्कलेवरः ।
सराग्निनाकुलिताखिलाग्रयो
यो रोहिणीनः स धनी स मानी ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥ * ॥

गलरोगविशेषः । यथा । रोहिणीनामकगल-
रोगाणां नामानि संख्याच्चाह ।

“रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च ।
अधिजिह्वश्च वलयोऽलासनाभैरवन्दकः ॥
ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।
गलौघः प्रखरपञ्च मांसतालस्तथैव च ।
विदाही कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥”
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्ति-
माह ।

“गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसन् याधिरियं हि रोहिणी ॥”
अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः कफपित्तौ च मूर्च्छितौ
पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः । ननु
त्रयोऽपि मूर्च्छिताः पृथग्दोषजाया अविवक्ष-
माणत्वात् ॥ तस्या वातजाया लक्षणमाह ।

“जिह्वासमन्तादृष्टश्वेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधनाः स्युः ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढजुष्टा ॥”
जिह्वासमन्तात् जिह्वायाः सर्वतः । वातात्मको-
पद्रवगाढजुष्टा स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥
पित्तजामाह ।

“क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ॥”
क्षिप्रजामाह ।
“स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ॥”
स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः ॥ * ॥ सन्निपातजामाह ।
“गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा ॥”
रक्तजामाह ।

“स्तोटेष्ठिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ॥”
रक्तजैतरासंहारकत्वाविधमाह ।
“सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्राहात् कफसमुद्भवा ।
पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्पिता ॥”

कण्ठशालूकमाह ।

“कौलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिगले कण्ठकशूकभूतः ।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥”

कण्ठकशूकभूतः कण्ठकवच्छू कवदेदनाजनकः ॥
अधिजिह्वामाह ।

“जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्
जिह्वोपरिष्ठादहलेव मिश्रात् ।
त्रयोऽधिजिह्वः खलु रोग एव
विवर्ज्येदागतपाकमेनम् ॥”

अहजा मिश्रादेवेतन्वयः ॥ * ॥ वलयमाह ।

“वलाग्र एवायतसुन्नतश्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।
तं सर्वथेवाप्रतिवार्यवीर्यं
विवर्जनीयं वलयं वदन्ति ॥”

अलासमाह ।

“गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ
स्त्रेयानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
मर्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहु-
रलाससंज्ञं भिषजो विकारम् ॥”
मर्मच्छिदं हृदयमर्मणि छेदेनेव वेदनाजनकम् ॥
एकवृन्दमाह ।

“वृत्तोद्गतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्ठरोऽपाक्यमृदुगुरुश्च ।
नाम्नैकवृन्दः परिकीर्तयतेऽसौ
याधिर्बलाशः क्षतजप्रसृतः ॥”
अन्तः गलमध्ये । अपाकौ ईषत् पाकौ । अमृदुः
ईषन्मृदुः ॥ * ॥ वृन्दमाह ।

“समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपा-
द्विदात् स्रोतं पवनात्मकम् ॥” * ॥

शतघ्नीमाह ।

“वर्तिर्धना कण्ठनिरोधिनी तु
चित्तातिमात्रं पिशितप्ररोहः ।
अनेककृक् प्राणहरी त्रिदोषा
त्रेया शतघ्नीसङ्घी शतघ्नी ॥”
घना कठिना । अनेककृक् वातपित्तकफज-
तोददाहकण्ठादियुक्ता । शतघ्नीसङ्घी लोह-
कण्ठकसङ्घना शतघ्नी महती शिला । तत्तुल्या
यतः प्राणहरी ॥ * ॥ गिलायुमाह ।

“ग्रन्थिगले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्पकृक् स्यात् कफरक्तमूर्तिः ।
संलक्ष्यते शूलमिवासितश्च
स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥”

गलविद्रधिमाह ।

“सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोफो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधिसु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥” * ॥

गलौघमाह ।

“शोथो महान् यस्तु गलावरोधो
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्तयतेऽसौ ॥”
वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥ * ॥
खरपञ्चमाह ।

“यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कविसृक्तकण्ठः ।
कफोपदुष्येऽनिलायनेषु
त्रेयः स रोगः श्वसनात् खरपञ्चः ॥”
ताम्यमानः तमः पश्यन् । शुष्कविसृक्तकण्ठः
शुष्को विसृक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः ।
अस्वाधीनता सुक्तं गलितुं अशक्यत्वात् ।
अनिलायनेषु वायुवर्त्मसु । श्वसनाद्वातात् ॥ * ॥
मांसतानमाह ।

“प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकण्ठो
गलोपरोधं कुरुत क्रमेण ।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्वक्षतो विकारः ॥”
प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकण्ठः अतिशयितं
कण्ठं यत्र सः ॥ * ॥ विदारोमाह ।

“सदाहतोऽं श्वयथुः सुताम-
मन्तगले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तेन विद्याह्वने विदारो
पार्श्वे विशेषात् स तु येन श्रेते ॥”
पार्श्वे विशेषात् स तु येन श्रेते स पुरुषो येन
पार्श्वेन विशेषाद्वाहुलेन श्रेते तस्मिन् पार्श्वे वा
विदारो भवति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ गलरोगाणां
चिकित्सा ।

“रोहिणीनान्तु साध्यानां हितं शोणितमोच-
णम् ।

वमनं धूमपानञ्च गण्डधो नस्यकर्म च ॥
वातजान्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् स्नेहगण्डूषान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णम् ॥
विस्त्राय पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
वर्धयेत् कवजो द्राक्षापरुषैः कथितो हितः ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
आगारधूमः भूल इति लोके । कटुकाणि
सुखोपिप्यलीमरिचानि ।
“श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ।
नस्यकर्मणि दातव्यं कवलञ्च कफोच्छये ॥”
श्वेता अपराजिता ।

“पित्तवत् साधयेद्द्वैतो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्त्राय कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ॥
एककालं यवान्श्च शुद्धीत क्षिग्धमस्यशः ।
उपनिज्जकवच्चापि साधयेदधिजिह्वकम् ॥
एकवृन्दन्तु विस्त्राय विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दश्च ससुपाचरेत् ॥
गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तश्च शस्त्रेण साधयेत् ।
अमर्मस्थं सुसंपक्वं छिदयेद्गलविद्रधिम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(स्थूले, त्रि । यथा, महामारते । २।६।३३)

रोहिण्य

“नेव इक्ष्वा न महती न कृष्णा नापि रोहिणी ।
नीलकुक्षितकेशी च तथा दीव्यामृहं त्वया ॥”
रोहिणीपतिः, पुं, (रोहिण्याः पतिः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १८ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । ११ । १८ ।

“इत्थेवं भावमाणं तनुवाच रोहिणीपतिः ।
गुरुं क्रोधसमायुक्तं कान्ताविरहदुःखितम् ॥”
वसुदेवः । वृषभश्च ॥)

रोहिणीरमणः, पुं, (रोहिण्या रमणः ।) वृषभः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वसुदेवश्च ॥ (चन्द्रः ।
यथा, गीतगोविन्दे । ३ । १० ।

“वर्णितं जयदेवकेन हरिरिदं प्रवणेन ।
केन्दुविलससुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन ॥”

रोहिणीवल्लभः, पुं, (रोहिण्या वल्लभः ।) चन्द्रः ।
इति हलानुधः ॥ वसुदेवश्च ॥

रोहिणीशः, पुं, (रोहिण्या ईशः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माथे । ३ । ६० ।

“यां देवतीजानिरियेष हातुं
न रोहिणीयो न च रोहिणीशः ॥”

वसुदेवश्च ॥
रोहिण्यष्टमी, स्त्री, (रोहिणीयुक्ता अष्टमी ।)

रोहिणीनक्षत्रयुक्तभाद्रकृष्णष्टमी । यथा,—
“कृष्णान्याश्च रोहिण्यामङ्गराजैर्चर्चन् हरिः ।
कार्या विद्वापि सप्तम्या हन्ति पापं त्रिजन्म-
जम् ॥

उपोषितोर्चयेन्मन्त्रैस्त्रिभिर्भान्ते च पारणम् ॥
योगाय योगपतये योगेश्वराय योगसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः ॥ स्नानमन्त्रः । यज्ञाय
यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः ॥ अर्चनस्य । विश्वाय विश्वेश्वराय
विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो
नमः ॥ ग्रयनस्य । सर्वाय सर्वेश्वराय सर्व-
पतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
पारणस्य ।

स्थण्डिले पूजयेद्देवं सचन्द्रां रोहिणीन्तथा ।
शङ्खे तोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ।
जालुभ्यामवनीं गत्वा चन्द्रायार्थं निवेदयेत् ॥
चौरोदाशवसम्भूत अग्निनेत्रससुद्रव ।
गृहाणार्थं शशाङ्कं रोहिण्या सहितो मम ॥
अथै वसुदेवाय बलदेवाय नन्दाय यशोदायै ।
अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
वासुदेवं हृषीकेशं नृसिंहं दैत्यरुदनम् ॥
वाराहं पुण्डरीकाक्षं श्रीकान्तमजमययम् ।
हामोदरं प्रज्ञानं केशवं गरुडध्वजम् ॥
गोविन्दमच्युतं देवमनन्तमपराजितम् ।
अधोक्षजं जगद्बीजं सर्गस्थित्यन्तकारकम् ॥
अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं चविक्रमम् ।
नारायणश्चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
पीताम्बरधरं दिव्यं वनमालाविभूषितम् ।
श्रीवत्साङ्गं जगद्धाम श्रीपतिं श्रीधरं हरिम् ॥
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्तैः तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।

१८१

रोहितः

नामान्येतानि संकीर्त्य गत्यर्थं प्रार्थयेत् पुनः ॥
चाहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवात् प्रभो ।
देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ॥
दुर्वृत्तांस्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सक्तु सक्तु ।
सोऽहं देवातिदुर्वृत्तस्त्वाहि मां शोकसाग-

रात् ॥
पुष्कराक्ष निममोऽहं महत्यज्ञानसागरे ।
चाहि मां देवदेवेश त्वाग्तेऽन्यो न रक्षिता ॥
स्वजन्म वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु धनहिंस्यातिराज्य-
भाक् ॥”

इति गारुड १३२ अध्यायः ॥
रोहित, पुं, (रोहितीति । रुह + “रुह्यरुहियुषिभ्य

इतिः ।” उणा० १ । ६६ । इति इतिः ।)
सूर्यः । इति मेदिनी । टे, १४७ ॥ वर्णभेदः ।
मत्स्यभेदः । इति संचिप्तसारोणादित्तिः ॥
(ऋष्यग्नः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
“२४ । ३० ॥ “मनुष्यराजाय भर्कटः शार्ङ्ग-
लाय रोहितः ॥” “एको रोहितः ऋष्यः शार्ङ्ग-
लाय ॥” इति तज्ज्ञाथे महीधरः ॥ रोहितवर्ण-
विशिष्टे, त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १०० । १६ ।
“रोहितः श्यावा सुमदंशुर्लज्जामीः ।”
“रोहितः रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा ।”
इति तज्ज्ञाथे सायणः ॥)

रोहित, स्त्री, (रुह + “रुह्यरुहियुषिभ्य इतिः ।”
उणा० १ । ६६ । इति इतिः ।) ऋगी ।
(“ऋष्यस्य ऋगस्य ऋगी रोहिदुच्यते । तथाच
महिम्नः स्तवे । गतं रोहिदूतां रिरमयिषु-
ऋष्यस्य वपुषा ॥” इत्युज्ज्वलः । १ । ६६ ॥) लता-
भेदः । इति मेदिनी । टे, १४७ ॥ (वड्वा ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १४ । १२ ।

“युक्ताह्यरुषी रथे हरितो देवा रोहितः ॥”
“हे देवाने रोहितः रोहिच्छन्दाभिधेयास्वदीया
वड्वाः रथे युक्ता युज योजय ॥” इति तज्ज्ञाथे
सायणः ॥ * ॥ रोहित्याभिर्बौजानि तज्जलेन हि
बौजानि प्ररोहन्तीति तथात्वम् । नदी । इति
निघण्टुः । १ । १३ । १८ ॥ निगमेषु बहुवच-
नान्तत्वेन प्रायशः अवगात् बहुवचनान्तत्वम् ॥

रोहितं, स्त्री, (रुह + “रुहे रश् लो वा ।”
उणा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) कुङ्कुमम् ।
रक्तम् । ऋजुशक्रशरासनम् । इति मेदिनी ।
ते, १४५ ॥ (यथा, मनुः । १ । ३८ ।

“विद्युतोऽग्निमेघांश्च रोहितेन्द्रघनूँषि च ।
उल्कानिघातकेतूँश्च ज्योतीँष्युच्चावचानि च ॥”

रोहितः, पुं, (रोहितीति । रुह + “रुहे रश् लो
वा ।” उणा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) मीन-
विशेषः । (यथाह कश्चित् ।

“ईलीशो जितपीयूषो वाचा वाचामगोचरः ।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो मजुरो मजुरोः
प्रियः ॥”)

रोहितमत्स्यस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—

रोहित

“कृष्णः शल्की श्वेतकुक्षिस्तु मत्स्यो
यः श्रेष्ठोऽसौ लोहितो वृत्तवस्तुः ।
कोष्णं वक्ष्यं रोहितस्यापि मांसं
वार्तं हन्ति स्निग्धमृधाति वीर्यम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
“रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षितः ।
कृष्णपक्षो भस्मश्रेष्ठो रोहितः कथितो बुधैः ॥
रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्हिताभिर्जित् ।
कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत् ॥
ऊर्ध्वजन्तुगतान् रोगान् हन्याद्रोहितसुखकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथाच ।
“वातघ्नो नहि पित्तकृद्बलकरः स्याद्रोहितः
सर्वदा ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
“शैवलाहारभोजित्वात् स्वप्नस्य च विवर्जनात् ।
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
“कषायानुरसस्तेषां श्लेष्मशैवालभोजनः ।
रोहितो भास्वतहरो नात्यर्थं पित्तकोपणः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
स्वनामख्यातो हरिश्चन्द्रश्च वृषतेः पुत्रः । यथा
देवीभागवते । ७ । १५ । १५ ॥

“राजा पुत्रमुखं दृष्ट्वा सुखमाप महत्तरम् ।
नामास्य रोहितश्चेति चकार विधिपूर्वकम् ॥”
अस्य विवरणन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥) ऋगभेदः ।
रोहितकवृक्षः । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
(रोहीतोऽपि पाठः । रोहीतकशब्ददर्शनात् ॥
यथा, सुश्रुते । ६ । १७ ।

“पलाशरोहीतमधूकजा रसाः
चौद्रेण युक्ता मदिरागमिश्रिताः ॥”

अमिषोटकः । इति निघण्टुः । १ । १५ ॥
“रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिवमिति
रोहितः ।” इति तत्र देवराजयजुषा ॥ यथा,
ऋग्वेदे । १ । ६४ । १० ।

“यदयुक्था अरुषा रोहिता रथे ॥”
“रोहिता लोहितवर्णौ रोहित इत्यनेरश्वस्याख्या
रोहितोऽनेरिति दर्शनात् रोहितेनत्वाभिर्देवतां
गमयत्विति मन्त्रवर्णाच्च ॥” इति तज्ज्ञाथे सायणः ॥

रक्तवर्णः । रक्तवर्णविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । १६ ।

“नमो रोहिताय स्थपतये दक्षाणां पतये नमो
नमः ॥”)

रोहितकः, पुं, (रोहित एव । स्वार्थे कन् ।)
वृक्षविशेषः । रोहड़ा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
रोही २ जौहशत्रुः ३ दाडिमपुष्पकः ॥ ।
इत्यमरः ॥ रोहीतकः ५ रोहितः ६ रोहिणः ७
कुशात्मलिः ८ दाडिमपुष्पः ९ सदाप्रसन्नः १०
कूटशात्मलिः ११ विरोचनः १२ शास्त्र-
लिकः १३ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । कषायत्वम् । सुशीतत्वम् । क्षमिदीव-

भस्मप्रहरणी शैद्रः कालान्तकयमोपमः ॥”)

भीषणः । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ६४ । ५० ।
“तस्य ते तदचः श्रुत्वा रौद्रं लोमप्रहर्षणम् ।
प्रचक्रुर्वह्नीं पूजां कुतस्ततो हतराङ्गजम् ॥”)
रुद्रसम्बन्धिनि च ।
रौद्री, स्त्री, (रौद्र + डीप् ।) चण्डी । इति मेदिनी ।
रे, ८० ॥ रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुद्रदेवकृतमहारौद्री माया महारौद्रीनाम्नी
चासुखा च । यथा,—
“एक एव महादेवो रुद्रस्तस्यौ महान्धरे ।
स च मायां महारौद्रीं रौरवीं विसर्ज्य ह ॥
सा माया वष्टु भीमा सर्वदेवप्रमोहिनी ।
तथा तु मोहिता देवाः सर्वो निद्रां तु भेजिरे ॥
देवी च त्रिशिखेनाजौ तं देवं समताडयत् ।
तथा तु ताडितं तस्य दैत्यस्य शुभलोचने ।
चर्मसुखे उभे सम्यक् पृथग्भूते बभूवतुः ॥
रौस्तु दानवेन्द्रस्य चर्मसुखे जणादयतः ।
अपहृत्य हरेदेवी चासुखा तेन साभवत् ॥
सर्वभूतमहारौद्री या देवी परमेश्वरी ।
संहारिणी तु या चैव कालरात्रिः प्रकीर्तिता ॥”
इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यम् ॥
रौप्यं, स्त्री, (रूप्यमेव । अण् ।) रूप्यम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ४ । ६७ ।
“हर्षणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरसु वि
ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति
सङ्घः ॥”)
तत्करणं यथा,—
“मध्याह्नं गुडतान्नञ्च करेणा माक्षिकं रसम् ।
धमनाच्च भवेद्रौप्यं सुवर्णकरणं श्रेणु ॥”
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
(औषधादिषु अस्यान्तर्भागे यदातयं तदुत्तथा,—
“सुवर्णमयवा रौप्यं नृतं यच्च न लभ्यते ।
तत्र कान्तेन कर्माणि भिषक् कुर्याद्विचक्षणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तद्विशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । २५ । १४ ।
“स्वर्णरौप्यायसैः शृङ्गैः सकुलां सर्वतो गृहेः ॥”)
रौमं, स्त्री, (रुमायां लवणाकारे भवम् । रुमा +
अण् ।) शास्मरिलवणम् । इत्यमरटीकायां
रामाश्रमः ॥
रौमकं, स्त्री, शास्मरिलवणम् । तत्पर्यायः । वसु-
कम् २ । इत्यमरः ॥ “रुमा नाम नदी लवणा-
कारः तत्र भवं रौमकम् । एषे कादिति णः
रौमं ततः स्वार्थे कः रौमकम् ॥” इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“शाकम्भरीयं कथितं गुडाखं रौमकमथ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रौमलवणं, स्त्री, (रौमं लवणमिति ।) शास्मरि-
लवणम् । इति रत्नमाला ॥
रौरवः, पुं, (रुर्जन्तुविशेषस्तस्यायमिति । रु +
अण् ।) नरकविशेषः । घोरः । इति मेदिनी ।
वे, ४६ ॥ आद्यस्य विवरणं यथा,—
“रौरवे कूटवाची तु याति यच्चावृत्तौ नरः ।

तस्य स्वरूपं वदतो रौरवस्य निशामय ॥
योजनानां सहस्रे के रौरवो हि प्रमाणतः ।
जातुमात्रप्रमाणस्तु तत्र शब्दं सुदुस्तरम् ॥
तत्राङ्गारचयो येन कृतं तद्वरणीयम् ।
जाज्वल्यतातितीव्रेण तापिताम्बरभूमिना ॥
तन्मध्ये पापकर्माणां विसृज्यन्ति यमातुगाः ।
स दह्यमानस्त्रीव्रेण वह्निना तेन धावति ॥
पदे पदे च पादोऽस्य शीर्यते जायते पुनः ।
अहोरात्रेणोद्धरणं पादन्यासं स गच्छति ।
एवं सहस्रं विस्तीर्ये योजनानां विसृज्यते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादानामा-
ध्यायः ॥ (तथाच देवीभागवते । ८ । २२ । ८-११ ।
“एतन्महाहमिति यो भूतद्रोहेण केवलम् ।
पुण्याति प्रत्यहं स्वीयकूटुम् कार्यलम्पटः ॥
एतद्विहाय चात्रैव स्वाशुभेन पतेदिह ।
रौरवे नाम नरके सर्वसत्त्वभयावहे ॥
इह लोकेऽसुना ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा ।
त एव रुरवो भूत्वा परत्र पीडयन्ति तम् ॥
तस्माद्रौरवमित्याहुः पुराणज्ञा मनविणः ।
रुः सर्पादपि क्रूरो जन्तुस्तः पुरातनैः ॥”)
रौरवः, त्रि, चक्षुः । धर्मः । घोरः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (रुरोर्मृगस्येदमिति । अण् । नृग-
सम्बन्धिनि च । यथा, मनुः । २ । ४१ ।
“कार्यरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसौरमातुपूर्वेण प्राण्यजौमाविकानि च ॥”)
रौहिट्, [ष] पुं, रौहिमन्तः । यथा । “स
एष रौहिर्वा मध्ये चरतीति भवभूतिः ॥” इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
रौहिणं, स्त्री, (रौहिणमेव । स्वार्थे अण् ।)
दिनस्य नवमस्तूर्ध्वः । यथा । अत्र पूर्वाह्णे
आह्नमभिधाय रौहिणस्तु न लङ्घयेदित्यभि-
धानेन पूर्वाह्णआह्नस्य सङ्गवात् परो रौहिण-
पर्यन्तगौणपूर्वाह्नकालः प्रतीयते । तेन रौहिणं
पूर्वाह्नआह्नस्य गौणकालत्वेनोत्तरावधिः अप-
राह्नआह्नस्य पूर्वावधिरित्यवगम्यते ततश्च
पूर्वाह्णे सङ्गवात् परं रौहिणपर्यन्तं तिथे-
र्नाम परदिने सुहृत्तत्रयमात्रे तत्तिथिनाम
पूर्वाह्णे आह्नम् । रौहिणान्तरूपगौणपूर्वाह्न-
लाभात् ॥ परदिने तथात्वाभावात् । उभय-
दिने सङ्गवलाभे परदिने शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या
इति वचनात् । रौहिणस्तु दिवसस्य नवम-
स्तूर्ध्वस्तस्य ज्योतिषोक्तरोहिणीदेवतत्वात्
रौहिणत्वमिति । इति आह्नतत्त्वम् ॥
रौहिणः, पुं, (रुह् + इनन् । स्वार्थे अण् ।)
चन्दनवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रौहिण्यं, स्त्री, मरकतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
रौहिण्यः, पुं, (रोहिण्या अपत्यमिति । रोहिणी
+ “शुभादिभ्यश्च ॥” ४ । १ । २३ । इति टक् ।)
वलदेवः । (यथा, महाभारते । १ । १६२ । १६ ।
“तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं
दर्शं कृष्णः सङ्घरौहिण्यः ॥”)

बुधग्रहः । इत्यमरः ॥ (पुरुषोत्तमस्यतीर्थपञ्च-
कान्तमः । यथा, तीर्थतत्त्वे ।
“मार्कण्डेये वटे कृष्णे रौहिण्ये महोदधौ ।
इन्द्रात्मनसरः स्वात्मा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”)
रौहिण्यः, त्रि, (रोहिण्या अपत्यमिति । रोहिणी
+ टक् ।) गोवत्सः । इति मेदिनी । ये, १२७ ॥
रौहिषं, स्त्री, (रोहितीति । रुह् + “रुहेर्दृष्टिश्च ॥”
उणा० । १ । ४८ । इति टिप्पणम् । रुहिश्च धातोः ।)
कतृणम् । इत्यमरः ॥ रोहिषलणम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
“कतृणं रौहिषं देवजगं सौगन्धिकं तथा ।
भूतीकं ध्याम पौरुषं प्रथमकं धूपगन्धिकम् ॥
रौहिषं तुवरं तित्तं कटुपाकं यपोहति ।
हृत्कण्ठयाधिपितास्रमूलकासकफज्वरान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अन्यत् कतृणशब्दे द्रव्यम् ॥
रौहिषः, पुं, (रुह् + टिप्पणम् । रुहिश्च धातोः ।)
नृगविशेषः । इत्यमरः ॥ रोहितमत्स्यः । इत्य-
जयपालः ॥
रौहिषी, स्त्री, (रौहिष् + डीप् ।) नृगी ।
दूष्वा । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

ल, लकारः । स तु यवर्गस्य लतीयो वर्णो यञ्जन-
स्याद्याविश्ववर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः ।
इति व्याकरणम् ॥ (तथाच सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
“लतुलसानां दन्ताः ॥”) तस्य स्वरूपं यथा,—
“लकारं चक्षुषापाङ्गि । कुण्डलीचयसंयुतम् ।
पीतविद्युज्जताकारं सर्वरत्नप्रदायकम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
आत्मादितत्त्वसहितं हृदि भावय प्रार्थयति ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम् ।) अस्य लेखनप्रकारो
यथा,—
“कुण्डलीचयसंयुक्ता वामादक्षगता लक्षः ।
पुनरुद्धगता रेखा तासु नारायणः शिवः ।
ब्रह्मशक्तिश्च सन्निहोद्गानमस्य प्रचक्षते ॥”
ध्यानं यथा,—
“चतुर्भुजां पीतवस्त्रां रक्तपङ्कजलोचनाम् ।
सर्वदा वरदां भीमां सर्वालङ्कारभूषिताम् ॥
योगीन्द्रसेवितां निष्ठां योगिनीं योगरूपिणीम् ।
चतुर्वर्गप्रदां देवीं नागहारोपशोभिताम् ॥
एवं ध्यात्वा लकारस्तु तन्मन्त्रं दक्षधा जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
तस्य नामानि यथा,—
“लक्ष्मन्तः पूतना पृष्ठी माधवः शक्रवाचकः ।
बलाशुनः पिनाकीशो आपको मांससंज्ञकः ॥

लक्तकः

खड्गी नादोऽन्तं देवी लवणं वारुणीपतिः ।
श्रिखा वाणी क्रिया माता भामिनी कामिनी
प्रिया ॥

ज्वालिनी वेगिनी नादः प्रद्युम्नः शोषणी हरिः ।
विश्वात्मन्नी वली चेतो मेरुगिरिः कला रसः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(अनुवन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
“दिवादो द्यादादिकः ।” एतेन अद् लौ
भक्षणे जुगद्भ्योऽपः । अत्ति इति ॥ कृन्तः-
शास्त्रोक्तो लघुसंज्ञको गणविशेषः । इति
कृन्तोमञ्जरी ॥)

लं, ली, (लीयतेऽनेति । ली + अभिधानान्निरूप-
पदेऽपि डः ।) पृथ्वीबीजम् । इति तन्त्रम् ॥

लः, पुं, (लातीति । ला + अच् ।) इन्द्रः । इति
मेदिनी । ले, १ ॥

लक, क खाद आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खादो रघो-
पादानम् । क, लाकयति मोदकं बालकः ।
इति दुर्गादासः ॥

लकचः, पुं, लकुचटचः । इति शब्दरत्नावली ॥

लकुचः, पुं, (लक्यते इति । लक खादे + बाहु-
लकाडुचः ।) वृचविशेषः । डेहुया इति
माहार इति च भाषा । तत्पर्यायः । लिङ्गुचः २
शालः ३ कषायी ४ डढ़वल्कलः ५ डहुः ६
कार्श्यः ७ मूरः ८ स्थूलस्तम्बः ९ । अस्य गुणाः ।
तिक्तारसत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघु-
त्वम् । कण्ठदोषहरत्वम् । दाहिवत्वम् । मल-
संग्रहदायकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपि च ।

“लकुचः क्षुद्रपनसो लिङ्गुचो डहुरित्यपि ।
आमं लकुचमुष्णं गुरु विष्टम्भकतथा ॥
मधुरञ्च तथान्नञ्च दोषघ्नितयरक्तञ्च ।
शुक्राग्निनाशनञ्चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम् ॥
सुपक्वं तत्तु मधुरमन्नं चानिलपित्तञ्च ।
कफवह्निकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकञ्च तत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यत्र ।

“लकुचं गुरु विष्टम्भि खादन्नं रक्तपित्तकम् ।
श्लेष्मकारि समीरघ्नमुष्णं शुक्राग्निनाशनम् ॥”

इति वैद्यकम् ॥

लक्तकः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णेन कायतीति । क्लृ +

कः । रस्य लत्वम् ।) अलक्तकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, गो० रामायणे । २। ६०। १६।

“प्रकृत्या लक्तकरसप्रख्यौ तद्रसवर्जितौ ।
तथैव रेजतुस्तस्याश्चरणौ पद्मवर्चसौ ॥”)

जीर्णवस्त्रखण्डम् । नेकड़ा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । कर्पटः २ । इत्यमरः ॥ नक्तकः ३ ।

इति भरतः ॥ द्वे मलिनत्वादितुल्यजीर्णवस्त्रखण्डे
नेकड़ा इति ख्याते । लक्तकाद्यकं वस्त्रमात्रे

इति केचित् ॥ पटोऽस्त्री कर्पटः शाटः सिचय-
धोतलक्तकाः । इति रुमसः ॥ लक्यते हीने-

राखाद्यते अनुभूयते लक्तः रक्त लक क खाद

लक्षकं

आपने चुभ्यो विर्वेति विभाषितत्वात् न विः
कर्मणि क्तः ततः स्वार्थे कः लक्तकोऽन्तःस्थादिः ।
अन्यते स्म अक्तं यक्तं अनुजोः क्तः न अक्तं कं
मुखं यस्मादिति त्रिपदबहुव्रीहौ मनीषादित्वात्
अक्तस्य पूर्वलोपे नक्तकस्तवर्गपञ्चमादिरपि ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥

लक्तकर्मा, [न] पुं, (लक्तं रक्तवर्णं करोतीति ।
कृ + मनिन् ।) रक्तवर्णलोभः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

लक्ष, क ञ दर्शने । अङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) क ञ, लक्षयति
लक्षयते घटं लोकः । पश्यति चिद्भुक्तं करोती-
त्यर्थो वा । इति दुर्गादासः ॥

लक्षं, ली, (लक्षयतीति । लक्ष + अच् ।) याजः ।
श्रव्यम् । इति मेदिनी । वे, २३ ॥ (यथा,
मनुः । ७। ५४ ।

“मौलान् शास्त्रविदः मूरान् लब्धलक्षान्
कुलोद्गतान् ।

सचिवान् सभ चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षि-
तान् ॥”)

लक्षं, ली, ली, (लक्षयतीति । लक्ष + अच् ।)
दशयुतसंख्या । इति मेदिनी । वे, २३ ॥ लाक
इति भाषा । (यथा, कथासहितसागरे । ४३। १०६।
“तस्यैकादशभिर्मित्रैः सहायातेऽतस्य हि ।
लक्षमभ्यधिकं देव वर्तते वरवाजिनाम् ॥”)

लक्षकं, ली, (लक्षयतीति । लक्ष + क्तुल ।)
लक्षयति यत् । यथा । लक्षकं नाम लक्षयति ।
“यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्त्यु यद्भवत् ।
तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि ॥”

यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव
तादृशार्थं लक्षकं यदि तादृशार्थं शक्तिशून्यं
भवेत् । सैववाद्यस्तु शब्दाः तुरगादिसम्ब-
न्धिन लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव ।
गङ्गाद्यस्तु तीरादावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धि-
नीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीरादान्वयं बोध-
यन्ति तत्र लक्षका एव । अपि च । तदेवं
विधिलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्-

स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः स्यादेतद्वदि
तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीरा-
द्यनुभवे भवेत्तुस्तदीतकमेव लक्षकाणां
विभागो न त्वेतदस्ति । तीरादान्वयबोधं प्रति
तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतु-

तया लक्षकाणामनुभावकत्वात् गुरुणामयौ
श्रौतं स्पष्टेदित्यादौ शब्देन दृष्टनादिनेव गङ्गायां
बोध इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना साहच-
र्यगृहीतासंसर्गकस्यैव सम्प्रत्ययधित्वान्वयबोध-
प्रविष्टत्वादिति चेन्न । प्रत्ययार्थविच्छिन्नस्यैव प्रत्य-
यार्थस्य धर्मप्रान्तरेऽन्वयबुद्धेर्न्यूनतया तीराद्य-
विशेषितस्य सुवर्थाधित्वविधौषादान्वयबोधा-
योगात् । न च शक्त्यैव पदस्य स्वसाकाङ्क्ष-
पदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वय-
बोधं प्रति हेतुत्वादन्यबुद्धौ लक्षार्थस्य प्रवेशः ।

लक्षणा

कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेर-
न्वयविशेषत्वानुपपत्तेः । कुमतिः पशुरित्यादौ
लक्षार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यनुभवकत्वाच्च ।
... स्मात् शक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भव-
त्येव कार्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न यमि-
चारः । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

लक्षणं, ली, (लक्ष्यतेऽनेनेति । लक्ष + ल्युट् ।
यदा, “लक्षेरट् च ।” उणा० ३। ७। इति
नप्रत्ययस्तस्याङागमश्च ।) चिद्भुम् । (यथा,
रघुः । १०। ६।

“अथाक्षेपो भविष्यत्याः कार्यसिद्धिर्हि लक्ष-
णम् ॥”)

नाम । इति मेदिनी । खे, ७५ ॥ लक्ष्यते ज्ञायते-
ऽनेनेति लक्षणम् । तद्विविधम् । इतरमेदाहु-
मापकम् । व्यवहारप्रयोजकश्च । इति व्याय-
मतम् ॥ आकरणमते तु ।

“लक्षितसमासानामभिधानं नियामकम् ।
लक्षणन्वनभिधानां तदभिधानसूचकम् ॥”

इति बोपदेवः ॥

(लक्षणलक्षणम् । “समानासमानजातीयो
यवच्छेदो लक्षणार्थः ।” इति सांख्यतत्त्वकौस्तु-
भम् । ५॥ सुखदुःखलक्षणं यथा, मनौ । ४। १६०।
“सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥”)
दर्शनम् । इति लक्षधात्वर्थदर्शनात् ॥

लक्षणः, पुं, (लक्ष + “लक्षेरट् च ।” उणा० ३। ७।
इति नस्तस्याङागमश्च । लक्षणमस्यस्येति अच्
वा ।) सौमित्रिः । यथा, हरिवंशे । ४१। १२६।
“लक्ष्यानुगतो यच्च सर्वभूतहिते रतः ।
प्रतुर्ह्य वने तप्ता तपो वर्षाणि राघवः ॥”)
सारसपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्षणा, स्त्री, (लक्षण + टाप् ।) सारसी । इति
मेदिनी । खे, ७५ ॥ हंसी । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभासुणादिवृत्तिः ॥ (अक्षरोविशेषः । यथा,
महाभारते । १। १२३। ५६।

“अम्बिका लक्षणा चेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥”)
शक्यसम्बन्धः । यथा,—

“लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तत्पर्यायानुपपत्तिः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

गङ्गायां बोध इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थे
प्रवाहरूपे बोधस्यान्वयानुपपत्तिस्तत्पर्यायानुप-
पत्तिर्वा यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षण्या
तीरस्य बोधः । सा च शक्यसम्बन्धरूपा । तथा
हि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे गृही-
तत्वात्तीरस्य स्मरणं ततः शाब्दबोधः । इति
सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥ अपि च ।

“जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थानिरुद्धाधुविका-

दिकाः ।

लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा ॥”

काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया
जहत्स्वार्थानुच्यते । यथा तीरत्वादिना गङ्गादि-
पदस्य । काचिच्छक्यलक्षोभयवृत्तिना शक्य-

लक्षणा

वृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्सुखार्था ।
यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटादि-
पदस्य । काचिल्लक्षणावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण
पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वान्निर्मुक्ता । यथा, आरु-
ण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरु-
णादिपदस्य । काचिच्च पूर्वपूर्वं ताद्रूपेणा-
प्रत्यायकत्वादाधुनिकी । यथा घटत्वादिना
पटादिपदस्य । आदिना श्रव्यसदृशत्वप्रकारेण
बोधकतया गौणीत्युपगृह्यते । यथा अग्नि-
र्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादि-
पदस्य । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“सुखार्थवाधे तदुक्तो यथान्योर्थः प्रतीयते ।
रूपेः प्रयोजनादासौ लक्षणाशक्तिरपि ता ॥” १ ॥
कलिङ्गः साहसिक इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो
देशविशेषादिरूपे स्वार्थे असम्भवन् यथा शब्दस्य
शब्दा स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति ।
यथा च गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिशब्दो
जलमयार्थवाचकत्वात् प्रकृतेः सम्भवन् स्वस्य
सामीप्यादिसम्बद्धसम्बन्धिनं तटादि बोधयति ।
सा शब्दस्यापि साभाविकेतरा ईश्वराहु-
द्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्वञ्च हेतु-
रूपेः प्रसिद्धिरेव । उत्तरञ्च गङ्गातटे घोष
इति प्रतिपादनादलभ्यस्य श्रुतत्वपावनत्वाति-
श्रयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि
अप्य कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः
स्यादत उत्तं रूपेः प्रयोजनादिति ॥ * ॥
तद्भेदानाह ।

“सुखार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।
स्यादात्मनोऽप्युपादानादेशोपादानलक्षणा ॥” २ ॥
रूपेणुपादानलक्षणा यथा । श्वेतो धावति ।
प्रयोजने यथा । कुन्ताः प्रविशन्ति । अन-
योर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अप्तेन-
तया केवलेर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतया-
न्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनो
ऽन्वाद्यः पुरुषादयश्च आक्षिप्यन्ते । पूर्वञ्च
प्रयोजनाभावाद्दृष्टिः । उत्तरञ्च कुन्तादीना-
मतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च सुखार्थ-
स्यात्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणाशक्त्यान्तु
परस्त्वैवोपलक्षणमित्यनयोर्भेदः । इयमेवाजहत्-
सुखार्थेत्युच्यते ॥ * ॥

“अप्यर्थं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।
उपलक्षणहेतुत्वादिना लक्षणाशक्त्या ॥” ३ ॥
रूपेणुपलक्षणयोल्लेखलक्षणा यथा । कलिङ्गः
साहसिकः गङ्गायां घोष इति च । अनयोर्हि
पुरुषतटयोर्वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गा-
शब्दावात्मानमर्पयतः । यथा वा ।

“उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते

सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

विदधदौदृशमेव सदा सखे

सुखितमास्त्र ततः शरदां शतम् ॥”

अत्रानुपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उप-

लक्षणा

कृतादयः शब्दाः आत्मानमर्पयन्ति । अत्राप-
कारिणं प्रति उपकारादिप्रतिपादनान्मुखार्थ-
वाधः वैपरीत्यलक्षणाः सम्बन्धः फलमपकारा-
दतिशयः । इयमेव जहत्सुखार्थेत्युच्यते ॥ * ॥

“आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।”
ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदा लक्षणाः ।

“विषयस्यानिर्गोणस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिस्तु ।

सारोपा स्यान्निर्गोणस्य मता साध्यवसा-

निका ॥ ४ ॥

रूपेणुपादानलक्षणा सारोपा यथा । अश्वः
श्वेतो धावति अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्वोऽनि-
र्गोणस्वरूपः स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रती-
यते । प्रयोजने यथा एते कुन्ताः प्रविशन्ति
अत्र सर्वगान्ता कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात्
सारोपात्वम् । रूपेण लक्षणाशक्त्या यथा ।
कलिङ्गः पुरुषो युध्यति । अत्र पुरुषकलिङ्गयो-
राधार्थाधारतासम्बन्धः । प्रयोजने यथा आयु-
धृतम् । अत्रायुष्कारणमपि धृतं कार्यकारण-
भावसम्बन्धसम्बन्ध्यायुक्तादात्म्येन प्रतीयते अन्य-
वैलक्षण्येनाव्यभिचारेणायुष्करणां प्रयोजनम् ।
यथा च राजकीये पुरुषे गच्छति राजासौ
गच्छति इत्यत्र स्वस्वामिभावलक्षणाः सम्बन्धः ।
यथा वा अयमात्रेऽवयवे हस्तोऽयम् । अत्राव-
यवावयविभावलक्षणाः सम्बन्धः । ब्राह्मणेऽपि
तत्तासौ अत्र तात्कर्मलक्षणाः सम्बन्धः । इन्द्रा-
र्यासु स्थूणासु अमी इन्द्राः अत्र तादर्थ्यरूपः ।
एवमन्यत्रापि । निर्गोणस्य पुनर्विषयस्यान्यता-
दात्म्यप्रतीतिस्तु साध्यवसाना । अस्याश्चतुर्षु
भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव ॥ * ॥

“सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश

भेदिताः ॥” ५ ॥

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः सादृश्येतर-
सम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां
पूर्वोदाहरणान्येव । रूपेणुपादानलक्षणा
सारोपा गौणी यथा । एतानि तैलानि हिमन्ते
सुखानि अत्र तैलशब्दस्तिनभवेच्छेदरूपं
सुखार्थमुपादायैव सारोपादिच्छेदेषु वर्तते ।
प्रयोजने यथा राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च
गच्छतुस्तु एते राजकुमारा गच्छन्ति । रूपेण
उपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा
तैलानि हिमन्ते सुखानि । प्रयोजने यथा
राजकुमारा गच्छन्ति । रूपेण लक्षणाशक्त्या
सारोपा गौणी यथा राजा गौर्ध्नः कण्टकं
शोधयति । प्रयोजने गौर्वाहिकः । रूपेण
लक्षणाशक्त्या साध्यवसाना गौणी यथा
कण्टकं शोधयति । प्रयोजने यथा गौर्ज-
ल्पति ॥ * ॥

“यज्ञस्य गूढागूढत्वाद्विधा स्युः फल-

लक्षणाः ॥” ६ ॥

प्रयोजने या अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः
प्रयोजनरूपयज्ञस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा

लक्षिता

भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र गूढः वाक्यार्थभावना-
परिपक्ववृद्धिविभवमात्रवेदः । यथा उपकृतं
बहु तत्रेत्यादि । अगूढोऽतिसिद्धतया सर्वजन-
वेदः । यथा उपदिशति कामिनीनां यौवन-
मद एव ललितानि । अत्रोपदिशतीत्यनेन
आविष्करोतीति लक्ष्यते आविष्कारातिशय-
श्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते ॥ * ॥

“धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्येता अपि द्विधा ॥” ७ ॥

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः
फलस्य धर्मगतत्वेन धर्मिगतत्वेन च प्रत्येकं
द्विधा भूत्वा द्वाविंशद्भेदाः । क्रमेणोदाहरति ।

“स्निग्धश्चामलकान्तिलिप्तवियतो वल्लङ्गलाका
घनाः

वाताः श्लीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेताः
कलाः ।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि
सर्वं सखे

वेदेह्यी तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि !
धीरा भव ॥”

अत्रात्मनः दुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये
तस्यैवातिशयः फलम् । गङ्गायां घोष इत्यत्र
तटादिषु लक्ष्येषु श्रुतत्वपावनत्वादिरूपधर्म-
स्यातिशयः फलम् ॥ * ॥

“तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशद्व्यक्ता बुधैः ॥”

रूपेणुपादानलक्षणा यथा । अश्वः श्वेतो धावति
अत्र श्वेतगुणवान् अश्वोऽनिर्गोणस्वरूपः स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते अन्य-
वैलक्षण्येनाव्यभिचारेणायुष्करणां प्रयोजनम् ।

यथा च राजकीये पुरुषे गच्छति राजासौ
गच्छति इत्यत्र स्वस्वामिभावलक्षणाः सम्बन्धः ।
यथा वा अयमात्रेऽवयवे हस्तोऽयम् । अत्राव-
यवावयविभावलक्षणाः सम्बन्धः । ब्राह्मणेऽपि
तत्तासौ अत्र तात्कर्मलक्षणाः सम्बन्धः । इन्द्रा-
र्यासु स्थूणासु अमी इन्द्राः अत्र तादर्थ्यरूपः ।
एवमन्यत्रापि । निर्गोणस्य पुनर्विषयस्यान्यता-
दात्म्यप्रतीतिस्तु साध्यवसाना । अस्याश्चतुर्षु
भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव ॥ * ॥

“सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश

भेदिताः ॥” ५ ॥

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः सादृश्येतर-
सम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां
पूर्वोदाहरणान्येव । रूपेणुपादानलक्षणा
सारोपा गौणी यथा । एतानि तैलानि हिमन्ते
सुखानि अत्र तैलशब्दस्तिनभवेच्छेदरूपं
सुखार्थमुपादायैव सारोपादिच्छेदेषु वर्तते ।
प्रयोजने यथा राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च
गच्छतुस्तु एते राजकुमारा गच्छन्ति । रूपेण
उपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा
तैलानि हिमन्ते सुखानि । प्रयोजने यथा
राजकुमारा गच्छन्ति । रूपेण लक्षणाशक्त्या
सारोपा गौणी यथा राजा गौर्ध्नः कण्टकं
शोधयति । प्रयोजने गौर्वाहिकः । रूपेण
लक्षणाशक्त्या साध्यवसाना गौणी यथा
कण्टकं शोधयति । प्रयोजने यथा गौर्ज-
ल्पति ॥ * ॥

“यज्ञस्य गूढागूढत्वाद्विधा स्युः फल-
लक्षणाः ॥” ६ ॥

प्रयोजने या अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः
प्रयोजनरूपयज्ञस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा

लक्षिता, स्त्री, (लक्षयतीति । लक्ष् + अच् । टाप् ।)
लक्षम् । दृष्टायुतसंख्या । इति मेदिनी ।
वि, २३ ॥

लक्षितः, वि, (लक्ष् + क्तः ।) आलोचितः । इहः ।
(यथा, रघुः । ७ । ४४ ।

“येऽसादिता लक्षितपूर्वकेतून्
तानेव सामर्थ्यतया निजघ्नः ॥”)

अक्षितः । इति लक्षधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥ लक्षणाश्रयश्च ॥

लक्षितलक्षणा, स्त्री, लक्षिते लक्षणा । यथा
द्विरेफपदेन बहुव्रीहिलक्षणाधोपस्थापिताद्रेफ-
द्वययुक्तभ्रमरपदादभिधेयैव भ्रजोपस्थितिः । अत्र
रूपेण लक्षितम् । प्रकृते तु रूपेण प्रयोजनाभावा-
न्नेयार्थत्वं इयमेव लक्षितलक्षणेत्युच्यते । न च
लक्षणादयाभावात् कथमियं लक्षितलक्षणेति
वाच्यम् । यत्र लक्षिताच्छब्दादर्थभिधानं
तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात् ।
इति साहित्यदर्पणटीकास्तु श्रीरामचरणतर्क-
वागीशः ॥

लक्षिता, स्त्री, (लक्ष् + क्तः । स्त्रियां टाप् ।)
परकीयान्तर्गतनाशिकाभेदः । अस्या लक्षणा ।

पुंस्त्रीभावनिपुणा । उदाहरणं यथा,—
“यद्भूतं तद्भूतं यद्भूतात्तदपि वा भूयात् ।
यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तव गोपनोपायः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

लक्ष्म, [न] स्त्री, (लक्षयत्यनेन लक्ष्यते इति वा ।
लक्ष + मनिन् ।) चिह्नम् । (यथा, शाकुन्तले
१ अङ्के ।

“सरसिजमनुविहङ्गं शैवलेनापि रम्यं
मनिजमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाञ्जलीनाम् ॥”
प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १२४ ॥

लक्ष्मणं, स्त्री, चिह्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, माघे । ६ । ३१ ।

“अथ लक्ष्मणानुगतकान्तवपु-
र्जलधिं विलङ्घ्य शशिदाशरथिः ।
परिवारितः परित ऋचगणै-
स्त्रिमिरौघराक्षसकुलं विभिदे ॥”

नाम । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (लक्ष्मीरस्य-
स्येति । लक्ष्मी + यामादित्वात् । लक्ष्मणा अच्चेति
गणस्तत्रेणात्वं बोध्यम् ।) श्रीविशिष्टे, त्रि । इति
मेदिनी । श्लो, ७५ ॥

लक्ष्मणः, पुं, (लक्ष्मणमस्यस्येति । अर्शआदि-
त्वाच् ।) सारसः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रीराम-
भ्राता । इति मेदिनी । श्लो, ७६ ॥ (यथा,
अध्यात्मरामायणे । १ । ३ । ४५ ।

“भरणाद्धरतो नाम लक्ष्मणं लक्ष्मणान्वितम् ।
शत्रुघ्नं शत्रुहन्तारमेवं गुरुरभाषत ॥”
स च जेतायुगे अयोध्यायां सुमित्रागर्भे दश-
रथाज्जातः । इन्द्रजिह्वाधार्थं तस्य ततुर्दशवर्ष-
पर्यन्तं आहारनिद्रादिरहितत्वं यथा,—
“एकदा रघुनाथश्च सीतया लक्ष्मणेन च ।
स्नातः सरसि तत्रस्थो रम्ये पञ्चवटीतटे ॥
उवाच सीतां हेमन्ते जलं सुखादु निर्मलम् ।
तथान्नयज्जनं रम्यं सर्वं वस्तु सुशीतलम् ॥
फलञ्च चयनं चक्रे सीतायै प्रददौ पुरः ।
ततो ददौ लक्ष्मणाय पश्चादुभुक्ते स्वयं प्रभुः ॥
लक्ष्मणस्तु गृहीत्वा च नैव भुङ्क्ते फलं जलम् ।
मेघनादवधार्थञ्च सीतोद्धारणकारणात् ॥
निद्रां न याति नो भुङ्क्ते वर्षाणाञ्च ततुर्दश ।
य एव पुरुषो योगी तदर्थो रावणात्मजः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११५ अध्यायः ॥

लक्ष्मणप्रसूः, स्त्री, (लक्ष्मणस्य प्रसूजननी ।)
सुमित्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मणा, स्त्री, (लक्ष्मणमस्यस्या इति । अर्श
आदित्वात् अच् । टाप् ।) श्वेतकण्ठकारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सारसी । ओषधिभेदः ।
इति मेदिनी । ७६ ॥ श्लेषस्तु लक्ष्मणाकन्द इति
नाम्ना स्नातः । तस्याः पञ्चायः । पुत्रकन्दा २
पुत्रदा ३ नागिनी ४ नागाङ्गा ५ नागपत्नी ६
तुलिनी ७ मञ्जिका = असविन्दुच्छेदा ८
पुच्छदा ९ अस्या युष्ठाः । मधुरत्वम् । श्रौतत्वम् ।

स्त्रीवन्धत्वनाशित्वम् । रसायनकरत्वम् । वल्क-
त्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“पुत्रकाकाररक्ताक्षविन्दुभिर्लाञ्छिता सदा ।
लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तुगन्ताकृतिर्भवेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ३॥

(मन्नाधिपतिकन्या । यथा, भागवते । १० ।
५८ । ५७ ।

“सुताञ्च मन्नाधिपतेर्लक्ष्मणां लक्ष्मणैर्युताम् ।
स्वयंवरे जह्वादैकः ॥ सुपर्णः सुधामिव ॥”
दुर्योधनकन्या । सा तु श्रीकृष्णपुत्रेण सास्नेन
विवाहिता । इति महाभारतम् ॥ (यथा,
भागवते । १० । ६८ । १ ।

“दुर्योधनसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिञ्जयः ।
स्वयंवरस्थामहरत् सास्नो जाम्बवतीसुतः ॥”

लक्ष्मीः, स्त्री, (लक्षयति पश्यति उद्योगिनमिति ।
लक्षि + “लक्ष्मेर्मुट् च ।” उणा० ३ । १६० । इति
इन्द्रप्रथो सुङ्गागमञ्च ।) विष्णुपत्नी । तत्पर्यायः ।
पद्मालया २ पद्मा ३ कमला ॥ श्रीः ५ हरि-
प्रिया ६ इन्दिरा ७ लोकमाता ८ मा ९
क्षीराब्धितनया १० रमा ११ । इत्यमरः ॥
जलधिजा १२ भार्गवी १३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हरिवन्धवा १४ दुग्धाब्धितनया १५
क्षीरसागरसुता १६ । इति कविकल्पलता ॥ ३॥

अथ लक्ष्मीमन्त्राः ।

“वान्तं वद्विसमाख्यं वामनेत्रेन्दुसंयुतम् ।
बीजमेतत् श्रियः प्रोक्तं सर्वकामफलप्रदम् ॥” ॥ ३॥
अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्वादिपीठन्यासान्तं
कर्म्म विधाय हृत्पद्मस्य पूर्वादिक्शरेषु मध्ये च
पीठशक्तीः पीठमनुष्यं न्यसेत् । ॐ विभूत्यै
नमः । एवं उन्नत्यै कान्त्यै दृष्ट्यै कीर्त्यै सन्नत्यै
शुभ्यै उत्कृष्ट्यै ऋष्ट्यै । ततः श्रीकमलासनाय
नमः । इत्यासनं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् ।
शिरसि भृगुऋषये नमः मुखे निवृद्धन्दसे नमः ।
हृदि श्रियै देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ
कुर्यात् । आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । श्रीं तर्जनीभ्यां
स्वाहा । श्रूं मध्यमाभ्यां वषट् । इत्यादि ।
एव आं हृदयाय नमः इत्यादिना च न्यसेत् ।
तथा च निबन्धे ।

“अङ्गानि दीर्घयुक्तेन रमाबीजेन कल्पयेत् ।”
ततो ध्यानम् ।

“कान्त्या काञ्चनसन्निभां हिमगिरिप्रख्ये-
श्वतुर्भिर्गजै-

हस्तोत्क्षिप्तहिरण्ययान्तघटेराधिष्ठमानां
श्रियम् ।

विभ्राणां वरमजयुग्ममभयं हस्तेः किरीटो-
ज्ज्वलां

शौभावहनिताम्बुविमलजितां वन्देऽरविन्द-
स्थिताम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात् ।
ततः पीठपूजां विधाय केशरेषु मध्ये च विभू-
त्यादिपीठमन्त्रपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवा-

हनादिपञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय आव-
रणपूजामारभेत् । अम्ब्रादिकेशरेषु मध्ये हृत्तु
च आं हृदयाय नमः । इत्यादिना संपूज्य दिग्-
दलेषु पूर्वादिषु ॐ वासुदेवाय नमः । एवं सङ्क-
र्षणाय प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय । विदिग्दलेषु ॐ
हमकाय ॐ सजिलाय ॐ गुग्गुलवे ॐ कुव-
रुटकाय । ततो देव्या दक्षिणे ॐ शङ्खनिधये
नमः । एवं वसुधारायै । वामे ॐ पद्मनिधये
वसुमत्यै । पञ्चाग्रेषु पूर्वादिषु ॐ वलाक्यै नमः ।
एवं विमलायै कमलायै वनमालिकायै विभी-
षिकायै शाङ्कर्यै वसुमालिकायै । तद्वहिरिन्द्रा-
दीन् वज्रादींश्च पूजयेत् । ततो धूपादिवि-
र्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरस्चरणं
द्वादशलक्षजपः । तथा च ।

“भासुलक्षं जपेन्मन्त्रं दीक्षितो विजितेन्द्रियः ।
तत्तद्वस्त्रं जुहुयात् कमलैर्मधुराजुतैः ।
जपान्ते जुहुयान्मन्त्री तिलैर्वा मधुराजुतैः ।
विल्वैः फलेष्वा जुहुयात्त्रिभिर्वा साधकोत्तमः ॥
वाग्भवं वनिता विष्णोर्माया मकरकेतनः ।
चतुर्वर्जोऽसौ मन्त्रश्चतुर्वर्गफलप्रदः ॥”
वाग्भवं ऐं । विष्णुवनिता श्रीं । माया ह्रीं ।
मकरकेतनः स्त्रीं । अस्य पूजादिकं पूर्ववद्-
बोध्यम् । तथा च ।

“रमायाः कल्पिते पीठे तद्विधानेन पूजयेत् ।
कुर्यात् प्रयोगान् तत्रस्थानेन साधकोत्तमः ॥
निधिभिः सेयते नित्यं मूर्त्तिमङ्गिरुपस्थितैः ॥”
ध्याने तु विशेषः ।
“माणिक्यप्रतिभप्रभां हिमनिभेस्तुङ्गेस्तुर्भिर्गजै-
र्हस्तग्राहितरत्नकुम्भसजिलैराधिष्ठमानां सदा ।
हस्ताब्जैर्वरदानमसुजयुग्माभीतीर्दधानां हरैः
कान्तां काङ्क्षितपारिजातलतिकां वन्दे सरोज-
सनाम् ॥”

अस्य पुरस्चरणं द्वादशलक्षजपः । तथा च ।
“भासुलक्षं हविष्याशी जपेदन्ते सरोरुहेः ।
जुहुयादृण्यैः पुष्पैस्तद्वस्त्रं जितेन्द्रियः ॥”
मन्त्रान्तरम् । नमः कमलान्ते वासिन्धे ठहय-
मिति प्रोक्तो दशाक्षरः । तथा च निबन्धे ।
“दीर्घा यादिविषर्गान्तो ब्रह्मा भासुर्वसुन्धरा ।
वान्तसिन्धे प्रिया वङ्गेर्मनुः प्रोक्तो दशाक्षरः ॥”
“दीर्घा नकारः । यादिर्मः । ब्रह्मा कः ।
भासुर्मः । वसुन्धरा लः । वान्तसिन्धे वासिन्धे ।
वङ्गिप्रिया स्वाहा । अस्य पूजाप्रयोगः । पूर्व-
वत् पीठमन्त्रं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं
कुर्यात् । शिरसि दक्षऋषये नमः । मुखे
विराट्कन्दसे नमः । हृदि श्रियै देवतायै नमः ।
तथा च शारदायाम् ।

“ऋषिर्दक्षो विराट्कन्दो देवता श्रीः प्रकी-
र्त्तिता ॥”

ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठाभ्यां
नमः । ॐ पद्मिन्धे नमस्तर्जनीभ्यां स्वाहा ।
ॐ विष्णुपत्न्यै नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।
ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां हुं ।

लक्ष्मीः

ॐ कमलरूपायै नमः कनिष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । ॐ देव्यै नमो हृदयाय नम इत्यादि । तथा च निबन्धे ।

“देव्यै हृदयमाख्यातं पद्मिने शिर ईरितम् । विष्णुपत्न्यै शिखा प्रोक्ता वरदायै तनुच्छेदम् । अस्त्रं कमलरूपायै नमोऽन्ताः प्रणवादिकाः ॥” ततो ध्यानम् ।

“आवीना सरसीरुहे स्मितमुखी हस्ताम्बुजे-
विभ्रती
दानं पद्मयुगाभये च वपुषा सौदामिनी-
सन्निभा ।

सुक्ताहारविराजमानपृथुलोत्पलनोङ्गाधिष्णी
पायादः कमला कटाक्षविभवैरानन्दयन्ती
हरिम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शृङ्गस्थापनं कृत्वा पूर्वोक्तप्रीठशक्तिसहितप्रीठमन्त्रानां पूजां विधातुं पूनर्धात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाङ्गलिदान-प्रत्येकं विधायावरणपूजामारभेत् । अग्रादि-चतुष्क दिक्षु च ॐ देव्यै नमो हृदयाय नमः । ॐ पद्मिने नमः शिरसे स्वाहा । ॐ विष्णु-पत्न्यै नमः शिखायै वषट् । ॐ वरदायै नमः कवचाय हुम् । ॐ कमलरूपायै नमोऽस्त्राय फट् । ततः पूर्वोद्दिष्टेषु पूर्ववत् वलाक्यादि पूजयेत् । तद्वहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत् । ततो धूपान्निविजर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं दशलक्षजपः । तथा च । “दशलक्षं जपेन्मन्त्रं मन्त्रविद्विजितेन्द्रियः । दशांशं जुहुयान्मन्त्री मधुराक्तेः सरोरुहैः ॥” अथ लक्ष्मीस्तोत्रम् ।

ईश्वर उवाच ।

“त्रैलोक्यपूजिते देवि । कमले विष्णुवक्त्रमे । यथा त्वं सुस्थिरा कृष्णं तथा भव मयि स्थिरा ॥ ईश्वरी कमला लक्ष्मीश्चला भूतिर्हरिप्रिया । पद्मा पद्मालया सन्पत्सृष्टिः श्रीः पद्मधारिणी ॥ द्वादशैतानि नामानि लक्ष्मीं संपूज्य यः पठेत् । स्थिरा लक्ष्मीर्भवेत् तस्य पुत्रदारादिभिः सह ॥”

इति तन्त्रसारः ।

विष्णुपुराणोक्तलक्ष्मीस्तोत्रं तत्रैव १ अंशे ६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ लक्ष्मीपूजा-निरूपणम् । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेयुः स्त्रियः श्रियम् । सिंहे धनुषि मौने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे । प्रत्यब्दं पूजयेत्तस्मिन् शुक्लपक्षे गुरोर्दिने । नापराह्णे न रात्रौ च नासिते न चन्द्रसृष्टिः ॥ द्वादश्याश्चैव नन्दायां रिक्तायाश्च निरंशके । त्रयोदश्यां तथा चतुर्थां कमलां नैव पूजयेत् ॥ न पूजयेत् शुनौ भौमे न बुधे नैव भार्गवे । पूजयेत्तु गुरोर्वारे चाप्राप्ते रविसोमयोः ॥ गुरुवारं हि पूर्णां च यत्नेन यदि लभ्यते । तत्र पूज्या तु कमला धनपुत्रविवर्द्धिनी ॥ न कुर्यात् प्रथमे मासि नैव कुर्याद्विजर्जनम् । न चण्डां वादयेत्तत्र नैव भिखुरीं प्रदापयेत् ॥

IV.

50

१६७

लक्ष्मीः

पौषे च दशमी शुक्ला चैत्रके पञ्चमी तथा । नभस्यै पूर्णिमा ज्ञेया गुरुवारं विशेषतः ॥ आढ्यं धान्यसम्पूर्णं नानाभरणभूषितम् । सुगन्धिगुल्फपुष्पेण शुक्लपक्षे प्रपूजयेत् ॥ पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमाज्ञश्च चैत्रके । पिष्टकं परमाज्ञश्च नभस्यै तु विशेषतः ॥ गुरुवारसमायुक्ता नभस्यै पूर्णिमा शुभा । कमलां पूजयेत्तत्र पुनर्जन्म न विद्यते ॥ एकेन कमलेनैव कमलां पूजयेद् यदि । इह लोके सुखं प्राप्य परत्र केशवं व्रजेत् ॥ प्राङ्मुखी पूजयेत्तस्मिन् पश्चिमाननसंस्थिताम् । गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादुपचारकैः ॥ गन्धद्वारेतिमन्त्रेण गन्धेनावहयेद्दसौ । श्रिये जात इति दाभ्यां पुष्पैरावाहयेत्ततः ॥ ततो ध्यानम् ।

“हरिण्यवर्णा हरिणीं सुवर्णरजतसज्जम् । चन्द्रां हरिण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदसमावहाम् ॥ गौरवर्णान्तु द्विसृजां सितपद्मोपरिस्थिताम् । विष्णोर्वक्त्रःस्थलस्याश्च जगच्छोभाप्रकाशिनीम् ॥ ध्यायेदाद्यां सदा देवीं पूजाकाले विशेषतः । ततः पूजादिकं कुर्यात् श्रीं लक्ष्मीं नम इत्युवाच ॥ लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्धतिः चमा । तुष्टिः पुष्टिस्तथा कान्तिर्मेधा विद्या रमा श्रुतिः ॥ हरिप्रिया तथा विष्णोः प्रिया नारायणस्य च । यताभिः सप्तदशभिर्लक्ष्मीबीजादिनार्चयेत् ॥ लक्ष्मीनारायणाभ्याश्च नमोऽन्तेन प्रपूजयेत् । धिषणश्च कुबेरश्च पूजयेत्तदनन्तरम् ॥” लक्ष्मीचरित्रे ।

“न कृष्णपक्षे रिक्तायां दशमीद्वादशीषु च । श्रवणादिचतुर्दशे लक्ष्मीपूजां न कारयेत् ॥”

इति कालचन्द्रिका ॥

दीपान्विताभावस्यायां लक्ष्मीपूजाविधिर्यथा,— “तुकारासिगते भानौ अमावास्यां नराधिपः । ज्ञात्वा देवान् पिष्टं भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥ कृत्वा तु पादं श्राद्धं दधिक्षीरगुडादिभिः । ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृपः ॥

लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उल्लासिष्यामिदेष्टा-
ताम् ॥

अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी । पूजनौघा तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखराजिका ॥ अमावास्यां यदा देवाः कार्तिके मासि केश-
वात् ।

अभयं प्राप्य सुभाश्च क्षीरोदार्णवसागुह्य ॥ लक्ष्मीर्देवमयास्तुता सुखं सुभासुजोदरे । चतुर्थ्यसहस्रान्तं ब्रह्मा स्वपिति पङ्कजे ॥ अतीवत्र विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका । दिवा तत्र न भोक्तव्यते बाजातुराज्जनात् ॥ प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् । दीपद्वारास्तथा कार्या भक्त्या देवद्वैष्टिपि ॥ चतुर्थ्यपञ्चशानेषु नदीपर्वतसागुह्य । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥ वस्त्रैः पुष्पैः श्रीभित्तयाः क्रयविक्रयभूमयः ।

लक्ष्मीः

दीपमालापरिचिन्ति प्रदोषे तदनन्तरम् ॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वा दौ विभज्य च बुभुक्षि-
तान् ।

अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना । स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भृतकैः सह ॥ अत्र लक्ष्मीपूजायां पुष्पदानकाले । “नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये । । या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्तदर्थनात् ॥” लक्ष्म्यै नम इत्यनेन वारत्रयं पूजयेत् । “सुखरात्रां प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये ॥” इति चन्द्रधरदृतात् कुबेरमपि पूजयन्ति । “धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च । भवन्तु त्वत्प्रसादात् धनधान्यादिसम्पदः ॥” इति पठित्वा कुबेराय नम इति त्रिः पूजयेत् । ततो देवद्वारादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र मन्त्रः ।

“अभिष्योती रविष्योतिस्तन्मन्त्रोतिस्तथैव च । उत्तमः सर्वेष्वोतीनां दीपोऽयं प्रतिग्रह्यताम् ॥” ततो ब्राह्मणान् बन्धुंश्च भोजयित्वा स्वयं सुक्ता सुखं सुभा प्रत्यूषे भविष्योक्तं कर्म कुर्यात् । तथा,—

“सुखरात्रेऽथःकाले प्रदीपोज्ज्वलितस्तथे । बन्धुर्वन्धुनवन्धुंश्च वाचा कुशलयार्चयेत् ॥ प्रदीपवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे । गोरोचनाक्षतश्चैव दद्यादङ्गेषु सर्वतः ॥” लक्ष्मीपूजामन्त्रः ।

“विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे । महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥ वर्षाकाले महाधोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् । सुखरात्रिप्रभातेऽथ तन्मे लक्ष्मीर्दोषोदहत् ॥ या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता । संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥ माता त्वं सर्वभूतानां देवानां हृदिसम्भवा । आखाता भूतले देवि ! सुखरात्रि नमोऽस्तु
ते ॥”

लक्ष्म्यै नम इति त्रिः पूजयेत् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—

नारद उवाच ।

“श्रीकृष्णस्यात्मनश्चैव निर्गुणस्य निराकृतेः । सावित्रीयमसंवादे श्रुतं सुनिर्मेकं यशः ॥ तद्गुणोत्कीर्तनं सत्यं मङ्गलानां च मङ्गलम् । अधुना श्रोतुमिच्छामि लक्ष्म्युपाख्यानमेव च ॥ केनादौ पूजिता सापि किम्भूता केन वा पुरा । तद्गुणोत्कीर्तनं सत्यं वद वेदविदांवर ॥

श्रीनारायण उवाच ।

वृद्धेरादौ पुरा ब्रह्मन् कृष्णस्य परमात्मनः । देवी वामांशसम्भूता बभूव रासमङ्गले ॥ अतीवसुन्दरी रामा न्यग्रोधपरिमङ्गला । यथा द्वादशवर्षीया शश्वत् सुस्थिरयौवना ॥ श्वेतचर्मकवर्णाभा सुखदृश्या मनोहरा । शरत्पाद्वर्णकोटीन्द्रेप्रभाप्रकाशितानना ॥ शरत्माध्याह्नपद्मानां श्रीभामोचनलोचना ।

लक्ष्मीः

सा च देवी दिधा भूता सच्चैवैश्वरेच्छया ॥
 समा रूपेण वर्णेन तेजसा वयसा त्विषा ।
 यशसा वाससा रुद्रा भूषणेन गुणेन च ॥
 स्मितेन वीक्षितेनैव वचसा गमनेन च ।
 मधुरेण स्मरेणैव नयेनानुनयेन च ॥
 तद्दामांशो महालक्ष्मीर्दक्षिणांशश्च राधिका ।
 राधादौ वरयामास द्विभुजश्च परात्परम् ॥
 महालक्ष्मीश्च तत्पञ्चाक्षकमे कमनीयकम् ।
 कृष्णस्तनौरवेणैव द्विधारूपो बभूव ह ॥
 दक्षिणांशश्च द्विभुजो वामांशश्च चतुर्भुजः ।
 चतुर्भुजाय द्विभुजो महालक्ष्मीं ददौ पुरा ॥
 लक्ष्यते दृश्यते विश्वं स्निग्धदृष्ट्या यथानिष्टम् ।
 देवीषु या च महती महालक्ष्मीश्च सा
 स्मृता ॥
 द्विभुजो राधिकाकान्तो लक्ष्मीकान्तश्चतुर्भुजः ।
 शुद्धसत्त्वस्वरूपेण गोपेर्गोपीभिरावृतः ॥
 चतुर्भुजश्च वैकुण्ठं प्रययौ पद्मया सह ।
 सर्वान्शेन समौ द्वौ तौ कृष्णनारायणौ परौ ॥
 महालक्ष्मीश्च योगेन नानारूपा बभूव सा ।
 वैकुण्ठे च महालक्ष्मीः परिपूर्णतमा रमा ॥
 शुद्धसत्त्वस्वरूपा च सर्वसौभाग्यसंयुता ।
 प्रेम्णा सा च प्रधाना च सर्वासु रमणीषु च ॥
 स्वर्गे च स्वर्गलक्ष्मीश्च शक्रसम्पत्स्वरूपिणी ।
 पातालेशु च भर्त्येषु राजलक्ष्मीश्च राजसु ॥
 गृहलक्ष्मीर्दृष्ट्वैव गृहिणी च कलांशया ।
 सम्पत्स्वरूपा गृहिण्यां सर्वमङ्गलमङ्गला ॥
 गवां प्रसूः सा सुरभी दक्षिणा यज्ञकामिनी ।
 क्षीरोदसिन्धुकन्या सा श्रीरूपा पद्मिनीषु च ॥
 श्रीभास्वरूपा चन्द्रे च सूर्यमण्डलमण्डिता ।
 विभूषणेषु रत्नेषु फलेषु च जलेषु च ॥
 वृषेषु वृषपत्नीषु दिव्यस्त्रीषु गृहेषु च ।
 सर्वश्रेष्ठेषु वस्त्रेषु स्थानेषु संस्कृतेषु च ॥
 प्रतिमासु च देवानां मङ्गलेषु घटेषु च ।
 माणिक्येषु च सुक्तासु माण्ड्येषु च मनोहरा ॥
 मणीन्नेषु च हीरेषु क्षीरेषु चन्दनेषु च ।
 वृक्षशाखासु रम्यासु नवमेघेषु वस्तुषु ॥
 वैकुण्ठे पूजिता सादौ देवी नारायणेन च ।
 द्वितीये ब्रह्मणा भक्त्या तृतीये शङ्करेण च ॥
 विष्णुना पूजिता सा च क्षीरोदे भारते सुने ।
 स्वायम्भवेन मनुना मानवेन्द्रेण सर्वतः ॥
 ऋषीन्द्रेण सुनीन्द्रेण सद्भिश्च गृहिभिर्भवे ।
 गन्धर्व्यादौ च नागादौः पातालेषु च पूजिता ॥
 शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे कृता पूजा च ब्रह्मणा ।
 भक्त्या च पक्षपथ्यन्तं त्रिषु लोकेषु नारदः ॥
 चेने पौषे च भाद्रे च पुण्ये मङ्गलवासरे ।
 विष्णुना निर्मिता पूजा त्रिषु लोकेषु भक्तितः ॥
 वर्षान्ते पौषसंक्रान्त्यां मेधामावाह्य प्राङ्मुखः ।
 मनुस्तां पूजयामास सा भूता सुवनत्रये ॥
 राजेन्द्रेण पूजिता सा मङ्गलेनैव मङ्गला ।
 केदारेश्वरैव नीलेन जलेन सुवलेन च ॥
 ध्रुवयोत्तानपादेन शङ्करेण बलिना तथा ।
 कश्यपेन च दक्षेण कर्दमेन विवस्वता ॥

लक्ष्मीः

प्रियव्रतेन चन्द्रेण कुबेरेणैव वायुना ।
 यमेन वह्निना चैव वरुणेनैव पूजिता ॥
 एवं सर्वत्र सर्वेषु वन्दिता पूजिता सदा ।
 सर्वैश्वर्याधिदेवी सा सर्वसम्पत्स्वरूपिणी ॥”
 अपि च ।
 नारद उवाच ।
 “नारायणप्रिया सा च वरा वैकुण्ठवासिनी ।
 वैकुण्ठाधिष्ठातृदेवी महालक्ष्मीः सनातनी ॥
 कथं बभूव सा देवी पृथिव्यां सिन्धुकन्या ।
 किं तद्गानश्च स्तवनं सर्वैः पूजाविधिक्रमः ।
 पुरा केन स्तुतादौ सा तन्मां याख्यातुमर्हसि ॥
 श्रीनारायण उवाच ।
 पुरा दुर्वाससः प्रापात् भ्रष्टश्रीश्च पुरन्दरः ।
 बभूव देवसंघश्च मर्त्यलोकश्च नारदः ॥
 लक्ष्मीः स्वर्गादिकं व्यक्ता रक्षा परमदुःखिता ।
 गत्वा लीना च वैकुण्ठे महालक्ष्म्याश्च नारदः ॥
 तदा शोकाद्ययुर्देवा दुःखिता ब्रह्मणः सभाम् ।
 ब्रह्माणश्च पुरस्कृत्य ययुर्वैकुण्ठमेव च ॥
 वैकुण्ठे श्रवणापन्ना देवा नारायणे परे ।
 अतीवदेव्युक्ताश्च शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः ॥
 तदा लक्ष्मीश्च कलया पुरा नारायणाज्ञया ।
 बभूव सिन्धुकन्या सा शक्रसम्पत्स्वरूपिणी ॥
 तथा मथित्वा क्षीरोदं देवा दैत्यगणैः सह ।
 संप्रापुश्च वरं लक्ष्म्या ददृशुस्तश्च तत्र हि ॥
 सुरादिभ्यो वरं दत्त्वा वरमालाश्च विष्णवे ।
 ददौ प्रसन्नवदना तुष्टा क्षीरोदशायिने ॥
 देवाश्चाप्यसुरगणस्तं राज्यं प्रापुश्च तद्वरात् ।
 तां सम्पूज्य च सम्भूय सर्वत्र च निरापदः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३५ । ३६ अध्यायौ ।
 लक्ष्म्या अगम्यगृहाणि यथा,—
 “यं यं रक्षो गुरुर्देवो माता तातश्च बान्धवः ।
 अतिथिः पित्रलोकाश्च न यामि तस्य मन्दि-
 रम् ॥
 मिथ्यावादी च यः शस्त्रज्ञास्तीति वाचकः
 सदा ।
 सत्त्वहीनश्च दुःशीलो न गेहं तस्य याम्यहम् ॥
 सत्यहीनः स्थाप्यहारी मिथ्यासाध्यप्रदायकः ।
 विश्वासघ्नः क्षतज्ञो यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 चिन्ताग्रस्तो भयग्रस्तः शत्रुग्रस्तोऽतिपातकी ।
 ऋणग्रस्तोऽतिव्रण्यो न गेहं यामि प्रापिनाम् ॥
 दीक्षाहीनश्च शोकात्तो मन्दघीः स्त्रीजितः
 सदा ।
 पुंश्चलीपतिपुत्रौ यौ तद्गेहं नैव याम्यहम् ॥
 पुंश्चलान्नश्चावीरान्नं यो भुङ्क्ते कामतः सदा ।
 शूद्रान्नभोजी तदयाजी तद्गेहं नैव याम्यहम् ॥
 यो दुर्ज्ञाक् कलहविष्टः कलिः शस्त्रदघालये ।
 स्त्री प्रधाना गृहे यस्य न यामि तस्य मन्दि-
 रम् ॥
 यश्च नास्ति हरेः पूजा तदीयगुणकीर्तनम् ।
 नोत्सुकश्च प्रशंसायां न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 कन्याभवेदविक्रिता नरघाती च हिंसकः ।
 नरकागारसदृशं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥

लक्ष्मीः

खदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं सुरस्य च ।
 यो हरेदानहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 यत् कर्म दक्षिणाहीनं मूढधीः कुरुते शठः ।
 स पापी पुण्यहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 मातरं पितरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुश्च तम् ।
 अनाथां भगिनीं कन्यामनन्याभ्यवान्ववान् ॥
 कार्पण्यादयो न पुण्याति सच्चयं कुरुते सदा ।
 तद्गृहहामरकाकारात्र यामि ताम्बुनीश्वराः ॥
 मूत्रं पुरीषसुतस्त्वप्य यस्तत् पश्यति मन्दघीः ।
 यः शैते क्षिण्णपादेन न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 अधोतपादशायी यो नमः शैतेऽतिनिद्रितः ।
 सन्ध्याशायी दिवाशायी न यामि तस्य मन्दि-
 रम् ॥
 मूर्ध्नि तैलं पुरो दत्त्वा योऽन्यदङ्गसुपसृष्टम् ।
 ददाति पञ्चाङ्गाच्चैव न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 दत्त्वा तैलं मूर्ध्नि गात्रे विष्णुचक्रं यः ससुतस्त्वजेत् ।
 प्रणमेदाहरेत् पुण्यं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 त्वणं क्षिण्ति नखरेनैव खरेर्विलिखेन्महीम् ।
 गात्रे पादे मलं यस्य न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 दशनं वसनं यस्य समलं रूक्षमस्तकम् ।
 विज्ञातौ ग्रासहासौ च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 मन्त्रविद्योपजीवी च ग्रामयात्री चिकित्सकः ।
 रूपकृद्वैजल्यश्चैव न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
 विवाहं धर्मेकार्यं वा यो निहन्ति च कीपतः ।
 दिवामेधुनकारौ यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥”
 इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे लक्ष्मीचरित-
 नाम २३ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 “कुचेलिनं दन्तमलोपधारिणं
 बङ्गाशिनं निहुरवाक्शभाविणम् ।
 सूर्योदये चाल्मसये च शायिनं
 विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥
 नित्यं ह्रिदस्तृणानां धरणिर्विलिखनं पादयो-
 रल्पमार्धि-
 ईनानामल्पशौचं वसनमलिनता रूक्षता
 मूर्ध्नि जानाम् ॥
 हे सत्ये चापि निद्रा विवसनशयनं ग्रासहाति-
 रेकं
 स्वाङ्गे पीडे च बाढं निधनसुपनयेत् केशव-
 स्थापि लक्ष्मीम् ॥
 शिरः सुधौतं चरणौ सुमार्जितौ
 वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
 अनमशायित्वमपर्वमैधुनं
 चिरप्रनष्टं श्रियमानयन्ति षट् ॥
 यस्य कस्य तु पुण्यस्य पाण्डुरस्य विशेषतः ।
 शिरसा धार्यमाणस्य अलक्ष्मीः प्रतिहन्त्यते ॥
 दीपस्य पश्चिमा च्छाया ह्याया शय्यासनस्य च ।
 रजकस्य तु यत्तीर्थमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति ॥”
 इत्यादि गारुडे ११४ अध्यायः ॥ * ॥
 अङ्गविशेषे तस्याः स्थितिकलं यथा,—
 देवा ऊचुः ।
 “कथयस्व जगन्नाथ ! केषु स्थानेष्ववस्थिता ।
 पुरुषाणां फलं किं वा प्रयच्छत्यथ नश्यति ॥

लक्ष्मीः

दत्तात्रेय उवाच ।

वृथां पादस्थिता लक्ष्मीर्नित्यं संप्रयच्छति ।
सक्थिनि संस्थिता वस्त्रं रत्नं नानाविधं वसु ॥
कलत्रदा गुह्यसंस्था क्रोडस्थापत्यदायिनी ।
मनोरथान् पूरयति पुरुषाणां हृदि स्थिता ॥
लक्ष्मीर्लक्ष्मीवती श्रेष्ठं कण्ठस्था कण्ठभूषणम् ।
अभीष्टवस्तुदारैश्च तथाश्लेषं प्रवासिभिः ॥
मिश्रान् वाक्यलावण्यमाज्ञामवितथान्तथा ।
सुखसंस्था कवित्वश्च यच्छ्रुत्यदधिसम्भवा ॥
श्रीरोगता संत्यजति ततोऽन्यं याति संश्रयम् ।
सेयं श्रीरोगता दैत्यान् परित्यजति साम्प्रतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयचरिताध्यायः ॥३॥
अथ लक्ष्मीचरित्रम् ।

श्रीकृत उवाच ।

“मेरुपृष्ठं सुखासीनां लक्ष्मीं पृच्छति केशवः ।
केनोपायेन देवि त्वं वृथां भवसि निश्चला ॥

श्रीरवाच ।

शुक्लाः पारावता यत्र गृहिणी यत्र चोज्ज्वला ।
अकलहा वसतिर्यत्र तत्र लघ्वा वसाम्यहम् ॥
धान्यं सुवर्णसदृशं तक्षुला रजतोपमाः ।
अमर्षेवातुषं यत्र तत्र लघ्वा वसाम्यहम् ॥

यः संविभागी प्रियवाक्यभाषी

वृहोपसेवी प्रियदर्शनश्च ।

अल्पप्रज्ञापी न च दीर्घसूची

तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥

यो धर्मेऽशीली विजितेन्द्रियश्च

विद्याविनीतो न परोपतापी ।

अगर्वितो यश्च जनानुरागी

तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥

चिरं ज्ञाति इतं भुङ्क्ते पुष्यं प्राप्य न जिघ्रति ।

यो न पश्येत् स्त्रियं नयां नित्यं स च मे प्रियः ॥

त्यागः सत्यश्च शौचश्च यत्र एते महागुणाः ।

यः प्राप्नोति गुणानेतान् श्रद्धावान् स च मे प्रियः ॥

सर्वलक्षणमध्ये तु त्याग एव विशिष्यते ।

काले देशे च पात्रे च स च त्यागः प्रशस्यते ॥

नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं वसति गोमये ।

नित्यं शक्ते च पद्मे च नित्यं श्रीः शुक्लवाससि ॥

वसामि पद्मोत्पलशङ्खमध्ये

वसामि चक्री च महेश्वरे च ।

नारायणे चैव वसुन्धरायां

वसामि नित्योत्सवमन्दरेषु ॥”

वसुन्धरायामित्यत्र वसौ धरायामिति वा पाठः ॥

“यद्योपदिष्टा गुरुभक्तिशुक्ता

पत्युर्व्वचो नाक्रमते च नित्यम् ।

नित्यश्च भुङ्क्ते पतिसुक्तश्रेयं

तस्याः शरीरे नित्यं वसामि ॥

तुष्टा च धीरा प्रियवादिनी च

सौभाग्यशुक्ता च सुशोभना च ।

लावण्यशुक्ता प्रियदर्शना या

पतिव्रता या च वसामि तासु ॥

श्यामा नृगाक्षीः कृष्णमध्यभागा

सुभ्रूः सुकेशी सुगतिः सुशीला ।

लक्ष्मीः

गभीरनाभिः समदन्तपङ्क्ति-

स्तस्याः शरीरे नित्यं वसामि ॥

या पापरक्ता पिशुनस्वभावा

स्वाधीनकान्तः परिभूयते च ।

अमर्षकामा कुचरिचशीला

तामङ्गनां प्रेतसुखीं त्यजामि ॥

पुष्यं प्रथुषितं पूतिं शयनं बहुभिः सह ।

भग्नसर्पं कुनारीश्च दूरतः परिव्रजयेत् ॥

चिताङ्गारकमस्त्रीनि वङ्गं भस्म द्विजश्च गाम् ।

न पादेन स्पर्शेत् पादं कार्पासास्थि तुषं गुरुम् ॥

नखकेशोदकश्चैव मैथुनं पञ्चसन्ध्ययोः ।

वर्जयेत्तथाशयित्वमेकाकी मिष्टभोजनम् ॥

शिरः सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ

निजाङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।

अनसृष्टाशयित्वमपञ्चमैथुनं

चिरप्रनष्टं श्रियमानयन्ति षट् ॥

सम्भार्जनरीरजोवात निर्गुणं लङ्कयन्तथा ।

रात्रौ विस्वपलाशश्च कपित्थं वर्जयेद्दधि ॥

खगाचासनयोर्वाद्यं अपूजा नृङ्गपादयोः ।

उच्छिद्यस्पर्शनं नृङ्गि स्नानाभ्यङ्गश्च वर्जयेत् ॥

शयनचान्दकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।

स्नानाभ्यङ्गं कुवेशश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥

परेणोद्धर्तितं वस्त्रः स्वयं मात्यापकर्षणम् ।

आलस्यमवसाहश्च न कुर्यात्सोऽहमहं नम् ॥

शुक्रवारे च यत्तेजं शिलापिष्टश्च दर्शके ।

स्वयं वामेन नृङ्गानं पाणिना नैव संस्पृशेत् ॥

तारकाः पुष्यवन्तो च न पश्येदशुचिः पुमान् ।

नेष्टेद्गुह्यं परस्त्रीणां नास्तं यान्तं दिवाकरम् ॥

कुर्यात्तान्यधनाकाङ्क्षां परस्त्रीणां तथैव च ।

परेषां प्रतिभूलश्च उदितार्कं प्रबोधनम् ॥

नखकण्टकरक्तैश्च नृत्तिकाङ्गारवारिभिः ।

वृथा विलेखनं भूमौ न कुर्यात्सम काङ्क्षया ॥

स्वयं दोहं स्वयं मास्यं स्वयं वृष्टश्च चन्दनम् ।

नापितस्य गृहे चौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥”

स्वयं दोहमित्यत्र अथितचेति वा पाठः ।

“न निन्दं गणके विप्रे पादयोर्नैतनन्तया ।

प्रतिभूतवरेत् स्त्रीणां सुक्ता च दन्तधावनम् ॥

अष्टतं मांससृपश्च नखाश्चैव स्त्रियन्तथा ।

भयणाद्दशनश्चैव शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥

॥ तैरयुक्तः परदारसेवी

आचारहीनः परसेवकश्च ।

सङ्कीर्णचारी परिवादशील-

स्तं निहुरं दम्भमयं त्यजामि ॥

शयनचार्द्रपादेन रात्रिवासो दिने तथा ।

नोत्तरीयमधः कुर्यात् शुष्कपादेन भोजनम् ॥

अशुचिं स्नानवस्त्राश्च दुर्गन्धामसुखावहाम् ।

अभूषणामपुष्पाश्च न कुर्यादासनस्तनुम् ॥

कर्णे च वदने प्राणे तथा करतलेऽपि च ।

पादे पृष्ठे तथा नेत्रे न कुर्यादनुलेपनम् ॥

चक्षुर्जने हतं श्रेयो मुखजने धनचयः ।

हरिद्रः कर्णजने च पादपृष्ठे तथायुधः ॥

गर्भं पुष्यं यथा तीर्थं रत्नश्चैव महोदधिम् ।

लक्ष्मीज

गृहीतं प्रथमं वस्त्रं वर्जयेन्न कदाचन ॥

अजरजः खररजस्तथा सम्भार्जनरीरजः ।

स्त्रीणां पादरजो राजन् शक्रादपि हरेत्

श्रियम् ॥

कुचेलिनं दन्तमलप्रधारिणं

महाशूठं निहुरवाक्यभाषिणम् ।

सूर्योदये चास्तमिते तु श्रायिनं

विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥”

महाशूठमित्यत्र वङ्गाशिनमिति वा पाठः ।

“नित्यं छेदस्तृणानां क्षितिनखलिखनं पादयो-

रस्पर्शश्च

एकाङ्गे तैलहीनं वसनमलिनतावसनं नृङ्ग-

जानाम् ।

द्वे सन्धे चापि निद्रा विवसनशयनं ग्रासहासा-

तिरेकः

स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति धनपतेः केशव-

स्यापि लक्ष्मीम् ॥”

अवन्धनमित्यत्र रुचता इति वा पाठः ।

“एवं यः कुरुते नित्यं मयोक्तानि च केशव ! ।

तुष्टा भवामि तस्याहं त्वयेषा निश्चला यथा ॥

श्रीभाषितमिदं स्तोत्रं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

तद्गृहं विपुलं रम्यं नित्यं भवति नान्यथा ॥

आधितो सुच्यते रोगी बद्धो सुच्येत वन्दनात् ।

आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्योदये यथा ॥”

इति स्कन्दपुराणे लक्ष्मीकेशवसंवादे लक्ष्मी-

चरित्रं समाप्तम् ॥ ३ ॥ दुर्गा । यथा,—

“स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाश्च वा ।

लक्ष्मीश्वा ललना वापि क्रमात् सा कान्ति-

रुच्यते ॥

इति देवीपुराणे ५५ अध्यायः ॥

सम्पत्तिः । शोभा । नृङ्गौषधम् । वृद्धिनामौ-

षधम् । फलिनीवृक्षः । इति मेदिनी । मे, २८ ॥

सीता । वीरयोधित् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्थलपद्मिनी । हरिद्रा । शमी । अयम् । सुक्ता ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ मोक्षप्राप्तिः । इति

चण्डीटीकायां नागभट्टः ॥ (शोभा । यथा,

कुमारे । ३ । ४६ ।

“कपालनेत्रान्तरेण्वमार्गे-

ज्यातिः प्ररोहेरुदितैः शिरस्तः ।

नृगालस्रवाधिकसौकुमार्या

बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः ॥”)

लक्ष्मीकान्तः, पुं, (लक्ष्म्याः कान्तः ।) नारायणः ।

यथा,—

“नम्रः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।

जगतः प्रालयिने च लक्ष्मीकान्त नमोऽस्तु ते ॥”

इति जम्बाशमौत्रतकथा ॥

लक्ष्मीगृहं, स्त्री, (लक्ष्म्याः गृहमावासस्थानम् ।)

रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लक्ष्मी-

वेष्टम् च ॥

लक्ष्मीजनार्दनः, पुं, (लक्ष्म्याः सहितो जनार्दनः ।)

शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“एकदारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् ।

लक्ष्मीस

लगुडः

लग्न

लक्ष्मीजनार्दनो ज्यो रक्षितो वनमालया ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
(तथा, देवीभागवते । ६ । २४ । ५६ ॥)
लक्ष्मीतालः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तस्तालः ।) श्रीताल-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तौर्ध्वत्रिकस्य
परिच्छेदविशेषः । तस्य द्रुतलघ्वगुविरामक्रमो
यथा,—
“दौ लो गू हौ विरामान्तौ दलौ गू द्विरा-
मकः ।
विरामान्तौ हतौ लच्च हतौ लघुविरामकः ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरे लक्ष्मीतालः ॥
लक्ष्मीनारायणः, पुं, (लक्ष्मीनितो नारायणः ।)
शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ।
नवीननौरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
लक्ष्मीवृत्तिः, पुं, (लक्ष्मीयुतो वृत्तिः ।) शाल-
ग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“द्विचक्रं विस्तृतास्य च वनमालासमन्वितम् ।
लक्ष्मीवृत्तिं विज्ञेयं गृहिणा च सुखप्रदम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
लक्ष्मीपतिः, पुं, (लक्ष्मीः पतिः ।) वासुदेवः ।
नरपतिः । इति मेदिनी । ते, २१५ ॥ (यथा,
किराते । १ । ४४ ।
“अथ क्षमामेव निरस्तविक्रम-
स्त्रिराथ पर्यसि सुखस्य साधनम् ।
विज्ञाय लक्ष्मीपतिलक्ष्यं कार्मुकं
जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ॥”)
लवङ्गवृत्तः । पूगः । इति विश्वः ॥
लक्ष्मीपुत्रः, पुं, (लक्ष्मीः पुत्रः ।) कामदेवः ।
घोटकः । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ कुशः ।
लवः । इति शब्दरत्नावली ॥
लक्ष्मीपुष्पः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तं सौन्दर्यविशिष्टं पुष्प-
मिवाख्यम् ।) पद्मरागमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥
लक्ष्मीफलः, पुं, (लक्ष्मीस्तनजं फलं यत्र ।) विख-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लक्ष्मीवान्, [तु] पुं, (लक्ष्मीः शोभास्वस्येति ।
मतुप् । मस्य वः ।) पनसवृत्तः । इति शब्द-
माला ॥ श्वेतरोहितवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ५२ ।
“सर्वलक्षणलक्षणयो लक्ष्मीवान् समितिस्त्रयः ॥”)
लक्ष्मीवान्, [त्रि] पुं, (लक्ष्मीरस्यत्रेति ।) श्रीयुक्तः ।
धनवान् । तत्पर्यायः । लक्ष्मणः २ श्रीलः ३
श्रीमान् ४ । इत्यमरः ॥ (यथाह कश्चित् ।
“क्षेत्रे धराभराक्रान्ते क्षेत्रे विश्वम्भरः श्रिया ।
लक्ष्मीवन्तो न पश्यन्ति दुःसहं परवेदनाम् ॥”)
लक्ष्मीवेष्टः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तो वेष्टः ।) श्रीवेष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लक्ष्मीशः, पुं, (लक्ष्मीः ईशः ।) विष्णुः । इति
सुखनोध्याकरणम् ॥
लक्ष्मीसमाङ्गया, स्त्री, (लक्ष्मीः सम आङ्गयो
यस्याः ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मीसहजः, पुं, (लक्ष्मी सह जातः इति । जन्
+ डः ।) चौराभिजातत्वादस्य तथात्वम् ।)
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
लक्ष्मीगारामः, पुं, (लक्ष्मी आरामः ।) वनभेदः ।
इति शब्दमाला ॥
लक्ष्मं, स्त्री, (लक्ष्मते यदिति । लक्ष् + ल्यत् ।)
शरवेधस्थानम् । तत्पर्यायः । लक्ष्म २ शर-
वम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ प्रतिकायः ४
वेधम् ५ । इति जटाधरः ॥ वेधम् ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६४ ।
“कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद्विमुखं विविचुः ।
उमासमक्षं हरवद्वल्लभः
शरासनन्ध्यां सुहृदाममर्श ॥”)
लक्ष्मः, त्रि, लक्ष्मण्या बोध्यः । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ (लक्ष्मते इति । लक्ष् + ल्यत् ।)
दर्शनीयः । इति लक्ष्मणावर्धदर्शनात् ॥ (याजः ।
इत्यमरः ॥ यथा, रघुः । ६ । ८१ ।
“रोमाञ्चलक्ष्मणे ॥ गात्रयष्टिं
भित्वा निराक्रामदरालकेभ्याः ॥”
अनुमेयः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।
५ । ७४ ।
“इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ॥”
तथा च रघुः । ४ । ५ ।
“कृषामखललक्ष्मणे तमदृष्ट्वा किल खयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥”)
लख, खपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लखति । खपि गतौ । इति
दुर्गादासः ॥
लख, इ खपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लखति । खपि गतौ । इति
दुर्गादासः ॥
लग, इ खञ्जे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-खञ्जे अक०-गतौ सक०-सेट् ।)
इ, लङ्गते । खञ्जो गतिवैकल्याम् । इति दुर्गा-
दासः ॥
लग, क रके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लगयति । रके
खादाप्रगोः । रके इति रक क खाद आपने ।
इत्यस्य भेरनित्यत्वे भावे अलि रूपम् । इति
दुर्गादासः ॥
लग, म ए सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) म, लगयति । ए, अल-
गीत् । गलति अधर ओष्ठे । इति दुर्गादासः ॥
लगडं, त्रि, चारु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लगितं, त्रि, सङ्गयुक्तम् । लागा इति भाषा । इति
लगाधारीः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लगुडः, पुं, दण्डः । लाढी इति भाषा । इत्यमरः ॥
लगुडो वंशादिमयो दण्डः । लोहमयोऽस्त्रभेदः ।
इति सुभूतिः । लगुडो लोहमयी यदिरन्ध्रचो-
पचारादित्यर्थः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

(अस्याकृतिपरिमाणादि यथा, शुक्रनीतौ ।
“लगुडः स्रक्षपादः स्यात् पृथ्वंशः स्थूलशीर्षकः ।
लौहवहायभागश्च द्रुवदेहः सुपीवरः ॥
दण्डाकारो दण्डाङ्गश्च तथा हस्तद्वयोन्नतः ।
उत्थानं पातनश्चैव पेषणं प्रोथनं तथा ॥
चतस्रो गतयस्तस्य पञ्चमी नेष्ट विद्यते ।
दण्डकायः पत्तिवर्गो तेन युध्येत शत्रुभिः ॥”)
लग्नं, स्त्री, (लगति फले इति । लग सङ्गे + “सुख-
स्थान्तध्वान्तलभेति ।” ७ । २ । १८ । इति
निपातनात् साधु ।) राशीनामुदयः । इत्यमरः ॥
राति फलं राशिस्तालयशकारः । अहोरात्र-
मध्ये द्वादशराशय उदयन्ति । उदयः पूर्वा-
चलसंयोगः । तेषां क्रमेण उदयाचलसंयोगो
लग्नं चो लसृजी व्रीडे ओदित्वान्नः निपातना-
च्चस्य गः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तेषां
मूल्यायनांशपरिमाणं यथा,—
“रामोऽगवेदे-३ । ४७ जलधिक्षु मैत्रे-४ । १७
ज्वाणो रवेः ५ । ६ पञ्च खसागरैश्च ५ । ४० ।
वाणः कुवेदे-५ । ४१ विषयोऽङ्गुलैः ५ । २६
क्रमोत्क्रमाक्षेपतुलादिमानम् ॥”
तथा हि ।
मेघस्य ३ । ४७ ॥ तुलायाः ५ । २६ ॥
वृषस्य ४ । १७ ॥ वृश्चिकस्य ५ । ४१ ॥
मिथुनस्य ५ । ६ धनुषः ५ । ४० ॥
कर्कटस्य ५ । ४० ॥ मकरस्य ५ । ६ ॥
सिंहस्य ५ । ४१ ॥ कुम्भस्य ४ । १७ ॥
कन्यायाः ५ । २६ ॥ मीनस्य ३ । ४७ ॥
इति दीपिका ॥ * ॥ दशयुक्ताधिकपञ्चाङ्ग-
प्रभे कलिकाताख्यदेशे वर्तमानो नविंशायनांशे
प्रामाणिककारिका यथा,—
“वेदोऽङ्गैः ४ । ६ सोऽन्तवेदे-४ । ४८ रिशुरान-
यनेः ५ । २७ सोऽन्तरीक्षासुनाथैः ५ । ४० ।
पारावाराभ्यासै-५ । ३४ गंगनगनयनेः ५ । २६
षट्त्रिभि-५ । ३६ अक्षवेदेः ५ । ४१ ।
अङ्गुल्याभिः ५ । १६ सप्तत्रोऽसुसुत्रिभि-४ । ३५
रनलोऽष्टुभिः ३ । ५८ सोऽगवेदे-३ । ४७ ।
मैषादेकोनविंशे गणितपरिगतं मानमवा-
यनांशे ॥” * ॥
उदयलगास्तलग्नयोर्दिनं प्रति रविभोग्यं यथा,
“लग्नदण्डफलं दिप्तं तत्संख्यं क्रमतः पलम् ।
विपलश्च रवेर्भोग्यमेवं कल्पनमस्त्रमे ॥”
इति ज्योतिषम् ॥
एतयोर्विवरणं यथा,—
तत्र प्राचीनलग्नमानम् ।
लग्नाः दिनमुक्तम् । मासमुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
१ मेघः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥
२ वृषः । ८ । ३४ ॥ ४ । १७ ॥
३ मिथुनम् । १० । १२ ॥ ५ । ६ ॥
४ कर्कटः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
५ सिंहः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
६ कन्या । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥

लग्नाः दिनभुक्तम् । मासभुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
७ तुला । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥
८ दृष्टिकः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
९ धनुः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
१० मकरः । १० । १२ ॥ ५ । ६ ॥
११ कुम्भः । ८ । ३४ ॥ ४ । १७ ॥
१२ मीनः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥

तत्र खदेशाधुनिकलग्नमानम् ।

लग्नाः दिनभुक्तम् । मासभुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
१ मेघः । ८ । १२ ॥ ४ । ६ ।
२ वृषः । ६ । ३६ ॥ ४ । ४८ ॥
३ मिथुनम् । १० । ५४ ॥ ५ । २७ ॥
४ कर्कटः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
५ सिंहः । ११ । ८ ॥ ५ । ३४ ॥
६ कन्या । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥
७ तुला । ११ । १२ ॥ ५ । ३६ ॥
८ दृष्टिकः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
९ धनुः । १० । ३८ ॥ ५ । १६ ॥
१० मकरः । ६ । १० ॥ ४ । ३५ ॥
११ कुम्भः । ७ । ५६ ॥ ३ । ५८ ॥
१२ मीनः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥

अथ जन्मकालीनलग्नस्य गृहस्थितपलम् ।

“लग्ने सूर्योऽन्तिरोगी शशिनो बलशुतो
रूपवान् विचयुक्तो
भौमे यज्ञः सुवाम्नी शशधरतनये सर्व-
शास्त्रार्थवेत्ता ।
जीवे दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मण्डलेशः
सौरौ कक्षतिगात्रस्तमसि च नियतं वसितो
धर्महीनः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।

“हरिरवाच ।

“उदयर्क्षु समारभ्य राशौ भावः स्थितो हर ।
खराश्यादौ ब्रजेदद्भि वड्भिः वड्भिस्तथा
निशाम् ॥
भौमे मेघे च पञ्च स्युश्चतस्रो वृषकुम्भयोः ।
मकरे मिथुने तिस्रः पञ्च चापे च कर्कटे ॥
सिंहे च दृष्टिके षट् च सप्त कन्या तुल्ये तथा ।
एता लग्नप्रमाणेन घटिकाः परिकीर्तिताः ॥
शरपूर्णावशानेष्टुरसाब्जोष्णविषागराः ।
लङ्कोदया हि हे वस्तु लग्ना मेघादयोऽथवा ।
मेघलग्ने भवेदन्त्या वृषे भवति कामिनी ।
मिथुने सुभगा कन्या वेश्या भवति कर्कटे ॥
सिंहे चैवाल्पपुत्रा च कन्यायां रूपसंयुता ।
तुलायां रूपमैश्वर्यं दृष्टिके कर्कशा भवेत् ॥
सौभाग्यं धनुषि स्याच्च मकरे नीचगामिनी ।
कुम्भे चैवाल्पपुत्रा स्यान्मौने वैराग्यसंयुता ॥
तुला कर्कटको मेघो मकरश्चैव राशयः ।
चरकाय्याणि कुर्वाच स्थिरकाय्याणि चैव हि ॥

पञ्चाननी वृषः कुम्भो दृष्टिकः स्युः स्थिराणि हि ।
कन्या धनुश्च मीनश्च मिथुनं द्विस्त्रिभावतः ॥
द्विस्त्रिभावानि कर्माणि कुर्वादेष्टुं विचक्षणः ।
यात्रा चरेण कर्तव्या प्रवेष्टव्यं स्थिरेण तु ।
देवस्थापनवैवाह्यं द्विस्त्रिभावेन कारयेत् ॥”

इति गारुडे ६२ अध्यायः ॥

लग्नः, पुं, (लग् + क्तः । निपातनात् साधुः । यद्वा,
लसृज् + क्तः । “ओ लसृजी । लग्नः लग्नवान् ।
लसृजेरोदनुबन्धवलादिङ्भावे नत्वं स्यात् ॥”
इति लसृजे दुर्गसिंहः ।) स्तुतिपाठकः ॥
तत्पर्यायः । प्रातर्गोयः २ स्तुतिव्रतः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ सूतः ४ । इति जटाधरः ॥
लग्नः, त्रि, (लसृज् + क्तप्रत्ययेन साधुः ।) सक्तः ।
लज्जितः । इति मेदिनी ॥
लग्नकः, पुं, (लग्न एव । स्वार्थे कन् ।) प्रतिभूः ।
इत्यमरः ॥ हे लग्ना इति जामिन इति च
ख्याते । तत्कार्थ्यं लग्नकः । ओ लसृजी व्रीडे
क्तः । स्वार्थे कन् । प्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः
किम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
लग्निका, स्त्री, नमिका । इत्यमरटीका ॥
लग्न, इ शीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लङ्गते । शीवे इह अल्पी-
करणम् ।
‘यं याधिरतिदीप्ताङ्गं कदाचित् न लङ्गति ॥’
इति हलायुधः ॥
गतावप्यन्ये । अन्ये चालङ्घ्युः शैलान् । इति
दुर्गादासः ॥
लग्न, इ क त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ क, लङ्गयति । त्विधि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
लग्न, इ ड अशुभगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ,
लङ्गते । ड, लङ्गते । अशुभं भोजनाभावः ।
तथा च ।
‘ये गुणा लङ्गने प्रोक्तास्ते गुणा लघुभोजने ॥’
इति वैद्यकम् ॥
लङ्गने उपवासे इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
लघट्, पुं, (लङ्गते मध्यस्थानमसृष्टोत्तरस्थाने
पतति भ्रुवं इतस्ततो गच्छतीति वा । लङ्ग +
“लङ्गनेलोपञ्च ।” उणा० १।१३४ । इति अटिः ।
बलोपञ्च धातोः ।) वाहुः । इत्युणादिकोषः ॥
लघटिः, पुं, (लघ गतौ + अटिः । इदभावः ।)
वाहुः । इत्युणादिकोषः ॥
लघिमा, [न] पुं, (लघोर्भावः । लघु + “एषादिभ्य
इमन्निच्वा ।” ५ । १ । १२२ । इति इमन्निच् ।)
लघुत्वम् । (यथा, रघुः । १३ । ३७ ।
“ब्राह्मा हविर्गन्धि रजोविसुक्तः
समन्तुते मे लघिमानमात्मा ॥”)
तत्तु शिवस्याश्वेत्यान्तर्गत ऐश्वर्यविशेषः । यथा,
“लघिमा वसितेशित्वं प्राकार्यं महिमाणिमा ।
यत्र कामावसायित्वं प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(अवहुमतत्वम् । इत्युक्तम् । यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६० ।

“अथे लघिमा पश्चात् महतापि विधीयते नहि
महिम्ना ।
वामन इति त्रिविक्रममभिदधति दशावतार-
विदः ॥”)

लघिः, त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिप्रत्ययेन लघुः
इत्यर्थे इहप्रत्ययेन निष्पन्नः । अतिप्रत्ययलघुत्व-
युक्तः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, विदग्धसुख-
मण्डने ।

“भवित्री रम्भोर त्रिदशवदनस्तानिरधुना
स रामोऽपि स्थाता न युधि पुरतो लक्ष्मणयुतः ।
गमिष्यत्येवोच्चैर्बिषमधुना वानरचम्ब-
लैर्विहृष्टं वृष्ठाक्षरपरविलोपात् पठ पुनः ॥”
सीतारावणयोरुक्तिप्रत्युक्तिरियम् । सप्तमाक्षर-
लोपे त्वेवं वाक्यम् । यथा । “दशवदनस्तानिः ।”
“स्थाता युधि ।” “उच्चैः पदम् ॥”)

लघीयान् [स्] त्रि, अयमनयोरेषां वा अति-
प्रत्ययेन लघुः इत्यर्थे इयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
अतिप्रत्ययलघुत्वयुक्तः । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, महाभारते । २ । ६३ । १४ ।

“न वै सन्द्विं पालयते लघीयान्
यत्त्वां समानेयति राजपुत्रिः ॥”)

लघु, स्त्री, (लङ्गते अनेनेति । लङ्ग + “लङ्गिर्वह्यो-
र्नलोपञ्च ।” उणा० १ । ३० । इति कुः ।
धातोर्नलोपञ्च ।) शीघ्रम् । इत्यमरः ॥
(यथा, रामायणे । २ । ४६ । २१ ।

“यावदेव तु संसृप्तास्तावदेव वयं लघु ।

रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमङ्गुतोभयम् ॥”)
लघ्यागुरु । इति मेदिनी । ये, ५ ॥ लामञ्जकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्व पर्याये यथा,—
“लामञ्जकं सुनालं स्यादन्त्यालं जयं लघुः ।
इष्टकापथकं सेयं नलदक्षावदातकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तखण्डे प्रथमे भागे ॥
हस्ताश्विनौपुष्यनक्षत्राणि । यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । ६८ । ६ ।

“लघु हस्ताश्विनपुष्याः

पथ्यरतिज्ञानभूषणकलासु ।

शिल्पोपधयानादिषु

सिद्धिकराणि प्रदिष्टानि ॥”

कालपरिमाणविशेषः । यथा, भागवते । ३ ।
११ । ७ ।

“लघान् पञ्च विदुः काष्ठां लघुता दश पञ्च च ।
लघूनि वै समान्ताता दश पञ्च च नाडिकाः ॥”
पुं, प्राणायामविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ३६ ।
१३—१४ ।

“लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलकं शृणुष्व मे ।
लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः ॥ तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तमः परिकीर्तितः ॥”)

लघुः, स्त्री, एका नाम औषधिः । इति मेदिनी ।
ये, ५ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

लघुद

“सृक्काष्टग्राहणी देवी मरुत्माणा जता लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षालङ्घोपिकेत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

लघुः, चि, (लघु + कुः । नलोपश्च ।) अगुरुः ।
(यथा,—

“हृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च भिच्छुकः ।

न नीतो वायुना कस्मादर्थप्रार्थनशङ्कया ॥”

इत्युद्धटः ॥)

मनोज्ञः । (इहः । इत्यमरः ॥ यथा, रघुः ।
११ । १२ ।

“नाम्भसां कमलशोभिनां तथा

शाखिनाञ्च न परिश्रमच्छिदाम् ।

दर्शनेन लघुना यथा तथोः

प्रीतिमापुनर्मयोक्तपश्चिनः ॥”)

निःसारः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ (यथा,
रघुः । १२ । ६६ ।

“श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।
महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥”)

इत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ व्याकरणोक्त-

लघुसंज्ञा यथा । इत्यो लघुः दीर्घो गुरुरित्यु-

च्चारणवशाज्जन्त्यते । तथा संयोगे सति इत्यो-

ऽपि गुरुर्गुरुमतोऽवृच्छ इति वर्जनाच्च । इति

दुर्गसिंहकृतकलापट्टिः ॥ * ॥ इन्द्रः शास्त्रोक्तं

लघुलक्षणं यथा,—

“मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो

भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।

जो गुरुमध्यगतो रत्नमध्यः

सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥

गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

लघुकायः, पुं, (लघुः कायो यस्य ।) द्वागः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चन्द्रशरीरश्च ॥

लघुकाश्रयः, पुं, (लघुः काश्रयः ।) कटफल-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुखड्गिका, स्त्री, (लघुः खड्गिका ।) चन्द्रखट्वा ।

तत्पर्यायः । आसन्दी २ । इति हारा-

वली । २०६ ॥

लघुगणः, पुं, (लघुगणः ।) अश्विनीपुष्यहस्तनच-

जाणि । यथा,—

“उग्रः पूर्वमघान्तका भुवगणस्त्रीगुणतराणि

स्वभू-

ज्वातादित्यहरित्रयं चरगणः पुष्याश्विहस्ता

लघुः ॥”

इति दीपिका ॥

लघुगर्गः, पुं, (लघुगर्ग इव ।) त्रिकण्टकमत्स्यः ।

इति हारावली । १६० ॥

लघुचिर्भिटा, स्त्री, (लघुचिर्भिटा ।) ऋगेज्वा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुजङ्गलः, पुं, लावकपक्षी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

लघुदन्ती, स्त्री, (लघुः चन्द्रा दन्ती ।) चन्द्रदन्ती-

वृक्षः । यथा,—

लघुव

“लघ्वी दन्ती विशल्या च स्यादुद्धमरपर्ययपि ।
तथैरुद्धमला श्रीवा श्येनघटा घुणप्रिया ।

वराहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मकुलकः ॥”

अस्या गुणाः ।

“दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् ।

गुदाङ्कुराश्चशूलासकङ्कलविदाहवृत् ॥

तोत्थोष्णं हन्ति पित्तासकफशोथोदरक्रिमोन् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तत्फलगुणाः ।

“चन्द्रदन्तीफलम् स्यान्मधुरं रसपाकयोः ।

श्रीतलं हृष्टविष्मूनं गलशोथकफापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लघुदुन्दभिः, पुं, (लघुदुन्दभिः ।) द्रगद्वयम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

लघुद्राक्षा, स्त्री, (लघुः चन्द्रा द्राक्षा ।) काकली-

द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुनाम, [न] स्त्री, (लघु लघुवर्णयुक्तं नाम

यस्य ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपञ्चमलं, स्त्री, (लघु चन्द्रं पञ्चमलम् ।) चन्द्र-

पञ्चमलपाचनम् । तत् शालपण्यैः पृथ्निपण्यै-

वृद्धतीकण्टकारीगोचुरसंयुक्तम् । यथा,—

“शालपण्यैः पृथ्निपण्यैः वार्ताकी कण्टकारिका ।

गोचुरः पञ्चभिश्चैतैः कनिष्ठं पञ्चमलकम् ॥”

अस्य गुणाः ।

“पञ्चमलं लघु खादु वल्यं पित्तानिलापहम् ।

नात्युष्णं हृष्टं ग्राहि ज्वरन्वासाधरौघघृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लघुपत्रकः, पुं, (लघूनि पत्राणि यस्य । कप ।)

रोचनी । शुष्मारोचनी इति ख्यातः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपत्री, स्त्री, (लघूनि पत्राणि यस्याः । डीष् ।)

अश्वत्थोवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपिच्छिलः, पुं, (लघुः पिच्छिलः ।) भूकब्ज-

दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपुष्पः, पुं, (लघूनि चन्द्राणि पुष्पाणि यस्य ।)

भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमि-

कदम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

लघुवदरः, पुं, (लघुः चन्द्रो वदरः ।) चन्द्रकोलिः ।

तत्पर्यायः । सूक्ष्मफलः ३ बहुकरः २ सूक्ष्म-

पत्रः ४ दुःशर्शः ५ मधुरः ६ हरद्वारः ७

शिखिप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य

फलगुणाः ।

“कर्कशुः चन्द्रवदरं कथितं पूर्वैस्सरिभिः ।

अस्त्रं स्यात् चन्द्रवदरं कषायं कथितं मनाक् ॥

स्निग्धं गुरु च तिलञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् ।

शुष्कं भेदयिष्यत् सर्वं लघु तृणाङ्गमा-

सजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अस्य पक्षफलगुणाः । मधुरास्त्रत्वम् । कफवात-

नाशित्वम् । रुच्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । जलुकारक-

त्वम् । ईष्यत्पित्तादिदाहशोषघ्नत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥

लङ्का

लघुवदरी, स्त्री, (लघुः चन्द्रा वदरी ।) भूव-

दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुब्राह्मी, स्त्री, (लघुः चन्द्रा ब्राह्मी ।) चन्द्र-

ब्राह्मी । तत्पर्यायः । जलोद्भवा २ सूक्ष्मपत्रा ३ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमन्यः, पुं, (लघुः चन्द्रो मन्यः ।) चन्द्राभि-

मन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमांसः, पुं, (लघु खल्यं मांसं यस्य ।) तित्तिरि-

पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लघुमांसी, स्त्री, गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुलयं, स्त्री, (लघु शीघ्रं लीयते इति । ली +

ल्यप् ।) वीरगन्धलम् । इत्यमरः ॥

लघुसदाफला, स्त्री, (सदा फलं यस्याः सा ।

लघुः सदाफला ।) लघुदुम्बरिका । इति

राजनिर्घण्टः ॥

लघुहस्तः, पुं, (लघुः क्षिप्रकारी हस्तो यस्य ।)

श्रीधवेधी । इति हेमचन्द्रः । १ । ४३१ ॥

(वाचस्पतिज्ञोऽपि । यथा, कथासरित्सागरे ।

४२ । १३३ ।

“स राजपुत्रश्चित्तैव रत्नसस्तस्य तच्छिरः ।

भूयः खड्गप्रहारेण लघुहस्तो दिधाकरोत् ॥”

यथा च ।

“तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती ।

लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करमेवजः ॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्धौमान् अवसाथी विशारदः ।

सत्यधर्मेपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥)

लघुहेमदुग्धा, स्त्री, (लघुहेमदुग्धा ।) लघुदुम्-

बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुदुम्बरिका, स्त्री, (लघुः चन्द्रा उदुम्बरिका ।)

चन्द्रोदुम्बरिका । छोट दुस्तर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । लघुपत्रफला २ लघुहेमदुग्धा ३

लघुसदाफला ४ लज्जादुग्भराङ्गा ५ । रस-

वीर्यविपाकेषु उदुम्बरात् किञ्चिन्नूनगुणियम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लघ्वी, स्त्री, (लघु + डीष् ।) लाघवयुक्ता ।

(यथा,—

“गुर्वी पिच्छी खरात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात् ।

शक्तानामाशु जीर्येत हृदुत्वादवलेष्टिका ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयज्ञेऽतीसारधिकारे ॥)

स्यन्दनप्रमेदः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ पृष्ठा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्का, स्त्री, (रमन्तेऽस्यामिति । रम् + लङ् +

लकात् कः । रस्य लत्वम् । इत्युज्ज्वलः । ३ ।

४० ।) रत्नपुरी । (यथा, नेषधे । ३ । ६७ ।

“चेतो न लङ्कामयते मदीयं

नात्यत्र कुचापि च साभिलाषम् ॥”)

ज्योतिःशास्त्रमते सा च पृथिव्या मध्यभागे

तिष्ठति । लङ्कोद्यात् चरखलेभ्यः खदेष्टे लम्-

प्रमाणं भवति । यथा,—

“लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः

प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।

लङ्केशः

अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येयं याम्ये वडवानलञ्च ।
कुट्टतपादान्तरितानि तानि
स्थानानि वडगोलविदो वदन्ति ॥”

अपि च ।

“यङ्गकोञ्जयनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशान्
सृष्टुं
सुव्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मधुरेखा भवः ।
आदौ प्रागुद्योऽपरञ्च विषये पञ्चाङ्गि रेखो-
दयात्
स्यात्तस्मात् क्रियते तदन्तरभुवं खेटेष्वनं खं
फलम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥

अथ लङ्कापुरीवर्णनम् ।

लङ्कावाच ।

“त्रिंशद्व्योजनविस्तीर्णा खणैः प्राकारतोरणाम् ।
दक्षिणस्योदधेस्तरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ।
शिखरे तस्य शैलेः मध्यमबुधिसन्निधौ ॥
पतत्रिभिश्च दुष्प्रापां टङ्कच्छिन्नां चतुर्दिशम् ।
शक्रार्थं मत्तृता पूर्वं प्रयत्नात् बहुवत्सरेः ॥
वसन्तु तत्र दुर्धर्वाः सुखं राक्षसपुङ्गवाः ।
अमरावतीं समासाद्य सेना इव दिवौकसः ॥
लङ्कादुर्गं समासाद्य शत्रूणां शक्रसदृशः ।
दुराधर्मा भविष्यन्ति राक्षसैर्बहुभिर्वृताः ॥”
इति वङ्गपुराणे कपिलदर्शननामाध्यायः ॥ * ॥
ग्राखा । ग्राकिनी । कुलटा । इति मेदिनी । के,
३३ । घान्यविशेषः । तत्पर्यायः । करालजि-
पुटा ९ काष्ठीका ९ रुच्यालिका ४ । अस्या
गुणाः । रुच्यम् । हिमत्वम् । गौलत्वम् ।
पित्तनाशित्वम् । वातकारित्वम् । गुरुत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्कादात्री, [न] पुं, (लङ्कां दहति तच्छीलः ।
दह् + णिनिः ।) हनुमान् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

लङ्काधिपतिः, पुं, (लङ्काया अधिपतिः ।)
रावणः । इति जटाधरभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ६२ ।

“पुरा जनस्थानविमर्दशक्ती
सन्धाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥”

लङ्कापतिः, पुं, (लङ्कायाः पतिः ।) रावणः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

लङ्कापिका } स्त्री, एका । इति शब्दरत्ना-
लङ्कायिका } वली ॥ पिङ्गशाक इति भाषा ॥
लङ्कारिका }

लङ्कास्थायी, [न] पुं, (लङ्कावत् तिष्ठतीति । स्था
+ णिनिः ।) वृक्षविशेषः । लङ्कासिञ्ज इति
भाषा । यथा,—

“लङ्कास्थायी राजवृक्षो भद्रवृक्षो विशाधकः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

(लङ्कायां तिष्ठतीति ।) लङ्कावासिनि, त्रि ॥

लङ्केशः, पुं, (लङ्काया ईशः पतिः ।) रावणः ।
इति त्रिकाश्वशेषः ॥

लङ्कन

लङ्कोपिका, स्त्री, एका । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्कोयिका, स्त्री, एका । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्कः, पुं, (लङ्कतीति । लङ्क गतौ + अच् ।)
सङ्गः । पिङ्गः । इति मेदिनी । गे, २३ ॥ नां
इति भाषा ॥

लङ्गलं, स्त्री, लङ्गलम् । इत्युणादिकोषः ॥

लङ्गनं, स्त्री, (लङ्ग + ल्युट् ।) उपवासः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“तत्रामे लङ्गनं कार्यं विदग्धे वमनं हितम् ।
विदग्धे स्वेदनं पथं रसशेषे शयीत च ॥”
यथा च ।

“लङ्गनं दृढ्यं काले रुच्यं स्वेदनमथा ।
स्वेदनं सन्मनश्चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥”

“तदप्यिदं शस्य वचो निशस्य गुरुव्रतवीत् ।
यत्किञ्चिन्नाचवकरं देहे तल्लङ्गनं स्तुतम् ॥”

“लङ्गणातीक्ष्णविषदं रुच्यं रुच्यं खरं सरम् ।
कठिनश्चैव यद्दृश्यं प्रायस्तल्लङ्गनं स्तुतम् ॥”

“—पिपासा मारुतातपौ ।

पाचनान्युपवासाश्च आयामश्चेति लङ्गनम् ॥”

“प्रभूतज्ञेयपित्तासमजाः सन्दृष्टमारुताः ।

दृष्ट्वा चरीरा बलिनो लङ्गनीया विशुद्धिभिः ॥”

“लङ्गनीयानां प्रमोदनां क्षिप्त्वाभिष्यन्दिहं हि-

नाम् ।

शिथिले लङ्गनं शक्तमपि वातविकारिणाम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने द्वाविंशोऽध्याये ॥

“ज्वरे लङ्गनमेवादावुपदिश्यते ज्वरात् ।

अथानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्धवात् ॥

आमाशयस्यो हृत्वापि सामो मार्गान् पिपा-

यन् ।

विदधाति ज्वरं दीपस्तदा लङ्गनमाचरेत् ॥

अनवस्थितदीपान्नेर्लङ्गनं दीपपाचनम् ।

ज्वरं दीपनं काङ्गारुचिन्नाचवकारकम् ॥

प्राणाविरोधिता चेनं लङ्गनेनोपपादयेत् ।

बलाविधानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥

तत्तु मावतस्तुतृणासुखशोभश्चाम्बिते ।

कार्यं न बाले वृद्धे वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥

वातज्वरपुरीवाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।

दृढयोन्नारकण्डाख्यशुद्धौ तन्मा क्रमे गति ॥

स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ॥

कृतं लङ्गनमादेशं निर्वर्धये चान्तरात्रनि ॥

पर्वमेहोऽङ्गमर्दस्य काचः शोथो सुखस्य च ।

क्षुत्पण्णाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं शोचनेत्रयोः ॥

मनसः सम्भ्रमोऽभौक्ष्यगृह्णवातस्तमो हृदि ।

देहाभिवल्लहानिश्च लङ्गनेऽतिक्लृते भवेत् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिशंखे ज्वराधिकारे ॥

क्रमणम् । (यथा, कुमारः । ५ । ६४ ।

“यथा श्रुतं वेदविदांवर त्वया
जनोऽयसुचैः पदलङ्गनोत्सुकः ।
तपः क्लिष्टं तदवापिमाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥”

प्रवणम् । इति मेदिनी । ने, १२० ॥ अग्नि-
लङ्गनविधौ यथा,—

लज्जा

“न चाग्निं लङ्घयेद्दीप्तोपादधः कश्चित् ।
न चेनं पादतः कुर्यात् सुखेन न घमेदधः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥
(अतिक्रमः । यथा, महाभारते । १ । १५६ ।
३६ ।

“न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपद्मीकता वृणाम् ।
स्त्रीणामधर्मः सुमहान् भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥”
अमृततीर्थगतिः । यथा,—

“भुतस्तु लङ्घनं पश्चिन्मगगत्यगुहारकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

(स्त्री, अवमानना । यथा, मार्कण्डेये ।
१३५ । ३२ ।

“अन्यस्यापि स्ववंशस्य लङ्घना क्रियते हि या ।
तां नालं चक्षियः सोढुं किं पुनः पिष्टमार-

यन् ॥”)

लङ्घ, लङ्घयि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लङ्घति दृवं चक्रेण गोपः ।

इति दुर्गादासः ॥

लज्, भर्तुं से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लजति । इति दुर्गादासः ॥

लज्, इ भर्तुं से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लज्जति । इति दुर्गादासः ॥

लज्, इ क भाषार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,

लज्जयति । भा दीप्तिः वृद्धार्थो निकेतनार्हं चा-
बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

लज्, अन्तर्द्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तर्द्धिराच्छादनम् । क,

लज्जयति चन्द्रं मेघः । इति दुर्गादासः ॥

लज्, इ ब्रीडि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, लजते । निष्ठायां

लज् इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लज्, तु क भाषने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लजयति ।

भाषनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लजकारिका, स्त्री, (लजं लज्जां करोतीव ।
ल + कृल् । टाप् । अत इत्यम् ।) लज्जाशुलता ।

इति शब्दमाला ॥

लज्जा, स्त्री, (लज्जनमिति । लसृज् ब्रीडने +
“गुरोश्च हलः ।” ३ । २ । १०९ । इति अः ।

टाप् ।) अन्तःकरणवृत्तिविशेषः । इति
नागोजीभट्टः ॥ अकर्तव्ये कर्मणि परश्चान-

भयम् । लज् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मन्दाद्यम् २ ब्रीडः २ चपा ४ ब्रीडा ५ । सा

अन्यतश्चेत् अपचपा ६ । इत्यमरः ॥ मन्दा-
द्यम् ७ लज्जा ८ ब्रीडः ९ ब्रीडनम् १० । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । १ । ४८ ।

“लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या-

दसंशयं पर्वतराजपुत्रायाः ।

तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्या-

वर्जलप्रियत्वं शिथिलं चमर्थः ॥”)

लज्जाशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लज्जिका

लड

लता

लज्जालुः, पुं, स्त्री, (लज्जिवास्या अस्तीत्यर्थे आलुः ।) लुपविशेषः । तत्पर्यायः । रक्तपादी २ प्रमौ-
पत्रा ३ सूका ४ खदिरपत्रिका ५ सङ्कोचिनी
६ समङ्गी ७ नमस्कारी ८ प्रसारिणी ९ सप्त-
पर्णी १० खदिरौ ११ गण्डमालिका १२
लज्जा १३ लज्जिरी १४ सार्शलज्जा १५ अस्-
रोधिनी १६ रक्तमूला १७ ताम्रमूला १८
खगुप्ता १९ अञ्जविकारिका २० । इति राज-
निर्घण्टः ॥ महाभौता २१ वशिनी २२ मद्यौ-
षधिः २३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । पित्तातिसार-
शोफदाहशमनस्रवणकुष्ठ-कफार्तिनाशित्वम् ॥
तद्देशे यथा,—

“लज्जालुर्विपरीतान्या अल्पलुपट्टहृदला ।
वैपरीत्या च लज्जालुर्ह्याभिधाने प्रयोजयेत् ॥
लज्जालुर्वैपरीत्याहुः कटुत्वाः कफापशुत् ।
रसे नियामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्या हंसपादीशब्दे द्रव्या ॥ * ॥ अपि च ।
“लज्जालुः स्यात् प्रमौपत्रा समङ्गाञ्जलि-
कारिका ।

रक्तपादी नमस्कारी नाना खदिरकेत्यपि ॥
लज्जालुः शीलता तित्ता कषाया कफपित्त-
जित् ।

रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगान् विनाशयेत् ॥
अत लज्जालुमेदः ।

“अलम्बुषा खरत्नक् च तथा मेदोगला स्मृता ।
अलम्बुषा लघुः स्वादुः क्षमपित्तकफापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्या दुग्धिकाशब्दे द्रव्या ॥

लज्जाशीलः, त्रि, (लज्जा शीलं स्वभावो यस्य ।)

लज्जाविशिष्टः । तत्पर्यायः । अपत्रपिण्डः २ ।

इत्यमरः ॥ लज्जितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

लज्जितः, त्रि, (लज्जा सञ्जातास्य । लज्जा + तार-
कादित्वात् इतच् ।) लज्जायुक्तः । तत्पर्यायः ।

हीनः २ द्वीतः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ।
१२ । ७५ ।

“कामं जीवति मे नाथः इति सा विजहौ
शुचम् ।

प्राक् मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति
लज्जिता ॥”)

लज्जिरी, स्त्री, लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लज्ज्या, स्त्री, लज्जा । इति शब्दरत्नावली ॥

लज्ज, तु क भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्त-चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लज्ज-
यति । भासनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लज्जः, पुं, (लज्जयति शोभते इति । लज्ज + अच् ।)

पदः । कच्छः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुच्छः ।
इति जटाधरः ॥

लज्जिका, स्त्री, (लज्जयति शोभते इति । लज्ज +
क्युल् । टाप् । अत इत्वम् ।) वेश्या । इति
हेमचन्द्रः ॥

लट, वाच्योक्तोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) बालोऽन्तः तस्य
भावो वाच्यं यामोह इति यावत् । लटति लोकः
शिशुः स्यात् । किञ्चिद्वदति वेत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

लटः, पुं, (लटति यथेच्छया वदतीति । लट +
अच् ।) प्रमादवचनम् । दोषः । इति
विश्वः ॥

लटकः, पुं, (लटतीति । लट् + “कुन् शिल्पि-
संज्ञयोरपूर्वस्यापि ।” उणा० २ । ३२ । इति
कुन् ।) दुर्जनः । इत्युणादिकोषः ॥

लटपर्यं, स्त्री, (लटस्य पर्यं पर्यमस्य ।) लचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लट्टः, पुं, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लट्टः, पुं, (लटतीति । लट् + “अभूपूर्विलटीति ।”
उणा० १ । १५१ । इति कुन् ।) जातिविशेषः ।

नेट्टया इति भाषा । रागभेदः । तुरङ्गमः ।
इत्युणादिकोषः ॥

लट्टा, स्त्री, (लट् + कन् । टाप् ।) करञ्जभेदः ।
नाटाकरञ्जा इति भाषा । वाद्यभेदः । पश्चि-
विशेषः । ग्रामचटक इति ख्यातः । इति

मेदिनी । वे, २२ । कुसुम्भम् । इति हेमचन्द्रः ॥

भ्रमरकः । भोडरी इति ख्यातः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (शिली । इति हारावली । २५६ ॥

तूलिका । द्यूतम् । यथा,—
“लट्टा तु तूलिका ख्याता लट्टा द्यूतेऽपि
दृश्यते ॥”

इति यादवभट्टौ । इति उणादिवृत्तौ
उज्जुलः । १ । १५१ ॥)

लड, विलासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) लडति बाला । इति दुर्गा-
दासः ॥

लड, इ कि भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) इ, लडति ।
कि, लडयति लडति । भाषणं कथनम् । अयं
केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

लड, ओ इ कि उत्तरेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) ओ,
लडिनः । अशुबन्धनलाहिमुषधधानेऽपि निष्ठा-
तस्य नवम् । अस्मात् निष्ठायामिमं न स्यादि-
त्येके । लड इति । इ, लडति । कि, लडयति
लडति तच्छूलं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

लड, क उपसेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) उपसेव इह अत्यन्तपाल-
नम् । क, लालयेत् पञ्चवर्षाणि पुत्रमिति अत्र
लज्योरेकवाक्यत्वम् । कल्पनायामस्य प्रयोगः ।
इति रमानाथः । लडयति लतां वायुः । इति
दुर्गादासः ॥

लड, क ड वीर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) क ड, लडयते । लाम
एव इत्यन्व । विशेषण आपुमिच्छा व्रीषा ।
इति दुर्गादासः ॥

लड, तु क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) लडयति । अल-
लाडतु । इति दुर्गादासः ॥

लड, म उन्मथनजिह्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-कचित् प्रीडनादौ सक०-
सेट् ।) उन्मथनं प्रीडितोभावः उत्क्षिप्ती-
भावश्च । लडति लता वायुना प्रीडिता उत्-
क्षिप्ता वा स्यादित्यर्थः । जिह्वा तद्विषयक्रिया ।
लडति जिह्वा सन्धनवती स्यादित्यर्थः । म,
लडयति । लडयति त्वचसुल्ललयत्यनिति
श्रीहर्षः । प्रीडयतीत्यर्थः । कवाटनीमिन्द्रः
किरणलहरीसुल्ललयतीति सुरारिः । उत्-
क्षिपतीत्यर्थः । उभयत्र लज्योरेकवाक्यत्वम् ।
केचित् जिह्वोन्मथने इति पठित्वा जिह्वाया
उन्मथनं उत्क्षेपणमिति व्याख्याय लडति
जिह्वां सर्प इत्येवोदाहरन्ति । इति दुर्गा-
दासः ॥

लड्डः, त्रि, मनोज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लड्डः, त्रि, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लड्डुकः, पुं, पिष्टकविशेषः । लाडु इति भाषा ॥
यथा । लड्डुको दुर्जनो गुरुः । इति राज-
वल्गवः ॥ अपि च ।

“तेलेन हविषा पक्वं भवेत् चूर्णं च लड्डुकः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

लखं, स्त्री, (लखति उत्क्षिप्यते इति । लख +
चञ् ।) पुरीषम् । ल्याङ् इति भाषा । यथा,—
“समेधमानेन स लघ्वावाहुना
निरुद्धवायुचरणांश्च निक्षिपन् ।
प्रस्त्रिन्नगात्रः परिहृतलोचनः
पपात लखं विहजन् क्षितौ ययुः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३७ अध्याये
८ श्लोकः ॥ लखं पुरीषसुतद्वजन् । इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

लखजः, त्रि, (लखं तदाख्यदेशे जायते इति ।
जन् + डः ।) लखदेशजातः । यथा,—
“पूर्वजान्धये नवशतं षडशीतिः प्रकीर्तिताः ।
फिरङ्गभाषया तन्नास्तेषां संसाधनात् भुवि ॥
अधिपा मल्लजानाश्च संयामेवपराजिताः ।
इरेजा नव षट् पञ्च लखजाश्चापि भाविनः ॥”
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥ * ॥

लखस्तु अधुना लखन् इति ख्यातः । इरेजानां
राजधानी च ॥

लत, घाते । सौत्रघातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) लता । इति दुर्गा-
दासः ॥

लता, स्त्री, (लतति वैद्यते आन्यमिति । लत + पचा
द्यच् । टाप् ।) शाखादिरहिता गुडूचादिः ।
तत्पर्यायः । वल्ली २ व्रततिः ३ । इत्यमरः ॥
वलिः ॥ वेक्षिः ५ व्रततिः ६ । सा शाखापच-
समायुक्ता चैत्यतानिनी । इति शब्दरत्नावली ॥
तत्पर्यायः । वीरुत् २ गुल्मिनी ३ उलपः ४ ।
इत्यमरः ॥ * ॥ अमायां वीरुधां क्तिङ्कर्तुर्निन्दा

लताक

यथा,—

“अप्सु तस्मिन्नीरात्रे पूर्वं विप्रति चन्द्रमाः
ततो वीरुत्सु वसति प्रयात्यर्कं ततः क्रमात् ॥
क्षिणन्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्संख्ये निशाकरे ।
पन्नं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां च विन्दति ॥”
इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥*॥
आश्रमे रोपणीया शुभदा लतादिर्गन्धः,—
“अलावुश्चापि कुण्डाणं मायामुच्यते सुकासकः ।
खञ्जरी कर्कटी चापि शिविरे भङ्गलप्रदा ॥
वास्तुकः कारवेक्षश्च वार्माकुश्च शुभप्रदा ।
लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
शाखा । प्रियङ्गुः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“प्रियङ्गुः फलिनो कान्ता लता च महिलाह्वया ।
गुन्ना गुन्धला श्यामा विष्णुसेनाङ्गना-
प्रिया ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
पृष्ठा । (यथास्याः पर्यायः ।
“तस्मिन्नीरात्रे देवी पृष्ठा लता लघुः ॥”
इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥)
अश्वत्थाम् । इत्यमरः । ज्योतिष्मती । (अस्याः
पर्यायो यथा,—
“ज्योतिष्मती स्यात् कटभी ज्योतिष्का कङ्गीनी-
ति च ।

पारावतपदी परया लता प्रोक्ता ककुन्दनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लताकस्तूरिका । माधवी । इत्या । इति मेदिनी ।
ते, ५१-५२ ॥ कैवलिका । सारिवा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (वृक्षतः । तत्पर्यायो यथा,—
“भङ्गाकी वृक्षतः सिन्धौ वार्माकी राक्षिका-
कुली ।
प्रसङ्गा रक्तपाका च लता वृक्षतिका परा ॥”
नारी । यथा,—
“नमो परलतां पश्यन् अयुतं यस्तु साधकः ।
प्रजपेत् ॥ भवेत् श्रीं विद्याया वल्लभः स्वयम् ॥”
इति तन्त्रसारे श्यामासाधनम् ॥
(तथा च नैषधे । १ । ५५ ।

“नवा लता गन्धवद्भन सुस्मिता
करस्मिताङ्गी मकरन्दशीकरेः ।
दृशा दृष्टेय स्मितशोभि कुण्डमला
दरादराभ्यां हरकम्पिनी पमे ॥”
“नवा नवीना तला माधवीलता पक्षे नवा
इत्या लता स्त्री ।” इति तट्टीका ॥*॥ अप्सरो-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । २१७ । २० ।
“अहश्च सौरभेयी च समीची बुद्धिः लता ।
योगपदेन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारते ॥”
लताकरञ्जः, पुं, (लतारूपः करञ्जः ।) करञ्ज-
विशेषः । कण्टकरेज इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । दुष्प्रभः २ वीराखः ३ वज्र-
बीजकः ४ धनदात्री ५ कण्टफलः ६ कुवे-
राक्षी ७ । अस्य पञ्चगुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफघ्नताश्लेषः । तट्टीकगुणाः ।

लताया

दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । मूलगुल्मविषादहृत्त्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लताकस्तूरिका, स्त्री, (लतारूपा कस्तूरी तद्वद्-
गन्धत्वात् । ततः स्त्री कर्त्तुः ।) लताकस्तूरी ।
तत्पर्यायः । कटुः २ दक्षिणदेशजा ३ । अस्या
गुणाः । तिक्तत्वम् । स्वादुत्वम् । दृष्यत्वम् ।
हिमत्वम् । लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । हृदनीत्वम् ।
क्षेत्रावस्थास्य रोगनाशित्वम् । इति पथ्या-
पथ्यविवेकः ॥ अपि च ।

“लताकस्तूरिका तिक्ता हृद्या शीतास्य-
रोगघ्नुः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

लताजिह्वः, पुं, (लतेव जिह्वा यस्य ।) सर्पः ।
इति शब्दमाला ॥

लतातरुः, पुं, (लतेव दीर्घतरुः ।) नारङ्गवृक्षः ।
तालवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ शालवृक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लताह्रमः, (लतेव ह्रमः दीर्घत्वात् ।) लताशालः ।
तत्पर्यायः । तार्क्ष्यः २ अश्वकर्णः ३ कुशिकः ॥
वन्धः ५ दीर्घः ६ । इति रत्नमाला ॥

लतापनसः, पुं, (लतायां पनसमिव फलमस्य ।)
फललताविशेषः । तरुञ् इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । चैलालः २ चित्रफलः ३ सुखाशः ४
राजतेमिषः ५ नाटान्नः ६ सेडुः ७ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

लतापृष्ठा, स्त्री, (लताप्रधाना पृष्ठा ।) सप्त-
द्राक्षा । इति शब्दरत्नावली । पिङ्गुशक
इति भाषा ॥

लताप्रतानिनी, स्त्री, (लताप्रतानोऽस्यस्येति ।
इति ।) शाखाप्रचयवती लता । तत्पर्यायः ।
वीरुत् २ गुल्मिनी ३ उलपः ४ । इत्यमर-
भरतौ । वीरुधा ५ वरुत् ६ । इति शब्दरत्ना-
वली । प्रतानो ७ कश्चः ८ । इति जटाधरः ॥
लताफलं, स्त्री, (लतायां फलमस्य ।) पटोलः ।
यथा,—

“वास्तुकः कारवेक्षश्च वार्माकुश्च शुभप्रदा ।
लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
लताभद्रा, स्त्री, (लताया भद्रा यस्याः ।) भद्राली-
वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

लतामणिः, पुं, (लतासदृशी मणिः ।) प्रवालः ।
इति त्रिकाण्डशेषः राजनिर्घण्टः ॥ (प्रवाल-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

लतामरुत्, स्त्री, (लतायां मरुत् यस्याः ।) पृष्ठा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

लतामाधवी, स्त्री, (लताप्रधाना माधवी ।)
माधवीलता । इति शब्दरत्नावली ॥

लतायष्टिः, स्त्री, (लता यष्टिरिव ।) मञ्जिष्ठा ।
इति शब्दमाला ॥

लताधावकं, स्त्री, (लतायां धाव इव यस्य । कर्त्तुः ।)
प्रवालम् । इति हारावली । ६१ ॥ (गुणादयो-
रस्य प्रवालशब्दे प्रयोगः ॥)

लतिका

लतारसना, पुं, (लतेव रसना यस्य ।) सर्पः ।
इति हारावली । १५ ॥

लताकः, पुं, (लता अर्क इव तीव्रा यस्य ।)
हरितपलाशः । तत्पर्यायः । इडमः २ ।
इत्यमरः ॥

लतालकः, पुं, हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लतावेष्टः, पुं, (लतयेव आवेष्टो वेष्टनं यत्र ।)
शोडशरतिवन्धान्तर्गततृतीयवन्धः । यथा,—
“बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्त्रियं रमेत् ।
लघुलिङ्गताडनं योनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥*॥

पर्वतविशेषः । यथा,—
“अन्वेषणे निरुद्धस्य चरान् आदिष्टवान् तदा ।
अभ्यन्तरश्च मार्गं च बाह्यतश्च समन्ततः ॥
वेद्यमन्तं लतावेष्टं तथा रैवतकं गिरिम् ।
कृत्स्नवन्तं गिरिश्चैव मार्गं त्वरिता ह्वये ॥”
इति हरिवंशे वाणशुद्धम् ॥

(पर्वतोऽयं द्वारकाया दक्षिणस्यां दिशि
स्थितः । यथा, तत्रैव । १५५ । १६ ।

“दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा लघुः ॥”
लतावेष्टितकं, स्त्री, (लतयेव वेष्टितं वेष्टनं यत्र ।
कर्त्तुः ।) आलिङ्गनभेदः । यथा, शब्दमालायाम् ।
“उद्धृत्तं पीडितकं लतावेष्टितकं तथा ॥”

लताशङ्कः, पुं, शालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
लतासाधनं, स्त्री, (लतया स्त्रिया साधनम् ।)
योषिदधिकरणकेष्टदेवताराधनम् । तद्वयथा,—
“लतायाः साधनं वस्ये शृणुष्व हरवल्लभे ।

शतं केशे शतं भाले शतं सिन्दूरमण्डले ॥
लनन्दनं शतदन्तं शतं नाभौ महेश्वरि ।
शतं योनौ महेशानि उद्याय च शतचयम् ॥
एवं दृश्यतं जप्ता सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।
अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि साधनं भुवि दुर्लभम् ॥
रजोवस्थां समानीय तद्वयोनौ खेष्टदेवताम् ।
पूजयित्वा महारात्री त्रिदिनं पूजयेत्सुतम् ॥
शतचयश्च षट्त्रिंशदधिकं प्रत्यहं जपन् ।
अष्टोत्तरशतं पूर्वं चक्रवर्त्तं जपेद्बुधः ॥
ततस्तान् नवभिः पुष्पैर्जलेदष्टोत्तरं शतम् ।
ततः पूर्णाहुतिं दत्त्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥
धनवान् बलवान् वाम्नी सर्वयोषितुप्रियङ्करः ।
शोडशाहेन च भवेत् सत्यं सत्यं न संशयः ॥”
इति मायातन्त्रे १२ पटलः ॥

अन्यत् अन्नदाकल्पे १६ पटले शुभसाधनतन्त्रे
॥ पटले च द्रष्टव्यम् ॥

लतिका, स्त्री, लता । इति लताशब्दात् स्त्री
कर्त्तृप्रत्ययेन शिकप्रत्ययेन वा निष्पन्नम् ॥
(यथा,—

“इयं सन्ध्या दूरादहसुपगतो हन्त मलयान्
तदेकां तद्गोष्ठे विनयवति ! नेष्यामि रजनीम् ।
समीरेयोक्तैव नवकुसुमिता नूतलतिका
धुनाना स्रजानं नहि नहि नहीत्येव कुरुते ॥”
इत्युक्तः ॥)

लतिका, स्त्री, (लभ् + क्तः + “लतिभिदितिभ्यः कित् ।” उणा० ३। १४७। इति लित् ।) गोधा । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः । लप, क्त भावे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ल, अलीलपत् अललापत् । भावः कथनम् । इति दुर्गादासः । लपनं, स्त्री, (लप्यते + नेनेति । लप् + करणे ल्युट् ।) सुखम् । इत्यमरः । (भावे ल्युट् ।) भाव-यम् । इति लपधात्वर्थदर्शनात् । (यथा, आख्यासप्तशत्याम् । ३८१ । “प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्तिमाण-भावहति । प्रीणयति च प्रतिपदं दूति शुक्लैव दयित-तस्य ।” “शुक्लैव दयितस्य लपनं सम्भाषणम् । पक्षे वदनम् ।” इति तट्टीका ।) लपितं, स्त्री, (लप् + क्तः भावे ।) वचनम् । कथिते, त्रि । इत्यमरः । (लपितमस्यास्तीति । अच् । वचनयुक्ते च त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ४।३।६। “ये मा क्रोधं कृन्ति लपिता हस्तिनं मशका इव । तानहं मन्थे दुहितां जने अल्पश्रयनिव ।”) लसिका, स्त्री, स्वादविशेषः । लसी । इति ख्याता । यथा,— “समितां सपिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत् । तस्मिन् चनीकते न्यस्येत् लवङ्गमरिचादिकम् । सिद्धे वा लसिका ख्याता गुणानस्या वदा-म्यहम् । लसिका दृग्दृशी दृष्ट्या बल्या पित्तानिलापहा । खिग्धा श्लेष्मकरी गुल्मी रोचनी तर्पणी परम् ।” इति भावप्रकाशः । लव, इ ड संसने । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-अवलम्बने सक०-शब्दे अक०-सेट् ।) ल, लम्बते । ड, लम्बते । संसनमिहा-वलम्बनमिति गोविन्दभट्टः । ननाद चरणायुध-स्तदपि मौनमालम्बसे । इति दुर्गादासः । लम्बः, त्रि, (लम् + क्तः ।) प्राप्तः । इत्यमरः । (यथा, हितोपदेशे । “अलम्ब्यैव लिप्ते लब्धं रक्षेत्पक्षयात् । रक्षितं वड्डयेत् सन्त्यक् दृढं तीर्थेषु निक्षिपेत् ।”) लम्बवर्णः, पुं, (लम्बावर्णं यथासि येन ।) पण्डितः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ११।२ । “लच्छलम्बमपि लम्बवर्णभाक् तं हिदेशं सुनये सलक्षयम् ।”) लम्बा, स्त्री, (लम् + क्तः । टाप् ।) नायिका-भेदः । यथा,— “खण्डितोत्कण्ठिता लम्बा तथा प्रीणितभर्तृका । कलहान्तरिता वाससज्जा खाधीनभर्तृका ।” इति जटाधरः । लभ, इ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ल, लम्बते । ड, लम्बते । इति दुर्गादासः ।

लभ, डु औ ड ष प्राप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) लु, लब्धिमम् । औ, लम्बा । ड, लम्बते । ष, लम्बा । लभन्ति पुनरुत्थानमिति गणकृतानिबन्धादिति रमा-नाथः । वस्तुतस्तु लभते लभः पचादित्वाद् न ततो लभ इवाचरतीति कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः । लभसः, पुं, (लम् + “अलविचमीति ।” उणा० ३। ११७ । इति असच् ।) वालिवन्दनरक्तुः । इत्युणादिकोषः । धनम् । याचकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः । लभ्यं, त्रि, (लभ्यते इति । लभ् + पोरदुपधात् ।) ३।१।६८ । इति यत् ।) न्यायम् । इत्यमरः । लम्बयम् । इति मेदिनी । ये, ४३ । (यथा, सुखकोपनिषदि । ३।२।३ । “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन । यमेवैष दृश्यते तेन लभ्य-स्तस्यैव आत्मा विदुषते तन् खाम् ।”) लमकः, पुं, (रमते इति । रम् + “रमेरश्च लो वा ।” उणा० २। ३३ । इति कृन् रश्च लत्वश्च ।) विद्गः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-सुखादित्तिः । (तीर्थप्रोधकः । इत्युज्ज्वलः । विलासिनि, त्रि । इति केचित् ।) लम्पटः, पुं, विद्गः । इति लम्पाकशब्दार्थे मेदिनी । के, १४६ । (यथा, कथासरित्सागरे । ४७।१०१ । “अद्येतराग्रवीक्ष्येवं यद्यपि स्त्रीषु लम्पटः । तथापि न स दुःखेऽस्मिन्नीदृशः स्थातथा-विधः ।”) आसक्तः । यथा,— “यद्येहिकासुप्तिककामलम्पटः सुतेषु हारेषु धनेषु चिन्तयन् । शङ्केत विद्वान् कुकलेवरावयाद्-यस्तस्य यत्नः अम एव केवलम् ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः । लम्पाकः, पुं, लम्पटः । देशभेदः । इति मेदिनी । के, १४६ । (यथा, मार्कण्डेये । ५७।४० । “लम्पाकाः मूलकाराश्च पुंलिका जागुडैः सह । औपधाञ्जानिभद्राश्च किरातानाश्च जातयः ।”) लम्पाटङ्गः, पुं, पटङ्गवाद्यम् । इति हारावली । लम्फः, पुं, लुतगतिः । लाफ इति भाषा । इति प्रसिद्धः । उल्लस्यन् प्रलम्फनञ्चाव । लम्बः, पुं, (लम्बते इति । लवि अवसंसने + अच् ।) नर्तकः । अङ्गम् । कान्तः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः । उत्कोचः । यथा, “प्राभृतं टौकनं लम्बोत्कोचः कोशलिकामिव । उपाचारः प्रदानन्दा हारो ग्राह्यायने अपि ।” इति हेमचन्द्रः । अलभेदः । यथा,— “चरलम्बगमा भेदाः पाटकोच्चादिचालने ।” इति शब्दमाता ।

चेत्रादौ लम्बमानरेखा सूत्रं वा । यथा,— “त्रिभुजे सुजयोर्वीगस्तदनन्तरगुणो भुवाच्चतो लम्बा । द्विस्था भूखनयुता दलितावाधे तयोः स्थाताम् । खावाधाभुजकथोरन्तरम्बलं प्रजायते लम्बः । लम्बगुणं भूख्यं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ।” उदाहरणम् । “चेत्रे मही मनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र त्रयोदशतिथिप्रमितौ हि यस्य । तत्रावलम्बकमथो कथयाववाधे क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमिति फलाख्याम् ।” न्यासः । भूः १४ भुजौ १३ । १५ लम्बे खावाधे ५ । ६ । लम्बो लम्बश्च १२ चेत्र-फलश्च ८४ । इति लीलावती । (दैत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । ४३ । २२ । “लम्बस्तु लम्बमेघाभः प्रलम्बाम्बरभूषणः । दैत्यबृहगतो भाति सनीहार इवांशुमान् ।”) त्रि, दीर्घः । लम्बा इति भाषा । यथा,— “दूरतः शोभते मूर्खो लम्बश्चाटपटावृतः । तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ।” इति चाणक्यशतकम् । (लम्बमानः । यथा, रघुः । ६ । ६० । “पाण्डुरोऽयमसंस्पर्षितलम्बहारः कल्पाङ्गरागो हरिचन्दनेन । आभाति बालातपरक्तसारुः सनिर्भरोद्गार इवाद्गिराजः ।”) लम्बकर्णः, पुं, (लम्बौ कर्णा यस्य ।) कृगः । अङ्गोष्ठश्च । इति मेदिनी । शे, १०७ । राक्षसः । हस्ती । इति शब्दरत्नावली । श्येन-पक्षी । इति राजनिर्घण्टः । (शशः । तदुपधा, अथ विलेपयेषु तत्र शशः स्थात् । “लम्बकर्णः शशः मूली लोमकर्णो विले-शयः ।” इति वैद्यकम् । लम्बकर्णः इति कर्मधारये ।) दीर्घश्चोचम् । तदुपुक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ३४ । “लम्बोदर्यो लम्बकर्णस्तथा लम्बपयोधराः ।”) लम्बकेशः, पुं, (लम्बः केश इवाग्रभागो यस्य ।) विष्टरः । स तु विवाहकाले वरोपवेशनार्थं सार्द्धद्वितयवामावर्णवलिताधोमुखा असंख्यात-दर्भाः । यथा,— “ऊर्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामार्तस्तु विष्टरः ।” इति संस्कारतत्त्वम् । केशोऽत्रायम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गा-माहात्म्ये प्रतिनिहृतदर्भवटुखानप्रकरणे लिखितम् । * । दीर्घकेशयुक्ते, त्रि । लम्बदन्ता, स्त्री, (लम्बा दन्ता इव फलानि यस्याः ।) सैहलीपिप्पली । इति राज-निर्घण्टः । दृष्टदृशनविशिष्टे, त्रि ।

लम्बोष्ठः

लयः

ललनः

लम्बनं, स्त्री, (लम्बते इति । लम्ब + ल्युट् ।)
 नाभिलम्बितकण्ठिकादिः । तत्पर्यायः । लल-
 न्तिका २ । इत्यमरः । लम्बते लम्बनं नन्द्यादि-
 त्वादनः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (लम्ब +
 भावे ल्युट् ।) लम्बशब्दार्थाच्चात्र ॥
 लम्बनः, पुं, (लम्बते इति । लम्ब + ल्युट् ।) कफः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लम्बबीजा, स्त्री, (लम्बानि बीजानि यस्याः ।)
 सैहलोपिप्लवी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लम्बमानं, त्रि, लम्बायमानवस्तु । लम्बधातोः
 कर्तरि शानच्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 लम्बा, स्त्री, लम्बीः । गौरी । तिक्तुम्बी । इति
 मेदिनी । वे, ६ ॥ दक्षकन्याविशेषः । यथा,—
 “अरुन्धतीं वसुं यामीं लम्बां भासुं मरुत्वतीम् ।
 सङ्कल्पाच्च सङ्कर्तृणां चार्थां विश्वाच्च भारत ।
 मनवे दक्षपुत्राय दक्ष एता ददौ प्रभुः ॥”
 इति हरिवंशे अधिपतिस्थापनम् ॥
 हिमालयकन्याविशेषः । यथा,—
 “ततस्त्राचवचः श्रुत्वा देवीलम्बामथाब्रवीत् ।
 गच्छस्व लम्बे-श्रीधं त्वं वाणसरं चणं कुरु ॥
 ततो योगं समाधाय अट्टश्या हिमवतस्तुता ।
 कृष्णस्यैकस्य तद्रूपं दर्शयत् पार्श्वभागता ॥
 सान्तर्हानमुपागम्य त्यक्त्वा सा वाससी पुनः ।
 परित्राणाय वाणस्य विजयाधिष्ठिता ततः ॥
 प्रमुखे वासुदेवस्य दिग्वासाः कोट्युर्वी स्थिता ॥”
 इति महाभारते हरिवंशे वाणयुद्धम् ॥
 लम्बिका, स्त्री, (लम्बते या । लम्ब + ल्युट् । टापि
 अत इत्वम् ।) तालहृष्टलज्जिका । तत्पर्यायः ।
 घण्टिका २ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुधासवा ३
 गलशुद्धिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ अलि-
 जिङ्गा ५ अलिजिङ्गिका ६ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 लम्बितः, त्रि, (लम्ब + क्तः ।) संसितः । (यथा,
 गीतगोविन्दे । १२ । १८ ।
 “लक्ष्मणलम्बितकञ्जलसुल्लय प्रिय
 लोचने ॥”)
 शब्दितः । इति लवधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् । लम्बमानमात्यादिश्च ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । १५७ । ४२ ।
 “वडिशोऽयं लया यस्तः कालसूत्रेण लम्बितः ॥”)
 लम्बोदरः, पुं, (लम्बोदरं यस्य ।) गणेशः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १६८ ।
 “गतिगङ्गितवरयुवतिः करौ कपोलौ करोतु
 मदमलिनौ ।
 सुखवन्मन्त्रसिन्धुर लम्बोदर किं मदं वहसि ॥”
 नृपविशेषः । इति भागवतम् । १२ । १ । २२ ॥)
 औदरिके, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ७० । १०२ ।
 “ततो लम्बोदरेणैव पुंसारोपितवाहुकः ।
 सम्पादितः स यातस्तद्वनं केशरिणीकृते ॥”)
 लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य । ओष्ठोष्ठयोः
 समासे वा । इति साधुः ।) उष्ट्रः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ लम्बमानौष्ठयुक्ते, त्रि । (चेन्न-
 पालदेवताविशेषः । यथा, प्रयोगसारे चेन्न-
 पालप्रकरणे ।
 “युगान्तो वाह्यकश्चाथ लम्बोष्ठो वसवस्तथा ॥”)
 लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य ।) उष्ट्रः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ दीर्घोष्ठविशिष्टे, त्रि ॥
 लम्बनं, स्त्री, प्रतिलम्बः । इति हेमचन्द्रः ॥ ध्वनिः ।
 लभि ड शब्दे इत्यस्मात् भावेऽनट् (ल्युट्)
 प्रत्ययेन निष्पन्नमिति ॥
 लम्बा, स्त्री, (लम्बते इति । लम्ब इ ड शब्दे +
 अच् । टापि ।) वाटशृङ्गला । इति हारावली ॥
 लय, ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, लयते । इति दुर्गादासः ॥
 लयः, पुं, (ली + अच् ।) विनाशः । संक्षेपः । तौर्ध-
 चिकस्य साम्यम् । इति मेदिनी । वे, ५२ ॥ प्रलयः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अखण्डवस्त्रनवलम्ब-
 नेन चित्तवृत्तेर्निद्रा । इति श्रीपरमहंससदानन्द-
 योगीन्द्रतत्त्ववेदान्तसारः ॥ तत्राद्यं विभं लक्ष-
 यति लयस्तावदिति । लयो दिविधः । चिरकाल-
 सुक्ताष्टाङ्गसहितनिर्विकल्पकसमाध्यासपाटवे-
 नातितमलोहतलचित्रजलविन्द्वत् तैलरहित-
 दीपकलिकावच्च प्रत्यगभिन्ने परमानन्दे चित्त-
 वृत्तेर्लयः प्रथमः । द्वितीयस्तु मूर्च्छाविस्थावत् आल-
 स्येन चित्तवृत्तेर्वाह्यशब्दादिविषयदृष्टानादरे
 सतिप्रत्यगात्मस्वरूपानवभासनात् वृत्तेस्तत्त्वोभाव-
 लक्षणादिना रूपः । इति श्रीवृषिंहसरस्वतीकृत-
 सुबोधिन्याख्यातट्टीका ॥ गौतवाद्यपादन्यासानां
 क्रियाकालयोः परस्परं समता लयः । लीयन्ते
 शिष्यन्तेऽनेनेति लयन्ति व्रजन्ति साम्यं गौता-
 दयोऽनेनेति वा लयः । स्त्री ड य ओ श्लिषि लय
 गत्यां वा अल् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
 लयस्थानविवर्ज्यं गायकस्य चतुर्दशदोषान्त-
 र्गतदोषविशेषो यथा,—
 “लज्जितं भीतमुक्तेषु अयत्नमशुनासिकम् ।
 काकसरः शिरःकम्पो लयस्थानविवर्जितम् ॥
 विस्तरं विरमश्चैव विशिष्टं विषमाहतम् ।
 याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषास्तुर्दश ॥” * ॥
 अथ लयाः । हृदि स्थितिः कण्ठस्थितिः कपाल-
 स्थितिरिति लयत्रयम् । अपरे तु ।
 “द्विपदी स्यादलतिका झल्लिका क्षिप्रखण्डिका ।
 वामभ्रुवस्ततश्चिन्ता खण्डधावा पङ्ककः ॥
 जम्भट्टिका कलतिकः खण्डकः खुरिकस्तथा ।
 कथितस्तुरसोऽर्द्धस्तुरसोऽथ नर्तकः ॥
 त्रयसः षष्ठ्यन्तालनावल्लभा नन्दघटीत्यपि ।
 कादम्बखल्वरी घट्टा मिश्रोऽर्द्धवनिता ततः ॥
 अतिचित्रः समयश्च वलितोऽर्द्धदलस्तथा ।
 आविहस्तु टङ्कवकस्ततश्चित्रविचित्रकौ ॥
 आन्त्री विकृतधावा च सुकुलोऽथ विलोचकः ।
 रमणीयस्ततश्चैव करकण्टकसंज्ञकः ॥
 चत्वारिंशदिमे प्रोक्ता लया लयविशारदैः ।
 लयेन वश्यो भगवान् लये लीनो जनार्दनः ॥”
 इति संगीतदामोदरः ॥

(त्रि, आवरणात्मकम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
 यथा, भागवते । ११ । २५ । १५ ।
 “यदा जयेद्रजः सत्त्वं तमो मूढं लयं जडम् ।
 युज्येत शोकमोहाभ्यां विद्रव्या हिंसया शया ॥”
 स्त्री, लामञ्जकम् । यथा,—
 “लामञ्जकं सुनालं स्यादष्टगालं लयं लघुः ।
 इष्टकापयकं सैयं नलदञ्चावदातकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 लयपुत्री, स्त्री, (लयस्य पुत्रीव ।) नर्तकी । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 लयारम्भः, पुं, (लयस्यारम्भो यस्मात् ।) नटः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 लयालम्बः, पुं, (लयमालम्बते इति । लम्ब + अल् ।)
 नटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लम्बं, गतौ । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लम्बति ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 लल, ड क ईशायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, लालयते ।
 ईशा आप्तुमिच्छा । इति दुर्गादासः ॥
 लल, त् क ईशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
 चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ईशा इति आप-
 धातोः सनन्तस्य रूपम् । शब्दार्थ इत्यकारेण
 सरूपोऽपि अल् कथं न बाध्यते इति चेन्न
 स्त्रीविहितप्रत्ययेः कचित् सरूपोऽपि न बाध्यते
 इत्यस्य वाच्यत्वात् अन्यथा कारणाकारण-
 मित्यादयोऽपि न स्युः । एवं वक्ष्यमाणेषु ब्रीह
 लज्जे इत्यादिष्वपि बोध्यम् । ललयति धनं
 लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 ललज्जिङ्गः, पुं, (ललन्ती जिङ्गा यस्य ।) उष्ट्रः ।
 कुकुरः । हिंसे, त्रि । इति मेदिनी । वे, १६ ॥
 (चलद्रसनायुक्ते च त्रि । यथा, कथासरित्-
 सागरे । १०६ । १२७ ।
 “तावच्च प्रकटीभूय भगवान् भैरवाकृतिः ।
 उडुतासिललज्जिङ्गः कृत्वा हंकारमभ्यधात् ॥”)
 ललत्, त्रि, विलासयुक्तः । उन्मथनविशिष्टः ।
 जिङ्गाक्रियाविशिष्टः । क्षेपविशिष्टः । वीक्षा-
 विशिष्टः । उपसेवाविशिष्टः । भाषणविशिष्टः ।
 ऊतक्षेपविशिष्टः । इति ललधातोः कर्तरि
 शृट्प्रत्ययेन डस्य लकारादेशेन च निष्पन्नम् ॥
 ललदम्बुः, पुं, (ललत् चलदम्बु यच्च ।) लिम्पाकः ।
 इति जटाधरः ॥ (विषयोऽस्य लिम्पाकशब्दे-
 ज्ञेयः ॥)
 ललनं, स्त्री, (लल + ल्युट् ।) कैलिः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ चालनम् । इति नागोजीभट्टः ॥ यथा,—
 “काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ।
 विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥
 द्वीपिचर्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।
 अतिविस्तारवदना जिङ्गालनमौघणा ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 ललनः, पुं, (लल्यते ईश्याते इति । लल + कर्मणि
 ल्युट् ।) बालः । सालः । प्रियालः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

ललाट

ललना, स्त्री, (ललयति ईप्सति कामानिति ।
लल + ल्युः । टाप् ।) कामिनी । (यथा, कला-
विलासे । १ । ५ ।

“रतिबुलित ललित ललनाकमजल लववाहिन
सुहृन्व ।

अथ केशकुसुम परिमल वासितदेहा वल्लभ-
निलाः ॥”)

नारीमेदः । जिह्वा । इति मेदिनी । ने, १२१ ॥
ललनाप्रियं, स्त्री, (ललनानां प्रियम् ।) द्वीवरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ललनाप्रियः, पुं, (ललनानां प्रियः ।) कदम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कामिनीवल्लभश्च ॥

ललनिका, स्त्री, (ललन्त्येव । स्वार्थे कन् ।)
नाभिलम्बकण्ठकादिः । तत्पर्यायः । ललनम् २ ।

इत्यमरः ॥ गोधा । इति शब्दमाला ॥
ललाकः, पुं, मेहनम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

ललाटं, स्त्री, (ललं ईशामनति ज्ञापयतीति ।
अट् + अण् ।) अवयवविशेषः । कपाल इति

ख्यातम् । तत्पर्यायः । अलिकम् २ गोधिः ३ ।
इत्यमरः ॥ महाशङ्खः ॥ शङ्खः ५ भातः ६

कपालकः ७ अलीकम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
ललाटकम् ६ । इति धनञ्जयः ॥ तस्य शुभाशुभ-

लक्षणम् । यथा,—
“उन्नतेर्विपुलेः शृङ्खललाटेर्विषमैस्तथा ।

निर्दना धनवन्तश्च अर्द्धेन्दुसदृशैरनराः ॥
आचार्याः सुक्तिविशालैः शिरालैः पापकारिणः ।

उन्नताभिः शिराभिस्तु स्वस्तिकाभिर्धनेश्वराः ।
निर्दलैर्लाटेर्विधाहः क्रूरकर्म्मरतास्तथा ।

संवृतेषु ललाटेषु लपणा उन्नतेर्वृषाः ॥
ललाटोपलतास्तिस्रो रेखाः स्युः शतवर्णिनाम् ।

रूपत्वं स्याच्चतुर्भिरायुः पञ्चनवत्यथ ॥
अरेखिणायुर्नवतिर्विच्छिन्नाभिश्च पुंश्चलाः ।

केशान्तोपगताभिश्च अशीत्यायुर्नरो भवेत् ॥
पञ्चभिः सप्तभिः षड्भिः पञ्चाशद्बहुभिस्तथा ।

चत्वारिंशच्च वक्राभिस्त्रिंशद्भूलतगामिभिः ॥
विंशतिर्लामवक्राभिरायुः क्षुद्राभिरल्पकम् ।

न पृथु बालेन्द्रनिभे भुवौ चाथ ललाटकम् ॥
शुभमर्द्धेन्दुसंस्थानमतुलं स्यादलोमशम् ॥”

इति गोरुडं ६५ अध्यायः ॥
“अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठ-

नाभिललाटनासाचिवुकवस्त्रिभ्योवा इत्येता एके-
काः ॥” इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

ललाटकं, स्त्री, (ललाटमेव । कन् ।) प्रशस्त-
ललाटम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ललाट-

मात्रम् । इति धनञ्जयः ॥
ललाटान्तपः, त्रि, (ललाटं तपतीति । ललाट +

तप + “असृज्यललाटयोर्दृशितपोः ।” ३ । २ ।
३६ । इति खण्ड । सुम् ।) ललाटतापकः ।

“ललाटान्तपः सूर्यः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(यथा, रघुः । १३ । ४१ ।

“हविर्भुजाभेधवर्ता चतुर्गां
मध्ये ललाटान्तपसप्तसप्तः ।

ललितं

असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी
नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥”

यथा च, नेषधे । १ । १३८ ।

“कथं विधातमैधि पाणिपङ्कजात्
तव प्रिया शैत्यन्दुत्वशिल्पिनः ।

वियोज्यसे वल्लभयेति निर्गता
लिपिललाटान्तपनिहुराचरा ॥”)

ललाटिका, स्त्री, (ललाटं भवोऽलङ्कारः । “कर्ण-
ललाटात् कनलङ्कारे ।” ४ । ३ । ६५ । इति

कन् ।) खर्णादिरचितललाटाभरणम् । टिका
इति ख्याता । तत्पर्यायः । पत्रपाश्या २ ।

इत्यमरः ॥ लालटस्यचन्दनम् । तत्पर्यायः ।
शङ्खचर्चौ २ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तिलकः ।

इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः । ५ । ५५ ।
“तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे

ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं

तुषारसङ्घातशिलातलेऽपि ॥”)
ललाम, [ल] स्त्री, ललामम् । यथाह रुद्रः ।

“प्रधानध्वजशङ्खे पुष्कवालधिलक्ष्मसु ।
भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्यात् ललाम च ॥”

(प्रधाने । यथा, रघुः । ५ । ६४ ।
“तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं

कन्याललाम कमनीयमजस्य लिख्योः ॥”
पुरुषः । इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृत-

यादवः । ५ । ६४ ॥)
ललामं, स्त्री, (लङ् विलासे + क्तिप् । तं अमति

प्राप्नोतीति । अम गतौ + अण् । इत्य लत्वम् ।)
चिह्नम् । ध्वजः । शङ्खम् । प्रधानम् । भूषा ।

(यथा, भागवते । ३ । १४ । ४८ ।
“पौलस्त्य श्रीललालललामं

प्रष्टास्मरत् कुन्तलमण्डिताननम् ॥”)
बालधिः । पुष्कम् । तुरङ्गः । प्रभावः । इति

मेदिनी । मे, ५१ ॥ अन्धललाटे अन्यवर्णचिह्नम् ।
गवादीनां ललाटचिह्नम् । अन्धस्य भूषा ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पुनपुंसकलिङ्गमपि ।
यथा,—

“ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे ।
श्रेष्ठभूषापुष्कशङ्खचिह्नान्धलिङ्गेषु ॥”

इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृतयादवः ॥
रम्ये श्रेष्ठे च त्रि । यथा, महाभारते । ७ ।

२२ । १३ ।
“ललामैर्हरिभिर्युक्तः सर्वशब्दसङ्घैर्युधि ।

राज्ञां मध्ये महेष्वासः शान्तभीरभ्यवर्तत ॥”)
ललामकं, स्त्री, पुरीत्यस्तमाल्यम् । इत्यमरः ॥ तदेव

माल्यं पुरः संमुखभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्त-
मागतं ललामकं ललामं तिलकमिव इति

इवार्थे कः । इति भरतः ॥
ललामी, स्त्री कर्णभूषणविशेषः । तत्पर्यायः ।

उत्क्षिप्तिका २ । इति शब्दमाला ॥
ललितं, स्त्री, (लल + क्तः ।) शृङ्गारभावजक्रिया-

विशेषः । इत्यमरः ॥ सुकुमारविधानेन भू-

ललिता

नेत्रादिक्रियासचिवकरचरणाङ्गविन्यासो ललि-
तम् । तथा च ।

“सुकुमाराङ्गविन्यासे मष्टया ललितं भवेत् ॥”
तथा,—

“संभ्रमङ्गं करकिशलयवर्तनेरापतन्ती
सा लिम्पन्ती ललितललिता लोचनस्याङ्गनेन ।

विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया खैरयाते
निःशङ्का च प्रथमवयसा नर्किता पङ्कजाङ्गी ॥

भूनेत्रादिक्रियाशालिसुकुमारविधानतः ।
हस्तपादाङ्गविन्यासस्तरुण्या ललितं विदुः ॥”

इत्यन्येऽपि ॥
“अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितम् ॥”

इत्यन्ये ।
ललन् केषे भावे क्तः । लङ् विलासे इत्यस्य

मनीषादित्वात् डस्य लत्वं वा । इति भरतः ॥
अपि च ।

“विन्यासभङ्गिरङ्गानां भूविलासमनोहरा ।
सुकुमारा भवेद्युव ललितं तदुदीरितम् ॥”

इत्यञ्जलनीलमणिः ॥
ललितः, पुं, (लल्यते ईप्सते इति । लल + कर्म्मणि

क्तः ।) रागविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,—
“प्रफुल्लसप्तच्छदमाल्यधारी

युवातिगौरीऽलसलोचनश्रीः ।
विनिःसरन् वासयद्वात् प्रभाते

विलासिष्यो ललितः प्रदिष्टः ॥”
तस्य गानसमर्थो यथा,—

“प्रातर्गोवासु देशागो ललितः पटमङ्गरी ।
विभाषा भैरवी चैव कामोदो गोखकीर्णपि ॥”

इति सङ्गीतशामोदरः ॥
ललितः, त्रि, (लल + क्तः ।) सुन्दरः । (यथा,

रघुः । ८ । १ ।
“अथ तस्य विवाहकौतुकं

ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ॥”)
ईप्सितः । इति मेदिनी । ते, १४७ ॥ चलितः ।

इति विश्वशब्दरत्नावली ॥
ललितकान्ता, स्त्री, (ललिता कान्ता च ।) मङ्गल-

चण्डिका । तस्या ध्यानं यथा,—
“यैषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।

वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिका ॥
रत्नकौषेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना ।

नवयौवनसम्पन्ना चाब्जङ्गी ललितप्रभा ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ललिता, स्त्री, (ललित + टाप् ।) कस्तूरी । हारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । यथा,—

“निमिनाम्नस्तु राजर्षेः शापाद्ब्रह्मसुतः पुरा ।
वशिष्ठो ह्यशरीरोऽभूत् शापाच्च निमिनस्तथा ॥

ततो ब्रह्मोपदेशेन निर्जने कामरूपके ।
सन्ध्याचले तपस्तेपे तस्य विष्णुरभूत्तदा ॥

प्रत्यक्षस्तस्य देवस्य वरदानानुमहासुनिः ।
अमृतान्यवतायांश्च कुण्डं कृत्वा गिरेस्ते ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च शरीरं प्राप पूरितम् ॥
तस्मादमृतकुण्डाच्च सन्ध्या नाम नदी वहा ।

ललिता

निःसृता तत्र चाङ्गुल्य चिरायुरगदो भवेत् ॥
तस्मात् पूर्वन्तु कुण्डात् ललिताया सरिदरा ।
सागराद्विष्णात् पूर्वम् महादेवावतारिता ॥
वैशाखशुक्लपक्षस्य तृतीयायां नरस्तु यः ।
कुर्व्याद्दे ललितास्नानं स शुभसहनं व्रजेत् ॥
ललितायाः पूर्वतीरे भगवान्नाम पर्वतः ।
स्वयं विष्णुर्लिङ्गरूपी तत्रास्ते भगवान् हरिः ॥
ललितायां नरः स्नात्वा द्वादश्यां शुक्लपक्षके ।
भगवन्तं समारुह्य यो यजेत् परमेश्वरम् ।
स याति विष्णुभवनं शरीरेण विराजता ॥”

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥ * ॥

गोपीविशेषः । यथा,—

“अखिलरसान्तमूर्तिः

प्रहृष्टमरुचिरुद्वतारका पालिः ।

कलितश्यामा ललितो

राधाप्रेयान् विधुर्जयति ॥

इति भक्तिरसान्तसिन्धुः ॥

ललिता श्यामला शैवा पद्मा भद्राश्च श्रूयन्ते ॥
इति तट्टीकायां जीवगोखामी ॥ तस्याः स्वरूपं
यथा,—

“या दुर्गा सैव ललिता ललिता सैव राधिका ।
एतासामन्तरं नास्ति सत्यं सत्यं हि नारद ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे रासलीलायां नारदं
प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ॥ रागिणीविशेषः । सा च
मेघरागस्य पत्नी । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“ललिता मालवी गौडी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिणी भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”

(सा तु हनुमन्मते हिन्दोलरागस्य पत्नी । सोमे-
श्वरमते वसन्तस्य पत्नी । यथा, संगीतदर्पणे ।

“वैलावली रामकिरी देशाख्या पटमञ्जरी ।
ललिता सङ्घिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”

“देशी देवकिरी चैव वराटी तोड़िका तथा ।
ललिता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥”

अस्या ध्यानादिकमाह तत्रैव । अथ ललिता ।
रि-पै-वर्णा च ललिता औडवा सत्रया मता ।

सूक्त्या सुहृमध्या स्यात् सम्पूर्णो केचिदूचिरे ।
धैवतत्रयसंयुक्ता द्वितीया ललिता मता ॥”

ध्यानम् । यथा,—

“प्रफुल्लसप्तच्छदमाल्यकण्डा

सुगौरकान्तिर्युवती सुदृष्टिः ।

विनिश्चयन्ती सङ्घसा प्रभाते

विलासवेशा ललिता प्रदिष्टा ॥”

उदाहरणम् । स ग म ध नि स ।

अथवा,—

स रि ग म प ध नि ॥ इति प्रथमा ।

ध नि ॥ ग म ध । इति द्वितीया ।

इति ललिता ॥)

ललितासप्तमी, स्त्री, (ललिताया सप्तमी ।)
भाद्रशुक्लसप्तमी । तत्र कुकुटीव्रतं कार्यम् ।
यथा भविष्ये ।

“भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या ।

स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहात्मिकम् ॥

ललिता

पूजयेच्च तदा तस्यां दुष्पारं नैव विद्यते ॥”

इति कुकुटीव्रतलेन स्नातम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * ॥

तद्विधिर्यथा । तत्रादौ स्वस्तिवाचनपूर्वकं
सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ अद्येत्यादि भाद्रे मासि
शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथौ यावज्जीवनपर्यन्तं
अमुकगोत्रा श्रीमदमुक्तौ शिवदुर्गाप्रोतिकामा
प्रतिवर्षीयभाद्रशुक्लसप्तम्यां गणेशादिदेवता-
पूजापूर्वकशिवपार्वतीपूजायावज्जीवनशोरक-
धारणभविष्यपुराणोक्तव्रतकथाश्रवणरूपललि-
तासप्तमीव्रतमहं करिष्ये । ततः सङ्कल्प-
रुक्तं पठित्वा सामान्यार्थं विधाय गणेशादौन्
संपूज्य भूतसङ्घादिकं विधाय मण्डलादिषु
पूजामारभेत । ततो ध्यात्वा खशिरसि पुष्पं
दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य
पुनर्ध्यात्वा आवाहयेत् । शिवपूजाविधिना
शिवं दुर्गापूजाविधिना दुर्गां च यथाशक्त्युप-
चारैः संपूज्य आवरणदेवान् पूजयेत् । ततो
ऋष्यन्वितशोरकं दुग्धेन सिक्तं शिवदुर्गाभ्यां
अर्पयित्वा तत् शोरकं वामकरे बद्धा भोज्य-
सुखं कथां श्रूययात् । अष्टफलानि दद्यात् ।
ततो दक्षिणां दद्यात् ॥ * ॥ अथ कथा ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

“लोमशो नाम देवविर्मयुरामागतः पुरा ।
सोऽर्चितो वसुदेवेन देवक्या च युधिष्ठिर ॥”

उपविष्टः कथाः पुराणाः कथयामास वै तदा ।
ततः कथयितुं भूयः कथामेतां प्रचक्रमे ॥

कंसेन निहताः पुत्रा जाता जाताः पुनः पुनः ।
नृतवत्सा देवकि । त्वं पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥

यथा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
तथा त्वं देवकी भद्रे पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥

पञ्चाक्षीर्णव्रता सा बभूवाद्ययुपुत्रिका ।
त्वमेव देवकी देवि ! भविष्यसि न संशयः ॥

देवक्युवाच ।

का सा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
कथं चीर्णव्रतं सत्यक् तस्याः सन्ततिकारणम् ॥

लोमश उवाच ।

अथोद्धायां पुरा राजा नहुषो नाम विभ्रतः ।
राज्ञो महादेवो नाम्ना चन्द्रमुखी प्रिया ॥

पुरोहितस्य तस्यैव पत्नी माला च नामिका ।
तयोरासीद्दृढप्रीतिः सृष्ट्वीया परस्परम् ॥

तेऽपि च मित्रियौ स्नानार्थं सरयूजले ।
प्राप्ते प्राप्तास्तु तत्रैव बहुशो नगराङ्गनाः ॥

स्नातास्ता मण्डलं चक्रुस्तस्मिन् यत्तत्पिणम् ।
लेखयित्वा शिवं शान्तसुमया सह शङ्करम् ॥

गन्धपुष्पाक्षतैर्भक्ता पूजयित्वा यथाविधि ।
प्रणम्य शिरसा भक्ता दृष्ट्वास्ताभ्यां वरस्त्रियः ॥

किमिदं क्रियते साध्याः कथंतां यदि रोचते ।
कदा वा क्रियते किं वा फलं सत्यक् तदुच्यताम् ॥

स्त्रिय ऊचुः ।

पूजितोऽस्माभिरेतस्मिन् पार्वत्या सह शङ्करः ।
बद्धा स्रजमिदं शुभं शिवस्यात्मा निवेदितः ॥

ललिता

धारणीयमिदं तावद्यावत् प्राणस्य धारणम् ।
तासान् तद्वचः श्रुत्वा ते कृत्वा मानसं तथा ॥

कृत्वा च सम्पत्तिं तत्र बद्धा दोर्भां सुडोरकम् ।
ततस्ताः स्वयं जग्मुः सखीभिः परिवारिताः ॥

कालेन महता तत्र विस्तृतं तद्व्रतं वृष ॥
प्रमत्तया चन्द्रमुख्या विस्तृतं सुडोरकम् ॥

नृता कैश्चिद्दोरात्रैः सा बभूव प्रवङ्गमी ।
माला च कुकुटी जाता त्वसम्यग्व्रतपालनात् ॥

तथैव ते च मित्रियौ जाते जातिस्मरे कुले ।
सम्भूय भूयस्तत्रैव प्राप्तश्च समयः पुनः ॥

तद्दिने तद्दिने प्राप्ते पुनः काले च ते नृते ।
अदेवमात्रके देशे जाते गोकुलसङ्कुले ॥

राज्ञो जाया बभूवाथ पृथ्वीनाथस्य सा पुनः ।
ईश्वरी नाम विख्याता सा तु राज्ञोऽतिवक्त्रभा ॥

असिमिलद्विजस्यासीद्भाष्या भूषणनामिका ।
पुरोहितस्य कालेन कुकुटी बहुपुत्रिणी ॥

जातिस्मरा चाष्टपुत्रा तथैव चान्तप्रजा ।
पुनर्निर्म्मरा प्रीतिर्बभूवाथ तयोर्द्विज ॥

तत्रेश्वरी पुत्रमेकं प्रसूता तच्च रोगिणम् ।
नववर्षे तु पञ्चत्वमगात्तत्र युधिष्ठिर ॥

तत्र तां भूषणा ब्रह्माजगामातिदुःखिता ।
सखीभावादतिस्नेहादष्टपुत्रसमन्विता ॥

अयुक्ताभरणा नित्यं सभावेनेव भूयिता ।
तां दृष्ट्वा पुत्रिणीं भयां प्रजज्वालेश्वरी रुषा ॥

ततो यद्दं प्रेषयित्वा तां सखीं तीव्रमत्सरा ।
चिन्तयामास सा राज्ञी तस्याः पुत्रवधं प्रति ॥

हता हताश्च ये पुत्राः पुनर्जयन्त्यनामयाः ।
बहुपुत्रा जीवन्त्या प्रयुक्ताभरणा कथम् ॥

शोभसे ह्यधिकं भद्रे तद्विदुः सौदामिनी यथा ॥
भूषणोवाच ।

भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां ललितासये ।
स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहात्मि-

कम् ॥

संपूज्य विधिवत् प्राप्तं त्रेलोक्ये यच्च विद्यते ।
तदेव हि व्रतं पूर्वं त्वदी सह मया कृतम् ॥

तत्कथाचरितं भक्त्या तेनाहं सुखिरा सखि ।
त्वया नाचरितं सत्यक् द्रष्टव्यताशरीरया ॥

तेन ते सन्ततिस्त्रिमा राच्छेऽपि सति दुःखिता ।
प्रभाव एव कथितो व्रतस्यास्य मया सखि ॥

अहं तुभ्यं प्रदास्यामि तस्य धर्मस्य सुव्रते ।
सखीभावात् प्रतीच्छ त्वं नाच कार्या विचा-

रणा ॥

संपूज्य शङ्करं भक्त्या करे बद्धा सुडोरकम् ।
यावज्जीवं मया तावत् शिवस्यात्मा निवेदितः ॥

इत्येवं समयं कृत्वा ततः प्रसूतिं शोरकम् ।
स्वयंकृष्यमयं वापि करशाखासु धारणम् ॥

शङ्करश्चोमया सार्द्धं सौवर्णं राजतन्त्रया ।
ताम्रपात्रे प्रतिष्ठाप्य ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

गायत्रं पिष्टकश्चैव भक्ष्यं भोज्यं प्रयत्नतः ।
सगोत्रान् भोजयित्वा तु स्वयं भुञ्जीत तत्परम् ॥

मण्डलं सोमसङ्गं शिवस्यात्मानिवेदितम् ।
इत्येवं प्रतिजयाच्च व्रतदानफलं ततः ॥

बभूव सुप्रजा साध्वी ईश्वरी भुवनेश्वरी ।
व्रतस्यास्य प्रभावेन सुपुत्रा त्वच्च देवकि ! ॥
भविष्यसि त्रिलोकेषां पुत्रश्च जनयिष्यसि ।
इत्येवं आबधित्वा च विरराम सुनिस्तदा ॥
जगाम स्वपुरं पार्थ मयाप्येवं तवोदितम् ।
याः स्त्रियः स्वाचरिष्यन्ति व्रतमेतदुधिष्ठिर ॥
कुक्कुटाख्यं ब्रह्माख्यं देवक्याचरितं शुभम् ।
तासां सन्ततिविच्छेदो न कदाचिद्भविष्यति ॥
स्त्रियश्चेवाचरिष्यन्ति व्रतमेतत् सुखप्रदम् ।
अस्मिन् लोके सुखं भुक्त्वा यास्यन्ति शिवमन्दि-

रम् ॥

या कुक्कुटीव्रतमिदं ब्रह्मगीसमेतं
देवं विभाष्य हृदये च गुरुं निधाय ।
भक्त्या करोति कलुषौघविवातदहं
साध्वी सदा भवति शोभनजीववत्सा ॥”

इति भविष्यपुराणे कुक्कुटीव्रतकथा समाप्ता ॥
लवङ्गं, क्ली, (लू + अप् ।) जातीयलम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ लवङ्गम् । लामञ्जकम् । ईषत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लवः, पुं, (लवणमिति । लू + अप् ।) लेशः ।
(यथा, रघुः । १६ । ६६ ।

“वक्रैतरायेरलकैस्तुरग्य-

शूर्णारुणान् वारिलवान् वमन्ति ॥”)

विनाशः । क्लेदनम् । रामपुत्रः । इति मेदिनी ।
वे, २२ ॥ अत्र विनाशस्थाने विलासः । इति विश्वः ।
हेमचन्द्रः ॥ (रामपुत्रस्य जन्मविवरणादिकं
रामायणे उत्तरकाण्डतो द्रष्टव्यम् ।) काल-
भेदः । यथा,—

“अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा काष्ठाद्वयं लवः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । १ । १८ । १३ ।

“तुल्यम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्पङ्क्तिं सङ्गम्य मर्त्यानां किमुता शिवः ॥”)

लावानामा पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(किञ्चलः । पक्षः ।) गोपुच्छलोम । इति रघु-
टीकायां मल्लिनाथकृतवैजयन्ती ॥ यथा, रघुः ।
१५ । ३२ ।

“स तौ कुशलवोन्मृगभक्तौ तदाख्यया ।

कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥”)

लवङ्गं, क्ली, (लुनाति श्लेष्मादिकमिति । लू +
“तरत्यादिभ्यश्च ।” उणा० १ । ११६ । इति
अङ्गच् ।) खनामखातवर्णगद्रवभेदः । तत्-
पर्यायः । देवकुसुमम् २ श्रीसंज्ञम् ३ । इत्य-
मरः ॥ श्रीप्रसूनम् ४ । इति भावप्रकाशः ॥
लवङ्गकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ लवङ्ग-
कलिका ६ इयम् ७ श्रेष्ठरम् ८ लवम् ९
श्रीपुष्पम् १० रुचिरम् ११ वारिसम्भवम् १२
भृङ्गारम् १३ गीर्वाणकुसुमम् १५ चन्दन-
पुष्पम् १६ । अस्य गुणाः । श्रौतलत्वम् । तिक्त-
त्वम् । चक्षुष्यत्वम् । सुक्तरौचनत्वम् । वात-
पित्तकफनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । मूर्ध्नि रज-
ाप्रहृत्यश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ आध्यानानाह-

शूलघ्नत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ अपि च ।
“लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हिमम् ।
दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तासनाशकम् ॥
दृष्णां हृद्दिं तथाभ्यान् शूलमाशु विनाशयेत् ।
कासं श्वासश्च हिकाश्च चर्ष्यं क्षपयति ध्रुवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा,—

“विरहानलसन्तप्ता तापिनी कापि कामिनी ।
लवङ्गानि ससुतुह्य गृह्ये राहवे ददौ ॥”
इत्युद्भटः ॥)

लवङ्गकं, क्ली, (लवङ्ग + खार्थे कन् ।) लवङ्गम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य विव-
रणं विज्ञेयम् ।)

लवङ्गकलिका, स्त्री, लवङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

लवङ्गलता, स्त्री, (लवङ्गस्य लता ।) पुष्पलता-
विशेषः । यथा, जयदेवः ।

“ललितलवङ्गलतापरिश्रिलनकोमलमल्लय-
समीरे ।

मधुकरनिकरकरमितकोकिलकूजितकुञ्ज-
कुटीरे ॥

विहरति हरिश्च सरसवसन्ते ।

नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य
दुरन्ते ॥”

(यथा च ।

“अयि ! ब्रह्म ! लवङ्गलतालये
पिव मधूनि विधूय मधुव्रतान् ।
इह वने हि वनेचरसङ्कुले
नहि सत्तामसताश्च विवेचना ॥”)

राधायाः सखीविशेषश्च ॥

लवणं, क्ली, (लुनाति जायमिति । लू + लुन्यादि-
त्वात् ल्युः । पृषोदरादित्वात् णत्वम् ।) चार-
रसयुक्तद्रवम् । तत् पञ्चविधं यथा । सौव-
र्चलम् १ सैन्धवम् २ विटम् ३ औद्भिदम् ४
सासुद्रम् ५ । तथा हि ।

“सासुद्रं यत् लवणमचीवं वसिरश्च तत् ।

सैन्धवोऽस्त्री श्रौतशिवं माणिमन्यश्च सिन्धुजे ॥

रौमकं वसुक्तं पाक्यं विडश्च कतके इयम् ॥”

सौवर्चलेऽचरुचके । इत्यमरः ॥ (अस्य विवरणं
यथा । “सैन्धवसासुद्रविडसौवर्चलरौमकोद्भिद-
प्रभृतीनि लवणानि यथोत्तरमुष्णानि वात-
हराणि कफपित्तकराणि यथापूर्वं स्निग्धानि
खादूनि दृष्टम्वपुरीषाणि चेति ॥

“चक्षुष्यं सैन्धवं हृद्यं रुच्यं लघ्वग्निदीपनम् ।

स्निग्धं समधुरं दृष्यं श्रौतं दीपनसुत्तमम् ॥

सासुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।

भेदनं स्निग्धमौषधं शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥

सचारं दीपनं रुच्यं शूलहृद्रोगनाशनम् ।

रोचनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वाताशुलोमनम् ॥

लघुसौवर्चलं पाके वीर्योष्णं विशदं कटु ।

गुल्मशूलविवन्धनं हृद्यं सुरभि रोचनम् ॥

रौमकं तीक्ष्णमत्युष्णं यवायि कटुपाकि च ।
वातघ्नं लघु विष्यन्दि स्तब्धं विडमेदि मूत्रलम् ॥
लघु तीक्ष्णोष्णसुतुक्तेदि स्तब्धं वाताशुलोमनम् ।
सतिक्तं कटु सचारं विद्याल्लवणमौद्भिदम् ॥
कफवातक्रिमिहरं लेखनं पित्तकोपनम् ।
दीपनं पाचनं मेदि लवणं गुटिकाञ्जयम् ॥
ऊषसूतं बालुकैलं शैलमूलाकरोद्भवम् ।
लवणं कटुकं हिदि विहितं कटु चोच्यते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥ ॥

लू + भावे ल्युट् ।) क्लेदनम् । यथा । लवोऽभि-
लावो लवणे । इति चामरः (खड्गगुह-
प्रकारविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । ५३ । १७ ।

“आहितं चित्रकं क्षिप्तं कुद्रवं लवणं धृतम् ॥”)

लवणः, पुं, (लुनातीति । लू + ल्युः ।) सिन्धु-
भेदः । (यथा, महाभारते । ६ । ५ । १५ ।

“लवणेन ससुद्रेण समन्तात् परिवारितः ॥”)

राक्षसविशेषः । रसविशेषः । इति मेदिनी ।

शै, ७४ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३१ । ७ ।

“कटुतीक्ष्णोष्णलवणचारान्नादिभिरुत्पलैः ।

मातृसुक्तेरुपसृष्टः सर्व्वाङ्गोत्पितवेदनः ॥”)

पृथिव्यमिगुणबाहुल्याल्लवणः । इति चक्रपाणि-
दत्तकृतद्रव्यगुणोपरि शिवदासीयटीका ॥ तत्-
पर्यायः । पटुः २ । तस्य गुणाः ।

“लवणो रुचिकद्रसोऽभिदायी

पचनः खादुकरश्च सारकश्च ।

रसितो नितरां जराश्च पित्रं

श्रितिमानश्च ददाति कुष्ठकारी ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनो दीपनः सरः ।
स्निग्धो रुचिकरः स्यन्दी दृष्टिशुक्रहरो लघुः ॥”
अन्यच्च ।

“लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः ।

पुंस्त्ववातहरः कायशैथिल्यन्दुताकरः ।

सोऽतिशुक्तोऽचिपकासपित्तकुष्ठक्षयापह्नत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

(“लवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत् ॥”)

“लवणः स्तम्भसङ्घातवन्धविध्वापनोऽभिलतु ॥

खेहनः खेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत् ।

सोऽतिशुक्तोऽसवपनं खलतिं पलितं वलिन ॥

दृढकुष्ठविषवीसर्पान् जनयेत् क्षपयेद्भलम् ॥”

इति वाग्भटे सूत्रस्थाने दृष्टमेऽध्याये ॥

“लवणो रसः पाचनः क्लेदनः दीपनः श्वासनः

क्लेदनः भेदनस्तीक्ष्णः सरो विकाश्यधः स्तब्धव-

काशकरो वातहरः स्तम्भवन्धसङ्घातविधमनः

सर्व्वरसप्रत्यनीकभूत आस्यं विस्त्रावयति कफं

विष्यन्दयति मार्गान् शोधयति सर्व्वशरीरा-

वधवान् मृदूकरोति रोचयत्याहारमाहार-

योगी नात्यर्थगुरुः स्निग्ध उष्णश्च ।

■ एवं गुणोऽधिक एवात्यर्थमुपशुष्यमानः

पित्तं कोपयति रक्तं बृंहयति तर्पयति मूच्छे-

लवणः

यति तापयति दाहयति कुष्णाति मांसानि
प्रगालयति कुष्ठानि विषं वर्धयति शोफान्
स्फोटयति दन्तान् श्यावयति पुंस्त्वसुपहन्ति
इन्द्रियाण्युपहन्ति वलीपलित्वालितामापा-
दयति च लोहितपित्तान्द्रिपित्तवीर्यवातरक्त-
विचर्चिकेन्द्रजुप्तप्रभृतीन् विकाराशुपजनयति ।”

“प्रलीयन् क्लेशविष्यन्दलाघवं कुरुते सुखे ।

यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः सविदाहन्मुखस्य च ॥”

इति चरके छत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥

“लवणः संशोधनः पातनो विज्ञेयः क्लेदनः
शैथिल्यलदुष्कः सर्वरसप्रत्यनीको मार्गविशो-
धनः सर्वशरीरावयवमाह्वकरश्चेति स एवं-
गुणोऽप्येकत्र वात्यर्थमासेयमानो गात्रकण्ठकोष्ठ-
शोफवैरण्यपुंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा-
सुखाक्षिपाकं रक्तपित्तवातशोणितान्द्रीका-
प्रभृतीनापादयति ॥”

“यो भक्तवचिसुत्पादयति कफप्रसेकं जनयति
माह्ववशापादयति स लवणः ।” इति सुश्रुते
छत्रस्थाने ४२ अध्यायः ॥ ॥ ॥)

लवणासुरस्य विवरणं यथा,—

“पूर्वं कृतयुगे राजन् ! देतेयः समहामतिः ।

लोलापुत्रोऽभवच्छ्रीहो मधुर्नाम महासुरः ॥

॥ मधुर्वीर्यसम्पन्नो धर्मः ॥ सुसमाहितः ।

बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याहुतो वरः ॥

शूलं शूलादिनिष्कृत्य महावीर्यं महाप्रभम् ।

ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह ॥

यावत् सुरैश्च विशेषेण न विरुध्यमेहासुर ! ।

तावच्छूलं तवेहं स्यादन्यथा नाशमेष्यति ॥

यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतच्चरः ।

तं शूलो भस्मसात् कृत्वा पुनरेष्यति ते करम् ॥

एवं रुद्रादरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः ।

प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ॥

भगवन्मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् ।

भवेत् सततं देव सुराणामीश्वरो ह्यसि ॥

तं ब्रुवायं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः ।

प्रत्युवाच महादेवो नैतदेवं भविष्यति ॥

माभूते विप्रला वाणी मत्प्रसादकता शुभा ।

भवतः पुत्रमेकस्य शूलमेतद्विष्यति ॥

यावत् करस्यः शूलोऽयं भविष्यति सुलस्य ते ।

अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ॥

एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात् समहदद्भुतम् ।

भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ॥

तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या ।

विश्रवसोरपत्यं साप्यनलायां महाप्रभा ॥

तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारणः ।

बाह्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् ॥

तं पुत्रं दुर्विनीतस्य दुष्टा क्रोधसमन्वितः ।

मधुः ॥ शोकमापेदे न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥

॥ विहाय इमं लोकं प्रविष्टो वरुणाश्रयम् ।

शूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् ॥

॥ प्रभावेण शूलस्य दौराग्निनात्मनस्तथा ।

सन्तापयति लोकांश्चीन् विशेषेण च तापसान् ॥

लवणः

आहारः सर्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसाः ।
आचारो रौद्रता नित्यं वासो मधुवने तथा ॥
हत्वा बहुसहस्राणि सिंहयाग्रमृगाण्यजान् ।
मातुषांश्चैव कुरुते नित्यमाहारमाह्निकम् ॥
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महासुनीन् ।
घातयिष्यामि तद्रक्षो अपगच्छतु वो भयम् ॥
प्रतिज्ञाय तदा तेषां सुनीनामुग्रतेजसाम् ।
स भाटुन् सहितान् सञ्जातुवाच रघुनन्दनः ॥
को हन्ता लवणं वीरः कस्यांशः स विधी-
यताम् ।

भरतस्य महाबाहो शत्रुस्य च धीमतः ॥
राघवेणैवसुतसु भरतो वाक्यमब्रवीत् ।
अहमेनं वधिष्यामि ममांशः स विधीयताम् ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यश्रैर्यसमन्वितम् ।
लक्ष्मणावरजस्तथौ हित्वा सौवर्गमासनम् ॥
शत्रुस्यैवब्रवीद्वाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम् ।
कृतकर्मा महाबाहुर्मध्यमो रघुनन्दन ! ॥
आर्येण हि पुरा शून्या त्वयोद्धा परिपालिता ।
सन्तप्यं हृदये कृत्वा आर्यस्यागमनं प्रति ।
प्रेष्ये मयि स्थिते राजन्न भूयः क्लेशमाप्नुयात् ॥
तथा ब्रुवति शत्रुने राघवः पुनरब्रवीत् ।
एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥
स त्वं हत्वा मधुसूतं लवणं प्रापनिश्चयम् ।
राज्यं प्रशाधि धर्मेण वाक्यं मे यद्यवेक्षसे ॥
यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन् यदि कश्चित् समाङ्गयेत् ।
तदा शूलं गृहीत्वा तु भस्म रक्षः करोति हि ॥
स त्वं पुरुषशार्दूल ! तमायुधविनाशकम् ।
अप्रविष्टं पुरं पूर्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः ।
अन्यथा क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति ॥
ततः प्रभाते विमले तस्मिन् काले स राक्षसः ।
निर्गतस्तु पुरादीरो भस्माहारप्रचोदितः ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीर उत्तमैर्य यमुनां नदीम् ।
तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्याग्निरतिष्ठत ॥
ततोऽर्हदिवसे प्राप्ते क्रूरधर्मा च राक्षसः ।
आगच्छद्बहुसाहस्रं प्राणिनां भारसदृशम् ॥
ततो ददर्श शत्रुनं स्थितं द्वारि धृतायुधम् ।
तसुवाच ततो रक्षः किमनेन करिष्यसि ॥
तस्यैवं भाषमाणस्य हसतश्च सङ्घर्षम् ॥
शत्रुनो वीर्यसम्पन्नो रोषाद्भूयवाहजत् ॥
उवाच च सुसङ्क्रुधः शत्रुनः स निशाचरम् ।
योऽहमिच्छामि दुर्नुद्धे दन्दयुद्धं त्वया सह ॥
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुस्य महात्मनः ।
क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
आहूतस्तु पुनस्तेन शत्रुनेन महात्मना ।
लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय ससुपस्थितः ॥
आकर्णात् स विक्रम्याथ तद्वनुर्धन्विनां वरः ।
॥ सुमोच महाबाह्यं लवणस्य महोरसि ॥
उरस्तस्य विदार्याशु प्रविदेश रसातलम् ।
पुनरेवागमत्तूर्णमिच्छाकुक्कुलनन्दनम् ॥
शत्रुनश्चरनिर्भित्तो लवणः स निशाचरः ।
पपात सहसा शूमौ वज्राहत इवाचलः ॥
तच्च शूलं महद्विषं हृते लवणराक्षसे ।

लवणः

पश्यतां सर्वदेवानां रुद्रस्य वशमन्वगात् ॥
हृते तु लवणे देवाः सेन्नाः साक्षिपुरोगमाः ।
ऊचुः समधुरां वाणीं शत्रुनं शत्रुतापनम् ॥
वरदास्तु महाबाहो सर्व एव समागताः ।
विजयाकाङ्क्षितुभ्यममोघं दर्शनं हि नः ॥
देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो रुद्धिं कृताञ्जलिः ।
प्रत्युवाच महाबाहुः शत्रुनः प्रयतात्मवान् ॥
इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्मिता ।
निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेव मेऽस्तु वरः परः ॥
तं देवाः प्रीतमनसो वाढमिषेव राघवम् ।
भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः ॥
ते तथोक्ता महात्मानो दिवमारुहकुक्षदा ।
शत्रुनोऽपि महातेजास्तां सेनां ससुपानयेत् ॥
सा सेना शीघ्रमागच्छतु श्रुत्वा शत्रुनश्चासकम् ।
निवेशनश्च शत्रुनः आवयेन समारभन् ॥
तां पुरीं दिवसङ्काशां नानापण्योपशोभिताम् ।
निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हवैसुपागमत् ॥
तस्य बुद्धिः ससुपन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम् ।
रामपादौ निरीक्ष्योऽहं वर्षे द्वादश आगते ॥
इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकवचन्यादिसप्त-
त्यन्ताध्यायेभ्यः सङ्कलितम् ॥ * ॥ लवणसमुद्र-
स्योत्पत्तिर्यथा,—

“विरजा सा रजोयुक्ता हत्वा वीर्यममोघकम् ।
सद्यो बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती ।
तस्यै तत्र सुखासीना साङ्गं पुत्रैश्च सप्तभिः ॥
एकदा हरिणा साङ्गं वन्दारण्ये सुनिर्जने ।
विजहार पुनः सांघी शृङ्गारासक्तमानसा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः क्रोडं जगाम ह ।
कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भाटभिः पीडितो भिया ॥
भीतं स्वतनयं दृष्ट्वा तयाच तां कृपानिधिः ।
क्रोडे चकार बालं सा कृणो राधायुहं ययौ ॥
प्रबोध्य बालं सा साध्वी न ददर्शान्तिके प्रियम् ।
विललाप नृशं तत्र शृङ्गारात्प्रमानसा ॥
शशाप स्वसूतं कोपात् लवणोदो भविष्यति ॥
कदापि ते जल केचित् न खादित्यन्ति जीविनः ॥
शशाप सर्वान् बालांश्च यान्तु मूढा मही-
तलम् ।
गच्छन् च महीं मूढा जम्बुद्वीपं मनोहरम् ॥
स्थितिर्नैकत्र युष्माकं भविष्यति पृथक् पृथक् ।
द्वीपे द्वीपे स्थितिं कृत्वा तिष्ठन्तु सुखिनः सुताः ॥
द्वीपस्थाभिर्नदीभिश्च सह क्रीडन्तु निर्जने ।
कनिष्ठो मातृशपाच्च लवणोदो बभूव ह ॥
कनिष्ठः कथयामास मातृशपाच्च बालकान् ।
आजमुर्दुःखिताः सर्वे मातृस्थानश्च बालकाः ॥
श्रुत्वा विवरणं सर्वे प्रजमुर्धरणीतलम् ।
प्रणम्य मातुश्चरणं भक्तिनम्रात्मकन्धराः ॥
सप्तद्वीपे सप्तद्राक्ष सप्त तस्युर्विभागशः ।
कनिष्ठादृष्टप्रयत्नं द्विगुणं द्विगुणं सुने ॥
लवणेऽसुरासर्पिर्द्विदुग्धजलार्णवाः ।
एतेषां जलं पृथ्यां शस्यार्थं भविष्यति ।
यान्ताः ससुताः सप्तैव सप्तद्वीपां वसुन्धराम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३ अध्यायः ॥

लवणः, त्रि, (लवणेन संख्यः । लवण + ठक् ।

“लवणात् लुक् ।” ४।४।२४। इति ठको

लुक् । यद्वा, लवणो रसोऽस्यसिद्धिर्नि । अर्श

आद्यच् ।) लवणरसयुक्तः । इति मेदिनी ।

श्लो, ७५ । (यथा, सुश्रुते । १।२१ ।

“मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः ।”)

लवणयुक्तश्च ।

लवणकिंशुका, स्त्री, महाव्योतिष्मती । इति

राजनिर्घण्टः ।

लवणचारः, पुं, (लवणस्य चारः ।) लोणारचारः ।

इति राजनिर्घण्टः ।

लवणखानिः, स्त्री, (लवणस्य खानिः खनिः ।)

ग्राम्भरिलवणोत्पत्तिस्थानम् । तत्पर्यायः ।

रुमा २ । इति हेमचन्द्रः । ४।७ । लवणा-

करमात्रश्च ।

लवणहणं, स्त्री, (लवणरसविशिष्टं हणम् ।) हण-

विशेषः । तत्पर्यायः । लोमहणम् २ हणाम् ३

पटुहणकम् ४ अम्बकाण्डम् ५ । अस्य गुणाः ।

सक्षीरत्वम् । अम्बत्वम् । कषायत्वम् । अस्त्व-

त्वम् । अश्वहृदिकरत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ।

लवणत्रयं, स्त्री, (लवणानां त्रयम् ।) सैन्धवं विडं

रुचकश्च । इति राजनिर्घण्टः ।

लवणधेनुः, स्त्री, (लवणनिर्मिता धेनुः ।) दानार्थ-

लवणादिनिर्मितधेनुः । तद्विवरणं यथा,—

होतोवाच ।

“लवणधेनुं वक्ष्यामि तां निबोध महौपते ।

अनुलिप्ते महौपते लवणाजिनकुशोत्तरे ॥

धेनुं लवणमयीं कृत्वा षोडशप्रस्थसंयुताम् ।

वत्सं चतुर्भौं राजेन्द्र इक्षुपादांश्च कारयेत् ॥

सौवर्णसुखशृङ्गाणि खुरा रौप्यमयास्तथा ।

सुखं गुडमयं तस्या दन्ताः फलमया वृष ! ॥

जिह्वां शर्करया राजन् घ्राणं गन्धमयन्तथा ।

नेत्रे रत्नमये कुन्धात् कर्णौ पत्रमयौ तथा ॥

श्रीखण्डं शृङ्गकोटौ च नवनीतमयाः स्तनाः ।

रुद्रपुच्छं ताम्रपृष्ठां दम्भेरोमणीं पयस्विनीम् ॥

कांस्योपदोहां राजेन्द्र घण्टाभरणभूषिताम् ।

सुगन्धपुष्पधूपैश्च पूजयित्वा विधानतः ।

आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

अह्ने वायं संक्रान्तौ यतीपाते तथायने ।

नक्षत्रग्रहपीडासु सर्वकालं प्रदापयेत् ॥

द्विजाय साधुवृत्ताय कुलीनाय च धीमते ।

वेदवेदाङ्गविदुषे ओत्रियायाहितामये ॥

ईदृशाय प्रदातव्या तथा महारिणे वृष ! ।

जपत्रयमेव मन्त्रसु पुच्छदेशोपरिस्थितः ॥

हृत्रकोपानहौ देयौ मुद्रिकापर्णपत्रके ।

आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन दक्षिणां कनकं ददेत् ॥

पूर्वोक्तेन विधानेन स्वशक्त्या कनकेन तु ।

इमां यद्वाण भो विप्र रुद्ररूपे नमोऽस्तु ते ॥

रसज्ञा सर्वभूतानां सर्वदेवनमस्कृता ।

कामं कामदुषे कामा चारयेनो नमोऽस्तु ते ॥

दत्त्वा धेनुं लवणेन एकाहश्चैव तिष्ठति ।

स्थं त्रिरात्रं विप्रेण तथैव लवणाग्निना ॥

सहस्रेण श्रुतेनाथ स्वशक्त्या कनकेन तु ।

दत्त्वेमां स्वर्गमाप्नोति यत्र देवो वृषध्वजः ॥

य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेदापि मानवः ।

सुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलोकश्च गच्छति ॥”

इत्यादि वाराहपुराणे श्रुतोपाख्याने लवणधेनु-

माहात्म्यम् ॥

लवणमदः, पुं, (लवणस्य मदः ।) लोणारचारः ।

इति राजनिर्घण्टः ।

लवणा, स्त्री, (लुनाति या । लू + लुः । टाप् ।)

नदीभेदः । दीप्तिः । इति मेदिनीशब्दरत्ना-

वल्या । महाव्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणाचलः, पुं, (लवणनिर्मितः अचलः ।) दानार्थ-

लवणादिनिर्मितपर्वतः । यथा,—

“अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलसूतमम् ।

यत्प्रदाता नरो लोकं प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥

उत्तमः षोडशद्रोणः कर्तव्यो लवणाचलः ।

मध्यमः स्यात्तद्वर्धेन चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥

वित्तहीनो यथाशक्त्या द्रोणादूर्ध्वं कारयेत् ।

चतुर्थ्यांशेन विष्कम्भान् पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥

विधानं पूर्ववत् कुर्यात् ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा ।

तद्वर्धेमनन्तं सर्वान् लोकपालान्निवेशयेत् ॥

सरांसि कामदेवादींस्तद्वच्चान् निवेशयेत् ।

कुर्यात्पञ्चागमत्रापि दानमत्र निबोधत ॥

सौभाग्यरससम्भूतो यतोऽयं लवणो रसः ।

तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम ॥

यस्मादन्नरसाः सर्वे नोक्तता लवणं विना ।

प्रियञ्च शिवयोर्निर्णयं तस्मात् शान्तिप्रदो भव ॥

विष्णुदेहसमुद्भूतं यस्मादारोग्यवर्धनम् ।

तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥

अनेन विधिना यस्तु दद्यात्लवणपर्वतम् ।

उमालोके वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ॥”

इति मातृ ७७ अध्यायः ॥

लवणाब्जिजं, स्त्री, (लवणाब्जौ लवणसमुद्रे जायते

इति । जन् + डः ।) समुद्रलवणम् । इति

राजनिर्घण्टः ।

लवणारजं, स्त्री, लोणारचारः । इति राज-

निर्घण्टः ।

लवणोत्तमं, स्त्री, (लवणेषु उत्तमम् ।) सैन्धवम् ।

इति रत्नमाला ।

लवणोत्थं, स्त्री, (लवणादुत्पत्तिवतीति । उत् + स्था +

कः ।) लोणारचारः । इति राजनिर्घण्टः ।

लवणोदः, पुं, (लवणं उदकं यस्य । उत्तरपदस्य

चेत्युदकस्योदादेशः ।) लवणसमुद्रः । इत्य-

मरः ॥

लवणं, स्त्री, (लू + भावे लुट् ।) छेदनम् । इत्य-

मरः ॥

लवणी, स्त्री, फलवृक्षविशेषः । लोना इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । श्रीगङ्गा २ अग्रिमा ३ । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

लवणी, स्त्री, (लवं लेशं लातीति । ला + कः ।

गौरादित्वात् ङीप् ।) फलवृक्षविशेषः ।

नीधाङ्गि इति भाषा । तत्पर्यायः । सुगन्ध-

मूला २ शब्दः ३ कोमलवल्कला ४ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ तस्य फलगुणाः । हृद्यत्वम् ।

सुगन्धित्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । इति राज-

वल्कलमः ॥

“लवलीफलमस्माश्रीवातपित्तहरं लघु ॥”

इति केचित् ॥

(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ४७ ।

“कृत्वा वेलापुलिनलवलीपल्लव्यासगोष्ठौ

दिङ्मातङ्गाः सममथ सरिन्नाथपाथः

पिबन्ति ॥”)

लवाकः, पुं, (लवार्थं छेदनार्थं अकतीति । अक +

अच् ।) छेदनद्रव्यम् । इत्युणादिकोषः ॥

लवाणकः, पुं, (लूयतेऽनेनेति । लू + “आणको

लूधूश्चिन्विधाञ्भ्यः ।” उणा० ३ । ८३ । इति

आणकः ।) दाचादिः । इत्युणादिकोषः ॥

लविः, त्रि, (लूयतेऽनेनेति । लू + “अच इः ।”

उणा० ४ । १३८ । इति इः ।) छिद्रः ।

इत्युणादिकोषः ॥

लवित्रं, स्त्री, (लूयतेऽनेनेति । लू + “अर्षिलूधू-

स्त्रखनसहचर इवः ।” ३ । २ । १८४ । इति

इवः ।) दात्रम् । इत्यमरः ॥

लश, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-

पर-अक-सेट् ।) क, लाशयति कुशलो

वृत्त्ये शिष्यं युनक्तौत्थयः । इति दुर्गादासः ॥

लघुनं, स्त्री, (अश्रयते सुच्यते इति । अश्र +

“अश्रिलंश्च ।” उणा० ३ । ५७ इति उनन् ।

लघादेशश्च धातोः ।) रसुनः । तत्पर्यायः ।

महौषधम् २ यज्जनः ३ अरिष्टः ॥ महा-

कन्दः ५ रसोनकः ६ । इत्यमरः ॥ रसोनः ७

स्नेच्छकन्दः ८ भूतघ्नः ९ उग्रगन्धः १० । अस्य

गुणाः । अम्बरसेन जनत्वम् । गुरुत्वम् ।

उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । अयुचित्वम् ।

क्रिमिहृद्गोशोफघ्नत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ * अपि च ।

“लघुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम् ।

अरिष्टो स्नेच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥

यदान्तं वैनतेयो जहार सुरसत्तमात् ।

तदा ततोऽपतङ्गिः सुरसोनोऽपतङ्गुवि ॥

पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्बेन वर्जितः ।

तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः ॥

कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः ।

नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः ॥

बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्त्वुग्रगन्धवेदिभिः ।

रसोनो वृद्धो वृद्धो क्षिप्रगन्धः पाचनः

सरः ॥

रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः ।

भयसन्धानकत् कच्छो गुरुः पित्तासृद्धिदः ।

बलवर्धकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥

हृद्गोशजीर्णान्धरकुक्षिमूलं

विबन्धगुल्मावचिकाशशोफान् ।

दुर्गन्धकुष्ठानलसादनसु-

समीरयन्नासकफाञ्च हन्ति ॥

मयं मांसं तंथाम्बुश्च हितं लशुनसेविनाम् ॥
यायाभमातपं रोषमतिनीरं पयो गुडम् ।
रसोनममन् पुरुषं खजेदेतन्निरन्तरम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“लशुनः चारमधुरः कण्ठो वृथो गुरुः सरः ।
भग्नसन्धानलङ्घ्यो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

(तथाचास्य गुणादिविषयो यथा,—

“कटुत्ववीर्यो लशुनो हितश्च
स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽथ वल्यः ।

वृद्धस्य मेधास्वरवर्णचक्षु-
भङ्गास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥

हृद्रोगजीर्णज्वरकुचिशूल-
प्रमेहहृक्कारचिगुल्मशोफान् ।

दुर्नामकुष्ठानलमान्यजन्तु-
समीरणं श्वासकफान्नहन्ति ॥”

इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयाध्याये ॥

“शीतवातहिमदग्धतनूनां
स्तब्धभृगुकुटिलवधितास्थाम् ।

मेघजस्य प्रवनोपहतानां
वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥”

“शीलयेन्नशुनं शीते वसन्तेऽपि कफोत्थनः ।
घनोद्वेष्टेऽपि वातार्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥”

इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३६ अध्यायः ॥

“क्रिमिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
स्निग्धश्चोष्णश्च वृषश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥

लशुनः, पुं. (रसेन कर्तुः रस्य लत्वम् । पृषो-
दरादित्वात् सस्य शः अकारलोपश्च ।) लशुनः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

लघ, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लाघयति

कुशलो वृत्ते शिष्यं युनत्तीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

लघ, ज सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) ज, लघति लघते । इति

दुर्गादासः ॥

लघ, य ज सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) य ज, लघयति लघयते ।

इति दुर्गादासः ॥

लज्जः, पुं, (लाघयति वृत्ते शिष्यं युनत्तीति ।
“लज्ज + “सर्वे निष्ठुरिष्येति ।” उणा० १।१५३।

इति वनप्रत्ययेन साधुः ।) लज्जकः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

लस, श्लिघि । क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) लसति । इति दुर्गादासः ॥

लस, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लासयति कुशलो

वृत्ते शिष्यं युनत्तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लसा, स्त्री, (लसतीति । लस् + अच् ।)
हरिद्रा । इति हारावली । ६३ ॥

लसिका, स्त्री, (लसतीति । लस् + अच् । ततः
कन् ततश्चापि अत इत्वम् ।) लाला । यथा,—
“लालायां पिच्छला ख्याता लसिका लासिका
तथा ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

लसीका, स्त्री, इक्षुरसः । त्वड्मांसमध्यगरसः ।
इति केचित् ॥ (यथा । “लसीका उदक-

विशेषः । यथाह चरकः । यत्तु मांसत्वगन्तरे
उदकं तल्लसीकाशब्दं लभते ।” इति विजय-

रचिततन्त्रप्रमेहयोग्याख्याने ॥

“यत्तु त्वगन्तरे व्रणगतं लसीकाशब्दं लभते ।”
इति चरके शारीरस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

लसूज, ई ओ ङ व्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायां मनिट् ।)

किपि संयोगादिलोपे लक् । ई ओ, लसः । ङ,
लज्जते । इति दुर्गादासः ॥

लस्तः, त्रि; श्लिष्टः । क्रीडितः । शिष्ययुक्तः । लस-
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति लस्तकशब्द-

व्युत्पत्तौ भरतश्च ॥

लस्तकः, पुं, धनुषो मध्यभागः । इत्यमरः ॥
लस्तक्री, [न] पुं, (लस्तकोऽस्यस्येति । लस्तक +

इनिः ।) धनुः । इति शब्दमाला ॥

लहरिः, स्त्री, महातरङ्गः । तत्पर्यायः ।
लहरी, उल्लोलः २ कल्लोलः ३ । इति हेम-

चन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ६१४ ।

“सरित इव यस्य गेहे मुञ्चन्ति विशाल-
गोत्रजा नार्यः ।

चाराखेव स लप्यति जलनिधिलहरिषु जलद-
इव ॥”)

ला, ल गृहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) ल, लाति । यद्वा गृह-

णम् । इति दुर्गादासः ॥

ला, स्त्री, गृहणम् । दानम् । इति मेदिनी । ले, १ ॥
लाक्षक्री, स्त्री, सीता । यथा,—

“राघव ते इयं सीता हारकेशस्य रुक्मिणी ।
विष्णोर्वतारमात्रस्य लक्ष्मीर्या कमलालया ॥

वाराणस्यां विशालाक्षी विमला पुरुषोत्तमे ।
वैकुण्ठे तु महालक्ष्मी राधा वृन्दावने वने ॥

लक्षशः कमला दास्यो यस्याः सा लाक्षक्री
मता ।

एवं शतसहस्राणामीश्वरी राधिकाधिका ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ५५ अध्यायः ॥

लाक्षणिकः, पुं, लक्षण्या प्रतिपादकः । इति
साहित्यदर्पणम् ॥ लक्षणात्मकवृत्तिमत्पदत्वं

लाक्षणिकत्वम् । इति सारमञ्जरी ॥ (यथा,
विभक्तितत्त्वार्थवादे ।

“शक्तो लाक्षणिको रूपो योगरूपश्च यौगिकः ।
क्रचित् यौगिकरूपश्च शब्दः षोढा निगद्यते ॥”
(लक्ष्यमधीते वेद वा । लक्षण + “कतूक्यादि-

रूपान्तात् ठक् ।” ४ । २ । ६० । इति ठक् ।
लक्षणाभिज्ञे, त्रि ।)

लाक्षा, स्त्री, (लक्ष्यतेऽनयेति । लक्ष् + “गुरोश्च
हलः ।” ३।३।१०३ । इति अः । टाप् । यद्वा,
“बाहुलकात् राजतेरपि सः । कपिलिकादित्वात्

वा लत्वम् ।” इत्युज्ज्वलः । ३ । ६२ ।) रक्त-
वर्णवृक्षनिर्यासविशेषः । लाक्षा इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । राक्षा २ जतु ३ यावः ॥ अलक्तः ५
हमामयः ६ । इत्यमरः ॥ खदिरिका ७ रक्ता =

रङ्गमाता ८ पलङ्कवा १० क्रिमिहा ११ हम-
याधिः १२ अलक्तकः १३ पलाशी १४ सुद्रिणी

१५ हीमिः १६ जन्तुका १७ गन्धमादिनी १८
नीला १९ इव रसा २० पित्तारिः २१ । अस्या

गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
क्षेपपित्तार्तिशोफविहरक्तविषमज्वरनाशित्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ भग्नविसर्पत्वग्दोषनाशि-
त्वम् । बलात्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“लाक्षा वर्या हिमा वल्या स्निग्धा च तुवरा
लघुः ।

अनुष्णा कफपित्ताम्बुहृक्काकासज्वरप्रशुत् ॥
व्रणोरः क्षतवैसर्पकमिकुष्ठगदापहा ।

अलक्तको गुणैस्तद्विशेषाद्वाङ्मनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(शतपत्री । सेवती । गुलाव इति च । तत्-
पर्यायो यथा,—

“शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा ।
महाकुमारी गन्धाद्या लाक्षा कृष्णाति-

मङ्गला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

लाक्षातरुः, पुं, (लाक्षोत्पादकतरुः ।) पलाश-
वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (पलाशवृक्षस्य

विशेष ज्ञेयः ॥)

लाक्षातैलं, स्त्री, (लाक्षादिभिः पक्वं तैलम् ।)
पक्वतैलविशेषः । लाक्षादितैलमिति ख्यातम् ।

तद्विधिवं खल्यं वृक्षम् । यथाक्रमं तत्पकारं
तदगुणञ्चाह ।

“लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्केस्तेलं विपाचितम् ।
सद्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम् ॥”

इति खल्यलाक्षातैलम् ॥

वृहद्दयथा,—
“लाक्षारसाङ्के प्रस्यं तैलस्य विपचेद्भिषक् ।

मखाङ्ककसमायुक्तं पिष्ट्वा चात्र समावपेत् ॥
शतपुष्पां हरिद्राञ्च मूत्रां कुष्ठं हरेणुकाम् ।

कटुकां मधुकां राक्षामन्धगन्धाञ्च दारु च ॥
सुस्तकं चन्दनश्चैव पृथगक्षसमानकैः ।

द्रव्यैरेतैश्च तत् सिद्धं अभ्यङ्गाभ्यासतापहम् ॥
विषमास्थान् ज्वरान् सर्वानार्चैव प्रशमं

नयेत् ।
कासं श्वासं प्रतिश्यायं कण्ठं दौर्गन्ध्यगौरवम् ॥

त्रिकण्डूयष्टं शूलं गात्राणां स्फुटनन्तथा ।
पापलक्ष्मीप्रशमनं सर्वव्यहनिवारणम् ।

अश्विभ्यां निमित्तं सन्धक् तैलं लाक्षादिकं
महत् ॥”
इति वृहत्लाक्षातैलम् । इति सुखबोधः ॥

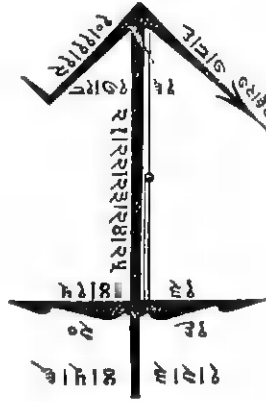

लाङ्गल

लाङ्गाप्रसादः, पुं, (लाङ्गायाः प्रसादो यस्मात् ।)
 पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लाङ्गाप्रसादनः, पुं, (लाङ्गा प्रसादयतीति । प्र +
 सद् + णिच् + ल्युः ।) रक्तलोभः । तत्पर्यायः ।
 क्रसुकः २ पट्टिका ३ पट्टी ४ । इत्यमरः ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 “द्वितीयः पट्टिकालोभः क्रसुकः स्थूलवल्कलः ।
 लोणप्रजो वृहत्पत्रः पट्टी लाङ्गाप्रसादनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 लाङ्गावृक्षः, पुं, (लङ्गोत्पादको वृक्षः ।)
 कोशान्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पलाशवृक्षः ।
 इति चारावली ॥
 लाख, ऋ शोषालमर्चयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अललाखत् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लाघ, ऋ ड शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अललाघत् । ड,
 लाघते । शक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 लाघवं, स्त्री, (लघोर्भावः कर्म वा । लघु + “इग-
 लाञ्छ लघुपूर्णात् ।” ५ । १ । १३१ । इति
 अण् ।) आरोग्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघु-
 त्वम् । लघोर्भाव इत्यर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 (शीघ्रत्वम् । यथा, महाभारते ॥ ५ । १८३ ।
 “तासां रूपं भारत नोत शक्यं
 तेजस्वितात् लाघवाच्चैव वक्तुम् ॥”
 अल्पत्वम् । यथा, मार्कण्डेये ॥ ४१ । १७ ।
 “अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ।
 नित्यसाध्याय इत्येते नियमाः पञ्च कौर्त्तिताः ॥”
 ज्ञेयम् । यथा, कुमारे ॥ २ । २३ ।
 “यमोऽपि विलिखन् भूमिं दृष्टेनास्तमितलिङ्गा ।
 क्रूरतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्व्याणालातलाघवम् ॥”
 लाङ्गलं, स्त्री, (लङ्गतीति । लङ्गि गतौ + बाहु-
 लकात् कलच् । वृद्धिश्च धातोः । इति उणादि-
 वृत्तौ उज्ज्वलदत्तः । १ । १०८ ।) खनामख्यात
 भूमिकर्षणयन्त्रम् । तत्पर्यायः । हलम् २ गोदा-
 रणम् ३ सीरः ४ । इत्यमरः ॥ हलः ५ हलम् ६
 हलः ७ शीरः ८ । इति भरतः ॥ (यथा,
 वाजसनेयसंहितायाम् ॥ १२ । ७१ ।
 “लाङ्गलं पवीरवत्सुशेवस्सोमपितुसख ॥”)
 लिङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पुष्पविशेषः ।
 तालवृक्षः । गृहदारु । इति मेदिनी । ले, १२८ ॥
 लाङ्गलगृहः, पुं, कषकः । लाङ्गलं गृह्णाति य
 इत्यर्थे अनुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (“प्रक्षिप्ताङ्गला-
 ङ्गशयतिमरघटघटीधनुःषु गृहेरुपसंख्या-
 नम् ।” ३ । २ । ६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अच् ॥)
 लाङ्गलचक्रं, स्त्री, (लाङ्गलाकारं चक्रम् ।) कृषि-
 कर्मणि सुभाषुभगणन हलाकारचक्रविशेषः ।
 यथा । अथ लाङ्गलचक्रं खरोदये ।
 “लाङ्गलं दक्षिकायुप्रयोक्तव्यसमन्वितम् ।
 दक्षिकादि लिङ्गितं भानि दिनेश्रान्तभादितः ॥
 दक्षिकाहल्युपानां द्विद्विधानि त्रिकं त्रिकम् ।
 योक्तव्यं त्रिकश्चैव मध्ये पञ्चाग्नये द्विकम् ॥

लाङ्गली

दण्डस्ये च गवां हानिर्यपस्ये खामिनो भयम् ।
 लङ्गीलाङ्गलयोक्ते स्यात् चेत्तारम्भदिनचर्चके ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

लाङ्गलदण्डः, पुं, (लाङ्गलस्य दण्डः ।) लाङ्गल-
 मध्यस्थकाष्ठम् । लाङ्गलेर ईश इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । ईशा २ । इत्यमरः ॥ ईवा ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लाङ्गलपट्टतिः, स्त्री, (लाङ्गलस्य पट्टतिः ।) लाङ्गल-
 रेखा । विराल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 शीता २ । इत्यमरः ॥ सीता ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 लाङ्गलिका, पुं, (लाङ्गलवत् आकृतिरस्यस्येति ।
 लाङ्गल + ठन् ।) स्थावरविभेदः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 लाङ्गलिका, स्त्री, (लाङ्गलमिवाकारोऽस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + ठन् । टाप् ।) लाङ्गलीवृक्षः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गारुडे १६२ अध्याये ।
 “रुद्रलाङ्गलिकामूलं द्विजलस्य तथैव च ।
 तेन व्रणसुखं लिप्तं शूलो निःसरति क्षणात् ॥”)
 लाङ्गलिकी, स्त्री, (लाङ्गल + ठन् । डीष् ।) वृक्ष-
 विशेषः । लाङ्गलिया इति विषलाङ्गलिया इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । अमिश्रिखा २ ।
 इत्यमरः ॥ अमिन्वाला ३ लाङ्गलिका ४
 लाङ्गली ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ गैरी ६
 दीप्ता ७ इलिनो ८ गर्भवातिनी ९ अमि-
 जिक्ता १० इन्द्रपुष्पा ११ अमिसुखी १२ वज्रि-
 शिखा १३ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणः ।
 कुष्ठदुष्टव्रणनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायाः कलिकारीशब्दे
 द्रव्याः ॥
 लाङ्गली, [न] पुं, (लाङ्गलमस्यस्येति । लाङ्गल +
 इनिः ।) बलरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, हरिवंशे ॥ ३८ । ३८ ।
 “स्थायित्वा विलहारि यदूनं लाङ्गलिना सह ।
 श्राङ्गधन्वा विलसन्तु जाखवन्तं ददशं ह ॥”)
 नारिकेलः । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “नारिकेलो वृक्षलो लाङ्गली कूर्चशीर्षकः ।
 तुङ्गस्त्वफलश्चैव वृणराजः सदाफलः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लाङ्गलविशेषः,
 त्रि । यथा, रामायणे ॥ २ । ३२ । ३० ।

लाज

“तत्रासीत् पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः ।
 क्षतवृत्तिर्वने नित्यं फालकुदासलाङ्गली ॥”
 तथा, महाभारते ॥ १ । २२२ । ५३ ।
 “रामः पाणिग्रहणिकं ददौ पार्थाय लाङ्गली ॥”
 स्त्रियां डीष् । नदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५७ । २६ ।
 “लाङ्गलिनी वंशकरा महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥”
 लाङ्गली, स्त्री, (लाङ्गलाकारोऽस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + अच् । डीष् ।) लाङ्गलाकारपुष्प-
 जलजश्राकविशेषः । कौचडा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । शारदी २ तोयपिप्पली ३ शकुला-
 हनी ४ । इत्यमरः ॥ जलाक्षी ५ जलपिप्पलीः
 ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पित्तला ७ श्यामा-
 दिनी ८ मत्स्यगन्वा ९ । इति जटाधरः ॥ कलि-
 कारी १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शालपर्णी ।
 तत्पर्यायो यथा,—
 “स्थिरा विदारिगन्वा च शालपर्णस्तमत्वपि ।
 लाङ्गली कलसी चैव क्रौष्टुपुच्छा गुह्या मता ॥”
 इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥)
 लाङ्गलं, स्त्री, पुच्छम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 लाङ्गलं, स्त्री, (लङ्ग + “खर्जिपिङ्गादिभ्य ऊरो-
 लचौ ।” उणा० ४ । ६० । इति जलच् ।
 बाहुलकात् वृद्धिश्च ।) पशुपक्षादन्तिलम्बमान-
 लोमायावयविशेषः । त्याज इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । पुच्छम् २ लूम ३ बालहस्तः ४
 बालधिः ५ । इत्यमरः ॥ लङ्गलम् ६ लाङ्गलम् ७
 लुलामः ८ अवालः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
 लङ्गः १० पिच्छः ११ बालः १२ । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, कुमारे ॥ १ । १३ ।
 “लाङ्गलविचिपविसर्पिशोभै-
 रितस्तच्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
 यस्यायुक्तं गिरिराजशब्दं
 कुर्वन्ति बालयजनेऽभयः ॥”)
 मोलाङ्गलजलमाह्लात् यथा,—
 “लाङ्गलेनोद्धृतं तोयं मूर्द्धा गृह्णाति यो नरः ।
 सर्वतीर्थफलं प्राप्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
 इति वाराहपुराणम् ॥
 श्रेष्ठः । इति मेदिनी । ले, १२७ । कुम्भलः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
 लाङ्गलिका, स्त्री, (लाङ्गलाकृतिरस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + ठन् ।) पृथ्विपर्णी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 लाङ्गली, [न] पुं, (प्रशस्तं लाङ्गलमस्यस्येति ।
 लाङ्गल + इनिः ।) वानरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 ऋषभनाम्नीषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लाङ्ग, इ लङ्गणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, लाङ्गति । लाङ्गति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लाज, भर्तृसने । भर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) लाजति ॥
 लाज, इ भर्तृसने । भर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) द्वौ द्वितीय-

लाजाः

स्वरिणी । लाजति । इ, लाज्जाते । भर्तृवन
एव कैश्चित् पठ्यते । भर्गो भर्जनम् । इति
दुर्गादासः ॥

लाजं, क्ली, (लाज् + अच् ।) उधीरम् । इति
मेदिनी । जे, १५ ॥ (भृष्टधान्यम् । खड्ग इति
भाषा ॥

“येषां स्युस्तदुल्लासनि धान्यानि सतु-
धाणि च ।

भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजानीति मनीषिणः ॥
लाजाः स्युर्मेधुराः श्रुता लघवो दीपनाश्च ते ॥
खल्वन्मन्त्रमला रूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः ।
हृद्गतीसारदाहासमेहमेदस्तृषापहाः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तपदप्रथमे भागे ॥
लाजः, पुं, (लाज् + अच् ।) आर्द्रतण्डुलः । इति
मेदिनी । जे, १५ ॥

लाजा, क्ली, अक्षतम् । इति मेदिनी । जे, १५ ॥
(यथा, सुश्रुते । ४ । १६ ।

“पैत्तिकं शर्करालाजामधुकैः सारिवा-
युतैः ॥”)

लाजाः, पुं भूम्नि, (लाज्जाते ये ते । लाज् +
अच् ।) भृष्टधान्यम् । लाज्योया इति खड्ग इति
च भाषा । (यथा, रामायणे । २ । ४३ । १३ ।
“कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ ।
लाजेरवकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ ॥”)
तत्पर्यायः । अक्षतम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥
लाजा ३ अक्षताः ४ । इति भरतः ॥ अस्य
गुणाः । लघ्वाच्छृङ्गतीसारप्रमेहमेदः कफनाशि-
त्वम् । कासपित्तोपशमनत्वम् । अमिकारित्वम् ।
लघुत्वम् । श्रुतलज्जम् । अस्त्र मण्डगुणाः ।
अमिकारित्वम् । दाहलघ्वाज्वरातीसारनाशि-
त्वम् । अग्नेवदोषामपाचनत्वम् ॥ तस्य पेया-
गुणाः । क्षामकण्डूय अमन्त्रत्वम् । क्षुधातृष्णा-
न्धानिदोषलज्जामृदोर्गनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ * ॥ अपि च ।

“एते च ब्रीहयो भृष्टास्ते लाजा इति
संज्ञिताः ।

यवादयश्च ये भृष्टास्ते धानाः परिकीर्तिताः ॥
लाजाश्च यवधानाश्च तर्पणाः पित्तनाशनाः ।
गोधूमयावनालोत्थाः किञ्चिदुष्णाश्च दीपनाः ॥
लघ्वातीसारशमनो धातुशाम्यकरः परः ।
मन्दाग्निविषमानीनां बालस्यविरयोविताम् ।
देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

तस्य चूर्णगुणाः ।

“द्राक्षादाडिमखर्जूररुद्रिताम्बुसर्करम् ।
लाजचूर्णं समध्वाज्यं सन्तर्पणसुहाहतम् ॥”
लाजचूर्णं द्राक्षादिजलशर्करामध्वाज्यसहितं
तर्पणसुक्तमित्यर्थः । लाजशक्तुगुणाश्च गुणग्रन्थे ।
“लाजानां शक्तवः क्षौद्रसितायुक्ता विप्रेषतः ।
हृद्गतीसारलघ्वाहविषमच्छर्वाज्वरापहाः ॥”
चरकश्च ।

“तत्र तर्पणमेवादी प्रदेयं लाजशक्तुभिः ।

लालनं

ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लाञ्छनं क्ली, (लाञ्छ् + लुट् ।) नाम । चिह्नम् ।
इति मेदिनी । ने, १२१ ॥ (यथा, कुमारः ।
७ । ३५ ।

“दिवापि निह्नुतमरीचिभासा
बालादनाविष्कृतलाञ्छनेन ।
चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलेः
चूडामयेः किं यद्वह्यं हरस्य ॥”)

लाञ्छनः, पुं, (लाञ्छतीति । लाञ्छ् + लुट् ।)
रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कश्चित्
युक्तो लाञ्छनीति च पाठः ॥

लाटः, पुं, देशान्तरम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
७८ । ११६ ।

“इदौ तस्मै सपुत्राय प्रीत्या वीरवराय च ।
लाटदेशे ततो राज्यं स कर्णाटयुते वृषः ॥”)
वल्गुम् । इति मेदिनी । टे, २७ ॥ लीर्यभूष-
णादि । इति शब्दरत्नावली ॥

लाड, तु क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (व्यदन्त-
पुरा० पर०-सक०-सेट् ।) लाडयति अल-
लाडतु । इति दुर्गादासः ॥

लापः, पुं, कथनम् । लपधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

लाप्यं, त्रि, (लप्यते इति । लप् + ण्यत् ।) कथ-
नीयम् । लपधातोः कर्मेणि घञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥

लाभः, पुं, (लभ् + णच् करणे ।) मूलधनादधिकं
वाणिज्योपार्जितं धनम् । तत्पर्यायः । फलम् २ ।
इत्यमरभरतौ ॥ लभ्यम् ३ लब्धिः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
२२ । २२ ।

“सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवामवौ ।
यच्च किञ्चित्प्राभूतं ननु देवस्य कर्म तत् ॥”)
प्राप्तिः । इति लभधातुर्थदर्शनात् ॥ (सप्त-
धर्मावितागमेषु अन्यतमः । यथा, मनुः । १० ।
११५ ।

“सप्त वितागमा धर्माग दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥”)
लाभ्यं, क्ली, (लभ् + ण्यत् ।) लाभः । इति
शब्दरत्नावली ॥

लामञ्जकं, क्ली, वीरणमूलम् । इत्यमरः ॥ अस्य
पथ्यायगुणादुशीरशब्दे द्रव्यौ । उशीरवत्-
प्रीतच्छ्वित्त्वविशेषः । तत्पर्यायः । सुना-
लम् २ अम्बुजालम् ३ लवम् ४ लघु ५ इटिका-
प्रथिकम् ६ श्रीप्रम् ७ दीर्घमूलम् ८ जला-
ग्रथम् ९ । अस्य गुणाः । हिमलम् । तिक्त-
त्वम् । वातपित्तलघ्वाहविषमच्छर्वाज्वरापहत्वम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

लालनं, क्ली, (लल् + णिच् + लुट् ।) अत्यन्त-
स्नेहकरणम् । प्रेमपूर्वकवालकादरणम् ।
क्षोद्याग इति भाषा । लड कोपसेवे उपसेव
इह अत्यन्तपालनम् । क, लालयेत् पञ्च वर्षाणि

लालामे

पुत्रमिति अत्र डलयोरेकत्वात्त्वम् । इति
कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥ तथा हि ।
“लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः ।
तस्मात् पुत्रश्च शिष्यश्च ताडयेन्न तु लालयेत् ॥”
अपि च ।

“लालयेत् पञ्च वर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥”

इति चाणक्यशतकम् ॥

लालसा, पुं क्ली, (लल् + यङ् । ततः “अ प्रत्य-
यात् ॥” ३ । १०२ ॥ इति अः । टाप् ।) महाभि-
लासः । इत्यमरः ॥ औत्सुक्यम् । याचना
इति मेदिनी । से, ३४ ॥ दीहदम् । यथा,—
“दीहदं दीहदं अह्ना लालसा स्तिमासि ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

लोळः । इति नानार्थे स एव ॥ (लोळुपे, त्रि ।
इति यादवः ॥ यथा, माघे । ४ । ६ ।

“ह्यायां निजस्त्री चटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम् ।
कुल्यासुतपिञ्जरजातपत्रै-
र्विहङ्गमानां जलजातपत्रैः ॥”

तथा च कुमारः । ७ । ५६ ।

“तस्मिन् सुहृत्ते पुरसुन्दरीणा-
मौशनससदृशं लालसानाम् ॥”)

लालसीकं, क्ली, पिच्छलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
लाला, क्ली, (लल् + णिच् + अच् । टाप् ।)
सुखभवजलम् । लाल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ल्लिका २ स्यन्दिनी ३ । इत्यमरः ॥ द्राविका ४
ल्लिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुख-
सावः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
४ । २२ ।

“हीनच्छेदात् भवेच्छोषो लालानिद्राधम-
लमः ॥”)

लालाटिकः, त्रि, (ललाटं पश्यतीति । ललाट +
“संज्ञायां ललाटकुकुटौ पश्यति ॥” ४ । ४ । ४६ ।
इति ठक । दूरेस्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति न
तु कार्येषूपतिष्ठते इत्यर्थः ।) प्रभोर्भालदर्शी ।
कार्यान्तमः । इत्यमरः ॥ यः सेवकः क्रोध-
प्रसादविह्वलनाथ प्रभोर्ललाटमेव पश्यति । यश्च
प्रभोः कार्येष्वचमोऽशक्तस्तौ लालाटिकौ पूर्व-
वत् णिकः । केचित्तु कार्यान्तम इति भाषा-
दर्शिन एव विशेषणसंज्ञा एकमेव लालाटिक-
माहुर्न तु ह्राविति । भावदर्शीति च पाठः
लालाटिकः सदाज्ञस्य प्रभुभाविनिदर्शिनः । इत्य-
जयः ॥ इति तट्टीकार्या भरतः ॥ आक्षेपण-
विशेषः, पुं । इति मेदिनी । के, २२१ ॥ ललाट-
सम्बन्धिनः, त्रि । यथा । प्राप्तिस्तु लालाटिको-
त्थादि ॥

लालामेहः, पुं, (लालावत् मेहतीति । मिह् +
अच् ।) प्रमेहविशेषः । यथा,—
“लालातनुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छलम् ॥”
प्रमेहतीति शेषः । अस्यौषधम् ।
“गुडच्याः खरसः पयो मधुना सर्वमेहजित् ।

हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समा-
चिकः ॥”

अपि च ।

“चन्द्रप्रभा वचा सुस्ता भूनिम्नं सुरदारु च ।
हरिद्रातिविषा दाव्यौ पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥
लट्हनीपत्रकश्च त्वगेला वंशलोचना ।
प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
धान्यकं त्रिफला चयं विडङ्गं गजपिप्पली ।
सुवर्णमालिकं योषं द्वौ चारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि टङ्कमात्राणि संगृह्णीयात् पृथक् पृथक् ।
दिकर्षहतलोहं स्याच्चतुःकर्षा सिता भवेत् ॥
शिलाजलचर्षकं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलोः ।
विधिना योजितैरेतैः कर्षेभ्यः गुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभातिविषाता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
निहन्ति विंशतिं मेहान् कृच्छ्रमष्टविधं तथा ॥”
इत्यादि भावप्रकाशः ॥

(तथास्य लक्षणान्तरम् ।

“तनुवद्धमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
आलालमेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥”

इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
लालायितः, त्रि, लालाविशिष्टः । कातर इति
यावत् । लालाशब्दात् नमस्तपोवरिवः कण्टा-
दिभ्यः क्यः क्तौ इति सुग्वोधयकारणसूत्रेण
व्यप्रत्यये कृते क्तप्रत्ययान्निष्पन्नः । यथा । अत्र
लालायितः फणी । इति अनन्तदेवोक्तगणेश-
लिखितपाणिनियारकणीयमहाभाष्यम् ॥
अपि च ।

“परिखावल्यच्छलेन या
न परेषां ग्रहणस्य गोचरः ।
फणिभाषितभाष्यफक्तिका
विषमा कुण्डलनामवापिता ॥”

इति पूर्वनेषधे २ सर्गः ॥

परिखेति । शूत्राणां ग्रहणगोचरो नेयमिति
कृत्वा परिखावल्ययाजेन या पुरी कुण्डलनां
प्रापिता विधात्रेति शेषः । फणिना भाषिता
या महाभाष्यफक्तिका तद्विषयमा सापि परेषां
ज्ञानगोचरो नेयमिति कृत्वा अत्र लालायितः
फणीत्येवं कुण्डलनां प्रापिता पण्डितैरिति
शेषः । इति भवदत्तकृततट्टीका ॥

लालाविषः, पुं, (लालायां विषं यस्य ।) लूतादिः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७६ ॥

लालासावः, पुं, (लालां सावयतीति । सु + शिच्
+ अण् ।) ऊर्णनाभः । इति हेमचन्द्रः ॥

(लालाचारके, त्रि । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।

“लालासावी स विज्ञेयः कण्डूमान् श्रौघिरी
गदः ॥”)

लालिकः, पुं, महिषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८६ ॥

लालित्यं, क्ली, (ललित + क्तृन् ।) ललितस्य भावः ।
यथा,—

“प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते विभं विविधम्
सुत-

सं वृन्दारकवृन्दवन्दितपदं नत्वा मतङ्गाननम् ।

पाटीं सङ्गणितस्य वचमि चतुरप्रीतिप्रदां

प्रसृष्टां

संचिन्नाचरकोमलामलपदैर्लालित्यलीला-

वतीम् ॥”

इति लीलावती ॥

ला(व)वः, पुं स्त्री, पञ्चविशेषः । लाओया इति

भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ८ ।

“ग्राम्यानुपोदकेर्मांसं लावाद्यैर्व्यापि विष्किरेः ॥”)

अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । कटुत्वम् । मल-

वद्धकारित्वम् । खादुत्वम् । शीतत्वम् । त्रिदोष-

नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।

“संग्राही दीपनश्चैव कषायो मधुरो लघुः ।

लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

(यथास्य गुणपर्यायौ ।

“लावा विष्किरवर्गेषु ते चतुर्धा मता बुधैः ।

पांशुलो गौरकोऽन्यस्तु पौष्टकोदभरस्तथा ॥

लावा वद्धिकराः स्निग्धा गरभा ग्राहिका

हिताः ॥

पांशुलः श्लेष्मलस्तेषु वीर्योष्णोऽनिलनाशनः ।

गौरो लघुतरो रूक्षो वद्धिकारी त्रिदोषजित् ॥

पौष्टकः पित्तकृत् किष्किस्तुवातकफापहः ।

दर्भरीरक्तपिचघ्नो हृदामयहरो हिमः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

ला(व)वकः, पुं, (लाव एव । स्वार्थे कन् ।) लाव-

प्रक्षी । तत्पर्यायः । लघुजङ्गलः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (तथास्य मांसगुणाः ।

“पक्षिणाश्च महाश्रेष्ठो लावको जाङ्गलात्मकः ।

संग्राही दीपनः प्रोक्तः कषायो मधुरो लघुः ।

तथा विपाके मधुरः सन्निपातेऽतिपूजितः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥

यथा, सुश्रुते । ४ । ३६ ।

“विरक्तवान्नेर्हरेणैणलावकाः

शूशश्च सेयः समयूरतित्तिरिः ॥”

लुनातीति । लू + लुल् । छेदकः । यथा, मार्क-

ण्डेये । ४६ । १६ ।

“यथा प्रागव्यापकः क्षेत्री पालको लावक-

स्तथा ॥”)

लावणं, त्रि, (लवण + अण् ।) लवणेन संस्कृतम् ।

यथा,—

“सार्पिष्कं दाधिकं सर्पिर्दधिभ्यां संस्कृतं क्रमात् ।

लवणोदकाभ्यामुदकं लावणिकमुदश्चिति ।

औदश्चितमौदश्चितुकं लवणे स्यात् लावणम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

लवणसम्बन्धि च । (यथा, हरिवंशे । १५ । २० ।

“स मां परिभवन्नेव स्त्रीं वेलां समुप्राक्रमन् ।

क्षेद्यामास चपलैर्लावणैरेभुविस्त्रवेः ॥”)

नस्ये, क्ली । इति रत्नमाला ॥

लावणिकं, त्रि, (लवण + क्तृन् ।) लवणेन संस्कृ-

तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ लवणसम्बन्धि च ।

लवणविक्रेतरि, पुं । (यथा, माघे । १० ।

३८ ।

“लीलयेव सुतनोस्तुल्यित्वा

गौरवाद्यमपि लावणिकेन ॥”)

लवणपात्रे, क्ली । इति केचित् ॥

लावण्यं, क्ली, (लवण + क्तृन् ।) लवणत्वम् ।

लवणस्य भाव इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

(लवणा त्विट् विद्यते यस्येति लवणः । अर्श-

आदिभ्योऽच् । तस्य भावः । दृढादित्वात्

क्यच् । यद्वा, लवणा त्विट् सेव । चतुर्वर्णादि-

त्वात् स्वार्थे क्यच् ।) सौन्दर्यविशेषः । तस्य

लक्षणं यथा,—

“सुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

तथा हि ।

“नीतिभूमिभुजां नतिगुणवतां द्वीरङ्गनानां

धृति-

दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो

गिराम् ।

लावण्यं वपुषः स्मृतिस्तु मनसा शान्तिर्हिजस्य

क्षमा

शक्तस्य त्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्यां सतां

मखनम् ॥”

इति नवरत्नान्तर्गतामरसिंहः ॥

(श्रीलनेपुण्यादि । अस्य प्रमाणं लावण्यार्जित-

शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

लावण्यार्जितं, क्ली, (लावण्येन अर्जितम् ।) विवाह-

कालीनं श्वशुराभ्यां दत्तं धनम् । यथा,—

“प्रीत्या दत्तश्च यत्किञ्चित् श्वश्रू वा श्वशुरेण

वा ।

पादवन्दनिकं यत्तल्लावण्यार्जितमुच्यते ॥”

इति विवादचिन्तामणिधृतकालायायनवचनम् ॥

लावण्यं श्रीलनेपुण्यादि । तथा च पादप्रणताये

श्रीलादिमत्ये वा स्त्रिये श्वशुरादिना दत्तं

तृतीयं स्त्रीधनमित्यर्थः । इति तद्व्याख्यानम् ॥

लावा, स्त्री, (लाव + टाप् ।) पञ्चविशेषः । लव-

पर्यायः । लावकः २ लावः ३ लावः ४ । अस्या

मांसगुणाः । पथ्यत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लावुः, स्त्री, अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥

लावुः,

लासः, पुं, (लस + क्यच् ।) वृत्तमात्रम् । स्त्रीणां

वृत्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतु-

संहारे । ६ । ३१ ।

“मदनजनितलासेर्दृष्टिपातैर्मुनीन्द्रान्

स्तनभरनतनार्थः कामयन्ति प्रशान्तान् ॥”)

यूषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लासकं, क्ली, (लसतीति । लस + क्तृन् ।) मृदुकम् ।

इति हारावली ॥ मट्का इति भाषा ॥

लासकः, पुं, (लसतीति । लस + क्तृन् ।) लास्य-

कारी । मधुरः । लसकः । इति मेदिनी । के, ॥

वैद्यः । इति धरणिः ॥ (दोषिकारकः । यथा,

ऋतुसंहारे । २ । २६ ।

“नवजलकयसेकाच्छीततामादधानः
कुसुमभरनतानां लासकः पादपानाम् ॥”)
लासकी, स्त्री, नर्तकी । इत्यमरः ॥
लासिका, स्त्री, (लासोऽस्यस्या इति) लास +
उन् । नर्तकी । इत्यमरः ॥
लास्फोटनी, स्त्री, आस्फोटनी । वेधनिका ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
लास्यं, स्त्री, (लस् + “हृहलोऽण्यत्” ३।१।२४ ।
इति ण्यत् ।) वृत्त्यम् । इत्यमरः ॥ तौर्ध्वत्रिकम् ।
इति मेदिनी ॥ भावाश्रयं वृत्त्यम् । ताललयाश्रयं
वृत्त्यम् । इति भरतः ॥
“बुव्यं ताण्डवं प्राहुः स्त्रीवृत्त्यं लास्यमुच्यते ॥”
इति सङ्गीतनारायणे नारदसंहिता ॥
(यथा, महाभारते । १।६८।१० ।
“सम्मोगस्ते हृचातुर्ध्वैर्हावलास्यमनोहरैः ।
राजानं रमयामास तथा रमे तथैव सः ॥”)
लास्यः, पुं, (लास्यमस्यस्येति । लास्य + अच् ।)
नर्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥
लास्यकं, स्त्री, (लास्यमेव । स्वार्थे कन् ।) वृत्त्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
लास्या, स्त्री, (लास्यमस्यस्या इति । लास्य +
अच् । टाप् ।) नर्तकी । इति शब्दरत्नावली ॥
लिङ्गचं, स्त्री, (लङ्गते आस्वादते इति । लङ् +
वाहुलकात् उचः ।) एषोदरादिवात् इलम् ।)
वृत्त्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उहुः । अस्य
गुणा यथा,—
“पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कसुल्लिङ्गान्यपि ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
लिङ्गचः, पुं, लङ्गचः । इत्यमरः ॥
लिङ्गा, स्त्री, लिङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
लिङ्गा, स्त्री, (लिङ्गगतौ + बाहुलकात् सः । सच
किन् । इत्युणादिवृत्तौ उञ्जलः । ३।६६।)
यूकाण्डम् । इत्यमरः ॥ लिङ्ग इति भाषा ।
इत्यमरभरतौ । तत्पर्यायः । लिङ्गा २ लीङ्गा ३
लीङ्गा ४ लिङ्गिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा,—
“बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिङ्गाश्च नामतः ॥”
इति वामटे निदानस्थाने चतुर्दशेऽध्याये ॥)
परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगते भानौ यचाण्डदृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्लिङ्गा लिङ्गाष्टभिश्च सर्वपः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सयकारकवर्गद्वितीयवर्तीत्यपि पाठः ॥
लिङ्ग, इत्यपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । इति गतौ ।
इति दुर्गादासः ॥
लिङ्ग, लिखने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) श, लिखति पुस्तकं लेखकः ।
अयं विभाषया कुटादिरिति केचित् । तेन
लिखितं विश्वखनोऽपि शक्तिज्ञानिरिति ।
लिखितयं लेखितयं लिखनं इत्यादि सिद्धम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लिखः, त्रि, (लिखतीति । लेख + “इगुपधञेति ।”
३।१।१३५ । इति कः ।) लेखकः । इति
लिखधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लिखनं, स्त्री, लेखनम् । लिपिः । इत्यमरटीकायां
सारसुन्दरी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५१।२२ ।
“प्रसिद्धमन्त्रलिखनात् प्रसूमाख्यादिधारणात् ।
विशुद्धमेहावसथादनायासाच्च वै द्विजः ॥”)
विधिलिपिरखणनीया यथा,—
“यस्य यल्लिखनं पूर्वं यत्र काले निरूपितम् ।
तदेव खण्डितुं राधे चाम्ये नाहश्च को विधिः ॥
विधातुश्च विधाताहं येषां यल्लिखनं कृतम् ।
ब्रह्मादीनाश्च क्षुद्राणां न तत् खण्डं कदाचन ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १५ अध्यायः ॥
लिखितं, स्त्री, (लिख + भावे क्तः ।) लिपिः ।
इत्यमरः ॥ लेखनम् । इति भरतः ॥ (लिख +
कर्मणि क्तः ।) लिखितपत्रादौ, त्रि । यथा,—
“प्रमाणं लिखितं सुक्तिः साक्षिणश्चेति
कीर्तितम् ॥”
इति भिताश्वरायां याज्ञवल्क्यः ॥
सुनिविशेषे, पुं । यथा, आहतत्वे याज्ञवल्क्यः ॥
“पराश्रयथासप्रक्षल्लिखिता दच्योतमौ ।
प्रातातपो वशिष्ठश्च धर्मेष्टास्त्रप्रयोजकाः ॥”
लिङ्गा, स्त्री, परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगते भानौ यचाण्डदृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्लिङ्गा लिङ्गाष्टभिश्च सर्वपः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लिङ्ग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
लिङ्ग, इ क चित्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ क, लिङ्गयति शब्दं
स्त्रीपुंसकैः प्राब्दिकः चित्त्वं करोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
लिङ्ग, स्त्री, (लिङ्गति विषयात् विषयान्तरं गच्छ-
तीति । लिङ्ग + “खण्डं कुपोयनीलकुलिगु ।”
उणा० १।३७ । इति कुप्रत्ययेन साधु ।) मनः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
लिङ्गः, पुं, (लिङ्ग + क्तः ।) मुखः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ भूपदेशः । नृगः ।
इति नानार्थरत्नमाला ॥
लिङ्गं, स्त्री, (लिङ्गते अनेन इति । लिङ्ग + चच् ।
अभिधानात् स्त्रीलिङ्गत्वम् ।) चिह्नम् । (यथा,
महाभारते । १।२।१२ ।
“येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः ससुपलक्ष्यते ।
तेनेव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥”)
श्रेष्ठः । इत्यमरः ॥ अनुमानम् । साङ्गोक्त-
प्रकृतिः । (यथा, सांख्यकारिकायाम् । ५५ ।
“तत्र अरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः
पुरुषः ।
लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माददुःखं स्वभावेन ॥”
प्रकृतिकार्यं विवक्षितम् । यथा, तत्रैव । १० ।
“हेतुमद्विषयमपि सक्रियमनेकमाश्रितं
लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं यत्तं विपरीतमथक्तम् ॥”
विशेषस्तु तत्र त्रयस्यः । शिवस्मृतिविशेषः । इति
मेदिनी । गे, २३ ॥ व्याप्यम् । यत्तम् । पुंस्त्वादितः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५।१३६ ।
“एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या नृदः शुद्धिमभीषता ॥”)
सामर्थ्यम् । यथा,—
“यावतामेव धातूनां लिङ्गं कृद्भिर्गतं भवेत् ।
अर्थश्चैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे एतत्कारिकायाख्यायां रघु-
नन्दनः ॥ * ॥ अथ श्रेष्ठार्थस्य लिङ्गस्य पर्यायः ।
शिवः २ खरस्तम्भः ३ उपस्थः ४ मदनकुण्डः ५
कन्दर्पसुषलः ६ श्रेष्ठः ७ मेहनम् ८ श्रेष्ठः [स] ८
मेदः १० लाङ्गुः ११ ध्वजः १२ रागलता १३
यङ्गः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ लाङ्गुलम् १५
साधनम् १६ सेफः १७ कामाङ्कुशः १८ । इति
जटाधरः ॥ * ॥ लिङ्गमन्त्रे वादिलान्तवर्णयुक्त-
स्वाधिष्ठाननामकषड्दलपञ्चमस्ति । यथा,—
“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये खयम्भलिङ्गान्तु कोटिस्थसमप्रभम् ॥
तदाह्ये हेमवर्णाभं व स वर्णचतुर्दलम् ।
तद्गुणैश्चैवसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ॥
वादिलान्तषड्धर्मेण युक्तस्वाधिष्ठानसंज्ञकम् ।
खशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥”
इति तन्त्रम् ॥ * ॥
अस्याधिष्ठातृदेवतादिर्यथा ।
“प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा शुक्रं देवतस्य प्रजापतिः ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥ * ॥
अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“खल्ये लिङ्गे च धनवान् स्याच्च पुत्रादि-
वर्जितः ।
सूक्ष्मलिङ्गो दरिद्रः स्याद्दः खल्विष्टवर्णी भवेत् ॥”
इति गारुड ६३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“महद्भिराधुराख्यातं खल्वलिङ्गो धनी नरः ।
अपत्यरहितश्चैव सूक्ष्मलिङ्गो धनीज्जितः ॥”
महद्भिर्जातुभिरिति शेषः ।
“मेद्रे वामनते चैव सुतान्नरहितो भवेत् ।
वक्रोऽन्यथापुत्रवान् स्यात् दरिद्रः विनते
लघुः ॥
अल्पे तु तनयो लिङ्गे शिरालेऽथ सुखी नरः ।
सूक्ष्मत्रय्ययुते लिङ्गे भवेत् पुत्रादिसंयुतः ॥”
इति गारुड ६६ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
“दीर्घलिङ्गेन दरिद्रः सूक्ष्मलिङ्गेन निर्धनः ।
क्षुद्रलिङ्गेन सौभाग्यं द्रुक्ष्मलिङ्गेन भूपतिः ॥
कर्कशैः कठिनेर्लिङ्गैः परदारहतः सदा ।
रमते च सदा दावीं निर्धनो भवति भुवम् ॥
क्षुद्रलिङ्गेन सुख्येण रक्तलिङ्गेन भूपतिः ।
परस्त्रीं रमते नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
क्षुद्रलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।

राज्यं सुखं दिवाद्याः कथकायाः पति-
भवेत् ॥

इति सासुद्रकम् ॥

शिवस्य लिङ्गरूपस्य तन्निर्माणाग्राह्यत्वस्य च
कारणं यथा,—

दिलीप उवाच ।

“वेदिं साहं दिजश्रेष्ठ । रुद्रलिङ्गपुरस्कृतकः ।
कस्माद्विगर्हितं रूपं प्राप्तवान् सह भायंथा ॥
योनिलिङ्गरूपस्य कथं स्यात् सुमहात्मनः ।
पञ्चवक्त्रचतुर्बाहुः शूलपाणिलिखितचक्रः ॥
कथं विगर्हितं रूपं प्राप्तवान् दिजपुङ्गव ! ॥
एवं सर्वं समाचक्षु मित्रावरुणनन्दन ॥

श्रीवशिष्ठ उवाच ।

अथ राजन् प्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि गौरवात् ।
स्वायम्भुवो भगुः पूर्वं मन्दरे पर्वतोत्तमे ॥
इयाज सुनिभिः साहं दीर्घसत्रमनुत्तमम् ।
तस्मिन् समागताः सर्वे सुनयः शंसितव्रताः ॥
अन्वेष्टुं देवतातत्त्वं मिथः प्रोचुस्तपोधनाः ।
विप्राणां वेदविदुषां कः पूज्यो देवतावरः ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सर्वे एव महर्षयः ।
भृगुं तपोनिधिं विप्रं प्रोचुः प्राञ्जलयस्तदा ॥
अथय ऊचुः ।

अस्माकं संशयं ह्येतुं समर्थोऽसि शुभव्रत ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानामन्तिकं ब्रज सुव्रत ॥
गत्वा तेषां समीपन्तु तथा दृष्ट्वा च विग्रहान् ।
शुद्धसत्त्वगुणस्तेषां यस्मिन् संविद्यते सुने ! ॥
स एव पूज्यो विप्राणां नेतरस्तु कदाचन ।
तस्मात् त्वं हि सुनिश्रेष्ठ विबुधानां निरासनम् ॥
विप्रं कुरु सुनिश्रेष्ठ सर्वलोकहितं प्रभो ॥
एवमुक्तस्तत्पूज्यं कैलासं सुनिसत्तमः ।
जगाम वामदेवेन यत्रास्ते वृषभध्वजः ॥
गृहद्वारसुपागम्य शङ्करस्य महात्मनः ।
शूलचक्रं महारौद्रं नन्दिं दृष्ट्वात्रयीद्विजः ॥
संप्राप्तो हि भृगुर्विप्रो हरं द्रष्टुं सुरोत्तमम् ।
निवेदयत् मां शीघ्रं शङ्कराय महात्मने ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नन्दो सर्वगणेश्वरः ।
उवाच परमं वाक्यं महर्षिममितीजसम् ॥
असान्निध्यः प्रभोक्तस्य देव्या क्रौडति शङ्करः ।
निर्वर्त्तस्व निर्वर्त्तस्व यदि जीवितुमिच्छसि ॥
एवं निराकृतस्तेन तज्जातिष्ठन्महातपाः ।
बभूवि दिवसान्यस्मिन् गृहद्वारे सुनीश्वरः ॥
ततः क्रोधसमाविष्टो भृगुः प्रोवाच शङ्करम् ।
विनष्टस्तमसारूढो मां न जानाति शङ्करः ॥
गारीशङ्गममत्तोऽसौ यस्मात्कामवमन्यते ।
योनिलिङ्गरूपं वै रूपं तस्माद्विबध्यति ॥
ब्राह्मणं मां न जानाति तमसा चाप्युपागतः ।
अब्रह्मण्यत्वमापन्नो न पूज्योऽसौ द्विजध्वजम् ॥
तस्मात्तज्जलमन्त्रन्तु तस्मै दत्तं हविस्तथा ।
शिवस्याग्रं जलस्यैव पत्रं पुत्र्यं फलादिकम् ॥
निर्मात्यमस्य चाग्राह्यं भविष्यति न संशयः ॥
एवं श्रुत्वा महातेजाः शङ्करं लोकपूजितम् ।
उवाच गणमनुयुग्ं नन्दिं शूलधरं वृष ! ॥

रुद्रमक्ताश्च ये लोके भस्मलिङ्गास्थधारिणः ।
ते पाषण्डत्वमापन्ना वेदवाह्या भवन्ति वै ॥
एवं श्रुत्वा सुनिसत्तव रुद्रं त्रिपुरहन्तकम् ।
जगाम ब्रह्मलोकं वै सर्वलोकनमस्कृतम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डायाश्चतुर्विंशतितमाध्यायात्
सङ्कलितम् ॥॥ शिवलिङ्गस्य पूजाधारत्वं यथा,
“पूजास्थानानि वक्ष्यामि यस्मिन् सान्निध्यतां
ब्रजेत् ।

लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं स्थण्डिलस्थां तथैव च ।
पुस्तकस्थां महादेवीं पादुके प्रतिमासु च ॥
तल्लिङ्गमाश्रयेन्मन्त्री मुक्तादौर्यत् प्रतिष्ठितम् ।
कचादौर्यत् कृतं लिङ्गं वर्जनीयन्तु साधकैः ॥
अल्पसौख्यप्रदं प्रोक्तं वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठितम् ।
साविकारस्तु सल्लिङ्गं भुक्तभोगं तथैव च ।
ज्ञातयं साधकेन्द्रेण सिद्धिदद्याद्यविद्विदम् ॥

देश्युवाच ।

साविकारस्तु यल्लिङ्गं मन्त्रहीनं प्रतिष्ठितम् ।
निर्वर्त्तितविकारश्च अखयम्भु स्वयम्भवम् ॥
कुर्वन्ति भक्तिवात्सल्यं लोकानां वासनात्मकम् ।
दुर्विज्ञेयमिदं ज्ञानं योगिनामप्यगोचरम् ॥
मत्तैर्जडधियैर्नाथ कथं विज्ञायते विभो ॥

ईश्वर उवाच ।

साधु साधु महादेवि ! रहस्यमिदमुत्तमम् ।
यत्तथा चोदितं भद्रे ! तत्तथैव न चान्यथा ॥
दुर्विज्ञेयं सुरैश्चापि किं पुनर्मनुजानुभिः ।
आधिष्ठ साधकः ज्ञेयं हृदयानन्दकारकम् ॥
इन्द्रियाणाञ्च औत्सुक्यं ददामि लिङ्गदर्शने ।
सेवमानं ततो लिङ्गं नित्यमानन्ददायकम् ॥
सुखप्रान् पश्यते नित्यं विमानस्थां वराङ्गनाम् ।
भैरवं पश्यते नित्यं क्रीडन्तं माटमण्डले ॥
उमामहेश्वरश्चापि स्वप्ने पश्यति साधकः ।
अनिर्वर्त्तिताधिकारं लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरि ! ॥
आक्रमन्ति महाविघ्नाः सदैवा राक्षसादयः ॥
शून्यागारं यथा देवि ! आक्रमन्ति नराः प्रिये ।
अनर्चितस्तु सुज्जन्ति तथा लिङ्गस्तु कल्पना ॥
प्रेतं यथा सुरार्थ्यश्च आक्रमन्ति पिशाचकाः ।
शून्यश्च अल्लिङ्गस्तु आश्रयन्ति तथा प्रिये ॥”

इत्यादौ देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥॥

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

तत्र बाणलिङ्गस्य लक्षणं यथा,—
“बाणलिङ्गं तथा ज्ञेयं मुक्तिसुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं बाणलिङ्गस्य लक्षणं शेषतः शृणु ॥
नर्मदादेविकायाश्च गङ्गायमुनयोक्तया ।
सन्ति पुण्यनदीनाञ्च बाणलिङ्गानि यन्मुखे ॥
इन्द्रादिपूजितान्यत्र तच्चिह्नैर्विहितानि च ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः सान्नाय्यार्थप्रदानि
च ॥”

अथाम्बुलिङ्गलक्षणम् ।

“आरुणं हित्यकीलायसुखास्यार्थं करोत्यलम् ।
आमेयं तत् शक्तिनिभमथवा शक्तिलाञ्छितम् ॥
इदं लिङ्गवरं स्थाप्य तेजसाधिपतिर्भवेत् ॥” ॥

अथ याम्यलिङ्गलक्षणम् ।

“दण्डाकारं भवेद्याम्यमथवा रसनाकृति ।
यद्यदुक्तं सह तेन निर्गतं ज्ञायते तदा ।
निषिक्तं निधनं तेन क्रियते स्थापितेन तु ॥” ॥

अथ नैऋतलिङ्गलक्षणम् ।

“राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
कर्करादिप्रलिप्तन्तु कुण्डकुक्षियुतं तथा ।
राक्षसं निष्कृते लिङ्गं गार्हस्थ्ये न सुखप्रदम् ॥” ॥

अथ वारुणलिङ्गलक्षणम् ।

“वारुणं वस्तुलाकारं पाशाङ्गं चालिवर्चसम् ।
वृद्धिर्मुखदेः ईश्वरं संभोगाप्रन्तु मध्यगे ॥” ॥

अथ वायुलिङ्गलक्षणम् ।

“लघुं घूर्णं न वारुणं ध्वजामं ध्वजसूत्रलम् ।
मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमितस्ततः ॥” ॥

अथ कुबेरलिङ्गलक्षणम् ।

“तूणपाशगदाकारं गुह्यकेशस्य मध्यगम् ॥” ॥

अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।

“दिनं वाप्यथवा रात्रिं सशीर्षं रविवर्चसम् ।
अस्थिशूलाङ्कितं रौद्रं हेमकुण्डलवर्चसम् ॥” ॥

अथ वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ।

“चतुर्वर्णमयं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽग्रतः ।
वैष्णवं शृङ्गचक्राङ्गगदाज्जादिविभूषितम् ॥
श्रीवत्सं कौस्तुभाङ्गं सर्वसिंहासनाङ्कितम् ।
वेनतेयसमाङ्गं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वैष्णवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ।
शालग्रामादिसंस्तु शशाङ्गं श्रीविवर्धनम् ॥
पद्माङ्गं स्वस्तिकाङ्गं वा श्रीवत्साङ्गं विभूतये ॥” ॥

इति वीरभित्रोदयधृतकाकोत्तरः ॥ ॥

नारद उवाच ।

“अथ वक्ष्यामि ते विप्र चिह्नमेकादशं परम् ।
अवगाढ्यस्य पापानि नाशमायान्ति तत्-
क्षयात् ॥

मधुपिङ्गलवर्णामं कृष्णकुण्डलिकायुतम् ।
स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धिर्निवेदितम् ॥
नानावर्णसमाकीर्णं जटाशूलसमन्वितम् ।
नृत्यज्जयाड्यं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं शुभ्रवर्णं कृष्णबिन्दुसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः ॥
शुक्लामं शुक्लकेशश्च नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रणोदनम् ॥
ज्वललिङ्गं जटाजूटं कृष्णामं शूलविग्रहम् ।
कालाम्बरमाख्यातं सर्वसत्त्वैर्निवेदितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णामं श्वेतयज्ञोपवीतितम् ।
श्वेतपद्मनमासीनं चन्द्ररेखाविभूषितम् ॥
प्रलयाक्षसमायुक्तं त्रिपुरारिसमाह्वयम् ।
शुभ्रामं पिङ्गलजटं सुखमावाधरं परम् ॥
त्रिशूलधरमीशानं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ।
त्रिशूलधरधरं शुभ्ररत्नाङ्गभागतः ॥
अर्द्धनारीश्वराङ्गानं सर्वदेवैरभितुतम् ।
ईश्वरकृतमयं कान्तं शूलं लिङ्गं समुज्ज्वलम् ॥
महाकालं समाख्यातं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
एतत्तु कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं महेश्वरतुः ।

एकेनेव कृतार्थः स्यात् बहुभिः किमु सुव्रत ॥
इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥ * ॥
“उक्ताङ्कं श्रेयसे योज्यं शीर्षमन्त्रं विवर्जयेत् ।
यमवर्णन्तु यजिङ्गं यमाङ्कं वा कमण्डलुम् ॥
दण्डाङ्कं सूत्रचिह्नं वा ब्रह्मज्ञानान्वितं मतम् ।
शशिवर्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
पद्मरागनिभं सर्वं महाभं सिंहपूजितम् ।
मौक्तिकामं नीलनिभं रुद्रादित्येः प्रपूजितम् ॥
वसुदेः सैन्ययज्ञेशं गुह्यकैर्यातुधानकैः ।
नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमण्डलप्रभम् ॥”

इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥

इति बाणलिङ्गलक्षणम् ॥ * ॥
अथ तस्य परीक्षा ।
“इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं परीक्षा तत्त्वकोविदैः ।
त्रिः सप्त पञ्च वारं वा तुलासाध्यं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥”
इति वीरमित्रोदयधृतम् ॥
तुलाकरणस्तु तच्छुलेन । अपरतुलादिषु तच्छुला
यद्यधिकाः स्युस्तदा तल्लिङ्गं ग्रहिणां पूज्यमव-
धार्यं लिङ्गश्चेदधिकं तदोदासीनपूज्यन्तदिति
किं वदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥
“सप्तलक्षस्तुलाङ्कं दृष्ट्वेति न हीयते ।
बाणलिङ्गमिति ख्यातं शेषं नाम्नेदस्यते ॥
त्रिपञ्चवारं यत्स्वेव तुलासाध्यं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥”
इति सूतसंहिता ॥

“नद्यां वा प्रक्षिपेद्भूयादयदा तदुपलभ्यते ।
बाणलिङ्गं तदा विद्धि न्यूनं सुखविवर्धनम् ॥”
इति वीरमित्रोदयः ॥ * ॥

बाणशब्दव्युत्पत्तिरपि तत्रैव ।
“अथ बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथादितः ।
बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरोऽपि
च ॥

तेन यस्मै कृतं तस्मात् बाणलिङ्गसुदाहृतम् ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ।
कृतप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं बाणाख्येन शिवेन च ।
पङ्कजस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृतिः ।
सुक्तिमुक्तिप्रदश्चैव बाणलिङ्गसुदाहृतम् ॥”
पङ्कजफलं पद्मबीजम् ।

“पङ्कजमुफलाकारं कुकुटाख्यसमाकृतिः ॥
इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः ॥ * ॥

देवीं प्रति शिववाक्यम् ।
“प्रशस्तं नाम्नेदं लिङ्गं पङ्कजमुफलाकृतिः ।
मधुवर्णं तथा शुक्लं नीलं मरकतप्रभम् ॥
हंसहिमाकृतिं पुनः स्थापनायां प्रशस्यते ।
स्वयं संभवति लिङ्गं गिरितो नमोदाजले ॥
पुरा बाणसुरेणाहं प्रार्थितो नमोदाजले ।
आविरासं गिरौ तत्र लिङ्गरूपो महेश्वरः ।
बाणलिङ्गमपि ख्यातमतोऽर्थाप्यगतीतले ॥
अन्धेभ्यो कोटिलिङ्गानां पूजने यत् फलं
लभेत् ।

तत् फलं लभते मयि बाणलिङ्गेकपूजनात् ॥”

तथा,—

“ताम्री वा स्फाटिकी खार्णी पाषाणी
राजती तथा ।
वेदिका च प्रकर्तव्या तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥” * ॥
प्रत्यहं योऽर्चयेत्लिङ्गं नाम्नेदं भक्तिभावतः ।
ऐहिकं किं फलं तस्य सुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥
इति प्रत्यहवाणलिङ्गपूजायाः फलम् । इति
याज्ञवल्क्यसंहिता ॥ * ॥
“संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।
रत्नलिङ्गे ततो बाणात् फलं कोटिगुणं स्मृतम् ॥
गुणांस्तु रत्नलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करो ।
सिद्धयो रत्नलिङ्गे स्युरणिमादाः सुसंस्थिताः ॥”
इति सूतसंहिता ॥ * ॥

“रत्नघातुमयान्येव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
पवित्राण्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥
एतेषामपि सर्वेषां काश्मीरं हि विशिष्यते ।
काश्मीरादपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्गं विशिष्यते ॥
बाणलिङ्गात् नरं नान्यत् पवित्रमिह दृश्यते ।
ऐहिकासुखिकं सर्वं पूजाकर्तुं प्रयच्छति ॥”
इति बाणलिङ्गप्रशंसा । इति केदारखण्डम् ॥ * ॥
निन्द्यलिङ्गमाह तत्रैव ।
“कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुष्टदारुचयो भवेत् ।
चिपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्भुवम् ॥
एकपार्श्वस्थिते धेनुपुष्टदारुघनचयः ।
शिरसि स्फुटिते बाणे याधिमैरगमेव च ॥
क्षिद्रलिङ्गेऽर्च्यते बाणे विदेशगमनं भवेत् ।
लिङ्गे च कर्षिकां दृष्ट्वा याधमान् जायते
पुमान् ।

अत्युन्नतिं विलास्ये तु गोघनानां चयो भवेत् ॥ * ॥
तीक्ष्णाय वक्रशीर्षे च सलिङ्गं विवर्जयेत् ।
अतिस्थूलचातिल्लक्षं खल्वं वा भूषणान्वितम् ।
गृही विवर्जयेत्सादृक् तद्वि मोक्षार्थिनो
हितम् ॥”

इति दुष्टबाणलिङ्गलक्षणम् । इति हेमाद्रिः ॥ * ॥
शुभलिङ्गमाह ।
“अर्घ्यं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षिणः ।
लघु वा कपिलं स्थूलं गृही नैवार्चयेत् कचित् ॥
पूजितयं गृहस्थेन वर्णेन भूमरोपमम् ।
तत् सपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
सिद्धिसुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रसादपीठम् ॥”
इति शुभबाणलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-
दयः ॥ * ॥ बाणलिङ्गेष्वावाहनादि न कर्तव्यं
यथा,—

“बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ! स्थितानि भुवनत्रये ।
न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं न च ॥”
इति भविष्यपुराणम् ॥

“ब्राह्मीं सहूर्ध्वं चोत्थाय यः स्मरेद्बाणलिङ्गकम् ।
सर्वत्र जयमाप्नोति सर्वं सर्वं गृहेश्वर ! ॥”
इति योगसारे ५ परिच्छेदः ॥ * ॥

बाणलिङ्गध्यानम् ।

* ॐ प्रमत्तं शक्तिचञ्चलं बाणाख्यं महा-
प्रभम् ।

कामदायान्वितं देवं संसारदहनक्षमम् ।
ऋद्धारादिरसोक्तासं वाणाख्यं परमेश्वरम् ।
एवं ध्यात्वा बाणलिङ्गं यत्नेन परमं शिवम् ॥
मनसा गन्तव्यपादौः संपूज्यास्य मनुं शक्नुते ।
प्राणायामं ततः कृत्वा बाणलिङ्गं तोषयेत् ॥
तद्विष्टदेवधोरैकं विभाष्य वाग्भवं जपेत् ।
ततो जपं समाप्याथ स्तवैरानेन तोषयेत् ॥” * ॥
अथ स्तवः ।

“बाणलिङ्गं महाभाग संवारात्ताहि मां प्रभो
नमस्ते चोपरूपाय नमस्तेऽथक्तयोनये ॥
संसारकारिणे तुभ्यं नमस्ते दृष्ट्यरूपधृक् ।
प्रमत्ताय महेश्वराय कालरूपाय वै नमः ॥
दृष्ट्वाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।
भोगिनां भोगकर्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नमः ॥
नमः कामाङ्गनाशाय नमः कल्पवृक्षारिणे ।
नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वखरूपिणे ॥
बाणस्य वरदात्रे च रावणस्य क्षयाय च ।
रामस्यानुग्रहायैव राक्षसाय भरतस्य च ॥
सुग्रीनां योगदात्रे च राजसानी क्षयाय च ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
ये दाहिकाशक्तियुक्ताय महामायाप्रियाय च ।
भगप्रियाय सर्वार्थ वैरिणां निग्रहाय च ॥
परित्राणाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।
कुलाङ्गनानां भक्ताय कुलाचाररताय च ॥
कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।
मधुपानप्रमत्ताय योगेश्वराय नमो नमः ॥
कुलनिन्दाप्रणाशाय कौलिकानां सुखाय च ।
कुलयोगाय निष्ठाय शुद्धाय परमात्मने ॥
परमात्मस्वरूपाय लिङ्गमूलात्मकाय च ।
सर्वेश्वराय सर्वार्थ शिवाय निर्गुणाय च ॥ * ॥
इत्येतत् परमं गुह्यं बाणलिङ्गस्य शङ्कर ।
यः पठेत् साधकश्रेष्ठो गायत्र्या लभेत सः ॥
स्तवस्यास्य प्रसादेन योगी योगिलमाप्नुयात् ।
राक्षार्थिनां भवेद्वाणं भोगिनां भोग एव च ॥
साधूनां साधनं देव कौलिकानां कुलं भवेत् ।
यं यं कामयते मन्त्री तं तमाप्नोति कौलया ॥
बाणलिङ्गप्रसादेन सर्वमाप्नोति सत्वरम् ।
किमन्यत् कथयामीह सर्वं वेत्ति कुलेश्वर ! ॥
महाभये समुत्पन्ने राजदारे कुलेश्वर ! ।
देशान्तरभये प्राप्ते द्रुष्टुं चौरादिसङ्कुले ।
पठनात् नाराजस्य भयं लभते कचित् ॥
बाणलिङ्गस्य माहात्म्यं संक्षेपात् कथितं
मया ।

तस्य श्रवणमार्जितं नरो भोजनमाप्नुयात् ॥
बाणलिङ्गं सदाराधं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पशूनां शत्रुनिग्रहे ॥
वेदज्ञानं वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥ * ॥
इति श्रीयोगसारे सर्वागमोत्तमे पार्वतीशिव-
संवादे बाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“नदीसमुद्भवं रौद्रमन्योन्यस्य विवर्जयात् ।

लिङ्गं

नदीवेगात् समं क्षिप्तं संजातं रौद्रसुच्यते ॥
इति वीरमित्रोदयः ॥

“सरित्प्रवाहसंस्थानं वाणलिङ्गसमाकृतिः ।
तदन्यदपि बोध्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥
नदीसारनर्मदाया वाणलिङ्गसमाकृतिः ।
तदन्यदपि बोध्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ॥
रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं वाणलिङ्गसमाकृतिः ।
स्यैतं रक्तं तथा प्रीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम् ॥
स्वभावात् कृष्णवर्णं वा सर्वजातिषु सिद्धिदम् ।
तन्महासम्भवं रौद्रं वाणलिङ्गवदौचितम् ॥”

इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् । इति लक्षणसमुच्चयोऽपि ॥
अथ शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् ।
“उत्तमं मध्यममं त्रिविधं लिङ्गमौचितम् ।
चतुरङ्गलसुत्सये रम्यवेदिकसुत्तमम् ॥
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं सुनिभिः शास्त्रकोविदैः ।
तद्वर्णं मध्यमं प्रोक्तं तद्वर्णमध्यमं स्तुतम् ॥”

तस्य महिमा ।
“शिवनाभिमयं लिङ्गं प्रतिपूज्य महिभिः ।
श्रेष्ठं सर्वलिङ्गस्य स्थात् पूज्यं विशेषतः ॥”

इति शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-
दयधृतशिवनारदसंवादः ॥ * ॥
अथ देवल्लिङ्गलक्षणम् । सिद्धान्तशेखरे ।
“करसंपुटसंस्पर्शं शूलटङ्केन्द्रभूषितम् ।
रेखाकोटरसंयुक्तं निम्नोन्नतसमन्वितम् ॥
दौर्वाकारं यल्लिङ्गं ब्रह्मभागादिवर्जितम् ।
लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना ॥
कुशाखस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् ।
काकडिम्बफलाकारं गोललिङ्गमितौचितम् ॥”

इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥
अथार्थलिङ्गलक्षणं तत्रैव ।
“नानाकौलफलाकारं ब्रह्मस्वरविवर्तनम् ।
मूले स्थूलं यल्लिङ्गं कपित्थफलसन्निभम् ॥
नालस्य वा फलाकारं मध्ये स्थूलं यद्वैतम् ।
मध्ये स्थूलं वरं लिङ्गं विवाणसुदाहृतम् ॥”

इत्यार्थलिङ्गलक्षणम् ॥ * ॥
अथ लिङ्गलक्षणम् ।
“लिङ्गं हि द्विविधं प्रोक्तं कृत्रिमाकृतिमन्वितम् ।
तल्लिङ्गं द्विविधं त्रयमचलं चलन्तथा ।
प्रत्येकं त्रिविधं त्रयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ॥
प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादिजम् ।
स्थापितं सचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमयोजितम् ॥
पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु देवपालकम् ।
आर्षं मानवं लिङ्गं तेषां लक्षणसुच्यते ॥”

इति सिद्धान्तशेखरः ॥
“आचार्यसुनये खैरं स्वयम्भूतो महेश्वरः ।
यत्र चैव स्वयं यत्तं लिङ्गमस्तु स्वयम्भु तत् ॥
धमनी यस्य संस्पर्शार्तं दहति क्षिप्रमेव तु ॥”
इति षट्कर्मदीपिका ॥ * ॥
“नानाच्छिद्रसंयुक्तं नानावर्णसमन्वितम् ।
अदृष्टं यल्लिङ्गं कर्कशं भुवि दृश्यते ॥
तल्लिङ्गं स्वयम्भूतभरणं लक्षणसुच्यते ।
स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं मतम् ॥

लिङ्गं

ग्रन्थाभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम् ।
पञ्चाभमस्तकं ब्राह्मणं कृत्वाभं शास्त्रसुच्यते ॥
शिरोयुग्मं तदामेयं त्रिपदं याम्यमौचितम् ।
खड्गगर्भं नैर्ऋतं लिङ्गं वारुणं कलसाकृतिः ॥
वायव्यं ध्वजवह्निङ्गं कौवेरस्तु गदान्वितम् ।
ईशानस्य त्रिशूलाभं लोकपालादिनिःस्तुतम् ।
सयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्रविशारदैः ॥”

इति स्वयम्भुलिङ्गलक्षणम् ॥
इति सिद्धान्तशेखरः ॥ * ॥
“दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भूतस्य पार्वति ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते ॥”
एतेषां पूजाफलं तत्रैव ।
“विशेषाच्छेजं सुक्तं सुक्तये चातुषङ्गतः ।
पार्थिवं सुक्तये शस्त्रं सुक्तये चातुषङ्गतः ॥
एवं वै दारुजं ज्ञेयं चिह्नलिङ्गं तथा पुनः ।
स्थिरलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हेमं राज्यप्रदं तत् ॥
पुत्रवृद्धिकरं ताम्रं राजमायुःप्रवर्द्धनम् ॥”

इति मत्स्यस्तुतमहातन्त्रम् ॥ * ॥
“पारदं महाभूयै सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
चन्द्रकान्तं न्युजितुं स्थाप्यैतत् सर्वकामदम् ॥”

इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥
“सर्वफलप्रदा भूमिमण्यस्तद्वदेव हि ।
अनन्ताद्याः स्मृता ह्यष्टौ मणयो विद्युद्वज्रलाः ॥
राजौ प्रकाशकाः सर्वविधादाघातकारिणः ।
नानावर्णास्तु विज्ञेया रसेर्गन्धैश्च रूपतः ॥
वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडान्नादिविनि-
र्मितम् ।

सर्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ॥”
इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥ * ॥
“गान्धर्वं सौभाग्यदं लिङ्गं पौषं सुक्तिप्रदायकम् ।
नानाशूनोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ॥
सैकतं गुणदं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ।
उच्चाटने तु पाशाभं मौलं शत्रुचयावहम् ।
तात्कालिकं दरिद्रं ह्येवा भक्त्या समर्चयेत् ॥”

इति लक्षणसमुच्चयः ॥
अथ गन्धलिङ्गम् । गरुडपुराणे ।
“कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिना च चतुःसमम् ॥
एतदे गन्धलिङ्गं कृत्वा संपूज्य भक्तितः ।
शिवसायुज्यमाप्नोति बन्धुभिः सहितो नरः ॥”

पुष्पमयलिङ्गं यथा,—
“कार्थं पुष्पमयं लिङ्गं हृद्यगन्धसमन्वितम् ।
नवखण्डा घरां मुक्ता गणेशोऽधिपतिर्भवेत् ॥”
अथ रजोमयलिङ्गम् ।
“रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
विद्याधरपदं प्राप्य पञ्चाच्छिवसमो भवेत् ॥”
अथ गोशुक्लिङ्गम् ।
“श्रीकामो गोशुक्लिङ्गं कृत्वा भक्त्या प्रपू-
जयेत् ।
खच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥”
खच्छेन भूमिपतनरहितेन । शून्योद्धृतेनेति
यावत् ॥ * ॥

लिङ्गं

अथ यवगोधूमशालिलिङ्गम् ।
“कार्थं यष्टिक्रमं लिङ्गं यवगोधूमशालिलम् ।
श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्थयेत् ॥”
अथ सिताखण्डमयलिङ्गम् ।
“सिताखण्डमयं लिङ्गं कार्यमारोग्यवर्द्धनम् ।
वश्ये लवणजं लिङ्गं तालत्रिकटुकान्वितम् ॥”
तालं हरितालम् । त्रिकटुकं शुष्कीपिप्पली-
मरीचं इति प्रसिद्धम् ।
“गव्यघृतमयं लिङ्गं संपूज्य बुद्धिवर्द्धनम् ॥”

तथा ।
“लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम् ।
कामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं मारणे स्तुतम् ॥
भस्मोत्थं सर्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम् ।
गन्धोत्थं गुणदं भूरि शर्करोत्थं सुखप्रदम् ॥
वंशाक्षुरोत्थं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम् ।
केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम् ॥
क्षीमये मारणे पिष्टसम्भवं लिङ्गसुत्तमम् ।
दारिद्र्यदं हुमोद्भूतं पिष्टं सारस्वतप्रदम् ॥

दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कीर्तिलक्ष्मीसुखप्रदम् ।
धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत् ॥
पुष्पोत्थं दिव्यभोगायुर्मन्त्रे धान्नीफलोद्भवम् ।
नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्तिसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
दूर्वाकाण्डसमुद्भूतमप्यनुनिवारणम् ।
कर्पूरसम्भवं लिङ्गं चलं वै सुक्तिमुक्तिदम् ॥
अथैकान्तं चतुर्धा तु ज्ञेयं सामान्यसिद्धिषु ॥
सर्वं नवभवं श्रेष्ठं तच्च वज्रमरिच्छिदि ।

यमलिङ्गं महाभूयै सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
पुष्टिफलं महानीलं ज्योतिष्कीरसमुद्भवम् ॥
स्पर्शकं कुजसन्नये तेजसं स्वयंकान्तजम् ।
चन्द्रापीडं न्युजितं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥
चन्द्रापीडं चन्द्रकान्तमित्यर्थः ।
“शूलाखमणिजं शत्रुचयार्थं मौक्तिकं तथा ॥”
यत्सन्निधानात् शूलरोगनाशः स शूलमणिः ॥
“आपुत्रं हीरकं ज्ञेयं रोगहृन्मौक्तिकोद्भवम् ।
शुभं पुष्कलं तीर्थं वैदूर्यं शत्रुदर्पहृत् ॥
नीलं लक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”

इति सारसंज्ञः ॥
“महासुक्तिप्रदं हेमं राजतं भूतिवर्द्धनम् ।
आरकूटं तथा कांस्यं द्रव्यं सामान्यसुक्तिदम् ॥”
आरकूटं पित्तलम् ।
“जपु सीसायसं लिङ्गं शूराणां नाशने हितम् ।
कीर्तिदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुष्टिवर्द्धनम् ।
पैतलं सुक्तिसुक्तर्यं मिश्रजं सर्वसिद्धिदम् ॥”
मिश्रजमष्टधातुनिर्मितम् ॥ इति कालोत्तरः ॥
“पितृणां सुक्तये लिङ्गं पूज्यं रजतसम्भवम् ।
हेमजं सत्यलोकस्य प्रापये पूजयेत् पुमान् ॥
पूजयेत्तान्मजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥”

इति शिवनारदसंवादः ॥
ताम्रादिलिङ्गपूजनं कलीतरपरम् ।
“ताम्रलिङ्गं कलौ नार्चत् रौप्यस्य सीसकस्य च ।
रक्तचन्दनलिङ्गं शङ्कां स्थापयन् तथा ॥
तुष्टिकामस्तु सततं लिङ्गं पित्तलसम्भवम् ।

कीर्तिकामो यजेन्नित्यं लिङ्गं कांक्ष्यसमुद्भवम् ॥
शत्रुमारणकामस्तु लिङ्गं लौहमयं सदा ।
सदा सौख्यमयं लिङ्गमायुष्कामोऽर्चयेत् नरः ॥”

इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ॥

“स्थिरलक्ष्मीप्रदं हेमं राजतं चैव राज्यदम् ।
प्रचाटद्विकरं राज्ञं ताम्रमायुःप्रवर्द्धनम् ॥
विदेधकारणं कांक्ष्यं रौतजं शत्रुनाशनम् ।
रोगघ्नं सैवकं लिङ्गमायसं शत्रुनाशनम् ॥
अष्टलौहमयं लिङ्गं कुष्ठरोगक्षयावहम् ।
त्रिलौहसम्भवं लिङ्गं विज्ञानं प्रति सिद्धिदम् ॥”

इति लक्ष्मणसमुच्चयः ॥

“श्रीप्रदं वज्रजं लिङ्गं शिलाजं सर्वसिद्धिदम् ।
धातुजं धनदं साक्षाद्वाहनं भोगसिद्धिदम् ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥

“गन्धपुष्पमयं लिङ्गं तथान्नादिविनिर्मितम् ।
कस्तूरीसम्भवं लिङ्गं धनाकाङ्क्षी प्रपूजयेत् ॥
लिङ्गं गोरोचनोत्पन्नं रूपकामस्तु पूजयेत् ।
कान्तिकामस्तु सततं लिङ्गं कुङ्कुमसम्भवं ॥
श्वेतागुरुसमुद्भूतं महाबुद्धिविवर्द्धनम् ।

धारणाशक्तिदं लिङ्गं कृष्णागुरुसमुद्भवम् ॥
यक्षकदंभसम्भूतम् ॥” इति कालोत्तरः ॥

“पार्थिवे शिवपूजायां सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
पाषाणे शिवपूजायां दिगुणं फलमीरितम् ॥
स्वर्णलिङ्गे च पूजायां शत्रूणां नाशनं मतम् ।
सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
ताम्रे पुष्टिं विजानीयात् कांक्ष्ये च धनसंक्षयः ।
गङ्गायाश्च लक्ष्मणं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥

स्फाटिके सर्वसिद्धिः स्यात्तथा मरकते प्रिये ।
लौहलिङ्गे रिपोर्नाशः कामदं भस्मलिङ्गकम् ॥
वायुकायां कान्तिसिद्धिर्गोमये रिपुहिंसनम् ।
सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥”

इति मातृकामेदन्तले १२ पटलः ॥

“ब्रह्मा संपूजयेन्नित्यं लिङ्गं शैलमयं शुभम् ।
तस्य संपूजनात्तेन प्राप्तं ब्रह्मलुप्ततमम् ॥
इन्द्रनीलमयं लिङ्गं विष्णुः समर्चयेत् सदा ।
विष्णुत्वं प्राप्तवान् तेन सोऽभूद्भूतैकपालकः ॥
स्फाटिकं निर्मलं लिङ्गं वरुणोऽभ्यर्चयेत् सदा ।
तेन तद्भरणत्वं हि प्राप्तं तेजोबलान्वितम् ॥”

इति षट्कर्मदीपिकाधृतशिवधर्मः ॥

“पूजयेत् पार्थिवे लिङ्गे पाषाणलिङ्गकेऽथवा ।
स्वर्णलिङ्गेऽथवा देवि रौप्ये ताम्रे च कांक्ष्यके ॥
पारदे वाथ गङ्गायां स्फाटिके मरकतेऽपि वा ।
कार्यभेदे लौहलिङ्गे भस्मनिर्मितलिङ्गके ॥
वायुकानिर्मिते लिङ्गे गोमये वाथ पूजयेत् ।
संस्कारेण विना देवि पाषाणादौ न पूजयेत् ॥”

इति मातृकामेदन्तले ७ पटलः ॥

इति शिवलिङ्गनिर्माणन्यायः ॥ * ॥ अथ
शिवलिङ्गसंस्कारः ।

“संस्कारश्च प्रवक्ष्यामि विशेष इह यज्ञवेत् ॥
रौप्यश्च स्वर्णलिङ्गश्च स्वर्णपात्रे निधाय च ।
तस्मादुत्तम्य तस्मिन् दुग्धमध्ये दिनत्रयम् ।
अग्निकेन स्नापयित्वा कालसूत्रं प्रपूजयेत् ॥

घोडशेनोपचारेण वेद्यान्तु पार्वतीं यजेत् ।
तस्मादुत्तम्य तस्मिन् गङ्गातोये दिनत्रयम् ॥
ततो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥”
पूर्वोक्तवचनेः फलविशेषकामनया नानाविध-
लिङ्गपूजोक्ता सा च पूजा ।

“लिङ्गं सुलक्षणं कुर्यात्तज्जिह्वमलक्षणम् ।
दैर्घ्यहीने भवेद्गङ्गाधिरक्षिके शत्रुवर्द्धनम् ॥
मानहीने विनाशः स्यादधिके च शिशुक्षयः ।
विस्तारे चाधिके हीने राक्षसाश्चो भवेद्भुवम् ॥
पीठहीने तु दारिद्र्यं शिरोहीने कुलक्षयः ।
ब्रह्मसूत्रविहीने च राज्ञां राज्यं नश्यति ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्यात् सुलक्षणम् ॥”
इत्यादिना सुलक्षणलिङ्गस्यैव फलदात्वमुक्तम् ।
इति मातृकामेदन्तले ७ पटलः ॥

देयुवाच ।

“इन्द्रिये रहितो देवः शून्यरूपः सदाशिवः ।
आकारो नास्ति देवस्य किं तस्य पूजने फलम् ॥

शिव उवाच ।

प्रेते पूजा महेशानि कदाचिन्नास्ति पार्वती ।
रुद्रस्य परमेशानि रौद्री शक्तिरितोरिता ॥
रौद्री तु परमेशानि व्याद्या कुण्डलिनी भवेत् ।
वर्तते परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ॥
साङ्गन्निवलयकारैः शिवं वेष्टु सदा स्थिता ।
शक्तिं विना महेशानि प्रेतत्वं तस्य निश्चितम् ॥
शक्तिसंयोगमात्रेण कर्मकर्ता सदाशिवः ।
अतएव महेशानि पूजयेच्छिवलिङ्गकम् ॥”

इति सशक्तिकशिवलिङ्गपूजनफलम् ॥

इति लिङ्गाचैनन्तले २ पटलः ॥ * ॥

देयुवाच ।

“लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यत्र यो भवेत् ॥

श्रीशिव उवाच ।

नृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
एतदन्यत्र कुर्वीत कदाचिदपि पार्वति ॥”

इति मातृकामेदन्तले ७ पटलः ॥

अपि च ।

“नृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
त्रिकुचस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद्बुधः ॥
स्वाङ्गुष्ठपर्यन्तमानन्तु कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत् ।
श्रद्धादिलिङ्गघटने प्रमाणं परिकीर्तितम् ।
फलसुप्तमवाप्नोति अन्यथा चेत्तदन्यथा ॥”

इति षट्कर्मदीपिकाधृतशिवसारतन्त्रम् ॥

“लिङ्गे वेद्यां तथा पीठे समस्तजनिपातनात् ।
समस्तैव विजानीयास्तस्मिन्नीकरणल्लिदम् ॥”

इति कालोत्तरः ॥

नृत्तिकाभेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रश-
स्तत्वं यथा,—

“चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं नृत्तिकाभेदेन पार्वति ।
शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णं परमेश्वरि ॥
शुक्लान् ब्राह्मणे शस्तं क्षत्रिये रक्तमिष्यते ।
पीतान् वैश्यजातौ स्यात् कृष्णं शूद्रे प्रकीर्ति-
तम् ॥”

तथा ।

“शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
क्षत्रियस्तु वरारोहे रक्तं निर्माय पार्थिवम् ।
पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलमाप्नुयात् ॥
हरितं पार्थिवं देवि ! निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स च वैश्यो महेशानि । त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स शूद्रः परमेशानि ! त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥”

इति लिङ्गाचैनन्तले ३ पटलः ॥ * ॥

“शिलादौ च महेशानि ! स्थूलश्च फलदायकम् ।
अङ्गुष्ठमानं देवेशि ! यद्वा हेमाद्रिमानकम् ॥
क्रमेण देवदेवेश ! फलं बहुविधं लभेत् ।
स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राक्षं परमेश्वरि ॥

पूजनाद्वारणादेवि ! फलं बहुविधं स्मृतम् ॥”
स्थूलात् स्थूलमिति पार्थिवलिङ्गेतरपरम् ।
नृत्तिकातोलकमिति विशेषवचनात् । शिला-
स्फाटिकमरकतादीनां पञ्चलक्ष्मीकरणसुक्तं

यथा,—
“शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दत्तसद्योः ।
योऽन्यत्रमपि यन्मानं तदधोऽपि तथा भवेत् ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥

“लिङ्गस्य यादृक्विस्तारः परिणाहोऽपि तादृशः ।
लिङ्गस्य दिगुणा देवी योनिस्तद्वत्संभिता ॥
कुर्वीताङ्गुष्ठतो ब्रह्मं न कदाचिदपि कश्चित् ।
रत्नादिशिवनिर्माणे मानमिच्छावशाद्भवे ॥”

इति तन्त्रान्तरम् ॥

लिङ्गयुत्पत्तिर्यथा,—

“आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका ।
आलयः सर्वदेवानां लयनालिङ्गमुच्यते ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥

लिङ्गमहिमा यथा,—

शिव उवाच ।

“न तुल्यान्मूर्ध्वतोऽर्धायां पुष्पधूपनिवेदनैः ।
लिङ्गेऽर्चयेत् तच्चाद्यर्थं परं तुल्यामि पार्वति ॥
एव देवि ! पुरा कृत्वे जीनोऽहं सर्वदेवतैः ।
लिङ्गत्वाल्लिङ्गमित्युक्तं सदेवासुरकिम्बरैः ॥
प्रयच्छामि दिवं देवि ! यो मल्लिङ्गाचैने रतः ।
त्यक्त्वा सर्वान् पापानि निर्गदो दग्धकल्मषः ॥
मनुमना भस्मस्कारो मामेव प्रतिपद्यते ॥”

इति वीरमित्रोदयधृतस्कन्दपुराणम् ॥

अथविशेषेण पूजादिफलं यथा,—

“वस्त्रपूतजलेलिङ्गं स्नपित्वा मम मानवाः ।
लक्षाणाञ्चान्यमेधानां फलमाप्नोति सततम् ॥
सुगन्धचन्दनरसैर्लिङ्गमालयि भक्तितः ।
आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्यत्नकहम्भैः ॥”

इति तत्रैव ॥ * ॥

लिङ्गपूजाया अकरणी दोषः तत्पूजाफलश्च यथा,
“विना लिङ्गाचैनं यस्य कालो गच्छति निःश्वरः ।
महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ।
एकतः सर्वदानानि व्रतानि विविधानि च ।
तीर्थानि नियमा यज्ञा लिङ्गाराधनमेकतः ॥

न लिङ्गाराधनादन्त्यत् पुरा वेदे चतुर्विंशति ।
विद्यते सर्वश्लाघ्याणामेष एव सुनिश्चितः ॥
भुक्तिभुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापन्निवारणम् ।
पूजयित्वा नरो नित्यं शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥
सर्वमन्यत् परित्यज्य क्रियाजालमशेषतः ।
भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥*

“अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
महेशाचनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”
इति मत्स्यसूक्त १६ पटलः ॥

“बहुनाच किमुक्तेन चराचरमिदं जगत् ।
शिवलिङ्गं समभ्यर्च्य स्थितमत्र न संशयः ॥”
इति लिङ्गपुराणम् ॥*

“शिवस्य पूजनादेवि चतुर्वर्गाधिपो भवेत् ।
अष्टैश्वर्ययुतो मर्त्यः शम्भुनाथस्य पूजनात् ।
स्वयं नारायणेनोक्तं यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ॥
सर्गं मर्त्यं च पाताले ये देवाः संस्थिताः सदा ।
तेषां पूजा भवेदेवि शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥”
इति लिङ्गपुराणम् ॥*

“असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
काश्यां वासः सर्तां सङ्गो गङ्गाभ्यः शम्भु-
पूजनम् ॥”
इति षट्कर्म्मदीपिकाष्टतकालोत्तरे नारद-
वाक्यम् ॥

“अभिहीवास्त्रिवेदाश्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।
शिवलिङ्गाचनस्यैते कीटांशेनापि ते समाः ॥
ह्रित्वा भित्त्वा च भूतानि ह्रित्वा सर्वमिदं
जगत् ॥

यजेद्देवं विरूपार्चं न स पापेन लिप्यते ॥
अनेकजन्मसाहस्रं भ्राज्यमाणश्च योनिषु ।
कः समाप्नोति वै मुक्तिं विना लिङ्गाचनं नरः ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥*

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्यशुलोमनः ।
पूजयेत् सततं लिङ्गं तत्तन्मन्त्रेण सादरम् ॥”
तत्तन्मन्त्रेणेति यथायोग्यं वैदिकतान्त्रिकनाम-
मन्त्रेणेत्यर्थः । इति वीरमित्रोदयहृतस्कन्द-
पुराणम् ॥ *

“मूले ब्रह्मा तथा मध्ये विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः ।
रुद्रोपरि महादेवः प्रणवाख्यः सदाशिवः ॥
लिङ्गवेदी महादेवो लिङ्गं साक्षान्महेश्वरः ॥
तयोः प्रपूजनान्नित्यं देवो देवश्च पूजितौ ॥”
इति लिङ्गपुराणम् ॥*

अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।
“ज्योतिर्मयं महालिङ्गं कैलासनगरे प्रिये ।
तस्यैव षोडशांशैः काश्यां विश्वेश्वरः स्थितः ॥
पूर्णलिङ्गं महेशानि शिवबीजं न चान्यथा ।
शिलांमध्ये यथा चक्रं लक्ष्मीनारायणः परम् ।
पारदस्य शतांशैको लक्ष्मीनारायणो न हि ॥
पकारं विष्णुरूपश्च आकारं कालिका स्वयम् ।
रेफं शिवं दकारश्च ब्रह्मरूपं न चान्यथा ॥
पारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवान्कम् ।
यो यजेत् पारदं लिङ्गं स एव शम्भुरययः ॥

आजन्ममध्ये यो देवि एकदा यदि पूजयेत् ।
स एव धन्यो देवेशि स ज्ञानी स च तत्त्ववित् ॥
स ब्रह्मवेत्ता स धनी स राजा सुवि पूज्यते ।
अणिमादिविभूतीनामेश्वरः साधकोत्तमः ॥”*

अथ पारदशिवलिङ्गनिर्माणविधिः ।
“पारदे शिवनिर्माणे नानाविधं यतः प्रिये ।
अतएव महेशानि शान्तिस्वस्थयनं चरेत् ॥
पारदं शिवबीजं हि ताडनं हि न कारयेत् ।
ताडनादित्तनाशः स्यात्ताडनादित्तहीनता ।
ताडनाद्रोगयुक्तत्वं ताडनाम्भरणं भवेत् ॥”
इति मातृकामेदन्ते = पटलः ॥*

अथ शिवलिङ्गोत्पत्तिः ।
ब्रह्मोवाच ।
“पुरा त्वां चक्षुर्लं ज्ञात्वा त्वदग्रे न प्रकाशितम् ।
इदानीं योगिनं ज्ञात्वा कथयामि न संशयः ॥
अतिगुह्यमतिगुह्यमतिगुह्यं न संशयः ।
गोपितं गोपितं गोपितं त्वयापि च ॥
शम्भुना गोपितं तन्ने तन्नान्तरे प्रकाशितम् ।
शृणु तत् कथयाम्यद्य सावधानोऽवधारय ॥
सर्गादौ विविधाः सर्गा मया कृता हि नारद ।
देवदानवदेव्याश्च गन्धर्व्यक्षराक्षसाः ॥
सर्वे स्त्रीवशगाः श्रेष्ठा मैथुनाज्जायते प्रजा ।
केवलं हि शिवः शम्भुर्दारयहणकर्म्मणि ॥
कदापि न मनश्चक्रे इष्टा चिन्तापराः सुराः ।
मामेव शरणं जग्मुः सेन्ना देवासुरादयः ॥
प्रणिपत्य स्तुतिं कृत्वा उपतस्थुः समाहितः ।
प्रोचुः प्राङ्मलयः सर्वे भयाद्गङ्गादमानसाः ॥
देवाद्या ऊचुः ।

उदाहिता वयं सर्वे भवानपि जनार्दनः ।
केवलं हि महादेवो देवदेवो जगत्पतिः ॥
विवाहे न मनश्चक्रे कथा वा मोक्षते शिवः ।
उपायं चिन्तय विभो सदारः कथमीश्वरः ।
येन स्याज्जगतां नाथस्तत् कुरुष्व दयानिधि ॥
इति श्रुत्वा वचस्तेषां ततो ब्रह्मा प्रजापतिः ।
सह तैर्गङ्गाकण्ठं जगाम कमलासनः ।
उवाच तं जगन्नाथं विष्णुं कमललोचनम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
कृता मया सुरश्रेष्ठ मातुषा मैथुनोद्भवाः ।
सर्वे स्त्रेणा विना शम्भुं यत् कर्त्तव्यं वदस्व मे ॥
श्रीभगवानुवाच ।
एभिः सह महाबाहो गच्छामस्त्वमहं शिवम् ।
कर्त्तव्यं कथितं तेन अनुज्ञातेर्यथाविधि ।
किन्तु तद्योग्यनारीन् विवाहार्थं प्रकल्पय ॥
ब्रह्मोवाच ।
दत्तं गच्छामहे सर्वे अनुज्ञापय तं हरे ।
आद्याशक्तिं महामायां प्रसादयतु वै तनु ॥
कन्या भूत्वा महाशम्भुं मोहयिष्यति शङ्करम् ।
एवमुक्त्वा तु तैः साङ्गं जन्मतुर्विधिकेश्वरौ ।
यत्र दक्षो महातेजाः प्रोचतुः कार्यमात्मनः ॥
उवाच दत्तं तद्गुणं तपस्तपुं प्रजापतिः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च सर्वे ते तपसा तीक्ष्णचेष्टिवाम् ॥
आविर्बभूव सा देवी कालिका जगदीश्वरी ।

प्राह मां वः किमर्थं ससृत्कण्ठाः सुरासुराः ॥
देयुवाच ।

श्रीं रूपं यथाकामं भवतां प्रार्थने फलम् ।
अचिरात् तत्पदास्यामि सर्वं सर्वं न संशयः ॥
देवाद्या ऊचुः ।

भूत्वा तु दत्तकन्या त्वं शङ्करं परिमोहय ।
अस्माकं वाञ्छितश्चेत्तत् कुरु सिद्धिं सदा शिवे ॥
एतत् श्रुत्वा वचस्तेषां निरीक्ष्य कमलासनम् ।
उवाच विस्मयाविष्टा कालिका जगदीश्वरी ॥
देयुवाच ।

शम्भुरदतनो बालः किं मां सन्तोषयिष्यति ।
मम योग्यं पुमांसन्तु अन्यं वै परिकल्पय ॥
ब्रह्मोवाच ।

शम्भुः सर्वगुरुर्देवो ह्यस्माकं परमेश्वरः ।
महासत्त्वो महातेजाः स ते तीर्थं करिष्यति ॥
शम्भुतुल्यः पुमान्नास्ति कदाचिदपि कुञ्चितम् ।
इत्युक्त्वा ब्रह्मणा देवी वाटुमित्याह चेश्वरी ।
दत्ताय दर्शनं दत्त्वा उवाच उच्यतां वरः ॥
दक्षोऽपि इष्टा तां देवीं खड्गकर्तृधरां पराम् ।
खर्वां लम्बोदरीं व्याघ्रचर्मोदकटिस्थलीम् ॥
नीलोत्पलकपालाट्टाकरयुग्मां वरप्रदाम् ।
हस्तकथमिवात्मानं मेने दत्तः प्रजापतिः ॥
दत्त उवाच ।

यदि मे वरदासि त्वं देवानामपि वाञ्छितम् ।
मदीयतनया भूत्वा शङ्करं किल मोहय ॥
तथैत्युक्त्वा जगद्वात्री अन्तर्हानं गता तदा ।
देवताश्च ततो नत्वा यत्र तेपे तपो हरः ॥
सखीकाः परमात्मानसुपतस्युर्जगत्पतिम् ।
प्रणेतुस्तुष्टुभक्त्या प्राहुर्गङ्गादमाश्रितः ॥
देवाद्या ऊचुः ।

भगवन् देवदेवेश लोकनाथ महाशय ।
वयं सर्वे तु सखीकाः खट्वर्थं परमेश्वर ।
अतस्त्वं कुरु चोदाहं खट्विरक्षा यथा भवेत् ॥
दक्षगेहे महाकाली मायेति परिकीर्तिता ।
जाता ते प्रीतये शम्भो सा ते योग्या न
संशयः ॥

ईश्वर उवाच ।

भवतां प्रीतये सन्धक् करिष्ये नात्र संशयः ।
उद्योगः क्रियतां क्षिप्रं विवाहाय ममैव हि ॥
इत्युक्त्वास्तु सुराः सर्वे ईश्वरेण महात्मना ।
कृतकृत्या गताः सर्वे भवनं सर्वसुन्दरम् ॥
दत्ताय कथयामासुः शङ्करेणोदितं वचः ।
ततो विवाहं निर्वर्त्य कृतकृत्या यथा गताः ॥
गताः सर्वे महेशोऽपि सत्या सह तदा गृहम् ॥
जगाम रेमे सत्या च चिरं निर्भरमानसः ॥
अथ काले कदाचित्तु सत्या सह महेश्वरः ।
रेमे न शोके तं सोढुं सती आन्ताभवत्तदा ॥
उवाच दीनया वाचा देवदेवं जगद्गुरुम् ।
भगवन्नहि शक्नोमि तव भारं सुदुःसहम् ॥
चमस्व मां महादेव कृपां कुरु जगत्पते ॥
निशम्य वचनं तस्या भगवान् वृषभध्वजः ।
निर्भरं रमणं चक्रे गाढं निर्दयमानसः ॥

हत्वा सम्पूर्णमणं सती च तत्तमेधुना ।
उत्थानाय मनश्चक्रे उभयोस्तेज उत्तमम् ।
पपात घरणीपृष्ठे तैर्यामसखिलं जगत् ॥
पाताले भूतले स्वर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवन् ।
तेन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः सद्योनयः ॥
यत्र लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र योनिस्तत्र शिवः ।
उभयोश्चैव तेजोभिः शिवलिङ्गं यजायत ॥”
इति शिवलिङ्गोत्पत्तिकथनमिति नारदपञ्च-
रात्रान्तर्गततृतीयरात्रे प्रथमाध्याये नारद-
ब्रह्मसंवादः ॥ * ॥ शिवलिङ्गपूजायां सर्वेषा-
मधिकारो यथा,—

“शाक्तो वा वैष्णवो वापि सौरो वा गाणपोऽथवा ।
शिवार्चनविहीनस्य कुतः सिद्धिर्भवेत् प्रिये ॥
अनाराध्य च मां देवि योऽर्चयेद्देवतान्तरम् ।
न गृह्णाति मन्त्रादेवि श्रापं दत्त्वा व्रजेत् पुरम् ॥
पञ्चतामसं देवि मिष्टान्नादि क्रमेण हि ।
फलानि बहुधान्येन पुष्पाख्येन यथाविधि ॥
सुमेरुसदृशं चान्नं नानाविधं महेश्वरी ।
रूपदिक्कं महेशानि यदि स्यात् सागरोपमम् ॥
यद्दत्तं पुष्पनेत्रेण सर्वं विष्टासमं भवेत् ।
शिवार्चनविहीनो यः पूजयेद्देवतान्तरम् ।
विशेषतः कलियुगे स नरः पापभाग्भवेत् ॥”
इति उत्पत्तितन्त्रे ६४ पटलः ॥ * ॥

“सर्वपूजास्तु देवेशि ! लिङ्गपूजापरं पदम् ।
लिङ्गपूजां विना देवि अन्यपूजां करोति यः ॥
विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् ।
तस्मात्लिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥
यद्राज्यं लिङ्गपूजायां रहितं सततं प्रिये ।
तद्राज्यं पतितं मन्ये विष्टाभूमिसमं स्रुतम् ॥
ब्रह्म विट् चक्षिषो देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
तत्क्षणात् परमेशानि त्रयश्चण्डालताम्रिणः ।
मूढश्च परमेशानि सदा मूकवद्भवेत् ॥
शिवार्चनस्तु देवेशि यस्मिन् गेहे विवर्जितम् ।
विष्टागर्भसमं देवि तत्तुल्यं विद्धि पार्वति ॥
अन्नं विष्टा पयो मूत्रं तस्मिन् वैष्णवि पार्वति ॥
शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ! ।
आदौ लिङ्गं प्रपूज्याथ विष्णुपञ्चैकरानने ॥
पश्चादन्यं महेशानि । लिङ्गं प्रार्थ्य प्रपूजयेत् ।
अन्यथा मूत्रवत् सर्वं शिवपूजां विना प्रिये ॥”
इति लिङ्गार्चनतन्त्रे १ पटलः ॥

उपक्रमोपसंहारादि । यथा । लिङ्गानि तु
उपक्रमोपसंहारावभ्यासपूर्वताफलार्थवादोप-
पत्त्याख्यानि । तदुक्तम् ।

“उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥”
तत्र प्रकरणप्रतिपादस्याध्यात्मतत्त्वोपा-
दानं उपक्रमोपसंहारौ । यथा ह्यान्वये षष्ठे
प्रपाठके । प्रकरणप्रतिपादस्याद्वितीयवस्तुन
एकमेवाद्वितीयमित्यादौ ऐतदात्ममिदं सर्व-
मित्यन्तेन च प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ प्रकरणप्रति-
पादस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनं
अभ्यासः । यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मध्ये

तत्त्वमसीति नवकलः प्रतिपादनम् ॥ २ ॥ प्रक-
रणप्रतिपादस्य वस्तुनः प्रमाणान्तरेणाविषयी-
करणं अपूर्वत्वम् । यथा । तत्रैवाद्वितीय-
वस्तुनो मानान्तराविषयीकरणम् ॥ ३ ॥ फलानु ।
प्रकरणप्रतिपादस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा
तत्र तत्र अयमायं प्रयोजनम् । यथा । तत्रैव
आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्षे अथ सम्पत्त्ये इत्यद्वितीयवस्तु-
ज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयोजनं श्रूयते ॥ ४ ॥ प्रकरण-
प्रतिपादस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः । यथा
तत्रैव उत तमादेशमप्राप्नो येनाश्रुतं श्रुतं
भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्याद्वितीय-
वस्तुप्रशंसनम् ॥ ५ ॥ प्रकरणप्रतिपादार्थसाधने
तत्र तत्र अयमाणा युक्तिः उपपत्तिः । यथा
तत्र यथा सौम्यैकेन नृत्पिण्डेन सर्वं नृत्प्यं
विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
नृत्पिकेत्येव सत्यम् । इत्यादावद्वितीयवस्तुसाधने
विकारस्य वाचारम्भणमात्रे युक्तिः श्रूयते ॥ ६ ॥
इति श्रीपरमहंससदानन्दयोगीन्द्रविरचित-
वेदान्तसारः ॥ (पुराणविशेषः । यथा, देवी-
भागवते । १ । ३ । १० ।

“एकादशसहस्राणि लिङ्गाण्यं चातिविस्तृतम् ॥”
अस्यान्यद्विवरणं पुराणग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥ हेतुः ।
यथा, तर्ककौस्तुभम् । “लिङ्गज्ञानजन्यं लिङ्ग-
ज्ञानमनुमितिः ॥ “ज्ञायमानं लिङ्गानु करणं न
हि ।” इति भाषापरिच्छेदः ॥ सूक्तशरीरम् ।
यथा, पञ्चदश्याम् । १ । २३ ।

“बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मेनसा धिया ।
शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते ॥”
लिङ्गकः, पुं, (लिङ्गेन कायतीति । कै + कः ।)
कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणा-
द्योऽस्य कपित्थशब्दे विज्ञेयाः ॥)

लिङ्गवर्द्धः, पुं, (लिङ्गं वर्धयतीति । वृध् + लिच् +
अच् ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शिववृद्धिकरणम् । तस्यैवधं यथा,—
“कटुतेलं भस्मातकं दृष्ट्वा फलदाडिमम् ।
वल्कलैः साधितं लिप्तं लिङ्गं तेन विवर्द्धते ॥”
अपि च ।

“कुष्ठमाघमरीचानि तगरं मधुपिप्पली ।
अपामार्गान्धगन्धा च दृष्ट्वा सितसर्वपाः ॥
यवाक्लिप्तं सैन्धवश्च पाणिकोद्वर्जनं शुभम् ।
लिङ्गबाहुस्तनानाञ्च कर्णयोर्द्विजलद्वयेत् ॥”
इति गारुडे १०० अध्यायः ॥

लिङ्गवर्द्धनी, स्त्री, (लिङ्गं वर्धयति या । वृध् +
लिच् + इनि । डीप् ।) अपामार्गः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

लिङ्गवृत्तिः, पुं, (लिङ्गमेव वृत्तिर्जोवनोपायो
यस्य ।) जीविकार्थजटादिचिह्नधारि । तत्-
पर्यायः । धर्मध्वजी २ । इत्यमरः । २ । ७ । ५४ ॥
“जीविकादिनिमित्तान् यो विभर्ति जटादिकम् ।
धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिर्द्वयं तत्र निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

लिङ्गालिका, स्त्री, चन्द्रमधिकः । तत्पर्यायः ।
दीना २ । इति हारावली । २१७ ॥

लिङ्गनी, स्त्री, (लिङ्गमस्यस्या इति । लिङ्ग +
इनि ।) लताविशेषः । पञ्चगुरिया इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । बहुपत्नी २ ईश्वरी ३
शिववह्निका ४ खयम्भूः ५ लिङ्गसम्भूता ६
लेङ्गी ७ चित्रफला ८ चाण्डाली ९ लिङ्गजा १०
देवी ११ चण्डा १२ आपस्तम्बिनी १३ शिवजा
१४ शिववह्नी १५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । दुर्गन्धत्वम् । रसायनत्वम् । सत्व-
विह्विकरत्वम् । ह्रियत्वम् । वश्यत्वम् । रस-
नियामनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सन्धा-
सादिलिङ्गधारिणी । यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
“लिङ्गिनीं गुरुपत्नीं च गौत्रामय पञ्चसु ।
दृष्ट्वा सन्धयोश्चापि गच्छतो जीवितस्य ॥”)

लिङ्गी [न], पुं, (लिङ्गमस्यस्येति । इनिः ।)
हस्ती । इति जटाधरः ॥ त्रि, धर्मध्वजी ।
यथा,—

“अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो लिङ्गमुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरेर्देनस्तिर्यग्योनौ च गच्छति ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥
(वासनाश्रयः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,
भागवते । ४ । २६ । ६५ ।

“तेनास्य तादृशं राजन् लिङ्गिनो देहसम्भ-
वम् ।

अहत्स्नानभूतोऽर्थो न मनः स्रष्टुमिच्छति ॥”)

लिप, लि औ श्र प ज लेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) लि, लिप्पो-
ऽन्ति । औ, लेप्ता । श्र प ज, लिप्यति लिप्यते
चन्दनेन गात्रं सुखी । इति दुर्गादासः ॥

लिपः, पुं, (लिप्यतीति । लिप + कः ।) लेपन-
कर्त्ता । इति लिपधातोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

लिपिः, स्त्री, (लिप + “इगुपधात् कित् ।” उणा०
४ । ११६ । इति इन् । सच कित् ।) लिखित-
वर्णम् । तत्पर्यायः । लिखितम् २ अक्षरसंस्था-
नम् ३ लिपिः ॥ इत्यमरः ॥ लिखनम् ५ लेख-
नम् ६ अक्षरविन्यासः ७ लिपी ८ लिपी ९ ।
इति तट्टीका ॥ अक्षररचना १० । इति जटा-
धरः ॥ लिपिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, नैषधे । १ । १५ ।

“अयं हरिद्रो भवितेति वैधर्मी
लिपिं ललाटेऽर्धिलनस्य जायतीम् ।
नृषा न चक्रोऽल्पितकल्पपादपः
प्रणीय हरिद्रहरिद्रतां वृषः ॥”

अस्याः पञ्चविधत्वं यथा, वाराहोत्तले ।
“सुद्रालिपिः शिखलिपिलिपिलिखनिसम्भवा ।
शुद्धिकाधुगसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्रुताः ॥”
लिखितपुस्तकादि । इति केचिदिति भरतः ॥
लिपिकरः, पुं, (लिपिं करोतीति । लिपि + कृ +
“दिवाविभानिशेति ।” ३ । २ । २१ । इति
टः ।) लेखकः । इत्यमरटीका ॥

लिम्पाकं

लीला

लीलाव

लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । लिपि + स्वार्थे कन् ।
 टाप् ।) लिपिः । इति शब्दरत्नावली ।
 लिपिकारः, पुं, (लिपिं करोतीति । कृ + अण् ।)
 लेखकः । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ।
 लिपी, स्त्री, (लिपिः । कृदिकारादिति डीष् ।)
 लिपिः । इति शब्दरत्नावली ।
 लिपिं, वि, (लिपि + क्तः ।) भक्षितम् । कृत-
 लेपनम् । तत्पर्यायः । दिग्भम् २ । इत्यमरः ।
 विलिम्पितम् ३ । इति शब्दरत्नावली । चर्चि-
 तम् ४ । इति जटाधरः । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ४ । ४८ ।
 “तस्मिन्नेतद्विषयं चत्वारो विहितस्तथा ॥”
 मिलितम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ।
 विप्रदिग्भम् । इति मेदिनी । ले, ५२ ।
 लिपिकः, पुं, (लिपि एव । स्वार्थे कन् ।) विधात-
 वाणः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ।
 लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । स्वार्थे कन् ।) दण्डः ।
 यथा । वैश्वस्य चतुर्थोऽंशः श्रवणादौ लिपिका-
 चतुष्कं अभिजित् । इति सत्त्वसुक्तावली ।
 लिप्ता, स्त्री, (लब्धुमिच्छा । लभ + सन् + अः ।
 टाप् ।) इच्छा । इत्यमरः । (यथा, हरि-
 वंशे । ३८ । २६ ।
 “लिप्तां चक्रे प्रसेनात् मणिरत्ने स्थमन्तके ।
 गोविन्दो न च तं लेभे शक्तोऽपि न जहार ह ॥”
 लिप्ताः, वि, (लभ + सन् + उः ।) लब्धुमिच्छुः ।
 तत्पर्यायः । शब्दः ३ गर्हणः ३ दण्डः ४ लुब्धः ५
 अभिलासुकः ६ लोलुपः ७ लोलुभः ८ । इति
 हेमचन्द्रः । (यथा, कथासरित्सागरे । २४ ।
 ११६ ।
 “सोऽप्युपायनलोभात्तत् अर्द्धे कल्पितायतिः ।
 उपप्रदानं लिप्तामेकं ह्याकर्षणौघम् ॥”
 लि(वि)विः, स्त्री, (लिप् + इन् । बाहुलकात्
 पत्य वत्वम् ।) लिपिः । इत्यमरः ।
 लि(वि)वि(वि)करः, पुं, (लिपिं करोतीति । कृ +
 “दिवाविभानिशेति ।” ३ । २ । २१ । इति
 टः ।) लिपिकारः । लिपिं करोति इत्यर्थे
 कृकुट इत्यनेन कर्त्तरि टप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 लि(वि)वि(वि)करः, पुं, (लिपिं करोतीति । कृ + टः ।
 एषोदरादित्वात् द्वितीयाया अलुक् ।) लिपि-
 कारः । इत्यमरटीकायां भागुदौचितः ।
 लिवी, स्त्री, (लिपि + कृदिकारादिति डीष् ।)
 लिपिः । इति शब्दरत्नावली ।
 लिम्पः, पुं, (लिम्पतीति । लिम्प + “अनुपसर्गात्
 लिम्पविन्देति ।” ३ । १ । १३८ । इति शः ।)
 लेपनकर्त्ता । इति लिम्पधातोः कर्त्तरि शप्रत्यय-
 निष्पन्नम् । इति सुश्वबोधयाकरणम् ।
 लिम्पटः, पुं, विङ्गः । इति हारावली । १६२ ।
 लिम्पाकं, स्त्री, निम्बकविशेषः । प्रातिखेड इति
 भाषा । तस्य गुणः । सुरभिलम् । स्वादुत्वम् ।
 नात्यम्लत्वम् । भक्ष्योचनत्वम् । वातघ्नं शहर-
 त्वम् । हृद्यत्वम् । कृद्विषयम् । नातिपिक्तत्वम् ।
 इति राजवल्लभः । (तथा च ।

“कथं शुद्धं नृतं ताम्रं लिम्पाकाङ्गित्वचां
 पलम् ॥”
 इति रसेन्द्रसारसंग्रहे जीह्वि यक्षदरिलौहे ॥)
 लिम्पाकः, पुं, जम्बीरः । खरः । इति शब्दरत्ना-
 वली ।
 लिश, ड य औ तौच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) तौच्छ-
 मण्योभावः । ड य, लिश्यते धर्मेः कलौ ।
 औ, लेष्टा । इति दुर्गादासः ।
 लिश, श्र औ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लिशति । औ,
 अलिचत् लेष्टा । इति दुर्गादासः ।
 लिश्वः, पुं, नर्त्तकः । लघधातोः कर्त्तरि वन्प्रत्य-
 येन निपातनात् सिङ्गः । उपधाया इत्वमपि ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः । १।१५३ ।
 (लश्व इति पाठः साधुः ॥)
 लिह, ल अ औ खादे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (अदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ल अ, लेष्टि
 पुष्पाणि घटपदः । लीष्टि । औ, अलिचत् ।
 इति दुर्गादासः ।
 ली, कि द्रावणे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-
 पञ्चे भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) द्रावणं द्रवी-
 करणम् । कि, लाययति लयति । मिम्यो-
 र्ध्वणाविति लापयति लोहमयौ कर्मकारः ।
 स्नेहद्रवे तु लाव्योर्लेन्ननाविति जनो द्रुतमयौ
 स्त्रीनयत्यपि । इति दुर्गादासः ।
 ली, मि स्त्रिषि । इति कविकल्पद्रुमः । (क्रा०-
 पर०-अक०-अनिट् ।) मि, लिनाति आला
 लावण्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्माविवक्षायास्तु
 लिनाति जलधौ नदी । लीनः लीनिः । अयं
 अन्तःस्थतृतीयादिः । इति दुर्गादासः ।
 ली, ड य औ स्त्रिषि । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) ड य,
 लीयते चन्द्रः सूर्यः । औ, लीनः । इति दुर्गा-
 दासः ।
 लीका, स्त्री, लिप्ता । इति शब्दरत्नावली ।
 लीचा, स्त्री, लिप्ता । इति शब्दरत्नावली ।
 लीष्टः, वि, आस्तादितः । इति लिङ्धातोः
 कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, श्रीकण्ठ-
 चरिते । १ । ५३ ।
 “सा शुद्धयेऽस्तु शिवपादनखावनिर्घो
 भक्ता यदीयवचिलीफुललाटपट्टाः ॥”
 लीनः, वि, (ली + क्तः । “ओदितश्च ।” ८ । २ ।
 ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) लयप्राप्तः । सिङ्गः ।
 इति आकरणम् । अपि च ।
 “दिवाकरादक्षति यो गुहासु
 लीनं दिवाभौतमिवात्मकारम् ।
 क्षुद्रोऽपि न न शरणं प्रपन्ने
 ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ॥”
 इति कुमारसम्भवे । १ । १२ ।
 लीला, स्त्री, (लयनमिति । ली + लयदादित्वात्
 क्तिप् । लिङ्यं लातीति । ला + कः ।) केलिः ।

विलासः । शङ्कारभावचेष्टा । इति मेदिनी ।
 ले, ४७ । खेला । इति विश्वः । (यथा, भाग-
 वते । १ । १ । १८ ।
 “अथाख्याहि हरेर्धौमन्नवतारकथाः शुभाः ।
 लीलाविदधतः खैरमीश्वरस्यात्ममायया ॥”
 अलक्षप्रियसमागमया खचित्तविनोदनार्थं
 प्रियस्य या वैश्रगतिदृष्टिहसितभणितैरनुकृतिः
 क्रियते सा लीला । तथा च ।
 “अप्राप्तवल्लभसमागमनायिकायाः
 सख्याः पुरोऽत्र निजचित्तविनोदबुद्ध्या ।
 आलापवेशगतित्हास्यविलोकनादौः
 प्राणेश्वरानुकृतिमाकथयन्ति लीलाम् ॥” इति ।
 प्रियाशुकरणं लोला । यथा विनोदितं वदति
 याति तथा तथासावित्र्यादीत्यन्योऽपि । ली ड
 य औ स्त्रिषि नास्तीति लक् लीला । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ * ॥ सा प्रकटाप्रकटभेदेन
 द्विविधा यथा,—
 “प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते ।”
 इति पद्मपुराणम् ।
 तथा हि ।
 “सदानन्तैः प्रकाशैः खेलीलाभिश्च स दीयति ।
 तत्रैकेन प्रकाशेन कदाचिज्जगदन्तरे ॥
 सदैव स्वपरीवारैर्ज्वालादि कुरुते हरिः ।
 कृष्णभावानुसारेण लीलाख्या शक्तिरेव सा ॥
 तेषां परिकराणाञ्च तं तं भावं विभावयेत् ।
 प्रपञ्चगोचरत्वेन सा लीला प्रकटा स्मृता ॥
 अन्यास्वप्रकटा भान्ति तादृश्यस्तदगोचराः ।
 तत्र प्रकटलीलायामेव स्यातां समागमौ ॥
 गोकुले मधुरायाञ्च दारकायाञ्च शार्ङ्गिणः ।
 यास्तत्र तत्राप्रकटास्तत्र तत्रैव सन्ति ताः ॥”
 इति श्रीभागवताष्टमम् ।
 लीलावती, स्त्री, (लीलास्यस्या इति । लीला +
 मतुप् । मस्य वः ।) केलियुक्ता । विलासवती ।
 शङ्कारभावचेष्टान्विता । खेलाविशुष्टा । इति
 लीलाशब्दार्थदर्शनात् ॥ * ॥ भास्कराचार्यस्य
 पत्नी । तत्कृताङ्गन्याः । यथा । गोदावरीतीर-
 निवासिनी महाराष्ट्रदेशोद्भवस्य श्रीभास्करा-
 चार्यस्य ग्रन्थकर्तुः सुप्रिया लीलावती विरह-
 विलसिच्छदस्य तां पदैर्लीलावत्या लीला-
 वतीमिव । इति लीलावतीग्रन्थस्य मङ्गला-
 चरणश्लोकस्य टीकायां भवैशः ॥ * ॥ (अवि-
 चित्तदृपतेः स्त्रीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
 १२३ । १७ ।
 “लीलावती वीरसुता वीरभद्रसुतानिभा ॥”
 वैश्याविशेषः । यथा,—
 “अभिरूपेण सम्पन्नान् चट्टयित्वा विना भूतिम् ।
 धर्मेकार्यमिति ज्ञात्वा न गृह्णाति कथञ्चन ॥
 योऽसौ सुवर्णकारश्च दरिद्रोऽप्यथ सत्त्ववान् ।
 न मन्त्रमादादेष्यातः सभार्यं नृद्विसंयुतः ।
 सप्तद्वीपपतिर्जातः सूर्यायुतसमप्रभः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे लीलावतीवैश्याया लवणाचल-
 दाने हेमतद्वचनकस्य तथाविधफलदर्शनात् ।

लुट

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ न्यायग्रन्थविशेषः ।
तस्य द्वितीयश्लोको यथा,—

“द्रव्यं नाकुलसुज्ज्वलो गुणगणः कर्माधिकं
ज्ञाथते
जातिर्विभ्रुतिमागता न च पुनः ज्ञाया विशेष-
स्थितिः ।
सम्बन्धः सहजो गुणादिभिरयं यत्रास्तु सत्-
प्रीतये
सान्नीच्या नयवेष्टकर्मकुण्डला श्रीन्यायलीला-
वती ॥”

इति मखनमिश्रः ॥

लीलोद्यानं, ली, (लीलार्थसुधानम् ।) देववनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १०६ । ४१ ।

“अथ मानससुलङ्कारं देवविवातसेवितम् ।

अतीत्य गच्छंलच्च लीलोद्यानं द्युयोषिताम् ॥”

लुक्, [च] पुं, लोपः । यथा । स्यमोल्लुक् लीवान्
परयोः स्यमोल्लुक् स्यात् । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥

लुक्कायितः, चि, (लुक् कायस्य यस्य तादृश इवा-
चरतीति । लुक्काय + क्तिप् । ततः क्तः ।)
अन्तर्हितः । यथा । अन्तर्धानं लुक्कायनमिति
यावत् । यथा गुरोरन्तर्हते शिशुः निलीयते
पलायते लुक्कायते लुक्कायतीति लुक्कापनयने-
ऽपि लुक् । लुक् कायः शरीरं यस्य स लुक्कायः
ततः स इव आचरतीति कौ साध्यम् । इति
कारकटीकायां दुर्गादासः ॥ कर्मणि क्तप्रयेन
निष्पन्नोऽयम् ॥

लुङ्गुः, पुं, क्ठोलङ् । इति रत्नमाला ॥

लुज, इ क भाष्यार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,
लुजयति । भा दीप्तिः । यद्वाप्यो निकेतनहिंसा-
वनदानानि । इति दुर्गादासः ॥

लुञ्ज, अपनयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सोऽलुञ्जोत् कर्णनासिकम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुट, विलोटविलोडनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-विलोटे अक०-विलोडने सक०-
सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥

लुट, इ हुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुटयते । हुतिचौर्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुट, ल ऋ य विलोटविलोडनयोः । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-विलोटे अक०-विलो-
डने सक०-सेट् ।) ल, अलुटन् । ऋ, अलु-
टन् अलुलोटन् । य, लुटयति । विलोटः सम्बन्धी-
भावः । तत्र लुट्यन् सशोको सुवि शीरुदावान् ।
इति भट्टिः ॥ विलोडने लुट्यद्वाक्यकान् दुर्गान्
कषाटानि च लोटति । इति हज्जायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

लुट, ल ङ दीप्तिप्रतिहयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-पुनर्हने सक०-सेट् ।)

लुगटाकः

ल, अलुटन् । ङ, लोटते । प्रतिहतिः शोका-
दिना पतनं पुनर्हवनं वा । इति दुर्गादासः ॥

लुट, क भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लोटयति । भासो
दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लुठ, उपधाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥

लुठ, इ ग्यालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) इ, लुठयते ।
ग्यालस्यं मन्दीभावः । स्तेयं चौर्यम् । खोटः
खोडनम् । इति दुर्गादासः ॥

लुठ, ल ङ प्रतीचाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ल, अलुटन् । ङ,
लोटते । इति दुर्गादासः ॥

लुठ, क चौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लोटयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

लुठ, शि लोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) शि, लुठति अलुठोत्
लुलोठ । लोटः सम्बन्धीभावः । हारोऽर्थं
हरिणाचीणां लुठति कनमखले । इति दुर्गा-
दासः ॥

लुठनं, ली, (लुठ लोटे + ल्युट् ।) अन्धस्य
भूमौ पुनः पुनः अमोपहननम् । लोटा इति
गङ्गागङ्गि इति च भाषा । तत्पर्यायः । वेल्-
नम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लुठितः, चि, (लुठ + क्तः ।) सुहुभंवि परावृत्तः ।
अमशान्तर्यं पुनः पुनर्भूमौ लुठितोऽयः । तत्-
पर्यायः । उपावृत्तः २ । इत्यमरभरतौ ॥
वेल्नितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपावृत्तः ॥
परावृत्तः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १०२ । ७७ ।

“शिलाकलापो लुठितः किमञ्जनगिरेरयम् ।
किमुनाकालकल्पान्तमेवौघः पतितो भुवि ॥”

लुड, मथ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोडति । मथ्यो विलोडनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुड, शि संज्ञौ । स्वेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शि, लुडति
अलुडोत् लुलोड । इति दुर्गादासः ॥

लुगट, कि अवज्ञाचौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इत्य-
नकारप्रकृतिः टयोगान्मूर्धन्यः । तेन भादिपक्षे
यगादौ तक्षोपे लुग्यत इत्यादि । कि, लुगटयति
लुगटति । इति दुर्गादासः ॥

लुगटकः, पुं, (लुगटतीति । लुगट + क्तुल् ।) शाक-
विशेषः । नव्या इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मासवः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लुगटा, स्त्री, (लुगट + अङ् । टाप् ।) लुठनम् ।
इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुगटाकः, पुं, (लुगटतीति । लुगट + “कल्पभित्त-
कुट्टलुगटवृद्धः वाकन् ।” ३ । २ । १५५ । इति

लुप्

वाकन् ।) चौरः । लुटधातोः वाकप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

लुगटाकी, स्त्री, (लुगटाक + क्तिवात् डीप् ।) चौरा
स्त्री । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥

लुण्डकः, चि, (लुण्डतीति । लुण्ड + क्तुल् ।) स्तेय-
कारकः । लुटेरा इति भाषा । यथा,—
“ये चौरा वद्विना दुष्टा गरदा ग्रामलुण्डकाः ।
सारमेयादने ते वै पातन्ते पातकान्विताः ॥”

इति पाप्मे पातालखण्डम् ॥

लुण्डनं, स्त्री, (लुण्ड + ल्युट् ।) लुठनम् । इति
काचित् शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ५ । १ । १८ ।

“हरणं लुण्डनं तद्वत् तत्पत्नीनां नराधिपः ॥”)

लुण्डा, स्त्री, (लुण्ड + अङ् । क्तिवां टाप् ।)
लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुण्डाकः, पुं, (लुण्ड + वाकन् ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चौरः । यथा, कलाविज्ञासि । १ । ३ ।

“विज्ञोऽभिसारिकाणां भवनगणस्फाटिकप्रभा-
निकरः ।

यत्र विराजति रजनीतिमिरपटप्रकट-

लुण्डाकः ॥”)

लुण्डी, स्त्री, लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुण्ड, क चौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लुण्डयति । इति
दुर्गादासः ॥

लुण्डिका, स्त्री, (लुण्डी । स्वार्थे कन् । ततश्चाप् ।)
न्यायसारिणी । इति हारावली ॥ एकव वेष्टित-
मेष्टलोमादिः । लुङि इति लुटि इति च भाषा ॥

यथा,—
“सेन्धवश्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनमातपे ।
प्रतप्तमर्गया घृष्टं तक्षलञ्च समाहरेत् ॥”

ताम्रभाजने घृतं सेन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं हत्वा
मेष्टलोमलुण्डिकया घृष्टा मलयष्टं हत्वा तेन
म्रचयेत् । इति भैषज्यरत्नावली ॥

लुण्डी, स्त्री, न्यायसारिणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लुण्, इ क्त्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुण्यति । क्त्यो वध-
क्षेत्रौ । इति दुर्गादासः ॥

लुप, ऋ श प ल ज औ छेदे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ऋ,
अलुपत् अलुलोपत् । श प ज, लुप्यति
लुप्यते । ल, अलुपत् । औ, लोप्ता । इति
दुर्गादासः ॥

लुप, इ र य युपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ र, अलुपत् अलोपीत् ।
अस्मात् पुषादित्वात्रिंशं इ इत्यर्थः । य, लुप्यति ।
युपि आकुलीभावे । पातुं लुप्यति लावण्यं
नेत्राञ्जलिपुटेर्नरः । इति हज्जायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

लुप, पुं, (लुप् छेदे + क्तिप् ।) लोपः । यथा ।
अभोभगोऽधोभ्योऽवे लुप । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥

लुभं, लो, (लुभ + क्तः ।) चौर्यघनम् । लोत
इति ख्यातम् । इति शब्दरत्नावली ॥ लोप-
वति, त्रि । यथा,—

“चलुभानिति लुभानं चाण्डालं ब्राह्मणेति च ।
प्रशंसा निन्दनं द्वेवात् पुरुषान् विशिष्यते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा च, आर्यासप्तशत्याम् । ३६३ ।

“परिवृत्तनाभि लुभन्निबलि श्यामस्तनाय-

मलसाक्षि ।

बहुधवलजघनरेखं वपुर्न पुरुषायितं सहते ॥”)

लुव. कि इ अहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) कि, लुभयति
लुभति । इ, लुभ्यते । अहने वधः । इति
दुर्गादासः ॥

लुब्धः, पुं, (लुभ + गत्यर्थेति क्तः ।) व्याधः ।
(यथा, महाभारते । १६ । ४ । २१ ।

“स संनिहन्निनियवाधमनास्तु

श्रिये महायोगसुपेत्य कृष्णः ।

जराय तं देशसुपाजगाम

लुब्धस्तदानीं नृगसंलिप्तसुरः ॥”)

लम्पटः । इति शब्दरत्नावली ॥

लुब्धः, त्रि, (लुभ + क्तः ।) आकाङ्क्षी । इति
मेदिनी । धे, १४ ॥ तत्पर्यायः । गृध्रः २ ।
गर्जनः ३ अभिलाषुकः ४ दृष्टा ५ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ३० ।

“लुब्धो यशसि नवर्धे भीतः पापान्न शत्रुतः ।

मूर्खः परापवादेषु न च शास्त्रेषु योऽभवत् ॥”)

लुब्धकः, पुं, (लुब्ध एव । स्वार्थे कन् ।) व्याधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । २४ ।

“आस्माकमीदृशं मांसं ददते लुब्धका इति ॥”)

लम्पटः । इति लुब्धशब्दार्थदर्शनात् ॥ (पायुः ।

यथा, भागवते । ४ । २५ । ५३ ।

“निर्ऋतिर्नाम पश्चाद्वास्तया याति पुरज्जनः ।

वैश्वसं नाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः ॥”)

लुभ, इर् गार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) गार्थमाकाङ्क्ष । य,
लुभयति धनं लुब्धः । इर्, अलुभत अलोभीत् ।
अस्मात् पुषादित्वात् निबन्ध इत्यन्ये । इति
दुर्गादासः ॥

लुभ, श्र विमोहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) श्र, लुभत्यात्मनि कामे च ।
इति हलायुधः ॥ लोभिता लोभ्या । इति
दुर्गादासः ॥ [क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

लुभितः, त्रि, विमोहितः । विमोहनार्थलुभधातोः
लुल, विमहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सौचधातुरयम् । लुलापः ।

इति दुर्गादासः ॥

लुलापः, पुं, (लुल्यते इति । लुल विमहने + भिदा-
दित्वात् अङ् । लुलां आप्नोतीति । आप् +
अण् ।) महिषः । इत्यमरः ॥ (यथा, दुर्गा-
भक्तितरङ्गिण्याम् ।

“लुलापं खड्गेन क्विन्वि क्विन्वि ॥”)

(तथास्य पर्यायः ।

“महिषो घोटकारिः स्यात्कासरश्च रज-

खलः ।

प्रीनस्कन्धः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

लुलापकन्दः, पुं, (लुलापप्रियः कन्दः ।) महिष-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लुलापकान्ता, स्त्री, (लुलापस्य कान्ता ।) महिषी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लुलितः, त्रि, (लुल + क्तः ।) आन्दोलितः । यथा,

“प्रेङ्खोलितस्तरलितो लुलितान्दोलितावपि ॥”

इति भूरिप्रयोगः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ३७ । ७० ।

“हत्वा रथान्वाञ्छिच्छेद शिरो लुलितकुण्ड-
लम् ॥”

विकीर्णः । इति श्रीधरः ॥ यथा, भागवते । १ ।
६ । ३४ ।

“युधि तुरगरजो विघ्नम्विष्वक्

कचलुलितश्रमवार्थलङ्कृतास्ये ॥”

व्याप्तः । यथा, रामायणे । २ । ६५ । १६ ।

“न स विभ्राजते देवी श्रीकाशुलितानना ॥”

ग्लानः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।

“प्रातर्निद्राति यथा यथात्मना लुलितनिःसङ्गे-
रङ्गेः ।

जामातरि सुदितमनास्तथा तथा सादरा
श्वश्रूः ॥”

उल्लूलितः । यथा, भागवते । ३ । १६ । २४ ।

“विशीर्णवाङ्मृशिरोरुहोऽपतत्

यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्तथा ॥”

खण्डितः । यथा, तत्रैव । ४ । ६ । १० ।

“किम्बन्तकासिलुलितात् प्रततां विमानात् ॥”

विध्वस्तः । यथा, तत्रैव । ७ । ६ । २३ ।

“येऽस्तपितुः कुपितहासविजृम्भितम्-

विस्फूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः ॥”)

लुष, लोये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोषति । इति दुर्गादासः ॥

लुष, हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सौचधातुरयम् । लुष्णः । इति

दुर्गादासः ॥

लुषभः, पुं, (रोषतीति । रुष हिंसायाम् +

“रुषेर्निङ्गुप् च ।” उणा० ३ । १२४ । इति

अभच् । लुषादेशश्च धातोः ।) मत्तहस्ती ।

इत्युणादिकोषः ॥

लुह, औ गार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) औ, अलुसत् । गार्थं

लब्धुमिच्छा । लोहति धनं लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

लू, न गि क्विदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (कृग०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) न गि, लूनाति लूनीते ।

लूनः लूनिः । इति दुर्गादासः ॥

लूता, स्त्री, (लूनातीति । लू + बाहुलकात् तन् ।

गुणाभावश्च ।) कीटविशेषः । माकड्सा इति

भाषा । तत्पर्यायः । तन्वायः २ ऊर्णनाभः ३
मकंटकः ४ । इत्यमरः ॥ मकंटः ५ लूतिका इ
ऊर्णनाभिः ७ शूनकः ८ तन्वायः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
५०४ ।

“लूतातन्नुनिरुद्धारः शून्यालयः पतत्यतमः ।
पथिके तस्मिन्नचलपिहितसुखो रोदितोव
सखि ! ॥”)

पिपीलिका । रोगविशेषः । इति मेदिनी । ते,

५२ ॥ शेषस्य पर्यायः । मर्मत्रयः २ वृक्षा ३ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्रोगस्य निदानादि

लूतानां जन्तुविशेषाणां सुत्पत्तिं संख्याच्छाह ।

“यस्मात्लूनद्वयं प्राप्ता सुनेः प्रसेदिविन्दवः ।

तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु

बोद्धव्यम् ॥”

अत्र सुश्रुतः ।

“विश्वामित्रो वृषवरः कदाचिद्विषसत्तमम् ।

वश्रिष्ठं कोपयमास गत्वाश्रमपदं किल ॥

कुपितस्य सुनेस्तस्य ललाटे खेदिविन्दवः ।

अपतन् दर्शनादेव ह्यधस्तात्तौवर्चसः ॥

लूते लये महर्षेस्तु धैर्ये संभृतेऽपि च ।

ततो जातास्त्रिमा घोरा नानारूपा महा-

विषाः ।

तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्यास्तावन् एव हि ॥”

तत्र लृणमण्डलाप्रभृतयोऽष्ट कष्टसाध्याः ।

सौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः । तासां सामा-

न्यतो दंशलक्षणमाह ।

“ताभिर्दंष्ट्रे दंशकोऽप्यप्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदो-

षजाः ॥

पिडिका विविधाकारा मण्डलानि महानि च ।

श्रीया महान्तो नृद्वो रक्ताः श्यावाश्चला-

स्तथा ।

सामान्यं सर्वलूतानामेतदंशस्य लक्षणम् ॥”

दंशकोऽप्यदंशमध्ये पूतिभावः ।

“दंशमध्ये तु यत् कृष्णं श्यावं वा जालकाव-

तम् ।

हम्भाकृति भृशं पाकं ज्वेदशोथज्वरान्वितम् ।

दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्वद्विमिति निर्दिशेत् ॥”

सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्याः प्राणहरास्तासां

लक्षणमाह ।

“शोथः श्वेताक्षिता रक्ता पीता च पिडिका

ज्वरः ।

प्राणान्तिको भवेद्दाहः आसो हिक्का शिरो-

यहः ॥ * ॥

तस्यौषधं यथा,—

“रजनीयुग्मपत्तङ्गमञ्जिष्ठानागकेशरैः ।

श्रीताम्रपिष्टैरालेपः सद्यो लूतां विनाशयेत् ॥”

अपि च ।

“अभयां रोचनां कुष्ठमर्कपुष्पं तथोत्पलम् ।

नलवेतसम्भलानि गरलं सुरसां तथा ॥

सकलिङ्गं समञ्जिष्ठामनन्ताश्च श्वतावरीम् ।

प्रज्ञाटकं समझाश्च पञ्चकेशरमित्यपि ।
कल्कीकृत्य पचेत् सर्पिः पयो दद्याच्चतुर्गुणम् ।
सम्यक् पक्वोवतीर्णं च शीते तस्मिन् विनिः ।
क्षिपेत् ॥

सर्पिस्तुल्यं भिषक् चौरं क्षतरं निधापयेत् ।
विषाणि हन्ति दुर्गाणि गरदोषकृतानि च ॥
स्यर्षाहन्ति विषं सर्वं गरेरुपहतां त्वचाम् ।
योगजन्तमकं कण्डू मांससादं विसंज्ञताम् ॥
नाशयत्यञ्जनाभ्यङ्गं पानवस्त्रिषु योजितम् ।
सर्पकीटाखुलूतादिदृष्टानां विषहृत् परम् ॥”
नृत्युपाशच्छेदि घृतम् । इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।

“कोटिभ्यो दारुणतरा लूताः षोडश ता जगुः ।
अष्टाविंशतिरित्येके ततोऽप्यन्ये तु भूयसोः ॥
सहस्ररश्मिगुचरा वदन्त्यन्ये सहस्रशः ।
बहुपदवस्त्रा तु लूतेकेव विषात्मिका ॥
रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यन्तस्करात् ।
नास्ति स्थानव्यवस्था च दोषतोऽनः प्रचक्षते ॥
लक्ष्मसाध्या पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ।
तदंशः पौत्तिको दाहलटस्फोटज्वरदाहवान् ॥
भृशोष्ण रक्तपीताभः क्षेदी द्राक्षाफलोपमः ।
क्षौद्रिकः कठिनः पाण्डुः पर्यवकफलाकृतिः ॥
निद्रां शीतज्वरं कासं कण्डूश्च कुरुते भृशम् ।
वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदज्वरप्रदः ॥
तद्विभागं यथास्व दोषलिङ्गेर्विभावयेत् ।
असाध्यायान् हृन्मोहश्वासहिकाशिरो-

रजाः ॥

श्वेताः पीताः सिता रक्ताः पिटिकाः श्वथू-
झवाः ॥

वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृङ्गान्धं वक्रनासता ।
श्यावोऽष्टवक्रदन्तलं पृष्ठग्रीवावभञ्जनम् ॥
पक्कजम्बूवर्णश्च दंशात् स्रवति शोणितम् ।
सर्वापि सर्वजा प्रायो यपदेशस्तु भूयसा ॥
तौक्ष्णमध्यावरत्नेन सा निधा हन्युपेक्षिताः ।
सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥
लूतादंशश्च सर्वोऽपि दहमण्डलसन्निभः ।
सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा नृदुः-

न्नतः ॥

मध्ये कण्ठोऽथवा श्यावः पथ्यन्ते जाल-
काहतः ।

विवर्पवान् शोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥
ज्वराशुपाकविक्षेदकोदावदरणान्वितः ।
क्षेदेन यत् सृष्टयश्च तत्रापि कुरुते व्रणम् ॥
आसदंशश्च लूतश्चकुलालान्खार्त्तवेः ॥
अष्टाभिरुदमवेषा विषं वक्रैर्विशेषतः ॥
लूता नामेदंशत्वं नृदं वाधश्च कीटकाः ।
तद्वद्वितश्च वस्त्रादिदेहे पृक्तं विकारकृत् ॥
दिनाह्ने लक्ष्यते नैव दंशो लूताविषोद्भवः ।
अक्षीयधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥
अथत्तवर्णः प्रचलः किञ्चित् कण्डूजान्वितः ।
द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽन्त्ये पिटिकैरिव वाचितः ॥
अथत्तवर्णो नतो मध्ये कण्डूमान् यन्त्रिसन्निभः ।

तृतीये सज्वरो रोमहर्षकद्रक्तमण्डलः ॥
शरावरूपस्तोदाहरो रोमकूपेषु सखवः ।
महान्तुर्ध्वं श्वथुस्तपश्चासभ्रमप्रदः ॥
विकारान् कुरुते तांस्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ।
षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ॥
इति तौक्ष्णं विषं मध्यं ह्रीनश्च विभजेदतः ।
एकविंशतिरात्रेण विषं शान्त्यति सर्वथा ॥
अथाशु लूतादंशश्च शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ।
दहेच्च जाम्बवीकाद्येन तु पित्तोत्तरं दहेत् ॥
कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसन्ध्यादिसंश्रितम् ।
प्रहृतं सर्वतो दंशं नच्छिन्दीत दहेन्न च ॥
लेपयेद्दध्ममगदैर्मधुसैन्धवसंयुतैः ।
सुशीतः सेचयेच्चाशुकषायैः चौरिवृक्षजः ॥
सर्वतोऽपहरेन्नक्तं प्रज्ञादौः सिरयापिवा ।
सेका लेपास्ततः शीता बोधिश्लेष्मान्तकाक्षरेः ॥
फलिनीहनिशाचौरसर्पिर्भिः पशुकाङ्गयः ।
अश्वेषलूताकीटानामगदः सर्वकामिकः ॥”

“रोधं सेयं पशुकं पशुरेणुः

कालीयाखं चन्दनं यच्च रक्तम् ।

कान्ता पुष्पं दुग्धनीका नृगालं

लूताः सर्वा गन्ति सर्वक्रियाभिः ॥”

इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३७ अध्यायः ॥

लूतारिः, पुं, (लूताया अरिः ।) दुग्धफेनोक्षुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लूतिका, स्त्री, (लूतेव । स्वार्थे कन् । टाप् अत
इत्तम् ।) मर्कटकः । इति शब्दरत्नावली ॥

लूनः, चि, (लूयते स्मेति । लू + क्तः । “ल्लादिभ्यः ।”
८ । २ । ४४ । इति निष्ठातस्य नः ।) ह्रिन्मः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । १४३ ।

“देवेन वैरिणा संखे लूनवाहुवनः कृतः ॥”

उपचितः । यथा, कुमारः । ३ । ६१ ।

“तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं

सहस्रलूनः शिशिरालयस्य ।

यकीर्यत त्रामकपादमूले

पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥”)

लूनकः, पुं, (लून एव । स्वार्थे कन् ।) भेदितः ।

पशुः । इति मेदिनी । के, १५६ ॥

लूनिः, स्त्री, (लू + क्तिन् । “नकारत्वादिभ्यः
क्तिन्निष्ठावद्धवतीति वक्तव्यम् ।” ८ । २ । ४४ ।

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या तस्य नः ।) छेदः । इति

तुम्बवोधयाकरणम् । (त्रीहिः । इत्युज्ज्वल-
हत्तः । ४ । १०५ ॥)

लूमं, स्त्री, (लूयते इति । लू + बाहुलकात् मक् ।)
लाङ्गूलम् । इत्यमरः ॥

लूमविषः, पुं, (लूमे लाङ्गूले विषमस्य ।) वृश्चि-
कादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

लूष, क वधे । स्त्रिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(शुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, लूषयति ।

इति दुर्गादासः ॥

लेखः, पुं, (लिखते इति । लिख् + घञ् ।) देवः ।

इत्यमरः ॥ लेखः । इति मेदिनी । खे, ४ ॥ (यथा,
कुमारः । १ । ७ ।

“व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणा-
मनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥”)

लेखकः, पुं, (लिखतीति । लिख् + क्तृल् ।)

लेखनकर्त्ता । तत्पर्यायः । लिपिकरः २ अक्षर-

चनः ३ अक्षरपुष्पः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥

बोलकः ५ करकः ६ मसीपण्यः ७ करप्रणीः ८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ वर्यो ६ । इति जटा-

धरः ॥ * ॥ तस्य लक्षणानि यथा,—

“सर्वदेशाचराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।

लेखकः कथितो राज्ञः सर्वाधिकरणेषु वै ॥

शीर्षापितान् सुसंपूर्णान् समन्त्रेण्यगतान्
समान् ।

अक्षरान् वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ॥

उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।

वक्तव्यवक्ता चाल्पेन लेखकः स्यादभ्युत्तमः ॥

वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागावित् ।

अनाह्वार्यो वृषे भक्तो लेखकः स्यादभ्युत्तमः ॥”

इति मात्स्ये १८६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“सकृदुक्तग्रहीतार्यो लघुहस्तो जिताक्षरः ।

सर्वशास्त्रसमालोको प्रकटो नाम लेखकः ॥”

इति चाणक्यसंग्रहः ॥ * ॥

राजलेखकलक्षणं यथा,—

“ब्राह्मणो मन्त्रणाभिज्ञो राजनीतिविशारदः ।

नानालिपिज्ञो मेधावी नानाभाषासमन्वितः ॥

मन्त्रणाचतुरो धीमान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।

सन्धिविशहभेदज्ञो राजकार्ये विचक्षणः ॥

सदा राजहितान्वेषी राजसन्निधिसंस्थितः ।

कार्याकार्यविचारज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

स्वरूपवादी शुद्धात्मा धर्मज्ञो राजधर्मवित् ।

एवमादिगुणैर्युक्तः स एव राजलेखकः ॥

वृषावृत्तौ सततं वृषविश्वासरक्षकः ।

वृषतेर्हितकान्वेषी स एव राजलेखकः ॥”

इति पञ्चकौसदी ॥ * ॥

लेखकर्म कायस्थेन कर्तव्यम् । यथा,—

“लेखकानपि कायस्थान् लेखकत्वे विचक्ष-
णान् ॥”

कुर्वादितिशेषः । इति पराशरसंहितायाम् १०

अध्यायः ॥ (गणेशस्तु महाभारतस्य लेखकः ।

यथा, महाभारते । १ । १ ७८—७९ ।

“श्रुतेतत् प्राह विप्रेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।

लिखतो नावतिष्ठेत् तदा स्यां लेखको ह्यहम् ॥

यावोऽप्युवाच तं देवमबुद्धा मा लिख क्वचित् ।

अभिलुक्ता गणेशोऽपि बभूव किञ्च लेखकः ॥”)

लेखनं, स्त्री, (लिख् + क्तृल् ।) कर्तव्यम् । भुज्जत्वक् ।

अक्षरविन्यासः । इति मेदिनी । मे, १२२ ॥ * ॥

भूमौ लेखनविधौ यथा,—

“न भूमौ विलिखेद्वर्णं मन्त्रं न पुस्तकं लिखेत् ॥”

इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७ पटलः ॥

लेखनाञ्जनम् । यथा,—

“दद्यात्तत्त्वकृशिलाकाक्षशङ्खचन्दनसैन्धवैः ।

चूर्णितैरञ्जनं प्रोक्तं पुष्पास्मादिनिवृत्तनम् ॥”

दत्तः कुक्कुटः तस्याख्यस्य त्वक् । शिला मनः-
शिला । इति भावप्रकाशः ॥
लेखनः, पुं, (लिख + ल्युट् ।) काशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
लेखनिकः पुं, (लेखनं शिल्पमस्य । लेखन + ठन् ।)
लेखहारकः । परहस्तेन लेखकः । खहस्तेन
लेखकः । इति मेदिनी । के, २११ ॥
लेखनी, स्त्री, लिख्यतेऽनया । (लिख + ल्युट् ।
डौष् ।) लेखनसाधनवस्तु । तत्पर्यायः । वर्ण-
तुलिका २ । इति हारावली ॥ वर्णतुली ३
कलमः ॥ अक्षरतुलिका ५ । इति जटाधरः ॥
कराश्रयः ६ चित्रकः ७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * ॥ (यथा, महाभारते । १।१।७८)
“श्रुत्वैतत् प्राह विप्रेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।
लिखतो नावतिष्ठेत् तदास्यां लेखको ह्यहम् ॥”)
लेखनीकरणशुभाशुभं यथा,—
“वंशसूच्या लिखेद्वर्णं तस्य हानिर्भवेद्भुवम् ।
तान्नसूच्या तु विभवो भवेत्तत्तद्यो भवेत् ॥
महालक्ष्मीर्भवेन्नित्यं सुवर्णस्य शलाकया ।
हृद्गन्तव्यसूच्या वै मतिवृद्धिः प्रजायते ॥
नथा अग्निमयेर्देवि पुत्रपौत्रधनागमः ।”
अग्निमयेश्चित्रकाष्टमयैः ।
“रेत्येन विपुला लक्ष्मीः कांस्तेन मरणं भवेत् ॥
अष्टाङ्गुलप्रमाणेन दशाङ्गुलेन वाधवा ।
चतुरङ्गुलसूच्या वा यो लिखेत् पुस्तकं शुभे ।
तत्तदक्षरसंख्ये तु खल्पायुर्जाति वै दिने ॥”
यथा रेत्येनेत्यादिवचने एकत्रैव विधिनिषिद्धौ
नथात्राप्यष्टाङ्गुलदशाङ्गुलयोर्विधिः निषेधश्चतु-
रङ्गुले । इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७
पटलः ॥ (खटिका । तत्पर्यायो यथा,—
“खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लेखनीयः, त्रि, लेख्यम् । लेखितयम् । इति लिख-
धातोः कर्मण्यनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा,
सुश्रुते । ६ । १८ ।)
“स्नेहनी लेखनीयश्च रोपणीयश्च स त्रिधा ॥”)
लेखधर्मः, पुं, (लेखेषु देवेषु ऋषभः श्रेष्ठः । लेख
कर्मभ इवेति वा ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥
लेखहारः, पुं, लेखं हरति इत्यर्थे अणप्रत्ययेन
निष्पन्नः । पत्रवाहकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ६५ ।)
“निगूढं ॥ वृषस्तत्र लेखहारं यस्यैवयत् ॥”)
लेखहारकः, पुं, (लेखहार एव । स्वार्थे कन् ।)
पत्रवाहकः । (यथा, कथासरित्सागरे । २६ ।
१६० ।)
“आञ्जानाय खनगरे स्थितेनोच्छृङ्खलस्थितेः ।
भ्रातुर्धूमशिखस्यैह प्रहृष्टो लेखहारकः ॥”)
लेखा, स्त्री, (लिख्यते इति । लिख + बाहुलकात्
अप् । टाप् ।) लिपिः । पङ्क्तिः । इति
मेदिनी । खे, ४ ॥
लेखाहः, पुं, (लेखे अहः ।) श्रीतालवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ लेखनयोग्ये, त्रि ॥

लेखितं, त्रि, लेख्यते यत् । कारितलिखितम् ।
इति अणप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लेख्यं, त्रि, (लिख + ल्युट् ।) लेखितयम्
लेखनीयम् । इति लिखधातोः कर्मणि यप्रत्य-
येन निष्पन्नम् ॥ * ॥ यवहाराङ्गकक्रियापादा-
ङ्गम् । यथा,—
“धातुसाक्षिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ।
धात्राक्षराणि खट्यानि पत्राखण्डान्यतः पुरा ॥
लेखन्तु द्विविधं प्रोक्तं खहस्तान्यकृततन्त्रा ।
असाक्षिकं साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥
मृतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
तदप्यपार्थं करणमृते त्वाधेः स्थिराश्रयात् ॥
दर्शितं प्रतिकालञ्च पठितं आवितञ्च यत् ।
लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि च साक्षिणु ॥”
इति यवहारतन्त्रे वृहत्सतिः ॥
अपि च । साम्प्रतं लेख्यं निरूप्यते । तत्र लेख्यं
द्विविधम् । शासनं जानपदञ्चेति । शासनं निरु-
पितम् । जानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम् ।
खहस्तकृतमन्यकृतञ्चेति । तत्र खहस्तकृतम-
साक्षिकम् । अन्यकृतं ससाक्षिकम् । अनयोश्च
देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् । यदाह
नारदः ।
“लेखन्तु द्विविधं त्रयं खहस्तान्यकृततन्त्रा ।
असाक्षिमत् साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥”
इति ॥
तत्रान्यकृतमाह ।
“यः कश्चिदर्थो निष्ठातः खरुच्या तु परस्परम् ।
लेखन्तु साक्षिमत् कार्यन्तस्मिन् धनिकपूर्वकम् ॥”
धनिकाधमर्णयोर्धर्मो हिरण्यादिः परस्परं
खरुच्या इयता कालेनेतावदेयमितौयती च
प्रतिमाश्च वृद्धिरिति निष्ठातो यवस्थित-
स्तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्व-
निर्णयार्थं लेख्यम् । साक्षिमद्वक्तृत्वं साक्षि-
युक्तम् । धनिकः पूर्वो यस्मिन् तद्वनिकपूर्वकम् ।
धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं
कर्तव्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्तव्याः ।
“कर्त्ता तु यत् कृतं कार्यं सिद्धार्थन्तस्य
साक्षिणः ।
प्रवर्तन्ते विवादेषु खकृतं वाप्यलेखकम् ॥”
इति सरणात् ॥
अपि च ।
“समामासतदह्नाहर्नामजातिखगोत्रकैः ।
सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥”
समा संवत्सरः । मासश्चैत्रादिसहस्रहः पञ्चः
शुक्लः कृष्णो वा । अहस्तिथिः प्रतिपदादिः ।
नाम धनिकाधमर्णयोः । जातिर्नामजातिः ।
खगोत्रं वाशिष्ठादिगोत्रमेतैः समादिभिश्चिह्नि-
तम् । तथा सब्रह्मचारिकं बह्वृचादिशाखा-
प्रयुक्तं गुणनामवर्णनः कठ इति । आत्मीय-
पितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम । आदि यद-
द्यादयजातिसंख्याचारादेर्यहम् । एतैश्चि-
ह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन सम्बन्धः । किञ्च ।

“समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम खहस्तेन निवेशयेत् ।
मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥”
धनिकाधमर्णयोर्धर्मः खरुच्या यवस्थित-
स्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो
नामात्मीयं खहस्तेनास्मिन्नेत्ये यदुपरि लेखितं
तन्ममासुक्तपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत्
पत्रे लिखेत् । तथा,—
“साक्षिणश्च खहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।
अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥”
तस्मिन् लेख्ये ये साक्षिणो लिखितास्तेऽप्या-
त्मीयपितृनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थे अहममुको
देवदत्तः साक्षीति खहस्तेनैकैकशो लिखेयुस्ते
च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः । यदा-
धमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाध-
मर्णोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षि-
सन्निधौ खमतं लेखयेत् । यदाह नारदः ।
“अलिपिञ्च ऋणी यः स्यात् खमतान् स लेख-
येत् ।
साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षी समीपतः ॥”
इति ।
अपि च ।
“उभयाभ्यर्थ्यते नैतन्मया ह्यमुकस्तनुना ।
लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥
ततो लेखको धनिकाधमर्णिकाभ्यां उभाभ्यां
प्रार्थितेन मयासुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रस्तनुना
एतल्लेखं लिखितमित्यन्ते लिखेत् ॥ * ॥ साम्प्रतं
खकृतलेखमाह ।
“विनापि साक्षिभिर्लेख्यं खहस्तलिखितानु यत् ।
तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिक्षताडते ॥”
यल्लेख्यं खहस्तेन लिखितं अधमर्णेन तत् साक्षि-
भिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः । बलोप-
धिक्षताडते । बलेन बलात्कारेण । उपधिना
कृललोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन यत् कृतं तस्मा-
दिना । नारदोऽप्याह ।
“मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतञ्च यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिक्षतन्तर्धेति ॥”
तच्चेतत् खहस्तकृतं परहस्तकृतञ्च यल्लेख्यं देशा-
चारानुसारेण सवन्धकयवहारे वन्धकयवहार-
युक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यचारापरिलोपेन च
लेख्यमित्येतावन्न पुनः साधुशब्देरेव प्रातिखिक-
देशभाषयापि लेखनीयम् । यदाह नारदः ।
“देशाचाराविरुद्धं यदात्ताधिविधिलक्ष्यम् ।
तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम् ॥”
इति ॥
विधानं विधिराधिर्विधिराधीकरणस्तस्य लक्ष-
णम् । गोप्याधिर्भोस्याधिकालकृतमित्यादि तद-
यत्तं विषयं यस्मिन्स्तद्व्याप्ताधिविधिलक्षणम् ।
अविलुप्तक्रमाक्षरं अर्थानाक्रमः क्रमाक्षराणि
च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मि-
न्स्तदविलुप्तक्रमाक्षरम् । तदेवं भूतं लिखितं प्रमा-
णम् । राजशासनवन्न साधुशब्दनियमोऽन्यत्राभि-
प्रायः । लेख्यप्रसङ्गेन लेखाखण्डमप्यणं त्रिभिरेव

देयमित्याह । ऋणं लेख्यकृतन्देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु । यथा साच्यादिकृतमृगन्त्रिभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमप्याहर्तृपुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयम् । न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रै-
र्ऋणन्देयमित्यविशेषणमात्रत्रिभिरेव देयमिति नियतमेव । बाढमस्यैवोत्सर्गस्य पत्रारूप-
विषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम् । तथा हि । पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् । एवं कालमतिक्रान्तं पितृगान्दाप्यते ऋणमिति । इत्थं पत्रारूप-
मतिक्रान्तकालमपि पितृगामपि पितृणां सम्बन्धि दायते । अत्र पितृणामिति बहुवचननिर्देशात् कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्चतुर्थादिर्दायते इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि । लेख्यं यस्य भवे-
द्धस्ते लाभन्त्य विनिर्दिशेदिति । अत्रापि यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यर्णलाभ इति सामान्येन चतु-
र्थादिभ्योऽप्यणलाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चे-
तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं एतद्वचनमिति युक्तम् । वचन-
द्वयानु योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम् ॥३॥
अस्यापवादमाह । आधिस्तु भुज्यते तावद्-
यावत्तत्र प्रदीयते । सवन्धकेऽपि पत्रारूपे ऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमादण्यपकरणानधि-
कारेणाध्याहरणेऽप्यनधिकारप्राप्ताविदुष्यते । यावच्चतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते ताव-
देवाधिर्भुज्यते इति वदता सवन्धकर्णपाकरणे चतुर्थादिरप्यधिकारो दर्शितः । नन्वेतदप्युक्त-
मेव फलभोग्यो न नश्यतीति सत्यम् । तदप्ये-
तस्मिन् सत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सवन्धमनवधम् ॥३॥ प्रासङ्गिकं परि-
समाप्य प्रकृतमेवानुसरति ।
“देशान्तरस्थे दुर्लेखे नद्योन्मृष्टे हृते तथा ।
भिन्ने दम्भेऽथवा च्छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥”
अवहाराचमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधी-
यते । अवहाराचमत्वचायन्तवहितदेशान्तर-
स्थे पत्रे दुर्लेखे दुष्टानि सन्दिग्धानानि
अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि
वा यस्मिंस्तदुर्लेख्यं तस्मिन्दुर्लेखे नष्टे कालवशेन
उन्मृष्टे मसीदौर्बल्यादिना नृदिते लिप्यक्षरे
हृते तस्करादिभिर्भिन्ने विदलिते दम्भे अस्मिन्ना
च्छिन्ने द्विधा भूते सति द्विर्भवति । एतच्चार्य-
प्रत्यर्चिनोः परस्परानुमतौ सत्यां विमत्यानु
अवहाराप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाध्याना-
पेक्षया कालो दातव्यः दुर्दृष्टावस्थिते नष्टे वा
पत्रे साक्षिभिरेव अवहारनिर्णयः कार्यः ।
यथाह नारदः ।
“लेखेऽदेशान्तरस्थे शीर्णे दुर्लिखिते हृते ।
सतस्तत्कालकरणमसतो दृष्टदर्शनम् ॥” इति ॥
सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय
कालकरणं कालावधिदातव्यः । असतः पुनर-
विद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तै-
र्दर्शनं अवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु
साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः ।

अलेख्यसाक्षिके देवौ अवहारे विनिर्दिशेदिति
स्मरणात् । एतच्च जानपदं व्यवस्थापनम् ।
राजकीयमपि व्यवस्थापनमीदृशमेव भवति ।
इयांस्तु विशेषः ।
“राजः खहस्तसंयुक्तं खसुद्राचिह्नितन्तथा ।
राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेऽर्थेषु साक्षिमत् ॥”
इति ॥३॥
तथान्यदपि राजकीयं जयपत्रं दृढवशिष्ठेनोक्तम् ।
यथोपन्यस्तसाधार्यसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् ।
सावधारणकस्यैव जयपत्रकमिष्यते ॥
प्राडिवाकादिहस्ताङ्कं सुद्वितं राजसुद्रया ।
सिद्धेऽर्थे वादिने दद्यान्नयिने जयपत्रकमिति ॥
तथा । सभासदोऽपि मतं मेऽसुकपुत्रस्येति
खहस्तं ददुः ।
“सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।
यथा लेख्यविधौ तद्वत् खहस्तं ददुरेव ते ॥”
इति मनुस्मरणात् ॥
सभासदाश्च परस्परानुमतिरित्येकेण अवहारो
निःश्रुत्यो भवति । यथाह नारदः ।
“यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्ये तदिति मन्यते ।
स निःश्रुत्यो विवादः स्यात् सश्रुत्यस्त्वयथा
भवेत् ॥” इति ।
एतच्चतुःपदावहार एव ।
“साध्येत् साध्यमर्थं यच्चतुःपदान्वितञ्च यत् ।
राजसुद्राङ्कितञ्चैव जयपत्रकमिष्यति ॥”
इति स्मरणात् ॥
यत्र तु हीनता यथा ।
“अन्यवादी क्रियादेवौ नोपस्थाता निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायौ च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥”
इति ॥
तत्र न जयपत्रमस्ति अपि तु हीनपत्रमेव तच्च
कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थं जयपत्रं तु प्राड्याय-
विधिसिद्ध्यर्थमिति विशेषः । लेख्यसन्देहे
निर्णयनिमित्तान्याह ।
“सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् खहस्तलिखिता-
दिभिः ।
शुक्तिप्राप्तिप्रक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः ॥”
शुद्धमशुद्धञ्चेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः
खहस्तलिखितादिभिः स्यात् । खहस्तेन लिखितं
यस्मिन्नेत्यान्तरन्तेन शुद्धिः । यदि सदृशान्यक्ष-
राणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदि-
शब्दात् साक्षिलेखकखहस्तलिखितान्तरसम्बा-
दाच्छुद्धिरिति । युक्त्या प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः । देश-
कालपुरुषाणां द्रव्येण सङ्ग सम्बन्धः प्राप्तिः ।
अस्मिन्देष्टे अस्मिन् काले अस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं
घटत इति युक्तिः । प्राप्तिः क्रिया तस्याद्युप-
न्यासः । चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि । सम्बन्धः
अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दान-
ग्रहणादिसम्बन्धः । आगमोऽस्मैतावतोऽर्थस्य
सम्भावितः प्राप्नुयायः । एत एव हेतवः ।
एभिर्हेतुभिः सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः ।
यदा तु लेख्ये सन्देहनिर्णयो न जायते तदा

साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः । यथाह कात्यायनः ।
“दूषिते पत्रके वादी तदारूपांस्तु निर्दिशेत् ॥”
इति ।
साक्षिसम्भवविषयमिदं वचनम् । साक्ष्यसम्भव-
विषयानु हारीतवचनम् ।
“न मयेतत् कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।
अधरीकृत्य तत् पत्रमथ दिव्येन निर्णयः ॥”
इति ॥३॥
एवं शोधिते पत्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ते यदा
कृतमेवार्थान्तातुमसमर्थस्तदा किं कर्तव्यमित्यत
आह ।
“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वा दत्तार्थको धनम् ।
धनी चोपगतं दद्यात् खहस्तपरिचिह्नितम् ॥”
यदाधर्मार्थकः सकलमृगं दातुमसमर्थस्तदा
श्रुत्यनुसारेण दत्त्वा दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य
पृष्ठेऽभिलिखेदेतावन्मया दत्तमिति । उत्तमर्णो
वा उपगतं प्राप्तं धनन्तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्या-
दभिलिखेदेतावन्मया लब्धमिति । कथं खहस्त-
परिचिह्नितम् । खहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम् ।
यदोपगतं प्रवेशपत्रं खहस्तलिखितचिह्नित-
मधर्मार्थोत्तमर्णो दद्यात् ॥३॥ ऋणे तु कृतस्यै
दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह ।
“दत्तार्थं पाठयेत्लेख्यं शुद्धौ चान्यत्तु कारयेत् ॥”
क्रमेण सङ्गदेव वा कृतस्यैवार्थान्तात्त्वा पूर्वकृतं
लेख्यमपाठयेत् । यदा तु दुर्गदृष्टावस्थितं लेख्यं
नष्टं वा तदा शुद्धेऽधर्मार्थान्तावृत्त्यर्थमन्यलेख्यं
कारयेदुत्तमर्णमधर्मार्थः पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो
विशुद्धिपत्रं अधर्मार्थं दद्यादित्यर्थः ॥३॥
ससाक्षिके ऋणे कृतस्यै दातव्ये किं कर्तव्य-
मित्यत आह ।
“साक्षिमञ्च भवेत् यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकम् ॥”
यत्तु ससाक्षिकमृगन्तत् पूर्वसाक्षिसमञ्चमेव
दद्यात् । इति लेख्यप्रकरणम् । इति मित्ता-
क्षरायां अवहाराध्यायः ॥
लेख्यचूर्णिका, स्त्री, (लेख्यस्य चूर्णिका ।) तूलिका
इति शब्दरत्नावली ॥
लेख्यपत्रः, पुं, (लेख्यं लेखाहं पत्रं अस्य ।)
तालद्वयः । इति भावप्रकाशः ॥ लेखनीय-
पत्रे, स्त्री ॥
लेख्यस्थानं, स्त्री, (लेख्यस्य स्थानम् ।) लिख्यते
यत्र । आफिस इति दम्भरखाना इति च
स्त्रीभाषा । तत्पर्यायः । अन्यकुटी २ । इति
शब्दरत्नावली ॥
लेखं, स्त्री, गणम् । त्याङ इति भाषा । यथा,—
“उत्ससर्ज्जं दृढलेखं मूत्रञ्च भयमाप ह ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे धेनुकासुरवधे
२२ अध्यायः ॥
लेपः, ऋ ङ गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अलिलेपत् । ङ,
लेपते लिलेपे । इति दुर्गादासः ॥
लेपः, पुं, (लिप + घञ् ।) लेपनम् । (यथा, मार्क-
ण्डेये । ३५ । १५ ।

“भूमिर्विशुध्यते कालात् दाहमार्जनगोक्रमैः ।
लंपादुल्लेखनात् सेकादेशसंमार्जनाच्चैनात् ॥”
भोजनम् । इति मेदिनी । पे, १० ॥ (लिप्यते-
नेनेति ।) सुधा । इति विश्वः ॥ चुन इति भाषा ॥
यकः, पुं, (लिप्यतीति । लिप् + क्त्वात्) जाति-
विशेषः । राज इति येकर इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । पलंगः २ । इत्यमरः ॥ लेपी ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लेप्यकृत् ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (लेपनकर्त्तरि, त्रि ॥)

लेपनं, क्ली, (लिप् + क्त्वात्) लेपः । लेपा इति
भाषा । यथा,—

“वैशाखस्य चिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेन्नलेपनैरतिशोभितम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुगृहलेपनफलं यथा,—

वराह उवाच ।

“शृणु तत्त्वेन मे देवि ! लिप्यमानस्य यत् फलम् ।
सर्वं ते कथयिष्यामि यथा प्राप्नोति मानवः ॥
गोमयं गृह्य वै भूमे मम वैष्णोपलेपयेत् ।
न्यस्तानि तत्र यावन्ति पदानि च विलिप्यतः ॥
तावद्वर्षसहस्राणि दिव्यानि दिवि मोदते ।
यदि द्वादश वर्षाणि लिप्यते मम कर्मसु ॥
जायते विपुले शुद्धे धनधान्यसमाकुले ॥
दिशैर्नमस्कृतो देवि ! कुशदीपाय गच्छति ।
कुशदीपमनुप्राप्य सहस्रं जीवते दश ।
मङ्गलक्षैव जायेत महिमागुणवान् शुचिः ॥
कुशदीपात् परिभ्रष्टो मम कर्मपरायणः ।
राजा वै जायते सुभु सर्वधर्मेषु निष्ठितः ॥
लेपनस्य प्रभावेण मम कर्मपरायणः ।
भक्त्या व्यवस्थितश्चापि सर्वश्रेष्ठः गच्छते ॥
देवि ! कारयते सर्वं मम चायतनानि च ॥
कारयित्वा यथान्यायं मम लोकाय गच्छति ॥
गोमयस्य तु वक्ष्यामि तच्छृण्व वसुन्धरे ।
गोमयन्तु समासाय यावन्नोकोऽनुगच्छति ॥
समीपे यदि वा दूरे गत्वानयति गोमयम् ।
यावन्ति तत्पदान्यस्य तावद्वर्षसहस्रकम् ।
गोमयानयिता चैव स्वर्गलोके महीयते ॥
एकादशसहस्राणि एकादशशतानि च ।
ततः स शास्त्रलेपे ह्रीपे रमते च सुदा युतः ॥
शास्त्रमालात् परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ।
मङ्गलक्षैव जायेत सर्वधर्मविदांवरः ॥
अथ द्वादशवर्षाणि मञ्चितः सुदृढव्रतः ।
वहते गोमयं सुभु मम लोकाय गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

देवीगृहलेपनफलं यथा,—

“देवा गृहन्तु यः शुक्र गोमयेनानुलेपयेत् ।
स्त्रियो वा यदि वा पुंसः वरसासन्तु निरन्त-
रम् ।
स लभेदीक्षितान् कामान् देवा लोकश्च
गच्छति ॥”

इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

(रात्रौ लेपननिषेधो यथा,—

“न रात्रौ लेपनं कुर्यात् शुष्कमाणं न धार-
येत् ।

शुष्कमाणसुपेक्षिते प्रदेशे पीडनं प्रति ॥”

इति मध्यखण्डे त्रयोविंशेऽध्याये शार्ङ्गधरे-
णोक्तम् ॥)

लेपनः, पुं, (लिप्यत्यनेनेति । लिप् + करणे क्त्वात्)

तुष्कनामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लेपी [न] पुं, (लिप्यतीति । लिप् + णिनिः ।)

लेपकः । येकर इति भाषा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ लेपकर्त्तरि लेपविशिष्टे च त्रि ॥

लेप्यं, त्रि, (लिप् + ण्यत् ।) लेपनीयम् । लेप-
यम् । लिपधातोः कर्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

(यथा, भागवते । ११ । २७ । १२ ।
“शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च
सैकती ।

मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥”)

लेप्यकृत्, पुं, (लेप्यं करोतीति । कृ + क्त्वात् ।)
लेपकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८६ ॥

लेप्यमयी, स्त्री, (लेप्य + मयट् । डीप् ।) काष्ठादि-
चटितपुत्तलिका । तत्पर्यायः । अञ्जलि-
कारिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेप्यस्त्री, स्त्री, (लेप्या स्त्री ।) सुगन्धद्रवलिप्ता
स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

लेपः, पुं, सिंहराशिः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
लेलिहानः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा लेह्येति ।

लिह् + यङ् + शानच् ।) शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनःपुन-
र्लेहनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२३३ । ५ ।

“सप्तजिह्वाननः क्रूरो लेलिहानो विसर्पति ॥”)

लेलिहाना, स्त्री, (लेलिहान + स्त्रियां टाप् ।)
सुद्राविशेषः । यथा,—

“वक्रं विस्तारितं कृत्वाप्यधो जिह्वाश्च चाल-
येत् ।

पार्श्वस्थं सुद्विगुलं लेलिहानेति कौर्त्तिता ॥”

एषा ताराराधने । अन्या लेलिहाना वक्तव्या ।
“योनिर्मायाधरः सन्दर्बधूः कूर्चं क्रमादिदुः ॥
बीजानि चोच्चरन् मन्त्री सुद्रावत्यनमाचरेत् ।
तर्जनीमध्यमानामाः समं कुर्यादधोमुखम् ॥
अनामायां क्षिपेद्दृढां ऋज्वीं कृत्वा कनि-
ष्ठिकाम् ।

लेलिहानाख्यसुद्रेयं जीवत्यासे प्रकीर्त्तिता ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

लेष्टः, पुं, (लिष्ट् + ण्यत् ।) कणा । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ५८ । २४ ।

“एष ते राजधर्माणां लेष्टः समनुवर्णितः ॥”)

लेष्टुः, पुं, (लिश्यते इति । लिष्ट् + बाहुलकात्
तुन् ।) लोष्टम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । ३४ । २६ ।

“अथ यो ब्राह्मणान् क्रुष्टः पराभवति सोऽ-
चिरात् ।

यथा महार्णवे क्षिप्त आमलेष्टुर्विनश्यति ॥”)

यथा महार्णवे क्षिप्त आमलेष्टुर्विनश्यति ॥”)

यथा महार्णवे क्षिप्त आमलेष्टुर्विनश्यति ॥”)

लेष्टुः, पुं, (लेष्टुं हन्तीति । हन् + टक् ।
लेष्टुभेदनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लेष्टुभेदनः, पुं, (लेष्टुं भिनत्तीति । भिद् + क्त्वात् ।)
लोष्टभङ्गसाधनसुहृत् । मद् इति ख्यातः ।

इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः
कोटिशः २ । इत्यमरः ॥ कोटीशः ३ । इति

रत्नकोषः ॥ लेष्टुः ॥ लेष्टुभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

लेसिकः, पुं, हृद्यारोहकः । तत्पर्यायः । कटि-
रोहकः २ । इति शब्दमाला ॥

लेहः, पुं, (लेहनमिति । लिह् + घञ् ।)
आहारः । भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्-
पर्यायः । खादनम् २ रसनम् ३ खदनम् ४

खदिः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृष्ट-
संज्ञितायाम् । ५ । ४३ ।

“सयापसयलेह्यसननिरोधावमर्दनारोहाः ।
आघातं मध्यतमस्तमोऽन्य इति ते दश

यासाः ॥”

कर्मणि घञ् । रसः । यथा, सुश्रुते । १ । १४४ ।
“पचेहं हं सितं चौद्रं पलाहं कुडवान्वितम् ॥”

लेह्येति । लिह् + पचाद्यच् । लेहनकर्त्तरि, त्रि ।
यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।

“हृद्येहं मधुनो लेहेहं विसृज्येयं गिरिः ॥”
अवलेहः । तत्पर्यायो यथा,—

“कायस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारस-
क्रिया ।

सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा स्यात् पलो-
न्मिता ॥

सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाश्च द्विगुणो गुडः ।
द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥”

इति मध्यखण्डेऽष्टमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥”)

लेहनं, क्ली (लिह् + क्त्वात् ।) जिह्वया रस-
ग्रहणम् । चाटन इति भाषा । तत्पर्यायः ।

जिह्वाखादः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेहिनः, पुं, (लिह् + बाहुलकात् इनन् ।) टङ्क-
णम् । इति हेमचन्द्रः ॥

लेह्यं, क्ली, (लिह् + ण्यत् ।) अन्तः । इति
शब्दमाला ॥ लेहनीये, त्रि ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४५ । २३० ।

“तत्तन्नाविधं भक्ष्यभोज्यलेह्यादि षडसम् ।
दिव्यमन्नं बुभुजिरे यपुः पानमयोत्तमम् ॥”

आहारविशेषो यथा,—

“आहारं षड्विधचूर्णं पेयं लेह्यन्तथैव च ।
भोज्यं भक्ष्यन्तथा चर्च्चं गुरु विदाद्यथोत्त-
रम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लेङ्गं, क्ली, (लिङ्गमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इति ।
लिङ्गस्येदमिति वा । लिङ्ग + अण् ।) लिङ्ग-
पुराणम् । यथा,—

“मातुः कौर्म्यं तथा लेङ्गं शैवं स्कान्दन्तथैव च ॥”
इत्यादि पाद्मोत्तरखण्डे ३४ अध्यायः ॥

(अस्य विवरणादिकं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

लोकः

लैङ्गी, स्त्री, लिङ्गिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ लिङ्ग
सम्बन्धिनः, चि ॥

लोक, ऋ क दीर्घौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोकत् । क,
लोकयति । इति दुर्गादासः ॥

लोक, ऋ ङ ईत्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
व्यात्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोकत् । ङ,
लोकते । विलोकयन्त्यो वपुरापुरच्छां प्रकाम-
विस्तारफलं हरिण्यः । इत्यादौ विलोकनं
विलोकः पश्चात् तं करोतीति णौ साध्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लोकः, पुं, (लोक्यते इति । लोक + चच् ।) भुव-
नम् । जनः । इत्यमरः ॥ सप्तलोकनामानि
यथा,—

“भूर्भुवः स्वर्मेहस्यैव जनश्च तप एव च ।
सत्यलोकश्च सप्तैते लोकान्स्ते परिकीर्त्तिताः ॥”
इत्यमिपुराणम् ॥

अपि च ।

“भूर्लोको भुवः स्वर्लोकश्चैलोक्यमिदमुच्यते ।
महर्जनस्तपः सत्यः सप्त लोकाः प्रकीर्त्तिताः ॥
भूर्लोकः पार्थिवो लोकः अन्तरीक्षं भुवः

सूतः ।

भायो लोको दिवि ह्येतच्छेषादूर्ध्वं यथाक्रमम् ॥
भूतस्याधिपतिर्ह्यभिस्ततो भूतपतिस्तु सः ।
वायुर्नभसोऽधिपतिस्तेन वायुर्नभस्यतिः ।
भायस्य सूर्याधिपतिस्तेन सूर्यो दिवस्यतिः ॥
गन्धर्वाधिरसस्यैव गुरुकाः सह राक्षसैः ।
भूर्लोकवासिनः सर्वे अन्तरीक्षचरान् शृणु ॥
मरुतः सप्तभिः स्कन्दे रुद्रास्तथैव चाश्विनौ ।
आदित्या वसवः सर्वे तथैव च गवाज्जनाः ॥
चतुर्थं तु महर्लोकं तिष्ठन्ते कल्पवासिनः ।
प्रजानां पतिभिः सर्वैः सेव्यते पञ्चमो महान् ॥
मनुः सनत्कुमाराद्या वैराजश्च सुताक्षयः ।
षष्ठे तु संस्थिता क्षीते देवा देवविरोधकाः ॥
सत्यस्तु सप्तमो लोको ह्यपुनर्भववासिनाम् ।
ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्षणः ॥
महौतलात् सहस्रांशस्तत ऊर्ध्वं दिवाकरः ।
दृश तानि भुवे यावद्विगुण्ये द्विगुणान्तरे ॥
दृश्योजनकोऽस्यास्तु मेरुर्द्ध्वं भुवः सूतः ।
त्रयोविंशतिलक्षाणि त्रैलोक्येऽप्येक उच्यते ॥
द्विगुण्येष्टु सहस्रेषु योजनानां शतेषु च ।
लोकान्तरमथैवेकं भुवादूर्ध्वं विधीयते ॥
देवदानवगन्धर्व्यचराचसपन्नगाः ।

भूतविद्याधराश्चैव अदौ ते देवयोनयः ॥
ते ब्रह्माण्डस्य मध्यस्थाः परतस्तमसावृतम् ।
ततोऽग्निवायुराकाशं ततो भूतादिरुच्यते ॥
ततो महान् प्रधानश्च प्रकृतिः पुरुषस्ततः ।
पुरुषादीन्वरो ज्ञेयो यस्य शक्त्यावृतं जगत् ।
शिवोऽभावादेवानां परापरतरा मताः ॥”
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये अष्टगति-
नामाध्यायः ॥ * * * दिक्पालानां लोका यथा,
“प्रजापतिस्तु भगवान् शुण्ठतः प्रीत्य देवताम् ।

लोकका

आधिपत्येषु शुक्लेषु न्ययोजयत योगवित् ॥
त्रयाणामपि लोकानां देवतानां द्विजोत्तमाः ।
चकार शक्रं राजानं देवानां हितिपूर्वजम् ॥
पूर्वस्थां कौशिकी राजा दक्षिणस्थां यमो

दिशि ।

वरुणः पश्चिमायान् उत्तरस्थां सदा धनी ॥” * * *
पुण्यवतां लोका यथा,—

“एवं विभज्य रात्र्यानि पुरा प्रोक्तानि यानि च ।
लोकांश्च विदधे दिव्यान् ददावथ पृथक् पृथक् ॥
कस्यचित् सूर्यसङ्काशान् कस्यचिद्वह्निनिर्म-
लान् ।

कस्यचिद्विष्णुविद्योतान् कस्यचिच्चन्द्रनिर्म-
लान् ॥

नानावर्णान् काममयानेकशतयोजनान् ।
स तान् सुकृतिनां लोकान् पावनाय च संस्थि-
तान् ॥

भानूर्ध्वं ये तपस्यन्ति सौम्यास्तारागणाः सदा ।
एते सुकृतिनां लोका ये शान्ताः पुण्यकर्मभिः ।
ये यजन्ति मखैः पुण्यैः समाप्रवरदक्षिणैः ।

स्वदारनिरता दान्ता ऋजवः सत्यवादिनः ॥
दीनानुग्रहकर्तारो ब्रह्मण्या लोकपूजिताः ।

योगयुक्ता महात्मानो यान्ति तत्र तपोज्ज्वलाः ॥
सर्वे सदाः चमायुक्ता कोपिता ये तमोजिताः ।

एवं नियोज्य तनयान् स्वयं लोकपितामहः ।
पौष्करं ब्रह्मसदनमाकरोह प्रजापतिः ॥

सर्वे स्वयम्भुदत्तेषु पावनेषु दिवौकसः ।
रेभिरे स्वेष्टे लोकेषु महेन्द्राभिपालिताः ॥”

इति बह्मिपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
(जनार्णवे विषयोऽस्य यथा,—

“यथा लोकस्य स्वार्गादक्षिणा पुरुषस्य गर्भा-
धानं यथा क्षतयुगमेवं वाह्यम् । यथा त्रेता
तथा यौवनं यथा ह्यापरस्तथा स्थाविर्यं यथा
कलिरिवमातुर्यं यथा युगान्तस्तथा मरणमितिव-
मनुमानेनानुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयव-
विशेषाणामभिदेशसामान्यं विधात् ।”

“तत्र संयोगापेक्षी लोकशब्दः षड्धातुसमुदायो
हि सामान्यतः सर्वलोकः । तस्य हेतुवत्-
पत्तिर्वृद्धिरुपपन्नवो विद्योगश्च तत्र हेतुवत्पत्ति-
कारणं उत्पत्तिर्जन्म वृद्धिराध्यायनं उपपन्नवो
दुःखागमः षड्धातु विभागो विद्योगः स
जीवापगमः स प्राणनिरोधः स भङ्गः ॥ लोक-
स्वभावः ।” इति चरके शरीरस्थाने पञ्चमे-
ऽध्याये ॥

“तस्मिन् क्रिया सौविधानं कस्मात् लोकस्य
देविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरो
जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च
तदभूयस्यात् । पश्चात्तको वा ।” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ * * *)

लोककान्ता, स्त्री, (लोकानां कान्ता प्रिया ।)
ऋद्धिनामौघधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(लोकप्रिये, चि । यथा, गो० रामायणे ।
२ । ३८ । ६ ।

लोकपा

“लोककान्तं प्रियं पुत्रं कुशचीरामरं वनम् ।
प्रस्थितं पश्यतो मेढ्यं हृदयं किं न दीर्यते ॥”

लोकचक्षुः, [स] स्त्री, (लोकानां चक्षुरिव ।)
सूर्यः । इति शब्दमाला ॥ जनस्य लोचनश्च ॥

लोकजित्, पुं, (लोकं जितवानिति । जि + क्तिप् ।)
बुद्धः । इत्यमरः ॥ (लोकजेतरि, चि । यथा,

शतपथब्राह्मणे । १४ । ४ । १ । ३३ ।

“यं कामं कामयते तमागायति तत्रै तल्लोक-
जिदेव ॥”)

लोकतुषारः, पुं, (लोके तुषार इव ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्पूरशब्देऽस्य गुणादिकं
ज्ञातव्यम् ।)

लोकनाथः, पुं, (लोकानां नाथः ।) बुद्धः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ ।
१३८ ।

“लोके भगवतो लोकनाथादारभ्य केचन
ये जन्तवो गतक्षेत्रान् बोधिसत्तामवेहि तान् ॥”)

ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ शिवः । यथा,—

“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां

स लोकनाथः पितृसङ्गोचरः ।

स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते

न सन्ति याथार्थ्यविदः पिण्डाकिनः ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥

(तथा च महालिङ्गाचनतन्त्रे शिवशतनाम-
स्तोत्रे ।

“त्रैलोक्ये लोकनाथश्च रुद्रलोके महेश्वरः ॥”

वटिकौषधविशेषः । तद्वयथा,—

“पारदं गन्धकश्चैव समभागं विचूर्णयेत् ।

नृताभं रसतुल्यश्च पुनस्तेनैव मर्दयेत् ॥

रसाद्विगुणलौहश्च लौहतुल्यश्च ताम्रकम् ।

भस्मवराटिकायाश्च ताम्रतस्त्रिगुणं क्षिपेत् ॥

नागवल्लीदलेनैव मर्दयेद्यत्रतो भिषक् ।

पचेन्नणपुटेनैव स्वाङ्गशीतं ससहरेत् ॥

यक्षतुङ्गीहोदरहरः गुल्मश्चयधुनाशनः ।

पिप्पलीमधुसंयुक्तां सयुङ्गां वा हरीतकीम् ॥

गोमूत्रश्च प्रिवेद्यात्तु गुडं वा जीरकात्वि-

तम् ॥”

इति लोकनाथो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
संग्रहे यक्षतुङ्गीहाधिकारे ॥ * * * लोकप्रभौ,

चि । यथा, गो० रामायणे । २ । ३३ । १६ ।

“लोकनाथस्य रामस्य पीडया पीडितं जगत् ।
अपवर्ण्यैव सोमस्य राहुग्रहणपीडया ॥”)

लोकपालः, पुं, (लोकान् पालयतीति । पाल +
णिच् + अण् ।) राजा । इति हलायुधः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३४६ ।

“उत्तमो लोकपालोऽयमिति तस्य प्रशस्तिषु ।

यः प्राप्नवान् विना यज्ञं चक्षमे न पशुचयम् ॥”)

दिक्पालः । यथा,—

“इन्द्रो बह्मिः पितृपतिर्निर्ऋतिर्वरुणोऽनिलः ।

घनदः शङ्करश्चैव लोकपालाः पुरातनाः ॥”

इति बह्मिपुराणम् ॥

लोकाली

(यथा च, मनुः । ५ । ६६ ।
 “सोमायर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्यद्योर्मस्य च ।
 अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥”)
 लोकवाच्यः, पुं, (लोकानां वाच्यः ।) सूर्यः ।
 इति जटाधरः ॥
 लोकवाच्यः, पुं, (लोकात् लोकसमाजात् वाच्यः ।)
 सर्वाचारवर्जितः । यथा,—
 “लोकवाच्यसु यो वाजिगवाश्याचारवर्जितः ॥”
 इति जटाधरः ॥
 लोकमाता, स्त्री, (लोकानां मातेव ।) लक्ष्मीः ।
 इत्यमरः ॥ (लक्ष्म्या लोकजननीसमापि च ।
 यथा, भागवते । २ । ३ । ५ ।
 “प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ॥”)
 लोकलोचनं, स्त्री, (लोकानां लोचनमिव ।) सूर्यः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (जनस्य लोचनञ्च ।
 कथा, कथासरित्सागरे । १८ । ६२ ।
 “सोऽश्नन्तुपाधिंघातेन यन्त्रेदेरितः शरः ।
 जगाम काप्यतिजवादलस्यो लोकलोचनैः ॥”)
 लोकविनायकः, पुं, (लोके विनायक इव ।) यक्ष-
 विशेषः । यथा,—
 “स्कन्दगृहादयो ये च आर्यकवासकादयः ।
 कौमारास्ते भूवि ज्ञेया ये च लोकविनायकाः ।
 सहस्रशतसंख्याता मर्त्यलोकविचारिणः ॥”
 इति वज्रपुराणम् ॥
 लोकविश्रुतिः, स्त्री, (लोके विश्रुतिः ।) जनश्रुतिः ।
 किंवदन्ती । इति कैचित् ॥
 लोकायतं, स्त्री, (लोकेषु आयातं विस्तीर्णमिव ।)
 तर्कभेदः । चार्वाकशास्त्रम् । इत्यमरभरतौ ॥
 लोकायतिकः, पुं, (लोकायतं शास्त्रमस्यस्येति ।
 लोकायत+ठन् ।) चार्वाकः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (तार्किकः । यथा, हरिवंशे । २४६ । ३० ।
 “रेव्यनामात्मसंयोगसमवायविशारदः ।
 लोकायतिकसुखैश्च शुश्रुवुः खनमौरितम् ॥”)
 लोकालोकः, पुं, (लोक्यतेऽसौ इति लोकः । न
 लोक्यतेऽसौ इति अलोकः । ततः कर्म-
 धारयः ।) खनामख्यातपर्वतः । तत्पर्यायः ।
 चक्रवाडः २ । इत्यमरः ॥ हे सावित्रीपां
 महीमाविष्टा प्राकारवत्स्थिते गिरौ लोकालोक
 इति खनामख्याते । अन्तर्लोक्यते सूर्यरश्मिभिः
 स्पृश्यमावत्वात् इति लोकः । तथा बहिः
 सूर्यकिरणास्पृष्टात् न लोक्यते इति अलोकः ।
 लोकजीने कर्मणि चञ् लोकश्चासौ अलोक-
 खति लोकालोकः । चक्रं महीचक्रं बद्धते
 वेष्टयति चक्रवाडः । वडि उ वेष्टे च षण्-
 क्षापकसिद्धस्यानित्यत्वात् न तुण् । इति भरतः ॥
 (यथा, रघुः । १ । ६८ ।
 “सोऽहमिष्याविशुद्धात्मा प्रजालीपनिमीलितः ।
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥”
 अस्य विवरणं यथा देवीभागवते । ८ । १४ । १५ ।
 श्रीनारायण उवाच ।
 “ततः परस्तादचलो लोकालोकेति नामकः ।
 अन्तरासे च लोकालोकयोः परिकल्पितः ॥

लोकेश्व

यावदस्ति च देवर्षे ह्यन्तरं मानसोत्तरात् ।
 सुमेरोस्तावती शुद्धा काचनी भूमिरस्ति हि ॥
 दर्पणोदरतुल्या सा सर्वप्राणिविवर्जिता ।
 यस्यां पदार्थः प्रहितो न किञ्चित् प्रत्युदीयते ॥
 अतः सर्वप्राणिसङ्हरहिता सा च नारद ! ।
 लोकालोक इति व्याख्या यदत्र परिकल्पिता ॥
 लोकालोकान्तरे चास्य वर्तते सर्वदा स्थितिः ।
 ईश्वरेण सलोकानां त्रयाणामन्तगः कृतः ॥
 सूर्यादीनां ध्रुवान्तानां रश्मयो यदशादिह ।
 अर्वाचीनाश्च त्रीं लोकानातन्वानाः कदापि
 हि ॥
 पराचीनत्वभाजो हि न भवन्ति च नारद ! ।
 तावदुन्नयनायामः पर्वतेन्द्रो महोदयः ॥
 एतावन्लोकविन्यासोऽयं संस्थामानलक्ष्यैः ।
 कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटिभिर्गणितस्य च ॥
 भूगोलस्य चतुर्थांशो लोकालोकाचलो मुने ! ।
 तस्योपरि चतुर्दिक्षु ब्रह्मणा चात्मयोनिना ॥
 निवेशिता दिग्गजा ये तन्नामानि निबोधत ।
 ऋषभः पुष्पचूडोऽथ वामनोऽथापराजितः ॥
 एते समस्तलोकस्य स्थितिहेतव ईरिताः ।
 तेषां स्वविभूतीनां बहुवीर्योपदृश्यम् ॥
 विशुद्धसत्त्वज्ञेयं वहुयन् भगवान् हरिः ।
 आस्ते सिद्धाष्टकोपेतो विष्वक्सेनादिवृतः ॥
 निजायुधैः परिवृतो भुजदण्डैः समं ततः ।
 आस्ते सकललोकस्य स्वस्तये परमेश्वरः ॥
 आकल्पमेवं वेशं गतो विष्णुः सनातनः ।
 स्वमायारचितस्यास्य गोपीयायात्मवाधनः ॥
 योऽन्तर्विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणकम् ।
 व्याख्यातं यद्वाहिलोकालोकाचल इती-
 रणात् ॥” * ॥
 लोकश्च अलोकश्च तौ । सूर्याद्यालोकविशिष्ट-
 तद्रहितदेशौ । अत्र द्विवनप्रयोगः स्यात् ।
 यथा, भागवते । ५ । २० । ३४ ।
 “एतः परस्तात् लोकालोकनामाचलो लोका-
 लोकपोरन्तराले परित उपकल्पितः ॥”)
 लोकेशः, पुं, (लोकानामीशः ।) ब्रह्मा । इत्य-
 मरः ॥ बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रः । यथा,
 रघुः । ३ । ६६ ।
 “यथा च वृत्तात्ममिमं सहोगत-
 त्रिलोचनेकांशतया दुरासदः ।
 तवेव सन्देहहरादिशंपतिः
 शृणोति लोकेश । तथा विधीयताम् ॥”
 लोकपालः । यथा, मनुः । ५ । ८७ ।
 “लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।
 शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ॥”
 लोकाधिपतौ, त्रि । यथा, भागवते । ३ ।
 ६ । १६ ।
 “पादावस्य विनिर्मितौ लोकेशो विष्णुरावि-
 श्रुत् ॥”)
 लोकेश्वरः, पुं, (लोकानामीश्वरः ।) बुद्धभेदः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भुवनानां जनानां

लोचन

प्रभुश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ११४ । १६ ।
 “अवसीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
 उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥”)
 लोकपालः । यथा, महाभारते । ८ । ३४ । २६ ।
 “ग्रहणक्षत्रताराभिश्चर्म चित्रं नभस्तलम् ।
 सुरासुप्रेतवित्तानां पतीन् लोकेश्वरान्
 हृदयान् ॥”)
 लोकेश्वरात्मजा, स्त्री, (लोकेश्वरस्य बुद्धस्य आत्म-
 जेव ।) बुद्धशक्तिभेदः । तत्पर्यायः । तारा २
 महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६
 मनोरमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता १०
 शिवा ११ खड्गवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४
 नीलसरस्वती १५ शक्तिनी १६ महातारा १७
 वसुधारा १८ धनन्दा १९ त्रिलोचना २०
 लोचना २१ । इति हेमचन्द्रः ॥
 लोच, ऋ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोचत् ।
 भासि दीप्तौ । किन्तु पुरुषोत्तमशरणदेवौ भाव
 इति मूर्धन्यवकारं मत्वा वचनार्थमाहृतुः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लोच, ऋ उ ईच् । इति दुर्गादासः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) ईच्, पर्यालोचनं प्रणि-
 धानमिति यावत् । ऋ, अलुलोचत् । उ, लोचते
 कार्यं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥
 लोचं, स्त्री, (लोचते पर्यालोचयति सुखदुःखा-
 दिकमिति । लोच+अच् ।) अश्रु । इति
 जटाधरः ॥
 लोचकः, पुं, (लोचते इति । लोच+कृल् ।)
 मांसपिण्डम् । अचितारका । कज्जलम् ।
 स्त्रीणां ललाटाभरणम् । कदली । नीलवस्त्रम् ।
 निर्बुद्धिः । कर्णपूरः । मूर्खता । भूषणचर्म ।
 इति मेदिनी । के, ५० ॥ निम्नोक्तः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 लोचनं, स्त्री, (लोचतेऽनेनेति । लोच+ल्युट् ।)
 चक्षुः । इत्यमरः ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं
 यथा,—
 “वक्रान्तेः पद्मपत्राभैर्लोचनैः सुखभागिनः ।
 मार्जारलोचनैः पापी महात्मा मधुपिण्डलैः ॥
 क्रूराः केकरनेत्राश्च हरिणाक्षाः सकल्मषाः ।
 जिह्वैश्च लोचनैः क्रूराः सेनाभ्यो गजलोचनाः ॥
 गम्भीराक्षा ईश्वराः स्युर्मन्त्रिणः स्यूलचक्षुषः ।
 नीलोत्पलाक्षा विद्वांसः सौभाग्यं श्यावचक्षु-
 षाम् ॥
 स्यात् लक्षणतारकाचायामक्षणासुत्पादनं किञ्च ।
 मण्डलाक्षाश्च पापाः स्युर्निःस्वाः स्युर्दीर्घ-
 लोचनाः ॥
 दृक् स्निग्धा विपुला भोगे अल्पायुर्नाभि-
 रुन्नता ।
 विशालोन्नता सुखिनो दरिद्रा विषमभुवः ॥”
 इति गारुड ६५ अध्यायः ॥
 लोचनहिता, स्त्री, (लोचनार्थां हिता ।) तुल्याङ्ग-
 नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोतः

लोचना, स्त्री, (लोचते पर्यालोचयतीति । लोच + ल्युट् । टाप् ।) ब्रह्मशक्तिभेदः । अस्याः प्रमाणं पर्यायाच्च लोकेन्द्रात्मजाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
लोचनामयः, पुं, (लोचनधोरामयः ।) चक्षुरोग-
विशेषः । तत्पर्यायः । अभिमन्युः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
लोचनी, स्त्री, (लोचतेऽसौ । लोच् + ल्युट् ।
ङीप् ।) महाश्रावणिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥
लोचमर्कटः, पुं, लोचमस्तकः । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥
लोचमस्तकः, पुं, (लोचं दृश्यं मस्तकं मयूरशिखेव
यस्य ।) मयूरशिखौघम् । रुद्रजटा इति
ख्यातः । चित्रयमानिकेति केचित् । तत्पर्यायः ।
खराश्वा २ कारवी ३ दीप्यः ४ मयूरः ५ ।
इत्यमरः ॥ लोचमर्कटः ६ । इति भरतः ॥
लोचिका, स्त्री, दधिघृतमहिंनोष्णोदकसहित-
दलितमण्डलाकारनिर्मितघृतभट्टसमिता । लुचि
इति भाषा । इति पाकरालेश्वरः ॥
लोड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोडत् । लोटति
लोकः उन्माद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
लोडुलः, पुं, (लोडतीति । लोट् + बाहुलकात्
उलच् ।) अभिलोटकः । इति संचिप्तसारी-
णादित्तिः ॥
लोड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोडत् । इति
दुर्गादासः ॥
लोणहणं, स्त्री, (लोणं लवणरसयुक्तं हणम् ।)
लवणहणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लोणा, स्त्री, (लवणमस्यस्या इति । अच् । टाप् ।
पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चुदानिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।
“लोणा लोणी च कथिता दृढलोणी तु
घोटिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लोणारं, स्त्री, (लवणं ऋच्छतीति । लवण + ऋ +
अण् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चारविशेषः ।
तत्पर्यायः । लवणोत्थम् २ लवणाकरजम् ३
लवणमदः ४ जलजम् ५ लवणचारः ६ लवणः ७ ।
अस्य गुणाः । अत्युष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । पित्त-
वृद्धिकारित्वम् । चारत्वम् । ईषलवणत्वम् । वात-
गुल्मादिमूलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लोणास्त्रा, स्त्री, चुदानिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
लोतं, स्त्री, (लुनातीति । लू + “हविन्द्रप्रणिति ।”
उणा० ३ । ५६ । इति तन् ।) स्नेयधनम् ।
तत्पर्यायः । लोप्ताम् २ । इति जटाधरः ॥
लोप्ती ३ लोत्रम् ४ लुप्तम् ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
लोतः, पुं, स्त्री, (लुनातीति । लू + “हविन्द्रप्र-
णिति ।” उणा० ३ । ५६ । इति तन् ।) नेत्राक्षु ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निहम् । इति सिद्धान्त-

२३३

लोधः

कौमुद्यासुणादित्तिः ॥ लवणम् । अश्रुपातः ।
इति संचिप्तसारीणादित्तिः ॥
लोत्रं, स्त्री, (लुनातीति । लू + “सर्वधातुभ्यश्च ।”
उणा० ४ । १५८ । इति ङ् । यडा, ला +
“अशिन्नादिभ्य इञोच् ।” उणा० ४ । १७२ ।
इति उच् । इत्युज्ज्वलः ।) लोत्रम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ नेत्रजलम् । इति संचिप्त-
सारीणादित्तिः ॥
लोधः, पुं, (रुण्हीति । रुध + अच् । रस्य लः ।)
खनामख्यातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः ।
तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ॥ लोधः ५
तिङ्गकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्लः २
शवरलोधः ३ महालोधः ४ श्रावरः ५ । इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफवात-
नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शोथजित्वम् । सर-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
लोधः, पुं, (रुण्हीति । रुध + बाहुलकात् रन् ।
रस्य लः ।) लोधवृक्षः । (यथा, शिशुपाल-
वधे । ६ । ४६ ।
“अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां
विशदं कपोलभुवि लोधरजः ।
नवमङ्गलं नयनपङ्कजयो-
र्विभिदे न शङ्कनिहितात् पयसः ॥”)
तत्पर्यायः । गालवः २ श्रावरः ३ तिरीटः ४
तिल्यः ५ मार्जनः ६ । इत्यमरः ॥ षट् लोध-
मात्रे लोध इति ख्याते । षट् श्वेतलोध इति
सुभूतिः ॥ आद्यपादः श्वेतलोधे शेषो रक्तलोध
इति स्वामी ॥ तस्य पर्यायान्तरं यथा । लोधः ७
भिल्लतरुः ८ तिल्वकः ९ काण्डीलकः १०
लोधकवृक्षः ११ शम्बरः १२ हस्तिरोधकः १३
तिलकः १४ काण्डीलकः १५ हेमपुष्पकः १६
भिल्लो १७ श्रावरकः १८ । अस्य गुणाः ।
कषायत्वम् । शीतत्वम् । वातकफासनाशित्वम् ।
चक्षुष्यत्वम् । विषहृत्त्वम् । तत्र विशिष्टो वल्क-
लोधकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“लोधस्तिस्त्रिरीटश्च श्रावरो गालवस्तथा ।
द्वितीयः पट्टिकालोधः क्रसुकः स्थूलवल्कलः ॥
जीर्णपत्रो दृढत्वचः पट्टीलाक्षाप्रसादनः ।
लोधो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तहृत् ॥
कषायो रक्तपित्ताहृत्वातातीसारशोथहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
“तिल्वकस्तु मतो लोधो दृढत्वचस्तिरीटकः ।
तस्य मूलत्वचं शुष्कामलवल्कलवर्जितम् ॥
चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ चोत्तयेत्ततः ।
लोधस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥
भागं तं दशमूलस्य पुनः कायेन भावयेत् ।
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत्त ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥
दधितक्रसुरामण्डलैर्वेदरशीधुना ।
रसेनामलकानां वा ततः पाण्डितलं पिवेत् ॥”
“सुरां लोधकषायेण जातां पक्षस्थितां पिवेत् ॥”
इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ॥)

लोपामु

लोधकवृक्षः, पुं, (लोध एव लोधकः । स एव
वृक्षः ।) लोधः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लोपः, पुं, क्रिदः । आकुलीभावः । लुपधातोर्भावे
घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् । (अभावः । यथा,
रघुः । १ । ६८ ।
“सोऽहमिव्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिर्मोहितः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥”)
आकरणमते वर्णनाशः । तथा हि । नाश-
विधिर्यथा । लोपोऽस्योमाङोरित्यादि । अपि च ।
“सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्वली लोपविधिसंज्ञा ।
लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्बली ॥”
इति दुर्गादासः ॥
लोपा, स्त्री, अगस्त्यमुनिपत्नी । इति जटाधरः ॥
लोपाकः, पुं, (लोपं शीघ्रमदर्शनं अकति प्राप्नो-
तीति । अक् + अण् ।) शृगालः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“श्वविच्छल्यकगोधाशशवृषदंशलोपाकलोमश-
कर्णकदलीन्दगप्रियकाजगरसर्पेष्टधिकनकुल-
महावभ्रुप्रभृतयो विलेशयाः ॥”)
लोपापकः, पुं, (लोपं द्रुतमदर्शनं आप्नोतीति ।
आप् + ण्वल् ।) शृगालः । इति शब्दमाला ॥
लोपापिका, स्त्री, (लोपापक + स्त्रियां टाप् ।
अत इत्वम् ।) शृगाली । इति शब्दमाला ॥
लोपासुद्रा, स्त्री, अगस्त्यमुनिभाष्या । इत्यमरः ॥
लोपयति योषितां रूपाभिधानमिति लोपा
पचाद्यन् आसुद्रयति स्रुटुः स्मृतिमिति आसुद्रा
अन् ततः कर्मधारयः । किंवा न सुदं राति
असुद्रा पतिशुश्रूषाया लोपे असुद्रा लोपा-
सुद्रा । लोपा च ।
“लोपासुद्रा तु वेदभर्तु लोपा स्त्री कुम्भजम्बनः ॥”
इति कण्वभूषणम् । इति भरतः ॥
अस्या अर्घ्यदानप्रसङ्गेन अगस्त्यार्घ्यदानं
लिख्यते । अगस्त्यार्घ्यदानम् सौरेण सिंहराशौ
विधानात् । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।
“अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः ।
अर्घ्यं दत्तुरगस्त्याय गौडदेशनिवासिनः ॥”
नारदसिद्धे ।
“शुक्ले तोयं विनिर्जिह्य खितपुष्पाद्यतेर्युतम् ।
मन्त्रेणानेन वै दद्यादक्षिणाशासुखस्थितः ॥
काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव ।
मिषावरुणयोः पुत्र कुम्भयोर्ने नमोऽस्तु ते ॥”
प्रार्थनम् ।
“आतापिर्भक्षितो येन वातापिच महासुरः ।
समुद्रः शोषिती येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥”
गन्धादिकम् अगस्त्याय नम इत्यनेन देयं विशे-
षातुद्देशो सामान्यतः प्राप्तत्वात् ।
दक्षिणाशासुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयो-
गाङ्गकर्तृधर्मत्वादिति रत्नाकरः ॥ * ॥
तत्पर्यायार्घ्यदानमस्त्यसु ।
“लोपासुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते ।
युद्धार्घ्यं सया दत्तं मैत्रावरुणिवल्गुम् ॥”
इति मलमासवत्त्वम् ॥

(अस्या जन्मादिविवरणन्तु महाभारते वन-
पर्वणि ६६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)
लोपासुद्रापतिः, पुं, (लोपासुद्रायाः पतिः ।)
अगस्त्यमुनिः । इति पुराणम् ॥
लोपाशकः, पुं, (लोपं याकुलीभावं चकितमप्राति ।
अश्रु + खुल् ।) श्रृंगालः । इति हारावली ॥
लोपाशिका, स्त्री, (लोपाशक + स्त्रियां टाप् ।
अत इत्वम् ।) श्रृंगाली । इति हारा-
वली । १७२ ॥
लोभः, क्ली, (लुप् + घृत् ।) स्नेयधनम् । लोतम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते १।१०७।५।
“ते तस्यावसथे लोभं दस्यवः कुरुसत्तम ।।
निधाय च भयाङ्गीनास्तत्रैवानागते बले ॥”)
लोभ्री, स्त्री, (लोभ + घित्वात् ङीष् ।) लोभम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
लोभः, पुं, (लुभ् + घञ् ।) आकाङ्क्षा । पर-
द्रव्याभिलाषः । तत्पर्यायः । लब्धा २ लिप्ता ३
वशः ॥ सुहा ५ काङ्क्षा ६ शंसा ७ गर्हः ८
वाञ्छा ९ इच्छा १० लट् ११ मनोरथः १२
कामः १३ अभिलाषः १४ । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“परवित्तादिकं दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते ।
अभिलाषो विजयेद् ॥ लोभः परिकीर्तितः ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
च च ब्रह्मणोऽधराज्जातः । यथा,—
“भूमध्याद्भवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः ।”
इति मात्स्ये सुखोत्पत्तिर्नाम ३ अध्यायः ॥
च तु बाधकारणं यथा,—
“लोभप्रमादविन्वासेः पुरुषो नश्यते त्रिभिः ।
तस्मात्क्रोधो न कर्तव्यः प्रमादो न न विचसेत् ॥”
इति गार्ग्ये नीतिचारे ११५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १६ अध्यायः ॥
(लोभनिन्दाविषयकश्लोकानि यथा,—
“लोभः प्रतिष्ठा पापस्य प्रकृतिर्लोभ एव च ।
द्वेषक्रोधादिजनको लोभः पापस्य कारकम् ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात्क्रामः प्रजायते ।
लोभान्नोद्वेग नाशश्च लोभः पापस्य कार-
कम् ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति क्रोधाद्द्रोहः प्रवर्तते ।
द्रोहेण नरकं याति शास्त्रज्ञोऽपि विचक्षणः ॥
मातरं पितरं पुत्रं भ्रातरं वा सुहृत्तमम् ।
लोभाविष्टो नरो हन्ति स्वामिव वा सहो-
दरम् ॥
लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते लवाम् ।
लवार्तो दुःखमाप्नोति परचेष्ट च मानवः ॥
लोभाविष्टो नरो वित्तं धीमते न स त्वापदम् ।
दुग्धं पश्यति भाष्कारो यथा न लघुङ्गा-
हतिम् ॥
प्रायेण धनिनामेव धनलोभो निरन्तम् ।

पश्य कीटिदयोपेतं लचाय प्रणतं धनुः ॥
नात्यर्थमर्थार्थितया लुब्धसुदेनयेज्जनम् ।
अब्धिर्दत्ताश्वरत्नं स्त्रीर्मथमानोऽष्टजदिवम् ॥
लोभः सदा विचिन्त्यो लुब्धेभ्यः सर्वतो भयं
दृष्टम् ।
कार्याकार्यविचारो लोभविन्मृष्य नाख्येव ॥
सत्यप्रशमतपोभिः शस्त्रधनेः शास्त्रवेदि-
भिर्विजितः ।
लोभो वत प्रविष्टः कुटिलं हृदयं किराती-
नाम् ॥
स्नेहोपपन्न इति पूर्णदशाविशेष-
शाली स्वमात्मनि वसुप्रकरं निधाय ।
लब्धोदये तमथ यच्छति पद्मवन्धौ
हीपा भवन्ति कलुषा बलवान् हि लोभः ॥
यद्दुर्गामटवीमटन्ति विकटं क्रामन्ति देशान्तरं
गाहन्ते गह्वरं समुद्रमयनक्षेत्रं क्षपिं कुर्वते ।
सेवन्ते लपयन् पतिं गजघटासङ्घट्टदुःसचरं
सर्पन्ति प्रधनं घनान्वितधियस्तलोभविस्फु-
र्जितम् ॥” * ॥)
लोभी, [न] त्रि, (लोभोऽस्यास्तीति । लोभ +
इनिः ।) लोभयुक्तः । तत्पर्यायः । यधुः २
गह्वरः ३ लुब्धः ४ अभिलाषुकः ५ लब्धकः ६
लोलुपः ७ लोलुभः ८ । इति चटाधरः ॥
लिप्सुः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
लोभ्यः, पुं, (लुभ्यते इति । लुभ + यत् ।) सुहृः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लोभनीये, त्रि ॥
लोम, [न] क्ली, (लुयते ह्रियते इति । ल +
“नामन्वीमनूयोमनूरोमनूलोमनूपापनूध्यामन्”
उक्ता ० ४ । १५० । इति मनिप्रत्ययेन साधुः ।)
शरीरस्यकेशः । तत्पर्यायः । तनूदहम् २ रोमं
३ । इत्यमरः ॥ तनूदहम् ४ तनूदह् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुखकोपनिषदि ।
१ । १ । ७ ।
“यथोर्बनाभिः दृजते यजते ॥
यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि
तथाक्षरात् सम्भवतीह विन्मम् ॥”)
तत्तु गर्भस्थस्य वडे मौखि भवति । इति सुख-
कोषः ॥ अपि च ।
“वष्टे मासि च नारीणां वैदिके नाधिकादिता ।
उदरस्थस्य बालस्य नखलोमप्रवर्तनात् ॥”
इति स्मृतिः ॥
(तथास्य विवृतिः ।
“अस्यो मज्जाणि लोमानि असङ्ख्यानि भवन्ति
हि ।
सन्ति यावन्ति लोमानि तावन्तो लोम-
कूपकाः ॥
अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृतिः स्वभावादेव जायते ।
सन्निवेशश्च गात्राणां नात्रास्ते कारणांतरम् ॥”
निर्वृतिः सिद्धिः स्वभावात् ईश्वरात् । सन्निवेशो
रचनाविशेषः । इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ॥)

लोमं, क्ली, लाङ्गूलम् । इति चटाधरः ॥ (रोम ।
यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । १ । ६ । २ ।
“अथो श्रन्त्वायाललोमैः संस्त्रजलोषा वा अस्मैः
प्रिया तण्यर्धजेति ॥”)
लोमकरणी, स्त्री, मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
लोमकर्णः, पुं, (लोमयुक्तौ कर्णौ यस्य ।) शशकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“लम्बकर्णः शशः शूली लोमकर्णौ विलेशयः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
लोमयुक्तकर्णविशिष्टे, त्रि ॥
लोमघ्नं, क्ली, (लोमानि हन्तीति । घ्न + टक् ।)
इन्द्रलुप्तकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ टाक इति
भाषा ॥ लोमघातके, त्रि ॥
लोमपादः, पुं, (लोमानि पादयोर्यस्य ।) अङ्ग-
देशीयरजविशेषः । स तु ऋष्यशृङ्गमुनि-
श्वशुरः । इति रामायणम् ॥ (अयं हि लुब्ध-
पंशावतंसस्य दशरथस्य सखा । विप्रावमान-
नात् एवास्य राज्ञे बहुकालं अवयहः सम्भूव
तत एवासौ काश्यपं ऋष्यशृङ्गं खराष्ट्रं
आनीय श्रान्तां नाम दशरथकन्यामस्मै दत्त-
वान् । एतद्वृत्तान्तान्तु महाभारते वनपर्वणि
११० अध्यायतो विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)
लोमपादपूः, स्त्री, (लोमपादस्य पूः ।) पुरी-
विशेषः । अधुना भागलपुर इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । चम्पा २ मालिनी ३ कर्णपूः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
लोमफलं, क्ली, (लोमयुक्तं फलम् ।) भयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लोमविषः, पुं, (लोमि विषं यस्य ।) व्याघ्रादिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
लोमशः, पुं, (लोमानि सन्त्यस्येति । लोमन् +
“लोमादिभ्यः शः ।” इति शः ।) सुनिविशेषः ।
(सुनिवरोऽयं तीर्थगमनाभिलाषिणः सायुजस्य
युधिष्ठिरस्यानुगामी सर्वतीर्थवृत्तान्तमस्मै विशा-
मयामासेति महाभारते वनपर्वणि द्रष्टव्यम् ॥)
मेघः । अतिलोमान्विते, त्रि । इति मेदिनी ।
श्रे, २७ । यथा,—
“कदाचिद्दुर्गुरो नृखः कदाचिद्लोमशः सुखी ॥”
इति-सायुजकम् ॥
(धन्यापहृदयरूपकर्मविपाकात् लोमशो
भवति । यथा, महाभारते । १३ । १११ । ११६ ।
“ध्यानं कृत्वा तु पुरुषो लोमशः संप्रजायते ॥”)
लोमशकाङ्क्षा, स्त्री, (लोमशः काङ्क्षो यस्याः ।)
कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटीशब्दे
२५५ गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
लोमशपर्जिनी, स्त्री, (लोमशं पर्वमस्यस्या इति ।
इनि । ङीप् ।) माषपर्णी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
लोमशपुष्पकः, पुं, (लोमशानि पुष्पाणि यस्य ।
कप् ।) शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लोमशमाञ्जरीः, पुं, (लोमशो लोमबहुलो
माञ्जरीः ।) माञ्जरीविशेषः । गन्धगङ्गुला ।

लोमह

इति भाषाः । तत्पर्यायः । पूतिकः २ मार-
जातकः ३ सुगन्धी ४ सूत्रपातनः ५ गन्ध-
माञ्जरीकः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
सुष्कगुणाः ।

“गन्धमाञ्जरीवीर्यन्तु वीर्यलतु कफवातहृत् ।
कण्डकोष्ठहरं नेत्रं सुगन्धं स्वेदगन्धतु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लोमशा, स्त्री, (लोमानि सन्ध्या इति ।
लोमन् + श । टाप् ।) काकजङ्घा । मांसी ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“नलदं नन्दिनी पेयी मांसी कण्णजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

वचा । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“वचोऽगन्धा वङ्गगन्धा गोलोमी शतपत्तिका ।
सुद्वपत्री च मङ्गल्या जटिलोपा च लोमशा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

शूकशिल्पिः । महाभेदा । काशीसम् । शाकिनी-
भेदः । इति मेदिनी । श्रे, २७ ॥ अश्विजला ।
इति विश्वः ॥ शृणुष्वी । एन्वारः । गन्धमांसी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशातनं, स्त्री, (लोमां शातनम् ।) लोम-
पातनम् । तस्यैवधानि यथा,—

“हरितालं शृङ्गचूर्णं कदलीदलभस्मना ।

एतद्द्वयं चोद्धृत्वा लोमशातनसुतम् ॥

लवणं हरितालं च तक्ष्ण्वा च फलानि च ।

लाक्षारसमायुक्तं लोमशातनसुतम् ॥

सुधा च हरितालं च शृङ्गैव मनःशिला ।

सैन्धवेन सहैकत्र ह्याग्न्यग्नेयं पेयेत् ॥

तत्तुल्योद्धृतं न देव लोमशातनसुतम् ॥”

इति गारुड १८५ अध्यायः ॥

(तथा च ।

“भस्मातकं विडङ्गं च यवचारं च सैन्धवम् ।

मनःशिला शृङ्गचूर्णं तैलपत्रं तथैव च ।

लोमानि शातयन्ते वात्र कार्या विचारणा ॥”

इति वैद्यके भैषज्यधन्वन्तरौ वशीकरणादधि-
कारे ॥ ॥)

लोमहर्षणं, स्त्री, (लोमां हर्षणमिव ।) रोमाचः ।

इत्यमरः ॥ (लोमां हर्षणमस्मादिति । रोमाच-
कारके, त्रि । यथा, महाभारते । ६।७।१३।

“तस्मिन् महाभये घोरे तुल्ये लोमहर्षणे ।

ववर्षः शरजालानि चञ्चिया युद्धदुर्भेदाः ॥”)

लोमहर्षणः, पुं, (विचित्रपुराणकथाश्रवणात्

लोमां हर्षणं उद्गमो यस्मात् ।) सुतः । यथा,

“पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ।

प्रख्यातो यासशिष्योऽभूत् सुतो वै लोमहर्षणः ॥

पुराणसंहितां तस्मै ददौ यासो महातुनिः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ७ अध्यायः ॥ ॥

स च वज्ररामेव हतः । यथा,—

“तथा चैत्रे सुतपुत्रो निहतो लोमहर्षणः ।

वज्ररामाख्युत्तात्मा नैमिषेऽभूत् स्ववाक्या ॥”

इति कल्किपुराणे २७ अध्यायः ॥

लोलाकः

लोमहृत्, पुं, (लोमानि हरति भाषयतीति ।
हृ + क्तिप् ।) हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
लोमालिका, स्त्री, (लोमाला लोमश्रेण्या काय-
तीति । के + कः । टाप् ।) द्रुमालिका ।
यथा,—

“लोमालिका दीपजिह्वा किखिरत्कामुखी ॥
सा ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोलः, त्रि, (लोडतीति । लुड् विलोडने + अच् ।)
चञ्चलः । (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
१४१ ।

“पञ्चवोपमितिसाम्यसपक्षं
दृष्टवत्यधरविस्ममभीष्टे ।

पर्यङ्गजि सरस्वते वरुणा-
स्तारलोलवलयेन करेण ॥”)

आकाङ्क्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ७।२३।

“द्वीयन्तगामानश्रिरे मनोवा-
मन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥”

पुं, तामसमनुः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
७४।४१ ॥)

लोला, स्त्री, (लोल + टाप् ।) जिह्वा । लक्ष्मीः ।

इति मेदिनी । ले, ४७ ॥ चञ्चला स्त्री च ।

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६०८ ।

“सर्वाङ्गमर्पयन्ती लोला सुप्तं श्रेष्ठं शय्यायाम् ।

अलसमपि भाग्यवन्तं भजते पुरुषाद्यितेव श्रीः ॥”

चतुर्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । इति ह्रन्दीमञ्जरी ॥

अस्य लक्षणादिकं ह्रन्दिः शब्दे द्रष्टव्यम् ।)

लोलाकः, पुं, (लोलनमा अकं ।) सूर्यः । यथा,
पुलस्त उवाच ।

“ततः सुकेशिवचनात् सर्वं एव निशाचराः ।

तेनोदितन्तु ते धर्मं चक्रमुदितमानवाः ॥

ततः प्रवृत्तिं सुतरामगच्छन् निशाचराः ।

पुत्रपौत्रार्थैर्व्युक्ताः सदाचारसमन्विताः ॥

तज्ज्योतिस्तेजसा तेषां राक्षसानां महात्मनाम् ।

गन्तुं नाशकृन्तुं सूर्यो नक्षत्राणि च चक्रमाः ॥

ततस्त्रिभुवनं ब्रह्मन् निशाचरपुरोऽभवत् ।

दिवा सूर्यस्य सङ्घः क्षयदायाश्च चक्रवत् ॥

ततः क्रोधमिभूतेन भाहुना विप्रभेदिभिः ।

भाहुभौ राक्षसपुरं तद्दृष्ट्वा यथेच्छया ॥

तद्भाहुना तदा दृष्टं क्रोधाभातेन चक्षुषा ।

निपपातामरादृष्टः क्षीयपुण्य इव यजः ॥

पतमानं समालोक्य पुरं शालङ्कटद्वटः ।

गमो भवाय सर्वाय इदमुच्चैरधीयत ॥

तेषां क्रन्तितमाकर्ण्य चारुणा गगनेचराः ।

हाहेत्युक्चक्रुः सर्वे हरभक्तः पतत्यसौ ॥

तन्धारणवचः शर्वः श्रुत्वान् सर्वतोऽप्ययः ।

श्रुत्वा च चिन्तयामास केनासौ प्राकृतो सुवि ॥

ज्ञातवान् देवपतिना सहस्रकिरबेन तत् ।

पातितं राक्षसपुरं ततः क्रुद्धस्त्रिलोचनः ॥

क्रुद्धस्तु भगवान् द्रुमभिर्भाहुमन्तमपश्यत् ।

दृष्टमात्रस्त्रिनेत्रेण निपपात ततोऽमरात् ॥

ततो अज्ञा सुरपतिः सुरैः सहैव समभ्ययात् ।

लोष्टः

रस्यं महेन्द्रावासं मन्दरं रविकारणात् ॥

गत्वा दृष्ट्वा च देवेशं शङ्करं मूलपाणिनम् ।

प्रसाद्य भास्करार्थाय वाराणस्यास्तपानयत् ॥

ततो दिवाकरं भूयः पाणिनादाय शङ्करः ।

जत्वा नामास्य लोलेति रथमारोपयत् पुनः ॥

आरोपिते दिवाकरे ब्रह्माभ्येव सुकेशिनम् ।

सवान्धवं सनगरं पुनरारोपयद्वि ॥”

इति श्रीवामनपुराणे सुकेशिचरिते लोलाक-
जननं नाम १५ अध्यायः ॥

लोलिका, स्त्री, (लोलतीति । लुल + क्तुल् ।

टापि अत इत्वम् ।) चाङ्गेरी । यथा,—

“सुप्ता दन्तशृङ्गाम्बुषा चाङ्गेरी लोलिका च सा ॥”

इति जटाधरः ॥

लोलितः, त्रि, झञ्ठः । लोला इति भाषा । लुल
विभर्ते अस्माद्भावे चञि लोलः सोऽस्य जातः

इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥

लोलुपः, त्रि, (गर्हितं लुम्पतीति । लुप + यङ् +
अच् ।) अतिलुब्धः । इत्यमरः ॥ (यथा,

माघे । १।४० ।

“तथापि वाचालतया युनक्ति मां

मिथस्त्वाभाषणलोलुपं मनः ॥”)

लोलुभः, त्रि, (भृशं लुम्पतीति । लुभ + यङ् +
अच् ।) लोलुपः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-
सरितागरे । ११७ । ४६ ।

“स्त्रियोऽप्येच्छन्ति पुंभावं यं दृष्ट्वा रूपलोलुभाः ।

तस्यास्ते को भवेन्नार्थो तुल्यरूपः च किं पुनः ॥”)

लोष्ट, उ संज्ञतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सक-सेट् ।) उ, लोष्टे धान्यं लोकः ।

इति दुर्गादासः ॥

लोष्टं, स्त्री, (लोष्टे इति । लोष्ट + अच् ।)

लोहमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लेष्टः ।

इत्यमरः ॥

लोष्टः, पुं स्त्री, (लोष्टे इति । लोष्ट + क्तुल् ।

यद्वा, लूयते इति । लू + “लोष्टयलितौ ।”

उणा० ३ । ६२ । इति क्तप्रत्ययेन निपातितः ।)

नृत्तिकाखण्डम् । लेला इति भाषा । तत्-
पर्यायः । लोष्टः २ । इति शब्दरत्नावली अम-

रच ॥ लोष्टः ३ दण्डः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, वेतालपञ्चविंशत्याम् । १ ।

“अक्षौ वा द्वारे वा वलवति रिपौ वा

सुहृदि वा

मन्त्रौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा द्रवदि वा ।

दृष्टे वा स्त्र्ये वा मम समदृष्टौ यान्ति दिवसाः

कचित्पुण्येऽरुण्ये शिव शिव शिवेति प्रकपतः ॥”)

लोष्टनः, पुं, (लोष्टं हन्तीति । हन् + टक् ।)

लोष्टभेदनः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

लोष्टभेदनः, पुं, (भिनतीति । भिद् + क्तुल् । लोष्टस्य

भेदनः ।) लोष्टभङ्गसाधनसुहरः । मर इति

ख्याते इति केचित् । तत्पर्यायः । लोष्टभेदनः २

लोष्टनः ३ लोष्टनः ४ कोटिशः ५ कोटीशः ६ ।

इत्यमरटीका ॥

लोष्टः, पुं, लोष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

लोहः

लोहं, लौ, अगुरु । इत्यमरः ॥ (अथास्य पर्यायः ।

“अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तया ।

वंशिकं क्रिमिजं वापि क्रिमिजम्भमनार्यकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लोहः, पुं लौ, (लयतेनेनेति । ल + बाहुलकात् हः ।) लौहम् । लोहकम् । सर्वतेजसम् । इति मेदिनी । हे, = ॥ रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अथ सुखलोहस्य पर्यायः । सुखम् २ सुखा-

यसम् ३ इषत्सारम् ४ शिलात्मजम् ५ अश्व-

जम् ६ क्विलोहम् ७ आरम् ८ कृष्णायसम् ९ ॥

अथ तीक्ष्णलोहस्य पर्यायः । तीक्ष्णम् २

शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डा-

यसम् ६ शठम् ७ आयसम् ८ निश्चितम् ९

तीव्रम् १० खड्गम् ११ सुखजम् १२ अयः १३

चित्रायसम् १४ चीनजम् १५ । अस्य गुणाः ।

रूचत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्त-

कफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।

सुखाधिकगुणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।

“पुरा लोमिलदेवानां निहतानां सुरैर्युधि ।

उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च ॥

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालाय-

सायसी ।

गुरुता दृढतोत्कृष्टकफदाहस्य कारिता ।

अश्वदोषः सुदर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु ॥

लोहं तिक्ततरुं शीतं मधुरं तुवरं गुरु ।

रूचं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥

कफं पित्तं गरं शूलं शोफार्शः प्रोहपाण्डुताः ।

मेदोमेहकमीन् कुष्ठं तत्किङ्कं तद्वदेव हि ॥

षण्डत्वकुष्ठामयमृदुदं भवेत्

हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽध्मरीच ।

नानारुजाश्चापि तथा प्रकोपं

करोति हृत्तासमशुद्धलोहम् ॥

जीवहारि महकारि चायसं

चेदशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम् ।

पाटवं न सनुते शरीरके

दारुणां हृदि रुजाश्च यच्छति ॥” * ॥

तत्र सारलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“चमाभृच्छिराकाराण्यङ्गान्यस्त्रेन लेपिते ।

लोहे सूर्यत्र स्रक्पाणि तत्सारमभिधीयते ॥

लोहं साराङ्ग्यं हृत्पादग्रहणीमतिसारकम् ।

अर्द्धसञ्जाङ्गं वातं शूलञ्च परिणामजम् ।

हृदिष्व प्रीनसं पित्तं न्यासमाशु व्योहति ॥”

अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतप्ते

हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकन्दः ।

तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं

कृष्णाङ्गः स्यात् सजलक्षणकः कान्तलोहं

तदुक्तम् ॥

गुल्मोदरार्शः शूलाममामवातं भगन्दरम् ।

कामलाशोथकुष्ठानि चार्थं कान्तमयो जयेत् ॥

लोहः

प्रीहानमन्त्रपित्तञ्च यत्तच्चापि शिरोरुजम् ।

सर्वानोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः ।

बलं वीर्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत् ॥”

अथ किङ्की ।

“आयमानस्य लोहस्य मलं मण्डरमुच्यते ।

लोहसिंहानिका किङ्की सिंहानञ्च निगद्यते ॥

यत्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किङ्कमपि तद्गुणम् ॥”

अथ लोहस्याशुद्धस्य दोषमाह ।

“षण्डत्वकुष्ठामयमृदुकारि

हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽध्मरीच ।

नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं

कुर्याच्च हृत्तासमशुद्धलोहम् ॥”

अथ लोहस्य दोषशान्तये शोधनमभिधीयते ।

“पत्तलीकृतपत्राणि लोहस्याग्नौ प्रतापयेत् ।

निविष्टेतप्रतप्तानि तैले तक्ने च काञ्जिके ॥

गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।

एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”

अथ लोहस्य मारणविधिः ।

“शुद्धलोहमव चूर्णं पातालगरुडीरसैः ।

मर्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटह्वयम् ॥

पुटत्रयं कुमार्याञ्च कुठारच्छिन्निकारसैः ।

पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत् ॥”

अन्यच्च ।

“क्षिपेद्वाद्दशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः ।

मर्दयेत् कन्यकाद्रवेर्यामयुग्मं ततः पुटेत् ।

एवं सप्तपुटेर्मृदुं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥

सद्योऽनुभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽन्यो लोहमारणे ।

कथ्यते रामराजेन कौतूहलधियाधुना ॥

स्तकाद्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्वाच्च कच्छलीम् ।

द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥

यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके ।

घर्मे धृत्वा रूचुकस्य पत्रैराच्छादयेद्दुग्धः ॥

यामहयाङ्गवेदुषं धान्यराशौ न्यसेत्ततः ।

दत्त्वोपरि शरावञ्च त्रिदिनान्ते समुद्धरेत् ॥

पिष्टा च गालयेद्दद्यादेवं वारितरं भवेत् ।

दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा ॥

तद्रसेनायसचूर्णं सन्नीयात् ज्ञावयेदपि ।

आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेव पुनः पुनः ।

एकविंशतिवारैस्तु न्वियते नात्र संशयः ।

एवं सञ्चाणि लोहानि खर्वादीभ्यपि मारयेत् ॥”

एवं मारितलोहस्य गुणाः ।

“लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।

रूचं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥

कफं पित्तं गरं शूलं शोफार्शः प्रोहपाण्डुताः ।

मेदोमेहकमीन् कुष्ठं तत्किङ्कं तद्वदेव हि ॥

गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नवरत्तिकाः ।

तावत्लोहं समशीयाद्यथादोषानलं नरः ॥

कुञ्जाण्डं तिलतेलञ्च माषात्रं राजिकान्तया ।

मण्डमण्डरसञ्चैव वर्जयेत्लोहसेवकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लोहपात्रे भक्षणनिषेधो यथा,—

“यदा तु आवसे पात्रे पक्कमन्नाति वै द्विजः ।

लोहकि

स पापिष्टोऽपि मुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥”

इति मत्स्यसूक्ततन्त्रम् ॥

अपि च ।

“अयःपात्रे पयःपानं गव्यं सिद्धान्नमेव च ।

भृष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकान्तया ॥

फलं मूलञ्च यत्किञ्चिदभक्ष्यं सुनिरञ्जवीत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

(अश्विन एवास्य उत्पत्तिः श्रूयते । यथा, मनुः ।

६ । ३२१ ।

“अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः च तमममनो लोहमुत्थितम् ।

तेषां सर्वत्रयं तेजः स्नातु योनिषु ग्राम्यति ॥”

पुं, क्वागः । स तु लक्षणाश्रितः कृष्णवर्णो रक्त-

वर्णो वा । यथा, मनुः । ३ । २७२ ।

“कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।

आनन्त्यायेव कल्पन्ते सुव्यञ्जानि च सर्वशः ॥”

पार्वतजातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ ।

२७ । २५ ।

“लोहान् परमकाश्चो जातृषिकानुत्तरानपि ।

सहितांस्तान् महाराज यजयत् पाक-

शासनिः ॥”

रक्तवर्णे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १३६ । २३ ।

“भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रसुखे समम् ।

पञ्चबाणान् सुसंयुक्तान् स सुमोचैकवाणवत् ॥”

लोहकण्टकः, पुं, (लोहवत् कण्टकं यत्र ।)

मदनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लौहमय-

कण्टकश्च ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४७४ ।

“सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदन-

विशिखोऽपि ॥”

लोहकान्तं, लौ, (लोहः कान्तोऽस्येति ।) अय-

स्कान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहकारः, पुं, (लोहं लोहमयं शस्त्रादि करो-

तीति । कृ + अण् ।) लौहकारकः । इति

हलायुधः ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । ६० । २३ ।

“प्रख्याताश्चर्मकाराश्च लोहकारास्तथैव च ॥”

लोहकारकः, पुं, (लोहं तन्मयशस्त्रादि करो-

तीति । कृ + ण्वल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।

कामार इति भाषा । तत्पर्यायः । व्योकारः २

इत्यमरः ॥ लौहकारः ३ अयस्कृतः ॥ कर्म-

कारः ५ कर्मारः ६ । इति भरतरभसौ ।

तस्योत्पत्तिर्यथा ।

“गोपालात्तन्त्रवायां वै कर्मकारोऽप्यभूत्

सुतः ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

लोहकिङ्क, लौ, (लोहस्य किङ्कम् ।) लोहमलम् ।

तत्पर्यायः । किङ्कम् २ लोहचूर्णम् ३ अयोमलम्

४ लोहजम् ५ कृष्णचूर्णम् ६ लोहम् ७ लोह-

मलम् ८ । (यथा, सुश्रुते । ६ । ४४ ।

“मूत्रस्थितं सैन्धवंसंप्रयुक्तं

मांसं पिबेद्वापि हि लोहकिङ्कम् ॥”

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

कृमिवातपित्तशूलमहच्छूलमेहगुल्मशोफनाशि-

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किट्टी सिंहपञ्च निगद्यते ॥
यलोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्योद्धरणदिविधिः ।

“शतोर्जसुत्तमं किट्टं मध्यस्थाशीतिवार्षिकम् ।
अधमं षष्टिवर्षीयं ततो ह्रीनं विधोपमम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाद्य-
धिकारे ॥

“कुरवं पथ्याचूर्णं दिपलगन्धाभ्रलोहकिट्टम् ।
शुद्धरसस्याहर्षलं भृङ्गस्य रसं केशराजस्य ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे परिणामसूलाधि-
कारे ॥

लोहचूर्णं, स्त्री, (लोहस्य चूर्णम् ।) लोहकिट्टम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
७६ । ३ ।

“माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-
पथ्याशिलाजतुविद्वज्जलतानि योऽभ्यात् ।
सैकानि विप्रतिरहानि जरान्वितोऽपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यवलां युवेव ॥”

लोहजं, स्त्री, (लोहात् जायते इति । जन् + डः ।)
लोहकिट्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पथ्यायो-
रस्य यथा, “मण्डूरं लोहजं किट्टम् ।” इति
वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) कांस्यम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

लोहद्रावी [न] पुं, (लोहानि द्रावयतीति । ह +
णिच् + णिनिः ।) टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(टङ्कणशब्देऽस्य विषयो विज्ञेयः ॥)

लोहनालः, पुं, (लोहस्य नालं दण्डो यत्र ।)
नाराचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहपृष्ठः, पुं, (लोहस्यैव कठिनं श्यामलं वा
पृष्ठं यस्य ।) कङ्कपची । इत्यमरः ॥ लौहमय-
पृष्ठयुक्ते, त्रि ॥

लोहप्रतिमा, स्त्री, (लोहस्य प्रतिमा ।) लौह-
मयी प्रतिमा । तत्पथ्यायः । छम्नां २ स्त्र्याम् ३ ।
इत्यमरः ॥ श्रुम्नां ५ श्रुम्नाः ६ । इति
भरतः ॥ श्रुम्निका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

लोहमयं, त्रि, लोहात्मकम् । लोहनिर्मितम् ।
लोहशब्दात् तद्रूपार्थे मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ६ । १ । ५ ।

“यथा सौम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं
विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
लोहमित्येव सत्यम् ॥”

लोहमारकः, पुं, (लोहं मारयति जारयतीति ।
म् + णिच् + ण्वल् ।) शालिचक्राकः । इति
त्रिकाण्डशेषराजनिर्घण्टौ ॥

लोहलः, पुं, (लोहं लातीति । ला + कः ।)
शृङ्खलाचार्यः । इति मेदिनी । ले, १२६ ॥

लोहलः, त्रि, (लोहमिव लातीति । ला + कः ।)
अयत्तवाक् । इत्यमरः ॥ लोहयाहकश्च ॥

लोहवरं, स्त्री, (लोहेषु सर्वतैजसेषु वरम् ।)
स्वर्णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहश्लेषणः, पुं, (लोहानि सर्वतैजसानि श्लेष-
यति योजयतीति । श्लेषि + लुः ।) टङ्कणः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

लोहसङ्करं, स्त्री, (लोहानां सङ्करो यत्र ।) वर्त-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रिततैज-
सश्च ॥

लोहाख्यं, स्त्री, (लोहमेव आख्या यस्य ।) अगुरु ।
इति रत्नमाला ॥

लोहाभिसारः, पुं, (लोहानां शस्त्रादीनां अभि-
सारो यत्र ।) लोहाभिहारः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

लोहाभिहारः, पुं, (लोहानामभिहारो यत्र ।)
शस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः । इत्यमरः ॥
महानवमीदीक्षायां अश्वदीनां नीराजने सति
पश्चात् शस्त्रधारिणां राज्ञां यः शास्त्रोक्तो
निर्मन्त्रणप्रधानो विधिः प्रस्थानात् प्राक् स
लोहाभिहारः । लोहस्य शस्त्रस्य अभिहारः
सर्वतो हरणमनेति बहुव्रीहिः । लोहाभिहार
इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तर इत्यमरमाला ॥
लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे इति मेदिनी ॥ लोहा-
भिहार इति पठन्त्यन्ये तत्र लोहं शस्त्रं अभि-
सार्यते प्रस्थाप्यतेऽनेति षष् वाहनायुधादे-
र्निःश्लेषण राजनं यत्र सा नीराजना नीरस्य
शान्त्युदकस्य अजनं क्षेपो यत्र सा नीराजना
वा । इति भरतः ॥

लोहागलं, स्त्री, (लोहस्य अगलमिव ।) तीर्थ-
विशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

“शृणु देवि च तत्त्वेन यस्मां त्वं परिपृच्छसि ।
शुद्धमन्यच्च वक्ष्यामि महतः कर्मणो गतिः ॥
ततः सिद्धवटे गत्वा त्रिशद्व्योजनदूरतः ।
क्षेच्छमध्ये वरारोहे हिमवन्तं समाश्रितम् ॥
तत्र लोहागलं नाम निवासो वै विधीयते ।
मुह्यतः पञ्चदशा यत्र समन्तात् प्रस्थयोजनम् ॥
मुलमं पुण्ययुक्तानां मम कर्माशुसारिणाम् ।
तत्र तिष्ठान्यहं भद्रं । उदीचीं दिशमास्थितः ॥
तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च स्कन्दश्च मरुतगाः ।
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महौजसः ॥
सोमो बृहस्पतिश्चैव ये चान्ये च दिवौकसः ।
तेषाञ्चैवागलं दत्त्वा चक्रं गृह्य महौजसम् ॥
ततो मे दानवाः सर्वे क्रमन्तो लोकसुप्तमम् ।
मया चैवान्तरं कृत्वा कृत्वा मायाश्च वैष्णवीम् ॥
भूतकोटिसहस्राणि शीघ्रमेव निपातितम् ।
एवं लोहागलेत्यासीत्तम मे तच्च कारितम् ॥
एकधारा पतत्यत्र इन्द्रगोपकसन्निभा ।
यस्तत्र कुरुते स्नानं संपराजोषितो नरः ॥
ब्रह्मलोकं समासाद्य ब्रह्मणा सह मोदते ।
अथात्र सुषुते प्राणानहङ्कारविबर्जितः ॥
ब्रह्मलोकं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ।
गुह्याखगाने महाभागे क्षेत्रे लोहागले मम ॥
सिद्धिकामेन मर्त्येन गन्तव्यं नात्र संशयः ॥
एतत्ते कथितं भद्रे लोहागलनिवासिनः ।

माहात्म्यं पञ्चपत्राक्षि गुह्यं पञ्चमहौजसम् ।
मङ्गल्यश्च पवित्रश्च मम भक्तसुखावहम् ॥”

इत्यादि वराहपुराणे लोहागलमाहात्म्यवर्णनं
नामाध्यायः ॥ * ॥ लौहकीलके स्त्री स्त्री च ॥
लोहि, स्त्री, श्वेतटङ्कणम् । इति कश्चिद्राज-
निर्घण्टः ॥

लोहिका, स्त्री, (लोहमस्यनेति । लोह + ठन् ।)
लौहपात्रम् । तत्पथ्यायः । खरचोन्दः २ खर-
पात्रम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहितं, स्त्री, (रक्तते इति । रक् + “रुहे-
रश्च लो वा ।” उणा० ३ । ६४ । इति
इतन् रस्य लत्वश्च ।) रक्तगोशीर्षम् । कुङ्कु-
मम् । रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ते, १४७ ॥
पत्तङ्गम् । हरिचन्दनम् । तृणकुङ्कुमम् । रुधि-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ।
४ । ५६ ।

“नाशु मूत्रं पुरीषं वा क्षीवनं वा ससुतृक्षेत् ।
अमेधलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥”
युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरोवरविशेषः ।
इति मातृस्ये । १२० । १२ ॥ माणिक्यम् । तत्-
पथ्यायो यथा,—

“माणिक्यं पद्मरागः स्याच्छोणरत्नश्च लोहि-
तम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लोहितः, पुं, (रुह + इतन् । रस्य लः ।) नद-
विशेषः । (सागरविशेषश्च । यथा, रामायणे ।
४ । ४० । ३६ ।

“ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ।
गत्वा प्रेक्षत ताक्षैव बृहतीं कूटशाल्म-
लीम् ॥”

भीमः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६ । ८ ॥
“मध्येन यदि मघानां गतागतं लोहितः
करोति ततः ।

पाण्डो वृषो विनश्यति शस्त्रोद्योगाद्भयम-
वृष्टिः ॥”)

रक्तवर्णः । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ रोहित-
मन्यः । नृगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पः । (यथा, महाभारते । २ । ६ । ८ ।

“वासुकिलक्षकश्चैव नागश्चेरावणस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान् ॥”
सुरान्तरः । इति धरणिः ॥ मकरः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तालुः । रक्तशालिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“वष्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः ।
सुजापकौ मकराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥”
बलभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पर्वतविशेषः ।
इति मातृस्ये । १२० । ११ ॥ कुशक्षीपस्त्ववर्ष-
विशेषः । इति तज्जैव । १२१ । ६५ ॥)

लोहितः, त्रि, रक्तवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ६ ।

“लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
श्रेष्ठं गव्यश्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”)

लोहितकं, स्त्री, (लोहितमिव । इवार्थे कन् ।)
रौतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहितकः, पुं, (लोहित एव । स्वार्थे कन् ।)
मङ्गलयज्ञः । इति शब्दमाला ॥ पञ्चरागमणिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १३ । ५२ ।

“लयनेषु लोहितकनिर्मिता भुवः

प्रतिरत्नरश्मिहरितोक्तान्तराः ॥”

रक्तवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । २।६।३।

“नीलपीतासितश्यामैः सितैर्लोहितकैरपि ।

अवतानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीजालधारिभिः ॥”

लोहितचन्दनं, स्त्री, (लोहितं चन्दनमिव ।)

कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ रक्तचन्दनम् । (यथा,

किराताज्जनीये । १ । ३४ ।

“परिभ्रमन् लोहितचन्दनोचितः

पदातिरन्तर्गिरिरेणुर्युतः ॥”

लोहितपुष्पकः, पुं, (लोहितं पुष्पमस्य । कप् ।)

हाङ्गिमृगः । इति भावप्रकाशः ॥

लोहितवृत्तिका, स्त्री, (लोहिता वृत्तिका ।) गैरि-

कम् । इति रत्नमाला ॥ रक्तवर्णवृत्तिका च ॥

लोहिता, स्त्री, (लोहित + स्त्रियां टाप् ।) रागा-

दिना रक्तवर्णा । इति जटाधरः ॥ वराह-

क्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तपुनर्ववा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहिताक्षः, पुं, (लोहिते अक्षिणी यस्य । सक्-

व्यस्तोः स्त्राङ्गात् नच् ।) विष्णुः । इति शब्द-

माला ॥ कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्त-

वर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते । १ ।

५६ । ६ ।

“यथा स्मृतौ लोहिताक्षो महात्मा

पौराणिको वेदितवान् पुरस्तात् ॥”

लोहिताङ्गः, पुं, (लोहितमङ्गं यस्य ।) मङ्गल-

यज्ञः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २२ = १२५ ।

“वामे च दक्षिणे चैव स्थितौ शुक्रदृष्टस्यती ।

श्रुनेच्छरो लोहिताङ्गो लोहितार्कसमद्युतिः ॥”

काम्यलङ्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहिताननः, पुं, (लोहितमाननं मुखं यस्य ।)

नकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णमुखे, त्रि ॥

लोहितायः, [स्] स्त्री, (लोहितमयः ।) ताम्रम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विशेषोऽस्य ताम्रशब्दे

विज्ञेयः ॥)

लोहितायसं, स्त्री, (लोहितमायसम् ।) रक्तवर्ण-

लोहजातिः । इति सुष्वबोधयाकरणम् ॥

लोहिनी, स्त्री, (लोहिता + “वर्णादनुदात्ता-

दिति ।” ४ । १ । ३६ । इति डीप् । तकारस्य

नकारादेशश्च ।) रक्तवर्णा स्त्री । यथा,—

“रोहिणी रोहिता रक्ता लोहिनी लोहिता

च सा ॥”

इति जटाधरः ॥

लोहितमं, स्त्री, (लोहितं सर्वतेजसेषु उत्तमम् ।)

खर्बम् । इति हेमचन्द्रः ॥

लौकायतिकः, पुं, (लौकायतसंघीति वेद वा ।

लौकायत + “क्रतूक्यादि कृजान्तात् ठक् ।”

४।२।६० । इति ठक् ।) तार्किकभेदः । (यथा,

गो० रामायणे । २ । १०६ । २६ ।

“कश्चिद्भु लौकायतिकान् ब्राह्मणानुपसेवसे ।

अनर्थकुशला स्तिते ऋषाः पण्डितमानिनः ॥”

चाव्वाकशास्त्रवेत्ता । लौकायतं वेत्ति इत्यर्थे

श्लोकप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् ॥

लौकिकः, त्रि, (लोके विदितः प्रविष्टो हितो लोकं

वेत्ति वा । लोक + ठक् ।) लोकव्यवहारसिद्धः ।

यथा,—

“वेदिका लौकिकज्ञेयं ये यथोक्तास्तथैव ते ।

निर्णीतार्थास्तु विज्ञेया लोकासेवामसंग्रहः ॥”

इति कलापद्याकरणे सन्विष्टतौ प्रथमप्रकरणम् ॥

लौकाय हित इत्यर्थे च श्लोकप्रत्ययनिष्पन्नः ।

इति सुष्वबोधयाकरणम् ॥

लौकिकता, स्त्री, (लौकिकस्य भावः । लौकिक +

तल् ।) लोकव्यवहारसिद्धत्वम् । श्रद्धाचारेऽस्य

भूरिप्रयोगः ॥

लौकिकामिः, पुं, (लौकिकोऽभिः ।) असंस्कृ-

ताभिः । यथा, आहतत्वे ।

“न पेत्रायस्त्रियो होमो लौकिकामौ विधी-

यते ॥”

लौड, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्दशखरी । ऋ, अलु-

लौडत् । इति दुर्गादासः ॥

लौहः, पुं, (लोह एव । प्रज्ञादाय ।) लोहः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ स च पञ्चविधः ।

यथा । काश्चिः १ पाण्डिः २ कान्तः ३

कालिङ्गः ४ वज्रकः ५ । अस्य त्रयोदशविध-

संस्काराः । यथा । शालिघर्षणम् १ उद्वर्जनम् १

अन्नभावनम् ३ आतपशोधः ॥ निषेकः ५

मारणम् ६ दहनम् ७ चालनम् ८ सूक्ष्मपाकः ९

स्थालीपाकः १० चूर्णनम् ११ पुटपाकः १२

पाकनिव्यक्तः १३ । अस्य गुणाः । आयुर्वज्र-

वीर्यकामदाहत्वम् । रोगनाशित्वम् । श्रेष्ठ-

तमरसायनत्वम् । कृष्णवर्णस्य तस्य गुणाः ।

शोथशूलार्शःकुष्ठपाण्डुप्रमेहमेढ्रायु-नाशित्वम् ।

वयःशैथिल्यचक्षुस्तेजःकारित्वम् । सारकत्वम् ।

गुरुत्वम् । शोथितस्यास्य गुणौ । सर्वरोग-

नाशित्वम् । मरणनाशित्वम् । अशुद्धस्य तस्य

गुणाः । जारणायोग्यत्वम् । आयुर्नाशकत्वम् ।

इति रत्नावल्यादयः ॥*॥ (अथास्य शोधनादि-

नियमः ।

“त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफलाधोऽंशं प्लवम् ।

ततः कार्यं पादशेषे लौहस्य प्लवपञ्चकम् ॥

कृत्वा तप्ताणि पत्राणि सप्तवारं निविचयेत् ।

ध्रुवं प्रलीयते दीपो गिरिजे लोहसम्भवः ॥”

इति लोहशोधनम् ॥ * ॥

“भातुपाकात्तथा स्थालीपाकाच्च पुटपाकतः ।

निवृत्यो जायते लौहो यथोक्तफलदो भवेत् ॥”

इति संक्षिप्तलौहमारणम् ॥ * ॥

“दादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ।

कथ्यानीरेन संसर्ज्य धामयुग्मञ्च संपुटे ।

पुटेदेवं लौहचूर्णं सप्तधा मारणं ब्रजेत् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-

कारे ॥”) अन्यत् लोहशब्दे द्रव्यम् ॥ (ऋग-

विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ८८ । १३ ।

“अजेन वापि लौहेन मघास्त्रेव यतव्रतः ।

हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्म्म यजनवीजितम् ॥”

लोहशब्दार्थोऽयम् ॥)

लौहचारकः, पुं, (लौहेन लौहनिगडेन चारः

प्रचारो यत्र ।) नरकभेदः ॥ यत्र निगदेर्वध्यन्ते ।

इति पुराणम् ॥

लौहजं, स्त्री, (लौहात् जायते इति । जन् + डः ।)

मखूरम् । इति रत्नमाला ॥

लौहभाण्डः, पुं, (लौहस्य भाण्डमिवाकृतित्वेन ।)

अक्षमालम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हामन्-

दिता इति भाषा । लौहनिर्मितभाण्डे, स्त्री ॥

लौहभूः, स्त्री, (लौहस्य भूरिव ।) कठिनी । वा

तु लौहपात्रविशेषः । यथा,—

“लौहात्मा चायुगा लौहा लौहभूः कठिनी-

त्यपि ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

लौहमलं, स्त्री, (लौहस्य मलम् ।) लौहमलम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य विषयः ।

“सद्यो लौहमलान्यमाचिकसिताभागाः समा

मानतः

पात्रे ताम्रमये दिनान्तमपितं संस्थापये-

हातपे

पश्चात्तद्वनतां प्रलीय रजनीमेकां बहिः

स्थापयेत् ।

पात्रे ताम्रमये विधेयमथवा पात्रे हवि-

र्भाविते ॥

पश्चात्तावचतुष्टयं प्रतिदिनं जग्ध्वा जलं

प्रीतलम् ।

पेयं भोजनपूर्वमध्यविरतोऽखच्छन्दभोव्येनरेः ॥

जेतुं मूलहृताशमान्यकसन्यासान्निपितव्वरो

न्नादापस्तृतिमेहसर्वजठराजीर्णादि सर्वा

रुजः ॥”

इति भैषज्यधन्वन्तरौ शूले चतुःसममखूरम् ॥)

लौहशङ्कुः, पुं, (लौहस्य शङ्कुयन् ।) नरकविशेषः ।

यत्र खचीभिर्भियते । इति पुराणम् ॥ लौह-

निर्मितकौलकश्च ॥

लौहा, स्त्री, लौहभूः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लौहात्मा, स्त्री, (लौह आत्मा यस्याः ।) लौहभूः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

लौहितः, पुं, लोहितः । इति लोहितशब्दात्

स्वार्थे ण- (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ लोहित-

सम्बन्धिनि, त्रि ॥

लौहितिकः, त्रि, (लोहित इव । लोहित + “कर्क-

लोहितादीकक् ।” ५।३।११० । इति ईकक् ।)

लोहितवर्णतुल्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

लौहित्यं, स्त्री, (लोहितस्य भावः । लोहित +

अण् ।) लोहितत्वम् । इति मेदिनी ।

ये, १०२ ॥

लौहित्यः पुं, (लोहित एव । सार्धं ध्वज् ।)
नदभेदः । स च ब्रह्मपुत्रः । इति मेदिनी ।
ये, १०२ ॥ सागरः । इति शब्दमात्रा ॥ तस्य
नदविशेषस्य उत्पत्तिर्यथा,—

सागर उवाच ।

“अमोघायां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
कथं शान्तनुभाष्यायां रतः स कमलासनः ॥
पारस्त्रेण्यपुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहात् ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तम ॥
यौज्यं उवाच ।

शृणु त्वं वृषशार्दूल कथयामि महत्तरम् ।
आख्यानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहित्यस्य महात्मनः ॥
हरिवर्षे महावर्षे शान्तनुनाम नामतः ।
सुनिरासीन्महाभागो ज्ञानवान् सुतपोधनः ॥
तस्य भार्या महाभागा अमोघाख्या महा-
सती ।

हिरण्यगर्भस्य सुनेस्तृणवृन्दाश्रमोद्भवा ॥
तथा सार्धं स कैलासमर्यादापर्वतेऽवसत् ।
लौहित्याख्यस्य सरसस्तीरे वै गन्धमादने ॥
एकदा स तपोनिष्ठो निजपुण्यादिगोचरे ।
जगाम वनमध्यन्तु चिन्तन् बहुफलानि च ॥
तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
तत्राजगाम यत्रालि अमोघा शान्तनोः प्रिया ॥
तां दृष्ट्वा हेमगर्भाभां युवतीमतिमुन्दरीम् ।
मोहितो मद्नेनाशु तथाभूद्दूषितेन्द्रियः ॥
उदीरितेन्द्रियो भूत्वा जिघृक्षुः स महासतीम् ।
अथाधावत्तदा ब्रह्मा संसुखो मद्नाहितः ॥
धावमानं विधातारं दृष्ट्वाभोघा महासती ।
मेवं मैवमिति प्रोक्त्वा प्रणशालां अलीयत् ॥
इदञ्चोवाच धातारममोघा कुपिता तदा ।
प्रणशालान्तरगता द्वारमावृत्य तत्क्षणात् ॥
अकार्यं न मया कार्यं सुनिपत्या विगर्हितम् ।
बलात् प्रमथ्ये चाहं तत्त्वया त्वाच्च शपान्यहम् ॥
अमोघया चैवसुक्ते विधातुञ्च तदा वृष ।
रेतश्चस्कन्द च तद्देवाश्रमे शान्तनोर्मुनेः ॥
युते रेतसि धातापि हंसयानं समास्थितः ।
लज्जयातिपरीतात्मा इतं वै स्वाश्रमं ययौ ॥
गते वेधसि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः ।
आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदचोभं तथा भुवि ॥
तेजश्च पतितं भूमौ विधातुर्ज्वलनोपमम् ।
अमोघां परिप्रच्छ प्रणशालान्तरस्थिताम् ॥
किमेतद्वत् शुभगे प्रवृत्तं दृश्यते तु यत् ।
प्रक्षिणाञ्च पदचोभं तेजश्चेद्वत् कीदृशम् ॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुः सुनिसत्तमम् ।
अमर्षितेव न्यगददाकुला विकलानना ॥
हंसयुक्तस्यन्दनेन कोऽप्यागत्य चतुर्मुखः ।
कमलकुङ्करो भीरु रतिं मां समयाचत ॥
ततो मया मत्सितञ्च उटजान्तरलीनया ।
प्रध्याय तेजः संयातो मम प्रापमयार्हितः ॥
कुरु तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ।
न हि मां धर्षणां सोढुं कश्चित् शक्नोति जीव-
श्चतुः ॥

स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः ।
इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत् ॥
दिग्ध्यानेन तज्ज्ञात्वा देवकार्यमुपस्थितम् ।
तीर्थावतारणञ्चापि हिताय जगतां सुनिः ॥
ध्यात्वोदकं चिन्तयित्वा स्वभार्याभिदमब्रवीत् ।
इदं तेजो ब्रह्मणश्च पितामोघे ममाज्ञया ॥
हिताय सर्वजगतां देवकार्यार्थसिद्धये ।
भवत्या निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ॥
त्वामप्राप्य महाकृत्यमावधोः च समर्थं च ।
गतो निजास्यदं तत्त्वं कर्तुमर्हसि तद्वचः ॥
तत् श्रुत्वा शान्तनोर्वाक्यममोघातीव लज्जिता ।
सान्त्वयन्तीव तं प्राह पतिं गत्वा महासती ॥
नान्यस्य तेजो धास्यामि न चेत्ते विमनस्कता ।
अवश्यं यदि कर्तव्यं पीत्वा त्वं मयि चोत्सृज ॥
ततस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथैव शान्तनुः ।
स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भे यसेचयत् ॥
संक्रामितेः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती ।
गर्भं दधानामोघाख्या हिताय जगतां ततः ॥
तस्यां काले तु संप्रप्ते संजातो जलसञ्चयः ।
तन्मध्ये तनयश्चापि नीलवासाः किरीटधृक् ॥
रत्नमालासमायुक्तो रक्तगौरश्च ब्रह्मवत् ।
चतुर्भुजः पद्मविदाधरश्चक्षिधरस्तथा ॥
शिशुमारशिरःस्तुल्यकायो जलोत्करैः ।
तं जातञ्च तथा भूतं शान्तनुर्लोकशान्तनुः ॥
चतुर्थां पर्वतानाञ्च मध्यदेशे न्यवेशयत् ॥
कैलासञ्चोत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः ।
जार्धुधः पश्चिमे शैलः पूर्वे सवर्त्मकाज्यः ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पर्वतानां विधेः सुतः ।
क्षत्वातिवद्वधे नित्यं शरदौव निष्काकरः ॥
तं तोयमध्यागं पुत्रमासाद्य दृष्टिः स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्देहमुद्भवे ॥
अथ काले बहुतिथे यतीते ब्रह्मणः सुतः ।
तोयराशिस्वरूपेण वद्वधे पश्योजनान् ॥
तस्मिन् देवाः पशुः सन्निवृत्तीय इव सागरे ।
शीतामलजले हृदये देवश्चाध्वरसां गणैः ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
चक्रे मातृवधं घोरमत्युग्रं पितुराज्ञया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय स्वपितुश्चोपदेशतः ।
स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं स्नातुमिच्छया ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्यां यपानयत् ।
वीथीं परशुना क्षत्वा तच्च क्षामवतारयत् ॥”

इति कालिकापुराणे जामदग्न्योपाख्याने ८४
अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“जातसंप्रथयः सोऽथ तीर्थमासाद्य तं वरम् ।
वीथीं परशुना क्षत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कासारं लोहिताङ्गये ।
कैलासोपत्यकायान्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरसस्तीरं समुत्थाय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूज्यामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरत्रापि गिरिं हेमशृङ्गं विमलय च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिक्षेत्रे स्वयं लोहितगङ्गकम् ।

लौहित्यात् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततो-
ऽभवत् ॥

स कामरूपमखिलं पीठमाप्ताय वारिणा ।
गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिश्यमुनां संलक्षा ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा दादप्रयोजनम् ॥
चेन्ने मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चैत्रे स कलं मार्चं शुचिः प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥

स्त्री, गि श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) ओष्ठवर्गाद्योपधः ।
ल्यिनाति स्त्रीनः स्त्रीनिः । अन्तःस्थाद्योपध
इति रमानाथः । ल्यिनाति । इति दुर्गादासः ॥
स्त्री, गि ग गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) वकारोपधः । ग,
स्त्रीनाति स्त्रीतः स्त्रीतिः । गि, ल्यिनाति
स्त्रीनाति स्त्रीनः स्त्रीनिः । गिनैव क्रादित्व-
सिद्धौ गकरणं प्रादित्वविकल्पार्थम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

व

व, वकारः । स च अङ्गनस्य ऊनचिंश्वर्णः । यव-
गंस्य चतुर्थवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः
ओष्ठश्च । इति आकरणम् ॥ (यथा, शिचा-
याम् । १८ ।

“जिह्वाम्बुं तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठो वः स्तुतो
बुधेः ॥”)

दन्त्यवकारः । स च अन्तःस्थवर्णः । यथा ।
अन्तःस्था य र ल वाः । इति कलापयाक-
रणम् ॥ अपि च ।

“ततोऽक्षरसमाख्यामहजङ्गवानजः ।

अन्तःस्थोऽक्षरसर्गश्चक्षदीर्घादिलक्षणम् ॥”

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

“ततस्तेभ्योऽक्षराणां समान्नायं समाहारं तमे-
वाह । अन्तःस्था य र ल वाः । उग्राणः श्र
व स हाः । खरा अकाराद्याः । सर्शाः
कादयो मावसानाः । इत्यादीर्घाश्च । आदि-
शब्दात् जिह्वाम्बुलीयादयः । त एव लक्षणं
स्वरूपं यस्य तम् ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ * ॥ “यवरलीयवकारस्य प फ व भ म
वा इत्येकप्रदीक्षा उत्पत्तिस्थानमोष्ठसुक्ता दन्त्य-
कार्यार्थं दन्त्यमध्येऽपि त थ द ध न ल सा व
इति भिन्नपदे पठितवान् । यथा संवृत्ति
इत्यादौ वकारस्य ओष्ठत्वात् उर् दन्त्यत्वात्
अनुस्वारस्य मकारो न स्यात् । वैदिकास्तु
अस्योत्पत्तिस्थानं दन्त एवेत्याहुः । अतएव
तद्विष्णोः परमं पदं इत्यादौ तथैवोच्चारयन्ति ।”
इति सुषवीधटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥

तस्य पर्यायः ।

“वो वाणो वारुणी रुद्रा वरुणी देव-

संज्ञकः ।

तोयं लान्तश्च वामांशः ॥” इति बीजवर्णाभि-
धानम् ॥ * ॥ अपि च ।

“वकारो वरुणो वाणः खेदः खड्गीश्वरो जवः ॥”

इति रुद्रयामले मन्त्रकोषः ॥ * ॥

अपि च ।

“वो वाणो वारुणी रुद्रा वरुणी देवसंज्ञकः ।

खड्गीशो ज्वालिनी वचः कलसध्वनिवाचकः ॥

उत्कारीशस्तु नावीतो वज्रा स्मिक् सागरः

शुचिः ।

त्रिधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो यमसादनम् ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

“वकारं चक्षुषापाङ्गि कुण्डली मोक्षमयम् ।

पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥

त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मैकतत्त्वसंयुतम् ।

पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युक्तामयम् ॥

चतुर्वर्गप्रदं वर्णं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।

त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”

इति कामधेयतन्त्रम् ॥ * ॥

वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“कीलत्रययुता रेखा त्रक्षविष्णुशिवात्मिका ।

माया शक्तिः परा निवा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य ध्यानम् ।

“कुन्दपुष्पप्रभां देवीं द्विभुजां पङ्कजेक्षणाम् ।

शुक्लमात्याम्बरधरां रत्नहारोज्ज्वलां पराम् ॥

साधकाभीष्टदां सिद्धां सिद्धिदां सिद्धसेविताम् ।

एवं ध्यात्वा वकारस्तु तत्फलं दृश्या जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

व, व्य, इवार्थः । इति मेदिनी । वे, १ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ४२ ।

“ताम्बूलीनां दलेस्तत्र रचितापानभूमयः ।

नारिकेलीसर्वं योधाः प्रात्रवं व यशः पयुः ॥”

वे, क्ली, (वा ल गमनद्विसंयोः + कः ।) प्रचेताः ।

इति मेदिनी । वे, १ ॥ वरुणबीजम् । इति

तन्त्रम् ॥

वः, पुं, (वानमिति । वा + भावे घः ।) सान्त्व-

नम् । (वाति गच्छतीति । वाल गमने + कः ।)

वायुः । वरुणः । इति मेदिनी । वे, १ ॥

वाहुः । मन्त्रगम् । कल्याणम् । बलवान् ।

वसतिः । वरुणालयः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्राहूः । वस्त्रम् । शालूकः । वन्दनम् ।

इति नानैकाक्षरकोषः ॥

वः, [सु] त्रि, युष्मान् । युष्मभ्यम् । युष्माकम् ।

युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीबहुवचनान्त-

रूपोऽयम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, सुम्भ-

बीधे ।

“पुण्या तु वो नोऽपि हरिर्वनं वो

ददातु नो हन्तुशुभानि वो नः ॥”

पादवाक्वादी तु अस्य प्रयोगो न भवति । इति
वैयाकरणिकाः ॥)

वंशः, पुं, (वमति उद्गिरति पुरुषान् वन्धते इति

वा । तु वम उद्गिरणे इति धातोर्वादा वन शब्दे

इति धातोर्वाहुलकात् शः । यद्वा, वष्टि

उपश्रुते इति वा । वशं कान्तौ + अच् घञ् वा ।

ततो लुम् ।) पुत्रपौत्रादिः । तत्पर्यायः ।

सन्ततिः २ गोत्रम् ३ जननम् ४ कुलम् ५

अभिजनः ६ अन्वयः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः

९ । इत्यमरः । २ । ७ । १ ॥ निघनम् १०

जातिः ११ । इति जटाधरः ॥ कुलस्य विद्यया

जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणः सन्तानो वंश

इति जयादिशः । घनेन विद्यया वा ख्यातस्या-

पत्यधारा वंश इति सुभूः । वमति उद्गिरति

पूर्वपुरुषान् वंशः नाम्नीति शः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ * ॥ (यथा, रघुः । १ । २ ।

“क भूर्यप्रभवो वंशः क चाक्षविषया मतिः ।

तितौर्बुदुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥”

पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २ । १७ ।

“वृषस्य वंशः सुमतिर्भूतव्योतिस्ततो वसुः ॥”

लृणजातिविशेषः । वंश इति भाषा । तत्-

पर्यायः । लक्ष्मणः २ कर्म्मणः ३ त्वचिसारः ४

लृणध्वजः ५ शतपञ्चा ६ यवफलः ७ वेणुः ८

मस्करः ९ तेजनः १० । इत्यमरः । २ । ४ ।

६० ॥ किष्कुपर्व ११ । इति जटाधरः ॥

वन्धः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ लृणकेतुकः १३

कण्टालुः १४ कण्टकी १५ महाबलः १६ डफ-

ग्रन्थिः १७ डफपत्रः १८ धनुर्जुमः १९ धानुष्यः २०

डफकाष्ठः २१ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।

“अनति पवनविह्वः पर्वतानां दरीषु

स्फुटति पटुनिनादः शुष्कवंशस्थलीषु ।

प्रसरति लृणमध्ये लज्जटङ्गिः क्षणेन

क्षपयति लृणमूयं प्राणलस्यो दवाभिः ॥”)

अस्य गुणाः । अन्तलम् । कषायलम् ।

किञ्चित्तलम् । शीतलम् । सूचकच्छ-

प्रमेहाशः पित्तदाहनाशिलश्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

“वंशः सरो हिमः खाडुः कषायो वस्ति-

शोधनः ।

क्षेदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठसत्रणशोथजित् ॥ * ॥

तत्करीरः कटुः पाके रसे रूचो गुरुः सरः ।

कषायः कफघ्नः खाडुर्ज्वदाही वातपित्तघ्नः ॥

तद्व्यवास्तु सरा रूचाः कषायाः कटुपाकिनः ।

वातपित्तकरा उष्णा बहुमूत्राः कफापहाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(गृहीर्षकाष्टम् । यथा,—

“वंशः पृष्ठास्थि गेहोर्षकाष्टे वेणौ गणे कुले ॥”

इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृतकेशवः । ७ । ३६ ॥

पृष्ठावयवः । पिठेर दांडा इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ११ । ८ । ३३ ।

“यदस्थिभिर्निर्मितवंशवेष्ट-

स्थानं त्वचा रोमनखैः पिण्डम् ॥”)

वर्गः । इति मेदिनी । प्र, १३ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ३६ ।

“उत्थापितः संयति रेणुरन्ध्रैः

सान्नीकतः स्यन्दनवंशचक्रैः ॥”)

वादभाण्डविशेषः । इति धरणिः ॥ वंशी इति

भाषा ॥ (यथा, रघुः । २ । १२ ।

“ स कीचकेर्मरुतपूर्णरन्ध्रैः

कूजकिरापादितवंशकथम् ।

शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वसुचै-

रुत्तीयमानं वनदेवताभिः ॥”

विष्टितिरस्य वंशीशब्दे द्रष्टव्य ॥) इत्युः ।

सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्राधागर्भ-

सम्भूताश्वरोविशेषे, स्त्री । यथा, महाभारते ।

१ । ६५ । ४६ ।

“अनवद्यां मनुं वंशामसुरां भार्गवप्रियाम् ।

अनपां सुभगां भासीमिति प्राधा यजायत ॥”

वंशकं, स्त्री, (वंश इव कायतीति । कै + कः ।

अगुरु । इति हारावली । १०४ ॥

वंशकः, स्त्री, (वंश इव प्रतिष्ठतिः । “इवे प्रति-

ष्ठतौ ॥” ५ । ३६६ । इति कन् ।) मत्स्यविशेषः ।

इति शब्दमाला ॥ वंशपातामाह इति भाषा ॥

इत्युविशेषः । इति रत्नमाला ॥ वंशा इति

सामशाङ्गा इति च भाषा ॥ अस्य गुणाः ।

“वंशकल्लनभिचन्द्री लघुर्हृष्यचयापहः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ॥”

“अविदाही गुरुर्दृढः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ।

आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् सञ्चारो वंशको

मतः ॥”)

(इत्यु वंशः । “संज्ञायां कन् ।” ५ । ३ ।

८७ । इति कन् । वृत्रवंशः । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥)

वंशकफं, स्त्री, आकाशोद्गीयमानसूत्रम् । यथा,—

“वृहत्सूत्रकमित्याहुरिन्द्रतूलं मनीषिणः ।

ग्रीष्महासं वंशकफं वाततूलं मरुद्वजम् ॥”

इति हारावली । २३ ॥

वंशकर्पूरोचना, स्त्री, (कर्पूर इव रोचते

शोभते इति । रुच् + ल्युः । ततः षष्ठीतत्-

पुरुषः ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

वंशचीरी, स्त्री, (वंशस्य चीरमिवास्या अस्तीति ।

अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वंशरोचना । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वंशजः, पुं, (वंशाज्जायते इति । जन् + ङः ।)

वेणुयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वंशजः, त्रि, (वंशात् सद्वंशाज्जायते इति ।

जन् + ङः ।) सद्वंशजातः । तत्पर्यायः । बीज्यः

२ वंश्यः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ॥ (वेणुत-

पन्नोऽपि । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४७६ ।

“यन्निघतनिर्गुणं यन्न वंशजं यच्च नित्यनिर्व्या-

यम् ।

किं कर्म्मसन्निहितं धनुः पदे देवराजेन ॥”)

वंशजा, स्त्री, (वंशे जायते इति । जन् + ङ + टाप् ।) वंशरोचना । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अस्या गुणाः यथा,—
 “वंशजा वृंहणी वृथा बल्या खाद्वी च शीतला ।
 लघ्वाकाशज्वरश्वासचयपित्तासकामलाः ।
 हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषाया वातकृच्छ्रजित् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वंशतडुलः, पुं, (वंशजातस्तडुलः ।) वेणुयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशधान्यं, स्त्री, (वंशस्य धान्यम् ।) वेणुयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशनालिका, स्त्री, (वंशनालीभ्यस्या इति ।
 वंशनाल + ङन् । टाप् ।) वंशी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वंशनेत्रं, स्त्री, (वंशस्यैव नेत्राण्यस्य ।) इन्दुमूलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपत्रः, पुं, (वंशस्य पत्राणीव पत्राण्यस्य ।)
 नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशस्य पत्रम् ।)
 वंशस्य दले, स्त्री ॥ (हरितालम् । यथा,—
 “तालकं वंशपत्राखं कुशाखसलिले क्षिपेत् ।
 सप्तधा वा त्रिधा वापि दध्यस्तेन च वा पुनः ॥
 शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत्तडुलाकृति ।
 ततः शरावके पात्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
 वदरीपत्रकल्केन सन्धिलेपश्च कारयेत् ।
 अरुणाभमधःपात्रं तावज्जाला प्रदीयते ॥
 खाङ्गशीतं समुद्धृत्य मानिक्याभो भवेद्रसः ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कुशाधिकारे ॥)
 वंशपत्रकं, स्त्री, (वंशपत्रमेव । स्तार्थे कन् ।)
 हरितालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२४ ॥
 वंशपत्रकः, पुं, (वंशस्य पत्रमिवाकृतिरस्यति ।
 इवार्थे कन् ।) तुद्रमस्यविशेषः । इति शब्द-
 माला ॥ वंशपाता माह्व इति भाषा ॥ नलः ।
 श्वेतैः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपत्रपतितं, स्त्री, सप्तदशाक्षरपादच्छन्दो-
 विशेषः । यथा,—
 “हिङ्गुनिर्वंशपत्रपतितं भ र न भ न ल गैः ॥”
 उदाहरणम् ।
 “नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजललवं
 पश्य सुकुन्द ! मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् ।
 एव च तं चकोरनिकरः प्रपिबति सुदितो
 वान्तमवेद्य चन्द्रकिरणैरन्तकणमिव ॥”
 वंशपत्रचरितेति केचित् । वंशदलमिति शम्भौ ।
 इति छन्दोमञ्जरी ॥
 वंशपत्री, स्त्री, (वंशपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 नाडीहिङ्गुः । लघुविशेषः । तत्पर्यायः । वंश-
 दला २ जीरिका ३ जीर्णपत्रिका ४ । अस्या
 गुणाः । सुमधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तरक्त-
 दोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पशूनां दुग्धदायि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 “वंशपत्री वेणुपत्री पिष्ठा हिङ्गु शिवाटिका ।
 हिङ्गुपत्रीगुणा विज्ञेयं वंशपत्री च कीर्तिता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

वंशपीतः, पुं, (वंशः वंशपत्रमिव पीतः ।) कण-
 गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपुष्पा, स्त्री, (वंशस्य पुष्पाणीव पुष्पाणि
 यस्याः ।) सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपूरकं, स्त्री, (वंशस्यैव पूरकमस्य ।) इक्षु-
 मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशरोचना, स्त्री, (रोचते इति । रुच + नन्धा-
 दित्वात् ल्युः । टाप् । वंशस्य रोचना ।)
 खनामख्यातवंशपर्वस्थितश्चेतवर्णविशेषः ।
 वंशलोचन इति भाषा । तत्पर्यायः । त्वक्-
 चीरा २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ वंश-
 लोचना ३ । इति भरतः ॥ तुगाचीरी ४
 शुभा ५ वांशी ६ वंशजा ७ । इति रत्नमाला ॥
 चीरिका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तुगा ९
 त्वक्चीरी १० शुभा ११ वंशचीरी १२ वेणवी
 १३ त्वक्चारा १४ कर्मरी १५ श्वेता १६ वंश-
 कर्पूरोचना १७ तुङ्गा १८ रोचनिका १९
 पिङ्गा २० वंशशर्करा २१ । अस्या गुणाः ।
 रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् ।
 रक्तशुद्धिकारित्वम् । तापपित्तोद्विग्नहरत्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वंशजा वृंहणी वृथा बल्या खाद्वी च शीतला ।
 लघ्वाकाशज्वरश्वासचयपित्तासकामलाः ।
 हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषाया वातकृच्छ्रजित् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वंशलोचना, स्त्री, (वंशरोचना । रस्य लः ।)
 वंशरोचना । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः ।
 “कषायमधुरा रुचा वातघ्नी वंशलोचना ।
 तुगाचीरी चयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वंशशर्करा, स्त्री, (वंशस्य शर्करेव ।) वंशलोचना ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशशलाका, स्त्री, (वंशस्य शलाकेव दाट्यात् ।)
 वीणामूलम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ॥
 (वंशनिर्मिता शलाकेति मध्यलोपी समासः ।)
 वंशनिर्मितशलाका च ।
 वंशस्तनितं, स्त्री, दादशाक्षरपादच्छन्दो-
 वंशस्यविलं, विशेषः । यथा,—
 “वदन्ति वंशस्यविलं जतौ जरौ ॥”
 उदाहरणम् ।
 “विलासवंशस्यविलं सुखानिलैः
 प्रपूयं यः पञ्चमरागमुद्गिरन् ।
 ब्रजाङ्गनागामपि गानशालिनां
 जहार मानं ॥ हरिः पुनातु वः ॥”
 वंशस्तनितमपि कापि । इति छन्दोमञ्जरी ॥
 वंशाग्रं, स्त्री, (वंशस्य अग्रम् । प्रथमजातत्वात् ।)
 वंशाङ्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशानुचरितं, स्त्री, (वंशस्य अनुचरितम् ।) वंश-
 चरित्रवर्णनम् । तत्तु पुराणस्य पञ्चलक्षणास्त-
 गंतलक्ष्यविशेषः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वंशानुरितश्चेति पुराणं पञ्चलक्ष्यम् ॥”

(यथा, भागवते । ६ । १ । ४ ।

“तेषां वंशं पृथग्ब्रह्मन् ! वंशानुचरितानि च ।
 कीर्तयस्व महाभाग ! नित्यं शुश्रूषतां हि नः ॥”)
 वंशाङ्कुरः, पुं, वंशस्याङ्कुरः । वंशेर कोंडा इति
 भाषा । तत्पर्यायः । करीरम् २ वंशाग्रम् ३
 यवफलाङ्कुरः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
 शीतलत्वम् । पित्तासदाहकृच्छ्रत्वम् । रुचि-
 कारित्वम् । तत्पर्यायो निर्गुणत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वंशिकं, स्त्री, (वंशोऽस्यस्येति । ठन् ।) अङ्गुर ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥
 वंशिका, स्त्री, (वंशिक + टाप् ।) अङ्गुर । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वंशी, स्त्री, (वंशः कारणत्वेनाख्यस्याः । अच् ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) सुरली । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ वंशी इति भाषा । (यथा, काव्यचन्द्रि-
 कायाम् ।
 “निर्मिता कापि गोपीनां कुलशीलविनाशिनी ।
 विधिना पामरेणेयं न वंशी सुरवैरिणः ॥”)
 कर्षचतुष्टयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशी-
 वाद्यस्य विवरणम् । यथा,—
 “तालेन राजते गीतं तालो वादिचसम्भवः ।
 गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥
 ततं शुधिरमानहं घनमित्यं चतुर्विधम् ।
 ततं तन्नीगतं वाद्यं वंशाद्यं शुधिरं तथा ।
 चर्मावनद्धमानहं घनं तालादिकं मतम् ॥”
 शुधिरं यथा,—
 “वंशोऽथ पारीमधुरीतित्तिरीशश्चकाहलाः ।
 तोड्हीसुरलीवुक्ताश्चङ्गिकाश्चरनाभयः ॥
 शृङ्गं कापालिकं वंशश्चर्मं वंशस्तथा परः ।
 एते शुधिरमेदास्तु कथिताः पूर्वस्तरिभिः ॥
 वर्मैः लः सरलश्चैव पर्वदोषविवर्जितः ।
 वेणवः खाद्वीरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥
 श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो दन्तिदन्तमयोऽपि वा ।
 राजतस्तान्जो वापि लौहजः स्फाटिको-
 ऽथवा ॥
 कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भेरन्त्येन शोभितः ।
 शिख्यविद्याप्रवीक्षेन वंशः कार्यो मनोहरः ॥
 वंशेनैव मतोऽपीति मतङ्गसुनिनोदितम् ।
 ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्तिताः ॥
 तत्र त्यक्ता शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ।
 फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपर्वणा ॥
 पञ्चाङ्गुलानि संत्यज्य ताररन्ध्राणि कारयेत् ।
 कुर्वात्तथान्यरन्ध्राणि सप्तसंख्यानि कौशलात् ॥
 वदरीबीजतुल्यानि संत्यज्याह्वीर्द्धमङ्गुलम् ।
 ग्रान्तयोर्बन्धनं कार्यं खरादौर्नादहेतवे ॥
 धिक्पथकेन कला देया तेन सुस्वरता भवेत् ।
 पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलवृद्धितः ॥
 षड्ङ्गुलानि नास्तीत्यावदष्टादशाङ्गुलम् ।
 फुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् ।
 तदेव नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्तयेत् ॥

वक्तव्यः

वक्त्रवा

वक्रः

एकाङ्गलो द्वाङ्गलश्च त्र्याङ्गलश्चतुरङ्गलः ।
अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपेक्षितः ॥
त्रयोदशाङ्गलो वंशोऽपरः पञ्चदशाङ्गलः ।
निन्दितो वंशतत्त्वज्ञेयसाधनदशाङ्गलः ॥
महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तमा वंशा मत्तज्ञसुनिसम्भताः ॥
द्वादशाङ्गलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गलः ।
द्वादशाङ्गलमानसु विजयः परिकीर्तितः ॥
चतुर्दशाङ्गलमिती जय इत्यभिधीयते ।
ब्रह्मा रुद्रो रविर्विश्वः क्रमादत्र अवस्थिताः ॥
नैविङ्गं प्रौढता चापि सुखरत्नञ्च प्रीतिता ।
माधुर्यमिति पञ्चामी पुत्तकतेषु गुणाः स्मृताः ॥
श्रीत्कारबहुलः सख्यो विखरः स्फुटितो लघुः ।
अमधुरश्च विज्ञेयाः षड्दोषाः पुत्तकते क्रमात् ॥
वृथाप्रयोगबाहुल्यमल्पता गीतवादेन ।
एभिर्दोषैर्वितीव निन्दितो वांशिको मतः ॥
स्थानकादिनयाभिज्ञो गमकाद्यः स्फुटाक्षरः ।
प्रीतिवृत्तः कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते ॥
प्रमुक्तिर्बहुमुक्तिश्च युक्तिश्चेत्यङ्गुलीगुणाः ॥
सुस्थानत्वं सुखरत्नं अङ्गुलीसारणक्रिया ।
समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता ॥
क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवादेन ।
स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादिनर्माणकौशलम् ॥
गातृणां स्थानदातृत्वं तद्दोषाच्छादनं तथा ।
वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः ॥
इति संगीतदामोदरः ॥

वंश्यः, त्रि, (वंशे भवः । वंश + “दिगादिभ्यो यत् ।”

४।३।५४। इति यत् ।) सङ्गजातः । तत्प-
र्यायः । कुल्यः २ कील्यः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, मनुः । १।६१ ।

“स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे ॥”
वंशोत्पन्नमात्रे च । यथा, रघुः । १८।४६ ।

“वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः

प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमापुः ॥”

मुद्गोद्गकाष्ठविशेषः । पृष्ठावयवविशेषश्च । इति
वंशशब्ददर्शनात् ॥ यथा, भागवते । ११।८।३३ ।

“यदस्मिभिर्निर्मितवंशवंश्य-

स्थानं त्वचा रोमनखैः पिनङ्गम् ॥”

वक्र, इ ड कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-अक०-सक० च-सेट् ।) कौटिल्य-

मिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणश्च । इ, वङ्कते ।

ड, वङ्कते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । वङ्कते

काष्ठं कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वक्र, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, वङ्कते । इति दुर्गा-

दासः ॥

वक्तव्यः, त्रि, (ब्रू वच् वा + तव्यः ।) कुलितः ।

हीनः । (यथा, मनुः । ८।६६ ।

“नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकः ॥”

वचनार्हः । इति मेदिनी । ये, १०३ ॥ (यथा,

महाभारते । १४।७६।२३ ।

“वक्तव्याश्चापि राजानः सर्वे सह सुचञ्जनेः ।

युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्विरनुभूयताम् ॥”

वच् + भावे तव्य ।) वचने, क्ली ॥

वक्ता, [वृ] त्रि, (वच् + लृच् ।) योवक्तुं जानाति

सः । इति भरतः ॥ औचित्यात् बहु विशिष्टं

वदति । इति सुकटः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।

दुर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥”)

तत्पर्यायः । वदः २ वदावदः ३ । इत्यमरः ।

३।१।२५ ॥ वदान्यः ४ वप्ता ५ । इति जटा-

धरः ॥ सुष्ठुवक्ता । इति भरतः ॥ बहुभाषी ।

इत्येके । तत्पर्यायः । वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३

वावदूकः ४ । इत्यमरः ॥ वचक्रः ५ सुवचाः ६

प्रवाक् ७ । इति जटाधरः ॥ पण्डितः । इति

मेदिनी । ते, ५३ ॥

वक्त्रं, क्ली, (वक्त्रि अनेनेति । वच् + “गुष्टवी-

पचिवचिचिमिसदिच्चदिभ्यस्त्वः ।” उणा० ४ ।

१६६ । इति चः ।) सुखम् । इत्यमरः । २ ।

६ । ८६ । (यथा, मनौ । ८ । २७२ ।

“धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तत्प्रमासेचयेत्तेन वक्त्रे ओजे च पार्थिवः ॥”)

तगरमूलम् । इति शब्दमाला ॥ वक्त्रमेदः ।

इति मेदिनी । रे, ८४ ॥ कृन्दोविशेषः । इति

हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—

“भवत्यर्द्धसमं वक्त्रं विषमञ्च कदाचन ।

तयोर्द्वयोरुपान्तेन च कृन्दस्तदधुनोच्यते ॥

वक्त्रं युग्म्यां मगौ स्यातामर्धयोर्धुनुयुभिः
ख्यातम् ॥”

अत्र द्विरावर्त्त श्लोकः पूरयितव्यः ।

“वक्त्राभ्योर्जं सदा स्मरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम् ।

वक्त्रवीणां सुरारातेष्वेते भङ्गं जहारोच्चैः ॥”

इति कृन्दोमञ्जरी ॥

वक्त्रखरः, पुं, (वक्त्रस्य खर इव पृषोदरादित्वात्

खः ।) -दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्त्रजः, पुं, (जङ्गलो वक्त्राद् जायते इति ।

ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् इति श्रुतेः । जन् +

ङः ।) जङ्गलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुख-

जाते, त्रि ॥

वक्त्रतालं, क्ली, (वक्त्रस्य तालम् ।) सुखवाद्यम् ।

इति केचित् ॥ त्रिकाण्डशेषे सुखवाद्यं वक्र-

नालमिति लिखितम् ॥

वक्त्रपटुः, पुं, (वक्त्रस्य पटु इव ।) अन्धान्नभोजन-

पात्रम् । तीव्रता इति भाषा । तत्पर्यायः ।

तलिका २ तलसारकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ।

४ । ३१७ ॥

वक्त्रमेदी, [नृ] पुं, (वक्त्रं भिनत्तीति । भिद् +

णिनिः ।) तिक्ततरसः । इति हेमचन्द्रः । ६ ।

२५ ॥ सुखमेदके, त्रि ॥

वक्त्रवासः, पुं, (वक्त्रं वासयति सुरभीकरोतीति ।

वासि + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)

नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य

नारङ्गशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ वक्त्रस्य वासः ।) सुख-

गन्धश्च ॥

वक्त्रशोधनं, क्ली, (वक्त्रस्य शोधनमिव ।) भयम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्त्रस्य शोधनम् ।)

सुखशुद्धिकरणश्च ॥

वक्त्रशोधी, [नृ] पुं, (वक्त्रं शोधयतीति । शुध् +

णिच् + णिनिः ।) जखीरः । इति जटाधरः ॥

सुखशोधके, त्रि ॥

वक्त्रासवः, पुं, (वक्त्रस्य आसवः ।) अधरमधु ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रं, क्ली, (वङ्कते इति । वक्त्रि कौटिल्ये + रन् ।

पृषोदरादित्वात् न लोपः । यद्वा, वञ्चतीति ।

वच् गतौ + “स्फाथितश्चिवञ्चतीति ।” उणा०

२ । १३ । इति रक् । न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् ।)

नदीवङ्कः । तत्पर्यायः । पुटभेदः २ । इत्य-

मरः ॥ वङ्कः ३ । इति भरतः ॥ (तगर-

पादिकम् । तत्पर्यायो यथा,—

“कालानुशारिवा वक्रं तगरं कुटिलं श्रुतम् ।

महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तथास्य विषयः ।

“शताङ्गे रण्डमूलोऽग्रा वक्रयात्रीफलैः श्रुतम् ।

तेन नस्य मस्तुक्ष्मेतिमिरोद्गदापहम् ॥”

इति शताङ्गाद्यं तैलम् ।

इति चक्रपाणिसंयुक्ते शिरोरोगाधिकारे ॥)

वक्रः, पुं, (वञ्चतीति । वच् गतौ + “स्फाथितश्चि-

वञ्चतीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।

न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् ।) शूनेश्वरः । इति

मेदिनी । रे, ६५ ॥ मङ्गलयज्ञः । इति हेम-

चन्द्रः । २ । ३० ॥ रुद्रः । त्रिपुरासुरः । इति

धरणिः ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वक्र-

गतविशिष्टग्रहः । स तु यस्य ग्रहस्याश्रि-

तात् रव्यधितराश्रीयचिंशान्तर्गतादंशात्

पञ्चमघष्ठांशे रविक्षिप्तः । यथा,—

“वक्राः स्युः पञ्चषष्ठेऽर्के त्वतिवक्रा नगाद्युगे ।

नवमे दशमे भानौ जायते सहजा गतिः ॥

द्वादशैकादशे सूर्ये लभन्ते प्रीतितां पुनः ।

रविस्थित्यंशकस्त्रिंशवधेः संख्यात्र कल्प्यते ॥

न तु राश्यान्तरसंज्ञां द्वितीयादिनिरूपणम् ।

राहुकेतू सदा वक्रौ प्रीतिगौ चन्द्रभास्करौ ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(कल्पदेशीयवृत्तिभेदः । यथा, महाभारते ।

२ । १४ । ११ ।

“तमेव च महाराज ! शिष्यवत् सत्पुष्टितः ।

वक्रः कल्पवाधितर्मायायोधी महाबलः ॥”)

वक्रः, त्रि, (वङ्कते इति । वक्त्रि कौटिल्ये + रन् ।

पृषोदरादित्वात् न लोपः । यद्वा, वञ्चि + रक् ।)

अवृजुः । वक्रा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

अरालम् २ वृजिनम् ३ जिह्वम् ४ जर्मि-

मतु ५ कुञ्चितम् ६ ननम् ७ आविष्टम् ८ कुटि-

लम् ९ सुम्नम् १० वेजितम् ११ । इत्यमरः ।

३।१।७१ ॥ वङ्कुरम् १२ वेङ्कुरम् १३ विनतम् १४ उङ्क-

रम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अवनतः १६

आनतः १७ भङ्कुरः १८ । इति जटाधरः ॥ ॥

वक्रभ

(यथा, महाभारते । ३ । १३२ । १२ ।

“स वै तथा वक्र एवाभ्यजाय-
दृष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ॥”)

वक्राणि यथा । अलकः १ भालः २ भूः ३
नखचिह्नम् ४ अङ्गुशः ५ कुक्षिका ६ भग्नकङ्क-
णम् ७ बालेन्द्रः ८ दात्रम् ९ कुहालः १०
चन्द्रकः ११ युक्ताक्षम् १२ पलाशपुष्पम् १३
विद्युत् १४ कटाक्षः १५ शक्रधनुः १६ फणा १७
प्रबोधः १८ करः १९ हस्तिदन्तः २० शूकर-
दन्तः २१ सिंहनखादिः २२ । इति कविकल्प-
लता ॥ क्रूरः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥

वक्रकण्टः, पुं, (वक्राः कण्टाः कण्टका यस्य ।)
वद्वरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रः
कण्टः ।) कुटिलकण्टकश्च ॥

वक्रकण्टकः, पुं, (वक्राः कण्टका यस्य ।) खदिर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्य
खदिरशब्दे विज्ञेयः ॥)

वक्रखड्गः, पुं, (वक्रः खड्गः ।) करवालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्रग्रीवः, पुं, (वक्रा ग्रीवास्य ।) उष्ट्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रचक्षुः, पुं, (वक्रा चक्षुर्यस्य ।) शुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रतालं, स्त्री, (वक्रं तालं यत्र ।) वाद्यविशेषः ।
तत्पर्यायः । सुखवाद्यम् २ । वक्रनालमिति वा
पाठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रनाली, स्त्री, (वक्रताल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
सुखवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रतुण्डः, पुं, (वक्रतुण्डं यस्य ।) शुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वक्रांष्ट्रे, त्रि । यथा,
भागवते । ६ । १ । २८ ।

“स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषानतिदारुणान् ।
वक्रतुण्डानूङ्गरोन्म आत्मानं नेतुमागतान् ॥”)

वक्रदंष्ट्रः, पुं, (वक्रा दंष्ट्रा यस्य ।) शूकरः । इति
केचित् ॥

वक्रनक्रः, पुं, (वक्रः कुटिलः नक्र इव हिंस्रश्च ।)
पिशुनः । शुकपक्षी । इति मेदिनी । रे, २८५ ॥

वक्रनालं, स्त्री, सुखवाद्यम् । इति सुत्राङ्कित-
त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रनासिकाः, पुं, (वक्रा नासिका यस्य ।) पेचकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुटिलनासायुक्ते, त्रि ॥

वक्रपुच्छः, पुं, स्त्री, (वक्रं पुच्छं यस्य ।) कुरुरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सलोमकुटिललाङ्गूलश्च ॥

वक्रपुण्यः, पुं, (वक्राणि पुण्याण्यस्य ।) वक्रवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पलाशवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वक्रबालधिः, पुं, (वक्रो बालधिः केशयुक्तलाङ्गूलं
यस्य ।) कुरुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
कुटिलपुच्छश्च ॥

वक्रभणितं, स्त्री, (वक्रं कुटिलं भणितम् ।)
कुटिलवाक्यम् । तत्पर्यायः । द्विकोक्तिः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रोक्तिः

वक्रमः, पुं, (अवक्रमणमिति । अव + क्रम + भावे
घञ् । अलोपः ।) पलायनम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वक्रलाङ्गूलः, पुं, (वक्रं लाङ्गूलं यस्य ।) कुरुरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलपुच्छे, स्त्री ॥

वक्रवक्रः, पुं, (वक्रं वक्रं सुखमस्य ।) शूकरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कुटिलसुखविशिष्टे, त्रि ॥

वक्रशल्या, स्त्री, (वक्रं शल्यमिव पचादिकं
यस्याः ।) कुटुम्बिनीचुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वक्राग्रं, स्त्री, (वक्रमग्रं यस्य ।) कवाटवक्रवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ कुटिलाग्रभागश्च ॥

वक्राङ्गः, पुं, (वक्रमङ्गं यस्य ।) हंसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ कुटिलावयवे, स्त्री ॥ (कुटिलाव-
यवविशिष्टे, त्रि । यथा, हरिवंशे । १०२ । ३८ ।

“तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी वल्लमीनविभूषणा ॥”)

वक्रिः, त्रि, मिथ्यावादी । वक्रधातोः क्तिन्प्रत्ययेन
नियम्नः ॥

वक्रौ, [नृ] पुं, (वक्रौ वक्रतास्यास्तीति । इतिः ।
वैदिकधर्मविरुद्धवादित्वादस्य तथात्वम् ।) वृद्धः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वक्रनाविशिष्टे, त्रि । यथा,

“लज्जेशो यदि वक्रौ स्यात् पुंसः कार्येषु
वक्रता ।
लज्जेशोऽस्तं गते मर्त्यो दुःखादित्याधिसंयुतः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रा कुटिला उक्तिः ।)
काकूक्तिः । यथा, कामधेनुकल्पतरुधृतवक्र-
पुराणम् ।

“अथ वृत्ते वृषोन्सर्गे दाना वक्रोक्तिभिः पदैः ।
ब्राह्मणानाह यन् किञ्चित् मयोन्सृष्टम्
निर्जने ॥

तत् कश्चिद्व्यो न नयेन्न विभाष्यं यथाक्रमम् ।
न वाह्यं न च तत् क्षीरं पातयं केनचित्
कचित् ॥”

तत्त्वप्रदीपेऽप्येवम् । वक्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः ।
इति सुदृढतत्त्वम् ॥ * ॥ कुटिलोक्तिः । यथा,
“वादी व्याकरणं विनैव विदुषां धृष्टः प्रविष्टः
सर्भां
जल्पन्नल्पमतिः स्मृतात् पटुवटुर्भूभङ्गवक्रो-
क्तिभिः ।

हीतः सन्नुपहासमेति गणको गोलानभिज्ञस्तथा
ज्योतिर्विज्ञेयसि प्रगल्भगणकः प्रज्ञप्रपञ्चो-
क्तिभिः ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥
(वक्रा अर्थान्तरग्रहणेन कुटिला उक्तिः ।
शब्दालङ्कारप्रभेदः । तल्लक्षणादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे दृश्यमपरिच्छेदे ।

“अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद् यदि ।
अन्यः शेषेण काका वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ॥
द्विधेति शेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । क्रमे-
णोदाहरणं यथा,—

वचोज

“के यूयं स्थल एव सम्पत्तिं वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः
किं ब्रूते विहगः स वा प्रणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो
हरिः ।

वामा यूयमहो विडम्बरविकः कौटुक स्मरो
वर्तते
येनास्मासु विवेकशून्यमनसः पुंस्त्वेव योषिद्
भ्रमः ॥”

अत्र विशेषपदस्य विः पक्षी शेषो नाग इति
अर्थद्वययोगात् सभङ्गः शेषः । अन्यत्र तु अभङ्गः ।
“काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।

हतागसः परिव्यागात् तस्याश्चेतो न दूयते ॥”
अत्र कयाचित् सखा निषेधार्थे नियुक्तो नञ्
अन्यथा काका दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः ॥”)

वक्रोष्ठिका, स्त्री, (वक्रोष्ठोऽस्यस्या इति । टन् ।
ईशद्वसनेन हि ओष्ठस्य वक्रता जायते अतो-
ऽस्यास्तथात्वम् । यदा, वक्र ओष्ठो यस्याः ।

ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) अट्ट-
रद्वहास्यम् । ईशद्वहास्यम् । तत्पर्यायः । स्निग्धम्
२ । इति हेमचन्द्रः ॥

वच, रोपसंहृत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-रोपे अक०-संहृतौ सक०-सेट् ।) वचति ।
इति दुर्गादासः ॥

वचः, [स] स्त्री, (उच्यतेऽनेनेति । वच + “पचि-
वत्तिभ्यां सुट् च ।” उणा० ४ । २१६ । इति
असुन् सुट् । वचतेरसुन् इति रमानाथः ।

धातुप्रदीपश्च ।) अङ्गविशेषः । स तु हृदयोपरि-
कण्ठादधोभागः । वृक् इति भाषा । तत्प-
र्यायः । क्रोड़म् २ भुजान्तरम् ३ उरः ४

वन्धम् ५ । इत्यमरः ॥ अङ्गः ६ उत्सङ्गः ७ ।
इति जटाधरः ॥ वचणम् ८ गणपीठकम् ९ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अपि च ।

“अथ वचश्च वत्सं स्याद्वरो वचस्थले चयम् ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“अन्नवान् समवक्षाः स्यात् पीनैर्वक्षोभि-
रुज्जितः ।

वक्षोभिर्विवर्मेनिष्ठः शस्त्रेण निधनस्तथा ॥”
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

(पुं, वक्षतीति । वक्ष + “वहिहाधाचम्य-
शब्दसि ।” उणा० ४ । २२० । इति असुन् ।
सुट् च । अनङ्गान् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥”)

वचयं, स्त्री, (वचयनेनेति । वचरोषसंहृत्योः +
ल्युट् ।) वचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वाहके,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २३ । ६ ।

“क्रियास्त वचयानि यज्ञैः ।”
“वचयानि वाहकानि स्तोत्राणि क्रियास्त
करवाम ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

वचोजं, स्त्री, (वचसि जायते इति । जन् + ङः ।)
स्तनः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“मथस्य प्रथिमानमेति जघनं वचोजयोर्मन्दतं
दूरं यात्युदरश्च लोमजतिका नेत्रार्जवं धावति ।

वगला

कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं
चयात्
अज्ञानीव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभुवः ॥”
वचोरुहः पुं, (वचसि रोहतीति । रुह + कः ।)
स्तनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ४४६ ।

“मा श्रवरतरुणि पीवरवचोरुहयोर्भरेण भज
गर्वम् ।

निर्मोक्तैरपि शोभा ययोर्भुजङ्गीभिरुत्तुक्तेः ॥”
वक्ष्यमाणः, त्रि, भविष्यत्कथनीयविषयः । वच-
धातोः स्वमानप्रत्ययेन निव्यन्नः । यथा । अत्र
वक्ष्यमाणवचनात् मथरात्रप्राप्तावेव जयन्ती-
त्वम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अपि च ।
“तत्रैव द्वादशीमध्ये पारणं श्रवणोऽधिके ।
वक्ष्यमाणश्च घटतेऽन्यथा प्राग्वद्धिधा व्रतम् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
वख, हपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वखति । हपि गतौ । इति
दुर्गादासः ॥

वख, इ हपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् । इदित् ।) इ, वक्ष्यते । हपि
गतौ । इति दुर्गादासः ॥

वग, इ खञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
अक०-सेट् ।) इ, वक्ष्यते । इति दुर्गादासः ॥

वगला } स्त्री, दशमहाविद्यान्तर्गतदेवी-
वगलासुखी } विशेषः । तदुक्तं तन्त्रान्तरे ।

“ब्रह्मास्त्रं संप्रवक्ष्यामि सद्यःप्रत्ययकारकम् ।
साधकानां हितायैव स्तम्भनाय च वैरि-
णाम् ॥

यस्याः स्मरणमात्रेण पवनोऽपि स्थिरायते ।
प्रणवं स्थिरमायाश्च ततश्च वगलासुखि ॥
तदन्ते सर्वदुष्टानां ततो वाचं सुखं पदम् ॥
स्तम्भयेति ततो जिह्वां कीलयेति पदद्वयम् ॥
बुद्धिं नाशय पश्चात् स्थिरमायां समाहितयेत् ।
लिखेच्च पुनरोद्धारं स्वाहेति पदमन्तः ॥
घटत्रिंशदक्षरी विद्या सर्वसम्पत्करी मता ॥”
स्थिरमायां ङीं । तथा च ।

“वद्विहीनेन्द्रमायायुक् स्थिरमाया प्रकीर्तिता ॥
ॐ ङीं वगलासुखी सर्वदुष्टानां वाचं सुखं
स्तम्भय जिह्वां कीलय कीलय बुद्धिं नाशय ङीं
ॐ स्वाहा ॥ * ॥ तन्त्रान्तरे ।

“वद्विहीनेन्द्रमायायुक् वगलासुखि सर्वयुक् ।
दुष्टानां वाचमित्युक्ता सुखं स्तम्भय कीर्तयेत् ॥
जिह्वां कीलय बुद्धिं तत् विनाशय पदं वदेत् ।
पुनर्वाजं ततस्तारं वद्विजायावधिर्भवेत् ।
तारादिका चतुस्त्रिंशदक्षरा वगलासुखी ॥”

ॐ ङीं वगलासुखि सर्वदुष्टानां वाचं सुखं
स्तम्भय जिह्वां कीलय बुद्धिं विनाशय ङीं ॐ
स्वाहा । इत्यपि मन्त्रान्तरम् ॥ * ॥ अनयोः
पूजा । प्रातःकृत्वादिप्राज्ञायामान्तं विधाय
अष्टादिकं कुम्भात् । यथा, शिरसि नारद-
कथये नमः । सुखे लघुपुण्ड्रसे नमः । हृदि

वगला

वगलासुखे देवतायै नमः । सुखे ङीं वीजाय
नमः । पादयोः स्वाहाशक्तये नमः ।

“नारदोऽस्य ऋषिं ऋषिं लघुपुण्ड्रसे तन्मुखे ।
श्रीवगलासुखीं देवीं हृदये विन्यसेत्ततः ।

ङीं वीजं गुह्यदेशे तु स्वाहाशक्तिस्तु पादयोः ॥”
ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ ङीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।

वगलासुखि तर्जनीभ्यां स्वाहा । सर्वदुष्टानां
मथ्यमाभ्यां वषट् । वाचं सुखं स्तम्भय अना-
मिकाभ्यां हूँ । जिह्वां कीलय कीलय कनि-
ष्ठाभ्यां वौषट् । बुद्धिं नाशय ङीं ॐ स्वाहा
करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । तथा
च दियतन्त्रे ।

“युग्मवाणेषु सप्ताह्निषेवाण्ये च मनःश्रवैः ।
कराखासु तलयोः कराङ्गन्यासमाचरेत् ॥”

ततो मूलान्ते आत्मतत्त्वयापिनीवगलासुखीश्री-
पादुकां पूजयामि इति मूलाधारे । मूलान्ते
विद्यातत्त्वयापिनीवगलासुखीश्रीपादुकां पूज-
यामि शिरसि । मूलान्ते शिवतत्त्वयापिनी-
वगलासुखीश्रीपादुकां पूजयामि सर्वाङ्गे ।
ततश्च ।

“ऋषिं भाले दृष्टोः श्रोत्रे गण्डयोर्नासयोः
पुनः ।

ओष्ठयोर्मूर्ध्नि च दक्षिणांश्चैव कूर्परे ॥
मणिवन्धेऽङ्गुलेर्मूले गले च कुचयोर्हृदि ।
नाभौ कर्णां गुह्यदेशे वामांश्चैव कूर्परे तथा ॥
मणिवन्धेऽङ्गुलेर्मूले ततश्च विन्यसेत् पुनः ।
दक्षवामे चौरुजान्गुलफयोरङ्गुलिमूलयोः ।
क्रमेण मन्त्रवर्णास्तु न्यस्य ध्यायेत् यथात्रिधि ॥” * ॥
ततो ध्यानम् ।

“मध्ये सुरास्त्रिमणिमण्डपस्तवेदी-
सिंहासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम् ।
पीताम्बराभरणमालाविभूषिताङ्गीं
देवीं स्मरामि धृतसुहृद्वैरिजिह्वाम् ॥
जिह्वायमादाय करेण देवीं
ब्रामेन शृङ्गं परिपीडयन्तीम् ।
गदाभिघातेन च दक्षिणेन
पीताम्बराद्यां द्विभुजां नमामि ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य बहिःपूजामार-
भेत् ॥ * ॥ तत्र प्रथमतोऽर्घ्यस्थापनम् । यथा ।
अष्टाङ्गुलं चतुरस्रं विधाय ईशानादिकोणेषु
पूर्वादिदिक्षु च कुसुमाक्षतरक्तचन्दनैर्लीं गण-
पतये नमः इत्यनेन गजदानेन संपूज्य तेन
मधुना वा अर्घ्यपात्रमापूरयेत् । ततो वारत्रयं
विद्यया संपूज्य अज्ञानि विन्यसेत् । ततो धेनु-
योनिमुद्रे प्रदर्श्य तेनोदकेन आत्मानं पूजोप-
करणश्चाभ्युक्षयेत् ॥ * ॥ अस्या यन्त्रम् । चरुं
षडक्षं द्रुतमृदलं भूपुराणितम् । ततो मूल-
सुचार्यं ॐ आधारशक्तिकमलासनाय नमः ।
एवं शक्तिपद्मासनाय नमः । पूर्ववत् ध्यात्वा
पीठे आवाह्य षडङ्गानि न्यसेत् । ततो मुद्रां
प्रदर्श्य पुरतः षडङ्गेन मण्डलं यजेत् । ततो
मूलेन मन्त्रयित्वा धेनुयोनिमुद्रे प्रदर्श्य आत्म-

वगला

विद्याशिवैस्तत्त्वैर्विन्दत्रयं सुखे चिन्मा तर्जन्य-
ङ्गुष्ठयोगेन साङ्गावरणं वगलासुखीं तर्पयेत् ।

ततो यथासम्भवमुपचारैः संपूज्य आवरणपूजा-
मारभेत् । षट्कोणेषु पूर्व ॐ सुभगायै नमः ।

एवमग्निकोणे भगसर्पेण्ये । ईशाने भगाव-
हायै । पश्चिमे भगसिंहायै । नैऋते भग-
पातियै । वायौ भगमालिन्यै । ततोऽष्टदल-

पत्रेषु ब्राह्माद्याः पूज्याः । पत्राग्रेषु ॐ जयायै
नमः । एवं विजयायै । अजितायै । अपरा-
जितायै । स्तम्भिन्यै । जम्भिन्यै । मोहिन्यै ।

आकर्षिण्यै । ततो द्वारेषु ॐ भैरवाय नमः ।
तद्वाह्ये इन्द्रादीन् वज्रादीन् पूजयेत् । ततो

मूलेन धूपादिकं दत्त्वा यथाशक्ति जपं विधाय
त्रिशूलमुद्रां प्रदर्श्य पुष्पाङ्गुलित्रयं दत्त्वा देवै-
योनिमुद्रां प्रदर्शयेत् । ततो भैरवाय वलिं

दद्यात् । ततो विसर्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ॥
अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः । तथा च ।

“पीताम्बरधरो भूत्वा पूर्वाशाभिमुखस्थितः ।
लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं हरिद्रागस्थिमालया ॥

ब्रह्मचर्यरतो नित्यं प्रयतो ध्यानतत्परः ।
प्रियङ्गुकुसुमेनापि पीतपुष्पैश्च होमयेत् ॥” * ॥

द्वितीयमन्त्रस्य तु न्यासादिकं सर्वं पूर्ववत् ।
ध्यानम् ।

“गम्भीराश्च मदोन्मत्तां स्वर्णकान्तिसमप्रभाम् ।
चतुर्भुजां चिनयनां कामलासमानसाम् ॥

सुहृदं दक्षिणे पाशं वामे जिह्वाश्च वक्षकम् ।
पीताम्बरधरां देवीं दृढपीनपयोधराम् ।

हेमकुण्डलभूषाश्च स्वर्णसिंहासनस्थिताम् ॥” * ॥
अथ प्रयोगः ।

“कुरुते वागतिस्तम्भं दुष्टानां बुद्धिनाशनम् ।
जपहोमप्रयोगे च मन्त्रं चाप्युतं जपेत् ॥

हरिद्राहरितालाभ्यां लवणं जुहुयात्त्रिभिः ।
स्तम्भयेत् परसेन्यानि नात्र कार्या विचारणा ॥

अथवा पीतपुष्पैश्च त्रिमध्वत्तैश्च होमयेत् ।
स्तम्भनेषु च सर्वेषु प्रयोगः प्रत्ययावहः ॥” * ॥

यन्त्रम् ।
“ॐकारयोः संसृज्योऽङ्गुलार्धः शिरसोर्लिखेत् ।

मध्यगं नाम साध्यस्य तद्वाह्ये चाक्षरद्वयम् ॥
बीजं द्वितीयवर्गस्य तृतीयं विन्दभूषितम् ।

चतुर्दशखरोपेतं संलिखेत् पृथिवीगतम् ॥
ठकारेण समावेष्ट्य चतुष्कोणपुटं बहिः ।

तत्कोणरेखासंस्तेः शूलैर्व्याचर्कं लिखेत् ॥
त्रिशूलमधरेखायाः पृथ्वी बीजानि पार्श्वयोः ।

अष्टजपि च कोणेषु तद्वाह्यं गलां लिखेत् ॥
पृथिव्यन्तरितं वाह्यं मातृकापरिमण्डलम् ।

आवेष्ट्य चाष्टधा पश्चात्तद्वाह्ये स्थिरमायया ॥
निरुध्वाङ्गुश्रवणेन नादसंमिलिताङ्घ्रिणा ।

लिखेत् पूर्ववदावेष्ट्य पश्चाच्च वगलासुखीम् ॥
पट्टे पाषाणपट्टे वा हरिद्रोन्मत्तताक्षकेः ।

द्विजसम्भे सुखसम्भे लिखित्वा गाढमाक्रमेत् ॥
विवादे यन्त्रमालिख्य भूर्जं तेरेव वस्तुभिः ।

कुम्भकारस्य चक्रस्य भ्रमतो विपरीततः ॥

वगला

शक्तिकां ससुपादाय वधमं कारयेत्ततः ।
यन्तं तस्योपरि न्यस्य तालकेन विलिप्य च ॥
तन्नासायां विनिःस्रिप्य पीतरेणुं निजे गृहे ।
अर्चयेत् चतुष्कालं नित्यं पीतोपचारतः ।
दुष्टस्य स्तम्भयत्येव सुखं वाचस्यतेरपि ॥”

इति वगलापरिच्छेदः ॥ * ॥

विश्वसारे ।

“काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी द्विजमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकी-
र्त्तिताः ॥”

अथ वगलासुखीस्तोत्रम् ।

“मध्ये सुधाश्लिषमिषमण्डपरत्रवेदी-
सिंहासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम् ।
पीताम्बराभरणमालाविभूषिताङ्गीं
देवीं भजामि धृतसुन्नरवैरिजिह्वाम् ॥
जिह्वाग्रमादाय करेण देवीं
वामेन शत्रुं परिपीडयन्तीम् ।
गदाभिघातेन च दक्षिणेन
पीताम्बरां तां दिव्यजां भजामि ॥

चलत्कनककुण्डलोत्तसितचारुगण्डस्थलीं
लसत्कनकचम्पकद्वयतिमहिन्द्विभ्राननाम् ।
गदाद्वतविपक्षकां कलितलोलजिह्वाशलां
स्मरामि वगलासुखीं विसुखसन्मनःस्तम्भिनीम् ॥
पीयूषोदधिभक्ष्यचारुविलसद्रक्तोत्पले मण्डपे
यत्सिंहासनमौलिपातितरिपुप्रेतासनाध्यासि-
नीम् ।

स्वर्णाभां करपीडितारिरसनां भ्राम्यद्गदावि-
भ्रमा-
मित्यं ध्यायति यान्ति तस्य विलयं सद्योऽथ
सर्वापदः ॥

देवि त्वच्चरणाम्बुजार्चनकृते यः पीतपुष्पाञ्जलीन्
भक्ष्या वामकरे निधाय च मधुं मन्त्री मनो-
जाचरम् ।

पीठध्यानपरोऽथ कुम्भकवशात् बीजं स्मरेत्
पार्थिवं
तस्यामिषसुखस्य वाचि हृदये जायते भवेत्
तत्त्वज्ञात् ॥

वाही शक्तिरङ्गतिरिति पतिवैश्वानरः
श्रीतति

क्रोधी श्राम्यति दुर्जनः सुजनति चिप्रातुगः
खञ्जति ।

गर्वी खञ्जति सर्वविष जडति त्वम्भनगा-
यन्तिनः

श्रीनिधे वगलासुखि प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं
नमः ॥

मन्त्रस्तावद्वत् विपक्षद्वले स्तोत्रं पवित्रञ्च ते
यन्तं वादिनियन्त्रणं त्रिजगतां जैत्रञ्च चित्रं
न ते ।

ज्ञातः श्रीवगलेति नाम ललितं यस्यास्ति
जन्तोर्मुखे

वगला

त्वन्नामग्रहणेन संसदि सुखस्तम्भो भवेद्-
वादिनाम् ॥

दुष्टस्तम्भनसुखविघ्नशमनं दारिद्र्यविद्रावणं
भूयद्भूशमनं वलनृगदृशां चेतःसमाकर्षणम् ।
सौभाग्येकनिकेतनं मम दृष्टोः कारुण्यपूर्णं नृप-
नृद्योर्भारणमाविरस्तु पूरतो मातस्वदीयं वपुः ॥
मातर्भञ्जय मे विपक्षवदनं जिह्वाशलां कीलय
जालीं सुद्वय नाशयासु धिक्कृत्यासु गतिं
स्तम्भय ।

शत्रून्शूर्यय देवि तीक्ष्णगदया गौराङ्गि
पीताम्बरे

विघ्नौघं वगले हर प्रणमतां कारुण्यपूर्णं चये ॥
मातर्भैरवि भद्रकालि विजये वाराह विष्वा-

श्रये
श्रीवित्ते समये महेशि वगले कामेशि रामे रमे ।
मातङ्गि त्रिपुरे परात्परतरे स्वर्गापवर्गप्रदे

दासोऽहं शरणागतः करुणया विश्वेश्वरि
चाहि माम् ॥

संरम्भे चौरसङ्गे प्रहरणसमये वन्दने याधिमध्ये
विद्यावादे विवादे प्रकुपितनृपतौ दिव्यकाले

निशायाम् ।
वश्ये वा स्तम्भने वा रिपुवधसमये निर्जने वा
वने वा

गच्छंस्तिष्ठंस्त्रिकालं यदि पठति शिवं प्राप्नुया-
दाशु धीरः ॥

नित्यं स्तोत्रमिदं पवित्रमिह यो देयाः
पठत्यादरा-

दृष्ट्वा यन्त्रमिदं तथैव समरे बाहौ करे वा
गले ।

राजानो हरयो मदान्मकरिणः सर्पा न्यगेन्द्रा-
दिका-

स्ते वै यान्ति विमोहिता रिपुगणा लक्ष्मीः
स्थिराः सिद्धयः ॥

त्वं विद्या परमा त्रिलोकजननी विघ्नौघ-
संहिदिनी

योषाकर्षणकारिणी जनमनःस्तम्भोहसन्दायिनी ।
स्तम्भोत्सारणकारिणी पशुमनःस्तम्भोहसन्दायिनी

जिह्वाकीलनभैरवी विलयते ब्रह्मादिमन्त्रो यथा ॥
विद्या लक्ष्मीः सर्वसौभाग्यमायुः

पुत्रैः पौत्रैः सर्वसाम्राज्यसिद्धिः ।
मानं भोगो वश्यमारोग्यसौख्यं

प्राप्तं तत्तद्गतलेऽस्मिन् नरेण ॥
यत् कृतं जपसन्नाहं गदितं परमेश्वरि ।

दुष्टानां निग्रहायां यत्तद्गृहाण नमोऽस्तु ते ॥
ब्रह्मास्त्रमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

गुरुभक्त्या यदातयं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
पीताम्बरां द्विभुजां चिनेत्रां गात्रकोज्ज्वलाम् ।

शिलासुन्नरहस्तां स्मरेत्तां वगलासुखीम् ॥
प्रातर्भेद्याह्निकाले सवपठनमिदं कार्यसिद्धिप्रदं

स्यात् ॥”
इति रुद्रयामले वगलासुखीस्तोत्रं समाप्तम् ।
इति कल्याणन्दकतन्त्रसारः ॥

वङ्गः

वगाहः, पुं, (अव + गाह + भावे वङ् ।
अलोपः ।) अवगाहः । इति सुम्बबोधयाकरणं
भरतश्च ॥

वङ्गः, पुं, (वङ्ग इति । वङ् + “वचैर्गञ् ।” उणा०
३ । ३३ । इति दुः गङ्गान्तादेशः ।) वङ्गा ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः । वावङ्कः ।
इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः । (शब्दः । यथा,
जगदि । ७ । १०३ । २ ।

“गनामाह्वनमाशुवैतुसिनीनां
मङ्गलानां वङ्गुरासमेति ॥”

“मङ्गलानां वङ्गुः शब्दः समेति सङ्गच्छते ॥”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वङ्ग, इ ड गतिनिन्दारम्भजयेषु । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-जवे अक० च-
सेट् ।) इ, वङ्गते । ड, वङ्गते । जवे एव कैश्चित्
पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥

वङ्गः, पुं, (वङ्गतीति । वङ्ग + अच् ।) नदीवक्रम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वङ्गा, स्त्री, (वङ्ग + टाप् ।) वल्गाग्रभागः । तत्-
पर्यायः । पल्लयनम् २ । इति चिकाण्डशेषः ॥

वङ्गिलः, पुं, (वङ्गति इति । वङ्ग + इलच् ।)
काण्टकः । इति चिकाण्डशेषः ॥

वङ्गः, त्रि, (वङ् + एयत् । “वचैर्गञ् ।” ७ ।
३ । ३३ । इति अगत्यर्थे कुलञ् ।) वक्रम् ।
यथा, वङ्गं काष्ठम् । इति सुम्बबोधयाकर-
णम् ॥

वङ्गि, स्त्री, (वङ्गते इति । वङ्गि कौटिल्ये + “वङ्-
क्रादयश्च ।” उणा० ४ । ६६ । इति क्तिन्-
प्रत्ययेन निपातितम् ।) पार्श्वस्थिः । तत्पर्यायः ।
पशुकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६१ ॥

वङ्गिः, पुं, स्त्री, (वङ्गते इति । वङ्गि कौटिल्ये +
“वङ्क्रादयश्च ।” उणा० ४ । ६६ । इति क्तिन्-
प्रत्ययेन निपातते ।) वाद्यमेदः । इत्युणादि-
कोषः । गृहदारु । पार्श्वस्थिः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादित्तिः ॥

वङ्गणः, पुं, (वङ्गति संहतो भवतीति । वङ्ग +
ल्युः । पृषोदरादित्वात् रुम् ।) ऊरुसन्धिः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ७३ । कुञ्चकी इति भाषा ॥

(यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ५ अध्याये ।
“चतुर्दशसूयां संवाताः । तेषां त्रयोमुल्फ-
काशुवङ्गणेषु ॥”)

वङ्गुः, स्त्री, (वङ्गतीति । वङ्ग + वाङ्गलकात् कुन् ।
रुम् च ।) गङ्गासोनोविशेषः । यथा,—
“तस्याः सोतसि सीता च वङ्गभेदा च
कौर्त्तिता ॥”

सा च केतुमालवर्षस्था गङ्गा । यथा । एवं
माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती तत उपरतवेगा
केतुमालमभिवङ्गुः प्रतीथी दिशि सरिष्यति
प्रविशति । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १७
अध्यायः । (यथा च महाभारते । १३ । १६५ । २२ ।
“गोदावरी च वेणा च जम्पवेणा तथा दिवा ।
दधङ्गती च कारेवी वङ्गुर्मन्दाकिनी तथा ॥”)

वङ्गः

वङ्गं, क्ली, (वङ्गतीति । वङ्गि गतौ + अच् ।) घातु-
विशेषः । रां इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । त्रपुः
२ खर्गजम् ३ नागजीवनम् ४ नृदङ्गम् ५ रङ्गम्
६ गुरुपत्रम् ७ पिच्छटम् ८ चक्रसंज्ञम् ९ तमरम्
१० नागजम् ११ कस्तूरीम् १२ आलीनकम् १३
सिंहलम् १४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥
खवेतम् १५ नागम् १६ त्रपु १७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधु-
रत्वम् । भेदित्वम् । पाचत्वम् । कृमिवात-
नाशित्वम् । लेखनत्वम् । किञ्चित्पित्तकारि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (अथ वङ्गस्य नाम-
लक्षणगुणाः ।
“रक्तवङ्गं त्रपु प्रोक्तं तथा पिच्छटमित्यपि ।
खुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वङ्गमुच्यते ॥
उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकन्तुवरं मतम् ।
रङ्गं लघु सरं रुचिसुखं मेहकफक्रिमीन् ॥
निहन्ति पाण्डुं सन्धासं चक्षुष्यं पित्तलं मनाक् ।
सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति
तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम् ।
देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं
नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्य शोधनमारणविधिर्यथा,—
“वङ्गं चूर्णोदके क्षिप्तं यामार्द्धेन विशुध्यति ॥”
इति वङ्गशुद्धिः ॥
“वङ्गं सतालमकस्य पिष्ट्वा दुग्धेन संपुटेत् ।
शुष्काभ्यस्यभवेत्स्त्रैः सप्तधा भस्मतां नयेत् ॥”
मतान्तरम् ।
“वङ्गं खर्परके कृत्वा चुक्रेण संस्थापयेत् सुधीः ।
ब्रवीभूते पुनस्तस्मिन् चूर्णान्वितानि दापयेत् ॥
प्रथमं रजनीचूर्णं द्वितीये च यमानिका ।
तृतीये जीरकचैव ततश्चिञ्चालगुह्वरम् ॥
अश्वत्थवल्कलीत्यथ चूर्णं तत्र विनिः-
क्षिपेत् ।
एवं विधानतो वङ्गं म्रियते नात्र संशयः ॥
वङ्गं तिक्ताम्बुनं रक्तं किञ्चिद्वातप्रकोपनम् ।
मेदःक्षेप्यामयघ्नश्च क्रिमिघ्नं मेहनाशनम् ॥”
इति वङ्गमारणम् । इति वैद्यकरसेनसारसंग्रहे
जारणमारणाधिकारे ॥) अन्यदङ्गशब्दे द्रव्य-
म् ॥ * ॥ सौसकम् । देशविशेषे पुं भूम्नि ।
इति मेदिनी । गे, २२ ॥ (एकवचनान्तोऽपि ।
यथा, महाभारते । १ । १०४ । ५० ।
“अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च
स्मृतः ॥”)
स तु प्राचीदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—
“अङ्गवङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरिवहिर्गिराः ॥”
इत्युपक्रम्य ।
“शाखा मागधगोनर्दाः प्राच्यां जनपदाः
स्मृताः ॥”
इत्यन्तं मत्स्यपुराणवचनम् ॥
मतान्तरं यथा,—
“आग्नेयामङ्गवङ्गोपवङ्गचिपुरकोधलाः ।

वङ्गालः

कलिङ्गौद्रान्द्रकिष्किन्धाविदर्भश्वरादयः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वधृतकूर्मचक्रवचनम् ॥
तस्य सीमा यथा,—
“रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तर्गं शिवे ।।
वङ्गदेशो मया प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदर्शकः ॥”
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥
वङ्गः, पुं, चन्द्रवंशीयवलिराजपुत्रः । यथा,—
“वलिः सुतपसो जज्ञे अङ्गवङ्गकलिङ्गकाः ।
सुक्ष्मपौष्ठाश्च बालेया अनपानस्तथाङ्गतः ॥”
इति गारुडे १४४ अध्यायः ॥ * ॥
(स च वङ्गो दीर्घतमस औरसो वलेः चैव-
जश्च । यथा, महाभारते । १ । १०४ । ४७-५१ ।
“ततः प्रसाद्यामास पुनस्तन्मन्त्रिसत्तमम् ।
वलिं सुदेष्वा भार्यां स्वां तस्मै तां प्रादिणोत्-
पुनः ॥
तां च दीर्घतमाङ्गेन स्यूया देवीमथाब्रवीत् ।
भविष्यन्ति कुमारस्ते तेजसादित्यवर्चसः ॥
अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुङ्गश्च ते सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः खनामप्रथिता सुवि ॥
अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ॥
पुण्ड्रस्य पुण्ड्रा प्रख्याताः सुखा सुखस्य च
स्मृताः ।
एवं वलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ॥”)
वार्ताङ्कः । कार्पासः । इति मेदिनी । गे, २५ ॥
वङ्गजं, क्ली, (वङ्गात् घातुविशेषात् जायते इति ।
जन् + ङः ।) सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥
वङ्गदेशजाते, चि ॥
वङ्गनः, पुं, (वङ्गतीति । वङ्गि + ल्युः ।) वार्ताङ्कः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वेगुन् इति भाषा ॥
(गुणादयोऽस्य वार्ताङ्कशब्दे ज्ञातयाः ॥)
वङ्गला, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
वङ्गालीति च नामान्तरम् ॥
वङ्गशुल्बजं, क्ली, (वङ्गशुल्बाभ्यां रङ्गताम्नाभ्यां
जायते इति । जन + ङः ।) कांस्यम् । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ११५ ॥
वङ्गसेनः, पुं, वकटचः । यथा,—
“वङ्गसेनस्वर्गस्त्रिदुः सुकनाशो सुनिहमः ।
अनलिः कुनली ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वङ्गसेनकः, पुं, (वङ्गसेन + स्वार्थे कन् ।) वकटचः ।
यथा,—
“रक्तपुष्पो मुनितरुगन्तिर्वङ्गसेनकः ॥”
इति रत्नमाला ॥
पुण्ड्रगुणाः ।
“वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि ।
कटुपाकानि तिक्तानि कासक्षयकाराणि च ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वङ्गारिः, पुं, (वङ्गस्य रङ्गधातोरारिः । अस्य वङ्ग-
धातुजारकत्वात् तथात्वम् ।) हरितालम् । इति
हेमचन्द्रः ॥
वङ्गालः, पुं, भैरवरागस्य पुत्रः । यथा,—
“वङ्गालः पञ्चमः यद्यो मधुरो हर्षकस्तथा ।

वचक्रः

देशाख्यो माधवः सिन्धुभैरवपुत्राः प्रकी-
र्त्तिताः ॥”
अस्य ध्यानम् ।
“कच्चानिवेशितकरश्चरस्तपस्वी
भास्वत्तिलपारिमखितवामहस्तः ।
भस्मोष्णलो निविडवहुजटाकलापो
वङ्गाल इत्यभिहितस्तरुणाकवर्णः ॥
षाड्वी देववङ्गालो गृह्याश्रयासमध्यमः ।
ग्रहर्षे विनियोक्तव्यः प्रोक्तोऽयं मुनिना स्वयम् ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥
वङ्गाली, स्त्री, भैरवरागस्य रागिणी । यथा,—
“भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा ।
वङ्गाली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वङ्गभाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
अस्या मूर्तिः ।
“मनोऽसुक्तागुणभूषिताङ्गी
शुकं दधाना धरणीधरया ।
प्रांशुः कुमारी कमनीयमूर्ति-
वङ्गालिकेयं सुचिसाङ्गगीता ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥
“वङ्गाली औडवा ज्ञेया गृह्याश्रयासधङ्ग-
भाक् ।
जघहीना च विज्ञेया मूर्च्छना प्रथमा मता ।
पूर्णा वा मङ्गयोपेता कक्षिनाथेन भाषिता ॥”
इति सङ्गीतदर्पणम् ॥
वच, औ वाचि । सन्देशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) औ, वक्ता ।
अयं सेम् (सेट्) इत्येके । न वचत्वप्रियं वचः ।
इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
वच, क सन्देशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सन्देशो वचनविशेषः ।
क, वाचयत्यखिलां लिपिमिति हलायुधः ।
इति दुर्गादासः ॥
वच, ल औ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-दिक०-सेट् ।) ल, वक्ति । औ, वक्ता ।
अस्मादन्तिविभक्तिर्न प्रयोज्या । इत्यालङ्का-
रिकाः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा,—
“वचैरन्त्यन्तुश्रुतजुभिः प्रयोगो नाभिधीयते ।
जयतेर्नास्ति पञ्चम्या उत्तमः पुरुषः कश्चित् ॥”
इति बहुसम्मतम् ॥)
वचः, पुं, (वक्तीति । वच् + अच् ।) कौरपक्षी ।
इति मेदिनी । से, ६ ॥
वचः, [स्] क्ली, (उच्यते इति । वच् + “सर्व-
धातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १८६ । इत्यसुन् ।)
वाक्यम् । इत्यमरः । १ । ४ । ११ ॥ (यथा, रघौ । २ । ४१ ।
“इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
नृगाधिराजस्य वचो निश्रम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावा-
दात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥”)
वचक्रः, पुं, (वक्तीति । वच् + “ह्युवचिभ्यो-
ऽन्युजागजकुचः ।” उणा० ३ । ८१ । इति
अक्रुच् ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी । ने, १२७ ॥

वचकः त्रि, (वक्तोति । वच् + “ह्युवचिभ्यः
इति ।” उणा० ३ । ८१ । इत्युक्त्वा ।) वावदूकः ।
इति मेदिनी । ने, १२७ ।

वचण्डी, स्त्री, शारिका । वर्णिः । शृङ्गभेदः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मेदिन्यां वचण्डा इति
वरण्डा इति च पाठः ॥

वचनं, स्त्री, (उच्यतेनेनेति । श्लेषनाशकत्वादस्य
तथात्वम् । वच् + ल्युट् ।) शुण्डी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ वाक्यम् । तत्पर्यायः ।

“इरा सरस्वती ब्राह्मी भाषा वाणी च सारदा ।
गिरा गीष्म गिरां देवी गीर्द्धी भारती-
शरी ॥

वाग्वाचा वचसामीशा वाग्देवी वर्णमाह्वका ।
वचनं भाषितं चोक्तिर्याहारो लपितं वचः ॥
वाग्देवीवचसोरेष पर्यायः परिकीर्तितः ।
यथास्थानं यथायोग्यं भेद ऊह्यो मनीषिभिः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

(यथा, हितोपदेशे ।

“असेवितेश्वरद्वारमदृष्टविरहयथम् ।

अनुक्तस्त्रीवचनं धन्यं कस्यापि जीवनम् ॥”
तत्तु त्रिविधम् । यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

“वचनं त्रिविधं शैल लौकिके वैदिके तथा ।
सर्वं जानाति शास्त्रज्ञो निर्मलज्ञानचक्षुषा ॥
असत्यमहितं पश्चात् सांप्रतं श्रुतिसुन्दरम् ।
सुबुद्धिशुद्धं न हि तेषां कदाचन ॥
आपदः प्रीतिजनकं परिणामसुखावहम् ।
दयालुर्धर्मशीलश्च बोधयत्येव बान्धवम् ॥
श्रुतिमात्रात् सुधातुल्यं सर्वकाले सुखावहम् ।
सत्यं सारं हितकरं वचसां श्रेष्ठमोक्षितम् ॥
एवं च त्रिविधं शैल नीतिसारनिष्पन्नम् ।
कथ्यतां त्रिषुमध्ये किं वदामि वाक्यमौषि-
तम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४१ अध्यायः ॥
विभक्तिः । सा तु स्याद्विख्यादिश्च । यथा ।
“क्षेत्रेकेकं वचनं क्रमात् कृद्बन्धनं स्यात् ॥” इति
सुगन्धर्वध्याकरणम् ॥ तद्वैदिकपर्यायः । श्लोकः
१ धारा २ इडा ३ गौः ४ गौरी ५ गान्धर्वी
६ गभीरा ७ गम्भीरा ८ मन्त्रा ९ मन्त्राजनी
१० वाशी ११ वाणी १२ वाणीची १३ वाणः
१४ प्रविः १५ भारती १६ धमनिः १७ नाडीः
१८ मेना १९ मेळिः २० सूर्या २१ सरस्वती २२
निवित् २३ खाद्या २४ वज्रः २५ उपन्दिः २६
मायुः २७ काकुत् २८ विज्ञा २९ घोषः ३०
स्वरः ३१ शब्दः ३२ खनः ३३ ऋक् ३४ ह्रीन्ना
३५ गीः ३६ गाथा ३७ गणः ३८ धेना ३९ ग्राः
४० विपा ४१ नमा ४२ कशा ४३ धिषणा ४४
नौः ४५ अचरम् ४६ मही ४७ अदितिः ४८
शची ४९ वाक् ५० अनुष्टुप् ५१ घेनुः ५२
वल्गुः ५३ गल्दा ५४ सरः ५५ सुपर्णी ५६
वेकुरा ५७ । इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्मनामानि ।
इति वेदनिघण्टौ । १ । ११ ॥

वचनग्राही [न], त्रि, (वचनं गृह्णातीति ।
ग्रह् + णिनिः ।) वचने स्थितः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥

वचनीयः, त्रि, (वच् + अनीयर् ।) कथनीयः ।
इति वचधातोः कर्मणि अनीयप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥
(निन्द्या, स्त्री । यथा, कुमारे । ४ । २१ ।

“मदनेन विना कृता रतिः

क्षयमात्रं किल जीवितेति मे ।

वचनीयमिदं यवस्थितं

रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि ॥”

“इति वचनीयं निन्दा मे मम यवस्थितम् ॥”

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥

वचनीयता, स्त्री, (वचनीयस्य भावः । वचनीय +
तल् ।) लोकापवादः । यथा,—

“जनप्रवादः कौलीनं विगानं वचनीयता ॥”

इति हेमचन्द्रः । २ । १८४ ॥

(तथा, ऋक्कटिकनाटके तृतीयाङ्के ।

“कामं नीचमिदं वदन्ति पुरुषः स्वप्ने च

यद्ब्रूते

विश्वेभ्यः च वचनापरिभवश्चौर्यं न श्रौर्यं

हि तत् ।

स्वाधीना वचनीयतापि हि वरं ब्रूते न

सेवाश्लि-

मार्गो ह्येव नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्व्यं कृतो

द्रौणिना ॥”

वचनेस्थितः, त्रि, (वचने तिष्ठति स्मेति । स्था +

“गत्यर्थेति ।” ३ । ४ । ७२ । इति क्तः । “तत्पुरुषे

कृति बहुलम् ॥” ६ । १ । १४ । इति सप्तम्या अलुक् ।)

वचने तिष्ठति यः । वचनस्थः । तत्पर्यायः ।

विधेयः २ विनयग्राही ३ आश्रयः । इत्यमरः ।

३ । १ । २४ ॥ वयसः ५ प्रयेयः ६ । इति केचि-

दिति भरतः ॥

वचनोपक्रमः, पुं, (वचनस्य उपक्रमः ।) वाक्या-

रम्भः । इति भरतशब्दरत्नावली ॥ तत्पर्यायः ।

उपन्यासः २ वाङ्मुखम् ३ । इत्यमरः ॥

वचरः, पुं, (अवान्तरे चरतीति । अव + चर +

अच् । अलोपः ।) कुक्कुटः । शठः । इति मेदिनी ॥

वचलुः, पुं, शत्रुः । यथा,—

“पुंसि मनुः क्षुपण्यश्च वचलुर्जगलुस्तथा ।

भरण्यश्च शरण्यः स्यादमित्रे खणिरित्यपि ॥”

इति शब्दमाला ॥

वचसांप्रतिः, पुं, (वचसां वाचां प्रतिः ।) वृह-

स्यतिः । यथा,—

“जीवोऽङ्गिराः सुरगुरुर्वचसांप्रतौच्यौ ॥”

इति दीपिका ॥

वचस्करः, त्रि, (करोतीति । कृ + अच् । वचसः

करः ।) वचने स्थितः । इति केचित् ॥

वचा, स्त्री, (वाचयतीति । वच् + णिच् + अच् ।

निपातनात् ह्रस्वः । यदा, अन्तर्भावविशेषात्

वचः अच् ।) औषधविशेषः । वच् इति भाषा ।

तत्पर्यायः । उग्रगन्ध्या २ वज्रगन्ध्या ३ गोलोमी ४

शतपत्रिका ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥

तीक्ष्णा ६ जटिला ७ मङ्गल्या ८ विजया ९
उग्रा १० रचोष्णी ११ । इति रत्नमाला ॥

वध्या १२ लोमशा १३ । इति वटाधरः ॥

भद्रा १४ । अस्या गुणाः । अतितीक्ष्णत्वम् ।

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफामयश्लिषोफवात-

ज्वरातिसारसाहभूतनाशित्वम् । वान्तिकारि-

त्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ * ॥ अपि च ।

“वचोगन्ध्या वज्रगन्ध्या गोलोमी शतपत्रिका ।

चुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा ॥

वचोगन्ध्या कटुका तित्तोष्णा वान्तिवृद्धिक्तु ।

विवन्धाभानमूलघ्नी शृङ्गमूत्रविशोधनी ॥

अपसारकफोन्मादभूतजन्तुनिलान् हरति ॥”

अथ खुरासानो वचा ।

“पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा ।

हैमवत्युदिता तद्वत् मूलं हन्ति विशेषतः ॥”

अथ महाभरी वचा । यस्या लोके कुलीजन

इति नामान्तरम् ।

“सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विशेषात् कफकासहृत् ।

सुखरत्नकरी रुच्या हृत्कण्ठसुखशोधनी ॥”

अपरा सुगन्धा स्थूलगन्धिर्यस्या लोके महाभरा

इति नाम ।

“स्थूलगन्धिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा स्मृता ॥”

अथ चोपचीनीति लोके प्रसिद्धा । तस्या

गुणाः ।

“हीमान्तरवचा कट्वी तित्तोष्णा वृद्धिरोपिहृत् ।

विवन्धाभानमूलघ्नी शृङ्गमूत्रविशोधनी ॥

वातंथाधीनपसारसुन्मादं तदुवेदनाम् ।

अपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशनी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अपरश्च ।

“वचायुव्या वातकफदृष्ट्याग्नी स्मृतिवर्द्धनी ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अन्यश्च ।

“अङ्गिर्वा पयसाव्येन मासमेकसु सेविता ।

वचा कुर्वान्नरं प्राशं श्रुतिधारणसंयुतम् ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम् ।

वचायास्तुक्ष्णं कुर्वान्नह्यप्रशान्वितं नरम् ॥”

इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥

वचोग्रहः, पुं, (गृह्णातीति । ग्रह + अच् ।

वचसां ग्रहः ।) कर्णः । इति राजनिघण्टुः ॥

वज्र, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) वजति । इति दुर्गादासः ॥

वज्र, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अर्थं मार्गणसंस्कारे

इति प्राश्नः । मार्गणस्य शरस्य पक्षादिना

संस्कारो मार्गणसंस्कारः । क, वाजयति पक्षे-

र्वाणं काण्डकारः । इति रमानाथः ॥ मार्गण-

संस्कारयोरिति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

वज्रं, पुं, स्त्री, (वजतीति । वज्र गतौ + “कृज्-

न्नायवज्रविप्रेति ।” उणा० २ । २८ । इति रन्-

प्रत्ययेन निपातितः ।) इन्द्रस्यास्त्रविशेषः । वाज्

इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । द्वादिनी २ कुलिशम् ३

भिदुरम् ॥ पविः ५ शतकोटिः ६ खरः ७
शस्त्रः ८ दम्भोलिः ९ अश्वनिः १० । इत्यमरः ।
११।५० ॥ कुलीशम् ११ भिदुरम् १२ भिदुः
१३ खरसु १४ सखः १५ संवः १६ अश्वनी १७
वज्राश्वनिः १८ । इति तट्टीका ॥ जम्भारिः १९
त्रिदशायुधम् २० शतधारम् २१ शतारम् २२
आपोत्रम् २३ अक्षजम् २४ । इति पुरुषो-
त्तमः ॥ गिरिकण्टकः २५ गौः २६ अमोत्यम्
२७ मेघभूतिः २८ गिरिज्वरः २९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ जाम्बविः ३० दम्भः ३१ । इति
जटाधरः ॥ भिदुः ३२ अम्बुजम् ३३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे १।३२।२।

“अहन्नहिं पर्वते शिष्रियाणं
तथास्ते वज्रं खर्यं ततश्च ॥”)

अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“तथेत्युक्तः स रविणा भूमौ कृत्वा दिवाकरम् ।
पृथक् चकार तत्तज्जङ्गं विष्णोरकल्पयत् ॥
त्रिभूलेषां पितृभ्यः वज्रमिन्द्रस्य चाधिकम् ।
देवदानवसंहर्तुः सहस्रकिरणरत्नकम् ॥
रूपं प्रतिमचक्रे तदा पादाद्वते महत् ।
न शशाकाय तद्द्रष्टुं पादरूपं रवेः पुनः ॥
अर्चास्वपि ततः पादौ न कश्चित् कारयेत्
कश्चित् ।
यः करोति स पापिष्ठां गतिमाप्नोति निन्दि-
ताम् ॥
कुहरो गमवाप्नोति लोकेस्मिन् दुःखसंयुतम् ।
तस्मान्न धर्मकामार्थौ चिन्तय्यातनेषु च ।
न कश्चित् कारयेत् पादौ देवदेवस्य धीमतः ॥”
इति मात्स्ये ११ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“प्रविश्य जठरं शुद्धो देवमातुः पुरन्दरः ।
ददर्शोर्दुसुखं वाजं कटिन्यस्तकरं महत् ॥
तस्यैवास्तीत्य दृष्ट्वा पेशीं मांसस्य वासवः ।
शुद्धस्तटिकसंकाशां कराभ्यां जगद्देवताम् ॥
ततः कोपसमाधातो मांसपेशीं शतक्रतुः ।
कराभ्यामर्दयामास ततः सा कठिनाभवत् ॥
ऊर्ध्वनाड्यं वदधे त्वधोर्ध्वं वदधे तथा ।
शतपञ्चा च कुलिशः संजातो मांसपेशितः ॥”

इति वामने ६ अध्यायः ॥ * ॥

इन्द्रासुरवधार्थं दधीचिसुनेरस्था इन्द्राजया
विश्वकर्मेणा निर्मितवज्रस्य प्रमाणं यथा,—
“एवं कृतवधचितो दध्युद्धायैवैवस्तुम् ।
परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं सन्नयन् जहौ ॥
यताचासु मनो कुडिस्तत्त्वदक भक्तवन्धनः ।
आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे गतम् ॥
अपेक्षो वज्रसुवन्ध निर्मितं विश्वकर्मेणा ।
सुनेः सकृदिभिरस्त्रिस्तो भगवत्तेजसान्वितः ॥
उतो देवगणैः सर्वैर्गजैश्चो पर्यग्रीभत ।
स्तूयमानो मुनिगणैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १० अध्यायः ॥ * ॥

तन्निर्वाणवारकविधिर्यथा,—
“प्रचक्षपवनावाते मेघेषु स्तनिषु यः ।

त्रिः पठेज्जैमिनीयोऽस्मि प्राङ्मुखो वायुदङ्-
मुखः ॥

“तस्य माभूद्वयं चोरं विद्युतीयोऽवसौदति ॥”
इत्याह्निकतत्त्ववृत्तमन्त्रपुराणम् ॥

“सुनेः कल्याणमिन्द्रस्य जैमिनेष्वपि कीर्तनात् ।
विद्युदग्निमयं नास्ति पठिते च गृहोदरे ॥”

लिखिते च गृहोदरे । इति वा पाठः ।

“जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च ।

पुलस्त्यः पुलहश्चैव पक्षैते वज्रवारकाः ॥”

इति पुराणम् ॥ * ॥ * ॥

रत्नविशेषः । हीरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

इन्द्रायुधम् २ हीरम् ३ भिदुरम् ४ कुलिशम् ५

पविः ६ अमेतम् ७ अशिरम् ८ रत्नम् ९ दण्डम्

१० भार्गवकम् ११ घटकीणम् १२ बहुधारम्

१३ शतकोटिः १४ । अस्य गुणाः । घटकी-
पेतत्वम् । सर्वरोगापहारकत्वम् । सर्वघ्नम-

नत्वम् । सौख्यत्वम् । देहदायकत्वम् । रसा-

यनत्वम् । तद्विशेषो यथा,—

“सर्वं विद्युत्प्रभं स्निग्धं सौन्दर्यं लघु लेखनम् ।

घटारन्तीक्षणधारश्च सुशाम्यारं श्रियं दिशेत् ॥”

तस्य कुलचरणं यथा,—

“भस्माभं काकपादं च रेखाक्रान्तान् वन्तुलम् ।

आधारमलिनं विन्दु संज्ञासे स्फुटिततथा ।

नीलाभं चिपिटं रूचं तद्वत् दीर्घं त्र्यजेत् ॥”

वज्रस्य चतुर्वर्णलक्षणं यथा,—

“श्वेतालोलहितपीतमेकतया कृष्याश्चतस्रः

क्रमाद्-

विप्रादित्वमिहास्य यत् सुमनसः शंसन्ति सत्यं

ततः ।

स्त्रीतां कीर्त्तिमनुत्तमां श्रियमिदं दत्ते यथा

संघृतं

मर्त्यानामयथाययं तु कुलिशं प्रथं दितं

जात्यतः ॥ * ॥

तस्य परीक्षा यथा,—

“यत् पावाणतले निकाशनिकरे नोदृष्ट्यति

निष्ठुरे

प्रचान्योपललोहसुहृत्सुखैर्लेखाश्च यात्याहनम् ।

यद्यान्यं निजलीलयेव दलयेद्वज्रेण वा भित्यते

तज्जातं कुलिशं वदन्ति कुशलाः स्नायं महा-

वज्रं तत् ॥ * ॥

तस्य वर्णगुणौ यथा,—

“विप्रः सोऽपि रसायनेषु बलवान्नाह्निसिद्धिप्रदो

राज्यस्तु नृणां बलीपलितजिन्मृत्युं जयेद्-

क्षसा ।

द्रव्याकर्षणसिद्धिदस्तु सुतरां वैश्वोऽथ शूद्रो

भवेत्

सर्वथाधिहरस्तदेव कथितो वज्रस्य वर्णो

गुणः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।

अथ वज्रस्य नामकचरणगुणाः ।

“हीरकाः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मन्त्रिवरश्च सः ।

स तु श्वेतः स्फुटो विप्रो लोहितः क्षत्रियो
मतः ।

पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः ॥

रसायने मतो विप्रः सर्वसिद्धिप्रदायकः ।

क्षत्रियो व्याधिविध्वंसी जराहृत्यहरः परः ॥

वैश्यो धनप्रदः प्रोक्तस्तथा देहस्य दाताकृत् ।

शूद्रो नाशयति व्याधीन् वयस्तस्मै करोति च ।

पुंस्त्रीनपुंसकाश्चैते लक्षणयानि लक्षणैः ॥

सुवृत्ताः फलसंपूर्णास्तेजोयुक्ता दृष्टतराः ।

पुरुषास्ते समाख्याता रेखाविन्दुविवर्जिताः ॥

रेखाविन्दुसमायुक्ताः षड्रसास्ते स्त्रियः स्फुटाः ॥”

षड्रसाः षट्कोणाः ।

“त्रिकोणाश्च सुदीर्घाश्च ते विज्ञेया नपुंसकाः ॥

तेऽपि स्युः पुरुषाः श्रेष्ठा रसवन्धनकारिणः ।

स्त्रियः कुर्वन्ति कायस्य कान्तिं स्त्रीणां सुख-

प्रदाः ॥

नपुंसकास्त्ववीर्याः स्युरकामाः सत्त्ववर्जिताः ।

स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातयाः क्लीवं क्लीवे प्रयो-

जयेत् ।

सर्वेभ्यः सर्वदा देयाः पुरुषा वीर्यवर्जनाः ॥

अशुद्धं कुरुते वज्रं कुडं पार्श्वथयां तथा ।

पाण्डुतां पङ्कुरत्वञ्च तस्मात् संशोध्य मारयेत् ॥”

मारितस्य वज्रस्य गुणाः ।

“आयुः पुष्टिं वज्रं वीर्यं वर्णं सौख्यं करोति च ।

सेवितं सर्वरोगघ्नं नृतं वज्रं न संशयः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अथ वज्रमारणम् ।

“त्रिवर्णाङ्गुलीपांसमलमादाय पिवयेत् ।

त्रिवर्णमागवज्रास्तु निजद्रावैः प्रपेक्षयेत् ॥

तज्जोले क्षिपेद्बज्रं दृढा गजपटे पतेत् ।

एवं सप्तपटेनैव न्रियते कुलिशं ध्रुवम् ॥”

मतान्तरम् ।

“काश्यपात्रे तु भक्तस्य मूत्रे वज्रं निःक्षिपेत् ।

त्रिःसप्तकृत्वः सन्तप्तं वज्रमेवं नृतं भवेत् ॥”

अथान्यः ।

“त्रिःसप्तकृत्वः सन्तप्तं खरमूत्रेण सेचयेत् ।

सुहृदेस्तालकं पिष्ट्वा तज्जोले कुलिशं क्षिपेत् ॥

प्रभातं वाजिमूत्रेण सिक्तं पूर्वक्रमेण तु ।

भस्मी भवति तद्बज्रं वज्रवत् कुरुते तनुम् ॥

आयुष्यं सौख्यजननं बलरूपप्रदन्तथा ।

रोगघ्नं मृत्युहरणं वज्रभस्म भवत्यलम् ॥”

इति वज्रमारणम् । इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंघे

जारणमारणाधिकारे ॥ * ॥) अन्यश्च । अथ

वज्रगणना । विष्णुधर्मोत्तरे ।

“वज्रं मरकतश्चैव पद्मरागश्च मौक्तिकम् ।

इन्द्रनीलं महानीलं वैदूर्यं गन्धसंज्ञकम् ॥

चन्द्रकान्तं सूर्यकान्तं स्फाटिकं वज्रकं तथा ।

कर्कोतरं पुष्परामं तथा ज्योतीरसं द्विज ॥

स्फाटिकं राजवर्तश्च तथा राजमत्तं शुभम् ।

सौगन्धिकं तथा गङ्गं शङ्खमक्षमयं तथा ।

गोमेदं रुधिराश्लेषं तथा भस्मातकं द्विज ।

धलीमरकतश्चैव तुल्यकं सीसमेव च ॥

पीलुं प्रवालकश्चैव गिरिवज्रश्च भागव ।
सुजङ्गमामण्यश्चैव तथा वज्रमणिः शुभः ॥
तित्तित्तश्च तथा पीतं भामरश्च तथोत्पलम् ।
वज्राण्येतानि सर्वाणि धार्याण्येव महीभृता ॥
सुवर्णप्रतिबद्धानि जयारोग्यसन्निहये ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तस्योत्पत्तिपरीक्षाभ्यादि यथा,—
“वज्रमि परीक्षां रत्नानां बली नामासुरोभ-

वत् ।
इन्द्राद्या निर्जितास्तेन निर्जितुं तेन शक्यते ॥”

इत्यपक्रम्य ।
“महाप्रभावं विबुधैर्यसाहसुदाहृतम् ।
वज्रपूर्णा परीक्ष्यं ततोऽस्माभिः प्रकीर्तयते ॥
तस्यास्थिवेशो निपपात येषु
सुवः प्रदेशेषु कथञ्चिदेव ।
वज्राणि वज्रायुधनिर्जिगीषो-
र्भवन्ति भानाकृतिमन्ति तेषु ॥

हेममातङ्गसौराष्ट्राः पौण्ड्रकालिङ्गकोषलाः ।
वेङ्कातटाः ससौवीरा वज्रस्याष्टाविहाकराः ॥
आताम्रा हिमशैलजाश्च शशिभा वेङ्का-

तटीयाः स्मृताः
सौवीरे तुषितालमेघसदृशास्तान्नाश्च सौरा-
ष्ट्राः ।

कालिङ्गाः कनकावदातरचिराः पीतप्रभाः
कोषले
श्यामाः पुष्पभवा मतङ्गविषये नात्यन्तपीत-

प्रभाः ॥
अत्यर्थं लघु वर्णतश्च गुणवत् पार्श्वेषु सन्त्यक्
समं

रेखाबिन्दुकलङ्काकपदकजासादिभिर्वर्जितम् ।
लोकैरस्मिन् परमाणुमात्रमपि यत् वज्रं कश्चिद्
दृश्यते

तस्मिन् देवसमाश्रयो ह्यवितथस्तीक्ष्णायधारं
यदि ॥
वज्रेषु वर्णयुक्ता देवानामपि परिरक्षः प्रोक्तः ।
वर्णैश्च विभागः कार्यो वर्णाश्रयादेव ॥

हरितचितपीतपिङ्गश्यामाताम्राः स्वभावतो
रचिराः ।

हरिवरुणशक्रदुतवहपिष्टपतिमरुतां स्वका
वर्णाः ॥

विप्रस्य शङ्कुसुदस्फटिकावदातः
स्यात् अत्रियस्य शश्वभुविलोचनाभः ।
वज्रस्य कान्तकदलीदलसन्निकाशः
मृदस्य धौतकरवालसमानदीपिः ॥

द्वौ वज्रवर्णौ पृथिवीपतीनां
सद्भिः प्रतिष्ठौ न तु सार्वजन्यौ ।
यः स्याज्जवाविद्रुमभङ्गशोणो
यो वा हरिद्वारससन्निकाशः ॥

दृशत्वात् सार्ववर्णानां गुणवत् सार्ववर्णिकम् ।
कामतो धारयेद्वाजा न तस्योऽन्यत् कथञ्चन ॥
अधरोत्तरवृत्ता हि यादृक् स्याद्वर्णसङ्करः ।
ततः कष्टतरो वज्री वर्णानां सङ्करो मतः ॥

न च मार्गविभागमात्रवृत्तगा
विदुषा वज्रपरिर्यहो विधेयः ।
गुणवद्गुणसम्पदां विभूति-
र्विपरीतो यस्योदयस्य हेतुः ॥

एकमपि यस्य शृङ्गं
विदलितमवलोक्यते विशीर्यं वा ।
गुणवदपि तत्र धार्यं
वज्रं श्रेयोऽर्थमिभवेन ॥

स्फुटितामिविशीर्यशृङ्गदेशं
मलवर्णैः पृथक्तेरुपेतमध्यम् ।
नहि वज्रभूतोऽति वज्रमासु
अयमन्याश्रयलालसां न कुर्व्यात् ॥

यस्यैकदेशः क्षतजावभासो
यदा भवेत्तोहितवर्णचित्रम् ।
न तत्र कुर्व्याद्विद्यमानमासु
स्फुटन्त्यदोरपि जीवितान्तम् ॥

कोचः पार्श्वानि धाराश्च वङ्गौ द्वादशेति च ।
उत्तुङ्गसमतीक्ष्णाय वज्रस्याकरजा गुणाः ॥
षट्कोटिशुद्धममलं स्फुटतीक्ष्णधारं
वर्णान्वितं लघु सुपार्श्वमपेतदोषम् ।

इन्द्रायुषांशुविदलितचूरितान्तरीक्ष-
मेवविषं सुवि भवेत् सुलभं न वज्रम् ॥
तीक्ष्णाय विमलमपेतसम्बद्धोषं
घत्ते यः प्रथमतः सदेव वज्रम् ।

दृढिस्तं प्रतिदिनमेति यावदायुः
श्रीसम्पत्सुतधनधान्यगोपमृगानाम् ॥
यावद्विविधव्याघ्रतस्करान्मुभयानि च ।
दूरातस्य निवर्तन्ते कर्माण्याथर्वेणानि च ॥

यदि वज्रमपेतसम्बद्धोषं
विभ्रयात्स्फुल्विंशतिं गुरुत्वे ।
मणिशास्त्रविदो वदन्ति तस्य
दिगुणं रूपकलक्षणमयं मुख्यम् ॥

विभागद्वौ नाहृतदृष्टेशं
त्रयोदशं त्रिंशदतोऽर्द्धभागः ।
अशीतिभागोऽथ शतांशभागः
सहस्रभागोऽल्पसमानयोगः ॥

यत्तत्कुलैर्द्वादशभिः ॥
वज्रस्य मुख्यं प्रथमं प्रदिष्टम् ।
द्वाभ्यां क्रमाद्वाहानि सुपागतस्य
ल्लोकावसानस्य विनिश्चयोऽयम् ॥

न चापि तत्कुलेरेव वज्राणां धारणक्रमः ।
आद्याभिः सप्तपैगैरेस्तत्कुलं परिकल्पयेत् ॥
यत्तु सर्वगुणैर्युक्तं वज्रं तरति वारिणि ।
रत्नवर्गं समस्तं तस्य धारणमिष्यते ॥

अनेनापि हि दोषेण लक्ष्यालक्ष्येण दूषितम् ।
स्मृत्यात् दृष्टमं भागं वज्रं लभति मानवः ॥
प्रकटनेकदोषस्य स्वरूपस्य मष्टतोऽपि वा ।
स्मृत्याच्छतशो भागो वज्रस्य न विधीयते ॥

स्फुटदोषमलङ्कारे वज्रं यद्यपि दृश्यते ।
रत्नानां परिकर्माथं मुख्यं तस्य भवेत्तत्तु ॥
प्रथमं गुणसम्पदाभ्युपेतं
प्रतिबद्धं प्रमुपेतं यच्च दोषम् ।

अलमाभरणेन तस्य राज्ञो

गुणहीनोऽपि मणिर्न भूषणाय ॥

नार्था वज्रमधार्यं गुणवदपि सुतप्रसूति-
मिच्छन्त्या ।

अन्यत्र दीर्घचिपिटङ्खाद्गुणैर्विसुक्ताश्च ॥
अथवा पुष्परागेण तथा गोमेदकेन च ।
वैदूर्यस्फटिकाभ्याश्च कान्तैश्चापि पृथग्विधैः ॥

प्रतिरूपाणि कुर्वन्ति वज्रस्य कुशला जनाः ।
परीक्षा तेषु कर्तव्या विद्वद्भिः स्वपरीक्षकैः ॥
क्षारोक्षेखनशालाभिस्तेषां कार्यं परीक्षणम् ।
पृथिव्यां यानि रत्नानि ये चान्ये लोहधातवः ॥

सर्वाणि विलिखेद्वा तच्च तेन विलिख्यते ॥
गुरुता सर्वरत्नानां गौरवाधारकारणम् ।
वज्रं तान्वेपरीक्षेन स्वरयः परिचक्षते ॥
जातिरजातिं विलिखन्ति वज्रकुसुमिन्दाः ।

वज्रैर्वज्रं विलिखति नान्येन लिख्यते वज्रम् ।
वज्राणि सुक्ता मणयो ये च केचन जातयः ।
न तेषां प्रतिबद्धानां भा भवत्यूर्ध्वगामिनी ॥
तिर्यक्क्षतत्वात् केवाचित् कथञ्चिद्वदि

दृश्यते ।
तिर्यग्गालिख्यमानानां सा पार्श्वेऽपि दृश्यते ॥
यद्यपि विशीर्यकोटिः
सविन्दुरेखान्वितो विवर्णो वा ।

तदपि धनधान्यपुञ्जान्
करोति सन्नायुधो वज्रः ।
सौदामिनीविस्फुरिताभिराम
राजा यद्योक्तं कुलिशं दधानः ।

पराक्रमाक्रान्तपरप्रतापः
समस्तसामन्तसुवं सुनक्ति ॥”
इति गारुडे ६८ अध्यायः ॥

वज्रार्थं वैदिकपण्यायो यथा । दिद्युत् १ मेमिः २
हेतिः ३ नमः ४ पविः ५ वृकः ६ वृकः ७ वधः ८
वज्रः ९ अर्कः १० कुत्सः ११ कुलिशः १२ तुजः
१३ तिग्मम् १४ मेमिः १५ स्वधितिः १६ सायकः
१७ परशुः १८ । इत्यष्टादश वज्रनामानि । इति
वेदनिघण्टौ । २ । २० ॥

वज्रं, क्षी, (वज्र गतौ + क्त्वेनेति रन् ।)
बालकः । धात्री । इति मेदिनी । रे, ६ ॥
क्राञ्जिकम् । इति धरणिः ॥ वज्रपुष्पम् । इति
शब्दरत्नावली । लौहविशेषः । स च बहुविधो
यथा । नीलपिङ्गम् १ अरुणाभम् २ मोरकम् ३
नागकेशरम् ४ तिलिराजम् ५ खर्ववज्रम् ६
शैवालवज्रम् ७ शोणवज्रम् ८ रोहिणी ९
काङ्गोलम् १० यन्त्रिवज्रम् ११ मदनारम् १२
इत्यादि । तेषां नामानुरूपं पिङ्गम् । इति
पुराणम् ॥ अभविशेषः । तस्योत्पत्त्यादि
यथा,—

“पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रसुदृतम् ।
विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥
ते निपेतुर्घनध्वानाश्चिखरेषु महीभृताम् ।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्विरिडं चाभकम् ॥

तद्वज्रं वज्रजातत्वादभमभरवोद्भवात् ।

वज्रक

वज्रटी

वज्रपा

गगनात् खलितं यस्मात् गगनश्च ततो मतम् ॥
पिनाकं दहरं नाम वज्रश्चेति चतुर्विधम् ।
वज्रन्तु वज्रवत् तिष्ठेत् तन्नामौ विकृतिं व्रजेत् ॥
सर्वाभ्यु वरं वज्रं याधिवाहक्यम्युह्यत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वज्रः, पुं, (वज्र + रन् ।) कोकिलाचट्टचः ।
श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेहण्ड-
ट्टचः । इति भावप्रकाशः ॥ श्रीकृष्णप्रपौत्रः ।
यथा,—
“अनिरुद्धात् सुभद्रायां वज्रो नाम नृपोऽभवत् ।
प्रतिबाहुर्वज्रसुतश्चास्त्वस्य सुतोऽभवत् ॥”
इति मारुडे १४३ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्रतुन्न आसीत् प्रथमः पितृवह्निमणीसुतः ।
स रुक्मिणी दुहितरसुपये मे महारथः ॥
तस्यां ततोऽनिरुद्धोऽभून्नागायुतबलान्वितः ।
स चापि रुक्मिणः पौर्त्तौ दौहित्रो जगहेततः ॥
वज्रस्तस्यामभूद्यस्तु मौषलादवशेषितः ।
प्रतिबाहुरभूत्तस्मात् सुबाहुस्तस्य चात्मजः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६० अध्यायः ॥*॥
(विश्वामित्रपुत्रमेदः । यथा, महाभारते १२३
४ । ५१ ; ५६ ।

“वलगुजङ्घश्च भगवान् गालवश्च महानृषिः ।
रुचिर्वज्रस्तथाख्यातः सालङ्कायन एव च ॥”
“विश्वामित्रात्मजाः सर्वे सुनयो ब्रह्मवादिनः ॥”
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतपञ्चदशयोगः ।
तस्याद्यनवदण्डा वर्जनीया यथा,—
“त्यजादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ।
गण्ड याघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ॥
वैद्यतियतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ।
शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्येषु शोभनाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अत्र जातफलं यथा,—

“गुणी गुणज्ञो बलवान् महौजाः

सद्रवस्त्रादिपरीक्षकः स्यात् ।

वज्राभिधाने यदि चेत् प्रसूतो

वज्रोपमः स्यात्त्रिपुकाभिनीनाम् ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

वज्रकं, स्त्री, (वज्र + संज्ञायां कन् ।) वज्रचारम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने ६ अध्याये । तैलं वज्रकमभ्यङ्गार्थं ॥)
सर्वतोभद्रचक्रान्तर्गतसूर्यभोग्यनक्षत्रात् त्रयो-
विंशन्क्षत्रात्मक उपग्रहः । यथा,—

“सूर्यभात् पञ्चमं धिष्टं त्रयं विदुस्सुखा-

भिधम् ।

भूयश्चाष्टमं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम् ॥

केतुमहादशं प्रोक्तमुल्का स्यादेकविंशतिः ।

द्वाविंशतितमं कम्पं त्रयोविंशश्च वज्रकम् ।

निर्घातश्च चतुर्विंशस्तु अष्टावुपग्रहाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वज्रकङ्कटः, पुं, (वज्रः कङ्कटो देहावरणमस्य ।)
हनुमान् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥

वज्रकण्टकः, पुं, (वज्रस्य कण्टकमिव तद्वार-
कत्वात् ।) सुहीट्टचः । इति जटाधरः ॥ कोकि-
लाचट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रकन्दः, पुं, (वज्राकारः कन्दोऽस्य ।) वज्रकर्णः ।
इति रत्नमाला ॥ संकरकन्द आलु इति
भाषा ॥

वज्रकपाली, [नृ] पुं, (वज्रकपालोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) बुद्धविशेषः । तत्पर्यायः । हेरम्बः २
हेरुकः ३ चक्रसम्बरः ४ देवः ५ निशुम्भीशः ६
शशिपेश्वरः ७ वज्रटीकः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
वज्रकालिका, स्त्री, (वज्रोपलक्षिता कालिका ।)
मायादेवी । इति हेमचन्द्रः ॥

वज्रकेतुः, पुं, (वज्रं केतुश्चिह्नमस्य ।) नरकराजः ।
यथा,—

“गते वशिष्ठे नरकः शीघ्रं विस्रयसंयुतः ॥”

इत्युपक्रम्य ॥

“इति यासीन्मतिस्तस्य वज्रकेतोस्तदा चला ।

दूतश्च प्राचिष्योत् यस्तं वाणस्य नगरं प्रति ॥”

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥

वज्रचारं, स्त्री, (वज्रसंज्ञकं चारमिति ।) चार-
विशेषः । तत्पर्यायः । वज्रकम् २ चार-
श्रेष्ठम् ३ विदारकम् ४ सारः ५ चन्दनारः ६
धूमोत्थम् ७ धूमजाङ्गकम् ८ । अस्य गुणाः ।
अत्युष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । चारत्वम् । रेचन-
त्वम् । गुल्मोदरार्तिविह्वलश्रमप्रशमनत्वम् ।
सरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भक्षणीयौषध-
विशेषः । तद्वयथा,—

“सामुद्रं सैन्धवं काचं यवचारं सुवर्चलम् ।

टङ्गणं सर्जिका चारं तुल्यं सर्वं विचूर्णयेत् ॥

अर्कचौरैः सुहीचौरैरातपे भावयेत् त्र्यहम् ।

तेन लिप्ताकपत्रञ्च रुद्धा चान्तः पुटे पचेत् ॥

तत् चारं चूर्णयेत् पश्चात् त्र्यध्वन्युत्पलारजः ।

जीरकं रजनीं वद्वि नवभागं समं समम् ॥

चाराहमेवं सर्वञ्च एकीकृत्य प्रयोजयेत् ।

वज्रचारमिदं सिद्धं खयं प्रोक्तं पिनाकिना ॥

सर्वोदरेषु गुल्मेषु मूलदोषेषु योजयेत् ।

अग्निमान्द्येऽप्यजीर्णेऽपि भक्ष्यं निष्कृष्टं हयम् ॥

वाताधिके जलं कोष्णं घृतं वा पित्तिके हितम् ।

कफे गोमूत्रसंयुक्तमारनालं त्रिदोषजे ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे श्रौद्धाधिकारे ॥*॥

वज्रचर्मा, [नृ] पुं, (वज्रवत् दुर्भेद्यं चर्मा यस्य ।)
खड्गौ । गण्डकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रजित्, पुं, (वज्रं जयति तस्याघातसहनेनेति ।
जि + क्तिप् । “इहस्य पिति क्षति तुक् ।” ६ ।

१ । ७१ । इति तुगागमस्य ।) गरुडः । इति

हेमचन्द्रः । २ । १४५ ॥

वज्रज्वाला, स्त्री (वज्रस्य ज्वाला ।) वज्राग्निः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मातृङ्गे १२९ । १४ ।

“वज्रज्वालान्तरमयः शालाज्वालान्तरालकत् ॥”

वज्रटीकः, पुं, (वज्रेण वज्रकपालेन टीकते प्रका-
शते इति । टीक + कः ।) वज्रकपाली नामक-

बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वज्रतुण्डः, पुं, (वज्रं वज्रतुल्यं कठिनतुण्डं यस्य ।)
गरुडः । गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गरुडः ।
मशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वज्रतुण्डधरे,
त्रि । यथा, भागवते । ५ । २६ । ३५ ।

“यस्मिन् वा अतिथीनभ्यागतान् वा गृहपति-
रसकदुपगतमन्युर्विधश्चुरिव पापेन चक्षुषा
निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षणी
वज्रतुण्डा गृध्रकङ्काकाकवटादयः प्रसह्योवला-
दुत्पाटयन्ति ॥”)

वज्रदन्तः, पुं, (वज्रमिव कठिना दन्ता यस्य ।)
शूकरः । मूषिकः । इति शब्दरत्नामाला ॥

वज्रदशनः, पुं, (वज्रमिव कठिनं दशनमस्य ।)
मूषिकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥

वज्रदः, पुं, (वज्रवारको दः ।) सुहीट्टचः । इत्य-
मरः ॥

वज्रदमः, पुं, (वज्रवारको दमः ।) सुहीट्टचः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“सेहण्डः सिंहतुण्डः स्यादक्षी वज्रदमोऽपि च ।
सुधासमन्तदुग्धा च सुक्खियां स्यात् सुही-
गुडा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वज्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । वज्रस्य
धरः ।) इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ११३ । २३ ।

“अरुन्धती वा सुभगा वशिष्ठं
लोपासुना वापि यथा ह्यगस्थम् ।
नलस्य वा दमयन्ती यथाभूद्
यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥”)

जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वज्रा-
पुराधिपतिराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ८ । ५४० ।

“उपरागे नवे सज्जे पार्वतीयास्तथो वृषाः ।
चास्यो जावटो वज्रधरो वज्रापुराधिपः ॥”)

वज्रनिर्घोषः, पुं, (वज्रस्य निर्घोषः ।) वज्रजनित-
शब्दः । इति हलायुधः ॥

वज्रनिष्पेधः, पुं, (वज्राणां निष्पेधः संघर्षध्वनिः ।)
वज्रनिर्घोषः । तत्पर्यायः । स्फुर्जथुः २ । इत्य-
मरः । १ । ३ । २० ॥ “इह वज्रजनितशब्दे ।

अन्योन्यसंघट्टनात् भग्नं सामिमेषखण्डं वज्रमिव
वज्रं तस्य साटोपध्वनौ हयमिति केचित् ॥

द्वौ स्फुर्जौ वज्रनिष्पेधे । निष्पेधः संघट्टध्वनिः ।
अश्रव्याधात इत्येके । निष्पेधश्चूर्णनं साटोप-

ध्वनिश्च इह तु ध्वनिरभिप्रेतः । श्रुत्वा विस्फु-
र्जथुप्रख्यं निनादं परिदेविनीति भट्टिः । द्विती-

ऽधुरिति अधुः निपातनान् दीर्घः । स्फुर्ज-
रथुरिति दीर्घार्थं परस्त्वम् । केचित्तु दीर्घं

नेच्छन्ति । केचिद्भिभाषया दीर्घमिच्छन्ति ।
वज्रस्य निष्पेधो वज्रनिष्पेधः धौ पिष ल चूर्णने

घञ् । निष्पेधो द्विभूद्वन्त्यः ॥” इति भरतः ॥

वज्रपाणिः, पुं, (वज्रं प्राणो यस्य ।) इन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १६ । ७ ।

“एष शूद्रामि ते शूद्रं राजसत्तम दुर्जयम् ।

वज्राभः

अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥
 ब्राह्मणः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
 “वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् चत्तं वज्ररथं स्तुतम् ।
 वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥”
 वज्रपुष्पः, स्त्री, (वज्रमिव पुष्पम् ।) तिलपुष्पम् ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥
 वज्रपुष्पा, स्त्री, (वज्रमिव पुष्पं यस्याः ।) शतपुष्पा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रवीजकः, पुं, (वज्रमिव कठिनं बीजमस्य ।
 कप् ।) लताकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रमूली, स्त्री, (वज्रमिव कठिनं मूलं यस्याः ।
 डीष् ।) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणमस्या माषपर्णीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 वज्ररथः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य ।) चित्रियः । इति
 पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
 “वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् चत्तं वज्ररथं
 स्तुतम् ॥”)
 वज्ररदः, पुं, (वज्रमिव रदोऽस्य ।) शूकरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वज्रतुल्यदन्तस्य ॥
 वज्रवल्ली, स्त्री, (वज्रमिव कठिना वल्ली ।) अस्थि-
 संहारलता । इति हारावली ॥
 वज्रवाराही, स्त्री, मायादेवी । तत्पर्यायः ।
 मारीची २ त्रिसुखा ३ वज्रकालिका ॥ विकटा ५
 गौरी ६ प्रोचिरया ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रवृक्षः, पुं, (वज्रनिवारको वृक्षः ।) सेतुवृक्ष-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्यान्यः
 पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “स्तुही स्तुक् च महावृक्षो वज्रवृक्षः सुधा-
 गुडा ॥”)
 वज्रशूल्यः, पुं, (वज्रमिव कठिनं शूलं गात्र-
 लोमशलाका यस्य ।) शूलकनामा जन्तुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रशृङ्खला, स्त्री, (वज्रवत् शृङ्खलं यस्याः ।)
 विद्यादेवी । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ ॥
 वज्रसूर्यः, पुं, (अतिसारवत्त्वात् वज्रमिव तेजसि-
 त्वात् सूर्य इव च ।) बुधविशेषः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रा, स्त्री, (वज्रति गच्छतीति । वज्र गतौ +
 “ञञेति ।” उणा० २ । २८ । इति रक् ।
 टाप् ।) स्तुहीवृक्षः । गुडूची । इति मेदिनी ।
 रे, ८१ ॥ दुर्गा । यथा,—
 “वज्राङ्कुशकरी देवी वज्रा तेनोपगीयते ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 वज्राङ्गः, पुं, (वज्रमिव अङ्गं यस्य ।) सर्पः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वज्राङ्ग इति वा पाठः । वज्र-
 तुल्याङ्गयुक्ते, त्रि ॥
 वज्राङ्गी, स्त्री, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः । डीष् ।)
 गवेषुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्थि-
 संहारी । इति भावप्रकाशः ॥
 वज्राभः, पुं, (वज्रस्य हीरकस्य आभा इव आभा
 यस्य ।) दुग्धप्राघाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हीरकतुक्कदीप्तिमति, त्रि ॥

वञ्चितः

वञ्चाश्रयिः, पुं, वञ्चम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वञ्चास्थिशृङ्खला, स्त्री, कीकिलाचट्टचः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वञ्ची, [न] पुं, (वञ्चोऽख्यस्येति । वञ्च + “अत
 इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)
 इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा,
 रघुः । ६ । २४ ।
 “यमकुवेरजनेश्वरवञ्चिणां
 समधुरं मधुरश्चितविक्रमम् ॥”)
 बुधः । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ (वञ्च-
 विशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । १४ ।
 ३८१ ।
 “पिनाकिनं वञ्चिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं
 सुभाङ्गदं बालयज्ञोपवीतम् ॥”)
 वञ्ची, स्त्री, (वञ् + रक् । गौरादित्वात् डीष् ।)
 स्तुहीभेदः । इति मेदिनी । रे, ८१ ॥ (तथास्याः
 पर्यायः ।
 “सेतुवृक्षः सिंहतुल्यः स्यादञ्ची वञ्चदुमोऽपि
 च ।
 सुधासमन्तदुग्धा च स्तुक् स्त्रियां स्यात् स्तुही-
 गुडा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वञ्चकः, पुं, (वञ्चयते प्रतारयतीति । वञ्च +
 णिच् + क्तुल् ।) शृङ्गालः । इत्यमरः ॥ गृह-
 वधुः । इति मेदिनी । के, १५४ ॥
 वञ्चकः, त्रि, (वञ्चयते इति । वञ्च + णिच् +
 क्तुल् ।) खलः । धूर्तः । इति मेदिनी । के,
 १५४ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । ३६ ।
 “शृङ्ग पुत्र वञ्चकानां सकलकलाहृदयसार-
 मतिकुटिलम् ।
 ज्ञाते भवन्ति यस्मिन् चण्डचिचपलाः श्रियो-
 ऽप्यचलाः ॥”)
 वञ्चयः, पुं, (वञ्चति प्रतारयतीति । वञ्च +
 “शीङ्शपीति ।” उणा० ३ । ११३ । इति
 अथः ।) धूर्तः । इत्युणादिकोषः ॥ वञ्चना ।
 कीकिलः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 वञ्चनं स्त्री, (वञ्च + भावे ल्युट् ।) प्रतारणम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३ ॥ तस्य गोपनीय-
 त्वम् । यथा,—
 “वञ्चनञ्चापमानञ्च मतिमान् प्रकाशयेत् ॥”
 इति चाणक्यसंग्रहः ॥
 वञ्चना, स्त्री, (वञ्च + णिच् + युच् + टाप् ।)
 प्रतारणा । यथा,—
 “ते कान्तं सुनयो दिशाः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।
 खर्गाभिसन्धिं सुततं वञ्चनामिव मेनिरे ॥”
 इति कुमारसम्भवे । ६ । ४७ ॥
 वञ्चिनः, त्रि, (वञ्चति स्मिति । वञ्च + णिच् +
 क्तः ।) वञ्चनाविशिष्टः । प्रतारितः । तत्-
 पर्यायः । विप्रलब्धः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । १०६ ॥ (यथा, कुमारः । ४ । १० ।
 “विधिना जन एष वञ्चित-
 खदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥”)

वट

वञ्चुकः, त्रि, (वञ्चति प्रतारयतीति । वञ्च +
 उक्त् ।) प्रतारणशीलः । तत्पर्यायः । धूर्तः २
 वञ्चुकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वञ्चा, त्रि, (वञ्च + ण्यत् । “वञ्चेर्गती ।” ७ । ३ ।
 ६३ । इति कुलं न ।) गमनीयम् । इति गवर्थ-
 वन्चघातोः कर्मणि घ्यणप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 इति सुभबोधयाकरणम् ॥
 वञ्जुलः, पुं, (वज्रतीति । वज्र गतौ + बाहुलकात् ।
 उलच् लुम्प ।) तिनिश्वरः । (तथास्य
 पर्यायः ।
 “तिनिश्वः स्यान्नो नेमी रथद्वन्द्वजुलस्तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 अशोकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥
 स्थलपद्मवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ पक्षि-
 विशेषः । इति हलायुधः ॥ वेतसवृक्षः । इति
 मेदिनी । ले, १२६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वानीरो वञ्जुलस्तथा ।
 अश्वपुष्पश्च विदुलो ह्यथ शीतश्च कीर्तितः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 यथा च रामायणे । ६ । ४ । ७६ ।
 “चिरवित्ता मधूकाश्च वञ्जुला वकुलास्तथा ॥”)
 वञ्जुलदुमः, पुं, (वञ्जुलो दुमः ।) अशोकवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेतसवृक्षादिरपि तदर्थं
 वञ्जुलशब्ददर्शनात् ॥)
 वञ्जुलप्रियः, पुं, (वञ्जुलस्य प्रियः । वञ्जुलः प्रिय-
 स्वेति कर्मधारयो वा ।) वेतसवृक्षः । यथा,
 “विदुलो वेतसः शीतो वानीरो वञ्जुलप्रियः ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 वञ्जुला, स्त्री, (वञ्जुल + टाप् ।) बहुदुग्धा गौः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५ ॥ (नदीविशेषः ।
 यथा, मात्स्ये । ११३ । २६ ।
 “गोदावरी भीमरथी लज्जवेणी च वञ्जुला ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा बाह्या कावेरी चैव तु ।
 दक्षिणापघनशलाः सङ्घपादाङ्घ्रिनिःस्तताः ॥”)
 वट, वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) वटति वृक्षं लता । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वट, इ स्तेये । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् । इति ।) इ,
 वट्टकः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, इ कि वट्टने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-
 पञ्चे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वट्टनं
 विभागः । इ, वट्टयति । कि, वट्टयति वट्टति ।
 वट्टन्ति छाटकं यस्मात् प्राप्य विप्राः परस्परम् ।
 इति हलायुधः । अयं घुरादौ केचित्तं पठ्यते ।
 इति दुर्गासिंहादयः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, त् क वेष्टे । भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तघुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वटयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वट, म उत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) म, वटयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥

वटः

वटः, पुं, (वटति वेद्यति मूलेन वृक्षान्तरमिति ।) वट + पचाद्यच् ।) वृक्षविशेषः । वड्गाह इति भाषा । तत्पर्यायः । अश्विधः २ वड्पातु ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ । वृक्षनायः ४ यमप्रियः ५ । इति शब्दरत्नावली । रक्तफलः ६ शङ्खी ७ कर्मजः ८ ध्रुवः ९ चोरी १० वैश्रवणावासः ११ भाखीरः १२ । इति जटाधरः । जटालः १३ रोहिणः १४ अवरोही १५ विटपी १६ खल्वरुहः १७ मखली १८ महाच्छायः १९ भङ्गी २० यचावासः २१ यक्षतरुः २२ पादरोहणः २३ नीलः २४ शिफारुहः २५ वड्पादः २६ वनस्थितिः २७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । भृशरत्वम् । शिशिरत्वम् । कफपित्तज्वरदाहलघामोहव्रणशोफनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।

“वटः श्रौतो गुरुर्गर्ही कफपित्तव्रणपहः । वर्यो विसर्पदाहघ्नः कषायो योनिदोषघ्नः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

स च तद्रूपः । यथा,—

कषय ऊचुः ।

“कथं त्वयाश्ववटौ गोत्राक्षयसमौ कृतौ । सर्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ ॥”

इति उवाच ।

अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः । वड्द्रूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपपृक् । दर्शनस्यार्थसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः । दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणौ ध्रुवम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥

अश्वत्थ पलाशश्च द्रव्यम् ॥ * ॥ कपर्दः । इति मेदिनी । टे, २४ । कडि इति भाषा । गोलः । भक्ष्यम् । वडा इति भाषा । साम्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ स्त्री, व्रजमण्डलाभ्यन्तरीयवट-संज्ञकषोडशवनानि यथा । अथैषां वट-साङ्गवनानामभ्यन्तरे सङ्केतवटाद्या यमुनाया-चतुरशीतिक्रोशमर्यादान्तरे दक्षिणोत्तरतटयोः षोडशवनानि । पाद्मे ।

“सङ्केतवटमादौ तु भाखीराखं वटं द्वयम् । यावकाखं तृतीयं वटं शङ्कारसंज्ञकम् ॥ तूयं वैश्रवणं श्रेष्ठं पञ्चमं श्रीवटं वटं । सप्तमं जटाजूटं कामाखवटमष्टकम् ॥ मनोऽर्थवटकं नाम नवमं परिकीर्तितम् । आश्रावटं महाश्रेष्ठं दशमं शुभदायकम् ॥ अश्रीकाखं वटं श्रेष्ठमेकादशमुदाहृतम् । नाम केलिवटं श्रेष्ठं द्वादशं परिकीर्तितम् ॥ नाम ब्रह्मवटं त्रयोदशमसंज्ञकम् । नाम रुद्रवटं श्रेष्ठं चतुर्दशमुदाहृतम् ॥ श्रीधराखं वटं स्थातं पञ्चदशममीरितम् । सावित्राखं वटं श्रेष्ठं संध्याषोडशनिर्मितम् ॥” इति व्रजमण्डलान्तरे षोडशवटानि । इति नारायणभट्टकृतव्रजभक्तिविलासः ॥ * ॥

वटः, त्रि, (वटतीति । वट् + अच् ।) गुणः । इति मेदिनी । टे, २४ । वेटे इति भाषा ।

वटकः

वटकः, पुं, (वट एव । स्वार्थे कन् ।) पिष्टक-विशेषः । इत्यमरभरतौ । वडा इति भाषा । अस्य गुणौ । विदाहिलम् । लघ्णाकारित्वम् । इति राजवल्लभः । अपि च ।

“माषाणां पिष्टिकां युक्तां लवणाद्रकहिङ्गुभिः । कृत्वा विदध्यादटकांस्तान्तेषु पचेच्छनैः ॥ विशुष्का वटका बल्या हंश्या वीर्यवर्धनाः । वाताभयहरा रुच्या विशेषाददंतापहाः ॥ विबन्धमेदिनः श्लेष्माकारिणोऽत्यभिपूजिताः । संचूर्णं निक्षिपेत्तत्रे भटं नीरकहिङ्गु च ॥ लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् । शुक्रलक्षत्र वटको बलसदरोचनो गुरुः ॥ विबन्धकहिङ्गादौ च श्लेष्मलः पवनापहः । रात्र्यक्तयातिरोचन्या पाचन्या तांस्तु भक्षयेत् ॥ तत्प्रकारा यथा ।

कदलसुमनमाषचोदसत्तोरिशस्यै-
मेरिचमुचनदुग्धैः सचतुर्जातचन्द्रेः ।

कृत इह वृत्तपक्वो यः पतेत् खण्डपाके
वटकमन्तकेलिं सा यथातं प्रियेष्टम् ॥ १ ॥

सामिचैः शालिचूर्णैर्दधिमरिचसितानारिकेल-
द्रव्यस्यै-
जालिनासल्लवङ्गान्तकदलफलैः फेणितैः
पिष्टसुतैः ।

दृष्टः पक्वो वृत्त यः प्रपतति समधौ दुग्धपूरे
प्रगाढे
सेन्दौ कर्पूरकेलिं तमिह सुवटकं सा यथात्
खप्रियेष्टम् ॥ २ ॥

ग्रन्थिवटिकालिस्त्रेयैः दृष्टा तु या पतेत् ।
पञ्चान्ते यथातं सा प्रीयुषग्रन्थिपालिकाम् ॥ ३ ॥
सचौरसारशिशितल्लनारिकेल-
जातीलवङ्गमरिचैः ससितैः सुपिष्टैः ।

रभ्मेतया च वृत्तभावनया भवेद्या
सा तामनङ्गुटिकां विदधे प्रियेष्टम् ॥ ४ ॥

कदलमरिचदुग्धैः खण्डगोधूमपक्-
प्रकटितवटकोऽयं भूरिजातीफलान्तरः ।

नवविधुमधुमधो यो विलासं विधत्ते
रक्षित इह तयासौ सीधुपूर्वो विलासः ॥ ५ ॥

लवङ्गैलेन्द्रमरिचैः संयुतैः शर्कराचयैः ।
चक्रे गङ्गाजलाख्यानि लङ्कुकाव्यपराणि च ॥ ६ ॥

तेस्तेयुतैः चौरसारेक्षया लाङ्गलिशस्यैः ।
अन्यान्यान्वसंभृष्टैः सा रसैः सरूपिका ॥ ७ ॥

इति रघुनाथभट्टकृते गोविन्दलीलान्तरे १६ सर्गः ॥ * ॥ अथान्धिकावटकः ।

“अन्धिकां खेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्जनः ॥

अन्धिकावटकास्ते तु रुच्या वज्रिप्रदीपनाः ।
वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विताः ॥ * ॥

अथ तक्रवटकः ।

सुज्ञानां वटकास्तत्रे मज्जिता लघ्वो हिमाः ।
संस्कारजप्रभावेण त्रिदोषशमना हिताः ॥ * ॥

अथ माषवटकः ।

माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणाद्रकसंस्कृताः ।

वटवा

तथा विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधु शोषिताः ।
तालितान्त्रमतेवे ता अथवा सुप्रवेदिताः ।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातया रुचिदा भृशम् ॥ * ॥
अथ कुष्माण्डवटिः ।

कुष्माण्डकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषात् पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ॥

अथ सुजवटिका ।

सुज्ञानां वटिका तद्वद्वविता साधिता तथा ।
पथ्या रुच्या ततो लघ्वी सुजवटगुणा स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(वटी । वडि इति भाषा । यथा,—

“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।
मोदको वटिका पिण्डी गुडोर्वर्त्तिस्तथोच्यते ॥
लेहवत् साध्यते वडौ गुडो वा शर्कराद्यवा ।
गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
यथा च ।

“मखूरं चूर्णयेच्छुद्धं गोमूत्रेऽष्टगुणे क्षिपेत् ।
पक्वा च वटकं कृत्वा दद्यात्तक्रानुपानतः ॥”

इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे सप्तमेऽध्याये मखूर
वटके ॥ * ॥) अथमाषकपरिमाणम् । यथा,—

“दशगुञ्जास्तु माषः स्यात् प्राणो माषचतुष्टयम् ।
द्वौ प्राणौ वटकः कोणस्तोलको द्रव्यश्च सः ॥”

इति शब्दमाला ॥

(तथा च ।

“माषैस्तुर्भिः प्राणः स्याद्वरणः स निगद्यते ।
टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कील उच्यते ।

चुद्रको वटकश्चैव द्रव्यश्च स निगद्यते ॥”

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)

वटपत्रः, पुं, (वटस्यैव पत्रं यस्य ।) सितार्जकः ।
इति राजनिर्घण्टः । (तथास्य पर्यायः ।

“वल्ग्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।

पर्णाशस्तत्र कथ्ये तु कठिलककुठेरको ॥

तत्र शुक्लोऽर्जकः प्रोक्तो वटपत्रस्ततोऽपरः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वटपत्रा, स्त्री, (वटस्यैव पत्रमस्याः ।) त्रिपुर-
मालीपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वटपत्री, स्त्री, (वटस्यैव पत्रं यस्याः ।) गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) पाषाणभेदीविशेषः । तत्पर्यायः ।

इनानी २ ऐरावती ३ गोधावती ४ इरावती ५
श्यामा ६ खड्गाङ्गनामिका ७ । अस्याः गुणाः ।

हिमत्वम् । गोक्षत्वम् । मेहक्षुविनाशित्वम् ।
बलदाहत्वम् । व्रणहन्तृत्वम् । किष्किदीपन-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।

“वटपत्री तु कथिता मोहिन्येरावती बुधैः ।

वटपत्री कषायोष्णा योनिनृजगदापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वटरः, पुं, कुकुटः । वेष्टः । शूटः । चोरः ।
चक्षलः । इति शब्दरत्नावली ॥

वटवाची [नृ] पुं, स्त्री, (वटे वटवृक्षे वसतीति ।
वस् + शिनिः ।) यक्षः । इति हेमचन्द्रः । २

१०८ ॥ वटवृक्षवासकर्त्तरि, त्रि ॥

वटाकरः, पुं, रज्जुः। इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥

वटारका, स्त्री, रज्जुः। वटि इति वटे इति च
भाषा। इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते।
१२।३२६।३६।

“सञ्चारिणां सत्यमर्थो धर्मस्त्वैव वटारकम् ॥”

पुलिङ्गोऽप्ययं शब्दः। यथा, महाभारते।
३।१८७।४०।

“वटारकमयं पाशमय मत्स्यस्य सङ्घनि।

मनुसंयुजशार्दूल ! तस्मिन् शब्दे न्यवेष्टयत् ॥”

वटावीकः, पुं, चौरविशेषः। यथा,—

“नामचौरो वटावीकः सन्निचौरस्तु हारकः ॥”

इति शब्दमाला ॥

वटिः, स्त्री, (वटतीति। वट + “सञ्जघातुभ्य इन्।”

उणा० ४।११८। इति इन्।) उपजिह्विका।

यथा,—

“उपजिह्विकोत्पादिका च वटिरुद्देहिका
देवी ॥”

इति हारावली। ११० ॥

वटिका, स्त्री, (वटिरेव। स्वार्थे कन्। टाप्।)

वटी। वड्डी इति भाषा। तत्पर्यायः। निस्तली

२। इति शब्दचन्द्रिका ॥ अथ वटिकाविधिः।

“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नामा वटिका वटी।

मोदको गुटिका पिण्डी गुडो वर्तिसंस्थोच्यते ॥

लेहवत् साध्यते वड्डी गुडो वा शर्कराथवा।

गुग्गुलुर्वा विपेक्षत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥”

तत्र वट्टिसिद्धे गुडादौ।

“कुर्व्यादवट्टिसिद्धेन कचिद्गुग्गुलुना वटीम्।

द्रवेण मधुना वापि गुटिकां कारयेद्वधः ॥

सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः।

चूर्णं चूर्णसमः कार्या गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ॥”

तत्समं चूर्णसमम्।

“द्रवत्तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरेः ॥”

द्रवं चतुर्गुणमिति वा पाठः। द्रवं द्रवरूपं द्रवम्।

“कर्षप्रमाणा तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते।

बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम्। इति भाव-

प्रकाशः ॥ * ॥ अङ्गनोपयोगिद्रवम्। अस्यापि

वड्डी इति भाषा। यथा,—

“माषाणां पिष्टिका द्विकुलवणार्द्रकसंस्कृता।

तथा विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधु शोषिताः ॥

तालितान्नाम्रतेले ता अथवा सुप्रवेष्टिताः।

वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातया रुचिदा भक्षम् ॥

कुम्भाखकवटी ज्ञेया पूर्णोक्तिवटिकागुणा।

विशेषात् प्रित्तरक्तनी लघ्वी च कथिता बुधेः ॥

सुन्नानां वटिका तद्वद्रचिता साधिता तथा।

प्रस्था रूपा ततो लघ्वी सुन्नखपगुणा स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वटी, स्त्री, (वट् + अच्। गौरादित्वात् ङीष्।)

वटिका। इति भावप्रकाशः ॥ वटविशेषः।

तत्पर्यायः। नदीवटः २ यज्ञवटः ३ सिद्धार्थः ॥

वटकः ५ अमरा ६ भट्टिणी ७ चौरकाष्ठा ८।

अस्या गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्।

शिशिरत्वम्। पित्तनाशित्वम्। दाहवृणा-
श्रमनासविषहर्दिश्रमनत्वम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥

वटी, त्रि, रज्जुः। इत्यमरः। २।१०।२७ ॥

व(व)टुः, पुं, (वटतीति। वट् + “कटिवटिभ्याश्च।”

उणा० १।६। इति उः।) माणवकः।

यथा,—

“वटुः पुनर्माणवको भिक्षास्य यासमात्रकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वट्टचारो। यथा। वट्टन्वर्णो वट्टचारो। इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। १।

१८६।१५।

“तस्माद्ब्रुवन्तु सर्वे वट्टरेव धनुर्महान्।

आरोपयतु शीघ्रं वै तथेत्थुर्दिग्वर्षभाः ॥”

कुटम्बट्टः। यथा,—

“मङ्ककपर्णः प्रयोक्ताः मुकनासः कुटम्बटः।

अथो वट्टदीर्घवृत्तो दीर्घवृत्तक इत्यपि ॥”

इति च शब्दरत्नावली ॥

वालकः। यथा,—

“वालको माणवो बालः किशोरो वट्टि-

त्यपि ॥”

इत्यपि शब्दरत्नावली ॥

वटुकः, पुं, (वटु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।)

वालकः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाद्मे

कृष्णचतुर्दशीतन्त्रे।

“कुमारो वटुकान् पूज्य तथा शैवतपोधनान्।

राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥”

वट्टचारो। यथा, भागवते। १०।८८।२७।

“तं तथा यस्य न दृष्ट्वा भगवान् वृजिनाह्नः।

दूरात् प्रत्यदियाद् भूत्वा वटुको योग-

मायया ॥”

भैरवविशेषः। (यथा, महानिर्वाणतन्त्रे। २।२४।

“भैरवाश्चैव वेताला वटुका नाधिकागणाः।

शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा माणवतादयः ॥”)

अस्य मन्त्रादिर्यथा,—

“उद्धरेद्भटुकं डेन्नामापडुहारं तथा।

कुरुद्वयं पुनर्देहं वटुकश्च सप्तद्वरेत् ॥

एकविंशत्यक्षरात्मा शक्तिरुद्धो महामहः ॥”

अस्य पूजा। प्रातःकालादिप्राणायामान्तं

विधाय पीठं न्यासं कुर्यात्। यथा। धर्मादि-

अनैश्वर्यान्तं देहे विन्यस्य अष्टादिन्यासं

कुर्यात्। यथा शिरसि ॐ हृद्धारण्यकश्चये

नमः। मुखे मायत्रीचन्दसे नमः। हृदि

वटुकभैरवाय देवतायै नमः। ततो मूर्ति-

न्यासः। ह्रीं वां ईशानाय नमोऽङ्गुष्ठयोः। ह्रीं

वै तत्पुरुषाय नमस्तर्ज्ज्वयोः। हुं हुं अघो-

राय नमो मध्यमयोः। ह्रीं विं वामदेवाय

नमोऽनामिकयोः। ह्रीं वं सद्योजाताय नमः

कनिष्ठयोः। पुनस्तत्तदङ्गुलीभिः शिरोवदन्-

कृद्गुह्यपादेभ्यः तत्तद्वीजादिकास्तत्तन्मूर्त्ती-

न्यसेत्। तथोद्ग्राह्यदक्षिणोद्दीर्घपश्चिमेभ्यः सुखेभ्यः

च तान् न्यसेत्। तथा च निबन्धे।

“अङ्गुलीदेहवक्त्रेभ्यः मूर्त्तीन्यसेदयथा पुरा।

सत्यादिपञ्चदशाष्टशक्तिवीजपुरःसरम्।

वकारं पञ्चदशाष्टमीशानादिषु योजयेत् ॥”

ततः कराङ्गन्यासौ। तद्यथा ॐ ह्रीं वां अङ्गु-

ष्ठाभ्यां नम इत्यादि। ॐ ह्रीं वां हृदयाय नम

इत्यादि च। वड्दीर्घवीजद्वयेन कुर्यात्। तथा

च निबन्धे।

“वड्दीर्घयुक्तया शक्त्या वकारेणापि तद्वत्ता।

अङ्गानि जातिशुक्तानि प्रणवादेन कल्पयेत् ॥”

ततो ध्यानम्।

“तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ॥”

सात्त्विकम्। यथा,—

“वन्दे बालं स्फटिकसदृशं कुण्डलोद्भासितवक्त्रं

दियाकल्पैर्नवमस्त्रिमयैः किङ्किणीनूपुराद्यैः।

दीप्ताकारं विषद्वदनं सुप्रसन्नं त्रिनेत्रं

हस्ताब्जाभ्यां वटुकमनिशं मूलदक्षौ दधा-

नम् ॥” १ ॥

राजसं यथा,—

“उदङ्गास्करंस्त्रिभं त्रिनयनं रक्ताङ्गरागस्रजं

स्फोरास्यं वरदं कपालमभयं मूलं दधानं करैः।

नीलवीरसुदारभूषणशतं शीतांशुचूडोज्ज्वलं

बन्धुकारणवाससं भयहरं देवं सदा भावये ॥” २ ॥

तामसं यथा,—

“ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिशकलयरं सुकृमालं

महेशं

दिवस्त्रं पिङ्गकेशं उभरुमथ स्त्रियं खड्ग-

मूलभयानि ॥

नागं चण्डां कपालं करसरसिरुद्देहिभ्रतं

भीमदंष्ट्रं

सर्पाकल्पं त्रिनेत्रं मणिमयविलसत्किङ्किणी-

नूपुराङ्गम् ॥” ३ ॥

“सात्त्विकं ध्यानमाख्यातमपठत्युविनाशनम्।

आयुरारोग्यजननमपवर्गफलप्रदम् ॥ १ ॥

राजसं ध्यानमाख्यातं धर्म्मकामार्थसिद्धि-

दम् ॥ २ ॥

तामसं शत्रुशमनं कल्याणभूतगदापदम् ॥” ३ ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्कस्यापनं

कुर्यात् ॥ * ॥ अस्य पूजायन्त्रम्।

“धर्म्मधर्म्मादिभिः कृत्स्नपीठे पङ्कजश्रीभित्ते।

वटुकोत्तान्तस्त्रिकोणस्थे योमपङ्कजचयुते ॥”

ततो मूलेन मूर्त्तिं सङ्कल्प्य पूर्ववत् ध्यात्वा-

वाहनादिकं कुर्यात्। तत्र क्रमः। मूलेन सद्यो-

जातमन्त्रेणावाहनम्। मूलादिवामदेवेन स्थाप-

नम्। मूलेन सान्निध्यम्। अघोरेण सन्निबोध-

नम्। तत्पुरुषेण योनिमुद्राप्रदर्शनम्। ईशा-

नेन वन्दनमिति विशेषः। ततः कर्त्तव्यायां

दिक्षु कोणेषु ईशानादीन् यजेत्। ततो योम-

पङ्कजदलेषु अक्षिताङ्गादिभैरवान् यजेत्।

“अक्षिताङ्गो रुक्मचङ्कः क्रोधोन्मत्तौ च भैरवौ।

कपालौ भीषणश्चैव संहारोऽष्टौ च भैरवाः ॥”

एतैरष्टभैरवैर्द्वितीयावरणम्। ततः वटुकोणेषु

ह्रीं वां हृदयाय नम इत्यनेन पूजयेत्।

वटुकः

ततः पूर्वादिहाकिनीराकिणीलाकिनीकाकिनी-
साकिनीहाकिनीमालिनीपुत्रान् देवीपुत्रान्
उमापुत्रान् रुद्रपुत्रान् मातृकापुत्रान् दक्षिणे
यजेत् । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमुखीपुत्रान् अधोऽधोमुखी-
पुत्रान् । तद्वहिरष्टपत्रेषु लोकेष्वान् वटुक-
रूपान् पूजयेत् । तद्वह्निः पूर्वं ॐ ब्रह्माणी-
पुत्राय नमः । एवमीशाने माहेश्वरीपुत्राय ।
उत्तरे वैष्णवीपुत्राय । अनिले कौमारीपुत्राय ।
पश्चिमे इन्द्राणीपुत्राय । नैऋते महालक्ष्मी-
पुत्राय । याम्ये वाराहीपुत्राय । अन्ते
चामुण्डापुत्राय । तथा च निबन्धे ।

“ब्रह्माणीपुत्रकं पूर्वं माहेश्वरीपुत्रमेश्वर ।
वैष्णवीपुत्रकं सौम्ये कौमारीपुत्रमानिले ॥
इन्द्राणीपुत्रकं भूयः पश्चिमे पूजयेत्ततः ।
महालक्ष्मीसुतं पश्चादधोदिशि समर्चयेत् ।
वाराहीपुत्रकं याम्ये चामुण्डापुत्रमानिले ॥”
तद्वह्निर्दक्षिणं च । हेतुकं त्रिपुरान्तकं वेतालं
वह्निजिह्वं करालं कालान्तकं एकपादं भीम-
रूपं अचलं चाटकेश्वरं पूजयेत् । ततो
योगिनीसहितद्विभुयोगीशाय नमः । एवं
योगिनीसहितान्तरीक्षयोगीशाय नमः । एवं
योगिनीसहितभूमिभुयोगीशाय नमः । ईशा-
नाग्निर्ऋतिषु पूजयेत् ॥ * ॥ अथ पुर-
श्चरणमेकविंशतिलक्षणपः ।

“वर्णलक्षं जपेन्मन्त्रं हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
तद्दृष्ट्वां प्रभुं हुयातिलेर्मधुरसंयुतैः ॥” * ॥
अथ वलिदानम् ।

“पूर्वं विभं दुर्गां समाराध्य वलिं दद्यात् ।
शालग्रामं पल्लवं सर्पिलं जघ्नीष्यं शकैराः ॥
गुडमिहुरसापूपैर्मन्त्रैः परिमिश्रितैः ।
कृत्वा कवलमारीधेयं देवं प्रागुक्तवर्त्मना ।
रक्तचन्दनपुष्पादीर्निशि तस्मै वलिं हरेत् ॥”
यद्वा ।

“अन्यूनाङ्गमजं हत्वा राजसं प्रागुदीरितम् ।
वलिप्रदानसमये रिपूणां सर्वसैन्यकम् ।
निवेदयेदलित्वेन वटुकाय विशिष्टधीः ॥
विदर्भयेच्छत्रुनाम्ना वलिमन्त्रं तथा सुधीः ।
शत्रुपक्षस्य रुधिरं पिशितञ्च दिने दिने ॥
भक्षयिष्य गणैः साहं सारमेयसमन्वितः ।
वलिमन्त्रोऽयमाख्यातः सर्वेषां विजयप्रदः ॥
अनेन वलिना हृष्टो वटुकः परसेन्यकम् ।
सर्वं गणैर्भ्यो विभजेन्नामिषं क्रुद्धमानसः ॥
एवं कृते परवर्णं शीयते नात्र संशयः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अथ वटुकभैरवस्तोत्रम् ।

“कैलासशिखराशीनं देवदेवं जगद्गुरुम् ।
शङ्करं परिपश्येच्छ पावर्तती परमेश्वरम् ॥

श्रीपार्वत्युवाच ।

भगवन् सर्वधर्मेभ्यः सर्वशास्त्रागमादिषु ।
आपदुद्धारणं मन्त्रं सर्वविधिप्रदं वृणाम् ॥
सर्वेषाञ्चैव भूतानां हितार्थं वाञ्छितं मया ।
विशेषतस्तु राज्ञां वै शान्तिपुष्टिप्रसाधनम् ॥

वटुकः

अङ्गन्यासकरन्यासवीजन्याससमन्वितम् ।
वक्तुमर्हसि देवेश मम हर्षविवर्द्धनम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।

शृणु देवि महामन्त्रमापदुद्धारहेतुकम् ।
सर्वदुःखप्रशमनं सर्वशत्रुनिवर्द्धनम् ॥
अपस्मारादिरोमाणां च्वरादीनां विशेषतः ।
नाशनं स्मृतिमात्रेण मन्त्रराजमिमं प्रिये ॥
ग्रहराजभयानाञ्च नाशनं सुखवर्द्धनम् ।
स्नेहाङ्गन्यामि ते मन्त्रं सर्वसारमिमं प्रिये ॥
सर्वकामार्थदं मन्त्रं राज्यभोगप्रदं वृणाम् ।
प्रणवं पूर्वमुच्चार्य देवी प्रणवसुहरेत् ॥
वटुकायेति वै पश्चादापदुद्धारणाय च ।
क्रुद्धयं ततः पश्चाद्वटुकाय पुनः क्षिपेत् ॥
देवी प्रणवसुहृद्व्य मन्त्रराजमिमं प्रिये ।
मन्त्रोद्धारमिमं देवि त्रैलोक्यस्यापि दुर्लभम् ।
अप्रकाशमिमं मन्त्रं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
स्मरणादेव मन्त्रस्य भूतप्रेतपिशाचकाः ।
विद्रवन्ति भयार्ता वै कालरुद्रादिव प्रजाः ॥
पठेद्वा पाठयेद्वापि पूजयेद्वापि पुस्तकम् ।
नामिचौरभयं वापि ग्रहराजभयन्तथा ।
न च मारीभयं तस्य सर्वत्र सुखवान् भवेत् ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं पुत्रपौत्रादिसम्पदः ।
भवन्ति सततं तस्य पुस्तकस्यापि पूजनात् ॥

श्रीपार्वत्युवाच ।

य एष भैरवो नाम आपदुद्धारको मतः ।
तथा च कथितो देव भैरवः कस्य उत्तमः ॥
तस्य नामसहस्राणि व्युत्पान्यर्चुदाणि च ।
सारसुहृद्व्य तेषां वै नामाष्टशतकं वद ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यस्तु संकीर्तयेदेतत् सर्वदुष्टनिवर्द्धनम् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति साधकः विधिमेव च ॥
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि भैरवस्य महात्मनः ।
आपदुद्धारकस्येह नामाष्टशतसुतमम् ॥
सर्वपापहरं पुण्यं सर्वपाह्निनिवारकम् ।
सर्वकामार्थदं देवि साधकानां सुखावहम् ॥
देहाङ्गन्यसनञ्चैव पूर्वं कुर्यात् समाहितः ।
भैरवं ऋद्धिं विन्यस्य ललाटे भीमदर्शनम् ॥
अङ्गोभूताश्रयं न्यस्य वह्ने तौल्यदर्शनम् ।
क्षेत्रपं कर्णयोर्मध्ये क्षेत्रपालं हृदि न्यसेत् ॥
क्षेत्राख्यं नाभिदेशे च कर्णां सर्वाघनाशनम् ।
त्रिनेत्रमूर्ध्वोर्विन्ध्यस्य जङ्घयो रक्तपाणिकम् ॥
पादयोर्देवदेवेशं सर्वाङ्गे वटुकं न्यसेत् ।
एवं न्यासविधिं कृत्वा तदनन्तरमुत्तमम् ॥
नामाष्टशतकस्यापि कन्दोऽनुदुष्टदुष्टहन्तम् ।
हृद्द्वारण्यको नाम ऋषिश्च परिकीर्तितः ॥
देवता कथिता चेह सङ्घिवटुकभैरवः ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ * ॥
ॐ भैरवो भूतनाथश्च भूतात्मा भूतभावनः ।
क्षैवदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट् ।
प्रमशानवासी मांसाशी खर्पराशी मखान्तकत् ।
रक्तपः प्राणपः सिद्धः सिद्धिदः सिद्धसेवितः ॥
कराजः कालशमनः कलाकाष्ठतनुः कविः ।

वटुकः

त्रिनेत्री बहुनेत्रश्च तथा पिङ्गललोचनः ॥
शूलपाणिः खड्गपाणिः कङ्काली धूम्रलोचनः ।
अभीरुभैरवो भीरुभूतपो योगिनीपतिः ॥
घनदो घनहारी च धनपः प्रतिभाववान् ।
नागहारो नागकेशो योमकेशः कपालभट् ॥
कालः कपालमाली च कमनीयः कलानिधिः ।
त्रिलोचनो ज्वलन्नेत्रस्त्रिशिखी च त्रिलोकपात् ॥
त्रितनयनो डिम्बः शान्तः शान्तजनप्रियः ।
वटुको वटुकेशश्च खड्गाङ्गवरधारकः ॥
भूताध्यक्षः पशुपतिर्भिक्षुकः परिचारकः ।
धूर्तो दिग्म्बरः सौरिर्हरिणः पाण्डुलोचनः ॥
प्रशान्तः शान्तिदः शुद्धः शुद्धरप्रियवान्ववः ।
अष्टमूर्तिर्निधीशश्च ज्ञानचक्षुस्तमोमयः ॥
अष्टाधारः कलाधारः सर्पयुक्तः शशीशिखः ।
भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः ॥
कङ्कालधारी सुखी च बालयज्ञोपवीतवान् ।
जृम्भणो मोहनः क्षमी मारणः क्षोभणस्तथा ॥
शुङ्गनीलाङ्गनप्रख्यदेहो सुखविभूषितः ।
वलिभुक् वलिभूतात्मा कामी कामपराक्रमः ॥
सर्वापत्तारको दुर्गो दुष्टभूतनिषेवितः ।
कामी कलानिधिः कान्तः कामिनीवशकृद्दृशी ।
सर्वसिद्धिप्रदो वेद्यः प्रभविष्णुः प्रभाववान् ॥
अष्टोत्तरशतं नाम भैरवस्य महात्मनः ।
मया ते कथितं देवि रहस्यं सर्वकामिकम् ॥
य इदं पठति स्तोत्रं नामाष्टशतसुतमम् ।
न तस्य दुरितं किञ्चित् रोगेभ्यो भयं तथा ।
न शत्रुभ्यो भयं किञ्चित् प्राप्नोति मानवः किञ्चित् ॥
पातकानां भयं नैव पठेत् स्तोत्रमनन्यधीः ।
मारीभये राजभये तथा चौराणि भये ॥
औत्पातिके महाघोरे यथा दुःखप्रदर्शने ।
बन्धने च तथा घोरे पठेत् स्तोत्रं समाहितः ॥
सर्वे प्रशमनं यान्ति भयाङ्गैरवकीर्तनात् ।
एकादशसहस्रान्तु पुरश्चरणसुचये ॥
त्रिसन्ध्यं यः पठेद्देवि संवत्सरमतन्त्रितः ।
स विधिं प्राप्नुयादिष्टां दुर्लभामपि मातुषः ॥
वयसां भूमिकामस्तु स जप्त्वा लभते महीम् ।
राजा शत्रुविनाशाय जपेन्नासाष्टकं पुनः ॥
रात्रौ वारत्रयञ्चैव नाशयत्येव शात्रवान् ।
जपेन्नासत्रयं रात्रौ राजानं वशमानयेत् ॥
घनाशौ च सुताशौ च दाराशौ यस्तु मानवः ।
पठेद्धारत्रयं यद्वा वारमेकं तथा निशि ॥
घनं पुत्रांस्तथा दारान् प्राप्नुयान्नात्र संशयः ।
रोगी रोगात् प्रसुच्येत बन्धो सुच्येत बन्धनात् ॥
भीतो भयात् प्रसुच्येत देवि सत्वं न संशयः ।
यान् यान् समीहते कामांस्तान्नाप्नोति

निश्चितम् ॥

अप्रकाशमिदं गुह्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
सत्कुलीनाय शान्ताय ऋजवे दम्भवर्जिते ।
दद्यात् स्तोत्रमिदं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ।
ध्यानं वक्ष्यामि देवस्य यथा ध्यात्वा पठेत्तरः ॥ * ॥
ॐ शुद्धस्फटिकसङ्काशं सहस्रादित्यवच्चैसम् ।
अष्टबाहुं त्रिनयनं चतुर्बाहुं द्विबाहुकम् ॥

वटुकः

भुजङ्गमेखलं देवमग्निवर्णश्रीरुहम् ।
दिगम्बरं कुमारीशं वटुकाख्यं महाबलम् ॥
खट्वाङ्गमसिपाशश्च शूलश्चैव तथा पुनः ।
डमरुश्च कपालश्च वरदं भुजगन्तथा ॥
नीलग्रीवसङ्काशं नीलाङ्गनचयप्रभम् ।
दंष्ट्राकरालवदनं नूपुराङ्गदभूषितम् ॥
आत्मवर्णसमीपेतसारमेयसमन्वितम् ।
ध्यात्वा जपेत् सुसंहृतः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
एतच्छ्रुत्वा ततो देवी नामाद्युत्तमम् ।
भैरवाय प्रहृष्टाभूत् स्वयञ्चैव महेश्वरी ॥”
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपद्दुहारकल्पे भैरव-
स्तवराजः समाप्तः ॥३॥ अथ वटुकभैरवकवचम् ।

श्रीभैरव उवाच ।

“देवेशि देहरक्षार्थं कारणं कथ्यतां ध्रुवम् ।
क्रियन्ते साधका येन विना श्मशानभूमिषु ॥
रणीषु चातिघोरेषु महाबायुजलेषु च ।
श्मशानमकरवक्षेषु ज्वरादिव्याधिवद्भिषु ॥
श्रीदेशुवाच ।

कथयामि शृणु प्राज्ञ वटोस्तु कवचं शुभम् ।
गोपनीयं प्रयत्नेन मातृजारोपनं यथा ॥
तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ।
सात्त्विकं राजसञ्चैव तामसं देव तत् शृणु ॥
बन्धे बालं स्फटिकसङ्घातं कुण्डलोद्भासिवक्तं
दिश्याकल्पेनैवमग्निमयेः किङ्किणीनूपुरादौः ।
हीमाकारं विषदवदनं सुप्रसन्नं त्रिनेत्रं
हस्ताब्जाभ्यां वटुकमणिशं शूलखड्गौ
दधानम् ॥१॥

उग्रद्वारस्तरत्रिभं त्रिनयनं रक्ताङ्गरागञ्जं
स्मिराख्यं वरदं कपालमभयं शूलं दधानं करैः ।
नीलग्रीवसुदारभूषणशतं श्रौतांशुचूडोज्ज्वलं
बन्धूकारुणवाससं भयहरं देवं सदा भावये ॥२॥
ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिप्रकलधरं सुखमालं
महेशं

दिव्यस्त्रं पिङ्गकेशं डमरुमथ स्त्रिणिं खड्ग-
शूलाभयानि ।

नागं वट्टां कपालं करसरसिरुहैर्विभक्तं
भौमदंष्ट्रं

सर्पाकल्पं त्रिनेत्रं मणिमयविलसत्किङ्किणी
नूपुराख्यम् ॥ ३ ॥३॥

अस्य वटुकभैरवकवचस्य महाकाल ऋषिरनु-
ष्टुप्कृन्दः श्रीवटुकभैरवो देवता वं बीजं ह्रीं
शक्तिरापद्दुहारायेति कीलकं मम सत्त्वाभीष्ट-
सिद्धार्थे विनियोगः ।

“ॐ श्रीरो मे भैरवः पातु ललाटं भीषणस्तथा ।
नेत्रे च भूतहृन्मनः सारमेयानुगो भुवौ ॥
भूतनाथश्च मे कर्णौ कपोलौ प्रेतवाहनः ।
नासापुटौ तथोष्ठौ च भस्माङ्गः सर्वभूषणः ॥
भीषणाख्यो ममास्यश्च शक्तिहस्तो गलं मम ।
स्कन्धौ दैत्यरिपुः पातु बाहू अतुलविक्रमः ॥
प्राणी कपाली मे पातु सुखमालाधरो हृदम् ।
वक्षःस्थलं तथा शान्तः कामचारी स्तनं मम ॥
उदरश्च ममेतुष्टः क्षेत्रज्ञः पार्श्वतस्तथा ।

वठ

क्षेत्रपालः एष्टदेशं क्षेत्राख्यो नाभितस्तथा ॥
कर्णौ पापौघनाशश्च वटुको लिङ्गदेशकम् ।
गुदं रक्षाकरः पातु ऊरु रक्षाकरः सदा ॥
जानू च घुर्वरावो जङ्घे रक्षतु रक्षपः ॥
गुल्फौ च पादुकासिद्धः पाददृष्टं सुरेश्वरः ॥
आपादमस्तकश्चैव आपद्दुहारास्तथा ।
सहसारे महापद्मे कूर्पूरधवलो गुरुः ॥
पातु मां वटुको देवो भैरवः सर्वकर्मसु ।
पूर्वस्यामसिताङ्गो मे दिशि रक्षतु सर्वदा ॥
आग्नेयाश्च रुद्रः पातु दक्षिणे चण्डभैरवः ।
नैर्ऋत्यां क्रोधनः पातु मातुल्यस्तु पश्चिमे ॥
वायव्यां मे कपाली च निर्व्यं पायात् सुरेश्वरः ।
भीषणो भैरवः पातुत्तरस्यां दिशि सर्वदा ॥
संहारभैरवः पातु दिशैशान्यां महेश्वरः ।
ऊर्ध्वं पातु विधाता वै पाताले नन्दिको विभुः ॥
सद्योजातस्तु मां पायात् सर्वतो देवसेवितः ।
वामदेवोऽवतु प्रीतो रणे घोरे तथावतु ॥
जले तत्पुरुषः पातु स्थले पातु गुरुः सदा ।
डाकिनीपुत्रकः पातु दारांस्तु लाकिनीसुतः ॥
पातु साकलको भ्रातृन् श्रियं मे सततं गिरः ।
लाकिनीपुत्रकः पातु पशूनश्चानजांस्तथा ॥
महाकालोऽवतु च्छ्वं सैन्यं वै कालभैरवः ।
राज्यं राज्यश्रियं पायात् भैरवो भीति-

हारकः ॥

रक्षाहीनस्तु यत् स्थानं वर्जितं कवचेन च ।
तत् सर्वं रक्ष मे देव त्वं यतः सर्वरक्षकः ॥
एतत् कवचमीशान तव स्नेहात् प्रकाशितम् ।
नाख्येयं नरलोकेषु सारभूतञ्च सुश्रियम् ॥
यस्मै कस्मै न दातव्यं कवचेन सुदुर्लभम् ।
न देयं परश्रियेभ्यः कृपणेभ्यश्च शङ्कर ॥
यो ददाति निषिद्धेभ्यः स वै भद्रो भवेद्भुवम् ॥
अनेन कवचेनैव रक्षां कृत्वा द्विजोत्तमः ।
विचरन् यत्र कुत्रापि विप्रौचैः प्राप्यते न सः ॥
मन्त्रेण न्नियते योगी कवचं यत्र रक्षितः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दुर्जने पापचेतसाम् ॥
भूर्जे रक्षात्वचै वापि लिखित्वा विधिवत् प्रभो ।
धारयेत् पाठयेद्वापि सम्यगेद्वापि नित्यशः ।
सम्प्राप्नोति प्रभावं वै कवचस्यास्य वर्णितम् ॥
नमो भैरवदेवाय सारभूताय वै नमः ।
नमस्तेजोव्यनाथाय नाथनाथाय वै नमः ॥”
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपद्दुहारकल्पे भैरव-
भैरवीसंवादे वटुकभैरवकवचं समाप्तम् ॥

वटुकरणं, जौ, (वटोः करणम् ।) उपनयनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वठ, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) स्त्रीत्यमिह सामर्थ्यम् । वठति
दाता दातुं समर्थः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

वठ, इ ड एकचरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आङ्ग०-अक०-सेट् । इदित् ।) एककर्तृकचर-
णम् । इ, वण्ठति । ड, वण्ठते चौरचोरयितुं
एकचरतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वण्टः

वठरः, पुं, (वत्तीति । वच् + “वचिमनिभ्यां
चिच्च ।” उणा० ५ । ३६ । इति अरप्रत्ययः ।
ठञान्तादेशः ।) मूर्खः । इत्युणादिकोषः ॥
अम्वष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दकारः । वक्रः ।
इति संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

वठरः, त्रि, (वच् + अरः । ठञान्तादेशः ।)
शठः । मन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वड, आरोहणे । सौत्रधातुरयम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वड्भी ।
वडिग्रम् । इति दुर्गादासः ॥

वड, इ क विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् । इदित् ।) इ क, वण्ठयति ।
अयं कैश्चिन्न पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥

वड, इ ड वेष्टे । विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आङ्ग०-सक०-सेट् । इदित् ।) इ, वण्ठति ।
ड, वण्ठते । इति दुर्गादासः ॥

वड्भी, स्त्री, (वड्यते आरुह्यतेऽनेति । वड् + बाहु-
लकात् अभिच् । कृदिकारादिति डीष् ।)
गृहचूडा । इत्यमरः ॥ सुदनि । इति भाषा ।
तत्पयोधः । गोपानसौ २ । इति तट्टीकासार-
सुन्दरी ॥ चन्द्रशालिका ३ कूटागारम् ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

“चन्द्रशाला च वड्भी स्यातां प्रासादसङ्घर्षि ॥”
इति श्रीधरः ॥

खेलायां वड्भी चूडा । इति रुद्रः ॥

“वड्भी चन्द्रशालेति प्रासादादौ च मण्डपे ॥”
इति कोषान्तरम् ॥

“शुद्धान्ते वड्भी चन्द्रशाले सौधोर्ध्ववैश्वनि ॥”
इति रभसः ॥

इक्षान्तापि वड्भिः । तां कस्याश्चिद्वनवड्भी
सुप्रपारावतायामिति । मेघदूतम् । ४० ॥
वड्भिः वड्भी वलभिः वलभी चेति चातूरूप्य-
मिति वड्भाः । इति भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
८४ । ११ ।

“सुवासिता वपुश्चान्त उपनीतोत्तरच्छदाः ।
क्रियन्तां मञ्जवाटाश्च वड्भ्यो वीथयस्तथा ॥”

वडा, स्त्री, (वड् + अच् + टाप् ।) वटुकः ।
यथा,—

“कदलेनाथवा तालैर्युक्तं यत्ताण्डुलं पिङ्गम् ।
पिङ्गं सूर्यं वटो वडा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वड्, त्रि (वडते इति । वड् + बहुलमन्त्रजा-
पीति रक् ।) वडतु । इत्यमरः । ३ । १ ।
६१ ॥ अस्य भाषा वड् ॥

वण, ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वण्, अववणत् अववाणत् ।
इति दुर्गादासः ॥

वण्ट, तु क भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वण्टयति वण्टापयति ।
इति दुर्गादासः ॥

वण्टः, पुं, (वण्टयते इति । वण्ट् + घञ् ।) भागः ।
दानसृष्टिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७० ॥ (वण्ट्
+ अच् ।) अकतोदाहः । इति शब्दमाला ॥

वतीका

वण्टकः, पुं, (वण्ट एव । स्वार्थे कन् ।) भागः ।
इत्यमरः । २।६।८६ ॥ (वण्ट + क्त्वं । विभाग-
कर्त्तरि, चि ।)

वण्डः, पुं, (वण्डते इति । वण्डि ड एकचरे + अच् ।)
अङ्गतोडाहः । खर्चः । कुन्तायुधः । इति
मेदिनी । डे, ८ ॥

वण्डरः, पुं, स्यगिकारण्यः । कुकुरस्य लाङ्गलम् ।
करीरकोषः । तालस्य पल्लवम् । पयोधरः । इति
मेदिनी । रे, १८८ ॥ तत्र ओष्ठप्रकारादौ गणितो-
ऽयम् । किन्तु वण्डि ड एकचरे इत्यस्मात् अरच्-
प्रत्ययेन निष्पन्नत्वात् इत्यवकारादौ लिखितः ॥

वण्डालः, पुं, मुरयुद्धम् । नौका । खनिचम् । इति
मेदिनी हेमचन्द्रः ॥

व(व)ण्डः, पुं, (वण्डते इति वण्ड सम्भक्तौ । वण् +
“अमन्तात् डः ।” उणा० १ । ११३ । इति डः ।)
अनादृतमेदः । तत्पर्यायः । दुर्धर्मा २
दिनमकः ३ शिपिविष्टः ॥ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

वण्डः, चि, (वण्डते इति । वण्ड सम्भक्तौ । वण् +
“अमन्तात् डः ।” उणा० १।११३ । इति डः ।)
हस्तादिवर्जितः । इति मेदिनी । डे, २४ ॥
वैडे इति भाषा ॥

वण्डा, स्त्री, (वण्ड + टाप् ।) पांशुला । इति
मेदिनी । डे, २४ ॥

वण्, अ, (वातीति । वा + ङति ।) साध्यम् ।
तत्पर्यायः । वा २ यथा ३ तथा ॥ एव ५
एवम् ६ । इत्यमरः ॥

वण्, अ, खेदः । अनुकम्पा । (यथा, शङ्क-
न्तलायाम् । प्रथमाङ्के ।

“क वण्ड हरिकानां जीवितश्चातिलोकां
■ च निश्चितनिपाता वण्डसाराः शरास्ते ॥”
सन्तोषः । विस्मयः । आमन्त्रयम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । २४३ ॥

वण्टः, पुं, (अवतंसयति अवतंस्यतेनेन वेति ।
अव् + तसि + अच् । घञ् वा । अवस्थाक्षोपः ।)
कर्णपूरः । कर्णभूषणम् । श्रेखरः । शिरो-
भूषणम् । इति मेदिनी । से, ३७ ॥ (यथा,
गीतगोविन्दे । २ । २ ।

“चलितङ्गचलचलमौलिकपोलविलोल-
वण्टसम् ।

रासे हरिभिह विहितविलासं
करति मनो मम लतपरिहासम् ॥”)

वण्टः, पुं, (वण्टीति । वण् + “अङ्गन् लङ् लृ-
ट् ।” उणा० १ । १२८ । इत्यत्र वण्टेस्तका-
रान्तादेशः । वण्टः इति काचिद्वृत्तिरित्यु-
ज्ज्वलदत्तोक्ता अङ्गन् प्रत्ययेन साधुः ।) सुनि-
भेदः । इत्युणादिकोषः ॥

वण्टः, पुं, देवनदी । सत्यवाक् । पश्याः । अस्ति-
रोगः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

वतीका, स्त्री, (अवगतं तोकं अपत्यं यस्याः अव-
स्थाक्षोपः ।) अवतीका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वत्सत

वत्सं, स्त्री, (वदतीति । वद् व्यक्तायां वाचि +
“वृत्तुवदिह्निकमिकविभ्यः सः ।” उणा०
३ । ६२ । इति सः ।) वत्सः । इत्यमरः ॥

वत्सः, पुं, (वदतीति । वद् + “वृत्तुवदिह्निकमि-
कविभ्यः सः ।” उणा० ३ । ६२ । इति सः ।)

वर्षः । गोशिशुः । बाहुर इति भाषा । तत्-
पर्यायः । शृङ्गकर्करिः २ तर्ककः ३ । इति वैश्य-
वर्गे नानार्थे चामरः ॥ दोग्धा ४ दोग्धकः ५
दोग्धः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ रौहिणेयः ७
बाहुलेयः ८ तन्तुभः ९ । सद्योजातस्य तस्य
पर्यायः । तर्ककः १ तर्कभः २ तन्तुभः ३
कचः ४ । इति जटाधरः ॥ पुत्रादिः । इति
मेदिनी । से, ११ ॥ बाह्या इति भाषा । (यथा,
भागवते । ४ । ८ । ११ ।

“न वत्स ! वृषतेर्धियां भवानारोपुमर्हति ।
न गृहीतो मया यत् त्वं कुचावपि वृषात्मज ! ॥”
दिवोदासपुत्रः । दुर्मानिन्त्यादौ न्यस्य नामा-
न्तराणि । यथा, भागवते । ६ । १७ । ५—६ ।

“तत्पुत्रः केतुमालस्य यज्ञे भीमरथस्ततः ।
दिवोदासो दुर्मानिन्त्यात् प्रतर्हन् इति स्मृतः ॥
स एव शक्रजित् वत्स ऋतध्वज इतीरितः ।
तथा कुवलयाम्बेति प्रोक्तोऽलकादयस्ततः ॥”
देशभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४ ।

“अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो दर्पोपशान्तये ।
खर्गस्य निर्मितो धात्रा प्रतिमल्ल इव चित्तौ ॥”

वत्सकं, स्त्री, (वत्स + संज्ञायां इवार्थे वा कन् ।)
पुष्पाकासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विव-
रणमस्य पुष्पाकासीसशब्दे ज्ञातयम् ॥)

वत्सकः, पुं, (वत्स + कन् ।) कुटजः । इत्यमरः ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—

“वृक्षकः शक्रपर्यायो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कुटजस्तुषलश्चेन्नयवश्चापि कलिङ्गकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तथान्यः पर्यायः ।

“कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वत्सकबीजं, स्त्री, (वत्सकस्य बीजम् ।) इन्द्र-
यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

“योर्वं वत्सकबीजं निम्बभूनिम्बमार्कवम् ।

चित्रकं रोहिणीं पाठां दार्वीं मतिविषां
समाम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यङ्गे च्वरातिसारे
योषाद्यचूर्णे ॥)

वत्सकामा, स्त्री, (वत्सं कामयते इति । कम् +
अच् । टाप् ।) वत्साभिलाषिणी गौः । तत्-
पर्यायः । वत्सला २ । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुत्रादिकामा स्त्री च ॥

वत्सतरः, पुं, (प्रथमवया वत्सः । “वत्सोच्चाश्चर्षभेभ्य-
श्चेति ॥ ५।६।६१ । इति छरच् ।) प्राप्नोदमनकाल-
गवः । दोग्धाने बाहुर इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वत्सना

दम्भः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ इहान्तः ३
गङ्गिः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वत्सतरी, स्त्री, (वत्सतर + ङीप् ।) वृषोत्तमो
वृषपत्नीत्वेन कल्पिता त्रिहायणी गौः । यथा,
कात्यायनसूत्रम् । पयस्विन्याः पुत्री यूधे च
रूपवान् स्यात् तमलङ्कृत्य यूधसुखाच्चतस्रो
वत्सतयस्ताञ्चालङ्कृत्य एनं युवानं पतिं वो ददानि
तेन क्रीडन्तीश्चरय प्रियेण मनः साम्प्रजनुषा
सुभगा रायस्योविष्य समिधा मदेम इत्येतथैव
ऋचोतुष्टजेरन्निति । ऋगर्थस्तु हे वत्सतयो
वो युष्माकं एनं युवानं पतिं स्वाभिन्नं ददानीत्युक्तं
प्रार्थयामि तेन वृषेण सह क्रीडन्तीः खेलन्त्य-
श्चरय भ्रमय हे वत्सतयो यूयमपि मानः
नास्तत्स्वत्वविषया भविष्यन्ति किन्तु मया
त्यक्तयाः । वयं वृषस्य वत्सतरीणाञ्च त्यागेन
रायस्योविष्य घनसम्पद्वा साम्प्रजनुषा सम्प्रजन्म-
यापकेन इषा अन्नेन च सम्मदेम वृष्टा भवामः
सुभगा लोकस्य प्रिया इति सम्मदेम इति
भविष्यत्सामीप्ये वर्तमान इति पाणिनिस्वर-
साङ्गविषयार्थे वर्तमानः ॥ * ॥ वत्सतरीर्विशे-
षयति स्मृतिः ।

“अग्रतो जोहितापत्नी पार्श्वीयां नोलपाङ्करे ।
एष्टतस्तु भवेत् कृष्णा वृषभस्य तु मोक्षये ॥”
तासां वयःप्रमाणं यथा,—

“त्रिहायणीभिर्धन्याभिः सुरूपाभिः सुशी-
भितः ।

सर्वोपकरणोपेतः सर्वशस्यचरो महान् ।
उत्सृष्टयो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिर्द्देशनात् ॥”

इति शुद्धितत्त्वे वृषोत्तमविचारः ॥

वत्सनाभः, पुं, (वत्सान् नभ्यति हिनस्तीति ।
नभ हिंसायाम् + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ ।
इत्यण् ।) विषवृक्षविशेषः । इत्यमरः १।८।११ ॥
स तु स्थावरविषभेदः । प्रायो वत्सान् नभ्यति
हिनस्ति वत्सनाभः गन्ध ग हिंसे छातुं घ्नति
घ्नन् । वत्सस्य नाभिरिव वत्सनाभः ऋः अनित-
श्चेति न वृद्धिः अयं सिन्धुवारपत्रसदृशपत्रः ।
इति भारतः ॥ * ॥ (यथा, हरिवंशे । २२३ ।
६५ ।

“वरुणा वत्सनाभाश्च पनसाश्चन्दनैः सह ।)
तत्पर्यायः । अन्ततम् २ विषम् ३ उग्रम् ॥

महौषधम् ५ गरलम् ६ मारणम् ७ नागः ८
स्तौकिकम् ९ प्राणहारकम् १० स्थावरादि ११ ।
अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातकफकण्ठरुक्क्षत्रिवातनाशित्वम् । पित्त-
सन्नापकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अस्य स्वरूपनिरूपणं यथा ।

“सिन्धुवारसङ्कपत्रो वत्सनाभ्याल्लतितथा ।
यत्पार्श्वेन तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः ॥”
तस्य सामान्यगुणा यथा ।

“विषं प्राणहरं प्रोक्तं यवाधि च विकाशि च ।
आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहि मदावहम् ॥”
अवाशि सकलकायवापनपूर्वकपाकगसनशीलम् ।

विकासि औजःशोषणपूर्वकं सन्धिवत्प्रस्थितली-
करणशीलम् । आग्नेयं अधिकामांशम् । योग-
वाहि संसर्गगुणाहकम् । मदावहं तमो-
गुणाधिकेन बुद्धिविधंसकम् ।

“तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् ॥
योगवाहि त्रिदोषघ्नं हृदयं वीर्यवर्धनम् ॥
ये दुर्गुणा विवेकशुद्धे ते सुगर्हीना विशोधनात् ।
तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(क्लीबेऽपि दृश्यते । यथा,—

“चत्वारि वत्सनाभानि सुस्तके हे प्रकीर्तिते ।”

“ग्रीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविष्णुचनेत्रता ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

वत्सपत्तनं, क्ली, (वत्सस्य वत्सराजस्य पत्तनम् ।)

भारतवर्षस्थीतरे देशविशेषः । तत्पर्यायः ।

कौशाब्दी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ॥

वत्सपालः, पुं, (वत्सान् पालयतीति । वत्स +

पालि + अण्) ग्रीकणः । बलदेवः । यथा,—

“वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च ।

वीर्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोरुभयम् ॥

शवं व्रजौकसां प्रीतिं यच्छन्तौ बालचेष्टिते ।

कलवाक्त्रेः स्वकायेन वत्सपालौ भूवतुः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ११ । ३६ ॥

(वत्सपालके, त्रि । यथा, हरिवंशे । ६७।२४ ।

“स तत्र वयसा तुल्यैर्वत्सपालैः सहानधः ।

रेमे वै दिवसं क्षणः पुरा स्वर्गगतो यथा ॥”

वत्सरः, पुं, (वसन्त्यस्मिन् अयनर्तुमासपञ्चवारा-

दय इति । वस निवासे + “वसेच्च ।” उणा०

३ । ७१ । इति सरन् । “सः स्याद्धातुके ।”

७ । ४ । ४६ । इति सस्य तः ।) द्वादशमासा-

त्मककालः । अयनद्वयात्मकश्च । तत्पर्यायः ।

संवत्सरः २ अब्दः ३ द्वायनः ४ शरत् ५/समा

६ । इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥ शरदा ७ वर्षम्

८ वरिषम् ९ संवत् १० । इति शब्दरत्नावली ॥

“व्रतवत्प्रविष्टाश्च वत्सरपरिकल्पनमाहुरा-

चार्याः ।

आधानपूर्वमेके प्रकृतिपूर्वकं सदायुः तु ॥”

सौरसावननाक्षत्रचान्द्रभेदेन चतुर्विधो वत्सरः ।

यथा चूडोपनयनादिषु वर्धगणना सावनेन

शुभाशुभगणनसु सौरेणैति सिद्धम् । सावनसंवत्-

सरेण एकदिनाधिकवत्सरो नाक्षत्रो भवती-

त्यनयोर्भेदः । सौरस्तु पञ्चवर्षाधिकत्रिशत-

दिनेर्भवति । यथा,—

“मेघादीनामहर्षन्दं वसां सप्ताष्टचक्रकम् ॥९७॥

तुलादीनामष्टमचक्रकस्तु लिखिततः ॥” १७७॥

चान्नवत्सरोऽपि द्वादशमासैर्भवति । मलमास-

पाते तु त्रयोदशमासैर्भवति । तथा च श्रुतिः ।

द्वादशमासाः संवत्सरः क्षत्रिययोदशमासाः

संवत्सर इति । त्रयोदशैर्यदिमासे । स्मृतिः ।

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यय इति । ययो मास

इति । यथा मासाः स्वमेकः संवत्सर इति

श्रुतपथश्रुत्या यज्ञ क्षेमिक-शब्दयोर्मासवर्षपर्याय-

तोला । इति मलमासतत्त्वम् ॥*॥ अथ षष्टिसंव-
त्सरगणना ।

“शकेन्द्रकालः पृथगालति-२२ व्रतः

शशाङ्कनन्दान्धियुगैः ४२६१ समेतः ।

शराद्रिवस्त्रिन्दु-१८७५ हृतः सलब्धः

षष्ट्यावशिष्टाः प्रभवादयोऽब्दाः ॥

वर्षवर्जन्तु यच्छेषं सूर्यैः संपूर्य खोन्मिभिः । ६०

हृतयुक्तमतः खामिहृतेऽंशे मासकादयः ॥”

अस्यार्थः शकेन्द्रकालः शकराजान्दकालः ।

पृथक् आलतित्तः २२ द्वाविंशत्या पूरितः ।

शशाङ्कनन्दान्धियुगैरेकनवत्यधिकशतद्वयाधिक-

चतुःषष्टेः समेतोऽब्दः । शराद्रिवस्त्रिन्दुहृतः

पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्यावत्संख्यं हर्तुं

शक्नोति तावता हृतः कर्तव्यः । सलब्धः पूर्व-

शकाब्दः शरेत्यादिना लब्धसंख्याया युतः

कार्यः । षष्ट्याप्रशेषे पञ्चादयोऽब्दः पूर्ववत्

षष्ट्याहृतलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः । एकाव-

शेषे प्रभवः द्वादशवशिष्टे विभवादिः । वर्ष-

वर्जन्तु यच्छेषं वर्षातिरिक्तं शराद्रिवस्त्रिन्दुहृता-

वशिष्टं तत् सूर्यैर्द्वादशभिः संपूर्य खोन्मिभिः

षष्ट्या हृते युक्तमत इत्यनेन षष्टिहृताव-

शिष्टा अङ्का दष्टाः षष्टिहृतलब्धांशके खामि-

हृते चिशता हृतेऽवशिष्टा अंशका लब्धा

मासाः स्युरिति । प्रभवादिवर्षाण्युपक्रम्य ।

“आद्या तु विंशतिर्नाक्षत्री द्वितीया वैष्णवी

स्तुता ।

तृतीया रुद्रदेवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥”

भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।

“षष्ट्याब्दं कथयाम्यत्र क्रूराः सौम्याश्च ये प्रिये ! ।

संवत्सरफलं सुखं प्रभवादौ वरानने ॥

बहुतोयास्तथा मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।

बहुक्षीरास्तथा गावो व्याधिरोगविवर्जिताः ॥

प्रशान्ताः पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्तिताः । १॥

सुभिर्जं क्षेममारोग्यं सर्वं व्याधिविवर्जिताः ॥

प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुशस्या वसुन्वरा ।

हृष्टास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरानने ! ॥२॥

रोगा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाजिकुक्षराः ।

सर्वे एव प्रणश्यन्ति शुक्रैर्वर्षे वरानने ! ॥ ३ ॥

उन्नतश्च जगत् सर्वं धनधान्यसमाकुलम् ।

नित्योत्सवः प्रजावृद्धिः प्रमोदे जायते प्रिये ॥४॥

नीरोगाश्च निरावाधा मानवा विगतद्विषाः ।

बहुक्षीरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने ॥५॥

निरातङ्गं जगत् सर्वं धनयौवनगर्वितम् ।

अङ्गिरसि प्रजाः सर्वा नित्योत्साहा वरानने ॥६॥

सुभिर्जं क्षेममारोग्यं वर्षाकालं सुशोभनम् ।

शुश्रूहं विजानीयात् श्रीमुखे सुरवन्दिते ॥७॥

बहुक्षीरास्तथा गावो धान्यश्च बलवत्तरम् ।

जायन्ते सर्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने ॥८॥

महार्घं जायते सर्वं हृततैलरसादिकम् ।

प्रजानाश्च भवेद्दृढहृत्पुंनि संवत्सरे युगे ॥९॥

नित्यतिः सर्वशस्यानां मध्या धातरि कीर्तिता ।

रक्षुक्षीरगुडादीनां प्रबलत्वं वरानने ॥१०॥

सुभिर्जं क्षेममारोग्यं कार्पासस्य महार्घता ।

लवणं मधु गन्धश्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये ॥११॥

सुभिर्जं क्षेममारोग्यं प्रशान्ताः पार्थिवाः प्रिये ।

तस्करोपहतं वित्तं बहुधान्ये वरानने ॥१२॥

राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्करैश्चोपपीडनम् ।

जानीयाद्विग्रहं घोरं प्रमाथिनि वरानने ॥१३॥

जायन्ते सर्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।

लवणं मधु गन्धश्च महार्घं विक्रमे प्रिये ॥१४॥

कोद्रवाः शालिसुताश्च शलुमाषास्तथैव च ।

महार्घं जायते सर्वं वृषे च सुरवन्दिते ॥१५॥

चणका सुक्रमाषाश्च अन्यश्च विदलं प्रिये ।

महार्घं जायते सर्वं चित्रभागी वरानने ॥१६॥

सुभिर्जं क्षेममारोग्यं विश्वश्च निरुपद्रवम् ।

यवहारो भवेत् हृष्टः स्वर्भानौ देवपूजिते ॥१७॥

अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्याय प्रपीडनम् ।

शुभं भवति मामान्यं दातये सुरवन्दिते ॥१८॥

बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने ।

सौराष्ट्रे नाटदेशे च पार्थिवे नाच संशयः ॥१९॥

दुर्भिक्षं जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।

अनावृष्टिः समाख्याता अये संवत्सरे प्रिये ॥२०॥

उद्यतो वर्षश्च मेघो जलं नैवोपजायते ।

महार्घं सर्वजिह्वैर्वर्षमेव वरानने ॥२१॥

कोद्रवाः शालिसुताश्च कङ्कुमाषास्तथैव च ।

सुलभं जायते सुखं जगदे सर्वधारिणि ॥२२॥

अनभिप्रबला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् ।

जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥२३॥

सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च जायते ।

शिरोवक्षोऽक्षिरोगाश्च पापाद्वि विल्लते

जनाः ॥ २४ ॥

उपद्रुतं जगत् सर्वं तस्करैर्नृपिकैः खगैः ।

पीडिताश्च प्रजाः सर्वा देशभङ्गाः खरे

प्रिये ॥ २५ ॥

सुभिर्जं क्षेममारोग्यं शुभं भवति शोभनम् ।

बहुक्षीरास्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये ॥२६॥

अल्पतोयास्तथा मेघा वर्षान्ति खलमण्डले ।

नश्यन्ति सर्वशस्यानि विजये नाच संशयः ॥२७॥

क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्तकाः ।

पीडितास्ते वरारोहे अये सर्वे न संशयः ॥२८॥

संरोगश्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम् ।

अभिभूतं जगत् सर्वं मन्त्रये सुरवन्दिते ॥२९॥

तुषधान्यक्षयो देवि सर्वशस्यमहार्घता ।

यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मखे दुर्मखाः प्रजाः ॥३०॥

पीड्यन्ते सर्वशस्यानि देशे देशे शुचिर्किते ।

क्षेमलब्धे प्रजाः सर्वाः क्षीयन्ते नाच संशयः ॥३१॥

तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् ।

अघ्नो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत् ॥३२॥

विषमस्यं जगत् सर्वं विरोधे भयसंज्ञवम् ।

विकारी सर्वतोऽप्रायो मम वाक्यसु

नान्यथा ॥ ३३ ॥

क्षत्रिद्वर्षति पर्जन्यो देशे संक्षिप्तमण्डलः ।

दुर्भिक्षं शर्वरीवर्षे यवहारो विषमयः ॥३४॥

वत्सरः

दुर्भिक्षं जायते सर्व्वा मेदिनी दुष्यति प्रिये ।
 भवेन्नवन्ति तोयानि पीडिता मानवाभुवि ॥३५॥
 सुवर्णरूपधान्यानि जगत् सर्वं सुशोभनम् ।
 आक्षणा वणिजस्तुष्टाः सुभिच्छे शुभकृतं
 प्रिये ॥ ३६ ॥
 सुभिच्छं क्षेममारोग्यं तृप्ता गोत्राक्षणाः प्रिये ।
 सुस्थिताः शोभने वर्षे प्रजाः सर्व्वाः सुलो-
 चने ॥ ३७ ॥
 विषमस्य जगत् सर्वं व्याकुलं समुदाहृतम् ।
 जनानां जायते भद्रं क्रोधे क्रोधः परस्परम् ॥३८॥
 सर्वत्र जायते क्षेमं सर्वशस्यमहार्घता ।
 विश्वावसौ वरारोहे कार्पासस्य महार्घता ॥३९॥
 पार्थिवैर्नृपसैन्यैश्च समस्तैः खण्डमण्डले ।
 प्रपीड्यन्ते जनाः सर्वे भयभीताः पराभवे ॥४०॥
 तृणधान्यानि पीड्यन्ते ग्रीष्मे वर्षति वासवः ।
 ऋवङ्गे पीडिताः सर्व्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥४१॥
 जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिच्छं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा कालिके च शुभं वदेत् ॥४२॥
 सुभिच्छं क्षेममारोग्यं सुखञ्च निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा सौम्ये सौख्यं प्रकी-
 र्त्तितम् ॥ ४३ ॥
 तोयपूर्णो भवेन्मेघो वर्षते च दिने दिने ।
 निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४४॥
 वासवो वर्षते देवि देशे चाखण्डमण्डले ।
 अहिच्छन्ने कान्यकुञ्जे विरोधी क्षत्रिणाश्च-
 क्तम् ॥४५॥
 अम्भिभूतं जगत् सर्वं क्षोभेन्नेदुविधेः प्रिये ।
 मारुतेः फलदाहैश्च परिवारिणि शोभने ॥४६॥
 निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सुभिच्छं भवति प्रिये ।
 प्रमाथिनि जलोद्गारी जलदो मोदते प्रजा ॥४७॥
 निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्वशस्यमहार्घता ।
 घृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दति प्रजा ॥४८॥
 कोदवाः शालिसुत्राश्च पीड्यन्ते वरवर्णिनि ।
 सर्वविधानि धान्यानि राक्षसे निष्ठुराः
 प्रजाः ॥ ४९ ॥
 दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 अनले च समाख्यातं नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥ ५० ॥
 देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
 पिङ्गले चारुपद्माक्षि दुर्भिक्षं नर्मदातटे ॥५१॥
 गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्त्तकाः ।
 वासवो वर्षते देवि शस्यञ्च नहि जायते ॥
 तिलसर्वपमाषादिकार्पासानां महार्घता ।
 गोमहिष्यः सुवर्णानि कांक्षितान्माद्यशेषतः ॥
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ।
 तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्हिनम् ।
 पार्थिवा मोषका दीनाः कालयुक्ते प्रपी-
 डिताः ॥ ५२ ॥
 तोयपूर्णाः स्रुता मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।
 निष्ठुराः पार्थिवा देवि ! सिद्धार्थे च वरा-
 नने ॥ ५३ ॥
 अक्षतोया घनाश्चैव कौटकाः प्रवल्गाः स्रुताः ।

वत्सरः

विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे संवत्सरे प्रिये ! ॥
 ५४ ॥
 दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते ।
 भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्मतौ समुपस्थिते ॥ ५५ ॥
 सुभिच्छं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।
 प्राणिनां जायते हर्षो दुन्दुभौ वरवर्णिनि ॥५६॥
 महिषीगोहिरण्यादिताम्रकांस्याद्यशेषतः ।
 तत् सर्वं देवि ! विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ॥
 रक्ते संवत्सरे देवि । क्रूरबुद्धिर्नराधिपः ।
 मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संग्रामे न जयो भवेत् ॥५७॥
 दुर्भिक्षं मरणं रोगो धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 पापरोगो भवेद्देवि ! रक्ताक्षेऽमरवन्दिते ॥५८॥
 रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधो बहुसंकुलः ।
 क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरिप्रिये ! ॥५९॥
 मेदिनी चलते देवि । सर्वभूतं चराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं क्षये संक्षीयते प्रजा ।
 सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
 दुर्भिक्षं जायते घोरं क्षये संवत्सरे प्रिये ! ॥
 कौमुदीचर्मनद्योश्च यमुनानर्मदातटे ।
 विन्ध्यायां सैन्ये च पापि विनश्यति न संशयः ॥
 विंहलं मध्यदेशश्च कालङ्गरं तथैव च ।
 क्षये क्षयन्ति सर्व्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि ॥
 ६० ॥ * ॥
 कार्तिकादिद्वादशवर्षाणि यथा । वराहसंहि-
 तायाम् ।
 “नक्षत्रेण सहोदयमस्तं वा येन याति सुर-
 राजमन्त्री ॥”
 तत्संज्ञं वक्तव्यं वर्षं मासक्रमेणैव ॥
 वर्षाणि कार्तिकादीनि आमेयाद्भयानु-
 योगीनि ।
 क्रमशस्त्रिभञ्च पञ्चममन्थसुपान्थश्च विज्ञेयम् ॥
 नक्षत्रेण गुरुभुज्यमाननक्षत्रेण । आमेयं
 क्षत्तिका । पञ्चमं फाल्गुनं वर्षम् । अन्त्य-
 माश्विनम् । उपान्थं भाद्रम् ।
 “अन्थोपान्थौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो
 मतः ।
 शेषा मासा हिमा ज्ञेयाः क्षत्तिकादिष्वस्यया ॥
 हे हे चित्रादिताराणां पूर्णपर्णैर्द्वसङ्गते ।
 मासाश्चैवादयो ज्ञेयास्तिकैः षष्ठान्थसप्तमाः ॥”
 इति सङ्कर्षणकाण्डाच्च ॥
 पूर्णपर्णैर्द्वसङ्गते पौर्णमासीयुते हे हे तारे
 तदेकवाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासीलाभः ।
 यथा मासानां पौर्णमास्यां क्षत्तिकादिसम्बन्धात्
 कार्तिकादिद्वं तथा वर्षाणामपि गुरोः क्षत्ति-
 कादावस्तोदयसम्बन्धात् कार्तिकादिद्वं तेन
 क्षत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् गुरोरस्तोदये-
 ऽन्यतरलाभे कार्तिकं वर्षम् । एवं मार्ग-
 शीर्षादि । अत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेक-
 तरस्मिन् अस्तं गतो गुरुरन्यतरस्मिन्नुदेति तत्र
 का गतिरिति चेत् कार्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं
 ततः पौषमित्यादिक्रमाद्गतिरिति । फलानि च ।
 “शकटानलोपजीविकगोपीकायाधिप्रोक्तञ्च ।

वत्सरः

दृष्टिस्तु रक्तपीतकुसुमानां कार्तिके वर्षे ॥ १ ॥
 सौम्येऽन्देऽनादृष्टिर्मुग्धाशुभलभाश्च ज्ञेयः शस्य-
 नाशः ।
 याधिभयं मित्रैरपि भूपानां जायते वैरम् ॥२॥
 शुभकृत्तातः पौषो निवृत्तवैराः परस्परं
 भूपाः ।
 द्वित्रिगुणो धान्यार्घः पौष्टिककर्मप्रसिद्धिश्च ॥३॥
 पितृपूजा परितृप्तिर्माघे हार्दश्च सर्वभूता-
 नाम् ।
 आरोग्यवृद्धिधान्यार्घसम्पदो वित्तलाभश्च ॥ ४ ॥
 फाल्गुने वर्षे विद्यात् कश्चित् कश्चित् क्षेम-
 वृष्ट्यादिशस्यानि ।
 दौर्भाग्यं प्रमदानां प्रवलाक्षौरा वृषाक्षोभ्याः ॥५॥
 चैत्रे मन्दा दृष्टिः प्रियमन्नं क्षेमभवनिया
 न्दवः ।
 दृष्टिश्च कोषधान्यस्य भवति पीडा च रूप-
 वताम् ॥ ६ ॥
 वैशाखे धर्मपरा विगतभयाः प्रसुदिताः प्रजाः
 सवृषाः ।
 यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सर्वशस्यानाम् ॥ ७ ॥
 ज्येष्ठे ज्ञातिकुलधर्मश्रेणीश्रेष्ठा वृषाः सर्व-
 धर्मज्ञाः ।
 पीषन्ते धान्यानि च हित्वा कङ्कुशमीजानि ॥८॥
 आषाढे जायन्ते शस्यानि क्षत्तिदृष्टिरन्यत्र ।
 योगक्षेमं मध्यं शस्ययथा भवन्ति भूपाः ॥९॥
 आश्विने वर्षे क्षेमं कामं शस्यानि पाकस्तुप-
 यान्ति ।
 क्षुद्रा ये पार्थिवास्ते पीषन्ते ये च तद्भक्ताः ॥
 १० ॥
 भाद्रपदे वल्लीजं निष्पत्तिं याति पूर्वशस्यञ्च ।
 न भवत्यपरं शस्यं कश्चित् सुभिच्छं क्षत्तिश्च
 दुर्भिक्षम् ॥ ११ ॥
 आश्वयुजेऽप्यजस्रं पतति जलं प्रसुदिताः प्रजाः
 क्षेमम् ।
 प्राणस्यः प्राणभृतां सर्वेषामर्थवाहुल्यम् ॥
 १२ ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 समाद्यादिपञ्चवत्सरा यथा,—
 “शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादिषु वत्-
 सराः ।
 सम्परीदाशुपूर्वाश्च तथोदापूर्वका मताः ॥”
 संवत्सरादिफलसुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥
 “संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम् ।
 परिपूर्वं तथा दानं यवानाश्च द्विजोत्तमाः ॥
 इदापूर्वंऽन्नवस्त्राणां धान्यानाञ्चाशुपूर्वके ।
 उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महाफलम् ॥
 ज्योतिर्विदस्त्रिज्यमध्यात् प्रभवादेश्च सम्भवम् ।
 ऊचुस्तद्वत् समाद्यादिवर्षाणामपि सम्भवम् ॥”
 इत्यमध्यात् । गुरुमध्यभोगगणनात् । प्रभवादेः ।
 प्रभवादिवर्षषष्ठेः । इति मन्त्रमासतत्त्वम् ॥ * ॥
 (ध्रुवपुत्रः । यथा, भागवते । ४ । १० । १ ।
 “प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै ध्रुवः ।

वदः

उपधेमे भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरो ॥”
वत्सरान्तकः, पुं, (वत्सरस्यान्ते कायति शोभते
इति । कै + कः । यदा, वत्सरस्यान्तो नाशो
यस्मात् ।) फाल्गुनमासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वत्सलः, त्रि, (वत्से पुत्रादिसौहृदाच्च कामो-
ऽस्यास्तीति । वत्स + “वत्सांसाभ्यां काम-
बले ।” ५ । २ । ६८ । इति लच् ।) स्नेह-
युक्तः । तत्पर्यायः । स्निग्धः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । १४ ॥ (यथा, भागवते । १ । ५ । ३० ।
“ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत् साक्षात् भागवतोदितम् ।
अन्वोचन् गमिष्यन्तः कृपया दौनवत्सलाः ॥”
वत्सं ज्ञाति गृह्णातीति । ला + कः । वत्स-
कामुके च ॥)

वत्सलः, पुं, (वत्स + लच् ।) शृङ्गारादिदश-
रसान्तर्गतस्वविशेषः । तत्पर्यायः । वात्सल्यम्
२ । इति जटाधरः ॥ (अस्य लक्षणोदाहरणे
तु रसशब्दे ज्ञातये ॥ * ॥ स्कन्दानुचरविशेषः ।
यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६६ ।

“वत्सलो मधुवर्णश्च कलसोदर एव च ॥”)

वत्सला, स्त्री, (वत्से कामोऽस्यस्या इति । लच् ।
यद्वा, वत्सं ज्ञातीति । ला + कः ।) वत्सकामा
गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२७ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ४३ । १८ ।

“साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ।
कैकेया पुरुषयाश्च बालवत्सेव गौर्वलात् ॥”)

वत्साची, स्त्री, (वत्सस्याचीव गात्रचिह्नं यस्याः ।
चच् समासे ।) गोडुम्बा । इति जटाधरः ॥

वत्सादनः, पुं, (अस्तीति । अद् + लुः । वत्सानां
अदो भक्षकः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वत्सादनी, स्त्री, (वत्सेरयते प्रियत्वादिति । अद्
लुट् । डीप् ।) शुद्धची । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥

व(व)द, इड शुभ्रभिवादयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) अभिवादो नम-
स्कारः । इ, वन्दते । ड, वन्दते गुरुं लोकः ।

नमस्करोति स्तौति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
व(व)द, ऐ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऐ, उद्यात् । इति दुर्गा-
दासः ॥ (“किपि संवत् दन्त्योऽव्यात् पक्षे साव-
नासिको वकारः संवत् यस्तु मन्यते नायं
संप्रसारिणो वदेः प्रयोगः किन्तु वद स्तोम्यं
इत्यस्य ओष्ठवकारादेः तस्मै मकारवदपि
सम्बन्धित वर्णदेशना ।” इति मनोरमा ॥)

वद, वाक्सन्देशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-आत्म०-इत्येके-सेट् ।) क,
वाद्यति । सन्देशो वचनविशेषः । अयमात्मने-
पदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥

वद, अड वाक्सन्देशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-आत्म०-इत्येके-सक०-सेट् ।) अ,
वदति वदते । ड, वदते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये ।
इति दुर्गादासः ॥

वदः, त्रि, (वदति वक्षतीति । वद् + पचाद्यच् ।)
वक्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ॥

वदाव

वदनं, स्त्री, (वदन्त्यनेनेति । वद् + करणे ल्युट् ।)
मुखम् । इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
२७६ ।

“दर्शनविनीतमाना एहिणी हर्षोलसत्कपोल-
तलम् ।

सुम्ननिषेधमिषतो वदनं पिदधाति पाणि-
भ्याम् ॥”

लक्षणया अयभागः । यथा, सुश्रुते । १ । ७ ।
“त्रीण्यन्यानि (यन्त्राणि) जास्ववदनानि
त्रीण्यङ्गवदनानि षड्वाचिकर्मस्त्रभिप्रेतानि ॥”

वद + भावे ल्युट् । कथनम् ॥)
वदनासवः, पुं, (वदनस्य आसवः ।) अधरमधु ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

वदन्तिः, स्त्री, (वद् + “वदेस्व ।” इत्युज्ज-
वदन्ती, इत्तोक्ता भिक्षुप्रत्ययः । ३ । ५० ॥ कृदि-
कारादिति वा डीष् ।) कथा । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ विसर्गशून्यं वदन्तिपदं क्रियापदं
भवति ॥ (यथा, मनुः । १२ । ११५ ।

“यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्म्ममतद्विदः ॥”)
वदन्त्यः, त्रि, वदान्यः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
वदान्यः, त्रि, (वदति सर्वेभ्य एव दास्यामीति मनो-
हरवाक्यमिति । वद् + “वदेराव्यः ।” उणा०
३ । १०४ । इति आन्यः ।) बहुप्रदः । (यथा,
रघुः । ५ । २४ ।

“गतो वदान्यान्तरमित्यथ मे
माभूत् परीवादनवावतारः ॥”)

वदगुवाक् । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (खनाम-
ख्यात ऋषिविशेषे, पुं । यथा, महाभारते ।
१३ । १६ । ११ ।

“निवेष्टुकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपाः ।
ऋषेरथ वदान्यस्य वने कथां महात्मनः ॥”)

वदामं, स्त्री, फलविशेषः । वदाम इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । सुफलम् २ वातवेरिः ३ नेत्रो-
पमम् ४ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । सुस्निग्ध-
त्वम् । वातघ्नत्वम् । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि ॥

“वातादो वातवेरी स्यान्नेत्रोपमफलस्तथा ।
वाताद् उष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रलघु गुरुः ॥
वातादमज्जा मधुरो दृढः पित्तानिलापहः ।
स्निग्धोष्णकफघ्नश्च श्लेष्मो रक्तपित्तविकारिणाम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
वदालः, पुं, (वद् + चर्त्तये कः । वदेन वदनेन
अलति पर्याप्नोतीति । वद् + अल् + अच् ।)
मत्स्यविशेषः । वीथालि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पाठीनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हयकथयो-
स्तस्योपयोगित्वं यथा, मनुः ।

“पाठीनरोहितावाद्यौ निवृत्तौ हयकथयोः ॥”
वदालकः, पुं, (वदाल एव । स्वार्थे कन् ।) पाठी-
नमत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥

वदावदः, त्रि, (आत्मन् वदतीति । वद् + अच् ।)
“चरिचलीति ॥” १ । १२३४ । इत्युज्ज्वलार्थिकोक्ता
निपातितम् ।) वक्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ॥

वधकः

वधः, पुं, (हननमिति । हन् + अच् । वधादेशः ।)
प्राणवियोगफलकथापारः । तत्पर्यायः । प्रमा-
पणम् २ निवर्हणम् ३ निकारणम् ४ निशा-
रणम् ५ प्रवासनम् ६ परासनम् ७ निस्स-
दनम् ८ निर्विहनम् ९ निर्व्यासनम् १० संज्ञ-
पनम् ११ निर्यन्थनम् १२ अपासनम् १३
निस्तर्हणम् १४ निहननम् १५ क्षणनम् १६
परिवर्जनम् १७ निर्व्यापणम् १८ विशसनम् १९
मारणम् २० प्रतिघातनम् २१ उद्घासनम् २२
प्रमथनम् २३ क्रयनम् २४ उज्जासनम् २५
आलम्भः २६ पिङ्गः २७ विशरः २८ घातः २९
उक्त्यः ३० । इत्यमरः ॥ हिंसा ३१
घातनम् ३२ विदारणम् ३३ पिङ्गकम् ३४
पातः ३५ परिघः ३६ परिघातनम् ३७ कद-
नम् ३८ निवारणम् ३९ समाघातः ४० निर्ग-
न्धनम् ४१ मारिः ४२ मारी ४३ उत्पातः ४४
मारकः ४५ मरकः ४६ मारः ४७ संघातः ४८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ पुण्यप्रदवधो यथा,—

“एकस्य यत्र निधने प्रवृत्ते दृष्टकारिणः ।
बहूनां भवति तत्रैव तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥
रक्तस्त्रियो सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥”

इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
अपि च ।

“कथं तु स्त्रीवधं कुर्वी महापातकिनामपि ।
स्त्रीवधे तु महापापं यथा ब्रह्मवधे तुने ॥
इति रामवचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तमाह वै ॥
यस्यास्तु बहवो मासान् जियन्तेऽपि दिगन्तनः ।
न पापं विद्यते तेन न दोषा नृपनन्दन ॥
यस्यास्तु निधनाद्राम जनाः स्युः सुखिनो
भृशम् ।

भवन्ति सततं तस्मात्तस्याः पुण्यप्रदो वधः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

अपि च ।
“नेकस्यार्थे बहून् हन्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ।
एकं हन्याद्बहूनां हि न पापी तेन जायते ॥”

इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥ * ॥
“नातताधिपथे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥”
इति गीतायाः १ । २६ श्लोकटीकायां स्वामी ॥
पापजनकवधः प्रायश्चित्तशब्दे ब्रह्मवधः ॥ * ॥
वधवन्धौ पूर्वकर्मवश्यौ यथा,—

“न कश्चित्तात केनापि बध्यते हन्यतेऽपि वा ।
वधवन्धौ पूर्वकर्मवश्यौ नृपतिनन्दन ॥”
इति वामनपुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥

पारिभाषिकवधो यथा,—
“वपनं त्रिविधादानं देशान्निर्गमनमथ ।
एष हि ब्रह्मवन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥”
इति महाभारते सौप्तिकपर्व ॥

(वधप्रकारो वधित्वभेदादिकश्च वधिमिति शब्दे
ब्रह्मवधम् ॥)
वधकः, पुं, (हन्तीति । हन् + क्तु । “हनो वध च”
उणा० २ । ३६ इति वधादेशः ।) वधकर्त्त

हिंसः । इति चिह्नान्तकौमुदासुगादिहितिः ।
 व्याधिः । ऋतुः । इति संक्षिप्तसारोणादिहितिः ।
 वधकर्म्म, क्ली, (वधः एव कर्म्म ।) प्राणवियोग-
 फलकथावारः । तद्वैदिकपर्यायः । दध्नीति १
 अयति २ धरति ३ धूर्त्तति ४ दृष्टति ५
 दृष्टति ६ कृत्तति ७ कृत्तति ८ अयति ९
 नभते १० अर्हयति ११ स्मृणाति १२ स्मृ-
 यति १३ यातयति १४ स्फुरति १५ स्फुलति १६
 निप्रयन्तु १७ अवतिरति १८ वियातः १९
 व्यातिरत् २० तद्धित् २१ आखण्डलः २२
 द्रूणाति २३ रन्नाति २४ द्रूणाति २५
 द्रूणाति २६ द्रूणाति २७ तालहि २८
 नितीयते २९ निवर्हयति ३० मिनाति ३१
 मिनीति ३२ धमति ३३ । इति त्रयस्त्रिंशद्वध-
 कर्माणां । इति वेदनिघण्टौ । २ । १६ ॥
 वधर्त्त, क्ली, (वधतेऽनेन इति । वध + “अभिनन्ति-
 यजिवधपतिभ्योऽनन् ।” उणा० ३।१०५ । इति
 अचन् ।) अचम् । इत्युणादिकोषः ।
 वधस्थली, क्ली, (वधाय वधस्य वा स्थली स्थानम् ।)
 प्राणिवधस्थलम् । मशान इति भाषा । सत्-
 पर्यायः । आघातः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 प्रघातः ३ वधस्थानम् ४ । इति शब्दरत्नावली ।
 आघातनम् ५ । इति हारावली ।
 वधस्थानम्, क्ली, (वधाय वधस्य वा स्थानं
 भूमिः ।) वधस्थली । इति हारावली । १६६ ॥
 व(व)धाङ्गकं, क्ली, (वधः वन्धनं एवाङ्गं यस्य ।
 ततः कन् ।) कारावेष्टम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 वधाहं, त्रि, (वधं अर्हतीति । अर्ह + अच् ।)
 वधः । हननयोग्यः । यथा, दृष्टव्यः ।
 “वधाहः सुवर्णशतं दमं दाप्यसु पूरुषः ।
 अङ्गस्तेदोहकस्त्वहं सन्दंशार्हस्तदहं कम् ॥”
 सन्दंशो दृष्टाङ्गुलितर्जन्योऽहः । इति प्राय-
 क्षितिविवेकः ।

वधी, [नृ] त्रि, (प्राणवियोगफलकथापारो
 वधः । निव्यादवन्निष्पितनिव्यादकत्वेना-
 ख्यस्येति । वध + इतिः ।) वधकर्त्ता । प्राण-
 वियोगफलकथापारो वधः तन्निव्यादकत्वञ्च
 साक्षात् परम्परोदासीनं स्मृतिकारपरिगणितं
 वधित्वम् । तच्च पञ्चविधं स्मृतिसंस्मृतात् कर्त्ता
 प्रयोजकोऽनुमन्तानुग्राहको निमित्तो चेति ।
 नरान्तरथापारवधानेन वधनिव्यादकः कर्त्ता ।
 १ । यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः । २ ।
 स च द्विविधः । एकः स्वतोऽप्रवृत्तमेव पदातिं
 वेतनादिना प्रेरयति । अपरः स्वतः प्रवृत्तमेव
 मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति । अनु-
 मतिहातानुमन्ता । ३ । अनुमतिश्च द्विविधा
 एका यद्विरोधाङ्गुलनं न भवति तस्य विरो-
 धिनो मया निरोधः कर्त्तव्य इति प्रयुक्तिरनु-
 मतिः । अपरा एनं हन्तीति वचने शक्तस्या-
 प्रतिषेध एव । अनुग्राहकोऽपि द्विविधः । एको
 वध्यप्रतिषेधकः । अपरः स्वयंप्रवर्त्ता । ४ ।
 उद्दिश्यते इति हन्तुर्मन्युत्पादको निमित्तो । ५ ।

अत्र प्रयोजकस्य कर्तृप्रयुक्तिद्वारेण वधकार-
 यत्वम् । अनुमन्तश्च हन्तुर्निर्भयत्वेन दृढतर-
 प्रहारोत्पत्तिद्वारेण । अनुग्राहकस्य पलायना-
 दसम्भवेन हननीयस्यैव कुर्वतः प्रहारस्वरू-
 पोत्पत्तिद्वारेण वा कारणत्वम् । निमित्तिनो
 हन्तुर्मन्युत्पादनद्वारेणेति । प्रयोजकादीनां
 चतुर्णां व्यवहितहननकारणानामवान्तरभेदा-
 द्वेव । अतः पञ्चविधं वधित्वम् । इति प्राय-
 क्षितिविवेकः ।

वधोद्यतः, त्रि, (वधाय उद्यतः ।) परवधायोद्-
 युक्तः । तत्पर्यायः । समग्रः २ आततायी ३ ।
 इत्यमरः । आततायिवधपवादमाह दृष्ट-
 व्यतिः ।

“नाततायिवधे हन्ता प्राप्नुयात् किञ्चिदं कृत्वा ।
 विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराधुयात् ॥”
 कात्यायनः ।

“आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
 जिघांसन्तं जिघांसीयात् न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥”
 जिघांसी सन् ईयात् गच्छेदित्यर्थः । देवलः ।
 “उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भूयमप्याततायिनम् ।
 निहत्य भूयहा न स्यादहत्वा भूयहा भवेत् ॥”
 भूयो ब्राह्मणविशेषः । दोषदर्शनं नियमार्थम् ।
 मनुविष्णु ।

“गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
 आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥”
 एवकारो नियमार्थः । तथा ।
 “नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
 प्रकाशं वाप्रकाशं वा मनुस्मृत्यनुच्छति ॥”
 यस्माद्वन्तुर्मन्युर्हन्तमानमन्युं नाशयति न पुनः
 पुरुषो हन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवादः ।
 आततायिनमाह वशिष्ठः ।

“अग्निदो गरदक्षैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
 श्वेजदारापहारी च वडेते आततायिनः ॥”
 विष्णुकात्यायनौ ।
 “उद्यताविधवाभिश्च शापोद्यतकरं तथा ।
 आथर्वणेन हन्तारं पिशुनश्चैव राजसु ।
 भार्यातिक्रामिश्चैव विद्यात् सप्ताततायिनः ।
 यशोवृत्तिहरानन्यानाहुर्धर्मादृष्टारकान् ॥”
 विशेषमाह कात्यायनः ।

“अनाचारितपूर्वो यत्नपराधि प्रवर्त्तते ।
 प्राणद्रव्यापहारे च प्रवृत्तस्याततायिता ॥”
 अनाचारितोऽनपकृतः । तेन पूर्वकृतापरा-
 धस्य मारणोद्यतस्य नाततायिता । एतेन
 प्रत्यपकारिवधे दोष एव । ननु आततायिनो-
 रपि गोब्राह्मणयोर्हनने दोषमाह सुमन्तुः ।
 “आततायिवधे न दोषोऽन्यच्च गोब्राह्मणात् यदा
 हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥” तथा भविष्ये ।
 “क्षुत्सानामपि गोविप्रं न हन्याद्दे कदाचन ॥”
 अतः पूर्ववचनविरोधः । अत्र व्यवस्थामाह
 कात्यायनः ।

“आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्तः ।
 वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे ह्यनेन वधो भयः ॥”

जन्मपदेन जातिकुलस्योच्यते । तेन हन्तृपक्षेयां
 तपोविद्याजातिकुलैरुत्कृष्टो नाततायी वध्यः
 तदन्यो वध्य एव । भगवद्गीतायाम् । १ । ३६ ।
 यथा,—

“पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥”
 इति ।

एतान् भीष्मादीमन्यन्तोत्कृष्टगुणानित्यर्थः ।
 एवम्भूताततायिनश्चाहने फलमप्याह दृष्ट-
 व्यतिः ।

“आततायिनस्तु कष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।
 यो न हन्यादघप्राप्तं सोऽन्वमेधफलं लभेत् ॥”
 यद्यपि गुरुं बहुश्रुतं हन्यादिति श्रूयते तथापि
 गुरोः सकाशात् कुलविद्यातपोभिः शिष्यस्या-
 प्युत्कर्षसम्भवादेवं बहुश्रुतादपि । एवमधमवर्णस्य
 उत्तमवर्णो न वध्यः पूर्वापराधकृतविषयं वा
 सुमन्तुवचनम् । गौराततायिपि न वध्यः ।
 “नखिनां दृष्टिणाश्चैव दंष्ट्रिणाश्चाततायिनाम् ।
 हस्यन्वानां तथान्येषां वधे हन्ता न दोष-
 भागः ॥”

इति कात्यायनवचनं गोव्यतिरिक्तदृष्टिविष-
 यम् ॥ विशेषमाह कात्यायनः ।
 “उद्यतावान् पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते ।
 निवृत्तास्तु यदारम्भाद्यहणं न वधः स्मृतः ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ।

वध्यः, त्रि, (वधमर्हतीति । वध + यत् ।) वधाहः ।
 तत्पर्यायः । शीर्षच्छेद्यः २ । इत्यमरः । ३।१।४५ ॥
 “किन्त्वया न श्रुतं लोके अवध्याः श्रुत्योषितः ।
 ह्येनवर्णोपभुक्ता या त्वाध्या वध्यापि वा
 भवेत् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अवध्या यथा,—
 “गोब्राह्मणं वृद्धमपि सुप्तं
 बालं स्त्रियं ललनां सुदुष्टम् ।
 कृतापराधानपि नैव वध्या-
 दाचार्यसुखा गुरवस्तथैव ॥”
 इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ।

वध्यपालः, पुं, (वध्यं बन्धनस्थानं कारागारं पाल-
 यतीति । वध्य + पाल + अच् ।) कारागृह-
 रक्षकः । यथा,—
 “साध्वीविक्रयतदध्यपालः केशरिविक्रयी ।
 तप्तलौहे ॥ पचन्ती यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥”
 इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ११ ॥

वन, सम्भक्तिशब्दयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वनति । सम्भक्तिः
 सेवनम् । इति दुर्गादासः ।

वन, उ म यापृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-अक०-सेट् । उदित्वात् क्त्वापृट् ।) उ,
 वनित्वा वन्ता । अ, प्रवनयति । मित्त्वेऽपि
 अस्य चो व्वलङ्कलेत्यादिना केवलस्य क्वसवि-
 कल्पनात् सोपसर्गस्यैव निबन्धं कृत्वा । वनयति
 वानयति । आपृत्तिर्यापारः । अयन्तु कगेवत्
 क्रियामात्र इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ।

वन, कि उपलक्षितप्रहाघातशब्दोपतापेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) कि, वानयति वनति । अयं कौञ्चिकमन्यते । इति दुर्गादासः ॥

वन, द ड उ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-आत्म०-दिक०-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) द ड, वसुते । उ, वनित्वा वत्वा । इति दुर्गादासः ॥

वनं, स्त्री स्त्री, (वनतीति । वन् + पचाद्यच् । यद्वा, वन्यते सेव्यते इति । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३।३।११८ । इति घः ।) बहुवचन-युक्तस्थानम् । (यथा, मनुः । ८ । ३५६ । “परस्मिन् योऽभिवदेत्तीर्थैररण्ये वनेऽपि वा । नदीनां वापि समुद्रे समग्रं ह्यमाप्नुयात् ॥” स्त्रियान् यथा, साहित्यदर्पणे आर्थियञ्जना-याम् ।

“कालो मधुः कुपित एव च पुष्यधन्वा धीरा वदन्ति रतिखेदहराः समीराः । केलीवनीयमपि बहुलकुञ्जमञ्जु दूरेपतिः कथय किं करणीयमयम् ॥”

तत्पर्यायः । अटवी २ अरण्यम् ३ विपिनम् ॥ गहनम् ५ काननम् ६ । इत्यमरभरतौ ॥ दारः ७ दवः ॥ अटविः ८ भीरुकम् १० भाटम् ११ गुहिनम् १२ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ शृङ्गम् १३ समजम् १४ प्रान्तरम् १५ वित्तम् १६ । इति जटाधरः ॥ कान्तारम् १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ गृहसमीपकर्तव्यवनं यथा,—

“शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी वृणाम् । धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा । प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत् । मालती युधिका कुन्दं माधवी केतकी तथा । नागेश्वरं मल्लिका च काचनं वकुलं शुभम् ॥ अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमीधितम् । पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥ मथुरायां द्वादश वनानि यथा,—

“रम्यं मधुवनं नाम विष्णुस्थानमनुत्तमम् । तद्दृष्ट्वा मनुजो देवि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ वनं तालवनञ्चैव द्वितीयं वनसुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो देवि क्षतकृणो हि जायते ॥ तृतीयं कुसुदं नाम वनं चैवोत्तमं तथा । तत्र गत्वा नरो देवि क्षतकृणो हि जायते ॥ एकादशी कृष्णपक्षे मासि भाद्रपदे हि वा । तत्र स्नातो नरो देवि रुद्रलोके महीयते ॥ चतुर्थं काम्यकवनं वनानां वनसुत्तमम् । तत्र गत्वा नरो देवि मम लोके महीयते ॥ विमलस्य च कुण्डे तु सर्वैः प्रापैः प्रसूयते । अस्तु प्रसूयते प्राणान् मम लोकं गच्छति ॥ प्रथमं बहुलवनं वनस्थानमनुत्तमम् । तत्र गत्वा नरो देवि अमिषानं च गच्छति ॥ प्रसूनायाः परे परि देवानामपि दुर्लभम् । अस्मि भद्रवनं नाम षष्ठं वनमनुत्तमम् ॥

तत्र गत्वा तु वसुधे मङ्गलो मत्परायणः । तदनस्य प्रभावेण नागलोकं च गच्छति ॥ सप्तमसु वनं भूमे खादिरं लोकविश्रुतम् । तत्र गत्वा नरो भद्रे मम लोकं च गच्छति ॥ महावनं चाष्टमसु सदैव तु मम प्रियम् । तस्मिन् स्नात्वा तु मनुजो इन्द्रलोके मही- यते ॥

लोहजं धवलं नाम लोहजङ्गेन रक्षितम् । नवमसु वनं देवि महापातकनाशनम् ॥ वनं विस्ववनं नाम दशमं देवपूजितम् । तत्र गत्वा तु मनुजो ब्रह्मलोके महीयते ॥ एकादशसु भाङ्गीरं योगिनां प्रियसुत्तमम् । तस्य दर्शनमात्रेण नरो गर्भं न गच्छति । भाङ्गीरं समुद्रप्राय वनानां वनसुत्तमम् ॥ वासुदेवं ततो दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥ द्वादशवनं द्वादशमं द्वादशा परिरक्षितम् । मम चैव प्रियं भूमे महापातकनाशनम् ॥ द्वादशवनसु गोविन्दं ये पश्यन्ति वसुन्धरे । न ते यमपुरं यान्ति वैकुण्ठं प्राप्नुयुर्नराः ॥” इति वाराहे मथुरातीर्थवनद्वादशकवर्णनं नामाध्यायः ॥ * ॥ वनविशेषे मरणफलं यथा,—

“यदेवं कथितं पुण्यं मया ब्रह्मसुखाद्युतम् । तत् समग्रं भवेत्तस्य अरण्येष्वरेषु च ॥ अरण्यानि प्रवक्ष्यामि तथा चैवोषराणि च । सैन्धवं दण्डकारण्यं नैमिषं कुरुजाङ्गलम् ॥ उपलहतमारण्यं जम्बूमागोथ पुष्करम् । हिमवाचस्ततोऽरण्य उत्तमः परिकीर्तितः ॥ नवज्येतेष्वरण्येषु यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । ब्रह्मलोकातिथिर्भूत्वा स याति परमं पदम् ॥” इति देवीपुराणे अरण्योषरप्रशंसा ॥ * ॥ अरण्ये वर्णनीयानि यथा,—

“अरण्येऽहिंवराहेभ्युद्यच्छिन्द्यादयो इमाः । सुककाकपोताद्या भिन्नभल्लदवादयः ॥ उद्याने वर्णनीयानि यथा,— “उद्याने सरणिः सर्वफलपुष्पलतादृमाः । पिकालिकेकिङ्कवाद्याः क्रीडावायध्वग- स्थितिः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ खवके ३ कुसुमम् ॥ (शङ्कराचार्यशिष्यस्य हस्तमलकस्य शिष्या-णासुपाधिविशेषे, पुं । यदुक्तं प्राणतोषिण्या-मवधूतप्रकरणे । “सुरस्ये निर्भरे देशे वने वासं करोति यः । आश्रापाशविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते ॥” वनं, स्त्री, (वन्यते सेव्यते इति । वन् + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३।३।११८ । घः । इति निघण्टौ देवराजयज्वा । १।१२।६।) जलम् । (यथा, रघुः । ६। २२ ।

“नमयति सा केवलसुप्तं वनसुचे ननुचेररये शिरः ॥” निवासः । आलयः । इति मेदिनी । ने, १६ । (चमसः । यथा, ऋग्वेदे । २। १४। ६।

“अध्वर्यवः कर्त्तव्या शुष्टिमस्ते वने निपूतं वन उन्नयध्वम् ॥”

“वने संभजनीये वने उदके निपूतमाध्यायनेन शोधितं सोमसुन्नयध्वम् नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं दशापवित्रेण शोधितं सोमं वने चमसे उन्नयध्वम् ॥” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥ प्रसवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रश्मिः । इति निघण्टुः । १।५। ८ । “वनं वनं सम्भक्तौ भूवादः परस्मै पदौ । पुंसि संज्ञायां घः । वन्यते सेव्यते श्रौतादिनिवारणाय । अथवा वनतिर्हिंसार्थः । वन्यते हिंस्यतेऽनेन तमः । यद्वा, वसुधाचने तनादि आत्मने भाषा । वन्यते व्याच्यते दृष्टिप्रदानाय । यद्वा, वनश्च भूवादः परस्मैपदौ वन्यते शब्दते कृत्यते स्तोत्रभिः ।” इति तत्र देवराजयज्वा । यथा, ऋग्वेदे । १। २४। ७ ।

“अबुधे राजा वरुणो वनस्य ॥”

वनकदली, स्त्री, (वनोज्झवा कदली ।) काष्ठ-कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्टतिरस्याः काष्ठकदलीशब्दे ज्ञातया ॥)

वनकन्दः, पुं, (वनजातः कन्दः ।) वनमूरणः । धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनकार्पासी, स्त्री, (वनोज्झवा कार्पासी ।) वनो-ज्झकार्पासः । तत्पर्यायः । त्रिपर्णा २ भार-हाजी ३ वनोज्झवा ४ । इति रत्नमाला ॥

वनकोलिः, स्त्री, (वनोज्झवा कोलिः ।) वनज-वदरी । तत्पर्यायः । कर्कशिका २ पल-कर्कशा ३ । इति कोषान्तरम् ॥

वनगोचरः, पुं, (वनं गोचरो देशो यस्य ।) याधः । इति केचित् ॥ (वनं जलं गोचरो निवासस्थानं यस्य । नारायणः । इति भाग-वतटीकायां श्रीधरस्वामी । ३। १८। ३ ॥ त्रि, जलचरः । यथा, भागवते । ३। १८। २ ।

“सुखान्तमन्त्रा खरचोऽरुणश्रिया जहास चाहो वनगोचरो नृगः ॥”

काननविहारी । यथा, मनुः । ८। २५६ ।

“सामन्तानामभावे तु मौलानां सौमि साक्षि-णाम् ।

इमान्यशुश्रूषीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥”

वनगौः, स्त्री, (वनस्य गौः ।) गवयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनचन्दनं, स्त्री, (वनजातं चन्दनम् ।) अगुरु । देवदारु । इति विश्वः ॥

वनचन्द्रिका, स्त्री, (वने चन्द्रिका ज्योत्स्नेव ।) मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनचम्पकः, पुं, (वनजातश्चम्पकः । शाकपार्थिव-वत् समासः ।) वनजचम्पकपुष्पदृष्टः । तत्-पर्यायः । वनदोषः २ हेमाद्रः ३ सुकुमारः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । घातकफ-नाशित्वम् । वर्यत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । वन-रोपणत्वम् । वयःसम्भकारित्वम् ॥ इति राज-निर्घण्टः ॥

वनपि

वनच्छायाः, पुं, (वनस्य छायाः।) अरण्य-
च्छायाः। तत्पर्यायः। रुद्रकः २ शिशु-
वाहकः ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वने छाया
इव।) शूकरः। इति शब्दमाला ॥

वनजं, स्त्री, (वने जले जायते इति। जन् + ङः।)
अम्बुजम्। इति मेदिनी। जे, २८ ॥ (यथा,
रघुः। ५। ७३।

“दीर्घवर्मा नियमिताः पटमण्डपेषु

निद्रां विधाय वनजात ! वनायुदेश्याः।

वक्त्रोष्णमालिनयन्ति पुरोगतानि

लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाह्याः ॥”

जलजाते वनोद्भवो च त्रि। यथा, रामा-
यणे। २। ५४। ७।

“दाक्षिण्यपरिभित्तानि वनजैरुपजीविभिः ॥”)

वनजः, पुं, (वने जले अरण्ये वा जायते इति।
जन् + ङः।) सुस्तकः। इति मेदिनी। जे, २८ ॥

गजः। इति विश्वः। वनमूरयः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तुम्बुरुफलम्। तत्पर्यायो यथा,—

“तुम्बुरुः सौरवः सौरो वनजः सातुजोऽन्वजः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वनजा, स्त्री, (वने जायते इति। जन् + ङः।
टाप्।) सुज्ञपणी। इति मेदिनी। जे, २८ ॥

अरण्यकार्पासी। वन्योपोदकी। अश्वगन्धा।
गन्धपत्रा। मिश्रीया। ऐन्द्रम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥

वनजीरः, पुं, (वनोद्भवो जीरः।) वनोद्भव-
जीरकः। तत्पर्यायः। दृढत्वाली २ सूक्ष्म-
पत्रः ३ अरण्यजीरः ४ कणः ५। अस्य
गुणाः। कटुत्वम्। शीतत्वम्। ब्रणनाशित्वम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनतिक्ताः, पुं, (वनेषु वनोद्भवेषु तिक्ताः।) हरी-
तकी। इति शब्दमाला ॥

वनतिक्ता, स्त्री, (वनेषु वनोद्भवेषु मध्ये तिक्ता।)
वनतिक्तिका। इति रत्नमाला ॥

वनतिक्तिका, स्त्री, (वनतिक्ता + कन्। टाप्। अत
इत्वम्।) पाठा। इत्यमरः। २। ४। ८४ ॥

(गुणादिकमस्याः पाठाशब्दे ज्ञेयम् ॥)

वनदः, पुं, (वनं जलं ददातीति। दा + कः।)
मेघः। इति शब्दमाला ॥ वनदातरि, त्रि ॥

वनदमनः, पुं, (वनजातो दमनः।) अरण्यदमनः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनदीपः, पुं, (वनस्य दीप इव।) वनचम्पकः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनधेनुः, पुं, (वनस्य धेनु इव।) गवयौ। इति
राजनिर्घण्टः ॥

वनपक्षवः, पुं, (वनमिव निविडः पक्षवो यस्य।)
श्रीभाञ्जनहृत्। इति जटाधरः ॥ अरण्यज-
पत्रम् ॥

वनपांशुलः, पुं, (वने पांशुलः पापिष्ठः।) आघः।
इति शब्दरत्नावली ॥

वनपिप्पली, स्त्री, (वनोद्भवा पिप्पली।) वनोद्भव-
पिप्पली। तत्पर्यायः। सूक्ष्मपिप्पली २ चुद-

वनमा

पिप्पली ३ वनकणा ॥ अस्या गुणाः। कटु-
त्वम्। उष्णत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। रुच्यत्वम्। दीप-
नत्वम्। सा आमा गुणाद्या। शुष्का खल्य-
गुणा। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनपुष्पा, स्त्री, (वनमिव निविडं पुष्पं यस्याः।
टाप्।) शतपुष्पा। इति राजनिर्घण्टः ॥

(शतपुष्पाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

वनपूरकः, पुं, (वनजातः पूरको बीजपूरकः।)
वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनप्रियं, स्त्री, (वनेषु वनजातेषु मध्ये प्रियम्।)
लक्षम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनप्रियः, पुं, (वनं प्रियं यस्य।) कोकिलः।
इत्यमरः। २। ५। १६ ॥ (यथा,—

“अथ वनप्रिय विस्तृत एव किं

वलिसुजो विषसो भवताधुना।

यदनयेव कुहूरिति विदया

न पततश्चरणौ धरणौ तव ॥”

इत्युद्धटः ॥)

अरण्यप्रियमात्रे, त्रि ॥

वनबीजः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा बीजो बीज-
पूरकः।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनबीजकः, पुं, (वनबीज + स्वार्थे कन्।) वनबीज-
पूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनबीजपूरकः, पुं, (वनोद्भवो बीजपूरकः।)
अरण्यजातबीजपूरः। तत्पर्यायः। वनजः २

वनबीजकः ३ वनबीजः ४ अत्यन्ता ५ गन्धान्ता ६

वनोद्भवा ७ देवदूती ८ पीता ९ देवदासी १०

देवेष्टा ११ मातुलङ्गिका १२ यवनी १३ महा-

फला १४। अस्य गुणाः। अस्त्वत्वम्। कटु-

त्वम्। उष्णत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। वातामदोष-

क्षमिकफश्यासनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनभद्रिका, स्त्री, (वने भद्रं यस्याः। ततः टाप्।
अत इत्वम्।) भद्रवला। इति केचित् ॥

वनभृक्, [ज्] पुं, (वनं भृक्ते इति। वन् +
भृज् + क्तिप्।) ऋषभौघम्। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वनमक्षिका, स्त्री, (वनस्य मक्षिका।) दंशः।
इत्यमरः। २। ५। २७ ॥

वनमल्ली, स्त्री, (वनोद्भवा मल्ली।) वनोद्भव-
मल्लिका। इति शब्दरत्नावली ॥

वनमाला, स्त्री, (वनोद्भवपुष्परचिता माला।
मध्यपदलोपिसमासः।) श्रीकृष्णस्य माला।

तत्स्वरूपं यथा,—

“आजानुलम्बिनी माला सञ्चतुःकुसुमोज्ज्वला।
मध्ये स्थूलकदम्बाद्या वनमालेति कीर्तिता ॥”

इति शब्दमाला ॥

(वनपुष्पसक्। यथा, रघुः। ६। ५१।

“अथितमौलिरसौ वनमालया

तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ॥”)

वनमालिनी, स्त्री, (वनमाली अस्थस्यामिति।
इति।) डीपः।) हारकापुरी। इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ वाराही। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवा

वनमाली, [न्] पुं, (वनमाला अस्थस्येति।
इति।) श्रीकृष्णः। इत्यमरः। १। ६। २१ ॥

(नारायणः। यथा, प्रद्युम्नविजये। ३ अङ्के।

“कमलयामलया वनमालिनं

गिरिजया गिरिशश्च निशा विधुम्।

सुविष्टता परियोजयतो विधे-

श्चतुरता ह्युत्सुपसमागमे ॥”)

वनसक्, [च्] पुं, (वनं जलं सुसृतीति। सृच् +
क्तिप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली ॥ (जल-

वर्धिणि, त्रि। इति रघुः। ६। २२ ॥)

वनसृजः, पुं, (वनोद्भवो सृजः।) सुकुटकः। इत्य-
मरः। २। ६। १७ ॥ तत्पर्यायः। वरकः २

निगूढकः ३ कुलीनकः ४ खण्डो ५। इति हेम-

चन्द्रः। ४। २३६ ॥ अस्य अन्यपर्यायगुणौ सुकुट-

मकुटकशब्दयोर्द्रष्टव्यौ ॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६।

“वनसृजकलायमकुटमसृजमर्द्धलक्ष्यकसतीन-

त्रिपुटकद्वरेणाटकीप्रभृतयो वैदलाः ॥)

वनसृजा, स्त्री, (वनसृज + टाप्।) सृजपणी।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनसृतः, पुं, मेघः। वनं जलं सृतं बह्वं अनेन
वनं सुसृति इति वा मनोवादिः। इत्यमर-

टीकायां भरतकृतकोसृतशब्दयुत्पत्तिदर्शनात् ॥

वनसृङ्गा, स्त्री, (वनस्य सृङ्गं जायते इति। जन्
ङः।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनमोचा, स्त्री, (वनोद्भवा मोचा।) काष्ठकदली।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनरः, पुं, (वानरः। पृषोदरादित्वात् ऋस्ते साधुः।)
वानरः। इति भरतद्विरूपकोषः ॥

वनराजः, पुं, (वनस्य वने वा राजा। “राजाहः-
सखिभ्यश्च ॥” ५। ४। ६१। इति टच्।)

सिंहः। इति शब्दमाला ॥ वनस्य राजा च ॥

वनलक्ष्मीः, स्त्री, (वनस्य लक्ष्मीः श्रीभा।)
कदली। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवर्ष्मरः, पुं, (वनोद्भवो वर्ष्मरः।) हृष्णार्जकः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवर्ष्मरिका, स्त्री, (वनजाता वर्ष्मरिका।)
अरण्यजवर्ष्मरी। वनवायु इति भाषा। तत्-

पर्यायः। सुगन्धिः २ सुप्रसन्नकः ३ दोषा-

क्षेपी ४ विषघ्नः ५ सुसुखः ६ सूक्ष्मपत्रकः ७

निद्रालुः ८ शोफहारी ९ सुवक्त्रः १०। अस्य

गुणाः। उष्णत्वम्। सुगन्धित्वम्। पिशाच-

वान्तिभूतघ्नत्वम्। घ्राणसन्तर्पणत्वम्। इति

राजनिर्घण्टः ॥

वनवक्त्ररी, स्त्री, (वनोद्भवा वक्त्ररी।) निःश्रेणिका-
ल्लम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवह्निः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा वह्निः।) दावा-
नलः। इति हेमचन्द्रः। ४। १६७ ॥ (यथा,

कथासरित्सागरे। ५६। ३४३।

“फणारत्नप्रभाजालजटिलं वनवह्निना।

गृहीतमिव तेनोग्रहेति हस्तेन सह नि ॥”)

वनवासनः, पुं, (वनं वासयति गन्धेनेति। वासि +
ल्युः।) खट्वांसः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वनवासी, [न] पुं, (वनं वासयति सुरभीकरोतीति । वासि + णिनिः ।) ऋषभनामौषधम् । सुष्कक-
ट्यः । वाराहीकन्दः । शास्त्रलीकन्दः । नील-
महिषकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वने वस-
तीति । वस् + णिनिः ।) वनवासकर्त्तरि, त्रि ॥
(यथा, मनुः । ६ । २७ ।
“तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।
गृहमेधियु चान्येषु द्विलेषु वनवासिषु ॥”)
वनवृन्ताकी, स्त्री, (वनस्य वृन्ताकी वार्त्ताकी ।)
वृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनव्रीहिः, पुं, (वनस्य व्रीहिः ।) नीवारः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २४२ ॥
वनशूकरौ, स्त्री, (वनस्य शूकरौव रोमशृत्वात् मांस-
लत्वाच्च ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वनस्य शूकरौ ।) आरण्यवराही च ॥
वनशूरणः, पुं, (वनजातः शूरणः ।) वनोद्भवौलः ।
वन ओल इति भाषा । तत्पर्यायः । सितशूरणः २
वन्यः ३ वनकन्दः ४ अरण्यशूरणः ५ वनजः ६
श्वेतशूरणः ७ वनकण्डुलः ८ । अस्य गुणाः ।
रुच्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिगुल्म-
शूलादिदोषसर्वारोचकनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वनशृङ्गाटः, पुं, (वनस्य शृङ्गाट इव कण्ठकावृत्त-
त्वात् ।) गोचुरकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“गोचुरः चुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः खादु-
कण्टकः ।
गोकण्टको गोचुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
फलङ्कवा, खट्वा च तथा स्याद्विचुगन्धिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वनशृङ्गाटकः, पुं, (वनशृङ्गाट + स्वार्थे कन् ।)
गोचुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनश्रीभनं, स्त्री, (वनं जलं श्रीभयतीति । शुभ +
णिच् + ल्युट् ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वनस्य श्रीभाकर्त्तरि, त्रि ॥
वनश्या, [न] पुं, (वनस्य वने वा श्या कुक्कुरः ।)
गन्धमार्जारः । वृषकः । याव्रः । इति मेदिनी ।
ने, २०७ ॥
वनसङ्कटः, पुं, (वने सङ्कटो बाहुल्यं यस्य ।)
मखरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वनसम्बद्धः, पुं, (वनानां सम्बद्धः ।) अरण्य-
संहतिः । तत्पर्यायः । वन्या २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ४ ॥ वान्या ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
जलसम्बद्धश्च ॥
वनसरोजिनी, स्त्री, (वनस्य सरोजिनी पद्मिनीव
श्रीभाकरत्वात् ।) वनकापीसी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
वनस्थः, पुं, (वने तिष्ठतीति । स्था + क्तः ।) ऋगः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वानस्थः । यथा, मनुः ।
५ । १३७ ।
“एतच्छैचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनाम् चतुर्गुणम् ॥”)

वनवासिनि, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १५२ । २१ ।
“प्रवृत्तचक्रो वृषतिर्वनस्थान्
गजान् गजैः खैरिव वीर्यदीप्तान् ॥”)
वनस्था, स्त्री, (वने तिष्ठति या । स्था + क्तः ।
टाप् ।) अश्वत्थीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनसतिः, पुं, (वनस्य पतिः । पारस्करादित्वात्
सुट् ।) विना पुष्पं फलिद्वयम् । (यथा, मनुः ।
१ । ४७ ।
“अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनसतयः स्मृताः ॥”)
वृक्षमात्रम् । इति मेदिनी । ते, २१६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १४१ । १६ ।
“कथं नु शास्त्रास्तिष्ठेरंश्चिन्नमूले वनसतौ ॥”)
स्थालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—
“नन्दीवृक्षोऽश्वत्थमेदः प्ररोहो गजपादपः ।
स्थालीवृक्षः क्षयतः खीरो च स्याद्वनसतिः ॥”
इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥
वृत्तपृष्ठस्य पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ५ ।
२० । २१ ॥ “आत्मा मधुरहो मेघपृष्ठः सुधामा
भाजिष्ठो लोहितवर्णो वनसतिरिति वृत्तपृष्ठ-
सुताः ॥” वटवृक्षः । तत्पर्यायो यथा,—
“वटो रक्तफलः शङ्खी न्ययोधः स्तम्बो ध्रुवः ।
खीरो वैश्रवणावाधो बहुपादो वनसतिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वनहरिद्रा, स्त्री, (वनोद्भवा हरिद्रा ।) अर-
ण्यजहरिद्रा । तत्पर्यायः । शोली २ शोलिका
३ वनारिष्टा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
गौल्यत्वम् । रुच्यत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“अरण्यहलदीकन्दः कुष्ठवाताहनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वनहासः, पुं, (वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात् ।)
काशलग्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुन्दवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वनहासकः, पुं, (वनहास + स्वार्थे कन् ।) काश-
लग्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वनाखः, पुं, (वनस्याखः ।) शशकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वनाखकः, पुं, सुन्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वनाजः, पुं, (वनस्य अजः ।) वनच्छागः । तत्प-
र्यायः । इडिङ्कः २ शिशुवाहकः ३ पृष्ठ-
शृङ्गः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
वनाटुः, पुं, वर्ज्या । नीलमन्धिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
वनामलः, पुं, (वनस्य आमल आमलक इव ।)
कृष्णपाकफलः । इति शब्दमाला ॥
वनाम्रः, पुं, (वनस्य आम्र इव ।) कोशाग्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य
कोशाग्रशब्दे ज्ञेयः ॥)
वनायुः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
“गया गयश्च वनायुर्वेनायुर्वदुसालतम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । ८ । ७ । ११ ।
“आजानेयेः सैन्धवेः पार्वतीयै-
र्नदीजकाञ्चीजवनायुवाङ्गिकैः ॥”
दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
“गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥”)
वनायुजः, पुं, (वनायौ देशे जायते इति । जन +
ङः ।) वनायुदेशोद्भवोदकः । अस्य रूपा-
न्तरं वानायुजः । इति शब्दरत्नावली ॥
वनारिष्टा, स्त्री, (वनजाता अरिष्टेव ।) वन-
हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनार्चकः, पुं, (वनस्य अर्चक इव । नियतपुष्प-
चायित्वात् तथात्वम् ।) पुष्पजीवी । माला-
कारः । इति जटाधरः ॥
वनार्द्रका, स्त्री, (वनोद्भवा आर्द्रका ।) वनभवा-
द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्याय-
गुणौ ऐन्द्रशब्दे द्रव्यौ ॥
वनालिका, स्त्री, (वनं अलति भूययतीति । अल +
लुक् । टाप् । अत इत्वम् ।) हस्तिमुखी ।
यथा,—
“वज्रवज्रास्थिसंहारो हस्तिमुखी वनालिका ।”
इति हारावली । ६५ ।
वनाश्रयः, पुं, (वनमेव आश्रयो यस्याः ।) व्रीण-
काकः । इति जटाधरः ॥ (अरण्यश्रयिणि,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ४३ ।
“सीद्विष्यत्खिलो लोकस्त्वयि भूप ! वना-
श्रये ॥”)
वनारिहः, पुं, (वनस्य आरिहः ।) शूकरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वनिः, पुं, अग्निः । खनि कधि अजि अवि वसि
सनि ध्वनि ग्रन्थि वलिभ्यश्च । इत्यनेन वन-
धातोः पूर्वानुवृत्त-इत्यथेन निष्पन्नः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः । ४ । १२६ ॥
वनितः, त्रि, (वन + क्तः ।) याचितः । सेवितः ।
इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
वनिता, स्त्री, (वन + क्त । टाप् ।) आतरागस्त्री ।
स्त्रीसामान्यम् । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
(यथा, रघुः । २ । १६ ।
“वशिष्ठधेनोरनुयायिनं त-
मावर्त्तमानं वनिता वनान्तात् ।
प्रपौ निमेषालसपद्मपङ्क्ति-
रुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥”)
वनी, स्त्री, वनम् । इत्यमरटीकायां भरुः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । २ ।
“केलीवनीयमपि वज्रकुञ्जमञ्जुः ॥”)
वनी, [न] पुं, (वनं आश्रयत्वेनाख्यस्येति । वन +
इनिः ।) वानप्रस्थः । यथा,—
“गृहमेधी शूरदसन्तयोः व्रीह्यवाभ्यां यजेत
वनौ वर्षासु श्यामाकैरापत्कण्ठेऽन्यैः पुरा-
तनैर्वा ॥” इति अष्टाध्यायीनामनी चारीतः ॥
वनीकः, त्रि, याचकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
वनीयकः, त्रि, (वनिं याचनमिच्छतीति । क्यच् ।
ततो लुक् ।) याचकः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

किञ्चात्यत्र ।

“अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।
जपद्योमनमस्कारान् न कुर्यात् केशवाख्ये ॥”
अपि च ।

“सङ्गमौ निपतितो न शक्तः प्रणमेन्सुहृः ।
उत्थायौत्थाय कर्त्तव्यं दृष्टवत् प्रणिपातनम् ॥
ततः प्रदक्षिणां कुर्यात् भक्त्या भगवतो हरेः ।
नामानि कीर्त्तयन् शक्तौ ताव साष्टाङ्गवन्द-
नाम् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥ * ॥

अन्यत् नमस्कारशब्दे प्रणामशब्दे च द्रष्टव्यम् ।
(विश्वविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५१ । २ ।

“यद्विजामन् परपि वन्दनं भवतु ॥”

असुरः । रक्षोविशेषः । इति ऋग्भाष्ये
सायणः । ७ । २१ । ५ ॥)

वन्दनमाला, स्त्री, (वन्दनार्था माला यत्र सा ।)
तीरणम् । इति हलायुधः । २ । १४६ ॥

(वन्दनार्था माला इति कर्मधारये ।) रम्भा-
स्तम्भचतुष्टयवेष्टिताम्बपत्ररचितमाला । यथा,
“कुर्याद्वन्दनमालां यो रम्भास्तम्भैः सुशोभनेः ।
चतुष्टयोद्भवैः पत्रैर्जामरे चक्रपाणिनः ॥
युगानि पत्रसंख्यानां स्वर्गे तस्योत्सवो भवेत् ।
पूज्यते वासवाद्यैश्च क्रीडते चाप्सरोवृतः ॥”

इति हरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥

वन्दनमालिका, स्त्री, (वन्दनमाला + स्त्री कन्)
वह्निर्दारोपरि शुभदा माला । यथा,—

“तीरथोर्द्ध्वं तु मङ्गल्यं दामवन्दनमालिका ॥”

इति हेमचन्द्रः । १३।७४॥

वन्दना, स्त्री, (वन्द + “घट्टिवन्दि विदिभ्यश्चेति
वाच्यम् ।” ३ । ३ । १०७ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
युच् । टाप् ।) स्तुतिः । तत्पर्यायः । समीची २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ होमभक्षना तिलकम् ।
यथा,—

“ऐशान्यामाहरेद्भस्म श्रुत्वा वाच श्रुवेण वा ।
वन्दनां कारयेत्तेन शिरःकण्ठांशकेषु च ।
कश्यपस्येतिमन्त्रेण यथाशुक्रमयोगतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे वशिष्ठवचनम् ॥

वन्दनी, स्त्री, (वन्द + ल्युट् । डीप् ।) नतिः ।
जीवातुः । वटी । याचनकर्म । इति मेदिनी ।
ने, ६७ । कश्चित् पुस्तके वटीस्थाने कटी याचन-
कर्मस्थाने माचलकर्म इति च पाठः । तत्र तु
प्रवर्गीयवकारादौ लिखितोऽयं शब्दः । किन्तु
वदि ड इत्यभिवादयोरित्यस्मान् अनट्प्रत्यय-
निष्पन्नत्वात् अन्तःस्थवकारादौ लिखितः ॥

वन्दनीयः, त्रि, (वदि + अनीयर् ।) स्तवनीयः ।
वन्द्यः । वन्दितव्यः । वदधातोरनीयप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । ७।८०।३० ।

“ततः शुद्धाप्रमासाद्य जानुभ्यां भूतले स्थितः ।
शिरसा वन्दनीयं तमभिवन्द्य जगत्पतिम् ॥”

वन्दनीयः, पुं, (वन्द्यते भेषजार्थं स्तूयते इति ।
वदि + अनीयर् ।) पीतभृङ्गराजः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वन्दनीया, स्त्री, (वदि + कर्मणि अनीयर् ।
टाप् ।) गोरोचना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(विट्तिरस्या गोरोचनाशब्दे विज्ञेया ॥)

वन्दा, स्त्री, (वन्दते अपरवृत्तमिति । वदि +
अच् । टाप् ।) वृत्तोपरिवृत्तः । वाँडु इति
परगाढा । इति च भाषा । तत्पर्यायः । वृत्ता-
दनी २ वृत्तरुहा ३ जीवन्तिका ॥ । इत्यमरः ॥
वन्दाका ५ श्रेखरी ६ सेया ७ वन्दका ८ ।
इति भरतवृत्तहङ्गः ॥ वन्दकः ६ नीलवल्ली १०
इति रत्नमाला ॥ वन्दाकी ११ परवासिका १२
इति शब्दरत्नावली ॥ वशिनी १३ पुत्तिणी १४
वन्दा १५ परपुष्टा १६ पराश्रया १७ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ लताविशेषः । भिन्नुकी । इति
मेदिनी । दे, १०॥ अस्याः पर्यायान्तरं गुणाच्च
वन्दाकशब्दे द्रष्टव्यः ॥

वन्दाकः, पुं, वृत्तोपरिवृत्तः । वाँडा इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । पादपरुहा २ शिखरी ३
तरुहोहिणी ४ वृत्तादनी ५ वृत्तरुहा ६ काम-
वृत्तः ७ श्रेखरी ८ केशरुपा ९ तरुह्या १०
तरुस्था ११ गन्धमादनी १२ कामिनी १३
तरुधृक् १४ श्यामा १५ उपदी १६ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । कफपित्त-
श्रमापहत्वम् । वज्रादिभिर्हिद्विदत्वम् । वृष्यत्वम् ।
कषायत्वम् । रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“वन्दाकः स्याद्विमस्तिक्तः कषायमधुरो रसे ।
मङ्गल्यः कफवातास्ररक्षोव्रणविषापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वन्दाका, स्त्री, वन्दा । इति भरतवृत्तहङ्गः ॥
वन्दाकी, स्त्री, वन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
वन्दारः, त्रि, (वन्दते स्तौति अभिवादयतीति ।
वन्द + “श्ववन्दोराः ।” ३ । २ । १७३ । इति
आहः ।) वन्दनशीलः । तत्पर्यायः । अभि-
वादकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ अभि-
वादयिता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । १ । १७७ । २ ।

“पीयति स्तो अनुलो गयति वन्दारुक्त
तन्वं वन्दे अमे ॥”

स्तोत्रे, स्त्री । इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । ४ ।
४३ । १ ॥)

व(व)न्दिः, स्त्री, (वन्दते स्तौति वृपादिकं स्वसु-
त्कर्षमिति । वदि + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा०
४ । ११७ । इति इन् ।) आकृष्टमनुष्णगवादिः ।
कथेदी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रगृहः २
उपगृहः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सोपानकः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (गृहः । यथा, भागवते । ६ ।
१ । २२ ।

“वन्द्योः केतवेक्ष्यैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः ॥”

पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
५० ।

“स्तुतभागधवन्द्रीनामेकैकस्य सङ्गलिकम् ॥”

व(व)न्दियाहः, पुं, (वन्दिमिव गृहस्थं गृह्णातीति ।
गृह + णः ।) अमरायुधदेवतागारभेदकः ।
(डाकाइत इति भाषा ॥) यथा,—

“वन्दियाहांस्तथा वाजिकुञ्जराणाञ्च हारिणः ।
असह्यघातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥
वन्दियाहादीन् बलावहम्भेन घातकांश्च नरान्
शूलानारोपयेत् । अयञ्च वधप्रकारविशेषो-
पदेशः ।

“अमरागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।

हृत्पञ्चरथहर्तृञ्च हन्यादेवाविचारयन् ॥”

इति मनुस्मरणम् । इति मिताक्षराव्यवहार-
काण्डे दृष्टप्रकरणम् ॥

व(व)न्दिचौरः, पुं, (वन्दिमिव विधाय चौरः अप-
हारकः । गृहस्थं वन्दिमिव कृत्वा समस्तद्रव्या-
णामपहारकत्वादस्य तथात्वम् ।) वन्दियाहः ।
तत्पर्यायः । माचलः २ । इति हारावली ।
१४५ ॥ वन्दीकारः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व(व)न्दिपाठः, पुं, (वदि + भावे इन् । वन्दिः
स्तुतिस्तस्याः पाठो यत्र ।) स्तुतिग्रन्थः । तत्-
पर्यायः । भोगावली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व(व)न्दी, स्त्री, (वन्दि + “कृदिकारादक्तिनः ।”
इति डीप् ।) वन्दिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, कुमारः । २ । ५२ ।

“गोप्तां सुरसेन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।
प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो वन्दीमिव जयश्रियम् ॥”

व(व)न्दी [न], पुं, (वन्दते स्तौति वृपादीमिति ।
वदि स्तुतौ + णिनिः ।) राजादेर्याचादौ
वीर्यादिस्तुतिकारकः । तत्पर्यायः । स्तुति-
पाठकः २ । इत्यमरः ॥ मागधः ३ मगधः ४ ।
इत्यन्ये । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ६ ।

“परिकल्पितसाम्रिध्या काले काले च वन्दिषु ।
स्तुतं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥”

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“क्षत्रियादिप्रकन्यायां स्तुतो भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनास्तुतौ ॥”

इति मानवे १० अध्यायः ॥ * ॥

आहोत्तरमस्ते शक्तितो दानस्याकरणे निन्दा
यथा,—

“वन्दिभ्यस्त्वैवमर्थिभ्योऽन्नार्थिभ्यश्चन्नमर्थितः ।

यदि तत्र न दद्यात् विफलं शक्तितो भवेत् ॥”

वन्दिनो वीर्यस्तोतारः । अर्थितः सन् यदि
शुभ्योऽन्नं न दद्यात् आहं विफलं भवेदित्यर्थः ।

“स्तुताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंश-
प्रसकाः ।

वन्दिनस्त्वमन्नप्रज्ञाः प्रज्ञावधद्वयोक्तयः ॥”

इत्युक्तेः । इत्युच आहोत्तरदाननिषेधात् आहो
वन्दिप्रभृतिभ्यो दानाकरणे निन्दाश्रवणाच्च
आह्वात् पूर्वं तदर्थं भोग्यादिकं उत्तरहेतु ।
इति आहृतत्वम् ॥ (भृत्यः । यथा, भागवते ।
११ । ४ । १५ ।

“ओमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवन्दिनः ।

उच्चैःश्रीमन्मरःश्रीं पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥”

“सुरवन्दिनी देवभक्त्याः” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।)

व(व)न्धीकारः, पुं, (वन्धीवत् गृहस्थं करोतीति । ल + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)

वन्ध्याहः । डाकाइत इति भाषा । तत्-पर्यायः । माचलः २ प्रसन्नचौरः ३ चिक्षाभः ४ । इति चिकाण्डशेषः ॥

वन्धा, स्त्री, (वन्द्यते स्तूयते इति । वदि + ल्यत् ।) वन्धा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरोचना । इति भावप्रकाशः ॥ (वन्दनीये, त्रि । यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।

“आशीः परम्परां वन्धां कर्णे कृत्वा क्षपां कुरु ॥”

यथा च भागवते । ४ । १२ । २६ ।

“आतिष्ठ जगतां वन्द्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥”)

वन्ध, स्त्री, (वन्द्यते स्तूयते इति । वदि स्तुतौ + “स्फादितच्” इति । उणा० २ । १३ । इति रक् ।) कल्याणम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-सुखादिभूतिः ॥

वन्धः, त्रि, (वन्द्यते स्तूयते देवादीन् पूजाकाले इति । वदि + रक् ।) पूजकः । इत्युणादि-कोषः ॥

वन्धं, स्त्री, (वने भवम् । वन् + यत् ।) लक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुटमटम् । तत्पर्यायो यथा,—

“कुटमटं परं वन्धं सुस्ताभश्च परीतवम् ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

वन्धः, त्रि, (वने भवः । वन् + यत् ।) वनोद्भूतः । इति मेदिनी । ये, ५४ ॥ (यथा, रघुः । १ । ४५ । “हैयङ्गवीचमादाय वीषद्वन्द्वानुपस्थितान् । नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्धावां मार्गशालि-
राम् ॥”)

वन्धा, पुं, (वन्ध + यत् ।) वन्धुरलः । वाराही-कन्दः । देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्रीर-विदारौ । तत्पर्यायो यथा,—

“श्रीरी श्रवरपर्यायः कुङ्कुदः कुङ्कुवाश्रवः । वन्धो नृलकनूलाभः खल्लन्दः स च कशुकी ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

वन्धा, स्त्री, (वनावासरण्यानां जलावां वा संहतिः । वन् + “पाशादिभ्यो यः” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) वनसमूहः । इत्यमरः । २ । ४ । ४ ॥ जलसंहतिः । इति मेदिनी । ये, ५४ ॥

सुहृत्पत्नी । (तत्पर्यायो यथा, रत्नमालायाम् । “सुहृत्पत्नीं सुहृत्सहा कासुहा सिंहपत्निका ।

वन्धा मात्सर्यमस्तेति सुहृत्पर्यायुभे च ते ॥”) जोपालकर्कटी । गुञ्जा । मिश्रेया । भद्रसुस्ता । गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अमृगन्धा । तत्पर्यायो यथा,—

“हृयगन्धान्धगन्धाणां वाजिगन्धान्धगन्धकः । वन्धा सुरगन्धा च कम्बुकान्धावरोहकः ॥”

वन्धा कचित् दृश्यते । इति वैद्यकरत्नमाला-याम् ॥)

वन्धोपोदकी, स्त्री, (वन्धा वनोद्भूता उपोदकी ।) लताविशेषः । वनपुं इ इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वनभा २ वनसाङ्गया ३ । अस्या गुणाः । तिक्त-त्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वन्धः, पुं, (वनति भागमर्हतीति । वन् सम्भक्तौ + “ऋजेन्नायवजेति” उणा० २ । २८ । इति रन्प्रत्ययः ।) अंशो । भागी । इति

सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिभूतिः ॥

वप, औ न हु रे तुल्यतनुवीजोमोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) औ, वप्ता । न, वपति वपते । हु, उन्मिमम् ।

सुखो सुखितकरणम् । वपति मल्लकं नापितः । वपति तनुं तन्त्रवायः । यदि वपति क्षयाणः

चेन्नमासाद्य बीजम् । इति दुर्गादासः ॥

वपः, पुं, (वप् + घः ।) केशसुखनम् । बीजवप-नम् । इति वपधातोर्भावेऽलप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वपनं, स्त्री, (वप् + भावे ल्युट् ।) केशसुखनम् । (यथा, मनुः । ५ । १४० ।

“भूदायां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ॥”) बीजाधानम् । इति मेदिनी । ने, १२२ ॥

वपनी, स्त्री, (उच्यते मल्लकादिकमस्यामिति । वप् + अधिकरणे ल्युट् । डीप् ।) नापितशाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥ (तनुवायशाला ।

इति तत्प्रात्यर्थदर्शनात् ॥)

वपा, स्त्री, (उच्यते चेति । वप् + भिदाद्यङ् । टाप् ।) द्विद्रुम् । (यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । १ । १५ ।

“अथ वल्लीकवपा सुविरा अथ निहिता भवति ॥”) मेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥

(यथा, रामायणे । १ । १४ । २६ । “पतन्निखलस्य वपासुदृढं नियतेन्द्रियः ।

ऋत्विक् परमसम्यक् सपयामास शास्त्रतः ॥”) सा च हृदयस्थधातुः । यथा । “लक् च लोहितश्च मांसश्च मेदश्च नाभिश्च हृदयश्च क्षीमश्च यक्षश्च जीहाश्च युक्तीश्च वस्तिश्च पुरीषा-धानश्चामाशयश्च पक्षाशयश्चोत्तरगुदश्चाधर-गुदश्च क्षुद्रालश्च वपाश्च वपावहनश्चेति मातृ-जानि ।” इति चरके शरीरस्थाने द्रव्ये-

ध्याये ॥)

वपिलः, पुं, (वपति बीजमिति । वप् + इलच् ।) पिता । इत्युणादिकोषः ॥

वपुः, [सु] स्त्री, (उच्यते देहान्तरभोगसाधव-बीजीभूतानि कर्माण्यजेति । वप् + “अर्त्ति-पृवपियजीति” उणा० २ । ११८ । इति उसिः ।) शरीरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥

(यथा, रघुः । २ । ४७ । “एकातपत्रं जगतः प्रसृतं

ववं वयः कान्तमिदं वपुश्च ॥”) प्रशस्तलतिः । इति मेदिनी । से, १६ ॥ (अंशः ।

यथा, मनुः । ५ । ६६ ।

“अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते वृषः ॥”

“वपुस्तेजोऽंशः” इति मेधातिथिः ॥ स्त्री, खनामखाता दन्तकन्या । सा तु धर्मराजस्य पत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।

“बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कौर्त्तिस्त्रयो-दशी ।

प्रत्नार्थे प्रतिजग्राह धर्म्मो दासायणीः प्रभुः ॥”)

वपुःसवः, पुं, (वपुषः शरीरात् सवः स्वरणं यस्य ।) शरीरस्वरसधातुः । इति राज-निर्घण्टः ॥

वपुनः, पुं, (वप् + उनच् । वपुन + एधोदरादि-त्वात् यस्य पः इति केचित् ।) देवता । इति शब्दरत्नावली ॥

वपुषा, स्त्री, हवुषा । इति भावप्रकाशः ॥ (रूपे, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २ । १५ ।

“रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं मनुर्हितं सदमिमांश्च ईमहे ॥”

“वपुषाय रूपाय दर्शतं दर्शनीयम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

वपुष्टमा, स्त्री, पद्मचारिणी । इति जटाधरः ॥ (काशीराजस्य कन्या । जनमेजयस्य पत्नी । सा तु रत्ना नामाधरा । जनमेजयकृतान्धमेध-काले इन्द्रोऽयमश्वप्रविष्टं धर्मितासीदती जनमे-जयेनेयं परित्यक्तापि पुनर्गन्धर्वराजविन्वाधसु-वाक्येन गृहीता । एतद्विबरणमु हरिवंशे १८८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

वप्ता, [ऋ] पुं, (वपति बीजमिति । वप् + लृच् ।) जनकः । इति मेदिनी ॥ कविः । इति जटाधरः ॥ (नापितः । यथा, ऋग्वेदे । १८ । १४२ । ४ ।

“यदा ते वातो अशुवाति शौचि-वमेव क्षन्तु वपसि प्र भूम ॥”

“यथा वप्ता नापितो वपति सुखयति तथा भूम भूमिं प्रवपसि प्रकर्षेण सुखयसि ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

वप्ता, [ऋ] त्रि, (वपतीति ॥ वप् बीजोमौ + लृच् ।) वापकः । इति मेदिनी ॥ (कर्षकः । यथा, मनुः । ३ । १४२ ।

“यथेरिते बीजसुप्ता न वप्ता लभते फलम् । तथातुचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥”)

वप्रं, स्त्री, पुं, (उच्यते चेति । वप् + “द्विविप्रिभ्यां रन्” उणा० २ । २७ । इति रन् ।) दुर्ग-नगरे परिखाया उद्धृतवृत्तिकास्तूपवद्धे यदु-परि प्राकारो निवेश्यते तत् । तथा चार्थ-शास्त्रम् । खातादुद्धृतवृत्तिका वप्रं कारयेत् तस्यो-परि प्राकारमिति । तत्पर्यायः । चयः २ । इत्यमरभरतौ ॥ ऋत्तिकास्तूपः ३ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५०५ ।

“सर्वं वचने तस्याः सुविशाले कलितकरि-करक्रीडे ।

वप्रे सत्तं दिपमिव दृढादस्तां विभूषयति ॥”)

महावप्रो यथा,—

“महोद्यानां महावप्रां तडागशतशोभिताम् ।
प्राकारगृहसम्भाधामिन्द्रस्यैवामरावतीम् ॥”
महान् वप्रो यस्याः ।

“प्राकाराधारभूता, कृत्रिमोच्छ्रिता भूमि-
व्यप्रसंज्ञा ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्याये ॥ * ॥
वपति बीजमत्र । जेत इति भाषा । तत्-
पण्यायः । केदारः २ जेतम् ३ । इत्यमरभरतौ ॥
निष्कृतः ४ वनजम् ५ वाजिका ६ पाटीरः ७ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, दृष्टसंहितायाम् ।
१६ । १६ ।

“शालीक्षुमद्यपि घरा धरणीधराभ-
धाराधरोज्ज्वलितपयः परिपूर्णवप्रा ॥”)
रेणुः । तटः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(यथा, किराते । ७ । ११ ।

“तत् पूर्वं प्रतिविद्धे सुरापगाया
वप्रान्तस्त्वलितविवर्तनं पयोभिः ॥”

प्रव्यतसानुः । यथा, किराते । ५ । ३६ ।

“नानारत्नज्योतिषां सन्निपाते-
श्वन्नेष्वन्तः सानुवप्रान्तरेषु ॥”)

वप्रः, स्त्री, (वप् + “वृधिवपिभ्यां रन् ।” उणा०
२ । २७ । इति रन्) सीसकम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ४६ ॥ (तथास्य पण्यायान्तरम् ।

“सीसं वप्रश्च वप्रश्च योगेष्टं नागनामकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वप्रः, पुं, (वपति बीजमिति । वप् + रन् ।)
सातः । इति मेदिनी । रे, ८२ ॥ प्राकारः ।
इति विश्वः ॥ प्रजापतिः । इति संचिप्रसारी-
णादिवृत्तिः ॥

वप्रा, स्त्री, (वप् + रन् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या मञ्जिष्ठा-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

वप्रिः, पुं, (वपति बीजमत्र । वप् + “वहक्रा-
दयश्च ।” उणा० ४ । ६६ । इति क्रिन्प्रत्ययेन
साधुः ।) जेतम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुभाषितः ॥ दुर्गतिः । समुद्रः । इति संचिप्र-
सारीणादिवृत्तिः ॥

वप्री, स्त्री, (वप् + एषोऽरादित्वात् साधुः ।)
वल्लीकः । इति जलायुधः ॥

ववः, पुं, एकादशकरणान्तर्गतप्रथमकरणम् ।
अस्याधिपतिरिन्द्रः । तत्र विहितानि यथा,—
“पौष्टिकस्थिरशुभानि ववाखी ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अत्र ज्ञातफलम् ।

“ववाभिधाने जननं हि यस्य
शूरोऽतिधीरो मनुजः कर्तुं स्यात् ।
पद्मालया तमिलये निवामं
करोति नित्यं सुविचक्षणः स्यात् ॥”

इति कौडीप्रदीपः ॥

दाक्षिणात्यमते ऋषयः शब्दस्य प्रथमवकारः
यवर्गीयः शेषवकारोऽन्तःस्थः ॥

वम, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वकारादिः । ओष्ठ्यवर्गचतुर्थो-
पधः । वभ्रति । इति दुर्गादासः ॥

वम्, य, (उ + अ + म् ।) शिवपूजाम्ने कपोल-
वाद्यविशेषः । तत् उकाराकारमकारात्मकं
शिवप्रणवरूपम् । यथा,—

“डिम् डिम् डिम् डिम् डिडिम् डिम् डिडिमरु
डमरुं वादयन् स्वस्मानन्दं

वम् वम् वम् वम् ववम् वम् अमितदशशिरा-
स्तालमानेन वृत्तम् ।

कर्पूरासिक्तभस्मापटितपटुजटालमिरुद्राक्ष-
मालो

मायायोगी दशास्थो रघुरमणपुरः प्राङ्मुखो
प्रादुरासीत् ॥”

इति रामलीलान्तकायम् ॥ * ॥

वरुणबीजम् । यथा । नासापुटी पृष्ठा वमिति
वरुणबीजस्य चतुःषष्टिवारजनेन कुम्भकं कृत्वा
तस्मात् सलाटस्य चन्द्राङ्गलितसुघषा मातृका-
वर्णात्मिकया समस्तं देहं विरचय्य लमिति
पृथ्वीबीजस्य द्वात्रिंशद्वारजनेन देहं सुदृढं
विचिन्त्य दक्षिणेन वायुं रेचयेत् । इति भूत-
शुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः ॥

वम, य जु टु उङ्गिरि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारादिः । य,
वेमतुः ववमतुः । अन्ये तु तत्कार्यविधायक-
कृत्वे फलादौ चेमं न पठन्ति वेसुश्च केचिदधिर-
मित्यादिसाधनाय तत्कृत्वे इत्यवकारादिवर्जन-
स्यानित्यतां स्वीकुर्वन्ति । केचित् ‘पुनर्व्य-
वकारादिप्रातन्त्रमध्यस्थि इति प्रलपन्ति ।

ज, वामः वमः । उ, वमिता वाम्ना । टु,
वमयुः । उङ्गिरि वान्तौ । वमति अन्नमजीर्ण-
वान् । अमन्तावेऽपि नौ ज्वलज्जल इत्यादिना
केवलस्य ह्रस्वविकल्पनान् खोपसर्गस्य नित्यं
ह्रस्वः । वमयति वामयति प्रवमयति । इति
दुर्गादासः ॥

वमः, पुं स्त्री, वमनम् । इति वमघातोर्चप्रत्ययेन
नियमम् ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यासुभाषितः ॥

वमयुः, पुं, (वमनमिति । वम् + “द्वितीऽधुच् ।”
३ । ३ । ५६ । इति अधुच् ।) वमिः । (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।

“दौर्बल्यश्वासकाशज्वरवमयुमदाः पाकुता-
दाहश्चर्क्षाः ॥”)

हस्तिशुङ्गनिर्गतजलकणा । तत्पर्यायः । कर-
शीकरः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
नेषधे । १६ । ६ ।

“रजनिवमयुप्राप्त्याम्भः कणकमसंभृतेः
कुशकिशलयस्याश्चैरग्रेष्वेवदबिन्दुभिः ॥”)

वमनं, स्त्री, (वम् + भावे ल्युट् ।) वृद्धनम् ।
(यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।

“मधुरास्त्री रस्यै वापि वमनाय प्रदापयेत् ॥”
वमनद्रव्यमपि । यथा, कथासरित्सागरे ।

६४ । १७ ।

वमनं, स्त्री, (वम् + भावे ल्युट् ।) वृद्धनम् ।
(यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।

“मधुरास्त्री रस्यै वापि वमनाय प्रदापयेत् ॥”
वमनद्रव्यमपि । यथा, कथासरित्सागरे ।

६४ । १७ ।

६४ । १७ ।

“स दत्त्वा वमनं लक्ष्म्यात् श्वतकल्पमजी-
वयत् ॥”)

वृद्धनम् । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ आहुतिः ।
इति विश्वः ॥ (आह्वरयम् । यथा, रघुः ।
१५ । २६ ।

“या सौराण्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ।
स्वर्गाभिष्यन्दवमनं हस्तेवोपनिवेशिता ॥” * ॥

अथ वमनकल्पीयविधिः ।
“वमने मदनं श्रेष्ठं चित्रमूलं विरेचने ।

नित्यमनस्य तु याधि विशेषेण विशिष्टता ॥
फलानि तानि पाठानि न चातिहरिताम्यपि ।

आदायाद्भिः प्रशस्तैर्भ्यो मध्ये योश्च वसन्तयोः ॥
प्रवृत्त्य कुशसुतोऽर्थां चिन्ता वक्ता प्रलेपयेत् ।

गोमयेनानुसुतोऽर्थां धान्यमध्ये निधाययेत् ॥
वृद्धभूतानि मन्त्रिगन्धानि कुशवेष्टनात् ।

निष्कृष्य निर्गतेऽष्टादशे शोषयेत्तान्यथातपे ॥
तेषां ततः सुशुष्काणामुद्वृत्तं फलपिप्पलीः ।

दक्षिमध्याप्यफलैर्दृष्ट्वा शोषयेत् पुनः ॥
ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

अथादाय ततो मात्रां जर्जरौक्यं वासयेत् ॥
शर्करां मधुयष्टा वा कोविदारस्य वा जले ।

कर्जुदारस्य विम्वरा वा नीपस्य विडुलस्य वा ॥
शरणपुष्पाः सदा पुष्पाः प्रत्यक्षपुष्पादकेऽथवा ।

ततः पिबेत् कषायं तं प्रातर्मुदितगालितम् ॥
स्वचोदितेन विधिना साधु तेन तथा व्रमेत् ।

स्नेहज्वरप्रतिश्यायगुल्मान्निद्रघोषौ च ॥”
“पित्ते कफस्थानगते जीर्णतादिलेनेन तत् ।

वृद्धादेऽधोऽक्षपिते च क्षीरं तत्पिप्पली
श्वेतम् ॥

क्षैरेयी वा कफच्छर्दिप्रसक्तमकेषु च ।
दध्युत्तरं वा दधि वा तत्सुतक्षीरसम्भवम् ॥

फलादिकायकल्पाभ्यां सिद्धं तत् सिद्धदुग्ध-
जम् ॥

सर्पिः कफाभिभूतेऽर्थां शुष्कदेहे च वा मतम् ॥”
“वत्सकादिप्रतीवापः कषायः फलमज्जनः ।

निम्बार्कान्यतरकायसमायुक्तो नियच्छति ॥
वृद्धमूलानपि याधीन् सर्वान् सन्तर्प्योद्भवान् ।

वाटपुष्पफलशृङ्खलपूर्वमाल्यं सुकृत्तितम् ॥
वमेन्नक्तं वसादौर्णां ह्रस्वो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥”

“इक्ष्वाकुर्वमने श्वस्तः प्रताप्यति न मानवे ।
फलपुष्पाविहीनस्य प्रवालेस्तस्य वाधितम् ।

पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेत् ॥”
“सक्तुभिर्वा पिबेन्नक्तं तुम्बीस्वरसभावितैः ।

कफोद्भवे ज्वरे कासे गलरोगज्वरोपके ॥
गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कक्कं मांसरसेः पिबेत् ।

नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमनुते ॥”
“जीवकपर्षभकौषीरा कपिकच्छूः शतावरी ।

काकोलीश्रावणी मेदा महामेदा भघ्निका ॥
तद्रजोभिः पृथक्सेवा घामार्गवरजोऽन्विताः ।

कासे वृद्धवदादे श्वस्ता मधुसिताक्षताः ॥”
“सर्षपाणां मधुकानां तोयेन वमनं कर ।

पावयेत् कौटर्भं नीचं युक्तं कश्चरस्यथवा ॥

वमिः

समाहं वार्कड्गधातं तच्चूर्णं पाययेत् पृथक् ।
फलजीवन्तकेचाकु जीवन्तीजीवकोदनेः ॥
वमनौषधसुखानामिति कल्पदिगीरिता ।
बीलेभानेन मतिमानन्यापि च कल्पयेत् ॥”
इति वामटे कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
वमनः, पुं. (वमतीव शुक्लवर्णमिति । वम् + ल्युः ।)
शयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वमनी, स्त्री, (वमन + डीप्.) जलौका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या जलौकाशब्दे
ज्ञातया ॥)
वमनीया, स्त्री, (वमयतीति । वम् + ल्युर्थविवचा-
याम् । अभिधानात् कर्त्तरि अनीयर्.) मक्षिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वमनयोग्ये, त्रि ॥
वमिः, स्त्री, (वमनमिति । वम् + सर्वधातुभ्य इन् ।
उणा० ४ । ११७ ।) प्रच्छट्टिका । इत्यमरः ।
२।६।५५ ॥ (अस्याः ससम्प्राप्तिश्चणचिकित्सितं
पथापथश्च यथा,—
“आमले मूलरोगार्तिः पञ्चभेदो भ्रमः क्लमः ।
शोषः शिरोयथा क्लेदो नेत्रे गम्भीरमिच्छति ॥
खल्ली वा चेतनं वापि अजीर्णाज्जायते वमिः ।
गम्भीरनेत्रो वमते विड्वन्वो वातिसार्थते ॥
गात्रे खल्ली करं मूलं तथा शोथोऽतिमूर्च्छना ।
विकलाङ्गो भ्रमार्त्तश्च भ्रमत्तदीक्षते जगत् ॥
शिरोर्निर्वपतेऽर्थं करपादौ हिमोपमौ ।
एतेलिङ्गैस्तु संयुक्तां कृद्दि दूरे परित्यजेत् ॥”
चिकित्सा ।
“स पञ्चमूलैर्जायतः कषायः
ससैन्धवश्चामलकश्च कल्कः ।
काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकं
स घातकृद्भिर्निवारणम् ॥”
“आमलक्या रसेनाथ घृष्टं चन्दनं मधु ।
गुडिकामलमानेन लेहो हन्ति वमिं ध्रुवम् ॥
चित्रककटुकरजनीद्वयश्च फलचिकं मधुना च
यावश्शुक्लः ।
समकृतमिति चूर्णमेतन्मधुना युतं वमिं निवा-
रयति ॥”
“काकोली काकमाची च काथं शर्करया युतम् ।
लाजाशर्करसंयुक्तं हन्ति पित्तवमिं वृणाम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव पथ्याशर्करया युतः ।
हन्ति काथं पित्तभ्रमं वमिं शीघ्रं नियच्छति ॥
दृष्ट्वा पित्तवमिं घोरां सदाहभ्रमदायिनीम् ।
तत्पारवधपञ्चाणि मधुशर्करयान्वितम् ॥
क्षीरपानं प्रशस्तं वा सुप्ताशर्करयान्वितम् ॥”
“जम्बान्धयोः प्रवासानि दाडिमामलकान् तथा ।
मस्तुनोपोषितं पानं हन्याच्छीघ्रवमिं वृणाम् ॥
सर्ज्ज्वर्ज्जनं धवकदम्बककोलचूर्णं
शुण्ड्या च धान्यसहितं सगुडं प्रददात् ।
श्लेष्मोद्धवं वमनमाशु निहन्ति पुंसं
शुखीकणा मधुविड्ङ्गशुनोऽपि लेहः ॥”
“ऊर्ध्वभागगते दोषे विरेको हि प्रशस्यते ।
तस्मिन् जातेऽप्यधोभागं वमनं शास्वति ध्रुवम् ॥
अथ द्विभागमात्रेणैतदा देयाभया मधु ।

वमिः

क्रिमिजं वमनं ज्ञात्वा क्रिमीणां भ्रमनक्रिया ॥
न चोष्णं नातिचाञ्चल्यं न तीक्ष्णं न तथा लघु ।
तखुलीयकप्राकं वा न मद्यं काञ्चिकं न तु ॥
वमिदोषे च कथितं पथ्यञ्चान् शृणुष्व मे ।
आनूपं शालिभक्तश्च शतपुष्पा च वास्तुकम् ॥
आङ्गुकी मुत्रयूषश्च दधि सर्पिर्गुडान्वितम् ।
अङ्गारमखका चाथ वमौ पथ्यं प्रशस्यते ॥
यथाबलं यथाकालं यथारोगं यथानलम् ।
तथा दृष्ट्वा प्रकुञ्चन्ति पथ्यानां समुपक्रमम् ॥
दिवानिद्रां प्रयुञ्जीत वमौ श्वासोत्तिसारके ।
ह्रिकाशोपे तथा जीर्णे वमिक्लेदेऽथवा पुनः ॥
न चोष्णतोयपानश्च नातिभोजनमेव च ।
न ध्रावनश्च कर्त्तव्यं वर्ज्येदमनाहृते ॥”
इति वैद्यके ॥
अथ कृद्दिधिकारः । तत्र कृद्दिविप्रकृतसन्नि-
कृष्टनिदानं पूर्वरूपं संप्राप्तिश्च ।
“अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृदैर्लेवणैरपि ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथा सात्मेयश्च भोजनैः ॥
आमाश्रयात्तथोद्दिगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः ।
नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमन्नतः ॥
दुष्टेर्दोषैः पृथक् सर्वैर्वीभक्तालोकनादिभिः ।
वीभन्तुसैर्हेतुभिश्चाप्येभैस्तुत्क्रियते बलात् ॥”
आमात् असम्यक् प्रकादसात् । अजीर्णात् यथा-
स्थिताङ्गत्वात् । आपन्नसत्त्वायाः प्राप्तिगर्भायाः ।
अन्येर्वीभन्तुसैर्विद्रुतेर्हेतुभिः । घृणाकारिभिः
अनिरुद्रवगस्यशून्यदर्शनभक्षणप्राणैरुत्क्रियते-
कृद्दि नोत्वा सुखादुद्विह्वलियते ॥ ॥ पूर्वरूप-
माह ।
“हृत्तासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणाख्यता ।
हेषोऽन्नपाने च भृशं वमोनां पूर्वलक्षणम् ॥”
कृद्दिः सामान्यलक्षणमाह ।
“हृदाद्यन्नाननं वेगेरह्यन्नभ्रमज्जनेः ।
निरुच्यते कृद्दिरिति दोषो वक्तुं प्रधानतः ॥
हृदाद्यन् पूरयन् अङ्गभ्रमज्जनेः अङ्गभेदेः अह्यन्
अङ्गानि पीडयन् । वक्तुं प्रधानतः वक्तुं प्रति-
धावितः दोषः कृद्दिर्निरुच्यते ॥ ॥ वातज्या
लक्षणमाह ।
“हृत्पार्श्वपीडासुखशोषशीघ्र-
नाभ्यार्त्तिकासखरभेदतोदेः ।
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं
विच्छिन्नलक्षणं तनुकं कषायम् ॥
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगे-
नात्तोऽनिलाच्छह्यतीव दुःखम् ॥”
कषायं कषायरसम् । दुःखं दुःखमिव कृद्दि-
यति ॥ ॥ पित्तजामाह ।
“सूक्ष्मापिपासासुखशोषमूर्ध-
ताल्वक्षिसन्तापनमोभ्रमार्त्तः ।
पीतं भृशोष्णं हरितश्च तिलं
धूम्रश्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥”
कफजामाह ।
“तन्कास्यमाधुर्यकफप्रसेकं
सन्तोषनिद्रास्निग्धौ रवार्त्तः ।

वमिः

स्निग्धं घनं खादु कफाङ्गि शुक्लं
सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत् ॥”
सन्तोषस्तृप्तिः ॥ ॥ त्रिदोषजामाह ।
“शूलाविपाकारुचिदाहृष्टणा-
श्वासप्रभो हृप्रवलाप्रसक्तम् ।
कृद्दिस्त्रिदोषाल्लवणास्त्रनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां वृणां स्यात् ॥”
आगन्तुजामाह ।
“असात्मजा च क्रिमिजामजा च
वीभक्तजा दौर्हृदजा च या हि ।
सा पञ्चमी ताश्च विभावयेच्च
दोषोच्छेयेणैव यथोक्तमादौ ॥”
एताः पञ्चागन्तुजत्वेन साम्यादेर्केव अतएव सा
आगन्तुजा पञ्चमी विभावयेत् अनुबन्धयेत् ॥ ॥
उपद्रवानाह ।
“कासः श्वासो ज्वरस्तृष्णा ह्रिका वैचित्त्यमेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव त्रयोऽश्वर्द्धरुपद्रवाः ॥
वैचित्त्यं विक्षतचित्तत्वम् । तमकोऽत्र तमः ।
श्वासपदेनैव तमकाख्यस्यापि श्वासस्योक्तत्वात् ॥
असाध्यां साध्याश्चाह ।
“चीणस्य या कृद्दिरितिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोषितरूपयुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां
साध्यां चिकित्सेत् निरुपद्रवाश्च ॥”
सचन्द्रिका मयूरपिच्छचन्द्रिकाप्रभायुक्ता ॥ ॥
अथ कृद्दिश्चिकित्सा ।
“आमाश्रयोत्क्लेशभवा हि सर्वा-
श्चर्द्धो मता लंघनमेव तस्मात् ।
विधीयते मारुतजां विना तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥”
अत्र द्वितीयपादे कृद्दिशब्दः ॥
“हृत्वात् क्षीरोदकं पीतं कृद्दि पवनसम्भ-
वाम् ।
सुप्तामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥”
क्षीरोदकं नाशितस्य क्षीरस्य उदकम् ॥ २ ॥
“गुडूचीत्रिफलानिस्वपटोलैः कथितं जलम् ।
पिबेन्मधुयुतं तेन कृद्दिर्नश्यति पित्तजा ॥ ३ ॥
हरीतकीनां चूर्णं लुलिह्याम्नाक्षिकसंयुतम् ।
अधोमार्गोक्तं दोषे कृद्दिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥ ४ ॥
विड्ङ्गविफलाविश्वाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
विड्ङ्गवशुखीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥”
सर्वं कैवर्त्तिसुक्तम् । गुडतज्जी इति लोके ॥ ५ ॥
“पिष्ट्वा घात्रीफलं लाजान् शर्करां च पलो-
मिताम् ।
दत्त्वा मधुपलश्चापि कुडवं सलिलस्य च ।
वाससा गालितं पीतं हन्ति कृद्दि त्रिदोष-
जाम् ॥ ६ ॥
गुड्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ।
दुर्निवारामपि कृद्दि त्रिदोषजनितां बलात् ॥ ७ ॥
शलालवङ्गगजकेशरकोलसज्ज-
लाजप्रियङ्गु घनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णाणि माक्षिकसितासहितानि क्षीणा

वयः

वयः

वयुनं

कृद्दि निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥”

इति एलादिचूर्णम् ॥ ८ ॥

“अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निष्कासितं जले ।
तत्त्वलं पानमात्रेण कृद्दि जयति दुर्जयाम् ॥६॥
पथ्यात्रिकटुधान्याकजीरकाणां रजो लिङ्गम् ।
मधुना नाशयेच्छर्दिमरुचिश्च त्रिदोषजाम् ॥१०॥
विल्वत्वचो गुडूच्या वा काथः क्षौद्रेण संयुतः ।
कृद्दि त्रिदोषजां हन्ति पर्याटः पित्तजां

तथा ॥११॥

आम्नास्थिविल्वनिर्यूहः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्त्यात् कृद्दीप्तसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥”

इति निर्यूहकाथः ॥१२॥

“जम्बाम्पल्लवश्चतं लाजरजःसंयुतं शीतम् ।
श्रमयति मधुना युक्तं वमिमितसारं लघानि-

सुगाम् ॥१३॥

वीभक्तजां हृद्यतमेरिहैर्दौहृदजां फलेः ।

लङ्घनेरामजां कृद्दि जयेत् सात्पौरसात्म-

जाम् ॥१४॥

कृमिहृद्गोवहृन्त्यात् वमिं कमिससुद्धवाम् ।

तत्र तत्र यथादोषं क्रियां कुर्यात् चिकित्-

सकः ॥१५॥

इति कृद्दीप्तिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

वमिः, पुं, (वमति उद्गिरति घूमादिकमिति ।

टु वम उद्गिरति + “इक् कृष्यादिभ्यः ।” इतीक् ।)

अभिः । इति मेदिनी । मे, २६ ॥ धूर्तः । इति

शब्दरत्नावली ॥

वमितः, त्रि, (वम + क्तः ।) वान्तः । (यथा,—

“वमितं लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं नतु वामयेत् ।

वमने क्षेपवाहुल्यात् हन्यालङ्घनकर्षितम् ॥”

इत्युद्धटः ॥”)

वमनकृतवस्तु । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥

वम्भः, पुं, वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥

वम्भीकृतः, पुं, वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥

वय, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, वयते । इति दुर्गा-

दासः ॥

वयं, त्रि, अस्मदादिः । आमरा इति भाषा ।

अस्मच्छब्दस्य वयादेशे जसि रूपोऽयम् । इति

याकरणम् ॥ (यथा,—

“एको भवामि स भवेत्तुमादौ
दारैरथोभौ स भवाव आवाम् ।
वयं भवामो बहवः पुत्रे-

स्वभ्याययाद्यापि विभो प्रसीद ॥”

इति सुम्बोधयाकरणम् ॥)

वयः, [स] स्त्री, (वयते वेति अजतीति वा । वय

ङ गतौ वीगतौ अजगतौ वा + असुन् । अजते-

र्वीभावः ।) पक्षी । (यथा, विष्णुपुराणे । १ ।

५ । ४६ ।

“ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसो-

ऽवृजत ॥”)

वाल्मीकिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ६८ । २३ ।

“तुल्यश्रीखवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंयुताम् ।

नैषधोऽर्हति वेदभीं तक्षयमसितेक्षणा ॥”

अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ यथा, ऋग्-

वेदे । २ । २० । १ ।

“वयं ते वय इन्द्र विहिषुणः प्रभरामहे वाजयु-

नैरथम् ॥”)

यौवनम् । इति मेदिनी । से, ३५ ॥ * ॥ वयो-

विशेषे कर्तव्यानि यथा,—

“शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयेष्विद्याम् ।

वार्द्धके सुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुव्रजाम् ॥”

इति रघुवंशे १ सर्गः ॥*

अपि च ।

“प्रथमेनार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।

तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ॥”

इति चाणक्यशतकम् ॥

वयोविशेषाणां नियमा यथा,—

“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।

केशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्तवचनम् ॥*

अपि च ।

“आषोडशद्वेहालस्तखस्तत उच्यते ।

वृद्धः स्यात् सप्ततेरुद्धं वर्धयान् नवतेः परम् ॥”

इति भरतवृत्ता स्मृतिः ॥*

अन्यथा ।

“बालं वृद्धिर्वयो रूपं चक्षुस्त्वक् ओत्ररेतसी ।

दशकेन निवर्तन्ते मनः सर्वान्द्रियाणि च ॥”

इति महाभारतम् ॥*

(“कालप्रमाणविशेषापेक्षिणी हि शरीरावस्था

वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथा स्थूलमेदेन

त्रिविधम् । बालं मध्यं जीर्णमिति । तत्र बाल-

मपरिपक्वातुगुणमजातयज्ञं ३ कुमाराल्लेश-

सहस्रसम्पूर्णवर्णं श्लेष्मधातुप्रायं आषोडशवर्षम् ।

विवर्द्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्व-

मात्रिंशद्वर्षमुपदिष्टम् । मध्यं पुनः समर्थागत-

बलवीर्यपौरुषपरक्रमग्रहणसरणवचनविज्ञान

सर्वधातुगुणं पित्तधातुप्रायमाषट्वर्षमुद्दिष्टम् ।

अतः परं परिहीयमानधातुविलिख्यबलपौरुषपरा-

क्रमग्रहणधारणसरणवचनविज्ञानं अग्र्यमान-

धातुगुणं वातधातुप्रायं क्रमेण प्रजीर्णसुष्यते आ-

वर्षशतम् ॥” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धमिति । तत्रो-

षोडशवर्षं बालास्तेपि त्रिविधाः क्षीरपाः

क्षीरामादा अन्नादा इति । तेषु संवत्सरपराः

क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीरामादाः परतो-

ऽन्नादा इति ॥ षोडशसप्तत्योरन्तरे मध्यं वय-

स्तस्य विकल्पो वृद्धिर्वीर्यं सम्पूर्णता हानि-

रिति । तत्राविंशतेऽष्टद्विंशतो यौवनमा-

चत्वारिंशतः सर्वधातुविलिख्यबलवीर्यसम्पूर्णता ।

अत ऊर्ध्वं मीषत्परिहाणिर्यावत् सप्ततिरिति ॥

सप्ततेरुद्धं क्षीयमाणधातुविलिख्यबलवीर्योत्साह-

महन्यहनिवलीपलितखालित्वज्जुष्टं कासश्वास-

प्रवृत्तिभिरुपप्रवैरभिभूयमानं सर्वक्रियासमर्थं

जीर्णारमिवाभिवृष्टमवसीदन्तं वृद्धमाचक्षते ॥

तत्रोत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थास्तत्रोत्तरा मेघज-

मात्ताविशेषा भवन्त्युते च परिहाणे स्तत्रादा-

पेक्षया प्रतिकूर्वाते । भवन्ति चात्र ।

बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ।

भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तद्बीज्यं योजयेत् ॥

अभिचारविरकेषु बालवृद्धौ विवर्जयेत् ।

तत्सार्धेषु विकारेषु वृद्धौ कुर्यात् क्रियां

प्रज्ञैः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्यायः ॥

वयःस्थः, त्रि, (वयसि यौवने तिष्ठतीति । वयस् +

स्था + कः ।) युवा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ४२ । ४ ।

“पित्रा पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव तु ॥”)

वयःस्थः, त्रि, युवा । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥

वयसि यौवने तिष्ठति इति वयःस्थः ङः निपा-

ताद्विसर्गस्य वा लुक् वयःस्थश्च ॥ वयःपक्षिण्य

बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके । इति विश्वः ।

इति भरतः ॥

वय(यः)स्था, स्त्री, (वयो यौवनं तिष्ठत्यनयेति । वयस्

+ स्था + घञर्थे कः । निपातनात् वा विसर्गस्य

लोपः ।) आमलकी । हरीतकी । सोमवल्लरी ।

इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ गुडूची । सखीला ।

काकोली । आली । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥

शाल्मलिः । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षीरकाकोली ।

इति भावप्रकाशः ॥ अत्यन्तपर्णी । (यथा,

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३२ ।

“वचा वयस्था गोलोमौ हरितालं मनःशिला ।

कुष्ठं सज्जरसश्चैव तैलार्थं वर्ग इष्यते ॥”)

मत्स्याक्षौ । युवती । इति राजनिर्घण्टः ॥

वयःस्थः, पुं, (वयसा तुल्यः । वयस् + “नौवयो-

धर्मेति ॥” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) समान-

वयस्कः । तत्पर्यायः । क्षिप्रः २ सवयाः ३ ।

इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ (यथा, आर्यासप्त-

शत्याम् । ४०३ ।

“बहुयोषिति लाक्षारणशिरसि वयस्येन दयित

उपहसिते ।

तत्कालकलितलज्जा पिपुनयति सखीषु सौभा-

ग्यम् ॥”)

वयस्था, स्त्री, (वयस्य + टाप्) सखी । इत्यमरः ।

२ । ६ । १२ । (यथा, कथासरित्सागरे । १० ।

१४५ ।

“अत्यर्थं सा च वृद्धा त्वां जायते मदनातुरा ।

तां भजस्व वयस्यां मे ततः क्षेममवाप्स्यसि ॥”

इत्का । यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । ४ । १५ ।

“एकया न विंशतिर्वयस्यास्ता एकचत्वारिंश-

द्वितीया क्षितिः ।” तथाच, वाजसनेयसंहिता-

भाष्ये । १४ । ६ ।

“वयस्यासंज्ञका इत्का उपदधात्येकोविंशति-

मन्त्रैरित्यर्थः ॥”)

वयुनं, स्त्री, (वीयते गम्यते प्राप्यते विषया अमने-

नेति । अज गतौ + “अजियमिष्टेऽभ्यञ्च ॥”

वरः

उणा० ३। ६१। इति उणय्। स च कित्।
अजेर्जीभावः।) ज्ञानम्। यथा,—
“हस्ताग्रास्ते रचयति विधिं पीठकोदूखलाद्यै-
श्चिह्नं ह्यन्तर्निहितवयुनः शिख्यभास्तेषु तद्वित्।”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्यायः।
शिख्यभास्तेषु अन्तर्निहितदध्यादौ वयुनं ज्ञानं
यस्य सः। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी।
वयुनः, पुं, (वीयते गम्यते ऽनेति। अज गतौ +
उणय्।) देवतागारम्। इत्युणादिकोषः।
(एतदर्थं स्त्रीवलिङ्गः।) इति उज्ज्वलदत्तः।
३। ६१॥ विषयागर्भजातः कृशाश्वस्य पुत्रः।
यथा, भागवते। ६। ६। २०।
“कृशाश्वोऽर्चिर्वि भार्यायां धूमकेतुमजीजनत्।
विषयायां वेदशिरं देवलं वयुनं मनुम्॥”)
वयोधाः, [स] पुं, (वयो यौवनं दधातीति। वयम् +
धा + “वयसि धाजः।” उणा० ४। २२८।
इति अतिः। स च कित्।) युवा। इत्युणादि-
कोषः। (अमम्। यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम्। १५। ७।
“वयोधसाधीतेनाधीतं जित्।”
“वयोधसा वयो दधाति पुण्याति वयोधा अग्रं
तेनाधीतेनाथयनायोपहिताधीतं जित्॥”
इति तद्भाष्ये महीधरः॥ आयुर्दोतरि, त्रि।
यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २८। २४।
“अमिमिन्नं वयोधसम्॥”
“दैवो होता अग्निं वयोधसमिन्नञ्च यजतु वय
आयुर्दधाति वयोधास्तमायुषो हातारं धारयि-
तारं वा।” इति तद्भाष्ये महीधरः॥)
वयोवज्रं, स्त्री, (वयसा वज्रमिव।) सौसकम्।
इति राजनिर्घण्टः।
वर, तु क ईधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) रेफोपधः। वरयति।
इति दुर्गादासः॥
वरं, स्त्री, (त्रियते इति। वृ + कर्मणि अप्।)
कुङ्कुमम्। मनाक्प्रियम्। इत्यमरः। तथा च।
“वरं प्राणास्त्राच्या न च शिशुविनाशेष्वभिरति-
वरं मौनं कार्यं न च वचनसुक्तं यद्वृतम्।
वरं स्त्रीवं भाष्यं न च परकलत्राभिगमनं
वरं भिक्षाशिल्वं न च परधनानां हि हरणम्॥”
इति वामनपुराणे ५६ अध्यायः॥
त्वचम्। बालकम्। आर्द्रकम्। इति राज-
निर्घण्टः॥
वरं [म्] अ, मनाक्प्रियम्। यथा,—
“मनागिष्टे वरं स्त्रीवं केचिदाहुस्तद्वचम्॥”
इति मेदिनी। वे, ६३॥
वरं वरा, स्त्री, (वरं वृणोतीति। वृ + अच्।
सुम् च।) चक्रपर्वणी। इति शब्दचन्द्रिका॥
चाकुलिया इति भाषा॥
वरः, पुं, (वृ + अप्।) वरणम्। तत्पर्यायः।
वृतिः २। इत्यमरः। ३। २। ८॥ हे वेष्टने।
प्रार्थनाविशेषे इत्यर्थः। इति भरतः॥ देवाद्-
वृत्तः। देवसकाशात् याचितः। उक्तञ्च।

वरटा

“तपोभिरिच्छते यस्तु देवेभ्यः ॥ वरो मतः॥”
इति च भरतः॥
जामाता। (यथा, रघुः। ६। ८६।
“प्रसूदितवरपक्षमेकतस्तत्
चित्तिप्रतिमखलमन्यतो वितानम्॥”)
विङ्गः। इति मेदिनी। रे, ६२॥ गुल्गुलुः। इति
शब्दरत्नावली॥ पतिः। इति हेमचन्द्रः। ३। २८०॥
(नियङ्गः। यथा, ऋग्वेदे। १। १४३। ५।
“न यो वराय मरुतामिव खनः सेनेव वृष्टा”
इत्या यथाशनिः॥”
“योऽभिर्वराय वरणाय नियन्त्राय शक्तो न
भवति॥” इति तद्भाष्ये सायणः॥)
वरः, त्रि, (वृ + अप्।) श्रेष्ठः। इत्यमरः। ३। ३।
१७२॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। ११। १८।
“राजासनं राजच्छत्रं वराभ्या वरवारणाः।
यस्य पुण्यानि तस्यैते मत्वेतत् शान्ति पुत्रक॥”)
वरकं, स्त्री, (त्रियते अनेन। वृ + अप्। ततः
संज्ञायां कन्।) पोताच्छादनम्। इति हारा-
वली। ६६॥ धौताधौतसाधारणवस्त्रम्। इति
शब्दरत्नावली॥
वरकः, पुं, (त्रियते लोकैरिति। वृ + अप्। ततः
कन्।) वनसुतः। इति हेमचन्द्रः। ४। २३६॥
पर्यटः। इति राजनिर्घण्टः॥ लणधान्यभेदः।
चीना इति भाषा। तत्पर्यायः। स्थूलकङ्कुः २
रुचः ३ स्थूलप्रियङ्गुः ४। अस्य गुणाः। मधु-
रत्वम्। रुचत्वम्। कषायत्वम्। वातपित्त-
कारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (वर + स्वार्थे
कन्। प्रार्थनाविशेषः। यथा, महाभारते।
३। १०७। ५३।
“स वज्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात्।
द्वितीयं वरकं वज्रे पितृणां पावनेच्छया॥”)
वरक्रतुः, पुं, (वराः श्रेष्ठाः क्रतवो यस्य श्रुता-
व्यभेधत्वात् तथात्वम्। यद्वा, वरः क्रतुर्यस्मात्।
पूतक्रतुत्वात् तथात्वम्।) इन्द्रः। इति हेम-
चन्द्रः। २। ८७॥
वरचन्दनं, स्त्री, (वरं श्रेष्ठं चन्दनम्।) काली-
यम्। देवदारु। इति मेदिनी। ने, २४२॥
वरटं, स्त्री, (त्रियते इति। वृ + “प्रकादिभ्यो-
ऽटन्।” उणा० ४। ८२। इति अटन्।)
कुन्दपुष्पम्। इति शब्दरत्नावली॥
वरटः, पुं, (वरति सेवते सरोवरमिति। वृ ञ्
सेवायाम् + “प्रकादिभ्योऽटन्।” उणा० ४।
८२। इति अटन्।) हंसः। इति मेदिनी। टे,
५१॥ कौटविशेषः। वोलता इति भाषा।
तत्पर्यायः। गन्धोली २ वरटा ३। इत्यमरः॥
गन्धोलीः ४ वरला ५। इति शब्दरत्नावली।
वरली ६। इति जटाधरः॥ लुना ७ क्रूरा ८
लुनवर्षणा ९। इति राजनिर्घण्टः॥
वरटा, स्त्री, (वरट + टाप्।) हंसी। (यथा,
बैध्वी। १। १३५।
“मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी॥”)
वरला। इत्यमरः। २। ५। २५॥ कुसुम्भ-
बीजम्। इति भावप्रकाशः॥ (अस्या गुणा
यथा,—
“वरटा मधुरा स्निग्धा रक्तपित्तकफापहा।
कषाया शीतला गुर्वी स्यादवस्थानिलापहा॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
वरटी, स्त्री, (वरट + जातौ ङीष्।) हंसी।
इति मेदिनी। टे, ५१॥ गन्धोली। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥ (यथा, सुश्रुते कण्ठस्थाने ३ अध्याये।
“सूक्ष्मतुण्डोऽटिङ्गवरटीशत पदौशूकवल-
भिकाशङ्गीभमराः शूकतुण्डविधाः॥”)
वरट्टिका, स्त्री, कुसुम्भबीजम्। तत्पर्यायः।
वरटा २। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्ध-
त्वम्। रक्तपित्तकफापहत्वम्। कषायत्वम्।
शीतलत्वम्। गुरुत्वम्। अवस्थत्वम्। अनिला-
पहत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥
वरणं, स्त्री, (वृ + भावे ल्युट्।) कन्यादिवरणम्।
(यथा, महाभारते। १। १६०। ७।
“न च विप्रेन्धवीकारो विद्यते वरणं प्रति।
स्वयंवरः क्षत्रियाणामितोयं प्रथिता श्रुतिः॥”)
वेष्टनम्। इति मेदिनी। गे, ६५॥ पूजनादि। इति
शब्दरत्नावली॥ *॥ अथ वरणविधिः। तेषा-
माचार्यादीनां होमसाधे कर्मणि होमा-
रम्भात् पूर्वमानवर्थं यजमानेन स्वयं वरणं
कार्यम्। दानवाचनान्धारम्भवरणव्रतप्रमाणीषु
यजमानं प्रतीयात्। इति हरिश्चर्मभृतकात्या-
यनसूत्रात्। तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः। ज्योति-
र्योमे। ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वज्यादिक्रमदर्शने-
नान्यत्राकाङ्क्षा दृष्टपरिकल्पनाया न्याय-
त्वात्। सुगतिसोपानप्रभृतयोऽप्येवम्। वरणम्।
गन्धादिदानद्वारा प्रीतिसुत्पाद्य कर्मकरणाद्य-
प्रेरणम्। तत्र च। सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता
ग्रहीता च उदङ्मुखः। इति वचनात् यज-
मानस्य प्राङ्मुखत्वं आचार्यादीनामुदङ्मुखत्वं
प्रतीयते। वरणविधिमाह कात्यायनः। आसन-
माहार्यं आह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामी
भवन्तमिति। आसनमाहार्यानीय संस्थाप्याह
साधु भवानास्तामिति। साध्वहसासे इति
प्रतिवचनम्। अर्चयिष्यामी भवन्तमिति पुन-
रुक्ते अर्चय इति प्रतिवचनं सामर्थ्यात्।
इति हरिश्चर्मा। इति संस्कारतत्त्वम्॥ *॥
मेदिनीमते पवर्गीयवकारादिशब्दोऽयम्। किन्तु
अन्तःस्थवकारादिदध्यातोरेणप्रत्ययेन निवृत्त-
त्वाच्च लिखितः॥
वरणः, पुं, (त्रियते अनेन वृणोतीति वा। वृ +
“सुयुक्त्वञो युच्।” उणा० २। ७४॥ इति
युच्।) प्राकारः। वरणवृक्षः। इत्यमरः। २।
२। ३। (यथा, किराते। ५। २५।
“इह सिन्धवश्च वरणावरणाः
करिणां सुदे वनलदानलदाः॥”)
उष्ट्रः। इति हारावली। ८२॥ संक्रमः।
इति हलायुधः॥ सांको इति भाषा॥

वरणः

वरति

वरणसी, स्त्री, वाराणसी । इति शब्दरत्नावली ॥
वरणा, स्त्री, (वरण + टाप् ।) नदीविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु वाराणस्युत्तर-
सीमा । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
हरिरुवाच ।

“महेश्वर ऋण्यस्मिं मम वाचं कलस्वनाम् ।
ब्रह्महत्याचयकरीं शुभदां पुण्यवर्हिणीम् ॥
योऽसौ प्राङ्मुखोऽस्मि मद्दंष्ट्रप्रभवोऽयम् ।
प्रयागे वसते नित्यं योगशायी तु विश्रुतः ॥
चरणाद्विष्णोस्तस्य विनिर्याता सरिद्धरा ।
विश्रुता वरणीत्येवं सर्वपापहरा शुभा ॥
सद्यादस्या द्वितीया च अस्मिन्निव विश्रुता ।
ते उभे च सरिच्छेदे लोकपूर्व्यं बभूवतुः ॥
ताभ्यां मध्ये तु यो देशस्तत् क्षेत्रं योगशायिनः ।
त्रैलोक्यप्रभवं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥
न तादृशोऽस्ति गगने न भूम्यां न रसातले ।
तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा ।
यस्यान्तु भोगिनो नार्शं प्रयान्ति भवतो लयम् ॥”

इति वामने ३ अध्यायः ॥

वरणः, पुं, (वरणीतीति । वृ + “अण्डन्लृङ्भृ-
वृजः ।” उणा० १ । १२८ । इति अण्डन् ।)
अन्तरावेदिः । समूहः । सुखरोगः । स तु व्रज
इति वयसु फोडा इति च भाषा । इति मेदिनी ।
दे, ३३ ॥ तस्मै पवर्गोऽयकारादिरयं किन्तु
अन्तःस्थवकारादिवृधातोर्गौणादिक अण्डन्
प्रत्ययनिष्पन्नत्वाच्च लिखितः ॥

वरणकः, पुं, (वरण + कर्त्तृ + संज्ञायां वा कन् ।)
मातङ्गवेदिः । छातीर द्वायोदा इति भाषा ।
यौवनकण्ठकः । वयसु फोडा इति भाषा ।
वर्तुलः । गोल इति ख्यातः । इति मेदिनी ।
के, २०३ ॥ भित्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनी-
कारेण अयं पवर्गोऽयकारादौ लिखितः ।
किन्तु हेमचन्द्रेण वृधातुनिष्पन्नत्वात् अन्तःस्थ-
वकारादौ परिगणितः ॥

वरणकः, भि, (वरण + कन् ।) विशालः । भय-
सम्पन्नः । कृपणः । इति शब्दरत्नावली ॥

वरणा, स्त्री, (वरण + टाप् ।) चारिका । वर्षिः ।
श्रृङ्गभेदः । इति मेदिनी । ते, ३६ ॥

वरणाशुः, पुं, (वरण इव आलुरज ।) शर-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरतिलः, पुं, (वरः श्रेष्ठस्तिलस्तिलरसो यस्य ।)
कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यटकः ।
तत्पर्यायो यथा,—

“पर्यटो वरतिलश्च स्तुतः पर्यटकश्च सः ।

काथितः पांशुपर्यायस्तथाकवचनामकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वरतिलिका, स्त्री, (वरतिल + स्त्री + कन् । टाप् ।
अत इत्वम् ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
आकनादि इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायः ।
“पाठावष्टावष्टकीच प्राचीना पापचेलिका ।
एकशीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिलिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वरफ

वरकरि, स्त्री, रेणुकानामगन्धद्रवम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वरजा, स्त्री, (त्रियतेऽनयेति वृ + “वृजञ्चि-
तु” उणा० ३ । १०७ । इति अचन् । टाप् ।) वृजि-
कचरज्जुः । काकदडी इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
चूषा २ कल्या ३ कक्षा ४ । चर्मरज्जुः । तत्-
पर्यायः । नड्डी २ वड्डी ३ वड्डी ४ । वाड्डी ५ ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
६० । ८ ।

“यथायुगं वरजया नक्षति धरणायकम् ॥”

वरत्वचः, पुं, (वरा हितकरी त्वचा यस्य ।)
निम्बवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वरदः, त्रि, (वरं ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
सर्गेति” ३ । २ । ३ । इति कः ।) अभीष्ट-
दाता । तत्पर्यायः । समर्हकः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ७ ॥ समर्हः ३ वाञ्छितार्थदः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२ । २१७ ।

“वरदं तं वरं वने साहाय्यं त्रियतां मम ।

श्रव्यस्तस्मै प्रतिश्रुतं जगामोद्दिश्य पाण्डवान् ॥”

प्रसन्नः । इति मेदिनी । दे, ३७ ॥

वरदा, स्त्री, (वरद + टाप् ।) कन्या । इति
मेदिनी । दे, ३७ ॥ आदित्यभक्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्यायो यथा,—

“सुवर्चला सूर्यभक्ता वरदा वदरापि च ।

सूर्यावर्त्ता रविप्रीता परा ब्रह्मसुवर्चला ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अश्वगन्धा । इति भावप्रकाशः ॥ वरदात्री च ।

(यथा, भागवते । ३ । १६ । २२ ।

“धर्मस्य ते भगवत्स्त्रियुगत्रिभिः स्त्रैः

पक्षिचराचरमिदं द्विजदेवतार्थम् ।

नूनं भूतं तदभिधाति रजस्तमश्च

सत्त्वेन नो वरदया तनुवानिरस्य ॥”

वरदाचतुर्थी, स्त्री, (वरदाख्या चतुर्थी ।) माघ-
शुक्लचतुर्थी । तस्यां गौरी पूज्या । यथा । भवि-
ष्योत्तरे माघशुक्लपञ्चमधिकृत्य ।

“चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।

सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि अयम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वरदातुः, पुं, (ददातीति । दा + तुन् । वरस्य
दातुः ।) वृक्षविशेषः । भूदसह इति द्विती-
या भाषा । तत्पर्यायः । भूमीसहः २ हारदातुः ३

खरच्छदः ४ । अस्य गुणौ । शिशिरत्वम् ।

रक्तपित्तप्रसादनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

वरपर्यायः, पुं, (वराणि पर्यायस्य । वरपर्येति
आख्या यस्य ।) चौरकण्टकीवृक्षः । इति

रत्नमाला ॥

वरप्रदा, स्त्री, (वरं प्रददातीति । प्र + दा + कः ।)
लोपासुद्रा । इति हेमचन्द्रः । २ । ३७ ॥

वरदातरि, त्रि ॥

वरफलः, पुं, (वरं फलमस्य ।) नारिकेलवृक्षः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्फलं श्रेष्ठं च स्त्री ॥

वराकः

वरसखी, स्त्री, (वरं सुखमस्याः । डीप् ।) रेणु-
कानामगन्धद्रवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वरयिता, [ऋ] पुं, (वृ + णिण् । लृच् ।) भर्ता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वरणकारयिता च ॥

वररुचिः, पुं, (वरा रुचिरस्य ।) कविविशेषः ।
तत्पर्यायः । पुनर्वसुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स च विक्रमादित्यराजसभास्यनवरत्नान्तर्गत-
रत्नविशेषः यथा,—

“धन्वन्तरिः क्षपणकामरुचिश्चन्द्रकु-

वेतालभट्टवटकर्पूरकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो वृषतः संभायां

रत्नानि वै ववरुचिर्नैव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नम् ॥

वरलः, पुं स्त्री, (वृणातीति । वृ + अलच् ।)

वरटः । वोलता इति भाषा । यथा,

“विषहक्री भट्टारो लो वरलस्तुणवटपदः ॥”

इति शब्दमाला ॥

वरलञ्चः, पुं, (वरः उत्कर्षो लङ्घः पुष्पेषु येन ।)

चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वरेख

लञ्चः ।) वरप्राप्ते, त्रि ॥

वरला, स्त्री, (वृ + अलच् + टाप् ।) हंसी ।
इति मेदिनी । ले, ११६ ॥ तच्च पवर्गोऽयका-
रादौ पठितोऽयम् । वरटा च ॥

वरली, स्त्री, (वरल + डीप् ।) वरटा । इति
जटाधरः ॥

वरवत्सला, स्त्री, (वरे जामातरि वत्सला ।)
श्वशुरभार्या । इति शब्दमाला ॥

वरवर्णिनी, स्त्री, (वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशस्तः पीता-
दिर्वास्त्वस्या इति । वरवर्ण + इनिः । डीप् ।)

अत्युत्तमा स्त्री । तत्पर्यायः । वरारोहा २

मत्तकामिनी ३ उत्तमा ४ । इत्यमरः । २ ।

६ । ४ ॥ मत्तकाग्निनी ५ । इति भरतः ॥

(यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ७ ।

“रत्नभूता च कर्ण्येवं वार्त्तयौ वरवर्णिनी ।

भविष्यत् जानता पूर्वं मया गोभिर्विबर्हिता ॥”

लाक्षा । हरिद्रा । रोचना । फलिनी । साध्वी

स्त्री । इति मेदिनी । ने, २४३ । गौरी ॥

(यथा, महाभारते । ६ । २२ । २१ ।

“भद्रकालि ! नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते ।

चण्डि ! चण्डि ! नमस्तुभ्यं तारिणि ! वर-

वर्णिनि ! ॥”

सरस्वती । लक्ष्मीः । इति शब्दरत्नावली ॥

वरवाङ्गीकं, स्त्री, कुङ्कुमम् । इत्यमरटीका ॥

वरवृद्धः, पुं, (वरः श्रेष्ठो वृद्धः पुरातनः ।) शिवः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरा, स्त्री, (वृ + अप् + टाप् ।) फलत्रिकम् ।

इति मेदिनी । रे, ६३ ॥ रेणुकानामगन्धद्रवम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुडूची । मेदा । नाक्षी ।

विडङ्गम् । पाठा । हरिद्रा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अष्टा च ॥

वराकः, पुं, (वृणीते तच्छील इति । वृ + “जल्प-

मिच्छकुटुलवृद्धः घातन् ॥” ३ । २ । १५५ ।

इति वाकन् ।) शिवः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ शुद्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वराकः, त्रि, (वृ + “जल्पमिच्छेति ।” ३ । २ । १५५ । इति वाकन् ।) शीघ्रनीयः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ अवरः । इति शब्द-माला ॥ (यथा, सुकुन्दमालायाम् । १७ ।

“नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चैतसा सेवे स्वस्य पदस्य दातरि परे नारायणे तिष्ठति । यं कश्चित् पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं सेवायै ऋगयामहे नरमहो मृगा वराका वयम् ॥”)

वराङ्गं, स्त्री, (वरमङ्गानाम् ।) मस्तकम् । गुह्यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २६ ॥ गुह्यत्वं । योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रेष्ठावयवे, च ॥ (वरा-यज्ञान्त्यम् ।) तदुत्पत्तेः, त्रि ॥ (चोचम् । यथा, “त्वक्पत्रं च वराङ्गं स्याद्भृङ्गश्चोचं तथोत्-कटम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वराङ्गः, पुं, (वराणि स्थूलाव्यङ्गानि यस्य ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णुः । यथा,— “सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गद्वी ॥”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

वराङ्गकं, स्त्री, (वरमङ्गमस्य । कप् ।) गुह्यत्वं । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ श्रेष्ठावयवउत्पत्तेः, त्रि ॥

वराङ्गना, स्त्री, (वरा श्रेष्ठा अङ्गना ।) व्यति-प्रशस्ताङ्गयुक्ता स्त्री । यथा,—

“शिरः सपुत्र्यं चरणौ सुपूजितौ
वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
अनमशाधित्वमपर्वमेधुनं
चिरप्रनष्टं श्रियमानयन्ति घट् ॥”

इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥

वराङ्गरूपोपेतः, त्रि, (अङ्गानां रूपाणि अङ्ग-रूपाणि । वराणि अङ्गरूपाणि तैरुपेतः ।) श्रेष्ठरूपयुक्तः । सुन्दर इत्यर्थः । तत्पर्यायः । सिंहसंहननः । १ । इत्यमरः ॥

वराङ्गी, स्त्री, (वरमङ्गमन्तरवयवो यस्याः ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वराङ्गी, [न] पुं, (वराङ्गमस्यस्येति । इति, ।) अश्ववेतसः । वराङ्गश्चाश्ववेतसं इति वा पाठः । इति रत्नमाला ॥ श्रेष्ठाङ्गयुक्ते, त्रि ॥

वराट्, पुं, (वरं मन्दमदतीति । अट् + कर्मणि अष् ।) कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य शोघनादिविषयो यथा,— “भूगर्ते च समे शुद्धे पत्तलीं स्थापयेत् सुधीः । तुषेण पूरयेत्तस्याः किञ्चिन्नखं भिषग्वरः ॥ वराटैः पूरितां मृगां तन्मथो विनिवेशयेत् । कारौघाग्निं ततो दद्यात् पालिका यन्तसुत-मम् ।

अनेन क्रियते नूनं वराटः सर्वरोगजित् ॥” ॥ अग्न्यञ्च ।

“वराटं तत्र चाङ्गेरी जम्बीराणां रसेन वा । अग्नेषामपि चास्त्राणां यावत् पीतं न गच्छति ।

पश्चादुद्धृत्य प्रक्षाल्य यक्षीयाच्च वराटकम् ॥”

इति वराटशुद्धिः ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारुणमारुगाधि-कारे ॥) रज्जुः । यथा । रज्जुः मुक्ता वराटो ना । इति स्त्रीकाण्डे रत्नकोषः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

वराटकः, पुं स्त्री, (वराट् + स्वार्थे कन् ।) कपर्-दकः । इत्यमरः ॥ कङ्ग इति भाषा । तस्य संख्याभेदेन संज्ञाभेदा यथा,—

“वराटकानां दशकद्वयं यत्
सा काकिनी ताश्च पण्यस्तस्यः ।
ते षोडश द्रव्य इवावगम्यो
द्रव्यैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ॥”

इति लीलावती ॥ * ॥

अपि च । तान्त्रिकः कार्थिकः पणः । इति याज्ञवल्क्यावचनेन गुह्याः प्रश्नाद्यमाषकस्य षोडशाक्षः कर्षोऽस्ती । इत्यमरसिंहोक्तेन च अशीतिरत्तिकापरिमिततान्त्रे पण्यशब्दः सङ्के-तितः स च तावत्संख्यकवराटकेर्लभ्यते इति वराटकेष्वपि तथा व्यवहारः । एतन्मूलकं भविष्यमत्स्यतन्त्रयोर्वचनं यथा,—

“अशीतिभिर्वराटकेः पण इत्यभिधीयते ।
तैः षोडशैः पुराणं स्याद्रजतं सप्तभिस्तु तैः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

ते च दक्षिणार्थं विधीयन्ते । यथा,— “हृतमश्रोत्रियं दानं हतो यज्ञस्तदक्षिणः । तस्मात् पणं काकिणीं वा पणं पुष्पमथापि वा ।

प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा स सफलो भवेत् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

वराटकः, पुं, (वराट् एव । स्वार्थे कन् ।) रज्जुः । पद्मबीजम् । इति मेदिनी । के, २०२ ॥

वराटकरजाः, [स] पुं, (वराटक इव रजो यत्र ।) नागकेसरवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

वराटिका, स्त्री, (वराट् + स्वार्थे कन् । टाप् । अत इत्वञ्च ।) कपर्दकः । इत्यमरटीकायां भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथा, नैषधे । २ । ८८ ।

“बहुकम्बुमणिवराटिका
गङ्गनाटकरकर्कटोत्तकरः ॥”)

तुच्छवाचिका च । यथा,—

“प्रयागे सूत्राते येन तस्य गङ्गा वराटिका ॥”

इत्युद्भटः ॥

वराणः, पुं, (त्रियते इति । वृ + युच् । पृषो-दरात् दीर्घः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वरुणवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

वराणसी, स्त्री, (वाराणसी पृषोदरादित्वत् साधु ।) काशी । यथा,—

“काशी वराणसी वाराणसी शिवपुरी च
सा ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वरादनं, स्त्री, (वरं राजभिरदत्ते इति । अट् + ल्युट् ।) राजादनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वराभिधः, पुं, अश्ववेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वरा अभिधा यस्य ।) श्रेष्ठनामा च ॥

वराभः, पुं, (वरः श्रेष्ठः अश्वोऽव । रस्य लत्वम् ।) कर्मदः । इति रत्नमाला ॥ कराभ इति वा पाठः ॥

वरारकं, स्त्री, (वरं श्रेष्ठं धनिनं ऋच्छति गच्छति । ऋ + खल् ।) ह्रीरकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।

१३१ ॥ (गुणादयोऽस्य ह्रीरकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

वरारोहः, पुं, (हस्तिन उच्चत्वात् आयतपृष्ठ-त्वाच्च वर आरोहो यत्र ।) हस्त्यारोहः । अव-रोहः । इति विश्वः ॥

वरारोहा, स्त्री, (वर आरोहो नितम्बो यस्याः ।) उत्तमा स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ४ ॥ (यथा, महानिर्व्याणतन्त्रे । ४ । ४७ ।

“यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी
तथा ।

न स्यात्यति वरारोहे ! तदैव प्रवक्तुः कलिः ॥”)

कटिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वरालिका, स्त्री, (वरा आलिका सखी जयादि-र्यस्याः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वराशिः, पुं, स्थूलवस्त्रम् । मोटा कापड़ इति भाषा । तत्पर्यायः । स्थूलशाटकः । २ । इत्य-मरः ॥ वरासिः ३ स्थूलशाटकम् ॥ स्थूल-शाटिका ५ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ स्थूल-पट्टाकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराशि ७ । कौवमिति जटाधरः ॥

वरासनं, स्त्री, (वरायै दुर्गायै अस्यते क्षिप्यते दीयते इति यावत् । अस् + ल्युट् ।) ओङ्-पुष्पम् । इति शब्दमाला ॥ (वरमासनमिति ।) उत्तमासनञ्च ॥

वरासनः, पुं, (वरां स्त्रीयां नारीं अस्यति त्वज-तीति । अस् + ल्युट् ।) विड्गः । (वरानपि जनान् अस्यति दूरीकरोतीति ।) द्वारपालः । इति विश्वः ॥

वरासिः, पुं, (वरैः श्रेष्ठैः अस्यते क्षिप्यते इति । अस् + इन् ।) स्थूलशाटकः । (वरोऽस्यैवस्य ।) खड्गधरः । इति धरणिः ॥

वरासी, स्त्री, ज्ञानवासः । इति शब्दमाला ॥

वराहः, पुं, (वरान् आहन्ति इति दुर्गः । क्त० ४ । ३ । ४६ । हन् + डः ।) पशु-विशेषः । वरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

शूकरः २ वृष्टिः ३ कोलः ४ पोत्री ५ किरिः ६ किटिः ७ इन्द्रो ८ घोणी ९ सत्वरोगमा १० क्रोडः ११ भूदारः १२ । इत्यमरः ॥ किरः १३ सुस्तादः १४ सुखलाङ्गूलः १५ । इति जटा-धरः ॥ स्थूलनासिकः १६ दन्तायुधः १७ वक्र-वक्रः १८ दीर्घतरः १९ आखनिकः २० भूक्षित् २१ बहुसूः २२ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ अस्य मांसस्य गुणाः । वृष्यत्वम् ।

वातघ्नत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ बहुमज्जत्वम् । विरूक्षणत्वञ्च । इति तन्त्रेव पाठान्तरम् । अन्यत् शूकरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

वराहः

तन्मांसं विष्णवे न देयम् । यथा । “नाभक्ष्यं
नैवेद्यार्थं भक्ष्येज्जामहिषीक्षीरं वर्जयेत् ।
पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि चेति ।” इत्याहिक-
तत्त्वधृतविष्णुसूत्रम् ॥ * ॥ वराहमांसं मुक्ता
विष्णुपूजादिनिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

“मुक्ता वाराहमांसानु यो वै मासुपसर्पति ।
पतनं तस्य वक्ष्यामि यथा भवति सुन्दरि ! ॥
वराहो दश वर्षाणि भूत्वा तु चरते वने ।
व्याधो भूत्वा महाभागे समाः सप्त च सप्ततिः ॥
क्षमिभूत्वा समाः सप्त तिष्ठते तस्य पुष्कले ।
अथोच्चैर्म्मूषिको भूत्वा वर्षाणाञ्च चतुर्दश ॥
एकोनविंशवर्षाणि यातुधानञ्च जायते ।
शृङ्गकक्षाष्टवर्षाणि जायते भवने बहु ॥
आध्वस्त्रिंशतिवर्षाणि जायते पिप्रिताशनः ।
एव संसारिताङ्गत्वा वाराहामिषभक्षकः ॥
जायते विपुले सिद्धे कुले भागवतस्तथा ।
हृषीकेशवचः श्रुत्वा सर्वसम्पूर्णलक्षणम् ॥
शिरसा चाङ्गलिं कृत्वा वाक्यं चेदमुवाच ह ।
एतस्मै परमं गुह्यं तव भक्तसुखावहम् ।
वाराहमांसभक्ष्यास्तु येन सुच्यन्ति किल्बि-
षात् ॥

वाराह उवाच ।

तरन्ति मानवा येन तिर्यक्संसारसागरात् ।
गोमयेन दिनं पञ्च कणाद्वारेण सप्त वै ॥
प्राणीयन्तु ततो मुक्ता तिष्ठेन् सप्तदिनं ततः ।
अक्षारलवणं सप्त शक्तुभिश्च तथा त्रयः ॥
तिलभक्षो दिनान् सप्त सप्त पाषाणभक्षकः ।
पथो मुक्ता दिनं सप्त कारयेच्छुद्धिमात्मनः ॥
श्रान्तदान्तपराः कृत्वा अहङ्कारविवर्जिताः ।
दिनान्येकोनपञ्चाशच्चरेत् कृतनिश्चयः ॥
प्रसुप्तः सर्वपापेभ्यः सर्वज्ञो विगतज्वरः ।
कृत्वा तु मम कर्माणि मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहमांसभक्ष्यापराधप्रायश्चित्तम् ।
इति वाराहपुराणम् ॥ * ॥

वन्धवराहमांसं आह्लादौ विहितम् । यथा
अश्वन्तीत्यनुवृत्तौ हारीतः । महारथवाशि-
नश्च वराहोक्तयेति । एवञ्च विवदन्ते व्या-
ख्यशूकराञ्चेति वशिष्ठोक्तं श्वेताश्वेतया श्व-
स्थितम् । कल्पतरुस्तु । आह्वे नियुक्तानि युक्त-
तयेति । विष्णुपासकस्य सर्वथा निषेधः । यथा
वाराहो भगवद्वाक्यम् ।

“मुक्ता वाराहमांसानु यस्तु मासुपसर्पति ।
वराहो दशवर्षाणि भूत्वा वै चरते वने ॥”
इत्यादिदृष्टीतत्त्वम् ॥ * ॥

याज्ञवल्क्यः ।

“हविष्याग्नेन वै मांसं पायसेन च वत्सरम् ।
मातृश्वारिणकौरभशकुनिच्छामपार्धतैः ॥
खेयुरौरववाराहशृगैर्मौषैर्यथाक्रमम् ।
मासद्वह्नाभिष्टप्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥”

इति आहृतत्त्वम् ॥ * ॥

विष्णोरवतारविशेषः । यथा,—

वराहः

सायम्भुव उवाच ।

“कुत्र प्रजाः स्यास्यन्ति पृथिवी तावत् प्रलया-
र्णवे मया तस्या उद्धरणे यत्नं कुरु । इति श्रुत्वा
ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान् । ध्यायतस्तस्य नासा
विवरात् अङ्गुष्ठप्रमाणो वराहोऽपीतो निरगात् ।
स च आकाशस्थः सन् क्षणमात्रेण पर्वतोपभो
वभूव । तं विष्णुं भूत्वा ब्रह्मा तुष्टाव । स च
तेन स्तुतः प्रलयाण्यवजलमध्ये प्रविश्य दन्ताग्रेण
पृथ्वीमुद्धृत्य निजधारणशक्त्या संस्थाप्य अन्त-
र्हितो बभूव । ततः पृथिव्यां राजा सायम्भुव-
मबुरासीत् ॥” इति श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥ तद-
वतारकर्तृकहिरण्याक्षवधो यथा,—

“वराहपर्वतो नाम यः पुरा हरिनिर्मितः ।
एव भूतो भगवानाजगामासुरान्तिकम् ॥
ततश्चन्द्रप्रतीकाशमयच्छाच्छसुत्तमम् ।
सहस्रारं ततश्चक्रं सूर्यवद्भिसमप्रभम् ॥
यो वैकुण्ठः सुरेन्द्राणामनन्तो भोगिनामपि ।
विष्णुर्यो योगविदुषां यो यज्ञो यज्ञकर्मणाम् ॥
विश्वे यस्य प्रसादेन सवनस्था दिवौकसः ।
आय्यं महर्षिभिर्देतमश्रुवन्ति सुधाहुतम् ॥
ततो देवद्रवकरं पुराणं शृङ्गसुत्तमम् ।
वक्त्रेण दभौ वेगेन विक्षिपन् देवजीवितम् ॥
ततः संरक्तनयनो हिरण्याक्षो महासुरः ।
कोऽयन्त्विति वदन् रोषान्नारायणमुदेक्षत ॥
वाराहरूपिणं देवं स्थितं पुरुषविग्रहम् ।
शृङ्गचक्रोद्यतकरं देवानामार्तिनाशनम् ॥
रराज शृङ्गचक्राभ्यां ताभ्यामसुरसुदनः ।
सुस्थाचन्द्रमसोर्मध्ये पौर्णमास्यामिवामुदः ॥

ततो हिरण्याक्षसुखाच्च सर्वे
समाद्रवन् देवगणाः सुरेशम् ।
निहन्तुकामाः सहसा वराहं
युद्धीतश्रद्धा वलपूर्वदर्पाः ॥
तैर्वैधमनोऽतिशयेन शस्त्रै-
र्देवासुरैर्दानवपुङ्गवैश्च ।
नासौ चञ्चलासुरवृन्दहा वै
मेघैः सुवृष्टा इव मन्दराभिः ॥
देवसतोऽसौ वृवराहमाहवे
निपातयामास रथा ज्वलन्तीम् ।
शक्तिं यथा विद्युतमाशु कुञ्जे
प्रवर्धमानोऽपि गिरिं सुमेघः ॥
स हन्मनो गदयाप्रमेयः
प्रोवाच देवं वृवराहमर्षिः ।
प्रजापतेः सेतुमिमं निहत्य
ब्रजेषु क्व खल्वि ग्रथा सुरेभ्यः ॥
वलं समासाद्य परैरेभ्यं
विनाशयिष्याम्यहमेवमानौ ।
देव्यास्तथा साकमतो हि देवान्
क्षतस्त्रीयान् सुनग्रीपपन्नान् ॥
संस्थापयिष्यामि ॥ संशयोऽत्र
देवेन्द्रदर्पः क्व तु मत्तमौघे ॥
एवं ब्रुवति वाक्मनु विष्णोर्वचस्पपातयत् ।
॥ बाहुशतसुख्यं सर्वप्रहरणं रणे ॥

वराहः

दानवाश्चापि-समरे मयतारपुरोगमाः ।
उद्यतायुधनिष्क्रिंशाः सर्वे तं समुपाद्रवन् ॥
स तावमानोऽतिबलैर्देवैः सन्नायुधोद्यतैः ।
न चञ्चल वराहस्तु मैनाक इव पर्वतः ॥
क्रोधसंरक्तनयनः शृङ्गचक्रधरो हरिः ।
यवर्हत स वेगेन व्याघ्रवन् सर्वतो दिशम् ॥
तं जयायासुरेन्द्राणां वर्धमानं नभस्तले ।
ऋषयः सह गन्धर्वैस्तुष्टुवर्त्मभुञ्जदन्तम् ॥
दीप्तामिसङ्घं घोरं दर्शनयसुदर्शनम् ।
सुवर्णरेणुपर्यन्तं वचनाभं भयावहम् ॥
मेदोऽस्थिमज्जारुधिरैः सिक्तं दानवसम्भवेः ।
अद्वितीयं प्रहारेस्तु क्षुरपर्यन्तमखलम् ॥
स्रग्दाममालाविततं कामगं कामरूपिणम् ।
चक्रमुद्यम्य समरे वाराहः स्वेन तेजसा ॥
चिच्छेद बाहुंश्चक्रेण हिरण्याक्षस्य वं तथा ॥
स हिरन्वाहुर्विशिरः न प्राकल्पत दानवः ।
कवन्ववत्स्थितः संख्ये विशाख इव पादपः ॥
ततः स्थितस्त्वेव शिरस्तस्य भूमावपातयत् ।
हिरण्यमयं रक्तचित्रं मेरोः शृङ्गमिवोत्तमम् ॥
हिरण्याक्षे हते देवा ये शेषाश्चैव दानवाः ।
सर्वे तस्य भयात् ब्रह्मा जम्बुराती दिश्ये
दृष्ट ॥”

इति वद्विपुराणम् ॥

अथ वराहावतारकारणम् । शरभरूपिमहा-
देवकर्तृकतच्छरीरनाशश्च ।
“त्रैलोक्यमखिलं दग्धं यदा कालाग्निना तदा ।
अनन्तः पृथिवीं त्यक्त्वा विष्णोरन्तिकमागतः ॥
तेन तत्ता तु पृथिवी क्षणमात्रादधोगता ।
ततो वराहरूपेण निमग्नो पृथिवीं जले ।
मया समुद्धाराय न्यधात् तत्त्वजिलोपरि ॥
वराहोऽपि स्वयं गत्वा लोकां लोकाङ्घ्रं गिरिम् ।
वाराह्या सह रेमे स पृथिव्या चारुरूपया ॥
स तथा रममाणस्तु सुचिरं पर्वतोत्तमे ।
नावाप तोयं लोकेष्टः पोत्री परमकातुकः ॥
पृथिव्याः पोत्रिरूपाया रमयन्त्यास्ततः सुताः ।
त्रयो जाता द्विजश्रेष्ठास्तेषां नामानि वै शृणु ॥
दुर्वृत्तः कनको घोरः सर्व एव महाबलाः ।
स तैः पुत्रैः परिरुतो वाराहो भाष्यया खया ॥
रममाणस्तदा कायत्यागं नैवागच्छद्विया ।
इतस्ततश्च शिशुभिः क्रीडतिः पोत्रिभिस्तदा ॥
जगन्ति ॥ भयानि नदीः कल्पतरुस्तथा ।
ततो देवगणाः सर्वे सहिता देवयोनिभिः ॥
शृङ्गेण सहिता मर्त्यं चक्रुः सन्धक् जगद्विजितम् ॥
ततो निश्चित्य तै सर्वे शक्राद्या सुनिभिः सह ।
शरस्यं शरणं जम्बुनारायणमर्जं विभुम् ॥
तं समासाद्य गोविन्दं वासुदेवं जगत्पतिम् ।
प्रणम्य सर्वे त्रिदशास्तुष्टुवर्गसुखजनम् ॥
देवा ऊचुः ।

जमस्ते देवदेवेश । जगत्कारणकारण ।
कालखण्डपिन् भगवन् प्रधानपुरुषात्मक ।
इति स्तुतो देवदेवो भूतभावनभावनः ।
सेनैर्देवगणैरुक्ते तान् सर्वान् मेवनिखनः ॥

वराहः

श्रीभगवानुवाच ।

यदर्थमागता यूयं यद्वो भयमुपस्थितम् ।
यत्र यद्वा मया कार्यं तद्देवास्तून्मुच्यताम् ॥
देवा ऊचुः ।

श्रीयते वसुधा नित्यं क्रीडया यन्मपोविणः ।
लोकाश्च सर्वे संचुञ्चा नामुवन्त्युपशान्तिताम् ॥
इति तेषां निगदतां श्रुत्वा वाक्यं जनार्दनः ।
उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माण्डं विशेषतः ॥
यत्कृते देवताः सर्वाः प्रजाश्च सकला इमाः ।
प्राप्नुवन्ति महद्दुःखं श्रीयते सकलं जगत् ॥
वाराहं तदहं कार्यं त्यक्तुमिच्छामि शङ्कर ।
निदेशशक्तं तत् त्यक्तुं खिच्छया नहि शक्यते ॥
त्वं त्वान्यथा तत् कार्यं यथात्मा शङ्कराधुना ।
त्वमाप्यायस्व तेजोभिर्जैत्र्यं सरस्वरं सुहृः ॥
आप्यायस्व तदा देवाः शङ्करो हन्तु पोविणम् ।
रजस्वलायाः संसर्गात् विप्राणां मारणात् तथा ॥
कायः पापकरो भूतस्तं त्यक्तुं सुहृतेभ्युना ।
प्रायश्चित्तेरुपेतैर्यः प्रायश्चित्तमहं ततः ।
चरिष्यामि तदर्थं मे तनुर्यत्नेन पात्यताम् ॥
प्रजा पात्या मम सदा या हि वीदति नित्यशः ।
मत्कृते प्रत्यहं तस्मात् त्यज्ये कार्यं प्रजाकृते ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तौ वासुदेवेन तदा च ब्रह्मशङ्करौ ।
त्वया यथोक्तं तत् कार्यमिति गोविन्दस्त्वत्तुः ॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्वान् विस्मृत्य त्रिदशा-

स्तदा ।
वाराहं तेजसा हतुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ॥
शनेः शनैर्यदा तेज आहरत्येष माधवः ।
तदा देहानु वाराहं सत्त्वहीनं यजायत ॥
ब्रह्माद्यास्त्रिदशाः सर्वे महादेवसुमापतिम् ।
अनुजगमुन्मथा तेज आधातुं सरनाशने ॥
ततः सर्वैर्देवगणैः स्वं स्वं तेजो वृषध्वजे ।
आदधे तेन बलवान् सोऽतीव समजायत ॥
ततः शरभरूपी तत्त्वगणाङ्गिरिप्रोऽभवत् ।
जह्वाधोभावतश्चाष्टपादयुक्तः सुमेरवः ॥
द्विलचयोजनोच्छायः साहस्रलौकविक्षृतः ॥
जह्वा वराहकायस्तु लक्षयोजनविक्षृतः ॥
लज्जार्हविक्षृतः पार्श्वे बह्वर्मानस्तदाभवत् ।
तमाधानं ततो दृष्ट्वा क्रोधाद्वावन्तमञ्जसा ॥
सुहृतः कनको घोरे आसेदुः क्रोधमूर्च्छिताः ।
उच्चिच्छिपुस्तं युगपत् पोत्रघातेर्महाबलाः ॥
ततस्तुष्टप्रहारेण शरभः कण्ठमध्यतः ।
भित्त्वा वपुर्वराहस्य पातयामास तज्जले ॥
तं पातयित्वा प्रथमं सुहृत्तं कनकं तथा ।
घोरं कण्ठदेशेभ्यु भित्त्वा भित्त्वा जघान ह ॥
त्वक्तप्राणस्तु ते सर्वे पेतुस्तोये महागर्भे ।
जलशब्दं वितन्वानाः कालानलसमर्चिषः ॥
प्रतिपेक्षु वराहं ब्रह्मा विष्णुर्हरस्तथा ।
हृष्टार्थं चिन्तयामासुः पुनरेव समागताः ॥
इति कालिकापुराणीयाष्टाविंशत्युत्तराध्या-
यात् सङ्कलितः ॥ ॥ विष्णुः । मानमेदः ।
पञ्चतमेदः । सुक्ता । इति मेदिनी । दे, २२ ॥

वरिव

(पर्वतार्थे उदाहरणम् । यथा, महाभारते ।
२ । २१ । २ ।

“वेहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा ।
तथा ऋषिगिरिस्तात शुभाश्वेत्यकपञ्चमाः ॥”)
शिशुमारः । वाराहीकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अष्टादशद्वीपान्तर्गतचतुर्द्वीपविशेषः ।
यथा,—

“गन्धर्वो वरुणः सौम्यो वराहः कङ्क एव च ।
कुसुदश्च कसेरश्च नागो भद्रारकस्तथा ॥
चन्नेन्द्रमलयाः शङ्खयवाङ्गकगभस्तिमान् ।
ताम्राकुञ्जकुमारी च तत्र द्वीपाः दशाष्टभिः ॥”
इति शब्दमाला ॥

(कण्ठपिण्डीरः । तत्पर्यायो यथा,—
“वराहः कण्ठपिण्डीरः कण्ठपिण्डीतकस्तु सः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

वराहकन्दः, पुं, (वराहप्रियः कन्दो यस्य ।)
वाराही । इति राजनिर्घण्टः ॥
वराहक्रान्ता, स्त्री, (वराहस्य क्रान्ता प्रियेति ।)
वाराहीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
वराहकाली, [न] पुं. (वराहवत् कलते इति ।
कल् + क्तिन् ।) सूर्यमणिपुष्पवृक्षः । तत्प-
र्यायः । सूर्यावर्तः २ । इति हारावली ।
६४ ॥

वराहक्रान्ता, स्त्री, (वराहेन क्रान्ता अतिप्रिय-
त्वात् ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दमाला ॥
तत्पर्यायः, । लज्जालुः २ समझा ३ लज-
कारिका ४ वराहनामा ५ वदरा ६ शूकरी ७
तिलगन्धिका ८ नमस्करी ९ गण्डकाली १०
खदिरौ ११ । इति रत्नमाला ॥ लज्जालुका १२
अञ्जलिकारिका १३ लताञ्जलिः १४ गण्डकारी
१५ समीच्छदा १६ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥
वाराही । चामाराजु इति ख्याते । इति
सुभूतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वराहनामा, [न] पुं, (वराहस्य नाम इव नाम
यस्य ।) वाराहीकन्दः । इति शब्दमाला ॥
वराहिका, स्त्री, कपिकक्षुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वराही, स्त्री, (वराहो भक्षकलेनाख्यस्येति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रसुक्ता ।
शूकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वरिवसितः, त्रि, (वसु + “नमोवरिवसिचन्द्रः
क्यच् ।” ३ । १ । १६ । इति क्यच् । ततः क्तः ।
“क्यस्य विभावा ।” ६ । ४ । ५० । इति पक्षे
यलोपः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ ।
१०२ ॥

वरिवस्या, स्त्री, (वरिवसः पूजायाः करणम् ।
वरिवसु + “नमोवरिवसिचन्द्रः क्यच् ।” ३ ।
१ । १६ । इति क्यच् । “अ प्रत्ययात् । ३ । ३ ।
१०२ । इत्यः । टाप् ।) शुश्रूषा । इत्यमरः ।
२ । ७ । ३५ । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १८ । १६ ।

“हुवे यदा वरिवस्या शृङ्गानो
विद्यामेवं वृजनं जीरदायम् ॥”)

वरीया

वरवसितः, त्रि, (वरिवस्या संजाता अस्य
तारकादित्वादितच् । यदा, वरिवस्य + क्तः ।
“क्यस्य विभावा ।” ६ । ४ । ५० । इति पक्षे यलोपा-
भावः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥

वरिणी, स्त्री, वडिणी । इति शब्दरत्नावली ॥
वरिणं, स्त्री, (वृ + सः । बाहुलकात् इट् ।)
वत्सरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“वर्षः स्यात्
वरिणोऽपि च ।” इत्युज्ज्वलदत्तवृत्तचन्द्रवच-
नम् । ३ । ६२ ॥)

वरिषाः, स्त्री भूम्नि, (वृ + सः । बहुवचनात्
इट् ।) वर्षाः । इति भरतद्विरुषकोषः ॥

वरिषाप्रियः, पुं, (वरिषा वर्षा प्रिया यस्य ।)
चातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

वरिष्ठं, स्त्री, (अतिप्रयेन वरम् । वर + इष्ठन् ।)
तान्त्रम् । इत्यमरः । ३ । २ । १११ ॥ (यथा,—
“रत्नं वरिष्ठं स्वेच्छास्वं तान्त्रं शुक्लसुन्दरम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मरिचम् । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥

वरिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिप्रयेन वर उरुर्वा
अतिशायन इष्ठन् । प्रियस्थिरिति वरादेशः ।)
इति व्याकरणम् ॥ वरतमः । (यथा, भागवते ।
१ । १० । ११ ।

“हत्वा खरिक्थसृध आततायिनो
युधिष्ठिरो धर्मेभृतां वरिष्ठः ॥”)

उरुतमः । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ४ । ५६ । ११ ।

“यत्नो वरिष्ठे वृहते विमिषन्तु
बहोषापप्रथानेभिरेवैः ॥”)

वत्सः । इत्यजयः ॥

वरिष्ठः, पुं, (वर + इष्ठन् ।) तित्तिरिपक्षी । इति
मेदिनी । ठे, १५ ॥ नारङ्गवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चाक्षुषमसुपुत्रः । यथा, महा-
भारते । १३ । १८ । २० ।

“वरिष्ठो नाम भगवाञ्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ॥”
धर्मेसावर्णिमन्तरस्य ऋषिविशेषः । यथा,
मार्कण्डेये । ६४ । १६ ।

“हविर्वाश्च वरिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथारुणिः ।
निखरश्चानवश्चैव रिद्धिश्चान्यो महासुनिः ।
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नपिदेवश्च सप्तमः ॥”

देवविशेषः । तथा, हरिवंशे । २३२ । १३ ।
“वरिष्ठश्च गविष्ठश्च भूतलोक्तयनो विभुः ।

सुप्रसादः किरीटी च खचीवक्त्रो महासुरः ॥”)

वरिष्ठा, स्त्री, (वरिष्ठ + टाप् ।) आदित्यभक्ता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वरी, स्त्री, (वृणोतीति । वृ + पचाद्यच् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) शतावरी । इत्यमरः । २ ।
४ । १०० ॥ सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरीयान्, [स] त्रि, (अयमनयोरतिप्रयेन ऊरु-
र्वरो वा । इत्यसुन् । प्रियस्थिरिति वरादेशः ।)
श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । २ । १ । ११ ।
“वरीयानेष ते प्रथः कृतो लोकहितो रुपः ॥”)

वरिष्ठः । अतिबुवा । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥

वरुणः

वरीयान्, पुं, विष्कम्भादिसप्रविश्रितियोगान्तर्गता-
ष्टादशयोगः । तत्र जातफलम् ।

“दाता दयालुः सुतरां सुवैधः
सत्कर्मकर्ता मधुरस्वभावः ।

नरो वलीयान् धनवान् जनाङ्गो
योगो वरीयान् यदि जन्मकाले ॥”

इति कोट्यौपदीपः ॥

(पुलहस्य पुत्रः । इति भागवते । ४ । १ । ३४ ॥)

वरीवर्हः, पुं, वलीवर्हः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

वरीधुः, पुं, कामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरुटः, पुं, स्निग्धजातिविशेषः । यथा,—

“पुलिन्दा नाह्ला निष्टाः श्वरा वरुटा भटाः ।

माला भिलाः किराताश्च सर्वेऽपि स्निग्ध-

जातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वरुङ्गः, पुं, अन्त्यजजातिविशेषः । यथा,—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुङ्ग एव च ।

कैवर्त्तमेदभिलाश्च सप्तैते चान्यजाः स्मृताः ॥”

एषां स्त्रीगमनादौ दोषो यथा,—

“एतेवान् स्त्रियो गत्वा भुक्ता च प्रतिग्रह्य च ।

प्रतत्त्वज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् सान्त्व्य गच्छति ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतयमवचनम् ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“कैवर्त्तस्य च कन्यायां श्रौष्ठिकादेव सौप्तिकः ।

सौप्तिकात् श्रौष्ठिकाज्जातो नटो वरुङ्ग

एव च ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

वरुणः, पुं, (वृणोति सर्वं त्रियते अन्यैरिति वा ।

वृ + “लृट्कारिभ्य ऊनन् ।” उणा० ३ । ५३ ।

इति ऊनन् ।) देवताविशेषः । स च कश्य-

पस्य अदितिनान्नि पत्न्यां जातः । तस्य चर्घया

पत्न्यां भृगुवाङ्मयीकी पुत्रो जातौ । इति

श्रीभागवतमतम् ॥ स च जलाधिपतिः पश्चिम-

दिक्पालश्च । तत्पुण्यायः । प्रचेताः २ पाशो ३

यादृसांपतिः ४ अय्यतिः ५ । इत्यमरः ॥ यादः-

पतिः ६ अपांपतिः ७ । इति तट्टीकायां

भरतः ॥ अम्बुकः ८ मेघनादः ९ जलेश्वरः १०

परब्रह्मणः ११ दैत्यदेवः १२ जीवनावासः १३

नन्दपालः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारि-

लोमः १५ कुण्डली १६ रामः १७ सुखाशः १८

इति जटाधरः ॥ * । जलाशयोत्सर्गादौ अस्य

पूजाविधिर्यथा । हयग्रीवपञ्चरात्रे ।

“अथ वायामतः कुर्यात् सङ्घारत्नादिनिर्मि-

तम् ।

ह्रियुजं हंसपृष्ठस्यं दक्षिणेनाभयप्रदम् ।

वामेन नागपाशन्तु धारयन्तं सुभोगिनम् ।

सलिलं वाममाभोगं कारयेद्वादसांपतिम् ॥

वामे तु कारयेद्वृद्धिं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।

नागैर्नदीभिर्यदोभिः समुद्रैः परिवारितम् ॥

जलैर्व वरुणं देवं प्रतिष्ठाविधिनाश्चयेत् ॥”

पुष्करं तत्पुत्रम् । ततो ध्यानम् ।

वरुणः

“प्रसन्नवदनं सौम्यं हिमकुन्देन्द्रसन्निभम् ।

सर्वाभरणसंयुक्तं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥

किरणैः शीतलैः सौम्यैः प्रीणयन्तमवस्थितम् ।

लावण्यान्तधाराभिस्तर्पयन्तमिव प्रजाः ॥

राजहंससमाकृष्टं पाशययकरं शुभम् ।

पुष्करादौर्गणैः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ॥

गौर्या कान्था चागुगतं नदीभिः परिवारितम् ।

नागैर्यदौर्गणैर्युक्तं जम्बूद्वीपे चापरम् ॥

वृष्टिचङ्कारकैर्यो नारायणमिवापरम् ॥”

इति ध्यात्वा पूजयेत् । वरुणमन्त्रोच्चारस्तु तत्रैव ।

“अष्टाविंशान्तवीजेन चतुर्दशस्वरेण च ।

अर्हन्द्विन्दुयुक्तेन प्रणवोद्दीपितेन च ॥”

तेन ॐ वौ इति मन्त्रः ।

“प्रतिमायां स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निबोधयेत् ।

पूजयेन्नृत्तपुण्यादौः सान्निध्यं पाशसुद्रया ॥”

स्थितिं प्रतिष्ठाम् । निबोधयेत् अन्तर्गताङ्गुष्ठ-

सुष्टिभ्यां निबोधसुद्रां दर्शयेत् । नमस्कारमन्त्रस्तु

“वरुणो धवलो जिष्णुः पुरुषो निम्नगाधिपः ।

पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥”

इति जलाशयोत्सर्गातत्त्वम् ॥ * ॥

वृष्टार्थं अस्य जपनीयमन्त्रा यथा,—

“पुष्करावर्त्तकैर्मेघैः ज्ञावयन्तं वसुधराम् ।

विदुर्जलितसमङ्गं तोयात्मनं नमाम्यहम् ॥

यस्य केशेषु जीमती गताः सर्वाङ्गसन्निवृ ।

कुक्षौ वसुधाश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥”

इति ध्यात्वा मानसैरुपचारैर्वरुणं आराध्य

मन्त्रमन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्हविस्तृष्टुप् हृन्दो

वरुणो देवता एतावद्वाङ्मभिवाप्य सुवृष्टार्थं

जपे विनियोगः । मन्त्रस्तु गुरुसखात् ज्ञेयः ।

स यथा । ॐ वृष्टिरिहानावन्तरयो मरुता-

सृष्टर्तो गच्छ वशापमिहैत्वा दिवं गच्छत तेनो

वृष्टिमावह । इति मन्त्रम् । सहस्रजपानन्तरं

सुवृष्टिमती वसुमती भवति । अथ सन्देहो न

कार्यः ॥ * । मन्त्रान्तरम् । ॐ लक्ष्मीं तथा

मायां तेन हूँ श्रीं ह्रीं इति चतुष्टयमन्त्रं नाभि-

मात्रजलमध्ये प्रविश्य यदि जपति तदा अना-

वृष्टिं हरति महावृष्टिर्भवति । अष्टसहस्रजपः

संख्या चतुर्गुणा तेन द्वाविंशत्सहस्रजपः ।

दिनत्रयानन्तरं चतुर्थदिने जपसमाप्तिः ।

“नाभिमात्रजले स्थित्वा जपेन्नम्रं प्रसन्नीधोः ।

वसुसहस्रं जपेन्नम्रं त्रिदिनं वाप्य यत्नतः ॥”

अथवा ।

“वदसहस्रं जपेन्नित्यं तदा वृष्टिर्भवेत् ध्रुवम् ।”

इति वदकर्मोद्दीपिका ॥ * ॥

पुस्तकान्तरे व इति एकाक्षरमन्त्रोऽपि अय-

त्वेन लिखितः ॥ * । महापातकिनो दक्षघ्नं

गृहीत्वा राजा वरुणाय प्रतिपादयेत् । यथा,—

“नाददीत वृषः साधुर्महापातकिनो धनम् ।

आददानस्तु ततोभातेन दोषेण लिप्यते ॥

अपसु प्रवेश्य तं दक्षं वरुणायोपपादयेत् ।

शुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥

इष्टो दक्षस्य वरुणो राज्ञां दक्षघ्नो हि सः ।

वरुणः

ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥”

इति मानवे ६ अध्यायः ॥ * ॥

खनामखातवृक्षः । तत्पुण्यायः । वरुणः २

सेतुः ३ तिलकाकः ४ कुमारकः ५ । इत्यमरः ।

२ । ४ । २५ ॥ अरौच्यः ६ सेतुकः ७ वराणः ८

श्लिखिमखनः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अत-

वृक्षः १० अतहमः ११ साधुवृक्षः १२ तमालः

१३ मारुतापहः १४ । अस्य गुणाः । कटु-

त्वम् । उष्णत्वम् । रक्तदोषश्रीतवातहरत्वम् ।

स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । विद्रधिरोगजिह्वश्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वरुणः पित्तलो मेदी श्लेष्मलच्छ्वाशमारुतान् ।

निहन्ति गुल्मवातासक्रिमींश्चोष्णोऽभिदीपनः ।

कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूक्षको लघुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“वरुणोऽनिलमूलजो मेदी चोष्णोऽरुणोऽरुणः ।

पुष्यं वरुणजं ग्राहि पित्तघ्नं आमवातजित् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

जलम् । इति मेदिनी । ये, ६५ । रुच्यः । इति

विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।

“धाता मित्रोऽर्थमा शक्रो वरुणस्तंश्च एव च ।

भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥”

सुनिर्गमजातकश्यपपुत्रविशेषः । इति महाभार-

तम् । १ । ६५ । ४२ ॥)

वरुणात्मजा, स्त्री, (वरुणस्य आत्मजा

तदुद्भवत्वात् ।) मध्यम् । इत्यमरः । २ । २० । ३६ ॥

(विवरणमस्या मध्यशब्दे ज्ञेया ॥)

वरुणानी, स्त्री, (वरुणस्य पत्नी । वरुण + “इन्द्र-

वरुणभवेति ।” ४ । १ । ४६ । इति डीप् आहु-

गागमश्च ।) वरुणपत्नी । इति जटाधरः ॥

(यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १२ ।

“इष्टेन्नाणीसुपहृये वरुणाणींस्तस्ये ।

अमायीं सोमपीतये ॥”)

वरुजं, स्त्री, (वृणोति आवृणोत्यनेनेति । वृ +

“आश्रिचादिभ्य इजोच्ची ।” उणा० ४ । १७२ ।

इति उज्जः ।) उत्तरीयवस्त्रम् । वृधातोऽन-

प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-

स्तुणादित्तिः ॥

वरुणः, पुं, (वृ + उलः ।) संभक्तः । इति संक्षिप्त-

साराण्यादित्तिः ॥

वरुथं, स्त्री, (त्रियते शरीरमनेनेति । वृ वरुथि +

“जृष्टृभ्याम्बुधन् ।” उणा० २ । ६ । इति

ऊधन् ।) तनुजाणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चर्मम् ।

इति मेदिनी । ये, २१ ॥ तत्र पवर्गीयवकारादौ

गणितोऽर्थं शब्दः ॥ (गृहम् । इति निघण्टुः ।

३ । ४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ५८ । ६ ।

“भवा वरुथं गृणते विभावो

भवा मधवन् मधवङ्गाः शुभे ॥”

सैन्यम् । यथा, भागवते । ६ । १० । २० ।

“तेऽनीकपा रघुपतेरभिपन्न सर्वे-

हृन् वरुथमिभपतिरथाश्वयोधैः ।

वर्करः

जह्नुर्मैर्गिरिगदेभिरङ्गदायाः
सीताभिमर्षहतमङ्गलरावणेशान् ॥”
वरुणः, पुं. (त्रियते रथोऽनेनेति । वृष् वरणे +
“जृष्टभ्याम्ययन् ।” उणा० २ । ६ । इति
ऊयन् ।) परप्रहरणाभिघातरक्षां रथस्य
सन्नाहवदयदावरणकादि द्रव्यं तत् । तत्पर्यायः ।
रथगुप्तिः २ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ५७ ॥
रथसंवृतिः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
रामायणे । ६ । ५७ । २६ ।
“उरगध्वजदुर्द्धवं सुवरुणं सपस्करम् ॥”
ग्रामविशेषः । यथा, तत्रैव । २ । ७१ । ११ ।
“तीरणं दक्षिणाङ्गेन जम्बूपस्थं समागमत् ।
वरुणश्च ययौ सम्यक् ग्रामं दशरथात्मजः ॥”
वरुणिनी, स्त्री, (वरुणं तनुनागादिकमस्यस्या
इति । वरुण + इनि; । डीप् ।) सेना । इत्य-
मरः । २ । ८ । ७८ ॥ (यथा, रघुः । ११ । ५८ ॥
“तस्य जातु मरुतः प्रतीपगाः
वर्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।
चिक्षिणुर्भूततया वरुणिनी-
मत्तटा इव नदीरयाः क्षलीम् ॥”)
वरेण्यं, स्त्री, (त्रियते लोकैरिति । वृ + “वृज
एण्यः ।” उणा० ३ । ६८ । इति एण्यः ।)
कुटुम्बम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वरेण्यः, त्रि, (वृ + एण्यः ।) प्रधानः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । ४ ।
“पुण्यो महाव्रजसन्महजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसर्पा वरेण्यः ॥”
वरणीयः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।
७ । ६० ।
“संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं
वधूं सुखयाज्ञनिबन्धनेन ॥”
पुं, पित्रगणानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये ।
६६ । ४५ ।
“वरो वरेण्यो वरदो पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा ॥”
भृगुपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
८५ । १२६ ।
“भृगोस्तु पुत्राः सप्तासन् सर्वे तुल्या भृगो-
गुणैः ।
अवनो वज्रशीर्षश्च सुचिरौर्वस्तथैव च ।
मुक्तो वरेण्यश्च विभुः सवनस्तेति सप्त ते ॥”
महादेवः । यथा, तत्रैव शिवसहस्रनाम-
कीर्तने । १३ । १७ । १३६ ।
“वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहाखनः ॥”
वरेण्यो, स्त्री, गौडदेशः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
वरेण्यः, पुं, (वरः श्रेष्ठ ईश्वरः ।) शिवः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वरोटं, स्त्री, (वराणि श्रेष्ठानि उटानि दलानि
अस्य ।) मरुवकपुष्पम् । इति शब्दमाला ॥
वरोलः, पुं स्त्री, (वृ + ओलच् ।) वरटः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥
वर्करः, पुं, (वृकते रुचते इति । वृक आदाने +
वकुलवचनानां अरः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ ।

२७६

वर्गः

१३१ ।) युवपशुः । इत्यमरः । २ । १० । २३ ॥
मेघशावकः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ परि-
हासः । (यथा, अमरुप्रतके । ७ ।
“कान्तः केलिरुचिर्युवा सहृदयस्ताडक् पतिः
कातरे
किन्नो वर्करकर्करैः प्रियप्रतेराक्रम्य विक्री-
यते ॥”)
वृगः । इति मेदिनी । रे, २१० ॥
वर्कराटः, पुं, (वर्करं परिहासं अटति गच्छ-
तीति । अट् + अच् ।) कटाक्षः । तरुणादित्य-
रोचिः । नारीपयोधरोत्सङ्गकान्तदत्तनख-
चतः । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥
वर्गः, पुं, (वृण्यते इति । वृजौ वर्जने + घञ् ।)
सजातीयसमूहः । (यथा, रघुः । २ । ४ ।
“व्रताय तेनानुचरेण धेनो-
न्यधिधि श्रेष्ठोऽप्यनुयायिवर्गः ॥”)
समानधर्मिभिः प्राणिभिरप्राणिभिरुपलक्षितं
वृहम् । यथा कवर्गः । अत्र कत्वखत्वादिना
विजातीयत्वेऽपि स्थानसान्ध्यामस्ति । इत्यमर-
भरतौ ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः । यथा,—
“सर्गो वर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्गसंग्रहाः ।
उच्छ्वासः परिवर्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम् ।
स्थानं प्रकरणं पञ्चाङ्गिकश्च ग्रन्थसन्धयः ॥”
इति त्रिकाण्शेषः ॥
समानाङ्गद्वयस्य पूरणम् । तत्पर्यायः । कतिः २ ।
वर्गे करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
“समद्विधातः कतिरुच्यतेऽथ
स्थायोऽन्यवर्गो द्विगुणान्यनिष्ठः ।
खखोपरिहासं तथापरेऽङ्का-
स्यक्कान्त्यसुत्वार्यं पुनश्च राशिम् ॥
खखद्वयस्याभिहितिर्दिनिष्ठी
तत्खखवर्गोऽप्युता कतिञ्चा ।
इत्येनयुग्राशिवधः कति स्या-
दिदस्य वर्गेण समन्वितो वा ॥” ॥
अत्रोद्देशकः ।
“सखे नवानाञ्च चतुर्दशानां
ब्रह्मि त्रिहीनस्य शतत्रयस्य ।
पञ्चोत्तरस्याप्युतस्य वर्गं
जानासि चेद्वर्गविधानमार्गम् ॥”
न्यासः ६ । १४ । २६७ । १०००५ । एषां
यथोक्तकरणेन जाता वर्गाः ८१ । १६६ ।
८८२०६ । १००१०००२५ ॥ अथवा नवानां
खखे ४ । ५ । अनयोराहतिः २० । द्विनिष्ठी ४० ।
तत्खखवर्गेऽप्येन ४१ । युता जाता सेव
कतिः ८१ ॥ अथवा चतुर्दशानां खखे ६ । ८ ।
अनयोराहतिः ४८ । द्विनिष्ठी ६६ । तत्खख-
वर्गो ३६ । ६४ । अनयोरेकेन १०० । युता
जाता सेव कतिः १६६ ॥ अथवा खखे ४ । १० ।
तथापि सेव कतिः १६६ ॥ अथवा राशिः २६७ ॥
अयं त्रिभिस्तुः पृथग्युतश्च २६४ । ३०० ।
अनयोर्घातः ८८२०० । त्रिवर्गयुतो जाता
वर्गः स एव ८८२०६ ॥ एवं सर्वत्रापि इति

वर्गम्

लीलावत्यां वर्गः ॥ (स्त्री, अमरविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । २१७ । १५ ।
“अमरास्मि महाबाहो देवारण्यविहारिणी ।
इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ॥”
सुनिशापात्प्राहृष्टपिण्डीयं अर्जुनात् प्राप-
सुक्तासीत् । एतद्वृत्तान्तस्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)
वर्गमूलं, स्त्री, (वर्गस्य समानाङ्गद्वयस्य मूलम्
आद्याङ्कः ।) पूरितसमानाङ्गद्वयस्याद्याङ्कः ।
यथा । वर्गमूले करणसूत्रं वृत्तम् ।
“तत्कालादिधमात् कतिं द्विगुणयेन्मूलं समे तद्भूते
तत्कालव्यकतिं तदाद्यविधमात्मन् द्विनिष्ठं
न्यसेत् ।
पङ्क्त्यां पङ्क्तिवृत्ते समेऽन्यविधमात् तत्कालप्रवर्गं
पङ्क्त्यां तद्विगुणं न्यसेदिति सुहुः पङ्क्तिर्दलं
स्यात् पदम् ॥” ॥
अत्रोद्देशकः ।
“मूलं चतुर्णाञ्च तथा नवानां
पूर्वं कृतानाञ्च सखे कृतीनाम् ।
पृथक् पृथक् वर्गपदानि विद्धि
बुद्धेर्विबुद्धिर्यदि तेऽत्र जाता ॥”
न्यासः ४ । ६ । ८१ । १६६ । ८८२०६ । १००
१०००२५ । लब्धानि क्रमेण मूलानि २ । ३ ।
६ । १४ । २६७ । १००००५ । इति लीला-
वत्यां वर्गमूलम् ॥
सजातीयाङ्गत्रयस्य घातः घनः । तस्य तन्मू-
लस्य च समुदायसूत्रोदाहरणानि पूर्वं न
लिखितानि प्रसङ्गादत्र पुनर्लिखन्ते । घने
करणसूत्रं वृत्तत्रयम् ।
“समन्विघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्थायो घनोऽन्यस्य ततोऽन्यवर्गः ।
आदिनिनिष्ठस्त आदिवर्ग-
क्यान्त्याहतोऽप्यादिवर्गश्च सर्वे ॥
स्थानान्तरत्वेन युता घनः स्यात्
प्रकल्प्य तत् खखयुगं ततोऽन्यम् ।
एवं सुहुर्ध्वर्गघनप्रसिद्धा-
वाद्याङ्कतो वा विधिरेव कार्यः ॥
खखाभ्यां वा हतो राशिस्त्रिजः खखघनेऽप्युक् ।
वर्गमूलघनखखो वर्गराशेर्घनो भवेत् ॥” ॥
अत्रोद्देशकः ।
“नवघनं त्रिघनस्य घनं तथा
कथय पञ्चघनस्य घनश्च मे ।
घनपदश्च ततोऽपि घनात् सखे
यदि घनेऽस्ति घना भवतो मतिः ॥”
न्यासः ६ । २७ । १२५ । जाताः क्रमेण घनाः
७२६ । १६६८२ । १६५३१२५ ॥ अथवा राशिः
६ । अस्य खखे ४ । ५ । आभ्यां राशिर्घतः
१८० त्रिनिष्ठश्च ५४० । खखघनेऽप्येन १८६ ।
युतो जातो घनः ७२६ ॥ अथवा राशिः २७ ।
अस्य खखे २० । ७ । आभ्यां हतस्त्रिजश्च
११३४० । खखघनेऽप्येन ८३४३ । युतो जातो
घनः १६६८३ ॥ अथवा राशिः ४ ।

वर्चस्वी

वर्ज्यः

वर्णः

मूलम् २। घनः ८। अयं खलो जातस्तुर्थां
घनः ६४॥ अथवा राशिः ६। अस्य मूलम् ३।
घनः २७। अस्य वर्गो नवानां घनः ७२६।
य एव वर्गराशिघनः स एव वर्गमूलघनवर्गः ॥
इतिघनः ॥*॥ अथ घनमूले करणसूत्रं उत्तमम् ।

“आद्यं घनस्थानमथाघने हे
पुनस्तथान्याह्नतो विप्रोध्यम् ।
घनं पृथक्स्थं पदमस्य कृत्वा
त्रिज्या तदाद्यं विभजेत् फलम् ॥
पङ्क्त्या न्यसेत्तत्कृतिमन्त्यनिर्णी
त्रिणीं त्यजेत्तत्प्रमात् फलस्य ।
घनं तदाद्याह्नमूलमेवं

पङ्क्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च ॥”

अत्रोद्देशकः । पूर्वघनानां मूलार्थं न्यासः ७२६।
१६६८९। १६५२१२५। क्रमेण लब्धानि मूलानि
६। २७। १२५। इति लोलावत्यां घनमूलम् ॥
वर्गोत्तमः, पुं, (वर्गोत्तमः ।) चराणां अर्थात्
मेघकर्कटतुलामकरराशीनां प्रथमोऽंशः ।
स्थिराणां अर्थाद्दृष्टविहृष्टिककुम्भराशीनां
पञ्चमोऽंशः । द्वात्मकानां अर्थात् मिथुनकन्या-
धनुर्मौनराशीनां नवमोऽंशश्च । यथा,—
“चराणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा ।
नवमे द्वात्मकानाञ्च वर्गोत्तम इति स्मृतः ॥”
अपि च । राशीनां स्वकीयनवांशः । यथा,—
“स्वनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वर्चः, ङ दीप्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भो०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ड, वर्चते । । इति दुर्गा-
दासः ॥

वर्चः, [स्] क्ली, (वर्चते इति । वर्च + “सर्व-
धातुभ्योऽनु ।” उणा० ४। १८८। इति
असुन् ।) रूपम् । विहा । (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे ४० अध्याये ।

“मूलाविष्टः सक्तमूर्जोऽलकूजौ
कृत्वापानः सन्नकटारजङ्गः ।
वर्चो सुचलत्पमस्य सफेनं
रुचं श्यावं सानिलं मारुतेन ॥”)

तेजः । इति मेदिनी । से, ३५ ॥ (यथा, ऋग्-
वेदे । ६। ६६। २१ ।

“अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् ॥”

“वर्चः तेजः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ अन्नम् ।

यथा तत्रैव । ३। २४। १ ।

“अग्ने सहस्रं पृतना अभिमातीरपास्य ।

दुष्टरस्तरन् नरातीर्वर्चोऽधायञ्च वाहसे ॥”

“वर्चोधाः अन्नं धेहि ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

वर्चस्वी, पुं क्ली, (वर्चस् + स्वार्थे कन् ।) विहा ।
इत्यमरः । २। ६। ६८॥ (दीप्तिः । यथा,
महाभारते । १३। २५। १६ ॥

“देविकायास्तपस्यश्च तथा सुन्दरिक्वदे ।

अश्विन्यां रूपवर्चस्त्वं प्रेत्य वै लभते नरः ॥”)

वर्चस्वी, [न] पुं, (वर्चोऽस्यास्तीति । वर्चस् +

“अस्मायःमेधेति ।” ५। २। १२१। इति
विनिः ।) चन्द्रः । यथा,—

“रोहिण्यामभवद्वा वर्चस्वी येन चन्द्रमाः ॥”
इति बृह्मपुराणम् ॥

वर्चः, [स्] पुं, (वर्चते इति । वर्च + असुन् ।)
चन्द्रपुत्रः । इति मेदिनी । से, ३६ ॥ अन्यच्च ।

“रोहिण्यामभवद्वा वर्चस्वी येन चन्द्रमाः ॥”
इत्याद्ये बृह्मपुराणे सर्गादुकीर्तने सतीदेह-
त्यागनामाध्यायः ॥

वर्जनं, क्ली, (वृज् + ल्युट् ।) त्यागः । हिंसा ।
इति मेदिनी । ने, १२२ ॥ मारणम् । इति
हेमचन्द्रः ॥

वर्जितः, त्रि, त्यक्तः । वृजधातोः क्तप्रत्ययेन
नियमः । यथा,—

“अवज्ञातश्चावृष्टं सरोषं विस्मयान्वितम् ।

गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥

वर्जनीयं, त्रि, (वृज् + अनौयर् ।) वर्जनयोग्यम् ।
त्यक्तव्यम् । वर्जनीयाञ्च यथा,—

“राजाञ्च नर्तकाञ्च तच्छोऽन्नश्चक्रकारिणः ।

गणान्च गणिकाञ्च चण्डालञ्चैव वर्जयेत् ॥

चक्रोपजीविरजकतस्करश्चजिनान्तथा ।

गान्धर्वलोहकाराञ्च स्तकाञ्च विवर्जयेत् ॥

कुलालचित्रकर्माञ्च वाहुषेः पतितस्य च ।

पौनर्भवश्चात्रिकयोरभिज्ञस्तस्य चैव हि ॥

सुवर्णकारशैलपणाधितस्यातुरस्य च ।

चिकित्सकस्य चैवान्नं पुंसल्या दाहिकस्य च ॥

स्तेननास्तिकयोरन्नं देवतान्द्रिकस्य च ।

सोमविक्रयिणश्चाञ्च शपाकस्य विशेषतः ॥

भार्याजितस्य चैवान्नं यस्य चोपपतिर्गृहे ।

उत्सृष्टस्य कर्दमस्य तथैवोच्छिष्टभोजिनः ॥

अपाङ्क्तान्नञ्च संवाञ्च शस्त्राजीवस्य चैव हि ।

कौर्वस्यान्वासिनश्चाञ्च मत्तोन्नतस्य चैव हि ॥

भौतस्य रुदितस्यान्नमवक्रुष्टं परिचितम् ।

जङ्गद्विषः पापकृषेः आह्वानं नृतकस्य च ॥

वृथापाकस्य चैवान्नं श्वावाञ्च श्वशुरस्य च ।

अप्रजानान्तु नारीणां कृतघ्नस्य तथैव हि ॥

कन्दकाञ्च विशेषेण शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।

शूण्डाञ्च घटकाञ्च भिन्नजामन्नमेव च ॥

विद्वज्जननस्याञ्च परिवित्तजमेव च ।

पुनर्भूतो विशेषेण तथैव दिधिभूपतेः ॥

अवज्ञातश्चावृष्टं सरोषं विस्मयान्वितम् ।

गुरोरपि न भोक्तव्यं अन्नं सत्कारवर्जितम् ॥

दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्वमन्नेष्वनुष्ठितम् ।

यो यस्यान्नं समन्नाति स तस्यान्नाति किस्वि-

यम् ॥”

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥

वर्ज्यः, त्रि, (वृज् + ल्युट् ।) वर्जनीयः । यथा,—

“अतः परं शृणुष्व त्वं वर्ण्यवर्ण्यप्रतिक्रियाम् ।

भोज्यमन्नं पर्युषितं स्नेहाक्तं पिरसंस्थितम् ॥

अस्नेहाश्चापि गोघ्नमथगोरसविक्रियाः ।

शूण्डकः कच्छपो गोधा सेधा मत्स्योऽथ शूण्डकः ॥

भक्ष्या ह्येते सदा वर्ज्यौ ग्रामशूकरकुटौ ।

पितृदेवादिशेषश्च श्राद्धे ब्राह्मणकाम्ययोः ।

प्रोक्षितश्चौषधार्धश्च खादन् मांसं न दोषभाक् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥

वर्ण, क वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, वर्णयति । अयं कश्चिन्न

मन्यते । वर्णः शुक्लादिक्रिया । इति दुर्गादासः ॥

वर्ण, तु क स्तुतिविस्तारशुक्लाद्युदयुक्तिदीपने । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-
दीपने अक०-सेट् ।) वर्णयति वर्णापयति कविः

स्तौतीत्यर्थः । वर्णयति तन्तुं विस्तारयतीत्यर्थः ।

वर्णयति प्रतिमां शुक्लादिवर्णां करोतीत्यर्थः ।

वर्णयति उदयुदक्ते दीप्यते वेत्यर्थः । शुक्लाद्य-

त्युक्तिदीपने इत्यपि पाठः । इति दुर्गादासः ॥

वर्ण, क्ली, (वर्णयतीति । वर्ण + अच् ।) कुङ्कुमम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वर्ण, पुं, (त्रियते इति । वृ + “कृजृषिद्विगुपय-
निस्त्रिपिभ्यो नित् ।” उणा० ३। १० । इति

नः । स च नित् ।) जातिः । सा च ब्राह्मणः

क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च । एवासुत्पत्त्यादिर्यथा ।

यदा भगवान् पुरुषरूपेण खडिं कृतवान् तदास्य

शरीरात् चत्वारो वर्णा उत्पन्नाः । सुखतो

ब्राह्मणाः बाहुतः क्षत्रियाः ऊरुतो वैश्याः

पादतः शूद्रा ज्ञाताः । एतेषां वर्णानां धर्माः

शास्त्रेषु निरूपिताः सन्ति । तच्च ब्राह्मणधर्मे

उच्यते । अध्ययनं यजनं दानश्चेति । जीविका-

स्वयः अध्ययनं याजनं प्रतिग्रहश्चेति । १ ।

क्षत्रियस्य त्रयो धर्माः । अध्ययनं यजनं

दानञ्च । प्रजानां रक्षणं जीविका । २ । वैश्यस्य

त्रयो धर्माः । अध्ययनं यजनं दानञ्च । चतस्रो

जीविकाः । क्षत्रिः गोरक्षञ्च ब्राह्मिण्यं कुशीद-

श्चेति । ३ । शूद्रस्य तु ब्रह्मचर्यविश्रां शुश्रूषा

धर्मो जीविका च । ४ । ब्राह्मणा आश्रम-

चतुष्टयवन्तो भवन्ति । ब्रह्मचारी गृहस्थः

वानप्रस्थः सत्यासी च । तच्च उपनयनानन्तरं

नियमं कृत्वा यो गुरोः सन्निधौ स्थित्वा साङ्ग-

वेदाध्ययनं करोति स ब्रह्मचारीत्युच्यते । १ ।

साङ्गवेदाध्ययनं समाप्य यो दारपरिग्रहं कृत्वा

स्वधर्माचरणं करोति ॥ गृहस्थ उच्यते । २ ।

पुत्रसुत्पाद्य यो वनवासं कृत्वा अकृष्टपच्यफलाहि

भक्षयित्वा ईश्वराराधनं करोति ॥ वानप्रस्थ

उच्यते । ३ । यः सर्वं गृहादिकं त्यक्त्वा सुनिहत-

सुखो गैरिककौपीनाच्छादनं दण्डं कमण्डलुञ्च

विभ्रत् भिक्षावृत्तिर्निर्जने तीर्थे वा स्थित्वा जीवन्-

मौश्वराराधनं करोति स सत्यासीत्युच्यते ॥ ४ ॥

क्षत्रियवैश्ययोस्तु प्रथमाश्रमत्रयं विहितम् ॥

शूद्रस्यैक एव गृहाश्रमः । ईश्वराराधनस्तु

सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणाञ्च साधारणो धर्मः ॥

तन्मध्ये यस्तु विद्यापासकः स वैष्णव उच्यते ।

शिष्योपासकः शैवः । दुर्गादिशक्त्युपासकः शाक्तः ।

स्वर्गोपासकः सौरः । गणेशोपासको गणपत्य

उच्यते । इति पुराणार्थप्रकाशः ॥*॥ अपि च ।

वर्णः

ब्रह्मोवाच ।

“सर्गादिब्रह्मरश्मिर्वै पूष्यः स्वाध्यायवादिभिः ।
विप्राद्यैः स्नेहधर्मेण तद्धर्मो वास वै शृणु ॥
यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
अध्यापनं चाध्ययनं षट् कर्माणि द्विजोत्तमे ॥
दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः क्षत्रियवैश्ययोः ।
दण्डस्तथा क्षत्रियस्य कृषिवैश्यस्य शस्यते ॥
शुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् ।
कारुण्यमस्तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मेतः ॥
भिक्षाचर्याश्च शुश्रूषा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
सत्याकर्माग्निकायश्च धर्मोऽयं ब्रह्मचारिणः ॥
सर्वेषामाश्रमाणां द्वैविध्यं चतुर्विधम् ।
ब्रह्मचार्यपुण्ड्र्याणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममाश्रजेत् ।
उपकुर्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अग्रयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्भभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि जीत्युपाकृत्य तृक्षा भार्याधना-

दिकम् ।

एकाको यस्तु विचरेत् उदासीनः स मौनिकः ॥
भूमौ मूलमूलाग्रित्वं स्वाध्यायस्तप एव च ।
संविभागो यथान्यायं धर्मोऽयं वनवासिनः ॥
तपस्तपति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः ॥
तपसाकर्वितोऽयं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सत्यासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुच्युजितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्तेते भिक्षुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः ॥
यस्मात्परतिरेव स्यान्नित्यतपो महासुनिः ।
सम्यक् च दमसम्यग् स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
भैक्षं श्रुतं च मौनित्वं तपोध्याने विशेषतः ।
सम्यक् च ज्ञानवैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥
ज्ञानसत्यासिनः केचित् वेदसत्यासिनोऽपरे ।
धर्मसत्यासिनः केचित्त्रिविधः पारमेष्ठिकः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव च ।
तृतीयोऽन्याश्रमी प्रोक्तो योगमूर्त्तिसमाश्रितः ॥
प्रथमा भावना पूर्व्वं मोक्षे त्वत्परभावना ।
तृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी ॥
धर्मात् संजायते मोक्षः अर्थात् कामोऽभि-

जायते ।

प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥
ज्ञानपूर्व्वं निवृत्तं स्यात् प्रवृत्तश्चाभिदेवकृत ।
चमा दमो दद्या दानमलोभोऽभ्यास एव च ॥
आर्जवज्ञानसूया च तीर्थयात्रासंनतया ।
सत्यं सन्तोष आस्तिक्यं तथा चेन्द्रियनिग्रहः ॥
देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
अहिंसा प्रियवादिहमपैशुन्यमरुच्यता ॥
एत आश्रमिका धर्माश्चातुर्विध्यं ब्रवीम्यतः ।
ब्राह्मणपदं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् ॥
स्थानमेतन् क्षत्रियाणां संयामेक्षपलायिनाम् ।

वर्णः

वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्त्तताम् ।
गान्धर्व्वं शूद्रजातीनां परिचारे च वर्त्तताम् ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यत्र ।

“ब्राह्मणस्य तु वक्ष्यामि शृणु कर्म वसुन्धरे ।
यानि कर्माणि कुर्वीत मम भक्तिपरायणः ॥
षट्कर्मनिरतो भूत्वा अहङ्कारविवर्जितः ।
लाभालाभं परित्यज्य भिक्षाहारो जितेन्द्रियः ॥
मम कर्मसमायुक्तः पैशुन्येन विवर्जितः ।
शास्त्रानुसारी मध्यस्थो न रुद्धः शिशुचेतनः ॥
एतद्देव ब्राह्मणः कर्म एकचित्तो जितेन्द्रियः ।
इष्टापूर्व्वं कुरुते स मामेति वसुन्धरे ॥
क्षत्रियाणां प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निष्ठताम् ।
यानि कर्माणि कुर्वन्ति क्षत्रिया मध्यसंस्थिताः ॥
दानशूरश्च कर्मज्ञो यज्ञेषु कुशलः शुचिः ।
मम कर्मसु मेधावी अहङ्कारविवर्जितः ॥
अल्पभाषी गुणज्ञश्च नित्यं भागवतप्रियः ।
गुरुविद्यानस्यतामा गुरुकर्मैष्वतन्त्रितः ॥
अभ्युत्थानादिकुशलः पैशुन्येन विवर्जितः ।
एतेर्गुणैः समायुक्तो यो मां व्रजति क्षत्रियः ॥
भजत मम यो नित्यं मम लोकाय गच्छति ।
वैश्यानां प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निष्ठताम् ॥
यानि कर्माणि कुरुते मम भक्तिपथे स्थितः ।
एतेर्गुणैः स्वधर्मेण लाभालाभविवर्जितः ॥
ऋतुकालाभिगामी च शान्तात्मा मोह-

वर्जितः ।

शुचिर्दक्षो निराहारो मम कर्मरतः सदा ॥
गुरुसंपूजको नित्यं युक्तो भक्त्यानुवत्सलः ।
वैश्यस्त्वेवमु संयुक्तो यो न कर्माणि कारयेत् ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥
अथ शूद्रस्य वक्ष्यामि कर्माणि शृणु माधवि ।
यानि कर्माणि कृत्वा तु शूद्रो मत्तं व्यवस्थितः ॥
दम्पती मम भक्तौ यौ मम कर्मपरायणौ ।
उभौ भागवतौ भक्तौ मत्परौ कर्मनिष्ठौ ॥
देशकालौ च जानाति रजसा तमसोज्झितः ।
निरहङ्कारयुक्तात्मा आतिथेयो विनीतवान् ॥
अहङ्कानीतिपूतात्मा लोभमोहविवर्जितः ।
नमस्कारप्रियो नित्यं मम चिन्तायवस्थितः ॥
शूद्रकर्माणि मे देवि ! य एवं स समाचरेत् ।
तृक्षा ऋषिसहस्राणि शूद्रमेव भजाम्यहम् ॥”
इति वाराहे विधिकर्मोत्पत्तिनामाध्यायः ॥
अपरश्च ।

सुकेशिरवाच ।

“विप्राणां चातुराश्रम्यं विस्तरान्मे तपोधनाः
आचक्ष्वन् न मे तृप्तिः शृण्वतः प्रतिविद्यते ॥
ऋषय ऊचुः ।
कृतोपनयनः सम्यक् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
तत्र धर्मोऽस्य यस्तश्च कथ्यमानं निश्रामय ॥
स्वाध्यायोऽर्थोऽस्य शुश्रूषा स्नानं भिक्षाटनन्तथा ।
गुरौ निवेद्य तच्चाद्यमनुज्ञातेन नित्यशः ॥
धर्मार्थकाममोक्षायां सम्यक् प्रत्युपपादनम् ।
तेनाहूतः पठेच्चैव तत्परीभूय नित्यशः ॥

वर्णः

अवाप्य सकलान् वेदान् शास्त्रं प्राप्य गुरो-
मंखात् ।
ततो वराहमुदा दद्याद्गुरवे दक्षिणान्ततः ॥
गार्हस्थ्याश्रमकामस्तु गार्हस्थ्याश्रममाश्रयेत् ।
वानप्रस्थाश्रमश्चापि चतुर्थं स्वेच्छया वसेत् ॥
तथैव च गुरोर्गृहे द्विजो निष्ठामवाप्नुयात् ।
गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भगवन् निषेवेयेत् ॥
एवं जयति नृत्यं स द्विजः शालङ्कटकट ॥
उपावृत्तस्तत्तस्मात् गृहस्थाश्रमकाम्यया ।
असमानकुलां कन्यासुहृदेन निशाचर ॥
स्वकर्मणा धनं लब्ध्वा पित्रदेवातिथीनापि ।
सम्यक् संप्रीणयेद्भक्त्या सदाचाररतो द्विजः ॥
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः ।
क्षत्रियस्यापि गदिता य आचारा द्विजस्य हि ॥
वैखानसत्वं गार्हस्थ्याश्रममहितयं विश्रुः ।
गार्हस्थ्यासुत्तमं त्वं कुरु शूद्रस्य क्षणदाचर ॥
स्नानि वर्णाश्रमोक्तानि कर्माणीह न ह्यपयेत्
यो ह्यपयति तस्यासौ परिकुप्यति भास्करिः ॥”
इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥ * ॥
पुनश्च ।

श्रीउर्व उवाच ।

“ब्राह्मणक्षत्रियविशं शूद्राणां च यथाक्रमम् ।
त्वमेकाग्रमना भूत्वा शृणु धर्मान् मयोदितान् ॥
दानं दद्याद्यजेद्देवान् यज्ञैः स्वाध्यायतत्परः ।
नित्योदको भवेद्विप्रः कुर्याच्चामिपरिग्रहम् ॥
वृत्तार्थं याजयेच्चान्यानन्याध्यापयेत्तथा ।
कुर्यात् प्रतिग्रहादानं शुक्लार्थाध्यायतो द्विजः ॥
शुक्लार्थात् शुक्लः शुद्धो न्यायोपार्जितोऽर्थो यस्य
तस्मात् । इति तट्टीका ।
“सर्वलोकहितं कुर्यान्नाहितं कस्यचिद्विजः ।
मेत्री समस्तसत्त्वेषु ब्राह्मणस्योत्तमं धनम् ॥
यावन्नि रत्ने च पारक्ये समबुद्धिर्भवेत् द्विजः ।
ऋतावभिगमः पत्रां शस्यते चास्य पार्थिव ॥१॥
दानानि दद्याद्विच्छातो द्विजेभ्यः क्षत्रियोऽपि
हि ।

यजेच्च विविधैर्ब्रह्मरधीधीत च पार्थिव ॥
शस्त्राजीवो महीरक्षाप्रवरा तस्य जीविका ।
तस्यापि प्रथमे कल्पे पृथिवीपरिपालनम् ॥
धरित्रीपालनेनैव कृतकृत्यो नराधिपः ।
भवन्ति वृषतेरंशा यतो यज्ञादिकर्मणाम् ॥
दुष्टानां शासनादाजा शिष्टानां परिपालनात् ।
प्राप्नोत्यभिमतलोकोक्तान् वर्णसंस्कारको वृषः ॥२॥
प्राशुपाल्यं बाणिव्यश्च कृषिश्च मनुजेश्वर ।
वैश्याय जीविकां ब्रह्मा ददौ लोकपितामहः ॥
तस्याप्यध्ययनं यज्ञो दानधर्मश्च शस्यते ।
नित्यनेमित्तिकादीनामनुष्ठानश्च कर्मणाम् ॥३॥
द्विजातिसंश्रयं कर्म तादर्थ्यं तेन पोषणम् ।
क्रयविक्रयजैत्र्यापि धनैः कारुण्येन वा ॥
दानश्च दद्यात् शूद्रोऽपि पाकवज्रैर्जैर्दधि ।
पित्रादिकश्च सर्वं वै शूद्रः कुर्वीत तेन च ॥४॥
ऋत्यादिभरणार्थाय सर्वेषां परिग्रहः ।
ऋतुकालाभिगमनं स्वदारैश्च मंहीपते ॥

दद्या समस्तभूतेषु तितित्वा नाभिमानिता ।
सत्त्वं श्रौचमनायासो मङ्गलं प्रियवादिता ॥
मैत्रासृष्टा तथा तद्वदकार्पण्यं नरेश्वर ।
अनसृष्टा च सामान्या वर्णानां कथिता गुणाः ॥
आश्रमाणां च सर्वेषामेते सामान्यलक्षणाः ।
गुणास्तथापद्धर्माश्च विप्रादीनामिमान् ॥
प्राक्तं कर्म दिजस्योक्तं वैश्यकर्म तथापदि ।
राजन्यस्य च वैश्योक्तं शूद्रं कर्म न चेतयोः ॥
सामर्थ्यं सति तत्प्राप्त्यनुभवाभ्यामपि पार्थिव ।
तदेवापदि कर्तव्यं न कुर्यात् कर्म सङ्करम् ॥
इत्येते कथिता राजन् वर्णधर्मा मया तव ।
धर्मेमाश्रमिणां सम्यग्ब्रुवतो मे निशामय ॥३॥

श्रीउर्व उवाच ।

बालः कृतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
गुरुगेहे वसेद्भूप ब्रह्मचारी समाहितः ॥
श्रौचाचारवता तत्र कार्यं श्रुश्रवणं गुरोः ।
व्रतानि चरता ग्राह्या वेदाश्च कृतबुद्धिना ॥
उभे सन्ध्ये रविं भूप तथेवामिं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिषादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद्ब्रजेद्याति नौचैरासीत चासति ।
श्रियो गुरौ वृषश्चेष्ट प्रतिक्षणं न संभजेत् ॥
तेनैवोक्तः पठेद्देवं नान्यचित्तः पुरस्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिक्षाभ्रमन्नीयाद्गुरुणा ततः ॥
अवगाहेदपः पूर्वमाचार्य्याणावगाहिताः ।
समिञ्जलादिकं चास्य कल्यं कल्यसुपानयेत् ॥
गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यामावसेत् प्राज्ञो निव्यग्रगुरुनिष्कृतिः ॥१॥
विधिना चापदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्मणा ।
गृहस्थकार्यमखिलं कुर्याद्भूपाल ! शक्तितः ॥
निष्पिण्य पितृनन्दैर्देवैर्देवास्तथातिथीन् ।
अत्रैर्मनीष स्वाध्यायैरपत्येन प्रजापतिम् ॥
वक्तिकर्मणा च भूतानि वातसत्त्वनाखिलं जगत् ।
प्राप्नोति लोकान् पुरुषो निजकर्मसमर्चितान् ॥
भिक्षाभुजश्च ये केचित् परिव्राट् ब्रह्मचारिणः ।
तेऽप्यत्रैव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्या तेन वै परम् ॥
वेदाहरणकार्येण तीर्थस्नानाय च प्रभो ! ।
अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥
अनिकेता ह्यनाहारा यत्र सायं गृहास्तु ये ।
तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरिव च ॥
तेषां स्वागतदानादि वक्तव्यं मधुरं वचः ।
गृहागतानां दद्याच्च शयनासनभोजनम् ॥
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्यतिनिवर्तते ।
॥ दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥
अवज्ञानमहङ्कारो दम्भश्चैव गृहे सतः ।
परितापोपघातौ च पारुष्यश्च न शस्यते ॥
यस्तु सम्यक् करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम् ।
सर्व्ववन्धविनिर्मुक्तो लोकानाप्रोत्यनुत्तमान् ॥
वयःपरिणतौ राजन् कृतकृत्यो गृहाश्रमी ।
पुत्रेषु भार्यां निश्चिप्य वनं गच्छेत् सहेव वा ॥२॥
पर्यन्तलफलाहारः केशस्रशुजटाधरः ।
भूमीशायी भवेत्तत्र सुनिः सर्व्वतिथिर्गृप ॥
चर्मकाशकुशैः कुर्यात् परिधानौत्तरीयके ।

तद्वत्त्रिषवणं स्नानं शूक्तमस्य नरेश्वर ॥
देवताभ्यर्चनं होमः सर्व्वाम्नागतपूजनम् ।
भिक्षा बलिप्रदानश्च शूक्तमस्य नरेश्वर ॥
वन्धस्त्रेहेन गात्राणामभ्यङ्गश्चास्य शस्यते ।
तपस्यतश्च राजेन्द्र श्रौतोष्णादिसहिष्णुता ॥
यस्त्वेतां नियतश्चर्यां वानप्रस्थश्चरेत्सुनिः ।
स दहत्यन्निवद्दोषान् जयेत्लोकांश्च शाश्वतान् ॥३॥
चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनीषिभिः ।
तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं वृषार्हसि ॥
पुत्रद्रव्यकलत्रेषु त्यक्तस्त्रेहो नराधिप ।
चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्धूतमत्सरः ।
त्रैवर्णिकांस्त्यजेत् सर्व्वानारम्भानवनीपते ।
भिक्षादिषु समो मैत्रः समस्तेष्वेव जन्तुषु ॥
जरायुजाखजादीनां वाङ्मनःकर्मभिः क्वचित् ।
युक्तः कुर्व्वीत न द्रोहं सर्व्वसङ्गांश्च वञ्चयेत् ॥
एकरात्रस्थितिर्यामे पञ्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्देवो वा नास्य जायते ॥
प्राणयात्रानिमित्तश्च यङ्गारे सुक्तवज्जने ।
काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पण्डेद्गृहान् ॥
कामः क्रोधस्तथा दर्पमोहलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परिव्राट् निर्ममो

भवेत् ॥

अभयं सर्व्वसत्त्वभ्यो दद्या यश्चरते सुनिः ।
न तस्य सर्व्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥
कृत्वाभिहोत्रं स्वशरीरसंख्यं
शरीरमभिश्च सुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भेषोपगतं हविर्भि-
क्षितामिनां स ब्रजतिस्स लोकान् ॥”
क्षितामीनां अमिक्षितामित्यर्थः । क्षितामिना-
इति वा पाठः । इति तट्टीका ॥
“मोचाश्रमं यश्चरते यथोक्तं
शुचिः सुसङ्कल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिव्यनं ज्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं अयति दिजातिः ॥” ४ ॥

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ५६ अध्यायौ ॥३॥
प्रकारान्तरेण तेषामादिदृष्टिर्यथा,—
“तत्तत्तेजोमयं दिव्यं पद्मं दृष्टं स्वयम्भुवा ।
तस्मात् पद्मात् समभवद्ब्रह्मा वेदमयो विधिः ॥
प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसाद्वजत् ।
अखजद्ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ॥
आत्मतेजोभिर्निर्वृत्तान् भास्कराग्निसमप्रभान् ।
ततः सत्यश्च धर्म्मश्च तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ॥
आचारश्चैव श्रौचश्च स्वर्गाय विद्ध्य विभुः ।
देवदानवगन्धर्वा देव्यासुरमहोरगाः ॥
यचराजसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च वृषसत्तमः ॥
ये चान्यभूतसंघानां वर्णस्तान् विनिर्मेमे ।
ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणां च लोहितः ॥
वैश्यस्य पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥
मान्वातोवाच ।
चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभज्यते ।
सर्व्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसङ्करः ॥

कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा
श्रमः ॥

सर्व्वेषां न प्रभवति कस्मादण्यो विभज्यते ।
खेदमृजपुरीषाणि क्षेप्यापितं सप्रोक्षितम् ।
तनुः चरति सर्व्वेषां कस्मादण्यो विभज्यते ॥
जङ्गमानामसंख्ययाः स्थावराणाञ्च जातयः ।
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ॥
नारद उवाच ।

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्व्वं ब्रह्ममयं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वंदृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥
कामभोगप्रियास्तौह्याः क्रोधनाः प्रिय-
साहसाः ॥

त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां
मताः ॥

गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः क्षत्र्यनुजीविनः ।
स्वधर्माभ्यानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥
क्षिंसावृतप्रिया लुब्धाः सर्व्वकर्म्मोपजीविनः ।
क्षणाः श्रौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां
गताः ॥

इत्येतेः कर्मभिर्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।
इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती ॥
विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभादज्ञानतां गताः ।
ब्राह्मणा धर्म्मतन्त्रस्थास्तस्तेषां न नश्यति ॥
ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा ।
ब्रह्म चैव परं दृष्टं येन जानन्ति तदिदः ॥
ऋषिभिः स्वेन तपसा दृष्टवन्ते चापरे परैः ।
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्मसत्तास्तथायथाः ।
सा दृष्टिर्मानसौ नाम धर्म्मतन्त्रपरायणाः ॥
मान्वातोवाच ।

ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तमः ।
वैश्यः शूद्रश्च देवर्षे तद्ब्रह्मि वदतांवर ॥
नारद उवाच ।

जातकर्म्मदिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः
शुचिः ॥

वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः ॥
श्रौचाचारपरो नित्यं विवशशाश्वी गुरुप्रियः ।
नित्यव्रती सत्यरतः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
सत्त्वं दानमथोद्गोह आनुशंसं क्षमा दृष्टा ।
तपश्च दृश्यते यत्र न ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंयुतः ।
दानादानवहिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥
विश्रव्याशु पशुभ्यश्च कृष्यादानरुचिः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥
सर्व्वभक्ष्यरतिर्नित्यं सर्व्वकर्म्मकरोऽशुचिः ।
त्यक्तवेदस्वनाधारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥
शूद्रे चैव भवेत्क्षत्रं द्विजे चैव न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः
मान्वातोवाच ।

के धर्म्माः सर्व्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् ।
चातुर्वर्ण्याश्रमाणाश्च राजधर्म्माश्च के मताः ॥
नारद उवाच ।
अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।

वर्णः

प्रजनः खेपु दारेषु शौचमनोह एव च ॥
 आर्ज्यं च भृत्यभरणं न वै ते सार्ववर्णिकाः ।
 ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥
 दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनम् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनश्चैव तत्र कर्म समाप्यते ॥
 तं चेद्विदुस्तुपागच्छेदन्तमानं स्वकर्मणि ।
 अकुर्वन् विदुर्मान् आन्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥
 कुर्वन्तोपेत्य सन्तानमथ दद्यादयजेत च ।
 संविभक्त्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितोष्यते ॥
 परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।
 कुर्यादव्यग्रं वा कुर्यात्कैचो ब्राह्मण उच्यते ॥३॥
 क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
 दद्याद्वाजा न याचेत यजेत न च वाजयेत् ॥
 नाध्यापयेदधीयते प्रजाश्च परिपालयेत् ।
 नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात् पराक्रमम् ॥
 ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवः ।
 ये तु युद्धे विजेतारस्तैः लोकजितो वृषाः ॥
 अविद्यतशरीरो हि संगरादयो निवर्तते ।
 क्षत्रियस्य तु तत् कर्म नोभयत्र यशःप्रदम् ॥
 क्षत्रियाणामयं धर्मो निर्णीतो मुनिभिः परः ।
 नास्य कृत्यतमं किञ्चिद्वाजो दस्युविनिग्रहात् ॥
 दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते ।
 तस्माद्वाजा महाराज योद्धव्यं धर्मशैलिना ॥
 प्रजाः खेपु च धर्मेषु स्थापयेत महौपतिः ।
 धर्मप्राण्येव हि कर्माणि कारयेत् सततं प्रजाः ॥
 परमां सिद्धिमाप्नोति वृषतिः परिपालनात् ।
 कुर्यादव्यग्रं वा कुर्यात्कैचो राजान्य उच्यते ॥४॥
 वैश्यस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मो वेदसम्मतः ।
 दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसञ्चयः ।
 पालयेच्च पशून् वैश्यः पितृवह्मन्मर्त्ययन् ॥
 विकर्म तद्वेदव्यत् कर्म यत् स समाचरेत् ।
 रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 प्रजापतिर्हि वैश्याय वृष्ट्या परिददे प्रजाः ।
 ब्राह्मणस्य च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥
 तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यश्च तस्योपजीवनम् ।
 वसामेकां पिवेद्वैतुं शताच्च मिथुनं भवेत् ॥
 लब्ध्वा च सप्तमं भागं तथा वृद्धेकलक्षरे ।
 श्रूयानां सर्वव्रीजानि यथा सांवत्सरी भृतिः ॥
 न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनि ।
 त्रैश्वे रक्षति नाय्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥५॥
 शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भूपते ।
 प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् ॥
 तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।
 तेषां शूद्राणाञ्चैव महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 शूद्र एतान् परिचरेत् वीन् वर्णाननुपूर्वशः ।
 सञ्चर्याश्च न कुर्वीत यातु शूद्रः कथञ्चन ॥
 प्रापीयान् हि धनं लब्ध्वा वप्रे कुर्याद्भरीयसः ।
 राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥
 तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यश्च तस्योपजीवनम् ।
 अथर्वशं भरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥
 कृत्स्नं वैश्वेनमौशीरसुपानद्वजानानि च ।

वर्णः

यातयामानि देवानि शूद्राय परिचारिणे ॥
 अधार्याणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः ।
 शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् ॥
 यश्च कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शूद्रशूद्राव्रजेत् ।
 कल्पन्तेऽस्य तु तेनाहर्तुं धर्मविदो जनाः ॥
 देयः पिण्डोऽनपत्याय भर्तव्यो वृद्धदुर्बलौ ।
 शूद्रेण च न हातव्यो भर्ता कस्याश्चिदापि ॥
 अतिरेकेन भर्तव्यो भर्ता त्रयपरिचये ।
 न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्यधनो हि सः ॥
 उक्तस्वयाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च पार्थिव ।
 स्वाहाकारवधट्कारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते ॥
 तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्याजयेत न च स्वयम् ।
 पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥६॥
 श्रीनारद उवाच ।
 इदानीमाश्रमाणाश्च धर्मं वक्ष्यामि भूमिप ।
 ब्रह्मचर्याश्रमं तावत् शृणु सर्वधियासन ॥
 गत्वा गुरुगृहं शिष्यो नमस्कृत्य गुरुं शुचिः ।
 ब्रूयादध्येतुमायातः शिष्योऽहं तव मारिष ।
 ततस्तस्याज्ञया नित्यमध्येतव्यं नराधिप ॥
 सदा विचारः शास्त्रस्य गुरुपादाभिरादनम् ।
 तदाज्ञापालनञ्चापि ध्यानं देवतभावना ॥
 लामेन येन केनापि तुष्टिः सद्भिः समागमः ।
 समाप्रविद्यो गुरवे दक्षिणां प्रतिपाद्य च ॥७॥
 गृह्याश्रमं ततो गच्छेद्गुरोराज्ञामधिब्रजन् ।
 उद्धहेत् कुलजां कन्यां सुश्रीलां धर्मचारिणीम् ॥
 अनर्हवादिनीं सौम्यां सुचरित्रां प्रियंवदाम् ।
 गृहिणां प्रथमो धर्मोऽतिथिपूजैव पार्थिव ॥
 अंप्राप्य पूजामतिथिर्यस्य गृह्यान्निवर्तते ।
 स याति नरकं घोरां पुण्यं तस्मै प्रदाय च ॥
 प्रथमं स्वागतं पृच्छेदासनञ्चापि संदिशेत् ।
 पादश्च मधुपर्कश्च दद्यात् प्रभतिपूर्वकम् ॥
 संवाहश्च प्रियालापं कुर्यात्तेन सहान्ततः ।
 भोजनश्च यथाशक्ति कारयेदतिथिं वृष ॥
 देवाश्च पितरश्चापि प्रीयन्तेऽतिथिपूजने ।
 स्नातिथ्यसङ्ग्रहं कर्म गृहस्थानां न विद्यते ॥
 यस्य नित्यं स्थितिर्नास्ति सोऽतिथिः परिकीर्तितः ।
 सर्वश्रमाणां धर्मो गृह्याश्रम उदाहृतः ॥
 यस्मात्तस्मिन् समायाजि भिचार्यमाश्रमास्तथाः ।
 पितृदेवाचर्चनं कार्यं गृहिणा सुखमिच्छता ॥८॥
 वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तृतीयं जगत्पते ।
 वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् क्षतकल्पो गृह्याश्रमात् ॥
 तदारण्यकशस्त्राणि यमधीत्य स धर्मेवित् ।
 ऊर्ध्वरेताः प्रव्रजित्वा गच्छेत्क्षत्रचालताम् ॥
 सुते भार्यां परिचर्य वनं गच्छेत् सचैव वा ।
 शान्तः शुद्धान्तरात्मा च सर्वभूतहिते रतः ॥
 चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विश्राम्यते ।
 कर्मव्याप्नोति राजेन्द्र कथन्ते मुनिपुङ्गवैः ॥
 भैक्ष्यचर्याखधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ।
 यत्रास्तमितशायी स्यान्निरिधिरनिकेतनः ॥
 यथोपलब्धजीवी स्यान्मुनिर्दानो जितेन्द्रियः ।
 निराशीः स्यात् सर्वसमो निर्योगो निर्विकार-
 वान् ॥

वर्णः

विवेकी धनपूजार्हो विलम्बः करुणः सदा ।
 संसारं खप्रवङ्गीत्य चान्तः सन्तुष्टमानसः ॥
 पत्रमूलफलहारी जलाशी वायुभोजनः ।
 निराहारोऽथवा शुद्धोऽहर्निशं तप आचरेत् ॥
 एवं कुर्वन् महाभाग ब्राह्मणः सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 चतुर्थमाश्रमं वक्ष्ये सुक्तिशोपानमेव हि ।
 गुरोः पुरोधमासास्य भिक्षुः सन्न्यासधर्मेवित् ॥
 विचरेत् सकलां पृथ्वीं लब्ध्वाशी शान्त उत्सुकः ।
 योगाभ्यासरतो नित्यं धर्मसञ्चयतत्परः ।
 धर्माधर्मेविहीनो वा भिक्षुकः सिद्धिमा-
 पुयात् ॥
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २५।२६।२७ अध्यायाः ॥३॥
 अन्यत् नारसिंहपुराणे ५६ अध्याये मार्कण्डेय-
 पुराणे महालक्ष्मणपात्र्याने कूर्मपुराणे २।३
 अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥३॥ गजचित्रकवचः ।
 हातीर भुक् इति भाषा । तत्पार्थायः ।
 प्रवेष्टी २ आस्तरणम् ३ परिस्त्रोमः ४ कुपः ५
 कुथा ६ । इत्यमरः ॥ प्रवेणिः ७ परिष्टोमः ८
 कुथम् ९ । इति भरतः ॥ शुक्लादिः । रङ्ग
 इति ख्यातः । स च बहुविधो यथा । ऋतः १
 पाण्डुः २ धूसरः ३ कृष्णः ४ पीतः ५ हरितः ६
 रक्तः ७ शोणः ८ अरुणः ९ पीटलः १०
 श्यावः ११ धूम्रः १२ पिङ्गलः १३ कर्पूरः १४ ।
 इति चामरः ॥ गर्भस्थबालकस्य वस्त्रे मांसि
 वर्णो भवति । इति सुखबोधः ॥ यशः । गुणः ।
 स्तुतिः । इति मेदिनी । गे, २६ ॥ स्वर्णम् ।
 व्रतम् । रूपम् । अक्षरम् । भेदः । गीतक्रमः ।
 चित्रम् । तालविशेषः । अङ्गरागः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वर्णः, पुं ली, (वर्णयते भिद्यते इति । वर्ण +
 घञ् ।) भेदः । (वर्णयते दीप्यतेऽनेनेति ।)
 वर्ण + घञ् ।) रूपम् । (वर्णयति । वर्ण +
 अच् ।) अक्षरम् । (वर्णयते रण्यते इति । वर्ण
 + घञ् ।) विवेचनम् । इति मेदिनी । गे, २६ ॥
 वर्णश्च द्विविधः । धन्यात्मकः अक्षरात्मकश्च ।
 अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
 “अवेवद्यान्मुखश्रोत्रमार्गस्याविवदाक्षरम् ।
 अप्ययत्तं प्रलपति यदा सा कुण्डली तदा ।
 मूलाधारे विज्जगति सुष्ठुनां वेष्टते सुष्ठुः ॥”
 इति प्रपञ्चसारः ॥
 अर्थः । मुखश्रोत्रमार्गस्याविवदात् अनेन-
 त्याहितोर्यदा सा कुण्डली अविवदाक्षरं अवि-
 व्यक्तमक्षरं यत्रायत्ते ध्वनौ तं प्रलपति अर्थात्
 कलभाषणादिकं करोति तदा मूलाधारे विज्ज-
 गति शब्दायते सुष्ठुनाञ्च सुष्ठुर्वेष्टते । इति
 तट्टीका ॥ ३॥ अस्य कुण्डलीस्वरूपत्वं यथा,—
 “कुण्डलीभूतसर्पाणामङ्गश्रियमुपेयुषी ।
 त्रिधामजननी देवी शब्दब्रह्मस्वरूपिणी ।
 द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा पञ्चाशद्वर्णरूपिणी ।
 गुणिता सर्वगात्रेण कुण्डली परदेवता ।
 विश्वात्मनापञ्चहा सा सृते मन्त्रमयं जगत् ।
 एकधा गुणिता शक्तिः सर्वविश्वप्रवर्तिनी ॥

त्रिपुष्करं खरान् देवी अक्षादीनां त्रयं त्रयम् ॥
इति सारदातिलकः ॥
अस्यार्थः । त्रिधा मेति चन्द्रस्यैवामिरूपा । द्वि-
चत्वारिंशदिति भूतलिपिमन्त्रमयी । पञ्चाश-
दिति मातृकामयीत्यर्थः । सर्वगात्रेण सर्ववर्णेन
गुणिता परस्परमिलिता सती मन्त्रमयं जगत्
सृते प्रकाशयति इत्यर्थः । मूलाधारे सर्पवत्
कुण्डलीभूता नाडी वर्तते तन्मध्यस्थावित्वादिहं
कुण्डली । सर्वविश्वेभ्योपादानात् शब्दार्थ-
रूपोभयप्रतिपादिकेति सूचितम् । त्रिपुष्कर-
मिति व्यंज्यमध्यमकनिष्ठत्वेन तीर्थत्रयम् । खरा-
निति उदात्तानुदात्तसमाहारान् । इति
तट्टीका ॥ * ॥ अपि च ।
“द्विचत्वारिंशता मूले गुणिता विश्वनायिका ।
सा प्रसृते कुण्डलिनी शब्दत्रयमयी विभुः ॥
शक्तिं ततो ध्वनिस्तस्माद्वादस्तस्मान्नवोधिका ।
ततोऽर्द्धेन्द्रकृतो विन्दुस्तस्मादासीत् परा ततः ॥”
इति सारदायामाचार्याः ॥
मूले मूलाधारे द्विचत्वारिंशता गुणिता विश्व-
नायिका कुण्डलिनी अनेन क्रमेण अकारादि-
सकारानां द्विचत्वारिंशदात्मिका भूतलिपि-
मन्त्रात्मिका वर्णमालिका सृते इत्यन्वयः । क्रम-
माह शक्तिमिति सा कुण्डलिनी शक्तिं सृते
ततः शक्तिर्ध्वनिरासीदिति योजना । ततो
ध्वनेरित्यादि त्रयम् । अयम् क्रमः सर्वोच्चरो-
त्पत्तौ त्रयः । तत्र सत्त्वप्रविष्टा चिच्छक्तिशब्द-
वाच्या । पुनराकाशस्था सैव सत्त्वप्रविष्टा रजो-
ऽनुविद्धा सती ध्वनिशब्दवाच्या । अक्षरावस्था
सैव तमोऽनुविद्धा नादशब्दवाच्या । अक्षरावस्था
सैव तमः प्राचुर्यान्नवोधिकाशब्दवाच्या । सैव
सदृश्यप्राचुर्यादर्द्धेन्द्रशब्दवाच्या । उक्तं पदा-
र्थादर्शम् ।
“इच्छाशक्तिवज्रोद्गुह्यो ज्ञानशक्तिप्रदीपकः ।
पुरुषिणी च सा शक्तिः क्रियास्था सृजति
प्रसः ॥”
असावेव विन्दुः स्थानान्तरगतः परादाख्यो
भवति ।
पश्यन्ती मध्यमा वाची वैखरी शब्दजन्मभूः ।
तत्र परा मूले पश्यन्ती खाधिहाने मध्यमा
हृदये वैखरी सुखे । तदुक्तं पदार्थादर्शम् ।
“सूक्ष्मा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मन्त्राक्षरूपिणी ।
अश्रोत्रविषया तस्मादुद्भूतार्द्धगामिनी ॥
स्वयं प्रकाशा पश्यन्ती सुषुम्नामाश्रिता भवेत् ।
सैव हृत्पद्मजं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥
ततः संजल्पमात्रा स्यादविभक्तोर्द्धगामिनी ।
सैवोरःकण्ठतालुस्था शिरोप्राणरदस्थिता ॥
जिह्वामूर्तौष्ठनिर्धूतसर्ववर्णपरिग्रहा ।
शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रयात्रा तु वैखरी ॥
इच्छाज्ञानक्रियात्मासौ तेषोरूपा गुणात्मिका ।
क्रमेणानेन सृजति कुण्डली वर्णमालिकाम् ॥
अकारादिसकारानां द्विचत्वारिंशदात्मिकाम् ।
पञ्चाशदारगुणिता पञ्चाशद्वर्णमालिकाम् ॥

सृते तदर्थतो भिन्नाः कला रुद्रादिकान्
क्रमात् ॥”
इति तट्टीका ॥
“अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलश्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालुका ॥”
इति शिवास्त्रम् ॥ * ॥
किञ्च ।
“यथा भवन्ति देहान्तरमी पञ्चाशदक्षराः ।
मेदा येन प्रकारेण तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
समीरिताः समीरेण सुषुम्नारन्ध्रनिर्गताः ।
यत्किं प्रयान्ति वदने कण्ठादिस्थानघटितः ॥
उच्चैरुच्चार्यो वायुर्दन्तं कुरुते खरम् ।
नीचैर्गतोऽनुदात्तश्च खरितं तिर्यग्गतः ॥
अर्द्धेन्द्रविचित्रस्थामिर्मात्राभिर्लिपयः क्रमात् ।
सयज्जनद्वन्द्वदीर्घवृत्तसंज्ञा भवन्ति ताः ॥
अकारेकारयोर्योगादेकारो वर्ण इत्येते ।
तस्यैवैकारयोगेन स्यादैकाराक्षरं तथा ॥
उकारयोगात्तस्यैव स्यादोकाराक्षरः खरः ।
तस्यैवौकारयोगेन स्यादौकाराक्षरः खरः ॥
सन्ध्यक्षराः स्युश्चत्वारो मन्त्राः सर्वार्थसाधकाः ।
लवणवर्णयोर्व्यक्तिर्न वै सम्भक् प्रदर्शयते ॥
विन्दुसर्गात्मनोर्व्यक्तिमनसोरजपा वदेत् ।
कण्ठात्तु निःसरन् सर्गः प्रायोऽचात्मकतः-
परः ॥
नन्वरः सर्ग एव स्यात् सोऽच्छ्वासः प्राणकस्तु हः ।
तु सर्गः श्लेषितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत् ॥
वर्गसर्गमन्त्रेण कं खरसर्गनात्तु खम् ।
क्लोकगम्भीरसंस्पर्शात् गर्घी ॥ * ॥ बहिर्गतम् ॥
विसर्गस्तालुगः सोऽग्रा शं चवर्गश्च यं तथा ।
ऋटुरेफसकारश्च मूर्द्धगो दन्तगस्तथा ॥
लतवर्गलसानोष्ठानुपूपभ्रानसंज्ञकान् ।
दन्तौष्ठार्थां वक्ष्ये तत्तत्स्थानगोष्ठान् समी-
रयेत् ॥”
इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥
सर्गो विसर्ग एव नन्वरो विवृतः सोऽच्छ्वासः
सकाररूपः उच्छ्वासोऽन्नः प्रवेशशाली वायुः
स्यादित्यन्वयः । एवं प्राणको बहिर्निर्गमन-
शाली वायुर्हः स्यात् ॥ एव उच्छ्वासः सोऽच्छ्वासः ।
प्राणश्चासौ को वायुश्चेति प्राणकः । इति
तट्टीका ॥ * ॥ अवर्णकवर्गह्रस्ववर्णनीयाः
कण्ठ्याः । १ । ह्रस्वसर्वग्यशास्त्रालयाः । २ ।
ऋवर्णटवर्गरथा मूर्द्धन्याः । ३ । लवर्णतवर्ग-
लसा दन्त्याः । ४ । उवर्णपवर्गोपभ्रानीया
ओष्ठ्याः । ५ । ओ दन्तौष्ठ्याः । ६ । ए ऐ कण्ठ-
तालुयौ । ७ । ओ औ कण्ठौष्ठ्यौ । ८ । इति
शिवास्त्रम् ॥ * ॥ अपि च ।
“यद्गुह्यं सर्वतन्त्रेषु वर्णोच्चारविधिं शिवे ! ।
तव स्नेहान्महेशानि । तदयं कथयामि ते ॥
पञ्चाशन्मातृकावर्णोच्चारणं गुरुतोऽभ्यसेत् ।
अ ऊ ऋ ए तु पु षु अष्टौ वर्गाः प्रकीर्तिताः ॥
अ ऊ ऋ ए कण्ठतो ज्ञेयाः स्नातुतुषुषाः
सृताः । २ ।

ऋ टु रथास्तु मूर्द्धन्याः ३ दन्त्या ल तु ल सा
मताः । ४ ॥
उपवक्ष्योष्ठसंभूताः ५ स्थानानि कथितानि ते ।
विशेषं कथयाम्यस्य प्रोक्षार्थः कण्ठतः खराः ॥
ऋद्वयं जिह्वया मूर्द्धा लद्वयं जिह्वदन्तजम् ।
मुखस्थानाङ्गलो वाच्याः चकारः कण्ठघातजः ॥
यज्जनद्वयसंयोगे भवेत् पूर्वखरी गुरुः ।
पदान्तादिमवर्णस्य संयोगेऽपि श्रुतिर्द्वयोः ॥
अपदान्तादिसंयोगे योरन्यत्र तथेत्येते ।
योः श्रुतिस्तु तिरोभूय खरवत् श्रुतितां ब्रजेत् ॥
अथवा वीजे शकारस्य ह्रस्वश्रुतिः परमेस्वरि ! ।
ह्रस्वश्रुतिश्च रादिभृगौ तथादिस्थे तु चश्रुतिः ॥
सहस्र इत्यादौ नमस्तस्ये आस्था इत्यादौ च ।
रेफादिके तदन्ते वा हकारे समवाच्यता ॥
वर्धः इद इत्यादौ ।
किन्तु वैजात्यमाश्रित्य स्फुटं नात्रास्य वाच्यता ॥
तु तूर्यध्वनिमाप्नोति यादिस्थे परमेस्वरि ! ।
वाच्य इत्यादौ ।
पु चतुर्थध्वनिं याति वादिस्थे तु विशेषतः ॥
आह्वानमित्यादौ ।
लादिस्थेऽप्यथ नादिस्थे वैजात्यं सत्यवाच्यता ।
प्रज्ञाद अज्ञाय इत्यादौ ।
मादिस्थे मे च मस्यापि नासिकामूलवाच्यता ॥
उ ड ण न मा विन्दुर्नासिकामूलजाः सृताः ।
यकारश्च लतीयत्वं पदादौ सर्वदा ब्रजेत् ॥
केयूरादावपि तथा अन्यत्र कण्ठमात्रजः ।
नादिस्थश्रवणोऽन्तर्गतं खरयोगान्तवर्गके ॥
प्रश्नः स्नान इत्यादौ ।
वर्णोत्तरेषु ह्रस्वोऽन्तर्गतजिह्वादिवाच्यता ।
वैजात्यमपि तत्रास्ति गुरोरेव समभ्यसेत् ।
आदिरेफस्तु संप्रोक्तो ह्रस्वरन्वी ब्रजेद्वताम् ।
एवं ज्ञात्वा महेशानि ! पठेत् क्लृप्तं जपेन्नशुम् ॥
कवचं महेशानि नान्यथा फलमाप्नुयात् ॥”
इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः ॥ * ॥
अपि च ।
“इहः खरेषु पूर्वोक्तः परो दीर्घः क्रमादिमे ।
शिवशक्तिमयास्ते स्तुर्विन्दुसर्गावसानकाः ॥
विन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निशा-
करः ।
खराणां मध्यगं यत्तु तत्तत्तुल्यं नपुंसकम् ॥
विना खरेस्तु नाम्बर्षा जायते अक्षिरञ्जरा ।
शिवशक्तिमयान् प्राहुस्तस्माद्वर्णान् मनीषिणः ॥
कारणात् पञ्चभूतानामुद्भूता मातृका यतः ।
ततो भूतात्मका वर्णाः पञ्च पञ्च विभागतः ॥
वायुमिभूजलाकाशाः पञ्चाशत्त्रिपयः क्रमात् ।
पञ्च इहः पञ्च दीर्घाः विन्दुताः सन्धिसम्भवाः ।
पञ्चशः कादयः ष ष ल स हान्ताः समी-
रिताः ॥”
इति सारदा ॥ * ॥
अक्षररक्षिकारणं यथा,—
“वाक्साविकेऽपि समये आन्तिः संजायते
सतः ।

वर्णः

२८२

वर्णः

वर्णः

धात्राचराणि वृष्टानि पञ्चारुद्रान्तः पुरा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वे दृष्टयतिः ॥

वर्णलेखनप्रकारस्तु तत्तदर्थं द्रष्टव्यः ॥ * ॥ वर्ण-
नामानि यथा,—

“तन्त्रसङ्केतबोधार्थमाहृत्य तन्त्रशास्त्रतः ।

वर्णनामानि कतिचित् वक्ष्यामि विदुषां सुदे ॥

ॐकारो वक्तुंस्तारो वामश्च हंसकारणम् ।

मन्त्राद्यः प्रणवः सत्त्वं बिन्दुशक्तिस्त्रिदेवतम् ॥

सर्वजीवोत्पादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवश्चक्रः ।

सावित्री त्रिशिखो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः ॥

आदिबीजं वेदसारो वेदबीजमतः परम् ।

पञ्चरस्मिन्त्रिकूटे च त्रिभवे भवनाशनः ॥

गायत्रीबीजपञ्चांशौ मन्त्रविद्याप्रसूतः प्रसूतः ।

अक्षरं मातृकास्त्राणादिरहितमोक्षदौ ॥ ॐ ॥

अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटश्चैकमात्रिकः ।

पूर्णदरी वृद्धिमेधौ सारस्वतः प्रियंवदः ॥

महाब्राह्मो वासुदेवो घनेशः केशवोऽनृतम् ।

कीर्तिर्निवृत्तिर्वागीशो नरकारिहरो मरुत् ॥

ब्रह्मा वामाद्यजो ह्रस्वः करस्वः प्रणवाद्यकः ।

ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशो वाग्निनी वियत् ॥

विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिचिरंश्रिनी ।

अर्कमण्डलवर्णादौ ब्राह्मणः कामकर्षिणी ॥ अः ॥

आकारो विजयानन्तो दीर्घच्छायो विनायकः ।

सीरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घास्त्रवृत्तकौ ॥

प्रचण्ड एकजो रत्नो नारायण इमेश्वरः ।

प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तकगजान्तकः ॥

पितामहो द्विष्टान्तोऽभूः क्रिया कान्तिश्च

सम्भवः ।

द्वितीया मानदा काशीविघ्नराजः कुजो वियत् ।

खरान्तकश्च हृदयमङ्गुष्ठो भगमालिनी ॥ आः ॥

इः स्रष्टा शास्त्राली विद्या चन्द्रः पूवा सुगुह्यकः ।

सुमित्रं सुन्दरो वीरः कोटरः काटरः पयः ॥

धूमधो माधवस्तुष्टिर्दक्षनेत्रश्च नासिका ।

शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विघ्नविना-

यकः ।

नेपालो भरणी रत्नो नित्या स्त्रिधा च पावकः ॥

इः ॥

इन्द्रिभूर्निर्मलमाया लोलाची वामलोचनम् ।

गोविन्दः श्रेष्ठः पुष्टिः सुभद्रा रत्नसंज्ञकः ॥

विष्णुर्लक्ष्मीः प्रह्लादश्च वाग्विग्रहः परापरः ।

कलोत्तरीयो मेरुण्डा रतिश्च पौष्टवर्द्धनः ॥

शिवोत्तमः शिवा तुष्टिश्चतुर्थो बिन्दुमालिनी ।

वैष्णवी वैन्दवी जिह्वा कामकला सनादका ॥

पावकः कोटरः कीर्तिर्मोहिनी कालकारिका ।

कुचद्वन्द्वं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी ॥ इः ॥

उः शुक्रो वक्तुंलाची भूतः कल्याणवाचकः ।

अमरेशो दक्षकर्णः षड्वक्त्रो मोहनः शिवः ॥

उग्रः प्रसुधृतिर्विष्णुर्विश्वकर्मा महेश्वरः ।

शुक्रपञ्चटिका पुष्टिः पञ्चमी वज्रिवाहिनी ॥

सेटिकास्थाने चैत्तिका इति वा पाठः ।

कामघ्नः कामना चेशो मोहिनी विघ्नहन्काही ।

हटस्वः कुटिला ओजं पारङ्गीपो द्रवो हरः ॥

हटस्व इति कुत्रचित् पाठः । उः ॥

उः कण्ठको रतिः शान्तिः क्रीधनो मधुसूदनः ।

कामराजः कुजेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥

कण्ठकस्थाने कण्ठक इति वा पाठः ।

अर्धोशो भैरवः स्रष्टा दीर्घघोणा सरस्वती ।

विलासिनी विघ्नकर्त्ता लक्ष्मणो रूपकर्षिणी ।

महाविद्येश्वरी षष्ठा षष्ठो भूः कान्यकुब्जकः ॥

॥ उः ॥

ऋः पूर्वोऽसुखी रत्नो देवमाता त्रिविक्रमः ।

भावभूतिः क्रिया क्रूरा रेचिका नासिका धृतः ॥

एकपादशिरो माला मण्डला शान्तिनी जलम् ।

कर्णः कमलभा मेधो निवृत्तिर्गणनायकः ।

रोहिणी शिवदूती च पूर्णगिरिश्च सप्तमी ॥

मेघः स्थाने मेघ इति च पाठः ॥ ऋः ॥

ऋः क्रीधोऽतिथिश्चो वाणी वामनोऽगोऽथ

श्रीधृतिः ।

ऊर्ध्वसुखी निशानाथः पद्ममाला विनयधीः ॥

शशिनो मोचिका श्रेष्ठा देवमाता प्रतिष्ठिता ।

एकदन्ताङ्गयो माता हरिता मिथुनीदया ॥

माता स्थाने माया इति वा पाठः ।

कोमलः श्यामला मेधो प्रतिष्ठा पतिरश्मौ ।

ब्रह्मस्यमिव कीलावे पावको गन्धकर्षिणी ॥

मिवस्थाने मवेति वा पाठः । ऋः ॥

लः स्याणुः श्रीधरः शुद्धो मेधा धूम्रो वक्तो वियत् ।

देवयोनिर्दक्षगण्डो वहेशः कौन्तेयद्रकौ ॥

वहेशस्थाने वाहग इति वा पाठः ।

विश्वेश्वरो दीर्घजिह्वा महेश्वो लाङ्गलिः परा ।

चन्द्रिका पार्थिवो धूम्रा द्विदन्तः कामवर्द्धनः ॥

शुचिस्त्रिता च नवमी कान्तिराघातकेश्वरः ।

चित्ताकर्षिणी काशश्च तृतीयकुलसुन्दरी ॥

चित्ताकर्षिणीस्थाने चिन्ताकर्षिणी इति वा

पाठः । लः ॥

खकारः कमला हर्षा हृषीकेशो मधुव्रतः ।

स्रष्टा कान्तिर्वाग्मण्डो वदः कामोदरी सुरा ॥

शान्तिज्ञत् खस्तिका शक्रो मायावी लोलुपो

वियत् ।

कुशमी सुस्थिरो माता नीलपीतो गजाननः ॥

कामिनी विश्वधा कालो नित्या शुद्धः शुचिः

क्षती ॥

विश्वधास्थाने विस्मया इति वा पाठः ।

सूर्यो धैर्याकर्षणी च एकाकी दनुजप्रसूतः ॥ लः ॥

एकारो वास्तवः शक्तिर्भिगुटीशोऽष्टौ भगं मरुत् ।

स्रष्टा भूतोऽर्द्धकेशो च ज्योत्स्ना अष्टा प्रमर्द्धनः ॥

भूतस्थाने श्रुत इति वा पाठः ।

भयं ज्ञानं हृषा धीरा जङ्घा सर्वमसुद्धवः ।

वज्रिविष्णुर्भगवतो कुण्डली मोहिनी वसः ॥

योविदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः ।

सन्दिरेकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः ॥ एः ॥

ऐलंज्या भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी

विभुः ।

दद्या दामोदरः प्रज्ञोऽधरो विरक्तसुखपि ॥

अमात्मको जगद्योनिः परः परनिबोधकः ।

ज्ञानान्तरा कपर्दी श्रीः पीठेशाभिः समात्मकः ॥

त्रिपुरा लोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकासनः ॥

महेश्वरो द्वादशी च विमलश्च सरस्वती ।

कामकोटो वामजानुरंशुमान् विजया जटा ॥

॥ ऐः ॥

ओकारः सत्यपीयूषो पश्चिमास्यः श्रुतिः स्थिरा ।

सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्गकः ॥

आप्यायनी चोर्द्धदन्तो लक्ष्मीर्वाणी सुखी द्विजः ॥

उद्देश्यदर्शकस्तोत्रः कैलासो वसुधाक्षरः ॥

प्रणवांशो ब्रह्मसूत्रमजेशः सर्वमङ्गला ।

त्रयोदशी दीर्घनासा रतिनाथो दिगम्बरा ॥

त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा प्रीतिर्वीजादिकर्षिणी ॥

॥ ओः ॥

औकारः शक्तिको नाशस्त्रेजसो वामजङ्गकः ।

मनुवद्व्यहेशश्च शुक्रकर्णः सदाशिवः ॥

अधोदन्तश्च कण्ठोऽष्टौ सङ्कर्षणः सरस्वती ।

आज्ञा चोर्द्धसुखी शान्तो व्यापिनी प्रकृतः

पयः ॥

अनन्ता ज्वालिनी थोमा चतुर्दशी रतिप्रियः ।

नेत्रमात्माकर्षिणी च ज्वालाभातिनिका भृगुः ॥

थोमास्थाने रोमा इति वा पाठः । औः ॥

अङ्कारश्चक्षुषो दन्तो घटिका समगुह्यकः ।

प्रद्युम्नः श्रीसुखी प्रीतिर्वीजयोनिर्द्विध्वजः ॥

दन्तस्थाने दम्भ इति वा पाठः ।

परं शशी प्रमाथीशः सोमविन्दः कलानिधिः ।

अक्रूरश्चेतना नागपूर्णा दुःखहरः शिवः ॥

शिरः शम्भुर्नरेशश्च सुखदुःखप्रवर्तकः ।

पूर्णमा रंवतो सुहृदः कन्या चरविग्रहविः ॥

अनन्ताकर्षिणी मूर्ध्नि विचित्रा थोमरूपिणी ।

केदारो रात्रिनाशश्च कुजिका चैव बुद्धुदः ॥

॥ अं ॥

अः कण्ठको महासेनः कला पूर्णान्तरा हरिः ।

इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिविद्यासुखी सुखम् ॥

द्विजिह्वरसना सोमोऽर्द्धरुहो दुःखरूपकः ।

द्विजिह्वः कुण्डलं वक्रः सर्गः शक्तिर्निशाकरः ॥

सुन्दरी सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः ॥ अः ॥

कः क्रीधेशो महाकालो कामदेवः प्रकाशकः ।

कपाली तेजसः शान्तिर्वासुदेवो जयानलः ॥

चक्रो प्रजापतिः वृद्धिर्दक्षस्तन्यो विशास्यतिः ।

अनन्तः पार्थिवो बिन्दुस्त्रापिनी परमात्मकः ॥

दक्षस्तन्यस्थाने दक्षकक्षौ इति वा पाठः ।

वर्गाद्यश्च सुखी ब्रह्मा सखाद्योऽम्भः शिवो

जलम् ।

माहेश्वरी तुला पुष्पा मङ्गलश्चरन् करः ॥

नित्या कामेश्वरी सुख्यः कामरूपो गजेन्द्रकः ।

श्रीपुरं रमणो रङ्गः कुसुमा परमात्मकः ॥ कः ॥

खः प्रचण्डः कामरूपी वृद्धिर्विद्विः सरस्वती ।

आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चक्षीशस्त्रापिनी गुरुः ॥

शिखण्डी दन्तजातीशः कर्णोऽर्द्धरुतो यदि ।

मूर्ध्नि कपाली कल्याणी सूर्यकर्णोऽधराभरः ॥

सुभाषेयां चक्षुलिङ्गो जनायाङ्गारखड्गकौ ॥

॥ खः ॥

वर्णः

गो गौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः ।
शाङ्गो पञ्चान्तको गाथा गन्धर्वः सर्वगः

स्तुतिः ॥

सर्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा दिवालयः शिवदर्शनः ।
विश्वात्मा गौः पृथग्रूपा बालबह्वस्त्रलोचनः ॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो धरा ।
भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरी लवः ॥
लवस्थाने नर इति वा पाठः । गः ॥
घः खड्गो घुर्वुरो घण्टी घण्टीशक्तिपुरा-
न्तकः ।

वायुः शिवोत्तमः सत्या किङ्किणी चोरनायकः ॥
मरीचिर्वस्त्रो मेधा कालरूपी च दाम्भिकः ।
लम्बोदरा ज्वालन्मूलं नन्देशो हननं ध्वनिः ।
त्रैलोक्यविद्या संहर्ता कामाख्यमनघामयः ॥घः॥
ङः शङ्खी भैरवखण्डो विन्दुतंसः शिशुप्रियः ।
एकहस्तो दत्तनखः खर्परो विषयसृष्टा ॥
कान्तिः श्वेताक्षयो धीरो द्विजात्मा ज्वालिनी
विद्यतु ।

मन्त्रशक्तिश्च मदनी विजेशी चात्मनायकः ॥
एकनेत्रो महानन्दो दुर्द्धरश्चन्द्रमा यतिः ।
शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशी च मयाशुको ॥
ङः ॥

चः पुष्करो हली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः ।
चर्मसुखधरो भूत्वा महिषाचारसन्निनी ॥
भूत्वास्थाने भौम इति च पाठः ।
एकरूपो रुचिः कूर्मश्चासुखा दीर्घवासुकः ।
वामबाहुर्मलमाया चतुर्भुक्तिस्वरूपिणी ॥
इयितश्च द्विनेत्रश्च लक्ष्मीस्तितयलोचनः ।
चन्दनं चन्द्रमा देवश्चेतनो वृष्टिको बुधः ॥
देवी केतुखेच्छात्मा कौमारपूर्वफलगुनी ।
अनङ्गमेखला वायुर्मेदिनी च नृजावती ॥चः॥
छः छन्दनं सुघुन्ना च पशुः पशुपतिर्दत्तः ।
निर्मलं तरलं वह्निर्भूतमात्रा विलासिनी ॥
एकनेत्रश्च वृषली द्विधिरा वामकर्पूरः ।
गोकर्णो लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिवः ॥
माता निशाचरः पायुर्विद्यतः स्थितिप्रदकः ॥
छः ॥

जः श्वो वाजरः शूली भोगदा विजया स्थिरा ।
ललदेवो जयो जेता घातकी सुमुखी विभुः ॥
जम्बोदरी स्तुतिः शाखा सुप्रभा कर्तृका धरा ।
दीर्घबाहु रश्मिर्हंसो जन्दो तेजाः सुराधिपः ॥
जवनो वेगितो वामो मानवाक्षः सहात्मकः ।
जम्बावतेश्वरो वेगी चामोदा मदविह्वलः ॥जः॥
झो झङ्कारी गुह्यो झञ्जावायुः सत्यः घडुव्रतः ।
अजेशो द्राविणी नादः प्राणी जिह्वा जलं
स्थितिः ॥

विराजेन्नो धनुर्हस्तः कर्कशो नाहनः कुजः ।
दीर्घबाहुबलो रूपमाकन्दितः सुचक्षुः ॥
दुर्मुखो नष्ट आत्मा वान् विकटा कुचमखलः ।
कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपर्वकः ।
दक्षिणाङ्गुलीपायात्मा अङ्गनः खरः ॥
झः ॥

२८३

वर्णः

अकारो वोधनी विश्वा कण्डली मखदो वियतु ।
कौमारी नागविज्ञानी सयाङ्गुलनखरो वकः ॥
कण्डलीस्थाने कण्डली मखदस्थाने सुखद इति
वा पाठः ।
सर्वेशचूर्णिता बुद्धिः खर्गात्मा चर्चरध्वनिः ।
धर्मैकपादौ सुमुखौ विरजा चन्दनेश्वरी ॥
बुद्धिस्थाने सिद्धिः खर्गस्थाने सर्ग इति वा
पाठः ।

गायनः पुष्पधन्वा च रागात्मा च वरा-
चिणी ॥जः॥
टङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः ।
सुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः ॥
सोमवा स्थाने सोमेश इति कचित् पाठः ।
दत्ताङ्गकाङ्क्षचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
दृष्टसतिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः ।
राजा गिरिर्मेधाधनुर्गानात्मा सुमुखो
मरुत् ॥टः॥

ठः शून्यो मञ्जरी बीजः पाणिनी लाङ्गली
क्षया ।
वर्णो नन्दनो जिह्वा सुगङ्गधूर्यकः सुधा ॥
वर्तुलः कुण्डलो वह्निर्दन्तं चन्द्रमखलः ।
दत्तजानुस्मावश्च देवभक्त्यो वृहद्वनिः ॥
एकपादौ विभूतिश्च लज्जाटं सर्वमित्रकः ।
दृष्टो नलिनी विष्णुर्महेशो यामयः
शशी ॥ठः॥

डः स्तुतिर्हार्दको नन्दिरूपिणी योगिनी
प्रियः ।
कौमारी शङ्करश्चाशस्त्रिवक्रो नदको ध्वनिः ॥
दुर्गहो जटिली भीमा द्विजङ्घः पृथिवी सती ।
कोरगिरिः चमा कान्तिर्नाभिः स्वाती च
लोचनम् ॥
जटिलीस्थाने जटिल इति कान्तिस्थाने शान्ति-
रिति वा पाठः ॥डः॥
ढो ढक्का निर्णयः पूर्वी यज्ञेशादनदेश्वरः ।
अर्धनारीश्वरकोयमेश्वरी विशिखी नवः ॥
यज्ञेशादनदेश्वर इत्यत्र यज्ञेशो धनदेश्वर
इत्यपि पाठः ।

दक्षपादाङ्गुलेर्नलं सिद्धिदण्डो विनायकः ।
प्रहासा त्रिवेरा नृद्विनिर्गुणो निधनो ध्वनिः ॥
प्रहासा स्थाने प्रहास इति वा पाठः ।
विजेशः पालिनी त्वक्धारिणी क्रोडपुष्कः ।
एलापुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीर्मेनो रतिः ॥
तक्कस्थाने त्वक्च इति वा पाठः ॥ढः॥
णो निर्गुणं रतिज्ञानं जम्भनः पञ्चवाहनः ।
जया शम्भो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
दिसुखं कोटवी श्रोत्रं सन्द्विर्वोधनो मता ।
जिनेचो मानुषी योमदक्षपादाङ्गुलेर्मुखम् ॥
माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः ॥
सुखस्थाने नखं इति वा पाठः ॥णः॥
तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्जटी ध्वजा ।
वामस्थिकवामकक्षौ च कामिनी मध्य-
कर्ककः ॥

वर्णः

हरिस्थाने हविः इति वा पाठः ।
आषाढी तडतुस्त्रश्च कामिका पृष्ठपुष्कः ।
रत्नकश्च श्याममुखी वाराही मकरोद्भवा ॥
आषाढीतडतुस्त्रश्चस्थाने आषाढान्तान्तनुद्रश्च
इति रत्नकश्चस्थाने रत्नकण्ड इति वा पाठः ।
सुगतोर्द्धमुखो बुधजानुश्च क्रोडपुष्कः ।
गन्धो विश्वामरश्चञ्चानुराधा च सौरकः ॥
बुधस्थाने वृह इति सौरकस्थाने सेविक इति वा
पाठः ।
जयन्ति पुलको भ्रान्तिरनङ्गमदनातुरा ॥तः॥
थः स्थिरामी महाप्रस्थिर्नस्थिमाहो भयानकः ।
शिली शिरसिजो दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः ॥
लण्यो बुद्धिर्विकर्मा च दक्षनाशाधिपोद्भवरः ।
वरदा भोगदा केशो वामजानु रसोद्भवलः ॥
लण्यो बुद्धिर्विकर्मा स्थाने लण्यो वद्विर्विकर्मा
इति वा पाठः ।
लोलैज्जयिनी गुरुः शरच्चन्द्रो विदारकः ॥
लोलौ इत्यादिस्थाने लोलैज्जयिनीपूर्वगुणशर-
चन्द्रदिवाकरौ इति वा पाठः । थः ॥
दोद्भोद्भो घातकिर्धाता दाता हलं कलत्रकम् ।
दीनं ज्ञानश्च दानश्च भक्तिराहवनी धरा ॥
दाता हलं स्थाने दानादनु इति वा पाठः ।
सुघुन्ना योगिनी सद्यः कुण्डलो वामगुल्फकः ।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लङ्गना नात्र

कण्ठकी ॥
लङ्गनास्थाने सङ्गना कण्ठकीस्थाने कण्ठकी
इति वा पाठः ।
खक्तिकः कुटिला रूपः लण्यश्चोमाजितेन्द्रियः ।
धर्महृदामदेवश्च भमा बहुसुचक्षुः ॥
धर्महृत्स्थाने धर्मलत् बहुस्थाने वह इति वा
पाठः ।
हरिद्रा पुरमञ्चौ च दक्षपाणिश्चिरेखकः ॥दः॥
धो धनार्थो रुचिः श्याखः शान्तो योगिनी-
प्रियः ॥

मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी ॥
धनार्थस्थाने धनाख इति वा पाठः ।
धिवखा धरया चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः ।
पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्मप्रवङ्गमः ॥
धरयाचिन्तास्थाने धरणी चिन्ता इति वा
पाठः ।
सन्दर्शो मोहनो लज्जा वज्रतुष्टा धरं धरा ।
वामपादाङ्गुलेर्नलं ज्येष्ठा सुरपुरं भवः ।
सर्शात्मा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसञ्चयः ॥धः॥
नो गर्जिनी चंभा सौरिज्वाखी विश्वपावनी ।
मेवञ्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोद्भवनः ॥
वारुणीस्थाने वरुणा इति वा पाठः ।
जर्द्धचामी हिरण्यश्च वामपादाङ्गुलेर्मुखम् ।
वैनेत्यस्तुतिर्वर्त्म तरणिर्बालिरागमः ॥
वामनो ज्वालिनी दीर्घो निरीहः सुगतिर्विद्यतु ।
शब्दात्मा दीर्घघोणा च हस्तिनापुरमेचकौ ।
गिरिनायकनीलौ च शिवो नादिर्मेधा-
मतिः ॥नः॥

वर्णः

वर्णः

वर्णः

पः पूरप्रियता तीक्ष्णा लोहितः पञ्चमो रमा ।
गुह्यकर्ता निधिः शेषः कालरात्रिः सुवाहिता ॥
तपनः पालनः पाता पद्मरेणुर्निरञ्जनः ॥
सावित्री पातिनी पानं वीरतत्त्वो धनुर्धरः ॥
पालनस्थाने पावन इति तत्त्वस्थाने तन्त्र इति
वा पाठः ।
दक्षपार्श्वश्च सेनानी मरौचिः पवनः शुनिः ।
उड्डीशं जयनी कुम्भोऽलसं रेखा च मोहकः ॥
कुम्भस्थाने कान्ता इति रेखास्थाने रेधा इति
वा पाठः ।

मूला द्वितीयमिन्द्राणी लोकाक्षी मन

आत्मनः ॥

आत्मनः स्थाने आत्मक इति वा पाठः । पः ॥
फः खली दुर्गिणी धूम्रा वामपार्श्वो जनाह्वनः ।
जया पादः शिखा रौद्री केतुकारः शाखिनी
प्रियः ॥

उमा विहङ्गमः कालकुजिनीप्रियपावकौ ।
प्रलयामिनीलपादोऽक्षरः पशुपतिः शशी ॥
कुत्कारो यामिनी यक्ता पावनो मोहवर्द्धनः ।
निष्कलवागहङ्कारः प्रयागो यामणीः फलम् ॥
यक्तास्थाने भक्ता इति प्रयागस्थाने प्रयाग
इति वा पाठः । फः ॥

बो वनी भूधरो मार्गो धर्वरी लोचनप्रियः ।
प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगण्डः कपर्दिनी ॥
पृष्ठवंशो भया मातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।
सुखविन्दुर्वेली घण्टा योडा त्रिलोचनप्रियः ॥
सुखविन्दुस्थाने सुखविन्दुरिति वा पाठः ।
लोदिनी तापिता भूमिः सुपनिन्द्रवलिप्रियः ।
सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥
सुपनिन्द्रस्थाने सुगन्धिश्चेति वा पाठः ।
घण्टो पुरश्च पेडा च मोदको गगनं प्रति ।
पूर्वाषाढामध्यलिङ्गौ शनिः कुम्भद्वितीयकौ ॥
भः क्षिप्ता भ्रमरो भीमो विश्वकर्त्तिर्निशातवम् ।
हिरण्यो भूषणो मूलं यस्तुतस्य वाचकः ॥
निशातवस्थाने निशाभयं इति वा पाठः ।
नक्षत्रं भ्रमणा दीर्घव्यो भूमिः पयो नभः ।
नाभिभङ्गं भङ्गावाहुर्विश्वकर्त्तिर्विताडकः ॥
वयःस्थाने भय इति विताडकस्थाने विन्दुर्लक
इति वा पाठः ।

प्रास्तात्मा तापिनी वज्रा विश्वरूपी च चन्द्रिका ।
भीमसेनः सुधासेनः सुखो मायापुरं हरः ॥
वज्रस्थाने रुद्रा इति सुखस्थाने सुख इति वा
पाठः । भः ॥

मः काली ज्येष्ठितः कालो महाकालो महा-
भक्तः ॥

वैकुण्ठो वसुधा चन्द्री रविः पुरुषराजकः ॥
वसुधास्थाने वसुधा इति वा पाठः ।
कालभङ्गो जया मेधा विश्वदा दीपसंज्ञकः ।
जठरश्च भ्रमानाकं लक्ष्मीमातोऽग्रवन्धनी ॥
दीपस्थाने दीप इति वा पाठः ।
विधिं शिषो महावीरः शशिप्रभा जनेश्वरः ।
प्रसक्तः प्रियश्च रुद्रः सर्वाङ्गो वह्निमखलम् ॥

मातङ्गमालिनी बिन्दुः श्रवणाभरणो वियत् ॥
रथस्थाने मख इति वा पाठः । मः ॥
धो वाणी वसुधा वायुर्विक्रतिः पुरुषोत्तमः ।
युगान्तः स्वसनः श्रीधो धूमार्चिः प्राणिसेवकः ॥
युगान्तस्थाने युगाभ इति वा पाठः ।
शृङ्गा भ्रमो जटौ लोला वायुवेगी यशस्करी ।
सङ्कर्षणः क्षपा वालो हृदयं कपिला प्रभा ॥
व्यामिथो व्यापकाख्यागो होमो यानं प्रभा
सुखम् ।

चण्डः सर्वेश्वरी धूमश्चासुखा सुसुखेश्वरी ॥
प्रमास्थाने प्रभा इति वा पाठः ।
त्वगात्मा मलयो माता हंसिनी भङ्गिनायकः ।
तेनमः शेषको भीमो धनिष्ठानङ्गवेदिनी ॥
त्वगात्मास्थाने विगात्मा इति तेनमस्थाने येमन
इति वा पाठः ।

मेघः सोमः पत्तिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥
मेघस्थाने सेष्ट इति वा पाठः । यः ।
रो रक्तः क्रोधिनी रेणुः पावकस्त्रोजयो मतः ।
प्रकाशा दर्शनो दीपो रतकणा परं बली ॥
स्त्रोजसस्थाने स्त्रोजन इति रतकणास्थाने रक्त-
कण इति वा पाठः ।
भुजङ्गेशो मतिः सूर्यो घातू रक्तः प्रकाशकः ।
व्यापको रेवती दासं कुक्ष्यंशो वह्निमखलम् ॥
दासस्थाने दानमिति कुक्ष्यंशस्थाने दक्षांश
इति वा पाठः ।

उग्ररेखा स्थलदण्डो वेदकण्ठपला पुरा ।
प्रकृतिः सुगलो ब्रह्मशब्दश्च गायको धनम् ॥
वेदकण्ठपलास्थाने वेदकण्ठपला इति वा पाठः ।
श्रीकण्ठ उग्रा हृदयं सुखी त्रिपुरसुन्दरी ।
सविन्दुर्योनिजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतोमुखी ॥
श्रीशैलस्थाने श्रीशैल इति वा पाठः । रः ।
लक्ष्मणः पूतना पृथ्वी माधवः शक्रवाचकः ।
बलानुजः पिणाक्षीशो व्यापको मांससंज्ञकः ॥
माधवस्थाने माधवी इति वा पाठः ।
खड्गी नादोऽमृतं देवी लवणं वारुणी पतिः ।
शिखा वाणी क्रिया माता भामिनी कामिनी
प्रिया ॥

मृतस्थाने मृडमिति लवणस्थाने मरणमिति वा
पाठः ।
ज्वालिनी वेगिनी नादः प्रद्युम्नः शेषणो हरिः ।
विष्णोऽत्ममन्त्री बली चेतो मेरुगिरिः कला रसः ॥
मन्त्रस्थाने मन्त्र इति कलास्थाने कला इति वा
पाठः । लः ।

धो वालो वारुणी सूर्या वरुणी मेदसंज्ञकः ।
खड्गीशो ज्वालिनी वङ्कः कलसध्वनिवाचकः ॥
वङ्कस्थाने रङ्ग इति कलसध्वनिस्थाने कलसंरवि
इति वा पाठः ।
उल्कारीशस्तु ना वीतो वज्रा स्थिक् सागरः
शुचिः ।

विधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो वमसादनम् ॥
शः सयश्च कामरूपी कामरूपो महामतिः ।
सौख्यनामा कुमारोऽस्थि श्रीकण्ठो वृषकेतनः ॥

वृषभः शयनं शान्ता सुभगा विस्फलिङ्गिनी ।
मृदुर्देवो महालक्ष्मीर्महेन्द्रः कुलकौलिनी ॥
वाहुर्हंसो वियङ्गकं हृदनङ्गाङ्कुशः खलः ।
वामोरः पुण्डरीकात्मा कान्तिः कल्याणवाचकः ॥
हंसस्थाने हंस इति वा पाठः । शः ॥
घः श्वेतो वासुदेवश्च पीता प्रज्ञा विनायकः ।
परमेष्ठी वामवाहुः श्रेष्ठो गर्भविमोचनः ॥
पीतास्थाने पीता इति प्रज्ञास्थाने श्रद्धा इति
वा पाठः ।
लम्बोदरो यमौजेशः कामधुक् कामधूमकः ।
सुश्रीरुद्रा वृषो लज्जा मरुद्भक्ष्यः प्रियः शिवः ।
कामधूमकस्थाने कालधूमक इति वा पाठः ।
सूर्यात्मा जठरः कोषो मत्ता वचोविदारिणी ।
कलकण्ठो मध्यभिन्ना बुद्धात्मा मलपूः शिवः ॥
सो हंसः सुयशा विष्णुर्भूषोऽश्वत्थसंज्ञकः ।
जगद्धीजं शक्तिनामा मोहं वेश्वती भृगुः ॥
सुयशास्थाने सुजन इति मोहस्थाने सोऽहं इति
वा पाठः ।
प्रकृतिरोश्वरः सुद्धो प्रभा श्वेता कुलोज्ज्वलः ।
दक्षपादो मृतं ब्राह्मी परमात्मा परोऽक्षरः ॥
सुरूपा च गुणेशो गौः कलकण्ठो वृकोदरी ।
प्राणादाश्च पुरादेवी लक्ष्मीः सोमो हिरण्यपुः ॥
दुर्गोत्तारिणि सक्कोहाज्जीवो मूर्तिर्मनोहरः ॥
दुर्गोत्तारिणिस्थाने दुर्गोत्तारिणी इति सक्को-
हातुस्थाने सक्कोहा इति मनोहरस्थाने मनोयव
इति वा पाठः । सः ।

हः शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिका-
पतिः ।

नकुलीशो जगत्प्राणः प्राणेशः कपिला मलः ॥
मलस्थाने मत इति वा पाठः ।
परमात्मात्मजो जीवो यवाकः शान्तिदोऽङ्गनः ।
मृगो भयो वणास्थानः क्रुटकूपविरावणः ॥
यवाकस्थाने वराक इति अङ्गनस्थाने अङ्गुल
इति क्रुटकूपविरावणस्थाने क्रुटकोपरिवारण
इति वा पाठः ।

लक्ष्मीर्मविहरः शम्भुः प्राणशङ्किर्ललाटकः ।
स्वकोपवारणः शूलो चैतन्यं पादपूरणः ॥
मविहरस्थाने हरिहर इति स्वकोपस्थाने
स्वकोप इति वा पाठः ।

महालक्ष्मीः परं नादो मेघनादो हरिर्नितः ।
विन्दुर्दुर्गा प्रिया देवी मेघश्यामेश्वरः पुमान् ॥
दक्षपादः सदाशम्भुः शाखोटः सोममखलम् ॥
ठः पृथ्वी विमला मोघोऽनन्तो हयवहा सितः ।
व्यापिनी शिवदा केतुजगत्सारतरं हटः ॥

म्लौर्दङ्गानी च वेदार्थः सारो नारायणः स्वयम् ।
जठरो नकुलिः पीता शिवेशोऽनङ्गमालिनी ॥
चः कोपस्तुम्बुकः कालो रुचः संवर्तकः परः ।
वृसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः ॥
स्तुम्बुकस्थाने स्तुम्बुक इति रुचस्थाने रुच्यमिति
परस्थाने पय इति वा पाठः ।

परात्मा क्रोधसंहारौ बलान्तो मेरुवाचकः ।
सर्वाङ्गः सागरः कामः संयोगान्तवस्त्रिपूरकः ॥

वलान्तस्थाने नलान्त इति सर्वज्ञस्थाने सर्वज्ञाग
इति वा पाठः ।
चैत्रपालो महाशोभो मातृकान्तानलक्षयः ।
सुखं कथयन्मानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः ।
कायापुत्रश्च संघातो मलयः श्रीलंकाटकः ॥”चः॥
इति नन्दनभट्टाचार्यविरचितं वर्णाभिधानं
समाप्तम् ॥
वर्णकं, स्त्री, (वर्णयतीति । वर्ण + क्त्वं ।) हरि-
तालम् । इति रत्नमाला ॥ गात्रानुलेपनयोग्यं
पिष्टं घृष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ चन्द-
नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्णकः, पुं, स्त्री, (वर्ण + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
विलेपनम् । चन्दनम् । इति मेदिनी । के,
१५२ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०७ ।
“वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चोरयित्वेह मानवः ।
कुक्षुन्दरित्वाप्नोति राजन् । लोभपरायणः ॥”)
वर्णकः, पुं, स्त्री, (वर्णयते रचयतेनेनेति । वर्ण +
क्त्वं । स्वार्थे कन् ।) हिङ्गुलहरितालकाचनीली-
क्रादिः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । १८६ ।
“कस्तां निन्दति लुप्यति कः अरफलकस्य वर्णकं
सुम्भः ।
को भवति रत्नकण्टकमण्डते कस्तूरचिरुदेति ॥”)
वर्णकः, पुं, (वर्णयति वृत्तादीन् विस्तारयतीति ।
वर्ण + क्त्वं ।) चारणः । इति मेदिनी । के,
५२ । मङ्गलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्णकविः, पुं, कुबेरपुत्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वर्णकूपिका, स्त्री, (वर्णानां कूपिकेव ।) मस्या-
धारः । यथा,—
“मखीधानी मखिमणिर्मलान्धुर्वर्णकूपिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णचारकः, त्रि, (वर्णान् नीलादीन् चारयति
विस्तारयतीति । चर + णिच् + क्त्वं ।) चित्र-
कारः । इति शब्दमाला ॥
वर्णज्येष्ठः, पुं, (वर्णेन चतुर्थं मध्ये ज्येष्ठः प्रथमोत्-
पन्नात् गुणोत्कृष्टत्वाच्च ।) ब्राह्मणः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णज्येष्ठः, त्रि, (वर्णेन ज्योतिषोक्तपारिभाषिक-
वर्णेन ज्येष्ठः श्रेष्ठः ।) खवर्णापेक्षोत्तमवर्णः ।
पारिभाषिकहीनवर्णकक्षेत्रपारिभाषिकवर्ण-
ज्येष्ठकन्याविवाहनिषिद्धो यथा,—
“मीनकर्कटदृष्टकविप्राः
चिह्नतुलाघनुः क्षत्रिय उक्तः ।
कुम्भनरद्वयमेवविशः स्यु-
म्भकरदृष्टस्त्री क्रथितावरजातिः ॥
वर्णज्येष्ठा च या नारी वर्णहीनश्च यः पुमान् ।
तयोर्विवाहे न्ययुः स्यात् वस्त्रासाम्राज
संशयः ॥”
इति ज्योतिस्तस्ते वर्णज्योत्नम् ॥
वर्णतूलिः, स्त्री, (वर्णानां तूलिरिव ।) लेखनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णतूलिका, स्त्री, (वर्णानां तूलिकेव ।) लेखनी ।
इति हारावली । २१२ ॥
वर्णतूली, स्त्री, (वर्णानां तूलीव ।) लेखनी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णदं, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + “आतो-
ऽनुसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) काली-
यकम् । इति जटाधरः ॥ वर्णदातरि, त्रि ॥
वर्णदात्री, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + ङच् +
ङीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्ण-
दातरि, त्रि ॥
वर्णदूतः, पुं, (वर्णं एव दूता यत्र ।) लिपिः ।
तत्पर्यायः । लेखः २ वाचिकहारकः ३ खस्ति-
सुखः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णधर्म्मः, पुं, स्त्री, (वर्णानां ब्राह्मणादीनां धर्म्मः ।)
ब्राह्मणचरित्रवैश्वश्रूणाणां कर्मण्यं कर्म । तद्-
यथा,—
“यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
अध्यापनं चाध्ययनं वटुकर्म्मणि द्विजोत्तमाः ॥
दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मं चरित्रवैश्वयोः ।
दण्डो युद्धं चरित्रस्य क्षत्रिवैश्वस्य शस्यते ॥
शुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां वर्णसाधनम् ।
कारकर्म तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्म्मतः ॥
तमा दमो हया दानमलोभस्याग एव च ।
आर्जवं चानस्यया च तीर्थांशुसरणं तथा ॥
सत्यं सन्तोष आस्तिक्यं श्रद्धा चेन्द्रियनिग्रहः ।
देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥
अहिंसा प्रियवादिहमपेभ्यः शुभमकल्कता ।
समाधिकमिमं धर्म्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनिः ॥
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-
वताम् ।
स्थानमेतन् चरित्राणां संप्राप्तेऽपलाधिनाम् ॥
वैश्यानां भारतं स्थानं स्वधर्म्ममनुवर्त्तताम् ।
गात्रवर्णं शूद्रजातीनां परिचारे तु वर्त्तताम् ॥”
इति कौर्म्म २ अध्यायः ॥ ॥
अपि च ।
मार्कण्डेय उवाच ।
“हारीतस्तानुवाचाय तैरेव चोदितो मुनिः ।
शृणुष्व सुतयः सर्वे धर्म्मान् वक्ष्यामि शाश्व-
तान् ॥
वर्णानामाश्रमाणां योगशास्त्रं सप्तमाः ।
यज्ञात्वा सुनयो नित्यं सुच्यते जन्मवन्वनात् ॥
ब्राह्मणं ब्राह्मणेनैव उत्पन्नो ब्राह्मणः स्मृतः ।
तस्य धर्म्मं प्रवक्ष्यामि तं योग्यं देशमेव च ॥
क्षत्रसारा रोगो यत्र खभावान्तु प्रवर्त्तते ।
तस्मिन् देशे वसन् धर्म्मं कुरुते ब्राह्मणोत्तमः ॥
अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं पतिग्रहश्चैव कर्म्मवटुकमिहोच्यते ॥
अध्यापनश्च त्रिविधं धर्म्मार्थं चात्मकारणम् ।
शुश्रूषाकारणश्चेति त्रिविधं परिकीर्त्तितम् ॥
नैवामन्यतमो वरपि दृश्यते ॥ ॥ मानवे ।
तत्र विद्या न दातव्या पुरुषेण हितैषिणा ।
योगान्ध्यापयेच्छिष्यान् यज्ञानपि च योजयेत् ॥

विदितान् प्रतिग्रहानिच्छेदयद्दधर्म्मप्रसिद्धये ॥
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं शुचौ देशे समाहितः ।
यजेद्भ्यश्च यथाशक्त्वा दद्याद्द्विजानुसारतः ॥
नित्यं नैमित्तिकं धर्म्मं कर्म्म कुर्यात् प्रयत्नतः ।
गुरुशुश्रूषणश्चैव यथान्यायमतन्त्रितः ॥
सायं प्रातरुपासीत विधिनामिं द्विजोत्तमः ।
क्षतस्नानः प्रकुर्वीत वैश्वदेवं दिने दिने ॥
अतिथिस्वागतं भक्ष्या पूजयेच्छक्तितो गृही ।
अन्यानप्यागतान् विप्रान् पूजयेदविरोधतः ॥
स्वदारनिरतो नित्यं परदारविवर्जितः ।
सत्यवादी जितक्रोधः स्वधर्म्मनिरतो भवेत् ॥
अकर्मणि च संप्राप्ते प्रमादे नैव रोचयेत् ।
प्रियां हितां वदेदाचं परलोकाविरोधिनीम् ॥
एष धर्म्मः समुद्दिष्टो ब्राह्मणस्य समासतः ।
धर्म्ममेव नु यः कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
हारीत उवाच ।
चक्षादीनां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
येन येन प्रवर्त्तन्ते विधिना चरित्रादयः ॥
राजा च चरित्रश्चैव प्रजा धर्म्मेण पालयेत् ।
कुर्यादध्ययनं सन्त्यक् युगयुक्तो यथाविधि ॥
दशाहानं द्विजाग्नेभ्यो धर्म्मबुद्धिसमन्वितः ।
देवब्राह्मणभक्तश्च पित्रकार्यपरस्तथा ॥
धर्म्मेण वै जयाकाङ्क्षी अधर्म्मेण विवर्जयेत् ।
उत्तमां गतिमाप्नोति क्षत्रियो ह्येवमाचरन् ॥ ॥
गौरवं क्षत्रिवाण्यं कुर्याद्द्वैष्ट्यो यथाविधि ।
दानं धर्म्मं यथाशक्त्वा द्विजशुश्रूषणं तथा ॥
लोभदम्भविनिर्मुक्तः सत्यवागनस्यकः ।
स्वदारनिरतो दान्तः परदारविवर्जितः ॥
धनेर्विप्रान् समभ्यर्च्य यज्ञकाले त्वयाचितः ।
अप्रमत्तः स्वधर्म्मेन वर्त्तते देहपातनात् ॥
यज्ञाध्ययनदानानि कुर्यान्निव्यमतन्त्रितः ।
पित्रकार्यं च तत्काले नारसिंहाचरन् तथा ॥
एतद्द्वैष्ट्यं कर्म्मोक्तं स्वधर्म्ममनुतिष्ठतः ।
एतदासेयमानस्तु सुक्तः स्यान्नात्र संशयः ॥ ॥
वर्णत्रयस्य शुश्रूषां कुर्यात् शूद्रः प्रयत्नतः ।
दासवत् ब्राह्मणानान्तु विशेषेण समाचरेत् ॥
अयाचितः प्रदाता स्यात् क्षत्रिं वृत्तार्थमाश्रयेत् ।
पाकयज्ञविधानेन यजेद्देवानतन्त्रितः ॥
शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम् ।
धारणं जीर्णवस्त्रस्य विप्रस्योच्छिद्भोजनम् ॥
स्वदारेषु रतिश्चैव परदारविवर्जितः ।
पुराणश्रवणं विप्रान्नारसिंहस्य पूजनम् ॥
तथा विप्रनमस्कारस्तथा सत्रं दिने दिने ।
सत्यं सम्भाषणं चैव रागद्वेषविवर्जनम् ॥
इत्थं कुर्वन्स्तथा शूद्रो मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
स्थानमेन्द्रमवाप्नोति कृतपापः प्रपुण्यकृत् ॥”
इति नारसिंहे ५३ । ५४ अध्यायो ॥ ॥
अन्यथा ।
महालसोवाच ।
“दानमध्ययनं यज्ञो ब्राह्मणस्य त्रिघोदितः ।
धर्म्मो नान्यश्चतुर्थोऽस्ति धर्म्मस्तस्यापदं विना ॥
याजनाध्ययने यज्ञस्तथा पुनः प्रतिग्रहः ।

एतत् सन्धक् समाख्यातं त्रितयं चास्य
जीविका ॥
दानमध्ययनं यज्ञः क्षत्रियस्याप्ययं त्रिधा ।
धर्मः प्रोक्तः क्षिते रक्षा शूद्राजीवश्च जीविका ॥
दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिवै सः ।
वाणिज्यं पाशुपाल्यश्च क्षत्रियैवास्य जीविका ॥
दानं यज्ञोऽथ शूश्रूषा द्विजातीनां त्रिधा मया ।
आख्यातः शूद्रधर्मोऽपि जीविका कारुण्यकर्मजा ॥
तद्विजातिशूश्रूषा पोषणं क्रयविक्रयैः ।
वर्णधर्मास्त्रिमे प्रोक्ताः शूयतामाश्रमास्त्रयः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मदानसाधुशासनाध्यायः ॥
अपरश्च ।
“ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।
ते सन्धगुणजीवेयुः षट्कर्मणि यथाक्रमम् ॥
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्मण्यगजन्मनः ॥
यस्यान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्मणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥
अथो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात् क्षत्रियं प्रति ।
अध्यापनं याजनञ्च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥
वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तन्त इति स्थितिः ।
न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मनुराह प्रजा-
पतिः ॥
शूद्रास्त्वष्ट्रं चक्षुःशृङ्गं चक्षुःशृङ्गं चक्षुःशृङ्गं ॥
आजीवनार्थं धर्मेस्तु दानमध्ययनं यज्ञिः ॥
वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ।
वार्त्ताकर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥
अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।
जीवेत् क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥
उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
क्षत्रिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥
वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
हिंसाप्रायां पराधीनां क्षत्रिं यत्नेन वर्जयेत् ॥
क्षत्रिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्गर्हिता ।
भूमिं भूमिशयाञ्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥
इदं तु वृत्तिवैकल्यात् त्यजतो धर्मेनैपुणम् ।
विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्द्धनम् ॥
सर्वानुसानपोहेत कृतान्नश्च तिलः सह ।
अश्वनी लवणश्चैव पशवो ये च मानुषाः ॥
सर्वश्च तान्तं रक्तं प्राणचौमाविकानि च ।
अपि चेत् स्युररक्तानि फलसूत्रे तथौषधीः ॥
अथः प्रस्त्रं विधं मांसं सोमं गन्धं च सर्वशः ।
क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
आरण्यांश्च पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वधांसि च ।
मदं नीलीञ्च लाक्षाञ्च सर्वाञ्चैकश्रृङ्गस्तथा ॥
काममुत्पाद्य कथ्यान्तु स्वयमेव कृषीवलः ।
विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिर-
स्थितान् ॥

भोजनाभ्यङ्गनादुदानाद्व्यदन्तु कुरुते तिलैः ।
क्षमिभूतः श्वविहायां पितृभिः सह मज्जति ॥
सद्यः पतति मांसेन लाक्ष्या लवणेन च ।
अप्येव शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥

इतरेषान्तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥
रसा रसेर्निमातया न त्वेव लवणं रसेः ।
कृतान्नश्चाकृतान्नेन तिला श्रान्तेन तत्समाः ॥
जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयद्भुतः ।
न त्वेव व्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥
यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।
तं राजा निर्हन् कृत्वा क्षत्रमेव प्रवासयेत् ॥
वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः खलुक्षितः ।
परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥
वैश्योऽजीवन् स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् ।
अनाचरन्नकार्याणि निवर्त्तत च शक्तिमान् ॥
अशक्तुंश्च शूश्रूषां शूद्रः कर्तुं दिजन्मनाम् ।
पुत्रदारावयं प्राप्नो जीवेत कारुण्यकर्मभिः ॥
वैकर्मभिः प्रचरितैः शूश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।
तानि कारुण्यकर्मणि शिल्पानि विविधानि च ॥
वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
अवृत्तिकर्षितः सौदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥
सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयद्भुतः ।
पवित्रं दुष्यतीत्येतत् धर्मतो नोपपद्यते ॥
नाध्यापनादयाजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनानुसमा हि ते ॥
जीविताव्ययमापन्नो योऽन्नमति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥
अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासयद्बुधुक्षितः ।
न चालिप्यत पापेन क्षुत्पतीकारमाचरन् ॥
अमांसमिच्छन्नार्त्तांश्च धर्माधर्मविचक्षणः ।
प्राप्तानां परिरक्षार्थं नामदेवो न लिपवान् ॥
भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो विजने वने ।
बङ्गीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोऽस्तुक्ष्णो महातपाः ॥
क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्रामिन्नः श्वाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥
प्रतिग्रहादुवाजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥
याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ।
प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्यजन्मनः ॥
अपहोमेरपेत्विनो याजनाध्यापनेः कृतम् ।
प्रतिग्रहनिमित्तान्तु त्यागेन तपसैव च ॥
श्रिलोऽम्भ्याददीत विप्रो जीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युच्छः प्रशस्यते ॥
सौदन्निः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः ।
याच्यः स्यात् स्नातकेर्भिर्प्रेरितुं स्यागमर्हति ॥
अन्नतश्च कृतात् क्षेत्राद्भौरीजीविकमेव च ।
हिरण्यं धान्यमन्नञ्च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ॥
सप्तवित्तागमा धर्मेगा दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्यतिग्रह एव च ॥
विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः
क्षत्रिः ।

वृत्तिर्मेघं कुसीदश्च दश जीवनहेतवः ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।
कामान्तु खलु धर्मार्थं दद्यात् पापीयसेरत्वि-
काम् ॥

चतुर्थमादहानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि ।
प्रजा रक्षन् परं शक्त्या किञ्चिदात् प्रतिमुच्यते ॥
स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ।
शस्त्रेण वैश्यान् क्षित्वा धर्म्ममाहारयेद्विलम् ॥
धान्येऽन्नमं विधां शुल्कं विधां कार्षापणा-
वरम् ।

कर्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥
शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् क्षत्रमारोधयेद्वयदि ।
घनिनं वाप्यपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥
स्वगार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।
जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥
विप्रसैवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्तयते ।
यदतोऽन्यद्विकुरुते तद्व्यवस्य निष्कलम् ॥
प्रकल्पया तस्य तैर्वृत्तिः खलुदुष्मादयथाहृतः ।
शक्तिश्चावेक्ष्य दातव्यं भृत्यानाञ्च परिग्रहम् ॥
उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णानि परिच्छेदाः ॥
न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्म्मोऽस्ति न धर्म्मात् प्रतिसेध-
नम् ॥

धर्म्मस्यस्तु धर्म्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः ।
मन्त्रवज्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥
यथा तथाहि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनस्यकः ।
तथा तथेमञ्जरासु लोके प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥
शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसम्पदः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाधते ॥
एते चतुर्णां वर्णानामापङ्गर्माः प्रकीर्त्तिताः ।
यान् सन्धगुणतिष्ठन्तां ब्रजन्ति परमां गतिम् ॥
एव धर्म्मविधिः कृतस्त्वन्नातुर्वर्णस्य कीर्त्तितः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥”
इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहि-
तायां दशमोऽध्यायः ॥ * ॥ अन्यत् वर्णशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

वर्णनं, क्षौ, (वर्णं स्तुनौ विस्तारे रङ्गनादौ +
ल्युट् ।) स्तवनम् । (यथा, भागवते । १० ।
७४ । ३० ।

“इत्थं निशम्य दमघोषस्तुतः खपीटा-
दुत्पाय कृष्णगुणवर्णनजातमनुः ।
उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्वा
संश्रावयन् भगवते परुषाण्यभीतः ॥”)
विस्तरणम् । शुक्तादिवर्णयोजनम् । दीपनम् ।
इति वर्णधातोर्भावेऽनन्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वर्णना, स्त्री, (वर्णं + शिच् + युच् । टाप् ।)
गुणकथनम् । तत्पर्यायः । इडा २ स्तवः ३
स्तोत्रम् ४ स्तुतिः ५ रुतिः ६ स्थावा ७
प्रशंसा ८ अर्थवादः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१६३ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३२ ।
१६६ ।

“विदग्धा अपि वर्ण्यन्ते विटवर्णनया स्त्रियः ॥”)
वर्णनीयं, त्रि, (वर्णं + कर्मणि अनौपत्यम् ।)
वर्ण्यम् । वर्णितव्यम् । (यथा, साहित्यदर्पणे
६ परिच्छेदे ।

“वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी
इह ॥”)

वर्णाः पदार्था यथा,—

“अथ वर्णानि कथ्यन्ते तानि यानि कवी-
श्वरेः ।

महाकायप्रभृतिषु प्रवर्तन्ते ववन्तिरे ॥

राजा राजबन्धुपुरोहितकुमाराभात्यसेवाधिपाः
देशग्रामपुरीसरोऽब्धिरिदुयानाद्वारण्या-

अमाः ।

मन्त्रो दूतरणप्रयाणमृगयाश्वेभर्त्विनेन्दुया
वीहारी विरहः स्वयंवरसुरा पुष्पाभुखिला
रतम् ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसु-
मम् ॥ (स्तवार्हः । वर्णधात्वर्थदर्शनात् । यथा,
भागवते । ३ । २२ । ३७ ।

“एतत्ते आदिराजस्य मनोश्चरितमद्भुतम् ।

वर्णितं वर्णनीयस्य तदपलोदयं शृणु ॥”)

वर्णपात्रं, स्त्री, (वर्णस्य पात्रम् ।) चित्रकारस्य
नीत्यादिरागस्याधारः । यथा,—

“मल्लिका वर्णपात्रं स्यात् तूलिका लेख्य-
कूर्चिका ॥”

इति शब्दमाला ॥

वर्णपुष्पकः, पुं, (वर्णवन्ति नानावर्णानि पुष्पाणि
यस्य । कप् ।) राजतरुणीपुष्पवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वर्णपुष्पी, स्त्री, (वर्णवन्ति पुष्पाणि यस्याः ।
डौष् ।) उष्णकाण्डीपुष्पवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वर्णप्रसादनं, स्त्री, (वर्णस्य प्रसादनं यस्मात् ।)
अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्णमाता, स्त्री, (वर्णस्य मातेव ककाराद्यचर-
प्रसृतात् ।) लेखनी । इति हारावली ॥

वर्णमातृका, स्त्री, (वर्णानां वर्णमालानां मातृ-
केव ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णमाला, स्त्री, जातिमाला । (वर्णानां माला
समूहः ।) अक्षरश्रेणी । तत्र संस्कृतवर्णाः ५०

जपमालायाम् ५१ । इङ्गरेजीयवर्णाः २६ ।

फरासीयाः २३ । हिब्रू अर्थात् इहु-
दीयाः २२ । आरबीयाः २० । पारसीयाः ३१ ।

तुरस्कीयाः ३३ । रशीयाः ४१ । गिक् अर्थात्
इथुनानीयाः २४ । लाटिन्देशीयाः २२ । डच्

अर्थात् ओलन्दाजीयाः २६ । सान्देशीयाः २७ ।
इटालिदेशीयाः २० । तातारीयाः २०२ ।

ब्रह्मदेशीयाः १६ । चीनदेशीयवर्णाः शब्दा-
त्मकाः तच्छब्दसंख्याः ८०००० ॥ * ॥ अका-

रादिचकारान्तवर्णरूपैकपञ्चाशजपमाला ।
यथा, सनत्कुमारसंहितायाम् ।

“क्रमोत्क्रमगतेर्माला मातृकाख्यैः चमेरुकैः ।
सविन्दुकैः साष्टवर्गैरन्तर्यजनकर्मणि ॥”

आदि कु चु टु तु पु यु श्वोऽष्टौ वर्गाः प्रकी-
र्त्तिताः । अकारादिवर्णान् सविन्दून् प्रत्येकं
कृत्वा श्रुतं संजय्य अकारादीनां कवर्गा-

दीनाश्च वर्णाणां अन्तिमवर्णं सातुस्कारं
कृत्वा पूर्वसुचार्यं मन्त्रजपः कार्यः । अनेन
प्रकारेणाद्योत्तरशतसंख्यो जपो भवति । अन्त-
र्यजनमित्युपलक्षणम् ।

“सविन्दून् वर्णसुचार्यं पञ्चाक्षरान्तं जपेत् सुधीः ।
अकारादिचकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाष्य च ॥

वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमिका ।
चकारं मेरुमेवात्र तत्र मन्त्रं जपेन्नहि ॥”

इति नारदीयवचनात् ॥

प्रकारान्तरं विशुद्धेश्वरे ।

“अनुलोमविलोमेन वर्गाष्टकविभेदतः ।

मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितान्
मनून् ॥

कुर्याद्वर्णमयीं मालां सर्वतन्त्रप्रकाशिनीम् ।
चरमाणं मेरुरूपं लङ्घनं नैव कारयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

अपि च ।

“अनुलोमविलोमेन कृत्वा वर्णमालया ।

आदिलान्तलादि आन्तक्रमेण परमेश्वरि ।।

चकारं मेरुरूपं लङ्घयेत् कदाचन ॥”

इति सुखमालातन्त्रम् ॥

वर्णरेखा, स्त्री, (वर्णा लिख्यन्तेऽनयेति । लिख +
वर्णलेखा, करणे घञ् । रलयोरैक्यम् ।) कठिनी ।

इति त्रिकाश्वशेषः ॥

वर्णलेखिका, स्त्री, (वर्णलेखा + स्वार्थे कन् । टापि
अत इत्वम् ।) कठिनी । इति रत्नमाला ॥

वर्णवती, स्त्री, (वर्णोऽस्यस्यामिति । वर्ण + “रसा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६५ । इति मतुप् । मस्य

वः ।) हरिद्रा । इति जटाधरः ॥ वर्णविशिष्टे,
त्रि ॥

वर्णविलोडकः, पुं, (वर्णान् विलोडयतीति । वि +
लोडि + क्तुल् ।) श्लोकलेनः । सन्धिचौरः ।

इति मेदिनी । के, २३६ ॥

वर्णसङ्करः, पुं, (वर्णतो ब्राह्मणादिभ्यः वर्णानां
वा सङ्करो मिश्रणं यत्र ।) मिश्रितजातिः ।

तद्विवरणं यथा,—

“बभूवुर्ब्रह्मणो वक्रादस्या ब्राह्मणजातयः ।

ब्रह्मणो बाहुदेशाच्च जाताः क्षत्रियजातयः ॥

ऊरुदेशाच्च वैश्याश्च पादतः शूद्रजातयः ।

तासां सङ्करजातेन बभूवुर्वर्णसङ्कराः ॥

गोपनापितलीलाश्च तथा मोदकमूलवौ ।

तामूलिपर्णकारौ च तथा बणिकजातयः ॥”

लीलास्थाने भाला इति मूलवस्थाने कूर्वर इति
च पाठः ।

“इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र । सङ्कृताः परिकीर्त्तिताः ।

शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बरो वैश्याद्विजम्बनोः ॥

विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।

ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥

मालाकारः कर्मकारः शस्त्रकारः कुविन्दकः ।

कुम्भकारः कंसकारः षड्विंशे शिल्पिनां वराः ॥

सूत्रधारश्चित्रकारः खर्गकारस्तथैव च ।

प्रतितास्ते ब्रह्मशापादजात्या वर्णसङ्कराः ॥”

अजात्या इत्यत्र अयाज्या इत्यपि पाठः ।

“खर्गकारः खर्गचौर्यात् ब्राह्मणानां द्विजो-
त्तमः ॥

बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥

सूत्रधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि ।

श्रीघ्नश्च यज्ञकाष्ठश्च न ददौ तेन हेतुना ॥

अतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा ।

पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाञ्च कोपतः ॥

कश्चिद्विनिम्विशेषश्च संसर्गात् खर्गकारिणः ।

खर्गचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥

कुलटायाश्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्यतः ।

बभूवद्वालिकाकारः पतितो जारदोषतः ॥

चट्टालिकाकारवीर्यात् कुम्भकारस्य योषिति ।

बभूव कोटिकः सद्यः पतितो रुहकारकः ॥

कुम्भकारस्य वीर्येण सद्यः कोटिकयोषिति ।

बभूव तैलकारश्च कुटिलः पतितो भुवि ।

सद्यः क्षत्रियवीर्येण राजपुत्रस्य योषिति ।

बभूव तीवरश्चैव पतितो जारदोषतः ॥

तीवरस्य तु वीर्येण तैलकारस्य योषिति ।

बभूव पतितो दस्युर्लेटश्च परिकीर्त्तितः ॥

लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास षसरान् ।

मालं महं मातरश्च भङ्गं कोलश्च कन्दरम् ॥”

कन्दरस्थाने कलन्दर इति वा पाठः ।

“ब्राह्मण्यां शूद्रवीर्येण पतितो जारदोषतः ।

सद्यो बभूव चाण्डालः सर्वस्मादधमोऽभुविः ॥

तीवरेणैव चाण्डाल्यां चर्मकारो बभूव ह ।

चर्मकार्याश्च चाण्डालात् मांसच्छेदौ बभूव ह ॥

मांसच्छेदां तीवरेण कौचश्च परिकीर्त्तितः ।

कौचक्षियान्तु केवर्त्तात् काण्डारः परिकीर्त्तितः ॥

सद्यश्चाण्डालकन्यायां लेटवीर्येण शौनकः ।।

बभूवतुस्तौ द्वौ पुत्रौ हड्डिकशौण्डिकौ तथा ॥”

हड्डिकशौण्डिकावित्यत्र दुष्टौ हड्डिडमौ इत्यपि

पाठः ।

“क्रमेण हड्डिकन्यायां सद्यश्चाण्डालवीर्यतः ।

बभूवुः पञ्चपुत्राश्च भट्टा वनचराश्च ते ॥

लेटात्तीवरकन्यायां गङ्गातीरे च शौनकः ।

बभूव सद्यो यो बालो गङ्गापुत्रः प्रकीर्त्तितः ॥

गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वैश्वधारिणः ।

बभूव वैश्वधारी च पुत्रो युङ्गी प्रकीर्त्तितः ॥

वैश्यात्तीवरकन्यायां सद्यः शुण्डी बभूव ह ।

शुण्डीयोषिति वैश्यात्तु पौण्ड्रकश्च प्रकीर्त्तितः ॥

क्षत्रात् करणकन्यायां राजपुत्रो बभूव ह ।

राजपुत्रान्तु करणादागतीति प्रकीर्त्तितः ॥

क्षत्रवीर्येण वैश्यायां केवर्त्तः परिकीर्त्तितः ।

कलौ तीवरसंसर्गाद्वीवरश्च प्रकीर्त्तितः ॥”

प्रकीर्त्तित इत्यत्र पतितो भुवि इति वा पाठः ।

“तीवर्थ्यां धीवरात् पुत्रो बभूव रजकः स्मृतः ।

रजक्यां तीवराच्चापि कोदाली च बभूव ह ॥

नापिताहोपकन्यायां सर्वस्वी तस्य योषिति ।

क्षत्राद्बभूव व्याघ्रश्च बलवान् नृगहिंसकः ॥

तीवरात् शुण्डिकन्यायां बभूवुः सप्त पुत्रकाः ।

ते कलौ हड्डिसंसर्गाद्बभूवुर्दस्यवः सदा ॥

ब्राह्मणाद्विषयीयं ऋतोः प्रथमवासरे ।
कुक्षितश्चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्तितः ॥
तदशौचं विप्रतुल्यं पतितं ऋतुदोषतः ।
सद्यः कोटिकसंस्पर्गादधमो जगतीतले ॥
क्षत्रवीर्येण वैश्यायान्तोः प्रथमवासरे ।
जातः पुत्रो महादस्युर्बलवांश्च धनुर्धरः ॥
चकार वागतीतश्च क्षत्रियो वारितस्तथा ।
तेन जात्या स पुत्रश्च वागतीतः प्रकीर्तितः ॥
क्षत्रवीर्येण शूद्रायान्तुदोषेण पापतः ।
बलवत्यो दुरन्ताश्च बभूवुर्बलजातयः ॥
अविद्वकणाः क्रूराश्च निर्भया रणदुर्जयाः ।
शौचाचारविहीनाश्च दुर्धर्षा धर्मवर्जिताः ॥
स्नेहात् कुविन्दकन्यायां जोलाजातिर्बभूव ह ।
जोलात् कुविन्दकन्यायां शराकः परिकीर्तितः ॥
वर्णसङ्करदोषेण वज्राश्च प्रतजातयः ।
तासां नामानि संख्याश्च को वा वक्तुं हि ज

लमः ॥

वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति ।
वैद्यवीर्येण शूद्रायां बभूवुर्बलवो जनाः ॥
ते च गान्धर्गुणश्चाश्च मन्त्रौषधियरायणाः ।
तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते बालयाहिणो

भुवि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।
“अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेष्टे राख्यं प्रशासति ॥
महौमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।
वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपपन्नचेतसः ॥
ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यप्यर्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्च यो वर्णां द्विजातयः ।
चतुर्थे एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥
सर्व्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।
आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥
स्त्रीष्वनन्तरजातास्तु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्मालदोषविगर्हितान् ॥
अनन्तरासु जातानां विधिरेव सजातनः ।
द्विजान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादसु”

विधिम् ॥

ब्राह्मणात् वैश्यकन्यायामम्बुतो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्रुव उच्यते ॥
क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुर्यो नाम प्रजायते ॥
विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्व्यवर्धयोः ।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षड्द्विपसदाः स्मृताः ॥ ॥
क्षत्रियादिप्रकन्यायां कृतो भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवेदेहौ राजविप्राज्जनास्तौ ॥
शूद्रादप्योगवः क्षत्रा च खडालक्ष्माधमो नृणाम् ।
वैश्वराज्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥
एकान्तरे लज्जुलोत्पादमहोयौ यथा स्मृतौ ।
क्षत्रवेदेहकौ तद्वत् प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥ ॥
पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजानाम् ।

ताननन्तरनाम्स्तु मातृदोषात् प्रचक्षते ॥
ब्राह्मणादुपकन्यायामावृतो नाम जायते ।
आभीरोऽम्बुहकन्यायामायोगयान्तु धिक्वणः ॥
आयोगवश्च क्षत्रा च खडालक्ष्माधमो नृणाम् ।
प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्तयः ॥
वैश्यान्मागधवेदेहौ क्षत्रियात् स्मृत एव तु ।
प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्तयः ॥
जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुङ्गवः ।
शूद्राज्जातो निषादान्तु स वै कुकुटकः स्मृतः ॥
क्षत्रज्जातस्तयोऽप्यायां श्वपाक इति कीर्तितः ।
वैदेहकेन त्वम्बुजातुत्पन्नो वेण उच्यते ॥
द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यवतांस्तु यान् ।
तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् ब्राह्म्या इति विनि-

र्हिषेत् ॥

ब्राह्म्यासु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकच्छकः ।
आवन्त्यवाटधानौ च पुष्यधः श्रेष्ठ एव च ॥
भल्लो मल्लश्च राजन्यात् ब्राह्म्यान्निष्क्रिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खशो द्रविड एव च ॥
वैश्यासु जायते ब्राह्म्यात् सुधन्नाचार्य्य एव च ।
कारुषश्च विजम्भा च मैत्रः सात्वत एव च ॥
अभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
स्वकर्मणाश्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ ॥
सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिष्कान्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
कृतो वेदेहकश्चैव खडालश्च नराधमः ।
मागधः क्षत्रजातिश्च तयायोगव एव च ॥
एते षट् सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्त्रजोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु ॥ योनिषु ॥
यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मस्य जायते ।
आनन्तर्यात् स्त्रयोन्म्यान् तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥
ते चापि बाह्यान् सुवहूँस्ततोऽप्यधिकदूषि-

तान् ।

परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ ॥
अथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते ॥
तथा बाह्यतरं ब्राह्म्यातावर्णे प्रसूयते ।
प्रतिकूलं वर्तमाना बाह्याबाह्यतरान् पुनः ।
हीना हीनान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥
प्रसाधनोपचारक्षमदासं दासजीवनम् ।
सैरिन् वाशुरादृतिं कृते दस्युरयोगवे ॥
मैत्रेयकन्तु वेदेहो माधुकं संप्रसूयते ।
नृन् प्रशंसत्यजसं यो घृहाताडोऽरुणोदये ॥
निषादो मार्गवं कृते दासं नौकर्मजीविनम् ।
कैवर्तमिति ग्रं प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः ॥
ऋतवस्त्रभृत्सु नारीषु गर्हिताम्नाशनासु च ।
भवन्त्यायोगवीजिते जातिहीनाः पृथक्चयः ॥
कारावरो निषादात् क्षमेकारः प्रसूयते ।
वैदेहकादन्मैहौ बहिर्यामप्रतिश्रयो ॥
खडालात् पाण्डुलोपाकस्वक्सारयवहारवान् ।
आहिहिको निषादेन वेदेह्यामेव जायते ॥
खडालेन तु सोपाको मूलवसनवृत्तिमान् ।
पुङ्गव्याम् जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥
निषादस्त्री तु खडालात् पुङ्गवमन्यावसायिनम् ।

यस्यशानगोचरं कृते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥
सङ्करे जातयस्त्रेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥
स्वजातिजानन्तरजाः षट्सु ता द्विजधर्मिणः ।
शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽप्यध्वंजनाः स्मृताः ॥
तपोवीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।
उत्कर्षेऽपकर्षश्च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥
शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
वृमलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
पौण्ड्रकाशोद्धवविडाः काश्मोजा जवनाः शकाः ।
पारदाः पड्वाक्षीनाः किराताः दरदाः खशाः ॥
सुखवाहुरप्यजानां या लोके जातयो वहिः ।
स्नेहवाचश्चार्य्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥
ये द्विजानामपसदा ये चाप्यध्वंसजाः स्मृताः ।
ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥ ॥
कृतानामश्वसारथ्यमम्बुजानां चिकित्सितम् ।
वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ॥
मत्स्यघातो निषादानां तद्विस्त्रायोगवस्य च ।
मेदान्पुत्रसुमदगूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥
क्षत्रपुङ्गवसामान्तु विलौकोवधवन्धनम् ।
धिक्वणानां चर्मकार्यं वेणानां भाण्डवाहनम् ॥
चेत्यहमश्वशानेषु शैलेषुपवनेषु च ।
वसेयुरेते विज्ञाना वसैयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ॥
खडालश्चपचानान्तु वहिर्यामात् प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्मया धनमेषां श्वगर्हभम् ॥
वासांसि ऋतचेलानि भित्तभाण्डेषु भोजनम् ।
काष्ठांयसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥
न तेः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन् ।
श्ववहारो मिथस्त्रिषां विवाहः सदृशैः सह ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्विभ्रमजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिद्धिता राजशासनैः ।
अवान्ववं श्ववचैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥
वधांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि रुह्युः शय्याश्चाभरणानि च ॥
वर्णपितृमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कर्मभिः स्वेविभावयेत् ॥
अनार्य्यतानिहुरताक्रूरतानिष्क्रियान्मताः ।
पुरुषं यज्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥
पित्रा वा भजते श्रीलं मातुर्वर्धभयमेव वा ।
न कथञ्चनदुर्य्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥
कुले सुखेऽपि जातस्य यस्य स्यादुयोनिःसङ्करः ।
संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽप्यस्यपि ता बहु ॥
यत्र त्वेतेऽपि विध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः ।
राष्ट्रिकैः सह तद्वाह्यं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥
ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
स्त्रीबालाभ्युपपन्नौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
इतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽप्युक्तम् ॥ ॥
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चैत् प्रजायते ।
अश्रेयान् अश्रेयो जातिं गच्छत्यासप्रमादयुगात् ॥
शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् ।

क्षत्रियाज्जातमेवन् विद्याहैश्यात्तथैव च ॥
अनायासां सम्यग्गो ब्राह्मणात्तु यद्वक्ष्या ॥
ब्राह्मण्यामप्यनायासात्तु श्रेयस्त्वं केति चेद्वेत् ॥
आतो नार्थामनायायामायादायो भवेद्-
गुणैः ॥

आतोऽप्यनायादायायामनायं इति निश्चयः ॥
तादृभावाप्यसंस्काराविति धर्म्मो यवस्थितः ॥
वैगुण्याज्जननः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥
सुबोधस्यैव सुज्ञेन जातं सम्यग्यते यथा ॥
तथायाज्जात आयायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥
बीजमेके प्रशंसन्ति चैत्रमन्ये मनोविणः ॥
बीजज्ञेने तथैवान्ये तत्रेयन्तु यवस्थितिः ॥
अज्ञेने बीजसुतदृष्टमन्तरेव विनश्यति ॥
अबीजकमपि चैत्रं केवलं स्थितं भवेत् ॥
यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ॥
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ॥
अनायासां कर्म्मणामायाश्चानायां कर्म्मणम् ॥
सम्यग्वायाज्जातवीजता न समौ नासमाविति ॥”

इति मानवे ६।१० अध्यायौ ॥ ॥

वर्णसङ्करस्य कारणं दोषाश्च यथा,—
“अधर्म्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥
स्त्रीषु दुष्टासु वर्णस्य जायते वर्णसङ्करः ॥
सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥
यतन्ति पितरो स्त्रीषां सुप्रपिण्डोदकक्रियाः ॥
दोषैरेतेः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकेः ॥
उत्सादमे जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च शान्वताः ॥
उच्छन्नकुलधर्म्माणं मनुष्याणां जनार्दन ! ॥
नरके नियतं वाचो भवतीत्यनुशुभम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

वर्णसिः, पुं, (वर्णोति स्थलमिति । वृष्ण आवरणे +
“सानसिर्वर्णसिपर्यचीति ।” उणा० ४।१०७।
इति असिः धातोर्नुक् च ।) जलम् । इत्युणादि-
कोषः ॥

वर्णा, स्त्री, (वृण्यते भक्ष्यते इति । वृणु भक्षणे +
कर्म्मणि चण् । ततटाप् ।) आङ्गो । इति
हेमचन्द्रः ॥

वर्णाङ्गा, स्त्री, (वर्णा अङ्गान्तेऽनयेति । अङ्ग +
करणे चण् । ततटाप् ।) लेखनी । इति
शब्दरत्नावली ॥

वर्णाटः, पुं, (वर्णान् अटतीति । अट् + अच् ।)
मायनः । चित्रकरः । स्त्रीकृतजीवनः । इति
मेदिनी । डे, ५५ ॥

वर्णात्मा, [नृ] पुं, (वर्णः अचरं आत्मा स्वरूपं
यस्य ।) शब्दः । इति जटाधरः ॥

वर्णाधिपः, पुं, (वर्णानां ब्राह्मणादीनामधिपः ।)
ब्राह्मणचक्षित्यवैश्वश्रुताणामधिपतिगृहः । यथा,
“ब्राह्मणे मुक्तावागीशौ क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
चन्द्रो वैश्वे बुधः शुक्रे पतिर्मान्दोऽन्यत्रे जने ॥”

इति ॥

“खाध्याये वेद वर्णाधिप इह शुभदे सौरमे
नादितौ च ॥”

इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वर्णाहः, पुं, (वर्णमर्हतीति । अर्ह + अच् ।) मुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्णि, स्त्री, (वर्ण्यते ज्ञयते इति । वर्णं स्तुतौ +
इन् ।) खण्डम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
“वर्णवैलिङ्गाहिरण्ये ॥” उणा० ४।१२३। इत्युक्तेः
अहिरण्ये तु वलिरित्येव ॥ कश्चित् पुलिङ्गोऽपि ॥

वर्णिका, पुं, (वर्णा लेखत्वेन सन्ति अस्थेति ।
वर्ण + ठन् ।) लेखकः । यथा,—

“लेखकेऽक्षरपुञ्जाः स्तुष्यन्त्यक्षरीकचक्षवः ।

वर्णिको लिपिकरश्चाक्षरन्यासे लिपिर्लिङ्गिः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३।१४८ ॥

वर्णिका, स्त्री, (वर्णा अक्षराणि लेखत्वेन सन्त्यस्या
इति । वर्ण + ठन् + टाप् ।) कठिनी । यथा,—
“लेखन्यां कर्णिकापि स्यात् कठिन्यामपि
वर्णिका ॥”

इति हारावली । २६६ ॥

महिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काश्चनस्य उत्-
कर्षः । यथा,—

“वर्णकाश्चारण्येऽस्त्री तु चन्दने च विलेपने ।

इयोर्गोऽपि स्त्री स्यादुत्कर्षे काश्चनस्य च ॥”

इति मेदिनी । डे, १५२ ॥

वर्णितः, चि, (वर्ण + क्त ।) स्तुतिशुक्तः । तत्-
पण्यायः । ईजितः २ शक्तः ३ पणायितः ४
पनायितः ५ प्रयुतः ६ पणितः ६ पणितः ८
गीर्णः ९ अभिष्टुतः १० ईडितः ११ स्तुतः १२।
इत्यमरः । ३।२।११० ॥ श्रुतः १३। इति
जटाधरः । (विस्तारितः । यथा, महाभारते ।
१।२।२०६ ।

“चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पञ्च वर्णितम् ॥”

कथितः । यथा, कथासरित्सागरे । १६। ३६ ।

“सम्भर्तुस्तत्र न मया हरिद्रस्यापि वर्णितम् ॥”

वर्णिनी, स्त्री, (वर्णोऽस्थस्या इति । वर्ण + इनिः ।
ह्रीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वणिता ।
इति हेमचन्द्रः । ३।१६८ ॥

वर्णी, [नृ] पुं, (वर्णा अक्षराणि लेखत्वेन सन्त्य-
स्थेति । वर्ण + इनिः ।) लेखकः । (वर्णा नील
पीतादयः लेखत्वेन सन्त्यस्थेति । इनिः ।) चित्र-
करः । (यथा, महाभारते । १२। ६६ । ५७ ।

“अङ्गारकुशसुङ्गानां पलाशशरवर्णिनाम् ।

यवसेनानदिभ्यानां कारयेत् स सचयान् ॥” ॥

वर्ण + “वर्णाद्वज्रस्यारिणि ॥” ५। २। १६४ ॥

इति इनिः ।) ब्रह्मचारी । यथा,—

“वर्णी स्यात् लेखके चित्रकरोऽपि ब्रह्म-
चारिणि ॥”

इति मेदिनी । ने, १२७ ॥

(यथा, कुमारः । ५। ५२ ।

“सखी तदीया समुवाच वर्णिनं

निनोद्य साधो ! तत्र चेत् कुतूहलम् ॥”

वर्णविशिष्टे, चि । (वर्णोत्तरपदात्तु “धर्म्मेशील-
वर्णान्तात् ॥” ५। २। १३२ । इति इनिः स्यात् ।

यथा, कामन्दकीये नीतिशारे । २। १६ ।

“याजनाक्षपने शुद्धे विशुद्धाश्च प्रतिपद्यः ।

वृत्तिचयमिदं प्राहुर्मनयो ज्यैष्ठवर्णिनः ॥”

ज्यैष्ठवर्णिनो ब्राह्मणस्यैवार्थः ॥)

वर्णुः, पुं, (वृष्ट संभक्तौ + “अभिष्टुरीभ्यो निञ् ।”
उणा० ३। ३८ । इति णुः । स च निट् ।)
नदविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ आदित्यः ।
इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (देशविशेषः ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

वर्णकं, स्त्री, (वर्णते इति । वृत् + ण्वल् ।) वर्ण-
लोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विदर इति भाषा ॥
(पूजके, त्रि । यथा, गो० रामायणे । २।
१०७। १२ ।

“निवेश्य सेनां भरतः पद्भ्यां पादवर्ता वरः ।

अभिगन्तुं च काकुत्स्थमियेष गुरुवर्णकः ॥”

वर्णकः, पुं, (वृत् + ण्वल् ।) पक्षिविशेषः । भारद्-
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १३।
१११। १०३ ।

“कौशिकस्तु ततो हृत्वा नरो जायति वर्णकः ॥”

अस्य पर्यायो गुणाश्च यथा,—

“वर्णोको वर्णकश्चित्रस्ततोऽन्या वर्णकाः स्मृताः ।
वर्णकोऽधिकरः श्रौतो ज्वरदोषत्रयापहः ।

सुरस्यः शुक्रदो बल्यो वर्णकाक्षगुणास्ततः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

अन्वश्य चुरः । इत्यमरः । ३। ३। ११ ॥

वर्णका, स्त्री, (वर्णक + टाप् ।) “वर्णका शकुनौ
प्राचाम् ॥” इति वार्तिकोक्त्या न अत इत्यम् ।)

वर्णकपत्नी । इत्यमरटीकायां रायसुजुडः ॥

वर्णजम्बा, [नृ] पुं, (वर्णनि आकाशप्रपथे जम्बा
यस्य ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

वर्णनं, स्त्री, (वर्णतेऽनेनेति । वृत् + करणे ण्वट् ।)
वृत्तिः । इत्यमरः । २। ६। १ । (यथा, भाग-
वते । ७। ११। २६ ।

“सम्पार्जनोपलेपाभ्यां गृहमन्त्रवर्णनैः ।

स्यश्च मन्त्रिता निधं परिन्दष्टपरिन्दष्टा ॥”

साधारणवर्णनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्तनं, स्त्री, (वर्णतेऽनेनेति । वृत् + ण्वट् ।)
तूलाणां । तर्कुपीठः । जीवनम् । इति
मेदिनी । ने, १२६ । (यथा, मार्कण्डेये । ५। ७१ ।

“देवतापिष्टमर्त्तार्त्तामसिथीनाश्च वर्तनम् ।

यस्यावशिष्टेनाग्नेन पुंसस्तस्य गृहं त्वज ॥”

वर्तनः, पुं, (वर्णते इति । वृत् + “अनुदात्तोत्तर-
ह्रस्वादेः ॥” ३। २। १४६ । इति युच् ।)

वामनः । इति मेदिनी । ने, १२५ ॥ वर्त्तिष्णौ,

चि । इत्यमरः । ३। १। २६ । (यथा, भाग-
वते । ३। ११। २६ ।

“एव हेनन्दिनः सर्गो ब्राह्मण्येषीकवर्तनः ।

तिर्यग्दृष्टिदेवानां सम्भवी यत्र कर्म्मभिः ॥”

वर्त्तिनि, पुं, पूर्वदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(स्त्री, वर्त्तितेऽनयेति । वृत् + “वृतेच ॥” उणा०
२। १०७ । इति अनिः । पण्याः । इत्युज्ज्वल-
दत्तः ॥)

वर्त्तिनी, स्त्री, (वर्त्तिनि + ङदिकारादिति पञ्चे ङीष् ।)
पण्याः । पेषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्तमानः, पुं, (वर्तते इति । वृत् + घञच् । सकृ।)
प्रयोगाधिकरणीभूतकालः । इति नैयायिकाः ।
तत्कालवृत्ते, त्रि । तयोः पर्यायौ । अद्यतनः २
अधुनातनः ३ । इति राजनिर्घण्टः । वैया-
करणमते तु । आरब्धापरिसमाप्तिवर्तमानः
कालः । यथा । महाभारतं पठति । स तु
चतुर्विधः । यथा,—

“प्रवृत्तोपरतश्चैव वृत्ताविरत एव च ।

नित्यप्रवृत्तः सामीप्यो वर्तमानश्चतुर्विधः ॥”

क्रमेणोदाहरणानि । मांसं न खादति आदौ
प्रवृत्तं मांसभोजनं निवर्तयति इत्यर्थः । इह
कुमाराः क्रीडन्ति तदानीन्तनक्रीडनाभावेऽपि
पूर्वक्रीडानां वृद्धौ वर्तमानत्वात् । पर्वता-
स्तिष्ठन्ति नित्यप्रवृत्तत्वात् । किञ्च पर्वतानां
स्थितत्वे वर्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां
सम्बन्धविवक्षया पर्वतास्तस्युः स्थास्यन्ति इत्यपि
स्यात् । सामीप्यो द्विविधः । भूतसामीप्यो भविष्यत्-
सामीप्यश्च । भूतसामीप्ये यथा । कदा आगतो-
ऽसि इति प्रश्ने अध्वखेदादेर्वर्तमानत्वात् एषो-
ऽहमागच्छामि इति आगतोऽपि वदति । भवि-
ष्यत् सामीप्ये यथा । कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने
एषोऽहं गच्छामि इति गमनक्रियमाणोऽहमो-
ऽपि वदति । इति सुश्रवोघटीकायां दुर्गादासः ॥

वर्तकः, पुं, (वर्त्तौ वर्त्तनं राति यस्मातीति ।
रा + बाहुलकात् ऊकः ।) नदीभेदः । काक-
नोडः । जलावटः । इति मेदिनी । के, २१२ ॥
हारपालः । यथा,—

“मन्त्री ग्रन्थिहरोऽमात्यो हाःस्थितो वेत्रधारकः ।
दौःसाधिको वर्तकको गर्वाटो दण्डवासिनि ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्तलोहं, स्त्री, (वर्तते इति । वृत् + अच् ।
ततः कर्मधारयः ।) लौहविशेषः । विदुरि
इति भाषा । इति केचित् । तत्पर्यायः । वर्त-
तीक्ष्णम् २ वर्तकम् ३ लोहसङ्करम् ॥ नील-
कम् ५ नीललोहम् ६ नीलजम् ७ वर्तलोह-
कम् ८ । अथ गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
शिथिलत्वम् । कफदाहपित्तनाशित्वम् । मधु-
रत्वम् । पित्तदाहशमनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वर्तिः, स्त्री, (वर्ततेऽनया इति । वृत् + “वृत्पि-
बहिर्वृत्तिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च ॥” उणा० ४ ।
११८ । इति इत् ।) भेषजनिर्माणम् । नयना-
ञ्जनम् । लेखः । गात्रावुलेपनी । दीपदशा ।
(यथा, भागवते । ५ । ११ । ८ ।

“यथा प्रदीपो हतवर्तिमग्रम्

प्रिष्टाः सधूमा भजति सत्यदा खम् ॥”)

दीपः । इति मेदिनी । ते, ५५ ॥ * ॥ वर्ति-
विशेषो यथा,—

“कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं चूषणं वचा ।
केनो रसाञ्जनं चौरं विडङ्गानि मनःशिला ।
यथा वर्तिर्हन्ति कायं तिमिरं पटलं तथा ॥”

इति मारुडि १६८ अध्यायः ॥

(वर्ततेऽनयेति । वृत् + “वृतेऽन्धसि ।” उणा०
४ । १४० । इति इः । बाहुलकात् लोकेऽपि ।
योगकर्म्मद्रव्यम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

वर्तिकः, पुं, पश्चिमिधेयः । वटेर इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । वर्तिकः २ वर्त्तौ ३
गात्रिकायः ४ । अथ मांसगुणाः ।

“तद्वच्च वर्तिकं मांसं निर्दोषं वीर्यपुष्टिदम् ।”

तद्वत् तित्तिरवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्तिका, स्त्री, वर्तकपत्नी । इत्यमरः ॥ वर्त्मनि
वर्तत इत्यच् वर्तः । स्वार्थे कः वर्तकः । भारद्
इति ख्यातः । वृत्तिलतिभ्यां तिकः वर्तिका
स्त्रीलिङ्गा । वाटभार इति ख्याता । नाम-
इयमिदमित्यमरदीपिका । वर्तिकेति स्त्रिया-
मीत्वप्रतिषेधार्थं ह्ययोऽपादानमिति माधवी ।
रूपभेदप्रदर्शनार्थमिति रायसुकुटः । इति
तट्टीका चारसुन्दरी । वा च वटेर पत्नी इति
नाम्ना ख्याता । अस्या मांसगुणाः ।

“वर्तिका मधुरा कपमास्तनाश्रिनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अवष्टङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्त्ति +
स्वार्थे कन् । टाप् ।) वर्त्तिः । वाति इति श्रुतिता
इति पलिता इति च भाषा । इत्युणादि-
कोषः ॥ * ॥ सा पञ्चविधा । यथा,—

“पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवायवा ।

शालजा वादरी वापि फलकोषोद्भवायवा ।

वर्तिका दीपलघ्वेषु सदा पञ्चविधा स्मृता ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

वर्तिष्णुः, त्रि, (वर्तते इति । वृत् + “अलङ्कृ-
निराजन्प्रचनोत्पत्तौत्पत्तमदस्यपञ्चपटुपु-
सहचर इष्णुश्च ॥” ३ । २ । १३६ । इति
इष्णुश्च ।) वर्तनशीलः । तत्पर्यायः । वर्त्तनः ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ वर्त्तौ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५३ ॥ (यथा, भट्टौ । ५ । १ ।
“निराकरिष्णु वर्तिष्णुं वर्हिष्णुं परितो रथम् ।
उत्पतिष्णुं संहिष्णुं च शेरतुः खरदूवयौ ॥”)

वर्तिष्यमाणः, त्रि, (वृत् + भविष्यति स्वमान-
प्रत्ययः ।) भविष्यत्कालादिः । वर्तमानप्राग-
भाषाश्रयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ६ । ३०८ ।

“वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाश्रानां निदर्शकः ॥

संविप्रायसु विष्कम्भ आदावङ्गुलं दर्शितः ॥”)

वर्त्तौ, स्त्री, (वर्त्ति + छदिकारादिति ङीष् ।)
वर्त्तिः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । २१ । २३ ।

“आसीदभ्यधिका चान्ता श्रीः श्रियं प्रसु-
सुततः ।

निर्वाणकाले दीपस्य वर्त्तौमिव दिग्धतः ॥”)

वर्त्तौ, [नृ] (वर्त्तते इति । वृत् + क्तिनिः ।)
वर्त्तिष्णुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३ ॥

वर्त्तुलं, त्रि, (वर्त्तते इति । वृत् + बाहुलकात्
उलच् ।) गोलवस्तु । तत्पर्यायः । निस्त-
लम् २ वृत्तम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

मण्डलायितम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

(यथा, भागवते । ५ । १६ । ५ ।

“यो वा अयं दीपः कुवलयकमलकोशाभ्यन्तर-
नियुतयोजनविशालः समवर्त्तुलो यथा पुष्कर-
पत्रम् ॥”) सम्पूर्णगर्भवृत्तानि यथा,—

“सम्पूर्णगर्भवृत्तानि सुखपद्मेन्द्रपर्यायाः ।

चक्रावष्टवृत्तिलकन्दद्वन्द्वपुटशायकाः ॥

आवर्त्तः कमठो लतायुग्मं हृत्तमपूपकम् ।

आलवालमञ्चीजालचर्मकं शायकादयः ॥” * ॥

वृत्तानि यथा,—

“वृत्तानि बाहुनारङ्गस्त्वधम्लिङ्गमोदकाः ।

रथाङ्गलावककुकुत्कुम्भिकुम्भाकादयः ॥

कर्णपाशसुजापाशालङ्घ्यापघटाननम् ।

सुद्रिकापरिखायोगपट्टहारसगादयः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् २ खेचखवक्त्रे ३ कुसु-
मम् ॥

वर्त्तुलं, स्त्री, यञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्त्तुलः, पुं, कलायविशेषः । वाटुला । इति भाषा ।
यथा,—

“कलायस्य त्रयो भेदा स्त्रिपुटो वर्त्तुलोऽङ्कुटी ॥”
इति शब्दमाला ॥

वर्त्तुला, स्त्री, (वर्त्तुल + टाप् ।) तर्कुपाटी ।
इति हारावली । २१३ ॥ टेकोर वाटुल इति
भाषा ॥

वर्त्तुली, स्त्री, (वर्त्तुल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

वर्त्त, [नृ] स्त्री, (वर्त्ततेऽनेनास्मिन् वेति । वृत् +
मनिन् ।) पत्न्याः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ३ ।

“गोमातरो यच्छुभयन्ते अङ्गिभि-
स्तनूषु शुभा दधिरे विरक्ततः ।
वाधन्ते विश्वमभिमातिनमप-
वर्त्तान्येषामशुरीयते वृत्तम् ॥”

“वर्त्तानि मार्गाननुदह्य ॥” इति तद्गाथे
सायणः ॥ यथा च रघौ । २ । २० ।

“पुरस्कृता वर्त्तानि पार्थिवेन
प्रत्युज्जता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धनु-
र्दिनचपामध्यगतैव सन्ध्या ॥”)

नेत्रच्छदः । इति मेदिनी । ने, १२८ ॥ (यथा,
अथर्ववेदेके । २ । १० ।

“सितासितस्य तन्मध्ये नेत्रयोर्मण्डलं हि तत् ।
प्रच्छादनं भवेद् वर्त्तं चाक्षिक्कृतमतः परम् ॥”)

वर्त्तानि, स्त्री, (वर्त्तते इति । वृत् + “वृतेऽन्ध”
उणा० २ । १०७ । इति ऋनिः । चकारात्
सुङागमोऽप्यनेति केचित् । वर्त्तानिरिति गोव-
र्द्धनः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या बाधुः ।) पत्न्याः ।
इत्युणादिकोषः ॥

वर्द्ध, क पूर्तिच्छिदोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, वर्द्धयति । * ॥

दीप्तावित्यत्रैव पूर्तिच्छिदोऽपि पाठादिदृष्टिवा-

वस्य पाठशुरादिभ्यो ञेरनित्यतां बोधयति ।
तेन कदाचित् ञेरप्राप्तौ यगादौ वृध क इत्यस्य
वृधते इत्यादि अस्य तु वर्द्धते इत्यादिभेदः ।
इति दुर्गादासः ॥

वर्द्धः, ङी, (वर्द्धयति पूरयतीति । वर्द्ध + अच् ।)
सौचकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ॥

वर्द्धः, पुं, (वर्द्धते इति । वृध् छिद्ने + अच् ।)
ब्राह्मण्ययुक्तिका । इति जटाधरः ॥ पूर्तिः ।
छिद्ः । इति वर्द्धधात्वर्थदर्शनात् ॥

वर्द्धकः, पुं, (वर्द्धते इति । वृध् + क्तुल् ।)
ब्राह्मण्ययुक्तिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥
(वर्द्धयतीति । वर्द्ध पूरये छिद्ने च + क्तुल् ।)
पूरके छिद्के च, चि ॥

वर्द्धकिः, पुं, (वर्द्धते छिनतीति । वर्द्ध + अच् ।
वर्द्ध कथतीति । कथ हिंसायां + वाङ्मूलकात्
ङिः ।) लृटा । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
(यथा, रामायणे । १ । १३ । ७ ।

“कर्मान्तिकान् शिल्पकरान् वर्द्धकीन् खन-
कानपि ।

गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव गटनर्त्तकान् ॥”)

वर्द्धकी, [न] पुं, (वर्द्धकी वर्द्धोक्ति अस्तेति ।
वर्द्धक + इति ।) वर्द्धसङ्करजातिविशेषः ।
वृद्ध इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । लृटा २
वर्द्धकिः ३ तच्चा ४ सूत्रधारः ५ रथकारः ६
रथकरः ७ काष्ठतट = काष्ठतटकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, दृष्टवर्त्ततायाम् ।
४३ । २२ ।

“अरभङ्गे बलमेदो

नेत्या नाशो नाना विज्ञेयः ।

अयं च योऽयमङ्गे

तथाणिमङ्गे च वर्द्धकिनः ॥”)

वर्द्धनं, ङी, (वृध् छिद्पूर्वार्तोः + क्युट् ।) छिद्नम् ।
(यथा, मनुः । २ । २६ ।

“प्राङ्नाभिर्वर्द्धनात् पुंसो जातकर्म्म विधीयते ॥”)

वृद्धिः । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥

वर्द्धनः, चि, (वर्द्धयतीति । वृध् + नञ्यादित्वात्
क्युः । नञ्, वर्द्धते तच्छील इति । वृध् पूर्वो +
“अनुदात्तत्वेति ।” ३ । २ । १४६ । इति
युच् ।) वर्द्धिः । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १२ ।

“यश्चो हि त इव वर्द्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो
मियेधः ॥”)

वर्द्धनी, ङी, चटौ । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥

संमार्जनी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥

खनालपाचविशेषः । वृद्धा इति भाषा । यथा,

“आलुः ङी कर्करी पारी वर्द्धनी च लल-
निका ॥”

इति जटाधरः ॥ * ॥

प्रतिष्ठादिकर्म्मणि तत्प्रयोजनं यथा,—

“प्रतिष्ठा पञ्च देवस्य तदाख्यं कलधं न्यसेत् ।

ये शान्ता पूजयेद्दयान्ते अस्त्रेणैव च वर्द्ध-

नीम् ॥

कलधं वर्द्धनीष्वेव गृहान् वास्तोष्यति तथा ।

आसने तानि सर्वाणि प्रगवाख्यं जपेद्गुरुः ॥

सूत्रगीर्व रत्नगर्भं वस्त्रयुग्मेन वेष्टितम् ।

सर्वाविधीगन्धलिप्तं पूजयेत् कलधं गुरुः ॥

देवस्य कलधे पूज्य वर्द्धन्या वस्त्रयुक्तम् ।

वर्द्धन्या तु समायुक्तं कलधं भ्रामयेद्गुरुः ॥

वर्द्धनीं धारया सिञ्चन्मृतो धारयेत्ततः ।

अभ्यर्च्य वर्द्धनीकुम्भं अस्त्रिते देवमर्चयेत् ॥”

इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥

वर्द्धमानः, पुं, (वर्द्धते इति । वृध् वृद्धौ + शानच् ।)

एरकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (अस्य

पण्यायो यथा,—

“सुख एरक आमकुक्षिचो गन्धर्वहस्तकः ।

पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदृक्कः ।

वातारिस्तस्यचापि क्वकच निगटते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पशुभेदः । शरावः । (यथा, महाभारते । ७ ।

८० । १६ ।

“तथा माः कपिला दोग्धीः सवत्साः प्राङ्-

नन्दनः ।

हेमश्ङ्गी रूप्यसुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ।

खलिकान् वर्द्धमानांश्च नन्द्यावर्त्तौ च काच-

नान् ॥”

अस्मिन्नर्थे जीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव ।

१३ । ६४ । १२ ।

“भवान् तिलपूर्णाणि वर्द्धमानानि भागवः ।

प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च मोदते ॥”

तथा च सुश्रुते सूत्रस्याने २६ अध्याये ।

“ङी पुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्द्धमानमलङ्कृता ।

कन्या मत्साः पत्नं चामं खलिकं मोदका दधि ॥”)

विष्णुः । इति मेदिनी । ने, २०८ ॥ (यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । ४१ ।

“वर्द्धनो वर्द्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसामरः ॥”)

जिनविशेषः । तत्पर्यायः । वीरः २ चरमतीर्थ-

कृत् ३ महावीरः देवायः ५ अज्ञातनन्दनः ६ ।

इति हेमचन्द्रः । १ । ३० ॥ धनिना गृहविशेषः ।

यथा,—

“खलिको वर्द्धमानश्च नन्द्यावर्त्तौऽपि च ॥”

इति हलायुधः ॥

(यथा, दृष्टवर्त्ततायाम् । ५३ । ३३ ।

“द्वारातिन्दोऽनगलः प्रदक्षिणोऽन्यः शुभकृत-

चान्यः ।

तद्वच्च वर्द्धमाने द्वारम् न दक्षिणं कार्यम् ॥”)

खनामख्यातदेशः । यथा,—

“प्राच्यां मागधश्रीषौ च वारेन्नीगौडराट्काः ।

वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः ॥”

इति ज्योतिष्काले कूर्मचक्रम् ॥

(भद्रान्वधर्वस्य कुलपर्वतविशेषः । यथा, मार्क-

ण्डेये । ५६ । १२ ।

“विशालः कलधः खलो जयन्तो हरिपर्वतः ।

विश्रीको वर्द्धमानश्च सन्ते कुलपर्वताः ॥”

वृद्धिविशिष्टे, चि ।)

वर्द्धमानकः, चि, (वर्द्धमान + स्वार्थे संज्ञायां वा
कन् ।) वृद्धिविशिष्टः । पुं, शरावः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३२ ॥ (यथा, महाभारते । १४ । १५ । १४ ।
“भृङ्गाराणि कटाहानि कलसान् वर्द्धमान-
कान् ॥”)

स्वार्थे कप्रत्यये एरकवृक्षश्च ॥ (आरात्रिकम् ।

इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ॥ यथा,

महाभारते । ७ । ५५ । ४ ।

“नटनर्त्तकगन्धर्वैः पूर्वकेऽर्द्धमानकैः ।

नित्योद्योगैश्च क्रीडद्भिस्तत्र स परिचरिताः ॥”)

वर्द्धापनं, ङी, नाडीच्छेदनम् । यथा,—

“अर्द्धरात्रे वसोधारां प्रातयेद्गुरुवर्षिणा ।

ततो वर्द्धापनं वृद्धौ नामादेः करणं मम ।

कर्त्तव्यं तत्क्षयाप्राप्तौ प्रभाते नवमीदिने ।

यथा मम तथा कार्यो भगवत्या महीश्वरः ॥”

वर्द्धापनं नाडीच्छेदनम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

वर्द्धितं, चि, (वृध् + क्तः ।) प्रवृत्तम् । छिन्नम् ॥

पूरितम् । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ (परि-

पूर्वम् । यथा, मनुः । ३ । २२४ ।

“पाणिभ्यान्मूषसंयुक्तं स्वयममस्य वर्द्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकेऽपनिक्षिपेत् ॥”

“अमस्येति तृतीयार्थे वृद्धौ । वर्द्धितं पूर्वं पितृ-

दादिपात्रम् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

वृध् + णिच् + क्तः । वृद्धिं प्रापितम् । यथा,

भागवते । ४ । २३ । १ ।

“दृष्टात्मानं प्रवयसमेकदा वैष्णव आत्मवान् ।

आत्मना वर्द्धिताश्विस्वानुसर्मः प्रजापतिः ॥”)

वर्द्धिः, चि, (वर्द्धते इति । वृध् + “अलङ्क-

षिति ।” ३ । २ । १३६ । इति इष्णुः ।)

वर्द्धनशीलः । तत्पर्यायः । वर्द्धनः २ । इत्य-

मरः । ३ । १ । २८ ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । १ ।

“निराकरिष्णुं वर्त्तिष्णुं वर्द्धिष्णुं परितो रणम् ।

उत्पतिष्णुं सहिष्णुं च चैरतुः खरदूषणौ ॥”)

वर्द्धः, ङी, (वर्द्धते दीर्घाभवतीति । वृध् + “वृध्-

वपिभ्यां रुन् ।” उणा० २ । २७ । इति रुन् ।)

चर्म्म । इत्युणादिकोवः ॥ (यथा, अथर्ववेदे ।

१४ । १ । ६० ।

“तदा पिपेश मध्यतोऽनुवर्द्धाङ्गस्या नो अस्तु
समङ्गली ॥”)

वर्द्धौ, ङी, (वर्द्ध + गौरादित्वात् ङीष् ।) चर्म्म-

रञ्जः । वदी इति भाषा । तत्पर्यायः । नङ्गी २

वरचा ३ । इत्यमरः ॥ वर्द्धी ॥ इति भरतः ॥

वर्षः, [सु] ङी, (वृथीति संपृक्तं भवतीति । वृ +

“वृथीतिभ्यां स्वरूपाङ्गयोः पुट् च ।” उणा०

४ । २०० । इति असुन् पुडागमश्च ।) रूपम्

इत्युणादिकोवः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १४० । ५ ।

“आदस्य ते अस्वयन्तो वृथेरते

क्षणमभ्रं महि वर्षः करिकतः ॥”

सौत्रम् । यथा, तत्रैव । १ । ३६ । १ ।

“कस्य कस्या भरतः वर्षा वर्षसा कं याथ

कंह वृत्तयः ॥”

“कस्य पञ्चमानस्य कस्या क्रतुना वृद्धश्च इति

शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षस्य स्तोत्रेण चङ्गच्छे ॥" इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

वर्ष, गंत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट ।) वर्षति । इति दुर्गादासः ॥

वर्म, [न] स्त्री, (वृणोति आच्छादयति शरीर-मिति । वृ + मनिन् ।) तनुवम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५६ ।

"अभ्यभूयत वाहनां चरतां गात्रशिक्षितेः । वर्मभिः पवनोद्धृतराजतालोवनध्वनिः ॥"

रघुम् । इति निघण्टुः । ३ । १ । १११ । यथा, वृहत्-संहितायाम् । ५१ । ३ ।

"हिमभिर्मलमिखातकण्टकि-
जुष्टरुजकुटिलैर्न सत्कुजेः ।

क्रूरपक्षिभ्युतनिन्दनामभिः

शुष्कशरीरैर्वहुपर्यावर्तभिः ॥"

वर्मकण्टकः, पुं, पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवृतिरस्य पर्यटशब्दे विज्ञेया ॥)

वर्मकषा, स्त्री (वर्म कषतीति । कष + अच् ।
टाप् ।) सप्तला । इति शब्दरत्नावली ॥ चामार
कषा इति भाषा ॥

वर्मा, [न] पुं, (वृ + मनिन् ।) चयिष्य पठति ।
यथा,—

"शूर्मानं ब्राह्मणस्य स्यादूर्मानं सत्तियस्य च ।
गुप्तदासान्तकं नाम प्रशस्तं वैश्यभूदयोः ॥"

इति आहतत्ववृत्तश्रुतातपवचनम् ॥

वर्मिः, पुं, मत्स्यविशेषः । वानि इति भाषा ।
अस्य मांसगुणाः । गुदत्वम् । दृष्यत्वम् । कषाय-
त्वम् । रक्तपित्ताशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।

"वर्मिमत्स्यवदावता हिमोन्नतकुलिः कर्जुरा ॥
तथास्य गुणा यथा,—

"वर्मिमत्स्यो हरेदातं पित्तं रुचिकरो लघुः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

वर्मितः, त्रि, (वर्म करोतीति । वर्म + णिच् । ततः
कर्मणि क्तः । वर्म सज्जातमस्येति । इतच् वा ।)

वर्मयुक्तः । जतवज्राहः । तत्पर्यायः । सप्तहः २
सज्जः ३ दंशितः ॥ व्याकृष्टः ५ । इत्यमरः ।

२ । ८ । ६५ ॥ ऊर्ध्वकृष्टः ६ । इति सुभूतिः ॥
(यथा, गो० रामायणे । २ । ६१ । १५ ।

"वाजिनी वर्मिताङ्गानां क्रुद्धस्य मम सायकाः ।
अद्य भित्वा प्रवेक्ष्यन्ति शरीराणि मयेरिताः ॥"

वर्मुषः, पुं, मत्स्यविशेषः । वामिष्य इति भाषा ।
अस्य मांसगुणाः । वातनाशित्वम् । क्षिण्वत्वम् ।

ग्रहदोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वर्ष, त्रि, (वर्षते प्रार्थते इति । वरत् क ईशाग्राम्
+ "अचो यत् ।" ३ । १ । ६७ । इति यत् ।)

प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा,
भागवते । १ । ५ । ६ ।

"यथा वर्मादयश्चाद्यां सुनिर्व्याजकीर्तिताः ।
व तथा वासुदेवस्य महिमा तनुवर्णितः ॥"

जेष्ठम् । इति सुम्बोध्याकरणम् ॥ (यथा,
किरावे । ७ । २० ।

"माहेन्द्रं नगमभितः करेणवर्षाः

पर्यन्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः ॥")

वर्षः, पुं, (वर्षते प्रार्थते इति । वर + यत् ।)
कामदेवः । इति मेदिनी । ये, ४० ॥

वर्षा, स्त्री, (त्रियते इति । वृ + "अवयपरण-
वर्थेति ।" ३ । १ । १०१ । इति अत्रितिवन्धे

यत् ।) पतिवरा । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ कन्वा ।
इति सुम्बोध्याकरणम् ॥

वर्षणा, स्त्री, (वरित्ययत्तशब्देन वणति शब्दायते
इति । वण शब्दे + अच् । टाप् ।) नील-

मक्षिका । इत्यमरः । २ । ३ । २७ ॥ नीला-
कारवर्णा मक्षिका वर्षणा । मणभयिया इति

ख्याता । मक्षिकाख्यायां इत्येके । वरिति वणति
वर्षणा । वण वण भय शब्दे पचादित्वाद्नु

आप् । किंवा वृणोते पूतिद्रव्यं भजते इति
वृडो विचि वर । वणतेरणि वणा ततः कर्म-

धारये वर्षणा । इति तट्टीकायां भरतः ॥
वर्षरं, स्त्री, (वृणुते वरयति नामागुणान् इति ।

वृ + "कृगृष्टृवचिभ्यः ञ्वरच् ।" उणा० २ ।
१२३ । इति ञ्वरच् ।) हिङ्गुलम् । पीतचन्द-

नम् । वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्षरः, पुं, (वृणोति दोषानिति । वृ + ञ्वरच् ।)

पामरः । स च नीचजातिः । केशः । वावरी
इति भाषा । चक्रलः । देशविशेषः । (तद्देश-

वासिनि, पुंभूति । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ६८ ॥
"काम्बोजा हरजाश्चैव वर्षरा हर्षवहुनाः ॥")

प्रज्ञिका । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ वृच-
विशेषः । काल वावुइ इति भाषा । तत्प-

र्यायः । सुमुखः २ मरुतः ३ लघावर्षरकः ४
सुकन्दजः ५ गन्धपत्रः ६ पूतगन्धः ७ सुवा-

हकः ८ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
सुगन्धित्वम् । वान्तिविसर्पविषमलम्होषनाशि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्षरकं, स्त्री, (वर्षर + कर्त्तृ कन् ।) चन्दन-

भेदः । तत्पर्यायः । वर्षरोत्थम् २ श्वेतवर्ष-
रकम् ३ शीतम् ४ सुगन्धिः ५ पित्तारिः ६

सुरभिः ७ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्त-
त्वम् । कफमारुतपित्तकुष्ठकृमिप्रणनाशित्वम् ।

विशेषाद्रक्तदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वर्षरा, स्त्री, (वर्षरपुष्पस्यैव आकृतिरस्यस्या

इति । वर्षर + अच् । टाप् ।) पुष्पभेदः ।
शाकभेदः । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ (वर्ष इति

शब्दं रातीति । रा + कः ।) मक्षिकामेदः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वर्षरा, स्त्री, (वर्षर + टाप् । पक्षे षित्वात्
वर्षरी, स्त्री ।) सुन्दरविशेषः । वावुइ

इति भाषा । तत्पर्यायः । कवरी २ तुङ्गी ३
खरपुष्पा ४ अजगन्धिका ५ अजगन्वा ६

कवरा ७ खरपुष्पिका ८ । इत्यमरशब्दरत्ना-
वली । तस्याः प्रकारा गुणाश्च ।

"वर्षरी कवरी तुङ्गी खरदुग्धाजगन्धिका ।
पर्णासक्तज जङ्घा तु कविश्वरकुन्दरकौ ॥

कालमारः करालस्य मल्लुकः क्षणमक्षिका ।

तत्र शुक्लेऽर्चकः प्रोक्तो वटपत्रस्तोऽपरः ॥
वर्षरीत्रितयं कृच्छं शीतं कटु विदाक्षि च ।

तौक्ष्णं रुचिकरं हृद्यं दीपनं लघुपाकि च ।
पित्तलं कफवातास्रदृक्कमिविषापहम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

वर्षरीकः, पुं, (वृणुते इति । वृष् + वरणे + "शृष्टृ-
वृणां हे रुक् चाभ्यासस्य ।" उणा० ४ । १६ ।

इति ईकन् द्विवचनं अभ्यासस्य रुगागमस्य ।)
ब्राह्मणयष्टिकावृक्षः । कुटिलकुम्भलः । इत्यु-

णादिकोषः ॥ अजगन्धिका । वावुइ तुलसी
इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महा-

कालः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्र प्रवर्तीयवका-
रादौ पठितोऽयं किन्तु मेदिनी चर्चरीकशब्द-

स्यायमर्थः ॥
वर्षा, स्त्री, वर्षरी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वर्षिः, त्रि, (वृ + "वृद्ध्यां विन् ।" उणा० ४ । ५३ ।
इति विन् ।) वसरः । इत्युणादिकोषः ॥

वर्षरः, पुं, (वृ + बाहुलकात् वृरच् ।) वृच-
विशेषः । वावला इति भाषा । तत्पर्यायः ।

युगलाक्षः २ कण्ठाक्षः ३ नीलकण्ठकः ४
मोक्षङ्गः ५ पंक्तिबीजः ६ दीर्घकण्ठः ७ । कफा-

न्तकः ८ डफबीजः ९ अजभक्षः १० । अस्य
गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफकाशाम-

रक्तातिचारपित्तदाहार्शनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वर्ष, पुं, स्त्री, (वृणुते इति । वृष् + वरणे +
अन्विधौ भयादीनामुपसंख्यानमित्यच् । यदा,

त्रियते प्रार्थते इति । वृ + "वृत्तवद्विज्ञानिकमिक-
विभ्यः सः ।" उणा० ३ । ६२ । इति सः ।)

वृष्टिः । (यथा, मनुः । ४ । १०३ ।
"विद्युत्क्षनितवर्षेषु महोत्सवानां च संवत् ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥"
जम्बुद्वीपः । वसरः । इत्यमरः ॥ (यथा,

मनुः । ५ । ५३ ।
"वर्षे वर्षेऽन्धमेघेन यो यजेत श्रुतं समाः ।

मांसानि च न खादेद् यज्ञयोः पुण्यफलं समम् ॥"
जम्बुद्वीपः । इति मेदिनी । ये, २४ ॥ (वर्ष-

तीति । वृष् + पचाद्यच् ।) मेघः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ७६ ॥ ७७ ॥ अथ सप्तद्वीपानां वर्ष-

वर्णनम् । तत्र जम्बुद्वीपस्य नववर्षविभागो यथा ।
यत एव कृताः सप्त सुवो द्वीपा जम्बुद्वीप-

शास्त्रलिकुशकौशशाकपुष्करसंज्ञाः । तेषां
परिमाणं पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो यथा-

संख्यं दिगुणमानेन बहिः समन्तत उप-
कल्पताः । चारोद्वेहुरसोदसरोद्वतोदक्षीरोद-

दधिमखोदमुडोदाः सप्त जलधयः । सप्तद्वीप-
परिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्चेन

यथापूर्वं सप्तसपि बहिर्द्वीपेषु पृथक् परित
उपकल्पिताः । तेषु पुनर्वर्षान्नादादिषु बहिर्द्वीपे-

पतिरनुत्तमानात्मजानमीधेजिज्जयज्ञवाहु-
हिरण्यरेतोद्वतपृष्ठमेधातिथिवीतिद्वीपसंज्ञान्

यथासंख्येन एकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विदधे ।
तस्य ह वा एते श्लोकाः ।

“प्रियव्रतकृतं कर्म कोऽनुकुर्यादिनेश्वरम् ।
यो नेमिनिश्वरकरोच्छायां घ्नन् सप्तवारि-
धीन् ॥”

छायां घ्नन् तमो निरख्यन् ।

“भूसंस्थानं कृतं येन सरिन्निरिवनादिभिः ।
सीमा च भूतनिर्णये द्वीपे द्वीपे विभागश्च ॥”
एवं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान
आमीधो जम्बुद्वीपौकसः प्रजा औरसवहर्मा-
वेक्षमाणः प्रथमोपायत् । तदुपलभ्य भगवानादि-
पुरुषः सहस्र गायन्तीं पूर्वचित्तिं नामाश्वरस-
मभियाप्रयामास । तस्यासुहृद् वात्मजान् स
राजवर्धे आमीधो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेला-
हृतरन्ध्रक-हिरण्य-कुम्भभद्राश्चकेतुमालसंज्ञान्
नव पुत्रानजनयत् । आमीधसुतास्ते मातु-
रनुग्रहादौतुपतिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा
विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाविभागं जम्बु-
द्वीपवर्षाणि वसुसुः । यस्मिन्नव वर्षाणि नव-
योजनसहस्रायामानि अष्टभिर्मर्यादागिरिभिः
सुविभक्तानि भवन्ति । एषां मध्ये इला-
हृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः
सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायाम-
समुद्राहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्द्धनि
दाक्षिण्यतुल्यसंयोजनविततो मूले षोडश-
साहस्रं तावदान्तर्भूयां प्रविष्टः । उत्तरोत्तरे-
खिलाहृतं नीलः श्वेतः शङ्खवान् इति त्रयो
रन्ध्रकहिरण्यकुम्भवर्षाणां मर्यादागिरयः
प्रागायता उभयतः आरोहावधयो द्विसहस्र-
योजनपृथ्व एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरो-
त्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्यं एवाहसन्ति ।
एवं दक्षिणेनेलाहृतं निषधो हेमकूटो हिमालय
इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोज-
नोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथा-
संख्यम् । तथैवेलाहृतमपरेण पूर्व्येण च माल्य-
व्रज्यमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्र-
चतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ।
भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छेलाः सन्ति बहवः ।
मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकश्चिकूट ऋषभः
कूटकः कोणः सह्यो देवगिरिर्धन्वन्तरः श्रीशैलो
वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधारी विन्ध्यः शुक्तिमाश्व-
गिरिः पारिपात्रो श्रेणश्चिकूटो गोवर्धनो
देवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः
कामगिरिरिति चान्ये शतसहस्रशः शैलास्तेषां
नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्धसंख्याताः ।
एतासामपो भारत्यः प्रजानामभिरेव पुनन्ती-
नामात्मना चोपसृशन्ति । चन्द्रवशा ताम्रपर्णी
अवटोदा कृतमाला वैद्यायसी कावेरी वेष्ठा
पयस्विनी शर्करावर्ता तुङ्गभद्रा क्षणावेष्ठा
भीमरथी गोदावरी निर्जिन्ध्या पयोष्णी तापी
रेवा सुरसा गर्मदा चर्मखती अन्यः शोनश्च
नदी महानदी वेदसुतिर्हृदिकुल्या त्रिसामा

कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृशङ्गती
गोमती सरयुरोचवती षष्ठवती सप्तवती सुधोमा
शतदुश्चन्द्रभागा मरुदृष्टा वितस्ता असिकी
विश्वेति महानद्यः । अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्ध-
जम्भभिः सुकलोहितलघुवर्षेण स्वार्धेन
कर्मणा दिशमाशुधनारकगतयो बह्व्य आत्मन
आनुपूर्व्येण सर्वा ह्येव सर्वेषां विधीयन्ते ।
यथावर्षविधानमपवर्गश्च भवति ॥ १ ॥ * ॥
अतः परं ज्ञादादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो
वर्षविभाग उपवर्ण्यते । ज्ञातो जम्बुप्रमाणो
द्वीपाख्यातिकरो हिरण्य उल्लितो यन्नामि-
रूपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज
इक्ष्वाकुस्तं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्ष-
नामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगे-
नोपरराम । अश्विनं वयसं सुभद्रं शान्तं
क्षेमममृतमभयमिति वर्षाणि । तेषु गिरयो
नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । मणिकूटो वज्रकूट
इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुवर्णो हिरण्यहोवी
मेघमाल इति सेतुशैलाः । अरुणा वृमणा
आङ्गीरसी सावित्री सुभाता ऋचम्भरा
सत्यम्भरेति महानद्यः ॥ २ ॥ * ॥ ज्ञातु
समानेनेच्छुरोदेनाहृतो यथा तथा द्वीपोऽपि
शास्त्रलो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेना-
हृतः परिहृङ्क्ते । यच्च ह वै शास्त्राली ज्ञा-
यामा । तद्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञ-
वाहः ससुतेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि
अभजत् । सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्हं
पारिभद्रमाप्यायनमभिज्ञातमिति । तेषु वर्षा-
त्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । सुरसः शतशृङ्गो
वामदेवः क्रुन्दः कुसुदः पुष्यवर्षः सहस्रश्रुति-
रिति । अनुमती चिनीवाली सरस्वती कुहू
रजनी नन्दा राकेति ॥ ३ ॥ * ॥ एवं सुरो-
दादृक्कहिरण्यकुम्भः समानेनाहृतो हृतोदेन यथा
पूर्व्यः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्भो देवस्त-
स्तद्वीपास्थापनो ज्वलन इवापरः सुश्रव्य-
रोचिषा दिशो विराजयति । तद्वीपपतिः प्रिय-
व्रतो राजन् हिरण्यरेता नाम खं द्वीपं सप्तभ्यः
खपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आति-
ष्ठत् । वसुवसुदानहृदृक्पिनाभिगुप्तसत्यव्रतविप्र-
नामदेवनामभ्यस्तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्य-
श्चाभिज्ञाताः सप्तैव । वधुश्चतुःशृङ्गः कपिल-
श्चिकूटो देवानीक ऊर्ध्वरोमा द्रविण इति ।
रसकुला मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा
देवगर्भा हृतयुता मन्मथालेति ॥ ४ ॥ * ॥ तथा
बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः समानेन क्षीरोदेन
परित उपकूलम् । हृतो यथा कुशद्वीपो हृतो-
देन । यस्मिन् क्रौञ्चनामा पर्वतराजो द्वीप-
नामनिर्वर्तक आस्ते । तस्मिन्नपि प्रियव्रतो हृत-
पृष्ठो नामाधिपतिः खं द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य
तेषु पुत्रनामसु सप्त ऋक्छादान् वर्षपान् निवेश्य
स्वयं भगवान् भगवतः परमेकल्याण्यश्व
आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दसुपणगाम् ।

आत्मा मधुरहो मेघपृष्ठः सुधामा धाजिह्वो
लोहितानो वनस्पतिरिति हृतपृष्ठसुताः । तेषां
वर्षगिरयः सप्तैव नद्याश्चाभिज्ञाताः । शुक्लो
वर्धमानो भोजन उपवर्धयो नन्दो नन्दनः
सर्वतोभद्र इति । अभया अमृतौघा आर्यका
तीर्थवती रूपवती पवित्रवती शुक्लति ॥ ५ ॥ * ॥
एवं परस्तात् क्षीरोदात् परित उपवेशितः
शाकद्वीपो दानिंश्लक्ष्योजनायामः समानेन
दधिमण्डोदेन परीतः । यस्मिन् हि शाको नाम
महीरुहः खद्येन्यपदेशकः । यस्य हि महा-
सुरभिगन्धद्वीपमनुवासयति । तस्यापि प्रिय-
व्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः । क्षीरपि
विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान्
पुरोजवमनोजववेपमानधून्नानीकचित्ररेफवहु-
रूपविश्वधारसंज्ञान् निषाध्याधिपतीन् स्वयं
भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविशेष्ट ।
एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ।
ईशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शतकेशरः सहस्र-
क्षोता देवपालो महानस इति । अनघा
आयुर्दा उभयस्युहिरपराजिता पञ्चपदी सहस्र-
श्रुतिर्निजधृतिरिति ॥ ६ ॥ * ॥ एवमेव दधिमण्डो-
दात् परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः सम-
न्तत उपकूलम् । समानेन खादूदकेन ससृष्टेण
बहिराहृतः । तद्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक
एवात्माचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलः अयुत-
योजनोच्छायायामः । यच्च तु चतसृषु द्वि-
चत्वारि पुराणि लोकपालानाम् । यदुपरिहृतात्
स्यैरथस्य मेरुं परिक्रामतः चतुस्रारामकं चक्रं
देवाहोरात्राभ्यां परिभ्रमति । तद्वीपस्थाधि-
पतिः प्रियव्रतो वीतिहोत्रो नाम तस्यात्मजौ
रमणकघातकनामानौ वर्षपती निशुष्य स्वयं
पूर्व्यजवह्मवतुकर्मशील आस्ते । तद्वर्षपुरषा
भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण कर्मयाराध-
यन्ति ॥ ७ ॥ इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १ । २ ।
१६ । १६ । २० अध्यायाः ॥ * ॥ अपि च ।
“कन्ये द्वे दश पुत्राश्च सन्नादं कुन्तिश्च ते उभे ।
ते सर्वे भ्रातरः शूराः प्रजापतिसमा दश ॥
अमीधश्चाभिवाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वपुः ।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हयः सवनो मित्र एव वा ।
मेधासिवाहुमित्रास्तु त्रयो योगपरायणाः ।
जातिस्तरा महाभागा न राण्याय मनो दधुः ॥
प्रियव्रतोऽभ्यधिक्षत्तान् सप्त सप्तसु पार्थिवान् ।
द्वीपेषु तेषु धर्मेण द्वीपांस्तान् निबोध मे ॥
जम्बुद्वीपे तथामीधं राजानं कृतवान् पिता ।
ज्ञातद्वीपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः स्मृतः ॥
शास्त्रले तु वपुष्मन् ज्योतिष्मन् कुशाक्षये ।
क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमन् हयं शाकाक्षये सुतम् ॥
पुष्कराधिपतिश्चैव सवनं कृतवान् सुतम् ।
महावीरो धातुकिश्च पुष्कराधिपतेः सुतौ ॥
द्विधा कल्पा ततो वर्षे पुष्करे स न्यवेश्यतु ।
हयश्च पुत्राः सप्तसप्तमस्तस्माद्विबोध मे ॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मन्वीवकः ।

वर्ष

कुशोत्तरोऽथ मोदाको सप्तमस्तु महाद्वयः ।
 तन्नामाङ्गानि वर्षाणि शाकद्वीपे प्रकार सः ।
 तथा दुर्धमस्तः सप्त पुत्रांश्चापि निबोध मे ।
 कुशलो मनोऽनुगच्छोऽयः प्रधानस्यान्वकारकः ।
 सुनिश्च दुर्धमश्चैव सप्तमस्तु तथावरः ।
 तेषां स्वनामधेयानि क्रौञ्चद्वीपे तथाभवन् ॥*॥
 ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे पुत्रनामाङ्कितानि वै ।
 तत्रापि सप्त वर्षाणि तेषां नामानि मे शृणु ।
 उज्ज्वलं धेनुमश्चैव हरिश्च लम्बमेव च ।
 हृतिमत् प्रभाकरश्चैव कपिलश्चापि सप्तमम् ।
 वपुष्मतः सुताः सप्त शास्त्रलेखस्य वाभवन् ॥
 ज्येष्ठश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
 वैद्यतो मानसश्चैव महीधरः सुप्रभस्तथा ।
 तथैव शास्त्रले तेषां स्वनामानि तु सप्त वै ।
 सप्तमेधातिथेः पुत्राः प्रचक्षतेऽप्येव स्य ये ।
 तेषां नामाङ्कितेर्द्वीपेस्तद्वर्षे सप्तमिदं तम् ।
 पूर्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरम् सुखोदयम् ।
 आनन्दश्च शिवश्चैव हेमकश्च तथा ध्रुवम् ।
 प्रचक्षतेऽपि द्युक्तेषु शाकद्वीपान्तिकेषु च ।
 ज्येष्ठः पञ्चसु धर्माऽथ वर्षाश्चमविभागजः ॥*॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णयित्वा हिमाद्रयम् ।
 सुखमायुश्च रूपश्च वलं धर्मश्च निव्यशः ।
 पञ्चस्तेषु वषष्ठु सर्वे साधारणं स्मृतम् ॥*॥
 आसीधाय पिता पूर्वं जम्बुद्वीपं ददौ द्विज ।
 तस्य पुत्रा बभूवुर्हि प्रजापतिसमा नव ।
 ज्येष्ठो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ।
 हरिवर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूद्विलाहृतः ।
 रम्यश्च पञ्चमः पुत्रो हिरण्यः षष्ठ उच्यते ।
 कुशस्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्चष्टमः स्मृतः ॥
 नवमः केतुमालश्च तन्नामा वर्षसंस्थितिः ॥*॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णयित्वा हिमाद्रयम् ।
 तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ह्यपन्नतः ।
 विपर्ययो न तेजस्ति जराहृदुभयं न च ॥
 धर्माधर्मा न तेज्वास्तां नोत्तमाधममध्यमाः ।
 न वै चतुर्युगावस्था नाश्रमाः क्रतवो न च ॥*॥
 आसीधस्तनोर्नाभेः ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज ।
 ऋषभाङ्गरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताङ्गरः ।
 शोऽभिनिर्वर्षमः पुत्रं महाप्रप्रण्यमास्थितः ।
 तपस्तेपे महाभागः पुलहाश्रमसंश्रयः ॥*॥
 हिमाद्रं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
 तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥
 भरतस्याप्यभूत् पुत्रः सुमतिर्नाम धार्मिकः ।
 नस्मिन् राज्यं समावेश्य भरतोऽपि बभूव ययौ ।
 एतेषां पुत्रपौत्रैश्च सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
 प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तु सुक्ता स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥
 श्वं स्वायम्भुवः सर्गः कथितस्ते द्विजोत्तम ।
 पूर्वमन्वन्तरेऽस्य किमन्यत् कथयामि ते ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे स्वायम्भुवे मन्वन्तरे सुवन-
 कोपः ॥*॥ अन्त्यश्च ।

स्तुत उवाच ।

“केतुमाले नराः कालाः सर्वे पनसभोजनाः ।
 स्त्रियश्चोत्पलपत्राश्च जीवन्ति च वर्षायुतम् ॥

वर्ष

भद्राश्च पुरुषाः शुक्लाः स्त्रियश्चन्द्रांशुसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति वायुभोजनाः ॥*॥
 रम्यके पुरुषा नार्थो रमन्धारजतप्रभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ॥
 जीवन्ति तत्र सत्त्वस्था न्ययोधफलभोजनाः ।
 हिरण्यमे हिरण्याभाः सर्वे च लज्जुचाशनाः ॥
 एकादशसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।
 जीवन्ति कुशवर्षे तु श्यामाङ्गाः क्षीरभोजनाः ॥
 सर्वे मिथुनजाताश्च निव्यं सुखनिधेविश्वः ।
 चन्द्रद्वीपे महादेवं यजन्ति सततं शिवम् ॥
 तथा किंपुरुषे विप्रा मानवा हेमसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति प्रचभोजनाः ॥
 यजन्ति सततं देवं चतुर्भुजं चतुर्मुखम् ।
 ध्याने मनः समाधाय सदा वा भक्तिसंयुताः ॥*॥
 तथा च हरिवर्षेऽपि महारजतसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्तीक्षुरसाश्रिनः ॥
 तत्र नारायणं देवं विन्ययानि सनातनम् ।
 उपासते सदा विष्णुं मानवा विष्णुभाविताः ॥
 तत्र चन्द्रप्रभं शुभं शुद्धस्फटिकनिर्मलम् ।
 विमानं वासुदेवस्य पारिचातवनाश्रितम् ॥
 चतुर्द्वारमनौपम्यं चतुर्द्वारसंयुतम् ।
 प्राकारैर्दशभिर्युक्तं सुगन्धश्च ससृजमम् ॥
 स्फाटिकैर्मण्डपैर्युक्तं देवराज्यहोपमम् ।
 खण्डस्तम्भसहस्रैश्च सर्वतः समलङ्कृतम् ॥
 हेमसोपानसंयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
 दिवसिंहासनोपेतं सर्वशोभासमन्वितम् ॥
 सरोभिः स्वादुपाणीरैर्नदीभिश्चोपशोभितम् ।
 नारायणपरैः शुद्धैर्देवाध्ययनतत्परैः ॥
 योगिभिश्च समाकीर्णं ध्यायद्भिः पुरुषं हरिम् ।
 स्तुवद्भिः सततं मन्त्रैर्नमस्यद्भिश्च माधवम् ॥
 तत्र देवादिदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
 राजानः सर्वकालस्तु महिमानं प्रकुर्वते ॥
 गायन्ति चैव नृत्यन्ति विलासिन्यो मनोरमाः ।
 स्त्रियो यौवनशालिन्यः सदा मण्डनतत्पराः ॥
 रत्नाढ्ये पद्मवर्णा जम्बूफलरसाश्रिनः ॥
 भारते तु स्त्रियः पुंसो नानावर्णाः प्रकीर्तिताः ।
 नानादेवाज्ञेने युक्ता नानाकर्माणि कुर्वते ॥
 परमायुर्मतं तेषां शतं वर्षाणि सुव्रताः ।
 नवयोजनसाहस्रं वर्षमेतत् प्रकीर्तितम् ॥
 कर्मभूमिरियं विप्रा नराणांमाधिकारिणाम् ।
 महेन्द्रो मलयः सह्यः शुद्धिमात्रचपर्वतः ॥
 विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः ।
 इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्तान्धवर्णो गभस्तिमान् ॥
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः ।
 अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपश्च सागराहतः ॥
 योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ।
 पूर्वं किरातास्तस्यान्ते पश्चिमे यवनास्तथा ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्रास्तथैव च ।
 इत्यायुधवर्णिन्याभिर्वर्णयन्त्यत्र मानवाः ॥
 सुवर्मे पावना नद्यः पर्वतेश्चो विविःस्तताः ।
 शतद्वन्द्वभागं च सरयूर्यसुना तथा ॥

वर्ष

इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुङ्कुः ।
 गोमती घृतपापा च बाहुदा च दृशदती ॥
 कौशिकी लोहिता चैव हिमवत्पादनिःस्तताः ।
 वेदस्तुतिर्वेदमती व्रतप्री विविदा तथा ॥
 पर्णासा वन्दना चैव सदानीरा मनोरमा ।
 चर्मखती तथा नूपा विदिशा वेदवत्पि ॥
 शिशुः शशिन्यपि तथा पारिपात्राश्रयास्तथा ।
 नर्मदा सुरसा शाना दशाणां च महानदी ॥
 मन्दाकिनी चित्रकूटा तामसा च पिशाचिका ।
 चित्रोत्पला विपाशा च साङ्गना बाहुवाहिनी ॥
 हिमवत्पादजा नद्यः सर्वपापहरा नृणाम् ।
 तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या शीघ्रोदा च महानदी ॥
 वेन्वा वैतरणी चैव वलाका च कुसुदती ।
 तोवा चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिला तथा ॥
 विन्ध्यपादप्रस्ततास्तु नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ।
 ऋषिकुल्या त्रिसामा च मन्दगा मन्दगामिनी ॥
 रूपा पानाशिनी चैव ऋषिका वंशकारिणी ।
 शुक्तिमत्पादसंजाताः सर्वपापहरा नृणाम् ॥
 आसां नदुपनद्यश्च शतशो द्विजपुङ्गवाः ।
 सर्वाः पापहराः पुण्याः स्नानदानादिकर्मसु ॥
 तास्मिमे कुरुपञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्वं देशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
 औङ्गाः कलिङ्गमगधा दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ।
 तथा परान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथा-
 व्त्ताः ॥

मानका मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः ।
 सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाक्ताः कन्यनिवा-
 सिनः ॥

भद्रा वासास्तथाम्बुजाः पारसीकास्तथैव च ।
 आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयोऽनुवन् ।
 कृतं जेता दापरश्च कलिञ्चान्यत्र न कश्चित् ॥
 यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महर्षयः ।
 न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्रयज्ञश्च ॥
 सुख्याः प्रजा निरातङ्गाः सर्वदुःखविवर्जिताः ।
 रमन्ते विविधैर्भावैः सर्वैश्च स्थिरयौवनाः ॥”

इति कूर्मपुराणे ४४ अध्यायः ॥

अपरं वामनपुराणे १३ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥*॥
 प्रभवादिषष्टिवर्षाणि वत्सरशब्दे द्रष्टव्यानि । तत्र
 षड्विधा पूज्या देवो यथा,—

“संवत्सरप्रमाणेन देवः कल्पा पुरो हि ताः ।
 यद्यथा विधिना तात सर्वकामप्रसिद्धिदाः ॥
 महाभयविनाशाय महारिपुवधाय च ।
 महाभ्युदयकामाय महासिद्धिफलाय च ।
 पूजयेत् तद्वयजेद्देवीं षड्विधा परमेश्वरीम् ॥
 ऋतुनामगता पीडा यच्चरश्चोपहोद्भवा ।
 संवत्सरमहादोषजन्मार्त्तमुपमर्हना ॥
 केतुल्काशनिराहूतो भौमार्कसितभासुजाः ।
 शमयेद्यजमानस्य देवीहोमरतस्य च ॥
 मण्डलादिविधानेन महास्नानाभिषेचनैः ।
 चन्द्रसंपूर्णपुण्यकौमलरत्नाभिपूजनैः ॥
 मङ्गला मङ्गलं धत्ते विधिना पूजिता सुने ॥

उत्पातक्षोभनिर्घातविकृतानां श्रमाय च ।
कथयामि महाप्राज्ञ श्रुत्यैकमनाधुना ॥ * ॥
मङ्गला विजया भद्रा शिवा शान्तिर्धृतिः क्षमा ।
ऋद्धिर्हृद्भ्रमतिः सिद्धिस्तुष्टिः पुष्टिः श्रिया उमा ॥
दीप्तिः कान्तिर्यशो लक्ष्मीरौश्वरीति प्रकीर्तिता ।
विंशताञ्चोत्तमा देयः सत्त्वभावयवस्थिताः ॥
प्रथमं संस्थिता वत्स ! सर्वसिद्धिप्रदायिकाः ॥ २० ॥
ब्राह्मी जयावती शाक्री अजिता चापरा-
जिता ॥
जरन्ती मानसी माया दितिः श्वेता विमो-
हनी ।

शरण्या कौशिकी गौरी विमला ललितालसा ॥
अरुन्धती क्रिया दुर्गा राजसा इति वायुना ।
मध्यभागे स्थिता देवो युगानामशुभापहा ॥ २० ॥
काली रौद्री कपाली च घण्टाकर्णा मयूरिकी ।
बहुरूपा सुरूपा च त्रिनेत्रा रिपुहाम्बिका ॥
माहेश्वरी कुमारी च वैष्णवी सुरपूजिताः ।
वैवस्वती तथा घोरा कराली विकटादिभिः ॥
चर्चिका चेति धातुस्था देवस्त्रैलोक्यविश्रुताः ।
पूजितया मुनिश्रेष्ठ ! सर्वकामप्रसाधिकाः ॥ २० ॥
त्रिदशामुरगन्धर्वचरचोराशैर्नृताः ।
भावकालाश्रयाः कार्यद्रव्यरूपफलप्रदाः ॥
प्रत्येकशः समस्ता वा कर्त्तव्या मुनिसत्तम ! ।
अथवा युगमेदेन पञ्च पञ्च प्रपूजिताः ॥”
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधि-
नामाध्यायः ॥ (वर्षके, त्रि । यथा, भागवते ।
३ । २१ । २० ।

“नमाम्यभीष्टं नमनीयपादं
सरोजमख्यीयसि कामवर्धम् ॥”)

वर्षकरी, स्त्री, (वर्षं तत्सूचनं रवेण करो-
तीति । वर्ष + कृ + टः । डीप् ।) भिक्षिका ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २८२ ॥

वर्षकेतुः, पुं, (वर्षस्य वृष्टेः केतुरिव । सति वर्षे
भूरिश उत्पन्नत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अलकर्वशीयकेतुमतः
पुनः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ४० ।

“क्षेमस्य केतुमान् पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥”)

वर्षकोषः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य कोष इव । सर्ववर्ष-
ज्ञानवन्नात् तथात्वमस्य ।) देवज्ञः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (वर्षस्य अन्तःस्थितफलकोष
इव कोषः ।) भासः । इति शब्दमाला ॥

वर्षजं, त्रि, (वर्षात् जातमिति । जन् + डः ।) वृष्टि-
जातम् । वत्सरजातम् । जम्बुद्वीपजातम् ।
द्वीपांशजातम् । मेघजातम् । इति वर्षशब्द-
पूर्वजनधातोर्लप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वर्षणं, स्त्री, (वृष् + ल्युट् ।) वृष्टिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०४ । २१ ।
“तमेव सुष्ठतः सर्वं रसं वै वर्षणाय यत् ।
रूपमाप्यायकं भास्वस्तस्मे मेघाय ते नमः ॥”)

वर्षणिः, स्त्री, (वृष् + णिः ।) वर्तनम् । कृतिः ।
इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । वर्षणम् । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

वर्षपर्वतः, पुं, (वर्षाणां भारतादीनां विभाजकः
पर्वत इति मध्यलोपी समासः ।) वर्षविभा-
जकगिरिः । यथा,—

“हिमवान् हेमकूटश्च निषधी मेरुरेव च ।
चेन्नः कर्षी च शङ्खी च सप्तैते वर्षपर्वताः ॥”
इति हारावली ॥

वर्षपाकी, [न] पुं, (वर्षे वर्षाकाले पाकोऽख्यस्येति ।
वर्षपाक + इनिः ।) आम्नातकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २१८ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“आम्नातको वर्षपाकी ।” इति वैद्यकरत्न-
मालायाम् ॥)

वर्षपुष्पा, स्त्री, (वर्षे वर्षणकाले पुष्पं यस्याः ।)
सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सहदेवी-
लताशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

वर्षप्रियः, पुं, (वर्षो वर्षणं प्रियं यस्य ।) चातक-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्षवरः, पुं, (वरतीति । वर आवरणे + अच् ।
वर्षस्य रेतोवर्षणस्य वर आवरणकः ।) धनुः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ खोजा । इति भाषा ॥
(यथा, रत्नावल्याम् २ अङ्के ।

“नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य चपा-
मन्तः कण्टकिकण्टकस्य विशति जासादयं
वामनः ॥”)

वर्षवृद्धिः, स्त्री, (वर्षस्य वृद्धिराधिक्यं यत्र ।)
जन्मतिथिः । इति स्मार्त्तशास्त्रादर्शनात् ॥ अथ
जन्मतिथिकृतम् । तन्मलमासे न कर्त्तव्यं चान्द्र-
मासीयत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य सौर-
मासीयत्वं तथात्वे तन्मासे तत्तिथेः कदाचिद-
प्राप्तौ तद्वर्षे तत्कृत्यलोपापत्तेः । न चेष्टापत्तिः
प्रतिसंवत्सरान्तदिधानात् । यथा ब्रह्मपुराणं
गर्गश्च ।

“सर्वेष्वजन्मदिवसे स्मार्तेर्मङ्गलपाणिभिः ।

गुरुदेवायिप्राञ्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

खनक्षत्रश्च पितरौ तथा देवप्रजापतिः ।

प्रति संवत्सरश्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥”

स्मार्तेस्त्रिलक्षार्तेः । प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च
तत्तिथिमधिकृतम् ।

“तिलोदत्तौ तिलक्षायी तिलहोमी तिलप्रदः ।

तिलमुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति ॥

मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्वेतु-
तया गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन धृत-
गुग्गुल्लाद्याणिभिरित्यर्थः । तथा च कृत्य-
चिन्तामणौ ।

“गुडदुग्धतिलानद्याज्जन्मश्रेष्ठं वन्दनम् ।

गुग्गुलुं निम्बसिंहार्थं दूषागोरोचनायुतम् ।

संपूज्य भावुविशेषौ महवि प्रार्थयेद्दिदम् ॥

चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा सुने ॥

रूपवान् वित्तवाञ्छैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।

आयुरित्यर्थसिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ॥”

खनक्षत्रश्चेति खनक्षत्रं अश्विन्याद्यन्तर्गतजन्म-
काशीनक्षत्रम् । नामकरणे तथा दर्शनात् वक्ष्य-

माणब्रह्मपुराणोक्तप्रणवादिनमोऽन्तर्गतं नास्मैव
पूजाविधानाच्च । तदज्ञाने खनक्षत्राय नम
इत्युल्लेखम् ॥ * ॥ पूजायामर्थानन्तरं पाद-
माह मत्स्यपुराणम् । अर्थं पादादिकन्तत्र
मधुपर्कं प्रयोजयेत् । पादानन्तरं अर्थमाह
नरसिंहपुराणम् । पादश्चैव तृतीयया चतुर्थार्धं
प्रदापयेत् । तृतीयया पुरुषस्तृतीयतृतीयया
ऋचा । उभयक्रमदर्शनादिच्छादिकल्पः । इति
श्रीदत्तः ॥ * ॥ श्रीप्रतिपद्यहारनिर्णये ।
“नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ॥”

तथा ।
“द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयत्नतया ॥
ततो दीर्घायुषं याचं रामं द्रौणिं क्षपं वलिम् ।
प्रजादश्च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत् ॥”
रामोऽत्र परशुरामः । चिरजीविसाहचर्यात् ।
द्रौणिरश्वत्थामा ॥ * ॥ तथा,—

“खनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पजयेन्नरः ।
षष्ठीश्च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥”
योगियाज्ञवल्करः ।

“ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादधु पुनः पुनः ॥
गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाथ वै ॥”

ध्यायेत् स्मरेत् । स च मन्त्रः ।
“तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति स्मरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥”

वामनपुराणम् ।
“सर्वमङ्गलमङ्गलं वरेण्यं वरदं शुभम् ।
नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्मणि कारयेत् ॥” * ॥

सङ्कल्पाकरणे निन्दामाह भविष्यपुराणम् ।
“सङ्कल्पेन विना राजन् ! यत्किञ्चित् कुरुते
नरः ।

फलश्चाख्यात्यकं तस्य धर्मस्याहं कथो भवेत् ॥”
ब्रह्मपुराणम् ।

“प्रणवादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
खनामसर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
अनेनैव विधानेन शम्भुपुत्रे निवेदयेत् ।
एकैकस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥”

शम्भुपुत्रमात्रं पञ्चोपचाराद्यसम्भवे ।
“मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्तं भक्त्या लक्षगुणोत्तरम् ।
भक्तिमन्त्रसमेतन्तु कोटि कोटि गुणोत्तरम् ॥

सर्वत्र कर्मोपदेशकं दक्षिणादिभिरर्चयेत् ।
तथोपदेशरजपि पूजयेच्च ततो गुरुम् ।
न पूज्यते गुरुर्जत्र नरेस्तत्राफला क्रिया ॥”

इति मत्स्यपुराणवचनात् ॥ * ॥

ततः कर्मानन्तरं तिलहोमस्तु पूजितदेवता-
नामभिः कार्यः ।
“एकैकां देवतां राम समुद्दिश्य यथाविधि ।
चतुर्थ्यन्तेन धर्मेण नाम्ना च प्रणवादिना ॥

होमद्रव्यमथैकैकं शतसंख्यन्तु होमयेत् ॥”
इति विष्णुधम्मोत्तरदर्शनात् ॥
एवं होमे स्नाहान्तता च मन्त्रस्य ।

एतदशक्तविषयम् । ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां
नैकस्यानवासी इति शब्दोक्तेः । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ वर्षर्तौ वर्णनीयानि यथा,—

“वर्षासु घनशिखिस्तयहंसगमाः पङ्ककन्दलो-
द्भेदौ ।

जातीकदम्बकेतकभञ्जानिलनिम्बगाहजि-
प्रीतिः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ सूत्रके ३ कुसुमम् ॥
(एतत्काललक्षणादिकं यथा,—

“सघनवारिद्वारिसमाकुला
निखिलभूः प्रबलोदकपूरिता ।
समदवातकरा विदिशो दिशो
सुदितकौटलमिप्रभवा मही ॥
नीलशस्यहरितोज्ज्वला मंही,
कुल्यकावलिलसंभुता सरित् ।
इन्द्रगोपकविराजिता धरा
पङ्कभूषणविभूषिता च सा ॥

पञ्ची कूजति कामने च सरसी स्नानास्तु पूर्णा तथा
हंसा मानसमात्रजन्ति कमलाग्नानतां यान्ति
च ॥

गर्जन्मेघमहेन्द्रकन्दरदरीशस्यावृता श्यामला
भात्येवं पवनस्य कोपनकरो वर्षाऋतुः शोभितः ॥”
“किञ्चिदूषर्म्मा भवेदत्र शस्यानां दृष्टता भवेत् ।
बहुशस्या भवेद्वाची वारिपूर्णा सरिन्सुहुः ॥
बहुदकधरा मेघा बहुदृष्टा घनखनाः ।
एवं गुणसमायुक्ता वर्षा ज्ञेया ऋतुतमाः ॥
तासु वातकफौ कुम्भौ जायेते हि वृक्षां भृशम् ।
इति ज्ञात्वा भिषक् श्रेष्ठः कुल्यादस्य प्रति-
क्रियाम् ॥

खेदनं मर्दनं पथं निर्व्याते शयनस्तथा ।
गौररामारतं शस्तं थायामः क्रमविक्रमः ॥
कङ्कश्वारसुरवाः सेवा वातकफापहाः ।
निरुद्धा वलिकर्माद्याः कफवातरुजापहाः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
“आदानस्तानवपुषामग्निः समोऽपि सीदति ।
वर्षासु दीपेर्दूष्यन्ति तेऽमुलम्बाम्बुदेऽम्बरे ॥
सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।
भूवाग्निबाष्पपाकेन मलिनेन च वारिणा ॥
वह्निनेव च मन्त्रेण तेऽप्यित्योऽप्यदूषिषु ।
भजेत् साधारणं सर्वसुगुणलक्षणं यत् ॥
आस्थापनं शुद्धतृणैर्वा घानं रवान् कृतान् ।
जाङ्गलं पिष्टितं दूषान् मध्वरिष्टं चिरन्त-
नम् ॥

मस्तु सौवर्षलाटं वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ।
द्वयं कौषं शतशाम्भो भोजनस्ततिदुर्हिने ॥
अस्तावतवस्त्रेहं संशुष्कं चौद्रवस्तु ।
अपाद्वारौ सुरभिः सततं घृषितान्वरः ॥
हृष्येष्टे वसेद्वाप्यशोतशीकरवर्जिते ।
नदीजलोदमन्याहः स्वप्रायासातपांस्त्वनेत् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
वर्षांशः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अंशः ।) मासः ।
इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

वर्षाघोषः, पुं, (वर्षासु घोषो महान् शब्दोऽस्य ।)
महामञ्जूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षाङ्गः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अङ्गमिव । अभिघ्नानात्
पुंस्त्वम् ।) मासः । इति हारावली । २८ ॥

वर्षाङ्गी, स्त्री, (वर्षासु अङ्गं यस्याः । तत्र जाता-
ङ्कुरवर्द्धनादस्यास्तयात्वम् ।) पुनर्नवा । इति
शब्दरत्नावली ॥ (विषयोऽस्याः पुनर्नवाशब्दे
ज्ञातयः ।)

वर्षाभवः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + अच् ।
वर्षासु भव उत्पत्तिर्यस्य वा ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्षाजाते, त्रि ॥

वर्षाभूः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + क्तिप् ।)
भेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—

“मञ्जूकः ब्रवगो भेको वर्षाभूर्दहुरो हरिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
इन्द्रगोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूलता । इति
मेदिनी । मे, १८ ॥

वर्षाभूः, स्त्री, (वर्षासु भवतीति । भू + क्तिप् ।)
पुनर्नवा । इति मेदिनी । मे, १८ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

“तिलपर्णिकावर्षाभूचित्रमूलकपोतिकालशुन-
पलाङ्ककलायप्रवृत्तीनि ॥”) मेकौ । इति भरत-
धृतरूपरत्नाकरः ॥ वर्षाभवे, त्रि ॥

वर्षाभौ, स्त्री, (वर्षाभू + डीप् ।) मेकौ । इत्यमरः ।
१ । १० । २४ ॥ पुनर्नवा । इत्यमरमाला भागुरिच ॥

वर्षाभदः, पुं, (वर्षासु माद्यतीति । मद् + अच् ।)
मयूरः । इति केचित् ॥

वर्षाभः पारव्रतः, पुं, (वर्षाभौ वृष्टिजनं तस्य
पारवं उपवासान्ते पानं व्रतमिव यस्य ।)
चातकपक्षी । इति केचित् ॥

वर्षारात्रः, पुं, (वर्षाणां रात्रिः । ततः समासाम्बो-
ऽच् ।) वर्षाकालीनरात्रिः । इति पुंलिङ्गसंयह-
टीकायां भरतः ॥

वर्षासिः, [स्] पुं, (वर्षासु अर्चिर्दोषिरस्य ।)
मङ्गलग्रहः । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्षालङ्कायिका, स्त्री, एका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वर्षावसानः, पुं, (वर्षाणामवसानमत्र ।) शरत्-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षिकं, त्रि, वर्षावस्त्वम् । वर्षवस्त्वम् । वर्षाशब्दात्
वर्षशब्दाच्च परेण चिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वर्षिष्ठः, त्रि, अतिशयवृद्धः । अयमनयोरतिशयेन
वृद्धः इत्यर्थे वृद्धस्थाने वर्षादेशे इडप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

वर्षीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्धः ।
वृद्ध + इयञ् । वर्षादेशः ।) अतिवृद्धः । तत्-
पर्यायः । दशमी २ व्याख्यान ३ । इत्यमरः ।
३ । २ । २३४ ॥ (यथा,—

“आनोदशाद् भवेद्वाक्चरवस्तु ज्ञयते ।
वृद्धः स्नात् सप्ततेर्द्धं वर्षीवान् नवतेः परम् ॥”
इति स्मृतिः ॥

वर्षुकाः, त्रि, (वर्षति तच्छील इति । वृष + “लघ-
पतपदस्याभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् ।” ३ ।
२ । १५४ । इति उकञ् ।) वर्षणकर्ता । वृष-
घातोर्जुकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भट्टौ ।
२ । ३७ ।

“जम्बुः प्रसाहं दिजमानवानि
दौर्वर्षका पुष्पचयं बभूव ।
निर्याजमिष्या वष्टते वचश्च
भूयो बभाषे सुनिना कुमारः ॥”)

वर्षुकान्दः, पुं, (वर्षुकश्चासौ अन्दश्चेति कर्म-
धारयः ।) वर्षणशीलमेघः । इति जटाधरः ॥

वर्षेजः, त्रि, (वर्षे जायते इति । जन + ङः ।
सप्तम्या अलुक् ।) वर्षाकालजातः । वत्सर-
जातः । सप्तम्यन्तवर्षशब्दपूर्वकजनधातोर्ङप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

वर्षोपलः, पुं, (वर्षाणासुपलः ।) मेघभवशिला ।
करका । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ८१ । २४ ।

“वर्षोपलवज्जातं वायुस्कन्धाच्च सप्तमादध्वजम् ।
द्वियते किल खाद्वियेस्तद्विभक्तं मेघसम्भूतम् ॥”)

वर्षे, [न्] स्त्री, (वर्षति वृष्यते वेति । वृष +
मनिन् ।) शरीरम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
२ । ५ ।

“ददृशं च समीपेऽस्य पिशाचानां शतवृत्तम् ।
काञ्चभूतिं पिशाचं तं वर्षाणां शालसन्निभम् ॥”)
प्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२३ ॥ प्रमाण-
मत्रोन्नतिरिति खामी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ३१ । ८ ।

“अथापश्यदधीन् ह्रस्वान् अङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः ।
पलालवृत्तिकामेकां वहतः संहतान् पथि ॥”)
इयत्ता । इति भरतः ॥ अतिसुन्दराकृतिः ।
इति मेदिनी । ने, १२८ ॥ (उन्नते स्थिरे च,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । २८ । २ ।

“सरोरुवद्वृषभस्तिग्मशृङ्गो
वर्ष्मणस्तौ वरिमन्ना वृषिभ्याः ।”

“वर्ष्मणश्च उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा ।”
इति तद्भाष्ये सायकः ॥ वर्षीवान् । यथा, भाग-
वते । ५ । १८ । ३० ।

“ॐ नमो भगवतेऽकूपाराय सर्वसत्त्वगुणविशे-
षखाय नमोऽनुपलक्षितस्थानाय नमो वर्षाके
नमो भूमे नमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥” “वर्ष्मणे
वर्षीयसे ।” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥

वर्ष्म, स्त्री, शरीरम् । इति हिक्कपकोषः ॥
वर्ह, क वधे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-वधे सक०-दीप्तौ अक०-सेट् ।)

रेषोपधः । क, वर्हयति । इति दुर्गादासः ॥
वर्ह, ङ श्रेष्ठे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, वर्हते धनी श्रेष्ठः
स्यादित्यर्थः ॥

व(व)र्ह, स्त्री, (वर्हयति दीप्यते इति । वर्ह +
अच् ।) मयूरपिच्छम् । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १२० । ४ ।

वर्हिणः

“यथा वर्हिणि चित्राणि विभर्ति भुजगाश्चनः ।
तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मवित् ॥”
ग्रन्थिपर्णम् । इति भरतः ॥ (वर्हितीति । वृह
वृद्धौ + अच् ।) पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघुः । ६ । १७ ।

“विलासिनौ विभ्रमदन्तपत्र-
भापाङ्कुरं केतकवर्हमन्यः ।
प्रियानितम्बोचितसन्निवेशै-
र्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥”

परीवारः । इति हेमचन्द्रः ॥

वर्हिणः, स्त्री, (वर्हितीति । वृह वृद्धौ + ल्युः ।
वर्हयति प्रोभते इति । वर्ह दीप्तौ + ल्युवा ।)
पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)र्हिः, [सु], पुं, (वृंहति वृद्धते इति । वृहि
वृद्धौ + “वृहेर्नलोपश्च ।” उणा० २।११०। इति
इसिः नलोपश्च ।) अग्निः । इति मेदिनी । से, ३६॥
दीप्तिः । इत्युणादिकोषः ॥ यज्ञः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७५ । ८ ।

“नूनो गोमङ्गीरवर्हि रत्न-
सुधो अम्बावत् पुरुभोजो अस्मे ।
मानो वर्हिः पुरुषता निदेक-
र्ययं पातस्त्रिभिः सदा नः ॥”

“नोऽस्माकं वर्हियैत्रम् ॥” इति तद्वाग्ये सायणः ॥
चित्रकम् । इत्यमरः ॥ (वृहद्राजस्य पुत्रः ।
यथा, भागवते । ६ । १२ । १३ ।

“वृहद्राजस्तु तस्यापि वर्हिस्तस्मात् कृत-
ञ्जयः ॥”

व(व)र्हिः, [सु], पुं, स्त्री, (वृंहति वृद्धते इति । वृहि
वृद्धौ + “वृहेर्नलोपश्च ।” उणा० २ । ११० ।
इति इसिः नलोपश्च ।) कुशः । इति मेदिनी ।
से, ६३ ॥ (यथा, कुमारः । १ । ६२ ।

“अवचित्तवलिपुष्पा वेदिसन्मार्गदत्ता
नियमविधिजलानां वर्हिषाश्चोपनेत्री ॥”

वर्हिः, [सु] स्त्री, (वृंहतीति । वृहि वृद्धौ + इसिः
नलोपश्च ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वर्हिः, पुष्पं, स्त्री, (वर्हिर्दीप्तिरुदयुक्तं पुष्पमस्य ।)
ग्रन्थिपर्णम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वर्हिः, युष्मा [न], पुं, (वर्हिषा कुशेन वर्हिषि यज्ञे वा
शुश्रा तैजो यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । १।१।५७॥

वर्हिः, स्त्री, (वर्हिर्वि तिष्ठतीति । स्था + कः ।)
वर्हिष्ठम् । ह्रीवेरम् । इत्यमरभरतौ ॥

वर्हिः, कुसुमं, स्त्री, (वर्हि वर्हयुक्तं कुसुमं यस्य ।)
ग्रन्थिपर्णम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व(व)र्हिणः, पुं, (वर्हमस्यस्येति । वर्ह + “फल-
वर्हाभ्यामिनच् ।” इति इनच् । यद्वा “बहुल-
मन्यत्रापि ।” उणा० २।४६। इत्यत्र वर्ह बल-
प्राधान्ये । वर्हिणो मयूरः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या
इनच् ।) मयूरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३० ॥
(यथा, मनी । १२ । ६५ ।

“कुक्कुन्दरिः शुभान् गन्धान् पत्रशाकान् वर्हिणः ।
श्रावित् कृतान् विविधमकृतान् शुलकः ॥”

वर्हिष्ठ

स्त्री । तगरम् । तत्पर्यायो यथा,—

“कालानुसार्यं तगरं कुटिलं मयूरं मतम् ।
अपरं पिङ्गतगरं दण्डहस्ती च वर्हिष्ठम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वर्हिष्ठवाहनः, पुं, (वर्हिष्ठो मयूरो वाहनं यस्य ।)

कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

वर्हिष्ठजा, स्त्री, (वर्हिष्ठो ज्ञो वाहनं यस्याः ।)
चण्डी । इति चित्राङ्गशेषः ॥

वर्हिष्ठुष्यं, स्त्री, (वर्हिष्ठं वर्हिष्ठानि पुष्प यस्य ।)
ग्रन्थिपर्णम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३२ ॥

वर्हिष्ठोतिः, [सु] पुं, (वर्हिष्ठि यज्ञे ज्योति-
रस्य ।) वृद्धिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६४ ।

वर्हिष्ठुखः, पुं, (वर्हिष्ठमिष्ठुखं यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥

वर्हिष्ठदः, [दु] पुं, (वर्हिष्ठि अग्नौ कुशासने वा
सीदन्ति ये ते । वर्हिष्ठु + सद + क्तिप् । पृषो-

दरादित्वात् साधुः ।) पिङ्गगणविशेषः । यथा,
“अयज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः ।

अभिस्ताता वर्हिष्ठदो द्विधा तेषां अवस्थितिः ॥”
इति कौर्म्ये १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“अपसथं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले ।
अभिस्तातांस्तथा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथोष्ण-
पान् ॥

सुकालिनो वर्हिष्ठद आन्यपांसर्पयेत्ततः ।
तर्पयेच्च पित्रं भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥

दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः ॥”
अत्र केचित् पित्रधर्मातिदेशात् दिव्यपितृणा-

मपि अङ्गलित्रयदानम् । तदसत् ।
“कथं बालं नलं सौम्यं यममर्थमर्थं तथा ।

अभिस्ताताः सोमपाश्च वर्हिष्ठदः सक्तुं सक्तुम् ॥”
इति च्छन्दोगपरिशिष्टेन विशिष्टेकाङ्गलित्रिधा-

नात् । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ (एषुवृणस्य हवि-
ष्ठानिः पुत्रः । यथा, भागवते । ४।२।४। ८ - ६ ।

“हविर्हानावाविर्हानिर्विदूरास्त वटसुतान् ।
वर्हिष्ठदं पर्यं शुक्लं कृष्णं सव्यं जितव्रतम् ॥

वर्हिष्ठस्तु महाभागो हविर्हानिः प्रजापतिः ।
क्रियाकान्तिषु निष्ठातो योगेषु च कुरुद्वह ॥”

वर्हिष्ठि यज्ञे सीदतीति । यज्ञस्ये, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । २ । ३ । ३ ।

“स आ वह मरुतां शर्धो अयुत-
मिन्द्रं नरो वर्हिष्ठदं यजध्वम् ॥”

वर्हिष्कणः, पुं, (वर्हिष्ठोऽग्निरेव केश इव यस्य ।)
अग्निः । इति श्रोत्रिकेशशब्ददर्शनात् ॥

वर्हिष्ठं, स्त्री, (वर्हिष्ठि तिष्ठतीति । स्था + कः ।)
अस्माभ्येति षत्वम् ।) ह्रीवेरम् । इत्यमरः ॥

(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ११ अध्यायः ।
“खेदं विदध्यादधवाशुलेपं

वर्हिष्ठपुण्ड्रीसुरकाञ्जकुष्ठैः ॥”
त्रि, वृद्धनमः । इति सायणः । यथा, ऋग-
वेदे । ३ । १३ । १ ।

“प्रवो देवायामये वर्हिष्ठमर्चामहे ॥”

वलयः

व(व)र्हि, [न्] पुं, (वर्हमस्यास्तीति । वर्ह +
इनिः ।) मयूरः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वे-
दसंहारे । २ । ६ ।

“सदा मनोज्ञास्मृदनादसोत्सुकं
विभाति विलीयं कलापशोभितम् ।

सविभ्रमालिङ्गनचुम्बनाकुलं
प्रवृत्तवृत्तं कुलमद्य वर्हिणाम् ॥”

प्राधागर्भसम्भूतः कश्यपपुत्रविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । ४७ ।

“सिद्धः पूर्णश्च वर्हिर् च पूर्णयुश्च महा-
यशः ॥”

वल, मि ड संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म-सक-सेट् ।) मि, वलयति बाल-

यति । ड, वलते धनं लोकः संवृणोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

वलभिः, } स्त्री, (वलभि + कृदिकारादिति वा
वलभी, } डीष् ।) वडभी । इति शब्दरत्ना-

वली अमरटीका च ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ८७ । १२ ।

“हर्म्यप्रासादवलभीष्वन्विष्टान् सोऽभ्रमन्निशि ॥”
पुरीविशेषः । यथा, भट्टिः । २३ । ३५ ।

“काथमिदं विहितं मया वलभ्यां
श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।

कीर्तिरतो भवनाद्रूपस्य तस्य
क्षेमकरः चित्तिपो यतः प्रजानाम् ॥”

वलयः, पुं, स्त्री, (वलते आवृणोति हस्तादिकः
मिति । वल् + “वलमलितनिभ्यः कयन् ।”

उणा० ४ । ६६ । इति कयन् ।) स्वर्णादि-
रचितप्रकीर्णभरणम् । वाला इति भाषा ।

तत्पर्यायः । आवापकः २ परिहार्यः ३
कटकः ४ । इत्यमरः ॥ परिहार्यः ५ शंखकः ६।

इति शब्दरत्नावली ॥ कस्युः ७ कुण्डलम् ८ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ ।

३२ । ५ ।
“सहैमस्तुत्रैर्मणिभिः केयुरैर्वलयेरपि ॥”

मण्डलम् । यथा, मार्कण्डेये । २० । ४६ ।
“अश्रान्तः सकलं भूमेर्वलयं तुरगोत्तमः ।

समर्थः क्रान्तमर्केण तवायं प्रतिपादितः ॥”
अस्थिविशेषः । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने

५ अध्याये ॥
“कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि ।”

“पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरः सु वलयानि ॥”
वैद्यकीयक्रान्तिकर्मविशेषः । यथा, सुश्रुते । १।१२१ ।

“तत्र रोगाधिष्ठानभेदादक्रान्तिकर्म चतुर्धाभ्यते ।
तदयथा वलयविन्दुलेखाप्रतिकारणानीति दहन-

विशेषाः ॥” * ॥ वेदनम् । यथा, रघुः ।
१ । ३० ।

“सर्वे लवप्रवलययां परिवर्त्तितसागराम् ।
अनन्यशासनानुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥”

वलयः, पुं, (वलयवदाकृतिरस्यस्येति । अर्ध-
आदित्वात् अच् ।) अष्टादशगुणरोगान्तर्गत-

गलरोगविशेषः । यथा,—

वल्लूक

“वलास एवायतसुन्नतश्च
शोधं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यं वीर्यं
विवर्जनीयं वलयं वदन्ति ॥” * ॥

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।
“कण्ठरोगेष्वहृद्योत्प्लेसीत्यैर्नस्यादिकर्मभिः ।
चिकित्सकश्चिकित्सान् कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥
कायं दद्याच्च दार्ज्वल्यनिवृत्त्यर्थं कलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा हितो माचिकसंयुतः ॥
कटुकातिविषादाकपाठासुक्ताकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
नदोका कटुका योषा दार्ज्वल्यं त्वक् चिफला
घनम् ।
पाठा रसाञ्जनं दूर्वा तेजोऽङ्गैः सुचूषितम् ॥
चौद्रैर्युक्तं विधातव्यं गलरोगे महौषधम् ।
योगास्त्रेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥
जवाग्रजं तैजवतीं सपाठां
रसाञ्जनं दास्य निशां सकृष्णाम् ।
चौद्रैश्च कुर्यात् गुटिकां सुखेन
तां धारयेत् सर्वगलामयेषु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

वेला । कङ्कणम् । इति जटाधरः ॥ (दण्डयूह-
विशेषः । यथा, कामन्दकीये गीतिसारे ।
१६ । ४५ ।

“सुखाख्यो वलयश्चैव दण्डभेदाः सुदुर्लभः ॥”
वलयितं, त्रि, (वलयवत् कृतमिति । वलय +
तत्करोतीति णिच् ततः क्तः । यद्वा, वलयं
तदाकृतिर्जातमस्येति । वलय + इतच् ।) वैशि-
तम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । २६ ।
“नीलनलिनमिव पीतपरागपटलभरवलयित-
मूलम् ॥”

यथा च, वैरागिमङ्गले ।

“इन्धनमालावलयितबाहुः

परधनहरणे साक्षाद्बाहुः ।

रणायौषधमञ्जनवीरः

कीर्तनपतने मङ्गलशरीरः ॥”

वल्लरः, त्रि, (वल्लते संवृणोति चक्षुस्तरामिति ।
वल्ल + बाहुलकात् किरच् ।) कैकरः । इत्य-
मरः ॥

व(व)लिप्तं, स्त्री, (वलिना मन्वददद्यादुपहारेण
श्रुतिं हिनस्ति मत्मानिति । श्रो + कः ।) वडि-
शम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)लिष्टः, स्त्री, (वलिना आहारोपहारेण
मत्सादीन् श्रुतिं विनाशयतीति । श्रो + बाहु-
लकात् किः ।) वडिशम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

व(व)लिष्टी, स्त्री, (वलिष्टि + कटिकारादिति
ङीष् ।) वडिशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)ल्लूकं, स्त्री, (वल्लते इति । वल्ल संवरणे + “वले-
ल्लकः ॥” उणा० ४ । ४० । इति उकः ।) पद्म-
मूलम् । पक्षिविशेषः, पुं । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुधादिवृत्तिः उणादिकोषश्च ॥

वल्लग्नं

व(व)ल्लूकः, त्रि, वल्लवान् । वल्लशब्दात्-गोठयेत्या-
दिना उलप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुम्बोधयाक-
रणम् ॥ अस्य पवर्गोऽयवकारादित्वेऽपि तत्रा-
लिखितत्वाच्च लिखनम् ॥

वल्ल, क भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर०-सक०-सेट् ।) क, वल्लयति । भाषणं
कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

व(व)ल्लं, स्त्री, (वल्लते इति । वल्ल संवरणे + “श्रू-
वल्कोल्लाः ॥” उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्य-
यान्तो निपातितः ।) वल्लकः । (यथा, रघौ ।
८ । ११ ।

“गुणवत् सुतरोपितश्रियः

परिणामे हि दिनीपवंशजाः ।

पदवीं तरुवल्कवाससां

प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥”)

शल्लः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ खल्लम् ।
इति विश्वः ॥

व(व)ल्लः, पुं, (वल्ल संवरणे + कः निपातितश्च ।)
पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लतरुः, पुं, (वल्लप्रधानस्तवरिति मध्यलोपी
समासः ।) पूगवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्लद्रुमः, पुं, (वल्लप्रधानो रुमः ।) भूर्जवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य भूर्जशब्दे
ज्ञातयम् ॥)

व(व)ल्ललं, स्त्री, (वल्लते संवृणोतीति । वल्ल +
बाहुलकात् कलन् ।) लचम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ डालचिनि इति भाषा ॥

व(व)ल्ललः, पुं स्त्री, (वल्लते संवृणोतीति । वल्ल +
बाहुलकात् कलन् ।) वृक्षलक । वाकल इति
भाषा । तत्पर्यायः । लक् २ वल्लम् ३ । इत्य-
मरः ॥ लचा ४ लचम् ५ लोचम् ६ लोलकम्
७ शल्लकम् ८ कल्लकम् ९ कल्लः १० कल्लौ ११
लोतकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५६ । २ ।

“तौ तु पूर्व्येण कालेन तपोयुक्तौ भूवतुः ।

क्षुत्पिपासापरिग्रान्तौ जटावल्ललधारिणौ ॥”

वल्लला, स्त्री, (वल्लल + टाप् ।) शिलावल्ला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्ललोभः, पुं, (वल्लप्रधानो लोभः ।) पट्टिका-
लोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लवान् [त्र] पुं, (वल्लः शल्लकोऽस्यस्त्विति ।
वल्ल + मतुप् । मस्य वः ।) मस्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वल्लयुक्ते, त्रि ॥

वल्लिलः, पुं, (वल्लोऽस्यास्तीति । वल्ल + इलच् ।)
कण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्लुतं, स्त्री, वल्ललः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्लग्न, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वल्लगति । अयं भुतगताविति
भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

वल्लग्नं, स्त्री, (वल्लग्न + लुट् ।) भुतगमनम् ।
बहुभाषणम् । वल्लग्नधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

वल्लीकः

वल्ला, स्त्री, (वल्लयतेऽन्वोऽनयेति । वल्लग्न +
करणे घञ् । टाप् ।) दन्तालिका । लागाम्
इति भाषा । तत्पर्यायः । अवक्षेपणी २
रश्मिः ३ कुशा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३४७ ।

“वल्लग्नश्चेष्टश्चाराणां नृत्यते वागवाजिना ।
वल्लग्नोऽनोद्वहल्लभं शिरस्त्रं वामपाणिना ॥”
वल्लगितं, स्त्री, (वल्लग्न + भावे क्तः ।) अश्वस्य
विशेषगमनम् । तत्तु वेगेन विश्विभोपरिचरणम् ।
इत्यमरभरतौ ॥ भुतगमनम् । (यथा, शिशुपाल-
वधे । २ । २७ ।

“अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ।
निमित्तादपराह्वेषोर्धानुक्त्वेव वल्लगितम् ॥”
बहुभाषणश्च ॥

व(व)ल्लगुः, पुं, (वल्लते इति । वल्ल प्राणने + “वलेर्गु-
क्च ।” उणा० १ । २० । इति उपप्रत्ययः ।
गुमागमश्च धातोः ।) ह्रागः । सुन्दरे, त्रि ।
इति मेदिनी । गे, २५ ॥ (यथा, रघौ । ५ । ६८ ।

“तद्वल्लगुना युगपदुन्मिषितेन तावत्
सदाः परस्परतुलामधिरोहतां हे ।
पश्यन्मानपरस्वेतरतारमन्तः
चक्षुस्त्व प्रचलितभ्रमरश्च पश्यम् ॥”)

व(व)ल्लगुकं, स्त्री, (वल्लगु + संज्ञायां स्वार्थे वा
कन् ।) चन्दनम् । विपिनम् । पञ्चम् । रुचिरे,
त्रि । इत्यजयः ॥ तत्र पवर्गोऽयवकारादौ लिखि-
तोऽयं शब्दः । अस्माभिस्तु तत्रालिखितत्वाच्च
लिखितः ॥

वल्लगुपत्रः, पुं, (वल्लगु मनोऽं पत्रं यस्य ।)
वनसुन्नः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्लगुला, स्त्री, (वल्लगु लातीति । ला + कः ।
टाप् ।) वाकुची । पक्षिविशेषः । श्रेष्ठस्य
पर्यायः । चक्रविष्टा २ दिवान्वा ३ निशा-
चरी ४ खैरिणी ५ दिवास्त्रापा ६ मांसेष्टा ७
माहवाहिणी ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लगुलिका, स्त्री, (वल्लगुल + संज्ञायां कन् ।
टापि अत इत्यच् ।) तैलपायिका । यथा,—
“वल्लगुलिका सुखविष्टा परोक्षी तैलपायिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, कथासंरित्यागरे । ५५ । ७६ ।
“ततो वल्लगुलिकातस्तं लघ्वा पटमदर्शयन् ।
स चित्रकृतां चित्रस्थां रात्रौ मदनसुन्दरीम् ॥”)

वल्ल, ड भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) वल्लते आत्मं लोकाः ।
इति दुर्गादासः ॥

वल्लग्नं, स्त्री, (वल्ल भक्षणे + भावे ल्युट् ।) भक्ष-
णम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्लिकः, पुं स्त्री, वल्लीकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वल्लिकिः, पुं स्त्री, वल्लीकः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

व(व)ल्लीकः, पुं, स्त्री, (वल्लते इति । वल्ल संवरणे +
“अलीकादयश्च ॥” उणा० ४ । २५ । इत्यत्र
वल्लतेऽन्वमागमश्चेति उल्लदस्योक्त्या कीकनन्तो

वल्मीकः

निपातः ।) उद्योकास्तत्तिकास्तूपः । तत्-
पर्यायः । वामलूरः २ नाकुः ३ । इत्य-
मरः । वल्मीकः ४ वाल्मीकः ५ वाल्मीकिः ६
वाल्मीकिः ७ । इति तट्टीकायां भरतः । पुग-
लकः ८ शक्रचूर्ण ९ क्षमिशैलकः १० । इति
शब्दरत्नावली । * (यथा, मेघदूते । १५ ।
“वल्मीकायात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्ड-
लस्य ॥”)

तन्वृत्तिकया शौचनिषेधो यथा । विष्णुपुरा-
णम् ।
“वल्मीकसूचिकोत्खातां नृदमन्तर्जलां तथा ।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात्पसम्भवाम् ।
अन्तःप्राणवपस्नाच्च हलोत्खातां न कर्ह-
माम् ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ।

देवप्रतिष्ठायां स्नानात् पूर्वं शिल्पिदोषशान्त्यर्थं
तन्वृत्तिकया स्नानं यथा,—

“वल्मीकवृत्तिकाभिस्तु गोमयेन सुभक्षणा ।
स्नानयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषाणासुप्रशान्तये ॥”
वल्मीकवृत्तिकादिस्नाने मन्त्रविशेषादुपादानात्
मन्त्रानादेशे गायत्रीति मूलपाणिनिखितात्
गायत्र्या तत्तन्मूलमन्त्रेण वा स्नानं कारयि-
तव्यम् । तथा स्नानं यथा,—

“स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयेः पञ्चविधैरपि ।
पञ्चान्वृतेः पञ्चगव्यैः पञ्चवृत्तिलङ्कैरपि ।
वृत्तिका करिदन्तस्य पर्वतान्धुरस्य च ।
कुशवल्मीकसम्भूतं न्यपचकसुदीरितम् ॥”

इति देवप्रतिष्ठातत्त्वम् ॥

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक उद्योकास्तत्तिकास्तूपः
उत्पत्तिकारणत्वेनाख्यस्येति । अच् ।) वाल्मीकि-
सुनिः । रोगविशेषः । इति विश्वः ॥ अथ
वल्मीकरोगस्य लक्षणम् ।

“ग्रीवां सकृच्छाकरपादेषु
सन्धी गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।
अस्थिः च वल्मीकवदक्रियायां
जातः क्रमेणैव गतप्रवृद्धिः ।
सुखैरनेकैस्तितोदवद्भि-
र्विस्पर्धवत् सर्पति शोभतायेः ।
वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं
निम्नत्वनीकं चिरजं विशेषात् ॥”

जीवा लकाटिका । अंसः स्कन्धः । कक्षा
बाहुभूतम् । गणः कण्ठः । वल्मीकवदित्यनेन
प्रचुरश्लिखलमुच्चलमवगाढलक्षणं सूच्यते ।
निम्नत्वनीकं उपचारायोग्यम् ॥ * । अथ तस्य
चिकित्सा ।

“शस्त्रेणोत्तुङ्ग्य वल्मीकं चाराभिर्भां प्रया-
धयेत् ।

विधानेनार्जुनोक्तं शोषयित्वा च रोधयेत् ।
वल्मीकसु भवेद्यस्य नातिदृढममर्जम् ।
तच्च संशोघनं कृत्वा शोषितं भोजयेद् भिषक् ।
कुलत्थिकानां मूलेषु गुडस्य च लघ्विणं च ।
आरेपयत्स्व मूलेषु दन्तीकैश्चैव च ॥

वल्मीकी

श्यामामूलैः सपल्लवैः शक्तुभिश्चैः प्रलेपयेत् ।
सुस्निग्धैश्च सुखोष्णैश्च भिषक् तमुपवाहयेत् ॥
पक्वं तद्वा विजानीयाद्वृत्तीः सर्वा यथाक्रमम् ।
अभिज्ञाय गतींश्चिह्ना प्रदिक्ष्यान्मतिमान्
भिषक् ॥

संशोध्य दुष्टमांसानि चारेण प्रतिसारयेत् ।
ब्रह्मं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान् भिषक् ॥
मनःशिलातमभ्यासस्तुल्यो गुरुचन्दनैः ।
जातीपल्लवतक्रैश्च निम्नैस्तैर् विपाचयेत् ॥
वल्मीकं नाशयेत्तद्वि बहुच्छिद्रं बहुव्रणम् ।
याणिपादोपरिष्टात्तु किद्वै बहुभिरारुतम् ॥
वल्मीकं यत् सशोषं स्याद्वर्ज्यं तद्वि विजा-
नता ॥”

मनःशिलाद्यं तैलम् । इति भावप्रकाशः ॥
(अस्य नृदो व्यवहारेण रोगनाशित्वं यथा,—
“सौद्रसर्पपवल्मीकवृत्तिकासंयुतं भिषक् ।
गाढसुत्यादनं कुम्भादूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥”
इति वैद्यकचक्राणिसंग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारे ।)

वल्मीकिः, पुं, वल्मीकः । इति शब्दमाला ॥
वल्मीकशीघ्रं, स्त्री, (वल्मीकस्य शीघ्रमिव शीघ्र-
मस्य ।) सोतोऽञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्मीकूटं, स्त्री, (वल्मीकस्य वल्मीकसहितं वा
कूटम् ।) वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्म्युल } त क लूनिपूयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
वल्म्युल } (अदन्तपुरा-पर-सक-सेट् ।)
वल्म्युलयति अववल्म्युलत् । इति दुर्गादासः ॥
वल्म, ड संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-सक-सेट् ।) ड, वल्मते धनं लोकः
संयुज्योतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वल्मः, पुं, (वल्मते संयुज्योतीति । वल्म + अच् ।)
गुञ्जात्रयपरिमाणम् । यथा,—
“वल्मस्त्रिगुञ्जो धरन्त्यश्च तेऽष्टौ ॥”

इति लीलावती ॥

द्विगुञ्जा । इति वैद्यकपरिभाषा । (यथा,—
“विषट्कवल्लिखेच्छदन्तीबीजं क्रमाद्बहु ।
इत्यमुमर्हितं यामं रसस्त्रिपुरभैरवः ॥
वल्मं लोषेण चार्द्रस्य रसे च सितया सह ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
साहस्यगुञ्जा । यथा,—

“गोधूमद्वितयोन्मिता ॥ कथिता गुञ्जा तथा
साहस्यगुञ्जा
वल्मी वल्मचतुष्टयेन भिषजां माषां मतस्तच्चतुः ॥”
इत्यादि राजनिर्घण्टः ॥

वल्मीकी, स्त्री, (वल्मते इति । वल्म + कृष्ण । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) वीणा । इत्यमरः ॥ (यथा,
हरिवंशे । ८४ । १११ ।

“वल्मीकी वाद्यमानो हि सप्रखरविमूर्च्छिताम् ॥”
वल्मीकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—
“वल्मीकी गजभक्ष्या ॥ सुवहा सुरभीरवा ।
महेन्दवा कुन्दरुकी वल्मीकी च बहुवहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

वल्मवी

वल्मभः, पुं, (वल्म संवरणे + “रासिवल्मिभ्याश्च ।”
उणा० ३ । १२५ । इति अभच् ।) दधितः ।
अध्यक्षः । सत्तच्छतुरङ्गमः । इति मेदिनी । मे,
१८ । (अङ्गुवंप्रतीयवल्मीकाश्च पुत्रः । स च कुश-
िकस्य पिता । यथा, महाभारते । १३।४।५ ।
“वल्मभस्तस्य तनयः साक्षाद्दुर्म इवापरः ।
कुशिकस्तस्य तनयः सहसाचसमद्युतिः ॥”)
वल्मभः, त्रि, (वल्म + अभच् ।) प्रयः । (यथा,
कामन्दकीयनीतिसारे । ५ । १६ ।
“पुत्रेभ्यश्च नमस्कुर्यात् वल्मभेभ्यश्च भूपतेः ॥”)
अध्यक्षः । इत्यमरः ॥ अध्यक्षोऽत्र गवाध्यक्षः ।
इति खामी ॥

वल्मभपालकः, त्रि, (वल्मभानां अश्वविशेषाणां
पालकः ।) अश्वरक्षकः । इति भूरिप्रयोगः ॥
वल्मभा, स्त्री, प्रिया । यथा,—
“प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा वल्मभा प्रिया ।
हृदयेषा प्राणसमा प्रेक्षा प्रणयिनी च सा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वल्मरं, स्त्री, (वल्मते इति । वल्म + अरन् ।) कृष्णा-
गुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मञ्जरिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ गहनम् । कुञ्जम् । इति धरणिः ॥
वल्मरिः, स्त्री, (वल्म + कृष्ण । वल्मं संवरणं
वल्मरी ॥ ऋच्छतीति । ऋ + अच् इ ।) लङ्-
कारादिति वा ङीष् ।) मञ्जरी । इत्यमर-
भरतौ ॥ (लता । यथा, कुमारः । ४ । ३१ ।

“अनपायिनि संश्रयदुमे

गजभभे पतनाय वल्मरी ॥”)

चित्रमूलम् । मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“मेथिका मिथिनिर्मिथिर्दीपनी बहुपुष्पिका ।
नोधिनी बहुबीजा च जातिगन्धफला तथा ॥
वल्मरी चैव कामस्था मिश्रपुष्पा ॥ कैरवी ।
कुशिका बहुपर्णी च पित्तजिह्वायुगुहिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
वल्मवः, पुं, (वल्म प्रीतौ + कृष्ण । वल्मं प्रीतिं
वातीति । वा + कः ।) गोपः । इत्यमरः ॥
(यथा, माघे । ११ । ८ ।

“दुततरकरदक्षाः क्षिप्रवेशास्त्रशैले
दधति दधनि धीरानारवान् वारिखीव ।
शशिनमिव सुरौघाः सारसुदन्तमेते
कलसिसुदधिशुर्वी वल्मवा लोडयन्ति ॥”)
भीमसेनः । इति मेदिनी । वे, ४४ ॥ (विराटनगरे
कुशवासकाळे एवास्य एतन्नाम आसीत् ।
यथामहाभारते । ४ । २ । १ ।

“पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्मवो नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥”)

वल्मवः, त्रि, (वल्मभावान् वावीति । वा + कः ।)
रूपकारः । इत्यमरः ॥

वल्मवी, स्त्री, (वल्मव + ङीष् ।) वल्मवजातिस्त्री ।
वल्मवपत्नी । तत्पर्यायः । आभीरी २ मोषिका ३
मोषी ४ महामूत्री ५ मोषाक्षिका ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, किराते । ४ । १० ।

“स मन्थरावलग्नित-पीवरस्तनीः
परिश्रमस्तान्तविलोचनोत्पलाः ।
निरीक्षितुं नोपरराम वल्हवी-
रभिप्रवृत्ता इव वारयोधितः ॥”

वल्हः, स्त्री, (वल्हते संवृणोति वृक्षादीनि ।
वल्ह + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ ।
इतीन् ।) लता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १८४ । १३ ।
“वल्हिवैद्यते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ॥”)
पृथिवी । इति शब्दमाला ॥

वल्हिकण्टकारिका, स्त्री, (वल्हिरूपा कण्टकारिका ।)
अभिदमनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्हिवृक्षा, स्त्री, (वल्हिरूपा वृक्षा ।) मासा-
वृक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्हिशकटपोतिका, स्त्री, (वल्हप्रधाना शकट-
पोतिका ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्हिसुरणः, पुं, (वल्हप्रधानः सुरणः ।) अत्यन्त-
प्रणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्ही, स्त्री, (वल्ह + डीष् ।) लता । इत्यमरः ॥
सा च भूमिप्रसारा वर्षमानस्याधिनी कुशा-
ख्याद्या । (यथा च ।

“विदारौसारिवारजनौगुडुच्योऽजशृङ्गीचेतिवल्ही-
संज्ञः ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्यायः ॥
यथा च, रामायणे । २ । ८० । ६ ।

“लतावल्हीश्च गुल्माश्च स्थाननश्चन एव च ।
जनास्ते चक्रिरे मार्गं हृन्दन्तो विविधान्
हमान् ॥”

अजमोदा । इति मेदिनी । ले, ३८ । कैवर्तिका ।
चयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्हीगडः, पुं, (वल्हीरूपो गडः ।) मत्स्यविशेषः ।
भोला इति वालिकडा इति च भाषा । अस्य
गुणाः । लघुत्वम् । रुचत्वम् । अमभिष्यन्दि-
त्वम् । मरुत्करत्वम् । सख्यत्वम् । कफनाशन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वल्हीजं, स्त्री, (वल्हा लतायां जायते इति ।
जन + डः ।) मरीचम् । इति राजनिर्घण्ट-
शब्दचन्द्रिके । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८१ । १३ ।
“भाद्रपदे वल्हीजं निष्पत्तिं याति पूर्वशस्यच ॥”)

वल्हीवदरी, स्त्री, (वल्हीरूपा वदरी ।) भूवदरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्हीसुन्नः, पुं, (वल्हीषु जातो सुदृगः ।) मकुटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्हीवृक्षः, पुं, (वल्हीवत् दीर्घो वृक्षः ।) सालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्हूरं, स्त्री, (वल्हाते आत्रियते लतादिनेति ।
वल्ह + बाहुलकात् उरच् ।) कुञ्जम् । मञ्जरी-
क्षेत्रम् । निर्जलस्थानम् । प्रादलः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ गहनम् । इति मेदिनी । रे, २१० ॥
विश्वधरत्नावलीषु वल्हरमिति पाठः ॥

वल्हूरं, त्रि, (वल्हाते संव्रियते इति । वल्ह + “खर्जि-
पिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।” उणा० ४ । ६० ।
इति ऊरच् ।) आतपादिना शुष्कमांसम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (तस्याभक्ष्यत्वं यथा,
मनुः । ५ । १३ ।

“निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्हूरमेव च ॥”
“वल्हूरं शुष्कमांसम् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥) शूकरमांसम् । इति मेदिनी । रे,
२१० ॥ वनचैत्रम् । वाहनम् । ऊषरभूमिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वल्हा, स्त्री, (वल्ह + भावे घञ् । वल्हाय संवरणाय
साधुः । वल्ह + यत् ।) धात्रीवृक्षः । इति
हारावली ॥

व(व)ल्हजः, पुं, (वल्हे पर्वते जायते इति । जन
+ डः ।) उलपः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाव इति
ख्यातलक्षणम् । इत्यमरः ॥ वल्हते भुवं वेद्यति
विश्रादित्वात् वप्रत्यये वल्हः पर्वतः तत्र जाता
वल्हजाः इत्यन्ते । स्वभावात् बहुल्ये वल्हजाः ।
एको वल्हज इति भाष्यकारवचनादेकत्वमपि
अतएव समनोऽधरो वल्हजादेर्निति पाश्चिक-
बहुल्यार्थं क्रमदीश्वरसूत्रम् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४३ ।

“सुझालाभे तु कर्मणाः कुशाग्रान्तकवल्हजेः ।
त्रित्वा यन्त्रिनेकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”)

व(व)ल्हजा, स्त्री, (वल्हे पर्वते जायते इति । जन
+ डः । टाप् ।) वृक्षविशेषः । सावे वागे इति
हिन्दी भाषा । तत्प्रायः । टफ्पत्री २ वृक्षचुः
३ वृक्षवल्हजा ४ मौञ्जीपत्रा ५ टफ्पट्टा ६
पानीयाश्रा ७ टफ्पचुरा ८ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहहृत्मापहत्वम् ।
वातप्रकोपणत्वम् । रुच्यत्वम् । कण्ठशुद्धिकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्ह, क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-अक-सेट् ।) क, वल्हयति । त्विषि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

वल्ह, ऋ ऌ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
आत्-अक-सेट् ।) ङ, वल्हते घनी ऋऌः
स्यादित्यर्थः ।

वल्ह, लु सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
पर-अक-सेट् ।) लु, वल्ह घनं लोकः । इति
दुर्गादासः ॥

वल्ह, स्त्री, (वल्ह + “वल्हिरण्योरुपसंख्यानम् ।”
३ । ३ । ५८ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता अप् ।)
इच्छा । प्रसुत्वम् । आयत्तता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१३४ । ७ ।

“वशे बलवतां घर्म्मः सुखं भोगवतामिव ॥”)

वल्हवदः, त्रि, (वल्हं तवाहं वल्ह इति वाक्यं वद-
तीति । वल्ह + वद् + “प्रियवशे वदः खच् ।”
३ । २ । ३८ । इति खच् । “अरुर्द्धिदन्तस्य
सुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) वल्हं वदति
यः । आयत्तकरवाक्यवल्हा । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥ (वल्हीभूतः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ४ । ६५ ।

“स जहार दुराचारो भूभृत् लोभवशंवदः ॥”)

वल्हः, त्रि, (वल्हीति । वल्ह + अच् ।) आयत्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । १७ ।
“गुणाऽपि तदाकर्ण्य सद्यः खेदवशी-
भवत् ॥”)

वल्हः, पुं, (वल्ह + भावे अप् ।) इच्छा । इति
संकीर्णवर्गे अमरः ॥ (उच्यते इष्यते इति ।
वल्ह + कर्मणि अप् ।) वेष्ट्याशहम् । आय-
त्तता । प्रसुत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वल्हका, स्त्री, (वल्हेन आयत्ततया कायति शोभते
इति । कै + कः ।) वल्हा नारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वल्हक्रिया, स्त्री, (वल्हस्य क्रिया करणम् ।) वल्ही-
करणम् । तत्प्रायः । संवदनम् २ । इत्यमरः ॥
मणिमन्त्रीषधेर्वल्हीकरणं संवदनं संपूर्णं वदि-
र्वल्हीकरणे भावेऽनट् । संवदना इति
केचित् । करणेऽनट् वल्हक्रियासाधने मणि-
मन्त्रादावपि । जयश्रियः संवदनं यतस्तदिति
रघुः । संचलनं इति पाठान्तरम् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

वल्हगा, स्त्री, (वल्हं गच्छतीति । गम + डः ।)
वल्हीभूता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ४३ । ३२ ॥

“गाङ्गादिवाकरमुताजलचारुहारां
धार्त्रीं ससुन्दरसर्गां वल्हगां करोति ॥”
अस्मिन्नर्थे वाचलिङ्ग सवायं शब्दः । यथा,
महाभारते । ४ । ६ । १२ ।

“दहानि ते हन्त वरं यमिच्छसि
प्रश्राधि मत्स्यान् वल्हगोऽस्माहं तव ॥”)

वल्हा, स्त्री, (वल्ह सृष्टि + अच् । टाप् । “वल्हि-
रण्योरुपसंख्यानम् ।” इति अप् वा ।) वल्हा ।
(अस्या घनं राज्ञा रक्षितयम् । यथा, मनुः ।
८ । २८ ।

“वल्हापुत्रास्तु चैवं स्याद्वचनं निष्कुलास्तु च ।
पतिव्रतास्तु च स्त्रीषु विधवास्तातुरास्तु च ॥”)
सुता । योषा । स्त्रीगवी । करिणीः । इति मेदिनी ।
श्रे, १३ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ११० ।
“असिन्धत स तामिच्छ वल्हाभिरिव वारणः ॥”)
वल्हा गवी । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ७ । ५ ।
“त्वं नो अवि भारताये वल्हाभिरुक्षभिः ॥”
“वल्हाभिर्वल्हाभिर्गोभिः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
वल्हीभूता । यथा, गारुडे । १८३ अध्याये ।
“सप्तभिर्मलितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।
स्त्रीणामये भामये च यथाहै सा वल्हा भवेत् ॥”)

वल्हाटकः, पुं, (वल्हा आटकः । प्रचुरवल्हा-
वल्हात् तयात्वम् ।) शिशुमारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वल्हापायी [नृ], पुं, (वल्हा पिबतीति । पा +
लिटि ।) कुङ्कुरः । इति शब्दमाला ॥

वल्हि, स्त्री, (वल्ह + भावे इन् ।) वल्हिवम् । इति
शब्दमाला ॥

वल्हिकः, त्रि, शून्यम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

वशिष्ठः

वशिका, स्त्री, (वशो वशीकरणं साध्यत्वेनास्यस्या इति । वश् + ठन् ।) अगुरुः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

वशिता, स्त्री, (वशिनो भावः । वशिन + तल् ।) वशित्वम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भाग-वते । ११ । १५ । १६ ।

“नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते । मनो मया दध्दधोगी मङ्गमा वशितामियात् ॥”)

वशित्वं, स्त्री, (वशिनो भावः । वशिन + तल् ।) आयत्तत्वम् । (यथा, वङ्गने । १ ।

“शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-माराधितोऽपि नृपतिः परिरक्षणीयः ।

अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशित्वम् ॥”)

शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । यथा,— “अनिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा

तथा ।

ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावशायिता ॥”

वशित्वं स्वातन्त्र्यं येन स्वतन्त्रश्चरति इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

वशिनो, स्त्री, (वशो वशीकरणं साध्यत्वेनास्यस्या इति । वश् + इनिः । डीप् ।) वन्दा । शमी-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

वशिरं, स्त्री, (उश्यते इत्यते इति । वश् + बाहु-लकात् किरच् । यद्वा, वशिं वशत्वं रातीति । रा + कः ।) सासुद्रलवणम् । इत्यमरः ॥

वशिरः, पुं, (वश् + किरच् ।) गजपिप्पली । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“करिपिप्पली करुणा कपिवल्ली कपिल्लिका ।

अथर्वी वशिरश्चापि गजाङ्गा गजपिप्पली ॥”

सुलिटा इति ख्यातः । अस्य पर्यायो यथा,—

“पार्वतेश्वर करभो वशिरः कपिपिप्पली ।

जामातासौ कचित्प्रोक्तः सूर्यावर्तः सितोऽपरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

चयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपामार्गः । इति मेदिनी । रे, २०८ ॥ वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वशिष्ठः, पुं, (वशवर्ता वशिनां श्रेष्ठः । वशवत् + इङ् । “विन्तलोर्लुक् ॥” ५।३।६५ । इति लुक् ।)

यद्वा, वरिष्ठः । एषोदरादित्वात् साधुः । अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते । १३ । ६३ । ८६ ।

“वशिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वशे वासगृहेऽपि । वशिष्ठत्वाच्च वासाच्च वशिष्ठ इति विद्धि माम् ॥”)

स्वनामख्यातमुनिः । तत्पर्यायः । अरुन्धती-जानिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अरुन्धतीनाथः ३ ।

वशिष्ठः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ब्रह्मणः प्राणेश्वरो जातः । तस्य भार्या कर्दमकन्या अरु-न्धती । पुत्राः सप्तर्षयः । इति श्रीभागवतमन्त्रम् ॥

अपि च । “वशिष्ठश्च तथोर्ज्यायां सप्त पुत्रानजीजनत् ।

कन्याश्च पुण्डरीकाक्ष्यां सर्वशोभासमन्विताम् ॥

रजो गात्रोर्वाहुश्च मवनश्चानवस्तथा ।

सुतपाः शुक इत्येते सप्त पुत्रा मञ्जौजसः ॥

वशीक

सर्वे तपस्विनः प्रोक्ताः सर्वे यज्ञेषु भागिनः । अयज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः ॥” इति कौर्म १२ अध्यायः ॥

मित्रावरुणयोः पुत्रः । यथा,—

“इति पृष्टा नरेन्द्रेण कथ्यतामिति भूपते ।

वशिष्ठं चोदयामासुः समस्तास्ते तपोधनाः ॥

मुनिभिः प्रेरितः सोऽपि यथावदयतमानसः ।

योगमास्थाय सुचिरं मैत्रावरुणिरात्मवान् ॥”

अन्य च ।

“मित्रावरुणयोश्चैव कुण्डिनो ये परिश्रुताः ।

एकार्मेयास्तथैवान्ये वशिष्ठा नाम विश्रुताः ॥

एते पक्षा वशिष्ठानां स्मृता ह्येकादशैव तु ।

अष्टादेते समाख्याता ब्रह्मणो मानसाः सुताः ॥”

इति बह्विपुराणे वृत्तधेनुविधिवाराहप्रादुर्भावा-ध्यायौ ॥

वशीकरणं, स्त्री, (वश् + कृ + भावे ल्युट् । अभूत-तद्भावे चिः ।) मन्त्रिमन्त्रौघघैरायत्तीकरणम् । इति भरतजटाधरौ ॥ अस्य पर्यायः वशक्रिया-शब्दे द्रष्टव्यः ॥ ॥ तत्साधनौघघानि यथा,—

“ब्रह्मदण्डी वचा कुष्ठं प्रियङ्गुनागकेशरम् ।

दद्यात्ताम्रलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तद्वशम् ॥”

ॐ नारायणाय स्वाहेति ।

“ताम्रलं दीयते यस्य स वशी स्यान्न संशयः ।”

ॐ हरि हरि स्वाहा ॥ १ ॥

“गोदन्तं हरितालञ्च संयुक्तं काकजिड्या ।

चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत् ॥२॥

खज्जरीटस्य मंसन्तु मधुना सह पेषयेत् ।

ऋतुकाले योनिलेपात् पुरुषो दासतामियात् ॥३॥

अगुरुं गुग्गुलुश्चैव नीलोत्पलसमन्वितम् ।

गुडं धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥४॥

श्वेतापराजिताम्रलं पिष्टं रोचनया युतम् ।

यं पश्येत्तिलकेनैव वशीकुर्यान् नृपालये ॥५॥

काकजिडा वचा कुष्ठं निम्बपत्रं सकुङ्कुमम् ।

आत्मरक्तं सभावेयं वशी भवति मानवः ॥६॥

ॐ नमः सर्वसत्त्वभ्यो नमः । सिद्धिं कुरु कुरु

स्वाहा ।

“सप्तभिर्मन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।

स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च जगद्देवासा वशा भवेत् ॥७॥

ब्रह्मदण्डी वचा पत्रं मधुना सह पेषयेत् ।

अङ्गुलेपाच्च वनिता नार्थं भर्त्तारमिच्छति ॥८॥

मूलं जयन्त्या वक्रस्थं व्यवहारे जयप्रदम् ॥९॥

भृङ्गराजस्य मूलान्तु पिष्टं शुक्रेण संयुतम् ।

अक्षिणी चाङ्गयित्वा तु वशीकुर्यान्नरं किल ॥१०॥

अपराजिताशिषां दद्याद्नीलोत्पलसमन्विताम् ।

ताम्रलेन प्रदानाच्च वशीकरणसुत्तमम् ॥११॥

चतुःषष्टिकलाः प्रोक्ताः कामशास्त्रे वशीकराः ।

आलिङ्गनाद्या नृस्त्रीणां कुमार्यादेर्वशीकराः ॥

१२ ॥

रोचनां नामपुष्पाणि विल्वपुष्पं प्रियङ्गवः ।

कुङ्कुमं चन्दनश्चैव तिलकेन जगद्गणे ॥ १३ ॥

द्वारालभा वचा कुष्ठं कुङ्कुमञ्च शतावरी ।

तिलकैलेन संयुक्तं योनिलेपात् वशो नरः ॥१४॥

वशीक

निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं स्त्रियः ।

सुभगा स्यात् वा च रुद्र पतिर्दासो भविष्यति ॥

१५ ॥

माहिषं नवनीतञ्च कुक्ष्य मधुयष्टिका ।

सौभाग्यं भगलेपात् स्यात् पतिर्दासो भवेत्तदा ॥

१६ ॥

पञ्च रक्तानि पुष्पाणि पृथग्जात्या समाहरेत् ।

कुङ्कुमेन समायुक्तमात्मरक्तसमन्वितम् ॥

पुष्पेण तु स पिष्ट्वा च रोचनायां समेकतः ।

स्त्रिया पुंसां कृतो रुद्र तिलकोऽयं वशीकरः ॥

१७ ॥

ब्रह्मदण्डी तु पुष्पेण याने पाने वशीकरः ॥१८॥

ॐ गं गणपतये स्वाहेति ।

अयं गणपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः ॥

इममष्टसदृशञ्च जप्त्वा ब्रह्मा शिखां ततः ।

अवहारे जयः स्याच्च शतजाप्यान्वृणां प्रियः ॥

१८ ॥

तिलानान्तु वृताक्तानां लक्ष्यानां रुद्र होमयेत् ।

अष्टोत्तरसहस्रान्तु राजा वश्यस्त्रिभिर्दिनैः ॥२०॥

ह्रींकारं सविस्मयं प्रातःसूर्यसमनुतिम् ।

स्त्रीणां ललाटे विन्यस्य वश्यतां नयति ध्रुवम् ॥

२१ ॥

यस्तु जुहुयादयुतं शुचिः प्रयतमानसः ।

दृष्टिमात्रे सदा तस्य वशमायान्ति योषितः ॥२२॥

मनःशिला पत्रकश्च सगोरोचनकुङ्कुमम् ।

एभिः कृते च तिलके सदा स्त्री वश्यतामियात् ॥

२३ ॥

सहदेवो भृङ्गराजः सितापराजिता वचा ।

तेनैव तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं वश्यतामियात् ॥२४॥

गोरोचना मीनपित्तमाभ्याश्च कृतवर्तिकां ।

यः पुमांस्तिलकं कुर्याद्दामहस्तकनिष्ठया ।

करोति वशं सर्वं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ॥

२५ ॥

गोरोचना महादेव ऋतुशोणितभाविता ।

ततः कृताच्च तिलकात्मनव यं निरौक्षते ।

तच्च सर्वं वशं कुर्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥

२६ ॥

नागेश्वरश्च शैलेयं त्वक् पत्रञ्च हरीतकी ।

चन्दनं काष्ठस्रक्ष्णैश्च रक्तशालिसमन्विता ।

एतैर्धूपो वशीकरः स्मरवाण इवेश्वर ॥ २७ ॥

रतिकाले महादेव पार्वतीप्रिय शङ्कर ।

निजशुक्रं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान् ।

कामिनीचरणं वामं लिम्पेत् स स्यात् स्त्रियाः

प्रियः ॥ २८ ॥

सैन्यवच्च महादेव पारावतमलं मधु ।

एभिर्लिप्तान्तु लिङ्गं वै कामिनीवश्यलङ्घयेत् ॥२९॥

पुष्पाणि पञ्चरक्तानि गृहीत्वा यानि कानि च ।

तखलञ्च प्रियङ्गुञ्च पेषयेदेकयोगतः ।

अनेन लिमलिङ्गस्य कामिनी वश्यतामियात् ॥”

३० ॥

इति गारुड १८३ । १८६ । १८६ अध्यायाः ॥

“अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि वशीकरणसुत्तमम् ।

येन विज्ञानमात्रेण मन्त्राः सिद्धान्ति तत्त्वज्ञात् ॥
प्रतिमां कारयेद्देवि ! पलेन रजतस्य च ।
पलाह्वेन महेशानि ! साध्यस्य प्रतिमां शिवे ॥
हरितालं पलाह्वं हरिद्राचूर्णकं तथा ।
गत्तं कृत्वा सार्द्धं हस्तं यत्र निःक्षिप्य सुन्दरि ! ॥
रक्तासवं तत्र दत्त्वा विशेषतस्तत्मानसः ।
अतुर्हिंस्तु महेशानि ! पताका विनिवेशयेत् ॥
रक्तासने चोपविश्य पूर्वोक्तं जपमारभेत् ।
भूजाया नियमं देवि ! जानीहि नगनन्दिनि ॥
तिलपूर्णघटं तत्र स्थापयेत्तत्र देशिकः ।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणान् संस्थापयेद्बुधः ॥
अधः कृत्वा पूजयित्वा प्रवालमालया जपेत् ।
दशसाहस्रजापेन प्रयोगार्हो भवेत्ततः ॥
प्रणवं पूर्वमुच्चार्य मायाबीजं द्वितीयकम् ।
का त्वं त्वत्कामिनीयुक्तं वामकर्णेन्द्रभूषितम् ॥
ततो रक्तपदं ब्रूयाच्चासुखे तदनन्तरम् ।
साध्यनाम ततो न्यस्य वशमानय तत्परम् ॥
वह्निजायावधिमन्त्रो जपेद्दशसहस्रकम् ।
दशांशादिप्रमाणेन होमादींश्च समाचरेत् ॥
प्रातः स्नात्वा हविष्याग्नी शुचिर्भूत्वा जिते-

न्द्रियः ।

प्रातःकालं समारभ्य जपेन्मन्त्रान्नावधि ॥
जपे समाप्ते देवेशि ! हुनेहिने दिने शुभे ।
जातीपुष्पस्य होमेन वश्येन्नात्र संशयः ॥
कर्पूरमिश्रितैस्तोयैस्तर्पयेत् परदेवताम् ।
पूर्वं प्रणवसङ्घट्य चासुखां प्रवदेत्ततः ॥
तर्पयान्मन्त्रिजायान्तं मन्त्रं जानीहि सुन्दरि ! ॥
अनेनैव विधानेन संतर्प्य परदेवताम् ॥
सिद्धिः प्रयोगाद्देवेशि ! जायते नात्र संशयः ।
अभिवेक्षं ततः कुर्यात् शुक्लं प्राणवक्त्रम् ॥
प्रणवश्च महेशानि ! चासुखां तदनन्तरम् ।
अभिविचामि तत्पश्चात् हृदन्तेनाभिविचयेत् ॥
तद्दशांशेन देवेशि ! ब्राह्मणान् भोजयेत्तदा ।
एवं कृते महेशानि ! वशीकरणसुखमम् ॥
जायते नात्र सन्देहः सत्यं सत्यं न संशयः ।
कामतुल्यश्च नारीणां रिपूणां शमनोपमः ॥
यावज्जीवितपर्यन्तं सुरराज इवेश्वरि ! ॥
जायते नात्र सन्देहः सत्यं सुरगणाधिपते ॥
श्रुतापराजितामूलं पेषयेन्नोचनानुत्तम् ।
श्रुतेनामन्त्रितं कृत्वा तिलकं कारयेत्ततः ॥
वश्येन्नात्र सन्देहः सत्यं सत्यं महेश्वरि ! ॥
चन्द्रसूर्यौ यदि वृथा तदा निष्फलभागं भवेत् ॥
रक्तवस्त्रेण चासुखां तोषयेद्बुधव्रतः ।
सुवर्णं दक्षिणा देया वित्तानुसारतः प्रिये ! ॥
आद्यन्ते महर्षी पूजां कुर्यात्तस्या वरानने ॥
पञ्चदिनप्रयोगेण राजानं वशमानयेत् ॥
तव प्रीत्यै महो देवि ! कथितं भुवि दुर्लभम् ॥”

इति बृहन्नीलतन्त्रम् ॥

वशीभूतः, त्रि, वश्यतां प्राप्तः । अवशी वशी
भूत इत्यर्थे चिप्रावयेन निष्पन्नः ॥
वशीरः, पुं, (वश् + ईरन् ।) गजपिप्पली । इति
जटाधरः ॥

वश्यं, स्त्री, (वशाय वशीकरणाय साधु । “तत्र
साधुः ।” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) लवङ्गम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वश्यः, त्रि, (वशमधीनत्वं गत इति । वश् +
“वशं गतः ।” ४ । ४ । ८६ । इति यत् ।)
आयत्ततां गतः । तत्पर्यायः । प्रणयः २ । इत्य-
मरः ॥ वश्यः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ३६ । १७ ।
“मृदुलं सेयमानास्तु सिंहशादूर्लकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति
योगिनः ॥”

अभिधस्य पञ्चमः पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ।
५३ । ३४ ।

“हरिर्वैष्णवीयस्तु चतुर्थोऽभूद्विज्ञातः ।
वश्यश्च पञ्चमः पुत्रो हरिण्यः षष्ठ उच्यते ॥”
वश्यका, स्त्री (वश्या + स्त्री कन् ।) वशमा
स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

वश्या, स्त्री, (वश्य + टाप् ।) वशीभूता नारी ।
तत्पर्यायः । वश्या २ वश्या ३ वश्यका ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरराम-
चरिते १ अङ्के । १ ।

“यं ब्राह्मणमियं देवी वाग्वश्येवानुवर्तते ।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोच्यते ॥”
वश, वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वशति । इति दुर्गादासः ॥

वषट्, अ, देवोद्देश्यकहविस्त्रागमन्त्रः । इत्य-
मरः ॥ स्वाहा औषट् वौषट् वषट् स्वधा एते
पञ्चशब्दा देवहविर्हाने वह्निमुखद्वारौ वर्तन्ते ।
देवाय हविषो हानं देवहविर्हानं तत्र देवा
इन्द्रादयः । अत्र पितरो देवता इति स्मृतेस्ते-
ऽपि देवाः हविर्हान इत्यनेन एते मन्त्रा इति
स्मृतम् । इति भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ११५ । ६ ।

“इति त्वाम्ये वृद्धिहोत्रस्य पुत्रा
उपस्तुतास ऋषयोऽवोचन् ।
तांश्च पाहि गृह्यतश्च सरीन्
वषट् वषडित्यूष्मसो अनन्तन्
नमो नम इत्युद्गासो अनन्तन् ॥”)

वषट्कारः, पुं, (वषट् इत्यस्य कारः करणं यत्र ।)
देवोद्देश्यकयागः । तत्पर्यायः । देवयज्ञः २
आहुतिः ३ होमः ४ होत्रम् ५ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा कातन्त्रे कृतवृष्टे इत्युणादिकेषु
कारशब्देन वा समासः । यथा वषट्कारः ।
स्वाहाकारः ॥)

वषट्कृतं, त्रि, (वषडिति मन्त्रेण कृतम् ।) हुतम् ।
इत्यमरः ॥

“अग्नौ हुतस्तु यद्वयं तत् स्यात्तिसु वषट्-
कृतम् ॥”
इति शब्दरत्नावली च ॥

वष्क, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क्तिप् वट् । उ, वष्कते ।
इति दुर्गादासः ॥

वष्कयः, पुं, (वष्कते इति । वष्क गतौ + बाहु-
लकात् अयन् ।) एकहायनो वल्गः । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटुष्टशकटायनः ॥

वष्कयणी, स्त्री, (वष्कय एकहायनो वल्गः ।
वष्कयिणी, तेन नीयते इति । नी + क्तिप् ।
गौरादित्वात् ङीष् । “पूर्वपदात् संज्ञाया-
मगः । ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् । वष्कयि-
णीति पाठे । वष्कयोऽस्यस्या इति । “अत
इति ठनौ ।” इति इनिः । अट् कुप्पाडिति
णत्वम् ।) चिरप्रसूता गौः । इत्यमरः ॥ “वष्कते
परिक्रामति वष्कयश्चिरकालीनवल्गः वक्त्रा
इति ख्यातः । वष्क उ गतौ नास्तीति अयः
वष्कयस्त्वेकहायनो वल्ग इति कोषः तदुद्योगात्
वष्कयिणी नैकाजादिति इन् । वष्कयणीति
पाठे गोदृष्टेत्यादिनापासादित्वात् नः नदा-
दित्वादीप् । दुष्यसुवती गवेधितवष्कयिणीति
ऋङ्गन्वयमध्ये गदसिंहः ।” इति तट्टीकायां
भरतः ॥

वस, ऐ औ निवासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) ऐ, उस्मात् । औ,
अवासीत् । इति दुर्गादासः ॥

वस, क स्नेहच्छिदोश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च सेट् ।) स्नेह इह
प्रीतिः । क, वासयति बन्धुः । चकारात् वधे
च । इति दुर्गादासः ॥

वस, तु क वासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) वसयति । इति
दुर्गादासः ॥

वस, य उ इर् स्तम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् । उदित्वात् क्वापेट् ।)
य, वस्यति । उ, वसित्वा वस्त्रा । इर्, अवसत्
अवासीत् अवसीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रित्यं
उ, इत्यन्ये । स्तम्भ इह नम्रतारहितोभावः ।
यो वस्यद्वरिष्विति हलायुधः । इति दुर्गा-
दासः ॥

वस, ल उ स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) स्तुतिरिह आच्छादन-
पूर्वकधारणम् । ल उ, वस्ते लोकः वस्त्रम् ।
इति दुर्गादासः ॥

वसतिः, स्त्री, (वस निवासे + “वह्निवस्यर्त्तिभ्य-
श्चित् ।” उणा० ४ । ६० । इति भावाधि-
करणादौ अतिः ।) वासः । (यथा, अमर-
शतके । ११ ।

“धीरं वारिधरस्य वारि किरतः श्रुत्वा निशीथे
धनिं
दीर्घोच्छ्वाससुदृश्या विरहिणीं बालां चिरं
ध्यायता ।

अध्वन्येन विसृक्तकण्ठकरणं रात्रौ तथा क्रन्दितं
ग्रामीयेर्ब्रजतो जनस्य वसतिर्ग्रामे निषिद्धा
यथा ॥”)

यामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी । ते, १५० ॥
(यथा, कुमारः । ४ । ११ ।

वसन्तः

“रजनौतिमिरावगुण्डिते

पुरमार्गे घनशब्दविक्रवाः ।

वसतिं प्रिय । कामिनां प्रियाः

लडते प्रापयितुं ॥ ईश्वरः ॥”

वसती, स्त्री, (वसति + कृदिकारादिति डीष् ।)

वासः । यामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी ।

ते, १५० ॥

वसनं, स्त्री, (वस्यते आच्छादयतेनेनेति । वस् + लुट् ।) वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । १ । १२ ।

“वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभं

हलहतिभीतिमिलितयमुनाभम् ।

केशवधृतहलधररूप !

कथं जगदीश हरे । ॥”

वसनमिति । वस् + भावे लुट् ।) क्वादनम् ।

इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ (वस् + आघारे लुट् ।)

निवासः । (यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ६० ।

“मौनान्न स मुनिर्भवति नारण्यवसनाङ्गुनिः ।

खलवणन्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥”

स्त्रीकटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वसना, स्त्री, (वस् + शुच् ।) स्त्रीकटीभूषणम् ।

यथा,—

“सारसनं सारशनं वसना वशना तथा ।

वसनं वस्त्रनञ्चेति स्त्रीकटीभूषणे भवेत् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वसन्तः, पुं, (वसन्त्यत्र मदनोत्पत्तिरिति । वस् +

“तृभूवह्विषमिमांसिमाधिमिमांसिनिजन्दि-
भ्यश्च ।” उणा० ३ । १२० । इति भञ् ।)

ऋतुविशेषः । स च चैत्रवैशाखमासद्वयात्मकः ।

यथा । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकाऋतुः । इति

मलमासतत्त्वप्रस्तावः । (फाल्गुनचैत्रात्मक-
ञ्चेति केचित् । वसन्तः कुम्भमीनयोरितिप्रयोग-
दर्शनात् ॥*) तत्पर्यायः ॥ पुष्यसमयः २ सुरभिः

३ । इत्यमरः ॥ मधुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

माधवः ५ फल्गुः ६ । इति जटाधरः ॥ ऋतु-

राजः ७ पुष्यमासः ८ पिकानन्दः ९ कान्तः १०

कामसखः ११ ॥ तत्कालीनजलगुणाः । कषाय-

त्वम् । मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः । (यथा, ऋतुसंहारे । ६ । २ ।

“हुमाः सपुष्पाः सजिलं सपद्मं

स्त्रियाः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।

सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्या

सर्वे प्रिये । चारुतरं वसन्ते ॥”

यथा च ।

“हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति ।

प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरयः ।

शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्राट्टतौ कफः ॥”

इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

“सुदितकोकिलकूजितकाननं

मदनसूचककिंशुकशोभितम् ।

कुसुमसौरभरञ्जितभूषणं ॥

कञ्जितमत्तमधुव्रतशालयम् ॥

वसन्तः

मकरकेतनवाणसमाकुलं

सुदितमेव समस्तमिदं जगत् ।

मलयमारुतकल्मषगुणान्वितः

कफकरो हि वसन्तऋतुर्भवेत् ।

कफजकोपविनाशनालं

वमनमावनरूचनिषेवणम् ॥

विविधः सुरतानन्दः संश्रमः कफवारणः ।

कटुचाराण्यकाः सेव्याः शोधनं कफसम्भवे ॥

आयामश्रमसंरोधखिन्नो विश्रान्तमानसः ।

एवं क्रियासमापन्नो नरः शीघ्रं सुखी भवेत् ॥”

इति वसन्तोपचारः ॥

इहि हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥*)

“कफस्थितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्काश्रुतापितः ।

हृत्पाणिं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥

तीक्ष्णैर्वमनन्यादौर्लघुसूक्ष्मैश्च भोजनैः ।

आयामोद्वर्तनाघातेर्जित्वा श्लेष्माणसुखणम् ॥

स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।

पुराणयवगोधूमसौरजाङ्गलशूल्यसुक् ॥

सहकाररसोन्मिश्रानाखाद्य प्रिययापितान् ।

प्रियास्यसङ्गसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलाङ्कितान् ॥

सौमनस्यलतो हृद्यान् वयस्यैः सहितो पिवेत् ।

निर्गन्धानासवारिहसौधुमादौकमाधवान् ॥

शङ्खवेरासु साराम्बु मध्वम्बु जलदाम्बु वा ।

दक्षिणानिलश्रीतेषु परितो जलवाहिषु ॥

अट्टनट्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकान्तिषु ।

परपुष्टिषु हेतुषु कामकर्मन्तभूमिषु ॥

विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगन्धिषु ।

गोष्ठीकषाभिश्चित्राभिर्मध्याङ्गं गमयेत् सुखी ॥

गुरुशीतदिवास्त्रप्रस्निग्धान्मधुरांस्त्वजेत् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

“हेमन्ते निश्चितः श्लेष्मा दिनकक्षाभिरौरितः ।

कायाणि वाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥

तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादौर्न कारयेत् ।

गुर्वस्त्रस्निग्धमधुरं दिवास्त्रप्रच वज्जयेत् ॥

आयामोद्वर्तनं धूमं कवड्यग्रहमञ्जनम् ॥

सुखामुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे ।

चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ॥

शारभं शशमेलेयं मांसं लावकपिञ्जलम् ।

भक्षयेन्निगदं सौधुं पिवेन्माध्वीकमेव वा ॥

वसन्तेऽभुभवेत् स्त्रीणां काननानाश्च यौवनम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

“मधुमाधवौ वसन्तः । फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः ।

ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्या

बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा

अत्यर्थं गुब्बास्ता उपपुष्पमाना मन्दकिरण-

त्वाद्धानोः सतुधारपवनोपस्मितदेहानां देहि-

नामविदग्धाः स्नेहाच्छेत्वात् गौरवादुपलेपाच्च

श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति ॥ सञ्चयो वसन्ते-

ऽर्करश्मिप्रविलापित ईषत्कृत्स्नदेहानां देहिनां

श्लेष्मिकान् आघीन् जनयति ॥” “पूर्वाह्ने

वसन्तस्य जिङ्गम् ।”

“दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।

वसन्तः

किंशुकाम्बोजवकुलचूताशोकादिपुष्पितैः ॥

कोकिलाघटपदगणैरुपगीता मनोहराः ।

दक्षिणानिलसंवीताः सुमृखाः पल्लोज्ज्वलाः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥*)

अस्याधिष्ठातृदेवतोत्पत्तिर्यथा,—

मन्मथ उवाच ।

“करिष्येऽहं तव विभो वचनाद्वरमोहनम् ।

किंशु योविन्महास्तं मे ततः कान्तां भवान्

सृज ॥

मया संमोहिते शम्भौ यथा तस्यानुमोहनम् ।

कार्यं मनोरमां कामां तां निदेशय लोकभृत् ॥

तामहं नहि पश्यामि यथा तस्यानुमोहनम् ।

कर्तव्यमधुना धातस्तत्रोपायं ततः कुरु ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवंवादिनि कन्दर्पे धाता लोकपितामहः ।

कया संमोहनीयोऽयमिति चिन्तां जगाम ह ॥

चिन्ताविहस्य तस्याथ निःश्वासो यो विनिः-

सृतः ।

तस्माद्वसन्तः संजातः पुष्यव्रातविभूषितः ॥

चूताङ्कुरांस्तत्कालिकां विभदभ्रमरसंहतिम् ।

किंशुकान् सारसा रेजे प्रफुल्ल इव पादपः ॥

शोणराजीवसङ्काशः फुल्लतामरसेचनः ।

सन्धोदिताखण्डशशिप्रतिमास्यः सुनासिकः ॥

शङ्खवक्त्रवणावर्तः श्यामकुक्षितमर्द्धजः ।

सन्धाशुमालिसदृशः कुण्डलद्वयमण्डितः ॥

प्रमत्तवारण्यगतिर्विस्तीर्णहृदयस्थलः ।

पीनसूलायतसुजः कठोरकरशुभ्रमकः ॥

सुवृत्तोऽकटीजङ्घः कम्बुयीवोन्नतांसकः ।

गूढजङ्घः पीनवक्षः संपूर्णः सर्वलक्षणैः ॥

तादृशेभ्य ससुतपत्रे सम्पूर्णैः कुसुमाकरैः ।

ववौ वायुः ससुरभिः पादपा अपि पुष्पिताः ॥

पिकाश्च नेदुः सततं पञ्चमं मधुरस्वराः ।

प्रफुल्लपद्मा अभवन् सरस्यः खच्छपुष्कराः ॥”

इति कालिकापुराणे ॥ अध्यायः ॥*)

हरमोहनकाले अस्त्र कर्माणि यथा,—

“मधुश्च कुरुते कर्म यद्यत्तस्य विमोहने ।

तत् शङ्खम् महाभाग नित्यं तस्योचितं पुनः ॥

चम्यकान् केशरानाम्बान् करुणान् पाटलां-

स्तथा ।

नागकेशरपुलागान् किंशुकान् केतकान्

वकान् ॥

माधवीमल्लिकापर्णसारान् कुरुवकांस्तथा ।

उत्फुल्लयति तत्र स यच्च तिष्ठति वै हरः ॥

सरांस्युत्फुल्लपद्मानि वीजयन् मलयानिलैः ।

सुगन्धिं कृतवान् यत्नात् अतीव शङ्कराश्रमम् ॥

लताः सर्वाः सुमनसो नूतनाङ्कुरसञ्चयाः ।

वृक्षान् रुचिरभावेन वेष्टयन्ति स्म तत्र च ॥

तान् वृक्षांश्चारुपुष्पोधस्तैः सुगन्धिसमीरयैः ।

दृष्ट्वा कामवशं यातो न तच्च सुनिरप्यत ॥

तद्वशा अपि लोकेश नानाभावेः सुश्रीमनैः ।

रमन्तेऽस्य सुराः सिद्धा ये ये चापि तपोधनाः ॥

न तस्य पुनरस्माभिर्दृष्टं मोहस्य कारणम् ।

वसन्त

भावं न कुरुते कामं कायोत्थमपि शङ्करः ॥”

इति कालिकापुराणे ७ अध्यायः ॥३॥

वसन्ते वर्णनीयानि यथा,—

“सुरभी दोला कोकिलमारुतस्त्र्यङ्गितरु-
दलोद्भिदाः ।

जातीतरपुष्पचयान्ममञ्जरीभ्रमरभङ्गाराः ॥”

इति कविकल्पलतायां प्रथमस्तवकः ॥३॥

अतिसारः । इति शब्दरत्नावली ॥ षड्रागान्त-
गतद्वितीयरागः । यथा,—

“रागाः षड्वेव तु प्रोक्ता रागिण्यस्त्रिंशदेव तु ।
भैरवोऽथ वसन्तश्च नटनारायणस्तथा ॥”

इत्यादि ॥ तस्य पञ्चरागिण्यो यथा,—

“आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथममञ्जरी ।
मन्दारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदाशुगाः ॥”

अस्य ध्यानं यथा,—

“प्रिखण्डिवर्धोच्चयवहचूडः ।

पुष्पान् पिकं चूतलताङ्गुरेण ।

भ्रमन् सुदा वाममनोऽन्तर्नि-

र्मतङ्गमत्तः स वसन्तरागः ॥”

अस्य गानसमयो यथा,—

“श्रीपञ्चम्याः समारभ्य यावत् स्याच्छ्रयनं हरेः ।
तावद्वसन्तरागस्य गानसुक्तं मनीषिभिः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

कल्लिनाथमते अस्य षड्रागिण्यो यथा ।
आम्बुली १ गमकी २ पठमञ्जरी ३ गौड़करी

४ धामकली ५ देवशाखा ६ ॥ हनूमन्मते

हिन्दोलरागपुत्रनामानोऽस्याष्टौ पुत्राः । किन्तु

तेषां मध्ये विभासस्थाने हिन्दोल इति लिखितम् ॥

सोमेश्वरमते तस्य षड्रागिण्यो यथा ।
देशी १ देवगिरी २ बैराटी ३ टोड़िका ४

कल्लिता ५ हिन्दोली ६ ॥ तन्मते अस्य रागस्य

रागिणीसहितस्य वसन्तर्तुर्गानसमयः । इति

सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥ तालविशेषः । यथा,—

“जयमङ्गलगन्धर्वमकरन्दत्रिभङ्गमाः ।
रतितालो वसन्तश्च जगज्भक्त्योऽथ गारुणिः ॥”

इत्यादि ॥

“वसन्तताले कर्णयो नगणो मगलस्तथा ।
जगज्भक्त्यो गुरुश्चैको विरामान्तश्च खड्गयम् ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

वसन्तकः, पुं, (वसन्त + संज्ञायां कन्) श्योनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रमण्यतो नर्म-

स्त्वृद्धः पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरे । ६।४४।

“सुप्रतीकस्य पुत्रश्च रमण्यानिदजायत ।
योऽस्य नर्मसुहृत्तस्य पुत्रोऽजनि वसन्तकः ॥”)

वसन्तकुसुमः, पुं, (वसन्ते कुसुमं यस्य ।) वृक्ष-
विशेषः । यथा,—

“वसन्तकुसुमः सेलुः श्रयितो दिङ्कुक्षितः ॥”

इति शब्दमाला ॥

वसन्तकुसुमाकरः, पुं, औषधविशेषः । यथा,—

“प्रवालरसमौक्तिकाम्बरमिदं चतुर्भागाभाक्

पृथक् पृथगथ स्मृते रजतहेमतो हंशके ।

अयोधुजगरङ्गकं त्रिलवकं विमर्द्याखिलं

वसन्त

शुमेऽहनि विभावयेत् मिषगिदं धिया सप्रशः ॥

द्रवैर्वृषनिशेचुजैः कमलमालतीपुष्पजैः

पयःकदलिकन्दैर्मलयजैर्नानाभ्युक्षैः ।

वसन्तकुसुमाकरो रसपतिर्दिव्यलोऽश्रितः

समस्तगदहृद्भवेत् किल निजानुपानैरयम् ॥”

इति वृद्धयोगतरङ्गिणी ॥

(अथापरश्च ।

“द्विभागं हाटकं चन्द्रं त्रयो वङ्गाहिकान्तकाः ।

चतुर्भागं शुद्धमभं प्रवालं मौक्तिकन्तथा ॥

भावयेद्भयदुग्धेन भावनेच्चुरसेन च ।

वासालाचारसोदीच्यरम्भाकन्दप्रसूनकैः ॥

शतपत्ररसेनैव मालत्वाः कुङ्कुमोदकैः ।

पञ्चादृग्गमदैर्भायं सुगन्धिरससम्भवम् ॥

कुसुमाकरविख्यातो वसन्तपदपूर्वकः ।

गुञ्जादयेन संसेयः सितामध्वान्वसंयुतः ॥

मेघनः कान्तिदश्चैव कामदः पुष्टिदस्तथा ।

वलीपलितनाशश्च श्रुतिभ्रंशं विनाशयेत् ।

पुष्टिदो बल्य आयुष्यः पुष्टप्रसवकारणः ॥

प्रमेहान् विंशतिश्चैव क्षयमेकादशन्तथा ।

तथा सोमरुजं हन्ति साध्यासाध्यमयापि

वा ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधि-
कारे ॥)

वसन्तघोषी [नृ], पुं, (वसन्ते वसन्तकाले घोषति
विरौति वसन्तं घोषयति विज्ञापयतीति वा ।

घुष + णिनिः ।) कोकिलः । इति केचित् ॥

वसन्तजा, स्त्री, (वसन्ते जायते इति । जन + ङः ।)
वासन्तीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसन्त-
कालोद्भवे, जि ॥)

वसन्ततिलकं, स्त्री, (वसन्तस्य तिलकमिव ।)
पुष्पविशेषः । चतुर्दशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।

यथा,—

“क्षेत्रं वसन्ततिलकं त भ जा ॥ गौ गः ॥
कुक्षं वसन्ततिलकं तिलकं वनाख्या

लीलापरं पिककुलं कलमज रौति ।
वात्येव पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो

यातो हरिः ॥ मथुरां विधिना हताः स्मः ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥ ३ ॥

औषधविशेषः । यथा,—

“अक्षारलूदहनसेन्वविश्वशक्र-
चूर्णं करञ्जसहितं मथितेन पीतम् ।

नैवं प्ररोहति पुनर्गदजः स्वहेतो-
स्तस्मै वसन्ततिलकैरपि कल्पकल्पम् ॥”

इति वृत्तरत्नावल्यां गुदजरोगचिकित्सा ॥

(अन्यविधमौषधम् । यथा,—

“हेम्नो भस्मकमभ्रकं द्विगुणितं लौहाख्यः
पारदा-

खत्वारो नियतम् वङ्गशुगलसैकीकृतं मर्दयेत् ।

सुक्ताविद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेचुणा

सर्वं बन्धकरीषकेण सुदृढं गुप्तं पचेत् सप्तधा ॥

कस्तूरीघनसारमर्दितरयः पश्चात् सुसिद्धो

भवेत् ।

वसन्ती

कासश्वाससपित्तवातकफजित्पाण्डुचयादीन्
हरेत्

शूलादियहर्षो विषादिहरणो मेहांस्तथा
विंशतिम् ॥

हृद्रोगादिहरो ज्वरादिप्रमनो वृष्यो वयोवर्द्धनः
श्रेष्ठः पुष्टिकरो वसन्ततिलको मृत्युञ्जयेनोदितः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधिकारे ॥

वसन्तदूतः, पुं, (वसन्तस्य दूत इव ।) आम्बुवृक्षः ।
कोकिलः । पञ्चमरागः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

वसन्तदूती, स्त्री, (वसन्तस्य दूतीव ।) पाटली-
वृक्षः । माधवीलता । इति मेदिनी । त, २३३ ॥

गणिकारी । पिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वसन्तद्वः, पुं, (वसन्तस्य द्ववृक्षः ।) आम्बुवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥

वसन्तपञ्चमी, स्त्री, (वसन्तस्य पञ्चमी ।)
श्रीपञ्चमी । यथा,—

“मकरस्य सहस्रांशौ शुक्लपक्षे यशस्विनि ।।”
इत्यारभ्य ।

“पञ्चम्याश्च जगद्वाज्रो प्रातरेव नदीजलैः ।
स्नापयित्वा सलक्ष्मीकां कुम्भेर्मारकतैरपि ॥

वसन्तपञ्चमी नाम सर्वपापप्रमोचनी ।
वसन्तस्य समभ्यर्च्य कन्दर्पं सरतिं प्रिये ॥

वसन्तरागश्रवणात् श्रियमाप्नोत्यभीष्टितान् ।
श्रीपञ्चमीन्तु केचित्तां सुनयः प्रवदन्ति वै ।

वर्त्तयेदेकभक्तेन अथो न विद्युतिर्भवेत् ॥”
इति मत्स्यसूक्ते ५५ पटलः ॥

अन्यच्च ।

“माघस्य शुक्लपञ्चम्यां महापूजां समाचरेत् ।
नवैः प्रबालैः कुसुमैरनुलेपैर्विधेयैः ॥

नीराजनोत्सवं कृत्वा भक्ता संमान्य वेणवान् ।
वसन्तरागं जनयन् गीतनृत्यादि कारयेत् ॥”

तदुक्तम् ।

“श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्याच्छ्रयनं हरेः ।
वसन्तरागः कर्णयो नान्यदा तु कदाचनेति ॥

कृत्वा वसन्तपञ्चम्यां श्रीकृष्णस्यार्चनोत्सवम् ।
स्याद्वसन्त इव प्रियान् वृन्दावनविहङ्गिणः ॥”

इति हरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

वसन्तसखः, पुं, (वसन्तस्य सखा । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)

कामदेवः । इति हलायुधः ॥

वसन्तीत्सवः, पुं, (वसन्तस्य उत्सवः ।) फाल्-
गुनीत्सवः । यथा,—

“फाल्गुन्यां पौर्णमास्यान् विदध्यादेषावैः सह
श्रीकृष्णप्रियभक्तस्य वसन्तस्यार्चनोत्सवम् ॥

भविष्योत्तरतो ज्ञेयस्तद्विधिश्चेदपेक्षते ।
यः श्रीयुधिष्ठिरस्योक्तो यत्तं भगवता खयम् ॥”

तन्माहात्म्यश्च तत्रैव ।
“एवं यः कुरुते पार्थ शास्त्रोक्तं फाल्गुनीत्स-
वम् ।

मत्तसादाश्च सिद्धान्ति तस्य सर्वं मनोरथाः ॥

वृत्ते तुषारसमये सितपञ्चदश्यां

प्रातर्वसन्तसमये समुपस्थिते च ।

वसुः

संप्राश्य चतुर्मुखं सह चन्दनेन
सखं हि पार्थ पुरुषोऽन्दशतं सुखी स्यात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासः १४ विलासः ॥

(वसन्तकालोद्भवोत्सवमात्रम् । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४ । ४६ ।

“अथ तस्मिन् महावेशो वसन्तोत्सववासरे ।

आययौ प्रथमे यामे कुमारसचिवो निशि ॥”

वसा, स्त्री, (वसति वस्ते वा । वस निवासे वस
आच्छादने वा + अच् । स्त्रियामाप् ।) मांस-
प्रभवधातुविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते
प्रारोहस्थाने ॥ अध्याये ।

“शुद्धमांसस्य यः खेहः सा वसा परि-

कीर्तिता ॥”

अस्या विवरणं मेदःशब्दे द्रव्यम् ॥ मांस-
रोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वसाऽऽ, पुं, (वसया आऽऽ । प्रचुरवसावत्त्वादस्य
तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वसिः, पुं, (वस्ते आच्छादयत्यनेन वस्यते आच्छा-
दनपूर्वकं ध्रियते इति वा । वस आच्छादने +
“खनिकथञ्जीति ।” उणा० ४ । १३६ । इति
इः ।) वसनम् । इत्युणादिकोषः ॥

वसिरं, स्त्री, (वस् + किरच् ।) सासुद्रलवणम् ।
गजपिप्पली । इति धरण्यमरटीके ॥ (अस्य
गुणा यथा,—

“वसिरं शीतपाक्यञ्च सारुष्करनिबन्धनम् ।

विहन्मि दुर्जरं रुचं शीतलं वातकोपनम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

पुं, रक्तापामार्गः । तत्पर्यायो यथा,—

“रक्तोऽन्यो वसिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।

प्रत्यक्षपणौ केशपणौ कथिता कपिपिप्पली ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वसिष्ठः, पुं, (वशिष्ठः । एषोदरादित्वात् शस्य सः ।)

वशिष्ठसुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥

वसु, स्त्री, (वसत्यनेनेति । वस + “शृस्त्वृद्धीति ।”

उणा० १ । ११ । इति उः ।) रत्नम् । धनम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८ । ३१ ।

“बलमार्जभयोप्रशान्तये

विदुषां सत्कृतये बहुश्रुतम् ।

वसु तस्य विभोर्न केवलं

गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ॥”

वृहद्वैषधम् । श्यामम् । इति मेदिनी । से, ६ ॥

हाटकम् । इति विश्वः ॥ जलम् । इति सिद्धान्त-
कौसुदासुणादिवृत्तिः ॥

वसुः, पुं, (वसतीति । वस + उः ।) वक्रवृत्तः ।

अनलः । रश्मिः । गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥

स चाष्ट संख्यातः । यथा,—

“धरो ध्रुवश्च सोमश्च विष्णुश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यक्षश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ क्रमात् स्मृताः ॥”

इति भरतः ॥

दक्षो द्वितीयजन्मनि षष्ठमन्वन्तरे अक्षिप्रां

पत्न्यां षष्टिकन्या जनयामास । ताः प्रजा-
पतिभ्यो दत्तवान् । धर्माय दश । तासां

वसुः

नामानि । भानुर्लब्धा ककुद्दयामिर्विन्धा साध्या

मरुत्वती वसुमंहुता सङ्कल्पा । आसां मध्ये

वसोरष्टौ वसवः पुत्रा यथा । द्रोणः प्राणः ध्रुवः

अर्कः अग्निः दीपः वास्तुः विभावसुरिति ।

द्रोणस्य अभिमत्यां पत्न्यां हर्षशोकभयादयः

पुत्राः । १ । प्राणस्य उर्व्वस्वत्यां द्वौ पुत्रौ सह-

सायुः पुरीजवश्च । २ । ध्रुवस्य धारण्यां पुरः

पुत्रः । ३ । अर्कस्य वासनायां तर्षादयः पुत्राः । ४ ।

अग्नेर्वसोर्धारायां द्रविणकादयः पुत्राः । ५ ।

दीपस्य अर्ज्य्यां शिशुमारो हरेरंशः । ६ ।

वास्तोराङ्गिरस्यां विश्वकर्मा । विश्वकर्मेणः

पुत्रश्चाक्षुषो मनुरभूत् । विश्वे साध्या मनोः

सुताः । ७ । विभावसोरुषायां त्रयः पुत्राः

युष्टरोचिषातपनामानः । ८ । इति श्रीभागवत-

मतम् ॥ ॥ मतान्तरे अष्टौ वसवो यथा,—

धरः १ ध्रुवः २ सोमः ३ सावित्रः ४ अनिलः ५

अनलः ६ प्रत्यक्षः ७ प्रभासः ८ । इति महा-

भारते दानधर्मः ॥ अपि च ।

“आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यक्षश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

आपस्य पुत्रो वैतथ्यः अमः आन्नो धनि-

स्तथा ।

ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः ॥

सोमस्य भगवान् वर्चा वर्चस्वी येन जायते ।

धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतो हयवहस्तथा ॥

मनोहरायाः शिरसः प्राणोऽथ रमणस्तथा ।

अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रः पुरीजवाः ॥

अविज्ञातगतश्चैव द्वौ पुत्रावलिनस्य तु ।

अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्मिन् यजायत ॥

तस्याः प्राखो विशाखश्चानैगमेयश्च पृथजाः ।

प्रत्यक्षस्य विदुः पुत्रं ऋषिं नाम्ना च देवलम् ॥

द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ।

वृहस्पतेश्च भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ॥

प्रभासस्य तु सा भार्या वसुनामष्टमस्य च ।

विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥”

इति वद्विपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गनामाध्यायः

कौर्मे १३ अध्यायश्च ॥ ॥ (एते वशिष्ठस्य

धेनुं नन्दिनीमपहृत्य तच्छापयस्ता पृथिव्यां

श्रान्तपुत्रा आसन् । तेषु द्यौर्नामा वसुरेव

कुरुवृद्धो भीष्मः । एतद्विरणं यथा, देवीभाग-

वते । २ । ३ । २४—४४ ।

“एतस्मिन् समये चाष्टौ वसवः स्त्रीसम-

न्विताः ।

वशिष्ठस्याश्रमं प्राप्ता रममाणा यदृच्छ्या ॥

पृथ्वादीनां वसुनाञ्च मध्ये कोऽपि वसुतमः ।

द्यौर्नामा तस्य भार्याथ नन्दिनीं गां ददर्श ह ॥

दृष्ट्वा पतिं सा प्रपच्छ कस्येयं धेनुवत्तमा ।

द्यौस्तामाह वशिष्ठस्य गौरियं शृणु सुन्दरि ! ॥

दुग्धमस्याः पिबेद्यस्तु नारी वा पुरुषोऽथवा ।

अयुतायुर्भवेन्नूनं सदैवामृतयौवनः ।

तच्छ्रुत्वा सुन्दरी प्राह मर्त्यलोकेऽस्ति मे सखी ।

उग्रोनरस्य राजर्षेः पुत्री परमशीभना ॥

वसुः

तस्या हेतोर्महाभाग ! सवत्सां गां प्रय-

स्विनीम् ।

आनयस्वाश्रमश्रेष्ठं नन्दिनीं कामदां शुभाम् ॥

यावदस्याः प्रयः पीत्वा सखी मम सदैव हि ।

मानुषेषु भवेदेका जरारोगविवर्जिता ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या द्यौर्जहार च नन्दिनीम् ।

अवमत्य मुनिं दान्तं पृथ्वाद्यैः सहिनोऽनघः ॥

हतायामथ नन्दिन्यां वशिष्ठस्तु महातपाः ।

आजगामाश्रमपदं फलान्यादाथ सत्वरः ॥

नापश्यत् स यदा धेनुं सवत्सां स्वाश्रमे मुनिः ।

नृगयामास तेजस्वी गङ्गरेषु वनेष्वपि ॥

नासादिता यदा धेनुश्चुकोपातिशयं मुनिः ।

वारुणिश्चापि विज्ञाय ध्यानेन वसुभिर्हृताम् ॥

वसुभिर्मे हृता धेनुर्यस्मात्सामवमन्य वै ।

तस्मात् सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥

एवं प्रशाप धर्मात्मा वसूस्तान् वारुणिः स्वयम् ।

श्रुत्वा विमनसः सर्वे प्रययुर्दुःखिताश्च ते ॥

प्रभाः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रुः ।

प्रसादयन्तस्तृप्तिं वसवः शरणं गताः ॥

मुनिस्तानाह धर्मात्मा वसुन्दीनान् पुरः-

स्थितान् ।

अनुसंवत्सरं सर्वे श्रापमोक्षमवाप्स्यथ ॥

येनेयं विहृता धेनुर्नन्दिनी मम वत्यला ।

तस्माद्यौर्मानुषे देहे दीर्घकालं वसिष्यति ॥

ते प्रभाः पथि गच्छन्तीं गङ्गां दृष्ट्वा सरिद-

राम् ।

ऊचुस्तां प्रणताः सर्वे श्रमां चिन्तातुरां नदीम् ॥

भविष्यामो वयं देवि ! कथं देवाः सुधाश्रनाः ।

मानुषाणाञ्च जठरे चिन्त्येयं महती हि नः ॥

तस्मात्त्वं मानुषी भूत्वा जनयास्तान् सरिदरे !

श्रान्तनुर्नाम राजर्षिस्तस्य भार्या भवानघे ! ॥

जातान् जातान् जले चास्तान् निक्षिपस्व

सुरापगे ! ।

एवं श्रापविनिर्मोक्षो भविता नात्र संशयः ॥

तथेत्युक्ताश्च ते सर्वे जग्मुर्लोकं स्वकं पुनः ।

गङ्गापि निर्गता देवी चिन्त्यमाना पुनः पुनः ॥”

योक्तुम् । राजा । इति मेदिनी । से, ६ । धनाधिपः ।

इति विश्वः ॥ साधुः । इति शब्दरत्नावली ॥

पीतसुतः । वृत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्करिणी ।

इति सिद्धान्तकौसुदासुणादिवृत्तिः ॥ शिवः ।

सूर्यः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ (विष्णुः । यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । ८७ ।

“वसुपदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हरिः ॥”

“वसन्ति भूताव्यत्र एतेषु स्वयमपीति वसुः ॥”

इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥) कुलीनकायस्थस्य

पद्धतिविशेषः । यथा शूद्राणां नामकरणे वसु-

घोषादिपद्धतिशुक्लनामत्वञ्च बोध्यम् । इत्युदाह-

तत्त्वम् ॥ अष्टसंख्या । यथा,—

“युग्माभिकृतभूतानि षण्मुन्योर्वसुरन्वयोः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(वकुलः । वृहद्वेलेन सरीति च ख्यातः । अस्य

पर्यायो यथा,—

वसुदे

“शिवमल्ली पाशुपत एकाहीलो वुको वसुः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वसुः, स्त्री, (वसु + उः ।) दैमिः । वृद्धौषधम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (दत्तस्य कन्याविशेषः ।
 सा तु धर्मस्य पत्नीनामन्यतमा । इति विष्णु-
 पुराणम् । १ । १५ । १०५ ॥)
 वसुः, त्रि, (वसु + उः ।) मधुरम् । शुष्कम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वसुकं, स्त्री, (वसुवत् कायतीति । कै + कः ।)
 साभरिलवणम् । इत्यमरः ॥ पांशुवम् । वास्तु-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुकः, पुं, (वसुः स्वयंस्तन्नामा कायतीति । कै +
 आतोऽनुपेति कः ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ शिव-
 मल्ली । इति मेदिनी । कै, १५२ । पुष्पविशेषः । स
 तु श्वेतरक्तभेदेन द्विविधः । तत्पर्यायः । वसुः २
 श्वैवः ३ वकः ४ शिवमल्लिका ५ पाशुपतः ६
 शिवमतः ७ सुरेशः ८ शिवशेखरः ९ । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । पाके
 शीतत्वम् । दौषणत्वम् । अजीर्णवातशूलनाशि-
 त्वम् । श्वेतस्य रसायनत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—
 “वकपुष्पः काकशीर्षः स्थूलपुष्पः शिवप्रियः ।
 वसुकः काकनामा च वसुहृदः खंपूरकः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 वसुक्रीटः, पुं, (वसुनि धने क्रीट इव प्रार्थक-
 त्वात् ।) याचकः । इति हारावली । ३८ ॥
 वसुच्छिद्रा, स्त्री, महामेदावृक्षः । इति रत्नमाला
 राजनिर्घण्टश्च ॥ (तथास्याः पर्यायो यथा,—
 “महामेदा वसुच्छिद्रा त्रिदली देवतामणिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वसुदः, पुं, (वसुनि ददातीति । दा + कः ।)
 कुबेरः । इति धनदशब्ददर्शनात् ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ८१ । १५ ।
 “सनन्दगोपस्य यद्वं वासाय वसुदोपमः ।
 अवतीर्य ततो यानात् प्रविवेश महाबलः ॥” ॥
 वसु धनं ददातीति । विष्णुः । यथा, महा-
 भारते । १३ । १४६ । ४२ ।
 “सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ॥”
 धनदातरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 १२० । ३० ।
 “अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेत्तितुः ।
 आत्मप्रत्ययको वसुदेव वसुन्धरा ॥”)
 वसुदेवः, पुं, (वसुना धनेन दीयतीति । दिव् +
 अच् ।) श्रीकृष्णजनकः । तत्पर्यायः । आनक-
 दुन्दुभिः २ । इत्यमरः ॥ भूरः ३ कृष्णपिता ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं यथा,—
 नारायण उवाच ।
 “कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी ।
 पूर्वपुण्यफलैर्नैव संप्राप श्रीहरिं सुतम् ॥
 देवमीढाभारिवायां वसुदेवो महानभूत् ।
 आनकश्च महाहृष्टः श्रीहरेर्जनकश्च तम् ।
 सन्तः पुरातनास्तेन वदन्त्यानकदुन्दुभिम् ॥”

वसुधा

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः
 बह्मपुराणश्च ॥ (खनामख्यातः कलियुगराज-
 विशेषस्य देवभूतेरमात्यः । ॥ तु देवभूतिं
 निहत्य स्वयं राज्यश्चकार । यथा, भागवते ।
 १२ । १ । १८ ।
 “शुक्लं हत्वा देवभूतिं कण्ठोऽमात्यस्तु कामि-
 नम् ।
 स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ॥”
 वसवो देवता यस्य । धनिष्ठानक्षत्रे, स्त्री ।
 यथा, वराहसंहितायाम् । ७ । ११ ।
 “घोरा अवगच्छाद्यं वसुदेवं वारुणश्चैव ॥”)
 वसुदेवता, स्त्री, (वसवो देवता यस्याः ।)
 धनिष्ठानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८ ॥
 (यथा, हरिवंशे । १२२ । ३५ ।
 “देवपत्न्यास्तथैवान्या देवाश्च वसुदेवता ॥”)
 वसुदेवभूः, पुं, (वसुदेवात् भवतीति । भू + क्तिप् ।)
 श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६१ ॥
 वसुधा, स्त्री, (वसुनि रत्नानि दधाति धारय-
 तीति । धा + कः । सुवर्णादीनामाकरत्वात्
 तथात्वम् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
 “राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् ।
 सौधे तल्यं तल्यं वराङ्गना सर्वस्वम् ॥” ॥
 वसुधनं दधाति इति इति । धा + क्तिप् । धन-
 दातरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
 २७ । १५ ।
 “वसुध्वेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥”
 “वसुधातमः वसुनां धनानां दातृतमः । त्रि-
 णानां तमम् ॥” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥)
 वसुधाखर्जूरिका, स्त्री, (वसुधाजाता खर्जू-
 रिका ।) भूखर्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुधारा, स्त्री, (वसुवत् रत्नस्यैव धारा यशो
 यस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । तत्पर्यायः । तारा २
 महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ मनो-
 रमा ७ तारिणी ८ जया ९ अगन्ता १०
 शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा १३ खदूर-
 वासिनी १४ भद्रा १५ वैष्णवा १६ नीलसर-
 खती १७ शक्तिनी १८ महातारा १९ धन-
 ददा २० त्रिलोचना २१ अलोचना २२ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (वसुनां रत्नानां धारां सन्ति-
 र्यञ्च ।) कुबेरपुरी । इति शब्दमाला ॥ (तीर्थ-
 विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७२ ।
 “ततो गच्छेत् धर्मज्ञ ! वसुधाराभिमृताम् ।
 गमनादेव तस्यां हि हयमेधमवाप्नुयात् ॥” ॥
 वसोक्षेदिराजस्य प्रिया धारा । यद्वा,—
 “वसु द्रव्यं दृढमाव्यममृतं हविकामिकम् ।
 तस्य धारा सदा देया वसोधारा हि सा मता ॥”
 इति देवीपुराणोक्तवचनात् वसुनो दृढस्य
 धारा ।) वृद्धिआहपूर्वकर्तव्यचेदिराजवस्त्र-
 देशककुचलमहृत्तधारा । यथा । कन्दोगपरि-
 शिष्टे कात्यायनः ।
 “कुचलमां वसोधारां सप्तवारान् दृष्टेन तु ।

वसुधा

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न
 चोच्छ्रिताम् ॥
 आयुश्चानिति श्रान्त्यर्थं जप्ता तत्र समाहितः ।
 वङ्मथः पितृभ्यस्तदनु आह्वयानसुपक्रमेत् ॥”
 वसोक्षेदिराजस्य वसोधारा इति वसोधाराधि-
 पातेनेत्यादिदर्शनात् अलुक्प्रमासेनैव प्रयोगः
 कर्तव्यः । इति आहृतत्वम् ॥ * ॥ सामगानां
 तत्पातनमन्त्रो यथा,—
 “यद्बर्हो हिरण्यस्य यद्वा वसो गवांसुत ।
 सत्यस्य ब्रह्मणो वर्चस्तेन मांसं हजामसि ॥”
 यजुषां यथा । “वसोः पवित्रमसि श्रतधारं
 वसोः पवित्रमसि सहस्रधारं देवस्या सविता
 पुनातु वसोः पवित्रेण श्रतधारेण सुत्वा काम-
 धुक्षु ॥” इति आह्वप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ ऋग्-
 वेदिनां यथा ।
 “अप्रसञ्जर आगच्छन्ती भूरिधारे पथस्वती
 दृढप्रघाते सुकृते शुचित्रते । राजन्म पञ्च यस्य
 भुवनस्य रोदसी आस्य रेत सिद्धितं यज्जु-
 हतम् । १ ।
 अन्या इव वसुधामे तवासुङ्गना अभिचाक-
 सीमि । यत्र सोमः श्रूयते यत्र यज्ञो पठते
 दृढस्य धारा मधुमज्जु वधन्ते ॥ २ ॥
 दृढवती भुवनानामभिप्रियोर्ध्वी पृथ्वी मधु-
 दुधे सुपेशसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मैणा
 विष्कभिते अजरे भूरि रेतसा ॥ ३ ॥
 श्रतधारसुतसमीक्षमाणं विपश्चितं पितरं
 रक्ताणा अभिमदन्त पित्रोरुपस्थितं रोदसी
 पिष्टुतं सत्यवाचम् ॥ ४ ॥
 श्रतधारं वायुमकैर्ष्विधं वृचक्षुर्वेस्तेभि-
 चक्षते हविः । ये च प्रणन्ति प्रयच्छन्ति सङ्ग-
 मेति द्रुदुहि सप्तधारम् ॥ ५ ॥
 वसोः पवित्रमसि श्रतधारं वसोः पवित्रमसि
 सहस्रधारं देवस्या सविता पुनातु । वसोः
 पवित्रेण श्रतधारेण सुत्वा कामधुक्षु ॥ ६ ॥
 सुर्जनन्दिनोरिति पृथिव्या वैश्वानरं नृत्न
 आजामग्निं कविं सन्नाजमतिथिं जनाना-
 मासन्नाः पात्रं जवयन्त देवाः स्वाहा ॥ ७ ॥
 इत्येतेर्मन्त्रैः सप्तश्रतधारा दद्यात् । इति
 कालेसिः ॥ * ॥ विशेषवसुधारा यथा,—
 “न्यूना या बहते धारा मानात् सर्पिर्न सा
 शुभा ।
 नाधिका शस्यते विप्र दुर्मिचकलिकारिका ॥
 चुल्लते बहमाना या श्रमते च हुताशनम् ।
 सवर्णा हेमवर्णा च धारा राज्यविष्टुये ॥
 सन्तता पतते या तु तनोतीव पावकम् ।
 तनोति वृषराष्ट्रं वसोधारा न संप्रयः ॥
 सुगन्धि खच्छविमलं क्षमिकीटविवर्जितम् ।
 शस्यते च वसोधारा या सर्पिर्गन्धपूजिता ॥
 अभावात् गवलाजं वा होतव्यं सुशोभनम् ।
 दृढरौद्रप्रयोधारा सर्वपीडां निवारिणी ॥
 वसु द्रव्यं दृढमाव्यममृतं हविकामिकम् ।
 तस्य धारा सदा देया वसोधारा हि सा मता ॥

वसुरो

वस्तमो

वस्तिः

वसुना स्वर्गकामेन दक्षेण च महात्मना ।
मया च विष्णुना शक्र रुद्रेण च सहोमया ॥
आत्मानश्च स्वरूपेण धारायान् प्रपादितम् ।
देवी सावित्र्यमायाता सर्वकामप्रदायिका ॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र ! वरोधारां प्रपातय ।
नातः परतरं पुण्यं विद्यते नृपसत्तम ॥
वसोधाराप्रदानस्य एकाहमपि यज्ञवेत् ।
नृपेणायुषकामेण पुत्र राज्यजिगीषुणा ।
देवा धारा सदा वत्स ! रिपुनाशाय बुद्धिमन् ॥
द्रव्याभावे हताभावे नृप तस्करचे भये ।
यदि नो वहते धारा तदा द्विजं न विद्यते ॥
महाआश्विनमासे तु अश्वमीनवमीषु च ।
कार्तिक्या माघचैत्रे तु चित्रायां रोहिणीषु च ॥
वैशाखात् प्रदातव्या ज्येष्ठां ज्येष्ठस्य सत्तम ! ।
आषाढादश्रीहोमं अश्वमी पूर्णिमा नभे ॥
नभस्य रोहिणी वत्स ! चतुर्थ्या द्वादशीदिने ।
संक्रान्तिषु च सर्वास्तु गुरुशौरिभवासु च ॥
चन्द्रसूर्योपरागेषु प्रतिष्ठाप्यकर्मणि ।
शक्रोक्ते प्रदातव्या जन्मपुण्याभिषेचने ॥
मार्गे व्रतनिवन्धे तु शुभे वाक्ये तु दर्शने ।
गृहकृत्योपसर्गेषु धारा देव्याः शुभावहाः ॥
एवं यो वाचयेद्धारः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
तस्य भूः सिद्धते सर्वा सनागा सहस्रागरा ॥
इति देवीपुराणे वसोधारानाम ३५ अध्यायः ॥

वसुन्धरा, स्त्री, (वसुनि धारयतीति । वृ +
“संज्ञायां भृलृङ्निधारिसहितपिदमः ।” ३ ।
२ । ४६ । इति खच् । “खचि इस्वः । ६ । ४ ।
६४ । इति इस्वः । “असृङ्निधजन्तस्य सुम् ।”
६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) एयिवी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ४ । ११ ।
“निरीक्ष्य तं तदा देवी पातालतलमागतम् ।
तुष्टाव प्रणता भूत्वा भक्तिनम्रा वसुन्धरा ॥”
शफल्कस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । ३५ । ५३ ।
“विश्रुता शाम्भुहिधी कन्या चास्य वसुन्धरा ।
रूपयौवनसम्पन्ना सर्वसत्त्वमनोहरा ॥”
पुं, जज्ञद्वीपस्य वर्षपुरुषभेदः । यथा, भागवते ।
५ । २० । ११ । “जज्ञवर्षपुरुषाः श्रुतिधरवीर्य-
धरवसुन्धरेषुन्धरसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोम-
मात्मानं वेदेन यजन्ते ॥”)

वसुप्राणः, पुं, (वसु दीप्तिः प्राणा इवाख्य ।)
अग्निः । इति शब्दरत्नावली ।

वसुमती, स्त्री, (वसुनि धनरत्नानि सन्त्यस्या इति ।
वसु + मतुप् । डीप् ।) एयिवी । इत्यमरः ॥
(यथा, रघौ । ८ । ८३ ।
“तदहं तदपायचिन्तया
विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।
वसुधैवमवेक्ष्य तां त्वया
वसुमत्या हि वृषाः कलत्रिणः ॥)

वसुरोचिः, [सु] स्त्री, (वसवः रोचन्ते अस्मि-
न्निति । रुच दीप्ता + “वसौ रुचेः संज्ञायाम् ।”
उणा० २ । ११२ । इति इचिन् ।) यञ् । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

वसुलः, पुं, (वसुं दीप्तिं लाति यज्ञातीति । ला +
कः ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वसुश्रेष्ठः, स्त्री, (वसुना दीप्ता श्रेष्ठम् ।) रूप्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वसुसेनः, पुं, कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६७ । १४० ।
“राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
चक्रतुर्नामधेयश्च तस्य बालस्य तावुभौ ।
दम्पती वसुसेनेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् ॥”
क्वचित् वसुसेनेति पाठः ॥)

वसुस्थली, स्त्री, (वसुनां धनानां स्थली ।) कुबेर-
पुरी । इति शब्दमाला ॥

वसुहृद्, पुं, (वसुनां दीप्तीनां हृद् इव ।) वक-
वृचः । इति रत्नमाला ॥

वसुहृदकः, पुं, (वसुहृद् + स्वार्थे कन् ।) वकवृचः ।
इति शब्दमाला ॥

वसुकं, स्त्री, साम्भरिलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वकपुष्पम् । इति द्विरूपकोषः ॥

वस्क, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इत्यमरः इति दुर्ग-
सिंहः ॥ क्विप् वक् । मूर्द्धन्यमध्य इत्येके । क्विप्
वट् । ड, वस्कते । इति दुर्गादासः ॥

वस्कः, पुं, (वस्क + भावे घञ् ।) अध्ववसायः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

वस्कयः, पुं, (वस्कते इति । वस्क गतौ + बाहुल-
कात् अयन् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ॥

वस्कयनी, स्त्री, (वस्कय एकहायनो वत्सः । तेन
नीयते इति । नी + क्विप् । डीप् ।) चिरप्रसृता
गौः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ अस्या
दुग्धगुणाः ।
“वस्कयिन्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृतं पयः ।”
इति भावप्रकाशः ॥

वस्कराटिका, स्त्री, वृक्षिकः । इति हारावली ॥

वस्त, क ड वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, वस्तयते । गति-
हिंसायाचनेष्विति रमानायः । इति दुर्गा-
दासः ॥

व(स्)स्तः, पुं, (वस्तयते यज्ञार्थं वध्यते इति । वस्त
+ कर्मणि घञ् ।) कृगः । इत्यमरः । २ । ६ ।
७६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४३ । १२ ।
“यस्य वस्तसमो गन्धो गार्ज श्वसमोऽपि वा ।
तस्याहमासिकं ज्ञेयं योगिनो नृप ! जीवितम् ॥”)

वस्तकं, स्त्री, कज्जिमलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वस्तकर्णः, पुं, (वस्तस्य कृगस्य कर्णाकृतिः
पञ्चावच्छेदे अख्यस्येति । वस्तकर्ण + अर्श-
आदिवाद्च् ।) शालवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वस्तगन्धा, स्त्री, (वस्तस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तमोदा, स्त्री, (वस्तं कृगं मोदयतीति । सुट् +
शिच् + अण् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तयः, पुं स्त्री भूम्नि, (वस् + “वसेस्तिः ।” उणा०
४ । १७६ । इति तिः बहुवचनान्तोऽयम् ।)
वस्तस्य दशाः । यथा, अमरः । २ । ६ । ११४ ।
“स्त्रियां बहुल्ये वस्तस्य दशाः स्युर्वस्तयो
द्वयोः ॥”

वस्तान्ती, स्त्री, (वस्तस्येव अन्तमस्याः । गौरादि-
त्वात् डीष् ।) कृगलान्तीक्षुपः । तत्पर्यायः ।
वृषगन्धाख्या २ मेघान्ती ३ वृषपत्रिका ४
अजान्ती ५ वीकडी ६ । अस्या गुणाः । कटु-
रसत्वम् । कासदोषविनाशित्वम् । बीजदाहत्वम् ।
गर्भजनकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तिः, पुं, स्त्री, (वसति मूत्रादिकमत्र । वस् +
“वसेस्तिः ।” उणा० ४ । १७६ । इति तिः ।)
नाभेरधोभागः । इत्यमरः ॥ वस्ते आच्छादयति
मूत्राश्रयपुटं वस्तिः । वस ल स्तुतौ नान्तीति
तिक् । मूत्राश्रयपुटो वस्तिरिति रत्नमाला ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ अथ वस्ति-
विधिः ।
“वस्तिर्दिघानुवासाख्यो निरुहश्च ततः परः ।
यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥
कषायचारतेलेष्वेति निरुहः स निगद्यते ।
वस्तिभिर्दीयते यस्मात् तस्माद्वस्तिरिति स्तुतः ॥”
वस्तिभिः स्तम्भादीनां मूत्राश्रयैः ।
“तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते ।
अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः ॥
पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादह्नापि वा भवेत् ।
अनुवास्यास्तु रुचः स्यात्तीक्ष्णाभिः केवला-
निली ।
नानुवास्यास्तु कृष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी ।
नास्याप्या नानुवास्याः स्युरजीर्णान्मादृङ्-
युताः ॥

श्लोथमूर्च्छाश्चिभयश्वासकासश्चातुराः ।
नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिर्वृक्षवेणुभिः ।
नलेर्दन्तैर्विषाणान्तेर्मणिभिर्वा विधीयते ॥”
नेत्रं नाङ्गी । तथा च विश्वप्रकाशे ।
नेत्रं पथि गुण्ये वस्ते तरुमूले विलोचने ।
नेत्रवन्धे च नाद्याश्च नेत्रो नेतरि भेदवदिति ॥
“एकवर्षात्तु षड्वर्षं यावन्मानं षडङ्गुलम् ।
ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसंमितम् ॥
ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्न च दीर्घता ।
सुज्ञच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिरत्यक्तम् ॥
यथासंख्यं भवेन्नैत्रं शृङ्गा गोपुच्छसन्निभम् ॥”
मूले स्थूलम् । ततः क्रमात् कृशम् । सुज्ञच्छिद्रादि-
प्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षाय द्वादशवर्षाय
तदूर्ध्ववर्षाय त्रैयम् ।
“आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते ।
कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकासुखम् ॥”
परिणाहोऽत्र स्थूलम् ।
“तन्मूले कर्णिके डे च कार्यं भागाच्चतुर्थकात् ।
कर्णिका गवादिकर्णवत् । कर्णिका कृत्राकारा
गुदाधिकान्तःप्रवेशरोधिनी कर्णिकेति । कर्णि-
काकारत्वात् कर्णिकेति कथ्यते ।

“योजयेत्तत्र वस्तिं च बन्धयविधानतः ।
 नृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत् ॥”
 वस्तिरिति शेषः ।
 “मूत्रको यस्य वस्तिस्तु तदलाभे तु चर्मजः ।
 कषायरक्तः सन्दुर्वस्तिः स्निग्धो दृढो हितः ॥
 ब्रणवस्तिस्तु नेत्रं स्यात् स्रक्लमष्टाङ्गुलोलम्बितम् ।
 सुप्तच्छिद्रं गृध्रपक्ष्णालिकापरिणाहि च ॥
 शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ।
 कुक्षते परिदृष्टिश्च वस्तिः सम्यगुपासितः ॥
 दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते ।
 ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम् ।
 नवातिस्निग्धमशनं भोजयित्वा अनुवासयेत् ।
 मद् मूर्च्छाश्च जनयेत् द्विधा स्नेहप्रयोजितः ॥”
 द्विधाभाजने वस्ती च ।
 “रूक्षं सुक्तवतीत्यन्तं बलं वर्णश्च ज्ञापयेत् ।
 युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वा अनुवासयेत् ॥”
 युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयित्वा
 इत्यर्थः ।
 “हीनमात्रादुभौ वस्ती नातिकार्यकरौ स्तुतौ ।
 अतिमात्रौ तथानाहृतमातिसारकारकौ ॥”
 उभौ वस्ती अनुवासननिरुद्धास्तौ ।
 “उत्तमा स्यात् पलेः षड्भिर्मध्यमा स्यात्
 पलेस्त्रिभिः ।
 पलद्वयेन हीना स्यादुक्ता मात्रा अनुवासने ॥”
 अथ स्नेहवस्तिः ।
 “शृताङ्गास्तेनवाभ्यां च देयं स्नेहे च चूर्णकम् ।
 तन्मात्रोत्तममध्यान्त्याः षट्चतुर्दशमाषकैः ॥
 विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय च ।
 सुक्तामायाशुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥
 अथानुवास्यां स्वभ्यक्तमुष्णामुस्नेदितं शनैः ।
 भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतं चक्रमणं ततः ॥
 उत्तुष्टानिलविष्णुं योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥”
 उष्णामुस्नेदितं उष्णामुना स्नापितम् ।
 “सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः ।
 कुक्षितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् ॥
 ऊर्ध्वं वस्तिमुखं मूर्च्छैवामहस्तेन धारयेत् ।
 पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः ॥
 जम्भाकाशचवादींश्च वस्तिक्काले न कारयेत् ।
 त्रिंशद्भाजामितः कालः प्रोक्तो वस्तिस्तु पीडने ॥
 ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत् ।
 स्वजानुनः करावर्त्तं कुर्याच्छोडिकया युतम् ॥
 यथा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैष निश्चयः ।
 निमेषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्या कोटिकाथ वा ॥
 गुर्वक्षरोधार्यं वा वाङ्मात्रेयं स्तुता बुधैः ।
 प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति ॥”
 यथावीर्यं स्नेहादि ।
 “ताडयेत्तज्जयोरेनं चोत्थीन् वारान् शनैः
 शनैः ।
 स्फिचोश्चैव तथा श्रोणीं शय्याश्चैवोन्मेषिततः ॥
 स्फिचोश्चैव स्वपाश्याभ्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः ।
 शय्याश्च पादतस्तस्य त्रीन् वारानुन्मेषिततः ।
 ज्ञाते विधाने तु ततः कुर्यात्त्रिंशं यथासुखम् ॥

सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ।
 उपद्रवं विना शीघ्रं च सम्यगनुवासितः ॥”
 उपद्रवस्थाने उपचोषाविति सुश्रुते पाठः ।
 “जीर्णातमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
 लघ्वन्नं भोजयेत् कामं दीप्तामिस्तु नरो यदि ॥
 अनुवासिताय देयमितरेऽहि सुखोदकम् ।
 धान्यशुष्कीकषायं वा स्नेहस्यापत्तिनाशनम् ॥”
 सुखोदकमुष्णोदकम् । आपत्तिर्याधिः ।
 “अनेन विधिना षड्वा सप्त वाद्यौ नवापि वा ।
 विधेया वस्त्यस्तेषामन्ते चैव निरुहणम् ॥
 दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवङ्गुलौ ।
 सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु स्रद्धंश्चमनिलं जयेत् ॥
 बलं वर्णश्च जनयेत् तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
 चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां वसादजी ॥
 षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च ।
 अष्टमो नवमश्चापि मज्जानश्च यथाक्रमम् ॥”
 यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽस्थि स्नेहयेत् ।
 “एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साध-
 येत् ॥
 द्विगुणः अष्टादशदिवसाधिको वस्तिः ।
 “अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां यो निषेवते ।
 स कुञ्जरबलोऽन्यस्य रये तुल्योऽमरप्रभः ॥
 रुचाय बहुवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने ।
 दद्यादेदस्तथान्येषामग्रावाधभयात्तद्वात् ॥
 स्नेहोऽल्पमात्रो रुचाणां दीर्घकालमन्ययः ।
 अनन्ययोऽवाधकः ।
 “तथा निरुहः स्निग्धानां मज्जमात्रः प्रशस्यते ॥
 अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः ।
 तस्यान्योऽल्पतरो देयो नहि स्निह्यति तिष्ठति ॥”
 स्निह्यति स्निग्धे तिष्ठति दत्तस्नेहे इति शेषः ।
 “अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
 तदाह्वेदनाभ्याने शूलं श्वासश्च जायते ॥
 पक्षाशये गुरुत्वश्च तत्र दद्यान्निरुहणम् ।
 तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्ता फलवर्त्तहितायवा ॥
 यथानुलोमगोवायुर्मलं स्नेहश्च जायते ।
 तथा विरेचनं दद्यात् तीक्ष्णं नर्यं च प्रस्यते ॥
 यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिर्विनिश्चितः ।
 सर्वोऽल्पो वा दृढो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥
 अनायातं लहोरात्रे स्नेहं संशोधनेर्हरेत् ।
 स्नेहवस्त्वावनायते नात्यः स्नेहो विधीयते ॥
 शुद्धोत्तरेष्टपूतीकभार्गोऽप्याकरौहिवम् ।
 शतावरीसहचरं काकनासां पलोन्मिताम् ॥
 यवमायातसीकोलकुलत्यात् प्रहृतोन्मितात् ।
 चतुर्दशोऽभसः ॥॥॥ द्रोणशेषश्च तेन च ॥
 पचेत्तैलादकं पेक्षैर्जैर्वनीधैः पलोन्मितैः ।
 अनुवासनमेतद् द्वि सर्ववातविकारनुत् ॥”
 पूतिकः करञ्जः । रौहिणं रोहिण इति सुगन्ध-
 द्रव्यविशेषः । काकनासा कौयाठोठी । प्रहृतं
 पलद्वयम् ।
 “षट्सप्ततिथ्यापदस्तु जायन्ते वस्तिकर्मणः ।
 दूषितात् समुदायेन ताश्चिकित्सास्तु सुश्रुतात् ॥”
 समुदायेन अनुचितनेत्रादिसामग्र्या ।

“पानाहारविहाराश्च वस्तिकर्मणि कृतस्तथाः ।
 स्नेहपानसमाः कार्या नान् कार्या विचार-
 रणा ॥”
 अथ निरुहवस्तिविधिः ।
 “निरुहवस्तिर्वहुधा भिद्यते कारणान्तरेः ।
 तेरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥”
 कारणान्तरेः समवायिकारणभेदेः ।
 “निरुहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्यापनं बुधैः ।
 स्वस्थानस्थापनादोषधातूनां स्थापनं मतम् ॥
 निरुहस्य प्रमाणश्च प्रष्टव्यः पादोत्तरं परम् ।
 मध्यमं प्रष्टुमुद्दिष्टं हीनश्च कुड्वास्तयः ॥”
 परं श्रेष्ठम् ।
 “अतिस्निग्धोऽक्लिष्टदोषः क्षतोरस्कः क्षणस्तथा ।”
 अक्लिष्टदोषः अनुत्क्लिष्टदोषः । अदत्तोत्क्लेशन
 इति यावत् । क्षतोरस्कः उरःक्षतवान् ।
 “आभानश्चर्दिहकार्यः शोथश्चासप्रपीडितः ।
 गुदशोकातिसारात्तो विरुच्योक्लृप्तसंयुतः ॥
 गर्भिणी मधुमेही च नास्याप्याश्च जलोदरी ।
 वातवाधावुदावर्त्तं वाताह्विषमन्वरे ॥
 मूर्च्छादण्णोदरानाहमृजलक्ष्णाशरीषु च ।
 दृढरुग्दरमन्दाग्निप्रमेहेषु निरुहणम् ॥
 शूलेऽस्त्रपिते क्षत्रोगे योजयेद्विधिवद्वुधः ।
 उत्तुष्टानिलविष्णुश्च स्निग्धं स्निग्धमभोजितम् ॥
 मध्याह्ने मृदमध्ये च यथायोग्यं निरुहयेत् ॥”
 स्निग्धं स्वभ्यक्तम् । स्निग्धं उष्णामुन्मेषितम् ।
 “स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कुर्यान्निरुहणम् ॥
 जाते निरुहे ततो भवेदुत्कटकासनः ।
 तिष्ठेन्मुहूर्त्तमात्रान् निरुहभागमनेच्छया ॥”
 अत्र सुहृत्समात्रशब्दे नैतदपि बोधितम् ।
 निरुहप्रत्यागमनकालो सुहृत्समात्रः ।
 “अनायातं सुहृत्सामु निरुहं शोधनेर्हरेत् ।
 निरुहेरेव सतिमान् चारुमृजान्स्नेहवैः ॥
 यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफवाधवः ।
 लाघवचोपजायते सुनिरुहं तमादिशेत् ॥
 विविक्षता मनस्तुष्टिः स्निग्धता आधिनियहः ।
 आश्यापनस्नेहवस्त्योः सम्यग्दाने तु लक्ष-
 णम् ॥”
 विविक्षता दत्तौषधनिःसरणम् ।
 “अनेन विधिना शुद्धाग्निरुहं वस्तिदानचित् ।
 द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥
 सस्नेह एकः पवने पित्ते द्वौ पयसा सह ।
 कषायकटुका मूत्रा कफे लघ्नास्तयो हिताः ॥
 पित्तक्षेपानिलाविट् क्षीरयूषरसैः क्रमात् ।
 निरुहं भोजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् ॥
 सुकुमारस्य दृढस्य बालस्य च नृदुर्हितः ।
 वस्तिस्तीक्ष्णा प्रयुक्ता हि तेषां हन्याह्ला-
 युधी ॥
 दद्यादुत्क्लेशनं पूर्वं मध्ये दोषहरं ततः ।
 पश्चात् संशमनीयश्च दद्याद्द्विस्तिं विचक्षणः ॥
 शरकबीजं मधुकं पिप्पली सैन्धवं वचा ।
 हपुषा फलकल्कश्च वस्तिरुत्क्लेशनः स्तुतः ॥”
 दन्तुत्क्लेशनवस्तिः ॥

वस्तिः

कल्मेगुं दृष्टौ द्युतेः ॥ तैले-
र्युतं सुखोष्णं तु पित्रुप्रमाणैः ।
गुडोत्पलं द्विप्रस्तानु मात्रां
स्नेहस्य युक्त्वा मधुसैन्धवादि ॥
प्रक्षिप्य वस्तौ मथितं खजेन
सुवहसुच्छास्य च निर्वालीकम् ।
अङ्गुष्ठमधेन सुखं पिधाय
नेत्राग्रसंस्थामपनीयवर्त्तम् ॥
तेलाक्तगात्रं कृतमत्र विटकं
नाति क्षुधात्तं शयने मनुष्यम् ।
समेधय वेधव्रतशैरसेवा
नात्युच्छ्रिते स्वास्तरणोपपन्ने ॥
सथेन पार्श्वेन सुखं शयानं
कृत्वर्जुदेहं सुसुजोपधानम् ।
निकुक्ष्य सथेतरमस्य सकथि
वामं प्रसार्य प्रणयेत्तत्तत्तम् ॥
स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं
स्निग्धं शूनैर्दृष्टुं पृष्ठवंशम् ।
अकम्पनावेपनलाघवादीन्
प्राणयोगुणां चापि विदर्शयन् हि ॥
प्रपीड्य चैकप्रहयेन दत्तं
नेत्रं शूनैरेव ततोऽवकर्षेत् ।
तिथ्येकप्रणीते तु न याति धारा
गुदव्रणः स्याच्चरिते च नेत्रे ॥
दत्तः शूनैर्नाशयमेति वस्तिः
कण्डं प्रधावत्यतिपीडितश्च ।
श्रीतस्त्वतिस्तम्भकरो विदाहं
मूर्च्छां च कुर्वादतिमात्रमुष्णः ।
स्निग्धोऽतिजात्र्यं पवनान् रुच-
स्तन्वल्पमात्रा लवणस्त्वयोगम् ।
करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
क्षामन्नु सान्द्रः सुचिरेण चेति ॥
दाहान्तिसारौ लवणोऽतिकुर्या-
त्तस्मात् प्रयुक्तं सममेव दद्यात् ।
पूर्वं हि योष्यं मधुसैन्धवन्तु
स्नेहं विनिर्मय्य ततोऽनुकल्कम् ॥
विमथ्य संयुज्य पुनर्ब्रूवेत्तत्
वस्तौ निदध्यान्मथितं खजेन ।
आमाश्रयोऽग्निर्ग्रहणीगुदश्च
तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः ॥
लीयन्त एवं वलथश्च तस्मात्
सथं शयानोऽरतिवस्तिदानम् ।
विह्वातवेगो यदि चार्द्धदत्ते
निकृष्य दत्ते प्रणयेदशेषम् ॥
उत्तानदेहस्य कृतोपधानः
स्याद्द्वितीयमात्रेति तथास्य देहम्
एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमात्रात्
पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥
प्रत्यागते कोष्ठाजलावस्तिः
शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन ।
जीर्णं तु सायं लघु चाल्यमात्रं
सुक्तेऽनुवास्यः परिहृष्टार्थम् ॥”

वस्तिः

“स्निग्धोष्ण एकः पवने निरुहो
ह्यौ स्वादुशीतो पथसा च पित्ते ।
त्रयः समूहाः कटुकोष्ठातीक्ष्णाः
कफे निरुहो न परं विधेयाः ॥
रसेन वाति प्रति भोजनं स्यात्
क्षीरेण पित्ते ॥ कफे च यूषैः ।
तथानुवासेषु च विल्लतेन
स्याज्जीवनीयं फलसाधितश्च ॥”
इति चरके सिद्धिस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
“तत्र स्नेहादीनां कर्मणां वस्तिकर्मप्रधान-
तममाहुराचार्याः । कस्मादनेककर्मकरत्वा-
दस्ते रिह वस्तिर्नानाविधद्रव्यसंयोगाद्दोषाणां
संशोधनसंश्रमनसंयहणानि करोति । क्षीण-
शुक्रं वाजीकरोति कृष्णं दृढयति स्थूलं कर्ष-
यति चक्षुः प्रीणयति वलीपलितमुपहन्ति वयः
स्थापति । शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्य-
मायुषः परिवृद्धिश्च करोति वस्तिः सत्य-
गुपासितः ॥ तथा ज्वरातीसारतिमिरप्रति-
श्यायशरीरोगाधिमान्यार्हिताक्षैकपक्षाघाते-
काङ्गसञ्जाङ्गरोगाभ्यामनोदरशर्कराशूलहृद्गुप-
दंशानाहमूत्रकृच्छ्रगुल्मवातशोणितवातमूत्र-
पुरीषोदावर्तशुक्रार्तवस्तन्यानाश्रुहृद्गुमय्याग्रहा-
शोऽभ्रसरी मृद्वग्नभ्रष्टतिष्ठु चात्यर्थमुपयुज्यते ॥”
“तत्र द्विविधो वस्तिः नैरुहिकः स्नेहिकश्च ।
आस्थापनं निरुह इत्यनर्थान्तरम् । तस्य
विकल्पो माधुतैलकः । तस्य पर्यायशब्दो
यापनो युक्तरथः सिद्धवस्तिरिति । सदोष-
निर्हरणाच्छरीररोगहरणादा निरुहः । वयः
स्थापनादायुःस्थापनाद्वास्थापनम् । माधुतैलि-
कविधानश्च निरुहक्रमचिकित्सिते वक्ष्यामः ॥
तत्र यथा प्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्ति-
विकल्पोऽनुवासनः पादावकष्टः । अनुवसनपि
न दुष्यत्यनुदिवसं दीयत इत्यनुवासनः ॥
तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्रावकष्टोऽपरि-
हार्थोमात्रावस्तिरिति ॥” इति सुश्रुते चिकित्
सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥
“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यापदः स्नेहवस्तिजाः ।
बलवन्तो यदा दोषाः कोष्ठे स्युरनिलादयः ॥
अल्पवीर्यं तदा स्नेहमभिभूय पृथग्विधान् ।
कुर्वन्त्युपद्रवान् स्नेहः स चापि न निवर्त्तते ॥
तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे सुखकषायता ।
जृम्भावातरुजास्तास्ता वेपथुर्विषमज्वरः ॥
पित्ताभिभूते स्नेहे तु सुखस्य कटुता भवेत् ।
दाहस्तृणा ज्वरः खेदो नेत्रमूत्राङ्गपीतता ॥
श्लेष्माभिभूते स्नेहे तु प्रसेको मधुरास्यता ।
गौरवं कृद्दिग्च्छ्वासः कृच्छ्रः शीतज्वरोऽरुचिः ॥
तत्र दोषाभिभूते तु स्नेहे वस्तिं निधापयेत् ।
यथासं दोषशमनानुपयोग्यानि यानि च ॥
अत्याश्रितेऽन्नाभिभवात् स्नेहो नैति यदा
तदा ।
गुरुरामाशयः शूलं वायुश्चाप्रतिसञ्चरः ॥
हृत्पीडासुखवैरसं श्वासो मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ।

वस्तु

तत्रापतपणस्यान्ते दीपनो विधिरिष्यते ॥
अशुद्धस्य मज्जोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
तदाङ्गसदनाभाते श्वासः शूलश्च जायते ॥
पक्षाग्रयगुरुत्वश्च तत्र दद्यान्निरुहणम् ।
अतितीक्ष्णौषधैरेवं सिद्धस्याप्यनुवासनम् ॥
शुद्धस्य दूरानुहते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।
गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽनुवादनम् ॥
स्नेहगन्धिसुखन्तत्र कासश्चासावरोचकः ।
अतिपीडितवत्तत्र विविधा स्थापनन्तथा ॥
अखिन्नस्याविशुद्धस्य स्नेहोऽल्पः सम्युयो-
जितः ।
श्रीतो नृदुश्च नाभ्येति ततो मन्दं प्रवाहयेत् ॥
विबन्धगौरवाभ्यामशूलाः पक्षाग्रयं प्रति ।
तत्रास्थापनमेवाशु प्रयोज्यं सानुवासनम् ॥
अल्पं युक्तवतोऽल्पो हि स्नेहोमन्दगुणस्तथा ।
दत्तो नैति कृतोत्कृष्टौ श्रेष्ठं वा रतिमाव-
हेत् ॥
तत्र वास्थापनं कार्यं शोधनीयेन वस्तिना ।
अन्वासनश्च स्नेहेन शोधनीयेन शस्यते ॥
अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छेन्न दूष्यति ।
कुर्याद्वस्तिगुणां चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो भवेत् ॥
यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिरनिःश्वतः ।
सर्वोऽल्पो वा वृत्तो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजा-
नता ॥
अनायान्तस्त्वहोरात्रात् स्नेहं संशोधनेर्जयेत् ॥
स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ।
इत्युक्त्वा यापदः सर्वाः सलक्षणचिकित्-
सिताः ॥”
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७ अध्यायः ॥
वस्तिकर्माष्टाः, पुं, (वस्तिकर्मणा तच्छोधनयापा-
रेण आष्टाः । वस्तिशोधने एवास्य प्रचुरकार्य-
करत्वात् तथात्वम् ।) अरिष्टवृक्षः । भूरिटा
इति ख्यातः । यथा,—
“अरिष्टो वस्तिकर्माष्टो वेणीरः फेनिलः
क्षुणः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वस्तिमलं, क्ली, (वस्तेर्नाभ्यधोभागस्य मलम् ।)
मूत्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६७ ॥
वस्तु, क्ली, (वसतीति । वस + “वसेत्तु ।” उणा०
१ । ७६ । इति तुन् ।) द्रवम् । यथा,—
“बुद्धद्रव्यं स्तौपिकं स्यात् सत्त्वं द्रव्यश्च वस्तु च ॥”
इति ॥
(तथा, भागवते । ६ । ४ । २७ ।
“गृहेषु दारेषु सुतेषु वन्येषु
द्विपोत्तमस्यन्दनवाजिवस्तुषु ।
अक्षय्यरत्नाभरणान्तरादि-
अनन्तकोषेष्वकरोदसंस्तुम् ॥”
पात्रभूतम् । यथा, रघौ । ३ । २६ ।
“अथोपनीतं विधिवद् विपश्चितो
विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्त्ययत्नाच्च बभूवुरत्र ते
क्रिया हि वस्तुर्पादता प्रसीदति ॥”)

प्रदार्थः । यथा,—

“भावः प्रदार्थो धर्मः स्यात् सत्त्वं तत्त्वञ्च
वस्तु च ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।

“सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु

प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥”)

जगति वस्तुद्वयं भावोऽभावश्च । इति न्याय-

शास्त्रम् ॥ सच्चिदानन्दद्वयं ब्रह्म । इति वेदान्त-

सारः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ४६ ।

“अहो वस्तुनि मात्सर्यमहो भक्तिरवस्तुनि ॥”

कार्यम् । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १५ । २५ ।

“वस्तुष्वशक्येषु सतुदयमश्चेत्

शक्येषु मोहादसमुदयमश्च ।

शक्येषु कालेन ससुदयमश्च

विधैव कार्यव्यसनं वदन्ति ॥”

अर्थः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।

६ । ६५ ।

“अथाङ्गिरसमगण्यमुदाहरणवस्तुषु ।

ऋषयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥”

इतिवृत्तम् । यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् ।

“अहमस्यां कालिदासगणितवस्तुना नवेन चोट-
केनोपस्थास्ये ॥”)

वस्तुकं, स्त्री, (वस्तु + संज्ञायां कन् ।) वास्तुकम् ।

इति शुब्दरत्नावली राजनिघण्टुश्च ॥

वस्तुकौ, स्त्री, (वस्तुक + गौरादित्वात् ङीष् ।)

श्वेतचिह्नीशकः । इति राजनिघण्टुः ॥

वस्त्यं, स्त्री, (वस् + क्तिन् । वस्तिर्वासस्तस्यां

साधु । वस्ति + “तच्च साधुः ।” ४ । ४ । ६८ ।

इति यन् ।) गृहम् । इत्यमरः ॥

वस्तं, स्त्री, (वस्यते आच्छादयतेऽनेनेति । वस

आच्छादने + “सर्वधातुभ्यः कृन् ।” उणा० ४ ।

१५८ । इति कृन् ।) परिधानादुपयुक्तकार्पासादि-

निर्मितवस्तु । कापड इति भाषा । तत्पर्यायः ।

आच्छादनम् २ वासः ३ चैलम् ॥ वसनम् ५

अंशुकम् ६ । इत्यमरः ॥ सिचयः ७ प्रोतः ८

लक्तकः ९ कर्पटः १० शाटकः ११ कश्मिः १२ ।

इति जटाधरः ॥ वासनम् १३ द्विचयम् १४

प्रोतम् १५ छादम् १६ वासम् १७ । इति

शुब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य परिधानविधिर्यथा,

भृगुः ।

“विक्रान्तोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च ।

अतः स्नानं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि ॥”

विक्रान्तः परीधानासंज्ञितकच्छः । तथा च ।

“परीधानाद्विहङ्गकक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ॥”

स्मृतिः ।

“वाग्ने एष्टे तथा नाभौ कक्षत्रयमुदाहृतम् ।

शुभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥”

बौधायनः ।

“नाभौ धृतश्च यदस्त्रमाच्छादयति जानुनी ।

अन्तरीयं प्रशस्तं तद्विहङ्गसुभयोस्तयोः ॥”

प्रचेताः । दशा नाभौ प्रयोजयेत् । स्मृतिः ।

न स्यात् कर्मणि कश्चुकीति । उत्तरीयधारणं
चोपवीतवत् ।

“यथा यज्ञोपवीतश्च धार्यते च द्विजोत्तमैः ।

तथा सन्धार्यते यत्रादुत्तराच्छादनं शुभम् ॥”

इति स्मृतिः ॥

अत्र यथा द्विजोत्तमैः सन्धार्यत्वादिना उप-

वीतं धार्यते तथा उत्तराच्छादनमपि द्विजो-

त्तमैरिति प्रदर्शनमात्रम् । प्रागुक्तभृगुवचनेन

सर्वेषां द्विवस्त्रताप्रतीतिः । पारस्करः । एकक्षे-

द्वासो भवति तस्य उत्तरार्द्धेन प्रच्छादयतीति ।

इत्याहिकतत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य धारणगुणाः ।

यथा,—

“काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीं प्रहर्षणम् ।

श्रीमत्पारिवर्षं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥”

इति राजवल्कलः ॥ * ॥

अपि च ।

“स्नातस्थानन्तरं सत्यवस्त्रेण तनुमार्जनम् ।

कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्ठ्यादीवनाशनम् ॥

कौषेयं चित्रवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रं तथैव च ।

वातश्लेष्महरं तत्तु शीतकाले विधारयेत् ॥”

कौषेयं पट्टाभरं तसरवस्त्रञ्च ।

“मेघं सुशीतं पित्तघ्नं कषायं वक्षसुच्यते ।

तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते ॥”

कषायं कोकची इति लोके । कषायरागरक्तं
वा ।

“शुक्लान्तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् ।

न चोष्णं न च वा शीतं तत्तु वर्षासु धारयेत् ॥

यशस्यं काम्यमायुष्यं श्रीमदानन्दवर्द्धनम् ।

त्वय्यं वशीकरं रय्यं नवं निर्मलमम्बरम् ॥”

काम्यं कामोद्दीपकम् ।

“कदापि न जनेः सद्भिर्धार्यं मलिनमम्बरम् ।

तत्तु कण्ठकमिकरं स्नान्यलक्ष्मीकरं परम् ॥”

अलक्ष्मीरश्रीभा दाद्विं वा । इति भाव-

प्रकाशः ॥ * ॥ (अथ स्वप्ने वस्त्रादिदर्शनात्

शुभफलं यथा,—

“कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुते-

जसः ।

यः पश्येन्नभते यो वा कृत्वादर्थविशामिषम् ॥

शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ॥

यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽश्नुते ॥”

इति वामटे शरीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

अथ नववस्त्रपरीधानदिनम् ।

“ब्रह्मानुराधवसुतिष्ठतिशस्त्रहस्त-

विजोत्तराभिपवनादितिरेवतीषु ।

जन्मर्चनीवबुधशुक्रादिनोत्पत्तादौ

धार्यं नवं वसनमीश्वरदेवतुष्टौ ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।

“सूर्य्यं चाल्पधनं व्रणः शशदिने क्षेपः सदा

भूमिजे

वस्त्राणां बहुता बुधे सुरगुरौ विद्यागमः

सम्पदः ।

नानाभोगयुतः प्रमोदशयनं दिव्याङ्गना भार्गवे
शरीरे स्युः खलु रोगशोककलहा वस्त्रे धृते

नूतने ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

अस्य चारसंयोगनिषिद्धिर्दिनानि यथा,—

“मन्दमङ्गलषष्ठीषु द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।

वस्त्राणां चारसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

तद्दानफलं यथा,—

“वासोदक्षन्त्रसालोक्त्यमश्विसालोक्त्यमश्वदः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“द्विजानां ये तु सततं शुभवस्त्रप्रदा नराः ।

वस्त्रगन्धयुतः पन्थास्तेषां सुजलशीतलः ॥”

इत्यादि वङ्गपुराणे यमशर्मिलोपाख्याननामा-

ध्यायः ॥ * ॥ तेन विष्णुपूजाविधिर्यथा,—

“दुकूलपट्टकौषेयवाल्ककार्पासकादिभिः ।

वासोभिः पूजयेद्विष्णुं सुशुभैरात्मनः प्रियैः ॥”

इति तत्रैव क्रियायोगनामाध्यायश्च ॥

तद्ग्रहणविधिर्यथा । विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“वस्त्रं दद्यान्ममादद्यात् परिधाय तथा पुनः ।

आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके ॥”

तस्याधिपतिर्यथा । तत्रैव ।

“बार्हस्पत्यं स्मृतं वाचः सौम्यानि रजतानि च ।

पत्तिञ्च तथा सर्वं वायव्याः परिकीर्त्तिताः ॥”

तत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तं यथा । हारीतः । मणि-

वासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्राष्टप्रतं जपेत् ।

अष्टसहस्रं अष्टोत्तरसहस्रम् । इति शुद्धि-

तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।

श्रीभगवानुवाच ।

“कार्पासं काम्बलं वाल्कलं कौषेयं वस्त्रमिष्यते ।

तत् पूर्वं पूजयित्वैव मन्त्रेर्देवाय चोत्खजेत् ॥

निर्दग्धं मलिनं जीर्णं छिन्नं गात्रावलिङ्गितम् ।

परकीयं वाखदष्टं कृषीविह्वं तथोचितम् ।

उपकेशं विधौतश्च श्लेष्मन्नादिदूषितम् ॥

प्रदाने देवताभ्यश्च देवे पेत्रे च कर्मणि ।

वर्जयेत् प्रापयोगेन यज्ञादावुपयोजनम् ॥”

प्रापयोगेन इत्यत्र स्त्रीपयोगेन इति क्वचित्

पुस्तके पाठः ।

“उत्तरीयोत्तरासङ्गौ निचोलो मोदचेलकः ।

परिधानश्च पश्चैतान्यस्युतानि प्रयोजयेत् ॥

प्राणवस्त्रं नीशारश्च तथेवातपवारणम् ॥”

क्वचित् पुस्तके प्राणवस्त्रमित्यत्र मणिवस्त्रमिति

पाठः ।

“चण्डातकं तथा दूष्यं पञ्च स्युतान्यदुष्टये ।

पताकाध्वजदण्डादौ स्यूतं वस्त्रं प्रयोजयेत् ॥

अन्यत्रावरणादौ च तद्दिना शस्ततोऽपि च ।

रक्तं कौषेयवस्त्रञ्च महादेशे प्रशस्यते ॥

गीतं तथैव कौषेयं वासुदेवाय चोत्खजेत् ।

रक्तान्तु कम्बलं दद्यात् शिवाय परमात्मने ॥

विचित्रं सर्वदेवेभ्यो देवीभ्योऽंशुं निवेदयेत् ।

कार्पासं सर्वतोभद्रं दद्यात् सर्वेभ्य एव तु ॥

नैकान्तरक्तं दद्यात् वासुदेवाय चैलकम् ।
तथा नैकान्तरक्तं शिवाय विनिवेदयेत् ॥
नीलीरक्तं यद्वस्त्रं तत् सर्वत्र विवर्जितम् ।
देवे पैत्रे स्त्रीपथोगे वर्जयेत्तद्विचक्षणः ॥
नीलीरक्तं प्रमादात्तु यो दद्याद्विष्णवे बुधः ।
निष्कला तस्य तत्पूजा तदा भवति भैरव ॥
विचित्रे वाससि पुनर्लभं नीलीविरञ्जितम् ।
वस्त्रं दद्यान्महादेये नान्यस्मै तु कदाचन ॥
द्विपदां ब्राह्मणो यद्वत् देवानां वासवो यथा ।
तथा भूषणवर्गेषु वस्त्रसुत्तममुच्यते ॥
वस्त्रेण चायते लज्जां वस्त्रेण चायते त्वचम् ।
वस्त्रात् स्यात् सर्वतः सिद्धिस्तुल्यं प्रदत्तम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

राज्ञा सदा वस्त्राच्छादितशरीरं कर्तव्यम् ।
यथा,—

“सर्वदा मङ्गलं रत्नं धारयेत् सह दूर्जया ।
अवस्त्राच्छादितं गात्रं न विप्रैः प्रदर्शयेत् ॥”

इति तत्रैव ८६ अध्यायः ॥

नीलवस्त्रं परिधाय विष्णुपूजननिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

“भूषितो नीलवस्त्रेण यो हि मातृपसर्पति ।
वर्षाणाञ्च शतं पञ्च क्षमिभूत्वा स तिष्ठति ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि अपराधविशोधनम् ।
प्रायश्चित्तं विशालाक्षि येन मुच्येत किल्बिषात् ॥
व्रतं चान्द्रायणं कृत्वा विधिद्वयेन कर्मणा ।
मुच्यते किल्बिषात् भूमे एवमेतन्न संशयः ॥”

इति वाराहे नीलवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ * ॥ विष्णुपूजने रक्तवस्त्रपरी-
धाननिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

“रक्तवस्त्रेण संयुक्तो यो हि मातृपसर्पति ।
तस्यापि शृणु सुश्रोणि कर्म संसारमोक्षणम् ॥
रजखलासु नारीषु रजो यत्तत् प्रवर्तते ।
तेनासौ रजसा स्पृष्टो कर्मदोषेण जानतः ॥
वर्षाणि दशपञ्चैव वसते तत्र निश्चयः ।
रजो भूत्वा महाभागे रक्तवस्त्रपरायणः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य कायविशोधनम् ।
येन मुच्यन्ति वै भूमे पुरुषाः शास्त्रवर्जिताः ॥
एकाहं ततः कृत्वा दिनानि दश सप्त च ।
वायुमह्यो दिनत्रयीणि दिनमेकं जलाशनः ॥
एवं ॥ मुच्यते भूमे मम विप्रियकारकः ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा ममासौ रोचते सह ॥
एतत् कथितं भूमे रक्तवस्त्रविभूषितम् ।
प्रायश्चित्तं महाभागे सर्वं संसारमोक्षणम् ॥”

इति तत्रैव रक्तवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
परिधृतकणवस्त्रस्य विष्णुपासननिषेधो यथा,—

“यः पुनः कणवस्त्रेण मम कर्मपरायणः ।
देवि कर्माणि कुर्वीत तस्य वै पतनं शृणु ॥
बुधा वै पञ्चवर्षाणि काष्ठभक्षश्च जायते ।
मशकच्छोणि वर्षाणि कच्छच्छोणि च पञ्च च ॥
न स गच्छति संसारं मम कर्मपरायणः ।
पारावतश्च जायेत नववर्षाणि पञ्च च ॥

जातो ममापराधेन सितः पारावतो भुवि ।
निष्ठते मम पार्श्वेषु यत्रैवाहं प्रतिष्ठितः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य संसारमोक्षणम् ।
येनासौ लभते सिद्धिं कणवस्त्रपराधतः ॥
सप्ताहं यावत् भुक्ता त्रिरात्रं शक्तपिष्टिकाम् ।
त्रीणि पिष्टान् त्रिरात्रं एवं मुच्येत किल्बि-
षात् ॥

य एतेन विधानेन देवि कर्माणि कारयेत् ।
सुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ।
न स गच्छति संसारं मम लोकाय गच्छति ॥”
इति तत्रैव कणवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
परिधृताधौतवस्त्रस्य विष्णुकर्मकरणनिषेधो
यथा,—

वराह उवाच ।

“वाससा न च धौतेन यो मे कर्माणि कारयेत् ।
सुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ॥
तस्य दोषं प्रवक्ष्यामि अपराधं वसुधरे ।
पतन्ति येन संसारं वाससोच्छिष्टकारिणः ॥
देवि भूत्वा गजोन्मत्तास्तिल्येकं नरो भुवि ।
उच्छेकं भवेज्जन्म जन्म चेकं खरस्तथा ॥
गोमायुरेकजन्मा वै जन्म चेकं हयस्तथा ।
सारङ्गश्चैकजन्मा वै ग्धो भवति चेकतः ॥
सप्तजन्मान्तरं पञ्चाक्षतो भवति मानुषः ।
मङ्गलश्च गुणज्ञश्च मम कर्मपरायणः ।
निरापराधो दत्तश्च अहङ्कारविवर्जितः ॥

धरगुवाच ।

सुतमेतत् प्रयत्नेन यत्तथा ससुदाहृतम् ।
संसारं वाससोच्छिष्टं येन गच्छन्ति मानवाः ॥
प्रायश्चित्तं मे ब्रूहि सर्वकर्मसुखावहम् ।
किल्बिषात् येन मुच्यन्ति तव कर्मपरायणः ॥

वराह उवाच ।

शृणु तत्त्वेन मे देवि कथ्यमानं मयानघे ।
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि मम भक्तिपरायणः ॥
यावत्केन दिनं त्रीणि पिण्याकेन पुनस्त्रयः ।
कणभक्षो दिनत्रयीणि पायसेन दिनत्रयम् ॥
एवं कृत्वा महाभागे वाससोच्छिष्टकारिणः ।
अपराधं न विद्वेत संसारश्च न गच्छति ॥”
इति तत्रैव अधौतवासःपरिधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ * ॥ अथ परिहितपरकीयवस्त्रस्य
विष्णुपूजादिकरणे प्रायश्चित्तम् ।

वराह उवाच ।

“यः पारवर्णे वस्त्रेण नावधूतेन माधवि ।
प्रायश्चित्तो पुमाश्मर्खो मम कर्मपरायणः ॥
करोति मम कर्माणि स्पृष्ट्वा ते मां तमःस्थितः ।
ग्धो वै जायते देवि वर्षाणि त्रीणि सप्त च ॥
हीनपादेन जायेत चैकजन्म वसुधरे ।
मूर्खश्च क्रोधनश्चैव मङ्गलश्चैव जायते ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि प्रायश्चित्तं महौजसम् ।
येन गच्छति संसारं मम भक्तो यवस्थितः ॥
अष्टभक्तं ततः कृत्वा मम कर्मपरायणः ।
माधव्यैव तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशी ।
तिष्ठेज्जलाशये तत्र चान्नो दान्तो जितेन्द्रियः ।

अनन्यमानसो भूत्वा मम चिन्तापरायणः ॥
प्रभातायान् शुर्वर्ण्यं उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं मुच्येत किल्बिषात् ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहे परकीयवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ * ॥ काश्चननिर्मितवस्त्रप्रमाणं
यथा,—

“यावत् काश्चनवस्त्राणां वाहिका गोपकन्यकाः ।
काश्चित्तत्राययुः शीघ्रं यत्र चन्द्रावली मुदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २८ अध्यायः ॥
“आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः ।
आसनः शूचिरेतानि न परेषां कदाचन ॥”
ईशद्वैतादिवस्त्रस्य पश्चिमाग्रादिप्रसारित-
वस्त्रस्य च अधौतत्वं यथा,—

“ईशद्वैतं स्त्रिया धौतं यद्वैतं रजकेन तु ।
अधौतं तद्विजानीयाद्दशा दक्षिणपश्चिमे ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

सत्यतपाः ।

“प्राग्यमुदगमं वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत् ।
पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रचालनान् शुचि ॥”
अत्राग्रं दशा दक्षवत् ॥ * ॥ प्रचेताः ।
“स्वयं धौतेन कर्तव्या क्रिया धर्मगा विपश्चिता ।
न च राजकधौतेन नाधौतेन भवेत् क्वचित् ॥
पुत्रमित्रकलत्रेण स्वजातिवान्धवेन च ।
दासवर्गण यद्वैतं तत् पवित्रमिति स्थितिः ॥”
स्नानोत्तरं उष्णीषवस्त्रस्य धार्यत्वं यथा ।
उष्णीषधारणं शिरोजलापनयनाय । तेन तद-
नन्तरं न धार्यम् । तथा महाभारतम् ।

“आप्तः साधिवासेन जलेन च सुगन्धिना ।
राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलापितम् ।
जलजयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्धनि ॥”
शिथिलापितं अगाढवद्धम् ॥ * ॥ निविद्ध-
वस्त्राणि यथा । भारते ।

“न स्यतेन न दग्धेन पारवर्णेण विशेषतः ।
मूर्धिकोत्कीर्णजोर्णेन कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥”
नारसिंहे ।

“न रक्तसुख्यं वासो न नीलश्च प्रशस्यते ।
मलाक्तश्च दशाहीनं वज्रयेदस्वरं बुधः ॥”
उल्लङ्घनं उत्कटरक्तविशेषम् । आचाररत्ने
उपशनाः ।

“दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्यात् कर्माण्यभावतः ।”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“वस्त्रं नान्यधृतं धार्यं न रक्तं मलिनं तथा ।
जीर्णं वापदशश्चैव श्वेतं धार्यं प्रयत्नतः ॥

उपानहं नान्यधृतं ब्रह्मसूत्रश्च धारयेत् ।
न जीर्णमलवद्वासो भवेच्च विभवे सति ॥”

योगियाज्ञवल्कराः ।

“स्नात्वेवं वाससी धौते अक्षिन्ने परिधाय च ।
प्रचाल्योत्कटदक्षिणं हस्तौ प्रचालयेत्ततः ॥
अभावे धौतवस्त्राणां शाण्ण्यौमाविकानि च ।
कुतपो योगपट्टं वा द्विज्वासा येन वा भवेत् ॥

अधौतेन च वस्त्रेण नित्यनेमिस्त्रिकी क्रियाम् ।
कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम् ॥”
कृतपो नेपालकम्बलः ॥ * ॥ तपस्यात् पूर्वं
ज्ञानवस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा,—

“निष्पीडयति यः पूर्वं ज्ञानवस्त्रं तर्पणात् ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पिङ्गणैः सह ॥”
यावालिः ।

“ज्ञानं कृत्वा वासास्तु विष्णुं कुरुते यदि ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति ॥ * ॥
नार्द्रमेकं वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ॥”

हारीतः । आर्द्रं सप्तवातहतमपि शुद्ध-
मिति ॥ * ॥ मदनपारिजाते पारस्करः ।
एकच्छेदाद्यो भवति तस्योत्तरार्द्धेन प्रच्छाद्य-
तीति । इत्याहुकितत्वम् ॥ * ॥ संक्रान्त्यादौ
वस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा । षट्त्रिंशत्सत-
निगमौ ।

“संक्रान्त्यां पञ्चदश्याश्च द्वादश्यां आह्वाधारे ।
वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न च चारेण योजयेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्वम् ॥

वस्त्रकुट्टिमं, क्ली, (वस्त्रनिर्मितं कुट्टिम-
मिव ।) इवम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वस्त्रस्य
कुट्टिमं सुदृश्यम् ।) वस्त्रयहम् ॥

वस्त्रयहं, क्ली, (वस्त्रनिर्मितं यहम् ।) वस्त्र-
निर्मितशाला । तावु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पटवापः २ पटमयम् ३ दूष्यम् ४ स्थलम् ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रग्रन्थिः, पुं, (वस्त्रस्य ग्रन्थिः ।) परिधान-
वस्त्रस्य ग्रन्थनम् । तत्पर्यायः । उच्चयः २
नीवी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रपञ्जलः, पुं, कोलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्त्रपुत्रिका, स्त्री, (वस्त्रनिर्मिता पुत्रिका पुत्त-
लिका ।) वस्त्रनिर्मितपुत्तलिका । इति शब्द-
माला ॥

वस्त्रभूषणः, पुं, (भूषयतीति । भूषि + ल्युः ।
वस्त्रस्य भूषणः रञ्जक इत्यर्थः ।) साकरुण्ड-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्त्रभूषणा, स्त्री, (वस्त्रस्य भूषणं रागो यस्याः ।)
मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणदयो-
रस्या मञ्जिष्ठाशब्दे ज्ञातया ॥)

वस्त्रयोनिः, स्त्री, (वस्त्रस्य योनिरुत्पत्तिकार-
णम् ।) वसनोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
“त्वक्फलकमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दृष्टं त्रिषु ॥”

इत्यमरः ॥

वस्त्ररञ्जनः, पुं, (रञ्जयतीति । रञ्ज + श्चिच् +
ल्युः ।) वस्त्राणां रञ्जनः । कुसुमः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“स्यात् कुसुमं वह्निशिखं वस्त्ररञ्जनमित्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वस्त्रं, क्ली, (वस निवासे आच्छादने वा + “धाष्ट-
वस्यज्यतिभ्यो नः ।” उणा० ३ । ६ । इति
करणद्वौ यथायथं नः ।) वेतनम् । मूल्याम् ।
(यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ६ ।

“भूयसा वस्त्रमचरत् कनीयोऽविक्रीतो अका-
निषं पुनर्यन् ॥”)

वसनम् । द्रव्यम् । इति विश्वः ॥ धनम् । भृतिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (वस्त्रे आच्छादयति शरीर-
मिति । कर्त्तरि नः ।) त्वक् । इत्यमरटीकायां
रामायणः ॥

वस्त्रः, पुं, (वस् + न ।) मूल्याम् । इत्यमरः ॥
वस्त्रनं, कटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वस्त्रसा, स्त्री, (वस्त्रं चर्म सौवर्गम् । वस्त्र +
शिव + डः । स्त्रियां टाप् ।) ज्ञायुः । इत्यमरः ॥
व(स्त्रो)स्त्रौकसारः, स्त्री, (वस्त्रौकेशु रत्नाकरेषु
सारा ।) इन्द्रपुरी । (यथा, रघुः । १६ । १० ।

“वस्त्रौकसारामभिभूय साहं
सौराष्यवहोत्सवया विभूत्या ।
समग्रशक्तौ त्वयि स्वयं वश्ये
सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥”)

इन्द्रनरी । (यथा, महाभारते । ३ । १८८ ।
१०१ ।

“वस्त्रौकसारां नलिनीं नर्मदाश्चैव भारत ॥”)
कुवेरपुरी । (यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १५ ।

“नेतादृशं दृष्टपूर्वं कुवेरवदनेष्वपि ।
धनञ्च पूर्यमाणं नः किं पुनर्मनुजेष्विति ।
यत्तं वस्त्रौकसारेयमित्युत्तमं विस्मिताः ॥”)
कुवेरनदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वह, इ क त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-अक-सेट् ।) इ क, बहयति । त्विधि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

वह, ऐ ञ औ प्रापणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-उभ-दिक-अनिट् ।) प्रापणमिह
अन्तस्य रूपम् । ऐ, उह्यात् । ञ, वहति
वहते भारं यामं जनः प्रापयतीत्यर्थः । औ,
अवाचीत् । अर्थान्तरे अकर्मकोऽयम् । यथा ।
जम्बूः सरिद्वहति सीमनि कसुकण्ठोति
नैवधे । मन्दं मरुद्वहति गर्जति वारिवाहः ।
इति महानाटके । ववाह रत्नं पुरुषास्ततो
जाताः सहस्रशः । इत्यादि सिद्धार्थमोष्ठा-
दिषु वहधातुं मन्यते वर्णदेशप्रणयैव ।
वस्तुतस्तु ववाहसम्मतत्वादोष्ठादिरनेनोपे-
क्षितः । ववाह इति चखीप्रयोगस्य तु वाह
उ यत्ने इत्यस्मात् गणकतानित्वात् परस्मैपद-
सिद्धिः । अनेकार्थत्वात् सुखाव इत्यर्थः । अथवा
वव इत्याह इत्येव आख्यानम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

वहः, पुं, (वहति युगमनेनेति । वह + “गोचर-
सञ्चरेति ॥” ३ । ३ । ११६ । इति घप्रत्ययेन
साधु ।) वृषस्कन्धप्रदेशः । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । ४ । २ । २१ ।

“यस्य वाहू समौ दीर्घौ व्याघातकठिनत्वचौ ।
दक्षिणे चैव सखे च गवामिव वहः कृतः ॥”
वहतीति । वह + अच् ।) घोटकः । वायुः ।
इति मेदिनी । हे, ८॥ पन्थाः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाहके, त्रि ।

यथा, मनुः । १ । ७६ ।

“आकाशात् विकृन्वाणात् सर्वगन्धवहः

शुचिः ।

बलवान् जायते वायुः स वै स्वर्गयुगो मतः ॥”)
वहतः, पुं, (वहतीति । वह + अतच् ।) वृषः ।

पान्थः । इत्युणादिकोषः ॥

वहतिः, पुं, (वहतीति । वह् + “वहिवस्यर्त्तिभ्य-
श्चित् ॥” उणा० ४ । ६० । इति अतिः ।)
वायुः । इत्युणादिकोषः । गौः । सचिवः । इति
मेदिनी । ते, १४८ ॥

वहती, स्त्री, (वहतीति । वह् + अति । वा
डौष् ।) नदी । इति केचित् ॥

वहतुः, पुं, (वह् + “एधिवहोश्चतुः ।” उणा०
१ । ७६ । इति चतुः ।) यथिकः । वृषभः ।
इति मेदिनी । ते, १४६ ॥ (विवाहकाले कन्यायै
देयवस्तु । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । १३ ।

“सूर्याया वहतुः प्रागात् धवितायमवाह्यतु ।”
“वहतुः कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थः ।”

इति तज्ज्ञाथ्ये सायणः ॥ विवाहः । यथा, ऋग्-
वेदे । १० । ८५ । १४ ।

“यद्विना पृच्छमाना वयातं

त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ॥”

“सूर्याया वहतुं विवाहमित्यर्थः ।” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥ वहनकारणे, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ७ । १ । १७ ।

“उभा कृण्वतो वहतू मियेधे ।”

“उभौ वहतू वहनहेतु स्तोत्रं शृण्वन् कृण्वतः
कुर्वन्तो मियेधे ।” इति तज्ज्ञाथ्ये सायणः ॥)

वहनं, क्ली, (उह्यतेऽनेनेति । वह् + करणे
ल्युट् ।) होड़ः । हुड़ी इति भाषा । यथा,—
“तरणो भेलके वारिरथो नौस्तरिकः जवः ।
होड़स्तरान्धुर्वहनं वहिचं बान्धटः पुमान् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ४५ ।

“क्षणान्तरे च वणिजामाक्रन्देस्त्रीप्रपूरितम् ।
भरादिव तदुत्पत्य वहनं समभज्यत ॥”

वह + भावे ल्युट् । प्रापणम् । धारणम् ।
यथा, महाभारते । २ । ३१ । ४१ ।

“पावनात् पावकश्चासि वहनात् ह्यवाहनः ॥”
वहतीति । वह + ल्युः । वाहके, त्रि । यथा,
कथासरित्सागरे । ११६ । १६६ ।

“दैत्यानामधिपो विमानवहनः सान्तःपुरः

सानुगः ॥”)

वहन्तः, पुं, (वहति वातीति । वह् + “तृभूषहि-
वसीति ॥” उणा० ३ । १२८ । इति ऋच् ।)
वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
(उह्यते इति । कर्मणि भञ्च् ।) बाले, त्रि ।
इत्युणादिकोषः ॥

व(व)हनः, पुं, (उह्यतेऽनेनेति । वह् + बाहुलकात्
अलच् ।) पीतः । इति हारावली । १४२ ॥
वृद्धे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (बहुले च यथा,
उत्तरचरिते । १ ।

वह्निर्वा

“रसावस्थाः स्वर्गो वपुषि वह्नलचन्दनरसः ॥”
यथा वा प्रबोधचन्द्रोदये । १ ।
“येन त्रि.सप्तलखो वृषवह्नलवसामांसमस्तिष्कपङ्क-
प्राग्भारेऽकारि भूरिष्णुतरुधिरसरिदारिपूरे-
भिवेकः ॥”
वह्नलगन्धः, स्त्री, (वह्नलः प्रचुरो गन्धो यस्य ।)
शम्बरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्नलचक्षुः, [स] पुं, (वह्नलानि प्रचुराणि चक्षु-
षीव पुष्पाण्यस्य ।) मेघद्विज्जी । इति रत्न-
माला ॥ पुस्तकान्तरे ।
“नन्दीवृक्षो मेघद्विज्जी तथा मेघविशीलिका ।
चक्षुर्वह्नलं चक्षुश्च मेघद्विज्जी गृह्णतुमाः ॥”
इत्यपि पाठः ॥
वह्नलत्वचः, पुं, (वह्नला दृढा त्वचा वल्कलं यस्य ।)
श्वेतलोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्नला, स्त्री, (वह्नलानि प्रचुराणि पुष्पाणि
सन्त्यस्या इति । अश्वत्थादित्वाद् ।) शत-
पुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थूलेला । इति
भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“एला तु वह्नला स्थूला मालेयं ताडकाफलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वह्ना, स्त्री, (वह्नतीति । वह् + अच् । टाप् ।)
नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥
व(व)ह्निः, [स] य, बाह्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । १० । ४५ ।
“सुखबाह्वरूपज्जानां या लोके जातयो वह्निः ।
न्निच्छन्वाचक्षार्थवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥”
यथा च, रामायणे । २ । ५३ । २ ।
“अद्वेयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदात् वह्निः ।
या सुमन्त्रेण रक्षिता तां नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥”
व(व)ह्निःकुटीचरः, पुं, (वह्निःकुटी चरतीति ।
चर + टः ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वह्नितः, त्रि, (अवधीयते स्तेति । अव + धा + क्तः ।
अवस्थातो लोपः ।) अवह्नितः । इति द्विरूप-
कोषः ॥
वह्नित्रं, स्त्री, (वह्नति द्रव्याणीति । वह् + “अशिवा-
दिभ्य इत्रोच्ची ।” उणा० ४।१७२ । इति इत्रः ।)
पोतः । तत्पर्यायः । वाञ्छटः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ५ ।
“प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदं
विहितवह्नित्रचरित्रमखेदम् ॥”
वह्नित्रकं, स्त्री, (वह्नित्र + स्वार्थे कन् ।) जलयानम् ।
यथा, हेमचन्द्रे ।
“सांयात्रिकः पोतवह्निकु यानपात्रं वह्नित्रकम् ।
वोह्नित्वं वह्ननं पोतः पोतवाहो नियामकः ॥”
व(व)ह्निर्द्वारं, स्त्री, (वह्निःस्व द्वारम् ।) तोरणम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा,—
“धिगच्छेता विद्या धिगपि कविता धिक्सुजनता
वयो रूपं धिक् धिगपि च यशो निर्जनमतः ।
असौ जीयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्
वह्निर्द्वारे यस्मात्तृणलभसमाः सन्ति गुणिनः ॥”
इत्युद्भटः ॥)

वह्निः

व(व)ह्निर्द्वारप्रकोष्ठकः, पुं, (वह्निर्द्वारस्य प्रको-
ष्ठकः ।) गृहस्य द्वाराद्वह्निः प्रकोष्ठम् । तत्प-
र्यायः । प्रघाणः २ प्रघणः ३ अलिन्दः ४ ।
इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥
व(व)ह्निर्भूतः, त्रि, (वह्निम् + भू + क्तः ।) वह्नि-
र्गतः । वह्निःशब्दपूर्वकप्राप्तार्थभूषातोः कर्त्तरि
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा, “पञ्चविधिता-
वह्निर्भूतसाध्यविधिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रति-
वध्यताशालिसंश्रयः पञ्चता ॥” इति जगदीशः ॥
व(व)ह्निर्मुखः, त्रि, (वह्निर्वाह्यविषये मुखं प्रवणता
यस्य ।) विसुखः । यथा, नरसिंहाचार्यधृते-
शानसंहितायाम् ।
“शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः ।
सर्वे पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिवह्निर्मुखः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
व(व)ह्निश्चरः, पुं, (वह्निश्चरतीति । चर + टः ।)
कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निश्चरशरीरे,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २३ । २३ ।
“युवयोर्यन्मदीयं तन्मामकं युवयोः स्वकम् ।
एतत्सत्यं विजानीतं युवां प्राणा वह्निश्चराः ॥”
वह्निदुकः, पुं, विभीतकटचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्निः, पुं, (वह्नति धरति ह्यर्थं देवार्थमिति ।
वह् + “वह्निस्युयिति ।” उणा० ४ । ५१ ।
इति निः ।) चित्रकः । भस्मातकः । (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
“मञ्जिष्ठाचौ वासको देवदारु
पथ्यावह्नौ औषधाचौ विद्वज्जम् ॥”)
निम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रेफः । इति
तत्त्वम् ॥ अग्निः । इत्यमरः ॥ ३० । तस्य नामानि
यथा,—
“ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुमस्तथा ।
दहनः शोषणश्चैव तर्पणश्च महाबलः ।
पिटरः पतंगः स्वर्णस्वगाधो भ्राज एव च ॥”
अन्यत्र तु नामान्तराण्युक्तानि यथा,—
“जृम्भकोद्दीपकश्चैव विभ्रमधमशोभनाः ।
अवसथाह्वनीयौ दक्षिणामिक्षथे व च ।
अन्वाहार्यौ गार्हपत्य इत्येते दश वह्नयः ॥”
अन्येन्यथोक्तानि यथा,—
“भ्राजको रज्जकश्चैव क्षेदकः क्षेपकस्तथा ।
धारको बन्धकश्चैव ज्ञावकाश्चैव समधा ।
यापकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्मृतः ॥”
शरीरस्थवह्नेः स्थानानि यथा,—
“वह्नयो दोषदूष्येषु संलीना दश देहिनः ॥”
दोषदूष्यो यथा,—
“वातपित्तकफा दोषादूष्याः स्युः सप्त धातवः ॥”
इति सारदातिलकः ॥
तत्र निविद्धकर्माणि यथा,—
“नाशुद्धोऽग्निं परिचरेत् न देवान् कीर्त्तयेद्दधीन् ।
न चाग्निं लङ्घयेद्दीमान् नोपदधादधः क्वचित् ॥
न चैनं पादतः कुण्यात् सुखेन न धमेद्बुधः ।
असौ न निःशिपेदग्निं नाग्निः प्रशमयेत्तथा ॥
न वह्निं सुखनिश्वासेज्जालयेन्नाशुचिर्बुधः ।

वह्निः

स्वमग्निं नैव हस्तेन सुश्रेष्ठापसु चिरं वसेत् ॥
नापश्चिपेन्नोपधमे न हर्षेण च पाणिना ।
सुखेनाग्निं समिन्नीतं सुखादभिरजायत ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
शौनक उवाच ।
“सर्वं श्रुतं महाभाग परिपूर्णं मनो मम ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि वह्नेरुत्पत्तिमीक्षिताम् ॥”
इति उवाच ।
एकदा सृष्टिकाले च ब्रह्मानन्तमहेश्वराः ।
श्वेतद्वीपं ययुः सर्वे द्रष्टुं विष्णुं जगत्पतिम् ॥
परस्परं संभाषां कृत्वा विद्वांसनेषु च ।
ऊचुः सर्वे सभामध्ये सुरभ्ये पुरतो हरेः ॥
विष्णुगान्धोद्भवास्तत्र कामिभ्यः कामलाकलाः ।
तत्र वृत्तान्ति गायन्ति विष्णुगाथां च सुस्वरम् ॥
तासां कठिनां शोभिं कठिनं स्तनमच्छलम् ।
सम्मितं सुखपद्मं च दृष्ट्वा ब्रह्मा च कामुकः ॥
मनो निवारणं कर्तुं न शक्ताः पितामहः ।
वीर्यं प्रपात चच्छाद लज्जया वाससा विभुः ॥
तद्वीर्यं वस्त्रसहितं प्रतप्तं कामतापितः ।
क्षीरोदे प्रेरयामास वज्रीते विरते हिज ॥
जलादुत्थाय पुरुषः प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा ।
उवास ब्रह्मणः क्रोडे लज्जितस्य च संसदि ॥
एतस्मिन्नन्तरे रष्टो जलादुत्थाय सत्वरः ।
प्रणम्य वरुणो देवान् बालं नेतुं समुद्यतः ॥
बालो दधार ब्रह्माणं बाहुभ्यां भयाददेन ।
किञ्चिन्नोवाच जगतां विधाता लज्जया हिज ॥
बालकस्य करे धृत्वा चकाराकर्षणं रुषा ।
वरुणश्च सभामध्ये तं चिक्षेप प्रजापतिः ॥
प्रपात दूरतो देवो वरुणो दुर्बलस्तथा ।
मूर्च्छां संप्राप नृत्तवत् कोपदृष्ट्या विधेरहो ॥
चेतनं कारयामासान्तदृष्ट्या च शङ्करः ।
संप्राप्य चेतनां तत्र तमुवाच जलेश्वरः ॥
वरुण उवाच ।
बालो जले समुद्भूतो मम पुत्रोऽयमीक्षितः ।
अहं गृहीत्वा यास्यामि ब्रह्मा मां ताडयेत्
कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
बालकः शरणापन्नो मयि विष्णो महेश्वर ।
कर्णं दास्यामि भीतश्च रुदन्तं शरणागतम् ॥
शरणागतहीनार्त्तं यो न रक्षेदपक्षितः ।
प्रप्यते निरये तावद् यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
उभयोर्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मधुसूदनः ।
उवाच सर्वतत्त्वज्ञः सर्वेशश्च यथोचितम् ॥
भगवाणुवाच ।
दृष्ट्वा सुकामिनीशोभिं वीर्यं धातुः प्रपात तत् ।
लज्जया प्रेरयामास क्षीरोदे निर्मले जले ॥
ततो बभूव बालश्च धर्मतो विधिपुङ्गवः ।
क्षेत्रजश्च सुतः शास्त्रे वरुणस्यापि गौणतः ॥
महादेव उवाच ।
यो विदायोनिषन्मन्त्रो वेदेषु च निरूपितः ।
शिष्ये पुत्रे च समता चेति वेदविदो विदुः ॥

मन्त्रं ददातु वरुणो विद्याश्च बालकाय च ।
पुत्रो विधातुर्वह्निश्च शिष्यश्च वरुणस्य च ॥
विष्णुर्ददातु बालाय दाहिकां शक्तिमुल्लङ्घ्याम् ।
सर्वदेवो हुताशश्च निर्वाणो वरुणेन च ॥
विष्णुश्च दाहिकां शक्तिं ददौ तस्मै शिवाज्ञया ।
मन्त्रं विद्याश्च वरुणो रत्नमालां मनोहराम् ॥
क्रोडे कृत्वा च तं बालं चुचुस्व मायया सुरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे बहुतात्मनिर्नाम
१३० अध्यायः ॥ * ॥ तदाहनिवारणौषधानि
यथा,—

“सामुद्रसैन्यवयवा विद्युद्गवा च नृत्तिका ।
तयानुलिप्तं यदेषम नामिना दह्यते नृप ! ॥”
इति मात्स्ये राजधर्मे राजरत्नानाम १६३ अः ॥
अग्निवैजयं तच्छान्तिश्च यथा,—

“अनमिर्होपते यत्र राष्ट्रे यस्य निरिन्धनः ।
न दीप्यते चेन्मनवान् स राष्ट्रः पीड्यते नृपैः ॥
प्रज्वलेदप्सु मांसं वा तथाहंश्चापि किञ्चन ।
प्रासादतोरणदारं नृपवेषम सुरालयम् ॥
एतानि यत्र दह्यन्ते तत्र राजभयं भवेत् ।
विद्युता वा प्रदह्यन्ते तत्रापि नृपतेर्भयम् ॥
धूमश्चानमिजो यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम् ।
विनामिं विस्फुलिङ्गाश्च दृश्यन्ते यत्र कुत्रचित् ॥
त्रिरात्रोपोषितश्चात्र पुरोधः सुसमाहितः ।
समिद्धिः क्षीरवृक्षाणां सर्वपैस्तु हृतेन च ॥

दद्यात् सुवर्णञ्च तथा द्विजैश्चो

गाश्चैव वस्त्राणि तथा भुवञ्च ।

एवं कृते पापमुपैति नाशं

यदग्निवैजयं भवं द्विजैः ॥”

इति तच्चैवाहुतशान्तिरभिवैजयं नाम २०५
अध्यायः ॥ * ॥ सुख्यामयो यथा,—

“गाहपत्यो दक्षिणामिस्त्यैवाहवनीयकः ।
यतेऽग्नयस्तयो सुखाः शेषाश्चोपसदक्षयः ॥”

इति वक्रिपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ * ॥

वह्निविप्रमध्यगमननिषेधो यथा,—

“द्वौ विप्रौ वह्निविप्रौ च दम्पत्योर्गृहप्रिष्ययोः ।
हलाग्ने च न गन्तव्यं ब्रह्महत्या पदे पदे ॥”

इति कर्मलोचनः ॥ * ॥

अपि च ।

“नामिज्राक्षणयोर्नमरा अपेयात् नामोर्न
ज्राक्षणयोर्न गुरुशिष्ययोर्न रुद्रया तु अपेयात् ।
इति तिथ्यादितस्वधृतवचनम् ॥ * ॥ अथ वह्नि-
स्तम्भनम् ।

“मानुषस्य वसां गृह्य जलौकां तत्र पेथयेत् ।
हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनसुत्तमम् ॥

प्रास्तालीरसमादाय खरन्त्रे निधाय तम् ।

अम्रागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तम्भनसुत्तमम् ॥

वायसी उदरं गृह्य मण्डकवसया सह ।

गुडिकां कारयेत्तेन ततोऽग्निं प्रक्षिपेदग्नीं ॥

एवमेतत्प्रयोगेण अग्निस्तम्भनसुत्तमम् ।

सुखीतकवचायुक्तं मरीचं नामरं तथा ॥

चञ्चिन्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं

लिखितम् ॥

गोरोचना भङ्गराजं चूर्णं कृत्वा घृतं समम् ।
दिव्यस्तम्भश्च पीत्वा स्थान्मन्त्रेणानेन वै तथा ॥”
ॐ अग्निस्तम्भनं कुरु । इति गारुडे १८६
अध्यायः ॥ (दैत्यविशेषः । यथा, महाभारते ।
१२ । २२७ । ५० ।

“वाणः कार्त्तखरो वह्निर्विश्वदंष्ट्रोऽय नैर्ऋतिः ॥”
मित्रविन्दागर्भजातः कृष्णस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । १६ ।

“महोदधः पावनो वह्निर्मित्रविन्दात्मजाः

क्षुधिः ॥”

तुर्वसुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ११७ ।

“तुर्वसोस्तु सुतो वह्निर्गोभासुस्तस्य चात्मजः ॥”

कुङ्कुरपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २४ । १६ ।

“कुङ्कुरस्य सुतो वह्निर्विलोमा तनयस्ततः ॥”

वह्निकरी, स्त्री, (वह्निं देहस्यवह्निं करोतीति ।

ह + टः । डीप् ।) घात्रीश्वरी । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ घाट् पुल इति भाषा ॥

वह्निकाष्ठं, स्त्री, (वह्निवत् दाहकं काष्ठम् ।)

दाहागुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निगन्धः, पुं, (वह्निना वह्निसंयोगेन दहनेन

गन्धो यस्य ।) यक्षधूपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वह्निगर्भः, पुं, (वह्निर्गर्भे यस्य ।) वंशः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

वह्निगर्भा, स्त्री, (वह्निरग्निर्गर्भे यस्याः ।) शमी-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वह्निचक्रा, स्त्री, (वह्नेरिव चक्रं आवर्त्तवत् चिह्नं

यत्र ।) कलिकारीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

वह्निज्वाला, स्त्री, (वह्नेज्जालेव दाहकत्वात् ।)

धातकी वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य

पर्यायो यथा,—

“धातकी घातपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।

सुभिचा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा

स्तृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वह्निदमनी, स्त्री, (दमयति शमयतीति । दम +

णिच् + ल्युः । डीप् । वह्नेर्दमनी । अग्निदाह-

क्षेपप्रशमनकारित्वादस्यास्तथात्वम् ।) अग्नि-

दमनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निदीपकः, पुं, (वह्निं दीपयतीति । दीप + णिच्

+ ल्युल् । वह्नेर्दीपक इति वा ।) कुसुम्भम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य

कुसुम्भशब्दे ज्ञेयः ॥)

वह्निदीपिका, स्त्री, (वह्नेर्दीपकानलस्य दीपिका

उत्तेजिका ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निनामा [न], पुं, (वह्नेर्नाम नाम यस्य ।)

चित्रकः । मञ्जातकः । इति रत्नमाला ॥

वह्निनी, स्त्री, (वह्निं तद्वत्कान्तिं नयतीति । नी +

ङः । गौरादिवात् डीप् ।) जटामांसी । इति

रत्नमाला ॥

वह्निपुष्पी, स्त्री, (वह्नेरिव दाहकं रक्तवर्णं वा

पुष्पमस्याः । डीप् ।) धातकी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

वह्निवधूः, स्त्री, (वह्नेर्वधूः ।) खाहा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वह्निवीजं, स्त्री, (वह्नेर्वीजम् ।) रंवीजम् । इति

तन्त्रम् ॥ (वह्निदायकं बीजमस्य ।) निम्ब-

कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वह्नेर्वीजं वीर्यम् ।)

खर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“एकदा सर्वदेवाश्च समुद्रः स्वर्गसंसदि ।

तत्र कृत्वा च वृत्त्यश्च गायन्त्यश्चरसां गणाः ॥

विलोक्य रम्भां सुश्रोणीं सकामो वह्निरेव च ।

प्रपात वीर्यं चच्छाद लज्जया वाससा तथा ॥

उत्तस्थौ खर्णपुञ्जश्च वस्त्रं लिप्ता ज्वलत्प्रभः ।

जणेन वह्नयामास स सुमेरुर्बभूव ह ॥

हिरण्यरेतसं वह्निं प्रवदन्ति मनोविणः ।

इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे हिरण्योत्पत्ति-
नाम १३० अध्यायः ॥

वह्निभोग्यं, स्त्री, (वह्नेरग्नेर्भोग्यं भोगार्हं हय-

त्वात् ।) घृतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वह्निमन्यः, पुं, (वह्नये अग्न्यात्पादनार्थं मथ्यते

इति । मन्य + घञ् ।) गणिकारिकावृक्षः । इति

जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“तेजोमन्यो हविर्मन्यो ज्योतिष्को पावकोऽरणिः ।

वह्निमन्योऽग्निमन्यश्च मथनो गणिकारिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

अग्निमन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निमारकं, स्त्री, (वह्निं मारयति विनाशयतीति ।

मृ + णिच् + ल्युल् ।) जलम् । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

वह्निमित्रः, पुं, (वह्निर्मित्रं यस्य ।) वायुः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

वह्निरेताः [स], पुं, (वह्नौ रेतो यस्य । अग्नि-

निष्कृतिवीर्यत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः ।

इति हलायुधः ॥

वह्निलोहकं, स्त्री, (वह्निदेवताकं लोहकम् ।)

कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निवर्णं, स्त्री, (वह्नेरिव रक्तो वर्णो यस्य ।) रक्तो-

त्पलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वह्निवल्गुः, पुं, (वह्नेर्वल्गुः प्रियः उद्दीपकत्वात् ।)

सर्जरसः । इति चिकित्सकशेषः ॥

वह्निशिखं, स्त्री, (वह्नेरिव शिखा यस्य ।) कुसु-

म्भम् । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“स्यात् कुसुम्भं वह्निशिखं वस्तरञ्जकमित्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वह्निशिखरः, पुं, (वह्नेरिव शिखरं यस्य ।)

लोचमस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वह्निशिखा, स्त्री, (वह्नेरिव शिखा यस्याः ।)

फलिनी । इति धरणिः ॥ कलिकारी । घातकी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (लाङ्गलिकी । लाङ्गलिया

विष इति ख्याता । तत्पर्यायो तथा,—

“गौरी लाङ्गलिकी दीमा हलिनी गर्भघातनी ।

अग्निजिह्वेन्द्रपुष्पाग्निसुखी वह्निशिखा च सा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वह्निःसंज्ञकः, पुं, (वह्निः संज्ञा संज्ञा यस्य । ततः कन् ।) चित्रकः । इत्यमरः ॥
वह्निःसखः, पुं, (वह्निर्जैतरागैः सखा । टच् समासे ।)
जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वह्निः सखा ।)
वायुः । इति वह्निमित्रशब्ददर्शनात् ॥
वह्निः, स्त्री, (वहतीति । वह + “अघ्रादयश्च ।”
उणा० ४ । १११ । इति यक् प्रत्ययेन साधुः ।)
वाहनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (वहन्त्यनेनेति ।
वह + “वह्निं करणम् ।” ३ । १ । १०२ । इति
यत् ।) शकटम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
अथर्ववेदे । ४ । २० । ३ ।

“सा भूमिमा रुरोहिष वह्निं आन्ता वधू-
रिव ॥”)

वह्ना, स्त्री, सुनिप्रज्ञा । इत्युणादिकोषः ॥
वा, क सुखाभिगतिसेवासु । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सुखाप्तौ अक०-अन्यत्र सक०-
सेट् ।) क, वापयति । इति दुर्गादासः ॥
वा, ल गमनहिंसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-सेट् ।) ओङ्गादिरप्यथ-
मित्येके । गमनमिह वायुकर्तृकमेव । ल, वाति
वायुः । हिंसनं रुचनमिति चतुर्भुजः । इति
दुर्गादासः ॥

वा, य, (वा + क्तिप् ।) विकल्पः । (यथा, मनुः ।
२ । ११२ ।

“धर्मायै यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वपस्या शुभं बौद्धमिवोषरे ॥”)
उपमा । (इवार्थे । यथा, रघुः । १६ । ५१ ।
“योम पश्चिमकलास्थितेन्द्र वा
प्रहृषेमिव धर्मपल्लवम् ॥”)

वितर्कः । (यथा, महाभारते । १ । १५४ । २३ ।
“किं ते हिङ्गिस्व एतेर्वा सुखसुप्तेः प्रबोधितैः ।
मामासादय दुर्बुद्धे तरसा त्वं नराग्रज ! ॥”)
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ । २५ । ३ ।
“देवासुरगणान् वापि सगन्धर्वोरगान् सुवि ।
येरमित्रान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥”)
समुच्चयः । इति मेदिनी । वे, ७४ ॥ एवार्थः ।
इति विश्वः ॥ (यथा, किराते । ३ । १३ ।

“सुता न यूयं किमु तस्य राज्ञः
सुयोधनं वा न गुणैरतीताः ॥”)

वांशः, त्रि, वंशसम्बन्धी । वंशस्यायमित्यर्थे ण्य (अण्)
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वांशिकः, पुं, (वंशीवादनं शिष्यमस्येति । वंश +
ठक् ।) वंशीवादकः । इति जटाधरः ॥ (भार-
भूतान् वंशान् हरति वहति आवहति वा ।
“तद्वरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ।”
५ । १ । ५० । इति ठक् । भारभूतवंशहारके
तदाहके च चि ॥)

वांशी, स्त्री, (वंशे भवा + वंश + अण् । डीष् ।)
वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्यायो
यथा,—

“तुगाचीरी शुभा वांशी वंशजा वंशलोचना ॥”
इति वैद्यकरत्नमाला ॥

“स्यादंशरोचना वांशी तुगाचीरी तुगा शुभा ।
लक्चीरी वंशजा शुभा वंशचीरी ॥ वैद्यवी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वाः [र], स्त्री, (वायंते लघानेनेति । वृ + णिच् +
क्तिप् । यद्वा, “वृष् वरणे । स्वार्यिकोऽण्
कान्दसः । तदन्तात् क्तिप् । अणि लोपः । हल्-
ङादिलोपः । रेफस्य विचर्जनोयः ।” इति
निघण्टौ देवराजयज्वा । १ । १२ । ८ ।)
जलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १३ । १६ ।
“हजतो मे चित्तिर्वाभिः ज्ञायमाना रसा-
ज्जता ॥”)

वाः किटिः, पुं, वारो जलस्य किटिः शूकरः ।
शिशुमारः । इति केचित् ॥

वाः सदनं, स्त्री, (वारो जलस्य सदनम् ।) जला-
धारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाक् [च], स्त्री, (उच्यतेऽसौ अनया वेति । वच्
+ “क्तिप् वचिप्रच्छेति ।” उणा० २ । ५७ ।
इति क्तिप् दीर्घोऽसम्प्रसारणश्च ।) वाक्यम् ।
(यथा, मनुः । २ । १५६ ।

“अहिंसयेव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
वाक् चैव मधुरा श्रद्धा प्रयोच्या धर्मे-
मिच्छता ॥”)

सरस्वती । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १ । ३ ।

“प्रणम्य वाचं निःशेषपदार्थोद्गीतदीपिकाम् ।
बृहत्कथायाः सारस्य संग्रहं रचयाम्यहम् ॥”)

वाकं, त्रि, (वक्स्येदमिति । वक् + “तस्येदम् ।”
४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वक्सन्नि । वक्-
स्येदं इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (स्त्री, वक्स्य
सम्बुद्धः । “तस्य सम्बुद्धः ।” ४ । २ । ३७ ।
इत्यण् । वक्सम्बुद्धः ॥ उच्यतेऽसौ अनेनेति
वा । वच् + वच् । वाक्यम् । यथा, उत्तरराम-
चरिते । १ । १ ।

“इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमो वाकं प्रशास्यहे ॥”
वेदभागविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।
४७ । २५ ।

“यं वाकेष्वनुवाकेषु निष्ठुत्पनिष्ठुत्सु च ।

गुणान्ति सत्यकर्माणां सत्यं सत्येषु सामसु ॥”

पुं, वक्स्यावयवो विकारो वा । प्राणित्वादण् ।
वकावयवविशेषः ॥)

वाकुची, स्त्री, (वातीति वा वायुस्तं कुचति सङ्को-
चयति पूतिगन्धित्वात् । कुच् + क्तः । गौरादि-
त्वात् डीष् ।) वृक्षविशेषः । हाकुच इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । सोमराजी २ सोमवल्ली ३
सुवर्लिका ॥ सिता ५ सितावरी ६ चन्द्रलेखा ७
चन्द्री ८ सुप्रभा ९ कुष्ठचन्द्री १० काम्बोजी ११
पूतिगन्धा १२ वल्गुला १३ चन्द्रराजी १४
कालमेघी १५ त्वग्जदोषापहा १६ कान्तिदा
१७ अवल्गुला १८ चन्द्रप्रभा १९ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
क्षमिकुष्ठकफत्वग्दोषविषकण्डूखर्ज्जनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“अवलगुणो वाकुची स्यात् सोमराजी सुप-
र्लिका ।

शशिलेखा कण्ठफला सोमा पूतिफलौति च ॥
सोमवल्ली कालमेघी कुष्ठली च प्रकीर्तिता ।
वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ॥
विष्टम्भहृदिमा रक्षा सरा श्लेष्मासपित्तनुत् ।
रूक्षा हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरकमिप्रगुत् ॥
तत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु ।
केश्यं त्वचं क्षमिश्वासकाशशोधामपाहृहत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वाकुलं, स्त्री, (वकुलस्येदमिति । वकुल + “तस्ये-
दम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वकुलफलम् ।
अस्य गुणाः ।

“वाकुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्त्रैर्यकरं परम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वाक्रीरः, पुं, (वाचि कौतुकवाक्ये कौरः शुक इव
प्रियत्वात् ।) श्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाक्कुलं, स्त्री, (वाचा कुलम् ।) वाक्यव्याजः ।
यथा । वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या कुलम् ।

तत्त्रिविधम् । वाक्कुलम् । सामान्यच्छलम् ।
उपचारच्छलम् । अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तृभि-

प्राधादर्थान्तरकल्पना वाक्कुलम् ॥ १ ॥ सम्भ-
वतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगात् असम्भूतार्थ-

कल्पना सामान्यच्छलम् ॥ २ ॥ धर्मविकल्प-
निर्द्देशे अर्थसङ्गावनिषेध उपचारच्छलम् ॥ ३ ॥

इति गोतमसूत्रम् ॥ श्रव्यैकार्थशब्दबोधतात्प-
र्यकशब्दस्य श्रव्या अर्थान्तरतात्पर्यकत्वकल्प-

नया दूषणाभिधानं वाक्कुललक्षणम् । यथा ।
नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वात् । इत्युक्ते

कुतोऽस्य नवसंख्याकाः कम्बलाः ॥ १ ॥ सामान्य-
विशिष्टसम्भवदार्थभिप्रायेण उक्तस्य सामान्य-

योगादसम्भवदर्पकल्पनया दूषणाभिधानं
सामान्यच्छलम् । यथा । ब्राह्मणोऽयं विद्या-

चरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरण-
सम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति

कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत् ब्राह्म्ये अभि-
चारात् ॥ २ ॥ श्रुतिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या यः

प्रतिषेधः स उपचारच्छलम् । यथा । मन्त्राः
क्रोशन्ति इत्यत्र मन्त्रस्था एव क्रोशन्ति न तु

मन्त्राः । एवं अहं नित्य इति श्रव्या प्रयुक्ते
असुकादुत्पन्नत्वं कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युप-

चारच्छलम् ॥ ३ ॥ इति तट्टीका ॥ अपि च ।
“सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्कुले नावसीदति ।

पशुस्त्रीभूमृणादाने शास्त्रोऽप्यर्थान् क्षीयते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

वाक्पतिः, पुं, (वाचां पतिः ।) वृक्षस्यतिः ॥ इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।

८ । १५ ।
“उदगारोग्यसुभिच्छेदमकरो वाक्पतिश्चरन्
भानाम् ॥”)

वाक्पतिः, त्रि, (वाचां पतिरिव पटुत्वात् ।)
उद्दामवचनः । इति रायमुकुटः ॥ अनवब्रह्मो-

वाक्पाठ

दमादिपटुवचनः । इति भरतः ॥ खबुद्ध्या
वाक्वरचकः । इति सारसुन्दरी ॥ पटुवचनः ।
इति पदार्थकोसदी ॥ यत्तवाग्वचनः । इति
नीलकण्ठः ॥ तत्पर्यायः । वागीशः २ । इत्य-
मरः ॥ अनवद्योयमवचाः ३ । इति जटाधरः ॥
“वाग्मी वाग्मिर्वावदूको वाचो युक्तिपटुस्तथा ।
वागीशो वाक्पतिश्चेति वदन्ते सुसुवक्तरि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, हरिवंशे । २१५ । ३४ ।

“सम्भवं सर्वलोकस्य विदधाति स वाक्पतिः ॥”)

वाक्पाठस्य, कौ, (वाचा कृतं पाठस्यम् ।)

अप्रियवाक्योच्चारणम् । तत्तु सप्तधावसनान्त-
र्गतवचनविशेषः । यथा,—

“हृग्याद्याः स्त्रियः पानं वाक्पाठस्यार्थदूषणे ।
दृष्टपाठस्यमित्येतज्ज्ञेयं वचनसप्तकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

तत्तच्चरणं नारदेनोक्तम् ।

“देशजातिकुलादीनामाक्रोशस्यङ्गसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पाठस्य तदुच्यते ॥”

देशादीनां आक्रोशस्यङ्गसंयुतम् । उच्चेर्भाषण-
माक्रोशः न्यङ्गमवयवं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थं
उद्देशजननार्थं वाक्यं तद्वक्पाठस्यं कथ्यते ॥
तस्य च दृष्टतारतम्यार्थं निहुरादिभेदेन त्रैविध्य-
मभिधाय तत्तच्चरणं तेनैवोक्तम् ।

“निहुराशीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

गौरवायुक्तमात्रस्य दृष्टोऽपि स्यात् क्रमाद्-

गुरुः ॥

साक्षेपं निहुरं ज्ञेयमशीलं न्यङ्गसंयुतम् ।

पतनीयेरपाक्रोशेऽशीलमाहुर्मनीषिणः ॥” इति ॥

तत्र निहुराक्रोशे स्ववर्णविषये दृष्टमाह ।

“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्नृनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपकुरोति चेदृष्टः पणानर्हज्योदश ॥

काण्वाप्यथवा खल्लमन्यं वापि तथाविधम् ।

तथेनापि ब्रुवन् दाप्यो दृष्टं कार्षापणावरम् ॥”

इति यस्मिन्नुवचनं तदतिदुर्वृत्तवर्णविषयम् । यदा
पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् श्रपन्ति तदा श्रुतं
दृष्टनीया इति तेनैवोक्तम् ।

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।

आचारयन् श्रुतं दाप्यः प्रत्यानञ्चादददगुरोः ॥”

इति च ॥

एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरप-
राधायाश्च जायायां द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अशीला-
क्षेपे दृष्टमाह ।

“अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

श्रपन् तन्दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥

दृष्टप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ।

प्रातिलोभ्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ॥

वर्णानामाशुलोभ्येन तस्माददर्हाह्नानितः ॥” * ॥

मनुः ।

“श्रुतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दृष्टमर्हति ।

वैश्योऽर्ह्यर्ह्यश्रुतं हे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

पञ्चाशद्भाक्षयो दृष्टः क्षत्रियस्याभिग्रसने ।

वैश्ये स्यादर्हपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥

बाहुयीवानेत्रसकृधिविनाशे वाचिके दमः ।

श्रव्यक्षदार्ढिकः पादो नासाकर्णकरादिषु ॥

अशक्तस्तु वदन्नेव दृष्टनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥

पतनीयकृते क्षेपे दृष्टो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसः ।

त्रैविद्यश्रुपदेवानां क्षेपे उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥”

इति मिताक्षरा ॥ * ॥

वाक्पाठस्य अभियोगमनस्कीर्णं प्रत्यभियोजने
प्रतिप्रसवो यथा,—

“कुर्यात् प्रत्यभियोगश्च कलहे साहसेषु च ।”

वाक्पाठस्य शस्त्रादिप्रहारेषु च यथा पूर्व-
महमप्यनेनाक्रुष्टः शस्त्रेण हतः इत्यपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुर्यात् । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥

वाक्यं, कौ, (उच्यते इति । वच् + ण्यत् । “चजोः

कु घिष्यतोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।

शब्दसंज्ञात्वात् “वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।” ७ ।

३ । ६७ । इति निषेधो न ।) पदसमुदायः ।

इति व्याकरणम् ॥ तिङन्तचयः । सुबन्तचयः ।

कारकान्विता क्रिया । इत्यमरः । इह श्रुति-

लोकयोश्चिविधं निरुक्तं वाक्यमुक्तम् । तिङ्-

सुबन्तयोश्चयः समुदायः कारकान्विता क्रिया

च वाक्यम् । तिङ्शब्देन तिवादीनि साश्रूति-

श्रुतसंख्यकानि वचनानि उच्यन्ते । एवं सुप्-

शब्देन स्यादीन्येकविंशतिरुच्यन्ते इन्दात् परं

यः श्रूयते लभतेऽसौ प्रत्येकं अभिसम्बन्धमित्यन्त-

शब्द उभयोरपि सम्बध्यते । अत्र तिङन्तसम्बन्धो

यथा । पञ्चति भवति पाको भवति इत्यर्थः ।

एतच्छब्दसमेव । सुबन्तसम्बन्धो यथा । प्रकृति-

सिद्धमिह हि महात्मनाम् । घातार्थः क्रिया

कारकैः कर्त्तादिभिरन्विता सम्बन्धार्था कारका-

न्विता अन्वितत्वे च क्रियाकारकाणां आकाङ्क्षा-

योग्यतासन्निधिवशात् ज्ञेयम् । तिङ्सुबन्तचया-

त्मकेऽपि सम्बन्धार्थता बोध्या असम्बन्धार्थस्याप्रयो-

गात् अतएव परस्परभिसम्बन्धः पदसम्बन्धो

वाक्यमिति दृष्टाः । कारकान्विता क्रिया यथा ।

देवदत्तो ग्रामं गच्छति । इति तट्टीकायां

भरतः ॥ * ॥ वाक्यस्वरूपमाह ।

“वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदो-

चयः ।

वाक्योच्यो महावाक्यमित्यं वाक्यं द्विधा
मतम् ॥”

उक्तम् ।

“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संभूय जायते ॥”

इति ॥

अत्र वाक्यं यथा । शून्यं वासयहमित्यादि ।

महावाक्यं यथा । रामायणमहाभारतरघु-

वंशादिः । इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥ * ॥

वागीशः

अप्रियवाक्यभाषणनिषेधो यथा,—

“न हिंस्यात् सर्वभूतानि नाशुतश्च वदेत् कश्चित् ।
नाहितं नाप्रियं वाक्यं न स्तेनः स्यात् कदा-
चन ॥”

पाषण्डादिभिर्भाषणनिषेधो यथा,—

“पाषण्डिनो विकर्मस्यान् वामाचारांस्तथैव च ।
पञ्चरात्रान् भाशुपतान् वाङ्मात्रेणापि नार्च-
येत् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥ * ॥

सुभाशुभवाक्यानि यथा,—

“नैव राज्येन महता न वै वार्धस्य राशिभिः ।

प्राप्यते ज्ञानकथनं परलोकसुभाषितम् ॥

स्वर्गापवर्गसिद्ध्यर्थभाषितं यत् सुशोभनम् ।

वाक्यं सुनिवरेः शान्तैस्तद्विज्ञेयं सुभाषितम् ॥

रागदेषादुत्तक्रोधकामदृष्ट्यानुसारं यत् ।

वाक्यं निरयहेतुत्वात् तदभाषितमुच्यते ॥

संस्कृतेनापि किं तेन नृदुना ललितेन वा ।

अविद्या रागवाक्येन संसारक्षेत्रहेतुना ॥

यत् श्रुत्वा जायते पुण्यं रागादीनाञ्च संक्षयः ।

निरुद्धमपि तद्वाक्यं विज्ञेयमतिशोभनम् ॥”

इति वल्लिपुराणे वैष्णवधर्मे सुहृत्प्रतनामा-
ध्यायः ॥ (अत्र वाक्यदोषो यथा,—

“वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्मिन्मर्थे न्यूनमधि-
कमन्यकमपार्थक्यं विरुद्धचेति । तत्र हेतूदा-

हरणोपनयनिगमनानामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं
भवति यद्वा बह्वपदिष्टहेतुकमेकेन साध्यते हेतुना

तच्च न्यूनं एतानि ह्यन्तरेण प्रकृतोऽप्यर्थः ॥ प्रण-
श्येत ॥” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

वाच, इ काङ्क्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) इ, वाङ्मति । नमध्यपाठे-

नैवेष्टसिद्धौ इदनुवच्यो वेदेष्वच्चारणभेदाद्यः ।

इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

वागरः, पुं, (वाचा इत्यस्ति गच्छतीति । ऋ +

अच् ।) वारकः । श्रावः । निर्णयः । वाङ्मवः ।

वृकः । सुसुष्ठुः । पण्डितः । परित्यक्तभयः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

वागारः, त्रि, (वाचि आशावाक्ये आरः कर्कट

इव मन्मच्छेदकत्वात् ।) आशाहन्ता । यथा,

“आशां बलवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः ।

जीवांसोऽपि वागारद्वयो दाशुस्तु हातरि ॥”

इति शब्दमात्रा ॥

वागाशनिः, पुं, बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

वागीशः, पुं, (वाचां ईशः ।) दृष्टव्यः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, दृष्टव्यसंहितायाम् । १७ । ९७ ।

“अयं विशेषोऽभिहितो हतानां

कुञ्जज्जवागीशसितासितानाम् ॥”

ब्रह्मा । यथा, कुमारे । २ । ३ ।

“वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥”

वागीशः, त्रि, (वाचामीशः ।) वाक्पतिः ।

सुसुवक्ता इति यावत् । इत्यमरः ॥ (यथा,

महाभारते । १० । ७ । ४१ ।

“नित्यानन्दप्रसदिता वागीशा वीतमत्सराः ॥”

वाग्दुष्टः

वागीशा, स्त्री, (वाचामीशा ।) सरस्वती । यथा,
“वागीशा यस्य वन्दे लक्ष्मीर्यस्य च वचसि ।
यस्यास्ति हृदये संवित् तं वृषिं हर्महं भजे ॥”
इति श्रीमद्भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
वागीश्वरः, पुं, (वाचामीश्वर इव ।) मञ्जुघोषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जेनविशेषः । इति च
त्रिकाण्डशेषः । १ । १ । २३ ॥ वृहस्पतिः ।
ब्रह्मा । इति व्युत्पत्तिरित्यर्थः ॥) वाचा-
मीश्वरे, त्रि । यथा, गारुडे १६६ अध्याये ।
“रुद्रामलकचूर्णं वै मधुतैलसमन्वितम् ।
जम्भा मासं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो
भवेत् ॥”

वागीश्वरी, स्त्री, (वाचामीश्वरी ।) सरस्वती ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तन्त्रसारे । “वागी-
श्वरी ऋतुस्नाताम् ॥”)

वागुजी, स्त्री, सोमराजी । इत्यमरः । २।४।६ ॥
(यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठधिकारे ।
“वर्मसेवो कटुघ्नेन वारिणा वागुर्जी पिवेत् ।
क्षीरभीजी त्रिसप्ताहात् कुष्ठरोगादिरुच्यते ॥”)

वागुणः, पुं, कर्मरङ्गः । इति शब्दमाला ॥
वागुरा, स्त्री, (वातीति । वा गतिवन्मनयोः +
“मद्गुरादयश्च ।” उणा० १।४२ । इति उरच्-
प्रत्ययेन गुणागमेन च साधुः ।) ऋग्वन्मनार्थ-
जालविशेषः । इत्यमरः । २।१०।२६ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । २१ । १६ ।

“श्वानः श्वभ्रा वने तस्मिंस्तस्य वर्त्मसु वागुराः ॥”)
वागुरिकः, पुं, (वागुरया चरतीति । वागुरा +
“चरति ।” ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) बाधः ।
वागुरया ऋगादीन् बध्नाति यः । इत्यमरः ।
२ । १५ । ४ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५३ ।

“श्वगणिवगुरिकैः प्रथमास्थितं
अपगतानलदस्य विवेश सः ॥”)

वाग्गुदः, पुं, (वाचा गोदते क्रीडतीति । गुद
क्रीडायाम् + कः ।) पक्षिविशेषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ एतद्व्योमिकारणं यथा,—
“कौषेयं तित्तिरिहत्वा चौमं हत्वा तु हर्दुरः ।
कार्पासतान्तवं क्रीडो गोधा गां वाग्गुदो
गुडम् ॥”
इति मानवे १२ अध्यायः ॥

वाग्गुलिः, पुं, (वाचा गुडति रचतीति । गुड +
“इगुप्रधात् कित् ।” उणा० ४ । ११८ । इति
इन् । सच कित् ।) ताम्बूली । राक्षां ताम्बूल-
दाता । इति शब्दमाला ॥

वाग्गुलिकः, पुं, (वाग्गुलि + स्वार्थे कन् ।)
ताम्बूलदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाग्दरिद्रः, त्रि, (वाचि दरिद्र इव ।) मित-
भाषी । तत्पर्यायः । वाग्यः २ । इति शब्द-
माला ॥

वाग्दलं, स्त्री, (वाचां दलमिव ।) ओष्ठाधरौ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाग्दुष्टः, पुं, (वाचा वाक्यमात्रेण दुष्टः ।)
ब्राह्मः । इति जटाधरः ॥

वाङ्मयः

वाग्दुष्टः, त्रि, (वाचा शुद्धेऽपि वस्तुनि अशुद्ध-
रूपवदुर्व्याक्तेन दुष्टः ।) वाचा दोषयुक्तः ।
यथा,—
“वाग्भावदुष्टश्च तथा दुष्टेऽप्युपहृतास्तथा ।
वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि आह्वकर्मणि ॥”
इति आह्वतत्त्वम् ॥ * ॥

तद्वन्नमचणप्रायश्चित्तम् । तत्र शङ्कः ।
“वाग्दुष्टं भावदुष्टं भाजने भावदूषिते ।
शुक्लानं ब्राह्मणः पश्चात् त्रिरात्रनु व्रती भवेत् ॥”
एतदभ्यासे व्रती यावत्केन तत्र द्वादशपणा
देयाः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

वाग्देवता, स्त्री, (वाचां देवता ।) सरस्वती ।
यथा,—

“पश्चादक्षिपिभिर्विभक्तसुखदोःपन्मध्यवचः-
स्थलां
भास्वनूमौलिनिवहपन्नप्रकलामापीनतुङ्ग-
स्तनीम् ।
सुनामप्यगुणं सुधाव्यकलसं विद्याच्च हस्ता-
भुजे-
विभाषां विशदप्रभां चिनयनां वाग्देवता-
माश्रये ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

वाग्देवी, स्त्री, (वाचां देवी ।) सरस्वती । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
५ । १६३ ।

“द्विजस्तयोर्नायकाख्यौ गौरीशसुरसङ्गनोः ।
प्तातुर्विद्यः कृतस्तेन वाग्देवी कुलमन्द-
रम् ॥”)

वाग्मी, [न] त्रि, (प्रशस्ता वागम्यस्येति ।
“वाचो ग्मिनिः ।” ५ । २ । १२४ । इति
ग्मिनिः ।) वक्ता । इत्यमरः ॥ (यथा, काम-
न्दकीयनीतिसारे । ४ । १५ ।

“वाग्मी प्रगल्भाः स्मृतिमानुद्यो बलवान्
वशी ॥”)

पटुः । इति मेदिनी । ने, १३० ॥
वाग्मी, [न] पुं, (प्रशस्ता वागम्यस्येति । वाच् +
ग्मिनिः ।) सुराचार्यः । इति मेदिनी । ने, १३० ॥
(पुरुवंशीयमनस्योः पुत्रविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । ६४ । ७ ।

“शक्तः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रयः ।
मनस्योरभवन् पुत्राः शूरोः सर्वे महारथाः ॥”)

वाग्यः, त्रि, (वाचं परिमितवाक्यं याति गच्छ-
तीति । या + कः ।) वाग्दरिद्रः । इति शब्द-
माला ॥ निर्देदः । कल्यः । इत्यजयः ॥

वाग्यतः, त्रि, (वाचि वाक्ये यतः संयतः ।)
वाक्यसंयतः । यथा,—

“प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ।
प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं सृष्टेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रश्नलिखितवचनम् ॥

वाग्यामः, त्रि, अशक्तादिना वाचं यच्छति ॥
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वाङ्मयः, पुं, समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाङ्मयः

वाङ्मयी, स्त्री, (स्मृतिरूपा वागम्यस्या इति ।
वाच् + मत् + डीप् ।) नदीविशेषः । यथा,—
“हिमाद्रेशुङ्गशिखरात् प्रोद्भूता वाङ्मयी नदी ।
भागैरथ्याः शतगुणं प्रविचं तज्जलं स्मृतम् ॥
तत्र स्नात्वा हरेर्लोकानुपसृष्ट्य दिवस्यतेः ।
त्यक्त्वा देहं नरा यान्ति मम लोकं न संशयः ॥”
इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्ये जलेश्वरमाहात्म्य-
वर्णननामाध्यायः ॥

वाङ्मयं, त्रि, (वाक्स्वरूपम् । वाच् + मयट् ।)
वाक्यात्मकम् । यथा,—
“न्यस्तजभूगैर्लान्तेभिर्दृशभिरचरैः ।
समलं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥”
अपि च ।

“पदं गद्यमिति प्राहुर्वाङ्मयं द्विविधं बुधाः ।
प्रागुक्तलक्षणं पदं गद्यं संप्रति गद्यते ॥”
पद्यं यथा,—

“पद्यं चतुर्विधं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमचरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमश्चेति तत्रिधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
आदिस्तृतीयवद्वयस्य पादस्तूथ्यो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”
गद्यं यथा ।

“अपादः पदसन्तानो गद्यं तच्च त्रिधा मतम् ।
चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रमेदतः ॥
अकठोराचरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः ।
तद्वि वेदभरतीत्यर्थं गद्यं हृदयतरं भवेत् ॥
भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाढं दृढाचरम् ।
वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम् ॥”
इति कुन्दोमञ्जरी ॥ * ॥

वाङ्मयपापानि यथा,—
“पारुष्यमवृत्तचैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः ।
असम्बन्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥”
तथा परुषवचनमपवादः पैशुन्यमवृत्तं दृष्टा-
लापो निष्ठुरवचनं इति वाङ्मयानि षट् ।
परेषां देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचार-
परिच्छेदशरीरकर्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं
परुषम् ।

“यच्चान्यत् क्रोधसन्तापचासंजननं वचः ।
परुषं तच्च विज्ञेयं यच्चान्यच्च तथाविधम् ॥
चक्षुष्मानिति लुमाचं चाण्डालं ब्राह्मणेति च ।
प्रशंसानिन्दनं देवात् परुषाच्च विशिष्यते ॥”
तेषामेव परुषवचनानां परोक्षमुदाहरणं
अपवादः । गुरुवृत्तिवस्तुभाटमित्रसकाशे
अर्थोपघातार्थं दोषोपाख्यानं पैशुन्यम् ।
अवृत्तं द्विविधं असम्बन्धसंवादश्चेति ।

“देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
नर्महासप्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम् ॥
गुह्याङ्गामेध्यसंज्ञानां भाषणं निष्ठुरं विदुः ।
यदन्यद्वा वचो नीचस्त्रीपुंसोर्मिशुनाश्रयम् ॥
इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात् ।
इह चासुचं च क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते ॥”

वाचकः

प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । अत्र चतु-
विधवङ्कविधयोरविरोधः । समसत्वासमसत्त्व-
भेदानादरेण प्रारब्धापवादयोरैक्यात् निरुक्तस्य
परवान्तर्भावाच्च । असम्बद्धप्रलापव्यर्थभाष-
णयोः पर्यायत्वान्मार्थान्तरम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

वाङ्मयी, स्त्री, (वाङ्मय + + डीप् ।) सरस्वती ।
इति केचित् ॥

वाङ्मुखं, स्त्री, (वाचां मुखमिव ।) उपन्यासः ।
इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

वाचंयमः, पुं, (वाचो वाक्यात् यच्छति विर-
मतीति । यम उपरमे + "वाचि यमो व्रते ।"
३ । २ । ४० । इति खच् । "वाचंयमपुरन्दरौ
च ।" ६ । ३ । ६६ । इति अमन्तत्वं निपा-
त्यते ।) सुनिः । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ मौन-
व्रती । इति केचिदिति भरतः ॥ (यथा, ह्यन्-
त्योपनिषदि । ५ । २ । ८ ।

"वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत् सन्दृष्टं
कर्मेति विद्यात् ॥")

वाचः, पुं, (वाचयति गुणानिति । वच् + णिच् +
अच् ।) मत्स्यविशेषः । वाचा इति भाषा ॥
(यथा,—

"ईलिषो जितपीयूषो वाचो वाचामगोचरः ।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो मङ्गुरो मङ्गुरोः प्रियः ॥"
इत्युक्त्वाः ॥)

अस्य गुणाः । खाडुत्वम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
श्लेष्मलत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥

वाचकः, पुं, (वक्ति अभिधावृत्त्या बोधयत्यर्थान्
इति । वच् + खल् ।) शब्दः । यथा । शब्दे
शब्दस्तु वाचकः । इत्यमरः ॥ हे वाचके ।
प्रकृतिप्रत्ययद्वारेणार्थस्य वाचको गवादिरूपः
शब्दे व्याकरणे तर्कादौ च शब्द उच्यते । लोके
तु संस्कृतोऽसंस्कृतः शब्द उच्यते । वक्तीति
वाचकः शकः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
यथा । शब्दाभिलाषौ त्वभिधाभिधानं
वाचको ध्वनिः । द्वावः कृद्धारितश्चेति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ * ॥ (तल्लक्षणं यदुक्तं सुम्भवीधटीकायां
दुर्गादासः ।

"वाचात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्तं ॥

वाचकः ॥ * ॥

वाचयतीति । वच् + णिच् + खल् ।) कथकः ।
पुराणादिपाठकः । यथा,—

"ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्मन्त्रवर्णनमादरात् ।
श्रुत्वान्यवर्णनाद्वाजन् वाचकाग्रकं व्रजेत् ॥"
तथा ।

"देवार्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
ग्रन्थिषु शिथिलं कुर्याद्वचकः कुरुनन्दन ।।
पुनर्वर्णीत तत् स्तुवं न मुक्ता धारयेत् कश्चिद् ॥
हिरण्यं रजतं गाञ्च तथा कांस्योपदोहनाः ।
दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्रोति तत्फलम् ॥"
कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रोडाः ।

वाचाटः

"वाचकः पूजितो शेन प्रसन्नास्तस्य देवताः ॥"
तथा ।

"ज्ञात्वा पर्यसमाप्तिं पूजयेद्वाचकं बुधः ।
आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥"
तथा ।

"विस्मयमदृतं शान्तं स्याच्चरपदं तथा ।
कलखरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
बुध्यमानः सदावर्धयेत् ग्रन्थार्थं कृतज्ञशो वृष ।
ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप ।।

॥ एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते ॥"
तथा ।

"सप्तखरसमायुक्तं काले काले विश्राम्यते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको वृष ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वाचनं, स्त्री, (वच् + णिच् + ल्युट् ।) पठनम् ।
यथा,—

"मुहुर्नानन्यचित्तेन पठितयं प्रयत्नतः ।
न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ॥"
इति वाराहीतन्त्रम् ॥

तथा ।
"दानवाचनान्त्वारम्भवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं
प्रतीयात् ॥" इति कात्यायनसूत्रम् । (प्रति-
पादनम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
"शब्दैः स्वभावादकार्थैः शेषोऽनेकार्थवाच-
नम् ॥")

वाचनकं, स्त्री, (वाचनेन कायतीति । कै + कः ।)
प्रहेलिका । इति हारावली । १५२ ॥

वाचसास्यतिः, पुं, (वाचसां सर्वविद्यारूपवाक्यानां
पतिः । अभिधानात् वङ्गा अलुक् ।) वृद्ध-
स्यतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाचस्यतिः, पुं, (वाचः पतिः । "वङ्गाः पति-
पुत्रेति ।" ८ । ३ । ५३ । इति वङ्गीविसर्गस्य सः ।)
वृद्धस्यतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥ (यथा,
कुमारे । २ । ३० ।

"वाचस्यतिरवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥"

शब्दप्रतिपालके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० ।

१६६ । ३ ।

"वाचस्यते निषेधे मान्यथा मदधरं वदान् ॥"

"हे वाचस्यते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव ॥"

इति तद्वाक्ये सायणः ।)

वाचा, स्त्री, (वाच् + भागुरिमते टाप् ।) वाक् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कातन्त्रे ।

"वष्टि भागुरिरलोपश्चावायोऽपसर्गयोः ।
टापश्चापि हलन्तानां च्छुधा वाचा निशा
गिरा ॥"

यथा च, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४८ । "तत् श्रुत्वा
ब्राह्मणेन शुचीभूय तिर्यग्भिर्वाचाभिः खञ्जी-
विताह्वं ददौ ॥"

वाचाटः, त्रि, (कुतुसितं बहु भाषते इति । वाच्
+ "आलजाटचौ बहुभाषिणि ।" ५ । २ । १२५ ।

इति आटच् ।) वाचालः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥

(यथा, मनुः । ३ । ८ ।

वाचोयु

"नोदहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्क्षीं न रोगि-
णीम् ।

नालोभिकां नातिलोभां न वाचाटां न पिङ्ग-
लाम् ॥")

वाचालः, त्रि, (बहु कुतुसितं भाषते इति । वाच्
+ "आलजाटचौ बहुभाषिणि ।" ५ । २ । १२५ ।

इति आलच् ।) बहुकुतुसितभाषी । तत्पर्यायः ।
जल्पकः २ वाचाटः ३ । इत्यमरः ॥ सुबहु-
भाषिण्यपि जल्पकादयस्त्रयो वर्तन्ते वाचाटो

वाचालो जल्पकः सुबहुभाषी स्यादिति
श्लोकार्हुपण्याये वोपालितः । नित्यप्रगल्भ-
वाचालासुपतिष्ठे सरस्वतीम् । इति सरारि-

रिति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४० । ३४ ।

"वाचालैः कलहः स्त्रीवैष्णवाङ्गाङ्गुशालि-
नाम् ॥")

वाचिकं, त्रि, (वाच् + ठक् ।) वाचा कृतम् ।
यथा,—

"शरीरजेः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पञ्चिन्दगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अपि च ।
"कायिकं वाचिकञ्चैव मानसं यच्च दुष्कृतम् ।
एकजप्येन तत् सर्वं प्रणश्यति ममाग्रतः ॥"

इति शास्त्रपुराणे सूर्यस्तोत्रम् ॥

अन्यच्च । कायिकं मानसञ्च नमस्कारं हित्वा
आचार्येण कथं वाचिको नमस्कारः कृतः ।
इति सुम्भवीधटीकायां दुर्गादासः ॥ (वागेव ।

वाक् + "वाचो व्याहृतायांयाम् ।" ५ । ४ । १५ ।
इति ठक् । सन्देशोक्तौ, स्त्री । इति हारावली ।

१६६ । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३५ ।

"भृत्यमेकं बणिग्बैष्णव प्राहिणो हस्तवाचिकम् ॥"

वाचिकः, पुं, (वाचा निष्पन्नः । वाच् + ठक् ।)

वाक्यारम्भः । यथा,—

"आलापश्च विलापश्च संलापश्च प्रलापकः ।

अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशकः ॥

अपदेशोपदेशौ च निर्देशो अपदेशकः ।

कीर्तिता वचनारम्भाद्वाद्दशमी मनी-

षिभिः ॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

वाचिकपत्रं, स्त्री, (वाचिकस्य सन्देशस्य पत्रम् ।)

लिपिः । संवादपत्रम् । इति केचित् ॥

वाचिकहारकः, पुं, (वाचिकस्य सन्देशस्य

हारकः ।) लेखनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(दूतः । इति व्युत्पत्तिलङ्कार्यः ॥)

वाचोयुक्तिः, त्रि, (वाचि वाक्ये युक्तियस्य ।) वाग्मी ।

इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (स्त्री, वाचो

वचसो युक्तिः । "वाग्दिकृपशङ्को युक्तिदक्ष-

हरेषु ।" ६ । ३ । २२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या

मङ्ग्या अलुक् । वाग्दर्शितन्यायः ॥)

वाचोयुक्तिपटुः, त्रि, (वाचोयुक्तौ वाक्दर्शित-

न्याये पटुः ।) वाग्मी । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥

वाचं, त्रि, (उच्यते इति । वच् + ण्यत् । “वचो-
ऽशब्दसंज्ञायाम् ।” इति न कुलम् ।) कृत-
सितम् । ज्ञीनम् । वचनार्हम् । इति मेदिनी ।
ये, ५५ । (यदुक्तम् ।
“शक्नोरपि गुणा वाचा दोषा वाचा गुरो-
रपि ॥”)

शक्नम् । यथा,—

“न चाप्यत्वबहुत्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते ।
वाचवाचकभावोऽयमक्षपादादिशब्दवत् ।
विभौतकेऽप्यशब्दो यद्यप्यर्थः प्रयुज्यते ।
तथापि वाचकस्य ज्ञायते शकटाद्भवत् ॥”

इति मलमासतत्त्वतमभट्टवार्तिकवचनम् ॥

अपि च ।

“अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च वाच्येति त्रिधा मतः ।”

एषां स्वरूपमाह ।

“वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणाया
मतः ।

अज्ञो अज्ञनया ताः स्युस्तिष्ठः शब्दस्य
शक्तयः ॥”

इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥

वाचं, ज्ञी, (वच् + ण्यत् ।) प्रतिपादनम् । दूष-
णम् । इति धरणिः ॥ (यथा,—

“परवाच्येषु निपुणः सर्वो भवति सर्वदा ॥”)

वाह्, इ कामे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, वाच्यते । इति दुर्गादासः ॥

वाजं, ज्ञी, दृढम् । (यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम् । ६ । १ ।

“वाचस्यतिर्वाजं नः खदतु ॥”)

यज्ञः । अन्नम् । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २२ । ३ ।

“यो देवो देवतमो जायमानो

महो वाजेभिर्महद्भिश्च सुभैः ॥”

“वाजेभिरन्नैः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

वारि । इति मेदिनी । जे, १४ । (संग्रामः ।

यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३५ । १ ।

“अस्मभ्यं चर्षवीसहं सज्जिं वाजेषु दुष्टरम् ॥”

बलम् । यथा, तत्रैव । ५ । ५५ । २ ।

“वनेषु अन्तरिक्षं तलान वाजमर्चतुस्तु पय
उसियासु ॥”)

वाजः, पुं, शरपक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥

(यथा, भागवते । १० । ५६ । १६ ।

“विचित्रवाजेर्निशितैः शिलीमुखैः ॥”)

निखनः । पक्षः । वेगः । इति मेदिनी । जे, १६ ॥

सुनिः । इति विश्वः ॥

वाजपेयं, ज्ञी पुं, (वाजमघं दृतं वा पेयमन्नंति ।)

यामविशेषः । इत्यमरभरतौ ॥ स तु औतसप्र-

संख्यानान्तर्गतपञ्चमयागः । यथा । अग्निहोमो-

ऽश्विहोमो उक्त्यः षोडशी वाजपेयश्च ।

इत्याश्वलायनसूत्रम् ॥ ऐनः पौष्करीकश्चेति

सप्तयागाः ॥

वाजमोजी [न], पुं, (वाजं मुञ्क्ते इति । मुज +

णिनिः ।) वाजपेययागः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

वाजसनेयः, पुं, अनमेजयस्तवेदार्यग्रथः । स तु
वैशम्पायनशापादुक्तः । इति मेत्स्यपुराणम् ॥
(वाजसनेः सूर्यस्य क्रावः । वाजसनि + टक् ।
याज्ञवल्क्याः । यथा, बृहदारण्यके । “आदिता-
नीमानि शुक्लानि यजुषि वाजसनेयेन याज्ञ-
वल्केनाख्यायन्ते ॥”)

वाजसनेयी, [न] पुं, (वाजसनेयेन प्रोक्तं वेदमस्य-
स्येति । इतिः ।) यजुर्वेदो । यथा,—

“आर्षक्रमेण सर्वत्र भूना वाजसनेयिनः ॥”

इति महाजनपरिग्रहीतवचनात् यजुर्वेदविधि-
नेव कर्मे कुर्युः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथा,
हरिवंशे । १४० । २ ।

“ब्राह्मणो याज्ञवल्क्यस्य शिष्यो धर्मगुणान्वितः ।
ब्रह्मदत्तेति विख्यातो विप्रो वाजसनेयिनाम् ॥”)

वाजिमन्वा, स्त्री, (वाजिनो घोटकस्य गन्धोऽस्यस्या-
मिति । अच् । टाप् ।) अश्वगन्वा । इति रत्न-
माला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७
अध्याये ।

“वरला गुरुविद्याम् वाजिमन्वाभि-

दृष्टिभिः ॥”)

वाजिदन्तः, पुं, (वाजिनां दन्त इव पुष्पं यस्य ।)

वासकः । इति रत्नमाला ॥

वाजिदन्तकः, पुं, (वाजिदन्त एव । स्वार्थे कन् ।)

वासकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥

वाजिनं, ज्ञी, आमिचामस्तु । इति हेमचन्द्र-

त्रिकाण्डशेषौ ॥ कानार जल इति भाषा ॥

(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । २१ ।

“सोमस्य रूपं हविष आमिचाम् वाजिनं मधु ॥”

अस्य गुणाः प्रस्तुतिनियमश्च यथा,—

“दध्ना तज्जेय वा नष्टं दग्धं बहं सुवाससा ।

नष्टदुग्धभवस्त्रीरं मोरटज्जेज्जटोऽन्नवीत् ॥

सुखशोषवृद्धादाहरत्तपित्तचरप्रभुत् ॥

लघुर्वलकरो रथो मोरटः स्यात् सितायुतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हविः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २६ । १ ।

“वाजी वहन् वाजिनम् ॥”

“वाजिनं हविः ।” इति तद्वाच्ये महीधरः ॥ * ॥

पुं, अर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ५ ।

“नेनं हिनन्त्यपि वाजिनेषु ॥”

“वाक् इना ईश्वरा येषाम् ॥” इति सायणः ॥)

वाजिनी, स्त्री, अश्वगन्वा । घोटकी । शेषस्य

पर्यायः । वडवा २ वामी ३ प्रसृका ४

आर्षवी ५ । अस्याः चौरगुणाः ।

“अश्वचौरान् रुक्माक्षं लवणं दीपणं लघु ।

देहस्योष्णकरं बल्यं गौरवं कान्तिकृत् परम् ॥”

तद्विधुगुणाः ।

“आश्वं दधि स्यान्मधुरं कषायं

कफार्तिमूर्च्छामयहारि रुक्मम् ।

वाताल्पदं दीपनकारि नेत्र-

दोषापहं तत् कथितं पृथिव्याम् ॥” * ॥

तन्मवनीतयुगाः ।

“आश्वानु नवनीतं स्यात् कषायं कफकारिणम् ॥”

तद्विधुं कटुकषोष्णमोषदातापहारकम् ॥”

तद्विधुतयुगाः ।

“अश्वचौरिषु कटुकं मधुरश्च कषायकम् ।

ईषदीपनदं रुक्माहारि वाताल्पदं गुरु ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।

“रुक्मोष्णं वडवाचौरं बल्यं आश्वानिलापहम् ।

अश्वं कटु लघु स्यादु सर्वमेकशफं तथा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वाजिपृष्ठः, पुं, (वाजिनः पृष्ठमिव आकृति-

रस्येति ।) अश्वानपृष्ठः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वाजिभञ्जः, पुं, (वाजिभिर्भञ्ज्यते इति । भञ्ज +

कर्मणि ञच् ।) चञ्चकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विवरणमस्य चणकशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

वाजिभोजनः, पुं, (वाजिभिर्भोज्यते इति । भुज् +

कर्मणि ल्युट् ।) सुन्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाजिमान् [त], पुं, पटोलः । इति रत्नमाला ॥

वाजिशाला, स्त्री, (वाजिनां शाला सृष्टम् ।)

घोटकसृष्टम् । आस्तवल् इति आरवी भाषा ।

तत्पर्यायः । मन्दुरा २ । इत्यमरः ॥ (यथा,

राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १६६ ।

“कान्जीजानां वाजिशाला जायन्ते क्व हयोज्-

जिताः ॥”)

वाजी [न] पुं, (वाजो वेगोऽस्यस्येति । वाज +

इतिः ।) घोटकः । (यथा, रघुः । ३ । ४३ ।

“शतैस्तमन्त्यामनिमेषदृष्टिभि-

र्हैरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ॥”

वाजः पक्षोऽस्यस्येति ।) वाणः । पक्षी । इत्य-

मरः ॥ वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वजति

गच्छतीति । वज् + णिनिः । त्रि, चलनवान्

यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २६ । १ ।

“वाजी वहन्वाजिनं जातवेदो देवानां वन्ति-

प्रियमासधस्यम् ॥”

“वजति वाजी । वजगतौ चलनवान् ।” इति

तद्वाच्ये महीधरः ॥ * ॥ वाजमममस्यास्तीति

अन्नवान् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २१ । १४ ।

“तमीमहे नमसा वाजिनं दृष्टु ॥”

“वाजिनं अन्नवानम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

वाजः पक्षोऽस्यस्येति । पक्षविशेषः । यथा,

भागवते । ४ । ७ । १६ ।

“सुखंस्तेन उपानीतस्तार्क्ष्येण स्तोत्र-

वाजिना ॥”)

वाजीकरणं, ज्ञी, (अवाजी वाजीव क्रियतेऽने-

नेति । क + ल्युट् । अभूततद्भावे चित् ।) वीर्य-

दृढिकरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वाजी-

करणद्रव्यस्य लक्षणमाह ।

“यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्यात् वाजिवत् सुरतक्षमम्

तद्वाजीकरमाख्यातं सुनिभिर्भिषजा वरेः ॥”

अत्र प्रसङ्गात् कौवस्य लक्षणं संख्या निदान-

साह ।

“ज्ञीवः स्यात् सुरताशक्तफडावः कौवसुच्यते ।

तच्च क्षमविधं प्रोक्तं निदानं तस्मै कथ्यते

तेस्तेर्भावेरद्वेस्तु रिरंसोर्मनसि स्ते ।
 ध्वजः पतत्यनी नृणां क्लेशं समुपजायते ॥
 देव्यस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लेशं तस्मान्नमं स्तुतम् ॥”
 तेस्तेर्भावेर्मयशोकक्रोधादिभिः । अहृदोः हृद-
 याहितैः दुःखदत्तात् । चते पीडिते अस्वस्थी-
 कृत इति यावत् । ध्वजः शिशुः । पतति न तून्म-
 मति । संप्रयोगो मैथुनम् ॥ १ ॥
 “कटुकाश्चोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
 पिताच्छुक्रवयो हृष्टः क्लेशं तस्मात् प्रजायते ॥”
 कटुकादिनातिमात्रेण प्रवृद्धेन पितेन शुक्रस्य
 दम्भत्वात् क्लेशं भवति । पित्तजमेतद्वृद्धतौ-
 यम् ॥ २ ॥
 “अतिशयवायुश्रीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
 ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥”
 शुक्रक्षयजं तृतीयम् ॥ ३ ॥
 “महता मेढुरोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत् । ४ ।
 वीर्यवाहिशिराच्छेदाच्छेदनानुमतिर्भवेत् ॥ ५ ॥
 बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः ।
 षष्ठं क्लेशं स्तुतं तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तकम् ॥”
 बलिनः पुष्टस्य पुरुषस्य क्षुब्धमनसः कामात्
 सञ्चलितस्य । मनसः ब्रह्मचर्यतो निरोधात्
 क्लेशं भवति ॥ ६ ॥
 “जम्बुप्रभृति यत् क्लेशं सहजं तद्वि सप्तमम् ॥” ७
 अथायं क्लेशमाह ।
 “असाध्यं सहजं क्लेशं मर्मच्छेदाच्च यद्वेत् ।
 मर्मच्छेदात् वीर्यवाहिशिराच्छेदात् ॥” * ॥
 अथ क्लेशस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधि-
 माह ।
 “नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक् शुद्धौ
 निरामयः ।
 सप्ततन्त्रं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वं षोडशात् ॥
 न च वै षोडशादूर्ध्वं सप्तम्याः परतो न च ।
 आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संबोगं कर्तुमर्हति ॥
 चयद्वहुपदं प्राद्या घोराश्चातीवदुर्जयाः ।
 अकालमरणश्च स्याद्भजतस्त्रियमन्यथा ॥
 विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम् ।
 नराणां बहुभार्याणां विधिर्वाजीकरो हितः ॥
 स्वविराणां रिरंस्त्रुणां स्त्रीणां वाक्छाभ्यभिच्छ-
 ताम् ।
 योषित्प्रसङ्गात् स्त्रीणामां क्लीवानामल्परेतसम् ॥
 हिता वाजीकरा योगाः प्रीत्यप्रत्यवलप्रदाः ।
 एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालादपेक्षया ॥”
 वाजीकराण्याह ।
 “भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधावि-
 च ।
 वाचः श्रोत्राभिरामाश्च त्वचः स्पर्शसुखावहाः ।
 धामिनी सेन्द्रतिलका कामिनी नवयौवना ।
 गरीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिरा सजः ॥
 गन्धा मनोज्ञा स्त्र्याणि चित्राण्युपवनानि च ।
 मनसश्चाप्रतीघातो वाजीकुर्वन्ति मानवम् ॥
 माजीकधातुमधुपारदलोहचूर्णं
 यथाप्रियाजतुविद्वज्जघनानि लिखेत् ।

एकायविंशतिदिनानि गदाहिंतीऽपि
 सोऽशीतिकोऽपि रमयेत् प्रमदा युवेव ॥
 गवां विरुद्धवत्सानां सिद्धं पयसि पायसम् ।
 गोधूमचूर्णञ्च तथा सितामधुघृतान्वितम् ।
 भुक्त्वा हृष्यति जीर्णोऽपि दग्धदरान् ब्रजत्यपि ॥”
 अथ रसाला ।
 “दध्नाङ्गीकृमौषदम्बनधुरं खण्डस्य चन्द्रदुतेः
 प्रस्थं क्षौद्रपलञ्च पञ्च हविषः शुष्कग्राह्यतुर्माष-
 कान् ।
 एलामासचतुर्थ्यं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा
 धृत्वा शुक्रपटे ग्रनैः करतलेनोन्मथ्य विस्त्रा-
 वयेत् ॥
 नृद्वाष्टे मृगनाभिचन्दनरससृष्टेऽगुरुहूपिते
 कपूरेण सुगन्धिकं तदखिलं संलोष्य संस्था-
 प्रयेत् ।
 स्वस्थार्थं मधुरेश्वरेण रचिता स्त्रीषा रसाला स्वयं
 भोक्तुर्मन्मथदीपनी सुखकरौ कान्तिव नित्यं
 प्रिया ॥ * ॥
 गोक्षुरेक्षुरबीजानि वाजिगन्धा श्रतावरी ।
 सुषली वानरीबीजं यष्टी नागवला वला ॥
 एषां चूर्णं दुग्धसिद्धं गयेनाज्येन भर्जितम् ।
 सितया मोदकं कृत्वा भक्ष्यं वाजीकरं परम् ॥
 चूर्णादष्टगुणं क्षीरं घृतं चूर्णसमं स्तुतम् ।
 सञ्जतो द्विगुणं खण्डं खादेदम्बिलं यथा ॥
 वाजीकराणि भूरीणि संयुक्त्य रचितो यतः ।
 तस्माद्बहुषु योगेषु योगोऽयं प्रवरो मतः ॥”
 रतिवर्द्धनो मोदकः ॥ * ॥
 “पिप्पलीलवणोपेतं वस्त्राच्छेदतथाघृते ।
 कच्छपस्थाप वा खादेत्ते तु वाजीकरे भृशम् ॥
 पूगं दक्षिणदेशजं दशपलोज्ज्वलानं भृशं कर्तयेत्
 तच्छिन्नं जलयोगतो नृदुतरं संकुप्य चूर्णो-
 क्षतम् ।
 तच्चूर्णं पटशोषितं वसुगुणे गोशुद्धदुग्धे पचेत्
 गन्धान्धातुलिसंयुतेऽतिनिविद्धे दद्यात्तुलाह्नीं
 सिताम् ॥
 पक्वं तज्ज्वलनात् क्षितिं प्रतिनयेत् तस्मिन्
 पुनः प्रक्षिपेत्
 दद्यात्तत्तदुदाहरामि बहुला दृष्टादरात्
 संहिताः ।
 एता नागवला वला सचपला जातीफल-
 लिङ्गिका
 जातीपत्रसुपत्रचित्रकयुतं तच्च त्वचा संयुतम् ॥
 विश्वावीर्यवारिवारिद्वरा वांशी वरी वानरी
 द्राक्षा सेक्षुरगोक्षुराथ महती खर्जूरिका
 क्षीरिका ।
 धान्याकं सकसेरकं समधुकं शृङ्गाटकं क्षीरकं
 पृथ्वीकाथयवानिका वरटिका मांसी भिषि-
 मेथिका ॥
 कन्दे चत्र विदारिकाथ सुषली गन्धर्वगन्धा तथा
 कर्जूरं करिकेशरं समरिचसारस्य बीजं नवम् ।
 बीजं शाल्मलिसम्भवं करिकणा बीजञ्च राजी-
 वजं

श्वेतं चन्दनमत्र रक्तमपि च श्रीसङ्गपुष्पैः समम् ॥
 सर्वश्चेति पृथक् पृथक् पलमितं संचूर्ण्य तत्र
 क्षिपेत्
 स्तुतं वज्रभुजङ्गलोद्गगनं सम्सारितं खेच्छया ।
 कस्तूरी घनसारचूर्णमपि च प्राप्तं यथा प्रक्षिपेत्
 पञ्चादस्य तु मोदकान् विरचयेद्विष्वप्रमाणा-
 नथ ॥
 तान् भोक्ताति सदा यथानलबलं मुञ्जीत नाश्वं
 रसं
 पूर्वस्मिन्नश्रिते गते परिणतिं प्राग्भोजनात्
 भक्षयेत् ।
 नित्यं क्षीरतिवल्गभाष्यकमिमं यः पूगपाकं भजेत्
 स स्याद्दौर्ब्यविह्वलहृदमदनो वाजीव शक्तो
 रतौ ॥
 दीप्ताभिर्बलवान् बलौ विरहितौ हृष्टः स पुष्टः
 सदा
 वृद्धो योऽपि युवेव सोऽपि रुचिरः पूर्णन्दुवत्
 सुन्दरः ॥”
 वसुगुणे अष्टगुणे । अञ्जलिर्हृशरावम् । तुलाह्नीं
 पञ्चाशत्पलमिताम् । संहिताः सुश्रुताद्याः ।
 नागवला गुरसकरौ गुरखखी इति च लोके ।
 वला वहलियार तस्या मूलत्वक् । चपला
 पिप्पली । जातीपत्रकं जाडपत्री । विश्वा
 शुण्डी । वीर्यं एतस्य मूलं उशीरं ग्राह्यम् ।
 वारि सुगन्धवाला । वारिदः सुस्तकः । वरा
 त्रिफला वांशी वंशरोचना । वरी श्रतावरी ।
 वानरी कपिकच्छूलस्या बीजं ग्राह्यम् । इक्षुरः
 कोकिलाक्षः तस्य बीजम् । गोक्षुरस्यापि
 बीजम् । महती खर्जूरिका क्षोद्या ।
 क्षीरिका क्षीरी । पृथ्वीका कारवी मगरैला
 इति लोके । वराटिका वररै इति लोके । शाल्म-
 क-
 मेधां कन्दः स्याद्बीजकोषो वराटिका । मांसी
 जटामांसी । भिषिः सौफः । गन्धर्वगन्धा अश्व-
 गन्धा तस्या मूलम् । श्रीचञ्चं लवङ्गम् । घन-
 सारः कर्पूरः । विष्वप्रमाणान् पलप्रमाणान् ।
 रतिवल्गभाष्यपूगपाकः ॥ * ॥
 “एतस्मिन्नतिवल्गमे यदि पुनः सम्यक् खुरा-
 शाणिका
 धुस्तरस्य तु बीजमर्ककरभा यासोऽश्विषोव-
 क्षथा ।
 सन्नाजृफलकं तथा खसफलत्वक् वापि निःक्षि-
 प्यते
 चूर्णाह्नीं विजया तदा स हि भवेत् कामेश्वरः
 संज्ञया ॥”
 इति महाकामेश्वरः ॥ * ॥
 “रक्तपित्ताधिकारोक्तः खण्डकुशाखको महान् ।
 रक्तपित्तादिरोगो मद्वावाजीकरः स्तुतः ॥ * ॥
 पक्वान्मस्य रसे द्रोणे सितामादृकसंभिताम् ।
 घृतप्रस्थमिदं दद्यात्मागरस्य पलायकम् ॥
 मरिचं कुड्मोन्मानं पिप्पलीद्विपलोक्षितम् ।
 सलिलस्यादृकं दत्त्वा सर्वमेकत्र कारयेत् ॥
 पचेत्तन्मृगस्ये पात्रे दारुद्वया प्रचालयेत् ।

चूर्णान्धेषां चिपेत्तत्र घनीभूतेऽवतारिवे ।
धान्यकं जीरकं पत्रं चित्रकं सुस्तकं त्वचम् ।
दृष्ट्वाजीरकमप्यत्र ग्रन्थिकं नागकेशरम् ।
शलाजीजं लवङ्गञ्च पृथक् जातीफलं पलम् ।
तिष्ठं शीते प्रहृष्टाच्च मधुनः कुड्बवह्वयम् ।
भक्षयेद्भोजनादन्वाक् पलमात्रमिदं नरः ।
अथवा नियता मात्र मात्रा खादेद्यथानलम् ।
मानवः सेवनादस्य वाजीव सुरते भवेत् ।
समर्थो बलवान् पुष्टो दृष्टो नित्यं निरामयः ।
ग्रहणी नाशयेदेष स्यं श्वासमरोचकम् ।
अन्तपित्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्तञ्च पाण्डुताम् ॥”
दृष्ट्वाजीरकं नानागरैला । इति आन्ध्रपाकः ॥
“श्रमयति गोक्षुरचूर्णं क्षामचौरैण साधितं

समधु ।

सुक्तं सपयति जायं यज्जितं कुप्रयोगेण ।
द्रव्याणि चन्दनादिस्तु चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
पतङ्गमथ कालीयागुरुक्षणागुल्फि च ।
देवदमः ससरलः पद्मकं तुणिकोऽपि च ।
कर्पूरो न्दगनाभिश्च जताकसूरिकापि च ।
चिञ्चकः कुङ्कुमं नयं जातीफलकमत्र च ।
जातीपत्रं लवङ्गञ्च सखीला महती च सा ।
कक्कोलफलकं त्वक् च पत्रकं नागकेशरम् ।
बालकञ्च तथोशीरं मांसी दारु सितापि वा ।
सुरा कर्पूरकञ्चापि शैलेयं भद्रसुस्तकम् ।
रेखका च प्रियङ्गुश्च श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा ।
लाक्षा नखश्च रालश्च धातकीकुसुमं तथा ।
ग्रन्थिपण्यं च मञ्जिष्ठा तगरं सिक्थकं तथा ॥
एतानि श्रावणमानानि कल्कीकृत्य शूनैः पचेत् ।
तेलं प्रक्षामितं सन्धक् एतत्पाने शुभे चिपेत् ।
अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु दृष्टोऽशीतिशमोऽपि यः ।
शुभो भवति शुक्राणः स्त्रीणामत्यन्तवत्तमः ॥
बन्ध्यापि लभते गर्भं षष्ठोऽपि तरुणायते ।
अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च श्रद्धां शतम् ।
चन्दनादिमहातेलं रक्तपित्तं चयं ज्वरम् ।
दाहप्रखेददौर्गन्धं कुडं कक्षुं विनाशयेत् ॥”
पतङ्गं वकम् इति लोके । कालीयं कलम्बक
इति लोके । जताकसूरिका सुषुक्तदानी इति
लोके । कक्कोलफलस्याभावे जातीपुष्पं ग्राह्यम् ।
तदलाभेऽपि लवङ्गं ग्राह्यम् । दारुशिता दारु-
चिनी । शैलेयं कुरा इति लोके । श्रीवासः
गुगुरी इति लोके । ग्रन्थिपण्यः गठिवन् इति
लोके । अशीतिसमः अशीतिवार्षिकः । इति
चन्दनादितेजम् ॥ * ॥

“बीजानि कीशकञ्चूः कुड्बमितानि खेदये-
च्छनकेः ।

प्रस्थे गोभवदुग्धे दुग्धं यावद्भवेद्वाढम् ।
त्वग्रहितानि च लत्वा सृज्मं संपेयेत्तानि ।
पिष्टिकथा लघुवटिकाः क्षत्वा गये पचेदाग्नौ ।
द्विगुणितशर्करया वा वटिकाः संप्रक्षया

लेप्याः ।

वटिका माचिकमथ्ये मज्जनयोग्येऽखिलाः

स्याप्याः ।

पञ्चटङ्कमिताक्षास्तु सायं प्रातश्च भक्षयेत् ।
अनेन शीघ्रद्रावी यो यश्च स्यात् पतितध्वजः ।
सोऽपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमिति वाजिवत् ।
नानेन सट्शं किञ्चित् द्रव्यं वाजीकरं परम् ॥”
इति वानरीवटिका ॥ * ॥
“आकारकरभा शुक्ली लवणं कुङ्कुमं कणा ।
जातीफलं जातिपुष्पं चन्दनं कार्ष्णिकं पृथक् ।
चूर्णयेद्दहिफेणुस्तु तत्र दद्यात् पलोन्मितम् ।
सर्वमेकीकृतं माषमात्रं क्षौद्रेण भक्षयेत् ॥”
शुक्रस्तम्भकरं पुंसामिदमानन्दकारकम् ।
नारीनां प्रीतिजनकं सेवेत निशि कासुकः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।

“विदारीकन्दं शुमतीदृहत्यौ ।

काकोलिकाभीरुपुनर्नवे द्वे ।

शङ्काटकं मागधिका बला च

चूर्णं सितार्द्रं सितया प्रयोग्यम् ॥

जीर्णैः पयः पायसमेव योग्यं

करोति पुंसां बलमेवमोजः ।

स्त्रीणां सहस्रं भजतेऽपि षष्ठो

मासद्वयेनापि च सेवमानः ॥”

इति हारीते चिकित्सास्थाने ४६ अध्यायः ॥

“वाजीकरणमन्विच्छेत् सततं विषयी पुमान् ।

तुष्टिः पुष्टिरप्यथ गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥

अपत्यसन्तानकरं यत् सद्यः संप्रहर्षणम् ।

वाजीवातिबलो येन यावत्प्रतिहतोऽङ्गनाः ॥

भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।

तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्जस्करं परम् ॥

धर्मो यश्चस्यमायुष्यं लोकद्वयसायनम् ।

अशुभोदामहे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ॥

अल्पसत्त्वस्य तु क्षेयोर्वाध्यमानस्य रागिणः ।

शरीरचयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥

कल्पस्योदयवयसो वाजीकरणसेविनः ।

सर्वेष्वतुल्यहरद्वयवायो न निवार्यते ॥

अथ स्निग्धविशुद्धानां निरुद्धानां साधुवासनान् ।

हृततैलरसचौरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥

योगविद्युजयेत् पूर्वं चौरमांसरसाग्निम् ।

ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवर्द्धनान् ॥

अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो दमः ।

यथैकैकशस्त्राश्च निरपत्यस्तथानरः ॥

खलङ्गमनमयस्तवचनं धूलिधसरम् ।

अपि लालाविलमुखं हृदयाङ्गादकारकम् ॥

अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्यर्शनादिषु ।

किंपुनर्यद्यशोधर्ममानश्रीकुलवर्द्धनम् ॥

शुद्धकाये यथाशक्ति दृष्ट्य योगान् प्रयोजयेत् ।

शरैस्तु कुशकाशानां विदार्या वीरस्य च ॥

मूलानि कण्टकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ।

मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपर्यायौ शतावरीम् ॥

अश्वगन्धामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।

वीरां पयस्यां जीवन्तीं अहिं राक्षां त्रिकण्ट-

कम् ॥

मधुकं शालिपर्णीं च भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ।

माषाणामाढकश्चेतद्दिदोषे साधयेदपाम् ।
रसेनाढकशेषेण पचेत्तत्र हृताढकम् ।
हत्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ।
हृताक्षुर्गुणं चौरं पेयाण्योमानि चावपेत् ।
वीरां खगुप्तां काकोल्यौ यहाँ फलगूनि पिप्प-
लीम् ॥

द्राक्षां विदारी खर्जूरं मधुकानि शतावरीम् ।
तत्तुल्यपूर्वं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥
शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्याः कुड्बेन च ।
मरिचस्य प्रकुञ्चेन पृथगर्हपलोन्मितैः ॥
त्वगेलाकेसरैः स्रग्धैः क्षौद्राद्विकुड्बेन च ।
पलमात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धधुक् ॥
तेनारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव हृष्यति ।
विदारीपिप्पलीशालिप्रियालेक्षुरकाद्रजः ॥
पृथक् खगुप्तामूलाश्च कुड्बार्शं तथा मधु ।
तुलार्शं शर्कराचूर्णात् प्रस्थार्शं नवसर्पिषः ॥
सोऽश्चमात्रमतः खादेद् यस्य रामाश्रतं यष्टे ।
सात्मगुप्ताफलान् चौरैर्गोधूमान् साधितान्

हिमान् ॥

माषान् वा सट्टतक्षौद्रान् खादन् यष्टिपयो-
रुपः ।

जागर्ति रात्रिं सकलामखिन्नः खेदयेत् स्त्रियः ॥
वस्त्राण्डसिद्धे पयसि भावितानसक्तचित्तान् ।
यः खादेत् सचित्तान् गच्छेत् स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥
चूर्णं विदार्या नहुशः खरसेनैव भावितम् ।
क्षौद्रसर्पियुतं क्षौद्रां प्रमदाश्रतमच्छति ॥”
“क्षणाध्याजोफलरजः खरसेन सुभावितम् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्लोढा योऽरुपयः पिबेत् ॥
स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।
कर्षं मधुकचूर्णस्य हृतक्षौद्रसमन्वितम् ॥
पयोऽरुपानं यो लिङ्गान्नित्यवेगः ॥ ना भवेत् ॥”
“उच्चटाचूर्णमप्येवं श्रातवर्थाश्च योजयेत् ॥
चन्द्रशुभ्रं दधिसरं ससितं षष्टिकौदनम् ।
पटे सुमार्जितं सुका दृष्टोऽपि तरुणायते ॥”

“आचरेच्च सकलां रतिचर्यां
कामशास्त्रविहितामनवधाम् ।
देशकालबलशक्त्युदोषाद्-
वैद्यतन्त्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥
अभ्यङ्गनोदत्तनसेकगन्ध-
स्नक्पत्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।
गान्धर्वकाद्यादिकथा प्रवीणाः
समस्तभावा वशमावयस्याः ।
दोषिका स्वभवनान्तनिविष्टा
प्रशरंशुमधुमन्निविष्टाः ।
नीलसाशुगिरिकूटनितम्बे
काननानि पुरकण्ठगतानि ॥
दृष्टिमुखा विविधा तरुजातिः
ओन्नमुखः कलकोकिलनादः ।
अङ्गमुखस्तुवशेन विभूषा-
चित्तमुखः सकलः परिवारः ॥

ताम्बूलमच्छमदिरा कान्ता कान्ता निशा

शशाङ्काङ्गी

वाजीक

यद्यपि किञ्चिद्विदं मनसो वाजीकरं तत्तत् ।
मधुसूक्तमिव सोत्पलं प्रियायाः
कनकरणनापरिवादिनी प्रियेव ।
कुसुमचयमनोरमा च श्रया
किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताया ।
देशे शरीरे च न काचिदन्ति-
रर्थेषु नाण्योऽपि मनोविधातः ।
वाजीकराः समिहितान्च योगाः
कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥”
इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्यायः ॥
तथा च ।

“वाजीकरणमन्विच्छेत् पुष्पयो नित्यमात्मवान् ।
तदायसौ हि धर्मायै प्रीतिश्च यश्च एव च ।
पुत्रस्यायतनं ह्येतद्गुणश्चैते सुताभ्याः ।
वाजीकरणमग्न्यश्च चैत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥
इहा ह्येकैकशोऽप्यर्थाः परं प्रीतिकराः स्मृताः ।
किं पुनः स्त्रीशरीरे वे च वातेन अवस्थिताः ॥
सङ्घातो ह्यीन्द्रियार्थानां स्त्रीषु नाग्न्यं विद्यते ।
स्त्र्याभ्यो ह्यीन्द्रियार्थो यः समीतिजननो-
धिकः ॥”

“चित्रदीपः सरः शुक्लमधातुर्धातुसन्निभः ।
निष्पन्नस्तृणपूलीति ज्ञातव्यः पुरुषाकृतिः ॥
अप्रतिष्ठश्च नयश्च मूयश्चैकेन्द्रियश्च ना ।
मनसो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ॥
बहुवर्तिर्वहुसुखो बहुवृद्धो बहुक्रियः ।
बहुचक्षुर्बहुमानो बहुज्ञाश्च बहुप्रजः ॥
मङ्गल्योऽयं प्रशस्तोऽयं धन्योऽयं वीर्यवानयम् ।
बहुश्रुतश्चैवमिति च स्तूयते ना बहुप्रजः ॥
प्रीतिर्मेले सुखं तृप्तिर्विस्तारो विभवः कुलम् ।
यशोलोकाः सुखोदकास्तुष्टिश्चापत्यसंश्रिता ॥
तस्मादपत्यमन्विच्छेत् गुणान्चापत्यसंश्रितान् ॥
वाजीकरणनित्यः स्याद्विच्छेत् कामसुखानि च ।
माषाणामात्मगुप्ताया बीजानामाफकं नवम् ॥
जीवकर्मभकौवीरं मेदान्द्विंशतवारिम् ।
मधुकषाण्मग्न्याश्च साधयेत् कुडवीक्षिताम् ॥
रसे तस्मिन् हृतप्रस्थं गन्धं दशगुणं पयः ।
विदारिणां रसप्रस्थं प्रस्थमिच्छुरसस्य ॥
इत्वा नृदमिनासाधं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ।
शर्करायास्तुगाधीयाः क्षौद्रस्य च पृथक्
पृथक् ॥

भागांश्चतुर्वर्णांस्तत्र पिप्पल्याश्चावपेत् पलम् ।
पलं पूर्वमतो लीढा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ॥
य इच्छेदद्वयं शुक्रं शेषसञ्चोत्तमं बलम् ॥”
इति वाजीकरणं हृतम् ॥*

“चटकानां सङ्घसानां दद्याणां शिखिना-
न्तथा ।

शिशुमारस्य नक्रस्य भिषक् शुक्राक्षि संहरेत् ॥
गन्धं सर्पिर्वराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।
वहिकानाश्च चूर्णानि चूर्णं गौधूममेव च ॥
रभिः पूषणिकाः कार्याः शङ्खुल्यो वर्तिका
स्तथा ॥

पूषाधानाश्च विविधा भक्ष्याश्चाग्ने पृथग्विधाः ।

वाञ्छिनी

एषां प्रयोगाद्गत्याणां कृत्वेनापूर्वरेतसा ॥
शेषसा वाञ्छिवद्भाति यावद्विच्छेत् स्त्रियो
नरः ॥”
इति वृष्यपूषालिकयोगः ॥*

“मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयःश्रुतम् ।
अपत्यजननं सिद्धं सहस्रतौत्रशर्करम् ॥”
“आर्द्राणि मत्स्यामांसानि भृष्टाश्च शरीराश्च वा ।
तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न
क्षयम् ॥

हृतभृष्टान् रसे कृागे रोहितान् फलसाधिते ॥
अनुपीतरसान् सिद्धानपत्यार्थं प्रयोजयेत् ॥”
इति गर्भाधानकरो योगः ॥*

“नर्ते वै घोडघाहर्षात् सप्तत्याः परतो नच ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
अतिबालो ह्यसम्पूर्वसम्बन्धातुः स्त्रियो व्रजन् ।
उपतप्ते सहसा तडागमिव कालजम् ॥
शुक्लरक्षं यथाकाष्ठं जन्तुदग्धं विजर्जरम् ।
सृष्टमासु विशीर्येत तथा वृद्धस्त्रियो व्रजन् ॥
जरया चिन्तया युक्तं आधिभिः कर्मकर्वणात् ।
क्षयं गच्छेत्तद्वशात् स्त्रीणाञ्चातिनिवेवणात् ॥
क्षयाद्गयादितिसम्भाच्छोकात् स्त्रीदोषदर्शनात् ।
नारीणामरसज्ञत्वादभिचारोदसेवनात् ॥
तप्तस्यापि स्त्रियो गन्तुः ॥ शक्तिरुपजायते ।
देहसत्त्ववर्णानि हर्षः शक्तिश्च हर्षणा ॥”
इति चरके चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

वाञ्छा, स्त्री (वाञ्छनमिति । वाञ्छ इच्छायाम् ।
गुरोश्चेत्यः । टाप् ।) आत्मवृत्तिगुणविशेषः ।
सा च द्विविधा यथा । उपायविविधिणी फल-
विधिणी वा । फलं सुखं दुःखाभावश्च । तत्र
फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । उपायेच्छां
प्रति इष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । इति
सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तत्पर्यायः । इच्छा २
काङ्क्षा ३ स्पृहा ४ ईहा ५ लट् ६ लिप्ता ७
मनोरथः ८ कामः ९ अभिलाषः १० तर्षः ११ ।
इत्यमरः । १।७।२७। आकाङ्क्षा १२ कान्तिः १३
अग्रचयः १४ दोहदः १५ आभिलाषः १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रुक् १७ तृप्तिः १८
मतिः १९ दोहलम् २० कृन्दः २१ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १।१२७।
“सन्दिदेश ॥ यद्यस्ति वाञ्छा मच्छिष्यतां प्रति ।
तत्पुत्रास्तद्विधेया भवता प्रेयतामिति ॥”)

वाञ्छितं, त्रि, (वाञ्छ + क्तः ।) अभिलषितम् ।
यथा,—

“अविच्छेदं पठेद्द्विमान् ध्यात्वा देवीं सरस्वतीम् ।
शुक्लामरधरां देवीं शुक्लाभरणभूषिताम् ॥
वाञ्छितं फलमाप्नोति स लोके नात्र संशयः ।
इति ब्रह्मा खयं प्राह सरस्वत्याः स्तवं शुभम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

वाञ्छिनी, स्त्री, (वाञ्छतीति । वाञ्छ + णिनिः ।
ङीष् ।) वाञ्छनीया नारी । तत्पर्यायः ।
लज्जिका २ कलतुलिका ३ । इति त्रिकाङ्क-
शेषः । वाञ्छनीयमार्त्रे, त्रि ॥

वाटी

वाटं, स्त्री, वरुणः । गात्रभेदः । इत्यमरटीका ।
यथा,—

“वाटः पथि वृत्तौ वाटं वरुणे गात्रभेदयोः ।”
इति हेमः ॥

वाटः, पुं, (वटाते वेष्टाते इति । वट + घञ् ।)
मार्मः । वृत्तिस्थानम् । इति मेदिनी । टे, २८ ॥
अपि च ।

“सुखं निःसरणे वाटे प्राचीनावेष्टकौ वृत्तिः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(वास्तु । मण्डपः । यथा, भागवते । ८।१८।२३ ।
“कृत्रं सदृक् सजलं कमण्डलु”
विवेश विभ्रज्यमेधवाटम् ॥”

वटस्येदमिति । वट + अच् । वटस्यमिति,
त्रि । यथा, मनुः । २ । ४५ ।

“ब्राह्मणो वैखपालाशौ क्षत्रियो वाटश्चा-
द्विरी ।

पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दह्मनर्हन्ति धर्मतः ॥”
वाटश्चङ्गला, स्त्री, (वाटरोधिका चङ्गला ।
शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः ।) पथरोधक-
श्चङ्गला । तत्पर्यायः । लम्भा २ । इति हारा-
वली ॥

वाटिका, स्त्री, (वटाते वेष्टाते प्राचीरादिभि-
रिति । वट वेष्टने + संज्ञायामिति खलु । टाप् ।
अत इत्वम् ।) वास्तु । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ७२ । २०६ ।

“वा स्नानाय गते तस्मिन् शाकार्यं शाकवाटि-
काम् ।

प्रविष्टा धावकखरं खादन्तं शाकमेक्षत ॥”
वाञ्छालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ हित्नुपत्री ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वाटी, स्त्री, (वत्यते वेष्टाते इति । वट वेष्टने +
घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाञ्छालकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कुटी । वास्तु । इति
मेदिनी । टे, २८ ॥ शेषस्य पर्यायः ।

“वाञ्छस्त्री वेष भूर्वाटी वाटिका यष्टपोतकः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

तस्या लक्षणादियथा,—
विश्वकारुवाच ।

“के ते वृक्षाः प्रशस्ताश्च निविष्टाश्चापि केचन ।
भद्रा भद्रप्रदाश्चापि तान् वदस्व जगद्गुरो ॥
केषामन्तनियुक्तश्च शिविरश्च शुभाशुभम् ।
दिशि कुत्र जलं भद्रमशुभञ्च वद प्रभो ॥
द्वाराणाञ्च गृहाणाञ्च प्राकाराणां प्रमाणाकम् ।
भद्रप्रदञ्च को वृक्षो दिशि कुत्र प्रवर्तते ॥

किं प्रमाणं गृहाणाञ्च प्राङ्गणानां जगद्गुरो ।
मङ्गलं कुसुमोद्यानं दिशि कुत्र तरोस्तथा ॥
प्राकारं किंप्रमाणञ्च परिखाणां सुरेश्वर ।
द्वाराणाञ्च गृहाणाञ्च प्राकाराणां प्रमाणाकम् ॥

कस्य कस्य तरोः काष्ठं प्रशस्तं शिविरे प्रभो ।
अमङ्गलं वा केषां वा सर्वं मां वक्तुमर्हसि ॥*

श्रीभगवानुवाच ।

आशमे नारिकेलञ्च गृहिणाञ्च धनप्रदः ।

शिविरस्य यदीशाने पूर्वे पुत्रप्रदस्तथा ॥
 सर्वत्र मङ्गलार्हं च तरुणो मनोहरः ।
 रसालवृक्षः पूर्वस्मिन् वृक्षां सम्यत्प्रदस्तथा ॥
 शुभप्रदश्च सर्वत्र सुरकारो निशामय ।
 विस्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो वदरी तथा ॥
 प्रजाप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा ।
 सम्यत्प्रदश्च सर्वत्र यतो हि वर्हते गृही ॥
 जम्बुद्वयश्च दाडिम्बः कदल्यान्मातकस्तथा ।
 वन्धुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ॥
 सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ।
 हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ॥
 ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रैव निशामय ।
 सर्वत्र चम्पकः शुद्धो सुवि भद्रप्रदस्तथा ॥
 अलावृक्षपि कुष्माण्डं मायाम्बुश्च सुकासकः ।
 खज्जूरो कर्कोटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदाः ॥
 वास्तुकः कारवेक्षश्च वार्ताकुश्च शुभप्रदाः ।
 लताफलश्च शुभं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥
 प्रशस्तं कथितं कारो निषिद्धश्च निशामय ॥
 वन्यवृक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ।
 वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
 नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
 हे कारो तित्तिङ्गीवृक्षो यत्रात्तं परिवर्ज्य ॥
 श्वरेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेत् ध्रुवम् ।
 शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ॥
 न निषिद्धः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ।
 वाय्वासतिनिषिद्धश्च प्राज्ञस्तं परिवर्ज्येत् ॥
 खज्जूरश्च उडुश्चैव निषिद्धः शिविरे तथा ।
 न निषिद्धः प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥
 वृक्षश्च चणकादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
 ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ॥
 इक्षुवृक्षश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ।
 अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ॥
 कच्ची हरिद्रा शुभदा शुभदश्चात्रकस्तथा ।
 हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
 न वाय्वा भद्रदा नित्यं तथा चामलकी ध्रुवम् ॥
 गजानामस्थि शुभदमन्वानाश्च तथैव च ।
 कल्याणसृजैः श्रवसां वास्तौ स्थापनकारिणाम् ॥
 न शुभप्रदमन्येषां वास्तुच्छन्नकारणं परम् ।
 वानराणां नराणाश्च गृहानां गवामपि ॥
 कुक्कुराणां शृगालानां मार्जारानामभद्रकम् ।
 भेङ्गानां मूकराणां सर्वेषां शुभप्रदम् ॥
 ईशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे ।
 शिविरस्य जलं भद्रमन्यवाशुभमेव च ॥
 दीर्घं प्रस्थे ममानश्च न कुण्यान्मन्दिरं बुधः ।
 चतुरस्रं गृहे कारो गृहिणां धननाशनम् ॥
 दीर्घप्रस्थः परिमितो नेत्राङ्केनापि संज्ञितम् ।
 मूत्येन रहितं भद्रं मूत्यं मूत्यप्रदं वृणाम् ॥
 प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं हस्तत्रयं तथा ।
 गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ॥
 न मध्यदेशे कर्तव्यं किञ्चिद्व्यूनाधिके शुभम् ।
 चतुरस्रं चन्द्रवर्धं शिविरं मङ्गलप्रदम् ।
 अभद्रदं सूर्यवर्धं शिविरं मङ्गलाप्रदम् ॥

अभद्रदं सूर्यवर्धं प्राज्ञाङ्गनं तथैव च ॥ * ॥
 शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी वृणाम् ।
 धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा ।
 प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्गदानफलं लभेत् ॥
 मालती यूथिका कुन्दमाधवी केतकी तथा ।
 नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं वकुलं शुभम् ॥
 अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमीश्वरम् ।
 पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः ॥
 ऊर्ध्वं षोडशहस्तेभ्यो नैवं कुर्याद्गृहं गृही ।
 ऊर्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥ * ॥
 सूत्रधारं तैलकारं स्वर्णकारश्च हीरकम् ।
 वाटीमूले ग्राममध्ये न कुण्यात् स्थापनं बुधः ॥
 ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं सक्कूत्रं गणकं शुभम् ।
 भट्टं वैद्यं पुष्पकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥ * ॥
 प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।
 परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दृष्टव्यं कम् ॥
 सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखाद्वारमीश्वरम् ।
 शचोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च ॥ * ॥
 शास्त्रालीनां तित्तिङ्गीनां हिन्तालानां
 तथैव च ।
 निम्नानां सिन्धुवाराणां उडुम्बराणामभद्रकम् ॥
 धुस्तराणां वटानाञ्चाप्येरखानामवाञ्छितम् ।
 एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काष्ठमीश्वरम् ॥
 वृक्षश्च वृक्षहतकं दूरतो वर्जयेद्बुधः ।
 पुत्रदारधनं हन्यात् इत्याह कमलोद्भवः ॥
 कथितं लोकप्रियाय कुरु काष्ठं विना पुरीम् ।
 शुभचयं चाप्यधुना गच्छ वत्स यथासुखम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्काजम्बखण्डे १०२ अः ॥
 वाटीदीर्घः, पुं, (वाय्वा वास्तुभूमौ दीर्घः सर्वो-
 चत्वात् ।) इत्कटवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 वाडकं, स्त्री, भट्टवयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वायुपुष्पी, स्त्री, (वायुं वाय्वां साधु वेष्टनीयं वा
 पुष्पं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाय्वा-
 लकः । इति रत्नमाला ॥
 वाय्वा, स्त्री, (व्यते वेष्टते इति । वट वेष्टने +
 यत् । यद्वा, वाय्वा वास्तुप्रदेशे हिता । वाटी
 + यत् ।) वाय्वालकः । इति रत्नमाला ॥
 वाय्वालः, पुं, (वाटीं अलति भूषयतीति । अल +
 अण् ।) वाय्वालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (गुणादयोऽस्य वाय्वालकशब्दे ज्ञातयाः ॥)
 वाय्वालकः, पुं, (वाय्वाल एव । स्वार्थे कन् । वाटीं
 अलति भूषयतीति । अल + लुच् वा ।) स्तुप-
 विशेषः । वाडियाला इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । शीतपाकी २ वाय्वा ३ भद्रोदनी ४
 वला ५ वाटी ६ विनया ७ वाय्वाली ८ वाटिका
 ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्यायान्तरं
 गुणाश्च वलाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 वाय्वाली, स्त्री, (वाटीमलति भूषयतीति । अल
 + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाय्वालकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वाड, ऋ ङ आजावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अववाडत् ।

ड, वाडते लोकः । आजावः स्नानम् । उन्म-
 च्जनम् । इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 वाडः, पुं, (धातूनामनेकार्थत्वात् वाड वेष्टने +
 भावे घञ् ।) वेष्टनम् । इति शब्दमाला ॥
 वा(वा)णिः, स्त्री, (वण + णिच् + “सर्वधातुभ्य
 इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) वप-
 नम् । तत्पर्यायः । अतिः २ । इत्यमरः । २ ।
 १४ । २८ ॥ अतिः ३ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 (करणे इन् ।) वापदण्डः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 ५७७ ॥
 वा(वा)णिनी, स्त्री, (वण शब्दे + णिनिः । ङीप् ।)
 नर्तकी । हेकः । मत्तस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, रघुः । ६ । ७५ ।
 “यस्मिन् महीं शासति वाणिनीनां
 निद्रां विहारार्हप्रथे गतानाम् ।
 वातोऽपि नास्म्यदंशुकानि
 को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥” ॥
 षोडशाक्षरच्छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “नजभजरेयदा भवति वाणिनी गयुक्तेः ॥”)
 वा(वा)णी, स्त्री, (वाणि + वा ङीष् ।) सरस्वती ।
 इत्यमरः । १ । ६ । १२ ॥ वचनम् । (यथा, मार्क-
 ण्डेयः । ४१ । ४ ।
 “चक्षुःपूतं न्यसेत् पादं वक्ष्यपूतं पिवेज्जलम् ।
 सद्यपूतां वदेद्वाणीं बुद्धिपूतश्च चिन्तयेत् ॥”)
 वचनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वातः, त् क गतिसेवयोः । सुखे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।)
 अववातत् । चयोऽर्थाः । रमानायस्तु गति-
 सुखसेवयोरिति मत्वा गतौ सुखं गतिसुखम् ।
 वातयति पात्रं वातः गच्छन्तं सुखयतीत्यर्थः ।
 इत्याह । सुखसेवनयोरिति जौमराः । इति
 दुर्गादासः ॥
 वातः, पुं, (वातीति । वा + क्तः ।) पञ्च-
 भूतान्तर्गतचतुर्थभूतः । वातास इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । गन्धवहः २ वायुः ३ पवमानः ४
 महाबलः ५ पवनः ६ सप्रणः ७ गन्धवाहः ८
 मरुत् ९ आशुगः १० श्वसनः ११ मातरिश्वा १२
 नभस्वान् १३ मारुतः १४ अनिलः १५ समी-
 रणः १६ जगत्याणः १७ समीरः १८ सदागतिः
 १९ जीवनः २० पृषदश्चः २१ तरुणी २२ प्रभ-
 ङ्गनः २३ प्रधावनः २४ अनवस्थानः २५ धूननः
 २६ मोटनः २७ खगः २८ । अस्य गुणाः ।
 खैरत्वम् । लघुत्वम् । शीतत्वम् । रुक्षत्वम् ।
 सूक्ष्मत्वम् । संज्ञानकत्वम् । स्तोककारित्वम् ।
 तस्य कोपकारणं यथा । माधुर्यामभयणम् ।
 साभ्रकालः । अपराह्णकालः । प्रत्युषकालः ।
 अन्नजीर्णसमयश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 रोगविशेषः । यथा । अथ वातव्याध्याधिकारः ।
 तत्र वातव्याधीनां सामान्यतो विप्रकृष्टनिदाना-
 न्याह ।
 “कषायकटुतिक्तकप्रमितरूक्षलघ्वन्नतः
 पुरःपवनजागरप्रतरणाभिवातश्रमैः ।

वातः

हिमादनप्रनात्तया निधुवभाच्च घातुज्यात्
मलादिरपधारणात् मदनशोकचिन्ताभयेः ॥
अतिक्षतजमोक्षणात् गदकतातिमांसस्यया-
दतीव वमनामृणाभतिविरेचनादामतः ।
पयोदसमये दिनचण्डयोस्तृतीयांशयो-
र्ज्वरामतिगतेऽश्रिते शिशिरसंज्ञकालेऽपि च ॥
देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वा निलो बली ।
करोति विविधान् रोगान् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्र-
यान् ॥”

प्रमितश्चात्र वैपरीत्ये प्रोपसर्गस्तेन अपरिमित-
मित्यर्थः । प्रकर्षेण मितमत्यल्पं वा लघ्वन्न-
मितपुराणं शात्यादि । कतिचिदज्ञानि नवा-
श्वपि वातलानि । यत आह । गुणरत्नमाला-
याम् ।
नीवारस्त्रिपुटः सतीनचणकस्यामाकमुज्जादकी-
नित्यावाञ्च मकुष्टकश्च वरटा मङ्गल्यकः
कोद्रवः ॥

एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका
तीनी इति लोके । त्रिपुटः यसारो । सतीनः
कलायः । निष्वावी राजमाघः । वोडा इति
लोके । मकुष्टकः मोड़ः इति लोके । वरटा
वरटिका वररे इति लोके । मङ्गल्यकः मखरी
इति लोके । पुरःपवनः प्राग्वातः । आमतः
आग्नेन मार्गावरणात् । यत उक्तम् ।
वायोर्हान्तुज्यात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।
पयोदसमये वर्षासु । ज्वरामतिगतेऽश्रिते भुक्ते-
ऽतीव जीर्णताङ्गते । देहे स्रोतांसि रिक्तानि
संप्राप्तिरुक्ता । कषायादिभिर्हेतुभिर्वर्षादौ
समये हेतुभूते बली अनिलः प्रवृद्धो वायुः
करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते ।
“शिरोग्रहोऽल्पकेशत्वं जृम्भात्यर्थं हनुग्रहः ।
जिह्वाक्षम्भो गद्गदत्वं भिम्बिनत्वञ्च मूकता ॥
वाक्पालता प्रलापश्च रसानामनभिज्ञता ।
वाधिर्यं कर्णनादश्च सर्पश्चत्वं तथाहितम् ॥
मन्यास्तम्भोऽत्र गणितो बाहुशोषोपवाहुकः ।
चञ्चिता चैव विश्वाची ऊर्ध्ववात उदीरितः ॥
आध्मानश्च प्रत्याध्मानं वाताह्वीला प्रत्यह्वीला ।
तूणी च प्रतितूणी च वद्विवेद्यमेव च ॥
आटोपः पार्श्वभूलश्च त्रिकभूलं तथैव च ।
सङ्कुञ्च मूत्रलं मूत्रनिग्रहो मलगाढता ।
पुरीषस्याप्रवृत्तिश्च ग्रधसी च ततः परः ॥
कलापखञ्जता चापि खञ्जता पङ्कता तथा ।
क्रोष्टुशोषककल्यौ च वातकण्ठक एव च ॥
पादहर्षः पाददाहः आक्षेपो दण्डकाभिधः ।
वातपित्तकृताक्षेपकृता दण्डापतनकः ॥
अभिघातकृताक्षेप आयामो द्विविधः स्फुटः ।
आम्लरश्च तथा बाह्यौ धनुर्वातश्च कुल्लकः ॥
अपतन्त्रोपतानश्च पचाघातोऽखिलाङ्गकः ।
कम्पः स्तम्भो यथा तोदो मेदश्च स्फुरणं तथा ॥
रौच्यं कार्श्यं च कार्ण्यं च शैत्यं लोम्बाश्च हर्ष-
णम् ।
अङ्गमर्दोऽङ्गविभ्रंशः शिरासङ्घोच एव च ॥

वातः

अङ्गशोषश्च भीरुत्वं मोहश्चक्षुःक्षिप्तता ॥
निद्रानाशः स्वेदनाशो बलहानिस्तथैव च ।
शुक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाशः परिश्रमः ॥
एत एवाश्रितिसंख्या रोगा योगेन रूढितः ।
वातयाधौति नामानो मुनिभिः परि-
कीर्तिताः ॥”
एत एव शिरोग्रहादय एव । योगेन वातेन ।
वातादा याधिव्यातयाधिरिति निरुक्ता तदा
वातज्वरादिव्यपि प्रसङ्गः स्यादत आह
रूढितः प्रसिद्धितः । शिरोग्रहादयोऽश्रितिरिव
वातयाधिसंज्ञा प्रसिद्धा न तु वातज्वरादयः ॥*॥
अथ वातयाधिनां सामान्यचिकित्सा माह ।
“मधुरलवणसान्निध्यमन्योऽपि निद्रा
गुरुविकरवस्तिस्वेदसन्तर्पणानि ।
दहनजलदसेकाभ्यङ्गसंमर्दनानि
प्रकुपितपवमानं शान्तमेतानि कुर्युः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥*॥

अपि च ।
“बलपुष्टिकराण्येव वायुबीजं निशामय ।
भोजनानन्तरं सदो गमनं धावनं तथा ॥
ह्रिदनं वद्वितापश्च शश्चदभ्रमणमैथुनम् ।
दृढस्त्रीगमनश्चैव मनःसन्ताप एव च ॥
अतिरूचमनाहारं शुद्धं कलह एव च ।
कटुवाक्यं भयं शोकः केवलं वायुकारणम् ॥
आज्ञाश्चक्रं तज्जम्ब निशामय तदौषधम् ॥
पक्करम्भाफलश्चैव सबीजं शर्वरोदकम् ।
नारिकेलोदकश्चैव सद्यस्तक्रं सुमिश्रकम् ॥
माहिषन्दधि मिश्रश्च केवलं वा सशर्करम् ।
सद्यःपर्युषितामश्च सौवीरं शीतलोदकम् ॥
पक्कतैलविशेषश्च तिलतैलश्च केवलम् ।
लाङ्गलीतालखर्जूरमस्तमामलकीद्रवम् ॥
शीतलोणोदकस्नानं सुस्निग्धचन्दनद्रवम् ।
स्निग्धपद्मपत्रतल्यं सुस्निग्धयजनानिलम् ॥
एतत्ते कथितं वत्से सदो वातप्रणाशनम् ।
वायवस्तिविधाः पुंसां क्षेशसन्तापकामजाः ॥”
इति श्रीब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥*॥
अन्यथा ।
“विश्वामित्रमन्त्रश्लोकापाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्युग्रगन्धा च दृष्ट्वा कण्टकारिका ॥
वला चातिवला रास्त्रा चर्दया च पुनर्नवा ।
रंष्ट्रशारिवा पर्णोऽगुडचीकपिकच्छवः ॥
एषां दशपलिकान् भागान् काथयेत् सलिले-
ऽमले ।
तेन पादावशेषेण तिलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥*॥
द्रव्याणि यानि पेय्याणि तानि वक्ष्यामि
तच्छृणु ॥
शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचागुरुः ।
कुष्ठमांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्नवा ॥
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृच्छूलं पार्श्वभूलश्च शङ्खमालाश्च नाशयेत् ॥

वातः

अपस्मारं वातरक्तमायुष्मांश्च पुमान् भवेत् ।
गर्भमन्वतरी विन्यात् किं पुनर्मांशुषी शिव ॥
अश्वानां वातभङ्गानां कुङ्गराणां वृणां तथा ।
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्ववातविकारिणाम् ॥”
पुनश्च ।
“पलद्वयं सैन्धवश्च शुण्ठी चिचकपञ्चकम् ।
पञ्चप्रस्थं त्वारनालं तैलप्रस्थं पचेत्ततः ।
ग्रहगुल्मवङ्गीहसर्ववातविकारनुत् ॥”
इति गारुडे १६ अध्यायः ॥
(तथास्य गुणादयः ।
“वातस्तु रुक्षलघुचलबहुशीघ्रशीतपरुषविषदा-
स्तस्य रौक्ष्यादातला रुक्षा पचिताल्पशरीराः
प्रततरुक्षक्षामभिन्नसक्तजर्जरसराः जागरु-
काश्च लघुत्वाच्च लघुचपलगतिचेष्टाहारव्य-
हाराः चलत्वादनवस्थितसन्ध्यस्थिभृहन्नीलजिह्वा
शिरः स्तम्भपाणिपादाः बहुत्वाद्बहुप्रलापकक्षरा
सिराप्रतानाः शीघ्रत्वात् शीघ्रसमारम्भक्षोभ-
विकाराः शीघ्रोच्चासरागविरागाः श्रुत-
ग्राहिणोऽल्पस्तृतयश्च शैत्यात् शीतासहिष्णवः
प्रततशीतकोद्वेपकस्तम्भाः पारुष्यात् परुष-
केशश्मशूरोमनखदशनवदनपाणिपादाङ्गा वैष-
द्यात् स्फुटिताङ्गावयवाः सततसन्निशब्दगामिनः
त एवं गुणयोगात् वातलाः प्रायेणात्यबला-
श्चाख्यायुषश्चाख्यापत्याश्चात्पसाधनाश्चाधन्याश्च ।
इति चरके विमानस्थाने २४ मे २ अध्याये ॥ अथास्य
दृष्टिचयलक्षणं यथा ।
“तत्र वातदृष्टौ त्वक् पारुष्यं कार्श्यं कार्ण्यं
गात्रस्फुरणमुष्णकामिता निद्रानाशोऽल्पबलत्वं
गाढवर्चस्त्वचः ।”
“तत्र वातक्षये मन्दचेष्टात्पवाक्त्वमल्पहर्षो
मूढसंज्ञा च ।” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्च-
दशे २ अध्याये ॥*॥ स्थानविशेषेऽवस्थितस्यास्य
चिकित्सा यथा,—
“विशेषतस्तु कीदृशे वाते चारं पिवेन्नरः ।
आमाशयस्य शुद्धस्य यथा दोषहरी क्रिया ॥
आमाशयगते वाते हृदिताय यथाक्रमम् ।
देवः षड्धरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुजा ॥”
“पक्काशयगते वाते हितं स्नेहविरेचनम् ।
वक्ष्यः शोषनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥”
स्नेहलवणम् ।
“सुहृलवणवार्णाकुक्षेहान् कृत्ते घटे दहेत् ।
गोमयेः स्नेहलवणं तत्परं वातनाशनम् ॥
कार्थ्यो वस्तिगते चापि विधिवत्स्विशोषणः ।
त्वङ्मांसादक्षिरा प्राप्ते कुर्यात्क्षीरम्
विमोक्षणम् ॥
स्नेहोपनादापिकर्मवन्धनोन्मर्दनानि च ।
स्नायुसन्ध्यस्थि संप्राप्ते कुर्यादाते विचक्षणः ॥
स्वेदाभ्यङ्गावगाहं च त्वयश्चामन्वगाश्रिते ।
शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥
विरेको मांसमेदःस्थे निरुद्धाः ग्रसनानि च ।
वात्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥
हृषोऽभ्यपानं युक्तस्य बलशुक्रकरं हितम् ।

वातगु

विवहमार्गं शुक्रं दृष्ट्वा दद्याद्विरेचनम् ।
गर्भे शुक्ले वातेन बालानां चापि शुष्यताम् ।
सितामधुककाश्मर्यैर्हितसुत्यापने पयः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे वातव्याधधिकारः ॥
वातकः, पुं, (वात इव चञ्चलः । इवार्थं कन् ।
यद्वा, वातं करोतीति । क् + अन्येभ्योऽपीति
ङः ।) अशनपण्यैः । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥
वातकर्म [न], (वातस्य कर्म ।) मरुत्क्रिया ।
पदेनम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“सृष्टमानेन मे भूमे ! वातकर्म प्रसृजति ।
एवं हि पुरुषो युक्तो वातपीडितमानसः ॥
मर्चिका पञ्च वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि सूषकः ।
श्वा चैव त्रीणि वर्षाणि कूर्मो वै जायते नव ॥
एषु वै तापनं देवि ! मेहनं मम शंसति ।
यो वै शास्त्रं विजानाति मम कर्मपरायणः ॥
श्रुत्वा वाक्यं भगवतो प्रत्युवाच वसुन्धरा ॥

धरगुवाच ।

अतुलं लभते पापं तव कर्मपरायणः ।
तस्य देव सुखार्थाय विपुलिं वक्तुमर्हसि ॥

वाराह उवाच ।

शृणु कार्त्तुं स्त्रीण मे देवि ! कथ्यमानं मयानघे ।
अपराधमिमं कृत्वा सन्तरेद्वेन कर्मणा ॥
यावत्केन दिनत्रीणि नक्तेन च पुनश्चयः ।
कर्म चैवं ततः कृत्वा स च मे नापराधति ॥
सर्वशङ्कां परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ।
एतत्ते कथिष्यं भद्रे मरुत्कर्मपराधिनः ॥
दोषश्चैव गुणश्चैव यत्त्वया परिपृच्छितम् ॥”

इति वराहपुराणे मरुत्कर्मपराधितम् ॥

वातकी, [न] त्रि, (वातोऽतिप्रथितोऽस्यस्येति ।
वात + “वातातीसाराभ्यां कुक् च ।” ५ । २ । २६ ।
इति इनिः । कुक् च ।) वातरोगयुक्तः । तत्प-
र्यायः । वातरोगी २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥

वातकुम्भः, पुं, (वातस्य कुम्भ इव ।) गजकुम्भाधो-
भागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥

वातकेतुः, पुं, (वातस्य केतुरिव ।) धूलिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वातकेलिः, पुं, (वात त्व क सुखे + भावे घञ् ।
वातेन सुखेन केलिर्यत्र ।) कलालापः । विङ्ग-
दन्तस्ततः । इति मेदिनी । के, १६३ ॥

वातगामी, [न] पुं, (वातेन वायुना सह गच्छ-
तीति । गम + णिनिः ।) पक्षी । इति केचित् ॥

वातगुल्मः, पुं, वातुलः । यथा,—

“वातुलो वातगुल्मः स्याच्चारवायुर्निदाघजः ।
अश्रुतानिलः प्रावृषिजो वासन्तो मलयानिलः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वातेन जातो गुल्मः ।) रोगविशेषः । (यथा,
मार्कण्डेये । ३६ । ५४ ।

“वातगुल्मप्रशान्त्यर्थमुदावर्तं तथोदरे ।
यवागूं वापि पवनं वायुग्रन्थिं प्रतिक्षिपेत् ॥”

अस्य चिकित्सा यथा,—

“वचायवाजीविकटुदृष्टशूलोज्ज्वलं शतम् ।

वातप्र

कायश्चोष्णो हितः पाने धान्यनागरकोऽथवा ॥
वातगुल्मेऽपि सर्वेषु क्लेशेषु विषमेषु च ।
रास्त्राद्यपश्चकं वापि वातगुल्मस्य पाचनम् ।
शुद्धी सौवर्चलं शुद्धी पाचनं वातगुल्माने ॥”
“नागरं क्रिमिजित् पथ्या त्रिवृता त्रिगुणा-
युतम् ।

चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥

दन्त्याश्च भाग एकस्तु द्वौ भागौ च हरी-
तकी ।

त्रिवृतायाश्चिभागः स्यात् शुष्कग्रास्त्रवार
एव च ।

प्रक्षिप्य सर्वमेकत्र सर्वतुल्यागुडेन तु ॥
वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरि जलं पिबेत् ।
क्षयितश्च विवेकश्च वातगुल्मोपशान्तये ॥”
इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ इति हारीते चिकि-
त्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ तस्य निदानादिगुल्म-
शब्दे द्रव्यः ॥

वातप्री, स्त्री, (वातं हन्तीति । हन् + टक् ।
ङीप् ।) शालपण्यैः । अश्वगन्दा । शिन्धु-
क्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाततूलं, स्त्री, (वातेन उड्डीयमानं तूलम् ।)
आकाशोड्डीयमानसूत्रम् । बुद्धिर सूता इति
भाषा । तत्पर्यायः । उड्डीयकम् २ इन्द्रतूलम् ३
यीश्वहासम् ॥ वंशकफम् ५ मरुहजम् ६ । इति
हारावली । २३ ॥

वातध्वजः, पुं, (वातो वायुध्वजो यस्य ।) मेघः ।
इति शब्दमाला ॥

वातपित्तजमूलं, स्त्री, (वातपित्ताभ्यां जायते
इति । जन् + ङः । तच्च तत् मूलश्चेति ।) मूल-
रोगविशेषः । तस्य औषधं यथा,—
“मातुलुङ्गस्य निर्यासं गुडाज्येन समन्वितम् ।
वातपित्तजमूलानि हन्ति वै पानयोगतः ॥”

इति मारुह्ये १०० अध्यायः ॥

(तथास्यान्या चिकित्सा । यथा,—

“दुरालभा पर्पटकश्च विश्वा
पटोलनिम्बाम्बुदतिग्निङ्गीकम् ।

सशर्करं कल्कमिदं प्रयोज्यं
सपित्तवातोद्भवमूलशान्तये ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

वातपुत्रः, पुं, (वातस्य पुत्रः ।) भीमसेनः । हनू-
मान् । महाधूर्तः । इति मेदिनी । २ । ६६ ॥

वातपोथः, पुं, (वातं वातरोगं पुण्यति हिन-
क्षीति । पुथ + ञञ् ।) पलाशवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । २६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“वातपोथः पलाशः स्याद्दानप्रस्थश्च किंशुकः ।
राचादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो हलोऽपरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

वातप्रमीः, पुं, स्त्री, (वातं प्रमिमीति वाताभि-
मुखं गच्छतीति । वात + प्र + मा माने +
“वातप्रमीः ।” उणा० ४ । १ । इति ईपठयेन
साधुः ।) वातजः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

वाओद् हरिज इति भाषा ॥ नकुलः । अश्वः ।

वातर

इति संक्षिप्तसारोणाद्विहितः ॥ (वायुवह्म-
गामिनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ७ ।
“सिन्धोरिव प्राध्वने शूचनासो वातप्रमियः पत-
यन्ति यक्षाः ॥”)

वातफुल्लान्नं, स्त्री, (वातेन फुल्लं विकशितं यद-
न्नं तत् ।) पुष्पस्य । इति भूरिप्रयोगः ॥

वातमजः, पुं, (वातमभिसुखीकृत्य अजति गच्छ-
तीति । वात + अज + “वातशुनीतिलप्रह्वज-
घट्टुहजहातीनां उपसंख्यानम् ।” ३ । २ ।
२८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या खण्डः । “अरुह्विषद-
जन्तस्य सुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।)
वातजः । इति जटाधरः ॥ (वातगामिनि,
त्रि । यथा, भट्टिः । २ । १७ ।

“मेघावयोपात्तवनोपशोभं

कदम्बकं वातमजं नृगाणाम् ॥”)

वातमण्डली, स्त्री, (वातस्य मण्डली ।) वात्या ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातजः, पुं, (वाताभिसुखगामी जगः ।) वात-
प्रमीः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

वातरक्तं, स्त्री, (वातदूषितं रक्तं यत्र ।) रोग-
विशेषः । तस्य विप्रकृतं निदानमाह ।

“लवणान्नकटुक्षारस्त्रिभोष्णाजीर्णभोजनैः ।

क्षिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकम्बलकैः ॥

कुलत्यमासनिष्पावशाकादिपल्लवेक्षुभिः ।

दधारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोधद्विवास्वप्रातिकागरेः ।

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।
स्थूलानां सुखिनां चापि प्रकुप्येदातशोणितम् ॥

हृदयश्चोद्गैर्गच्छतश्चाश्रतश्च

विदाह्यन्नं संविदाह्यन्नस्य ॥ ३ ॥

क्षारो यवक्षारादिः । अजीर्णभोजनैः अजी-
र्णाय भोजनैः । अतिमात्रभोजनैरित्यर्थः ।

क्षिन्नादीनि मांसस्य विशेषणानि । क्षिन्नं शटि-
तम् । शुष्कमातपे शोषितम् । अम्बुजं मत्स्यादि-

मांसम् । आनूपं गौडादिपूर्वदेशजं मांसम् ।
पिण्याकं तिलखलिः । मूलकं प्रसिद्धमेव ।

निष्पावः वोडाशाकम् । शाकं पत्रशाकम् ।
आदिशब्देन वृन्ताकादीनि फलशाकानि गृह्यन्ते ।

पल्लवं शटितत्वादितोषरहितमपि मांसं वात-
शोणितं प्रकोपयेत् । शटितादि तु मांसं

विशेषतो वातशोणितं प्रकोपयेत् । आरनालं
सन्धानभेदः । शुक्तं सन्धानभेदः । सौवीरं

सन्धानभेदः । तक्रं चतुर्थीशकजशुक्तं वस्त्रपूतं
दधि । सुरा सन्धानभेदः । आसवः सन्धान-

भेदः । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि । अध्यशनम् ।
अजीर्णं सुच्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते ।

अतिजागरो निद्रि । प्रायशः बाहुल्येन । सुकु-
माराणां अल्पतरकाययापाराणाम् । अथवा

मिथ्याहारविहारिणाम् । अथवाहारविहा-
राभ्यां स्थूलानां सुखिनां च रक्तवृद्धा । हृदय-

श्चोद्गैर्गच्छतः यतो वायुर्विबर्हते रक्षिरश्चाधो
गच्छति । हृदयादय उपलक्ष्याणि । पङ्गा-

मप्यति चलतः । अश्रुतः विदाह्यमम् । विदाहि
निष्ठावकुलस्यसर्पपक्षादि । संविदाह्यप्रशस्य ।
संविदाहेऽशनं यस्य भुक्ते विदग्धे तदुपरि
भुञ्जानस्येत्यर्थः । अथशनसुक्ताप्येतद्वचनं
विदग्धाजीर्णभोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् ।
पश्चात् वातशोणितं प्रकुप्येदित्यनेनान्वयः ।
एतेषां कारणानां मध्ये केनचिदायुः केन-
चिदुभयमपि प्रकुप्यते ॥ * ॥ संप्राप्तिमाह ।

“रक्तं रक्तं विदहत्याशु तच्च
दुष्टं सक्तं पादयोश्चीयते तु ।
तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन
तत्प्रावल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥”

पूर्वोक्तैर्हेतुभिः कृतं समस्तं रक्तं विदहति
अत्र दहधातुरविवक्षितकर्मकः । तेन विद-
हति विदग्धं भवतीत्यर्थः । तच्च दुष्टं रक्तम् ।
सक्तं अधोगतम् । पादयोश्चीयते सञ्चितं
भवति । तदुधिरं दूषितेन खड्गैरुवायुना
संपृक्तं मिलितं वातरक्तं उच्यते । ननु चैवस्य
संप्राप्तिरुक्ता सुश्रुतेन ।

“श्रीं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च
वायोर्मार्गं संरुण्णयाशु वातः ।
क्रुद्धोऽथार्थं मार्गरोधात् स वायु-
रनुजितं दूषयेदुक्तमाशु ॥”

अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टिरतो रक्तवातमिति
अपदेशमुचितं भवत्यत आह । तत्प्रावल्या-
दिति । तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्याद्वात-
रक्तमिति अपदिश्यते ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।
“खेदोऽथार्थं न वा कार्यं सशर्मात्वं न्यतेऽति-
रक् ।

सन्धिष्वेथिलमालस्यं सदनं पिङ्गकोष्ठम् ॥
जातुजङ्गोरकचंशस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
निस्तोदः स्फुरणं मेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥
कण्डूः सन्धिषु रक् दाहो भूत्वा नश्यति चास-
क्तम् ।
वेवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिञ्चाताहृक्पूर्वलक्षणम् ॥”
अथाधिकतवातस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह ।
“वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।
शोथस्य रौक्षं कण्ठत्वं श्यावतावृद्धिदानयः ॥
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरक् ।
श्रीतद्देवानुपशयौ स्तम्भवैपथ्यसुप्रयः ॥”
तत्र पादयोः शूलादिकमधिकम् । यत आह
सुश्रुतः ।

“सशर्माद्विभौ तोदमेदप्रशोभौ
स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादौ ॥” इति ।

अत्र सुप्तिः सशर्मात्वा ॥ * ॥ अधिकरक्तं वात-
रक्तमाह ।

“रक्ते शोथोऽतिरक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमा-
यते ।

क्लिग्धरुचैः समं नैति कण्डूत्वेदसमन्वितः ॥
अधिकपित्तं तदाह ।

“पित्ते विदाहः संमोहः खेदो मूर्च्छा मद-
स्तृषा ।

सशर्माहर्त्तं रुग्दाहः शोथपाकौ भ्रूशोष्णता ॥
विदाहश्च पादावेव बोद्धव्यः । यत आह सुश्रुतः ।
पित्ताहगभ्यासुयदाहौ भवेता-
मत्यर्थोऽप्यौ रक्तशोथौ न्दू च ॥

पदाविति शेषः ॥ अधिककर्मं तदाह ।
कफैस्तेमिद्यगुरुतासुप्तिक्लिग्धत्वशीतताः ।
गुरुतादयः पादयोरेव । यत आह सुश्रुतः ।
कण्डूमन्तौ खेदश्रीतौ सशोथौ
पीनस्तृष्यौ स्नेहादुष्टे तु रक्ते ॥ * ॥

अतिक्रियमाणवातरक्तस्य उपद्रवानाह ।
“अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः ।
मूर्च्छा च मन्दरक् लघ्णा ज्वरमोहप्रकोपकाः ॥
ह्रिकायाङ्गुल्यवीर्यपाकतोदभ्रमस्तृमाः ।
अङ्गुलीवकतास्फोटदाहमर्मग्रहाह्वदाः ॥”
मांसकोथो मांसगलनम् ॥ * ॥ असाध्यत्वादिक-
माह ।

“एतेरुपद्रवैर्वैद्यं मोहेनैकेन वापि यत् ।
अकृतस्त्रोपद्रवं याप्यं सार्धं स्यान्निरुपद्रवम् ॥
एकदोषानुगं सार्धं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजमसार्धं स्यादयस्य च स्युरुपद्रवाः ॥”
अथ वातरक्तस्य चिकित्सामाह ।
“वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।
अल्पाल्पं रक्षयेद्वायुं यथादोषं यथाबलम् ॥
उयाङ्गदाहतोदेषु जलौकोभिर्विनिर्हरेत् ।
शृङ्गुत्वेस्त्रिमिचिमाकण्डूरुवेदनान्वितम् ॥
प्रच्छिन्नेन शिराभिर्वा देशादेशान्तरं व्रजेत् ।
अङ्गे ज्ञाने न तत् सार्धं रुद्धे वातोत्तरश्च यत् ।
गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पं ग्लानिं शिरा-
मयात् ।

रोगानन्यांश्च वातोत्थान् कुण्यादायुररक्षितः ॥
विविधान् वातरोगान् वा न्दुःखं वात्यवशेषितम् ।
रक्तं कुण्यात्ततः स्निग्धात्तत्प्रमाणेन निर्हरेत् ॥
विरेचयेत् पित्तादौ स्नेहयुक्तेर्विरेचनेः ।
बाह्यामलेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहनेः ।
विरेकास्थापना स्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥
दिवास्त्रप्रश्च कोपश्च व्यायामं मैथुनं तथा ।
कटूष्णं गुर्वभिष्यन्दि लवणान्द्रौ च वर्जयेत् ॥
पुराणा यवगोधमशालयः षट्कालस्तथा ।
भोजनार्थं रसार्थं तु विष्किराः प्रतुदा हिताः ॥
आफकाश्चका सुजा मखराः सङ्कलत्यकाः ।
युष्मार्थं बहुसपिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥
सुनिषसुकवेचायं काकमाचौ श्रतावरी ।
बाह्योपोदिकाशकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥
वृत्तमांसरसेर्भृष्टं शाकमत्स्या च दापयेत् ।
हितो गोधूमचूर्णश्च क्वागक्षीरघृतजुतेः ॥
लेपस्तद्वितिला भृष्टाः पिष्टाः प्रयसि निर्वृताः ॥
क्षीरपिष्टातवीभिर्वा वर्द्धमानफलैरपि ।
दुग्धपिष्टैः प्रलेपैः स्याद्वितः पवनशोणिते ॥
गुडूचीकायकल्काभ्यां सपयस्त्रं पलं स्तम्भम् ।
वातरक्तं निहन्त्याशु कुष्ठं हरति दुस्तरम् ॥”
गुडूचीघृतम् ॥ * ॥
“तुलां पचेद्गुडूच्यास्तु जलद्रोणचतुष्टये ।

पादशेषः कषायस्तु गोदुग्धं द्रोणकस्तथा ॥
तिलतेलाढ्यं ताभ्यां पचेन्मृदग्निना भिषक् ।
वक्ष्यमाणैस्ततो द्रव्यैः सन्ध्याक्लीकृतैः पचेत् ॥
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं जीवनीयगणस्तथा ।
एलागुरु च मृद्वीका मांसी व्याघ्रनखो नखी ॥
हरेणुः आवण्णो थोषं स्थिरा त्वामलकी तथा ।
शृङ्गी श्यामा श्रताज्ञा च विष्णुकान्ता च
पत्रकम् ॥

नागकेशरवालत्वक्पद्मकोत्पलचन्दनम् ।
एतानि कल्कवस्तूनि कथितानीह कीविदैः ॥
पानेऽभ्यङ्गेऽनुवासे च तैलमेतन्निषेविणम् ।
वातरक्तं तदुद्धूतोपद्रवानाशु नाशयेत् ॥
धन्यं पुंसवनं स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ।
खेदकण्डूरजायामशिरःकम्पाहितामयान् ।
हृत्वाद्ब्रणक्तान् दोषान् गुडूचीतैलसुतमम् ॥”
इति गुडूचीतैलम् । इति भावप्रकाशः ॥
(यथा च ।

“हुताग्निहोत्रमासीनमग्निमग्ने पुनर्वसुम् ।
पृथ्वान् गुरुमेकाग्रमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥
अग्निमारुततुल्यस्य संसर्गस्यानिलाहजोः ।
हेतुलक्षणमैषान्यथास्ते गुरुरन्नवीत् ॥”
“अभिवातादशृङ्गा च प्रदुष्टे शोणिते वृणाम् ।
कषायकटुतिक्ताल्परुक्षाहारादभोजनात् ॥
हयोवृयानयानामुक्रोडाङ्गवनलङ्घनात् ।
उष्णे चात्यध्वगमनाद्वायादेगनिग्रहात् ॥
वायुर्विदुहो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि ।
क्रुद्धस्तदूषयेदक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम् ॥
खड्गं वातबलासाध्यमाद्यं वातश्च नामभिः ।
तस्य स्थानं करौ पादावङ्गुल्यः पर्वसन्धयः ॥
कृत्वादौ हस्तपादे तु मूलं देहो विधावति ।
सौक्ष्मात् सर्वसवत्वाच्च देहं गच्छन् शिरायवैः ।
पर्वस्वभिहतं सुखं वक्रत्वादभितिष्ठते ।
स्थितं पित्तादिसंख्यं तास्ताः खजति वेदनाः ॥
करोति दुःखं तेष्वेव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु ॥”
“उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधन्तत् प्रचक्षते ।
त्वड्मांसाश्रयसुत्तानं गम्भीरन्त्वन्तराश्रयम् ॥
कण्डूदाहरुगायासतोदस्फुरणकुचनेः ।
अन्विता श्यावरक्ता त्ववाह्ये ताम्रा तथेव्यते ॥
गम्भीरे श्वयथुः स्तब्धः कठिनोऽन्तर्भ्रष्टार्तिमान् ।
श्यावस्तान्द्रोथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥
रुविदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्ध्यास्थिमज्जसु ।
ह्रिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्त्रोऽङ्गुल्यं वेगवान् ॥
करोति खड्गं पङ्कजं वा शरीरे सर्वतस्वरम् ।
सर्वैर्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वाताहगुभयाश्रयम् ॥”
“रक्तमार्गं निहन्त्याशु प्राखासन्धिषु मारुतः ।
निवेष्टान्योन्यमावार्थं वेदनाभिर्हरेदस्त्रम् ॥
तत्र सुखेदहृक्शृङ्गजलौकः सूच्यतावुभिः ।
पुच्छनेऽन्वा शिराभिर्वा यथादोषं यथाबलम् ॥
रुग्दाहशूलतोदानीदहृक्सायं जलौकसां ।
शृङ्गेस्तम्भैर्हरेत् स्तितिकण्डूचिमिचिमायनात् ॥
देशादेशं व्रजत् सार्धं शिराभिः पुच्छनेन वा ॥”
“सर्पिकैलवसामज्जापानाभ्यङ्गनवस्त्रभिः ।

सुखोष्णरूपनाहंश्च वातोत्तरसुपाचरेत् ॥
विरेचनघृतक्षीरपानैः सेकैः स्वस्तिभिः ।
श्रीते निर्वापनेऽपि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥
वमनं नृदुनात्यर्थं स्नेहसेकादिहृन्मन् ॥
कोष्णलेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥
कफवातोत्तरे श्रीतेः प्रलिप्ते वातशोणिते ।
विदाहः शोथरक्तकण्डूविट्टिः स्तम्भनाहवेत् ॥
पित्तरक्तोत्तरे दाहः स्नेहोऽवदरणं भवेत् ।
उष्णैस्तस्माद्विषग्दोषवत्तं बुद्धाचरेत् क्रियाम् ॥”
“दत्त्वापक्वकद्राक्षाकाश्मर्यैश्चुरसान् समान् ।
पृथग्विदाह्याश्च रसं तथा क्षीरचतुर्गुणम् ॥
एतत् प्रायोगिकं सर्पिः पारुषकमिति स्मृतम् ।
वातरक्ते च ते क्षीणे वीर्ये पैतिके च्वरे ॥”

इति पारुषकं घृतम् ॥३॥

“मधुपर्ण्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रसं चतुर्गुणैः ।
क्षीरे सार्धं शतकलस्तदेवं मधुकात् शृते ॥
विह्वं देयं त्रिदोषे स्यात् वाताक्ष्वासाकाम्पुत् ॥
हृत्पाक्षुरोगवीर्यसर्पकामलादाहनाशनम् ॥
बलाकषायकक्काभ्यां तैलं क्षीरसमन्तथा ।
सहस्रशतपाकं वा वाताह्वातरोगघृतम् ॥
रसायनं श्रेष्ठतमं इन्द्रियाणाम्पुसादनम् ।
जीवनं वृद्ध्यां खर्यं शुक्राह्वाग्दोषनाशनम् ॥”
“चन्द्रपादासुर्वस्विते क्षौमप्रद्वलच्छदे ।
श्रयने पुलिनस्यर्धे शीतमारुतवीजिते ॥
चन्दनार्द्रकराद्राश्रयः प्रिया नार्यः प्रियंवदाः ।
स्यर्धात् शीतसुखस्यर्धां त्रिणि दाहं रजं क्षमम् ॥”
“गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चेद्वातुं विवर्जयेत् ।
रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु पाकमाशु नियच्छति ॥
भिन्नं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पृथमेव वा ।
तयोः क्रिया विधातव्याः यद्यः शोधनरोपणौ ॥
कुण्यादुपद्रवाणाश्च क्रियां स्यात् स्वाधिकित्-
सितात् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्यायः ॥
“गन्धकं पारदं लौहं घनं तालं मनःशिला ।
शिलाजतु पुरं शुद्धं समभागं विचूर्णयेत् ॥
विडङ्गं त्रिफला ओषं वागुजौ च पुनर्नवा ।
चित्रकं देवकाष्ठश्च दाह्यौ श्वेतापराजिता ॥
चूर्णमेषां पृथक् तुल्यं सर्वमेकत्र कारयेत् ।
त्रिफलाभट्टराजस्य रसेनैव पृथक् चिघा ॥
विभाष्य भजयेत् प्रातर्मध्याह्नं दिने दिने ।
क्रमाशुपानं निम्बस्य पत्रं पुष्पं त्वचं समम् ॥
शाखमात्रं घृतेर्देवात् सर्ववातविकारघृतम् ।
वातरक्तं महाघोरं गम्भीरं सर्वजघ्नयेत् ॥
सर्वोपद्रवसंयुक्तं साध्यासाध्यं निहन्त्यसम् ॥”

इति वातरक्तान्तकी रसः ॥३॥

“अथ शुद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेलयेत् ।
इयोस्तुल्यं जीर्यताम्बं बालुकायन्त्रके पचेत् ॥
अयन्तालेऽश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
हृत्पात् कुष्ठानि सर्वाणि वातरक्तमथापि वा ।
शूलमष्टविधं श्वित्रं रसस्नालेऽश्वरो महान् ॥”

इति महातालेऽश्वरो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥

अथात्र पथ्यापथ्यविधिः ।

“द्वयोरससुतिः सूचीजलौकाश्चक्ष्णजायुभिः ।
शतधौतघृताभ्यङ्गो मेघौदुग्धावसेचनम् ॥
यवघटीकनीवारकलमारुणशालयः ।
गोधूमाक्षणका मुक्तासुवर्णौपि सुकुटकाः ॥
अजानां मद्भिषीणाश्च गवामपि पर्यासि च ।
लावतिस्तिरिचर्पद्विदत्तान्मूढादिविक्किराः ॥
प्रतुदाः शुक्रदाह्यकपोतकटकादयः ।
उपोदिकाकाकमाची वेत्रायं सुनिषस्रकम् ॥
वास्तुकं कारवेक्षश्च तण्डुलीयः प्रसारणी ।
पत्तूरो वृद्धकुष्माण्डं सर्पिः शम्याकपल्लवम् ॥
पटोलं रुध्रतैलश्च नृहीकाश्चेतश्कर्करा ।
नवनीतं सोमवल्ली कस्तूरी सितचन्दनम् ॥
शिंशपागुरुदेवाङ्गसरलं स्नेहमर्दनम् ।
तिलश्च पञ्चसुहृदं वातरक्तगदे वृणाम् ॥
दिवास्वप्नाभिसन्तापयाचामातपमैथुनम् ।
माषाः कुलत्था निष्पावाः कलायाः चारसेवनम् ॥
अम्बुजानूपमांसानि विरुद्धानि दधीनि च ।
इक्ष्वो मूलकं मढं पिण्याकोऽन्धानि काञ्जिकम् ॥
कटुश्च गुर्वभिष्यन्दि लवणानि च शक्तवः ।
इत्यपथ्यं निगदितं वातरक्तगदे वृणाम् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिमन्ये वातरक्ताधि-
कारः ॥

वातरक्तः, पुं, (वातरक्तं रोगविशेषं हन्तीति ।
हन+टक् ।) कुकुररुचः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुकुरमुडा इति भाषा ॥

वातरक्तारिः, पुं, (वातरक्तस्य अरिर्नाशकः ।)
पित्तघ्नी क्षता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुलश्च
इति भाषा ॥

वातरङ्गः, पुं, (वातेन वायुना रङ्गो यस्य । निर-
न्तरचलदलत्वादस्य तथालम् ।) अन्वत्यः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वातरथः, पुं, (वातो वायूरथो यस्य ।) मेघः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वातो रथः प्रापको
यस्येति वायुप्रापके, त्रि । यथा, भागवते ।
३ । २६ । २० ।

“यथा वातरथो ब्रह्ममावृत्तं गन्ध आश्रयात् ।
एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् ॥”

वातरायणः, पुं, (वातेन वायुजनितरोगेण रायति
शब्दायते इति । रै शब्दे + लुः ।) उन्मत्तः ।
निष्प्रयोजनपूरुषः । काष्ठम् । करपात्रम् ।
कूटः । परसंक्रमः । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥
सरलहमः । इति शब्दरत्नावली ॥

वातरूपः, पुं, (वातेन रूप्यते भूष्यते इति । रूप
+ घप् ।) वातूलः । उत्कोचः । शक्रधनुः ।
इति मेदिनी । ने, ५७ ॥

वातरोगः, पुं, (वातजनितो रोगः ।) वायुवाधिः ।
तत्पर्यायः । वातवाधिः २ चलातङ्कः ३
अनिलामयः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
“वातरोगं निहन्त्याशु अर्हितं सापतनकम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाशिसंग्रहे वातवाधौ खण्ड-
रघोनिषिद्धे ॥)

वातरोगी [न] त्रि, (वातरोगोऽस्येति । वात-
रोग+इनिः ।) वातरोगयुक्तः । तत्पर्यायः ।
वातकी २ । इत्यमरः ॥ (यथा, वृहत्संहिता-
याम् । ८७ । ११ ।

“परतोऽपि दर्शनं वातरोगिण्यां चन्दनागुरु-
प्राप्तिः ॥”

वातर्हिः, पुं, काष्ठलौहोभयनिर्मितपात्रम् । तत्-
पर्यायः । काष्ठलौहो २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वातलः, पुं, (वातं ज्ञातीति । ज्ञा+कः ।)
चणकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुकारके
त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते खनस्थाने ४६ अः ।

“वातलाः शीतमधुराः सकषाया विरुक्षणाः ।
कफशोणितपित्तत्रास्यणाः पुंस्त्वनाशनाः ॥”

वातलमण्डली, स्त्री, वात्या । इति भूरिप्रयोगः ॥
वातवान् [त] त्रि, वायुयुक्तः । वातो विद्यते-
ऽस्य इत्यर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वातवैरी [न], पुं, (वातस्य वैरी ।) वाताहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुशत्रौ, त्रि ॥

वातवाधिः, पुं, (वातजनितो वाधिः ।) वात-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

“शूनं सुप्तत्वं च भग्नं कम्पाभाननिपीडितम् ।
रजानिमन्तश्च नरं वातवाधिर्विनाशयेत् ॥”

इति माधवकरकृते रुग्निनिश्चये वातरोगाधि-
कारे शेषांशे ॥)

वातश्रीर्ष, स्त्री, (वातस्य श्रीर्षमिव ।) वस्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वातशोणितं, स्त्री, (वातजं शोणितं दुष्टरक्तं
यत्र ।) वातरक्तरोगः । इति भावप्रकाशः ॥
(अस्य खनिदानसम्प्राप्तिकं पूर्व्वरूपं लक्षणञ्च
यथा,—

“विदाह्यन्नं विरुद्धञ्च तत्तत्कारकप्रदूषणम् ।
भजतां विधिहीनञ्च खप्रजागरमैथुनम् ॥
प्रायेण सुकुमाराणामचक्रमणशीलिनाम् ।
अभिघातादशुद्धे च वृणामखनि दूषिते ॥
वातलैः शीतलेर्वायुवृद्धः कुष्ठो विमर्गगः ।
तादृशेनाह्वाजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥
आह्वारोगं खड्गं वातवलासं वातशोणितम् ।
तदाह्वनीमभिलक्ष्य पूर्वं पादौ प्रधावति ॥
विशेषादयानयानादौः प्रलम्बौ तस्य लक्षणम् ॥
भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः क्षयाङ्गता ॥
जानुजङ्घीरकच्यं शङ्खपादाङ्गसन्निधु ।
कक्षस्फुरणनिक्षोदभेदगौरवसुप्तताः ॥
भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति सुहृराविर्भवन्ति च ।
पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्वस्तयोरपि ॥
आखोरिव विषं कुड्मं लतुञ्जं देहं विधावति ।
त्वङ्मांसाश्रयसुप्तानं तत्पूर्वं जायते ततः ॥
कालान्तरेण गम्भीरं सर्वान् धातून्भिद्रवत् ।
कङ्कादिसंयुतोत्ताने तत्ताम्रश्यावजोहिता ॥
सायामा भृशदाहोष्मा गम्भीरेऽधिकपूर्व्वरुक् ।
अयधुर्ययितः पाकी वायुः सन्त्यस्थिमण्डसु ॥
किन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्त्रोर्मुखं वेगवान् ॥

वातादः

वातारिः

वातुलिः

करोति खञ्जं पङ्क्तुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ।
वातेऽधिकेऽधिकतश्च शूलस्फुरणतोदनम् ।
शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावाताद्विज्ञानयः ।
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।
शीतह्वेयानुपशयौ क्षम्भवेप्रयुक्तप्रयः ।
रक्ते शोफोऽतिरुक्तोदस्तान्त्रिमिचिमायते ।
स्निग्धरुचैः शमं नैति कण्डूक्षेदसमन्वितः ।
पित्ते विदाहः सम्मोहः खेदो मूर्च्छामदः स-
टट् ।

सर्पाचमत्वं रुपागः शोफपाको भृशोभता ।
कफेक्षेमिष्यगुरुता सुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।
कण्डूर्मन्दा च रुग्णद्वन्द्वसर्जलिङ्गश्च सङ्करे ।
एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजं त्यजेत् स्रावि क्षम्भमर्जुदकारि च ।
रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्निधु मारुतः ।
निविष्टान्योऽन्यमाचार्यं वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥”

इति वामटे निदानस्थाने षोडशेऽध्याये ॥
“वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुश्री हरेत् ।
अल्पाल्पं पालयन् वायुं यथादोषं यथावत्तम् ॥
चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।
भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः स्तुतमौषधम् ॥”
इति च वामटे चिकित्सितस्थाने द्वाविंशतितमे-
ऽध्याये ॥ अन्यदातरक्तशब्दे ज्ञातयम् ॥*

वातसहः, त्रि, (वातं वातजनितरोगं सहते ।
सह + अच् ।) अत्यन्तवायुयुक्तः । यथा,—
“वातासहो वातसहो वातूलो वातुलोऽपि च ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(वायुवेगसहनशीलः । यथा, महाभारते । १ ।
१४२ । ५ ।

“ततो वातसहं नावं यन्नयुक्तां पताकिनीम् ।
ऊर्म्मिचमां दृष्ट्वां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच च ॥”

वातसारथिः, पुं, (वातः सारथिः सहायो यस्य ।)
अभिः । इति कैचित् ॥

वातस्कन्धः, पुं, (वातस्य स्कन्ध इव ।) आकाशस्य
भागविशेषः । यत्र वायुर्विहति । इति कैचित् ॥

वातहा, [न] त्रि, (वातं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
वातघ्नः । वायुनाशकौषधम् । इति वैद्यकम् ॥

वाताटः, पुं, (वात इव अटति गच्छतीति । अट्
+ अच् ।) स्वर्याश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातस्यः, इति शब्दरत्नावली ॥

वाताखः, पुं, (वातदूषितौ अखौ यस्मात् ।)
मुष्करोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“वृषणौ दूषयेद्वायुः श्लेष्मणा यस्य संवृतः ।
तस्य मुष्कस्रललेको रोगो वाताखसंज्ञकः ॥”
इति माधवकरः ॥

वाताहः, पुं, (वाताय वातनिवृत्तये अद्यते इति ।
अट् + अच् ।) फलवृक्षविशेषः । वादाम इति

ख्यातः । तत्पर्यायः । वातवेरी २ नेत्रोपम-
फलः ३ वाताखः ४ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् ।

सुस्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । शुक्रकारित्वम् ।
शुद्धत्वम् । अस्य मज्जगुणाः । मधुरत्वम् ।
वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । स्निग्धत्वम् ।

उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । रक्तपित्तविकारिणो
श्रेष्ठत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

वातापिः, पुं, असुरविशेषः । स च द्वादस्य धमनौ
पत्न्यां जातः । अगस्त्येन भक्षितः । इति

श्रीभागवतमतम् ॥ कल्पान्तरे ॥ विप्रचित्तेः
सिंहिकायां जातः । यथा,—

“सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेऽनुर्दृष्टः ।
शुभः श्रवणगात्रश्च यज्ञः शास्त्रस्तथैव च ॥

इत्यलो नमुचिश्चैव वातापी हृष्टो जिकः ।
हरकल्पः कालनाभो भौमश्च नरकस्तथा ॥

राहुर्ज्यैष्ठ्यं तेषां वै चन्द्रस्यैवमर्दनः ।
इत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥”

इति बह्विपुराणे काश्यपीयवंशः ॥

अन्यच्च ।
“विप्रचित्तिः सिंहिकेयान् सिंहिकायामञ्जी-
जनत् ॥

हिरण्यकशिपोर्यै वै भागिन्यास्त्रयोदश ॥
वत्सः शल्यश्च राजेन्द्रो तमो वातापिरेव च ।

इत्यलो नमुचिश्चैव खलमश्वाङ्गनस्तथा ॥
नरकः कालनाभश्च सरमाश्चैव च ।

कल्पवीर्यश्च विख्यातो दनुवंशविवर्धनः ॥”
इति मात्स्ये ६ अध्यायः ॥

(सुनिवरीऽगस्त्यस्तु एनं ब्रह्मदेष्टारं भक्षित-
वान् । एतदुक्तान्तस्तु महाभारते वनपर्वणि

६६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यः ।)
वातापिदिट्, [य्] पुं, (वातापिं दिट्तीति ।

दिष् + क्तिप् ।) अगस्त्यमुनिः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ३६ ॥

वातापिस्फुटनः, पुं, (वातापिं स्फुटत इति । स्फुट् +
ल्युट् ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातापिहा [न] पुं, (वातापिं हन्तीति । हन् +
क्तिप् ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातामोदा, स्त्री, (वातेन प्रवृत्त आमोदो यस्याः ।)
कस्तूरी । इति शब्दमाला ॥

वातायनं, स्त्री, (वातस्य अयनं गमनागमन-
मार्गः ।) गवाक्षः । इत्यमरः । (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ५१० ।

“लीलागारस्य बहिः सखीषु चरणातिथौ
मयि प्रियया ।

प्रकटीकृतः प्रसादो दत्त्वा वातायने व्यजनम् ॥”
तेन परवाधानिवेधो यथा,—

“परवाधां न कुर्वीत जलवातायनादिभिः ।
कारयित्वा तु कर्माणि कारुं पश्चात् न वच-

येत् ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥

वातायनः, पुं, (वातस्येव अयनं गतिर्यस्य ।)
घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातायुः, पुं, (वातमयते इति । अय + वाह-
लकात् उण् ।) हरिणः । इत्यमरः ॥

वातारिः, पुं, (वातस्य वातरोगस्य हरिः ।)
एरण्डवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य

पर्यायो यथा,—
“युक्तएरण्ड आमखुश्चित्रोगन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
वातारिस्तरुणश्चापि खवूकश्च निगद्यते । १ ।
रक्तोऽपरो खवूकः स्यादुखवूको खवूकस्तथा ।
यात्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुरुत्तानपत्रकः ॥” २ ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
श्रवमल्ली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पुत्रदात्री ।
श्रेफालिका । यवान् । भार्गव । क्षुह्री ।
विडङ्गः । यूरणः । भस्मातकः । जतुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वाताली, स्त्री, (वातस्य आली वन ।) वात्या ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाताश्वः, पुं, (वात इव शीघ्रगोऽश्वः ।) कुली-
नाश्वः । तत्पर्यायः । ह्योत्तमः २ जात्यः ३
अजानेयः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ६६ । १७४ ।
“तदिमं मां विजानीहि लक्ष्मीसेनं वरानने ।
आनीतमिह वाताश्वेनाक्षुषाखेटनिर्गतम् ॥”)
वातासहः, त्रि, (वातं वातजनितरोगं आसहते
इति । आ + सह + अच् ।) वातुलः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वातिः, पुं, (वाति गच्छतीति । वा + “वातेर्नित् ।)
उणा० ५ । ६ । इति अतिः ।) वायुः । यथा,
“वातिर्वायुर्मरुदातः श्वसनः पवनोऽनिलः ॥”
इत्यमरटीकायां भरतधृतसाहसङ्कः ॥
स्वर्यः । चन्द्रः । यथा । वातिरादित्यसोमयोः ।
इति रभसः ॥
वातिकः, पुं, (वातादागतः । वात + ठञ् ।)
वायुजयाधिः । यथा,—
“वातिको वातजो याधिः पैत्तिकः पित्तसम्भवः ।
श्लेष्मिकः श्लेष्मसंभूतः सखहः सान्निपातिकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्त्री, वातस्य शमनं कोपनं वा । “वातपित्त-
श्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥” ५ । १ ।
३० । इत्यस्य वार्त्ति० ठञ् ॥ वातिकरोगाक्रान्ते
वाचाले, त्रि । यथा, महाभारते । १।२५६।३।
“अपरे त्वखंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ॥”)
वातिगः, पुं, (वातिं वायुं गच्छतीति । गम् +
ङ् ।) भण्टाकी । धातुवादिनि, त्रि । इति
मेदिनी । गे, ४६ ॥
वातिगमः, पुं, (वातिं वायुं गमयतीति प्रापयति ।
गमि + अच् ।) वार्त्ताकुः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
वातिङ्गनः, पुं, वार्त्ताकुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वातीयं, स्त्री, (वाताय वातनिवृत्तये हितः । वात
+ ङ् ।) काञ्जिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वातुलः, पुं, वात्या । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
वातुलः, त्रि, वातविकारासहः । उक्तः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
वातुलिः, स्त्री, तरतूलिका । इति हारावली ॥
वाडुङ् इति भाषा ॥

वातूलः, पुं, (वातानां समूहः । “वातादूलः ।” ४।२।४२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ऊलः । यद्वा, वाताः स्वन्त्यस्मिन्निति । वात + “विधादि-भ्यश्च ।” ५।२।६७ । इति लच् । “वातस्त-बलेति ।” ऊङ् । यद्वा, वातानां समूहः वातं न सृष्टे इति वा । वात + “वातात् समूहे च । वातं न सृष्टे इति च ।” ५।२।१२२ । इत्यस्य वार्तिको ऊलच् ।) वात्स्या । वातासहे, चि । इत्य-मरः ॥ “वात्स्या वातसमूहः । अत्र जनखलादि-गोरथवातादिति ऊलः । वातासहो वात-ल्लयेत्यासहः । वादया इति ख्यातः । अत्र गो-विकारादिना ऊलः वातूलः । वातेर्नाम्नीति तुले द्विस्त्रोकारवानपि वातूलः । वातूलो वातूलोऽपि स्यादिति द्विरूपकोषः ॥ उन्मत्तेऽपि वातूलः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वातोना, स्त्री, (वातमनयतीति । ऊन + अण् ।) गोविजाक्षुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायु-ह्नीने, चि ॥

वात्स्या, स्त्री, (वातानां समूहः । वात + “पाशा-निभ्यो यः ।” ४।२।४६ । इति यः ।) वात-समूहः । यथा,—

“आसङ्गिनी च वाताली स्यात् वात्स्या वात-मण्डली ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, भागवते । ३।१७।५ ।

“ववौ वायुः सुदुस्पर्शः फेत्कारानीरयन् सुहुः । उन्मूलयन्नमपतीन् वात्यानीको रजोध्वजः ॥”)

वात्सकं, स्त्री, (वत्सानां समूहः । वत्स + “गोत्रोच्ची-वृत्ति ।” ४।२।३६ । इति वृच् ।) वत्स-समूहः । इत्यमरः ॥ (वत्सकस्येदमिति । वत्सक + अण् । कुटजसम्बन्धिनि इन्द्रयवसम्बन्धिनि च चि । यथा, सुश्रुते । ६।४० ।

“नागरातिविषासुखं पिप्लवो वात्सकं फलम् ॥”)

वात्सल्यः, पुं, (वत्सल एव । स्वार्थे ल्यप् ।) रसविशेषः । यथा,—

“वात्सल्यशान्तौ तु रसौ षड्भारः कौशिकः स्मृतः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एतद्रसाधिकारी यथा,—

“शान्ते वात्सल्ये एव स्यात् प्रीते दासः प्रकी-र्तितः ।

प्रेयसि स्युः सखायो हि यशोदा वत्सले स्मृताः । मधुरे राधिका ज्ञेया ह्यस्ये स्यान्मधुमङ्गलः ।

सखीयूथोद्भूते ज्ञेयो वीरे चारुणगोदृषाः ॥

करुणे वत्सल्यचादिर्जटिलाद्यास्तु रौद्रके ।

मोवर्द्धनेऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ ॥

तपस्विन्यादयो ह्यत्र वीभत्से परिकीर्तिताः ।

ब्रजस्था नियता ज्ञेया आलम्बनविभावकाः ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(वत्सलस्य भावः । वत्सल + ल्यप् ।) वत्सलस्य भावे, स्त्री ॥ (स्नेहः । यथा, भागवते । ४।६।३४ ।

“चरन्तं विन्धसुहृदं वात्सल्यगोपीकमङ्गलम् ॥”)

वात्सीपुत्रः, पुं, नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वात्स्यः, पुं, (वत्स्य गोत्रापत्यम् । वत्स + “गर्गा-दिभ्यो यञ् ।” ४।१।१०५ । इति यञ् ।) सुनिविशेषः । यथा । वात्स्यसावर्णिगोत्रयो-रौत्स्यवनभागवजामदम्याप्रुवत्प्रवराः । इत्यु-दाहृतत्त्वम् ॥

वात्स्यायनः, पुं, (वत्स्य गोत्रापत्यं युवा । वत्स + यञ् । ततो यूनि फक् ।) सुनिविशेषः । तत्प-र्यायः । मन्दनागः २ पत्तिलः ३ खामी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि कामसूत्रकर्त्ता । यथा, कुट्टनीमते । ७७ ।

“वात्स्यायनमयमवुधं

वाच्यान्दूरेण दत्तकाचार्यान् ।

गणयति मन्मथतले

पशुतुल्यं राजपुत्रम् ॥”)

वादः, पुं, (वद् + घञ् ।) यथार्थबोधच्छो-वाक्यम् । यथा,—

“विजिगीषोः कथा जल्पो वादस्तत्त्वविवे-दिभ्योः ।”

इति जटाधरः ॥

अस्य लक्षणं यथा । प्रमादतर्कसाधनोपात्मः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पञ्चप्रतिपक्ष-परिग्रहो वादः । इति गोतमसूत्रम् ॥ ॥ अपि च ।

“सर्गाद्यामादिरन्तश्च मध्यमैवाहमर्जुनः । अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥”

इति भगवद्गीतायाम् १० अध्यायः ॥

“प्रवदतां वादिनां सन्निवृत्त्यो वादजल्पवितण्डा-ख्यास्तिस्रः कथाः प्रसिद्धास्तासां मध्ये वादो-ऽहम् । यत्र हाभ्यामपि प्रमादतर्कतश्च खपद्यः स्थाप्यते परपक्षमूलजातिनिरुद्धस्यानैर्दूष्यते स जल्पो नाम । यत्र त्वेकः खपद्यं स्थापयति अन्यस्तु कलजातिनिरुद्धस्यानैर्दूष्यतु पक्षं दूषयति न तु खपद्यं स्थापयति वा वितण्डा नाम कथा । तत्र जल्पवितण्डे विजिगीषमात्रयोर्वादिनोः शक्तिपरीक्षामात्रपक्षे । वादस्तु वीतरागयोः शिष्याचार्ययोरन्ययोर्वा तत्त्वनिरूपणफलः । अतोऽसौ श्रेष्ठत्वान्नाद्भिर्भूतिरित्यर्थः ।” इति तट्टी-कायां श्रीधरखामी । (“तत्र वादः । वादो नाम यः परस्परं सह शास्त्रपूर्वकं विमर्श कथयति । स वादो द्विविधः संयतेष्व जल्पो वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः । जल्पविपर्ययो वितण्डा ।” इति चरके विमान-स्थानेऽहमेऽध्याये ॥)

वादकः, चि, (वादयतीति वद् + क्तिच् + क्तुल् ।)

वाद्यकरः । (यथा, भागवते । १०।१८।१३ ।

“तच्चित् वृत्तस्य चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयम् । श्रृंगसुतुर्गङ्गा राज साधु साध्विति वादिनौ ॥”)

वक्ता । वदधातोः कर्मणि लृक्(लृक्)प्रत्ययेन

नियमः ॥

वादनं, स्त्री, (वद् + क्तिच् + क्तुल् ।) वाद्यम् ।

(यथा, संगीतदर्पणे । ३३ ।

“वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालत्रयप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥”)

वा(वा)दरं, चि, (वदरात् वदराकारकार्पास-फलाद्भवम् । वदर + अण् ।) कार्पासनिर्मित-वस्त्रादि । इत्यमरः । २।६।१११ ॥ वादरायाः कार्पास्या जातं इत्यर्थे व्याप्रत्ययेन नियमम् ॥ वा(वा)दरः, पुं, (वदर + स्वार्थे अण् ।) कार्पास-वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वदरीवृक्षः । कुलगाह इति भाषा ॥)

वादरङ्गः, पुं, अन्धत्ववृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वा(वा)दरा, स्त्री, (वदरवत् फलमस्यस्याः । वदर + अच् । ततो टाप् ।) कार्पासवृक्षः । तत्पर्यायः । कार्पासी २ सूत्रपुष्पा ३ वदरी ॥ समुद्रान्ता ५ तुलिकेरी ६ कार्पासिका ७ । इति शब्द-रत्नावली ॥ अस्याः पर्यायान्तरं गुणाश्च कार्पासीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

वादरायणः, पुं, (वदरायणे वदरिकाश्रमे निवस-तीति । वदरायण + अण् ।) आसदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥

वादरायणिः, पुं, (वादरायण एव । स्वार्थे इच् ।) आसदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वादरा-यणस्यापत्यमिति अपत्यार्थे इच् । शुक्रदेवः ॥) वादरिकः, चि, वदरचयनकर्त्ता । वदरं चिनीती-त्यर्थे णिकप्रत्ययेन नियमः ॥

वादलं, स्त्री, मधुयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वादवादी [नृ], पुं, (वादं वदतीति । वद् + णिनिः ।) जिनभेदः । तत्पर्यायः । आर्हतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

वादामं, स्त्री, खनामख्यातफलम् । तस्य गुणाः । उष्णत्वम् । सुस्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । बल-शुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

वादान्यः, चि, (वदान्य एव । स्वार्थे अण् ।) वदान्यः । बहुप्रदः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

वादालः, पुं, मत्स्यभेदः । वीयालि इति भाषा । तत्पर्यायः । सहस्रदंष्ट्रः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

वादिः, चि, (वादयति अक्षुप्तश्चारयतीति । वद् + क्तिच् + “वसिष्ठप्रियकीति ।” उणा० ४।१२४ । इति इच् ।) विद्वान् । इत्युणादिकोषः ॥

वादिनं, स्त्री, (वादते । वद् + क्तिच् + “भूवादि-गृभ्यो णिन् ।” उणा० ४।१७० । इति णिन् ।) वाद्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भाग-वते । ३।२४।७ ।

“अवाद्यंस्तदा योनिं वादिनां घनाघनाः ॥ वादिनोऽर्थिनश्चायते इति । जे + कः । अर्थि-रक्षके, चि । यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । २६ ।

“कृत्वा त्वां पञ्चवक्षितं नहि मया दूतेन नृ-प्रीयते

नैवाहं पञ्चवः कश्चोदरि चितः शक्नो विघातुं

त्वया ।

किं वादित्रिविधं वाद्यं इत्येते को वादिनश्चायते

स्त्वया निर्जितशैलराजसुत इत्यस्याज्जग-

हूर्जटिः ॥”)

वादिः, स्त्री, वदरीषडश्रुत्यफलवृत्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वादिः, [ज] पुं, (वादिषु वक्तृषु राजते
इति । राज + क्तिप् ।) मञ्जुषोषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वादिः, त्रि, साधुवादी । इति शब्दमाला ॥

वादी, [न] त्रि, (वदतीति । वद + णिनिः ।)
वक्ता । (यथा, मनुः । ७ । ६१ ।

“न च हन्यात् स्थलाखण्डं न क्षीवं न कृता-
ञ्जलिम् ।

न सुक्तकेशं नासीनं न तवाप्सोति वादिनम् ॥”)

अर्थः । विवादकर्ता । परियादी इति पारस्य-

भाषा ॥ यथा, सभापतेः कर्तव्यमाह कात्यायनः ।

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वाद्योग्यस्तु वादिनः ।

॥ रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥”

वादिनो भाषावादिनः उत्तरवादिनश्च ॥ * ॥

स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमह नारदः ।

“अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥”

तयोर्वादिप्रतिवादिनोः । कात्यायनः ।

“मनुष्यमारणे स्त्रिये परदारभिमर्शने ।

अभक्ष्यभक्ष्ये चैव कन्याहरणदूषणे ॥

पारुष्ये कूटकरणे वृषद्वेदे तथैव च ।

प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदेत् स्वयम् ॥”

भान्नादीतरस्य पक्षस्थितस्य दण्डनीयत्वमाह

नारदः ।

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियोजितः ।

परार्थवादी दण्ड्यः स्यात् व्यवहारेषु विद्वन् ॥”

नारदः ।

“पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमाश्रमते पुनः ।

वाद्संक्रमणाज्ज्ञेयो ह्यनवादी स वै नरः ॥”

प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं प्रार्थयते ॥ लभते ।

अर्थी तु कालं प्रार्थयन् अर्थित्वमेव हन्यादिति

तेन कालो न प्रार्थनीयः । तदाह ।

“प्रत्यर्थी लभते कालं त्रहं सप्ताहमेव च ।

अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव ह्यीयते ॥”

कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।

“साहसस्तेयपारुष्यगोभिशपात्यये स्त्रियाम् ।

विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥”

अथ भाषापादः । तत्र भाषास्वरूपमाह तुः

कात्यायनवृत्तस्य ।

“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।

विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥

यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।

दद्यात्तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”

नारदेनापि ।

“सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्वानौ ह्यीयते वादी तरं स्तामुत्तरो भवेत् ॥”

तच्छोधनमाह वृत्तस्यतिः ।

“यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावदादी विप्रोद्येत् ।

न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

वाद्यं, स्त्री, (वद + णिच् + यत् ।) वादयन्ति ध्वन-

यन्ति यत् । वाज्ना इति भाषा । तत्त्वार्थः ।

वादिनम् २ आतोद्यम् ३ । तच्चतुर्विधं यथा,

“तत् वीणादिकं वाद्यमानदं सुरजादिकम् ।

वंश्यादिकम् शुभिरं कांक्षतालादिकं धनम् ॥”

इत्यमरः ॥

“इदं ततादि चतुर्विधं चतुःप्रकारं वाद्यादिशब्द-
द्वयवाच्यम् ।

‘इदं चतुर्विधं वाद्यं वादिनादिदिनामकम् ।’

वाद्यमितिसमस्तं प्रथमान्तं विशेष्यपदं इति

कलिङ्गादयः । फलतो न विशेष्यः ।” इति तट्टी-

कायां भरतः ॥ * ॥

अथ वाद्यानि ।

“तालेन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः ।

गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥

तत् शुभिरमानदं धनमित्यं चतुर्विधम् ।

तत् तन्नीगतं वाद्यं वंश्याद्यं शुभिरं तथा ॥

चर्मावनहमानदं धनं तालादिकं मतम् ॥” * ॥

तत्र तत् यथा,—

“अलावणी ब्रह्मवीणा किन्नरी लघुकिन्नरी ।

विपक्षी वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा ज्योषवती जया ॥

हस्तिका कुलिका कूर्मार् शारङ्गी परिवादिनी ।

त्रिशूरी शतचन्द्री च त्रकुलौली च टंसवी ॥

औडम्बरी पिनाकी च निबन्धः मुष्कलस्तथा ।

गदावारणहस्तश्च रुद्रोऽथ शरमण्डलः ।

कपिलाधो मधुसूदनी घोषितादि तत् भवेत् ॥”

अलावणी यथा,—

“कनिष्ठिका परिधर्द्धिमध्यच्छिद्रेण संयुतः ।

दृश्यद्विमितो दृक्ः खादिरो वैष्णवोऽथवा ॥

अधःकरभवानूर्ध्वं कृत्वावलाभिप्रोभितः ।

नवाङ्गुलादधश्चिद्रोपरि चन्द्रार्द्धसन्निभाम् ॥

निवेश्य चुम्बिकां भद्रालावुखण्डं निवेशयेत् ।

द्वादशाङ्गुलविस्तारं दृढपक्षं मनोहरम् ॥

तुम्बिकावेधमध्येन दृक्छिद्रे तु निर्मिताम् ।

अलावुमध्यगां डौर्वीं कृत्वा खल्लान् काष्ठि-

काम् ॥

तथा संवेष्ट्य तन्मध्ये काष्ठिकां भ्रामयेत्ततः ।

यथा स्यान्निष्कालावुन्मेषश्च करभोपरि ॥

पञ्चाङ्गुलिषु संखण्डाकावुं खल्लान् वन्धयेत् ।

केशान्निर्निता पट्टमयी स्रजकृताथवा ॥

समाः खल्ला दृढा तत्र तन्नी देया विपक्षयोः ।

एतल्लक्षणसंयोग्यान्वालावणी प्रकीर्तिता ॥

बिन्दुना न समुपेतं तुम्बं निःक्षिप्य वक्षसि ॥

मध्यमानामिकाभ्याश्च वाद्या दक्षिणपाणिना ॥

तारे मर्द्रे च घोषे च त्रिस्थाने बिन्दुरिष्यते ।

तुम्बीमुखं समुत्पल्य वामाङ्गुलेन धारयेत् ॥

ततस्ताभिस्तु सर्वभिः खरयत्तिर्विधीयते ।

त्रिखरी दक्षिणः पाणिर्वामस्तत्र चतुःखरः ॥

अलावण्यां स्थिता ज्ञेयाः सप्त, षड्जादयः खराः ।

रागयत्तिर्यथा रागे भवेत् षड्जादिभेदतः ॥

अंशान्यासविभेदाच्च तथाचापि विधीयते ।

इयमलावणी प्रोक्ता मनःश्रवणरञ्जनी ॥

प्रत्यक्षा सारदा देवी वीणारूपेण संस्थिता ॥”

इत्यलावणी ॥ अन्येषां लक्षणं विस्तरभवा-

न्नोक्तम् ॥ * ॥ शुभिरं यथा,—

“वंशोऽथ पारीमधुरीतित्तिरीशककाहलाः ।

तोडहीसुरलीयुक्ताष्टङ्गिकाखरनाभयः ॥

ष्टङ्गं कापालिकं वंशश्चर्मवंशस्तथापरः ।

एते शुभिरभेदास्तु कथिताः पूर्वस्वरिभिः ॥

वत्तुलः सरलश्चैकपद्वेदोषविवर्जितः ।

वैष्णवः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥

श्रीखण्डजोऽथ सौवर्ण्यो दन्तिदन्तमयोऽपि वा ।

राजतस्तान्मजो वापि लौहजस्फाटिकोऽथवा ॥

कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण प्रोघितः ।

शिल्पविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहरः ॥

वंशेनेव मतोऽपीति मतज्ञसुनिनोदितम् ।

ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्तिताः ॥

तत्र त्वक्का शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ।

पुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपञ्चणा ॥

पञ्चाङ्गुलानि संखण्ड्य तावन्मृगाणि कारयेत् ।

कुर्वात्तथान्यरन्ध्राणि सप्तसंख्यानि कौशलात् ॥

वदरीबीजतुल्यानि संखण्ड्याङ्गुलमङ्गुलम् ।

प्रान्तयोर्वन्धनं कार्यं खरादेनादृष्टतवे ॥

सिक्थकेन कला देया तेन सुखरता भवेत् ।

पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलिद्वितः ॥

षड्ङ्गुलानि नाना स्यादयावदष्टादशाङ्गुलम् ।

पुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् ॥

तदेव नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्तते ॥

एकाङ्गुलो द्वाङ्गुलश्च त्र्याङ्गुलश्चतुर्ङ्गुलः ।

अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपेक्षितः ॥

त्रयोदशाङ्गुलो वीणापरः ।

निन्दितो वंशतत्त्वज्ञेयस्तथा सप्तदशाङ्गुलः ॥

महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।

चत्वार उत्तमा वंशा मतज्ञसुनिसम्भवाः ॥

दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।

द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्तितः ॥

चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।

ब्रह्मा रुद्रो रविर्विष्णुः क्रमाच्च यवस्थिताः ॥

नैविद्यं प्रोदता चापि सुखरत्नश्च श्रीव्रता ।

माधुर्यमिति पञ्चामी पुत्तकतेषु गुणाः स्मृताः ॥

श्रीत्कारवङ्गुलः सप्तो विस्तरः स्फुटतो लघुः ।

अमधुराश्च विज्ञेयाः षड्दोषाः पुत्तकते क्रमात् ॥

तथा प्रयोगबाहुल्यमल्पता गीतवादेन ।

एभिर्दोषैर्मुक्तोऽतीव निन्दितो वंशिको मतः ॥

स्थानकादिलयाभिन्नो गमकाग्रः स्फुटाक्षरः ।

श्रीव्रह्मस्तः कलाभिन्नो वांशिको रक्त उच्यते ॥

प्रसुक्तिर्वदसुक्तिश्च युक्तिश्चैवङ्गुलेर्गुणाः ।

सुस्थानत्वं सुखरत्नं अङ्गुलीसावनक्रिया ॥

समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता ।

क्रियाभाषाविभाषास्तु दक्षता गीतवादेन ॥

संस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्माखकौशलम् ।

मातृणां स्थानदाढ्यं तदोषाच्छादवं तथा ॥

वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः ॥”
इति वंशः ॥
काहला स्त्री निषङ्गः । तोडही सुरली युक्ता
इत्येते च स्त्रियां सप्तखराणां नाभिरिव खर-
नाभिः स्त्रियां वर्तते । इतरेषां विस्तरभया-
न्नोक्तम् ॥ * ॥ आनहं यथा,—
“आनहे मर्हलः श्रेयान् इत्युक्तं भरतादिभिः ॥”
अपि च ।

“सुरजपटहटका विम्बको दर्पवाद्यं
पणवघनसरङ्गा लावजाङ्गनिवलयः ।
करकमठभरी स्यात् कुडुका हुडुका
भनससुरलि भल्ली टुकली दौण्डशाना ॥
डमरुटमुकिमड्डुः कुण्डलीस्तङ्गनामा
रणमभिघटवाद्यं दुन्दुभी च रजश्च ।
कचिदपि टुटुकी स्यात् दर्दुरं चापुपाङ्गं
प्रकटितमनवन्धं वाद्यमित्यं जगत्याम् ॥
त्रिपुरमथनकतुल्लाखवे तत्पयाणे
ततमखशुषिरचानहमित्यं घनश्च ॥ * ॥
मर्हलः खादिरः श्रेयो हीनः स्यादन्यद्वारणः ।
रक्तचन्दनजो वाद्यो गभीरध्वनिरुच्चकैः ॥
सार्द्धहस्तप्रमाणान् दुर्धमस्य विधीयते ।
त्रयोदशाङ्गुलं वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ॥
दक्षिणश्च भवेद्हीनमेकैनाङ्गुलेन वा ।
करगानहवदनो मध्ये चैव पृथुर्भवेत् ॥
वाष्पमासीयो भवेत् वस्तुस्तच्चर्म करणं मतम् ।
नृत्तिकानिर्मितश्चैव नृदङ्गः परिकीर्तितः ॥
पातयेत् खरलिं वाद्यं मादनायं च मर्हले ।
विभूतिगौरिकं भक्तं केन्दुकैश्च च सम्मतम् ॥
यद्वा चिपीटकं देयं जीवनीसत्त्वमिश्रितम् ।
सर्वमेकत्र पिष्टन्तक्षेपः खरलिरुच्यते ॥
वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे ।
एवं मर्हलकः प्रोक्तः सर्ववाद्योत्तमो मतः ॥
अस्य संयोगमासाद्य सर्वं वाद्यञ्च शोभते ।
एतदङ्गे बीजकाष्ठे दलमह्वाङ्गुलं विदुः ॥ * ॥
तद्विधोतेमिति ज्ञेयाः पाटवर्णा नृदङ्गजाः ।
थो दं टि धिक्कटस्तङ्गी ताकं दं दं थोगं धिधि ॥
खभं किं नं गटं दं या कूटपाटा मता अमी ।
तथिं थो टि तक्क धी दौ दं दं धिग् था ततं

तधि ॥
तक्क तं धं धिदौ तधि पाटुखळे त्वयं क्रमः ॥ * ॥
तथा च यतिमाने पाटुखळः । द्रगतथेजां
द्रगतथेजां थो थो धिक ताधिका थोजां थोजां
तक्क तता धिका थोता द्रगत ताधि धि धिधि-
कतता कडना थोधिक थोजां थोता द्रगतता
द्रगतता द्रगतता धि । इति यतिमानपाटु-
खळः ॥ * ॥

“यतिरोट्पाप्यवच्छेदो गजरौ रूपकं ध्रुवम् ।
गलपः सारिगोणी च नादश्च कथितं तथा ॥
प्रहरणं वृन्दनश्च प्रवन्ता द्वादश स्मृताः ॥”
यथा दं थात इत्येकताल्यां यतिः ॥ * ॥
ओडवाद्यं यथा । दां तथो तधिक तधिक दं
था दं था थोधि थोधि तत्त तत्त थवि थवि

दिश्यां दिश्यां टटुनकि टटुनकि तदटकु तदटकु
खवटकु खवटकु तगिनगि तगिनगि दां दां दं
दं दौ दौ दं ता तथा । इत्योडवाद्यम् ॥ * ॥
अवच्छेदवाद्यं यथा । दं थातः दं थातः धिकि
धिकि दिग्गं दं थातः । इत्यवच्छेदवाद्यम् ॥ * ॥
गजरवाद्यं यथा । थोकटे न नेण टिं डे गथो
गथोक्क टेङ्ग थोगतकि धिक्कतकि धिक टेङ्गन
धि धि कटतक थोक तधि कटतक कतथो
गतङ्गीम् । इत्येकताल्यां गजरः ॥ * ॥ रूपक-
वाद्यं यथा । तक्क धिक तक्क धिक्क थवितकि
थवितकि धिक्क दं थातः । इति रूपकवाद्यम् ॥
ध्रुवकवाद्यं यथा । तक्क तक्कट धिक्क धिक्कट ।
इति निसारुताले ध्रुवकः ॥ * ॥ गलपो यथा ।
तधिहि धिकतक तधिगल गं था था दें तथा
टेनन । इत्येकताल्यां गलपः ॥ * ॥ सारिगोणी
यथा । थोङ्ग टेन तक्क धिक्क तकाधक तक्कथो
हटङ्गन हटङ्गन थोगककथोः । इति प्रथम-
खण्डः ॥ * ॥ टेनखोः धिखोहः टेन टेन दक्क
तगदक्क धिक्क तदिदक्क दं गदं गखो गखोक
तक्क तक्क धिकत धिकत धोटेन धोटेन घटेगल
खोग गल खोग खोहट गे टगे खोहटण
इत्यस्य कृन्दनम् । इति सारिगोणी ॥ * ॥
नादो यथा,—

“दांकारजितयं पूर्वं दां धिगिति ततश्चयम् ।
दां दां धिकत्रयं यत्र इति नादः श्रुचीप्रियः ॥”
इति नादः ॥

“इतं मानसमारब्धं शुद्धं कूटविनिर्मितम् ।
सप्रपञ्चमयं वाद्यं करिभं तदिहोच्यते ॥”

इतमानहात् प्रतिताले यथा । तत्तत तत्तत
तक्कि तक्कि दिदं धिगनखो धिगनखो धिक्क
धिक्क धिक्क धिक्क धिक्क नमि नममि थो थो धि
धि धिः दां दां धिक्क थो थो थो हत्योह
नजियो नजियो थोह थोह डेडि डेडि थोह
थोह तटि तटि तटुक्क गीं गीं धमि धमि तत
तथे तथे तत तगि डीणडी थोग थोग थो थोग
गथो गथो तत्ताता ।

“इति सप्रपदान्याहुः कथितं वाद्यपण्डिताः ।
प्रतितालेन तालेन पादवर्षसमासतः ॥
गन्धर्वपतिना पूर्वमुर्वशीलास्यनर्तने ।
सुधर्म्मरङ्गनार्थं करीभं प्रकटीकृतम् ॥”
प्रहरणं यथा । थोगक्का तडिकाथा गकटग
गीं दं थोग दिडिक धिक्क धिक्कटण । इत्येक-
ताल्यां प्रहरणम् ॥

“वाद्यं विमुच्यते येन कृन्दनं तन्निगद्यते ।”
यथा । तडिथो दिण टेन तन्नः । इति कृन्दनम् ॥
“कलासो विकलासश्च टाकली चार्द्धटाकली ।
जोलाटा कलिका चैव गोसुद्री सुरजस्तथा ॥”
अलायुजवाद्यं खेच्छवाद्यम् । मर्हलः त्रयोदशा-
ङ्गुलवाममुखो द्वादशाङ्गुलदक्षिणमुखः । सुरज-
स्तथादशाङ्गुलवाममुखः सप्तदशाङ्गुलदक्षिण-
मुखः । मर्हलसुरजयोरयं भेदः ॥ * ॥ घनं
यथा,—

“अनुरक्तं विरक्तञ्च द्विविधं घनवाद्यकम् ।
गीतानुगमसुरक्तं विरक्तं तालसंश्रयम् ॥
करतालः कांस्यबलो जयघण्टोऽथ शुक्तिका ।
कविका पटवाद्यश्च पट्टातोषश्च घर्घरम् ॥
भक्त्यातालश्च मञ्जीरकर्तव्यं दुर इत्यपि ।
द्वादशैते सुनीन्नेण कथिता घनसंज्ञकाः ॥
त्रयोदशाङ्गुलयामौ शुद्धकांस्यविनिर्मितौ ।
मध्यमुखौ स्तनाकारौ तन्मध्ये रज्जुगुम्फितौ ॥
पद्मिनीपत्रसटशौ कराम्भा रज्जुयुक्तितौ ।
करतालावुभौ वाद्यौ पाटि भनटकैरिति ॥
यद्वा त्रयोदशयवयामं वक्रयवोक्तिम् ।
यवपञ्चकगम्भीरं मध्ये च यवसप्तकम् ॥
विन्दतं वत्तुलं निम्नं यवत्रयमितं ततः ।
पृष्ठतो मध्यदेशे च शिवलिङ्गसमाकृतिम् ॥
अत्यम्बपेष्टीनिर्दग्धशुद्धकांस्यविनिर्मितम् ।
संरक्ताङ्गुलिमुत्तिग्धसुदीर्घमधुरध्वनिम् ॥
घना निसा विसंरक्तं दृढं शुक्लं मनोहरम् ।
काश्मीरादिसमुद्भूतं तालमाहुर्मनीषिणः ॥
सुनादं दक्षिणं तालं ततो हीनञ्च वामकम् ।
कुर्वीत तद्वयं कार्यं तर्ज्यङ्गुलद्वयोर्गतः ॥
वामहस्तस्थतालस्य मध्यमं सन्निनादितम् ।
तिर्यग्दक्षिणतालस्य परिवर्त्येन तालयेत् ॥
तालादौ वाद्येच्चैव झुतदीर्घलघुहृतेः ॥”
इति करतालविशेषः । कर्त्तरीघनविशेषः । उडु-
रश्च घनविशेषोऽन्तरेफान्तपुलिङ्गः । अन्येषां
लक्षणं विस्तरभयान्नोक्तम् ॥ * ॥

“रुक्मिण्याः सत्यभामायाः कालिन्दीभिन्न-
विन्दयोः ।

जाम्बवत्या नामजित्या लक्ष्म्याभद्रयोरपि ॥
कृष्णस्याष्टमहिषीणां पुरोदाहमहोत्सवे ।
ततं शुषिरमानहं घनञ्च युगपज्जनाः ॥
अवाद्यन्नसंख्यातमिति पौराणिकी श्रुतिः ।
ततं वाद्यान् देवानां गन्धर्वाणाञ्च श्रौचिरम् ॥
आनहं राक्षसानान् किन्नराणां घनं विदुः ।
निजावतारे गोविन्दः सर्वमेवानयत् चित्तौ ॥
यावन्ति वाद्यभाङ्गानि रामरावणयोर्युधि ।
तावत्यो नाभवन् सेनाः कुरुपाण्डवसङ्गरे ॥”
किञ्च ।

“ललिम्प हृत्कम्पनतोमरेण
रणे सुरारैर्मथनात् सुरेण ।
अभूत्तादोरपि सिंहनादः
सा पञ्चशब्दोति कणादवादः ॥
युद्धे सैन्यानां योऽहङ्काररवः स सिंहनादः ।
ततादिभिरेभिस्तुर्भिर्वाद्यैश्च सनां सिंहनादश्च
पञ्चशब्दोवाद्यमभूत् । सिंहनादेन सह वाद्यं
पञ्चविधं भवतीत्यर्थः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
विष्णुयुद्धे वाद्यकरणफलं यथा,—
“अन्योपहारैर्विविधैर्हतस्त्रीराभिषेचनैः ।
गीतवादित्रयवाद्यैस्त्रीषयखाद्युतं नृप ॥
पुण्यरात्रिषु गोविन्दं गीतवृत्तरवोज्ज्वलैः ।
भूपजागरणैर्भक्ता तोषयाद्युतमययम् ॥
येषां न वित्तं तैर्भक्ता मार्जनाद्युपलेपनैः ॥

तोषितो भगवान् विष्णुर्देवात्मभित्तं फलम् ॥
देवकर्मणि सक्तानां तेषां संसृतिस्तवैः ।
तोषितोऽभिमतान् कामान् प्रयच्छति जना-
हिनः ॥”

इति वह्निपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥
देवप्रतिष्ठायां वादविधयेथा,—
“ततः प्रासादे स्थाप्योऽहं गीतवादित्रमङ्गलैः ।
सर्वगन्धान्ततो गच्छ इमं मन्त्रसुदाहरेत् ॥”

इति वाराहे शैलार्चास्थापनाध्यायः ॥
देवताविशेषयुद्धे वादविशेषनिषेधो यथा ।
योगिनीतन्त्रे ।

“शिवगारे भक्तकच सूर्यागारे न शङ्ककम् ।
दुर्गागारे वंशीवाद्यं माधुरीश्वरं न वादयेत् ॥”
भक्तकं कांस्यनिर्मितकरतालम् । मत्स्यपुराणे ॥
“गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्थाने च कारयेत् ।
विरिञ्चिच गृहे ऽर्कां घण्टां लक्ष्मीयुद्धे त्वजेत् ॥
घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववादमयी यतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वाद्यभाण्डं, क्ली, (वाद्यं वादनीयं भाण्डमिति ।)
वादनीयपात्रम् । सुरजादि । यथा,—

“पुष्करं करिहस्ताये वाद्यभाण्डमुखे जले ।”
इत्यमरश्लोकटीकायां भरतः ॥

अपि च ।
“वादभाण्डमिदं देवि ! नानास्वरसमन्वितम् ।
भेरीपट्टसंयुक्तं मया भक्त्या निवेदितम् ॥”

इति दृष्टन्नन्दिश्वरपुराणोक्तदुर्गास्तवपद्धतिः ॥
वाध, ऋ ङ विहृतौ । इति कविकल्पद्रुमः । ऋ,
अववाधत् । ङ, वाधते । इति दुर्गादासः ॥

वाधुर्ध्वं, क्ली, विवाहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाधूः, पुं, वहिचम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वाध्रीनसः, पुं, वाध्रीणसः । खड्गी । इति हला-
युधः ॥

वानं, त्रि, आ वै शीषणे + क्तः । ओदितश्चेति
नत्वम् । शुष्कफलम् । इत्यमरः ॥ शुष्कम् । इति
मेदिनी । ने, २० ॥ (वनस्थेदमिति । वन +
अण् ।) वनसधन्वी ॥

वानं, क्ली, (वा + ल्युट् ।) स्यूतिकर्म । कटः ।
गतिः । इति मेदिनी । ने, २० ॥ जलसंयुत-
वातोर्निः । सुरङ्गा । सौरभः । इति हेमचन्द्रः ॥
गोक्षीरजं तवक्षीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानप्रस्थः, पुं, (वनप्रस्थो जातः । अण् ।) मधूक-
ट्टकः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“मधूको गुडपुष्पः स्यान्नधुपुष्पो मधुस्रवः ।
वानप्रस्थो मधुहो लो जलजेचमधूलकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पलाशट्टकः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“वातपोथः पलाशः स्याद्वातप्रस्थश्च किंशुकः ।
राजादनो ब्रह्मट्टको हस्तिकर्णो हलोऽपरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
हृतीयाश्रमः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ * पुत्र-
सुत्याद्य वनवासं कृत्वा अक्रूरपच्यफलादि भक्ष-

यित्वा ईश्वराराधनं करोति यः स वानप्रस्थः ।

स च द्विविधः । अथ कुट्टः दन्तोदूखलिकश्च ।
इति श्रीभागवतमतम् ॥ तस्य धर्मो यथा,—

“भूमौ मूलफलाशित्वं स्वाध्यायस्तप एव च ।
संविभागो यथान्यायं धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥

तपस्तप्यति योऽरख्ये यजेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तपसो मतः ॥

तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सन्नासीह ॥ विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥
अपि च ।

याज्ञवल्क्य उवाच ।
“वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तत् श्रवणं महर्षयः ।
पुत्रेषु भार्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत् सदैव वा ॥

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साविः सोपासनः क्षमी ।
अफलकृतेनार्थी च पितृदेवातिथीकृता ॥

भृत्यास्तु तर्पयेत् सश्रुजटालोमभृदात्मवान् ।
दान्तस्त्रिवर्णस्त्रायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ॥

स्वाध्यायवान् ध्यानशीलः सर्वभूतहिते रतः ।
अह्नो मासस्य घणां वा कुर्याद्वातपरिग्रहम् ॥

कृत्वा त्वजेदाश्रयुजे नयेत् कालं व्रतादिना ।
पक्षे मासे तु वाश्रीयादन्तोलूखलिको भवेत् ॥

चान्द्रायणी खपेद्भूमौ कर्म कुर्यात् फलादिना ।
ग्रीष्मे पश्चात्तमिधस्थो वर्षासु स्थण्डिलेश्वरः ॥

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते योगाभ्यासाहिनं नयेत् ॥”
इति गारुडे १०२ अध्यायः ॥

पुनरपि ।
“जटिलमहिहोत्रित्वं भूशय्याजिनधारणम् ।
वने वासः पयो मूलं नीवारफलवृत्तिता ॥

प्रतिपिडान्नितृत्तिश्च विज्ञानं व्रतधारिता ।
देवतातिथिपूजा च धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥”

इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।

“वानप्रस्थाश्रमं धर्म्मं ते वक्ष्यामोऽवधार्यताम् ।
अपत्यसन्ततिं दृष्ट्वा प्राज्ञो देहस्य चायतिम् ॥

वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः सुहिकारणम् ।
तत्रारण्योपभोगेन तपोभिश्चात्मदर्शनम् ।

भूमौ शय्या ब्रह्मचर्यं पितृदेवातिथिक्रिया ॥
होमस्त्रिवर्णस्त्रानं जटावल्कलधारणम् ।

वन्यस्त्रेहनिषेवित्वं वानप्रस्थविधिस्तथम् ॥”
इति वामने १४ अध्यायः ॥

अपरश्च ।
यास उवाच ।

“एवं गृहाश्रमे स्थित्वा द्वितीयं भागमायुषः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदारः सागिरेव च ॥

निःक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेद्भनमथापि वा ।
दृष्ट्वापत्यस्य चापत्यं जर्जरीकृतविग्रहः ॥

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे प्रशस्ते चोत्तरायणे ।
गत्वाप्यरण्यनियमांस्तपः कुर्यात् समाहितः ॥

फलमूलानि पत्राणि नित्यमाहारमाहरेत् ।
यदाहारी भवेत्तत्र पूजयेत् पितृदेवताः ॥

पूजयेदतिथिं नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्चयेत् सुरान् ।
आमादानीय वाश्रीयादह्नौ यासान् समाहितः ॥

जटाश्च विभृत्यान्नित्रं नखरोमाणि नो त्वजेत् ।
स्वाध्यायं सर्वदा कुर्यात् नियच्छेद्वाचमन्यतः ॥

अग्निहोत्रं जुहुयात् पशुयज्ञं समाचरेत् ।
सुन्यत्रैर्विविधैर्मध्ये प्राक्कलफललेन तु ॥

चौरवासा भवेन्नित्यं स्नायात् त्रिवर्णं शुचिः ।
सर्वभूतानुकम्पी स्यात् प्रतिग्रहविवर्जितः ॥

दर्शने पौर्णमासेन यजेत नियतं द्विजाः ।
पक्षेष्टा आवणे चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ॥

उत्तरायणश्च क्रमशो ह्यस्त्यायनमेव च ।
वीसन्तशारदेर्मध्येऽन्यत्रैः स्वयमाहरेत् ॥

पुरोडाशं गुरुं चैव विधिवन्निष्पेत् पृथक् ।
देवताभ्यश्च तद्गुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ॥

शेषं समुपभुञ्जीत लवणश्च स्वयं कृतम् ।
वर्जयेन्मधुमांसादि भौमानि करणानि च ॥

भूक्तृणं शिशुकश्चैव स्नेह्यातकफलानि च ।
न फालकृष्टमश्रीयात् उत्तुष्टमपि केनचित् ॥

न ग्रामजातान्यार्तो वा पुष्याणि च फलानि च ।
आवणे चैव विधिना वह्निं परिचयेत् सदा ॥

न हृक्षेत् सर्वभूतानि निर्द्वन्द्वो निर्भयो भवेत् ।
न नक्तं किञ्चिदश्रीयात् रात्रौ ध्यानपरो भवेत् ॥

जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् ॥

यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं कामतत्तरेत् ।
तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्ती भवेत् द्विजः ॥

तत्र यो जायते गर्भो न संसृज्यो द्विजातिभिः ।
न हि वेदाधिकारोऽस्य तत्त्वमप्येवमेव हि ॥

अधः शयीत सततं सावित्रीजपतत्परः ।
शरण्यः सर्वभूतानां संविभागपरः सदा ॥

परिवादं श्वावादं निद्रालस्येऽपि वर्जयेत् ।
एकाग्रिरनिकेतः स्यात् प्रोक्षितां भूमिमाश्रयेत् ॥

श्वगैः सह चरेद्वासानं तैः सहैव च संवसेत् ।
शिलायां शर्करायां वा शयीत सुसमाहितः ॥

सद्यः प्रचालको वा स्यात् माससच्चयिकोऽपि
वा ।

वसन्तासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा ॥
नक्तञ्चान्नं समश्रीयात् दिवा वाहृत्य शक्तिः ।

चतुःकालिको वा स्यात् स्यादा अष्टम-
कालिकः ॥

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्जयेत् ।
पक्षे पक्षे समश्रीयात् यवागुं कथितां तथा ॥

पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्बर्जयेत् सदा ।
स्वामाविकैः स्वयं शीर्णैश्चैखानसमते स्थितः ॥

भूमौ वा परिवर्त्तते तिष्ठेदा प्रपदैर्दिनम् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत् न कचिद्द्वैष्येत्सुखजेत् ॥

ग्रीष्मे पश्चतपाश्च स्यादधोऽसम्भावकाग्रिकः ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्जयेत्स्तपः ॥

उपसृष्टश्च त्रिवर्णं पितृदेवांश्च तर्पयेत् ।
एकपादेन तिष्ठेत मरीचिर्वा पिबेत् सदा ॥

पश्चात्तमिधूमपो वा स्यादुष्णपः सोमपोऽथवा ।
पथः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे तु गोमयम् ॥

शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् कच्छैर्वा वर्जयेत्सदा ।
योगाभ्यासरतो वा स्यादुद्राध्यायी भवेत् सदा ॥

अथर्वशिरसोपेतो वेदान्ताभ्यासतत्परः ।
यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः ॥
कृष्णाजिनी सोतरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
अथवासीन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः ॥
अनमिरनिकेतः स्थानुनिर्मोक्षपरो भवेत् ।
तापसेव्यव विप्रेषु याविकं भैक्षमाहरेत् ॥
यहमेधिसु चान्येषु द्विषेषु वनवासिषु ।
ग्रामादाहृत्य वात्रीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ॥
प्रतिगृह्य पुटेनेव पाणिना सकलेन वा ।
विविधाश्चोपनिषध आत्मसंनिधये जपेत् ॥
विद्याविशेषान् सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च ।
महाप्रस्थानिकश्चासौ कुर्यादनश्नन्तथा ॥
अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः ॥

ये तु सन्ध्यागममाश्रमं शिव-
माश्रयन्त्यशिवपुञ्जनाशनम् ।
ते विशन्ति पदमैश्वरं परं
यान्ति चैव जगतीत्यु संस्थितिम् ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे २६ अध्यायः ॥
अन्यत् विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
वानरः, पुं, स्त्री, (वा विकल्पितो नरः । यद्वा,
वानं वने भवं फलादिकं रातीति । रा + कः ।)
खनामख्यातपशुः । वाहर इति भाषा । तत्प-
र्यायः । कपिः २ प्रवङ्गः ३ प्रवगः ॥ शाखा-
वृक्षः ५ बलीमुखः ६ मर्कटः ७ कीशः ८
वनौकाः ९ । इत्यमरः ॥ मर्कः १० प्रवः ११
प्रवङ्गः १२ प्रवगः १३ प्रवङ्गमः १४ प्रवङ्गमः
१५ गोलाङ्गुलः १६ कपित्थास्यः १७ दधिशीर्षः
१८ हरिः १९ तरुवृक्षः २० नगाटनः २१
भम्पी २२ भम्पारः २३ कलिप्रियः २४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ किञ्चिः २५ शालावृक्षः २६
इति जटाधरः ॥ (एतद्वनने प्रायश्चित्तं यथा,
मनुः । ११ । १३६ ।

“हत्वा हंसं वलाकाश्च वकं बर्हिणमेव ।

वानरं श्वेनभासौ च स्पर्शयेत् ब्राह्मणाय

गाम् ॥”

वानरप्रियः, पुं, (वानराणां प्रियः ।) क्षीरिहृत्तः ।
इति रत्नमाला ॥

वानराक्षः, पुं, (वानराणामक्षिणीव अक्षिणी
यस्य ।) वनच्छागः । इति हारावली ॥

वानराघातः, पुं, (वानराणामाघातो यत्र ।)
लोभहृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वानरी, स्त्री, (वानरस्य स्त्री । डीष् ।) मर्कटी ।
(यथा, कथासरित्सागरे । १२३ । ६२ ।

“अथावतीर्थं वृत्तात् तौ वानरी वानरीच सा ।
अवतीर्थस्य मे प्रादावशुक्लीतावभावपि ॥”

शुकशिम्वी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वानर-
स्यमिति । वानर + अण् + डीष् । वानर-
स्यमिति । यथा, महानाटके ।

“सुग्रीवे करुणा न सा हि करुणा लभ्या धरा
वानरी ।

मथेवा करुणा तवेव भविता नो वा भवेत्
कुत्रचित् ॥”

वानरेन्द्रः, पुं, (वानराणामिन्द्रः ।) सुग्रीवः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वानलः, पुं, वावयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कृष्ण-
वावु इति ख्यातः ॥

वानस्यः, पुं, (वनस्यतो भवः । वनस्यति +
“दित्यदित्यादित्येति ।” ४ । १ । ८५ । अणः ।)

पुष्पजातफलवृक्षः । स तु आम्रजम्बादिः ।
इत्यमरः ॥ (वनस्यतीनां सम्बन्धः । “दित्य-
दित्येति ।” अणः । वनस्यतिसम्बन्धे, स्त्री । इति

काशिका ॥ वनस्यतिजाते, त्रि । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । १ । १४ ।

“अद्रिरसि वानस्यः ।”

“हे उदूखल त्वं यद्यपि वानस्यः दारुमय-
स्तथापि दृढत्वात् अद्रिरसि ।” इति तद्वाक्ये

महौघरः ॥ यथाच, महाभारते । ३ । १२ । १४ ।

“तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्विरक्तयम् ।

वानस्यश्च भौमश्च यद्दृश्यं नियतं मखे ।

चमालयूपचमसाः स्थाव्यः पात्राः सुवः

सुवाः ॥”

वाना, स्त्री, वर्तिकापक्षी । इति जटाधरः ॥

वानायुः, पुं, देशविशेषः । स तु भारतवर्षस्य
उत्तरपश्चिमे वर्तते । इति शब्दरत्नावली ॥

वानायुजः, पुं, (वनायौ देशविशेषे जायते इति ।
जन् + डः ।) वनायुदेशोत्पन्नघोटकः । इत्य-
मरः ॥

वानौरः, पुं, वेतसवृक्षः । इत्यमरः ॥ वाञ्जलु इति
ख्यातवृक्षश्च । तत्पर्यायः । वृत्तपुष्पः २ शाखालः

३ चलवेतसः ४ आधिघातः ५ परिआधः ६

नादेयः ७ जलसम्भवः ८ । अस्य गुणाः ।

तिक्तत्वम् । श्लिष्टिरत्वम् । रसोन्नत्वम् । ब्रण-

शोधनत्वम् । पित्तास्रकफदोषनाशित्वम् ।

संयाहित्वम् । कषायत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानौरकः, पुं, (वानौर इव प्रतिकृतिः । इवार्थे

कनू ।) सुल्लङ्घनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानौरजं, स्त्री, कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानेयं, स्त्री, (वने जले भवम् । वन + ण् ।)

कैवर्तिसुस्तकम् । इत्यमरः ॥

वान्तः, त्रि, वमितवस्तु । वमघातोः कर्मेणि

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, साहित्यदर्पणे ।

“कृतप्रवृत्तिरन्यार्थे कविर्वान्तं समञ्जते ॥”

वान्नादः, पुं, (वान्तं अतीति । अद् + अण् ।)

कुक्कुरः । इति त्रिकाशेषः ॥

वान्तिः, स्त्री, (वम् + क्तिन् ।) वमनम् । वान्ति

इति भाषा । यथा,—

“वान्तिरुल्लेखनं हृद्दिवमनं वमथुर्वमिः ॥”

इति रत्नमाला ॥

वान्तिहृत्, पुं, (वान्तिं हरतीति । हृ + क्तिप् ।)

लौहकण्टकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना

इति भाषा ॥

वान्तिदा, स्त्री, (वान्तिं वमनं ददातीति । दा +

कः । टाप् ।) कटुकीवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वान्या, स्त्री, (वनानां सम्बन्ध इति । वन + यत् ।

टाप् ।) वनसम्बन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

वापः, पुं, वपनम् । वपधातोर्वष्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

(यथा, महाभारते । ३ । ३४ । १६ ।

“कालं प्रतीक्ष्य सुखोदयस्य

पङ्क्तिं फलानामिव बीजवापः ॥”

सुखनम् । यथा, मनौ । ११ । १०६ ।

“उपपातकसंयुक्तो गोप्तो मांसं यवान् पिबेत् ।

कृतवापो वसेन्नोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥”

उप्यते अस्मिन्निति । वप् + अधिकरणे वष् ।

क्षेत्रं इति । ५ । १ । ४५ । पाणिनीयसूत्रे भट्टोजि-

होक्षितः ॥ तन्वादेर्धनं वापदृष्टादिदर्शनात् ॥

वापकः, त्रि, वपनकारयिता । अग्नवपधातोः

कर्त्तरि ण्यकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वापदण्डः, पुं, (वापाय वपनाय दण्डः ।) वप-

नार्धदण्डः । वैश्व इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वेमा २ । इत्यमरः ॥ वेम ३ वेमः ॥ वायदण्डः

५ । इति भरतः ॥

वापिः, स्त्री, (उप्यते पद्मादिकमस्यामिति । वप्

+ “वसिवपियजिराजिब्रज्जीति ।” उणा० ४ ।

१२४ । इति इच् ।) वापी । इति भरतद्विरूप-

कोषः ॥

वापितं, त्रि, (वप् + णिच् + क्तः ।) बीजाकृतम् ।

सुखितम् । इति मेदिनी । ते, १५० ॥ धान्य-

विशेषे, स्त्री । वाओया धान इति भाषा । तस्य

शुणः ।

“वापितं गुरु तद्वान्यं किञ्चिद्बीजमवापितम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वापी, स्त्री, (वापि + कृदिकारादिति डीष् ।)

दीर्घिका । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ उप्यते

पद्मादिकं अस्याम् । वाप्यां वापिरपि स्मृता ।

इति द्विरूपकोषः ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥

तस्या लक्षणं यथा । नयवर्द्धमानवृत्तो वशिष्ठः ।

शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी । त्रिभिः शते-

र्दौर्घिका । चतुर्भिर्द्रोणः । पञ्चभिस्तङ्गाः ।

द्रोणाद्दशगुणा वापी । तेन चतुर्द्विंशं पञ्चत्रिंश-

हस्तान्यूनतायां द्वादशशतहस्तान्तरान्यूनत्वेन

दीर्घिका । चतुर्द्विंशं चत्वारिंशहस्तान्यूनतायां

षोडशशतहस्तान्तरान्यूनत्वेन द्रोणः । चतु-

र्द्विंशं त्रिंशदधिकशतहस्तान्यूनतायां षोडश-

सहस्रहस्तान्तरान्यूनत्वेन वापी । इति जला-

शयोतुसर्गतत्वम् ॥ * ॥ तत्खननफलं यथा,—

“यो वापीमथवा कूपं देशे वारिविर्वर्जिते ।

खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं

समाः ॥”

इति कल्पतरौ वायुपुराणम् ॥

तज्जलगुणाः ।

“वाप्यं गुरु कटु क्षारं पित्तलं कफघातजित् ।”

इति राजवल्लभः ॥

तत्खनने दिङ्निषेधो यथा,—

“वापीकूपतङ्गां वा प्रासादं वा निकेतनम् ।

न कुर्याद्दृष्टिकामस्तु अनलानिलनैर्जले ॥

वायुः

आग्नेयां मनसस्तापो नैर्ऋते क्रूरकर्मकृत् ।
वाययां बलवित्तश्च पीयमाने जले प्रिये ॥
स्थानस्य पावके भागे वापीकूपतडागकम् ।
अग्निदाहं सदा कुर्यात् समानुवचतुष्पदम् ॥
नैर्ऋते पीयमानस्तु आत्मना दुःखितो भवेत् ।
कन्यापि तज्जलं पीत्वा पतिं गृह्णाति कामतः ॥

इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तत्करणफलं यथा,—

शर्मिल उवाच ।

“तडागोदकवापीनां कृतानामिह यत् फलम् ।
विशेषेण पिबेद्ये वस्तुमर्हस्यशेषतः ॥

यम उवाच ।

धर्मस्थार्यस्य कामस्य यशसश्च द्विजोत्तम ।
तडागं सुप्रभूतास्तु परमायतनं स्तुतम् ॥
देवताः पितरो नागा गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ।
पशुपतिमनुष्याश्च संश्रयन्ति जलाश्रयम् ॥
स्तुतं तारयते वंशं पश्य खाते जलाश्रये ।
गावः पिबन्ति पानीयं मनुष्याः पशवस्तथा ॥
शरदृतौ तडागेषु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
अग्निद्योमफलं तस्य प्रवदन्ति मनोविणः ॥
येषां शिशिरकाले तु पानीयं प्रति तिष्ठति ।
वाजपेयातिसत्राभ्यां फलं बिन्दन्ति मानवाः ॥
वसन्ते चैव ग्रीष्मे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
राजकन्याश्च मेधाभ्यां स फलं समुपायुते ॥
तडागं सर्वसत्त्वानां जीवनस्तु दिवानिशम् ।
तस्मात् सर्वात्मना वक्ष्ये तडागमिह कार-

येत् ॥

कृतं हि तारयेद्दंशं पुरुषस्य न संशयः ।
सावतारः कृतः कूपः सम्प्रभूतजलस्तथा ॥
यस्य खादुजलं कूपे पिबन्ति सततं जनाः ।
नरो विरजो लोके देववद्वि मोदते ॥
पीलेवेक्षुरसं क्षीरं दधि मधु सुरासवम् ।
तावत् पिपासा नापैति यावत्तोयं न पीयते ॥
जीवन्ति चाक्षरहिता दिवसानि बहुन्यपि ।
दृष्टितस्त्रोयरहितो दिनमेकं न जीवति ॥
तस्माद्ददाति यो नित्यं पानीयं प्राणिनामिह ।
ददाति नरः प्राणान् माभूते ह्यत्र संशयः ॥
प्राणदानात् परं नाम नान्यद्दानं हि विद्यते ।
तस्माद्वापीञ्च कूपञ्च तडागानि च कार-

येत् ॥

सवृक्षाणि च विप्रर्षे यदीच्छेत् श्रियमात्मनः ।
शुष्कं परनिपातस्तु यः कारयति शक्तितः ।
सन्तारयति भूयोऽपि द्विगुणं तस्य वै फलम् ॥”
इति वज्रपुराणे तडागवृत्तप्रशंसानामाध्यायः ॥
वापीहः, पुं, (वापीं जहातीति । हा त्वागे + कः ।
पाने वापीजलवर्जनादस्य तथात्वम् ।) चातक-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वायुं, स्त्री, (वायुं भवमिति । वापी + “दिगा-
दिभ्यो यत् ।” ४ । ३ । ५४ । इति यत् ।) कुष्ठौ-
षधम् । इत्यमरः । १ । ४ । १२६ ॥ वापीभवे,
त्रि । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
“ताडागं वातलं खादु कषायं कटुपाकि च ।

वामः

वातश्चेद्वाहरं वायुं सचारं कटुपित्तलम् ॥
वप् + ख्यत् ।) वपनीये च, त्रि ॥
वामं, स्त्री, (वा + “अर्निस्तुसुहृष्टृचीति ।”
उणा० । १ । १३६ । इति मन् ।) धनम् । इति
मेदिनी । मे, २६ ॥ वास्तुकम् । इति जटाधरः ॥
वामः, त्रि, (वमति वम्यते वेति । वम उज्झिरणे +
“ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।” ३ । १ । १४० । इति
णः । यदा, वातीति । वा गतिगन्धनयोः +
“अर्निस्तुसुहृष्टृचिचुभायावापदीति । उणा०
१ । १३६ । इति मन् ।) वल्गुः । (यथा,
रघौ । ७ । ५७ ।

“स दक्षिणं तूष्णमुखेन वामं
आपारयन् हस्तमलक्ष्यताजौ ।
आकर्ण्यकृष्टा सक्तस्य योद्धुः
मौर्वीव बाणान् सुधुवे रिपुमान् ॥”)

प्रतीपः । (यथा, वैराग्यशतके । ५३ ।
“दुःखेनोपाज्जान्ते पाल्यन्ते प्रत्यक्ष लाल्यन्ते ।
वामाः स्त्रियो विमृष्टैरुपसृज्जानाः सुखं विगु-
णम् ॥”

यथाच, साहित्यदर्पणे । १० ।

“वामा यूयमहो विडम्बरसिक्तः कौटुकं स्फुरो
वर्तते ॥”)

सद्यः । इत्यमरमेदिनीकारौ । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । २ ।

“भालं वद्विषिखाङ्कितं दधदधिभ्रोचं वद्वन्
सम्भूत-
क्रीडत् कुण्डलजृम्भितं जलधिजच्छायाच्छ-
कण्ठच्छविः ।

वक्षो विभदहीनकक्षुकचितं वद्वाङ्मनार्हस्य वो
भागः पुङ्गवलक्ष्मणोऽस्तु यशसे वामोऽथवा
दक्षिणः ॥”)

अधमः । इति विद्वान्मकौमुदासुणादिवृत्तिः ॥
वामहस्तेन जलपानभोजननिषेधो यथा ।
हारीतः ।

“न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सख्येन पाणिना ।
नैकहस्तेन च जलं भूदेखावर्जितं पिबेत् ॥”
इति आह्निकतत्त्वम् ॥

अपि च ।

“न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेद्भक्षणं वा जलम् ।
नोत्तरेदनुपसृष्ट्य नापसु रेतः समुत्सृजेत् ॥”
इति कौर्म १५ अध्यायः ॥

“वामः कायो ब्राह्मणोऽपि मांसमदादिमुक्तये ।
कृतो मया मोहनाय चार्त्वाकादिप्रवर्तकः ॥”
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

(वननीयः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५३ । २ ।
“अभिर्नो नर्थ्यं वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् ।
वामं गृह्णति नय ।”

“वामं वननीयम् ।” इति तज्जाय्ये सायणः ॥
वननीयं याचनीयं वसु याचने इत्यस्य प्रयोगो
ज्ञातयः ॥)

वामः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः + मन् ।)
हरः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । ८ ।

वामनः

“प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य साम्प्रतं
निर्यापितो यन्ममहोत्सवः किल ।
वयश्च तत्राभिसराम वाम ! ते
यदर्थितामी विबुधा ब्रजन्ति ॥”)

कामदेवः । पयोधरः । इति मेदिनी । मे, २६ ॥
(श्रीकृष्णस्य भद्रागर्भोत्पन्नः पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । १७ ।

“संग्रामजित् वृहत्तुसेनः शूरप्रहरणोऽरिजित् ।
जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः ॥”)
वामदक् [श्रु]. स्त्री, (वामां मनोहरा दक् दृष्टि-
यस्याः ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वामदेवः, पुं, (वाम एव देवः ।) शिवः । इत्य-
मरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ७० ।

“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”
ऋषिप्रभेदः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४५ ।

“आगामिप्रतिबन्धश्च वामदेवे तमौरितः ।
एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभिः ॥”)

वामनः, पुं, (वामयति वमति वा मदमिति ।
वम + णिच् + ल्युः ।) दक्षिणदिग्गजः । (यथा,
भागवते । ५ । २० । ३६ ।

“तदुपरिष्ठात्तत्त्वत्वाशास्त्रात्मयोनिराखिल-
जगद्गुरुणा विनिवेशिता ये द्विरदपतयः
ऋषभः पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति
सकललोकस्थितिहेतवः ॥”)

इत्य-
मरः । २ । ६ । ४६ ॥ (यथा, रघौ । १६ । ५१ ।
“योमपश्चिमकलास्थितेन वा
पङ्कशेषमिव धर्मेपल्लवम् ।
रात्रि ! तत्कुलमभूत् क्षयातुरे
वामनार्चिरिव दीपभाजनम् ॥”

यथाच तत्रैव । १ । ३ ।

“प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥”
अङ्कोठवृत्तः । हरिः । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३० ।

“उपेन्नो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरुर्जितः ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७० ।

“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”
अश्वभेदः । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १५३ ।

“एकेनाङ्गेन ह्रीनेन भिन्नेन च विशेषतः ।
यमजं वाजिनं विन्द्यादामनं वामनाकृतिम् ॥”

दनोः पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८२ ।
“अयोमुखः शम्बरश्च कर्पिलो वामनस्तथा ॥”

भुजङ्गभेदः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।
“कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा ।
नागस्तथा पिङ्गरक एलापत्रोऽथ वामनः ॥”

गरुडवंशीयः पक्षिविशेषः । यथा, महाभारते ।
५ । १०१ । १० ।

“पङ्कजद्वयनिष्कुम्भो वैनतेयोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाचक्षुर्निर्मोऽनिमिषस्तथा ॥”
हिरण्यगर्भस्य सुतभेदः । यथा, हरिवंशे ।
२५३ । ६ ।

“गार्गः पृथुस्तथैवाग्रो जान्यो वामन एव च ॥”

वामनः

अयत्तां कथयिष्यामि योऽयं प्रोक्तस्त्रिविक्रमः ।
यस्मिन् काले सम्बभूव यश्च वक्ष्यते तदा तसौ ॥

वामनः

आसीत् धुन्सुरिति ख्यातः कश्यपस्यैरसः सुतः ।
 दनुगर्भसमुद्भूतो महाबलपराक्रमः ॥
 स समाराध्य वरदं ब्रह्माणं तपसासुरः ।
 अवश्रुत्वं सुरैः सर्वैः प्रार्थयत् स तु नारद ॥
 तद्वरं तस्य च प्रादात् तपसा पङ्कजोद्भवः ।
 परितुष्टः स च बली निर्जङ्गाम त्रिपिष्टपम् ॥
 चतुर्थस्य कलेरादौ जित्वा देवान् सवासवान् ।
 धुन्सुः शक्रत्वमकरोत् हिरण्यकशिपौ सति ॥
 तस्मिन् काले स बलवान् हिरण्यकशिपुस्ततः ।
 चचार मन्दरगिरौ दैत्यं धुन्सुं समाश्रितः ॥
 ततोऽसुरा यथाकामं विहरन्ति त्रिपिष्टपे ।
 ब्रह्मलोके च त्रिदशाः संस्थिता दुःखसंयुताः ॥
 ततोऽभिरान् ब्रह्मसदो निवासिनः
 श्रुत्वा च धुन्सुर्दितिजानुवाच ह ।
 गच्छाम देवा वयमयजस्य
 सदो विजेतुं त्रिदशान् सशक्रान् ॥
 ते धुन्सुवाक्यन्तु निशम्य देवाः
 प्रोचुर्न नो विदति लोकपाल ।
 गतिर्यथा याम पितामहाजिरं
 सुदुर्गमोऽयं परतो हि मार्गः ॥
 इतः सहस्रैर्बहुयोजनाख्यै-
 ल्लोको महर्नाम महर्षिजुष्टः ।
 येषां हि नासापवनोदितेन
 दहन्ति देवाः सहस्रेक्षितेन ॥
 तेषां वचनमाकर्ण्य धुन्सुः प्रोवाच दानवान् ।
 गन्तुकामः स सदनं ब्रह्मणो जेतुमीश्वरान् ॥
 कथन्तु कर्मणा केन गम्यते दानवर्षभाः ।
 कथं तत्र सहस्राक्षः संप्राप्तः सह देवतेः ॥
 ते धुन्सुना दानवेन्द्राः पृष्टाः प्रोचुर्वचोऽधिपान् ।
 कर्म तन्न वयं विद्मः शुकस्तदेतत्संश्रयम् ॥
 दैत्यानां वचनं श्रुत्वा धुन्सुर्देवपुरोहितम् ।
 पप्रच्छ शुक किं कर्म कृत्वा ब्रह्मसदो गतिः ॥
 ततोऽस्मै कथयामास दैत्याचार्यः कलिप्रियः ।
 शक्रस्य चरितं श्रीमान् पुरा वृत्ररिपोः किल ॥
 शक्रः शतान्तु पुण्यानां क्रतूनामजयत् पुरा ।
 दैत्येन्द्र । वाजिमेधानां तेन ब्रह्मसदो गतः ॥
 तद्वाक्यं दानवपतिः श्रुत्वा शुकस्य वीर्यवान् ।
 यद्दुं तुरगमेधानां चकार मतिमुत्तमाम् ॥
 आमन्त्र्याह्रासुरगुरुं दानवांश्चाप्यनुत्तमान् ।
 प्रोवाच यक्ष्येऽहं यज्ञैरश्वमेधैः सदक्षिणैः ॥
 आहूयन्ताश्च निधयश्चाप्यन्ताश्च गुह्यकाः ।
 प्रयामो देविका यत्र गङ्गा प्राचीनवाहिनौ ॥
 सा हि पुण्या सरिच्छ्रेष्ठा सर्वसिद्धिकरी शिवा ।
 जलं प्राचीनमासाद्य वाजिमेधान् यजामहे ॥
 इत्थं सुरारिवचनं निशम्यासुरयाजकः ।
 वाङ्मयिब्रवीद्दुष्टो निधयः सन्दिदेश सः ॥
 ततो धुन्सुर्देविकायाः प्राचीने पापनाशने ।
 भार्गवेन्द्रेण शुक्रेण वाजिमेधाय दीक्षितः ॥
 ततोऽग्निधूमेन महीं सशैला
 व्याप्ता दिशः खं विदिशस्य पूर्णाः ।
 तेनोग्रगन्धेन दिवस्पृशेन
 भरुद्वौ ब्रह्मलोके महर्षे ॥

वामनः

तं गन्धमाघाय सुरा विप्रस्था
 जानन्त धुन्सुं हयमेघदीक्षितम् ।
 ततः शरण्यं शरणं जनार्दनं
 जग्मुः सशक्रा जगतः परायणम् ॥
 प्रणम्य वरदं देवं पद्मनाभं जनार्दनम् ।
 प्रोचुः सर्वे सुरगणा भयगद्गदया गिरा ॥
 भगवन् देवदेवेश ! चराचरपरायण ! ।
 विप्रमिः श्रूयतां विष्णो सुराणामार्तिनाशन ! ॥
 धुन्सुर्नाम्ना सुरपतिर्बलवान् बलवर्द्धितः ।
 शुकस्य मतमास्थाय सोऽश्वमेधाय दीक्षितः ॥
 शतं क्रतूनामिष्टासौ ब्रह्मलोकं महासुरः ।
 आरोपुमिच्छति बली विजेतुं त्रिदशानपि ॥
 तस्मादकालहीनन्तु चिन्तयस्य जगद्गुरो ।
 उपायं मखविध्वंसे भवामो येन निर्हताः ॥
 श्रुत्वा सुराणां वचनं भगवान्मधुसूदनः ।
 दत्त्वाभयं महाबाहुः प्रेषयामास सोऽयं तान् ॥
 विष्टव्य देवताः सर्वा ज्ञात्वा जेतुं महासुरम् ।
 वञ्चनाय मतिश्चक्रे न धुन्सोरध्वरस्य वै ॥
 ततः स कृत्वा भगवान् वामनं रूपमीश्वरः ।
 देहं कृत्वा निरालम्बं काष्ठवद्देविकाजले ॥
 क्षणान्मज्जन्तथोन्मज्जन्मुक्तकेशो यदृच्छया ।
 दृष्टोऽथ दैत्यपतिना दैत्यैश्चान्यैः सुरर्षिभिः ॥
 ततः कर्म परित्यज्य यज्ञियं ब्राह्मणोत्तमाः ।
 समुत्तारयितुं विप्रमद्रवन्त समाकुलाः ॥
 सदस्या यजमानाश्च ऋत्विजश्च महौजसः ।
 निमज्जमानमुद्धतुं सर्वे तं वामनं द्विजम् ॥
 समुत्तार्य हसन्तस्ते पप्रच्छुः सर्व एव हि ।
 किमर्थं पतितोऽसीह केन त्विमोऽसि वा वद ॥
 तेषामाकर्ण्य वचनं कम्पमानो मुहुर्मुहुः ।
 प्राह धुन्सुपुरोगांस्तान् श्रूयतामत्र कारणम् ॥
 ब्राह्मणो गुणवानासीत् प्रभास इति विश्रुतः ।
 तस्य पुत्रद्वयं जातं मन्दप्रज्ञं सुदुःखितम् ॥
 तस्य ज्येष्ठो मम भ्राता कनीयानवरखल्वहम् ।
 नेत्रभाल इति ख्यातो ज्येष्ठो भ्राता ततो-
 २सुराः ॥
 मम नाम पिता चक्रे इति भासोऽतिकौतुकात् ।
 सतः कालेन महता आवयोः स पिता मृतः ॥
 तस्योद्धेदहिकं कृत्वा गृहमावां समागतौ ।
 सतो मयोक्तः स भ्राता विभजामो गृहं वयम् ।
 तेनोक्तो नैव भवतो विद्यते भाग इत्यहम् ॥
 कुलवामनखज्जानां क्षीवानां श्वित्रिणामपि ।
 उन्मत्तानां तथात्यानां घनभागो न विद्यते ॥
 एवमुक्तो मया सोऽथ किमर्थं पैटकादगृहम् ।
 धनार्हभागमर्हामि नाहं न्यायेन केन वै ॥
 इत्युक्तवति वाक्येऽसौ भ्राता मे कोपसंयुतः ।
 समुत्क्षिप्याक्षिपन्नद्यामस्यां मामिति कारणात् ॥
 ममास्यां निम्नगायान्तु मध्ये च पुरतो गतः ।
 कालः संवत्सराख्यस्तु युष्माभिरिह चोद्धतः ।
 के भवन्तश्च संप्राप्ताः सख्येहा बान्धवा इव ॥
 ते वामनवचः श्रुत्वा भार्गवा द्विजसत्तमाः ।
 प्रोचुर्देवपतिं सर्वे वामनार्थकरं वचः ॥
 इति द्विजानां वचनं श्रुत्वा दैत्यपतिर्ब्रह्मचः ।

वामन

प्राह द्विज ददामीति यावद्विच्छसि वै घनम् ॥
 तद्वाक्यं दानवपतेः श्रुत्वा देवोऽथ वामनः ।
 प्राहासुरपतिं धुन्सुं स्वार्थसिद्धिकरं वचः ॥
 सोदरेणापि हि भ्रात्रा द्वियते यस्य सम्यदः ।
 तस्याक्षमस्य यद्दत्तं किमन्यो न हरिष्यति ॥
 मम प्रमाणमालोक्य मामकश्च क्रमत्रयम् ।
 संप्रयच्छस्व दैत्येन्द्र नाधिकं रक्षितुं त्वमः ॥
 इत्येवमुक्ते वचने महात्मा
 विहस्य दैत्याधिपतिः सऋत्विक् ।
 प्रादाद्विजेन्द्राय पदत्रयं तदा
 यदा स नान्यत् जगृहे च किञ्चन ॥
 क्रमत्रये तोयमवेक्ष्य दत्तं
 महासुरेन्द्रेण विभुर्ग्रन्थी ।
 चक्रे ततो लङ्घयितुं त्रिलोकीं
 त्रिविक्रमं रूपमनन्तशक्तिः ॥
 कृत्वा तु रूपं दितिजांश्च हत्वा
 प्रणम्य चर्षुन् प्रथमक्रमेण ।
 महीं महीध्रैः सहितां सहार्णवां
 जह्वा रत्नाकरपत्तनैर्यताम् ॥
 सुवं सनाकं त्रिदशाधिवासं
 सोमार्कचक्रैरभिमण्डितं नभः ।
 देवो द्वितीयेन जगाम वेगात्
 क्रमेण देवप्रियलोकमीश्वरः ॥
 क्रमं तृतीयं न यदास्य पूरितं
 तदातिकोपाद्गुणवस्य ।
 पपात पृष्ठे भगवांश्चित्रविक्रमो
 मेरुप्रमाणेन तु विग्रहेण ॥
 पतता वासुदेवेन दानवोपरि नारद ! ।
 त्रिंशद्दयोजनसाहस्री भूमिभूता घटीकृता ॥
 ततो दैत्यं समुत्पाद्य तस्यां प्रक्षिप्य वेगतः ।
 वर्षसिक्ताभिष्टया तां गर्भभूमिमपूरयत् ॥
 ततः स्वर्गं सहस्राक्षो वासुदेवप्रसादतः ।
 सुराश्च सर्वे त्रैलोक्यमवापुर्निरुपद्रवाः ॥
 भगवानपि दैत्येन्द्रं प्रक्षिप्य सिकतार्णवे ।
 कालिन्यां रूपमाधाय तत्रैवान्तरधीयत ॥
 इति वामने ७५ अध्यायः ॥
 वामनः, त्रि, (वामयतीति । वम + शिच् + लुः ।)
 अतिक्षुद्रः । तत्पण्यायः । न्यङ् २ नीचः ३
 खर्वः ॥ इत्यः ५ । इत्यमरः ॥ अमुञ्चः ६
 अनायतः ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे ।
 २२ । ५७ ।
 “विधिसुधारतुं दिनानि कर्त्तुं
 कर्त्तुं विनिर्माति तदन्तभिज्ञैः ।
 ज्योत्स्नैर्न चैत् तत्प्रतिमा इमा वा
 कथं कथं तानि च वामनानि ॥”)
 वामनव्रतं, क्षी, (वामनदेवताकं व्रतम् ।) अवण-
 दादधीकर्त्तव्यो वामनदेवस्य व्रतविशेषः ।
 अथ श्रीवामनव्रतविधिः ।
 “नत्वा गुरुमनुज्ञाय पश्चात्त्रयममाचरेत् ।
 न हि सिद्धिर्दुर्गोर्भक्तिं नियमश्च विना फलम् ॥”
 नियममन्त्रः ।
 “एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैवापरेऽहनि ।

वामन

भोक्ष्ये श्रीवामनान्तं शरणागतवत्सल ॥ इति ॥
“एकादश्यां रजन्यां वा द्वादश्यां वार्चयेत्
प्रभुम् ॥

स्वर्गरूपमये पात्रे ताम्रवंशमयेऽपि वा ॥
कुण्डिकां स्थापयेत् शार्ङ्गं कृत्रिकापादुकास्तथा ।
सुभाषं वैगर्वीं यष्टिमक्षसूत्रं पवित्रकम् ॥
पुष्पैर्गन्धैः फलेर्धूपैः प्रदीपैश्चार्चयेद्दरिम् ।
नानाविधैश्च नैवेद्यैर्मन्त्र्यभोग्यैर्गङ्गोदनैः ॥
जागरं निशि कुर्वीत गीतवादिचमनैः ।
एवमारार्थ्य देवेशं प्रभाते विमले सति ॥
आदावर्थं प्रदातव्यं पञ्चाहं प्रपूजयेत् ।
नारिकेलैश्च शुभेण दद्यादर्थं पूर्ववत् ॥”
तत्र मन्त्रः ।

“वामनाय नमस्तुभ्यं क्लान्तत्रिभुवनाय च ।
गृहाख्यार्थं मया दत्तं वामनाय नमोऽस्तु ते ॥”
वामनाय अर्थं नमः ।

“मत्स्यं कूर्मं वराहं च नरसिंहं च वामनम् ।
रामं रामश्च कृष्णश्च क्रमात् द्वौ बुद्धकल्किनौ ॥
प्रादयोर्ज्जानुनोर्गुह्ये नाभ्यासरसि कचयोः ।
सुजयोर्मूर्ध्नि सर्वज्ञैश्चैवेदायुधानि च ॥
महापूजां ततः कृत्वा गोमर्ह्यै काष्ठादिकम् ।
शक्त्वा चाप्याय दातव्यं ब्राह्मणेभ्यश्च मन्त्रतः ॥
ब्राह्मणश्चापि मन्त्रेण प्रतियुक्ताति मन्त्रवित् ।
ददाति मन्त्रतो ह्येव दाता भक्तिसमन्वितः ॥”
तत्र दानमन्त्रः ।

“वामनो बुद्धिदो दाता द्रव्यस्यो वामनः स्वयम् ।
वामनश्च प्रतिग्राह्यो तेन मे वामने रतिः ॥
वामनः प्रतियुक्ताति वामनोऽपि ददाति च ।
वामनस्तारको ह्याभ्यां तेनेदं वामने नमः ॥”
इति ॥

“एवं कृत्वा विधानेन भोजनं पृथगाव्यकम् ।
पूर्वं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः पश्चाद्सुक्रीतं बन्धुभिः ॥
यद्वामनपुराणे च यदुभविष्योत्तरे व्रतम् ।
वामनस्योदितं तस्यानुसारात्प्रतिष्ठितं लिदम् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।

“गृहीत्वा नियमं प्रातर्गत्वा नदीं च सङ्गमे ।
सौवर्णं वामनं कृत्वा सौवर्णमाषकेण वा ॥
यथाशक्त्वाथ वित्तस्य कुम्भोपरि जगत्प्रतिम् ।
स्वर्णपात्रे स्थापयित्वा मन्त्रैरेतैश्च पूजयेत् ॥
ॐ वामनाय नमः पादौ कटिं दामोदराय च ।
उरु श्रीपतये गुह्यं कामदेवाय पूजयेत् ॥
पूजयेच्चगतां पत्युर्दरं विश्वधारणे ।
हृदयं योगनाथाय कण्ठं श्रीपतये नमः ॥
सुखं पङ्कजाक्षाय शिरः सर्वात्मने नमः ।
इत्थं संपूज्य वासोभिराच्छाद्य च जगद्गुरुम् ।
दद्यात् सुग्रहया चार्थं नारिकेलादिभिः फलैः ॥
ॐ नमो नमस्ते गोविन्द बुध अवणसञ्चक ।
अर्घौ च सङ्गुं कृत्वा प्रेतमोक्षप्रदो भव ॥”
इत्यर्थमन्त्रः ॥

“कृचोपानहगोदानं दद्यादत्र कमण्डलुम् ।
विशेषेण द्विजाग्राय वामनः प्रीयतामिति ॥
दध्योदनसमायुक्तां वारिधानीं प्रदापयेत् ।

३३६

वामने

पूजयित्वा जगन्नाथं वामनः प्रीयतामिति ॥
यथाशक्त्वा च दानानि द्विजाग्रैः प्रदापयेत् ।
कुर्यात्प्रागरणं रात्रौ गीतशस्त्रसमन्वितम् ॥
अह्वया परया युक्तो निशामनिमिषेक्षणः ।
प्रभाते भोजयेद्विप्रान् द्वादश्यां पारणं ततः ।
कुर्यात् स्वयं अह्वयात्तत् सर्वं सफलतां व्रजेत् ॥”
तन्माहात्म्याश्च तत्रैव ।

“एवं कृते तु कालेय व्रतेऽस्मिन् विजयादिने ।
न दुर्लभतरं किञ्चिदिह लोकेऽप्यवा परे ॥
फलमस्य व्रतस्योक्तं दत्त्वा पित्रोर्नरोत्तमः ।
वंशोद्धारकरो सुक्तिं याति पैत्रादृणादपि ॥
न पावनतरं किञ्चिदतः परमिहोच्यते ।
विजयाव्रततुल्याश्च न परं परिपश्यते ॥”
भविष्योत्तरे च ।

“समाप्ते तु व्रते तस्मिन् यत् पुण्यं तन्निबोध मे ।
चतुर्गुणानि राजेन्द्र ! सप्तसप्ततिसङ्ख्याया ॥
प्राप्य विष्णुपुरं राजन् क्रीडते कालमक्षयम् ।
इहागत्य भवेन्नाचा प्रतिपन्नमयङ्करः ॥
हस्त्यश्वरथयानानां दाता भोक्ता विमत्सरः ।
रूपसौभाग्यसम्पन्नो दीर्घायुर्निश्चयो भवेत् ॥
पुत्रपौत्रैः परिहृतो जीवेच्च शरदां शतम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिलालसे १५ विलासः ॥
वामनेचं, स्त्री, (वर्णन्यासे वामं नेत्रं स्पृश्यं येन ।)
दीर्घकारः । यथा,—

“ईक्ष्मिर्त्तिर्म्महामाया लोलाक्षी वामलोच-
नम् ॥”

इत्यादि वर्णाभिधानम् ॥
अपि च ।

“ईशो वैश्वानरस्यः शुश्रूषरविलसद्दामनेत्रेण
युक्तो
बीजन्ते हृदमन्यदिगन्तित्तिकुरे कालिके ये
चपन्ति ॥”

इति तन्त्रसारे महाकालविरचितं श्यामा-
स्तोत्रम् ॥ (वामचक्षुश्च ॥)

वामलूरः, पुं, (वामं यथा तथा लुनातीति । लू +
वाङ्लुकात् रक् ।) वल्मीकः । इत्यमरः । २ ।
१ । १४ ॥ (यथा, काशीखण्डे । २२ । १६ ।

“जटाटवीकीटरान्तःकृतनीडाण्डजाश्च ये ।
प्ररूढवामलुराङ्गाः स्नायुनडास्थिसञ्चयाः ॥”)

वामलोचना, स्त्री, वामे चारुणी लोचने यस्याः ।
स्त्रीभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ (यथा,
हितोपदेशे । २ । १५६ ।

“नायिस्तृप्यति काष्ठानां नापमानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥”)

वामवेधशुद्धिः, स्त्री, (वामे प्रतिकूले यो वेध-
स्तद्विषये शुद्धिर्विशोधनम् । यद्वा, वामेन विप-
रीतेन वेधेन शुद्धिः ।) खराशपेक्षया द्वादश-
चतुर्थेनवमग्रहस्यो विरुद्धोऽपि चन्द्रः यदि शुक्र-
शनिजुजजीवार्कयुक्तग्रहात् सप्तमग्रहे तिष्ठति
तदा नराणां अभिलषितफलदाता भवति ।
यदि तु सितशनिजुजजीवार्कयुक्तग्रहात् दशम-
पञ्चमाग्रमग्रहे तिष्ठति तदा नराणां खराश-

वामा

पेक्षया यथासंख्यं अष्टमपञ्चमद्वितीयग्रहगोऽपि
चन्द्रः प्रचुरफलदाता भवति । यथा,—

“सितशनिजुजजीवार्कस्त इन्दुनराणां
ययसुखनवमस्योऽपीष्टदाता तथैवाम् ।
खसुतनिधनगर्भेन्दुतुपुत्तार्थगोऽपि
प्रचुरशुभफलं स्याद्वामवेधेन शुद्धिः ॥”

वामवेधश्च दानजन्मति एवमन्वेति वक्ष्यमाण-
वचनाभ्यामेकार्थत्वादबोध्यम् ॥ * ॥

अथ दक्षिणवेधवामवेधकथनम् ।
“लाभविक्रमखशत्रुषु स्थितः
श्रीभनो निगदितो दिवाकरः ।
खेचरैः सुततपोजलान्त्यगै-
र्याकिर्भिर्यदि न विध्यते तदा ॥
दूनजम्भरिपुलाभखचिग-
चन्द्रमाः शुभफलप्रदस्तदा ।
स्वात्मजान्त्यन्तित्वबन्धुधर्मगै-
र्विध्यते न विदुषैर्यदि यद्वा ॥
विक्रमाय रिपुगः शुभः कुजः
स्यात्तदन्त्यसुतधर्मगैः खगैः ।
चेन्न विद्व इन्द्रसुरप्यसौ
किन्तु धर्मदृष्टिना न विध्यते ॥
स्वाम्भुजन्तित्वायगः शुभो
ज्जस्तदा न खलु विध्यते यदा ।
आत्मजन्निवकाद्यनैधन-
प्रान्त्यगैर्विविधुभिर्नभश्चरैः ॥
स्वायधर्मतनयदुनस्थितो
नाकनायकपुरोहितः शुभः ।
रिपुर्नृन्मुखजलत्रिगैर्यदा
विध्यते गगनचारिभिर्नहि ॥
आसुताष्टमतपोयथायगो
विद्व आस्तु जिदश्रीभनः सुतः ।
नैधनास्ततु कर्मधर्मधी-
स्वामवेरिसहजस्येचरैः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वामा, स्त्री, (वमति सौन्दर्यं इति । वम + ज्वला-
दित्वात् अण् । टाप् । यद्वा, वमति-प्रतिकूल-
मेवार्थं कथयति । यद्वा, वमः कामोऽख्यस्या
इति अर्थ आदिभ्योऽच् इत्यच् ।) सामान्या
स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । १ । ४६ ।

“श्लिष्यति कामपि चुम्बति कामपि कामपि
रमयति वामाम् ।

पश्यति सस्मितचारुपरामपरामलुगकृति
रामाम् ॥”)

दुर्गा । यथा,—
“वामं विरुद्धरूपन्तु विपरीतसु गीतये ।
वामेन सुखदा देवी वामा तेन मता बुधैः ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपि च ।

“बालान् बाल्यदालिख्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
प्रसन्नानभैरवीं देवीसुयंतारां तथैव च ॥
उच्छिष्टभैरवीं चण्डीं तारां त्रिपुरभैरवीम् ।

वामाचा

एतास्तु वामभावेन यत्नेत्रिपुरभैरवीम् ॥
सर्वत्र पिष्टदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवो च दक्षिणा यस्मात्सस्मात् दक्षिणसुच्यते ॥
या पुनः पूज्यमाना तु देवादीनान् पूज्यते ।
यज्ञभागं स्वयं धत्ते सा वामा तु प्रकीर्तिता ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

वामाक्षि, स्त्री, (वाममक्षि ।) वामचक्षुः । (वर्ण-
न्यासे न्यस्यं वाममक्षि येन ।) क्षीरं ईकारः ।
यथा,—

“कपूर्वं मध्यमान्यस्वरपरिरहितं सेन्द्र

वामाक्षियुक्तं

बीजन्ते मातरेतन्निपुरहरवधु चिःकृतं ये

जपन्ति ॥”

इत्यादिकपूराख्यस्तोत्रम् ॥

वामाक्षी, स्त्री, (वामे मगोहरे अक्षिणी अस्याः ।
धत् । क्षीम् ।) वामलोचना । इति हेमचन्द्रः ॥

वामाचारः, पुं, (वामो विपरीतो वेदविरुद्धो
वा आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—

“पञ्चतत्त्वं खण्ड्यश्च पूजयेत् कुलयोषितम् ।

वामाचारो भवेत्तत्र वामा भूत्वा यजेत्

पराम् ॥”

इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥

तदाचारवतां नरकगमनं यथा,—

“खधर्मेरहिता विप्रा वेदान्यसेविनः सदा ।

भ्रष्टाचाराश्च वामाश्च ते यान्ति नरकं भुवम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलतिखण्डे २४ अध्यायः ॥

तत्प्रशंसा यथा,—

“चत्वारो देवि वेदाद्याः पशुभावे प्रतिष्ठिताः ।

वामाद्यास्तत्र आचारा दिव्ये वीरे प्रतिष्ठिताः ॥”

इति निव्याततन्त्रम् ॥

“सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत् ।

वैष्णवाद्भुक्तं श्रेवं शैवाद्दक्षिणसुक्तम् ॥

दक्षिणाद्भुक्तं वामं वामात् सिद्धान्तसुक्तम् ।

सिद्धान्ताद्भुक्तं कौलं कौलात् परतरं नहि ॥”

इति कुलार्णवतन्त्रे २ खण्डम् ॥ * ॥

तदाचारयुक्तस्य निषिद्धकर्माणि यथा,—

“न दद्यात् ब्राह्मणो मदां महादेवे कथञ्चन ।

वामकामो ब्राह्मणो हि मदां मांसं न भक्ष-

येत् ॥”

तदनुकल्पो यथा । कुलचूडामणौ ।

“यत्रासवमवशस्तु ब्राह्मणस्तु विशेषतः ।

तत्र गुडार्द्रकं दद्यात् ताम्ने वा विखलेन्मधु ॥

देयास्तु दक्षिणे भागे चक्रपार्श्वे निवेदयेत् ।

एतद्व्यस्तु शूद्रस्य नाख्येवान् कदाचन ॥

वैश्यस्य मात्तिकं शुद्धं चत्त्रियस्य तु साण्यकम् ।

ब्राह्मणस्य गवां क्षीरं ताम्ने वा विखलेन्मधु ।

नारिकेलोदकं कांक्ष्ये सर्वेषां द्रव्यशोधनम् ॥”

चत्त्रियवैश्ययोस्तु गौडी माध्वौ च दातव्या तत्र

तयोरधिकारात् तदभावे अनुकल्पविधानम् ।

तथा च ।

“गोक्षीरं ब्राह्मणो दद्यात् द्रव्यमान्यश्च

बाहुजः ।

वामाचा

वैश्यश्च मात्तिकं द्रव्यं शूद्रः पैद्यादिकं पुनः ॥”

तेन शूद्रस्य नानुकल्पः ॥ * ॥ कुलार्णवे ।

“जलं क्षीरं घृतं भद्रे मधु मैरेयमैश्वरम् ।

पौष्यं तरुभवं धान्यसम्भवं तक्रनिर्मितम् ॥

सहकारभवं देवि त्रिविधं बहुभेदकम् ।

मादकं धर्मसंभेदात् वर्ज्यमासीत् सुलोचने ॥

ज्ञानेन संस्कृतन्तस्तु महापातकनाशनम् ।

तद्वान्ने पातकाभावो दिव्यभावविषयं वा ॥ * ॥

भाकन्दफलजं रम्यं द्रव्यं सेयं द्विजातिभिः ।

अमादकत्वाद्देवेशि येन च सेयते बुधैः ॥”

एतेन चत्त्रियादिभिरमादकं द्रव्यं सेयं मादकस्य
पापहेतुकत्वमुक्तम् । भैरवतन्त्रे ।

“मदां मांसं विना वत्स यत्किञ्चित् कुलसा-

धनम् ।

शक्नो दत्त्वा ततः श्रेष्ठं गुरवे तन्निवेदयेत् ।

तदनुज्ञां नृद्धिं कृत्वा शेषमात्मनि योजयेत् ॥”

तेन चत्त्रियादीनां सुखदाने अधिकारः ।

न पाने । यत्तु ।

“पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा प्रतित्वा च महीतले ।

उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विदति ॥”

वत्तु चतुर्थांशमिपरम् ॥ * ॥ तद्व्यकरणे

जातिचिन्तां न कुर्व्यात् ।

“मदिरावां मेधुने च जातिचिन्तां न कार-

येत् ॥”

एतेषां शोधनस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।

“संशोधनमनाचर्य स्त्रीषु मद्येषु साधकः ।

आचार्यं सिद्धिहानिः स्यात् कुडा भवति

सुन्दरी ॥”

मद्येषु सुखानुकल्पेषु ॥ * ॥ तथा कुलपूजाया-

मस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।

“मधु मांसं विना देवि कुलपूजां समाचरेत् ।

जन्मान्तरसहस्रस्य सुकृतं तस्य नश्यति ॥” * ॥

अथ मांसादिशोधनम् ।

“मांसान् त्रिविधं त्रयं जलक्षेपेरभूचरम् ।

मांसान् त्रिविधं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥

मत्स्यश्च त्रिविधं देवि उत्तमाधममध्यमम् ।

उत्तमं त्रिविधं मत्स्यं शालपाटीनरोहितम् ॥

प्रवीणं कण्टकेर्होतं तैलात्तं वल्कलेयुतम् ।

दैव्याः प्रीतिकारश्चैव मध्यमं तच्चतुर्विधम् ।

चूडानि तानि सर्वाणि अधमानि विदुर्बुधाः ॥”

भूचरमांसश्च ।

“गोमेषान्बुल्लापोत्यगोधाजोद्वन्द्वगोदभवम् ।

महामांसादकं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥”

मांसाभावे अनुकल्पः । समयाचारे ।

“लवणार्द्रकपिण्याकतिलगोधूममाषकम् ।

लशुनश्च महादेवि मांसप्रतिनिधिः स्मृतः ॥” * ॥

सुद्रा तु द्विविधा । कुलार्णवे ।

“क्षयरं मण्डलाकारं चन्द्रपद्मनिभं शुभम् ।

चारु पङ्कमनोहारि शर्करादौश्च पूरितम् ।

पूजाकाक्षे देवताया सुद्वेषा परिकीर्तिता ॥”

यामले ।

“भृष्टधान्यादिकं यावत् चर्जणीयं प्रकल्पयेत् ।

वामोरुः

तेषां संज्ञा कृता सुद्रा महामोदप्रदायिनी ॥”

तेषां शोधनस्तु स्वतन्त्रतन्त्रे । ॐ प्रतद्विष्णु-

रित्यादि मांसम् । त्र्यम्बकमित्यादि मौनम् ।

तद्विष्णोरित्यादि सुद्राम् ॥ * ॥ अथ शक्ति-

शोधनम् । तत्र भावचूडामणौ ।

“अदीक्षितकुलासङ्गात् सिद्धिहानिः प्रजायते ।

तत्कथाश्रवणं चेत् स्यात् तत्तत्पगमनं यदि ।

स कुलीनः कथं देवि पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”

श्रीक्रमे । संशोधनमनाचर्येति । कौलिकतन्त्रे ।

“अभिषेकाङ्गवेच्छुर्हृन्मन्त्रस्योच्चारविन्दुभिः ।

बलाद्वा यत्नतो वापि अभिषेकं समाचरेत् ॥”

अभिषेकमन्त्रस्तु ।

“आदौ वाणीं समुच्चार्य त्रिपुरायै समुद्धरेत् ।

नमःशब्दं समुच्चार्य दमां शक्तिं ततो वदेत् ॥

पवित्रीकुरु शब्दान्ते मम चिद्धं कुरु प्रिये ।

वद्विजायां समुच्चार्य शुद्धिमन्त्रः सुरेश्वरि ।

तस्याः कर्णेभ्येदुद्धरा मायाबीजं समुद्धरेत् ॥”

इति शक्तिशोधनम् ॥ * ॥

ततः शोधितद्रव्यमर्थं क्षिपेत् । श्रीक्रमे अर्घ्य-

विधौ ।

“पूर्वशोधितद्रव्यान् गुप्तेनैव च संक्षिपेत् ॥”

स्वतन्त्रतन्त्रे ।

“आद्यद्रव्यमर्घ्यपात्रे निःक्षिप्य प्रयतः सुधीः ।

कुण्डगोलोद्भवं द्रव्यं खयन्मुकुसुमं तथा ।

अर्घ्यं दत्त्वा महेशानि सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ॥

सुरया चार्घ्यदानेन योगिनीनां भवेत् प्रियः ।

महायोगी भवेद्देवि पीठप्रक्षालितेज्जलैः ॥”

भैरवतन्त्रे ।

“पञ्चमात् तु परं नास्ति शाक्तानां सुखमोक्षयोः ।

केवलेः पञ्चमैवापि सिद्धो भवति साधकः ॥”

तेन पञ्चमकारेण पूजा कर्तव्या । इति तन्त्र-

सारः ॥

वामापीडनः, पुं, पीडितृश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वामिका, स्त्री, (वामा + स्त्री कर्त् । टाप् अत

इत्वम् ।) चक्षिका । यथा,—

“वङ्गस्तु चक्षिका देव्या वामिका मूर्तयः

स्तुताः ।

लक्ष्म्यास्तु वामिका मूर्तिरुक्ता दहनभैरवी ॥

नामिदाहं पुरगाममन्दिरेषु करोत्यलम् ।

अपूजिता महालक्ष्मीर्देहत्यां तास्तु पूजयेत् ॥

वाग्भैरवी सरस्वत्या वामिका मूर्तिरौरिता ।

तस्या मन्त्रं पुरा प्रोक्तं शुक्लवर्णा तु सा स्तुता ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

वामिकः, त्रि, (वाम + इजप् ।) दाम्भिकः ।

वामः । इति मेदिनी । ले, १३१ ॥

वामौ, स्त्री, शृङ्गाणी । वङ्गवा । (यथा, रघौ ।

५ । ३२ ।

“अथोक्त्वामौशतवाहितायं

प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ॥”))

रासभौ । करभौ । इति मेदिनी । मे, ३० ॥

वामोरुः, स्त्री, वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः ।

(“संहितशफलक्षणवामादेश्च ।” ४ । १ । ७० ।

वायसः

इति ऊह ।) नारीविशेषः । इति सुगन्धबोध-
आकरणम् ॥ (यथा, माघे । ८ । २४ ।

“वस्यन्ती चक्षुःशरीरविषादितो-
र्वाभीरुतिशयमाप विभ्रमस्य ।

चुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतो-
र्लोलाभिः किमु सति कारणे तरुणः ॥”)

वायकः, पुं, (वयतीति । वे + वृत् ।) सम्बद्धः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तन्त्रवायः । यथा, भाग-
वते । ५ । २६ । ३६ ।

“यच्च ह वित्तयच्च पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा
वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु स्तवैः परिवयन्ति ॥”)

वायदण्डः, पुं, (वायस्य दण्डः । यथा, वायतेऽनेनेति
वायः । वाय एव दण्ड इति कर्मधारयः ।)

वापदण्डः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
वायनं, स्त्री, पिष्टकविशेषः । तत्पर्यायः । व्रतो-
पायनम् २ । प्रहेणकम् ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वायवी, स्त्री, (वायोरियमिति । वायु + अण् ।
डौप् ।) उत्तरपश्चिमदिक् । इति जटाधरः ॥

(कार्तिकेयस्यानुचरमाह गणभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । ३७ ।

“वायव्याय कौमार्यो ब्राह्मणश्च भरतर्षभ ।।
वैष्णवश्च तथा सौर्यो वाराहश्च महाबलाः ॥”)

वाययं, त्रि, (वायुर्देवतास्येति । वायु + “वायु-
पितृवसो यत् ॥” ४ । २ । ३१ । इति यत् ।)

वायुसम्बन्धिदिगादि । यथा । विष्णुसम्बन्धप्रक्रम्य
गवाक्षतन्त्रे ।

“वाययस्यं नैर्ऋतस्यं न गृह्णीयात् कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(वायुदेवताकपशुहविरादि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६० । ८ ।

“तस्माद्यज्ञात् सर्व्वहुतः सम्भृतं पृथदाज्यम् ।
प्रभून्तांश्चक्रे वायवानारण्यान् ग्रामाश्च ये ॥”

“वाययान् वायुदेवताकान् ॥” इति तज्ज्ञाये
सायणः ॥ * ॥ स्त्री, षट्शताधिकचतुर्विंशति-
सहस्रलोकात्मकवायुनामकमहापुराणम् । यथा,
देवीभागवते । १ । ३ । ७ ।

“अयुतं वामनाख्यश्च वाययं षट्शतानि च ।
चतुर्विंशतिः संख्यातः सहस्राणि तु शौनक ॥”

अश्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १३६ । १६ ।
“आग्नेयेनाख्यजङ्घिं वारुणेनाख्यजत् पयः ।
वायवेनाख्यजदवायुं पार्जन्येनाख्यजदधनान् ॥”)

वायसः, पुं, (वयते इति । वय गतौ । “वयश्च ।”
उणा० ३ । १२० । इति असच् । सच् णित् ।)

अगुरुवृक्षः । श्रीवासः । काकः । इति मेदिनी ।
से, ३८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७० । ३१ ।

“अथप्रकङ्ककाकोलभासगोमाशुवायसाः ।
अट्यंस्तत्रवीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥”)

अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“अरुणस्य भार्या श्येनी वीर्यवन्तौ महा-
बलौ ।

सम्पातिश्च जटायुश्च प्रभूतौ पक्षिसत्तमौ ।
IV. 86

वायसा

सम्पातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटायुषः ॥”
इति वल्किपुराणे वाराहप्रादुर्भावः ॥ * ॥

अस्य एकाक्षिनाशकारणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।

“गते तु भरते तस्मिन् रामः कमललोचनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा भार्यया सौतया सह ।

शाकम्बलफलाहारो विचचार महावने ॥
एकदा लक्ष्मणवृत्ते रामदेवः प्रतापवान् ।

चित्रकूटे वने देशे वैदेह्या सङ्गमाश्रितः ॥
सुखाप सुसुहृत्तश्च ततः काको दुरात्मवान् ।

सीताभिमुखमभ्येत्य विददार स्तनान्तरम् ।
विदार्य वृक्षमारुह्य स्थितोऽसौ वायसाधमः ॥

ततः प्रबुद्धो रामोऽसौ दृष्ट्वा रक्तं स्तनान्तरम् ।
शोकाविष्टान् स्त्रीतां तासुवाच कमलेक्षयः ॥

किमिदं स्तनान्तरे भग्ने तव रक्तस्य कारणम् ।
इत्युक्त्वा वा च तं प्राह भर्तारं विनयान्विता ॥

पश्य राजेन्द्र वृक्षग्रे वायसं दुष्टचेष्टितम् ।
येनेतच्च कृतं कर्म मुमे त्वयि महामते ॥

रामोऽपि दृष्ट्वा तं काकं तस्मिन् क्रोधमथा-
करोत् ।

ऐषिकाखं समादाय ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ॥
काकसुहृश्य चिक्षेप सोऽवधावज्जयान्वितः ॥

स त्विन्द्रस्य सुतो राजन् इन्द्रलोकं विवेश ह ।
रामाखं प्रज्वलं दीप्तं तस्यानुप्रविश वै ॥

विदितार्थश्च देवेन्द्रो देवैः सर्वैः समन्वितः ।
निष्क्रामयच्च तं दुष्टं राघवस्यापकारिणम् ॥

ततोऽसौ सर्वदेवैस्तु देवलोकाद्बहिष्कृतः ।
पुनः सोऽभ्येत्य रामश्च राजानं शरणं गतः ॥

चाहि राम महाबाहो अज्ञानादपकारि-
णम् ।

इति ब्रुवन्तं स प्राह रामः कमललोचनः ॥
अमोघाय ममास्त्राय अक्षि एकं प्रयच्छ मे ।

ततो जीवसि दुष्टात्मन् मेऽपराधो महान् कृतः ॥
इत्युक्तोऽसौ खकं नेत्रमेकमस्त्राय दत्तवान् ।

अस्त्रञ्च नेत्रमेकमु भस्मीकृत्य शमं ययौ ॥
ततः प्रभृति सर्वेषां काकानामेकनेत्रता ।

चक्षुषैकेन पश्यन्ति हेतुनानेन पार्थिव ॥”
इति नरसिंहपुराणे ४३ अध्यायः ॥

(वायससम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ८२ । ७—८ ।

“स काकं पञ्चरे बद्धा विषयं क्षेमदर्शिनः ।
सर्वं पर्यचरदुक्तः प्रहृत्तर्षी पुनः पुनः ॥

अधोऽध्वं वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः ।
अनागतमतीतश्च यच्च संप्रति वर्तते ॥”)

वायसादनी, स्त्री, (वायसेन अटते इति । अट
+ कर्मणि ल्युट् + डौप् ।) महाज्योतिष्मती ।

काकतुण्डा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वायसारातिः, पुं, (वायसस्य आरातिः ।) पेशकः ।

इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥
वायसाङ्गा, स्त्री, (वायसस्य आङ्गा नाम

यस्याः ।) काकनामा । काकमाची । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वायुः

वायसी, स्त्री, (वायसानामियमिति तत्प्रियत्वात् ।
वायस + अण् । डौप् ।) काकोडुम्बरिका ।

काकमाची । इति मेदिनी । से, ३८ ॥ महा-
ज्योतिष्मती ॥ काकनामा । काकतुण्डा । इति

राजनिर्घण्टः ॥
वायसेन्दुः, पुं, (वायसानामिन्दुरिव प्रियत्वात् ।)

काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वायसोलिका, स्त्री, (वायसोली + स्वार्थे कन् ।)

काकोली । इति शब्दरत्नावली ॥
वायसोली, स्त्री, (वायसान् ओलकयतीति ।

ओलङि उत्तुप्ते + “अनेञ्चपि ङश्चते ॥” इति
ङः । शकन्वादित्वात् अस्य लोपः ।) काकोली ।

इत्यमरः । २ । ४ । १४४ ॥
वायुः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः + “क्त्वा-

पाजिभिस्त्रिधाध्मभूय उण् ॥” उणा० १ । १ ।
इति उण् । “आतो युक्चिण्कतोः ॥” ७ । ३ ।

३३ । इति युक् ।) उत्तरपश्चिमकोणाधिपतिः ।
वाति यः । वातास इति भाषा । स च

पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः । तद्विशेषविवरणं
यथा । वायवः प्राणायानयानोदानसमानाः ।

प्राणो नाम प्राणमनवान् नासाग्रस्थानवर्त्तौ ।
अपानो नाम अवगमनवान् पायादिस्थान-

वर्त्तौ । आनो नाम विश्वगमनवान्खिलशरीर-
वर्त्तौ । उदानः कण्ठस्थानीय ऊर्ध्वगमनवायुत-

क्रमणवायुः । समानः शरीरमध्यगताशित-
पीतान्नादिसमीकरणकरः । समीकरणन्तु परि-

पाककरणं रसरुधिरशुक्लपूरीषादिकरणम् ।
केचित्तु नागकूर्मेक्षकरदेवदत्तधनञ्जयाख्याः

पञ्चान्ये वायवः सन्तीत्याहुः । नच नागः
उद्गिरणकरः । कूर्मेः निमीलनादिकरः ।

क्षकरः क्षुधाकरः । देवदत्तः जृम्भणकरः ।
धनञ्जयः पोषणकरः । एतेषां प्राणादिष्वन्त-

र्भावात् प्राणादयः पञ्चैवेति केचित् ॥ इदं
प्राणादिपञ्चकं आकाशादिगतरजोऽंशेभ्यो

मिलितेभ्य उत्पद्यते । इदं प्राणादिपञ्चकं
कर्मेन्द्रियसहितं सत् प्राणमयकोशो भवति ।

अस्य क्रियात्मकत्वेन रजोऽंशकार्यत्वम् । एतेषु
कोशेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृ-

रूपः । मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः ।
प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः । इति

वेदान्तसारः । तत्पर्यायः । अवनः ३ स्पर्शनः
३ मातरिन्ध्रा ३ सदागतिः ५ पृथदन्धः ६ गन्ध-

वहः ७ गन्धवाहः ८ अनिलः ९ आशुगः १०
समीरः ११ मारुतः १२ मरुत् १३ जगत्याणः

१४ समीरणः १५ नभस्वान् १६ वातः १७
पवनः १८ पवमानः १९ प्रभञ्जनः २० । इत्य-

मरः २१ अजगत्याणः २२ खन्धासः २३ वाहः
२४ धूलिध्वजः २५ क्षणप्रियः २६ वातिः २७

नभःप्राणः २८ भोगिकान्तः २९ स्वकम्पनः २९
अक्षतिः ३० कम्पलक्ष्मा ३१ शशीनिः ३२

आवकः ३३ हरिः ३४ । इति शब्दरत्नावली ॥
वासः ३५ सुखाशः ३६ ऋगवाहनः ३७ सारः

वायुः

३८ चक्षुः, ३९ विहगः, ४० प्रकम्पनः, ४१ नभः-
स्वरः, ४२ निश्वासकः, ४३ स्तनूः, ४४ पृथ्वी-
पतिः, इति जटाधरः ॥ * ॥ स च हृष्टि-
काले आकाशात्प्राणातः । यथा । तस्माद्वा
शतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशा-
द्वायुः । इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतिः ॥ * ॥ जन-
पञ्चादशहायुरदितेः पुत्राः । ते सर्वे अप्रजाः ।
इन्द्रेण देवत्वं प्रापिताः । शरीरान्तर्वाह्यमेदेन
दृश्यते । यथा । प्राणः १ । तस्य कर्म वहि-
र्गमनम् । अपानः २ । तस्य कर्म अधोगम-
नम् । आनः ३ । तस्य कर्म आकुञ्चनप्रसा-
रणादि । समानः ४ । तस्य कर्म अश्रितपीता-
दीनां समं नयनम् । उदानः ५ । तस्य कर्म
ऊर्ध्वनयनम् ।

“उद्गारे नाग इ आख्यातः कूर्म उ ऊर्ध्वलने
स्मृतः ।

लकरः ८ चुत्करो ज्यो देवदत्तोऽ विजृम्भणे ।
न जहाति न्यतश्चापि सर्वथापी धवज्जयः १० ॥”

इति भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥

अन्यत्र ।

“द्वितीयं मारुतो भूतं त्वग्धात्मञ्च विमुक्ता ।
स्यैवमधिभूतञ्च विमुक्तञ्चाधिदेवतम् ॥”

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥

तस्य गुणाः । यथा,—

“वायोरनियमस्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
बलं श्रेष्ठञ्च मोक्षञ्च कर्म चेष्टात्मता भवः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥

अनियमस्पर्शः । अनुष्णाशीतस्पर्शः १ । वाद-
स्थानम् । वायुनिद्रियगोलकानि २ । स्वतन्त्रता ।
गमनादौ ३ । बलम् ४ । श्रेष्ठम् ५ । मोक्षः
स्वप्नादेः ६ । कर्म । उत्प्रेषणादि ७ । चेष्टा
आसप्रश्वासादि ८ । आत्मता प्राणरूपेण
चिदाधित्वम् ९ । भवः । जन्ममरणे १० । इति
तट्टीका ॥ * ॥ व्यायमते अस्य गुणादिर्यथा,—

“अपाकजाशुष्माशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ।
तिर्यग्गमनवानेष ज्येष्ठः स्पर्शादिलिङ्गकः ॥

पूर्ववन्नित्यतामुक्तं देहयापि त्वगिन्द्रियम् ।
प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तविषयो मतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“वायु निरूपयति अपाकज इति । अनुष्णा-
शीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वात् अपाकज
इति । अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वात्
उक्तमनुष्णाशीत इति । एतेन वयोर्योजा-
तीयस्पर्शो दर्शितः । तज्जनकतावच्छेदकं वायु-
त्वमिति भावः । एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः ।
वायुर्हि स्पर्शशब्दवृत्तिकर्मैरनुमीयते । विजा-
तीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन ज्ञानादीनां वृत्त्या
प्राणादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानात् ।
तथा च वायुर्न प्रत्यक्षस्तथापि वक्ष्यते । वायु-
निद्रियोऽनियतो वा परमाणुरूपो नित्यस्तदन्वो-
ऽनित्यः समवेतश्च । सौऽपि चिद्विधः शरीरे-
न्द्रियविषयभेदात् । अत्र शरीरमयोनिजं

वायुः

पिशाचादीनाम् । देहयापीति । शरीरव्यापकं
स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् । तच्च वायवीयं
रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव अङ्गकत्वात् । अङ्ग-
संसर्गिसलिलशैत्ययङ्गकयजनवातवत् । विषयं
दर्शयति प्राणादिरिति । यद्यप्यनियतो वायु-
श्चतुर्विधः तस्य चातुर्विधं प्राणादिना इत्युक्त-
माकरे । तथापि संक्षेपात् अत्र वैविध्यमुक्तं
प्राणस्वेक एव हृदादिनानास्थानवशात् सुख-
निर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभते
इत्यर्थः ।” इति विद्वान्तमुक्तावली ॥ * ॥ अस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“प्रविश्य जठरं शुद्धो देवमातुः पुरन्दरः ।

ददर्शोर्दुसुखं बालं कटिन्त्यक्तकरं मृदुम् ॥

तेनैव गर्भं दितितं वक्ष्येण शतपर्वणा ।

चिच्छेद सप्तधा ब्रह्मन् स रुरोद सुविस्तरम् ॥

शुक्रोऽपि प्राह मा नृप रुदस्तेति सप्तधरम् ॥

इत्येवमुक्त्वा चैकेकं भूयश्चिच्छेद सप्तधा ॥

ते जाता मरुतो नाम देवा दिव्याः शतक्रतोः ।

मातुरेवापचारेण बलवीर्यपुरस्कृताः ॥”

इति वामने ६८ अध्यायः ॥

“यदमी भवता प्रोक्ता मरुतो दितिसम्भवाः ।

तत् केन पूर्वमासन् वै मरुत्कार्गेण कथ्यताम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

अयतां पूर्वमरुतासुत्पत्तिं कथयामि ते ।

स्वायम्भुवं समारभ्य यावत्कल्पन्तरं त्विदम् ॥

स्वायम्भुवस्य पुत्रोऽभूत्कनोर्नाम प्रियव्रतः ।

तस्यासौ तु सवनी नाम पुत्रश्चेलोक्यपूजितः ॥

खसुत्पपाताथ स कामचारी

समं महिष्या वसुमानपुत्रा ।

रराम तन्वा सह कामचारी

ततोऽमरात् प्राचवतास्य शुक्रम् ॥

पतिभिः समनुज्ञाताः पपुः पुष्करसंस्थितम् ।

तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य मन्यमानास्तदन्तम् ॥

पौतमात्रेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रोद्भवेन च ।

ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाताः पत्रास्तपस्विनाम् ॥

सुदुःखः सप्त तनयांस्ते रुदन्तोऽथ भैरवम् ।

तेषां रुदितशब्देन सर्वमापूरितं जगत् ॥

अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामहः ।

समभ्येत्याब्रवीद्बालान् मा रुदध्वं महाबलाः ॥

मरुतो नाम यूयं वै भविष्यध्वं वियचराः ।

इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥

तानादाय वियचारी मारुतानादिदेश च ।

ते चासन् मरुतस्त्राद्या मनोः स्वायम्भुवान्तरे ॥ * ॥

स्वारोचिषे तु मरुतो वक्ष्यामि शृणु नारद ।

स्वारोचिषस्य पुत्रश्च श्रीमानासीत् क्रतुध्वजः ॥

तस्य पुत्रा भवन् सप्त सप्तार्चिःप्रतिष्ठा सुने । ।

तपोऽर्थं ते यताः शैलं महामैरुं नभश्चराः ॥

आराधयन्तो ब्रह्माणं प्रदमेन्द्रमथेश्वरः ।

ततो विपश्चिन्नामाथ सहस्राचो भयातुरः ।

पृथनामसरोरुस्त्रां प्राह नारद वाक्यवित् ॥

यथा हि तपसो विभं तेषां भवति सुन्दरि । ।

वायुः

तथा कुसुम मा तेषां सिद्धिर्भवतु वै यथा ॥
इत्येवमुक्त्वा शुक्रः पृथना रूपशालिनी ।
तत्राजगाम त्वरिता यत्र तथ्यन्ति ते तपः ॥
आश्रमस्याविदूरे तु नदी मन्दोदवाहिनी ।
तस्यां स्नातुं समायाताः सर्वे एव सद्योदराः ॥
सा तु स्नातुं सुचार्वङ्गी त्ववतीर्णा महा-
नदीम् ।

ददृशुस्ते वृषाः स्नातुं ततश्चक्षुभिरे सुने ॥
तेषाञ्च प्राचवत् शुक्रं तत् पपौ जनचारिणी ।
शृङ्गिनी ग्राहसुखस्य महाशृङ्गस्य वक्षभा ।
ते वै विनष्टतपसो जग्मू रात्र्यस्तु प्लेहकम् ॥
अहो बहुतिथे काले सा ग्राही शृङ्गरूपिणी ।
समुद्धृता महाजालैर्मत्स्यवन्धेन मानिनी ॥
स तां दृष्ट्वा महाशृङ्गी स्थलस्थां मत्स्यजीवनः ।
निवेदयामास तदा क्रतुध्वजसुतेषु वै ॥
तथाभ्येत्य महात्मानो योगिनो योगधारिणः
नीत्वा स्वमन्दिरं सर्वे पुरवाप्यां समुत्सृजन् ॥
ततः क्रमाच्छङ्गिनी सा सुषुवे सप्त वै शिशून् ।
जातमात्रेषु पुत्रेषु मोक्षभावमगाच्च सा ॥
अमाहप्लेहका बाला जनमध्यविचारिणः ।
स्तन्यार्थिनो वै रुद्रदुरथाभ्यागात् पितामहः ॥
मा रुदध्वमिति प्राह मारुतो नाम पुत्रकाः ।
यूयं देवा भविष्यध्वं वायवीऽम्बरचारिणः ॥
इत्येवमुक्त्वाथादाय सर्वांस्तान् देवतान् प्रति ।
नियोज्य च मरुत्कार्गे वैराजभवनं गतः ॥
एवमासञ्च मरुतो मनोः स्वारोचिषान्तरे ॥ * ॥
औत्तमे मरुतो ये च तान् शृणुष्व तपोधन ।
औत्तमस्यान्ववाये च राजासीत्सिद्धधाधिपः ।
वपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्करोपमः ॥
तस्य पुत्रो गणश्रेष्ठो ज्योतिष्मान् धार्मिको-
ऽभवत् ।

■ पुत्रार्थं तपस्तेपे नदीं मन्दाकिनीमनु ॥
तस्य भार्या च सुश्रोणी देवाचार्यसुता शुभा ।
तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारिका ॥
तेजोयुक्ता सुचार्वङ्गी दृष्ट्वा सप्तर्षिभिर्वन्दे ।
तां तथा चारुसर्वाङ्गीं दृष्ट्वाथ तपसा कृशाम् ॥
पप्रच्छस्तपसो हेतुन्त्यास्तद्वृत्तैरेव च ।
साब्रवीत्तनयार्थाय आवाभ्यां वै तपःक्रिया ॥
ते चास्ये वरदा ब्रह्मन् जाताः सप्त महर्षयः ॥
ब्रजध्वं तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः ।
युवयोर्गुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः ।
इत्येवमुक्त्वा जग्मुस्ते सर्वे एव महर्षयः ॥
सोऽपि राजर्षिरगमत् सभायार्थं नगरं निजम् ॥
ततो बहुतिथे काले सा राज्ञो महिषी प्रिया ।
अवाप गर्भं तन्वङ्गी तस्मान्नृपतिसत्तमात् ॥
गुर्विण्णामथ भार्यायां ममारासौ नराधिपः ।
सा चाप्यारोपुमिच्छन्ती भर्तारं वै पतिव्रता ॥
निवारिता तदामात्येन तथापि अतिष्ठत ।
तस्यामालिङ्ग्य भर्तारं चितायामारुह्य च सा ॥
ततोऽग्निमध्यात् सलिले मांसपेक्ष्यपतन्मुने ।
साम्भसा सुखशीतेन संसक्ता सप्तधाभवत् ॥
तेऽजायन्ताथ मरुत औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥ * ॥

वायुः

तामसस्यान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा ।
तानहं कीर्तयिष्यामि गीतवृत्तकलिप्रिय ! ॥
तामसस्य मनोः पुत्र ऋतध्वज इति श्रुतः ।
स पुत्रार्थी जुहावाग्नौ स्वर्गसं रुधिरं तथा ॥
अस्थीनि रोम केशांश्च ज्ञायु मज्जा यकृद्ब्रणम् ।
शुक्रं च वित्रसो राजा सुतार्थी चेति नः ॥

श्रुतम् ॥

सप्तार्चिर्मध्याञ्च ततः शुक्रपातादनन्तरम् ।
मा मे क्षिपस्वेत्यसरत् शब्दः सोऽपि वृषो न्तः ॥
ततस्तस्माद्भुतवहात् सप्त तप्तेजसोपमाः ।
शिश्नवः समजायन्त ते रुदन्तश्च तन्मने ॥
तेषां ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मसम्भवः ।
समागन्ध निवार्याय स चक्रे मरुतः सुतान् ॥
ते त्वासन्नरतो ब्रह्मंस्तमसे देवतागणाः ॥
येऽभवन्नेव ते तांश्च शृणुष्व त्वं तपोधन ॥
देवतस्यान्तरे वा तु राजासौद्रिपुजिह्वली ।
रिपुजिह्वाम स ख्यातो न तस्यासीत् सुतः ॥

किल ॥

स समाराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् ।
अवाप कन्यां सुरतिं तां प्रयत्न एहं ययौ ॥
तस्यां पित्रष्टे ब्रह्मन् वसत्याश्च पिता न्तः ।
सापि दुःखपरीताङ्गी सां तनुं त्यक्तुमुद्यता ॥
ततस्तं वारयामासुर्जयः सप्त मानसाः ।
तस्मात्सक्तचित्तास्तु सर्वे एव तपोधनाः ॥
अपारयन्ती तद्दुःखं प्रज्वालाम्निं विवेश ह ।
ते चापश्यन्त ऋषयस्तत्तत्ताभावितास्तथा ॥
तां नृतां ऋषयो ढङ्का कटं कट्टेति वादिनः ।
प्रजमुन्वल्नान्चापि सप्तजायन्त दारकाः ॥
ते च माता विना भूता रुदुक्तान् पितामहः ।
निवारयित्वा हतवान् लोकनाथो मरुत्तान् ॥
देवतस्यान्तरे जाता मरुतोऽमी तपोधन ॥
शृणुष्व कीर्तयिष्यामि चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥
आसीन्माङ्गीति विख्यातो तपस्वी सत्यवाक् ॥

शुचिः ।

सप्त सारस्वते तीर्थे सोऽतप्यत महत्तपः ॥
विप्रार्थं तस्य तपसो देवाः संप्रेरयन् बधूम् ।
सा चाभ्येत्य नदीतीरं क्षोभयामास भाविनी ॥
ततोऽस्य प्राच्यवक्त्रं सप्त सारस्वते जले ।
तां चेवाप्यशपन्नोऽनिर्माङ्गनिको बधूम् ॥
गच्छालज्ज्येति मुष्टे त्वं पापस्यास्य फलं महत् ।
विध्वंसयिष्यति ह्ययो भवतीं यज्ञसंसदि ॥
एवं शप्ता ऋषिः श्रीमान् जगामाथ स्वमाश्रयम् ।
सरस्वतीभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् ॥

एते तवीक्ता मरुतः पुरा यथा

जाता विप्रह्नामिकरा महर्षे ।

येषां श्रुते जन्मानि पापहानि-

र्भवेच्च धर्माभ्युदयी महान् वै ॥

इति वामने मरुतोऽप्यन्तिर्गम ६६ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽमीन् पित्रुन्

यहान् ।

प्रावाङ्मो निवहस्येव उद्बहः संवहस्तथा ॥

वायुः

विवहः प्रवहस्येव परिवाहस्तथैव च ।
अन्तरीक्षे च वाह्ये ते पृथक्पार्श्वविचारिणः ॥
महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्तिताः ॥
सूर्यामिष्य शुचिर्नामा वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥
निर्मथ्य पचमानोऽपिस्तव्यः प्रोक्ता इमेऽभयः ।
अग्नीनां पुत्रपौत्राश्च चत्वारिंशन्नवेव तु ।
मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः सप्त सप्तकाः ॥”
इति देवीपुराणे कालयवस्थानामाध्यायः ॥

ऊनपञ्चाशद्वायुनामानि यथा,—

“एकव्योतिश्च द्विव्योतिश्चित्र्योतिर्व्योतिरेव च ।

एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥

इन्द्रश्च गत्यदृश्यश्च ततः पतिसहस्रवरः ।

मितश्च संमितश्चैव सुमितश्च महाबलः ॥

ऋतजित् सत्यजिच्चैव सुवेणः सेनजित्तथा ।

अग्निमित्रोऽनमित्रश्च पुरुमित्रोऽपराजितः ॥

ऋतश्च ऋतवाहश्च धर्मा च धरुणो ध्रुवः ।

विधारणो नाम तथा देवदेवो महाबलः ॥

ईडश्चाप्यदृश्यश्च एते दश भिताग्निनः ।

प्रतिनः प्रसदश्च सभरश्च महायशः ॥

धाता दुर्गो धितिर्भोमस्तुभियुक्तस्त्वपात् सहः ।

धुतिर्धूपरनाथोऽथ वासः कामो जयो विराट् ।

इत्येकोनाश पञ्चाशन्नरुतः पूर्वसंभवाः ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

वायोर्विकारहेतुर्यथा,—

“आयामादपतर्पणात् प्रपतनाङ्गजात् क्षया-
ज्जागरात्

वेगानाञ्च विधारणादतिशुचः श्रेयादति-

चासतः ।

रूचक्षारकषावतित्तकटुकैरेभिः प्रकोपं ब्रजेत्

वायुर्वादिप्रराममे परिणते सन्नेऽपराक्षेऽपि

च ॥”

तस्य लक्षणम् ।

“आभानस्तम्भरौक्षस्फुटनविमथनक्षोभकम्य-
प्रतोदाः

कण्ठध्वंसावसाहो अमकविलपनं संस्रूल-

प्रभेदाः ।

पारुष्यं कर्णनादो विषयपरिणतिभ्रंशदृष्टि-

प्रमोहा

विस्मन्दोद्बुद्बुनादिस्वपनमनश्चनं ताडनं पीड-

नञ्च ॥

नामोन्नामौ विषादो भ्रमपरिषदनं जृम्भणं

रोमहर्षो

विक्षेपाक्षेपशोषग्रहणशुषिरता क्कदनं वेष्टनञ्च ।

वर्णः श्यावोऽरुणो वा लङ्पि च महती स्वाप-

विश्लेषसङ्गा

विद्यात् कर्माण्यभूनि प्रकुपितपवनः स्यात्

कषायो रसञ्च ॥”

अन्यच्च ।

“यदनविरसता स्यादध्वंसः कर्कशत्वं

भवति वपुषि कार्श्यं रात्रिनिद्रानिद्रतिः ।

त्वचि च परुषता स्यात् स्याच्च वैषम्यमग्ने-

रिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतत् ॥”

वायुः

तस्य प्रशमताकारणम् । यथा,—

“रूचशीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ।

विप्ररीतगुणैर्द्रव्यैर्मासतः संप्रशाम्यति ॥

स्निग्धोऽस्थिरवृष्यवल्गुलवणस्त्राह्वतेलातप-

स्नानाभ्यङ्गनवस्तिर्मांसमदिरासंवाहनोन्मर्दनैः ।

स्निग्धस्वेदनरूहणोपशमनः स्नेहोपनाद्यादिकं

यानाहारविहारभेषजमिदं वातं प्रशान्तं

नयेत् ॥”

ऋतुभेदेन विहारादिना च तस्य चयप्रकोप-

प्रशमनानि यथा,—

“ग्रीष्मे सञ्चोयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुपति ।

प्रायेणोपशमं याति क्षयमेव समीरणः ॥

शरत्काले वसन्ति च पित्तं प्रावृट्काले कफः ।

चयकोपशमान्दोषा विहाराहारसेवनैः ।

समानैर्यान्तकालेऽपि विप्ररीतेर्विपर्ययः ॥”

स च प्राणादिभेदेन पञ्चविधः । यथा,—

“पित्तं पङ्क्तु कफः पङ्क्तुः पङ्क्तुवो मलधातवः ।

वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्धन्ति मेघवत् ॥

वायुरायुर्ज्वलं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम् ।

वायुर्ज्वलमिदं सर्वं प्रसृज्वायुः प्रकीर्तितः ॥

वाह्यमण्डलकक्षेषु यथा राजा प्रशस्यते ।

तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विभुः ॥

वायुः प्राणादिभेदेन सच पञ्चविधः स्मृतः ।

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमध्यगः ॥

उदानः कण्ठदेशे तु यानः सर्वशरीरगः ।

योऽनिलो रक्तसंचारी स प्राणो नाम देहधृक् ॥

सोऽत्रं प्रवेशयत्यन्तः प्राणश्चैवावलम्बते ।

कुपितः क्रूरते रोगान् हिक्काभानादिकानपि ॥

उदानो नाम यस्तूंसुपेति पवनोत्तमः ।

तेन भाषितगीतादिविशेषोऽपि प्रवर्तते ॥

ऊर्ध्वजन्मतान् रोगान् करोति कुपितश्च सः ।

आमपक्वाशयचरः समानोऽमिसहायवान् ॥

अन्नं पचति तज्जान्श्च विकारान् विविनक्ति सः ।

गुल्माभिसाहातीसारान् कुपितश्च करोति सः ॥

पक्वाशयस्थोऽपानस्तु काले कर्षति चाप्यधः ।

वातमन्त्रपुरीषाणि शुक्रगर्भास्तेवानि च ॥

क्रुद्धश्च क्रूरते रोगान् घोरान् वक्त्रिगुदाश्रयान् ।

सर्वदेहचरो यानो रससंवाहनोद्यतः ॥

खेदादृक्सावणश्चापि पञ्चधा वैद्ययत्यपि ।

क्रुद्धश्च क्रूरते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ॥

शुक्रदोषाः प्रमेहाश्च आनापानप्रकोपजाः ।

युगपत् कुपिताश्चामौ देहं हन्युरसंशयः ॥”

तत्प्रकृतिकस्य लक्षणं यथा,—

“अल्पकेशः कृशो रूढो वाचालश्चलमानसः ।

आकाशचारी खप्रेषु वातप्रकृतिको नरः ॥”

प्राणादिपञ्चवायूनां यथाक्रमं संज्ञान्तरमाह ।

“प्राणोऽपानः समानश्चोदानयानौ च वायवः ।

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥

प्राणस्तु प्रथमो वायुर्वराणासधिपः प्रसुः ।

नित्यमावापयेत् सत्त्वान् प्राणिनामुरसि स्थितः ॥

निःश्वासीच्छ्वासकश्चैव प्राणो जीवं समाश्रितः ।

प्रसाराकुचनः वायुः प्रकाशो धारणस्तथा ॥

वायुः

प्राणस्त्रिविधं कुर्यात् प्राणिनां प्राणधारकः ।
 प्राणं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकीर्तितः ॥
 प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पितामहः ।
 प्राणेन धार्यते लोकः सर्वं प्राणमयं जगम् ॥
 इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते यावत् प्राणानि हृदि ।
 नष्टे न दृश्यते सर्वं तस्मात् प्राणस्तु रक्षयेत् ॥
 रज्ज्वद्धो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः ।
 गुणबद्धस्तथा जीवः प्राणपानेन कृष्यते ॥
 अपानयंस्तथाहारं मनुजानां यतोऽधमः ।
 शुक्रमूत्रव्रजे वायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ * ॥
 पीतं भक्षितमाप्रातं रक्तं पित्तकफानिलान् ।
 समं नयति प्राग्नेषु समानो नाम मारुतः ॥
 समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे च वाति सर्वतः ।
 असं गृह्णाति पचति विरेचयति सुचति ॥ * ॥
 सन्ध्यत्यधरं वक्रं नेत्रगात्रप्रकोपणः ।
 उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ * ॥
 आनो विनामयत्यङ्गं आनो व्याधिप्रकोपणः ।
 प्रीतिर्विनाशकश्चायं वार्धकोत्पादकस्तथा ॥ * ॥
 वायूनां स्थानानि ।
 “शिरसो नासिकाप्रान्तमुदानस्थानमुच्यते ।
 नाभेः पादतलं थावदपानस्य प्रकीर्तितम् ॥
 शरीरयापको आनः प्राणः सकलनायकः ।
 उन्नारे नाग इत्युक्तः कूर्मश्चोन्मीलने स्थितः ॥
 ककरः क्षुधिते चैव देवदत्तो विजृम्भिते ।
 धनञ्जयः स्थितो मेढ्रे मृतस्यापि न सुचति ।
 भूतावाप्तिस्तत्तत्स्थानाजयतेन्द्रियगोचरात् ॥ * ॥
 उल्काहोक्त्वासनिःश्वासचेष्टाधातुगतिः समाः ।
 समो मोक्षे गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥”
 इति सुखबोधः ॥ * ॥
 अथ दिग्भववायुगुणाः ।
 “प्राग्वातो मधुरः चारो वह्निमान्यकरो गुरुः ।
 वैरस्यगौरवौष्णानि करोत्यप्स्वोष्णधीषु च ॥
 भयोत्पिष्टक्षतादेषु रागश्वयधुदाहजत् ।
 क्षत्तिपातञ्जरश्वासलग्नदोषाश्रयविषक्रिमीन् ।
 कीपयेदामवातश्च घनसंघातकारणम् ॥
 दाक्षिण्यो मारुतो बल्यश्चक्षुष्यः श्लेष्मघातकः ।
 मधुरश्चाश्लहाही च कषायानुरसो लघुः ॥
 रक्तपित्तप्रशमनो न च मारुतकोपनः ।
 गण्डपदादिकौटानां जनकः प्राणकारकः ॥
 पाश्चिमोऽग्नवपुर्वण्वक्तारोग्यविवर्धनः ।
 कषायः शोषणः स्वर्यो रोचनो विशदो लघुः ॥
 अपां लघुत्वैश्वर्यशैत्यैवैमल्यकारकः ।
 सर्वद्रव्येष्वभिव्यक्तप्रभावरसवीर्यकृत् ।
 ब्रणसंरोपणस्त्वयो दाहशोथतृषापहः ॥
 औत्तरो मारुतः क्षिप्धो मृदुर्मधुर एव च ।
 कषायानुरसः शीतः सर्वदोषप्रकोपणः ॥
 क्षीणक्षतविधातानां हितो दाहहृषापहः ।
 शीताधिकः सनीहारः सविद्युत्स्नग्नितुमान् ॥
 विश्ववायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदोषकृत् ।
 सर्वसुनिन्दको हन्ता कृत्योत्पातपुरःसरः ॥ * ॥

वायुः

यजनवायुगुणाः ।
 “मूर्च्छादाहृषास्त्रिदोषशमनो यजनानिलः ।
 तालवृन्तमयो वातस्त्रिदोषशमनो लघुः ॥
 वंशयजनजो वातो रूक्षोष्णो वातपित्तदः ।
 बालयजनमोजस्यं मक्षिकादीन् यपोहति ।
 मायूरा वल्कजा वैत्रा वाता दोषत्रयापहाः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 अपि च । तत्र वायोः स्वरूपमाह ।
 “दोषघातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ।
 रजोगुणमयः सृक्षो रूक्षः शीतो लघुश्चलः ॥”
 नेता स्थानान्तरे प्रापयिता । शीघ्रः आशु-
 कारी । अन्यच्च ।
 “उल्काहोक्त्वासनिःश्वासचेष्टावेगप्रवर्तनैः ।
 सन्ध्यगत्या च धातूनामिन्द्रियाणाञ्च पाटवैः ॥
 अनुगृह्णात्यविकृतो हृदयेन्द्रियचित्तधृक् ।
 रजोगुणमयः सृक्षो रूक्षः शीतो लघुश्चलः ॥
 खरो मृदुर्योगवाही संयोगादुभयार्थकृत् ।
 दाहहृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात् ॥
 विभाणकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंग्रहेः ।
 प्रकाशयकटीसकथिश्चोत्रास्थिसर्पनेन्द्रियम् ।
 स्थानं वातस्य तत्रापि प्रकाशानं विशेषतः ॥”
 एको वायुः पित्तवशाद्नामस्थानकर्म्मभेदैः पञ्च-
 विधः ॥ * ॥ तेषां वायूनां नामान्याह ।
 “उदानस्रद्धनु प्राणः समानोऽपान एव च ।
 आनश्चेतानि नामानि वायोः स्थानप्रभेदतः ॥”
 अथोदानादीनां स्थानान्याह ।
 “कण्ठे हृदि तथाघस्तात् कोष्ठवर्द्धमलाशये ।
 सकलेऽपि शरीरेऽसौ क्रमेण पवनो वसेत् ॥”
 अथ तेषां कर्माण्याह ।
 “उदानो नाम यस्तुर्हसुपैति पवनोत्तमः ।
 तेन भाषितगीतादिप्रवृत्तिः कुपितस्तु च ।
 जडैजजगत्तान् रोगान् विदधाति विशेषतः ॥
 यो वायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति देहधृक् ।
 सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ॥
 प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान्
 गदान् ।
 आमपकाशयचरः समानो वह्निजज्ञतः ॥
 सोऽन्नं पचति तज्जान् विविधान् विविनक्ति
 हि ॥”
 तज्जानित्याह अन्नजान् । रसमलमूत्रादीन्
 पृथक्करोतीत्यर्थः ।
 “स दुष्टो वह्निमान्यातिसारगुल्मान् करोति हि ।
 पकाशयालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ॥
 समीरणः शूलनृजशुक्रगर्भात्तैवान्धः ।
 कुहस्तु कुरुते रोगान् धोरान् वस्तिगुहाश्रयान् ॥
 शुक्रदोषप्रमेहाञ्च यानापानप्रकोपजान् ॥”
 स च ।
 “कृत्स्नदेहचरो आनो रससंदह्नो यतः ।
 खेदास्त्रिदोषाश्चापि पचन्धा चेष्टयत्यपि ॥
 गत्यप्येषोऽनुत्प्रेषनिमेषोऽनुमेषणादिकाः ।
 प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिवृत्ताः शरी-
 रिणाम् ॥

वायुः

प्रस्यन्दनं चोद्वहनं पूरणञ्च विरेचनम् ।
 धारणश्चेति पञ्चेताश्चेष्टाः प्रोक्ता नभस्ततः ॥
 क्रुद्धः स कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ।
 युगपत् कुपिता एते देहं भिन्दुरसंश्रयम् ॥”
 देहं भिन्नं कुर्यात्मारयेत्युक्तिर्यथः । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ * ॥ (असुरविशेषः । यथा, हरि-
 वंशे । २ । ८५ ।
 “दीर्घजिह्वोऽर्कनयनो मृदुचापो मृदुप्रियः ।
 वायुर्गिरिष्ठो नमुचिः शम्भरो विजयो महान् ॥”
 वायुकेतुः, स्त्री, (वायुः केतुर्ध्वजो वाहनं वा
 यस्याः ।) धूलिः । इति हारावली । १५८ ॥
 वायुगण्डः, पुं, अजीर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायुगुल्मः, पुं, (वायुना कृतो गुल्म इव) अन्मसां
 भ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायुदारुः, पुं, (वायुना दीर्यते इति । दृ + उण् ।)
 मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायुपुत्रः, पुं, (वायोः पुत्रः ।) भीमः । इति
 धनञ्जयः ॥ हनुमान् । यथा,—
 “हनुमान्ननास्त्रनुवांयुपुत्रो महाबलः ॥”
 इति तस्य द्वादशनामस्तोत्रम् ॥
 वायुफलं, स्त्री, (वायुना फलति प्रतिफलतीति ।
 फल् + अच् ।) शक्रधनुः । (वायोः फलमिव ।)
 करका । इति मेदिनी । ले, १६४ ॥
 वायुमध्यः, पुं, (वायुर्मध्योऽस्येति ।) सर्पः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वातभक्षके, त्रि (यथा,
 गो० रामायणे । ३ । १५ । १२ ।
 “स हि तैपे तपस्वीत्रं मन्दकर्णमहासुनिः ।
 दशवर्षसहस्राणि वायुमध्यः शिलासनः ॥”
 वायुवर्त्म, [न] स्त्री, (वायोर्वर्त्म ।) अरकाशः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वायुवाहः, पुं, (वायुना उह्यते इति । वह् +
 वच् ।) धूमः । इति श्वेतचन्द्रः । ४ । १६६ ॥
 वायुवाहिनी, स्त्री, (वायुं वहतीति । वह् +
 णिनिः । डीप् ।) वायुसञ्चारिणी शिरा । इति
 वैद्यकम् ॥
 वायुवः, पुं, मत्स्यविशेषः । कालवायुधपोना इति
 भाषा । तस्य गुणाः ।
 “वायुघो दृंहणो दृष्यो मधुरो धातुवर्धनः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वायुसखा, पुं, (वायोः सखा । “राजाहःसखिभ्य-
 षच् ।” ५ । ४ । ६१ । इति ढच् ।) अग्निः ।
 इति भरतः ॥
 वायुसखा, [खि] पुं, (वायुः सखा यस्येति विग्रहे
 टजभावात् । “अनङ् सौ ।” ७ । १ । ६३ । इति
 अनङादेशः ।) अग्निः । इत्यमरः । ११ । ५८ ॥
 वायुसदं, स्त्री, (वायूनामासदं सञ्चरणस्थानम् ।)
 आकाशः । इति धनञ्जयः ॥
 वार, स्त्री, (वारयतीति । वृष् + णिच् + क्तिप् ।)
 जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३३ । (यथा,
 भागवते । १० । ३३ । २२ ।
 “गन्धर्वपालिभिरनुदृत आविशद् वाः
 आन्तो गजीभिरभराडिव भिन्नसुतः ॥”)

वारं, स्त्री, (वार्यतेऽनेनेति । वृ + णिच् + चञ् ।)
महर्षिपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वारंवारं, व्य, पुनःपुनः । यथा । वारंवारं सङ्घः
शस्त्रद्विप्रश्नद्वारत्नावली ॥
वारः, पुं, (वारयति त्रियते वेति । वृ + णिच् +
अच् । वृ + चञ् वा ।) सम्महः । अवसरः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १।१६।७ ।
“एकैकश्चापि पुरुषस्तत्रयच्छति भोजनम् ।
स वारो बहुभिर्वैर्भवत्यसतरो नरैः ॥”)
सूर्यादिवासरः । द्वारः । हरः । कुजवृक्षः ।
चणः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥ * ॥ अथ
वाराणां संज्ञा ।
“चरः सौम्यो गुरुः क्षिप्रो मृदुः शुक्रो रविर्ध्रुवः ।
शनिश्च हारुणो ज्यो भीम उग्रः शशी समः ॥
चरक्षिप्रैः प्रयातयं प्रवेष्टयं मृदुध्रुवैः ।
हारुणोग्रैश्च योद्धयं चक्षियैर्जयकाङ्क्षिभिः ॥
वृषाभिर्वेकोऽग्निकार्यं सूर्यवारे प्रशस्यते ।
सोमे तु लेपयानश्च कुर्याच्चैव गृहादिकम् ॥
सेनापत्यं शौर्ययुद्धं शस्त्राभ्यासः कुजे तथा ।
सिद्धिकार्यश्च मन्त्रश्च यात्रा चैव बुधे स्मृता ॥
पठनं देवपूजा च वस्त्राद्याभरणं गुरौ ।
कन्यादानं गजारोहः शुके स्यात् समयः स्त्रियाः ।
स्याप्यं गृहप्रवेशश्च गजवत्सः शनौ शुभः ॥”
इति गारुडे ६२ अध्यायः ॥
सावनदिनवद्वारप्रवृत्तिः सूर्योदयावधिरेव ।
सूर्यसिद्धान्ते ।
“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहसुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिताः ॥”
अत्र दिनाधिपस्य रयादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं
सावनगणनोक्तं व्यवहारोऽपि तादृगेव । तिथि-
विवेकेऽपि । भवतु वारयोगे यस्ततिथेर्ग्रहणं
तस्य दिनद्वयेऽसम्भवादित्युक्तम् । सावनदिन-
माह सूर्यसिद्धान्तः ।
“उदयादोदयं भानोर्भौमसावनवासराः ॥”
भौमेति पित्रादिदिनयावृत्तार्थम् । यत्तु रेखा-
पूर्वपरयोरित्यादिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता
तज्ज्योतिःशास्त्रेऽक्तकालहोरादिज्ञापनार्थमिति
ज्योतिस्तत्त्वे बहुधा विवृतम् ।
“नेवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ।
उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥
येर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ॥”
इति विष्णुपुराणात् सूर्यदर्शनयोग्यकालादेव
वारचटककर्मसु स एव कालः । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ * ॥ अथ शोभनवाराः ।
“रविः सोमो मङ्गलश्च बुधो जीवः शितः शनिः ।
एतेषां नामतो वारा विख्याताः सर्वकर्मसु ॥
चित्तेन्द्रबुधजीवानां वाराः सर्वत्र शोभनाः ।
भासुभूततमन्दानां शुभकर्मसु केवपि ॥”
इति ज्योतिःसागरः ॥
अथ वारवेला ।
“कृतमुनियमशरमङ्गल-
रामचन्द्रं भास्करादियामाह ॥

प्रभवति हि वारवेला
न शुभाशुभकार्यकरणाथ ॥”
अथ कालवेला ।
“कालस्य वेला रवितः शराक्षि-
कालानलागास्तुधयो गजेन्द्र ।
दिने निशायास्तुवेदनेन-
नगेषु रामा विधुदन्तिनौ च ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
तयोर्व्यर्थत्वं यथा,—
“रवौ वर्ज्यं चतुःपञ्च सोमे सप्तद्वयं तथा ।
कुजे षष्ठद्वयश्चैव बुधे बाणतृतीयकम् ॥
गुरौ सप्ताष्टकं चैव चित्रत्वारि च भार्गवे ।
शनावाद्यश्च षष्ठश्च शेषश्च परिवर्जयेत् ॥ * ॥
रवौ षष्ठं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
बुधे सप्त गुरौ पञ्च भृगुवारे तृतीयकम् ।
शनावाद्यं तथा चान्त्यं रात्रौ कालं विवर्जयेत् ॥”
इति सारसंग्रहः ॥ * ॥
अथ स्त्रीणां प्रथमरजखलायां वारफलम् ।
“आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता ।
वेश्या मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ॥
वृहस्पतौ पतिः श्रीमान् शुके पुत्रवती भवेत् ।
शनौ वन्ध्या तु विज्ञेया प्रथमस्त्री रजखला ॥”
इति मधुरेश्वरसारसंग्रहः ॥
(बालः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ४ । ४ ।
“विधोभरिभ्रमदोषधीषु निष्ठा
मत्यो न रथ्यो दोषवीति वारान् ॥”
“रथ्यो रथाहोऽत्यो न वाजी यथा वारान् दंश-
वारणसाधनान् बालान् दोषवीति कम्पयति ॥”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥ वरणीये, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १२८ । ६ । [वृत्तति ॥”
“विश्वस्मा दनुसुक्तं वारवृत्तमिहोरात्रान्
“वारं सर्वैर्वरणीयम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
वारकं, स्त्री, (वारयतीति । वृ + णिच् + क्वल् ।)
कष्टस्थानम् । इति हारावली । १२८ ॥ द्वीव-
रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२४ ॥
वारकः, पुं, (वृ + णिच् + क्वल् ।) अश्वविशेषः ।
इति विश्वः ॥ अश्वगतिः । निषेधके, त्रि । इति
मेदिनी । के, १३१ ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१२१ । १६ ।
“पुरा सखलवान्ववं प्रसृष्टरत्नदुःखवित् ।
तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ॥”)
वारकी, [न] पुं, (वारकोऽख्यस्येति । इनिः ।)
चित्राश्वः । शत्रुः । पर्याजीवी । पयोधिः ।
इति मेदिनी । ने, १६५ ॥
वारकीरः, पुं, (वारो वरणीयः कीरः पक्षीव ।
यद्वा, वारे अवसरे किरति कौतुकवाक्यमिति ।
कृ + कः । निरुक्तलक्षणो दीर्घः । यद्वा, वारे
अवसरे कीलति ब्रह्माति कौतुकार्थं रज्ज्वा प्रेम्णा
वा । कील + कः । लस्य रत्वम् ।) श्यालकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वारगाही । वाङ्मवः ।
यका । वेणिवेदिनी । नौराजितद्वयः । इति
मेदिनी । रे, २८८ ॥

वारङ्गः, पुं, पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारङ्गः, पुं, (वारयतीति त्रियते इति वा । वृ +
“वृत्तलोहं द्विष्य ।” उणा० १ । १२१ । इति
अङ्गच् । धातोर्द्विष्य ।) खड्गादिसृष्टिः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुप्तादिवृत्तिः ॥ सट् इति
वाट इति च भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ७ ।
“तत्र खलिकयन्त्राणि * * * * * मलेऽङ्गुश्वहा-
वृत्तवारङ्गाणि अस्थिविनष्टप्रत्योद्वरणार्थमुप-
दिश्यन्ते ॥”)
वारटं, स्त्री, (वार जलमटति प्राप्नोतीति । अट् +
अच् ।) जैत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
जैत्रसम्पदः । इति शब्दरत्नावली ॥
वारटा, स्त्री, (वारि जले अटतीति । अट् +
अच् + टाप् ।) हंसी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
वारणं, स्त्री, (वृ + णिच् + क्वल् ।) प्रतिषेधः । इति
मेदिनी । जे, ६६ ॥ (यथा, हरिवंशे । १८० । ४५ ॥
“अस्त्राणां वारणार्थं वासुदेवोऽप्युच्यते ॥”)
हस्तवारणम् । इति जटाधरः ॥ * ॥ दानकाले
वारणनिषेधो यथा,—
“न देवगुरुविप्राणां दीयमानस्तु वारयेत् ।
न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाश्च वर्जयेत् ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १६ अध्यायः ॥
वारणः, पुं, (वारयति परवलमिति । वृ + ल्युः ।)
हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ७० ।
“इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूपाया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृहोत्तममिष्टितं त्वया
महाननः स्मरसुखो भविष्यति ॥”)
बाणवारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ४ । ४० । २ ।
“वारणा यस्य सौवर्गाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
सुपाशं सुग्रहश्चैव कस्यैतद्वनुत्तमम् ॥”
वारि जले रणति चरतीति । वार + रण +
अच् । जलजाते, त्रि । यथा, हरिवंशे । ३१ । ४८ ।
“ततो वैभाण्डकिस्तस्य वारणं शक्रवाङ्मम् ।
अवतारयामास महीं मन्त्रैर्वाहनमुत्तमम् ॥”
“वारि जले रणति चरतीति वारणः सप्तद्वीजव
इत्यर्थः ।” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)
वारणबुधा, स्त्री, (बुध्यते इति । बुध उतुसर्गे +
कः । वारणानां बुधा । यद्वा, वारणान् पुष्पा-
तीति । पुष + कः । पृषोदरादित्वात् पष्प वः ।)
कदली । इत्यमरः । २ । ४ । ११३ ॥
वारणवक्त्रभा, स्त्री, (वारणानां वक्त्रभा प्रिया ।)
कदलीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारणसी, स्त्री, (वरणा च असी च नदीद्वयं
तस्य अदूरे भवा । “अदूरभवश्च ।” ४ । २ । ७० ।
इत्यण् । डीप् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
वाराणसी । काशी । इति हेमचन्द्रः ॥
वारणीयं, त्रि, (वृ + णिच् + अनीयर् ।) वारण-
योग्यम् । वृषधातोः आत्मादनीयप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५७ । १ ।

वारसे

“अवारणीयं रिपुभिर्वारणीयं करं तुमः ।
 हेरम्बस्य सविन्दूरमसि दूरमघच्छिदम् ॥”
 वारनं, स्त्री, (वारं वारणीयं वाणं यस्मात् ।) कञ्चुकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥
 (यथा, माघे । १५ । ८४ ।
 “नीनकुचतटनिपीडदल-
 द्रवारवाणसुरसा लिलिङ्गिरे ॥”)
 वारवणा, स्त्री, (वारान् बालकान् पुण्यातीति ।
 पुष् + कः । णोदरादित्वात् पत्य वः ।) कदली ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वारमुखा, स्त्री, (वारेषु वेद्यासम्बद्धेषु मुख्या
 ओखा ।) जनैः सत्कृता वेद्या । इत्यमरः । २ ।
 ६ । १६ ॥ (यथा, भागवते । १ । ११ । २० ।
 “वारमुखाश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः ॥”)
 वारयिता, पुं, (वारयति दुर्नीतेरिति । वृ + णिच्
 + ङच् ।) पतिः । इति हज्जायुधः ॥
 वारला, स्त्री, (वारं लातीति । ला + कः ।)
 वरटा । हंसी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
 वारलीकः, पुं, वल्लभा । इति शब्दरत्नावली ॥
 वायुइ इति ख्यातः ॥
 वारवाणिः, पुं, (वारं शब्दसम्बद्धं वणते इति ।
 वण + इण् ।) वंशीवादकः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ उत्तमगायकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 धर्माध्यक्षः । संवत्सरः । इत्यजयपालः ॥ एत-
 न्मते पत्रगीयादिः ॥
 वारवाणिः, स्त्री, (वारे अर्घदानावसरे वाणिः
 प्रियालापो यस्याः ।) वेद्या । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 वारवाणी, स्त्री, (वारवाणि + पक्षे ङीष् ।) वार-
 मुख्या । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारविलासिनी, स्त्री, (वाराणां जनसम्बद्धानां
 विजासिनी स्त्री । यद्वा, वारान् विलासयतीति ।
 वि + लस + णिच् + णिनिः । ङीप् ।) वेद्या ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १२ । ७८ ।
 “अस्तीह मयुरा नाम पुरीकंशारिजम्भूः ।
 तस्यां खनिकेत्यासीत् ख्याता वारविला-
 सिनी ॥”)
 वारवृषा, स्त्री, (वारान् हस्तिसम्बद्धान् वर्धतीति ।
 वृष + कः । टाप् । हस्तिभक्ष्यत्वेनास्यास्तथा-
 त्वम् ।) कदली । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारसुन्दरी, स्त्री, (वाराणां नरसम्बद्धानां
 सुन्दरी ।) वेद्या । इति हारावली । १४४ ॥
 वारसेवा, स्त्री, (वारे अवसरे सेवा ।) वेद्यानां
 क्रमः । तासां गणः । इति जटाधरः ॥

वाराण

वारस्त्री, स्त्री, (वाराणां जनसम्बद्धानां स्त्री ।)
 वेद्या । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
 वारांनिधिः, पुं, (वारं जलानां निधिः । अलुक्
 समासः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वाराणसी, स्त्री, (वरणा च असी च । तयोर्नयो-
 रद्वये भवा । “अदूरभवश्च ॥” ४ । २ । ७० ।
 इत्यण् । ङीप् । णोदरादित्वात् साधुः । अस्या
 निवृत्तिर्यथा,—
 “वरणासी च नयौ द्वे पुण्ये पापहरे उभे ।
 तयोरन्तर्गता या तु सैषा वाराणसी स्मृता ॥”)
 मोक्षदपुरीविशेषः । वनारस् इति हिन्दी
 भाषा । तत्पर्यायः । वारणसी २ काशी ३
 शिवपुरी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ जित्वरी ५
 तपःस्थली ६ वरणसी ७ तीर्थराणी ८ काशिका
 ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या माहात्म्यं
 यथा,—
 ईश्वर उवाच ।
 “परं गुह्यतमं ज्ञेयं मम वाराणसी पुरी ।
 सर्वेषामेव भूतानां संसारार्णवतारिणी ॥
 तत्र भक्ता महादेवि । मदीयं व्रतमाश्रिताः ।
 निवसन्ति महात्मानः परं नियममाश्रिताः ॥
 उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमम् यत् ।
 ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं अविमुक्तपुरं मम ॥
 स्थानान्तरं पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च ।
 श्रमशानसंस्थितान्येव दिव्यभूमिगतानि च ॥
 भूर्लोकं नैव संलयमन्तरीक्षे ममालयम् ।
 अमुक्तास्तत्र पश्यन्ति सुक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥
 श्रमशानमेतद्विख्यातमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
 कालो भूत्वा जगदिदं संहराम्यत्र सुन्दरि ॥
 देवीदं सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतरं मम ।
 यद्वक्तास्तत्र गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ॥
 दत्तं जप्तं हुतं चेष्टं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
 ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्वं तत्राचर्य भवेत् ॥
 जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं पूर्णसञ्चितम् ।
 अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या शूद्रा ये वर्णसङ्कराः ।
 स्त्रियो स्त्रीच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णाः पाप-
 योनयः ॥
 कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये गृहपक्षिणः ।
 कालेन निधनं प्राप्ताः स्वविमुक्ते वरानने ॥
 चन्द्रार्द्धमौलयस्त्राचा महावृषभवाहनाः ।
 शिवे मम पुरे देवि ! जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 बाविमुक्ते नृतः कश्चिन्नरकं याति कित्त्विषी ।
 ईश्वरानुगृहीता हि सर्वे यान्ति परं गतिम् ॥
 मोक्षं सुदुर्लभं मत्वा संसारच्छातिभूषणम् ।
 अश्वना चरणौ हत्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ॥
 दुर्लभा तपसा चापि पूतस्य परमेश्वरि ।।
 यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षणी ॥
 प्रसादाज्जायते ह्येतन्मम शैलेन्द्रनन्दिनि ।।
 अप्रबुद्धा न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ॥
 अविमुक्तं न पश्यन्ति स्मृता ये तमसावृताः ।
 विष्णुचरेतसां मध्ये तेषां वासः पुनः पुनः ॥

वाराण

हन्यमानोऽपि यो विद्वान् वसेद्विपन्नतैरपि ।
 स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
 जन्ममृत्युजरायुक्तं परं यान्ति शिवालये ।
 अपुनर्मरणानां हि सा गतिर्मोक्षकाङ्क्षिताम् ॥
 यां प्राप्य कृतकृत्यः स्यादिति मन्यन्ति पण्डिताः ।
 न दानेन तपोभिश्च न यज्ञैर्नापि विद्यया ॥
 प्राप्यते मतिरनुकृष्टा वा विमुक्ते तु लभ्यते ।
 नानावर्णा विवर्णाश्च चाखालाद्या जुगुप्सिताः ॥
 कित्त्विष्येः पूर्णदेहा ये विशिष्टेः पातकेक्षया ।
 भवजं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ॥
 अविमुक्तं परं ज्ञानमविमुक्तं परं पदम् ।
 अविमुक्तं परं तत्त्वमविमुक्तं परं शिवम् ॥
 कृत्वा वै नैष्ठिकीं दीक्षामविमुक्ते वसन्ति ये ।
 तेषां तत् परमं ज्ञानं ददास्यन्ते परं पदम् ॥
 प्रयागं नैमिषं पुण्यं श्रीशैलोऽथ हिमालयः ।
 केदारं भद्रकर्णश्च गया पुष्करमेव च ॥
 कुवक्षेत्रं रुद्रकोटिर्नर्मदा स्नातकेश्वरम् ।
 शालग्रामश्च कुजाम्बं कीकासुखमनुत्तमम् ॥
 प्रभासं विषयेशानं गोकर्णं भद्रकर्णकम् ।
 एतानि पुण्यस्थानानि त्रैलोक्ये विस्तृतानि तु ॥
 न यास्यन्ति परं मोक्षं वाराणस्यां तथा नृताः ।
 वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 प्रविष्टा नाशयेत् पापं जन्मान्तरशतैः कृतम् ।
 अन्यत्र शुभगा गङ्गा श्राद्धं दानं तपो जपः ॥
 व्रतानि सर्वमेवैतत् वाराणस्यां सुदुर्लभम् ।
 यजेत जुहुयादित्यं दद्याच्चैवतश्चरान् ॥
 वायुभक्ष्यश्च सततं वाराणस्यां स्थितो नरः ।
 यदि पापी यदि शूद्रो यदि वा धार्मिको नरः ॥
 वाराणसीं समासाद्य पुनाति सकलं नरः ॥
 वाराणस्यां महादेवं येऽर्चयन्ति सुवन्ति वै ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते विज्ञेया गणेश्वराः ॥
 अन्यत्र योगज्ञानाभ्यां सन्न्यासादथ नान्यतः ।
 प्राप्यते तत् परं स्थानं सहस्रेणैव जन्मनः ॥
 ये भक्त्या देवदेवेशं वाराणस्यां वसन्ति वै ।
 ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकेनेव तु जन्मना ॥
 यत्र योगस्तथा ज्ञानं सुक्तिरेकेन जङ्गना ।
 अविमुक्तं तदासाद्य नान्यत्र च्छेतपोवनम् ॥
 ज्ञानाज्ञानाभिनिष्ठानां परमानन्दमिच्छताम् ।
 या गतिर्विहिता सुभु साविमुक्ते नृतस्य तु ॥
 यानि चैवाविमुक्तस्य देवे सुक्तानि कृतकृत्यः ।
 पुरी वाराणसी तेषां स्थानेभ्यो ह्यधिका शुभा ॥
 यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते खयमीश्वरः ।
 याचते तारकं ब्रह्म तत्रैव ह्यविमुक्तके ॥
 तत्तत् परतरं तत्त्वमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
 एकेन जन्मना देवि वाराणस्यां तदाप्नुयात् ॥
 भूमध्ये नाभिमध्ये च हृदये चैव मूर्धनि ।
 यथाविमुक्तमिदं वाराणस्यां अवस्थितम् ।
 वाराणस्यास्तथा चास्या मर्थं वाराणसी पुरी ॥
 तत्रैव संस्थितं भद्रं नित्यमेवाविमुक्तकम् ।
 वाराणस्याः परं स्थानं न भूतं न भविष्यति ॥
 यत्र नारायणो देवो महादेवाधिरीश्वरः ।
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः सयचोरगराक्षसाः ॥

वाराण

उपासते मां सततं देवदेवः पितामहः ॥
महापातकिनी ये च ये च वै पापकृतमाः ।
वाराणसीं समासाद्य ते यान्ति परमां गतिम् ॥
तस्मान्मुमुक्षुर्विवशो वसेद्वै मरणान्तिकम् ॥
वाराणस्यां महादेवाज्ञानं लब्ध्वा विसृज्यते ।
किन्तु विज्ञा भविष्यन्ति पापौघहतचेतसः ॥
यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः ।
यथेश्वराणां गिरिशः स्थानानां वै तदुत्तमम् ॥
यैः समाराधितो रुद्रः पूर्वस्मिन्नेव जन्मनि ।
ते विन्दन्ति परं चैवमवितुस्तं शिबालयम् ॥
ये स्मरन्ति सदा कालं वदन्ति च पुरीमिमाम् ।
तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहासुत्रं च पातकम् ॥
आचक्ष्वमिदं स्थानं सेवितं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
मृतानाञ्च पुनर्जन्म न भूयो भवतागरे ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसेन्नरः ।
योगी वाप्यथवायोगी पापी वा पुण्यकृततमः ॥”
इति कौर्मि २८ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“वाराणसी नाम पुरी गङ्गातीरे मनोहरे ।
वरणायास्तथा वासेर्मध्ये चापाकृतिः सदा ॥
स्वयं वृषध्वजस्तत्र नित्यं वसति योगिनाम् ।
सदा प्रीतिकरो योगी स्वयं चाप्यात्मचिन्तकः ॥
विद्यतस्या सा पुरी नित्यं भग्योगवलाद्भृता ।
दिशं ज्ञानं ददात्येष तत्र यो न्म्रियते जनः ॥
तस्मै स्वयं महादेवः संसारमग्निसुतये ।
स भूत्वा परमो योगी मृतस्तत्र भवान्तरे ॥
मुलमेनैव निर्वाणमाप्नोति स्मरहासमः ।
योगयुक्तो महादेवः पार्वत्या सहितः सदा ॥
देवगन्धर्व्यचाणां मातुषाणाञ्च नित्यशः ।
ज्ञो ह्यरः प्रकाशश्च चैवं तच्च प्रकाशितम् ॥
न तत्र कामदो देवो न चिराच्च प्रसीदति ।
आराधितश्चिरं भक्त्या निर्वाणाय प्रसीदति ॥
गौर्यादिवर्जिता सा तु पुरी तत्र न गच्छति ।
योगस्थानं महाचैवं कदाचिदपि प्राङ्करी ॥
आसन्नं युवयोः चैवमिदं वाराणसी तु यत् ।
कथितं नातिदूरे च वर्तते मरसत्तमौ ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥
अथ काशीयात्राविधिः ।

सुत उवाच ।

“यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकायया ।
यथावत् सिद्धिकामानां सत्यवत्याः सुतो मम ॥

आस उवाच ।

निशामय महाप्राज्ञ लोमहर्षण वच्मि ते ।
यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मन्दैः ॥
सचेलमादौ संज्ञाय चक्रपुष्करिणीजले ।
सन्तर्प्य देवान् सपितृन् ब्राह्मणाञ्च तपस्विनः ॥
आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं पुण्ड्रविनायकम् ॥
ज्ञानवापीसुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
तारकेशं समभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दण्डपाणिमिदेषा पञ्चतीर्थिका ।
दैवन्दिनी विघातया महाफलमभीप्सुभिः ॥*॥

वाराण

ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थसिद्धये ।
द्विसप्तायतनानाञ्च कार्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतश्च चैत्रसिद्धिमभीप्सुभिः ॥
तत्ततीर्थकृतस्नानस्तत्तल्लिङ्गकृताचनः ।
मौनेन यात्रां कुर्व्याणः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
ॐकारं प्रथमं पश्येत् मन्त्रोदयां कृतोदकः ।
त्रिपिष्टपमहादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
रत्नेशश्चाथ चन्द्रेशं केदारश्च ततो ब्रजेत् ।
धर्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरश्चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
अविसृक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेश्वरं चयेत् ।
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या चैत्रवासिभिः ॥
यस्तु चैत्रसुषित्वापि नैतां यात्रां समाचरेत् ।
विज्ञास्तस्योपजायन्ते चैत्रोच्चाटनरुचकाः ॥*॥
अष्टायतनयात्रान्या कर्त्तव्या विज्ञानान्तये ।
दक्षेशः पार्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
गङ्गेशो नर्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः ।
दृष्ट्वा न्येतानि लिङ्गानि महापापापशान्तये ॥*॥
अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकारी सदा ।
सर्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या चैत्रवासिभिः ॥
शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्वकम् ।
स्नानन्तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥
खर्गोलतीर्थं सुस्नातः पश्येत् खर्गोलमीश्वरम् ।
स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
पश्येद्द्विरण्णगर्भास्थं तत्र तीर्थं कृतोदकः ।
पञ्चचूडद्वदे स्नात्वा षष्ठस्थानं ततोऽर्चयेत् ॥
चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं ततोऽर्चयेत् ।
देवस्थायि तु या वापी तत्रोपसर्पणे कृते ।
शुक्रेश्वरं ततः पश्येत्तत्कूपविहितोदकः ।
दण्डखाते नरः स्नात्वा व्याघ्रेशं पूजयेत्ततः ॥
शौनकेश्वरकुले तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्चयेत् ।
जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः ॥
कचिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ।
समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णां चतुर्दशीम् ॥
एतत्क्रमेण कर्त्तव्यायेतदायतनानि वै ।
इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते ॥
अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्याकादशायतनोद्भवा ।
अमौषकुण्डसुस्नातः पश्येदमौषमीश्वरम् ॥
उर्वशीशं ततो गच्छेत्तत्सु नकुलीश्वरम् ।
आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भावभूतेश्वरं ततः ॥
लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।
ततो मनःप्रकाशेशं प्रीतिकेशमथो ब्रजेत् ॥
मदालेश्वरं तस्मात् तिलपर्णेश्वरं ततः ।
यात्रेकादशल्लिङ्गानामेषा कार्या प्रयत्नतः ॥
इमां यात्रां प्रकुर्व्याणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः ॥*॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
शुक्लपञ्चतयीयायां या यात्रा विश्वदृष्टिका ।
गोप्रेक्ष्यतीर्थं सुस्नाय सुखनिर्मालिकां ब्रजेत् ॥
षष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा षष्ठ्यां गौरिं समर्चयेत् ।
सौभाग्यगौरी संपृथ्वा ज्ञानवाप्यां कृतोदकेः ॥

वाराण

ततः शङ्कारगौरीश्च तत्रैव च कृतोदकः ।
स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो ब्रजेत् ॥
सुस्नातो ललितातीर्थे ललितामर्चयेत्ततः ।
स्नात्वा भवानीतीर्थे तु भवानीं परिपूजयेत् ॥
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्य विन्दुतीर्थकृतोदकेः ।
ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीं चन्द्रव्ये ॥
इमां यात्रां नरः कृत्वा चैत्रेऽस्मिन्मुक्तिजन्मनि ।
न दुःखैरभिभूयेत इहासुखापि कुञ्चितुः ॥*॥
कुर्व्यात् प्रतिचतुर्थीं पूजां विघ्नेशितुः सदा ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देया वै मोदका मुदे ॥
भौमे भैरवयात्रा च कार्या पातकहारिणी ।
रविवारे रवेर्यात्रां वष्ट्यां वा रविसंयुजि ॥
तथैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये ।
नवम्यामथवा वष्ट्यां चण्डीयात्रा शुभावहा ॥*॥
अन्तर्गृहस्थ यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।
प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ।
नमस्कृत्वा च विश्वेशं स्थित्वा निर्वाणमण्डपे ।
अन्तर्गृहस्थ यात्रां हि करिष्येऽर्चौघशान्तये ॥
गृहीत्वा नियमश्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णेश्वरं चयेत् ॥
कम्बलाश्वतरौ नागौ वासुकीशं प्रणम्य च ।
पर्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः ।
ततो वै सोमनाथश्च वराहश्च ततो ब्रजेत् ॥
ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः ।
कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवमन्त्रय ॥
वेदनार्थं ततो गत्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ।
गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य द्वाटकेशमथो ब्रजेत् ॥
अस्थितेपतङ्गगेऽथ दृष्ट्वा वै कौकेशेश्वरम् ।
भावभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ॥
चन्देशन्त्य वीरेशो विघ्नेशोऽग्नौश एव च ॥
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ।
सर्गाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृत् ॥
वशिष्ठवामदेवौ च नृसिंहपधराधुमौ ।
द्रष्टव्यौ यन्नतः काश्यां महाविघ्नविनाशनौ ॥
सीमाविनायकं नाथं कश्यपेशं ततो ब्रजेत् ॥
त्रिसन्धेशो विशालाक्षी धर्मेशो विश्वबाहुका ।
आशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्ततः पुनः ॥
चतुर्वर्त्तेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मेशस्तु ततः परम् ।
ततो मनःप्रकाशेश ईशानेशस्ततः परम् ॥
चण्डीचण्डीश्वरौ दृष्ट्वा भवानीशङ्करौ ततः ।
पुण्ड्रं प्रणम्य च ततो रावराजं समर्चयेत् ॥
लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यस्ततस्तु नकुलीश्वरः ।
परार्थेशमथो नत्वा परद्रुपेश्वरं ततः ॥
प्रतिगृहेश्वरश्चापि निष्कलकेशमेव च ।
मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य ततः अक्षरेश्वरम् ॥
गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् ।
नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
दण्डपाणिं महेशश्च मोक्षेशं प्रणमेत्ततः ।
वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविसृक्तेश्वरं ततः ॥

विनायकांस्ततः पञ्च विश्वनाथं ततो ब्रजेत् ।
ततो मौनं विष्टव्याथ मन्त्रमेनमुदीरयेत् ॥
अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावदयन्मया कृता ।
न्यूनातिरिक्तया शुभः प्रीयतामनया विभुः ॥
इति मन्त्रं समुच्चार्य क्षणं वै सुक्तिमण्डपे ।
विश्राम्य यायाङ्गवर्णं निधायः पुण्यवान्नरः ॥*॥
संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्वतः ।
कार्या यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसम्प्लव्ये ॥
नवम्यां पञ्चदश्यां कुलस्तम्भं समर्चयेत् ।
दुःखरूपिणां च न भवेदस्य पूजनात् ॥
श्रुत्वा पूर्वमिमां यात्राः कर्त्तव्यास्तीर्थवासिभिः ।
पञ्चस्यपि विशेषेण कार्या यात्राश्च सर्वतः ॥
न वन्ध्यं दिवसं कुर्यात् विना यात्रां कचित् कृती ।
यात्रादयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ।
आदौ खर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुर्भुवम् ॥
यस्य बन्धं दिनं जातं काश्यां निवसतः सतः ।
निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवन् ॥
स दृष्टः कालसर्पेण स दृष्टो मृत्युना स्फुटम् ।
स सुदृष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः ॥
सर्वतीर्थेषु सत्तौ स सर्वयात्रां यधात् स च ।
मणिकर्णान्नु यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत ॥
सद्यं सद्यं पुनः सद्यं सद्यं सद्यं पुनः पुनः ।
दृष्टो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातया मणिकर्णिका ॥
यास उवाच ।

स्तुत स्नानमिमं श्रुत्वा काशीमाहात्म्यमुत्तमम् ।
नरो न निरयं याति कृत्वाप्यघसहस्रकम् ॥”
इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥

वाराणसेयः, त्रि, (वाराणसी + “नद्यादिभ्यो ङक्” ४।२।६। इति ङक् ।) वाराणसीजातः ।
वाराणसी शब्दात् ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
वारासनं, स्त्री (वारां आसनम् ।) जलाधारः ।
तत्पर्यायः । वाःसदनम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वाराहः, पुं, महापिण्डीतकटुचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वराह एव (वराह + स्वार्थे अण् ।)
वाराहः । (कल्पभेदः । यथा, भागवते । ३ ।
११ । ३७ ।

“अयन्तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत ।
वाराह इति विख्यातो यत्रासीत् शूकरो
हरिः ॥”

वराहस्येदमिति । वराह + तस्येदमित्यण् ।)
तत्पर्यायनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । २।४।२ ।
“साय्येन पायसेनैव मधुना मिश्रितेन च ।
भक्ष्येर्म्मलेः फलेखेव मांसेव वराहहारिण्यैः ॥”

स्त्री, तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३।८।१८ ।
“ततो गच्छेत् धर्मज्ञ ! वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
विष्णुर्वराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितो भवत् ॥”

पुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १।३।८ ।
“चतुर्विंशतिसाहस्रं वाराहं परमाद्भुतम् ॥”

वाराहकर्णी, स्त्री, (वाराहकर्ण इव पञ्चमुखस्याः ।
वाराहकर्ण + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाराहपत्नी, स्त्री, (वाराहस्तत्कर्ण इव पञ्च-
मुखस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाराहाङ्गी, स्त्री, (वाराहमिवाङ्गमस्याः । ङीष् ।)
दन्तीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

वाराही, स्त्री, (वाराह + ङीष् ।) ब्रह्माण्डा-
दष्टमाहकान्तर्गतमाहकाविशेषः । यथा,—
“वराहरूपधारी च वराहोपम उच्यते ।
वाराहजननी चाथ वाराही वरवाहना ॥”

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥
योगिनीविशेषः । यथा,—
“दुर्गा चण्डेश्वरी चण्डी वाराही कार्तिकी
तथा ।

हरसिद्धा तथा काली इन्द्राणी वैष्णवी तथा ॥
भद्रकाली विशालाक्षी भैरवी कामरूपिणी ।
एताः सर्वाश्च योगिन्यो भृङ्गारैः स्नापयन्तु ते ॥”

तीर्थविशेषः । यथा,—
“वाराही यमुना गङ्गा करतोया सरस्वती ।
कावेरी चन्द्रभागा च सिन्धुभैरवसागराः ।
पशुस्नानविधानाय सान्निध्यमिह कल्पय ॥”

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥
वराहदेवस्य शक्तिः । यथा,—
“यत्र वाराहमतुलं रूपं या विभ्रतो हरेः ।
शक्तिः साप्याययौ तत्र वाराही विभ्रती
तनुम् ॥”

इति चण्डी ॥
अपि च ।
“वाराहरूपिणीं देवीं दंष्ट्रोद्धतवसुन्धराम् ।
शुभदां सुप्रभां शुभां वाराहीं तां नमाम्यहम् ॥”

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥
वराहक्रान्ता । चामालु इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । विजयकसेनप्रिया २ वृष्टिः ३ वदरा
॥ इत्यमरः ॥ वृष्टिः ५ । इति भरतः ॥ शूकरी
६ क्रोडकन्या ७ विजयकसेनकान्ता ८ वराही ९
कौमारी १० त्रिनेत्रा ११ ब्रह्मपुत्री १२ क्रोडि
१३ कन्या १४ वृष्टिका १५ माधवेशा १६
शूकरकन्दः १७ क्रोडः १८ वनवासी १९ कुष्ठ-
नाशनः २० बल्यः २१ अमृतः २२ महावीर्यः
२३ महौषधम् २४ शम्बरकन्दः २५ वराह-
कन्दः २६ वीरः २७ ब्राह्मीकन्दः २८ सुककन्दः
२९ वृद्धिदः ३० आधिहन्ता ३१ । अस्य गुणाः ।
तित्तत्वम् । कटुत्वम् । विषपित्तकफकुष्ठप्रमेह-
क्रिमिनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । रसा-
यणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च ।
“वाराहीकन्द एवान्यैश्चर्मकारालुको मतः ।
अनूपे स भवेद्देशे वाराह इव लोमवान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

श्यामापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदिनीमते
पद्मगौयवकारादिरयं शब्दः ॥
वारि, स्त्री, (वारयति वृषामिति । वृ + णिच् +
“वसिष्ठपियजिराजिब्रजिसदिहनिवाशिवादिवा-
दिभ्य इष् ।” उणा० ४ । १२४ । इति इष् ।)

जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥ (यथा,
मनौ । ४ । ६३ ।

“न कुर्वीत यथा चेष्टां न वार्यञ्जलिना पिवेत ।
नोत्सङ्गे भवयेत् भक्ष्यान्नं जातु स्यात् कुतूहली ॥”
दिग्विषये तस्य निषेधविधी यथा,—
“इष्टाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथो-
त्तरे ।

शिविरस्य जलं भद्रमन्यत्राशुभमेव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
जलक्रीडायां वर्णनीयानि यथा,—
“जलकैलौ सरःक्षोभचक्रहंसापसर्पणम् ।
पद्मस्नानिपयोविन्दुदृग्गागा भूषणच्युतिः ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
ह्रीवैरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वारिः, स्त्री, (वारयतीति । वारि + इष् ।)
वाक् । सरस्वती । गजबन्धनी । हस्तिबन्धन-
भूमिः । (यथा, रघौ । ५ । ४५ ।

“संहारविघ्नेपलघुक्रियेण
हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।
बभौ स भिन्दन् वृहत्तरङ्गान्
वार्यगलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥”

वन्दिः । कण्ठीति भाषा । इति मेदिनीकार-
हेमचन्द्रौ ॥ (वरणीये, त्रि । यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । २१ । ६१ ।

“बहुभ्य आ सङ्गतेभ्य एष मे देवेषु बहु वार्या-
यत्यते ।”
“एषोऽग्निर्ममह्यं देवेषु वारि वरीतुं योग्यं
वारि वरणीयं बहु धनमायत्यते ।” इति तद्गार्थं
महौधरः ॥

वारिकण्टकः, पुं, (वारिणः कण्टक इव ।) शृङ्गा-
टकः । इति जटाधरः त्रिकाण्डशेषश्च ॥
वारिकर्णिका, स्त्री, (वारिषु कर्णा इव पञ्चा-
ण्यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् । स्वार्थे कन् ।
टाप् पूर्वङ्गश्च ।) खन्डली । इति शब्द-
रत्नावली । पाना इति भाषा ॥

वारिकर्पूरः, पुं, (वारिषु कर्पूर इव ।) इक्षि-
मतस्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिकुञ्जः, पुं, (वारिषु कुञ्ज इव वक्रत्वात् ।)
शृङ्गाटकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वारिकुञ्जकः, पुं, (वारिकुञ्ज + स्वार्थे कन् ।)
शृङ्गाटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिक्रिमिः, पुं, (वारिणः क्रिमिः ।) जलौकाः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिचत्वरः, पुं, (वारिणि चत्वर इव ।)
कुम्भिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिचरः, पुं, (वारिषु चरतीति । चर + टः ।)
मत्स्यः । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, भागवते ।
६ । ६ । २३ ।

“यस्योरुशृङ्गे जगतीं खनावं
मधुर्यथावध्य ततार दुर्गम् ।
स एव नखाद्यभयाददुरन्तात्
त्रासाश्रितान् वारिचरोऽपि नूनम् ॥”

वारिधिः

वारिरा

वारी

जलचरणानुमाने, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २४७ । १८ ।
 “यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् ।
 विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ॥”)
 वारिचामरं, स्त्री, (वारिणश्चामरमिव तदा-
 कारपुञ्जवत्त्वात् ।) शैवालः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 वारिजं, स्त्री, (वारिणि जायते इति । जन + डः ।)
 द्रोणीलवणम् । गौरसुवर्णम् । पद्मम् । (यथा,
 अध्यात्मरामायणे । २ । ६ । २ ।
 “स तत्र वज्राङ्कुशवारिजान्वित-
 ध्वजादिचिह्नानि पदानि सर्वतः ॥”)
 लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वारिजात-
 माने, त्रि । यथा, महाभारते । १० । ११४ ।
 “केनास्यर्थेन वृपते ! इमं देशमुपागतः ।
 जिहृक्षुर्वारिजं किञ्चिदयवा नृगलिभ्रया ॥”
 “वारिजं मीनपद्मादि वेति ।” तट्टीकायां नील-
 कण्ठः ॥)
 वारिजः, पुं, (वारिणि जायते इति । जन + डः ।)
 शृङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ शम्बूकः । इति शब्द-
 माला ॥
 वारितस्करः, पुं, (वारिणस्तस्करः । अलक्षित-
 भावेन तदपहारकत्वात्तथात्वम् ।) मेघः । इति
 शब्दमाला ॥ वारिशोषणकर्त्तरि, त्रि । यथा,
 “स्वरूपधारिणीं चैमामानिनाय निजा-
 अमम् ।
 संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
 वारिजा, स्त्री, (वारिणश्चायते इति । जे + डः ।
 टाप् ।) वृक्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिदं, स्त्री, वाला । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारिदः, पुं, (वारि ददातीति । दा + “आतो-
 २नुप्रसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
 मेघः । (यथा, ऋच्छटिकनाटके । ५ अङ्के ।
 “विद्युद्धारिदगर्जितैः सचकिता तद्दर्शना-
 काङ्क्षिणी ।
 प्रादौ नूपुरलम्बकदंभधरौ प्रक्षालयन्ती
 स्थिता ॥”)
 सुस्तकः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
 सितस्थाने । ३८ अध्याये ।
 “रास्त्रारखधवर्षाभूकटुकोशीरवारिदेः ।
 जायमाणाऽतारक्तापञ्चमूलविभीतकैः ॥”
 वारिदातरि, त्रि । यथा, मनौ । ४ । २२६ ।
 “वारिदस्तृप्तिमाप्नोति दीर्घमाशुर्हिरण्यदः ।
 गृह्णोऽग्राणि वेष्टानि रूप्यदो रूपसुत-
 मम् ॥”)
 वारिधिः, पुं, (वारीणि धीयन्ते अस्मिन्निति ।
 धा + “कर्मण्यधिकरणे च ।” ३ । ३ । ६३ ।
 इति कः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ३०१ ।
 “तद्ब्रह्मोत्पततारैव वारिधौ स विदूषकः ।
 न जालवसरे प्राप्ते सत्त्ववानवसीदति ॥”)

वारिनाथः, पुं, (वारीणां नाथः ।) वरुणः ।
 समुद्रः । मेघः । इति केचित् ॥
 वारिनिधिः, पुं, (वारीणि निधीयन्ते अस्मिन्नेति ।
 नि + धा + किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ७८ ।
 “पारादारिनिधेः प्राप्ताः काश्चिरेवधुनापि ये ।
 राज्ञां यात्रासु निर्यान्ति ख्याता वारिध्वजाः
 पुरः ॥”)
 वारिपथिकः, त्रि, (वारिपथेन गच्छतीति । वारि-
 पथ + “उत्तरपथेनाहूतश्च ।” ५ । १ । ७७ ।
 इत्यत्र “आहूतप्रकरणे वारिजलकान्तर-
 पूर्णादुपसंख्यानम् ।” इति वार्तिकसूत्रात् ७ ।
 जलपथगामी । वारिपथं गच्छतीत्यर्थे षष्ठी-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (वारिपथेन आहूतम् ।
 इति काशिका ॥)
 वारिपर्णी, स्त्री, (वारिणि पर्णाग्न्यस्या इति ॥
 वारिपर्ण + “पाककर्णपर्णपुष्पेति ।” ४ । १ । ६४ ।
 इति डीष् ।) कुम्भिका । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ।
 अस्या गुणाः ।
 “वारिपर्णी हिमा तित्ता न्दो खाह्नी सरा पटुः ।
 दोषत्रयकरी रूक्षा शोणितज्वरशोषकतु ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वारिपालिका, स्त्री, (वारीणि पालयति सूर्य-
 रश्मिगर्भो रक्षतीति । पालि + खल् । टाप् ।
 अत इत्वम् ।) खमलिका । इति शब्दमाला ॥
 वारिप्रवाहः, पुं, (वारिणः प्रवाहः ।) निर्भरः ।
 इति शब्दमाला ॥
 वारिप्रज्ञी, स्त्री, (वारिजाता प्रज्ञी ।) वारि-
 पर्णी । इति शब्दमाला ॥
 वारिवदरा, स्त्री, (वारिपरिपूर्णा वदरेव ।)
 प्राचीनामलकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिवालकं, स्त्री, (वारिणो वालकम् ।) द्वीव-
 रम् । इति हारावली । १७८ ॥
 वारिभवं, स्त्री, (वारिणे नेत्रजलाय भवति प्रभव-
 तीति । भू + अच् ।) ओतोऽञ्जनम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (जलभवमाने, त्रि ॥)
 वारिमसिः, पुं, (वारि मसिरिव श्लामताजनकं
 यस्य । सजलमेघस्यैव कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम् ।)
 मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिसूक्, [च्] पुं, (वारि सुच्छतीति । सुच् +
 क्तिप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 रघौ । ४ । ८६ ।
 “स विश्वजितमाजङ्गे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
 आदानं हि विसर्गाय सतां वारिसुचामिव ॥”)
 वारिमल्ली, स्त्री, (वारिणि मूलं यस्याः । “पाक-
 वर्णपर्णैति ।” ४ । १ । ६४ । इति डीष् ।)
 वारिपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारिरथः, पुं, (वारिषु रथ इव गमनसाधनत्वात् ।)
 भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिराशिः, पुं, (वारीणां राशयो यत्र ।)
 समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-
 सरित्सागरे । ६३ । ६८ ।

“तस्य भक्षयतो हस्ताक्षुतमेकसुदुस्वरम् ।
 जघास शिशुमारोऽन वारिराशिरजलाश्रयः ॥”
 वारीणां राशिः । जलसमूहश्च । यथा, रघौ ।
 ४ । ४६ ।
 “शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां
 जालानि कर्षन्नुत्सा स पञ्चातु ।
 पूर्वं तद्रूपीकृतवारिराशिः
 सरित्प्रवाहस्तटसुतसर्प ॥”)
 वारिरुहं, स्त्री, (वारिणि रोहति जायते इति ।
 रुह + “इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः ।” १ । १ । ३५ ।
 इति कः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, किराताजुनीये । ५ । १३ ।
 “विकचवारिरुहन्दधतं सरः
 सकलहंसगणं शुचिमानसम् ।
 शिवमगात्मजया च कृतैर्यथा
 सकलहंसगणं शुचिमानसम् ॥”)
 जलजाति, त्रि ॥
 वारिलोमा, [न्] पुं, (वारिणि लोमानि यस्य ।
 यदा, वारिलोमि यस्य ।) वरुणः । इति जटा-
 धरः ॥
 वारिवदनं, स्त्री, (वारिपुल्लं वदनं यस्मात् ।
 तत्सुवेनेन सुखे जलनिस्वात्तथात्वम् ।) प्राची-
 नामलकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 वारिवरं, स्त्री, करमर्दकम् । इति जटाधरः ॥
 वारिवल्लभा, स्त्री, (वारि वल्लभमस्याः । खजनक-
 त्वात् ।) विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वारिवासः, पुं, (वारिसमीपे वासोऽस्य । यद्वा,
 वारिपर्युषितास्मादिजलं वासयति सुगन्धीकरो-
 तीति । वास + अण् ।) शौण्डिकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ५६५ ॥
 वारिवाहः, पुं, (वारि वहतीति । वह + “कर्म-
 ण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।) मेघः ।
 सुक्ता । इत्यमरः ॥
 वारिवाहनः, पुं, (वाहयतीति । वाहि + ल्युः ।
 वारीणां वाहनः ।) मेघः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 वारिशः, पुं, (वारिणि सागरजले शेते इति ।
 शी + डः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वारिसम्भवं, स्त्री, (वारिप्रधानदेशेषु सम्भव उत्-
 पत्तिर्यस्य ।) लवङ्गम् । सौवीराञ्जनम् । उशी-
 रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वारिसम्भवः, पुं, (वारिप्रधानस्थानेषु सम्भव उत्-
 पत्तिर्यस्य ।) यावनालशरः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (वारिषु सम्भवोऽस्य । वारिजात-
 माने, त्रि । यथा, रामायणे । ५ । ६६ । ६ ।
 “इतस्तु किं दुःखतरं यमिमं वारिसम्भवम् ।
 मयि पश्यामि सौमित्रे । वैदेहीमागतं
 विना ॥”)
 वारी, स्त्री, (वार्धतेऽनयेति । वृ + शिच् + “वसि-
 वपियजिराजिब्रजसिद्धिनिराश्रिवादिवारिभ्य
 इप् ।” उणा० ४ । १२४ । इति इप् । वा
 डीष् ।) गजवन्धिनी । (यथा, रघुवंशे । ५ । ४५ ।

वारुणिः

“वभौ भिन्दन् दृष्टतस्तरङ्गान्
वार्यगलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥”)

कलसी । इति धरणिः ॥

वारौटः, पुं, (वार्यो गजवन्धनभूम्यामेततीति ।
इट् + कः ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥

वारौशः, पुं, (वारौणामौशः ।) समुद्रः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥

वारः, पुं, (वारयति रिपूनि । वृ + णिच् +
वाङ्मूलकात् उण् ।) विजयकुञ्जरः । इति
हारावली । १६० ॥

वारुटः, पुं, खट्विः । अन्तश्चया । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वारुणं, स्त्री, (वरुणो देवतास्येति । वरुण +
अण् ।) जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शत-
भिधानचक्रम् । यथा, तिथितत्त्वे ।

“वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥”

उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ ।
३ । १५ ।

“वारुणं कालिकाख्यं शास्त्रं नन्दिकतं

शुभम् ।

सौरं पाराशरप्रोक्तमादित्यं चातिविस्तरम् ॥”

पुं, भारतस्य खण्डविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । ३ । ६ ।

“इन्द्रदीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्तथा वारुणः ॥”)

वरुणसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

“पश्चिमे पुष्पदन्तश्च वारुणश्च प्रशस्यते ।

उत्तरेण तु भस्माटं सौम्यश्च शुभदं भवेत् ॥

उडुम्बरस्तथा धाम्ने वारुणे पिप्पलः शुभः ।

अश्वत्थोत्तरतो धन्यो विप्ररीताख्यसिद्धये ॥”

इति मात्से २२६ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । ३ । १०२ । १ ।

“समुद्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम् ।

कालेयाः संप्रवर्तन्ते त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥”)

वारुणकर्म, स्त्री, (वारुणं जलसम्बन्धि कर्म ।)

जलाशयखननादि । तस्य शुभाशुभकालादि
यथा,—

यम उवाच ।

“सुदिने शुभनक्षत्रे चन्द्रतारावलेयुते ।

सदृतुस्तु भवेद्यत्र काले तस्मिन् विधिः स्मृतः ॥

सदृतौ तु कृते कर्तुः संपूर्णस्तम्भनोरथः ।

कर्कटे पुत्रलाभस्तु सौख्यं तु मकरे भवेत् ॥

मीने यशोऽर्थलाभस्तु कुम्भे च सुवहूदकम् ।

वृषे च मिथुने वृद्धिर्वृद्धिके निर्जलं भवेत् ॥

पितृद्विस्तु कन्यायां तुलायां सत्यसङ्गतिः ।

चिंहे मेघे धनं नाशं जलस्य कुरुते द्विज ।

तथा चैतेषु लम्बेषु वारुणं कर्म नो दिशेत् ॥”

इति बह्विपुराणे वारुणारामप्रतिष्ठानामा-
ध्यायः ॥

वारुणिः, पुं, (वरुणस्यापत्यं पुमान् । वरुण +
इण् ।) अगस्त्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, महाभारते । ३ । १०५ । १ ।

वारुणी

“समुद्रं समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।

उवाच सहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् ॥

अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ॥”

वशिष्ठः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ७ ।

“स वारुणस्तपस्ते तस्मिन् भरतसत्तम ।।

वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥”

विमतापुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।

“तार्क्ष्यश्चारिणेमिष्य तथैव गरुडारुणौ ।

आरुणिर्वारुणिश्चैव वैततेयाः प्रकीर्तिताः ॥”

भृगुः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ । १ ।

“भृगुर्ह वै वारुणिः । वरुणं पितरं विद्ययाति-
मेने । तद् वरुणो विदाश्चार ॥”)

वारुणी, स्त्री, (वरुणस्येयम् । “तस्येदम्” ४ ।

३ । १२० । इत्यण् । डीप् ।) सुरा । (यथा,

मनौ । ११ । १४७ ।

“अज्ञानादवारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।

मतिपूर्वमनिर्द्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥”

मदिराधिष्ठात्री देवी । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।

६ । ६३ ।

“किमेतदिति सिद्धानां दिवि चिन्तयतां ततः ।

कभूव वारुणी देवी मदावृणितलोचना ॥”

“वारुणी मदिराधिष्ठात्री देवी ।” इति तट्टी-

कायां श्रीधरखामी । वरुणपत्नी । वारुणी-

वल्लभशब्ददर्शनात् ॥ यथा, महाभारते । २ ।

६ । ६ ।

“यस्यामास्ते स वरुणो वारुण्या च समन्वितः ।

दिवरत्नाम्बरधरो दिवाभरणभूषितः ॥”

नदीविशेषः । यथा, गो० रामायणे । २ । ७० । १२ ।

“पूर्वेण वारुणीं तीर्त्वा कुरुक्षेत्रे सरस्वतीम् ।

सरांसि च प्रफुल्लानि नदींश्च विमलोदकाः ॥”)

पश्चिमदिक् । इत्यमरः । १ । ३ । ५१ ॥ (यथा,

नैषधचरिते । ४ । ६० ।

“वह विष्णुदमालि मदीरिते-

स्यजसि किं द्विजराजधिया विधुम् ।

किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः

मतित एष निषेय हि वारुणीम् ॥”

विद्याविशेषः । यथा, तैत्तिरीयोपनिषदि ।

३ । तृतीयवल्ग्याम् ६ । षष्ठानुवाके । “आनन्देन

जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयत्यभिसंविश-

न्तीति । सैवा भार्गवी वारुणी विद्या ॥”

अश्वानां कृषाविशेषः । यथा, अश्ववेदके ।

३ । १७३ ।

“सुहृस्फटिकसङ्काशा सुस्निग्धा चैव वारुणी ॥”)

शतभिषानचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मण्ड-

दूक्षा । इति मेदिनी । गे, ६० ॥ इन्द्रवारुणी ।

दूक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शतभिषानचक्र-

युक्तचैत्रकृष्णत्रयोदशी । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥”

वारुणं शतभिषा ।

“शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।

गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥

वारुणः

शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।

महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलसहरेत् ॥

अत्र संज्ञाविधेः सार्धकत्वाय निमित्तत्वेन मास-

पक्षतिथ्युल्लेखानन्तरं महावारुणीमहामहा-

वारुण्याबुल्लेखनीये । तेन चैव मासि कृष्ण-

पक्षे त्रयोदश्यां तिथौ महावारुण्यां महा-

महावारुण्यां यथायथं प्रयोज्यम् । न चात्र ।

“स्नानं कुर्वन्ति वा नार्थश्चन्द्रे शतभिषां गते ।

सप्तजन्म भवेयुक्ता दुर्भगा विधवा ध्रुवम् ॥”

इति ॥

“त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याश्च विशेषतः ।

शूद्रविट्चक्षियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥”

इति प्रचेतोजावालिचचनाभ्यां स्त्रीणां शूद्रादी-

नाश्च स्नाननिषेध इति वाच्यम् ।

“भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरेः ।

तन्निष्ठं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु ॥”

इति हेमाद्रिधृतवचनेन रागप्राप्तस्नान एव

निषेधात् न चत्रेऽपि तथा कल्पनात् । अत्र

त्रयोदश्यां पूर्णायां पूर्वाह्नेतरकाले न चचादि-

सत्त्वे परदिने पूर्वाह्ने तिथिचक्षुरालाभेऽपि पूर्व-

दिन एव स्नानम् । राजावपि वारुण्यादिषु

गङ्गायां स्नानम् ।

“दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।

स्नात्वाश्वमेधं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलेः ॥”

इति ब्रह्माण्डपुराणे सामान्यतः प्रतिप्रसवात् ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ वरुणप्रेरितवृन्दा-

वनस्यकदम्बरकोटरनिःसृतबलदेवपीतवारुणी ।

यथा,—

पराशर उवाच ।

“वने विचरतस्तस्य सह गोपैर्महात्मनः ।

मानुषच्छङ्करूपस्य शेषस्य धरणीधृतः ॥

निष्पादितोरुकार्यस्य कार्योन्मोर्वीविचारिणः ॥

उपभोगार्थमत्यर्थं वरुणः प्राह वारुणीम् ॥

अभीष्टा सर्वदा यस्य मदिरे त्वं महौजसः ।

अनन्तस्योपभोगाय तस्य गच्छ सुदे शुभे ॥

इत्युक्ता वारुणी तेन सन्निधानमथाकरोत् ।

वृन्दावनवनोत्पन्नकदम्बरकोटरे ॥

विचरन् बलदेवोऽपि मदिरागन्धसुत्तमम् ।

आप्राय मदिरातर्षमवापाय पुरातनम् ॥

ततः कदम्बात् सहसा मदधारां स लाङ्गली ।

पतन्तीं वीक्ष्य मैत्रेय प्रययौ परमां सुदम् ॥

पपौ च गोपगोपीभिः समवेतो सुदान्वितः ।

उपगीयमानो ललितं गीतवाद्यविशारदः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २५ अध्यायः ॥

वारुणीवल्लभः, पुं, (वारुण्या वल्लभः । वारुणी-

वल्लभा यस्येति वा ।) वरुणः । इति शब्दमाला ॥

वारुणः, पुं, फणिनां राजा । इति मेदिनी । डे, ३३ ॥

तन्मते पवर्गोयादिः । किन्तु वृधातोः उण्ड-

प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् अन्तःस्थादौ लिखितः ॥

वारुणः, पुं स्त्री, (वृ + उण्डः ।) नौसिकपात्रम् ।

नेत्रमलम् । कर्णमलम् । इति मेदिनी । तं,

३३ ॥

वारुण्यो, स्त्री, (वारुण + गौरादित्वात् डीष् ।)
हारपिण्डी । इति मेदिनी । ते, ३३ ।
वारेन्नी, स्त्री, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
यथा,—

“प्राच्यां मागधश्रीणौ च वारेन्नीगौडराडकाः ।
वर्द्धमानतमोलिप्रप्राग्योतिषोदयाद्रयः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अधुना राजशाहीनामकदेशैकदेशः ॥

वार्त्ती, स्त्री, (वृत्ताणां सम्बद्ध इति । वृत् + “तस्य
सम्बद्धः ।” ४ । २ । ३७ । इति अण् ।) वनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (वृत्तस्येदमित्यण् ।) वृत्त-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

“वार्त्ती वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वार्त्ती, स्त्री, (वृत्तस्यापत्यं स्त्री । वृत् + अण् ।
डीष् ।) स्त्रीविशेषः । (यथा, महाभारते ।
१ । १६७ । १५ ।

“तथैव सुनिजा वार्त्ती तपोभिर्भावितात्मनः ।

सङ्गताभूद्दृश भाट्टनेकनाम्नः प्रचेतसः ॥”

इयं हि मारिषापरनाम्नी ऋष्यमुनेरौरसात्
प्रज्ञोचागर्भगता सती पश्चात् वृत्तेभ्य उत्पन्ना ।
तत्कथा यथा, विष्णुपुराणे ॥ १२५ । १—५३ ।

पराशर उवाच ।

“तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतःसु मंहीरुहाः ।

अरक्ष्यमाणामावृत्तं भूवाय प्रजाक्षयः ॥

नाशकन्मासतो वातुं वृतं खमभवद् इमेः ।

दृशवर्षसहस्राणि न शेकुश्चेदितुं प्रजाः ॥

तद् दृष्ट्वा जलनिष्क्रान्ताः सर्वे क्रुद्धाः प्रचेतसः ।

सुखेभ्यो वायुमग्निश्च तेऽरुजन् जातमन्यवः ॥

उन्मूलानथ तान् वृत्तान् कल्पावायुरशोषयत् ॥

तान्मिरदद्दद् घोरस्तत्राभूद् इमसंचयः ॥

इमचयमधो दृष्ट्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु ।

उपगम्याज्जीवेतान् राजा सोमः प्रजापतीन् ॥

कोपं यच्छत राजानः शृणुष्व च वचो मम ।

सन्धानं वः करिष्यामि सह चितिरुहैरहम् ॥

रत्नभूता च कन्येयं वार्त्ती वरवर्णिनी ।

भविष्यं जानता पूर्वं मया गोभिर्विद्धिता ॥

मारिषा नाम नान्नेषा वृत्ताणामिति निर्मिता ।

भार्या वोऽस्तु महाभागा ध्रुवं वंशविवर्द्धिनी ॥

युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः ।

अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान् दक्षो नाम प्रजापतिः ॥

मम चाग्नेन संयुक्तो युष्मत्तेजोमयेन वै ।

अग्निनामिसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति ॥

कण्डुर्नाम सुनिः पूर्वमासीद् वेदविदां वरः ।

सुरभ्यो गोमतीतीरे स तेषां परमं तपः ॥

तत्तुचोभाय सुरेन्नेज प्रज्ञोचाख्या वराधराः ।

प्रयुक्ता चोभयामास तद्वर्षिं सा शुचिस्मिता ॥

चोभितः ॥ तथा सार्द्धं वर्षाणामधिकं शतम् ।

अतिष्ठन्मन्दरोण्यां विषयासक्तमानसः ॥

सा तं प्राह महात्मानं गन्तुमिच्छाम्यहं दिवम् ।

प्रसादसुमुखो ब्रह्मन् अनुज्ञां दातुमर्हसि ॥

सत्यैवसुक्तः स सुनिस्तस्यामासक्तमानसः ।

दिनानि कतिचिद् भद्रे स्वीयतामित्यभाषत ॥

एवमुक्ता सतस्तेन सार्द्धं वर्षशतं पुनः ।

वसुजे विषयासक्तौ तेन सार्द्धं महात्मना ॥

अनुज्ञां देहि भगवन् ब्रजामि त्रिदिवालयम् ।

उक्तस्तथेति स सुनिः स्वीयतामित्यभाषत ॥

पुनर्गते वर्षशते सार्द्धिके सा शुभानना ।

यामौल्याह दिवं ब्रह्मन् प्रणयस्मितशोभनम् ॥

उक्तस्तथैव स सुनिरुपगुह्यायतेषणाम् ।

प्राह्यास्ततां क्षणं सुभु चिरं कालं गमि-

ष्यसि ॥

तच्छापभीता सुश्रीणी सह तेनर्षिणा पुनः ।

शतद्वयं किञ्चिद्गुणं वर्षाणामन्यतिष्ठत ॥

गमनाय महाभागो देवराजनिवेशनम् ।

प्रोक्तः प्रोक्तस्तथा तन्मया स्वीयतामित्यभाषत ॥

तं सा शापभयाद् भीता दाक्षिण्येन च

दक्षिणा ।

प्रोक्ता प्रणयमङ्गार्तिवेदनी न जहौ सुनिम् ॥

तथा च रमतस्तस्य महर्षेस्तदहर्निशम् ।

नवं नवमभूत् प्रेम मन्मथाविष्टचेतसः ॥

एकदा तु त्वरायुक्तो निष्क्रामोऽटजान्मुनिः ।

निष्क्रामन्तश्च कुचेति गम्यते प्राह सा शुभा ॥

इत्युक्तः स तथा प्राह परिवृत्तमहः शुभे ।

सन्त्योपास्तिं करिष्यामि क्रियालोपोऽन्यथा

भवेत् ॥

ततः प्रहस्य सुदिता तं सा प्राह महासुनिम् ।

किमद्य सर्वधर्मेभ्यः परिवृत्तमहस्तव ॥

बहूनां विप्र वर्षाणां परिणाममहस्तव ।

गतमेतन्न कुरुते विस्मयं कस्य कथ्यताम् ॥

सुनिरुवाच ।

प्रातस्त्वमागता भद्रे नदीतीरमिदं शुभम् ।

मया दृष्टासि तन्वङ्गि प्रविष्टा च ममाश्रमम् ॥

इयच्च वर्तते सन्त्या परिणाममहर्गतम् ।

उपहासः किमर्थोऽयं सद्भावः कथ्यतां मम ॥

प्रज्ञोचोवाच ।

प्रत्युषस्यागता ब्रह्मन् सत्यमेतन्न ते नृषा ।

किन्त्वद्य तस्य कालस्य गतान्यब्दशतानि ते ॥

सोम उवाच ।

ततः ससाध्वसो विप्रस्तां पप्रच्छायतेषणाम् ।

कथ्यतां भीरु कः कालस्तथा मे रमतः सह ॥

प्रज्ञोचोवाच ।

सप्तोत्तराण्यतीतानि नववर्षशतानि ते ।

मासाश्च घटं तथैवान्यत् समतीतं दिनत्रयम् ॥

ऋषिरुवाच ।

सत्यं भीरु वदस्येतत् परिहासोऽयं वा शुभे ।

दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिहासितम् ॥

प्रज्ञोचोवाच ।

वदिष्याम्यनृतं ब्रह्मन् कथमत्र तवान्तिके ।

विशेषेणाय भवता पृष्टा मार्गानुवर्तिना ॥

सोम उवाच ।

निशम्य तद् वचः सत्यं ॥ सुनिर्गुणमन्दाः ।

घिङ्मां घिङ्मामतीवेत्यं निनिन्दात्मानमा-

क्षणा ॥

सुनिरुवाच ।

तपसि मम नष्टानि हतं ब्रह्मविदां धनम् ।

हतो विवेकः केनापि योषिष्कोऽहय निर्मिता ॥

ऊर्म्मिषट्कातिगं ब्रह्म ज्ञेयमात्मजयेन मे ।

मतिरेषा हता येन धिक् तं काममहाग्रहम् ॥

व्रतानि वेदविद्याभिकारणान्यखिलानि च ।

नरकग्राममार्गेण सङ्गेनापन्नतानि मे ॥

विनिन्द्येत्यं ॥ धर्मज्ञः स्वयमात्मानमात्मना ।

तामध्वरसमासीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥

गच्छ पापे यथाकामं यत् कार्यं तत्कृतं त्वया ।

देवराजस्य मनुजोऽहं कुर्वन्त्या भावचेष्टितेः ॥

न त्वां करोम्यहं भस्म क्रोधतीव्रेण वह्निना ।

सतां साप्तपदं मैत्रसुषितोऽहं त्वया सह ॥

अथवा तव को दोषः किं वा कुप्याम्यहं तव ।

ममैव दोषो नितरां येनाहमजितेन्द्रियः ॥

यया शक्रप्रियार्थिन्या कृतो मे तपसो ययः ।

त्वया धिक् तां महामोहमङ्गुषां सुजुगुप्सिताम् ॥

सोम उवाच ।

यावदित्यं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीति सुमध्यमाम् ।

तावद् गलत्स्वेदजला सा बभूवातिवेषधुः ॥

प्रवेपमाणां सततं खिन्नगात्रलतां सतीम् ।

गच्छ गच्छेति सक्रोधं उवाच सुनिसत्तमः ॥

सा तु निर्भस्मिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात् ।

आकाशगामिनी स्वेदं ममार्ज्जं तरुपल्लवैः ॥

वृत्ताद् वृत्तं ययौ बाला तदग्राहणपल्लवैः ।

निर्मार्ज्जमाना गात्राणि गलत्स्वेदजलानि वै ॥

ऋषिणा यस्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः ।

निर्जगाम ॥ रोमाच्च स्वेदरूपी तदङ्गतः ॥

तं वृत्ता जगद्गुर्भे एकं चक्रं तु भारतः ।

मया चाप्यायितो गोभिः स तदा ववृधे शनैः ॥

वृत्ताग्रगर्भसंभूता मारिषाख्या वरानना ।

तां प्रदास्यन्ति वो वृत्ताः कोप एव प्रशान्त्य-

ताम् ॥

कण्ठोरपत्यमेवं सा वृत्तेभ्यश्च समुद्भवा ।

ममापत्यं तथा वायोः प्रज्ञोचा तनया च सा ॥

॥ चापि भगवान् कण्डुः क्षीणी तपसि सत्तमः ।

पुरुषोत्तमाख्यं मैत्रेय विष्णोरायतनं ययौ ॥

तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरैः ।

ब्रह्मपारम्यं कुर्वन् जपमेकाग्रमानसः ।

ऊर्द्धवाहुर्महायोगी स्थित्वासौ भूपनन्दनाः ॥”

वार्त्ती, पुं, हंसः । वारि चरतीत्यर्थे उग्रप्रत्ययेन

निष्पन्नः । इति सुगन्धोदयाकरणम् ॥

वार्त्तिकः, त्रि, (वर्णलेखनं शिक्षणमस्य । वर्ष +

ठञ् ।) लेखकः । इति शब्दमाला ॥

वार्त्ती, स्त्री, असारम् । आरोग्यम् । इत्यमरः ।

३ । ३ । ७५ ॥

वार्त्ती, त्रि, (वृत्तिरस्यस्येति । “प्रज्ञाअहार्ष्टा-

वृत्तिभ्यो णः ।” ५ । २ । १०१ । इति णः ।)

निरामयः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ वृत्ति-

शाली । इत्यजयपालः ॥

वार्त्तिकः, पुं, पक्षिविशेषः । वटेर इति भाषा ।

यथा—

वार्ताकुः

“वार्ताको वार्ताकश्चित्रस्ततोऽन्या वर्तका स्मृता ।
वर्तकोऽग्निकरः शीतो ज्वरदोषत्रयापहः ।
सुरच्छः शुक्रदो बल्यो वर्तकाख्यगुणा ततः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वार्ता, स्त्री, (वृत्तिरस्यां अस्तीति । “प्रज्ञाश्रद्धा-
र्चावृत्तिभ्यो णः ।” ५ । २ । १०१ । इति णः ।
ततश्चाप् ।) दुर्गा । यथा,—
“पञ्चादिपालनाद्देवी कृषिकर्मन्तकारणात् ।
वर्तनाद्वारणाद्वापि वार्ता सा एव गीयते ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

वृत्तिः । जनश्रुतिः । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
उदन्तः । (यथा, मोहसुत्रे । ८ ।

“यावद्विज्योपायनशक्तः

तावन्निजपरिवारो रक्तः ।

तदगुच जरया जर्जरदेहे

वार्ता कोऽपि न पृच्छति गेहे ॥”)

वातिङ्गणः । कथ्यादि । इति मेदिनी । ते, ५६ ॥
(यथा, मनौ । ६ । ३२६ ।

“वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।

वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥”

वार्तयं चतुर्विधा । यथा, भागवते । १० । २४ । २१ ।

कृषिवाणिज्यगोरक्षाकुसीदं तुर्यसुच्यते ।

वार्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम् ॥”)

वार्ताकः, पुं, (वर्तते वेनेति । वृत् + “वृतेर्ह्रस्व ।”

उणा० ३ । ७६ । इति काकुः । “बाहु-

लकात् उकारस्यात्वेत्वे वार्ताकवार्ताक्यौ ।”

इत्यञ्जलदत्तोक्ता सिद्धम् ।) वार्ताकुः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ वार्ताकपक्षी । इति भाव-
प्रकाशः ॥

वार्ताकी, [नृ] पुं, वार्ताकुः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वार्ताकी, स्त्री, वृद्धती । इति भावप्रकाशः ॥

वार्ताकुः । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

वार्ताकुः, स्त्री, (वर्तते इति । वृत् + “वृते-
र्ह्रस्व ।” उणा० ३ । ७६ । इति काकुः ।)

खनामख्यातफलवृक्षः । वेगुन इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । हिङ्गुली २ खिंदी ३ भगदकी ॥

दुष्प्रधर्षिणी ५ वार्ताकी ६ वार्ता ७ वाति-

ङ्गणः ८ वार्ताकः ९ शाकविल्वः १० राज-

कुश्याण्डः ११ । इति जटाधरः ॥ वार्ताकः १२

वातिगमः १३ वृन्ताकः १४ वङ्गणः १५

अङ्गणः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ कण्ट-

वृन्ताकी १७ कण्टाणुः १८ कण्टपत्रिका १९

निद्रालुः २० मांसकफला २१ वृन्ताकी २२

महोदिका २३ चित्रफला २४ कण्टकिनी २५

महती २६ कट्फला २७ मिश्रवर्णफला २८

नीलफला २९ रक्तफला ३० शाकश्रेष्ठा ३१

वृत्तफला ३२ वृषप्रियफला ३३ । अस्या गुणाः

कटुत्वम् । कषयत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तना-

शित्वम् । बलपुष्टिकारित्वम् । हृद्यत्वम् । गुरु-

त्वम् । वातेषु निन्दितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

वार्ताघ्नः

“अभिप्रदा मारुतनाशिनी च
शुक्रप्रदा शोणितवर्हिनी च ।
हृत्तासकासारचिनाशिनी च
वार्ताकुप्रेषा गुणसमयुक्ता ॥

सा बाला कफवातघ्नी पृक्ता सञ्चारपित्तला ।

सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी ॥

अङ्गारपक्ता वार्ताकुः किञ्चित्पित्तकरी मता ।

कफमेदोऽनिलहरा सरा लघुतरा परा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्यच्च ।

“वृन्ताकं खाडु तौक्ष्ण्यं कटुपाकमपित्तलम् ।

ज्वरवातवलासघ्नं दीपनं शुक्रलं लघु ॥

तद्बालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं गुरु ।

वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारोपरिपाचितम् ॥

कफमेदोऽनिलामममत्यन्तं लघु दीपनम् ।

तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् ॥

अपरं श्वेतवृन्ताकं कुकुटाखसमं भवेत् ।

तदर्शः सु विशेषेण हितं हीनश्च पूर्वतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वार्ताकुः, पुं, (वृत् + काकुः ।) वार्ताकी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वार्तायनः, पुं, (वार्तानामयनमनेनेति ।) प्रवृत्तिः ।

तत्पर्यायः । हेरिकः २ गूढपूरुषः ३ प्रणिधिः ४

यथार्हवर्णः ५ अवसर्पः ६ मन्त्रवित् ७ चरः ८

स्यशः ९ चारः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

३६८ ॥

वार्तावहः, पुं, धान्यतण्डुलादेर्वार्तां वहति यः ।

पवारो इति भाषा । तत्पर्यायः । वैवधिकः २ ।

इत्यमरभरतौ ॥ वार्तावहः ३ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ संवादवाहके, त्रि ॥

वार्ताकः, पुं, (वृत्तिं वेदेति । वृत्ति + उक्थादित्वात्

ठक् ।) प्रवृत्तिः । चरः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३४ । ७६ ।

“दुर्गंतो वार्ताकजनो लोभात् किं नाम ना

चरेत् ॥”

(वार्ता कथ्यादित्वात् साधुः । ठक् ।) वैश्यः ।

(वार्ता आरोग्ये साधुरिति । ठक् ।) वार्ताक-

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्ताकी । इति

शब्दरत्नावली ॥ (वृत्तौ साधुरिति । वृत्ति +

“कथादिभ्यश्चक् ।” ४ । ४ । १०२ । इति ठक् ।

कृत्रवृत्तिनिपुणे, त्रि ॥)

वार्ताकं, स्त्री, (वृत्तिर्यन्यकृत्रवृत्तिः । तत्र

साधुः । वृत्ति + “कथादिभ्यश्चक् ।” ४ । ४ । १०२ ।

इति ठक् ।) उक्तानुक्तदुस्कार्थयत्तीकारक-

ग्रन्थः । यथा,—

“उक्तानुक्तदुस्कार्थचिन्ताकारितु वार्ताकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वार्ताका, स्त्री, (वार्ताक + टाप् ।) पश्चिमिषेयः ।

वटेर इति भाषा । तत्पर्यायः । विष्णुलिङ्गी २ ।

इति द्वावावली ॥

वार्ताघ्नः, पुं, (वृत्रघ्न इन्द्रस्यापत्यं पुमान् । वृत्रघ्न

+ अण् ।) अर्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वार्द्धिः

जयन्तः । वृत्तघ्नसम्बन्धिनः, त्रि ॥ (यथा, भाग-
वते । ६ । १२ । ३४ ।

“तदा च खे दुर्द्धभयो विनेदु-

र्गन्धर्वसिद्धाः समहर्षिसिद्धाः ।

वार्द्धवलिङ्गैस्समभिष्टुवाना

मन्त्रैर्मृदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥”)

वार्द्धरं, स्त्री, कण्ठलावीजम् । दक्षिणावर्त्तशङ्खः ।

काकचिञ्चा । भारती । इति मेदिनी । रे, २११ ॥

कमिजम् । जलम् । आम्बवीजम् । इति विश्वः ॥

वार्द्धलं, स्त्री, (वार्भिः सलिलैर्दलतीति । दल +

अच् । सदा मेघाच्छन्नवृष्टिपातात्तथात्वम् ।)

दुर्द्दिनम् । इति मेदिनी । ले, ११६ ॥ तन्मते

पवर्गोयादिः ॥ (बादल इति भाषा ॥)

वार्द्धलः, पुं, (वार्द्धल्यतेऽनेति । दल + “पुंवि

संज्ञार्या चः प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति

चः ।) मेलानन्दा । सा तु मस्याधारः । इति

मेदिनी । ले, ११६ ॥

वार्द्धकं, स्त्री, (वृद्धाणां सम्बद्धः । “गोत्रोत्तोर-

भेति ।” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र “वृद्धाचेति ।”

काशिकोक्तेः पुं ।) वृद्धसंघातः । (वृद्धस्य

भावः कर्म वेति । मनोज्ञादित्वात् पुं ।)

वृद्धस्य भावः । वृद्धस्य कर्म । इति मेदिनी ।

के, ५६ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०६ ।

२४ ।

“वाल्मे वालक्रिया पूर्वं तदहं कौमारके च या ।

यौवने चापि या योग्या वार्द्धके वनसंश्रया ॥”

त्रि, वृद्धः । यथा, नैषधे । १ । ७७ ।

“फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे

वयोऽतिपातोऽगमतावतवैपति ।

स्थितेः समादाय महर्षिर्वाहकाद्

घने तदातिथ्यमग्निचि प्राग्विभिः ॥”

“महर्षीणां सुनिश्रेष्ठानां मध्ये यो वार्द्धको वृद्ध-

स्तस्मात् । त्रिष्टु स्याद्वार्द्धको वृद्धे स्त्रीव सद्भाव-

संघयोरिति वलः ।” इति तट्टीका ॥)

वार्द्धक्यं, स्त्री, (वार्द्धकमेव । वार्द्धक + चतुर्वर्णादि-

त्वात् स्वार्थे ण्यच् ।) वृद्धावस्था । तत्पर्यायः ।

वार्द्धकम् २ वृद्धत्वम् ३ स्याविरम् ४ । इति

जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५२ । ८ ।

“आत्मानं मन्यमानापि कृतकृत्यं श्रमान्विता ।

वार्द्धक्येन च राजेन्द्र ! तपसा चैव कर्षिता ॥”)

वार्द्धिः, पुं, (वारि जलानि धीयन्तेऽनेति । घा +

किः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

देवीभागवते । ८ । २० । ११ ।

“सोऽनन्तो भगवान् देवोऽनन्तसत्त्वो महाशयः ।

अनन्तगुणवार्द्धिश्च आदिदेवो महाद्युतिः ॥”)

वार्द्धिभवं, स्त्री, (वार्द्धौ समुद्रे भवतीति । भू +

अच् ।) द्रोणीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वार्द्धिभिः, पुं, (वार्द्धिभिकः । एषोऽरादित्वात्

कलोपः ।) वृद्धाजीवः । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

(यथा, मनौ । ३ । १५३ ।

“प्रेष्यो ग्रामस्य राजश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।

प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताभिर्वाहुषिस्तथा ॥”)

वाङ्मय

वार्धक

वालकः

वाङ्मयः, पुं, (वृद्धार्थं वयं वृद्धिः तां प्रयच्छतीति।
“प्रयच्छति गच्छम्।” ४।४।३०। इति ठक्।
“वृद्धे वृद्धिर्भावो वक्तव्यः।” इति वार्तिकोक्तेः।
वृद्धिर्भावः।) वृद्धिर्भावः। लभ्यसुक्। वाङ्म-
योर इति सुदुखोर इति च भाषा। तत्प-
र्यायः। कुसीदकः २ वृद्धाजीवः ३ वाङ्मयः ४।
इत्यमरः॥ कुसीदः ५ कुसीदिकः ६। इति
शब्दरत्नावली॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“समर्धं धान्यमादाय महार्धं यः प्रयच्छति।
स वै वाङ्मयिको नाम ह्ययकववहिकृतः॥”
इति स्मृतिः॥

तस्य वृद्धिग्रहणनियमो यथा, मधुः।
“अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वाङ्मयिकः
शतात्।

द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुसरन्॥
द्विकं शतं च गृह्णीयात् न भवत्यर्थकिल्लिखी।
शतकाधीपणेऽशीतिभागं विंशतिकाः पण्यः॥”
द्विकं पुराणद्वयम्। एवंविधं नियममतिक्रम्य
अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा स्वाच्छन्येन यो
व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम्। आपदि तु
स्वयं करणे नियमातिक्रमे च न दोषः। इति
प्रायश्चित्तविवेकः। इत्यादिकतत्त्वम्॥

वाङ्मयं, स्त्री, (वाङ्मयिर्भावः। वाङ्मयि + अण्।)
धान्यवर्द्धनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा,
मनौ। ११।६२।

“कन्याया दूषणश्चैव वाङ्मयं व्रतजोपनैम्।
तद्भागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः॥”)

वाङ्मयं, स्त्री, (वाङ्मयः समुद्रस्येदमिति। वाङ्मि +
छण्।) द्रोणीलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

वाङ्म, स्त्री, स्त्री, (वङ्मै इदमिति। वङ्मौ + “वर्मणो
२ण्।” ५।१।१५। इति अण्।) चर्मरज्जुः।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः॥

वाङ्मोणसः, पुं, (वाङ्मोव नासिकास्येति। “अण्
नासिकायाः संज्ञायां नसं चासूलात्।” ५।
४।११८। इति अच् नसादेशश्च। “पूर्व-
पदात् संज्ञायामगः।” ८।४।३। इति
अत्वम्।) पशुविशेषः। यथा,—

“त्रिविधं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।
वाङ्मोणसः प्रोच्यतेऽसौ ह्ये कथं च संतुष्टतः॥”
प्रतिविशेषः। यथा,—

“नीलश्रीवो रक्तश्रीवः कृष्णपादः सितच्छदः।
वाङ्मोणसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरिति-
प्रियः॥”

तैषां वलिदानफलम्। यथा,—
“रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वाङ्मोणसस्य च।
हस्तिमाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि मत्स्याः॥
महिषायाश्च खड्गानां रुधिरैः शतवर्षि-
कौम्।

हस्तिमाप्नोति परमां शार्दूलधिरैस्तथा॥”

इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः॥
तन्मासेन पिष्टलभियथा,—

“वाङ्मोणसामिधं लौहं कालश्राकं तथा मधु।

दौहित्रामिधमन्यच्च यद्दत्तं तत् कुलोद्भवैः॥
अनन्तां तां प्रयच्छन्ति तस्मिं गौरीसुतस्तथा।
पितृणां नात्र सन्देहो गयाश्राद्धं च पुत्रक॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे श्राद्धकल्याणध्यायः॥

“त्रिविधं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।
वाङ्मोणसस्य तं प्राचुर्यान्निकाः श्राद्धकर्मणि॥
रक्तपादो रक्तशिरा रक्तचक्षुर्विहङ्गमः।
कृष्णवर्णश्च तथा पक्षी वाङ्मोणसो मतः॥”

लौहं रक्तच्छागः।
“दौहित्रं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुस्तिकाः।
कपिलाया हृतश्चैव दौहित्रमिति चोच्यते॥”

गौरीसुतः दशवर्षोद्भवाः। इति तट्टीका॥
वाङ्मो(ण)नसः, पुं, वाङ्मोव नासिकास्येति। नासाया
नसादेशः।) गण्डकः। गण्डार इति भाषा।
यथा,—

“वाङ्मोणसस्त्वैकचरो गण्योऽस्याहश्च गण्डकः॥”
इति त्रिकाण्डशेषः॥

वार्भटः, पुं, (वारि जले भट इव।) कुम्भीरः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

वार्भणं, स्त्री, (वर्मणां समूहः। वर्मन् + “भिच्चा-
दिभ्योऽण्।” ४।२।३८। इति अण्।) वर्मसमूहः।
इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥

वार्भणं, स्त्री, (वर्मणां समूहः। वर्मन् + अण्।)
वर्मसमूहः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

वार्भुक्, [च] पुं, (वाः वारि सुचतीति। सुच् +
क्विप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
भागवते। १०।२४।६।

“तं तात। वयमन्ये च वार्भुकां प्रतिभीश्वरम्।
द्रव्येकमेतस्य सिद्धैर्यजन्ते क्रतुभिर्नराः॥”)

वायुद्भवं, स्त्री, (वारिणि उद्भव उत्पत्तिर्यस्य।)
पद्मम्। इति धनञ्जयः॥ जलजे, त्रि॥

वायं, त्रि, (वारि + अण्।) वारिसन्निधिः। वारि-
शब्दात् व्यापप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (वृद्धं सम्भक्तौ
+ “ऋहलोऽर्थत्” ३।१।२२४। इति ययत्।

वरणीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३।२१।२।
“खड्गमन् देववीतये अहं नो धेहि वायम्॥”

निवारणीयः। यथा, महाभारते। ५।१८६।६।
“स्त्रीभारे परिनिर्निष्ठा पुंस्त्वार्थे हृतनिश्चया।
भौके प्रतिचकीर्षामि नास्मि वार्येति वै पुनः॥”)

वाराशः, पुं, (वारां राशिर्यत्र।) समुद्रः। इति
पुराणम्॥ (वारासनशब्दात् प्रागयं स्यात्॥)

वार्धटः, पुं, (वार्धिव्यते वेष्टते इति। वट +
घर्धकः।) वार्धिवम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वार्धणा, स्त्री, नीलीमक्षिका। इति शब्दरत्ना-
वली॥

वार्धकं, स्त्री, (वर्धयेदम्। वर्ध + अण्। स्वार्थे कन्।)
सुदुर्लभतत्त्वविद्वद्भिरभागात्तर्गतभागविशेषः।
यथा,—

“दशधा विभजन् त्वेवमकरोत् पृथिवीमिमाम्।
इष्टाकुर्व्येष्टदायोदो मध्यदेशमवाप्तवान्।
कीदृशे वार्धकं क्षेत्रं रणदृष्टिर्बभूव॥”

इति बह्मपुराणे सागरोपाख्यानध्यायः॥

वार्धकं, स्त्री, (वर्धयेदम्। वर्ध + अण्। स्वार्थे कन्।)
सुदुर्लभतत्त्वविद्वद्भिरभागात्तर्गतभागविशेषः।
यथा,—

“दशधा विभजन् त्वेवमकरोत् पृथिवीमिमाम्।
इष्टाकुर्व्येष्टदायोदो मध्यदेशमवाप्तवान्।
कीदृशे वार्धकं क्षेत्रं रणदृष्टिर्बभूव॥”

इति बह्मपुराणे सागरोपाख्यानध्यायः॥

वार्धभाणवी, स्त्री, (वृधभाणोरपत्यं स्त्री। वृध-
भाणु + अण्।) वृधभाणुकन्या। श्रीराधा।
यथा,—

“यथा परात्परः कृष्णस्तथं वार्धभाणवी॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः॥
वार्धिकं, स्त्री, (वर्धसु जातमिति। वर्ध + “वर्धभ्य-
छक्” ४।३।१८। इति ठक्।) चाय-
माणा। इति मेदिनी। के, १५६॥

वार्धिकः, त्रि, (वर्धे भवः। वर्ध + “काजात् ठण्”।
४।३।११। इति ठण्।) वर्धभवः। वाल-
रिकः। इति मेदिनी। के, १५६॥ (यथा,
भागवते। ११।११।३७।

“यात्रावलिविधानश्च सर्ववार्धिकपर्वसु॥”)
यथाच।

“श्रुत्वाले महापूजा क्रियते वा च वार्धिकी।
तस्यां ममैतन्नाह्वात्म्यं पठितव्यं समाहितैः॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम्॥

वर्धकालोद्भवश्च॥ (यथा, अध्यात्मरामायणे।
४।४।१।

“तत्र वार्धिकदिनानि राघवो
लीलया मनिगुहासु सञ्चरन्।
पक्कलफलभोगतोषितो
लक्ष्मणेन सहितोऽवसत् सुखम्॥”)

वार्धिकी, स्त्री, (वर्धसु भवा। वर्ध + “वर्धभ्य-
छक्” ४।३।१८। इति ठक्।) चाय-
माणा। इति राजनिर्घण्टः॥

वार्धिला, स्त्री, (वार्जिता शिला। “शाकपार्थि-
वादिनामुपसंख्यानं उत्तरपदलोपश्च” २।१।
६०। इत्यस्य वार्तिकोक्त्या शाकपार्थिवादिवत्
समासः। एषोदरादित्वात् शस्य षः।) करका।
इति शब्दचन्द्रिका॥

वार्धुकः, त्रि, वर्धणशीलः। वृधभाणोऽयं कप्रत्ययेन
निष्पन्नो वर्धुकः। ततः स्वार्थे णप्रत्ययः॥

वा(वार्ध)तं, स्त्री, (वृद्ध्याः फलमिति। “वृद्धादि-
भ्योऽण्” ४।३।१६४। इति अण्। विधान-
सामर्थ्यात्तस्य फले न लुक्।) वृद्धतीफलम्। इत्य-
मरः॥

वा(वार्ध)द्वयः, पुं, (वृद्धद्वयस्यापत्यं पुमान्। वृद्धद्वय
+ अण्।) जरासन्धः। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, देवीभागवते। ४।१६।१६।

“कंसः कुजोऽथ यवनेन्द्रसुतश्च केशरी-
वार्धद्वयो वक्त्रवकीर्णशालसुखाः॥”
वृद्धद्वयस्येदमिति अण्॥) वृद्धद्वयराजसन्ध-
न्विनि, त्रि॥

वा(वार्ध)द्वयः, पुं, (वृद्धद्वयस्यापत्यं पुमान्। वृद्ध-
द्वय + अण्।) जरासन्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वा(वार्ध)लकः, पुं, स्त्री, पारिहायिकः। अङ्कुरीयके,
त्रि। इति मेदिनी। के, १५३॥ अस्वार्थान्त-
राणि पवर्गीयवकारादौ द्रव्यानि। (गन्धयुक्त-
द्रव्यविशेषः, पुं। यथा, वृद्धत्वं हितायाम्। ७७।५।

“सुकुष्ठरेणुनलिका सृक्कारसतगरवालकेस्तुल्यैः।
केशरपत्रविमिश्रैरेव पतियोग्यं शिरःस्नानम्॥”)

वालवः, पुं, ववादिकादशकरणान्तर्गतद्वितीय-
करणः । तत्र जातफलम् ।

“कार्यस्य कर्ता सजनस्य भर्ता
सेनाप्रणीता कुलश्रीलघुक्तः ।
उदारबुद्धिर्बलवान् मनुष्य-
खेदुवालवाख्ये जननं हि यस्य ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

वाल्कं, त्रि, (वल्कस्य वल्कलस्य विकारः । वल्क
+ “तस्य विकारः ।” ४।३।१३४ । इति अण् ।)

वल्कसम्बन्धिवस्त्रम् । चौमादि । इत्यमरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५ । २८ ।

“तथैवाजाविकं हत्वा वस्त्रं चौमस्य जायते ।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वाल्कहर्ता वक्तव्यः ॥”)

वाल्कलं, त्रि, वल्कलनिर्मितम् । वल्कलस्येदं
इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वाल्कली, स्त्री, मदिरा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाल्मिकिः, पुं, (वल्मिके भवः । वल्मिक + इच् ।)

वाल्मीकसुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥
वाल्मीकः, पुं, (वल्मीके भवः । वल्मीक + अण् ।)

रामायणकर्त्ता सुनिः । तत्पर्यायः । प्राचेतसः
२ वाल्मीकिः ३ कविव्येष्टः ४ कुशीवशः ५

वल्मीकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कविः ७
आद्यकविः = । इति जटाधरः ॥

वाल्मीकिः, पुं, (वल्मीके भवः । वल्मीक + इच् ।)
भृगुवंशीयसुनिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यथा —
“रावणान्तकरो राजा रघूणां वंशवर्द्धनः ।
वाल्मीकिर्यस्य चरितं चक्रे भागवतसत्तमः ॥”

इति मात्से १२ अध्यायः ॥
(यथा वा कात्यादशभूमिकायाम् ।

“जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाभवत् ।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥”)

वावडूकः, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा वदतीति ।
वद + यङ् लुक् + “उलूकादयश्च ।” उणा० ४ ।

४१ । इति ऊकः । “सर्वस्वे तु ‘यजजप-
दशामिति ।’ ३ । २ । १६६ । इति बहुलवच-

नादन्यतोऽपि भवत्युक्तप्रत्ययः इति क्त्वा वाव-
डूक इति साधितम् ॥” इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वल-

दत्तः ।) अतिशयवचनश्रीलः । तत्पर्यायः ।
वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३ वक्ता ४ । इत्यमरः ॥

वचकः ५ सुवचाः ६ प्रवाक् ७ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६ । २४ ।

“अमृतस्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि ।
चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वावडूका बहुश्रुताः ॥”)

वावयः, पुं, तुलसीविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कृष्णवावुइ इति भाषा ॥

वावुटः, पुं, वह्निचम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वावृत, य ङ उ संभक्तौ । वरणे । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।)
य ङ, वावृत्यते । उ, वावर्त्तित्वा वावृत्त्वा ।

संभक्तिः सेवनम् । इति दुर्गादासः ॥ (“ततो
वावृत्यमानासाविति भट्टिः ॥”)

वावृत्तः, त्रि, कृतवरणः । इत्यमरः । ३।१।६२ ॥
वाश, य ङ ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-आत्म०-सक०-सेट् ।)
शब्द इह तिरश्चामेव । तिरश्चां वाशितं कृत-

मित्यमरात् । य ङ, वाशयते पक्षी । ऋ, अव-
वाशत् । उद्वाशमानः पितरं स राममिति

भट्टौ । अनेकार्थत्वादाहानार्थः । वासितं
सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वल्क-

वेष्टिते । इति विश्वप्रकाशाद्व्याख्यानोऽयमपीति ।
इति दुर्गादासः ॥

वाशा, स्त्री, (वाशयते इति । वाश शब्दे + “गुरोश्च
हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः । स्त्रियां

टाप् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वाशिः, पुं, (वाशयते इति । वश् + शिच् + “वशि-

वपियजिराजिज्रजिसदिहनिवाशिवादीति ।”
उणा० ४ । १२४ । इति इच् ।) अग्निः । इत्यु-

णादिकोषः ॥
वाशिका, स्त्री, (वाशा + स्त्री कन् । टाप् । अत

इत्वम् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वाशितं, स्त्री, (वाश शब्दे + भावे क्तः ।) पशु-

पक्ष्यादीनां शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ३१ । ५३ ।

“आर्त्तप्रलापान् मा तात ! सलिलस्थः प्रभा-
षिथाः ।

नैतन् मनसि मे राजन् ! वाशितं शकुने-
रिव ॥”)

वाशितः, त्रि, (धातूनामनेकार्थत्वात् वाश सुरभी-
करणे + क्तः ।) सुरभीकृतः । इत्यमरटीकायां

खामी ॥
वाशिता, स्त्री, (वाश + क्तः । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् ।

करिणी । इत्यमरः ॥
वाशिष्ठः, त्रि, वशिष्ठसम्बन्धी । वशिष्ठस्येदं इत्यर्थे

ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । ११५ । २ ।

“लोमशस्तस्य तान् सर्वानाचख्यौ तत्र ताप-
सान् ।

भृगुनङ्गिरसश्चैव वाशिष्ठानथ काश्यपान् ॥”
स्त्री, उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते ।

१ । ३ । १६ ।
“माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठश्च सविस्तरम् ।

एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥”
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ४५ ।

“ऋषिकुल्यां समासाद्य वाशिष्ठश्चैव भारत ! ।
वाशिष्ठं समतिश्रय्य सर्वं वर्णा द्विजातयः ॥”)

वाशिष्ठी, स्त्री, (वशिष्ठस्येवमिति । वशिष्ठ + अण् ।
ङीप् ।) गोमतीनदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वाशुरा, स्त्री, (वाशयते अस्यामिति । वाश शब्दे
+ “मन्दिवाशिमथितचित्तंक्वक्लिथ्य उरश्च ।”

उणा० १ । ३६ । इति उरश्च । टाप् ।)
रात्रिः । इत्युणादिकोषः ॥

वाशं, स्त्री, (वाशयतेऽस्मिन्निति । वाश + “स्कायि-
तच्चिवश्चिवातीति ।” उणा० २ । १३ । इति

रक् ।) मन्दिरम् । चतुष्ययः । इति मेदिनी ।
रे, ८३ ॥

वाशः, पुं, (वाशयतेऽस्मिन्निति । वाश + “स्कायि-
तच्चीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।)

दिवसः । इति मेदिनी । रे, ८३ ॥
वायः, पुं, (वाधते इति । वाध लोङ्ने + “खव्यश्लिष्य-

श्लव्यवाय्यरूपपर्यतस्याः ।” उणा० । ३ । २८ ।
इति परप्रत्यये धस्य घत्वं निपातनात् ।) उष्मा ।

(यथा, रघौ । ७ । ६८ ।
“तस्याः प्रतिद्वन्द्वभवाद्विषादात्

सद्यो विमुक्तं सुखमावभासे ।
निश्वासवाय्यापगमात् प्रपन्नः

प्रसाद मात्मीयमिवात्मदर्शः ॥”)
लोहः । इति मेदिनी । पे, ११ ॥ अश्वः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६४ ।
“प्राङ्गण एव कदा मां श्लिष्यन्ती मनुकाम्पि-

कुचकलसा ।
अंशनिषस्सुखी सा स्तपयति वाय्येण मम

पृष्ठम् ॥”)
वाय्यकः, पुं, (वाय्य + संज्ञायां कन् ।) मारिषः ।

नटिषा शाक इति भाषा । यथा,—
“मारिषो वाय्यको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।

मारिषो मधुरः श्वेतो विष्टम्भी पित्ततुदगुरुः ॥
वातश्लेष्मकरो रक्तपित्ततुद्विषमान्निजित् ।

रक्तमार्षो गुरुर्नाति सचारी मधुरः सरः ।
श्लेष्मलः कटुकः पाके खल्वदोष उदीरितः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
वाय्यका, स्त्री, (वाय्य + संज्ञायां कन् । टाप् ।

अभिधानादिदभावः ।) हिङ्गुपत्री । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वाय्यिका, स्त्री, (वाय्य + संज्ञायां कन् । टाप्
अत इत्वम् ।) हिङ्गुपत्री । तत्पर्यायः ।

कारवी २ पृष्ठी ३ कवरी ४ पृष्ठः ५ । इत्य-
मरः ॥ लक्ष्मपत्री ६ वाय्यिका ७ कवरी ।

इति तट्टीका ॥
वाय्यी, स्त्री, (वाय्य + गौरादित्वात् ङीष् ।)

वाय्यिका । इति शब्दरत्नावली ॥
वाय्यीका, स्त्री, हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

रांधुनी इति ख्यातश्च । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिश्लेष्मनाशि-

त्वश्च । इति राजवल्लभः ॥
वास, तु क उपसेवायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।

(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) उपसेवा
तु गुणान्तराधानाम् । अववशस्त्वं चन्दनः ।

इति दुर्गादासः ॥
वासः, पुं, (वसन्त्यत्रेति । वस निवासे + “हलश्च ।”

३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) गृहम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १७४ । ३४ ।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते विषादं मात्तथाः शुभे ।
नैवं विधेयु वासेषु भयमस्ति वरानने ॥”

वाशयते इति । वास + घञ् ।) वस्त्रम् । इति
तट्टीका ॥ (वस + भावे घञ् ।) अस्त्रस्थानम् ।

वासकः

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ५० ।

“विहारावसथेयव वीरा वासमरोचयन् ॥”
वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ सुगन्धिः । इति
वासधात्वर्थदर्शनात् ॥ * ॥ स्थानविशेषे वासस्य
कर्त्तव्याकर्त्तव्यत्वं यथा,—

देवयान्यवाच ।

“वेदाहं तात बालापि कार्याणान् गतागतिम् ।
क्रोधे चैवाभिवादे वा वेद चापि बलावलम् ॥
शिष्यस्याशिष्यवृत्तेर्हि न चन्त्यं बुभूषता ।
तस्मात् सङ्कीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥
पुंसो येनाभिनन्दन्ति वृत्तेनाभिननेन च ।
न तेषु च वसेत् प्राज्ञः श्रेयोऽर्थो पापबुद्धिषु ॥
ये त्वेवमभिनन्दन्ति वृत्तेनापि जनेन च ।
तेषु साधुषु वस्त्यं स वासः श्रेय उच्यते ॥”

इति मातृये २८ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“धार्मिकैरावृते ग्रामे न आधिवहूले भृशम् ।
न मूद्रराज्ये निवसेत् न पाषण्डजने वृते ॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
सुक्ता समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ॥
अर्द्धक्रोशाद्गदीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमः ॥
नान्यत्र निवसेत् पुण्यं नान्यजग्रामसन्निधौ ॥
न संवसेच्च पतितैर्न चण्डालैर्न पुकृशैः ।
न मूर्खैर्न वलिमैश्च नान्यैर्नान्यावसायिभिः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे २५ अध्यायः ॥

वासः, [सु] स्त्री, (वस्यतेनेति । वस आच्छा-
दने + “वसेर्णिच्” उणा० ४ । २१७ । इत्य-
सुन् । स च णित् ।) वस्त्रम् । इत्यमरः ॥
(यथा, मनौ । ४ । ६६ ।

“उपानहौ च वासश्च वृतमयैर्न धारयेत् ॥”

पञ्चकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वासकः, पुं, (वासयतीति । वासि + क्त्वाल् ।) वृत्त-
विशेषः । वाक्य इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वैद्यमाता २ सिंहौ ३ वासिका ४ वृषः ५
अटस्थः ६ सिंहास्यः ७ वाजिदन्तकः ८ ।
इत्यमरः ॥ वाशा ९ वाशिका १० वृषः ११
अटस्थः १२ वाशकः १३ । इति तट्टीका ॥
वासा १४ वासः १५ वाजी १६ वैद्यसिंहौ १७
मातृसिंहौ १८ । इति शब्दरत्नावली ॥
वासका १९ सिंहपणौ २० । इति जटाधरः ॥
सिंहिका २१ भिषङ्माता २२ वसादनी २३
सिंहसुखी २४ कण्ठीरवी २५ शितकर्णी २६
वाजिदन्ती २७ नासा २८ पञ्चसुखी २९
सिंहपत्नी ३० मृगेन्द्राणी ३१ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । काशरक्त-
पित्तकामलाकफवैकल्याज्वरवासचयनाश्लेष्च ।
तत्पुष्पगुणाः । कटुपाकित्वम् । तिक्तत्वम् । कास-
शयहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वासको वासिका वासा भिषङ्माता च
सिंहिका ।

सिंहास्यो वाजिदन्तः स्यादाटस्थोऽटस्थकः ॥

वासक

आटस्थो वृषो नाम्ना सिंहपणश्च स स्मृतः ।
वासको वासकत् सर्थः कफपित्तनाशनः ॥
तिक्तसुवरको हृद्यो लघुः शीतस्त्वृत्तिहृत् ।
आसकासज्वरच्छर्दिमोहकुष्ठक्षयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

गानाङ्गविशेषः । यथा,—

“मनोहरोऽयं कन्दर्पसारनन्दन एव च ।
चत्वारो वासकाः प्रोक्ताः शङ्करेण स्वयं पुरा ॥”
केषाश्चित्ते नामान्यपि पृथक् ।

“विनोदो वरदश्चैव नन्दः कुसुद एव च ।

चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(वासरः । इति वासकसञ्ज्ञाशब्दार्थे आलङ्का-
रिकाः ॥)

वासकर्णौ, स्त्री, यज्ञशाला । इति शब्दरत्नावली ॥

वासकसञ्ज्ञा, स्त्री, (वासके प्रियसमागमवासरे
सञ्जतीति । सञ् + क्त्वाल् । टाप् । यद्वा, वासकं
वासवैश्च सञ्जयतीति । सञ्जि + क्त्वाल् । टाप् ।)
स्त्रीयादिनाधिकामेदः । (यथा, गीतगोविन्दे ।
६ । ८ ।

“भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा

विलपति रोदिति वासकसञ्ज्ञा ॥”)

तस्या लक्षणं यथा । अद्य मे प्रियवासर इत्यं
निश्चित्य या सुरतसामग्रीं सञ्जीकरोति सा
वासकसञ्ज्ञा । वासको वासरः । अस्याश्चेष्टा
मनोरथसखीपरिहासदूतीप्रश्रसामग्रीविधान-
मार्गविलोकनादयः । सुधावासकसञ्ज्ञा यथा,
“हारं गुम्फति तारकातिस्वरं यथाति
काञ्चीलतां

दीपं न्यस्यति किन्तु तत्र बहुलं स्नेहं न दत्ते
पुनः ।

आलीनामिति वासकस्य रजनौ कामाशुरूपाः
क्रियाः

साचिस्मेरसुखी नवोऽसुखी दूरात् समुद्धौ-
क्षते ॥”

मध्या वासकसञ्ज्ञा यथा,—

“शिल्पं दर्शयितुं करोति कुतुकात् कञ्जार-
हारस्रजं

चित्रप्रेक्षणकैतवेन किमपि द्वारं मसुद्धौक्षते ।
गङ्गाव्याभरणं नवं सहचरी भूवाजिगीषामिषा-
दित्यं पद्मदण्डः प्रतीत्य चरितं स्मेराननोऽभूत्
करः ॥”

प्रौढा वासकसञ्ज्ञा यथा,—

“कृतं वपुषि भूषणं चिकुरधीरणी धूपिता
कृता श्रयनसन्निधौ क्रसुक्वीटिकासम्भृतिः ।
अकारि हरिणीदशा भवनमेव देहत्विषा
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥”
मनोरथश्च यथा,—

“आवधोरङ्गयोर्द्वे भूयो विरहपल्लवः ।
अद्वैते च स्मितस्मीतं न स्यादन्योन्यवीक्ष-
णम् ॥”

परकीया वासकसञ्ज्ञा यथा,—

वासना

“श्वश्रुं खापयितुं कृत्वेन च तिरोधत्ते प्रदीपा-
कुरान्
धत्ते सौधकपोतपोतनिन्दैः साङ्केतिकं
चेष्टितम् ।

श्वश्रुत्पार्श्वविवर्तिताङ्गलतिकं सोलतृकपोल-
दुति

कापि कापि कराम्बुजं प्रियधिया तत्पान्तिकं
न्यस्यति ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(तथाच साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।

“कुरुते मङ्गलं यस्याः सञ्जिते वासवैश्मनि ।

सा तु वासकसञ्ज्ञा स्याद्विदितप्रियङ्गमा ॥”)

वासका, स्त्री, (वासक + टाप् ।) वासकवृत्तः ।

इति जटाधरः ॥

वासगृहं, स्त्री, (वासाय गृहम् ।) गर्भागारम् ।

इत्यमरः ॥ “हे गृहमध्यभागे श्रयनगृहे च
गृहान्तर्गृहे इत्येके निष्वातत्वात् गर्भं इवागारं
गर्भागारम् । वासाय गृहं वासगृहम् । वास-
वैश्मदि चात्र ॥” इति भरतः ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ५३ । ७० ।

“वासगृहाणि च विन्याद्

विप्रादीनामुदग्दिगाद्यानि ।

विश्रुताश्च यथा भवनम्

भवन्ति तान्येव दक्षिणतः ॥”)

वासतः, पुं, (वास्यते इति । वास्ते शब्दे + बाहुल-
कात् अतच् ।) गर्हभः । इति शब्दरत्नावली ॥

वासतेयी, स्त्री, (वसतौ साधुरिति । वसति +

“पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ण् ।” ४ । ४ । १०४ ।

इति ण् ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वसतिसाधुभावे, चि । यथा, भट्टौ । ४ । ८ ।

“वनेषु वासतेष्वेषु निवसन् पण्यसंस्तरः ।

श्रथोत्थायं मृगान् विधन्नातिथेयो विचक्रमे ॥”)

वासनं, स्त्री, (वास्यते इति । वासि + क्त्वाल् ।)

धूपनम् । वारिधानी । वस्त्रम् । इति मेदिनी ।

ने, १२६ ॥ वासः । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्ञानम् । इति धरणिः ॥ निक्षेपाधारः । यथा,

याज्ञवल्करः ।

“आधिसीमोपनिक्षेपजङ्गलधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीओत्रियाणां धनैरिह ॥”

उपनिक्षेपस्तु ।

“वासनस्यमनाख्याय सैत्तुद्रं यद्विधीयते ॥”

इति नारदोक्तेः ॥

वासनं निक्षेपाधारभूतं समुदाहिकं वसुद्रं
ग्रन्थग्राह्यतम् । इति श्वहारवत्त्वम् ॥ वसन-

सम्बन्धिनि, चि ॥ (वसनेन क्रीतमिति । वसन +

“शतमानविंशतिकसहस्रवसनादयः ॥” ५ । १२७ ।
इति अण् । वसनेन क्रीते च, चि ॥)

वासना, स्त्री, (वासयति कर्मणा योजयति जीवः
मनांसीति । वस + णिच् + युच् । टाप् ।)

प्राप्ताशा । (यथा, भागवते । २ । २ । २ ।

“शाब्दस्य हि ब्रह्मण एव पन्था

यन्नामभिधायति धीरपार्थः ।

परिभ्रमस्तत्र न विन्दतेऽर्थान्

मायामये वासनया प्रधानः ॥”)

ज्ञानम् । इति मेदिनी । ते, १३० ॥ स्मृतिहेतुः । तत्पर्यायः । संस्कारः २ भावना ३ । इति जटा-
घरः ॥ देहात्मबुद्धिजन्यमिष्ट्यासंस्कारः । इति
न्यायशास्त्रम् ॥ दुर्गा । यथा,—

“वसत्यष्टा सर्वेषु भूतेष्वन्तर्हिताय च ।

घातुर्वस निवासेति वासना तेन सा स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

(अर्कस्य भार्या । यथा, भागवते । ६।६।१३ ।

“अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः

स्मृताः ॥”)

वासन्तः, पुं, (वसन्ति भवः । वसन्त + “सन्धि-
वलाद्यनुनच्चेभ्योऽण् ॥” ४।३।१६ । इति अण् ।
उङ् । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ कोकिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मलयवायुः । सृजः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ कृष्णसृजः । इति हेमचन्द्रः ॥
मदनवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ अवहिते, त्रि ।
इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ (वसन्तोमे च त्रि ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । ४ । ३ । ४६ ॥)

वासन्तकं, त्रि, वसन्तसम्बन्धि । वसन्तस्येदमित्यर्थे
कण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वसन्ति उभम् । वसन्त
+ “ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥” ४ । ३ । ४६ ।
इति वुञ् । (वसन्तोमे, त्रि ॥ इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

वासन्तिकः, त्रि, (वसन्तमधीते वेद वेति । वसन्त
+ “वसन्तादिभ्यश्चक् ॥” ४।२।६३ । इति ठक् ।)
विदूषकः यथा । वासन्तिकः केलिकेली वेष्टा-
सिको विदूषकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वसन्त-
स्येदमिदि । “वसन्तात् च ।” ४ । ३ । २० ।
इति ठण् । वसन्तसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,
भागवते । ५ । ६ । ५ ।

“सप्रणवशिरस्त्रिपदां सावित्रीं यैश्चवासन्ति-
कान् मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राह्या-
मास ॥”)

वासन्ती, स्त्री, (वसन्तस्येयमिति । वसन्त + अण् ।
डोष् ।) माधवी । यूथी । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥
(यथा, रामायणे । ४ । १ । ७७ ।

“मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्पिताः ।

केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः ॥”)

पाटला । इति विश्वः ॥ कामोत्सवः । तत्पर्यायः ।

चैत्रावली २ मधुसूतः ३ सुवसन्तः ॥ काम-

महः ५ कर्दनी ६ । इति त्रिकाण्शेषः ॥

मणिकारी । पुष्पलताविशेषः । तत्पर्यायः ।

प्रहसन्ती २ वसन्तजा ३ माधवी ॥ महा-

जातिः ५ शीतसहा ६ मधुबहुला ७ वसन्त-

दूती ८ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । हृद्यत्वम् ।

सुरभित्वम् । अमहारित्वम् । धम्मिष्ठाभौदित्वम् ।

मन्दमहोन्मादनदायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नवमल्लिका । नेवारि इति हिन्दी भाषा ॥

यथा,—

“नेपाली कथिता तज्जैः सप्तजा नवमल्लिका ।

वासन्ती शीतला सखी तिल्ला दोषत्रयास्म-

जित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ वासन्तीदुर्गापूजप्रमाणम् । तत्र भविष्य-
पुराणम् ।

“मीनराशिस्थिते सूर्ये सुकृत्पक्षे नराधिप ।

सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदम्बिकां सदा ॥”

भविष्योत्तरे ।

“चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।

पूजयेद्विधिवद्दुर्गां दशम्याश्च विसर्जयेत् ॥”

कालकौमुद्यां जावालिः ।

“चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।

पूजयेद्विधिवद्दुर्गां दशम्याश्च विसर्जयेत् ॥

नानाविधेषु वलिभिर्नैवामैर्दोषवर्जितैः ।

विचित्राभरणैः पार्थ पट्टवस्त्रादिभिस्तथा ॥

एवं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः ।

ईशितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रादिकान् वृष ॥”

अत्र भविष्योत्तरे निरुपपदमासशब्दसङ्केतात्

भविष्यपुराणवचने मीनराशिस्थित इति

मीनस्यारब्धचान्द्रमासीयतिथिपरम् । सौर-

रयारब्धत्वे कदाचित् सप्तम्यादितिथित्रयाला-

भात् तद्वर्षे तत्कृत्यलोपः स्यात् । न चेष्टापत्तिः

भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् जावालिवचने

वर्षे वर्षे इत्युपादानाच्च नित्यत्वम् । एतद्विद्वत्

कालविवेके । एवं जावाली शेषवचनपरार्द्धे

पुत्रादिरूपफलश्रवणात् काम्यत्वम् । ततश्च

काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गात् नित्यत्वसिद्धिः ।

“सिताष्टम्यान् चैत्रस्य पुष्येस्तत्कालसम्भवेः ॥

अशोकैरपि यः कुर्यात् मन्त्रेणानेन पूजनम् ।

न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः ॥”

इति कालिकापुराणवचनात् केवलाष्टमीकल्प

उक्तः । चैत्रमासमधिकृत्य ।

“नमस्यां पूजयेद्देवीं महिषासुरमर्दिनीम् ।

कुङ्कुमागुरुकस्तूरीधूपान्नघृतपर्णैः ।

हमनेमुरपत्रैश्च विजयाख्यपदं लभेत् ॥”

इत्यनेन केवलनवमीकल्प उक्तः । व्यवस्था तु

शारदीयपूजाप्रकरणोक्ता ग्राह्या । विशेषस्त्वत्र

बोधनप्रक्रिया नास्ति बोधिताया बोधनासम्भ-

वात् । इति प्राक् विद्वत् । होमादिकश्च पूर्व-

वर्ज्यमिति दिक् । इति दुर्गास्तवविवेकः ॥ * ॥

अपि च ।

श्रीनारायण उवाच ।

“पुरा स्मृता सा गोलोके कृष्णेन परमात्मना ।

संपूज्य मधुमासे च प्रीतेन रासमण्डले ॥

मधुकैटभयोर्युद्धे द्वितीये विष्णुना पुरा ।

तत्रैव काले सा दुर्गा ब्रह्मणा प्राणसङ्गटे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६३ अध्यायः ॥

(चतुर्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । इति कुन्दो-

मञ्जरी । अस्या लक्षणादिकं कुन्दः शब्दे द्रष्ट-

व्यम् ॥)

वासन्तीपूजा, स्त्री, (वासन्ती तदाख्या पूजा ।)

चैत्रमासीयदुर्गापूजा । यथा,—

“चैत्रे मासि सिते पक्षे नवम्यादिदिनत्रये ।

प्रातः प्रातर्महादेवीं दुर्गां भक्त्या प्रपूजयेत् ॥”

इति ॥

तत्राष्टम्यां अन्नपूर्णापूजा यथा,—

“तत्राष्टम्यामन्नपूर्णां पूर्वाह्ने साधकोत्तमः ।

रक्तवासेरक्तपुष्पैर्वलिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥”

इति च मायातन्त्रे ७ पटलः ॥

अपि च ।

“विशेषाच्चैत्रमासस्य या तिथिः स्यात् सिता-

ष्टमी ।

तस्यां यः पूजयेद्भक्त्या प्रसादयति मां भुवम् ॥”

इति शास्त्रवीतन्त्रे १४ पटलः ॥

वासयोगः, पुं, (वासाय सुगन्धार्थं युज्यते इति ।

युज् + घञ् ।) चूर्णम् । इत्यमरः ॥ “हे आविर

इति ख्याते । पटरसा चोदे इत्यम्ये । चूर्ण्यन्ते

प्रेर्यन्ते चूर्णानि चूर्णं प्रेरणे अल् । वासे सुदभी-

करणे युज्यन्ते उपयुज्यन्ते इति घञि वास-

योगः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

गन्धचूर्णम् २ पटवासम् ३ चूर्णकम् ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥

वासरः, पुं स्त्री, (वासयतीति । वस् + णिच् +

“अर्त्तिकमिभमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् ॥” उणा०

३ । १३२ । इति अरः ।) दिवसः । इत्यमरः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ४ । २३ ।

“प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः ॥”)

नागप्रभेदे, पुं । इति मेदिनी । रे, २१३ ॥

वासवः, पुं, (वसुरेव । प्रचाद्यण् ।) इन्द्रः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४३ । २२ ।

“सहस्राक्षनिधोगात् स पार्थः शक्रासनं गतः ।

अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥”)

वासवी, स्त्री, (वसोरपत्यं स्त्री । वस् + अण् ।

डोष् ।) वासमाता । यथा,—

“वासस्याम्बा सत्यवती वासवी गन्धकालिका ।

योजनगन्वा दासेयी शीलं कायनजीवसः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १ । ६३ । ७० ।

“दिद्यां तां वासवीं कन्यां रम्भोक्तं सुनिपुङ्गवः ।

सङ्गमं मम कल्याणि ! कुरुष्वेत्यभ्यभाषत ॥”)

वाससञ्जा, स्त्री, (वासं सृष्टं सञ्जयतीति । सञ्ज +

णिच् + अण् । टाप् ।) नायिकाभेदः । यथा,

“खड्गितोत्कण्ठिता लब्धा तथा प्रीषितभर्तृका ।

कलहान्तरिता वाससञ्जा स्वाधीनभर्तृका ॥

अभिसारिकाप्यष्टौ ता नव्यक्यां प्रांसुलासती ॥”

इति जटाधरः ॥

अस्या विवरणं वासकसञ्जाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

वासा, स्त्री, (वासयतीति । वस् + णिच् + अच् ।

टाप् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

वैद्यके ।

“वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च ।

रक्तपिप्ती चयौ काशौ किमर्थमवसीदति ॥”)

वासागारं, स्त्री, (वासाय वासस्य वा आगारम् ।)

वासयहम् । तत्पर्यायः । भोगयहम् २ कन्याटः ३

३ पत्रागटः ॥ निष्कटः ५। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वासिः, पुं, (वसनिवासे + "वसिपयिजिरा-
जीति" उणा० ४।१२४। इति इण् । कुटार-
भेदः । वाइस इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥
वासिका, स्त्री, (वासैव । स्वार्थे कन् । टाप् । अत
इत्वश्च ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासितं, स्त्री, (वास्यते स्तेति । वास + क्तः ।)
रतम् । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ ज्ञान-
मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खगवरः । इति
विश्वः ॥
वासितः, त्रि, (वास्यते स्तेति । वासि सुरभीकरणे
+ क्तः ।) सुरभीकृतः । तत्पर्यायः । भावितः
२ । इत्यमरः ॥ हे सुगन्धिपुष्पादिवासितद्रव्ये ।
भाव्यते प्राप्यते भावितं भू क ड प्राप्ता कर्मणि
क्तः । वासं सौरभं करोति इति आन्तात् ।
कर्मणि क्ते वासितम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
जलादौ वासितः । इति शब्दरत्नावली ॥
ख्यातः । वस्तुवेद्यतः । इति धरणिः ॥
वासिता, स्त्री, (वासयतीति वस निवासे + णिच् +
क्तः । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । करिणी । इत्यमरः ॥
वासिनी, स्त्री, (वासोऽस्या अस्तीति । वास +
इनिः ।) शुक्रभिष्यी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वासिष्टं, स्त्री, वधिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वसिष्ठं, त्रि, वसिष्ठतत्त्वयोगशास्त्रादि । वसिष्ठेन
कृतमित्यादर्थे (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वसिष्ठसम्बन्धि च ॥
वासी, स्त्री, (वासयतीति वासि अच् । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) तक्षणी । वाइस इति स्थाता-
स्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वासुः, पुं, (सर्वोऽथ वसति सर्वत्रासौ वसतीति
वा । वस + बाहुलकात् उण् । इति १।१ संख्यक
उणादिकृत्तु उज्ज्वलदत्तः ।) नारायणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीनिवासोऽप्यजो वासुः ।
इति जटाधरश्च । विश्वरूपः । पुनर्वसुः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
वासुकिः, पुं, वसुकस्यापत्यमिति । वसुक + इण् ।)
अहिपतिः । तत्पर्यायः । सर्पराजः २ । इत्य-
मरः ॥ वासुकीयः ३ । इति शब्दरत्नावली ।
तस्योत्पत्तिर्वथा,—
“सुरसा जज्ञिरे सर्पास्तेषां राजा तु तक्षकः ।
वासुकिश्चैव नागानां गणाः क्रोधतमोऽधिकः ॥”
इति वज्रपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
(जरत्काचसुनिपत्नी मनसादेवी तु अस्त्रेव
भगिनी ।
“आस्तीकस्य सुनेर्माता भगिनी वासुके स्तथा ।
जरत्काचसुनेः पत्नी नागमातर्नमोऽस्तु ते ॥”
इति मनसाप्रणाममन्त्रः ॥)
वासुकीयः, पुं, (वसुकस्यापत्यमिति । वसुक +
इण् ।) वासुकिः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासुकीयस्त्रया, [अ] स्त्री, (वासुकीयस्य वासुके-
स्त्रया भगिनी ।) मनसादेवी । इत्यमरः ॥

वासुदेवः, पुं, (वसुदेवस्यापत्यमिति । वसुदेव +
“अपत्यकृत्तु कृतम्यश्च ।” ४।१।११४ ।
इति अण् । यद्वा, सर्वत्रासौ वसत्यात्मरूपेण
विश्वम्भरत्वादिति । वसु + बाहुलकात् उण्
वासुः । वासुचासौ देवश्चेति कर्मधारयः ।
अस्य नामनिर्दिष्टसु परतो ज्ञेया ।) श्रीकृष्णः ।
इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । वसुदेवभूः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ सयः २ सुभद्रः ४ वासुभद्रः ५
षडङ्गजित् ६ षड्विन्दुः ७ प्रशिष्टङ्गः ८ प्रशि-
भद्रः ९ गदाग्रजः १० मार्जः ११ वभुः १२
सोहिताक्षः १३ परमाण्वङ्गकः १४ । इति
शब्दमाता ॥ अन्यत् कृष्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
श्रीकृष्णशरीरस्य लिख्यं यथा,—
श्रीसनकुमार उवाच ।
“भद्रं वो सुनयः शश्वत्पसां फलमौषितम् ।
कृष्णस्य कुशलप्रश्नं शिवबीजस्य निष्कलम् ॥
साम्भृतं कुशलं वक्ष्ये दर्शनं परमात्मनः ।
भक्तानुरोधादेहस्य परस्य प्रकृतेरपि ॥
निर्गुणस्य निरोहस्य सर्वबीजस्य तेजसः ।
भारावतारणायैव चाविर्भूतस्य साम्भृतम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
शरीरधारिणश्चापि कुशलप्रश्नमौषितम् ।
तत्कथं कुशलप्रश्नं मयि विप्र न विद्यते ॥
सनत्कुमार उवाच ।
शरीरे प्राकृते नाथ सन्नतश्च शुभाशुभम् ।
निवृत्तेऽहं क्षेमबीजे शिवप्रश्नमनर्थकम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
यो यो विग्रहधारी च स च प्राकृतिकः स्मृतः ।
देहो न विद्यते विप्र तां निवृत्तिं प्रकृतिं विना ॥
सनत्कुमार उवाच ।
रक्तविन्दुद्वा देहास्ते च प्राकृतिकाः स्मृताः ।
कथं प्रकृतिनाथस्य बीजस्य प्राकृतं वपुः ॥
सर्वबीजस्य सर्वादिर्भवांश्च भगवान् खयम् ।
सर्ववासवताराणां प्रधानं बीजमयम् ॥
कृत्वा वदन्ति वेदाश्च नित्यं नित्यं सनातनम् ।
ज्योतिःस्वरूपं परमं परमात्मानमौचरम् ॥
मायया सगुणश्चैव मायेशं निर्गुणं परम् ।
प्रवदन्ति च वेदाङ्गास्तथा वेदविदः प्रभो ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
साम्भृतं वासुदेवोऽहं भक्तवीर्याश्रितं वपुः ।
कथं न प्राकृतो विप्र शिवप्रश्नमभीष्टितम् ॥
सनत्कुमार उवाच ।
वासुः सर्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु ।
तस्य देवः परं ब्रह्म वासुदेव इतीरितः ॥
वासुदेवेति तन्नाम वेदेषु च चतुर्भुजं च ।
पुराणैर्व्यतिधासेषु यात्रादिषु ॥ दृश्यते ॥
रक्तबीर्याश्रितो देहः कृते वेदे निरूपितः ।
वाचिणो सुनयश्चात्र धर्मः सर्वत्र एव हि ॥
वाचिणो मम वेदाश्च रविचन्द्रौ च साम्भृतम् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अध्यायः ॥
तस्य नामयुत्पत्तिः ।
“सर्वत्रासौ समस्तश्च वसत्यनेति वे यतः ।

ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे २ अध्यायः ॥
अपि च ।
“सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेष्वपि च सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
खाण्डिक्यजनकायाह वृष्टः कैशिकजः पुरा ।
नामयाख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्ततः ॥
भूतेषु वसते सोऽन्तर्वासन्त्यत्र च तानि यत् ।
धाता विधाता जगतां वादेवस्ततः प्रभुः ॥”
इति तत्रैव । ६।५।८०—८२ ॥*
(तथा च महाभारते । ५।७०।३ ।
“वसनात् सर्वभूतानां वसुत्वात् देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो वेद्यो दृष्टत्वात् विष्णुरच्यते ॥”)
अस्य अङ्गप्रत्यङ्गमन्त्रा यथा,—
“बीजस्तु वासुदेवस्य पुरैव प्रतिपादितम् ।
तदङ्गमन्त्रं राजेन्द्र द्वादशाक्षरमुच्यते ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय वै पदम् ।
अङ्गमन्त्रं तथेतस्य वासुदेवस्य कीर्तितम् ॥
अस्य प्रत्यङ्गरूपन्तु दधिवामनसंज्ञकम् ।
तस्य मन्त्रं नरश्रेष्ठ शम्भुना भावितं शृणु ॥
ॐ नमो विष्णवे पूर्वं पदं तस्य प्रकीर्तितम् ।
पदन्तु सुरपतये चतुर्थं नमं महाबलम् ॥
खाहान्तं हृदयासन्नं प्रत्यङ्गं वैष्णवं मतम् ।
मन्त्रद्वयन्तु यो वेद बीजं प्रत्यङ्गमन्त्रकम् ॥
स पूषा देवकायस्तु न स भूयोऽभिजायते ।
सर्वस्तुत्तरतन्वीक्तः क्रमो ग्राह्यः प्रपूजने ॥
त्रिषु मन्त्रेषु च बुधो विशेषं शृणु भूपते ।
रूपन्तु बीजमन्त्रस्य प्रथमं शृणु भूपते ॥
पूर्वचन्द्रोपमः शुक्लः पक्षिराजोपरिस्थितः ।
चतुर्भुजः पीतवस्त्रैस्त्रिभिः संवीतदेहभृत् ॥
दक्षिणोर्ध्वं गदां धत्ते तदधो विकचाभुजम् ।
वामोर्ध्वं चक्रमभुजं धत्तेऽधः शङ्खमेव च ॥
श्रीवत्सवत्साः सततं कौस्तुभं हृदि चाङ्गुतम् ।
धत्ते कक्षे ह्यधो वामे तूष्णीरं बाणपूरितम् ॥
दक्षिणे कोषगं खड्गं नन्दकं सशराशनम् ।
श्रीर्वै किरीटं सद्योतं कर्णयोः कुण्डलद्वयम् ॥
आञ्जालुभिर्नीं चित्रां खर्गमालां गलस्थि-
ताम् ॥
दधानं दक्षिणे देवीं श्रियं पार्श्वे तु विभ्रतम् ॥
सरस्वतीं वामपार्श्वे चिन्तयेदरदं हरिम् ।
मन्त्रस्य बीजरूपन्तु कथितं तव पार्श्वेव ॥
द्वादशाक्षरमन्त्रस्य रूपमन्यत् शृणुष्व मे ।
नीलोत्पलदलश्यामं तथैव च चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्ध्वं स्थितं पद्मं गदाश्चाधः प्रचीदयेत् ॥
वामेऽधश्चक्रमतुलमूर्ध्वं शङ्खश्च विभ्रतम् ।
चिन्तयेदरदं देवं सर्वमन्यच्च पूर्ववत् ॥
अष्टादशाक्षरस्यास्य प्रत्यङ्गस्य च विस्तरम् ।
शृणु राजस्रवहितो दारिद्र्यभयभङ्गनम् ॥
पूर्वैर्दृष्टदृष्टं कामं शुक्लवस्त्रं विचिन्तयेत् ।
करे विचिन्तयेदामे पीयूषापूरितं घटम् ॥
दध्यन्नखण्डसंयुक्तं दक्षिणे खर्गभाजनम् ।
पद्मासनगतं देवं चन्द्रमङ्गलमध्यगम् ॥

वासौकः

शुक्लवस्त्रधरं देवं प्रमाणादामनं सदा ।
ईषद्वाससमायुक्तं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
चिन्तयेद्दुर्हरं देवं सर्वकामफलप्रदम् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥३॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“ततस्तु दशमे मासि विधौ ब्रह्मर्चसङ्गते ।
अष्टम्यामर्द्धरात्रौ च तस्यां जातो जनार्दनः ॥
इन्द्रीवरदलश्यामः पद्मपत्रायतेक्षणः ।
चतुर्भुजः सुन्दराङ्गो दिव्याभरणभूषितः ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्को वनमालाविभूषितः ।
वसुदेवस्य जातोऽसौ वासुदेवः सनातनः ॥

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६० अध्यायः ॥३॥

तस्य चतुर्धा स्मृतिर्यथा,—

“एकांशेन जगत् कृतं व्याप्य नारायणः स्थितः ।
चतुर्धावस्थितो व्यापी सगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥
एका भगवतो स्मृतिर्ज्ञानरूपा शिवामला ।
वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥
द्वितीया कालसंज्ञान्या तामसौ शेषसंज्ञिता ।
निवृत्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः ॥
सत्त्वोद्रिक्ता तृतीयान्या प्रदुर्ज्ञाति च संज्ञिता ।
जगत् स्थापयते सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्भुवा ॥
चतुर्थी वासुदेवस्य स्मृतिर्ब्रह्मा सुसंज्ञिता ।
राजसौ चानिरुद्धाख्या प्रादुर्ग्रीहृष्टि-

कारिका ॥

यः स्वपितृविलोप्य हत्वा प्रदुर्ग्रीहं सह प्रभुः ।
नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजापमकरो हि सः ॥
या सा नारायणतनुः प्रदुर्ग्रीह्या सुभीश्वराः ।
तया संमोहयेद्विष्णुं सदेवासुरमाबुधम् ॥
सैव सर्वजगत्कृतिः प्रकृतिः परिकीर्तिता ।
वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केषलो निर्गुणो हरिः ॥
प्रधानं पुरुषः कालस्तद्वत् त्रयमनुत्तमम् ।
वासुदेवात्मकं निव्यमेतत् विज्ञानमुच्यते ॥
एकवेदं चतुर्व्याहं चतुर्धा पुनरुच्यते ।
विभेद वासुदेवोऽसौ प्रदुर्ग्रीहो हरिरव्ययः ॥”

इति कूर्मपुराणे ४८ अध्यायः ॥

वासुदेवप्रियङ्गुरी, स्त्री, (वासुदेवस्य प्रियङ्गुरी ।)
श्रुतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीकृष्णप्रिय-
कारिणी च ॥

वासुपूज्यः, पुं, (वासुनारायण इव पूज्यः ।)
जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥

वासुभद्रः, पुं, श्रीकृष्णः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
विष्णुपादादि-केशान्तवर्णनस्तोत्रे । ३१ ।

“या वायावाशुकृत्यात् सरति मणिरुचा भास-
मानासमाना
साकं साकम्पमंसे वसति विदधती वासुभद्रं
सुभद्रम् ॥”)

वासुरा, स्त्री, स्त्रीमात्रम् । करिणी । रात्रिः ।
भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वास्तुः, स्त्री, (वास्तुते खगृहे इति । वास + बाहु-
लकात् कः ।) नाथोक्तौ बाला । इत्यमरः ॥

वासौकः, [सु] स्त्री, (वासाय औकः स्नानम् ।)
वासुहम् । यथा,—

वास्तु

“गर्भांगारेऽपवरको वासौकः शयनासदम् ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

वास्तवं, स्त्री, (वस्त्वेष । वस्तु + अण् ।) यथार्थ-
भूतम् । यथा,—

“धर्मैः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मलराणां
सतां

वेदां वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।”

इत्यादि श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे १ अध्यायः ॥

“वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु । यद्वा, वास्तव-
शब्देन वस्तुबोध्यो जीवः वस्तुनः कार्यं जगच्च
तत् सर्वं वस्त्वैव न ततः पृथक् ।” इति तट्टी-
कार्या श्रीधरस्वामी ॥

वास्तविकं, त्रि, (वस्त्वैव वस्तु + ठक् ।) परमार्थ-
भूतं वस्तु । वास्तवमेव इत्यर्थे वास्तवशब्दात्
श्लिष्टप्रत्ययेनापि निष्पन्नम् ॥

वास्तवोषा, स्त्री, रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
किन्तु वास्तवा ऊषा इति नामद्वयमिति बाधु-
पाठः ॥

वास्तयः, त्रि, वसतीति वस + “वसेस्तयत् कर्त्तरि
णिच् ।” ३ । १ । ६६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
वासकर्त्ता । कर्त्तरितयत् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे । (यथा, कथासरित्सागरे । ३८ ।
१०७ ।

“इहैवास्मि महाराज वास्तयो नगरे द्विजः ॥”)

वासयोग्यश्च । वसती, पुं ॥

वास्तु, स्त्री, वास्तुकशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वास्तु, स्त्री पुं, (वसन्ति प्राणिनो यत्र । वस निवासे
+ “वसेरगारे णिच् ।” उणा० १ । ७० । इति
तुण् । स च णित् ।) गृहकरणयोग्यभूमिः । तत्-
पर्यायः । वेश्मभूः २ । इत्यमरः ॥ पोतः ३ वाटी
४ । इति जटाधरः ॥ वाटिका ५ गृहपोतकः
६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वास्तुकरणप्रमा-
णादिर्यथा,—

श्रीहरिरुवाच ।

“वास्तु संक्षेपतो वक्ष्ये गृहादौ विघ्ननाशनम् ।

ईशानकोणादारभ्य स्तोकाश्रीतिपदे यजेत् ॥

ईशाने च शिरःपादौ नैर्ऋतेऽभ्यनिले करौ ।

आवासवासवैष्णवादौ पुरे ग्रामे वणिकपथे ॥

प्रासादारामदुर्गेषु देवालयमठेषु च ।

हार्त्तिशस्तु सुरान् वास्त्ये तदन्तश्च त्रयोदश ॥

ईशस्त्रैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ।

सूर्यः सत्यो भृशस्त्रैव आकाशो वायुरेव च ॥

पूषा च वितथस्त्रैव गृहक्षेत्रयमावुभौ ।

गन्धर्वो भृङ्गराजश्च नृगः पितृगणस्तथा ॥

दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्यदन्तो गणाधिपः ।

असुरः शेषपापौ च रोगोऽहिर्मुख एव च ॥

भस्माटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा ।

वह्निर्हार्त्तिशदेते तु तदन्तश्चतुरः श्रेणु ॥

ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्बुधः ।

आपस्त्रैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ॥

मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपमान् ।

देवानेकोत्तरानेतान् पूज्यादौ नामतः श्रेणु ॥

वास्तु

अर्थमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥
अष्टमञ्चापवत्सश्च परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
ईशानकोणादारभ्य दुर्जयो वंश उच्यते ॥
आग्नेयकोणादारभ्य वंशो भवति दुर्हरः ।
अदितिं हिमवन्तश्च जयन्तश्च इदं त्रयम् ॥
नादिका कारिका नाम शक्राज्ञत्वर्त्तगा पुनः ।
वास्तुदेवान् पूजयित्वा गृहप्रासादकृद्भवेत् ॥
सुरेभ्यः पुरतः कार्यं दिश्याग्नेय्यां महानसम् ।
रूपनिर्गमये येन पूर्वतः सचमण्डपम् ॥
गन्धपुष्पगृहं कार्यमैशान्यां पट्टसंयुतम् ।
भाङ्गागारश्च कौर्व्यां गोष्ठागारश्च वायवे ॥
उद्गात्रयश्च वाक्स्थ्यां वातायनसमन्वितम् ।
समित्कुशेन्यनस्थानमायुधानाश्च नैर्ऋते ॥
अभ्यागतालयं रम्यं शय्यासनसपादुकाम् ।
तोयामिदीपसदृशैर्युक्तं दक्षिणतो भवेत् ॥
गृहान्तराणि सर्वाणि सज्जतेः कदलीगृहेः ।
पञ्चवर्णैश्च कुसुमैः शोभितानि प्रकल्पयेत् ॥
प्राकारं तद्वहिर्दद्यात् पञ्चदशं प्रमाणतः ।
एवं विष्णुश्रमं कुर्यादनेष्टोपवनेर्युतम् ॥
चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादादौ सुपूजितः ।
मध्ये चतुष्पदो ब्रह्मा द्विपदास्त्रयमादयः ॥
कर्णे चैवाथ पक्ष्याद्यास्तथा देवाः प्रकौर्त्तिताः ।
तैभ्योऽप्युभयतः सार्द्धां अन्वेऽपि द्विपदाः सुराः ॥
चतुःषष्टिपदे देवा इत्येवं परिकौर्त्तिताः ।
चरकी च विदारौ च पूतना पापराक्षसी ॥
ईशानाद्यास्तथा वास्त्ये देवाद्या हेतुकादयः ।
हेतुकास्त्रिपुरान्तश्च अग्निर्वैतालको यमः ॥
अग्निजिह्वः कालकस्तु करालो ह्येकपादकः ।
ईशान्यां भीमरूपस्तु पाताले प्रेतनायकः ॥
आकाशे गन्धमाली स्यात् चैत्रपालास्तथा
यजेत् ॥
विस्ताराभिहतं दीर्घं राशिहारस्तु कारयेत् ॥
वसुभिर्भागशुद्धिश्च श्रेष्ठाङ्गादायमाद्रिप्रेत ।
पुनर्गणितमष्टाभिर्ऋतभागस्तु भाजयेत् ॥
यच्छेषं तद्वेदहं भागेर्हृत्य यथं भवेत् ।
ऋतं चतुर्गुणं कृत्वा नवभिर्भागहारितम् ॥
शेषमंशं विजानीयात् देवलस्य मतं यथा ।
अष्टाभिर्गुणितं पिबं षष्टिभिर्भागहारितम् ॥
यच्छेषस्तु भवेज्जीवं मरणं भूतहारितम् ।
वास्तुकोडे गृहं कुर्यात् न पृष्ठे मानवः सदा ॥
वामपार्श्वेन स्वपिति नात्र कार्या विचारणा ।
सिंहकन्यातुलायाश्च द्वारं शुद्धेदधोत्तरम् ॥
एवञ्च दक्षिणादौ स्यात् पूर्वदक्षिणपश्चिमम् ।
द्वारं दीर्घाद्विस्तारं द्वाराण्यष्टौ स्मृतानि च ॥
सुताल्पप्रेष्यनीचत्वं सुयानं सूत्रभूषणम् ।
पुत्रहीनस्तु रौद्रेण वीर्यघ्नं दक्षिणे तथा ॥
बह्वोऽवन्धवायुर्वृद्धिः पुत्रलाभस्तद्विदे ।
घनदं वृषपीडादमर्थघ्नं रोगदं जले ॥
वृषभीतिर्द्वैतापत्त्या अनपत्यश्च वैरिदम् ।
अर्थदं वार्थहान्येव दोषदं पुत्रमृत्युदम् ॥
द्वाराण्युत्तरसंज्ञानि पूर्वदक्षिण्य वक्ष्यन्मम ॥

वास्तु

अग्निभीतिर्वह्नुकन्या धनसम्मानकोपदम् ।
राजघ्नं कोपदं पूर्वं फलतो द्वारमीरितम् ।
ईशानादौ भवेत् पूर्वं आग्नेयादौ तु दक्षिणे ।
नैऋत्यादौ पश्चिमे स्यात् वाय्यादौ तु चोत्तरे ।
अष्टभागे कृते भागे द्वाराणाञ्च फलाफलम् ।
अश्वत्थपञ्चमयोधाः पूर्वादौ स्यादुद्वरः ।
गृहस्य शोभनः प्रोक्त ईशाने चैव शास्त्रलिः ॥
पूजितो विघ्नहारी स्यात् प्रासादस्य गृहस्य
च ॥”

इत्यादि गारुडि वास्तुमानलक्षणं ४६ अध्यायः ॥
प्रासादलक्षणान्तु प्रासादशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अपि च ।

ऋषय ऊचुः ।

“प्रासादभवनानादीनां निवेशं विस्तरादपि ।
कुर्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुसदाकृतः ॥
कृत उवाच ।

भृगुरत्रिंशद्विंशच्च विंशकर्मणा यमस्तथा ।
नारदो नमज्जिह्वैव विशालाक्षः पुरन्दरः ॥
ब्रह्मा कुमारो नन्दीशः शौनको गर्ग एव च ।
वास्तुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रद्वयश्चतुर्षु ॥
अष्टादशैते विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः ।
संक्षेपेणोपदिष्टं यन्मनवे मत्स्यरूपिणा ॥
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि वास्तुशास्त्रमनुत्तमम् ।
पुराणकवये घोरे घोररूपस्य शूलिनः ॥
ललाटस्त्रेदसलिलमपतद्भुवि भीषणम् ।
करालवदनं तस्मात् समुद्भूतं समुत्थणम् ॥
असमानमिवाकाशं सप्तद्वीपां वसुन्धराम् ।
ततोऽन्वकानां रुधिरमपिवत् पतितं क्षितौ ॥
तेन तत्प्रमरे सर्वं पतितं यन्महीतले ।
तथापि तृप्तिमगमत्तद्भूतं न तदा यदा ॥
तदा शिवस्य पुरतस्तपश्चक्रे सुदारुणम् ।
क्षुधाविष्टन्तु तद्भूतमाहर्तुं जगतां त्रयम् ॥
ततः कालेन सन्तुष्टो भैरवस्तस्य चादरात् ।
वरं दृष्ट्वा भद्रं ते यदभीष्टं तवानघ ॥
तसुवाच ततो भूतं त्रैलोक्यसन्तानम् ।
भवामि देवदेवेश तथेत्युक्तश्च शूलिना ॥
ततस्तत् त्रिदिवं सर्वं भूमण्डलमग्रेषतः ।
स्वदेहेनान्तरीयश्च बन्धानं प्रापतदुसुवि ॥
भीतभीतेस्ततो देवैर्ब्रह्मणा वायु शूलिना ।
दानवासुररक्षोभिरवष्टब्धं समन्वितः ॥
येन यन्त्रेण चाक्रान्तं स तन्त्रेण भवत् पुनः ।
निवासात् सर्वदेवानां वास्तुरित्यभिधीयते ॥
अवष्टब्धेन तेनापि विघ्नपाः सर्वदेवताः ।
प्रसीदन्तं सुराः सर्वे शुभाभिर्निश्चलीकृतः ॥
स्थास्यामि किं यदाहारमवष्टब्धमधीसुखम् ।
ततो ब्रह्मादिभिः प्रोक्तं वास्तुमध्ये तु यो बलिः ॥
आहारो वैश्वदेवान्ते न्यूनमस्ति न भविष्यति ।
वास्तुप्रशमनो यज्ञस्तवाहारो भविष्यति ॥
एवमुक्तस्ततो हृष्टः स वास्तुरभवत्तदा ।
वास्तुयज्ञः स्मृतस्तस्मात् ततः प्रभृति श्रान्तये ॥”
इति मातस्ये वास्तुभूतोद्भवो नाम २२६
अध्यायः ॥ * ॥

वास्तु

कृत उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनिर्णयम् ।
यथाकालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमारभेत् ॥
चैत्रे याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढे भयरत्नानि पशुवर्जमवाप्नुयात् ।
श्रावणे भयलभश्च हानिं भाद्रपदे तथा ॥
पत्नीनांशोऽश्वयुजे विन्यात् कार्तिके धन-
धान्यकम् ।
मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ॥
जाम्बवद्भृशो विन्यादक्षिं माघे विनिर्दिशेत् ।
फाल्गुने काश्चनं पुत्रानिति कालबलं स्मृतम् ॥
अश्विनी रोहिणी मूलसुत्तरात्रयमेन्दवम् ।
ज्येष्ठा हस्तातुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ॥
आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ।
वज्रयाघातशूलेषु अतीपातातिगण्डयोः ॥
विष्कम्भगण्डपरिघवर्जं योगेषु कारयेत् ।
श्वेते मेत्रेय माहेन्द्रे गान्धर्वेऽभिजिह्वेहिणे ।
तथा वैराजसावित्रे सुकूर्ते गृहमारभेत् ॥
चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लभं शुभनिर्दिष्टतम् ।
स्तम्भोच्छायादि कर्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् ॥
प्रासादेवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ।
पूर्वं भूमिं परीक्षित पञ्चाङ्गास्तु प्रकल्पयेत् ॥
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवाहुर्पूर्वशः ।
विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम् ॥
विप्राणां मधुरास्वादो कषाया क्षत्रियस्य च ।
कषायकटुका तद्वद्वैश्यशूरेषु शस्यते ॥
रत्निमात्रे तु वै गर्ज्ज्वलुषि तु सर्वतः ।
हृतमामशरावस्थं कृत्वा वर्त्तितुं शक्यम् ।
ज्वालयेत् भूपरीक्षार्थं पूर्वं तत् सर्वदिक्कुलम् ॥
दीपां पूर्वादि दक्षिणादूर्ध्वानामहुर्पूर्वशः ।
वास्तुः सान्द्रहिको नाम दीप्यते सर्वतस्तु अः ॥
शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ।
रत्निमात्रमधो गर्तं परीक्ष्यं खातपूरणे ॥
अधिके श्रेयमाप्नोति न्यूने हानिः समे समम् ।
हलकटोऽथवा देशे शर्वबीजानि वापयेत् ॥
त्रिपञ्चसप्तमात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि ।
ज्येष्ठोत्तमा कनिष्ठा भूर्वर्जनीयतरा मता ॥
पञ्चगयोषधिलैः परीक्षित्वा च सेचयेत् ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ।
पश्चात् पिष्टेन चालिष्येत् रुन्नेणालोच्य सर्वतः ॥
दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
सर्वा वास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्ववास्तुषु ।
पदस्थान् पूजयेद्देवांस्त्रिंशत् पञ्चदशैव तु ॥
द्वात्रिंशद्वाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्थोदश ।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत ॥
ईशानकोणादिषु तान् पूजयेद्भविषा नरः ।
शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ॥
सूर्यस्यौ भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ।
पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमायुधौ ॥
गन्धर्वौ भृङ्गराजश्च ऋगः पितृगणस्तथा ।

वास्तु

दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्यदन्तो जलाधिपः ॥
असुरः श्रेष्ठपापौ च रोगोऽहिर्मुख एव च ।
भक्ताटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा ।
बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तश्चतुरः श्रेष्ठ ॥
ईशानादिचतुष्कोणे संस्थितान् पूजयेद्यथा ।
आपस्त्रेवाथ सावित्रो जयो भद्रस्तथैव च ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान् ।
साध्या नैकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यान् नामतः
श्रेष्ठ ॥

अर्थमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
मिथोऽथ राजयक्षा च तथा पृथ्वीधरः स्मृतः ॥
अष्टमस्त्रापवत्सु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
आपस्त्रेवापवत्सु पर्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा ॥
पदिकानाञ्च वर्गोऽयमेव कोणेष्वग्रेषतः ।
तन्मध्ये तु बहिर्विंशत् द्विपदास्ते तु सर्वतः ॥
अर्थमा च विवस्वाश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परिधौ दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः ॥ * ॥
वंशानिदानीं वक्ष्यामि ऋजूनपि पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत्तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनं पुनः ॥
सुखाद्भृशमयो शेषात् क्षितं यावदेव तु ।
सुग्रीवादितिं यावत् भृगोः पर्जन्यमेव च ॥
एते वंशाः समाख्याताः क्षत्रिहर्ज्य एव च ।
एतेषां यस्तु सम्यातः पदं मध्यं समन्ततः ॥
मर्मे चैतत् समाख्यातं त्रिभूलं कोणगञ्च यत् ।
स्तम्भन्यासे तु वर्ज्यानि तुलाविधियु सर्वदा ॥
कीलोच्छिष्टोपघातानि वर्जयेद्यत्नतो नरः ।
सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पितृवैश्वानरावतः ॥
सुहृन्मित्रः समाविष्टो सुखे चापः समाहितः ।
पृथ्वीधरोऽर्थमा चैव तयोक्तावदधिष्ठितौ ॥
वज्रः स्यले चापवत्सः पूजनीयः सदा बुधैः ।
नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ ओजोऽदितिजयन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रा वंशसंस्थौ पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सत्यरोगादयस्तद्वक्त्रोः पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयक्षा च वाममूर्ते समास्थितौ ।
सावित्रः सविता तद्वक्त्रे दक्षिणमाश्रितौ ॥
विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संश्रवस्थितौ ।
पूषा च पापयक्षा च हस्तयोर्मण्डिवन्धने ॥
तथैवासुरसोमौ च वामपार्श्वे समास्थितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वक्त्रेऽथः सगृहक्षतः ॥
उर्वोऽर्थमाभुपौ ज्येष्ठौ चान्दोर्मन्त्र्यपुष्पकौ ।
जङ्घयोर्भृगुसुग्रीवौ क्षिप्रकृष्टौ दौवारिकौ ऋगः ॥
जयशक्रौ तथा मेघे पत्न्योः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये स तु पूज्यते ॥
चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्मृतः ।
ब्रह्मा चतुष्पदस्तत्र कोणेष्वग्रेषदास्ततः ॥
बहिष्कोणे तु चाष्टौ तु सार्द्धाश्चोभयसंस्थिताः ।
विंशतिर्विपदाश्चैषां चतुःषष्टिपदे स्मृताः ॥ * ॥
गृहारम्भे तु कण्डूतिः स्वाम्भ्ये यत्र जायते ।
शूलस्त्रपन्नयेत्तत्र प्रासादे भवन्नपि वा ॥
सशूलं भयदं तस्माद्गृह्यं शुभदायकम् ।
हीनाधिकाङ्गभावांस्तु सर्वथा तु विवर्जयेत् ॥
नगरग्रामदेशेषु सर्वत्रैव प्रकल्पयेत् ।

वास्तु

चतुःशालं त्रिशालं द्विशालं चैकशालकम् ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि स्वरूपेण द्विजोत्तमाः ॥”
इति मातृस्यै एकाशीतिपदवास्तुनिर्णयो नाम
२२७ अध्यायः ॥ ॥

सूत उवाच ।

“चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपानामतस्तथा ।
चतुःशालं द्वयद्वारैरलितैः सर्वतोमुखम् ॥
गाम्ना तत् सर्वतोभद्रं शुभं देववृषालये ।
पश्चिमद्वारहीनं नन्दावर्तं प्रचक्षते ॥
दक्षिणद्वारहीनं तदूर्ध्वमानसदाहृतम् ।
पूर्वद्वारविहीनं तत् स्वस्तिकं नाम विश्रुतम् ॥
रुचकं चोत्तरद्वारविहीनं तत्प्रचक्षते ।
सौम्यशालाविहीनं त्रिशालं धन्यकश्च तत् ॥
चेमद्विकरं नृणां बहुपुत्रफलप्रदम् ।
शालया पूर्वया हीनं सुचेनमिति विश्रुतम् ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं शोकमोहविनाशनम् ।
चुल्ली तु याम्यया हीनं विशालं शालया तु यत् ॥
कुलचयकरं नृणां सर्वव्याधिभयावहम् ।
हीनं पश्चिमया यत् पक्षत्रं नाम तत् पुनः ॥
मित्रवन्धुसुतान् हन्ति तथा सर्पभयावहम् ।
याम्यापराभ्यां शालाभ्यां धनधान्यफलप्रदम् ॥
चेमद्विकरं नृणां तथा पुत्रफलप्रदम् ।
यमं सूर्यश्च विजयं पश्चिमोत्तरशालकम् ॥
राजाभिभयदं नृणां कुलचयकरश्च तत् ।
उदक्पूर्वं तु शाले ॥ दक्षास्थे यत्र तद्वेत् ॥
अकालमृत्युभयदं परचक्रभयावहम् ।
धनाख्यं यामपूर्वाभ्यां शालाभ्यां यद्विशालकम् ॥
तच्छस्त्रभयदं नृणां पराभवभयावहम् ।
चुल्ली पूर्वापराभ्यां सा भवेत् मृत्युसूचनी ॥
वधवन्वाय शस्त्राणामनेकभयकारकम् ।
काचसुत्तरयामाभ्यां शालाभ्यां भयदं नृणाम् ॥
विद्वार्थवर्ज्यं वर्णानि द्विशालानि सदा बुधैः ॥ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि भवनं पृथिवीपते ।
पञ्चप्रकारं तत् प्रोक्तसुतमादिविभेदतः ॥
अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारश्चोत्तमो मतः ।
चतुर्वर्त्यं विस्तारो हीयते चारुभिः करैः ॥
चतुर्थांशाधिकं देर्ध्यं पञ्चखपि निगद्यते ।
युवराजस्य वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
षड्भिः षड्भिस्तथाशीतिर्हीयते तत्र विस्त-
रात् ।
त्रांशेन चाधिकं देर्ध्यं पञ्चखपि निगद्यते ॥ ॥
सेनापतेः प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम् ।
चतुःषष्टिं विस्तारात् षड्भिः षड्भिस्तु
हीयते ॥
पञ्चखंतेषु देर्ध्यं षड्भागेनाधिकं भवेत् ॥ ॥
मन्त्रिणामथ वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
चतुश्चतुर्भिर्हीना स्यात् करषष्टिः प्रविस्तरे ।
अष्टांशेनाधिकं देर्ध्यं पञ्चखपि निगद्यते ॥ ॥
भामन्तामात्रलोकानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशत्तथाष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
चतुर्थांशाधिकं देर्ध्यं पञ्चखंतेषु शस्यते ॥ ॥
शिश्विनी कशुक्रीनाश्च वैश्यानां गृहपञ्चकम् ॥

वास्तु

अष्टाविंशत् कराणाम् द्विहीनं विस्तरेण तत् ।
द्विगुणं देर्ध्यमेवोक्तं मध्यमेवमेव तु ॥ ॥
दूतकर्मान्तिकादीनां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
चतुर्थांशाधिकं देर्ध्यं विस्तारो द्वादशैव तु ॥
अर्धवर्गकराणि स्यात् विस्तारात् पञ्चसु
क्रमात् ॥ ॥

देवज्ञगुरुवैद्यानां सभास्तरपुरोधसाम् ॥
तेषामपि प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशच्च विस्ताराच्चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
पञ्चखंतेषु देर्ध्यं षड्भागेनाधिकं भवेत् ॥ ॥
चतुर्वर्णस्य वक्ष्यामि सामान्यं गृहपञ्चकम् ॥
द्वात्रिंशकं कराणाम् चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ।
आघोडशादिति परं नूनमन्धावसायिनाम् ॥
दशांशेनाष्टभागेन त्रिभागेणाथ पादिकम् ।
अधिकं देर्ध्यमित्याहुर्ब्राह्मणादेः प्रशस्यते ॥
सेनापतेर्नृपस्यापि गृहस्यैवोत्तरेण तु ।
वृषवासगृहं कार्यं भास्त्रागारान्तयेव च ॥
सेनापतेर्गृहस्यापि चातुर्वर्ण्यस्य चान्तरम् ।
वासकोषगृहं कार्यं राजपूर्येषु सर्वदा ॥
अन्तरप्रभागाच्च खपितुर्दूरमिष्यते ।
तथा हस्तशतद्वर्गं गदितं वनवासिनाम् ॥
सेनापतेर्नृपस्यापि सप्तत्या सहितेऽन्विते ।
चतुर्दशहृते यासे शालान्यासः प्रकीर्तितः ॥
पञ्चत्रिंशहृते तस्मिन् अलितः ससदाहृतः ।
तथा षट्त्रिंशहस्तात् सप्ताङ्गुलसमन्वितः ॥
विप्रस्य महती शाला न देर्ध्यं परतो भवेत् ।
दशाङ्गुलाधिका तद्वत् क्षत्रियस्य विधीयते ॥
पञ्चत्रिंशत् करा वैश्ये अङ्गुलानि त्रयोदश ।
तावत्करैस्तु शूद्रस्य युता पञ्चदशाङ्गुलैः ॥
शालायास्तु त्रिभागेण यस्याये वीथिका भवेत् ।
सोष्णीशं नाम तदास्तु पञ्चाङ्गायोक्त्यम्भवेत् ॥
पार्श्वयोर्वीथिका यत्र सावदम्भान्तदुच्यते ।
समन्ताद्दीथिका यत्र सुस्थितं तदिहोच्यते ॥
शुभदं सर्वमेतत् स्यात् चातुर्वर्ण्यस्तुर्विधम् ।
विस्तारात् षोडशो भागस्तथा हस्तचतुष्टयम् ॥
प्रथमो भूमिकोक्त्वाय उपरिष्ठात् प्रहीयते ।
द्वादशांशेन सर्वास्तु भूमिकोक्तु तथोक्त्यः ॥
पक्षेष्टके भवेद्विस्तिः षोडशांशेन विस्तारात् ।
दानेन विक्रयः स्यात् तथा मृत्युयभित्तिके ॥
गर्भमानेन मानस्य सर्ववास्तुषु शस्यते ।
गृहवासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलैः ॥
संयुतो द्वारनिष्कम्भो द्विगुणश्चोक्त्यो भवेत् ।
द्वारशाखासु बाहुल्यमुक्त्वायं करसमितेः ॥
अङ्गुलैः सर्ववास्तूनां पृथुलं शस्यते बुधैः ।
उदुम्बरोत्तराङ्गे च तदूर्ध्वं प्रविस्तरेः ॥
इति मातृस्यै वास्तुविद्यासु गृहमाननिर्णयो
नाम २२८ अध्यायः ॥ ॥

सूत उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि स्तम्भमानविनिर्णयम् ।
कृत्वा खभवानोक्त्वायं सदा सप्तगुणं बुधः ॥
अशीत्यनं पृथुलं स्यादये नवगुणैः सह ।
रुचकश्चतुरशः स्यादष्टांशो वज्र उच्यते ॥

वास्तु

दिवजः षोडशासस्तु द्वादशासः प्रलीनकः ।
मध्यप्रदेशे यः स्तम्भो वृत्तो वृत्त इति स्मृतः ॥
एते पञ्च महास्तम्भाः प्रशस्ताः सर्ववास्तुषु ।
पद्मवल्लीलता कार्या पञ्चदर्शनरूपिता ॥
स्तम्भस्य भवमांशेन पद्मकुम्भोत्तराणि च ।
स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता हीनाश्चोपतुला ततः ॥
त्रिभागेणैव सर्वत्र चतुर्भागेण वा पुनः ।
हीनं हीनश्चतुर्थांशात्तथा सर्वास्तु भूमिषु ॥
वासगेहानि सर्वेषां प्रवेशे दक्षिणेन तु ॥ ॥
द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह तानि तु ॥
पूर्वेणैव जयन्तश्च द्वारं सर्वत्र शस्यते ।
याम्यश्च वितथश्चैव दक्षिणेन विदुर्बुधाः ॥
पश्चिमे पुष्यदन्तश्च वारुणश्च प्रशस्यते ।
उत्तरेण तु भस्माटं सौम्यश्च शुभदं भवेत् ॥
तथा वास्तुसु सर्वत्र वैधं द्वारस्य वर्जयेत् ।
द्वारे तु रथया विद्धे भवेत् सर्वकुलक्षयः ॥
तरुणा दोषबाहुल्यं शोकः पक्षेन जायते ।
अपसारो भवेन्नूनं कूपवेधेन सर्वदा ॥
अथा प्रसवणेन स्यात् कीलेनाभिभयम्भवेत् ।
विनाशो देवताविद्धे स्तम्भेन स्त्रीहृतो भवेत् ॥
गृहभर्तुर्विनाशः स्यात् गृहेण च गृहे हते ।
अमेध्यावस्करैर्विद्धे गृहिणीवन्धनम्भवेत् ॥
तथा शस्त्रभयं विद्यादन्त्यजस्य गृहेण तु ।
उच्छ्रायद्विगुणं भूमिं त्यक्त्वा वेधो न विद्यते ॥
स्वयमुद्घाटिते द्वारे उम्मादो गृहमेघिनाम् ।
स्वयश्च पिहिते विन्ध्यात् कुलनाशं विचक्षणः ॥
मानाधिके राजभयं नीचे तस्करतो भयम् ।
द्वारोपरि च यद्वारं तदन्तकस्तुलं स्मृतम् ॥
आध्वानं मध्यदेशे तु अधिको यस्य विस्तरः ।
वज्रसु शकटं मध्ये सशो भर्तुर्विनाशनम् ॥
तथान्यपीडितद्वारं बहुदोषकरम्भवेत् ।
सूतद्वारं तथान्यस्य नाधिकं शोभनम्भवेत् ॥
कुम्भश्रीपर्यवल्लीभिर्नृणद्वारान् शोभयेत् ।
पूजयेच्चापि तस्मिन् वलिना चाक्षतोदकेः ॥ ॥
भवनस्य वटः पूर्वे दिग्भागे सर्वकालिकः ।
उदुम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ॥
पञ्चोत्तरतो धन्यो विपरीतस्त्वसिद्धये ।
कण्टकी क्षीरद्वक्षश्च आचमनः सफलो ह्रमः ॥
भयं हानिं प्रजाहानिं कुर्वन्ति क्रमशः वृक्षाः ।
न च्छिन्त्याद्यदि तानन्यानन्तरे स्थापयेत्
शुभान् ॥

पुष्पागाशोकवकुलशमीतिलकचम्पकान् ।
दाडिमौ पिप्पली जाम्बा तथा कुसुममण्डपम् ॥
जम्बीरपूगपनसदुमकेतकीभि-
जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः ।
यम्मारिकेलकदलीदलपाटलाभि-
र्युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातनोति ॥”
इति मातृस्यै वास्तुविद्यासु वेधपरिवर्जनो नाम
२२९ अध्यायः ॥ ॥

सूत उवाच ।

“उदगादिज्वरं वास्तु समानशिरस्तथा ।
परीक्ष्य पूर्ववत् कुर्यात् स्तम्भोक्त्वायं विचक्षणः ॥

न देवधूर्तसचिवचत्वरणां समीपतः ।
कारयेद्भवनं प्राची दुःखशोकभयं यतः ॥
तस्य प्रवेशाश्चत्वारस्तस्योत्तमोऽग्रतः शुभः ।
पृष्ठतः पृष्ठभङ्गस्तु स्यात्तर्जः प्रशस्यते ॥
अपस्यो विनाशाय दक्षिणे शीर्षकस्तथा ।
सर्वकामफलो नृणां संपूर्णो नाम वामतः ॥
एवं प्रवेशमालोक्य यत्नेन गृहमारभेत् ॥ * ॥
अथ संवसरे पूर्णं सुहृत् शुभलक्षणम् ॥
रत्नोपरि शिलां कृत्वा सर्वबीजसमन्विताम् ।
चतुर्भिर्ब्राह्मणैस्तम्बं वस्त्रालङ्कारपूजितम् ॥
शुक्लाम्बरधरः शिल्पी सहितो वेदपारगैः ।
स्थापितं विन्यसेत् तद्वत् सर्वोपधिसमन्वितम् ॥
नानास्ततफलोपेतं वस्त्रताम्बूलसंयुतम् ।
ब्रह्मघोषेण वाद्येन गीतमङ्गलनिश्चयैः ॥
पायसं भोजयेद्विप्रां होमस्तु मधुसर्पिषा ।
वास्तोस्तु प्रतिजानीहि मन्त्रेणानेन सर्वदा ॥
सूत्रपाते तथा कार्यमेवं स्तम्भोदये पुनः ।
द्वारबन्धोच्छेदे तद्वत् प्रवेशसमये तथा ॥
वास्तुप्रशमने तद्वत् वास्तुयज्ञस्तु पञ्चधा ।
ईशाने सूत्रपातः स्यादग्निमे स्तम्भोपणम् ॥
प्रदक्षिणञ्च कुर्वीत वास्तोः प्रदक्षिणम् ।
तर्जनी मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठस्तु दक्षिणे ॥
प्रवालरत्नकनकं फलपिष्टलतोदकम् ।
सर्ववास्तुविभागेषु शस्तम्यद्विलेखने ॥
न भस्माङ्गारकाष्ठेन न शस्त्रनखचर्मभिः ।
न च सांस्थिकपात्रेण कचिदास्तु प्रलेखयेत् ॥
अभिर्विलेखितं कुर्यात् दुःखशोकामयादिकम् ।
यदा गृहप्रवेशः स्यान्निष्कृष्य तत्रोपलेखयेत् ॥
स्तम्भसूत्रादिके तद्वत् शुभाशुभफलोदयम् ॥ * ॥
आदित्याभिसुखं रौतं शकुनः परुषं यदि ।
तुल्यकालं सृष्टेदङ्गं गृहभर्तुः समात्मनः ।
वास्त्वङ्गे तद्विजानीयात्प्रशस्तं भयप्रदम् ॥
शकुनानन्तरं तत्र हस्त्यश्वपदम्भवेत् ।
तदङ्गसम्भवं विद्यात्तत्र शूलं विचक्षणः ॥
प्रसायमाये सूत्रे तु जगोमायुविलङ्घिते ।
तत्र शूलं विजानीयात् खरशस्त्रे च भैरवे ॥
यदीशान्तेऽथ दिग्भागे मधुरं रौतं वायसः ।
घनन्तत्र विजानीयादङ्गे वा स्वाम्यधिष्ठिते ॥
सूत्रच्छेदे भवेन्मृत्युर्याधिः कीले तत्रोसुखे ।
अङ्गारेषु तथोष्मादं कपालेषु च सम्भमम् ।
कम्बुशस्त्रे च जानीयात् पुच्छं स्त्रीषु वास्तुवित् ।
गृहभर्तुर्गृहस्यापि विनाशः शिल्पिसम्भमे ॥
स्तम्भस्थाने च्युते कुम्भे शिरोरोगं विनिर्दिशेत् ।
कुम्भापहारे सर्वस्य कुलस्यापि चयो भवेत् ॥
मृत्युं स्थानच्युते कुम्भे भये बन्धं विदुर्बुधाः ।
करदंष्ट्राविनाशे तु नाशं गृहपतेर्विदुः ॥
बीजौषधिविहीने तु भूतेशो भयमादिशेत् ।
प्राग्दक्षिणेन विन्यस्य स्तम्भे च्छत्रं विवेशयेत् ॥
ततः प्रदक्षिणेनान्यत्रसेत् स्तम्भं विचक्षणः ।
यस्माद्भयकरं नृणां योजितान्यप्रदक्षिणम् ॥
रत्नां कुर्वीत यत्नेन स्तम्भोपप्रवनाशिनीम् ।
तथा फलवतीं शाखां स्तम्भोपरि निवेशयेत् ॥

प्राग्दक्षिणं कार्यं हि सुखस्तु न कारयेत् ।
स्तम्भं वा भवनं वापि द्वारं वा खगृहन्तथा ॥
दिग्दृष्टे कुलनाशः स्यात् न च सम्बर्हयेद्गृहम् ।
यदि सम्बर्हयेद्देहं सर्वदिक्षु विवर्हयेत् ॥
पूर्वेण वर्हितं वास्तु कुर्याद्देवाणि वै सदा ।
दक्षिणे वर्हितं वास्तु मृत्यवे स्यान्न संसयः ॥
पश्चाद्गृहं यद्वास्तु तदर्थचयकारकम् ।
वर्हायितं तथा सौम्ये बहुसन्तापकारकम् ॥
आग्नेये यत्र दृष्टिः स्यात् तदग्निभयदम्भवेत् ।
वर्हितं राक्षसे कोणे शिशुचयकरं भवेत् ॥
वर्हायितस्तु वायवे वातव्याधिप्रकोपकम् ।
ईशाने तु प्रजाहानिर्वाप्तौ सम्बर्हिते सदा ॥ * ॥
ईशाने देवतागारं तथा शान्तिगृहं भवेत् ।
महानसं तथाग्नेये तत्पार्श्वे चोत्तरं जलम् ॥
गृहस्योपस्करं सर्वं नैर्ऋते स्थापयेद्बुधः ।
बन्धस्थानं वह्निः कुर्यात् स्नानमण्डपमेव च ॥
घनघान्यश्च वायवे कर्मशाला ततो वह्निः ।
एवं वास्तुनिवेशः स्यात् गृहभर्तुः शुभावहः ॥ * ॥
इति मात्स्ये वास्तुविद्यागृहनिर्णयो नाम २३०
अध्यायः ॥ * ॥

सुत उवाच ।

“अथातः संप्रत्यामि दावाहरणसुतमम् ।
धनिष्ठापञ्चकं त्र्यम्बा विद्यादिकमलः परम् ॥
ततः साम्बहरीहिटे दिने यायादनं बुधः ।
प्रथमं वलिपूजान्तु कुर्यात् वृत्ताय सर्वदा ॥
पूर्वोत्तरेण पतितं गृहे दारु प्रशस्यते ।
अन्यथा न शुभं विद्याद्याभ्यापरनिपातने ॥
शौरवृक्षोद्भवं दारु न गृहे विनिवेशयेत् ।
क्षताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
गजावभमश्च तथा विदुर्भिर्घातपीडितम् ।
अर्द्धशुष्कं तथा दारु भयशुष्कं तथैव च ॥
चैत्यदेवालयोत्पन्नं नदीसङ्गमजन्तथा ।
यज्ञशानकूपनिलयं तडागादिसमुद्भवम् ॥
वर्जयेत् सर्वथा दारु यदीच्छेद्विपुलां श्रियम् ।
तथा कण्टकिनो वृक्षान्नोपनिम्बविभीतकान् ॥
शेष्ठातकान् एतत्तन् वृक्षान् वर्जयेत् गृहकर्मणि ।
अश्वत्थं शुकामधुकसर्वशालाः शुभावहाः ॥
चन्दनं पनसं धन्यं सुरदारु हरिद्रका ।
दाभ्यामेकेन वा कुर्यात् त्रिभिर्व्या भवनं शुभम् ॥
बहुभिः कारितं यस्मादनेकभयदं भवेत् ।
एकैकं शिंशपा प्रन्या श्रीपर्णी तिलकी तथा ॥
एता नान्यसमायुक्ता कदाचिच्छुभकारिकाः ।
स्यन्दनः पनसस्तद्वत् सरलार्जुनपङ्कजाः ॥
एते नान्यसमायुक्ता वास्तुकार्ये शुभप्रदाः ।
तद्वच्छेदे मद्यापीवे गोर्ध्रा विद्याद्विचक्षणः ॥
माङ्गिष्ठवर्णं मेकः स्यात् नीले सर्पं विनिर्दिशेत् ।
अरुणे सरटं विद्यात् सुक्तामे शुकमादिशेत् ॥
कपिले मूषिकां विद्यात् खड्गामे जलमादिशेत् ।
एवंविधं सगर्भं वर्जयेद्वास्तुकर्मणि ॥
पूर्वं किञ्चन गृहीयात् निमित्तं शकुनैः शुभैः ॥ * ॥
यासेन गुणिते देवैः अष्टभिर्वै हते तथा ॥
यच्छेषमायतं विद्याद्गृहेदं वदामि वः ।

ध्वजो धूमश्च सिंहश्च आ दृषः खर एव च ॥
हस्ती ध्वाङ्गश्च पूर्वाद्याः करिषेष्वा भवन्त्यमी ।
ध्वजः सर्वसुखो धन्यः प्रवृत्तवारो विशेषतः ॥
उदङ्मुखो भवेत् सिंहः प्राङ्मुखो दृषभो भवेत् ॥
दक्षिणाभिसुखो हस्ती सप्तभिः स उदाहृतः ॥
एकेन ध्वज उद्दिष्टस्त्रिभिः सिंह उदाहृतः ।
पञ्चभिर्वृषभः प्रोक्तो विकीर्णस्यास्तु वर्जयेत् ॥
तमेवाष्टगुणं कृत्वा विद्याद्विचक्षणः ।
सप्तविंशद्वृते भागे ऋक्षं विद्याद्विचक्षणः ॥
अष्टभिर्भाजिते ऋक्षे यच्छेषं स यथो मतः ।
यथाधिकं न कुर्वीत यतो दोषकरम्भवेत् ।
आयाधिके भवेच्छान्तिरित्याह भगवान् हरिः ॥
कृत्वायतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्बलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयाय गृहं विशेष ॥
गृहोक्तहोमविधिना वलिकर्म कुर्यात्
प्रासादवास्तुप्रशमने च विधिर्य उक्तः ।
सन्तर्पयेत् द्विजवरानथ भक्ष्यभोज्यैः
शुक्लाम्बरश्च भवनं प्रविशेत् सधमम् ॥”
इति मात्स्ये वास्तुविद्यानुकीर्तनं समाप्तम् २३१
अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च । अथ वास्तुशुक्तिः ।
तत्र स्थाननिर्णयः ।
“नदीश्लेषान्शैलानां वनस्य निकटे तथा ।
न वास्तुकर्म कुर्वीत । इन्द्र-नगरान्तयोः ॥” * ॥
तत्र दिग्निर्णयः ।
“राक्षसानिलवह्नीनां यमस्य दिशि वेष्टनः ।
नारम्भं कारयेद्वाजा भीरुगृहाद्विचक्षणप्रदम् ॥”
तथा हि ।
“भोगः कीर्त्तिर्धनं रोगः स्थिरता च भयः क्षयः ।
हाह इत्येव कथितो दिशि वास्तुफलोद्भवः ॥”
भीजे च ।
“यक्ष्मे जायते राजा तस्य लयस्य यः पतिः ।
या दिक् तस्य वृषस्तस्यां वास्त्वारम्भं समा-
चरेत् ॥”
एवञ्च ।
“कुजाधिपतिके मेघलमे जातस्य भूपतेः ॥”
कुजाधिपतिकायां दक्षिणस्यामपि वास्तु न
दुष्यतीति । पराशरस्तु ।
“यद्गृहाजितो राजा वास्तुस्तम्भस्तु तद्दिशि ॥”
एतेन सूर्यादिजनितस्य वृषतेः पूर्वादिदिक्षु
वास्तुकरणम् । तेन शुक्रदशायां जातस्याग्ने-
यामपि न दुष्यति ॥ * ॥ अथ लक्षणम् ।
“वास्तु कुर्यात्क्षत्रीपालः समं सुखिगन्धर्तिकम् ।
प्राग्दक्षिणं रम्यं रम्यवृक्षोपशोभितम् ॥
लक्ष्मीर्दाहः क्षयो भीतिर्धननाशोऽभ्युत्थता ।
सम्यद्गृहिरिति प्रोक्तं पूर्वादिककुम्भां फलम् ॥”
तथा हि भवनमन्यत् ।
“जम्बलमेन दिक् पश्चात् राज्ञा वास्तुप्रवीमतः ॥”
एतेन सूर्याधिपतितुलाक्षमे जातस्य वृषतेः
सूर्याधिपतेः पूर्वस्याः पश्चात् पश्चिमवृषोऽपि
दुष्यति । अन्ये तु ।

वास्तु

वास्तु

वास्तु

“यद्दृष्टान्नितो राजा तद्दिशोऽयं नो मतः ॥”
एतेन गुरुदृष्टाजातस्य नृपतेर्दृष्टिगणनोऽपि न
दुष्यति । अन्यत्र तु ।

“ब्रह्मचर्यविदग्धः पूर्वादिदिग्गुणे क्रमात् ।
वास्तुध्वनमिच्छन्ति निजसम्पत्तिहेतवे ॥”

नीतिशास्त्रे च ।

“वास्तुकर्म्म नृपः कुर्याद्भवनवैरिणी दिशि ।
दीर्घा वा चतुरस्रा वा वास्तुभूमिर्म्महीक्षिताम् ।
एतयोर्लक्षणं तदत् फलस्य नगरे यथा ॥”*॥
अथ मानम् ।

“राजकाण्डेन नृपतिर्वास्वारम् समाचरेत् ।
जयो भङ्गः सुखं दुःखं प्रीतिर्भीतिश्च यः स्थिरः ।
इत्यष्टौ वास्तुनामानि राजकाण्डेन क्रमात् ॥”
अन्यत्र तु ।

“जन्मलभे महीभर्तृर्दृष्टयोरन्त एव हि ।
राजकाण्डेस्तु तावद्भिर्वास्तु कुर्यान्महीपतिः ॥
सुदर्शाच्छन्दसंख्येन राजपट्टेन भूपतेः ।
वास्तुकर्म्मसमारम्भो धनधान्यजयप्रदः ॥”
एतयोरपि पूर्ववद्वाख्यानम् ।

“राजच्छत्रेण कुत्रापि वास्तुपत्तनमिष्यते ।
तस्यापि पूर्ववन्मानमिति भागुरिभाषितम् ॥”
अथ दोषगुणौ ।

“परनिर्मितवास्तुस्थो न तिष्ठति चिरं नृपः ।
न सुखाय न धर्म्माय तत्तस्य सुवि जायते ॥”
अन्यत्रापि ।

“राजान्यवीर्यप्रयाश्री परवास्तुकृतस्थितिः ।
न सुखाय भवेन्नृणां यथा परमहे गृहः ॥
यः स्वनिर्मितवास्तुस्थो निजलयादिसंयुतः ।
विचारितपुरो राजा स चिरं सुखमनुते ॥”
अन्यत्रापि ।

“राजा स्वबाहुवीर्याढ्यो निजनिर्मितवास्तु-
भाक् ।

॥ चिरं तनुते सौख्यं स्वग्रहस्थो गृहो यथा ॥”
अथ कालः ।

“वर्षान्तेऽमुदिते शुके केन्द्रे सुरगुरौ शुभे ।
वास्तुकर्म्मसमारम्भं शुक्रचन्द्रार्कभूमिजे ॥
ग्रहयुक्तो यः समयः कर्त्तव्यस्तत्र वै शुभे ।
वास्वारम्भः कार्यः शुभसम्पत्तिकामिना

राज्ञा ॥”

इति वास्तुयुक्तौ वास्तुद्वेषः ॥*॥

अन्येषां यथा । यदाह वास्तुकुण्डल्याम् ।
“स्वामिहस्तैश्चतुर्भिः स्याद्दृष्टस्तेनैव मापयेत् ।
क्षेमो भयङ्करो भयः शोककृद्भिजयः शुचिः ॥
वंशकृत पापकारी च विकारी शोभनः शिवः ।
कुणपः कामदो धूम्रो धौम्यो धनहरस्तथा ॥
धनदः सुखलक्षेति वाच्योऽष्टादश कीर्त्तिताः ॥”
तद्वयथा ।

“आयामपरिणाहाभ्यां योऽङ्गपिण्डोऽभिजायते ।
ऊनविंशतिच्छते भागे शेषेणैता यथाक्रमम् ॥
क्षेमे सर्वार्थसंसिद्धिर्भवकारी भयङ्करः ।
भयो भोगं प्रकुरुते शोककृद्भिन्नुनाशनः ॥
विजयः कुरुते वृद्धिं शुचिः सर्वसुखं वहेत् ।

वंशकृत कुरुते वंशं पापकारी कुलापहः ॥
विकारी कुरुते दुःखं शोभनः शुभमावहेत् ।
शिवः सर्वार्थसिद्धौ स्यात् कुणपः सर्वनाशनः ॥
कामदोऽभीष्टलाभः स्यात् धूम्रो दहति सर्वशः ।
धौम्ये धर्म्ममतिः सौख्यं दुःखं धनहरे भवेत् ॥
धनदे धनलाभः स्यात् सुखकृत सुखकारकः ।
इति प्रोक्तोऽतिसंक्षेपाद्वास्तुलक्षणसंग्रहः ॥”
भोजस्तु । दृष्टमानं तथैव किन्तु युक्तिरन्या ।

खदशान्दतो द्विगुणैस्तेः शुभावह-
चतुरस्र एव नववास्तु शिष्यते ।

किन्तु लयदृष्टमितदृष्टसम्मितः

प्रकरोति वास्तुरतिसौख्यसम्पदम् ॥

ऊनरा वातुका क्षिप्ता त्रयमेतद्दिनिन्दितम् ।
त्रिकोणो वर्त्तलो दीर्घो यममध्योऽष्टसुखः ॥
तथा षडस्ररूपस्य सर्पाकारस्तथैव च ।
क्षिप्तो भिन्नो मध्यनिन्दो व्यजनाभस्तुव्ययः ॥
त्रिपथो जनदोषी च वृक्षदोषी तथा परः ।
गजशुक्लाकृतश्चैवोपद्रवाः परिकीर्त्तिताः ॥
वास्तुखण्डे महादोषा देयास्तस्माद्विचक्षणैः ।
चतुरस्रः शुभो दीर्घस्तुल्याः प्रान्तः समाश्रितः ।
दोषैर्विहीनो विज्ञेयो वास्तुखण्डः सुखावहः ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ वास्तुयुक्तिः ॥*॥

तत्र कालनिर्णयः ।

“वैशाखश्रावणाषाढामार्गशाल्गुनकार्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्रसन्निहिताः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे च भवते भयम् ।
आदित्यभौमवर्त्तन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ॥”
तथान्यत्र ।
“पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्वास्यां वर्त्तयेद्ग्रहम् ।
उत्तरास्यां न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
अमावास्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यां विवर्त्तयेत् ॥
नवम्यादि तथा यावत् शुक्लचतुर्दशीम् ।
वज्रघातशूलैश्च अतीपातातिगण्डयोः ॥
विष्कम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यद्वयोर्द्विषी नृगशिरो व्येष्टा धनिष्ठो-
त्तरा

रेवत्याय मघानुराघहरिभिः शुद्धैः स्वभा-
वादिभिः ।

सौम्यानां दिवसेऽथ पापपरहिते योगे विरक्ते
तिथौ
विहितयुक्तदिने वदन्ति मुनयो वेष्टादिकार्यं
शुभम् ॥”

मत्स्यपुराणेऽपि ।

“चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लभं शुभनिरीक्षितम् ।
स्वामोच्छ्वायादि कर्त्तव्यमन्यत्र तु विवर्त्तयेत् ॥
अश्विनी रोहिणी मूलसुत्तरात्रयमेन्दवम् ।
स्वातिर्हस्तानुराधा च वास्तुकर्म्मणि प्रस्यते ॥”
तथा च ।

“त्रिभिर्भिर्बैशाखि कृत्तिकादौ-
रशेषपुष्यामिधनानि शोकाः ।
श्रुतौर्भयं राजभयश्च नृपः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥

नाशं दिशन्ति मकरालिङ्गलीरलभे
मेवे घटे धनुषि कर्म्मसु दीर्घेच्छत्रम् ।
कन्याभवे मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्विन्दः कलसर्पिर्दृष्टेषु वृद्धिम् ॥
समेर्के वचसम्यातः कोषहानिश्च प्रीतगौ ।
नृपसुखरापुत्रे चन्द्रजे सुखसम्पदः ॥
जीवे धर्म्मार्थकामाश्च सुतोत्पत्तिश्च भार्गवे ।
ग्रनेश्चरे तु दारिद्र्यं राहावस्त्वं प्रवर्त्तते ॥”*॥

अथ प्रवेशकालः ।

“शुद्धेर्द्वादशकेन्द्रगैर्भिधनगैः पापैस्त्रिषष्टायगे-
क्षेपे केन्द्रगतेऽथवा सुरगुरौ दैतेयपूज्येऽपि वा ।
सर्वारम्भफलप्रसिद्धिरुदये राशौ च भर्तुः शुभे
स्वयान्वस्थिरतोदये च भवनं कार्यं प्रवेशोऽपि
वा ॥

पौष्णे धनिष्ठा अथ वारुणेऽथ
स्वायम्भुवर्त्ते त्रिषु चोत्तरेषु ।
अक्षीणचन्द्रे शुभवासरे च
तथा विरक्ते च गृहप्रवेशः ॥

तिथिर्वारस्य लयादि समारम्भं यथोदितम् ।
प्रवेशेऽपि गृहस्थाङ्गुस्तथा ज्योतिर्विन्दो जनाः ॥”
अथ द्वारम् ।

“नैकद्वारं वास्तुखण्डं न चतुर्द्वारमारभेत् ।
एकद्वारं दुःशरणं चतुर्द्वारं दुरावरम् ॥
त्रिद्वारमेव नृपतेर्वास्तुकर्म्म प्रशस्यते ।
द्वे मुखे तत्र चाप्यतु स्यादसुखमिति निर्णयः ॥
राजद्वारस्तु तत्रैको यमद्वारस्तथा परः ।
अपद्वारं तथान्यत् स्यादिति द्वारस्य निर्णयः ॥
ब्रह्मचर्यवैश्यानां प्रागुदकपश्चिमेः क्रमात् ।
मुखद्वारं दक्षिणस्य परं तस्यापि दक्षिणे ॥
वस्ववदे वैरिसुखं द्वारमित्यन्यसम्मतम् ।
राजद्वारेऽभ्युपानां शिष्टानांवा प्रवेशयेत् ॥
यात्राप्रसादपक्षाणि राजद्वारेषु कारयेत् ।
यमद्वारे द्विद्वारकर्म द्विषताश्च प्रवेशनम् ॥
निःसारणं नृतानाश्च दुष्टानाश्च निवन्धनम् ।
अपद्वारेऽपरोक्षस्य गमनागमनक्रिया ॥
राज्ञे विलासयात्रा च मर्म्मज्ञस्य प्रवेशनम् ॥”

अथ प्राचीरनिर्णयः ।

“गर्भैरभेद्या मनुजैरलङ्घ्याः

प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति ॥

राजदृष्टोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीसुजः ।
विंशतिस्ते पञ्चाग्रे पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च ॥
पश्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीरा पृथिवीसुजः ।
सर्वप्रान्ते त्वावरणो नाम प्राचीर उच्यते ॥
प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं नाभिसुखस्थितम् ।
तत्र जयाख्यस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ॥
तद्वयथा ।

“राजच्छत्रान्तरे पञ्च राजद्वारे महीपतेः ।
राजदृष्टत्रये सार्द्धजयद्वारे प्रतिष्ठिताः ॥
अद्वारे राजदृष्टार्थे प्राचीराः पृथिवीपतेः ।
एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्यमेतद्दि तिष्ठति ॥
राजच्छत्रद्वयं सार्द्धमायासे जयवास्तुनि ।
परिणाहे पञ्च राजदृष्टास्तिष्ठन्ति मध्यतः ॥

राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते ।
अस्मिन् गृहं वृषः कृत्वा सुचिरं सुखमश्नुते ॥
अज्ञानाद् दम्भतो राजा योऽन्यत्र गृहमारभेत् ।
सोऽचिरात् न्ययमाप्नोति रोगं शोकं भयं तथा ॥
यमदण्डोदयदण्डौ केनाहतिरुपपन्नवः ।
ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये

पुनः ।

न स्पृश्यते राजपट्टकैः सर्पैर्गर्ह्यो यथा ॥
दिगुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमाद्गङ्गादिवास्तुषु ।
राजकूचमिहोऽप्येवं प्राचीरे गुणदोषकौ ॥*॥
अथ जयाख्यास्य चतुरस्रस्य वास्तुखण्डनिर्णयः ।
“राजद्वारे हि प्राकारा राजकूचान्तरे मताः ।
यमद्वारे साह्यं राजकूचान्तरे च ये वृषाः ॥
अपद्वारे राजदण्डं जिता आरम्भिताः पुनः ।
अद्वारे भूपतेस्तस्य राजदण्डचयान्तरे ॥
एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्ये तत् प्रदृश्यते ।
आयामे राजकूचाणि चत्वारि परिग्राह्यतः ॥
राजकूचैकमानेन राजदण्ड उदाहृतः ।
अथ च सप्तमी भागो वास्तोर्भवति शोभनः ॥
अस्मिन् गृहं वृषः कृत्वा सुचिरं पाति मेदिनीम् ।
अस्मिन् विजयवृद्धिश्च सौख्यं च समवाप्नुयात् ॥
यो राजा दम्भतोऽन्यत्र वैष्णवः समा-

चरेत् ।

य उक्तो राजदण्डोऽयं तस्यैवं स्थानपञ्चकम् ॥
गजो व्याघ्रश्च सिंहश्च नृगो भृङ्गो यथाक्रमम् ।
सिंहं सिंहवासनं स्थानं व्याघ्रे स्यात् दारमन्दि-

रम् ॥

गजे यात्राण्यं कुर्यात् नृगे केलिनिकेतनम् ।
भमरेऽन्तःपुरं कुर्यात् क्रमेण पृथिवीपतेः ॥
तेन मध्यमेव सिंहवासनं दीर्घस्य चतुरस्रकैः ॥
तत्र भविष्योत्तरे ।
“मेघादिचक्रे जातस्य वृषतेः स्युरशुक्रमात् ।
हादशैव गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमयतः ॥
सुनन्दः सर्वतोभद्रो भयो नान्दीमुखस्तथा ।
विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ॥
रङ्गः केलिर्जयो वीरो हादशैते प्रकीर्त्तिताः ॥”
अथैषां लक्षणानि ।

“यद्यन्येवोच्यते मानं तस्य तेनैव कल्पना ।
राज्ञः खड्गमेकस्य दीर्घं सर्वत्र निक्षिपेत् ॥
आयामेन सुन्दरः स्यात् राजहस्ते च पञ्चभिः ।
परिग्राहे चतुर्भिश्च राजहस्तेः प्रतिष्ठितः ॥
अस्याधिदेवता भौमो रक्षतीदं वसुन्धरा ।
द्वाराणि विंशतिश्चास्य रक्तचित्रावृतानि च ॥
रक्तपट्टावृतो मेघः सकलार्थप्रसाधकः ।
अत्र स्थित्वा महीपालः सुचिरं पाति मेदि-

नीम् ॥”

दीर्घम् ५१ । प्रस्थम् ३० । इति सुन्दरः ॥*॥
“हौ राजहस्तावायामे परिग्राहे तथैव च ।
इत्ययं सर्वतोभद्रः शुक्रास्याधिदेवता ॥
दानवा रक्षकाश्चैव पूज्यास्ते चात्र यत्नतः ।
चतुर्दशस्य द्वाराणि कृष्णचित्रावृतानि च ॥
पीतपट्टावृतो ह्येष सर्वातिष्ठविनाशनः ।

अत्र स्थित्वा महीपालः सर्वान् शत्रून् निहन्ति ॥”

दीर्घम् २१ । प्रस्थम् २० । इति सर्वतोभद्रः ॥*॥
“अष्टकोणो भवेद्भयः कोणो हस्तचतुष्टयः ।
राजहस्तोन्नतः कार्यो बुधस्याधिदेवता ॥
रक्षका वसवस्यास्य पूज्यास्तेऽत्र प्रयत्नतः ।
अष्टौ द्वाराणि चास्य स्युः पीतचित्रावृतानि च ॥
पीतपट्टावृतो ह्येष सर्वातिष्ठविनाशनः ।
अत्र स्थाता चित्तिपतिर्न रिष्टैरवन्द्यते ॥
राजदण्डो भवेद्दीर्घः प्रसरे राजहस्तकः ।
राजहस्ते राजहस्ते प्रकोष्ठाः सत्र कारयेत् ॥
अयं नान्दीमुखो नाम चन्द्रास्याधिदेवता ।
मन्त्रत्रलोकः पूज्योऽत्र म यस्यास्य रक्षकः ॥
द्वाविंशतिस्तु द्वाराणि दीर्घे दृश्यं तथान्तरे ।
अन्यत्र दीर्घे एकं स्यात् प्रसरे एकमेव च ॥”
दीर्घद्वितये दृश्यं द्वाराणि प्रसरद्वितये एकं कृत्वा
द्वितयं एवं २२ द्वाराणि ।

“शुक्लचित्रेण सहितः शुक्लपट्टेन शोभितः ।
सर्वार्थसाधको राज्ञां लक्ष्मीविजयवर्द्धनः ॥”
दीर्घम् ११ । प्रस्थम् १० । इति नान्दीमुखः ॥*॥
“दीर्घे जयो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
विनोद एव द्वाराणि त्रिंशत्कोलद्वयं भवेत् ॥
रक्तचित्रेण चित्राङ्गो रक्तवस्त्रोपगूहितः ।
अत्र स्थाता नरपतिर्भवेत् कीर्त्तिप्रतापवान् ॥
सूर्याधिदेवता चास्य रक्षकाः सकलग्रहाः ॥”
दीर्घम् २१ । प्रस्थम् २० । इति विनोदः ॥*॥
“दीर्घेण राजदण्डाद् प्रसरे राजहस्तकौ ।
विलास एव द्वाराणि चत्वारिंशद्वेषा विदुः ॥
मन्त्रार्थ रक्षकाश्चास्य प्रकोष्ठचित्तयं भवेत् ।
चित्रपट्टेन शङ्केन चित्रवस्त्रेण शोभितः ॥
दुर्भिक्षप्रमनो ह्येष शस्यसम्यक्तिकारकः ।
तत्र स्थित्वा नरपतिः प्रभुरं सुखमश्नुते ॥”
दीर्घम् ५१ । प्रस्थम् २० । इति विलास-
गृहम् ॥*॥

“हादशहस्ताः प्रसरे दीर्घे द्वौ राजहस्तकौ
कथितौ ।
विजये हादश भवनद्वाराणि स्युर्जयप्रदान्त्र ॥
सूर्याधिदेवता चास्य रक्षतीमं विहङ्गराट् ।
अरुणाभोजचित्राङ्गो अरुणाभरभूषितः ।
तत्र स्थित्वा नरपतिः कृत्स्नां शास्ति वसुन्ध-
राम् ॥”

दीर्घम् २१ । प्रस्थम् १२ ॥*॥
“आयामे राजदण्डौ द्वौ प्रसरे राजदण्डकः ।
शतदारोपसहितः प्रकोष्ठैर्दृश्यभिर्युतः ॥
दिक्पाला रक्षकाश्चास्य कुजस्याधिदेवता ।
नानावर्णेन चित्रेण वस्त्रेण विभूषितः ॥
अत्र स्थित्वा नरपतिः सुचिरं सुखमश्नुते ।
यस्मिन्नाथे प्रतिष्ठेत विमलो गृहसचमः ॥
दुर्भिक्षं नात्र जायेत नेतयोर्न च विप्रवः ।
न रोगो नापि शोकश्च नैवोत्पातभवन्तथा ।
इत्यादि शुभवाहुल्यामन्त्रश्च कथितं बुधैः ॥”
दीर्घम् २०० । प्रस्थम् १०० ॥*॥

“आयामपरिग्राह्याभ्यां राज्ञः षोडशहस्तकः ।
द्वाराणि षोडशैवास्य गुरुरस्याधिदेवता ॥
रक्षिका देवता चास्य शुक्लवस्त्रैर्विभूषणम् ।
अत्र स्थित्वा नरपतिः सर्वार्थान् सुवि-

साधयेत् ॥”

दीर्घम् १७ । प्रस्थम् १६ । इति रङ्गः ॥*॥
“आयामे राजदण्डः स्यात् प्रसरे च तदर्द्धकम् ।
दृश्यं प्रकोष्ठा द्वाराणि शनिरस्याधिदेवता ॥
पिशुणा रक्षकाश्चास्य नीलवस्त्रादिभूषणम् ।
नाम्नायं केलिराख्यातो भयरोगविनाशनः ॥
अत्र स्थित्वा नरपतिः सुखं विजयते रिपून् ॥”
दीर्घम् १०० । प्रस्थम् ५० ॥*॥

“राजहस्तेन कोणः स्यादेवं केलिस्तुर्दृश्यं ।
चतुर्दशैव द्वाराणि राजहस्त्याधिदेवता ॥
नक्तचरा रक्षकास्तु नानावर्णाभरादिकम् ।
अयं जयः प्रकटितः सर्वत्रैव जयप्रदः ॥
आयामे राजहस्तः स्यात् परिग्राहेऽष्टहस्तकः ।
नानारूपः कुटीरूपो वीरो नाम यजप्रदः ॥
वृहस्पतिर्देवतास्य रक्षकाश्चास्य खेचराः ।
विचित्रवसनोपेतः सर्वकामार्थदायकः ॥”
दीर्घम् ११ । प्रस्थम् ८ । इति वीरः ॥*॥
“यो यस्य गदितो वर्णस्तथा स्याच्चामरोऽपि च ।
राजहस्तान्तरे पञ्च चामराः स्युर्महीसुखान् ॥
चन्द्रोऽपि दर्पणे हस्त उपरि क्रमतो भ्यसेत् ।
पताकाध्वजयुक्ताश्च गृहचक्र-रक्षसाम् ।
कृत्वा युक्तं गृहं राज्ञां विज्ञेयं चक्रवर्तिनाम् ॥”
एषां नियमः परवत् ।

“इति हादशचिह्नानि गृहार्थां कथितानि वै ।
विन्द्येतां वृषतिर्गृहारम्भं समाचरेत् ॥
इति सिंहवासनस्थानमिति राज्ञस्य भक्तकम् ।
इतोऽन्ये चित्तद्वर्षार्थाः प्रासादाः पृथिवीभुजः ॥
जलजन्तादयो येऽन्ये तेषां नास्ति विनिश्चयः ।
खजन्मगेहसंस्थो यो वृषतिः शुभचैतनः ॥
स चिरं पृथिवीं प्राप्ति सर्वार्थान् साधयत्यपि ।
यो वा तत्परगेहस्थो दुर्म्मोऽहो धरणीपतिः ॥
न चिरं पाति वसुधां चोरां रोगश्च विन्दति ।
खलपतिमित्रस्य गृहवारो व दुश्चति ॥”*॥
परश्च ।

“हीरकस्य विशुद्धस्य जलजातेर्मेहाद्युतेः ।
सूर्याङ्गस्यार्थमात्रेण वसतो दीप्तिमच्छिखाः ।
गृहार्थे धारयेद्वाजा तद्वज्रं वज्रवारणम् ॥”
वात्स्यस्तु ।
“गृहेषु मणिविन्यासो विज्ञेयो न च दण्डवत् ।
विशुद्धहीरकस्यासौ विधेयः सदनोपरि ।
तेन सर्वाणि नश्यन्ति अरिष्टाणि मही-

सुखाम् ॥”

भोजोऽपि ।
“वास्तुखण्डोऽन्यत्र स्यात् यथार्थैर्नामभिः खकैः ।
यमद्वारात् समारम्भं यावद्द्वारमिष्यते ॥”
तद्वयथा,—
“न्ययर्भयः स्थिरवस्त्रो धनं विभवं एव च ।
वीरत्तापञ्च इत्यष्टौ वास्तुभागा यथाक्रमम् ॥

वास्तु

यमनेर्हततोयेप्रवायुयक्षेत्राः ।
 इन्द्रो वदिरिति प्रोक्ता विभागानामधीश्वराः ।
 न्यौ कारालयं कुर्यात् भयस्थाने च पत्तयः ।
 स्थिरे सहचरान् रक्षेत् चण्डे वाजिगजादयः ।
 धने धान्यादिकं रक्षेत् विभवे कोषरक्षणम् ।
 राजपट्टे भवेद्दीरो तापे कश्चिन्नरालयम् ।
 प्राचीरपतिभागान्ते इति भोजस्य सम्मतम् ॥”
 इति युक्तिकल्पतरौ राजगृहयुक्तिः ॥ * ॥
 “वास्तुमानेन नियमो गृहमायेन निर्णयः ॥”
 तत्र वास्तुप्रवक्तव्यम् ।
 “पूर्वेष्वो वृद्धिकरो धनदक्षोत्तरप्लवः ।
 दक्षिणो न्युदो वास्तुर्हन्ता पश्चिमप्लवः ॥
 कोणे रेखाद्वयं कृत्वा मध्ये रेखाद्वयं तथा ।
 ऐशानकोणतो रेखा दक्षिणाद्वैर्ध्वजास्तथा ॥
 नाचामरो नामण्डिश्च नापताकापि नाध्वजः ।
 नाकुम्भादिर्नावितानो नाचित्रो नातिचित्रधृक् ॥
 नात्युच्चो नातिनीचो वा नाप्रकीर्णप्रकीर्णकः ।
 ना धातुर्नागवाचश्च न चैकानेकद्वारभाक् ॥
 नियमोऽस्तु महीन्द्राणां सर्वसम्पत्तिहेतवे ॥”
 इति राजगृहयुक्तिः ॥ * ॥
 अन्येषाम्नु यथा वास्तुमानेन नियमः ।
 “ध्वजो धमस्तथा सिंहः श्वा वृधो गर्दभो गजः ।
 काक इत्येव गदितो वास्तुस्थानस्य निर्णयः ।
 अशुभे सुखसम्पत्तिर्युग्मश्च विपदास्यदम् ॥”
 एवमन्यत्रापि ।
 “ध्वजे विभूतिर्विपदश्च धूमे
 सिंहे विभोगः शुनि सर्वनाशः ।
 वृषे सुखं गर्दभतो विनाशो
 गजे धनं काकपदे च न्युः ॥
 कोणरेखा कोणयुचिः सुखसम्पत्तिनाशिनी ।
 पूर्वपश्चिमतो दण्ड उदयाख्यः सुखावहः ॥
 दक्षिणोत्तरतो दण्डो वंशहा यमदण्डकः ।
 गृहाणि पातयेद्दीमानेषां दण्डयधान्तरे ॥ * ॥
 एका चेदक्षिणे शाला हे च दक्षिणपश्चिमे ।
 तिस्रश्चेत् पूर्वतो हीनास्तुःशालं सुखावहम् ॥
 पश्चिमाख्यं ध्वजे वेष्ट्य सिंहे तूदसुखं शुभम् ।
 पूर्वालयं वृषस्थाने दक्षिणाभिमुखं गजे ॥
 पदाघातः परिखाघातः पथाघातस्तथैव च ।
 जलदोषो वृक्षदोषो दोषा इत्येवमादयः ॥
 गच्छतां पदतालस्य श्रवणं यदि वेष्टयन्ति ।
 पदाघातो नाम दोषः पुत्रपौत्रधनापहः ॥
 परिखादण्डयोर्घातो वास्तुनोः प्रतिवेशिनीः ।
 परिखाघातो नाम दोषः कुलवीर्यघनापहः ॥
 पथाघातो नाम दोषः आघातो वास्तुनः पथः ।
 स हन्ति भोगं वंशश्च तस्य भेदमतः शृणु ॥
 एकमार्गं सुखं कुर्यात् द्विपथं कुलवर्द्धनम् ।
 त्रिपथं कुलनाशाय सर्वनाशश्चतुष्पथे ॥
 स्ववाच्यां परवाच्याश्च यस्तिष्ठति जलाश्रयः ।
 तद्दोषो जलदोषः स्यात् स हन्ति कुलसम्पदः ॥
 ऋद्धिमानसुखेश्वर्यन्युक्तेष्वभयामयाः ।
 एते जलाश्रये दोषाः पूर्वादिदिक्षु च क्रमात् ॥
 स्ववास्तुवृत्ततो दोषः कुलसम्पत्तिनाशनः ।

वास्तु

वर्जयेत् पूर्वतोऽन्यत्वं वृत्तं दक्षिणतस्तथा ॥
 ऐशान्यां रक्तपुष्पश्च आग्नेयां चौरिणस्तथा ।
 यत्र तत्र स्थिता वृत्ता विष्वदादिमकेश्वराः ।
 पनसा नारिकेलश्च शुभं कुर्वन्ति निश्चयम् ।
 निशा नीली पलाशश्च चित्वा श्वेतापराजिता ।
 कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निघ्नन्ति मङ्गलम् ॥ * ॥
 गृहपातनमिच्छन्ति नागस्य स्वपने क्रमात् ।
 पूर्वादिषु शिरः कृत्वा नागः श्वेते त्रिभि-
 स्त्रिभिः ।
 भाद्राद्वैर्ध्वमपार्श्वेन तस्य क्रोडे गृहं शुभम् ॥”
 तत्र प्रमाणम् ।
 “स्वामिहस्तप्रमाणेन ज्येष्ठपत्नीकरणे वा ।
 गृहान्धन्तरसंस्थानं मापयेदभितो नरः ॥” * ॥
 तत्र सामान्यलक्षणम् ।
 “गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं
 वसुलोचनरन्ध्रगजेर्गणितम् ।
 रविभूधरत्रिंशद्योगेन्द्रतं
 भवनाय ययस्थितिकृत्तपदम् ॥
 एकाशीतिगुणे हस्ते दिवाग्यैकहते च ते ।
 षड्विंशत्युगमसम्पत्तेः पिण्डः स्यात् सर्ववैश्वनः ॥”
 तद्वयथा ।
 “ध्वजादिगेहसंस्थाने गृहमानं शुभावहम् ।
 दीर्घं भातुः परीणाहे सप्त चैवाङ्गुलिद्वयम् ॥
 इदं पुत्रफलं गेहं वृषस्थानेऽप्युदीरितम् ।
 दीर्घं षट्प्रसरे पञ्च चतस्रोऽङ्गुलयोऽपि च ॥
 इदं पुत्रफलं गेहं गजस्थाने प्रकीर्तितम् ।
 दीर्घं त्रयोदश भुजाङ्गुल्यस्यैकविंशतिः ॥
 प्रसरेऽष्टौ सुखफलं गजस्थाने गृहं विदुः ।
 इति द्वादशकं प्रोक्तं गृहाणां सर्वसंमतम् ।
 एवं गृहं समाचर्य गृहस्थः शुभमिच्छति ॥” * ॥
 भोजस्तु ।
 “आयामपरिणाहाभ्यां योऽङ्गुलिषो विजायते ।
 येन केनापि चाङ्गेन शोधनीयः स इष्यते ॥
 एकद्विपञ्चसप्तानि शुभान्यन्यानि चान्यथा ।
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं द्वादशहस्तकम् ॥
 एतत्तु मङ्गलं नाम गृहं सुखविवर्द्धनम् ।
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं द्वादशहस्तकम् ॥
 इदं कमलकं नाम गृहं सम्पत्तिकारकम् ।
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं द्वादशहस्तकम् ॥
 इदं हि सर्वतोभद्रं स्वामिनः सुखकारकम् ॥
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं द्वादशहस्तकम् ॥
 कल्याणनाम वेष्टेदं धनधान्यसुखप्रदम् ॥
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं विंशतिहस्तकम् ॥
 इदं हि सुखदं नाम भक्तुः सुखविवर्द्धनम् ॥
 मया यदिदसुदृष्टं गृहपञ्चकमदभुतम् ।
 न तेषु स्थाननियमः सर्वेष्वेतानि कारयेत् ॥
 स्थानं मानश्च दोषाश्च ये प्रोक्तास्तु मया क्रमात् ।
 तद्विचार्य गृहं कृत्वा गृहस्थः सुखमश्नुते ॥
 अज्ञानादय मोहाद्वा योऽन्यथा गृहमाचरेत् ।
 विधौदति नश्येत् तस्य कीर्तिः कुलं वलम् ॥
 प्राचीराणां न नियमो गृहस्थानाश्च विद्यते ।
 यथावास्तु यथाशक्ति प्राचीरानचयेद्गृही ॥

वास्तु

गृहरोधो यथान स्यात् तथा प्राचीरकल्पना ॥”
 इति युक्तिकल्पतरौ गृहयुक्तिः ॥ * ॥
 अथ वास्तुयामप्रमाणम् । लेङ्गे ।
 चतुःषष्टिपदं वास्तु सर्वदेवगृहं प्रति ।
 एकाशीतिपदं वास्तु मानुषं प्रति विद्धिदम् ॥
 अग्रतः शोधयेदास्तुभूमिं यस्य पुरोदिताम् ।
 चतुर्हस्तं द्विहस्तं वा जलान्तं वापि शोध्य च ॥
 सुसमश्च तदा कृत्वा सदाचनं ततो भवेत् ॥”
 पुरोदितां ब्राह्मणादिभेदेन प्रशस्तत्वेनोपपादि-
 ताम् ॥ * ॥ तथा च मत्स्यपुराणम् ।
 “अरन्निमात्रे गर्ते वै अनुलिप्ते च सर्वशः ।
 वृत्तमामश्रावस्यं कृत्वा वर्त्तिचतुष्टयम् ॥
 ज्वालयेत्तु परीक्षार्थं पूर्वं तत् सर्वदिग्मुखम् ।
 दीपमा पूर्वादि दक्षीयात् वास्तुनामनुपूर्वशः ॥
 वास्तुः सन्धिको नाम दीप्यते सर्वतो हि यः ।
 शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेऽप्युद्येद्यु च ॥”
 वास्तुकर्तुररन्निमात्रे गर्ते तत्रैव स्थापिते आम-
 श्रावे पूर्वादिक्रमेण वर्त्तिचतुष्टयं कृत्वा गय-
 वृत्तेनापूर्य वर्त्तिचतुष्टयं प्रज्वालयेत् । तत्र
 प्राच्यां दीपशिखाया उज्ज्वलत्वे तद्वास्तु ब्राह्म-
 णस्य प्रशस्तम् । एवं दक्षिणादिदिशि शिखाया-
 स्तथात्वे चित्रयादेः । सर्वशिखासमत्वे सर्व-
 वर्णानां स वास्तुदेशः प्रशस्तः । जलान्तमिति
 तु मत्स्यपुराणपरिभाषितं प्रासादपरम् ॥ * ॥
 तथा च मातुस्ये ।
 “पुरुषाधःस्थितं श्रव्यं न गृहे दोषदं भवेत् ।
 प्रासादे दोषदं श्रव्यं भवेद्दयावज्जलान्तिकम् ॥
 प्रासादभवनादीनां निवेशं विस्तराद्दद ।
 कुर्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुरुदाहृतः ॥”
 इत्युपक्रम्य वाप्यादीनामभिधानादादिपदभू-
 त्कूपादयो गृह्यन्ते । प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूप-
 वापीषु चैव हि । इत्यभिधानाच्च कूपादावपि ॥
 वास्तुपुरुषश्च ।
 “कश्यपस्य गृहिणी तु सिंहाका
 राहुवास्तुतनयावजौजनत् ।
 पूर्वेष्वो हरिनिष्कतकन्धरो
 देवतैरवरजो निपानितः ॥”
 तथा ।
 “चेत्रे आधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
 वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे न्युमवाप्नुयात् ॥
 आषाढे भृत्यरत्नानि पशुवर्जमवाप्नुयात् ।
 आश्विने मित्रलाभस्तु हानिर्भाद्रपदे तथा ॥
 आश्विने पत्नीनाशः स्यात् कार्तिके धनधान्य-
 कम् ।
 मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौत्रं तत्करतो भवम् ॥
 माघे चाग्निभयं विद्यात् काश्चनं फाल्गुने
 सुतान् ।
 शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे तत्करतो भयम् ॥
 अश्विनी रोहिणी मूलसुत्तराचयमेन्दवम् ।
 स्वाती ज्येष्ठाशुभाघा च गृहारम्भे प्रशस्यते ॥
 आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ।
 वज्रयाघातशूले च अतीपातातिगृह्योः ॥

विष्कम्भगण्डपरिषवर्चं योगेषु कारयेत् ।
 श्वेतमैत्रेयगान्धर्वमभिजिदरौहिणेऽपि च ॥
 तथा विजयवावित्रे सुहृते गृहमारभेत् ।
 चन्द्रादित्यबलं लग्नं तथा शुभनिरौचितम् ।
 प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ॥
 ऐन्दवं गृहगणेशः ॥ * ॥ सुहृते संवर्तः ।
 “रौद्रः श्वेतश्च मैत्रेयस्तथा शानकटः स्मृतः ।
 सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥
 रौहिणश्च विरिश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा ।
 माहेन्द्रो वारुणश्चैव वटः पञ्चदश स्मृताः ॥”
 तेन द्वितीयतृतीयसप्तमाष्टमनवमेकादशपञ्चमा-
 न्यतमसुहृते श्वेतादौ वास्तुकर्मे कुर्यात् ।
 चेन्नादिफलान्तरं नरगृहे देवगृहे तु प्रतिष्ठाकाल-
 वशात् तत्कालपरिग्रहः ॥ * ॥ तथा च कल्प-
 तरौ देवीपुराणम् ।
 “यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ।
 गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः ॥”
 यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः कालः शुभ-
 दस्तस्य गर्त्तापूरशिलान्यासे गृहारम्भे स कालः
 पूजित इति ॥ * ॥ प्रतिष्ठाकालश्च मातृस्ये ।
 “चेन्ने वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।
 माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
 प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
 पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥
 दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी ।
 आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत् ॥”
 प्रतिष्ठासमुच्चये ।
 “माघे वा फाल्गुने वापि चेन्नवैशाखयोरपि ।
 ज्येष्ठाषाढकथोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥”
 कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
 “महिषासुरक्षत्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ॥”
 ज्योतिषे ।
 “गुरोर्भेगोरस्तवाङ्गं वार्द्धके मिहगे गुरौ ।
 गुर्वादित्ये दशाहे तु वक्रिजीवाष्टविंशके ॥
 पूर्वराशावनायातातिचारिगुरुवत्सरे ।
 प्राग्रश्रिगन्तुजीवस्य चातिचारे चिपञ्चके ॥
 कम्पाद्यङ्गतसप्ताहे नीचस्थेऽपि मलिङ्गुचे ।
 पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे ॥
 एकेनाह्ना चेकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ।
 तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि विवर्जयेत् ॥
 व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने ।
 प्रतिष्ठारम्भे देवकूपादेः परिवर्जयेत् ॥ * ॥
 स्मृतिसागरे ।
 “उल्कापाते च भूकम्पे अकालवधगर्जते ।
 वज्रकेतून्मोत्याते गृहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 प्रयाणान्तरं त्यजेत् शूद्रः सप्तरात्रमतः परम् ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्च त्यजेत् कर्मे चिरा-
 त्रकम् ॥
 शूद्रश्चैव चेकरात्रं ततः कर्मे समाचरेत् ॥”
 पराशरः ।
 “प्रयागे सप्तरात्रान्तरं चिरात् व्रतवन्ने ।
 एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात् प्राणिग्रहं गृहे ॥”

मत्स्यपुराणे ।
 “नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्मे समाचरेत् ।
 अन्यथा फलदं पुंसां न कान्यं जायते कश्चित् ॥”
 नवग्रहं मानवतवचनम् ।
 “पितृभ्यो वृद्धये वृद्धिआङ्गं दत्त्वा सदक्षिणम् ।
 क्रूरभूतबलिश्चैव संपूज्य वास्तुदेवताः ॥”
 एकदिने वास्तुयागगृहीत्वर्गयोः करणे सक्तदेव
 वृद्धिआङ्गं करणीयम् ।
 “गणेशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सक्तम् ।
 सक्तदेव भवेत् आहमादौ न पृथगादिषु ॥”
 इति कन्दोगपरिशिष्टात् ॥
 मातृस्ये ।
 “जहापोहार्थतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रस्य पारगः ।
 आचार्यश्च भवेन्नित्यं सर्वदा दोषवर्जितः ॥”
 देवीपुराणम् ।
 “प्रासादे च चतुःषष्टिरैकाशीतिपदं गृहे ।
 चतुरस्रीकृते चेन्ने चाष्टधा नवधा कृते ॥
 कोणे रेखास्ततो दत्त्वा नव भागान् प्रकल्पयेत् ।
 ईशः कोणाहंतो ज्ञेयः पर्जन्यः पदसंस्थितः ॥
 द्विपदस्थो जयन्तश्च शक्रः स्यादेककोष्ठगः ।
 भास्करश्च पदो ज्यो द्विपदः सत्य उच्यते ॥
 अश्वः पदस्थो ज्ञातयो ओम चैव पदाहंकम् ।
 हुताशनः पदाहं तु पूषा च पदसंस्थितः ॥
 वितथो द्विपदो ज्ञेयः पदैकस्थो गृहक्षतः ।
 वैवस्वतः पदैकस्थो गान्धर्वो द्विपदस्थितः ॥
 अङ्गश्चैकपदो ज्ञेयो गृहसाहं पदस्थितः ।
 पितरोऽहं पदे ज्ञेयाः पदे दौवारिकस्तथा ॥
 सुग्रीवो हि पदे ज्ञेयः पदस्थः पुष्यदन्तकः ।
 पयसां पतिरेकस्थोऽसुरो द्विपदसंस्थितः ॥
 शोषश्चैकपदो ज्ञेयः पापोऽहं पद उच्यते ।
 रोगसाहं पदो ज्ञेयो नागश्चापि पदे स्थितः ॥
 द्विपदे विश्वकर्मा तु भस्माटः पदसंस्थितः ।
 यज्ञेश्वरः पदो ज्ञेयो नागराहं द्विपदस्थितः ॥
 पादस्था श्रीमहादेवी हितिआहं पदस्थिता ।
 आपान्तपादस्थः स्यादापवत्सः पदस्थितः ॥
 चतुष्पदस्थो विज्ञेयश्चायं मा मध्यपूर्वगः ।
 सावित्रस्तु पदो ज्ञेयः सावित्री पदसंस्थिता ॥
 ततो विवस्वान् विज्ञेयश्चतुष्कर्मध्यस्थितः ॥
 इन्द्रश्चैकपदो ज्ञेयो भावेकैकपदसंस्थितो ॥
 मित्रश्चतुष्पदश्चैव पश्चिमे च व्यवस्थितः ।
 रुद्रश्चैकपदो ज्ञेयो राजयक्षा पदस्थितः ॥
 वराहश्च विज्ञेय उत्तरे च चतुष्पदे ।
 चतुष्पदश्चतुर्हस्तो मध्ये ज्ञेयः प्रजापतिः ॥
 देवतागुचरा बाह्ये सर्वे चान्तस्तथासुराः ।
 एवं प्रयत्नं कोष्ठानि रजसापूर्य देशिकः ।
 एतेषामेव देवानां बलिं दद्यात् कामिकम् ॥”
 रजसेति पञ्चवर्णरजोभिः । तथा च शारदा-
 याम् ।
 “उक्तानामपि देवानां पदान्यापूर्य पञ्चभिः ।
 रजोभिस्तैर्यथोक्तैः पायसान्नैर्बलिं हरत् ॥”
 तथा ।
 “पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवं ।

कुसुमचूर्णमखं कृत्वा दग्धपुलाकजम् ।
 विष्वादिपञ्चजं श्याममितुक्तं वर्षपञ्चकम् ॥”
 स्यात् पुलाकस्तुच्छघात्रे इत्यमरोक्तेः तुच्छं
 अपक्वम् ।
 “पूज्या मण्डलबाह्ये तु पूर्वामभ्यादिकक्रमात् ।
 स्कन्धश्चैव विहारो च अर्थेमा पूतना तथा ।
 जम्भका पापराक्षसौ पिलिपिङ्गश्चरश्चपि ॥”
 मण्डलकरणासामर्थ्ये शालग्रामसमीपे सर्वे
 पूज्याः ।
 “शालग्रामशिलारूपो यत्र तिष्ठति केशवः ।
 तत्र देवासुरा यत्ता भुवनानि चतुर्दश ॥”
 इति पद्मपुराणवचनात् ॥
 तत्रावाहनविसर्जने ॥ स्तः ।
 “शालग्रामे स्थावरे च नावाहनविसर्जने ॥”
 इति वचनात् ॥
 तदसम्भवे घटादिजले । प्रतिमास्थानेष्वप्यसु
 आवाहनविसर्जनवर्जम् । इति बौधायन-
 वचनात् ॥ * ॥ एषां विशेषबलिर्मत्स्यपुराणदेवी-
 पुराणाभ्यामुक्तोऽपीदानीन्तनैर्न अवहियते ।
 इति न लिखितः । किन्तु मत्स्यपुराणोक्तपायस-
 बलिर्दीयते । तथा च ।
 “पायसं वापि दातव्यं स्वनाम्ना सर्वतः क्रमात् ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण प्रणवाद्येन सर्वतः ॥”
 अतएव प्रागुक्तशारदावाक्ये पायसमाचसुक्तं
 तेन एष पायसबलिः ॐ ईशानाय नमः ।
 इत्यादिना प्रयोगः । न च वाचस्पतिमिश्रोक्त-
 मसुकदेवतायै एष पायसबलिर्नम इत्यादि
 प्रणवादिनमस्कारान्तस्वनामरूपमन्त्रमध्ये देय-
 प्रवेशस्यायुक्तत्वात् । तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
 “ॐकारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
 स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 “एवं भूतगणानान्तरं बलिर्देयस्तु कामिकः ।
 एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुष्पाक्षतेऽनुचः ॥
 एवं प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा वृणाम् ।
 अपूजिता विनिवृन्ति कारकं क्षापकं तथा ।
 एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुष्पाक्षतेस्तथा ॥”
 अत्र पूजाया नित्यत्वात् वक्ष्यमाणमत्स्यपुराण-
 वचने होमानन्तरं बलिदानाच्च बलेः कान्यत्वात्
 पूजा होमानन्तरं बलिदानाचारः । तथा च ।
 “ब्रह्मस्थाने तथा कुर्याद्वासुदेवस्य पूजनम् ।
 त्रियाश्च पूजनं कुर्याद्वासुदेवगणस्य च ॥
 गन्धार्घ्यपुष्पनैवेद्यधूपान्तेः सुरसत्तम ।
 ततः संपूजयेत् तस्मिन् सर्वलोकधरां महीम् ॥
 सुरुपां प्रमदाक्षुपां दिव्याभरणभूषिताम् ।
 ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां सिताननानाम् ॥
 ततः स्वनाममन्त्रेण सर्वदेवमर्थं हरिम् ।
 ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र यजेद्वासुदेवं परम् ॥”
 ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्यादाधारमक्षतेः ।
 तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं वर्द्धन्वा सह पूरितम् ॥
 हेमं वा राजतं पात्रं न्यस्त्य वा द्रुपं शुभम् ।
 सर्वबीजौघघीयुक्तं सुवर्णरजतान्वितम् ॥

वास्तु

ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कलसं स्थाप्य पूजयेत् ।
 तस्मिन्चतुर्मुखं देवं प्राजेशं मन्त्रविग्रहम् ॥
 गवैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैः समनोहरैः ।
 ततो मण्डलवाह्ये तु प्रतीक्षां प्रादुस्तुः स्थितः ॥
 आचार्यो गृह्य सभारं ब्रह्मादीन्तर्पयेत् सुरान् ।
 प्राजेशं तर्पयेद्दिहान् आहुतीनां श्रुतेन च ॥
 इतरान् दशभिर्देवानाहुतिभिः प्रतर्पयेत् ।
 ततः प्रणम्य विज्ञाप्य कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम् ॥
 प्रगृह्य कर्करौ सन्यङ्गुलान्तःप्रदक्षिणम् ।
 सन्मार्गेण देवेन तोयधारेण कारयेत् ॥
 पूर्ववत् तेन मार्गेण सप्तबीजानि वापयेत् ।
 आरम्भं तेन मार्गेण तस्य खातस्य कारयेत् ॥
 ततो गतं खनेन्यथे हस्तमानप्रमाणतः ।
 चतुरङ्गुलमात्रं तदधः खन्यात् सुसम्मितम् ॥
 गोमयेन प्रलिप्याय चन्दनेन विलेपितम् ।
 मध्ये दत्त्वा तु पुण्याणि शुक्लान्यक्षतमेव च ॥
 आचार्यः प्रादुस्तुभूत्वा ध्यायेद्देवं चतुर्मुखम् ।
 तूर्थमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषरवेण च ॥
 अर्घ्यं दत्त्वात् सुरश्रेष्ठ कुम्भतोयेन मन्त्रवित् ।
 प्रगृह्य कर्करौ तान् तत् खातं पूजयेज्जलेः ॥
 सर्वरत्नसमायुक्तैर्विमलैश्च सुगन्धिभिः ।
 तस्मिन् पुण्याणि शुक्लानि प्रक्षिपेदोमिति स्मरन् ॥
 तदावर्त्तं परीक्षेत दक्षिणतान्वितं क्षिपेत् ।
 शुभं स्याद्विष्णवावर्त्तं शुभं वामे भवेत्ततः ॥
 बीजैः शालियवादीनां गतं तं पूरयेत्ततः ।
 क्षेत्रवाभिः पवित्राभिर्मृद्भिर्गतं प्रपूरयेत् ॥
 एवं निष्पाद्य विधिना वास्तुयामं सुरोत्तम ।
 सुवर्णं गाञ्च वस्त्रञ्च आचार्याय निवेदयेत् ॥
 इतरानीशादीन् होमस्तु प्रणवादिखाहान्त-
 तत्तन्नामभिः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “एकैकां देवतां राम समुद्दिश्य यथाविधि ।
 चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञो नाम्ना च प्रणवादिना ।
 होमद्रव्यमथैकेकं शतसङ्ख्यन्तु होमयेत् ॥”
 शतसङ्ख्यमिति पूर्वोक्तवचनानुसारेण वास्तु-
 यागेतरपरम् । स्मृतिः ।
 “खाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेव-
 ताम् ॥”
 होमदक्षिणासम्पदानमाह हन्दीगपरिशिष्टम् ।
 “ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।
 कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥
 विदध्याह्नौत्रमन्यखेदक्षिणाह्नौ हरो भवेत् ।
 स्वयच्छेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥”
 अन्यो यजमानभिन्नः । उभयं ब्रह्मकर्म होत-
 कर्म च । उपसंहारे वास्तुयाममिति श्रुतेः ।
 सङ्कल्पवाक्ये तेनैवोक्तेखमाचरन्ति । अत्र
 मिलितामिलितदक्षिणादानात् फलतार-
 तन्त्यम् ॥ * ॥ मातृस्थे ।
 “ततः सर्वैर्विधिक्षात्रं यजमानस्य कारयेत् ॥”
 देवीपुराणम् ।
 “कालञ्च उपती पूज्यै वैष्णवान् शक्तितोऽर्चयेत् ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु वृद्धमीतादि कारयेत् ॥
 प्रासादं कारयेद्दिहान् गृहं वापि मनोहरम् ।

वास्तु

कार्यस्तु पञ्चभिर्विन्ध्यैर्विन्ध्यबीजैरथापि वा ।
 होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुयामे बलिं हरेत् ॥”
 इति मत्स्यपुराणे होमान्ते बलिविधानात्
 अत्रापि होमं कृत्वा बल्यादिप्रागुद्दिष्टसर्वकर्म-
 करणाचारः ॥ * ॥ अत्र प्रजापतिनामाभिः ।
 “प्रतिष्ठायां लोहितस्य वास्तुयामे प्रजापतिः ।
 जलाशयप्रतिष्ठायां वरुणः समुदाहृतः ॥”
 इति मत्स्यसूक्तवचनात् । एकाशीतिपदवास्तु-
 यागे मत्स्यपुराणम् । भूम्यधिकारे ।
 “पञ्चगव्यौषधिलेः परीक्षित्वा तु सेचयेत् ।
 एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ॥
 पञ्चालेप्येन चालिष्य सूत्रेणाक्षीय सर्वतः ।
 दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
 सर्ववास्तुविभागे तु विज्ञेया नवधा नव ॥”
 पञ्चगव्यमन्त्रमाह शङ्खः ।
 “गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धदारेति गोमयम् ।
 आप्यायस्वेति च चौरं दधिक्रावृति वै दधि ।
 तेजोऽसीति घृतञ्चैव देवस्यत्वा कुशोदकम् ॥”
 ओषधीराह कात्यायनः ।
 “ब्रीहयः शालयो सुजा गोघृमाः सर्वपास्तिलाः ।
 यवाञ्चौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः ॥”
 ब्रीहिः शरत्पक्ष्मण्यं षष्टिकाख्यम् । शालयो
 हेमन्तिकाः । दशेति वास्तुमण्डलवायथे उप-
 विश्य पूर्वाभिमुखो गुरुः उत्तरत आरभ्य दश-
 रेखाः प्रादुस्तुर्त्यथादक्षिणं कुर्यात् । एवं
 नैर्ऋत्यासुपविश्य पश्चिमतः पूर्वापरगा दशो-
 त्तरायता रेखाः कुर्यात् कनकशलाकादिना ।
 रुद्रयामले तासां नामानि ।
 “शान्ता यशोवती कान्ता विशाला प्राण-
 वाहिनी ।
 शची सुमनसा नन्दा सुभद्रा सुरथा तथा ॥”
 इत्याद्या दश रेखाः ॥
 “हिरण्या सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया ।
 जया कला विशोका च इडा संज्ञा दशो-
 त्तराः ॥”
 इत्यन्तदश रेखाः ॥
 “एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुसूतं सर्ववास्तुम् ।
 पदस्थान् पूजयेद्देवान् त्रिंशत् पञ्चदशैव तु ॥
 द्वात्रिंशद्वाहृतः पूज्याः पूज्याखान्तस्त्रयोदश ।
 नामतस्तानि वक्ष्यामि स्थानानि च निबोध मे ॥
 ईशानकोणादिषु तान् पूजयेच्च विधानतः ।
 शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ॥
 सूर्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ।
 पूषा च वितथश्चैव गृह्यतथमावुभौ ॥
 गन्धर्वो भृङ्गराजश्च ऋगः पित्रगणस्तथा ।
 दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्यदन्तो जलाधिपः ॥
 असुरः शोषपाणौ च रोगोऽहिर्मुख एव च ।
 भस्माटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितस्तथा ॥
 बहिर्द्वात्रिंशदेते च तदन्तश्चतुरः शृणु ।
 ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्बुधः ॥
 आपश्चैवाथ सावित्री जयो रुद्रस्तथैव च ।
 मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगाः ॥

वास्तु

सर्वानेकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यान्नामतः शृणु ।
 अर्थमा सविता चैव विवस्वान् विवधाधिपः ॥
 मित्रोऽथ राजयज्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ।
 अष्टमश्चापवत्सश्च परितो ब्रह्मणः स्मृताः ॥
 आपश्चैवापवत्सश्च पर्जन्योऽपिर्दितस्तथा ।
 पादिकानाश्च वर्गोऽयमेव कोणेषु शेषतः ॥
 तन्मध्ये तु बहिर्विंशद्विपदास्ते तु सर्वतः ।
 अर्थमा च विवस्वाश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
 ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः ॥”
 एवमिति यथा ईशानकोणे कोष्ठचतुष्टये अन्त-
 स्थितैककोष्ठसहिते देवतापञ्चकमेवमाग्रेयादि-
 कोणेष्वपीत्यर्थः । दिक्षु पूर्वादिदिक्षु ॥ * ॥
 “वंशानिदानीं वक्ष्यामि बहून्पि पृथक् पृथक् ।
 वायुं यावत् तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनं
 पुनः ॥
 सुखाद्भृशमथो शोषाद्विषयं यावदेव तु ।
 सुग्रीवाददिति यावद्भृङ्गाज्जयन्तमेव च ॥
 एते वंशाः समाख्याताः कचिच्चतुर एव च ।
 एतेषां चैव सम्पातः पदमध्ये समस्तथा ॥
 मन्मे चेतत् समाख्यातं चिन्मूलं कोणगं च यत् ।
 स्तम्भन्यासेषु वर्ज्यानि तुजाविधिषु सर्वदा ॥
 कीलोच्छिद्योपघातानि वर्जयेत् यत्नतो नरः ।
 सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पितृवैश्वानरायतः ॥
 नृहन्त्यपिः समाविष्टो सुखे चापः समाश्रितः ।
 पृथ्वीधरोऽर्थमा चैव स्तनयोस्तावद्विहितौ ॥
 वक्षःस्थले चापवत्सः पूजनीयस्तथा बुधैः ।
 नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ श्रोत्रे दितिजयन्तकौ ॥
 सर्पेन्द्रा वंशसंस्थौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
 सोमसूर्यादयस्तद्वाङ्मोः पञ्च च पञ्च च ॥
 रुद्रश्च राजयज्मा च वामदक्षस्तसमाश्रितौ ।
 सावित्रः सविता तद्वत्सं दक्षिणमाश्रितौ ॥
 विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संयवस्थितौ ।
 पूषा च पापयज्मा च हस्तयोर्मणिबन्धके ॥
 तथैवासुरशेषौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ ।
 पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वद्विषयः समुद्भवतः ॥
 उर्वार्यमाश्रुपौ श्रेयो जान्मोर्गन्धर्वपुष्यकौ ।
 जङ्गयोर्भृङ्गसुग्रीवौ कर्षा दौवारिको ऋगः ॥
 जयः शक्रस्तथा मेघे पादयोः पितरस्तथा ।
 मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये स तु पूज्यते ॥
 चरकौश्च विदारौश्च पूतना पापराक्षसीम् ।
 ईशानयोऽदिकोणेषु मण्डलाद्वाहृतो यजेत् ॥”
 पितृभ्य इति पितृगणादारभ्य बहिर्द्वायवत् यो
 वंशः प्रसारितस्तद्वायतो वास्तुपूरुषः । अश्रुपौ
 वरुणः । पुष्यकः पुष्यदन्तः । तथा ।
 “प्रदक्षिणन्तु कुर्वन्त वास्तोः पदविलेखनम् ॥”
 कोष्ठानां लिखनं प्रदक्षिणं कार्यम् । तथा ।
 “तर्जनी मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठश्च दक्षिणः ।
 प्रक्षालनकनकं फलपुष्पाक्षतोदकम् ।
 सर्वेष्व वामभागेषु शस्तं पदविलेखने ॥” * ॥
 तथा ।
 “वास्तौ परीक्षिते सम्यग्वास्तुदेहे विचक्षणः ।
 वास्तु प्रशमनं कुर्यात् समिद्धिर्बलिकर्मणा ॥

जीर्णोद्धारं तथोद्याने तथा गृहनिवेशने ।
द्वाराभिवर्धने तद्वत्प्रासादेषु गृहेषु च ॥
वास्तूपशमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः ।
एकाशीतिपदं लेख्यं लेखकैर्वास्तुपिष्टकैः ।
होमस्त्रिमेखले कार्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके ॥”
विश्वकर्मा ।

“खाताधिके भवेद्गोमी हीने धेनुधनक्षयः ।
वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं क्षिप्रमेखले ॥
मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः ।
भार्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ।
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम् ॥”
वशिष्ठसंहितायाम् ।

“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्तव्यं शुभवेदिकम् ।”
एवंविधकुण्डासम्भवे क्रियासारः ।
“कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समा-
शयेत् ॥”

मत्स्यपुराणम् ।
“यवैः कृष्णतिलैश्चैव समिद्धिः चीरसम्भवैः ।
प्रालाशैः खादिरैरामार्गोडम्बरसम्भवैः ॥
कुशदूर्वाभयेर्वापि मधुसर्पिःसमन्वितैः ।
कार्येस्तु पञ्चभिर्विल्वैर्विल्वबीजैरथापि वा ।
होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुदेशे वलिं हरेत् ॥”
अत्र होमे मत्तानाह विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“वास्तोष्यतेन मन्त्रेण यजेच्च गृहदेवताम् ।”
वास्तोष्यतेन वास्तोष्यतिदेवतेन पञ्चमन्त्रेण ।
वलिद्रव्यं पायसं प्रागेव लिखितम् ॥ * ॥
ब्रह्मस्थाने ततः कुर्याद्वासुदेवस्य पूजन-
मित्यादि । सुवर्णं गां वस्त्रयुग्माचार्याथ निवे-
दयेत् । इत्यन्तमत्रापि बोध्यम् कल्पतरौ मत्स्य-
पुराणम् ।

“ततः सर्वैर्विधिसंज्ञानं यजमानस्य कारयेत् ।
द्विजांश्च पूजयेद्भक्त्या ये चान्ये गृहभागताः ॥
एतद्वास्तूपशमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ।
प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
पुरवेशप्रवेशेषु सर्वदोषापनुत्तये ।
इति वास्तूपशमनं कृत्वा सूत्रेण वेदयेत् ॥”
इति मत्स्यपुराणे उपक्रमोपसंहारयोर्वास्तूप-
शमनत्वेनाभिधानात् वास्तूपशमनं कर्मणो
नामधेयं इति तेनैवोक्तैः सर्वदोषापनुत्तये
इति श्रुतेः वास्तुसर्वदोषापनोदनं फलं संकल्पे
तु तदुल्लेखः कार्यः । एतत् प्रारम्भप्रवेशान्य-
तरस्तिवश्यं कर्तव्यम् । आवश्यकत्वे प्रमाणं
प्रागेवोक्तम् । इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविर-
चितं वास्तुयागतत्वं समाप्तम् ॥

वास्तुकं, क्री, (वास्तु एव । वास्तु + स्वार्थे कन् ।)
वास्तुकशाकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
। यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।

“तच्छ्रुतीयकजीवन्तीसुनिषक्तवास्तुकैः ॥”
वास्तुक्री, स्त्री, चिल्लीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वास्तुकं, क्री, (वसन्ति गुणा अत्रेति । वस +
ऊलृकादयश्चेति साधुः ।) शाकविशेषः । वेतुया
इति भाषा । तत्पर्यायः । वास्तू २ वास्तुकम् ३

वसुकम् ४ वस्तुकम् ५ हिलमोचिका ६ शाक-
राजः ७ राजशाकः ८ चक्रवर्त्तौ ९ । अस्थ-
गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । चारत्वम् ।
मादनत्वम् । त्रिदोषजित्वम् । रोचनत्वम् ।
ज्वरहरत्वम् । महाशंसं नाशनत्वम् । मल-
मूत्रशुद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“वास्तूकं वास्तुकञ्च स्यात् चारपत्रञ्च शाक-
राट् ।

तदेव तु दृष्टत्वं रक्तं स्यान्नौडवास्तुकम् ॥
प्रायशो यवमध्ये स्यात् यावत् शाकमतः स्मृतम् ।
वास्तूकद्वितयं खाडु चारं पाके कटूदितम् ॥
दौपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम् ।
सरं ज्रीहासपित्तास्रकमिदोषत्रयापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वास्त्यं, त्रि, वस्तिस्मन्नि । वस्तस्मन्नि । वस्तु-
स्मन्नि । वास्तुस्मन्नि । वस्तिवस्तुवस्तुवास्तु-
शब्देभ्यः ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वस्तौ
भवम् । वस्ति + “इतिकृत्तिकलशिवस्त्यस्य हे-
ट्ठिन् ।” ४ । ३ । ५६ । इति ट्ठिन् । वस्ति-
भवम् ॥ यथा, कान्दोम्योपनिषदि । ३ । १६ ।
२ ।

“तत् यत् रणतं सेयं पृथिवी यत् सुवर्णं सा
द्यौर्यञ्जरायु ते पर्वता यदुल्बं स मेघो नीहारो
या धमनयस्ता नदी यदास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥”
वस्तिरिव । वस्ति + “वस्तेट्ठिन् ।” ५ । ३ ।
१०१ । इति ट्ठिन् । वस्तिस्मदृशम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ।)

वास्तोष्यतिः, पुं, (वास्तोर्गृहक्षेत्रस्य पतिरधि-
ष्ठाता । “वास्तोष्यतिगृहमेधाच्छ च ।” इति
निपातनात् अलुक् षत्वश्च । यद्वा, “वास्त्वन्त-
रिचं तस्य पतिः पाता विसृजेन ।” इति
निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । ५ । ४ । ६ ।)
इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (देवतामात्रम् । यथा,
भागवते । १० । ५० । ५३ ।

“वास्तोष्यतीनाश्च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम् ।
चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोत्तमम् ॥”
“किञ्च नगरगृहादौ वास्तोष्यतीनां देवानाश्च
गृहैर्वलभीभिश्चन्द्रमालिकाभिश्च निर्मितम् ॥”
इति तट्टीकायां स्वामी ॥ गृहपालयितरि, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५४ । १ ।

“वास्तोष्यते प्रतिजानीह्यस्मान्
स्वावेशो अनमीवो भवानः ॥”
“हे वास्तोष्यते गृहस्य पालयितर्देवं त्वं अस्मान्
त्वदीयान् स्तोतृनिति प्रतिजानीहि ।” इति
तद्गाथे सायणः ॥)

वास्तः, पुं, (वस्त्रेण परिहृतो रथः । वस्त्र + “परि-
हृतो रथः ।” ४ । २ । १० । इति अण् ।)
वस्त्राहृतरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥ त्रि,
वस्त्रसम्बन्धी ॥

वायः, त्रि, वारि तिष्ठति यः । वारश्च पूर्व-
स्थाघातोर्देप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वायः, पुं, उष्मा । लोहम् । इति केचित् ॥ मूर्धन्य-
मध्य इति साधुपाठः ॥

वास्तेयः, पुं, नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥
वाह, ऋ ङ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अववाहत् । ङ,
वाहते । ववाह रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सह-
स्रः इत्यादि सिद्धार्थमोष्ठ्यादिश्च वहधातुं
मन्येते वर्णदेशशरणदेवौ । वस्तुस्तु बहुवाद्य-
सम्मतत्वादेवोष्ठ्यादिरनेनोपेक्षितः । ववाहति
चण्डीप्रयोगस्य तु वाह ऋ ङ यत्ने इत्यस्मात्
गणकतानिबन्धात् परस्मैपदसिद्धिः । अनेकार्थ-
त्वात् सुसावेत्यर्थः । अथवा वव इत्याह इत्येव
व्याख्यानम् । इति दुर्गादासः ॥

वाहः, पुं, (उच्चतेनेनेति । वह + करणे घञ् ।)
घोटकः । (यथा, अध्यात्मरामायणे । २ । ५ । ५६ ।
“इत्याज्ञप्तः सुमन्त्रोऽपि रथं वाहैरयोजयत् ॥”)

परिमाणविशेषः । इत्यमरः ॥ यथाहुः ।
“फलं प्रकुञ्चकं सुष्टिः कुडवस्तुचतुष्टयम् ।
चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाङ्कम् ॥
अष्टाङ्को भवेत् द्रोणो द्विद्रोणः स्र्प उच्यते ।
साहस्रस्र्पो भवेत् खारी द्वे खार्यौ गोशुदाहता ।
तामेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥”
इति भरतः ॥

चतुर्दशभेदात् संख्यान्यथात्वम् । तथा च ।
“चतुराङ्को द्रोणः षोडशद्रोणा खारी ।
विंशतिद्रोणः कुम्भः दशकुम्भो वाहः । इति
स्वामी ॥ * ॥ भुजः । वृषः । वायुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (प्रवाहः । यथा, कथासरित्-
सागरे । ६३ । ८१ ।

“यत्राक्षिराण्यधूमादिमार्गाविव समागतौ ।
गङ्गायमुनयोर्वाहौ भातः सुगतये वृणाम् ॥”
वाहनम् । यथा, तत्रैव । ६२ । १५७ ।

“तच्छ्रुत्वा तत्र भेकानां राजा वाहसमुत्सुकः ।
जलादुत्तीर्य तत्पृष्ठमारोहत् गतभीर्मुदा ॥”)

वाहकः, त्रि, (वहतीति । वह + कर्णे लुट् ।) वहन-
कर्त्ता । वहति यः । इत्यर्थे शकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, भागवते । १० । १८ । २१ ।

“आचैर्विविधाः क्रीडा वाहवाहकलक्षणाः ।
यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥”)
वाहद्विषन्, [त्] पुं, (वाहानां घोटकानां द्विषन्
शत्रुः ।) महिषः । इत्यमरः ॥

वाहनं, क्री, (वहत्यनेनेति । वह + करणे लुट् ।
“वाहनमाहितात् ।” ८ । ४ । ८ । इत्यत्र
“वहतेलुटि टडिरिहैव सूत्रे निपातनात् ॥”
इति भट्टोजिदीक्षितोक्त्या निपातनात् वृद्धिः ।)
हृष्यन्वरधदोलादिः । तत्पर्यायः । यानम् २
युगम् ३ पत्रम् ४ धोरणम् ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ५८ ॥ * ॥ (यथा, रघुः । ११ । १० ।

“पूर्ववृत्तकथितेः पुराविदः
साशुजः पितृसखस्य राघवः ।
उद्यमान इव वाहनोचितः
पादचारमपि न अभावयत् ॥”)

वाहनं

देव्या वाहनानि यथा,—
“विष्णुश्च शिवेर्देवैर्धियते सा जगन्मयी ॥
सितप्रतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः ।
हरिर्हरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महौजसः ॥
स्वर्म्भे वाहनत्वन्तु तेषां यस्मान्न युज्यते ।
तस्मान्मूर्त्तान्तरं कृत्वा वाहनत्वं गतास्तथाः ॥
यस्मिन् यस्मिन्महामाया प्रीणाति सततं

श्रिवा ।

तेन तेनैव रूपेण आसनायभवन् त्रयः ॥”

इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥*

देवदानवानां वाहनानि यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“शृणुष्व कथयिष्यामि सर्वेषामपि नारद ।
वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः ॥
रुद्रहस्ततलोत्पन्नं महाकायं महागजम् ।
श्वेतवर्णं महावीर्यं देवराजस्य वाहनम् ॥
रौद्रौजःसम्भवं भीमं कृष्णवर्णं मनोजवम् ।
पौण्ड्रकं नाम महिषं धर्मराजस्य नारद ॥
रुद्रमानस-सम्भूतं श्यामं जलधिसंज्ञकम् ।
शिशुमारं दिव्यगतिं वाहनं वरुणस्य च ॥
रौद्रं शक्रटक्काचं शैलाकारनरोत्तमम् ।
अम्बिकापादसम्भूतं वाहनं धनदस्य तु ॥
एकादशानां रुद्राणां वाहनानि महासुने ।
गन्धर्वाश्च महावीर्या भुजगेन्द्राः सुदारुणाः ॥
श्वेतानि सौरभेयाणि वृषाद्युगजवानि च ।
रथं चन्द्रमसश्चाङ्गं सहस्रहंसवाहनम् ॥
हयोद्वरथवाहाश्च आदिता मुनिसत्तम ।
कुञ्जरस्थाश्च वसवो यक्षाश्च नरवाहनाः ॥
किन्नरा भुजगारूढा ह्यारूढौ तथाश्विनौ ।
भारद्वाजिष्ठिता ब्रह्मन् मरुतो घोरदर्शनाः ॥
शुक्रारूढाश्च कवयो गन्धर्वाश्च पदातिनः ।
आरुह्य वाहनान्येवं खानि खान्यमरोत्तमाः ॥
सन्नद्ध निर्ययुर्हृदा युद्धाय सुमहौजसः ॥*

नारद उवाच ।

गदितानि सुरादीनां वाहनानि महासुने ।
देवानां वाहनान्येवं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥

पुलस्त्य उवाच ।

शृणुष्व दानवादीनां वाहनानि द्विजोत्तम ।
कथयिष्यामि तत्त्वेन यथावत् श्रोतुमर्हसि ॥
अन्यकस्य रथो युक्तः श्रेष्ठः परमवाजिभिः ।
कृष्णवर्णः सहस्रारश्चिनत्स्वपरिमाणवान् ॥
प्रह्लादस्य रथो दिव्यः श्वेतवर्णैर्हयोत्तमैः ।
उल्लमानस्तथाष्टाभिः श्वेतरक्त्रमयः शुभः ॥
विरोचनस्य तु गजः कुम्भस्य तु तुरङ्गमः ।
जम्भस्य तु रथो दिव्यो हृद्यैः काञ्चनसन्निभैः ॥
शक्रकुर्णस्य तुरगो हृद्यग्रीवस्य कुञ्जरः ।
रथो मयस्य विख्यातो दुन्दुभेय महोरगः ।
शम्बरस्य विमानोऽभूदायः शङ्कोर्दंष्ट्राधिपः ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

(वाहयतीति । वह् + खाद्ये णिच् + ल्युट् ।
वाहके, णि । यथा, कथासरित्सागरे । १२४ ।
२२०—२२२ ।

३६८

वाहिनी

“स वाहनानां नागानां श्रीकरास्त्रमहाभरैः ।
शूकरप्रेयसीष्टे स्वयं चक्रे कृषिं वृषः ॥”
“नागानां वाहना मेघाः शूकरप्रेयसी क्षितिः ।
विष्णोः शूकररूपस्य सा हि प्रियतमोच्यते ॥
तस्यां मेघास्त्रभिर्धान्यसुत्पन्नं चेत् किमहुतम् ॥”
वाहश्रेष्ठः, पुं. (वाहेषु वाहनेषु श्रेष्ठः ।) अश्वः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वाहसः, पुं. (उच्यते इति । वह् + “वहियुभ्यां
णित् ।” उणा० ३ । ११६ । इति असच् । सच्
णित् ।) अजगरः । इत्यमरः ॥ (यथा, तैत्ति-
रीयसंहितायाम् । ५ । ५ । १४ । १ ।

“त्वाद्याः प्रतिश्रुत्वायै वाहसः ॥”)

वारिनिर्घाणम् । सुनिवसकम् । इति मेदिनी ।
से, ३७ ॥

वाहा, स्त्री, (वाह + अजादित्वात् टाप् ।)

वाहुः । इत्यजयपालद्विरूपकोषौ ॥

वा(वा)हावा(वा)हवि, अ, (वाहुभिर्वाहुभिः प्रहृत्य
इदं युद्धं प्रवृत्तं तत् ।) वाहुयुद्धम् । हाता-
हाति इति भाषा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

वाहिकः, पुं. (वाहेन परिमाणविशेषेण क्रीतः ।

वाह + “असमासे निष्कादिभ्यः ।” ५ । १ । २० ।

इति ठक् ।) टक्का । गोवाहः । शक्रटादि ।

इति धरणिः ॥ त्रि, भारवाहकश्च ॥

वाहित्यं, स्त्री, गजकुम्भस्याधोभागः । इत्यमरः ॥

वाहिनी, स्त्री, (वाहा वाहनानि चोटकादीनि
सन्त्यस्यामिति । वाह + इनिः । डीप् ।) सेना ।
(यथा, रघुः । ११ । ६ ।

“लक्ष्मणानुचरमेव राघवं

नेतुमेच्छद्विरिष्यसौ वृषः ।

आश्रितं प्रयुज्ये न वाहिनीं

सा हि रक्तगविधौ तयोः क्षमा ॥” ॥*

वाहः प्रवाहोऽस्यस्या इति ।) नदी । (यथा,
रामायणे । २ । ८६ । ६ ।

“उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा ।

नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ॥”)

सेनाभेदः । तद्वयथा । गजाः एकाशीतिः ।

रथाः एकाशीतिः । अश्वान्स्त्रिंशत्वारिंशदधिक-

शतद्वयम् । पदातिकाः पञ्चाधिकचतुःशतम् ।

समुदायेन दशाधिकशतं वाहाः सन्त्यस्याम् ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ ।

१६—१९ ।

“एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।

त्रयस्य तुरगास्तज्ज्ञेः पत्तिरित्यभिधीयते ॥

पत्तिस्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।

त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्ल इत्यभिधीयते ॥

त्रयो गुल्ला गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।

स्तुतास्त्रिस्तु वाहिन्यः घृतनेति विचक्षणे ॥”

प्रवाहशीला । यथा, मार्कण्डेये । ७८ । २६ ।

“यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिनी ॥”)

वाहिनीपतिः, पुं. (वाहिन्याः सेनायाः पतिः ।)

सेनापतिः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।

४ । २१ । ६ ।

वाहुः

“प्रवादेनेह मत्स्यानां राजा नाम्नायमुच्यते ।
अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥”
वाहिन्या नद्याः पतिः ।) समुद्रः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वाहीकः, पुं, देशभेदः । तत्पर्यायः । अष्टकः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ जर्तिकजातिः । जाट् इति

भाषा ॥ यथा,—

“तत्र वृद्धः पुरावृत्ताः कथाः कश्चिद्विजोत्तमः ।

वाहीकदेशं मद्रांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् ॥

पञ्चानां सिन्धुघटानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः ।

तान् धर्मेवाह्यानशुचीन् वाहीकान् परि-

वर्जयेत् ॥

शाकलं नाम नगरमापगानामनिचगा ।

जर्तिका नाम वाहीकास्त्रिंशं वृत्तं मुनिन्दि-

तम् ॥”

इति महाभारते कर्णपर्वणि २०० अध्यायः ॥

वा(वा)हुः, पुं. (बाधते शत्रून् इति । बाध् लोट्ने

+ “अर्तिङ्शिकमिति ।” उणा० । १ । २८ ।

इति कुः हकारादेशश्च ।) कक्षावधुल्लय-

पर्यन्तावयवः । यथा । भुजवाहुः प्रवेष्टो द्यो-
रित्यमरः ॥ वहत्यनेन वाहुः नाम्नीति उण् । घञि

वाहोऽदन्तः । वाहोऽश्वसुजयोः पुमान् । इति

दामोदरः । स्त्रियां वाहा च । वाहो वाहा

भुजा वाहुर्दोषो दोषा च दोः पुमान् । इति

कोशान्तरम् ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ कूर्प-

रस्योर्ध्वभागो वाहुस्तस्याधोभागः प्रवाहुः ।

यथा,—

“सुखं वाहु प्रवाहु च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

रक्षत्ववाहतेऽर्थस्तव नारायणोऽवयवः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ५ अध्यायः ॥

वाहुप्रवाहु च कूर्परस्योर्ध्वभागौ । इति

तट्टीका ॥ अन्यत् पवर्गीयवकारादिवाहुशब्दे

ब्रह्मम् ॥ * ॥ अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“निर्मासौ चैव भगव्यौ स्त्रिधौ च विपुलौ भुजौ ।

आजातुल्यत्विनौ वाहु वृत्तौ पीनौ वृषेभ्यः ॥

निःखानां रोमशौ ह्रस्वौ श्रेष्ठौ करिकरप्रभौ ।

हस्ताङ्गुल्य एव स्युरायुर्दा ललिताः शुभाः ॥

मेधाविनाश्च सूक्ष्माः सुभ्रूयानां क्षिपिटाः

स्तुताः ।

शृङ्गाङ्गुलीभिर्निःखाः स्युर्नताः स्युर्वहिरन्तदाः ॥

कपितुल्यकरा निःखा व्याघ्रतुल्यकरेर्धनम् ।

मणिवन्धैर्निगूढैश्च सुस्त्रिष्टम्भसन्निभः ॥

वृषा हीनेः करच्छेदः सशब्देर्धनवर्जिताः ।

पितृवित्तविहीनाश्च निम्नात् करतलान्नराः ॥

संवृत्तैश्चैव निम्नैश्च धनिनः परिकीर्तिताः ।

प्रोक्ता नरकदातारो विषमैर्विषमा नराः ॥

करैः करतलैश्चैव लाक्षाभैरौश्वरास्तलैः ।

परदाररताः पीतैश्चैर्निःखा नरा मताः ॥

तुषतुल्यनखाः स्त्रीवाः कुटिलैः स्फुटितैर्नराः ।

निःखाश्चक्रनखैस्तद्विधैः परतर्ककाः ॥

ताम्रैर्भूपा धनाढ्याश्च अङ्गुष्ठैः सयवैस्तथा ।

अङ्गुष्ठस्तलजैः प्रेथः स्याद्दीर्घाङ्गुलिपर्वकः ॥

वाहुलः

दीर्घाद्युः सुभगश्चैव निर्धनो विरलाङ्गुलिः ।
घनाङ्गुलिश्च सधनस्तिस्रो रेखाश्च यस्य वै ॥
नृपतेः करतलगा मणिवन्धे ससुल्लिताः ।
युगमीनाङ्कितकरो भवेत् सचन्द्रो नरः ॥
वज्राकाराश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभा बुधे ।
शङ्कातपत्रशिविकागणपद्मोपमा नृपे ॥
कुम्भाङ्गुशपताकाभा मृगालाभा निरीश्वरे ।
हामाभाश्च गवाण्यानां खस्तिकाभा नृपेश्वरे ॥
चक्रासितोमरधनुःकुम्भाभा नृपतेः करे ।
उद्वखलाभा यज्ञाष्टौ वैदीभाश्चामिहोत्रिणि ॥
वापीदेशकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च धार्मिके ।
अङ्गुष्ठमूलगा रेखाः पुत्राः स्रक्काश्च दारिकाः ॥
प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठामूलगामिनी ।
शतायुषश्च कुरुते क्षिप्रया तरतो भयम् ।
निखाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्रयाश्चिदुक्तेः कथ्येः ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

वा(वा)हुलं, स्त्री, (वाङ्गोर्मूलम् ।) सुजहयस्य
आद्यभागः । काक् इति वगल् इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । कचः २ । इत्यमरः ॥ सुजकोटरः
३ होर्मूलम् ४ खण्डिकः ५ कचा ६ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२४
“कापि कुन्तलसंयानसंयमयपदेशतः ।
वाहुलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”)
वा(वा)हुलः, पुं, कार्तिकमासः । इत्यमरः ॥ अथ
कार्तिकमाहात्म्यम् ।

नारद उवाच ।

“कार्तिकस्य तु माहात्म्यं मासस्य वक्तुमर्हति ।
पूर्वं कार्तिकमाहात्म्यं यथावत् वक्तुमर्हति ॥
ब्रह्मोवाच ।

साधु पृष्टं त्वया पुत्र लोकोद्धारणहेतवे ।
कथयामि न सन्देहस्तत्समो नास्ति वैष्णवः ॥
एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ।
कार्तिकस्य च मासस्य कोऽर्थं नापि विभक्तिः ॥
एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले ।
एकतः कार्तिको वत्स ! सर्वपुण्याधिको मतः ॥
स्वर्गानि मेरुतुल्यानि सर्वदानानि चैकतः ।
एकतः कार्तिको वत्स ! सर्वदा केशवप्रियः ॥
कृत्वा कोटिसहस्राणि पापानि सुबहून्वपि ।
निमेषार्हेण सर्वानि विलयं यान्ति कार्तिके ॥
यत्किञ्चित् कुरुते पुण्यं विष्णुसहिष्य कार्तिके ।
तदक्षयं भवेत् सर्वं संत्योक्तं तव नारद ! ॥
॥॥ अयं न पश्यामि सत्यसुक्तं तवानघ ।
सोपानभूतं स्वर्गस्य मातुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥
तथात्मानं सम्राट्प्राप्य यथा न स्यादितः पुनः ।
दुष्पाप्यं प्राप्य मातुष्यं कार्तिकोक्तं चरेन्न यः ॥
सर्वं धर्मभूतं श्रेष्ठं ॥ मातृपितृघातकः ।
कार्तिकं खलु वै मासं सर्वमासेषु चोत्तमम् ॥
पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनम् ।
अस्मिन् मासे चयस्त्रिंशद्देवाः सन्निहिता ऋषेः ॥
अत्र स्नानानि दानानि भोजनानि व्रतानि च ।
तिलधेनुहिरण्यानां रजतं भूमिवाससाम् ॥
गोप्रदानानि कुर्वन्ति सर्वभावेन नारद ! ॥

३६८

वाहुलः

ब्राह्मणानाञ्च ये कन्यां दास्यन्ति विधिवन्नराः ॥
दानानां फलमेतेषां प्राप्नुयुस्ते विधानतः ।
तानि दानानि गृह्णन्ति दत्तानि विधिवत् सुराः ॥
यत्किञ्चित् कार्तिके दत्तं तपश्चैव तथा कृतम् ।
तदक्षयफलं प्रोक्तं विष्णुना लोककर्तृणा ॥
दृष्टायां मोक्षार्थं चैव कार्तिके मासि यैः कृतम् ।
अश्वमेधादिकं पुण्यं तैश्च प्राप्तं न संशयः ॥
तस्माद्यत्नेन विप्रेन्द्र कार्तिके मासि दौयते ।
यत्किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुसहिष्य मानवैः ॥
हुतं दत्तञ्च विप्रेन्द्र तपश्चैव तथा कृतम् ।
तदक्षयं लभन्ते ते श्रद्धादानं विशेषतः ॥
यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाञ्चैव नारद ।
उदधौनाञ्च विप्रर्षे चयो नैवोपपद्यते ॥
तद्वत् कार्तिकमासे तु यत्किञ्चिद्दौयते सुने ।
न तस्यास्ति चयो विप्र पापं याति सहस्रधा ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्मणा मनसा गिरा ।
पापं समाचरेन्नैव कार्तिके विष्णुतत्परः ॥
ज्ञानादा यदि वाज्ञानाद्दुष्कृतं येन यत्कृतम् ।
तत्तस्य नश्यति क्षिप्रं वायुना पांशवो यथा ॥
संप्राप्तं कार्तिकं दृष्ट्वा पराप्तं यस्तु वर्जयेत् ।
दिने दिने च कृच्छस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
प्रवृत्तानास्तु भव्याणां कार्तिके नियमे कृते ।
अवश्यं विष्णुरूपत्वं प्राप्यते सुक्तिदं शुभम् ॥
न कार्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥
न चास्तेन समं दानं न सुखं भार्गव्या समम् ।
न कृषेस्तु समं वित्तं न लाभः सुरभीसमः ॥
न तपोऽनश्वरैस्तुल्यं न दमात् परमो जयः ।
न च धर्मा दयातुल्यो न ज्योतिश्चक्षुषा समम् ॥
न ढमो रचनातुल्या न प्रीतिस्तु सुतं विना ।
न कार्तिकसमो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा ॥
अत्र तेन क्षेपेद्यस्तु मासं हामोदरप्रियम् ।
तियेग्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥
दुर्लभं वैष्णवं ज्ञानं दुर्लभा वैष्णवी कथा ।
दुर्लभा वैष्णवी दीक्षा दुर्लभो जागरस्तथा ॥
दुर्लभं कपिलादानं दुर्लभं जाद्ववीजलम् ।
दुर्लभो वैष्णवो विप्रो दुर्लभं नीलमोक्षणम् ॥
दुर्लभं पुष्करे दानं दुर्लभाः कार्तिके तिलाः ।
दुर्लभो जागरो विष्णोः पत्न्योरुभयोरपि ॥
दुर्लभा कार्तिके विप्र इन्द्रादपि हरिवीरिनी ।
दुर्लभा माजतीपूजा दुर्लभा तुलसी सुने ॥
दुर्लभं कार्तिके स्नानं दुर्लभं साधुवन्दनम् ।
शालग्रामशिलापूजा दुर्लभा सुनिपुङ्गव ॥
समुद्रगा नदी यत्र दुर्लभा स्नानशालिनाम् ।
कुलश्रीलवती कन्या दुर्लभा दम्पती शृङ्गाम् ॥
दुर्लभा जननी लोके पिता चैव विशेषतः ।
दुर्लभं साधुसम्मानं दुर्लभो धार्मिकः सुतः ॥
दुर्लभैकादशी लोके दशमीसप्तवर्जिता ।
पञ्चदशं व्रतं वत्स अग्रे दक्षिणोत्तरे ॥
दुर्लभं वैष्णवं दानं माघस्नानं नदीजले ।
ज्येष्ठाषाढे तु प्राणीयमिन्ननं पौषमाचयोः ॥
ब्राह्मणं दुर्लभं विप्र दुर्लभं तीर्थसेवनम् ॥

वाहुवा

न्यायेनोपार्जितं वित्तं दुर्लभं कुलवर्धनम् ।
दुर्लभं वत्स द्रव्याणां पात्रे यत् प्रतिपादितम् ॥
पात्राणामपि तत्पात्रं सदाचारक्रियान्वितम् ।
संप्राप्य कार्तिकं मासं विमुखा ये जनाह्वये ।
तेषां यमपुरे वासः पितृभिः सह नारद ! ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये ११४ अः ॥
ब्रह्मोवाच ।

“कार्तिकस्य तु माहात्म्यं पुनरेव शृणुष्व मे ।
यत् श्रुत्वा सुनिश्चाहूँ ! सर्वान् कामानवा-
प्स्यसि ॥

व्रतानामिह सर्वेषामेकजन्मानुगं फलम् ।
कर्तुर्विष्णुव्रतस्योक्तं व्रतजन्मानुगं फलम् ॥
आश्विनस्य सिते पक्षे एकादश्यां द्विजोत्तम ! ।
वैष्णवे वैष्णवं धर्मं प्रारम्भोऽस्य विधीयते ॥
यावत् कार्तिकशुक्लस्य पौर्णमासी तिथिर्भवेत् ।
तावदस्य व्रतस्योक्तं सम्मगाचरणं बुधेः ॥
अन्यथा तु कृतं विप्र व्रतमेतत् सुदुर्लभम् ।
कार्यं सद्भिः प्रयत्नेन कार्तिके तु विशेषतः ॥
त्रिंशद्दिनानि पुण्यानि विप्रप्रीतिकाराणि वै ।
कार्तिकस्य व्रतं विप्र ! श्रीविष्णुप्रीतिकारणम् ॥
तद्वर्द्धं भीष्मस्य व्रतं सुने तुष्टिकरं परम् ।
पुण्यं पञ्चदिनं प्रोक्तं दत्तं तस्मै च विष्णुना ॥
नरो वा यदि वा नारी कुरुते वैष्णवं व्रतम् ।
दिने दिनेऽसद्व्रतफलं भवेत्तस्यैव कार्तिके ॥
अतस्त्वं विधिवत् पुत्र ! वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ।
श्रीहामोदरतुष्टार्थं प्रकुरुष्व समाहितः ॥
कर्त्तुं मासि सुनिश्चेष्टं प्रातःकाले तथामले ।
मोक्षदेहि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥”

इति पाद्मो उत्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥॥

ब्रह्मोवाच ।

“पुराणश्रवणं यत्र कुर्वन्ति दिजसत्तम ।
तेषां करस्थिता सुक्तिर्विद्यते नात्र संशयः ॥
कार्तिके मासि यो भक्त्या कुर्व्याद्वाङ्मनोभोज-
नम् ।

प्रत्यहं विष्णुव्रतार्थं स याति भवनं चरेः ॥
कार्तिके मासि यः कुर्व्यात् तिलजलेन दीपकम् ।
अहोरात्रान् सुनिश्चेष्टं स याति परमं पदम् ॥
कार्तिके मासि यो दद्यात् पादत्राणं द्विजजने ।
दद्याद्द्वन्द्वान्वितं वत्स यमं नैव स पश्यति ॥
यज्ञोपवीतं यो दद्यात् भूमिं वै ब्राह्मणाय तु ।
स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥
ताम्रनक्षत्रे यो दद्यात् सपूगं विधिवद्भिज्ज ।
मन्त्रजलोकमाप्नोति सुखा भोगान् मनोरमम् ॥
श्रीचन्दनं यो दद्यात् देवपूजार्थमादरात् ।
विप्राय वेदविदुषे पुरन्दरपुरं व्रजेत् ॥
नारिकेलफलं वत्स सवस्त्रं सदक्षिणम् ।
यो दद्याद्देविदुषे स शश्वत् पुत्रवान् भवेत् ॥”

इति पाद्मो उत्तरखण्डे ११६ अध्यायः ॥

वा(वा)हुल्यं, स्त्री, बहुलम् । बहुलस्य भाव इत्यर्थे
व्याप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वाहुवारः, पुं, शैवालककृच्छ्रः । इति रत्नविशेषः ॥
अन्यत् पवर्गोऽवकारादितः कृच्छ्रः ॥

विंशः

वाह्यं, स्त्री, (वाह्यते चाल्यते इति वाहि + ण्यत् ।)
यानम् । यथा, हेमचन्द्रे ।
“यानं युग्यं पत्रं वाह्यं वह्यं वाहनधोरणे ॥”
वाह्यः, त्रि, (वह + ण्यत् ।) वहनीयः । (यथा,
रघुः । ६ । १० ।

“मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयान-
मध्यास्य कन्या परिवारश्रीभि ।
विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं
पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेशा ॥”

वाहिस् + ध्वन् ।) वाहिः । वाहिर इति भाषा ।
यथा, स्मृतिः ।

“अपवित्रः पवित्रो वा सर्ववस्थां गतोऽपि वा ।
यः सरेत् पुण्डरीकार्चं स वाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥”
वा(वा)ह्येन्द्रियं, स्त्री, (वाह्यमिन्द्रियम् ।) वाहि-
रिन्द्रियम् । सदृशम् । चक्षुः । जिह्वा । नासिका ।
त्वक् । श्रोत्रम् । एतदेकैकगुणाः । यथा,—
“एते तु द्वौन्द्रियग्राह्या अथ सार्शान्तरशब्दकाः ।
वाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावना ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

वाङ्मिकः, पुं, वाङ्मिकदेशः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (तद्देशजाते, त्रि । यथा, महाभारते ।
१ । २२२ । ४६ ।

“पृथ्वा नामपि चाश्वानां वाङ्मिकानां जनार्दनः ।
ददौ शतसहस्राणि कन्याधनमनुत्तमम् ॥”

वाङ्मिकं, स्त्री, कुङ्कुमम् । हिङ्गु । इत्यमर-
वाङ्मिकं, मेदिनीकरौ ॥

वाङ्मिकः, पुं, देशभेदः । वलख् इति आरवी
भाषा । तद्देशजातघोटकः । इत्यमरमेदिनी-
करौ ॥ गन्धर्वविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(प्रतीपपुत्रविशेषः यथा, महाभारते । १ । ५ । ४४ ।
“प्रतीपः खलु श्रेयसासुपयेमे सुतन्दां नाम तस्यां
पुत्राहुत्पादयामास देवापि श्रान्तुं वाङ्मिक-
चेति ॥”)

वि, अ, निग्रहः । नियोगः । पदपूरणम् । निश्चयः ।
असहनम् । हेतुः । अवाप्तिः । विनियोगः । ईव-
दर्पः । परिभवः । शुद्धम् । अवलम्बनम् । विज्ञा-
नम् । इति मेदिनी । वे, ७६ ॥ विशेषः । गतिः ।
आलम्बः । पालनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उप-
सर्गविशेषः । अस्यार्चाः । वि विशेषवैक्यननर्थ-
गतिदानेषु । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
वि, पुं, स्त्री, (वाति गच्छतीति । वा + “वाते-
र्द्धिच्” उणा० ३ । १३३ । इति इण् । स च
ङित् ।) पत्नी । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे ।

“के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नी विप्रेषा-
अथः ।

किं ब्रूते विहगः स वा फण्डिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो
हरिः ॥”

विंशः, त्रि, (विंशति + पूरणे ङट् । तेलोपः ।)
विंशतेः पूरणः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
मनुः । ८ । ३६८ ।

“कुर्युर्ध्वं यथापथं ततो विंशं श्रुपौ हरेत् ॥”

विकचः

विंशकः, त्रि, (विंशत्या क्रीतः । विंशति + “विंशति-
त्रिंशद्गां ड्युनसंज्ञायाम् ॥” ५ । १ । २४ ।
इति ड्युन् । “ति विंशतेर्द्धिति” ६ । ४ ।
१४२ । इति तिलोपः ।) विंशतिक्रीतः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशतिः, स्त्री, (द्वौ दश परिमाणस्य । पक्षिविंश-
तीति निपातनात् सिद्धम् ।) संख्याविशेषः ।
विष इति कुडि इति च भाषा । यथा,—
“विंशत्याद्याः सदैकले सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ।
संख्यार्थे दिवहुत्वे स्तस्मात् चानवतेः स्त्रियः ॥”

इत्यमरः ॥

तदाचकानि । रावणबाहुः १ । अङ्गुलिः २ ।
इति कविकल्पलता ॥ नखम् ३ । इति सत्कृत्य-
सुक्तावली ॥

विंशतिकः, त्रि, विंशतियोग्यः । यथा । संख्यायाः
कक् स्यादाहोयैर्ये । विंशतित्रिंशद्गां कन्
संज्ञायाम् । अस्यां कन् स्यात् असंज्ञायानु
ङ्युन् स्यात् । विंशकः । संज्ञायानु विंशतिकः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशतितमः, त्रि, (विंशतेः पूरणः । विंशति +
ङट् । “विंशत्यादिभ्यस्तमङ्यन्तरस्याम् ॥” ५ ।
२ । ५६ । इति तमङागमः ।) विंशः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशी, पुं, विंशतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विकं, स्त्री, सद्यःप्रसूताया भोः क्षीरम् । यथा,—
“क्षीरं सद्यःप्रसूतायाः पेयं पालनं विकम् ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

विककटः, पुं, मोक्षुरः । इति शब्दमाला ॥

विककृतः, पुं, वदरीसदृशसूक्ष्मफलवृक्षः । वैश्च
इति भाषा । तत्पर्यायः । खादुककटः २
सुवादकः ३ अस्थिलः ४ व्याघ्रपात ५ । इत्य-
मरः ॥ शृङ्गारः ६ मधुपर्ण ७ । इति रत्न-
माला ॥ कण्टपादः ८ बहुफलः ९ गोपघण्टा
१० सुवादुमः ११ ऋदुफलः १२ दन्तकाष्ठः १३
यज्ञीयवृक्षपादपः १४ पिण्डारः १५ हिमकः
१६ पूतः १७ किङ्किणी १८ वैकङ्कतः १९ वृति-
ङ्करः २० काण्टकारी २१ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ किङ्किरी २२ सुगन्ध २३ । इति
जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । अक्षमधुरत्वम् ।
पाकेऽतिमधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् ।
कामलासङ्गीहनाशित्वम् । पाचनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ।

विककृतफलं पक्वं मधुरं सर्वदोषजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

विककृता, स्त्री, अतिवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

विकचः, पुं, (विगतः कचो यस्य केशशून्यत्वात् ।
यदा, विशिष्टः कचो यस्य प्रभूतकेशत्वात् ।)
चपणः । केतुः । इति मेदिनी । चे, ॥ (यथा,
ट्टहृत्यङ्गितायाम् । ११ । १६ ।

“विकचा नाम गुरुसुताः

चित्तकताराः शिखिपरितक्ताः ।

विकत्य

वष्टिः पञ्चभिरधिका

स्त्रिंशया याम्याश्रिताः पापाः ॥”

विकचः, त्रि, (विकचति विकचतीति । वि + कच्
+ अच् ।) विकचितः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । ११ । १६ ।

“विकचकमलग्नैरन्वयन् भृङ्गमाणाः

सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।

प्रमदमदनमाद्यद्वयौवनोद्यामरामा-

रमणरभसखेदखेदविक्षेददक्षः ॥” ॥

विगतः कचो यस्य ।) केशशून्यः । इति मेदिनी ।

चे, ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २५६ । १२ ।

“विभक्तानियतं वेशसुक्तं इव पाण्डव ।

विकचः परुषा वाचो व्याहरन् विविधा

सुनिः ॥”

विकचा, स्त्री, महाश्रावणिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विकच्छः, त्रि, (विगतः कच्छो यस्य ।) कच्छ-
रहितः । सुक्तकच्छः । इति स्मृतिः ॥

विकटः, पुं, (विकटति पूरयत्तादिकं वर्धतीति ।
वि + कट + पदादच् ।) विस्फोटकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ साकुरुण्डवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (छतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । ६७ । ६६ ।

“दुर्मदो दुग्धहर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥”

विकटः, त्रि, (वि + “संप्रोदश्च कटच्” ५ । २ । २६ ।
इति कटच् ।) विशालः । (यथा, माघे । १० । ४२ ।

“उत्तरीयविनयात्तपमाणा

रन्वती किल तदीक्षणाभार्गम् ।

आवरिष्ट विकटेन विबोद्ध-

वैचखैव कृचमण्डलमन्या ॥”

विकरालः । इति मेदिनी । टे, ॥ सुन्दरः । इति
विश्वः । दन्तुरः । इति धरणिः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । ४३ । २० ।

“करालैर्विकटेः कण्ठैः पुरुषैरुद्यतायुधैः ।

पाषाणैस्ताडितः खप्ते सद्यो ऋतुं लभेन्नरः ॥”

विजतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विकटा, स्त्री, (विकट + टाप् ।) मायादेवी । सा
च बौद्धदेवीभेदः । तत्पर्यायः । मारीची २
त्रिसुखा ३ वज्रकालिका ४ वज्रवाराही ५
गौरी ६ पोत्रिस्था ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विकण्टकः, पुं, (विशिष्टः कण्टको यस्य ।) यवावः ।
इति जटाधरः ॥ वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
ऋदुफलः २ अस्थिलः ३ खादुककटः ४
गोकण्टकः ५ काकनासः ६ व्याघ्रपादः ७ घव-
हुमः ८ गर्जाफलः ९ घनफलः १० मेघकृतितो-
द्भवः ११ सुदिरफलः १२ घ्राट्टव्यः १३ हास्य-
फलः १४ स्तनितफलः १५ । अस्य गुणाः ।
कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिप्रद-
त्वम् । दीपनत्वम् । कफघ्नाशित्वम् । वस्त्ररङ्ग-
विधायकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विकत्यनं, स्त्री, (विकत्यते इति । वि + कत्य ज्ञाधा-
याम् + भावे क्यट् ।) मिथ्याज्ञाया । यथा,—

विकर्षः

“आघा प्रशंसार्थवादः सा तु मिथ्याविकल्पनम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । १ । १५ । १६ ।

“श्रय्यासनाटनविकल्पनभोजनादि-
वैकाङ्क्ष्यस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः ॥”

विकल्पते आत्मानमिति । वि + कल्प + लुट् ।
आत्मज्ञाप्ताकारिणि, चि । यथा, महाभारते ।
२ । ७३ । ३२ ।

“अव्ययितारं हेतारं प्रवक्तारं विकल्पनम् ।
भोमसेननियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ॥”

स्त्री, वि + कल्प + णिच् + युच् । टाप् । आत्म-
ज्ञाप्ता । यथा, विख्यातविजयनाटके । २ ।

“सम्भवोक्तापि शक्तानां न प्रशस्ता विकल्पना ।
शरदौघवनध्वानेष्वाचोभिः किं भवादृशम् ॥”

विकल्पितः, चि, विशेषेण कल्पविशिष्टः । विपूर्वक-
कल्पधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विकरः, पुं, (विकीर्यते हस्तपदादिकमनेनेति ।
वि + कृ + “ऋदोरप्” इत्यप् ।) रोगः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

विकरालः, चि, (विशेषेण करालः ।) भयानकः ।
इति विकटशब्दार्थे मेदिनी ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । ११८ । ४८ ।

“विकरालं महावक्त्रमतिभीषणदर्शनम् ।
समुद्यतमहाशूलं प्रभूतमतिदारुणम् ॥”

विकर्णः, पुं, दुर्योधनपक्षीयशूरः । यथा,—
“अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तिर्जयद्रथः ।
अथ च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥”

इति भगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
(विगतौ कर्णौ यस्येति विग्रहे कर्णरहिते,
चि ॥)

विकर्णिकः, पुं, सारस्वतदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
विकर्त्तनः, पुं, (विशेषेण कर्त्तनं यस्य । विश्वकर्म्म-
यन्त्रखोदितत्वादस्य तथात्वम् ।) छर्णः । अर्क-
वृक्षः । इत्यमरः ॥

विकर्म्मज्ञत्, चि, (विकर्म्म विरुद्धं कर्म्म करो-
तीति । क् + क्तिप् ।) निषिद्धकर्म्मकारी । यथा,
“न साक्षी वृपतिः कार्यो न कारककुशिलवौ ।
न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न ऋग्भ्यो विनिर्गतः ॥
नाध्यधीनो न वक्तव्यो न ह्यस्युर्न विकर्म्मज्ञत् ।
न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्यो न विकलेन्द्रियः ॥”

इति मानवे । ८ । ६६ ॥
“विकर्म्मज्ञत् निषिद्धकर्म्मकारी ॥” इति कुल्लूक-
भट्टः ॥

विकर्म्मस्थः, चि, (विकर्म्मणि विरुद्धाचारे तिष्ठ-
तीति । स्था + कः ।) निषिद्धज्ञत् । यथा,—
“प्रायश्चित्तो विकर्म्मस्थान् वैङ्गलव्रतिकां

श्रुतान् ।
हेतुकान् वक्तव्योश्च वाङ्मात्रेणापि नाश्नयेत् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥
(तथा मनौ । ४ । ३० ॥)

विकर्षः, पुं, (विकल्प्यतेऽसौ इति । यद्वा, विकल्प्यन्ते
परप्राणा अनेनेति । वि + कृ + घञ् ।)

३७१

विकल्पः

वाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वि + कृ +
भावे घञ् । विकर्षणम् ॥)

विकर्षणं, स्त्री, (वि + कृ + लुट् ।) आकर्षणम् ।
विपूर्वकधधातोर्नटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
किराते । ३ । ५७ ।

“अविलम्बविकर्षणं परैः

प्रथितप्यारवकर्म्मकर्म्मकुम् ॥”

विभागः । यथा, भागवते । ३ । ७ । १० ।

“वर्णाश्रमविभागाश्च रूपशरीरसंभावतः ।

ऋषीणां जन्मकर्म्मणि वेदस्य च विकर्षणम् ॥”

विकलः, चि, (विगतः कलो यत्तद्धनिर्यस्य ।)

विङ्गलः । इति अटाघरः ॥ स्वभावहीनः । इति

भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४६ । ११ ।

“विध्वानाथविकलान् लपनांश्च बभार सः ।

सुदर्शः सर्वभूतानामासीत् सोम इवापरः ॥”

विकलपाणिकः, पुं, (विकलः पाणिर्यस्य । कन् ।)

स्वभावहीनपाणियुक्तः । यथा । कुण्डविकल-
पाणिकः । इति हलानुधः ॥

विकला, स्त्री, (विगतः कलो मधुरालापो यस्याः ।

ऋतौ तु स्त्रिया मौनत्वविहितत्वात् ।) ऋतु-
हीना । इति शब्दरत्नावली ॥

विकलाङ्गः, चि, (विकलानि अङ्गानि यस्य ।)

स्वभावतो न्यूनाङ्गः । तत्पर्यायः । अपोगण्डः

२ । इत्यमरः ॥ पोगण्डः ३ अङ्गहीनकः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । ३१ । ३४ ।

“जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ।

विकलाङ्गीरुखस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ॥”

विकली, स्त्री, (विगता कला यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) ऋतुहीना । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

विकल्पः, पुं, (विरुद्धं कल्पनमिति । वि +
कृ + घञ् ।) भ्रान्तिः । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १६ । ३२ ।

“विकल्पोपहतस्त्वं वै दूरदेशसुपागतः ।

न मे विकल्पसन्देहो निर्विकल्पोऽस्मि सर्वथा ॥”

कल्पनम् । इति मेदिनी । मे, ॥ (यथा, भाग-
वते । ५ । १६ । २ ।

“तत्रापि प्रितव्रतरथचरणपरिखातैः सप्रभिः

सप्र सिन्धवः उपकल्पिताः । यत एतस्याः सप्र-
होपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन् खलु कथितः ॥”

संशयः । यथा, रघुः । १७ । ४६ ।

“रात्रिन्दिशविभागेषु यथादिष्टं महीक्षिताम् ।

तस्मिन्निवे नियोगेन स विकल्पपरादसुखः ॥”

नानाविधः । यथा, मनुः । ६ । २२८ ।

“प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तस्मिन्निवेत यो नरः ।

तस्य दम्बविकल्पः स्यादुत्प्रेष्टं वृपतेस्तथा ॥”

विविधकल्पः । स च द्विविधः । अवस्थितः ।

ऐच्छिकश्च । सोऽप्याकाङ्क्षाविरहे युक्तः । तथा

च भविष्ये ।

“स्तुतिशाली विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति ॥”

इच्छाविकल्पेऽदोषाः । यथा,—

विकल्पाः

“प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पना ।

प्रत्युष्णीवनहानिभ्यां प्रत्येकमदोषता ॥”

ब्रीहिभिर्यजेत यवेर्यजेत इति श्रूयते । तत्र
ब्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्यागः ।

अप्रतीतयवप्रामाण्यपरिकल्पनम् । इदं तु पूर्व-
स्मात् पृथक् वाक्यं अन्यथा समुच्चयेऽपि याग-
विधिः स्यात् । अतएव विकल्पे न उभयः

शास्त्रार्थ इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे यवे उपा-
दीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योष्णीवनं स्वीकृत-
यवप्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः । एवं

ब्रीह्यावपि चत्वारः । इत्यष्टौ दोषा इच्छा-
विकल्पे । तथा चोक्तम् ।

“एवमेवादोषोऽपि यद्ब्रीहियववाक्ययोः ।
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ॥”

इति ॥

एकार्थतया विविधं कल्प्यते इति विकल्पः ।
तस्माददोषभिया उपोष्य हे तिथौ इत्यत्र

न इच्छाविकल्पः किन्तु व्यवस्थितविकल्पः ।
इत्येकादशीतत्त्वम् । (अवान्तरः कल्पः । यथा,
भागवते । २ । ८ । ११ ।

“यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनु-
मीयते ॥”

देवता । यथा, भागवते । १० । ८५ । ११ ।
“वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुश्रयि-

नाम् ॥”

“विविधं आधिदैवाध्यात्माधिभूतभेदेन कल्प्यन्ते
इति विकल्पा देवास्तेषां कारणं वैकारिकः

सात्त्विकोऽहङ्कारश्च त्वम् ॥” इति तट्टीकायां
स्वामी ॥

विकल्परः, चि, (वि + कृ + वरच् ।) विकाशी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, नैषधे । २ । ५ ।

“अयमेव तद्भागनीजै-
र्लघुपर्यव्रियताथ शङ्कितैः ।
उदङ्गीयत वैकृतात् कर-

यहजादस्य विकल्परस्त्रैः ॥”

विकषा, स्त्री, (विकषतीति । वि + कृ + गतौ +
अच् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरटीकायां
रायसुजटः ॥ मांसरोहिणी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

वक्रवरः, चि, (वि + कृ + वरच् ।) विकल्परः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विकसः, पुं, (विकसतीति । वि + कृ + अच् ।)
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विकसा, स्त्री, (विकसतीति । वि + कृ + अच् ।
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ॥

विकसितं, चि, (वि + कृ + क्तः ।) दलानामन्यो-
न्यविशेषः । तत्पर्यायः । उज्जृम्भितम् २ उज्जृ-
म्भम् ३ स्मितम् ४ उज्ज्वलितम् ५ विनिद्रम् ६

उज्ज्वलम् ७ उज्ज्वलितम् = विजृम्भितम् ८
उज्ज्वलम् १० उज्ज्वलितम् ११ भित्तम् १२ उज्ज-
वितम् १३ उज्ज्वलितम् १४ विकल्परम् १५ विक-

चम् १६ आकीर्णम् १७ फुल्लम् १८ संफुल्लम् १९

१९

१९

विकारः

विकिरः

विकृषः

स्फुटम् २० उदितम् २१ दलितम् २२ दीर्घम् २३ स्फुटितम् २४ उत्फुल्लम् २५ प्रफुल्लम् २६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४७६ ।

“यदवधिविबुधमात्रा विकसितकुसुमोत्करा
शृणुश्रेणी ।

पीतांशुकप्रियेयं तदवधि पल्लीपतेः पुत्नी ॥”

विकसरः, चि, (विकसतीति । वि + कस गतौ +
“स्थेभासपिसकसो वरच् ॥” ३ । २ । १७५ ।

इति वरच् ।) विकासशीलः । तत्पर्यायः ।

विकासी २ । इत्यमरः ॥ “विकसति कस ज गतौ

दन्थान्तः यायाय भासकसति वरे विकसरः ।

विकासः स्फुटने यत्ताविति दन्थान्ते धरणिः ।

‘कुशेश्वरैश्च जलाशयोधिता

सुदा रमन्ते कलभा विकसरैः ।

प्रगीयते सिद्धगणैश्च योधिता

सुदा रमन्ते कलभा विकसरैः ॥’

इति माघयमकेऽपि दन्त्यवत्त्वम् । (४।३३) कष

वधे नृद्वन्थान्त इत्यस्य रूपमिति केचित् । कष

शब्दे इत्यस्य तालयान्तस्य रूपमिति केचित् ।

इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, कथासरित्-

सागरे । ४ । १५ ।

“एकस्याः सोढुका दृष्टिर्पालोकविकसरा ।

श्रुतेः पार्श्वमपश्यन्त्यास्तदाख्यातुमिवायथौ ॥”

विकसरा, स्त्री, (विकसर + टाप् ।) रक्तपुन-

र्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या

रक्तपुनर्नवाशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

विकारः, पुं, (वि + क + घञ् ।) प्रकृतेरन्यथाभावः ।

तत्पर्यायः । परिणामः २ विकृतिः ३ विक्रिया

४ । इत्यमरः ॥ विकृत्या ५ । इति भरतः ॥

केचित्तु पूर्ववद्वयं प्रकृतिध्वंसजन्यविकारे यथा

काष्ठस्य विकारो भस्म । नृत्पिण्डस्य घट इति ।

परद्वयं विकारमात्रे यथा सुखस्य विकृतिः

क्रोधरक्तता । काष्ठस्य भस्म च । इति भरतः ॥

(यथा, कुमारः । ७ । ६५ ।

“अपि श्रयनसखिभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्

प्रमथ्यसुखविकारैर्हृत्सयामास गूढम् ॥”

प्रकृतिविकृतिः । यथा, हरिवंशे । २४६ । ३५ ।

“शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धस्तथैव च ।

प्रकृतिश्च विकारश्च यच्चात्यन्तकारणं महत् ॥”

अस्य विशेषविवरणं विकृतिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रोगः । इति मेदिनी । २, २१८॥ (यथा,—

“विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।

सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥

मत्स्यः । तत्पर्यायो यथा,—

“मत्स्यो मीनो विकारश्च भाषो वैशारिणी-

रञ्जः ।

शकुनो घृष्टुरोमा च स सुःशून इत्यपि ॥

रोहिताद्यास्तु ये जीवास्तु मत्स्याः परि-

कीर्तिताः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

विकालः, पुं, (विरुद्धः कार्यानर्हः कालः ।)

देवप्रेक्षादिकर्मणि विरुद्धकालः । वैकाल इति

भाषा । तत्पर्यायः । सायः २ दिनान्तः ३

सायाह्नः ४ सायम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

उत्सवः ६ विकालकः ७ । इति चिकारुशेषः ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ३५ । ३० ।

“न लङ्घयेत् तथैवास्तु कौवनोदत्तनानि च ।

नोद्यानादौ विकालेषु प्राञ्जस्तिष्ठेत्कदाचन ॥”

विकालकः, पुं, (विकाल एव । स्वार्थे कन् ।)

विकालः । इति चिकारुशेषः ॥

विकालिका, स्त्री, (विज्ञातः कालो यथा । कन् ।

टापि अत इत्वम् ।) मानरन्ध्रा । ताम्ब्री ।

इति चिकारुशेषः ॥ तौवी इति भाषा ॥

विकाशः, पुं, (वि + काश् दौमौ + घञ् ।) रहः ।

प्रकाशः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ विकाशो

विजने स्फुटे । इत्यजयः ॥ (यथा, राजतर-

ङ्गिण्याम् । ४ । १५५८ ।

“विकाशः केषाञ्चित् नयनविषमैर्विदुदुदयेः

परेवासुदूतिः श्रवणकटुभिर्दोषैरसितैः ।

नचेष्टा काप्यन्योपकृतिपरिहीना जलसुचो

जङ्घा वर्षाद्वयं गन्धयति गुणं नास्य तु जनः ॥”

विकाशनं, स्त्री, (वि + काश् + ल्युट् ।) विकाशः ।

विपूर्व-काश् ङ दीमौ इत्यस्मात् अनट्प्रत्ययेन

निष्पन्नम् ॥

विकाशी, [न] चि, (विकाशोऽस्यास्तीति ।

विकाश + इनिः ।) विकाशशीलः । इत्यमर-

टीकायां रायसुकुटः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।

“कात्यायनीं तुष्टवुरिष्टलभात्

विकाशिवक्त्रास्तु विकाशिताशाः ॥”

विकाशी, [न] चि, (विकाश + इनिः ।) विकाश-

शीलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विकासी, [न] चि, (विकास + इनिः । विकासते

इति । वि + कास + णिनिर्वा ।) विकसरः ।

इत्यमरः ॥

विकिरः, पुं, (विकिरति नृत्तिकादीन् भोजनार्थ-

मिति । वि + कृश् विन्नेपे + इगुपधेति कः ।)

पक्षी । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“पक्षी खगो विहङ्गश्च विहगश्च विहङ्गमः ।

शकुनिर्विः पतन्ती च विष्किरो विकिरो-

रञ्जः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

कूपः । इति चिकारुशेषः ॥ (विकीर्यते इति ।

वि + कृ + घञर्थे कः ।) पूजाकालीनविघ्नोत्-

सारणार्थेपणीयतरुजादिः । यथा । ऋद्धि

सप्त जप्तान् विकिरानादाय ।

“अपसर्पन्ते ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।

ये भूता विप्रकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥”

इति विकिरेत् ॥

यथा,—

“लाजचन्दनविद्यार्थभस्मदूर्वाकृशाक्षताः ।

विकिरा इति सन्दिष्टाः सर्वविघ्नोघनाशकाः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

अग्निदग्धादीनां पिण्डम् । यथा, मनुः । ३।२४५।

“असंस्कृतप्रमीतानां योगिनां कुलयोधिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्भस्मे विकिरश्च यः ॥”

अपि च ।

“पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आहुं विधीयते ।

स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥”

इति आहुतत्वम् ॥

(यथा च मार्कण्डेये । ३१ । १२ ।

“ये वा दग्धाः कुले बालाः क्रियायोग्या

ह्यसंस्कृताः ।

विपन्नास्तेऽत्र विकिरसम्मार्जनजलाग्निः ॥”

जलविशेषे, स्त्री । तथा च चिन्तामणिधृतवच-

नम् ।

“नद्यादिनिकटे भूमिर्था भवेद्वाशुकामयी ।

उद्गाथते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥

विकिरं शीतलं खच्छं निर्दोषं लघु च स्मृतम् ।

तुवरं खादु पित्तघ्नं मनाक् कफकरं स्मृतम् ॥”

विकिरणं, स्त्री, (वि + कृ + ल्युट् । इत्वं रपर-

त्वम् ।) विक्षेपणम् । विहंसनम् । विज्ञानम् ।

इति कृष्णत्वर्थदर्शनात् ॥ (अर्कवृक्षे, पुं ।

इत्यमरः । २ । ४ । ८० ॥)

विकीरणः, पुं, अर्कवृक्षः । इत्यमरः । २।४।८० ॥

(तथास्य पर्यायः ।

“अलर्को गुणरूपः स्यान्नन्दारो वसुकोऽपि च ।

श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सवालाकः प्रतीयसः ॥

रक्तोपरोऽर्कनामा स्यादर्कपण्यो विकीरणः ।

रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथास्फोटः प्रकीर्तितः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥

विकीर्यः, चि, (विकीर्यते स्मेति । वि + कृ + क्तः ।)

विचित्रः । ऋङान इति भाषा ॥ यथा,—

“अथ सा पुनरेव विजला

वसुधाजिह्वनधूसरसनी ।

विललाप विकीर्यमूर्धजा

समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥”

इति कुमारसम्भवे ४ सर्गः ॥

विकीर्यरोम, [न] स्त्री, (विकीर्यानि रोमाश्चस्ति-

न्निति ।) स्त्रौण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विकीर्यसंज्ञं, स्त्री, (विकीर्यमिति संज्ञा यस्य ।)

स्त्रौण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विकृष्टिः, पुं, इक्ष्वाकुराजपुत्रः । यथा,—

“वैवस्वतमनोराचीदिक्ष्वाकुः पृथिवीपतिः ।

तस्य पुत्रश्चतुर्वासीद्विकृष्टिर्व्येष्ट उच्यते ।

सोऽयोध्याधिपतिर्वीरस्य पञ्चदश स्मृताः ॥”

इति बृह्मपुराणे सागरोपाख्याननामाध्यायः ॥

विकृष्णः, चि, (विकृष्टते इति । वि + कृ +

शानच् ।) हर्षमाणः । इत्यमरः ॥ (विकृति

शान्ते च ॥ यथा, सांख्यदर्शने । १ । ६२ ।

“आकाशस्तु विकृष्णः स्पर्शमात्रं ससर्जम् ॥

बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥”

विकृषः, पुं, (विकसतीति । वि + कस +

कसेः ।) उणा० २ । १५ । इति रक् । उत्पत्तौ

पधायाः ।) चम्पः । इत्युणादिकोषः ॥

विकृतिः

विकृतिः, स्त्री. नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥
विकृतं, त्रि. (वि + कृ + क्तः ।) वीभत्सम् । रोगि-
तम् । असंस्कृतम् । इति मेदिनी । ते, १५८ ॥
(अङ्गविहीनम् । यथा, मनुः । ६ । २४७ ।
“बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥”
अप्रकृतित्वः । यथा, महाभारते । ३।११।१८८ ॥
“अथर्ववेदं विकृतं समीक्ष्य
पुनः पुनः प्रीय च कायमस्य ।
अवेक्ष्यमाणा शनकैर्जगाम
कृत्वामिहोत्रस्य तदापदेशम् ॥” ॥
मायावी । यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
“लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कौकिलामञ्जुवादिनीम् ।
श्रिवाघोरखनां पश्चात् बुबुधे विकृतेति ताम् ॥”
विकृतं, स्त्री, विकारः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
“ह्रीमानेर्नादिभिर्न नोच्यते स्वं विवर्चितम् ।
अच्यते चेष्टयैवेदं विकृतं तद्विदुर्गुणाः ॥”
इत्युल्लूखनीयमणिः ॥
प्रभवादित्तिसंवल्लरान्तर्गतचतुर्विंशत्तमम् ।
यथा, भविष्यपुराणे ।
भैरव उवाच ।
“सर्वाः प्रजाः प्रपीयन्ते व्याधिः श्लोकश्च
जायते ।
श्रीरोवचोऽश्विरोगाश्च पापाहि विकृते जनाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(नाथिकालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ३ । १४६ ।
“वक्तव्यकालेऽप्यवचो ब्रीडया विकृतं मतम् ॥”
विकृतिः, स्त्री, (वि + कृ + क्तः ।) विकारः ।
इत्यमरः । (यथा, कुमारः । ७ । ३४ ।
“यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां
करिष्यतामाभरणान्तरत्नम् ।
शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे
तथैव तस्युः फणरत्नशोभाः ॥”
रोगः । विषयः । मद्यादिः । इति हेमचन्द्रः ॥
(सांख्योक्तविकृतिः । यथा, सांख्यकारिका-
याम् । ३ ।
“मूलप्रकृतिरविकृति-
मैहदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो
न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥”
संक्षेपतः शास्त्रस्य चतस्रो विधाः । कश्चिदर्थः
प्रकृतिरेव कश्चिदर्थो विकृतिरेव कश्चित् प्रकृति-
विकृतिरेव कश्चिदर्थमयम् । तत्र का प्रकृति-
रेवेत्यत उक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिरिति । प्रक-
रोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्वरजस्तमसां साम्या-
वस्था सा प्रकृतिः प्रकृतिरेव इत्यर्थः । कस्मादि-
त्यत उक्तम् मूलैति मूलस्यासौ प्रकृतिश्चेति
मूलप्रकृतिः विश्वस्य कार्यसंघातस्य सा मूलं
न तस्या मूलान्तरमस्तीति भावः । कतमाः पुनः
प्रकृतिविकृतयः कियत्तस्य इत्यत उक्तं मह-
दाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तिति । प्रकृतयश्च ता
विकृतयश्च ता इति । तथाहि महत्त्वमह-

३७३

विकोषः

कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः । एव-
महङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृति-
विकृतिश्च महतः । एवं पञ्चतन्मात्राणि
भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाह-
ङ्कारस्य । अथ का विकृतिरेव कियती च इत्यत
उक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडशसंख्या-
परिमितो गणः षोडशकः । तु शब्दोऽवधारणे
भिन्नक्रमश्च । पञ्चमहाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि
चेति षोडशको गणो विकार एव न प्रकृति-
रिति । यद्यपि पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो
विकाराः एवं तद्विकारभेदानां दध्यङ्करादय-
स्तथापि गवाद्यो बीजाद्यो वा न पृथिव्यादिभ्य
स्तत्त्वान्तरम् । तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्व-
मिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोघटा-
दीनां स्थूलता इन्द्रियग्राह्यता च समेति न
तत्त्वान्तरम् । अनुभयरूपमुक्तं तदाह न प्रकृति-
र्न विकृतिः पुरुष इति तत्त्वकौमुदी ॥ ३ ॥
विकृतः, त्रि, विशेषेण कृतः । आकृतः । विपूर्व-
लक्षणातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विकृतकालः, पुं, (विकृतः कालः ।) चिरकालः ।
यथा,—
“विकृतकालैर्या वेगैर्मैन्दैः समभिवर्तते ।
सुद्रिका नाम सा हिक्का जनुमूलात् प्रधावति ॥”
विकृतकालैः चिरैः । जनु कचोरसोः सन्धिः ।
इति भावप्रकाशः ॥
विकेशी, स्त्री, (विगतः केशो यस्याः । डीष् ।)
केशवर्जिता । पटवर्तिः । इति धरणिः ॥
महौरूपशिवस्य पत्नी । यथा,—
“सूर्यो जलं महौ बह्निर्वायुराकाशमेव च ।
दौक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥
सुवर्चला तथैवोषा विकेशी चापरा शिवा ।
खाहा दिशस्तथा दौक्षा रोहिणी च यथा-
क्रमम् ।
सूर्यादीनामिमाः पत्न्यो रुद्रादीनामभिः सह ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः ॥
विकोकः, पुं, वृकासुरपुत्रः । स च कल्किदेवेन
हतः । यथा,—
“कल्किः कोकविकोकाभ्यां गदापाणिर्युधां
पतिः ।
युयुधे विश्वे विष्णुर्लोकानां जनयन् भयम् ॥
वृकासुरस्य पुत्रौ तौ नमरौ शकुनेर्हरिः ।
तयोः कल्किः संयुयुधे मधुकैटभयोर्यथा ॥
तयोर्गदाप्रहारेण चूर्णिताङ्गस्य भूपतेः ।
कराच्युतोऽपतङ्गमौ दृष्टोचुरित्यहो जनाः ॥
ततः पुनः क्रुधा विष्णुर्जगन्विष्णुर्महासुचः ।
नन्दकेन शिरस्तस्य विकोकस्याच्छिनत् प्रभुः ॥”
इति कल्किपुराणे २१ अध्यायः ॥
विकोषः, त्रि, (विगतः कोषो यस्य ।) कोष-
रहितः । निष्कोषः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ६२ । १८ ।
“परिधावन्नय नल इतश्चेतश्च भारत ।
आससाद सभोद्वेषे विकोषं खड्गमुत्तमम् ॥”

विक्रमा

आच्छादनरहितः । यथा, मनोः । ११ । ४६ ।
श्लोकटीकायां कुल्लूकः ।
“गुरुभार्यागामी विकोषमेहनत्वमिति ॥”
विक्राः, पुं, (विक् इति कायति शब्दायते इति ।
कै + कः ।) करिषावकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विक्रमः, पुं, (विशेषेण क्रामतीति । वि + क्रम +
अच् ।) विष्णुः । यथा, विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे ।
“इश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥”
(वि + क्रम + घञ् ।) शौर्यातिशयः । तत्-
पर्यायः । अतिशक्तिता २ । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, रघुः । १२ । ८७ ।
“अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।
रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥”
क्रान्तिमात्रम् । इति मेदिनी । मे, ५४ ॥ (पाद-
विच्छेपः । यथा, रामायणे । १ । १ । १० ।
“आजाशुवाहुः सुशिराः सुललाटः सुवि-
क्रमः ॥”)
विक्रमादित्यराजा । यथा,—
“धन्वन्तरिचपकामरसिंहशङ्ख-
वेतालभट्टचटकपरकाजिदावाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो वृषतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥”
इति नवरत्नश्लोकः ॥
चरणः । शक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्थितिः । यथा, भागवते । २ । ८ । २० ।
“संज्ञवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसंक्रमः ।
इष्टापूर्तस्य कान्थानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः ॥”
“विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमो महाप्रलयः ॥”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ प्रभवादि-
वृत्तिसंवल्लरान्तर्गतचतुर्दशवर्षम् । यथा
“जायन्ते सर्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।
लवणं मधु गन्धश्च महार्घ्यं विक्रमे प्रिये ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(खनामख्यातकविविशेषः । स च नेमिदूताख्य-
खण्डकायं विरचितवान् । तथा च नेमिदूते
उक्तम् ।
“तद्ःखाथ प्रचरकवितुः कालिदासस्य काथा-
दन्त्यं पादं सुपदरचितान् मेघदूतादृशहीत्वा ।
श्रीमन्नेमेश्वरितविशदं साङ्गणस्याङ्गजन्मा
चक्रे काथं बुधजनमनःप्रीतये विक्रमाख्यः ॥”
वत्सप्रीपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ११७ । १ ।
“तस्य तस्यां सुनन्दार्यां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः ॥”
विक्रमादित्यः, पुं, (विक्रमेणादित्य इव ।) खनाम-
ख्यातो राजा । स च उज्जयिनीदेशाधिपतिः
संवत्कर्ता च । तत्पर्यायः । साहसङ्कः २
शकारिः ३ । इति जटाधरः ॥ अस्य विवरणं
द्वाविंशत्पुत्तलिकाकथायां तथा विक्रमार्कशब्दे
च द्रष्टव्यम् ॥ (मोदकविशेषः ; यदुक्तं चिन्ता-
मणौ । यथा,—
“हृते गुन्दपलं विंशत् पचेत् सन्ध्याभिषेकरः ।
उत्तार्थं च क्षिपेद्गणं खण्डश्च पलविंशतिः ॥

विक्रमा

तालमूली तुरङ्गी च शुद्धी चेति पलाहकम् ।
जातीफलश्च ककोलं लवङ्गश्चेति कार्षिकम् ॥
मालतीश्च कुलिञ्जश्च कवावं करभं लवम् ।
एतेषां कोलमात्राश्च आयसस्य पलद्वयम् ॥
पलेकं मोदकं कृत्वा एकैकं भक्षयेद् दिने ।
धातुचीणोऽभिचीणश्च बलानलकरं परम् ॥
नेत्ररोगेषु सर्वेषु कासश्वासे च कामले ।
प्रमेहान् विंशतिं हन्याद्विक्रमादित्यमोदकः ॥”
विक्रमार्कः, पुं, (विक्रमेण अर्क इव ।) विक्रमा-
दित्यः । इति केचित् ॥ (अथ विक्रमार्कवर्णनं
सन्दधाति ज्योतिर्विदाभरणसमाप्तौ श्रीकालि-
दासः ।

“वर्षे श्रुतिस्मृतिविचारविवेकरम्ये
श्रीभारते खद्युतिसंमित-१८० देशपौठे ।
मत्तोऽधुनाक्षतिरियं सति मालवेन्द्रे
श्रीविक्रमार्कनृपराजवरे समासीत् ॥”
प्रथमं नृपसभायां पण्डितवर्गं वर्णयति ।
“शङ्कुः सुवाग् वररुचिर्म्मणिरंशुदत्तो
जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटकपर्पराख्यः ।
अन्येऽपि सन्ति कवयोऽभरसिंहपूर्वा
यस्यैव विक्रमनृपस्य सभासदोऽभौ ॥
सत्यो वराहमिहिरः श्रुतसेननामा
श्रीवादरायणमणित्यकुमारसिंहाः ।
श्रीविक्रमार्कनृपसंसदि सन्ति चेते
श्रीकालतन्त्रकवयस्त्वपरे मदाद्याः ॥
धन्वन्तरिचपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरौ नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥”

अथ परिजनान् वर्णयति ।
“अष्टौ यस्य भूतानि मङ्गलधराधीशाः सभायां
सदा
स्युः संसत्परिणाहकोटिसुभटाः सत्यखिताः
घोडश ।

देवज्ञा दश वणिक्ताश्च भिषजो भट्टास्तथा
पण्डिनो
वेदज्ञा रसचन्द्रमा १६ विजयते श्रीविक्रमः
सोऽधिभूः ॥”

अथास्य सैन्यं वर्णयति ।
“यस्याष्टादशयोजनानि कटकं पादातिकोटि-
चयम् ३०००००००
वाहानामयुतायुतश्च १०००००००० नवतेस्त्रिणा-
कति-२४३०० हस्तिनाम् ।
नौकालक्षचतुष्टयं ४००००० विजयिनो यस्य
प्रयागे भवेत्
सोऽयं विक्रमभूपतिर्विजयते नान्यो धरित्री-
तले ॥”

अथास्य शाकप्रवृत्तिं दर्शयति ।
“येनास्मिन् वसुधातले शकशकान् सर्वा
दिशः सङ्गरे
हत्वा पञ्चनवप्रमान् ५५५५५५५५५ कलिद्युगे
शाकप्रवृत्तिः कृता ।

विक्रयः

श्रीमद्विक्रमभूभुजा प्रतिदिनं सुक्तामणिसर्गगो
सप्तीभाद्यपवर्जनेन विहितो धर्मः सुवर्ण-
ननः ॥”

अथास्य दिग्विजयमाह ।
“उद्दामद्रविडदुर्मैकपरशुर्लाटाटवीपावको
वल्लभद्विभुजङ्गराजगुडो गौडान्विक्रमोद्भवः ।
गजदुर्गुर्जरराजसिन्धुरहरिधाराव्यकारार्थमा
काम्बोजाम्बुजचन्द्रमा विजयते श्रीविक्रमार्को
नृपः ॥”

अथास्य प्रभुत्वादगुणान् वर्णयति ।
“येनाप्युग्रमहीधरायविषये दुर्गाण्यसहान्यहो
नीत्वा यानि नतीकृतास्तदधिपा दत्तानि तेषां
पुनः ।
इन्द्राभ्योध्यमरदुमसरसुरक्ष्माभ्युद्योनाञ्जसा
श्रीमद्विक्रमभूभुजाखिलजनाभ्योचेन्दुना
मखले ॥”

अस्य पुरीं वर्णयति ।
“यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी
सदा महाकालमहेशयोगिनी ।
समाश्रितप्राण्यप्रवर्गदायिनी
श्रीविक्रमार्कोऽवनिपो जयत्यपि ॥
यो ह्रमदेशाधिपतिं शकेश्वरं
जित्वा गृहीत्वोज्जयिनीं महाहवे ।
आनीय सम्भान्य सुमोच तन्त्रहो
श्रीविक्रमार्कः समसह्यविक्रमः ॥
तस्मिन् सदा विक्रममेदिनीशे
विराजमाने समवन्तिकायाम् ।
सर्वप्रजामङ्गलसौख्यसम्प-
दभूव सर्वत्र च वेदकर्म ॥
शङ्कादिपण्डितवराः कवयस्त्वनेके
ज्योतिर्विदः समभवंश्च वराहपूर्वाः ।
श्रीविक्रमार्कनृपसंसदि मान्यबुद्धि-
स्तेरप्यहं नृपसखा किल कालिदासः ॥”
इति ज्योतिर्विदाभरणम् ॥

विक्रमी, [न] पुं, (विक्रमोऽस्यस्येति । विक्रम +
इति,) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः । विष्णुः ।
यथा,—
“इन्द्रो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ।”
इति महाभारते अनुशासनपर्वणि तस्य सहस्र-
नामस्तोत्रे १४६ अध्याये २२ श्लोकः ॥ अति-
शक्तिविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १२८ । २८ ।
“प्राणवान् विक्रमी चैव शौर्येण महता-
न्वितः ।

स्युर्हते चापि सहितान्मानेको वृकोदरः ॥”
विक्रयः, पुं, (विक्रयणमिति । वि + क्री + “रच्” ।
३ । १ । ५६ । इति अच् ।) विक्रयणक्रिया । वेचा
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । विपणः २ । इत्य-
मरः ॥ विपणनम् ३ पणनम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अवहारः ५ पणया ६ । इति
जटाधरः ॥ अस्य विहिताविहितनक्षत्राणि
यथा,—

विक्रयः

“यमाहिष्क्राग्रिहृताशपूर्वा
नेष्टाः क्रये विक्रयणे प्रशस्ताः ।
पौष्णामिचित्राशतविन्दवाताः
क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धाः ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥ * ॥
क्रयविक्रयनिर्णयो यथा । मूल्यं दास्यामीति
कृत्वा ग्रहणादपि क्रयसिद्धिः । तथा च विवाद-
चिन्तामणौ कात्यायनः ।
“पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्तेव दिशं व्रजेत् ।
ऋतुत्रयस्योपरिहृत्वा तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥”
अतएव वृहस्पतिः ।
“गृह्येवादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्यान्विरान्वितम् ।
पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेखं तदुच्यते ॥”
क्रयविक्रये समयविशेषाभ्यन्तरे पश्चात्तापाद-
सिद्धिः । यथा मनुः ।
“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्यैवानुशयो
भवेत् ।

सोऽन्तर्दृष्टाहे तद्वयं दद्याच्चैवाददीत वा ॥”
एतद्व्याजवल्काशोक्तेतरपरम् । यथा याज्ञ-
वल्काः ।
“दशैकपञ्चसप्ताहमासचतुर्हार्दमासिकम् ।
बीजायोबाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥”
अत्र वृहस्पतिः ।
“अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संजायते
क्षचित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयन्तु क्रेता मूल्यमवाप्नुयात् ॥”
अतस्तद्व्यपरीक्षणकालात् । कात्यायनः ।
“अविज्ञातस्तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् ।
क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न
तु ॥”
काले प्रागुक्तपरीक्षाकालाभ्यन्तरे । परीक्षिते
तु वृहस्पतिः ।

“परीक्षितं स्वयं पण्यं अन्येषां प्रदर्शयेत् ।
परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनश्चजेत् ॥”
अत्र विशेषयति नारदः ।
“क्रीत्वा मूल्येन यो व्रथं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्णविचयम् ॥
द्वितीयेऽह्नि दत्तु क्रेता मूल्यान्निष्ठांशमाहरेत् ।
द्विगुणस्तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥”
आहरेत् दद्यात् विक्रेत्रे इति शेषः । द्विगुणं
त्रिंशांशस्य । याज्ञवल्काः ।
“राजदेवोपघातेन पण्ये दोष उपपाते ।
हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥”
नारदः ।

“उपहृत्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा ।
विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयार्थं प्रयच्छतः ॥
दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यस्तु यः क्रयी ।
स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।
“न्यासं कृत्वा परत्राधिं कृत्वा वार्धिं करोति च ।
विक्रयं वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलवत्तरा ॥”

विक्रयः

न्यासं कृत्वा आधिं करोति आधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति । विक्रयपदं स्वत्वध्वंसकत्वात् दानं लक्षयति परा क्रिया सिद्धेऽर्थः । एवञ्च विक्रेतुदानीमर्पणादिना आध्युद्धारो विक्रय-दाने तत्कर्तुं तुल्यस्वजननात् तत्र तत्क्रेतु-प्रतिग्रहीतव्यामाध्युद्धारः कार्यः । इति । तत्र च ।

“न च स्यावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च । नैकः कुर्यात् क्रयं दानं परस्परमर्तं विना । विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्यावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥”

इति व्यासवचनाभ्यामेकस्य दानवन्धकविक्रया-धिकारः इति वाच्यं यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तर इवात्राप्यविशेषात् वच-नञ्च स्वामित्वेन दुर्वृत्तपुरुषगोचरविक्रयादिना कुटुम्बविरोधादधर्मज्ञापनार्थनिषेधरूपं न तु विक्रयाद्यनिष्यत्यर्थमिति दायभागः ॥ * ॥ एवञ्च ।

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया ॥” इति स्यावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एवं भूमिं यः प्रतिगृह्णातीत्यादिवचने दानप्रशंसा-दर्शनाच्च विक्रयेऽपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रय इति विज्ञाने-च्छरः ॥ वस्तुतस्तु स्यावरविक्रयनिषेधो अवि-भक्तस्यावरविषयः । तत्रापि यदि विक्रयं विना अविभक्तिर्भवति तदा विक्रयः कर्तव्यः । पूर्वपुरुषार्जितनथोद्धारो विशेषयति मित-चरायाम् ।

“स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥” इत्यादि ॥

अस्यापवादमाह ।

“एकीऽपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः ॥” इति दायतत्त्वम् ॥

द्रव्यविशेषविक्रयनिषेधो यथा । स्मृतिः । “विक्रीयन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यं च भक्षणम् । कुर्वन्मग्न्यागमनं शूद्रः प्रतति तत्तच्छात् ॥ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणैर्गमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाख्यलतां व्रजेत् ॥” कालिकापुराणम् ।

“विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् । मधु चर्म सुरां लाक्षां त्वक्का मांसञ्च पञ्चमम् ॥” मनुः ।

“सदाः प्रतति लौहेन लाक्षया लवणेन च । जग्हेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ अशक्तौ मेघजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तल्लभाः ॥” इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

“गवां विक्रयकारौ च गवि लोमानि यानि च । तावद्वर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे किमिभवेत् ॥” इति यमवचनम् ॥

विक्रान्तिः

“गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदायाह्निकविक्रयाः । तद्भागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः । भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः ॥” इत्यादि मानवे ११ अध्याये उपपातकमध्ये गणितम् ॥

विक्रयणं, क्री, (वि + क्री + ल्युट् ।) विक्रयः । यथा, “यमाहिप्रकासिहृताग्रपूर्वा । नेष्टाः क्रये विक्रयणे प्रशस्ताः । पौष्णामिचित्राश्रतविन्दुवाताः । क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धाः ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

विक्रयिकः, पुं, (विक्रयेण जीवतीति । विक्रय + “वस्त्रक्रयविक्रयात् ठन् ।” ४ । ४ । १३ । इति ठन् । यद्वा, विक्रीणातीति । वि + क्री + “क्रिय इकन् ।” उणा० २ । ४४ । इति इकन् ।) विक्रेता । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३६ । ३० ।

“दीक्षितस्य कर्दयेऽस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । तद्वत्सर्वमावक्तुं पुंश्चल्या रजकस्य च । चिकित्सकस्य यज्ञाज्जमभोज्यं रक्षिणस्तथा ॥” विक्रयी, [नृ] त्रि, (विक्रीणातीति । वि + क्री + णिनिः ।) विक्रयकर्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७३ । “क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्मात् यस्तस्य विक्रयी ॥”)

विक्रान्तं, क्री, (वि + क्रम + क्तः ।) विक्रान्त-मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रिविक्रमाव-तारस्य विष्णोर्द्वितीयपादक्षेपेण अन्तरिक्षं विक्रान्तमिति ख्यातम् । तथा च वाजसनेय-संहितायाम् । १० । १६ । “विष्णोर्विक्रमणमसि । विष्णोर्विक्रान्तमसि । विष्णोः क्रान्तमसि ।” “हे द्वितीयप्रक्रम त्वं विष्णोर्विक्रान्तं द्वितीय-पादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि ।” “इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तमिति श्रुतेः ।” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥)

विक्रान्तः, पुं, (वि + क्रम + क्तः ।) शूरः । इत्य-मरः ॥ (वाचस्पतिश्चैव दृश्यते । यथा, सुद्रा-राक्षसे । १ ।

“विक्रान्तेनैयशालिभिः सुसचिवैः श्रीर्लक्ष-नासादिभिः ॥” सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदालसागर्भ-जात-कृतध्वजपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । ८ । “मदालसायाः सञ्जज्ञे पुत्रः प्रथमजस्ततः । तस्य चक्रे पिता नाम विक्रान्त इति धीमतः ॥” हिरण्याक्षपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७८—७९ ।

“हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः । अभारः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥” विक्रान्तिः, स्त्री, (वि + क्रम + क्तिन् ।) अश्व-गतिः । तत्पर्यायः । पुलायितम् २ । इति

विक्रयं

विक्राण्डशेषः ॥ विक्रमश्च ॥ (यथा, राजतर-ङ्गिण्याम् । ४ । १२६ ।

“पार्थिवः पृथुविक्रान्तियुधि क्रोधं समोच यः ॥” पादप्यासः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ । १ । २ । १६ । “विष्णुस्त्वाक्रमतामिति यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे येषामिमं विक्रान्ति-रिदमेव प्रथमेन पदेन पसारार्थेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवसुत्तमेनेतां वैवैष एतस्मै विष्णु-यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥”)

विक्रायकः, पुं, (विक्रीणातीति । वि + क्री + ण्यल् ।) विक्रेता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३२ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३८ । ४ ।

“चिकित्सकः शल्यकर्त्तावकीर्ण-स्तेनः क्रूरो मद्यपो भूण्हा च । सेनाजीवो श्रुतिविक्रायकश्च भृशं प्रियोऽप्यतिथिनोदकार्हाः ॥”)

विक्रिया, स्त्री, (विकरणमिति । वि + कृ + “कृजः श्च ।” ३ । ३ । १०० । इति श्चः । टाप् ।) विकारः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ७१ ।

“अश्वप्रवृद्धिजनिताननविक्रियाञ्च ज्ञानं प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ॥” प्रकृतेरन्यथाभावः । यथा, मार्कण्डेये । ३५ । २ । “अक्षेहास्यापि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥” विरुद्धा क्रिया । विरुद्धकार्यम् । यथा, रघुः । १५ । ४८ ।

“इत्यामवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्णविक्रियाम् । दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्क्रम्यकेतुना ॥”)

विक्रीतः, त्रि, (वि + क्री + क्तः ।) कृतविक्रयः । यथा, बृहस्पतिः ।

“नाष्टिकश्चैव कुरुते तद्वनं ज्ञातिभिः स्वकम् । अदत्तवत्तविक्रीतं कृत्वा खं लभते धनी ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विक्रुष्टं, त्रि, (वि + क्रुष + क्तः ।) निहुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विक्रेता, [कृ] त्रि, (विक्रीणातीति । वि + क्री + ण्यल् ।) विक्रयकर्ता । तत्पर्यायः । विक्रयिकः । २ । इत्यमरः ॥ विक्रयी ३ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ विक्रायकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७३ ।

“विक्रेतुर्दृष्टानात् शुद्धिः स्वामी द्रव्यं वृषो दमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥”) विक्रयं, त्रि, (विक्रीयते इति । वि + क्री + “अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।) विक्रययोग्यद्रव्यम् । तत्पर्यायः । पणितयम् २ पण्यम् ३ । इत्य-मरः ॥ विक्रययोग्यायोग्यानि यथा,—

“इदन्तु वृत्तिविक्रयात्तज्जतो धर्मनेपुणम् । विट्पण्यसुद्धतोद्धारं विक्रयं वित्तवर्धनम् ॥ सर्वानुसानपोहेत कृताञ्च तिलैः सह । अश्वनो लवणश्चैव पशवो ये च मातुषाः ॥ सर्वेषु तान्तव रत्नं शाण्यचौमाविकानि च । अपि चेत् स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥ अपः शुक्लं विषं मांसं सोमं गन्धाञ्च सर्वशः ।

चौरं चौरं दधि दृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
अरण्यांश्च पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मदां नीलींश्च लाक्षांश्च सर्वान्शैक्यपांस्तथा ॥
काममुत्पाद्य कथ्यास्तु स्वयमेव कषौवलः ।
विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मायमचिर-
स्थितान् ॥”

इति मानवे १० अध्यायः ॥

विक्षवः, चि, (विक्षवते इति । वि + क्षु + पचा-
दाच् ।) विक्षलः । इत्यमरः ॥ (यथा, भाषे ।
१२ । ६३ ।

“नूनं सहायेन वियोगविक्षवा

पुरः पुरस्तीरपि निर्ययौ तदा ॥” * ॥

क्षी, दुःखम् । यथा, रामायणे । २।४४।२५ ।

“किमिदानीमिदं देवि ! करोति हृदि विक्षवम् ॥”

विक्षन्नः, चि, (वि + क्षिन् + क्तः ।) जरसा जीर्णः ।

श्रीर्णः । आर्द्रः । इति मेदिनी ! ने, १३३ ॥

विचतः, चि, (वि + चण + क्तः ।) विशेषेण चतः ।

(यथा, महाभारते । २ । ४६ । ३३ ।

“अद्वारेण विनिर्गच्छन् द्वारसंस्थानरूपिणा ।

अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्ति विचतः ॥”

विचावः, पुं, (विचवणमिति । वि + च् + “वौ-
चुश्वः ।” ३ । ३ । २५ । इति घञ् ।) शब्दः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ७ । ३६ ।

“यात वयं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ।

विचावैस्तोयविश्रावं तर्ज्यन्तो महोदधेः ॥”

कासः । इति सामिकलिङ्गौ । इति भरतः ॥

विचिप्तः, चि, (वि + चिप् + क्तः ।) व्यक्तः ।

(यथा, महाभारते । १ । २७ । ७ ।

“वायुविचिप्तकुसुमेस्तथान्यैरपि पादपैः ॥”

कम्पितः । यथा, भागवते । ८ । ८ । ४६ ।

“स ब्रीडस्मितविचिप्तभ्रूविलासावलोकनेः ।

दैत्यदूषपचेतःसु काममुद्वेपयन् मुहुः ॥”

क्षी, चित्तवृत्तिविशेषः । यथा, पातञ्जलभाष्ये । १ ।

“चित्तं भ्रष्टं विचिप्तमेकाग्रनिरुद्धमितिचित्त-
भूमयः ॥” “विचिप्तादिप्रिष्टं विचिप्तमितिमणि-
प्रभा ॥”)

विचौरः, पुं, (विशिष्टं चौरं यत्र ।) अकटवृत्तः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

विक्षेपः, पुं, (वि + क्षिप् + घञ् ।) प्रेरणम् ।

त्यागः । विक्षेपणम् । यथा,—

“नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्य ह्यधिकं भुवम् ॥”

इत्याद्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

(कम्पनम् । यथा, कुमारः । १ । १३ ।

“लाङ्गूलविक्षेपविस्पर्षिभौ-

रितस्तनश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।

यस्यायुक्तं गिरिराजशब्दं

कुर्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्थः ॥”

अद्वितीयवस्त्वलम्बनेन चित्तस्य अन्यावलम्ब-
नम् । इति वेदान्तसारः ।

विक्षेपशक्तिः, स्त्री, (विक्षेपाय शक्तिः ।) माया-
शक्तिः । यथा । रज्जुज्ञानं स्वावृत्तरज्जौ स्वशक्ता

सर्पादिकमुद्गावयति । एवं अज्ञानमपि स्वावृ-

तात्मनि तथा विक्षेपशक्ता आकाशादिप्रपञ्च-
मुद्गावयति तादृशं सामर्थ्यम् । इति वेदान्त-
सारसुबोधिनीटीका ॥

विखः, चि, (विखः । निपातनात् यलोपः ।)

गतनासिकः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

विखनाः, [सु] पुं, ब्रह्मा । यथा,—

“न खलु गोपिकानन्दनो भवा-

नखिलदेहिनामन्तरात्मकः ।

विखनसार्धितो विश्वगुणये

सख उदेयिवान् सान्त्वतां कुले ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥

विखुः, चि, (विगता नासिका यस्य । बहुलवच-
नात् नासिकायाः खुः ।) गतनासिकः । इति

भरतद्विरूपकोषः ॥

विखुरः, पुं, राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चौरः । इति संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

विख्यः, चि, (विगता नासिकास्येति । “ख्यश्च ।”

८ । ४ । २८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या नासिकायाः

ख्यः ।) गतनासिकः । इति केचित् ॥

विख्यातः, चि, ख्यात्यापन्नः । विपूर्वख्याधातोः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

६७ । ३२ ।

“चन्द्रवर्म्मेति विख्यातः काम्बोजानां नरा-

धिपः ॥”

विख्यातिः, स्त्री, प्रसिद्धिः । सुख्यातिः । विपूर्व-

ख्याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विख्यापनं, स्त्री, (वि + ख्या + णिच् + ल्युट् ।)

व्याख्यानम् । विपूर्वख्यान्तख्याधातोर्नटप्रत्य-

येन निष्पन्नम् ॥

विखुरः, चि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विखुरः, खुरौ च वक्तव्यौ ।” इति नासिकाया

खः खुरश्च ।) अनासिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षिन्ननासिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

विगणनं, स्त्री, (वि + गण + ल्युट् ।) ऋणसुक्तिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, पाणिनिः । १ ।

३ । ३६ ।

“समाननोत्पन्ननाचार्यकरणज्ञानभूतिविगणन-

व्ययेषु नियः ॥” “विगणनं ऋणादेर्निर्यातनम् ।”

इति काशिका ॥

विगतः, चि, (वि + गम + क्तः ।) प्रभारहितः ।

तत्पर्यायः । निष्प्रभः २ अशोकः ३ । इत्य-

मरः ॥ वीतः ४ । इति रुद्रः ॥ विशेषेण गतः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भाषे । ११ । २६ ।

“विगततिमिरपङ्कं पश्यति योम यावत्

ध्रुवति विरहखिन्नः पक्षती यावदेव ।

रथचरणसमाङ्गस्तावदेतत्सुखमुन्ना

सरिहपरतटान्तादागता चक्रवाकी ॥”

विगतश्रीकः, चि, श्रीरहितः । विगता श्रीर्यस्य इति

बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विगतार्त्तवा, स्त्री, (विगतं आर्त्तवं रजो यस्याः ।)

पञ्चपञ्चाशदब्देभ्य ऊर्द्धं निवृत्तरजस्वा । तत्-

पर्यायः । निष्कली २ निष्कला ३ निष्कली ४

निष्कला ५ विकली ६ विकला ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

विगमः, पुं, (वि + गम + “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ।”

३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) नाशः । यथा ।

एकदण्डिनो वेदान्तिनस्तु यदुपाध्यनवच्छिन्नस्य

ब्रह्मणो विशुद्धरूपता तादृशीपाधिविगम एव

केवल्यम् । त्रिदण्डिनस्तु आनन्दमयपरमात्मनि

जीवात्मनो लयो मोक्षः । जीवात्मपरमात्मनो-

रभेदेऽपि उपाधिविशेषविशिष्टस्यात्मनो जीव-

रूपतया तस्यौपाधिकः परमात्मभेदः । इति

भेदकोपाधिविगम एव जीवस्य परमात्मनि

लयः । यथा घटाकाशस्य घटविगम एव शुद्ध

आकाशे तस्य लयः । लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्यै-

वात्मनो जीवभाव इति लिङ्गशरीरनाश एव

पर्यवसितो मोक्षः । इति सुक्तिवादः ॥

(विच्छेदः । यथा, भागवते । १ । १३ । ४३ ।

“यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविह ।

इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैवेष्टेच्छया

नृणाम् ॥”

विगन्धकः, पुं, (विरुद्धो गन्धो यस्मिन् । बहुव्रीहि-

लक्षणः कः ।) इज्जुदौघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विगन्धिका, स्त्री, हृष्टवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विगर्हणं, स्त्री, (वि + गर्ह + ल्युट् ।) निन्दनम् ।

भर्तृसनम् । (यथा, हरिवंशे । ७६ । २३ ।

“लक्ष्मणे च भवतो द्वेष्टे वसुदेवविगर्हणात् ॥”

विगर्हणा, स्त्री, (वि + गर्ह + णिच् + ल्युट् ।)

टाप् । निन्दनम् । भर्तृसनम् । (यथा, महा-

भारते । १२ । ११४ । २१ ।

“विगर्हणां परमदुरात्मना कृतां

सहेत यः संसदि दुर्जनान्नरः ॥”

विगर्हितः, चि, (विशेषेण गर्हितः ।) निन्दितः ।

(यथा, नैषधे । १ । १३१ ।

“न केवलं प्राणिवधो वधो मम

त्वदीयणादिश्वसितान्तरात्मनः ।

विगर्हितं धर्मेधनेर्निवर्हणं

विशिष्य विश्वासजुषां द्विषामपि ॥”

निषिद्धः । इति विपूर्वगर्हधातोः क्तप्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥

विगलितः, चि, (विशेषेण गलितः ।) खलितः ।

यथा, गीतगोविन्दे ५ सर्गः ।

“विगलितवसनं परिहृतवसनं

घटय जघनमपिधानम् ।

किशलयश्रयने पङ्कजनयने

निधिमिव हर्षनिधानम् ॥”

विगाढः, चि, (विगाह्यते स्मेति । वि + गाह +

क्तः ।) स्नातः । अवगाहितः । विपूर्वगाह-

धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (प्रगाढः । यथा,

महाभारते । ३ । ४६ । ५ ।

“निर्गम्य चन्द्रोदये विगाढे रजनीमुखे ।

प्रस्थिता सा पृथुश्रीणी पार्थस्य भवनं प्रति ॥”

विगानं, स्त्री, (विरुद्धं गानं परस्व ।) निन्दा ।

इति हेमचन्द्रः ॥

विग्रहः

विगाहमानः, त्रि, (वि + गाह + शानच् ।)
विजोडनकर्त्ता । अवगाहनकर्त्ता । विपूर्व-
गाहधातोः शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
रघुः । १३ । १ ।

“अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः
यदं विमानेन निगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥”

विगुणः, त्रि, (विपरितो गुणो यस्य ।) गुण-
वैपरीत्यविशिष्टः । यथा,—

“यथा मनो ममाचष्ट नेयं माता तथा मम ।
विगुणेष्वपि पुत्रेषु न माता विगुणा भवेत् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्त्रराध्यायः ॥
(छन्दः । यथा, भागवते । ७ । ६ । ४८ ।
“सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्
नान्यत् त्वदस्यपि मनो वचसा निरुक्तम् ॥”
गुणहीनः । यथा, शिशुपालवधे । ६ । १२ ।

“अवसन्नतापमतमिस्रमभा-
दपदोषतैव विगुणस्य गुणः ॥”

विगूढः, त्रि, (विशेषेण गूढः ।) गर्हितः ।
गुप्तः । इति मेदिनी । गूढ, ६—१० ॥

विग्रः, त्रि, (विगता नासिकास्य । “विग्रो
वक्तव्यः ।” ८ । ४ । २८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
नासिकायाः ग्रः ।) गतनासिकः । इत्यमरः ॥*॥
(त्रि, “विविधं गृह्यत्यर्थानिति विपूर्वात् गृह्यतेः
‘अत्येवमपि दृश्यते ।’ इति छः ।” इति देव-
राजयन्त्रा । मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । ४ ।

“परेहि विग्रमस्तुतमिन्नं पृच्छाविपश्चितम् ॥”

विग्रहः, पुं, (विविधं सुखदुःखादिकं गृह्यतीति ।
वि + ग्रह + अच् । यद्वा, विविधैर्दुःखादिभि-
र्गृह्यते इति । वि + ग्रह + “ग्रहवृद्धनिष्-
गमश्च ॥” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) शरीरम् ।
(यथा, रघुः । ११ । १३ ।

“विग्रहेण मदनस्य चारुणा
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥”

युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
“सन्धिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
द्वेधीर्भावं संश्रयश्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥”
विरोधमात्रम् । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।

“त्यजत मानमलं वत विग्रहै-
र्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।
परभृतभिर्हरितौव निवेदिते
स्मरमते रमते स्र बधूजनः ॥”

विभागः । इति मेदिनी । हे, २३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । ३१ । ३ ।

“मासेन तु शिरो दाम्बां बाहुङ्गुग्राह्य-
विग्रहः ।

नखलोमास्थिमर्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भव-
स्त्रिभिः ॥”

वाक्यभेदः । स तु समासवाक्यम् । तत्पर्यायः ।
विस्तरः २ । इत्यमरः ॥ (वीणां प्रक्षिणां ग्रहो

विघातः

ग्रहणमिति वाक्ये विहङ्गग्रहणम् । यथा,
वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४ ।

“नो सन्ध्या हितमत्तरा तव तनौ वक्ष्याम्यहं
सन्धिना

न प्रीतासि वरोरु चेत्कथय तत् प्रस्तौमि किं
विग्रहम् ।

कार्यं तेन न किञ्चिदस्ति श्रुत मे वीणां ग्रहे-
येति वो

दिश्याहः प्रतिबद्धकेलिप्रिवयोः श्रेयांश्चि
वक्रोक्तयः ॥”

देवविग्रहकरणादिप्रमाणं श्रीमूर्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विग्रहः, पुं क्री, (विग्रह्यन्ते शत्रवो यस्मिन् ।
वि + ग्रह + अप् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १७० ।

“यदा प्रहृष्टा मन्यते सर्वास्ताः प्रहृतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥”

विग्रहावरं, क्री, (विग्रहमावृणोतीति । आ +
वृ + अच् ।) पृष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विघटिका, स्त्री, (विभक्ता घटिका यया ।)
पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघटितं, त्रि, विशेषेण चालितम् । विपूर्वघट्ट-
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, वृहत्-
संहितायाम् । ३५ । १ ।

“सूयस्य विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः कराः
साम्भे ।

वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः ॥”
विह्वम् । यथा, माघे । ८ । २४ ।

“त्रयस्ती चक्षुःशरीरविघटितोक्त-
र्वाभोरुतिशयमाप विभ्रमस्य ॥”

विघसं, क्री, (विशेषेण अत्यते इति । वि + अट् +
“उपसर्गेऽहः ।” ३ । ३ । ५६ । इति अप् ।
“घनपोष ।” २ । ४ । ३८ । इति घसुल-
आदेशः ।) चिक्षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघसः, पुं, (वि + अट् + अप् ।) भोजनशेषः ।
इत्यमरः ॥ देवपित्रतिथिगुणादिभुक्तस्य शेषः ।
इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ३ । २८५ ।

“विघसाश्री भवेन्नित्यं नित्यं वान्धनभोजनः ।
विघसो भुक्तशेषवन् यज्ञशेषं तथान्धतम् ॥”

आहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“अयि वनप्रिय ! विस्मृत एव किं
बलिभुजो विघसो भवताधुना ।
यदनयेव कुहूरिति विग्रथा
न पततश्चरणौ धरणौ तव ॥”

इत्युद्भटः ॥)

विघातः, पुं, (विशेषेण हननमिति । वि + हन +
घञ् ।) आघातः । यथा, अमरे ।

“दृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवगाहावग्रहौ समौ ॥”
आघातः । (यथा, महाभारते ।

“चक्रे शरविघातश्च क्रीडन्निव पितामहः ॥”
विनाशः । यथा महाभारते । १ । २६ । १३ ।

“सुतुपिपासाविघातार्थं भक्ष्यमाख्यातु मे
भवान् ॥”

विच

विघाती, [नृ] त्रि, निवारकः । घातकः । विघात-
शब्दादिनृप्रत्ययेन विपूर्वहनधातोर्ग्रहादित्वा-
स्मिन्प्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ८७ । ४५ ।

“एवमूर्जितवीर्यस्य ममामरविघातिनः ॥”

विघ्नः, पुं, (विहन्यते अनेनेति । वि + हन +
“घनर्थे कविधानम् ।” ३ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या कः ।) आघातः । तत्पर्यायः ।

अन्तरायः २ प्रत्यूहः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
सुन्दाराचसे । २ ।

“प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्ननिहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमाना
प्रारब्धसुत्तमगुणास्त्वमिवोद्बुहन्ति ॥”

लघुपाकफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शेषार्थं
अमरे अविघ्न इति पाठः ॥

विघ्नकारी, [नृ] त्रि, (विघ्नं कर्तुं शीलमस्येति ।
हृ + णिनिः ।) घोरदर्शनः । विघाती । इति
मेदिनी । ने, २५५ ॥

विघ्ननायकः, पुं, (विघ्नानां नायकः विघ्नाधीश्वर-
त्वात् ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्ननाशकः, पुं, (विघ्नानां नाशकः ।) गणेशः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्ननाशनः, पुं, (नाशयतीति नाशनः विघ्नानां
नाशनः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्नराजः, पुं, (विघ्नानां राजा । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २० । १०१ ।

“आय्यपुत्र पुरा गत्वा विघ्नराजमपूजयत् ॥”
विघ्नविनायकः, पुं, (विघ्नानां विनायकः ।) गणेशः ।
इति काशीखण्डः ॥

विघ्नहारी, [नृ] पुं, (विघ्नं हर्तुं शीलमस्य इति ।
हृ + णिनिः ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विघ्ननाशके, त्रि ॥

विघ्नितः, त्रि, जातविघ्नः । विघ्नोऽस्य जात इत्यर्थे
विघ्नशब्दादितच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विघ्नेशः, पुं, (विघ्नानां ईशः ।) गणेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा कथासरित्सागरे । २० । ८३ ।

“विघ्नोऽत्र तव जातोऽयं विना विघ्नेशपूज-
नम् ॥”

विघ्नेशवाहनः, पुं, (विघ्नेशस्य वाहनः ।) महा-
सूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघ्नेशानकान्ता, स्त्री, (विघ्नेशानस्य गणेशस्य
कान्ता प्रिया । तत् पूजार्था एतस्याः प्राश-
स्यात् । श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघ्नः, पुं, अश्वसुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विच, इर् लि घ औ ञ पृथक्त्वे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (अदा०-झा०-रधा०-च-उभ०-
अक०-सकश्च-अनिट् ।) इर्, अविचत् ।

अवेचीत् । लि, ञ, वेवेक्ति वेविक्ते सूखीत्
पङ्क्तिः पृथक् स्यादित्यर्थः । विज इति जान्ती

यः स एव चान्तोऽपि पठ्यते कस्यचिदशुभोपात्

तेन निजां खेरुखरित्यस्य वृत्तौ विजयद्वयो-
नैवास्य ग्रहणात् खेरुणः । घ ञ, विनक्ति
विङ्क्ते । विविनचमि दिवः सुरान् इति
पृथक् करोमीत्यर्थः । औ, वेक्ता । इति दुर्गा-
दासः ॥

विचकिलः, पुं, मल्लीप्रभेदः । मदनकटुचः । इति
मेदिनी । ले, १६४ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ७० ।
“कुन्दः कन्दलितव्यर्थं विचकिलः कम्पाकुलं केतकः
सातङ्गं मदनः सदैवमलसं सुक्तोऽतिमुक्तदुःखः ॥”)
विचक्षणः, पुं, (विशेषेण चष्टे घर्मादिमुपदि-
शतीति । वि + चक्ष + “अनुदात्तेतश्च हलादेः ।”
३ । २ । १४६ । इति कर्त्तरि युच् ।) पण्डितः ।
इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । ५ । १६ ।

“ततो यथावद् विहिताध्वराय
तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ।
वर्णाश्रमाणां गुरवे सवर्णौ
विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षते ॥”)

निपुणे, त्रि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भाग-
वते । १ । ५ । १६ ।

“विचक्षणोऽस्य ह्येति वेदितुं विभो
अनन्तपारस्य निवृत्तितः सुखम् ॥”
नानार्थदर्शः । यथा ऋग्वेदे । ४ । ५२ । २
“विचक्षणः प्रथयन्नाष्ट्रमुर्व्वजो जनतु सविता
सुप्तसुकथम् ॥”

“विचक्षणः विविधं द्रष्टा ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

विचक्षणा, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
विचक्षुः, [स] त्रि, (विगतं प्रत्यक्षितेऽपि वस्तुनि
अपगतं चक्षुष्यस्य ।) विमनाः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (विगते नष्टे चक्षुषी यस्य ।) विगतचक्षुषि,
त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६५ । ३४ ।
“अन्तरा विलयं यान्ति यथा पथि विच-
क्षुषः ॥”)

विशिष्टे चक्षुषी यस्य सः । दृष्टिर्विशेषः कश्चिद्
योद्धा । यथा, हरिवंशे । १४१ । ६ ।

“कृतवर्मा सुदृष्टश्च विचक्षुररिमर्दनः ॥”)
विचयनं, स्त्री, (विशेषेण चयनम् ।) मार्गणम् ।
इत्यमरः ॥

विचर्चिका, स्त्री, (विशेषेण चर्चते पाणिपादस्य
लक् विदार्यते अनया इति । चर्चं तर्जने +
“रोगाख्यायां खलु बहुलम् ॥” ३ । ३ । १०८ । इति
खलु । टापि अत इत्वम् ।) रोगविशेषः ।
विकच इति भाषा । तत्पर्यायः । कच्छूः २ पाम
३ पामा ४ । इत्यमरः ॥ अपि च ।

“कच्छूः कच्छूः पाम पामा पादरोगे विच-
र्चिका ।”
इति शब्दरत्नावली ॥ ॥

तदौषधम् यथा,—
“करवीरं भृङ्गराजं लवणं कुष्ठकर्कटम् ।
चतुर्गुणेन सूत्रेण पचेत्तैलं हरेत्ततः ।
पामां विचर्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गाद्भि व्रणानि वै ॥”
इति गारुडं २८७ अध्यायः ॥ ॥

अन्यच्च ।

“मरीचं चित्रतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रं हे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च अर्कचौरं सकृत् पलम् ।
एषाश्च कार्ष्णिको भागो विषस्याहर्षणं भवेत् ॥
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
शृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्हृदयिना पचेत् ॥
पामा विचर्चिका चैव दृढविष्कोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वश्च जायते ॥
प्रसृतान्यपि श्वित्राणि तैलेनानेन म्रजयेत् ।
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणाद्भवेत् ॥”
इति गारुडं १६८ अध्यायः ॥ ॥

स्वल्पकुष्ठविशेषः । यथा ।
“एकं कुष्ठं स्मृतं पूर्वं गजचर्म ततः स्मृतम् ।
ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका ॥
विपादिकाभिधा सेव पामा कच्छूस्ततः परा ।
ततो दृढश्च विष्कोटः किटिमश्च ततः परम् ॥
ततश्चालमकं प्रोक्तं शतारुश्च ततः परम् ।
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः ॥
सकण्डुः पिङ्का श्यावा बहुसावा विच-
र्चिका ॥”

पिङ्का क्षुद्रपिङ्का ।
“हाल्यते लक् खरा रूक्षा जानोर्ज्ञेया विच-
र्चिका ।

पादे विपादिका ज्ञेया स्थानमेदाद्विचर्चिका ॥”
हाल्यते विदार्यते । केचिद्विचर्चिकातो विपा-
दिकां विभिन्नमाहुः । इति भावप्रकाशः ॥
(सा च महापातकशेषभोगचिह्नं वैदेककर्म-
प्रतिबन्धिका च । यथा, शुद्धितत्त्वधृतमविष्य-
पुराणीयमध्यतन्त्रे षष्ठाध्याये ।

“शृणु कुष्ठगणं विप्र उत्तरीयतरो गुरुम् ।
विचर्चिका तु दुश्कर्मा चर्चरीयस्तृतीयकः ॥
विकर्चव्रणतान्नौ च क्षण्यते तथाऽकम् ।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥
ब्रणवत् सर्वगात्रेषु गच्छे भाले तथा नसि ।
शृते च प्रोपयेत् तीर्थे अथवा तरुमूलके ॥”
कदाचित् अग्निजन्यभूमिकर्मोऽपि विचर्चिका
उत्पद्यते । यथा बृहत्संहितायाम् । ३२ । १४ ।

“आग्नेयेऽमुदनाशः
सलिलाश्रयसङ्गो वृषतिवैरम् ।
दृढविचर्चिकाञ्चर-
विषर्पिकाः पाक्षुरोगश्च ॥”)

विचलः, त्रि, अस्थिरः । विपूर्वचलघातोर्ल-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विचलितः, त्रि, पतितः । खलितः । विपूर्वचल-
घातोः लप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनुः ।
७ । २८ ।

“दण्डो हि सुमहत् तेजो दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः ।
धर्माद्विचलितं हन्ति वृषमेव सवान्वयम् ॥”)
विचारः, पुं, (विशेषेण चरणं पदार्थादिनिर्णये
ज्ञानमिति । वि + चर + घञ् ।) तत्त्वनिर्णयः ।
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ सन्दिग्धे वस्तुनि प्रमा-

योऽन तत्त्वपरीक्षा । इति गोपीचन्द्रः । प्रमाणे-
रर्थपरीक्षणं विमर्शमात्रमिति केचित् । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । तर्कः २ निर्णयः ३
गुञ्जा ४ चर्चा ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
संख्या ६ विचारणा ७ । इत्यमरः ॥ चर्चनम् =
संख्यानम् ८ । इति तट्टीका ॥ विचारणम् १०
वितर्कः ११ युद्धः १२ व्युद्धः १३ ऊद्धः १४
वितर्कणम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रणि-
धानम् १६ समाधानम् १७ । इति जटाधरः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ८८ ।

“न चैवं क्षमते नारी विचारं मारमोहिता ।
यदियं क्रमते राज्ञी तव काम्यं विपन्नतम् ॥”
नाट्योक्तलक्षणविशेषः । तल्लक्षणं यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ४४७ ।

“विचारो युक्तवाक्यैर्दप्रत्यक्षार्थसाधनम् ॥”)
विचारणं, स्त्री, (वि + चर + णिच् + ल्युट् ।)
विचारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । १२ । १३ । १८ ।

“तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमा-
विष्कृतम् ।
तच्छृण्वन् सुपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्ये-
तरः ॥”

“एकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धनानार्थविमर्शो
विचारणम् । स च संशयस्त्रिधा स्यात् एको
विशेषादर्शने समानधर्म्मदर्शनात् । अहिर्न-
रञ्जुर्न । द्वितीयो विशेषादर्शनमात्रे । अत्र
शब्दो नित्योऽनित्यो वा । तृतीयोऽसाधारण-
धर्म्मजः यथा भूनित्या अनित्या वा । अत्र गन्तो-
ऽसाधारणधर्म्मः विशेषमपश्यन् संशये गन्वाधि-
करणं नित्यं अनित्यं वेति दिक् ।” इति ।
“विचारणे पूर्वस्य ।” इति श्रीपतिदत्तकृतका-
तन्त्रपरिशिष्टे गोपीनाथतर्काचार्यः ॥)

विचारणा, स्त्री, (वि + चर + णिच् + युच् ।
टाप् ।) विचारः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १८ । ४२ ।

“जीवो ब्रह्म सदैवाहं नात्र कार्या विचा-
रणा ।
भेदबुद्धिस्तु संसारे वर्तमाना प्रवर्तते ॥”)

मीमांसाशास्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विचारणीयं, त्रि, विचार्यम् । विपूर्वचलान्त(विचलन्त)
चरधातोर्ननौप्रत्ययेन निष्पन्नम् । स्त्री, शास्त्रम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विचारितः, त्रि, (विचारः संजातोऽस्य इति
विचार + “तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।”
५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) कृतविचारः ।
तत्पर्यायः । विन्नः २ वित्तः ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, मनौ । ११ । २८ ।

“आपत्कल्पेन यो धर्म्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।
ना नाप्नोति फलं तस्य परचेति विचारितम् ॥”)
विचार्यं, त्रि, विचारितव्यम् । विचारणीयम् ।
विपूर्वचरधातोर्नानात् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ६६ । १८ ।

“हाःस्त्रीनां दुष्टहृदयामादाय विजने वने ।
परित्यजाशु नेतते विचार्य वचनं मम ॥”)
विचालं, चि, अभ्यन्तरम् । अन्तरालम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पुं, संख्यानरापादनम् । यथा,
पाणिनी । ५ । ३ । ४३ । “अधिकरणे विचाले
च ॥”)
विचिः, पुं स्त्री, (वेवेक्ति जलानि पृथगिव करोति ।
विच + “इगुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११६ ।
इन् । स च कित् ।) वीची । तरङ्गः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
विचिकित्सा, स्त्री, (विचिकित्सनमिति । वि +
कित् + सन् + अच् । टाप् ।) सन्देहः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । ३६ ।
“तुभ्यं मद्द्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽवहिः ।
नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥”)
विचित्रं, स्त्री, (विशेषेण चित्रम् ।) कर्तुरवर्णः ।
इति शब्दरत्नावली । तद्वति, चि । (यथा,
महाभारते । ३ । ५४ । १० ।
“विचित्रमाल्याभरणैर्बलेर्दृष्टैः खलकृतैः ॥”)
आश्चर्यम् । यथा,—
“विचित्रमिदमाख्यातं भगवन् भवता मम ।
देवाश्चरितमाहात्म्यं रक्तवीजवधश्चितम् ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(यथा च, उपदेशशतके । ३२ ।
“दुहिता विदेहमर्तुर्द्वारपर्यभांमिनी सीता ।
वधमाप राक्षसीनां विधेर्विचित्रा गति-
र्जोधा ॥”
पुं, रौच्यमनुपुत्तः । यथा, मार्कण्डेये । ६४ । ३१ ।
“चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो हृष्टः ।
सुनेत्रः चक्षुर्विद्विष सुव्रतश्चैव तत्सुताः ॥”
अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ७२२ ।
“विचित्रं तद्विरहस्य कतिरिष्टफलाय चेत् ।
यथा,—
प्रणमत्युन्नतिचेतोर्जीवनचेतोर्विसुखति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखचेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥”)
विचित्रकः, पुं, (विविधानि चित्राणि यस्मिन् ।
बहुव्रीहौ कन् ।) भूर्जवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विचित्रदेहः, पुं, (विचित्रा देहा यस्य सः ।)
मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्यशरीरे
नानावर्णदेहे च, चि ॥
विचित्रवीर्यः, पुं, (विचित्राणि वीर्याणि यस्य
सः ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च श्रान्तनो-
र्दासकन्यायां जातः । तस्य चेन्ने सत्यवत्या-
ज्ञया आसी धृतराष्ट्रं पाण्डुश्च जनयामास ।
इति श्रीभागवतमतम् ॥
विचित्रवीर्यस्यः, स्त्री, (विचित्रवीर्यस्य स्यः प्रस-
र्जननी ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥
विचित्रा, स्त्री, (विचित्रं नानाविधवर्णमस्त्यस्या
इति । अर्श आदित्वाच् । स्त्रियां टाप् ।)
मृगेर्वारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विचित्राङ्गः, चि, (विचित्राणि अङ्गानि यस्य ।)
मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥ व्याघ्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्यशरीरे, चि ॥
विचित्रितः, चि, (विचित्रमस्य जातमिति ।
विचित्र + इत् ।) नानावर्णयुक्तः । यथा,—
“आसनं सर्वशोभाद्यं सन्नमणनिर्मितम् ।
विचित्रितश्च चित्रेण गृह्यतां शोभनं हरे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥
विची, स्त्री, (विचि + कृदिकारादिति ङीष् ।)
तरङ्गः । इति हिरूपकोषः ॥
विचेताः, [स्] चि, (विगतं विच्छन्दं वा चेतो
यस्य ।) विगतचित्तः । (यथा, भागवते । ६ ।
११ । ६ ।
“एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
यनदत् सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥”)
विच्छित्तः । दुष्टचित्तः । तत्पर्यायः ।
दुर्मेनाः २ अन्तर्मेनाः ३ विमनाः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४६ । १७ ।
“ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौवलका-
दयः ।
ते तस्य भूयसो दीप्तान् वृद्धयन्ति वितेजतः ॥”)
विशिष्टं चेतो यस्मादिति । विशिष्टज्ञानहेतु-
भूतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८३ । १ ।
“तमित् पृथग्वि वसुना भवीयसा
सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥”
“विचेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथा
अभितः सर्वासु दिक्षु सिन्धुं समुद्रं पूरयन्ति
तद्वत् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ * ॥ विशिष्टं
चेतो यस्येति । विशिष्टज्ञानः । यथा, ऋग्वे-
दे । १ । ४५ । २ ।
“श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ॥”
“हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवाः ।”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
विचेष्टितः, चि, (विशेषेण चेष्टितं गतिर्यस्य ।)
विगतः । (विशेषेण चेष्टितः ।) ईहितः । इति
मेदिनी । चेष्टितशब्दार्थदर्शनात् ॥ (विगतं
चेष्टितमस्येति वाक्ये चेष्टाशून्यश्च ॥ * ॥ स्त्री, वि
+ चेष्ट + भावे क्तः । विशेषेण चेष्टा । यथा,
भागवते । १ । ५ । १३ ।
“उरुक्रमस्याखिलवन्धसुक्तये
समाधिनानुसर तद्विचेष्टितम् ॥”)
विच्छ, क विधि । इति कविकल्पद्रुमः (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, विच्छयति । त्विधि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
विच्छ, श्र गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) विच्छायति विच्छायते
आयन्तलादुभयमिति वोपदेवः । पक्षे विच्छति ।
श्र, विच्छती विच्छन्ती । इति दुर्गादासः ॥
विच्छन्दकः, पुं, ईश्वरसङ्गप्रभेदः । इत्यमरः ॥
विशिष्टशब्दोऽभिप्रायोऽत्र विच्छन्दकः । किंवा
विशिष्टेच्छानिर्मितो विच्छन्दकः छेपे कादिति
कः । एवं लक्षणमुपन्यस्तं साक्षेन । यथा,—

“उपस्थं परि यद्गृहे तद्विच्छन्दकसंज्ञकम् ॥”
इति भरतः ॥
विच्छन्दकः, पुं, विच्छन्दकः । इत्यमरटीकायां
रायसुक्कटः ॥
विच्छायं, स्त्री, पक्षिणां क्वाया । इत्यमरः ॥
समासे घट्टान्तात् परा क्वाया स्त्रीवे स्यात् ।
सा चेत् बहूनां सम्बन्धिनौ स्यात् । स्वयमुदा-
हरति । वीनां पक्षिणां चाया विच्छायम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यत्तु भागवते ।
१० । १२ । ८ ।
“विच्छायाभिः प्रधानो गच्छन्तः साधु
हंसकैः ॥”
इति दृश्यते तत्तु वेः पक्षिणां क्वाया विच्छाया
तत एकशेषवद्दे कृते विच्छायास्ताभिर्विच्छाया-
भिरिति सिद्धं स्यादिति सुधीभिर्विभाव्यम् ॥ * ॥
विगता क्वाया यस्य ।) क्वायारहिते, चि ॥
(विगता क्वाया कान्तिर्यस्य । कान्तिरहिते च
चि । यथा, भागवते । १ । १४ । २४ ।
“विलोक्योद्दिग्धदयो विच्छायमनुजं वृषः ।
पृच्छति स सुहृन्मथ्ये संस्मरन्नारदेरितम् ॥”)
विच्छायः, पुं, (विशिष्टा क्वाया कान्तिर्यस्य ।) मणिः ।
इति यान्तवर्गो क्वायाशब्दटीकायां भरतः ॥
विच्छित्तिः, स्त्री, (वि + छिद् + क्तिन् ।) अङ्ग-
रागः । विच्छेदः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । १४ । ४४ ।
“लोभो धर्मक्रियालोपः कर्मणामप्रवर्तनम् ।
सत्समागमविच्छित्तिरसङ्गः सह वर्तनम् ॥”)
हारभेदः । इति मेदिनी । ते, १८५ ॥ छेदः ।
विनाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । १२ । ६ ।
“दिनकरथमार्गविच्छित्तयेऽभ्युद्यतं यच्चल-
श्चक्रम् ॥”)
अङ्गहारः । गेहावधि । इति हेमचन्द्रः ॥
(वैचित्र्यम् । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७११ ।
“अनुमानन्तु विच्छित्ता ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात् ॥”
स्त्रीणां स्वाभाविकालङ्कारविशेषः ।) यथा,—
“आकल्पकल्पनात्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोष-
कत् ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १३८ ।
“स्तोकाप्याकल्पराश्या विच्छित्तिः कान्ति-
पोषकत् ॥”)
विच्छिन्नः, चि, (वि + छिद् + क्तः ।) समालम्बः ।
विभक्तः । इति मेदिनी । ने, १३४ ॥ (यथा,
शाकुन्तले १ अङ्के ।
“यदालोके स्तुत्यं व्रजति सद्यसा तद्विपुलतां
यदन्तर्विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत् ।
प्रकृत्या यदन्नं तदपि समरेखं नयनयो-
नं मे पार्श्वे किञ्चित् क्षणमपि न दूरे रथ-
जवात् ॥”)
कुटिलः । इति हेमचन्द्रः ॥

विजयः

विच्छेदः, पुं, (वि + छिद् + घञ् ।) विधोगः ।
विरहः । मेदः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ।
“कान्तायाः कान्तविच्छेदो मरणादति-
रिच्यते ॥”

(लोपः । यथा, रघुवंशे । १ । ६६ ।

“नूनं मत्तः परं वंशाः पिष्टविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामसुजः आह्वे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥”)

विद्युतः, त्रि, विगतः । विपूर्वच्युतधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः । विचरितः । विपूर्वच्युतधातोः कप्र-
त्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ८ । १२ । २१ ।

विद्युतिः, स्त्री, (वि + च्यु + क्तिन् ।) विधोगः ।
यथा,—

“सोऽपि वैश्यस्ततो ज्ञानं वत्रे निर्विघ्नमानसः ।

ममेव ह्यमिति प्राप्तः सङ्गविद्युतिकारकम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

विज, इर् लि ज औ वेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदा०-ङा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) वेक

इति विचिर्लि धौ ज एथक्ते इत्यस्य वचि

रूपम् । इर्, अविजत् अवैचीत् । लि ज,

वेवेक्ति वेविक्षे स्खर्वात् पठितः कथक् स्यादि-

त्यर्थः । औ, वेक्ता । इति दुर्गादासः ॥

विज, ई ओ ध भीकम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(रुधा०-पर०-अक०-सेट् । अनिट्-निष्ठः ।)

ई ओ, विजः । ध, विनक्ति । इति दुर्गादासः ॥

विज, ङ श ई ओ भीकम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायां अनिट् ।)

ङ श, विजते । ई ओ, विजः । द्वावर्थौ । इति

दुर्गादासः ॥

विजनः, त्रि, (विगतो जनो यस्मात् ।) निर्जनः ।

तत्पर्यायः । विविक्तः २ कृत्रः ३ निःशलाकः ४

रहः ५ उपांशु ६ । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-

भारते । १ । १५२ । १५ ।

“ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।

न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह ॥”)

विजननं, स्त्री, (वि + जन + ल्युट् ।) प्रसवः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

विजपिलं, स्त्री, पङ्कः । यथा,—

“पिच्छलं स्यात् विजपिलं पङ्कः प्रादो निष-

हरः ॥”

इति हलायुधः ॥

विजन्मा, [नृ] त्रि, (विरुद्धं जन्म यस्य ।) जारजः ।

विरुद्धजन्मविशिष्टः । इति लोकप्रसिद्धः ॥

(पुं, वर्षसङ्करजातिविशेषः । यथा, मनुः ।

१० । २३ ।

“वैश्यात् तु जायते ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।

कारुण्यं विजन्मा च मैत्रः सत्त्वत एव च ॥”)

विजयः, पुं, (वि + जि + भावे अच् ।) जयः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । १० । ११६ ।

“स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ।

शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा धर्मसंहारयेदलिम् ॥”)

अज्जुनः । इति मेदिनी । ये, १०४ ॥ (यथा,

महाभारते । ४ । ४२ । १४ ।

विजया

“अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ।
नाजित्वा विनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥”
यथा च विख्यातविजयनाटके । २ ।

“इतो भीमः क्रूरो नृपतिसहजन्मानमवधीत्
इतः क्रुद्धो वत्सं अथयति शरौघेण विजयः ।

न मे चेतःस्थैर्ब्रह्मयति सखे कुत्र गमनं
विधेयं तद्वद्रूहि त्वमसि सदसद्वाक्यविषयः ॥”)

वृत्ताहृतपिता । जिनवलदेवः । विमानः । इति

हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कल्किपुत्रः । यथा,—

“ततः कल्किश्च पद्मायां जयो विजय एव च ।

दौ पुत्रौ जनयामास लोकख्यातौ महाबलौ ॥”

इति श्रीकल्किपुराणे १३ अध्यायः ॥

भैरवंशीयकल्परजपुत्रः । स काशीराजः

खाखववनकर्ता च । यथा,—

“सुमतेरभवत् कल्पः सुतः सत्यस्य डिङ्गिमः ।

विरूपस्याभवद्गुग्मिर्गुग्मिर्नोऽभवत् सुतः ॥

तेषां कल्पोऽभवद्गुग्मिर्गुग्मिर्नोऽभवत् सुतः ॥

यो विजित्य चित्तिं सर्वान् पार्थिवान् भूरितेजसा ।

शक्रस्यानुमते चक्रे खाखवं शतयोजनम् ॥

यत् सत्यसाची हृदहत् पाण्डुपुत्रः प्रताप-

वान् ।

आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥”

इति कालिकापुराणे भैरवंशीयकल्परजपुत्रम् ६०

अध्यायः ॥ विष्णुचरविशेषः । यथा । विष्णु-
चराखण्डप्रचण्डजयविजयादयः । इति मुलिङ्ग-

संग्रहे भरतः ॥

विजयकुञ्जरः, पुं, (विजयाय यः कुञ्जरः ।) राज-

वाह्यहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विजयच्छन्दः, पुं, (विजयस्य छन्दो यस्मात् ।)

पञ्चशतमौक्तिकहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, बृहत्संहितायाम् । ८१ । ३१ ।

“सुरभूषणं लतानां सहस्रमथोत्तरं चतुर्हस्तम् ।

इन्द्रच्छन्दो नाम्ना विजयच्छन्दस्तदर्धेन ॥”)

विजयनन्दनः, पुं, इच्छाकुर्वन्शजराजविशेषः । तत्-

पर्यायः । जयः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

विजयमर्हलः, पुं, (विजयाय मर्हलः ।) ढक्का ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयढाक इति भाषा ॥

विजया, स्त्री, तिथिविशेषः । सा विजयादशमीति

ख्याता । तत्कृत्यं दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यम् । उमा-

सखी । इति मेदिनी । ये, ४० ॥ सा तु गौतम-

कन्या । तथा,—

“तमागतां सती दृष्ट्वा जयामेकासुवाच ह ।

किमर्थं विजया नागाज्जयन्ती चापराजिता ॥

सा देवा वचनं श्रुत्वा उवाच परमेश्वरीम् ॥

गता निमलितः सर्वा मखे मातामहस्य ताः ।

समं पित्रा गौतमेन मात्रा चाप्यनुराधया ॥”

इति वामनपुराणे ४ अध्यायः ॥

कालिकापुराणे १७ अध्यायेऽप्येवम् ॥ विष्वा-

मित्रोपासितविद्याविशेषः । यथा,—

“विद्यामयेन विजयां जयाश्च

रक्षोगणं चिभुमविचितात्मा ।

विजया

अध्यापितुं गाधिसुतो यथाव-
न्निघातयिष्यन् युधि यातुधानान् ॥”

इति भट्टिः । २ । ३१ ॥

दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।

“विजित्य पद्मनामानं दैत्यराजं महाबलम् ।

विजया तेन सा देवी लोके चैवापराजिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

यमभार्या । हरौतकी । इति जटाधरः ॥

वचा । इति रत्नमाला ॥ जयन्ती । शेषा-

लिका । मङ्गिष्ठा । शमीभेदः । अग्निमयः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । भाङ्

इति सिद्धि इति च भाषा । तत्पर्यायः ।

त्रैलोक्यविजया २ भङ्गा ३ इन्द्रासनम् ४ जया

५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वीरपत्नी ६ भङ्गा ७

चपला ८ अजया ९ आनन्दा १० हर्षिणी ११ ।

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-

त्वम् । तिक्तत्वम् । वातकफापहत्वम् । संया-

हित्वम् । वाक्प्रदत्वम् । बल्यत्वम् । मेधा-

कारित्वम् । श्लेष्मीपनत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भङ्गा गङ्गा मातुलानी मादिनी विजया

जया ।

भङ्गा कफहरी तिला याहिणी पाचनी लघुः ।

तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमदवाग्निवर्द्धनी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“शक्राशनं तु तीक्ष्णोष्णं मोहकत् कुष्ठनाश-

नम् ।

बलमेधाभिकत् श्लेष्मदोषहारि रसायनम् ॥

जाता मन्दरमथनाञ्जलिनिधौ पीयूषरूपा पुरा

त्रैलोक्ये विजयप्रदेति विजया श्रीदेवराजप्रिया ।

लोकानां हितकाम्यया चितितले प्राप्ता नरेः

कामदा

सर्वातङ्कविनाशहर्षजननी येः सेविता

सर्वदा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अष्टमहाद्वादश्यन्तर्गतद्वादशीविशेषः । यथा,

अथ विजयाव्रतम् । ब्रह्मपुराणे ।

“यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं अवर्णं भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥

तस्यां स्नातः सर्वतोर्ये स्नातो भवति मानवः ।

संपूज्य वर्षपूजायाः सकलं फलमश्नुते ॥

एकजप्यात् सहस्रस्य जपस्याप्नोति सत् फलम् ।

दानं सहस्रगुणितं तथा वै विप्रभोजनम् ॥

होमस्तत्रोपवासश्च सहस्रगुणितो भवेत् ॥”

अथ व्रतविधिः ।

“आदौ गुरुं नमस्कृत्य ततः सङ्कल्पमाचरेत् ।

शरशार्ङ्गधरं देवं सौवर्णं रचयेत्तराम् ॥”

सङ्कल्पमन्त्रः ।

“द्वादश्याहं निराहारः स्थित्वाहमपरोक्षनि ।

भोक्ष्ये त्रिविक्रमानन्त शरणं मे भवाच्युत ।

सोपवीतस्तु कलसं पूर्ववत् स्थापयेद्ब्रवीति ।

विजया

पार्त्तं तदुपरि न्यस्येत्ताम्रं वैष्णवमेव वा ॥
तत्रोपवेश्य ॥ स्नाप्य देवं विशदचन्दनैः ।
आलिप्य शुभ्रं वसनं दद्याच्छुचि पादुके ॥
वासुदेवायेति शिरः शीघरायेति वै मुखम् ।
कृष्णायेति च कण्ठं वै वक्षः श्रीपतये इति ॥
शस्त्रास्त्रधारिणे बाहू कक्षे च व्यापकाय वै ।
कवीश्वरायोदरं मेढ्रं त्रैलोक्यजननाय च ॥
जघनं चार्चयेद्विद्वान् सर्वार्थधितये इति ।
सर्वात्मने इति पदावेवमङ्गानि पूजयेत् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मशार्ङ्गशरविभूषितम् ।
गृहाणार्थं मया दत्तं शार्ङ्गपाणे । नमोऽस्तु ते ॥
इत्यर्थं पूर्ववत् कृत्वा धूपदीपौ समर्प्य च ।
हृतपक्षप्रधानानि नैवेद्यानि निवेदयेत् ॥
ताम्बूलादीनि दत्त्वा कृत्वा जागरणं निशि ।
प्रातःस्नानार्चयित्वेशं पुष्पाञ्जलिमथार्चयेत् ॥
नमस्ते अस्तु गोविन्द बुध श्रवणसंज्ञक ।
अधोरं चाक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥
इति प्रार्थ्य ततः सर्वं दत्त्वा चार्थं प्रतोष्य

हि ।

शक्त्या विप्रान् भोजयित्वा सुखं पारणमाचरेत् ॥
भाद्रे मासि बुधस्याह्नि यदि स्याद्विजयाव्रतम् ।
तदा सर्वव्रतेभ्योऽस्य माहात्म्यमतिरिच्यते ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥

(सहदेवपत्नी । यथा, महाभारते । १।६५।८०।
“सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामो-
पयेमे मद्रराजस्य दुहितमतो दुहितरं तस्यां
पुत्रमजनयत् सुहोत्रं नाम ॥” ॥

पुरुवंशीयभूमन्योः पत्नी । यथा, तत्रैव । १।
६५ । ३३ ।

“भूमन्युः खलु दाशाहोऽपयेमे विजयां नाम
तस्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥”)

विजयासप्तमी, (विजयास्या सप्तमी ।) रविवारे
शुक्लपक्षीया सप्तमी । यथा,—

“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो यदा भवेत् ।
सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ विजयोत्सवविधिः ।

“रथमारोप्य देवेशं सर्वालङ्कारशोभितम् ।
सासितूष्णधनुर्बाणपाणिं नक्तश्चरान्तकम् ॥
खलीलया जगत्तातुमाविर्भूतं रघूदहम् ।
राजोपचारैः श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥
सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयाप्रथे ॥”

तत्र मन्त्रः ।

“शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
धरित्राञ्जुनबाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥
गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां नृदम् ।
गीतवादित्रनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥
कैश्चिद्वैष्णव भायं कैश्चिद्वायस्य वानरैः ।
कैश्चिद्रक्तमुखैर्भायं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ॥

३८१

विजयो

निर्जिता राक्षसा दैत्या वैरिणो जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥
आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो नीराज्य देवेशं प्रणमेद्दृष्टवद्भुवि ॥
महाप्रसादवस्त्रादि धारयेद्देवावैः सह ।
इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण यत्केल्यम् ॥
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्योत्सवकृतं सताम् ।
सीता दृष्टेति हनुमदाक्यं श्रुत्वाकरोत्यमुः ॥
विजयं वानरैः सार्द्धं वासरेऽस्मिन् प्रसी-

तलात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

विजयिनं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥

विजयी, [न] त्रि, (विशेषेण जेतुं शीलमस्य ।
वि + जि + “जिहृचिविशीति ।” ३ । २ । १५७।

इति इनिः ।) जययुक्तः । यथा,—

“वक्षपञ्जरनामेदं यो रामकवचं पठेत् ।

स चिरायुः सुखी पुत्री विनयी विजयी

भवेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(पुं, अर्जुनः । यथा,—

“अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवा-
हनः ।

वीभत्सुर्जिजयी कृष्णः सयसाक्षी धनञ्जयः ॥
एतान्यर्जुननामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु हन्ता तस्य न विद्यते ॥”
इति सर्वजनप्रसिद्धम् ।)

विजयोत्सवः, पुं, (विजयायासुत्सवः ।) आश्विन-

शुक्लदशमीविहितभगवद्भुक्तसवविशेषः । यथा,
“आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां विजयोत्सवः ।
कर्तव्यो वैष्णवैः सार्द्धं सर्वत्र विजयार्थिना ॥”

अथ विजयोत्सवविधिः ।

“रथमारोप्य देवेशं सर्वालङ्कारशोभितम् ।
सासितूष्णधनुर्बाणपाणिं नक्तश्चरान्तकम् ॥

खलीलया जगत्तातुमाविर्भूतं रघूदहम् ।
राजोपचारैः श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥

सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयाप्रथे ॥”

तत्र मन्त्रः ।

“शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
धरित्राञ्जुनबाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥”

इति ॥

“गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां नृदम् ।
गीतवादित्रनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥

कैश्चिद्वैष्णव भायं कैश्चिद्वायस्य वानरैः ।
कैश्चिद्रक्तमुखैर्भायं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ॥

निर्जिता राक्षसा दैत्या वैरिणो जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥

आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो नीराज्य देवेशं प्रणमेद्दृष्टवद्भुवि ।

विजिगी

महाप्रसादवस्त्रादि धारयेत् वैष्णवैः सह ॥ * ॥
इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण यत्केल्यम् ॥
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्योत्सवकृतं सताम् ॥
सीता दृष्टेति हनुमदाक्यं श्रुत्वाकरोत् प्रभुः ।
विजयं वानरैः सार्द्धं वासरेऽस्मिन् प्रसीतलात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

विजयः, त्रि, जरारहितः । विगता जरा यस्येति
बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ३१ । ११ ।

“यः सर्वार्थधियुक्तिश्चक्रे सिद्धसाधनः ।

आत्मानं तच्च राजानं विजयं चिरजीवितम् ॥”)

विजलं, त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (विगतं
जलं यस्मात् ।) निर्जलश्च । (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । १६ । २० ।

“नष्टकचन्द्रकिरणातिरजोऽवनद्धा

तोयाशयाश्च विजलाः सरितोऽपि तन्वाः ॥”)

विजल्यः, पुं, (विशेषेण जल्यनमिति । वि + जल्य +
घञ् ।) वाक्यविशेषः । यथा,—

“यत्कथासूयया गूढमानमुद्रान्तरालया ।

अघद्विवि कटाक्षोक्तिर्विजल्यो विदुषां मतः ॥”
इत्युल्लङ्घितमणिः ॥

विजातः, त्रि, (विरुद्धं जातं जन्म यस्य ।) विजम्भा ।
इति लोकप्रसिद्धः ॥

विजाता, स्त्री, (विशेषेण जातः पुत्री यस्याः ।)
जातापत्न्या । यथा,—

“विजाता च प्रजाता च जातापत्न्या प्रसू-
तिका ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

विजातीयः, त्रि, (विभिन्नां जातिमर्हतीति ।
विजाति + क्तः ।) विभिन्नधर्माक्रान्तः । यथा,

“प्रायश्चित्ताद्विजातीयात् तादृक्पापविना-
शनम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे ७ परिच्छेदे ।

“एवं पददोषजजातीया वाक्ये दोषा उक्ताः
सम्पति तद्विजातीया उच्यन्ते ॥”) विशेष-

जातिविशिष्टः । यथा,—

“प्रवाहो नादिमानेव न विजात्येकशक्तिमान् ।
तत्त्वे यन्नवता भाव्यमन्वयतिरेकयोः ॥”

एष कार्यकारणप्रवाहो नादिमान् अनादिः ।
विजातीयेषु लयादिषु एकशक्तिमान् न प्रवाहः ।

अन्वयतिरेकयोस्तत्त्वे नियतत्वे नियतात्व-
निर्वाहो यन्नवता भायं यन्नः करणीयः वेजात्य-

मिति भावः । बहिसामान्यं प्रति विजाती-
योणासर्गवत्तेज एव कारणम् । इति हरि-
दासीयकुसुमाञ्जलिटीका ॥

विजिगीषः, त्रि, (विजिगीषा अस्वस्येति । अश-
वादित्वाद्च् ।) जयेच्छुः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

विजिगीषा, स्त्री, (विजितुमिच्छा । वि + जि +
सन् + अः । स्त्रियां टाप् ।) खोदरपूरणाशक्ति-
निमित्तकनिन्द्यायोगेच्छा । इत्यमरटीकायां

विजिज्ञः

रमानाथः । व्यवहारः । कश्चित् प्रकर्षः ।
इति तत्रैव भरतः ॥ विजयेच्छा च ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३६ । ७१ ।
“हारे विधिमिवान्यं तत्तद्वत्ता विजिगीषया ।
आगतं पुरुषं कश्चिद्दर्शार्थं दायकम् ॥”)
विजिगीषाविवर्जितः, त्रि, (विजिगीषया विव-
र्जितः ।) केवलसुदराधीनः । तत्पर्यायः ।
आद्यूनः २ औदारिकः ३ । इत्यमरः ॥ विजि-
गीषा व्यवहारः कश्चित् प्रकर्षो वा तेन विव-
र्जितो विहीनो यः केवलसुदराधीनः तत्र
हाविमौ तर्त्ते इत्यर्थः । जिगीषा जेतुमि-
च्छायां व्यवहारप्रकर्षयोः । इति मेदिनी ॥
तत्र खोदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्दात्यागेच्छा
विजिगीषा तथा रहिते द्वयमिति रमानाथः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥
विजिगीषुः, त्रि, (विजितुमिच्छुः । वि + जि +
सन् + “सनाशंसमिच्छ उः ।” ३ । २ । १६८ ।
इति उः ।) जयेच्छाशीलः । यथा,—
“जेतुमेवमशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥”
इति शब्दमाला ॥
(यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ८ । ३ ।
“रोचते सर्वभूतेभ्यः शरीराखण्डमण्डलः ।
सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥”)
विजितः, त्रि, (विशेषेण जितः ।) पराजितः ।
यथा,—
“पथाश्रिणां शीलवतां नराणां
सदृष्टिभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवं विधानामिदमायुश्च
चिन्त्यं सदा दृढमुनिप्रवाहः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
विजिता, [ऋ] त्रि, (विज + लृच् ।) पृथक् ।
भीतः । कम्पितः । इति विजधात्वर्थदर्शनात् ॥
विजितिः, स्त्री, (वि + जि + क्तिन् ।) विजयः ।
यथा,—
“चित्तिविजितिस्थितिविहितिप्रवर्तयः पर-
गतयः ।
उरुरुरुधुगुरुं दुधुयुधिं कुरवः समरिकुलम् ॥”
इति दण्डी ॥
विजिनं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥
विजिलं, त्रि, ईषत् सरसयज्जनादि । तत्पर्यायः ।
प्रिच्छिलम् २ । इत्यमरः ॥ विजयिनम् ३
विजिनम् ४ विजिलम् ५ उज्जलम् ६ लाल-
सीकम् ७ । इति वाचस्पतिः ॥ विजिविलम् ८
विजलम् ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
“पाकरूपरसासक्ते अजने तु भवेत् त्रयम् ।
तैलपाकसुसंस्कारे प्रायस्तनुपसंस्कृतम् ।
प्रिच्छिलं लालसीकश्च विजिनं विजिलश्च तत् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
विजिविलं, त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विजिज्ञः, त्रि, (विशेषेण जिज्ञः ।) वक्रः ।
कुटिलः । इति केचित् ॥ (यथा, रघुः । १६ । ३५ ।

विज्ञः

“शिल्पकार्यं उभयेन वेजिता-
स्तं विजिज्ञनयना अलोभयन् ॥”)
विजुलः, पुं, भ्रातृलौकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विजृम्भणं, स्त्री, (वि + जृम्भ + ल्युट् ।) जृम्भणम् ।
(यथा, सुश्रुते । ५ । २ ।
“निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च
विश्वेवहर्षवथवाङ्मर्दः ॥”)
विकसनम् । इति केचित् ॥ (यथा, रघुः ।
१६ । ४७ ।
“वनेषु सायन्तनमल्लिकानां
विजृम्भणोद्गन्धिषु कुट्टमलेषु ॥”
कम्पनम् । सङ्कोचः । यथा, भागवते । ७ । ५ । ४६ ।
“जितं त्वयैकेन जगत्त्रयं भुवो-
विजृम्भणञ्चस्तसमस्तघिष्णुपम् ॥”)
विजृम्भितं, स्त्री, (वि + जृम्भ + क्तः ।) चेष्टा ।
इति मेदिनी । ते, २१७ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ४ । १३ ।
“अथागत्य समाख्यातं तत्सखा मन्त्रिवन्धनम् ।
उद्गाढसुपकेशाया नवानङ्गविजृम्भितम् ॥”)
विजृम्भितः, त्रि, (वि + जृम्भ + क्तः ।) विक-
सरः । इति मेदिनी । ते, २१७ ॥ यथा,
भागवते । ४ । २१ । ८ ।
“तदादिराजस्य यशो विजृम्भितं
गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितम् ॥”
याप्तः । यथा, रघुः । ७ । ४२ ।
“आष्टखतो लोचनमार्गमाजौ
रजोऽन्वकारस्य विजृम्भितस्य ॥” * ॥
विजृम्भा सञ्जाता अस्तेति । तारकादित्वादित-
त् ॥ जृम्भायुक्तश्च ॥ (यथा, हरिवंशे ।
१८९ । ६ ।
“सशरं सधनुश्च दृष्ट्वात्मानं विजृम्भितम् ।
ततो ननाद भूतात्मा क्षिप्रगम्भीरनिःस्वनः ॥”)
विज्जनं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥
विज्जलं, स्त्री, वाणम् । यथा,—
“पत्रवाहो विकर्षोऽथ तीरं विज्जलशायके ।
लोहनालस्तु नाराचः प्रसरः काण्डगोचरः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
दृष्टत्संहितायाम् । ५५ । २६ ।
“अज्ञातकस्य बीजानि
निष्कुलीकृत्य भावयेत् प्राज्ञः ।
अङ्गुलीविज्जलाद्भि-
श्चायायां सप्रकलेवम् ॥”)
विज्जिलं, त्रि, विजिलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
विज्जुलं, स्त्री, लजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विज्जुलिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
विज्ञः, त्रि, (विशेषेण जानातीति । वि + ज्ञा +
“आतश्चोपसर्गे ।” इति कः ।) प्रवीणः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६९ ।
“एवं विपर्ययं बुद्धा-वृणां विज्ञाभिमानिनाम् ।
आत्मनश्च गतिं सूच्यां स्थानत्रयविलक्षणाम् ॥”)

विज्ञानं

अस्य पर्यायो निपुणशब्दे द्रष्टव्यः ॥ पण्डितः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ६६ ।
“विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे
तस्मात्तथास्मिन् समर्थं प्रतीक्ष्य ।
आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बसिद्धयोः
कार्यस्य कार्यस्य शुभा विभाति ॥”)
विज्ञबुद्धिः, स्त्री, जटामांसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विज्ञातः, त्रि, (वि + ज्ञा + क्तः ।) ख्यातः । इत्य-
मरः ॥ (विदितः । यथा, हरिवंशे । १६५ ।
१७ ।
“विज्ञातोऽसि मया चिद्भैर्विना चक्रं जना-
हृन् ॥”)
विज्ञानं, स्त्री, (वि + ज्ञा + ल्युट् ।) ज्ञानम् ।
कर्म । इति मेदिनी । ने, २१३ ॥ कर्मणम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
“मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्प-
शास्त्रयोः ॥”
इत्यमरः ॥
“विशेषेण सामान्येन चावबोधो मोक्षो मुक्तिः
शिल्पं चित्रादिशास्त्रं आकरणादि । मोक्षे
शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानञ्चो-
च्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः । अन्यत्र घटपटादौ
या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते । एषा
सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीर्ज्ञानं विज्ञानञ्च
यथा । ज्ञानान्मुक्तिरिति । सा याचिता च
विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति इति । अन्यत्र
यथा । ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे
इति । घटत्वप्रकारकज्ञानमिति । ये केचित्
प्राणिनो लोके सर्वे विज्ञानिनो मता इति ।
ब्रह्मणो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वात् इति । एवं
चित्रज्ञानं आकरणज्ञानं घटपटविज्ञानमित्या-
दिकं प्रयुज्यत एव । तद्विगमे गरुडदादिशब्द-
वत् गरुडच्छब्दो हि गरुडे पक्षिमात्रे च
वर्तते । मोक्ष इति निमित्तसप्तमी मोक्षनिमित्तं
शिल्पशास्त्रयोर्धौर्ज्ञानमुच्यते । तन्निमित्ततो-
ऽन्यनिमित्तं या तयोर्धौः सा विज्ञानमिति
केचित् । मोक्षविषया मोक्षफलं धौर्ज्ञानं
अन्यधौर्ज्ञानम् । कान्यत्र इत्याह शिल्प-
शास्त्रयोरिति केचित् । अवबोध इत्यध्याहृत्य
मोक्षविषयवबोधो धौर्ज्ञानं अन्यत्र घटपटादि-
विज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञानमिति
केचित् । जानातेरनन्द ज्ञानं विविधं विरूपं वा
ज्ञानं विज्ञानम् ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
तत्तु ब्राह्मणस्य लक्षणविशेषः । यथा,—
“क्षमा दया च विज्ञानं सत्यश्चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनित्यता ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥”
ज्ञानविज्ञानयोर्लक्षणं यथा,—
“चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः ।
विज्ञानमितरं विद्याद्येन धर्मो विवर्धते ॥
अधीत्य विधिवद्विदामर्थश्चैवोपलभ्य तु ।
धर्मकार्यान्निवृत्तश्चेन्न तद्विज्ञानमिष्यते ॥
यथा स देवो भगवान् विद्यते यत्र विद्यते ॥

विटङ्कः

साक्षादेव महादेवस्त्वज्ञानमिति कीर्तितम् ॥”
इति कौर्म उपविभागे १४ अध्यायः ॥
विज्ञानपादः, पुं, (विज्ञानमेव पादं लब्धं यस्य ।)
वेदव्यासः । इति केचित् ॥
विज्ञानमयकोषः, पुं, (विज्ञानमयस्तरात्मकः कोष इवाच्छादकत्वात् ।) ज्ञानेन्द्रियैः सहिता बुद्धिः ।
इति वेदान्तसारः ॥
विज्ञानमात्मकः, पुं, (विज्ञानं मातेव यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
विज्ञानिकः, त्रि, (विज्ञानमस्यस्येति । विज्ञान +
ठन् ।) ज्ञानविशिष्टः । विज्ञः । इति वैज्ञानिक-
शब्दटीकायां भरतः ॥
विज्ञापनं, क्ली, (वि + ज्ञा + णिच् + ल्युट् ।) बोध-
नम् । जानान इति भाषा । विपूर्वप्रान्त-
ज्ञाधातोर्नटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३१ । ५८ ।
“तथा विज्ञापनायाहं प्रेषितः स्त्रीकुरुष्व ताम् ।
युवयोरस्तु योगोऽयं कौमुदीचन्द्रयोरिव ॥” * ॥
स्त्री, वि + ज्ञा + णिच् + युच् । टाप् । विज्ञा-
पना । यथा, रघुः । १७ । ४० ।
“ततः परमभियक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।
युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान् विज्ञापनाफलैः ॥”)
विज्ञाप्तिः, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।)
विज्ञापनम् । विपूर्वप्रान्तज्ञाधातोः क्तिप्रत्ययेन
निष्पन्ना ॥ (विकल्पेन हस्ते विज्ञप्तिरपि)
विज्ञेयं, त्रि, (विज्ञातुं योग्यम् । वि + ज्ञा +
“अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।
“इदयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत् ।)
विज्ञातयम् । विज्ञानीयम् । विपूर्वज्ञाधातो-
र्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनुः । २ । १० ।
“श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रान्तु वै
स्मृतिः ॥”)
विज्ञामरं, क्ली, चक्षुःशुक्लचैत्रम् । इति केचित् ॥
विज्ञोली, स्त्री, पङ्क्तिः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
विट, आक्रोशे । खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-खने अक०-सेट् ।) वेडति ।
आक्रोशः । कैश्चिन्न पश्यते । खनः शब्दः ।
इति दुर्गादासः ॥
विटः, पुं, (वेडतीति । विट + कः ।) विड्गः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० । १३ । २ ।
“सतामयं सारभृतां निसर्गो
यदर्थवाणीश्रुतिवैतसामपि ।
प्रतिक्षणं नयवदच्युतस्य यत्
स्त्रिया विटानामिव साधु वार्ता ॥”)
कासुकानुचरः । धूर्तः । इति भरतः ॥ काम-
तन्द्रकलाकीविदः । इति रसमञ्जरी ॥ पर्वत-
विशेषः । लवणमेदः । खदिरविशेषः । मृषिकः ।
इति मेदिनी । टे, २८ ॥ नारङ्गवृक्षः । इति
शब्दमाला ॥
विटङ्कः, पुं क्ली, (विशेषेण टङ्कते सौधादिषु इति ।
वि + टङ्क बन्धने + घञ् ।) कपोतपालिका ।
प्रायवार खोप इति भाषा । इत्यमरः ॥ वे

विटमा

सौधादिषु प्रान्ते काष्ठादिरचिते गृहपक्षि-
स्थाने । कपोतान् पालयतीति कपोतपाली
टात् घञ् इति घञ् स्वार्थे कः कपोत इत्युपल-
क्षणं पक्षिमात्रपालिकेति बोध्यम् । वीन्
पक्षिणश्चक्यति वधाति विटङ्कं टकि क वत्से
घञ् विशेषेण टङ्कयत्यत्रेति वा अल् घञ् वा ।
इति भरतः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५५ ।
“रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
वितर्हिर्निर्यहविटङ्कनीडः ।
रतानि प्रखन् वयसां गणोन्ने-
वासिलमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥” * ॥
सुन्दरे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १५ । २७ ।
“देवावचक्षत गृहीतगदौ पराह्ण-
केयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेशौ ॥”)
विटङ्ककः, पुं क्ली, (विटङ्क एव । स्वार्थे कन् ।)
विटङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥
विटपः, पुं क्ली, (वेडति शब्दायते इति । विट +
“विटपपिष्टपविशिपोलपाः ।” उणा० ३ । १४५ ।
इति कप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शाखा-
पक्षवसमुदायः । तत्पर्यायः । विस्तारः २ ।
इत्यमरः ॥ स्तम्भः ३ । इति मेदिनी । पे, २२ ॥
शाखा । (यथा, रघुः । १० । ११ ।
“बाहुभिर्विटपाकारैर्द्विधाभरणभूषितैः ।
आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥”)
पक्षवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतु-
संहारे । १ । २४ ।
“तरुविटपलतागालिङ्गनयाकुलेन
दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥”)
क्ली, सुष्कवङ्गान्तरम् । यथा—
“विटपन्तु महाबीज्यमन्तरासुष्कवङ्गम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।
“वङ्गवृषणयोरन्तरे विटपं नाम तत्र पाण्डा-
मण्यशुक्रता वा भवति ॥”)
विटपः, पुं, (विटान् पातीति । पा + कः ।) विटा-
धिपः । पारदारिकश्रेष्ठः । इति मेदिनी । पे, २२ ॥
आदित्यपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विटपी, [न] पुं, (विटपः शाखादिरस्यस्येति ।
विटप + इनिः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ४८६ ।
“यूथपते तव कश्चिन्नहि मानस्यानुरूप इह
विटपी ।
प्रेरय दिनं निदाघद्राघीयः ॥ खलु ते च्छाया ॥”)
वटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटपयुक्तं, त्रि ।
यथा, महाभारते । १ । ४३ । १० ।
“अङ्कुरं कतवांस्तत्र ततः पण्डित्यान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः ॥”)
विटप्रियः, पुं, (विटानां प्रियः ।) सुन्दरवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विटमाञ्चिकः, पुं, (विटप्रियो माञ्चिकः ।) घातु-
विशेषः । तत्पर्यायः । ताप्यः २ नहीजः ३
कामारिः ४ तारारिः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

विड

विटलवणं, क्ली, (विटसंज्ञकं लवणम् ।) विड्-
लवणम् । इति केचित् ॥
विटिः, स्त्री, (विटतीति । विट + इन् । स च
कित् ।) पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥
विट, [ष] पुं, (विष् + क्तिप् ।) वैश्यः । (यथा,
मनुः । २ । ३६ ।
“गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादिकादष्टे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥”)
मनुजः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६३ ।
“अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।
सुनुः सुवृत्तवाक् सुनुः विसर्जोदितश्रियम् ॥”)
प्रवेशः । इति विश्वः ॥
विट, [ष] स्त्री, (विष आप्नौ + क्तिप् ।) विड्डा ।
इत्यमरः ॥ कन्या । इति विटपतिशब्ददर्श-
नात् ॥ (आप्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
१६ । ११ ।
“हृद्या वा वेविषद्विषः ॥”
“विषः आप्तान् देवान् वेविषत् प्रापयेत् ।” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥)
विटकारिका, स्त्री, पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः ।
कुण्ठपी २ गोराटी ३ गोकिराटिका ४ । इति
भूरिप्रयोगः ॥ विटमारिका ५ । इति हारा-
वली ॥
विटखदिरः, पुं, (विड्वत् दुर्गन्धः खदिरः ।)
विड्डावदुर्गन्धखदिरः । गुयेवावला इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । अरिमेदः २ । इत्यमरः ॥ हरि-
मेदः ३ अरिमेदः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिमेदः ५ कालस्तम्भः ६ अरिमेदकः ७ ।
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । सुख-
दन्तगदासकण्डविषश्लेष्मकमिकुष्ठव्रणग्रहनाशि-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्त-
गुणपर्यायौ अरिमेदशब्दे द्रव्यौ ॥
विटचरः, पुं, (विषि विड्डायां चरतीति । चर +
टः ।) ग्राम्यशूकरः । इत्यमरः ॥
विटपतिः, पुं, (विषः कन्यायाः पतिः ।) जामाता ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १४८ ।
“मातामहं मातुलञ्च स्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विटपतिं बन्धुम्वल्लिङ्ग्याच्यौ च भोज-
येत् ॥” * ॥
वैश्यानां पतिः । यथा, भागवते । ४ । २३ । ३२ ।
“वैश्यः पठन् विटपतिः स्यात् शूद्रः सत्तमता-
मियात् ॥”
“विशां पश्चादीनां वैश्यादीनां वा पतिः स्यात् ॥”
इति तट्टीका ॥)
विटसारिका, स्त्री, (विटप्रिया सारिका ।) पक्षि-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ गुये सालिक् इति
भाषा ॥
विठरः, पुं, वाग्मी । इति संचिप्तसारोणादि-
वृत्तिः ॥
विड, आक्रोशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वेडति शब्दं वली । इति
दुर्गादासः ॥

विडङ्ग

विडाल

विड्व

विडङ्, क्ली, (विड् आक्रोशे + इगुपधेति कः ।)
लवणविशेषः । विट्पुण इति भाषा ॥ यथा,—
“पाक्यं विडङ् कृतके द्वयम् ॥” इत्यमरः ॥
हे समुद्रतीरासन्नभवां लवणवृत्तिकां पाचयित्वा
निष्पादिते लवणे । विट्पुणवणे । इति केचित् ।
कृतके कृत्रिमे । पाक्यविडलवणयोर्भेदेऽपि कृत-
कत्वात् ऐक्यमिति खामी ॥ पच्यते इति पाक्यम् ।
उ पच चधौ पाके हृद्ययासोरिति ध्यञ् चजोर्धि-
तोति कः पाकेन निष्पादितमिति ण्यो वा ।
वेडिति भिनत्ति विडं विडङ्कृषि इजुडत्वात्
कः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । विड्गन्धम् २
काललवणम् ३ विडलवणम् ४ । इति रत्न-
माला ॥ द्राविडकम् ५ खड्गम् ६ कृतकम् ७
चारम् ८ आसुरम् ९ सुपाक्यम् १० खड्ग-
लवणम् ११ धूर्तम् १२ कृत्रिमम् १३ । अस्य
गुणाः । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् ।
वाताजीर्णशूलगुल्ममेहनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।
“विडं सचारमर्द्धाधः कफं वाताशुलोमनम् ॥
कङ्कं कफमधो वातं सचारयेदित्यर्थः ।
दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रुच्यं रुच्यं अवायि च ।
विवन्धानाहविडम्भजदमौरवशूलनुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यत्र ।

“विडं लवणसुतुक्तेदि वहेवैलविवर्द्धनम् ।
मलवातामविडम्भशूलाटोपविबन्धनुत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

विडङ्गं, क्ली पुं, (विड् आक्रोशे + “विडादिभ्यः
कित् ।” उणा० १।१२० । इति अङ्गच् ।
सच कित् ।) खनामख्यातौषधम् । (यथा,
हृत्तुसंहितायाम् । ५५ । ७ ।
“हृत्तोषीरतिलचौद्रविडङ्गचौरगोमयेः ।
आमूलस्कन्धलिपानां सङ्ग्रामणविरोपणम् ॥”)
तत्पर्यायः । वेल्गम् ३ अमोघा ३ चित्रतण्डुला ४
तण्डुलः ५ क्रिमिजः ६ । इत्यमरः ॥ रसायनः ७
पावकः ८ भस्मकम् ९ । इति जटाधरः ।
वैलुः १० मोघा ११ तण्डुलः १२ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ जन्तुघ्नम् १३ चित्रतण्डुलम् १४
क्रिमिघ्नम् १५ क्रिमिशत्रुः १६ गर्दभम् १७
कैवलम् १८ । इति रत्नमाला ॥ विडङ्गा १९
कृमिघ्ना २० चित्रा २१ तण्डुला २२ तण्डुली-
यका २३ वातारितण्डुला २४ जन्तुघ्नी २५
वृद्धगामिनी २६ केराली २७ गङ्गरा २८
कापाली २९ वरासः ३० चित्रबीजा ३१ जन्तु-
हन्त्री ३२ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । वातकफार्तृजिमान्धारुचिभ्रान्ति-
क्षमिदोषविनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ईषास्तत्त्वम् । क्रिमिविधनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥

“विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रुच्यं वह्निकरं लघु ।
शूलाधानोदरक्षिप्रक्रिमिवातविबन्धनुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

विडङ्गः, त्रि, (विड् + अङ्गच् ।) अभिज्ञः । इति
मेदिनी । मे, ४६ ॥

विडम्बनं, क्ली, (वि + डम्ब + ल्युट् ।) अनुकरणम् ।
यथा,—

“न वेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं
तवेहमानस्य वृथां विडम्बनम् ।
न यस्य कश्चिद्वितोऽस्ति कर्हिचि-
द्वैश्यश्च यस्मिन् विषमा मतिर्नृणाम् ॥”

इति श्रीभागवते । १ । ८ । २६ ॥

प्रतारणम् । यथा, तत्रैव ।

“जन्म कर्म च विद्यात्मनस्तस्याकर्तुरात्मनः ।

तिर्यङ्मृषिषु यादःसु तदत्यन्तविडम्बनम् ॥” ३० ॥

विडम्बना, स्त्री, (वि + डम्ब + णिच् + युच् ।
टाप् ।) अनुकरणम् । (यथा, कुमारः । ४।१२ ।

“असति त्वयि वारुणीभदः

प्रमदानामधुना विडम्बना ॥”)

प्रतारणम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ॥ ४६ ।

“नो चेदेतेषां सकाशात् विडम्बनां प्राप्य मरि-
च्यसि ॥” * परिहासः । यथा, कुमारः । ५।७० ।

“इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना

यदूया वारुणराजहार्यया ।

विलोक्य वृद्धोऽमघिष्ठितं त्वया

महाजनः क्षीरमुखो भविष्यति ॥”)

विडम्बितः, त्रि, (वि + डम्ब + क्तः ।) कृतविड-
म्बनः । तत्पर्यायः । यस्तः २ आकुलः ३ दुर्गतः
४ । इति शब्दमाला ॥ (अनुकृतः । यथा,
रघुः । ३ । ५२ ।

“अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना

वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥”)

विडारकः, पुं, (विडाल एव । स्वार्थे कन् । लस्य
रः ।) विडालः । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)डालः, पुं, (विड् आक्रोशे + “तमिविशि-
विड्यीति ।” उणा० १ । ११७ । इति कालन् ।)

नेत्रपिण्डः । इति मेदिनी । ले, १३३ । नेत्रौषध-
विशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ खनामख्यात-
पशुः । विड्नी इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।

ओतुः २ मार्जारः ३ वृषदंशकः ४ आसुरमुक्
५ । इत्यमरः ॥ विरालः ६ विलालः ७ । इति

तट्टीका ॥ दीमाक्षः ८ नक्तचरौ ९ जाह्नकः १०
विडारकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रिशङ्कुः

१२ जिह्वापः १३ मेनादः १४ सूचकः १५ ।
इति जटाधरः ॥ भूषिकारातिः १६ शालावृकः

१७ मायावी १८ दीपलोचनः १९ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ११ । १६० ।

“विडालकाकाखूर्च्छिष्टं जग्धुः श्वनकुलस्य च ।
केशकीटावपन्नश्च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥”)

वि(वि)डालकं, क्ली, हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वि(वि)डालकः, पुं, (विडाल एव । स्वार्थे कन् ।)

विडालः । नेत्ररोगस्य औषधविशेषः । यथा ।
अथ विडालकविधिः ।

“विडालको बहिल्लोपो नेत्रे पक्ष्यविवर्जिते ।
तस्य मात्रा परिचोयो मुखालेपविधानवत् ॥”

सुखालेपो यथा,—

“अङ्गुलस्य चतुर्थ्यांशो मुखालेपः कनिष्ठिकः ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत् ॥
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न
शुष्यति ।

तेनापि गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥”
स यथा ।

“यष्टिगैरिकसिन्धुदाहर्ताक्षैः समांशकैः ।
जलपिष्टैर्वहिल्लैः सर्वत्रैवामयापदः ॥”

तार्क्ष्यं रसाङ्गनम् ।

“रसाङ्गनेन वाण्यः पथ्याविल्वदलैरपि ।

वचाहरिद्राविश्वैश्च तथा नागरगैरिकैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वि(वि)डालपदः, पुं, तोलकद्वयपरिमाणम् । यथा,
“तोलौ द्वौ पिचुरचक्षुः सुवर्णकडवग्रहः ।

विडालपदकषौ च पाणीतलमुज्ज्वरम् ॥”

इति शब्दमाला ॥

मार्जारचरणे, क्ली ॥

वि(वि)डालपदकं, क्ली, कर्षपरिमाणम् । इति
वैदकपरिभाषा ॥

वि(वि)डाली, स्त्री, विदारौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मार्जारी)

विडोर्नं, क्ली, (वि + डी + क्तः ।) खगगति-
विशेषः । यथा,—

“डीनं प्रडीनमुड्डीनं संडीनं परिडीनकम् ।

विडीनमवडीनञ्च निडीनं डीनडीनकम् ॥

गतागतप्रगतितसम्पत्ताद्याश्च पक्षिणाम् ।

गतिभेदाः पक्षिणश्च कुलायो नीडमस्त्वियाम् ॥”

इति जटाधरः ॥

विडुलः, पुं, वेतसवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

विडौजाः, [सु] पुं, (विष् व्याप्तौ + क्तिप् । विट्
व्यापकं ओजो यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥

विडौजाः, [सु] पुं, (विडं आक्रोशे शत्रुद्वेषम-
सहिष्णु ओजो यस्य ।) इन्द्रः । इति भरतीय-
द्विरूपकोषः ॥ (यथा, रघौ । ३ । ५६ ।

“रघुः शशाङ्काहंसुखेन पत्रिणा

शरासनव्यामनुनाद्विडौजसः ॥”)

विड्, [ष] पुं, (विशतीति । विश् + क्तिप् ।)
वैश्यः । यथा विट् विड् विशौ विशः । इति

सुम्बबोधव्याकरणम् ॥ (मनुजः । विशांपति-
शब्ददर्शनात् ॥)

विड्, [घ] स्त्री, विडा । इति विड्गन्धादिशब्द-
दर्शनात् ॥

विड्गन्धं, क्ली, (विड्वत् गन्धो यस्य ।) विडलव-
णम् । इति रत्नमाला ॥

विड्जः, त्रि, विडाजातः । विष्शब्दपूर्वकजन-
धातोर्द्विप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विडलवणं, क्ली, (विड्वत् दुर्गन्धं लवणम् ।)
विडम् । इति रत्नमाला ॥ विट्पुण इति भाषा ॥

विड्वराहः, पुं, (विट्प्रियो वराहः ।) ग्रान्थ-
शूकरः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।

५ । १६ ।

वितर्कः

“कृत्राकं विहृष्टाश्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाशं गृह्णन्त्येव मत्स्या जम्बा पतेहिजः ॥”
वितर्कः, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) वीतंसः । मृग-
प्रक्षिणां बन्धनोपकरणम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वितर्का, स्त्री, (वितर्काते विहृष्टाते परपक्षो-
ऽनयेति । वि + तर्क + गुरोश्चेल्यः । टाप् ।)
स्वप्नस्थापना परपक्षयुदासः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३६ । ३ ।
“एवमेतन्न चाप्येवमेवं चेतन्न चान्यथा ।
प्रत्युर्बुद्धवस्तन्न वितर्का वै परस्परम् ॥”)

कक्षीशकः । शिलाजयः । करवीरी । इति
मेदिनी । उ, ३६ ॥ दूर्वा । इति हारावली ॥
वितर्क, त्रि, (वि + तर्क + क्तः ।) विस्तृतम् ।
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । ३ । ५ ।
“उद्गायन्ति यशसि यस्य वितर्केर्नादेः प्रचण्डा-

निल-
प्रचुम्बत्करिज्जम्बूटकुहरयत्ते रण्यौ
ययः ॥”)

वीणादिवाद्यम् । इत्यमरे ततश्चन्द्रार्थदर्शनात् ॥
वितर्कः, स्त्री, विस्तारः । विपूर्वतनघातोः क्षिप्र-
येन निष्पन्ना । (यथा, भागवते । ६ । १० । १५ ।
“वध्रीहि सेतुमिह ते यशसो वितर्के
गायन्ति दिविजयिनो यस्तपेय भूपाः ॥”)

वितर्क, त्रि, मिथ्या । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । ६४ ।
“अवाक्शिरास्तमस्यन्ते किंस्त्रिषो नरकं
ब्रजेत् ।
यः प्रश्नं वितर्कं ब्रूयात् पृष्टः सन् धर्मेनिष्ठये ॥”
निष्कलः । अर्थः । यथा, भागवते । ६ । २० । ३५ ।
“तस्यैवं वितर्के वंशे तदर्थं यजतः सुतम् ।
मरुतोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः ॥”
पुं, भरद्वाजपुत्रः । स च दौर्गन्तेर्भरतस्य पौत्रः ।
यथा, हरिवंशे । ३२ । १८—१९ ।
“ततोऽथ वितर्को नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।
पौत्रोऽथ वितर्के जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
वितर्कश्चाभिविधाय भरद्वाजो वर्णं ययौ ॥”)

वितर्क, त्रि, असत्यम् । वितर्कश्चात् स्वार्थे
काप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वितर्कः, स्त्री, (वितर्कोतीति । वि + तर्क + “जत्वा-
ह्यञ्च ।” उणा० ४ । १०२ । इति रुप्रत्ययेन
साधुः) नदीविशेषः । सा च पञ्जावाख्यदेशे
वर्तते इत्युणादिकोषः ॥

वितर्क, स्त्री, (वि + तर्क + भावे ल्युट् ।) दानम् ।
इत्यमरः ॥ (यथाह कश्चित् ।
“वितर्केन किं वितर्कं यदि नास्ति तस्य ॥”)

वितर्कः, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) ऊहः । (यथा,
भागवते । १० । ८६ । १ ।
“सरस्वत्यास्तटे राजन् ऋषयः सत्रमासत ।
वितर्कः समभूतेषां विष्वधीशेषु को महान् ॥”)

संशयः । इति मेदिनी । के, १५७ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १६० । २३ ।

३८५

वितानं

“यौ तौ कुमारविव कार्त्तिकेयौ
हावन्निनयाविति मे वितर्कः ॥”

ज्ञानसूचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
आहो उताहो किमुत किं किमु उत एते-
षट् विकल्पवितर्कार्थे । यथा स्यागुराहो
पुरुषः । इति अहो इत्यादि च । विकल्पे
विस्तारोऽप्यहो इति रुद्रः । किमु इत्यान्तं उत
इत्यादि । चकारात् उताहोस्वित् आहोस्वि-
दिति च यथा भारते । “उताहोस्विद्वेद्राजा
नलः परपुरजयः ॥” इति आहोस्विन्मुखमिति
भारवौ । इति भरतः ॥

वितर्कणं, स्त्री, (वि + तर्क + ल्युट् ।) वितर्कः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वितर्हिर्हिं, स्त्री, (वि + तर्हि हिंसायाम् + “सर्व-
घातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।)
वेदिका । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५५ ।
“रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
वितर्हिर्निर्गृहवितर्कनीडः ॥”)

वितर्हिर्हिंका, स्त्री, (वितर्हिरेव । स्वार्थे कन् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । २६८५ ।
“क्षेमराजाभिधानेन डामरेशेन योऽन्वितः ।
शिलां वितर्हिंकातुल्यामध्यास्त स्वप्रमध्यगाम् ॥”)

वितर्ही, स्त्री, (वितर्हि + लट्कारादिति ङीष् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्ही, स्त्री, वेदिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।
वितर्क, स्त्री, (विशेषेण तलम् ।) पातालभेदः ।
यथा,—
“अतर्कं नितलञ्चैव वितलञ्च गमन्तिमत् ।
तर्कं सुतलपाताले पाताला हि तु सप्त वै ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(अथ विवरणं यथा, देवीभागवते । ८ । १६ ।
८—१२ ।
“द्वितीयविवरस्यात्र वितलस्य निबोधत ।
भूतलाधस्तले चैव वितले भगवान् भवः ॥
हाटकेचरनामायं स्वपावेदगणैर्दृतः ।
प्रचापतिस्तस्यापि सर्गस्य दृढयाय च ॥
भवयोर्वीर्यसंभूता हाटकी सरिदुत्तमा ॥
समिद्धो मरुता बह्निरोजसा पिबतीव हि ।
तस्मिन्नातं हाटकास्यं सुवर्णं दैत्यवक्ष्यमम् ॥
दैत्याङ्गनाभूषणार्हं सदा सन्धारयन्ति हि ॥”)

वितर्हि, पुं स्त्री, (वि + तर्हि उपलक्षे + “वौ
तर्से ।” उणा० ४ । १८१ । इति तिः ।)
विस्तृतसकनिष्ठाङ्गुष्ठः । विगत् इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । द्वादशाङ्गुलः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।
“हे वितर्ही तथा हस्तो न्नास्तीर्थादिवेद-
नम् ॥”)

वितानं, स्त्री, (वितन्ते यत् । वि + तर्क + घञ् ।)
वृत्तिविशेषः । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥ अव-
सरः । इति विश्वः ॥

वित्त

वितानः, पुं स्त्री, (वि + तन् + घञ् ।) क्रतुः ।
(यथा, माघे । १४ । १० ।
“सोमपायिनि भविष्यते मया
वाञ्छितोत्तमवितानयाजिना ॥”)

विस्तारः । (यथा, भागवते । ३ । ७ । ३१ ।
“यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथं प्रभो ।
नैष्कर्मस्य च साक्षात् तत्त्वं वा भगवत्-
स्मृतम् ॥”)

उल्लोचः । इत्यमरः ॥ चादोया इति भाषा ।
अस्य पर्यायशब्दात्तपश्चन्द्रे द्रष्टव्यः ॥ (यथा,
रघुः । १७ । २८ ।
“वितानसहितं तत्र मेले पैलकमासनम् ।
चूडामणिभिरुदुष्टपादपीठं मञ्जीचिताम् ॥”)

सम्बद्धः । यथा, माघे । ११ । ४३ ।
“नवकनकपिशङ्गं वासराणां विधातुः
ककुभि कुलिशपाद्यैर्भाति भासां वितानम् ॥”)

ब्रह्मवन्दनविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । १८ ।
“तत्र कोशदामस्तिकानुवेक्षितप्रतीकौमल-
स्यगिकायमकखट्वाचीनविवन्ववितानगोफणाः
पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दशवन्वविशेषाः ॥”)

वितानः, त्रि, (वि + तन् + घञ् ।) तुच्छः ।
(यथा, रघुः । ६ । ५० ।
“गगनमन्धरोऽद्विजितरेणुभि-
रुत्सविता च वितानमिवाकरोत् ॥”)

मन्दः । इत्यमरः ॥ शून्यः । इति धरणिः ॥
(यथा, माघे । ३ । ५० ।
“दृष्टुलैरप्यतुलैर्वितान-
मालापिनडैरपि चावितानैः ॥”)

वितानकः, पुं स्त्री, (वितान एव । स्वार्थे कन् ।)
चन्द्रातपः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४८ । ६६ ।
“तदा तैर्मुक्तमन्योन्यं वाञ्छयाजं बभौ दिवि ।
रणलक्ष्म्या तपत्यर्के वितानकमिवाततम् ॥”)

सम्बद्धः । यथा, माघे । ३ । २७ ।
“अनुययौ विविधोपलङ्गक-
द्युतिवितानकसंवलितशुकम् ॥”)

वितानकः, पुं, (वितान इव प्रतिलिखति । वितान
+ कन् ।) मादृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितानमूलकं, स्त्री, (वितानतुल्यं मूलं यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वितुन्नं, स्त्री, (वि + तुद् + क्तः ।) सुनिषस्यकम् ।
इत्यमरः ॥ शैवालकम् । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥
वितुन्नकं, स्त्री, (वितुन्नमिव । इवार्थे कन् ।)
घान्यकम् । तुल्यम् । इत्यमरः ॥

वितुन्नकः, पुं, आमलकी । इत्यमरः ॥
वितुन्ना, स्त्री, भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुन्निका, स्त्री, (वितुन्ना + स्वार्थे कन् । टाप्
अत इत्यम् ।) भूम्यामलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वित्त, तु क त्वागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्ता-
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वित्तयति । वित्ता-
पयति । इति दुर्गादासः ॥

विद

वित्तं, कौ, (विद + क्तः । “वित्तो भोगप्रत्यययोः ।”
८ । २ । ५८ । इति साधुः ।) धनम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३६ ।

“अनृतनु वदन् दण्डः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।
तस्यैव वा निधानस्य संख्यायास्त्रीयसीं
कलाम् ॥”)

वित्तः, त्रि, (विद + क्तः । “नुदविदेति ।” ८ ।
२ । ५६ । इति पक्षे नत्वाभावः ।) विचारितः ।
विज्ञातः । इत्यमरः ॥ लब्धः । इति तट्टीकायां
रामाश्रमः ॥ (विख्यातः । अत्र वित्तो भोग-
प्रत्यययोः इति साधुः । यथा च पाणिनिः ।
“तेन वित्तस्युपचरणौ ।” ५ । २ । २६ ॥)

वित्तदः, त्रि, धनदाता । वित्तं ददाति य इत्यर्थे
उपप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वित्तः, स्त्री, (विद + क्तः ।) विचारः । लाभः ।
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८ । १४ ।

“मे वित्तं मे वित्तं मे भूतं मे भूतं मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥”) सम्भावना । इति
मेदिनी । ते, ५६ ॥ ज्ञानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वित्तेशः, पुं, (वित्तानामेशः ।) कुवेरः । यथा,—
“त्वं ब्रह्मा हरिहरसंज्ञितस्त्वमिन्द्रो
वित्तेशः पितृपतिरक्षुपः समीरः ।
सोमोऽग्निर्गगनमहीधरोऽश्विरूपः
किंस्तु स कलतरस्वरूपधाम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे । १०४ । ३७ ॥

वित्तस्तः, त्रि, त्रासयुक्तः । विपूर्वत्रसधातोः क्त-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वित्तासः, पुं, भयम् । विपूर्वत्रसधातोर्भावे घञ्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । १० ।
५० । १६ ।

“ततोऽभूत् परसैन्यानां हृदि वित्तासवेपथुः ॥”)

वित्तनः, पुं, वृषभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विथ, ऋ ङ याच् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
आत्म-द्विक-सेट् ।) वेधते । इति दुर्गादासः ॥

विथुरः, पुं, (व्यथते इति । व्यथ भयचलनयोः ।
“व्यथेः संप्रसारणं किञ्च ।” उणा० १ । ४० ।

इति उरच् । सच कित् सम्प्रसारणश्च धातोः ।)

चौरः । राक्षसः । इत्युणादिकोषः ॥ (स्त्री,
भर्तृविद्युक्ता नारी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७० । ३ ।

“प्रेषामज्मेषु विथुरेव रेजते भूमिः ॥

“विथुरेव यथा भर्तृ विद्युक्ता जाया राजोपद्र-
वाद्विषु सत्सु निरालम्बा सती कम्पते तदत् ॥”

इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

विथ्या, स्त्री, गोजिह्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विद, लृ प श्र औ लामे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-उभ-सक-अनिट् ।) लृ, अविदत् ।

प श्र अ, विन्दति विन्दते । औ, वेत्ता । इति
दुर्गादासः ॥

विद, क ङ अ चेतनास्थानवासवादे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (चुरा-आत्म-उभ-च-सक-
दासे स्त्रीर्षे च अक-सेट् ।) चेतना ज्ञानम् ।

वादः, स्त्रीर्षम् । क ङ, वेदयते शास्त्रं धीरः

विदग्धा

जानातीत्यर्थः । वेदयते स्वार्थे लोकः आख्या-
तीत्यर्थः । वेदयते तीर्थे साधुर्वसतीत्यर्थः ।
वेदयते वृक्षः स्थिरः स्यादित्यर्थः । अ, वेदयति
वेदयते । केचित्तु वादं न पठन्ति । चेतनास्थाने
वेदनेति पठित्वा वेदयते वृद्धः व्यथते इत्यर्थः ।
इत्युदाहरन्ति । अस्माच्च परस्मैपदमन्यमाना
जितां सपत्नेन निवेदयिष्यत इति निवेदनं करो-
तीत्यर्थे औ समादधते । इति दुर्गादासः ॥

विद, ङ धौ भीमांसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा-आत्म-सक-अनिट् ।) भीमांसे
विचारणम् । ङ ध, विन्ते शास्त्रं धीरः । औ,
वेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

विद, य ङ औ भावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-आत्म-अक-अनिट् ।) भावः सत्ता
॥ चेह विद्यमानतैव । य ङ, विद्यते विष्णुः ।
औ, वेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

विद, ल मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
पर-सक-सेट् ।) ल, वेत्ति । इति दुर्गा-
दासः ॥

विदंशः, पुं, (वि + दंश् + घञ् ।) अवदंशः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विदः, पुं, पण्डितः । विदधातोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

विदग्धः, त्रि, (वि + दृ + क्तः ।) नागरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ६ ।
“विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमो गुणवान् भवेत् ॥”)

निपुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा आर्या-
सप्तशत्याम् । ५०६ ।
“जिह्वं न सुखं नाङ्गं न पक्षती चरणाः परा-
गेण ।
असृश्रुतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम् ॥”)

पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषण
दग्धः । यथा, सुश्रुते । ४ । १ ।
“श्रोत्रयोरुपनाहन्तु कुर्यादामविदग्धयोः ।
अविदग्धः श्रमं याति विदग्धः पाकमेति च ॥”)

विदग्धता, स्त्री, विदग्धत्वम् । विदग्धस्य भाव
इत्यर्थे ताप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

विदग्धा, स्त्री, (विदग्ध + टाप् ।) परकीयान्तर्गत-
नायिकाभेदः । यथा । गुप्ताविदग्धाक्षिता-
कुलटानुशयानामुदितप्रभृतीनां परकीयाया-
मेवान्तर्भावः । अस्या लक्षणम् । वाक्कौशल-
युक्तत्वम् । सा च द्विविधा । वाग्विदग्धा क्रिया-
विदग्धा च । प्रथमा यथा,—

“निविडतमतमालमल्लिवल्ली-
विचकिलराजिविराजितोपकण्ठे ।
पथिकसमुचितस्तवाद्य तौत्रे
सवितरि तत्र सरित्ते निवासः ॥”

द्वितीया यथा,—

“दासाय भवननाथे वदरीमपनेतुमादिशति ।
हेमन्ते हरिणाक्षी पयसि कुटारं विनिक्षि-
पति ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

विदर्भ

विदग्धः, पुं, (वेत्तीति । विद + “रविदिभ्यां ङित् ।”
उणा० ३ । ११६ । इति अयः । सच ङित् ।)

योगी । कर्त्ता । इति मेदिनी । ये, २४ ॥ (यज्ञः ।
इति निघण्टुः । ३ । १७ । “विद ज्ञाने विद
विचारणे विद्वल्लामे विद सत्तायाम् । ‘रुदि-
विदिभ्यां ङित्’ इति अथप्रत्ययः । ज्ञायते हि
यज्ञः । लभते हि दक्षिणादिरच । विचार्यते
हि विद्वद्भिः । भावयत्यनेन फलम् ॥” इति तत्र
देवराजयज्वा ॥ * ॥ वेदित्ये, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ३ । २७ । ७ ।

“होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया ।
विदयानि प्रचोदयन् ॥”)

विदन्, [त] त्रि, पण्डितः । विदधातोः शब्दप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

विदर्भः, स्त्री, (विदीर्ष्यतीति । वि + दृ + अच् ।)
विश्वसारकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ऋषीमनसा
इति भाषा ॥ (विदीर्ष्ये, त्रि । यथा, कामन्दकीये
नीतिसारे । १६ । १० ।

“अल्पवृक्षोपला च्छिद्रा लतिका विदरा स्थिरा ।
निःशर्करा च निःपङ्का सापसारा च
वारिभूः ॥”)

विदर्भः, पुं, (वि + दृ + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।
इति अप् ।) विदर्भगम् । फाटन इति चेरण
इति च भाषा । तत्पर्यायः । स्फुटनम् २ भिदा ३ ।
इत्यमरः ॥ दारणम् ४ विदारणम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥

विदर्भः, पुं, स्त्री, (विशिष्टा दर्भाः कुशा यत्र ।)
कुण्डिननगरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु वज्र-
देशस्य दक्षिणपश्चिमे वर्तते अधुना वङ्नाग-
पुर इति ख्यातः ॥ * ॥ यथा, पूर्वनेवधे २
सर्गः ।

“स जयत्वरिसार्धसार्धकीकृतनामा किल भीम-
भूपतिः ।
यमवाप्य विदर्भभूः प्रसुं हसति दामपि शक्र-
भर्तृकाम् ॥”

(यथा च रघुः । ५ । ६० ।

“एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराज्यरन्ध्रानपरो विदर्भान् ॥” * ॥

पुं, नृपविशेषः । स च ज्यामघातुं श्रेयायां
जातः । अस्य कुशक्रथलोमपादाः पुत्राः ।
यथा, भागवते । ६ । २४ । १ ।

“तस्यां विदर्भोऽजनयत् पुत्रौ नाम्ना कुशक्रथौ ।
तृतीयं रोमपादश्च विदर्भकुलनन्दनम् ॥”

अस्य नाम्नैव विदर्भनगरी समुत्पन्ना ॥ सुनि-
विशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ८४ ।

“हेपायनो विदर्भश्च जेमिनिर्मठरः कठः ॥”)

विदर्भजा, स्त्री, (विदर्भे जायते इति । जन + ङः ।)
अगस्त्यपत्नी । तत्पर्यायः । कौशीतकी २ लोपा-
सुद्रा ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दमयन्ती ।
यथा, पूर्वनेवधे २ सर्गः ।

“धृताञ्जनगोमयाक्षलं
विधुमावेपनपाण्डरं विधिः ।

विदार

अमयत्तुचितं विदर्भजा-
नननीराजनवर्हमानकम् ॥”

रुक्मिणी च ॥

विदर्भराजः, पुं, (विदर्भां राजा । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ॥” इति टच् ।) विदर्भदेशाधि-
पतिः । तस्य नामान्तरं भीमराजः । यथा,—

“सरोपतप्रोधि भृशं न स प्रभु-
विदर्भराजं तनयामयाचत ।

त्यजन्त्यसु नृणां च मानिनो वरं
त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ॥

इति पूर्वनेषधे १ । ५० ॥

विदर्भसुभूः, स्त्री, (विदर्भस्य सुभू रमणी ।) दम-
यन्ती । यथा,—

“विदर्भसुभूजनतुङ्गताप्रये
चटानिवापश्यदलं तपस्यतः ।

फलानि धूमस्य ध्यानधोसुखान्
स दाडिमे दोहदधूपिनि हुमे ॥”

इति पूर्वनेषधे १ सर्गः ॥

विदर्भाधिपतिः, पुं, (विदर्भाणामधिपतिः ।)
कृष्णनपतिः । स च भीष्मकराजः रुक्मिणी-
पिता च । यथा,—

“तं ये विदर्भाधिपतिः समभ्येताभिवाच्य च ।
निवेशयामास सदा कलितान्यनिवेशने ॥”

इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धे ५३ अध्यायः ॥

विदलं, स्त्री, (विघटितं दलं यस्य ।) द्विधाकृत-
कलायादि । दालि इति भाषा । खण्डिरेव-
यवः । दाडिमककः । वंशादिकृतपात्रविशेषः ।
इति स्त्रीवलिङ्गसंग्रहे अमरभरतौ ॥

विदलः, पुं, (विघटितानि दलानि यस्य ।) रक्त-
काचनः । इति शब्दरत्नावली ॥ पिष्टकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विदला, स्त्री, (विघटितानि दलानि यस्याः ।)
त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रशून्या । यथा,
“विशीर्षा विदला इक्ष्वावका स्थूला द्विधा-
कृता ।

कृमिदृष्टा च दीर्घा च समिधो नैव कारयेत् ॥”
इति तन्त्रम् ॥

विदा, स्त्री, (विद् ज्ञाने + “विद्भिदादिभ्योऽङ्”
३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् ।) ज्ञानम् ।
बुद्धिः । इति मेदिनी । दे, १४ ॥

विदायः, पुं, (विगतो दायः साक्षात्करणदिरूप-
कृत्यं येन ।) गमनानुमतिः । यथा,—
“क्षयं वा चम्यकवनं गच्छ वा तिष्ठ सुन्दरि ।।
क्षयं गृह्य यास्यामि विशिष्टं कार्यमस्ति मे ।
विदार्य देहि मंप्रीत्या क्षयं मे प्राणवत्तमे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डे श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण-
वाक्यम् ॥

विदारः, पुं, (वि + दृ + घञ् ।) जलोच्छ्वासः ।
विदारणम् । इति मेदिनी । रे, ११६ ॥ शुद्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विदारकं, स्त्री, (विहृणातीति । वि + दृ + क्त्वाङ् ।)
वज्रधारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विदारी

विदारकः, पुं, (विहृणाति जलयानादीनि । वि
+ दृ + क्त्वाङ् ।) जलमध्यस्थिततरुशिलादिः ।

तत्पर्यायः । कूपकः २ । इत्यमरः ॥ जलवन्दकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शुष्कनद्यादौ जलाव-
स्थानार्थं गर्तः । इति सर्वधरः ॥ अतएव कूपा

इव कूपकाः । कृतसिताश्च कूपा इति वा ।
विदारयन्तीति विदारकाः । जलान्तर्गतास्त-
रुशिलादयोऽज्ञानास्त्रोकादिविदारकाः कूपकाः ।

इति साङ्गः । बहुलमतन्त्रम् । इति भरतः ॥

विदारणं, स्त्री, (वि + दृ + णिच् + भावे ल्युट् ।)
विह्वलः । भेदः । इति मेदिनी । गे, १०७ ॥

(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।
“आयुधावाभिरत्रैव वपुषो वैष्णवस्य च ।
लब्ध्वाश्च तेजसश्चैव ब्रूहानाश्च विदारणम् ॥”)

मारणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारणः, पुं स्त्री, (विदार्यन्ते शत्रवोऽस्मिन्निति ।
वि + दृ + णिच् + ल्युट् ।) युद्धम् । इति
मेदिनी । गे, १०७ ॥ (विदारयतीति । वि + दृ +

+ णिच् + ल्युट् । विदारके, वि । यथा, मार्क-
ण्डेये । २० । २ ।

“तस्यात्मजो महावीर्यो बभूवारिविदारणः ॥”
विदारणः, पुं, (विदार्यतेऽस्तीति । वि + दृ +
णिच् + कर्त्तृणि ल्युट् ।) कर्णिकारवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विदारिका, स्त्री, (वि + दृ + णिच् + क्त्वाङ् । टाप्
चित इत्यम् ।) शालपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, दृहनुसंहितायाम् । ७६ । ५ ।
“विदारिकाया खरसेन चूर्णे
सुहृमुहुर्भावितशोषितश्च ।
श्वेतेन दुग्धेन सशर्करेण
पिबेत् स यस्य प्रमदाः प्रभूताः ॥”)

विदारिणी, स्त्री, (विहृणातीति । वि + दृ + णिनिः ।
ङीप् ।) काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विदारणकर्त्री । यथा, कथासरित्सागरे ।
५३ । १७१ ।
“एकानंशे शिवे दुर्गे नारायणि सरस्वति ।
भद्रकाली महालक्ष्मि सिद्धे रुक्मिविदारिणि ॥”)

विदारी, स्त्री, (विदारयतीति । वि + दृ + णिच् +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी । इति
मेदिनी ॥ भूमिकुम्भाक्षः । तत्पर्यायः । स्त्री-
शुक्ला २ इच्छुगन्वा ३ क्रोद्धी ४ । इत्यमरः ॥

विदारिका ५ खादुकन्दा ६ सिता ७ शुक्ला ८
श्रद्गालिका ९ वृष्यकन्दा १० विडाली ११
वृष्यवल्किता १२ भूकुम्भाक्षी १३ खादुलता १४
गजेष्टा १५ वारिवल्लभा १६ गन्धफला १७ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । गुरु-
त्वम् । स्निग्धत्वम् । असपित्तनाशित्वम् । कफ-
कारित्वम् । पुष्टिबलवीर्यविवर्धनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विदारी वातपित्तघ्नी वृष्या
बल्या रसायनी इति राजवल्लभः ॥ ॥ ॥
अष्टादश-प्रकारकण्ठरोगान्तर्गत-रोगविशेषः ।
यथा, अथ विदारीमाह ।

विदीर्णः

“सदाहृतोदं श्वयं सुताम्न-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।

पित्तेन विद्याददने विदार्यो

पार्श्वं विशेषात् स तु येन शेते ॥”

स पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषाद्वाहुल्येन शेते
तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवति इत्यर्थः । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्याश्चित्कृत्सादि रोहिणी-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विदारी, [नृ] चि, विदारणकर्त्री । विपूर्वदृधातोः
कर्त्तरि णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदारोगन्वा, स्त्री, (विदार्या भूमिकुम्भाक्षस्यैव
गन्वी यस्याः ।) शालपर्णी । इत्यमरः ॥

विदारः, पुं, क्रकचपादः । लकलासः । इति
हारावली ॥ २१८ ॥

विदाहि, [नृ] स्त्री, (विहृतीति । वि + हृ +
णिनिः ।) दाहजनकद्रव्यम् । अस्य गुणौ ।
पित्तवृत्तकारित्वे । इति राजवल्लभः ॥ (दाह-
जनकमात्रे, चि । यथा, गीतायाम् । १७ । ६ ।

“कङ्कलजवणाव्युत्पत्तीक्ष्ण रूचविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥”)

विदिक्, [शृ] स्त्री, (दिग्भ्यां विगता ।) दिशी-
र्गम् । अग्निनिर्गतवायुशानकोणचतुष्टयम् ।
तत्पर्यायः । अपदिशम् २ । इत्यमरः ॥

प्रदिक् ३ । इति जटाधरः ॥ विदिशम् ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कोणः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १७ । १६ ।

“सा दिशी विदिशो देवी रोदसी चान्तरं तयोः ।
धावन्ती तत्र तत्रैव ददृशुर्गुह्यतायुधम् ॥”)

विदिक्चङ्गः, पुं, हरिद्राङ्गपत्री । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

विदितं, चि, (विद् + क्तः ।) अवगतम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । २२ ।
“सवायः सधनुश्चाहं ससुरासुरमानुवान् ।
शक्तो लोकानिमान् जेतुं तच्चापि विदितं
तव ॥”)

अर्थितम् । इति मेदिनी । ते, १०६ ॥ उपगमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विदितः, पुं, (विदितं ज्ञानमस्यास्तीति । अर्थ-
आदित्वात् अच् ।) कविः । इति जटाधरः ॥

(ज्ञानाश्रये, चि । यथा, किराते । १ । १ ।
“अयः कुरुणामधिपस्य पालनीं
प्रजासु वृत्तिं यमशुद्धं वेदितुम् ।
सर्वार्थिखिङ्गी विदितः समाययौ
यधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥”)

विदिशः, पुं, पण्डितः । योगी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हस्ताक्षरमेदिनी च ॥ सुद्राक्वितमेदिन्यौ
हेमचन्द्रे च विदश इति पाठः ॥

विदीर्णः, चि, (वि + दृ + क्तः ।) कृतविदारणः ।
चैरा इति भाषा । यथा,—

पितर ऊचुः ।

“आह्वानि नोऽभिबुधजे प्रसभं तनूजे-
दैतानि तीर्थेसमयेऽप्यपिवत्तिताम् ॥

विदूरः

तस्योदराक्षविदीर्घवपाद्य आर्क्ष-
सस्ते नमो वृद्धरथेऽखिलधर्मगोप्ते ॥”

इति श्रीमद्भागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“अद्वीपे चिपती समस्तजगती सलोकशोका-
भुधौ

राधा सम्भृतकाकुराकुलमसौ चक्रे तथा
क्रन्दनम् ।

येन स्यन्दनेनिर्मितमहासौमन्तदम्भादिदं
हा सर्वं सद्यपि निर्भरमभूद्दूराद्विदीर्घं
सुवा ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

विदुः, पुं, (वेत्ति संज्ञामनेनेति । विदु + वाङ्-
लकात् कुः ।) गजकुम्भद्वयमध्यभागः । इत्य-
मरः ॥ (अश्वकर्णाधोभागः । यथा, अश्व-
वैद्यके । २ । १४ ।

“विदुर्मर्मविदुश्चैव कर्णस्थाधः षडङ्गुले ॥”

जानन्ति । इति क्रियापदम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १२० । २८ ।

“अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।

इति कुन्ति ! विदुर्वीराः शान्तं धर्म-

वादिनः ॥”

विदुरः, पुं, (वेत्ति तच्छीलः । विदु + “विदिभिदि-
च्छिदेः कुरच् ॥” ३ । २ । १६२ । इति कुरच् ।)
नागरः । धीरः । कौरवाणां मन्त्री । इति
मेदिनी । रे, ११५ ॥ विदुरोत्पत्तिर्यथा,—

“श्रेत्रेऽप्रजस्य वै भ्रातुर्माचोक्तो वाहरायणः ।

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्चाप्यजीजनत् ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २२ ॥

ज्ञातरि, त्रि । इत्यमरः ॥ * ॥

विदुलः, पुं, (विशेषेण दोलयतीति । वि + डल +
कः ।) वेतसः । अमुवेतसः । इत्यमरः ॥ गन्ध-
रसः । इति रत्नमाला ॥

विदुषी, स्त्री, (वेत्तीति । विदेः शतवसुः । उगित-
श्चेति ङीप् ।) पण्डिता स्त्री । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥ (यथा, नैषधे । २ ।

“चिकुरप्रकरा जयन्ति ते

विदुषी नृर्जनि सा विभर्ति यान् ॥”)

विदुष्मती, त्रि, (विद्वानस्ति अस्यामिति । विदस्
मत्तुप् । स्त्रियां ङीप् ।) पण्डितवती । यथा,—

“दौर्वाचस्यतिनेव प्रसंगपुरी प्रेषाहिनेवा-

भवद्-

येनैकेन विदुष्मती वसुमती सुखेन संख्याव-
ताम् ॥”

इति वोपदेवप्रशंसा ॥

विदूः, पुं, विदुः । गजकुम्भयोर्मध्यम् । इत्यमर-
टीका ॥

विदूरः, त्रि, (विप्रिष्टं दूरं यस्य ।) अतिदूरस्थ-
देशादि । यथा,—

“मासानद्यौ तव जलधरोत्कण्ठया शुष्ककण्ठः

सारङ्गोऽसौ युगशतमिव आनिनायातिज-

च्छात् ॥

विदूष

आस्तां तावन्नवजलकणाभाजनत्वं विदूरे
वर्धारम्भप्रथमसमये दारुणो वक्षपातः ॥”

इति चातकाष्टकम् ॥

(पर्वतविशेषे, पुं । यथा, कुमारः । १ । २४ ।

“तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री-

स्मुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।

विदूरभूमिर्नवमेवशब्दा-

दुद्धिन्नया रत्नशलाकयेव ॥”)

विदूरगः, त्रि, अतिदूरगन्ता । विदूरे गच्छती-
त्यर्थे ङप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदूरजं, स्त्री, (विदूरे पर्वते जायते इति । जन +

ङः ।) विदूरपर्वतजरात्रम् । वैदूर्यमणिः ।

अतिदूरजाते, त्रि । इति केचित् ॥

विदूरथः, पुं, राजविशेषः । यथा,—

“मनोस्तु दक्षपुत्रस्य दाशस्यात्मजान् शृणु ।

देववासुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥

मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्यवान् ।

मित्रवाहः स्वर्चाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः ॥”

इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥

(कुरुपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ ।

३६—४० ।

“कुरुः खलु दाशार्होऽपयमे सुभाङ्गी नाम
तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः । विदूरथस्तु माधवी-
सुपयमे संप्रियां नाम तस्यामस्य जज्ञे अनन्धा
नाम ॥” * ॥ दृष्टिर्वशीयानामन्यतमः । यथा,
भागवते । ६ । २४ । १८ ।

“पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवो दृष्टिानन्दनाः ॥”

अस्य पुत्रः मूरः । यथा, तत्रैव । ६ । २४ । २६ ।

“मूरो विदूरथादासीत् भजमानस्तु तत्सुतः ।

श्रिनिस्तस्मात् स्वयं भोजो हृदिकस्तुसुतो
मतः ॥”)

विदूरभूमिः, स्त्री, (विदूरस्य भूमिः ।) विदूर-

देशः । यत्र वैदूर्यमणिरुत्पद्यते । यथा,—

“तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री

स्मुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।

विदूरभूमिर्नवमेवशब्दा-

दुद्धिन्नया रत्नशलाकयेव ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥

विदूरान्निः, पुं, (विदूरनामकोऽन्निः ।) विदूर-

पर्वतः । इति जटाधरः ॥

विदूषकः, त्रि, (विदूषयति आत्मानमिति । वि +

दूष + णिच् + लुल् ।) कासुकः । तत्प्रथ्यायः ।

विङ्गः २ बलीकः ३ षट्पन्नः ४ कामकेलिः

५ पीठकेलिः ६ पीठमर्दः ७ भविलः ८ छिदुरः

९ विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चाटुवटुः

११ वासन्तिकः १२ केलिकिलः १३ वैहासिकः

१४ प्रहासी १५ प्रीतिदः १६ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ परमिन्दाकरः । इति मेदिनी । के, २१४ ॥

तत्प्रथ्यायः । खलः २ रज्जुकः ३ अभीकः ४ क्रूरः

५ खचकः ६ कण्टकः ७ नागः ८ मलिनास्यः

९ परदेवी १० । इति शब्दमाला ॥ चतुर्धा-

नायकान्तर्गतनायकविशेषः । तस्य लक्षणं

विद्वः

यथा । अङ्गादिवैकलेर्हास्यकारी विदूषकः ।
अस्योदाहरणं यथा,—

“आनीय नौरजसुर्खीं शयनोपकण्ठ-

सुतकण्ठतोऽस्मि कुचकण्ठमोचनाय ।

अत्रान्तरे सुहृत्कारि विदूषकेण

प्रातस्तनस्तस्यकुक्कुटकण्ठनादः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(अयन्तु शृङ्गारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
३ । ७७ ।

“शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।

भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितबधूमानभञ्जनाः

शुद्धाः ॥”

दूषणकारके, त्रि । यथा, भागवते । ५ । १६ । १० ।

“येनह वाव कलौ मनुजापसदा देवमाया-

विमोहिताः * * * नृक्षत्राक्षययज्ञपुरव-

लोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्ति ॥”)

विदूषणं, स्त्री, विशेषेण दूषणम् । विपूर्वजप्रान्त-

दुषधातोरनट्(ल्युट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विदेशः, पुं, (विप्रकृष्टो देशः ।) परदेशः । देशा-

न्तरम् । यथा । अशौचकालाभ्यरे विदेशस्था-

शौचश्रवणे प्रेषाहेः शुद्धिः । इति सुहितत्वम् ॥

अन्यच्च ।

“कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायि-

नाम् ।

को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”

इति चाणक्ये ॥

अन्यत् देशान्तरशब्दे प्रत्यक्षम् ॥

विदेहः, पुं, जनकान्त्यभूमिपः । (यथा, देवी-

भागवते । १ । १६ । ५२ ।

“ब्रह्मिच्छान्यहं भूपं विदेहं वृषसत्तमम् ।

कथं तिष्ठहि संसारे पद्मपत्रमिवाम्भवि ॥”

विगतो देहो यस्या ।) कायशून्ये, त्रि । इति

मेदिनी । ले, २४ ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । १०७ । २६ ॥

“क्षिप्रशीर्षा विदेहाश्च भिन्नत्वगस्थिसन्धयः ।

प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सद्यस्यः ॥”)

निमिराजस्य विदेहत्वकारणम् । यथा,—

“असमाप्ते ततो यज्ञे वशिष्ठश्चागमं हिवः ।

तं दृष्ट्वा कुपितः प्राह प्रत्याख्यातोऽस्मि

पार्थिव ।

यस्मात्तस्मात् शपेयं त्वां विदेहस्त्वं भविष्यसि ॥”

इति वृद्धिपुराणे सूर्यवंशसमाम्नाध्यायः ॥

विदेहा, स्त्री, मिथिला । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

रघुः । १२ । २६ ।

“वभौ तमनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता ।

प्रतिविद्वापि कैकेया लक्ष्मीरिव गुणोन्मखी ॥”)

विद्वः, त्रि, (विध्यते स्मिति । अघ + क्तः ।)

क्षिद्रितः । इत्यमरः ॥ क्षिप्तः । सङ्ग्रहः ।

वाधितः । इति मेदिनी । धे, १६ ॥ (यथा,

मार्कण्डेये । ५० । ७० ।

“तत्तुल्यादिभिर्द्वारं न विद्वं यस्य वेक्षणः ।

मर्मभेदोऽथवा पुंसस्तत् श्रेयो भवनं न ते ॥”)

तादितः । इत्यजयपालः ॥ (यथा, विष्णुसंहितायाम् । २० । ४४ ।

“नाकाळे म्रियते कश्चित् विदुः शरशतरपि । कुशाग्रशेषापि संसृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥”

विद्वक्कर्णः, पुं, (विद्वः कर्ण इव पत्रमस्य ।) विद्वक्कर्णः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (विद्वहौ कर्णौ यस्येति । कृतकर्णवेधे, चि ॥)

विद्वक्कर्णा, स्त्री, विद्वक्कर्णः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

विद्वक्कर्णिका, स्त्री, (विद्वक्कर्णा । स्वार्थे कन् ।) विद्वक्कर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

विद्वक्कर्णी, स्त्री, (विद्वः कर्ण इव पत्रमस्याः ।) वृक्षविशेषः । अकनादि इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । पाठा २ अम्बठा ३ स्थापनी ४ श्रेयसी ५ रसा ६ एकाक्षीणा ७ पापवेली ८ प्राचीना ९ वनतित्तिका १० । इत्यमरः ॥

अविद्वक्कर्णी ११ अविद्वक्कर्णी १२ । इति तट्टीका ॥ आविद्वक्कर्णिका १३ विद्वक्कर्णिका १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यत्पाठाश्चैत्रद्वयम् ॥

विद्यमानः, चि, (विद् + शानच् ।) वर्तमानः । इति सच्छब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, वैदके ।

“वासायां विद्यमानायामाश्रयां जीवितस्य च ॥”)

विद्या, स्त्री, (विद्यतेऽसौ इति । विद् + “संज्ञायां समजनविद्वद्विपत्तेति ।” ३ । ३ । ६६ । इति ऋषः ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ गणिकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ज्ञानम् । तत्तु मोक्षे धीः । इति जटाधरः ॥ परमोत्तमपुरुषार्थसाधनीभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपा । इति नागोजीभट्टः ॥ मन्त्रः । यथा । शारदायाम् ।

“भान्तं विद्यत्यनयनं श्रुते मर्हिनि ठहयम् । अष्टाक्षरी समाख्याता विद्या महिषमर्हिनी ॥”

विश्वसारे ।

“प्रणवाद्यां जपेद्विद्यां मायाद्यां वा जपेत् सुधीः ।”

महिषमर्हिनीमन्त्रः ॥

“दशाक्षरी समाख्याता विद्या चिभुवनेश्वरी । प्रणवश्च तथा माया भवेद्विद्या पुनर्दृश । कामं प्रणवमित्युक्तं भवेद्विद्या पुनर्दृश ॥”

दुर्गाभक्तः ।

“वाग्बीजाद्या यदा विद्या वागीशत्वप्रदायिनी । कामाद्या च यदा विद्या सर्वकामप्रदायिनी । तारमायादिका विद्या भोगमोक्षैकदायिनी । यद्बीजाद्या भवेद्विद्या तद्बीजेनाङ्गकल्पना ॥”

अत्रपूर्णमन्त्रः । इति तन्त्रसारः ॥ * * * महाविद्या । कलौ तस्या नानावर्तमानास्तमसी पूजा सर्वत्र भविता । अधुना सा वारोदयारीपूजा इति ख्याता । यथा,—

“अस्मिन् काले सुरेशानि प्रकाशो जायते सुवि । तमोधर्मेण सर्वत्र देवताप्रतिमां सदा ॥

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां शुभिभौमयोः ।

संक्रान्त्यां पञ्चदश्यां च पञ्चयोरुभयोरपि ॥

कृत्वा तु पूजयिष्यन्ति महाविद्यां समैरवाम् । विद्यां विविधां देवि तथान्यप्रतिमां शुभाम् ॥

एवं हि तामसौ पूजामनित्यां भवेत् कलौ ॥” इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥

शास्त्रम् । तत्तु अष्टादशविधम् । यथा । शिखा १ कल्पः २ व्याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योतिषम् ५ कन्दः ६ ऋग्वेदः ७ यजुर्वेदः ८ सामवेदः ९ अथर्ववेदः १० मीमांसा ११ न्यायः १२ धर्मशास्त्रम् १३ पुराणम् १४ आयुर्वेदः १५ धनुर्वेदः १६ गान्धर्ववेदः १७ अर्थशास्त्रम् १८ ॥

यथा, विष्णुपुराणम् ।

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येतास्तुर्दश ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * * *

नीचादप्युत्तमा विद्या ग्राह्या यथा,—

“अद्वयानः शुभां विद्यामादहीतावरादपि । अन्यथापि परं धर्मं स्वीरतं दुष्कुलादपि ॥”

इति मानवे २ अध्यायः ॥ * * *

विद्याप्रशंसा यथा,—

“ये बालभावान् पठन्ति विद्यां यौवनस्था अधना अदाराः ।

ते श्रोतनीया इह जीवलोकं मनुष्यरूपेण नृगाश्चरन्ति ॥

भोजने भोजनं चित्तं न कुर्व्याच्छास्त्रसेवकः । सुदूरमपि विद्यार्थं ब्रजेत् गरुडवेगवान् ॥

ये बालभावान् पठन्ति विद्यां कामातुरा यौवननष्टचिन्ताः ।

ते वृद्धकाले परिभूयमानाः सन्दह्यमानाः शिशुरे यथाजम् ॥

माता शत्रुः पिता वैरी बालो येन न पाठितः । न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये वक्रो यथा ॥

विद्या नाम कुरुपुरुषमधिकं प्रच्छन्नमन्तर्धनं विद्या चाधुनप्रिया मुचिकरी विद्या गुरुणां गुरुः ।

विद्या बन्धुजनार्तिनाशनकरी विद्या परं देवता विद्या भोग्यवशः कुलोन्नतिकरी विद्याविहीनः पशुः ॥

यदे चाभ्यस्तरे द्रव्यं लभ्यं चैव तु दृश्यते । अश्विनं हरणीयञ्च विद्या न द्वियते परैः ॥”

इति गारुडे ११०।११५ अध्यायौ ॥ अथ विद्यादानफलम् ।

“यस्तु देया यदे नित्यं विद्यादानं प्रवर्तयेत् । न भवेत् सर्वलोकानां पूज्यः पूजापदं ब्रजेत् ॥

विद्यादानं प्रवक्ष्यामि येन तुष्यन्ति मातरः । लिप्यते दीयते येन विधिना तं शृणुष्व नः ॥

सिद्धान्तमोक्षशास्त्राणि वेदान् खर्गादिषाधकान् ।

तदङ्गानोतिहासानि देवा धर्मेविद्वद्वये । गारुडं बालतन्त्रञ्च भूततन्त्राणि भैरवम् ॥

शास्त्राणि पठनादानात् मातरः फलदा नृणाम् ॥

ज्योतिषं वेदशास्त्राणि कला कायं स्वभाव्यतः । दानाहारोग्यमाप्नोति गन्धर्वं लभते पदम् ॥

विद्याभ्यो वर्तते लोको धर्माधर्मेभ्य उद्वये । तस्माद्विद्या सदा देया दृष्टादृष्टफलार्थिभिः ॥

महीदानञ्च गोदानं हैमवस्त्रतिला जलम् । धान्यदीपान्नदानञ्च महादानानि दानसु ॥

इच्छाञ्च क्षीयते दानं दीपदानं नराधिप । विद्या वृद्धिमवाप्नोति दीयमानापि नित्यशः ॥

एकोक्षारेण भूदानं दत्तं भवति भूमिप । नहि तद्विद्यते भूप देहपातादनन्तरम् ॥

विद्यादानं न तद्वत्स एकधा दृष्ट्वा भवेत् । शतधा कोटिधा गच्छेद्विद्यान्त्र च पारगः ॥

राज्ञा तस्करदायादौर्जनवाङ्मिसरीरूपैः । सर्वदानानि ज्ञीयन्ते विद्या केनापि ज्ञीयते ॥

विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति । विद्यादानेन दानानि नहि तुल्यानि बुद्धिमन् ॥

विद्या एव परं मन्त्रे यत्तत् पदमनामयम् । शृणुष्वनुपद्यते भक्तिर्भक्त्या गुरुमुपासते ॥

स च विद्यागमान् वक्ति विद्या पुक्ताश्रिता वृषः ।

विद्याविवेकबोधेन शुभाशुभविचारिणाम् ॥ विद्यते सर्वकामाप्तिस्तस्माद्विद्या परा मता ॥

विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति । येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥

विद्याविचारतत्त्वज्ञा राज्ञः सन्मार्गगामिनः । भुङ्क्तेऽपि हि भोगावि गच्छन्ति परमां गतिम् ॥

अन्यथा अपि यां प्राप्य क्रीडन्ति यद्वराक्षसैः । सा विद्या केन मीयेत यस्याः कोऽन्यः समोऽपि न ॥

ज्वरेण कुङ्करं हन्ति सर्वपेण तुरङ्गमम् । मक्षिकापदमात्रस्य विषस्य विषमा गतिः ॥

एवंविधं विधिं वत्स विद्यामन्त्रप्रभावतः । जीयते भवितुं पुंभिक्षाद्विद्या परात्परा ॥

नहि विद्या कुलं जातिरूपं पौरुषपात्रताम् । वशते सर्वलोकानां पठिता उपकारिका ॥

भूतेषु हीता विध्वस्ता दृष्टा वा महपन्नगैः । विद्या उत्थापयेत् वत्स अन्यजस्यापि हतस्थिता ॥

सर्वेषामेव वृद्धानां विद्यावृद्धे हि साम्यता ॥ वयोवृद्धो हि शूद्राणां विप्रानां धनवान् यतः ।

क्षत्रियाभ्यान् वीर्येण विप्रानां शास्त्रपारगः । वित्तं बन्धुर्वयश्चैव तपो विद्या यथोत्तरम् ॥

पूजनीयानि सर्वेषां विद्या तेषां गरीयसी ॥ गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।

विद्यया लभ्यते विद्या चतुर्थी नोपलभ्यते ॥ यः कृतज्ञान् महीं ददात् मेरुतुल्यं काश्चनम् ॥

यद्व्यायतः पृच्छेन्न तस्योपदिशेत् कश्चित् ॥ एवंविधं महाभाग विद्यारूपं हि वर्णितम् ॥

विद्या

संचेपात्र च विस्तारात्तस्या दानफलं श्रद्धा ॥
 श्रीताडोपत्रके सचे समे पत्रसुसंचिते ।
 विचित्रकं विपार्थं च चर्मणां सवटौकते ॥
 रक्तेन अथ कृष्णेन नृहानावर्हितेन च ।
 दृढसूत्रसुवन्नेन एवंविधकृतेन च ॥
 यस्तु द्वादशवाहसीं संहितासुपलेखयेत् ।
 ददाति चाभियुक्ताय स याति परमां गतिम् ॥
 पूर्वोत्तररत्नवे देशे सर्ववाधाविवर्जिते ।
 गोमयेन शुभेनैव कुण्याम्बुलकं बुधः ॥
 यतुर्हस्तप्रमाणेन शुभश्च यतुरसकम् ।
 तस्य मध्ये लिखेत् पञ्चं सितरत्नरत्नादिभिः ॥
 सर्वतुक्तमयेः पुण्यैर्भूषयेत् सर्वतो दिशम् ।
 वितानं द्वापयेद्भुवि शुभचित्रविचित्रितम् ।
 पार्श्वतः सितवस्त्रेस्तु सन्यक् शोभां प्रकल्पयेत् ।
 कङ्ककैरङ्गचन्द्रेण दर्पणैश्चामरैस्तथा ॥
 चण्डाकिङ्किणिशब्दैश्च सर्वत्र उपकल्पयेत् ।
 तस्य मध्ये न्यसेद्यन्त्रं नागदन्तमयं शुभम् ॥
 अधः कश्चिन्नवह्नु पार्श्वतो हरिदन्तिभिः ।
 शोभितं दृढवन्नेन बद्धं सूत्रेण बुद्धिमान् ॥
 तस्योर्ध्वं विन्यसेद्देव्याः पुस्तकं लिखितं शुभम् ।
 आलेख्यमपि तत्रैव पूजयेद्द्विधिना ततः ॥
 निरुदकेस्तथा पुण्यैः कृमिकौटविवर्जितैः ।
 चन्दनेन सदा तत्र भक्षणा चारु धूययेत् ॥
 धूपश्च गुग्गुलुं देयं तुल्यकागुरुमिश्रितम् ।
 दीपमालां तथा चाग्ने नैवेद्यं विविधं पुनः ॥
 खाद्यं पेयान्वितं लेह्यं चोष्यचापि निवेदयेत् ।
 पूजयेद्दिशिपालांस्तु लोकपालान् यथाक्रमम् ॥
 कन्याः स्त्रियस्तु संपूज्या मातरः कल्पयेच्च ताः ।
 पुस्तकं देवदेवीश्च विप्राणां दक्षिणां तथा ॥
 स्वशक्त्या चैव दातव्या रुपं पौरांश्च पूजयेत् ।
 तथा संपूजयेद्दत्तं लेखकं धर्मभागकम् ॥
 कृन्दोलक्षणतत्त्वज्ञं सत्कविं मधुरस्वरम् ।
 प्रणयं स्मरते अयं श्रेष्ठं पुस्तकलेखकम् ॥
 नातिशयतविच्छिन्नैर्न शृङ्खलैर्न च कर्कशैः ।
 नन्दिनागरकैर्लेख्यैर्लेखयेच्छिवपुस्तकम् ॥
 प्रारम्भे पञ्चलोकानि पुनः शान्तिस्तु कारयेत् ।
 रात्रौ जागरणं कुण्यात् सर्वोपेक्षं प्रकल्पयेत् ॥
 नटचारणनमैश्च देव्याः कथनसम्भवेः ।
 प्रत्युषे पूजयेत्लोकान्ततः सर्वं विसर्जयेत् ॥
 एकान्ते सुमनस्केन विश्रब्धेन दिने दिने ।
 निष्पाद्यं विधिनानेन स्वर्गं च शुभवासरे ॥
 ततः पूर्वोक्तविधिना पुनः पूजां प्रकल्पयेत् ।
 तथा विद्याविमानस्तु सप्तपञ्चत्रिभूमिकम् ॥
 विचित्रवस्त्रशोभाढं शुभलक्षणलक्षितम् ।
 कारयेत् सर्वतोभद्रं किङ्किणीवरकान्वितम् ॥
 दर्पणैरङ्गचन्द्रेण चण्डाचामरमण्डितम् ।
 तस्मिन्पुं सप्ततुल्यं सुगन्धं चन्दनागुरुम् ॥
 तुरुस्कं गुग्गुलुं वस्त्रं शर्करामधुमिश्रितम् ।
 पूर्ववत् पूजयेत् सर्वान् कन्यास्त्रीद्विजपौरवान् ॥
 तथा तं पुस्तकं दक्षि विन्यसेद्द्विधिपूजितम् ।
 एवं कृत्वा तथा चिन्त्या मातरः प्रीयतां मम ॥
 यस्यैव शुक्लं तच्छास्त्रं पुस्तं पुरि विकल्पयेत् ।

विद्या

तथा तपस्विनः पूज्याः सर्वशास्त्रार्थपारगाः ॥
 शिवव्रतधरा सुखा विष्णुधर्मपरायणाः ।
 महता जनसंघेन रथस्थं वाद्यवाहनेः ॥
 प्रधानैर्वापि तत्रैयं यस्य देवस्य अंशजम् ।
 सामान्यं शिवतीर्थेषु मातरो भवनेषु च ॥
 तस्मिन् पूजां तथा कृत्वा देवदेवेन शूलिना ।
 समर्पयेत् प्रणम्यैशं मातरः प्रीयतां मम ॥
 सदाध्ययनयुक्ताय विद्यादानरताय च ।
 विद्यासंग्रहयुक्ताय सर्वशास्त्रकृतायमे ॥
 तेनैव वर्तते यस्तु तस्य तं विनिवेदयेत् ।
 जगद्धिताय वै शान्तिं सन्ध्यायां वाचयेत्तथा ॥
 तेन तोयेन दातारं नृद्धिं समभिसिञ्चयेत् ।
 वरमेतु ततः शब्दसुचार्यं जगतस्तथा ॥
 एवं कृते महाकान्तिर्देशस्य नगरस्य च ॥
 अनेन विधिना यस्तु सर्ववाधाः श्रमन्ति च ॥
 अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति ।
 स भवेत् सर्वलोकानां दर्शनादघनाशनः ।
 नृतोऽपि गच्छते स्थानं ब्रह्मविष्णुमस्कृतम् ॥
 सप्त पूर्वोपरान् वंशानात्मनः सर्व एव च ।
 उद्धृत्य पापकलिलादिष्णुलोके महीयते ॥
 यावत् तत्पत्रसंख्यानमचराणि विधीयते ।
 तावत् स विष्णुलोकेषु क्रीडते विविधैः सुखैः ॥
 तदा क्षितिं समायातो देशा भक्तिरतो भवेत् ।
 समस्तभोगसम्पन्ने विद्वान् संजायते कुले ॥
 विद्यादानप्रभावेन योगशास्त्रं हृदेद्यदि ।
 आत्मवित्तानुरूपेण यः प्रयच्छति मानवः ।
 अशाक्यात् फलमाप्नोति सत्यं सत्यं न संशयः ॥
 क्षिया वानेन विधिना विद्यादानफलं लभेत्
 भर्तृर्वांशुदया दत्तं विधवा वा तसुहिष्णु ॥*॥
 विद्याधिने सदा देवं वस्त्रमभ्यङ्गभोजनम् ।
 कृत्रिका उदकं दीपं यस्मात्तेन विना नहि ॥
 लेखनीघटनं तीक्ष्णमविपत्रन्तु लेखनीम् ।
 दत्त्वा तु लभते वस्तु विद्यादानमनुत्तमम् ॥
 पुस्तकास्तरणं दत्त्वा तत्प्रमाणं सुशोभनम् ।
 विद्यादानमवाप्नोति सूत्रवन्तु बुद्धिमान् ॥
 पत्रकामासनश्चैव दण्डासनमथापि वा ।
 विद्याधारणशीलाय दत्तं भवति राख्यम् ॥
 अन्नं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे ।
 भूमिं गृहन्तु क्षेत्रन्तु खगैराख्यफलप्रदम् ॥
 यस्य भूम्यां स्थितो निव्यं विद्यादानं प्रवर्तते ।
 तस्यापि भवते स्वर्गं तत्प्रभावात्तराधिप ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरैः ।
 इह कीर्तिमवाप्नोति नृतो याति परां गतिम् ॥”
 इति देवीपुराणे विद्यादानमहाभाग्यफला-
 ध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 “दशवापीसमा कन्या भूमिदानश्च तत्समम् ।
 भूमिदानाद्दशगुणं विद्यादानं विशिष्यते ॥
 यथा सुराणां सर्वेषां रामश्च परमेश्वरः ।
 तथैव सर्वदानानां विद्यादानन्तु देहिनाम् ॥
 राजसूयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते विप्रो विद्यादानेन पुण्यवान् ॥
 सर्वशस्यसमापूर्णा सर्वरत्नोपशोभिताम् ।

विद्या

विप्राय वेदविदुषे महीं दत्त्वा शशिग्रहे ।
 यत्फलं लभते विप्रो विद्यादानेन तत् फलम् ॥
 कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत् फलम् ।
 तत् फलं समवाप्नोति पुस्तकस्य प्रदानतः ॥
 यावच्च पातकं तेन कृतं जन्मशतैरपि ।
 तत् सर्वं नाशयत्याशु विद्यादानेन भो द्विज ॥
 धर्म्मोपदेशं यः कुण्यात् शास्त्रं ज्ञात्वा तु वैष्णवे ।
 कृत्वा धरित्रीं यो दद्यात् उभयोस्तत्समं
 फलम् ॥
 विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥
 विद्या च श्रूयते लोके सर्वधर्मप्रदायिका ।
 तस्माद्द्विधा सदा देया पण्डितैर्धार्मिकैर्हिजैः ॥
 आत्मविद्याप्रदातारो ये भवन्ति सदा सुने ।
 न पुनस्तेऽपि निरयं प्रविशन्ति सुनिश्चयम् ॥
 विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्म्मशास्त्रस्य च द्विज ।
 पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥
 शास्त्रदद्याद् जगत् सर्वं सुश्रुतश्च शुभाशुभम् ।
 तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्तिके ॥
 वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्गं कल्पत्रयं वसेत् ।
 आत्मविद्याश्च यो दद्यात् तस्य संख्या न
 विद्यते ॥
 त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
 शास्त्रं कामदुधा धेनुः पृथिवी चैव शास्त्रतो ॥
 यत्किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुसहिष्णु मानवेः ।
 तदद्यश्च लभते त्वन्नदानादिशेषतः ॥
 इह लोके बहून् भोगान् सुक्तां याति शिवा-
 लयम् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ११७ अध्यायः ॥
 अथ विद्यारम्भदिनानि ।
 विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
 “संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने ।
 षष्ठीं प्रतिपदश्चैव वर्ज्ययित्वा तथाष्टमीम् ॥
 रिक्तां पञ्चदशीश्चैव सौरिभौमदिनं तथा ।
 एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भस्तु कारयेत् ॥
 पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीश्चापि सरस्वतीम् ।
 स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वाश्च विद्यां विशेषतः ॥
 नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने ।
 स्वाहेत्यनेन हरिं जिः पूजयेत् ।
 भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
 वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च ॥
 स्वाहेति ब्रह्मपुराणीयेन च जिः पूजयेत् ॥”*॥
 लिखनविधिमाह नन्दिपुराणम् ।
 “शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वारे दिनग्रहे ।
 लेखयेत् पूज्यं देवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्दनान् ॥
 पूर्वदिग्बदो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः ।
 निरोधो हस्तबाह्योश्च मसीपत्रावधारणे ॥”
 मत्स्यपुराणश्च ।
 “श्रीर्षोपेतान् सुसंपूर्णान् समश्रेणीगतान्
 समान् ।
 अक्षरान् विलिखिदुयस्तु लेखकः ॥ परः
 कृतः ॥”

नाधीधीतेत्यनुवृत्तौ मनुः ।

“रुधिरं च स्रुते गात्रात् शस्त्रेण च परीक्षते ।”
रुधिरस्रवं विना शस्त्रेण स्रुतमात्रेऽपि । दीपि-
कायाम् ।

“लघुचरशिवमूलाधोमुखत्वदृष्टौ-
शशिव च हरिवोधे मुकुजीवार्कवारे ।
उदितवति च जीवेऽकेन्द्रकोणेऽसौ-
रपठनदिनवर्षं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे ।”
मदनपारिजाते ।

“विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमौ भृगुभास्करौ ।
मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः ॥
विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्रेष्ठभीष्टार्थदायी
कर्तुं चाशुचिरमपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽथ ।
नीहारांशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे
ह्यायास्तनावपि च सुनयः कीर्तयन्त्येवमाद्याः ॥
रवेर्गोर्भोगोर्लमे तत्स्थेऽर्केऽपीन्द्रहृतः ।
गुरुर्केन्द्रोऽसौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते ॥”
दृष्टव्यतिः ।

“प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम् ।
अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाश्रीभिः प्रपूजितम् ॥”
कूर्मपुराणम् ।

“स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशु-
मानसाः ॥”

शिवधर्मे ।
“संस्कृतेः प्राकृतेर्वाक्यैः शिष्यमहुरूपतः ।
देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥”
आदिः ग्रन्थकरणादिः । * । नन्दिपुराणम् ।
“प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्यात् यतिविरामणम् ॥”
विरामणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् ॥ * ॥
“समाप्ते वाचकाभीष्टं कुर्यादेव विचक्षणः ।
सुश्रुतं सुव्रतं भूयादस्तु यास्या न नित्यदा ॥
लोकः प्रवर्ततां धर्मे राजा चास्तु सदा जयी ।
धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुश्चास्तु निरामयः ॥ * ॥
इति प्रोच्य यथायातं गन्तव्यं विभावितैः ।
शिष्यैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥
कथावस्तुप्रसङ्गेन नानायाख्यासम्भवैः ।
युक्तिभिश्च सरेदृशां चिद्देशापि स्वयंकृतैः ।
एवं दिने दिने यास्यां शृणुयान्नियतो नरः ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति नभोजने ॥”
सुत उवाच ।

“प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या
शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।
न ह्यभिसुत्यादयते शरीरे
अन्यस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥”
लिङ्गपुराणम् ।

“यो गुरुं पूजयेन्नित्यं तस्य विद्या प्रसीदति ।
तत्प्रसादेन यस्मात् प्राप्नुते सर्वसम्पदः ॥”
दुर्वासाः ।

“सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति
यः ।

अन्वारि तस्य नश्यन्ति चायुर्विद्या यशो वलम् ॥”

अधीतस्यार्थिने दानमावश्यकं तथा च श्रुतिः ।
योऽधीतार्थिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स कायं ह्य-
स्यात् श्रेयसो हारमावृणुयात् इति ॥ * ॥
तद्दानं च अध्यापनेन यावद्या विलिख्यार्पणेन
च सम्भवतीत्यतो धीमद्भिर्निबन्धः क्रियते ॥ * ॥
तथा च विष्णुपुराणम् ।

“प्राणिनामुपकाराय यदेवेह परत्र च ।
कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भवेत् ॥”
दृष्टव्यतिरपि ।

“अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलान्वितान् ।
निरामयान् यः कुरुते शास्त्राङ्गनशलाकया ॥
इह कीर्तिं राजपूजां लभते सज्जतिश्च सः ।
वाग्मायिके तु समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः ॥
धात्राक्षराणि दृष्टानि पञ्चाक्षरान्यतः पुरा ।
उपदेशानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ ॥”
एवञ्च । एकलयेनानुपदेशापि द्रोणाचार्यो गुरुः
कृतः अतो अन्यकर्तुः सुतरां गुरुत्वम् । यथा,
महाभारते ।

“अरण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् ।
तस्मिन्नाचार्यवृत्तिश्च परमामास्थितस्तदा ।
इच्छन्ते योगमातस्य परं निश्चयमागतः ॥”
शृङ्गलिखितौ ।

“न वेदमनधीतानां विद्यामधीतान्यत्र वेदाङ्ग-
स्मृतिभ्यः ॥” * ॥ अङ्गानि च ।

“शिक्षा कल्पो वाकरणं हृन्दो ज्योतिषमेव च ।
निरुक्तश्चेति चाङ्गानि वेदानां गदितानि षट् ॥”
स्मृतिस्तु धर्मेसंहितेत्यमरः ॥ * ॥ शिष्यस्य
गुरुवृत्तित्वमाह लघुहारीतः ।

“एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदेत् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्वयं यद्वत्त्वा सोऽवृणो भवेत् ॥”
नन्दिपुराणम् ।

“यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै ङ्गम् ।
अन्यस्य जनयेत् कीर्तिं गुरोः ॥ अक्षहा भवेत् ॥
विकरेच्च तथा मौढ्यादयोऽपि शास्त्रमनुत्तमम् ।
स याति नरकं घोरमन्त्रं भीमदर्शनम् ॥”
अतएव गृहस्थादीनामपि पुनरध्ययनमाह
आपस्तम्बः । यथा विद्याया न विरोधित पुनरा-
चार्यमुपेत्य साधयेदिति ॥ * ॥ विष्णुः । यश्च
विद्यामासाद्य तथा जीवेत् न च सा तस्य पर-
लोकफलप्रदा भवति यश्च विद्याया परेषां यशो
हन्तीति ॥ * ॥ देवलः ।

“इह दत्तमधीतं यद्दिनश्रुत्यनुकीर्तनात् ।
ज्ञावानुशोचनाभ्याश्च भग्नतेजो विभियते ॥
तस्मादात्मकतं पुण्यं वृथा न परिकीर्तयेत् ॥”
अनुकीर्तनं कथनम् । ज्ञावा प्रशंसा । अनु-
शोचनं धनव्ययेन पञ्चात्तापः । भग्नतेजः फल-
जनकशक्तिहीनम् । वृथा रक्षादिप्रयोजनं
विना ॥ * ॥ वैष्णवान्ते भविष्यपुराणम् ।

“उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति
द्विजान् ।
किञ्च दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विद्याचरणः, } (विद्याया वित्तः । विद्या + “तेन-
विद्याचुचुः, } वित्तचुचुपचण्यौ ।” ५। २ । २६ ।
इति चणप् चणुप् च ।) विद्याया स्थातः । इति
याकरणम् ॥

विद्यादलः, पुं, भूर्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
विद्यादाता, [ङ] त्रि, (विद्यां ददातीति । दा +
लृच् ।) विद्यादानकर्ता । यथा,—

“अन्नदाता भयत्राता पत्नीतातस्तथैव च ।
विद्यादाता जन्मदाता पञ्चैते पितरो वृणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
अपि च ।

“न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चित् गुरोः
परः ।
विद्यादातुः पुत्रदारौ तत्समौ नात्र संशयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ॥ अध्यायः ॥
विद्यादानं, क्री, (विद्याया दानम् ।) अध्यापनम् ।
पुस्तकदानम् । यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।
“विद्यादानं प्रवक्ष्यामि याथातथ्यात्तवाधुना ।
तथा देयं फलं यच्च तच्छृणुष्व वृषोत्तम ॥
पुण्येऽङ्गि शुभनक्षत्रे मङ्गले शुभवेदिकम् ।
चतुरस्रं वितानं वा कृत्वा तत्रोपलेपयेत् ॥
गोमयेनोपलिप्ते तु पुष्पप्राकरशोभिते ।
तत्र न्यस्यासनं दिवं दिव्यगन्धादिवासितम् ॥
संस्थाप्य पुस्तकं तत्र धर्मेशास्त्रस्य धीमता ।
ब्राह्मणान् वेदसंपूर्णान् हृन्दोलक्षणपारंगान् ॥
लेखयित्वा तु यत्नेन तत्समर्चं शुभाक्षरैः ।
चन्द्रसूर्योपरागे वा संक्रान्त्ययनवासरे ॥
पुण्येऽङ्गि तत् सुसंपूज्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
हृतधेन्वा युतं रत्नैर्दद्यात् गुणवते ततः ॥
शास्त्रसद्भावविदुषे वाचकेऽतिप्रियंवदे ।
तच्छास्त्रं शृणुतां नित्यं जनानां नाशयन्त्यथ ।
दातुस्तस्माद्भवत्येवं फलं तच्छृणु भूपते ॥
यत् पुण्यं सञ्जतीर्थानां विधिवद्भजतां तथा ।
तत् पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ॥
कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत् फलम् ।
तद्वाजन् सकलं लेभे धर्मेशास्त्रप्रदायकः ॥
पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा ।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति न तत् सर्वैर्महामखैः ॥
देवानामालये नित्यं धर्मेशास्त्राणि यः पुमान् ।
अध्यापयति धर्मात्मा तस्य दानफलं शृणु ॥
धनभूमिद्विराण्यानां दानेन यदवाप्यते ।
फलं तत् सकलं राजन् नित्यं कारापकस्य च ॥
योऽधीते धर्मेशास्त्राणि देवानां पुरतोऽनिशम् ।
द्विजो वीप्सुरथार्थानामेवमेवार्हति ध्रुवम् ॥
प्रातरुत्थाय यो वेदं वेदाङ्गं शास्त्रमेव वा ।
पृथिवीदानतुल्यं स्यात् फलं तस्य वृषोत्तम ॥
दानैर्योऽपि विभर्त्ता ताननीप्सुर्धर्मतत्परः ।
द्विगुणं पृथिवीदानात् फलं तस्य भवेन्नृप ॥
यो भूतं पठमानानां करोत्यनुदिनं वृष ॥
स यज्ञफलमादत्ते दानाच्छादनभोजनैः ॥
विवेको जीवितं दीर्घं धर्मेकामार्थसम्पदः ।

विद्याध

सर्वं तेन भवेदत्तं शास्त्राणां पोषणे कृते ॥
वाजपेयसहस्रस्य सन्ध्यागृहस्य यत् फलम् ।
तत् फलं समवाप्नोति विद्यादानात् संशयः ॥
तस्माद्देवायै नित्यं धर्म्मशास्त्रस्य वा श्रुतेः ।
पठनं कारयेद्वाजन् यदीच्छेद्भर्म्ममात्मनः ॥
गोभूहिरेण्यवासांसि श्रयनान्यासनानि च ।
प्रत्यहं तेन दत्तानि भवन्ति वृषसत्तम ! ॥
धर्म्माधर्म्मं न जानाति लोकोऽयं विद्याया विना ।
तस्मात् सदैव धर्म्मात्मन् विद्यादानरतो भव ॥”

इति बह्विपुराणे विद्यादाननामाध्यायः ॥
विद्यादेवी, स्त्री, (विद्याया देवी ।) जिनघोडश-
देयन्तर्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ संर-
खती च ॥

विद्याधनं, स्त्री, विद्याया अर्जितधनम् । यथा ।
विद्याधनमाह कात्यायनः ।
“उपन्यस्ते तु यत्तत्त्वं विद्याया पशुपूर्वकम् ।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् विभागे न नियोजयेत् ॥
श्रियादार्त्तव्यतः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।
स्वज्ञानशंसादादाज्ञत्वं प्राध्ययनात् यत् ॥
विद्याधनन्तु तत् प्राहुर्विभागे न प्रयोजयेत् ।
श्रित्येवपि हि धर्म्मायं मन्त्राद्यच्चाधिकं
भवेत् ॥

परं निरस्य यत्तत्त्वं विद्याया दूतपूर्वकम् ।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् न विभाज्यं दृष्टव्यम् ॥”
यदि भवान् भद्रमुपन्यस्यति तदा भवत एव
मयेतद्देयमिति पणितं यत्रोपन्यासं निक्षीर्य
लभते तत्र विभाज्यम् । श्रियादध्यापितात्
आर्त्तव्यतः यजमानादक्षिण्या लब्धं धनं न
प्रतिग्रहलब्धं वेतनरूपत्वात्तस्य । तथा यत्कि-
ञ्चिद्विद्याप्रप्ते निक्षीर्येऽपणितं यदि कश्चित्
परितोषाददाति । तथा यो हस्तिन् शास्त्रार्थे
अस्माकं संशयमपनयति तस्मै धनमिदं ददा-
मीत्युपस्थितस्य संशयमपनीय यत्तत्त्वं । तथा
वादिनोऽवाहसन्द्दे न्यायकरणार्थमागतयोः
सन्ध्याङ्गिरूपेण यत्तत्त्वं वृष्टांशादिकम् । तथा
शास्त्रादिप्रकृतज्ञानं सम्भाव्य यत् प्रतिग्रहा-
दिना लब्धम् । तथा शास्त्रज्ञानविवादे अन्य-
त्रापि यत्र कुत्रचिदन्योऽन्यज्ञानविवादे निर्जित्य
यत्तत्त्वं । तथैकस्मिन् देये बहुनामुपपन्नवे येन
प्रकृत्यात् यत्तत्त्वं । तथा श्रियादिविद्यया
चित्रकरसुवर्णकारादिभिर्यत्तत्त्वं । तथा दूते-
नापि परं निर्जित्य यत्तत्त्वं तत् सर्वमविभाज्य-
मितरेः । तस्मादयथा कथाचित् विद्याया लब्ध-
मर्जकस्यैव तत्र इतरेषामिति । प्रदर्शनायन्तु
कात्यायनेन विस्तारितमिति दायभागः ॥
नारदः ।

“कुटुम्बं विभ्रयाद्भातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि
सन् ॥”

विभ्रयादित्येकवचननिर्देशात् बहवः । यदि
विद्यामभ्यस्यतो भातुः कुटुम्बमपरो भाता
स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां संवर्द्धयति तदा

विद्यावा

तद्विद्यार्जितधने तस्याधिकारः । अश्रुतो मूर्खः ।
कल्पतरुमिताक्षरादीपकलिकासु कात्यायनः ।
“परमक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या ।
तथा लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदुच्यते ॥”
अन्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात् । अत्र
विशेषयति स एव ।
“नाविद्यानान्तु वैदोऽन देयं विद्याधनं कश्चित् ।
समविद्याधिकानास्तु देयं वैदोऽन तद्वनम् ॥”
तत्रोच्चरितविद्यापदसुभाभ्यां सम्बध्यते । तेन
समविद्याधिकविद्यानां भागो न तु न्यूनविद्या-
विद्ययोः । वैदोऽन विदुषा । पुनर्विशेषयति ।
“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा ।
श्रौर्ष्यप्राप्तस्तु यद्विदितं विभाज्यं तदृष्टव्यम् ॥”
कुले स्वकुले पितामहपितृयादिभ्यः पितृत एव
वा श्रितितविद्यानां भ्रातृणां यद्विद्याश्रौर्ष्यप्राप्तं
धनं तद्विभजनीयमिति कल्पतरुनाकरौ ।
इति दायतत्त्वम् ॥

विद्याधरः, पुं, देवयोनिविशेषः । इत्यमरः ॥ विद्यां
मन्त्रादिकं धरति पचादित्वादः । पुष्यदन्तादिः
कामरूपी खेचरः । इति भरतः ॥ (यथा,
रघुः । २ । ६० ।

“तस्मिन् चक्षुषे पातयितुः प्रजाना-
सुत्पश्यतः सिंहनिपातसुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पदृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तसुक्ता ॥”)

तस्योत्पत्त्यादियथा,—
“नेकेयं चक्षुष्यार्थं जैलौक्यमद्यरोग्यैः ।
तेषां सुत्पादितान्योन्यं महागन्धर्वनायकाः ॥
उत्पादिताः पुनस्तैर्ये विक्रान्ता युद्धदुर्म्भदाः ।
विद्याधरेऽश्वरास्ते तु खेचराः कामचारिणः ॥
हिरण्यरोमा कपिलः सुलोमा माधवस्तथा ।
इन्द्रकेतुश्च पिङ्गाङ्गो नादस्त्रैव महाबलः ॥
गण इत्येवमादिस्तु हे चान्ये वै सुलोचने ।
शिवा च सुमनाश्चैव ताभ्यामपि च विश्रवाः ॥
पुनश्चोत्पादयामास विद्या सौमनसं गणम् ।
एतैर्योऽनो ह्ययं लोको विद्याधरगणैश्चिभिः ॥
एभ्योऽनेकानि जातानि ह्यवराण्तरचारिणाम् ।
लोकेऽस्मिन् गणशक्तानि मन्त्रविद्याविचारि-
णाम् ॥

विद्याधरास्तथान्येऽपि विद्यावलसमन्विताः ॥”

इति बह्विपुराणे काश्यपीयवंशः ॥ ३ ॥

घोडशरतवन्मान्तर्गतचरभवन्यः । तस्य लक्षणं
यथा, इति मञ्जुव्याम् ।

“नार्था जह्युगं हृत्वा कराभ्यां सादयेत्
पुनः ।

कामयेन्निर्भरं कामी बन्धो विद्याधरो मतः ॥”

विद्यावान्, [त] त्रि, (विद्यास्थस्येति । विद्या +
मनुप् । मस्य वः ।) विश्वाविश्रुष्टः । विद्या-
शब्दात् वतुप्रत्ययेन विभक्तः ॥ (यथा, प्रबोध-
चन्द्रोदये । २ । ३१ ।

“विद्यावन्त्यपि कौर्त्तिमन्त्रभिः सदाचारावदा-
तान्यपि ।

विद्युच्चा

प्रोचैः पौरुषभूषणान्यपि कुलान्युद्धर्तुमीशः
चयात् ॥”)

विद्युज्जिह्वः, पुं, (विद्युदिव चक्षुषा जिह्वा यस्य ।)
राक्षसविशेषः । यथा,—

“अग्निर्केतुश्च दुर्हर्षो रश्मिर्केतुश्च वीर्यवान् ।
विद्युज्जिह्वो ह्यजिह्वश्च सूर्यश्चन्द्रश्च राक्षसः ॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६० सर्गः ॥

(स्त्री, कुमारानुचरमातृगणविशेषः । यथा,
महाभारते । ६ । ४६ । ८ ।

“मेघस्वना भोगवती सुभूष कनकावती ।
अलाताक्षी वीर्यवती विद्युज्जिह्वा च भारत ! ॥”)

विद्युज्ज्वाला, स्त्री, (विद्युत इव ज्वाला यस्याः ।)
कलिकारीदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विद्युतो
ज्वाला ।) तद्विद्युभा च ॥

विद्युत्, स्त्री, (विशेषेण द्योतते इति तच्चीला
वा । वि + द्युत् + “भाजभासेति ।” ३ । २ । ७७)
इति कृष्णः । सन्ध्या । इति मेदिनी । तै, १५५ ॥

विद्योतते या । तत्पठ्यायः । श्रम्या २ श्रतद्वदाश्

द्वादिनी ॥ ऐरावती ५ चणप्रभा ६ तद्वित् ॥

सौदामिनी ८ चक्षुषा ९ चपला १० । इत्य-
मरः ॥ वीषा ११ सौदाक्षी १२ चित्त-

मौलिका १३ सख्यः १४ अचिरप्रभा १५

सौदामिनी १६ अस्थिरा १७ मेघप्रभा १८

अश्वनिः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ चतुर्णां २०

अचिररोचिः २१ राधा २२ नीलाङ्गना २३ ।

इति जटाधरः ॥ सा चतुर्विधा । यथा,—

“अरिहनेमिपत्नीनामपत्नीनां च घोडश ।
बहुपुत्रस्य विदुषस्तस्यो विद्युतः स्मृताः ॥”

इति विष्णुपुराणे १ स्कन्धे १५ अध्यायः ॥

चतस्रो विद्युतस्तु ।

“वाताय कपिला विद्युदातपाय हि लोहिता ।
प्रीता घर्वाय विज्ञेया दुर्मिच्छायासिता भवेत् ॥”

इति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धाः । इति तट्टीका ॥

विद्युत्, त्रि, (विगता द्युत् कान्त्यस्य ।)

नियमः । इति मेदिनी । तै, १५५ ॥ (विश्रुष्टा

द्युत् दीप्तिर्यस्येति विग्रहे । विशेषेण दीप्ति-

शाली । यथा, ऋग्वेदे । १ । २३ । १२ ।

“हृस्काराद्विद्युतस्येत्यतो जाता अवन्तुनः ॥”

“हृस्कारात् दीप्तिकारात् विद्युतो विशेषेण

दीप्यमानात् ॥” इति तद्भाष्ये उायनः ॥)

विद्युत्केशः, पुं, (विद्युत इव दीप्तिशालिनः केशा

यस्य ।) राक्षसविशेषः । यथा,—

“स कालभगिनीं कान्धा भयां नाम महा-

भयाम् ।

उदावहदमेयात्मा स्वयमेव महामतिः ॥

॥ तस्यां जनयामास ह्येतौ राक्षसपुङ्गवः ।

पुत्रं पुत्रवतीं श्रेष्ठो विद्युत्केशमिति श्रुतम् ॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे ३ सर्गः ॥

विद्युत्प्रियं, स्त्री, (विद्युतः प्रियम् । तदाकर्षक-

त्वात् ।) कांक्षम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विद्युत्स्वान्, [त] त्रि, (विद्युतः सन्त्यस्मिन्निति ।

विद्युत् + मनुप् ।) विद्युद्विश्रुष्टः । विद्यु-

विद्रधिः

कृत्वा तु वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, मेघ-
दूते । ६६ ।

“विद्रुत्तन्तं ललितवनिताः सेन्द्रपापं सचिचाः
सङ्गीताय प्रहृतसुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ॥”

पुं, पञ्चतविशेषः । यथा, हरिवंशे । २२८ । ६१ ।

“विद्रुत्तान् पञ्चतः श्रीमानायत्तः श्रुतयोज-
नम् ।

विद्रुतां यत्र सम्पाता निपात्यन्ते नगोत्तमे ॥”

विद्रुत्तानां, स्त्री, अष्टाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।

यथा । “मो मो गो गो विद्रुत्तानां ।”

“वायो वल्ली विद्रुत्तानां वर्धश्रेणी शक्रापाः ।
यस्मिन्नास्ति तापोऽस्ति गोमधस्यः कणा-
मोदः ॥”

इति छन्दोमञ्जरी ।

अपि च ।

“सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या विश्रामः स्याद्देवदे-
विद्वद्भुवैर्वीणावाणि । यास्यातां वा विद्रु-
त्तानां ॥”

इति श्रुतबोधः ।

विद्रुत्तानां, [न] पुं, राक्षसविशेषः । यथा ।

विद्रुत्तानां नाम कश्चिद्राक्षसो माहेन्दरः तस्मै
रुद्रेण सौवर्णं विमानं दत्तं ततोऽर्कस्य पृष्ठतो
अमन् विमानदीपगा रात्रिं विजोपितवाम्
ततोऽर्केण निजतेजसा द्रावयित्वा तद्विमानं
पातितं तच्छ्रुत्वा कुपिते रुद्रे भयादकैः पराज-
वत् ततो रुद्रस्य क्रूरया डडगा दम्बुमानः
यतन् वाराणस्यां पतितो लोलाकनान्ना
विस्त्रातः । इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ७ अध्याय-
टीकायां श्रीधरस्वामी । अपि च ।

“धर्मस्य पुत्रो बलवान् सुवेण इति विश्रुतः ।

स विद्रुत्तानिना सार्द्धं अयुध्यत महाकपिः ॥”

इति रामायणे युद्धकाण्डे ४३ सर्गः ।

विद्रं, स्त्री, छिद्रम् । इति शब्दचक्रिका ।

विद्रधिः, पुं, रोगविशेषः । तत्पर्यायः । विदरयम् २

कृद्ग्रन्थिः २ कृद्ग्रन्थः ४ । इति राजनिघण्टुः ।

तत्र विद्रधिः संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षण-
माह ।

“लघुलक्ष्मसमेदांसि प्रदुष्यास्थिसमाश्रिताः ।

दोषाः शोथं शनैर्धोरं जनयन्मुश्रिता भृशम् ।

महामूलं रक्षावर्णं दृप्तं वाप्ययवायतम् ।

स विद्रधिरिति स्यात्तु विद्रधेः षड्विधश्च सः ॥”

अस्थिसमाश्रिता दोषा इति वक्ष्यमाणान्द्रव्य-
शोथादिद्रधेर्भेदायम् । यतो व्रणशोथे दोषा-
नामस्थिसमाश्रयनियमो नास्ति । घोरं व्रण-
शोथादायम् । आयतं दीर्घम् ॥ ३ ॥ षड्वि-
धत्वं विवृणोति ।

“पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्युदजा तथा ।

वक्ष्यामि हि तेषां लक्षणं संप्रचक्षते ॥” ॥

तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।

“अग्नौऽरुखो वा विषमो भृशमलस्यवेदनः ।

चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिव्यातसम्भवः ॥”

विषमो भ्यां चक्षुःमयः चक्षुः महान् । चिरो-

विद्रधिः

त्थानप्रपाकः । चिरो नानाविधौ उद्गमप्रपाकौ
यस्य सः ॥ ३ ॥ ऐतिकमाह ।

“पक्कोऽम्बरसङ्काशः श्यावो वा च्चरदाहवान् ।
चिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥”

शैशिकमाह ।

“शरावसदृशः पाकः शीतस्निग्धोऽप्यवेदनः ।

चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः श्लेष्मसम्भवः ।

तनुपीतचित्ताश्चैवामासावाः क्रमशो मताः ॥”

साम्निपातिकमाह ।

“नानावर्णरजः श्यावो घाटालो विषमो महान् ।

विषमं पच्यते वापि विद्रधिः साम्निपातिकः ॥”

नाना अनेकविधाः । वर्णाः कण्ठरक्तपाकुरुपाः ।

रजः तोददाहककुदिरुपाः । श्यावाः तनु-

शीतचित्ता यस्य । घाटालः घाटा लकाटिका-

स्यास्ति इति घाटालः । अत्युष्णताय इत्यर्थः ।

विषमः निम्नोन्नतः । विषमं पच्यते चापि

चिराचिरगम्भीरोत्तानोर्द्धाद्विभेदेन विषमं यथा

स्यात्तथा पच्यते ॥ ३ ॥ अभिघातजस्याग्नौः

संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“तेस्तेभ्यैरभिहिते क्षते वाप्यकारिणः ।

क्षतोष्ण वायुविहृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ।

ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।

आगन्तुविद्रधिर्यस्य पित्तविद्रधिलक्षणः ॥”

तेस्तेभ्यैः काष्ठलोष्टपावाद्यादिभिर्हृते यथा

रक्तश्यावो न भवति तथाभिहिते क्षते क्षते वा ।

अथवा खड्गशूलदिभिः क्षते यथा रक्तश्यावो

भवति तथा क्षते क्षते क्षतोष्ण अत्र क्षतशब्देन

हृतमात्रमुच्यते । तेनाभिहितक्षतयोरप्युष्णवायु-

विहृतः । अभिहितः अभिघातात् क्षते रक्त-

क्षयात् कुपितेन वायुना प्रवृत्तः ईरयेत् कोप-

येत् ॥ ३ ॥ रक्तजमाह ।

“कण्ठस्फोटोदतः श्यावस्तीव्रदाहज्वराज्वरः ।

पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥” ॥

अभिघातविशेषेण लिङ्गविशेषं बोधयितुमाभ्य-

न्तरान् विद्रधीनाह ।

“आभ्यन्तरानतस्तु विद्रधीन् परिचक्षते ।

गुर्वसात्मविद्रधान्मुष्णशकान्नभोजनात् ।

अतिसखीययायामवेगाघातविदाहभिः ।

पृथक् सम्भूय ॥ दोषाः कुपिता गुल्मरूपि-

यम् ॥

वल्लीकवत् समुद्रमन्तः कुर्वन्ति विद्रधम् ।

गुदे वक्षिस्तुले नाभ्यां कुक्षौ वक्ष्ययोस्तथा ॥

कुक्षयोः शीघ्रं यक्षति हृदि ॥ क्षीणि वाप्यय ।

येषां चिद्वा नि जायीयात् बाह्यविद्रधिलक्षणेः ।

सम्भूय वा मिलित्वा ॥ समुद्रं तदुन्नतम् ॥” ॥

स्थानविशेषेण रूपविशेषमाह ।

“गुदे वातनिरोधस्तु वस्ती कण्ठाव्यन्तता ।

नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मासतकोपनम् ।

कटीपृष्ठयक्ष्मीमो वक्ष्योती च विद्रधौ ।

कुक्षयोः पार्श्वकोपः शीघ्रः आसनिरोधनम् ।

सर्वाङ्गप्रयक्ष्मीमो हृदि वाप्यय जायते ।

नासो यक्षति हिक्का च क्षीणि वेपीयते पयः ॥”

विद्रधिः

सावमार्गमाह ।

“नाभेरपरिजाः पक्का यान्त्वर्द्धमितरे तथः ।

अधः सुतेषु जीवेत् सुतेषुर्द्धं न जीवति ॥”

नाभेरपरिजा युक्तादिजाताः । यान्ति सवन्ति

ऊर्द्धसुखात् । इतरे वक्ष्यादिजाः । अधः

गुदात् । नाभिरक्ष्माभ्यां मार्गाभ्याम् । तथा

च हारीतः ।

“ऊर्द्धप्रभिन्नेषु सुखान्नराणां

प्रवर्ततेऽष्टकश्चित्तो हि पूयः ।

अधःप्रभिन्नेषु तु पायुमार्गाद्-

द्वाभ्यां प्रवृत्तिस्त्रिह नाभिषेधु ॥” ॥

साध्यादिकमाह ।

“अधःसुतेषु जीवेत् सुतेषुर्द्धं न जीवति ।

हृन्नाभिवक्षिण्याये तेषु भिन्नेषु बाह्यतः ।

जीवेत् कदाचित् पुरवो नेतरेषु कदाचन ॥”

हृन्नाभिवक्षिण्याये शीघ्रलोमादिजातेषु ।

बाह्यतः श्लेष्मवेद्ययापारेण भिन्नेषु पुरवः

कदाचित् जीवेत् । इतरेषु हृन्नाभिवक्षिण्याये

तथा भिन्नेषु न जीवेत् । हृदादीनां मर्मत्वात् ।

अतएव भोजः ।

“असाध्यो मर्मजो ज्ञेयः पक्कोऽपक्वश्च विद्रधिः ।

सन्निपातोत्थितोऽप्येवं पक्व एव हि वक्षिजः ॥

हृन्ना नाभेरघोषश्च साध्या मर्मसमीपतः ।

अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरि नाभितः ॥

आभ्यां बहुनिष्पन्दं हृदि हिक्काटुधान्वितम् ।

रजान्वासवमायुक्तं विद्रधिनार्थवेन्नरम् ॥” ॥

बाह्यविद्रधीनां साध्यासाध्यत्वमाह ।

“बाध्या विद्रधयः पक्व विवर्ज्यः साम्निपातिकः ।

आमं पक्वं विद्रधत्वं तेषां शोथवदादिषु ॥”

शोथवत् वक्ष्यमाणव्रणशोथवत् ॥ ३ ॥

अथ विद्रधेचिकित्सा ।

“जलौकापातनं शूलं सर्वस्निग्धपि विद्रधौ ।

नदुन्निरेको लघ्वन्नं खेदः पित्तोत्तरं विना ॥

अपक्वविद्रधौ युक्ताद्द्रव्यशोथवदौघघम् ।

वातज्वलकक्कोष्ठा वसाते लघुताम्विते ॥

सुखीणो वृक्षलो लेपः प्रयोण्यो वातविद्रधौ ।

यवगोधूमसुत्रेण पिष्टेराप्येन लेपयेत् ॥

विषीयते क्षयेनैव क्षयिपक्वस्तु विद्रधिः ।

पैत्तिकं विद्रधिं वैद्यः प्रदिश्यात् सर्पिषा युतैः ।

पयस्योष्ठीरमधुकचन्दैर्दुग्धपेषितैः ॥

पयस्थानेकार्यत्वात् ॥ ३ ॥ क्षीरकाकोली गुणा-

धिकत्वात् । तस्या अजामे अन्नगन्धा आद्या ।

“पक्ववल्कलकक्कोष्ठा वृत्तमिन्नेन लेपयेत् ।

पिष्टेना चिप्लकायां चिप्लकल्लोचसंयुतम् ॥

इहिकाधिकतालोहकीर्णोऽग्न्युत्ता सह ।

नृजैः सुखीणैर्लेपेन खेदयेत् क्षयविद्रधम् ॥

दृष्टमूलकषायैश्च सक्तेनैव हृतेन च ।

शोथं व्रणं वा कीर्णं समुक्तं परिचिचयेत् ॥

पित्तविद्रधिवत् सर्वाः क्रिया निरवशेषतः ।

विद्रधौ कुक्षलः कुक्ष्यात् रक्ताङ्गस्तु निमित्तयोः ।

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाविश्रामधुकमेरिकैः ।

क्षीरेण विद्रधौ लेपो रक्ताङ्गस्तु निमित्तके ॥

लवणाजाली विशाला च धामार्गवफलं तथा ।
पीतं ह्येते निहन्त्यासु विद्वधीन् कोष्ठसम्भवान् ॥”
धामार्गवफलं कोषातकीफलम् ।

“श्वेतवर्णाभुवो मूलं मूलं वरुणकस्य च ।
जलेन कथितं पीतमन्तर्विद्वधित् परम् ॥
गायत्रीविफलानिम्बकटुका मधुकं समम् ।
त्रिवृत्पटोलमूलाभ्यां चत्वारोऽंशाः पृथक्
पृथक् ॥

मसूरात्रिस्तुवान् दद्यात् एव काथो घृताज्जयेत् ।
विद्वधिगुल्मवीसर्पदाहमोहज्वरापहः ।
लम्बुर्च्छाच्छेदिहृद्रोगपित्तासृक्कुष्ठकामलाः ॥”
वाग्भटात् ।

“शिशुमूलं जले धौतं पिष्टं वस्त्रेण गालयेत् ।
तद्रसं मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्विद्वधिं नरः ॥
शोभाञ्जनकनिर्यूहो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ।
हन्त्यन्तर्विद्वधिं जन्तोः प्रातः प्रातर्निवेदितः ॥”
निर्यूहः कायः । इति विद्वध्याधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥

विद्वधिनाशनः, पुं, (विद्वधिं रोगविशेषं नाशय-
तीति । नश + णिच् + ल्युः ।) शोभाञ्जन-
वृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विद्वधः, पुं, (विद्वधमिति । वि + ड + “ऋदो-
रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) पलायनम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १०६ । ३८ ।
“तेः शरैस्त्व सैन्यस्य विद्वधः सुमहानभूत् ॥”)
बुद्धिः । इति मेदिनी । वे, ५१ ॥ निन्दा । इति
शब्दरत्नावली ॥ चरणम् । इति केचित् ॥
(विनाशः । यथा, दृष्टव्यं संहितायाम् । ३४ । १३ ।

“भौमे कुमारवलपति-
सैन्यानां विद्वधोऽग्निसंभयम् ॥”)

विद्वधः, पुं, विद्वधः । विपूर्वबुधधातोर्वन्प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

विद्वधितं, त्रि, (वि + ड + णिच् + क्तः ।) पला-
यितम् । यथा,—

“विद्वधिते भूतगणे त्वरस्तु त्रिशिराभ्ययात् ॥”
इति श्रीभागवते वाणयुद्धम् ॥

विद्वतः, त्रि, (वि + ड + क्तः ।) प्राप्तद्रवीभाव-
घृतादिः । तत्पर्यायः । विलीनः २ इतः ३ ।
इत्यमरः ॥ पलायितश्च ॥ (यथा, रघुः । ११ । ४४ ।

“विद्वतक्रतुस्तुमानुसारिणं
येन वाणमसृजत् वृषध्वजः ॥”

पीडितः । यथा, मनुः । ७ । ३ ।

“अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्वते भयात् ।
रत्नार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥”)
विद्वमः, पुं, (विशिष्टो इमः । यद्वा, विशिष्टो
द्वृत्तचोऽस्यस्येति । “लुट्भ्यां मः ।” ५ । २ ।
१०८ । इति मः ।) प्रवालः । (यथा, ऋतु-
संहारे । ६ । १७ ।

“आमूलतो विद्वमरागतान्त्राः
सपक्षवं पुष्पचयं दधानाः ।
कुर्वन्त्यशोका हृदयं सशोकं
निरीक्ष्यमाणा नवयौवनानाम् ॥”)

रत्नवृत्तः । इति मेदिनी । मे, ५३ ॥ (यथा,
रघुः । १३ । १२ ।

“तवाधरसर्द्धिषु विद्वमेधु
पर्यस्तमेतत् सहस्रोर्मिवेगात् ।
ऊर्ध्वङ्कुरप्रोतमुखं कथञ्चित्
केशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥”)

विद्वमलता, स्त्री, (विद्वम इव लता ।) नलीनाम-
गन्धद्रवम् । इत्यमरः ॥

विद्वमलतिका, स्त्री, (विद्वमलता । स्त्री कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) नलिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विद्वत्कल्पः, त्रि, (विद्वत् + कल्पः ।) ईषदूनो
विद्वान् । इति सुम्बबोधयाकरणम् ॥

विद्वत्तमः, त्रि, (विद्वत् + तमः ।) अयमेवामति-
शयेन विद्वान् । इति याकरणम् ॥

विद्वत्तरः, त्रि, (विद्वत् + तरः ।) अयमनयोरति-
शयेन विद्वान् । इति याकरणम् ॥

विद्वद्देशीयः, त्रि, (ईषदूनो विद्वान् । विद्वत् +
देशीयर् ।) विद्वत्कल्पः । इति याकरणम् ॥

विद्वद्देश्यः, त्रि, (ईषदूनो विद्वान् । विद्वत् +
देश्यः ।) विद्वत्कल्पः । इति सुम्बबोधयाकर-
णम् ॥

विद्वान्, [सु] त्रि, (वेत्तीति । विद् + श्रुट् । “विदेः
शतुर्वसुः ।” ७ । १ । ३६ । इति शतुर्वसुरादेशः ।)
आत्मवित् । प्राप्तः । पण्डितः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनुः । १ । ६७ ।

“ब्राह्मणेषु तु विद्वान्सो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥”)

विद्विषः, पुं, (विशेषेण द्वेष्टीति । वि + द्विष् +
इगुपधेति कः ।) शत्रुः । विद्वेषके, त्रि ।
विपूर्वबुधधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विद्वेषः, पुं, (वि + द्विष् + घञ् ।) शत्रुता । तत्-
पर्यायः । वैरम् २ विरोधः ३ । इत्यमरः ॥

अनुशयः ॥ द्वेषः ५ सप्तच्छयः ६ वैरत्वम् ७ ।
इति जटाधरः ॥ द्वेषणम् ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६०२ ।

“सुभग स्वभवनभित्तौ भवता संमर्दं पीडिता
सुतनुः ।

सा पीडयेव जीवति दधती वेद्येषु विद्वेषम् ॥”)
विद्वेषकः, त्रि, विद्वेष्टा । द्वेषकर्ता । विरोधकः ।

वैरी । विद्वेष्टीति विपूर्वबुधधातोर्लृक(लुट्)
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
७३ । १४ ।

“न मित्रघृन्ने कृतिकः कृतघ्नः
शठोऽनुघर्षमेविद्वेषकश्च ॥”)

विद्वेषणं, स्त्री, विद्वेषः । विपूर्वबुधधातोर्लृक(लुट्)
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६५ । ३ ।

“विद्वेषणं परमं जीवलोके
कुर्वन्तः पार्थिव याचमानाः ।
तत्त्वां पृच्छामि कथयन्तु राजन्
दद्याद्भवान् दयितश्च मेऽद्य ॥”)

अभिचारकर्मविशेषः । तस्य विहितदिनादि
यथा,—

“सूर्योदयं समारभ्य घटिकादशकं क्रमात् ।
ऋतवः स्युर्वसन्ताद्या अहोरात्रं दिने दिने ॥
वसन्तग्रीष्मवर्षाश्च शरद्धेमन्तशैशिराः ।
हेमन्तः शान्तिके प्रोक्तो वसन्तो वश्यकर्मणि ॥
शिशिरः सत्तमने द्वयो विद्वेषे ग्रीष्म ईरितः ।
पौर्णमासी मन्दभातयुक्ता विद्वेषकर्मणि ॥
वश्यं पूर्वार्द्धे मध्याह्ने विद्वेषोच्चाटनं तथा ।
शान्तिपुष्टौ दिनस्यान्ते सन्ध्याकाले च मारणम् ॥
कुण्याच्च स्तम्भनं कार्यं हर्ष्यचतुर्विधोदये ।
द्वेषोच्चाटादिकं कर्म कुलीरे वा तुलोदये ॥”
भूतोदयनियममाह ।

“जलं शान्तिविधौ शूलं वश्ये वह्निर्द्वेष्टीरितः ।
स्तम्भने पृथिवी शस्ता विद्वेषे व्योम कीर्ति-
तम् ॥”

दिङ्नियममाह ।

“याम्ये रक्षसि विद्वेषं शान्तिं वारुणवायवे ॥”
नक्षत्रनियममाह ।

“विद्वेषोच्चाटनं वह्निवायुयोगे च कारयेत् ॥”

अथ विद्वेषणं वश्ये मिथो विद्वेषणं रिपोः ।
करणीयं मद्देशानि । यदुक्तं मालिनीमते ॥
अन्योन्ययुद्धसंस्मरुषितौ समरे युतौ ।

तदीयनखरोद्धीनधूलिमादाय साधकः ॥
धूलिना तेन विद्वेषस्ताडनादभिजायते ॥ * ॥

परस्परं रिपोर्वैरं मित्रेण सह निश्चितम् ।
महिषाश्वपुरीषाभ्यां गोमूत्रेण समाजिखेत् ॥

यस्य नाम तयोः शीघ्रं विद्वेषश्च परस्परम् ।
रक्तेन महिषाश्वेन शशशानवच्छके लिखेत् ॥

यस्य नाम भवेत्तस्य काकपक्षेण लिखितम् ।
वेष्टयेत् द्विजचाण्डालकेशैरेकतरेस्ततः ॥

मर्ते आमशरावन्तु पिष्टकाननमध्यतः ।
घट्कोणचक्रमध्ये तु रिपोर्नामसमन्वितम् ॥

मन्त्रराजं प्रवक्ष्यामि महाभैरवसंज्ञकम् ।
ॐ नमो महाभैरवाय रुद्ररूपाय शशशान-
वासिने असुकासकयोर्विद्वेषं कुरु कुरु कुरु
सुखं हुं हुं फट् ।

एतन्मन्त्रं लिखेत्तत्र विद्वेषो जायते ध्रुवम् ॥”

इति षट्कर्मदीपिका ॥

(विशेषेण द्वेष्टीति । वि + द्विष् + ल्युः । विद्वे-
षके, त्रि । यथा, हरिवंशे । २८ । ३० ।

“नास्ति-वाद्यार्थशास्त्रं हि धर्मेविद्वेषणं परम् ॥”

तथा च महाभारते । १३ । १२६ । २ ।

“ब्राह्मणानां परीवादो मम विद्वेषणं महत् ।
ब्राह्मणैः पूजितैर्निर्वृतं पूजितोऽहं न संशयः ॥”)

विद्वेष(वि)णी, स्त्री, स्त्रीविशेषः । यथा,—

“विद्वेषणी तु या कन्या भृकुटीकुटिलानना ।
तस्या हौ तनयावास्तामथकारप्रकाशकौ ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवंशोत्पत्तिः ॥

विद्वेषी, [न] त्रि, (विशेषेण द्वेष्टीति । वि + द्विष्
+ णिनिः ।) यद्वा, विद्वेषशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्य-
येन निष्पन्नः । विद्वेषविशिष्टः । वैरी । (यथा,

विधवा

महाभारते । १३ । १४५ । ५८ ।
 “अपरे स्वल्पविज्ञाना धर्मेविहेमिणो नराः ।
 ब्राह्मणान् वेदविदुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ॥”
 विध, प्र विधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) विधिविधानम् । प्र, विधति
 वेधा जगत् । अनेकार्थत्वात् द्विकरणेऽप्ययम् ।
 विधितच्छ्रितौ विधे । इत्यमरः ॥ कर्णवेधः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 विधः, पुं, (विध्यते क्रियते इति । विध+घञर्थे
 कः ।) विमानम् । हस्त्यम् । प्रकारः । वेध-
 नम् । ऋद्धिः । इति भरतधृतभसाजयौ ॥
 विधवनं, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वधूधातोर्भावे अनट्
 (लुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विधवा, स्त्री, (विगतो धवो भर्ता यस्याः ।) नृत्त-
 भर्तृका । तत्पर्यायः । विन्धस्ता २ । इत्यमरः ॥
 जालिकी इ रखा ४ यतिनी ५ यतिः ६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे १०।४०।२।
 “को वां शयुत्रा विधवे देवरं
 मयं न योषा कुरुते सधस्य आ ॥”)
 तस्याः कर्तव्याकर्तव्यानि यथा । विष्णुः ।
 “नृतेभर्तारि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा इति ।”
 ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जनं ताम्बूलादिवर्जनञ्च ।
 यथा, प्रचेताः ।
 “ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्थपात्रे च भोजनम् ।
 यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥”
 अभ्यञ्जनं आयुर्वेदोक्तं पारिभाषिकम् । स्मृतिः ।
 “एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।
 पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥
 गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तथा पुनः ।
 तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुश्रतिलोदकेः ॥”
 एतत्तु तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभाव इति मदनपारि-
 जातः ॥
 “वेशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चेत् ।
 स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं सङ्गः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 अपि च ।
 “ब्राह्मणी पतिहीना या भवेन्निकाभिनी सदा ।
 एकभक्ता दिनानि सा हविष्यान्नरता सदा ॥
 न घते हिववस्त्रञ्च गन्धद्रव्यं सुतेजकम् ।
 सजश्च सन्दनञ्चैव शङ्खसिन्दूरभूषणम् ॥
 मलिनवस्त्रा स्त्रान्नित्यं नारायणं स्मरेत् ।
 नारायणस्य सेवाञ्च कुरुते नित्यमेव च ॥
 तन्नामोच्चारणं श्रमत् कुरुतेऽनन्यभक्तितः ।
 पुत्रतुल्यञ्च पुरुषं सदा पश्यति धर्मतः ॥
 मिष्टान्नं न च सुङ्कते सा न कुर्वाद्भिभवं व्रजम् ।
 एकादश्यां ॥ भोक्तव्यं कृष्णजम्माष्टमीदिने ॥
 श्रीरामस्य नवम्याञ्च शिवरात्रौ पवित्रया ।
 अक्षोरायाञ्च प्रेतायां चन्द्रसूर्योपरागयोः ॥
 भेष्टद्रव्यं परिहृष्यं भुज्यते परमेव च ।
 ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 सन्नाशिनाञ्च गोमांसं सुरातुल्यं श्रुतौ श्रुतम् ॥
 रक्तशार्कं मसूरञ्च जम्बीरं पर्यमेव च ।

विधवा

अजायुर्वर्त्तलाकारा वर्त्तनीया च तेरपि ॥
 पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ।
 यान् आरोहणं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत् ॥
 न कुर्यात् केशसंस्कारं गात्रसंस्कारमेव च ।
 केशवेणीजटासूत्रं तत्तत्तैर्यं तीर्थकं विना ॥
 तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत न हि पश्यति दर्पणम् ।
 सुखञ्च परपुंसाञ्च यात्रा नृत्वं महीत्यवम् ॥
 नर्तकं गायनञ्चैव सुवेशं पुरुषं शुभम् ॥”
 इति ब्रह्मवेवर्त्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे २ अध्यायः ॥
 (विधवायास्तु पत्यन्तर-गृहणं निषिद्धं न
 तद्विवाहशब्दवाच्यञ्च । तत्तु विशेषतो विचा-
 रेण ग्रन्थवित्प्रतिभेदेदतस्तद्गीतः केवलं कति-
 पयानि वचनान्युद्धृत्य दर्शयामि तानि
 सुधीर्भविष्यारणीयानीति । तत्र याज्ञवल्क्यः ।
 “अविज्जुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियसुदहेत् ।
 अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥”
 अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरा-
 परिगृहीताम् ॥ यासः । २ । ३ ।
 “सवर्णामसमानार्थाममाटपित्मोत्रजाम् ।
 अनन्यपूर्विकां लक्ष्मीं शुभलक्षणसंयुताम् ॥”
 गोतमः । ४ । १ ।
 “गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देतानन्यपूर्विका-
 काम् ॥”
 वशिष्ठः । ८ । १ ।
 “गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणाशुजातः
 स्नात्वा असमानार्थां असृष्टमैथुनां भार्यां
 विन्देत् ॥” हारीतः । ४ । १ ।
 “असमानार्थगोत्रां हि कन्यां सभ्रातृकां शुभाम् ।
 सर्वावयवसम्पन्नां सुहृतासुदहेतरः ॥”
 पारस्करगृह्यसूत्रम् ।
 “अग्निसुपषाद्य कुमार्याः पाणिं गृहीयात्
 त्रिषु त्रिषूतरादिषु ॥”
 कन्याशब्दार्थः कथ्यते । “कन्या कुमारी” इत्य-
 मरः । “कन्यापदस्यादत्तस्त्रीमात्रवचनेन ।”
 इत्यादि दायभागटीकायां आचार्यसूडा-
 मलिः । “कन्यापदस्यापरिणीतामात्रवचनात् ॥”
 इति रघुनन्दनः ॥ “अनूपात्वेन कन्यापदस्य
 सपत्नीकन्या बोधकतया असुखत्वप्रसक्तेः तदपे-
 योव कन्यापदस्य शक्तेः ॥” इति श्रीकृष्णतर्का-
 लङ्कारः । पूर्वोक्तेर्वचनेः कुमारीणामेव परि-
 णये विवाहशब्दवाच्यत्वं नतूपायम् ॥
 मनुः । ५ । १५१—१५२ ।
 “यस्मै दद्यात् पिता त्वेनां भ्राता वाशुमते पितुः ।
 तं शुश्रूषेत जीवनं संस्थितञ्च न लङ्घयेत् ॥
 मङ्गलार्थं स्वस्वयनं यज्ञस्तासां प्रजापतेः ।
 प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥”
 तत्रैव । १६०—१६३ ।
 “नृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं अवस्थिता ।
 गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।
 अपत्यलोभात् या तु स्त्री भर्तारमतिवर्त्तते ।
 सेहनिन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥
 नान्योत्पन्ना प्रजास्त्रीश्च न चाप्यस्य परियहे ।

विधवा

न द्वितीयञ्च साध्वीनां कचिद्भर्तापदिश्यते ॥
 पतिं हित्वापहृतं स्वसुतकृतं या निधेवते ।
 निन्दैव सा भवेन्नोके परपूर्वेति चोच्यते ॥”
 लघुहारीतः ।
 “सगोत्राद् भक्ष्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।
 पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥”
 मनुः । ६ । ४७ ।
 “सहदंष्ट्रो निपतति सङ्गत्कन्या प्रदीयते ।
 सहदाहुर्ददानीति त्रीण्येतानि सतां सङ्गत ॥”
 तत्रैव । ५६—६५ ।
 “देवरादा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सन्त्यक्निशुक्तया ।
 प्रजेष्ठिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥
 विधवायां नियुक्तस्तु वृताक्तो वाग्यतो निश्चिः ।
 एकसुतपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ।
 द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥
 अनिर्वृतं नियोगार्थं प्रयतो धर्मतत्त्वयोः ॥
 विधवायां नियोगार्थं निर्वृते तु यथाविधि ।
 गुरुवच्च सुधावच्च वर्त्तयतां परस्परम् ॥
 नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तयतास्तु कामतः ।
 तावुभौ पतितौ स्यातां सुधाग-गुरुतत्त्वगौ ॥
 नान्यस्मिन् विधवा नारी नियुक्तया द्विजा-
 तिभिः ।
 अन्यस्मिन् हि नियुज्जाना धर्म्मं हन्युः सना-
 तनम् ॥
 नोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कौर्त्तते कचित् ।
 न विवाहविधायुक्तं विधवावेदनं कचित् ॥”
 “न च विवाहविधायकशास्त्रे अन्येन पुरुषेण
 सह पुनर्विवाह उक्तः ॥” इति कुल्लूकः ॥
 तत्रैव । ६८—७० ।
 “ततः प्रवृत्ति यो मोहात् प्रमीतपतिर्कां स्त्रियम् ।
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
 यस्या स्त्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधनेन निजो विन्देत् देवरः ॥
 यथाविधभिगम्येनां शुक्रवस्त्रां शुचिजलाम् ।
 मिथोभजेदाप्रसवात् सङ्गतं सङ्गतादृतौ ॥”
 “आगर्भग्रहणात् सकृद्गमनोपदेशाच्च यस्मै
 वाग्दत्ता तस्यैवापत्यं भवति ॥” इति कुल्लूक-
 भट्टः । तत्रैव । ७१ ।
 “न हत्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विषयः ।
 हत्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुत्रवावृतम् ॥”
 तत्रैव । ७६ ।
 “उत्कर्त्तं पतितं स्त्रीवमबीजं पापरोमिषम् ।
 न त्यागोऽस्ति दिवन्त्याञ्च न च दायोपवर्त्तनम् ॥”
 तत्रैव । ८७ ।
 “कन्यायां दत्तशुल्कायां स्त्रियते यदिशुल्कदः ।
 देवराय प्रदातव्या यदि कन्याशुभमते ॥”
 आश्वलायनगृह्यसूत्रम् । ४ । २ । २१ ।
 तासुत्यापयेत् देवरः पतिस्थानीयः अन्तोवासी
 जरहासः । उदीर्घ्वनार्थं च जीवलीकम् ॥
 अथ पत्नीसुत्यापयेत् कः देवरः पतिस्थानीयः
 पतिस्थानीय इत्युच्यते । अनेन ज्ञायते
 पतिकर्तृकं कर्म्म पुंसववादि पत्यसम्भवे देवरः

विधवा

कुर्यात् । अन्नेवासी शिष्यः स वा यो बहुकालं
दास्यं कृत्वा दृष्टोभूतः स वा ॥ १० ॥ पराशरः ।
१०।२५—२६ ।

“ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेत् आधानं नैव कारयेत् ।
अनुजातस्तु कुर्वीत श्रद्धां वचनं यथा ॥
नष्टे नष्टे प्रज्जिते ज्ञीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥”
पराशरः । १०।२५—३७ ।

“वन्द्यादेव या सुक्ता हत्वा वहावलाद्-
भयात् ।

हत्वा सान्तपनं कृच्छं शुभेत् पराशरो-
भवीत् ॥

सङ्गुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।
प्राजापत्येन शुद्धीत ऋतुप्रसवणेन तु ॥
पतत्यहं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।
पतिताहंशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥
गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छं सान्तपनं चरेत् ।
गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥
एकराजोपवासश्च कृच्छं सान्तपनं स्मृतम् ।
जारेण जनयेद्गर्भं गते तत्कृते नष्टे पतौ ॥
तां त्यजेदपरे रात्रि पतितां पापकारिणीम् ।
ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥
सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः ।
कामान्मोहाद् यदा गच्छेत् तत्का वन्तु सुतान्
पतिम् ॥

सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः ।
दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
दशाहं न त्यजेन्नारी त्यजेन्नष्टश्रुता तथा ।
भर्ता चैव चरेत्कृच्छं कृच्छाहं चैव बान्धवाः ॥
तेषां सुक्ता च पीत्वा च अष्टोरात्रेण युज्यते ।
ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ॥
गत्वा पुंसां श्रतं याति त्यजेयुक्तान् गोत्रिणः ।
पुंसो यदि गृहं गच्छेत् तद्गृहं गृहं भवेत् ॥
पितृमातृगृहं यस्य जारस्येव तु तद्गृहम् ।
उल्लिख्य तद्गृहं पश्चात् पञ्चगव्येन शुद्धीत ॥”
उद्धारद्वयम् । उद्धारतत्त्वे ।

“सुतद्रयाजालोकारः कमलकुविधारणम् ।
दिवा नामसवर्णासु कन्यासुपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्नैधुपर्के पशोर्वधः ।
मांसदानं तथा आह्वे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधान्मेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
इमान् धर्मान् कलिगुणे वर्ष्मणानाहुर्मनीषिणः ॥”
हेमाद्रिपराशरभाष्ययोरादित्यपुराणम् ।
“दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणश्च कमण्डलोः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्हता कन्या प्रदीयते ॥
कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।
आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धे निहिंसनम् ॥
वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिदेशितः ।
उत्तस्त्राध्यायसाक्षेपमघसङ्कोचनन्तथा ॥
प्रायश्चित्तविधानश्च विप्राणां मर्यादितकम् ॥

३८६

विधवा

संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः ॥
दत्तौरसेतरेषां पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
श्रद्धेयु दासगोपालकुलमित्रार्हश्रीरिणाम् ॥
भोष्यान्नता रुह्यन्त्य तीर्थसेवातिदूरतः ।
ब्राह्मणादिषु श्रद्धां प्रकृतादिक्रियापि च ॥
भूमिमिमरणश्चैव दृष्टादिमरणं तथा ।
एतानि लोकागुप्यं कलेरादौ महात्मभिः ॥
निर्वर्तितानि कर्माणि खवस्थापूर्वकं बुधैः ।
समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्वेत् ॥”
याज्ञवल्क्यः । १।१५ ।
“सक्तत् प्रदीयते कन्या हरंस्तौ चौरदृष्टभाक् ।
दत्तामपि हरेत् कन्यां श्रेयाश्चेद्भार्यावचेत् ॥”
गोतमः ।
“प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥”
वशिष्ठः ।
“कुलशीलविहीनस्य वहादिपतितस्य च ।
अपस्कारविधर्मस्य रोगिणां वेशधारिणाम् ।
दत्तामपि हरेत्कन्यां समोन्नोदां तथैव च ॥”
वशिष्ठः उद्धारतत्त्वे ।
“अङ्गिर्वाणा प्रदत्तायां न्रियेतोर्द्धं वरी यदि ।
नच मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारौ पितुरेव वा ॥”
उद्धारतत्त्वे । यमः ।
“नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।
पाणियहणसंस्कारात् पतितं वस्त्रे पदे ॥”
उद्धारतत्त्वे कात्यायनः ।
“अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनुदायान् तत्र वै ।
वरागमश्च सर्वेषां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥”
नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह नचाप्यन्यपरिग्रहे ।
न द्वितीयश्च साधूनां कचिद्गर्तोपदिश्यते ॥
यमिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्दितम् ।
शृङ्गालयोर्नि प्राप्नोति पापरोगे च पीयते ॥”
नारदसंहिता ।
“अज्ञातदोषेणोदाया निर्दोषा नान्यमाश्रिता ।
वन्तुभिः सा नियोक्तया निजैः स्वयमाश्रयेत् ॥
नष्टे नष्टे प्रज्जिते ज्ञीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥
अष्टौ वर्षाण्यपेक्षेत ब्राह्मणी प्रोषितं पतिम् ।
अप्रकृता च या नारी परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥
अत्रिया वट् समास्तिष्ठेत् अप्रकृता समा-
श्रयम् ।
वैश्या प्रकृता चत्वारि द्वे वर्षे इतरा वसेत् ॥
न शूद्रायाः स्तुतः कालः एव प्रोषितयोषि-
ताम् ।
जीवति श्रयमात्रे तु स्यादेव द्विगुणो विधिः ॥
अतोऽन्यगमने स्त्रीणां एव दोषो न विद्यते ॥”
ऋग्वेदे । १०।४०।२ ।

“को वां श्रुत्वा विधवेव देवरम् ॥”

“तत्र दृष्टान्तं दर्शयति श्रुत्वा श्रयने विधवेव
यथा स्तभर्तृका नारी देवरं भर्तृभारं अभि-
मुखीकरोति ॥” “तथाच यास्यः कचिद्वाचौ
भवथः ॥ दिवा कामिप्राप्तिं कुरुथः क वसथः
को वां श्रयने विधवेव देवरं देवरः कस्माद्वितीयो

विधाता

वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति विधव-
नाडा विधावनाहेति चर्म्मभिरा अपिवा धव
इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद्विधवा देवरो
दोयतिकर्म्म मर्थो मनुष्यो मरणधर्म्मो बोधा
यौतेराकुरुते सहस्थाने इति ॥” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥

एतेन पूर्वोक्तितप्रमाणपर्यालोचनेन एतत्
प्रतीयते यत् विधवाया विवाहो नास्ति किन्तु
देवरादिना नियोगोऽस्ति । सोऽपि कलौ क्षेत्र-
जादिपुत्रवत् नास्त्येव । नष्टेनष्टे इत्यादि वचने
अन्यवचनेरेकवाक्यतया पतिशब्दस्य पातका-
र्थत्वं वाग्दानपत्यर्थत्वं वा दत्तामपि हरेत्कन्या-
मित्यादिवचने दत्ताशब्दस्य वाग्दत्तापरार्थत्वश्च
एतच्च सर्वं सुधीभिर्भाचमिति ॥)

विधा, स्त्री, (विधानमिति । वि + धा + क्तिप् ।)
विधिः । प्रकारः । इत्यमरः ॥ यथा, तैत्ति-
रीयोपनिषदि । ३।१०।१ ।

“तस्मात् यथा कथा च विधया वक्तुं प्राप्नु-
यात् ॥”

ऋद्धिः । गजाक्षम् । वेतनम् । इति मेदिनी-
शब्दरत्नावली ॥ कर्म । इति हेमचन्द्रः ॥
वेधनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (आपः । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १४।७ ।

“सज्जतुभिः सज्जविधाभिः सज्जतुभिः ।”
“विधाभिर्था त्वं सज्जसि विदधति स्तृजन्ति जग-
दिति विधा आपस्ताभिः । आपो वै विधा
अङ्गिर्होदं सर्वं विहितमिति श्रुतेः । अप एव
ससर्गादौ इति स्मृतेश्च ॥” इति तद्वाच्ये मही-
धरः ॥

विधाः, [सु] पुं, ब्रह्मा । इत्युणादिकोषः ॥

विधाता, [ज] पुं, (विदधातीति । वि + धा +
ठच् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ॥ (विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३।१४६।६४ ।

“अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥”
“विशेषेण श्रेयसिगलभू भूधरात् समस्तभूतानि
च दधातीति विधाता ॥” इति तत्र शाङ्कर-
भाष्यम् ॥ ॥ महेश्वरः । यथा, महाभारते ।
१३।१७।१०४ ।

“उपकुञ्च विधाता च मान्वाता भूतभावनः ॥”
कामदेवः । इति मेदिनी । ते, १६ ॥ मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भृगुमुनिपुत्रः । तस्य
भार्या मेरुकन्या नियतिः । तस्य पुत्रः प्राणः ।
तस्य सुतः वेदशिराः कविश्च ॥ इति श्रीभार्ग-
वतमत्तम् ॥ ॥ विधातुर्विचित्रा मतिर्यथा,—
कंस उवाच ।

“हृद्येन पर्वतं हन्तुं शक्तो धाता ॥ दधतः ।
कौटेन सिंहशार्ङ्गं मशकेन गजं तथा ॥
शिशुना च महावीरं महान् सुदृजन्तुभिः ।
भूषिकेण च माण्डारं मरुकेन सुजङ्गमम् ॥
एवं अन्येन जनकं भक्ष्येणैव च भक्षकम् ।
वह्निना च खलं नष्टं वह्निं सुष्कलयेन च ॥
पीताः सप्त ससुजाश्च द्विजेनेकेन जङ्गना ।

धातुर्गतिर्विचित्रा च दुर्ज्ञेया भुवनत्रये ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥
अपि च ।

भगवन् उवाच ।

“सम्बन्धो हि विधिवशी न मे साधो ब्रजाधिप ।
प्रजापतिर्योगकर्ता जन्मदाताहमेव च ॥
का कस्य पत्नी कन्या वा वरः को वा ससाधनः ।
कर्मानुरूपफलदः सर्वेषां कारणं विधिः ।
भवितव्यं कृतं कर्म तदमोघं श्रुतौ श्रुतम् ॥
अन्यथा निष्कलं सर्वमनीशस्योदमो यथा ।
दृषभानुप्रिया धात्रा लिखिता चेत् सुता मम ॥
पुरा भूतेव को वाहं केनान्येन निवार्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अः ॥ ॥
अन्यत्र ।

“त्यागे दोषः कासुकीनां श्रापभाक् पापभाक्
यही ।

ब्रह्मा जगद्धिधातापि न विरक्तः कलत्रवान् ।
त्यागे दोषस्तत् कदाचिन्नास्माकं त्यक्तयोषि-
ताम् ॥” ॥

अपरम् ।

“स्नान्तर्दुःखेन दुःखार्तो यो यं शपति निश्चितम् ।
तं श्रापं खण्डितुं शक्तो न विधाता जगत्-
प्रभुः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अः ॥ ॥
अथैव जगतां पतिर्यथा,—

“द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतां
पती ।
द्वौ शास्त्रारौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्माधर्मौ प्रकी-
र्तितौ ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

(त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥
विहितकर्माशुद्धता । यथा, मनुः । ११ । ३५ ॥

“विधाता शास्त्रावक्ता मेत्री ब्राह्मण उच्यते ।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयात् न शुष्कां गिरमौरयेत् ॥”
सृष्टा । सर्वसमर्थः । यथा, रघुः । १ । ७० ।

“तथा हीनं विधातर्मा कथं पश्यन्न दूयसे ।

चित्तं खयमिव स्नेहादन्धमाश्रमपादपम् ॥”

जनयिता । दाता । यथा, कुमारः । १ । ५७ ।

“स्वयं विधाता तपसः फलानां

केनापि कामेन तपश्चकार ॥”

विधातृभूः, पुं, (विधातुर्ब्रह्मणो भूतत्पत्तिर्यस्य ।)
नारदमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विधात्राशुः, [सु] पुं, (विधातुरायुष्मन्वित-
कालपरिमाणं यस्मात् । स्वयंक्रियां विना वत्स-
रादिज्ञानासम्भवादेवाय तयात्वम् ।) स्वयं ।
यथा,—

“वैश्वदेवो विधात्राशुर्दिव्यस्त्री दिवाकरः ॥”

इति श्रद्धचन्द्रिका ॥

स्त्री, ब्रह्मणो वयः । तद्वयथा । चतुर्दश-
मन्वन्तरेऽर्जुनः एकं दिनं भवति । तस्मिन्व-
मानेनैकः कल्पस्त्रिंशत्कल्पे ब्रह्मण्येको
मासो भवति । एतादृशेर्द्वैदशमासैर्ब्रह्मणः

संवत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण्य आयुः ।
तत्र पञ्चाशत् वर्षा यतीताः । एकपञ्चाशदा-
रम्भेऽधुना श्वेतवाराहकल्पः । अत्र मन्वन्त-
राणि यतीतानि षट् अधुना वैवस्वतमन्वन्तरं
वर्तते । इति श्रीभागवतमतम् ॥

विधात्री, स्त्री, (वि + धा + ङच् । ङीप् ।) पिप्पली ।

इति श्रद्धचन्द्रिका ॥ विधानकर्त्री । यथा,—

“गतासूनां बाहुप्रकरकृतकाशीपरिलस-
मितानां दिग्गन्धां त्रिभुवनविधात्रीं त्रिनयनाम् ।
स्मृशानस्ये तस्यै श्रवहृदि महाकालसुरत-
प्रयुक्तां त्वां ध्यायन् जननि जडचेता अपि
कविः ॥”

इति तन्त्रसारे कर्पूराख्यस्तोत्रम् ॥

विधानं, स्त्री, (वि + धा + ल्युट् ।) विधिः । इति
जटाधरः । (यथा, मनुः । ७ । १८१ ।

“यदातु यानमातिष्ठेत् परराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।

तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शूनेः ॥”)

करणम् । इति नानार्थविधिप्रवृत्तीकायां
भरतः । (यथा, रघुः । ७ । १४ ।

“परस्परं सृष्ट्वौयशोभं

न चेदिदं इन्द्रमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन् द्वये रूपविधानयतः

पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥”)

करिकवलः । इति हारावली । १६१ ॥ (वेदादि-
शास्त्रम् । यथा, मनुः । १ । ३ ।

“त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।

अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ॥”

नाटकाङ्गविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ ।

३४६ ।

“सुखदुःखकतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥”

यथा, बालचरिते ।

“उत्साहातिशयं बलं तव बाल्यस्य पश्यतः ।

मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपज्जनः ॥”)

विधानकं, स्त्री, यथा । इति श्रद्धचन्द्रिकावली ।

(विधिः । यथा, कथासरित्सागरे । ४६ । १८० ।

“तत्सुष्टो भदन्तोऽसौ तस्मादादित्यशर्मणे ।

इदौ सुलोचनामन्त्रमर्थितं सविधानकम् ॥”)

विधानवेत्तरि, त्रि ।

विधानयः, पुं, (विधानं गायतीति । गे + टक् ।)

पण्डितः । इति श्रद्धचन्द्रिकावली ॥

विधायकः, त्रि, विपूर्वेषां धातोर्लोक(खलु)प्रत्य-

येन निष्पन्नः ॥ विधानकर्ता । (यथा, राज-

तरङ्गिण्याम् । १ । १६६ ।

“स विहारस्य निम्माता सुखो सुखपुरस्य यः ।

जयसामिपुरस्यापि शुद्धधीः ॥ विधायकः ॥”)

विधिज्ञापकः ॥

विधायी, [न] त्रि, विधाकर्ता । विपूर्वेषां धा-

धातोर्गुणप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे । ४२ । ११३ ।

“भार्याश्च कात्यायनहारां तादृक्कार्यविधा-

यिनीम् ।

भूरुहे ॥ निश्चिदेयपार्थां तां पुत्रघातिनीम् ॥”)

विधायं, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वेषां धातोर्लोकप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

विधिः, पुं, (विधति विदधाति विधमिति । विध
विधाने + “इगुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११६ ।
इति इन् । स च कित् ।) ब्रह्मा । (यथा,
नैषधे । २२ । ४७ ।

“विधिर्विधत्ते विधुना बधूनां

किमाननं काचनसचकेन ॥” ॥

विधीयेते सुखदुःखे अनेनेति । वि + धा +

“उपसर्गे षोः किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति किः ।)

भाष्यम् । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १८२ ।

“राज्यनाशं सुहृत्वागो भार्यातनयविक्रयः ।

हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधिः न कृतं त्वया ॥”)

क्रमः । विधानम् । इत्यमरः । कालः । इति

मेदिनी । ये, १७ । विधिवाक्यम् । (यथा,

गीतायाम् । १६ । २३ ।

“यः शास्त्रविधिसुतृष्य वर्तते कामचारतः ।

न स विधिभवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥”)

प्रकारः । नियोगः । इति हेमचन्द्रः । विष्णुः ।

इति हज्जाशुभः । कर्म । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, देवीपुराणे ।

“तस्मात् स्वयं शशाङ्कस्य लयवृद्धिविधेर्विभुः ॥”)

गजानम् । इति जटाधरः । वैद्यः । इति

राजनिर्घण्टः । यागोपदेशकपत्यः । इति

भरतधृतकोषः । षड्विधसूत्रजलक्षान्तगर्त-

लक्षणाविशेषः । यथा,—

“संज्ञा च परिभाषा च विधिनियम एव च ।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥”

अप्राप्तप्रापको विधिः । स तु द्विविधः । वर्णोत्पा-

दादनरूपोऽभावरूपश्च । वर्णोत्पादनरूपो यथा

सङ्कर्षो वै इत्यादि । अभावरूपो द्विविधः ।

नाशो निषेधरूपश्च । नाशविधिर्यथा । लोपो-

ऽस्थोमाडोरित्यादि । निषेधविधिर्यथा । नाजो-

ऽन्न इत्यादि । सामान्यप्राप्तस्य विशेषावधारणं

नियमविधिः । यथा । रडो विः सुपि इत्यादि ।

अन्यधर्मेत्यान्यचारोपगमतिदेशविधिः यथा ।

इत्यादिक् इत्यादि । पूर्वसूत्रस्थितपदस्य पर-

सूत्रेषूपस्थितिरधिकारविधिः । स तु त्रिविधः ।

“सिंहावलोकितारुखश्च मङ्ककजुतिरेव च ।

गङ्गाश्रोत इति ख्यातसाधिकाराख्यो भूताः ॥”

सिंहावलोकितो यथा । वावगोर्दान्ते इत्यस्मान्

दान्ते इति पदस्य ऋकगित्यन्तेषूपस्थितिः ।

मङ्ककजुतिर्यथा । टाभिस्डिडसीत्यस्मात् अत

इति पदस्य आत्तिमभवि इत्यनोपस्थितिः ।

गङ्गाश्रोतो यथा । लेः सि चो जस् इत्यस्मात्

खेरिति पदस्य तद्धितपर्यन्तेषूपस्थितिरिति ।

एवञ्च ।

“कार्यौ कार्यं निमित्तञ्च त्रिभिः सूत्रसुदा-

नम् ॥

कदाचित् कार्याकार्याभ्यां कचित् कार्यनिमि-

ततः ॥

यस्य निर्दिश्यते कार्यं स कार्यो गदितो बुधैः ॥

विधिः

क्रियते यत्तु कार्यमादेशप्रत्ययागमम् ।
यस्मात् परं परं यस्मिन् तन्निमित्तं द्विधा मतम् ।
आकाङ्क्षायास्तु सर्वेषामनुवृत्तिः परं भवेत् ॥”
इति ॥

एवञ्च ।

“बहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्बली ।
प्रत्ययाश्रितकार्यस्तु बहिरङ्गसुदाहृतम् ॥
प्रत्ययाश्रितकार्यं स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् ।
प्रकृतेः पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गतरं तथा ॥
सावकाशविधिभ्यः स्याद्वली निरवकाशकः ।
कस्यचिद्विधकार्यस्य प्रथमे परतस्तथा ।
सम्भवेद्विधयो यस्य स भवेत् सावकाशकः ॥
आदौ हि विधयो यस्य परतो न हि संभवेत् ।
स पण्डितगणैरुक्तो विधिर्निरवकाशकः ॥
तथा सामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्बली ।
बहवो विधया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ॥
खल्यः स्याद्विधयो यस्य स विशेषविधिर्भवेत् ।
आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमो विधिः ॥
प्रकृतिं प्रत्ययश्चापि यो न हन्ति ॥ आगमः ।
आदेश उपवातो यः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा ॥
सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्वली लोपविधिस्तथा ।
लोपखरादेशयोस्तु खरादेशो विधिर्बली ॥”

इति सुम्भबोधयाकरणटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥
अथ विधिभेदाः । तत्र कश्चित् प्रधानविधिः ।
स तु स्वतः फलहेतुक्रियाबोधकः । यथा । यजेत
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिदङ्गविधिः । स तु
स्वतः फलहेतुक्रियायां कथमित्याकाङ्क्षायां
विधायकः । यथा । इहो यजति इत्यादि ।
कश्चित् प्रयोगविधिः । ॥ तु यत्तदङ्गयुक्तक्रिया-
बोधकः । यथा । यावदङ्गयुक्तं यजेत विलक्षण-
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिदङ्गुणफलविधिः ।
स तु आकाङ्क्षानिवृत्तौ अधिकफलाय प्राप्त-
कर्मणि गुणविधिः । यथा । गोदोहेनापः प्रणयेत्
पशुकाम इत्यादि । प्रधानविधिश्च द्विविधः ।
उत्पत्तिर्नियोगश्चेति । तत्रोत्पत्तिस्तु कर्मस्वरूप-
बोधकः । यथा आग्नेयाष्टकपालः अमा-
वास्यायां पौर्णमास्याश्चाच्युतो भवति इत्यादि ।
नियोगश्च स्वर्गकामाद्यधिकारिवोधकः । यथा ।
स्वर्गकामो यजेत इत्यादि । अङ्गविधिस्तु काल-
देशकर्त्तादिवोधकतया अनियत एव । प्रधानाङ्ग-
विध्योर्विधेयाप्राप्तिप्राप्तिभ्यां त्रैविध्यम् । तत्र
अप्राप्तितो द्वैविध्यम् । तत्राप्यत्यन्ताप्राप्तौ
अपूर्वविधिः । पक्षतोऽप्राप्तौ नियमविधिः ।
विधेयतत्प्रतिपक्षयोः प्राप्तौ परिसङ्ख्याविधिः ।
अतएवोक्तम् ।

“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्या विधीयते ॥”
तत्र प्रधानस्य विधिभेदो यथा । अहरहः
सन्ध्यासुपासीत इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र
विधेयस्य सन्ध्यादेः शास्त्रतो रागतो न्यायतो
वा कचिदप्यप्राप्तिः । तथा ऋतौ भार्यासुपेयात्
इत्यादिनियमविधिः । विधेयस्य भार्याभि-

३८८

विधुः

गमनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पक्षतोऽप्राप्तिः । तथा । प्रोक्षितं मांसं भुञ्जीत
इत्यादिः परिसङ्ख्याविधिः । विधेयस्य प्रोक्षित-
मांसमन्त्रस्य च रागतः प्राप्तिः । अङ्गस्य
विधिभेदो यथा । शारदीयपूजायामष्टम्या-
सुपवसेत् इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र विधेयस्यो-
पवासस्य एतदन्यशास्त्रतो रागतो न्यायतो वा
कचिदप्राप्तिः । तथा आहो भुञ्जीत पितृसेवित-
मित्यादिनियमविधिः । विधेयस्य आहृष्टेष-
भोजनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पक्षतोऽप्राप्तिः । तथा । दृष्टिआहो प्रातरामन्ति-
तान् विप्रान् इत्यादिः परिसङ्ख्याविधिः । तत्र
विधेयस्य प्रातर्निमन्त्रणस्य तत्प्रतिपक्षस्य पूर्व-
दिनसायं निमन्त्रणस्य च पार्श्ववन्त्यायतः
प्राप्तेरिति स्मृतेरुदाहरणम् । इति धर्म-
दीपिका ॥ * ॥ न्यायमते विधिर्यथा,—

“प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा ।
तज्ज्ञानं विधयस्तस्य विधिरुज्ज्ञापकोऽथवा ॥”
विधिरुज्ज्ञानात् प्रवृत्तिर्दृश्यते सा इच्छातः
चिकीर्षातः चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वेऽसाधनत्व-
ज्ञानात् तज्ज्ञानस्य विधयः कार्यत्वं इहसाधन-
त्वञ्च विधिरिति प्राचीनमतम् ॥ स्वमतमाह
तज्ज्ञापकोऽथवेति इहसाधनत्वानुमापक
आप्ताभिप्रायो विधिप्रत्ययार्थः । इति हरि-
दासीयकुसुमाञ्जलिः ॥ * ॥ अपि च आश्रयत्व-
सम्बन्धनं प्रत्ययोपस्थापितेऽसाधनत्वान्वितस्वार्थ-
परपदवटितवाक्यत्वं विधित्वम् । मौमांसकमते
इहसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वञ्च पृथग्विध्यर्थः ।
इति गदाधरभट्टाचार्यकृतविधिस्वरूपः ॥

विधिदर्शः, [न] पुं, (विधिं द्रष्टुं शीलमस्य ।
इष्ट + णिनिः ।) सदस्यः । इत्यमरः ॥
विधिदेशकः, पुं, (विधिं दिशतीति । दिश +
शुल् ।) सदस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
विधिवत्, अ, यथाविधि । विध्यनुसारेण । यथा,—
“तोषयेत् स्वतः भार्यां विधिवत् पाणिपौडि-
ताम् ॥”

इति कालिकापुराणे १६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“सन्ध्यासुपास्य विधिवत् विल्लपचातुपा-
ज्येत् ॥”

इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥ * ॥

अथ च ।

“पूजयेद्ब्रह्मविष्णुकैरुद्रवस्त्रात्मकं शिवम् ।
व्रतोपवासेर्विधिवत् अह्वया च विमत्सरः ॥”

इति मत्स्यपुराणे योगमाहात्म्यम् ३६ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।

“इति नक्षत्रपुरुषसुषोष्य विधिवत् स्वयम् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥”

इति तत्रैव ५१ अध्यायः ॥

विधुः, पुं, (विध्यति विरहिणं विध्यते राहुणेति
वा । अथ ताडं + “पृभिदियधीति ।” उणा०
१ । २४ । इति कुः ।) चन्द्रः । (यथा,—

विधुः

“पिक ! विधुस्तव हन्ति समं तम-
स्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरवः ।
तदुभयोरनिशं हि विरोधिता
कथमहो समता मम तापने ॥” ॥

विध्यति असुरानिति ।) विष्णुः । कर्पूरः ।
इति मेदिनी । धे, १६ ॥ अक्षा । इति शब्द-
रत्नावली ॥ राक्षसः । इति विश्वः ॥ आद्युधः ।
वायुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ * ॥
चन्द्रस्य द्वादशावस्थास्तत्फलदायि यथा,—
“चन्द्रस्य द्वादशावस्था भवन्ति श्रेणु ता अपि ।
त्रिषु त्रिषु च ऋक्षेषु अश्विन्यादि वदाम्यहम् ॥
प्रवासस्य पुनर्नष्टं नृतावस्य जयावहम् ।
हास्यावस्य क्रीडावस्य प्रमोदावस्यमेव च ।
विषादावस्यभोगस्य च्वरावस्यं यवस्थितम् ॥
कन्यावस्यं सुस्थावस्यं द्वादशावस्यं भवेत् ॥
प्रवासो हानिर्मुक्तुश्च जयो हासो रतिः सुखम् ।
शोको भोगो च्वरः कन्यः सुस्थावस्याक्रमत्-
फलम् ॥

चन्द्रस्यः कुरते तृप्तिं द्वितीये नास्ति निर्वृतिः ।
तृतीये राजसम्मानं चतुर्थे कलहागमः ॥
पञ्चमेन नृगाङ्गेण स्त्रीलाभो वै तथा भवेत् ॥
धनधान्यागमः षष्ठे रतिः पूजा च सप्तमे ।
अष्टमे प्राणसन्देशो नवमे कोषसञ्चयः ॥
दशमे कार्यनिष्पत्तिर्भुवमेकादशे जयः ।
द्वादशेन शशाङ्केन नृत्यरेव न संशयः ॥”

इति गारुडः । ६१ । ३—६ ॥ * ॥

चन्द्रस्य चयदृष्टिकारणम् यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“राका चाशुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।
सिनीवाली कुहूचैव अमावास्या द्विधैव तु ॥
अमा नाम रवे रश्मिचन्द्रलोके प्रतिष्ठिता ।
यस्मात् सोमो वसवस्याममावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वोदितकलाभिन्नपौर्णमास्या निशाकरे ।
पूर्णिमाशुमती त्रैया पञ्चास्तमितभास्करे ॥
यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
तस्मादशुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोन्नमः ।
युगपत् सोमरा रागस्तदाशुमतिपूर्णिमा ॥
राकान्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽनुवन् ॥
सिनीवालीप्रमाणस्तु चौर्यशेषो निशाकरः ।
अमावास्यां विश्वत्कर्कं सिनीवाली ततः स्मृता ॥
कुहेति कोकिलेनोक्तो यः कालस्तु समाप्यते ।
तत्कालसंज्ञा त्वेषा वै अमावास्या कुहूः स्मृता ॥
अशुमत्याशवाः कार्या सिनीवाल्याः कुहू-
विना ।

एतासां विरलः कालः कुमावन्ति कुहूः स्मृता ॥
कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्द्धयते रविः ।
अमृतेनामृतं कृत्वा पीयते देवतैः क्रमात् ॥
प्रथमां पिवते बह्विर्द्वितीयां पवनः कलाम् ।
विश्वेदेवास्तृतीयान् चतुर्थीन् प्रजापतिः ॥
पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिवति वासवः ।

विधुः

सप्तमोऽवधो दिवा वसवोऽष्टौ तयाऽमीम् ।
नवमीं सप्तपथस्य पिवतोऽन्धः कलामपि ।
दशमीं मरुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् ।
द्वादशीं कलाम् विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीम् ।
चतुर्दशीं प्रभुपतिः कलाम् पिबति नित्यशः ।
ततः पञ्चदशीश्चैव पिबन्ति पितरः कलाम् ।
कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् ।
अमायां विशते रश्मी अमावासी ततः स्मृता ।
पूर्वाह्णे विशते चार्कं मध्याह्ने तु वनस्थितिम् ।
अपराह्णे विशत्यपसु सयोनिवारिसम्भवः ।
आयः प्रविष्टः सोमस्य शेषया कलयैकया ।
दृगुल्लङ्घनतादृशान्निव्यादयति चौघ्रिणीः ।
तमोघ्रिणि स्थितं मावश्चरन्त्यापः पिबन्ति च ।
तदङ्गाशुगतं गोभ्यः चौरत्वमुपगच्छति ।
तत्चौरममृतं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातयः ।
खाद्याकारवष्टुकारैर्जुह्वत्याहुतयः क्रमात् ।
हुतमग्निं देवाय पुनः सोमं विवर्द्धयेत् ।
एवं संचयीते सोमः चौघ्रिणाप्यायते पुनः ।
तस्मात् सूर्यः ब्रह्माक्षस्य चयद्विधिविधिभिः ॥”

इति देवीपुराणे चन्द्रचयद्विः ॥ * ॥

ब्रह्मोवाच ।

“यद्यं वदते लोको दानिश्रुत्वाऽहामते ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्योपरागिकम् ॥
यदि सत्यमयं यस्तस्मिन्नेवराशिर्दिवाकरः ।
तत्कथं नोदरस्येन राहुर्न भक्षसात् ततः ॥
अथवा राहुणाक्रम्य शत्रुवत् प्रवेशितः ।
तत् कथं दृश्येत्सौख्येः शतधा न विखण्डितः ॥
विसृज्य पुनर्दृष्टयेवास्मिन्ममकः ।
न चास्यापहतं तेजो न क्षान्नादपचारितः ॥
यदि वा ह्येव निष्पीतः कथं दीप्रतरोऽभवत् ।
तस्मान्न तेजसां राशौ राहोर्वह्णं गमिष्यति ॥
मन्त्रार्थं सर्वदेवानां सोमः सृष्टः सयन्भुवा ।
तत्रत्यममृतश्चापि सस्मृतं सूर्यतेजसा ॥
पिबन्त्यसुमर्यं देवाः पितरश्च स्वधाम्नि तम् ।
त्रयश्च त्रिशतश्चैव त्रयस्त्रिंशत्तथैव च ॥
त्रयश्च त्रिसहस्राश्च देवाः भोमं पिबन्ति ये ।
राहोरप्यमृतं भाग्यं पुरा दृष्टं सयन्भुवा ॥
तस्मात्तद्वाहुरागत्य पातुमिच्छति पर्वसु ।
उड्डृत्य पार्थिवीं ह्यायां मन्त्राकारान्तमोमयः ॥
पातुमिच्छन् ततस्तेन्दुमाच्छादयति ह्यायया ।
शुक्लं च चन्द्रमभ्येति कृष्णं पर्वणि भास्करम् ॥
सूर्यमण्डलसंस्थान्तु चन्द्रमेव जिघांसति ।
तस्मात् पिबति तं राहुस्तुमस्याविनाशयन् ॥
अविहिंसन् यथा पशुं पिबति भ्रमरो मधु ।
चन्द्रस्यममृतं तद्वदभेदाद्वाहुरमुते ॥
चन्द्रकान्तो मणिर्यदनुहिमं चरते क्षणात् ।
चरन्नपि न ह्रीयेत तेजसा नैव सृच्यते ॥
यथा सूर्यमग्निः सूर्यादुत्पाद्य पावकं शुभम् ।
न भवत्यङ्गहीनोऽपि तेजसा नैव सृच्यते ॥
एवं चन्द्रश्च सूर्यश्च ह्यादितावपि राहुणा ।
खतेजसा न सृच्यते नाङ्गहीनो भवतुः ॥
पर्वस्थश्च चन्द्रस्य मागिक्वकलसाकृतिः ।

विधुतिः

सोमो देवतसंयोगात् ह्यायायोमाश्च पार्थिवात् ।
राहोश्च वरलब्धादे पचरेदमृतं शशी ।
खदोहकाणे संप्राप्ते वतुसं दृष्ट्वा च गौर्यथा ।
खाद्यादेव चरेत् चौरं तथेन्द्रः चरतेऽमृतम् ।
पितेव सूर्यो देवानां सोमो मातेव सृच्यते ॥
यथा मातुः स्तनं पीत्वा जीवन्ते सर्वजन्तवः ।
पीत्वामृतं तथा सोमात् दृष्ट्यन्ते सर्वदेवताः ॥
सम्भूतं सर्वयोगेषु तथायं चरते शशी ।
तं चरन्तं यथाभागमुपजीवन्ति देवताः ॥
तस्मिन् काले समभ्येति राहुरप्यवकर्षति ।
सर्वमर्हन्ति भागश्च पादं पादाहमेव च ॥
आक्रम्य पार्थिवीं ह्याया यावती चन्द्रमण्डलम् ।
स्मृतः स भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषकाः ॥
दृष्टिं विधाय देवानां राहोः पर्वगतस्य च ।
चन्द्रो न क्षयमायाति तेजसा नैव सृच्यते ॥
तिथिभागाश्च यावन्तः पुनन्त्यर्कं प्रमाणतः ।
सर्वच्छायास्थितः कालस्तावानेव प्रकीर्तितः ॥
अतो राहुभुजः सोमः सोमादुद्विं दिवाकरः ।
पर्वकाणे स्थितिस्त्वेवं विपरीताः पुनः पुनः ॥
अतश्चादयते राहुरभ्रवच्छशिभास्करौ ।
राहुरभ्रकसंस्थानः सोममाच्छाद्य तिष्ठति ॥
उड्डृत्य पार्थिवीं ह्यायां धूममेव इवोत्थितः ।
चन्द्रस्य यद्वत्तत्त्वं राहुणा भास्करस्य च ॥
नान्नावखण्डितं तस्य केवल्यं यामलीकृतम् ।
कहमेन यथा वक्षं सुकृतमप्युपहन्यते ॥
एकोद्देशेऽयं सर्वथा राहुणा चन्द्रमाक्षया ।
प्रक्षालितं तदेवेह पुनः सुकृतरं भवेत् ॥
राहुयुक्तं भवेत्तद्विनिर्मलं चन्द्रमण्डलम् ।
राहुबाष्पादितौ वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ ॥
विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्यावयन्ति तम् ।
एवं न सृच्यते सूर्यश्चन्द्रमाक्षयं सृच्यते ॥
अनुधात्तं न पश्यन्ति मातुषा मांसचक्षुषः ।
जगत्सम्मोहनं चेतत् महत्तं चन्द्रसूर्ययोः ॥
इत्याद्ये देवीपुराणे ग्रहणविकल्पः ॥ * ॥
विधोर्देवपित्राद्यन्नकारणत्वं राजयक्षादिकार-
णत्वञ्च कालिकापुराणे २०।२१ अध्याययोर्दृष्ट-
व्यम् ॥ * ॥ (कर्त्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ५५ । ५ ।

“विधुं द्वाणं समने बहूनां

युवानं सन्तं पलितो जगार ॥”

“विधुं विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्त्तारं
विपूर्णां दधातिः करोत्यर्थे ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥

विधुतः, त्रि, (वि + धु + क्तः ।) क्तः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । २५ ।

“स तत्र निष्कृतसमस्तसङ्ग

आत्माशुभूया विधुतत्रिलिङ्गः ।

परममेव ब्रह्मणि वासुदेवे

लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥”

काम्यतश्च ॥

विधुतिः, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वभुधातोः क्तिप्रत्य-
येन निष्पन्ना ॥ (यथा, भागवते । १०।२१।८।

विधूतं

“पादस्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भुजिलासै-
र्भुज्यन्त्येक्षलकुचपटेः कुक्कुलेर्गङ्गलीनेः ॥”
निराकृतिः । यथा, तत्रैव । ४ । २२ । ३८ ।

“यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति-

मायाविवेकविधुतिसृष्टि वाहिवुद्धिः ॥”

विधुननं, स्त्री, (वि + धू + क्तिच् । ल्युट् । लुक्
च । एषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) कम्पनम् । इति
जटाधरः ॥

विधुनुदः, पुं, (विधुं तुदति पीडयतीति । विधु +
तुद + “विध्वंसोस्तुदः ।” ३ । २ । ३५ । इति
खष् । सम् ।) राहुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । २ । ६१ ।

“नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तम्भानिनो द्विये ।

विधुर्विधुनुदस्येव पूर्णस्तस्योत्पवाय सः ॥”

विधुपञ्जरः, पुं, (विधोः पञ्जरः वक्रास्थि इव तत्-
सादृश्यात् ।) खड्गः । इति शब्दमाला ॥

विधुप्रिया, स्त्री, (विधोश्चन्द्रस्य प्रिया ।) चन्द्र-
पत्नी । यथा । दाचायण्यो विधुप्रिया । इति
कोषान्तरम् ॥

विधुरं, स्त्री, (विगता धूर्मारो यस्मात् । समासे
अः ।) प्रविशेषः । इत्यमरः ॥ केवलम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रत्यवायः । कटम् । यथा,
किरातटीकायां मङ्गिनाथपुत्रवैजयन्ती ।

“विधुरं प्रत्यवाये स्यात् कटविशेषयोरपि ॥”

तथा च किराते । २ । ७ ।

“विधुरं किमतः परं परै-

रवगीतां गमति दशमिमाम् ।

अवसीदति यत् सुरैरपि

अधि सम्भावितद्विजौघम् ॥”

विधुरः, त्रि, (विगता धूः कार्यभारो यस्मात् ।
ऋक्पूर्वित्वः ।) विकलः । इति मेदिनी । रे,
२१६ ॥ (यथा, कुमारः । ४ । ३२ ।

“तदिहं क्रियतामनन्तरं

भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।

विधुरां ज्वलनातिसर्वज्जात्

ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥”

विधुरा, स्त्री, रसाला । इति मेदिनी । रे, २१६ ॥
(जचूर्द्धस्त्राशुमर्मे । यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।

“जचूर्द्धं मर्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे
ललाटिके द्वे विधुरे ॥”

विधुवनं, स्त्री, (वि + धू + क्तः । कुटादित्वात्
साधुः ।) कम्पनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥

विधूतं, त्रि, (वि + धू + क्तः ।) कम्पितम् । (यथा,
कलाविलासे । २ । २८ ।

“तं वदति सोऽन्यद्विष्टः सधूमङ्गं विधूतदस्तायः ।
वक्षकवचनः प्रापो दृष्टिशीलः कुतोऽयमा-
यातः ॥”

त्यक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महागण-
पतिसौत्रे । १ ।

“योगं योगविदां विधुतविधिव्यासङ्गशुद्धाशय-
प्रादुर्भूतसुधारसप्रदमरध्यानास्यदाध्यासि-
नाम् ॥”

विध्वंसः

विध्वंसः, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वधूधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिति ॥
 विधूननं, स्त्री, (वि + धू + णिच् + ल्युट् । रुक् च ।) कम्पनम् । तत्पर्यायः । विधुवनम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥ विधुवनम् ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४२ ।
 “केशसनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।
 प्राहुः कुड्मितां नामशिरःकरविधूननम् ॥”)
 विधूनितं, त्रि, कम्पितम् । विपूर्वधूधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विधृतं, स्त्री, विशेषण धृतम् । यथा,—
 “अथावकृष्य विधूतं लोहकाष्ठलणादिना ।
 उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दृष्टं विधृतमेहनः ॥”
 इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
 विधेयः, त्रि, विधातुं शक्यः । (वि + धा + “अचो यत् ।” ३ । १ । ६ ॥ इति यत् । “इद्वयति ।” ६ । ४ । ६ ॥ इति आत ईत् ।) वाक्यस्थः । तत्पर्यायः । विनयग्राही २ वचनेस्थितः ३ आश्रयः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । २३ । १३ ।
 “कर्णेऽभात्यः कुशली तात कश्चित्
 सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥”)
 विधिन्यबोधविषयः । यथा,—
 “अनुवादमनुक्ता तु न विधेयमुदीरयेत् ।
 न ह्यलब्धास्यदं किञ्चित् कुञ्चित् प्रतितिष्ठति ॥”
 इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
 अपि च । प्रमाणान्तरासन्नित्वात् कर्म प्रथमं बुद्धौ न विषयीभवति शब्दादेव तस्य कर्मण उपस्थितिरित्युपादेये विधेये कर्मणि पूजादौ शुचित्तत्वात्तत्त्वजिविनः कर्माधिकारात् प्रमाणा-
 न्तरलभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तित्यादिगुणः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (कर्मण्यम् । यथा, बृहत्-
 संहितायाम् । ६५ । ४६ ।
 “द्वात्रिंशत्प्रविभक्ते दिक्चक्रे यद्यथा समु-
 द्दिष्टम् ॥
 तत्तथा विधेयं गुणदोषफलं विद्यासुखम् ॥” ॥
 अधीनः । यथा, रघुः । १६ । १ ।
 “सन्निवेश्य सचिवैस्ततः परं
 स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥”
 तथा च तत्रैव । ७ । ६२ ।
 “तस्यौ ध्वजस्तम्भनिषसदेहं
 निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥”)
 विधेयता, स्त्री, (विधेयस्य भावः । विधेय + तल् ।) विधेयत्वम् । विधिन्यबोधविषयत्वम् । यथा ।
 यथा । ब्रह्मवधादिषु पापस्य निविद्धतयोपयुक्त-
 नाशनादिज्ञाने हेतुगुणं तथा मङ्गास्त्रादिषु
 पुण्यस्य विधेयतावच्छेदकगङ्गादिज्ञाने हेतुगुणम् ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ (अधीनता । यथा,
 किराते । ११ । ३३ ।
 “परवानर्धसंसिद्धौ नीचवृत्तिरपत्रयः ।
 अविधेयेन्द्रियः पुंसां गौरिवैति विधेयताम् ॥”)
 विध्वंसः, पुं, (वि + ध्वंस + घञ् ।) विनाशः ।
 यथा, तिथ्यादितत्त्वम् ।

विनयः

“हरिते रोगोऽनुतापः शस्यानामीतिभिश्च
 विध्वंसः ।
 कपिले श्रीमन्नसत्त्वस्त्रिच्छ्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥”
 (व्यपकारः । यथा, किराते । ३ । १६ ।
 “विधाय विध्वंसमनात्मनीनं
 श्रमेकवृत्तेर्भवतश्चलेन ।
 प्रकाशितत्वंस्मतिश्रीलसाराः
 हतोपकारा इव विदिषस्ते ॥”)
 विनतः, त्रि, (वि + नम + क्तः ।) प्रणतः । (यथा,
 आर्यासप्तशत्याम् । ६१६ ।
 “सखि दुरवगाहगहनो विदधानो विधियं
 प्रियजनेऽपि ।
 स इव दुर्लभस्तव विनतमुखस्योपरि स्थितः
 कोपः ॥”)
 सुप्तः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६१ । ३ ।
 “दशसप्तचतुर्दन्तः प्रलम्बमुखानना विनतपृष्ठाः ।
 हृत्स्वस्वलोपीवा यवमध्या दारितयुराश्च ॥”)
 शिञ्चितः । इति मेदिनी । ते, १५६ । (सङ्कु-
 चितः । यथा, रामायणे । १ । ४३ । २४ ।
 “विनतं कचिदुद्धृतं कचिद्व्याति श्रुनेः श्रुनेः ।
 सलिलेनेव सलिलं कचिदभ्याहतं पुनः ॥”
 पुं, स्वनामस्मात्तवानरविशेषः । यथा, भट्टिः ।
 ७ । ५२ ।
 “प्राचीं तावद्भिरययः कपिभिर्विनतो ययौ ।
 अप्रग्राहैरिवादित्यो वाजिभिर्दूरपातिभिः ॥”)
 विनता, स्त्री, गरुडमाता । (सा तु दक्षप्रजापतेः
 कन्या । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।
 “क्रोधा प्राधा च विन्धा च विनता कपिला
 मुनिः ।
 कदम्ब मनुजयात्र दक्षकन्येव भारत ॥”)
 पिङ्कामेदः । इति मेदिनी । ते, १५६ ।
 (यथा, सुश्रुते । २ । ६ ।
 “महती पिङ्का नीला पिङ्का विनता स्मृता ॥”)
 विनतासुतः, पुं, (विनतायाः सुतः पुत्रः ।)
 अरुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ गरुडश्च ॥
 विनदः, पुं, (विशेषेण नदति शब्दायते पत्र-
 फलादिनेति । नद् + अच् ।) विन्याकटक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्वातियान् इति स्थातः ॥
 विनम्रकं, स्त्री, तमरपुष्पम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विनयः, त्रि, वणिक् । चिप्तः । निभृतः । विजिते-
 न्द्रियः । इत्यजयपात्रः ॥ (विशेषेण नयतीति ।
 नी + अच् । विशेषेण प्रापकः । पृथक्कर्त्ता ।
 यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । ६ ।
 “स संनयः स विनयः पुरोहितः
 समुद्युतः समुधि ब्रह्मणस्पतिः ॥”
 “विनयः संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्त्ता स
 एव ॥” इति तज्ज्ञास्ये साधकः ॥)
 विनयः, पुं, (वि + नी + अच् ।) शिष्टा । (यथा,
 रघुः । १ । २४ ।
 “प्रजानां विनयाधानादक्षमाङ्गरणादपि ।
 स पिता पितरस्तासां त्रैवर्ण्यं जन्महेतवः ॥”)

विनष्टः

प्रणतिः । इति मेदिनी । ये, १०५ ॥ (यथा,
 “जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं
 गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
 गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते
 जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥”
 इत्युद्भटः ।)
 अथ विनयप्रशंसा ।
 “वृद्धाश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 तेभ्यो हि शिञ्चेत् विनयं विनीतात्मा हि
 नित्यशः ॥
 समर्गा वशगां कुर्यात् पृथिवीमात्रं संश्रयः ।
 बहवोऽविनयादभ्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयात् प्रतियेदरे ॥”
 इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥
 (विशिष्टो नयः ।) दण्डः । यथा । “यत्तु ।
 ‘पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोष-
 भाक् ।
 पश्चादयः सोऽप्यसत्कारी पूर्व तु विनयो
 गुरुः ॥”
 इति नारदवचनम् ।
 तत्पूर्वापेक्षया परस्याधिकवाक्पारुष्योत्पा-
 दकस्यापि स्वल्पदण्डविधायकम् । युगपत्संभव-
 र्त्तने अधिकदण्डाभावमाह स एव ।
 ‘पारुष्ये साहसे चैव युगपत्संवर्त्तयोः ।
 विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ।
 विनयो दण्डः ॥” इति व्यवहारतत्त्वम् ।
 विनयग्राही, [न] त्रि, (विनयं गृह्णातीति । यद्
 + णिनिः ।) वचनेस्थितः । इत्यमरः ॥
 विनयस्यः, त्रि, (विनये तिष्ठतीति । स्था + कः ।)
 आज्ञाकारी । तत्पर्यायः । विधेयः २ आश्रयः
 ३ वचनेस्थितः ॥ वयः ५ प्रणयेयः ६ । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । ६६ ॥
 विनया, स्त्री, वाक्यालोकः । इति मेदिनी ।
 विनशनं, स्त्री, (विनश्यति अन्तर्हन्तीति सरस्वत्य-
 ज्ञेति । वि + नश् + अधिकरणे ल्युट् ।) कुट-
 क्षम् । तच्च हस्तिनाया उत्तरपश्चिमे वर्तते ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
 ८२ । १०५ ।
 “ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 मच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती ॥”
 वि + नश् + भावे ल्युट् ।) विनाशश्च ॥
 विनष्टः, त्रि, (वि + नश् + क्तः ।) नाशाश्रयः ।
 ध्वंसविशिष्टः । यथा । शिखी विनष्टः पुरुषो न
 नष्टः । इति विशेष्यामिटीकायां मयुरानाथः ॥
 पतितः । यथा नारदः ।
 “विनष्टे वाप्यशरणे पितृभ्युपरतस्युहे ॥”
 विनष्टे पतिते । इति दायभागः ॥
 विनष्टिः, स्त्री, विनाशः । इति विपूर्वधूधातोर्भावे
 क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिति । इति चिन्तान-
 कौमुदी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । २० ।
 “तत्राय शुश्राव सुहृद्भिर्नष्टं
 वनं यथा वेणुजवह्निर्वायम् ॥”)

विनाय

संस्वर्द्धया जग्धमथानुशोचन्
सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीम् ॥”)

विनायः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । नसादेशः।)
गतनासिकः । तत्पर्यायः । विनायः २ विस्त्रुः ३
विनासकः ४ । इति जटाधरः ॥

विना, य, (वि + “विनन्ध्यां नानाजौ न सह ।”
५।२।२७। इति ना।) वर्जनम् । तत्पर्यायः ।
पृथक् २ अन्तरेण ३ ऋते ४ हिरक् ५ नाना
६ । इत्यमरः ॥ (शब्देनानेन योगे “पृथग्-
विनेति ।” २।३।३२। इत्यनेन तृतीया पञ्चमी
च स्यात् । एवं “पृथङ्विना नानाभिरिति
योगविभागो द्वितीयार्थः ॥” इति काशिकोक्त्या
द्वितीयापि । यथा, तत्रैव ।

“विना वातं विना वर्षं विन्युत्प्रपतनं विना ।
विना हस्तिकृतान्दोषान् केनेमौ पातितौ हुमौ ॥”
तृतीयाप्रयोगो यथा, रघुवंशे २।१४।

“शशाम दृष्टापि विना दवाभिः ॥”
पञ्चमीप्रयोगो यथा, सांख्यकारिकायाम् ॥४१।

“चित्रं यथाश्रयन्दते

स्थाणादिभ्यो विना यथा च्छाया ।

तद्वदिना विशेषे-

नं तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥”)

विनाहतं, त्रि, (विना अन्तरेण कृतम् ।) त्यक्तम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विनायकः, पुं, (विशिष्टो नायकः ।) बुद्धः । गणेशः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ३०।५५।

“अस्तीह प्रमदोद्याने तत्तमखलमध्यगः ।

दृष्टप्रभावो वरदो देवदेवो विनायकः ॥”)

मरुतः । विन्नः । (यथा, हरिवंशे १२९।६५।

“राक्षसाश्च पिशाचाश्च भूतानि च विना-

यकाः ॥”)

गुरुः । इति मेदिनी । के, ११२ ॥ * ॥ विना-

यकगणो यथा,—

“गाङ्गेयो विष्णवश्चैव द्वौ विद्म्यौ विनायकौ ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥३॥

विनायकस्योत्पत्तिर्यथा,—

प्रजापाल उवाच ।

“कथं गणपतेर्जन्म मूर्तिमत्स्य च गाम् ॥

एतन्मे संशयं ह्रिन्वि धृतिकथं व्यवस्थितम् ॥

महातपा उवाच ।

पूर्वं देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

कार्यारम्भे यथा प्राप्ताः सिद्धिं ते च न संशयः ॥

सन्मार्गावस्थितु यथा सिध्यन्ते विन्नतः क्रियाः ।

असत्कारिषु सर्वेषु तद्देवमविन्नतः ॥

ततो देवाः सपितरश्चिन्तयामासुरोजसा ।

असत्कार्येषु विन्नार्थे सर्वे श्वाभ्यमन्वयन् ॥

ततस्तेषां तदा मन्त्रं कुर्वतां त्रिदिवौकसाम् ।

नभूव बुद्धिर्गमने रुद्रं प्रति महामते ॥

ते तच्च रुद्रमात्मन्य कैलासनिजं गुरुम् ।

ऊचुः सविनयं सर्वे प्रक्षिपातपुरःसरम् ॥

देवा ऊचुः ।

देवदेव महादेव शूलपाणे त्रिलोचन ।

४०१

विनाय

विन्नार्थमविशिष्टानां उत्पादयितुमर्हसि ॥

एवमुक्तस्तदा देवैर्भवः परमया सुदा ।

उमा निरीक्षयामास चक्षुषानिमिषेण ह ॥

देवानां सन्निधौ तस्य पश्यतो मां महात्मनः ।

चिन्ताभूदोन्मि मूर्तेभ्यो दृश्यते केन हेतुना ॥

पृथिव्या विद्यते मूर्तिरेषां मूर्तिस्तथैव च ।

तेजसः असनस्यापि मूर्तिरेषा तु दृश्यते ॥

आकाशस्य कथं नेति मत्वा देवो जहास च ।

ज्ञानशक्तिः परान् दृष्ट्वा यदृष्टं योन्मि शुम्भुना ॥

यच्चोक्तं ब्रह्मणा पूर्वं शरीरं शरीरिणाम् ।

यच्चापि हसितं तेन देवेन परमेष्ठिना ॥

एतत्कार्यचतुष्केण पृथिव्यादिचतुर्ष्वपि ।

मूर्तिमानतितेजस्वी हसतः परमेष्ठिनः ॥

प्रदोषास्त्यो महादीप्तः कुमारो भासयन् दिशम् ।

परमेष्ठिगुणैर्युक्तः साक्षाद्गन् दवापरः ॥

उत्पन्नमात्रो देवानां योषितः संप्रमोहयन् ।

कान्त्या दीपगा तथा मूर्तगा रूपेण च

महात्मवान् ॥

तं दृष्ट्वा परमं रूपं कुमारस्य महात्मनः ।

उमा निमिषेणैवाभ्यां तमपश्यत भामिनी ॥

तं दृष्ट्वा कुपितो देवस्त्रीवक्रोपसमन्वितः ।

मत्वा कुमाररूपं शोभनं मोहनं दृष्ट्वा ॥

ततः शशाम तं देवो गणेशं परमेश्वरः ॥

कुमार गणवत्कृत् प्रलम्बजठरस्तथा ।

भविष्यति तथा सर्वैरुपवीतमतिर्बुधम् ॥

एवं शशाम तं देवस्त्रीवक्रोपसमन्वितः ।

धुन्वन् शरीरमुत्थाय ततो देवो वसान्वितः ॥

यथा यथासौ स शरीरमायं

धुनोति देवशिखिखाण्डपाणिः ।

तथा तथा चाङ्गदहाचकास

जलं क्षितौ संन्यपतंस्तथान्ये ॥

विनायकानेकमुखा गणास्था-

स्तमालनीलाङ्गनसन्निकाशाः ।

उत्तस्युश्चैर्विविधास्तृणा-

स्तस्तु देवा मनसाकुलेन ॥

किमेतदित्यहुतकर्म्मकारी

ह्येकः करोत्यप्रतिमं महच्च ।

कार्यं सुराणां कृतमेतदिदं

भवेत्तथैतं परितं कृतस्तु ॥

दिवौकसां चिन्तयतां तथा तु

विनायकेऽप्या शुभिता बभूव ।

चतुर्मुखश्चाप्रतिमो विमान-

मारुह्य खे वाक्कमिदं जगद् ॥

धन्यास्तु देवा सुरनायकेन

त्रिलोचनेनाद्भुतकृपिणा च ।

अनुगृहीताः परमेश्वरेण

सुरदिवा विन्नकृतां ततो च ।

इत्येवमुक्त्वा प्रपितामहस्ता-

नुवाच देवशिखिखाण्डपाणिम् ॥

यस्ते विभो वक्रसमुद्भवः प्रभु-

र्विनायका नाम वसन्तिमेतदुगाः ।

भवन्त्यस्यास्तवरेण चास्मरे

विनाय

त्वया च तुष्टस्तु शरीरचारी ॥

आकाशमेतद्बुद्ध्या व्यवस्थितं

त्वया चैको वदतां ते प्रयाताः ।

प्रभुर्भवत्वप्रतिमास्त्रपाणिना

इमान् हि चास्त्रैः सुवरांश्च देहि ॥

इत्येवमुक्त्वाभिगते पितामहे

त्रिलोचनस्ताम्रभवं जगाद ।

विनायको विन्नकरो गजास्त्यो

गणेशनामा तु भवत्यु पुत्रः ॥

एते च सर्वे त्वपयान्तु भव्या

विनायकाः क्रूरदृशः प्रचण्डाः ।

उच्छुभ्रदानादिविद्वद्देहाः

कार्येषु सिद्धिं प्रतिपादयन्तः ॥

भवांश्च वेदेषु तथा मखेषु

कार्येषु चाप्येषु महाभवात् ॥

अप्येषु पूजां लभतेऽन्यथा च

विनाशयिष्यत्यथ कार्यसिद्धिम् ॥

इत्येवमुक्तः परमेश्वरेण

सुरैः समं काश्चनकुम्भसंख्यैः ।

जलेक्षयासावभिविक्तगात्रो

रराज राजेन्द्रः विनायकानाम् ॥

दृष्ट्वाभिविद्यमानं तु देवास्तं गणनायकम् ।

तुष्टुः प्रयताः सर्वे चिन्त्यास्तस्य सन्निधौ ॥

देवा ऊचुः ।

नमस्ते गणवक्त्राय नमस्ते गणनायक ।

विनायक नमस्तेऽस्तु नमस्ते चण्डविक्रम ॥

नमोऽस्तु ते विन्नकर्त्रे नमस्ते सर्वमेखल ।

नमस्ते रुद्रवक्रोक्त्य प्रलम्बजठराश्रित ।

सर्वदेवमस्काराद्विन्नं कुरु सर्वदा ॥

एवं स्तुतस्तदा देवैर्महात्मा गणनायकः ।

अभिविक्तस्तु रुद्रेण बीमस्यापत्यतां गतः ॥

एतच्चतुर्थ्यां सम्यक् गयाध्यक्षस्य पार्थिव ।

यतस्ततोऽयं महतीं तिथीनां परमा तिथिः ॥

एतस्यां यत्किञ्चान् भक्त्या भुक्त्वा गणपतिं रूप ।

आराधयति तस्याश्च तुल्यते नात्र संशयः ॥

यच्चेतत् पठते स्तोत्रं यच्चेतत् श्रद्धयातथा ।

तत् विन्ना न जायन्ते न पापं सर्वथा रूप ॥”

इत्यादि वाराहे विनायकोत्पत्तिनामाध्यायः ॥३॥

विनायकस्य नामाष्टकस्तोत्रं यथा,—

श्रीविष्णु उवाच ।

“गणेशमेकदन्तश्च चैरभं विन्ननायकम् ।

लम्बोदरं चर्पकं गणवक्रं गुहायजम् ॥

नामाष्टकार्यं पुत्रस्य श्रेष्ठं मनो हरप्रिये ।

स्त्रीनामां सारंभूतश्च सर्वविन्नहरं परम् ॥

ज्ञानार्थवाचको मन्त्रश्च निर्व्याघवाचकः ।

तयोरीशं परं ॥ गणेशं प्रथमाव्यहम् ॥१॥

एकशब्दः प्रधानार्थो दन्तश्च वक्रवाचकः ।

बलं प्रधानं सर्वस्वादेकदन्तं नामाव्यहम् ॥२॥

दीनार्थवाचको ह्येव रन्ध्रः पातनवाचकः ।

परिपालकं तं दीनानां चैरभं प्रथमाव्यहम् ॥३॥

विपत्तिवाचको विघ्नो नायकः खड्गार्थकः ।

विपत्तुस्तदनकारणं वसामि विन्ननायकम् ॥४॥

विष्णुदत्तैश्च नैवेद्यैश्च लम्बोदरं पुरा ।
 पित्रा दत्तैश्च विविधैर्वन्दे लम्बोदरं च तम् ॥५॥
 भूर्पाकारौ च तन्मूर्धौ विघ्नवारककारणौ ।
 सम्पदास्तुल्यरूपौ च सूर्यकर्णं नमाम्यहम् ॥६॥
 विष्णुप्रसादपुण्यं च यन्मूर्ध्नि सुनिदत्तकम् ।
 तद्भवेन्नववृत्तं च कवचं नमाम्यहम् ॥७॥
 गुह्यस्याग्रे च जातोऽथमाविर्भूतो हरगृहे ।
 वन्दे गुहायज्ञं देवं सर्वदेवाग्रपूजितम् ॥८॥
 एतन्नामादकं दुर्गे नामार्थसंयुतं परम् ।
 पुत्रस्य पश्य वेदे च तदा कोपं वृथा कुरु ।
 एतन्नामादकं स्तोत्रं नामार्थसंयुतं शुभम् ।
 त्रिसन्धं यः पठेन्नित्यं स सुखी सर्वतो जयी ।
 ततो विन्नाः पलायन्ते वेनतेयाद्यथोरगाः ।
 गणेश्वरप्रसादेन महाज्ञानी भवेद्भुवम् ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रं भार्याार्थी विपुलां स्त्रियम् ।
 महाजडः कवीन्द्रश्च विद्यावाञ्छ भवेद्भुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

अस्य कवचं यथा,—

नारद उवाच ।

“संसारमोचनस्यास्य कवचस्य प्रजापतिः ।
 ऋषिभिरुक्तं दृष्ट्वती देवो लम्बोदरः स्वयम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
 सर्वेषां कवचानाञ्च सारभूतमिदं सुते ॥
 ॐ गौं गौं श्रीं गणेशाय स्वाहा मे पातु
 भक्तकम् ॥
 द्वाविंशदक्षरो मन्त्रो ललाटं ॥ सदावतु ॥
 ॐ ह्रीं क्लीं श्रीं भूमिति च सततं पातु
 लोचनम् ॥
 तारकां पातु विघ्नेशः सततं धरणीतले ॥
 ॐ ह्रीं श्रीं क्लीमिति सततं पातु नासिकाम् ।
 ॐ गौं गं सूर्यकर्णाय स्वाहा पालधरं मम ॥
 दन्तांश्च तालुकां जिह्वां पातु मे षोडशाक्षरः ।
 ॐ श्रीं लम्बोदरायेति स्वाहा गणं सदावतु ॥
 ॐ गां गं गजाननायेति स्वाहा स्कन्धं सदा-
 वतु ॥

श्रीं क्लीं क्लीमिति कङ्कालं पातु वक्षःस्थलञ्च गं ।
 प्राणौ पादौ सदा पातु सर्वाङ्गं विघ्ननिघ्नकम् ॥
 प्राच्यां लम्बोदरः पातु आग्नेयां विघ्ननायकः ।
 दक्षिणे पातु विघ्नेशो नैऋत्यां गजाननः ॥
 पश्चिमे पार्वतीपुत्रो वायव्यां शङ्करात्मजः ।
 कृष्णस्यांशस्तरे तु परिपूर्णतमस्य च ॥
 ऐशान्यामेकदन्तश्च हेरम्बः पातु चोर्ध्वतः ।
 गङ्गाधिपोऽप्यधः पातु सर्वपूज्यश्च सर्वतः ।
 खप्ते जागरणे चैव पातु मे योगिनां गुरुः ॥
 इति ते कथितं कवचं ॥ सर्वमन्त्रौघविग्रहम् ॥
 संसारमोहनं नाम कवचं परमाद्भुतम् ॥
 श्रीकृष्णेन पुरा दत्तं गोक्षीके रासमण्डले ।
 हन्तावने विनीताय मन्त्रं दिनकरात्मज ॥
 मया दत्तञ्च तुल्यं यस्मै कस्मै न दास्यसि ।
 परं वरं सर्वपूज्यं सर्वसङ्कटतारकम् ॥
 सुखसम्पत्तौ विधिवत् कवचं धारयेत्तु यः ।
 कस्मै वा दक्षिणे वाङ्मौ सोऽपि विष्णुर्न संशयः ॥

अथमेघसहस्राणि राजस्यशतानि च ।
 ग्रहेन्द्रकवचस्यास्य कलां नाहंति षोडशीम् ॥
 इदं कवचमन्त्राणां यो भवेच्छङ्करात्मजम् ।
 शतलक्षप्रजप्नोऽपि न मन्त्रः सिद्धिदायकः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे गणेशकवचं नाम
 ११ अध्यायः ॥ ॥ अथ विनायकशान्तिः ।
 याज्ञवल्क्य उवाच ।
 “विनायकोपस्थस्य लज्जया विनोदितः ।
 खप्तेवगाहतेऽत्यर्थं जलं सुखाच्च पश्यति ।
 विमना विपत्तारम्भः स सौदामिनिमित्ततः ।
 राजा राज्यं कुमारी च पतिं पुत्रञ्च गुम्बिणी ।
 नाभुयात् स्वपननस्य पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम् ॥
 गौरसर्वपकल्मेन सखेनोत्सारितस्य च ।
 सर्वोद्घेधैः सर्वगतैर्विलिप्तशिरश्चक्षया ॥
 भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्यं दिजान् शुभान् ।
 नृत्तिकां रोचनां गन्धान् गुग्गुलुं चाप्यष्ट
 निक्षिपेत् ॥

या आहूता होत्रवर्गैश्चतुर्भिः कवचैर्ददात् ।
 चर्मस्थानुद्वहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं तथा ॥
 सहस्राक्षं शतधारं ऋषिभिः पारयं कृतम् ।
 तेन त्वामभिषिञ्चामि पावसान्धः पुनस्तु ते ॥
 भगन्तु वरुणो राजा भगं सूर्यो दृष्टव्यतः ।
 भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सर्वर्षयो ददुः ॥
 यत्ते कोष्ठसुसौभाग्यं वीजन्ते यच्च मूर्धनि ।
 ललाटे कर्णयोरक्षोरापस्तु व्रतु ते सदा ॥
 स्वातस्य सार्धं तैलं श्रुवेणौडम्बरेण तु ।
 सुहृद्यान्मूर्धनि कुशान् सखेन परिमृश्य च ॥
 मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटंकटाः ।
 कुशाङ्का राजपुत्राश्चैवन्ते स्वाहात्मनिवैः ॥
 दद्याच्चतुर्गुणैः सूर्ये कुशानाक्षीये सर्वशः ।
 कृताकृतान्तकुलाञ्च पल्लौदनमेव च ॥
 पुष्पं चित्रं सुगन्धिञ्च सुराञ्च त्रिविधमपि ।
 मूलकं पूरिकां पूपास्त्येवैरङ्किकाः स्रजः ॥
 दधि पायसमम्रञ्च गुडपिष्टं समोदकम् ।
 एतान् सर्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥
 अम्बिकासुपतिष्ठेच्च दद्यादर्थं कृताञ्जलिः ।
 दूर्वासर्वपपुष्पैश्च पुत्रजन्मभिरन्ततः ॥
 कृतस्वस्थयनं चैव प्रार्थयेदङ्किकां सतीम् ।
 रूपं देहि यशो देहि भगं भववति देहि मे ॥
 पुत्रान् देहि श्रियं देहि सर्वकामाञ्च देहि मे ।
 आस्त्यान् भोजयेत् पश्चात् शुक्लवस्त्रानु-
 लेपनैः ॥
 वस्त्रयुग्मं गुरोर्हृदादासंपूज्य ग्रहास्तथा ।
 श्रेयःकर्मफलं विद्यात् सूर्याश्चैव रतस्तथा ॥”
 इति गारुडे १०० अध्यायः ॥ ॥

अथ गणेशमन्त्राः ।
 “पञ्चान्तकं शशिधरं वीजं गणपतेर्विदुः ।
 पञ्चान्तको गकारः । ध्यानस्तु गणेशप्रज्ञे
 द्रव्यम् ॥ ॥ पुरश्चरणं चतुर्लज्जपः ॥ ॥
 अथ महात्मजपतिमन्त्रः । निवन्धे ।
 “शक्तिरूपं भूविघ्नवीजानि प्रथमं वदेत् ।
 डेनं मन्त्रपतिं पश्चात् वरान्ते वरदं पदम् ॥

उक्त्वा सर्वजनं मेऽन्ते वशमानय ठदवम् ।
 अष्टाविंशत्यक्षरोऽयं ताराद्यो मन्त्रुरीरितः ॥”
 भूवीजमाह ।
 “सुतिसं मांसमौर्विकयुक्तं भूवीजमौरितम् ॥”
 सुतिर्मकारः । मांसं जकारः ॥ ॥ ॥ अथ
 ध्यानम् ।
 “नवरत्नमयं द्वीपं करेदिसुरवाङ्मयी ।
 तदोच्चिद्योतपर्यन्तं मन्दमारुतसेवितम् ॥
 मन्दारपारिजातादिकल्पद्रुमकटाकुलम् ।
 उद्भूतरत्नच्छायाभिररुणीकृतभूतलम् ॥
 उद्यद्दिनकरेन्दुभ्यामुद्भाषितदिगन्तरम् ॥
 तस्य मध्ये पारिजातं नवं रत्नमयं करेत्
 ऋतुभिः सेवितं षड्भिरनिघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 तस्याधस्तात् महापीठं रचितं साहज्यामुचे ।
 षट्कोपान्तस्त्रिकोणस्य महात्मजपतिं करेत् ॥
 हस्तीकाननमिन्द्रचूडमरुत्तमायं त्रिनेत्रं रसा-
 दाक्षिणं प्रियया सपद्मकरया स्वाङ्गम् ॥

अथ तन्मन्त्रः ।

वीजापुरगदाधुस्त्रिदशयुक्चक्राजपाशोत्-
 पत्तं
 प्रीत्यग्रस्त्रिषाण्यगलकस्रान् हस्तेऽर्चनं
 भजे ॥
 गणपाणिगलहानपूरलाससमावसान् ।
 द्विरेफान् कर्णतालाभ्यां वारयन्तं सुहृसंहं ॥
 कराग्रधृतमाणिक्यकुम्भवक्त्रविनिःसृतेः ।
 रत्नवर्धेः प्रीणयन्तं साधकं मदविह्वलम् ॥
 माणिक्यसुकुटोपेतं रत्नाभरणभूषितम् ॥”
 अस्य पुरश्चरणं चतुर्लज्जपः ॥ ॥ अपि च ।
 “शक्तिरूपं निजं वीजं महात्मजपतिं वदेत् ।
 डेनमभिवधूप्रोक्तो मन्त्रोऽयं दादशाक्षरः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।
 “सुक्तागौरं मदगजमुखं चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं
 हस्तेः स्त्रीयेदधतमरविन्दकुशौ रत्नकुम्भम् ।
 अङ्गुल्यायाः सरतिजस्तुल्यज्जालमिपाखे-
 देया योनौ विनिहितकरं रत्नमौलिं
 भजामि ॥”

अस्य पुरश्चरणं लज्जत्रयपः ॥ ॥ मन्त्रान्तरम् ।
 “शक्तिरूपं निजं वीजं वशमानय ठदवम् ।
 ताराद्यो मन्त्रुराख्यातो रत्नसंख्याचरान्वितः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।
 “हस्तेर्विभक्तमिन्द्रदण्डवरदौ पाशाकुशौ पुष्कर-
 सुहृत्प्रमदावराजमनयाञ्छिष्टं अजाग्रदभूषा ।
 श्यामाञ्चा विष्टतानया त्रिनेत्रं चन्द्रचूडं
 अवा-
 रत्तं हस्तिमुखं करामि सततं भोमातिनीलं
 विसृजम् ॥”
 अस्य पुरश्चरणं लज्जत्रयपः ॥ ॥ अथ हेरम्ब-
 मन्त्रः । स च अकारयुक्तो मकारः सविष्णुः
 प्रणवादिनमोऽन्तश्चतुरक्षरः । निवन्धे ।
 “पञ्चान्तको विन्दुयुक्तो वामकर्णविभूषितः ।
 तारादिहृदधान्तोऽयं हेरम्बमन्त्रुरीरितः ।
 चतुर्वर्णाक्षको नृत्तं चतुर्वर्गफलप्रदः ॥”

विनाश

विनिपा

विनीतः

अस्य ध्यानम् ।

“सुताकाशनीलकुण्डलकण्ठकान्तेना-
निते-
नांगालेहरिवाहनं हरिहरं हरममकप्रभम् ।
द्वयं दानमभीतिमोदकरदाहं दहं शिरोऽष्टा-
लिकां
मालां सुहरमकुण्डं निशिक्षकं दोर्भेदधानं
भवे ॥”

अस्य पुरस्सरणं त्रितयसंज्ञकप्रः ॥ १० ॥ मन्त्रा-
नरम् । नं विप्रप्रदादनाय कृतं । तथा च
विनये ।

“सर्वभक्तो नेत्रयुतः पार्श्वो वङ्गासने स्थितः ।
प्रवादनाय कृष्णः खदीजाद्यो दशाक्षरः ॥”
अस्य ध्यानम् ।

“पाशाकुक्षौ कञ्जकतां विनाशं
दधतु सशुक्लाहितवीरपूरः ।
रक्तशिखेनसखेभूमौलि-
हारीक्यो हस्तिमुखोभ्यतामः ॥”

अस्य पुरस्सरणं त्रितयः ॥ १० ॥ मन्त्रा-
गद्यप्रमलः ।

“पञ्चान्तो घरासंज्ञो विदुर्भूषितमस्तकः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः सर्वकामफलप्रदः ॥”
ध्यानम् ।

“हरिद्राभं चतुर्नाहुं हरिद्रवसनं विभुम् ।
पाशाकुक्षधरं देवं मोदकं दन्तमेव च ॥”
अस्य पुरस्सरणं चतुर्लक्षणप्रः । इति तन्त्र-
सारः ॥ १० ॥ (प्रीटज्ञानविशेषः । यथा,
देवीभागवते । ७ । ३० । ७१ ।

“करवीरे महालक्ष्मीरमादेवी विनाशके ।
आरोग्यं वैद्यनाथे तु महाकाले महेन्दरी ॥”
विगतो नाथको यस्मेति विग्रहे अनाथे, त्रि ।)
विनायिका, स्त्री, (विनायकस्य स्त्री । भार्या
स्त्री ।) गतद्विपत्ती । इति शब्दमाला ।
विनाशहा, स्त्री, (विना आश्रयं रोहतीति ।
रुह + कः । खिवां टाप् ।) त्रिप्रसिका । इति
राजनिर्घण्टः ।

विनाशः, पुं, (विनश्यनमिति । वि + नश् + घञ् ।)
विनश्यनम् । (यथा, गीतायाम् । २ । १७ ।
“अविनाशं तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमयस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥”)
तत्पर्यायः । अदर्शनम् २ । इत्यमरः । कृष्ण-
३ । यथा, श्रीभागवते ।
“एषा घोरतमा सन्धा लोकहृद्दृक्करी
विभो ॥”

कृष्णद्वितीयं विनाशे वर्तते । इति श्रीधर-
स्वामी ।

विनाशकः, त्रि, विनाशकर्ता । विपूर्वकप्रधातो-
र्वाक(बुल)प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, महा-
भारते । १२ । ६१ । ६ ।

“राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
धर्मात्मा यः स कर्ता स्यादधर्मात्मा विना-
शकः ॥”

विनाशी, [न] त्रि, विनाशकरशरीलः । विपूर्व-
कप्रधातोर्वाकप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, महा-
भारते । १२ । १०७ । ११ ।

“लोभमेको हि दृष्टते ततोऽमर्षमनन्तरम् ।
तौ चवचयसंयुक्तावन्मोक्षं विनाशिनौ ॥”
यथा च मनौ । १ । २७ ।

“अस्यो माचाविनाशिनो दशाह्वानु याः
स्यताः ।

ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्युत्पूर्वशः ॥”

विनाशोन्मुखं, त्रि, (विनाशाय पतनाय उन्मु-
खम् ।) पञ्चम् । इत्यमरः । नाशोदतच ।

विनाशकः, त्रि, (विनता नाशाय यत् । बहुव्रीहौ
कन् इच्छञ् ।) गतनाशकः । इति जटाधरः ।
विनाशः, पुं, (विघ्नेष्वेव नश्यते अनेन । वि + नश्
+ “हलञ्च ।” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।)
कूपाननपिधानकः । इति शब्दरत्नावली ।

विनिविष्टः, त्रि, विनिक्षेपाश्रयः । परित्यक्तः ।
विनिपूर्वकप्रधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

(यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २७ ।
“पितुः कच्छेऽद्य मे येन विनिविष्टो नतो-
रमः ॥”)

विनिगमना, स्त्री, एकतरपक्षपातिनी युक्तिः ।
एकतरावधारणा । यथा । उच्यते । एकदेशो-
पात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनि-
गमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकवद्वहाराद्वैतया
अवस्थितस्य गुटिकापातादिना यज्जनं
विभागः । इति दायभागः । उच्यते इति
भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य एकदेशोपात्तस्य तत्तद-
शावच्छिन्नस्य विनिगमना इदमसुकस्य नाश-
स्यैवधारणरूपा तत्प्रमाणाभावेन वैशेषिक-
वद्वहारः परस्परनैरेपेक्ष्य दानविक्रयादि-
लक्ष्यस्तदनर्हतया अवस्थितस्य सतोऽप्यसत्-
कल्पस्य गुटिकापातादिना यज्जनं इदं असुक-
स्यैवधारणं विभाग इत्यर्थः । इति तट्टीकायां
श्रीकण्ठतर्कालङ्कारः ॥

विनिद्रः, त्रि, (विगता निद्रा सुद्रा यत् ।)
उन्नीलितः । इति शब्दमाला । (यथा, नैषधे ।
१ । ३४ ।

“विनिद्रोमानजि श्रद्धलती नलम् ॥”
तथा च साहचर्यदर्पणे । १० परिच्छेदे ।
“उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलेव
विनिद्रा नलिनौ न येन ॥”)

निद्रारहितः । (यथा, महाभारते । ३ ।
२८५ । ३१ ।
“खलमासीनमयं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
ततोऽब्रवीद्दृश्योवः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥”)

विनिद्रत्वं, स्त्री, (विनिद्रस्य भावः ।) प्रबोधः ।
इति हेमचन्द्रः । निद्रारहितत्वञ्च ।
विनिपातः, पुं, (विघ्नेष्वेव निपतनम् । वि + नि +
पत + घञ् ।) निपातः । देवादिवचनम् । इति
मेदिनी । ते, २१७ । अवमानः । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा, मनौ । ४ । १४६ ।

“मङ्गलाचारयुक्तानां निवृत्त्यै प्रयत्नात्मनाम् ।
चपतां कुङ्कताश्चैव विनिपातो न विद्यते ॥”)

विनिमयः, पुं, (वि + नि + नी + क्त्वा ।) परि-
दानम् । प्रतिदानम् । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, रघुः । १ । २६ ।

“दुदोह मां स वङ्गाव प्रक्ष्माव मधवा दिवम् ।
अन्यद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनदयम् ॥”)
वचनः । इति शब्दमाला । यथा,—

“विनिमयेन विनिमयेन गोमांसखादके ।
व्रतं चाद्रायकं कुर्याद्वै साचादधी भवेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्तौ भिन्नवचनम् ।
विनियोगः, पुं, (वि + नि + युज् + घञ् ।) यत्ने
अर्पणम् । इति हेमचन्द्रः । विनियोजनम् ।

यथा,—
“अनेनेदं कर्तव्यं विनियोगः प्रकीर्तितः ॥”

इत्याहिकतत्त्वम् ।

(यथा, सन्धाविधौ ।

“अकारणं नृकृद्भिर्नाशनीयम् : अविता
देवता प्राजायामे विनियोगः ॥”)

विनियोजितः, त्रि, विनिवृत्तः । विनिपूर्वकप्रधातो-
युजधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

विनिधूतः, त्रि, (वि + नि + धू + क्तः ।) दूरव-
स्थया चलितः । यथा,—

“ततो देवा विनिधूता भृष्टराज्याः परा-
जिताः ।

कृताधिकारास्त्रिदशास्ताभ्यां सर्वे निरा-
कृताः ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

विनिर्भयः, पुं, (विघ्नेष्वेव निर्नाशितं भयं यस्य ।)
साध्वन्यविशेषः । यथा,—

“मनो मन्ता तथा शानो नरो यानश्च वीर्य-
वान् ।

विनिर्भयो नयश्चैव हंसो नारायणो ह्यः ।
प्रभुश्चेति समाख्याताः साध्याः द्वादश
पौल्विकाः ॥”

इति बह्विपुराणे काश्यपीयवंशः ॥

भयरहितश्च ।

विनिर्भीकः, पुं, यतिरेकः । यथा । दिवाकरवार-
विनिर्भीके तु गर्गः । इति चूडाप्रकरणे ज्योति-
स्तत्त्वम् । (विगतो निर्भीको यस्य इति विग्रहे
सुक्तकचुके, त्रि ।)

विनिवृत्तः, त्रि, समाप्तः । निष्पन्नः । विनिर्-
पूर्वकप्रधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

विनिवृत्तः, त्रि, निवृत्तिविशिष्टः । शान्तः ।
निरस्तः । विनिपूर्वकप्रधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः । (यथा, गीतायाम् । १५ । ५ ।

“निर्भीकमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनिष्ठा विनिवृत्तकामाः ॥”)

विनिवृत्तः, त्रि, विनष्टः । विनिपूर्वकप्रधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

विनीतः, त्रि, (वि + नी + क्तः ।) विनयान्वितः ।
विनयः, शान्तः, संस्कारः, इन्द्रियवर्गो वा ।

विनोदः

तत्पर्यायः । निवृतः २ प्रश्रितः ३ । इत्यमर-
भरतौ । (यथा, रघुवंशे । १४-७५ ।

“तपस्विर्गर्वविनीतसत्त्वे

तपोवने वीतभया वसास्मिन् ॥”)

जितेन्द्रियः । (यथा, तन्त्रसारे ।

“ग्रान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः सुहृद्वेश-
वान् ॥”)

अपनीतः । (यथा, महाभारते । ७।११०।५५ ।

“विनीतशृङ्गास्तुरगान्तुरो हेममालिनः ॥”)

हृतः । इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ ॥ चिप्रः ।

इत्यजयपालः ॥ हृतदण्डः । इति स्मृतिः ॥

(अशुद्धतः । यथा, मनौ । ६।४१ ।

“तन्मात्रेण विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥”)

विनीतः, पुं, (वि + नी + क्तः ।) सुवहायः ।

तत्पर्यायः । साधुवाही २ । इत्यमरः । सुहृ-

वाहनश्रीलकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । ७।११०।५६ ।

“तांस्तदा रूपवर्णाभान् विनीतान् श्रीव-

गामिनः ॥”)

बणिक् । इति मेदिनी । ते, १५४ । दमनकवृक्षः ।

(अस्य पर्यायो यथा,—

“उक्तो दमनको दान्तो सुनिपुणस्तपोधनः ।

गन्धोक्तो ब्रह्मजटो विनीतः फलपत्रकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

शिक्षितवृषभादिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विनीतकं, स्त्री पुं, वैनीतकम् । परस्मैवाहनम् ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

विनीयः, पुं, (वि + नी + “विपूयविनीयजिह्वेति ।”

३ । १ । ११७ । क्यप्प्रत्ययेन निपातितः ।)

कल्कः । इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥ (यथा,—

“एकातुर्युक्कलधुलाभतया विनीयः ।”

इति वैद्यकचक्रपाणिर्विषये वातव्याधौ एला-

तेले ॥) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विनेता, [ऋ] पुं, (वि + नी + णच् ।) राजा ।

आदेशके, चि । इति मेदिनी । ते, १५६ ।

(यथा, रघुवंशे । १४ । २३ ।

“तेनास लोकः पिबमान् विनेता ॥”

गुरुः । शिचकः । यथा, महाभारते । ११।२६ ।

“अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्विकेक्षया ।

तं पश्य पतितं द्रोणं कुरुणां द्विजसत्तमम् ॥”

यथाच रघुवंशे । ८ । ६१ ।

“स तथेति विनेतुर्दारमतेः

प्रतिगृह्य वधो विसर्ज्य सुनिम् ॥”)

विनेयः, चि, (वि + नी + यत् ।) नेतव्यः । विपूर्व-

नीघातोर्ध्वप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ दृढनीयः । यथा,

“ज्योतिर्ज्ञानं तथोपातमविदित्वा तु ये ब्रह्मम् ।

आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तपि यजतः ॥”

विनेयाः दृढनीयाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विनोदः, पुं, (वि + नुद + णच् ।) कौतूहलम् ।

इति हलायुधः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।

१५ । १२५ ।

“वाधते तच्च नैकस्यात् सर्वं ॥ मगधेश्वरः ।

विन्दः

तत्तत्र रक्षाहेतोश्च विनोदायतनस्य ताम् ॥”)

क्रीडा । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, भाग-
वते । ३ । १६ । २४ ।

“नैतावता त्राधिपतेर्वैत विश्वभर्तृ-

स्तेजःशतं तव न तस्य स ते विनोदः ॥”

अपनयनम् । यथा, शिशुपालवधे । १ । ४८ ॥

“विनोदमिच्छन्नय दर्पजम्बनो

रणेन कङ्कालिदशैः समं पुनः ॥”

प्रमोदः । यथा, हितोपदेशे ।

“कायशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥”)

आलिङ्गनविशेषः । तल्लक्षणं यथा । नायको

नायिकाया दक्षिणपादं वामपादं वा स्वमध्य-

देशे स्वदक्षिणपादं वामपादं वा नायिकामध्य-

देशे निधाय वक्षसि वक्षः ओष्ठे ओष्ठं दत्त्वा

यदाश्लिषति तत् । इति कामशास्त्रम् ॥ राज-

गृहविशेषः । यथा,—

“दीर्घे त्रयो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।

विनोद एव दाराणि त्रिंशत् कोष्ठद्वयं भवेत् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

“द्वादशैते गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमयतः ।

सुनन्दः सर्वतोभद्रो भयो नान्दीमुखस्तथा ॥

विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ।

रङ्गः केलिर्जयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः ॥”

इति भविष्योत्तरपुराणम् ॥

वि(वि)न्दः, पुं, (विदि अवयवे + बाहुलकादुः ।)

जलकणा । तत्पर्यायः । पृष्ठत् २ पृष्ठतः ३

विपुट् ॥ इत्यमरः ॥ पृष्ठन्ति ५ विपुट् ॥ इति

तट्टीका ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।

“जलविन्दुप्रपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।

स हेतुः सर्वशास्त्रस्य धर्मस्य च धनस्य च ॥”)

दन्तचतविशेषः । भुवोर्मध्यम् । रूपकार्य-

प्रकृतिः । इति मेदिनी । दे, १०-११ ॥ अशुखारः ।

यथा । “विन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमाद्भूयो संघौ

क्तः ॥” इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥ अपि च ।

“शिवो वद्विषमायुक्तो वामाक्षिविन्दुभूषितः ।

एकाक्षरो महामन्नः श्रीसूर्यस्य प्रकीर्त्तितः ॥”

इति सूर्यकवचम् ॥

विन्दुत्पत्तिर्यथा,—

“सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्विन्दुसमुद्भवः ॥”

इति सारदातिलकः १ पटलः ॥

अपि च ।

“आसीद्विन्दुस्ततो नादो नादाच्छक्तिः समुद्भवा ।

नादरूपा महेशानी चिद्रूपा परमा कला ॥

नादाच्चैव समुत्पन्नः अर्हविन्दुर्महेश्वरि ।

सार्धत्रितयविन्दुभ्यो सृजङ्गी कुलकुण्डली ॥”

इति कुजिकातन्त्रे १ पटलः ॥

“विन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ।

विन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः ॥

समवायः समाख्यातः सर्वगमविशारदः ॥”

इति सारदातिलकः ॥

विन्ध्य

अन्यत्र ।

“विन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्तात्मकं स्मृतम् ।

तयोर्योगे भवेन्नादस्ताभ्यो जातास्त्रिप्रकृतयः ॥”

इति क्रियासारः ॥

वि(वि)न्दः, चि, (वेत्ति तच्छीलः । विदज्ञाने +

“विन्दुरिच्छुः ।” ३ । २ । १६६ । इति उपस्ययो

सुमागमश्च निपात्यते ।) जाता । इत्यमरः ॥

दाता । इत्यजयपालः ॥ वेदितव्यः । इति

शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)न्दुचित्रकः, पुं, (विन्दुभिस्त्रिद्विविशेषैश्चित्रकः

इव ।) नृगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)न्दुजालं, स्त्री, (विन्दूनां जालम् ।) हस्ति-

शुण्डोपरिविचित्रविन्दुसमूहः । इति हेमचन्द्रः ॥

वि(वि)न्दुजालकं, स्त्री, (विन्दूनां जालकम् ।)

गजस्य सुखादिस्थो विन्दुसमूहः । तत्पर्यायः ।

पद्मकम् २ । इत्यमरः । पद्मम् ३ । अतएव

पद्मी हस्तीति भरतः ॥

वि(वि)न्दुतलः, पुं, (विन्दुश्चिह्नं तलं यस्य ।)

अक्षः । इति हारावली ॥ तुरङ्गकः । यथा,—

“विन्दुतलः पुमान् शारिफलके च तुरङ्गके ॥”

इति पवर्गीयवादी मेदिनी ॥

वि(वि)न्दुपत्रः, पुं, (विन्दुः पत्रे यस्य ।) भूयंवृक्षः ।

इति रत्नमाला ॥

वि(वि)न्दुरेखकः, पुं, (विन्दुविशिष्टा रेखा यत्र ।

कन् ।) पक्षिभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)न्दुवासरः, पुं, (विन्दुपातस्य वासरः ।) गर्भे

सन्तानोत्पत्तिकारकमुक्तपातदिनम् । इति

ज्योतिषम् ॥

वि(वि)न्दुसरः, [स] स्त्री, (विन्दुनामकं सरः ।)

सरोवरविशेषः । यथा,—

“अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्वैर्धामिं गिरिम् ।

गौरन्तु पर्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ॥

हरिण्यदङ्गः समहान् द्विबौधधिमयो

गिरिः ।

तस्य पादे महद्विषं सरः काञ्चनसन्निभम् ॥

रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।

गङ्गार्थं स तु राजर्षिरवास बहुलाः समाः ॥

दिव्यं यास्यन्ति मे पूर्वे गङ्गातोयपरिप्लुताः ।

तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥

सोमपादात् प्रकृता सा सप्तधा प्रतिभज्यते ।

यूपा मणिमयास्तत्र चितयश्च हरिण्यमयाः ॥

तत्रैष्टा क्रतुभिः सिद्धः शक्रः सुरगणैः सह ।

दिव्यश्यापपथकञ्च नक्षत्राणाम् मङ्गलम् ॥

दृश्यते भास्वरा राजौ देवी त्रिपथगा तु सा ।

अन्तरीक्षं दिवसैव भावयित्वा भुवं गताः ॥

भवस्य स्वाङ्गे पतिता सर्वज्ञा योगमायया ।

तस्या ये विन्दवः केचित् क्षुब्धायाः पतिता

भुवि ।

कृतस्तु तैर्विन्दुसरस्ततो विन्दुसरः स्मृतम् ॥”

इति मातङ्गि । १२० । २७-३३ ॥

विन्ध्यपत्री, स्त्री, च्चरापहा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेणुशुटा इति भाषा ॥

विन्ध्यः

विन्ध्यः, पुं, चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विन्ध्यः, पुं, पर्वतविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनौ । २ । २१ ।

“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यः प्राविणश्रमा-

दपि ।

प्रत्यगेव प्रथगाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥”)
याधः । इति मेदिनी ॥ विन्ध्यपर्वतस्य निम्न-
शृङ्गत्वकारणम् । यथा,—

नारद उवाच ।

“किमर्थमग्निं भगवानगस्त्य-
स्तं निम्नशृङ्गं कृतवान् महर्षिः ।
कस्मै कृते केन च कारणेन
नस्तद्वदस्त्राखिलसत्त्ववृत्ते ॥

पुलस्त्य उवाच ।

पुरा हि विन्ध्येन दिवाकरस्य
गतिर्निरुद्धा गगनेचरस्य ।
रविस्ततः कुम्भभवं समेत्य
होमावसाने वचनं वभाषे ॥
समागतोऽहश्च दिवर्षभ त्वं
कुरुष्व मय्युद्धरणं सुनीन्द्र ।
ददस्व दानं मम यन्मनीषितं
चरामि येन त्रिदिवे सुनिवृत्तः ॥

इत्थं दिवाकरवचो गुणसङ्गयोगि
श्रुत्वा तदा कलसजो वचनं वभाषे ।
दानं ददामि तव यन्मनसा त्वभीष्टं
नार्थौ प्रयाति विसृज्यो मम कश्चिदेव ॥
श्रुत्वा वचोऽन्ततमयं कलसोद्भवस्य
प्राह प्रभुः करपुटं प्रणिधाय नृद्धिं ।
एषोऽद्य मे गिरिवरः प्ररुणहि मार्गं
विन्ध्यस्य निम्नकरणे भगवान् यतस्व ॥
इति रविवचनादुवाच कुम्भजन्मा
जनमिति तद्धि मया हि नीचशृङ्गम् ।
तव किरणजितो भविष्यतीति महौघो
मम हि शूरणसमागतस्य का यथा ते ॥

इत्येवमुक्त्वा कलसोद्भवस्तु
सूर्यश्च संस्तुय विन्ध्य भक्त्या ।
जगाम संतप्य हि दृढकं हि
विन्ध्याचलं दृढवपुर्महर्षिः ॥
गत्वा वचः प्राह सुनिर्महौघं
यास्ये महातीर्थवरं सुप्रणयम् ।
दृढोऽप्यशक्तश्च तवाधिरोपुं
तस्माद्भवान् नीचतरोऽस्तु सद्यः ॥
इत्येवमुक्तो सुनिसप्तमेन
नीचशृङ्गत्वभवन् महौघः ।
समाक्रमचापि महर्षिसुखः
प्रोक्ष्य विन्ध्यं द्विज आह शैलम् ॥
यावन्न भूयो निजमात्रजामि
महाश्रमं धौतवपुः सुतीर्थीत् ।
त्वया न तावत्त्रिह वृद्धितयं
न चेत् शपिष्येऽहमवश्या ते ॥
इत्येवमुक्त्वा भगवान् जगाम
दिशं स यामौ सद्यसान्तरीक्षम् ॥

विन्ध्याव

आक्रम्य तस्थौ स हि तां तदाश्रं
काले व्रजाम्यत्र यदा सुनीन्द्र ॥
तत्राश्रमं रम्यतरं हि कृत्वा
संशुद्धजाम्बूनदतोरणान्तम् ।
तत्राथ निःक्षिप्य विदग्धपुत्रौ
समाश्रमं सौम्यसुपाजगाम ॥
कृतावृत्तौ कार्यपरो ह्यगस्त्यो
नित्यं तदा स्वाश्रममावसत् सः ।
शेषश्च कालं स हि दृढकस्थ-
स्तपश्चाराभितकान्तिमाप्नुनिः ॥
विन्ध्योऽपि दृष्ट्वा गगने महाश्रमं
दृष्ट्वा न यात्येव भयात्सहर्षः ।
नासौ निवृत्तेऽभिमतिं निधाय
स संस्थितो नीचतरायशृङ्गः ॥
एवं त्वगस्त्येन महाचलेन्द्रः
स नीचशृङ्गो हि कृतो महर्षे ।
तस्योर्ध्वशृङ्गे सुनिवसुता सा
दुर्गा स्थिता दानवप्रासनार्थं ॥
देवाश्च सिन्ध्याश्च महोरगाश्च
विद्याधरा भूतगणाश्च सर्वे ।
सर्वाश्चरोभिः सहिता दिवानिशं
कात्यायनीं तस्युरपेतशोकाः ॥”

इति वामनपुराणे देवीमाहात्म्ये १२ अध्यायः ॥

“आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ॥”

इत्यमरः ॥

“विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यसूक्तं पतितो

भवेत् ॥”

इति प्राचीनाः ॥

विन्ध्यकूटः, पुं, (विन्ध्ये कूटं माया कैतवं वा यस्य ।

याजेन तस्यावनतीकरणादस्य तथात्वम् ।)

अगस्त्यसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यवासी, [न] पुं, (विन्ध्ये वसतीति । वस +

शिनिः ।) यादिसुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

विन्ध्यवासिनी, स्त्री, (विन्ध्ये वसतीति । वस् + शिनिः ।)

ततस्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—

“सहस्राक्षोऽपि तां यत्न विन्ध्यं वेगाज्जगाम ह ।

तत्र गत्वा तथोवाच तिष्ठस्वान् महावने ॥

पूज्यमाना सुरैर्नाम्ना ख्याता त्वं विन्ध्यवासिनी ॥

तत्र स्थाप्य हरिदेवीं दत्त्वा सिंहश्च वाहनम् ।

भवामरारिहन्तीति स्तुक्ता स्वर्गमवाप्नुयात् ॥”

इति वामने ५१ अध्यायः ॥

अन्यच्च देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“विन्ध्योऽवतीर्थ देवार्थं कृतो घोरो महाभटः ।

अद्यापि तत्र सावासा तेन सा विन्ध्यवासिनी ॥”

विन्ध्यस्य, पुं, (विन्ध्ये विन्ध्यपर्वते तिष्ठतीति । स्था

+ कः ।) यादिसुनिः । इति जटाधरः ॥

विन्ध्या, स्त्री, लवलीवृत्तः । इति मेदिनी । जुटिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ एलाचि इति भाषा ।

विन्ध्यावली, स्त्री, बलिपत्नी । बाणराजमाता ।

इति पुराणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । २० ।

१७ ।

“विन्ध्यावली तदागत्य पत्नीचासकमालिनी ॥”

विपक्षः

विन्ध्यावलीपुत्रः, पुं, (विन्ध्यावल्याः पुत्रः ।) बाण-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यावलीसुतः, पुं, (विन्ध्यावल्याः सुतः ।) बाण-
राजः । इति जटाधरः ॥

विपक्षः, त्रि, (विट् + क्तः । “वुदविदेति ।” ८ । ५६ ।
नत्वम् ।) विचारितः । प्राप्तः । इत्यमरः ॥

ज्ञातः । स्थितः । इति विश्वः ॥

विपक्षः, त्रि, (वि + नि + क्तः + क्तः ।) कृत-
विन्ध्यासः । यथा,—

“सद्मया गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां
ज्ञापिका

सत्सामान्यविशेषनित्यमिजिता भावप्रकर्षोर्ज-
ज्वला ।

विष्णोर्वचसि विन्ध्यायकृतिना सिद्धान्तमुक्ता-
वली

विपक्षः मनसो सुदं वितशुतां सद्युक्तिरेवा
चिरम् ॥”

इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

विपक्षः, पुं, (वि + नि + क्त + क्तः + क्तः ।) विद्ध-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्वातिथान् इति
भाषा ॥

विपक्षः, पुं, (वि + नि + क्त + क्तः + क्तः ।) स्थाप-
नम् । रचनम् । यथा, ज्ञानार्णवे । वैष्णवे तु ।

“एकेकवर्णसुचार्यं सत्साधाराच्छिरोऽन्तकम् ।
नमोऽन्तमिति विपक्ष आन्तरः परिकीर्तितः ॥”

अपि च ।

“ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दुवर्णितः ।
पञ्चाशद्वर्णविपक्षः क्रमादुक्तो मनोविभिः ॥”

इति भट्टः । इति तन्त्रसारः ॥

अन्यच्च ।

“यदेव मणिविपक्षो विज्ञेयो न च दृढवत् ।

विशुद्धहरीकन्यासो विधेयः सदनोपरि ।

तेन सर्वाणि नश्यन्ति अरिष्टानि मही-

सुजाम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

किञ्च ।

“तथा कवितया किंवा तथा वनितया च किम् ।

प्रद्विपक्षमात्रेण यथा नापकृतं मनः ॥”

इत्युद्धटः ॥

विप, ■ क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०

-सक०-सेट् ।) क, वेपयति । इति दुर्गादासः ॥

विपक्षः, पुं, (विरुद्धः पक्षो यस्य ।) शत्रुः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५६ । ५४ ।

“तत्र वंशा विभज्यन्तां विपक्षः पक्ष एव च ।

पुत्राणां हि तयो राज्ञो भविता विपक्षो

महान् ॥”

यथा च रघुवंशे । १७ । ७५ ।

“इन्दोरगतयः पक्षे सूर्यस्य कुसुदेऽश्वः ।

गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो जेभिरेऽन्त-

रम् ॥”

न्यायमते साध्याभाववत्पक्षः । यथा, भाषा-

परिच्छेदे । ७३ ।

विपरी

विपरी

विपरीतः

“यः सपत्ने विपत्ते च भवेत् साधारणस्तु सः ।”
“सपत्नविपत्तवृत्तिः साधारणः । सपत्नः
साधवान् । विपत्तः साध्याभाववान् ।” इति
सुक्तावली । विकल्पः पक्षः । उक्ताकरणम् ।
यथा, आर्यासमप्रत्ययम् । ३५४ ।

“प्रतिभूः सुको विपत्ते दण्डः शृङ्गारसंकथा
गुरुषु ॥”

विगतः पक्षो यस्य । पक्षहीने, त्रि ॥

विपश्चिका, स्त्री, (वि + पश्चि विस्तारे + क्त्वा ।
स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) वीणा । इति
शब्दरत्नावली ।

विपश्ची, स्त्री, (वि + पश्च + अच् । स्त्रियां गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) वीणा । इत्यमरः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ४६ । २० ।

“अहं ह्येतद्विजानामि तन्वीभङ्गारलक्षणे ।
इत्युक्ता गुणश्रुताङ्गातां विपश्चीं समोच सः ॥”
केलिः । इति मेदिनी । ये, १७ ॥

विपश्यः, पुं, (वि + पश्य अवहारे + चञ् । संज्ञा-
पूर्वकत्वात् न टङिः ।) विक्रयः । इत्यमरः ॥
(यथा, मनौ । ३ । १५२ ।

“विपश्येन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्ह्ययकथयोः ॥”
विशेषेण पश्यतेऽस्मिन्निति । विपश्यिः । यथा,
महाभारते । १२ । ६६ । ५३ ।

“विशालान् राजमार्गांश्च कारयेत् नराधिपः ।
प्रपाञ्च विपस्याञ्चैव यथोद्देशं समादिशेत् ॥”

विपश्यिः, पुं स्त्री, (विपश्यतेऽस्मिन्निति । वि +
पश्य + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ ।
इति इन् ।) पश्यविक्रयशाला । इति जला-
युधः ॥ हङ् । इत्यन्ये । विक्रयार्थप्रसारित-

नानाद्रव्याणां बणिग्वीथ्यां वाणिज्याविधौ
इति वाजार इति च स्थातायामिति केचित् ।

हङ्मसकपः । इति केचित् । हङ्मसकपस्य-
विक्रयवीथी । इति केचित् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । पश्यवीथिका २ । इत्यमरः ॥

आपणः ३ पश्यवीथी ४ पश्यम् ५ । इति
रभसः ॥ निघट्टा ६ बणिक्पथम् ७ । इत्यमर-
दत्तः ॥ विपश्यम् ८ वीथी ९ । इति कौषः ॥

“निघट्टा विपश्यिः पश्यवीथिका त्वापणस्तथा ।
पश्यविक्रयशालायां भवेदेतच्चतुष्टयम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

“विपश्यिः पश्यवीथ्याश्च भवेदापणपश्ययोः ।”
इति मेदिनी । ये, ७८ ॥

(यथा, महाभारते । ६ । ३५ । ३० ।

“विपस्यापणपश्यानां नानाजनश्रुतेर्वृतः ॥”
वाणिज्यम् । यथा, मनौ । १० । ११६ ।

“विद्या शिल्पं भूतिः सेवा गौरव्यं विपश्यिः
कृषिः ।

धृतिर्भैरवं कुलीदक्ष दण्ड जीवनहेतवः ॥”

विपश्यी, [नृ] पुं, (विपश्यः विक्रयोऽस्यास्तीति ।
विपश्य + इनिः ।) वणिक् । इति जटाधरः ॥

(यथा, प्रियुपालवधे । ५ । २४ ।

“पूर्णाप्रणा विपश्यिनो विपश्यीन्विभेक्षुः ॥”

विपश्यी, स्त्री, (विपश्यि + वा ङीष् ।) हङ् । इति
दिरूपकौषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २० । ६५ ।
“यथौ भोजनमृत्पार्थो विपश्यीमातृमृतकः ॥”

विपत्तिः, स्त्री, (वि + पद + क्तिन् ।) आपत् ।
विपत् । इत्यमरः ॥ यातना । इति मेदिनी ।
ते, १५६ । यथा,—

भृगुरवाच ।

“श्रुतं सर्वं सुरश्रेष्ठ मारोदीर्घचनं श्रुत्वा ।

न कातरो हि नीतिज्ञो विपत्तौ च कदाचन ॥

सम्पत्तिर्वा विपत्तिर्वा नश्वरा स्वप्नरूपिणौ ।

पूर्वस्वकर्मायत्ता च स्वयं कर्ता तथोरपि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३४ अध्यायः ॥

विनाशः । यथा,—

“यस्मिन् राशिगते भानौ विपत्तिं यान्ति

मानवाः ।

तेषां तत्रैव कर्तव्या पिच्छदानोदकक्रिया ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

विपथः, पुं, (विरुद्धः पन्थाः । “कृत्पूर्वभूःपथा-
मानसे ।” ५ । ४ । ७४ । इत्यकारप्रत्ययः ।)

निन्दितपथः । तत्पर्यायः । यध्वः २ दुरध्वः ३

कदम्बा ॥ कापथः ५ । इत्यमरः ॥ कुपथः ६

असत्पथः ७ कुलितवर्त्म ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३५६ । ११ ।

“सत्पथं कथयन्त्यस्य यास्यामि विपथं वद ॥”

विपत् स्त्री, (वि + पद + सम्पदादित्वात् क्तिप् ।)
विपद् विपत्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा,—

“कैवर्त्तकर्कशकरात् सफरचुतोऽपि

जाले पुनर्निपतितः सफरो विपाकः ।

दैवात्ततो विगलितो गलितो वक्त्रेन

वामे विधौ वद कथं विपदां निवृत्तिः ॥”

इत्युद्धटः ॥

यथा च मागवते । १ । ६ । १५ ।

“यत्र धर्मेस्ततो राजा गदापाणिर्बृकोदरः ।

ज्वलोऽस्त्री गाखिवं चापं सुहृत् क्षणस्ततो

विपत् ॥”

विपदा, स्त्री, (विपद् + भागुरिमते हलन्तानां
टाप् ।) विपत् । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

विपन्नः, त्रि, (वि + पद + क्तः ।) विपदाक्रान्तः ।
इति मेदिनी । ने, १३४ ॥ गङ् । इति शब्द-

रत्नावली ॥

विपन्नः, पुं, सर्पः । इति मेदिनी । ने, १३४ ॥

विपरीतः, त्रि, (वि + परि + इ + क्तः ।) विप-

र्येयः । उल्टा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

प्रतिसयः २ प्रतिकूलः २ अपसयः ॥ अपष्टुः

५ विलोमकः ६ । इति जटाधरः ॥ प्रसथम्

७ पराचीनम् ८ प्रतीपम् ९ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथाच शृङ्गारदिविजये ।

“मत्तो जातः कलङ्काशी विपरीतानि भाषसे ।

सख्यं त्रवीषि पिबत्वत्त्वतो जातः कलङ्गसुक ॥”

सुभृष्टः । यथा, रामायणे । ६ । १७ । १५ ।

“स च न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः ।

उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीत इधौवधम् ॥”

भोऽश्रुतिवन्तान्तर्गतदशमवन्तः । यथा,—
“पादमेकमुरौ ज्ञत्वा द्वितीयं कटिसंस्थितम् ।
नारीषु रमते कामौ विपरीतस्तु बन्धकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

अपि च ।

“पादमेकमुरौ ज्ञत्वा द्वितीयं स्तनसंस्थितम् ।
कामिन्याः कामयेत् कामौ बन्धः स्याद्विपरी-
तकः ॥”

इति स्मरदीपिका ॥

विपरीता, स्त्री, कासुकी । इति धनञ्जयः ॥

विपर्ययः, पुं, (विशिष्टानि पर्णानि यस्य ।) पलाश-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्यरहिते, त्रि ॥)

विपर्ययः, पुं, (वि + परि + इ + “एरच् ॥”
इत्यच् ।) अतिक्रमः । तत्पर्यायः । व्य्वासः २

विपर्यासः ३ व्यथयः ४ । इत्यमरः ॥ विपर्यायः

५ । इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । १० ।

१ । ५० ।

“विपर्ययो वा किं न स्यादगतिर्धातुर्दुरत्यया ।

उपस्थितो निवर्त्तते निवृत्तः पुनरापतेत् ॥”

सांख्यनये विपर्ययाः पञ्च । ते च सांख्यकारि-
कायां द्रष्टव्याः ।)

विपर्यायः, पुं, (विगतः पर्यायो यस्य । यद्वा,
वि + परि + इ + चञ् ।) विपरीतमयनम् ।

अन्यस्यान्यरूपप्रवृत्तम् । इति भरतः ॥

“विपर्याये कुलं नास्ति न कुलं रक्षयितव्योः ॥”
इति कुलाचार्यकारिका ॥

विपर्यासः, पुं, (वि + परि + अस + चञ् ।) विप-

र्येयः । इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । २ ।

“पुरा यत्र श्रोतः बुद्धिमधुना तत्र सरितां

विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिर्ब्रह्मम् ।

बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं

निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रष्टयति ॥”

अप्रमात्मकबुद्धिभेदः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“तच्छून्ये तन्मतितयास्यादप्रमा सा निरूपिता ।

तत्पक्षो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ।

आद्यो देहे स्यात्प्रबुद्धिः शृङ्गादौ प्रीतता-

मतिः ॥”

“आद्यो विपर्यासः ।” इति सुक्तावली ॥

विपर्ययः, त्रि, (वि + पू + “अचो यत् ॥” इति
यत् ।) शोधनीयम् । विपूर्वपूधातोर्ग्रन्थयेन

निव्यन्नम् ॥

विपश्यी, [नृ] पुं, बुद्धिभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

विपश्चित्, त्रि, (विशेषं पश्यति विप्रकृष्टं चेतति

चिनोति चिन्तयति वा । एषोदरादित्वात्

साधुः ।) पङ्क्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ ।

७ । ५८ ।

“सर्वेष्वानु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥”

विपाकः, पुं, (वि + पच + भावे कर्मणि वा घञ् ।)

पचनम् । (यथा, भागवते । ५ । १६ । २० ।

“तावदुभयोरपि रोधघोर्था नृत्तिका तत्रसेनास-

विध्यमाना वायुर्कंसयोगविपाकेन सहामर-

लोकाभरणं जायूनं नाम सुवर्णं भवति ॥”

विपाकः

खेदः । कर्मणो विसदृक्फलम् । इति मेदिनी ।
 (फलमात्रम् । यथा, भागवते । १०।७।१०।
 “जरासन्धवधः कृष्ण भूर्यर्थायोपकल्पते ।
 प्रायःपाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः ॥”
 चरमोक्तैः । यथा, तत्रैव । ४।६।२।
 “सर्वे धिया योगविपाकतीव्रया
 हृत्पद्मकोषे स्फुरितं तद्विप्रभम् ॥”
 परिणामः । दुर्गतिः । स्वादुः । इति हेम-
 चन्द्रः । जातिः । आयुः । भोगः । इति
 कुसुमाञ्जलिः ॥ * ॥ (कर्मफलरूपस्यैव विपा-
 कस्य त्रैविध्यम् । यथाच पातञ्जले । २।१३।
 “सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥”
 “सत्सु क्षेत्रेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति
 नोच्छिन्नक्षेत्रमूलोऽपि । यथैव तुषावनद्धाः
 शालितण्डुला दग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था
 भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा । तथा
 क्षेत्रावनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति
 नापनीतक्षेत्रीनप्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेति ।
 स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोगश्चेति ॥”
 इति तज्ज्ञाप्यम् ॥)
 “जाठरेणाग्निना योगात् यदुदेति रसान्त-
 रम् ।
 रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥”
 इति सुश्रुतः ॥
 अपि च ।
 “मिहः कटुश्च मधुरमन्तोऽन्तं पच्यते रसः ।
 कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः
 कटुः ॥”
 तथा च वाग्भटः ।
 “विधा रसानां पाकः स्यात् स्वादुश्चकटुका-
 त्मकः ॥”
 प्रायः पदेन ब्रीहिः स्वादुरन्तविपाकः । शिवा
 कषाया मधुपाका । शुण्ठी कटुकमधुरपाके-
 त्यादिः ॥ * ॥ अथ विपाकानां गुणाः ।
 “स्निग्धलक्षधुरः पाको वातपित्तहरो मतः ।
 अन्वस्तु कुरुते पित्तं वातस्निग्धगदापहः ॥
 कटुः करोति पचनं कफं पित्तञ्च नाशयेत् ।
 विशेष एव रसतो विपाकानां निदर्शितः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य विवरणम् ।
 “नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधानमिति कस्मात्
 सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वाद्विह सर्वद्रव्याण्यभ्यव-
 हृतानि सम्यङ्मिथ्याविपाकानि गुणं दोषं वा
 जनयन्ति । तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति ।
 केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमन्तं कटुकश्चेति
 तत्तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चान्त्रो विपाको
 नास्ति पित्तं हि विदग्धमन्ततासुपेत्यग्नेर्मन्-
 त्वात् । यदेवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति
 स्निग्धाह्विदग्धो लवणतासुपैति मधुरो मधुर-
 स्यान्नोऽन्तस्यैवं सर्वेषामिति । केचिदाहुर्दृष्टान्तं
 चोपदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगत-
 मभिमानं मधुरमेवस्यात्तथा शालिववसुजादयः

विपाशा

प्रकीर्णाः स्वभावसुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति
 तद्वदिति ।
 “किञ्चिदसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति
 वा ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अः ॥
 विपाट्, [श्र] स्त्री, विपाशान्दी । इत्यमरः ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । ३।३३।१ ।
 “गावेव शुभे मातरा रिहाणे
 विपाट्कुतुनी पयसा जवेते ॥”
 “विपाट् कूलविपाटनात् विपाशनात् शतपुत्र-
 मरणोद्भूततमोदतेर्भूमौर्विशृङ्खल्य पाशा अस्यां
 यथास्यन्त विमोचनादा विपाट् । श्रुतुनी सुक्षिप्रं
 तुम्हा तुम्हेव द्रवति गच्छतीति श्रुतुनी एत-
 न्नागके नयौ । प्रजवेते वसुद्रं प्रति शीघ्रं
 गच्छतः । * * * विपाट् पटगतौ । पशुवाचन-
 स्यर्शनयोरिति वा ग्यन्तावेतौ विपूज्यौ प्रकारस्य
 ब्रह्मादिना यत्वम् ॥” इति तज्ज्ञाप्ये सायणः ॥)
 विपा(ट)ः, पुं, बाणः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 (यथा, महाभारते । ३।२७०।१७ ।
 “एकैकेन विपाटेन जप्ते मादवतीसुतः ॥”
 स्त्री, दुर्गमराजभाष्या । यथा, मार्कण्डेये ।
 ७५।४६ ।
 “विपाटी नन्दिनीस्यैव वेद्वि भार्यां गृहे
 द्विज ॥”
 विपादिका, स्त्री, पादस्कोटः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । ८।१३७ ।
 “क्षिप्तोपानत कशावन्त्ये शतं चर्मकतेऽर्पितम् ।
 विपादिकाकृते दास्या नीतं पञ्चाशतो वृतम् ॥”
 “वैपादिकं पाणिपादे स्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
 कण्डुमङ्गिः सराण्ये गच्छैरलसकं चितम् ॥”
 विपादिका वातक्षेत्रोद्भवा । इति माधवकरः ॥
 अयं कुष्ठरोगः ॥ (अस्या लक्षणम् । यथा,—
 “कण्डुमती दाहरोजोपपन्ना
 विपादिका पादगतेयमेव ॥”
 इति सुश्रुते निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
 प्रहेलिका । इति शब्दमाणा ॥ * ॥
 विपाशा, स्त्री, (पाशं विमोचयतीति । पाश +
 “सत्वापपाशेति ।” ३।१।२५ । विमोचने णिच् ।
 ततः पचाद्यच् ।) नदीविशेषः । इत्यमरः ॥
 पुत्रशोकादेव गले पाशं बद्धा प्रविष्टं वशिष्ठं
 पाशच्छेदात् विपाशितवती विसृज्यपाशं कृत-
 वतीति विपाशा णिः कल्यादेरिति पाशं
 विमोचयति इत्यर्थे णिः पचादित्वाद् न् व्याप् ।
 एवं क्विपि विपाट् । इति तट्टीकार्या भरतः ॥ * ॥
 (यथा, हरिवंशे । १६६।२० ।
 “इरावती विपाशाच सरयूर्यसुना तथा ॥”
 तस्या जलगुणाः ।
 “शतत्रीर्विपाशाजुजः सिन्धुनद्याः
 सुशीतं लघु स्वादु सर्वाभयम् ।
 जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च
 प्रदत्तं बलं बुद्धिमेधायुषञ्च ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

विपुला

(अस्या नामनिरुक्तादि विशेषविवरणं महा-
 भारते । १।१७० । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ अस्या-
 स्त्रीरे पीठस्थाने अमोघाक्षीदेवी वर्तते । यथा,
 देवीभागवते । ७।३०।६५ ।
 “विपाशायाममोघाक्षी पाटला पुण्ड्रवर्द्धने ॥”
 तथा अत्र यशस्करनामकविष्णुमूर्तिरपि वर्तते ।
 यथा, नरसिंहपुराणे ६२ अध्याये ।
 “यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताश-
 नम् ॥”
 विगतः पाशो यस्य ।) पाशवर्जिते, त्रि । इति
 धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । ३।१३०।६ ।
 “अत्र वै पुत्रशोकेन वशिष्ठो भगवावृषिः ।
 बद्धात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥”
 पाशास्त्रहीने च त्रि ॥ यथा, हरिवंशे । ४७ ।
 ४८ ।
 “निर्वापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो मध्ये ॥”
 विपिनं, स्त्री, (वेपन्ते जना यज्जेति । “वेपितुस्त्रो-
 र्ज्ञस्त्रि” उणा० २।५२ । इनन् । इच्छ-
 लञ् ।) वनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महानाटके ।
 “यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
 यच्चैतच्च न गणितं तदिहाम्युपैति ।
 प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्ती
 सोऽहं ब्रजामि विपिने जटिलकपक्षी ॥”
 भीतिप्रदे, त्रि । यथा, भागवते । ६।१५।२३ ।
 “स एकदा तु मृगयां विचरन् विपिने वने ।
 यदृच्छयाश्रमपदं जमदग्नेरपाविशत् ॥”
 विजने वने इत्यपि क्वचित् पाठः ॥)
 विपुलः, त्रि, (विशेषेण पोष्यतीति । वि + पुल
 महत्त्वे + कः ।) बृहत् । इत्यमरः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १० ।
 “विपुलेन सागरशयस्य कुचिणा ॥”
 अगाधम् । इति मेदिनी । ले, १३२ ॥
 विपुलः, पुं, (वि + पुल + कः ।) मेरुपश्चिमभूधरः ।
 इति मेदिनी । ले, १३२ ॥ (अयं हि सुमेरो-
 र्विष्कम्भपर्वतानामन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे ।
 २।३।१७ ।
 “विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वोत्तरे स्मृतः ॥”
 अस्मिन्सु पीठस्थाने विपुलेति पीठदेवी वर्तते ।
 यथा, देवीभागवते । ७।३०।६६ ।
 “विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयचले ॥”
 सुमेरुः । हिमाचलः । इति धरणिः ॥ (वसुदेव-
 पुत्रः । यथा, भागवते । ६।२४।४६ ।
 “बलं गदं सारणञ्च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम् ।
 वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत् ॥”
 विपुलरसः, पुं, (विपुलो रसो यत्र ।) इक्षुः ।
 इति केचित् ॥
 विपुला, स्त्री, (वि + पुल महत्त्वे + कः । ततस्त्रियां
 टाप् ।) पृथिवी । आर्याच्छन्दोभेदः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ अस्या लक्षणादियथा,—
 “पथ्या विपुला चपला सुखचपला जघन-
 चपला च ।
 गीत्युपगीत्युदगीतय आर्यागीतिश्च नवधार्म्या ॥

विप्रः

संलक्ष्य गणत्रयमादिमं सकलयोर्द्वयोर्भवति
पादः ।
यस्यास्तां पिङ्गलनामो विपुलामिति समा-
ख्यातिः ।
पुंसां कलिकालयालहतानां नास्त्युपहृतिर-
त्यापि ।
वीर्यविपुला मुखे चेत् स्यात् गोविन्दाख्यमन्त्र-
कला ॥”
इति कृत्योमञ्जरी ॥
(विपुलपञ्चतस्यादेवी । इति देवीभागवतम् ।
७ । २० । ६६ ॥)

विपुलासवा, स्त्री, (विपुलं रसं आसवतीति । आ
+ सु + अच् । टाप् ।) गृहकन्या । इति राज-
निर्णयः ॥

विपूयः, पुं, (वि + पू + “विपूयविनीयेति ।” ३ । १ ।
११७ । इति कर्मणि क्यन्तनिपातः ।) सुजः ।
इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ यथा,—
“वासानां वल्कले शुद्धे विपूयैः कृतमेखलाम् ।
सामामञ्जनपिण्डाभां दण्डिनीमजिनास्तराम् ॥”
इति भट्टिः । ६ । ६० ॥

विप्रः, पुं, (वप + “वृजेन्द्रायवजेति” उणा० २ । २८
निपातनान् रप्रत्ययेन साधुः ।) ब्राह्मणः । इत्य-
मरः । विशेषणं प्राति पूरयति षट् कर्मणि
विप्रः । प्रा ल पूर्तो इत्यस्मात् ङप्रत्ययः । किंवा ।
उच्यते धर्मेवीजमत्र इति वपेर्नाम्नीति रे
निपातनादत इत्यम् । इति भरतः ॥ तस्य
लक्षणं यथा,—

“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्दिज उच्यते ।
विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियलक्षणम् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

(यथाच मनौ । १ । ६४ ।
“उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
हि धर्मार्थसुखत्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”
अस्य पादोदकमाहात्म्यं यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ ।
११ । २६—३३ ।

“पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे ।
सागरे यानि तीर्थानि विप्रपादेषु तानि च ॥
विप्रपादोदककिञ्चना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
तावत् पुष्करपात्रेषु पिबन्ति पितरो जलम् ।
विप्रपादोदकं पुण्यं भक्तियुक्तस्य यः पिबेत् ॥
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
महारोगी यदि पिबेत् विप्रपादोदकं द्विज ।
मुच्यते सर्वरोगेभ्यो मासमेकानु भक्तितः ॥
अविद्यो वा सविद्यो वा सन्ध्यापूतो हि यो
द्विजः ॥

■ एव विष्णुसदृशो मा हरौ विसृज्यो यदि ॥
ब्रह्मं विप्रं श्रपन्तं वा न हन्यान्मत्र तं श्रपेत् ।
गोभ्यः श्रतगुणं पूज्यो हरिभक्तस्य ब्राह्मणः ॥
पादोदकस्य नैवेद्यं भुङ्क्ते विप्रस्य यो द्विज ।
नित्यं नैवेद्यभोजी यो राजसूयफलं लभेत् ॥
एकादश्यां न भुङ्क्ते यो नित्यं विष्णुं समर्चयेत् ।
तस्य पादोदकं प्राप्य स्थलं तीर्थं भवेद्द्रवम् ॥”

विप्रति

अश्वत्थः । इति राजनिर्णयः ॥ (त्रि, मेधावी ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ११२ । ६ ।
“निषुसीद् गणपते गणेषु त्वा माहुर्विप्रतमं
कवीनाम् ॥”)

“विप्रतमं अतिशयेन मेधाविनम् ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥ स्तवकर्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
४० । १४ ।

“विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ॥”
“विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुर्वा ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

विप्रकारः, पुं, (वि + प्र + कृ + भावे घञ् ।)
अपकारः । तत्पर्यायः । निकारः २ ॥ इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १४ ।
“तेषां विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः ।
मोक्षणे प्रतिकारे च विदुरोऽवहितोऽभवत् ॥”)
खलीकारः । इति खामी । तिरस्कारः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (विविधप्रकारः । यथा, महा-
भारते । ३ । २७५ । ३ ।
“स वाधते प्रजाः सर्व्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्मात् भगवान्नाम्यस्मात्ता हि विद्यते ॥”)

विप्रकाशः, स्त्री, तूलवृक्षः । इति राजनिर्णयः ॥
विप्रकृतः, त्रि, (वि + प्र + कृ + क्तः ।) तिरस्कृतः ।
तत्पर्यायः । निरुक्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कुमारसम्भवे । २ । १ ।
“तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।
तुरापाहं पुरोधाय वामं स्वायम्भुवं ययुः ॥”)

विप्रकृतिः, स्त्री, विप्रकारः । विप्रपूर्वककृधातोः
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

विप्रकृत्यः, त्रि, (वि + प्र + कृ + क्तः ।) दूरः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा,—
“सन्निकृष्टविप्रकृत्यभिचारिप्राधानिकमेदाच-
तुर्धा इति । नच ते चयादिकमपेक्षन्ते । विप्र-
कृत्यो यथा । हेमन्ते निश्चितः स्नेहा वसन्ते
कफरोगकृत् । किंवा सन्निकृत्यो ज्वरस्य रुक्षादि-
सेवा विप्रकृत्यो रुद्रकोपः ।” इति माधवकृत
रुक्मिण्यययाख्याने विजयः ॥)

विप्रकृत्यकं, त्रि, (विप्रकृत्य एव । स्वार्थे कन् ।)
दूरम् । इत्यमरः ॥

विप्रचितिः, पुं, दनुषः । यथा,—
रुत उवाच ।

“अभवद्दनुषाश्च वंशे स्थाता महासुराः ।
विप्रचितिप्रधानास्ते श्रुतं तीव्रपराक्रमाः ॥”

इति बह्मपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
(तथाच महाभारते । १ । ६५ । २१ ।
“चत्वारिंशद्दनुः पुत्राः स्थाताः सर्व्वेच
भारत ।

तेषां प्रथमजो राजा विप्रचितिर्मेहायशाः ॥”)
विप्रतिपत्तिः, स्त्री, (वि + प्रति + पद + क्तिन् ।)
विरोधः । यथा,—

“परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।
वाक्याद्याद्यादवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥
भाषोत्तरक्रियासाधसिद्धिभिः क्रमवृद्धिभिः ।

विप्रल

आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥”
इति मिताचारायां व्यवहारमाहका ॥■
विकृतिः । यथा प्रथमाध्याये काव्यायनसूत्रम् ।
शब्देऽविप्रतिपत्तिरिति । प्रतिनिहितवर्त्ये श्रुत-
शब्दः प्रयोक्तव्यः । श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिधुपादा-
नात् शब्दान्तरप्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् ।
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ (अन्यथाभावः । अरिष्ट-
विशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ३० । “अद्यातः पक्षे-
न्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं याख्यास्यामः ।”
एवं क्वायाविप्रतिपत्तिः । स्वभावविप्रति-
पत्तिः ॥)

विप्रतिसारः, पुं, (वि + प्रति + ह + घञ् ।)
विप्रतीसारः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
(यथा, शिशुपालध्वजे । २० । २० ।
“प्रापि चेतसि स विप्रतिसारे
सुभुवामवसरः सरकेण ॥”

“विप्रतिसारे पञ्चात्तापयुक्ते । पञ्चात्तापोऽनुता-
पश्च विप्रतीसार इत्यपि । इत्यमरः ।” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

विप्रतिषिद्धं, त्रि, (वि + प्रति + विध + क्तः ।)
निषिद्धम् । इति स्मृतिः ॥

विप्रतीसारः, पुं, अनुतापः । इत्यमरः ॥ कौक्यम् ।
अनुशयः । रोषः । इति मेदिनी । रे, ३०७ ।

विप्रदहः, पुं, (विशेषेण प्रकृत्यश्च दह्यते इति ।
दह + घञः ।) फलमूलादिशुष्कद्रव्यम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विप्रप्रियः, पुं, (विप्राणां प्रियः । यज्ञीयद्वमत्वात् ।)
पलाशवृक्षः । इति केचित् ॥ ब्राह्मणवल्गुमे, त्रि ।
यथा,—

“रामं लक्ष्मणपूर्व्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं
काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं
धार्मिकम् ॥”
इति रामायणम् ॥

विप्रयागं, स्त्री, (विशेषेण प्रयागम् ।) पलायनम् ।
इति केचित् ॥

विप्रयुक्तः, त्रि, (प्र + युज् + भावे क्तः । विगतं
प्रयुक्तं प्रयोगो यस्मात् ।) विशिष्टः । विभिन्नः ।
इति केचित् ॥

विप्रयोगः, पुं, (विगतः प्रकृत्यो योगो यत्र ।)
विप्रलम्भः । इत्यमरः ॥ विरहो विसंवादी वा ।
इति खामी ॥ रागिणोर्विच्छेदः । इति सुभूतिः ॥
(यथा, मनौ । ६ । १ ।
“पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मेण वर्त्तन्ति तिष्ठतोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मेण वक्ष्यामि शाश्व-
तान् ॥”

संयोगाभावः । यथा, साहित्यदर्पणे । २ ।
“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ॥”)

विप्रलब्धः, त्रि, (वि + प्र + लभ + क्तः ।) वञ्चितः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
१६१ । २१ ।
“दृष्टार्थराजो राजंस्त्वामिदं वचनमब्रवीत् ।
अभिषङ्गात् प्रकृपितो विप्रलब्धस्त्वयानघ ॥”)

विप्रल

विप्रलब्धा, स्त्री, (विशेषण प्रलब्धा प्रतारिता ।)
 स्त्रीयादिनायिकाभेदः । तस्या लक्षणं यथा,—
 सङ्केतनिकेतने प्रियमनवलोक्य समाकुलहृदया
 विप्रलब्धा । अस्यास्तेष्टा निर्वेदनिश्वाससखी-
 जनोपालम्भमयच्छांतिनाश्रुपातादयः ॥ * ॥
 सुगन्धा विप्रलब्धा यथा,—
 “आलीभिः शपथैरनेककपटैः कुञ्जोदरं नीतया
 शून्यं तच्च निरीक्ष्य विच्युभितया न प्रस्थितं न
 स्थितम् ।
 न्यस्ताः किन्तु नवोदनीरजदशा कुञ्जोपकण्ठे
 रूपा
 भ्राम्यद्भृङ्गकदम्बडम्बरचमत्कारसृशो
 दृष्टयः ॥” * ॥
 मध्या विप्रलब्धा यथा,—
 “सङ्केतकेलिगृहमेव निरीक्ष्य शून्य-
 मेणीदृशो निवृतनिश्चितताधरायाः ।
 अर्द्धाक्षरं वचनमर्द्धविकाशि नेत्रं
 ताम्बूलमर्द्धकवलीकृतमेव तस्यौ ॥” * ॥
 प्रगल्भा विप्रलब्धा यथा,—
 “शून्यं कुञ्जगृहं निरीक्ष्य कुटिलं विज्ञात-
 चेतोभवं
 दूती नापि निवेदिता सहचरी एष्टापि नो वा
 तथा ।
 शम्भो शङ्कर चन्द्रशेखर हरश्रीकण्ठ शूलिन्
 शिव
 त्रायस्वेति परन्तु पङ्कजदशा भर्गस्य चक्रे
 स्तुतिः ॥” * ॥
 परकीया विप्रलब्धा यथा,—
 “दत्त्वा धैर्यमुजङ्गमद्वि चरणावुल्लङ्घ्य लज्जा-
 नदी-
 मङ्गलौक्य घनान्यकारपटलं तन्त्रा न दृष्टः
 प्रियः ।
 सन्तापाकुलया तया च परितः पाथोधरे
 गर्जति
 क्रोधाक्रान्तकृतान्तमत्तमहिषधान्त्या दृशौ
 योजिते ॥”
 सामान्या विप्रलब्धा यथा,—
 “कपटवचनभाजा केनचिद्धारयोषा
 सकलरसिकगोष्ठीवशिका वसितासौ ।
 इति तरलितरिङ्गदृष्टविशिष्यचक्षु-
 र्हंसति विकचकुन्दच्छन्ना केलिकुञ्जः ॥”
 इति रसमञ्जरी ॥
 विप्रलम्भः, पुं, (वि + प्र + लभ + घञ् । तुम् ।)
 विसंवादः । (यथा, महाभारते । ३।१।२७ ।
 “विप्रलम्भोऽयमव्यक्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥”)
 वचनम् । (यथा, महाभारते । ५।१।२।१६ ।
 “ततो दृष्टार्थाधिपतेः प्रियाः सर्वे न्यवेदयन् ।
 विप्रलम्भं यथा वृत्तं स च चुकोध पार्थिवः ॥”)
 विप्रयोगः । विच्छेदः । इत्यमरः । शङ्काररस-
 भेदः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “नामान्येतानि शङ्कारे केशिकः शुचिरञ्जलः ।
 सम्भोगो विप्रलम्भश्च तस्य भेदद्वयं भवेत् ॥”

विप्रुट्

शङ्काराङ्गविशेषः । यथा,—
 “यूनोरयुक्तयोर्भावी युक्तयोर्वाथ यो मिथः ।
 अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्तेः प्रवृत्त्यते ।
 स विप्रलम्भो विज्ञेयः सम्भोगोन्नतिकारकः ॥”
 इत्यञ्जलनीलमणिः ॥
 विप्रलापः, पुं, (वि + प्र + लप + घञ् ।) विरो-
 धोक्तिः । इत्यमरः । परवचनविरोधिवचनं
 विप्रलापः । अन्योन्यविवदनमिति यावत् । यथा
 एको ब्रूते आगता कल्याणीति अन्यो ब्रूते
 नक्षीति । तथाभ्युदाजहार सर्वानन्दः ।
 “एकः सवन्मधुसरोजमवेति वक्त-
 मन्यः सुधाकिरणविम्वमदो नृगाद्याः ।
 यूनीर्भूद्विन्दतोर्वन्दने वभूवुः
 सिद्धान्तवन्मधुशराजिगतागतानि ॥”
 विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः घञ् । विरोधे
 उक्तिर्वचनं विरोधोक्तिः । इति भरतः ॥ (यथा,
 महाभारते । ६।२२।२५ ।
 “स धर्म्मराजस्य वचो निशम्य
 रुक्ताक्षरं विप्रलापापविह्वम् ॥”)
 अनर्थकवाक्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 महाभारते । ३।५।२२ ।
 “सद्यं श्रेयः पाण्डव विप्रलापं
 तुल्यश्चान्नं सह भोष्यं सहायेः ॥”)
 विप्रलोभी, [नृ] पुं, किंकिरातवृत्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विप्रत्रिका, स्त्री, (विविधः प्रश्नोऽस्यस्या इति ।
 विप्रश्च + “अत इतिठनौ ।” ५।२।११५ । इति
 ठन् ।) देवता । इत्यमरः ॥
 विप्रियः, पुं, (विरुद्धं प्रीणातीति । प्री + कः ।)
 अपराधः । तत्पर्यायः । मनुः २ यलीकम् ३
 व्यागः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भाग-
 वते । ६।५।४२ ।
 “यत्तस्त्वं कर्मसन्तानां साधनां गृहमेधनाम् ।
 कृतवानसि दुर्मर्षे विप्रियं तेव मर्षितम् ॥”)
 अप्रिये, त्रि । (यथा, महाभारते । १।१२।६० ।
 “पिण्डं पिष्टृणां शुच्छित्तोषां विप्रियं
 भवेत् ॥”)
 विप्रुट्, [घ] स्त्री, (विशेषण प्रोषति दृष्टि
 पापानि । वि + प्रुष् + क्तिप् ।) विन्दः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, महाभारते । १३।१०७ ।
 १३५ ।
 “विप्रुष्ट्वैव यावन्त्यो निपतन्ति नभस्तलात् ॥”)
 वेदपाठे विप्रुषो मुखनिर्गतजलविन्दो ब्रह्म-
 विन्दव उच्यन्ते । ते शुद्धाः । यथा,—
 “मत्तिका विप्रुष्काया गौरवः सूर्यरश्मयः ।
 रजो भूर्वायुरग्निस्रस्पर्शे मेथानि निर्दिशेत् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वे मनुवचनम् ॥
 (यथा च मनौ । ५ । १४१ ।
 “नीच्छिष्टं कुर्वते सुखा विप्रुषोऽङ्गे प्रतन्ति याः ।
 न भूयश्चि यतान्यास्यं न दन्तान्तरक्षितम् ॥”)
 व्यापमनकाले मुखनिर्गता विप्रुषो न उच्छिष्ट-
 जनिकाः । यथा,—

विवन्धः

“नीच्छिष्टं कुर्वते सुखा विप्रुषोऽङ्गे नयन्ति याः ।
 दन्तवदन्तलमेघे जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्भवत् ॥”
 इति कौर्म उपविभागे १३ अध्यायः ॥
 विप्रोषितः, त्रि, प्रवासितः । विप्रपूर्वकवसधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विप्रवः, पुं, (वि + प्रु + अप् ।) परवक्त्रादिभयम् ।
 इति भरतः ॥ राधादुपद्रवः । इति सार-
 सुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । डिम्बः २ डम्बरः ३ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८।१०४१ ।
 “सर्वो मण्डवराज्योर्वी वीरः शमितविज-
 वाम् ॥”)
 अस्त्रकलहः । इति खामी ॥ (क्लेशः । उप-
 द्रवः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ६ ।
 “विप्रवोऽभूदः खितानां दुःसहः करुणात्मनाम् ॥
 विनाशः । यथा, कथासरित्सागरे । १३ । ८२ ।
 “संमन्त्र कौतुकात् पापास्तद्वायांशीलविप्रवम् ।
 चिकीर्षवी ययुः शीघ्रं ताम्रलिप्रीमलक्षिताः ॥”
 विप्रवते इति अच् । जलोपर्यवस्थितः । यथा,
 महाभारते । ६ । ३ । ५ ।
 “बणिजो नावि भन्नायामगाधे विप्रवा इव ॥”)
 विप्रवावः, पुं, अश्वस्य भुतगतिः । इति विपूर्व-
 भुधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विप्रुट्, [घ] स्त्री, (विशेषण प्रोषतीति । वि +
 प्रुष् + क्तिप् ।) विप्रुट् । विन्दः । इत्यमर-
 टीकायां रामाश्रमः ॥
 विप्रुतः, त्रि, (वि + प्रु + क्तः ।) असनार्तः । तत्-
 पर्यायः । पञ्चभद्रः २ असनी ३ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 विफलं, त्रि, (विगतं फलं यस्य ।) निरर्थकम् ।
 तत्पर्यायः । मोघम् २ अर्थम् ३ । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ७ । ६६ ।
 “परसारेण सृष्टृणीयशोभं
 न चेदिदं हृन्दमयोजयिष्यत् ।
 अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
 पतुः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥”)
 विफला, स्त्री, (विगतं फलं यस्याः ।) केतकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विवन्धः, पुं, आनाहरीगः । इत्यमरः ॥ तस्य
 चिकित्सा ।
 “तुल्यकारणकार्यत्वात् उदावर्तहरौ क्रियाम् ।
 आनाहरीपि च कुर्वीत विशेषश्चाभिधीयते ॥
 चित्तुल्लङ्घना हरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
 गुडेन तुल्या वटिका हरन्त्यानाहसुख्यम् ॥
 वसिष्ठिकटुसैन्धवसर्पपृष्ठहृद्मकुष्ठमदनफलैः ।
 मधुनिगुडे वा पक्वेर्निहिता खाङ्गुष्ठपरिमाणा ॥
 वसिष्ठिर्यं दृष्टफला श्रजेः प्रणिहिता गुदे घृता-
 भ्यक्ते ।
 आनाहोदावर्तौ शमयति जठरं तथा गुल्मम् ॥”
 निकटुकाद्या वसिष्ठः । इति भावप्रकाशः ॥
 (विशेषण वन्धः । विशेषवन्धनम् । यथा, महा-
 भारते । ८ । १४० । ४४ :
 “पादोद्विषवन्धैश्च भूमावुद्विषमयेक्षया ॥”)

विभक्तः

विवाधा, स्त्री, विष्टेठनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 विबुधः, पुं, (विशेषेण बुध्यते इति । बुध + कः ।)
 देवः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । १२ । ४७ ।
 “गन्धर्वा गुरुका यथा विबुधावुचराश्च ये ॥”)
 पण्डितः । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ६३ । १०५ ।
 “ब्रवीमि विबुधः खेदं जनानां निहते कथम् ॥”
 अस्मिन्मर्थे वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥*॥) चन्द्रः ।
 इति हलायुधः ॥
 विबुधानः, पुं, (वि + बुध + शानच् ।) आचार्यः ।
 पण्डितः । देवः । इति संविप्रसारोणादि-
 वृत्तिः ॥
 विबोधः, पुं, (विगतो बोधः ।) अनवधानता ।
 इति केचित् ॥ (विशिष्टो बोधः ।) प्रबोधश्च ॥
 (यथा, भागवते । ३ । ४ । २० ।
 “स एवमाराधितपादतीर्थ-
 दधीत तत्त्वात्मविबोधमार्गः ॥”
 द्रोणपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । १ । २१ ।
 “पिङ्गाक्षश्च विबोधश्च सुपुत्रः सुसुखस्तथा ।
 द्रोणपुत्राः खग्येष्टास्तत्त्वज्ञाः शास्त्र-
 चिन्तकाः ॥”)
 विबोधनं, स्त्री, (वि + बुध + ल्युट् ।) प्रबोधनम् ।
 यथा,—
 “तुष्टाव योगनिद्रान्तामेकाग्रहृदयस्थितः ।
 विबोधनार्थाय हरेर्हरिनेत्रकृतालयाम् ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 (जागरणम् । यथा, महाभारते । १ । १०० । च
 “वीतशोकभयावाधाः सुखसुप्रविबोधनाः ॥”
 प्राप्तिबोधके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३८ । २२ ।
 “अदात्रायो विबोधनम् ।”
 “रायो धनस्य विबोधनं विशेषेण बोधकं बहु-
 धनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः ।” इति तज्ज्ञास्ये सायणः ॥
 विभक्तः, त्रि, (वि + भज् + क्तः ।) प्राप्तिविभागः ।
 विभिन्नः । पृथक् । यथा । बृहस्पतिः ।
 “पित्रा सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सहोदराः ॥
 जघन्यजाश्च ये तेषां पित्रभागाहरास्तु ते ।
 अनीशः पूर्वजः पित्रे भाटभागे विभक्तजः ॥”
 विभक्तजो विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः ॥
 अपि च । यासः ।
 “आट्ट्यां जीवतोऽपित्रोः सहवासो विधीयते ।
 तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्धते ॥”
 विभक्तानां स्वमाचधने वैदिककर्मकरणात्तन्मा-
 चधर्मत्वेन तद्वृद्धिरित्यर्थः ।
 “विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावर-
 समाः ।
 एकौ ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥”
 अपि च ।
 “दानग्रहणपञ्चमसहस्रैवपरिग्रहाः ।
 विभक्तानां पृथक् स्त्रियाः पाकधर्मागमयथाः ॥
 साचिर्त्वं प्रातिभाष्यश्च दानं ग्रहणमेव च ।
 विभक्ता भ्रातरः कुर्यान्नाविभक्ताः परस्परम् ॥
 येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते खल्वक्षतः ।

४१०

विभक्तः

विभक्तानवगच्छेयुर्लक्ष्यमप्यन्तरेण तान् ॥”
 इति नारदवचनानि ॥
 तथा ।
 “आतृणामथ ह्यमृतोः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
 प्रातिभाष्यं साध्यमविभक्ते न तत् स्मृतम् ॥”
 इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥*॥
 तथा ।
 “विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र
 संस्थितः ।
 पित्रयेणाथवा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते ॥”
 इति बृहस्पतिवचने येषामेव हि पित्रभाट-
 पित्रयादीनां पित्रपितामहोपाधिर्नित्यवेणा-
 विभक्तत्वसुत्पत्तितः सम्भवति त एव विभक्ताः
 सन्तः परस्परप्रीत्या पूर्ववत्तविभागध्वंसेन यत्तव
 धनं तत्तम धनं यत्तम धनं तत्तवापि इत्येक-
 स्मिन् कार्ये एकग्रहिरूपतया स्थिताः संसृष्टाः ।
 न त्वेवं रूपाणां धनसंसर्गमात्रेण । नापि विभ-
 क्तानां प्रीतिपूर्वकाभिसन्धानं विना ॥*॥ तथा ।
 “बन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदाययेत् ॥”
 इति कात्यायनवचनम् ॥
 तथा ।
 “आतृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
 विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्पृथक् ॥”
 तथा ।
 “आतृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह ।
 न तत्र भागं विधमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”
 इति मनुवचनम् ॥
 तथा । कात्यायनः ।
 “अविभक्ते ऋते पुत्रे तत्सुतं ऋक्पभागिनम् ।
 कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ।
 लभेतांश्च स पित्रा च पित्रयात् तस्य वा
 सुतात् ॥”
 तथा । विष्णुः । पित्रविभक्ता विभागानन्तरो-
 त्पन्नस्य विभागं ददुः ॥*॥ अपि च ।
 “अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
 भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥”
 इति कात्यायनवचनम् ॥
 अविभक्तानां सह वसतां संसृष्टानां वा पुन-
 र्विभागो भाटतत्सुततत्सुतपर्यन्तमेव तत्सुता-
 चतुर्थादिवर्तते । इति ॥ तथा ।
 “अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तद्वेत् ।
 विभक्तं स्थावरं प्राप्तं नान्योदर्यैः कदाचन ॥”
 इति यमवचनम् । एतानि वचनादीनि दाय-
 तत्त्ववृत्तानि ॥*॥ अपि च ।
 “अविभक्ता विभक्ता वा कुर्यात् आहमदैविकम् ।
 मवाप्तु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथक् विना ॥”
 इति आहृतत्वम् ॥
 अन्यत्र ।
 “बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र काशिनः ।
 सर्वेषां तु मतं कृत्वा ष्येष्टेनैव तु यत् कृतम् ।
 द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥”
 इति शुद्धितत्वम् ॥

विभा

(पुं, कार्तिकेयः । यथा, महाभारते । ३ । १३ । ६ ।
 “वल्लीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो भाटवत्सलः ।
 कथाभर्ता विभक्तश्च स्वाह्वयो रेवतीसुतः ॥”)
 विभक्तजः, पुं, (विभक्ते सति जायते इति । जन
 + डः ।) विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः ।
 यथा । बृहस्पतिः ।
 “पित्रा सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सहोदराः ।
 जघन्यजाश्च ये तेषां पित्रभागाहरास्तु ते ॥
 अनीशः पूर्वजः पित्रे भाटभागे विभक्तजः ।
 यथा धने तथार्थेऽपि सुक्ता शौचोदकक्रियाः ॥”
 इति दायतत्वम् ॥
 विभक्तिः, स्त्री, (विभजनमिति । संख्याकर्मोदयो
 ह्यर्था विभज्यन्ते आभिरिति वा । वि + भज् +
 क्तिन् ।) विभागः । स्यादिः त्यादिश्च । यथा ।
 “संख्यात्वाप्यसामान्यैः शक्तिमान् प्रत्ययस्तु
 यः ।
 सा विभक्तिर्दिधा प्रोक्ता सुप्तिङ् चेति प्रमे-
 दतः ॥”
 संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान् यः
 प्रत्ययः सा विभक्तिः । सुप् तिङ् इति मेदि-
 निविधा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ (उभ-
 यार्थोदाहरणम् । यथा, नैवेद्ये । ३ । २३ ।
 “क्रियेत चेत् साधु विभक्तिष्विन्ता
 अक्षिप्तदा सा प्रथमाभिधेया ।
 या खौजसां साधयितुं विलासै-
 स्तावत् क्षमा नाम पदं बहु स्यात् ॥”)
 विभजनीयं, त्रि, विभाज्यम् । विभागयोग्यम् ।
 यथा । यद्यस्य प्रयोजनाहं पुस्तकादि तन्-
 न्द्वर्खादिभिः सह पण्डितादिभिर्न विभजनीयम् ।
 इति दायतत्वम् ॥ भजनार्हम् । विपूर्वभज-
 धातोर्नवीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विभवः, पुं, धनम् । (यथा, मनौ । ४ । ३४ ।
 “न जीर्णमलवहासा भवेच्च विभवे सति ॥”)
 मोक्षः । ऐश्वर्यम् । इति मेदिनी । वे, ५१ ॥
 (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५५ ।
 “भवता हरे स हजिनोऽवसादितो
 नरसिंह नाथ विभवाय नो भव ॥”)
 प्रभवादिवृत्तिवत्स्वरान्तर्गतद्वितीयवर्गम् । यथा,
 भविष्यपुराणे ।
 भैरव उवाच ।
 “सुभिक्षं चैममारोग्यं सर्वं आधिविवर्धिताः ।
 प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुशस्या वसुधरा ।
 वृष्टास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरानने ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 विभा, स्त्री, (वि + भा + क्तिप् ।) किरणः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ प्रकाशः । शोभा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ० । ६६७ ।
 “कमलेव मतिर्मतिरिव कमला
 तद्विरिव विभा विभवे तदुः ।
 धरणीव वृत्तिर्धृतिरिव धरणी
 सततं विभाति वत यस्य तव ॥”
 प्रकाशके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५५ । ४ ।

विभागः

विभाज्यं

विभाव

“यदुष औच्छः प्रथमा विभानाम् ॥”

“विभानां विभासकानां ग्रहणचक्रादीनाम् ॥”
इति तद्भाष्ये साधयः ॥

विभाकरः, पुं, (वि + भा + कृ + “दिवाविभा-
निशेति ॥” ३ । २ । २१ । इति टः ।) स्वर्यः ।
(यथा, साहित्यदर्पणे । १० । अर्थज्ञे ।

“सहसा भूयसाविष्टो विभाति च विभाकरः ॥”
अकटस्थः । चिचकटस्थः । इत्यमरः । अग्निः ।
इति मेदिनी । २, २६७॥ (चि, प्रकाशशीलः ॥)

विभागः, पुं, (वि + भज + घञ् ।) भागः । अस्य
पर्यायः अंशश्च द्वयः ॥ अस्य लक्षणं यथा ।
“एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य
स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिक-
अवधारानर्हताया अवयवित्वस्य गुटिकापाता-
दिना यज्जनं विभागः । विशेषेण भजनं
स्वत्वज्ञापनं वा विभागः ॥” इति दायभागः ॥
अपि च ।

“विभागोऽर्थस्य पित्रस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।
दावभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥”

इति नारदवचनम् ॥

पूर्वस्वामिस्त्वोपरमे सम्बन्धाविशेषात् सम्ब-
न्धिनां सर्वधनप्रकृतस्य स्वत्वस्य गुटिकापाता-
दिना प्रादेशिकस्वत्ववस्थापनं विभागः ॥ * ॥
अपि च । कात्यायनः ।

“जीवविभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
निर्भाजयेत् न चैकैकमकक्षात् कारणं विना ॥”
उक्तकारणसूत्रे तु नारदः ।

“आधितः कुपितस्त्रैव विधयासक्तचेतनः ।
अथवाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥”
निवृत्तरजस्कायामेव मातरि पितामहधन-
विभागमाह ढड्यस्यतिः ।

“पित्तोरभावे भ्रातृणां विभागः संप्रदर्शितः ।
मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यते ॥”
अन्यच्च । याज्ञवल्क्यः ।

“विभागश्चेत् पिता कुर्व्यादिच्छया विभजेत्
सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा सुतः समांशिनः ॥”
अपि च देवलः ।

“अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥”
विष्णुः । पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य
विभागं दत्तुरिति ।

“मोजभागविभागार्थे सन्देहे सप्तपस्थिते ।
मोजजेष्टापरिज्ञाते कुलं साक्षित्वमर्हति ॥”

इति शृङ्गवचनम् ॥ इति दायतत्त्वम् ॥
सामान्यधर्मावच्छिन्नानामेव वस्तूनां परस्पर-
विरुद्धतद्वाप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपादनं हि वि-
भागः । इति आह्विवेकटीकायां श्रीकृष्ण-
तर्कालङ्कारः ॥ * ॥ न्यायमते चतुर्विंशतिगुणान्त-
र्गतगुणविशेषः । ॥ त्रिविधः । यथा,—

“शब्दाद्वैतुर्द्वितीयः स्यात् विभागोऽपि त्रिधा
भवेत् ।

एककर्म्मोद्भवत्वाद्यो द्वयकर्म्मोद्भवः परः ॥

विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।
हेतुमात्रविभागोऽपि हेतुहेतुविभागजः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

विभक्तप्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति विभाग
इति एककर्म्मति । उदाहरणम् । श्वेनश्वै-
विभागादिकं पूर्ववत् बोध्यं तृतीयो विभागजः

कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभाग-
जन्यश्चेति आद्यस्तावत् यत्र कपालकर्म्म ततः
कपालद्वयविभागस्ततो घटारम्भकसंयोगनाश-
स्ततो घटनाशः ततस्तेन एककपालविभागेन

सकर्मणः कपालस्य देशान्तरविभागो जन्यते
तत उत्तरदेशसंयोगः ततः कर्मणाश इति ।
न च तेन कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न

जन्यते इति वाच्यं एकस्य कर्मण्य आरम्भक-
संयोगप्रतिबन्धविभागजनकत्वस्यानारम्भकसं-
योगप्रतिबन्धविभागजनकत्वविरोधात् अन्यथा
विकसत्कमलकुटुम्बलम्पसज्जातु तस्माद्वयदीदं

अनारम्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागं जनयेत्तदा
आरम्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागं न जनयेत् ।
न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात् पूर्वं कुतो

देशान्तरविभागो न जन्यते इति वाच्यं आर-
म्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागवतः अवयवस्य सति
त्रये देशान्तरविभागासम्भवात् यत्र हस्त-
क्रियया हस्ततरुविभागः ततः शरीरेऽपि

विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र च शरीरतरुविभागे
हस्तक्रिया न कारणं अधिकरणत्वात् शरीरे तु
क्रिया नास्ति अवयविकर्म्मणो यावदवयवकर्म्म-
नियतत्वात् । अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन

कार्याकार्यविभागो जन्यते इति अतएव विभागो
गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्ताविभक्त-
प्रत्ययो ॥ स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो
नान्यथासिद्धो भवति । इति विद्वान्सुक्ता-
वली ॥ (“सामान्यधर्मावच्छिन्नानामेव वस्तूनां

परस्परविरुद्धतद्वाप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपाद-
नम् ॥” यथा द्रव्यत्वधर्मावच्छिन्नानां चित्त्या-
दीनां परस्परविरुद्धेन चितित्वजलत्वादिना
अथ द्रव्यत्वधर्माद्येन विशेषेण तथा प्रतिपादनं

नवधा द्रव्यविभागः । यागः । यथा, ऋग्वेदे ।
५ । ७७ । ४ ।

“यो भूयिष्ठं नासत्वाभ्यां विधेयं च निष्ठं पित्त-
ररते विभागे ॥”

“यो यजमानो विभागे हविर्विभागवति यागे ॥”
इति तद्भाष्ये साधयः ॥”)

विभाज्यं, त्रि, विभजनीयम् । विभागाहम् । यथा,
“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि

वा ।
श्रौर्ग्यप्राप्तम् यदितं विभाज्यं तद्वृद्धस्यतिः ॥
श्रिष्टोऽपि हि धर्मोऽयं मृत्वाद्यन्वाधिकं

भवेत् ।
परं निरस्य यत्नं विद्यया दूतपूर्वकम् ।
विद्याधनम् तद्विद्यान विभाज्यं ढड्यस्यतिः ॥”

तथा ।

“श्रौर्ग्यभाष्याधने चोमे यच्च विद्याधनं भवेत् ।
चौख्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैटकः ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

विभाजकः, पुं, सुनिविष्टः । स तु ऋष्यशृङ्ग-
पिता । इति रामायणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । १११ । २१ ।

“सोऽपश्यदासीनसुपेय पुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।

विनिश्चयन्तं सुहृद्दृष्ट्वा
विभाजकः पुत्रसुवाच दीनम् ॥”)

विभाज्यो, स्त्री, आवर्तकीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विभातं, स्त्री, (वि + भा + क्तः ।) प्रबूषः । इति
शब्दरत्नावली ॥

विभावः, पुं, (विशेषेण भावयति रवं सामाजि-
कानिति । वि + भावि + अच् ।) परिचयः ।
रसस्योद्दीपनादिः । इति मेदिनी ॥ तल्लक्ष-
णादिर्यथा,—

“विभावैनाहुभावेन यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्नादिः स्याथी भावः सचेतसाम् ॥”

विभावादयो वक्ष्यन्ते । विभावादीनां यथा-
संख्यं कारणकार्यसङ्कारित्वे कथं चयाणामपि
रसोद्दीपे कारणत्वमित्युच्यते ।

“कारणकार्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकाः ।
रसोद्दीपे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ॥

सङ्गावाञ्च विभावादेर्हयोरेकस्य वा भवेत् ।
अद्वित्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥

विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।
परानन्दमयत्वेन संबन्धत्वादपि स्फुटम् ॥ * ॥

“अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्य-
पेक्षार्या विभावमाह ।

रत्नादुद्दीपका लोके विभावाः काय-
नाययोः ।

ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनां उद्-
बोधकारणानि सौतादयस्त एव काये नाय्ये च
निवेशिताः सन्तो विभाज्यन्ते आखादाङ्कुरप्रादु-
र्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्नादिभावा

रभिरिति विभावा उच्यन्ते ।
आलम्बनोद्दीपनाद्यौ तस्य भेदायुभौ स्मृतौ ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
(विविधप्रकारेण प्रकाशयति, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १४८ । १ ।

“न चित्रं वपुर्वि विभावम् ॥”
“विभावं विविधप्रकाशयन्तम् ॥” इति तद्भाष्ये

साधयः ॥)

विभावनं, स्त्री, (विभावयति कारणं विना
विभावना, स्त्री, कार्योत्पत्तिं चिन्तयति पण्डित-

मिति । वि + भावि + ल्युः । शुच् वा ।) अल-
ङ्कारविशेषः । स च विनाकारणं उपनिबद्ध-

मानोऽपि कार्योद्देश्यरूपः । यथा,—
“विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।

विभाषा

उक्तावुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा परि-
कीर्तिता ॥”

उक्तहेतौ यथा,—

“अनायासकृत् मध्यमशृङ्गतरणे दृष्टौ ।
अभूवणमनोहारि वपुर्वयसि सुभुवः ॥”

अनुक्तहेतौ यथा,—

“स एव त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरतापि तनुं तस्य शम्भुना न हृतं बलम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ॥
(पालनम् । यथा, भागवते । ४ । ८ । २० ।

“यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य विश्व-
विभावनायात्तगुणाभिपत्तेः ॥”)

विभावरी, स्त्री, रात्रिः । इत्यमरः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २०७ ।

“प्रभातायां विभावरीयां यथास्थानस्थितो वृषः ।
आकाश्यातां मातृगुप्त इति चत्वारमादिशत् ॥”
मन्दारविद्याधरकन्या । यथा, मार्कण्डेये । ६३ ।
१४ ।

“मन्दारविद्याधरजा सखी मम विभावरी ॥”
सुमेरुत्तरस्या पुरी । यथा, भागवते । ७५ । २१ । ७ ।
“उत्तरतः सौम्यां विभावरीं नाम ॥”)

हरिद्रा । कुट्टनी । वक्रयोषित् । विवादवस्त्र-
सुखी । इति मेदिनी । २, २६६ । मौख्य-
निरतस्त्री । इति शब्दरत्नावली । मेदाह्वयः ।
इति रत्नमाला ॥

विभावसुः, पुं, (विभा प्रभा एव वसु सन्निहितं) ।
सूर्यः । (यथा, महाभारते । १ । ८६ । ७ ।
“वर्धनः कुरुवंशस्य विभावसुसमदुःप्रतिः ॥”)
अर्कवृक्षः । अग्निः । (यथा, महाभारते ।
३ । ६८ । ७ ।

“निबद्धा धूमजातेन प्रभामिव विभावसोः ॥”)
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ चन्द्रः ॥ हारभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (वसुपुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । ६ । १०, १६ ।

“वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे दृष्टु ।
द्रोणः प्राणो ब्रुवोऽर्कोऽग्निर्होषो वास्तुर्विभा-
वसुः ।

विभावसोरसुतोषा कुष्टं रोचिषमातपम् ॥”
सुरासुरपुत्रः । यथा, तत्रैव । १० । ५६ । १२ ।

“तान्त्रोऽन्तरिचः अवणो विभावसुः
वसुर्नभस्त्रानरण्यश्च सप्तमः ॥”

दनुपुत्रोऽसुरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ६ । १० ।

“त्रिभुङ्गां शम्भुरोऽरिहो हयग्रीवो विभावसुः ॥”)

विभावितः, वि, विचिन्तितः । विशेषेण उत्पा-
दितः । विशेषेण प्रापितः । विमिश्रयितः । इति
जगन्मूढातोः कृतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । १ । २ ।

“चयस्त्रिधा मित्यवधारितं पुरा
ततः शरीरीति विभावितकृतिः ॥”)

विभाषा, स्त्री, (विकल्पत्वेन भाष्यते इति ।
भाष + “गुरोश्च ङलः ॥” ३ । ३ । १०३ । इत्यः ।
ततश्चाप् ।) विकल्पः । यथा । द्वयोर्विभावयो-

विभीत

मैथे विधिर्नित्यः । इति सुश्ववोधकाकरणम् ॥
“नवेति विभाषा ॥” इति पाणिनिः । १ । १ । ४४ ॥

विभिन्नः, त्रि, (वि + भिद् + क्तः ।) विभक्तः ।
विदीर्णः । यथा,—

“गदापरशुखड्गैश्च चक्रतोमरशायकैः ।
विभिन्ने वेदना या हि क्षुद्रया सापि निर्जिताः ॥”

इति इतिहाससमुच्चयः ॥

(विचित्रितः । यथा, शिशुपालवधे । १ । ५५ ।

“विभिन्नशृङ्गः कलुषीभवन्मुहु-
र्मेदेन दन्तीव मनुष्यधर्मेणः ॥”)

विभीतकः, त्रि, वृत्तविशेषः । वहेडा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अक्षः २ तुषः ३ कर्षफलः ४ भूत-
वासः ५ कलिद्रुमः ६ । इत्यमरः ॥ कल्पवृक्षः ७
संवर्तः ८ । इति रत्नमाला ॥ तैलफलः ९
भूतावासः १० संवर्तकः ११ वासन्तः १२
कलिद्रुमः १३ वहेडुकः १४ हार्थः १५ विषजः
१६ अनिलजः १७ कावजः १८ । (यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । ५ ।

“पियालतालखर्चूरहरौतकविभीतकैः ॥”)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषा-
यत्वम् । उष्णत्वम् । कफापहत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
पलितप्रत्वम् । विपाके मधुरत्वम् ॥ तस्मिन्-
गुणाः । तृणाच्छर्द्धिकफवातहरत्वम् । लघु-
त्वम् । मधुरत्वम् । मदकारित्वम् ॥ तत्तैल-
गुणाः । खादुत्वम् । हिमत्वम् । केश्यत्वम् ।
गुरुत्वम् । पित्तानिलाग्निनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च । अथ विभीतक-
नामानि गुणाश्च ।

“विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यादक्षः कर्षफलस्तु यः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलिगुमालयः ॥
विभीतकं खादुपाकं कषायं कफपित्तशुत् ।
उष्णवीर्यं हिमस्यर्धं भेदनं काशनाशनम् ।
रूचं नेत्रहितं केश्यं कृमिवैखर्यनाशनम् ॥
विभीतमज्जा तट्कृद्दिकफवातहरो लघुः ।
कषायो मदकृत्वाध धान्नीमज्जापि तद्गुणाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“विभीतं भेदि तीक्ष्णोष्णं वैखर्यं क्रिमिनाशनम् ।
चक्षुष्यं खादुपाकश्च कषायं कफपित्तशुत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अस्य कलिद्रुमत्वकारणं यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“ततो गतेषु देवेषु ब्रह्मलोकं प्रति दिज ।
त्रैलोक्यं पालयामास बलिर्धन्मन्वितः सदा ॥
कलिद्रुदा धर्मेयुतं जगद्दृष्ट्वा कृते यथा ।
ब्रह्माणं शरणं भजे स्वभावस्य निषेधनात् ॥
प्रणिपत्य तमाहाय तिष्ठो ब्रह्मायमीश्वरम् ।
मम स्वभावो बलिना नाशितो देवसत्तम ॥
तं प्राह भगवान् योगी स्वभावो जगतोऽपि हि ।
न केवलं हि भवतो हृतस्तेन बलीयसा ॥
पश्याद्य तिष्ठ देवेन्द्र वरुणश्च समागतम् ।
भाखरोऽपि हि दीनत्वं प्रयातो हि बलादलेः ॥

विभुः

इत्येवमुक्तो देवेन ब्रह्मणा कलिरथयः ।

दीनान् दृष्ट्वा च शक्रादीन् विभीतकवनं गतः ॥”

इति वामने १७ अध्यायः ॥

(अन्यच्च । यथा, महाभारते ३ । ७२ अध्याये ।

“एवमुक्ता ददौ विद्यामृतपुष्पं नलाय वै ।

तस्याच्च हृदयाक्षस्य शरीरान्निःसृतः कलिः ॥”

“तं शत्रुमेच्छन् कुपितो निषधाधिपतिर्नलः ।

तमुवाच कलिर्भीतो वेपनानः कलाञ्जलिः ॥

कोपं संयच्छ द्रुपते कीर्त्तिं दास्यामि ते पराम् ॥”

“एवमुक्तो नलो राजा नियच्छत् कोपमात्मनः ।

ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभी-

तकम् ॥”

“विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ॥”)

विभीषणः, पुं, (विभीषयतीति । वि + भीषि +

“नन्दिग्रहिपचीति ।” ३ । १ । १३४ । इति

ल्युः ।) रावणभ्राता । इति रामायणम् ॥

(यथा, भागवते । ४ । १ । ३४ ।

“रावणः कुम्भकर्णश्च तथाप्यस्यां विभीषणः ।

पुलहस्य गतिर्भाष्या त्रीनस्त सती सुतान् ॥”)

नलदण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानके त्रि ॥

(यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३४ । ६ ।

“इन्द्रो विश्वस्य दमिता विभीषणः ॥”

“विभीषणः भयजनकः ।” इति तद्गाथे

सायणः ॥)

विभीषिका, स्त्री, (विभीषा + स्वार्थे कन् । क्तिधां

टाप् अत इत्वच् ।) भयप्रदर्शनम् । यथा,—

“कृत्वा शस्त्रविभीषिकां कतिपयग्रामेषु दीनाः

प्रजाः

मयून्तो विटजल्पितैरुपहृताः चौलीभुजस्ते

२खिलाः ।

विद्वांसोऽपि वयं परं त्रिजगतां सर्गस्थित-

आपदा-

भीशस्तत्परिचर्यया न गणितो येरेष नारा-

यणः ॥”

इति शान्तिशतकम् ॥

विभुः, पुं, (वि + भू + “विप्रसंभ्यो डसंज्ञायाम् ।”

३ । २ । १८० । इति डुः ।) प्रभुः । (यथा,

शिशुपालवधे ।

“विभुस्त्रिभक्तावयवं पुमानिति

क्रमादसुं नारद इत्यवोधि सः ॥”)

सर्वगतः । शङ्करः । (यथा, महाभारते । १३ ।

१७ । १६ ।

“त्रिजटश्चिरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः ॥”)

ब्रह्मा । इति मेदिनी । भे, ७ । भव्यः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णुः । इति शब्दमाला ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०७ ।

“विद्यायसगतिर्ज्योतिः सुरचिह्नैस्तुविभुः ॥”

जीवात्मा । यथा,—

“न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे स्मृततमो विभुः ।

दृश्यते चानचक्षुर्भस्त्रपञ्चभिरैव च ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

नित्यः । अर्हन् । इति हेमचन्द्रः ॥

विभूतिः

विभुः, त्रि, सर्वस्मृतेसंयोगी । परममहत्त्ववान् ।
 स तु आत्मादिः । यथा,—
 “आत्मिन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ।
 विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 विभुरिति विभुत्वं परममहत्त्ववत्त्वम् । इति
 सिद्धान्तसुक्तावली ॥
 “कालखालादिशः सर्वगतत्वं परमं महत् ।”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 इष्टः । इत्यजयपालः ॥ व्यापकः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४० । १ ।
 “प्रातर्यावाणं विभुं विशे विशे ॥”
 “विभुं विभुं आपिनम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 व्याप्तः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । १ ।
 “चिच्छिन्नो अद्याभवत् न वेद सा
 विभुर्वायाम उत राति रश्मिना ॥”
 “विभुः व्याप्तः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 सर्वत्र गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६५ । १० ।
 “एकस्य चिन्ने विभ्वस्त्रिजो
 या नु दृष्ट्वानुक्तवै मनीषा ॥”
 “विभु सर्वत्र गमनशीलम् ।” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥ ईश्वरः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ७ । १ ।
 “यमप्रवानो भृगवो विरुच्युर्वनेषु चित्रं विभुं
 विशे विशे ॥”
 “विभुं विभुं ईश्वरम् ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 महान् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३८ । १ ।
 “उरोष्ठ इन्द्र राघवो विभ्वी राति शतक्रतो ॥”
 “विभ्वी महती ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
 विभूतिः, स्त्री, (वि + भू + क्तिन् ।) अणिमादि-
 कमलघा । तत्प्रयोगः । भूतिः २ ऐश्वर्यम् ३ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८ । ६ ।
 “एवाहिते विभूतय इन्द्रमावते ॥”
 “विभूतयः ऐश्वर्यविशेषाः ।” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥) शिवधृतभस्म । अस्य शिवस्य
 अणिमाद्यष्टप्रकारं वैभवं विभूत्यादिपदत्रयं वाच्यं
 केचित्तु विभूतिर्भूतिरिति द्वयं शम्भुधृतभस्मनि
 अणिमाद्यष्टके तु ऐश्वर्यमित्याहुः । विभवत्तया
 विभूतिः क्तिः भवतिः क्तिः भूतिः विग्रहणमन्यो-
 पसर्गनिरासार्थं ईश्वरगुणेश्वर्यं भावे ण्यः
 अणिमादि लघिमादि । तथा च ।
 “अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा
 तथा ।
 ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावशायिता ॥”
 इति ॥
 अणुत्वमणिमा येन कृद्धो भूत्वा विचरति ।
 लघुत्वं लघिमा येन वायुरिव लघुतरो भवति ।
 प्राप्तिरभौक्षितप्रापणं प्राकाम्यमित्येकानभिघातः ।
 महिमा महत्त्वं येन चतुर्दशगुणान्यस्योदरे
 वर्तन्ते । ईशित्वं प्रभुता येन स्वावरजङ्गमादि-
 भूतान्यादेशकारीणि भवन्ति । वशित्वं स्वातन्त्र्यं
 येन स्वतन्त्रश्चरति । कामेन इच्छया अवशा-
 यितुं स्थातुं शीलमस्य कामावशायां शीघ्रो

विभूति

ग्रहादित्वास्मिन् तस्य भावः कामावशायिता ।
 सर्वानन्दस्तु अनेकार्थत्वाद्वातूनां स्मृतिरिह
 तिष्ठत्यर्थः । अवशायां दन्तमध्य इत्याह । इति
 भरतः ॥ ॥ अपि च ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 “परात्परतरं तत्त्वं परं ब्रह्मैकमयम् ।
 नित्यानन्दं स्वयं व्योतिरद्वयं तमसः परम् ।
 ऐश्वर्यं तस्य यन्नित्यं विभूतिरिति गीयते ॥”
 इति कौर्म्ये १ अध्यायः ॥
 (लक्ष्मीः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३० । ५ ।
 “विभूतिरस्तु स्मृता ।”
 “विभूतिर्लक्ष्मीः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 विभवहेतुः । यथा, तत्रैव । ६ । २१ । १ ।
 “रयिर्विभूतिरौयते वचसा ॥”
 “विभूतिर्जगतो विभवहेतुः ॥” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥ विविधवृद्धिः । यथा, भागवते । १४ ।
 २४ । ४३ ।
 “शक्तिवयसमेताय मौदुर्वैहङ्गतात्मने ।
 चेत आकूतिरूपाय नमो वाचोविभूतये ॥”
 सम्पत् । यथा, रघुवंशे । ८ । ३६ ।
 “अभिभूय विभूतिमार्त्तवी
 मधुगन्धातिशयेन वीरधाम् ॥”)
 विभूतिर्द्वादशी, स्त्री, (विभूतिर्वर्द्धिका द्वादशी ।)
 प्रतविशेषः । यथा,—
 नन्दिकेश्वर उवाच ।
 “इष्टु नारद ! वक्ष्यामि विष्णोर्ब्रतमनुत्तमम् ।
 विभूतिर्द्वादशीनाम सर्वपापनिवृत्तनम् ।
 कार्तिके चैव वैशाखे मार्गशीर्षे च फाल्गुने ।
 आषाढे वा दशम्यान् शुक्लायां लघुशुद्धरः ।
 कृत्वा सायन्तर्नी सन्ध्यां गृह्णीयाद्विषमं बुधः ॥
 एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 द्वादश्यां विधिसंयुक्तः करिष्ये भोजनं विभो ।
 तद्विघ्नेन मे यातु साफल्यं मधुसूदन ॥
 ततः प्रभाते चोत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः ।
 पूजयेत् पुष्करिकायां सुकृमाल्यानुलेपनैः ॥
 विभूतिदाय नमः पादावशोकाय च जातुनी ।
 नमः शिवायैत्यरु च विश्वस्मृतये नमः कटिम् ॥
 कन्दर्पाय नमो मेढ्रमादित्याय नमः करौ ॥
 दामोदरायैत्युदरं वासुदेवाय च स्तनौ ।
 माधवायैति हृदयं कण्ठस्तुतकण्ठिते नमः ॥
 श्रीधराय सुखं केशान् केशवायैति नारद ।
 पृष्ठं शार्ङ्गधरायैति अवधौ च स्वयम्भुवे ॥
 खनान्ना शङ्खचक्रासिगदापरशुपाणयः ।
 सर्व्यात्मने शिरो लक्ष्मन् नम इत्यभिपूजयेत् ॥
 मत्स्यसुत्पलसंयुक्तं हेमं कृत्वा तु शक्तितः ।
 उदङ्मुखमसायुक्तमग्रतः स्थापयेद्दिभोः ॥
 गुडपात्रं तिलैर्युक्तं सितवस्त्राभिवेष्टितम् ।
 रात्रौ जागरणं कुर्यादितिहासकथादिना ॥
 प्रभातायाश्च शर्व्यां ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
 सकाशेनोत्पलं देवं सोदङ्मुखं निवेदयेत् ॥
 यथा न मुच्यसे विष्णोः सदा सर्वविभूतिभिः ।
 तथा मासुहृदाशेषदुःखसंसारसागरात् ॥

विभ्रत

दशावताररूपाणि प्रतिमासं क्रमात्कुरे ।
 दत्तात्रेयं ततो व्याससुत्पत्वेन समन्वितम् ।
 दद्यादेवं समा यावत् पाषण्डानभिवर्जयेत् ॥
 समाप्तिवं यथाशक्त्वा द्वादशद्वादशीं नरः ।
 संवत्सरान्ते लवणपञ्चतेन समन्विताम् ।
 ग्रथां दद्यात्सुनिश्चेष्ट गुरवेऽभरसंयुताम् ॥
 ग्रामश्च शक्तिमान् दद्यात् क्षेत्रमाभरणान्वितम् ।
 गुरुं संपूज्य विधिवत् वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥
 अन्यानपि यथाशक्त्वा भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
 तर्पयेद्वस्त्रगोदानैरन्यत्र धनसञ्चयात् ॥
 अल्पवित्तो यथाशक्त्वा स्तोत्रं स्तोत्रं समाचरेत् ।
 यथातिनिष्ठः पुरुषो भक्तिमान् माधवं प्रति ।
 पुण्याच्चैवविधानेन ॥ कुर्याद्भस्त्रद्वयम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु विभूतिर्द्वादशीव्रतम् ।
 कुर्यात् ॥ पापनिर्मुक्तः पितृणान्तरयेच्छतम् ॥
 जन्मनां शतसाहस्रं न श्लोकफलभागभवेत् ।
 न च व्याधिर्भवेत्तस्य न दारिद्र्यं न बन्धनम् ॥
 वैष्णवो वायु शैवो वा भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
 यावद्दुग्धसहस्राणां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
 तावत् स्वर्गं वसेद्ब्रह्मन् भूपतिश्च पुनर्भवेत् ॥”
 इति मात्से २२ अध्यायः ॥
 विभूषणं, स्त्री, (विशेषेण भूषयत्यनेनेति । वि +
 भूष + णिच् + क्युट् ।) आभरणम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । १७ । ६४ ।
 “अस्ति पाटलिपुत्राख्यं पुरं पृथ्वीविभूषणम् ॥”)
 विभूषा, स्त्री, (वि + भूष + भूषणे + “गुरोश्च हलः ।”
 ३ । ३ । १०३ । इत्यः । स्त्रियां टाप् ।) शोभा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्दकीये । १५ । ४६ ।
 “ततः प्रबुद्धः शुचिरिष्टदेवः
 श्रीमद्विभूषोच्चलितः प्रहृष्टः ॥”)
 आभरणञ्च ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५६ ।
 “मानग्रहगुरुकोपादनुदयितायेव रोचते मलयम् ।
 काञ्चनमयी विभूषा दाहाक्षितशुद्धभावेव ॥”)
 विभूषितः, त्रि, (वि + भूष + क्तः । यदा, विभूषा
 संजातास्य इति । विभूषा + इतच् ।) अल-
 कृतः । यथा,—
 “विशुद्धरत्नाशुविभूषिताङ्गी
 शिजातले हेममये सुरभ्ये ।
 सुखोपविष्टं मदनाङ्गनाशनं
 जगाद् वाक्यं गिरिराजपुत्री ॥”
 इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम् ॥
 विभ्रतः, त्रि, धृतः । पुष्टः । विपूर्वभ्रतातोः क्तप्र-
 त्ययेन निष्पन्नः ॥
 वि(वि)भ्रतु, त्रि, (भ्र + श्रट् ।) विभर्तुं यः ।
 धारणपोषणकर्ता । यथा,—
 “चतुर्दशं नारसिंहं विभ्रदेवेन्द्रमर्जितम् ।
 हदार करजैरुत्तरावरकां कटकद्वयथा ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “तस्मिन्प्रकलमिन्दोर्विभ्रती शुभकान्तिः ।”
 इत्यादि तन्त्रसारे सरस्वतीध्यानम् ॥
 (पञ्चगव्यकारादिः साधुरेव ॥)

विभ्रमः, पुं, (वि + भ्रम + घञ् ।) हावमेदः । स तु स्त्रीणां शृङ्गारभावजक्रियाविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, मेघदूते । २६ ।

“स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥” महरागहर्षजनितविपथ्यासो विभ्रमः । यथा अन्यनिमित्तमानसादुत्यायान्त्र गमनं प्रियारब्धकथामादिष्य सखा सहाजपनसुचेर्हसित-क्रोधौ पुण्यादीनां याचना सहस्रैव तत्परित्यागः । वक्ष्यमाणमाख्यानामकारणतः खण्डनं माननश्च । यदुक्तम् ।

“क्रोधः स्मितश्च कुसुमाभरणादियाचना तद्वर्जनश्च सहस्रैव विमलनश्च ।

आदिष्य कान्तवचनं लपनं सखीभि-

निष्कारणोत्थितगतं बहु विभ्रमं तत् ॥” इति ।

“चित्तवृत्तप्रवस्थानं शृङ्गारादिभ्रमो भवेत् ॥” इत्यन्यत्र च ॥ तथाप्यत्र ।

“विभ्रमस्तरया काले भूषास्थानविपथ्यः ।”

यथा,—

“श्रुत्वायातं बहिः कान्तमसमापितभूषया । भाषेऽङ्गनं दृष्ट्वा लोकां कपोले तिलकः क्षतः ॥” इति ।

योषितां यौवनजो विकारो विभ्रमः । इत्येके । विभ्रान्तिविभ्रमः घञ् । इति भरतः ॥ अपि च ।

“वल्लभप्राप्तिवेलार्या मदनावेशसंभ्रमात् ।

विभ्रमो हारमाख्यादिभूषास्थानविपथ्यः ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ ३॥

भ्रान्तिः । इति मेदिनी । मे, ५२ ॥ (यथा, भागवते । ४ । ०१ । १२ ।

“तमभिर्भगवानेक्षत् त्वरमाणं विहायसा । आसुक्तमिव पाषण्डं योऽधर्मे धर्मेविभ्रमः ॥”

श्रीभा । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३६७ ।

“ललाटे मूलसुत्राङ्गे जराशुक्ताः शिरोरुहाः । तस्य शम्भुभ्रमासङ्गिगङ्गाम्भोविभ्रमं दधुः ॥”

यथा च अमरशतके । १ ।

“व्याकृष्टवह्वलकासुखपाणिपृष्ठे

प्रेक्षन्नखांशुचयसंवलितोऽभिकायाः ।

त्वां पातुमञ्जरितपल्लवकर्णपूर-

लोभभ्रमद्वन्द्वमरविभ्रमभक्तटाक्षः ॥”

संशयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे । १६ । ६५ ।

“पूरयन् बहुनादाभिर्वाहिनौभिर्भुवस्तलम् । कुर्वन्नकाशनिर्मेघवर्षासमयविभ्रमम् ॥”

भ्रमणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (विकार-

विशेषः । यथा,—

“तीव्रान्तिरपि नाजीर्णी पिवेच्छलन्मौघधम् । आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दीर्घावधाशनम् ॥

निहत्यादपि चेतर्षा विभ्रमः सहसातुरम् । जीर्णाग्ने तु भेषज्यं युष्मात् स्तब्धगुरुदरे ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

विभ्रमा, स्त्री, वाङ्मयम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विभाङ्, [ज] } त्रि, (विशेषेण भाजते इति ।

विभाङ्, [ज] } वि + भाज् + “अन्धेभ्योऽपि

दृश्यते ॥” ३ । २ । ७७ । इति कृष्ण ।) अलङ्कारादिना दीप्तिशीलः । तत्पर्यायः । भाजिष्युः २ रोचिष्युः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १७० । १ ।

“विभाङ् दृष्टव्यवतु सोम्यं मध्यायुर्दृष्टव्यवतुतावविकृतम् ॥”

“विभाङ् विभाजमानः विशेषेण दीपमानः ॥”

इति तन्नाथे सायकः ॥)

विभ्रान्तः, त्रि, विभ्रमयुक्तः । विपूर्वभ्रमधातोः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गीतायाम् ।

१६ । १६ ।

“अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥”

विभ्रान्तिः, स्त्री, (वि + भ्रम + क्तिन् ।) विभ्रमः ।

इति विभ्रमशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । “स्फुरद्वैतविभ्रान्तिसन्तान-

सन्तप्रवन्दारसंसारनिद्रापहारैकदक्षेति ॥”

विमर्हः, त्रि, विरुद्धमतिविशिष्टः । विपूर्वमभ्र-

धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विमनस्कः, त्रि, विमनाः । विनिश्चीतं मनोऽस्येति

बहुव्रीह्यर्थे क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भाग-

वते । ७ । १० । ६१ ।

“विलोक्य भयसङ्कुलं विमनस्कं वृषध्वजम् ॥”

विमनाः, [स्] त्रि, (विरुद्धं मनो यस्य ।) चिन्ता-

दिव्याकुलचित्तः । तत्पर्यायः । दुर्मेनाः २ अन्त-

र्मनाः ३ । इत्यमरः ॥ दुःखितमानसः ४ ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते ।

१ । १६ । १० ।

“मिथमस्मि सदा राजन् सुदितो विमनास्तथा ।

मालायाश्च तथा सर्पे समदृक् क दृष्टोत्तम ॥”

विमयः, पुं, (वि + मय् + “एरच् ॥” इत्यच् ।)

विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

विमर्हः, पुं, (विन्दतेऽसौ इति । वि + ऋद् +

घञ् ।) कालकृतवृत्तः । इति रत्नमाला ॥

कालकासुन्दिया इति भाषा ॥ विमर्हनम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ५ । ६५ ।

“तं कर्णभूषणनिर्णीतप्रीवरांस-

शथ्योत्तरच्छदविमर्हकशाङ्गरागम् ॥”

सम्यक्कः । यथा, रघुः । १३ । २० ।

“असौ महेन्द्रद्विप्रदानगन्धि-

स्त्रिमार्गगावीचविमर्हशीतः ॥”

“त्रिमार्गा गङ्गा तस्या वीचीनां विमर्हेन

सम्यक्केण शीतः ॥” इति तट्टीकायां मल्लि-

नाथः ॥ ३॥ युद्धम् । यथा, रामायणे । ३ । २ । ७ ।

“देवासुरविमर्हेषु वक्ष्याशनिततत्रणम् ॥”

कलहः । यथा, तन्नेव । ७ । ६३ । २४ ।

“कार्यार्थिनां विमर्हो हि राज्ञां दोषाय

कल्पते ॥”

विमर्हकः, पुं, (विमर्ह एव । स्वार्थे कन् ।) चक्र-

मर्हः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रमर्हशब्दे-

ऽस्य गुणादयो विज्ञेयाः ।)

विमर्हनं, स्त्री, (वि + ऋद् + ल्युट् ।) कुङ्कुमादि-

मर्हनम् । तत्पर्यायः । परिमलः २ । इत्य-

मरः ॥ विमर्हः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ विशेषेण मर्हनश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३६ । ३ ।

“धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्यां सुदुर्विदाम् । कथं बलात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्हनम् ॥”

त्रि, विशेषेण ऋदनातीति । वि + ऋद् + ल्युट् ।

मर्हनकारी । पीडादायकः । यथा, कथासरि-

त्सागरे । ११३ । १६ ।

“अभूच्च वारणस्तस्य परसेनाविमर्हनः ।

महान् कुवलयापीड इति ख्यातो महीतले ॥”

यथा च साहित्यदर्पणे । ४ । २६६ ।

“अथ च रसनोत्कर्षो पीनस्तनविमर्हनः ।

नाभ्युज्ज्वलनस्यार्थो नीवीविसंघनः करः ॥”

विमर्होत्यः, पुं, (विमर्होऽतिष्ठतीति । उतु + ख्या

+ कः ।) मर्हनाप्तातसुगन्धादिः । यथा,—

“अथ गन्धे परिमलो विमर्होत्ये मनोहरः ।

दूरगामी मनोहारी गन्ध आमोद ईरितः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

विमर्शनं, स्त्री, (वि + ऋश् + ल्युट् ।) परामर्शः ।

वितर्कः । यथा,—

“वितर्कः स्यादुपयनं परामर्शो विमर्शनम् ।

अध्याहारस्तर्क ऊहोऽस्यान्यगुणदूषणम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(विन्द्यतेऽनेनेति । करणे ल्युट् । ज्ञानम् ।

यथा, भागवते । ६ । १ । १२ ।

“कर्मणा कर्मनिर्हारो न स्यात्तन्त्रिक इत्येति ।

अविद्वदधिकारित्वात् प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ॥”

विमर्शोर्धः, पुं, (वि + ऋ(श)घ + घञ् ।) विषा-

रणा । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-

सागरे । २० । १२४ ।

“प्रत्ययः स्त्रीषु सुष्णाति विमर्शोर्वि विदुषा-

मपि ॥”

विमलं, स्त्री, (विगतो मलो यस्मात् ।) तारहिम-

हिधालतम् । तत्पर्यायः । तत्पर्यायः । तत्पर्यायः ।

निर्मलम् २ खच्छम् ३ अमलम् ४ खच्छधातु-

कम् ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।

त्वग्दोषघ्ननाशित्वम् । रसवीर्यादौ तुल्य-

त्वम् । वेधे भिन्नवीर्यकत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (तथास्य शोधनमारणविधिः ।

“मृत्रारनालतेलेषु गोदुग्धे कदली रसे ।

कौलस्ये कोद्रवकाये माचिकं विमलन्तथा ॥

सुहुः शूरणकन्दस्यं स्निग्धेहरवर्णिनि ।

जाराखलवणेष्वेव तैलसर्पिःसमन्वितम् ॥

पुटत्रयं प्रदातव्यं ततस्तु शोधितं भवेत् ।

जखीरस्य रसे खिन्नो मेघशङ्कीरसेस्तथा ।

रम्भातोयेन वा पाथ्यं घसं विमलशुद्धये ॥”

इति विमलशुद्धिः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-

संग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥

विमलं, त्रि, (विगतो मलो यस्मात् ।) निर्मलम् ।

तत्पर्यायः । वीधम् २ । इत्यमरः ॥ प्रयतम् ३ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ ।

४८ । १४ ।

विमला

“प्रसविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः ।
विदर्शयन्तो विविधान् भूयश्चिन्तां च निर्भे-
रान् ॥”
चारुः । इति च शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे ।
६ । १३ ।

“रुचिधानि भर्भेरि भृशं विमलाः
परलोकमभ्युपगते विविशुः ॥”
विमलः, पुं, (विगतो मलः पापं यस्मात् ।) अर्हन् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (सुदुर्गपुत्रः । यथा, भाग-
वते । ६ । १ । ४१ ।

“तस्योक्तो गयो राजन् विमलश्च त्रयः सुताः ॥”
विमलदानं, स्त्री, (विमलं विशुद्धं दानम् ।) नित्य-
नैमित्तिककान्यदानम् । ईश्वरप्रीणनार्थदानम् ।
यथा,—

“नित्यं नैमित्तिकं कान्यं विमलं दानमौरितम् ।
अह्न्यहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय ॥ नित्य-
कम् ॥

यत्तु पापापशान्त्यै च दीयते विदुषां करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥
अपत्यविजयेऽन्वेषणार्थं यत् प्रदीयते ।
दानं तत् कान्यमाख्यातमभिर्भिर्नैमित्तिकः ॥
चेतसा सत्त्वयुक्तं दानं तद्विमलं स्तुतम् ॥”

इति गारुडे ५१ अध्यायः ॥

विमलमणिः, पुं, (विमलः खच्छो मणिः ।)
स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विमला, स्त्री, (विमल + टाप् ।) सप्तला ।
इत्यमरः ॥ चामरकषा इति भाषा ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“शातला सप्तला सारा विमला विदुला च सा ।
तथा निगदिता भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भूमिभेदः । इति मेदिनी । ले, १३१ ॥ देवी-
भेदः । यथा,—

“यथाख्यविमला कार्या शुद्धहारेऽवर्चसा ।
सुक्ताचसूत्रधारी च कमण्डलुकरा वरा ॥
नावासनसमाख्या चेतमाल्याम्बरप्रिया ।
दधिचीरोदनाहारा कपूरमदचर्चिता ।
स्वितपङ्कजहोमेन राङ्गायुर्नृपवर्हिनी ॥”
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताद्वितीयविंश-
तिकाविधिः ॥ ॥ ॥ अन्यच्च ।

“पूजयेत् कर्णिकामध्ये वासुदेवस्य नायकम् ।
विमला नायिका तस्य वासुदेवस्य कीर्तिता ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ ॥ ॥

अपरश्च ।
“उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्र उच्यते ।
विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥”

इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥
(यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ६४ ।

“गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला प्रुषोत्तमे ॥”
विमलात्मकः, त्रि, (विमलो निर्मल आत्मा यस्य ।)
निर्मलः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

विमानः

विमलाद्रिः, पुं, (विमलः अद्रिः ।) शत्रुञ्जय-
पर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥

विमलार्थकः, त्रि, निर्मलः । इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥

विमांसं, स्त्री, (विरुद्धं मांसम् ।) अशुद्धमांसम् ।
तत्तु कुकुरादिमांसम् । इति कैचित् ॥

विमाता, [ऋ] स्त्री, (विरुद्धा माता ।) मातृ-
सपत्नी । सत्मा इति भाषा । सा कनीयस्यपि
नमस्या । यथा, स्तुतिः ।

“मातुः पितुः कनीयांसं ॥ नमेद् वयसाधिकः ।
नमस्कृत्यात् गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमा-
तरम् ॥”

स्तुत्यर्थसारे ।

“स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥”
यतः पत्युर्वयसा तास्त्रियो वृद्धा अतः कनिष्ठा
अपि नमस्याः । इति मलमाधतत्त्वम् ॥ ॥

विमातरजोनिष्ठतावपि पितामहधनविभाग-
कर्तव्यत्वम् । यथा वृहस्पतिः ।

“पित्रोरभावे भ्रातृणां विभागः संप्रदर्शितः ।
मातुर्निष्ठे रजसि जीवतोरपि शस्यते ॥”

अत्र मातृपदं विमातरपरमपि पुत्रान्तरोत्पत्ति-
सम्भावनातौल्यात् । इति दायतत्त्वम् ॥ ॥

अस्या अनंशित्वं यथा । सोदरभ्रातृभिर्विभागे
क्रियमाणे मातृ पुत्रसमांशो दातव्यः । समांश-
हारिणी माता इति वचनात्मातृपदस्य जननी-
परत्वात् न सपत्नीमातृपरत्वमपि । सक्तच्छ्रुतस्य
सुख्यगौणत्वानुपपत्तेः । इति दायभागः ॥

विमातृजः, पुं, (विमातृजायते इति । विमातृ +
जन + ङः ।) मातृसपत्नीपुत्रः । तत्पर्यायः ।
वैमात्रेयः २ । इत्यमरः ॥ वैमात्रः ३ । इति
जटाधरः ॥

विमानः, पुं स्त्री, (विगतं मानसपमा यस्य ।)
देवरथः । तत्पर्यायः । योमयानम् २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।

“सुवनालोकनप्रीतिः खर्गिभिर्नानुभूयते ।
खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ॥”

सार्वभौमगृहम् । (तत्तु सप्तभूमिगृहम् । यथा,
रामायणे । १ । ५ । १६ ।

“सर्वरत्नसमाकीर्णं विमानगृहशोभिताम् ॥”
“विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सञ्चरति ॥”

इति तट्टीकादृतनिघण्टुः ॥
घोटकः । यानमात्रम् । इति मेदिनी । ने,
१३२ ॥ (त्रि, परिच्छेदकम् । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । ४० । ३ ।

“सोमापूषणा रजसो विमानं
सप्तचक्रं रथमविश्वमिव ॥”

“विमानं परिच्छेदकं सर्वमानमित्यर्थः ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥ साधनम् । यथा, तत्रैव ।
३ । ३ । ४ ।

“पिता यज्ञानामसुरो विपश्चिन्तां
विमानमधिर्वयुनश्च वाचताम् ॥”

“विमानं विमोचयेत्तत्रैव फलमिति विमानं

विमोच

यज्ञादिकर्मसाधनम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
विगतो मानो यस्येति विग्रहे । अवज्ञातः ।

यथा, भागवते । ५ । १३ । १० ।
“कर्हिस्मचित् सुद्वरसान् विपश्चिन्त-
स्तस्मिन्काभिर्नयितो विमानः ।

तत्राति कृच्छं प्रति लब्धमानो
बलाद्विजुम्भन्त्यथ तांस्ततोऽन्ये ॥”

विमार्गः, पुं, विपूर्ववत्तद्विधातोर्ध्वप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सम्पार्जनौ । (विरुद्धो मार्गः ।) कुपथः ।

(यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।
“नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः
प्रश्नमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ॥”)

विमुक्तः, त्रि, (वि + मुच् + क्तः ।) विशेषेण मुक्तः ।
यथा,—

“येऽन्धेऽरविन्दोऽपि विमुक्तमानिन-
स्त्वयस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।

आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः
पतन्त्यधो नादृत्युग्रदह्वयः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १४ अध्यायः ॥
त्यक्तः । (यथा, महाभारते । ७ । २८ । ३५ ।

“विमुक्तं परमास्त्रेण जहि पार्थ महासुरम् ।
वैरिणं युधि दुर्द्धिभं भगदत्तं सुरद्विषम् ॥”

पुं, माधवी । तत्पर्यायो यथा,—
“माधवी स्थातु वासन्ती पुष्पको मङ्गकोऽपि च ।

अतिमुक्तो विमुक्तश्च कासुको भ्रमरोत्सवः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥

विमुक्तिः, स्त्री, (वि + मुच् + क्तिन् ।) विमोचनम् ।
मोचः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

“पितृद्रमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः
खध्राभुजः कान्यफलाभिसन्धौ ।

प्रदानशक्ताः सकलेष्वितानां
विमुक्तिदा येऽनभिर्वाहितेषु ॥”

विमुखः, त्रि, (विरुद्धं अनुगृह्यन्तं मुखं यस्य ।)
वह्निमुखः । विरतः । यथा,—

“खागमैः कल्पितैस्त्वं हि जनान् मद्विमुखान्
कुरु ।

माश्च गोपयं येन स्यात् स्मृतिरेषोत्तरोत्तरा ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे शिवं प्रति विष्णुवाक्यम् ॥

विमुद्रः, त्रि, (विगता मुद्रा मुद्रणभावो यस्य ।)
प्रफुल्लः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरचरितम् ॥

विमोचनं, स्त्री, (वि + मोच् + क्तुट् ।) विमो-
चनम् । परित्यजनम् । यथा,—

“यं धर्मकामार्थविमुक्तिकामा
भजन्त इष्टां गतिमाप्नुवन्ति ।

किञ्चाश्रितो रात्यपि देहमययं
करोतु मेऽदभ्यदयो विमोचनम् ॥”

इति श्रीभागवते १०।२३ अध्यायः ॥
विमोचनं, स्त्री, (वि + मुच् + क्तुट् ।) दूरीकरणम् ।

विमुक्तिः । विपूर्वसुधधातोर्नटप्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६० । १३ ।

“अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोचनम् ।
फलसंस्था भविष्यामि कला कर्म सुदुष्करम् ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२३।१५०।

“विमोचनसुपस्युज्जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।

प्रतिग्रहकृतैर्होत्रैः सर्वैः ॥ परिसुच्यते ॥”

पुं, महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।५६।

“विमोचनः समुत्थो हिरण्यकवचोद्भवः ॥”

विमोचनं, स्त्री, वैचितीकरणम् । विपूर्वसुह-

धातोरनट्(लुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (विमो-

च्यतीति । वि + सुह + णिच् + लुट् । विमो-

चके, त्रि । यथा, भागवते । ११।२४।६।

“ततो विकुर्वन्तो जातो योऽहङ्कारो विमो-

चनः ॥”

विमोहितः, त्रि, (वि + सुह + णिच् + क्तः ।)

मोहयुक्तः । मोहितः । यथा,—

“तावप्यतिबलोज्ज्वलौ महामायाविमोहितौ ।

उक्तवन्तौ वरोक्षन्तौ त्रियतामिति केशवम् ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

वि(वि)म्बं, स्त्री, (वी मत्यादिषु + “उल्गादयश्च ।”

उणा० ४।६५। इति वन् प्रत्ययेन निपातनात्

साधुः ।) प्रतिविम्बम् । कमण्डलुः । इति

संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (कूर्तिः । यथा,

भागवते । ३।२।११।

“प्रदृष्टान्तमनपसामविहृष्टप्रज्ञां वृणाम् ।

व्यादायान्तर्दधातुं यस्तु खविम्बं लोकलोचनम् ॥”

तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ३।४६६।

“मेघवाहनभूमर्चपत्राभिमाख्या कृते ।

विहारेऽपि तथा बुद्धविम्बं साधु निवेशितम् ॥”

विम्बिकाफलम् । तैलाकुचा इति भाषा । इति

मेदिनी । वे, ७ । (यथा, कुमारः । ३।६७।

“उमासुखे विम्बफलाधरोष्ठे

आपारयामास विलोचनानि ॥”)

अस्य पर्यायः । तुण्डिकेरी २ रक्तफला ३

विम्बिका ॥ पीलुपर्णी ५ । इत्यमरः ॥ ओष्ठौ ६

विम्बी ७ । इति रत्नमाला ॥ विम्बा ८ विम्ब-

कम् ९ विम्बजा १० । इति शब्दरत्नावली ॥

अस्य गुणाः । पित्तकफच्छर्दिब्रण्णक्ष्मासकुष्ठ-

नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“विम्बी रक्तफला तुम्बी तुण्डिकेरी च विम्बिका ।

ओष्ठोपमफला प्रोक्ता पीलुपर्णी च कथ्यते ॥

विम्बीफलं खादुं शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् ।

स्लम्भनं लेखनं रुच्यं विवम्बाभानकारकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वि(वि)म्बः, पुं स्त्री, (वी + “उल्गादयश्च ।” उणा०

४।६५। इति वन् प्रत्ययेन साधुः ।) सूर्य-

चन्द्रमण्डलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, प्रबोध-

चक्रोदये ६ अक्षः ।

“असौ त्वदन्यो न सनातनः पुमान्

भवान् न देवात् पुरुषोत्तमात् परः ।

स एव भिन्नस्वमनादिमायया

द्विधेव विम्बं सलिले विवस्वतः ॥”

यथान्च मार्कण्डेये । ८४।११।

“इष्टसहासममलं परिपूर्णचन्द्र-

विम्बाशुकारि कनकोत्तमकान्तिकास्तम् ॥”

मण्डलमात्रेऽपि । यथा, ऋतुसंहारे । १।४।

“नितम्बविम्बैः सुदुर्लभमेखलैः

स्तनैः सहाराभरणैः सचन्द्रनैः ।

शिरोरुहेः स्नानकषायवासितैः

स्त्रियो निदार्घं श्रमयन्ति कामिनाम् ॥”

यथाच कुमारः । ७।२२।

“आत्मानमाजोक्त्वा च शोभमान-

मादर्शविम्बे स्तिमितायताक्षी ।

हरोपयाने त्वरिता बभूव

स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः ॥”)

वि(वि)म्बः, पुं, (वी + वन् प्रत्ययेन साधुः ।) लक-

क्षासः । इति मेदिनी । वे, ७ ॥

वि(वि)म्बकं, स्त्री, (विम्ब + स्त्री + कन्) चन्द्रसूर्य-

मण्डलम् । विम्बिकाफलम् । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (सचक्रः । साच इति भाषा । यथा,

नैषधे । २२।४७।

“विधिर्विधर्त्ते विधिना वधूनां

किमाननं काञ्चनसचक्रेन ॥”

अत्र । “काञ्चनस्य सचक्रेन विम्बकेन ॥” इति

नारायणीटीका ॥

वि(वि)म्बजा, स्त्री, (विम्बं फलं जायतेऽस्यामिति ।

जन् + ङः ।) विम्बिका । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)म्बटः, पुं, सर्वपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)म्बा, स्त्री, (विम्बं फलमस्यस्यामिति ।

विम्ब + अच् । टाप् ।) विम्बिका । इति शब्द-

रत्नावली ॥

वि(वि)म्बिका, स्त्री, विम्बम् । इत्यमरः ॥ (यथा,—

“तुम्बी रक्तफला विम्बी तुण्डिकेरी च विम्बिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

चन्द्रसूर्यमण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)म्बी, स्त्री, (विम्ब + गौरादित्वात् ङीष् ।)

विम्बिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“काकादनीं पित्रफलां विम्बीं मुञ्जाश्च

धारयेत् ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३२ अध्यायः ॥)

वि(वि)म्बुः, स्त्री, युवाकः । इति केचित् ॥

वि(वि)म्बोष्ठः, त्रि, (विम्ब + ओष्ठः । “ओष्ठो-

वि(वि)म्बोष्ठः ॥ उयोः समासे वा ॥” इति पाणि-

कोऽकारलोपः ।) विम्बे इव ओष्ठौ यस्य ।

इति सुश्रुतबोधयाकरणम् ॥

वियचारी, [न] पुं, (वियति आकाशे चरतीति ।

चर + चिनिः ।) चिक्ताः । इति शब्दमाला ॥

आकाशगामिनि, त्रि ॥

वियत्, स्त्री, (वियच्छति न विरमतीति । वि +

यम् + “अन्त्येऽपि ङङ्यते ॥” ३।२।१७८।

इति कृष्णः । स्त्री च गमादौनामिति मनीषे तुक् ।)

आकाशम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।

३।८।३३।

“तर्ह्येव तन्नामिसरः सरोज-

मात्मानमम्भः अचनं वियच्च ।

ददर्श देवो जगती विधाता

नातः परं लोकविसर्गदृष्टिः ॥”

शवाष्टयिष्यौ । अत्र द्विवचनस्य प्रयोगः स्यात् ।

यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १।१।३।२।

“द्यावाष्टयिष्यौ सहास्ताम् । ते वियती अब्रूताम् ॥”

तथाच शतपथब्राह्मणे । ७।१।२।२३।

“तयोर्वियत्योर्योऽन्तरेणाकाश आसीत् तदन्त-

रिचमभवत् ॥” * ॥ वि + या + शृट् । गमन-

शीले, त्रि । यथा, भागवते । ७।६।१४।

“कुटुम्बपोषाय वियन्निजायु-

र्न बुध्यतेऽर्थं विहतं प्रमत्तः ॥”

तथा, तन्त्रेव । ६।२१।३।

“वियद्वित्तस्य ददतो लब्धं लब्धं बुभूषतः ।

निष्किञ्चनस्य धीरस्य सकुटुम्बस्य सीदतः ।

अतीयुरष्टचत्वारिंशदहान्यपिबतः किल ॥”

“वियद्वित्तस्य वियतो गगनादिव उदमं विनैव

दैवादुपस्थितं वित्तं भोग्यं यस्य । यदा वियत्

अयं प्राप्तुवदित्तं भोग्यं यस्य ॥” इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी ॥)

वियद्गङ्गा, स्त्री, (वियतो गङ्गा ।) स्वर्गगङ्गा ।

इत्यमरः ॥

वियद्भूतिः, स्त्री, (वियतो भूतिर्भस्त्रेव ।) अन्व-

कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वियम्बणिः, पुं, (वियतो मणिः ।) सूर्यः । इति

हारावली ॥

वियमः, पुं, (वि + यम् + “यमः समुपनिविष्ट

च ॥” ३।३।६३। इत्यप् ।) संयमः । इत्य-

मरः ॥ दुःखम् । इति स्वामी ॥

वियातः, त्रि, (विरुद्धं निन्दां यातः प्राप्तः ।)

निर्लज्जः । इत्यमरः ॥

वियामः, पुं, (वि + यम् + चञ् ।) संयमः ।

इत्यमरः ॥

वियुक्तः, त्रि, वियोगविशिष्टः । विपूर्वयुजधातोः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, देवीभागवते । १२।

६।१३।

“किं करोमि क्व गच्छामि नृता मे प्राणवल्लभा ।

न वै जीवितुमिच्छामि वियुक्तः प्रिययानया ॥”

वियोगः, पुं, (वि + युज् + चञ् ।) विच्छेदः ।

तत्पर्यायः । विप्रलम्भः २ विप्रयोगः ३ विरहः ४ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ६।१३।६।

“यस्य योगं न वाञ्छन्ति वियोगभयकातराः ।

भजन्ति चरणाभ्योर्जं सुनयो हरिमेधसः ॥”

वियोगभाक्, [ञ्] त्रि, (वियोगं भजते इति ।

भज + णिच् ।) विच्छेद्युक्तः । यथा, नैषधे ।

“वियोगभाजोऽपि वृषस्य पश्यता

तदेव साक्षादम्भतांशुमाननम् ।

पिकेन रोषारण्यचक्षुषा सुहुः

कुहूरुताह्वयत चन्द्रवैरिणी ॥”

वियोगी, [न] पुं, (वियोगोऽस्यास्तीति । वियोग +

इनिः ।) चक्रवाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वियोगयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २२।२५।

“ताः श्रोत्र्या या वियोगिन्यो न श्रोत्र्या या

नृताः सङ्ग ।

भर्तुर्वियोगस्वनया नातुभूतः हतज्ञया ॥”

विरजा

वियोजितः, चि, वियोगं प्रापितः। विपूर्वचरन्त-
युजधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विरक्तः, चि, (वि + रन् + क्तः ।) विरागयुक्तः ।
अननुरक्तः । यथा,—

“ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मङ्गलो वानपेक्षकः ।
खलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्ता चरेदविधिगोचरः ॥”

इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥
(यथा च ।

“त्वयि प्रसन्ने मम किं गुणेन
त्वयि प्रसन्ने मम किं गुणेन ।
रक्ते विरक्ते च वरे बधूनां
निरर्थकः कुङ्कुमराग एवः ॥”

इत्युद्धटः ॥)

विरक्ता, स्त्री, दुर्भगा । इति चित्ताण्डशेषः ॥
अननुरक्ता । यथा, नीतिशतके । १ ।

“यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
सा चान्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यरक्तः ।
अस्मत्कृतेऽपि परितुष्यति काचिदन्या
धिकं तां च तच्च मदनश्च इमाश्च माश्च ॥”

विरक्तिः, स्त्री, (वि + रन् + क्तिन् ।) विरागः ।
यथा,—

“देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतु-
ज्विभ्रतु स्म सत्त्वनिधनं सततात्तुदकम् ।
तत्त्वान्यनेन विन्द्यामि यथा तथापि
पारत्र्यामित्यवशितो विचराम्यसङ्गः ॥”
इति श्रीभागवते । ११ । ६ । २५ ॥

विरज्जं, स्त्री, कङ्कुटम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विरचितः, चि, (वि + रच + क्तः ।) विशेषण
रचितः । निर्मितः । यथा,—

“एष श्रीलङ्घनमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रलुङ्घिते विक्रमेः ॥”
इत्यादि महानाटकम् ॥

विरजस्तमाः, [सु] पुं, सत्त्वगुणविशेषः । तत्-
प्रत्ययः । इयातिगः २ । इत्यमरः । २।७।४५ ॥

“विगते रजस्तमसी येषां ते रजस्तमोगुणशून्याः
सत्त्वैकनिष्ठाः साक्षात्कृतब्राह्मणो जीवन्मुक्ता
व्यासादयो इयातिगा उच्यन्ते । इयं हेतुं अति-
क्रम्य गच्छति इति डः ।” इति भरतः ॥

विरजाः, [सु] स्त्री, (विनिवृत्तं रजः शोणितं
यस्याः ।) विगतार्जवा । इति जटाधरः ॥
(नास्ति रजो धूलिर्यत्र । धूलिरहिते, चि ।
यथा, महाभारते । १ । ६३ । १५ ।

“सर्वैरिदानीं गन्तव्यं सह स्वर्गजितो वयम् ।
एष नो विरजाः पन्था इत्येतै देवसङ्गनः ॥”

निर्मलः । यथा, महाभारते । २ । ७ । ५ ।

“विरजोऽम्बरश्चित्रमालो द्वीकीर्णितुतिभिः
सह ॥”

पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १।३५।१४।

“विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य-
वान् ॥”

विरजा, स्त्री, कपित्थानौवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
दूष्या । इति हारावली ॥ यथातिमाता । यथा,

विरजा

उत्पन्नाः पिष्टकान्यायां विरजायां महावलाः ।
यतिर्ययातिः खर्यातिरायातिः पञ्चमो लुक् ।
तेषां ययातिः पञ्चानां महाबलपराक्रमाः ॥”
इति कौर्म्ये २० अध्यायः ॥

श्रीकृष्णसखी । सा राधाभयात्तत्तत्प्राणा सती
सरिरूपाभवत् । तस्याः सप्त पुत्राः तप्त समुद्रा
अभवन् । यथा,—

“एकदा राधिकासाहं गोलोके श्रीहरिः स्वयम् ।
विजहार महारथे निर्वर्त्तने रासमण्डले ॥

कृत्वा विहारं श्रीकृष्णस्तामदृष्ट्वा विहाय च ।
गोपिकां विरजामन्यां शृङ्गारार्थं जगाम ह ॥

दृष्ट्वा च श्रीहरिस्तूर्णं विजहार तथा सह ।
तथासक्तं श्रीहरिश्च रत्नमण्डपं स्थितम् ॥

दृष्ट्वा च राधिकास्याश्च चक्रुस्ताश्च निवेदनम् ।
जगाम सहसा देवी तं रत्नमण्डपं सुने ॥

हारे नियुक्तं ददर्श हारपात्रं मनोहरम् ।
तत्तुवाच तथा देवी रक्तपङ्कजलोचना ॥

दूरं गच्छ गच्छ दूरं रतिलम्पटकिङ्कर ! ।
कीदृशीं मत्परां कान्तां ज्ञेयामि तत्प्रभो-

रहम् ॥

श्रुत्वा कोलाहलं शब्दं गोपिकानां हरिः
स्वयम् ।

ज्ञात्वा च कोपितां राधामन्तर्धानं चकार ह ॥
विरजा राधिकाशब्दात् अन्तर्धानं हरेरपि ।

दृष्ट्वा राधाभयान्ता सा जहौ प्राणांश्च योगतः ॥
सद्यस्तत्र सरिरूपं तच्छरीरं बभूव ह ॥

यामश्च वर्तुलाकारं तथा गोलोकमेव च ।
कीटियोजनविस्तीर्णं प्रस्थेतिनिवृत्तमेव च ॥

दैर्घ्ये इष्टगुणं चारु नानारत्नाकरं परम् ।
राधा रतियुक्तं गत्वा न ददर्श हरिं सुने ॥

विरजाश्च सरिरूपां दृष्ट्वा गेहं जगाम सा ।
श्रीकृष्णो विरजां दृष्ट्वा सरिरूपां प्रियां सतीम् ॥

उच्चैरुदो विरजातोरे नीरमनोहरे ।
त्वया विनाहं सुभगे कथं जीवामि सुन्दरि ! ॥

नवविष्टालदेवी त्वं भव मूर्तिमती सति ।
पुरातनं शरीरं ते सरिरूपमभूत् सति ॥

जलादुत्थाय चागच्छ विधाय नूतनां तनम् ।
आजगाम हरेरयं साक्षाद्भावेन सुन्दरी ॥

पश्यन्तं प्राणनाथश्च पश्यन्ती वक्रचक्षुषा ।
ताश्च रूपवतीं दृष्ट्वा प्रेम्णोज्ज्वलां जगत्पतिः ॥

चकारालिङ्गनं तूर्णं चुचुम्ब च सहस्रमुहुः ।
नानाप्रकारशृङ्गारविपरीतादिकं प्रभुः ॥

रहसि प्रेयसीं प्राप्य चकार च पुनः पुनः ।
विरजा सा रजोयुक्ता धृत्वा वीर्यममोघकम् ॥

सद्यो बभूव तत्रैव वन्या गर्भवती सती ।
तस्यौ तत्र सुखासीना साहं पुत्रैश्च सप्तभिः ॥

एकदा हरिणा साहं दृष्ट्वा रथे सुनिर्वर्त्तने ।
विजहार पुनः साध्वी शृङ्गारासक्तमानसा ॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः क्रोडं जगाम ह ।
कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भ्रातृभिः पीडितो भिया ॥

भौतं खतनयं दृष्ट्वा तत्प्राणं तं क्षपानिधिः ।
क्रोडे चकार बालं सा लक्ष्म्यो राधायुक्तं ययौ ॥

विरहः

प्रबोध्य बालं सा साध्वी न ददर्शान्तिकं प्रियम् ।
विललाप भृशं तत्र शृङ्गारादपमानसा ॥

शृङ्गाप खसुतं कोपात् लवणोदो भविष्यति ।
शृङ्गाप सर्वान् बालान्श्च वान्तु मृदा रसातलम् ॥

श्रुत्वा विवरणं सर्वे प्रजम्मुर्धरणीतलम् ।
सप्तद्वीपे समुद्राश्च सप्त तस्युर्विभागशः ॥

कनिष्ठादृष्ट्वा पश्यन्तं दिगुणं दिगुणं सुने ।
लवणोत्सुरासर्पिर्देहिदुग्धजलार्णवाः ।

एतेषां जलं पृथ्वां शृङ्गारार्थं भविष्यति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्याये ॥

जगन्नाथक्षेत्रम् । यथा,—

“उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्रमुच्यते ।
विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥”

इति तत्त्वचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥ * ॥ तत्र
सुखनोपवासौ न कर्तव्यौ । यथा । स्कान्दे ।

“सुखनोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्जयित्वा गथां गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विरहः, पुं, व्रक्षा । इति हेमचन्द्रः ॥

विरहिः, पुं, व्रक्षा । इति हेमचन्द्रः ॥

विरगं, स्त्री, वीरणलणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
विरतः, चि, (वि + र + क्तः ।) निवृत्तः ।

यथा—

“आत्तविद्यो मुनेर्जातो भ्रातृक्कातो निजैर्भवात् ।
विरतोऽन्तर्हि तो दुष्टाच्छोकाद्रामेण वारितः ॥”

इति सुगबोधव्याकरणम् ॥

विरतिः, स्त्री, (वि + र + क्तिन् ।) निवृत्तिः ।
तत्प्रत्ययः । आरतिः २ अवरतिः ३ उप-

रामः ४ । इत्यमरः ॥ उपरमः ५ विरामः ६ ।
इति भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।

१०१ । ६ ।

“कच्छाच्च दुःखदीर्घायां गतायां विरतिं
निशि ॥”

विरलं, स्त्री, दधि । इति राजनिर्घण्टः ॥

विरलः, चि, अवकाशः । फाक् इति भाषा ।
तत्प्रत्ययः । पेलवः २ तनुः ३ । इत्यमरः ॥

(यथा, दृष्टकथायाम् । ६७ । ३ ।

“शूपांकारविरुचपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरास-
न्ततौ

संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःख-
प्रदौ ॥”

विरलद्रवा, स्त्री, (विरलो निर्मलो द्रवो यस्याः ।)
झञ्जयवागूः । यथा,—

“यवागूरुष्मिकां श्राणा सेव तु द्रवसिक्थिका ।
विलेपी तरला च स्यात् सा झञ्जया विरलद्रवा ॥”

इति जटाधरः ॥

विरहः, पुं, (वि + र + ह + क्तः ।) विच्छेदः ।
तत्प्रत्ययः । विप्रलम्भः २ विप्रयोगः ३

वियोगः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । १० ।

“सङ्गमविरहविकल्पो वरमिह विरहो न सङ्गम-
स्तस्याः ।

विराजः

सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥”
मर्त्यविरहस्तु स्त्रीणां दोषाय भवति । यथा,
मनौ । ६ । १३ ।

“पानं दुर्जनसंसर्गः पत्न्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यगेहे वासश्च नारीणां दूषणानि षट् ॥”
विरहे वर्णनीयानि यथा । तापः । निश्वासः ।
चिन्ता । मौनम् । कृशाङ्गता । वत्सरतुल्य-
रात्रिदैर्घ्यम् । जागरणम् । शीतले उष्णता-
ज्ञानम् । इति कविकल्पलता ॥

विरहिणी, स्त्री, (विरहोऽस्या अस्तीति । विरह
+ इनि + स्त्रियां ङीप् ।) विच्छेदविशिष्टा
नारी । यथा,—

“रतिः पुंसो विरहिणी शिवः स्त्रीविरहि
चिरम् ।

दयोर्द्वयोश्च संप्राप्तौ किं बभूव द्वयोः सुखम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णकौम्यखण्डे ४६ अध्यायः ॥
श्रुतिः । इति शब्दमाला ॥

विरहितः, त्रि, (वि + रह + क्तः ।) व्यक्तः ।
विहीनः । यथा,—

“अभिभूतश्चावमतं त्यक्तस्तु स्यात् ससृज्जितम् ।
हीनं विरहितं धूतसृज्जितविधुते अपि ॥”

इति जटाधरः ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।

“इदं वक्तुं साक्षाद्विरहितकलङ्कः प्रशधरः
सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विषमधरः ॥
इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये
तनुर्नावयानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥”)

विरही, [नृ] पुं, (विरहोऽस्यास्तीति । इनिः ।)
विरहविशिष्टः । वियोगी । यथा,—

“विहरति हरिरिह सरसवसन्ते ।

शृण्वति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य
दुरन्ते ॥”

इति जयदेवः ॥

विरागः, पुं, (वि + रज्ज + क्त्वा ।) अनुरागः ।
रागभूतः । यथा,—

“विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ।
तेष्वेव हि विरागो हि नैर्मल्यं ससुहाहतम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(त्रि, विविधवर्णविशिष्टः । यथा, महाभारते ।
२ । २९ । २५ ।

“बलादुद्धृत्वा मात्यानि मालाकारात्महा-
वजाः ।

विरागवसनाः सर्वे सखिणो नृपकुण्डलाः ॥”
विगतो रागो विषयवासना यस्येत्यर्थः । वीत-
रागः । यथा, भागवते । ३ । १५ । ४७ ।

“यत्तेऽनुतापवित्तैर्दृढभक्तियोगैः

हृदयस्थयो हृदि विदुर्मनयो विरागाः ॥”)

विरागाहः, त्रि, (विरागं अर्हतीति । अर्ह +
अच् ।) विरागयोग्यः । तत्पर्यायः । वैर-
ङ्गिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

विराजः, पुं, (विशेषण राजते इति । वि + राज
+ क्त्वा ।) विराट् । यथा,—

विराट्

“इन्द्राग्नी वदनात्तुभं पशवो मलसम्भवाः ।
ओषधो रोमसम्भूता विराजस्त्वं नमोऽस्तु ते ॥”
इति वामने २२ अध्यायः ॥

विराजमानः, त्रि, (वि + राज + शानच् ।) दीप्ति-
विशिष्टः । यथा,—

“जटाकटाक्षसम्भूतमृदुमनूनिनिर्मलैरी
विलोलवीचिवक्त्ररीविराजमानमूर्धनि ।
धमद्गद्गद्गज्जलजलाटपट्टपावके
किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिक्षणं मम ॥”

इति काशीखण्डे रावणकृतशिवताण्डवस्तोत्रम् ॥
विराजितः, त्रि, (वि + राज + क्तः ।) शोभितः ।
दीप्तः । यथा,—

“अतीव निर्मलं सारं सूर्यभासविनिन्दकम् ।
परिष्कृतं च मानिक्यैर्हीरकेय विराजितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १० अध्यायः ॥

विराट्, [जृ] पुं, (विशेषण राजते इति राज
दीप्तौ + क्त्वा ।) चक्षुषः । इत्यमरः ॥ स्थूल-
शरीरसमष्ट्युपहितचेतनम् । इति वेदान्त-
सारः ॥ * ॥ (ब्रह्मणो विराट् स्तुतिवर्णनं यथा,
शृङ्गारविजये ६ प्रकरणे । “यूहस्तुतिर्विराट्
चतुर्दशलोकात्मकः । तस्य ब्रह्माण्डकर्परपर्यन्त-
माकाशः शिरः, चन्द्रसूर्यौ नेत्रे, प्रागादिदिशः
श्रोत्रे, अन्तरीक्षलोको घ्राणं, मेरुः पृष्ठवंशः,
शिखरत्रयं भुजकण्ठाः, प्रत्यन्तपर्वताः पृष्ठपार्श्व-
वर्चांसि, उपपर्वताः शास्त्राद्यादीनि, समुद्रा रक्तं,
लता स्नायूनि, लण्टवृक्षाः रोमाणि, भूमिः
कुक्षिः, द्वीपा वलयः, भूरेखा रोमराजिः,
भूमध्यप्रदेशो वस्तिः, शेषः शिरः, दिग्दन्ति-
पङ्क्तिर्नितम्बोरुभागः, अतलादिसप्तकं कटि-
पादान्तरालः, कूर्मः पादौ इति ॥”*) महा-
विराजुत्पत्तिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“अथ हिम्नो जले तिष्ठन् यावदे ब्रह्मणो वयः ।
ततः ॥ काले सहसा दिघा भूतो बभूव ह ॥
तन्मध्ये शिशुरेकश्च शतकोटिरविप्रभः ।

क्षयं रोक्ष्यमानश्च क्षणम् पौडितः क्षुधा ॥
पिष्टमालपरित्यक्तो जलमध्ये निराश्रयः ।
ब्रह्माण्डसंघनाथो यो ददर्शोर्ध्वमनायवतु ॥
स्थूलात् स्थूलतमः सोऽपि नात्मा देवो महा-
विराट् ।

परमाख्येयथा सूक्ष्मात् परः स्थूलात्तथाप्यसौ ॥
तेजसा षोडशांशो यः कृष्णस्य परमात्मनः ।
आधारोऽसंख्यविश्वानां महान् विष्णुश्च प्राक्ततः ।
प्रत्येकं लोमकूपेषु विश्वानि निखिलानि च ।
तस्यापि तेषां संख्याश्च कृष्णो वक्तुं न हि क्षमः ॥
संख्या चेद्रजसामस्ति विश्वानां न कदाचन ।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां तथा संख्या न विद्यते ॥
प्रतिविम्बेषु सन्त्येवं ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
पातालाद्ब्रह्मलोकान्तं ब्रह्माण्डं परिकीर्तितम् ॥
अत ऊर्ध्वं च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डादहरेव च ।
स च सत्यस्वरूपश्च शश्वन्नारायणो यथा ॥
अत ऊर्ध्वं च गोलोकः पञ्चाशत्कीटयोजनात् ।

विराट्

नित्यं सत्यस्वरूपश्च यथा कृष्णस्तथाप्ययम् ॥

सप्तद्वीपमिता पृथ्वी सप्तसागरसंयुता ।
जनपद्वाशदुपद्वीपासंख्यश्लेषसमन्विता ॥

ऊर्ध्वं स्वर्गाः सप्त लोका ब्रह्मलोकसमन्विताः ।
पातालानि च सप्ताधश्चैवं ब्रह्माण्डमेव च ॥

ऊर्ध्वं धराया भूर्लोको सुवर्लोकस्ततः परः ।
ततः परश्च स्वर्लोको जनो लोकस्ततः परः ॥

ततः परस्तपोलोकः सत्यलोकस्ततः परः ।
ततः परो ब्रह्मलोकस्तत्रकाश्चननिर्मितः ॥

एवं सर्वं कृत्रिमं धराभ्यन्तरमेव च ।
तद्विनाशे विनाशश्च सर्वेषामेव नारद ॥

जलबुद्बुदवत् सर्वं विश्वसंघमनित्यकम् ।
नित्यौ वैकुण्ठगोलौ सत्यौ शश्वदक्षत्रिमौ ॥

प्रतिजोमकूपे ब्रह्माण्डं प्रत्येकमस्य निश्चितम् ।
एषां संख्या न जानाति कृष्णोऽन्यस्यापि का
कथा ॥

प्रत्येकं प्रतिब्रह्माण्डं ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
तिस्रः कोट्यः सुराणाञ्च संख्याः सर्वत्र पुत्रक ॥

दिगीशाश्चैव दिक्पाला नक्षत्राणि ग्रहादयः ।
सुवि वर्णाश्च चत्वारोऽप्यधो नागाश्चराचराः ॥

अथ काले च स विराट् ऊर्ध्वं दृष्ट्वा पुनः पुनः ।
द्विभ्रान्तरश्च शून्यश्च न द्वितीयश्च कश्चन ॥

चिन्तामवाप चतुष्टुक्तो बरोद च पुनः पुनः ।
ज्ञानं प्राप्य तदा दधौ कृष्णं परमपूज्यम् ॥

ततो ददर्श तत्रैव ब्रह्मण्योतिः सनातनम् ।
नवीनजलदश्यामं द्विसृजं पीतवाससम् ॥

संस्मितं सुरलीहस्तं भक्ताशुभ्यङ्गकारकम् ।
जहास बालकस्तुष्टो दृष्ट्वा जनकमीश्वरम् ॥

वरं तस्मै ददौ तुष्टो वरेशः समयोचितम् ।
मत्समो ज्ञानयुक्तश्च क्षुत्पिपासादिवर्जितः ॥

ब्रह्माण्डासंख्यनिजयो भव वत्स लयावधि ।
निष्कामो निर्भयश्चैव सर्वेषां वरदो वरः ॥

जरान्धुरोगशोकोपीडादिवर्जितो भव ।
इत्युक्त्वा च दक्षकर्म महामन्त्रं षडक्षरम् ॥

त्रिःकलश्च प्रजजाप वेदागमवरं परम् ।
प्रणवादिचतुर्थ्यन्तं कृष्ण इत्यक्षरद्वयम् ॥

वह्निजायान्तमिष्टं सर्वविघ्नहरं परम् ।
मन्त्रं दत्त्वा तदाहारं कल्पयामास स प्रभुः ॥

श्रूयतां महच्चः श्रुत्वा निबोध कथयामि ते ।
प्रतिविम्बेषु यन्मैवैवं ददाति विष्णवे जनः ॥

तत्तुष्टोऽर्शां विषयिणो विष्णोः पञ्चदशस्य वै ।
निर्गणस्यात्मनश्चैव परिपूर्णतमस्य च ॥

नैवेद्येन च कृष्णस्य नहि किञ्चित् प्रयोजनम् ।
यद्यददाति नैवेद्यं यस्मै देवाय यो जनः ॥

स च खादति तत् सर्वं कृष्णोऽदृष्ट्वा पुनर्भवेत् ।
तच्च मन्त्रं वरं दत्त्वा तमुवाच पुनर्विभुः ॥

वरमर्थं किमिष्टन्ते तस्मै ब्रूहि ददामि च ।
कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा तमुवाच महाविराट् ॥

अदन्तो बालकस्तत्र वचनं समयोचितम् ॥
श्रीमहाविराडुवाच ।

वरं मे त्वत्पदाभ्यो मे भक्तिर्भवतु निश्चला ।
सन्ततं यावदायुर्मे क्षयं वा सुचिरं हि वा ॥

विराट्

सृजतिश्रुतौ धी बालो जीवन्मुक्तश्च सन्ततम् ।
तज्जतिहीनो मूर्खश्च जीवन्मपि नृतो हि सः ।
किन्तुष्पेन तपसा यज्ञेन पूजनेन च ।
कृष्णभक्तिविहीनस्य मूर्खस्य जीवनं वृथा ।
मेनात्मना जीवितश्च तमेव नहि मन्यते ।
यावदात्मा शरीरेऽस्ति तावत् स शक्तिर्व्युतः ।
पश्चादयान्ति गते तस्मिन् न स्वतन्त्राश्च शक्तयः ।
स च त्वाञ्च महाभाग सर्व्वात्मा प्रकृतेः परः ।
स्वेच्छामयश्च सर्व्वेभ्यो ब्रह्मज्योतिः सनातनः ।
इत्युक्त्वा बालकस्तत्र विरराम च नारद ।
उवाच कृष्णः प्रत्युक्तिं मधुरां श्रुतिसुन्दरीम् ।
श्रीकृष्ण उवाच ।

सुचिरं सुस्थिरं तिष्ठ यथाहं त्वं तथा भव ।
ब्रह्मणोऽसंख्यपाते च पातस्ते न भविष्यति ।
अंशेन प्रतिब्रह्माख्ये त्वश्च क्षुद्रविराड्भव ।
तन्नाभिपद्मे ब्रह्मा च विश्वसृष्टा भविष्यति ।
ललाटे ब्रह्मण्यस्यैव रुद्राक्षेकादशैव तु ।
शिवांशेन भविष्यन्ति दृष्टिस्त्वारणाय वै ।
कालामिदं ब्रह्मस्तेष्वेको विश्वसंहारकारकः ।
पाता विष्णुश्च विषयी क्षुद्रांशेन भविष्यति ।
मङ्गल्युक्तः सततं भविष्यसि वरेण मे ।
ध्यानेन कमनीयं मां त्रित्वं ब्रह्मसि निश्चितम् ।
मातरं कमनीयाश्च मम वचःस्थलस्थिताम् ।
धामि लोकं तिष्ठ वत्सेत्युक्त्वा बोधनरधीयत ।
गत्वा स्वलोकं ब्रह्माणं शङ्करं स उवाच ह ।
सृष्टारं सृष्टुमीशश्च संहर्तारश्च तत्त्वजम् ।
श्रीकृष्ण उवाच ।

दृष्टिं सृष्टुं गच्छ वत्स नाभिपद्मोद्भवो भव ।
महाविराड्लोमकूपे क्षुद्रस्य च विधे शृणु ।
गच्छ वत्स महादेव ब्रह्मभालोद्भवो भव ।
अंशेन च महाभाग स्वयश्च सुचिरं तपः ।
इत्युक्त्वा जगतां नाथो विरराम विधिक्षतः ।
जगाम ब्रह्मा तं नत्वा शिवश्च शिवदायकः ।
महाविराड्लोमकूपे ब्रह्माख्ये गोलोके जले ।
बभूव च विराट् क्षुद्रो विराड्शेन सांप्रतम् ।
क्षामो युवा पीतवासाः श्रयानो जलतल्लके ।
ईषडास्यः प्रसन्नास्यो विश्वथापी जगद्गनः ।
तन्नाभिकमले ब्रह्मा बभूव कमलोद्भवः ।
संभूय पद्मदण्डश्च बभ्राम युग-लक्षकम् ।
नान्तं जगाम दण्डस्य पद्मनाभस्य पद्मजः ।
नाभिजस्य च पद्मस्य चिन्तामाप पिता तव ।
स्वस्थाने पुनरागत्य दधौ क्षुद्रः पदाम्बुजम् ।
ततो ददर्श क्षुद्रान्तं कालेन दिव्यचक्षुषा ।
श्रयानं जलतल्लके च ब्रह्माख्ये गोलकावृते ।
यत्लोमकूपे ब्रह्माख्यं तश्च तत् परमेश्वरम् ।
श्रीकृष्णश्चापि गोलोकं गोपगोपीसमन्वितम् ।
तं संस्तूय वरं प्राप ततः दृष्टिश्चकार सः ।
बभूव ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सनकादयः ।
ततो रुद्राः कपालाश्च शिवांशेकादश स्मृताः ।
बभूव पाता विष्णुश्च क्षुद्रस्य वामपार्श्वतः ।
चतुर्भुजश्च भगवान् श्वेतद्वीपनिवासकृत् ।
क्षुद्रस्य नाभिपद्मे च ब्रह्मा विष्णुः ससर्जं च ।

विराधः

सर्वं सर्वेषु पातालं त्रिलोकं सचराचरम् ।
एवं सर्वं लोमकूपे विश्वं प्रत्येकमेव च ।
प्रतिविम्बे क्षुद्रविराट् ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
इत्येवं कथितं वत्स श्रीकृष्णकीर्तनं परम् ।
सुखदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३ अध्यायः ।
स्वायम्भुवमनुः । यथा,—
“गतेषु तेषु क्षुद्रार्थं प्रणामाधनतामिमाम् ।
उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ।
सम्भूव तथा सार्द्धमतिकामातुरो विभुः ।
सत्त्वानां चकमे देवः कमलोदरमन्दरे ।
यावद्व्यशतं दिव्यं यथान्यः प्राकृतो जनः ।
ततः कालेन महता ततः पुत्रोऽभवत्सुतः ।
स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम् ।
तद्रूपगुणसामान्यादधिपूरुष उच्यते ।
वैराजा यत्र ते जाता बहवः शंसितव्रताः ।
स्वायम्भुवा महाभागा सप्त सप्त तथापरे ।
खारोचिषाद्या सर्वे ते ब्रह्मसुताः स्वरूपिणः ।
यौतमिप्रसुखाल्लहृदयेषां त्वं सप्तमोऽधुना ॥”
इति मातृख्ये ३ अध्यायः ।

विराटः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
(अत्रैव पञ्चपाण्डवाः सह द्रौपद्या अज्ञात-
सुधितवन्तः । यथा, महाभारते । ४ । १ । १ ।
“कथं विराटनगरे मम पूर्व्वपितामहाः ।
अज्ञातवाससुधिता दुर्धनधनभयार्हिताः ॥”
तद्देशीयराजा । यथा,—
“अत्र शूरा महेष्वासां भीमार्जुनवमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ।
विराटकः, पुं, राजपट्टः । इति हेमचन्द्रः ।
विराटजः, पुं, (विराटे जायते इति । जन् +
ङः ।) विराटदेशीयहीरकः । तत्पञ्चायः ।
राजपट्टः २ राजावर्णः ३ । इति हेमचन्द्रः ।
विराटराजजाते, त्रि । (यथा, महाभारते ।
१४ । ६२ । ८ ।
“सुवहूनि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ।
नासुदन्तपतिदुःखात्ता तदाभूत्कथं महत् ॥”

विराणी, [नृ] पुं, हस्ती । इति शब्दमाला ।
विराधः, पुं, (विराधयति लोकान् पीडयतीति ।
वि + राध + अच् ।) राजसभेदः । यथा,—
“लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामं ततोऽब्रवीत् ।
पिता मेऽभूत् सुपर्जन्यो माता मे च शतहता ।
विराध इति मामाह पृथिव्यां सर्व्वराजसाः ।
उत्सृज्य प्रमदामेनां पलायितां प्रराडसुखौ ।
तच्छ्रुत्वा राममाहेदं लक्ष्मणः किं प्रतीक्षसे ।
इत्युक्तौ लक्ष्मणो वीर आनन्य सुमहद्बुधः ।
उत्ससर्ज शरं घोरं कालदण्डोपमं ततः ।
तच्छरीरं महाकायं भिक्षा पातालमाविशत् ।
प्रपाताम्बु गतप्राणः सक्तेन रुधिरं वमन् ।
ततोऽसौ रत्नमाहेदं प्राञ्जलिर्विनयान्वितः ।
तुम्बुरुनाम गन्धर्वः प्रविष्टो राजसभे ततः ।
अभिप्रापादहं घोरं शप्तो वैश्रवणेन वै ॥

विरुदः

प्रसाद्यमानः स मथा प्रावचन्कां पुनः पुनः ।
यदा दाशरथी रामो भविष्यति महाबलः ।
प्रापस्थान्तोऽभविष्यते तेन रामेण संयुगे ।
प्रसादात्तव सुतोऽहं गमिष्यामि स्वमालयम् ॥”
इति बह्मपुराणे स्वर्णखाक्येनाविकीर्तनं
नामाध्यायः ।

विराधनं, स्त्री, (वि + राध + ल्युट् ।) पीडा ।
इति शब्दरत्नावली ।
विराधानं, स्त्री, पीडा । इति शब्दरत्नावली ।
विवाधानमिति च पाठः ।
विरामः, पुं, (वि + रम + घञ् ।) शेषः । निवृत्तिः ।
विरतिः । तत्पञ्चायः । अवसानः २ सातिः
३ । इति जटाधरः । मध्यम् ४ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (यथा, मनौ । २ । ७३ ।
“अधीयमानान्ते गुरुं नित्यकालमनन्तरितः ।
अधीज्य भो इति ब्रूयात् विरामोऽस्त्वितिचार-
मेत् ॥”

परवर्णाभावः । इति याकरणम् । (यथा,
पाणिनी । १ । ४ । १० । “विरामोऽवसानम् ॥”
विरालः, पुं, विहाणः । इत्यमरटीका ।
विरावः, पुं, (वि + र + घञ् ।) शब्दः । इत्य-
मरः । (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ६४ ।
“सिंहनादभयवृत्तेः कुङ्करैरपि भारत ! ।
सुक्तो विरावः सुमहान् पर्व्वतो येन पूरितः ॥”
इत्यलप्रदत्ताश्वान्वतरः । यथा, महाभारते ।
३ । ६६ । १७ ।

“विरावश्च सुरावश्च तस्मिन् युक्तौ रथे द्वयौ ॥”
विरावी, [नृ] त्रि, विरावविशिष्टः । विरावो
विद्यतेऽस्येति इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ५३ । ६ ।
“दिशि श्रान्तायां शकुनो मधुरविरावी यदा
तदा वाच्यः ।
अर्थस्तस्मिन् स्थाने गृह्येश्वाधिरितिऽङ्गेवा ॥”

विरिक्तः, त्रि, कृतविरिक्तः । यथा,—
“दुर्विरिक्तस्य नामेस्तु क्षब्धता कुक्षिभूलरक् ।
पुरीषवातसङ्गश्च कक्षुमङ्गलगौरवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।

विरिचः, पुं, ब्रह्मा । (यथा, भागवते । ८ । ३ । ६ ।
“बलाभहेन्द्रक्षिदृशाः प्रसादा-
भ्यन्योर्गिरिशो धिषण्याधिरिचः ॥”
विष्णुः । शिवः । इति शब्दरत्नावली ।
विरिचनः, पुं, ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ।
विरिचिः, पुं, शिवः । विष्णुः । विधाता । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १ ।
१६ । १७ ।
“श्वमस्त्विति तं देवाः पितामहमथा
ब्रुवन् ।

उक्तेवं वचनं देवान् विरिचिस्त्रिदिवं ययौ ॥”
विरिच्यः, पुं, खरः । इति सुगर्भोद्ययाकरणम् ।
विरुदः, पुं, युष्मोक्तार्थादिवर्जनम् । यदुक्तम् ।
“वाशिकः कम्पितश्चेति विरुदो द्विविधो मतः ।
संयुक्तनियमो ह्यत्र वर्णितः पूर्व्ववद्बुधैः ॥

विरुद्धः

द्विचतुःषड् देशश्चान्न कलास्तु विरुदे मताः ।
दशम्यो नाधिकाः कार्याः कलास्तु विरुदे बुधैः ॥
कलिकाभ्यस्तु विरुदे भिदासावेव कीर्तिता ।
विरुदं कवयः प्राहुर्गणोत्कर्षादिवर्णनम् ।
विरुदः कलिका चान्ते धीरवीरादिशब्दभाक् ॥
इत्युपोद्घातः । इति श्रीरूपगोखामिकतश्रीगो-
विन्दविरुदावलीभाष्ये श्रीबलदेवविद्याभूषणः ॥
विरुदावली, स्त्री, (विरुदानामावली ।) विरुद-
श्रेणी । स्तवमाला । तल्लक्षणदि यथा,—
“अधीत्य विरुदावल्या लक्षणं ग्रन्थकृतकृतम् ।
एताच्चेत् पठति प्राज्ञस्तदा बोधोऽस्य पुष्कलः ॥
सामान्यविरुदावल्या गोविन्दविरुदावली ।
योऽभ्यधाति विशेषस्तैः स तावदिह लिख्यते ॥
कलिका लोकविरुदैर्भूता विविधलक्षणैः ।
कीर्तिप्रतापश्रीटीयसौन्दर्योन्मेषशालिनी ॥
कलिकाद्यन्तसंसर्गपदा दोषविवर्जिता ।
शब्दाङ्गवत्संज्ञा कर्तव्या विरुदावली ॥”
इति श्रीरूपगोखामिकतं श्रीगोविन्दविरुदावली-
भाष्ये श्रीबलदेवविद्याभूषणः ॥ * ॥ कलिका-
लक्षणं कलिकाशब्दे लिखितम् । विरुदलक्षणं
तच्छब्दे दृश्यम् ॥

विरुद्धः, त्रि, (वि + रुध + क्तः ।) विरोधविशिष्टः ।
यथा । विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्
सधर्मेकत्वम् । इति जैमिनीसूत्रम् ॥
“विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं मया ।
तत् क्षन्तयं बुधैरेव स्मृतितत्त्वबुभुत्सया ॥
स्मृतितत्त्वे प्रमादाद्यद्विरुद्धं बहुभाषितम् ।
गुणलेशादुरागेण तच्छोधं धर्मेदर्शिभिः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(दशममनोर्जसवर्णः देवतान्यतमः । यथा,
भागवते । = । १३ । २२ ।

“हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्तिस्तदा
हिजाः ।

सुवासना विरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः ॥”
स्त्री, विचाराङ्गीयदोषविशेषः । यथा । “विरुद्धं
नाम यद्वृत्तान्तसिद्धान्तसमयेविरुद्धं तत्र
वृत्तान्तसिद्धान्तानुक्तौ । समयः पुनर्यथायुर्वैदिक
समयो याज्ञियसमयो मोक्षशास्त्रिकसमय इति ।
तत्रायुर्वैदिकसमयः चतुष्पादसिद्धिः । आलभ्या
पशुव इति याज्ञियसमयः । सर्वभूतेष्वहिंसेति
मोक्षशास्त्रिकसमयस्तत्र स्वसमयविपरीतसुख-
मानं विरुद्धमिति ॥” इति चरके विमान-
स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

विरुद्धः, त्रि, अङ्कुरितः । (यथा, “विरुद्धजानं
अङ्कुरितधान्यकृतमन्नम् ॥” इति माधवकृतसवि-
निश्चये मूलव्याख्याने विजयरत्नितः ॥) जातः ।
इति मेदिनी । टि. ६ ॥ (यथा, रघुवंशे । २ । २६ ।

“गङ्गाप्रपातान्तविरुद्धप्रथं
गौरीगुरोर्महर्माविवेश ॥”

आरोहणविशिष्टः । यथा ।

“सन्तुष्टे तिष्ठणां पुरामपि रिपौ कण्डलदो-
र्मण्डली

विरूपि

जीलालनपुनर्विरुद्धशिरसो वीरस्य लिप्सु-
र्वरम् ॥
इत्यादि सुरारिः ॥

विरूपं, स्त्री, पिप्पलीभूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विरूपः, त्रि, (विरुतं रूपं यस्य ।) कुलितः ।

कुरूपः । यथा,—

“विरूपोन्नतनिखानामकुत्सापूर्वकं हि यत् ।

पूरणं दानमालाभ्यामनुग्रह उदाहृतः ॥”

इति रामतर्कवागीशः ॥

(यथा, वृहत्संहितायाम् । ७० । २३ ।

“या तूत्तरोष्ठेन समुत्तेन

रुक्षायकेशी कलहप्रिया सा ।

प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा

यत्राकृतित्तत्र गुणा वसन्ति ॥”

परित्यक्तरूपः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६५ । १६ ।

“यद्विरूपाचरं मर्तेष्ववसंरात्रौः शरदश्चतस्रः ।”

“यद्यदा विरूपा परं मनुष्यस्य सम्पर्कात्

विगतसहजभूतदेवरूपाः ।” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥ नानारूपः । यथा, ऋग्वेदे । ३ ।

५३ । ७ ।

“इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा

दिवसुत्तासो असुरस्य वीराः ॥”

“हे इन्द्र इमे यागं कुर्वाणा भोजाः सौदासाः

क्षत्रियाः तेषां याजका विरूपाः विविधरूपा

मेधातिथिप्रभृतयः ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

विरुद्धः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । परिच्छेदे ।

“विरूपयोः संघटना या च तद्विषमं मतम् ॥”

उदाहरणं यथा,—

“क वनं तरुवल्कभूषणं

वृषलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दिता ॥”

स्वार्थे के विरूपकश्च ॥

विरूपः, पुं, सुमनोराजपुत्रः । यथा,—

“जाताः सुमनसः पुत्राश्चयः शूरा महाबलाः ।

सुमतिश्च विरूपश्च सत्यः शास्त्रार्थपारगाः ॥”

इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥

विरूपा, स्त्री, दुरालभा । अतिविषा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विरूपाक्षः, पुं, (विरूपे अक्षिणो यस्य । “सक्-
थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् थच् ॥” इति थच् ।) शिवः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।

“दृष्ट्वा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृष्ट्वैव याः

विरूपाक्षस्य जयिनीस्तास्तुमो वामलोचनाः ॥”

रुद्रभेदः । इति जटाधरः ॥ तस्य पुरी सुमेरो-

नैर्ऋतकोणे वर्तते । यथा,—

“तथा चतुर्थे दिग्भागे नैर्ऋताधिपतेः श्रुता ।

नान्ना कणावती नाम विरूपाक्षस्य धीमतः ॥”

इति वाराहे रुद्रगीता ॥

(विरूपे, त्रि । यथा, कुमारः । ५ । ७२ ।

“वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता

दिग्भरत्वेन निवेदितं वसु ॥”

विरूपिका, स्त्री, (विरुतं रूपं यस्याः । कन् ।

टापि अत इत्वम् ।) कुरूपा । यथा,—

विरिच

“नामयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च ।
न च आहं कनिष्ठस्य या च कन्या विरु-
पिका ॥”

इत्युदाहृतत्वम् ॥

विरूपी, [न] पुं, (विरुहं रूपमस्यास्तीति ।

इति ।) जाह्नकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरूपविशिष्टे, त्रि ॥

विरिचः, पुं, (वि + रिच + घञ् ।) मलभेदः ।

तत्पर्यायः । रेचनम् २ रेकः ३ रेचना ४ विरे-

चनम् ५ । इति शब्दरत्नावली । प्रस्कन्दनम् ६ ।

इति रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्यके ।

“धूमागुणशिरौ विरेकवमनस्त्रेदोपनाहा-

दिकं

पानाहारविहारभेषजमिदं क्षिप्राणसुगं

जयेत् ॥”

अस्य योग्यायोग्या यथा,—

“बालवृद्धशूक्ष्मपौनसात्तभयार्हिताः ।

रूचशोषवृषाशुक्ता गर्भिणी च नवज्वरी ॥

अधो गच्छति यस्यास्त्वकस्त्रुतिकातङ्कुरोगिणी ।

नैते विरेकयोग्याः स्युरन्येषाञ्च बलावलम् ॥

नवज्वरे च ये योग्या भेदकाः परिकीर्तिताः ।

ते तथैव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य देहमलादिकम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे विरेकाधिकारे ॥

विरिचकः, त्रि, रेचकः । विरेककारकः । सारकः ।

मलभेदकः । जोष्णाव इति आरवीभाषा ॥

विपूर्वकरिच्छातोर्वुनप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,

वैद्यके ।

“पटोलपत्रं पित्तत्रं नाडी तस्य कफापहा ।

फलं तस्य त्रिदोषघ्नं मूलं तस्य विरेचकम् ॥”

विरिचनं, स्त्री, (वि + रिच + क्युट् ।) विरेकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ तत्कारकौघर्धं यथा,—

“हरीतकी समगुडा मधुना सह पेयिता ।

विरिचनकरी रुद्र भवतीति न संशयः ॥

त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ।

ऊरुस्तम्भहरो ह्येष उत्तमस्तु विरेचनम् ॥”

अपि च ।

“त्रिफला वदरं द्राक्षा पिप्पली च विरेचकतु ।

हरीतकी सोष्णनीरा लवणश्च विरेचकतु ॥”

इति गारुडे १७७ । १६६ अध्यायौ ॥ * ॥

अन्यच्च । अथ विरेचनविधिः ।

“स्निग्धस्निग्धानां वान्ताय दद्यात् सम्यग्विरेचनम् ।

अवान्तस्य लघुः सक्तो ग्रहणी ह्लादयेत् कफः ॥

मन्दाग्निगौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।

अथवा पाचनैरामं वलासं परिपाचयेत् ।

अन्यदात्ययिके कार्ये शोधनं शूलयेद्बुधः ॥”

आत्ययिके प्राणसङ्कटे ।

“पित्ते विरेचनं युज्यादाभोदभूते गदे तथा ।

उदरे च तथाभ्याने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।

शोधनैः शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥

बालो वृद्धो भृशं स्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः ।

श्रान्तस्तृषार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥

अधोगतपित्तो च न विरेच्या विजानता ।
नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च महातथी ॥
श्रुत्यादितश्च कृत्स्नश्च न विरेच्या विजानता ।
जीर्णज्वरी गरव्याप्नो वातरक्ती भगन्दरी ॥
अर्शःपाण्डुरग्रन्थिहृद्रोगारुचिपीडिताः ।
योनिरोगप्रमेहार्तगुल्माङ्गीहृन्नगाहिताः ॥
विद्रधिच्छर्दिर्विस्फोटविस्त्रुचौकुष्ठसंयुताः ।
कर्णनावाग्रिरोवक्त्रगुदमेद्रामयान्विताः ॥
ङ्गीहृशोधाक्षिरोगार्ताः कृमिचाराजलाहिताः ॥
शूलिनो मूत्रवातार्ता विरेकाह्वा नरा मताः ॥
बहुपित्तो मूढः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ।
बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्बिरेथः स कथ्यते ॥
मूढो मात्रा मूढो कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा ।
क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्येन्दुमध्यामतीक्ष्णकैः ॥
मूढद्राक्षापयश्चतुर्लैरपि विरिच्यते ।
मध्यमस्त्रिभूतातिक्ताराजवृक्षैर्विरिच्यते ।
क्रूरः सुक्ष्मपयसा हेमचौरीदन्तीफलादिभिः ॥
चक्षुर्लैरमेरुतैलम् । राजवृक्षः धनवहेरा ।
हेमचौरी चोकम् । दन्तीफलं वृहदन्तीफलं
जयपाल इति प्रसिद्धम् ।
“माचोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफात्मिका ।
वेगेर्विंशतिभिर्मेघा हीनोक्ता दशवेगिका ।
द्विफलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमश्च पलं भवेत् ।
पलाहंश्च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ॥
कल्कमोदकचूर्णानां कर्षमध्याप्यलेहतः ।
कर्षद्वयं पलं वापि वयोरोगाद्यपेक्षया ॥
पित्तोत्तरे त्रिवृत्तूर्णं द्राक्षाकाथादिभिः पिवेत् ।
त्रिफलाकाथगोमूत्रैः पिवेत् योषं कफाहितः ॥
त्रिवृत्तुल्यैश्च शुष्कीनां चूर्णमन्त्रैः पिवेन्नरः ।
वाताहितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ॥
शरत्कृतं त्रिफलाकाथेन द्विगुणेन वा ।
युक्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥”
श्रीभ्रमेव विरिच्यत इत्यर्थः ।
“त्रिवृता कोटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
सन्दीकारकं चौरं वर्षाकाले विरेचनम् ॥
त्रिवृदुरालभासुस्तृणैर्दोषैश्च चन्दनम् ।
द्राक्षासुना सपुष्पाङ्गं शीतलं च घनात्यये ॥”
उदोष्यं बाला । घनात्यये शरदि ।
“पिप्पली नागरं सिन्धुस्थामात्रिवृतया सह ।
लिङ्गात् चौरिण शिशिरे वसन्ते ॥ विरे-
चनम् ॥”

श्यामा कण्ठसाड ।

“त्रिवृता शर्करातुल्या मीशकाळे विरेचनम् ।
अभया मरिचं शुष्कीविडङ्गामलकानि च ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं सुस्तमेव च ।
रुतानि समभागानि दन्ती तु द्विगुणा भवेत् ॥
त्रिवृताष्टगुणा ज्येष्ठा षड्गुणा वाच शर्करा ।
मधुना मोदकान् कृत्वा कर्षमात्रान् प्रमाणतः ॥
एकैकं भक्षयेत् प्रातः शीतज्वानुपिवेज्जलम् ॥
तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।
यानाहारविचारैश्च भवेन्निर्यन्त्रणः सदा ॥
विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकासभगन्दरान् ।

दुर्गामकुष्ठयक्ष्माशोणलग्नीदरभ्रमान् ॥
विदाहङ्गीहमेहांश्च यक्ष्माणं भयनामयान् ।
वातरोगास्तथाभ्रान् मूत्रजक्काणिचाक्षरीम् ॥
पृष्ठपार्श्वोत्तजघनजङ्घोदररुजं जयेत् ।
सततं शीलनादेर्षां पलितानि प्रणाशयेत् ।
अभया मोदका ह्येते रसायनवराः स्मृताः ॥”
अभयामोदको रसायनः ॥ * ॥
“पीत्वा विरेचनं शीतजलेः संस्थि चक्षुषी ।
सुगन्धि किष्किदाग्राय ताम्बूलं शीलयेद्वरम् ॥
निर्वातस्थो न वेगांश्च धारयेन्न शयीत च ।
शीताम्बु न स्पृशेत् कापि कोष्णनीरं पिवेन्मुहुः ॥
बलासौषधपित्तानि वायुर्वातो यथा ब्रजेत् ।
रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजं च कफो ब्रजेत् ॥
दुर्विरिक्तस्य नामस्तु कृत्स्नता कुक्षिशूलरक् ।
पुरीषवातसङ्गश्च कल्कमल्लगौरवम् ॥
विदाहोऽरुचिराभ्रान् भ्रमश्चर्दिश्च जायते ।
तं पुनः पाचनैः स्नेहैः पक्वा संस्थि रचयेत् ॥
तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्ताभिर्लघुता भवेत् ।
विरेकस्यातियोगेन मूच्छा भङ्गो गुदस्य च ॥
शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधारणसन्निभम् ।
मेदोनिभं जलाभासं रक्तचापि विरिच्यते ॥
तस्य शीताम्बुभिः सिद्धा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः ।
मधुमिश्रेण्यथा शीतैः कारयेदमनं मूढम् ॥
सहकारत्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा ।
पिष्टो नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारसुख्यम् ॥
सौवीरन्तु यवैरामैः पक्केर्वा निस्तुषीकृतम् ॥”
सौवीरं सन्धानम् ।
“आजं चौरं रसचापि वैष्करं हारिणं तथा ॥
शालिभिः वटिकैस्तुल्यं मसुरैर्वापि भोजयेत् ।
वर्तिकाणावविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः ॥
चकोरककरायाश्च विष्किराः समुदाहृताः ।
कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कपिश्रुतित्तिरः ॥”
क्रकरः कएर इति लोके । हरियस्तान्त्रवर्ण-
नगः ।
“शीतैः संग्राहिभिर्द्रव्यैः कुर्व्यात् संग्रहणं
भिषक् ।
लाघवे मनसन्तुष्टावनुलोमं गतेऽनिले ॥
सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि ।
इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वद्विहीनता ॥
धातुस्थेयं वयःस्थेयं भवेन्नचनसेवनात् ।
प्रवातसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम् ॥
अवायं मैथुनं चैव न सेवेत विरेचितः ।
शालिषट्कसुहादोर्ध्ववागं भोजयेत् कृताम् ॥
जङ्गलविष्कराणां वारसैः शाल्योदनं दितम् ।
हरिणैश्च कुरङ्गर्यावातायुग्ममाहृताः ।
राजीवः पृथक्चेन्न जङ्गला सरमादयः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
विरेचनः, पुं, (विशेषेण रचयतीति । वि + रिच् +
णिच् + ल्युः ।) पीलुवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विरेचके, त्रि । यथा, सुश्रुते ।
चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“तेजनं लग्नतस्याग्नेः सिरासुस्त्रविरेचनम् ॥”)

विरेकः, पुं, नदमात्रम् । इति धनञ्जयः ॥ रेफ-
श्रुत्यश्च ॥
विरोधितः, त्रि, शब्दितः । विपूर्वकरेभ्यातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विरोकं, स्त्री, (वि + रुच् + घञ् । कृत्वम् ।)
क्षिद्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे ।
५ । ५४ ।
“नासाविरोकपवनोन्नमितं तनीयो
रोमाश्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥”)
सूर्यकिरणे, पुं । इति हलायुधः ॥ (प्रातः-
कालः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५ । २ ।
“पूर्वोर्ध्वतस्य संदृष्टकानः संदूतो अयौ
दुषसो विरोके ॥”
“विरोके विरोचने प्रातःकाले ।” इति तज्जायि
सायणः ॥)
विरोचनः, पुं, (विशेषेण रोचते इति । वि + रुच्
+ “अनुदात्तेतश्च हलादेः ।” ३ । २ । १४६ । इति
युच् ।) कर्णः । (यथा, महाभारते । ३ । ३१ । ६३ ।
“द्विवाकरः सप्तसन्निधामकेशो विरोचनः ॥”)
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ प्रजादतनयः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ६५ । १६ ।
“प्रजादस्य जयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ॥”)
अग्निः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ३५ । ५३ ।
“तासां तद्वचनं श्रुत्वा दक्षः सोममथाब्रवीत् ।
समं वर्त्तस्व भार्यासु मा त्वां शप्ते विरोचन ॥”)
रोहितकवृक्षः । श्लोनाकप्रमेदः । छतकरङ्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दौमिशालिनि, त्रि ।
यथा, महाभारते । १२ । ३४३ । ३४ ।
“तेजसाभ्यधिकौ सूर्यात् सर्वलोकविरो-
चनात् ॥”)
विरोचनस्तुतः, पुं, (विरोचनस्य स्तुतः ।) बलि-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विरोधः, पुं, (वि + रुध् + घञ् ।) शत्रुता । तत्-
पर्यायः । वैरम् २ विद्वेषः ३ । इत्यमरः ॥ द्वेषः
४ द्वेषणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अनुश्रवः
६ समुच्छ्रयः ७ । इति जटाधरः ॥ पर्यवस्था =
विरोधनम् ८ । इति संकीर्णवर्गे अमरः ॥
(यथा, रघुः । ६ । ४६ ।
“नीपान्वयः पार्थिव एव यत्त्वा
गुणैर्यमाश्रित्य परस्परैश्च ।
सिद्धाश्रमं शान्तमिवेत्य सत्त्वे-
नैसर्गिकोऽप्युत्सहजे विरोधः ॥”)
विरोधकरणे दोषो यथा,—
“अथ पुत्रं रेणुका सा कृत्वा स्नेहात् स्ववचसि ।
उवाच किञ्चिदचनं परिणामसुखावहम् ॥
अविरोधो भवाव्यौ च सर्वमङ्गलमङ्गलम् ।
विरोधो नाशबीजश्च सर्वोपद्रवकारणम् ॥
अकर्तव्यो विरोधश्च दारुणः क्षत्रियैः सह ।
प्रतिज्ञा चैवा कर्तव्या मदीयं वचनं श्रद्धया ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २६ अध्यायः ॥

अपि च ।

“न कुर्व्याद्बहुभिः सार्धं विरोधं वन्धुभिस्तथा ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥”

इति कौर्म उपधिभागे १५ अध्यायः ॥

न्यायमते साध्ययापकाभावप्रतियोगित्वम् । इति
चिन्तामणिः ॥ साध्यासामानाधिकरण्यम् ।
इति दीधितिः ॥ ॥ प्रभवादिविचित्रसंस्तरान्त-
र्गतत्रयस्त्रिंशद्वर्षम् । यथा, भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।

“विषमस्यं जगत् सर्वं विरोधे भयसंभवम् ।
विकारी सर्वतोऽपायो मम वाक्यन्तु नान्यथा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अनेकः । विपरीतार्थः । यथा,—

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत् सता ॥”

इति स्मृतिः ॥

(नाशः । यथा, महाभारते । ३ । ३०० । ३ ।

“यस्मिन् प्राणविरोधेन कीर्त्तिमिच्छसि शान्तिम् ।
सा ते प्राणान् समादाय गमिष्यति न संशयः ॥”

नाटकोक्तप्रतिमुखाङ्गान्यतमः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३५१ ।

“विरोधश्च प्रतिसुखे तथा स्यात् पर्युपासनम् ॥”
तल्लक्षणादाहरणे यथा, तत्रैव । ३५६ ।

“विरोधो असनप्राप्तिः । यथा, चण्डकौशिके
राजा । नूनमसमीक्ष्यकारिणा मयान्तेनैव
स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्मां समा-
क्रान्तः ॥” * ॥ अलङ्कारविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । १० । ७१८ ।

“क्रियाक्रियाद्राभ्यां यद्द्वयं द्रव्येण वा मिथः ।
विरुद्धमिव भावेन विरोधोऽसौ दृष्टाकृतिः ॥”

विरोधनं, क्री, (वि + रुध + ल्युट् ।) विरोधः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । १६६ ।
“इदं कथापफलं पुत्र मातापित्रोर्विरोधनम् ॥”

नाशः । यथा, रामायणे । २ । ३६ । २६ ।
“अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्ये निरतस्य च ।
निर्द्वेदस्य शक्रस्य दुर्ति धर्मे विरोधनात् ॥”

नाटकोक्तविमर्षाङ्गान्यतमः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३७८ ।

“शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधवम् ॥”
तल्लक्षणादिकं यथा, तत्रैव । ३८७ ।

“कार्यान्वयोपगमनं विरोधनमिति स्मृतम् ॥”

विरोधिनी, क्री, (विरुद्धि या । वि + रुध +
णिनि । डीप् ।) विरोधकारिका । यथा,—

“विरोधं कुरुते चान्या दम्पत्योः प्रीयमाणयोः ।
बधूनां सुहृदां पित्रोः पुत्रैः सारणिकैश्च या ।
विरोधिनी सा तद्रक्षां कुर्वीत बलिकर्मेणा ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहस्रशोत्पत्तिः ॥

विरोधी, [न] पुं, (विरुद्धीति । वि + रुध +
णिनि ।) शत्रुः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
मनुः । ४ । १७ ।

“सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरो-
धिनाः ॥”

विरोधीऽस्यस्मिन्निति । विरोध + इनिः । प्रभ-
वादिविचित्रसंस्तरान्तर्गतत्रयोविंशद्वर्षम् । यथा,
भविष्यपुराणे । भैरव उवाच ।

“अनभिप्रवला लोका धान्यौघधिप्रपौडनम् ।
जायते मातुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विरोधविशिष्टे, त्रि । (यथा, कुमारः । ५ । ३७ ।

“विरोधिसत्त्वोन्मिक्तपूर्वमनुसरं
हमेरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ॥”

विरोधोक्तिः, क्री, (विरोधस्य उक्तिः ।) पर-
वचनविरोधिवचनम् । तत्पर्यायः । विप्रलापः २

विरोधवाक् ३ क्रोधोक्तिः ॥ प्रलापः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥

विल, श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर-सक-सेट् ।) स्मृतिरिह आच्छादनम् ।

श्रु, विलति वस्त्रं लोकः परिदधाति इत्यर्थः ।
वेलिता । अयं कौञ्चिन्न मन्यते । इति दुर्गा-

दासः ॥

वि(वि)लं, क्री, (विल + कः ।) क्षिद्रम् । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १४६ । १७ ।

“पाण्डवाश्चापि ते सर्वे सह मात्रा सुदुःखिताः ।
विलेन तेन निर्गन्धं जम्बूद्वीपमलक्षिताः ॥”

गुह्य । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः ।
६ । ३६ ।

“जितसिंहभया नागा यत्राभ्या विलयोनयः ।
यत्राः किंपुरुषाः पौरा योषितो वनदेवताः ॥”

वि(वि)लः, पुं, उच्चैःश्रवा हयः । इति मेदिनी ॥
वेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)लकारी, [न] पुं, (विलं करोतीति । क +
णिनिः ।) मूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गर्त-
कारके, त्रि ॥

विलक्षः, त्रि, (विशेषेण लक्षयतीति । वि + लक्ष
+ प्रचाद्यच् ।) विस्मयान्वितः । इत्यमरः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । १५ ।
“इत्युक्त्वा स विलक्षं तं वैद्यं रुद्रानृपोऽब्रवीत् ।
किं तस्य च्छगलस्यापि मांसश्रेष्ठोऽपि कञ्चन ॥”

विलक्षणं, क्री, (विगतं लक्षणं आलोचनं यत्र ।)
हेतुशून्यास्था । निष्प्रयोजनस्थितिः । यथा,—

“विलक्षणं मतं स्थानं यद्भवन्निष्प्रयोजनम् ॥”
इति भागुरिः । इत्यमरभरतौ ॥

(यथा, भागवते । १० । ७० । ३८ ।
“यद्विद्यमानात्मतयावभासते
तस्मै नमस्ते स्वविलक्षणात्मने ॥ * ॥

विलक्षणः, त्रि, (विभिन्नं लक्षणं यस्य ।) भिन्नः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ५ । ६ । ६ ।

“अथैवमखिललोकपालसमो विलक्षणैर्जड-
वद्भूतवैश्रभावाचरितैर्विलक्षितभगवत्प्रभाव
इति ॥” * ॥ यथा च भाषापरिच्छेदे । ११४ ।

“अस्मात् पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विल-
क्षणा ॥”

विशिष्टं लक्षणं यस्याः ।) विशेषलक्षणयुक्तः ।
यथा, मत्स्यपुराणे ।

“अशीचान्ताद्वितीयेऽह्नि श्रय्यां दद्याद्विल-
क्षणां ॥

काश्चनं पुरुषं तदत् फलपुण्यसमन्वितम् ॥
संपूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः ।

दृष्टोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥”
द्विजदम्पतीं पूजयित्वा काश्चन प्रेतप्रतिकृतिरूपं

पुरुषं फलवन्मनुतं श्रय्याधामारोप्य भूषित-
द्विजदम्पतीभ्यां श्रय्यां दद्यात् । इति शुद्धि-

तत्त्वम् ॥

विलग्नं, क्री, (विशेषेण लग्नम् ।) मध्यः । यथा,—
“मध्योऽवलग्नं विलग्नं मध्यमोऽथ कटः कटिः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

जल्लग्नम् । यथा,—
“गोचरे वा विलग्नं वा ये ग्रहा रिष्टक्षत्रकाः ।

पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥
गोचरे खराश्रपेक्षया यदा कदापि । विलग्नं

जल्लग्नं । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ मेघादिलग्न-
मात्रम् । यथा,—

“शुभग्रहाकर्तव्ये च ऋदुश्चिप्रभुवेषु च ।
शुभराशिविलग्नं च शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥”

इति दीपिका ॥

संलग्नं, त्रि । यथा,—
“विलग्नं न स्त्रियां मन्ये त्रिषु स्याल्लग्नमात्रके ॥”

इति मेदिनी ॥

विलज्जः, त्रि, (विगता लज्जा यस्य ।) लज्जा-
रहितः । निर्लज्जः । यथा,—

“तनयगतदिनेशे शैशवे सौख्यभागी
न भवति फलभागी यौवने व्याधियुक्तः ।

जनयति सुतमेकं निर्दयं नाशयित्वा
चपलमतिविलज्जः क्रूरकर्मा कुचेलः ॥”

इति ज्योतिषे पञ्चमस्थानस्थरविफलम् ॥

विलपनं, क्री, (वि + लप + ल्युट् ।) विलापः ।
भाषणम् । विपूर्वजलपधातोः अनट्प्रत्ययेन

निष्पन्नम् ॥

विलम्बः, पुं, (वि + लम्ब + घञ् ।) लम्बनम् ।
गौणः । यथा, देवीपुराणे ।

“अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः ।
प्राप्तेरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ॥

पिण्डदानं तत्र श्रुतं पितृणाञ्चातिदुर्लभम् ।
विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रभवादिविचित्रसंस्तरान्तर्गतत्रयोविंशद्वर्षम् । यथा,
भविष्ये ।

“तत्कारैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् ।
अर्धो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विलम्बनं, क्री, (वि + लम्ब + ल्युट् ।) अशीघ्रम् ।
इति विलम्बितशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा,
हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ४१ । २२ ।

“आगच्छत्वरितं लघा न ते कार्यं विलम्बनम् ॥”
विलम्बितं, त्रि, (वि + लम्ब + क्तः ।) अशीघ्रम् ।
इत्यमरे शीघ्रपर्यायेऽविलम्बितशब्ददर्शनात् ॥

विलवा

(यथा, रघुवंशे । १ । ३३ ।

“विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥”)

मन्दत्वे, स्त्री । यथा,—

“विलम्बितं इतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥”

इत्यमरः ॥

मन्दत्वशीघ्रत्व उभयेतरत्वयुतेषु कृत्यविषयक-
गमनविशेषेषु क्रमात्तत्त्वादिनामत्रयं विलम्बिता-
दीनां त्रयाणां लयाणां तत्त्वादिकाः संज्ञाः ।
इति मधुः ॥ साञ्ज् ।

“द्रतामध्ययने हृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमाम् ।

श्रिच्याणासुपरोधार्थं विलम्बितां समाचरेत् ॥”

इति वेद्यवस्था ॥

नृत्यगीतादौ च प्रत्येकमवसरवोधार्थं कण्ठ-
स्वरादि विलम्बनात् । विलम्बन्ते करचरणादयः
प्रत्येकं गतिविशेषप्रदर्शनायात्रेति विलम्बितम् ।
लवि ड संसने धौयगव्यद्वयार्थादिति आधारे
क्तः । भावे क्तः इति सुकुटः । इति भरतः ॥
विलम्बगमनशीलपशुः । तद्वयथा । हिरद-
खड्गमोष्टमहिषमोगवयचमरवराहाः । इति
राजनिर्घण्टः ॥विलम्बी, [नृ] त्रि, विलम्बविशिष्टः । इति विलम्ब-
शब्दादिनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गीत-
मोविन्दे । ६ । ८ ।

“भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा

विलपति रोदिति वासकसज्जा ॥”

विशेषेण लम्बते इति । वि + लम्ब + णिनिः ।

लम्बमानः । यथा, किराते । ५ । ६ ।

“उदितपक्षमिवारतनिःस्रनेः

पृथुनितम्बविलम्बिभिरमुदैः ॥”

पुं, स्त्री । वत्सरविशेषः । यथा, ढहत्संहिता-
याम् । ८ । ३६ ।

“श्वेमलम्ब इति सप्तमे युगे

स्यादिलम्बि परतो विकारि च ।

श्रुत्वातीति तदनु ऋवः स्तुतो

वत्सरो गुरुवशेन पञ्चमः ॥”)

विलम्बः, पुं, (वि + लम्ब + घञ् । डुम् ।) अति-
दानम् । तत्पर्यायः । अतिसर्जनम् २ । इत्य-
मरः ॥विलयः, पुं, (विशेषेण लीयन्ते पदार्था अस्मि-
न्निति । वि + ली + “एरच् ।” इत्यच् ।)
प्रलयः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ७ । ६ । ३२ ।“नखोदमात्मवि जगदिलयाम्भुमध्वे
शेवे लना निजसुखाहुभवो निरीहः ॥”

विनाशः । यथा, माघे । ६ । १७ ।

“द्विस्रोऽनुमित्रमगमदिलयं
किमिहास्यते वत मयाबलया ॥”)

विलसा, स्त्री, श्वेतवला । इति रत्नमाला ॥

वि(वि)लवासः, पुं, (विले वासो यस्य ।) जाह्नक-
जन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥वि(वि)लवासी, [नृ] पुं, (विले वसतीति । वस +
णिनिः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रन्-

विलासः

वासिनि, त्रि । यथा, महाभारते । १४।४३।२।

“अविः पशूनां सर्वेषामहिंस्र विलासिनाम् ॥”)

अहि इति शेषः ॥

वि(वि)लशब्दः, पुं, (विले शेते इति । शी + अच् ।)

सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विलवासिनि,

त्रि । यथा, महाभारते । १४ । ६० । ६ ।

“सलदुर्लभं तं नाहं त्रासयानो मृगद्विजान् ।

माहुषं वचनं ग्राह्यं हृद्यो विलशयो महान् ॥”)

विलसन्, [नृ] त्रि, (वि + लस + शब्द ।) विलास-

युक्तः । यथा,—

“व्रजसुश्रुवो विलसत्कलाः ।

अभवन् प्रिया सुरवेरिभः ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

विलापः, पुं, (वि + लप + घञ् ।) अनुश्रोच-

नोक्तिः । तत्पर्यायः । परिदेवनम् २ । इत्यमरः ॥

अपि च ।

“क्रन्दनादौ विलापः स्वात् परिदेवनमित्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

विलापो दुःखं वचः । इत्यञ्जलनीलमणिः ॥

(यथा, गीतमोविन्दे । १ । २६ ।

“उष्मादमदनमनोरथपथिक-

वधूजनजनितविलापे ।

अलिकुलसकुलकुसुमसमूह-

निराकुलवकुलकलापे ॥”)

विलासः, पुं, यन्त्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विडालः । इत्यमरटीका ॥

विलासः, पुं, (वि + लस + घञ् ।) ह्रावमेदः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ५ । १५ ।

“कृतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं

विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥”)

लीला । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।

३ । २५ । ३५ ।

“तेदर्शनीयावसवैरुदार-

विलासहासेक्षितवामस्तैः ॥”)

“लीलां विलासादयः शृङ्गारभावजाः क्रिया

ह्रावशब्देनोच्यन्ते । प्रियसमीपगमने यः स्थाना-

सनगमनविलोकनेषु विकारोऽकस्माच्च क्रोध-

क्षितचमत्कारमुखविकूननं स विलासः । तथा

च ।

‘यो वल्लभां चातुगतो विकारो

गत्यासनस्थानविलोकनेषु ।

तथा स्तुतं क्रोधचमत्कृती च

विकूननचास्यगतं विलासः ॥’

तथान्यत्र ।

‘तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।’

तात्कालिको दयितालोकनादिभवः ।” इति

भरतः ॥ ३ ॥ अपि च ।

“गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

तात्कालिकानु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गजम् ॥”

इत्यञ्जलनीलमणिः ॥

अन्यत्र ।

“यद्वर्णं तदमेदेन स्वरूपेण विराजते ।

विलीनः

आकृत्यादिभिरन्याहृक् स तदेकात्मरूपकः ॥

॥ विलासः खांश इति घञे मेदद्वयं युजः ॥”

तत्र विलासः ।

“स्वरूपमन्याकारं तत्तस्य भाति विलासतः ॥

प्रायेणात्मसमं शक्त्वा ॥ विलासो निमग्नतः ॥

परमयोमनायसु मोविन्दस्य यथा स्तुतम् ॥

परमयोमनायस्य वासुदेवस्य वाह्यः ॥”

खांशः ।

“तादृशी न्यूनशक्तिं यो वनक्ति खांश ईरितः ॥

सङ्कर्षणादिर्मत्स्यादिर्यथा तत्तत् सखात्मसु ॥”

इति भाववत्तास्तुतम् ॥

विलासमन्दिरं, स्त्री, (विलासस्य मन्दिरम् ॥)

क्रीडाग्रहम् । इति केचित् ॥

विलासविपिनं, स्त्री, (विलासस्य विपिनम् ॥)

क्रीडावनम् । यथा,—

“यदीयहलतो विलोक्य विषदं

कलिन्दतनया जलोदतवतिः ॥

विलासविपिनं विवेश सहसा

करोतु कुशलं हली ॥ जलतम् ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

विलासविभवानसः, त्रि, लुक् । इति जटाश्रयः ॥

विलासिनी, स्त्री, (विलासोऽस्या आसौतीति ॥

विलास + इनिः । ङीप् ।) वारी । इति शास्त्र-

निर्घण्टः ॥ (यथा, अतुलसंहारे । ४ । ३ ॥

“न बाहुयुग्मेषु विलासिनीनां

प्रयान्ति सङ्गं वलयाङ्गदानि ॥”)

वेश्या । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, मञ्जुसारते ।

३ । ४६ । १४ ।

“सिद्धचारुगन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी ॥

वङ्गाश्चर्योऽपि वै स्वर्गं दर्शनीयतमाकलिः ॥”

विलासशालिनी । यथा, गीतमोविन्दे ॥ १ ॥ ४७ ॥

“विलासिनि । विलसति केलिप्रदे ॥”)

विलासी, [नृ] पुं, (विलासोऽस्यासीति ॥ विलास

+ इनिः ।) भोगी । आलः । (उभयार्थे प्रमाणात्)

यथा, कुडनीमते । १८ ।

“तस्यां खगपतितशुरिव विलासिनीं हृदय-

श्रीकण्ठजननी ॥”

“विले आसत इति विलासिनः स्त्रीः । फलैः क्लिप्त-

सनशीला भोगिनः ।” इति तट्टीका ॥ ३ ॥ ॥

हृष्यः । अयिः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥

सरः । हरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विलास-

शीले, त्रि । यथा, रघुः । ६ । ३३ ।

“परभृताविरते च विलासिनः

सरपल्लवलेकरसाः कलाः ॥”)

विलीनः, त्रि, (वि + ली + क्तः ।) आत्मसमीपमाक-

ृतादिः । तत्पर्यायः । विहृतः २ कुलः ३ ॥

इत्यमरः ॥ विशिष्टः । विशेषेण लीयः ॥ अपर्यायः—

“करादस्य भङ्गे ननु शिखरिणी हृष्यति शिखरी-

र्विलीनाः साः सत्वं नियतमवधेयं तदस्मिन् ॥

इति त्रयज्ञोपाधुचितविभक्त्यात्मन्यनित-

स्मितं विभङ्गेवो जगद्वतु मोवर्द्धनकरः ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

विलेश

विलेखनं, क्ली, लेखनम् । विपूर्वकलिखधातोरनट्
(ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विलेपः, पुं, लेपः । विपूर्वकलिपधातोर्घञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । १० । ४२ । १ ।

“अथ ब्रजन् राजपथेन साधवः

स्त्रियं दृष्टीताङ्गविलेपभाजनम् ।

विलोक्य कुलां युवतीं वराननां

पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रसप्रदः ॥”)

विलेपनं क्ली, (विलिप्यन्तेऽङ्गान्यनेनेति । वि + लिप् + ल्युट् ।) गात्रानुलेपनयोग्यं पिष्टं दृष्टं वा
सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्यायः । गात्रानुलेपनी २
वर्तिः ३ वर्णकम् ॥ इत्यमरः ॥ “हे गात्रानु-
लेपनयोग्ये वर्तितविलेपने ।

‘वर्णकादिद्वयं दृष्टचन्दनादिविलेपने ॥’

इति केचित् । विलिप्यतेऽनेन करणेऽनटि

विलेपनम् ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ कुङ्कु-

मादिलेपनम् । तत्पर्यायः । समालम्भः २ ।

इति च संकीर्णवर्गे अमरः ॥

विलेपनी, स्त्री, (वि + लिप् + कर्मणि करणे
वा ल्युट् । डीप् ।) यवागूः । सुवेशस्त्री । इति
मेदिनी ॥

विलेपी, स्त्री, (विलिप्यतेऽसाविति । वि + लिप् +
कर्मणि घञ् । स्त्रियां डीष् ।) यवागूः । इत्य-
मरः ॥

“अन्नं पञ्चगुण्ये साध्यं विलेपी च चतुर्गुण्ये ।

मल्लस्यतुर्दशगुण्ये यवागूः षड्गुण्येऽम्भसि ॥”

इति वैद्यकीको भेद इह नाटतः । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ अस्य गुणाः ।

“विलेपी तर्पणी लघ्वी आहिणी क्षुत्तृषा-
पहा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

विलेपी [न] चि, लेपनकर्ता । विलेपयति यः
इत्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३७ । २५ ।

“ततः प्रागनुरागेण रञ्जितः स्वान्तरान् मम ।

पञ्चान् दृष्टविलेपिन्या अङ्गरागेण ते करः ॥”)

विलेप्यः, पुं, (वि + लिप् + यत् ।) यवागूः । इति
शब्दरत्नावली ॥ विलेपनीये, चि ॥ (यथा,
भागवते । ११ । २७ । १४ ।

“स्वपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥”)

वि(वि)लेवासी, [न] पुं, (विले गते वसतीति ।
वस + णिनिः । “शयवासेति ।” ६ । ३ । १८ ।

सप्तम्या अलुक् ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)लेप्यः, पुं, (विले प्येते इति । विले + णी +

“अधिकरण्ये प्येते ।” ३ । २ । १५ । इत्यच् । शय-
वासेत्यलुक् ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ अधिकः । इति

जटाधरः ॥ गोधा । शशः । शलकी । यथा,—

“गोधाशशसुजङ्गाखुशलक्याद्या विलेप्याः ।

विलेप्या वातहरा मधुरा रसप्राकयोः ।

कुङ्कुमा बद्धविष्मूना वीर्योष्णा अपि कीर्तिताः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(गर्भेशायिनि, चि । यथा, महाभारते । १ । ४५ । ४ ।

विलोम

“स ददर्श पितृन् गर्ते लम्बमानानधोमुखान् ।

एकतन्त्रवशिष्टं वै वीरयस्तम्बमाश्रितान् ।

तं तन्तुश्च शनैराखुमाददानं विलेशयम् ॥”)

विलोकनं, क्ली, आलोकनम् । विपूर्वलोकाधातो-
रनट्-(ल्युट्)-प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
किराते । ३ । १६ ।

“अनुचरेण घनाधिपतेरथो

नगविलोकनविस्मितमानसः ॥”)

विलोकितं, चि, आलोकितम् । विपूर्वलोकाधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विलोचनं, क्ली, (विलोच्यते दृश्यतेऽनेनेति । वि +
लोचि + ल्युट् ।) चक्षुः । इति जटाधरः ॥
(यथा, कुमारः । ३ । ६७ ।

“उमासुखे विस्मयलाघरोष्ठे

आपारयामास विलोचनानि ॥”)

दर्शनञ्च ॥ (विरुद्धे लोचने यस्येति । विवृत्तनयने,
चि । यथा, देवीभागवते । ५ । ३१ । ४३ ।

“यदि ते सङ्गरेच्छास्ति कुरुपा भव भाभिनि ।
लम्बोष्ठौ कुनखीक्रूरा ध्वाङ्गवर्णा विलोचना ॥”)

विलोटकः, पुं, (विशेषेण लुटतीति । वि + लुट् +
खुल् ।) नलमीनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेले
माह इति भाषा ॥

विलोडनं, क्ली, (वि + लुङ् + ल्युट् ।) मन्थनम् ।
आलोडनम् । यथा,—

“राधिका दधिविलोडनस्थिता

कृष्णवेणुनिनदरथोद्धता ।

यासुनं तटनिक्कुलमञ्जसा

सा जगाम सलिलाद्धृतिच्छलात् ॥”

इति कुन्दोमञ्जरी ॥

विलोडितं, क्ली, (वि + लुङ् + क्तः ।) तक्रम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ आलोडिते, चि ॥

विलोपः, पुं, विशेषेण लोपः । विपूर्वलुपधातो-
र्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कामन्दकीय-
नीतिसारे । ५ । ६५ ।

“काले स्थाने च पात्रे च न हि दृष्टिं विलो-
पयेत् ।

एतद्दृष्टिविलोपेन राजा भवति गर्हितः ॥”)

विलोमः, पुं, विलोभनम् । विशेषलोभः । विपूर्वक-
लुभधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विलोमं, क्ली, अरघट्टकः । इति मेदिनी ॥

विलोमं, चि, विपरीतम् । तत्पर्यायः । प्रति-
कूलम् २ अपसव्यम् ३ अपहृरम् ४ वामम् ५

प्रसव्यम् ६ प्रतीपम् ७ प्रतिलोमम् = अपहृ ८ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ सव्यम् १० विलोमकम् ११ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, दृष्टवर्त्तहितायाम् ।
६४ । १२ ।

“इतस्तुकुलितदृष्टिः स्वप्नशीलो विलोमो

भयकृतद्वितमली नैकशोऽहक्कृक्कृक् ॥”)

विलोमः, पुं, सर्पः । वरुणः । कुकुरः । इति
मेदिनी ॥

विलोमकः, चि, (विलोम एव । स्वार्थे कन् ।)
विपरीतः । इति जटाधरः ॥

विल्वः

विलोमजिह्वः, पुं, (विलोमा जिह्वा यस्य ।) हस्ती ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विलोमवर्णः, पुं, (विलोमः प्रतिलोमो वर्णः ।)

वर्णसङ्करजातिः । इति स्मृतिः ॥

विलोमी, स्त्री, आमलकी । इति मेदिनी ॥

विलोमः, चि, (विशेषेण लोमः ।) चक्षुः ।

यथा,—

“कापि विलासविलोमविलोचनखेलनजयित-
मनोजम् ।

ध्यायति सुम्भधूरधिकं मधुसूदनवदनसरो-
जम् ॥”

इति श्रीगीतगोविन्दे । १ । ४२ ॥

वि(वि)लं, क्ली, आलवालम् । यथा,—

“अवघट्टावटौ तुल्यौ तल्लं विलं तल्लं तत् ।
द्विजप्रपालवालं स्यात् केदारः पांशुमर्दनः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विल्लुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)ल्लला, स्त्री, वाराहीकन्दः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वि(वि)ल्लसः, स्त्री, प्रसूतदशपुत्रा । यथा,—

“सप्तपुत्रप्रसूतायां सप्तसः सुतवस्करा ।
विल्लसर्हशपुत्रा स्यादेकाधिका तु रुद्रसः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)ल्लं, क्ली, विल्ववृक्षस्य फलम् । इति मेदिनी ॥
(यथा,—

“खलः सर्वपमात्राणि परच्छिन्नाणि पश्यति ।
आत्मनो विल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥”

इत्युद्धटः ॥)

फलपरिमाणम् । इति शब्दमाणा ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । १८ ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकप्रसाधनम् ।

द्वौ विल्वमात्रौ श्लक्ष्णस्य पिण्डौ मांसस्य
पेषितौ ।

द्रव्याणां विल्वमात्रान् ब्रवाणां कुडुवो मतः ॥”)

वि(ब)ल्लः, पुं, (विल मेदने + उल्वादयश्चेति साधुः ।)
फलवृक्षविशेषः । वेल्गाह इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । शाखिल्यः २ शैलूषः ३ मालूरः ॥

श्रीफलः ५ । इत्यमरः ॥ महाकपिल्यः ६ गोह-
रीतकी ७ पूतिवातः ८ अतिमङ्गल्यः ९

महाफलः १० । इति रत्नमाला ॥ शल्यः ११

हृद्यगन्धः १२ शालाटुः १३ कर्कटाङ्गः १४

शैलपत्रः १५ शिवेष्टः १६ पत्रश्रेष्ठः १७

त्रिपत्रः १८ गन्धपत्रः १९ लक्ष्मीफलः २० गन्ध-
फलः २१ दुरारुहः २२ त्रिशखपत्रः २३

त्रिशिखः २४ शिवहमः २५ सदाफलः २६

सत्यफलः २७ सुभूतिकः २८ समीरसारः २९ ।

अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् ।

कषायत्वम् । गुरुत्वम् । पित्तकफज्वरातिसार-

नाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् ।

अस्य मूलगुणाः । त्रिदोषघ्नत्वम् । मधुरत्वम् ।

लघुत्वम् । वान्तिनाशित्वम् ॥ अस्य कोमलफल-

गुणाः । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । संयाहित्वम् ।

हीपनत्वम् ॥ अस्य पक्षफलगुणाः । मधुरत्वम् ।
गुरुत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । संघ्राहितम् । त्रिदोषनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

“श्रीफलसुवरस्तिक्तो ग्राही रूक्षोऽभिपित्तकृत् ।
बालः क्षीणहरो बल्यो लघुगुणश्च पाचनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

किञ्च ।

“वित्त्वं बालं कषायोष्णं पाचनं वद्विहीनम् ।
संघ्राहि तिक्तकटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम् ।
पक्वं सुगन्धि मधुरं दुर्जरं ग्राहि दोषलम् ॥
फलेषु परिपक्वेषु यो गुणः समुदाहृतः ।
विस्त्रादन्त्यत्र स ज्ञेयो विस्त्रमामं गुणोत्तरम् ॥
कफवातामपित्तघ्नी ग्राहिणी विस्त्रपेक्षिका ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अन्यथा ।

“काञ्जिके संस्थितं विस्त्रमभिसन्दीपनं परम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥ * ॥

विस्त्रोत्पत्त्यादिर्यथा,—

“विस्त्रादिपालनं कुर्यात् शुभं भयदमन्यथा ।
श्रीवृक्षान् रोपयेत् पञ्च यदि स्वर्गान् ह्वयेत् ॥
भृगो लक्ष्मीश्च या धेनुर्गोर्गुपा सा गता
महीम् ।

तद्गोमयभवो विस्त्रः श्रीश्च तस्मादजायत ॥
निराकृतिं पतिं दृष्ट्वा क्रोधेन महता ततः ।

श्रमा सा उमया देवी सर्वभोग्या भवाधमे ॥
ततः संप्रगता भाना मामैवं भवतु प्रिये ।

प्रियत्वं सर्वलोकेशि सुरासुरनमस्कृता ॥
माता त्वं सर्वलोकानामवलानां विशेषतः ।

एवमात्मवशां कृत्वा प्रापमोक्षमयाचत ॥
वरं ददौ च सा कामं प्रापमोक्षप्रदं वृष ।

क्षीराब्जौ त्वं भृगाङ्गेन सह गोभिर्धनेन च ॥
वसस्व मयने यावत् ततो विष्णुमवाप्स्यसि ।

यतिं त्वं सर्वलोकानां पूष्यं श्रेष्ठं महाबलम् ॥
तस्य वक्षःस्थिता भद्रे दृष्टा त्वं विचरिष्यसि ।

लोकभोग्या च भूतिव्यादन्येषु वृषेषु च ॥
च जातिरूपश्रीर्मादि न वेष न शुभा मतिः ।

भविष्यति यदा चेह चक्षला जलविन्दवत् ॥
विस्त्रवृक्षः प्रियः शम्भोस्तव योनिर्भविष्यति ।

सर्वपुण्योत्तमश्रेष्ठो देवाहारो मनोरमः ॥ * ॥
अर्च्यः सर्वलोकानां देवमाशः सदा वृणाम् ।

ये च पापा दुराचाराः श्रीतरोऽर्चदकारिणः ।
तत्त्ववीर्यादिनरके पात्यन्ते ब्रह्मणो दिनम् ॥

सुदुःखिता भविष्यन्ति नरा दुष्कुलिनः सदा ।
तत्र देशे भयं निजं चिरं राजा न जीवति ।

न च द्रव्यपतिः कश्चिद्विस्त्रवृक्षस्य हेदकः ॥
क्रियते ॥ विच्छेदः सपुष्पफलिनस्तरोः ।

अनादृष्टिभयं घोरं तस्मिन् देशे प्रजायते ॥”
इति वज्रपुराणे वामनप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥ * ॥

मत्तान्तरे तस्योत्पत्तिर्यथा,—

शिव उवाच ।

“मातः सतुद्रतनये मा मा च्छित्ति स्तनं परम् ।

यस्ते च्छिन्नस्तनो वामो जायतां पुनरेव सः ।
घाता ते परमा भक्तिः पूर्णस्तेन मनोरथः ॥
यश्च च्छिन्नस्तनो दत्तो भक्तिज्ञोपरि ते शुभे ।
सोऽस्तु वृक्षः क्षितौ पुण्यो नाम्ना श्रीफल
इत्युत ॥

भक्तिमांस्तव वै भक्तिर्द्वयः श्रीफलनामकः ।
त्वत्कीर्तये क्षितावास्तां यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
स तर्कमम वै लक्ष्मि परमः सुप्रियो भवेत् ।
तत्पत्रेणैव मे पूजा भविष्यति न चान्यथा ॥
स्वर्णमुक्ताप्रवालादि पुष्पाग्न्यानि च ध्रुवम् ।
श्रीफलच्छदलेशस्य कलां नार्हन्ति कोटिकाम् ॥
यथा मे श्रीफलतरुयथा गङ्गाजलं मम ।
तथा प्रियतमं लक्ष्मि त्रिपत्रः श्रीफलच्छदः ॥
इत्युक्तः स तथेतुक्ता महेशोऽन्तर्हये सखि ।
कपालमोचनक्षेत्रे वृक्षः श्रीफलकोर्वितः ॥”

इति वृक्षवृक्षपुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥

तस्य गोमयोद्भवत्वं यथा,—

“यज्ञानां चेह संभूत्ये यथा हरिहरस्य च ।
गोमयो रोचना क्षीरं नृजं दधि घृतं गवाम् ॥
घृङ्गानि पवित्राणि तथा सिद्धिकराणि च ।
उत्थितो विस्त्रवृक्षस्तु गोमयान्मुनिसत्तम ।
तत्रासौ वसते लक्ष्मीः श्रीवृक्षस्तेन चोच्यते ॥”
इति वज्रपुराणे वैष्णवधर्मे शुद्धिब्रतनामा-
ध्यायः ॥ * ॥

देवुवाच ।

“वैशाखशुक्लपक्षस्य तृतीयायां सखि त्वयम् ।
जातो वै श्रीफलतरुर्माहात्म्यं तस्य कथ्यते ॥
जाते तु श्रीफलतरौ देवाः सर्वे सवासवाः ।
ब्रह्मा नारायणश्चापि देवपत्न्याः समागताः ॥
दृष्टुः क्षिप्रविष्टं त्रिपत्रमर्दुलैर्युतम् ।
दीप्यमानं तेजसैव शिवरूपं शिवप्रदम् ॥
प्रणेतुः सिधियुक्तं वासञ्चक्रुः सुखान्विताः ।
तद्रक्षणाय भगवानुवाच विष्णुरवयवः ॥

विष्णुरुवाच ।

अयं नाम्ना विस्त्र इति मालूरः श्रीफलस्तथा ।
शाकिल्यश्चाथ शैलूवः शिवः पुण्यः शिवप्रियः ॥
देवावासस्तीर्थपदः पापघ्नः कोमलच्छदः ।
जयो विजयनामा च विष्णुस्त्रिपत्रो वरः ॥
धूम्राक्षः शुक्लवर्णश्च संयमौ आह्रदेवकः ।
इत्येकविंशतिं नाम्नां दद्यात्तेषु तत्तमः ॥ * ॥
धनुःशतशस्य नृणां खड्गास्त्राक्षीर्यमुच्यते ।
अधो भूमेस्तथा तीर्थमतक्षीर्यत्रयं सखि ॥
जङ्घपत्रं हरौ ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् ।
अर्हं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमित्युत ॥
अस्य स्थायाश्च पत्रञ्च लङ्घयेन्न पदा सृष्टेत् ।
हरते लङ्घनादाशुः पदा सशर्तुं श्रियं हरेत् ॥
पद्मपुष्पसहस्रस्य फलपत्रसमापि च ।
दर्शने प्रणतौ सार्धं स्थानसमार्चने तथा ।
पूजने चयने दाने क्रमात्क्रान्ताहरीरयेत् ॥
विस्त्रवृक्ष महाभाग महेशस्य सदा प्रियः ।
शिवदर्शनकण्ठोतिः प्रसीदाब्धिसुतास्तन ॥
नर एतेन मन्त्रेण प्रपूज्याश्चः प्रगे शुभम् ।

प्रपश्येत् स शिवं पश्येत् प्रणमेत्तदनन्तरम् ॥
ॐ नमो विस्त्रतरवे सदा शङ्कररूपिणे ।
सफलानि ममाङ्गानि कुरुस्व शिवहर्षदे ॥
मन्त्रेणानेन मालूरमष्टाङ्गेः प्रणमेत् कृती ।
वैष्णवो मतो भक्तः स मे प्रियतरः परः ॥
शिवपूजक मालूर प्रियस्वर्ग महातरो ।
सुप्रामि त्वां महापापसञ्चयान् मे प्रणाश्रय ॥
देववृक्षवरश्रेष्ठ स्थानन्ते सुमनोहरम् ।
क्रीडन्त्यागत्य विबुधा मार्ज्ये तत् प्रसीद मे ॥
मन्त्रेणानेन विस्त्रस्य दृष्टव्यस्तत्स्थलं नृजेत् ।
सगोमयजलेः प्रातःसमये स तु वैष्णवः ॥
ॐ हुमाय श्रीफलाय नमो दशभिरक्षरैः ।
मन्त्रेण पूजयेद्विस्त्रं जपेच्छक्तिप्रमात्तथा ॥
पुण्यवृक्ष महाभाग मालूर श्रीफल प्रभो ।
महेशपूजनार्थाय तत्पत्राणि चिनोम्यहम् ॥
मन्त्रेणानेन चिनुयाद्विस्त्रपत्राणि भक्तितः ।
पश्चान्तदादृशीसायं मध्याह्नमिन्नकालतः ॥
शाखाभङ्गो न कर्तव्यो नैवारोहेतथा तरुम् ।
वरमारुह्य चिनुयात्त शाखाभङ्गनं कश्चित् ॥
खण्डितैश्च शिवः पूष्यः पत्रैरन्यैश्च खण्डितैः ॥
यस्मात्सानन्तरं विस्त्रपत्रं पर्युषितं भवेत् ॥
पूष्या एतेन वै देवाः स्वर्गलब्धोदरौ विना ।
विस्त्रवृक्षवनं यत्र सा तु वाराणसी पुरी ॥
पञ्च विस्त्रदुमा यत्र तत्र तिष्ठेत् स्वयं हरिः ।
सप्त विस्त्रदुमा यत्र तत्र दुर्गायुतो हरः ॥
एको विस्त्रतरुयत्र तत्र शम्भुर्भूया सह ।
विस्त्रवृक्षा यत्र दश तत्र शम्भुर्गणैः सह ॥
एतान्युक्तानि तीर्थानि देवाः सर्वे मरुद्गणैः ।
यत्र वाद्यां गृहस्थस्य कोण ईशाननामके ।
जायते श्रीफलतरुर्न तत्र विपदः कश्चित् ॥
पूर्वस्थां सुखदः स स्यादक्षिणे यमभीतिहा ।
पश्चिमे च प्रजादायी वृक्षो विस्त्र उदाहृतः ।
यस्य शाने च नदीतीरे प्रान्तरे वा वनान्तरे ।
विस्त्रवृक्षतलं प्रोक्तं सिद्धपीठस्थलं सुधीः ॥
न मध्यप्राङ्गणे वृक्षं स्थापयेत् श्रीफलाखकम् ।
देवादयदि प्रजायेत तदा शिववदर्थयेत् ॥
चेनादिचतुरो मासान् शम्भवे परमात्मने ।
दत्तं स्याद्विस्त्रपत्रैकं लक्षधेनुसमं सुराः ॥
मध्याह्नकाले ये मर्त्या विस्त्रं कुर्युः प्रदक्षिणम् ।
तैः सुमेरुर्गिरिवरः कृत एव प्रदक्षिणम् ॥
न च्छिन्द्यात् श्रीफलतरुं ॥ दहेत् काष्ठमेव च ।
विना ब्राह्मण्यज्ञार्थं पतितो विस्त्रविक्रयी ॥
पक्षविस्त्रसमुद्दृष्टं यो धत्ते नृद्धिं मानवः ।
यमाधिकारो नात्र स्यात् कृतः पापोपपातकैः ॥
विस्त्रपत्रं फलं कीर्जं भूमौ पतितमभीक्षरः ।
स्वयं गृह्णाति शिरसा वैयर्थ्यभयशङ्कितः ॥
चेनादिचतुरो मासान् सिद्धेद्विस्त्रतरुं कृती ।
यथा क्षिप्रो भवेद्वृक्षस्तथा तत्पत्रोऽपि च ।
चेनादिचतुरो मासान् सदा भूमति शङ्करः ।
नवीनविस्त्रपत्रार्थी भुक्तिभुक्तिप्रदायकः ॥
हरिद्रानगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः ।
तस्मात्तयो विस्त्रवृक्षः स्वर्गद्वय उदाहृतः ॥

विवः

काष्मरूपे कामतरः काष्मासुक्तस्तथादिमः ।
काष्मीपुरे पुरः प्रोक्तः श्रीपल्लोचयपुण्यदः ।
तैत्तिरिपी लीर्षीविशेषाः स्युस्तीर्थेष्वपि सदातुलाः ॥

देववाच ।

अन्तर्लोक्येव काले तु शम्भुरागत्य वै सखि ।
अस्मन्मा विष्णुना पत्रेः पूजितः श्रीपल्लैरभूत् ।
ततः सर्वे अथास्मान् जम्बुनारायणादयः ।
काष्मिलोऽयं भवा सखी विवद्वत्सलतमः ॥
अयं कां संशोक्तः शिवतरुकाथापुण्यनिचयः
प्राप्तिः, ओतः, अवसरमयीयः खलु सताम् ।
शिवे विष्णौ मेदापहरण उदारः सुमनसां
सुखेभ्यः संपाद्यः प्रभवति शिवस्यापि निकटः ॥”
इति च वृद्धस्यैवपुराणे विवद्वत्समाहात्म्यम्
१९ अध्यायः ॥ तन्मते तस्योत्पत्तिर्यथा,—

देववाच ।

“कथं सा विष्णुवनिता विवद्वत्तु वभूव ह ।
अथोलीरूपं भद्रं प्रार्थिता ब्रह्मादिभिः सदा ।
तत्र मेरुगुहायां सर्वेषां प्रियतां गता ।
विष्णोरतिशयिना नित्यं साभूत् सरस्वती सदा ।
तादृक् प्रीतिर्न चयाग्राश्च जायते केशवस्य च ।
इतिचिन्त्यपरा सचौर्ययौ श्रीशैलमन्दिरम् ॥
प्राप्य अस्मिन्नेकान्तं तपस्तेरेतिदारुणम् ।
तस्यापि यदि नैवाभूत् कृपा मे परमेश्वरि ॥
तदा सा वृक्षरूपेण स्थिता लिङ्गप्रिया सती ।
पत्नेः पुत्र्यैः कनैः स्त्रीयैः पूजयामास सन्ततम् ॥
कोटिकर्णं महादेवि ततो मेरुगुहोऽभवत् ।
तेनैकादशहस्तैव विष्णोर्वचःस्थिताभवत् ॥
अद्वैत परमेशानि विप्रवश्या सदैव हि ।
अतस्तु कारणादेवि तद्रूपेण हरिप्रिया ॥
अद्वैत पूजयेन्मया सा मङ्गला सातुला शिवे ।
अतस्तु वृक्षमाश्रित्य तिष्ठामि च दिवानिशम् ॥
सर्वलोकेश्वर्यो देवि सर्वदेवमयः सदा ।
श्रीवृक्षाः परमेशानि अतएव न संशयः ॥३॥
तत्पुत्र्यैः कनैः स्त्रीयैः तप्येयैः प्रपूजयेत् ।
तत्कालावस्थानेऽपि स मे भक्तः स मे प्रियः ॥
तत्कालावस्थाने भावे यो धारयति सख्यमात् ।
तत्कालं शिववृक्षा सा नमोदेवी सुदान्विता ॥
अतस्तु वृक्षं देवि न धारयति कश्चन ।
तत्कालं तत्कालं वा कदापि धारयेन्न हि ॥
विवद्वत्तु महेशानि प्राणायामजति यो नरः ।
कन्दर्पो भवेत् सखं पापकोटियुतोऽपि सन् ॥”

इति कोटिनीतके पूर्वखण्डे ॥ पटलः ॥

आपि च ।

“विवद्वत्तु तथा देवि भगवान् शङ्करः स्वयम् ।
विवद्वत्तुतले खिन्वा यदि प्राणांस्तजेत् सुधीः ।
तत्कालावस्थानेऽपि किन्तस्य तीर्थकोटिभिः ।
अत्र अस्मद्वयो देवास्तितृप्ति शक्तिहेतवे ॥
विवद्वत्तुतले स्नानं यदि विष्ठादिपूरितम् ।
तदैव प्राङ्मुखं ज्ञेयं सर्वतीर्थमयं सदा ॥
सर्वलोकेश्वर्यं तत् सर्वदेवमयं सदा ।
न त्वज्जिह्वा प्राङ्मुखं ज्ञेयं न च गङ्गां त्यजेत्
प्रिये ॥

विव्वा

समीपे स च चार्वाङ्गि विवद्वत्तु यदि प्रिये ।
काष्मीपुरसमं तत् तत्र प्राञ्चान् त्यजेद्यदि ।
किन्तस्य कोटितीर्थेन काष्मीवासेन किं प्रिये ॥”

इति पुराणरसरसोक्तावे १० पटलः ॥

तद्वाचविधिर्यथा,—

“पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नेष्टमघोमुखम् ।
यथोत्पन्नं तथा देयं विवद्वत्पत्रास्यघोमुखम् ॥”

इति मातृकातन्त्रे ५५ पटलः ॥

श्रीशिव उवाच ।

“इष्टु देवि प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटात्मकम् ।
पत्रं ब्रह्ममयं देवि अद्भुतं वरवर्णिन ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीपलः श्रीनिकेतनः ।
विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ॥
ब्रह्मविष्णुशिवाः पत्रे वृक्षश्च शक्तिरूपिणी ।
वृक्षश्चैव तु वचं स्थात् पत्रे ब्रह्मपदं प्रिये ॥
त्रिजटापत्रकेकेव हरं वा हरिमर्चयेत् ।
केवलं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोषं नैवेद्यं धूपदीपकम् ।
दत्त्वा यद्यत् फलं प्राप्तं तस्मात् कोटिगुणं
भवेत् ॥

सर्वैरर्चनतो देवि त्रिजटामेकमर्पणम् ।
केवल्यदो हरिश्चैव दास्येऽहं त्वां स्वरूपताम् ॥
त्वयि केवल्यदं ज्ञानं धर्मकामार्थदं प्रिये ।
वचहीनमिदं देवि प्राप्नुयाद्वाञ्छितं फलम् ॥
सर्वार्थं धिवते नूनं कथाघातेन पार्यति ।
तस्माच्च साधकेऽहं वचहीनं प्रदापयेत् ॥”
इति विवद्वत्पत्रास्यघोमुखानन्तरमनफलम् । यथा,
“प्राणं गृहीत्वा यो ब्रह्मेतु सर्वसिद्धिमवा-
प्नुयात् ।

ऊर्ध्वं सुदर्शनं रक्षेदधः पाशुपतस्तथा ।
पुरो माहेन्दरी रक्षेत् पृष्ठे च शूलधारिणी ।
दक्षपार्श्वे च श्रीनाथो वामपार्श्वे प्रजापतिः ।
चन्द्रसूर्यौ हतौ वृक्षमहं पादौ करौ सदा ॥”
इति ज्ञानभैरवतन्त्रे शिवपार्वतीसंवादे ६
पटलः ॥ (अस्य गुणाः यथा,—
“नालं विवद्वत्तुं याहि दीपवन्ध्याचनकटु ।
कषायोक्तं लघु क्षिप्तं तित्तं वातकफापहम् ॥
पक्वं गुडं त्रिदोषं खादुर्ध्वं पूतिमारुतम् ।
विदाहि विद्वत्करं मधुरं बहुमान्दहतम् ॥
फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत्तदुदाहृतम् ।
विव्वादन्त्रं विज्ञेयमामन्त्रं गुणाधिकम् ॥
ब्राह्मविष्णुशिवादीनां कलं शुक्लं गुणाधि-
कम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वि(वि)वद्वत्पत्रिका, स्त्री, (विवद्वत् पत्रिका) ।
शुक्लविवद्वत्तुम् । वेलङ्गुठा इति भाषा ।
यथा,—
“कषवातामशूलघ्नी याहिस्त्री विवद्वत्पत्रिका ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
वि(वि)व्वा, स्त्री, (विवद्वत् + टाप्) । हिङ्गुपत्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या हिङ्गु-
पत्रीशब्दे ज्ञातव्याः)

विवर्तः

विवर्ता, स्त्री, वक्तुमिच्छा । सनन्तवचधातोः प्र-
त्ययेन निष्पन्नमिदम् । यथा । विवर्तावशात्
कारकाणि भवन्ति । इति याकरणटीका ॥
शक्तिः । यथा,—

“प्रकृत्यर्थोऽपि खल्वेतदुद्दिश्यस्य विशेषणम् ।
संख्या तुल्यनीतित्वाद्दिववर्ता प्रपद्यते ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

विवर्तितः, त्रि, वक्तुमिच्छः । सनन्तवचधातोः तत्प्र-
त्ययेन निष्पन्नमिदम् । प्रत्ययार्थः । यथा । उपा-
देयगतायाः संख्याया विवर्तितत्वं युक्तम् । अशु-
पादेयगता संख्या न विवर्तिता । इति माधवा-
चार्यः । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

विवदमानः, त्रि, विवादकर्ता । विपूर्ववधातोः
ज्ञानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विवधः, पुं, (विविधो वधो हननं गमनं वा यत्र) ।
पर्याहारः । स तु घातयत्कुलादिः । मार्गः ।
पत्न्याः । इत्यमरभरतौ ॥ ब्रीहिल्लणादेः पर्या-
हारणम् । इति खामी ॥ उपरितो बहुविध्य-
स्त्वन्वाह्यकाष्ठम् । वाक् इति ख्यातम् । इति
भारुदीक्षितः ॥ भारः । इति सुकटधृतविश्वः ॥
विवधिकः, पुं, (विविधेन हरतीति । विवध +
“विभाषा विवधवीवधात् ॥” ४ । ३ । १७ । इति
छन्दः ।) वैवधिकः । इत्यमरटीका सारसुन्दरी ॥
विवरं, स्त्री, (विवर्णोतीति । वि + वृ + पचाद्यच्) ।
छिद्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः १२ । १८)

“यच्चकार विवरं शिलाघने
ताडुकीरसि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां
द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥”

दोषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १४१ । १७ ।

“एकाग्रः स्याद्विद्वतो नित्यं विवरदर्शकः ।
राजनान्यं सपत्नेषु नित्योद्दिश्यः समाचरेत् ॥”
अवकाशः । यथा, भागवते । ५ । १० । १२ ।

“विशेषबुद्धिर्विवरं मनाक् च
पश्याम यत्र व्यवहारतोऽन्यत् ॥”

विवरणं, स्त्री, (वि + वृ + क्युट्) । व्याख्या ।
इति हजारायुधः ॥

विवरनालिका, स्त्री, (विवरयुक्तं नालं यस्याः) ।
वेणुः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

विवर्णः, पुं, (विवृणो वर्णः) । नीचः । इत्य-
मरः । १२ । १० । १६ । (यथा, मार्कण्डेये । ४९ । १० ।
“भैक्षार्थं विवर्णेषु चवन्वा वृत्तिरिष्यते ॥”
त्रि, विवर्णो वर्णो यस्य ।) मलिनः ॥ (यथा,
रामायणे । २ । २६ । ८ ।

“विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्त्रिभममर्षणम् ।
आह दुःखाभिसन्नाता किमिदानीमिदं प्रभो ॥”
विवर्तः, पुं, (वि + वृत् + घञ्) । समुदायः । अप-
वर्जनम् । वृत्तम् । इति विश्वः ॥ (प्रतिपक्षः ॥
यथा, नैषधे । ३ । ६४ ।

“ईशास्मिन्नेत्येविवर्तमधो
लोकेऽश्लोकेऽश्रयलोकमधो ॥”

विवादः

समवायिकारणविसदृशकार्योत्पत्तिः । यथा,
सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् ।
“एकस्य सतो विवर्तः कार्यजातं ननु वस्तु
सत् ॥”)

विवर्तनं, क्री, परिभ्रमणम् । विपूर्वकवृत्तधातो-
रनट् (लुट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
किराते । ५ । ४० ।

“कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विवमपदा पदवी विवर्तनेषु ॥”)

विवशः, चि, (विरुद्धं वष्टीति । वि + वश + अच् ।)
अवस्थात्मा । अरिष्टदुष्टधीः । इति मेदिनी ॥
हे आसन्नमरणस्तचितलक्षणेन दूषितबुद्धौ ।
विरुद्धं वष्टि विवशः अल् । आसन्नमरणस्यापकं
लिङ्गमरिष्टम् । तेन दुष्टा धीर्यस्य स तथा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विवस्वतौ, स्त्री, स्वर्धनमरी । इति मेदिनी ॥

विवस्वान्, [तु] पुं, (विशेषेण वस्ते आच्छादय-
तीति । वि + वस् + क्तिप् । विवस्तेजोऽस्या-
स्तीति । विवस् + मतुप् । मस्य वः । “तसौ
मत्वर्थे ॥” १।४।१६ । इति भत्वादुत्वाभावः ।)
स्वयं । (यथा, किराते । ५ । ४० ।

“भवति दीप्तिरदीपितकन्दरा
तिमिरसंवलितेव विवस्वतः ॥”)

अकटृचः । इत्यमरः ॥ देवता । इति मेदिनी ॥
अरुणः । इति शब्दरत्नावली ॥ वैवस्वतमनुः ।
इत्यजयः ॥ (मनुष्यः । इति निघण्टुः । २।३।२४ ॥
“वस निवासे इत्यस्यात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’
इति विच् । दृशिग्रहणात् भावे भवति । विविधं
वसनं विवः । तदन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि
मनुष्यस्य यत्किञ्चित् विवसनमस्ति ।” इति
तट्टीका ॥ * ॥ परिचरणश्रीणे, चि । यथा,
ऋग्वेदे । १० । ६५ । ६ ।

“देवेभ्यो दाशहविषा विवस्वते ॥”

“हविषा अग्नेन देवान् विवस्वते परिचरते ।”
इति तद्वाक्ये चायणः ॥

विवाकः, चि, विवेचनकर्त्ता । यथा,—

“अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वचनं विरुद्धाविरुद्धं सभ्ये
सह विविनक्ति विवेचयति वा विवाकः ।” इति
मिताक्षरा ॥

विवादः, पुं, विरुद्धो वादो विवादः । स च धन-
विभागादिविषयन्यायार्थः । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । अवहारः २ । इत्यमरः ॥ ऋणादि-
न्यायः ३ । इति जटाधरः ॥

“ऋणादिदायकलक्षे द्वयोर्व्युत्तरस्य वा ।

विवादो व्यवहारश्च द्वयमेतन्निगद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

मात्रादिना विवादनिषेधो यथा,—

“आचरेत् सर्वधर्मं तद्विरुद्धं न चाचरेत् ।
मातापित्रतिथीत्युच्चैर्विवादं नाचरेत् गृही ॥”

इति गारुड ६३ अध्यायः ॥

अष्टादश विवादस्थानानि यथा,—

“तेषामाद्यष्टादानं निःक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।

विवादः

सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्थानपकर्म च ॥
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुश्रयो विवादः स्वामिपालयोः ॥
सीमाविवादधर्मे च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयश्च साहसश्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥
स्त्रीपुंभर्त्ता विभागश्च द्यूतमाङ्गयमेव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिता विदुः ॥”

इति मनुः ॥

अस्यार्थः । स्वधनस्यान्यस्मिन्नपणरूपो निक्षेपः ।
अस्वामिना च कृतो विक्रयः । सम्भूय वणिजा-
दीनां क्रियानुष्ठानम् । दत्तस्य धनस्यापात्र-
बुद्ध्या क्रोधादिना वा ग्रहणम् । कर्मकारस्य
भूतैरदानम् । कृतव्यवस्थायतिक्रमः । क्रये विक्रये
च कृते पश्चात् या विप्रतिपत्तिः । स्वामिपशु-
पालयोर्विवादः । ग्रामादिस्त्रीमाविप्रतिपत्तिः ।
वाक्पारुष्यं आक्रोशनादि । दण्डपारुष्यं ताड-
नादि । स्तेयं निह्वेन धनग्रहणम् । साहसं
प्रसह्य धनहरणादि स्त्रियाश्च परपुरुषसम्पर्कः ।
स्त्रीसंहितस्य पुंसो धर्मव्यवस्था । पैतृकादि-
धनस्य विभागः । द्यूतं अन्धादिक्रीडा । आङ्गय
पण्यव्यवस्थापूर्वकं पक्षिमेवादिप्राणियोधनम् ।
इति कुल्लूकभट्टः ॥ (कलहः । यथा, रघुः ।
७ । ५३ ।

“परस्परं क्षतयोः प्रहर्त्तौ-

रुतक्रान्तवायोः समकालमेव ।

अमर्त्तभावेऽपि कयोस्विदासी-

देकाश्वरः प्रार्थितयोर्विवादः ॥”)

विवादानुगतः, चि, (विवादं अनु गतः ।) विवाद-
कर्त्ता । यथा, मिताक्षरायाम् ।

“विवादानुगतं पृष्ट्वा ससम्भस्तत् प्रयत्नतः ।

विचारयति येनासौ प्राङ्विवाकस्ततः स्मृतः ॥”

विवादी, [तु] चि, (विवादोऽस्यास्तीति । विवाद
+ इति ।) विवादकर्त्ता । यथा,—

“अनुभावो च यः कश्चित् कुर्यात् साध्यं
विवादिनाम् ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

विवादः, पुं, (विशिष्टं वचनम् । वि + वच् +
वच् ।) उद्वाहः । दारपरिग्रहः । तत्पर्यायः ।

उपयमः २ परिणयः ३ उद्वाहः ४ उपयामः ५

पाणिपीडनम् ६ । इत्यमरः ॥ दारकर्म ७

करग्रहः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाणि-

ग्रहणम् ९ निवेशः १० पाणिकरणम् ११ ।

इति जटाधरः ॥ स चाष्टविधः । यथा,—

“ब्राह्मणो विवाह आङ्गय दीयते शक्यलङ्कृता ।

तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

यज्जस्थायर्त्तिके देवमादायार्धं गोयुगम् ।

चतुर्दशप्रथमजः पुनातुत्तरं लक्षं वट् ॥

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।

सकायः पावयेत्तज्जः वज्रवंशानात्मना सह ॥

आसुरो ब्रविणादानात् गान्धर्वः समयाभिधः ।

राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कथकाच्छलात् ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥

विवादः

अपि च ।

“गृहीतविद्यो गुवरे दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम् ।
गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपालं कुर्याद्दारपरिग्रहम् ॥
वर्धरेकगुणां भार्यासुहृद्विज्ञिगुणः स्वयम् ।

नातिकेष्टामकेष्टां वा नातिकृष्टां न पिङ्गलाम् ॥

निसर्गतोऽधिकार्जो वा न्यूनाङ्गीमपि नोद्वेत् ॥

अविमुहं सरोगां वाक्कुलजां वातिरोगिणीम् ॥

न दुष्टां दुष्टवाचाटां वाङ्मनीं पितृमातुः ।

न श्मश्रुयज्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ॥

न चर्वरखरां क्षामवाक्कां काकखरां न च ।

नानिबद्धेक्षणां तददृष्टाक्षीं नोद्वेद्वेद्विषः ॥

यस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फौ चैव तथोन्नतौ ।

कूपौ यस्या हसन्त्याश्च गच्छयोस्तश्च नोद्वेत् ॥

नातिरुचच्छर्विं पाण्डुकरजामरुचिष्याम् ।

आपीनहस्तपादाश्च न कन्यासुहृद्वेद्विषः ॥

न वामनां नातिदीर्घां नोद्वेत् संहतभुवम् ।

न चातिच्छिद्रदृशनां न करालमुखीं नरः ॥

पञ्चमीं मातृपक्षां पितृपक्षां सप्तमीम् ।

गृहस्थसुहृद्वेत् कन्यां न्यायेन विधिना वृष ॥

ब्राह्मणो देवस्तथैवार्धः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वराक्षसौ वान्यौ पेशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

एतेषां यस्य यो धर्मो वर्णस्योक्तो मनीषिभिः ।

कुर्वीत दाराहरणं तेनान्यं परिवर्जयेत् ॥

स धर्मचारिणीं प्राप्य गार्हस्थ्यं सहितस्तथा ।

समुद्वेद्वेदाद्येतत् सम्यग् महाफलम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्यायः ॥

अन्यच्च ।

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“श्रुत्वा सुनयो धर्मान् गृहस्थस्य यतव्रताः ।

गुरवे च धनं दत्त्वा स्नात्वा च तदनुज्ञया ॥

अविज्जुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्थित्यसुहृद्वेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डीं यवीयसीम् ॥

अरोगिणीं आहमतीमसमानार्धगोत्रजाम् ।

पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातुः पितृतस्तथा ॥

द्विपञ्चनवविख्यातात् ओत्रियाणां महाकुलात् ।

सर्वणः ओत्रियो विद्वान् वरदोषान्वितो न च ॥

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

न तत्कम मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥

तिस्रो वर्णास्तुपूर्वजं हे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणश्चक्षत्रियविश्रां भार्यां वा शूद्रजन्मनः ॥

ब्राह्मणो विवाह आङ्गय दीयते शक्यलङ्कृता ।

तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

यज्जस्थायर्त्तिके देवमादायार्धं गोयुगम् ।

चतुर्दश प्रथमजः पुनातुत्तरं लक्षं वट् ॥

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।

सकायः पावयेत्तज्जः वज्रवंशानात्मना सह ॥

आसुरो ब्रविणादानात् गान्धर्वः समयाभिधः ।

राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कथकाच्छलात् ॥

चत्वारो ब्राह्मणस्याद्यास्तथा गान्धर्वराक्षसौ ।

राक्षस्तथासुरो वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥

पाणिर्नास्तुः सर्वर्णस्तु गृहीतश्चक्षिया शरम् ।

वैश्वा प्रतोदमाददाद्देवने चायजन्मनः ॥

विवाहः

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाथे प्रकृतितः परः परः ॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भूयश्चत्वार्यतावती ।
एवमभावे दातॄणां कन्या कुर्यात् स्वयंवरम् ॥
सक्तं प्रदीयते कन्या हरंस्तं चौरदण्डभाक् ।
अदुष्टं हि त्वजन् दण्डः सुदुष्टं हि परि-
त्यजेत् ॥”

इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ * ॥

अपरच ।

यम उवाच ।

“कन्या ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्या खल-

कृताम् ।

ब्रह्मदेयां दिजश्रु ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
कन्यादानन्तु सर्वेषां दानानामुत्तमं स्मृतम् ॥
महान्तपि सन्दहानि गोत्रजाविकथनान्तः ।
स्त्रीसम्बन्धे दृष्टेमानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥
हीनजातिषु पाषण्ड मुने उद्भेगाकारिणाम् ।
द्वेषामयसदाव्यचिन्त्रिकुष्टिकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विज्ञायते पिता ।
नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रकाधर्मेऽशक्या ॥
चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताय च ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥
ब्राह्मणो दैवस्तथा चार्धः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पेशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥
प्रसाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
दद्यात् कन्यां यथान्यायं ब्राह्मणो धर्मः प्रकी-
र्तितः ॥ १ ॥

यज्ञे तु वितते सन्यस्त्यजे कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृत्य तथा दानं देवो धर्मः प्रशस्यते ॥ २ ॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मेतः ।
कन्यादानन्तु विधिवदार्धो धर्मः स उच्यते ॥ ३ ॥
सहोभौ चरतां धर्मेमिति चैवानुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ४ ॥
जातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
कन्याप्रदानं खाच्छन्त्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ ५ ॥
इच्छयान्योन्यसंयोगात् कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मिथुन्यः कामसञ्चरः ॥ ६ ॥
हत्वा जित्वा च भित्त्वा च प्रसक्त्य रुदती गृहात् ।
हरणं क्रियते यत्र राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ७ ॥
सुप्ता मत्ता रजः कन्या दृष्ट्वा न नीयते तु या ।
पापिष्ठो विवाहानां पेशाचः प्रथितो-
ऽधमः ॥ ८ ॥

पश्चानाश्च त्रयो धर्मा दावधर्मी द्विजोत्तम ।
पेशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥
चतुर्णामपि वर्णानामेव धर्मः सनातनः ।
पृथग्वा यदि वा मिश्रा कर्तव्या नात्र संशयः ॥
कन्या ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्या खलकृताम् ।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सद्यो वरे ।
क्रमात् क्रमं क्रतुशतमशुपूर्वं लभन्ति ते ॥
श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
ब्राह्मण्यं तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

विवाहः

ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्मादौ पूजितः सुरैः ॥
दिद्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्त्वा हारन्तु सूर्यस्य स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
गान्धर्वेन विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववच्चिरम् ॥
शुक्लेन दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सन्यगर्हयेत् ।
स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमचयम् ॥
न मन्युं कारयेत् तासां पूज्याश्च सततं यज्ञे ।
ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मणोऽप्या सदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायामशुभं सुखमश्नुते ।
अथ सुजति यो मोहात् सुक्ता नरकं व्रजेत् ॥ * ॥
अप्रजायाश्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महासत्त्वसमाकीर्णोऽस्ति ते नरकाद्भयम् ।
तीर्थस्नं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्नुयसि ॥”
इत्यादौ बह्विपुराणे तद्भागवतप्रशंसानामा-
ध्यायः ॥ * ॥ विवाहकाले मिथ्यावचने दोषा-
भावो यथा,—

शर्मिष्ठोवाच ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हि नस्ति
न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले ।
प्राणान्त्ये सर्वधनापहारे
पश्चादृतात्याहुरपातकानि ॥”

इति मातृये २१ अध्यायः ॥ * ॥

विवाहे वर्णनीयानि यथा,—

“विवाहे स्नानशुभाङ्गभूषणलूतुत्रयीरवाः ।
देवी संगीततारेष्वा लाजमङ्गलवर्तनम् ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥ * ॥
अथ विवाहोक्तदिनानि । तत्राब्दादिशुद्धि-
र्यथा,—

“प्रख्याधानतः शुद्धिर्विधमेवैव समे क्रमात् ।
विवाहे योषितां चन्द्रार्क्यशुद्धिर्नयोषितोः ॥
समर्चकक्रियारम्भे भर्तृगोचरशुद्धितः ।
याज्ञोदाहे गर्भहृत्वे स्वशुद्धाप्नोति तत् फलम् ॥

प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाह-

मोजान्दकेषु सुनयः शुभमादिशन्ति ।

आधानतः प्रभृतितः समवसरेषु

प्रोक्तस्तयोर्न शुभदस्तु विलोमवर्षे ॥ * ॥

अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत् ।

तस्मान्नर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥

मासत्रयाद्दूर्गमयुगवर्षे

युग्मे च मासत्रयमेव यावत् ।

विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे

वात्स्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥

युग्माब्दकेषु युवतेरपि जन्ममासात्

मासत्रयं विवहने परमन्दशुद्धिम् ।

प्राहुः समस्तसुनयो विधमे तु वर्षे

मासत्रयादुपरितः खलु जन्ममासात् ॥ * ॥

राजमार्तण्डे ।

“माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।

दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः ॥”

कन्यासंवरणे हस्तोदकविधौ ।

विवाहः

“दम्पत्योर्दिनवाहाराशिरहिते दाराशुक्ले रवौ
चन्द्रे चार्ककुजार्कशुक्रविद्युते मध्येऽथवा

प्रापयोः ।

त्यक्त्वा च अतिपातवैधृतिदिनं विष्टिश्च रिक्तां
तिथिं

क्रूराहायनचैत्रपौषरहिते लग्नांशके माशुषे ॥ * ॥

योगविशेषे दोषविशेषानाह रत्नमालायाम् ।

“कुलोच्छेदो अतीपाते परिधे स्वाभिधातिनी ।

वैधृतौ विधवा नारी विधवाहोऽतिगण्डके ॥

याघाते याघिसंघातः शोकार्त्ता हर्षणे तथा ।

शूले च व्रणशूलं स्यात् गण्डे रोगभयं तथा ॥

विष्कम्भेऽप्यहिदंशः स्यात् वज्रके मरणं भवेत् ।

एते वै दारुणाः सर्वे दश योगाः प्रकीर्तिताः ॥”

चान्दलायनः । उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे

कन्यायै न च चै चोदकमप्यनयनगोदान-

विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येक इति ।

“आषाढे घनधान्यभोमरहिता नष्टप्रजा आवधे

वेष्टा भाद्रपदे द्धे च मरणं रोगान्विता

कार्तिके ।

पौषे प्रेतवती वियोगवहुला चैत्रे मदोन्मादिनी

अन्येष्वेव विवाहिता पतिरता नारी सन्दहा

भवेत् ॥

हरौ च सुभे न च दक्षिणायने

तिथौ च रिक्ते शशनि स्वयं गते ॥

राजग्रस्ते तथा युद्धे पितॄणां प्राणसंशये ।

अतिप्रौढा च या कन्या नाशुकूलं प्रतीक्षते ॥

अतिप्रौढा च या कन्या कुले धर्मेविरोधिनी ।

अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलम्बलेन तु ॥

अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।

राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥”

इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडादायनस्य परिग्रहः

दिनमानादिवोधे तु सिद्धान्तादयनपरिग्रहः ॥ * ॥

सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह मुजवलाभीमे ।

“ग्रहशुद्धिमन्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदिव-

सानाम् ।

अर्वाक् दशवर्षेभ्यो सुनयः कथयन्ति कन्य-

कानाम् ॥

एतत्परन्तु विज्ञेयमङ्गिरोवचनं यथा ।

कालान्त्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥

मलमासादिकालानां विवाहादौ प्रयत्नतः ।

पुंसः प्रति सदा दोषात् सर्वदेव हि वर्ज्यता ॥”

ज्योतिषिन्तामणौ ।

“वापीकूपतडागयागमनचौरप्रतिष्ठाव्रतं

विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादानं वनं सेवनम् ।

तीर्थस्नानविवाहदेवभवनं मन्त्रादिदेवेष्वर्चनं

दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदस्तं गते भार्गवे ॥”

बृहद्राजमार्तण्डे ।

“सर्वाणि शुभकर्माणि कुर्यादस्तं गते सति ।

विवाहं मेखलावन्तं यात्राश्च परिवर्जयेत् ॥”

यात्राश्चेति चकारी वचनान्तरोक्तप्रातिषिक्-

निषिद्धकर्मान्तरं समुच्चिनोति ।

“वाले शुक्रे वृद्धे शुक्रे नष्टे शुक्रे जीवे नष्टे ।

विवाहः

बाले जीवे वृद्धे जीवे सिंहादित्ये गुर्वादित्ये ॥
तथा मलिम्वे मासि सुराचार्येतिचारगे ।
वायीकूपतङ्गागादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत् ॥
अतीचारं गते जीवे वक्रं चैव वृद्धस्यतौ ।
कामिनी विधवा प्रोक्ता तस्मात्तौ परिवर्जयेत् ॥
अतीचारं गतो जीवः पूर्वमं नैव गच्छति ।
समचारेऽपि कर्माणि नैव तत्रैव संस्थिते ॥” * ॥
देवलः ।
“बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमन्त्रिणि ।
उदाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेव नाशनम् ॥
प्रागुक्तनः शिशुरहस्वितयं सितः स्यात्
पश्चाद्दृष्टादमिति पञ्चदिनानि वृद्धः ।
प्राक् पञ्चमेव कथितोऽत्र वशिष्ठगर्भ-
जोऽवस्तु पञ्चमपि वृद्धशिशुर्विवर्ज्यः ॥”
अत्यन्ताशक्तौ राजमार्तखः
“बाले वृद्धे च सन्ध्यां चतुःपञ्चविवासरान् ।
जीवे च भागं चैव विवाहादिषु वर्जयेत् ॥
वक्रं चैवातिचारे त्रिदशपतिगुरौ देवपूज्ये च
गुर्वादिभ्योऽपि मासे द्विसकररिपौ वाक्पतौ
चैत्रपौषे ।
विष्टां केतून्मे वा शरदि सुरगुरौ सिंहसंस्थे
मनोज्ञे
वर्षादाप्नोति चोढा सुनियतमरणं देवकन्यापि
भर्तुः ॥” * ॥
शुक्रमधिकृत्य राजमार्तखे ।
“बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टप्रजा भवेत् ।
नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेतद्गुरावपि ॥
सिंहे गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान्
हन्ति ।
क्रमशस्त्रिषु पित्रादिषु वशिष्ठगर्भादयः प्राहुः ॥
गुरौ हरिष्ये न विवाहमाहु-
हारीतगर्भप्रसूता सुनीत्राः ।
यदा न माघी मघसंयुता स्यात्
तदा तु कन्योद्धनं वदन्ति ॥”
अत्रैव माण्डव्यः ।
“मघाच्छं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।
तत्राब्दे कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥”
हारीतः ।
“अतीचारं गते जीवे वृद्धे वृद्धिककुम्भयोः ।
यज्ञोद्वाहादिकं कुर्यात् तत्र कालो न लुप्यते ॥”
कृत्यचिन्तामणौ ।
“अतीचारं गते जीवे वृद्धे वृद्धिककुम्भयोः ।
तत्र चोदाहिता कन्या संपृणीयात् कुलदयम् ॥”
सङ्केतकौमुद्यां भीमपराक्रमे ।
“यदातिचारं सुरराजमन्त्री
करोति गोमन्त्रयमीनसंस्थः ।
न याति चेद्वयपि पूर्वराशिं
शुभाय पाणिग्रहणं वशिष्ठः ॥
अतीचारं गते जीवे स्थिरराशौ च संस्थिते ।
तत्र न लुप्यते कालो वदत्येव पराशरः ॥
वायीकूपतङ्गागादिनिषिद्धं सिंहे गुरौ ।

४२६

विवाहः

मकरस्थे च तत् कार्यं न दोषः काललोपजः ॥”
यत्तु ।
“कन्यावृद्धिकमेवेषु मन्त्रये च भवे वृद्धे ।
अतिचारेऽपि कर्तव्यं विवाहादि बुधैः सदा ॥”
इत्येतदमूलं द्वैतनिर्णयेऽप्युक्तम् ॥ * ॥ दौपि-
कायाम् ।
“त्रिकोणजाया धनलाभराशौ
वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः ।
यदा तदा प्राह शुभे विलम्बे
हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः ॥”
देवीपुराणम् ।
“मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् ।
शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः ॥”
भीमराजः ।
“यो जन्ममासे चतुरकर्मे यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं
प्राप्नोति नृद्धो वधवन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो जवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चौडे विवाहे चतुरकर्णवेधे ॥”
श्रीपतिसमुच्चये ।
“स्नानं दानं तपो होमः सर्वमङ्गलवर्द्धनम् ।
उदाहस्य कुमारीणां जन्ममासे प्रशस्यते ॥”
कृत्यचिन्तामणौ ।
“जन्ममासे च पुत्राद्या धनाद्या च धनोदये ।
जन्ममे जन्मराशौ च कन्या हि भुवस्तन्तिः ॥”
गर्गः ।
“ज्येष्ठे मासि तथा मार्गे चौरं परिणयं व्रतम् ।
ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यवतः परिवर्जयेत् ॥”
अत्र ज्येष्ठत्वमादिगर्भजातत्वम् । तथा च ।
“जन्ममासि न च जन्ममे तथा
नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।
आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययो-
ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम् ॥”
अत्र जन्ममासादौ पुत्रमात्रस्य निषेधः ज्येष्ठ-
मासे तु ज्येष्ठपुत्रस्येति विशेषः ।
“कृतिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कार-
येत् ।
उत्सवेषु च सर्वेषु दिनानि दश वर्जयेत् ॥ * ॥
रेवत्युत्तररोहिणीमृगशिरामूलाशुभधाम्ना-
हस्ताखातिषु तौलिषष्ठमिथुनेषूत्तसु पाणिग्रहः ।
समाष्टान्त्यवधिः शुभैरुपपत्तावेकादशद्वित्रिगे
क्रूरैस्त्रिगणयवदृष्टमेन तु भृगौ षष्ठे कुजे
चाष्टमे ॥”
ज्योतिर्विहितनक्षत्रात् अधिकं चित्राश्रयणा-
धनिष्ठाश्विनीनक्षत्रं पारस्करोक्तं यथा,—
“कुमार्याः पाणिं मृक्षीयात् त्रिषु त्रिषूत्तरा-
दिषु ॥”
उत्तरफल्गुन्यादित्रयोत्तराषाढादित्रयोत्तरमा-
द्रपदादित्रयेषु नवसु नक्षत्रेष्वित्यर्थः ॥ * ॥ भीम-

विवाहः

पराक्रमे ।
“पूर्वात्रये विशाखायां शिवादे भवतुष्टये ।
ऊढा चाशु भवेत् कन्या विधवातो विवर्जयेत् ॥
विष्णुभादे त्रिके चित्रे ज्येष्ठायाम् ज्वलने यमे ।
एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव सुदुःखिता ॥”
एवञ्च पारस्करोक्तं यजुर्वेदिविषयमापद्धिवयं
‘वा बोध्यम् ॥ * ॥
“आदौ मघाचतुर्भागे नैर्कृतस्याद्य एव च ।
रेवत्यन्तचतुर्भागे विवाहः प्रायनाशकः ॥
कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा ।
प्राशने चाद्यचूडायां विद्वन्मन्त्रं विवर्जयेत् ॥”
विद्वच्चक्षुः ।
“तित्थः १५ ज्येष्ठे १४ क १५ शो १० नविश १६
भैर ७ कादशा ११ द्वादश १० नविश २० संख्याः ।
इष्टोऽनुना सूर्ययुनोऽनुना च
योगादन्तश्चेद्दशयोगभङ्गः ॥”
कर्मकालीननक्षत्रसूर्यसुच्यमाननक्षत्रयोर्मेलने
यदि पञ्चदशान्यतमसंख्या भवति तदा न
कर्मयोग्यमित्यर्थः । सप्तविंशाधिकत्वे सप्त-
विंशतिमपहाय शेषात् फलं अन्यथैकसंख्यानु-
पपत्तेः ॥ * ॥ अपवादस्तु ।
“आद्यपादे स्थिते सूर्ये तुरीयांशं प्रदुष्यति ।
द्वितीयस्थे तृतीयानु विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
यत्तमाह खरोदये ।
“आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् ।
द्वितीयेन तृतीयानु तृतीयेन द्वितीयकम् ॥”
अत्रैव खर्जूरवेधः । तथा च रत्नमाला ।
“एकामृद्गतां त्रयोदश तथा तित्थगमताः
स्थापयेत्
रेखाश्चक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु ।
याघातादि तु मूर्ध्नि भन्तु कथितं तत्रैकरेखा-
स्थयोः
सूर्याचन्द्रमसोर्भिधो निगदिता इक्पात
एकार्गलः ॥”
याघातादीति याघातयोगसंख्या इत्यर्थः दशा-
ङ्गम् । तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देया-
नीत्यर्थः ॥ * ॥ अथ सप्तशलाकावेधः । दौपि-
कायाम् ।
“कृतिकादिचतुःसप्तरेखाशौ परिभ्रमन् ।
ग्रहश्चेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकजः ॥
सप्त सप्त विलिखेत् प्ररेखिका-
स्तित्थगूर्ध्वमथ कृतिकादिक् ।
लेखयेद्भिजिता समन्वितं
चैकरेखगखगेन विध्यते ॥
वैश्यस्य चतुर्थेऽंशे श्रवणादौ लिप्तिकाचतुष्के
च ।
अभिजितस्थे खेचरे त्रिज्या रोहिणीविहारा ॥”
लिप्तिकादण्डः ॥ * ॥
“यस्याः शशी सप्तशलाकभिन्नः
पापैरपापैरथवा विवाहे ।
रक्तांशुकेनैव तु रोदमाना
शशानभूमिं प्रमदा प्रयाति ॥”

विवाहः

अस्यापवादो यथा, राजमातङ्गः ।

“विषप्रदिग्धेन हतस्य पत्रिणा
नृगस्य मांसं शुभदं चताडते ।

यथा तथाचाप्युडुपाद एव

प्रहृषितोऽन्योऽपदं शुभावहम् ॥”

अथ पञ्चशलाकचक्रम् ।

“ऊर्ध्वं रेखास्थिताः पञ्च तिर्यक् पञ्च तथैव च ।

इहैव कोणयो रेखे साभिजित् कृत्तिका-

दिकम् ॥

शम्भुकोणे द्वितीये तु लेखयेत् सर्वकर्मणि ।

क्रूरैर्मित्रमयो सौम्यैर्वचनं परिवर्जयेत् ॥

नत्वापाते च ये दोषा ये च सप्तशलाकके ।

ते सर्वे प्रभवन्त्यत्र नान्ता पञ्चशलाकके ॥

अथ चक्रान्ये कश्चित् पादवेध इहेत्यते ॥”

तदुक्तं रत्नमालायाम् । कैश्चित्चापीष्यते पाद-

वेध इति । इति पञ्चशलाकाचक्रम् ॥ ॥ ॥

रत्नमालायाम् ।

“अथ द्वादशसुखारश्मिरवनीकृतुस्तृतीयं गुरुः

मष्टं चाष्टममर्कजस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं नखया ।

पञ्चातु सप्तममिन्द्रजस्तु नवमं राहुः सितः

पञ्चमम् ।

द्वाविंशं परिपूर्णमूर्तिरुपः सन्ताडयेन्नैतत् ॥”

नत्वापातोऽयम् ॥ * ॥

“पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन

युक्तोऽथवा

यत्रात् तं परिवर्जयेत् सुनिमतो दोषो ह्ययं

कथ्यते ।

यात्रायां विपदो यद्दे सुतवधः चौरैश्च रोमोद्-

भवो-

ऽप्युदाहे विधवा व्रते च मरणं शूलश्च पुंस्क-

र्मणि ॥” * ॥

“रविमन्दकुचाक्रान्तं नृगाङ्गात् सप्तमं

त्यजेत् ।

विवाहयात्राचूडासु गृहकर्मप्रवेशने ॥”

यामित्रवेधः ॥ * ॥

“मूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्वो

मित्रर्क्षसौम्यगृहगोऽथ तदीक्षितो वा ।

यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान्

दोषाकरः शुभमनेकविधं विधत्ते ॥” * ॥

भोजराजः ।

“त्रिषड् दशैकादशगो दिनेशः

सुतार्थसौभाग्यशुभप्रदः स्यात् ।

वेधयदाताष्टमराशिसंख्यः

शेषेषु सङ्गः खशुचः करोति ॥”

रविशुद्धिः ॥ * ॥

“कन्यानचत्रशुद्धौ स्याद्विवाहः शुभकर्मणाम् ।

पञ्चाङ्गर्तुर्विशुद्ध्या तु यात्रापुण्योत्सवादयः ॥”

विद्याधरीविलासे ।

“पुंसामर्कः स्मृतो योनिर्योषितामन्तदुतिः ।

अतः पुंयोषितोः शूक्तं नलमर्कशशाङ्कजम् ॥

गोचरसुहाविष्टं कन्याया यत्नतः शुभं वीक्ष्य ।

तिग्मकिरणश्च पुंसः शेषैरवलैरपि विवाहः ॥

विवाहः

द्वितीयपुत्राङ्गतः प्रभाकरः

त्रयोदशाह्वात् परतः शुभप्रदः ।

न जन्मसप्तयथरन्ध्रगस्तथा

करोति पुंसामपि तादृशं फलम् ॥”

तथा त्रयोदशाह्वात् परतः ॥ * ॥

“त्रयोदशदिनान्यर्को दश षड्धरणीसुतः ।

साह्रं दिनश्च शीतांशुर्मासमेकादशं तमः ॥

सौरिः पादाधिकं वर्षं मासानष्टौ दृश्यतिः ।

भवनाहं भृगुः सौम्यो यावद्वाश्यशुभाः फलम् ॥

कष्टं व्रतादिके ददुर्न तथा शेषभागगाः ॥ * ॥

लने तत्पञ्चमे तूर्ये नवमे दशमे तथा ।

गुरुर्भृगुर्वा दोषघ्नो विवाहे वर्द्धते शुभम् ॥”

अयमेव सुतद्विदुक्तयोगः ॥ * ॥

“गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति सुनयो नारीविषा-

हादिके

हिमन्ते शिशिरे प्रयाति ऋतुतां पिच्छीकते

भास्करे ।

यीष्मिर्हस्तमिति वसन्तसमये भागौ गते

दृश्यतां

सूर्ये चाक्षसुपागते च नियतं ग्राहदृश्यत्-

कालयोः ॥ * ॥

लग्नं यदा नास्ति विशुद्धमन्यद्-

गोधूलिकां तत्र शुभां वदन्ति ।

लग्ने विशुद्धे सति वीर्ययुक्ते

गोधूलिका नैव फलं विधत्ते ॥ * ॥

नास्तिन् गृहा न तिथयो न च विष्टिवारा

ऋक्षाणि नैव जनयन्ति कदापि विघ्नम् ।

अथाहृतः सततमेव विवाहकाले

यात्रासु चायसुदितो भृगुजेन योगः ॥ * ॥

मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा माघमासे

तथैव

पुत्रायुर्धनयौवनेन सहिता कुम्भे स्थिते

भास्करे ।

वैशाखे सुखदा प्रजाधनवती ज्येष्ठे पतेर्मानदा

आवाहं धनधान्यपुत्रवहुला पाण्ययहे

कन्यका ॥” * ॥

विवाहपटले ।

“यूष्मा घनुषि च कुलटा तत्पूर्वार्हे सतीत्यपरे

जगुः ॥” * ॥

ज्योतिःसारसंग्रहे ।

“विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्र-

वर्जिता ।

विरहानलदग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी ॥ * ॥

महाभारते ।

“रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षि-

णाम् ।

विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमग्नं प्रतिश्रयम् ॥” * ॥

आसः ।

“रित्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवा-

हिता ।

शनेस्वरदिने चैव यदा रित्ता तिथिर्भवेत् ।

तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्द्धिता ॥”

विवाहः

स्मृतिः ।

“धर्मार्थकाममोक्षाणां दाराः संप्राप्तिहेतवः ।
परीक्ष्यन्ते प्रयत्नेन पूर्वमेव करयन्तात् ॥” * ॥

मनुः ।

“अथङ्गाङ्गी सौम्यनार्त्नी हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेष्टदशनां नृङ्गाङ्गीसङ्गहेत् स्त्रियम् ॥” * ॥

शातातपः ।

“हंसखनां मेघवर्णा मधुपिङ्गललोचनाम् ।

ताडश्रीं वरयेत् कन्यां गृहस्थः सुखमेधते ॥” * ॥

भविष्ये ।

“प्रतिष्ठिततलाः सम्यक् रक्ताम्भीजसमन्विताः ।

ताडशास्त्ररणा धन्या योषिता भोगवर्द्धनाः ॥”

प्रतिष्ठितो भूमौ लग्नः समस्तलोऽधोभागो येषां

ते तथा ॥ * ॥ मनुः ।

“नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न

रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोर्नीं न वाचाटां न पिङ्ग-

लाम् ॥

नर्चटचनदीनार्त्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।

न पश्यद्दिप्रेष्यनार्त्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥”

प्रतिप्रसवमाह मत्स्यसूक्ते ।

“गङ्गा च यमुना चैव गोमती च सरस्वती ।

नदीध्वासां नाम वृक्षे मालती तुलसी अपि ।

रेवती चान्धिवी भेक्षु रोहिणी शुभदा भवेत् ॥”

कृत्यचिन्तामणौ ।

“नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा

स्याद्दुःशीला श्यावलोलेक्षणा च ।

कूपो यस्या गण्डयोः सस्मिताया

निःसन्दिग्धः बन्धको तां वदन्ति ॥” * ॥

नन्दिकेश्वरपुराणे ।

“श्यामा सुकेशी तनुलोमराजी

सुभ्रूः सुशीला सुमतिः सुदन्ता ।

वेदीविमथा यदि पङ्कजाक्षी

कुलेन हीनापि विवाहनीया ॥

धृष्टा कुदन्ता यदि पिङ्गलाक्षी

लोन्ना समाकीर्णसमाङ्गयष्टिः ।

मध्ये च पुष्टा यदि राजकन्या

कुलेऽपि योग्या न विवाहनीया ॥” * ॥

हारीतः ।

“लङ्कात् कुलनचत्रविज्ञानोपपन्नां वरयेत् ॥”

नचनोपपन्नां नाङ्गीनचत्रहीनाम् ॥ * ॥

नाङ्गीनचत्रमाह खरोदये ।

“अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाडिकम् ।

तत्र वेधवशाज्ज्येष्ठं विवाहादि शुभाशुभम् ॥

त्रिनाड्येधनचत्रमश्विन्याद्राज्युगोत्तरा ।

हस्तिन्नमूलवारण्यः पूर्वभाद्रपदास्तथा ॥

याम्यः सौम्यो गुरुर्धोनिश्चित्रा मित्रजलाङ्गयम् ।

धनिष्ठा चोत्तराभद्रा मथ्यनाङ्गीयवस्थिताः ॥ * ॥

कृत्तिका रोहिणी सर्पो मथा खातीविशा-

खके ।

उत्तरा श्रवणा पौष्णं पृष्ठनाङ्गीयवस्थिताः ॥ * ॥

अश्व्यादिनाङ्गीधेर्धर्चो षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् ।

विवाहः

याम्यादित्यूयं च कृतिकादिद्विषट्ककम् ॥
एवं निरीक्षयेद्धं कन्यामन्त्रे सुरे गुरौ ।
पण्यश्रीस्वामिभिर्देव्ये ग्रामे पुरे गृहे ॥
एकनाडीस्थितिर्नाम यदि स्युर्नरकनयोः ।
तदा वेधं विजानीयात् गुर्व्यादिषु तथैव च ॥
प्रकटं यस्य जन्मर्चं तस्य जन्मर्चतो यधः ।
घनदं जन्मभं यस्य तस्य नामर्चतो वदेत् ॥
द्वयोर्जन्मयोर्वेधो द्वयोर्नामभयोस्तथा ।
नामजन्मर्चयोर्वेधो न कर्त्तव्यं कदाचन ॥
एकनाडीस्थिता चेत् स्यात् भर्त्तुर्नाशाय

चाङ्गना ।

तस्मान्नाडीयधो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥
प्राङ्नाद्या वेधतो भर्ता मथ्यनाद्योभयं

तथा ।

पृष्ठनाडीयधे कन्या न्नियते नात्र संशयः ॥
एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्नन्त्रश्च देवताः ।
तत्र द्वेधं रजं न्युं क्रमेण फलमादिशेत् ॥
प्रभुः पण्यङ्गनामित्रं देशो ग्रामः पुरं गृहम् ।
एकनाडीगता भया अभया वेधवर्जिताः ॥”

प्रतिप्रसवमाह ज्योतिषे ।

“एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते ॥”

स यथा ।

“एकराशौ च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसम्पत्ते ।
चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे तथा ॥”

समग्रहणाद्विषमसम्पत्ते दोषः । तथा च ।

“घोटके सम्पत्ते मेघतुले युग्महयौ तथा ।

सिंहघटौ सदा वर्ज्यौ नृतिं तत्रात्रवीक्ष्यः ॥”

श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ।

“सुहृदेकाधिपयोगे तारावले वश्यराशौ वा ।

अपि नाद्यादिवेधे भवति विवाहो हितार्थाय ॥”

राजमार्त्तखे ।

“न राजयोगे गृहवैरिता च

न तारशुद्धिर्न गणत्रयं स्यात् ।

न नाडिदोषो न च वर्णदुष्टि-

गंगादयस्ते सुनयो वदन्ति ॥”

राजयोगस्तु एकराश्यादियोग एव तत्रैव

नाद्यादिप्रतिप्रसवात् ॥ श्रीपतिरत्नमालायाम् ।

“अथ भाजफणिद्वयश्च वृषभुदमेयोद्वन्द्वशिक-

चाखुर्गौः क्रमशस्ततोऽपि मदिषी व्याघ्रः पुनः

सौरभौ ।

व्याघ्रगौ नृगकुक्कुरौ कपिरथोरभदयं वानरः

सिंहोऽथो नृगराट् पशुश्च करटी योनिश्च

भानामियम् ॥

गोव्याघ्रं गजसिंहमश्वमहिषं श्वैणश्च वभूरगं

वैरं वानरमेघकश्च सुमहत्तद्विडालोद्वन्द्वम् ।

लोकानां व्यवहारतोऽप्यदपि च ज्ञात्वा प्रथ-

तादिदं

दम्पत्योऽप्यथयोरपि सदा वर्ज्यः शुभस्या-

धिभिः ॥

मकरसमेतं मिथुनं कन्याकलसौ मृगेन्द्रमीनौ च ।

वृषभतुलेऽलिमेधौ कर्कटधनुषौ च मित्रविधौ ॥”

वृद्धकावितिशेषः ॥ * ॥ अरिषड्वकमाह ।

विवाहः

“मकरः करिकुलरिपुणा

कन्या मेघेण सह भवस्तुलया ।

कर्किषटौ वृषधनुषौ

वृश्चिकमिथुने चारिविधौ ॥ * ॥

यदि कन्याहमे भर्ता भर्तुः वधे च कन्यका ।

वृद्धकं विजानीयाद्वर्जितं त्रिदशैरपि ॥*

पुंसो गृहात् सुतयहे सुतहा च कन्या

धर्मे स्थिता सुतवती पतिवत्सला च ।

द्विहादशे घनयहे घनहा च कन्या

कृपे स्थिता घनवती पतिवत्सला च ॥”

वृद्धकादौ तारानियममाह भीमपराक्रमः ।

“सौहृदे ह्यभयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि

वा

तारा वृष्टसुमित्रमित्रदहनक्षेमार्थसम्पदयदि ।

घटकाष्टे नवपञ्चमे यथधने योगे च पुंयोवितीः

प्रीत्याशुः सुखद्विपुष्टिजनकः कार्थो विवाह-

स्तदा ॥”

गर्गः ।

“मरणं ताराविरोधे गृहपरिभावे चिरेण ।

रोगादि नरनार्योः घटकाष्टके वैरमवश्यं भवे-

दाशु ॥”

आसः ।

“मैत्रादियोगेऽपि वृद्धकादौ

तारा विपत्त्यखिनेधनाख्याः ।

वर्ज्या विवाहे पुरुषोऽनुतो हि

प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु ॥

नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराशि-

र्न दम्पती तत्र सुखं लभेताम् ।

विभिन्नवृत्तं यदि चैकराशि-

स्तदा विवाहः सुतसौख्यदायी ॥

एकर्चा च यदा कन्या राशेका च यदा

भवेत् ।

धनपुत्रवती नारी साध्वी भर्तृप्रिया सदा ॥

वृद्धके गोमिथुनं प्रदेयं

कांस्यं सख्यं नवपञ्चके तु ।

द्विहादशाखे कनकान्नताम्रं

विप्रार्चनं हेम च नाडीदोषे ॥

मरणं नाडीदोषे कलहः घटकाष्टके विप-

त्तिर्वा ।

अनपत्यता त्रिकोणे द्विहादशे च दारिद्र्यम् ॥”

कृत्यचिन्तामणौ ।

“हस्तास्वातिशुक्तिमृगशिरःपुष्यमैत्राश्विभानि

पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि ।

पूर्वास्तिस्रः शिवभरणीरौहिणी चोत्तराश्च

प्राङ्मूर्त्याङ्गयसुदुग्धं नूनमेतं सुनीन्द्राः ॥

चित्राश्लेषानिर्जतिपिठमे वासवं वासवर्चं

शक्राशोर्भे वरुणदहनर्चं च रजोगणोऽयम् ॥”

फलमाह श्रीपतिः ।

“सकुले चोत्तमा प्रीतिर्मथ्यमा देवमाशुवे ।

देवासुरे कनिष्ठा च न्युर्मानुषराक्षसे ॥

राक्षसी च यदा कन्या माशुषश्च वरो भवेत् ।

तदा न्युर्न दूरस्थो निर्धनत्वमथापि वा ॥”

विवाहः

राजमार्त्तखे ।

“यदि स्याद्राक्षसी भर्ता कन्यका माशुषी भवेत् ।

विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीत्यं विवर्जयेत् ॥”

युद्धजयार्णवे ।

“देवा जयन्ति युद्धेन सर्वथा नात्र संशयः ।

रक्षसां माशुषाणाञ्च संग्रामे निश्चया नृतिः ॥

कर्किमीनालयो विप्राः चक्षुः सिंहतुलाहयाः ।

वैश्या युग्माजकुम्भाख्याः शूद्रा वृषभगाङ्गनाः ॥

सर्वाः परिणयेदिप्रः क्षत्रियो नवभागभवेत् ।

यडाश्रयो भवेद्वैश्यस्तिस्रः शूद्रे प्रकीर्त्तिताः ॥

वर्णश्रेष्ठा च या नारी हीनवर्णश्च यः पुमान् ।

महत्यपि कुले जाता नासौ भर्त्तरि रज्यते ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अन्यत् उद्वाहशब्दे द्रव्यम् ॥* ॥ तत्प्रयोग

यथा । अथ कृतवृद्धिश्चाहः संप्रदाता जगत्समये

संप्रदानशालायां गत्वा उत्तरतः स्त्रीगर्वो वद्धा

विष्टरादिकं सञ्जीकृत्य पश्चिमाभिमुखीरुप-

विष्टस्तिष्ठेत् । ततोऽयत् उपस्थिते वरे संप्रदाता

कृताञ्जलिर्वरं कुर्यात् । ॐ साधु भवानास्ता-

मिति पृच्छेत् । जामाता ॐ साध्वहमासे

इति वदेत् । संप्रदाता ॐ अर्चयिष्यामी भवन्तं

इति पृच्छेत् । जामाता ॐ अर्चय इति वदेत् ।

ततः संप्रदाता पाद्यार्घ्याचमनीयग्रन्थमाल्य-

यथाशक्त्यङ्गुरीयसपट्टकयज्ञोपवीतसर्पण्णगा-

दिकं प्रदाय जामातरमर्चयेत् । ततः संप्रदाता

दक्षिणं जानु धृत्वा ॐ अश्वेत्यादि असुक-

गोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः प्रपौत्रं

असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः पौत्रं

असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः पुत्रं

असुकगोत्रं असुकप्रवरं असुकदेवशर्मणं

असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः प्र-

पौत्रं असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-

शर्मणः पौत्रं असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्य

असुकदेवशर्मणः पुत्रं असुकगोत्रं असुक-

प्रवरां श्रीअसुकदेवीं एनां कन्यां शुभविवाहेन

दातुं एभिः पाद्यादिभिः अभ्यर्च्य भवन्तमहं

वृणे । जामाता ॐ वृतोऽस्मि इति वदेत् ।

संप्रदाता यथाविहितं विवाहकर्म कुरु ।

जामाता ॐ यथाज्ञानतः करवाणीति वदेत् ।

ततः स्त्राचारादिकं कारयित्वा सुखचन्द्रिकां

कारयेत् । ततोऽप्ये उपस्थिते वरे संप्रदाता

असुं मन्त्रं जपति । प्रजापतिर्हविरुष्टुप्

हृन्तोऽर्हणीया मौर्देवता गवोपस्थापने विनि-

योगः । ॐ अर्हणा पुत्रवाससा धेनुर्भवद्वय

मे सा नः पथस्तती दुहा सुत्तरा सुत्तरां

समाम् । ततो जामाता प्रजापतिर्हविर्गार्ध्वी

हृन्तो विराड्देवता उपविष्टदर्हणीवजपे

विनियोगः । ॐ इदमहमिमां पद्यां विराज-

मन्नाद्याधाधितिष्ठामि । इमं मन्त्रं जपन्नासने

प्राङ्मुख उपविष्टति । ततः संप्रदातापि पश्चि-

माभिमुख उपविष्टेत् । ततो दाता साग्रपञ्च-

विंशतिक्षुपञ्चैः दिवाभाधोमुखयस्त्रिं रक्षितं

विवाहः

विष्टरं उत्तरायं उत्तानहस्ताभ्यां गृहीत्वा
ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्याद-
धानो विष्टरमर्पयति । जामाता च ॐ विष्टरं
प्रतिगृह्णामि इति विष्टरं गृहीत्वा प्रजापति-
र्हविरनुष्टुप् ऋन् ओषधी देवता विष्टरस्यासन-
दाने विनियोगः ।

“ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्ब्रह्मीः शतविच-
क्षणाः ।

ता मध्यमस्मिन्नासने अर्चिद्राः शर्म यच्छत ॥”
इत्यासने विष्टरसुत्तरायं दत्त्वा उपविशति ।
ततः सम्पदाता पुनस्ताडशमेव विष्टरं गृहीत्वा
ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति
तथैव पुनरर्पयति । जामाता च ॐ विष्टरं
प्रतिगृह्णामीति तथैव गृहीत्वा प्रजापतिर्हवि-
रनुष्टुप् ऋन् ओषधी देवता विष्टरस्य पादयो-
रधस्तादने विनियोगः ।

“ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्ब्रह्मिताः

पृथिवीमनु ।

ता मध्यमस्मिन् पादयोरर्चिद्राः शर्म यच्छत ॥”
इति पादयोरधस्तादुत्तरायं विष्टरं स्थापयेत् ॥
ततः सम्पदाता पानीयपात्रं गृहीत्वा ॐ पाद्याः
पाद्याः पाद्याः प्रतिगृह्यन्तामिति पानीयपात्र-
मर्पयति । जामाता ॐ पाद्यं प्रतिगृह्णामीति
गृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्बिराड्गायत्री च्छन्द
आपो देवता पादप्रक्षालनार्थोदकवीक्षणं
विनियोगः । ॐ यतो देवीः प्रतिपस्थान्याप-
स्ततो मा ऋद्धिरागच्छतु । अनेनोदकं वीक्षेत् ।
ततो जामाता तस्मात् पात्रादुदकं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविर्बिराड्गायत्री च्छन्दः श्रीर्देवता
सद्यपादप्रक्षालने विनियोगः ॐ सद्यं पादमवने-
निजे अस्मिन्नाष्टे श्रियं दधे । अनेन वामपादे
उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततोऽपरमञ्जलिं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविर्बिराड्गायत्री च्छन्दः श्रीर्देवता
दक्षिणपादप्रक्षालने विनियोगः । ॐ दक्षिणं
पादमवनेनिजे अस्मिन्नाष्टे श्रियमावेशयामि ।
अनेन दक्षिणपादे उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततः
पुनरुदकाञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्बिराड्-
गायत्री च्छन्दः श्रीर्देवता उभयपादप्रक्षालने
विनियोगः । ॐ पूर्वमन्यमपरमन्यसुभौ पादाव-
वनेनिजे राक्षस्यहर्षा अभयस्यावरुह्ये । अनेन
पादद्वये उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततः सम्पदाता
साञ्जतदूर्वापञ्जवान् शृङ्गादिपात्रे निधाय ।
ॐ अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यं प्रतिगृह्यताम् । इत्यभि-
धायार्घ्यमर्पयति । जामाता च ॐ अर्घ्यं प्रति-
गृह्णामीति गृहीत्वा प्रजापतिर्हविरर्थं देवता
अर्घ्यप्रतिग्रहणे विनियोगः । ॐ अन्नस्य राक्षि-
रसि राक्षिस्ते भूयासम् । अनेनार्घ्यं शिरसि
दद्यात् । ततः सम्पदाता उदकपात्रं गृहीत्वा ।
ॐ आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रति-
गृह्यतां इत्युदकपात्रमर्पयति । जामाता च
ॐ आचमनीयं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा प्रजा-
पतिर्हविराचमनीयं देवता आचमनीयाचमने

विवाहः

विनियोगः । ॐ यशोऽसि यशो मयि धेहि ।
अनेनोत्तराभिमुखीभूयाच्चाभेत् । ततः सम्प-
दाता वृत्तदधिसंयुक्तं कांस्थपात्रं कांस्थपात्रा-
न्तरेणापिधाय गृहीत्वा ॐ मधुपर्कं मधुपर्कं
मधुपर्कः प्रति गृह्यतामिति मधुपर्कं समर्पयति ।
जामाता च ॐ मधुपर्कं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविर्मधुपर्कं देवता अर्हणीयमधु-
पर्कमहये विनियोगः । ॐ यशसो यशोऽसि ।
अनेन मधुपर्कं गृहीत्वा भूमौ निधाय प्रजा-
पतिर्हविर्मधुपर्कं देवता अर्हणीयमधुपर्क-
प्राशने विनियोगः । ॐ यशसो भक्ष्योऽसि
महसो भक्ष्योऽसि श्रीर्भक्ष्योऽसि श्रियं मयि धेहि ।
अनेन मन्त्रेण वारत्रयं भक्षयित्वा सक्तुं तूष्णीं
भक्षयेत् । ततो जामाता आचान्तो मङ्गलौ-
षधिलिप्तेन दक्षिणहस्तेन ताडशमेव कन्याया
दक्षिणहस्तं स्वहस्तोपरि निदध्यात् । ततः
सौभाग्यपतिपुत्रवती नारी मङ्गलपूर्वकं कुशेन
हस्तद्वयं वध्नाति । ततः सम्पदाता तिलकुश-
सहितसुदकपात्रं गृहीत्वा वामहस्तेनार्चितां
कन्यां धृत्वा ओमद्यासुके मासि असुकराग्रिस्थे
भास्करे असुके पक्षे असुकतिथौ असुकगोत्रः
श्रीअसुकदेवशर्मेण असुककामः असुकगोत्रस्या-
सुकप्रवरस्य असुकदेवशर्मेणः प्रपौत्राय असुक-
गोत्रस्य असुकप्रवरस्य असुकदेवशर्मेणः
पौत्राय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शर्मेणः पुत्राय असुकगोत्राय असुकप्रवराय
श्रीअसुकदेवशर्मेणे आक्षणाय वराय अर्चि-
ताय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मेणः
प्रपौत्रौ असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शर्मेणः पौत्रौ असुकगोत्रस्य असुकप्रवरस्य
असुकदेवशर्मेणः पुत्रौ असुकगोत्रां असुक-
प्रवरां श्रीअसुकीदेवी इति त्रिरुच्चार्य एनां
कन्यां सवस्त्रालङ्कृतां प्रजापतिदेवताकां तुभ्य-
महं सम्पददे । इति हस्तद्वयोपरि सतिल-
जलकुशानर्पयति । जामाता ॐ स्वस्तीत्यभि-
धाय कन्येयं प्रजापतिदेवताका इति वदेत् ।
गायत्री कामस्तुतिश्च पठेत् । ॐ क इदं कस्मा
अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः
प्रतिगृह्णीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा
प्रतिगृह्णामि कामेतेन ॥ ततः ॐ अद्वेत्वादि
कृतैतत्कन्यादानकर्मणः साङ्गतायं दक्षिणामेतत्
सुवर्णं असुकगोत्रायासुकदेवशर्मेणे आक्षणाय
वराय तुभ्यमहं सम्पददे । ततो जामाता ॐ
स्वस्तीति वदेत् । ततः पतिपुत्रवती नारी
दाम्यद्वोर्वस्त्रेण ग्रन्थिं वध्नाति । ततः कुशग्रन्थिं
सुक्ता वस्त्रेणाच्छाद्यान्योन्यावलोकनं कारयेत् ।
ततो भर्तुर्दक्षिणपार्श्वे वधूसुपवेशयेत् । ततो
नापितेन गौर्गौरित्युक्ते जामाता पठति । प्रजा-
पतिर्हविर्ब्रह्मती च्छन्दो गौर्देवता पूर्ववद्वगवी-
मोक्षणे विनियोगः । ॐ सुचं गां वरुणपाशा-
द्विषन्तं मेऽभिधेहि त्वं जह्यसुष्य चोभयोस्तुष्टज
जामसु ष्णानि पिबतूदकम् । इति पठेत् । ततो

विष्टतं

नापितेन सुक्तायां गवि जामाता पठति । प्रजा-
पतिर्हविस्तूष्टुम् ऋन् गोर्देवता गवानुमन्त्रणे
विनियोगः । ॐ माता रुद्राणां दुहिता वरुणां
स्वसादिद्यानां अमृतस्य नाभिः प्रनुवोचं चिकि-
तुषे जनाय मा गा मना मा मदितौ वधिष्ट ।
अनेन गां विसर्जयेत् । ततो मङ्गलं कुर्यात् ।
ततो भर्तुर्वामपार्श्वे वधूसुपवेशयेत् । इति
सम्पदानं समाप्तम् ॥३॥ इति भवदेवभट्टः ॥

विवाहितः, पुं, (वि + वृ + णिच् + क्तः ।)

कृतविवाहः । यथा,—

“अनेनरदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्हिता ॥”
अपि च ।

“विष्णुभागे त्रिके चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने यमे ।
एभिर्विवाहिता कन्या नित्यमेव सुदुःखिता ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विवाहः, पुं, (वि + वृ + णिच् + क्तः ।) जामाता ।
इति केचित् ॥ विवाहयोग्ये, त्रि । (यथा,
कथासरित्सागरे । ३३ । १६० ।

“पद्मावत्या ऋते राज्ञा न विवाह्यापरेति यत् ।
प्रोक्तं देवि प्रतिज्ञातं मया निर्बुद्धमद्य तत् ॥”

विविक्तं, त्रि, (वि + विच् + क्तः ।) पवित्रम् ।

विजनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतायाम् । १३ । १० ।

“विविक्तदेशे विज्वलति मरति ज्वलनसंसदि ॥”

असम्पृक्तः । (यथा, माघे । ११ । १७ ।

“पुनरुचि विविक्तेर्मातरिश्वावचूयं
ज्वलयति मदनाग्निं मातृतीर्णां रजोभिः ॥”

विवेकी । इति मेदिनी ॥

विविक्ता, स्त्री, दुर्भगा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुद्राङ्गितपुस्तके विरिक्ता इति पाठः ॥

विविधं, त्रि, नानाप्रकारम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
कौतुकसर्वस्वे । २ ।

“कृतं विविधदुष्कृतं सततमेव प्रयूह्यतः ॥”

विवीतः, पुं, भूमिविशेषः । यथा,—

“सममेवां विवीतेऽपि खरोऽहं महिषीसमम् ।

विवीतः प्रचुरवृणकाद्यो रक्षमाणः परियुहीतो
भूपदेशः तदुपधातेऽपीतरक्षेत्रसमं दहं रवां
महिष्यादीनां विद्यात् । इति मिताक्षरायां
स्वामिपञ्चविवादप्रकरणम् ॥

विवीतभर्ता, [ऋ] पुं, विवीतभूस्वामी । इति
मिताक्षरा ॥

विष्टता, स्त्री, (वि + वृ + क्तः । स्त्रियां टाप् ।)
दुर्भगा । इति भूरिप्रयोगः ॥

विष्टतं, त्रि, (वि + वृ + क्तः ।) विस्तृतम् । इति
मेदिनी । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।

“दभैरर्द्धावलीढः अमविष्टतसुखमग्निभिः

कीर्णवर्मा ॥”

वर्णाक्षरणि प्रयत्नविशेषः । यथा, सिद्धान्तकौ-
सुद्याम् । १ । १ । ६ । “सृष्टेयत्सृष्टविष्टतसंवृत-
मेदात् ॥” “विष्टतसुखमग्निं स्वराणां च । इत्यस्या-
वर्णस्यप्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायास्तु विष्टत
मेव ॥”)

विवेकि

विद्वता, स्त्री, चुद्रगमेदः। इति मेदिनी।
तल्लक्षणं यथा,—

“विद्वतास्यां महादाहां पक्रोडुम्बरसन्निभाम्।
विद्वतामिति तां विद्यात् पित्तोत्थां परिमण्ड-
लाम् ॥”

परितः शोधवतीम् ॥ * ॥ अस्याश्चिकित्सा।

“विद्वतामिन्द्रहाश्च गर्दभौ जालगर्दभम्।

पैत्तिकस्य विषर्पस्य क्रियया साधयेद्विषक्।

पाके तु रोपयेदाप्यैः पक्केर्मधुरमेवजेः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(विद्वत्तेति कचित् पाठः ॥)

विद्वताक्षः, पुं, (विद्वते अक्षिणी यस्य।) कुक्कुटः।

इति हेमचन्द्रः ॥

विद्वतिः, स्त्री, व्याख्या। विपूर्ववृद्धातोः क्तिप्रत्य-
येन निष्पन्नमिदम्। विवरणम्। यथा,—

“शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-

कोषाप्रकाश्याद्विचारतश्च।

वाक्यस्य शेषात् विद्वतेर्वदन्ति

सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

विद्वत्तं, त्रि, (वि + वृत् + क्तः ।) चकितम्।

यथा,—

“विद्वत्तपार्श्वं सचिराज्जहावं

समुद्वहन्वा नितम्बरन्यम्।

आमन्त्रमन्त्रध्वनिदत्ततालं

गोपाङ्गनाट्यमनन्दयत्तम् ॥”

इति भट्टिः ॥

विद्वत्तं तिर्यक्चकितं पार्श्वं यत्र। इति
तट्टीका ॥

विद्वतिः, स्त्री, चक्रवद्भ्रमणम्। घूर्णनम्। विपूर्व-
वृद्धातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (विविध-
वृत्तिः। यथा, भागवतटीकायां श्रीधरः। ३। ६। १०।

“विश्वरूपां विद्वत्तये विविधवृत्तिनाभाय ॥”)

विवेकः, पुं, परस्परव्यावृत्त्या वस्तुस्वरूपनिश्चयः।
प्रकृतिपुरुषयोर्विभागेन ज्ञानं इत्यन्ये। इति

भरतः ॥ तत्पर्यायः। पृथगात्मता २। इत्य-

मरः ॥ विवेचनम् ३। इति शब्दरत्नावली ॥

पृथग्भावः ४। इति धरणिः ॥

“विवेको वस्तुनो भेदः प्रकृतैः पुरुषस्य वा ॥”

इति जटाधरः ॥

यथा। निर्यानिव्यवस्तुविवेकत्वावत् ब्रह्मेव निर्या
वस्तु ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनम्।

इति वेदान्तसारः ॥ (यथा, मनौ। १। २६।

“कर्मणाश्च विवेकार्थं धर्माधर्मौ यवेचयत् ॥”)

जलनोष्णी। विचारः। इति मेदिनी ॥ (यथा,

मनौ। १। ११२।

“तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ॥”)

विवेकिता, स्त्री, (विवेकिन् + तल्।) विवेकित्वम्।

विवेकिनो भावः। यथा,—

“यौवनं घनसम्पत्तिः प्रसुप्तमविवेकिता।

एकैकमयनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयम् ॥”

इति हितोपदेशः ॥

विव्वोकः

(यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। १५६।

“आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ॥”)

विवेकी, [नृ] पुं, (विवेकोऽस्यास्तीति। विवेक +
इनिः।) देवसेनराजपुत्रः। यथा,—

“देवसेनोऽपि केष्मिण्यां जनयामास पुत्रकान्।

सप्त श्रेष्ठत तान् यूयं नामतः कौर्त्तितांस्तथा ॥

सुमना वसुदानश्च ऋतधृग्यवनः कृती।

नौलो विवेकीत्येते वै सर्वशास्त्रविशारदाः ॥”

इति कालिकापुराणे भैरववंशानुकीर्तने ६०

अध्यायः ॥ विचारकर्त्ता। इति मेदिन्यां विवेक-

शब्दार्थदर्शनात् ॥ विवेकविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा,

मार्कण्डेये। ६६। १४।

“दृष्टादृष्टांस्तथा भोगान् वाञ्छमाना विवे-

किनः।

दानानि च प्रयच्छन्ति पूर्णधर्माश्च कुर्वन्ते ॥”)

विवेचकः, पुं, (वि + विच् + क्तुल्।) विवेचन-

कर्त्ता। विवेचयति य इत्यर्थे ण्यकप्रत्ययेन

निष्पन्नमिदम् ॥

विवेचनं, स्त्री, (वि + विच् + क्तुल्।) विवेकः।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्य-

पर्वणि। ४३। १८।

“विद्वद्भिर्गोषसे विष्णो लमेव जगतीपते।

इच्छया सर्वमाप्नोषि दृष्टादृष्टविवेचनम् ॥”*

निर्ययः। यथा, मनुः। ८। २१।

“यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम्।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्केगौरिव पश्यतः ॥”)

विवेचनीयः, त्रि, विवेच्यः। विवेचित्यः। इति

विपूर्वविधधातोर्नौयप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

विद्वद्भवन्, [त्रि] त्रि, (वि + ब्रू + शब्।) विद्वद्-
वक्ता। यथा,—

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियो-

जितः।

परार्थवादी दृष्टः स्यात् यवहारेषु विद्वद्वन् ॥”

विद्वद्वन् विद्वद्भवन् ॥ इति यवहारतत्त्वम् ॥

विवोढा, [ऋ] पुं, (वि + वृह + ङच्।) वरः।

पतिः। इति हेमचन्द्रः ॥

विव्वोकः, पुं, स्त्रीणां शृङ्गारभावना क्रिया। इत्य-

मरः ॥ अभिमतवस्तुप्राप्तावपि गर्वाद्नादरः

सापराधस्य च संयमनं ताडनञ्च विव्वोकः।

यदुक्तम्।

“गर्वाभिमानादिष्टेऽपि विव्वोकोऽनादरक्रिया।”

तथा।

“अभिमतवस्तुप्राप्तावपि गुरुगर्वाद्नादर-

स्तन्याः।

स्तनिति प्रियस्य हृदयं संयमताडनमयन्तु

विव्वोकः ॥”

इति भरतः ॥

“विव्वोकस्ततिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः।

न त्वराहर्षवागादेर्दयितागमनादिषु ॥”

इति सारसुन्दरी ॥

“इष्टेऽपि गर्वमानाणां विव्वोकः स्यादनादरः ॥”

इत्युज्ज्वलीलमणिः ॥

विशदः

विश, औ श प्रवेशे। इति कविकल्पद्रुमः।

(तुदा०-पर०-सक०-अनिट्।) श, विशति।

औ, अविचत्। विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनम्।

विपराजिपरिश्रवक्रीनिविशेत्यादिनात्मनेपदवि-

धानेऽपि भर्तुरङ्के निविशती भयादिति रघौ।

केवलान् शृङ्गप्रत्ययं विधाय पञ्चादुपसर्गयोगा-

दिति दुर्घटवृत्तिः। निशब्द इह उपसर्गप्रति-

रूपको वा। यस्मादिश्वमिदं सर्वं तस्य शक्या

महात्मनः। तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः

प्रवेशनादिति पुराणे विष्णुशब्दश्रुत्यादनात्

सृष्ट्यान्तोऽयमिति केचित् तच्चिन्त्यम्। ताल-

यान्तस्यैव सर्वसम्मतत्वात्। इति दुर्गादासः ॥

विशं, स्त्री, (विश + कः।) नृणाम्। इत्यमर-

टीकायां रायसुकुटः ॥ (तत्पर्यायो यथा,—

“पद्मनालं नृणालं स्यात्तथाविशमिति स्मृतम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

विशंवरा, स्त्री, (विशं मनुष्यं वृणीतीति। वृ +

अच्। अभिधानात् द्वितीयाया अलुक्।)

पत्नी। इति राजनिर्घण्टः ॥

विशकण्ठी, स्त्री, (विशमिव कण्ठी यस्याः।

विशकण्ठ + ङीष्।) वलाका। इति राज-

निर्घण्टः ॥

विशङ्कः, त्रि, विगता शङ्का यस्य बहुव्रीहिः।

शङ्कारहितः। (यथा, रघुः। २। ११।

“धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव-

माख्यातमन्तःकरणेर्विशङ्कैः ॥”)

विशङ्कटः, त्रि, (वि + “वेः शालच्छङ्कटचौ।”

५। २। २८। इति शङ्कटच्।) विशालः।

इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः। २। ५०।

“विशङ्कटो वक्षसि बाणपाणिः

सम्पन्नतालद्वयसः पुरस्तात् ॥”

भयानकः। यथा, कथासरित्सागरे। १०८। १०७॥

“मांसाद्वृत्तवेतालतालवाद्यविशङ्कटः।

अभून्नृत्यत्कवन्तोऽसौ भूतप्रीत्यै रणोत्सवः ॥”)

विशदः, पुं, (वि + शद् + अच्।) श्वेतवर्णः।

इत्यमरः ॥ (जयद्रथपुत्रः। यथा, भागवते।

६। २१। २३।

“दृष्ट्वायस्ततस्तस्य पुत्र आसीन्नयद्रथः।

तत्सुतो विशदस्तस्य स्थेनजित् समजायत ॥”)

विशदः, त्रि, (वि + शद् + अच्।) विमलः।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः। ४। १८।

“प्रसादसुखे तस्मिन् चन्द्रे च विशदप्रभे।

तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत् समरसा हयोः ॥”)

यत्तः। इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः। ८। ३।

“विशदोऽक्षितेन मेदिनी

कथयामास कतार्थतामिव ॥”)

शुक्लगुणयुक्तः। इत्यमरः ॥ (उज्ज्वलः। यथा,

भाघे। ८। ७०।

“खच्छामः क्षपनविधौ तमङ्गमोष्ठ-

स्ताम्बलदुतिविशदो विलासिनीनाम्।

वासञ्च प्रतनु विविक्तमस्वित्तीया-

नाकण्यो यदि कुसुमेष्टया न शून्यः ॥”)

विशल्या

विशयः, पुं. (वि + शी + अच् ।) संशयः । यथा,
“विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
निर्णयश्चेति पक्षाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्तुतम् ॥”
विशयो विचारार्हवाक्यम् । विशयोऽस्यायमर्थो
न वा इति संशयः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
आश्रयः । इति केचित् ॥

विशयी, [न] त्रि, (विशयोऽस्त्यस्येति । विशय +
इनिः ।) संशयी । इति विशयशब्दार्थदर्श-
नात् ॥

विशरः, पुं. (वि + शृ हिंसायाम् + अप् ।) वधः ।
इत्यमरः ॥

विशरणं, क्री (वि + शृ + लुट् ।) मारणम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विशल्याः, त्रि, (विगतं शल्यं यस्मात् ।) शल्य-
रहितः । यथा,—

“सशल्यः स समाधाय लज्जणः परवीरहा ।

विशल्यो विनजः शीघ्रमुदतिष्ठन् महीतलान् ॥”

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे १०२ सर्गः ॥

विशल्याकरणी, स्त्री, (विशल्यं क्रियतेऽनयेति ।
विशल्य + कृ + लुट् । डीप् ।) औषधिविशेषः ।
यथा,—

“पूर्वन्तु कथितो योऽसौ वीर जाम्बवता तव ।

दक्षिणे शिखरे जातां महौषधिमिहानय ॥

विशल्याकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा ।

संजीवकरणीं वीर सन्धानीष्व महौषधीम् ॥”

इति रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे १०३
सर्गः ॥

विशल्याकृत, पुं, (विशल्यं तत्पहारजन्यवेदनादि-
नाशं करोतीति । कृ + क्तिप् ।) विशालीकृतः ।
ह्यापरमालीति श्वातः । तत्पर्यायः । अचो-
ङ्कः २ सुकल्कः ३ भूपलाशः ४ । इति रत्न-
माला ॥ आस्फोटः ५ आचरत्तियः ६ । इति
शब्दचन्द्रिका । विशल्याकारिणि, त्रि ॥

विशल्या, स्त्री, (विगतं शल्यन्तप्रहारादिजनित-
वेदनादिनाशो यथा ।) गुडूची । (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“गुडूची मधुपर्णी स्यादन्तान्तवल्गरी ।

क्षिन्ना क्षिन्नरुहा क्षिन्नोद्धवा वत्सादनीति च ॥

जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।

चक्रलज्जिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥

चन्द्रहासी वयःस्था च मण्डली देवनिर्मिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥

अग्निशिखावृक्षः । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“कलिहारी तु हलिनी लाङ्गली शक्रशृङ्गापि ।

विशल्याग्निशिखानन्ता वद्विवक्ता च गर्भरुत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥

दन्ती । इत्यमरः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“लगुदन्ती विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्यपि ।

तथैरुण्डफला शीघ्रा श्येनचण्डाद्युगप्रिया ॥

वारहासी च कथिता निकुम्भश्च मकुलकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

त्रिपुटा । इति मेदिनी । कलिकारी । अज-

विशाख

मोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीविशेषः ।
यथा, महाभारते । २ । ६ । २० ।

“किमुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी ॥”

विशसनं, क्री, (वि + श्व हिंसायाम् + लुट् ।)
मारणम् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ६६ ।

४३ ।

“तस्मिन् विशसने चोरे चक्रलाङ्गलसंज्ञवे ।

दारुणानि प्रवृत्तानि रक्षांस्यौत्पातिकाणि च ॥”

नरकविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ ।

“प्राणरोधो विशसनं जालाभक्षः सारमेयादन-

मरीचिरयः पानमिति ॥” ॥ विनाशकारिणि,

त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ५६ । ६० ।

“यमदृष्टोपमां गुर्वीमिन्द्राश्रनिसमखनाम् ।

अपश्याम महाराज रौद्रीं विशसनीं गदाम् ॥”

विशसनः, पुं, (विशसति हिनस्तीति । वि + श्व
हिंसायाम् + लुट् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६६ ।

८३—८४ ।

“असेरुधौ हि नामानि रहस्यानि निबोध मे ।

प्राणवेय सदा यानि कीर्तयन् लभते जयम् ॥

असिर्निशसनः खड्गस्त्रीक्ष्णधारी दुरासदः ।

श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालस्तथैव च ॥”

विशसितः, त्रि, मारितः । विपूर्वशसघातोः
लप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विशस्तः, त्रि, अविनीतः । धृषिणसी वैचात्ये ।

एतौ निष्ठायामविनये एवानितौ स्तः । धृष्टो

विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥

विशस्ता, [ऋ] पुं, (वि + श्व हिंसायाम् +
लृच् ।) चाखालः । इति संक्षिप्तसारोणादि-

वृत्तिः ॥ (हिंसाकारके, त्रि । यथा, महा-

भारते । १२ । ११५ । ४६ ।

“आहर्ता चातुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्ता चोपभोक्ता च खादकः सर्व एव ते ॥”

पापिन इति शेषः ॥

विशाकरः, पुं, भद्रचूडः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लङ्काचिञ् इति भाषा ॥

विशाखः, पुं, कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । २३१ । ७ ।

“प्रसुर्नेता विशाखश्च नेगमेयः सुदुस्वरः ॥”

धन्विनां वितस्थन्तरेण पादसंस्थानम् । इति

भरतः ॥ याचकः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विगता शाखा

यस्य । शाखाविहीने, त्रि । यथा, हरिवंशे ।

४८ । ५२ ।

“कवन्धोऽवस्थितः संखे विशाख इव पादपः ॥”

विशाखजः, पुं, नारङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विशाखजाते, त्रि ॥

विशाखलं, क्री, युद्धकाले मध्ये विन्यस्तपादवयम् ।

यथा,—

“विशालान्तरविन्यस्ते पादयुग्मे विशाखलम् ॥”

इति शब्दमाला ॥

विशालः

विशाखा, स्त्री, कठिलकः । इति मेदिनी ॥ अश्वि-
न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतयोद्धृष्टनक्षत्रम् ।

तत्पर्यायः । राधा २ । इत्यमरः ॥ “विशाखे हे ।

‘पत्नीर्मध्यगतस्तत्र सुग्रीवः प्रवगेश्वरः ।

विशाखयोर्मध्यगतः संपूर्ण इव चन्द्रमाः ॥”

इति रामायणम् ॥

अतएव द्वित्युचितं किन्तु एकतारापेक्षया
एकवचनमिहोक्तम् ॥” इति भरतः ॥ तस्या-

रूपं तोरणाकारचतुस्ताराभयम् । इति सूत्र-
चिन्तामणिः ॥

“तोरणाकृतिनि पञ्चतारके

तारकेशवदने विशाखमे ।

तन्नि यान्ति विबुधाध्वमध्यगे

कुम्भतो रसभुजाः कलाः प्रिये ॥”

इति । ०।२६ । इति कालिदासकृतरात्रिलघुनिष्-
पकग्रन्थः ॥ अस्या अग्निदेवते प्रकाशो । इयं

मिश्रगणान्तर्गता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तत्र जातफलम् ।

“सदानुरक्तो विविधक्रियायां

सुवर्णकारैरपि सख्यमेति ।

यस्य प्रसूतौ च भवेत् विशाखा

सखा न कस्यापि भवेत् प्रसूतः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

विशातनः, त्रि, (वि + शत + शिच् + लुट् ।)

मोचनकर्त्ता । (यथा, महाभारते । ७।८।१८।

“नमस्ते देवदेवेश सनातन विशातन ।

विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥”

यथा च ।

“साधु वीर त्वया पृथमवतारकथां हरेः ।

यत्त्वं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविशातनीम् ॥”

इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १४ अध्यायः ॥

“मृत्योः पाशं विशातयति मोचयतीति तथा ।”

इति तट्टीकार्या श्रीधरखामी ॥ (वि + शत +

शिच् + लुट् ।) पातने, क्री । यथा, महा-

भारते । ७ । १२ । १६ ।

“यतमानाः प्रयत्नेन द्रोण्यानीकविशातने ।

न श्रेष्ठः खड्गया युद्धे तद्धि श्रेष्ठेन पालितम् ॥”

विशायः, पुं. (वि + शी + “अुपयोः श्रेतेः पर्याये ।”

इ । ३ । ३६ । इति घञ् ।) प्रहरिकादीनां

क्रमेण शयनम् । यथा, अमरे ।

“उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥”

विशारणं, क्री, (वि + शृ + शिच् + लुट् ।)

मारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विशारदः, त्रि, विद्वान् । (यथा, मनुः । ७ । ६३ ।

“दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ॥”

प्रगल्भः । इत्यमरः ॥ प्रसिद्धः । इति हारा-

वली ॥ श्रेष्ठः । इत्यजयपालः ॥ वकुले, पुं । इति

राजनिर्घण्टः ॥

विशारदा, स्त्री, सुन्दरालभा । इति राज-

निर्घण्टः ॥

विशालः, त्रि, (वि + “वेः शालच् कूटचौ ।” इति

शालच् । यद्वा, विश प्रवेशने + “तमिविश-

विशाला

विहीति । उणा० १ । ११७ । इति कालन् ।
 वृहत् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ३२ ।
 “अवन्तिनाथोऽयमुदयवाहु-
 विशालवचास्तुवृत्तमध्यः ॥”
 विगतः शालः क्षमो यस्य । क्षमरहितः ।
 यथा, शिशुपालवधे । ३ । ५० ।
 “यज्ञे विशालैरपि भूरिशालैः ॥”
 विशालः, पुं, (विश + कालन् ।) नृगभेदः । पक्षि-
 भेदः । इति मेदिनी । वृषभेदः । वृक्षभेदः ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 विशालता, स्त्री, (विशालस्य भावः । विशाल +
 तल् ।) पार्श्वविस्तारः । ओसार इति ख्यातः ॥
 तत्पर्यायः । परिणाहः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
 वृहत्संहितायाम् । ४ । ८ ।
 “उन्नतमीषच्छृङ्गं नौसंस्थाने विशालता
 चोक्ता ॥”
 सामान्यविशालत्वम् । इति शब्दरत्नावली ।
 विशालतैलगर्भः, पुं, (विशालं प्रचुरं तैलं गर्भं
 यस्य ।) अक्षौठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विशालत्वक्, [च्] पुं, (विशाला त्वक् यस्य ।)
 सप्तपर्णवृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “सप्तपर्णो विशालत्वक् शारहो विषमच्छदः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 विशालपत्रः, पुं, (विशालानि पत्राणि यस्य ।)
 कासायुः । शीतालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विशालफलिका, स्त्री, (विशालं फलं यस्याः ।
 ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) निष्पावी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विशाला, स्त्री, (विशाल + टाप् ।) इन्द्रवारुणी ।
 इत्यमरः ॥ यथाच ।
 “विशाला कफवातघ्नी हेमकुण्डहरा सरा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 उज्जयनी । इति मेदिनी । उपोदकी । महेश्वर-
 वारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।
 वारुणी च गवापुक्ता सा विशाला महाफला ।
 श्वेतपुष्पा नृगाक्षी च नृगोर्वारुणगादनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 तीर्थविशेषः । यथा,—
 “सुखनक्षोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
 वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 दक्षकन्या । यथा,—
 “मनोरमां भानुमतीं विशालां बाहुदामय ।
 दक्षः प्रादात्सहादेव चतस्रोऽरिहनेभिरे ॥”
 इति गारुडः ६ अध्यायः ॥
 विशालाक्षः, पुं, (विशाले अक्षिणी यस्य । समासे
 षच् ।) हरः । (यथा, महाभारते । १२ । ५६ । ८० ।
 “ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शङ्करः ।
 बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरमापतिः ॥”
 गरुडः । (तदंशीयविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ५ । १०९ । ६ ।

विशाला

“अनिलश्चानलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥”
 सुनेत्रे, त्रि । इति मेदिनी । (यथा, महा-
 भारते । ३ । ३६ । ७० ।
 “ददामि ते विशालाक्षं चतुः पूर्वैश्च वि-
 भवान् ॥”
 विष्णुः । इति केचित् ॥ (वृतराष्ट्रपुत्रः । यथा,
 महाभारते । १ । ११७ । ६ ।
 “अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दुरा-
 धरः ॥”
 विशालाक्षी, स्त्री, (विशाले अक्षिणी यस्याः ।)
 वरुणी । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । ७७ । १३ ।
 “यत्रोषितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने ।
 तत्राहसुषितो भद्रे कुक्षौ कायस्य भामिनि ॥”
 नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्वती ।
 यथा, आदिशतमके ।
 ईश्वर उवाच ।
 “ध्रुवमादां समुद्रं मायावीजं समुद्वरेत् ।
 विशालाक्षीपदं देवं हृदन्तं मन्त्रमुद्वरेत् ॥
 अष्टाक्षरी महाविद्या अष्टसिद्धिप्रदा शिवे ।
 प्रसङ्गात् कथिता विद्या त्रैलोक्यदुर्लभा प्रिये ॥
 ऋषिरस्या महेशानि सदाशिवो महाप्रभुः ।
 पंक्तिश्च ह्यन्तः कथितं विशालाक्षी च देवता ॥
 शक्तिः प्रणवमित्युक्तं लज्जावीजश्च बीजकम् ।
 धर्माध्यात्ममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ॥
 अङ्गन्यासकरन्यासौ यथावदभिधीयते ।
 षड्दीर्घमाणा बीजेन प्रणवादेन कल्पयेत् ॥
 मूलेन व्यापकं न्यस्य ध्यायेद्देवीं परां शिवाम् ।
 ध्यायेद्देवीं विशालाक्षीं तत्रजाम्बूनदप्रभाम् ॥
 द्विभुजामम्बिकां चण्डीं खड्गखण्डपरधारिणीम् ।
 नानालङ्कारसुभगां रक्ताम्बरधरां शुभाम् ॥
 सदा घोडश्ववर्षायां प्रसन्नास्यां त्रिलोचनाम् ।
 सुखमालावतीं रम्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 शिवोपरि महादेवीं चट्टासुकुटमण्डिताम् ।
 शत्रुक्षयकरीं देवीं साधकाभीष्टदायिकाम् ॥
 सर्वसौभाग्यजननीं महासम्पत्पदां स्मरेत् ।
 एवं ध्यात्वा महादेवीसुपचारैः प्रपूजयेत् ॥
 पुरश्चरणकाले तु वर्णलक्षं जपेत् सुधीः ।
 यत्नमथ्ये समावाह्यं प्रतिष्ठां कारयेत्ततः ॥
 त्रिकोणश्चाष्टपत्रश्च तनो वृत्तं समालिखेत् ।
 चतुरस्रं चतुर्द्वारमेवं मण्डलमालिखेत् ॥
 तत्रावाह्यं यजेद्देवीं सर्वसौभाग्यसुन्दरीम् ।
 विशालाक्षीं विशालास्यां यथाविधि प्रपूजयेत् ॥
 त्रिकोणान्तर्महादेवीं संपूज्य मातरः क्रमात् ।
 पङ्कजाक्षीं विरूपाक्षीं रक्ताक्षीं चण्डलोचनाम् ॥
 एकनेत्रां द्विनेत्रां च कोटराक्षीं त्रिलोचनाम् ।
 एताः पूज्या महेशानि पञ्चान्येष्टयोगिनीः ॥
 पश्चिमादिक्रमेणैव अष्टसिद्धिस्वरूपिणीः ।
 चतुरस्रे महादेवि लोकपालान् समर्चयेत् ॥
 तद्वह्निश्चैव वज्राद्यान् पूजयेद्भाग्यहेतवे ।
 ततो यथाशक्ति जप्त्वा पूर्ववच्च समाचरेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

विशोर्ण

चतुःषष्टियोगिन्यन्तर्गतयोगिनीविशेषः । इति
 दुर्गाचौपद्वितः ॥
 विशाली, स्त्री, अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विशिखः, पुं, (विशिष्टा शिखा यस्य ।) शर-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वाणः । इत्यमरः ॥
 (यथा, भागवते । ४ । १७ । १३ ।
 “सन्ध्ये विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा ॥”
 तोमरः । इति मेदिनी । (विगता शिखा
 यस्य ।) शिखारहिते, त्रि ॥ यथा,—
 “विशिखोऽनुपवीती च वृत्तं कर्म न तत्
 कृतम् ॥”
 इति स्मृतिः ॥
 विशिखा, स्त्री, खनित्री । रथ्या । (यथा, माघे ।
 १५ । १७ ।
 “विशिखान्तराण्यतिपपात
 सपदि जवनैः ॥ वाजिभिः ॥”
 नालिका । इति मेदिनी ॥
 विशिर्षः, स्त्री, (विशिष्यन्तीति । विश + “विटप-
 पिष्टपविशिर्षोलपाः ।” उणा० ३ । १४५ । इति
 कप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मन्दिरम् ।
 इत्युयादिकोषः ॥
 विशिष्टः, त्रि, (त्रि + शिष्ट + क्तः । यद्वा, शास +
 क्तः ।) युक्तः । यथा । हस्तानक्षत्रगङ्गा-
 रूपगुणद्वयविशिष्टदशमीविधेर्यस्मिन् अहनि
 तस्माभस्तत्र स्नानम् । इति तिथ्यादितत्त्वे स्मार्त-
 भट्टाचार्यलिखनम् । विशेषेण शिष्टश्च ॥ (यथा,
 हितोपदेशे ।
 “समैश्च समतां याति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥”
 विशिष्टः, पुं, विष्णुः । यथा । विशिष्टः शिष्टकृत्
 शुचिः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
 विशिष्टाद्वैतवादी, [न्] त्रि, (विशिष्टं युक्तं
 अद्वैतं वदतीति । वद् + णिनिः ।) प्रकृति-
 पुरुषयोर्भिन्नत्वेऽपि मिलितयोक्तयोर्ब्रह्मत्वाद्वा ।
 तस्य मतं यथा । पुरुषस्तदतिरिक्ता प्रकृतिः
 किन्तुभयमिलितं ब्रह्म चणकद्विदलवत् । इत्थं
 ब्रह्मण एकत्वं व्यवस्थितम् । चित् परमाणु-
 स्वरूपो जीवः समस्तविश्वं ब्रह्मांशः । इति
 माधवभाष्यादिः ॥ * ॥ अद्वैतवादिसमतं यथा ।
 ब्रह्मेव सत्त्वं प्रत्यक्षादिविद्वद् विश्वं ब्रह्मणि आरो-
 पितम् । यथा रज्जुः रज्जुस्वरूपाज्ञानात्
 सर्पवत् प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात्
 विश्वं वस्तुवत् प्रतिभाति । प्रकृतिर्जीवश्चापि
 पर्यवसाने ब्रह्मेव ब्रह्मान्यत् सदस्तु नास्ति ।
 अत्र प्रमाणं शारीरिकदृष्टस्य शङ्कराचार्य-
 कृतभाष्यतट्टीकाकल्पतरुभाष्यरत्नप्रभादि ॥
 विशीर्णः, त्रि, (वि + शृ + क्तः ।) शुष्कः । यथा,
 “विशीर्णां विदनां ब्रह्मा वक्राः स्थूला द्विधा-
 कृताः ।
 क्रिमिदृष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 विशीर्णपर्णः, पुं, (विशीर्णानि पर्णानि यस्य ।)
 निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विशुद्धं, त्रि, विशेषेण शुद्धम् । तत्पर्यायः । उज्ज-
लम् २ विमलम् ३ विशुद्धम् ४ वीधम् ५ अव-
दातम् ६ अनाविलम् ७ शुचिः ८ । इति हेम-
चन्द्रः । निभृतम् । सत्यम् । इत्यजयपालः ।
घटचक्रान्तगतपञ्चमचक्रम् । तत्तु कण्ठस्थं अका-
रादिषोडशस्वरयुक्तध्वन्यवर्णषोडशदलपद्मम् ।
तन्मध्ये शिव आकाशश्चास्ति । यथा,—
“तदूहसु विशुद्धाख्यं दलषोडशपद्मम् ।
स्वरेष्व षोडशैर्युक्तं ध्वन्यवर्णमहत्प्रभम् ।
विशुद्धपद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महादसुतम् ॥”

इति तन्त्रम् ॥

अगस्त्यसंहितायाम् । अकारादिषोडशस्वरान्
सविन्दन् षोडशदलकमले कण्ठमूले न्यसेत् ।
विशुद्धे षोडशदले धूम्राभे स्वरभूषिते । इति
तन्त्रसारः ॥

विशुद्धिः, स्त्री, (वि + शुध् + क्तिन् ।) समः ।
शोधनम् । इति विश्वः ॥

“सर्वकर्मण्युपादेया विशुद्धिश्चन्द्रतारयोः ॥”
इति ज्योतिषम् ॥

विशुद्धलः, त्रि, शुद्धलारहितः । (यथा, कथा-
सरितागरे । ५ । ३ ।

“अचिन्त्यं ततश्चाहं राजा तावद्विशुद्धलः ।
तत्कार्यचिन्तयाक्रान्तः स्वधर्म्मो मेऽवसीदति ॥”
अबद्धः । विगता शुद्धला यस्येति बहुव्रीहि-
निष्पन्नमिदम् ॥

विशेषः, पुं, (वि + शिष + चञ् ।) प्रभेदः ।
(यथा, मनुः । ६ । २६ ।

“प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीपयः ।
क्षियः श्रयश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥”
प्रकारः । इति जटाधरः ॥ व्यक्तिः । इति हेम-
चन्द्रः । तिलकः । इति हारावली ॥ सप्त-
पदार्थान्तर्गतपदार्थविशेषः । यथा,—
“द्रव्यं गुणाक्तया कर्म्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कौर्त्तिताः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

विशेषं निरूपयति । अन्त्यो नित्यव्यवृत्ति-
विशेषः परिकीर्त्तितः । अन्तेऽवसाने वर्त्तते
इति अन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः ।
घटपटादीनां द्वाष्टकपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्
परस्परभेदः । परमाणूनां भेदको विशेष एव स
तु स्वत एव व्यावृत्तः । तेन तत्र विशेषान्तरा-
पेक्षा नास्ति इत्यर्थः । इति सिद्धान्तसुक्ता-
वली ॥ * ॥ अलङ्कारप्रभेदः । यथा,—

“विशेषः ख्यातमाधारं विनाष्याधेयवर्णनम् ।
गते सूर्येऽपि द्वीपस्यास्तमश्चिह्नं तत्कराः ॥१॥
विशेषः सोऽपि यदोक्तं वस्त्रनेकत्र वर्ण्यते ।
अन्तर्बहिः पुरः प्रश्नात् सर्वदिश्यपि सेव मे ॥२॥
किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्त्रन्तरक्षितश्च सः ।
त्वां पश्यता मया लब्धं कण्ठवृत्तिनिरीक्षणम् ॥३॥
इति चन्द्रालोकः ॥

(वृथिवी । यथा, भागवते । २ । ५ । २६ ।

“विशेषस्तु विष्णुर्वाणादम्भसो गन्धवानभूत् ॥”

तथाच तत्रैव । ३ । ११ । ४० ।

“विकारैः संहितो युक्तेर्विशेषादिभिरावृतः ॥”
अतिप्रयिते, त्रि । यथा, रघुः । २ । १४ ।

“अश्राम वृष्टापि विना द्वावि-
रासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ॥”
विशेषकः, पुं स्त्री, (विशेष एव । स्वार्थे कन् ।)
ललाटकृततिलकः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।
३ । ६३ ।

“विशेषको वा विशिषेय यस्याः
श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥”

तिलकवृत्ते, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री,
पदविशेषः । स तु त्रिभिः श्लोकेरन्वितश्चेत्
तदा भवति । यथा,—

“द्वाभ्यान् युग्मकं प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकेर्विशेष-
कम् ॥”

विशेषयितरि, त्रि । इति मेदिनी ॥

विशेषकच्छेदः, स्त्री, (विशेषकच्छेदम् ।) चतुः-
षष्टिकलान्तर्गतषष्ठकला । इति शैवतन्त्रम् ॥
सा तु तिलकेषु नानाविच्छेदरचना । इति
दशमस्कन्धोपपञ्चत्वारिंशाध्यायटीकायाख्या ॥
विशेषगुणः, पुं, (विशेषो गुणः ।) बुद्ध्यादिषट्कम् ।
रूपादिचतुष्टयः । स्नेहः । स्वाभाविकद्रवत्वम् ।
अदृष्टः । भावना । शब्दः । इति भाषापरि-
च्छेदः ॥

विशेषविधिः, पुं, (विशेषो विधिः ।) अल्पवि-
षयकविधिः । यथा,—

“तथा सामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्बली ।
बहवो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ।
अल्पः स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्भवेत् ॥”
इति दुर्गादासः ॥

सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्बलवान् । इति
स्मृतिः ॥

विशेषणं, स्त्री, (विशिष्यतेऽनेनेति । वि + शिष +
ल्युट् ।) विशेषधर्म्मः । स तु गुणादिः । यथा ।
नीलोन्यलमित्यादि । विशिष्यते सम्बुध्यते अनेन ।
कृत्रेण क्वात्रमन्त्रादीदिति । भेदयति अल्पपदार्थं
पृथक् करोति इति भेदकम् । नान्ना शिवः
गोत्रेण गार्ग्यः । विशेषणं दृष्टमेव भेदयति ।
भेदकस्तु अदृष्टमेव भेदयति । इति विशेषण-
भेदकयोर्भेदः । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

विशेषव्याप्तिः, स्त्री, (विशेषा असामान्या व्याप्तिः ।)
व्याप्तिभेदः । तल्लक्षणं यथा । प्रतियोगिव्यधि-
करणस्वसमानाधिकरणावन्ताभावा-प्रतियोगि-
त्वम् । इति चिन्तामणिः ॥

विशेषितं, त्रि, (वि + शिष + क्तिच् + क्तः ।)
भिन्नम् । अवच्छिन्नम् । इति जटाधरः ॥

विशेषोक्तिः, स्त्री, (विशेषेणोक्तिः ।) अलङ्कार-
भेदः । तल्लक्षणोदाहरणे यथा,—

“कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे ।
हृदि स्नेहदयो नाभूत् स्मरदौषे ज्वलत्पि ॥”
इति चन्द्रालोकः ॥

विशेष्यः, त्रि, (विशिष्यते गुणादिभिरिति । वि +
शिष + ल्युट् ।) धर्म्मिपदार्थः । स च द्रव्यादिः ।
विशिष्यते यः । घटपटादिः । भासमान-
वैशिष्ट्यानुयोगी । अस्य लक्षणं यथा । भास-
मानवैशिष्ट्यानुयोगित्वं अस्ति च घट इति
ज्ञाने घटादौ तत् तत्र हि भासमानवैशिष्ट्या
घटघटत्वयोः सम्बन्धस्तदनुयोगित्वस्य घटादौ
सत्त्वात् । अनुयोगित्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः
प्रतियोगित्वमनुयोगित्वत्वातिरिक्तपदार्थ इत्य-
प्येकदेशिनः । इति कणादः ॥

विशोकः, पुं, (विगतः शोको यस्मात् ।) अशोक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोकाभावः ।
यथा, भागवते । १ । १० । ७ ।

“उत्थिता हास्तिनपुरे माधान् कतिपयान्
हरिः ।

सुहृदाश्च विशोकाश्च स्वसुश्च प्रियकाम्यया ॥”
युधिष्ठिरस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते ।
२ । ३३ । ३० ।

“इन्द्रसेनो विशोकश्च पुरुषाञ्जनसारथिः ॥”
शोकरहिते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । १ । १६ । ११ ।
“लोकं परं विरजस्वं विशोकं
यास्यत्ययं भागवतप्रधानः ॥”

स्त्री, संप्रज्ञानसमाधिः पूर्वकालीना चित्तवृत्तिः ।
यथा, पातञ्जले । १ । ३६ ।

“विशोका वा ज्योतिष्मती ॥”

विशोधनी, स्त्री, (विशोधयतेऽनयेति । वि + शुध् +
ल्युट् । डीष् ।) दन्तीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विशोधिनी, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
विशोधिनीबीजं, स्त्री, जयपालः । इति केचित् ॥

विश्वः, पुं, (विश्वे दीप्तौ + “यजयाचयतविच्छेति”
३ । ३ । ६० । इति नङ् ।) दीप्तिः । इति
सिद्धान्तकौमुदी । गतिः । इति सुम्बोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥

विश्वगर्भं, स्त्री, (वि + श्रव् + ल्युट् ।) दानम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विश्वम्, त्रि, (वि + श्रन् + क्तः ।) अनुवृष्टः ।
शान्तः । विश्वस्तः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । २१२१ ।

“विश्वम्भृत्यः शङ्करनामा चाप्यब्रवीत् प्रभोः ।
तं दृष्ट्वास्तृतीयेरद्वि शयनेऽवगमं स्थितम् ॥”
अत्यर्थः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाढः । इति
मेदिनी ॥ (निर्विश्वः । यथा, रामायणे ।
२ । १६ । ५ ।

“नियुज्यमानो विश्वम्भः किं न कुर्यामहं
प्रियम् ॥”

विश्वम्भनवोढा, स्त्री, (विश्वम्भा विश्वस्ता नवोढा ।)
सुम्भानवोढाभेदः । यथा । स्त्रीया त्रिविधा
सुम्भा मध्या प्रगल्भा च । यथा अङ्कुरित-
यौवना सुम्भा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञात-
यौवना च । सैव क्रमशो ज्ञातयौवना विश्वम्भ-
रतिर्नवोढा । सैव क्रमशो ज्ञातप्रशया विश्वम्भ-

नवीना । अस्याश्चैषा क्रिया मनोहरा कोपे
मार्दवं नवविभूषणे समीक्षा च । विश्वजनवीणा
यथा,—

“हरसुकुलितनेत्रपाणिनीवी-
नियमितवाहुलतोऽयुग्मवन्तम् ।
करकलितकुचस्थलं नवीना
स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनाः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

विश्वमः, पुं, (वि + अम + घञ् । वृद्धाभावः ।)
विश्वामः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (यथा,
कातन्त्रकृतम् । १ । ३ ।

“अविश्वमं यावदिदं शरीरं-
पतत्यवश्यं परिणामदुर्वहम् ॥”

विश्वमः, पुं, (वि + अम + घञ् ।) विश्वासः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । २ ।
“निजं पथ्यन्तरत् प्रीत्या भवान्नीव भवं प्रभुम् ।
विश्वम्भेनात्मशौचेन गौरवेण हमेन च ॥”)
केलिकलहः । प्रणयः । इति मेदिनी । मे, २० ।
वधः । इति विश्वः ॥

विश्वान्नं, स्त्री, (वि + अन्न + णिच् + क्युट् ।)
दानम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । २ । ५४ ।
“कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षे-
र्विश्वान्नान्नायपयस्विनीनाम् ॥”)

विश्वान्तः, चि, आन्तियुक्तः । विपूर्वकअमधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विश्वान्तिः, स्त्री, विश्वामः । विपूर्वकअमधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, रामायणे ।
२ । २ । ८ ।

“जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्वान्तिमभिरोचये ॥”
तीर्थविशेषः । यथा,—
राक्षस उवाच ।

“पुरी उज्जयनी नाम तस्यां वासी हि मे सदा ।
क्षिप्रं चिदय कालेन गतोऽहं विष्णुमन्दिरम् ॥
तस्याग्रे तिष्ठते विप्रो वाचको वेदपारगः ।
विश्वान्तितीर्थमाहात्म्यं आवयेत् स दिने दिने ॥
यस्य श्रवणमात्रेण मम भक्तिर्हृदि स्थिता ।
सा संज्ञा च श्रुता तत्र विश्वान्तेषु मया नव ॥
वासुदेवो महाबाहुर्जगत्सामो जनार्दनः ।
विश्वामं कुरुते तत्र तेन विश्वान्तिसंज्ञिका ॥”
इति वाराहे विश्वान्तिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

विश्वामः, पुं, (वि + अम + घञ् ।) विरामः ।
इति भरतद्विरूपकोषः ॥ अस्य गुणाः ।
“विश्वामो बलकृतु खेदश्रमजित् स्वास्यादः शुभः ॥”
इति राजवल्गुमः ॥

विश्वारः, पुं, (विश्वारणमिति । वि + श्व + “वो
श्वश्वः ॥” ३ । ३ । २५ । इति घञ् ।) अति-
प्रसिद्धिः । इत्यमरः ॥ (अतिः । यथा, भट्टिः ।
७ । ३६ ।

“विश्वारैस्तोयविश्वारं तर्जयन्तो महोदधेः ॥”
विश्विः, पुं, ऋग्युः । इति संज्ञिसप्तारोणद्विरुपः ॥
विश्वतः, चि, (वि + श्व + क्तः ।) स्वातः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कलाविज्ञप्ते । २ । ५६ ।

“विद्वाम् सुभगो भानी
विश्वतकर्मा कुलोन्नतः शूरः ।
चित्तेन भवति सर्वो
चित्तहीनस्तु सज्जगोऽप्यगुणः ॥”

ज्ञातः । संहृष्टः । इति विश्वः ॥

विश्वतिः, स्त्री, विश्वातिः । विपूर्वकअमधातोः क्त-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
२५ । २ ।

“विश्वतौ श्रुतदेवस्य भूवि लप्यन्ति मेऽसवः ॥”
विज्ञेयः, पुं, (वि + ज्ञिष् + घञ् ।) विधुरः ।
अयोगः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १३ । २३ ।
“सेवा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां
भयं मया नूपुरमेकमृज्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-
विश्वेषदुःखादिव बहुमौनम् ॥”)

विश्वं, स्त्री, (विश्वति स्वकारणमिति । विश्व प्रवे-
शने + “अश्वपुलितटिफणीति ॥” उणा० १ । १५१ ।
इति कन् ।) जगत् । इति मेदिनी । वे, २३ ॥
(यथा, भागवते । ३ । १० । १२ ।

“विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ।
ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनायत्नमूर्तिना ॥”
शुक्ली । (अस्य पर्यायो यथा,—
“विश्वं महौषधं शुक्ली नागरं विश्वमेवजम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“शुक्ली विश्वा च विश्वश्च नागरं विश्वमेवजम् ।
जघनं कटुमदश्च षड्जवेरं महौषधम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विश्वः, पुं, गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥
“वसुसह्यो क्रतुर्दक्षो कालकामौ इतिः क्रतुः ।
पुरूरवा माद्रवाश्च विश्वदेवाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति भरतः ॥ ॥ ॥
“इतिआहे क्रतुर्दक्षः सह्यो नान्दीमुखे वसुः ।
नैमित्तिके कालकामौ कान्ये च धूरिलोचनौ ।
पुरूरवा माद्रवाश्च पार्वत्ये समुदाहृतौ ॥”
इति स्मृतिः ॥

ते तु घर्मात् दक्षकन्यायां विश्वायां जाताः ।
इति मात्स्ये ५ अध्यायः ॥ ॥ ॥ नागरः । इति
विश्वः । स्थूलशरीरयष्टुपहितचेतनम् । इति
वेदान्तसारः ॥ ॥ परिमाणविशेषः । यथा,—
“गुणावस्रवतिस्तोको दृष्टं तद्वैत पलम् ।
विश्वो विश्वपलं प्रोक्तं दिवं कोटिगुणं हि तत् ।
सैव कोटिगुणा ब्राह्मी विश्वाः शस्यादि-
सम्भवाः ॥”
इति ज्योतिष्यती ॥

विश्वः, चि, (विश्व + क्तन् ।) सकलम् । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २१८ । १६ ।
“यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रन्व तिष्ठति ।
तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिज्ञास पावकम् ॥”
बहु । इति निघण्टुः । ३ । ११ ।)
विश्वकः, पुं, ऋग्याजुषलक्षकुरः । इत्यमरः ॥
ध्वानः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥

विश्वकः, चि, खलः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥
विश्वकर्म्मजा, स्त्री, (विश्वकर्म्मणः जायते इति ।
जन + डः ।) सूर्यभार्या । संज्ञा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

विश्वकर्म्मसुता, स्त्री, (विश्वकर्म्मणः सुता ।) सूर्य-
भार्या । संज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥

विश्वकर्म्मा, [न] पुं, (विश्वे कर्म्म यस्य ।) सूर्यः ।
देवाश्रित्य । इत्यमरः । तत्पर्यायः । त्वष्टा २
विश्वकृतु ३ देववर्हकिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । १ । २१२ । १० ।

“दृष्ट्वा च विश्वकर्म्मणं यादिदेश पितामहः ॥”
सुनिभेदः । इति मेदिनी । ने, २४७ ॥ स
प्रभासस्य वसोः पुत्रः । यथा,—
“विश्वकर्म्मा प्रभासस्य पुत्रः शिल्पप्रजापतिः ।
प्रासादभवनीयानप्रतिमाभूषणादिषु ।
तद्गागारासकूपेषु स्तुतः सोऽमरवर्हकिः ॥”
इति मातृख्ये ५ अध्यायः ॥ ॥ ॥

अन्यत्र ।
“प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रवर्धनं नाम्ना तु देवलम् ।
विश्वकर्म्मा प्रभासस्य विद्यातो देववर्हकिः ॥”
इति गारुड्ये ६ अध्यायः ॥ ॥ ॥

अपि च ।
“दृष्ट्वातेस्तु भगिनी वरक्षी ब्रह्मचारिणी ।
योगचिह्ना जगत् कृतस्ममसक्ता विचरत्युत ॥
प्रभासस्य तु भार्या सा वसुनामष्टमस्य तु ।
विश्वकर्म्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे महामतिः ॥
कर्त्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानाञ्च वर्हकिः ।
भूषणानाञ्च सर्वेषां कर्त्ता शिल्पवतां वरः ॥
यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह ।
मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायः ॥

अन्यत्र ।
“द्वौ प्रोक्तौ विश्वकर्म्मण्यौ मयस्त्वष्टा च योग-
वित् ।
द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतः-
पती ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदो नामाध्यायः ॥
(चेतनाधातुः । तद्विरुद्धार्थः । “तत्र पूर्वं
चेतनाधातुः सत्त्वकरणौ गुणग्रहणाय प्रवर्तते ।
स हि हेतुः कारणं निमित्तमन्तरं कर्त्ता मन्ता
वेदिता बोद्धा ब्रह्मा धाता ब्रह्मा विश्वकर्म्मा
विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽयथो निबन्धो गुणो ग्रहणं
प्राधान्यमयत्तं जीवो ज्ञः प्रतुल्यसेतनावान् विश्व-
भूतात्मा चेन्निष्ठात्मा चान्तरात्माचेति ॥” इति
चरके शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

विश्वका, स्त्री, गङ्गाचिह्नी । यथा,—
“गङ्गाचिह्नी तु देवद्वी विश्वका जलकुकुटी ॥”
इति हारावली ॥
विश्वकृतु, पुं, (विश्वं करोतीति । क्त + क्तिप् ।)
विश्वकर्म्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २१२ । १३ ।
“त्रिह्र लोकेषु यत्किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम् ।

विश्वम्वा

समानयद्दर्शनीयं तत्तद्वचः विश्वकृत् ॥
 ब्रह्मा । यथा, भागवते । ६ । १४ । ८ ।
 “निवेदितोऽथाङ्गिरसा सोमं निर्भृत्य विश्व-
 कृत् ।
 तारां खभर्त्वे प्रायच्छदन्तर्वत्नीमवेत्यतिः ॥”
 विश्वकृतुः, पुं, (विश्वमेव कृतुर्गन्धः । विश्वव्यापी वा
 कृतुर्गन्धः ।) अनिरुद्धः । इत्यमरः ।
 विश्वकृ, य, सर्वतः । इत्यमरटीका ।
 विश्वकृशेनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 चयोद्गमः । यथा,—
 “मनुभूतेः सुतस्तद्वत् भौतौ नाम भविष्यति ।
 ततस्तु मेरुसावर्ण्यं ब्रह्मसुतमनुभूतः ।
 ऋतुश्च ऋतुधामा च विश्वकृशेनो मनुस्तथा ।
 अतीतानागतान्ते मनवः परिकीर्त्तिताः ॥”
 इति मात्स्ये ६ अध्यायः ॥ * ॥
 विष्णोर्निर्मात्यधारिदेवता । यथा,—
 “निर्मात्यधारो विष्णोस्तु विश्वकृशेनस्तुभुजः ।
 शृङ्गचक्रगदापाणिर्दोर्ध्वस्तुभुजैर्गताधरः ।
 रक्तपिङ्गलवर्णस्तु सितपद्मोपरिस्थितः ।
 प-ढतीयस्वरान्तेन संयुतो विन्दुनेन्दुना ।
 कीर्त्तितस्तस्य मन्त्रोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ।
 विसर्जनं तथा विष्णोर्गैशान्यां परिकल्पयेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
 (कचित् विश्वकृसेन इति पाठोऽपि दृश्यते ॥)
 विश्वकृशेना, स्त्री, प्रियङ्गुवृक्षः । इति केचित् ।
 (केचित् द्वितीयशकारस्थाने सकारं पठन्ति ।
 यथा,—
 “विश्वकृसेना प्रियाकान्ता प्रियङ्गुः फलिनी
 फली ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाङ्गया ।
 गुन्द्रागुन्द्रफला श्यामा विश्वकृसेनाङ्गनाप्रिया ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 विश्वगः, पुं, (विश्वं गच्छतीति । गम + डः ।)
 ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ।
 विश्वगन्धं, स्त्री, (विश्वे सर्वस्थाने गन्धो यस्य ।)
 बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विश्वगन्धः, पुं, (विश्वे सर्वदेहे गन्धो यस्य ।)
 पलाशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विश्वगन्धा, स्त्री, (विश्वेषु समस्तपदार्थेषु मध्ये गन्धा
 गन्धविशिष्टा । क्षितावेव गन्ध इति न्यायादस्या-
 स्तथात्वम् ।) पृथिवी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विश्वगोप्ता, [ऋ] पुं, (विश्वस्य गोप्ता ।) विष्णुः ।
 इन्द्रः । इति केचित् ॥ (विश्वपालके, त्रि । यथा,
 हरिवंशे । २५१ अध्याये ।
 “त्वमेव विश्वगोप्तासि विश्वम्भर पवित्रमसि ॥”
 विश्वगन्धिः, स्त्री, हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विश्वगवायुः, पुं, (विश्वगतो वायुः ।) सर्वतोऽगामि-
 पवनः । अस्य गुणाः ।
 “विश्वगवायुरनायुष्यं प्राणिनां नैकदीयकृत् ।
 सर्वं तुलिङ्गको हन्ता कृत्योन्मातपुरःसरः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥

विश्वच

विश्वच, [च] त्रि, सर्वत्रगामी । विश्वं व्यस्यति
 इत्यर्थे कृष्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 विश्वचक्रः, पुं, (विश्वं सर्वं करोति प्रकाशयतीति ।
 कृ + बाहुलकात् टः द्वितीयाया अलुक् च ।)
 चक्रः । इति केचित् ॥
 विश्वचक्रं, स्त्री, (विश्वतः सर्वत्र चक्रं यस्य ।)
 महादानविशेषः । यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 विश्वचक्रमिति ख्यातं सर्वपातकनाशनम् ॥
 तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रान्तु कारयेत् ।
 श्रेष्ठं पलसहस्रेण तद्वर्हेन तु मध्यमम् ॥
 तस्यार्ह्येन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रसुदाहृतम् ।
 अन्यद्विश्वतुपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत् ॥
 षोडशारं ततश्चक्रं भूमिनेत्येकाहृतम् ।
 नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ॥
 शृङ्गचक्रस्य पार्श्वे तु देवचक्रसमावृतम् ।
 द्वितीयावरणे तद्वत् पूर्वतो जलशायिनम् ॥
 अत्रिर्भृगुर्वशिष्ठश्च ब्रह्मा काश्यप एव च ।
 मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
 रामो रामश्च रामश्च बुधः कल्की च ते दश ॥
 ष्ठीयावरणे गौरी मातृभिर्वहुर्भुयिता ।
 चतुर्थे द्वादशादित्या वेदाश्चत्वार एव च ॥
 पञ्चमे पञ्चभूतानि रुद्राश्चेकादशैव तु ।
 लोकपालाष्टकं षष्ठे दिक्षातज्ज्ञानैव च ॥
 सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि मङ्गलानि च कारयेत् ।
 अन्तरान्तरतो देवान् विन्यसेदष्टमे पुनः ॥
 तुलापुरुषवत् शेषं समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 ऋत्विक्पुण्यसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
 विश्वचक्रं ततः कुर्यात् कृष्णानिजनितीपरि ।
 तथाष्टादश धान्यानि रसाश्च लवणादयः ॥
 पूर्णकुम्भाद्यकषैव वस्त्राणि विविधानि च ।
 मात्स्येषुफलरत्नानि वितानं चापि कल्पयेत् ॥
 ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाभ्यो गृही ।
 होमाधिवासनान्ते तु गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 इमस्तुचारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम् ।
 नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ॥
 परमानन्दरूपि त्वं पाहि नः पापकर्ममातु ।
 तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः ॥
 हृदि तत् त्रिगुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम् ।
 वासुदेवे स्थितश्चक्रं चक्रमध्ये च माधवम् ॥
 अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह ।
 विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम् ।
 आयुधश्चाधिवासश्च भवादुद्धर मामितः ॥
 इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात् विश्वचक्रमममृतम् ।
 विसृज्यः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोके महीयते ॥
 वैकुण्ठलोकमासाद्य चतुर्बाहुः सनातनः ।
 सेव्यतेऽसुरसां सर्वैस्त्रिभुवनैश्च कल्पशतत्रयम् ॥
 प्रणमेद्वाय यः कुर्यात् विश्वचक्रान्दिने दिने ।
 तस्यायुर्वर्द्धते नित्यं लक्ष्मीश्च विपुला भवेत् ॥
 इति सकलजगत्सुराधिवासं
 वितरति यस्तपनीययोऽष्टशरम् ॥

विश्वदे

हरिभवनसुपागतः स सिद्धे-
 चिरमधिगम्य नमस्यते शिरोभिः ॥
 असुदर्शनतां प्रयाति शत्रो-
 र्मदनसुदर्शनताश्च कामिनीनाम् ।
 ससुदर्शनकेशवासुरूपं
 कनकसुदर्शनदानदम्भपापः ॥
 कृतगुरुदुरितारिषोऽष्टशरं
 प्रवितरणप्रवराकृतिं सुरारैः ।
 अभिभवति भवोद्भवानि भित्वा
 भवमभितो भवने भवानि भूयः ॥”
 इति मात्स्ये महादानानुकीर्त्तने विश्वचक्रप्रादा-
 निको नाम २५६ अध्यायः ॥
 विश्वचक्रात्मा, [न्] पुं, (विश्वचक्रं ब्रह्माण्डमेव
 आत्मा स्वरूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,—
 “नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ।
 परमानन्दरूपो त्वं पाहि नः पापकर्ममातु ॥”
 इति मात्स्ये २५६ अध्यायः ॥
 विश्वजित्, पुं, (विश्वं जयतीति । जि + कृष् ।
 तुक् च ।) यज्ञभेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 रघुः । ५ । १ ।
 “तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
 निःश्रेष्ठविश्राणितकोषजातम् ।
 उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी
 कौस्तुभः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥”
 न्यायविशेषः । यथा । यत्तु फलान्मृतेर्नित्यत्व-
 मभिहितं तत् फलान्मृतौ विश्वजिज्ञासायात् स्वर्गः
 कल्पते । इत्यनेन विरुद्धमिति । स च न्यायो
 यथा । विश्वजिता यजेत इत्यादि श्रूयते ।
 इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ वरुणपाशः । इति केचित् ॥
 (अग्निविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२१।१६ ।
 “यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रन्त्य तिष्ठति ।
 तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नामपावकम् ॥”
 दानवविशेषः । यथा, तत्रैव । १२ । २२७।५१ ।
 “विश्वजित् प्रतिरूपश्च वृषान्तो विष्करो
 मधुः ॥”
 इन्द्रायस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३१।५१ ।
 “आसीद्दुष्टप्रयस्यापि विश्वजिज्जनमेजय ॥”
 सत्यजित्तनयः । यथा, तत्रैव । २० । १६ ।
 “सत्यजित्तनयस्तस्य विश्वजित्तस्य चात्मजः ॥”
 विश्वजयिनि, त्रि । यथा, भागवते । ७।४।७ ।
 “सर्वसत्त्वपतीन् जित्वा वशमानौघ विश्वजित् ।
 जह्वार लोकपालानां स्थानानि सह तेजसा ॥”
 विश्वतः, [सु] य, (विश्व + तसिज् ।) सर्वतः ।
 इत्यमरटीका ॥ (यथा, भागवते । १०।३१।३ ।
 “वृषमयात्मजाद्विष्यतो भयात्
 ऋषभ ते वयं रक्षिता सुहुः ॥”
 विश्वदेवः, पुं, (विश्वे दीयतीति । दिव + अच् ।)
 गणदेवताविशेषः । इत्यमरटीका ॥
 “विश्वदेवो क्रतुदक्षो सर्वास्त्रिष्टु विश्वतौ ।
 नित्यं नान्दीमुखश्चाहं वसुसथो च पैतृके ॥
 नवान्नालम्भने देवौ कामकालौ सदैव हि ।
 अपि कन्यागते स्वर्ये आह्वे च ध्वनिरोचकौ ।

विश्वभे

पुनरवासादवाच विश्वदेवौ च पर्वणि ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

(विश्वस्य देवतास्वरूपे, त्रि । यथा, हरिवंशे । १८ । १६ ।

“श्रुतं मे विश्वदेवानां यद्रहस्यं महर्षिणाम् ।

तदिह सर्वदेवानां तत्त्वतस्तत्त्ववादिनाम् ॥”)

विश्वदेवा, स्त्री, इन्द्रगवेषुका । गौरकचाकुलिया

इति भाषा । इति जटाधरः ॥ नागवला ।

अरण्यपुष्पदण्डोत्पलः । इति रत्नमाला ॥

विश्वद्राक्ष, [च] त्रि, सर्वत्रगमनकर्ता । विश्वक्

समन्तात् अच्युत गच्छति विश्वद्राक्ष सर्वतो-

गामी नृहृन्मथ्यः तालयमथोऽपीत्येके । इत्य-

मरभरतौ ॥

विश्वधारिणी, स्त्री, (विश्वं सर्वं धरतीति । धृ +

धारिणिः । डीप् ।) पृथिवी । इति केचित् ॥

विश्वनाथः, पुं, (विश्वस्य नाथः ।) शिवः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वैराग्यशतके । १०१ ।

“न गृहीतं श्रुतिद्वयं

न च न गृहीतं परित्यज्य हृदयम् ।

इच्छामि च घाम परं

गच्छामि तु विश्वनाथपुरीम् ॥”

साहित्यदर्पणप्रणीता पण्डितविशेषः । यथा,

साहित्यदर्पणे ।

“श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसु-

श्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रबन्धम् ।

साहित्यदर्पणमसुं सुधियो विलोक्य

साहित्यतत्त्वमखिलं सुखमेव वित्तम् ॥”

विद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्रः पञ्चाननोपाधिकः

भाषापरिच्छेदसिद्धान्तमुक्तावलीप्रणीतापरपण्डि-

तविशेषः ॥

विश्वपणी, स्त्री, भूम्यामलकी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

विश्वपाः, पुं, (विश्वं पातीति । पा + विश् ।)

विश्वपालनकर्ता । स तु परमेश्वरः । इति

सुगन्धोद्ययाकरणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । २५१

अध्याये ।

“विश्वस्य पते हृतायसि अनन्तकर्मन् द्वय-

वंशप्राग्वंश विश्वपास्त्वम् ॥”)

विश्वधा, [नृ] पुं, (विश्वं धातीति । धा + भक्षणे

+ “नृञ्छन्पुनर्नृञ्छिति ।” जणा० १ ।

१५८ । इति कनिनृप्रत्ययेन साधुः ।) अग्निः ।

चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ देवः । विश्वकर्मा ।

इति संचिप्रसारोणादिटुप्तिः ॥ सूर्यः । इति

शब्दरत्नावली ॥

विश्वबोधः, पुं, (विश्वस्य बोधो यस्य ।) बुद्धः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विश्वभूः, पुं, बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

विश्वभेषजं, स्त्री, (विश्वेषां भेषजम् ।) शुष्की ।

इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।

“विश्वभेषजम्बुकाचिचकैर्हज्जमावितैः ॥”

तथास्य गुणाः ।

“सर्वहं दीपनं वृष्यसुष्यं वातकफापहम् ।

विश्ववे

विपाके मधुरं हृदं रोचनं विश्वभेषजम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥

विश्वभोजाः, [सु] पुं, सर्वभुक् । विश्वशब्दपूर्वक-

सृजधातोः औष्ठादिकाविप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

(विश्वरक्षके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४१ । ४ ।

“पूषाभागः प्रभृषे विश्वभोजाः ॥”

“विश्वभोजा विश्वरक्षकाः ।” इति तद्भाष्ये

सायणः ॥)

विश्वमदा, स्त्री, अग्निजिह्वा । यथा,—

“काली कराली च मनोजवा च

सुलोहिता चैव च घूमवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वमदाश्चिसोऽमेः

समेव जिह्वाः कथिता सुनीजैः ॥”

इति शब्दमाला ॥

विश्वम्भरः, पुं, (विश्वं विभर्तीति । भृ + “संज्ञायां

भृहृवृणीति ।” ३ । २ । ४६ । इति खच् । “अर-

द्विषदिति ।” ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) विष्णुः ।

(यथाह कश्चित् ।

“विश्वम्भर ! भरास्माकं विश्वस्माद्वा वहिःकुरु ।

अथ पक्षद्वयाभावे त्यज विश्वम्भरत्वकम् ॥”)

इन्द्रः । इति मेदिनी । रे, २६५ ॥

विश्वम्भरा, स्त्री, (विश्वं विभर्तीति । भृ + खच् ।

सुम् । टाप् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ अस्या

युत्पत्तिर्यथा,—

“विश्वम्भरा तद्गङ्गाचानन्मानन्तरूपतः ।

पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्भूततत्त्वान्माहासुने ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ॥

(यथा, उत्तरचरिते । १ अङ्के ।

“विश्वम्भरा भगवती भवतीममृत

राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ॥”)

विश्वयुः, पुं, वायुः । इति केचित् ॥

विश्वरूपः, पुं, (विश्वमेव रूपं यस्य ।) विष्णुः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः । यथा, महा-

भारते । ७ । २०० । १२४ ।

“विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन् विश्वरूपस्ततः

स्ततः ॥”

त्वष्टृपुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२२ ।

“त्वष्टुष्ठाप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महा-

यशः ॥”

सर्वरूपे, त्रि । यथा, भागवते । ६ । ४ । २८ ।

“स सर्वानाना स च विश्वरूपः

प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ॥”)

विश्वरूपकं, स्त्री, कृष्णागुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विश्वरेताः, [सु] पुं, (विश्वे रेतः शक्तिर्यस्य ।)

ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥

विश्वरोचनः, पुं, (विश्वान् रोचयतीति । रुच् +

ल्युः ।) नाडीचक्षाकः । यथा,—

“केचुकं मेचुली पेचुर्नाडीचो विश्वरोचनः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विश्ववेदाः, [सु] त्रि, सर्वज्ञः । विश्वं वेत्ति

इत्यर्थे विश्वशब्दपूर्वविदधातोर्मुप्रत्ययेन निष्पन्न

मिदम् । यथा,—

विश्वाची

“खस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः

खस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

खस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः

खस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ॥”

इति यजुर्वेदिसंहितावाचनमन्त्रः ॥

(यथाच भागवते । ८ । ३ । २६ ।

“सोऽहं विश्वदत्तं विश्वमविश्वं विश्ववेदसम् ।

विश्वात्मानमनं ब्रह्म प्रणतोऽस्मि परं पदम् ॥”)

विश्वसहा, स्त्री, अग्निजिह्वाविशेषः । यथा,—

“हेतिः शिखा च सप्तामेर्जिह्वास्ता एव

कीर्तिताः ।

काली कराली सुहिता घूमवर्णा मनोजवा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वसहा संज्ञास्तावासुदाहृताः ॥”

इति जटाधरः ॥

विश्वसारं, स्त्री, (विश्वेषां सारम् ।) तन्त्रविशेषः ।

इति प्रचिद्धम् ॥

विश्वसारकं, स्त्री, (विश्वसार + संज्ञायां कन् ।)

विदरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पणिमनसा ।

इति भाषा ॥

विश्वसितः, त्रि, (वि + श्वस + क्तः ।) विश्वस्तः ।

इति सुगन्धोद्ययाकरणम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । १३१ ।

“न केवलं प्राणिवधो वधो मम

त्वदीयणाद्विश्वसितान्तरात्मनः ॥”)

विश्वदृक्, [ज्] पुं, (विश्वं दृजतीति । दृज् +

क्तिप् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ॥ (विश्वदृष्टिः, त्रि ।

यथा, रघुः । १० । १६ ।

“नमो विश्वदृजे पूर्वं विश्वं तदनु विभते ।

अथ विश्वस्य संहर्त्ते तुभ्यं चेधा स्थितात्मने ॥”)

विश्वस्तः, त्रि, (वि + श्वस + क्तः ।) जातविश्वासः ।

इति मेदिनी । ते, १५५ ॥ यथा,—

“न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयसुत्पन्नं मृतादपि निजन्तति ॥”

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

विश्वस्ता, स्त्री, विधवा । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-

दर्पणे । १० परिच्छेदे ।

“स्तनयुगसुक्ताभरणाः

कण्ठककलिताङ्गयद्यो देव ।

त्वयि कुपितेऽपि विश्वस्ताः

प्रागेव रिपुस्त्रियो जाताः ॥”)

विश्वस्था, स्त्री, (विश्वतः सर्वतः तिष्ठतीति ।

विश्व + स्था + क्तः ।) श्रुतावरी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

विश्वा, स्त्री, (विश्वा + कन् । स्त्रियां टाप् ।) अति-

विधा । इत्यमरः ॥ श्रुतावरी । इति राज

निर्घण्टः ॥ पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(दक्षकन्याविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।

६५ । १२ ।

“क्रोधा प्राधा च विश्वा च वनिता कपिला-

सुनिः ॥”)

विश्वाची, स्त्री, अम्भरोविशेषः । यथा,—

“उज्जशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी ह्यजमुधा ।

विश्वाची च वृताची च पञ्चसूडा तिलोत्तमा ॥

विश्वामि

भारुमव्यवला वच्चा दादशाधरसः शुभाः ॥”
इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(बाहुरोगविशेषः । तल्लक्षणदिकं यथा,—
“अथ विश्वाचीलक्षणमाह ।
‘तलं प्रत्यक्षुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाहोः कर्मचयकरी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥”
कण्डरा महास्त्रायुः तलं हस्तस्योपरिभागः ।
तलप्रब्धोऽत्र उपरिवाचकः यथा भूमितल-
मिति । तेनायमर्थः । बाहुपृष्ठतः बाहोः पृष्ठं
बाहुपृष्ठमारभ्य तलं प्रतिहस्ततलं यावत्तली-
कृत्य कण्डरास्ताः सन्दूष्य बाहोः प्रसारणा-
कुक्षनादिकर्मचयकरा भवति सा इह वात-
याधियु विश्वाचीलुच्यते बाहोरिति द्वित्वं
सम्भवपरम् । एकस्मिन्नपि बाहौ विश्वाची
भवति ॥” इति भावप्रकाशः ॥)

विश्वात्मा, [न] पुं, (विश्वमेव आत्मा यस्य विश्वस्य
आत्मा इति वा ।) विष्णुः । यथा,—
“जन्म कर्म च विश्वात्मज्ञस्याकर्तुरात्मनः ।
तिर्यङ्मनुषिषु यादः सु तदत्यन्तविद्वन्मनम् ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे = अध्यायः ॥
(महादेवः । यथा, कुमारः । ६ । १ ।
“अथ विश्वात्मने गौरौ सन्दिदेश मिथः सखीम् ।
दाता मे भूयतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥”)
विश्वाध्यायाः [स] पुं, देवता । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

विश्वामित्रः, पुं, (विश्वमेव मित्रमस्य । “मित्ते
चर्षी” ६ । ३ । १३० । इति विश्वस्य दीर्घः ।)
ब्रह्मर्षिविशेषः । तत्पर्यायः । गाधिजः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रिशङ्कुयाजी ३ गाधेयः ॥
कौशिकः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ गाधिभूः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“कृतदारं सुतं श्रुत्वा द्रष्टुं पुत्रं स्वकं भृगुः ।
अथाजगाम मतिमान् क्षुषां दृष्ट्वा ननन्द च ॥
हस्यती तं समासीनं भृगुं देवगणाञ्चितम् ।
पूजयित्वा समासीनं तस्यतुस्तौ कृताञ्जली ॥
ततो भृगुः क्षुषां स्त्रीयां सुप्रीत इदमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व दास्यामि वाञ्छितं वरवर्णिनि ।
अदेयं दुष्करं वापि यत्र ते वर्तते स्पृहा ॥
ततः सत्यवतीं पुत्रं तपस्यास्त्रायपारगम् ।
मातुश्च वीरमतुजं पुत्रं वरमयाचत ॥
स चैवमस्त्वित्युक्तेव भूत्वा ध्यानपरस्तदा ।
विश्वमावर्त्तय मनसा यत्नात् त्रासं ससर्ज सः ॥
तस्य विश्वासवातात्तु निःसृतं वै चरुद्वयम् ।
तस्यै तत् द्वितयं दत्त्वा भृगुस्तामिदमब्रवीत् ॥
चरुद्वयं गृह्णाण त्वं क्षुषे सत्यवति स्वयम् ।
स्नात्वा ऋतौ ऋतौ माता तदा त्वत् करिष्यथः ।
आलिङ्गाश्वत्यष्टं ते माता पुंसवनाय वै ।
चरुमारक्तकं चेमं सा भोजयति सुतस्ततः ॥
स्वक्षौद्रस्वरवृत्तान्तु समालिङ्गा सितं चरुम् ।
ओक्ष्यस्तेन पुत्रस्ते भविष्यति सनातनः ॥
एवमुक्त्वा भृगुर्यातो यथेच्छं सापि संसुदम् ।
अवाप मात्रा संहिता भर्जा पित्रा च भाविनी ॥

विश्वाम

अथ ज्ञानदिनेऽश्वत्थमालिङ्गात्तकं चरुम् ।
अद्यात् सत्यवती तस्या माता फल्गुं सितं
चरुम् ॥
परिवर्त्तन्तु तं ध्यात्वा दिव्यधानो भृगुर्मानिः ।
अथागत्य क्षुषां तान् वचनश्चेदमब्रवीत् ॥
विपर्ययस्त्वया भद्रे वृत्तालिङ्गनकर्मणि ।
तथा चरुप्राशने च तत्रेदन्ते भविष्यति ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियाचारस्तव पुत्रो भविष्यति ।
क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्ते भविता सुतः ॥
इत्युक्त्वा भृगुणा साध्वी तदा सत्यवती भृगुम् ।
पुनः प्रसादयामास पौत्रो मेऽस्त्विति तादृशः ।
एवमस्त्विति प्रोक्त्वा स तत्रैवान्तर्दधे भृगुः ॥
अथ काले सुतं दीप्तं यमदमिष्य गाधिजा ।
सुषुप्ते जननी तस्या विश्वामित्रं तपोनिधिम् ॥
यमदमिस्ततो वेदान् चतुरः प्राप माचिरम् ।
प्रादुरासद्गुरुर्वेदः स्वयं तस्मिन् महात्मनि ॥
विश्वामित्रोऽपि सकलान् वेदानपि तथाचिरात् ।
धनुर्वेदं तथा कृतं विप्रश्चाभूत्तपोधनः ॥
जान्त्वत्मानस्तेजसी यमदमिर्माहातपाः ।
वेदेस्तपोभिः स सुनीनयक्रामश्च सृज्यवत् ॥”
इति कालिकापुराणे ८४ अध्यायः ॥
(आयुर्वेदपारदर्शीं सुश्रुतोऽस्य पुत्रः । यथा,—
“अथ ज्ञानदृष्टा विश्वामित्रप्रभृतयोऽविदन् ।
अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशिराजोऽयमुच्यते ॥
विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतसुक्तवान् ।
वत्स ! वारानसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवत्सभाम् ॥
तत्र नात्रा दिवोदासः काशिराजोऽस्ति
बाहुजः ।
स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदावरः ॥
आयुर्वेदं ततोऽधीत्य लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्वप्राणिदयातीर्थसुपकारो महामखः ॥
पितृव्यचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकां गतः ।
तेन सहैव समध्येषु मुनिस्त्रुश्रुतं ययौ ॥”
इति भावप्रकारशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“विश्वामित्रसुतः श्रीमान् सुश्रुतः परिपृच्छति ॥”
इत्युत्तरतन्त्रे षट्पञ्चितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
विश्वस्मिन्नास्ति मित्रं यस्मात् । परममित्रम् । यथा,
“जनकेनाभिरामाय ददौ राज्यमकण्टकम् ।
मिश्वामित्रं पुरस्कृत्य वनवासं ततो ययौ ॥”
इत्युक्तः ।)

विश्वामित्रप्रियः, पुं, (विश्वामित्रस्य प्रियः ।) नारि-
केलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कार्तिकः ।
यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ८ ।
“विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥”)
विश्वाराट्, [ज] पुं, विश्वेषु राजते यः । विश्वेषां
राट् राजा इति वा । इति सुश्रुतबोध्याकर-
णम् ॥ (“विश्वस्य वसुराटोः” ६ । ३ । १२८ ।
इति दीर्घः ॥)
विश्वामित्रः, पुं, (विश्वं वसु यस्य । “विश्वस्य वसु-
राटोः” ६ । ३ । १२८ । इति पूर्वपदान्तस्य
दीर्घः ।) गन्धर्वभेदः । इति मेदिनी ॥ यथा,—
“अभ्राजोऽह्नाविश्वामित्रौ सूर्यवर्चास्तथा क्षुधुः ।

विश्वेशः

हस्तः सुहस्तः खाश्वेव सूर्येणांश्च महामनाः ।
विश्वामित्रः कृष्णानुश्च गन्धर्वैकादशो गणः ॥”
इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ । ६२ । ४५ ।
“विश्वामित्रर्विश्वकर्त्तृर्विश्वेशो
विश्वकसेनो विश्वकर्मा वशी च ॥” ॥
वत्सरविशेषः । यथा, दृष्टव्यं संहितायाम् । ८ । ४१ ।
“क्रोधी तृतीयः परतः क्रमेण
विश्वामित्रश्चेति पराभवश्च ॥”
तत्फलं यथा, चिन्तामणिधृतवचनम् ।
“सर्वत्र जायते ज्ञेयं सर्वप्रस्थमहार्घता ।
विश्वामित्रो वरारोहे कार्पासस्य महार्घता ॥”)
निशि स्त्री । इति मेदिनी ॥

विश्वासः, पुं, (वि + श्वस + णच् ।) प्रत्ययः । तत्-
पर्यायः । विश्वम्भः २ । इत्यमरः ॥ आश्वसः ३
आश्वमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
“लोभप्रमादविश्वासेः पुरुषो नश्यति त्रिभिः ।
तस्मात्लोभो न कर्मयः प्रमादो न न विश्वसेत् ॥
सा श्रीर्या न मदं कुर्यात् स सुखी तृणायोज-
न्निः ।
तस्मिन् यस्य विश्वासः पुरुषः ॥ जितेन्द्रियः ॥”
इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥
“यस्य यावांश्च विश्वासस्तस्य सिद्धिश्च तावती ।
एतावानिति त्रयस्य प्रभावः परिमीयते ॥”
इति तत्रैव २३४ अध्यायः ॥
“न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाङ्गयसुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति ॥”
इति च गारुडे ११४ अध्यायः ॥ * ॥
“नखिनाश्च नदीनाश्च शृङ्गिणां शृङ्गपाणिनाम् ।
विश्वासो नैव कर्मयः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥
न विश्वसेदविश्वस्तं मित्रं चापि ॥ विश्वसेत् ।
कदाचित् कुपितं मित्रं गुप्तदोषं प्रकाशयेत् ॥”
इति चाणक्यम् ॥

विश्वासघातकः, त्रि, विश्वासं हन्ति यः । (विश्वास
+ हन् + णच् ।) विश्वम्भनाशकः । यथा,—
“न भाराः पर्वता भारा न भाराः सप्त
सागराः ।
निन्दका हि महाभारा भारा विश्वास-
घातकाः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥

विश्वेदेवाः, पुं, अग्निः । आह देवः । इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥
“ऋतुर्देवो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा अग्निः ।
रोचकश्चाद्रवाश्चैव तथा चाग्ने पुरुरवाः ।
विश्वेदेवा भवन्त्येते दृष्ट सर्वत्र पूजिताः ॥”
इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
अन्यदिश्वशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
विश्वेशः, पुं, (विश्वस्य ईशः ।) शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (विष्णुः । यथा, भागवते । १ ।
८ । ११ ।
“अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्वकर्त्तृ स्वकेषु मे ।
क्षेत्रपाशमिमं किञ्चिद् दृष्ट्वा पाशेषु दृष्टिगु ॥”)

विषः

विश्वेश्वरः, पुं, (विश्वस्य ईश्वरः ।) काशीस्थ-
महादेवः । यथा,—

“सर्वतीर्थेषु सखी ॥ सर्वयात्री यथात् स च ।
मणिप्रणयान् यः स्नातो यो विश्वं शं निरेक्षत ॥
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ।
इष्टो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातया मणिकर्णिका ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

(यथाच तन्ने ।

“सुखेन वाद्यं सलिलेन पाद्यं

मूर्तिर्देवा विश्वदेवेन पूजा ।

फलं पुनस्तस्य भवेदनन्तं

निःस्वस्य विश्वेश्वर एव देवः ॥”)

विश्वीषधं, स्त्री, (विश्ववामौषधम् ।) शुष्की । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विष, इर लि अ औ इ यात्रौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-उभ०-आत्म०-इत्येके-सक०-
अनिट् ।) इर, अविषत् अविचत् । लि अ,
वेवेष्टि वेवेष्टे । औ, वेष्टा । इ, वेष्टे । उभय-
पदीत्यर्थः । अण्वलवत् कर्त्तरि आत्मने पदार्थो
उकारः । इति दुर्गादासः ॥

विष, उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् । क्रावेट् ।) उ, वैषित्वा
विष्टा । इति दुर्गादासः ॥

विष, ग औ विप्रयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-पर०-अक०-अनिट् ।) ग, विष्णाति
ज्ञानी पुत्रादिभ्यो विष्णुः स्यात् इत्यर्थः । औ,
अविचत् । दन्त्यान्तोऽयमिति । विष्णुशुभ्रत्तौ
सुभ्रूतिः । इति दुर्गादासः ॥

विषं, स्त्री, (विष सेचने + कः ।) जलम् । इत्य-
मरः । पञ्चकेश्वरम् । इति तट्टीकायां सुकटः ॥
बोलम् । वत्सनाभः । सामान्यविषम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विषः, पुं, स्त्री, (विष + कः ।) विषम् । तत्पर्यायः ।
क्षुडः २ गरलम् ३ । इत्यमरः ॥ आह्वयम् ४
अन्धतम् ५ गरदम् ६ कालकूटम् ७ कलाकूलम्
= हारिद्रम् ८ रक्तशङ्खिकम् ९ नीलम् ११
गरम् १२ घोरम् १३ हलाहलम् १४ हला-
हलम् १५ शङ्खी १६ भूगरम् १७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ जाङ्गलम् १८ तीक्ष्णम् १९ रसः २०
रसायनम् २१ गरः २२ । इति जटाधरः ॥
अङ्गुलम् २३ जाङ्गुलम् २४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ काकोलः २५ वत्सनाभः २६ प्रदीपनः
२७ शौल्लिकेयः २८ ब्रह्मपुत्रः २९ । इति
रत्नमाला ॥ तद्भेदा यथा,—

“पुंसि स्त्रीषु ॥ काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौल्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥

हारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ॥”

इति पातालवर्गी अमरः ॥ * ॥

अपि च ।

“विषः क्षुडो रसस्तीक्ष्णं गरलोऽथ हला-

हलः ।

वत्सनाभः कालकूटो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥

विषः

सौराष्ट्रिकः शौल्लिकेयः काकोलो हारदोऽपि
च ।

अहिच्छन्तो मेघशङ्खकुलवालुकानन्दनाः ॥

कैराटको हेमवतो मर्कटः करवीरकः ।

सर्वपो मूलको गौराष्ट्रकः सक्तुककर्दमौ ॥

अङ्गोलसारः कालिङ्गः शङ्खिको मधुसिक्थकः ।

इन्द्रो लाङ्गलिको विस्मलङ्गपिङ्गलगौत्तमाः ।

सुस्तको दालवक्षेति स्थावरा विषजातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

अथ विषस्य नामलक्षणगुणाः ।

“विषं तु गरलं क्षुडं क्षत्तं क्षेदानुदाहरेत् ।

वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः ॥

सौराष्ट्रिकः शङ्खकश्च कालकूटस्तथैव च ।

हलाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव ॥”

तत्र वत्सनाभस्य स्वरूपनिरूपणम् ।

“सिन्धुवारसङ्कपचो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा ।

यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः ॥”

अथ हारिद्रस्य स्वरूपम् ।

“हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः ॥”

अथ सक्तुकस्य स्वरूपम् ।

“यद्ययस्यः सक्तुकेनैव पूर्णमध्यः स सक्तुकः ॥”

अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम् ।

“प्रदीपनोऽहिनी यः स्याद्दीप्तिमान् दहनप्रभः ।

महादाहकरः पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः ॥”

अथ सौराष्ट्रिकस्य स्वरूपम् ।

“सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक
उच्यते ॥”

अथ शङ्खकस्य स्वरूपम् ।

“यस्मिन् गोशङ्खके वङ्गे दुग्धं भवति लोहितम् ।

स शङ्खक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः ॥”

अथ कालकूटस्य स्वरूपम् ।

“देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः ।

देवस्य अधिराजातमरुरन्ध्रसन्निभः ॥

निर्यासः कालकूटोऽस्य सुनिभिः परिकीर्तितः ।

सोऽहिच्छन्ने शङ्खवेरे कोकणे मलये भवेत् ॥”

अथ हलाहलस्य स्वरूपम् ।

“गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा ।

तेजसा यस्य दहन्ते समीपस्था इमादयः ॥

असौ हलाहलो ज्ञेयः किष्किन्वायां हिमा-

लये ।

दक्षिणाञ्चितटे देशे कोकणेऽपि च जायते ॥”

अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम् ।

“वर्णतः कपिलो यः स्यात् तथा भवति साधकः ।

ब्रह्मपुत्रः विज्ञेयो जायते मलयाचले ॥

ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभः ।

वैश्यः पीतोऽसितः शूद्रो विष उक्तस्तुर्विधः ॥

रसायने विषं विषं क्षत्रियं देहपुष्टये ।

वैश्यं क्षत्रियविनाशाय शूद्रं दध्यादधाय हि ॥”

अथ विषस्य गुणाः ।

“विषं प्राणहरं प्रोक्तं यवायि च विकासि च ।

आभेयं वातकफहृद्योगवाहिमदावहम् ॥”

अवायि सकलकायगुणस्यापनपूर्वकपाकागमन-

विषः

शीलम् । विकासि ओजःशोषणपूर्वकं सन्नि-
वन्धप्रथिलीकरणशीलम् । आभेयं अधिका-

भांशम् । योगवाहि संसर्गगुणवाहकम् ।

“मदावहं तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम् ।

तदेव युक्तियुक्तं प्राणदायि रसायनम् ॥

योगवाहि परं वातश्लेष्मजित् सन्निपातहृत् ।

योगवाहि त्रिदोषघ्नं हृंहणं वीर्यवर्धनम् ॥

ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते सुहृन्ना विशोधनात् ।

तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

अथोपविषाणां निरूपणम् ।

“अर्कचौरं सुह्रीचौरं तथैव कलिहारिका ।

करवीरोऽथ धुस्तूरः पञ्च उपविषाः स्मृताः ॥”

उपविषा गौणविषाः । एषां गुणास्तत्र तत्र

द्रव्याः । अपि च ।

“अर्कचौरं सुह्रीचौरं लाङ्गली करवीरकः ।

गुञ्जाहिफेनो धुस्तूरः सप्तोपविषजातयः ॥”

एतेषां शोधनं चिन्त्यम् । गुणास्तत्र द्रव्याः ॥

अथ विषाणां शोधनविधिः ।

“गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुद्धयति ।

रक्तसर्पपतेलात्तं तथा धार्यश्च वाससि ॥

येगुणा गरले प्रोक्तास्ते सुहृन्ना विशोधनात् ॥

तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डः ॥

अथ विषाधिकारः । तत्र विषस्य द्वैविध्य-

माह ।

“स्थावरं जङ्गमश्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।

दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥”

स्थावरविषस्य दशाश्रयानाह ।

“मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् चौरं सारमेव च ।

निर्यासो घातवस्कन्दः स्थावरस्याश्रया दश ॥”

तद्वयथा । मूलविषं करवीरादि १ । पत्रविषं

विषपत्रिकादि २ । फलविषं कर्कोटकादि ३ ।

पुष्पविषं वेत्तादि ४ । त्वक्सारनिर्यासविषाणि

करम्भादीनि ५ । ६ । ७ । चौरविषं सुहृदादि

८ । घातुविषं हरितालादि ९ । कन्दविषं वत्स-

नाभसक्तुकादि १० ॥ * ॥ जङ्गमविषस्य षोड-

शाश्रयानाह ।

“दृष्टिनिश्वासदंष्ट्राश्च नखमूत्रमलानि च ।

शुक्रं लाला मुखं स्पर्शः संदंशश्चावमर्दितम् ।

गुदास्थिपित्तशूक्रानि दश षट् जङ्गमाश्रयाः ॥”

तद्वयथा । दृष्टिनिश्वासविषा द्रव्याः सर्पाः १ । २ ।

दंष्ट्राविषाः भौमाः सर्पाः ३ । दंष्ट्रानखविषा

यात्रादयः ४ । मूत्रपुरीषविषा गृहगोधिकर-

दयः ५ । ६ । शुक्रविषा मूत्रिकादयः ७ । लालाविषा

उच्छिष्टादयः ८ । लालास्पर्शमूत्रपुरीषाघातव-

शुक्रमुखसंदंशदंष्ट्राश्चार्वावमर्दितगुदपुरीषविषा-

श्चित्रशीर्षादयः ९ । १० । ११ । १२ । १३ । अस्थिविषाः

पादयः १४ । पित्तविषा नकुलमत्स्यादयः १५ ।

शूक्रविषा भमरादयः १६ ॥ * ॥ स्थावरविषाणां

सामान्यानां कार्याण्यथाह ।

“स्थावरस्य चौरं दृष्ट्वा दन्तद्वयः शल्यम् ॥

किञ्चिद्दूरं चिन्त्वा सन्ध्यां च कुरुते विषम् ॥”

विषः

आश्रयभेदेन विप्रियानां विषाणां कार्या-
गयाह । तत्र मूलविषस्य कार्यमाह ।
“उद्वेष्टनं मूलविषमोहः प्रलपनं भवेत् ॥”
पत्रविषस्य कार्यमाह ।
“जृम्भणं वेपनं श्वाचो नृणां पत्रविषभवेत् ॥”
फलविषस्य कार्यमाह ।
“शुष्कशोथः फलविषेदाहो द्वेषश्च भोजने ॥”
पुष्पविषस्य कार्यमाह ।
“भवेत् पुष्पविषेष्टद्विराभानं मूर्च्छनं तथा ॥”
त्वक्सारनिर्यासविषाणां कार्यागयाह ।
“त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।
आस्यदौगन्धपातुश्चिरोरुक्कफसंश्रवाः ॥”
चौरविषकार्यमाह ।
“केनागमः चौरविषैर्विषमोहो गुरुजिह्वता ॥”
धातुविषकार्यमाह ।
“हृत्पीडनं धातुविषैर्हृत् दाहश्च तालुनि ।
प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् ॥
एतानि मूलादीनि विषाणि नव कालघातीनि
कालान्तरे मारकाणि ॥ * ॥ कन्दविषस्य
कार्यमाह ।
“कन्दजान्मुशवीर्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश ।
सर्वाण्येतानि कुशलेज्ज्यानि दशभिर्गुणैः ॥
स्थावरं जङ्गमश्चापि कृचिमश्चापि यद्विषम् ।
सद्यो निहन्ति तत् सर्वं गुणैश्चेद्दशभिर्युतम् ॥”
तान् दशगुणानाह ।
“रुच्यसुखां तथा तीक्ष्णं कृच्छ्रमाशु यवायि च ।
विकाशि विप्रदं चैव लघ्वपाकि च ते दश ॥”
तेर्गुणैर्विषस्य कार्यमाह ।
“तदौघात् कोपयेद्वायुमौघात् पित्तं सप्रो-
णितम् ।
तेज्जगन्मतिं मोहयति मग्नेवन्तांश्चिन्ति हि ॥
शरीरावयवान् सौक्ष्मात् पविशेद्विकरोति च ।
आशुत्वादाशु तद्वन्ति यवायात् प्रकृतिं हरिन् ॥
विकाशित्वात् चपयति दोषान् धातून् मला-
न्यपि ।
अतिरिच्यत वैशदादुष्चिकित्स्यश्च लाघवात् ।
दुर्जरं चाविपाकित्वात्तस्मात् क्लेशयते चिरम् ॥”
विषलिपप्रश्नश्चतस्रश्च लक्षणमाह ।
“सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत्
सवेदकं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् ।
लघ्वीभूतं क्लिप्तमत्यर्थपूति-
क्षतान् मांसं श्रीयते यस्य चापि ॥
लघ्वातापौ दाहमूर्च्छं च यस्य
दिग्धाविडं तं मनुष्यं यवस्थेत् ।
लिङ्गाव्येताम्येव कुर्यादमित्रै-
र्देतः श्वेदो वा ब्रणे यस्य चापि ॥”
पच्यते चाप्यभीक्ष्णं पुनः पुनः पाकमेति । तामो
बहिस्तमता । दाहोऽभ्यन्तरे । कुर्यादित्यत्र
क्षतं कर्तुं पदं बोद्धव्यम् । प्रायेण राजादीना-
मन्नादौ प्रचवो विषं ददति ॥ * ॥ तेषां ज्ञानार्थं
लक्षणमाह ।
“इज्जितज्ञो मनुष्याणां त्राक्चेष्टासुखवैकतैः ।

विषः

जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥
न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेत च ।
अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥
अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्वीं विलिखेत् प्रहसेदपि ।
वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चैकैकमौक्षते ॥
विवर्णवक्रो ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिन्नति च ।
आलमेत सकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान् ॥
निर्ययासुरपहारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ।
वर्तते विपरीतश्च विषदाता विचेतनः ॥”
इज्जितमभिप्रायसूचक आकारः । सुखवैकतिं
सुखवैवर्ण्यादिः । एभिर्लिङ्गैः वक्ष्यमाणैः । न
ददात्युत्तरं पृष्टः स्वीयासत्कर्मजनितयामो-
हात् । संकीर्णं अस्फुटम् । भयजवायुजनित-
पञ्चयथापनोदायाङ्गुलीः स्फोटयेत् । प्रहसेत्
अहेतावपि । ध्यामः दग्धसमानवर्णः । आल-
मेत सृष्टेत् । विपरीतं यथा स्यादेवं वर्तते ॥
जङ्गमविषाणां सामान्यानां कार्यमाह ।
“निद्रातन्त्राक्रमं दाहं सम्पाकं लोमहर्षणम् ।
श्रीयश्चैवातिसारश्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥”
जङ्गमेषु तीक्ष्णतरत्वेन सर्पानाह ।
“वातपित्तकफात्मानो भोगिमखलिराजिजाः ।
यथाक्रमं समाख्याता इज्जन्तरा इन्द्ररूपिणः ॥”
भोगिनः फणिनः । ते च विप्रतिः ।
“मखलेर्विविधैश्चित्राः पृथगो मन्दगामिनः ।
षट् ते मखलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कसमा विषैः ॥
स्निग्धा विविधवर्णाभित्तिगुणैश्च राजिभिः ।
विचित्रा इव ये भान्ति राजिजास्ते हि तेऽपि
षट् ॥”
एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः । इज्जन्तरा
हे अन्तरे भेदो येषां ते इज्जन्तराः । यथा
भोगिनो मखलिभ्यां जाताः इत्यादि ॥ * ॥
भोगिप्रभृतिक्लृप्तदंष्ट्रलक्षणभेदमाह ।
“दंष्ट्रो भोगिमतः कृष्णः सत्त्ववातविकारयुत् ।
पीतो मखलिनः शोथोऽदुः पित्तविकारवान् ॥
राजिलोच्यो भवेद्दंष्ट्रः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः ।
प्राक्षुः स्निग्धोऽतिसान्द्राश्च सत्त्वैश्चेष्टविकार-
वान् ॥”
देशविशेषे कालविशेषे च दृष्टव्यासाध्यत्वमाह ।
“अत्यथ्यदेवायतनज्ञान-
वल्लीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।
यान्ये सपित्रेऽपरिवर्जनीया
ऋक्षे नरा मर्मेसु ये च दृष्टाः ॥”
यान्ये भरणान् । पित्रे मघायाम् ।
“दाव्हीकराणां विषमाशु हन्ति
सर्वाणि चोष्णं द्विगुणैर्भवन्ति ॥”
उष्णं उष्णसंयोगे । दाव्हीकरलक्षणमाह ।
“रथाङ्गलाङ्गलश्चस्त्रिकाङ्गुष्ठाधारिणः ।
ज्ञेया दाव्हीकराः सर्पाः फणिनः श्रीघ्र-
गामिनः ॥”
अपरेषु येषु विषमाशु मारकं भवति तानाह ।
“अजीर्णपित्तातपपीडितेषु
बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु ।

विषः

क्षीणे क्षते मेहिनि कुष्ठजुष्टे
रुद्धे बले गर्भवतीषु चापि ॥
प्रसूयते यस्य न रक्तमस्ति
राज्यो जताभिश्च न संभवन्ति
श्रीताभिरङ्गिश्च न रोमहर्षा
विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥
जिह्वं सुखं यस्य च केशश्रतो
नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः ।
कृष्णश्च रक्तः श्वयुश्च दंष्ट्रो
हन्तोः स्थिरत्वश्च स वर्जनीयः ॥”
केशश्रतः आकण्ठ्यात् । नासावसादः नासाया
नतत्वम् । कण्ठभङ्गः ग्रीवाधारणाशक्तिः । हन्तोः
स्थिरत्वं हनुह्वयस्तम् ॥ * ॥ अपरश्च ।
“वर्तित्वेनी यस्य निरति वक्रा-
वृत्तं सवेदूर्ध्वमधश्च यस्य ।
दंष्ट्रानिपातांश्चतुरश्च पश्येद्-
यस्यापि वेदैः परिवर्जनीयः ॥”
वर्तित्वः रधिरस्यम् । रक्तं सवेदूर्ध्वमधश्च यस्य
यस्य च नासासुखलिङ्गगुदादिभ्यो रक्तं सवेत् ।
“उन्नतमत्यर्थमुपहतं वा
क्षीनस्वरं बाष्पयवा विवर्णम् ।
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनश्च
जह्यान्नरं तस्य न कर्म कुर्यात् ॥”
अत्यर्थमुपहतं वा ज्वरातिसारादिभिरतिप्रवे-
नोपहतम् । क्षीनस्वरं वक्तुमक्षमम् । विवर्णं
कृष्णवर्णम् । सारिष्टं नासाभङ्गादिद्युक्तम् ।
अवेगिनं वेगो विषवेगः लहरि इति लोके
तद्रहितम् । * ॥ स्थावरं जङ्गमं विषमेव
जीर्णत्वादिभिः कारणैर्दूषीविषसंज्ञां लभते ।
तदाह ।
“जीर्णं विषघ्नौषधिदूषितं वा
दावाग्निवातातपप्रोषितं वा ।
स्वभावतो वा गुणविप्रक्षीनं
विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥”
जीर्णं अतिपुराणम् । विषघ्नौषधिदूषितं विषघ्ना-
मिरोषधीभिर्वीर्यहीनोक्तम् । स्वभावतो वा
गुणविप्रक्षीनं स्वभावादेव दृष्टानां गुणानां
मध्ये द्वित्रादिगुणहीनम् ॥ * ॥ दूषीविषस्य
कार्यमाह ।
“वीर्याल्पभावात् निपातयेत्तत्
कफान्वितं वर्षगुणाशुबन्धि ।
तेनार्हितो भिन्नपुरीषवर्णो
विगन्धवेरस्ययुतः पिपासी ॥
मूर्च्छां भ्रमं गन्धवाग्धमिश्च
विचेष्टमानोऽरतिमानुयादा ॥”
न निपातयेत् न मारयति । कफान्वितं कफेन
मन्दीकृतौष्णादिगुणम् । वर्षगुणाशुबन्धि कफे-
नाग्नेमान्धादीषत्वाकाच्चिरमास्थायि । भिन्न-
पुरीषवर्णः भिन्नपुरीषो हतमलः भिन्नवर्णश्च ।
विचेष्टमानो विरह्णां चेष्टां कुर्वन् मूर्च्छादीन्
याधीन् लभते ॥ * ॥ स्थानविशेषस्थिते दूषी-
विषे लिङ्गविशेषमाह ।

विषः

“आमाशयस्य कफवातरोगी
पकाशयस्योऽनिलपित्तरोगी ।
भवेत् ससुहृत्तशिरोऽङ्गुलको
विलूनपक्षश्च यथा विहङ्गः ॥”

ससुहृत्तशिरोरुहः केशाः अङ्गुलिश्च शरीरमाणि
यस्य सः । एतदपि लिङ्गं पकाशयस्य दूषीविषे
बोद्धव्यम् । शिरं रसादिष्वथ तद्व्यथोक्तान्
करोति धातुप्रभवान् विकारान् । तत् दूषी-
विषम् । व्यथोक्तान् सुश्रुते आधिससुहृत्तश्री-
योक्तान् । ॥ दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह ।

“कोपस्तु शीतानिलदुर्दिनेषु

जात्याशु पूर्वं दृष्टुं तस्य रूपम् ॥” ॥

कुपितस्य तस्य दूषीविषस्य पूर्वरूपमाह ।

“निद्रागुरुत्वश्च विजृम्भश्च

विश्लेषहर्षावयवाङ्गमर्दः ॥”

विश्लेषः गात्रशैथिल्यम् । हर्षः रोमाश्चः । ॥
रूपमाह ।

“ततः करोत्यसमदाविपाका-

वरोक्तं मण्डलकोटजम् ।

मांसक्षयं पाणिपदादिशोथं

मूर्च्छां तथा च्छर्दिमथातिचारम् ॥”

दूषीविषं आसद्यौ च्वरांश्च कुर्यात् प्रवृद्धिं
जठरस्य चापि । अन्नमदः अन्ने सुक्ते पूगफले-
नेव मदः अविपाकः । ॥ अन्नस्य दूषीविष-
भेदेन विकारभेदमाह ।

“उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्य-

हानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुकम् ।

गादृगदमन्यज्जनयेच्च कुशं

तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥”

अन्यत् दूषीविषम् । तांस्तान् विकारान् विषर्प-
विस्फोटोदीन् । ॥ दूषीविषस्य निरुक्तिमाह ।

“दूषितं देशकाजान्नं दिवास्वप्नैरभोक्ष्य ॥”

यस्मात् संदूषयेद्वातुं तस्मात् दूषीविषं स्मृतम् ॥”

देशः अन्नपादिः । कालो दुर्दिनादिः । अन्नं

कुलत्पतिलमसुरादि । घातुदूषकत्वादूषीवि-

षम् ॥ ॥ दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह ।

“साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोषितम् ।

दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीबस्याहितसेविनः ॥”

क्षत्रिमं विषं द्विविधम् । एकं सविषं दूषीविष-

संज्ञम् । अपरमविषं तदेव गरुसंज्ञम् । तथा ॥

काशपसंहितायाम् ।

“संयोगजश्च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते ।

दूषीविषस्तु सविषमविषं गर उच्यते ॥”

संयोगजं क्षत्रिमं विषम् । द्वितीयं स्वाभावि-

कात् । तत्र द्विविधम् ॥ ॥ दूषीविष-

मभिधाय गरं दर्शयितुमाह ।

“सौभाग्यार्थं क्षियः खेदरजोनानाङ्गजान्

मजान् ।

शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यसमिश्रितान् ॥” ॥

गरकार्यमाह ।

“तेः स्यात् प्राकृतशोऽप्यामिर्दृष्टास्योव-

कायते ।

विषः

मर्मप्रधमनाभानं हस्तयोः शीथसम्भवः ॥

जठरं ग्रहणीरोगा यस्या गुल्मः क्षयो ज्वरः ।

एवंविधस्य चान्यस्य आधेलिङ्गश्च जायते ॥”

तैर्गरेः खेतरजः प्रभृतिभिः । ज्वरश्चास्योप-

जायत इति अपाकात् । मर्मप्रधमनं मर्म-

अयाम् । क्षयो घातुक्षयः ॥ ॥ जूतानां जन्तु-

विशेषाणामुत्पत्तिं संख्यामाह ।

“यस्माज्जूनं त्वयं प्राप्ता मुनेः प्रखेदविन्दवः ।

तेभ्यो जातास्ततो जूता इति ख्यातास्तु

बोद्धव्यः ॥”

तत्र सुश्रुतः ।

“विश्वामित्रो वृषवरः कदाचिद्विषसत्तमम् ।

वशिशं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल ॥

कुपितस्य मुनेस्तस्य जलाटात् खेदविन्दवः ।

अपतन्द्दर्शनादेव ह्यवस्तासीवर्षसः ।

जूने त्वये मर्हसेस्तु धेनुर्वै सम्भृतेऽपि च ॥

ततो जातास्त्रिमे घोरा नानारूपा महाविषाः ।

तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ण्यास्तावन्त्य एव हि ॥

तत्र त्वयमण्डलाप्रभृतयोऽष्टौ कष्टसाध्याः । सौव-

र्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः ॥ ॥ तासां सामा-

न्यानां दंशसंज्ञयमाह ।

“ताभिर्दंशे दंशकोप्यः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।

ज्वरो दाहोऽतिचारश्च गदाः स्युश्च त्रिदो-

षजाः ॥

पिङ्गका विविधाकारा मण्डलानि महानि च ।

शीथो महान्तो ऋद्वो रक्ताः श्यावाश्चला-

स्तथा ॥

सामान्यं सर्वज्जूनानामेतदंशस्य लक्षणम् ॥”

दंशकोप्यः दंशमध्ये पूतिभावः ।

“दंशमध्ये तु यत् क्षयं श्यावं वा चालमावृतम् ॥

दग्धाकृति भृशं पाकं क्षेदशोऽथज्वरान्वितम् ।

दूषीविषाभिर्जूनानामिदं दृष्टमिति निर्दिशेत् ॥”

सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्याः प्राणहरास्तासां

लक्षणमाह ।

“शीथः श्वेता श्वेता रक्ता पीता वा पिङ्गका

ज्वरः ।

प्राणान्तिको भवेदाहः आसहिक्का शिरो-

यहः ॥”

आखुदूषीविषलक्षणमाह ।

“आदंशाच्छोषितं पाकुमण्डलानि ज्वरो-

ऽवधिः ।

लोमहर्षश्च दाहस्याप्याखुदूषीविषादिति ॥”

प्राणहरमृषकविषकार्यमाह ।

“मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्यं क्षेदशब्दाश्रुतिज्वराः ।

शिरोगुरुत्वं जालाक्षकृद्दिग्भासाध्यमृषकात् ॥”

अङ्गशोथोऽत्र मृषकाकारो बोद्धव्य इति तन्ना-

नारे ॥ ॥ जललासदृश्य लक्षणमाह ।

“शीथस्य कार्यमथवा नानावर्णत्वमेव च ।

मोहोऽथ वर्षसो भेदो दृष्टश्च जललासकेः ॥”

उष्णिकविषस्य लक्षणमाह ।

“दृष्टव्यविरिवादौ च भिनसीवोर्ध्वमात्र च ।

उष्णिकस्य विषं याति मन्त्रावु दंशोऽवतिष्ठति ॥”

विषः

असाध्यवृश्चिकदृश्य लक्षणमाह ।

“दृष्टोऽसाध्यस्तु हृद्प्राणरसनोपहतो नरः ।

मांसैः प्रतद्भिरत्यर्थं वेदनात्तो जहात्यसुम् ॥”

असाध्यवृश्चिकेक्षेवामेवानुवृत्तेः । हृदादिष्वप-

हतः हृदादिकार्यरहितो भवति । अत्यर्थं

वेदनात् इत्यन्वयः ॥ कणभदृश्य लक्षणमाह ।

“विसर्पः श्वयथुः भूलं ज्वरश्चर्द्दिरथापि च ।

लक्षणं कणभेदेऽष्टे दंशश्चेवावशीर्यते ॥”

कणभः कीटविशेषः । उच्छिदङ्गदृश्य लक्षण-

माह ।

“क्षयारोमोच्छिदङ्गेन क्षयलङ्घो भृषार्ति-

मान् ।

दृष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥”

क्षयारोमा अधिकतरक्षयारोमा । उच्छिदङ्ग-

क्षीटाकीटविशेषः ॥ ॥ सविषमण्डकदृश्य

लक्षणमाह ।

“एकदंष्ट्राद्वितः भूनः सरजः प्रीतकः सट्टट ।

सनिद्रश्चर्द्दिमान् दृष्टो मण्डकेः सविषेभवेत् ॥”

एकदंष्ट्राद्वितः स्वभावादेकथैव दंष्ट्रया दृष्टो

भवति ॥ ॥ मत्स्यविषस्य कार्यमाह ।

“मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं रजं तथा ॥”

जलौकीविषकार्यमाह ।

“कण्डूशोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ॥”

कुर्युरिति शेषः ॥ ॥ दृष्टगोधिकविषकार्य-

लक्षणमाह ।

“विदाहं श्वयथुं तोदं प्रखेदं दृष्टगोधिकाः ।

कुर्युः । इति शेषः ॥ ॥ शतपदीविषकार्यमाह ।

“दंशे खेदं रजं दाहं कुर्यात् शतपदीविषम् ॥”

शतपदी गिजाह इति लोके ॥ ॥ मशकविष-

कार्यमाह ।

“कण्डूमान् मशकैरीषच्छोथः स्यात्तन्वेदनः ॥”

असाध्यमशकलक्षणमाह ।

“असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम् ॥”

असाध्यकीटसदृशं असाध्यैः कीटैर्लूताभिः कृतं

यत् क्षतं तत्सदृशवेदनम् ॥ ॥ मक्षिकादंशस्य

लक्षणमाह ।

“सद्यः संसाविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरा-

न्विता ।

पिङ्गका मक्षिकादंशे तासानुस्यगिकाशुद्धत् ॥”

तासामित्यादि । तासां सुश्रुतोक्तानां यस्यां

मक्षिकायां मध्ये स्यगिकानाञ्चौ शीघ्रं प्राकं

हरतीत्यर्थः ॥ आप्रादिविषाणां कार्यमाह ।

“यतुष्याद्विर्दिपाक्षिणा नखेर्दन्तैश्च यत् क्षतम् ।

क्षयते पथ्यते तत्तु सवते ज्वरयत्यपि ॥”

यतुष्याद्विर्थाप्रादिभिः । दिपाक्षिर्वनमाशुषा-

दिभिः । क्षयते क्षयं भवति ॥ ॥ विभोज्यमितस्य

लक्षणमाह ।

“प्रसन्नदोषं प्रकृतिसंघातु-

मसामिकामं सममृषवित्कम् ।

प्रसन्नदोषं विषवित्तपेदं

वेद्योऽवगच्छेदविषं मशुषम् ॥”

प्रसन्नदोषं प्रकृतिसंघातं शेषं सुगम् ॥ ॥

अथ विषाणां चिकित्सा । तत्र स्थावरविषस्य चिकित्सा ।

“स्थावरेण विषेणार्त्तनरं यत्नेन वामयेत् ।
वमनेन समं नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम् ॥
विषमवर्धसुष्णश्च तीक्ष्णश्च कथितं यतः ।
अतः सर्वविधे युक्तः परिवेकस्तु शीतलः ॥
औष्ण्येण तैक्ष्ण्येण श्लेष्मेण विषं पिप्तं प्रकोपयेत् ।
वामितं संचयेत्समाच्छीतलेन जलेन च ॥
पाथयेन्मधुसर्पिर्भ्यां विषघ्नं भेषजं द्रुतम् ।
भोक्तुमस्त्वं रसं दद्यात् सर्वयेन्मरिचानि च ॥
यस्य यस्य च दोषस्य पश्येज्जिज्ञानि भूरिशः ।
तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतमुणैः क्रियाम् ॥
शालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।
भोजनार्थं विषार्त्तानां हिताः पटुषु सैन्धवम् ॥”
प्रियङ्गुः कङ्कुः ।

“मूलत्वकपत्रपुष्पाणि बीजश्चेति शिरीषतः ।
गवां मूत्रेण संपिष्टं लेपाद्विषहरं भवेत् ॥
दूषीविषार्त्तः सुस्निग्धमूर्ध्नि चाघश्च ॥१॥ धितम् ।
पाथयेद्गदं सुखमिदं दूषीविषापहम् ॥
पिप्पलीध्यामकं मांसी लोघमेला सुवर्चिका ।
मरिचं बालकं चैला तथा कनकगैरिकम् ॥
चौद्रयुक्तः कषायोऽयं दूषीविषमपोहति ॥”
ध्यामकं रोहिषम् । तदलाभे उशीरं देयम् ।
कनकगैरिकं सोष्णागेरु इति लोके । अत्यन्त-
मारक्तम् ॥*॥ अथ जङ्गमविषस्य चिकित्सा ।
“अभयां रोचनां कुष्ठमर्कपुष्पं तथोत्पलम् ।
नलवेतसमूलानि गरलं सुरसां तथा ॥
सकलिङ्गं समञ्जिष्ठामनन्ताश्च श्रुतावरीम् ।
शृङ्गाटकं समञ्जाश्च पद्मकेशरमित्यपि ॥
कल्कीज्वर पचेत् सर्पिः पयो दद्याच्चतुर्गुणम् ।
सम्यक्पक्वोऽवतीर्णं च शीते तस्मिन् विनिः-

क्षिपेत् ॥

सर्पिस्तुल्यं भिषक् चौद्रं क्षतरं निघापयेत् ।
विषाणि हन्ति दुर्गाणि गरदोषकृतानि च ॥
स्पर्शाहन्ति विषं सर्वं गरैरुपहितं त्वचाम् ।
योगजन्तमकं कष्टं मांससादं विसंज्ञताम् ॥
नाशयत्यङ्गनाभ्यङ्गपानवस्तिषु योजितम् ।
सर्पकीटाखलूतादिदृष्टानां विषहृत् परम् ॥”
खटुपाशच्छेदि द्रुतम् ॥

“धुस्तरस्य शिषा पेया चीरेण परिपेषिता ।
अङ्गोदवंशजा चापि श्वविषघ्नी प्रयत्नतः ॥
रजनीयुष्मपत्तङ्गमञ्जिष्ठानागकेशरैः ।
शीताम्बुपिष्टैरालेपः सद्यो लूतां विनाशयेत् ॥
औरकस्य क्षतः कल्को द्रुतसैन्धवसंयुतः ।
सुखोष्णो मधुना लेपो वृश्चिकस्य विषं हरेत् ॥
गन्धमाघाय सुदितस्यैवार्धदलस्य तु ।
वृश्चिकेन नरो विहः क्षणाद्भवति निर्विषः ॥”
इति विषाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥*॥

पारिभाषिकविषा यथा,—
“न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मखं विषमुच्यते ।
देवस्य चापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः ॥”
इति कौर्मोपविभागे १५ अध्यायः ॥

अपि च ।

“दुरधीता विषं विद्या अजीर्णं भोजनं विषम् ।
विषं गोष्ठी दरिद्रस्य दृढस्य तरुणी विषम् ॥
विषं चक्रमणं राज्ञौ विषं राज्ञोऽनुकूलता ।
विषं स्त्रियोऽप्यन्यद्वदो विषं व्याधिरवीक्षितः ॥”
इति चाणक्यम् ॥

विषकण्टकिनी, स्त्री, (विषयुक्तः कण्टकोऽस्या
अस्तीति । इति । डीष् ।) वन्ध्याकर्कोटकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पथ्यायो यथा,—
“वन्ध्याकर्कोटकी देवी कन्यायोगीश्वरीति च ।
नागारिनक्रदमनी विषकण्टकिनी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

विषकन्दः, पुं, (विषयुक्तः कन्दो यस्य ।) नीलकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

विषघा, स्त्री, गुडुची । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विषघाती, [न] पुं, (विषं हन्तीति । हन +
श्रिनिः ।) शिरीषवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
विषनाशके, त्रि ॥

विषमः, पुं, (विषं हन्तीति । हन + टक् ।) शिरीष-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ यवासः । विभी-
तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चम्पकवृक्षः । इति
जटाधरः ॥ विषनाशके, त्रि (यथा, मनुः ।
७ । २१८ ।

“विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥”
विषघ्नौषधानि यथा,—

मनुस्वाच ।

“रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धार्याणि भूभुजा ।
अगदादि समाचक्षु तानि धर्मभृतांवर ॥

मत्स्य उवाच ।

विल्वाट्कायवचारं पाटला वाङ्किषोष्णा ।
श्रीपर्णौ शृङ्गकीयुक्ता निष्काण्य प्रोक्ष्यं परम् ।
सविधं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥१॥
यवसेन्धनपानीयवस्त्रशय्यासनोदनम् ।
कवचाभरणं ह्रत्नं बालयजनवेष्टनी ॥
श्लेष्मः पाटल्यतिविषा मोपी भागौ पुनर्नवा ।
समञ्जाश्चमूलत्वक्कपित्थवृश्चशोणितम् ।
सहदन्तशृङ्गदन्तदत्तं प्रोक्ष्यं विषनाशनम् ॥२॥
लाक्षा प्रियङ्गु मञ्जिष्ठा सममेला हरेण्डिका ।
सयष्टा मधुना युक्ता वभुपित्तेन कल्किता ॥
निखनेद्गोविषाणस्यं समरात्रं महीतले ।
ततः क्षत्वा मणिं हेम्ना बह्वं हस्तेन धारयेत् ।
संस्पर्ष्टं सविषन्तेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥३॥
मनो जलं शमीपुष्पं दुर्द्धर्मा चैव कवेकाः ।
कपित्थकुष्ठमञ्जिष्ठाः पिप्पलेन श्लक्ष्णकल्किताः ॥
शुनो गोः कपिलायाश्च सौम्यास्त्रिपादोऽगदः ।
विषजित् परमं कार्यं मणिरत्नं पूर्ववत् ॥
मृषिका जतुका वापि हस्ते बद्धा विषापहा ॥४॥
हरेण्ड मांसी मञ्जिष्ठा रजनी मधुका मधु ।
अचत्वक् सुरसं लाक्षाभुपितं पूर्ववदसुवि ॥
वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरेतैः प्रलेपिताः ।
शुला दृष्ट्वा च पात्राय सद्यो भवति निर्विषः ॥५॥

त्रुषणं पञ्चलवणं मञ्जिष्ठा रजनीद्वयम् ।
सुखोला त्रिवृतापत्रं विडङ्गमिन्द्रवारुणी ॥
मधुकं वेतसं चौद्रं गोविषाणे निघापयेत् ।
तस्मादुष्णाम्बुना मात्रा प्रागुक्तं योजयेत्तथा ।
विषं सुक्तं जारयति निर्विषेऽपि न दोषकृत् ॥६॥
सक्तुं सर्वरसोपेतं सर्वपा एलवालुकेः ।
सुवर्णं तस्करतरोः कुसुमेरञ्जुनस्य तु ॥
धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।
न तत्र कीटाः सविषा न दहं रसरीक्षपाः ।
न कृत्वा कर्मणस्तत्र धूपोऽयं यत्र दहति ॥ ७ ॥
कल्कितैश्च दृढाचौरपलाशदुग्धमल्लिकैः ।
दूर्ज्वलवालुसुरसानाकुलीतकुलीयकैः ।
काथः सर्वोदकार्येषु काकमाचीयुतेर्दृष्टः ॥ ८ ॥
रोचनापत्रनेपालीकुङ्कुमेस्ति लकोऽन्वहम् ।
विषेन वाध्यते स्याच्च नरनारीरुपप्रियः ॥ ९ ॥
चणैर्हृदिद्रामञ्जिष्ठाकिण्विहीकणनिम्बजैः ।
दिग्धं निर्विषतामेति गात्रं सर्वविषाहृतम् ॥१०॥
शिरीषस्य फलं पत्रं पुष्पं त्वङ्मूलमेव च ।
गोमूत्रघृष्टो ह्यगदः सर्वकर्मकरः स्मृतः ॥११॥
एकवीरमहौषध्यः शृङ्गु चातः परं द्विज ।
वन्ध्याकर्कोटकी राजन् विष्णुक्रान्ता तथोत्कटा ।
शतमूलो शतानन्दो वला मोचा पटोकिला ।
सोमा पिष्टनिशा चैव तथा दग्धरुहा च या ।
स्थले कमलिनी या च विशाली शृङ्गमूलिका ॥
चण्डाली हस्तिचण्डाली गोचण्डाली च

गन्धिका ।

रक्ता चैव महारक्ता तथा वर्द्धिशिखा च या ।
कोषातकी नक्तमाला पियाला शुभलक्षणा ।
वारणा च सुगन्धा च तथा वै गन्धनाकुली ।
ईश्वरी च शिलीन्धी च सोमली वंशतालिका ।
जतुकाली महाश्वेता श्वेता च मधुयष्टिका ।
वर्जटः पारिभद्रश्च तथा वै सिन्धुवारिका ।
जीवानन्दा वसुमती नर्तनागरकण्टकी ।
तालता जालपाताला तथा च वटपत्रिका ।
कार्त्तवीरी महानौला कटुरं हंसपादिका ।
मण्डूकपर्णी वाराही हे तथा तखलीयकी ।
सर्पिची लवणा ब्राह्मी विषरूपा सुखहारी ।
रजापहा वृद्धिकरी तथा शल्यापहा च या ।
पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी ।
तथामलकवन्दाकं या च पित्रा पटोकिला ।
काकोली चौरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च ॥
केशिनी वृश्चिकाली च महानागा श्रुतावरी ।
तथा गरुडवेगा च स्थले कुसुदिनी तथा ।
स्थले चोत्पलिनी या च महाभूमिलता च या ।
उन्मादिनी सोमराजी सर्वरत्नानि पार्थिव ॥
विशेषास्मरकतान्यत्र कीटपक्षं विशेषतः ॥
जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्या विशेषतः ॥*॥
रक्षोघ्नाश्च यशस्याश्च कृत्वा वेतालनाशनाः ।
विशेषास्मरनागाश्च गोखरोष्ट्रसमुद्भवाः ॥
सर्पतिरिगोमाधुवभूमण्डूकजाश्च ये ।
सिंहयावर्चमाञ्जोरद्वीपिवानरसम्भवाः ॥
कपिज्जलाजगोधाहिमहिषेषु भवाश्च ये ॥

विषदं

इत्येवमेतेः सकलैरुपेतै-
र्द्रव्यैश्च सर्वैः स्वपुरं सुरचितम् ।
राजा वसेत्तत्र यदृच्छेत् शुभं
गुणान्वितं लक्षणसंप्रयुक्तम् ॥”

इति मात्से १६२ अध्यायः ॥

(तच्छुलीयः । तत्पर्यायो यथा । अथ च वराह ।
अल्पमरसा इति च ।

“तच्छुलीयो मेघनादः काष्ठैरस्तुलेरकः ।
भण्डैरस्तुलीबीजो विषमश्चाल्पमारिषः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषघ्नी, स्त्री, (विषं हन्ति या । हन + टक् ।
स्त्रियां ङीप् ।) हिलमोचिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“मारो विषघ्नी मत्स्याङ्गी चक्राङ्गी हिल-
मोचिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

इन्द्रवारुणी । वनवन्दरिका । स्वल्पफला ।
भूम्यामली । रक्तपुनर्नवा । हरिद्रा । वृश्चि-
काली । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“वृश्चिपत्री वृश्चिकाली विषघ्नी नागदन्तिका ।
सर्पदंष्ट्रामराकाली चोद्धूषणचिकित्सा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हृषुषा ।
तत्पर्यायो यथा,—

“हृषुषा पुष्पवन्ता च पराश्रयफला मता ।
मत्स्यगन्धा श्रीहृहली विषघ्नी ध्वाङ्गनाशिनी ॥”

देवदाली । तत्पर्यायो यथा,—

“देवदाली तु वेणी स्यात् कर्कटी च गरामरी ।
देवताखी वृत्तकोशस्तथा नीमस्त इत्यपि ।

पीतापरा खरसर्पा विषघ्नी गरनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषजिह्वः, पुं, देवताडवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

विषज्वरः, पुं, (विषवत् प्राणनाशको ज्वरो यस्य ।)

महिषः । इति शब्दरत्नावली ॥ विषज्वरश्च ॥

विषखं, स्त्री, नृणालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विषसः, त्रि, (वि + षद + क्तः ।) विषादप्राप्तः ।

यथा,—

“इति विप्रथमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।
विषस्या भग्नसङ्कल्पा चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

विषसता, स्त्री, (विषस्य भावः । तज् ।) जडता ।

यथा,—

“जायं मौख्यं विषादोऽवसाहः सादो विष-
सता ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

विप्रतिन्दः, पुं, कारस्करवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥

विषदं, स्त्री, (विषं ददातीति । दा + क्तः ।) पुष्प-
काशीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लवर्णं, पुं ।

इत्यमरटीका ॥ (निर्मले प्रसन्ने च त्रि । यथा,

रघुः । १० । १४ ।

“योगनिदानविषदेः पावनैरवलोकनेः ॥”

विषमं

विषदंष्ट्रा, स्त्री, (विषं दंष्ट्रायां यस्याः ।) सर्प-
कङ्काली । इति रत्नमाला ॥

विषदन्तकः, पुं, (विषं दन्ते यस्य । कन् ।) सर्पः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषदर्शनन्दत्युक्तः, पुं, (विषदर्शने नन्दत्युक्तः । कन् ।)

चकोरपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

विषदुमः, पुं, (विषयुक्तो दुमः ।) कारस्करवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

विषधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । विषस्य

धरः ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-

गोविन्दे । १ । १६ ।

“कालियविषधरगङ्गनजनरञ्जन ॥”

स्त्रियां विषधरी । यथाह कश्चित् ।

“धावदुधोरविभावरी विषधरीभोगस्य भीमो
मणिः ॥”

विषधर्मा, स्त्री, कुलक्षया । इति शब्दचन्द्रिका ॥

आलङ्करी इति भाषा ॥

विषघात्री, स्त्री, (विषाणां विषधरसर्पाणां घात्री

मातेव ।) जरत्कारुमुनिपत्नी । इति शब्द-

माला ॥

विषनाशनः, पुं, (विषं नाशयति । श्युः ।) शिरीष-

वृक्षः । इति हारावली ॥ विषनाशके, त्रि ॥

विषनाशिनी, स्त्री, (विषं नाशयतीति । नाशि +

श्रिनिः ।) सर्पकङ्काली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(अथ राक्षा मेदनाह इति लोके । तत्पर्यायो

यथा,—

“नाकुली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।

नकुलेष्टा मुजङ्गाघी सन्ध्याङ्गी विषनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषनुत्, पुं, (विषं नुदति दूरीकरोति । नुद +

क्विप् ।) श्लोणाकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषपुष्पं, स्त्री, नीलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥

विषयुक्तपुष्पश्च ॥

विषपुष्पः, पुं, (विषयुक्तं पुष्पं यस्य ।) कर्द्वनवृक्षः ।

इति रत्नमाला ॥ मनफल इति भाषा ॥

विषपुष्पकः, पुं, (विषयुक्तं पुष्पं यस्य बहुव्रीहौ

कन् ।) मदनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ विष-

पुष्पभक्षजन्त्यरोगः । इति केचित् ॥

विषभिषक्, [ज्] पुं, (विषस्य विषचिकित्सको

वा भिषक् ।) विषवेद्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

विषमुजङ्गः, पुं, विषयुक्तसर्पः । इति केचित् ॥

विषमं, त्रि, असमानम् । यथा, मनुः ।

“आवृणामविभक्तानां यदुत्थानं भवेत् सङ्घ ।

न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

(सङ्घटः । यथा, गीतायाम् । २ । २ ।

“कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥”

अनतिक्रमणीयः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।

“का विषमा दैवगतिः किं दुर्याहं जनः खलो

लोके ॥”

विषमं, स्त्री, पदस्य त्रिविधवृत्तान्तगतवृत्तविशेषः ॥

यथा,—

विषम

“पदं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।

वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥

सममर्द्धसमं वृत्तं विषमश्चेति तत्त्रिधा ।

समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥

आदिस्तृतीयवदस्य पादस्तूथो द्वितीयवत् ।

भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”

इति कन्दोमञ्जर्यां प्रथमस्तवकः ॥

चर्मन्तलोतोर्दरेखा । यथा,—

“अक्लान्धाद्विषमात् कृतिं दिगुणयेन्मूलं समे

तद्वृत्ते

त्यक्ता लब्धवृत्तित्वाद्यविषमास्तब्धं दिनित्वा

न्यसेत् ।

पङ्क्त्यां पङ्क्तिवृत्ते समेऽन्यविषमात् त्यक्ताप्रवर्गं

फलं

पङ्क्त्यान्तदिगुणं न्यसेदिति सुहुः पङ्क्तिर्दलं

स्यात् पदम् ॥”

इति लीलावती ॥

(अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।

१० ।

“यद्धारव्यस्य वैकल्यं अनर्थस्य च सम्भवः ।

विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ॥”

उदाहरणम् ।

“क वनं तरुवल्कभूषणं

वृषलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दिता ॥”

विषमः, पुं, अयुग्मराशिः । स तु मेघः मिथुनः

सिंहः तुला घनुः कुम्भश्च । यथा,—

“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च

ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।

चरस्थिरद्वयात्मकनामधेया

मेघादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः कङ्कणनामकः ।

पूर्वः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥

लचतुष्कं गणौ पूर्वो खण्डे बिन्दुद्वयं गुरुः ।

यगणस्तु समे ज्ञेयस्तगणौ विषमे भवेत् ॥”

(जठरान्निविशेषः । यथा,—

“मन्दस्त्रीह्योऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।

विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमि-

तजान् ॥”

इति वैद्यकरविनिश्चये मन्दाभाधिकारे ॥

विषमच्छदः, पुं, (विषमः अयुग्मः कदो यस्य ।)

सप्तच्छदवृक्षः । इत्यमरः ॥

विषमज्वरः, पुं, (विषमः ज्वरः ।) ज्वररोगविशेषः ।

तस्य निदानकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ।

घातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥”

अयमर्थः । ज्वरोत्सृष्टस्य ज्वरेण त्यक्तस्य ।

सन्निकटं लक्षणमाह । दोषः अल्पः ज्वरसुक्ता

खल्पोऽपि । विप्रकटं हेतुमाह । अहित-

माहारविहारादि तेन सम्भूतः संपूर्णो जातः

अन्यतमं घातुं रसरक्तादिकं प्राप्य दूषयित्वा

पुनः विषमज्वरं करोति । ज्वरोत्पद्यस्य वेति वाशब्देनेति बोध्यते । प्रथमतोऽपि विषमज्वरो भवति । यत उक्तम् । आरम्भाद्विषमो यस्मिन् व्यादिकम् । घातुं दूषयित्वा कं विषमज्वरं करोतीत्यपेक्षायामाह ।

“सन्ततं रसरक्तस्यः सततं रक्तधातुगः ।

दोषः क्रुद्धो ज्वरं पुंसां सोऽन्येदुःपिप्रिताश्रितः । मेदीगतस्तृतीयोऽह्नि अस्थिमज्जगतः पुनः ।

क्रूर्याश्चतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥”

अन्तकं अन्तकमिव मारकत्वात् ॥ * ॥ विषमज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह ।

“यः स्यादनियतात् कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च ।

वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः ॥”

यस्मिन्निधनात् कालात् स्यादित्यस्यायमर्थः ।

यथा, वातिको ज्वरः सप्तदिनानि पित्तिको दश

दिनानि श्लेष्मिको द्वादश दिनानि दोषाणां

प्रावृत्त्ये वातिकश्चतुर्दश दिनानि पित्तिको

विंशतिदिनानि श्लेष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि

स्यात् तथा विषमज्वरो नियतं कालं व्याप्य न

स्यादित्यर्थः । शीतोष्णाभ्यां गुणाभ्यां स्यात् ।

“वेगतश्चापि विषमः कदाचिदपि वेगवान् ॥”

कदाचिदपि शान्तवेगः । विषमज्वरस्य भेदा-

नाह ।

“सन्ततः सततोऽन्येदुस्तृतीयकचतुर्थकौ ।”

तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह ।

“सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।

सन्तत्या योऽविषमो स्यात् सन्ततः निग-

द्यते ॥”

विकल्पो वातिकादिभेदात् । सन्तत्या नैरन्त-

र्येण अविषमो अपरिभागी ॥ ननु सुक्ताड-

वन्वित्वं विषमत्वमिति विषमलक्षणं तदत्र न

घटत इति कथमयं विषमेषु पश्यते । घटत एव

इति न दोषः । यत उक्तं चरकेण ।

“विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽत्यक्तलक्षणम् ।

दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥”

यत्तु खरनादः ।

“ज्वराः पञ्च च ये प्रोक्ताः पूर्वं सततकादयः ।

चत्वारः सन्ततं हित्वा त्रयास्तु विषमज्वराः ॥”

इति । तच्चरेण त्यागाभिप्रायेण ॥ * ॥ सतत-

लक्षणमाह ।

“अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ।”

द्वौ कालौ अह्न्येककालं रात्रावेककालम् ।

यतो दोषाणामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोप-

कालौ । यत उक्तं वाग्भटेन ।

“वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिकाः

क्रमात् ॥” इति ॥

अन्येदुष्कलक्षणमाह ।

“अन्येदुष्कलहोरात्रादेककालं प्रवर्तते ।”

एककालं दोषापेक्षया एककालमपि द्वितीयं

प्रथमकाले हृदये दोषस्थितेः ॥ * ॥ तृतीयक-

चतुर्थकयोर्लक्षणमाह ।

“तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ॥”

तृतीयेऽह्नि इत्यागमनदिनं गृहीत्वा । यत

उक्तम् ।

“दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् तृतीयकः ।

दिनद्वयं त्वतिक्रम्य यः स्यात् स हि चतुर्थकः ॥”

इति ॥

अत्राह वृहत्समुत्तः ।

“कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि ।

सततान्येदुष्कत्राख्यचतुर्थकप्रलेपकान् ॥

अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रप-

द्यते ।

दोष आमाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥”

अयमर्थः । आमाशयोरः कण्ठशिरःसन्धयः पञ्च

कफस्थानानि एषु तिष्ठन् दोषो यथासंख्यं

सततादीन् करोति । तत्रामाशये स्थितो दोषः

सततं करोति द्वौ कालौ अहोरात्रे कालद्वये

दोषप्रकोपात् । हृदये स्थितो दोष आमाशय-

मागत्य अन्येदुष्कं करोति । एककालं नैकदा-

देकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोष आमाशयमायाति ।

तत्र द्वौ दोषप्रकोपकालौ एकस्मिन् काले हृदये

तिष्ठत्यपरस्मिन्नामाशय इति । कण्ठे स्थितो

दोषोऽहोरात्रात् हृदयमायाति । तृतीये दिने

आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले तृतीयकं ज्वरं

करोति एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावात् ।

एवं शिरःस्थितो दोषोऽहोरात्रात् कण्ठ-

मायाति । ततः पुनराहोरात्राद् हृदयमायाति

चतुर्थदिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले

चतुर्थकं ज्वरं करोति । एककालं न तु द्वौ

कालौ स्वभावादेव ॥ * ॥ ननु दोषस्यागमन-

क्रमेण निजस्थानगमनक्रमात् कथं तृतीयचतुर्थ-

दिवसयोर्ज्वरागमनम् । उच्यते । दोषो हि

प्रकोपप्रथमे वेगवत्तया लाघवात् स्वस्थानम्

वेगदिन एव याति । यत आह ।

“दोषः प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन लाघवात् ।

वेगवासर एवायं स्वस्थानमभिगच्छति ॥”

सन्धिवु स्थितः प्रलेपं करोति । सन्धयश्चामा-

शयेऽपि सन्ति तेषु स्थितः प्रलेपकं सर्वदा

करोति ॥ * ॥

“निवृत्तः पुनरायाति विषमो नियते दिने ।

स्वभावं कारणं तत्र मन्यन्ते मुनिपुङ्गवाः ॥”

स्वभावस्य कारणत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षा-

चतुर्थकादिविपर्यया अपि ज्वराः स्वस्थ काले

भवन्ति ।

“अधिप्रेते यथा भूमिं वीजं काले प्ररोहति ।

अधिप्रेते तथा घातून्दोषः काले प्रकुप्यति ॥”

सुश्रुतोऽप्याह ।

“स चापि विषमो देहं न कदाचित् प्रमुञ्चति ।

ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुञ्चते ॥

वेगे तु समतिक्रान्तिं गतोऽयमिति लक्ष्यते ।

धावन्तरस्थो जीनत्वात् सौक्ष्मात्त्रैवोपलभ्यते ॥”

द्विदोषोऽप्यन्यस्य तृतीयकस्य लक्षणमाह ।

“कफपित्तात्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।

वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृती-

यकः ॥”

त्रिकग्राही वेदनया त्रिकं गृह्णाति इत्यर्थः ॥ * ॥

ननु कफपित्तात्रिकग्राही वेदनया त्रिकग्राही

त्रिकस्य वातस्थानं तत्कथं तदगृहीतौ पित्त-

कफौ अन्यस्थानगत्वेन दुर्बलत्वेन दुर्बलौ वेगं

कुरुते । उच्यते दोषाणां स्थाननियमः न तु

कुपितानाम् । तथा च सुश्रुतः ।

“कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावति ।

यत्र सङ्गः स वेगुग्याद्वाधिस्तत्रोपजायते ॥”

एवं अन्यस्थानगत्वेन चतुर्थकोऽपि वाच्यम् ।

वातकफात्मकः पृष्ठात् यथया पृष्ठं व्याप्य भजति

इत्यर्थः । यत्लोपकर्म्मण्यधिकरणे चेति सूत्रेण

पञ्चमी ॥ * ॥ कफोऽप्यन्यस्य वातोऽप्यन्यस्य च

चतुर्थकस्य लक्षणमाह ।

“चतुर्थको दर्शयति स्वभावं द्विविधं ज्वरः ।

जङ्घाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसंभवः ॥”

श्लेष्मिकः श्लेष्मोऽप्यन्यस्य तथा अनिलसंभवः वातो-

ऽप्यन्यस्य । सन्ततादीनां त्रिदोषजत्वात् । उक्तश्च

चरकेण ।

“प्रायशः सन्निपातेन पञ्च स्युर्विषमज्वराः ॥”

इति ।

प्रायशो ग्रहणादेकदोषजाः द्विदोषजा अपि

न भवन्ति इति जैजैटः ॥ पूर्वं प्रथमं जङ्घाभ्यां

यथया जङ्घे व्याप्य पश्चात् सकलं शरीरं

याप्नोति । एवमुत्पन्नवातजातः शिरसः पूर्वं

यथया शिरो व्याप्य सकलं शरीरं याप्नोती-

त्यर्थः ।

“विषमज्वर एवान्यचतुर्थकविपर्ययः ।

अस्थिमज्जगतो दोषश्चतुर्थकविपर्ययः ॥”

अन्यः सन्ततादिपञ्चकादपरश्चतुर्थकविपर्ययाख्यो

ज्वरः सोऽपि विषमज्वर एव । स किंघातुस्य

इत्यपेक्षायामाह अस्थीत्यादि । तस्य चतुर्थक-

विपर्ययस्य लक्षणमाह ।

“स मध्ये ज्वरयत्यह्नीआदन्ते च विमुञ्चति ॥”

चतुर्थकविपर्यय इत्युपलक्षणम् । सततादि-

विपर्ययोऽपि बोद्धव्यः । यथा, अहोरात्रे द्वौ

कालौ मुञ्चति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीति

सततविपर्ययः । अहोरात्रे एकं कालं मुञ्चति

शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठति इत्यन्येदुष्कविप-

र्ययः । मध्ये एकं दिनं ज्वरयति आदावन्ते

च दिने मुञ्चति इति तृतीयकविपर्ययः । एते

विषमज्वरा उपलक्षकाः अन्ये रात्रिज्वरा-

दयोऽपि विषमज्वरा बोद्धव्याः ॥ यथा,—

“समौ वातकफौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः ।

रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्तु ॥”

प्रायो बाहुल्येन ॥ * ॥ सन्ततादीनां शीत-

पूर्वत्वे दाहपूर्वत्वे च हेतुमाह ।

“त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो

ज्वरम् ।

तथोः प्रशान्तयोः पित्तमन्तर्दहं करोति च ॥”

शीतं शीतसंज्ञितं प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः ।

विषम

अन्तः अभ्यन्तरे ।

“करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ क्रूरतः शीतमन्ततः ॥”

अन्ततः हस्तपादादितः ॥ * ॥ शीतादिदाहा-
दिज्वरयोस्त्रिदोषजलमाह ।

“दावेतौ दाहशीतादौ ज्वरौ संसर्गजौ स्तुतौ ।
दाहपूर्वस्तयोः कष्टः सुखसाध्यतमोऽपरः ॥”

संसर्गजौ सान्निपातिकौ । कष्टः कष्टसाध्यः ॥ * ॥
विषमज्वरविशेषानाह ।

“विदग्धेऽन्नरसे देहे क्षेपपित्ते व्यवस्थिते ।

तेनाहं शीतलं देहं चार्हमुष्णं प्रजायते ॥”

अन्नरसे विदग्धे आहाररसे रसे दुष्टे क्षेपपित्ते
च व्यवस्थिते दुष्टे स्थिते तेन हेतुना शीतलं
कफेन उष्णं पित्तेन अर्हत्वं चार्हं नारीश्वरा-
कारेण नरसिंहाकारेण वा ।

“काये दुष्टं यदा पित्तं क्षेपे चान्ते व्यवस्थितः ।
तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥”

अन्ते हस्तपादादौ ।

“काये क्षेपे यदा दुष्टः पित्तश्चान्ते व्यवस्थितः ।
शीतत्वं तेन गात्रे स्यादुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥”

विषमज्वरविशेषस्य प्रलेपकस्य लक्षणमाह ।

“प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च ।

मन्दज्वरविलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः ॥”

गौरवेण उपलक्षितः । मन्दज्वरविलेपी मन्द-
वेगस्य ज्वरस्य सदा सख्योऽस्यास्तीति मन्द-
ज्वरविलेपी अयं विषमज्वरः । यथा च सुश्रुतः ।

प्रलेपकाख्यो विषमः प्रायः क्षेपेण शोषणा-
मिति ॥ * ॥ अथ विषमज्वराणां सामान्य-
चिकित्सा ।

“ज्वराश्च विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः ।

अथोल्बणस्य दोषस्य तेषु कार्यं चिकित्सितम् ॥
विषमेऽथ कर्तव्यं वाधश्च शोधनम् ।

स्निग्धोऽरिद्रपानैश्च श्रमयेद्विषमज्वरम् ॥ * ॥

कालिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।

पटोलं सारिवा सुत्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥

निम्बः पटोलस्त्रिफला मृद्वीका सुस्तवत्सकौ ।

किराततित्तमन्ता चन्दनं विषमेऽथ ॥

गुडूच्यामलकं सुस्तमर्द्धशोकसमापनाः ।

कषायाः श्रमयन्त्याश्च पञ्च पञ्चविधज्वरम् ॥”

कालिङ्गकः इन्द्रयवः । वत्सकः कुटजः । चन्दन-
मन्त्र रक्तचन्दनम् । कषायाः पञ्च । पञ्चविधं

घन्ततसततान्येद्युष्कटयौयचतुर्थकरूपम् ॥ * ॥

“महाबलाभूलमहौषधाभ्यां

काथो निहन्त्याद्विषमज्वरं हि ।

शीतं सकम्पं परिदाहयुक्तं

विनाशयेत् द्वित्रिदिनं प्रयोगात् ॥ * ॥

चुद्रान्दतानागरपुष्करादौः

कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।

सन्धासकासारुचिपार्श्वरज्ज्वरे

सदा त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते ॥ * ॥

चुद्रादि ॥ * ॥

“चुद्रान्दतापद्मकचन्दनैर्वनै-

विषम

भूनिम्बपर्पटपटोलपौष्करैः ।

तिक्ताकलिङ्गपिचुमर्द्वासकै-

र्महौषधं भार्गवितुल्लकैः समैः ॥

श्रुतं पिबेत् पूर्वदिनं कषायं

निहन्ति वृहज्ज्वरमुग्रशीतम् ।

सन्धासम्भूर्च्छासुचिदाहसुत्तयं

वृषां वमिं कासमतीव शूलकम् ।

आनाहृक्कादिषु सन्निपाते

गलग्रहे तन्निशिरोरुहायाम् ॥”

वृहत्चुद्रादिविषमज्वरे ॥ * ॥

“सुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकायः ।

पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥ * ॥

तिलते नलवणयुक्तकल्को लघुनसेवितः प्रातः ।

विषमज्वरमपहरते वातयाधौनशेषांश्च ॥ * ॥

कालाजाजी तु सगुडा विषमज्वरनाशिनी ।

मधुनाऽप्याभया लीढा हन्त्याशुविषमज्वरान् ॥”

कालाजाजी भगरेला इति लोके । सा च

किञ्चिद्दृष्टा गुडतुल्या कर्षमिता भक्षणीया ॥ * ॥

“पीतो मरीचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः ।

द्रोणपुष्पीभवो वापि निहन्ति विषम-

ज्वरान् ॥ * ॥

अन्तयाः शतं चूर्णं वाससा परिशोधितम् ।

पृथक् षोडशभागाः स्युर्गुडमाजिकसर्पिषाम् ॥

यथाहि भजयेद्वैतन्नरो हितमिताशनः ।

नास्य कश्चिद्भवेद्राधिर्न जरा पलितं न च ॥

न ज्वरा विषमा नैव मेहनानिलरक्तकम् ।

न च नेत्रगता रोगाः परमेतद्रसायनम् ॥

मेधाकरं त्रिदोषघ्नं प्रयोगादस्य बुद्धिमान् ।

जीवद्वर्षशतं सायं यथैवाहितजस्तथा ॥”

गुडूचीकल्काः ॥ * ॥ अथान्नमाह ।

“तक्रमांसं पयोमांसं दधिमांसमथापि वा ।

माषमांसञ्च भुञ्जानो मुच्यते विषमज्वरात् ॥”

अनिवेशश्च ।

“सुरा समग्रा पानाय भोजने चरणाशुधाः ।

तित्तिरा विष्किराः पथ्याः कुक्कुटा विषमज्वरे ॥

चरणाशुधा गृहकुक्कुटाः । कुक्कुटा वनकुक्कुटाः ।

विष्किराः वर्तिकालावविगिरचकोराद्याः ॥ * ॥

अथ सन्ततादीनां विशिष्टा चिकित्सा ।

“त्रायन्तीकटुकानन्तासारिवाभिः श्रुतं जलम् ।

सन्तताख्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥”

अनन्ताः दुरालभा ॥ * ॥

“पटोलाब्दविषातिक्तासारिवाभिः श्रुतं जलम् ।

सन्तताख्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥”

वृषा वृहद्वन्ती एरण्डवत्पत्रविटपा तद्वत्समे

दन्ती च ग्राह्या समानगुणत्वात् ॥ * ॥

“पटोलेन्द्रयवानन्तापथ्यारिष्टान्ताजलम् ।

कथितं तज्जलं पीतं ज्वरं सन्ततकं जयेत् ॥”

अनन्ता सारिवा । अरिष्टः निम्बः । जलं

बालकम् ॥ * ॥

“द्राक्षापटोलनिम्बाब्दशक्राङ्गत्रिफलाश्रुतम् ।

जलं जलुः पिबेच्छीघ्रमन्येद्युज्वरशान्तये ॥”

शक्राङ्गः इन्द्रयवः ॥ * ॥

विषम

“कर्मसाधारणं व्यक्ता तृतीयकचतुर्थकौ ।

भिषजा प्रतिकर्तव्यौ विशेषोक्तचिकित्सितेः ॥

उग्रैरं चन्दनं सुस्तं गुडूचीधान्यनागरम् ।

अम्भसा कथितं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ * ॥

ज्वरे तृतीयके पुंसां दृष्ट्यादाहसमन्विते ।

अपामार्गजटां कथ्यां लोहितैः सप्ततनुभिः ।

वृषा वारे रवेस्तुर्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ * ॥

स्थिरातामलकीदारुशिवावृषमहौषधैः ।

सितामधुयुतः काथश्चतुर्थकहरः परः ॥”

स्थिरा शालिपर्णी । तामलकी भूषात्री । शिवा

हरौतकी । वृषो वाचा ॥ * ॥

“अगस्तिपत्रस्य रसेन नस्यं

निहन्ति चातुर्थकसुग्रीवैर्मयम् ।

शिरौषपुष्पस्य निशादयस्य

कल्केन वा तत्तृप्तसंयुतेन ॥”

तत् नस्यम् ॥ * ॥

“ज्वरस्य वेगकालश्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः ।

तस्यैरदुस्तैर्वापि विषयेर्नाशयेत् स्तुतिम् ॥

सन्ततं विषमञ्चापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।

ज्वरं सभोजनैः पथ्यैर्वर्ज्यैः समुपाचरेत् ॥ * ॥

सतताद्विषयं यागां विषमज्वराणां चिकित्सा

सततादीनामिव कर्तव्या ।

“शीताभिभूते पुरुषे कुर्याच्छीतहरिं क्रियाम् ।

दाहाभिभूते तु विधिं विदधादाहनाशनम् ॥

आच्छादनेऽप्युत्तरेऽगुंरुभिः कम्बलादिभिः ।

तूलवत्या महाशीतं शीतादिज्वरिणो हरेत् ॥”

तूलवती तुलाई इति लोके ॥

“तं स्तनाभ्यां सुपीनाभ्यां पीवरोरुर्नितम्बिनी ।

युवतिर्गाढमालिङ्गितेन शीतं प्रशान्यति ॥

कान्ताङ्गवज्रसंजातं तस्य शीते निवारिते ।

प्रजादं चास्य विज्ञाय पृथक् तां कारयेत्

स्त्रियम् ॥

ततो दाहे तु संजाते पत्रैरेरण्डसम्भवैः ।

शीतलैर्धारितैर्देहे दाहं तस्यापनोदयेत् ॥

तालकं शुक्लिकाचूर्णं तुल्यं तत्रोभयोरपि ।

नवमांसञ्च तुल्यं स्यात् मर्दयेत् कन्याकाश्वैः ॥

तत् तु संशुष्कसुपलेर्वन्यैर्गजपुटैः पचेत् ।

शीतं तच्चूर्णयेच्चूर्णं गुञ्जामात्रं सितायुतम् ॥

प्रभाते भजयेत्तेन याति शीतज्वरक्षयम् ।

वान्तिर्भवति कस्यापि कस्यापि न भवत्यपि ॥

एकेन दिवसेनैव शीतज्वरहरं परम् ।

सन्धाहसमये पथ्यं शिखरिणी भक्तकं च ॥ * ॥

शीतज्वरे भूतभैरवचूर्णम् ।

“एला जातीफलं योषत्रिफलाजीरकं घनः ।

सविड्ङ्गं सितायुक्तं चूर्णं शीतज्वरापहम् ॥

कायस्थानाकुलीतिक्तावयस्थापूरचोरकैः ।

सहदेवावचाकुष्ठैः शीतज्ञैर्धूपलेपनैः ॥

एतैरेवौषधैः पिष्टैर्लवणचारसंयुतैः ।

सान्निपातचितं तैलमभ्यङ्गाच्छीतनाशनम् ॥”

कायस्था हरितकी । नाकुली रास्ना । मेदसाई

इति लोके । वयस्था गुडूची । पुरो गुग्गुलुः ।

चोरकः । भटिउर । तद्वत्समे गटिवन । सह-

विषम

देवा वृहद्भजा । चारो यवचारः । काय-
स्थादिधूपं लेपनं तैलञ्च ॥

“एरुस्य तु पत्राणि लिप्तभूमौ निघाप्रयेत् ।
दाहादिज्वरिणो देहे तानि पत्राणि धारयेत् ॥
तेन नश्यति दाहोऽस्य ज्वरश्चैवोपशान्तिरिति ।
दाहे शान्ते यदा शैत्यं तच्च युक्त्या निवारयेत् ॥

जघनचक्रचलन्मणिमखला
सरसचन्दनचन्द्रविलेपना ।
वनजतेव तसं परिदेष्टयेत्
प्रबलदाहनिघ्नोऽहोवभङ्गना ॥”

चन्द्रः कर्पूरः ।

“सदृशसङ्गसंजातशैत्येदाहे निवारिते ।

प्रकादखास्य विज्ञाप्य तां स्त्रीमपनयेत् पुनः ॥”

सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्त्तौ-
लाक्षाणिशालोहितयष्टिकाभिः ।
सिद्धं हरेत् षड्गुणतत्क्रपङ्कं
तैलं ज्वरं दाहसमन्वितञ्च ॥”

षट्त्रयतैलम् ॥ ॥

“राक्षायागरकुष्ठमन्दननिशायष्टाङ्गलणावला
लाक्षासेत्वसारिवामधुरसादेवहरोहीतकैः ।
सोशीराभुध्रिफेनरौहिषजलेक्षैलं पचेत् षड्-
गुणे
तक्रेतच्छमयेज्वरं दृढतरं दाहादिशीतादि-
कम् ॥”

चन्दनमत्र श्वेतम् । मधुरसा मूर्त्तौ । रोही-
तकः रोहिष इति लोके । रौहिषं रोहिष
इति द्वयविशेषः । जलं वालकम् । महाषट्-
त्रयतैलम् ॥ ॥

“पद्मकोत्पलकङ्कारण्डणालविषपौष्करैः
कुसुमोशीरमञ्जिष्ठापद्मगैरिककटफलैः ॥
सारिवाहयलोधाब्दचौरीखर्जूरमस्तकैः ।
धात्रीश्रुतावरीयुक्तैः काथे कल्के प्रयोजितैः ॥
लाचारसप्रथः शुक्लमस्तुभिः सह काङ्गिकैः ।
पक्रतैलमिदं त्वयं दाहज्वरहरं परम् ॥”
लाचारसादिः पृथक् तैलतुल्यः पद्मकादि-
तैलम् ॥ ॥

“प्रलेपके प्रयुज्जीत स्त्रीज्वरहरौ क्रियाम् ।
रुद्रजटा गोशृङ्गं विडालविहोरगस्य निम्नोक्तैः ।
मदनफलभूतकेश्यौ वंशत्वग्मुद्रनिम्नोक्तम् ॥
धृतयवमयूरचन्द्रच्छगलकरोमाणि सर्वपाः
सवचाः ।

हिङ्गुगवास्थिमरीचाः समभागाश्चागन्ध-
संपिष्टाः ॥

धूपनविधिना श्रमयन्त्येते सर्वान् ज्वरान्नियतम् ।
ग्रहहाकिनीपिशाचप्रेतविकारानयं धूपः ॥”
रुद्रजटा जटाधारी । भूतकेशी जटासाँसी ।
रुद्रनिम्नोक्तं रुद्रनिम्नोक्तपुण्यादि । मयूरचन्द्रः
मयूरपुच्छचन्द्रकम् । माहेन्दरो धूपः ॥ ॥

“सोमं सायुचरं देवं समाह्वयन्मन्त्रम् ।
पूजयन् प्रयतः शीघ्रं सुच्यते विषमज्वरात् ॥”
सोमं उमादिसहितम् । सायुचरं नन्दादिगण-
सहितम् । प्रयतः पवित्रः ॥ ॥

विषमा

“विष्णुं सहस्रसङ्ख्यानं चराचरपतिं विभुम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् यपोहति ॥”
सहस्रसङ्ख्यानमिति सहस्रशीर्षेत्यादि वेदाभि-
हितम् । नामसहस्रेण भारतोक्तेनेत्यर्थः ॥ ॥
ज्वरस्यापि देवतात्वात् पूजा कार्या । यत
आह विदेहः ।

“तीर्थयातनदेवाग्निगुरुहोपसर्पणैः ।

अहया पूजनेषापि सहसा शान्तिरिति ज्वरः ॥”
तीर्थं ऋषिजुष्टं जलम् । आयतनं देवाधित्वं
पुरुषोत्तमचेतनश्रीशैलादि ॥ ॥

“निम्नपत्रं वरा शोधं यवानी लवणत्रयम् ।

चारो दिवङ्गिरामेधुचिनेचक्रमशोऽंशकाः ॥
सर्वमेकीकृतं चूर्णं प्रतूषे भक्षयेन्नरः ।

एकाहिकं द्वाहिकञ्च तथा त्रिदिवसस्वरम् ॥
चातुर्थिकं महाचोरं सन्ततं सततं हि वा ।
धातुस्यञ्च त्रिदोषोत्थं ज्वरं हन्ति च भान-
वम् ॥”

निम्नादि चूर्णम् । इति विषमज्वराधिकारः ॥

इति भावप्रकाशः ॥

विषमनयनः, पुं, (विषममयुगं नयनं यस्य ।
त्रिनेत्रत्वात्तथात्वम् ।) शिवः । इति चारावली ॥
विषममलः, पुं, (विषनिवर्तको मल्लो यत्र ।) सर्प-
धारकः । वादिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
जाङ्गली २ । इति जटाधरः ॥

विषममयं, त्रि, (विषम + मयट् ।) विषमादा-
गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विषमरूपं, त्रि, (विषम + रूपः ।) विषमादा-
गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विषमहर्निका, स्त्री, (विषं मर्दयतीति । मर्द +
विषमहर्नी, लुः ङीप् । स्वार्थे कन् च ।)
गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषमविभागः, पुं, (विषमो विभागः ।) असमा-
नांशः । यथा, यत्र तु भ्रातर एव विभागमर्थ-
यन्ते तत्र विषमविभागाभावमाह मनुः ।

“भाट्ट्यामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह ।
न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

विषमस्थः, त्रि, (विषमे तिष्ठतीति । स्था + कः ।)
असमानस्थितः । इति केचित् ॥ उपपन्न-
देशस्यः । यथा नारदः ।

“अप्राप्तयवहारश्च दूतो दानोन्मुखो ब्रवी ।
विषमस्याश्च नासेधा न चैतान्नाङ्गयेन्नुपः ॥”
विषमस्याः उपपन्नदेशस्याः । इति अवधार-
तत्त्वम् ॥

विषमश्लिष्टः, पुं, दोषविशेषः । स च अनुचित-
शासनरूपः । महद्दोषयुक्तम् । यथा, अत्र कामत
एव चान्द्रायणतत्प्रकृष्टयोर्विषमश्लिष्टत्वेन इच्छा-
विकल्पासम्भवात् कामतचान्द्रायणं अकामत-
स्तत्प्रकृष्टम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विषमाक्षः, पुं, (विषमं अयुगं अक्षि यस्य ।
त्रिनयनत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

विषयः

विषमायुधः, पुं, (विषमा अयुग्मा आयुधा यस्य ।
तस्य पञ्चबाणत्वात्तथात्वम् । यथा, विषमः अयुग
असह्य इत्यर्थः आयुधो यस्य ।) कामदेवः ।
इति हलायुधः ॥

विषमीयं, त्रि, (विषम + “गहादिभ्यश्च ।” ४ ।
२ । १३८ । इति कः ।) विषमादागतम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

विषसृष्टिः, पुं, क्षुपविशेषः । विषदोडि इति
कङ्कसिद्धे इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।
केशसृष्टिः २ सुसृष्टिः ३ रणसृष्टिकः ४ क्षुप-
दोडसृष्टिः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । दीपनत्वम् । कफवातकण्ठाभयरक्तपित्ता-
दिदाहनाशित्वम् । रज्यत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विषमृत्युः, पुं, (विषेण तद्दर्शनमात्रेण मृत्युर्यस्य ।)
जीवह्नीवपक्षी । इति जटाधरः ॥ चकोर इति
ख्यातः ॥

विषयः, पुं, (“विषिष्यन्ति विषयिणं स्त्रेण रूपेण
निरूपणीयं कुर्वन्ति ।” इति सांख्यतत्त्वकौमुदी ।
वि + षि + अच् ।) चक्षुरादिराद्यः । स तु
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धरूपः । तत्पर्यायः । गोचरः
२ इन्द्रियार्थः ३ देशः । (यथा, रघुः । ११ ।
१८ ।

“यच्चकार विवरं शिलाधने
ताडकोरसि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां
हारतामभवदन्तकस्य तत् ॥”

आश्रयः । इत्यमरः ॥ न्यायमते चित्तपुत्तेजो-
वायूनां विषया यथा,—

“तत्र चित्तिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।
षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः ॥
स्पर्शस्तस्यापि विद्येयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।
नित्यानित्या च सा देधा नित्या स्यादणु-
लक्षणा ॥

अनित्या तु तदस्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ।
सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।
योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं प्राणलक्षणा ॥

विषयो द्वाणुकादिस्तु ज्ञाणाख्यान उदाहृतः ॥
वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ।
स्नेहस्तत्र द्रवत्वानु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥

नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् ।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुर्हिमादिविषयो मतः ॥ ॥
स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु स्याद्भूषं शुक्लभास्वरम् ।
नैमित्तिकद्रवत्वानु नित्यतादि तु पूर्ववत् ॥

इन्द्रियं नयनं वह्निस्पर्शादिविषयो मतः ॥ ॥
अपाकजाशुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥
तिथ्यगमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।
पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रितम् ॥

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

विषय इति । भोगसाधनं विषयः । सर्वमेव हि
कार्यं अदृष्टाधीनं यच्च कार्यं यददृष्टाधीनं

तत्तदुपयोगं साक्षात्परस्यया जनयन्ति न हि
बोधप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुपतिरस्ति
तेन ह्यणुकादिप्रसाधान्तं सर्वमेव विषयो
भवतीत्यर्थः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ ३॥

निवसेवितः । इति भरतधृताजयः ॥ अयत्तः ।
शुक्तः । इत्यजयपालः ॥ जनपदः । इति
मेदिनी । कान्तादिः । इति शब्दरत्नावली ॥
विषाग्रकः । यथा,—

“विशब्दो हि विशेषार्थः चिनोतेत्यन्व उच्यते ।
विशेषेण चिनोतीति विषयोऽतो नियामकः ॥”

इति भट्टकारिका ॥ ३॥

आरोपान्वयः । यथा,—

“आरोपान्ता तु यन्नोक्तौ विषयो विषयस्तथा ।
विषयस्तः कृतेऽन्यस्मिन् वा स्यात् साध्यवसा-
विका ॥”

यथा, मौर्व्याहीकः । इति काव्यप्रकाशे २
उल्लासः ॥ (“भोगसाधनं विषयः ।” इति
तर्ककौमुदी ॥)

विषयाज्ञानं, स्त्री, (विषयस्याज्ञानं यस्याम् ।)
तन्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषयायी, [न] पुं, (विषयान् अयते प्राप्नोतीति ।
अय मत्तौ + यिनिः ।) राजा । वैषयिकजनः ।
इन्द्रियः । कामदेवः । विषयासक्तपुरुषः । इति
मेदिनी । ने, २४६ ॥

विषयि, [न] स्त्री, (विषयाः सन्त्यस्येति । विषय
+ इनिः ।) इन्द्रियम् । इति मेदिनी । ने, २११ ॥

विषयी, [न] त्रि, (विषयोऽस्येति । इनिः ।)

विषयासक्तः । इति मेदिनी । ने, २११ ॥

विषयी, [न] पुं, (विषयोऽस्यास्तीति । इनिः ।)
वृषतिः । कामदेवः । वैषयिकः । इति मेदिनी ।
ने, २११ ॥ अग्निः । इत्यजयपालः ॥ आरोप्य-
माणः । यथा,—

“विषयस्तः कृतेऽन्यस्मिन् वा स्यात् साध्यवसा-
विका ॥”

विषयिणा आरोप्यमायेन अन्तःकृते निर्गोर्णे-
ऽन्यस्मिन् आरोपविषये सति वा स्यात् साध्य-
वसानिका । इति काव्यप्रकाशः ॥

विषरूपा, स्त्री, अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषर्ण, स्त्री, विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषलता, स्त्री, (विषल्य जता ।) इन्द्रवारुणी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषप्रधानजतामात्रे ।

यथा, गीतायां श्रीधरः । २ । ४२ । “विषलता-
वहापाततो रमणीयाम् ॥”)

विषविद्या, स्त्री, विषप्रमत्तः । इति विश्ववैद्य-
शब्दटीकायां भरतः ॥

विषवैद्यः, पुं, (विषस्य वैद्यः ।) विषप्रमत्तवेत्ता ।
ओक्ता इति ख्यातः । यथा । विषविद्यां वेत्ति
अधीते वा विषवैद्यः आसुपाञ्चालादित्वादन्य-
प्रदृष्टिः । विषस्य वैद्यश्चिकित्सकः इति वा ।

इति भरतः । तत्पर्यायः । आङ्गुलिकः २ ।
इत्यमरः ॥ आङ्गुलिकः ३ नरेन्द्रः ॥ कौशिकः ५

कथाप्रसङ्गः ६ चक्राटः ७ । इति जटाधरः ॥

आलयाही ८ जाङ्गलिः ९ जाङ्गलिः १०
अहितुष्टिकः ११ आलयाहः १२ गार-
ङ्गिकः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥

विषवैरिणी, स्त्री, (विषस्य वैरिणी ।) निर्विषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

विषशालूकः, पुं, (विषस्य शालूकः ।) पद्मकन्दः ।
अस्य गुणाः । गुणत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतल-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

विषशूकः, पुं, (विषं शूके यस्य ।) भङ्गरोलः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

विषशङ्खी, [न] पुं, (विषं विषयुक्तं शङ्खं तदस्या-
स्तीति । विषशङ्ख + इनिः ।) भङ्गरोलः । इति
हारावली ॥

विषसूचकः, पुं, (विषं सूचयति विषयुक्तावादि-
दर्शने न्यतः सन् ज्ञापयतीति । सूच् + शिच् +
शुल् ।) चरकपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

विषसृक्ता, [न] पुं, (विषं सृक्कति यस्य ।) भङ्ग-
रोलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विषहन्ती, स्त्री, (विष + हन् + णच् । श्चिन्तां
हौम् ।) अपराजिता । निर्विषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विषहरः, त्रि, (हरतीति । हृ + अच् । विषस्य
हरः ।) सरलनाशकौषधादिः । यथा । ॐ हं
जः ।

“मन्त्रोऽयं हरते रुद्र सर्वलृष्टिकगं विषम् ।
पिप्पली नवनीतश्च शङ्खवेरश्च सैन्धवम् ।

मरोचं दधि कुष्ठश्च नख्ये पाने विषं हरेत् ॥
त्रिफला टङ्गकुष्ठश्च चन्दनं धृतसंयुतम् ।

एतन्पानाच्च लेपाच्च विषनाशो भवेत्क्षिप्तः ॥
पारावतस्य चाक्षीणि हरितार्जं मनःशिला ।

एष योगो विषं हन्ति वेनतेय इवोरमान् ॥
सैन्धवं युषगं चूर्णं दधिमध्वाज्यसंयुतम् ।

वृश्चिकस्य विषं हन्ति लेपोऽयं वृषभध्वजः ॥”
इति गारुड १८६ अध्यायः ॥

विषहरा, स्त्री, मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, देवीभागवते । ६ । ४७ । ५२ ।

“जरत्कारप्रियास्तीकमाता विषहरेति च ॥”)
विषहरी, स्त्री, मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, देवीभागवते । ६ । ४७ । ४७ ।
“विषं संहर्तुमीशा या तस्माद्विषहरी स्मृता ॥”)

विषहा, स्त्री, (विषह + टाप् ।) देवदालीजता ।
निर्विषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषा, स्त्री, अतिविषा । इत्यमरः ॥ बुद्धिः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (अस्याः पर्यायो बुणाच्च यथा,

“काष्मीरातिविषा श्वेता श्यामा मुञ्जा विषा-
रण्या ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“विषास्त्वतिविषा विषा शङ्खी प्रतिविषारण्या ।
शुक्लकन्दा चोपविषा मङ्कुराधुणवल्गमा ॥

विषा सोष्णा कटुस्तिक्ता पाचनी दीपनी हरेत् ।
कफपित्तातिघारासविषकासवमिज्जिमीन् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषाङ्कुरः, पुं, (विषस्याङ्कुरः ।) शल्याक्षम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विषाणं, स्त्री, कुष्ठौषधम् । पशुशङ्खम् । (यथा,
साहित्यदर्पणे । १० ।

“क्षिपसि शुक्रं वृषदंशकवद्ने

नृगमर्पयसि नृगादनरदने ।

वितरसि तुरगं महिषविषाणे

विदधचेतो भोगविताने ॥”)

हस्तिदन्तः । इति मेदिनी । ने, ७७ ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । १ । ६० ।

“न जातु वेनायकमेकमुद्धृतं

विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥”)

कोलदन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विशेषेण मद-
हातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४४ । ११ ।

“विषाणं परिपानमस्ति ते ।”

“विषाणं विशेषेण मदस्य हातस्त्वम् ।” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥)

विषाणिका, स्त्री, मेघशङ्खी । इति रत्नमाला ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“शङ्खी कर्कटशङ्खी स्यात् कुलीरश्च विषाणिका ।
अजशङ्खी च रक्ता च कर्कटाख्या च कीर्तिना ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सातला । कर्कटशङ्खी । आवर्तकी । इति

राजनिर्घण्टः ॥
विषाणी, स्त्री, चीरकाकोली । अजशङ्खी । इति

मेदिनी । शी, ७७ ॥ वृश्चिकाली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ त्रिनिङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषाणी, [न] पुं, (विषाणमस्यास्तीति । विषाण +
इनिः ।) हस्ती । शङ्खी । इत्यजयः ॥ (यथा,

हरिवंशे । २०४ । २२ ।
“खड्गा विषाणिनश्चैव वृषभाश्च नृगास्तथा ॥”)

अवभनामौषधम् । शङ्खाटकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विषादः, पुं, (वि + षद् + षच् ।) अवसादः ।
यथा,—

“जायं मौख्यं विषादोऽवसादः सादो विष-
सता ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । १ । ११ । ११ ।

“दधौ हरवरं तेषां विषादं शमयन्निव ॥”)

विषादनी, स्त्री, पलाशीजता । इति राजनिर्घण्टः ॥
विषाननः, पुं, (विषभानने यस्य ।) सर्पः । इति

शब्दमाला ॥
विषान्तकः, पुं, (विषस्य अन्तकः नाशकः । पीत-
विषत्वात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष-

नाशके, त्रि ॥
विषापहः, पुं, (विषं अपहन्तीति । हन् + षच् ।)

सूक्तकण्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष-
नाशके, त्रि । यथा, मनी । ७ । २१७ ।

“सुपरीक्षितममया मया अन्त्रैर्विषापहैः ॥”)
विषापहा, स्त्री, इन्द्रवारुणी । निर्विषा । इति

राजनिर्घण्टः ॥ नागदमनी । इति भावप्रकाशः ॥

विषुव

अर्कमूला । ईशुरमूल इति भाषा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“अर्कपत्रा सुनन्दा स्यादर्कमूला विषापहा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

सर्पकङ्कालिका । इति रत्नमाला ॥

विषामावा, स्त्री, (विषस्यामावो यत्र सा ।)

निर्विषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषाशुभः, पुं, (विषमेवाशुभं यस्य ।) सर्पः । इति

शब्दरत्नावली ॥ विषयुक्तास्ते, स्त्री ॥

विषारः, पुं, (विशेषेण अलतीति । अल + अच् ।

लस्य रत्वम् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषारातिः, पुं, (विषस्यारातिः नाशकः ।) कृष्ण-

धत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषारिः, पुं, (विषस्यारिः ।) महाचक्षुःशकः ।

धृतकरजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषनाशक-

मान्ने, त्रि ।)

विषास्यः, पुं, (विषमास्ये यस्य ।) सर्पः । इति

शब्दरत्नावली ॥ विषयुक्तमुखे, त्रि ॥

विषास्या, स्त्री, भस्मातकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(भस्मातकशब्देऽस्या विषयो विज्ञेयः ॥)

विषु, अ, साम्यम् । इति विषुवच्छब्दटीकायां

भरतः ॥ नानारूपम् । इति रामायणम् ॥

विषुणः, पुं, (विषु साम्यमस्मिन्नस्तीति । “लोमा-

द्वीति ।” ५ । २ । १०० । इति नः । पश्चात्

णत्वम् ।) विषुवम् । यथा । “विषु नानारूपं

ममनं विष्वक् तदस्यास्तीति विग्रहे अगित्यु-

त्तरपदलोपश्चात्तत्सन्धेरिति पामादि सूत्रेण

नः णत्वम् ।” इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥

(नानारूपम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५४ । ८ ।

“चरत्पतस्त्रि विषुणं विजातम् ॥”

“विषुणं विष्वक् नानारूपम् ।” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥ सर्वगः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २६ । १ ।

“बभुरेको विषुणः ।”

“विषुणः विश्वगच्छनः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

विप्रकीर्णः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । १२ । ५ ।

“सखायस्ते विषुणा अय एते ।”

“विषुणाः विप्रकीर्णाः सर्वथाप्ताः ।” इति तद्-

भाष्ये सायणः ॥ पराङ्मुखः । यथा, ऋग्वेदे ।

५ । ३४ । ६ ।

“विलक्षणः सन्ततो चक्रमासजो-

ऽसुन्ततो विषुणः सुन्ततो वृधः ।”

“विषुणः पराङ्मुखः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

विषुपं, स्त्री, विषुवम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विषुवं, स्त्री, समरात्रिन्दिवकालः । तत्पर्यायः ।

विषुवत् २ । इत्यमरः ॥ विषुपम् ३ विष्वक् ४

विष्वक् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ विषुणः ६ ।

इति रामायणम् ॥ विषुवः ७ । इति सुकुटः ॥

तत्तु मेघतुलयोः संक्रान्ती । यथा,—

“ऋग्वक्कटसंक्रान्ती हे तूदगदक्षिणायने ।

विषुवतो तुलामेघे गोलमथे तथापराः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥ ॥

तत्तु महाविषुवणलविषुवणामभ्यां क्रमेण ख्याते ।

विषुव

यथा,—

“विषुवाभ्यां वत्सरः स्यादिति शब्दविदां मतम् ।

महाविषुवमाख्यातं कृतिभिश्चेच्चिद्वितम् ।

तथा स्याज्जलविषुवं क्रमादाश्विनचिद्वितम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥ ॥ ॥

विषुवारम्भकालो यथा,—

“ऋग्वसंक्रान्तिः पूर्वं पश्चात् तारा दिनान्तरे ।

एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ।

षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।

एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥

युक्तक्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यानं रवेर्ध्रुवम् ।

कर्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम् ॥

अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा ।

रविसंक्रान्तितो मेघतुलयोरभितः पुनः ॥

विषुवं मीनकन्याहर्णं त्वेकाक्षीन्द्रशकाब्दे ।

दिनमानाय मीनाहर्णमेघार्हं पालिकं शतम् ॥

ततो वृषार्हपर्यन्तमश्रीतिः पलभाजिनी ।

मिथुनार्हं चतुस्त्रिंशत्पलानां वर्द्धते क्रमात् ॥

कर्कटार्हं चतुस्त्रिंशत् सिंहार्हं तु द्वाशीतकम् ।

कन्याहर्णं द्विनवतिः क्रमात् चुच्यति वासरे ॥

कन्याहर्णचरणीमानं बोध्यं पूर्वक्रमेण हि ।

दिने दिने भागहारारम्भानं बोध्यं दिवानिशोः ॥

एकमानं दण्डपट्टा त्वक्कान्यमाननिर्णयः ।

षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् षोडशांशके ।

पुनस्तद्वत्सरास्तद्वत् एवं सप्तदशादिके ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥ ॥

अन्यच्च

“मेघसंक्रमतः पूर्वं पश्चात्तारा दिनान्तरे ।

प्रातिलोभ्यानुलोभ्येन विषुवारम्भणं भवेत् ॥

त्रयोदशदिने सौरे चेत्त्रे नखतिथौ शके ।

विषुवारम्भणं तत्र समं मानं दिवानिशोः ॥

ततः प्रतिदिनं वेला सपादत्रिपलात्मिका ।

वर्द्धते मेघविश्रांशपर्यन्तं स्थूलमार्गतः ॥

तथा व्यञ्छान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।

तादृगाद्याप्यन्तं पलैकप्रमिता मता ॥

ततः कर्कटविश्रांशपर्यन्तं प्रत्यहं क्रमात् ।

सपादपलमानेन वेला चुच्यति निश्चितम् ॥

तादृग्भाद्रान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।

तादृगान्ध्रिणशेषान्तं हरनेत्रपलात्मिका ॥

दिवामानं दण्डपट्टेयत्वा रात्रेः प्रमाणकम् ।

वैशाखादौ दिवामानं रात्रिमानं तुलादिषु ॥

षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् द्वादशांशके ।

पुनस्तद्वत्सरास्तद्वत् ततः एकादशादिके ॥”

इति सत्त्वयसुक्तावली ॥

विषुवत्, स्त्री, विषुवम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ । १६६ । १२१ ।

“भवति सप्तसप्त्युषं दिनस्य रात्रौ-

विषुवति चाक्षयमश्रुते फलम् ॥”

यापकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८४ । १० ।

“खादोरित्याविषुवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यः ॥”

“विषुवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वेषु यज्ञेषु

यागियुक्तस्य ॥ ॥ ॥ विषुवत यागो अस्मा-

विष्किरः

दौणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् इच्छुङ्-
भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वम् । अन्येषामपि
दृश्यत इति संहितायां दीर्घः यत्येन मतोऽन्-
त्वम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

विषौषधी, स्त्री, (विषस्यौषधी ।) नामदम्नी ।

इति रत्नमाला ॥

विष्कम्भः, पुं, सप्तविंशतियोगान्तर्गतप्रथमयोगः ।

शुभकर्मणि तस्य पञ्च दण्डास्याध्याः । यथा,—

“त्वज्जादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नादिकाः ।

गण्डयाघातयोः षट् च नव हर्षणवचयोः ।

वैधृतियतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”

इति सत्त्वयसुक्तावली ॥ ॥ ॥

तत्र जातफलम् ।

“विष्कम्भयोगो यदि जन्मकाले

कार्ये स्वतन्त्रो मनुजस्तदानीम् ।

सुखलज्जलज्जलज्जलसौख्यसुखं

यस्य निर्माणविधौ समर्थः ॥”

इति कौस्तुभप्रदीपः ॥ ॥ ॥

विस्तारः । (यथा, दृष्टव्यसंहितायाम् । ५३ । २४ ।

“उच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो द्वारस्यार्धेण विष्कम्भः ॥”)

प्रतिबन्धः । रूपकाङ्गप्रभेदः । योगिनां बन्ध-

भेदः । इति मेदिनी । मे, १६ । दृष्टः । इत्य-

जयः ॥ अर्गला । इति भरतः ॥

विष्कम्भौ, [न] पुं, (विष्कम्भाति रुग्णहीति । वि +

ष्कम्भ + णिनिः ।) अर्गला । यथा । “तद्विष्कम्भो-

ऽर्गलं न ना । इत्यमरोक्तौ कपाटधारणकाष्ठं

अर्गलं हुङ्कादृष्ट इति ख्यातम् । तत् कपाटं

विष्कम्भाति रुग्णहि इति अष्टादित्वास्मिन् तद्वि-

ष्कम्भौ मूर्द्धन्यवत् स्वार्थकथनमेतत् विष्कम्भौति

नाम च इत्येके । तद्विष्कम्भोऽर्गलमिति मूल-

पाठः । विष्कम्भो बन्धननिमित्तदृष्टः । इति

भट्टः । इति सुकुटः ॥

“विष्कम्भो योगभेदे स्यात् विस्तारप्रतिबन्धयोः ।

कपाटाङ्गप्रभेदे च ।” इति मेदिनीदर्शनात्

विष्कम्भ इति पाठः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥

विष्कलः, पुं, (विषं विष्ठां कलयति भक्षयतीति ।

कल + अच् ।) आन्यशूकरः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

विष्किरः, पुं, (विकिरतीति । वि + कृ श् विकीरे +

इगुपधेतिकः । “विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ।”

६ । १ । १५० । इति सुट् । परिनिविध्य इति

धत्वम् ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ विष्किरास्त्रितिरि-

मशूरकुक्कुटादयः ।

“लावाद्या वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ।

लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता वृणाम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥ ॥

अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।

“वर्षकालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः ।

कलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः सप्तद्व्यहताः ॥

विकीर्य भक्षयन्ते ये यस्मात्तस्माच्च विष्किराः ।

कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतित्तिराः ॥”

कुलिङ्ग गववैया इति लोके ।

विष्टम्भः

“विष्टिरा मधुराः शीताः कषायाः कटु-
पाकिनः ।

बल्या वृथास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(“लावतित्तिरिक्कपिञ्जलवर्त्तोरवर्त्तिकावर्त्तक-
नमृकावातीकचकोरकलविङ्कमयरककरोपचक्र-
कुक्कुटसारङ्गशतपत्रककुत्तित्तिरिक्कुरवाकुयव-
कप्रभृतयस्त्राहला विष्टिरा लघवः शीत-
मधुराः कषाया दोषघ्नमाश्च ॥” इति सुश्रुते
स्त्रजस्थाने ४६ अध्यायः ॥ * ॥ दर्वीकरान्तर्गत-
सर्पविशेषः । यथा,— “पुच्छरीको भुक्कुटी
मुखो विष्टिरः पुष्पाभिकर्णो गिरिसर्पे ऋजु-
सर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलङ्गर्हो आशी-
विष इति ॥” इति च सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थे-
२ अध्याये ॥)

विष्टः त्रि, प्रविष्टः । विश्रुतातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

विष्टपं, स्त्री, (“विटपविष्टपविष्टिपोलपाः ।” इत्यु-
णादिसूत्रे पिष्टपस्थाने विष्टपपाठेन विश्रुतातोः
कपन्प्रत्ययेन साधुः इति केचित् ।) सुवनम् ।
इत्यमरः ॥ पिष्टपं पिष्टपः । इति तट्टीकायां
रूपद्वयम् ॥ (यथा, रघुः । ११ । १६ ।

“बाणभिन्नहृदया निपेतुषी
सा स्वकाननसुवं न केवलाम् ।
विष्टपत्रयपराजयस्थिरा
रावणश्रियमपि अकम्पयत् ॥”)

विष्टम्भः, पुं, (वि + स्तन्भ + क्तः ।) प्रतिबन्धः ।
(यथा, भागवते । ५ । २२ । १२ ।

“स वृष्टिविष्टम्भग्रहोपशमनः ॥” * ॥

आक्रमणम् । यथा, भारविः । १३ । १६ ।

“प्रविकर्षेतिनादभिमन्त्रः
पदविष्टम्भनिपीडितस्तदानीम् ॥”)

रोगविशेषः । इति मेदिनी । भे, २० ॥ स तु
आनाहरोगः । तस्य लक्षणमाह ।

“आमं सक्तदा निचितं क्रमेण
भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ।
प्रवर्त्तमानं नयथास्मेनं
विकारमानाहसुदाहरन्ति ॥”

आमं अपक्वमाहारसारं शक्तत् पुरीषं वा
क्रमेण निचितं सञ्चितम् । भूयो विगुणानिलेन
दुःखायुना विबद्धं आमशोषितं वा यथास्वं
पूर्ववद्वर्त्तमानं एनं विकारं आनाह-
माहुः ॥ * ॥ तत्रामजमानाहमाह ।

“तस्मिन् भवत्यामसमुद्भवे तु
दृष्ट्वा प्रतिश्यायशिरोविदाहाः ।
आमाशये भूलमथो गुरुत्वं
क्षुत्तन्म उद्गारविघातनम् ॥”

विघातनं अप्रवृत्तिः ॥ * ॥ शक्तत्सञ्चयमाह ।

“स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषसूत्रे
भूलोऽथ सूक्ष्मं शक्ततो वमिषः ।
आसञ्च पक्वाशये भवन्ति
तथासञ्चोक्तानि च लक्षणाणि ॥”

विष्टम्भः

पक्वाशये शक्तत्सञ्चये । असञ्चोक्तानि
आभाणवातनिरोधादीनि ॥ * ॥ आनाहोदा-
वर्त्तयोश्चिकित्सायास्तुल्यात्वादुभयचिकित्सा अत्र
लिख्यते । अथोदावर्त्तानां चिकित्सा ।

“अधोवातनिरोधोऽप्युदावर्त्ते हितं मतम् ।
स्नेहपानं तथा स्निग्धो वस्तिर्यचासुलोमनम् ।
विड्विघातसमुत्थे तु विड्विमेधं तथौषधम् ।
वर्त्तभ्यङ्गावगाहश्च स्निग्धो वस्तिर्हितो मतः ॥”
वर्त्तिः फलवर्त्तिः ।

“सूत्रावरोधजनिते क्षीरवारिवचां पिबेत् ।
दुग्धशर्करां चापि कषायं ककुभस्य च ।
दुग्धशर्करा कण्टकारी दुरालभा च तुल्यगुणत्वात् ।
एवांरुबीजं तोयेन पिबेद् वा लघ्वणीकृतम् ।
सितामिक्षुरसं क्षीरं द्राक्षासममपि वा ।
सर्वथैव प्रकुर्वीत सूत्रकृच्छ्राभरीविधम् ।
जृम्भाभिघातजे स्नेहं स्निग्धं चापि प्रयोजयेत् ।
अन्यानपि प्रयुञ्जीत समीरणहरान् विधीन् ।
नेत्रनीरावरोधोऽप्युत्थेदुचेद्दं शोर्जलम् ।
सुप्यात् सुखेन तस्यामे कथयेच्च कथाः प्रियाः ।
क्षिप्वाभिघातजे तीक्ष्णाघ्राणनस्यार्कदर्शनेः ।
प्रवर्त्तयेत् क्षुत्तं सक्तं स्नेहस्निग्धौ प्रशीलयेत् ॥”
तीक्ष्णं मरीचराजिकादि ।

“उद्गारस्यावरोधे तु स्नेहिकं घूममाचरेत् ॥
हृदिनिग्रहसंजाते वमनं लङ्घनं हितम् ।
विरेचनं चात्र मतं तेजेनाभ्यङ्गनं तथा ॥
वस्तिपुष्टिकरेः सिद्धं चतुर्गुणजलं पयः ।
आवारिनाशात् कथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥
रमयेयुः प्रिया नार्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ।
तस्याभ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिरा चरणाशुधः ॥
शालिः पयो निरुहश्च हितं मैथुनमेव च ।
क्षुब्धिघातसमुद्भूते क्षिण्वसुष्णं तथा लघु ॥
रूक्षमल्यं हितं मल्यं पुष्पं सेखं सुगन्धि यत् ।
दृषाविघातसंभूते शीतः सर्वा विधिर्हितः ॥
कपूरशिशिरं स्वल्पं पिबेत्तथैव शनैः शनैः ।
अमन्वासे हृते शस्तो विश्रामः सरसौदनः ॥
निद्रावेगविघातोऽप्यपिबेत्क्षीरं सितायुतम् ।
सुवाहनं सुशयान्न हिताः श्रोत्रप्रियाः कषाः ॥”
वातादिवेगविघातजनितानासुदावर्त्तानां चिकि-
त्सामभिधाय रूक्षादिक्षुपितवातजनितस्य उदा-
वर्त्तस्य चिकित्सामाह ।

“क्षिप्त्वाश्चिकित्सित्योः पिष्टेर्वर्त्तिविनिर्मिताम् ।
हृताभ्यक्तां गुदे व्यस्येदुदावर्त्तविनाशनीम् ॥”
फलवर्त्तिः ।

“मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः ।
गुडक्षीरसमायुक्ता फलवर्त्तिरिहोदिता ॥”
मदनफलदिवर्त्तिः ॥ * ॥

“खड्गफलं त्रिहताक्षः क्षण्णाकर्वं ह्योश्चूर्णम् ।
प्राग्भोजनस्य मधुना विहृतकपदकं च यतः
एतज्जापुरीषे देयं विज्ञेयुदावर्त्तम् ॥”
मधुरं नरपतियोग्यं चूर्णं नारायकं नाम्ना ॥

इति नाराचचूर्णम् ॥ * ॥

विष्टरः

“सद्योऽपि पिप्पलीमूलं त्रिहृन्ती च विष्ट-
कम् ।

तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ।
एतद्गुडाष्टकं नाम्ना बलवर्णाभिवर्द्धनम् ।
उदावर्त्तत्रीहगुल्मशोथपाङ्गामयापहम् ॥”
इति गुडाष्टकम् ॥ * ॥

“मूलकं शुष्कमात्रं च वर्षाभूपचमूलकम् ।
क्षतमालफलं चापसु पक्वा तेन हृतं

पचेत् ।

तत् पीतं शमयेत् क्षिप्रसुदावर्त्तमशेषतः ॥”
पचमूलकमत्र दृष्टम् । शुष्कमूलकादहृतम् ॥ * ॥

अथ आनाहस्य चिकित्सा ।

“तुल्यकारणकार्यत्वादुदावर्त्तहरिं क्रियाम् ।
आनाहोऽपि च कुर्वीत विशेषस्त्राभिधीयते ॥
त्रिहृत्क्षणाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
गुडेन तुल्या वटिका हरन्त्यानाहसुख्यम् ॥
वर्त्तिस्त्रिकटुसैत्ववसर्गपण्डूधूमकुष्ठमदनफलेः ।
मधुनि गुडे वा पक्वेर्निहिता स्वाङ्गुष्ठपरि-
माणाः ॥

वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रणिहिता गुदे हृता-
भ्यक्ता ।

आनाहोदावर्त्तो शममति चठरं तथा
गुल्मम् ॥”

त्रिकटुकाद्या वर्त्तिः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(त्रि, विशेषेण स्तम्भयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ८६ । ३५ ।

“दिवो विष्टम्भ उपमो विष्टम्भः ॥”)

विष्टम्भी, [न] त्रि, (विष्टम्भातीति । वि + स्तन्भ
+ क्तिनिः ।) विष्टम्भरोगजनकः । यथा,—

“वेदना गुरवो भक्ष्या विष्टम्भस्त्रिहृताः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(यथा च सुश्रुते । १ । ४५ ।

“प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भ शीत-
लम् ॥”

विष्टम्भोऽस्यास्तीति । विष्टम्भ + इति ।)
विष्टम्भरोगविश्लिष्टश्च ॥

विष्टरः, पुं, (विष्ठीर्यते इति । वि + स्तु + क्प ।

“दृष्टासनयोर्विष्टरः ॥” ८ । ३ । ६३ । इति
निपातनात् षत्वम् ।) विटपरी । दम्भुष्टिः ।
पीठादासनम् । इत्यमरः ॥ आदिना कुणा-
सनादियहः । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २८ । १६ ।

“काष्ठीगुणोक्तसत्प्रोविं हृदयाभ्योपविष्टरम् ।
दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् ॥”)

विष्टरलक्षणमाह । विष्टरस्तु सार्द्धद्वितयवामा-
वर्त्तवलिताधोतुल्याया असंख्यातदर्भाः । तथा
च शृङ्गासंयहः ।

“जह्मकेशो भवेद्भक्ष्या लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दन्तिवार्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥”

इति ॥

हृन्दीगपरिशिष्टम् ।

“दर्भसंख्या न विहिता विष्टराक्षरयेवपि ॥”

विष्णुः

સાચા રાણા, રૂઠ જાવા લાગ્યા, રૂઠ પાંચનાર, રૂઠ

विष्णुः

कैटभजित् ३७ विष्णुः ३८ श्रीवत्सलाङ्कनः ३९ ।
 इत्यमरः । पुराणपुरुषः ४० वृष्णिः ४१ शत-
 धामा ४२ गदायजः ४३ एकद्वजः ४४ जग-
 माधः ४५ विश्वरूपः ४६ सनातनः ४७ सुकुन्दः
 ४८ राहुमेदी ४९ वामनः ५० शिवकीर्तनः ५१
 श्रीनिवासः ५२ अजः ५३ वासुः ५४ । इति
 जटाधरः । श्रीहरिः ५५ कंचारिः ५६ वृद्धरिः
 ५७ विष्णुः ५८ मधुजित् ५९ मधुसूदनः ६०
 कामः ६१ पुरुषः ६२ श्रीगर्भः ६३ श्रीकरः ६४
 श्रीमान् ६५ श्रीधरः ६६ श्रीनिकेतनः ६७
 श्रीकान्तः ६८ श्रीशः ६९ प्रभुः ७० सुरलीधरः
 ७१ जगदीशः ७२ गदाधरः ७३ नन्दात्मजः
 ७४ नरसिंहः ७५ हरेशः ७६ गोपालः ७७
 नन्दनन्दनः ७८ नरकजित् ७९ सामगर्भः ८०
 अजितः ८१ जितामित्रः ८२ जटधामा ८३
 प्रशविन्दः ८४ पुनर्वसुः ८५ आदिदेवः ८६
 श्रीवराहः ८७ सहस्रवदनः ८८ त्रिपात् ८९
 ऊर्ध्वदेवः ९० हरिः ९१ यधुतः ९२ आदवः ९३
 अरिष्टसूदनः ९४ पूतनारिः ९५ सदायोगी ९६
 ध्रुवः ९७ चाणूरसूदनः ९८ हेमशङ्कः ९९ शता-
 वर्त्ता १०० कालनेमिरिपुः १०१ धेनुकारिः १०२
 सोमसिन्धुः १०३ विरिषिः १०४ धरणीधरः
 १०५ बहुमुखः १०६ वर्द्धमानः १०७ शतानन्दः
 १०८ वृषान्तकः १०९ मधुरेशः ११० बारकेशः
 १११ रत्नदेवः ११२ वृषाकपिः ११३ । इति
 शब्दरत्नावली । विष्णुः ११४ दाशार्हः ११५
 अविश्रयनः ११६ इन्द्राजुजः ११७ नारायणः
 ११८ जलप्रथः ११९ यज्ञपुरुषः १२० तार्क्ष-
 ष्वजः १२१ वृद्धविन्दः १२२ पद्मेशः १२३ मार्जः
 १२४ जिनः १२५ कुमोदकः १२६ जङ्घुः १२७
 वसुः १२८ शतावर्तः १२९ सज्जकेशी १३०
 वभुः १३१ वेधाः १३२ प्रक्षिप्तजः १३३ आत्मभूः
 १३४ पाण्डवायनः १३५ सुवर्णविन्दः १३६
 श्रीवत्सः १३७ देवकीसुतः १३८ गोपेन्द्रः १३९
 गोवर्द्धनधरः १४० यदुनाथः १४१ गदाभृत् १४२
 शार्ङ्गभृत् १४३ चक्रभृत् १४४ श्रीवत्सभृत् १४५
 शङ्खभृत् १४६ । अथ वध्यादयो यथा,—
 “मधुघेतुकचाणूरपूतनायमलाङ्गनाः ।
 कालनेमिहयमीवशकटादिदेवराहवः ।
 कंसः केशिसुरौ सात्यमेन्द्रदिविदेवराहवः ।
 हिरण्यकशिपुर्वाणः कालीयो नेरको बलिः ।
 शिशुपालश्चास्य वध्या वैनतेयश्च वाहनम् ।
 शङ्खोऽस्य पाञ्चजन्योऽङ्गः श्रीवत्सोऽसिस्तु
 नन्दकः ॥
 गदा कौमोदकी चापं शार्ङ्गं चक्रं सुदर्शनम् ।
 मणिः स्यमन्तको हस्ते सजमध्ये तु कौस्तुभः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 तस्य शतनामानि पाद्मोत्तरखण्डे १११ अध्याये
 सहस्रनामानि च महाभारतीयशान्तिपर्वणि
 १४९ अध्याये द्रष्टव्यानि ॥ अथ मन्त्री वर्णश्च
 यथा,—
 “खरमातुं द्वितीयश्च उपान्त्यं चान्तमेव च ।

विष्णुः

वासुदेवो बलः कामो ह्यनिरुद्धो यथाक्रमम् ॥
 प्रभवस्तत् सदित्येतत् हुं तौ भूरतिमन्त्रकाः ।
 नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णुः सिंहो वराह-
 राट् ॥
 सितारुणहरिद्राभा नीलश्यामललोहिताः ।
 मेघामिमधुपिङ्गाभा वर्णतो नव नायकाः ॥”
 अस्याङ्गानि तेषां मन्त्रवर्णाश्च यथा,—
 “कं टं चं शं गरुत्मानं स्याज्जं खं वं सुदर्शनम् ।
 खं चं कं चं गदादेवीं तं नं मं चक्षुःशङ्कम् ॥
 चं टं मं हं भवेच्छीशं गं जं वं सच्च पुष्टिकम् ।
 घं वं सं वनमाला स्याच्छ्रीवत्सं संहं नं भवेत् ॥
 हं तं पं कौस्तुभः प्रोक्तश्चान्तो ह्यहमेव च ।
 इत्यङ्गानि यथायोगं देवदेवस्य वै दृष्ट ॥”
 गरुडोऽम्बुजसङ्काशो गदा चैवास्तिताकृतिः ।
 पुष्टिः शिरीषपुष्पाभा लक्ष्मीः काञ्चनसन्निभा ॥
 पूर्णचन्द्रनिभः शङ्खः कौस्तुभस्तरुणद्युतिः ।
 चक्रं सूर्यसहस्राभं श्रीवत्सः कुन्दसन्निभः ॥
 पञ्चवर्णा मता माला ह्यनन्तो मेघसन्निभः ।
 विदुद्रूपाणि चास्त्राणि यानि नोक्तानि वर्णतः ॥
 इति गारुडे ११ अध्यायः ॥
 तस्य जगत्पालनार्थं यथा,—
 “रजोगुणमयं चान्यरूपं तस्यैव धीमतः ।
 चतुर्मुखः ॥ भगवान् जगत्सृष्टौ प्रवर्त्तते ॥
 सृष्टश्च पाति सकलं विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
 सत्त्वं गुणसुपाश्रित्य विष्णुर्विश्वेश्वरः स्वयम् ॥
 अन्तकाले स्वयं देवः सर्व्वात्मा परमेश्वरः ।
 तमोगुणं समाश्रित्य रुद्रः संहर्तते जगत् ॥
 एकोऽपि सन्महादेवविष्णुर्मासौ समवस्थितः ।
 सर्गं रक्षालयगुणैर्निर्माणोऽपि निरञ्जनः ॥
 एकः सन् स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।
 त्रिधा विभज्य चात्मानं जैलोक्ये संप्रवर्त्तते ॥
 सृजते वीक्षते चैव यसते च विशेषतः ।
 यस्मात् सृष्टारुणशङ्काति यसते च पुनः प्रजाः ॥
 गुणात्मकत्वात्तैलोक्ये तस्मादेकः स उच्यते ।
 अये हिरण्यगर्भः ॥ प्रादुर्भूतः सनातनः ॥
 आदित्वादादिदेवोऽबावजातत्वाद्देवः स्मृतः ।
 देवेषु च महादेवो महादेव इति स्मृतः ॥
 पाति यस्मात् प्रजाः सर्व्वाः प्रजापतिरिति
 स्मृतः ॥
 दृष्टत्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा परत्वात् परमेश्वरः ॥
 वशित्वादप्यवशत्वादीश्वरः परिभाषितः ।
 ऋषिः सर्व्वजगत्त्रेण हरिः सर्व्वहरो यतः ॥
 अनुत्पादात् प्रागुपूर्वात् स्वयम्भुरिति ॥ स्मृतः ॥
 नराणामयनं यस्मात् तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥
 हरः संसारहरणाद्विस्तृताद्विष्णुरुच्यते ।
 भगवान् सर्व्वविज्ञानादवनादौमिति स्मृतः ॥
 सर्व्वज्ञः सर्व्वविज्ञानाच्छब्दः सर्व्वमयो यतः ॥
 शिवः स्यान्निर्मलो यस्माद्विशुः सर्व्वगतो
 यतः ॥
 तारणात् सर्व्वदुःखानां तारकः परिगीयते ।
 बहुनाच कितुत्तेन सर्व्वं विष्णुमयं जगत् ॥”
 इति कौर्म ४ अध्यायः ॥

विष्णुः

अपि च ।
 मत्स्य उवाच ।
 “महाप्रलयकालात् एतदाद्योत्तमोमयम् ।
 प्रसुप्तमिव चातर्क्यमप्रज्ञातमलक्ष्यम् ॥
 अविज्ञेयमविज्ञातं जगत् स्थान् चरिष्य च ।
 ततः स्वयम्भुरयुक्तः प्रभवः पुण्यकर्मणाम् ॥
 यज्जयन्नेतदखिलं प्रादुरासीत्तमोमुदः ।
 योऽतीन्द्रियः परो यत्तादर्थ्यध्यायान् सनातनः ॥
 नारायण इति ख्यातः स एव स्वयमुद्भवौ ।
 स्वप्नरीरादभिधायन् सिद्धचतुर्विधं जगत् ॥
 अथ एव ससर्वाद्दौ तासु बीजमवाहजत् ।
 तदेवाहं समभवह्वेमरूपमयं महत् ॥
 संवत्सरसहस्रेण सूर्यायुतसमप्रभम् ।
 प्रविश्यान्तर्म्हातेजाः स्वयमेवात्मसम्भवः ।
 प्रभावादपि तद्गङ्गाया विष्णुत्वमगमत् पुनः ॥”
 इति मातुल्ये २ अध्यायः ॥
 अस्य तिस्रो मूर्त्तयो यथा ।
 “दृष्टिस्थित्यन्तकरणात् ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाः ।
 स संज्ञां याति भगवान् एक एव जनार्दनः ॥
 ब्रह्मत्वे सृजते चैव विष्णुत्वे पाति नित्यशः ।
 रुद्रत्वे चैव संहर्त्ता एको देवस्त्रिधा स्थितः ॥
 स एव सृज्यः स च सर्गकर्त्ता
 स एव पाता स च पात्यते च ।
 ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्त्ति-
 विष्णुर्विराडो वरदो वरेण्यः ॥”
 इति वह्नपुराणे सर्गांशुशासननामाध्यायः ॥
 नारायणस्य मूर्त्तिविशेषो यथा ।
 “योऽसौ नारायणो देवः परात्परतरो वृष ।
 तस्य चिन्ता ससुप्तपद्मा दृष्टिं प्रति नरोत्तम ॥
 दृष्ट्वा चैयं महादृष्टिः पालनीया अथैव ह ।
 कर्मकाण्डमन्त्रैर्न कर्त्तुं नैवेह शक्यते ॥
 तस्मात् मूर्त्तिं दृष्ट्वाभ्यासां यया पात्यमिदं
 जगत् ॥
 एवं चिन्तयतस्तस्य सत्त्वाभिधायितो वृष ।
 प्राक्दृष्टिजातं राजन् वै मूर्त्तिमत्तत्पुरो बभौ ।
 पुरोभूते ततस्तस्मिन् देवो नारायणः स्वयम् ॥
 प्रविशन्तं दृष्ट्वाय जैलोक्यं तस्य देहतः ।
 ततः संसार भगवान् वरदानं पुरातनम् ॥
 वागादीनां ततस्तुष्टः प्रादात्तस्य पुनर्व्वरम् ।
 सर्व्वज्ञः सर्व्वकर्त्ता त्वं सर्व्वलोकनमस्कृतः ॥
 जैलोक्यप्रतिपालाश्च भव विष्णुः सनातनः ।
 देवानां सर्व्वदा कार्य्यं कर्त्तव्यं ब्रह्मणस्तथा ॥
 सर्व्वज्ञत्वश्च भवतु तव देव न संशयः ।
 एवमुक्त्वा ततो देवः प्रकृतिस्यो बभूव ह ॥
 विष्णुरप्यधुना पूर्वा बुद्धिं संसार स प्रभुः ।
 तदा संचिन्त्य भगवान् योगनिद्रां महातपाः ॥
 तस्यां संस्थाप्य भगवान् इन्द्रियार्थोद्भवाः
 प्रजाः ।
 ध्यात्वा परेण रूपेण ततः सुव्याप वै प्रभुः ॥
 तस्य सुप्तस्य जठराग्नहृत् पद्मं विनिःसृतम् ।
 सप्तद्वीपवती पृथ्वी ससमुद्रा सकानना ॥
 तस्य मूलस्य विस्तारं पातालतलसंस्थितम् ॥

कर्णिकायां तथा मेरुस्तम्भे ब्रह्मणो भवः ।
 एवं दृष्ट्वा परं तस्य शरीरस्य तु सम्भवम् ।
 सुसुप्ते तच्छरीरस्यो वायुवायुसमं स्तब्धम् ।
 अविविक्तवस्त्रेण शङ्करूपेण धारय ।
 अज्ञानच्छेदनार्थाय खड्गं तेऽस्तु तथा करे ।
 कालचक्रमयं घोरं चक्रं त्वं धारयाच्युत ।
 अघर्भराजघातार्थं गदां धारय केशव ।
 मातुल्यं भूतमाता ते कर्णे तिष्ठतु सर्वदा ।
 श्रीवत्सकौस्तुभौ चैवो नन्दादिद्वन्द्वौ च ।
 मातुल्यं गतिर्वीरः गरुडस्तव कीर्तितः ।
 त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीस्तु सदा प्रिया ।
 दादृशी च तिथिस्तु कामरूपी च जायते ।
 हताशनी भवेद्यस्तु दादृक्षां तत्परायणः ।
 खड्गवाची च भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ।
 एष विष्णुस्तवाख्यातो नृत्तयो देवदानवाः ।
 हन्ति पाति शरीराणि स्तब्धन्यमानि चात्मनः ।
 युगे युगे सर्वगोऽयं वेदान्ते पुरुषो ह्ययम् ।
 न ह्येवमुक्ता वक्तव्यो मनुष्योऽयं कदाचन ॥”
 इति वाराहे परापरनिर्णयनामाध्यायः ॥३॥
 ब्रह्मविष्णुशिवानामेकत्वं यथा,—
 “ततो ब्रह्मा शरीरं तत् त्रिधा चक्रे महेश्वरः ।
 प्रधानेष्वावलाङ्गस्मोऽस्त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ।
 तद्ब्रह्मभागः संजातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ।
 स्फटिकाभसमः कायः शुक्लः स चन्द्रशेखरः ।
 ईशस्ततो ब्रह्मकाये स्फटिप्रतिनिधौ जयतु ।
 स्वयमेवाभवत् सृष्टा ब्रह्मरूपेण लोकस्तु ॥
 स्थितिप्रतिनिधिं निजां मायां प्रकृत्याख्यां न्ययो-
 जयतु ।
 महेशे वैष्णवे काये ज्ञानप्रतिनिधिं निजां तथा ।
 स्थितिकर्ता भवद्विष्णुरहमेव महेश्वरः ।
 सर्वशक्तिनियोगेन सदा तद्रूपता मम ।
 अन्तर्गतां तथा काये शम्भवे च न्ययोजयतु ।
 अन्तर्गतां भवच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ।
 अतस्त्रिषु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
 ज्ञानरूपं परं ज्योतिरनादिर्भगवान् प्रभुः ।
 स्फटिस्थित्यन्तर्करणादेक एव महेश्वरः ।
 ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति संज्ञायां पृथक् ।
 पृथक् ।
 अतस्त्रयं विधाता च तथाहमपि नो पृथक् ।
 एवं शरीरं रूपं च ज्ञानमस्माकमन्तरात् ॥”
 इति कालिकापुराणे १२ अध्यायः ॥३॥
 अन्यच्च ।
 “गुणातीतः ॥ भगवान् आपकः पुंसः परः ।
 अनन्तभोगशायी च यज्ञाभिकमलाद्भूतः ।
 विष्णुश्च स च गोविन्द ईश्वरश्च सनातनः ।
 यस्तं वेद महात्मानं स जीवन्मुक्त उच्यते ॥”
 इति वामनपुराणे ४२ अध्यायः ॥३॥
 तेन गजेन्द्रमोक्षार्थं यथा,—
 पुलस्त्य उवाच ।
 “भक्तिं तस्याय संचिन्त्य नागस्यामोघदर्शनः ।
 प्रीतिमानभवद्विष्णुः शङ्करचक्रगदाधरः ।
 सान्निध्यं कल्पयामास तस्मिन् सरसि केशवः ।

गरुडस्यो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधनः ।
 आह्वयस्तं गजेन्द्रं तं तस्य आहं जलाशयात् ।
 उज्ज्वलप्रेमयात्मा तरसा मधुसूदनः ।
 स्थलस्थं दारयामास आहं चक्रेण माधवः ।
 मोक्षयामास नागेन्द्रं पापेभ्यः शरणागतम् ।
 स हि देवजगत्पतेन हृद्गर्भान्वसतमः ।
 आह्वयमगमत् लज्जामुहुरं प्राप्य दिवङ्गतः ।
 गजोऽपि विष्णुना स्मृतो जातो दिव्यवपुः
 पुमान् ॥”
 इति वामनपुराणे २१ अध्यायः ॥३॥
 अस्य मन्त्रपूजादिर्न्यायः,—
 “अथ वक्ष्ये महामन्त्रान् विष्णोः सर्वार्थसाध-
 कान् ।
 यस्य संस्मरणात् सन्तो भवाञ्चैः पारमाश्रिताः ।
 तारं नमः पदं ब्रूयात् नरो दीर्घवसन्तितौ ।
 प्रवर्णो गाय मन्त्रोऽयं प्रोक्तो वस्त्रधरः परः ॥”
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्वादिस्नानान्तं
 कर्मे कृत्वा पूजामण्डपमागत्य वैष्णवाचमनं
 कुर्यात् । तद्यथा गौतमीये ।
 “केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्
 करौ ।
 द्वाभ्यामोष्ठौ च संस्पृश्या द्वाभ्यां नृष्यान्मुखं
 ततः ।
 एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथेकतः ।
 संप्रोक्ष्यैकेन मूर्ध्नि ततः सकूर्पणादिभिः ।
 आस्यनासाक्षिकर्णौ च नाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात् ।
 सृष्टेदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्ये ।
 एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥”
 केशवादयस्तु केशवनारायणमाधवगोविन्द-
 विष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधरहृषीकेश-
 पद्मनाभसामोदरसकूर्पणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुह-
 पुरुषोत्तमाधोक्षजशृङ्गायुतजगद्गोपीन्द्र-
 हरिविष्णवः । वाक्यन्तु प्रणवादि केशवाय नमः
 इत्यादि । तथा च ।
 “सचतुर्थी नमोऽन्तेषु नामभिर्विन्यसेत् सुधीः ॥”
 ततः सामान्यार्थादिमाह्वयकान्तं कर्मे विधाय
 केशवकीर्त्यादिन्यासं कुर्यात् । अस्य ऋष्यादि-
 न्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । मुखे
 गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि अर्द्धलक्ष्मीहरये
 देवताये नमः ॥ ३ ॥ ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं
 अङ्गुष्ठाभ्यां नम इत्यादि । श्रीं हृदयाय नमः
 इत्यादि । तथा च गौतमीये ।
 “ऋषिः प्रजापतिश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
 अर्द्धलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीबीजेन वङ्गकम् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “उदयप्रद्योतनप्रतरुचिं तपस्विमावदातं
 पार्श्वद्वन्द्वं जलधिसुतया विश्वधात्र्या च जुष्टम् ।
 नानारत्नोत्पलसितविविधाकल्पमापीतवत्सं
 विष्णुं वन्दे हरकमलकौमोदकीचक्रपाणिम् ॥”
 एवं ध्यात्वा न्यसेत् । यथा । अं केशवाय कीर्त्तये
 नमः ललाटे । वर्याङ्गुष्ठां सार्द्धं चन्द्रान् पुरस्ता-
 दित्यादिदर्शनात् सर्वत्र साङ्ख्यारः । अं

नारायणाय कान्त्यै नमो मुखे । इं माधवाय
 तुष्ट्यै नमो दक्षिणे । ईं गोविन्दाय पुष्ट्यै नमो
 वामनेत्रे । उं विष्णवे धृत्यै दक्षकर्णे । ऊं
 मधुसूदनाय शान्त्यै वामकर्णे । ऋं त्रिविक्रमाय
 क्रियायै दक्षनासापुटे । कृं वामनाय दयायै
 वामनासापुटे । लृं श्रीधराय मेधायै दक्षगर्भे ।
 हृं हृषीकेशाय हर्षायै वामगर्भे । एं पद्म-
 नाभाय अह्वयै ओष्ठे । ऐं सामोदराय लज्जायै
 अधरे । औं वासुदेवाय लज्जायै जङ्घदन्तपङ्क्तौ ।
 औं सकूर्पणाय सरस्वत्यै अधोदन्तपङ्क्तौ । अं
 प्रद्युम्नाय प्रीत्यै मस्तके । अः अनिरुद्धाय रत्ने
 मुखे । कं चक्रायै जयायै । खं गदिने दुर्गायै ।
 गं शार्ङ्गायै प्रभायै । चं खड्गिने सत्यायै ।
 ङं शङ्खिने चक्रायै दक्षकरमूलसन्ध्यगर्भे । चं
 हस्तिने वाण्यै । छं सुषणिने विज्ञासिन्धौ । जं
 भूलिने विजयायै । झं पाश्रिने विरजायै । ञं
 अङ्गुलिने विन्ध्यायै वामकरमूलसन्ध्यगर्भे । टं
 सुकुन्दाय विनदायै । ठं नन्दजाय सुनन्दायै ।
 डं नन्दिने स्तुत्यै । ढं नराय ऋष्ट्यै । णं नरक-
 जिते सन्दह्यै दक्षपादमूलसन्ध्यगर्भे । तं हरये
 सुष्ट्यै । थं कृष्णाय बुद्ध्यै । दं सत्याय भूत्यै ।
 धं सात्वताय मत्यै । नं सौराय चमायै वाम-
 पादमूलसन्ध्यगर्भे । पं शूराय रमायै दक्ष-
 पार्श्वे । फं जनार्दनाय उमायै वामपार्श्वे । वं
 भूधराय क्षीर्यै पृष्ठे । भं विश्वम्भर्यै क्षिप्रायै
 नाभौ । मं वैकुण्ठाय सुदायै उदरे । यं त्वगा-
 त्मने पुरुषोत्तमाय वसुधरायै हृदि । रं अष्ट-
 मात्मने बलिने परायै दक्षांशे । लं मांसात्मने
 बलातुजाय परायणायै कङ्काले । वं मेदकात्मने
 बलाय सूक्ष्मायै वामांशे । शं अस्थ्यात्मने वृष-
 णाय सन्ध्यायै हृदादिदक्षकरे । वं मष्णात्मने
 वृषाय प्रज्ञायै हृदादिवामकरे । सं शुक्रात्मने
 हंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे । हं पाणात्मने
 वराहाय निशायै हृदादिवामपादे । लं जीवा-
 त्मने विमलाय अमोचायै हृदादुदरे । चं
 क्रोधात्मने शृङ्गाय विद्युतायै हृदादिसुखे ।
 इति न्यसेत् ॥ ३ ॥ तथा च । गौतमीये ।
 “केशवादिरयं न्यासो न्यासमात्रेण देहिनाम् ।
 अच्युतत्वं ददात्येव सर्वं सर्वं न संशयः ॥
 माह्वयकार्यं ससुखार्थं केशवाय इति करेत् ।
 कीर्त्तये च मनसा युक्तमित्यादि न्यासमाचरेत् ।
 केशवाय ततः कीर्त्तये कान्त्यै नारायणाय च ॥”
 इत्याद्यगस्त्यर्चितावचनाचार्यं क्रमः । न तु
 केशवकीर्त्तयार्थं नम इति । तथा शक्तिसुक्ति-
 मिच्छता अयं न्यासः कर्त्तव्यः श्रीबीजादिकः ।
 यथा । श्रीं अं केशवाय कीर्त्तये नम इत्यादि ।
 तथा च गौतमीये ।
 “एवं प्रविन्यसेन्नासं लक्ष्मीबीजपुरःसरम् ।
 स्मृतिं धृतिं महालक्ष्मीं प्राप्स्यान्ति हरितां
 व्रजेत् ॥”
 ततस्तत्तन्नासपीठन्याससर्वादिन्यासविष्णुपञ्चरा-
 दिन्यासान् कुर्यात् । तत्तन्नासादयस्तु ग्रन्थ-

विष्णुः

गौरवभिया नोक्ताः ॥ * ॥ ततो ध्यायेत् ।

“उत्पत्तिकोटिदिवाकराभमनिशं शङ्कं गदां

पङ्कजं

चक्रं विभ्रतमिन्दिरावसुमतीसंशोभिपार्श्वद्वयम् ।

कोटीराजद्वारकुण्डलधरं पीताम्बरं कौस्तुभो-

द्दीप्तं विश्वधरं खवचसि लसच्छ्रीवत्सविहङ्गं भजे ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खपात्रं

कुर्व्यात् । तत्र वैष्णवपात्रं गौतमीये ।

“ताम्रपात्रं विप्रैर्विष्णोरतिप्रियं मतम् ।

तथैव सर्वपात्राणां सुखं शङ्कं प्रकीर्तितम् ॥

हृत्पात्रं तथा प्रोक्तं खर्चं वा राजतं तथा ।

पञ्चपात्रं हरेः शृङ्गं नान्यतत्र नियोजयेत् ॥”

नैवेद्यदाने तु तत्रैव ।

“खर्चं वा ताम्रपात्रे वा रौप्ये वा पङ्कजे हले ॥”

आगमकल्पद्वये ।

“हरेण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं नृक्षयमेव वा ।

मालाश्रीं श्रीहरेः पात्रं नैवेद्यं कल्पयेद्बुधः ॥”

पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् । सुवर्णे राजते रत्ने

इत्यादि ॥ * ॥ ततः सामान्यपीठपूजा-

नन्तरं विमलादिशक्तिसहितपीठमन्त्रं पूजां

कृत्वा पुनर्ध्यात्वा मूलेन कल्पितमूर्त्तौ वा वाह-

नरदिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आव-

रणपूजां कुर्यात् । अग्रादिचतुष्कोणेषु दिक्षु

च ॐ कुण्डोक्ताय हृदयाय नमः इत्यादिना

पूजयेत् ॥ * ॥ ततः केशरेषु पूर्वादि ॐ नमः

नं नमः मीं नमः नां नमः रां नमः यं नमः

यां नमः यं नमः । ततो हलेषु पूर्वादिदिक्षु

ॐ वासुदेवाय नमः । एवं सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय

अनिरुद्धाय । अग्रादिकोणहलेषु ॐ शान्त्यै

नमः एवं श्रियै सरस्वत्यै रत्ने । ततः पत्राग्रेषु

पूर्वादि ॐ चक्राय नमः एवं शङ्खाय गदायै

पद्माय कौस्तुभाय सुषलाय खड्गाय वन-

मालायै । तद्वहिरग्रे ॐ गरुडाय नमः ।

दक्षिणे ॐ शङ्खनिधये नमः । वामे ॐ पद्म-

निधये नमः । पश्चिमे ॐ ध्वजाय नमः । अग्नि-

कोणे ॐ विघ्नाय नमः । नैर्ऋते ॐ आर्यायै

नमः । वायुकोणे ॐ दुर्गायै नमः । ईशाने

ॐ सेनायै नमः । एवं सर्वत्र । तद्वहिर-

दिन्दिदीनं वज्रादींश्च पूजयित्वा धूपदीपौ दत्त्वा

नैवेद्यं दद्यात् ॥ * ॥ यथा । नैवेद्यमाभीय

देवतायै मूलेन पादार्चाचमनीयं दत्त्वा फड़िति

मन्त्रेण नैवेद्यं संप्रोक्ष्य चक्रसुदयाभिरक्ष्य

यमिति मन्त्रेण दोषसङ्कटं संशोष्य रमिति दोषं

संदह्य वामकरसौधधाराभिपूर्यं यमिति मन्त्रेण

अमृततीक्ष्णं मूलमन्त्रमष्टधा जपेत् । ततो

यमिति धेनुसुदयान्मृततीक्ष्णं गन्धपुष्पाभ्यां संपूज्य

कृताञ्जलिः सन् हरिं प्रार्थयेत् । अस्य सुखतो

महः प्रसवेदिति विभाय स्वाहान्तं मूलसुचार्यं

नैवेद्यं जलं दद्यात् । ततो मूलसुचार्यं एतन्नैवेद्यं

असुकदेवतायै नमः । ततो नैवेद्यं हस्ताभ्या-

सुदृत्य ॐ निवेद्यामि भवते जुषाणेदं हवि-

र्ह इति नैवेद्यं समर्प्य असुकदेवतायै एतज्जल-

विष्णुः

मन्त्रोपस्तरणमसीति जलं दत्त्वा वामहस्ते

ग्राससुदां प्रदर्श्य दक्षिणहस्तेन प्राणादिसुदाः

प्रदर्शयेत् ॥ * ॥ यथा । ॐ प्राणाय स्वाहेति

कनिष्ठानामिके अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ॐ अपा-

नाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमे अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् ।

ॐ आनाय स्वाहेति मध्यमानामे अङ्गुष्ठेन

स्पर्शयेत् ॐ उदानाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमा-

नामा अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ॐ समानाय

स्वाहेति सर्वाङ्गुलीरङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ततः

अङ्गुष्ठाभ्यामनामिकायं श्वाशन् वौ नमः पराय

अन्तरात्मने अनिरुद्धाय नैवेद्यं कल्पयामीति

नैवेद्यसुदां प्रदर्श्य मूलसुचार्यं असुकदेवतां

तर्पयामीति चतुर्धा संतर्प्य असुकदेवतायै

एतज्जलमन्त्रतापिधानमसि इति जलं दत्त्वा

आचमनीयादिकं दद्यात् ॥ * ॥ वैष्णवे तु

नैवेद्यदाने सर्वत्रायमेव विधिः । ततः सामान्य-

पूजापद्धत्युक्तक्रमेण विस्मर्त्तान्तं कर्म समा-

पयेत् ॥ अस्य पुरश्चरणं षोडशलक्षणम् ।

तथा च ।

“विकारलक्षं प्रजपेत्तुमेवं समाहितः ।

तद्दर्शां सरसिजैर्जुहुयान्मधुराङ्गुतैः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

स्तुत्युक्तविष्णुपूजा आदिकतत्त्वादौ द्रष्टव्या ॥ * ॥

शिवस्याष्टमूर्त्तिपूजानन्तरं तत्रैव विष्णोरष्टमूर्त्ति-

पूजा यथा,—

“कृता पूजा मया देवि अष्टमूर्त्तैः शिवस्य च ।

यथा हि परमेशानि तच्छृणुष्व वरानने ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“कृत्वा पूजां महेशानि कूण्डल्या बाह्यवेष्टने ।

अष्ट विष्णोर्महेशानि नामानि शृणु कामिनि ॥

उग्रं विष्णुं महाविष्णुं ज्वलन्तं संप्रतापनम् ।

वृषिं भौषणं भीमं नृत्युन्मयं प्रकीर्तितम् ।

एतान् विष्णून् महेशानि यथा संपूज्य तच्छृणु ॥

संसुखादिक्रमाद्वि पूजयेद्विष्णुमययम् ।

तत्तन्त्रं शृणु चार्जुन ज्ञानसारं वरानने ॥”

ॐ उग्राय विष्णवे नमः । ॐ महाविष्णवे

नमः । ॐ ज्वलन्ताय विष्णवे नमः । ॐ संप्र-

तापनाय विष्णवे नमः । ॐ वृषिहाय विष्णवे

नमः । ॐ भौषणाय विष्णवे नमः । ॐ भीमाय

विष्णवे नमः । ॐ नृत्युन्मयाय विष्णवे नमः ।

“इति पूजां महेशानि कृत्वा हि परमेश्वरि ।

विष्णुज्ञानं मया प्रोक्तं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥”

इति विज्ञानार्चनतन्त्रे पटलः ।

तस्य नमस्कारस्तत्पलादिष्व यथा,—

स्तुत उवाच ।

“स्तुतिहेतुमनाद्यन्तमजमक्षयमययम् ।

यो नमेत् सर्वलोकस्य नमस्को जायते नरः ॥

विष्णुमानन्दमहैतं विज्ञानं सर्वगं प्रभुम् ।

प्रणमामि सदा भक्त्या चेतसा हृदयालयम् ॥

योऽन्तस्त्रिजगत्पश्येत् पश्यतीशः शुभाशुभम् ।

तं सर्वसाक्षिणं विष्णुं नमस्ते परमेश्वरम् ॥

साधूनापि नमस्कारप्रयुक्तश्चकपाण्ये ।

विष्णुः

संसारद्वन्द्ववर्गाणां सुहेजनकरो हि सः ॥

कृष्णो स्फुरज्जलधरोदरपावकृष्णो

लोकाधिकारिपुरुषे परमेष्ठिमेवे ।

एकोऽपि चाख्युगमात्रकृतप्रणामः

सदाः श्रपाकमपि शोधयितुं समर्थः ॥

प्रणम्य दृक्वङ्गमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।

स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ॥

दुर्गसंसारकान्ताराकूपारमभिभावताम् ।

एकः कृष्णनमस्कारः अस्ति तीरस्य देशकः ॥

आसीनो वा श्रयानो वा तिष्ठन् वा यत्र तत्र वा ।

नमो नारायणायैति मन्त्रेकशरयो भवेत् ॥

नारायणेति शब्दोऽस्ति बागस्ति वशवर्त्तिनी ।

तथापि नरके घोरं पतन्तीति किमहुतम् ॥

चतुर्मुखशूर्यदि कोटिवक्त्रो

भवेन्नरः कोऽपि विष्णुहृत्ताः ।

सर्वे गुणानामयुतेकदेशं

वदेन्न वा देववरस्य विष्णोः ॥

यासाद्या मुनयः सर्वे स्तुवन्तो मधुसूदनम् ।

मतिश्चयान्निवर्त्तन्ते न गोविन्दगुणचयात् ॥

अवशेनापि यन्नान्नि कीर्त्तिते सर्वपातकेः ।

पुमान् विसृज्यते सद्यः सिंहवस्त्रैर्मृगैरिव ॥

सकटद्वारितं येन हरिरित्यचरद्वयम् ।

वह्नः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥

स्वप्नेऽपि नामस्तुतिरादिपुंसः

क्षयं करोत्यक्षयपापराशिम् ।

प्रत्यक्षतः किं पुनरत्र पुंसां

संकीर्त्तिते नान्नि जनाहूनस्य ॥

नमः कृष्णाक्षानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।

येर्भावभावितैर्विप्रं न ते यमपुरं ययुः ॥

शमायालं जलं वहेत्समधो भास्करोदयः ।

क्षान्तिः कलेखचौवस्य नामसंकीर्त्तनं हरेः ॥

क नाकपृष्ठगमनं पुनरायाति लक्षणम् ।

क जपो वासुदेवेति स्तुतिबीजमनुत्तमम् ॥

गच्छतां दूरमध्वानं तृष्णान्धर्चित्तैतसाम् ।

पाथेयं पुण्डरीकाक्षनामसंकीर्त्तनान्वृतम् ॥

नम इत्येव यो ब्रूयात्तद्वक्तः श्रद्धयान्वितः ।

तस्याक्षयो भवेत्लोकः श्रपाकस्यापि शून्यक ॥

संसारसर्पदृश्यं निर्विचैत्रैकमेवजम् ।

कृष्णेति वैष्णवं मन्त्रं जप्त्वा सुतो भवेन्नरः ॥

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरैर्ऋच्यन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्तय केशवम् ॥

नूनं तत्कण्ठतालुकमथवापुःपजिह्विका ।

रोगाधारा न सा जिह्वा या न वक्ति हरे-

गुणान् ॥

कुरुक्षेत्रेण किं तस्य काश्या वा शान्तिकेन वा ।

जिह्वायै वर्त्तते यस्य हरिरित्यचरद्वयम् ॥

विज्ञातदुष्कृतसहस्रसमावृत्तोऽपि

श्रेयः परन्तु परिशुद्धिमभीष्टमानः ।

स्वप्नान्तरेऽपि किञ्च योनिभयं न पश्ये-

न्नारायणस्तुतिकथापरमो मनुष्यः ॥”

इत्यादि गारुडं नारायणभक्तिनमस्कारो नाम

२३२ अध्यायः ॥ * ॥

विष्णुः

सूत उवाच ।

“असारभूते संसारे सारमेकं विनिर्दिशेत् ।
असारशेषलोकस्य सारसाराधनं हरेः ॥
दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुण्याख्यं एव वा ।
अर्चितं स्यात्तदा चैव तेन सर्वं चराचरम् ॥
मातृवत् परिरक्षन् सृष्टिसंहारकारकम् ।
यो न पूजयते विष्णुं तं विदाद्वन्द्वघातकम् ॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
सकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दन्ति मानवाः ॥
नरके पच्यते यस्तु यमेन परिभाषितः ।
किं त्वया नार्चितो देवः केशवः केशिनाग्रजः ॥
उदकेनाप्यभावेन द्रव्यान्नामर्चितः प्रभुः ।
यो ददाति स्वकं लोकं स त्वया किं न चार्चितः ॥
न तत् करोति सा माता न पिता नापि

बान्धवाः ।

यत् करोति हृषीकेशः सन्तुष्टः अह्वयार्चितः ॥
वर्णाश्रमाधारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
विष्णुराश्रयते पन्था नान्यस्ततोऽपकारकः ॥
न दानैर्विविधैर्दत्तैर्न पुष्पैर्नाहुलेपनैः ।
तोषमेति महात्मासौ यथा भक्ष्या जनार्दनः ॥
सम्पदैर्न्यमाहात्म्यान्मननतिकर्मणाम् ।
विमुक्त्यैकताम्रं च लभामास हरेः ॥
प्रणामैस्तुल्यते विष्णुरेतद्दे परमं धनम् ।
अन्यथा वा विप्रेभ्यः कस्तमर्चितुमर्हति ॥”
इति गारुडं पूजास्तुतिः २३३ अध्यायः ॥३॥

सूत उवाच ।

“आलोक्य बहुशास्त्राणि विचार्य च पुनः
पुनः ।
इदमेकं सुनिश्चयं श्रेयो नारायणः सदा ॥
किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किम-
चरैः ।
यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥
वदितोऽर्थसहस्राणि वदितोऽर्थशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नाहंन्ति षोडशीम् ॥
प्रायश्चित्तान्यपेक्षाणि तपःकर्मादिकानि वै ।
यानि तेषामपेक्षाणां लब्धासुखसंसारं परम् ॥
कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तस्तु तस्यैकं हरिसंसारं परम् ॥
सुहृत्समपि यो ध्यायेन्नारायणमतन्त्रितः ।
सोऽपि तद्व्रतिमाप्नोति किं पुनस्तत्परायणः ॥
जायतुस्वप्रसुप्तसुषुप्तिर्योगस्तस्य च योगिनः ।
वा काचिन्नसो हृतिः सा भवत्यनुतापयात् ॥
उत्तिष्ठन्निपतन्विष्णुं व्रजन् वै विवसंस्तथा ।
सुषुप्तं स्वपञ्च जाग्रच्च गोविन्दं माधवं स्मरेत् ॥
स्त्रैः कर्मण्यभिरतः कुर्याच्चित्तं जनार्दने ।
यथा शास्त्रादुच्चारोक्तिः किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥
ध्यानमेव परो धर्मो ध्यानमेव परं तपः ।
ध्यानमेव परं शौचं तस्मात् ध्यानपरो भवेत् ॥
नास्ति विष्णोः परं ध्येयं तपो नान्यशनात्
परम् ।
तस्मात् प्रधानमन्त्रोक्तं वासुदेवस्य चिन्तनम् ॥
बहुदुर्लभं पदं प्रार्थ्य मनसो यन्न गोचरम् ।

विष्णुः

सद्व्यप्रार्थितं ध्यातो ददाति मधुसूदनः ॥
प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्येताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ।
आगामिदेहहेतूनां दाहकोऽप्येव पावकः ॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु सुक्तिमन्नेव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगादिदण्डकर्मचयोऽचिरात् ॥
यथामिदं हतशिखः कर्चं दहति सानिभः ।
तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिंस्त्वियम् ॥
यथामिदाहात् कनकमपदोषं प्रजायते ।
संश्लिष्टं वासुदेवेन मनुष्याणां तथा मनः ॥
गङ्गास्नानसहस्रेषु पुष्करस्नानकोटिषु ।
यत् पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्वरौ ॥
प्राणायामसहस्रेषु यत् पापं नश्यति ध्रुवम् ।
अन्यमात्रेण तत् पापं हरेर्ध्यानात् प्रणश्यति ॥
एकस्मिन्मन्त्रेणान्ते सुहृत्तं ध्यानवर्जिते ।
दस्युभिर्जपितेनेव युक्तमाक्रन्दितं भृशम् ॥
कलिप्रभावो ह्येतिः पावकानां तथोक्तयः ।
न क्रमेण मगस्तस्य यस्य चेतसि केशवः ॥
सा तिष्ठिस्तद्विहारात् स योगः स च चन्द्रमाः ।
जपं तदेव विख्यातं यत्र प्रक्षर्यते हरिः ॥
सा हानिलम्बदृष्टिर्न सा चान्धजङ्गलकता ।
यन्मुहूर्तं चयं वापि वासुदेवो न चिन्तयते ॥
कलिः क्षतदुग्मस्य कलिलस्य कृते युगे ।
हृदये यस्य गोविन्दो यस्य चेतसि नाच्यतः ॥
यस्यायतस्तथा पृष्ठे गच्छतस्तिष्ठतोऽपि वा ।
गोविन्दे पियतं चित्तं क्षतक्षयः सदैव सः ॥
वासुदेवे मनो यस्य जपहोमाचैर्नादिषु ।
तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥
असंख्यं च गार्हपत्यमनुष्ठाप्य महत्तपः ।
क्षिण्ति वैद्यवीं सायां केशवार्पितमानसः ॥
चमां कुर्वन्ति कुपेक्षु दयां शर्वेषु मानवाः ।
सुदृढं घर्मेऽप्येतेषु गोविन्दे हृदयस्थिते ॥
ध्यायेन्नारायणं देवं ज्ञानादिषु च कर्मसु ।
प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्थितिं विश्रुतम् ॥
लाभस्तेषां जयस्तेषां कृतस्तेषां पराभवः ।
येषामिन्द्रीवरस्यासौ हृदयस्थो जनार्दनः ॥
कीटपक्षिगणानाञ्च हरौ सन्त्यस्तवेतसाम् ।
कर्मैव गतिं मन्ये किं पुनर्ज्ञानिनां वृणाम् ॥
वासुदेवस्य च्छाया नातिशीता न घर्मेदा ।
नरकहारशमनी सा किमर्थं न खेयते ॥
न च दुर्लभसः शपो वक्ष्येऽपि शचीपतेः ।
हन्तुं समर्थो हि सखे हृद्गते मधुसूदने ।
वदतस्तिष्ठतोऽन्यदा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
नापथाति यदा चिन्ता सिद्धां मन्ये च धारणाम् ॥
ध्येयः सदा सविहमस्तमध्वर्तौ
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारौ हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥
किमत्र बहुनोक्तेन युष्माकमधुना हरिम् ।
स्मरताहर्निशं विष्णुमशेषद्विरुतापहम् ॥
न हि ध्यानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

विष्णुः

अपाकेऽपि भुञ्जानः पापं नैवात्र लिप्यते ।
यदा चित्तं समासक्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।
यदि नारायणोऽप्येवं को न सुचेत वन्दनात् ॥
प्रत्यस्तमितमेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
तज्ज्ञानया धारण्या योगिनो यान्ति मे लयम् ।
संसारकर्मणोऽप्येते यान्ति निर्वाणतां
द्विजाः ॥”

इति गारुडे ध्यानस्तुतिः २३४ अध्यायः ॥
तस्य भाषात्रयं यथा,—

सूत उवाच ।

“विष्णुचित्तो भवेद्भक्तस्तं यजेत नमेत् सदा ।
तमेवैष्यति सुक्तेवमात्मानं हरिततुपरः ॥
तद्द्वारं यत्र गोविन्दः सा कथा यत्र केशवः ।
तत् कर्मे यत्तदर्थं किमन्येऽर्ह्युभाषितैः ॥
सा जिह्वा या हरिं स्मृतिं तन्मिदं यत्तदर्थितम् ।
तावेव केवलौ आधौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥
प्रणाममौशस्य शिरःफलं विदु-
स्तद्वर्चनं पाणिफलं द्विौकसः ।
मनःफलं तद्गुणकर्मचिन्तनं
वाचस्तु गोविन्दगुणस्तवः फलम् ॥

मेतमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।
केशवं वेदमासाद्य दुर्घाधिपि नश्यति ॥
यत्किञ्चित् कुरुते कर्मे पुरुषः साध्वसाधु वा ।
सर्वं नारायणे न्यस्य कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥
हृद्यादिचतुरास्यान् भूतयामं चतुर्विधम् ।
चराचरं जगत् सर्वं प्रसुप्तं मायया तव ॥
यस्मिन्मन्त्रमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चि-
न्तने

विज्ञो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि
लोकोऽप्येकः ।
सुक्तिं चेतसि संस्थितो जडधिया पुंसां ददा-
त्ययः

किञ्चिन्नं दुरितं प्रयाति विलयं तत्राच्यते
कीर्तिते ॥

महता पुण्यपण्येन येन कीतोऽखिलं ध्रुवम् ।
तस्य विष्णोः प्रसादेन कश्चित् प्रवृजति ॥
अधिकार्थं जपं ज्ञानं विष्णोर्ध्यानं च पूजनम् ।
गन्तुं दुःखोदधेः पारं कुर्यादत्र भवन्ति ते ॥
राक्षस्य शरणं राजा पितरौ बालकस्य च ।
घर्मेऽपि सर्वमन्यानां सर्वस्य शरणं हरिः ॥
ये नयन्ति जगदुद्योनिं वासुदेवं सनातनम् ।
न तेभ्यो विद्यते तीर्थमधिकं सुनिश्चितम् ॥
अनघरत्नपूजान् कुर्यात् स्वाध्यायमेव च ।
तं समुद्दिश्य गोविन्दं ध्यायं नित्यमतन्त्रितः ॥
श्रुतं वा भगवद्भक्तं निषादं नृपचं तथा ।
द्विजजातिसमं मन्ये न याति नरकं नरः ॥
आदरेण यथा स्मृतिं घनवन्तं घनेच्छया ।
तथा बुद्धिश्च कर्तारं को न सुचेत वन्दनात् ॥
यथा जातवज्रो वह्निर्देहव्याघ्रमपीम्वनम् ।
तथाविधः स्मृतो विष्णुर्योगिनां सर्वकिंस्त्वियम् ॥
प्रदीप्तं पर्वतं यद्वत् नाशयन्ति शृगादयः ।

तदनु पापानि सर्वाणि योगाभ्यासरतं नरम् ॥
यस्य यावांश्च विश्वासस्तस्य सिद्धिश्च तावती ।
यतावानिति कृष्णस्य प्रभावः परिमीयते ॥
विदेवादि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् ।
शिशुपालो गतस्तत्त्वं किं पुनस्तत्परायणः ॥
अयं देवो मुनिर्वन्द्य एष ब्रह्मा दृढस्यतिः ।
इत्याख्या चायते तावद्वावद्वाच्यते हरिम् ॥”
इति माण्डूकी विष्णुमाहात्म्यं २३५ अध्यायः ॥
तस्य पादोदकपादादिफलम् ।
“हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यसदरे हरेः ।
पादोदकश्च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
नैवेद्यमग्रं तुलसीविमिश्रं
विशेषतः पादजलं पिबेच्च ।
योऽन्नाति निव्यं पुरतो सुरारेः
प्राप्नोति सुप्रेमयुतां च भक्तिम् ॥

हृत्पादं हन्ति यद्विषसङ्गतुलसी स्तेयश्च पादोदकं
नैवेद्यं बहुमदपाण्डुरितं गुर्वङ्गनासङ्गमम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १० अध्यायः ॥ * ॥
तस्य नाम्नां व्युत्पत्तयो यथा,—

पृथिव्युवाच ।

“जातेषु श्रेयो भवसि तस्माच्छ्रेयोऽपि कीर्तितः ॥
यसनीत्यनित्युक्तेषु ब्रह्मेन्द्रवद्व्यादिषु ।
यस्मान्न चयसे स्थानात्तस्मात् कीर्तयसेऽच्युतः ॥
ब्रह्माण्डमिन्द्रं रुद्रश्च यमं वरुणमेव च ।
निगृह्य हरसे यस्मात्तस्माद्हरिरिहोच्यसे ॥
सम्मानयसि भूतानि वपुषा यशसा श्रिया ।
चिरेण वपुषा देव तस्माच्छासि सनातनः ॥
यस्माद्ब्रह्मादयो देवा मुनयश्चोपतेजसः ।
न तेऽन्तं त्वधिगच्छन्ति तेनानन्तस्त्वमुच्यसे ॥
न क्षीयसे न चरसे कल्पकोटिशतैरपि ।
तस्मात्त्वमचरत्वाच्च विष्णुर्वेति प्रकीर्तयसे ॥
विष्टञ्च त्वया सर्वं जगत् स्यावरजङ्गमम् ।
जगद्विष्टमनाच्चैव विष्णुर्वेति प्रकीर्तयसे ॥
विष्टश्च तिष्ठसे निव्यं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
सद्यश्चगन्धर्वनरं समहृद्भूतपद्मम् ।
व्याप्य त्वामेव विष्टवे त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
तस्माद्विष्णुरिति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
नारा इत्युच्यते व्यापः ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
अयनं तस्य तत्पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
युगे युगे प्रगष्टां गां विष्णो विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥
क्षुधीकाक्षीन्द्रियाण्याहुस्तत्त्वज्ञानविशारदाः ।
इंशित्वे वर्तसे क्षीर्षां क्षुधीकेशस्तथोच्यसे ॥
वसन्ति त्वयि भूतानि ब्रह्मादीनि युगचये ।
त्वं वा वससि भूतेषु वासुदेवस्तदुच्यसे ॥
सङ्कर्षयसि भूतानि कल्पे कल्पे पुनः पुनः ।
ततः सङ्कर्षणः प्रोक्तस्तत्त्वज्ञानविशारदः ॥
प्रत्यूहेन न तिष्ठन्ति सदेवासुरराक्षसाः ।
प्रतिदुः सर्वधर्माणां प्रदुम्बस्तेन चोच्यते ॥
निरोधो विद्यते यस्मान्न ते भूतेषु कश्चन ।
अनिच्छन्ततः प्रोक्तः पूर्वमेव महर्षिभिः ॥”
इति माण्डूकी २३२ अध्यायः ॥ * ॥

विष्णुलोकगमनकारणं यथा,—

“कर्मभोगी सकामः स्यान्निष्कामो निरुपद्रवः ।
स याति देहं तृष्णा च पदं विष्णोर्निरामयम् ।
पुनरागमनं नास्ति तेषां निष्कामिणां सति ॥
ये सेवन्ते च द्विभुजं कृष्णमात्मानमेव च ।
मोलोकं ते नरा यान्ति दिव्यरूपविधारिणः ॥
ये च नारायणं भक्ता सेवन्ते च चतुर्भुजम् ।
वैकुण्ठं यान्ति ते सर्वे दिव्यरूपविधारिणः ॥
सकामिनो वैष्णवाश्च गत्वा वैकुण्ठमेव च ।
भारतं पुनरायान्ति तेषां जन्म द्विजातिषु ॥
कालेन ते च निष्कामा भवन्त्येव क्रमेण च ।
भक्तिश्च निर्मलां बुद्धिं तेभ्यो दास्यति निश्चितम् ॥
हरिभक्ताश्च निष्कामाः स्वधर्मेरहिता द्विजाः ।
तेऽपि यान्ति हरेर्लोकं क्रमाद्भक्तिवलादहो ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे २४ अध्यायः ॥

विष्णुकन्दं, क्षी, (विष्णुविदेवताकं ऋक्षम् ।)
अवगणनचक्रम् । यथा,—

“उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुकन्देण संयुताम् ।
एकादशयुद्धं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुकन्दः, पुं, (विष्णुप्रियः कन्दः ।) मूलविशेषः ।
तत्पर्यायः । विष्णुगुप्तः २ सुपुटः ३ बहुसंपुटः ४
जलवासः ५ दृढतुकन्दः ६ दीर्घपत्रः ७ हरि-
प्रियः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिर-
त्वम् । पित्तदाहशोफहरत्वम् । रुच्यत्वम् ।
सन्तर्पणकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुकान्ता, स्त्री, अपराजिता । इत्यमरः ॥ अपरा-
जिताया अस्या क्षुपजातिः । तत्पर्यायः ।
हरिकान्ता २ नीलपुष्पा ३ अपराजिता ४
नीलकान्ता ५ सुनीला ६ विकान्ता ७
कृद्दिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । कफवातामयविषदोषनाशित्वम् । मेधा-
कारित्वम् । पावनित्वम् । शुभदत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुगुप्तः, पुं, (विष्णुना गुप्तः ।) वात्स्यायनमुनिः ।
यथा,—

“विष्णुगुप्तस्तु कौण्डिन्याख्योऽग्रिमियोऽङ्गुलः ।
वात्स्यायनो मन्दनागः पक्षिलस्त्रासिनावपि ॥”
इति चिकाण्डशेषः ॥

विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुगुप्तकं, स्त्री, चाणक्यमूलकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विष्णुयुद्धं, स्त्री, (विष्णवे प्रतिष्ठितं युद्धम् ।)

विष्णुमन्दिरम् । स्तम्बपुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विष्णुयुद्धकरणफलं यथा,—

“अष्टैकासमायुक्तं यः कुर्याद्देषावयं युद्धम् ।
न तस्य फलसम्पत्तिर्वक्तुं शक्यते केनचित् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे । २० । १४ ॥

“येस्तु देवालयं विष्णोः शुभं दास्यन्त्यं कृतम् ।
कारयेन्मन्दिरस्य वापि श्रेष्ठं तस्य फलं तुने ॥
अहम्यहनि योगेन यजतो यन्महाफलम् ।
प्राप्नोति तत् फलं विष्णोः कारयति मन्दिरम् ॥

कुलानां शतमागामि समतीतं तथा शतम् ।
कारयेद्भगवद्भाम नयत्यच्युतलोकताम् ॥
सप्तजन्मतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
विष्णोराज्यविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ॥
सप्तलोकमयो विष्णुर्यस्तस्य कुरुते युद्धम् ।
प्रतिष्ठां समवाप्नोति ॥ नरः साप्तलौकिकीम् ॥
प्रशस्तदेशे भूभागे प्रशस्तं भवनं हरेः ।
कारयत्यखिलान् लोकान् स नरः प्रतिपद्यते ॥
इष्टकानाञ्च विन्यासो यावदधर्माणि तिष्ठति ।
तावदधर्यसहस्राणि तत्कर्ता दिवि संस्थितः ॥
चिकीर्षोरपि कृष्णस्य मन्दिरं पुण्यकारिणः ।
नरस्य क्षयमायाति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
ये ध्यायन्ति सदा वृत्त्या करिष्यामि हरेर्गृहम् ।
तेषां विलीयते पापं पूर्वजन्मशतोद्भवम् ॥
येऽनुमोदन्ति कृष्णस्य क्रियमाणं हरेर्गृहम् ।
तेऽपि पापविनिर्मुक्ता वैष्णवं लोकमाप्नुयुः ॥
कनिष्ठं मध्यमं श्रेष्ठं कारयित्वा हरेर्गृहम् ।
स्वर्गश्च वैष्णवं लोकं मोक्षश्च लभते क्रमात् ॥
समतीतं भविष्यच्च कुलानामयुतं नरः ।
विष्णुलोकं नयत्याशु कारयित्वा हरेर्गृहम् ।
दुष्प्राप्यं यत् फलं विष्णो वाजिमेधादिभिर्मन्त्रैः ।
प्राप्यते तत् सुखेनैव निवेश्य भवनं हरेः ॥
ये हताभितुखाः शूरा गोविप्रार्थे रणानजिरे ।
स तत्फलमवाप्नोति कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥
पक्वेऽरचितं रस्यं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।
कारयित्वा हरेर्धाम धूतपापो ब्रह्मेष्टिवम् ॥
लक्ष्मणाहंसहस्रेण शतेनार्हन् वा हरेः ।
तुल्यं फलं समाख्यातं तदीश्वरदरिद्रयोः ॥
पतितं पतमानस्तु तथाऽपतितं तथा ।
समुद्भूत हरेर्धाम दिगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
इति वङ्गपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासन-
नामाध्यायः ॥

विष्णुचक्रं, स्त्री, (विष्णोश्चक्रमिव ।) हस्तस्य रेखा-
मयचक्रविशेषः । यथा,—

“विष्णुचक्रं करे चिह्नं सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ।
भवत्यथाहृतो यस्य प्रभावस्त्रिदशैरपि ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ॥

रेखान्तरानाकुलं रेखामयचक्रम् । इति तट्टीका ॥
सुदर्शनचक्रम् ॥

विष्णुतैलं, स्त्री, (विष्णुनामकं तैलम् ।) अश्विनी-
कुमारकृतपकृतैलविशेषः । यथा,—

“क्षानीयं विष्णुतैलञ्च सर्वेदेन विनिर्मितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ स्वल्पविष्णुतैलम् ।

“शालपर्णीपृश्निपर्णीवलागोरक्षतकुलाः ।

एरुण्डश्च च मूलानि दृढयोः पूतिकस्य च ॥

शतावरी सहचरं पद्मेदेतैः पलोन्मितैः ।

तैलप्रस्थं पयो दत्त्वा गयं वाजं चतुर्गुणम् ॥

अस्य तैलस्य पकस्य श्रेष्ठं वीर्यमतः परम् ।

वाताग्नी नरनागाश्च पीत्वा दृढतनुत्वचः ॥

हृत्पाश्वशूले वातासे गलगच्छेदिते क्षये ।

शर्कराभरिपाकुलकामलाह्वयमेदके ॥

क्षीणेन्द्रिवेऽन्तर्द्वौ च जराचर्जरिते हितम् ।
स्त्रीणामश्वतरोणाश्च गर्भस्थितिकरं परम् ॥
एतदङ्गवरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम् ॥”
तण्डुलः गोरक्षतण्डुलः । वृहत्सोऽष्टहतीकण्ट-
कार्योः । पूतिको नाटाकरञ्जः । सहचरो
भिक्षुः । अत्र काथान्तराभावात् क्षीरस्य
चतुर्गुणं जलं कश्चिद्वदति ।
“स्वरचक्षीरमाङ्गल्यैः पाको यत्रैरितः क्वचित् ।
जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्याधानार्थमारपेत् ॥”

इति परिभाषावलात् ॥

क्वचिदिति पाठात् काथान्तररहिते केवल-
क्षीरादिसहिततैलादिपाके ज्ञातव्यं न तु सर्वत्र ।
“एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुसुराकाकोलमांसीशटी-
श्रीवासम्बदग्रन्थिपर्णशुभ्रन्तुक्षौणीध्वजोष्ठी-
रकम् ।

कक्षूरिनखपूतिशैलजलसुड्मेथीलवङ्गादिकं
गन्धद्रव्यभिर्दं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुतलादिषु ॥”
अथ वृहद्विष्णुतैलम् ।

“जलधरमश्वगन्धाजीवकर्षभकौ शटी ।
काकोली क्षीरकालोली जीवन्ती मधुयधिका ॥
मधूरिका देवदारु पद्मकाष्ठञ्च सैन्धवम् ।
मांसी चैला त्वचं कुष्ठं रक्तचन्दनशैलजम् ॥
मञ्जिष्ठा मृगनाभिश्च श्वेतचन्दनकुङ्कुमम् ।
पर्णी कुङ्कुम खोटिश्च यन्त्रिकश्च नखी तथा ॥
एतेषां पलिकैर्भागैस्तैलस्यापि तथाऽकम् ।
शनावरीरससमं दुग्धञ्चापि समं भवेत् ॥
विष्णुतैलवरं श्रेष्ठं सर्ववातविकारशुत् ।
ऊर्ध्वाते हृद्योवाते अङ्गविग्रह एव च ॥
शिरोमध्यगता ये च मन्या स्तम्भे गलग्रहे ।
यस्य शुध्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विज्जला ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
सर्वांस्तान्नाशयत्यायुः स्रव्यस्तम इवोदितः ॥”

इति भैषज्यरत्नावली ॥

विष्णुदेवतं, त्रि, (विष्णुदेवतं देवत्वं वा यस्य ।)
विष्णुदेवत्वं, विष्णुधियालदेवताकम् । यथा,—
“प्रतोपकरणं सर्वं कथितं सर्वदेवतम् ।
गृहन्तु सर्वदेवत्वं यदशुक्तं द्विजोत्तमाः ।
तज्ज्ञेयं विष्णुदेवत्वं सर्वं वा विष्णुदेवतम् ॥”

इति स्मृतिरत्ने विष्णुधर्मात्तरवचनम् ॥

क्षी, अवगानचक्रम् । इति ज्योतिषम् ॥

विष्णुदेवत्या, स्त्री, (विष्णुदेवत्यमस्याः ।) एका-
दशीतिथिः । द्वादशीतिथिः । यथा,—
“एकादशी द्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिनः ।
एयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ॥”

इति स्मृतिः ॥

“एकादशीसुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्यादभयोर्देवता हरिः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुधर्मैः, पुं, (विष्णुप्रधानो धर्माऽस्मिन् ।) शास्त्र-
विशेषः । यथा । “ब्रह्मचारिकाश्च भविष्य-
पुराणम् ।

‘अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥
कार्णाश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महौपते ।
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥’
जयत्यनेन संसारमिति जयस्तत्तदग्रन्थः ॥” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥॥ विद्याविशेषः । यथा,—
“अवाप जम्पा चेन्द्रत्वं विष्णु धर्माख्यविद्याया ।
सर्वान् शत्रून् विनिर्जित्य नाश्च वल्ये महेश्वर ॥
पादयोर्जानुभोरुर्वोऽदरे हृद्यथोरसि ।
सुखे शिरस्यानुपूर्वादोङ्कारादिं विनिर्दिशेत् ॥
ॐ नमो नारायणायिति विपर्ययमथापि वा ।
करन्यासं ततः कुर्यात् द्वादशाक्षरविद्यया ॥
प्रणवादियकारान्तमङ्कुलङ्कुलपञ्चसु ।
न्यस्येत् हृदय ॐकारं नकारं मम मूर्धनि ॥
मोकारन्तु भुवोर्मध्ये शिखानेत्रादिर्हृतः ।
ॐ विष्णवे नम इति इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥
आत्मानं परमं ध्यायेच्छेषष्टशक्तिभिर्युतम् ।
मम रक्षां ततः कुर्यान्मत्स्यमूर्तिर्जलेऽवतु ॥
त्रिविक्रमस्तथाकाशे स्थले रक्षतु वामनः ।
अट्यां नरसिंहस्तु रामो रक्षतु पर्वते ॥
भूमौ रक्षतु वाराहो हंसो नारायणोऽवतु ।
कर्मवन्धाच्च काम्पित्यदत्तो योगात्तु रक्षतु ॥
हृद्यग्रीवो देवतायाः कुमारो मकरध्वजात् ।
नारदोऽन्वार्चनात् पायात् क्रूम्नो वै नैर्ऋतेः

सदा ॥

धन्वन्तरिरपण्याच्च नागः क्रोधवशात् किल ।
यज्ञलोकादलः कालाङ्गासो ज्ञानाच्च रक्षतु ॥
बुधः पापखड्गसंघातात् कल्किरथात् कलेः समम् ।
पायान्मध्यं दिने विष्णुः प्रातर्नारायणोऽवतु ॥
मधुहा चापराक्षे च सायं रक्षतु माधवः ।
हृषीकेशः प्रदोषेऽव्यात् प्रत्यूषेऽव्याज्जनाईनः ॥
श्रीधरोऽव्यादहर्हरात्रे पद्मनाभो निशान्तके ।
चक्रकौमोदकौवाणाः मन्तु शत्रूँश्च राक्षसान् ॥
शङ्खशब्दश्च शत्रुभ्यः शार्ङ्गो वै गरुडस्तथा ।
बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् पान्तु पार्श्वदभूषणाः ॥
शेषैः सर्वैर्मुदापन्नः सदा सर्वत्र पान्तु माम् ।
विदित्तु दिक्षु च सदा नरसिंहश्च रक्षतु ॥
एतद्धारयमाणश्च यं यं पश्यति चक्षुषा ।
स वशी स्याद्विपात्रा च रोगान्मुक्तो दिवं

ब्रजेत् ॥”

इति गारुड २०१ अध्यायः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरं, स्त्री, संहिताविशेषः । तत्र प्रश्न-
कर्ता जनमेजयसुतः । वक्तारः शौनकाद्या
ऋषयः । तत्र १०० वृत्तान्तास्तदग्रन्थे द्रष्टव्याः ॥
विष्णुपञ्जरं, स्त्री, (विष्णुरेव पञ्जरमिव यस्मिन् ।
तद्धारयितुर्निर्भयरक्षणकारित्वादस्य तथात्वम् ।)
विष्णुकवचविशेषः । यथा,—
“प्रवक्ष्याम्यधुना त्वेनद्वैषाव पञ्जरं शुभम् ।
नमो नमस्ते गोविन्द चक्रं गृह्य सुदर्शनम् ॥
प्राच्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गतः ।
गदां कौमोदकीं गृह्य पद्मनाभाभितद्युते ॥
याम्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गतः ।

हलमादाय सौमन्दं नमस्ते पुरुषोत्तम ।
प्रतीच्यां रक्ष मां विष्णो भवन्तं शरणागतम् ॥
पाञ्चजन्यं तथा शङ्खं शार्ङ्गश्चाप्यथ पङ्कजम् ।
प्रगृह्य रक्ष मां विष्णो आग्नेयां यज्ञभूकर ॥
चर्मैः स्रव्यंशतं गृह्य खड्गं चन्द्रसमं तथा ।
नैर्ऋत्यां माश्च रक्षस्व दिव्यमूर्ते नृकेशरिन् ॥
वैजयन्तीं प्रगृह्य त्वं श्रीवत्स्यकण्ठभूषण ।
वायव्यां रक्ष मां देव अश्वशीर्षं नमोऽस्तु ते ॥
वैनतेयं समारुह्य अन्तरिक्षे जनाईन ।
मां त्वं रक्षाजित सदा नमस्तेऽख्यपराजित ॥
विशालाक्षं समारुह्य रक्ष मां त्वं रसातले ।
अक्षुपारं नमस्तुभ्यं महामीन नमोऽस्तु ते ॥
करशीर्षाङ्गत्रिसर्वेषु तथाऽष्टभुजपञ्जरम् ।
कृत्वा त्वं रक्ष मां देव नमस्ते पुरुषोत्तम ॥
एतदुक्तं भगवता वैष्णवं पञ्जरं महत् ।
पुरा रक्षार्थंभीषेन कात्यायन्या द्विजोत्तम ॥
यदा सा नाशयामास दानवं महिषासुरम् ।
चामरं रक्तवीजश्च तथाऽन्यान् सुरकण्टकान् ॥”

इति वामने १७ अध्यायः ॥

विष्णुपदं, स्त्री, (विष्णोः पदम् ।) आकाशम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । २८ ।

“वसुन्धराविष्णुपदं द्वितीय-
मध्याह्नरोहेव रजश्चक्रेन ॥”)

क्षीरोदः । इति मेदिनी ॥ पद्मम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।
७ । ८३ । ६५ ।

“तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
कैलासपर्वतस्य स्थानविशेषः । यथा, महा-
भारते । ५ । १११ । २२ ।

“अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ॥”
पर्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ४३ ।
“तेन चित्ररथेनाथ तदा विष्णुपदे गिरौ ॥”

विष्णोः स्थानम् । यथा,
“अपुण्यपुण्योपरमे क्षीणाशेषाग्निहेतवः ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
धर्मध्रुवाद्यास्तिस्रस्तानि यत्र ते लोकाश्चाक्षिणः ।
तत्साद्योऽत्यन्तयोगेडास्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
यत्रैतदोतं प्रोतं च यद्भूतं सचराचरम् ।
भावश्च विश्वं मैत्रेय तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
दिवीव चक्षुराततं विततं तन्महात्मनाम् ।
विवेकज्ञानवृद्धश्च तद्विष्णोः परं पदम् ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८ अध्यायः ॥

भूमध्यम् । यथा,—
“अरुन्धतीं ध्रुवश्चैव विष्णोः स्त्रीणि पदानि च ।
आसन्नन्धुर्नो पश्येच्चतुर्थं मातमखलम् ॥
अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रसुष्यते ।
विष्णोः पदानि भूमध्ये नेत्रयोर्मातमखलम् ॥”
इति काशीखण्डे ४२ अध्याये १३१४ श्लोकौ ।
विष्णुपदौ, स्त्री, (विष्णोः पदं स्थानं यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गा । इत्यमरः ॥ (यथा,
भागवते । १ । १६ । ७ ।

विष्णुभ

तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः ॥
 दृष्ट्वा जनार्दनं भक्तियुक्तेष्वभिचारिणी ।
 तदा कियत् स्वर्गसुखं सैव निर्वाणहेतुकी ॥
 भ्राम्यतां तत्र संसारे नराणां कर्मदुर्गमे ।
 हस्तावलम्बनो ह्येको भक्तितुष्टो जनार्दनः ॥
 न शृणोति गुणान् दिवान् देवदेवस्य चक्रिणः ।
 स नरो वधिरौ ज्ञेयः सर्वधर्मवद्विष्णुतः ॥
 नान्ति संकीर्त्तिते विष्णोर्यस्य पुंसो न जायते ।
 शरीरं पुनकोद्भासि तद्भवेत् कुणपोपमम् ॥
 यस्मिन् स्मृते द्विजश्रेष्ठ सुक्तिरप्यचिराद्भवेत् ।
 विष्णौ निविष्टमनसा किं पुनर्वृजिनक्षयः ॥

स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं
 वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
 परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
 प्रभुरहमन्यवृणां न वैष्णवानाम् ॥

अपि चेत् सुदुराचारी भजते मामनन्यभाक् ।
 साधुरेव ॥ मन्तव्यः सन्त्यग्रवसितो हि सः ॥
 क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं नियच्छति ।
 विप्रेन्द्र प्रतिजानीहि विष्णुभक्तो न नश्यति ॥
 धर्म्मार्थकामैः किन्तस्य सुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
 समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा हरौ ॥
 देवी ह्येषा गुणमयी हरिर्माया दुरत्यया ।
 तमेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
 क्रियदाराधने पुंसांमिच्छते हरिमेधसः ।
 भक्त्येवाराध्यते विष्णुर्नान्यत्तत्तोषकारणम् ॥
 न दानैर्विधेदैर्तेनै पुष्पैर्नाहुलेपनैः ।
 तोषमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जनार्दनः ॥
 संसारविषवृक्षस्य ह्ये फले ह्यन्तोपमे ।
 कदाचित् केशवे भक्तिसदृशभक्त्या समागमः ॥
 पञ्च पुष्पेषु फलेषु तोये-
 व्यकटलभ्येषु सदैव सत्सु ।
 भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे
 सुक्ते कथं न क्रियते प्रयत्नः ॥

आस्फोटयन्ति पितरः प्रवृत्तान्ति पितामहाः ।
 वैष्णवोऽस्तत्कुले जातः ॥ नः सन्तारयिष्यति ॥
 अज्ञानिनः सुरवरं समधिच्छिपन्ति
 ये पापिनोऽपि शिशुपालस्तयोधनाद्याः ।
 सुक्तिं गताः स्मरणमात्रविधूतपापाः
 कः संशयः परमभक्तिमतां जनानाम् ॥
 शरणं तं प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः ।
 तेऽपि न्यत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्देषावपदम् ॥
 भवोद्भवक्षेपशताहतस्तथा
 परिभ्रमन्निद्रियबन्धकैः पथैः ।
 नियन्त्रतां माधव मे मनोद्वय-
 स्तदङ्घ्रिशङ्कौ दृढभक्तिबन्धने ॥
 विष्णुरेव परं ब्रह्म ह्यभेदमिह पश्यते ।
 वेदसिद्धान्तमार्गेषु तं न जानन्ति मोहिताः ॥
 वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
 भवति पुमान् जगतीत्यस्य सौम्यरूपः ।
 क्षितिवसनमतिरम्यमात्मनोऽन्तः
 कथयति चारुतयैव मानपतेः ॥
 इति गारुड २३१ अध्यायः ॥

विष्णुव

विष्णुमाया, स्त्री, (विष्णोर्माया ।) दुर्गा । यथा,—
 नारद उवाच ।

“दुर्गा नारायणीशाना विष्णुमाया शिवा सती ।
 निष्ठा सत्या भगवती सर्वाङ्गी सर्वमङ्गला ॥
 अम्बिका वैष्णवी गौरी पार्वती च सनातनी ।
 नामानि कौद्युमोक्तानि शुभानि शुभदानि च ॥
 अर्थं घोडशुनान्नाश्च सर्वेषामभीष्टितं वरम् ।
 ब्रूहि वेदविदां श्रेष्ठ वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
 नारायण उवाच ।

सृष्ट्वा मायां पुरा सृष्टौ विष्णुना परमात्मना ।
 मोहितं मायया विश्वं विष्णुमाया च
 कीर्त्तिता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥
 अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“विष्णुमायान्ते दत्त महामायां जगन्मयीम् ।
 नान्या संमोहकत्रीं स्यात् सन्ध्या सावित्र्य-
 पासिका ॥
 तस्मादहं विष्णुमायां योगनिद्रां जगत्प्रसूम् ।
 स्तौमि सा चारुरूपेण शङ्करं मोहयिष्यति ॥
 भवांश्च दत्त तामेव यजतां विश्वरूपिणीम् ।
 यथा तव सुता भूत्वा हरजाया भविष्यति ॥”

इति कालिकापुराणे ५ अध्यायः ॥

विष्णुयशाः, [सु] पुं, (विष्णु व्यापकं यशो यस्य ।
 नारायणपितृत्वादेवास्य तथात्वम् । यद्वा,
 विष्णुना ग्रहीतव्यजन्मना यशो यस्य ।) ब्रह्म-
 यशःपुत्रः । स च कल्किपिता । यथा,—
 नारद उवाच ।

“अहो बलवती माया सर्वाश्चर्यमयी शुभा ।
 पितरं मातरं विष्णोर्नैव मुञ्चति कर्हिचित् ॥
 पूर्णो नारायणो यस्य सुतः कल्किर्जगत्पतिः ।
 तं विहाय विष्णुयशा मत्तो सुक्तिमभीक्षति ॥
 विविच्यै ब्रह्मसुतः प्राह ब्रह्मयशःसुतम् ।
 विविक्ते विष्णुयशसं ब्रह्मसम्पदिवर्द्धनम् ॥”

इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥

विष्णुरथः, पुं, (विष्णो रथः ।) गरुडः । इत्यमरः ॥
 विष्णोः स्यन्दनश्च ॥

विष्णुरातः, पुं, (विष्णुना रातो रक्षितः ।) परी-
 क्षिद्राजः । यथा,—

“देवेनाप्रतिघातेन मुक्ते संस्थासुपेयुषि ।
 रातो वोऽनुग्रहाय विष्णुना प्रभविविष्णुना ॥
 तस्मान्नाम्ना विष्णुरातो लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
 न सन्देहो महाभाग महाभागवतो महान् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥

विष्णुलिङ्गी, स्त्री, वर्त्तिकापत्नी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

विष्णुवल्लभा, स्त्री, (विष्णोर्वल्लभा ।) तुलसी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लक्ष्मीः । यथा,—
 “त्रैलोक्यपूजिते मातः कमले विष्णुवल्लभे ।
 यथा त्वमचला कृष्णं तथा भव मयि स्थिरा ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

अग्निशिखावत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विष्णुक्से

विष्णुवाहनं, स्त्री, (विष्णोर्वाहनम् ।) गरुडः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १४४ ॥

विष्णुवाह्यः, पुं, (विष्णुर्वाह्यो येन ।) गरुडः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

विष्णुशिला, स्त्री, (विष्णुनाश्रिता शिला ।)
 शालग्रामशिला । कसौ तस्य स्थितिकालो
 यथा,—

“अयुताब्दे कलेर्याते त्वजेद्विष्णुशिला महीम् ।
 तदह्वाञ्जाद्वीतीयं तदह्वाहिवताशिला ॥”

इति मेरुतन्त्रे ५ प्रकाशः ॥

विष्णुशृङ्गलः, पुं, योगविशेषः । यथा, मातस्ये ।

“द्वादशी अवणसृष्टा सृष्टेदेकादशी यदा ।
 स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्गलसंज्ञितः ॥
 तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः सङ्गीयकल्मषः ।
 प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥”

इति ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे द्वितीयविष्णुशृङ्गलयोगमाह ।

“एकादशी द्वादशी च वैष्णवमपि भं भवेत् ।
 तद्विष्णुशृङ्गलं नाम विष्णुसायुष्यकृद्भवेत् ।
 तस्मिन्नुपोषणाद्भवेच्छ्रेष्ठतद्वीपपुरं ध्रुवम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

विष्कारः, पुं, (वि + स्फुर स्फुरणे + क्त्वा । “स्फुरति-
 स्फुल्लतोर्वचि । ” ६ । १४७ । इत्यात्वम् । “स्फुरति
 स्फुल्लतोर्निर्निवध्यः । ” ८ । ३१ । इति वत्वञ् ।)
 धनुर्गुणशब्दः । इत्यमरः ॥ धनुर्गुणस्य स्फुर-
 णकारो विष्कारः । स्फुर शि ध स्फुर्त्तो णले
 वणस्य देधावोदेति निपातः । किंवा स्फुरधातो
 रूपं विष्कम्भेत्यादिना पाचिकणत्वात् विष्कारो
 दन्त्यसो मूढन्त्यश्च । इति भरतः ॥

विष्यः, त्रि, (विषेण वध्यः । विष + “नौवयो-
 धर्म्मति । ” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) विषेण यो
 वध्यः । इत्यमरः ॥ (विषेण क्रौतः । विषाय
 हित इति वा । इत्यर्थे “उगवादिभ्यो यत् । ”
 ५ । १ । २ । इति यत् ॥)

विष्यः, त्रि, हिंसः । इत्यादिर्लोपः ॥

विष्यक्, य, परितः । सर्वतः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 भागवते । ६ । ६ । १३ ।

“कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा ।
 विष्वक्विवर्द्धमानं तमिषुमात्रं दिने दिने ॥”

विष्वक्, स्त्री, विषुवम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 विष्वं अक्षति इत्यर्थे त्रिलिङ्गम् ॥ (यथा, भाग-
 वते । १ । ६ । ३४ ।

“युधि तुरगरजोविधूभविष्वक्-
 कचलुलितश्रमवार्यलङ्कृतास्ये ॥”

विष्वक्सेनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
 पालवधे । १० । ५५ ।

“साम्यभाप कमलासखविष्वक्-
 सेनसेवितयुगान्तपयोधेः ॥”

विष्णोर्निर्मात्यधारी । यथा,—

“निर्मात्यधारी विष्णोस्तु विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः ।
 शृङ्खलकगदापाणिर्दोषशृङ्गनाधरः ॥
 रक्तपिङ्गलवर्णस्तु सितपद्मोपरिस्थितः ।

विसर्गः

पठतीत्यः खरान्तेन संयुतो विन्दनेन्दुना ।
कीर्तितस्तस्य मन्त्रोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ॥
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
त्रयोदशमनुः । यथा,—
“ततश्च मेरुसावर्णः ब्रह्मसुनुर्मेतुः स्मृतः ।
कृतुश्च कृतुधामा च विष्वक्सेनो मनुस्तथा ॥”
इति मातृष्टे ६ अध्यायः ॥
विष्वक्सेनप्रिया, स्त्री, (विष्वक्सेनस्य प्रिया ।)
वाराही । इत्यमरः ॥ चामार आलु इति
भाषा । लक्ष्मीः । इति मेदिनी । ये, १३४ ॥
विष्वक्सेना, स्त्री, प्रियङ्गुः । इत्यमरः ॥
विष्वक्सेनं, स्त्री, भोजनम् । इति जटाधरः ॥
शब्दकरणम् । यथा । विष्वक्सेन विष्णोः । इति
सुगन्धवोध्याकरणम् ॥
विष्वक्सेन, [च] चि, (विष्वक्सेनोति । अश्च +
क्लिप् । “विष्वक्सेनोति” ६।३।६२ । इति
टिः स्थाने अत्रोत्थादेशः ।) सर्वतोऽङ्गात्मी ।
इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १८ । २५ ।
“विष्वक्सेनोर्विचिपन् सैन्यवोचो-
राजावन्तः कापि दूरं प्रयातम् ॥”)
विष्वाणः, पुं, भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विषं, स्त्री, नृणां लम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कला-
विलासे । ६ ।
“नवविषकिसलयकवलन-
कषायकलहंसकलरवो यत्र ।
कमलवनेषु प्रसरति
लक्ष्म्या इव नूपुरारावः ॥”)
विषंवादः, पुं, (वि + सं + वद + घञ् ।) विप्र-
लम्भः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
२५८ । ११ ।
“अत्रोहमविषंवादं प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः ॥”)
विषकण्डिका, स्त्री, (विषकण्डिकाः शुभः कण्डो
यस्या इति बहुव्रीहौ कन् टाप् अत इत्वम् ।)
बलाका । इत्यमरः ॥
विषकुसुमं, स्त्री, (विषस्य कुसुमम् ।) कमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विषकुटः, पुं, विंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
इक्षुदीपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विषजं, स्त्री, (विषाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
पद्मम् । विषं नृणां तत्र जातत्वात् ॥
विषनाभिः, पुं, (विषं नाभिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
पद्मिनी । पद्मसङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विषप्रसूनं, स्त्री, पद्मम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
पालवधे । ५ । २८ ।
“जन्तुर्विषं दृतविकासिविषप्रसूनाः ॥”)
विषरः, पुं, (विषरतीति । वि + र + पदाद्यच् ।)
सम्पन्नः । इत्यमरः ॥ प्रसरः । इति मेदिनी ।
रे, २१७ ॥
विषर्गः, पुं, (वि + रज + घञ् ।) दानम् । (यथा,
रघुवंशे । ४ । ८६ ।
“आदानं हि विषर्गाय सतां जलमुच्चासिव ॥”)
व्यागः । (यथा, महाभारते । १ । ३२ । १३ ।

४६१

विसर्पः

“नानाशब्दविसर्गस्तैर्विध्यमानः समन्ततः ॥”)
मलनिर्गमः । विसर्जनोऽयः । (यथा, भाग-
वते । ६ । ८ । १० ।
“सर्विर्गं फडन्तं तत् सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ॥”)
सूर्यस्यायनभेदः । इति मेदिनी । मे, ५० ॥
मोक्षः । इति हज्जाधुषः ॥ विच्छेदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ विशेषशब्दः । यथा,—
“पुरुषाद्युद्गीतानामेतेषां वासनामयः ।
विसर्गोऽयं समाहारो बीजाद्वीजं चराचरम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
विसर्जनोऽयस्य पर्यायः ।
“अः सर्गो रसना वक्तुं विसर्गश्च द्विविधकः ।
नादोऽर्द्धद्वन्द्वमात्रा कला राशी सदाशिवः ।
अनुच्चार्या तुरीया च विश्वमात्मकला परा ॥”
इति बीजाभिधानम् ॥
अपि च ।
“अः कण्ठको महासेनः कला पूर्णाढ्यता हरिः ।
इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिविद्यासुखी सुखम् ॥
द्विविधरसना सोमोऽनिरुद्धो दुःखसूचकः ।
द्विजिह्वः कुण्डलं वक्तुं सर्गः शक्तिर्निष्पाकरः ।
सुन्दरी सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः ॥”
इति बीजवर्णाभिधानान्तरम् ॥
अन्यथा ।
“विसर्गः सर्गमाख्यातो विद्यद्विधयमासनः ।
अनिरुद्धो महेशानि कालजोऽपि रमापि च ॥”
इति वर्णाभिधानम् ॥
(प्रयोगः । यथा, भागवते । १ । ५ । ११ ।
“तदाविसर्गो जनतामविज्ञवः ॥”)
विसर्जनं, स्त्री, (वि + रज्ज् + ल्युट् ।) दानम् ।
परित्यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ८ । २५ ।
“श्रुतदेहविसर्जनं पितु-
श्चिरमश्रूणि विसृज्य राघवः ॥”)
संप्रवेशम् । इति मेदिनी । ने, २०५ ॥ (पुं, यदुव-
शीयानामन्यतमः । यथा, भागवते । ११ । ३० । १८ ।
“विसर्जनाः कुकुराः कुन्तयश्च
मित्रस्तु जघ्नुः सुविद्वन् सौहृदम् ॥”)
विशेषेण खल्यते इति । वि + रज्ज् + कर्मणि
ल्युट् । उत्पादिते, चि । यथा, भागवते । १० ।
१६ । ५७ ।
“तथा खलमिदं विषं धातुर्गुणविसर्जनम् ॥”)
विसर्पः, पुं, (वि + रज्ज् + घञ् ।) रोगविशेषः ।
तत्पर्यायः । विसर्पः २ सत्त्वामयः ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तत्र विप्रकृष्टं निदानं संख्यां
निरुक्तिश्चाह ।
“लवणास्त्रकटुघ्नादिसेवनादोषकोपतः ।
विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥”
आदिशब्दाचरकोक्तहरितशाकशिखाकप्रभृ-
तीनां ग्रहणम् ॥ ॥ सप्तधात्वं विवृणोति ।
“एषकं त्रयस्त्रिभिस्त्रैको विसर्पा इन्द्रजास्त्रयः ।
वातिकः पित्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः
चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते इन्द्रजास्त्रयः ॥
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थास्थः कफवातजः ।

विसर्पः

यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥” ॥
विसर्पदोषद्वयाणि संग्रहाह ।
“रक्तं लसीका त्वक्कांसं दूष्यं दोषाश्चो मलाः ।
विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्त धातवः ॥”
त्रयो मलाः वातपित्तकफाः । दोषाः दूषका
इत्यर्थः । अन्यथा दोषा मला इत्यत्र पुनरुक्ति-
दोषोऽगलित्यत् ॥ ॥ वातिकस्य लक्षणमाह ।
“तत्र वातात् परीसर्पो वातज्वरसमययः ।
श्रीफस्फुरणनिस्सोदमेदायामार्त्तिहर्षवान् ॥”
परीसर्पो विसर्पः । वातज्वरसमययः शिरो-
हृद्गान्धोदरशूलद्विद्युक्तः । भेदः विदारणेनेव
यथा । आयामः आकर्षणेनेव यथा ॥ ॥
पैत्तिकमाह ।
“पित्तादुद्वहगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिजोहितः ॥”
द्वहगतिः श्रीघ्नप्रसरणशीलः ॥ ॥ श्लेष्मिक-
माह ।
“कफात् कण्डुयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥”
सान्निपातिकमाह ।
“सन्निपातसमुत्पद्य सर्वरूपसमन्वितः ॥” ॥
वातपैत्तिकस्याभिविषर्पाख्यस्य च लक्षणमाह ।
“वातपित्तज्वरच्छर्दिच्छर्त्वातीसारहृद्भ्रमेः ।
अस्थिभेदाभिसदनतमकारोचकैर्युतः ॥
करोति सर्वमङ्गश्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ।
यं यं देशं विसर्पश्च संसर्पति भवेत् स सः ॥
शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वा रूपचोयते ।
अभिदग्ध इव स्तोटेः श्रीघ्नगत्वात् द्वहश्च सः ॥
मर्मानुसारी वीसर्पः स्यादतोऽतिबलस्ततः ।
अथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राश्च आसमीरयेत् ॥
हिक्काश्च संगतोऽवस्थामीदृशीं लभते नरः ।
कचिच्छर्मा रतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥
चेष्टमानस्ततः क्षिप्तो मनोदेहसमुद्भवाम् ।
दुःप्रबोधोऽनुते निद्रां सोऽसिर्वीसर्प उच्यते ॥”
स्तोटेः उपचोयत इत्यन्वयः । मर्मानुसारी
हृदयानुसारी । हरेत् वीसर्प इत्यन्वयः । हिक्कां
हिक्काम् । ईरयेत् उत्पत्तुं प्रेरयेत् । मनोदेह-
समुद्भवां निद्रां मरणरूपाम् । अनुते प्राप्नोति ॥
वातश्लेष्मिकग्रन्थिविसर्पमाह ।
“कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ।
रक्तं वा दृढरक्तस्य त्वक्शिरास्त्रायुर्मांसगम् ॥
दूषयित्वा तु ह्रीषांशुर्वृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।
ग्रन्थीनां कुरुते भावां रक्तानां तीव्ररुग्जराम् ॥
आसकाशास्यवैरस्यशोषहिक्कावभिभ्रमेः ।
मोहवैरण्यसृक्छर्द्वाङ्गभङ्गाङ्गसदनैर्युतः ।
इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः ॥”
कफेन रुद्धः पवनोऽपि स्वहेतुदुष्टः ।
तैनायं वातश्लेष्मिकः । तं कफं बहुधा भित्त्वा
रक्तं वा दूषयित्वा इत्यन्वयः । त्वगादिकमिति
रक्तविशेषणम् ॥ ॥ पित्तश्लेष्मिकं कर्दमाख्यं
विसर्पमाह ।
“कफपित्तज्वरास्तम्भो निद्रातन्द्राशिरोरुजा ।
अङ्गावसाद्विघ्नेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥
अच्छर्द्वाभिरुग्ग्रन्थीदोषां पिपासन्निग्रयोरवम् ।

विसर्पः

आमोपवेशनं लेपस्रोतसाच्च विसर्पति ॥
 प्रायेणामाशये गृह्णतेकदेशं न चातिरुक् ।
 पिङ्गकैरवकीर्णैति पौतलोहितपाङ्गुरैः ॥
 क्षिम्बोऽवितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः ।
 गम्भीरपाकः प्राण्योष्मा क्षिन्नः क्षिणो विदीर्यते ।
 पङ्कत्वक् शीर्णमांसस्य स्पष्टज्ञायुशिरागणः ।
 श्रवगन्विच वीसर्पः कर्दमाख्यसुश्रुति तम् ॥”
 स च सर्पति एकदेशमित्यन्वयः । पिङ्गकैः
 पिङ्गकाभिः । अवकीर्णः व्याप्तः । अक्षितः
 क्षणः । मेचकः रूचक्षणः । प्राण्योष्मा प्रचु-
 रोष्मा । स्पष्टः क्षिन्नोऽविदीर्यते स्पष्टः सन्नात्रो
 भवति विदीर्यते च । पङ्कत्वक् कर्दमवर्णा त्वग्-
 यत्र सः । शीर्णमांसः गलितमांसः । अतएव
 स्पष्टज्ञायुशिरागणः ॥ ॥ ॥ सान्निपातिक-
 माह ।
 “सन्निपातसमुत्पत्तु सर्वरूपसमन्वितः ॥” ॥
 चतवश्च विसर्पमाह ।
 “बाह्यहेतोः चतात् क्रुद्धः सरत्तं पित्तमौरवन् ।
 वीसर्पमारुतः कुर्यात् कुलस्यसदृशैश्चितः ।
 स्फोटैः शोथज्वररक्षा दाह्यादां श्यावशो-
 णितम् ॥”
 बाह्यहेतोः शूलप्रहारव्यालदन्तनखाद्यागन्तु-
 हेतोः । श्यावशोणितं धूम्रवर्णरक्तम् ॥ ॥
 उपद्रवानाह ।
 “ज्वरातीसारवमयुस्तृणसिंदरणक्षमाः ।
 अरोचकविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ॥” ॥
 साध्यत्वादिकमाह ।
 “सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
 सर्वात्मकचतुस्तय न सिद्धिमेति ।
 पित्तात्मकोऽङ्गनवपुष् भवेदसाध्यः
 कृच्छ्राच्च मर्मसु भवन्ति च सर्वे एव ॥”
 पित्तात्मकोऽङ्गनवपुः पित्तकः सन् कञ्जलवर्णः ।
 सर्वे रक्षासाध्या अपि ॥ ॥ अथ विसर्पस्य
 चिकित्सा ।
 “विक्रेकवमनालेपसेचनासविमोक्षणैः ।
 उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविदाहिभिः ॥
 रास्त्रा नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला ।
 हृतं चौरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥”
 चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
 “कसेरुः श्लेष्माटकपद्मगुन्धैः
 सशैवलेः सोत्पलकर्दमैश्च ।
 वस्त्रान्तरेः पित्तकृते विसर्पे
 लेपो विधेयः सद्यतः सुशीतः ॥” ॥
 त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम् ।
 नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ।
 समङ्गा लज्जालुः ।
 “वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पस्य हितम् ।
 वातश्चेद्भ्रमरं कर्मे गन्धर्ववीसर्पस्य हितम् ॥
 पित्तश्चेद्भ्रमरं हितं कर्दमसंज्ञके ।
 त्रिदोषजक्रियां कुर्यात् विसर्पं त्रिमलापहाम् ॥”
 शिरीषयष्टीनतचन्दनैला
 मांसीहिरादयः कुष्ठवालेः ।

४६२ विसारि

लेपो दशाङ्गः सद्यतः प्रयोज्यो
 विसर्पकुष्ठज्वरशोथहारौ ॥”
 नतं तगरम् । चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
 दशाङ्गो लेपः ॥ ॥
 “परिवेकाः प्रलेपाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।
 पद्मकोशीरमधुकं चन्दनैला विसर्पस्ये ॥
 भूनिम्बवासा कटुका पटोल-
 फलचयं चन्दननिम्बसिद्धः ।
 विसर्पदाहज्वरशोथकण्डू-
 विस्फोटहृणावमिहृत कषायः ॥
 कुष्ठानि यानि सर्पिषि त्रयोषु विविधेषु च ।
 विसर्पे तानि धोव्यानि सेकालेपनभोजनैः ॥” ॥
 करङ्गसप्तशृङ्गदलाङ्गलीक-
 सुहृत्कंदुग्धानलभृङ्गराजैः ।
 तैलं निशाम्बुचविधैर्विपक्वं
 विसर्पविस्फोटविचर्चिकापम् ॥
 इति करङ्गादितैलम् ॥ ॥
 “कुष्ठामयस्फोटमस्फुरिकोक्त-
 चिकित्सयाप्याशु हरेद्विसर्पान् ।
 सर्वाङ्गान् विकारान् परिशोध्य धीमान्
 व्रणं क्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ॥”
 इति विसर्पाधिकारः । ॥ ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 (वेगः । यथा, उत्तरचरिते ।
 “प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ॥”
 नात्यालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा,
 साहित्यदर्पणे । ६ । ४८५ ।
 “विसर्पो यत्प्रसारणं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥”
 यथा वेण्याम् । एकस्य तावत् पाकोऽयमि-
 त्यादि ॥)
 विसर्पणं, स्त्री, (वि + हृ + ल्युट् ।) प्रसरः ।
 इत्यमरः ॥ तन्नुव्रणविटपादेर्विसर्पणम् । इति
 भरतः ॥ (निक्षेपः । यथा, महाभारते । ७ ।
 ८ । १३ ।
 “शोषणं सागरस्यैव मेरोरिव विसर्पणम् ।
 पतनं भास्करस्यैव न न्यथे द्रोणपातनम् ॥”
 विसर्पिः, पुं, विसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसर्प, स्त्री, (विसं लातीति । ला + कः ।) पङ्कवः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विसारः, पुं, (विशेषेण सरतीति । ह गतौ +
 “आधिमत्यवलेखिति वक्तव्यम् ॥” ३ । ३ । १७ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या घञ् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥
 (भावे घञ् । निर्गमः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७६ । १ ।
 “हिरण्यकेशो रजसो विसारे
 २र्हिर्धुनिर्वात इव ध्रुवीमान् ॥”
 “रजस उदकस्य विसारे विसरस्य मेघाङ्गिर्ग-
 मने ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 विसारिणी, स्त्री, (विशेषेण सरतीति । ह +
 णिनिः । डीप् ।) माघपणी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ प्रसरणशीला । यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ८ । ६८२ ।
 “निर्धूमस्य विसारिण्यो ज्वाला ह्यधुजो
 दधुः ॥”)

विसृत्व

विसारितः, त्रि, प्रसारितः । विपूर्वकान्तद्वयातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 विसारी, [न] त्रि, (वि + हृ + णिनिः ।) प्रसरण-
 शीलः ॥ तत्पर्यायः । विसृत्वरः २ विसृमरः ३
 प्रसारौ ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १३ । १५ ।
 “अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा
 सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ॥”)
 विसिनी, स्त्री, (विवमस्यस्या इति । विसृ +
 “पुष्करादिभ्यश्च ।” इति इनिः । डीप् ।)
 पद्मिनी । इत्यमरः ॥ ऋणात्तम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विसृचिका, स्त्री, (विसृची + स्वार्थे कन् ।)
 अजीर्णरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥
 (अस्या विशेषविवृतिस्तु अजीर्णविसृचीशब्द-
 योर्द्रष्टव्या ॥)
 विसृची, स्त्री, (विशेषेण सूचयति ऋतुमिति ।
 वि + सू + अच् । स्त्रियां डीष् । यथा, विशिष्टा
 सूचीव ।) अजीर्णरोगविशेषः । ओलाहता
 इति भाषा ॥ तस्य निरुक्तिर्यथा,—
 “सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्ति हृतेऽनिलः ।
 यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसृचीति निगद्यते ॥”
 तस्या निदानमाह ।
 “न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
 मृदास्तामजितात्मानो लभन्तेऽश्नन्तोलुपाः ॥”
 विदितागमा ज्ञातायुर्वेदाः ॥ ॥
 तस्या लक्षणमाह ।
 “मूर्च्छातिसारो वमथुः पिपासा
 भूलं भ्रमोऽङ्गनजम्भदाहाः ।
 वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
 भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥”
 उद्देष्टनं हस्तपादयोः । शिरसो भेदः शिरः-
 भूलम् ॥ ॥ तस्या उपद्रवानाह ।
 “निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मृदाघातो विसं-
 क्रता ।
 अमी उपद्रवा घोरा विसृच्याः पञ्च दारुणाः ॥”
 अमी उपद्रवा घोराः अमी निद्रानाशादय
 उपद्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः ।
 विसृच्याः पञ्च दारुणाः विसृच्यास्तु पञ्चापि
 यदि स्युस्तदा दारुणाः प्राणभयङ्कराः ॥ ॥
 तस्या अरिष्टमाह ।
 “यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञ-
 शब्दार्द्रहृत्तोऽभ्यन्तरयातनेजः ।
 क्षामस्तरः सर्वविमुक्तसन्धि-
 याधाम्नरः सोऽपुनरागमाय ॥”
 सर्वविमुक्तसन्धिः सर्वे विमुक्ताः शिथिलीभूताः
 सन्धयो यस्य सः ॥ इति भावप्रकाशः ॥ ॥
 अस्याचिकित्सा अजीर्णशब्दे द्रष्टव्या ॥
 विसृरितं, स्त्री, अनुतापः । इति जटाधरः ॥
 विसृतं, त्रि, (वि + हृ + क्तः ।) विसृत्तम् । इत्य-
 मरः ॥
 विसृत्वरः, त्रि, (विसरति तच्छीलः । वि + हृ +
 “इण् नञ् चिसर्तिभ्यः करप् ।” ३ । २ । १६३ ।

विस्तीर्णः

इति करम् । इत्यस्येति तुक् । प्रसरणशीलः ।
इत्यमरः ॥ “विसरणम् । गतिविशेषः । विस्-
त्तरो नदः । विस्त्वरी नदी । विस्त्वरं तैल-
मित्यादि । विसरति विस्त्वरः ख गतौ चरप-
ट्टजीयति चरम् खस्य तम् पति तम् ।” इति
भरतः ॥
विस्त्वमरः, वि. (विशेषेण सरति तच्छीलः । वि+
ख+“खस्यस्यः करच् ।” ३।२।१६० । इति
कारच् ।) प्रसरणशीलः । इत्यमरः ॥
विस्त्वः, वि. (वि+ख+क्तः ।) निक्षिप्तः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, ऋच्छकटिके । १ अङ्के ।
“उद्दिग्धचक्रकटाक्षविस्त्वदृष्टि-
र्याधानुसारचकिता हरिणीव यावि ॥”)
विशेषेण खस्य ॥ (यक्तः । यथा, भागवते ।
१।१६।२४ ।
“अन्तर्हितस्य सरती विस्त्व
कर्माणि निर्व्याणविलम्बितानि ॥”
प्रेषितः । यथा, रघुः । ५।३६ ।
“आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन
भोजेन दूतो रघवे विस्त्वः ॥”
पुं, विसर्गः । विस्त्वय्यस्यः । यथा, कातन्त्रे । ८।२ ।
“रसकारयोर्विस्त्वः ॥”)
विस्तः, पुं, क्ती, (विस् उल्लङ्घनं + क्तः ।) चेन्नो-
त्तः । अश्रीतिरत्तिकापरिमितस्वर्णम् । इत्य-
मरः ॥
विस्तरः, पुं, (वि+स्तृ+“प्रथने वावशब्दे ।”
३।३।३३ । इति घञः प्रतिषेधे “ऋदोरप् ।”
इत्यप् ।) शब्दस्य विस्तारः । इत्यमरः ॥ (यथा,
शिष्टुपालवधे । २।२४ ।
“सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥”
वेदाङ्गम् । यथा, भागवते । ३।३।२ ।
“सान्दीपनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधौ सविस्तरम् ॥”)
विस्तारः । (यथा, गीतायाम् । १०।१६ ।
“प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्यन्तो विस्तरस्य मे ॥”)
प्रणयः । इति मेदिनी ॥ पीठः । समूहः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, बहुः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६।३१४ ।
“अपेक्षितं परित्यज्य नीरवं वस्तु विस्तरम् ।
यदा सन्दर्शयेच्छेमासुखानन्तरं तदा ॥”)
विस्तारः, पुं, (वि+स्तृ+“प्रथने वावशब्दे ।”
३।३।३३ । इति घञ् ।) विटपः । विस्ती-
र्णता । तत्पर्यायः । विग्रहः २ आसः ३ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५५८ ।
“वशावलम्बनं यद्यो विस्तारो गुणस्य याव-
नतिः ।
तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसुप्रप्रणाशाय ॥”)
स्तम्भः । इति मेदिनी । रे, २१५ ॥
विस्तीर्णः, वि. (वि+स्तृ+क्तः । “रदाभ्या-
मिति ॥” ८।२।४२ । इति नः ।) विपुलम् ।
विस्तृतम् । यथा,—
“विस्तीर्णं विकटं वृद्धं विशालं विपुलं पृथु ।”
इति जटाधरः ॥

४६३ विस्फोटः

(यथा,—
“पर्णानि स्वर्णवर्णानि विस्तीर्णकर्णलोचने ।
तूर्णमानीयतां चूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने ॥”
इत्युद्भटः ॥)
विस्तीर्णपणं, क्ती, (विस्तीर्णं पणं पञ्चमस्य ।)
मानकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विस्तृतः, वि. (वि+स्तृ+क्तः ।) लब्धविस्तारः ।
तत्पर्यायः । विस्तृतम् २ ततम् ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, भागवते । २।२४।६० ।
“तत्त्वं ब्रह्मपरं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ॥”)
विस्फटः, वि. (विशेषेण स्फटः ।) सुस्फटः । यथा,
“विस्फटमदृतं शान्तं स्रष्टाचरपदं तथा ।
कलखरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
विस्तारः, पुं, (वि+स्फुर+घञ् । “स्फुरति-
स्फुल्लज्योर्विणि ।” ८।३।७६ । इत्यात्वम् ।) धनु-
गुणशब्दः । इत्यमरः ॥ अस्य विवरणं ऋद्धन्व-
षकारमध्यविष्कारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (यथा,
महाभारते । ३।२७६।३६ ।
“विस्फारस्तस्य धनुषो यन्तस्येव तदा बभौ ॥”
विस्तृतिः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।२०७ ।
“विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्फय उदाहृतः ॥”)
विस्फारितः, वि. प्रकाशितः । चलितः । विपूर्व-
चान्तस्फुरघातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
(यथा, महाभारते । ३।११।२० ।
“स नष्टमायोऽतिबलो क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
काममूर्त्तिधरः क्रूरः कालकल्यो व्यदध्यत ॥”
निर्घोषितः । यथा, किराते । १४।३० ।
“उद्गूढवक्षःस्थितैकदिङ्मुखो
विस्फटविस्फारितचापमण्डलः ॥”)
विस्फुरितः, वि. (वि+स्फुर+क्तः ।) स्फूर्ति-
विशिष्टः । चञ्चलः । यथा,—
“रक्तरक्तीकृताङ्गश्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
वेष्टितं नागपाशेन भुजुटीभीषणाननम् ॥”
इति दशभुजादुर्गाध्यानेकदेशः ॥
विस्फुलिङ्गः, पुं, विषमेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
(विशिष्टः स्फुलिङ्गः ।) अम्बिकाणां च ॥
विस्फोटः, पुं, (विस्फोटोतीति । वि+स्फुट्+
अच् ।) विरुद्धस्फोटकः । विस्फोडा इति
भाषा । तत्पर्यायः । पिठकः २ पिठका ३
पिठकम् ४ । इत्यमरः । विटकाः ५ विटका ६
विटकम् ७ । इति तट्टीका ॥ स्फोटकः ८
स्फोटः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ८५ । १८ ।
“किमेतदिति संभ्रान्तः प्रबुद्धोऽथ ददर्श सः ।
उत्थाय राजा विस्फोटानङ्गे तस्या विनि-
र्गतान् ॥”)
तस्य विप्रलङ्घनदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
“कङ्कन्तीच्छायाविदाहिरुच-
क्षारैरजीर्णाधशनातपैश्च ।
तथस्तुदोषेण विसर्पणेन
कुप्यन्ति दोषा पवनादयस्तु ॥

विस्फोटः

त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थीनि प्रदुष्य च ।
घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वज्वरपुरः-
सरान् ॥”
ऋतुदोषेण ऋतुहेतुकश्रीतोष्णादीनामतिथोगेन ।
ऋतुचिताहारविहारवैपरीत्येन त्वचमाश्रित्य
विस्फोटान् कुर्वन्तीत्यर्थः । ज्वरपुरःसरान्
ज्वरपूर्व्वान् ॥ * ॥ रूपमाह ।
“अभिदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।
कश्चित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते
स्तुताः ॥”
रक्तपित्तजाः एतेन सर्वेषु विस्फोटेषु रक्त-
पित्तयोः प्रधानकारणत्वम् । यथा शूलेषु वातस्य
तथा वातागुणतिरपि बोद्धव्या । तथा च भोजः ।
“यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातेनागुगतं त्वचि ।
अभिदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः सर्वदेह-
गान् ॥” * ॥
वातिकमाह ।
“शिरोरुक्शूलभूयिष्ठज्वरदृढपर्व्वमेदनम् ।
सकृद्वर्णतां चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥”
शूलमत्र तोदरूपम् ॥ * ॥ पित्तिकमाह ।
ज्वरदाहज्वापाकः सावस्तृणासमन्वितम् ।
पीतलोहितवर्णश्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥”
रजादिवर्णं स्फोटेषु * ॥ वातपैत्तिकमाह ।
“वातपित्तकृतो यस्तु तत्र स्युस्तीव्रवेदनाः ।
स्तेमित्यं गौरवं कण्ठभेदादवलासजे ॥” * ॥
पित्तज्ञे पित्तिकमाह ।
“कण्ठदाहो ज्वरश्चर्द्दिर्जायते कफपैत्तिके ॥”
साम्निपातिकमाह ।
“मध्य निम्नोन्नतलोदः कठिनः खल्वपाकवान् ।
रागदाहदृषामोहच्छर्द्दिमूर्च्छारिजाज्वराः ।
प्रलापो वेपथुर्वच सोऽसाध्यश्च त्रिदोषजः ॥”
मोहो विपरीतज्ञानम् । मूर्च्छा सर्वथा ज्ञान-
शून्यता ॥ * रक्तजमाह ।
“वेदितयाश्च रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ।
शुक्लाफलसमा रक्ता रक्तसावा विदाहिनः ।
न ते सिद्धिं समायान्ति सुहृद्योगशतैरपि ॥”
पैत्तिकेन च हेतुना पित्तस्य हेतुना कङ्गादिना
रक्तस्य पित्तस्य तुल्यत्वात् न च ते साध्याः ।
“एतं चाष्टविधा बाह्या आन्तरोऽपि भवेदयम् ।
तस्मिन्नन्तर्ज्या तीव्रा ज्वरयुक्ताभिजायते ॥
तस्मिन् बहिर्गते स्वास्थान्नु व्यानस्य बहिर्गतिः ।
तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्या विज्ञानता ॥”
उपद्रवानाह ।
“दृढासमांससङ्कोथदाहहिकामदज्वराः ।
विसर्पमर्मसंरोधास्तेषामुक्ता उपद्रवाः ॥”
मांससङ्कोथः मांसस्य शठितत्वम् । मर्मसंरोधो
मर्मवधा । तेषां विस्फोटकानाम् * ॥
केचिदुपद्रवाणां लक्षणान्तरं पठन्ति ।
“हिका आसोऽरुचिस्तृणा स्वाङ्गमर्दो हृदि-
यथा ।
विसर्पज्वरहृक्षासा विस्फोटानामुपद्रवाः ॥”
साध्यत्वादिकमाह ।

विस्फोटः

“एकदोषोत्थितः साध्यः कच्छसाध्यो द्विदो-
षजः ।
सर्वरूपान्वितो घोरो कृषाध्यो भूर्युपद्रवः ॥”
अथ विस्फोटस्य चिकित्सा ।
“विस्फोटे लङ्घनं कार्यं वमनं पथ्यभोजनम् ।
यथादोषबलं वीक्ष्य प्रयुज्याच्च विरेचनम् ॥*॥
जौर्यः शालिर्यवा मुक्ता मसुराश्चाणकी तथा ।
स्तान्यन्नानि विस्फोटे हितानि सुनयोऽनुवन् ॥
हे पञ्चमूल्यौ रास्त्रा च दारुणश्रीरं दुरालभा ।
गुडूची धान्यकं सुस्तमेष्वां काथं पिवेन्नरः ।
विस्फोटाग्नाशयत्याशु समीरणनिमित्तकान् ॥
द्राक्षाकाशयैखर्जरपटोलाश्चिवासकैः ।
कटुकालाजदुसर्पैः पौष्टिकैः सवितं घृतम् ॥
भूनिम्बसवचावासात्रिफलेन्द्रसवत्सकैः ।
पिचुमर्हपटोलाभ्यां कफजे मधुयुक् घृतम् ॥*॥
किराततिक्तकारिष्टयष्टाङ्गासुदवासकैः ।
पटोलपर्पटोश्रीरत्रिफलाकोटजान्वितैः ॥
जथितेर्द्धादशाङ्गन्तु सर्वविस्फोटनाशनम् ॥*॥
विस्फोटयाधिनाशाय तण्डुलाभ्युदपेषितैः ।
वोजैः कुटजवृक्षस्य लेपः कार्थ्यो विज्ञानता ॥*॥
हिन्ना पटोलभूनिम्बवासकारिष्टपर्पटैः ।
खदिराब्दयुतैः काथो हन्ति विस्फोटकं ज्वरम् ॥
चन्दनं नागपुष्पञ्च सारिवा तण्डुलीयकम् ।
श्रीरीषवल्कलं जाती लेपः स्याद्वाहनाशनः ॥”
“उत्पलं चन्दनं लोघ्रसुश्रीरं शारिवाहयम् ।
जलेन पिष्टं लेपेन स्फोटदाहार्तिनाशनम् ॥*॥
पुत्रजीवस्य मज्जानं जले पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ।
कालस्फोटं विषस्फोटं सद्यो हन्यात् सवेदनम् ॥
कच्चाग्रस्थं गलगस्थं कर्णग्रस्थञ्च नाशयेत् ।
अन्यच्च स्फोटकं ताभ्यं पुत्रजीवो विनाशयेत् ॥”
इति विस्फोटकाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
“मरीचं चित्तं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रं द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च अर्कचौरं सकृत्पलम् ।
एषाञ्च कार्ष्णिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत् ॥
प्रस्थं कटुकतेलस्य गोमूत्रेऽष्टगुण्ये पचेत् ।
स्वप्नात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मूढमिना पचेत् ॥
धामा विचर्चिका चैव दहविस्फोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते ॥
प्रसृतान्यपि श्वित्राणि तैलेनानेन स्रक्षयेत् ।
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणात्
भवेत् ॥”
अपि च ।
“भूनिम्बनिम्बत्रिफलापर्पटैश्च घृतं जलम् ।
पटोलसुस्तकाभ्याञ्च वासकेन च नाशयेत् ।
विस्फोटकानि यत्कानि नात्र कार्या विद्या-
रणा ॥”
इति गारुडं १६८ अध्यायः ॥*॥
विस्फोटकस्य स्वरूपं यथा, भावप्रकाशे ।
“स्फोटाः श्यावावृणाभासा विस्फोटाः स्युस्तु-
लचः ॥”

विस्मृतिः

विस्मयः, पुं, (वि + स्मि + “एरच् ।” इत्यच् ।)
आश्चर्यम् । तत्पर्यायः । अहो २ ही ३ ।
इत्यमरः ॥ “अन्यदद्भुतशब्दे द्रष्टव्यम् ।
‘अद्भुतो विस्मयस्यायिभावो गन्धर्वदेवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥’
इति भावरसयोः पर्यायत्वं अद्भुतस्य विस्मय-
स्यायिभावात्मकत्वात् ॥” इति भरतः ॥*॥
तस्य लक्षणम् । यथा,—
“विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ।
विस्फारस्तेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
(अस्मात्तपःचयो भवति । यथा, मनुः ॥ ४।२३७।
“यज्ञोऽनुतेन चरति तपः चरति विस्मयात् ॥”)
दर्पः । इति मेदिनी ॥ सन्देहः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (विगतः स्मयो गर्वो यस्येति ।
नष्टगर्वे, चि । यथा, भागवते । ३।१७। ३० ।
“तं वीरमारादभिपद्य विस्मयः
श्रुत्यस्ये वीरश्रये श्वभिर्वृतः ॥”)
विस्मयान्वितः, चि, (विस्मयेन अन्वितः युक्तः ।)
विस्मययुक्तः । आश्चर्यविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
विलचः २ । इत्यमरः ॥
विस्माप(य)नः, पुं, (विस्माप(य)यतीति । वि +
स्मि + णिच् + ल्युः ।) कुहकः । गन्धर्वनगरम् ।
कामदेवः । इति मेदिनी ॥ स्त्री, विस्मायनम् ॥
(यथा, हरिवंशे । १२६। २६ ।
“पारिजाततरोः पुष्पं तस्य दत्तं मयानघ ।
विस्मापनार्थं देवेश पत्नीनासुरतेजसः ॥”
विस्मयकारके, चि । यथा, भागवते । १ ।
१५। ५ ।
“वसितोऽहं महाराज हरिणा वन्सुरपिणा ।
येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥”)
विस्मितः, चि, (वि + स्मि + क्तः ।) विस्मयान्वितः ।
यथा,—
“महापाशुपतान् दृष्ट्वा ससुत्याय महेश्वरः ।
संपरिव्रजत यत्तं ते प्रणेसुर्महेश्वरम् ॥
ततस्तद्भुततमं दृष्ट्वा सर्वगणेश्वराः ।
सुविस्मितास्तदा सन्तः किमिदं चिन्तयन्ति ॥
विस्मितास्तान् गगान् दृष्ट्वा शैलादिर्योगिनावरः ।
प्राह प्रहस्य देवेशं मूलपाणिं गणाधिपः ॥
विस्मितामौ गणा देव सर्व एव महेश्वर ।
महापाशुपतानां हि यत् ज्वाललिङ्गं कृतम् ॥”
इति वामने ६४ अध्यायः ॥
विस्मितिः, स्त्री, विस्मरणम् । विपूर्वस्मिधातोर्भावि
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विस्मृतः, चि, (वि + स्मृ + क्तः ।) स्मरणाविषयः ।
तत्पर्यायः । अन्तर्गतम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
“पठित्वा सर्वशास्त्राणि विस्मृतान्यन्तराग्रिच ।
आस्ते किञ्चित् सम खान्ते दवर्गस्य तु पञ्चमः ॥”
इत्युद्भटः ॥)
विस्मृतिः, स्त्री, विस्मरणम् । विपूर्वस्मिधातोः
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४४। ६६ ।

विहगः

“नामातरश्च स तथा सूर्यप्रभसुपाचरत् ।
यथा तस्य निजा भोगाः सर्वे विस्मृति-
माययुः ॥”)
विस्मं, स्त्री, आमगन्धः । इत्यमरः ॥ इदं चिता-
धूमादिगन्धे अपक्वमांसगन्धे इत्यन्ये । इति
भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७४। १६६ ।
“समाश्लिषच्च धावित्वा चिच्छन् धराश्रुभिः
स तम् ।
मीनोदरदरीवासविस्मं प्रचालयन्निव ॥”
तद्विशिष्टे, चि । यथा, कथासरित्सागरे ।
८२। ७ ।
“अहमेनं न शक्नोमि यद्वीतुं विस्मपिच्छलम् ॥”)
विस्मगन्धा, स्त्री, (विस्मं गन्धो यस्याः ।) हृषुषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विस्मगन्धिः, पुं, (विस्ममिव गन्धो यस्य ।) हरि-
तालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विस्मज्जः, चि, (वि + स्मृ + क्तः ।) विस्मज्जः ।
इति केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १। ७ ।
“विस्मज्जं परिचुस्वा जातपुलकामालोक्य
गण्डस्थलीम् ॥”)
विस्मभाः, पुं, (वि + स्मृ + घञ् ।) विस्मभाः ।
(यथा, उत्तरचरिते । १ ।
“विस्मभादुरवि निपत्य लब्धनिद्राम् ॥”)
प्रणयः । इत्यमरः ॥ प्रणयः परिचयः शृङ्गार-
प्रार्थना वा ।
परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः ॥
इत्यमरमाला ॥
प्रणयः क्रीडापारतन्त्रम् । इति रमानाथः ॥
इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे ।
२। ६०। ७ ।
“विलनेऽपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव ।
विस्मभं लभतेऽभीता रामे विन्यस्तमानसा ॥”)
केलिकलहः । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥
विस्मभी, [नृ] चि, (विस्मभते विस्मसितीति ।
वि + स्मभ + “वौ कषलसकत्यस्मभः ।” ३। २ ।
१४३ । इति ध्रुवः ।) विस्मभी । (यथा,
भागवते । ६। ५। २० ।
“कथं तदगुरुपाथ गुणविस्मभुपक्रमेत् ॥”)
प्रणयी । विस्मभशब्दादस्यर्थे गिन्प्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥
विस्मसा, स्त्री, जरा । इत्यमरः ॥
विस्मा, स्त्री, (विस्मं गन्धोऽस्यस्या इति । अच्
ततटाप् ।) हृषुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विस्मृतः, चि, (वि + स्मृ + क्तः ।) विस्मृतः । विपू-
र्वस्मिधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
विहगः, पुं, (विहायसा गच्छतीति । गम् + “प्रिय-
वर्षेति ।” ३। २ । ३८ । इत्यच् “हेच विहायसो
विहादेशो वक्तव्यः ॥” इति काशिकोक्तेः ङप्रत्यये
विहायःशब्दस्य विहादेशः ।) पक्षी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ४। १८। २४ ।
“सुपर्णवत्सा विहगाश्चरन्वाचरमेव च ॥”)
वाणः । (यथा, महाभारते । ७। १६३। ४० ।

वीकः, पुं, (अजतीति । अज + “अजिधुनीभ्यो दीर्घश्च ।” उणा० ३।४७। कन् । अजि वींभावः ।) वायुः । पक्षी । इत्युणादिकोषः । मनः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

वीकाशः, पुं, (विकृष्टमिति । वि + कृ + क् + घञ् । “इकःकाशे ।” ६ । ३ । १२३ । इति वेदपसर्गस्य दीर्घः ।) रश्मिः । प्रकाशः । इत्यमरः ॥

वीचः, पुं स्त्री, इष्टिः । विपूर्वेचधातोर्लृप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वीचणं, स्त्री, विशेषण ईक्षणम् । दर्शनम् । विपूर्वेचधातोर्लृप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, भागवते । ६ । १८ । २८ ।

“मनो जग्राह भावज्ञा सस्मितापाङ्गवीचणैः”)

वीचापन्नः, त्रि, (वीचामापन्नः ।) विस्मयापन्नः । इति हेमचन्द्रः । ३।६७॥ (वीच्यापन्नः । इत्येवमेव)

वीचितः, त्रि, (वि + ईच + क्तः ।) विशेषेण ईक्षितः । इष्टः । यथा,—

“पापघ्ने प्रश्नजने तु पापसंयुतवीचिते ।

तथैव चाष्टमस्थाने रोगिणं मरणं दिशेत् ॥”

इति दीपिका ॥

वीच्यं, स्त्री, (वीच्येत इति । वि + ईच + ण्यत् ।)

विस्मयः । इत्यमरः । इति मेदिनी । ये, ५६ ॥

वीच्यः, पुं, (वि + ईच दर्शने + ण्यत् ।) लासकः ।

घोटकः । इति मेदिनी । दर्शनीये, त्रि ॥

वीक्षा, स्त्री, (वीक्षन्मिति । वि + इक्ष + “गुरोश्च हलः ।” इति अः । टाप् ।) शूकशिखी ।

गतिभेदः । नर्तनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्व-

गतिभेदः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वीचिः, पुं, स्त्री, (वयति जलं तटे वह्यतीति । वे +

“वोचो ङिच ।” उणा० ४ । ७२ । ईचिः । स च

ङित् ।) तरङ्गः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे ।

१ । ४३ ।

“सरसीश्वरविन्दानां वीचिविचोभशीतलम् ।

आमोदसुपजिघ्रन्तौ खनिष्वासानुकारिणम् ॥”)

खल्यतरङ्गः । अवकाशः । सुखम् । इति

मेदिनी । चे, १० ॥ अल्पः । इति हेमचन्द्रः ॥

किरणः । इति जटाधरः ॥

वीची, स्त्री, (वीचि + कृदिकारादिति डीष् ।)

वीचिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,

ट्टहत्संहितायाम् । ५६ । ४ ।

“सरःपु नलिनीच्छन्निरस्तरविरश्मिषु ।

हंसांसाक्षिप्रकङ्कारवीचीविमलवारिषु ॥”)

वीचीतरङ्गः, पुं, व्यायविशेषः । स तु ओज्ज शब्दस्य उत्पत्तिकारणरूपः । यथा,—

“वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ।

कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

ननु नृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पत्तेः शब्दे ओज्जे कथमुत्पत्तिरित्यत आह वीचीति आद्यशब्दस्य बाह्यैर्दृष्टदिग्गवच्छेदोऽन्यः शब्दस्तेनैव शब्देन अन्यते तेन चापरस्तद्व्यापक एवं क्रमेण ओजोत्पन्नो गृह्यत इति । कदम्ब इति आद्यशब्दादृष्ट-

दिक्षु दृष्ट शब्दा उत्पद्यन्ते तेऽन्ये दृष्ट शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः । अस्मिन् कल्पे गौरवाद्युक्तं कस्यचिन्मते इति । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

वी(वी)जं, स्त्री, (विशेषेण कार्यरूपेण अपत्यतया च

जायते इति । वि + जन + “उपसर्गे च संज्ञा-

याम् ।” इति डः । “अन्त्येवामपीति ।” उप-

सर्गस्य दीर्घः । यदा विशेषेण ईजते कुचिं

गच्छति शरीरं वा । ईज मतिक्रान्तयोः +

पचाद्यच् । यदा, वीजते गच्छति गर्भाशय-

मिति । वीज् + अच् । यदा, “वीजप्रजनन-

कान्त्यसनखादनेषु । इत्यस्मादच्प्रत्ययः । तथा

च भोजराजीये वियो जक् इति युत्पादितम् ।

ववयोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यनेनावृण्यं

पितेति वा । अत्र चौरखामी वीच्यते वेति

वा वीजं वाजिलौकिकः इति । वीजिः स्यात्

प्रेरणक्रिया इति माधवः ॥ प्रेयते हि कार्य-

करणाय वा वीजम् ।” इति निघण्टौ देव-

राजयच्चा । २ । २ । १५ ।) कारणम् । (यथा,

गौतायाम् । ७ । १० ।

“वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि प्रार्थं सनातनम् ॥”

यथा च मनौ । १ । ५६ ।

“यदागुमाळको भूत्वा वीजं स्यात् चरिणु च ॥”)

शुक्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा मनौ । १ । ८ ।

“अप एव ससर्ज्वादौ तामु वीजमवाष्टजत् ॥”

वीजं शुक्रम् । इति मेधातिथिः ॥ वीजं शक्ति-

रूपम् । इति कुल्लूकः ॥ यथा च तत्रैव । १०७२ ।

“यस्माद्वीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्वीजं प्रशस्यते ॥”)

श्रीकृष्णस्य सर्ववतारवीजत्वं यथा,—

दानव उवाच ।

“अधुना कृष्णरूपस्त्वं परिपूर्णतमः स्वयम् ।

सर्वेषामवतारानां वीजरूपः सनातनः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २२ अध्यायः ॥

अङ्कुरः । (यथा, महाभारते । ५ । १२ । १६ ।

“न तस्य वीजं रोहति वीजकाले

न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।

भीतं प्रपन्नं प्रददाति प्रजवे

न चातारं लभते चाणमिच्छम् ॥”)

तत्त्वाधानम् । इति मेदिनी । मञ्जा । इति

राजनिर्घण्टः ॥ गणितविशेषः । यथा,—

“उत्पादकं यत्रवदन्ति बुद्धे-

रधिष्ठितं सत्पुरुषेण सांख्याः ।

यत्तस्य कृत्तस्य तदेकवीज-

मयत्तमीशं गणितं च वन्दे ॥

पूर्वं प्रोक्तं यत्तमयत्तवीजं

प्रायः प्रश्ना नो विना यत्तयुक्ता ।

ज्ञातुं शक्या मन्दधीभिर्निर्गता ॥”

यस्मात्तस्मादचमि वीजक्रियाश्च ॥”

इति भास्कराचार्यविरचिते सिद्धान्तशिरोमणौ

वीजगणिताध्यायस्य प्रथमद्वितीयश्लोकौ ॥

मन्त्रः । यथा । अथ सुवनेश्वरीमन्त्रः ।

“नकुलीशोऽमिमास्तु वामनेत्राहं चन्द्रवान् ।

वीजं तस्याः समाख्यातं सेवितं चिह्नि-

काङ्क्षिभिः ॥”

नकुलीशो हकारः । अम्भी रेफः । वामनेत्र-

मीकारः । अहं चन्द्रोऽनुस्वारः । ह्रीं ॥ * ॥

अन्नपूर्णाया वीजम् । ह्रीं नमो भगवति माहे-

श्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा ॥ * ॥ अथ त्रिपुटा-

वीजम् । श्रीं ह्रीं क्लीं ॥ * ॥ त्वरितावीजम् । ॐ

ह्रीं हुं खे च हे च स्त्री हुं चे ह्रीं पट् ॥ * ॥

अथ त्रिव्यावीजम् । ऐं क्लीं त्रित्यक्त्रिने मद्भवे

स्वाहा ॥ * ॥ वच्चप्रस्तारिण्याः । ऐं ह्रीं त्रित्य-

क्त्रिने मद्भवे स्वाहा ॥ * ॥ अथ दुर्गावीजम् ।

ॐ ह्रीं दुं दुर्गायै नमः ॥ * ॥ महिषमर्दिनी-

वीजम् । ॐ महिषमर्दिनि स्वाहा ॥ * ॥ जयदुर्गा

वीजम् । ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षयि स्वाहा ॥ * ॥

शूलिनीवीजम् । ज्वल ज्वल शूलिनि दुष्टग्रह

हुं पट् स्वाहा ॥ * ॥ वागीश्वरीवीजम् । वद

वद वाग्वादिनि स्वाहा ॥ * ॥ पारिजात-

सरस्वतीवीजम् । ॐ ह्रीं ह्रसौं ॐ ह्रीं

सरस्वत्यै नमः ॥ * ॥ गणेशवीजम् । गं ॥ * ॥

हेरम्बवीजम् । ॐ गं नमः ॥ * ॥ हरित्रा-

गणेशवीजम् । ग्लं ॥ * ॥ लक्ष्मीवीजम् । श्रीं ॥ * ॥

महालक्ष्मीवीजम् । ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रसौं

जगत्प्रसूत्यै नमः ॥ * ॥ सूर्यवीजम् । ॐ ह्रिं

सूर्ये वादित्य ॥ * ॥ श्रीरामवीजम् । रां रामाय

नमः । जानकीवल्लभाय हुं स्वाहा ॥ * ॥ विष्णु-

वीजम् । ॐ नमो नारायणाय ॥ * ॥ श्रीकृष्ण-

वीजम् । गोपीजनवल्लभाय स्वाहा ॥ * ॥ वासु-

देवस्य । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ * ॥

बालगोपालस्य । ॐ क्लो कृष्णाय ॥ * ॥ लक्ष्मी-

वासुदेवस्य । ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं लक्ष्मीवासु-

देवाय नमः ॥ * ॥ दधिवामनस्य । ॐ नमो

विष्णवे सुरपतये महावजाय स्वाहा ॥ * ॥

हयग्रीवस्य ।

ॐ उद्गिरत्प्रणवोद्गीयसर्ववागीश्वरेश्वर ।

सर्ववेदमयाचिन्त्य सर्वं बोधय बोधय ॥ * ॥

वृषिहस्य ।

उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् ।

वृषिहं भीषणं भद्रं नृत्तुनृत्यं नमाम्यहम् ॥ * ॥

नरहरिवीजम् । श्रीं ह्रीं श्रीं हुं पट् ॥ * ॥

हरिहरस्य । ॐ ह्रीं ह्रीं शङ्करनारायणाय

नमः ह्रीं ह्रीं ॐ ॥ * ॥ वराहस्य । ॐ नमो

भगवते वराहरूपाय भूर्भुवःपतये भूपतित्वं

मे देहि ददापय स्वाहा ॥ * ॥ शिवस्य ।

ह्रीं ॥ * ॥ नृत्यजयस्य । ॐ कुं सः ॥ * ॥

दक्षिणामूर्तिवीजम् । ॐ नमो भगवते दक्षिणा-

मूर्तये मङ्गं मेधां प्रयच्छ स्वाहा ॥ * ॥ चिन्ता-

मणिवीजम् । रत्न म र य औं जं ॥ * ॥

नीलकण्ठस्य । प्रो न्रीं ठः नमः शिवाय ॥ * ॥

चण्डस्य । रुद्र पट् ॥ * ॥ चैत्रपालस्य ॐ श्रीं

चैत्रपालाय नमः ॥ * ॥ वटुकभैरवस्य । ॐ ह्रीं

वटुकाय आपदहरणाय कुर कुर वटुकाय

ह्रीं । * । त्रिपुराबाः । हसरै । हसकलरी ।
 हसरौः । * । सम्यग्दाभैरवाः । हसरै ।
 हसकलरी । हसरौः । * । कौबेभैरवाः ।
 सहरै । सहकलरी । सहरौः । * । भय-
 विघ्नंविनीभैरवाः । हसै । हसकलरी ।
 हसौः । * । सकलसिद्धिभैरवाः । सहरै । सह-
 कलरी । सहरौः । * । चैतन्यभैरवाः । सहरै ।
 सकलह्रीं । सहरौः । * । कामेश्वरीभैरवाः ।
 सहरै । सकलह्रीं । नित्याकृते मद्रवे सहरौः ।
 सहरौः । * । नित्याभैरवाः । हसकल-
 रहै । हसकलरहौ । हसकलरहौ । * । रत्न-
 भैरवाः । हसकलरहै । हसकलरहौ । हसौः । * ।
 सुवनेश्वरीभैरवाः । हसै । हसकलह्रीं ।
 हसौः । * । सकलेश्वर्याः । सहरै । सहकलह्रीं ।
 सहरौः । * । त्रिपुराबालायाः । ऐं ह्रीं सौः । * ।
 गवजूटाबालायाः । ऐं ह्रीं सौः । हसै ।
 हसकलरहौ । हसौः । हसरै । हसकलरहौ ।
 हसरौः । * । अमृताभैरवाः । ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं
 नमो भगवति मातेश्वरि अमृताभैरवाः । * ।
 श्रीविद्यायाः । कण्ठे ह्रीं । हसकलह्रीं ।
 सकलह्रीं । * । क्षिप्रमस्तायाः । श्रीं ह्रीं हूं
 ऐं वज्रवेरोचनीये हूं हूं फट् खाहा । * ।
 श्यामायाः । ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं दक्षिणे
 कालिके ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं खाहा । * ।
 गुह्यकालिकायाः । ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
 गुह्य कालिके ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
 खाहा । * । भद्रकात्याः । ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं
 ह्रीं ह्रीं भद्रकात्ये ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
 खाहा । * । श्मशानकालिकायाः । ह्रीं ह्रीं ह्रीं
 हूं हूं ह्रीं ह्रीं श्मशानकालि ह्रीं ह्रीं ह्रीं
 हूं हूं ह्रीं ह्रीं खाहा । * । महाकात्याः ।
 ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं महाकालि ह्रीं ह्रीं
 ह्रीं हूं ह्रीं ह्रीं ह्रीं खाहा । * । तारायाः ।
 ह्रीं ह्रीं हूं फट् । * । चण्डोग्रभूलपाणेः ।
 ऐं ह्रीं हूं शिवाय फट् । * । मातङ्गिन्याः ।
 ऐं ह्रीं ह्रीं हूं मातङ्गिन्ये फट् खाहा । * ।
 उच्छिष्टचाण्डालिन्याः । उच्छिष्टचाण्डालिनी
 सुमुखीदेवी महापिशाचिनी ह्रीं ठं ठं ठं । * ।
 धूमावत्याः । धूं धूं खाहा । * । भद्रकात्याः ।
 ह्रीं कालि महाकालि किलि किलि फट्
 खाहा । * । उच्छिष्टगणेशस्य । ऐं हलि-
 पिशाचि लिखे खाहा । * । धनदायाः ।
 धं ह्रीं श्रीं देवि रतिप्रिये खाहा । * ।
 श्मशानकालिकायाः । ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं कालिके
 ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं । * । वगलायाः । ऐं ह्रीं
 वगलासुखि सर्वदुष्टानां वाचं सुखं सुखं
 जिह्वां कौल्य कौल्य बुद्धिं नाशय ह्रीं ऐं
 खाहा । * । कर्णपिशाचाः । ऐं कर्णपिशाचि
 वदातीतानामतश्च ह्रीं खाहा । * । मञ्जु-
 घोषस्य । ह्रीं ह्रीं श्रीं । * । तारिण्याः ।
 ह्रीं ह्रीं ह्रीं देवि ह्रीं ह्रीं ऐं । * । सारस्वत-

वीजम् । ऐं । * । कात्यायन्याः । ऐं ह्रीं श्रीं
 चै चण्डिकाय नमः । * । दुर्गायाः । हूं । * ।
 विशालाख्याः । ऐं ह्रीं विशालाख्ये नमः । * ।
 गौण्याः । ह्रीं गौरि रुद्रदक्षिते योगेश्वरि हूं फट्
 खाहा । * । ब्रह्मश्रीमन्तः । ह्रीं नमो ब्रह्म-
 श्रीराजिते राजपूजिते जये विजये गौरि
 गान्धारि त्रिभुवनशङ्करि सर्वलोकेश्वरि
 सर्वस्त्रीपुरुषवशङ्करि सुयुद्धुर्धोररावे ह्रीं
 खाहा । * । इन्द्रस्य । इन्द्राय नमः । * ।
 गरुडस्य । चिप ऐं खाहा । * । विषहराभि-
 वीजम् । खः खं । * । वृषिकविषहरवीजम् ।
 ऐं सरह स्तुः । ऐं हिलि हिलि चिलि हस्तुः ।
 ऐं हिलि हिलि चिलि चिलि स्तुः । ब्रह्मणे
 फुः । सर्वेभ्यो देवेभ्यस्तुः । * । नृधिकाविषहर-
 वीजम् । ऐं गं हं ठं । आगमचन्द्रिकायां ऐं
 गं गां ठः । * । नृधिकनाशमन्तः । ऐं सरये
 फुः असरये फुः विसरये फुः । एतस्मिन् जपन्
 श्वेतसर्वपद्मेपात् नृधिकनाशो भवति । * ।
 लूताविषहरमन्तः । ऐं ह्रीं ह्रीं हूं जलतु ऐं
 खाहा गरुड हूं फट् । * । सर्वकोटविषहर-
 वीजम् । ऐं नमो भगवते विष्णवे सर सर हन
 हन हूं फट् खाहा । * । सुखप्रसवमन्तः ।
 ऐं मन्त्रमन्त्र वाहि वाहि लम्बोदर सुख
 सुख खाहा । ऐं सुक्ताः पाशा विपाशाश्च
 सुक्ताः सुखेण रक्षयः । सुक्तः सर्वभयाद्गर्भ
 एहोहि मारीच मारीच खाहा । एतयो-
 रन्यतरेणाश्वारं जलमभिमन्त्रा देयं पीत्वा
 सुखप्रसवा भवति । * । हनूमतः । हं हनूमते
 रुद्रात्मकाय हुं फट् । * । वीरसाधनस्य । हं
 पवननन्दनाय खाहा । * । अथ आर्द्रपटी ।
 ऐं नमो भगवति चासुखे रक्तवाससे अप्रति-
 हतरूपपराक्रमे असुकवधाय विचेतसे खाहा ।
 आर्द्ररक्तपटेनाहतः । समुद्रगामिनीनदीतटे
 ऊषरभूमौ वा दक्षिणामुख ऊर्ध्वबाहुर्जपेत् ।
 यावत् पटः शुष्यति तावत् प्राणाः शुष्यन्ति
 शनोः । * । श्मशानभैरवाः । श्मशानभैरवि
 नरदक्षिराश्विवसाभक्षणि सिद्धिं मे देहि मम
 मनोरथान् पूरय हुं फट् खाहा । * । ज्वाला-
 मालिन्याः । ऐं नमो भगवति ज्वालामालिनि
 यधगणपरिहृते हुं फट् खाहा । * । महा-
 कात्याः । ऐं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं पशुन् महाका
 हुं फट् खाहा । * । अथ निगडवस्त्र-
 मोक्षणस्य । ऐं नम हते निर्हते तिग्मतेजो
 यन्मयं विजेता वस्यमेतं योगेन दत्तं तस्या संविदा
 नोत्तमे नाके अघोवोवैरम् । * । अथ चिटि-
 मन्तः । ऐं चिटि चिटि चाण्डालि महा-
 चाण्डालि असुक् । वशमानय खाहा । * ।
 अम्बकस्य ।
 ऐं अम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
 उर्वारकमिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ।
 अथ मृतसंजीवनीमन्तः । ह्रीं ऐं हूं सः ऐं
 भूर्भुवः स्वः ।

अम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
 उर्वारकमिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ।
 ॐ भूर्भुवः स्वः । इत्यादि तन्त्रसारः । आक-
 र्षणादिवीजानि बाहुल्यभयाभोक्तानि । * ।
 (अथ वीजाभिधानम् । यथा, —
 “वीजसङ्केतबोधार्थमाहुस्तन्त्रशास्त्रतः ।
 वीजनामानि कतिचित् वक्ष्यामि विदुषां सुदे ।
 माया लज्जा परा संवित् त्रिगुणा भुवनेश्वरी ।
 हृस्तेषां शम्भुवनिता शक्तिर्देवीश्वरी शिवा ।
 महामाया पार्वती च संस्थानकतरूपिणी ।
 परमेश्वरी च भुवना धात्री जीवनमध्या । ह्रीं ।
 वह्निह्रीनेच्छयुक्ताया स्थिरमाया प्रकीर्तिता ।
 ह्रीं ।
 शक्तिशान्तिर्विन्दनार्थेनैव प्रणव उच्यते ।
 श्रीलक्ष्मोर्विष्णुवनिता रमा चौरसमुद्रजा । श्रीं ।
 षोडशयज्ञं वह्निवामाक्षिविन्दसंयुतम् ।
 चन्द्रवीजमालम्बं बध्नीजमिदं स्तुतम् ।
 बध्नीजमेतया योषिदेकाक्षी स्त्रीचकामिनी । स्त्रीं ।
 नादविन्दसमायुक्ता द्वादशस्तुसुरो भगम् ।
 योनिः सरस्वतीवीजमधरं वाग्भवश्च वाक् । ऐं
 हकारो वामकर्णाग्रे नादविन्दविभूषितः ।
 कूर्चं क्रोध उदरपीं दीर्घहृद्धार उच्यते ।
 शब्दश्च दीर्घकवचं तारा प्रसव इत्यपि । हूं ।
 कामाक्षरं वह्निमं रतिविन्दविभूषितम् ।
 कालीवीजमिदं प्रोक्तं रतिवीजं तदेव हि । ह्रीं ।
 कामाक्षरं धरासंस्थं रतिविन्दविभूषितम् ।
 गुप्तकालीवीजमिदं गोपालवीजमित्यपि ।
 तत्कामवीजं कामेश्वरी वीजं शक्तिस्त्वसौ परा । ह्रीं ।
 सत्यान्त्यकथोमसेन्द्रशैवं प्रासादसुच्यते । हौं ।
 कलाद्यं क्लेदिनीवीजं क्रोद्धारस्त्रदुःशाभिधः । ह्रीं ।
 आकारो विन्दमान् पाशः शेषश्च समुदीरितः ।
 सकला भुवनेशानी कामेश्वरी वीजसुच्यते ।
 नमस्तु हृदयं खाहा द्विष्टयुगलं ठठः ।
 नमः । खाहा ।
 चन्द्रयुग्मं शिवो वेदमाता ज्वलनसुन्दरी ।
 खाहा परा देवभोक्तृ ठठयं चन्द्रयुगलम् ।
 श्रुवो हविर्वेदमाता देवास्त्रं वह्निस्तुन्दरी । खाहा ।
 शिखा वषट् शिरोमध्य शक्रमाता हरप्रिया ।
 शिखा वषट् च । वषट् कवचं क्रोधो वर्महृमि-
 त्यपि ।
 क्रोधाख्यो हं तनुश्च शस्त्रादौ रिपुसंशकः । हूं ।
 अक्षनेत्रयुगं वीषट् । वीषट् । पङ्कजं शस्त्र-
 मायुधम् । फट् ।
 तार्क्षीयन्तु हंसौः प्रेतवीजम् । हंसौः । हंसो-
 २जपामशुः । हंसः ।
 गकारो विन्दमान् विघ्नवीजं गणेशवीजकम् । गं ।
 स्तुतिस्थं मांसमैविन्दयुतं भूवीजमौरितम् । लं ।
 ठान्तं दहननेच्छेयुतन्तु विघ्नवीजकम् । ह्रीं ।
 अथ कामकलावामनयनं विन्दसंयुतम् ।
 अकंमात्राकलावाजीनादोर्हृन्तः सदाशिवः ।
 अशुचायंतुरीया विघ्नमात्रकला परा । * ।
 नादः ।

वोजफ**वोजफ**

वीजमातृका, स्त्री, (वीजानां वीजमन्त्रानां मातेव
जपमालात्वादस्यास्तथात्वम् ।) पद्मवीजम् ।
यथा,—

“पद्माक्षं पद्मवीजञ्च कर्णिका वीजमाह्वका ॥”
इति हारावली ॥

वीजरत्नः, पुं, (वीजं रत्नमिव यस्य ।) माष-
कलायः । इति हेमचन्द्रः ॥

वीजरुहः, पुं, (वीजात् रोहतीति । रुह +
इगुप्रधात् कः । ।) शाल्यादिः । यथा,—

“कुरश्टाद्या अग्रबीजा मूलजास्तपलादयः ।
पर्वयोनय इच्छादाः स्कन्दजाः शक्तकीमुखाः ॥

शालादयो वीजरुहा संमूलकजातृगादयः ।
स्युर्बनस्पतिका यस्य षड्विंशे मूलजातयः ॥”

(क्वचित् वाच्यलिङ्गोऽपि दृश्यते ॥)

जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षेपणम् । तस्य दिनं दीपिकायाम् ।
“मार्गानि यथास्मादग्निं पित्रा पितृनामयेभ्यः

रित्ताद्यमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय ।
दादालिगोसप्तदये विक्रान्तिकिवारे

श्रुतिद्वययोगकरणीषु हलप्रवाहः ॥
हलप्रवाहवद्बीजवपनस्य विधिः स्मृतः ।

चित्रायाच्च शुभे केन्द्रे स्थिरस्वमनुजोदये ॥
हेमवारिबिलिप्तस्य वीजस्योन्नयतः शुचिः ।

इन्द्रं चित्ते निधायैव स्थं सुष्टित्रयं वपेत् ॥
कृत्वा चान्योन्यप्रोत्साहं नर्तको हृष्टमानसः ।

प्राङ्मुखः कलसं गच्छ इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे ।

नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे कुरु ॥
 रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।

कर्षकास्तु भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च
खाद्याः ॥

उम्ना वीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह ।
वीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन । यथा, ह्यारीतः

कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनम् । होम
तर्पणे प्राजापत्येन कुर्यादिति । होमतर्पणे

लाजहोमपूजकाहितर्पणे । पराशरः ।
 “वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ ।

अतः परस्मिन्वधमं न जातु आवयो शुभम् ।
ज्योतिषे ।

“पूर्वभाद्रपदा नूतनं रोहिण्युत्तरफल्गुनी ।
विशाखा श्रतभिषा वाय धान्यानां रोपणे

सदोमा राजनीं नीलीं पुनर्वित्तैर्विशुध्यते ।

॥ स्वयंजातिं पुनस्त इ पातयन् नैव दुष्यति ॥
आरामे गृहमध्ये वा मोक्षात् सर्वपमावपन् ।

निशा नीली पलाशश्च चिञ्चा श्वेतापराजिता
लोहितपद्मस्य च सूर्यस्य च सूर्यस्य चिञ्चा श्वेतापराजिता

निष्ठा हरिद्रा । कोविदारको रक्तकाष्ठनः ।

निष्ठा हरिद्रा । कोविदारको रक्तकाश्वनः ।

“हेमाम्भसा वृत्तबीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् ।
वसुधेति सुशीतंति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते शुभगे नित्यं दुर्भोऽयं वर्हतामिति ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

बीजवृत्तः, पुं, (बीजादेव वृत्तो यस्य । बीजप्रधानो
वृत्तो वा ।) असनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजसंघः, पुं, (बीजानां संघः ।) बीजसंग्रहः ।
तच्छुभाशुभदिनादिर्घथा,—

“हस्ताचित्रादितिस्नातोरेवत्यां अवगृह्ये ।
स्थिरे लगे गुरौ शुक्रे बीजं धार्यं ज्ञासरे ॥
माघे वा फालगुने वापि सर्वबीजानि संग्रहेत् ।
शोधयेत्तापयेद्गौरे राजौ चोपनिधापयेत् ॥
ततश्च पुटिकां बद्धा शोधयेच्च पुनः पुनः ।
स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिश्च न स्पृशेत् ॥
दीपाग्निना च संस्पृष्टं वृत्ता चोपहतश्च यत् ।
वर्जनीयं तथा बीजं यत् स्यात् कौटसमन्वि-
तम् ॥”

यान्याहिरुद्रादिविशालपूर्वा-
माहेन्द्रपित्रोतरमेः शुभाहे ।
धान्यादिसंस्थापनमेव शुलं
नृगस्थिरहृद्गृहोदयेषु ॥

सौम्यादितिमंवाज्येष्टावृत्तरेषु च कारयेत् ।
मीमे लगे शुभे चन्द्रे निधनक्रूरवर्जिते ॥
क्षेप्रार्थं कोलके धान्यं गर्गो वदति सर्वदा ।
घनदाय सर्वलोकहिताय देहि मे धान्यं

खाहा ।

नम ईहाये ईहादेवी सर्वलोकविवर्हनी काम-
रूपिणि धान्यं देहि खाहा ।

लेखयित्वा इमं मन्त्रं धान्यागारे विनिक्षिपेत् ॥”
पुराणसर्वस्वे ।

“मन्त्रं लिखित्वा पत्रे च मध्येधान्यस्य धारयेत् ।
पत्रश्च धान्यराशेस्तु सूधिकादिनिवृत्तये ॥
दक्षिणदिङ्मुखगमनं स्यादभिन्नवासु नारीषु ।
अथमपि शस्यफलानां न बुधो बुधवासरे
कुर्यात् ॥

त्रिभूतरेषु रेवत्यां धनिष्ठावारुणेषु च ।
एतेषु वटेषु विज्ञेयं धान्यनिष्कयणं बुधैः ॥
अवगन्त्रयं विशाखाश्रुवपौष्णपुनर्वसुनि पुष्यश्च ।
अश्विन्यथ ज्येष्ठा धनधान्यविवर्हनी कथिता ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

बीजकः, स्त्री, (बीजानि कृते इति । कृ + कृप् ।)
पृथ्वी । इति हेमचन्द्रः ॥

बीजाकृतं, त्रि, (बीजेन सह कृतं कृतमिति ।
“कृजो द्वितीयतृतीयशस्त्रबीजात् कृजौ ॥” ५।४।
५८ इति डाच् ।) उपकृतम् । इत्यमरः ॥

बीजेन सह कृते क्षेत्रे । बीजेन सह कृतं कृतं
बीजाकृतम् । तीयशस्त्रबीजेति डाच् । आदा-
युषं पश्चात् कृतं उपकृतम् । इति भरतः ॥

बीजान्त्रं, स्त्री, (बीजे अस्त्रीभारसो यस्य ।)
वृक्षान्त्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बीजी, [न] पुं, (बीजमस्यस्येति । बीज + इनिः ।)
पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उद्वाहृतत्वे ।

“अतएव हेतुनिगयेऽपि सापिण्डागमने बीजिन-
मारभ्येतुक्तम् ॥” यथा च गीतमसंहितायाम् ।
४।१।

“असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्ध्वं सप्तमात् पिण्ड-
बन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात् ॥”

बीजविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, मनौ । ६।५१ ।
“तथैवाज्ञेतिषो बीजं परस्मैत्रप्रवापिणः ।

कुर्वन्ति त्रेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥”)

बीजोदकं, स्त्री, (बीजमिव कठिनमुदकम् । तस्य
कठिनत्वात्तथात्वम् ।) करका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

बीजोपचक्रं, स्त्री, (बीजानामुपये शुभाशुभसूचकं
चक्रम् ।) बीजवपनजन्यशुभाशुभज्ञानार्थसर्पा-
कारचक्रम् । यथा,—

“सूर्यभाद्रगः स्यात्पञ्चिनाद्यैकान्तरक्रमात् ।
सुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे ॥
पुच्छे चतुर्विंशः पञ्च दिनभाश्च फलं वदेत् ।
वदने चोचकं विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा ॥
उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे धान्यवयो

भवेत् ।

इतिरोगभयं राज्ये चक्रे बीजोपिसम्भवे ॥”

सूर्यभात् सूर्यसुख्यमाननश्चत्वात् । त्रिनाद्यै-
कान्तरक्रमादिति यदश्विन्यां रविस्तदा तामा-
रभ्य गणयेत् । त्रिनाडीषु अश्विनीभरणी-
कृतिकासु दत्त्वा रोहिणीं वहिः कार्या नृग-
शिरस आर्द्रापुनर्वसुनाङ्गीषु दत्त्वा पुष्यो वहिः
कार्यः । एवं क्रमेणान्या लेख्याः । चोचकं
शस्यशून्यताम् । इत्ययः ।

“अतिवृष्टिरनावृष्टिः शुलभा सूधिकाः खगाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड्भिते इत्ययः स्मृताः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

बीज्यः, त्रि, (विशेषेण इज्यः पूज्यः । अथवा बीजाय
हितः इति । “उगवादिभ्यो यत् ॥” ५।१।२। इति
यत् ।) यस्य कस्यचित् कुलभवः । तत्पर्यायः ।

कुलसंभवः २ । इत्यमरः ॥ वंशः ३ कौलकेयः ४
कुलजः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुलीनः ६
कुल्यः ७ कुलभवः ८ । इति जटाधरः ॥

बीटिः, स्त्री, (विशेषेण एटति क्वायानिखात-
यष्टादिं वेष्टयित्वा प्रवर्हते । वि + ट + “इगु-
पधात् कित् ॥” उणा० ४।१।१६ । इति इन् । स
च कित् ।) ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ॥

सुसज्जीकृतताम्बूलम् । पानेर बीड़ा इति भाषा ।
इति केचित् ॥

बीटिका, स्त्री, (बीटिरेव । स्वार्थे कन् स्त्रियामाप् ।)
ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ॥ सुसज्जीकृतताम्बू-
लम् । पानेर बीड़ा इति भाषा । इति केचित् ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४।४३० ।
“भूसंज्ञयासि कस्य त्वं पृष्टाया इति सुभुवः ।
ददत्या बीटिकास्तस्या वृत्तान्तमुपलब्धवान् ॥”)

बीटी, स्त्री, (बीटि + वा डीष् ।) ताम्बूलवल्ली ।
इति केचित् ॥ सुसज्जीकृतताम्बूलम् । पानेर
बीड़ा इति भाषा । इति केचित् ॥

वीणा, स्त्री, (वेति वृष्टिमात्रमपगच्छतीति । वी
गतौ + “राक्षासाक्षास्थूणावीणाः ।” उणा०

३।१५। इति नः निपातनाद्गुणाभावो
णत्वश्च ।) विद्युत् । इति मेदिनी । वी, २८ ॥

(वेति श्रोतुश्चित्तं व्याप्नोतीति । वी व्याप्तौ +
नः ।) खनामखातवादम् । तत्पर्यायः । वल्लकौ
२ विपक्षौ ३ । सा तु सप्ततन्त्रीयुक्ता चैत्यरिवा-

दिनी ४ । इत्यमरः ॥ ध्वनिमाला ५ । इति
जटाधरः । वल्लमल्ली ६ विपक्षिका ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ घोषवती ८ कण्ठकूणिका ९ ।

(यथा, महाभारते । ६।१३४।१४ ।
“सप्रवर्धयः सप्र चाप्यर्हणानि
सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥”)

तद्गदा यथा । शिवस्य वीणा लम्बी १ सरस्वत्याः
कच्छपी २ नारदस्य महती ३ गणानां प्रभा-
वती ४ विश्वावसोः वृहती ५ तुम्बुरोः कला-
वती ६ चाण्डालानां कण्ठोलवीणा चाण्डालिका
च ७ । तस्याङ्गादीनां नामादि यथा । तस्याः
कायः कोलम्बकः । तस्या निवन्धनं उपनाहः ।
तस्या दण्डः प्रवालः । तस्याः प्रान्तवक्रकाष्ठं
ककुभः प्रसेवकश्च । तस्या मुखे वंशशृङ्गाका
कलिका कूणिकापि च । तस्या वादनं कोणः ।
इति हेमचन्द्रादयः ॥ अस्या विवरणं वाद्यशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

वीणादण्डः, पुं, (वीणाया दण्डः ।) वीणास्थिता-
लावूपरिकाष्ठम् । तत्पर्यायः । प्रवालः २ ।
इत्यमरः ॥

वीणानुवन्धः, पुं, (वीणाया अनुवन्धः ।) उपनाहः ।
इति हारावली ॥

वीणावादः, त्रि, (वीणां वादयतीति । वद् +
णिच् + अण् ।) वीणावादकः । तत्पर्यायः ।
वैणिकः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । ३०।१६ ।

“शब्दायाङ्गम्बरावातं महसे वीणावादमिति ॥”)

वीणावादकः, पुं, (वीणाया वादकः ।) वीणावाद्य-
कर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

वीणास्यः, पुं, (वीणा आस्यमिव यस्य । तथैव स्फुट-
गानकरणात् ।) नारदः । इति जटाधरः ॥

वीतं, स्त्री, (वेति स्म । वी + क्तः । अथवा अजति स्म ।
अज् + गत्यर्थेति क्तः ।) असारहस्यम् ।
युद्धाचममित्यर्थः । इत्यमरः ॥ अङ्कुशकर्म । इति
मेदिनी । ते, ५८ ॥ (यथा, माघे । ५।४७ ।

“निर्धूतवीतमपि बालकसुललनं
यन्ता क्रमेण परिसान्धनतर्जनाभिः ॥”

सांख्योक्तानुमानविशेषः । यथा, सांख्यतत्त्व-
कौमुद्याम् । ५ ।

“प्रथमं तावद्विषयं वीतमवीतश्च । अन्यथ-
सुखेन प्रवर्तमानं विधायकं वीतम् ॥” अस्य
विशेषविवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ त्रि । कर्मणीयः ।
यथा, ऋग्वेदे । ४।७।६ ।

“तं शश्वतीषु मालव्य वन आ वीतमश्रितम् ॥”
“वीतं कान्तम् ॥” इति तज्ज्ञाथे सायणः ॥)

वीतिः

वीतंसः, पुं, (विशेषण वचिरेव तस्यते भूयते इति । वि + तन् + चञ् । “उपसर्गस्य चञ्चमनुष्ये बहुलम् ।” ६।३।१२२ । इति दीर्घः ।) ऋगपक्षिणां बन्धनोपकरणम् । इत्यमरः । ऋगपक्षिणां विश्वासहेतोः प्रावरणम् । इति मेदिनी । से, ४० ।

वीतः, त्रि, (विशेषण एति स्म । वि + इन् + क्तः ।) ग्रान्तः । इति हेमचन्द्रः । गतः । विपूर्व नद्यातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, रघौ । ५ । २ ।

“स ऋण्ये वीतहिरण्ययत्नात्
पात्रे निधायार्थमनर्थशीलः ।”)

वीतदम्भः, त्रि, (वीतस्यक्तो दम्भो येन सः ।) व्यक्त-
दम्भः । तत्पञ्चायः । अवल्लनः २ । इति
जटाधरः ।

वीतनः, पुं, कृकपार्श्वद्वयम् । यथा, हेमचन्द्रे ।

“कृकस्तु कन्वराम्भं कृकपार्श्वौ तु वीतनौ ।”

वीतभयः, पुं, (वीतं भयं यस्य यस्माद्वा ।)
विष्णुः । यथा,—

“अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्रमिणांवरः ।
विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ।”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।

वीतरागः, पुं, (वीतो रागो विषयवासना यस्य ।)
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः । विगतरागे, त्रि ।
यथा,—

“दुःखेष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतस्युहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ।”

इति भगवद्गीता ।

(यथा च महाभारते । १२ । ३४६ । ४७ ।

“वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति ।

महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमन्यथा ।”)

वीतशोकः, पुं, अशोकवृक्षः । इति शब्दमाला ।

(वीतः शोको यस्मात् । अशोकावस्थां तत्पानेन
शोकनाशनात्तस्य तथात्वम् । तथा च तिथितत्त्वे ।

“त्वामशोकं हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।

पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ।”

विगतः शोको यस्य ।) विगतशोके, त्रि ।

(यथा, महाभारते । ३ । १७३ । १० ।

“सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।”)

वीतिः, स्त्री (वयनमिति । वी + क्तिन् ।) गतिः ।

दीप्तिः । (यथा, गो० रामायणे । २ । १०० ।
४७ ।

“सुवर्णवीतिप्रतिमाः पद्मकिङ्कलसप्रभाः ।

दिव्या विंशति साहस्राः कुबेरप्रदिताः स्त्रियः ।”)

प्रजनम् । अग्रनम् । धावनम् । इति मेदिनी ।

ते, ५६ । (पानम् । यथा, ऋग्वेदे । ७।६८।२ ।

“प्रवामन्वासि मद्यान्यसुररं गन्तं हविषो
वीतये मे ।”

“हविषो वीतये पानाय ।” इति तद्वाक्ये सायणः ।

प्राप्तिः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । १३ । ४ ।

“स नः प्रश्माणि वीतयेऽभिर्यच्छतुः शन्तमा ।”

“वीतये सम्भजनाय अग्निहोत्रादिकर्मे प्राप्ता-

वीथिः

थम् ।” इति तद्वाक्ये सायणः । यज्ञः । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । १ । ४ ।

“अभ्यर्घमहातां देवानां वीतिमन्वसा ।”

“वीतिं यज्ञं अन्वसा घानाद्यग्नेन सह अभ्यर्घं
अभिगच्छ ।” इति तद्वाक्ये सायणः ।)

वीतिः, पुं, घोटकः । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ३७७ ।

“अस्मिंस्तु वीतिमारुढे वीतिहोत्रसमे वृषे ।

कक्षाता च त्वदीयानां दृष्टानामिव शुक्लि-
णाम् ।”)

वीतिहोत्रः, पुं, (वी गतिकान्त्यसनखादनेषु +
कर्मणि क्तिन् । वीतिः पुरोडाशादिः हूयते
अस्मिन्निति । “हुयामाशुभविभ्यश्चन् ।” उणा०
४ । १६७ । इति चन् । अथवा वीतये पानाय
होत्रं हयं यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । छर्थः ।
इति मेदिनी । ते, २६७ । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ७ । ३७७ ।

“अस्मिंस्तु वीतिमारुढे वीतिहोत्रसमे वृषे ।”

प्रियव्रतपुत्रान्यतमः । यथा, भागवते । ५।१।२५ ।

“अग्निमैजिह्वयज्ञा हुमहावीरद्विरण्यरेतो
हृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति
सर्वं एवाग्निनामानः ।” राजविशेषः । यथा,
महाभारते । ७ । ६८ । १० ।

“रक्षोवाहान् वीतिहोत्रान् त्रिगर्तान् मार्ति-
कावतान् ।”

हैहयवंशीयराजविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
३३ । ५० ।

“तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम् ।

वीतिहोत्रः सुजाताश्च भोजास्त्वन्तयः
सुताः ।”

त्रि, प्राप्तयज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १।८।१८ ।

“कस्मै देवा आवहानाशु होम-
को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ।”

“वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः । * * * । वीतिहोत्रः
वीगत्यादिषु अस्मात् कर्मणि मन्त्रे वृषेत्यादिना
क्तिन् स चोदात्तः । होत्रं होमः हुयामाशु-
भविभ्यश्चन् इति चन्प्रत्ययः । वीतिः प्राप्तो
होमो येन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वम् ।”

इति तद्वाक्ये सायणः । कान्तयज्ञः । यथा,
ऋग्वेदे । २ । ३८ । १ ।

“नूनं देवेभ्यो विहिधाति रत्न-
मयाभजद्वीतिहोत्रं स्वस्तौ ।”

“वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यजमानं स्वस्तौ अवि-
नार्थं ज्ञेमे आ अभजद्वागिनं करोतु ।” इति
तद्वाक्ये सायणः ।)

वीथिः, स्त्री, (विथितेनया । विथ + इगुपधात्

किदितौन् । बाहुलकादीर्घः ।) वीथी । यथा,—
“पङ्क्तिवर्त्मगृहाङ्गेषु वीथिवीथौ च वीथिका ।”

इति रत्नकोषः ।

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३६२ ।

“तद्विना नगरं कुत्र पवित्राः सुलभा भुवि ।

सुभगाः सिन्धुसम्भेदाः क्रीडावसथवीथिषु ।”

वीथी

वर्त्मार्थं यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३०७ ।

“चिरं खलु खिलीभूताः क्षतक्षयस्य वीथयः ।

धीरस्यैव न त्वासु सञ्चारो यदि दृश्यते ।”)

वीथिका, स्त्री, (वीथिरेव । स्वार्थे कन् ततश्चाप् ।)
वीथिः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, कथा-

सरित्सागरे । ७३ । ३० ।

“अस्ति दक्षिणदिक्प्रान्ते प्रावृषो जम्भूरिव ।
पिहितार्का घनश्यामा तमालवनवीथिका ।”)

वीथी, स्त्री, (वीथि + णा ङीष् ।) पङ्क्तिः । यथा-
ङ्गम् । (यथा, हरिवंशे । ८३ । १८ ।

“तावप्युभौ सुवचनौ जम्भुतुर्माक्षकारणात् ।

वीथीं माल्यापणानां वै गन्धाघातौ हिपाविव ।”)

नाव्यरूपकः । वर्त्म । इति मेदिनी । ये, ११ ।

(यथा, महाभारते । ५ । ५१ । ३२ ।

“वीथीं कुर्वन् महाबाहुर्नवयन् मम वाहि-
नीम् ।

वृत्त्यन्निव गदापाणिर्गुगान्तं दर्शयिष्यति ।” *)

अथ वीथी ।

“वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कक्ष्यते ।

आकाशभाषितैस्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ।

सूचयेद्गूरि शृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि ।

सुखनिर्व्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ।

कश्चिद्व्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा शृङ्गारबहुल-

त्वाचास्याः केषिकीवृत्तिबहुलत्वम् । * * * ।

अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः ।

उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं क्लमम् ।

वाक्केल्याणिवले गण्डमवस्थान्दितनालिके ।

असत्प्रलापयाहारवृद्धवानि च तानि तु * * * ।

तत्रोद्घात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदा-

हरणं लक्षिते । * * * ।

मिथोवाक्यसमुद्भूतं प्रपञ्चो हास्यकल्मतः ।

यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् । वङ्गभीष्यविदूषकच्यो-

रन्योन्यवचनम् । * * * ।

त्रिगतं स्यादेनकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ।

यथा । तत्रैव राजा ।

सर्व्वचित्तिभृतां नाथ दृष्टा सर्व्वज्ञसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ।

नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः राजा कथं दृष्टेत्याह ।

अत्र प्रपञ्चाव्यमेवोत्तरवाक्यत्वेन योजितम् ।

नटाद्विचितयविषयमेवेदमिति कश्चित् * * * ।

प्रियाभैरप्रियैर्व्वान्तेर्विलोभ्य च्छलनात् क्लमम् ।

यथा, वेण्यां भीमार्ज्जुनौ ।

कर्ता दूतच्छलानां जलुमयशरणोद्दीपनः

सोऽभिमानौ

राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजग्रतस्याङ्गराजस्य

मित्रम् ।

क्षणाकेशोत्तरीयवपनयनपटुः पाण्डवा यस्य

दासाः

कास्ते दुर्व्व्योधनोऽसौ कथयतु न रुषा द्रुम-

भ्यागतौ सः ।

अन्ये त्वाहुश्चलं किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्य-

चित् ।

उदीर्यते यद्वचनं वक्षनाहास्यरोधकम् ॥ * ॥
वाक्कीर्तिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तिर्भवेत् ॥
द्विचोत्पलक्षणं यथा,—

भिन्नो मांसनिधिवर्गं प्रकुरुष्वे किन्तु मम विना
मयश्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराहनाभिः

सह ।

तासामर्हन्तिः कुतस्तव धनं तूतेन चौर्येण वा
चौर्यदूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य वान्या

गतिः ॥

केचित् प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्वृत्ति-
र्वाक्कीर्तिरित्याहुः । अन्ये चानेकस्य प्रशस्ये-
कमुत्तरम् ॥ * ॥

अन्योन्यावकाशव्योक्तिः सार्द्धयाधिवर्तनं मतम् ॥
यथा, मम प्रभावत्वां वचनाभः ।

अस्य वचः क्षणेनैव निर्मथ्य गद्यानया ।

लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमदय वः ॥

प्रशुभः । अरे रे असुरापसद अलमसुना बहु-
प्रलापेन मम खलु ।

अथ प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातेः ।

आस्तां समस्तदिति जततजोचितेयं

क्षौण्णो क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥ * ॥

गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥

यथा वेण्यां राजा ।

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु मभोरुयुग्मम् ।

अनन्तरं प्रविश्य कचुको देव भग्नं भग्नमित्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनभूतभङ्गार्थं सम्बन्धे
सम्बद्धम् ॥ * ॥

आख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्थान्दितं भवेत् ॥

यथा क्लृप्ततरामे सीता । जाद काळं कखु उ
अक्का एण गन्तव्वं तहिं सो राक्का विणएण

पणाथिद्वो । लवः । अथ किमावाभ्यां राजो-
पजीविभ्यां भवितव्यम् । सीता । जादसो

तुल्लाणं पिदा । लवः । किमावयो रघुपतिः
पिता । सीता । साशङ्कं मा अस्सधा सङ्गधणं

कखु तुल्लाणं स आलाज्जे एव पुहवीएत्ति ॥ * ॥
प्रहेलिकैव हास्येन युक्ता भवति नालिका ॥

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्याम् ।
सुसङ्गता सहि जस कदे तु मं आअदा सो

इधज्जेव चिड्ढि साअरिया कस कदे अहं
आअदा सुसंगं चित्तफलअस । अत्र त्वं राज्ञः

कृते आगतेत्यर्थः संवृतः ॥ * ॥
असज्जापो यदवाचमसम्बद्धं तथोत्तरम् ।

अगृह्णतोऽपि स्पर्शस्य पुरो यच्च हितं

वचः ॥

तत्राद्यं यथा मम प्रभावत्वाम् । प्रशुभः सह-
कारवक्षीमवलोच्य सानन्दं अहो कथमिहैव ।

अलिङ्गलमङ्गलकेशी

परिमलबहुला रसावहा तन्वी ।

किशलयपेशलपाणिः

कांकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे ॥

एवमसम्बन्धोत्तरेऽपि । तृतीयं यथा । वेण्यां
दुर्व्योघनं प्रति गान्धारीवाक्यम् ।

आहारो यन् परस्यार्थं हास्यलोभकरं वचः ।
यथा मालविकाग्निमित्रे । हास्यप्रयोगावसाने

मालती निर्गन्तुमिच्छति विदूषकः मादवे उप-
देशं सुध्वा गमिष्यति । इत्युपक्रमेण दासः ।

विदूषकं प्रति आर्य उच्यतां यस्तथा क्रममेदो
लक्षितः । विदूषकः पडमं । वक्ष्येण पूआभोदि

साइ माए लङ्गिदा मालती स्मयत इत्यादिना ।
नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास-

लोभकारिणा वचसा आहारः ॥ * ॥
दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ॥

क्रमेण यथा,—

प्रियजीवितता क्रौर्यं नक्षेहत्वं कृतज्ञता ।
भूयस्तद्दर्शनादेव ममेते गुणतां गताः ॥

तस्यास्तद्दर्पसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।
सुखेकायतनं जातं दुःखायैव समाधुना ॥

एतानि चाङ्गानि नाटकादिषु संभवन्त्यपि
वीथ्यामवश्यं विधेयानि निष्पद्यतया नाटकादिषु

विनिविष्टान्यपि इहोदाहृतानि । वीथी च
नानारसानाञ्चान मालारूपतया स्थितत्वाद्-

वीथीयम् । यथा मालविका । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ * ॥ * ॥ सूर्यगमनपथः । यथा,—

“नागवीथ्युत्तरा वीथी अजवीथ्याश्च दक्षिणी ।
उभे आधाडमूलान्तु अजवीथ्युदयास्तयः ॥

अभिजित् पूर्वतः स्वाती नागवीथ्युत्तरास्तयः ।
अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथ्युत्तराः स्मृताः ॥

रोहिण्यार्द्रा मृगशिरा नागवीथिरिति स्मृता ॥
पुष्याश्लेषा पुनर्वसुर्वीर्ये रावती स्मृता ।

तिस्रस्तु वीथयो क्षेता उत्तरो मार्ग उच्यते ॥
पूर्वा उत्तरफल्गुणयोर्मन्वाश्चैरावती भवेत् ।

पूर्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवीथी रेवती स्मृता ॥
अवणा च धनिष्ठा च वारुणश्च जरह्वम् ।

एताश्च वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
हस्ता चित्रा तथा स्वाती नागवीथिरिति स्मृता ॥

विशाखमित्रपैत्रश्च नागवीथिरित्युच्यते ॥
मूलपूर्वा उत्तराषाढा वीथिवैश्वानरी तथा ।

स्मृतास्तिस्रस्तु वीथ्यस्ता मार्गे वै दक्षिणे बुधैः ॥”
इति मात्से १०१ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“उत्तरं यद्गच्छस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् ।

पितृयानं स वै पन्था वैश्वानरपथाह्विः ।
तत्रासते महात्मान ऋषयो येऽभिहोचिणः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८ अध्यायः ॥ * ॥
तत्र ज्योतिषके वीथीक्रमो वायुनोक्तः ।

“सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः ।
स्थानं जारह्वं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् ।

वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥”
तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथि-

त्रयेण त्रिधा भिद्यते । तथा हि त्रिभिस्त्रिभि-
रश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती

चैत्युत्तरमार्गे वीथित्रयम् । आर्षभी गोवीथी

जारह्वी चेति वैश्वते मध्यमार्गे वीथित्रयम् ।
अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिण-
मार्गे वीथीत्रयम् । तदुक्तं तत्रैव ।

“अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति

शब्दिता ।

रोहिण्यार्द्रा मृगशिरा गजवीथ्यभिधीयते ॥

पुष्याश्लेषे तथादित्या वीथी ऐरावती स्मृता ।

एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते ॥

तथा हे चापि फल्गुण्यौ मघा चैवार्षभी

मता ।

हस्ता चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु

शब्दिता ॥

ज्येष्ठा विशाखाश्रुवाधा वीथी जारह्वी मता ॥

एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥

मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथीति शब्दिता ।

श्रवणश्च धनिष्ठा च मार्गे शतभिषस्तथा ॥

वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता ।

एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥”

याम्या भरणी । आदित्या अदितिदेवताका
पुनर्वसुः । मार्गे मृगवीथी । एवं स्थिते

अगस्त्यादुत्तरमजवीथ्यास्तु दक्षिणम् । किन्तु
अगस्त्यनिरूपवर्तिनो वैश्वानरपथाह्विवैश्वा-

नरवीथी विहाय मृगवीथीमात्रं पितृयान-
मित्यर्थः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

वीथ्यङ्गः, त्रि, (वीथ्या अङ्गमिवाङ्गं यस्य ।)
नाटकभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं

वीथीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
वीथं, क्षी, (विशेषेण इत्यते दीप्यते इति । वि +

इत् + “वाविन्ते ।” उणा० २ । २६ । इति
क्रन् । नभः । (यथा, अथर्ववेदे १४ । २० । ७ ।

“वीथे सूर्यमिव सर्पन्तं मा पिशाचं तिर-
स्करः ॥”)

वायुः । अग्निः । इति संचिप्रसारोणादि-
वृत्तिः ॥

वीथः, त्रि, (वि + इत् + क्रन्) विमलः । इत्यमरः ॥
वीनाहः, पु, (विशेषेण नक्षते इति । वि + नह +

घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) कूपस्य सुखवन्-
नम् । इत्यमरः ॥ अस्य कूपस्य यन्मुखवन्नं

येन सुखं वध्यते तत्र वीनाहः नान्दीपट्ट इति
ख्यातः । विशेषेण नक्षते कूपसुखमनेन ।

वीनाहः । नक्षत्रौ बन्धं घञ् मनोवाहित्वा ।
वेज्जा दीर्घः विनाहः वीनाहः कूपसुखवन्-

पट्ट इति साङ्गः । इति भरतः ॥
वीपा, स्त्री, विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ॥

वीसा, स्त्री, क्रियागुणप्रत्ययगुणपट्टागुणमिच्छा ।

यथा,—

“सुक्तिर्नक्षत्रोत्पत्तिरिति भूतं भूतमभि प्रसः ।

भक्तो विशुभमभि प्राज्ञो गोविन्दमभितुष्टति ॥”

अन्यतोपास्तिं ऋते सुक्तिर्न स्यादित्यर्थः ।

प्रसुरीश्वरः भूतं भूतं अभि सर्वप्राणिषु अस्ति

इत्यर्थः । वीसायां प्रयुक्तस्य पदस्य द्विर्भावः ।

इति सुगवोद्योकायां दुर्गादासः ॥

वीरः

वीर, इ त् क शीर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-आत्म०-अक०-सेट्) इ, अवि-
वीरत । शीर्थसुदमः । इति दुर्गादासः ॥
वीरं, कौ, (अज्+“स्फायितश्चिवच्चीति ।”
उणा० १।१३ । इत्यादिना रक् । अजे-
र्वोभावः । वीरं+अच् वा ।) षट्ठी । नटः ।
इति मेदिनी । रे, ६७ ॥ मरिचम् । पुष्कर-
मूलम् । काञ्जिकम् । उशीरम् । आरुकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वीरशब्दो मेदिन्यां पव-
र्गोयवकारादौ ङङोऽपि वीरधातोरन्तःस्वका-
रादौ दर्शनादत्र लिखितः ॥

वीरः, पुं, (वीरयतीति । वीर विक्रान्तौ+पचा-
यच् । यद्वा, विशेषेण ईरयति दूरीकरोति
शत्रून् । वि+ईर+इगुपधात् कः । यद्वा,
अजति क्षिपति शत्रून् । अज+स्फायितश्चीत्या-
दिना रक् । अजेर्वोः ।) शीर्थविशिष्टः । तत्प-
र्यायः । मूरः २ विक्रान्तः ३ । इत्यमरः । २।८।
७७ ॥ गङ्गीरः ४ तरुस्त्री ५ । इति जटाधरः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४५ ।
“नृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि नृषिकः ।
निर्वृता यत्नया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान् ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १ । ११४ । ८ ।

“वीरान्मनो रुद्रभामितो वधी-
र्हविष्मन्तः सद्मि त्वा हवामहे ॥”

“वीरान् वीक्रान्तान् ॥” इति सायणः ॥ पुत्रः ।
यथा, ऋग्वेदे । ५ । २० । ४ ।

“वीरैः स्याम सधमादः ॥”

“वीरैः पुत्रैश्च सधमादः सधमादन्तः स्याम
तथा कुरु ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥ * ॥
पतिः । पुत्रश्च । यथा, मार्कण्डेये । ३५ । ३१ ।
“न चालपेज्जनद्विष्टा वीरहीना तथा स्त्रियम् ।
गृहादुच्छिद्यविभूजपादान्मांसि क्षिपेद्वहिः ॥”
यथा च अवीरा निष्पतिसुता । इत्यमरदर्श-
नाच्च ॥ * ॥ दनायुदैत्यपुत्रः । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । ३३ ।

“दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः ।
विश्वरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः ॥”
जिनः । नटः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । यथा,
वीरोऽनन्तो धनञ्जयः । इति विष्णुसहस्रनाम ॥
षट्काराद्यहरसान्तर्गतसर्वशेषः । तत्पर्यायः ।
उत्साहवर्धनः २ । इत्यमरः ॥

“उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्याविभावकः ।
महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ॥”

उत्साहं वर्धयति इति उत्साहवर्धनः नन्यादि-
त्वादनः । दानधर्मयुद्धेषु जीवानपेक्षोत्साह-
कारी रसो वीरः । वीरयन्ते अत्र वीरः । वीर
तङ्कत् शीर्थे घञ् स्पीततयैव खाद्यते इति सर्व-
रसलक्षणं कटाक्षितम् । इति भरतः ॥ * ॥

नान्दिकभावविशेषः । यथा,—

“तत्रैव त्रिविधो भावो दिव्यवीरपञ्चक्रमः ।
दिव्यवीरैकजः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥”

इति रुद्रयामले ११ पटलः ॥

वीरः

अपि च ।

“भावस्तु त्रिविधः प्रोक्तो दिव्यवीरपञ्चक्रमात् ।
गुरवश्च त्रिधा चात्र तथैव मन्त्रदेवता ॥”

इति तत्रैव ६ पटलः ॥

अन्यच्च ।

“पशुभावं हि प्रथमे द्वितीये वीरभावकम् ।
तृतीये दिव्यभावश्च इति भावत्रयं क्रमात् ॥
आदौ दशमदण्डेन पशुभावमथापि वा ।
मध्याह्ने दशदण्डेन वीरभावमुदाहृतम् ।
सायाह्ने दशदण्डे तु दिव्यभावं शुभप्रदम् ॥”

इति च तत्रैव ११ पटलः ॥

अन्यच्च ।

“जन्ममात्रं पशुभावं वर्षभोऽश्रुकावधि ।
ततश्च वीरभावस्तु यावत् पञ्चाशतो भवेत् ॥
द्वितीयांशे वीरभावस्तृतीये दिव्यभावकः ।
एवं भावत्रयेणैव भावमैक्यं भवेत् प्रिये ॥”

इति वामकेश्वरतन्त्रे ५१ पटलः ॥

वीराचारविशिष्टः । यथा,—

“कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।
संविदासेवनं कुर्यात् सोमपानं महेश्वरि ॥
सर्वथा कुरुते देवि वीरश्चोद्धतमानसः ।
दिव्यस्तु देवता पायश्चन्दनागुरुलेपनैः ।
रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिग्धो नात्र संशयः ॥
भस्माङ्गधूसरो वीर उन्नतवद्विचेष्टितः ।
सुरापाण्यरतो निव्यं बलिपूजापरायणः ॥
नरम्हागश्च महिषो मेघः शूकर एव च ।
शशकः शङ्खको गोधा खड्गो कूर्मो दश
स्रुताः ॥

वानरश्च खरश्चैव गजान्धादिविहङ्गमाः ।
इत्यादिभिर्जलेर्दानैः पूजयेत् स्नेहदेवताम् ॥
सिद्धमन्त्रो भवेत् वीरो न वीरो मद्यपानतः ।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः ।
गृहे गृहे सुरां पीत्वा वर्णभ्रष्टा भवन्ति हि ॥”
इत्युत्पत्तितन्त्रम् ॥ * ॥

कलौ तदाचारनिषेधो यथा,—

“दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ।
केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥”

इति महानिर्वाणतन्त्रम् ॥ * ॥

तण्डुलीयः । वराहकन्दः । जताकरङ्गः ।
करवीरः । अर्जुनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यज्ञाग्निः । इति वीरहाशब्दटीकायां भरतः ॥
उत्तरः । सुभटः । इति मेदिनी ॥

वीरः, त्रि, श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्मठः ।
यथा, ऋग्वेदे । ८ । २३ । १६ ।

“इमं धा वीरो अमृतं वीरं कृण्वीतमर्षाः ॥”
“वीरः कर्मणि समर्थः ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
यथा च । तत्रैव । ६ । २३ । ३ ।

“कर्ता वीराय सुख्य उलोकं
हाता वसु स्तुवते कौरवे चित् ॥”

“वीराय यज्ञादि कर्मसु दद्यात् ॥” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥ प्रेरयिता । यथा, तत्रैव ।
६ । ६५ । ४ ।

वीरत

“इहा हि वो विधते रत्नमस्तीहा
वीराय हाशुष उवासः ॥”

“वीराय प्रेरयित्रे ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
वीरकः, पुं, (वीर एव । स्वार्थे कम् ।) करवीरः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (विक्रान्तः । समर्थः ।
यथा, ऋग्वेदे । ८ । २० । २ ।

“असौ य एषि वीरको गृहं गृहं विचाकशत् ॥”
“वीरको वीरः समर्थस्त्वम् ॥” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥ अपलङ्गदेशविशेषवासी । यथा,
महाभारते । ८ । ४४ । ४२ ।

“कारस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरलां-
स्तथा ।

कर्कोटकान् वीरकांश्च दुर्हर्मांश्च विवर्जयेत् ॥”
चाक्षुषमन्वन्तरीयसुन्यतमः । यथा, भाग-
वते । ८ । ५ । ८ ।

“सुनयस्तत्र वै राजन् हर्म्यसाहीरकादयः ॥”
वीरजयन्तिका, स्त्री, (वीराणां जयन्तिकेव ।)

रणे वीराणां वृत्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वीरणं, स्त्री, उशीरवृत्तम् । तत्पर्यायः । वीरणम्
२ कटायनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

वीरतरम् ४ । इत्यमरः ॥ वीरभद्रम् ५ । इति
रुद्रः ॥ (यथा, भागवते । १० । ११ । ५१ ।

“तमापतन्तं स निगृह्य तुङ्गयोः
दोर्भ्यां वकं कंससखं सतां गतिः ।
पश्यतुसु बालेषु ददार जीलया
सुदावहो वीरणवद्विवौकसाम् ॥”)

अपि च ।
“स्याहीरणं वीरतरं वीरश्च बहुमूलकम् ।
वीरणं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिलकम् ॥
मधुरं ज्वररुहान्तिमेदितुं कफपित्तहृत् ।
तृष्णास्रविषवीसर्पदाहक्ष्मादृग्रणापहम् ॥
वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरमभयं तथा ।
अन्धगालश्च सेयश्च समगन्धिकमित्यपि ॥
उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिलकम् ।
मधुरं ज्वररुहान्तिमदनुत् कफपित्तहृत् ।
तृष्णास्रविषवीसर्पदाहक्ष्मादृग्रणापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
(पुं, प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१२ । ३४८ । ४१ ।

“सन्तुक्नुमारादपि च वीरणो वै प्रजापतिः ।
कृतादौ कुरुषार्द्धं ल धर्ममेतदधीतवान् ॥”

यथा च मातङ्ग्ये । ४ । ४० ।

“वीरणस्यात्मजायानु चक्षुर्मनुमजीजनत् ॥”
वीरतरं, स्त्री, वीरणम् । इत्यमरः ॥

वीरतरः, पुं, शूरः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (त्रि,
सामर्थ्यान् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । १५ ।

“नक्षत्रं पुराचन जज्ञे वीरतरस्त्वत् ॥”
“वीरतरः सामर्थ्यान् ॥” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥ अयमनयोरिति श्रयेण वीरः । वीर-
श्रेष्ठः । यथा, महाभारते । ४ । ५२ । १४ ।

“नरर्षभास्ते तु नरर्षभेण
वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः ॥”)

वीरतरासनं, स्त्री, (वीरतराणां साधकश्रेष्ठाणां आसनम् ।) आसनविशेषः । यथा,—
“न्दु कोमलमास्तीर्णं संग्रामपतितं हि यत् ।
जन्तुयापादितं वापि न्तं वा नरमासनम् ॥
गर्भयुतं त्वचं वापि नारीणां योनिजां

त्वचम् ।

सर्वसिद्धिप्रदं देवि सर्वतोऽतिसन्दिग्धम् ।
त्वचं वा धौवनस्थानां कुल्याद्वीरतरासनम् ॥”

इति सुखमालातन्त्रे ३ पटलः ॥

वीरतरः, पुं, (वीरस्तनाम्ना ख्यातस्तारः ।) अञ्जुन-
वृक्षः । इत्यमरः ॥ कोकिलाचट्टकः । इति
रत्नमाला । विद्वान्तरवृक्षः । भक्तातकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरपर्यं, स्त्री, सुरपर्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरपत्नी, स्त्री, (वीराणां पत्नी । यद्वा, वीरः
पतिर्यस्याः । “नित्यं सपत्न्यादिषु ।” ४।१।३५।
इति पलुर्नकारादेशः । “कृतेभ्यो ङीप् ।”
४।१।५। इति ङीप् ।) वीरभाया । इत्यमरः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १२५ । ७ ।

“तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।
वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”

नदीविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १।१०।४।४।

“अङ्गसी कुलिशी वीरपत्नी

पयो हिन्दवाना उद्भिर्भरन्ति ॥”

“वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्संज्ञिता-
स्तिस्रो नद्यः ।” इति तद्गाथे सायणः ॥

वीरपत्रा, स्त्री, (वीरप्रियाणि पत्राणि यस्याः ।)
विजया । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरपानं, स्त्री, वीराणां अमनाशाय पानम् ।
यथा,—

“वीरपानम् यत् पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ।”

इत्यमरः ॥

(“वा भावकरणयोः ।” ८।४।१० । इति
विकल्पेण शत्वमपि । यथा, गो० रामायणे ।
४।६।७२ ।

“मत्तोऽयमिति दुर्बुद्धे मोहाक्लामवमन्यसे ।

मदीये संप्रहारेऽस्मिन् वीरपाणं समर्थताम् ॥”

वीरपुष्पी, स्त्री, सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरवाहुः, पुं, (वीराः समर्थाः बाहुवो यस्य ।)
विष्णुः । यथा, “वीरवाहुर्विदारणः ।” इति

तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (धृतराष्ट्रपुत्रान्य-
तमः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । १०३ ।

“उयो भीमरथो वीरो वीरवाहुरलोलुपः ॥”

रावणपुत्रः । इति रामायणम् ॥ वानरविशेषः ।

यथा, गो० रामायणे । ६ । १७ । १५ ।

“वीरवाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः ॥”

वीरभद्रः, पुं, (वीराणां भद्रं येन ।) अश्वमेधाश्वः ।

वीरश्रेष्ठः । वीरणम् । इति मेदिनी । शिव-
गणविशेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“इत्याकर्ण्य महाकालः सम्यक् ज्ञात्वा सती-

त्ययम् ।

सत्यं मुने सती देवी तृणीचक्रे स्त्रीजीवितम् ॥

जोषं स्थिते मुनौ तत्र तन्महाकालसाधवात् ।
रुद्रश्चातीवरीन्द्रोऽभूत् बहुकोपाग्निदीपितः ॥
ततस्तत्क्रोधनाद्वह्निरेविरासीन्महाद्युतिः ।
प्रत्यक्षः प्रतिमाकारः कालमृत्युः प्रकम्पनः ॥
उवाच च प्रणम्येष्टं भूसुखीं महतीं दधत् ।
आज्ञां देहि पितः किन्ते करवे दास्यसुतमम् ।
ब्रह्मास्त्रमेककवलं करवाणि त्वदाज्ञया ॥
इति प्रतिज्ञां तस्थेः श्रुत्वा कृतममन्यत ।
कृतकृत्यमिवात्यन्तं तं मुदा प्रत्युवाच ह ।
महावीरोऽसि रे भद्र मम सर्वगणेश्विह ।
वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितं परमां ब्रज ।
कुसुमे सत्वरं कार्यं दत्तयज्ञं त्वयं नय ॥”

इति काशीखण्डे ८६ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । १२ । २३ । ५१ ।

“वीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपादिनिःसृतः ।

भद्रकालीति विख्याता देव्याः कोपाद्विनिः-
सृता ॥”

वीरभद्रकं, स्त्री, (वीरभद्रमेव । स्वार्यं कन् ।)

वीरणम् । इति जटाधरः ॥

वीरभाया, स्त्री, (वीराणां भाया ।) वीरपत्नी ।
इत्यमरः ॥

वीरमाता, [कृ] स्त्री, (वीराणां माता ।)

वीरजननी । तत्पर्यायः । वीरसूः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । ४० ।

“अन्तर्जन्तुसुपालयं देवीं स प्रययौ पुरीम् ।

पुनस्तत्र गतोऽब्धान्ते उर्व्वशीं वीरमातरम् ॥”

वीररजः, [सु] स्त्री, (वीराणां वीरभाविनां धार-
णार्थं रजः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरस्य धूलिश्च ॥

वीररेणुः, पुं, (वीरा रेणव इव यस्य ।) भीमसेनः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वीरवती, स्त्री, मांसरोहिणी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (विक्रमपुराधीश्वरविक्रमतुङ्गवृष-
कर्म्मचारिवीरवरस्य कन्या । यथा, कथा-

सरित्सागरे । ५३ । ६० ।

“यस्य धर्मेवती नाम भार्या वीरवती सुता ।

पुत्रः सत्यवरश्चेति त्रयं परिकरो महे ॥”

वीरवत्या, स्त्री, (वीरो वल्लः पुत्रो यस्याः ।)

वीरजननी । इति जटाधरः ॥

वीरविज्ञावकः, पुं, शूद्रद्रव्येण होमकर्त्ता । यथा,—

“वीरविज्ञावको जुह्वन् धनैः शूद्रसमाहितैः ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

वीरवृक्षः, पुं, (वीरनामको वृक्षः ।) भक्तातकः ।

इत्यमरः ॥ अञ्जुनवृक्षः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

विद्वान्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्ष-
विशेषः । देधान इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वीरतरः २ वृक्षजातः ३ अक्षरीहरः ४ । इति

रत्नमाला ॥

वीरसूः, स्त्री, (वीरान् पुत्रानेव सूते इति । वीर +

सू + कृप् ।) वीरमाता । इत्यमरः ॥ (यथा,

महाभारते । १ । २०० । ७ ।

“जीवस्त्वौ वीरसूभने बहुसौख्यसमन्विता ।

सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥”

पुत्रप्रसविनी । यथा, ऋग्वेदे । १०।८५।४४।

“वीरसूदेवकामा स्योना शत्रो भवद्विपदे शं
चतुष्यदे ॥”

“वीरसूः पुत्राणामेव सवित्री ।” इति तद्गाथे
सायणः ॥

वीरसेनं, स्त्री, आरूढकवचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरसेनः, पुं, नलराजपिता । इति नैषधम् ॥

(यथा, महाभारते । ७ । ५२ । ५४ ।

“निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ।

तस्य पुत्रोऽभवत्तान्ना नलो धर्माधर्मकोविदः ॥”

वीरसेनजः, पुं, (वीरसेनात् जायते इति । जन +

ङ ।) नलराजः । इति नलोदयः ॥

वीरहा, [नृ] पुं, (वीरान् हन्तीति । हन +

क्रिप् ।) नष्टाग्निब्राह्मणः । इत्यमरः ॥ यस्या-

ग्निहोत्रिणः प्रमादादिना कारणान्तर्येण वा

अग्निर्नष्टो निर्वाणः स्यात् स वीरहोच्यते ।

वीरयति शौर्यं कारयति इति वीर इ तु क तु

शौर्ये इत्यस्मात् चुरादि निः प्रेरणे आप्तात्

पञ्चाद्यनि वीरो यज्ञाग्निः तं हतवान् इति

क्रिप् वीरहा । इति भरतः ॥ (यथा, वाज-

सनेयसंहितायाम् । ३० । ५ । “नरकाय वीर-

हणम् ।” “वीरहणं नष्टाग्निं मूरं वा ।” इति

तद्गाथम् ॥) विष्णुः । यथा । वीरहा माधवो

भद्रः । इति विष्णुसहस्रनाम । वीरहन्तरि,

त्रि ॥

वीरा, स्त्री, सुरा । वीरकाकोली । तामलकी ।

एलवालुका । प्रतिपुत्रवती । रम्भा । विदारो ।

दुग्धिका । मजपूः । वीरविदारो । इति

मेदिनी । रे, इ० । पुस्तकान्तरे सुरास्थाने सुरा

विदारोस्थाने गम्भारी इति पाठः । काकोली

महाशतावरी । मृदकन्या । ब्राह्मी । अति-

विषा । मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिंशपा-

वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (करन्धमराजपत्नी ।

यथा, मार्कण्डेये । १२३ । १ ।

“वीर्यचन्द्रसुता सुभूर्वीरा नाम शुभ्रव्रता ।

स्वयंवरे वा जगद्दे महाराजं करन्धमम् ॥”

नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ६।६।२२।

“पूर्वाभिरामां वीराश्च भीमा मोघवतीं

तथा ॥”

विक्रमशालिनी । यथा, मार्कण्डेये । १२५।७।

“तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।

वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”

वीराश्वः, पुं, अश्ववैतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीराश्वकं, स्त्री, आरूढकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीराशंसनं, स्त्री, (वीरान् आशंसयति अद्य

स्यास्यामि वा नवेति चिन्तां जनयतीति ।

आ + शंस + णिच् + क्तुः ।) अतिभयप्रदा शुद्ध-

भूमिः इत्यमरः ॥

वीरासनं, स्त्री, (वीराणां साधकानामासनम् ।)

भित्तप्रादनाश्रित्योपवेशनम् । यथा,—

“दिवाशुगच्छेत्ता ग्रास्तु तिष्ठभूर्जं रजः पिबेत् ।

वीरुधा

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा राजौ वीरासनं वसेत् ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मनुः ॥

अथ च ।

“एकपादमथैकस्मिन् विन्यसेदुरु संस्थितम् ।
इतरस्मिन् तथा प्रस्थाद्दीरासनमिदं विदुः ॥”

इति घेरणसंहिता ॥

(यथा, रघुवंशे । ३ । ५२ ।

“वीरासनेर्ध्यानकुम्भमण्डपीणा-

ममी समध्यासितवेदिमध्याः ।

निन्वातनिष्कम्पतया विमान्ति

योगाधिरूपा इव शाखिनोऽपि ॥”)

वीरिणी, स्त्री, अचिकी । यथा,—

“उपयेमे वीरुणस्य तनयां दत्त ईषिताम् ।

वीरिणी नाम तस्यास्तु अचिकीत्यपि सत्तमाः ॥”

इति कालिकापुराणे = अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । १ । ७५ । ५ ।

“वीरिण्या सह सङ्गम्य दधः प्राचेतसो मुनिः ।

आत्मतुल्यानजनयत् सहस्रं शंसितव्रतान् ॥”

वीरः पुत्रोऽस्या अस्तीति । वीर + इनि । डीप् ।

पुत्रवती । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । ६ ।

“उताहमस्मि विरिणीन्द्रपत्नी ॥”

“विरिणी पुत्रवती ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वीरुन्, [घ] स्त्री, (विशेषेण रुग्णं दृष्टवानन्यान् ।

वि + रुध + क्तिप् । “अन्येषामपीति ।” दीर्घः ।

अथवा विरोहतीति वीरुत् । विपूर्वस्य रुहेः

क्तिपि घकारो विधीयते इति काशिका । ७३ ।

५३ ।) विस्मृता लता । तत्पर्यायः । गुल्मिनी २

उलपः ३ । इत्यमरः ॥ वीरुधा ४ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ प्रताना ५ कक्षः ६ । इति जटा-

धरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ८ । ३६ ।

“अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं

मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ॥”

ओषधिः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६७ । ५ ।

“विद्यो वीरुत् सुरोधन्महिलोत प्रजा उतप्रसू-

ज्वन्तः ॥”

“वीरुत्सु ओषधीषु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

वृक्षमात्रे, पुं । यथा, महाभारते । १०५ । २४ ।

“यानि प्रशसि वै ब्रह्मन् मलानीहास्य वीरुधः ।

एते नस्तन्तवस्तात कालेन परिमक्षिताः ॥”

यथा च ऋग्वेदे । ६ । ११३ । २ ।

“सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधां पतिः ॥”

“वीरुधां वनव्यतीनामिति ।” इति तद्भाष्ये

सायणः ॥ लतानां वीरुधाश्च कथञ्चिद्देमाह ।

यथा, भागवते । ३ । १० । १६ ।

“वनस्यथोषधिलता लक्सारा वीरुधो द्रुमाः ।”

“ये पुष्पां विना फलन्ति ते वनस्यतयः । ओषधयः

फलपाकान्ताः । लता आरोहणापेक्षाः । लक्-

सारा वेश्यादयः । लता एव काठिन्यनारोहणा-

नपेक्षा वीरुधः । ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः ।”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

वीरुधा, स्त्री, (विशेषेण रुग्णतीति । वि + रुध +

इगुपधादति कः । तत्स्त्रियां टाप् । अथवा

वीथ

वीरुध् शब्दात् भागुरिमते टाप् । यथा,—
“वष्टि भागुरिरक्तोपः अवाप्योरुपसर्गयोः ।
टापश्चापि हलन्तानां चुधा वाचा निशा
गिरा ॥”)

वीरुत् । इति शब्दरत्नावली ॥

वीरेशः, पुं, (वीराणामीशः ।) शिवः । यथा,—

“अथ त्रयोदशे मासि स्नात्वा त्रिपथगाम्भसि ।

प्रत्यक्ष एव वीरेशं यावदायाति स द्विजः ॥”

इति वीरेश्वरस्तोत्रम् ॥

वीरेश्वरः, पुं, (वीराणामीश्वरः ।) महादेवः ।

यथा,—

“तिलान्तरोऽपि नो काश्यां भूमिलिङ्गं विना

कचित् ।

परं वीरेशसदृशं न लिङ्गन्वाशु सिद्धिदम् ॥

धर्मदक्षार्थदं सत्यक् कामदं मोचदं तथा ।

यथा वीरेश्वरं लिङ्गं काश्यां नान्यत्तथा ध्रुवम् ॥”

इति काशीखण्डे १० अध्यायः ॥

(मैथिलानां दशकर्मपद्धतिकर्ता । तत्पद्धतिश्च ॥)

वीरोज्भः, पुं, होमाकर्त्ता । यथा,—

“अभ्युदिताभिनिर्मुक्तौ वीरोज्भो न जुहोति

यः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वीरोपजीविकः, पुं, अमिहोत्रमुपजीविका यस्य ।

यथा,—

“अमिहोत्रच्छलाद्याश्चापरो वीरोपजीविकः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वीर्यं, स्त्री, (वीरे साधु । तत्र साधुः इति यत् । यद्वा,

वीर्यतेऽनेनेति वीर विक्रान्तौ + “अचो यत् ।”

इ। १६७ । इति यत् । यद्वा वीरस्य भावः । यत् ।)

चरमधातुः । तत्पर्यायः । शुक्रम् ३ तेजः ३

रेतः ॥ बीजम् ५ इन्द्रियम् ६ । इति मनुष्य-

वर्गे अमरः ॥ वीर्यं शक्तिः सा च पृथिव्यादीनां

यः सारभागः तदतिशयरूपा । सा द्विविधा

चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन । तत्र चिन्त्यक्रिया-

हेतुर्पां द्रव्यरसादीनां स्वस्वकर्मणि स्वभाव-

सिद्धा शक्तिः । अचिन्त्यक्रियाहेतुश्च प्रभापर-

पर्यायः । द्रव्याणां रसाद्यनुरूपकार्यकरण-

शक्तिः । उक्तश्च ।

“भूतप्रभावातिशयो प्रये पाके रसे स्थितः ।

चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्यं धन्वन्तरेऽस्मैतम् ॥”

इति चक्रदत्तोपरि शिवदासीयटीका ॥ * ॥

परवीर्योद्दरपातदोषो यथा,—

“परवीर्यं यदुद्दरं कामतोऽकामतोऽपि वा ।

अहर्त्ये याति देवेन तदुपायं निशामय ॥

अकामतो न दुष्टा सा प्रायश्चित्तेन शुद्धाति ।

कामभोगेन व्याध्या सा कर्मभोगेन शुद्धाति ॥

पितृपाके दैवपाके पूजार्थां नाधिकारिणी ।

षष्टिं वर्षसहस्राणि क्षयं कृत्वा स्वकर्मणः ।

प्रयाति भोगदेहं सा तस्यान्ते पापकर्मणः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४७ अध्यायः ॥

अतिशयशक्तिभागुत्साहः । इति स्वर्गवर्गे

अमरः ॥ कर्मसु सुकरः प्रत्ययः उत्साहः ।

वीर्या

इति मनुः । कर्मसु दृढयत्नकारको भाव
उत्साहः । इति रमानाथः । कर्मसु प्रत्यय
उत्साह इति नयनानन्दः । अशक्ये बलीदम
उत्साह इति केचित् । स उत्साहः अतिशय-
शक्तिभाक् वीर्यम् । अतिशयितोऽध्यवसायो
वीर्यं साधु वीर्यमित्यर्थः । वीर्या स्त्री च वीर्यं
वीर्य इति कोषान्तरम् । इति भरतः ॥ * ॥
बलम् । प्रभावः । इति नानार्थे अमरः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । २५ । २ ।

“अग्निः सनोति वीर्याणि विद्वान्

सनोति वाजमष्टताय भूषन् ॥”

“वीर्याणि प्रमुपुत्तादिसम्यद्रूपाणि सामर्थ्यानि ॥”

इति तद्भाष्ये सायणः ॥ यथा च भागवते । ६ ।

१७ । ३१ ।

“ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नहि कश्चिद्वापाश्रयः ॥”

शरीरसामर्थ्यम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५० । ७ ।

“स इद्राजा प्रतिजन्यानि विश्वाशुश्रेण तस्या-

वमि वीर्येण ॥”

“वीर्येण शरीरसामर्थ्येन ॥” इति तद्भाष्ये

सायणः ॥ शक्तिः । यथा, मनौ । ११ । ३१ ।

“ न ब्रह्मणो वेदयते किञ्चिद्वाजनि धर्मवित् ।

स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् ।

तस्मात् स्वेनेव वीर्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः ॥”

मनःशक्तिः । यथा, भागवते । ४ । १८ । १५ ।

“कृत्वा वत्सं सुरगणा इन्द्रं सोममदुदुहन् ।

हिरण्ययेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः ॥”)

औषधानां वीर्यस्य स्थितिकाला यथा,—

“यामं कल्ककषायवीर्यमखिलं चूर्णञ्च पञ्चत्रयं

षण्मासान् दृढतमोदकौ सहगुडौ मासत्रयं

गुग्गुलीः ।

सिद्धानां रसभस्मनां सुविपुलं वीर्यञ्च वर्षत्रयं

किञ्चित्कालविवर्जितं गुणपरं तैलं पुराणं महत् ॥”

इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥

तेजः । इति मेदिनी ॥ चेतः । दीप्तिः । इति

शब्दरत्नावली ॥

वीर्यजः, पुं, (वीर्याज्जायते इति । जन + डः ।)

पुत्रः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ३ ।

५ । १६ ।

“नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तव्यादरायणवीर्यञ्च ॥”)

वीर्यवान्, [तु] त्रि, (वीर्यमस्यास्तीति । मतुप् ।)

मांसलः । इति शब्दरत्नावली ॥ वीर्ययुक्तश्च ॥

(यथा, किराते । २ । ४ ।

“अतिवीर्यवतीव भेषजे

बहुरस्त्रीयसि दृश्यते गुणः ॥”)

वीर्यवृद्धिकरं, स्त्री, (वीर्याणां वृद्धिकरम् ।) शुक्र-

वृद्धिकारकौषधादि । तत्पर्यायः । वृष्यम् २

वाजीकरणम् ३ वीजकृत् ४ । इति राज-

निर्घण्टः ॥

वीर्या, स्त्री, (वीर्यतेऽनयेति । वृ + “अचो यत् ।”

इति यत् । टाप् ।) वीर्यम् । इत्यमरटीकायां

भतरः ॥

वीवधः, पुं, प्रयाहारः । परित आद्वियतेऽसौ धान्यतण्डुलादिः । (यथा, माघे । २ । ६४ ।
“निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।
उपरुन्तु दाशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं दिधः ॥”
मार्गः । पन्थाः । इत्यमरभरतौ ॥ भारः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वीवधिकः, त्रि, (वीवधेन हरतीति । वीवध +
“विभाषा विवधवीवधात् ॥” ४ । ४ । १७ ।
इति ठन् ।) भारवाहकः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

वीहारः, पुं, (विहरन्त्येति । वि + हृ + घञ् ।
उपसर्गस्य दीर्घः ।) महालयः । तु बुद्ध-
मन्दिरम् । इति शब्दमाला ॥ विहारः ।
इत्यमरटीका ॥

बुग, इ त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, बुद्धयति । इति दुर्गादासः ॥

बुट, इ क क्षियाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ,
बुद्धयति । क, बुद्धयति । चित्तिर्हि सा । इति
दुर्गादासः ॥

बु(वु)द्धिः, स्त्री, (बुध + क्तिन् ।) आत्मनो गुण-
विशेषः । सा त्रिविधा यथा,—
“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये ।
ब्रह्मं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
यथा धर्ममधर्मश्च कार्यश्चाकार्यमेव च ।
अथवावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ
तामसी ॥”

इति श्रीभगद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

ट, क च टतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, वारयति । इति
दुर्गादासः ॥

ट, ड ग संभक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) संभक्तिः सेवणम् ।
ड ग, टणोति । टणते हि विन्ध्यकारिणं गुण-
लुब्धाः स्वयमेव सम्पदः । इति दुर्गादासः ॥

ट, न टतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-
सक०-सेट् ।) न, वररि वरते । इति
दुर्गादासः ॥

ट, न ग न टतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खा०-
क्रा०-उभ०-सक०-सेट् ।) न न, टणोति
टणते । ग न, टणोति टणोति । वकारस्य दन्त्य-
त्वात् संटणोति इत्यादौ नासुखारस्य मकारः ।
ओष्ठत्वाच्च युवूर्ध्वतीत्यादौ ऋदिरावित्यूर ।
न च दन्त्यस्य कथमोष्ठकार्यमिति वार्थं यतः
स्वभावादोष्ठस्य वकारस्य ओष्ठकार्यं स्वाभा-
विकमेव । कचिदन्त्यमध्ये पाठः नष्टोक्तवर्णस्थो-
भयस्थानं सम्भवति । इति दुर्गादासः ॥

टंङ्गः, त्रि, (टङ्गि + लुङ् ।) पुष्टिकारकः ।
यथा । संघावो टंङ्ग्यो गुरुः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

टंङ्गितं, स्त्री, (टङ्गि + क्तः ।) हस्तिगर्जनम् ।
तत्पर्यायः । करिगर्जितम् २ । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । ६ । १८ । २ ।

“शङ्खदुर्भिमघोषैश्च वारणानाञ्च टंङ्गितैः ।
नेमिघोषै रथानाञ्च दीर्घ्यतीव वसुन्धरा ॥”
वृक, ड आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, वर्कते । वरीट्वयते ।
इति दुर्गादासः ॥

टकः, पुं, (टणोतीति । ट + “हृष्टभुषिभुषिभ्यः
कक् ॥” उणा० ३ । ४१ । इति कक् ।) कुकुर-
प्रमाणहरिणजन्तुशिशेषः । घाँघ इति ख्यातः ।
हुण्डार इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
कोकः २ ईहामृगः ३ । इत्यमरः ॥ वत्सादनः ४
विरूक् ५ गोवत्सादी ६ क्वागभोजी ७ क्वाग-
लान्ती ८ जनाशनः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, भागवते । ३ । १० । २३ ।

“श्वा भृगालो टको व्याघ्रो मार्जारः शश-
शल्लकौ ॥”
काकः । इत्यादिकोषः ॥ (पोतकः । इत्यादि-
टीकाधृतविश्वः । ३ । ४१ ॥) वकटचः । इति
शब्दरत्नावली ॥ भृगालः । इति हारावली ॥
(यथा, मनुः । ८ । २३५ ।

“अजाविके तु संरुहे टकैः पाळे त्वनायति ।
यां प्रसस्य टको हन्यात् पाळे तत् किल्बिषं
भवेत् ॥”
“टकैः भृगालप्रभृतिभिः ।” इति मेघातिथिः ॥
चक्षियः । अनेकधूपः । सरलद्रवः । इति
भरतहृतरमसः ॥ (तस्करः । इति निघण्टुः ।
३ । २४ ॥ * ॥ वर्कते शत्रुप्राणानादते इति ।
वृक आदाने + कः । वञ्जः । इति निघण्टुः ।
२ । २० ॥)

टकरंशः, पुं, (टकान् दशतीति । दन्श + अण् ।)
कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥

टकधूपः, पुं, (टकोऽनेकधूपः एव धूपः । टकः
सरलद्रवस्तत्प्रधानो धूपो वा ।) नानासुगन्धि-
द्रव्यकृतदशाङ्गादिधूपः । तत्पर्यायः । कृत्रिम-
धूपकः २ । इत्यमरः ॥ वकधूपः ३ । इति
तट्टीका ॥ सरलटकरसः । टारपिन् इति
भाषा । तत्पर्यायः । पायसः २ श्रीवासः ३
श्रीवेष्टः ४ सरलद्रवः ५ । इत्यमरः ॥

टकधूर्तः, पुं, (धूर्तो टकः राजदन्तादिवत् पूर्ण-
निपातः ।) भृगालः । इति हारावली ॥

टका, स्त्री, अम्बडा । इति रत्नमाला ॥
टकाची, स्त्री, (टकस्याचीव अक्षि चिह्नं यस्याः ।)
त्रिटु । इति रत्नमाला ॥

टकारातिः, पुं, (टकस्यारातिः ।) कुकुरः । इति
शब्दमाला ॥

टकारिः, पुं, (टकसारिः ।) कुकुरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

टकी, स्त्री, पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
टकीदरः, पुं, (टकस्योदरी यस्याः । यदा, टकः
टकनामकोऽपिरुदरे यस्याः ।) भीमसेनः । तत्प-

र्यायः । भीमः २ मरुतपुत्रः ३ किष्कीरनिख-
दनः ४ कौचकनिखदनः ५ वकनिखदनः ६
हिङ्गुनिखदनः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ वक-
वैरी ८ मारुतिः ९ । इति जटाधरः ॥ अस्य
श्रुत्यतिर्यथा,—

“कथासु भीमसेनेन परिपृष्टः प्रतापवान् ।
तथा पृष्टस्य धर्मस्य रहस्यस्यास्य भेदकत् ॥
भविता स तदा ब्रह्मन् कर्ता चैव टकीदरः ।
प्रवर्त्तकोऽस्य धर्मस्य पाक्षुसूनुर्महाबलः ॥
यस्य तीक्ष्णो टको नाम जठरे ह्यवाहनः ।
मया दत्तः स धर्मात्मा तेन चासौ टकीदरः ॥”

इति मात्से ६५ अध्यायः ॥
टकुणं, त्रि, (वञ्च + क्तः ।) द्विसम् । इत्यमरः ॥
(यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् ।

“नहि पाणौ टकुणे स्तने वा जाते कुमारी भृता-
चाता वेति ॥”
टच, ड टतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) सप्तमखरी । ड, टचते
वरं कन्या । इति दुर्गादासः ॥

टचः, पुं, (वञ्च छेदने + “लुप्रश्चिह्नलुप्रश्चिह्न-
कित् ॥” उणा० २ । ६६ । इति सः । च च कित् ।
“टच वरणे । असौऽद्याटणोतीति टच इति
सिद्धे प्रपञ्चार्थं प्रश्चिह्नकम् ॥” इति तट्टीकाया-
मुल्लङ्घनः ।) स्थावरयोनिविशेषः । गाढ इति
भाषा । तत्पर्यायः । महीरुहः २ शाखी ३
विटपी ४ पादपः ५ तरुः ६ अगोकहः ७ कुटः
८ सालः ९ पलाशी १० डः ११ द्रुमः १२ आगमः
१३ । इत्यमरः ॥ अगच्छः १४ विष्टरः १५ मही-
रुट् १६ कुपिः १७ खिरः १८ कारस्करः १९
नगः २० अगः २१ कुटारः २२ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ विटपः २३ कुजः २४ वनस्पतिः २५
अग्निः २६ शिखरी २७ कुठः २८ । इति जटा-
धरः ॥ कुजः २९ क्षितिरुहः ३० अरुद्रिपः ३१
भूरुहः ३२ भूजः ३३ महीजः ३४ घरणीरुहः
३५ क्षितिजः ३६ शालः ३७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तस्य वङ्गजातिर्यथा,—

“कुरगट्यादा अग्रवीजा मूलजास्तूपलादयः ।
पर्वयोगय इत्यादाः खन्वजाः सल्लकीसुखाः ॥
शाल्यादयो बीजरुहाः संमूर्च्छजास्तृणादयः ।
स्युर्जनस्पतिकायस्य वङ्गते मूलजातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥
“संखेदजापि विज्ञेया टचगोपशृजन्तवः ।”
इत्यमरपुराणम् ॥

भद्रप्रदट्चा यथा,—
श्रीभगवाशुवाच ।

“आश्रमे नारिकेलञ्च एहिणाञ्च घनप्रदः ।
शिविरस्य यदीशाने पूर्वे पुष्टप्रदस्तथा ॥
सर्वत्र मङ्गलार्हञ्च सरराजो मनोहरः ।
रसानटचः पूर्णसिन्धु वृक्षां सम्पत्प्रदस्तथा ॥
शुभप्रदञ्च सर्वत्र सुरकारो निशामय ॥
विलम्ब पनसञ्चैव जम्बीरो वदरी तथा ।
प्रजाप्रदञ्च पूर्णसिन्धु दक्षिणे घनदस्तथा ॥

वृक्षः

सम्पत्तदश्च सर्वत्र यतो हि वर्द्धते गृही ।
जम्बूवृक्षश्च दाडिमः कदल्यान्नातकस्तथा ॥
बन्धुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ।
सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ॥
हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ।
ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रैव निशामय ॥
सर्वत्र चम्पकः शुद्धो सुविभद्रप्रदस्तथा ।
अलावूषापि कुष्माण्डो मायाश्वश्च सुकासुकः ॥
खर्जूरौ कर्कटौ चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ।
वास्तुकः कारविल्लश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदा ।
लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”
निषिद्धवृक्षा यथा,—
“प्रशस्तं कथितं कारो ! निषिद्धश्च निशामय ।
बन्धुवृक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
हे कारो ! तन्निङ्गीवृक्षो यत्रात्तं परिवर्जयेत् ।
शरेण घनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेद्भुवम् ॥
शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
न निषिद्धः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ॥
वायामतिनिषिद्धश्च प्राज्ञस्तं परिवर्जयेत् ।
खर्जूरश्च उडुश्चैव निषिद्धः शिविरे तथा ॥
न निषिद्धः प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
वृक्षश्च चणकादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
इक्षुवृक्षश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ॥
अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
कची हरिद्रा शुभदा शुभदश्चाद्रकस्तथा ॥
हरितको च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
न वाय्वा भद्रदा नित्यं तथा चामलकी भुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्वजसखे १०२ अः ॥
अपि च ।
“अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा इह कुर्वते ।
यत्रेनापि च राजेन्द्र ! अश्वत्थारोपणं कुरु ॥
स ते पुत्रसहस्राणां कार्यमेकः करिष्यति ।
धनी चाश्वत्थवृक्षेण अशोकः शोकनाशनः ॥
ब्रह्मो यज्ञप्रदः प्रोक्तो निम्बश्चासुप्रदः स्मृतः ।
जम्बूकी नाकदा प्रोक्ता भार्यादा दाडिमी तथा ॥
जुम्बरो रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदस्तथा ।
अर्कपुष्पारोपकाणां नित्यं तुष्टिर्हिवाकरः ॥
श्रीवृक्षः शङ्करो देवः पाटलायान्तु पार्वती ।
शिंशपायामश्वरसः कुन्दे गन्धर्वसत्तमाः ॥
विभीतके दासवृद्धिर्बकुलो दास्यदस्तथा ।
अपत्यनाशकस्तालो वकुलः कुलवर्द्धनः ॥
बहुभार्या नारिकेली द्राक्षः सर्वाङ्गसुन्दरः ।
रतिप्रदा तथा केली केतकी सर्वनाशिनी ।
प्रतिष्ठां ते गमिष्यन्ति ये नराः ब्रह्मरोपकाः ॥”
इति पाद्मे स्मृतिखण्डे वृक्षारोपणं नाम २६ अध्यायः ॥ * ॥ अस्य रोपणफलम् ।
यम उवाच ।
“वृक्षगुणलतावत्प्राक्स्वस्वारास्तृणजातयः ।
वर्द्धते वृक्षजातीयास्त्वासां रोपे फलं श्रेष्ठम् ॥

वृक्षः

यः पुमान् रोपवेदवृक्षान् क्वाथापुष्पफलोपमान् ।
सर्वसत्त्वोपभोगाय स याति परमां गतिम् ॥
क्वाथापुष्पोपमांस्त्रिंशत् फलपुष्पद्वयमांस्तथा ।
रोपयित्वा दशान्नांस्तु नरो न नरकं व्रजेत् ॥
देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोरगगुह्यकाः ।
पशुपक्षिमनुष्याश्च संश्रयन्ति सुदा इमान् ॥
पुष्पैः सुरगणाः सर्वे फलैश्च पितरः सदा ।
क्वाथया मे मनुष्यास्तु पशुपक्षिन्मृगास्तथा ॥
पुष्पोपगन्धांश्च फलोपगन्धान्
यः पादपानोपयते मनुष्यः ।
समृद्धदेशे वरवेत्सवेद्यां
लभेदधिष्ठानवरं स विप्रः ॥
तस्मात् सुबहवो वृक्षा रोप्याः श्रेयोऽभि-
वाञ्छता ।
पुत्रवत् परिपाल्याश्च ते पुत्रा धर्मेतः स्मृताः ॥
किं धर्मेविसुखेर्मेतैः केवलं स्वार्थहेतुभिः ।
तरुपुत्रा वरं ये तु परार्थेकानुवृत्तयः ॥
पत्रपुष्पफलक्वाथान्मूलवल्कलदारुभिः ।
परेषासुपकुर्वन्ति तारयन्ति पितामहान् ॥
हेतारमपि संप्राप्तं क्वाथापुष्पफलादिभिः ।
पूजयन्त्येव तरवो सुनिवर्हेषवर्जिताः ॥
पितरं नोपहिंसन्ति इमा ब्रविणलोभतः ।
तारयन्ति च मे सन्धक् सर्वस्यातिथ्यदायकाः ॥
तस्मात्ते पुत्रवत् स्थाप्या विधिवद्विजपुङ्गव ।
द्विजैः पितृमनुष्याणामभोव्याः स्युर्यदा सदा ॥
जलकृत् वृक्षरोपी यः प्रतिग्राह्यविवर्जितः ।
एते खर्गाश्च हीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥”
इत्यादि वज्रपुराणे तङ्गागवृक्षप्रशंसानामा-
ध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“भूमिदानेन ये लोका गोदानेन च कीर्तिताः ।
ते लोकाः प्राप्यते पुंभिः पादपानां प्ररोहणे ॥
अश्वत्थमेकं पितृमर्हमेकं
न्यग्रोधमेकं दश पुष्पजातौ ।
हे द्वे तथा दाडिममातुलुङ्गे
पञ्चाम्बरोपी नरकं न याति ॥
यथा सुपुत्रः कुलसुहरेद्वि
यथातिष्ठत्स्नामियमप्रयत्नात् ।
तथाच वृक्षाः फलपुष्पभूताः
स्वं स्वामिन् नरकादुद्धरन्ति ॥
गोकर्ण उवाच ।
इत्यनार्थं यथा नीतमग्निहोत्रं तदुच्यते ॥
क्वाथाविश्रामपथिकैः पक्षिणां निलयेन च ।
पत्रमूलवगादींश्च औत्तधार्यन्तु देहिनाम् ॥
उपकुर्वन्ति वृक्षस्य पञ्चयज्ञः स उच्यते ।
मृहकृत्यानि कष्टानि क्षुद्रजन्तुगृहास्तथा ॥
सन्ननिर्वर्त्तनं प्रोक्तं भिक्षा पत्रैः समाकृता ।
फलन्ति वत्सरे मध्ये द्विवारं शाकुनादयः ॥
सांवत्सरं पितुर्मातुरुपकारं फलेः कृतम् ।
एवं पुत्र समारोप्या एवं तत्त्वविदो विदुः ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे गोकर्णमाहात्म्यनामा-
ध्यायः ॥ * ॥ अश्वत्थवृक्षा यथा,—
“अश्वत्थो वटवृक्षश्च न च्छेतयः कदाचन ।

वृक्षः

न च्छेतयो विल्ववृक्ष उडुम्बरश्च कदाचन ।
कर्मेण्याश्चैव ये वृक्षा न च्छेतयाः कदाचन ॥”
इति च वाराहपुराणे ब्राह्मणदीक्षासूत्रं नामा-
ध्यायः ॥ * ॥ वृक्षोत्पाता यथा,—
“पुरेषु येषु दृश्यन्ते पादपाश्चैव रोदिताः ।
रुदन्तो वा हसन्तो वा सवन्तो वा बहून्सान् ॥
अरोगा वा विना वार्तां शाखा सुखन्त्यथ
दुमाः ।
फलं पुष्पं तथा काजे दर्शयन्ति दिहायनाः ॥
पूर्वावस्थां दर्शयन्ति फलं पुष्पं तथा भवेत् ।
क्षीरं स्नेहं मदं रक्तं मधु तोयं सवन्ति च ॥
शुष्यन्त्यरोगाः सहसा शुष्का रोहन्ति वा
पुनः ।
उत्तिष्ठन्तीह पतिताः पतन्ति च तथोन्नताः ॥
एवं वक्ष्यामि ते ब्रह्मन् विपाकफलमेव च ।
रोदने व्याधिमभ्येति हसने देशविभ्रमम् ॥
शाखाप्रपतने कुर्यात् संग्रामे योधपातनम् ।
बालानां मरणं कुर्याद्बालानां फलपुष्पिता ॥
खराद्युभेदं कुरुते फलपुष्पमनन्तरम् ।
अथ सर्वत्र गोक्षीरे स्नेहे दुर्भिक्षलक्षणम् ॥
वाहनापचयं मय्यं रक्तं संग्राममादिशेत् ।
मधुस्रावे भवेद्ग्राधिर्जलस्रावे न वर्धति ॥
अरोगं शोषणं क्षयं ब्रह्मन् दुर्भिक्षलक्षणम् ।
शुष्केषु संप्ररोहस्तु वीर्यमन्त्रश्च हीयते ॥
उत्थाने पतितानाश्च भयभेदकरं भवेत् ।
स्थानात् स्थानन्तु गमने देशभङ्गलयादिशेत् ॥
ज्वलतुस्तपि च वृक्षेषु रोदतुस्तु च घनक्षयम् ॥
एतत् पूजितवृक्षेषु सर्वं राज्ञो विपद्यते ॥
पुष्पे फले वा विहते राज्ञो नृत्यं तथादिशेत् ।
अन्येषु देवयुक्तेषु वृक्षोत्पातेषु मन्त्रितः ॥
आच्छादयित्वा तं वृक्षं गन्धमाल्यैर्विभूषयेत् ।
वृक्षोपरि तथा च्छत्रं कुर्यात् पापप्रशान्तये ॥
शिवमभ्यर्चयेद्देवं पशुचासौ निवेदयेत् ।
मूलेभ्य इति यङ्गोमा कृत्वा रुद्रं जपेत्तथा ॥
सध्वान्ययुक्तेन तु पायसेन
संपूज्य विप्रांश्चतुरश्व दद्यात् ।
गीतेन वृक्षेन तथाचनेन
देवं हरं पापविनाशहेतोः ॥”
इति मात्स्ये अद्भुतशान्तिवृक्षोत्पातप्रश्नमनं नाम
२०६ अध्यायः ॥ * ॥ अथ वृक्षप्रतिष्ठा ।
भीष्म उवाच ।
“पादपानां विधिं ब्रह्मन् यथावद्विस्तराद्दद ।
विधिना येन कर्त्तव्यं पादपोदयापनं बुधैः ।
ये च लोकाः स्मृतास्तेषां तानि चैव वदस्व मे ॥
पुलस्त्य उवाच ।
पादपानां विधिं वक्ष्ये तथैवोद्यानभूमिषु ।
तङ्गागविधिवत् सर्वं समाप्तिं जगदीश्वर ॥
कृत्वा भण्डपसंभारं स्नात्वा प्रयतमानसः ।
पूजयेद्ब्राह्मणं तद्वद्वैभवस्नानुलेपनैः ॥
सर्वैर्विष्णुदकैः सिक्तान्नानापुष्पविभूषितान् ।
वृक्षान्मात्स्यैरलङ्कय वासोभिरभिवेष्टयेत् ॥
सूच्या चैव तथा कार्यं सर्वेषां कर्त्तव्यमम् ॥

कुण्डलञ्चापि दातव्यं तद्वैमशलाकया ॥
फलानि सप्त चाष्टौ वा कलधौतानि कारयेत् ॥
प्रत्येकं सर्ववृक्षाणां वेदां तानधिवासयेत् ॥
धूपन्तु गुग्गुलुं श्लिष्टं ताम्रपात्रैरधिष्ठितम् ॥
सर्वान् धान्यभृतः कृत्वा गन्धमाख्यातुलेपनैः ॥
कुम्भान् स सर्ववृक्षेषु स्थापयित्वा व्रती स्वयम् ॥
पूजयित्वा दिनान्ते च कुर्याद्भिजनमन्त्रणम् ॥
यथा च लोकपालानामिन्द्रादीनां विधानतः ॥
वनस्यैरभिवासमेवं कार्यं दिजातिभिः ॥
ततः शुक्लाम्बरधरः सौवर्णकृतशेखराम् ॥
खण्डशृङ्गां कांस्यदोहां गां दद्याच्छुभशालि-
नीम् ॥

प्रयस्मिनीं वृक्षमध्यादुत्तुज्जेज्ञासुदसुखीम् ॥
ततोऽभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ॥
ऋग्यजुःसामाथञ्चाणां धारणैरभितस्तथा ॥
तैश्च कुम्भैः संस्मरणं कुर्याद्ब्राह्मणपुङ्गवः ॥
शुक्लाम्बरधरः शुद्धो यजमानः स्वयं जपेत् ॥
गोभिर्विभवतः सार्वभौतविजस्तु समाहितः ॥
हेमस्तनेः सकटकेरकुलीयैः पवित्रकैः ॥
वासोभिः शयनीयैश्च सहोपस्करपादुकैः ॥
क्षीरामिश्रैर्बलिं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् ॥
होमश्च सर्पिषा कार्यो यवैः कृष्णतिलैरपि ॥
पलाशसमिधः शृङ्गाश्चतुर्थेऽह्नि तथोत्सवः ॥
दक्षिणा च पुनस्तद्वत् श्रेष्ठा तत्रापि शक्तिः ॥
यद्यद्विष्टतमं किञ्चित्तत्तद्व्यादमत्सरः ॥
आचार्यं दिगुणं दत्त्वा प्रणिपत्य समापयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु कुर्याद्वृक्षोत्सवं सुदा ॥
सर्वान् कामानवाप्नोति तत् तदानन्त्यमश्नुते ॥
यश्चेकमपि राजेन्द्र वृक्षं संस्थापयेद्बुधः ॥
सोऽपि स्वर्गं वसेद्राजन् यावद्दिनशतत्रयम् ॥
भूतभयांश्च मनुजांस्तारयेद्रोमसंमितान् ॥
परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥
य इहं शृणुयान्नित्यं आवयेद्वापि मानवः ॥
सोऽपि संपूज्यते देवैर्ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति पाद्मे वृक्षखण्डे २६ अध्यायः ॥ ॥

वृक्षच्छेदने दोषो यथा,—
“तस्मान्न च्छेदयेत् वृक्षान् सुपुष्पफलितान् कदा ।
यदीच्छेत् कुलवृद्धिं च धनवृद्धिं च शाश्वतीम् ॥
सन्निधौ देवतानाञ्च शिष्यैश्च कचितानपि ।
क्षेदिताच्छेदयेत्तोकान् मरकटवृक्षस्यैः ॥
नृपहानिर्भवेच्छ्रीं चिञ्चावृक्षे निपातिते ।
सन्निधौ च यत् याति सीमावृक्षे निपातिते ॥
तस्मान्न च्छेदयेद्वृक्षं देवताधिष्ठितं कचित् ॥
वापीकूपतडागानां क्षेदने रोधने कृते ।
कुलान्यकुलतां यान्ति नराणां सुदुरात्मनान् ॥
तद्वच्च क्षेदयेद्यस्तु वृक्षान् क्वायासुशीतलान् ।
असिपत्रवने घोरे पीडयते यमकिङ्करैः ॥
नगरोपवने वृक्षान् प्रमादाद्विच्छिनत्ति यः ।
स गच्छेन्नरकं नाम जृम्भणं रौद्रदर्शनम् ॥
विश्वदिपालनं कुर्याच्छुभं भयदमन्त्रया ।
श्रीवृक्षानोपयेत् पञ्च यदि खर्गान् हीयते ॥”
इत्याद्ये वृद्धिपुराणे वारुणरामप्रतिष्ठाध्यायः ॥

अथ वृक्षारोपणनवचादि । प्रथमिषा मूलं
विशाखा ऋगशिरः उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा
उत्तरभाद्रपद रोहिणी हस्ता पुष्यः रेवती च ॥
राजमार्गच्छे ।

“प्राज्ञेऽश्विनोत्तरादिति मघामार्गच्छेति श्या-
श्विनी-
पौष्णानुराधमरीचयः प्रथमिषा स्वातिर्विशाखा
तथा ।
जिवाकर्कशसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये
शृङ्गानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ
रोपणे ॥
हेमाम्भसा वृक्षबीजं स्नातो मन्त्रेण रोप-
येत् ।

वसुधेति सुशीतेति पुण्यदेति घरेति च ।
नमस्ते सुभगे नित्यं इमोऽयं वृद्धतामिति ॥”
अथ वृक्षप्रतिष्ठाननवचाणि । पूष्यः अश्विनी
ज्येष्ठा पूर्वफल्गुनी धनिष्ठा ऋगशिरः स्वाती
आर्द्रा मघा रोहिणी मूलं हस्ता रेवती
अनुराधा अश्विनी पुनर्वसुश्च । यथा हि ।
“पुष्याश्विभृगभगदैवतवासवेषु
चन्द्रानिलेशमचरोहिणिमूलहस्ते ।
पौष्णानुराधहस्ते पुनर्वसौ च
कार्याभिषेकतत्तत्प्रतिष्ठा ॥”
अथ विहिततिथ्यादिः । भविष्ये ।
“प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्तिता ॥
सोमो वृक्षस्यतिथ्यैश्च शुक्रस्यैव तथा बुधः ।
एते सौम्यगहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्म्मणि ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वृक्षकः, पुं, कुटजवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ वृक्ष-
माचक्ष ॥ (यथा, रघुवंशे । १ । ३० ।
“सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्धमाश्रमवृक्षकम् ॥”
वृक्षचरः, पुं, (वृक्षे चरतीति । चर+टः ।)
वानरः । इति धनञ्जयः ॥
वृक्षच्छायं, स्त्री, बहूनां वृक्षाणां छाया । यथा ।
वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छाया वृक्ष-
च्छायम् । बहुवचने तु वृक्षच्छायमिति । षष्ठ्या-
श्छाया बहूनाश्चेदिति स्त्रीत्वम् । इति स्त्री
नपुंसकलिङ्गसंग्रहे भरतः ॥

वृक्षधूपः, पुं, शीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृक्षनाथः, पुं, (वृक्षाणां नाथः ।) वटवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वृक्षपाकः, पुं, वटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वृक्षभवनं स्त्री, (वृक्षस्थितं भवनम् ।) वृक्षकोटरम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वृक्षभक्षा, स्त्री, (वृक्षं भक्षयतीति । भक्ष+अच् ।
ततश्चाप् ।) वन्दाकः । इति भावप्रकाशः ॥
वृक्षभित्, स्त्री, (वृक्षं भिनत्तीति । भिद्+क्विप् ।)
वृक्षभिद्, वासी । इति हेमचन्द्रः ॥
वृक्षभेदी, [न] पुं, (वृक्षं भिनत्तीति । भिद्+
जिनिः ।) वृक्षादनः । इत्यमरः । नेहानि इति
भाषा ॥ टङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृक्षमर्कटिका, स्त्री, (वृक्षस्य मर्कटिका ।) जल-
विशेषः । काठविडाल इति भाषा ॥ इति
केचित् ॥

वृक्षमृद्गूः, पुं, (वृक्षमृदि भवतीति । मृ+क्विप् ।)
जलवेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वृक्षरुहा, स्त्री, (वृक्षे रोहतीति । रुह+कः ।
ततश्चाप् ।) वन्दा । इत्यमरः ॥ अन्धतश्रवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षवाटिका, स्त्री, (वृक्षस्य वाटिका ।) अमात्य-
गणिकागोहोपवनम् । इत्यमरः ॥

वृक्षादनः, पुं, (वृक्षमस्ति नाशयतीति । अद्+
ल्युः ।) वृक्षभेदी । इत्यमरः । नेहानि इति
भाषा । (यथा, महाभारते । ५ । १५४ । ८ ।

“सकीलकृत्वाः सर्वे वासी वृक्षादनान्विताः ॥”
अश्वत्थवृक्षः । मधुच्छत्रम् । कुठारः । इति
भेदिनी । पियालः । इति धरणिः ॥

वृक्षादनौ, स्त्री, (वृक्षमस्तीति । अद्+ल्युः ।
स्त्रियां ङीष् ।) वन्दा । विदारौकन्दः । इति
भेदिनी । ने, २१३ ॥

वृक्षादिरुहकं, स्त्री, आलिङ्गनम् । इति शब्द-
वृक्षादिरुहकं, माला ॥

वृक्षान्नं, स्त्री, (वृक्षस्यान्नम् ।) महान्नम् । तेलु-
लीति ख्यातम् । इति रायसुकुटः ॥ महादा ।
इति भरतादयः ॥ अम्बलकुटा । इति वार-
सुन्दरी ॥ चुका । इति भावुदीक्षितादयः ॥
तत्पर्यायः । तिन्निङ्गीकम् २ चुक्रम् ३ । इत्य-
मरः ॥ अम्बलाकम् ४ चुक्रान्नम् ५ तित्तिङ्गी-
फलम् ६ शाकान्नम् ७ अम्बपूरम् ८ पूरान्नम् ९
रक्तपूरकम् १० चुक्रान्नम् ११ वीजान्नम् १२
फलान्नम् १३ अम्बवृक्षम् १४ अम्बफलम् १५
रसान्नम् १६ श्रेष्ठान्नम् १७ अत्यन्नम् १८
अम्बवीजम् १९ चुक्रफलम् २० । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफाश्ल-
सृण्णासमीरोदरहृद्गदार्द्रगुल्मातिसारत्रणशोष-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वृक्षान्नमाममन्त्रोष्णं वातघ्नं कफपित्तलम् ।
पक्कन्तु गुरु संयाहि कटुकं तुवरं लघु ॥
अम्बोष्णं रोचनं रुच्यं शोषणं कफवातघ्नम् ।
वृक्षान्नं शोषणं गुल्मशूलहृद्गदोगजनुजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वृक्षान्नः, पुं, (वृक्षे अम्बो यस्य ।) आम्नातकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षायुर्वेदः, पुं, (वृक्षस्यायुर्वेदः ।) तरुचिकित्-
सादिशास्त्रम् । तद्वया, —

धन्वन्तरिखाच ।

“वृक्षायुर्वेदमाख्यास्ये ऋक्षश्चोत्तरतः शुभः ।
प्राग्वटो यान्त्यतस्मान्नं आयेत्तस्य क्रमेण तु ।
दक्षिणां दिशस्तुवन्नाः समीपे कण्टकहमः ॥
उद्यानं गृहवासे स्यात् तिलान् वाप्यथ
पुष्पितान् ।
गृहीयानोपयेद्वृक्षान् द्विजं चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
पुवाणि पञ्च वायव्यं हस्तं प्राज्ञेऽश्विनवम् ॥

वृज

वृत्

वृत्तः

नचचाणि तथा मूलं शस्यन्ते हमरोपये ॥
प्रवेशयेन्नदीवाहान् पुष्करिण्यान् कारयेत् ।
हस्ता मघा तथा मैत्रमाद्यं पुष्पं सवासवम् ॥
जलाश्रयसमारम्भे वारणक्षोत्तरात्रयम् ।
संपूज्य वरुणं विष्णुं पर्जन्यं तत् समारभेत् ॥
अरिष्टाशोकपुन्नागशिरीषाश्च प्रियङ्गवः ।
अशोककदलीजम्बूस्तथा वकुलदाडिमाः ॥
सायं प्रातस्तु घर्मर्तौ श्रोतकाले दिनान्तरे ।
वर्षारान्ते सुवः श्रोत्रे सेक्तव्या रोपिता इमाः ॥
उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् ।
स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशा-

न्तरम् ॥
विफलाः स्युर्धना वृक्षाः शस्त्रेणादौ हि शोघ-

नम् ।
विडङ्गवृक्षपक्षाक्तान् सेतयेच्छीतवारिणा ॥
फलनाशे कूलत्येव माघैर्मूर्धन्यैर्वैमिलैः ।
वृत्तशीतपयःसेकः फलपुष्पाय सर्वदा ॥
आविकानशृङ्गचूर्णं यवचूर्णं तिलानि च ।
गोमांससुदकचेति समराचं निधापयेत् ॥
उत्सेकः सर्ववृक्षाणां फलपुष्पादिद्विहः ।
मत्स्याम्भसा तु सेकेन वृद्धिर्भवति शाखिनः ॥
विडङ्गतण्डुलोपेतं मत्स्यं सांभं हि दोहदम् ।
सर्वेषामविशेषेण वृक्षाणां रोहवर्द्धनम् ॥

इत्यामेये महापुराणे वृक्षायुर्वेदः ॥
(अस्यान्यद्विवरणं वृक्षसंहितायां ५५ अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥)

वृक्षादौ, स्त्री, (वृत्ते अर्हतीति । अर्ह + अच् ।
टाप् ।) महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृक्षालयः, पुं, (वृक्ष आलयो यस्य ।) पक्षी ।
इति शब्दमाला ॥

वृक्षावासी, पुं, (वृत्ते आवासी यस्य ।) वृक्षकोटर-
वासी । इति केचित् ॥

वृक्षाश्रयी, [न] पुं, (वृक्षमाश्रयतीति । आ + श्रि
+ णिनिः ।) क्षुद्रोलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षोत्पलः, पुं, कर्णिकारः । इति रत्नमाला ॥

वृक्ष, ई ध वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा-
पर-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई, वृत्तः ।
ध, वृणक्ति । वरीवृण्यते । वर्ज्यनाथोऽयमित्येके ।
इति दुर्गादासः ॥

वृज, ई कि त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
भा-च-पर-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई,
वृत्तः । कि, वर्ज्ययति वर्जयति । इति दुर्गादासः ॥

वृज, ई ध वृत्तौ । त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा-पर-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई,
वृत्तः । ध, वृणक्ति । वरीवृण्यते । इति दुर्गादासः ॥

वृज, ल ड इ त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा-आत्म-सक-सेट् ।) सप्तमस्वरौ । ल,
ड, वृत्तौ । इ, वृज्जति । इति दुर्गादासः ॥

वृज, ल ड ई त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा-आत्म-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।)
सप्तमस्वरौ । ल, ड, वृत्तौ । ई, वृत्तः । इति
दुर्गादासः ॥

वृजनं, स्त्री, (वृज + “कृष्टवृज्जीति । ” उणा० २।२१।
इति क्युः ।) पापम् । इत्युणादिकोषः ॥ आका-
शम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
निराकरणम् । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
(संग्रामः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ३ ।

“त्वं शुष्णं वृजने वृत्ते ॥”
“वृजन इत्यादीनि त्रीणि संग्रामनामानि अत्र
पूर्वे विशेषण्ये वृजने वर्जनयुक्ते संग्रामे हि
वीराः पुरुषा वर्ज्यन्ते हिंस्यन्ते ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥ बलम् । इति निघण्टुः । २ । ६ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १ । १६६ । १५ ।

“विद्यामेघं वृजनं जीरदाशुम् ।”
“वृजनं बलम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
प्राणिजातम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ५ ।
“जरयन्ती वृजनं पद्धदीयते ।”

“वृजनं गमनशीलं जङ्गमं प्राणिजातं जर-
यन्ती * * * वृजनं वृजौ वर्जने । वर्ज्यते इति
वृजनं प्राणिजातम् । कृष्ट वृजिमन्दिनिधा-
न्वः क्युरिति क्युप्रत्ययः । किञ्चाक्षपधगुणा-
भावः योरनादेशे प्रत्ययस्वरः ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

वृजनः, पुं, (वृज + क्युः ।) केशः । कुटिले, त्रि ।
इत्युणादिकोषः ॥ (बाधके च त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । ३५ । ५ ।

“तमानूनं वृजनमन्यथा चिच्छूरो ।”
“वृजनं बाधकम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वृजिः, स्त्री, व्रजभूमिः । इति केचित् ॥

वृजिनं, स्त्री, (वृजौ वर्जने + “वृजेः किञ्च ।”
उणा० २ । ४७ । इति इनच् । स च कित् ।)
पापम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० ।
२६ । २८ ।

“तत्र प्रसीद वृजिनाहं तेऽङ्घ्रिभ्रूलम् ॥”
द्रुःखम् । यथा, तत्रैव । १ । ७ । ४६ ।

“वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं बन्धमभीक्ष्ण्यः ॥”
पापविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २।२१।४।

“वृजिनां गतिमाप्नोति श्रेयसीऽप्युपहन्ति च ॥”
रक्तचर्म । शुभम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वृजिनः, पुं, केशः । कुटिले, त्रि । इति मेदिनी ।
ने, १३६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४६ । १३ ।

“असमने अश्वानि वृजिने पथि श्येना इव अव-
स्यतः ॥”

“वृजिने कुटिले पथि ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वृण, द अ उ भच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना-
उभ-सक-सेट् । क्तावेट् ।) द अ, वृणोति
वर्णोति वृणुते वर्णते । उ, वर्णित्वा वृत्वा ।
इति दुर्गादासः ॥

वृत्, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-
अक-सेट् ।) क, वर्तयति । इति दुर्गादासः ॥

वृत्, उ ड व ल वर्तने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-स्यसनीः उभ-अक-सेट् । क्तावेट् ।)

ड, वर्तते । उ, वर्तित्वा वृत्त्वा । व, वर्त्यति
विवृत्यसति । ल, अवृत्तत् । इति दुर्गादासः ॥

वृत्, य ड उ सम्भक्तौ । वरणे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (दिवा-आत्म-सक-सेट् । क्तावेट् ।)
य ड, वृत्त्यते । उ, वर्तित्वा वृत्त्वा । सम्भक्तिः
सेवनम् । इति दुर्गादासः ॥

वृत्तः, त्रि, (वृ + क्तः ।) कृतवरणः । तत्पर्यायः ।
वृत्तः २ वावृत्तः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १२७ । १७ ।

“तथा वृत्तवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं वृत्तौ मया ॥”
आवृत्तश्च ॥

वृत्तपत्रा, स्त्री, (वृत्तानि पत्राण्यस्याः ।) पुत्रदात्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तिः, स्त्री, (वृ + क्तिन् ।) वेष्टनम् । तत्पर्यायः ।
वरः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,—

“न हि च्छायादानैः पथिकजनसन्तापहरणं
फलैर्वा पुष्पैर्वा न सुरमनुजप्रीणनमपि ।

अरे रे मन्दारद्रुम सहजमेतत्त्वत्तुचितं
वृत्तीभूतो रक्षस्वपरमपरेषां फलमपि ॥”

इत्युद्धटः ॥)
प्रार्थनाविशेषः । इत्यथे । इति भरतः । वर-
णम् । इति मेदिनी ॥ गोपनम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥

वृत्तिकरः, पुं, विकङ्कतवृत्तः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वृत्तिकारके, त्रि ॥

वृत्तं, स्त्री, (वृत्त + क्तः ।) चरित्रम् । (यथा,
कथासरित्सागरे । ३ । १४ ।

“तत्र तस्युर्निजान् भर्तृन् ध्यायन्त्यः क्षिप्रवृत्तयः ।
आपद्यन्ति सतीवृत्तं किं सुचन्ति कुलास्त्रयः ॥”

पद्यम् । इत्यमरः ॥ यथा, कन्दोमञ्जरीम् ।
“पद्यं चतुष्यदौ तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।

वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ।
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमचेति तत्रिधा ॥”

वृत्तिः । इति मेदिनी ॥ वेदबोधितस्याचारस्य
परिपालनम् । इति वृत्ताध्ययनद्विंशब्दटीकायां

भरतः ॥ (वार्ता । यथा, कथासरित्सागरे ।
५८ । ११६ ।

“न मार्गवृत्तमेतन्मे वाच्यं पितृगृहे त्वया ॥”
आचारः । यथा, मनौ । ४ । २६० ।

“अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन् वेदशास्त्रवित् ।
अपेतकल्मषो निबन्धं ब्रह्मलोको मच्चयते ॥”

वृत्तः, त्रि, (वृत्त + क्तः ।) अतीतः । (यथा,
रामायणे । २ । ६० । ७ ।

“जानन् दशरथं वृत्तं न राजानसुदाहवत् ॥”
“वृत्तमतीतम् ।” इति तट्टीका ॥) वृद्धः ।

वर्तुलः । (यथा, भागवते । ४ । २५ । २४ ।
“स्तनौ अञ्जितकेशोरौ समवृत्तौ निरन्तरौ ॥”

कृतावरणः । इत्यमरटीका ॥ अधीतः । न्नतः ।
इति मेदिनी ॥ (निष्पन्नः । यथा, रघुः । ३।२८।

“स वृत्तचूडश्चलकाकपञ्चके-
रमाद्यपुत्रैः सवधोभिरन्वितः ॥”

जातः । यथा, रघुवंशे । २ । ५८ ।

“सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहु-
वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्व्यनन्ति ॥”

अथ वृत्तवस्तुनि । यथा,—

“वृत्तानि बाहुनारङ्गस्त्वधम्मिस्त्वमोदकाः ।

रथाङ्गलावककुत्तुक्कुम्भिकुम्भाङ्गकादयः ॥

कर्णपाशुजापाशाङ्गुचापघटाननम् ।

सुद्रिकापरिखायोगपट्टहारसगादयः ॥”*

संपूर्णगर्भवृत्तानि यथा,—

“संपूर्णगर्भवृत्तानि सुखपद्मेन्द्रर्पणाः ।

चक्रावहृदितिलकन्ददङ्गपुटशायकाः ॥

आवर्तः कमटो लूतागृहं कृत्रिमपूपकम् ।

आलवालमहीजालचर्मकं सानकादयः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् २ खं वृत्तवक्त्रे प्रकीर्णं नाम ३ कुसुमम् ॥

वृत्तः, पुं, (खल्लो वृत्तः । खल्लार्थे कन् ।) कूर्मः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागविशेषः । यथा,

महाभारते । १ । ३५ । १० ।

“वृत्तसम्पर्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥”

वृत्तकर्कटी, स्त्री, (वृत्ता वृत्तुला कर्कटी ।)

वङ्गभुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तगन्धि, स्त्री, (वृत्तस्य पदस्य गन्धो लोभ इव

गन्धो यस्मिन् ।) गन्धविशेषः । तस्य लक्षणं

यथा,—

“भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाङ्गं वृत्ताक्षरम् ।

वृत्तैकदेशसम्भवात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम् ॥”

तस्य उदाहरणं यथा । जय जय जनार्दन

सुकृतिजनमनस्तडागविकस्वरचरणपद्मपद्मनयन-

पद्मापद्मिनीविनोदराजहंसभासुरयशःपटल-

परिपूरितसुवनकुहर । हरकमलासनादिवन्द्य-

रकवन्द्यवन्दनीयपादारविन्दवन्दनिसंस्तयोगीन्द्र-

हृदयमन्दिरावितस्तुनिरञ्जनव्योतिःस्वरूपनाथ

नाथ जगन्नाथ मामनवधिभवदुःखयाकुलं रक्ष

रक्ष । इति हन्तोमञ्ज्याम् ६ स्तवकः ॥

वृत्तगुहः, पुं, वृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । वृत्तः १

दीर्घनालः ३ जलाशयः ४ । द्विधायं एकः

स्थूलः द्वितीयो लघुः । अस्य गुणाः । मधु-

रत्वम् । शीतत्वम् । कफपित्तातिसारदाहरण-

नाशित्वम् । तेषां मध्ये स्थूलतरस्याधिकगुण-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्ततः, [स] य, (वृत्त + तस्मिन् ।) वृत्तेन । यथा,

“अतिगृहायथनक्षेत्रेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ।

अकर्त्तरि तृतीयान्तात् वा तसिः स्यात् । अक-

थनं अचलनम् । वृत्तेन न अथते वृत्ततो न

अथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन

क्षिप्तः वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निवृत्त इत्यर्थः ।

ह्रियमानपापयोगाच्च । ह्रियमानपापयुक्ताद-

कर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन ह्रियते

वृत्तेन पापः वृत्ततः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वृत्ततण्डुलः, पुं, (वृत्तस्तण्डुलः ।) यावनालः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तनिष्पाविका, स्त्री, नखनिष्पावी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

वृत्तपर्णी, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं पर्णं यस्याः । ङीष् ।)

महाशृणुपुष्पिका । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तपुष्पः, पुं, (वृत्तं वर्तुलं पुष्पं यस्य ।) शिरीषः ।

कदम्बः । वाणरीः । कुलजः । सुन्नरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तफलं, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं फलं यस्य ।) मरी-

चम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोलफलमात्रम् ॥

वृत्तफलः, पुं, (वृत्तं फलं यस्य ।) दाडिमः । वदरः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तफला, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं फलं यस्याः ।)

वार्ताकी । शशाङ्गुली । आमलकी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजः, पुं, (वृत्तं बीजं यस्य ।) भिण्डा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजका, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं बीजं यस्याः । कन्

ततश्चाप् ।) पाण्डुरफली । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजा, स्त्री, (वृत्तं बीजं यस्याः ।) आढकी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तमल्लिका, स्त्री, (वृत्ता मल्लिकेव ।) श्वेतार्कः ।

मोदिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तस्थः, त्रि, (वृत्त + स्था + कः ।) वृत्ते तिष्ठति

यः । यथा, मनुः ।

“तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।

वैश्वदेवमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तथोदृशः ॥”

वृत्तं यथा,—

“गुरुपूजा वृत्ता शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः ।

प्रवर्तनं हितानाञ्च तत् सर्वं वृत्तमुच्यते ॥”

इति गोपालपञ्चाननकृतस्मृतिसंग्रहः ॥

वृत्ता, स्त्री, भिन्नरिष्टावृत्तः । रेणुका । प्रियङ्गुः ।

मांसरोहिणी ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्ताध्ययनार्हः, स्त्री, (वृत्ताध्ययनयोर्हृदिः ।)

ब्रह्मवर्चसम् । इत्यमरः ॥ वेदोद्योतस्याचारस्य

परिपालनं वृत्तम् । व्रतग्रहणपूर्वकं गुरुमुखेन

वेदाभ्यासः अध्ययनम् । तथोक्तं हि सत्यरि-

पालनकृततेजस उपचयो ब्रह्मवर्चसं स्यात् ।

ब्रह्महस्तिराजेति अः । इति भरतः ॥

वृत्तान्तः, पुं, संवादः । तत्पर्यायः । वार्ता २

प्रवृत्तिः ३ उदन्तः ४ । इत्यमरः ॥ श्रुतिः ५ ।

इति जटाधरः ॥ उदन्तकः ६ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, कथावरित्तागरे । २ । २६ ।

“सर्वमाजन्त वृत्तान्तं विस्तरादिदमब्रवीत् ॥”

प्रक्रिया । कर्तुं स्वप्नः । वार्ताप्रभेदः । प्रस्तावः ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, मनौ । ३ । १४ ।

“न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥”

“वृत्तान्ते इतिहासाख्याने ॥” इति कुल्लूक-

मेधातिथी ॥) अवसरः । भावः । एकान्त-

वाचकः । इति विश्वः ॥

वृत्तिः, स्त्री, (वृत् + क्तिन् ।) जीविका । इत्यमरः ॥

(यथा, मनौ । ४ । २५६ ।

“एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ॥”

विवरणम् । (यथा, कातन्त्रे । “सूत्रस्यार्थ-

विवरणं वृत्तिः ॥”) कौशिक्यादिः । प्रवर्तनम् ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, शाकुन्तले । ४ ।

“उत्पत्त्यगोर्नयनधोरुपरुवृत्तिं

वाच्यं कुरु स्थिरतया विरताबुबन्धम् ॥”

विधृतिः । इति धरणिः ॥ * ॥ कौशिक्यादि-

वृत्तयो यथा,—

“शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ।

चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाथस्य मातृकाः ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

वृत्तिहरणे दोषा यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः ।

स कृतज्ञ इति ज्ञेयः फलं तत् शृणु भूमिप ! ॥

यावन्तो रेणवः सिक्ता विप्राणां नेत्रविन्दुभिः ।

तावद्वर्षसहस्रञ्च श्वेतपीते स तिष्ठति ॥

तप्ताङ्गारञ्च तद्भक्ष्यं पानञ्च तप्तमूत्रकम् ।

तप्ताङ्गारे च शयनं ताडितो यमकिङ्करेः ॥

तदन्ते च महापापी विहायां जायते क्षमिः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि देवमानेन भारते ।

ततो भूमिविहीनञ्च प्रजाहीनञ्च भानवः ।

हरिद्रः क्षण्यो रोगी शूद्रो निन्द्यस्ततः श्रुतिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्यायः ॥

(व्यवहारः । यथा, मनौ । २ । २०५ ।

“गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥”

वर्ततेऽस्मिन्निति युत्पत्त्या । आधेयः । यथा,

व्याप्तिपञ्चके । १ । “साध्याभाववद्वृत्तित्वम् ।”

यथा च भाषापरिच्छेदे ।

“सिद्धाधिविषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानदुर्भितिर्भवेत् ॥”

चित्तस्यावस्थाविशेषः । यथा, पातञ्जले । २ ।

“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥” चित्तवृत्तिप्रकारास्तु

तत्रैव द्रष्टव्याः ॥ * ॥ व्यापारः । यथा, सांख्य-

तत्त्वकौमुद्याम् । ५ ।

“अर्थसन्निकटस्य इन्द्रियस्य वृत्तौ सर्वा तमो-

रभिभवे यः सत्त्वबुद्धेरकः ॥” युक्तार्थः । यथा,

कातन्त्र्याकरणादौ ।

“कारकप्रतियोगिभ्यां यद्वयदन्वदपेक्षते ।

अपेक्ष्येष्टुलवाचित्वाद्द्वयवृत्तित्वं तु नेष्यते ॥”

वृत्तिस्थः, पुं, (वृत्तये तिष्ठतीति । स्था + कः ।)

सरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृत्तौ तिष्ठति,

त्रि ॥

वृत्तेर्वारः, पुं, (वृत्तो वर्तुल इव्वारः ।) वङ्ग-

भुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तं, त्रि, वरणीयम् । वृत्तघातोः कृपा वृत्त-

घातोश्च क्वपुत्तुक्प्रत्ययाभ्याश्च निष्पन्नमिदम् ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वृत्तचः, पुं, (वृत् + “स्मायितश्चिवश्चीति ।”

उणा० २ । १३ । इति रक् ।) अन्वकारः ।

श्रुतः । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ४८ । २ ।

“इन्द्रेण शुजा तरषेम वृत्तम् ।”

“वृत्तं श्रुतम् ।” इति तज्जाय्ये सायणः ॥

दानवविशेषः । स तु त्वष्टृपुत्र इन्द्रेण हतः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १२७ । १७ ।

वृथादा

“तथा वृत्रवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं वृत्रो मया ॥”
अस्य विशेषविवरणन्तु देवीभागवते षष्ठस्कन्धे
१ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) मेघः । (यथा,
ऋग्वेदे । ३ । ३३ । ६ ।

“इन्द्रो अस्मा अरदहज्जवाहु-

रपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनाम् ॥”

“वृत्रं वृणोति आकाशमिति वृत्रो मेघस्तं मेघ-
मपाहन् जघान ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
पर्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति
विश्वः ॥ शब्दः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादि-
वृत्तिः ॥

वृत्रद्विट्, [वृ] पुं, (वृत्रं दृष्टीति । द्विष् + क्तिप् ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृत्रभोजनः, पुं, गण्डौरः समठ इति ख्यातः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृत्रहा, [नृ] पुं, (वृत्रं हतवान् । हन् + “ब्रह्म-
भूणवृत्रेषु क्तिप् ॥” ३ । २ । ८७ । इति क्तिप् ।)

इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ७ । १६ ।

“अभ्येत्ताभ्येत्तस्यविरो विप्रो भूत्वाह वृत्रहा ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १ । १०६ । ६ ।

“इन्द्रं कुल्यः वृत्रहणं प्रचीपतिम् ॥”

“वृत्रहणं वृत्राणां प्रचूणां हन्तारम् ॥” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥

वृत्रारिः, पुं, (वृत्रस्त्रारिः ।) इन्द्रः । इति हज्जा-
धुषः ॥

वृथा, अ, निरर्थकः । तत्पर्यायः । सुधा २ अर्थ-
कम् ३ अविधिः ४ । इत्यमरः ॥ यथा,—

“अदृष्टपाशिको ग्रामो अदासीकश्च यदृष्टहम् ।
अनाज्यभोजनं यच्च वृथा तदिति मे मतिः ॥”

इति वज्रिपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
अपि च ।

“वृथा वृष्टिः समुद्रस्य तप्तस्य भोजनं वृथा ।
वृथा दानं सन्दृष्टस्य नौचस्य सुकृतं वृथा ॥”

इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

वृथाजन्म, [नृ] क्ली, (वृथा निरर्थकं जन्म ।)
निरर्थकजननम् । यथा,—

“वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ।
तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥

अपुत्रस्य वृथा जन्म धर्मवाच्या नराः सदा ।
परपार्कं सदान्नन्ति परतापरताश्च ये ॥”

इत्यादौ वज्रिपुराणे दानावस्थानिर्णयनामा-
ध्यायः ॥ अपि च ।

“येन श्रुतं भागवतं पुराणं

नाराधितो येः पुरुषः प्रधानम् ।

सुखे हृतं येन धरामराणां

तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥”

इति पुराणम् ॥

वृथादानं, क्ली, (वृथा निरर्थकं दानम् ।) निष्फल-
दानम् । तत् षोडशविधम् । यथा,—

“देवपितृविहीनं यदीश्वरभ्यः सदोषतः ।

दत्त्वातुकीर्तनाच्चैव वेदाग्निव्रतत्याग्निने ॥

अन्यायोपार्जितं दानं यथैव ब्रह्महणे तथा ।

वृद्धग

गुरवेऽवृतवक्ता यः स्तेनाय पतिताय च ॥

कृतघ्नाय च यदत्तं सर्वदा ब्रह्मविद्विषे ।

पाचकाय च सर्वस्य वृषल्याः पतये तथा ॥

परिचारकाय भृत्याय सर्वत्र पिशुनाय च ।

इत्येतानि तु राजेन्द्र वृथादानानि षोडश ॥”

इति वज्रिपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥

अन्यत्र । न्यायमार्गेण यदत्तं तत् सप्तविधमपि
पुनर्नापहर्षयम् । यत् पुनरन्यायेन दत्तं तददत्तं

षोडशमपि प्रत्याहर्षयमेव । इत्यर्थादुक्तं भवति ।
नगरदेन च ।

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ॥”

इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।

“पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।

स्त्रीमुल्लासगृहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥

अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरजान्वितैः ।

तथोक्तोचपरौघासयत्नासच्छलयोगतः ॥

बालमूढासक्तनारैर्मत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।

कर्त्ता ममेहं कर्म्मैति प्रतिलामेच्छया च यत् ॥

अपाने पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते ।

यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

वृथामांसं, क्ली, (वृथा निरर्थकं मांसम् ।) देवपित्र-
मुद्दिष्टमांसम् । तद्वज्जने प्रेतत्वं भवति । यथा,

“वृथारेता वृथामांसो वृथावादी वृथामतिः ।

निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः ॥”

इति वज्रिपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥

वृद्धं, क्ली, शैलजनामगन्धर्वम् । इत्यमरः ॥

वृद्धः, पुं, वृद्धदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृद्धः, चि, (वृधु वृद्धौ + क्तः । “यस्य विभाषा ।”

७ । २ । १५ । इति नेट् ।) गतयौवनः ।

प्रवृद्धः । (यथा, मनुः । २ । १५६ ।

“न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्यविरं विदुः ॥”)

पण्डितः । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य पर्यायः ।

प्रवयाः २ स्यविरः ३ जीनः ४ जीर्णः ५ जरन्

६ । इत्यमरः ॥ यातयामः ७ जर्जरः ८ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ पलितः । इति जटाधरः ॥

वृद्धकाकः, पुं, (वृद्धः काकः ।) काकविशेषः ।

ह्रस्वकाक इति भाषा । तत्पर्यायः । द्रोणकाकः

२ दग्धकाकः ३ क्षणकाकः ४ पर्वतकाकः ५

वनाश्रयः ६ काकोलः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

वृद्धगङ्गा, स्त्री, (वृद्धा गङ्गा ।) नदीविशेषः ॥

वृद्धीगङ्गा इति ख्याता । यथा,—

“अस्ति नाटकशैले तु सरो मानससन्निभम् ।

यत्र सार्द्धं शैलपुत्रा जलक्रीडां सदा हरः ॥

कुरुते नरशार्ङ्गल खर्णपङ्कजशोभिते ।

तस्य पश्चान्धधूपूर्वभागोभ्यश्च सरित्तथम् ॥

अवतीर्णं प्रयागेव दक्षिणं सागरं प्रति ।

तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाज्ञया ॥

दिग्गजाः क्षेत्रसंजाताः तेन दिक्करिका स्मृता ।

मध्यभागात् खता या तु शङ्करेणावतारिता ॥

वृद्धगङ्गाज्ञया सा तु गङ्गेव फलदायिनी ॥

वृद्धदा

या निःखता पूर्वभागात्तस्माद्गिरिवरान्नदी ।
खर्णग्रीवेति विख्याता सा गङ्गासदृशी फले ॥”
इति कालिकापुराणे कामरूपपीठनिर्णयनाम
८२ अध्यायः ॥

वृद्धत्वं, स्त्री, (वृद्ध + लृट् ।) वृद्धस्य भावः । तत्-
पर्यायः । स्याविरम् २ । इत्यमरः ॥ वार्द्धक्यम् ३

वार्द्धकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । १ । २३ ।

“अनाकृष्टस्य विषयेर्विधानां पारदृश्यनः ।

तस्य धर्म्मरतेरासीदृद्धत्वं जरसा विना ॥”)

वाल्मीकेरवधिमाह सुसुतः ।

“वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा ।

जनषोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते ॥

त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी दुग्धान्नाशी तथान-

भुक् ।

दुग्धाशी वर्षपर्यन्तं दुग्धान्नाशी शरद्वयम् ॥

तदुत्तरं स्यादन्नाशी एवं बालस्त्रिधा मतः ॥

मध्ये षोडशसप्तव्योर्मध्यमः कथितो बुधैः ।

चतुर्धा मध्यमं प्राहुर्गुणा द्वात्रिंशतो मतः ॥

चत्वारिंशत्समा यावत्तिष्ठेद्द्वीर्ध्यादिपूरितः ।

ततः क्रमेण क्षीणः स्यादुयावद्भवति सप्ततिः ॥”

वीर्ध्यादीत्यादिशब्देन रसादिसर्वधात्वन्निद्रय-

बलोत्साहा उच्यन्ते । क्षीणः सर्वधात्वन्निद्रय-

बलोत्साहैर्हीनः ।

“ततस्तु सप्ततेरुद्धं क्षीणधातुरसादिकः ।

क्षीयमाणेन्द्रियबलः क्षीणरेता दिने दिने ॥

वलीपलितखालित्युक्तः कर्म्मसु चाक्षमः ।

कासश्वासादिभिः क्षिप्तो वृद्धो भवति मानवः ॥

बालो विवर्द्धते श्रेष्ठा पित्तं स्यान्मध्यमे-

धिकम् ।

वार्द्धक्ये वर्द्धते वायुर्विचार्यैतदुपक्रमेत् ॥”

उपक्रमेत् चिकित्सेत् । तन्नाम्नरे तु ।

“बाल्यं वृद्धिश्चविर्मेधा त्वग्दृष्टिः शुक्रविक्रमौ ।

बुद्धिः कर्म्मन्निधं चेतो जौवितं दशतो ब्रूते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वृद्धदारकः, पुं, (वृद्धो दारको बालक इव यस्मात् ।)

वीरताङ्कवृद्धः । इति भरतः ॥ विवृद्धक् इति

वीजताङ्का इति च वज्रभाषा । विधारा इति

हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । ऋक्षगन्वा २ ऋग-
लान्की ७ आवेगी ४ जुङ्गः ५ । इत्यमरः ॥

ऋक्षगन्वा ६ ऋगलाङ्ग्री ७ ऋगला ८ अन्ती ९

जुङ्गा १० । इति तट्टीका ॥ ऋगली ११ जुङ्गकः

१२ ध्यामः १३ । इति जटाधरः ॥ वृक्षगन्वा

१४ ऋगलान्की १५ । इति शब्दरत्नावली ॥

दीर्घबालुका १६ ऋगलान्की १७ वृद्धः १८

कोटरपुष्पी १९ अजान्ती २० वृद्धदार २१ ।

अन्यान्यरे कोटरपुष्पीस्थाने वृद्धकोटरपुष्पीति

पाठः । अस्य गुणाः । मौल्यत्वम् । पिच्छिल-

त्वम् । कफवातकासामदोषनाशित्वम् । बल्य-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यत्र ।

“रसायनो वृद्धदारः शोथवातामवातजित् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वृद्धदारु, स्त्री, (वृद्धत्वनाशकं दारु यस्य ।) वृद्ध-
दारुकच्छः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“वृद्धदारुद्वयं गौत्र्यं पिच्छिलं कफवातशुत् ।
बन्धं कासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यदम् ॥”

वृद्धनाभिः, त्रि, (वृद्धः प्रवृद्धो नाभिर्यस्य ।) उन्नत-
नाभिः । गौडनाभियुक्तयक्ति इति भाषा ।
तत्पर्यायः । तुङ्गिलः २ तुङ्गिभः ३ । इत्यमरः ॥

वृद्धप्रपितामहः, पुं, (प्रपितामहाद्वृद्धः ।) प्रपिता-
महतातः । इति शब्दरत्नावली । तत्र कन्यायाः
सपिण्डता नास्ति । यथा । तेनात्मपञ्चमे वृद्ध-
प्रपितामहे सापिण्डा निवर्तते इति प्रतिपादि-
तम् । अतएव प्रपितामहभावात् तत्सन्ततिभिः
सह सापिण्डाभावात् कन्याजननमरणयोस्तेषां
सपिण्डाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्त-
मेवाशौचमिति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

वृद्धवला, स्त्री, (वृद्धा वला ।) महासमझा । इति
राजनिर्घण्टः ।

वृद्धराजः, पुं, अश्वमेधवतः । यथा,—

“अश्वमेधो वृद्धराजश्च दावेतौ तत्र कीर्तितौ ॥”
इति केचित् ॥

वृद्धवाहनः, पुं, आश्वमेधवतः । यथा । सुपक्रो वृद्ध-
वाहनः । इति केचित् ॥

वृद्धविभीतकः, पुं, (वृद्धः प्रवृद्धो विभीतक इव ।)
आश्नातकः । इति शब्दमाला ॥

वृद्धश्रवाः, [स] पुं, (वृद्धात् वृद्धस्यतेः श्रवणोतीति ।
श्रु + अश्रुन् । “वृद्धेभ्यः श्रवणोतीति वृद्धश्रवाः ।”
इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । २२६ । “वृद्धं प्रभूतं श्रवः
श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यस्य ।” इति
ऋग्भाष्ये सायणः । १ । ८६ । ६ । “वृद्धं श्रवो
धनं कीर्तिर्वा यस्य ।” इति वेददीपे महीधरः ।
१० । ६ ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥

वृद्धसंघः, पुं, वृद्धानां समूहः । तत्पर्यायः । वार्द्ध-
कम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥

वृद्धसूत्रकं, स्त्री, (वृद्धस्य सूत्रम् । ततः स्त्री-
कम् ।) इन्द्रतूलम् । बुद्धीर छता इति भाषा ।
यथा, हारावल्याम् ।

“वृद्धसूत्रकमित्याहुर्निद्रतूलं मनीषिणः ।
ग्रीष्महासं वंशकफं वाततूलं मरुहजम् ॥”

वृद्धा, स्त्री, (वृद्ध + टाप् ।) गतयौवना । बुद्धी
इति भाषा । तत्पर्यायः । पलिकी २ । इत्य-
मरः ॥ पलिता ३ । इति भरतः ॥ स्थाविरा ४
निष्कला ५ जरती ६ गतार्जवा ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तदवस्थाकालो यथा,—

“आघोडशङ्खवेङ्गाला तरुणी चिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”

इति कालिदासः ॥ * ॥

अपि च ।

“बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।
ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ।
तदूर्ध्वमधिरूढा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।
वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सूरतोऽवर्जिता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

तस्याः सम्भोगे दोषो यथा,—

“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
निदाघशरदोऽबाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥
नार्तवे षोडशाद्वर्षात् सप्रत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तसप्ततितः पुमान् ।
दावेतौ न प्रवृत्ते प्रवृत्ते विपर्ययात् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

“शुक्लं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं हृदि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि घट् ॥”

इति चाणक्यम् ॥ * ॥

अङ्गुष्ठः । इति शब्दरत्नावली । महाश्राव-
णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृद्धाङ्गुलिः, स्त्री, (वृद्धा अङ्गुलिः ।) हस्तपादयोः
स्थूलाङ्गुलिः । बुद्ध आङ्गुल इति भाषा । तत्-
पर्यायः । अङ्गुष्ठः २ वृद्धा ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वृद्धिः, स्त्री, (वृध + क्तिन् ।) अवयवार्णान्तर्गतौ-
घधविशेषः । तत्पर्यायः । योग्या २ ऋद्धिः ३
सिद्धिः ४ लक्ष्मीः ५ । इत्यमरः ॥ पुष्टदा ६ वृद्धि-
दात्री ७ मङ्गल्या ८ श्रीः ९ सम्पत् १० आशीः
११ जनेष्टा १२ भूतिः १३ सन् १४ सुखम् १५
जीवभद्रा १६ । अस्या गुणाः ।

“ऋद्धिर्वृद्धिश्च मधुरा सुखिष्ठा तिक्तशीतला ।
रुचिमेधाकरौ श्लेष्मकुष्ठक्रिमिहरा परा ॥
प्रयोगेऽनयोरेकं यथालाभं प्रयोजयेत् ।
तत्र यदातुमिष्टिः स्याद्वयमप्यत्र योजयेत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

ऋद्धिवृद्धीरुत्पत्तिलक्षणनामगुणाः ।

“ऋद्धिर्ऋद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोषधामले ।
श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः ॥
स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च मेदमप्येतयोर्नृवे ।

तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वाभावर्णफला च सा ॥
वृद्धिस्तु दक्षिणावर्णफला प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ऋद्धिर्योग्या सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याकृया इमे ॥
ऋद्धिर्बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्ला मधुरा गुरुः ।
प्राणेश्वर्यकरी मूर्च्छारक्तपित्तविनाशिनी ॥
वृद्धिर्गर्भप्रदा शीता वृहणी मधुरा स्तुना ।
वृद्धा पित्तास्रशमनी क्षतकासज्वरपहा ॥
राक्षामप्यवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।

तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुणं भिषक् ॥”
सुख्यसदृशः प्रतिनिधिः ॥ * ॥ एतस्य प्रतिनिधि-
माह ।

“मेदा जीवककाकोली ऋद्धिर्दन्तेऽपि चासनि ।
वरीविदार्यश्वगन्धवारारहीश्च क्रमात् क्षिपेत् ॥”
मेदा महामेदास्थाने शतावरीमूलं जीवकर्षभक-
स्थाने विदार्यमूलं काकलीलीरकाकोलीस्थाने-
ऽश्वगन्धमूलं ऋद्धिवृद्धिस्थाने वारारहीकन्दं
गुणैस्तुल्यं क्षिपेत् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
नीतिवेदिनां श्रयादिचिन्तार्णान्तर्गतवर्गविशेषः ।

इत्यमरः ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां
श्रयादिभिस्त्रिवर्गः । अथेवान्तु धर्मकामार्थः
पूर्वसुक्तः । अवयवार्णस्यापचयः चयः । तस्यैवोप-
चयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः
स्थानम् । अवयवार्णो यथा,—

क्षधिवर्णिकपथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ।

कन्याकरवलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥

अवयवार्णः स्तुतो राज्ञामिति भरतः ॥ * ॥

वर्द्धनम् । तत्पर्यायः । स्फातिः २ । इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । १२ । १२४ ।

“एष सर्वान्नि भूतानि पञ्चभिर्थाप्य मूर्तिभिः ।
जन्मवृद्धिचयेनैवं संसारयति चक्रवत् ॥”)

विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतेकादशयोगः ।
तत्र जातफलं यथा,—

“प्रसूतिकाले यदि वृद्धियोगो

नरः सुभोगो विनयान्वितश्च ।

धनप्रयोगग्रहणेषु दक्षो

विचक्षणः स्यात् क्रयविक्रयाभ्याम् ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

कलान्तरम् । सुदृ इति भाषा । अभ्युदयः ।
सन्दृष्टिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशुपाल-
वधे । १५ । १ ।

“अथ तत्र पाण्डुनयन

सदसि विहितं मधुद्विषः ।

मानमसहत न चेदपिपतिः

परवृद्धिमन्सरि मनो हि मानिनाम् ॥”)

वृद्धियहणनियमो यथा,—

“अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्षष्टकमन्यथा ॥”

मासि मासि प्रतिमासं बन्धकं विश्वासार्थं यदा-
धीयते आधिरिति यावत् । बन्धकेन सह वर्तते
इति सबन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सबन्धके प्रयोगे
प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिर्धर्म्या
भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां
ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्मां
भवति । ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतम् । क्षत्रिये
त्रिकम् । वैश्ये चतुष्कम् । शूद्रे पञ्चकम् । मासि
मासीत्येव । दां वा चयौ वा चत्वारो वा पञ्च वा
इति द्वित्रिचतुःपञ्चाः । द्वित्रिचतुःपञ्चा आसिन्
शते वृद्धिर्हीयत इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् ।
तदसिन् वृद्धा यज्ञाभशुक्लोपदा दीयते इति
कन् । इयं वृद्धिर्मासि मासि गृह्यते इति
कालिका । इयमेव वृद्धिर्विवसगणनया विभज्य
प्रतिदिवसं गृह्यमाना कायिका भवति । तथा च
नारदेन ।

“कायिका कालिका चैव कारिता च तथा परा ।
चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिस्तु विधा ॥”

इत्युक्तम् ॥

“कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादादि कायिका ।
प्रतिमासं खन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता ॥
वृद्धिः सा कारिता नाम यथिकेन खन्यं कृता ।
वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिर्वाच्यतेति ॥”

वृद्धिः

ग्रहीतविशेषणेन वृद्धिः प्रकारान्तरमाह ।
कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।
कान्तारमरणं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः
ये वृद्धा धनं गृहीत्वा अधिकलाभार्थं अति-
गहनं प्राणघनविनाशप्रशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते
दशकं शतं ददुः । ये च समुद्रगास्ते विंशकं
शतं मासि मासीत्येव । एतदुक्तं भवति
कान्तारगोभ्यो दशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं
शतं उत्तमर्ण आदद्यात् । मूलविनाशस्यापि
प्रकृतत्वात् इति ॥ * ॥ इदानीं कारितां वृद्धि-
माह ।

“दद्यात्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वसु जातिषु ॥”
सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णा अवन्धके सवन्धके वा
स्वकृतां स्वाभ्युपगतां वृद्धिं सर्वसु जातिषु
ददुः । कचिदकृतापि वृद्धिर्भवति यथाह
नारदः ।

“न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता
कचित् ।

अनाकारितमप्युक्तं वत्सराह्णदिवर्द्धते ॥” इति ॥
यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्त्वं प्रति
कात्यायनेनोक्तम् ।

“यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्वनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥”
इति ॥

यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशा-
न्तरं याति तं प्रति तेनैवोक्तम् ।

“कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्वनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥”
इति ॥

यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं
न ददाति तं याचनकालादारभ्य वृद्धिं दापये-
द्वाजा । यथाह ।

“स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यादयाचितः कचित् ।
तं ततो कारितां वृद्धिमनिच्छन्तश्च दापयेत् ॥”
इति ॥

अनाकारितवृद्धिरपवादो नारदेनोक्तः ।
“पण्यमूलं भतिर्यासी दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।
वृथादानाच्चिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः ॥
अविवक्षिता अनाकारिता इति ॥ * ॥ अधुना
द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह । सन्ततिस्तु पशु-
स्त्रीणाम् । पशूनां स्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः ।
पशूनां स्त्रीणां पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्तति-
कामस्य प्रयोगः सम्भवति । ग्रहणश्च चौर-
परिचर्याधिनिः । अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य
वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य कस्य
द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरित्यपेक्षित आह ।
रसस्याष्टगुणा परा ।

“वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिगुणा परा ॥”
रसस्य तैलवृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिर-
कालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या वर्द्धमान-
स्याष्टगुणा वृद्धिः परा नातः परं वर्द्धते । तथा
वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथासंख्यं चतुर्गुणाः

वृद्धिश्चा

त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा । वशिष्ठेन तु
रसस्य त्रैगुण्यमुक्तम् । द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं
धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्यमूल-
फलानि च । तुला घृतं त्रितयमष्टगुणमिति ।
मनुना तु धान्यस्य पुष्यमूलफलदादीनाञ्च पञ्च-
गुणत्वमुक्तम् । “धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रा-
मति पञ्चतामिति ॥” शदः क्षेत्रफलं पुष्यमूल-
फलादि । लवो मेथोर्णाचमरीकेशादि । बाह्यो
वलीवर्दतुरगादि । धान्यशदलववाह्यविषया वृद्धिः
पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीति । तत्राधमर्णयोग्य-
तावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था
द्रव्या । एतच्च सङ्गतप्रयोगे सङ्गदाहरणे च
वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तर-
करणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अन्यैकशः प्रयोगा-
न्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्यादतिक्रम्य पूर्वं-
वर्द्धते । सङ्गतप्रयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रति-
मासं प्रतिवत्सरं वा वृद्ध्याहरणेऽधमर्णदेयस्य
द्वैगुण्यसम्भवात् । पूर्वाहृतवृद्ध्या सह द्वैगुण्य-
मतिक्रम्य वर्द्धत एव । यथाह मनुः । कुषोद-
वृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सङ्गदाहृता । सङ्गदाहि-
तेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं
कुषोदं तस्य वृद्धिः कुषोदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति
नातिक्रामति । यदि सङ्गदाहिता सङ्गतप्रयुक्ता
पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे
द्वैगुण्यमत्येति सङ्गदाहृतेति पाठे शून्यैः शून्यैः
प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं बाधमर्णादा-
हृता द्वैगुण्यं नात्येतीति व्याख्येयम् । तथा
गौतमेनाप्युक्तम् । चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोग-
स्येति प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तर-
करणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान
इति निर्देशात् शून्यैः शून्यैर्वृद्धियहणे द्वैगुण्याति-
क्रमो दर्शितः । इति मिताचरा ॥ कुरण-
रोगः । हर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ सङ्गदः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ शैलेयम् । धनम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

वृद्धिका, स्त्री, (वृद्धिरेव । स्वार्थे कन् ।) ऋद्धिना-
मौषधम् । इति शब्दमाला ॥

वृद्धिजीविका, स्त्री, (वृद्ध्या जीविका ।) ऋणदान-
जीविका । तत्पर्यायः । अर्थप्रयोगः २ कुषो-
दम् ३ । इत्यमरः ॥ कलाभिका ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

वृद्धिदः, पुं, (वृद्धिं ददातीति । दा + कः ।) जीवकः ।
भूकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृद्धिदातरि,
त्रि ॥ (यथा, वृद्धत्संहितायाम् । ५३ । ३७ ।

“प्राक्शालया विद्युक्तं सुक्षेत्रं वृद्धिदं वास्तु ॥”)

वृद्धिआहं स्त्री, (वृद्धये यत् आहम् ।) वृद्धिनिमि-
त्तकआहम् । तत्तु अभ्युदयनिमित्तं पित्राद्युद्देशेन

श्रद्धया अन्नादेर्दानम् । तत् कर्मविशेषात् पूर्वं
कर्त्तव्यं यथा । निर्णयान्ते मत्स्यपुराणम् ।

“अन्नप्राप्ते च सौमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषेके च नववैष्णवप्रवेशने ॥

देववृत्तजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः ।

वृद्धिश्चा

तीर्थयात्रावधोतुसर्गे वृद्धिआहं प्रकीर्तितम् ॥”
हलायुषधतर्कमपराणम् ।

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च ।
वृद्धिआहं प्रकुर्वीत बहुसर्पिःसमन्वितम् ॥”

इति आहृतत्वम् ॥

आभ्युदयिकआहम् । नान्दीमुखआहम् ।
यथा,—

“वृद्धिआहं प्रवक्ष्यामि पूर्ववत्तद्विशेषकम् ॥

जातपुत्रसुखदर्शनादौ वृद्धिआहम् । पूर्वाभि-
सुखेषु दक्षिणोपवीतसु मधुयववदरकुशै-

र्देवतीर्थेन नमस्काराभेन दक्षिणोपचारेण

कर्त्तव्यम् । दक्षिणजातु गृहीत्वा ॐ अद्या-

स्तदीयासुकवृद्धौ असुकसगोत्रायामस्तुपित-

पितामहप्रपितामह-मातामहप्रमातामहवृद्ध-

प्रमातामहानां असुकशर्मणां सपत्नीकानां

नान्दीमुखानां आहं कर्त्तव्ये वसुसत्यसंज्ञकानां

विश्वेषां देवानां आहं सिद्धान्तेन युष्मासु मया

कर्त्तव्यमिति देवब्राह्मणामन्त्रणम् । ॐ करिष्य-

सीति तेनोक्ते इत्यमेव मातृपितामहीप्रपिता-

महीनां देवब्राह्मणामन्त्रणम् । तत ॐ अद्य

असुकसगोत्राया मत्प्रपितामह्या असुकीदेव्या

नान्दीमुख्याः आहं सिद्धान्तेन युष्मासु मया

कर्त्तव्यमिति प्रपितामहीब्राह्मणामन्त्रणम् ।

करिष्यसीति तेनोक्ते इत्यमेव मातामह्यादि-

ब्राह्मणामन्त्रणम् । देवपितृसर्वदेवब्राह्मणआह-

करणानुज्ञापनम् । आसने ॐ विश्वेदेवास

आगत षण्णताम इमं हवं एदं वर्हिर्निषीदत ।

ॐ विश्वेदेवाः षण्णतेमं हवं ये मेऽन्तरौक्षे य

उपद्यविष्ट ये अभिजिज्ञा उत वा यजत्रा आ

सद्यास्मिन् वर्हिषि मादयहम् । ॐ आगच्छन्तु

इति विश्वेदेवावाहनं गन्धादिदानं अच्छि-

द्रावधारणवाचनम् । ततः प्रपितामहीप्रभृती-

नामनुज्ञापनम् । आसनम् आवाहनं गन्धादि-

दानम् । अच्छिद्रावधारणवाचनम् । इत्यं

पितामह्या मातुः । ततः प्रपितामहादीनामनु-

ज्ञापनमासनमावाहनं गन्धादिदानम् । एवं

वृद्धप्रपितामहादीनां अनुज्ञापनादिकरणम् ।

ॐ वसुसत्यसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्नं

सद्यत् सपानीयं सद्यन्नं सवदरं सदधि प्रति-

सिद्धवर्जितं नमः । इति अन्नकल्पनम् ॥

ॐ असुकगोत्रे मत्प्रपितामहि असुकि देवि

नान्दीमुखि एतदन्नं सवदरं सदधि नमः । एवं

मातामहप्रमातामहेभ्यः ।” इति गारुडे २२३

अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

“तृतीयमाभ्युदयिकं वृद्धिआहं तदुच्यते ।

उत्सवानन्दसम्भारे यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ॥
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।
ततो मतामहा राजन् विश्वेदेवास्तथैव च ॥
प्रदक्षिणोपचारेण दध्यक्षतफलोदकेः ।
प्राङ्मुखो निनयेत् पिण्डान् पूर्वया चतुरो
युतान् ॥
सम्यन्नमित्यभ्युदये दद्यादर्थ्यं द्वयोर्द्वयोः ।

वृत्ताकी

वृन्दाव

वृन्दाव

युग्मा द्विजातयः पूज्याः वस्त्रकर्तृस्त्रादिना ॥
 तिलार्थन्तु यवैः कार्या नान्दीशब्दानुपूर्वकम् ।
 मङ्गलानि च सर्वाणि वाचयेत् द्विजपुङ्गवान् ॥
 एवं श्रुतोऽपि सामान्यं वृद्धिश्चाह च सन्वेदा ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामानवान् बुधः ॥
 दानप्रधानः शूद्रः स्त्रादिद्याह भगवान् प्रभुः ।
 दानेन सर्वकामाभिरस्य संजायते यतः ॥”
 इति मात्ये साधारणाभ्युदयकीर्तनी नाम
 १७ अध्यायः ॥ विस्तारस्तु आहतत्वे आह-
 विवेके च द्रष्टव्यः ॥
 वृद्धोऽयः, पुं, (वृद्धश्चासौ उक्ता चेति । “अचतु-
 रेत्यादि ।” ५ । ५ । ७७ । इत्यादिना अच-
 प्रत्ययः ।) वृद्धवृषः । तत्पर्यायः । जरदृगवः २ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ५ । ७० ।
 “विलोक्य वृद्धोऽयमधिष्ठितं त्वया
 महाननः स्मरसुखो भविष्यति ॥”)
 वृद्धाजीवः, चि, (वृद्धा आजीवतीति । आ +
 जीव + अच् ।) वृद्धपजीवी । तत्पर्यायः ।
 बार्हुषिः २ बार्हुषिकः ३ कुषीदः ४ कुषीदिकः
 ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ साधुः ६ । इति
 जटाधरः ॥
 वृध, उ ड व ल वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् । क्तावेट् ।) उ, वर्द्धित्वा
 वृद्धा । ड, वर्द्धते जनः । व, वर्द्धयति विवृत्सति ।
 ल, अवरुधत् । इति दुर्गादासः ॥
 वृध, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) क, वर्द्धयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वृधसानः, पुं, (वृध + “कृन्जिठधीति ।” उणा०
 २ । ८७ । इत्यनेन असानच् । स च कित् ।)
 मनुष्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
 (वर्द्धनशीले, चि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । ५ ।
 “हरिप्रियो वृधसानासु जभूरत् ॥”
 “वृधसानासु प्रवर्द्धमानासु ।” इति तङ्गाध्ये
 सायणः ॥ यथा च तत्रैव । ४ । ३ । ६ ।
 “कङ्घिण्यासु वृधसानो
 अमे कङ्घाताय प्रतवसे शुभं यो ॥”
 “वृधसानः वृताद्याहुतिभिर्वर्द्धमानस्तम् ॥” इति
 तङ्गाध्ये सायणः ॥)
 वृधसानुः, पुं, (वृध + बाहुलकात् असानुच् । स च
 कित् ।) पुरुषः । पञ्चम् । क्तितः । इत्यादि-
 कोषः ॥
 वृध्, चि, (वृध + “कृदुपधाच्चाकृत्पिचृतेः ।”
 ३ । १ । ११० । इति क्यप् ।) वर्द्धनीयम् ।
 वृधधातोः क्यप्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 वृन्तं, स्त्री, फलपुष्पप्रचादिवर्णेन धार्यते तत् । वो टा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रसववन्धनम् २ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ५ । ६६ ।
 “वृन्तस्थं हरति पुष्पमनोकहानाम् ॥”)
 घटीधारा । कुचाग्रम् । इति मेदिनी ॥
 वृन्ताकः, पुं, वार्त्ताकी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वृन्ताकी, स्त्री, वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृन्तिता, स्त्री, कटुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वृन्दं, स्त्री, (वृन् + “अन्दादयश्चेति ।” उणा० ४
 ६८ । इति दन् वृन् गुणाभावश्च निपात्यते ।)
 समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
 २८ । ३० ।
 “अथ स्यात् कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम् ॥”)
 वृन्दः, पुं, दशार्णदः । शतकोटिरिति यावत् । इति
 ज्योतिषम् ॥ अस्य नामान्तरं महावृन्दः ॥
 वृन्दा, स्त्री, तुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥ जल-
 न्तरपत्नी । अस्या विवरणं तुलसीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 केदारराजकन्या । राधाषोडशनामान्तर्गत-
 नामविशेषः । एतद्विवरणं वृन्दावनशब्दे द्रष्ट-
 व्यम् ॥
 वृन्दारः, चि, मनोज्ञम् । इति शब्दमाला ॥
 वृन्दारकः, पुं, (वृन्दमस्यास्तीति । वृन्द + “शृङ्ग-
 वृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः ।” ५ । २ । १२२ ।
 इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आरकन् ।) देवता ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १० । ३० ।
 “अपि वृन्दारका यूयं न जानीथ शरीर-
 णाम् ॥”)
 यूथपाता । यथा,—
 “वृन्दारकः सुरे श्रेष्ठे मनोज्ञे यूथपातरि ॥”
 इति भरतधृतयाज्ञः ॥
 वृन्दारकः, चि, (वृन्दार + स्वार्थे कन् ।) मनोज्ञः ।
 (यथा, महाभारते । ११ । १६ । ५ ।
 “युवा वृन्दारकः शूरोविकर्णः पुरुषधर्मः ॥”)
 श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ तस्मै पद्मगौर्यादिः ।
 वृन्दारकौ रूपिसुखौ । इत्यमरः ॥
 वृन्दावनं, स्त्री, खनामख्याततीर्थम् । तन्नामकारणं
 यथा,—
 श्रीनारायण उवाच ।
 “पुरा केदारवृषतिः सप्तद्वीपपतिः स्वयम् ।
 आसीत् सत्ययुगे ब्रह्मन् सत्यधर्मरतः सदा ॥
 स रेमे सह नारीभिः पुत्रपौत्रगणैः सह ।
 पुत्रानिव प्रजाः सर्वाः पालयामास धार्मिकः ॥
 कृत्वा शतक्रतुं राजा सेमि त्विन्द्रत्वमोक्षितम् ।
 कृत्वा नानाविधं पुण्यं फलकाङ्क्षी न च स्वयम् ॥
 नित्यं नैमित्तिकं सर्वं श्रीकृष्णप्रीतिपूर्वकम् ।
 केदारतुल्यो राजेन्द्रो न भूतो भविता पुनः ॥
 पुत्रेषु राज्यं संयस्य प्रिया जैलोक्यमोहिनी ।
 जैगीषयोपदेशेन जगाम तपसे वनम् ॥
 हरैरेकान्तिको भक्तो ध्यायते सन्ततं हरिम् ।
 शश्वत् सुदर्शनं चक्रमस्ति यत्तन्निधौ सुने ॥
 चिरं तप्ता वृषश्रेष्ठो गोलोकश्च जगाम सः ।
 केदारनामतीर्थं तत्तन्नाम्ना च बभूव ह ॥
 तत्राद्यापि न्यतः प्राणी सद्यो भक्तो भवेत् भुवम् ।
 कमलांशा तस्य कन्या नाम्ना वृन्दा तपस्विनी ॥
 न वने सा वरं कषित् योगशास्त्रविशारदा ।
 दत्तं दुर्वाससा तस्यै हरैर्मन्त्रं सुदुर्लभम् ॥
 सा विरक्ता गृहं त्यक्त्वा जगाम तपसे वनम् ।
 षष्ठिं वर्षसहस्राणि तपस्तेपे सुनिर्व्वने ॥
 आविर्लभूव श्रीकृष्णस्तत्पुरो भक्तवत्सलः ॥

प्रसन्नवदनः श्रीमान् वरं वृत्तितुवाच सः ॥
 दृष्ट्वा सा राधिकाकान्तं शान्तं सुन्दरविग्रहम् ।
 मूर्च्छां संप्राप सा सद्यः कामवाणप्रपीडिता ॥
 सा च शीघ्रं वरं वने पतिस्त्वं मे भवेति च ।
 ओमित्युक्त्वा च रहसि चिरं रेमे तथा सह ॥
 सा जगाम च गोलोकं कृष्णेन सह कौतुकात् ।
 राधासमा सा सौभाग्यात् गोपीश्रेष्ठा बभूव सा ॥
 वृन्दा यत्र तपस्तेपे तत् वृन्दावनं स्मृतम् ।
 वृन्दा यत्र कृता क्रीडा तेन वा सुनिपुङ्गवः ॥*॥
 अध्यायश्चेतिहासश्च शृणुष्व षष्ठं पुण्यदम् ।
 येन वृन्दावनं नाम निबोध कथयामि ते ॥
 कुशध्वजस्य कन्ये द्वे धर्मेशास्त्रविशारदे ।
 तुलसीवेदवत्यौ च विरक्ते भवकर्मणि ॥
 तपस्तप्ता वेदवती प्राप नारायणं परम् ।
 सीता जनककन्या सा सञ्जय परिकीर्तिता ॥
 तुलसी च तपस्तप्ता वाष्ठां कृत्वा हरिं पतिम् ।
 देवादुर्वाससः प्रापात् प्राप्य शङ्खासुरं पतिम् ॥
 प्रस्थात् संप्राप कमलाकान्तं कान्तं मनोहरम् ।
 तस्याश्च तपसः स्थानं उदितश्च तपोधन ।
 तेन वृन्दावनं नाम प्रवदन्ति मनोविधुः ॥*॥
 अथवा ते प्रवक्ष्यामि परं जैवन्तरं शृणु ।
 येन वृन्दावनं नाम पुण्यक्षेत्रञ्च भारते ॥
 राधाषोडशनाम्नाश्च वृन्दा नाम श्रुतौ श्रुतम् ।
 तस्याः क्रीडावनं रम्यं तेन वृन्दावनं स्मृतम् ॥
 गोलोके प्रीतये तस्याः कृष्णेन निर्मितं पुरा ।
 क्रीडार्थं भुवि तस्मान्ना वनं वृन्दावनं स्मृतम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे वृन्दावन-
 प्रस्तावः १७ अध्यायः ॥*॥
 अथ वृन्दावनवर्णनम् ।
 ईश्वर उवाच ।
 “गुह्याद्गुह्यतरं हृदयं परमानन्दकारणम् ।
 अत्यद्भुतं रहस्यानां रहस्यं परमं परम् ॥
 दुर्लभानाश्च परमं दुर्लभं मोहनं परम् ।
 सर्वशक्तिमयं देवि सर्वस्थानेषु गोपितम् ॥
 चात्वंतां स्थानमूर्धन्यं विष्णोरत्यन्तवक्त्रभम् ।
 नित्यं वृन्दावनं नाम ब्रह्मास्त्रोपरि संस्थितम् ॥
 पूर्णब्रह्मसुखैश्वर्यनित्यमानन्दमयम् ।
 वैकुण्ठादि तद्दर्शांश्च स्वयं वृन्दावनं भुवि ॥
 गोलोकेऽन्यथं यत्किञ्चित् गोकुले तत्प्रकीर्तितम् ।
 वैकुण्ठादिवैभवं यत् द्वारकायां प्रकाशयेत् ॥
 यद्ब्रह्मपरमेश्वर्यं नित्यं वृन्दावनाश्रयम् ।
 तस्मात् जैलोक्यमध्ये तु पृथ्वी धन्येति विश्रुता ॥
 यत् स्थानाधुरकं धाम विष्णोरैकान्तवक्त्रभम् ।
 स्वस्थानमधिकं नामधेयं माधुरमण्डलम् ॥
 निगूढं परमं स्थानं पुण्यभ्यन्तरसंस्थितम् ।
 सहस्रपत्रकमलाकारं माधुरमण्डलम् ॥
 विष्णुचक्रपरिभ्रामह्वाम वैष्णवमङ्गलम् ।
 कर्णिकापत्रविस्तारं रहस्यक्रममोरितम् ॥
 प्रधानं द्वादशारण्यं माहात्म्यं कथितं क्रमात् ।
 भद्रश्रीलौहभास्वीरमहातालखदीरकाः ॥
 बहुलं कुतुहं काम्यं मधु वृन्दावनं तथा ।
 द्वादशैता वने संस्थाः कालिन्याः सप्त पश्चिमे ॥

वृन्दाव

पूर्वं पञ्चवनं प्रोक्तं तत्रास्ति गुह्यसुत्तमम् ।
 महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा ।
 पूर्वं तु पञ्च भद्रादास्तास्ताः सप्त पश्चिमे ।
 अन्यचोपवनं प्रोक्तं कृष्णक्रीडारसस्थलम् ।
 कदम्बखण्डिकं नन्दवनं नन्दीश्वरं तथा ।
 नन्दनानन्दखण्डश्च पालाशाशोककेतकम् ॥
 सुगन्धिमादनं कैलमन्दतं भोजनस्थलम् ।
 सुखप्रसाधनं वत्सहरणं शेषशायनम् ॥
 श्यामपूष दधिग्रामं चक्रभातपुरं तथा ।
 शङ्कितं विपदक्षैव बालक्रीडश्च धूसरम् ॥
 केसुदमं खरो वीरसुतसुकषाधि नन्दनम् ।
 इत्यमेव वने संख्यास्त्रिंशच्चोपवनं स्मृतम् ॥
 पूर्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वनसुत्तमम् ।
 तत्रोत्तरे चतुर्थं वनञ्च समुदाहृतम् ॥
 नानाविधरसक्रीडानानालीलामयस्थलम् ।
 दलविस्मयविस्ताररहस्यक्रममौरितम् ॥
 सहस्रपत्रकमलं गोकुलाख्यं महत् पदम् ।
 कर्णिका तन्महद्वाम गोविन्दस्थानसुत्तमम् ॥
 तत्रोपरि स्वर्णपीठे मणिमण्डपमण्डितम् ।
 तत्र तत्र क्रमादिषु विदिषु दलमौरितम् ॥
 यदलं दक्षिणे प्रोक्तं परं गुह्योत्तमोत्तमम् ।
 तस्मिन् दले महापीठं निगमागमदुर्गमम् ॥
 योगीन्द्रैरपि दुष्प्रापं सर्व्वात्मा यच्च गोकुलम् ।
 द्वितीयं दलमानेयं तदहस्यं द्विधा तथा ॥
 निकुञ्जककुटीवीरकुटीरौ तद्वले स्थितौ ।
 पूर्वदलं तृतीयं यत् प्रधानं स्थानमुच्यते ॥
 गङ्गादिसर्व्वतीर्थानां स्पर्शाच्छतगुणं भवेत् ।
 चतुर्थदलमैशान्यां सिद्धपीठेष्ठितप्रदम् ॥
 कामयन् नूतना गोपी तत्र कृष्णपतिं जमेत् ।
 वस्त्रालङ्कारहरणं तद्वले समुदाहृतम् ॥
 उत्तरे पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्व्वदलोत्तमम् ।
 द्वादशादित्यमत्रैव दलञ्च कर्णिकासमम् ॥
 वायव्यन्तु दलं षष्ठं तत्र कालीहृदः स्मृतः ।
 दलोत्तमोत्तमञ्चैव प्रधानस्थानमुच्यते ॥
 सर्व्वोत्तमदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम् ।
 यत्रपत्नीगणानाञ्च तदीष्टितवरप्रदम् ॥
 अघासुरस्य निर्व्वानं चक्रे त्रिदशदर्शितम् ।
 ब्रह्ममोहनमत्रैव दलं ब्रह्महृदावहम् ॥
 नैर्ऋत्यान्तु दलं प्रोक्तमष्टमं योमघातनम् ।
 शूक्तचूडवधस्तत्र नानाकेलिरसस्थलम् ॥
 श्रुतमष्टदलं प्रोक्तं वृन्दारण्यान्तरस्थितम् ।
 श्रीमद्वृन्दावनं धन्यं यमुनायाः प्रदक्षिणम् ॥
 शिवलिङ्गमधिकाता दृष्टो गोपीश्वराभिधः ।
 तद्वाह्ये षोडशदलं श्रिया पूर्णं तदीरितम् ॥
 सर्व्वासु दिक्षु यत् प्रोक्तं प्रादक्षिण्याद्यथाक्रमम् ।
 महत् पदं महद्वाम प्रधानं षोडशं दलम् ॥
 प्रथमैकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 तस्मिन् मधुवनं प्रोक्तं तत्र प्रादुरभूत् स्वयम् ॥
 चतुर्भुजो महाविष्णुः सर्व्वकारणकारणम् ।
 तत्राधिष्ठिततदेवं सुनिश्चेष्ट सनातनम् ॥
 दलं द्वितीयमाख्यातं किष्किनीलारसस्थलम् ।
 खदिरारण्यमत्रैव दलञ्च समुदाहृतम् ॥

वृन्दाव

सर्व्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 तत्र गोवर्द्धने रम्ये नित्यानन्दरसाश्रये ॥
 कर्णिकायां महालीला तल्लीला रसगङ्गे ।
 यत्र कृष्णो नित्यवृन्दाकाननस्य पतिर्भवेत् ॥
 कृष्णो गोविन्दतां प्राप्तः किमन्येन्नैवभाषितैः ।
 दलं तृतीयमाख्यातं सर्व्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम् ॥
 चतुर्थदलमाख्यातं महाद्भुतरसस्थलम् ।
 हरिर्यस्य पतिः साक्षात्प्रियं गोवर्द्धनः स्वयम् ॥
 कदम्बखण्डौ तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रयः ।
 स्निग्धं हृदं प्रियं रम्यं दलञ्च समुदाहृतम् ॥
 नन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः ।
 कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलमुच्यते ॥
 अधिकातात्र गोपालो धेनुपालस्ततः परम् ।
 दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम् ॥
 सप्तमं वकुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् ।
 दलाष्टमं तालवनं तत्र धेनुवधः स्मृतः ॥
 नवमं कुसुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् ॥
 काम्यारण्यं दलं द्वादशमं सर्व्वकारणम् ।
 ब्रह्मप्रसादनं तत्र विष्णुवृन्दं प्रदर्शितम् ॥
 कृष्णक्रीडारसस्थानं प्रधानं दलमुच्यते ।
 दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम् ॥
 निर्व्वानं सेतुवन्धस्य नानारसमयस्थलम् ।
 भाण्डीरं द्वादशदलं वनं रम्यं मनोहरम् ॥
 कृष्णक्रीडारसस्तत्र श्रीदामादिभिरावृतः ।
 त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम् ॥
 चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्व्वसिद्धिप्रदं स्थलम् ।
 श्रीवनं तत्र रुचिरं सर्व्वेश्वर्यस्य कारणम् ॥
 कृष्णलीलामयदलं श्रीकीर्तिकान्तिवर्द्धनम् ।
 पञ्चदशदलं श्रेष्ठं तत्र लौहवनं स्मृतम् ॥
 कथितं षोडशदलं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 महावनं तत्र गीतं तत्रास्ति गुह्यसुत्तमम् ॥
 बालक्रीडारसस्तत्र वत्सपालैः समावृतः ।
 पूतनादिवधस्तत्र यमलाञ्जनभञ्जनम् ॥
 अधिकाता तत्र बालगोपालः पञ्चमान्दिकः ।
 नान्ना दामोदरः प्रोक्तः प्रेमानन्दरसाश्रयः ॥
 दलं प्रसिद्धमाख्यातं सर्व्वश्रेष्ठदलोत्तमम् ।
 कृष्णक्रीडा च किञ्जल्की विहारदलमुच्यते ।
 सिद्धप्रधानं किञ्जल्कं दलञ्च समुदाहृतम् ॥*

पान्थत्युवाच ।

वृन्दावनस्य माहात्म्यं रहस्यं परमाद्भुतम् ।
 तदहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महाप्रभो ॥
 ईश्वर उवाच ।

कथितं ते प्रियतमे गुह्याद्गुह्यतमोत्तमम् ॥
 रहस्यानां रहस्यं यत्तुर्लभाणाञ्च दुर्लभम् ।
 त्रैलोक्यगोपितं देवि ! देवेश्वरसुपूजितम् ॥
 ब्रह्मादिवाङ्मृतं स्थानं सुरसिद्धादिसेवितम् ।
 योगीन्द्रादिमुनीन्द्रादिसदातद्भजानतत्परम् ॥
 अक्षरोभिश्च गन्धर्वैर्नृत्यगीतनिरन्तरम् ।
 श्रीमद्वृन्दावनं रम्यं पूर्णानन्दरसाश्रयम् ॥
 भूमिस्थिन्तामणिसौधमण्डतं रसपूरितम् ।
 वृन्दाः सुरदुमास्तत्र सुरभिवृन्दसेविताः ॥
 स्त्री लक्ष्मीः पुरुषो विष्णुस्तदंशंशसमुद्भवः ।

वृन्दाव

तत्र कैशोरवयसं नित्यमानन्दविग्रहम् ॥
 गतिर्नाथं कथामानं स्मितवक्त्रं निरन्तरम् ।
 शुद्धसत्त्वैः प्रेमपूर्व्वैर्वैष्णवैस्तद्वनाश्रयम् ॥
 पूर्णब्रह्मसुखे मग्नं स्फुरत्तन्मूर्त्तिस्तम्भयम् ।
 प्रमत्तकोटिभृङ्गाद्यैः कूजत्कलमनोहरम् ॥
 कपोतशुकसंगीतसुम्भत्तालिसहस्रकम् ।
 भुजङ्गशृङ्गुवाद्यं सकान्ताभोदविभ्रमम् ॥
 नानावर्णैश्च कुसुमेन्द्रेणपरिपूरितम् ।
 सुस्निग्धसौरभाश्रान्तसुगन्धोक्तजगत्त्रयम् ॥
 मन्दमारुतसंसिक्तवसन्तऋतुसेवितम् ।
 पूर्णैर्नित्याभ्युदयं सूर्य्यमन्दंशुसेवितम् ।
 अदुःखसुखविच्छेदं जराभरणवर्जितम् ॥
 अक्रोधगतमात्म्यं अभिन्नमनहंततम् ॥
 पूर्णानन्दानन्दतरसं पूर्णप्रेमसुखावहम् ।
 गुणातीतं परं धाम पूर्णप्रेमस्वरूपकम् ॥
 यत्र वृन्दादिपुलकैः प्रेमानन्दशुभवितम् ।
 किं पुनश्चेतनाशुक्तैर्विष्णुभक्तैः किमुच्यते ॥
 गोविन्दाङ्गिरजस्पर्शात्प्रित्यवृन्दावनं भुवि ।
 सहस्रदलपद्मस्य वृन्दारण्यं वराटकम् ॥
 यस्य स्पर्शनमात्रेण पृथ्वी धन्या जगत्त्रये ।
 गुह्याद्गुह्यतमं रम्यं मेधं वृन्दावनस्थितम् ॥
 अक्षरं नित्यमानन्दं गोविन्दस्थानमवयम् ।
 गोविन्ददेहतोऽभिमं पूर्णब्रह्म सुखाश्रयम् ॥
 सुत्तिस्तत्र यतः स्पर्शात्तन्माहात्म्यं किमुच्यते ।
 तस्मात् सर्व्वात्मना देवि ! हृदिष्यं कुरु तद्वनम् ॥
 वृन्दावनविहारेषु कृष्णं कैशोरविग्रहम् ।
 अन्यारण्येषु स्थानेषु बाल्यपौगण्डयौवनम् ॥
 कालिन्दीमकरन्दोऽस्य कर्णिकायाः प्रदक्षिणम् ।
 नानानिर्माण्यगभीरं जलसौरभमोहनम् ॥
 आनन्दाहृततन्निश्रमकरन्दधनालयम् ।
 पद्मोत्पलाद्यैः कुसुमैर्नानावर्णैः समुज्ज्वलम् ॥
 चक्रवाकादिविहगेर्मञ्जुनानाकलखनैः ।
 शोभमानं जलं रम्यं तरङ्गातिमनोहरम् ॥
 तस्योभयतटी रम्या शुद्धकाञ्चननिर्मिता ।
 गङ्गाकोटीगुणः प्रोक्तो यत्र स्पर्शवराटकः ॥
 कर्णिकायां कोटिगुणो यत्र क्रीडारतो हरिः ।
 कालिन्दीकर्णिकाकण्ठमभिन्नमेकविग्रहम् ॥”

इति पादौ पातालखण्डे १ अध्यायः ॥

(इदमेव भगवत्याः पीठस्थानानामन्यतमम् ।
 यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६६ ।

“रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने ॥”
 वृन्दावनेश्वरः, पुं, (वृन्दावनस्य ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।

यथा,—

“यन्नखेन्द्ररुचिर्ब्रह्म ध्येयं ब्रह्मादिभिः सुरैः ।
 गुणत्रयमतीतं तं बन्दे वृन्दावनेश्वरम् ॥”

अपि च ।

“पुरुषः प्रकृतिश्चादौ राधावृन्दावनेश्वरौ ।
 प्रकृतिर्विक्रितः सर्व्वं विना वृन्दावनेश्वरम् ॥”

इति पादौ पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥ *

अन्यच्च ।

“यदा नित्यः स्वयं कृष्णः सच्चिदानन्दविग्रहः ।
 षष्ठां गुणानां श्रीली तु भगवच्छब्दसंज्ञितः ॥

निखधामा गुणातीतः साक्षाद्वन्दानेश्वरः ।
असौ प्रकटलीलायां वासुदेवोऽभवत् प्रभुः ॥
गोपीनां कामपूर्णाय निखानां रमणाय च ।
गोपालानां विनोदाय स्वयं नन्दसुतोऽभवत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
वन्दानेश्वरी, स्त्री (वन्दानेश्वरी ।) राधा ।
यथा,—

“राघवत्वेऽभवत् सीता रक्तिणी कृष्णजन्मनि ।
साक्षात्तन्मयीसु विज्ञेया प्राकट्येनैव पार्वति ॥
वृषभानुसुता या तु निखानन्दस्वरूपिणी ।
गान्धर्विकान्तलीलायां श्रीः श्यामा कृष्णवक्त्रभा ।
वन्दानेश्वरी राधा साक्षात् कृष्णात्मिका परा ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥

वृन्दितः, त्रि, (अयमेवामतिप्रयेन वृन्दारकः
श्रेष्ठः । वृन्दारक + इत्तु । “प्रियस्थिरेति ।”
६।१।१५७ । वृन्दादेशः ।) अयमनयोरेषां वा
अतिप्रयेन वृन्दारको देवो सुखो वा । इति
सुम्भबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

वृन्दीयान्, [स] त्रि, (अयमनयोरतिप्रयेन वृन्दा-
रकः । वृन्दारक + इत्यसुन् । प्रियस्थिरेति वृन्दा-
देशः ।) वृन्दितः । अयमनयोरेषां वा अति-
प्रयेन वृन्दारकः इत्यर्थे इत्यसुप्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् । इति सुम्भबोधटीकाकरणम् ॥

वृष, इर् य इत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) इर्, अवृषत् अव-
ष्टौत् । अस्मात् पुषादित्वात्तत्त्वं इ इत्यन्ये । य,
वृषति वरं कन्या । इति दुर्गादासः ॥

वृषः, पुं, (वृ + “जनिदायुष्टवमदीति ।” उणा०
४।१०४ । इति श्रक् ।) उन्मृषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ वासकः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वृषा, स्त्री, औषधीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

वृश्चिकः, पुं, (वृश्चू छेदने + “वृश्चिज्ज्योः किकन् ।”
उणा० २।४० । इति किकन् ।) शूककौटः ।
इत्यमरः ॥ शुगापोका इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
शूककौटकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कौट-
विशेषः । विष्ठा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अलिः २ शोणः ३ वृश्चनः ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दुग्धः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
वृदाङ्गः ६ अरण्यः ७ अली ८ । इति जटा-
धरः ॥ * वृश्चिकविषस्य लक्षणमाह ।

“दृढत्वमिरिवादौ च भिनत्तीवोर्द्धमाशु च ।
वृश्चिकस्य विषं याति पश्चाद्दृष्टोऽवतिष्ठते ॥”
असाधवृश्चिकदृष्टस्य लक्षणमाह ।

“दृष्टोऽसाधेस्तु हृद्प्राणरसनोपहतो नरः ।
मांसैः पतङ्गिरत्यर्थं वेदनात्तो जहात्यस्त्रुम् ॥”
असाधेर्वृश्चिकेस्त्वामेवावृष्टतैः । हृदादिषू-
पहतः हृदादिकार्थरहितो भवति । अत्यर्थं
वेदनात्तं इत्यन्वयः ॥ * अस्य चिकित्सा ।
“औरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः ।
सुखोष्णो मधुना लेपाद्वृश्चिकस्य विषं हरेत् ॥
गन्धमाग्राञ्च गृहितस्यैवार्त्तदलस्य तु ।

वृश्चिकेन नरो विह्वः क्षणाद्भवति निर्विषः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ वृश्चिकविषहरमन्त्रः । ॐ सर स्फुः ह ॐ
हिलि मिलि चिलि चिलि स्फुः ब्रह्मणे स्फुः
सर्वेभ्यो देवेभ्यः स्फुः । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । १६१ । १६ ।

“वृश्चिकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक ते विषम् ॥”

“वृश्चिकस्येतद्विषं अरसमसारं वाधकं न भवति ॥”

इति तन्त्राग्रे सायणः ॥ विषस्य विशेषविवरणन्तु

अत्रैव १—१६ मन्त्रेषु द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) मेघादि-

द्वादशराश्यान्तर्गताष्टमराशिः । अस्याधिष्ठात्री

देवता वृश्चिकः । विशाखाशेषपादानुराधा-

ज्येष्ठासुसायनेतद्वाशिर्भवति । स च श्रौर्धो-

दयः । श्वेतवर्णः । जलराशिः । उत्तरदिक्पतिः ।

कम्पप्रकृतिः । जलचरः । बहुपुत्रः । बहुस्त्री-

सङ्गः । चित्रतनुः । विप्रवर्णश्च । अत्यविशेष-

संज्ञाः । सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः ।

स्थिरः । पुष्करः । सरीसृपजातिः । ग्राम्यः ।

तद्वाशिजात एतादृशी भवति । मौनी । मन्द-

गतिः । कृपाशुः । कुबुद्धिः । नीचसङ्गश्च । इति

वृहत्पञ्चातकादयः ॥ * ॥ तन्मन्त्रजातफलम् ।

“वृश्चिकोदयसंजातः श्रौर्धवानतिदृष्टधीः ।

भवेद्विज्ञानसम्पन्नो विग्रही सुभगः सुधीः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

औषधीभेदः । इति भेदिनी ॥ हालिकः ।

हालः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥ मदन-

वृत्तः । कर्कटः । गोमयकौटः । इति भरतः ॥

अग्रहायणमासः । इति सारसुन्दरी ॥

वृश्चिकप्रिया, स्त्री, (वृश्चिकस्य प्रिया ।) पूतिका ।

इति शब्दमाला ॥

वृश्चिकर्णी, स्त्री, आशुकर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृश्चिका, स्त्री, क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । नख-

पर्णो २ पिच्छिला ३ अलिपत्रिका ४ । अस्या

गुणाः । पिच्छिलत्वम् । अम्लत्वम् । अन्तर्वृद्ध्या-

दिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृश्चिकाली, स्त्री, (वृश्चिकानामालिङ्ग्य ।) क्षुप-

विशेषः । विष्ठाटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वृश्चिपत्री २ विषत्री ३ नागदन्तिका ४ सर्प-

दंष्ट्रा ५ अमरा ६ काली ७ उद्धूचर-

पुच्छिका ८ । इति रत्नमाला ॥ विषाणी ९

नेत्ररोगहा १० उद्धिका ११ अलिपर्णी १२

दक्षिणावर्त्तकी १३ कालिका १४ आगमा-

वर्त्ता १५ देवलाङ्गुलिका १६ करभी १७ भूरि-

दुग्धा १८ कर्कशा १९ खर्गदा २० युग्मफला २१

क्षीरविषाणिका २२ भासुरपुष्पा २३ । अस्या

गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । हृद्भक्तशुद्धि-

कारित्वम् । रक्तपित्तविष्वारोचकापहत्वम् ।

बल्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वृश्चिकाली विषत्री तु कासमारुतनाशिनी ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वृश्चिपत्री, स्त्री, वृश्चिकाली । इति रत्नमाला ॥

वृश्चिरः, पुं, श्वेतपुनर्गवा । इति रत्नमाला ॥

वृष, उ सेचने । प्रजनैश्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-सक०-अक० च-सेट् । क्वावेट् ।)

उ, वर्षित्वा वृष्टा । इति दुर्गादासः ॥

वृष, क ड प्रजनैश्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) क ड, वर्षयते ।

अस्य पञ्चमस्वरानुबन्धो लेखकश्चमन्त्रतः

सुधीभिर्हर्ष्यः । आन्तेभ्यः सर्वत्र नित्यम् साम्य-

दाधिकत्वात् । न च प्राचामहुरोधात् पाठा

इति वाच्यम् । तर्हि अवृक् यत्तौ । क ड वृ

वक्षने । वृत् क ड दीप्तौ । दिव क ड परि-

कृजने । कदि वर्हे । वृष क ड शक्तिवन्धे ।

जसक् वधेऽनादरे । इत्येवामष्टानामपि पञ्चम-

स्वरानुबन्धापत्तेः वस्तुतस्तु एषां पञ्चमस्वरानु-

बन्धः प्राचीनपठितोऽप्यनर्थः । अतएव रमा-

नाथोऽपि एषासुदनुबन्धः पूर्वपठितघातवो-

र्थात्तरेषु चुरादयः स्युर्नन्वेते एष्यघातव

इति ज्ञापनार्थं इत्याह । प्रजनो गर्भग्रहणं

रेष्यमेवार्थम् । इति दुर्गादासः ॥

वृषं, स्त्री, (वृष ऐशे + कः ।) वर्धम् । इति शब्द-

माला ॥

वृषः, पुं, (वर्षति सिञ्चति रेत इति । वृष सेचने

+ कः ।) पुरुषगवः । एङे इति भाषा । तत्तु-

र्यायः । उच्चा २ भद्रः ३ वलीवर्धः ४ क्षयमः ५

वृषमः ६ अनङ्गान् ७ सौरभेयः ८ गौः ९ ।

इत्यमरः ॥ ऋङ्गी १० ककुद्वा ११ । इति

शब्दरत्नावली ॥ शिखी १२ गन्धमैद्युनः १३

पुङ्गवः १४ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य

लक्षणमिदं यथा,—

“अश्वभलक्षणे ह्युक्ता वक्षन्तेऽन्ये चतुष्पदाः ।

गावः क्षतयुगे वृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

ब्रह्मक्षत्रियविट्सूद्रजातिभेदास्तुर्विधाः ॥

शुक्लाङ्गाः शुचयोऽक्रुद्धा नृदवः शुद्धचेतसः ।

अल्पाशिनो बहुबला वृषभा ब्रह्मजातयः ॥

दयोर्लक्ष्यसम्बन्धात् द्विजातिर्वृषभो भवेत् ।

त्रिलक्ष्यसमाविष्ठात् त्रिगुणः स वृषाधमः ॥

प्रीताङ्गा नृदवः शुद्धा अक्रोधा भारवाहिनः ।

यदृच्छामोचिनः क्षीणा वृषभा वैश्यजातयः ॥

लक्ष्माङ्गाः क्रूरहृदया अपवित्राः सदाशिनः ।

वृहद्वृषगरीषाश्च वृषभाः सूद्रजातयः ॥

दयोर्लक्ष्यसम्पर्कात् द्विजातिर्वृषभो भवेत् ॥” * ॥

वाक्यस्तु ।

“पृथ्वीतले समुत्पन्ना गजान्वा ये चतुष्पदाः ।

गुणत्रयविभेदेन तेषां भेदत्रयं भवेत् ।

एतन्मतानुसारेण भोजः प्राह महीपतिः ॥

ये शुक्लाः शुचयः शुद्धा भृशं भारवहा अपि ।

ब्रह्माशिनः स्वर्गरोषास्ते वृषाः सात्त्विका

मताः ॥

यत्तायत्तयः शुद्धा हृष्टा भारवहाः शुभाः ।

ब्रह्माशिनो बहुबलास्ते वृषा राजसा मताः ॥

विवर्णा विक्षताङ्गाश्च निर्बला स्वर्गभोजिनः ।

अपवित्रा वृहद्वृषास्ते वृषास्त्रयसा मताः ॥

लक्ष्यद्वयसम्बन्धात् द्विगुणो वृषभो भवेत् ।

वृधः

विलक्षणसमावेशात् त्रिगुणः स वृषाधमः ॥*॥

अथ गुणाः ।

“नीलः शुभो अजो वामः क्षेमो भद्रः शिवः

स्थिरः ।

भोजदेवेन लिखिता इत्येवै वृषभे गुणाः ॥”

तद्वयथा,—

“श्वेतादन्यतरो वर्णः श्वेतः खुरविषाणयोः ।

ललाटपुच्छयोः श्वेतः स नीलः शुभमावहेत् ॥१॥

यो हृष्टपुच्छो रम्यात्मा सुविभक्ततनुः शुभः ।

कुरुते धनवृद्धिं ग दौर्घ्यमंक्तो यदा त्वयम् ॥२॥

वर्णस्तु सहजः पुच्छो रम्यश्च अज उच्यते ।

भर्तुः कुलं धनं धान्यं विवर्धयति निश्चयम् ॥३॥

पूर्वाह्णं चोन्नतो यस्तु पराह्णं चैव नीचकः ।

निर्दोषो वाम इत्येव कुरुते रिपुसंचयम् ॥४॥

चन्द्रकं दृश्यते यस्य ललाटे देवनिर्मितम् ।

क्षेमनामा वृषः कुर्याद् धनधान्यविवर्धनम् ॥५॥

आवर्त्ताश्च शुभा यस्य शुक्तयश्चापि वा शुभाः ।

भद्रनामा वृषः कुर्यात् भर्तुः सर्वार्थसाधनम् ॥

६॥

आवर्त्तशक्तिविज्ञानं ह्येषु वृषभेष्वपि ।

पादाः सर्वे सिता यस्य पुच्छभालौ सितौ तथा ॥

महोच्चा चायते नेत्रे कर्णौ चातिलघू स्थिरौ ।

मुष्कयोः कण्ठाया चैव शृङ्गे चातिशुभे वृष्टे ॥

तनुरोमा महावेगः स्निग्धगम्भीरनिस्वनः ।

शिव इत्येव कथितः शिवं प्रकुरुते ध्रुवम् ॥७॥

चरणाः पञ्जराः स्थूलाः शिरः शुभं भवेत्तनुः ।

आपुच्छादायता शुभा रेखा मल्लकगामिनी ॥

रक्तताल्पोष्ठजिह्वस्तु स्थिरः सौम्यकरः श्रियाः ।

नाल्यपुण्येन लभ्योऽयं वृषभः शुभलक्षणः ॥”८॥

गर्गस्तु ।

“महत्त्वं तनुलोमत्वं पुष्टता भारवाहिता ।

कुमारकलमिवेते वृषभाणां गुणा मताः ॥”९॥

अथ दोषाः ।

“अङ्गो विवर्णो विषमः श्वित्री धूम्रश्चलः खरः ।

एते सप्त महादोषा वृषभाणां सुदीरिताः ॥

विषाणौ विषमौ यस्य खुराश्च विषमास्तथा ।

नेत्रकान्तेऽथवा गात्रे पञ्जरे वैकृतं भवेत् ।

अङ्ग इत्येव कथितो धनधान्यविनाशनः ॥१॥

पूर्वाह्णं मन्यवर्णस्तु पराह्णं चान्यवर्णकम् ।

पृष्ठं क्रोडो विवर्णो वा विवर्णः कुलनाशनः ॥२॥

पराह्णसुन्नतं यस्य पूर्वाह्णं चातिनीचकम् ।

गच्छतश्चरणौ लभ्यौ शब्दायेते खरखरः ।

विषमो नाम वृषभः सम्पत्तिचयकारकः ॥३॥

हिमकुन्देन्दुसङ्काशा गात्रेषु लोमबिन्दवः ।

श्वित्री नाम महादोषो दूरतस्तं परित्यजेत् ॥४॥

शृङ्गाये दीपिकाकारं ज्वलते केकरे वृष्टौ ।

कपिलः पुच्छभागश्चेत् स धूम्रो न्यलुमावहेत् ॥५॥

दन्तशृङ्गखुरादीनां यत्किञ्चोऽपि चलेत् स्वयम् ।

मुष्को वा चलते यस्य स चलः कुलनाशनः ॥६॥

आवर्त्ताः शुक्तयो रेखा विषमाश्च विसंस्थिताः ।

न्यूनाधिकाः पञ्जरास्तु खुरास्तु विषमास्तथा ॥

गुरास्तेऽन्तरे यावद्रेखा अक्षेव दृश्यते ।

वृषः

विस्तृते विषमे धोणे जिह्वा चैवाहिता भवेत् ।

स खरो दूरतस्याज्यो भर्तुः सर्वार्थनाशनः ॥

७॥

खल्यता दीर्घरोमत्वं क्षीणता भारवाहिता ।

यङ्गत्वं मारकत्वञ्च वृषदोषा उदाहृताः ॥*॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन चत्वारो ये वृषा मताः ।

चतुर्विधानां लोकानां त एव स्युः शुभावहाः ॥

यो मोहादन्यजातीयं कुरुते वृषभं नरः ।

तस्य नश्यन्ति वित्तानि धनमायुः कुलं बलम् ॥

वातपित्तकफोद्रेका व्याधयो ये वृषे मताः ।

तेषामुपशमः कार्यो यथास्वं विधिना बुधैः ॥”

इति वृषपरीक्षा । इति भोजरानकतयुक्ति-

कथ्यतरः ॥*॥ अस्य लक्षणं उत्सर्गविधिश्च

यथा,—

मनुरवाच ।

“भगवन् श्रोतुमिच्छामि वृषभस्य च लक्षणम् ।

वृषोत्सर्गविधिश्चैव तथा पुण्यफलं महत् ॥

मत्स्य उवाच ।

धेनुमादौ परीक्षेत सुग्रीवां लक्षणांविताम् ।

अयङ्गामपरिक्षितां जीववत्सामरोगिणीम् ॥

स्निग्धवर्णां स्निग्धखुरां स्निग्धशृङ्गां तथैव च ।

मनोहराकृतिं सौम्यां सुप्रमाणामनुवृताम् ॥

आवर्त्तैर्दक्षिणावर्त्तैर्मृक्ता दक्षिणतश्च सा ।

वामावर्त्तैर्वामतश्च विस्तीर्णजघना तथा ॥

वृदुसंहततान्त्रोष्ठीं रक्तजिह्वां सुपूजिताम् ।

अश्यावदीर्घस्फुटिता रक्तजिह्वा तथा च या ॥

असावविलनेत्रा च सफेरविरलेष्टुः ।

वेदूयमधुवर्णैश्च जलबुदबुदसन्निभैः ॥

रक्तस्त्रिष्वेव नयनेस्तथा रक्तकनीनिकैः ।

सप्त चतुर्दश दन्तास्तथा चाश्यामतालुका ॥

वृद्धता सुपाश्वोरु पृष्ठ पञ्च समायताः ।

अद्यायतशिरोग्रीवाधराजन्मसुलक्षणा ॥

मनुरवाच ।

वृद्धताः के भगवन् ! के च पञ्च समायताः ।

आयताश्च तथेवाद्यौ धेनूनां के शुभावहाः ॥

मत्स्य उवाच ।

उरः पृष्ठं शिरः कुक्षिः श्रोणी च वसुधाधिप ।

वृद्धतानि धेनूनां पूजयन्ति विचक्षणाः ॥

जगन्नेत्रललाटश्च पञ्च भास्करनन्दन ॥

समायतानि शस्यन्ते पुच्छं साक्षा च सक्थिनी ॥

चत्वारश्च समा राजन्नेवमद्यौ मनीषिभिः ।

शिरोग्रीवायतास्ते भूमिपाल स्मृता दश ॥

तस्याः सुतं परीक्षेत वृषभं लक्षणांविताम् ।

उन्नतस्कन्धककुदम्बजुलाङ्गलकम्बलम् ॥

महाकटितटस्कन्धं वेदूयमणिमलोचनम् ।

प्रवालगर्भशृङ्गायं सुदीर्घपृष्ठबालधिमम् ॥

नवाष्टशसंख्यैर्वा तीक्ष्णगैर्दृष्टनैः शुभैः ।

मल्लिकाञ्चश्च मोक्तव्यो गृहेऽपि धनधान्यदः ॥

वर्णतस्तान्मृकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।

श्वेतो रक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥

भद्रिणस्तान्मृष्टश्च सबलः पञ्चकालकः ।

पृथुकर्णो महास्कन्धः शृङ्गारोमा च यो भवेत् ॥

वृषः

रक्ताक्षः कपिलो यश्च रक्तशृङ्गतलो भवेत् ॥

श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥

स्निग्धरक्तेन वहेन चक्षित्रस्य प्रशस्यते ।

काञ्चनामेन वैश्यस्य कृष्णेनाप्यन्यजन्मनः ॥

यस्य प्रागायते शृङ्गे भूसुखाभिसुखे सदा ।

सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्वार्थसाधकः ॥

मार्जारपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ॥

श्वेतोमार्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेद्यः ॥

करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।

सर्वपादशिरौ यश्च द्विपादश्चेत् एव च ॥

कपिङ्गलनिभो धन्यस्तथा तित्तिरिसन्निभः ।

आकर्ण्यमूलात् श्वेतस्तु सुखं यस्य प्रकाशते ॥

नन्दीमुखः स विज्ञेयो रक्तवर्णो विशेषतः ।

श्वेतश्च जटारं यस्य भवेत् पृष्ठश्च गोपतेः ॥

ऋषभः स समुद्राक्षः सततं कुलवर्धनः ।

मल्लिकापुष्पचित्रस्तु धन्यो भवति पुङ्गवः ॥

कमलैर्मण्डलैश्चापि चित्रो भवति भाग्यदः ।

अतसीपुष्पवर्णस्तु तथा धन्यतरः स्मृतः ॥*॥

एते धन्यास्तथाधन्यान् कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ ॥

कण्ठायाल्पोष्ठदशना रुच्यशृङ्गपाशश्च ये ॥

अयक्तवर्णा इत्याश्च व्याघ्रमस्रनिभाश्च ये ।

आङ्गुष्ठसवर्णाश्च तथा मूषिकसन्निभाः ॥

कुण्डाः काण्ठास्तथा खड्गाः केकराक्षास्तथैव

च ।

विषमश्चेतपादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ॥

नेते वृषाः प्रमोक्तव्या न च धार्थास्तथा गृहे ।

मोक्तव्यानाश्च धार्थाणां भूयो वक्ष्यामि लक्ष-

णम् ॥*॥

खस्तिकाकारशृङ्गाश्च मेधौघसदृशखनाः ।

महाप्रमाणाश्च तथा मत्तमातङ्गगामिनः ॥

महोरस्का महोत्साहा महाबलपराक्रमाः ।

शिरः कर्णौ ललाटश्च बालधिश्रृणानि च ॥

नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि शस्यन्ते चन्द्रभांसि च ।

श्वेतान्येतानि शस्यन्ते कृष्णस्य तु विशेषतः ॥

भूमौ कर्षति लाङ्गूलं प्रलम्बस्थूलबालधिः ।

पुरस्तादुच्यते नीलवृषभश्च प्रशस्यते ॥

शुक्तिध्वजपताकाभा येषां राज्ञी विराजते ।

अनङ्गाहश्च ते धन्या वित्तसिद्धिजयावहाः ॥

प्रदक्षिणं निवर्त्तन्ते स्वयं ये विनिवर्त्तिताः ।

समुन्नतशिरोग्रीवा धन्यास्ते यूथवर्धनाः ॥

रक्तशृङ्गाग्रनयनः श्वेतवर्णो भवेद्यदि ।

सफैः प्रबालसदृशैर्नास्ति धन्यतरस्ततः ॥

एते धार्थाः प्रयत्नेन मोक्तव्या यदि वा वृषाः ।

धारिता यदि वा सुक्ता धनधान्यविवर्धनाः ॥

चरणानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेताग्नि गोपतेः ।

लाचारसवर्णाश्च तन्नीलमिति निर्दिष्टे ॥

वृष एव स मोक्तव्यो न स धार्थ्यो गृहे भवेत् ।

तदर्थमेवाचरति लोके गाथा पुरातनी ॥

एष्टव्या बहवः पुत्रा यत्किञ्चोऽपि गथां व्रजेत् ।

गौरौ वापुःप्रदं देहार्थं नीलं वा वृषसुतश्चेत् ॥

एवं वृषं लक्षणं प्रयुक्तं

गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् ॥

दृषः

सुक्ता न प्रोचन्मरणं महात्मा
मोक्षे मतिश्चाहमतोऽभिधास्ये ॥”

इति मातृस्ये दृषभलक्षणं नाम १८१ अध्यायः ॥
जलपानार्थमागतदृषस्य निवारणे दोषो यथा,
“गवां दृष्याभिभूतानां पानार्थमभिधावताम् ।
अन्तरायो भवेद्यस्तु स भवेद्ब्रह्मघातकः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥*

अस्य दानविधिर्यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

“यथेश्वरो दरिद्रो वा करोति विधिना दृष ।
दानं सर्वगुणोपेतं तच्छृणुष्व यथातथम् ॥
भारादिप्रपन्नान्तश्च दृषं कृत्वा विधानतः ।
युतं धेन्वाथवा दद्याच्छक्तितो दृषसत्तम ॥
यन्मया धेनवः प्रोक्ता दृषास्तावन्त एव हि ।
हरावेते नियोज्याः सुहृदराय च तथा दृषाः ॥
सर्वाभावात्ततो राजन् तिलपात्राणि नित्यशः ।
सर्वपापविनाशाय दीयन्ते दृषसत्तम ॥
गोमयेन समालिप्य यववस्त्रसमावृते ।
दृषं हेममयं तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतम् ॥
तस्य नीलमयैः शङ्खैर्मौक्तिकाक्षिण्यो रदाः ।
द्वात्रिंशच्छुभ्रवचाणि विद्रुमौष्ठौ सुनासिका ॥
मारकती विनिर्दिष्टा कर्णौ चैवास्त्रकौ मतौ ।
पद्मरागस्य वै पादाः खुरा रौप्यमयास्तथा ॥
राजतान्यस्य रोमाणि क्षौमवस्त्रेण कम्बलम् ।
पट्टेन पुच्छसुहिदं सर्वेषामप्ययं विधिः ॥
दृषणौ स्फटिकस्यापि लिङ्गे मणिः प्रकीर्तितः ।
यथा धेनुस्तथानडान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ॥
सर्वासां फलमाप्नोति धेनूनां दृषभप्रदः ।
राज्ञः स विभवादानं भक्ता यः प्रतिपादयेत् ॥
दृषभस्याप्यशक्तौ हि तदनन्तफलं स्रुतम् ।
निःस्त्रो वाप्येवमेव हि कृत्वा व्रतमतन्त्रितः ।
तत्फलं समवाप्नोति खल्वदानात्त संशयः ॥”

इति वज्रिपुराणे दृषदानाध्यायः ॥*

तद्दानफलं यथा,—

“कन्यादानं दृषोत्सर्गं तीर्थसेवां श्रुतं तथा ।
ये कुर्वन्ति गृहस्थास्तु न वे तद्विधयोपगाः ॥”

इति तत्रैव कन्यादाननामाध्यायः ॥*

अपि च ।

असौवाच ।

“दृषगावौ समादाय युवानौ लक्ष्म्यान्वितौ ।
हेमशङ्खौ शफे रौप्ये सवस्त्रौ पूजयेन्मुने ॥
शिवोमां पूजयित्वा तु तद्दिने यः प्रयच्छति ।
शिवभक्ताय विप्राय रोहिण्यां वा नृगेण वा ॥
न विद्योगो भवेत्तस्य सुतपनीपतेः कृतः ।
वातरंहसवैमानैर्गच्छेच्छिवपुरं हिज ॥
तत्र भोगांश्चिरं सुक्ता इह आगत्य जायते ।
सन्दृष्ट्वा धनधान्याभ्यां पुत्रमित्रसमाकुलः ॥
यो वा रत्नसमायुक्तं गोशुभं पूजयेन्मुने ।
प्रयच्छति शिवोमा च प्रीयेतां भावितात्मनः ॥
स सर्वपापदुःखाभ्यां विसृक्तः क्रीडति सदा ।
इह लोके भवेद्भृत्यो देहान्ते परमं पदम् ॥”
इति देवीपुराणे गोरव्रतनामाध्यायः ॥*

दृषः

शिवदृषकारणं यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।

“अथ गर्वान्वितो रुद्रो हन्तुं त्रिपुरसुख्यम् ।
मत्वा मनसि संहर्त्ता सर्वेषां जगतामिति ।
कोऽयं पतङ्गवद्वैत्य इति मत्वा ययौ रणम् ।
विहाय शूलं महत्तं मदीयं कवचं परम् ॥
चिरं बभूव समरं वर्षमेकं दिवानिशम् ।
न कोऽपि जेतुं कं शक्तो ह्यौ समौ समरे

सदा ॥

एधियाश्च रणं कृत्वा दैत्येभ्यो मायया प्रिये ।
अत्युर्ध्वं समुत्तस्थौ पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
उत्तस्थौ शङ्करस्तूर्णं हन्तुं दैत्यं जगत्प्रभुः ।
जघान सुहिना रुद्रो दानवेन्द्रं प्रकोपतः ॥
वज्रमुष्टिप्रहारेण सद्यो मूर्च्छामवाप सः ।
क्षणेन चेतनां प्राप्य कोपादानवपुङ्गवः ।
शिवं सयानमुत्तोल्य पक्षयामास भूतले ॥
तदाहं कलया शीघ्रं दृषरूपं विधाय च ।
सयानं शङ्करं धृत्वा विषाणाम्भ्यामुत्क्रमम् ॥
ददौ तस्मै खकवचं स्वशूलमरिमर्दनम् ।
मया दत्तेन शूलेन जघान त्रिपुरं हरः ॥
मामेव दर्पहन्तारं तुष्टाव ब्रौह्मिः पुनः ॥
तत्प्राज शङ्करो दर्पं विप्रबीजं ततो विसृजः ।
ज्ञानानन्दस्वरूपश्च निर्लिप्तः सर्वकर्मसु ॥
ततोऽहं दृषरूपेण वहामि तेन तं प्रियम् ।
मम प्रियतमो नास्ति जैलोक्येषु शिवात् परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३६ अध्यायः ॥
मेधादिदादशराश्रयन्तर्गतद्वितीयराशिः । तत्प-
थ्यायः । तावुरिः २ । अस्य विशेषसंज्ञा ।
सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः । स्थिरः ।
पुष्करः । अयं चतुष्पात् । निशासु ग्राभ्यः ।
दिवा वन्यः । इच्छास्त्रः । दक्षिणदिक्पतिः ।
निशास्त्रः । एष्टोदयास्त्रः । अस्याधिष्ठात्री देवता
दृषः । कृतिकापादत्रयोद्विज्योसमुदायनृगशि-
रोऽर्द्धेनैतद्राशिर्भवति । स च श्रीलक्ष्मभावः ।
सुन्दरभूमिखामौ । वातप्रकृतिः । श्वेतवर्णः ।
वैश्याजातिः । महाशब्दकरः । मध्यमस्त्रीसङ्गः ।
मध्यमसन्तानश्च । एतद्राशिजात एतादृग्-
भवति । दाता । वाग्दुःखरः । निर्भयः । पर-
दाराभिलाषी । इति दृष्ट्यातकादयः ॥*॥
एतद्राशिजातफलम् ।

“स्थिरमतिं सुमतिं कमनीयतां
कुशलतां हि दृष्ट्यासुपभोगताम् ।
दृषगतो हिमगुर्भृशमादिशेत्
सुकृतिनः कृतिनश्च सुखान्यपि ॥”*

तत्फलजातफलम् ।

“दृषलक्ष्मे भवेच्चातो गुरुभक्तः प्रियंवदः ।
गुणौ कृतौ धनी सुखः शूरः सर्वजनप्रियः ॥”
इति कौश्टीप्रदीपः ॥*॥

चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । (यथा,—
“पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा ।
शशो नृगो दृषोऽश्वश्च स्त्रीपुंसोर्जातिलक्षणम् ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥)

दृषणः

तस्य लक्षणं यथा,—

“बहुगुणबहुबन्धः शीघ्रकामी नताङ्गः
सकलरुचिरदेहः सत्यवादी दृषोऽयम् ॥”

इति च रतिमञ्जरी ॥*

एकादशमन्त्रनारीयेन्द्रः । यथा,—

“रुद्रपुत्रस्य ते पुत्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।
सर्वत्रगः सुशर्मा च देवानौकः पुरुर्गुरुः ॥
चक्रवर्त्ता दृष्टायुश्च आर्द्रकः पुत्रकस्तथा ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्माणाश्चयस्तथा ॥
एकैकस्त्रिंशत्कृत्वा गण्यसेनश्च ॥ दृषः ।
दृषणो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥”

इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥

(कामान् वर्षतीति । दृष+कः ।) धर्मः ।
(यथा, मनुः । ८ । १६ ।

“दृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
दृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥”
शङ्खौ । उत्तरपदस्थस्वेत् अश्वः । (यथा, हरि-
वंशे । १४१ । ३८ ।

“शारदं वर्षणं यद्वत् सहेङ्गीरो गवांपतिः ।
तद्वद्वत्तुदृषः सेहे वागवर्षमरिन्दमः ॥”
मृषिकः । शुक्रलः । वास्तुस्थानमेदः । इति
मेदिनी । वासकः । इति विश्वः ॥ श्रीकृष्णः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शत्रुः । इति जटाधरः ॥
कामः । वलवान् । इत्यनेकार्थकोषः ॥ ऋषभ-
नामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पतिः ।
यथा, काशीखण्डे ।

“खद्वेषं या परित्यज्य परदृषे दृषायते ।
दृषली सा हि विज्ञेया न शूद्री दृषली भवेत् ॥”
दृषकर्णौ, स्त्री, सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥
सुदर्शनगुलश्च इति भाषा ॥

दृषगन्वा, स्त्री, (दृषस्य गन्तो यस्याः ।) वस्तान्त्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दृषचक्रं, स्त्री, (दृषाकारं चक्रम् ।) कृषिकर्म्मोक्त-
दृषाकारचक्रम् । यथा,—

“दृषचक्रं दृषाकारं सर्वावयवसंयुतम् ।
लिखित्वा विन्यसेद्भानि दृषनामर्षपूर्वकम् ॥
सुखाक्षिकर्णश्रीर्षेणु शङ्खे स्तब्धे द्विकं द्विकम् ।
क्षौणि पृष्ठे द्वयं पुच्छेऽष्टौ पादे तूदरे त्रिकम् ॥
हस्तप्रवाहबीजोन्निप्रारम्भादिनर्चकम् ।
यदङ्गेषु स्थितं तस्माद्वै सर्वं शुभाशुभम् ॥
आख्ये हानिः सुखं नेत्रे कर्णे भिन्नादनं तथा ।
श्रीर्षे धृतिस्तथा शङ्खे सौख्यं स्तब्धे च मङ्गलम् ॥
पृष्ठे कष्टं शुभं पुच्छे भ्रमः पादे सुखं हृदि ।
चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं दृषचक्रं फलं बुधैः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दृषणः, पुं, अश्वकोषः । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणं
यथा,—

“स्थललिङ्गो दरिद्रः स्याददुःखैकदृषणी भवेत् ।
विषमे स्त्रीचक्षुषो वै दृषः स्यादृषणी समे ।
प्रलम्बदृषणोऽस्यायुर्निर्द्रयो मयिभिर्भवेत् ॥”
अपि च ।

“जलान्त एकदृषणो दृषणाभ्यां चलः स्थियाम् ।

वृषभ

समाभ्यां चित्तिपः प्रोक्तः प्रलम्बेन प्रताड्यवान् ॥

इति भारुडे ६३।६५ अध्यायौ ॥

वृषभकच्छूः, स्त्री, (वृषभस्य कच्छूः ।) क्षुद्ररोग-
विशेषः । तल्लक्ष्यं यथा,—

“स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषभसंश्रितः ।
प्रक्षिप्यते तदा स्वेदात् कच्छूः जनयते तदा ॥
ततः कच्छूयनात् क्षिप्रं स्फोटं स्रावश्च जायते ।
प्राङ्मुख्यवृषभकच्छूः तां श्वेत्प्ररक्तप्रकोपजाम् ॥
उत्सादनं उद्धर्तनम् । मलः मैल इति लोके ।
प्रक्षिप्यते आर्द्रो भवति ॥ * ॥ तच्चिकित्सा
यथा,—

“वर्णाब्जकुण्डलैश्च वसितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो
योगः ।

उद्धर्तनेन नियतं श्रमयति वृषभस्य कच्छूतिम् ॥
भिषग् वृषभकच्छूः चिकित्सित् पामरोगवत् ।
अहिपूतननिर्दिष्टक्रिययापि च तां हरेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वृषभश्चः, पुं, इन्द्रस्य घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(एतन्नामकवृषभविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
५१ । १३ ।

“मेनाभवो वृषभश्च सुकतो ॥”

“वृषभश्च एतदाख्यस्य राशः मेनाभवो
मेनानाम कन्या भूः ॥” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥ * ॥
सेचनसमर्थान् युक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
२० । १० ।

“वृषभश्चैन मरुतो वृषभुना रयेन वृषनाभिना ॥”
“वृषभश्चैन वृषभिः सेचनसमर्थैरश्वैरुपेतैः ॥”
इति तज्ज्ञाये सायणः ॥)

वृषभसु, स्त्री, इन्द्रस्य धनम् । इति जटाधरः ॥

(त्रि, वर्षलक्ष्मी । यथा, ऋग्वेदे । २।४१।८।

“न यत्परो नान्तर आदध्वद् वृषभसु ॥”

“वृषभसु हे धनस्य वरितारौ ॥” इति तज्ज्ञाये
सायणः ॥)

वृषदंशकः, पुं, (वृषं ऋषिकं दंशतीति । दंश +
खलु ।) विडालः । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे ।

“क्षिपति सुकं वृषदंशकवदने ॥”

वृषध्वजः, पुं, (वृषो ध्वजो वाहनं यस्य ।) शिवः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, काव्यादर्शे २ खभावा-
स्थाने ।

“जटाभिः क्षिप्तान्नाभिराविरासीद्वृषध्वजः ॥”
हेरम् । पुण्यकर्मा । इति विश्वः ॥

वृषध्वज्जी, स्त्री, नागरसुजा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वृषनाशनः, पुं, (वृषस्य नाशनं यस्मात् ।) विडङ्गः ।
इति शब्दमाला ॥

वृषपतिः, पुं, (वृषस्य पतिः ।) वरुणः । शिवः ।
इति कैचित् ॥

वृषपञ्चिका, स्त्री, वस्तान्त्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वृषपर्णी, स्त्री, (वृषस्य मृधिकस्य कर्ण इव पर्णं
यस्याः । स्त्री ।) आखुपर्णी । इति रत्नमाला ॥

वृषभः

वृषविशेषः । पुरातनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
दध्याली २ चक्राङ्गी ३ सुदर्शना ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वृषपर्वा, [न] पुं, शिवः । इत्यमरः । (यथा,
महाभारते । १ । ६७ । १६ ।

“वृषपर्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्य महा-
सुरः ॥”

अस्य विवरणस्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ *) भृङ्गा-
रुचयः । कशेरुः । इति विश्वः ॥ (विश्वः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४१ ।

“वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वधोदरः ॥”

राजविशेषः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १२४।५।
“जयहे नरराजस्य सकाशाद्वृषपर्वाः ॥”

वृषभः, पुं, (वृष सेचने । वृष + “वृषिवृषिभ्यां
कित् । ” उभा० ३ । १२३ । इति अमरः । स च
कित् ।) वृषः । (यथा, मनौ । ६ । ५० ।

“यदन्वगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ॥”

श्रेष्ठः । (यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ८७ ।

“हज्जयेः सह कैकेयेर्ज्युष्मिनां वृषभेण च ॥”

वेदभौरोतिमेदः । इति मेदिनी । आदिजिनः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ कर्णरन्ध्रम् । ऋषभनामौष-
धम् । इत्युणादिकोषः ॥ *) (चतुर्विधपुरु-
षान्तर्गतपुरुषविशेषः । यथा,—

“शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते नृगम् ।

वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥”

इति रतिमङ्गरौ ॥)

गोशब्दे अलिखनात् प्रसङ्गादत्र आतिदेशिक-
गोहत्या लिखते ।

“नामाहारं प्रकुर्वन्तं पिबन्तं यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्यां लभेत् सः ॥

दक्षेर्मास्ताडयन्मुग्धो यो विप्रो वृषवाहनः ।

दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः ॥

ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद् वृषवाहनम् ।

भोजयेद् वृषवाहानं ॥ गोहत्यां लभेद् भुवम् ॥

वृषलोपतिं याजयेद्यो मुहुक्तेऽन्नं तस्य यो नरः ॥

गोहत्याशतकं खोऽपि लभते नात्र संशयः ॥

पादं ददाति वज्रौ यो गांश्च पादेन ताडयेत् ।

यहं विशेषधौताङ्घ्रिः आत्मा गोवधमात्मते ॥

यो मुहुक्तेऽस्त्रिभपादेन श्रेते क्षिप्ताङ्घ्रिरेव च ।

कूर्जोदये च द्विर्भाजी स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥

अवीरान्नश्च यो मुहुक्तेऽयोनिजीवी ॥ ब्राह्मणः ।

यस्त्रिसन्धाविहीनश्च ॥ गोहत्यां लभेद् भुवम् ॥

पितृञ्च पर्वकाले च तिथिकाले च देवताः ।

न सेवतेऽतिथिं यो हि ॥ गोहत्यां लभेद् भुवम् ॥

खभर्तारि च लक्ष्मी वा भेदबुद्धिं करोति या ॥

कटूक्ता ताडयेत् कान्तां वा गोहत्यां लभेत्

भुवम् ।

गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।

तडागे वा तदूर्ध्वं वा ॥ गोहत्यां लभेद् भुवम् ॥

प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति व्यतिक्रमम् ।

अर्थलोभादयाज्ञानात् ॥ गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥

राजके देवके यत्नाज्ञोऽस्मीति मां न पालयेत् ।

वृषभा

दुःखं ददाति यो मृगो गोहत्यां लभते भुवम् ॥
प्राणिनं लङ्घयेद् यो हि देवाच्चात्मनः जलम् ।
नैवेद्यं पुष्पमन्त्रश्च स गोहत्यां लभेद् भुवम् ॥

श्वन्नास्तीति यो वाही मिथ्यावाही प्रतारकः ।

देवदेवी गुरुदेवी स गोहत्यां लभेद् भुवम् ॥

देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं सति ! ।

न सम्भ्रमात्रमेद्यो हि स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥

न ददात्याश्विं कोपात् प्रणताय च यो द्विजः ।

विद्यार्थिने च विद्याश्च स गोहत्यां लभेत् भुवम् ॥

गोहत्या ब्रह्महत्या च कथिता चातिदेशिकी ।

यथा श्रुतं सूर्यवक्त्रात् किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

वृषभगतिः, पुं, (वृषभेण गतिर्यस्य ।) शिवः । इति
हारावली ॥

वृषभध्वजः, पुं, (वृषभः ध्वजो वाहनं यस्य ।)

शिवः । इति कैचित् ॥ (यथा, रघुः । १।३६।

“असुं पुरः पश्यसि देवदारुं

पुत्नीकतोऽसौ वृषभध्वजेन ॥”

वृषभाक्षी, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृषचक्षुषि, स्त्री ॥

वृषभाशुः, पुं, सूरभानपुत्रः । स च राधिकापिता ।

यथा,—

“सुचन्द्रो वृषभाशुश्च ललाभः गोकुले ।

पञ्चावत्याश्च जठरे सूरभानस्य रेतसा ॥

जातिस्मरौ चरेरंशः मुकुपद्मौ यथा शशी ।

ववर्द्धाशुदिनं तत्र ब्रजगेहे ब्रजाधिपः ॥

कलावती कान्यकुब्जे बभूवायोनिसम्भवा ।

जातिस्मरौ महाबाह्वी सुन्दरी कमला-

कला ॥

कान्यकुब्जे वृषभेष्टो भगन्दन उदकमः ।

स तां संप्राप योगान्ते यत्र कुण्डलसुखिताम् ॥

लला वचसि राजेन्द्र खकान्ताये ददौ सुदा ।

मालावती स्नानं दत्त्वा तां पुपोन प्रदर्शिता ।

ददर्श नन्दः पथि तां गच्छतीं सुदान्वितः ॥

नन्द उवाच ।

अथ राजेन्द्र वक्ष्यामि विशेषवचनं शुभम् ।

सम्पन्नं कुर्व कन्याया विशिष्टेन च सांप्रतम् ॥

सूरभानसुतः श्रीमान् वृषभाशुर्ब्रजाधिपः ।

नारायणशो गुणवान् सुन्दरश्च सुपण्डितः ॥

कन्या तेऽयोनिसंभूता यत्र कुण्डलसुखिता ।

जैलोक्यमोहिनी शान्ता कमलांशा कलावती ।

स च योग्यस्तदुद्दिष्टस्तद्योग्या ते च कन्यका ॥

भगन्दन उवाच ।

सम्पन्नो हि विधिवशो न मे साथो ब्रजाधिपः ।

प्रजापतिर्योगकर्ता जन्मदाताहमेव च ॥

वृषभाशुप्रिया धात्रा लिखिता चैतु सुता मम ।

पुरा भूतेव को वाहं केनान्येन निवार्यते ॥

वृषाशुज्ञासुपादाय ब्रजश्रेष्ठो ब्रजं गतः ।

गत्वा स कथयामास सूरभानस्य संसदि ॥

सूरभानश्च यत्नेन नन्देन च समादरम् ।

सम्पन्नं योजयामास गर्गद्वारा च सत्वरम् ॥

वृषभाशुमुंदा युक्तः प्राप्य तां कलावतीम् ।

रेमे सुनिर्जने रम्ये बुधधे न दिवानिशम् ॥
तयोः कन्या च कालेन राधिका सा बभूव ह ।
दैवात् श्रीदामश्रापेन श्रीकृष्णस्याज्ञया पुरा ॥
अयोनिस्तम्बा सा च कृष्णप्राणाधिका सती ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
वृषभासा, स्त्री, (वृषेण धर्मेण भासते इति । भास + अच् । स्त्रियां टाप् ।) अमरावती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृषयः, पुं, (वृ + “वृहोः युग्दुको च ।” उणा० ४ । १०० । इति कयन् युगागमश्च ।) आश्रयः । इत्युणादिकोषः ॥
वृषलः, पुं, यज्जनः । शूद्रः । (यथा, मनौ । ४ । १४० ।
“नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलेः सह ॥”
अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, तत्रैव । ८ । १६ ।
“वृषो हि भगवान् धर्मेस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मे न लोपयेत् ॥”)
चन्द्रगुप्तराजः । वाजौ । इति मेदिनी ॥
अधार्मिकः । इति जटाधरः ॥
वृषलात्मजः, त्रि, (वृषलस्यात्मजः ।) अधार्मिक-
जातः । इति केचित् ॥ शूद्रोद्भवश्च ॥
वृषली, स्त्री, पित्र्यहो अविवाहिता रजस्वला
कन्या । यथा । अत्रिकाश्रयौ ।
“पितुर्गृहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥”
इत्युदाहृतत्वं ॥
स्वपतिं परित्यज्य या परपतिगामिनी । यथा,—
“स्ववृषं या परित्यज्य परवृषे वृषायते ।
वृषली सा हि विज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत् ॥”
इति काशीखण्डः ॥
(वृषलस्य भार्या । डीप् ।) शूद्री च ॥ (यथा,
महानिर्वाणतन्त्रे । १ । ४७ ।
“शूद्राभोजिनः क्रूरा वृषलीरतिकासुकाः ॥”)
वृषलीपतिः, पुं, (वृषल्याः पतिः ।) वृषलीविवाह-
कर्त्ता । यथा,—
“यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अश्राद्धेयमपाङ्क्त्यं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥”
इत्युदाहृतत्वं ॥
“यदि शूद्रां व्रजेत् विप्रो वृषलीपतिरेव सः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
वृषलोचनः, पुं, (वृषस्य लोचने इव लोचने यस्य ।)
शूद्रिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वृषनयने, स्त्री ॥
वृषवाहनः, पुं, (वृषो वाहनं यस्य ।) शिवः । इति
केचित् ॥
वृषशत्रुः, पुं, (वृषस्यासुरविशेषस्य शत्रुः ।)
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृषवल्ली, [न] पुं, भङ्गरोजः । इति शब्दमाला ॥
वृषस्यन्ती, स्त्री, (वृषं नरं शुक्लं वा इच्छति
भैद्यनाय । वृष + “सुप् आत्मनः क्वच् ।” ३ ।
१ । ८ । इति क्वच् । “अश्वचौरिति ।” ७ । १ ।
५१ । इति सुगागमः । ततः । “लटः शब्द-
ज्ञानचाविति ।” ३ । २ । १२४ । इति शब्द ।

“उगितश्च ।” ४।१।६ । इति डीप् ।) कासुकी ।
इत्यमरः ॥ वृषेण जम्बुमिच्छन्ती गौः । इति
याकरणम् ॥ तथा च ।
“लज्जाम् सा वृषस्यन्ती महोच्चं गौरिवागमत् ।
मन्त्रयायुधसम्पातयथ्यमानमतिः पुनः ॥”
इति भट्टिः ॥
वृषा, स्त्री, शूद्रिकप्रणी । इत्यमरः ॥ कपिकच्छूः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
वृषा, [न] पुं, (वर्वतीति । वृष सेचने + “कनिन्
युवधितच्चीति ।” उणा० १ । १५६ । इति
कनिन् ।) इन्द्रः । (यथा, रघुः । १० । ५२ ।
“प्राजापत्योपनीतं तत् अन्नं प्रत्यग्रहोमपः ।
वृषेव पयसां सारमाविष्कृतसुहृन्वता ॥”)
कर्णः । वेदनाज्ञानम् । दुःखम् । इति मेदिनी ॥
वृषः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४३ । ८ ।
“वृषा न क्रुद्धः पतयत् रजःसु ॥”
“रजःसु लोकेषु वृषा न यथा वृषभः क्रुद्धः सन्
प्रतिवृषभवधाय पतयत् गच्छति ।” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥) घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६६ । १ ।
“आवां रथो रोदसी बह्मधानो
हिरण्ययो वृषभिर्यालभ्यैः ॥”
“हे अश्विनौ वां रथो वृषभिः युवभिरश्वैर्युक्तः
सन्नायातु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ पिता ।
यथा, ऋग्वेदे । ७ । २० । ५ ।
“वृषा जजान वृषणं रणाय ॥”
“वृषा सेक्ता पिता कश्यपो वृषणं कामानां
वर्धितारमिन्द्रम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
त्रि, वर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६७ । ७ ।
“ब्रह्मणस्यतिवृषभिवराहैः ॥”
“वृषभिवर्धितभिवराहैर्वराहारैः ।” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥)
वृषाकपायी, स्त्री, (वृषाकपेः विष्णोः शिवस्य अग्ने-
रिन्द्रस्य वा भार्या । वृषाकपि + “वृषाकप्यस्तीति ।”
४।१।३७ । इति डीप् । ऐकारादेशश्च ।) लक्ष्मीः ।
गौरी । इत्यमरः ॥ स्वाहा । इति भरतः ॥
शची । इति स्वामी । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । १३ ।
“वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुश्रुषे ॥”
“हे वृषाकपायि कामानां वर्धकत्वादभीष्टदेश-
गमनाच्चेन्मो वृषाकपिलस्य पत्नि ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥) जीवन्ती । शतावरी । इति मेदिनी ॥
वृषाकपिः, पुं, (“वृषः कपिरस्येति । अन्येषा-
मपीति दीर्घः ।” इति उणा० ४ । ११३ ।
इत्यस्य वृत्तौ उज्ज्वलदन्तः ।) विष्णुः । (यथा
हरिवंशे । २१६ । ४७ ।
“ततो विभुः प्रवरवराहरूपधृक्
वृषाकपिः प्रसभमथैकदंष्ट्रया ॥”)
शिवः । (यथा, हरिवंशे । ३ । ५२ ।
“वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपदौ रेवतस्तथा ॥”)
अग्निः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति वृषाक-
पायीशब्दस्य शचीवाचकत्वदर्शनात् । (यथा,
भागवते । ६ । १३ । १० ।

“एवं सञ्चोदितो विप्रैर्मरुतानहनद्रिपुम् ।
ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिम् ॥”
सूर्यः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६१ ।
“त्वं हंसः सविता भादुरंशुमाली वृषाकपिः ॥”)
वृषाकरः, पुं, माघः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृषाङ्कः, पुं, (वृषोऽङ्कोऽस्य ।) शिवः । (यथा,
भागवते । ८ । ८ । १ ।
“पीते गरे वृषाङ्केय प्रीतास्तेऽमरदानवाः ॥”)
चाधुः । भङ्गातकः । घण्टः । इति मेदिनी ॥
वृषाङ्गनः, पुं, उमरुः । इति शब्दरत्नावली ॥
वृषाङ्गनः, पुं, (वृषेण अञ्जति गच्छतीति । अञ्ज-
गतौ + ल्युः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृषाणकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृषान्तकः, पुं, (वृषस्यासुरस्यान्तकः ।) विष्णुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वृषायणः, पुं, चटकः । इति हारावली ॥ (वृषेण
अयनं गमनं यस्य ।) शिवश्च ॥
वृषाहारः, पुं, (वृष उन्दूर आहारो यस्य ।)
विडालः । इति हारावली ॥
वृषी, [न] पुं, मयूरः । इति शब्दमाला ॥
वृषी, स्त्री, व्रतिनां कुशादिमयासनम् । इत्यमरः ॥
(यथा, देवीभागवते । ५ । ३२ । ३० ।
“श्रिष्ठो ददौ वृषीं तस्मै गुरुणा नोदित-
स्तदा ॥”)
वृषोत्सर्गः, पुं, (वृषस्योत्सर्गः ।) अशौचान्त-
द्वितीयदिनादिकर्त्तव्यविष्णुलक्षणाङ्कितवत्सतरी-
चतुष्टययुक्तवृषत्यागः । वृषाभावे तत्प्रतिनिधि-
र्यथा,—
“एकादशेऽङ्गि सस्याग्ने वृषाभावो भवेद्यदि ।
दर्भैः पिष्टैस्तु संपाद्य तं वृषं मोचयेद्बुधः ॥
वृषोत्सर्जनवेलायां वृषाभावः कथञ्चन ।
मृत्तिकाभिस्तु दर्भैर्वा वृषं कृत्वा विमोचयेत् ॥”
इति गारुडे प्रेतकल्पे ६ अध्यायः ॥
तस्य विधिर्यथा । कालविवेकेऽप्यभिपुराणम् ।
“एकादशाहं प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।
प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वा षष्ठे मासि च वत्सरे ।
वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो यावन्न स्यात् सपिण्डता ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं कालोऽन्यः श्राद्धचोदितः ॥”
यस्य प्रेतस्येति सामान्यतः श्रुतिः पित्रभिन्न-
स्यापि वृषोत्सर्गः प्रतीयते ॥ * ॥ अथ वृषोत्-
सर्गं यावन्त्यास्यामः । कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां
रेवत्यामाश्वयुज्यां दशाहं गते संवत्सरेऽतीते
वेति । अत्र मृत्तलिषिमादाय संवत्सरगणना
दशाहवदित्यविरोधः । एकादशाह इति आद्य-
श्राद्ध इति चाशौचान्ताद्वितीयदिनपरम् ।
“अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि श्राद्धं दद्यादिलक्ष्णम् ।
काश्चनं पुरुषं तद्वत् फलवत्सममन्त्रितम् ॥
संपूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः ।
वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिका शुभा ॥”
इति मत्स्यपुराणेनैकवाक्यत्वात् ॥
प्रेतवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं न कर्त्तव्यम् ।

वृषोत्स

“नार्व्याक् संवत्सरादृष्टिर्वृषोत्सर्गं विधीयते ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं दृष्टिर्वाहं विधीयते ॥”

इत्युपनखो वचनात् ॥ * ॥

वृषलक्षणमाह कात्यायनः ।

“अथ ह्यो जीववत्सायाः पयस्विन्याः सुतो बली ।
एकवर्णो द्विवर्णो वा यो वा स्यादृष्टकासुतः ॥
यूयादुच्चतरो यस्तु समो वा नीच एव वा ।
सप्तावरान् सप्त परासुतृष्टस्तारयेद् वृषः ॥”
अष्टकासुतः अष्टकासु जातः । कामधेनुप्रभ-
तिषु मत्स्यपुराणम् ।

“चरणानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपते ।
जाचारसवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥
वृष एव स मोक्तव्यो न सन्धार्यो गृहे वसन् ।
तदर्थमेवा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥
एष्टया बहवः पुत्रा यदोकोऽपि गयां व्रजेत् ।
गौरौ वापुद्वेष्टयां नीलं वा वृषसुतृष्टजेत् ॥”
वत्सतरीविशेषयति ।

“अग्रतो लोहिता पत्नी पार्श्वभ्यां नीलपाण्डरे ।
पृष्ठतश्च भवेत् कृष्णा वृषभस्य च मोक्षणे ॥” * ॥
वैधकर्मार्थमण्डपान्तर्जितानसुक्तं हयग्रीवपञ्च-
रात्रम् । “नवेन चित्रवस्त्रेण वितानं कल्पयेद्-
बुधः ।” अत्र च ।

“शुक्लवासाः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य-
च ।

कीर्तयेद्भारतश्चैव तथा स्यादक्षयं हविः ॥”

इति दानधर्मस्य वृषोत्सर्गप्रकरणगीयवचनात्
अक्षय्यहविष्कामेन स्वस्तिवाचनानन्तरं भार-
तनामोच्चारणं कार्यम् ।

“यदह्ना कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्रिजैश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पूर्वां सन्ध्यां विमुञ्चति ॥”
इत्यादि-पुराणोक्त-प्रातर्महाभारतोच्चारणवत्
राष्ट्रदेशीयास्तु विराटपर्वं पाठयन्ति । भविष्ये ।
“वृषोत्सर्गश्च द्विविधो जीवतो वा नृतस्य च ॥”
इत्युपक्रम्य ।

“अनुज्ञां गृह्य च पुनर्गणेशं पूजयेद्दृष्टे ।
ग्रहांश्चैव यजेत् पश्चात् विष्णुं संपूजयेत् ततः ॥”
छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“गोशालायां प्रणीयामि संस्कृत्य ब्रीहितस्तु-
लान् ।

अग्निपूर्वेन्द्रेश्वरेभ्यो निर्वपेत् पायसं चरुम् ॥”
गोशालायामिति प्रधानकल्पः । वृषभ इत्युप-
क्रम्य ।

“उत्सृष्टयो विधानेन श्रुतिसृतिनिदर्शनात् ।
प्रागुदकज्वने देशे मनोऽंशे निर्जने वने ॥”
सङ्कल्पानन्तरं यजमान एव प्रथमं ब्रह्मवरणा-
दिकं कुर्यात् तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः । ज्योति-
ष्टोमे ब्रह्मोद्गाहोद्गाह्यं इत्यादि-श्रुतेन ।
गृह्यसंग्रहे ।

“यूते च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति ।
एकः कर्मनिपुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्त्रधारकः ॥
तृतीयः प्रज्ज्वात् प्रश्नं ततः कर्म समाचरेत् ॥”

वृषोत्स

वरणानन्तरं कुशस्त्रिकां समाप्य यथाविधिना
चरुपाकश्च कृत्वा चरुहोमं कुर्यात् । ततः
स्त्रिष्टिकहोममहायाहृतिहोमौ कार्यौ ॥ * ॥ ततः
“वृषस्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिशूलाङ्गं समुल्लिखेत् ।

वृषा ह्यसीति सत्येऽस्य चक्राङ्कमपि दर्शयेत् ।
तप्तेन पश्चादयथा स्याद्यौ तावेव कारयेत् ॥
अथैनं कलसस्याभिरङ्गिरेको वृषेण वा ।
सर्वोऽधिसुगन्धीभिः स्नापयेदल्लिका अपि ॥
परिधाप्याहते शुक्ले वाससी हेमपट्टकम् ।
सत्यमिथावेषासोमसामभ्यां शिरसि न्यसेत् ॥”
ततो वृषवत्सतरीणामलङ्कारादिकं दत्त्वा विस्व-
वकुलनिर्मितयूपे उपयूपे च बद्धा एनं युवानं इति
मन्त्रं पठित्वा वत्सतरीचतुष्टयसहितं वृषं तत्तत्-
फलकामी अदोत्यादिवाक्येनोत्सृजेत् ॥ * ॥ ततो
यूपाद्विमुच्य वत्सतरीचतुष्टयसहितं वृषमैशान्यां
चालयित्वा प्रार्थयेत् । यथा,—

“न खादेत् परशस्यानि नाक्रामेद्गर्भिणीश्च
गाम् ।

धर्मोऽसि त्वं चतुष्पादश्चतस्रस्ते प्रियास्त्रिमाः ।
चतुर्णां पोषणार्थाय मयोत्सृष्टास्त्वया सह ॥
देवानाञ्च पित्र्याञ्च मनुष्याणाञ्च योषितः ।
भूतानां तृप्तिर्जननाख्यया साहं व्रजन्स्त्रिमाः ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवेश पित्रभूतर्षिपोषक ।
त्वयि सुक्तेऽक्षया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥
मा मे ऋणोऽस्तु दैवोऽथ पैत्रो भौतोऽथ

मातुषः ।

धर्मस्त्वं तत्प्रपन्नस्य या गतिः चास्तु मे भुवा ॥
यत्किञ्चित् दुष्कृतं कर्म लोभमोहात् कृतं
भवेत् ।

तस्मादुद्धृत्य देवेश पितुः स्वर्गं प्रयच्छ मे ॥
यावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति च ।
तावद्द्वयसहस्राणि स्वर्गे वासोऽस्तु मे पितुः ॥”
इति मत्स्यपुराणोक्तं पठेत् । तत आचाराद-
वृषपुच्छगलितोदकेन ब्रह्मपुराणोक्ततर्पणं कुर्यात्
ततः प्रकृतदक्षिणां कृत्वा कर्मकारयिष्ठभ्यो
दक्षिणां दद्यात् । इति वृषोत्सर्गतत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।

“कार्तिक्यां कारयेत् पूजां यागं देवीप्रियं
सदा ।

गोत्सर्गान् प्रकर्त्तव्यं नीलं वा वृषसुतृष्टजेत् ।
सर्वथञ्चफलं प्राप्नुयादविचारयन् ॥

मनुस्मृत्या च ।

अश्वमेधसमं पुण्यं वृषोत्सर्गादेवाप्यते ॥
रेवत्याश्वाग्निने मासि कार्तिक्यां कार्तिकस्य
वा ॥

गोविवाहोऽथवा कार्यों मास्यां वै फाल्गुने-
ऽपि वा ॥

शिवोमामङ्गलश्चैव तृतीयायां महाफलम् ।
अश्वत्योऽुद्धमरीयागं विवाहविधिना भवेत् ॥
सतोरणं भवेत्तीर्थे उत्सर्गो गोक्षुलेऽपि वा ।
चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वौ वा संभवतोऽपि वा ॥
वत्सं सर्वाङ्गसंपूर्णं कन्या सा वत्सिका भवेत् ।

वृष्टिः

अर्कलक्ष्य यथाशोभसुतसर्गं कारयेन्मुने ।
विवाहमेकवत्सीयनीलेन भवते सदा ।
वृषेण अश्वमेधस्य यागस्य फलदायकम् ॥
जायेरन् बहवः पुत्रा यदोकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेद्वा अश्वमेधेन नीलं वा वृषसुतृष्टजेत् ॥
रोहितो यस्तु वर्णेन शङ्खवर्णश्चरो वृषः ।
लाङ्गूलशिरसश्चैव स वै नीलवृषः स्मृतः ॥
अङ्गिलोत्सृष्ट्यते पूर्वं गाक्षालं कृत्य सर्वतः ।
तप्तेन वामतश्चक्रं याम्ये शूलं समालिखेत् ॥
धातुना हेमतारेण आयसेनाथवाङ्मयेत् ।
एवं कृत्वा अवाप्नोति फलं वाञ्छिमखीदितम् ॥
यसुहिष्योत्सृष्ट्येद्वत्सं स लभेताविचार-
यात् ।

यथा शिवोमजा अर्चा पूजिता सर्वकामदा ।
एवं देवत्रयं यष्ट्वा अनन्तं लभते फलम् ॥
मङ्गलाविहितं यच्च यच्च गोदानजं फलम् ।
सहस्रकृतवस्तेन वृषोत्सर्गादेवाप्नुयात् ॥”

इति देवीपुराणे पूजाविधि नामाध्यायः ॥
वृष्टिः, स्त्री, (वृष + क्तिन् ।) मेघाजलबिन्दुपत-
नम् । तत्पर्यायः । वर्षम् २ । इत्यमरः ॥
गोष्टतम् ३ परान्ततम् ४ वर्षणम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्कारणं यथा,—
“अन्धतादित्रये यत्र भवन्ति सर्वखेचराः ।
तदा वृष्टिः क्रमाज्ज्ञेया धृत्यैकैवसुवासरेः ॥”
इति खरोदयः ॥ * ॥

अपि च ।

“ब्रुवन्तु परमार्थश्च किमिन्द्रादृष्टिरेव च ।
सूर्याद्वि जायते तोयं तोयात् शस्यानि
शाखिनः ॥

तेभ्योऽन्नानि फलाद्येव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः ।
सूर्यग्रस्तश्च नीरश्च काले तस्मात् समुद्भवः ।
सूर्यो मेघादयः सर्वे विधात्रा ते निरूपिताः ॥
यत्राब्दे यो जलधरो गजश्च सागरी मरुत् ।
शस्याधिपो वृषो मन्त्री विधात्रा ते निरू-
पिताः ॥

जलाटुकानां शस्यानां तृणानाञ्च निरूपितम् ।
अब्देऽब्देऽस्येव तत् सर्वं कल्पे कल्पे युगे युगे ।
हस्ती समुद्रादादाय करेण जलमीक्षितम् ।
दद्याद्द्विनाय तद्दद्याद्वातेन प्रेरितो घनः ।
स्थाने स्थाने पृथिव्याश्च काले काले यथोचितम् ।
ईश्वरेच्छयाविभूतं तूर्णं भूतं प्रतिबन्धकम् ।
भूतं भयं भविष्यश्च महत् क्षुद्रश्च मथ्यमम् ।
धात्रा निरूपितं कर्म केन तात निवार्यते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २१ अः ॥

आसन्नवृष्टिस्तृचकानि यथा,—

“मयूराः स्तनयितॄणां शब्देन हृषिता सुहृः ।
केकायन्ति प्रतिवने सततं वृष्टिस्तृचकाः ॥
मेघोत्सुकानां मधुरश्चातकानां मनोहरः ।
अथतामसिमत्तानां वृष्टिस्तृचिस्तृचकः ॥
गगने शङ्खचापेन कृतं साम्प्रतमासदम् ।
धारासारशरैस्तापं क्लृप्तं प्रति यथोज्ञतः ॥”
इति कालिकापुराणे १५ अध्यायः ॥ * ॥

“आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिमाजाः ।

शतावरी । आमलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(इ)हती, स्त्री, (वृहती + "वृहत्या आच्छा-
दने ।" ५ । ४ । इति स्वार्थे कन् ।) उत्तरीय-
वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ वृहती । इति रत्नमाला ॥
(वृ)हती, स्त्री, (वृहत् + गौरादित्वात् ङीष् ।)
क्षुद्रवार्त्ताकी । आकुड इति भाषा । तत्पर्यायः ।
महती २ क्रान्ता ३ वार्त्ताकी ४ सिद्धिका ५

कुली ६ राशिका ७ स्थूलकण्टा ८ भण्टाकी ९ मञ्जोटिका १० वहुपत्री ११ कण्टतनुः १२ कण्टालुः १३ कट्फला १४ डोरही १५ वन-
वृन्ताकी १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहौ १७ प्रसङ्गा १८ रक्तपाकी १९ लतावृहतीका २० ।
इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातज्वरारोचकाम-
काशश्वासद्वेगनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वृहती पाचनी सोष्णा ग्राहिणी वात-
नाशिनी ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

महती । इत्यमरः ॥ (इत्यु नारदस्य वीणा ।
केचित्तु विश्वावसोर्गन्धर्वराजस्य वीणां वृहती-
माहुः । तथा च ।

“विश्ववसोस्तु वृहती तुमुरोस्तु कलावती ।
महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥”
इति माघटीकायां मङ्गिनाथधृतवैजयन्ती ।
१ । १० ॥ * ॥) उत्तरीयवस्त्रम् । वारिधानी ।
वाक् । कण्टकारी । इति मेदिनी ॥ (मर्म-
स्थानविशेषः । यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।

“स्तनमूलादुभयतः पृष्ठं प्रस्थं वृहती नाम
तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तेरुपद्रव-
न्निवर्तते ॥” कृन्दोमेदः । स तु नवाक्षरपादः ।
यथा,—

“उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपू-
र्विका ।

गायत्र्याध्विगुष्टुप् च वृहती पंक्तिरेव च ।
इत्यादि । तद्देशानाह । वृहती नवाक्षरा यथा,
भुजगशिशुसुता नौ मः ।

इदतदनिकटचौणी भुजगशिशुसुता यासीत् ।
सुररिपुदलिते नामे ब्रजजनसुखदा साभूत् ॥
युतेत्येवं शम्भुप्रभृतिषु पाठः । भूतेत्येवमाधु-
निकाः पठन्ति । स्यान्मणिमध्यं चेद्भमसाः ।
कालियभोगा भोगगतस्तन्मणिमध्यस्मीतरचा ।
चित्रपदा भो नन्दसुतश्चासु नगर्भे स्मरसुखः ॥
सजरैर्भुजङ्गसङ्गता ।

तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यसुना भुजङ्गसङ्गता ।
कथमेतु वत्सचारकचपलः सदैव तां हरिः ॥”
इति कृन्दोमञ्जरी ॥

वृ(वृ)हतीपतिः, पुं, (वृहतीनां वार्त्ता पतिः ।)
वृहत्पतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृ(वृ)हत्, त्रि, (वृहत् वृहत् + “वर्त्तमाने पृषद् वृहत्-
व्यगच्छवच्च ।” उणा० २ । ८४ । इति अतिप्रत्ययेन
निपातनात् साधु ।) महत् । इत्यमरः ॥
(यथा, माघे । २ । १० ।

“वृहत्सहायः कार्यान्तं चोदीयानपि गच्छति ।
संभूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥”)

वृ(वृ)हत्कः, त्रि, (वृहत्कारः । वृहत् + “चक्ष-
वृहतीरुपसंख्यानम् ॥” ५ । ४ । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या कन् ।) वृहत् । वृहच्छब्दात् कन्प्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

वृ(वृ)हत्कन्दः, पुं, (वृहत् कन्दं यस्य ।) यज्ञनः । इति
रत्नमाला ॥ विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्कालश्राकः, पुं, (वृहन् महान् काल-
श्राकः ।) शोथजिह्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृहत्कालकासुन्दिया इति भाषा ॥

वृ(वृ)हत्काशः, पुं, (वृहन् काशः ।) खड्गटः ।
इति हारावली ॥ खागृहा इति भाषा ॥

वृ(वृ)हत्कुचिः, त्रि, (वृहन् कुचिर्यस्य ।) तुन्दिलः ।
इत्यमरः ॥

वृ(वृ)हत्तालः, पुं, (वृहन् तालः ।) हिन्तालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्तिका, स्त्री, (वृहन् तिकी यस्याः ।)
पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्तणः, पुं, वंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(कचित् स्त्रीवैपि दृश्यते ।)

वृ(वृ)हत्त्वक्, [च] पुं, (वृहती त्वक् यस्य ।) ग्रहना-
शनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कृतियान् इति
भाषा ॥

वृ(वृ)हत्त्वचः, पुं, (वृहत्त्वचं यस्य ।) हस्तिकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्त्वचा, स्त्री, (वृहत्त्वचं यस्याः ।) त्रिपर्यंका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्पाटजः, पुं, धुस्तरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वृ(वृ)हत्पादः, पुं, (वृहन् पादो यस्य ।) वटवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृ(वृ)हत्पारेवतं, स्त्री, (वृहत् महत् पारेवतम् ।)
महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्पासी, [न] पुं, वनजीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्पीलुः, पुं, (वृहन् पीलुः ।) महापीलुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्पुष्पी, स्त्री, (वृहत् पुष्पं यस्याः ।) डीव ।
घण्टारवा । इति जटाधरः ॥

वृ(वृ)हत्फलः, पुं, (वृहत् फलं यस्य ।) चचेडा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्फला, स्त्री, (वृहत् फलं यस्याः ।) कटु-
तुम्बी । महेन्द्रवारणी । कुशाक्षी । महाजम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हदङ्गः, पुं, (वृहदङ्गं यस्य ।) मतङ्गजः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

वृ(वृ)हदम्बः, पुं, (वृहन् अम्बो यस्य ।) रजाकरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कामुराङ्गा इति भाषा ॥

वृ(वृ)हदेला, स्त्री, (वृहती एला ।) स्थूलेला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हदृग्धः, पुं, (वृहदृग्धं यस्मिन् ।) कारुष-
देशः । स तु विन्ध्यपर्वतस्य पश्चात् मालव-
देशस्य निकटे वर्त्तते । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिकाण्डशेषे वृहद्गुह इति पाठः ॥
वृ(वृ)हद्गोलं, स्त्री, (वृहत् गोलं गोलाकारफलं
यस्य ।) शीर्णवृन्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तरमञ्ज इति भाषा ॥

वृ(वृ)हद्वलः, पुं, (वृहद्वलं यस्य ।) पट्टिकालोभः ।
हिन्तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हद्वलं, स्त्री, (वृहत् हलं यस्य ।) महालाङ्गलम् ।
तत्पण्यायः । हलिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वृ(वृ)हद्वीजः, पुं, (वृहत् बीजं यस्य ।) आन्नातकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृ(वृ)हद्वारिका, स्त्री, दुर्गा । इति शब्दमाला ॥
वृ(वृ)हद्भासुः, पुं, (वृहन् भासू रश्मिर्यस्य ।) अग्निः ।

(यथा, महाभारते । ३ । २२० । ८ ।
“तपसश्च मनुं पुत्रं भासुषाप्यङ्गिराः हजत् ।
वृहद्भासुन्तु तं प्राहुर्भासुषा वेदपारगाः ॥”)

चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ (सत्यभामापुत्रः ।
यथा, भागवते । १ । ६१ । १० ।

“चन्द्रभासुर्वृहद्भासुरतिभासुस्तथाष्टमः ॥”
सत्रायणपुत्रः । यथा, भागवते । ८ । ३ । ३५ ।

“सत्रायणस्य तनयो वृहद्भासुस्तथा हरिः ॥”
पृथुलाक्षस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २३ । ११ ।

“चतुरङ्गो रोमपादात् पृथुलाक्षस्य तत्सुतः ।
वृहद्रथो वृहत्कर्म्मो वृहद्भासुश्च तत्सुताः ॥”

वृहद्रथविशिष्टे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
३६ । १५ ।

“वृहद्भासो यविष्ठ ॥”
“हे अग्ने हे वृहद्भासो वृहन्तो भागवो यस्य
तादृश ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वृ(वृ)हद्रथः, पुं, (वृहन् रथो यस्य ।) इन्द्रः । यज्ञ-
पात्रम् । मन्त्रविशेषः । सामवेदांशः । नदी-
विशेषः, स्त्री । इति केचित् ॥ (तिग्मपुत्रः ।
यथा, मात्स्ये । ५० । ८५ ।

“तिग्मावृहद्रथो भासो वसुदामा वृहद्रथात् ॥”
शतधन्वपुत्रः । यथा, भागवते । १२ । १ । १३ ।

“शतधन्वा ततस्तस्य भविता तद्वृहद्रथः ॥”
देवरातपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १३ । १५ ।

“तस्मावृहद्रथस्तस्य माहावीर्यः सुधृत्पिता ॥”
तिमिराजपुत्रः । यथा, तत्रैव । ६ । २२ । ४३ ।

“तिमेवृहद्रथस्तस्मात् शतानीकः सुदासजः ॥”
पृथुलाक्षस्य पुत्रः । यथा, तत्रैव । ६ । २३ । ११ ।

“वृहद्रथो वृहत्कर्म्मो वृहद्भासुश्च तत्सुताः ॥”
प्रभूतरथे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८० । १२ ।

वृहद्रथा वृहती विश्वमित्रा ॥”
“वृहद्रथा प्रभूतरथा ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वृ(वृ)हद्रावी, [न] पुं, (वृहदतिशयं द्रवतीति । इ +
गिनिः ।) क्षुद्रोलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हद्वल्कः, पुं, (वृहद्वल्कः वल्कलं यस्य ।)
पट्टिकालोभः । इति राजवल्लभः ॥

वृ(वृ)हद्वातः, पुं, (वृहन् वातो यस्मात् ।) अक्षरी-
हरः । इति रत्नमाला ॥ देधान इति भाषा ॥

वृ(वृ)हद्वाखणी, स्त्री, महेन्द्रवारणी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हद्वज्रः, पुं, (वृहन् वज्रः ।) महापोटगजः ।
इति मेदिनी ॥ अर्जुनः । यथा,—

“पार्थः किरौटी गाक्षीवी गुडाक्षेशो वृहद्वज्रः ।
अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुर्विजयश्च धनञ्जयः ॥

सयसाची सुभद्रेशः शब्दमेदी कपिध्वजः ।
वासात्तन्नापि वीभत्सुः ॥” इति त्रिकाशशेषः ॥
अपि च ।

“अर्जुनः फाल्गुनः पार्थः सयसाची धनञ्जयः ।
राधावेधी किरीट्येन्दी धिष्णुः श्वेतहयो नरः ॥
टहसलो गुडाकेशः सुभद्रेशः कपिध्वजः ।
वीभत्सुः कर्णजित्तस्य गाक्षीवं गाक्षिवं धनुः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

टहसला, स्त्री, अर्जुनः । इति मेदिनी । दादशवर्ष-
वनवासानन्तरमज्ञातवासे विराटभवने विराट-
कन्याया वृत्तगीतादिप्रियायं स्त्रीजीववेशे-
नाजुंनो टहसलेति नाम्ना स्त्रातोभूत् । यथा,
अर्जुन उवाच ।

“गायामि वृत्तान्यथ वादयामि
भद्रोऽस्मि वृत्ते कुशलोऽस्मि गीते ।
त्वत्पुत्रायै प्रदिशस्व मां स्वयं
भवामि देया नरदेव । नर्तकः ॥
इदम् रूपं मम येन किन्तव
प्रकीर्तयित्वा भद्रशोकवर्द्धनम् ।
टहसलां मां नरदेव विद्धि
सुतं सुतां वा पितृमातृवर्जिताम् ॥

विराट उवाच ।

इदामि ते हन्त वरं टहसले
सुताय मे नर्तय याच ताडशीः ॥”

इति महाभारते विराटपर्व ॥

ट(ट)हसतिः, पुं. (टहतां वाचां पतिः । “पार-
स्करेति ॥” १. ११५७ । इति सुट् निपात्यते ।)
अङ्गिरसः पुत्रः । ॥ च देवानां गुरुः धर्मशास्त्र-
प्रयोजकः नवग्रहमन्त्रे पञ्चमग्रहः । तत्-
पञ्चायः । सुराचार्यः २ गीत्यतिः ३ धिष्णुः ४
गुरुः ५ जीवः ६ आङ्गिरसः ७ वाचस्पतिः ८
चित्रशिलजिह्वः ९ । इत्यमरः । उत्तमा-
नुजः १० गोविन्दः ११ चारः १२ दादश-
रत्नः १३ गिरौशः १४ दिदिवः १५ पूर्व-
पञ्चगुनीभवः १६ । इति जटाधरः । सुरगुरुः
१७ वाक्पतिः १८ वचसांपतिः १९ इन्द्रेन्द्रः २०
देवेन्द्रः २१ टहसान्पतिः २२ इण्यः २३
वागीशः २४ चचाः २५ दीदिविः २६ दादश-
करः २७ प्राक्फाल्गुनः २८ गौरयः २९ ।
इति शब्दरत्नावली । स च पीतवर्णः । ईशान-
कोलपुत्रप्राज्ञज्जातिः कृग्वेदसत्त्वगुण-मधुर-
रसधनुर्मीनराशिपुष्यनक्षत्रवस्त्रपुष्परागमणि-
सिन्धुदेशानां अधिपतिः । षडङ्गलशरीरः ।
पद्मस्यः । चतुर्भुजः । अक्षवरकमण्डलुदण्डधारी ।
अस्याधिदेवता ब्रह्मा । प्रत्यधिदेवता इन्द्रः । स
तु सूर्यास्यः । अङ्गिरोसुनिपुत्रः । प्रातःकाले
प्रबलः । सुभगः । देवगृहस्थामी । टहः ।
रक्तद्रव्यस्थामी । वनतपित्तकफात्मकः । बणिक्-
कर्मकर्ता । अङ्गिरोगोचः । इति ग्रहयाग-
तत्त्वादयः ॥ * ॥ तद्धारजातफलम् ।

“वृषेन्द्रमन्त्री वृषलम्बकामो

विद्याविनोदो चतुरः प्रगल्भः ।

आचार्यपूज्यो मधुरसभावा
वारे भवेदेवगुरोर्मेनुष्यः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

स च शिवस्य गुरुपुत्रः यथा,—
महेन्द्र उवाच ।

“कथं वा देवकर्तुं सिद्धानां योगिनां गुरोः ।
नृत्तुल्लस्य शम्भोश्च गुरुपुत्रो टहसतिः ।
ततो ज्ञानी महादेवः कथं शिष्यो गुरोः पितुः ॥
ब्रह्मोवाच ।

कथेयमतिगुप्ता च पुराखिषु पुरन्दर ।
इमां पुरा प्रवृत्तिं कथयामि निशामय ॥
नृत्तवत्सा कर्मदोषाङ्गार्या अङ्गिरसः पुरा ।
व्रतं चकार मङ्गाव्यात् कृष्णस्य परमात्मनः ॥
व्रतं पुंसवनं नाम वर्षमेकं चकार सा ।
सनत्कुमारो भगवान् कारयामास तां व्रतम् ॥
खेच्छामयः परं ब्रह्म भक्ताभ्युदयविग्रहः ।
तदात्मन्य च गोलोकात् परमात्मा कृपामयः ॥
स व्रतानश्नन्तीनां तामुवाच कृपानिधिः ।
प्रवृत्तां चाभुनेत्राच्च विनीताश्च तथा स्तुतः ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

यहाखेदं यज्ञफलं मम तेजःसमन्वितम् ।
भुङ्क्षु मदरपुत्रस्ते भविष्यति मदंशतः ॥
पतिर्गुरुश्च देवानां टहतां ज्ञानिनां वरः ।
पुत्रस्ते भविता साध्वि । मदरेण भविष्यति ॥
मदरेण भवेद्यो हि स च मदरपुत्रकः ।
त्वज्जर्मे मम पुत्रोऽयं चिरजीवी भविष्यति ॥
वरको वीर्यजस्रैव क्षैत्रजः पालकस्तथा ।
विद्यामकसुतानाञ्च यहीतः सप्रमः सुतः ॥
इत्युक्त्वा राधिकानायः खलोकञ्च ययौ पुरा ।
श्रीकृष्णवरपुत्रोऽयं ज्ञानी सुरगुरुः स्वयम् ॥
नृत्तुल्लसं नृत्तज्ञानं शिवाय प्रददौ पुरा ।
दिशं वर्जिलस्तच्च तपःकर्त्रे हिमालये ॥
सुवीर्यज्ञानममर्ण तेजः खाला समं परम् ।
अशक्तिविष्णुमायाञ्च सांश्रुञ्च बाह्यं वृषम् ॥
सम्पूज्य स्वकवचं स्वमन्त्रं दादशाक्षरम् ।
कृपामयः स्तुतस्तेन श्रीकृष्णञ्च परात्परः ॥
शिवकीर्तिं शिवा सा च विष्णुमाया शिव-
प्रिया ।

शक्तिर्नारायणस्यैव तेन नारायणो स्मृता ।
तेजःसु सर्वदेवानां साविर्भूता सनातनी ।
जघान दैत्यनिकरं देवेभ्यः प्रददौ पदम् ॥
कल्पान्ते दक्षकन्या सा नृत्तप्रकृतिः सती ।
पितृयज्ञे तनुं त्यक्त्वा योगेन सिद्धयोगिनी ॥
बन्धुव शैलकन्या सा साध्वी च भर्तृनिन्द्या ।
कालेन कृष्णतपसा शङ्करं प्राप शङ्करी ॥
श्रीकृष्णो हि गुरुः शम्भोः परमात्मा परात्परः ।
कृष्णस्य वरपुत्रोऽयं स्वयमेव टहसतिः ।
अतो हेतोः सुरगुरुर्गुरुपुत्रः शिवस्य च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ।
(पुरोहितः । मन्त्रपालके तु चि । यथा, ऋग्वेदे ।
४ । ५० । ७ ।

“टहसतिं यः सुभृतं विभर्ति ॥”

“टहसतिं टहतां महतां मन्त्राणां पालयितारं
देवं उत्तमचरणं पुरोहितं वा ।” इति तन्त्राख्ये
नायकः ॥)

ट(ट)हसतिचक्रं, स्त्री, (टहसतेः चक्रम् ।)

टहतां शुभाशुभज्ञानार्थं टहसतिसंसारकालीन-
अन्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रशुक्लनराकारचक्रम् ।
यथा,—

“श्रीर्षे चत्वारि राण्यं जघधिरपि करे दक्षिणे
चापि सौख्यं
पैकं कळे विभूतिं मदनशरमितं वक्षसि
प्रीतिसंज्ञम् ।

पादस्थाः षट् च धौडां पुनरपि जलधर्माहस्ये
च नृत्तुं

नेत्रे त्रीणि प्रददुः सुखमय निजमे वाक्पतेः
संकमर्चात् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वृ, जि न वृत्ताम् । इति कविकल्पद्रुमः । (वृ०-
उभ०-सक०-सेट् ।) जि, न, टहाति टहाते ।
वृर्णः । वृर्णिः । इति दुर्गादासः ।

वे, रे न स्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) स्मृतिसन्तुसन्तानम् ।
रे, जयात् । न, वयति वयते तन्त्रं तन्त्रवायः ।
इति दुर्गादासः ।

वेकटः, पुं, वेकटिकः । मत्स्यमेदः । मेट्की इति
भावा । युवा । इति मेदिनी । विदूषकः । इति
शब्दरत्नावली । तच्च पवर्गायनकारादौ
लिखितः ॥

वेगः, पुं, (विज + वच् ।) प्रवाहः । तत्पर्यायः ।
ओघः ॥ वेगो ३ वारा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
जवः । तत्पर्यायः । रंजः २ तरः ३ रयः ॥
खडः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ५ ।
१०८ ।

“नृत्तोवेः नृत्तते शोभं नदी वेगेन नृत्तति ॥”
महाकाव्यप्रणम् । इति मेदिनी । रेतः । इति
हेमचन्द्रः ॥ नृत्तविहादिनिर्गमप्रवृत्तिः । इति
भरतः । संस्कारविशेषः । यथा,—

“अर्शादीनीं वेगास्त्रयस्कारो महतो

गुहाः ।

अष्टौ अर्शादयो रूपं त्रयो वेगश्च तेजसि ।
अर्शादयोऽष्टौ वेगाश्च त्रयस्त्रयं गुह्यकम् ।
रूपं रसस्तथा स्त्रीहो वारिण्येते चतुर्दश ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

(यथा, भागवते । ७ । ८ । २५ ।

“ततोऽभिपद्याम्यहन्महासुरो
रुषा वृषिंहं गदयोऽरुवेगया ॥”

वेगधारणविधौ यथा,—

“वेगरीधो न कर्तव्यश्चान्यत्र क्रीधवेगतः ॥”

इति आङ्गिकतत्त्वप्रवृत्तविष्णुधर्मात्तरवचनम् ॥
अपि च ।

“समावतः प्रवृत्तानां मलादीनां जिजीविषुः ।
न वेगान्धारयेद्द्वीरः कामादीनाञ्च धारयेत् ॥”

इति राजवल्गवः ॥

वेणः

वेगनाशनः, पुं, (वेगस्य नाशनं येन ।) श्लेष्मा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वेगसरः, पुं, (वेगेन सरति गच्छतीति । स् +
अच् ।) वेगगामिहयः । तत्पर्यायः । वेसरः २
अश्वतरः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

वेगितः, चि, (वेगः सञ्जातोऽस्य । तारकादित्वा-
दितच् ।) वेगविशिष्टः । यथा, आयुर्वेदोवे ।
“न वेगितोऽन्यविद्धिः स्यात् नाजित्वा साध्य-
मामयम् ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

वेगिहरिणः, पुं, (वेगी वेगवान् हरिणः ।)
श्रीकारो नृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेगी, [नृ] चि, (वेगोऽस्यास्तीति । वेग + इनिः ।)
वेगवान् । तत्पर्यायः । जङ्घाकारिकः २
जाह्निकः ३ तरुखी ४ त्वरितः ५ प्रजवी ६
जवनः ७ जवः ८ । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे
भविष्यपर्वणि । २० । १४ ।

“अथाश्च वेगिनः सन्ति रथा वायुजवा मम ॥”
श्वेनपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेचा, स्त्री, (विच पृथक्भावे + अच् । टाप् ।)
मूत्रम् । विचिलिधौ च पृथक्त्वे इत्यस्मात्
अन्तु तत आप् । यथा । वेचा मूत्रश्च वेतनम् ।
इति हलायुधः ॥

वेजानी, स्त्री, (विज + अच् । तमानयतीति । आ
+ नी + डः । गौरादित्वात् ङीष् ।) सोमराजी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेङ्, स्त्री, (विङ् + अच् ।) सान्द्रविच्छिन्नचन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वेङ्गा, स्त्री, (वेङ्ग + टाप् ।) नौका । इति हेम-
चन्द्रः ॥ वेङ्गीति कश्चित् पाठः ॥

वेङ्गमिका, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा,—
“माषपिष्टिकया पूर्णगर्भा मोधूमचूर्णतः ।
रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेङ्गमिका बुधैः ॥
भवेद्देष्टुमिका वक्ष्या दृष्ट्या रचयानिजापहा ।
उष्णा संतर्पणी गुर्वी वृंहणी शुक्रला परम् ॥
भिन्नमूत्रमलास्तन्यमेदःपित्तकफप्रदा ।
गुदकीलाहृतश्वासयक्ष्णूलानि नाशयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वेण, ऋ अ निशामने । वादिनादानगमनज्ञान-
चिन्तासु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-
सक०-सैट् ।) ऋ, अविवेकत् । अ, वेणति
वेणते । निशामनं चाक्षुषज्ञानम् । वादिजं
सुरजादि तस्यादानं वादिनादानम् । वादिजं
वादित्रविषयक्रिया इत्येकोऽर्थः इत्येके । इति
दुर्गादासः ॥

वेणः, पुं, (वेण + अच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
स तु अम्बुजां वेदेहकाज्जातः । यथा,—
“वेदेहकेन त्वम्बुजासुतपन्नो वेण उच्यते ॥”

इति मानवे । १० । १६ ॥

वेतायुगीयस्यैवंशीयचतुर्थद्वयः । स तु पृथु-
राजपिता । यथा, विष्णुपुराणे ।

“सत्पुत्रेण तु जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ ।

पुत्राश्चो नरकात्तातः स तेन सुमहात्मना ॥”
तेन सुपुत्रेण नृतवेणदक्षिणहस्तमन्यनजातेन
पृथुना । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

वेणिः, स्त्री, (वी + “वीव्याञ्चरिभ्यो निः । ” उणा०
४ । ४८ । इति निः । पृषोदरादित्वात् णत्वम् ।)
प्रोषितभर्तृकादिधार्यकेशरचनाविशेषः । इति
भरतः ॥ विरहिणीवद्धकचः । इति जटाधरः ॥
(यथा, माघे । १४ । २० ।

“तच्च निव्विहितोपहृत्य
प्रोषितेषु पतिषु द्रव्योषिताम् ।
गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभव-
॥ प्रफुल्लसुरपादपस्रजः ॥”

तत्पर्यायः । प्रवेणिः २ । इत्यमरः ॥ वेणी ३
प्रवेणी ४ । इति भरतः ॥ वेणिका ५ । इति
शब्दमाला ॥ जलसम्बद्धः । इति जटाधरः ॥
यथा । प्रयागे गङ्गायमुनासरस्वतीमेलनं
त्रिवेणी ॥

वेणिका, स्त्री, (वेणि + कन् । टाप् ।) केशवन्धन-
विशेषः । इति शब्दमाला ॥

वेणिवेधनी, स्त्री, जलौका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वेणिमाधवः, पुं, प्रयागस्थपाषाणमयचतुर्भुज-
देवताविशेषः । इति लोकप्रसिद्धः ॥

वेणी, स्त्री, (वेणि + वा ङीष् ।) प्रवेणी । चुलेर
विजणी इति भाषा । इति भरतः ॥ तत्पर्यायो
वेणिशब्दे द्रष्टव्यः । (यथा, कुमारः । २ । ६१ ।
“तस्यात्मा शितिकण्डस्य सेनापत्यसुपेत्य वः ।
मोच्यते सुरवन्देनां वेणीर्वीर्यविभूतिभिः ॥”)
देवताङ्कितः । इत्यमरः ॥ मेघी । प्रवादः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥
तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

पृथुरुवाच ।

“कृष्णावेण्योस्तटादयस्माच्छिवविष्णुगणैः पुरा ।
बणिकुशरीरात् कलहा निरस्ता कथिता
त्वया ॥

प्रभावस्तु तयोर्नद्योः किंवा जेवस्य तस्य वा ।
तस्मै कथय सर्वज्ञ ! विस्मयोऽत्र महान् मम ॥
नारद उवाच ।

कृष्णा कृष्णतनुः साक्षाद्देवी साक्षान्महेश्वरः ।
तत्सङ्गमप्रभावस्तु नालं वस्तु चतुर्मुखः ॥
तथापि तत्समुत्पत्तिं कीर्तयिष्यामि ते श्रेष्ठ ।
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वं मनोर्देवपितामहः ॥
स ह्यग्निशिखरे रम्ये यजनायोद्यतोऽभवत् ।
स कृत्वा यज्ञसम्भारान् सर्वदेवगणैर्वृतः ॥
युक्ता हरिहराभ्यां हि तज्जिरेः शिखरं ययौ ।
भृग्वदयो मुनिगणा सहूर्ते ब्रह्मदेवते ॥

तस्य दीक्षाविधानाय समाजं चक्रुरादृताः ।
अथ व्येष्टां खरां पत्नीमाहूयाश्चक्रुरीश्वराः ॥
सा शनैराययौ तावत् भृगुर्विष्णुमुवाच ह ॥

भृगुरुवाच ।

विष्णो खरा त्वयाहूता साध्यायाति न हि
त्वम् ॥

सहूर्तातिक्रमे चैव कार्थो दीक्षाविधिः कथम् ॥

वेणी

विष्णुरुवाच ।

नायाति चैत् खरा श्रीं गायत्र्या च विधीयताम् ।
एवापि न भवेदस्य भाव्या किं पुण्यकर्म्मणि ॥

नारद उवाच ।

एवमेव हि रुद्रोऽपि विष्णुवाक्यममन्यत ।
तच्छ्रुत्वा स भृगुर्वाक्यं गायत्रीं ब्रह्मणस्तदा ॥
निवेष्ट्य दक्षिणे भागे दीक्षाविधिमथाकरोत् ।
यावद्दीक्षाविधिं तस्य विधेश्चक्रुर्मुनीश्वराः ॥
तावदभ्याययौ तत्र खरा यज्ञस्थले वृष ।
ततस्तां दीक्षितां दृष्ट्वा गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
सपत्नी सा परा क्रोधात् खरा वचनमब्रवीत् ॥

खरोवाच ।

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाञ्च यतिक्रमः ।
त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥
महासने कनिष्ठेयं भवद्भिः सन्निवेशिता ।
तस्मात् सर्वे जङ्गीभूता नदीरूपा हि निश्चितम् ॥
इयञ्च दक्षिणे भागे ह्युपविष्टा महासने ।
तस्मात्लोकं सदादृष्ट्या तनुरुपास्तु निम्नगा ॥

नारद उवाच ।

ततस्तच्छापमाकर्ण्य गायत्रीं कम्पिताधरा ।
समुत्थायाश्रपदे वैर्वायमाणापि तां खराम् ॥

गायत्र्युवाच ।

तव भर्ता यथा ब्रह्मा ममाप्येष तथा खलु ।
तथा श्रपति यस्मान्मां भव त्वमपि निम्नगा ॥

नारद उवाच ।

ततो हाहाकृताः सर्वे शिवविष्णुमुखेश्वराः ।
प्रणम्य दण्डवत् भूमौ खरां तत्र विजिह्वपुः ॥
देवा ऊचुः ।

देवि श्रमा वयं सर्वे ब्रह्माद्याश्च त्वयाधुना ।
यदि सर्वे जङ्गीभूता भविष्यामोऽत्र निम्नगाः ॥
तदा लोकत्रयं चेतत् विनश्यति च निश्चितम् ।
अविवेककृतस्मृतां श्रापोऽयं विनिवर्त्तताम् ॥

खरोवाच ।

नार्चितो हि गणाध्यक्षो भवद्भिर्द्युत् सुरोत्तमाः ।
तस्माद्भिन्नं समुत्पन्नमबोधजनितं खलु ॥
नापि मदचनं ह्येतदस्य खलु जायते ।
तस्मात् खांशैर्जङ्गीभूता यूयं भवत निम्नगाः ॥
आवामपि स्थितौ च खांशाभ्यामपि निम्नगे ।
भविष्यावोऽत्र भो देवाः पश्चिमाभिमुखवहे ॥

नारद उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
जङ्गरूपाभवन्नदाः खांशैर्नैव तदा वृष ।
तस्माद्द्विगुरभूत् कृष्णा वेणी देवो महेश्वरः ॥
ब्रह्मा कङ्कणिनी चान्या पृथगेव बभूव तु ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १५६ अध्यायः ॥

अन्यत्र ।

“सरस्वती रजोरूपा तमोरूपा कलिङ्गजा ।
सत्वरूपा च गङ्गा नयन्ति ब्रह्मनिर्गुणम् ॥
इयं वेणी हि निःश्रेणी ब्रह्मवर्मा प्रयास्यतः ।
जन्तोर्विशुद्धदेहस्य अद्वा अद्वाप्तुतस्य च ॥

काशीति काचिद्वला सुवनेषु कृष्णा

लोकार्ककेशवविशोक्तविलोचना च ।

तदीयुं गच्छ वरणासिरियं तदीया
वेणीति याच गदिताक्षयशर्मभूमिः ॥”

इति काशीखण्डे ७ अध्यायः ॥

वेणीरः, पुं, अरिष्टवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेणीसंहारः, पुं, (वेण्याः द्रौपदीवेणिकायाः

संहारो भीमेन मारितदुर्योधनशोणितेन मोचनं
यत्र ।) भट्टनारायणकृतसमाङ्गयुक्तनाटक-
विशेषः । तत्र दुर्योधनकर्तृकद्रौपदीकेशाकर्षणा-
वधि तद्वधानन्तरं तस्या वेणीबन्धनपर्यन्तविव-
रणमस्ति । तस्यायमाश्लोकः ।

“निषिद्धैरप्येभिल्लितमकरन्दो मधुकरेः
करैरिन्दोरन्तश्चुरित इव सम्मिन्नसुकुलः ।
विधत्तां सिद्धिं नो नयनसुभगामस्य सदसः
प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयोरञ्जलिरयम् ॥”

वेणुः, पुं, (अज + “अजिह्वरी” यो निच् ।) उणा० ३।
३८ इति युः । सच् नित् । अजेर्वीभावो गुणश्च ।)

वंशः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे १४।४३।१७।
“तं तु देशमतिव्रज्य शैलोदा नाम निम्नगा ।
उभयोत्तीरयोस्तस्याः कौशका नाम वेणवः ॥”)

वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥ वेणोरुत्पत्ति-
र्यथा,—

“वेणुर्यः शृणु तं विप्र तथापि विदितं तथा ।
द्विज आसीच्छान्तमनाः कृतसान्त्वनादिभिः ॥
नाम्ना देवव्रतो दान्तः कर्मकाण्डविशारदः ।
अवेणवजनव्रातमध्यवर्ती क्रियापरः ॥

एकदापि न शुश्राव यज्ञेशोऽस्तीति भूपते ।
तस्य गेहमथाभ्यागादेदान्तकृतनिश्चयः ॥

मङ्गलः कोऽपि पूजां स तुलसीदलवारिणा ।
कृतवांस्तु गृहे किञ्चित् फलमूलं न्यवेदयत् ॥

स्नानवारि फलं किञ्चित् तस्मै प्रीत्या ददौ सुधीः ।
अश्रद्धयान्वितं कृत्वा सोऽप्यगृह्णात् द्विजन्मनः ॥

तेन पापेन संजातं वेणुत्वमतिदारुणम् ।
तेन पुण्येन तस्यार्थो मदीयप्रियतां गतः ॥

अधुना सोऽपि राजेव केतुमाले विराजते ।
युगान्ते तु विष्णुपरो भूत्वा ब्रह्मत्वमाप्स्यति ॥”

इति पाद्मि पातालखण्डे ५ अध्यायः ॥
वृषविशेषः । इति मेदिनी ॥

वेणुकं, स्त्री, तोत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुं, वृक्षो
वेणुः । “संज्ञायां कन् ।” ५।३।८७। इति कन् ।
चुन्वेणुः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
६६ । ५६ ।

“प्रशेदं बहुधा देव भिन्नं भिन्नं सहस्रशः ।
प्रिक्वच्च दारवं प्रावं द्विदलान् वेणुकान् बहुन् ॥”)

वेणुककर्करः, पुं, करीरवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वेणुजः, पुं, (वेणोर्जायते इति । जन + जः ।)

वेणुयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेणुजात-
मात्रे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १ । २० ।

“वनं यथा वेणुजवृद्धिसंश्रयम् ॥”)

वेणुभः, पुं, (वेणुं धमतीति । आ + डः ।)

वेणुवादकः । इत्यमरः ॥
वेणुनं, स्त्री, मरिचम् । इति रत्नमाला ॥ वेणुज-
मिति च पाठः ॥

वेणुपत्री, स्त्री, (वेणोरिव पत्रं यस्याः ।) वंश-
पत्रीवृत्तः । तत्पर्यायः । द्विहृपणी २ नाडी ३

द्विहृषिराटिका ४ । इति रत्नमाला ॥
वेणुवीजं, स्त्री, (वेणोर्वीजम् ।) वेणुयवः । इति

राजनिर्घण्टः ॥
वेणुयवः, पुं, (वेणोर्यवः ।) वंशफलम् । वांशेर

चाउल इति भाषा ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १६।२५।
“तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मर्कटका सुने ॥”)

तत्पर्यायः । वेणुजः २ वेणुवीजम् ३ वंशजः ४
वंशतकुलः ५ वंशधान्यम् ६ वंशाङ्कः ७ । अस्य

गुणाः । रुचत्वम् । कषायत्वम् । कटुपाकित्वम् ।
बहुमूलत्वम् । कफघ्नत्वम् । वातपित्तकरत्वम् ।

सारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“तद्वयवास्तु सरा रुचाः कषायाः कटुपाकिनः ।
वातपित्तकरा उष्णा बहुमूत्राः कफापहाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
वेणुवादः, पुं, (वेणुं वादयतीति । वद + शिच् +

अण् ।) वेणुकः । इति रत्नमाला ॥
वेतः, पुं, वेजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेतनं, स्त्री, (वी + “वीपति” तनन् ।) उणा०
३ । १५० । इति तनन् ।) कर्मदक्षिणा ।

माहिना इति मज्जुरि इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । कर्मण्या २ विधा ३ भृत्या ४ भूतिः

भर्मे ६ भरणम् ७ भरणम् ८ मूलम् ९
निर्वेशः १० पणः ११ । इत्यमरः ॥ विष्टिः १२ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । ७ । १२६ ।
“पणो देवोऽवज्जहस्य घटुत्तलस्य वेतनम् ॥”)

जीवनोपायः । तत्पर्यायः । आजीवः २ जीव-
नम् ३ वार्ता ४ जीविका ५ वृत्तिः ६ । इति

हेमचन्द्रः ॥ रुच्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेतसः, पुं, (वे + “वेजस्तुट् च ।” उणा० ३।४४८।

इति असच् । तुङ्गागमश्च ।) लताविशेषः ।
वयसा इति भाषा । इति भरतः ॥ वेति जल-

ज्वतां गच्छति इति वेतसः । वील ईलवत्
नान्नीति तसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्-

पर्यायः । रथः २ अभ्युष्यः ३ विदुलः ४ शीतः
५ वानीरः ६ वज्रुलः ७ । इत्यमरः ॥ प्रियः ८ ।

इति रत्नमाला ॥ गन्धपुष्पः ९ रथाभः १० वेतसी
११ । इति शब्दरत्नावली ॥ निचुलः १२ दीर्घ-

पत्रकः १३ कलमः १४ मञ्जरीनक्षः १५ सुवेणः
१६ गन्धपुष्पकः १७ । (यथा, भागवते । ३।२।१७।

“कदम्बवेतसनलनीपवज्रुलकैर्कृतम् ॥”)

अस्य गुणाः । स्वादे कटुत्वम् । शीतत्वम् ।
भूतरक्तपित्तोद्भवरोगकुक्षदोषनाशित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।
“वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वानीरो रञ्जनस्तथा ।

अभ्युष्यश्च विदुलो रथः शीतश्च कौर्त्तितः ॥
वेतसः शीतलो दाहशोथार्शोनिरुग्गणान् ।

हन्ति वीसर्पकृशासपित्ताक्षरिकफानिजान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
जलवेतसस्य पर्यायगुणाः । अथ जलवेतसः ।
“निकुक्षकः परिवाधो नादेयो जलवेतसः ।

जलजो वेतसः शीतः संग्राही वातकोपनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(जलजाताभिः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ५ ।
“हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ॥”

“वेतसोऽपसम्भवोऽभिः ।” इति तद्गाथी
सायणः ॥)

वेतसान्नः, पुं, (वेतसप्रधानोऽन्नः ।) अन्नवेतसः ।
इति जटाधरः ॥

वेतसी, स्त्री, वेतसः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । १ ।

“रेवारोधसि वेतसीतलले चेतः समुत्कलते ॥”)

वेतसान्, [त] त्रि, (वेतसाः सन्धत्वा “कुसुदनद्वे-
तवेभ्यो ङमत्तुप् ॥” ४।२।८७। इति ङमत्तुप् ।

“मादुपधायाः ।” ८।२।६। इति मस्य
वत्वम् ।) वेतसलतावहुलदेशः । इत्यमरभरतौ ॥

वेतालः, पुं, हारपालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
भूताधिष्ठितशवः । इत्यमरः ॥ मल्लमेहः । इति

भरतः ॥ शिवगणाधिपविशेषः । यथा,—
सगर उवाच ।

“कोऽसौ भैरवनामाभूत् को वा वेतालसंज्ञकः ।
कथं वा तौ शरीरेण मानुषेण गणाधिपौ ।

अभूतां द्विजशार्ङ्गल तन्मे वद महासुने ॥
श्रीशैल उवाच ।

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि महाकालस्य भङ्गिणः ।
भैरवस्यापि चरितं वेतालस्य महात्मनः ॥

सोऽसौ भङ्गी हरसुतौ महाकालोऽपि भर्गजः ।
तावेव गौरौशापेन संभूय नरयोनिजौ ।

वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां वृषवेक्षणि ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

श्रीदेवुवाच ।
“ममेव मानुषी कर्त्तरियं वृषभकेतन ! ।

विशामि तेऽत्र वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।

महादेवोऽपि तस्यास्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥
ततः सापर्ण्याविष्टा देवी तारावती स्वती ।

कामधनं महादेवं स्वयमेवाभवन्सुदा ॥
तस्मिन् कालेऽभवद्भर्मा कापाली चास्त्रिमाक्य-

धृक् ।
कामावसाने तस्यास्तु सद्यो जातं सुतद्वयम् ॥

अभवन्वृषशार्ङ्गल तथा शाखान्दगाननम् ।
अथ तारावती देवी सुतौ दृष्ट्वा क्षितिस्थितौ ॥

भूमौ मलिनवेशेन मन्थुना समुपाविशत् ।
भर्तुरागमनं शश्वत् काङ्क्षन्ती भर्गभाषितम् ॥

अथ क्षणान्महाभागः स राजा चन्द्रशेखरः ।
प्रासाददृष्टे आगच्छद्दृष्टुं तारावतीं तदा ॥

ददर्श पतितां भूमौ सुतकेशीं निरुत्सवाम् ।
सुतौ च पतितौ भूमौ चन्द्रसूयंसमप्रभौ ॥

वानरास्त्यौ स दृष्ट्वा पदचोभं वृषस्य च ।
ततः स राजा न्यगदत् तं सुनिं प्रहसन्सुदा ॥

पालयिष्ये शम्भुसुतौ यथा लभ्यं सदैव हि ।
शिवेनैव सुनिशार्ङ्गल त्वं संस्मर यथाविधि ॥

और्व उवाच ।

ततस्तयोर्नाम चक्रे नारदो वचनानुवृत्तम् ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् वीरः पुत्रो भयङ्करः ॥
वेतालसदृशः कृष्णो वेतालोभूत्तथापरः ।
इति चक्रे तयोर्नाम देवर्षिर्ब्रह्मणः सुतः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥

वेतालभट्टः, पुं, राजविक्रमादित्यस्य नवरत्नान्त-
र्गतरत्नविशेषः । यथा,—

“धन्वन्तरिः क्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टवटकपर्ककालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो वृषतेः सभायां
रत्नानि वै वररत्नैर्नैव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नश्लोकः ॥

वेत्ता, [क्व] चि, ज्ञाता । वेत्तीति विदधातोस्तृण-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“यथा खरचन्दनभारवाही

भारस्य वेत्ता ननु चन्दनस्य ॥”)

वेत्तः, पुं, (वी + “गुह्वरीपचीति ।” उणा० ४ ।
१६६ । इति चः ।) खनामख्यातवृत्तः । तत्प-
र्यायः । वेतः २ योगिदण्डः ३ सुदण्डः ४ ऋदु-
पर्वकः ५ ॥ (यथा, शाकुन्तले । ५ ।

“आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता
या वेत्तयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः ॥”)

स तु पञ्चविधः । तेषां गुणाः । शीतलत्वम् ।
कषायत्वम् । भूतपित्तहरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तस्यायं वेताग् इति ख्यातम् ।
तद्गुणाः । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् । तिक्तत्वम् ।
पित्तकफनाशित्वम् । तत्फलगुणाः । वातपित्त-
नाशित्वम् । अम्लत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
असुरविशेषः । तस्य प्रमाणं वेत्तासुरशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

वेत्तकीयः, चि, (वेत्त + “नडादीनां कृक् च ।” ४ ।
२।६१ । इति कृक् कृञ् ।) वेत्तसमूहयुक्तदेशादिः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (एकचक्रा नगरी तु
वेत्तप्राचुर्यवत्त्वेन तदाख्यायापि प्रसिद्धा । यथा,
महाभारते । १ । १६१ । ६ ।

“वेत्तकीयगृहे राजा नाथं नयमिहास्थितः ।

उपायं तं न कुर्वते यत्रादपि स मन्दधीः ॥”)

वेत्तधरः, पुं, (वेत्तस्य धरः ।) द्वारपालः । इति
हलायुधः ॥ यष्टिधारके, चि ॥

वेत्तधारकः, पुं, (वेत्तस्य धारकः ।) द्वारपालः ।
इति जटाधरः ॥

वेत्तवती, स्त्री, नदीविशेषः । इत्यमरः ॥ सा तु
मालवदेशात् कालपीनामनगरे यमुनायां
मिलिता । वेत्तासुरमाता । यथा, वराहपुराणे ।
“वेत्तवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥”

वेत्तज्ञा, [न्] पुं, (वेत्तं ज्ञतवान् । ज्ञ + क्तिप् ।)
इन्द्रः । इत्यमरः ॥

वेत्तावती, स्त्री, वेत्तवती नदी । यथा,—

“तत्राख्या दधते जलं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं
वृक्षं दीपनपाचनं बलकरं वेत्तावती तापिनी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

वेत्तासनं, स्त्री, (वेत्तस्यासनम् ।) वेत्तनिर्मिता-
सनम् । तत्पर्यायः । आसन्दी २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

वेत्तासुरः, पुं, (वेत्तनामकोऽसुरः ।) खनाम-
ख्यातासुरः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—

महातपा उवाच ।

“आसीद्वाजा पुरा राजन् सिन्धुद्वीपः प्रताप-
वान् ।

वारुणांशो महाराजोऽसौऽरख्योऽपि स्थितः ॥

पुत्रो मे शत्रुनाशाय भवेदिति नराधिपः ।

एवं कृतमतिः सोऽथ महता तपसा खकम् ।

कलेवरं स्थिरो भूत्वा शोधयामास सुव्रतः ॥

प्रजापाल उवाच ।

कथं तस्य द्विजश्रेष्ठ शक्रेणापकृतं भवेत् ।

येनासौ तद्दिनाशाय पुत्रमिच्छन् व्रते स्थितः ॥

महातपा उवाच ।

सोऽन्यजन्मनि पुत्रोऽभूत् त्वष्टुर्वलवतां वरः ।

अवध्यः सर्वशस्त्रौघैरपां केनेन नाशितः ॥

जलफेनेन निहितस्तस्मिन्लयमवाप्नुयात् ।

पुण्यब्रह्मान्वयो जातः सिन्धुद्वीपेति संज्ञितः ॥

स तेषे परमं तीव्रं शक्रवैरभयसुरम् ।

ततः कालेन महता नदी वेत्तवती शुभा ॥

मातुषं रूपमास्थाय सालङ्कारा मनोरमम् ।

आजगाम यतो राजा तेषे परमकं तपः ॥

तां दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां स राजा क्रुद्धमानसः ।

उवाच काशि सुश्रोणि सखं कथय भामिनि ॥

ननुवाच ।

अहं जलपतेः पत्नी वरुणस्य महात्मनः ।

नाम्ना वेत्तवती पुण्या त्वामिच्छन्तीह आगता ॥

सामिलायां परस्त्रीं यो भजमानां विस्मर्षेत् ।

स पापपुरुषो ज्ञेयो ब्रह्महत्याश्च विन्दति ॥

एवं ज्ञात्वा महाराज भजमानां भजस्व माम् ।

एवमुक्तस्तथा राजा सामिलायोपसुक्तवान् ॥

तस्य सद्योऽभवत् पुत्रो द्वादशाक्षसम्प्रभः ।

वेत्तवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥

बलवानतितेजस्वी प्रागुज्योतिषः पतिर्भवेत् ।

■ कालेन युवा जातो बलवान् दृढविक्रमः ॥

महायोगेन संयुक्तो जिगाय च वसुधराम् ।

सप्तद्वीपवतीं पञ्चाक्षरपर्वतमारुहन् ।

तत्रेन्द्रं प्रथमं जित्ये पञ्चादसिं यमं ततः ॥”

इति वराहपुराणे देवोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

वेत्ती, [न्] पुं, (वेत्तोऽस्यास्तीति । वेत्त + इनिः ।)

द्वारपालकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेत्तयुक्ते, चि ॥

वेत्त, ऋ ङ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-द्विक०-सेट् ।) ङ, वेत्ते । इति दुर्गा-

दासः ॥

वेदः, पुं, (विद + घञ् ।) विष्णुः । यथा,—

“वेदो वेदविद्वज्ज्ञो वेदाज्ञो वेदवित् कविः ॥”

इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

वृत्तम् । इति मेदिनी ॥ कश्चित् पुस्तके वित्त-

मित्यपि पाठः । यत्राङ्गम् । इति नानार्थरत्न-

माला ॥ मीनशरीरावच्छेदेन भगवद्वाक्यम् ।

इति न्यायशास्त्रम् ॥ धर्मत्रयप्रतिपादकमपौ-
रुषेयवाक्यम् । इति वेदान्तशास्त्रम् ॥ ब्रह्मसुखं-
निर्गतधर्मज्ञापकशास्त्रम् । इति पुराणम् ॥
तत्पर्यायः । श्रुतिः २ आम्नायः ३ । इत्य-
मरः ॥ छन्दः ४ ब्रह्म ५ निगमः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रवचनम् ७ । इति जटा-
धरः ॥ ■ वेदस्य प्रादुर्भावो । यथा । कदाचित्
कथं खल्व्यामीति ध्यायतो ब्रह्मणो मुखचतु-
ष्टयेभ्यश्चत्वारो वेदाः प्रादुरासन् । यथा । एक-
विंशतिशाखात्मक-ऋक् १ शतशाखात्मक-
यजुः २ सहस्रशाखामयचाम ३ नवशाखा-
मयाथर्व ४ । इति पुराणम् ॥ अपि च ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“तस्मादष्टाद्विनिर्भिन्नाद्ब्रह्मणोऽयत्तजन्मनः ।

ऋचो बभूवुः प्रथमं प्रथमाददनाम्नुने ॥

जवापुष्पनिभाः सद्यस्तेजोरूपा ह्यसंवृताः ।

पृथक् पृथग्विभिन्नाश्च रजोरूपा महात्मनः ॥

यजुंषि दक्षिणादक्षानिबद्धानि कानिचित् ।

यादृक्कव्यं तथा वर्णान्यसंहतिचराणि वै ॥

पश्चिमं यद्विभोर्वक्त्रं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

आविर्भूतानि सामानि ततः कुन्दसितान्यथा ॥

अथर्वानमशेषेण ऋज्ञाज्जनचयप्रभम् ।

घोराघोरस्वरूपं तदाभिचारिकशान्तिमतम् ॥

उत्तरात् प्रकटीभूतं वदनात्तत्तु वेधसः ।

सुखं सत्त्वतमःप्रायं सौम्यासौम्यस्वरूपवत् ॥

ऋचो रजोगुणाः सत्त्वं यजुषाश्च गुणो सुने ।

तमोगुणानि सामानि तमःसत्त्वमथर्वसु ॥

एतानि ज्वलमानानि तेजसाप्रतिमेन वै ।

पृथक् पृथगवस्थानं भाञ्जि पूर्वमिवाभवत् ॥

ततस्तदाद्यं यत्तेज ओमित्युक्ताभिश्चरते ।

तस्यानुभावादत्तेजस्तमांस्यावृत्य संस्थितम् ॥

यथा यजुर्मयं तेजो यच्च साम्नां महासुने ।

एकत्वमुपयातानि परतेजसि संश्रयात् ॥

शान्तिकं पौष्टिकश्चैव तथा चैवाभिचारिकम् ।

ऋगादिव जयं ब्रह्मंस्त्रितयं त्रिष्वयामगत् ॥

ततो विश्वमिदं सद्यस्तमोनाशात् सुनिर्मलम् ।

बभावतीव विप्रर्षेतिरश्चोर्द्धमद्यथा ॥

ततस्तस्मिन्लक्ष्मीभूतं छान्दसं तेज उत्तमम् ।

परेण तेजसा ब्रह्मन् । एकत्वमुपगम्य तत् ॥

आदित्यसंज्ञामगमदादावेव यतोऽभवत् ।

विश्वस्यास्य महाभाग कारणश्चायथात्मकम् ॥

प्रातर्मध्यन्दिने चैव तथा चैवापराह्निके ।

त्रयी तपति सा काजे ऋग्यजुःसामसंज्ञिता ॥

ऋक्स्तपन्ति पूर्वाह्ने भध्याह्ने च यजुंषि वै ।

सामानि चापराह्णे तु तपन्ति सुनिसत्तम ॥

शान्तिकं ऋक्षु पूर्वाह्ने यजुः खगृचपौष्टिकम् ।

अपराह्णे स्थितं नित्यं सामस्तेवाभिचारिकम् ॥

खद्यौ च ऋक्षयो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः ।

रुद्रः साममयोऽन्ते च तस्मात्तस्या श्रुतिर्ध्वनिः ॥

तदेवं भगवान् भाखान् वेदात्मा वेदसंस्थितः ।

वेदविद्यात्मकश्चैव परः पुरुष उच्यते ॥

सर्गस्थित्यन्तहेतुः स रजःसत्त्वादिकेर्गुणे ॥

आश्रित्य ब्रह्मविद्यादिसंज्ञामभ्येति शाश्वतः ॥
 वेदेः स वेदः स तु वेदमूर्ति-
 रमूर्ति-राद्योऽखिलविश्वमूर्तिः ।
 विश्वाश्रयं ज्योतिरवेदवर्मा
 धर्मावदातः परमः परेभ्यः ॥”
 इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सूर्यमाहात्म्ये सूर्यो-
 त्पत्तिनामाध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 “अष्टाविंशे पुनः प्राप्ते ह्यस्मिन् वै द्वापरे द्विजाः ।
 पराशरमुतो यासः कृष्णद्वैपायनोऽभवत् ॥
 ए सव सर्ववेदानां पुराणानां प्रदर्शकः ।
 पाराशर्यो महायोगी कृष्णद्वैपायनो हरिः ॥
 आराध्य देवमौशानं दृष्ट्वा सार्वं त्रिलोचनम् ।
 तत्प्रसादादसौ यासो वेदानामभवत् प्रभुः ॥
 अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।
 जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनमेव च ॥
 पैलं तेषां चतुर्थश्च पञ्चमं मां महासुनिः ।
 ऋग्वेदश्रावकं पैलं प्रजग्राह महासुनिः ॥
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ।
 जैमिनिं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपद्यत ॥
 तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुश्च सप्तमम् ।
 इतिहासपुराणानि प्रवक्तुं मामयोजयत् ॥
 एक आसीद्यजुर्वेदस्तत्तुर्धा यकल्पयत् ।
 चातुर्होत्रमभूद्यस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥
 अथर्ववेदं यजुर्भिः स्यादृगभिर्होत्रं द्विजोत्तमाः ।
 औद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वश्चाप्यथर्वभिः ॥
 ततः ॥ ऋच उद्भूतं ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
 यजुर्वि च यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥
 एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
 शाखानान् शतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
 सामवेदं सहस्रेण शाखानाश्च विभेदतः ।
 अथर्वानामथो वेदं विभेद नवकेन तु ॥
 मेदैरष्टादशैर्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः ।
 योऽथमेकश्चतुष्पादो वेदः पूर्वं पुरातनात् ॥
 ओंकारो ब्रह्मणो जातः स दोषविषप्रोघनः ।
 वेदवेद्यो हि भगवान् वासुदेवः सनातनः ॥
 गीयते वरो देवो यो वेदेन ॥ वेदवित् ।
 एतत् परतरं ब्रह्मज्योतिरानन्दसुत्तमम् ॥
 वेदवाक्योदितं तत्त्वं वासुदेवं परं पदम् ।
 वेदवेदमिदं वेत्ति वेदं वेदपरो मुनिः ॥
 अवेदं परमं वेत्ति वेदनिष्ठः सदेश्वरः ।
 स एव वेदो वेदश्च तमेवाश्रित्य सुप्यते ॥
 इत्येतद्वरं वेदमोक्षारं वेदमथयम् ।
 अत्रेदं विनाजाति पाराशर्यो महासुनिः ॥”
 इति कौर्म्ये ४६ अध्यायः ॥ * ॥
 वेदाध्ययनपात्रं यथा,—
 यास उवाच ।
 “एवं दृष्ट्वादिभिर्युक्तं शौचाचारसमन्वितः ।
 आहूतोऽध्ययनं कुर्यादौचमाणो गुरोर्मुखम् ॥
 निवसुदतपाणिः स्यात् साध्याचारः सुचरितः ।
 आख्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं
 गुरोः ॥
 प्रतिश्रवणसम्भावे श्रयानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च सुज्ञानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥
 नीचं श्रयासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
 गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥
 नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
 न चेवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥
 गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।
 कथो तत्र पिधातयौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥
 दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
 न चेवास्तोत्तरं ब्रूयात् स्थिते नासीत सन्निधौ ॥
 उदकुम्भं कुशान् पुष्पं समिधोऽस्याहरेत् सदा ।
 मार्जनं लेशनं निव्यमङ्गानां वै समाचरेत् ॥
 नास्य निम्नाल्यश्रयनं पादुकोपान्हावपि ।
 नाक्रामेदासनश्चास्य कृयादीन् वै कदाचन ॥
 साधयेद्दण्डकाष्ठादीन् लब्ध्वास्मै निवेदयेत् ।
 अनाष्टच्छन्न गन्तव्यं भवेत् प्रियहिते रतः ॥
 न पादौ धावयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
 जम्भितं हसितञ्चैव कण्ठप्रावरणं तथा ॥
 वर्जयेत् सन्निधौ निव्यमवस्फोटनमेव च ।
 यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः ॥
 आसीताधो गुरोर्दर्भे फलके वा समाहितः ।
 आसने श्रयने याने नैव तिष्ठेत् कथञ्चन ॥
 धावन्तमनुधावेत्तं गच्छन्तमनुगच्छति ।
 गोऽश्वोऽयानप्रासादप्रसारेषु कटेषु च ॥
 आसीत गुरुणा सहैः शिलाफलकनीषु च ।
 जितेन्द्रियः स्यात् सततं वश्यात्माक्रोधनः
 शुचिः ॥
 प्रयुज्जीत सदा वाचं मधुरां हितकारिणीम् ।
 गन्धं माल्यं रसं कन्यां शुक्तं प्राणिविहिंसनम् ॥
 अभ्यङ्गश्चाङ्गनोपानच्छत्रधारणमेव च ।
 कामं लोभं भयं निद्रां गीतं वादिचतुष्टयम् ॥
 आतर्जनं परीवादं स्त्रीप्रेषालभनन्तथा ।
 परोपघातपेयुष्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 उदकुम्भं सुमनसो गोशङ्खनृत्तिकाकुशान् ।
 आहरेद्व्यावदर्यानि भैक्षश्चाहारमाचरेत् ॥
 कृतञ्च लवणं सर्वं वर्ज्यं पर्युषितञ्च यत् ।
 अमृतदंष्ट्रीं सततं भवेद्भीतादिनिस्पृहः ॥
 नादित्यं वै समीक्षेत् नाचरेद्भक्तधावनम् ।
 एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शूद्रान्यैरभिभाषणम् ॥
 गुरुच्छिष्टं भैषजार्हं प्रयुज्जीत न कामतः ।
 मलापकर्षणं स्नानं नाचरेद्दि कथञ्चन ॥
 न कुर्यान्मानसं विप्रं गुरोः स्यागे कथञ्चन ।
 मोहाद्वा यदि वा लोभात्ताक्तेन पतितो भवेत् ॥
 लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
 आदहीत यतो ज्ञानं तन्न हृत्ते कदाचन ॥
 गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पद्यप्रतिपन्नस्य मनुष्यागं समग्रवीत् ॥
 गुरोर्गुरोः सन्निहिते गुरुवदृष्टिमाचरेत् ।
 न चाविद्वद्गुरुणा खान् गुरुनभिवादयेत् ॥
 विद्यागुरुव्येतदेव श्रुत्यदृष्टिस्थयोनिषु ।
 प्रतिषेधाम् चाधर्मा द्विजश्चोपदिशत्स्वपि ॥
 श्रेयः सगुरुवदृष्टिं निव्यमेव समाचरेत् ।
 गुरुपुत्रेषु दारेषु गुरोश्चैव खनयुषु ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
 अध्यापयन् गुरुमुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥
 उत्सादनं वा गात्राणां स्नपनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोः शौचमेव च ॥
 गुरुवत् प्रतिपूज्यास्तु सवर्णा गुरुवस्तथा ।
 असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥
 अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
 गुरुपत्नीन् युवतीं नाभिवादेत पादयोः ।
 कुर्वीत वन्दनं भूमावेधोऽहमिति च ब्रुवन् ॥
 विप्रोऽप्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
 गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुसरन् ॥
 मातृस्वसा मातुलानीं श्रुश्रूषाश्च पितुः स्वसा ।
 प्रपूज्या गुरुपत्नी च समास्ता गुरुभाय्यथा ॥
 भ्रातृभार्योपसंयाह्या सवर्णाह्वयह्वयपि ।
 विप्रस्य तूपसंयाह्या ज्ञातिसम्बन्धियोधितः ॥
 पितुर्भगिन्यां मातुश्च न्यायस्याश्च स्वसर्थपि ।
 मातृवदृष्टिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥
 एवमाचारसम्पन्नमात्मवश्यमदाम्भिकम् ।
 वेदमध्यापयेद्गर्भं पुराणाङ्गानि निव्यशः ॥
 तथा चिरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन् ।
 हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्यैवं ततो गुरुः ॥
 आचार्यपुत्रः शुश्रूषर्चानदो धार्मिकः शुचिः ।
 आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुरध्याया दश धर्मतः ॥
 कृतञ्च तथाद्रोही मेधावी शुभकर्मरः ।
 आप्तः प्रियोऽप्य विधिवत् षडध्याया द्विजातयः ।
 एतेषु ब्रह्मणो दानमन्यत्र तु यथोदितात् ॥ * ॥
 वेदाध्ययनविधिर्यथा,—
 “आचम्य संयतो निव्यमधीयीत उदङ्मुखः ।
 उपसंयुज्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥
 अधीष्व भो इति ब्रूयादिरामोऽस्मिन् चारमेत् ।
 प्राक् भूतान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव प्रावितः ॥
 प्राणायामैश्चिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।
 ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादन्ते च विधिवद्विजाः ॥
 कुर्यादध्यापनं निव्यं ॥ ब्रह्मादीनि पूर्वतः ।
 सर्वेषामेव भूतानां देवश्चक्षुः सनातनः ॥
 अधीतानध्ययन्नित्यं ब्राह्मण्याङ्गीयतेऽन्यथा ।
 अधीयीत ऋचो निव्यं चौरहुत्या सदेवताः ॥
 प्रीणाति तर्पयन्त्येनं कामैस्तृप्ताः सदेवताः ।
 यजुष्यधीते नित्यं दध्ना प्रीणाति देवताः ॥
 सामान्यधीते प्रीणाति घृताहुतिभिरन्वहम् ।
 अथर्वार्जिरसो निव्यं मध्वा प्रीणाति देवताः ॥
 धर्माधश्च पुराणानि मांसेस्तर्पयते सुरान् ।
 अपां समीपे प्रयतो नैत्यिकं विधिमाश्रितः ॥
 गायत्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ।
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥
 गायत्रीं वै जपेन्नित्यं जपयज्ञः प्रकीर्तितः ॥
 गायत्रीश्चैव वेदाश्च तुलयातो जयत् प्रभुः ।
 एकतश्चतुरो वेदान् गायत्रीश्च तथैकतः ॥
 ओंकारमादितः कृत्वा आहूतौक्तदनन्तरम् ।
 ततोऽधीयीत सावित्रीमेकायः अह्वयान्वितः ॥
 पुराकल्पे ससुप्तमा भूर्भुवःसःसनातनाः ।

वेदः

महावाहृतयस्त्रिः सर्वानुभविर्हृणाः ॥
 प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 सत्त्वं रजस्तमस्त्रिः क्रमाद्वाहृतयः स्मृताः ॥
 ॐकारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्यात्तद्वचरम् ।
 एष मन्त्रो महाभागः सारात्सार उदाहृतः ॥
 योऽधीतेऽहं ह्यहं न्यातं सावित्री वेदमातरम् ।
 विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम् ॥
 गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी ।
 न गायत्र्याः परं जप्यं एतद्विज्ञाय मुच्यते ॥
 आवण्णस्य च माघस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।
 आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपकरणे स्मृतः ॥
 उत्तराह्न्य ग्रामनगरं मासान् विप्रोऽर्हपञ्चमान् ।
 अधीयीत शुचौ देशे ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 पुष्ये तु कृन्दां कुर्याद्बृहस्पत्यर्ज्येद्विजः ।
 माघशुक्लस्य तु प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥
 कृन्दांस्तु द्विं मयो जप्यात् शुक्लपक्षे तु वै द्विजः ।
 वेदाङ्गानि पुराणानि कृत्वा पक्षे तु मानवः ॥*॥
 इमान्त्रयमनध्यायानधीयानो विचक्षणः ।
 अध्यापनञ्च कुर्वाणो अभ्यस्यन्नपि यत्नतः ॥
 कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसंस्मरणे ।
 विदुस्तत्तनितसर्ज्येषु मन्त्रोक्तानाञ्च संज्ञवे ॥
 आकालिकमनध्यायमेतेष्वहं प्रजापतिः ।
 एतान्भ्युदितान् विद्याद्वयदा प्रादुर्भूतान्निष्ठु ॥
 तदा विद्यादनध्यायमवृत्तौ चात्र दर्शने ।
 सव्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥
 नित्यानध्याय एव स्यादग्रामेषु नगरेषु च ।
 धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगर्भेषु नित्यशः ॥
 अन्तःश्रवणगते ग्रामे वृषलस्यैव सन्निधौ ।
 अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥
 उदके मध्वरात्रे च विष्णुसूत्रस्य विसर्जने ।
 उच्छिष्टः श्राद्धं भुक्त्वा मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 प्रतिपद्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
 चाहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म रात्रौ रात्रौ च स्तके ॥
 यावदेकान्तदुष्टस्य स्नेहो लेपश्च तिष्ठति ।
 विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
 श्रयानः प्रौढपादश्च तथा चैवावशक्थिकः ।
 नाधीयीतामिषं जम्बा स्तकात्नादमेव च ॥
 निराहारे वाणशब्दे सन्ध्योर्भयोरपि ।
 अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टमीषु च ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ।
 अष्टकासु त्वहोरात्रस्तवन्तासु च रात्रिषु ॥
 मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
 तिस्रोऽहकाः समाख्याताः कृष्णपक्षेषु सूरिभिः ॥
 श्लेषातकस्य च्छायायां शाल्मलैर्मधुकस्य च ।
 कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपितृयोः ॥
 समानविद्ये तु न्यते तथा स ब्रह्मचारिणि ।
 आचार्ये संस्थिते वापि त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ॥
 क्रिद्राण्येतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकी-
 र्त्तिताः ।
 हिंसन्ति राक्षसास्त्रिषु तस्मादेतानि वर्जयेत् ॥
 नित्यं नान्ध्यायः सन्ध्योपासन एव च ।
 उपाकर्मणि कर्मन्ति होममन्त्रे तथैव च ॥

वेदः

एकान्धचमयेकं वा यजुः सामाथवा पुनः ।
 अष्टकादास्रधीयीत भारते चातिवायति ॥
 अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नैतिहासपुराणयोः ।
 न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वस्वेतानि वर्जयेत् ॥*॥
 एष धर्मः समासेन कीर्त्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।
 ब्रह्मणामिहितः पूर्व्वेऽधीयां भावितात्मनाम् ॥
 योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजाः ।
 स संभ्रूतो न संभाव्यो वेदवाह्यो द्विजातिभिः ॥
 न वेदपाठमात्रेण सन्त्युष्टो वै भवेत् द्विजः ।
 पाठमात्रावसन्नस्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥
 अधीत्य विधिवद्देवं वेदायं न विचारयेत् ।
 स खान्वयः शूद्रकल्पः पात्रतां न प्रपद्यते ॥
 पतित्वात्यन्तिकं वासं कर्तुमिच्छति वै गुरोः ।
 युक्तः परिचरेदेनं न शरीरविमोक्षणम् ॥
 गत्वा वनं यो विधिवज्जुह्याज्जातवेदसम् ।
 अधीयीत सदा नित्यं ब्रह्मनिष्ठः समाहितः ॥
 सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदान्ताञ्च विशेषतः ।
 अभ्यसेत् सततं सुक्तो भस्मस्नानपरायणः ॥

एतद्विधानं परमं पुराणं
 वेदागमे सन्त्यगिहेरितं वः ।
 पुरा महर्षिप्रवराभिष्टुतः
 स्वायम्भुवो यन्मनुराह देवः ॥
 एतमीश्वरसमीरितं नरो
 योऽनुतिष्ठति विधिं विधानवित् ।
 मोहजालमपह्नाय सोऽन्यतो
 याति तनपदमनामयं शिवम् ॥”

इति कौर्मोपविभागे १३ अध्यायः ॥

अथ ऋग्वेदस्य संहिता ।
 “विभेदं प्रथमं विप्र पैल ऋग्वेदपादपम् ।
 इन्द्रप्रमितये प्रादात् वास्कलाय च संहिते ॥
 चतुर्धा सा विभेदाथ वास्कलो निजसंहिताम् ।
 बोध्यादिभ्यो रदौ तास्तु शिष्येभ्यः स महामतिः ॥
 बोध्याग्निमातुरौ तद्वत् जातुर्कर्णपराशरौ ।
 प्रतिशाखास्तु शाखायास्तस्यास्ते जगद्गुरुने ॥
 इन्द्रप्रमितरेकान्तु संहितां खसुतं ततः ।
 माण्डूकेयं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत्तदा ॥
 तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यक्रमाद्वयौ ।
 वेदमित्रस्तु शाकल्यः संहितां तामधीतवान् ॥
 चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
 तस्य शिष्याश्च ये पञ्च तेषां नामानि मे शृणु ॥
 सुब्रह्मलो गालवश्चैव वात्स्यः शालीय एव च ।
 शैशिरः पञ्चमश्चासीन्नैवेयं सुमहामतिः ॥
 संहितात्रितयश्चक्रे शाकपूर्णिरथेतरे ।
 निरुक्तमकरोत्तद्वचतुर्थं सुनिसत्तम ॥
 क्रौञ्चो वैतालिकश्चङ्गलाकश्च महामतिः ।
 निरुक्तकञ्चतुर्थोऽभूदेवेदाङ्गपारगः ॥
 इत्येताः प्रतिशाखाभ्यो ह्यष्टशाखा द्विजोत्तम ।
 वास्कलिश्चापरास्तिस्रः संहिताः कृतवान्
 द्विजः ॥

शिष्यः कालायनिर्गार्यस्तृतीयश्च तथा जवः ।
 इत्येते वज्रुणाः प्रोक्ताः संहिता येः प्रव-
 र्त्तिताः ॥”

वेदः

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे वेदविभक्तिर्नाम ४
 अध्यायः ॥*॥ यजुर्वेदस्य संहिता यथा,—
 “यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामतिः ।
 वैशम्पायननामासौ यासशिष्यश्चकार वै ।
 शिष्येभ्यः प्रददौ ताञ्च जगद्गुरुऽप्यनुक्रमात् ॥
 याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद्ब्रह्मरातसुतो द्विज ।
 शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिपरः सदा ॥
 ऋषिर्ष्योऽयं महामेरोः समाजे नागमिस्यति ।
 तस्य वै सप्ररात्रन्तु ब्रह्महत्या भविष्यति ।
 पूर्व्वमेव सुनिगणैः समधोऽयं कृतो द्विज ॥
 वैशम्पायन एकस्तु तं यतिक्रान्तवांस्ततः ।
 खसीयं बालकं सोऽथ पदा स्पृष्टमघातयत् ॥
 स शिष्यानाह भोः शिष्याः ब्रह्महत्यापहं
 व्रतम् ॥

चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा ॥
 अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेभिर्भगवन्दिजैः ।
 क्षैशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥
 ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामतिम् ।
 मुच्यतां यत् त्वयाधीतं मत्तो विप्रावमन्यक ! ॥
 निस्तेजसो वदस्वैतान् यत्नं ब्राह्मणपुङ्गवान् ।
 तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममात्राभङ्गकारिणा ॥
 याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्तैतत्ते मयोदितम् ।
 ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज ॥

श्रीपराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि स्वरूपाणि यजुंषि सः ।
 कृद्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च खेच्छया मुनिः ॥
 यजुंष्यथ विष्टुष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज ।
 जगद्गुस्तिरिक्ता भूत्वा तेत्तिरीयास्तु ते ततः ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः ।
 चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम ॥
 याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः ।
 तुष्टाव प्रयतः स्तब्धं यजुंष्यभिलषंस्ततः ॥

श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच ।

नमःसवित्रे दाराय सुक्तीरमिततेजसे ।
 ऋग्यजुःसामभूताय त्रयीधामवते नमः ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स्तुतै रविः ।
 वाजिरूपधरः प्राह त्रियतामभिवान्धितम् ॥
 याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् ।
 यजुंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥

श्रीपराशर उवाच ।

एवमुक्तो रदौ तस्मै यजुंषि भगवान् रविः ।
 अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥
 यजुंषि येऽधीतानि तानि वैप्रेर्द्विजोत्तम ।
 वाजिनस्ते समाख्याताः स्तुर्थोऽन्यः सोऽभवद्-
 यतः ॥

शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् ।
 कात्यादाः सुमहाभाग याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः ॥
 इति श्रीविष्णुपुराणे ३ अंशे वाजिनामाख्यानं
 ५ अध्यायः ॥*॥ सामवेदस्य संहिता यथा,—
 “सामवेदतरोः शाखा यासशिष्यः ॥ जैमिनिः ।
 क्रमेण येन मैत्रेय विभेदं शृणु तन्मम ॥

वेदः

समस्तस्य पुत्रोऽभूत् सुकर्मास्याभूत् सुतः ।
अधीतवन्तावेकैकां संहितां तौ महासुनी ॥
वाहसं संहिताभेदं सुकर्मा तत्सुतस्ततः ।
वकार तच्च तच्छिष्यौ जगृह्णाते महाव्रतौ ॥
हिरण्यनाभिः कौशल्याः पौष्पजिह्व द्विजोत्तमः ।
उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशताः ॥

सुताः ॥

हिरण्यनाभात्तावत् संहिता यैर्द्विजोत्तम ।
गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्य सामगाः ॥
लोकादिभिः कुपमिष्वैव कुषीदितान्जलिस्तथा ।
पौष्पजिह्वशिष्यास्तद्भेदैः संहिता बहुलीकृताः ॥
हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः ।
प्रोवाच कतिनामासौ शिष्येभ्यः सुमहामतिः ॥
तैश्चापि सामवेदोऽसौ श्रुत्वाभिर्बहुलीकृतः ॥*
अथर्ववेदस्य संहिता यथा,—

“अथर्वणामथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम् ।
अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तरमितद्युतिः ॥
शिष्यमध्यापयामास कवत्सोऽपि तद्विधा ।
कृत्वा तु वेददर्शाय तथा पण्याय दत्तवान् ॥
वेददर्शस्य शिष्यास्तु मोदो ब्रह्मवल्लिस्तथा ।
श्रील्लायनिः पिप्पलादस्तथान्यो मुनिसत्तमः ॥
पथस्यापि त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज संहिताः ।
जाजलिः कुसुदादिश्च तृतीयः श्रौनको द्विजः ॥
श्रौनकस्तद्विधा कृत्वा ददावेकान्तु वभवे ।
द्वितीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिने ॥
सैन्धवा सुञ्जकेशश्च भिन्नवेदा द्विधा पुनः ।
नचत्रकल्पो वेदानां संहितानान्तयेव च ॥
चतुर्थः स्यादङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ।
श्रेष्ठाश्चाथर्वणामेते संहितानां विकल्पकाः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥

अन्यत् कूर्मपुराणवत् ॥*॥ अपरश्च ।
“वेदो हरेर्वाक् सावित्री वेदमाता प्रतिष्ठिता ।
त्रिगुणश्च त्रिवृतसर्वं तेन विप्राः प्रतिष्ठिताः ॥
दशयज्ञैः संस्कृता ये ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
तत्र वेदाश्च लोकानां त्रयाणामिह पोषकाः ॥
यज्ञाध्ययनदानादितपःस्वाध्यायसंयमैः ।
प्रीयन्ति हरिं भक्त्या वेदतत्त्वविधानतः ॥”

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥*॥

वेदोक्तकर्म कर्तव्यं यथा,—
“श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म केवलम् ।
सेवितव्यं चतुर्वर्णैर्भजद्भिः केशवं सदा ॥
अन्यथा निरयं याति कुमार्गगणसेवनात् ।
अतो वेदविरुद्धानां शास्त्रोक्तं कर्म संत्यजेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १७ अध्यायः ॥*॥

वेदाचारालौकिकाचारो बलवान् यथा,—
प्रावृत्यवाच ।

“केवलं वेदमाश्रित्य कः करोति विनिर्णयम् ।
बलवान् लौकिको वेदालोकाचारश्च कस्यजेत् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ७ अध्यायः ॥*॥
अथ वेदस्य स्थितिकालः ।
“कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ तृष्ठा हरेः पदम् ।
वैष्णवाश्च पुराणानि शृङ्गानि आहतर्पणम् ॥

वेदः

वेदोक्तानि च कर्माणि ययुस्तेः सार्द्धमेव च ।
हरिपूजा हरेर्नाम तत्कौर्त्तिगुणकीर्त्तनम् ॥
वेदाङ्गानि च शास्त्राणि ययुस्तेः सार्द्धमेव च ।
सत्त्वश्च धर्मः सत्यश्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥*॥
आयुर्वेदस्योत्पत्तिलक्षणे यथा,—

“यद्वक्त्रेभ्यः पञ्चसंख्यागतेभ्यो
वेदा जाता ऋग्यजुःसामभेदाः ।
आयुर्वेदोऽथर्ववेदश्चेति कणादः ॥
आस्ते वेदः पञ्चमो वैद्यकाख्यो
वेत्ता कश्चित्तस्य नास्ति महेष्वातु ।
तस्माद्वाताधेत तस्मात्तुराषाट्-
तस्माज्ज्ञात्वा वक्तुमर्हामि शास्त्रम् ॥”

इति गूढबोधः ॥

“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानश्च तच्च यजोक्तमायुर्वेदः ॥ उच्यते ॥”

इति सुखबोधः ॥*॥*॥

चतुर्वेदानां विवरणं यथा । अथातश्चरणयूहं
व्याख्यास्यामः । तत्र यदुक्तं चातुर्वेदम् । चत्वारो
वेदा विज्ञाता भवन्ति । ऋग्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति । तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ
स्थानानि भवन्ति । चर्चोऽप्रावकः १ चर्चकः २
अवणीयपारः ३ क्रमपारः ४ क्रमरथः ५
क्रमजटः ६ क्रमशटः ७ क्रमदण्डश्चेति ८ ।
चतुष्पारायणमेतेषाम् । शाखाः पञ्चविधा
भवन्ति । आश्वलायनी १ संख्यायनी २
शाकला ३ वाखला ४ माण्डूकीयाश्चेति ५ ।
तेषामध्ययनम् । अध्यायास्तुःषष्टिः । मण्ड-
लानि च दशैव तु ।

“एकैर्च एकवर्गस्यादेकश्च नवकस्तथा ।
द्वौ वर्गौ द्वे ऋचौ त्रये त्रीणि ऋचश्चतुर्

सुतम् ॥

चतुर्चर्चं समाख्यातं षट्सप्तत्युत्तरं शतम् ।
पञ्चचर्चं द्वादश शतान्यष्टाविंशोत्तराणि च ॥
शतत्रयं षड्चर्चं सप्तपञ्चाशदुत्तरम् ।
सप्तचर्चमेकान्न त्रिंशदुत्तरं शतमेककम् ॥
अष्टर्चाः पञ्चपञ्चाशद्दुर्गाः स्युर्नाधिकोत्तराः ।
वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सप्तके षडुत्तरे ॥
सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशिष्टं विकल्पनाम् ।
दशसप्तसु पच्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् ॥
एकशतं सहस्रं वा द्विपञ्चाशत् सहस्रार्द्धम् ।
एतानि च चतुर्दश वाशिष्ठानाम् । इतरेषां
पञ्चाशीतिक्रमकाले तु वेद्यम् । चतुर्विंशत्-
सहस्राणि दिखळानां सहस्राणां द्वाविंशत्
षोडशोत्तराः । चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वाविं-
शत्सहस्राण्यहस्राणि ।

ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।

ऋचामश्रुतिपादश्चेतत्परायणसुच्यते ॥

एक ऋचैकवर्गश्च एकश्च नवकस्तथा ।

द्वौ वर्गौ द्वे ऋचौ त्रये त्रीणि त्रीणि शत-

नया ॥

सहस्रमेकं सूक्तानां पञ्चानां शतमानविंशतिः ।

वेदः

सप्तकानां द्वे च सप्तोत्तरे शते । चतुर्चर्चं त्रीणि
शतानि षट्कानां त्रीणिः षष्टिरष्टकानाम् ॥*॥
यजुर्वेदस्य षड्शीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र
चरकाणां द्वादशभेदा भवन्ति । चरकाः १
आङ्गरकाः २ कठाः ३ प्राच्यकठाः ४ कपिल-
कठाः ५ औपमन्याः ६ आरुलकठाः ७ चारा-
यणीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्त्तान्तवेयाः १०
श्वेताश्वतराः ११ श्वेताश्वेततरा इति वा
पाठः । मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र मैत्राय-
णीयानां सप्तभेदा भवन्ति । मानवाः १
दुन्दुभाः २ वैकेयाः ३ वाराहाः ४ हारिद्र-
वेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीयाश्चेति ७ ।
तेषामध्ययनमर्थौ । यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखा-
पारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो
भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो
भवति । षड्ज्ञान्यधीत्य षड्ज्ञविज्ञवति । शिचा १
कल्पो २ आकरणम् ३ निरुक्तम् ४ हन्तो ५
प्योतिप्रमित्यङ्गानि ६ । तत्र प्राच्योदीच्यां
नेर्ह्यां निर्हृत्यः । तत्र वाजसनेयानां सप्त-
दशभेदा भवन्ति । जावालाः १ औधेयाः २
काष्ठाः ३ माध्यन्दिनाः ४ शापीयाः ५ तापा-
यनीयाः ६ कापालाः ७ पौष्पवृत्ताः ८ आव-
टिकाः ९ पामावटिकाः १० परमावटिकापि
पाठः । पाराशरीयाः ११ वैधेयाः १२ वैनेयाः
१३ ओधेयाः १४ गालवाः १५ वैजवाः १६
कत्यायनीयाश्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं हन्तो
भाषा धर्म्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि ॥
उपप्योतिषम् । साङ्गलक्षणम् । प्रतिज्ञान-
वाक्यम् । परिसंख्या । चरणयूहम् । आङ्ग-
कल्पः । प्रवराध्यायश्च । शास्त्रम् । क्रतुः ।
संख्यानः । आगमः । यज्ञम् । पार्श्वान् ।
होत्रकम् । पारध्यानुहोत्रकमपि पाठः ।
पशवः । उक्त्यानि । कूर्मलक्षणमित्यष्टादश
परिशिष्टानि ।

“द्वे सहस्रे शते न्यूनं मन्त्रे वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं सशुक्रियम् ॥
अस्यांश्च परिसंख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गुणम् ।
आदावारभ्य वेदान्तं ब्रह्मयाहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत् ॥”
॥*॥ तैत्तिरीयकाणाम् द्विभेदा भवन्ति ।
औत्थाः १ खमधोऽपि पाठः । खाण्डिकेया-
श्चेति २ । तत्र खाण्डिकेयानाम् पञ्चभेदा
भवन्ति । आपस्तम्बी १ बौधायनी २ सत्या-
वाही ३ हिरण्यकेशी ४ औधेयाश्चेति ५
औधेयी च पाठः । तत्र कठानामनूपगान-
विशेषाः । चतुस्त्वारिंशत्पुण्यन्याम् ।

“मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यच्च पच्यते ।

यजुर्वेदः ॥ विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः ।

सुताः ॥”*॥

सामवेदस्याखिलसहस्रभेद आसीत् । अखिल-
स्थाने किञ्च इति भाष्यसम्मतः । अनध्याये-
वधीयानास्ते शतक्रतुवर्ज्याभिज्ञताः प्रनष्टाः ।

वेदः

तेषां प्रवक्ष्याम्यासुरायणीया वासुरायणीया
वार्त्तान्तवेद्या प्राञ्जला ऋग्वेदमेदा प्राचीन-
योग्या ज्ञानयोग्या राणायनीयाश्चेति । तत्र
राणायनीयानां नव भेदा भवन्ति । राणाय-
नीयाः । शाङ्खायनीयाः । शावायनीयाः इति
शाङ्खसुग्याः इति च पाठः । सात्वलाः ।
साव्यसुग्या इति वा पाठः । मौजलाः । इति
तु भाष्ये नास्ति । खल्वलाः । महाखल्वलाः ।
लाङ्गलाः । कौथुमाः । गौतमाः । जैमिनीया-
श्चेति । तेषामध्ययनमद्यौ सामसहस्राणि
सामानि च चतुर्दश अष्टौ प्रतानि । दशेति
दशसप्तसु बालखिल्याः सप्तपर्यप्रेक्ष्यः । क्वचित्
पुस्तके नवतिदशतिबालखिल्यः सप्तपर्यप्रेक्ष्यः
इति च पाठः । एतत् सामगण्यं स्मृतम् ॥ * ॥
अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति । पैपलाः ।
दान्ताः । प्रदान्ताः । स्नाताः । स्नौता इति च
पाठः । सौताः । ब्रह्मदावलाः । श्रौनकी ।
देविदर्शती । चरणविद्याश्चेति । दाता प्रदाता
औता ब्रह्मदीपशी वेदशी इति भाष्ये नामा-
न्तरम् । तेषामध्ययनं पञ्च कल्पानि भवन्ति ।
नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः
संहिता शान्तिकल्पश्चेति । सर्वेषामेव वेदाना-
सुपवेदा भवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेदः । यजु-
र्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । सामवेदस्य गान्धर्व-
वेद उपवेदः । अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि
भवन्ति ॥ * ॥ (अथर्ववेदस्य तन्त्रशास्त्राणीत्येवं
सुष्ठु मन्यते । तथा च शुक्रनीतौ । ४ । ३ । २७ ।
“ऋग्यजुःसामसाधर्वा वेदा आयुर्धनुःक्रमात् ।
गान्धर्वश्चैव तन्त्राणि उपवेदाः प्रकीर्तिताः ॥”)
ऋग्वेदस्याचेयगोत्रं ब्रह्मदेवत्वं गायत्रं कृन्दः ।
ऋग्वेदो रुक्मवर्णः पद्मपत्रायताक्षः सुविभक्तग्रीवः
कुक्षितकेशः शशुश्चेतवर्णः द्विरतिसंयुतः ॥ * ॥
यजुर्वेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदेवत्वं त्रैष्टुभं
कृन्दः । यजुर्वेदः कशो दीर्घः कपाली ताम्रवर्णः
काञ्चननयनः आदित्यवर्णो वर्णेन पञ्चारत्नि-
मात्रः ॥ * ॥ सामवेदस्य काश्यपगोत्रं विष्णुदेवत्वं
जागतं कृन्दः । सामवेदो नित्यसखी शुचिः शुचौ
वासी शुचिवासाः इति च पाठः । सौमी इत्यपि
पाठः । दान्ती चर्मो दण्डी काञ्चननयनः
आदित्यवर्णो वर्णेन षडरत्निमात्रः ॥ * ॥ अथर्व-
वेदस्य वैजानगोत्रं रुद्रदेवत्वं आनुष्टुभं कृन्दः ।
अथर्ववेदस्तीक्ष्णचण्डः कृष्णः कामरूपी क्षुद्र-
कर्णो ह्येव साध्याः क्षुद्रकर्म्मिण्येव साध्या इति
वा पाठः । सविग्रहाः सकलहाः सूर्भिर्गासवः
सदानलघाः परस्त्रियान्यश्चेति नवरत्निमात्रः ।
ग्रन्थान्तरे विश्वात्मा विश्वकर्मा खशाखा-
ध्यायी । प्राज्ञो महाजीलोत्पलवर्णो वर्णेन दश-
रत्निमात्र इति च पाठः ॥ * ॥ अथ ध्यानम् ।
“ध्यायामि त्वां पद्मपत्रायताक्षं
कुक्षितकेशं ब्रह्मदेवत्वमायम् ।
गायत्रं ऋग्वेदमाचेयगोत्रं
रुक्मवर्णं शशुलोमप्रमाणम् ॥

वेदना

वन्दे रोमं त्रैष्टुभं ताम्रवर्णं
भारद्वाजं रुक्मनेत्रं कशाङ्गम् ।
यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
कपालिनं पञ्च चारत्निमात्रम् ॥ * ॥
य इदं देवतं रूपं गोत्रप्रमाणं कृन्दोवर्णं
वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
जन्म जन्म वेदपारी भवति अत्रतो व्रती भवति
अप्रयतः प्रयतो भवति अत्रक्षचारौ ब्रह्मचारौ
भवति जातिस्मरो जायते ॥ * ॥
“य इदं चरणयूहं पञ्चसु आवयेद्विजः ।
धौतपाश्चा शुचिर्विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
य इदं चरणयूहं आह्वाकाले सदा पठेत् ।
अक्षयमभवत् आहं पित्राणासुपतिष्ठते ॥
योऽधीते चरणयूहं स विप्रः पङ्क्तिपावनः ।
पावयत्यखिलान् पूर्वान् पुरुषान् सप्त सप्त च ॥
य इमा विपुला देवा अमृतत्वञ्च गच्छति ।
लोकातीतं महाशान्तं अमृतत्वञ्च गच्छति ॥”
गच्छन्तीं नम इत्याह भगवान् व्यासः पारा-
शरीयो व्यासः पाराशरीयः । इति व्यासरचितं
चरणयूहं समाप्तम् । (धनम् । यथा, ऋग-
वेदे । ८ । ७३ । १ ।
“अग्निं रथं न वेदम् ।”
“वेदं वेदो धनम् धनहितम् ।” इति तद्वाच्ये
सायणः । चतुःसंख्यावाचकः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ४ । २६४ ।
“तदेवमेकपञ्चाशद्वेदास्तस्य ध्वनेर्मताः ।
सङ्कोरेण त्रिरूपेण संख्या चैकरूपया ।
वेदखान्निशराः शुद्धेरिषुवाणामिषावकाः ॥”
दर्भमुष्टिः । यथा, मनुः । ४ । ३६ ।
“वेण्वीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।
यज्ञोपवीतं वेदञ्च सुमे रौक्मे च कुण्डले ॥”)
वेदगर्भः, पुं, (वेदा गर्भे अन्तरे यस्य ।) ब्रह्मा ।
(यथा, भागवते । २ । ४ । २४ ।
“एतदेवात्मभू राजान् नारदाय विप्रकृते ।
वेदगर्भोऽभ्यधात् साक्षाद्यदाह हरिरात्मनः ॥”)
ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥
वेदगुप्तिः, स्त्री, (वेदानां गुप्तिः ।) ब्राह्मणादि-
कर्तृकवेदरक्षा । इति केचित् ॥
वेदनं, स्त्री, स्त्री, (विद् + ल्युट् । पठे । “वद्वि-
वेदना, वद्वि विदिभ्य उपसंख्यानम् ।” ३ । ३ ।
१०७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता युच् ।) अनुभवः ।
तत्पर्यायः । संवेदः २ । इत्यमरः । ज्ञानम् ।
दुःखम् । इति मेदिनी । विवाहः । यथा,—
“पाणिग्रहणसंस्कारः स्वर्णरूपदिश्यते ।
असवर्णस्वर्णं ज्ञेयो विधिरुद्राह्मकर्मणि ॥
शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोऽनुष्टुभवेदने ॥”
इति मानवे ३ अध्यायः ॥ * ॥
पाणीति । समानजातीयासु गृह्यमाणासु हस्त-
ग्रहणलक्षणः संस्कारो गृह्यादिशास्त्रेण विधी-
यते । विजातीयासु पुनरुह्यमाणासु विवाह-
कर्मणि पाणिग्रहणस्थाने अयमनन्तरद्वयोके

वेदव

वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः । शर इति । क्षत्रियया
पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्त-
परिग्रहीतकाखेकदेशो ग्राह्यः । वैश्यया
ब्राह्मणक्षत्रियविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियविधृत-
प्रतोदेकदेशो ग्राह्यः । शूद्रया पुनर्द्विजातित्रय-
विवाहे प्रावृतवसनदशा ग्राह्या । इति कुल्लूक-
भट्टः ॥
वेदनिन्दकः, पुं, (वेदं निन्दतीति । निन्द + लुङ् ।)
नास्तिकः । इति जटाधरः ॥ (यथा, यमः । १३० ।
“दुर्भगो हि तथा वक्षः पावक्यो वेदनिन्दकः ॥”)
बुद्धश्च ॥
वेदपारगः, त्रि, (वेदस्य पारं गच्छतीति । गम +
ङ् ।) वेदवेत्ता । ब्रह्मज्ञानी । यथा,—
“चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ।
तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥”
इति ब्राह्मतत्त्वे पित्रगाथा ॥
वेदमाता, [ऋ] स्त्री, (वेदानां माता ।) गायत्री ।
यथा,—
“योऽधीतेऽहन्वहन्वेतां सावित्रीं वेदमातरम् ।
विज्ञायार्थं ब्रह्मचारौ च याति परमां गतिम् ॥
गायत्रीं वेदजननीं गायत्रीं लोकपावनीम् ।
न गायत्र्याः परं जप्यं एतद्विज्ञाय सुयते ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १३ अध्यायः ॥ * ॥
दुर्गा । यथा,—
“ब्रह्मिष्ठा वेदमातृत्वाज्ञायत्री चरणायजा ।
वेदेषु चरते यन्नात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
वेदवती, स्त्री, (वेदं ज्ञानमस्यस्या इति । वेद
+ मतुप् । मस्य वः । स्त्रियां ङीष् ।) कुश-
ध्वजराजकन्या । सा जन्मान्तरे स्नीता । यथा,
वद्विरुवाच ।
“त्वं गच्छ तपसे देवि । पुष्करञ्च सुपुण्ड्रम् ।
कृत्वा तपस्यां तत्रैव स्वर्गलक्ष्मीर्भविष्यति ॥
सा च तद्वचनं श्रुत्वा प्रतप्य पुष्करे तपः ।
दिव्यं त्रिलोचनवर्षं स्वर्गलक्ष्मीर्बभूव ह ॥
सा च कालेन तपसा यज्ञकुण्डसमुद्भवा ।
कामिनी पाण्डवानाञ्च द्रौपदी रूपदात्मजा ॥
कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा ।
त्रेतायां रामपत्नी सा स्नीतेति जनकात्मजा ॥
तच्छाया द्रौपदी देवी दापरे रूपदात्मजा ।
त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमानयुगत्रये ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १२ अध्यायः ॥
(पारिपात्रपञ्चतस्थनदीविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५७ । १६ ।
“वेदस्तुतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च ॥”)
वेदवदनं, स्त्री, (वेदानां वदनमिव ।) व्याकरणम् ।
यथा,—
“यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यग्-
ब्राह्मणः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।
यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान्
शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेऽधिकारी ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गीताध्यायः ॥

वेदान्तः

ज्वलनादधूमोद्गतिभिर्विविधाकृतिरस्वरे यथा
भाति ।

तद्विद्योः हृदिः स्वमाययाद्वैतविस्तरो भाति ॥
प्रान्त इव मनसि प्रान्ते हृदं हृद इव स्फुटं
इव स्फुटं ।

यवहारस्यो न पुनः परमार्थत ईश्वरो भवति ॥
जलधरधूमोद्गतिभिर्मिलनीक्रियते यथा न
गगनतलम् ।

तद्वत् प्रकृतिविकारैरपरान्तः परः पुरुषः ॥
एकस्मिन्नपि च घटे धूमादिमलावृते घटाः
शेषाः ।

न भवन्ति मलोपेता यद्वज्जीवोऽपि तद्वदिह ॥
देहेन्द्रियेषु नियताः कर्मशुण्याः कुर्वन्ते
स्वभोगार्थम् ।

नाहं कर्ता न ममेति ज्ञानतः कर्म नैव
बध्नाति ॥

अन्यशरीरेण कृतं कर्म भवे येन देह उत्पन्नः ।
तदवश्यं भोक्तव्यं भोगादेव तयोऽस्य निर्दिष्टः ॥
प्राक् ज्ञानोत्पत्तिचितं यत् कर्म ज्ञानशिखि-
शिखालीढम् ।

बीजमिव दहनदग्धं जन्मसमर्थं न तद्वदति ॥
ज्ञानोत्पत्तिरुक्तं क्रियमाणं कर्म यत्तदपि ।
न श्लिष्यति कर्तारं पुष्करपर्णं यथा वारि ॥
वाग्देहमानसैरिह कर्मचयः क्रियत इति
बुधाः प्राहुः ।

एकोऽपि नाहमेवां कर्ता तत्कर्मणामस्मि ॥
कर्मफलबीजनाशाज्जन्मविनाशो न चात्र
सन्देहः ।

बुद्धेवमपगततमाः सवितेव विभाति भारूपः ॥
यद्वदिष्टीकातूलं पवनोद्भूतं दश दिशो याति ।
ब्रह्मणि तत्त्वज्ञानात्तथैव कर्माणि तत्त्वविदः ।
क्षीरादुद्भूतमाष्यं चिपं यदन्न पूर्ववत्तस्मिन् ।
प्रकृतिगुणैश्चैव तद्वत् पृथक्कृतस्वेतनोऽप्यात्मा ॥
गुणमयमायागहनं निर्हूय यथा तमः
सहस्रांशुः ।

बाह्याभ्यन्तरचारी सैन्धवघनवत् भवेत् पुरुषः ॥
यद्वदेहोऽवयवा नृदेव तस्या विकारजातानि ।
तद्वत् स्थावरजङ्गममद्वैतं द्वैतवद्भाति ॥
एकस्मात् क्षेत्रज्ञाद्भवः क्षेत्रजातयो जाताः ।
लौहगतादिव दहनाः समन्ततो विस्फुलिङ्ग-
कणाः ॥

ते गुणसङ्गमदोषाद्वा इव धान्यजातयः
सतुषैः ।

जन्म जन्मते तावद्यावन्न ज्ञानवद्भिना दग्धाः ॥
त्रिगुणा चैतन्यात्मनि सर्वगतैश्चस्थिताखिला-
धारे ।

कुरुते हृदिमविद्या सर्वत्र स्पृश्यते तथा नात्मा ॥
रज्ज्वां भुजङ्गहेतौ प्रभवविनाशौ यथा न स्तः ।
जगदुत्पत्तिविनाशौ न च कारणमस्ति तद-
दिह ॥

जन्मविनाशगमनागमनमलौ सङ्गवर्जितो
नित्यम् ।

वेदान्तः

आकाश इव घटादिषु सर्वात्मा सर्वतोपेतः ॥
कर्मशुभाशुभजनितैः सुखदुःखैर्वन्तो भवत्युपा-
धीनाम् ।

तत्संसर्गाद्ब्रह्मस्वरसङ्गादतस्करवत् ॥
देहगुणकरणगीचरसङ्गात् पुरुषस्य यावदिह
भावाः ।

तावन्मायापाशैः संसारे रूढ इव भाति ॥
मातृपितृवान्धवधनभोगसंघट्टः ।
जन्मजरामरणमये चक्र इव आस्यते जन्तुः ॥
लोकयवहारकृतां य इहाविद्यामुपासते
मृदाः ।

ते जननमरणधर्माणो ध्वान्तमत्रैव खिद्यन्ते ॥
हिमफेनबुद्बुदा इव जलस्य धूमो यथा वहेः ।
तद्वत् स्वभावभूता मायैवा कौर्क्षिता विष्णोः ॥
एवं द्वैतविकल्पां भ्रमस्वरूपां विमोहिनीं
मायाम् ।

उत्प्लव्य सकलं निष्कलमद्वैतं भावयेद्ब्रह्म ॥
यदत् सलिले सलिलं क्षीरे क्षीरं समीरणे
वायुः ।

तद्वद्ब्रह्मणि विमले भावनया तन्मयत्वमुप-
याति ॥

इत्थं द्वैतसमूहे भावनया ब्रह्मभूयसुपयाति ।
को मोहः कः शोकः सर्वं ब्रह्मावलोकयतः ॥
विगतोपाधिस्फटिकः स्वप्नभया भाति निर्मलो
यद्वत् ।

चिद्दीपः स्वप्नभया तथा विभातीह निरुपाधिः ॥
गुणकरणगणशरीरप्राणैस्तन्मात्रजातिसुख-
दुःखैः ।

अपराधो यापी चिद्रूपोऽयं सदा विमलः ॥
द्रष्टा श्रोता प्राता स्पर्शयिता रसयिता यद्द्वैता
च ।

देही देहेन्द्रियधीविवर्जितः स्यान्न कर्तासौ ॥
एको नैकवावस्थितो महेश्वर्यं योगतो यापः ।
आकाशवदखिलमिदं न कश्चिदप्यत्र सन्देहः ॥
आत्मैवेदं सर्वं निष्कलसकलं यदेव भावयति ।
मोहगहनाद्विसृज्यस्तदेव परमेश्वरीभूतः ॥
यद्यत् सिद्धान्तागमतर्केषु प्रभ्रमन्ति रागाद्याः ।
अनुमोदामस्तत्तत्तेषां सर्वात्मवादधियाम् ॥
सर्वाकारो भगवानुपास्यते येन येन भावेन ।
तं तं भावं भूत्वा चिन्तामणिवत् समर्थेति ॥
नारायणमात्मानं ज्ञात्वा सर्गस्थितिप्रलयहेतुम् ।
सर्वज्ञः सर्वगतः सर्वः सर्वेश्वरो भवति ॥

आत्मज्ञस्तरति शुचं यस्माद्ब्रह्म विभेति
कुतश्चित् ।

मृत्योरपि मरणभयं न भवत्यन्यदभयं कुतस्तस्य ॥
अथद्विधव्याघातकवन्धनमोक्षैर्विवर्जितं
नित्यम् ।

परमार्थतत्त्वमेतत् यदतोऽन्यत्तद्वृत्तं सर्वम् ॥
एवं प्रकृतिपुरुषं विज्ञाय निरस्तकल्पनाजालः ।
आत्मारामः प्रशमं समास्थितः केवलीभवति ॥
नलकदलिविष्णुवाणा नश्यन्ति यथा स्वपुष्प-
मासाद्य ।

वेदारः

तद्वत्स्वभावभूताः स्वभावतां प्राप्य नश्यन्ति ॥
भिन्ने ज्ञानग्रन्थौ द्विन्ने संशयगणे शुभाशुभे
क्षीणे ।

दग्धे च जन्मवीजे परमानन्दं हरिं याति ॥
मोक्षस्य नैव किञ्चिद्द्विधा मास्ति न चापि गमन-
मन्यत्र ।

अज्ञानमयग्रन्थेर्भेदो यस्तं विदुर्मोक्षम् ॥
बुद्धेवमसत्यमिदं विष्णोर्मायात्मकं जगद्रूपम् ।
विगतद्वन्द्वोपाधिकभोगासङ्गो भवेच्छान्तः ॥
बुद्धा विभक्तां प्रकृतिं पुरुषः संसारमध्यगो
भवति ।

निर्मुक्तः सर्वकर्मभिरभुज्यपत्रं यथा सलिलैः ॥
अश्रुतं यद्वा तद्वा संवीतो येन केनचिच्छान्तः ।
यत्र कचन च प्राची विमुच्यते सर्वभूतात्मा ॥
हयमेधप्रतसहस्राण्यथ कुरुते ब्रह्मघात-
लक्षणाणि ।

परमार्थविन्न पुण्येन च पापः स्पृश्यते विमलः ॥
मदकोपहर्षमत्सरविषादभयपुरुषवर्णवाग्-
बुद्धिः ।

निस्तोत्रवषट्कारो जडवद्विचरेदगाधमतिः ॥
उत्पत्तिनाशवर्जितमेवं परमार्थसुपलभ्य ।
कृतकृत्यः सफलजनुः सर्वगतस्तिलति यथेष्टम् ॥
यापिनमभिन्नमित्यं सर्वात्मानं विधूतनानात्मम् ।
निरुपमपरमानन्दं यो वेद तन्मयो भवति ॥
तीर्थे श्वपचग्रहे वा नष्टस्तृतिरपि परित्यजन्
देहम् ।

ज्ञानसमकालं मुक्तः केवल्यं याति हतशोकः ॥
पुण्याय तीर्थसेवा निरयाय श्वपचसदननिधन-
गतिः ।

पुण्यापुण्यकलङ्कस्पर्शाभावे तु किन्तेन ॥
उच्चायाच्युतपादो यद्वदनिच्छन्नरः क्षितौ
पतति ।

तद्वदगुणपुरुषक्षीरनिच्छन्नपि केवलीभवति ॥
परमार्थमार्गसाधनमारभ्याप्राप्य योगमपि
नाम ।

सरलोकभोगभोगी सुदितमना मोदते सुभृ-
शम् ॥
विषयेषु सार्वभौमः सर्वजनैः पूज्यते यथा
राजा ।

सुवनेषु सर्वदेवैर्योगभ्रष्टस्तथा पूज्यः ।
महता कालेन महान् मारुथ्यं प्राप्य योग-
मन्यस्य ।

प्राप्नोति दिव्यममृतं यत्तत् परमं पदं विष्णोः ॥
वेदान्तशास्त्रमखिलं विलोक्य शेषोऽखिला-
धारः ।

आर्यापञ्चाशीत्या ववन्ध परमार्थसारमिदम् ॥
इति श्रीशेषनागविरचितं परमार्थसारं समा-
प्तम् ॥

वेदान्तौ, [न] पुं, (वेदान्तोऽस्यास्तीति । वेदान्त +
इनिः ।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । तत्पर्यायः । ब्रह्म-
वादी २ । इति जटाधरः ॥

वेदारः, पुं, एकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेदित

वेदाभ्यासः, पुं, (वेदस्य अभ्यासः ।) वेदानुशील-
नम् । स च पञ्चविधः । यथा, दत्तः ।
“द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।
वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते ॥
ब्रह्मयज्ञपरं ज्ञेयः षडङ्गसहितश्च यः ।
वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तद्दानश्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥
श्रद्धालिखितौ । न वेदमनघीत्यान्यां विश्वामघौ-
यीतान्यत्र वेदाङ्गस्युक्तिभ्यः ॥” इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
वेदि, स्त्री, (विद् + इन् ।) अम्बुजा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वेदिः, स्त्री, (विद्यते पुण्यमस्यामिति । विद् +
“हृपिषिरुहृतिविहीति ।” उणा० ४ । ११८ ।
इति इन् ।) परिष्कृता भूमिः । इत्यमरः ॥
परिष्कृता यच्चायं पशुवन्नाय यज्ञपात्रासाद-
नाय चातिसंस्कारा भूमिर्वेदिरुच्यते । सा च
हमरुकायाकारा पिण्डिका । वेदयति निवा-
रयति द्रव्यजातं वेदिः । विद् ६ क अ चेतना-
स्थाने वासवादे नान्नीति इः । वेदिः स्त्री वेदी
च । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । ११ । २५ ।
“वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविन्दुभिः-
बैसुजीवपुष्पभिः प्रदूषिताम् ॥”)

अङ्गुलिमुदा । इति मेदिनी ॥ (गृह्योपकरण-
विशेषः । यथा, भागवते । १० । ४१ । २१ ।
“वेदूथ्यव्यामलनीलविह्वमे-
सुक्ताहरिर्जिर्वलभीषु वेदिषु ॥”)
वेदिः, पुं, (वेत्तीति । विद् + इन् ।) पण्डितः ।
इति मेदिनी ॥

वेदिका, स्त्री, (वेदिरेव । स्वार्थे + कन् ।) मङ्गल-
कर्मार्थं निर्मितवेदिः । तत्पर्यायः । वितर्हिः २ ।
इत्यमरः ॥ वितर्हिः ३ वेदिः ४ वेदी ५ । इति
तट्टीका ॥ हे आरामाङ्गनादिमध्यस्थवेदि-
क्रायाम् । देवागारादौ काष्ठादिचतुष्क्रिकाया-
मित्यर्थः । दारुपरिवृता नतुरसा विश्रामभू-
वितर्हिरित्यपरे । स्तम्भसंलग्नपीठिका वितर्हि-
रिति केचित् । मङ्गल्याङ्गनमध्यस्थचतुष्क्रिकेति
केचित् । मङ्गलस्थानार्थं निर्मितवेदिकेति
केचित् । अशुभं वितर्हयति वितर्हिः । तर्हि हिंसे
नान्नीति इः । वेदिका साहचर्यात् स्त्री इदन्त-
त्वात् पठे ईप् वितर्हो च । वितर्हिः काष्ठ-
कोट्टी स्यादिति रत्ने । वितर्हिरपीति मधुः ।
विदन्ति विद्यते वा अस्यामिति वेदिः पूर्ववेदिः
स्वार्थकः । अतएव वेदिर्वेदी च । इति भरतः ॥
(यथा, कुमारः । ३ । ४४ ।

“स देवदारुदुमवेदिकायां

श्राद्धैर्लक्ष्म्यवधानवत्याम् ॥”)

वेदिजा, स्त्री, (वेद्या जायते इति । जन + डः ।)
द्रौपदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वेदितः, त्रि, ज्ञापितः । ज्ञानविदधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

वेदितयं, त्रि, (विद् + तय ।) वेद्यम् । ज्ञातयम् ।
यथा,—

५०३

वेद्यं

“आर्यं कृन्तुं देवत्वं विनियोगस्तथैव च ।
वेदितयं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वेदिता, [त्रि] त्रि, (विद् + लृच् ।) ज्ञाता । तत्-
पर्यायः । विदुरः २ विन्दः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ५२ ।

“न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति

वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ॥”)

वेदी, [त्रि] पुं, (वेत्तीति । विद् + णिनिः ।)
पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्मा । इति
केचित् ॥ ज्ञातरि, त्रि ॥ (यथा, रघुः । ५ । २७ ।
“स परार्हगतेरशोचतां

पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः ॥”)

वेदी, स्त्री, (वेदि + कृदिकारादिति वा डीष् ।)
वेदिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सरस्वती ।
इति शब्दमाला ॥

वेदीशः, पुं, (वेदीनां पण्डितानामीशः ।) ब्रह्मा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेदीक्तः, त्रि, (वेदे उक्तः ।) श्रुतिकथितः । यथा,
“वेदीक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽपितुमीश्वरे ।
नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्थां फलश्रुतिः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

वेदीदयः, पुं, (वेदः विषयज्ञानमुदये यस्य ।) सूर्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेदीदितः, त्रि, (वेदे उदितः ।) वेदीक्तः । यथा,—
“वेदीदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
ज्ञातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

वेद्यं, त्रि, (विद् + यत् ।) वेदितयम् । यथा,—
“धर्मः प्रोक्तितकेतवोऽत्र परमो निर्मलराणां
सताम्

वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।
श्रीमद्भागवते महासुनिक्षते किंवा परेरीश्वरः
सद्यो हृदयवस्थतेऽत्र कतिभिः श्रुश्रुभिस्तु-
त्तयात् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(धनाय हितम् । यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । ३ ।

“रथमिव वेद्यं शुक्रशोचिधममिम् ॥”
“वेद्यं वेदो धनम् । तस्मै हितम् ॥” इति तज्ज्ञाथ्ये
सायणः ॥ सुखम् । तथा, तत्रैव । ५ । १५ । १ ।

“प्रवेधसे कवये वेद्याय गिरम् ॥”
“वेद्याय सुत्याय ॥” इति तज्ज्ञाथ्ये सायणः ॥

लब्धयम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८ ।
११ ।

“वित्तं च मे वेद्यश्च मे ।”
“वेद्यं लब्धयम् ॥” इति तज्ज्ञाथ्ये महीधरः ॥

वेदाय हितमिति वेद + यत् । वेदहितम् । वेद-
प्रतिपादम् । यथा, महाभारते । १३ । १५ । ३६ ।

“वेद्यश्च यत् वेदयते च वेद्यं
विधियं यश्चाश्रयते विधियम् ।
धर्मं च वेदे च बले च सर्वं
चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ॥”)

वेधनि

वेधः, पुं, (विध + घञ् ।) वेधनम् । वध्ना इति
भाषा । तत्पर्यायः । यधः २ । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १६८ । ३६ ।
“वायवेधे परं यत्नमकरोच्चैव गौतमः ॥”)

गभीरता । गहरा इति चाडा इति च भाषा ॥
यथा,—

“गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तदुद्युति-
र्भाष्या ।

स्थानकमित्यासममितिरेवन्दे च वेधे च ॥
क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥”
इति लीलावत्यां खातयवहारः ॥ * ॥

अथ सप्तशलाकवेधः ।
“कृत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ परिभ्रमन् ।

ग्रहश्चेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकजः ॥”
इति दीपिका ॥ * ॥

अथ खर्जूरवेधः ।
“एकाम्बुगतां त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः

स्थापयेत्
रेखाश्चक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु ।
याघातादि तु भूर्भि भन्तु कथितं तत्रैक्यरेखा-

स्थयोः
सूर्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता द्वाकृपात एका-
र्गलः ॥”

इति रत्नमाला ॥ * ॥

अथ युतवेधः ॥
“पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन वा

संयुतो
यत्नात् परिवर्जयेत् सुनिमतो दोषो ह्यथ
कथ्यते ॥”

अथ यामित्रवेधः ।
“रविमन्दकुजाक्रान्तं मृगाङ्गात् सप्तमं त्यजेत् ।

विवाहयानाचूडासु गृहकर्मप्रवेशने ॥”
इति रत्नमाला ॥

वामदक्षिणवेधौ वामवेधश्चन्द्रे द्रव्यौ ॥
वेधकं, स्त्री, (विध + णुल् ।) धान्यकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥
वेधकः, पुं, (विध + णुल् ।) कर्पूरः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ अश्वेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मणिमुक्तादिवेधोपजीवी । यथा, रामायणे ।

२ । ८४ । १३ ।
“मायूरिकाः क्राकचिका वेधका रोचका-

स्तथा ॥”)
वेधकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।

२३ । ८० ।
“अप्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकाश्च ये ।

बन्धकाश्च प्रशूनां ये ते वै निरयगामिनः ॥”)
वेधनिका, स्त्री, (विध्यतेऽनयेति । विध + कर्णे

ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) मणिशङ्कादिवेधनो-
पकरणम् । मोमरी इति भाषा । तत्पर्यायः ।

आस्फोटनी । इत्यमरः ॥ आस्फोटनी ३
स्फोटनी ४ वृषदंशिका ५ । इति भरतहृत-

वाचस्पतिः ॥

वेधी

वेपः

वेला

वेधनी, स्त्री, (विध्यतेऽनयेति । विध + ल्युट् ।
स्त्रियां ङीष् ।) हस्तिकर्णवेधनाक्षम् । इति
त्रिकाण्डशेषः । मेधिका । इति भावप्रकाशः ।
वेधमुखः, पुं, (वेधे वेधने मुखः श्रेष्ठः ।) कर्चूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

वेधमुखकः, पुं, (वेधमुख + खार्थे कन् ।) हरिद्रा-
वृक्षः । काँचा हृदि ईति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
कर्चूरकः २ द्राविड़कः ३ कात्पकः ४ काल्यकः
५ । इत्यमरभरतौ ।

वेधसुखा, स्त्री, (वेधे सुखा ।) कलूरी । इति
राजनिर्घण्टः ।

वेधसं, स्त्री, ब्राह्मतीर्थम् । अङ्गुष्ठमूलम् । इति
शब्दचन्द्रिका ।

वेधाः, [स] पुं, (विदधातीति । वि + धा + “विधाञो
वेध च ।” उणा० ४ । २२४ । इति अशिः ।
वेधादेशश्च सोपसर्गधातोः ।) ब्रह्मा । (यथा,
रघुः । १ । २६ ।

“तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थकफला गुणाः”)
विष्णुः । इत्यमरः । (शिवः । यथा, हरिवंशे
भविष्यपर्वणि । १५ । १२ ।

“नमस्ते श्रितिकण्ठाय नीलग्रीवाय वेधसे”)
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली । पण्डितः । इति
विश्वः । श्वेताकर्तव्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।
अनन्तपुत्रः । यथा,—

“इच्छाकुर्व्येष्टदावादी मध्यदेशमवाप्रवान् ।
सुदुम्बस्य प्रतिष्ठानं तस्य पुत्रः पुरुरवाः ।
नरिष्यतः शुकाः पुत्राः शार्कं चतसृदाहृतम् ।
नाभागस्याम्बरीषोऽभूत् सचक्षं पार्थिवं ततः ॥
कोष्ठे वार्षकं क्षेत्रं रणवृष्टिर्भूव ह ।
शर्यातिर्मिथुनस्त्रासीदनन्तो नाम विभुतः ॥
सुकन्या नाम कन्या च या पत्नी यादवस्य च ।
अनन्तस्य च पुत्रोऽभूत् वेधो नाम महाप्रभुः ।
आनर्त्तविषये तेन पुरी कुशस्थली कृता ॥”

इति बह्मपुराणे सागरोपाख्याननामाध्यायः ।
(प्रजापतिर्देवादिः । यथा, कुमारः । २ । १४ ।
“परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥”
त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥ विविध-
कर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४३ । १२ ।

“आ वेधसं नीलपृष्ठं दृहन्तम् ।”
“कौटुर्गं देवं वेधसं विविधकर्त्तारम् ।” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥

वेधितः, पुं, (विध + णिच् + क्तः ।) कारित-
विद्धः । द्विदितः । इत्यमरः ।
वेधनी, स्त्री, (विधति लचमिति । विध क्त्रिीकरणे
+ णिनिः । ङीष् ।) रक्तपा । इति शब्दरत्ना-
वली । जौक इति भाषा । मेधिका । इति
राजनिर्घण्टः ।

वेधी, [न] त्रि, (विधतीति । विध क्त्रिीकरणे +
णिनिः ।) वेधकर्त्ता । (यथा, महाभारते ।
५ । ६६ । ३० ।

“तेषामचीणि कर्णानि नासिकाश्चैव मायसा ।
निमित्तवेधी यः सुनिरीक्षीकामिः समर्पयत् ॥”
वेधविशिष्टः । विधधातोर्णिन्प्रत्ययेन वेधशब्दा-
दस्यर्थे ण्प्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ अन्वयेतसे,
पुं । इति राजनिर्घण्टः ।

वेधं, स्त्री, (विध + ण्यत् ।) सख्यम् । इति जटा-
धरः । (यथा, मार्कण्डेये । ४२ । ७ ।
“प्रायो धनुः शरीरं ह्यात्मा ब्रह्म वेधमनुत्तमम् ।
अप्रमत्तेन वेधयं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥”)
वेधनीये, त्रि । यथा,—
“वट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भागोः शुद्धा समेऽपि
च ।
कर्णो वेधौ न दीवः स्यादन्यथा मरणं भवेत् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ।

वेनः, पुं, (अजतीति । अज गतौ + “धापृवस्य-
व्यतिभ्यो नः ।” उणा० ३ । ३६ । इति नः । अजते-
र्वीभावः ।) प्रजापतिः । इत्युणादिकोषः ।
(पृथुराजपिता । यथा, मार्कण्डेये । २७ । १५ ।
“हृतमैलं तथा लोभात् मदादेनं द्विजैर्हृतम् ॥”
अस्यान्यदिवरणं मूर्द्धन्यान्तवेणशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ देवविशेषः । इति निघण्टुः । ५ । ४ । २४ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १० । १२३ । १ ।

“अयं वेनश्चोदयन् पृथिवीम् ॥”
“वेनः कान्तः एतत्संज्ञो मध्यमस्थानो देवः ।”
इति तद्वाच्ये सायणः ॥ ३ ॥ अजति गच्छत्यनेन
स्वर्गमिति । यज्ञः । इति निघण्टुः । ३ । १७२ ॥
त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ । ५ ॥ यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १३ । ३ ।

“सौमतः सुरचो वेन आवः ॥”
“वेनः कामनीयो मेधावी वा ।” इति तद्वाच्यम् ।
कामयमानः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८६ । ५ ।
“आयन्मा वेना अरुहमृतस्य ॥”
“वेनाः कामयमानाः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

वेना, स्त्री, (वन शब्दे संभक्तौ वा + “वनेरिचो-
पधायाः ।” उणा० ३ । ८ । इति नः उपधाया
इत्वच् ।) नदीविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिवृत्तिः । (यथा, महाभारते । ३ । ८८ । ३ ।
“वेना भीमरथी चोभे नदी पापभयापहे ॥”)

वेप, टु ऋ ङ चले । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) चलः कम्पनम् । टु,
वेपथुः । ऋ, अविवेपत् । ङ, वेपते वायुना ट्वच् ।
इति दुर्गादासः ।

वेपः, [स] स्त्री, (वेप कम्पने + “सर्वधातुभ्यो-
ऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इत्यसुन् ।) अन-
वयम् । यथा,—
“स्याद्वलव्योतिषोः स्त्रीव वचो वाच्य धातुषु ।
मेदो वेपोऽनवद्येऽथ सभायाश्च सदो न ना ॥”
इत्युणादिकोषः ।

(विरेपः । इति साधुपाठः । इत्युज्ज्वलः । ४ ।
१८६ ॥ ३ ॥ कर्म । इति निघण्टुः । २ । १५ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ८ ।
“प्रजिह्वया भरते वेपो अग्निः ॥”
“वेपः कर्मनामैतत् ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

वेपथुः, पुं, (वेपनमिति । वेप + “द्वितीयेयुच् ।”
३ । ३ । ८६ । इति अयुच् ।) कम्पः । इत्य-
मरः । (यथा, गीतायाम् । १ । २६ ।
“वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥”)
वेपनं, स्त्री, (वेप + ल्युट् ।) कम्पनम् । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने
१० अध्यायः । “तत्र विहस्य क्रोशनविनमन-
मोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति ॥”)

वेमः, पुं, वापदण्डः । यथा,—
“वापदण्डः पुंसि वेमा वेमो ना वेम न द्वयोः ॥”
इति शब्दरत्नावली ।
वेमा, [न] पुं, (वयत्यनेनेति । वे + “वेजः सञ्च ।”
उणा० ४ । १४६ । इति इमनिन् ।) वापदण्डः ।
इत्यमरभरतौ । (यथा, नैषधे । १ । १२ ।
“सिताशुवर्णैर्व्यति स्त तद्गुणे-
र्महासिवेजः सहजवरी बहुम् ॥”
अर्हर्षादित्वात् स्त्रीवलिङ्गोऽपि । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । १६ । ८६ ।
“नमः पुंरस्तस्य न वेम ॥”)

वेरं, स्त्री, शरीरम् । वार्ताकुः । कुङ्कुमम् । इति
मेदिनी ।
वेरकं, स्त्री, कर्पूरम् । इति हारावली ।
वेल, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेलत् । इति दुर्गादासः ।
वेल, तु ॥ कालार्थः । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त-
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) कालार्थः कालो-
पदेशः । अविवेलत् । कालमियत्तया गणकः
एतातती वेलेति कथितवानित्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

वेलं, स्त्री, उपवनम् । यथा, हेमचन्द्रे ।
“अपोपाभ्यां वनं वेलमारामः क्वचिमे वने ॥”
वेला, स्त्री, (वेत्यतेऽनयेति । वेल + गुरोश्च हलः
इत्यः । ततश्चाप् ।) कालः । तत्पर्यायः ।
समयः २ चणः ३ वारः ४ अवसरः ५ प्रस्तावः
६ प्रक्रमः ७ अन्तरम् ८ । इति हेमचन्द्रः ।
तत्परिमाणानि यथा,—
“अक्षिपक्षपरिच्छेपो निमेषः परिकीर्तितः ।
द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटौ तु लवः स्मृतः ।
द्विलवः क्षण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश चण्डाः ।
दश काष्ठाः किला नाम तत्संख्या स्याच्च
नाडिका ॥

घटिके द्वे सुहूर्तः स्यात्तैस्त्रिंशत्या दिवाविशम् ।
चतुर्विंशतिवेलाभिरहोरात्रं प्रचचते ॥
सूर्योदयादि विज्ञेयो सुहूर्तानां क्रमः सदा ।
पश्चिमाहर्हरात्रादि ह्योराणां विद्यते क्रमः ॥
त्रेयं पित्रमहोरात्रं पञ्चौ कृष्णसितासितौ ।
त्रिंशता च दिनेर्मासो हिमास ऋतुरच्यते ।
भवेद्विषमहोरात्रं षड्भिरुत्तरदक्षिणौ ।
वर्षे द्वादशभिर्मार्गैर्मलमासश्चोदशः ॥”
इति बह्मपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ ३ ॥
मर्यादा । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । २ ।
६३ । ३६ ।

वेपथुः, पुं, (वेपनमिति । वेप + “द्वितीयेयुच् ।”
३ । ३ । ८६ । इति अयुच् ।) कम्पः । इत्य-
मरः । (यथा, गीतायाम् । १ । २६ ।
“वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥”)
वेपनं, स्त्री, (वेप + ल्युट् ।) कम्पनम् । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने
१० अध्यायः । “तत्र विहस्य क्रोशनविनमन-
मोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति ॥”)

वेमः, पुं, वापदण्डः । यथा,—
“वापदण्डः पुंसि वेमा वेमो ना वेम न द्वयोः ॥”
इति शब्दरत्नावली ।
वेमा, [न] पुं, (वयत्यनेनेति । वे + “वेजः सञ्च ।”
उणा० ४ । १४६ । इति इमनिन् ।) वापदण्डः ।
इत्यमरभरतौ । (यथा, नैषधे । १ । १२ ।
“सिताशुवर्णैर्व्यति स्त तद्गुणे-
र्महासिवेजः सहजवरी बहुम् ॥”
अर्हर्षादित्वात् स्त्रीवलिङ्गोऽपि । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । १६ । ८६ ।
“नमः पुंरस्तस्य न वेम ॥”)

वेरं, स्त्री, शरीरम् । वार्ताकुः । कुङ्कुमम् । इति
मेदिनी ।
वेरकं, स्त्री, कर्पूरम् । इति हारावली ।
वेल, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेलत् । इति दुर्गादासः ।
वेल, तु ॥ कालार्थः । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त-
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) कालार्थः कालो-
पदेशः । अविवेलत् । कालमियत्तया गणकः
एतातती वेलेति कथितवानित्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

वेलं, स्त्री, उपवनम् । यथा, हेमचन्द्रे ।
“अपोपाभ्यां वनं वेलमारामः क्वचिमे वने ॥”
वेला, स्त्री, (वेत्यतेऽनयेति । वेल + गुरोश्च हलः
इत्यः । ततश्चाप् ।) कालः । तत्पर्यायः ।
समयः २ चणः ३ वारः ४ अवसरः ५ प्रस्तावः
६ प्रक्रमः ७ अन्तरम् ८ । इति हेमचन्द्रः ।
तत्परिमाणानि यथा,—
“अक्षिपक्षपरिच्छेपो निमेषः परिकीर्तितः ।
द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटौ तु लवः स्मृतः ।
द्विलवः क्षण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश चण्डाः ।
दश काष्ठाः किला नाम तत्संख्या स्याच्च
नाडिका ॥

घटिके द्वे सुहूर्तः स्यात्तैस्त्रिंशत्या दिवाविशम् ।
चतुर्विंशतिवेलाभिरहोरात्रं प्रचचते ॥
सूर्योदयादि विज्ञेयो सुहूर्तानां क्रमः सदा ।
पश्चिमाहर्हरात्रादि ह्योराणां विद्यते क्रमः ॥
त्रेयं पित्रमहोरात्रं पञ्चौ कृष्णसितासितौ ।
त्रिंशता च दिनेर्मासो हिमास ऋतुरच्यते ।
भवेद्विषमहोरात्रं षड्भिरुत्तरदक्षिणौ ।
वर्षे द्वादशभिर्मार्गैर्मलमासश्चोदशः ॥”
इति बह्मपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ ३ ॥
मर्यादा । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । २ ।
६३ । ३६ ।

वेहन्त

“धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां
धर्मस्तथा चतुर्विदाश्च वृत्तम् ।
यत्र ह्यतीतां क्रुद्धधर्मवैलां
प्रचलन्ति सर्वे क्रूरवः सभायाम् ॥”

समुद्रकूलम् । (यथा, रघुः । १ । ३० ।
“स वेलावप्रवलयं परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनानुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥”
समुद्रकूलविकारः । (यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
“संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय
ताम् ।

निवातक्षमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥”
अलिष्टमरणम् । रागः । ईश्वरस्य भोजनम् ।
इति मेदिनी ॥ अत्र पवर्गीयवकारादौ
लिखितः । रागस्थाने रोगः । वाक् । बुधस्त्री ।
इति विश्वः ॥ दन्तमांसम् । इति हारावली ॥
वेलाकूलं, स्त्री, (वेला एव कूलं यस्य ।) तामलिप्त-
देशः । यथा,—

“वेलाकूलं तामलिप्तं तामलिप्ती तमालिका ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(समुद्रकूलम् । यथा, भागवते । १० । ६७ । ५ ।

“कश्चित् समुद्रमध्यस्थो दोर्भ्यामुत्तुचिष्य तज्जलम् ।
देशान् नागायुतप्राणो वेलाकूले न्यमज्जयत् ॥”

वेलिमुक्प्रियः, पुं, सौरभयुक्तान्नः । यथा,—

“रसाले त्वत्सौरभे ।

महाकालश्च किम्याक उर्वटो वेलिमुक्प्रियः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(वलिमुक्प्रिय इत्येव पाठः साधुः ॥)

वेह, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेहन् । चालः
सञ्चलनम् । उड्डेहस्तुजवलिक्कण्णभनत्कारः
क्षयं वायताम् । गताविवेके । इति दुर्गादासः ॥

वेहं, स्त्री पुं, (वेहतीति । वेह चालने + पचायच् ।)
विडङ्गः । इत्यमरः ॥ (भावे घञ् ।) गमने, पुं ।
इति वेहधात्वर्थदर्शनात् ॥

वेहजं, स्त्री, (वेहवत् जायते इति । जन + डः ।)
मरिचम् । इत्यमरः ॥

वेहनं, स्त्री, (वेह + लुट् ।) भूमौ अचस्य
लुण्ठनम् । तत्पर्यायः । लुण्ठनम् २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (सञ्चलनम् । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । १५६५ ।

“अष्टा सरित् खवसतेजलधिप्रवेशे
वेलोर्निवेहनवशेन विवर्णमाना ॥”

रोटिकादिनिम्नाणार्थस्थूलवर्तुलकाविवेशः ।
इति भावप्रकाशः ॥ वेहन इति भाषा ॥

वेहनी, स्त्री, (वेहति लुटति अन्वादिरेवेति ।
वेह + लुट् । डौष् ।) मातादूत्रा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वेहन्तरः, पुं, वीरतरुः । यथा, भावप्रकाशे ।

“वेहन्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः
चेतासितारुणविकीर्तितनीलपुष्पः ।
स्यान्वातितुल्यकुसुमः शमिस्तुल्यपत्रः
स्यात् कण्टकी च जलदेशज एव वृक्षः ॥”

वेशधा

अस्य गुणाः ।

“वेहन्तरो रसे पाके तिलस्तृष्णाकफापहः ।
स्त्रजाघाताक्षजिदग्नाही योनिमृजानिलार्ति-
जित् ॥”

वेहहल, पुं, केलिनागरः । इति जटाधरः ॥

वेहिः, स्त्री, (वेहति सञ्चलतीति । वेह + इट् ।)

लता । इति शब्दरत्नावली ॥

वेहिकाख्या, स्त्री, (वेहिका आख्या यस्याः ।)

वृक्षविशेषः । वेहसुटा इति भाषा । यथा,—

“मरुत्नाला वेहिकाख्या विह्वपत्री ज्वरा-
पहा ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेहितं, स्त्री, (वेह + क्तः ।) गमनम् । इति मेदिनी ॥

वेहितः, त्रि, (वेह + क्तः ।) कुटिलः । कम्पितः ।
इत्यमरः ॥

वेवी, र च लु ड कान्तिगतिव्याप्तिचैपप्रजनखादने ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-कान्तौ

अक०-अन्यत्र सक०-सेट् ।) र, वैदिकः ।

च, अवेवयुः । बहुलं ब्रह्मणीति परस्मैपदे

अनुसु सिद्धेरित्यनु उस् गुणस्यव्याप्तिरिति गुणः ।

लु ड, वेवीति । इति दुर्गादासः ॥

वेशः, पुं, (विशन्ति नयनमनांश्चवेति । विश् +

अधिकरणे घञ् । यद्वा, विशति अङ्गमिति ।

“पदरजविशस्युग्रो घञ् ॥” ३।३।१६ इति घञ् ।

अलङ्काररचनादिकृतप्रोभा । तत्पर्यायः ।

आकल्पः २ नेपथ्यम् ३ प्रतिकर्म ४ प्रसा-

धनम् ५ । इत्यमरः ॥ वेषः ६ । इति तट्टीकायां

भरतः ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । ५ ।

“नरदेवोऽसि वेषेण नटवत् कर्मणा दिजः ॥” ॥

विशन्ति कासुका यत्रेति । अधिकरणे घञ् ।

वेश्यागृहम् । गृहमात्रम् । इति मेदिनी ॥

(वस्त्रगृहम् । तावु इति भाषा ॥ यथा,

महाभारते । ५ । १५१ । ५३ ।

“शकटापणवेशाश्च यातयुग्यश्च सर्वशः ।

तन् संयुज्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥”

प्रवेशः । इति विशधात्वर्थदर्शनात् ॥ (पण्य-

स्थिया भूतिः । यथा, मनुः । ४ । ५४—५५ ।

“न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराज्यप्रसूतितः ।

खनाचक्रध्वजवतां वेषेनैव च जीवताम् ॥

दशखनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।

दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो वृषः ॥”

वेशकः, पुं, (वेश एव । स्वार्थे कन् ।) गृहम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ वेशकारके, त्रि ॥

वेशदानः, पुं, स्वर्गप्रोभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेशधारी, [न] पुं, (वेशं तापसलिङ्गं धरतीति ।

धृ + णिनिः ।) क्लृप्तपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (सङ्करजातिविशेषः । यथा, ब्रह्म-

वैवर्ते ब्रह्मखण्डे । १० अध्यायः ।

“गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वेशधारिणः ।

बभूव वेशधारी च पुत्री युङ्गी प्रकौर्तितः ॥”

वेशधारके, त्रि ॥

वेश्या

वेशन्तः, पुं, (विशन्त्यत्र भेकादय इति । विश् +
“जुविश्रिभ्यां भञ्च् ॥” उणा० ३ । १२६ । इति
भञ्च् ।) सुन्दरीवरः । इत्यमरः ॥ अस्मिः
इत्युणादिकोषः ॥

वेशरः, पुं, अश्वतरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेशवारः, पुं, वेशवारः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥

वेशीजाता, स्त्री, पुत्रदात्रीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वेश, [न] स्त्री, (विशन्त्यत्रेति । विश् + मनिन् ।)

गृहम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ७३ ।

“अदारेण च नातीयात् ग्रामं वा वेश वाह-
तम् ॥”

वेशकलिङ्गः, पुं, (वेशनः कलिङ्गः ।) चटकः ।

अस्य मांसगुणौ । सन्निपातनाशित्वम् । अति-

शुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

वेशकूलः, पुं, (वेश गृहं कूलयतीति । कूल + कः ।)

चचेष्टा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेशनकुलः, पुं, (वेशनो गृहस्य नकुलः ।) गन्ध-

सूधिकः । यथा,—

“चिकः स्याद्द्वेषनकुलश्चिको च वालसूयिका ।

गन्धसूयी गन्धसूयी गिरिका स्यात्कुन्दरी ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वेशभूः, स्त्री, (वेशनो भूः ।) गृहकरणयोग्य-

भूमिः । तत्पर्यायः । वास्तुः २ । इत्यमरः ॥

वेश्यं, स्त्री, (वेषे भवम् । वेश + “दिगादित्वात्

यत् ॥” ४ । ३ । ५४ । इति यत् । यद्वा, वेश्याये

हितम् । वेश्या + यत् ।) वेश्यालयः । इति

मेदिनी ॥ (प्रवेशार्हे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।

४ । २६ । ३ ।

“शततमं वेश्यं सर्वताता दिवोदासमतिथिवं

यदावम् ॥”

“वेश्यं दिवोदासनाम् प्रवेशार्हम् ॥” इति

तद्वाक्ये सायणः ॥)

वेश्या, स्त्री, दुष्कावृक्षः । आकनादि इति भाषा ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वेशमर्हति वेषेण

दीयताचरति वेषेण पण्ययोगेन जीवति वा ।

वेश + यत् ।) खनामख्यातनारी । खान्की

इति भाषा । तत्पर्यायः । वारस्त्री २

गणिका ३ रूपाजीवा ४ । इत्यमरः ॥ वेश्या ५ ।

इति तट्टीका ॥ सुदा ६ शालभञ्जिका ७ ।

इति जटाधरः ॥ भर्भरा ८ मूला ९ वार-

विलासिनी १० वारवाणिः ११ भङ्गहासिनी

१२ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्गिका १३

बन्धुरा १४ कुम्भा १५ कामरेखा १६ वर्द्धी

१७ । इति शब्दमात्रा ॥ साधारणस्त्री १८

पण्याङ्गना १९ पण्याङ्गना २० मुजिष्ठा २१

वारवधूः २२ । इति हेमचन्द्रः ॥ भोग्या २३

सरवीधिका २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या

लक्षणागमनफलादि यथा,—

“पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलटा स्मृता ।

द्वितीये वधूः त्रितीया चतुर्थे पुञ्जस्त्री स्मृता ॥

वेश्याज

वेश्या च पञ्चमे षष्ठे युक्ती च सप्तमेऽष्टमे ।
तत ऊर्ध्वं महावेश्या सासृष्ट्या सर्वजातिषु ॥*॥
यो द्विजः कुलटाङ्गच्छेत् वृषलो पञ्चलीमपि ।
युक्तीं वेश्यां महावेश्यां अवटोदं प्रयाति सः ॥
शताब्दं कुलटागामी वृष्टागामी चतुर्युगम् ।
षड्गुणं पञ्चलीगामी वेश्यागामी गुण्यष्टकम् ॥
युक्तीगामी दशगुणं वसेत्तत्र न संशयः ।
महावेश्यागामुकश्च ततः शतगुणं भवेत् ॥
तदेव सर्वगामी चेल्वेवमाह पितामहः ।
तत्रैव यातनां सुदुक्ते यमदूतेन ताडितः ॥
तित्तिरिः कुलटागामी वृष्टागामी च वायसः ।
कोकिलः पञ्चलीगामी वेश्यागामी वृकस्तथा ॥
युक्तीगामी शूकरश्च सप्तजन्मसु भारते ।
महावेश्यागामुकश्च जायते शास्त्रलिखितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रहतिखण्डे २८ अध्यायः ॥*॥
वेश्यागमनपापं प्रकीर्णकम् । तस्य प्रायश्चित्तम् ।
तत्र सम्बर्तः ।
“पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।”
तेन वेश्यागमने प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धेनु-
रेका । एतत् सङ्गमने । अभ्यासे तु । चान्द्रा-
यणेन चेकेन सर्वपापघ्नो भवेदिति आप-
स्तम्बवचनाच्चान्द्रायणम् । इति प्रायश्चित्त-
विवेकः ॥ * ॥ तदन्नादिकं निषिद्धम् । यथा,—
“पुञ्चल्यन्नश्च यो मुहूर्ते पुञ्चल्याजीवजीवनः ।
खलोममानवर्षश्च लालाकुण्डे वसेद्भुवम् ॥
ताडितो यमदूतेन तद्भोजी तत्र तिष्ठति ।
ततस्त्रिजन्मनि भवेत् कृष्यवर्गः पशुः शुचिः ॥
त्रिजन्मनि भवेच्छागस्ततो भवेत् सुदुःखितः ।
ततश्चतुःशूलरोगी ततः शुद्धः क्रमेण च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रहतिखण्डे २९ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।
“पुञ्चल्यन्नश्च यो मुहूर्ते वेश्यान्नश्च पतिव्रते ।
तद्व्रजेत्तु द्विजो यो हि कालसूत्रं प्रयाति सः ॥
शतवर्षं कालसूत्रे स्थित्वा शूद्रो भवेद्भुवम् ।
तत्र जन्मनि रोगी च ततः शुद्धो भवेद्द्विजः ॥”
इति तत्रैव २८ अध्यायः ॥*॥
यात्राकाले तस्या दर्शनं शुभम् । यथा,—
“धेनुर्वत्प्रयुक्ता वृषतुरगरथा दक्षिणावर्त्तवद्भि-
र्द्विजपूज्यकुम्भा द्विजवृषगणिकाः पुष्पमाला
पताका ।
सद्योमांसं घृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं
शुक्लधान्यं
दृष्ट्वा शुक्ला पठित्वा फलमिह लभते मानवो
गन्तुकामः ॥”
इति समथप्रदीपः ॥
वेश्यागणः, पुं, (वेश्यानां गणः ।) वेश्यासङ्घः ।
तत्पर्यायः । वेश्यावारः २ । इति शब्द-
माला ॥
वेश्याचार्यः, पुं, (वेश्यानां आचार्यः ।) पीठ-
महः । इति हेमचन्द्रः ॥
वेश्याजनसमाश्रयः, पुं, (वेश्याजनानां समाश्रयः
आश्रयस्थानम् ।) वेश्यालयः । तत्पर्यायः ।

५०६

वेष्टः

वेष्टः २ । इत्यमरः ॥ वेश्याश्रयः ३ पुरम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वेष्टम् ५ । इति जटा-
धरः ॥
वेष्टरः, पुं, अश्वतरः । यथा । वेष्टरोऽश्वतरः
खरः । इति भूरिप्रयोगः । त्रिकाण्डशेषे वेष्टर
इति पाठः ॥
वेष्टः, पुं, वेवेष्टि याप्नोति अङ्गं वेष्टः पचादित्वादन
मूर्द्धन्यान्तः । विप्रान्ति नयनमनांस्त्ववेत्याधारे
षणि वेष्टस्तालयान्तश्च । इति भरतः ॥ नेप-
थ्यम् । (यथा, मनुः । ८ । २ ।
“विनीतवेष्टाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्थि-
णान् ॥”)
वेश्याजनाश्रयः । “हे शारिकाणां निवासस्थाने ।
विप्रान्ति यूनां मनः कासुको वा वेष्टः शौ विप्र
प्रवेशे घञ् ।
“नेपथ्ये गृहमात्रे च वेष्टो वेश्यागृहेऽपि च ।”
इति तालयान्ति रभसः ॥
“गृहमात्रे गणिकायाः सङ्गनि वेष्टो भवेत्
तालव्यः ।
तालव्यो मूर्द्धन्योऽलङ्कारो कथित आचार्यः ॥”
इत्युपविवेकः ।
वेष्टिषति याप्नुवन्ति जनमनांसीति धनि वेष्टो
मूर्द्धन्यान्तोऽपि इत्येके तत्तु ॥ ह्यर्थं मूर्द्धन्यान्तेषु
सर्वत्र कोषादावशुपात्तत्वादिति सुकटः ।” इति
च भरतः ॥ (संस्थानविशेषः । यथा, रामा-
यणे । १ । १७ । १६ ।
“यस्य देवस्य यद्रूपं वेष्टो यश्च पराक्रमः ॥”
“वेष्टः संस्थानविशेषः ।” इति तट्टीका ॥ * ॥
वेवेष्टि याप्नोति कर्तृ निति । पचाद्यच् । कर्म ।
इति निघण्टुः । २ । १ ॥ * ॥ विप्र याप्नो +
घञ् । याप्तिः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम्
१ । ६ ।
“कर्मणे वां वेष्टाय वाम् ।”
“वेष्टाय च । विष्ट याप्नौ । घञ् वेष्टो याप्तिः ।
सूचितकर्मसु याप्नार्थं च वां युवामह-
माददे ।” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥
वेष्टणः, पुं, (विप्र याप्नौ + ल्युट् ।) कासमहः ।
इति हारावली ॥ (क्ली, विप्र + ल्युट् ।)
प्रवेशणश्च ॥ (परिचर्या । यथा, ऋग्वेदे । ५ ।
७ । ५ ।
“अवस्तयस्य वेष्टो स्वेदं पथिषु जुहति ॥”
“यस्यान्वेष्टो परिचर्यायाम् ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)
वेष्टणा, क्ली, (वेवेष्टि याप्नोतीति । विप्र + ल्युट् ।
टाप् ।) वितुन्नकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
घन्या इति भाषा ॥
वेष्टवारः, पुं, वेसवारः । इत्यमरटीकायां शाय-
सुकटः ॥
वेष्ट. ड वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
सक०-सेट् ।) ड, वेष्टते । इति दुर्गादासः ॥
वेष्टः, पुं, (वेष्ट + घञ् ।) वेष्टनम् । इति शब्द-
माला ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २५ । २७ ।

वेस

“श्रीवायां वेष्टयित्वेनं स गजो हन्तुमेष्टत ।
करवेष्टं भीमसेनो भ्रमं दत्वा यमोचयत् ॥”)
श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्यासः ।
आटा इति भाषा ॥ इति वैद्यकम् ॥ (सुख-
रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।
“दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ॥”)
वेष्टकं, क्ली, (वेष्टते इति । वेष्ट + क्तुल् ।) उष्णीषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ निर्यासः । इति शब्द-
माला ॥ श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वेष्टकः, पुं, (वेष्टते इति । वेष्ट + क्तुल् ।) प्राचीरः ।
यथा प्राचीनावेष्टकौ वृत्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कुष्माण्डः । यथा,—
“कुष्माण्डकः पुष्पफलो घनवासश्च वेष्टकः ॥”
इति हारावली ॥
श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वेष्टनकारके,
त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १३६ । २१ ।
“वलयेरपरिद्वेष्टं तथेवाङ्गुलिवेष्टकैः ॥”)
वेष्टनं, क्ली, (वेष्टते इति । वेष्ट + ल्युट् ।) कर्ण-
शस्त्रुली । उष्णीषः । (यथा, रघुः । ८ । १२ ।
“तमरणसमाश्रयोन्मुखं
शिरसा वष्टनशोभिना सुतः ॥”)
सुकटः । वृत्तिः । इति मेदिनी ॥ गुग्गुलुः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वेष्ट + ल्युट् । वलयनम् ।
यथा, रघुः । ४ । ४८ ।
“भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ॥”)
वेष्टनकः, पुं, (वेष्टनेन कायतीति । कै + कः ।)
रतिवन्धविशेषः । यथा,—
“ऊर्ध्वं पादमेकश्च भुजान्तैर्वेष्टयेद्यदि ।
कान्तकचाश्रितां नारीं बन्धो वेष्टनकः सुतः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
वेष्टनवेष्टकः, पुं, (वेष्टनेन वेष्टते इति । वेष्ट +
क्तुल् ।) रतिवन्धविशेषः । यथा,—
“ऊर्ध्वं पादद्वयं नार्या भुजाभ्यां वेष्टयेद्यदि ।
कराभ्यां कण्ठमालिङ्गा बन्धो वेष्टनवेष्टकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
वेष्टवंशः, पुं, (वेष्टः वेष्टनकारी वंशः ।) कण्ठ-
किनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेष्टुवांश्च इति
भाषा ॥
वेष्टसारः, पुं, (वेष्टानां सारो यज्ञः ।) श्रीवेष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वेष्टिनं, क्ली, (वेष्ट + क्तः ।) रुद्धम् । लासकः ।
करणान्तरम् । इति मेदिनी ॥
वेष्टितः, त्रि, (वेष्ट + क्तः ।) नदीप्राचीरादिना
कृतवेष्टनः । वेष्टा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वलथितम् २ संवीतम् ३ रुद्धम् ॥ आहतम् ॥
इत्यमरः ॥
वेष्पः, पुं, (वेवेष्टीति । विप्र याप्नौ + “पानी-
विधिभ्यः पः ।” उणा० ३ । २३ । इति पः ।)
पानीयम् । इत्युणादिकोषः ॥
वेस, ऋ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेसत् । विवेसतुः ।
इतौ गत्वाम् । इति दुर्गादासः ॥

वैसनं, स्त्री, (वैस + लुट् ।) द्विदलचूर्णम् । यथा,—
“दालयश्चकानान् नितुषा यन्त्रपेक्षिताः ।
तच्चूर्णं वैसनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः ॥”
तद्वटिकागुणाः ।

“वटिका वैसनस्यापि कथितायां निमज्जति ।
रुया विष्टभजननी बल्या पुष्टिकरी स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वैसरः, पुं, अश्वतरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
माघे । १२ । १६ ।

“तूर्णं प्रयोत्रा जतनादसुचकैः
प्रणोदितं वैसरयुग्ममध्वनि ॥”)

वैसवारः, पुं, धन्याकसर्षपादिपिष्टः । वैसार इति
वाटना इति च ख्यातः । तत्पर्यायः । उप-
स्करः २ । इत्यमरः । वैषवारः ३ । इति
भरतः ॥ वैशवारः ४ । इति सुकटः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“सुजादिवैसवाराणां पूर्णां विष्टम्भिनो मताः ।
वैसवारेः सपिशितैः सम्पूर्णा गुरुवृद्धाः ॥”
व्यञ्जनविशेषः । यथा,—

“निरस्थि पिशितं पिष्टं सिद्धं गुरुवृद्धान्तितम् ।
लघ्यामरिचसंयुक्तं वैसवार इति स्मृतम् ॥”
अस्य गुणाः ।

“वैसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

हिङ्गाद्रिकमरीचजीरक हरिद्राधन्याकाः क्रमेण
द्विगुणपरिमाणेनैकजीरकताः । इति पाकराजे-
श्वरे पाकपरिभाषा ॥

वैह, ऋ ङ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-अक-सेट् ।) ऋ, अविवेहत् । ङ,
वैहते । विवेहे । इति दुर्गादासः ॥

वैहत्, स्त्री, (विशेषेण हन्ति गर्भमिति । वि + हन् +
“सञ्चतृपदेहत् ॥” उणा० २ । २५ । इति अतिप्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) गर्भोपघातिनी गौः ।

इत्यमरः ॥ अतृतौ वृषोपगमनादिवशात् यस्या
गर्भपातो भवति सा । विहन्ति गर्भं श्वत्
वैहत् । हन लौ गतौ वधे क्तिप् निपातः । इति
भरतः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८ । २७ ।

“वया च मे ऋवभश्च मे वैहच मे ऋवडांश्च मे ॥”
वैहारः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । यथा,—

“वैहारं चैव श्रीहृद्वे कोशले श्रवकर्णिके ।
अष्टादशसुजा कार्या माहेन्द्रे च हिमालये ॥”

इति मत्स्यसूक्ते ५० पटलः ॥

वैह, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर-सक-सेट् ।) ऋ, अविवेहत् । ऋदु-
बन्धः विदेवचारणमेदार्थः । चालः सञ्चलनं
गताविवेके । इति दुर्गादासः ॥

वै, ओ प्रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर-सक-अनिट् ।) वकारादिः । वायति ।
ओ, वानः । इति दुर्गादासः ॥

वै, अ, पादपूरणम् । यथा । तु हि च स ह वै
पादपूरणे । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ ।
१ । २८ ।

“सत्सङ्कल्पस्य ते ब्रह्मन् ! यद्वै ध्यायति ते
वयम् ॥”)

सम्बोधनम् । अनुनयः । इति मेदिनी ॥
(निश्चयः । यथा, मनुः । १ । १०० ।

“सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चित् जगतीगतम् ।
श्रेष्ठेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणो-
र्हति ॥”)

वैशतिकः, त्रि, विंशत्या ज्ञीतः । विंशतिक-
शब्दादण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (पां ५ । २ । २७ ।)

वैकचं, स्त्री, (विशिष्टः कचः विकच उरस्तत्र
भवम् । विकच + अण् ।) तिर्यग्वचोत्तमि-
मात्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वैकचकं, स्त्री, (वैकचमेव । स्वार्थे कन् ।) उरसि
तिर्यक् उपवीतवत् कण्ठात् चिभमात्यम् । इत्य-
मरः ॥

वैकङ्कतः, पुं, (विकङ्कत एव । स्वार्थे अण् ।)
वृक्षविशेषः । वैच् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वृत्तिकरः २ श्रुवावृक्षः ३ ग्रन्थिलः ४ स्वादु-
कण्टकः ५ व्याघ्रपात् ६ कण्टिकारी ७ विक-
ङ्कतः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (विकङ्क-
तस्यावयवो विकारो वा । “पलाशादिभ्यो
वा ।” ४ । ३ । १४१ । इत्यण् । विकङ्कत-
निर्मितसुवाहो, त्रि । यथा, शतपथब्राह्मणे ।

५ । २ । ३ । १५ ।
“स पलाशे वा सुवे वैकङ्कते वा ॥”)

वैकतिकः, पुं, मणिकारः । इति हेमचन्द्रः ॥
वैकर्णः, पुं, (विकर्णस्याप्रत्ययमिति । विकर्ण +
“विकर्णसुङ्गच्छगलात् वत्सभरदाजाचिषु ।” ४ ।
१ । ११७ । इत्यण् ।) वात्यस्तुनिः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (जनपदविशेषः । यथा,
ऋग्वेदे । ७ । १८ । ११ ।

“वैकर्णयोर्जनानां न्यस्तः ।”
“वैकर्णयोर्जनपदयोर्विद्यमानान् ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥)

वैकल्पिकः, त्रि, विकल्पेन भवः । विकल्पशब्दात्
विकप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
वैकलां, स्त्री, विकलत्वम् । विकलस्य भाव इत्यर्थे
व्याप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ७४ । ३१० ।

“ऋगाङ्कदत्तसचिवं चक्षुर्वैकल्यामागतम् ॥”
वैकुण्ठः, पुं, लघुः । (यथा, भागवते । १ ।
१५ । ४६ ।

“ते साधुस्तस्यैवार्था ज्ञात्वात्यन्तिकमात्मनः ।
मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजम् ॥”
इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ सितार्जकः । इति राज-
निर्घण्टः । अस्य युत्पत्तिर्यथा । “विकुण्ठाया
अप्रत्यं वैकुण्ठः बाह्याद्यत इति श्रिवादित्वात्
णः ।

‘चाक्षुषस्यान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठे देवतैः सह ॥’
इति विष्णुपुराणम् ॥

किंवा कुण्डल्यनया कुण्डा माया । कुटि खोटन-
वैकल्यालस्ये संमत्तात् सरोरिति अः । विविधा
कुण्डा माया विद्यतेऽस्य वैकुण्ठः विकारसंघेति
अस्यर्थे णः । विष्णुसहस्रनामटीकायां शङ्करा-
चार्यस्त्वाह विविधा कुण्डा गतेः प्रतिष्ठति-
स्तस्याः कर्ता इति वैकुण्ठः । जगदारम्भे विशि-
ष्टानि भूतानि परस्परं संश्लेषयन् तेषां गतिं
प्रत्यवभादिति वा वैकुण्ठः ।

‘मायासंश्लेषिता भूमिरद्वितीयोन्मा च वायुना ।
वायुश्च तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥’
इति शान्तिपर्वणीति ।”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
“कुण्डं जडश्च विश्वोर्धं विशिष्टश्च करोति वा ।
विकुण्ठां प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥

गुणाश्रयेण भगवान् तस्यां जातः स्वदृष्टये ।
परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठश्च विदुर्बुधाः ॥” * ॥
अस्य नाम्नो माहात्म्यम् । यथा,—

“राम नारायणानन्त सुकुन्द मधुसूदन ।
लक्ष्मण केशव कंसारे हरै वैकुण्ठ वामन ॥
इत्येकादश नामानि पठेदा पाठयेद्यदि ।
जन्मकोटिसहस्राणां पातकादवसृज्यते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
“साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥”

इति श्रीभागवते अजामिलोपाख्यानाध्यायः * ॥
विष्णुधामविशेषः । तदर्थेन यथा,—

“उपरिष्ठातस्तैरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम् ।
सत्पादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः ॥
भूर्लोकान् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो ।
यन्नास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्वेषामभयप्रदः ॥

वैकुण्ठादुत्तरे शैवो लोकः षोडशकोटयः ।
तिर्यगेव महाराज कैलासाख्यस्तु पञ्चतः ।
पार्श्वे वा सहितः शम्भुर्यन्नास्ते स्वर्गलैर्वृतः ॥”

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ६ अध्यायः * ॥
अपि च ।

“अमृतं शाश्वतं निव्यमनन्तं परमं पदम् ।
हिरण्यं मोक्षप्रदं ब्रह्मानन्दसुखाङ्गयम् ॥
एवमादिगुणोपेतं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
यज्ञत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं हरैः ॥

नहि वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिशतैरपि ।
अपि द्रष्टुमशक्यं तद्ब्रह्मरुद्रादिदेवतैः ॥
ज्ञानेन शास्त्रमार्गेण द्रक्ष्यते योगिपुङ्गवैः ।
तत् स्थानमुपभोक्तव्यमयत्तब्रह्मसेविनाम् ॥

श्रीशङ्खभक्तिसेवैकरसाभोगविवर्जिताः ।
महात्मानो महाभागा भगवत्पदसेवकाः ॥
तद्विष्णोः परमं धाम यान्ति ब्रह्मसुखप्रदम् ।
नानाजनपदाकीर्णं वैकुण्ठं तद्वरैः पदम् ॥

प्राकारैश्च विमानैश्च सौधै रत्नमयैर्यतम् ।
तन्मध्यं नगरी दिव्या सायोज्येति प्रकीर्तिता ॥
चतुर्द्वारसमायुक्ता हेमगोपुरसंयुता ।
चण्डादिद्वारपालैस्तु कुसुमाद्यैः सुरक्षिता ॥

चण्डप्रचण्डौ प्राग्द्वारे याम्ये भद्रसुभद्रकौ ।
चण्डप्रचण्डौ प्राग्द्वारे याम्ये भद्रसुभद्रकौ ।

वैकुण्ठः

व हृष्यां जयविजयो सौम्ये धातुविधातरौ ।
कुसुदः कुसुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः ।
शङ्कुकर्णः सर्वनिद्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥
तस्मिन् बन्धविनिर्मुक्ताः प्राप्यन्ते सुमुखं पदम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तस्मान्मोक्ष उदाहृतः ॥
मोक्षं परं पदं लिङ्गमन्तं विष्णुमन्दिरम् ।
अक्षरं परमं धाम वैकुण्ठं शाश्वतं परम् ॥
नित्यं परमयोम सर्वोत्कृष्टं सनातनम् ।
पर्यायवाचकान्यस्य परं धाम्नोऽभ्युतस्य हि ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥३॥

अन्यत्र ।
“अन्तःपुरनिवासिन्यः सर्वलक्षणभूषिताः ।
ताभिः परिहृती देवः शुशुभे परमः पुमान् ॥
एवं वैकुण्ठनाथोऽसौ नाथते परमे पदे ।
तद्व्यहमेदाहोकांश्च वक्ष्यामि गिरिजे शुभे ॥
प्राच्यां वैकुण्ठलोकस्य वासुदेवस्य मन्दिरम् ।
आग्नेयां लक्ष्मीलोकस्तु यान्यां सङ्कर्षणालयः ॥
सारस्वतस्तु नैऋत्यां प्रादुम्नः पश्चिमे तथा ।
रतिलोकस्तु वायव्यासुदीच्यामनिरुद्धभूः ॥
रेशान्यां शान्तिलोकः स्यात् प्रथमावरणं
सूतम् । १ ।

केशवकीर्त्यादिलोका द्वितीयावरणं तथा ॥२॥
मत्स्यकूर्मादिलोकस्तु तृतीयावरणं परम् । ३ ।
सत्ययुतानन्ददुर्गाविष्णुकर्सेनगजाननाः ॥
शङ्खपद्मनिधौलोकश्चतुर्थावरणं सूतम् । ४ ।
ऋग्यजुःसामाथर्व्याणो लोकादिषु महत्सु च ॥
सावित्र्या विद्मगेष्टस्य धर्मस्य च सुखस्य च ।
पञ्चमावरणं प्रोक्तमच्यं सर्ववाङ्मयम् ॥ ५ ॥
शङ्खचक्रगदापद्मखड्गशार्ङ्गहलं तथा ।
मौषलश्च तथा लोकाः सर्वशस्त्रास्त्रसंयुताः ॥
षष्ठमावरणं प्रोक्तं शस्त्रास्त्रमयमच्यम् । ६ ।
रोन्द्रपावकयाम्यश्च नैऋतं वरुणं तथा ॥
वायवं सौम्यमेशानं तप्तमं सुनिभिः सूतम् ।
साध्या मरुहणाश्चैव ये चान्ये च दिवौकसः ॥
नित्याः सर्वे परे धाम्नि विश्वेदेवास्तथैव च ।
ते वै प्राकृतनाकेऽस्मिन् नित्यास्त्रिदिवेश्वराः ॥
तेनाहं बन्धुमि माये न सञ्चिन्त्य इति वै
सूतिः ।

एवं परं पदेर्निर्देयैर्भोगपरायणैः ॥
दिश्याभिर्महिषीभिश्च राजते विष्णुरीश्वरि ।
न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥
यज्ञत्वा न निवर्तन्ते योगिनः शंसितव्रताः ।
दयैकमन्त्रनिष्ठा ये ते वै यान्ति तदच्यम् ॥
न वेदयज्ञाध्ययनेन वेदेन व्रतैः शुभैः ।
न तपोभिर्निराहारैर्न च साधनकर्मभिः ॥
एकेन हृदयमन्त्रेण तथा भक्त्या त्वनन्यथा ।
तद्गन्तव्यं शाश्वतं दिव्यं प्रपद्ये वै सनातनम् ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ३० अध्यायः ॥

(तत्रस्थदेवगणे, पुं भूम्नि । यथा, भागवते ।
८ । ५ । ४ ।

“पत्नी विकुण्ठा शुभस्य वैकुण्ठैः सुरसत्तमैः ।
तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान् स्वयम् ॥”

वैखरी

वैकृतं, क्ली, (विकृतमेव । “साम्नायानुजेति ।”
५ । ४ । ३६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अण् । विकारः ।
यथा, रामायणे । ६ । ४८ । ३२ ।
“प्रायेण गतसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् ।
दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥”
दुर्निमित्तम् । यथा, रघुः । ११ । ६२ ।

“तत्प्रतीपपवनादिवैकृतं
प्रेत्य शान्तिमधिष्ठत्य कृत्यवित् ॥”
तथाच महाभारते । ३ । १३७ । ३ ।
“वैकृतं त्वनिहोत्रे स तत्त्वयित्वा महातपाः ।
तमन्वं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥”
वीभत्सरसः । तदालम्बने मांसशोणितादौ, त्रि ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तथाच ।
“विकृतं वैकृतञ्च स्यात्तच्च वैकृत्यसुच्यते ॥”

इति भरतद्विरूपकोषः ॥
(विकारजाते । यथा, भागवते । २ । १० । ४५ ।
“अयन्तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः ।
विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः ॥”)
वैकृत्यं, क्ली, (विकृतमेव । स्वार्थे अण् ।) वीभत्स-
रसः । तदालम्बने, त्रि । यथा,—
“त्रिषु वीभत्सविकृतं वैकृत्यं विततन्तथा ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

वैक्रान्तं, क्ली, (विक्रान्त्या दीयति । विक्रान्ति +
अण् ।) मणिविशेषः । तत्पर्यायगुणौ ।
“वैक्रान्तश्चैव विक्रान्तं नीचवचं कुवचकम् ।
गोनासः क्षुद्रकुलिशं जीर्णवचश्च गोनासः ॥
वच्चाभावे च वैक्रान्तं रसवीर्यादिके समम् ।
क्षयकुष्ठविषमश्च पुष्टिदं सुरसायनम् ॥
वैक्रान्तं वच्चासादृश्यं वच्चवैद्रसवीर्यकम् ।
तथाप्यभावे वच्चस्य ग्राह्यं वैक्रान्तसुतमम् ॥
वच्चाकारतयैव प्रसह्य हरणाय सर्वरोगाणाम् ।
यद्विक्रान्तिं धत्ते तद्वैक्रान्तं बुधैरिदं कथितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

वैखरी, स्त्री, बहुव्रीह्यतकण्ठगतनादरूपवर्णः ।
यथा,—
“मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु तारः पराख्यः ।
पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुद्धाध्यमाख्यः ।
वक्त्रे वैखर्यथ रुद्रदिशोरस्य जन्तोः सुषुम्ना-
बहुक्षसाङ्गवति पवनप्रेरितो वर्णसंघः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥

अस्यार्थः । यस्तु तारो नादः वर्णरूपः ॥
नाभिरूपमूलाधारात् प्रथममुदयप्राप्तश्चेत् पर
इति आख्या संज्ञा यस्य तथाभूतो भवति ।
अथानन्तरं स एव हृदयं चित्तं गतश्चेत् रोदन-
समये नासिकाद्वारा यथाकथञ्चित् भवति ।
रुद्रदिशोर्जन्तोर्नासामध्यस्थितसुषुम्नानाद्या बह्वः ।
तथा च नासाद्वारेव यथाकथञ्चित् नादस्वरूपः
प्रत्यक्षभवतीत्यर्थः । तस्मात् वैखरीदशापन्नात्
नादात् पवनप्रेरितो वर्णसमूहो वहिः सर्वेषां
प्रत्यक्षविधयो भवतीत्यर्थः । परा पश्यन्ती
दशापन्नस्य तु योगिनामेव प्रत्यक्षं न तु सर्वेषा-
मित्यपि बोध्यम् । इति तट्टीका ॥

वैजय

वैखानसः, पुं, (विखनसं ब्रह्माणं वेत्ति तपसा ।
विखनसु + अण् ।) वानप्रस्थः । यथा । वानप्रस्थो
वैखानसोऽग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १६ । १७ ।
“वैखानसा ये सुनयो मिताहारा जितव्रताः ।
तेऽपि सुचिन्ति संसारे जानन्तोऽपि ह्यसत्य-
ताम् ॥”

वैखानसस्येदमित्यर्थेऽणि वैखानससम्बन्धिनि,
त्रि । यथा, शाकुन्तले । १ ।

“वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानात्
यापाररोधि मदनस्य निषेवितयम् ॥”
वैगुण्यं, क्ली, (वैगुण्यस्य भावः । विगुण + अण् ।)
विगुणत्वम् । विगुणस्य भावः । यथा,—
“यान्नापवर्तते युयं वैगुण्यात् प्राजकस्य च ।
तत्र खामी भवेद्दृष्टो हिंसायां द्विषतं दमः ॥”
मनुः ।

वैचक्षण्यं, क्ली, विचक्षणत्वम् । विचक्षणस्य भाव
इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । १ ।
“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ॥”)
वैचित्र्यं, क्ली, विचित्रता । विचित्रस्य भाव इत्यर्थे
ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, राजेन्द्र-
कर्णपूरे । २८ ।
“वैचित्र्यं वितनोति वाचकविधौ वाचस्पते-
रस्मिन्ने

देव त्वद्गुणवर्णनाय कुरुते किं किं न वाग्-
देवता ॥”)

वैजननः, पुं, (विजायतेऽस्मिन्निति । जन् +
आधारे लुट् । ततः स्वार्थे अण् ।) प्रसव-
मासः । तत्पर्यायः । सूतिमासः २ । इत्यमरः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ७४ ।
“अथ वैजनने मासि सा देवी दिव्यलक्षणम् ।
निर्दग्धस्यान्वयतरोरङ्कुरं सुषुवे सुतम् ॥”)

वैजयन्तः, पुं, (वैजयन्तो अस्यजेति । अर्धआद्यच् ।)
इन्द्रप्रासादः । इत्यमरः ॥ इन्द्रध्वजः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । २ । २२ । १६ ।
“एष ह्येन्द्रो वैजयन्तो गुणेर्निव्यं समाहितः ।
येनासुरान् पराजित्य जगत्पतिप्रतक्रतुः ॥”)
गुहः । इति हेमचन्द्रः ।

वैजयन्तिका, त्रि, (वैजयन्त्यस्यस्येति । ब्रीह्यादि-
भ्यश्चेति ठन् । यद्वा, वैजयन्त्या चरतीति । चर-
तीति ठक् ।) पताकाधारी । इत्यमरः ॥

वैजयन्तिका, स्त्री, (वैजयन्ती + स्वार्थे कन् ।)
जयन्तीवृक्षः । पताका । इत्यमरः ॥ (यथा,
“निर्धनं निधनमेतयोर्द्वयो-
स्तारतम्याविधिसुम्भचेतसा ।
बोधनाय विधिना विनिर्मिता
रूप एव जयवैजयन्तिका ॥”
इत्युद्भटः ।)

अग्निमन्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वैजयन्ती, स्त्री, पताका । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ८ ।

“सञ्चारिते चागुरुसारयोनी
धुपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥”)

जयन्तीवृक्षः । इति मेदिनी ॥ अभिमन्यवृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चवर्णमयी जातुपर्यन्त-
लक्षिता माला । यथा,—

“उपगोयमान उद्गायन् वनिताशतयूथपः ।
मालां विभ्रजयन्तीं यचरन् मण्डयन् वनम् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३२ अध्यायः ॥

वैजयिः, पुं, मधवा । स तु जिनचक्रवर्तिविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वैजयिकं, त्रि, (विजयस्य निमित्तं विजयिना
संयोग इति वा । विजय + “तस्य निमित्तमिति ।”
५ । १ । २८ । इति ठक् ।) विजयसम्बन्धि । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, हरिवंशे १२४२ । ३१ ।
“रथे प्रवेशसदृशं कर्म्म वैजयिकं कृतम् ॥”)

वै(वै)जिकं, स्त्री, (वीजादुत्पन्नम् । वीज + ठक् ।)
प्रियुतेजम् । हेतुः । इति मेदिनी ॥ आत्मा ।
इति शब्दमाला ॥

वै(वै)जिकः, पुं, सद्योऽङ्कुरः । इति मेदिनी ॥ वीज-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (वीर्यसम्बन्धिनि च त्रि ।
यथा, मनौ । २ । २७ ।

“गार्भेर्होमैर्जातकर्म्मचौडमौञ्जीनिबन्धनेः ।
वैजिकं गार्भिकश्चैवो द्विजानामप्युच्यते ॥”)

वैज्ञानिकः, त्रि, (विज्ञाने युक्तः । विज्ञान + “तत्र
नियुक्तः ।” ४ । ४ । ६६ । इति ठक् ।) निपुणः ।
इत्यमरः ॥

वै(वै)डालव्रतं, स्त्री, (वैडालं विडालसम्बन्धि
व्रतम् ।) दुष्टाचारविशेषः । यथा,—

“यस्य धर्मेध्वजो नित्यं शक्रध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥”
इति दानसागरे यमवचनम् ॥

वै(वै)डालव्रतः, पुं, अङ्गनादभावात् कृतव्रत-
चर्चः । इति जटाधरः ॥

वै(वै)डालव्रतिकाः, पुं, (विडालव्रतेन चरतीति ।
विडालव्रत + ठक् ।) वृद्धतपस्वी । तत्पर्यायः ।
वृद्धतापसः २ सर्वाभिसन्धीः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तस्यासंभाव्यत्वं यथा,—

“पाषाणिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान्
श्रुत्वा ।

हेतुकान् वक्तव्यं वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥

“यस्य धर्मेध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥”
तद्वान् वैडालव्रतिकाः । इति तट्टीका ॥

वै(वै)डालव्रती, [न] पुं, (वैडालव्रतमस्यस्येति ।
इतिः ।) भङ्गतापसः । विडालतपस्वी । इति
भाषा । यथा, कौर्म्म उपविभागे ५ अध्याये ।

“वृद्धना चरितं तच्च व्रतं रक्षसि गच्छति ।
अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो लिङ्गसुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरेदेनस्तिर्यग्योनौ च जायते ॥
वैडालव्रतिनः पापाः सर्वधर्मेविनाशकाः ।
सद्यः प्रवर्तन् पापेषु कर्म्मणस्तस्य तत्फलम् ॥

पाषाणिनो विकर्म्मस्थान् वामाचारांस्तथैव च ।
पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥”
वैणः, पुं, वैणजीवी । वैणशब्दादण्यप्रत्ययेन उका-
रस्य लोपेन च निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १६१ ।

“वैणमिश्रस्तवाह्वं विगणिका गणदौक्षिण्यम् ॥”
वैणवं, स्त्री, (वैणोरिदम् । वैणु + अण्) वैणु-
फलम् । इत्यमरः ॥ वैणुसम्बन्धिनि, त्रि ॥
(यथा, भागवते । ११ । ३० । २४ ।

“ब्रह्मशापोपट्टानां कृष्णमायावृतात्मनाम् ।
सर्वाक्रोधः क्षयं नित्ये वैणवोऽभिर्यया वनम् ॥”
वैणवः, पुं, (वैणोरवयवो विकारो वा । वैणु +
“वित्वादिभ्योऽण् ॥” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
उपनयने वैणुदण्डः । तत्पर्यायः । रामः २ ।
इत्यमरः ॥ (वैणुः । यथा, महाभारते । ५ ।
६० । १६ ।

“भैरौन्दङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिखनैः ॥”
वैणविकः, त्रि, (वैणवो वैणुस्तद्वादनं शिल्पमस्य ।
वैणव + “शिल्पम् ॥” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।)
वैणुवादकः । तत्पर्यायः । वैणुध्वाः २ । इत्य-
मरः ॥ वैणुकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

वैणवी, स्त्री, (वैणोर्विक्रतिः । वैणु + “वित्वादिभ्यो-
ऽण् ॥” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् । ततो ङीष् ।)
वंशलोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वैणुसम्-
बन्धिनी । यथा, मनुः । ४ । ३६ ।

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकश्च कमण्डलुम् ॥”
वैणिकः, त्रि, (वीणावादनं शिल्पमस्य । वीणा +
“शिल्पम् ॥” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।) वीणा-
वादकः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
६३ । १६२ ।

“तच्छ्रुत्वा विह्वताग्रोऽपि हसित्वा वैणिको
ययौ ॥”
वैणुकं, स्त्री, गजस्य तोदनदण्डम् । तत्तु हस्ति-
चालनार्थं लौहसुखवंशदण्डम् । तत्पर्यायः ।
तोचम् २ । इत्यमरः ॥ वैणुकम् ३ । इति भरतः ॥

वैणुकः, पुं, (वैणुना कायति शब्दायते इति ।
कै + कः । ततः स्वार्थे अण्) वैणुवादकः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वैणुकौयः, त्रि, (वैणुकस्यायमिति । “वैणुकादिभ्य-
श्छण् ॥” ४ । २ । १३८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
छण् ।) वैणुसम्बन्धीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैणुः, पुं, (वैणोरपत्यमिति । वैणु + अण् ।)
पृथुः । स तु सूर्यवंशीयपञ्चमराजः । यथा,—
“आदिराजः पृथुर्वैणो मान्वाता यौवनाश्वकः ॥”
इति जटाधरः ॥

वैतंसिकः, त्रि, (वीतंसो ऋगपत्यादिवन्धनोपाय-
स्तेन चरतीति । वितंस + “चरति ॥” ४ । ४ ।
८ । इति ठक् ।) मांसविक्रेता । तत्पर्यायः ।
कौटिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः ॥ कौट-
किकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ऋगपत्यादिवन्ध-
नोपायो वीतंसः तेन चरतीति वैतंसिकः । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ३३ ।

“इमान् शकुनकानाजन् हन्ति वैतंसिको वयः ।
एतद्रूपमधर्म्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ॥”)

वैतनिकः, त्रि, (वैतनेन जीवतीति । वैतन +
“वैतनादिभ्यो जीवति ॥” ४ । ४ । १२ । इति
ठक् ।) वैतनसुगन्धकः । तत्पर्यायः भृतकः २
भृतिसुक् ३ कर्म्मकरः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,
उपदेशशतके । २० ।

“वीरो वैतनिकः सन्निराटनगरोचितः कुमा-
रीणाम् ।
नर्तयिताञ्जनं आसीत् भजेद्वस्थोचितं
हस्तिम् ॥”)

वैतरणिः, स्त्री, नरकसिन्धुः । इत्यमरः ॥ “वित-
वैतरणी, स्त्री, रणेन हानेन तीर्यते वैतरणी । व्याः
वित्वादीप् षौ वैतरणिश्च । अटविपट्टिचाटी-
वैतरण्यक्षिण्णैरिति वृत्तान्तेषु रुद्रः । ततो-
ऽपि पाच्छोणादीति वा ईप् । विरुद्धं तरणं
वितरणं तदस्यामस्तीति वैतरणीत्यन्ये । वित-
रणी विस्तर्ये पाताले भवा वैतरणीत्यन्ये ।
वितरणिर्विनौका तरणमन्येतर्यः स्वार्थे षो
वैतरणीत्येके । सिन्धुर्नदी ।

‘नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता ।’
इति त्रिकाण्डम् ॥

इति भरतः ॥ * ॥ सा नदी दुर्गन्वा तम्रजला
महावेगा अस्थिकेशरक्तपरिपूर्णा यमद्वारे
वर्तते । यथा,—

“नदी वैतरणी नाम दुर्गन्वा रुधिरावहा ।
उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकहृतयमदभिवचनम् ॥ * ॥

अस्य उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।

“ततो ब्रह्मादयो देवाः सर्वे ते शङ्करान्तिकम् ।
गत्वा हरं संसृष्टुः सांसार्या योगमायया ॥
श्वेच्छरोऽपि भूतेशमावाद्यान्तर्हितस्तदा ।
वाय्वदृष्टिं दुराधर्माभजय्याह मायया ॥
यदा स नाशकहाव्यान् सन्धारयितुमर्कजः ।
तदा महागिरौ क्षिप्त्वा वाय्वास्ते जलधारके ॥
लोकालोकस्य विकटे जलधाराकयो गिरिः ।
पुष्करद्वीपपृष्ठस्थस्तोयसागरपश्चिमे ॥
स तु सर्वप्रमाणेन मेरुपर्वतसन्निभः ।
तस्मिन् विन्यस्तवान् वाय्वा न धर्तुं क्षम
ईशितुः ॥

विदीर्यस्तेषु वाय्वौवैभ्रममथोऽभवद्दहतम् ।
ते वाय्वाः पर्वतं भित्त्वा विविमुक्तोयसागरम् ॥
सागरोऽपि यद्द्वीपं तान्न शशाक खरानति ।
ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा वाय्वाः समागताः ॥
तोयधेः प्राग्भवां विलां स्पर्शमां जुमेद तान् ।
विभिद्य विलां ते वाय्वाः पुष्करद्वीपमध्यागाः ॥
नदी वैतरणी भूत्वा पूर्वसागरगामवन् ।
जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य च ॥
अवाप्य सौम्यतां किञ्चिदवाप्यं नाभिदन्
क्षितिम् ॥

लद्वाप्ययाकुला पृथ्वीविदीर्यां स्यात्त चेच्छनिः ॥

अवजयाह ते वास्यं सोऽपि कृणोऽभवदुतात् ।
 शनैश्चरेण ते वोढुमसमर्थेन लोतकैः ॥
 त्रिमेविदारितः सोऽसौ जलधारी महागिरिः ।
 विभिदा पर्वतं शुभोऽस्मास्ते सागरं ययुः ॥
 वैवस्वतपुरद्वारे योजनद्वयविक्षृता ।
 अद्यापि तिष्ठत्यपगा हरलोतकसम्भवा ॥
 भित्त्वा वेणां ततः पृथ्वीं विभिदाशु तरङ्गिणीम् ।
 चक्रुर्वै तरङ्गिणीनाम्ना पूर्वसागरगामिनीम् ॥
 नानायावविमानेन न द्रौण्या स्यन्दनेन च ।
 तत्तं शक्या सा तु नदी तप्ततोया विभीषणा ॥
 दुःखेन तां तु पृथिवीं विभिर्नि महताधुना ।
 सदा चोद्गतेर्वाप्येर्विचिपन्ति नभश्चरान् ॥
 तस्या उपरि नो यान्ति देवा अपि भयाह्वर ।
 यमद्वारं समावृत्य योजनद्वयविक्षृता ।
 निम्नं वहति संपूर्णा भीषयन्ती जगत्त्रयम् ॥”

इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥ * ॥

आसन्नमृत्युकाले वैतरणीगवीदानं यथा,—
 “आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा च पूर्ववत् ।
 तदभावे च गौरेका नरकोद्धारणाय वै ॥
 तदा यदि शुक्रोति दातुं वैतरणीं च गाम् ।
 शुक्रोऽन्योऽरक् तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्मृतस्य
 च ॥”

पूर्ववद्वैमशब्दादिना । अत्र मृतस्य चेति अवगा-
 देकादशाहेऽपि वैतरणीदानाचारः । इति
 शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ वैतरणीगोदानानन्तरं
 प्रार्थनामन्त्रो यथा,—

“यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।
 तास्य तर्तुं ददास्येनां कृष्णां वैतरणीं च गाम् ॥”
 इति तत्प्रयोगः ॥ अन्यत् सुम्पुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पितृकन्या । यथा,—

“अयन्वानश्च यन्वानः पितरो ब्रह्मणः स्मृताः ।
 अग्निखास्ता वह्निर्नदी दिधा तेषां अवस्थितिः ।
 तेभ्यः स्वधा सुतां जज्ञे मेवां वैतरणीं तथा ॥”

इति कौर्म्ये १३ अध्यायः ॥ * ॥

(कलिङ्गदेशस्य-नदीविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ३ । ११४ । ४ ।

“एते कलिङ्गाः कौन्तेय ! यत्र वैतरणी नदी ।
 यत्रायजत धर्मोऽपि देवाश्चरन्मृत्युं वै ॥”

वैतसः, पुं, (वैतस एव । स्वार्थे अण् ।) अन्ध-
 वैतसः । इति जटाधरः ॥ (पुंस्त्वजननम् ।
 शिञ्जदण्डम् । इति निघण्टुः । ३ । २६ ॥ यथा,
 ऋग्वेदे । १० । ६५ । ४ ।

“दिवा नक्तं अथिता वैतसेन ।”

“वैतसेन श्रेयो वैतस इति पुंस्त्वजननस्येति
 निरुक्तम् । ३ । २१ । पुंस्त्वजननेन अथिता
 ताडिता भवति ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ * ॥
 वैतसस्यायमिति । तस्येदमिति अण् । वैतस-
 सन्ध्विनि, त्रि । यथा, रघुः । ३ । ३५ ।

“आत्मा संरक्षितः सुखैर्दृष्टिमाश्रित्य वैत-
 सीम् ॥”

वैतानिकः, पुं, (विताने भवः । वितान + ठक् ।)

औतहोमः । यथा,—

“मरणादेव कर्तव्यं संयोगो यस्य नामिना ।
 दाहादूर्ध्वमशौचं स्यादयस्य वैतानिको विधिः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

वितानसम्बन्धीये, त्रि । वितानशब्दात् णिक-
 प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यज्ञादिकायंकारौ ।
 यथा च भागवते । १० । ४० । ५ ।

“त्रया च विद्याया केचित् त्वां वै वैतानिका
 द्विजाः ।

यजन्ते विततैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्या ॥”

वैतालिकः, पुं, (विविधेन तालेन चरतीति ।
 विताल + ठक् ।) बोधकरः । इत्यमरः ॥ इ-
 निशान्ते बोधकारके । विविधो मङ्गलगौति-
 वाद्यादिकृतस्तालशब्दः तेन व्यवहरन्ति वैता-
 लिकाः ऽथे कादिति णिकः । निशान्तं निवे-
 दयन्तो ये वृषं बोधयन्ति जागरयन्ति ते बोध-
 कराः खड्ग इति ठः । इति भरतः ॥ (यथा,
 शिशुपालवधे । ५ । ६७ ।

“वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थसूचै-
 र्भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु पटुः ॥”

खेडितालः । यथा,—

“वैतालिकः पुमान् खेडिताले बोधकरे त्रिषु ॥”
 इति मेदिनी ॥

हेमचन्द्रे तु पाठान्तरं यथा,—

“वैतालिकः खड्गजाले मङ्गलपाठकेऽपि च ॥”
 वैतालसम्बन्धिनि, त्रि ॥

वेत्रकः, त्रि, वेत्रसम्बन्धी । वेत्रशब्दात् कण्प्रत्ययेन
 निष्पन्नमिदम् ॥

वेत्रकेयः, त्रि, वेत्रसम्बन्धीयः । वेत्रशब्दात् ण्येय
 प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

वैदः, त्रि, पण्डितसम्बन्धी । विच्छन्दात् णप्रत्ययेन
 निष्पन्नमेतत् ॥

वैदग्ध्यं, स्त्री, (विदग्ध्यस्य भावः । अण् ।) विदग्ध-
 त्वम् । यथा । वैदग्ध्यमपि वैदग्धी । इति भरत-
 द्विरूपकोषः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १ ।

“वाक्यैदग्धप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम् ॥”
 वैदग्धी, स्त्री, (विदग्ध्यस्यमिति । विदग्ध + अण् ।

स्त्रियां ङीप् ।) भङ्गिः । यथा,—
 “कुलं मित्रं वैदग्धी भङ्गिश्चेभनिमीलिका ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । २० । १०६ ।

“धाना वेरूप्यनिर्माणवैदग्धी दर्शितामिव ॥”
 वैदग्ध्यं, स्त्री, (विदग्ध + अण् ।) विदग्ध्यस्य

भावः । विदग्ध्यशब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्न-
 मेतत् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १ । १२ ।

“वैदग्ध्यस्यातिलोभाय मम नैवायसुदमः ॥”
 वैदर्भः, स्त्री, वाक्यवक्रत्वम् । इति मेदिनी ॥ विदर्भ-
 सन्ध्विनि, त्रि ॥

वैदर्भः, पुं, (विदर्भो निवासोऽस्येति । विदर्भ +
 अण् ।) विदर्भदेशीयराजः । (यथा, रघुः ।

५ । ६० ।
 “भने यथा तत्र जनः समेतो
 वैदर्भमागन्तुमजं गृहेषुम् ॥”

दमयन्तीपिता भीमसेनः । रुक्मिणीपिता भीष्म-
 कश्च । वाक्यवक्रिमा । इति धरणिः ॥

वैदर्भी, स्त्री, वाक्यरीतिभेदः । इति मेदिनी ॥
 यथा, रीतिमाह ।

“पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्था विशेषवत् ।

उपकर्त्री रसादीनां ————— ॥”

रसादीनामर्थात् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात्म-
 भूतानाम् ।

“————— सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।

वैदर्भी चाथ गौड़ी च पाञ्चाली लाटिका
 तथा ॥”

सा रीतिः । तत्र ।

“माधुर्य्ययङ्गकैर्गैर्यचना ललितात्मिका ।

अवृत्तिरवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥”

यथा । अनङ्गमङ्गलसुव इत्यादि । रुद्रटस्त्राह ।

“असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।
 वर्गद्वितीयवहुला स्वल्पप्राणाचरा च सुवि-
 धेया ॥

अत्र दशगुणास्तस्मत्तोक्ताः शेषादयः ।

“ओजःप्रकाशकैर्गैर्यञ्ज्य आङ्ग्वरः पुनः ।

समासबहुला गौड़ी ————— ॥”

यथा । चञ्चलुजेत्यादि । पुरुषोत्तमस्त्राह ।

बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाचरा च
 गौड़ीया ।

रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रा स्तोभवाक्या ॥”
 “————— वर्णैः श्रेष्ठैः पुनर्दयोः ।

समस्तपञ्चषट्पदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥”
 द्वयोर्वैदर्भीगौड्योः । यथा,—

“मधुरया मधुबोधितमाधवी-

मधुसन्द्विसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया सुहृन्मद-

ध्वनिभृता निभृताचरसुजगे ॥” ॥

भोजस्त्राह ।

“समस्तपञ्चषट्पदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।

मधुरां सुकुमाराश्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥”

“लाटी तु रीतिर्वैदर्भी पाञ्चाल्योरन्तरा
 स्थिता ॥”

यथा,—

“अयसुदयति सुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-

सुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।

विरहविधुरकोकहन्धवन्धुर्विभिन्दन्

कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ॥”

कश्चिदाह ।

“ऋदुपदसमाससुभगा युक्तैर्वर्णैर्न चातिभूयिष्ठा ।

उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेज्जाटी ॥”

अन्ये त्वाहुः ।

“गौड़ी ङम्बरवन्धा स्यात् वैदर्भी ललिता क्रमात् ।

पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी तु ऋदुभिः पदैः ॥”

कचित्तु वक्राद्यौचित्यादन्यथा वचनादयः ।

वक्रादीत्यादिशब्दाद्वाच्यप्रबन्धौ वचनादीत्यादि-

शब्दादवृत्तिवर्णौ । तत्र वक्रौचित्यादयथा ।

मन्यायस्त्वाण्वाम्भ इत्यादि । अत्र वाक्यस्य

क्रोधाद्यञ्जकत्वेऽपि भीमसेनवत्कुर्वेन्नोद्धता वच-
नादयः । वाच्यौचित्यादयथोदाहृते । मूर्ध-
याधूयमानेत्यादौ ॥ * ॥ प्रवच्यौचित्यादयथा ।
नाटकादौ रौद्रेऽप्यभिनयप्रतिकूलत्वेन न दीर्घ-
समासादयः । एवमाख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि
न मर्हन्वर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्त-
मुडताः । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । इति साहित्य-
दर्पणे रीतिविवेको नाम ६ परिच्छेदः ॥ * ॥
अगस्त्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ रमयन्ती ।
यथा,—

“वैदर्भी विपुलानुरागकलना सौभाग्यमन्त्रा-
खिल-
लौणीचक्रप्रतक्रतौ निजगदे तद्वृत्तवृत्तक्रमैः ।
किञ्चास्माकनरेन्द्रभूसभगना संभूतये लग्नकं
देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविश्राणिताशील्वचः ॥
इति उत्तरनैषधे १५ सर्गः ॥

रुक्मिणी । यथा,—
“वैदर्भाः स तु सन्दिग्धं निशम्य यद्गन्धनः ।
प्रयच्छ पाणिना पाणिं प्रहसन् दिजमन्त्रवीत् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५३ अध्यायः ॥
वैदलं, क्ली, भिक्षुकस्य न्यस्तयादिपात्रम् । यथा,
“पात्रन्तु दारवालायुक्तस्यन्यपि वैदलम् ॥”
इति जटाधरः ॥

वैदलः, पुं, (विदलो दालिस्तस्मात् जातः । विदल
+ अण् ।) पिष्टकः । यथा,—
“पूपोऽपूपः पिष्टकः स्याद्वैदलो विदलोऽपि च ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
विदलो दालिस्तस्मिन्मिष्टपिष्टको वैदलः । तद्-
गुणाः ।

“वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टभिष्टमास्ताः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वैदिकः, पुं, (वेदं जानातीति । वेद + ठञ् ।)
वेदज्ञब्राह्मणः । वेदोक्ते, चि । यथा, तन्त्रसारे ।
“वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथातुक्रमयोगतः ॥”
वैदिष्यं, चि, विदिषाया अदूरभवं नगरम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैदूर्यं, क्ली, (विदुषः कर्म्म भावो वा । विदुस् +
ञञ् ।) विदुषो भावः । विदुस्शब्दात् ण्य-
प्रत्ययेन निव्यञ्जमिदम् ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । १ । १२ ।

“पाटवं दुष्टवैदुष्यतीव्रा सुव्रतभारती ॥”
वैदूर्यं, क्ली, (विदूरात् प्रभवतीति । विदूर +
“विदूरात् ञः ।” ४ । ३ । ५४ । इति ञः ।)
मणिविशेषः । स तु लघुपीतवर्णः । लहसुनीया
इति हिन्दी भाषा । अस्य देवता केतुः ।
तत्पर्यायः । बालवायवम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
केतुरत्नम् ३ केतवम् ४ प्रादुष्यम् ५ अम्भ-
रोद्दम् ६ खराब्दाङ्कुरकम् ७ विदूररत्नम् ८
विदूरजम् ९ । अस्य गुणाः । अस्त्रत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफवायुनाशित्वम् । गुल्मशूलप्रशमन-
त्वम् । भूषितश्चेत् शुभावहत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सुताविदुमवचेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादिकम् ।
मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् ।
चाक्षुषं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

तच्छायलक्षणं यथा,—
“एकं वेणुपलाशकोमलरुचा मायूरकण्डलिविषा
मार्जारैश्चणपिङ्गलच्छविजुषा ज्ञेयं त्रिधा
च्छायया ।
यज्ञाचं गुरुतां दधाति नितरां स्निग्धन्तु
दोषोषितं
वैदूर्यं विशदं वदन्ति सुधियः खच्छन् तच्छो-
भनम् ॥”

तस्य कुजलक्षणं यथा,—
“विच्छायं नृच्छिलागर्भं लघु रूचञ्च सत्तमम् ।
सत्रासं परुषं कृष्णं वैदूर्यं दूरतां नयेत् ॥”
तत्परीक्षा यथा,—
“वृष्टं यदात्मना खच्छं खच्छायां निकषाश्रयि ।
स्फुटं प्रदर्शयेदेतदेदूर्यं जात्यसुच्यते ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

इत उवाच ।
“वैदूर्यपुष्परगाणां कर्कतभीषाके वदे ।
परीक्षां ब्रह्मणा प्रोक्तां यासेन कथितां दिज ॥

कल्पान्तकालक्षुभितामुराशि-
निर्द्वादकल्याददितजस्य नादात् ।
वैदूर्यमुत्पन्नमनेकवर्णं
शोभाभिरामं द्युतिवर्णबीजम् ॥

अविदूरे वैदूर्यस्य गिरन्तुज्जरोधसः ।
कामभूतिकसीमानमनु तस्याकरोऽभवत् ॥
तस्य नादसमुत्पत्तादाकरः सुमहागुणः ।
अभूदुत्तरितो लोके लोकत्रयविभूषणः ॥
तस्यैव दानवपतेर्निनदानुरूप-
प्रादुर्गोदरदशितचारुरूपाः ।
वैदूर्यरत्नमणयो विविधावभासा-
स्तस्मात् स्फुलिङ्गनिवहा इव सखभूजः ॥
पद्मरागमुपादाय मणिवर्णा हि ये क्षितौ ।
सर्वास्तान् वर्णशोभाभिर्वैदूर्यमनुगच्छति ॥

तेषां प्रधानं शिखिकण्ठनीलं
यद्वा भवेद्देहदलप्रकाशम् ।
चाषायपचप्रतिमश्रियो ये
न ते प्रशस्ता मणिशास्त्रविद्भिः ॥

गुणवान् वैदूर्यमणिर्योजयति स्वामिनं वरभाग्यैः ।
दोषैर्युक्तो दोषैस्तस्मादयत्नात् परीक्षेत ॥
गिरिकाचशिशुपालौ काचस्फटिकाश्च भूमि-
निर्भिन्नाः ।

वैदूर्यमणोरेते विजातयः सन्निभाः सन्ति ॥
लिखाभावात् काचं लघु भावाच्छेषपालकं
विद्यात् ।

गिरिकाचमदीप्तित्वात् स्फटिकं वर्णोज्ज्वलत्वेन ॥
यदिन्ननीलस्य महागुणस्य
सुवर्णसंख्याकलितस्य मूल्यम् ।
तदेव वैदूर्यमणोः प्रदिष्टं
पलद्वयोन्मापितगौरवस्य ॥

जातस्य सर्वेऽपि मण्येस्तु यादृग्-
विजातयः सन्ति समानवर्णाः ।
तथापि नानाकरणानुमेय-
भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥
सुखोपलक्ष्यश्च सदा विचार्यो
ह्ययं प्रभेदो विदुषा नरेण ।
स्नेहप्रभेदो लघुना नृदत्तं
विजातिलिङ्गं खलु साध्वेज्यम् ॥
कुशलाकुशलैः प्रयुज्यमानाः
प्रतिबद्धाः प्रतिसन्क्रियाप्रयोगैः ।
गुणदोषसमुद्भवं लभन्ते
मणयोऽर्थान्तरमूल्यमेव भिन्नाः ॥
क्रमशः समतीतवर्तमानाः
प्रतिबद्धा मणिवन्धकेन यत्नात् ।
यदि नाम भवन्ति दोषहीना
मणयः षड्गुणमाप्नुवन्ति मूल्यम् ॥

आकरान् समतीतानामुदधेस्तीरसन्निधौ ।
मूल्यमेतज्जगतीनानु न सर्वत्र महीतले ॥
सुवर्णो मनुना यस्तु प्रोक्तः षोडशमाशकः ।
तस्य सप्ततिमो भागः संज्ञारूपं करिष्यति ॥
शाण्डतुर्माशमानो माशकः पञ्चकण्ठलः ।
पलस्य दशमो भागो घरणः परिकीर्तितः ॥
इति मानविधिः प्रोक्तो रत्नानां मूल्यनिश्चये ॥”
इति गारुडो वैदूर्यपरीक्षा ७३ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“सितश्च धूम्रसङ्काशमीषत्कण्ठसितं भवेत् ।
वैदूर्यं नाम तद्वत् रत्नविद्भिर्हृदाहृतम् ॥
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातिभेदाच्चतुर्विधम् ।
सितनीलो भवेद्विप्रः सितारक्तस्तु वाहुजः ॥
पीतानीलस्तु वैश्यः स्यात् नील एव हि शूद्रकः ॥”
अथ गुणाः ।

“मार्जारनयनप्रख्यं रचीनप्रतिमं हि वा ।
कलिलं निर्मलं यद् वैदूर्यं देवभूषणम् ॥
सुतारं घनमत्यच्छं कलिलं यद्गमेव च ।
वैदूर्याणां समाख्याता एते पञ्च महागुणाः ॥”
तद्यथा,—

“उद्विगिरन्निव दीप्तिं योऽसौ सुतार इति गद्यते ।
प्रमाणतात्पर्यं गुरु यत् घनमित्यभिधीयते ॥
कलङ्कादिविहीनं तदत्यच्छमिति कीर्तितम् ।
ब्रह्मशूद्रं कलाकारश्चलो यच्च दृश्यते ॥
कलिलं नाम तद्वत्तः सर्वसम्पत्तिकारकम् ।
विस्त्रिष्टाङ्गस्तु वैदूर्यं यद्गमित्यभिधीयते ॥ * ॥
कर्करं कर्कशं त्रासः कलङ्को देह इत्यपि ।
एते पञ्च महादोषा वैदूर्याणामुदीरिताः ॥
शर्करायुक्तमिव यत् प्रतिभाति च कर्करम् ।
सर्वेऽपि च यत्तज्ज्ञेयं कर्कशं दन्तुनाशनम् ॥
भिन्नभान्तिकरश्चासः स कुर्थात् कुलसंख-
यम् ॥

विरुद्धवर्णो यस्याङ्गे कलङ्कः क्षयकारकः ।
मलदिग्ध इवाभाति देहो चेद्देविनाशनः ॥
जयति यदि सुवर्णं त्यागक्षीनो यदा वा
बहुविधमणिहारी भूपतिर्वा यतिर्वा ।

इधपि धृतदोषं जातु वैदूर्यरत्नं
प्रतिशतफलरूपः पातमेधयवश्यम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ वैदूर्यपरीक्षा ॥

अन्यत् गरुडपुराणवत् ॥

वैदेहः, पुं, बणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(विदेहस्यापत्यमिति । विदेह + अण् ।) निमि-

राजपुत्रः । अस्योत्पत्तिर्यथा । अपुत्रस्य तस्य

भूसुजः शरीरमराजकभीरवस्ते सुनयः अरण्यां

ममस्युः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाज्जनक-

संज्ञां चासाववाप । अभूद्विदेहोऽस्य प्रितेति

वैदेहः । मथनाब्धिपरभूतस्योदावसुः पुत्रो-

ऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे निमिवंश-

कथनं नाम ५ अध्यायः ॥ तस्य विदेहनाम-

कारणं निमिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (वर्णसङ्करजाति-

विशेषः । स तु वैश्यात् ब्राह्मण्यां जातः । यथा,

मनुः । १० । ११ ।

वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥”)

वैदेहकः, पुं, (वैदेह एव । स्वार्थे कन् ।) बणिक् ।

इत्यमरः । शूद्रात् वैश्यासुतः । इति मेदिनी ॥

(वैश्याद्ब्राह्मण्यां जातो वर्णसङ्करविशेषः ।

यथा, मनुः । १० । १६ ।

“वैदेहकेन त्वमह्मरासुतपन्नो वेण उच्यते ॥”

अस्यान्तःपुररक्षणं कार्यम् । यथा, तत्रैव ।

१० । ४७ ।

“वैदेहाकानां स्त्रीकार्यं मागधानां बणिक्-

प्रथः ॥”)

वैदेहिकः, पुं, बणिक् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

(वर्णसङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १० । ३६ ।

“वैदेहिकादन्वमेदौ वहिर्यामप्रतिश्रयौ ॥”)

वैदेही, स्त्री, (विदेहेषु भवा विदेहस्यापत्यं स्त्री

वा । विदेह + अण् । डीप् ।) रोचना ।

सीता । (यथा, रघुः । १२ । २० ।

“रामोऽपि सद्य वैदेह्या वने वन्येन वर्तयन् ।

चचार सावुजः शान्तो वृद्धेचाकुव्रतं युवा ॥”

यथा च ।

“वैदेहि ! याहि कलसोद्भवधर्मपत्नीं

तस्याः पुरः कथय पूर्वकथाः समस्ताः ।

पृष्टापि मा वद प्रयोनिधिवन्धनं मे

सेयं पुनश्चलुकिताम्बुनिधेः कलत्रम् ॥”

इत्युद्धटः ॥)

बणिक्स्त्री । पिप्पली । इति मेदिनी ॥ (वैदेह-

पत्नी । यथा, मनुः । १० । ३७ ।

“आहिङ्गिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥”

विदेहदेशोत्पन्नमात्रे च । यथा, महाभारते ।

१ । ६५ । २३ । “देवातिथिः खलु वैदेहीसुप-

थेमे मर्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिहो

नाम ॥”)

वैद्यः, पुं, (विद्यां वेदेति । विद्या + “तदधीते

तद्देद ।” ४ । २ । ५६ । इति अण् ।) पण्डितः ।

यथा । कात्यायनः ।

“नाविद्यानान्तु वैदेन देयं विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानान्तु देयं वैदेन तद्वनम् ॥”

वैदेन विदुषा । इति दायतत्त्वम् ॥ वासकवृत्तः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ आयुर्वेदवेत्ता । स चाम्ल-

जातिश्चिकित्सावृत्तिश्च । तत्पर्यायः । रोग-

हारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ॥ चिकित्सकः

५ । इत्यमरभरतौ ॥ स्रष्टा ६ विधिः ७ विद्वान्

८ आयुर्वेदी ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स चतु-

र्विधः । रोगहरः १ विषहरः २ शूलहरः ३

कृत्वाहरः ४ । इति महाभारते राजधर्मः ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“वैद्योऽश्विनोऽकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति ।

वैद्यवीर्येण शूद्रायां बभूवुर्ब्रह्मवो जनाः ॥

ते च ग्रामगुणशास्त्रं मन्त्रौषधिपरायणाः ।

तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते आलयाहिण्यो भुवि ॥

श्रौतैक उवाच ।

कथं ब्राह्मणपत्न्यान्तु सूर्यपुत्रोऽश्विनीसुतः ।

अहो केन विपाकेन वीर्याधानं चकार सः ॥

सौतिरुवाच ।

गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं कुरुनन्दन ।

ददर्श कासुकीं कान्तः पुष्योदाने मनोहरे ॥

तथा निवारितो यत्रात् वलेन बलवान् सुरः ।

अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्याधानं चकार सः ॥

इतं तद्याज गर्भं सा पुष्योदाने मनोरमे ।

सद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः ॥

सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा ।

स्वामिनं कथयामास यस्माद्देवादिसङ्कटम् ।

विप्रो रोवेण तद्याज तच्च पुत्रं स्वकामिनीम् ।

सरिद्वभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥

पुत्रं चिकित्साशस्त्रं पाठयामास यत्नतः ।

नानाशिल्पश्च शस्त्रश्च स्वयं स रविनन्दनः ॥

विप्रश्च ज्योतिर्गणनात् वेदनाच्च निरन्तरम् ।

वेदधर्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥*

नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा,—

“यः करोत्यपहारश्च देवब्राह्मणयोर्धनम् ।

पातयित्वा स्वपुरुषान् दश पूर्वान् दशपरान् ॥

स्वयं याति च धूमान् धूमध्वान्तसमन्वितम् ।

धूमक्लिष्टो धूमभोगी वसेत्तत्र चतुर्युगम् ॥

ततो मूषिकजातिश्च शतजन्मनि भारते ।

ततो नानाविधाः पक्षिजातयः क्षमिजातयः ॥

ततो नानाविधा वृक्षजातयश्च ततो नरः ।

भार्याहीनो वंशहीनः श्वरो याधिसंयुतः ॥

ततो भवेत् स्वर्णकारः स सुवर्णवणिक् ततः ।

ततो जघनसेवी च ब्राह्मणो गणकस्ततः ।

विप्रो देवज्ञोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः ॥”*

अपि च ।

“लाक्षालोहादियापारो रसादिविक्रयी च यः ।

स याति नागवेषश्च नागैर्वेष्टित एव च ।

वसेत् स लोममानाब्दं तत्रैव नागदंष्ट्रितः ॥

ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु ।

गोपश्च कर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २८ अध्यायः ॥*

राजवैद्यस्य लक्षणं यथा,—

“परं पारं गतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चिकित्सिते ।
अनाहार्यः स वैद्यः स्यादहर्मात्मा च कुलो-

जलः ।

प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूसुजः ।

राजन् राज्ञा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्-

जनेः ॥”

इति मात्स्ये १८ अध्यायः ॥*

सामान्यवैद्यलक्षणं यथा,—

“चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते ।

स च यादृक् समीचीनस्तद्विप्रोऽपि निगद्यते ॥

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती ।

लघुहस्तः शुचिः शूरः स्वच्छोपस्करभेषजः ॥

प्रत्युत्पन्नमतर्धोमान् यवसायी प्रियंवदः ।

सत्यधर्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते ॥”

दृष्टकर्मा दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः ।

स्वयंकृती स्वयंचिकित्साकुशलः । लघुहस्तः

सिद्धिमहस्तः ॥*॥ निषिद्धवैद्यो यथा,—

“कुचेलः कर्कशः स्तब्धो ग्रामीणः स्वयमागतः ।

पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ॥”

कर्कशः अप्रियवादी । स्तब्धः साभिमानः ।

ग्रामीणः अवहाराचतुरः ॥*॥

अथ वैद्यस्य कर्म आह ।

“याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च नियमः ।

एतदेवैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥”

अस्यायमर्थः । याधेः सम्यक् परिचयः । यथा-

शान्तिकरणं वैद्यस्य कर्म । न तु वैद्यः आयुषः

प्रभुरित्यर्थः । अपरे त्वेवं याच्यते । याधे-

स्तत्त्वपरिचयः । वेदनायाः शान्तिकरणश्च ।

एतदेव वैद्यस्य वैद्यत्वं न किन्तु वैद्य आयुषः

प्रभुरित्यर्थः ॥*॥

अथ वैद्यानयनदूतस्य लक्षणम् ।

“यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते ।

स च यादृक् समुचितस्तद्विप्रोऽपि निगद्यते ॥

दूताः सुजातयोऽयङ्गाः पटवी निर्मलाम्बराः ।

सुखिनोऽश्ववृषाङ्गाः शुभपुष्पफलेयुताः ॥

सजातयः सुचेष्टाश्च स्वजीवदिशि सज्जताः ।

भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवः ॥”

सजातयः रोगिसमानजातयः ।

“यस्यां प्राणमरुदवाति सा नाङ्गी जीव-

संस्थिता ॥”*

अथ दूतयात्रायां शकुनविचारः ।

“वैद्याङ्गनाथ दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।

न शुभं सौम्यशकुनप्रदीप्तान् सुखावहम् ॥”

प्रदीप्तमणिः । दूतो रोगी च रिक्तहस्तो वैद्यं

न पश्येत् । तथा च ।

“रिक्तहस्तो न पश्येत् राजानं भिषजं गुरुम् ॥”

अथ आयुर्विदां प्रादुर्भावः । तत्रादौ ब्रह्म-

प्रादुर्भावः ।

“विधातायत्नसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् ।

खनान्ना संहितां चक्रे लक्षश्लोकमयीं चतुर्म् ॥

ततः प्रजापतिं दत्त्वं दत्त्वं सकलकर्मसु ।

विधिधीर्नीरधिः साङ्गमायुर्वेदसुपादिशत् ॥”*

अथ दत्तप्रादुर्भावः ।

“अथ दत्तः क्रियादत्तः स्वर्गदौ वेदमायुषः ।
वेदयामास विद्वांसौ स्वर्गशौ सुरसत्तमौ ॥”*

अथाश्विनीसुतप्रादुर्भावः ।

“दत्तादधीत्य दसौ वितेनतुः संहितां स्वीयाम् ।
सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविट्पुत्रे धन्याम् ॥
स्वयम्भुवः शिरश्चिह्नं भैरवेण रूपाय तत् ।
अश्विभ्यां संहितं तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ ॥
देवासुररणे देवा दैत्यैश्च सचताः कृताः ।
अक्षतास्ते कृताः सद्यो दसाभ्यामद्भुतं महत् ॥
वज्रिणोऽभूजुजस्तम्भः स दसाभ्यां चिकित्सितः ।
सोमान्निपतितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः ॥
विशीर्णा दशनाः पुष्पो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
शशिनो राजयक्ष्माभूदश्विभ्यां ते चिकित्सिताः ॥
भार्गवश्चरवः कामी वृद्धः सन् विवृतिं गतः ।
वीर्यवर्णस्वरोपेतः कृतोऽश्विभ्यां पुनर्युवा ॥
एतेष्वान्येषु बहुभिः कर्म्मभिर्भिषजां वरौ ।
बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां दिवौकसाम् ॥”*

अथेन्द्रप्रादुर्भावः ।
“संष्टय दसयोरिन्द्रः कर्म्मार्ण्यतानि यत्नवान् ।
आयुर्वेदं निरुहेगं तौ यथाचे प्रचीपतिः ॥
नासद्यौ सत्यसन्नेन शक्रेण किल याचितौ ।
आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्यवे ॥
नासत्याभ्यामधीत्यैष आयुर्वेदं शतक्रतुः ।
अध्यापयामास वह्नान्नैयप्रसुखान् सुनीन् ॥”*

अथाश्विनीप्रादुर्भावः ।
“एकदा जगदालोक्य गदाकुलमितस्ततः ।
चिन्तयामास भगवानाश्विनौ सुनिपुङ्गवः ॥
किं करोमि क्व गच्छामि कथं लोका निरामयाः ।
भवन्ति सामयानेताद्र शक्नोमि निरीक्षितुम् ॥
दद्यात्तुरहमन्यथं स्वभावो दुरतिक्रमः ।
एतेषां दुःखतो दुःखं ममापि हृदयेऽधिकम् ॥
आयुर्वेदं पठिष्यामि नैरुन्याय शरीरिणाम् ।
इति निश्चित्य गतवानाश्विनौ दशालयम् ॥
तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा शक्रं ददर्श सः ।
सिंहासनसमासीनं स्तूयमानं सुरर्षिभिः ॥
भासयन्तं दिशो भासा भास्करप्रतिमं त्रिधा ।
आयुर्वेदमहाचार्यं शिरोधार्यं दिवौकसाम् ॥
शक्रस्तु तं निरीक्ष्यैव व्यक्तसिंहासनी ययौ ।
तदग्रे पूजयामास भृशं भूरितपःकृशम् ॥
कुशलं परिप्रच्छ तेषां गमनकारणम् ।
सुनिर्वृत्तमारुहे निजागमनकारणम् ॥
देवराज न राजासि दिव एव यतो भवान् ।
विधात्रा विहितो यत्नात्तिलोकी लोकपालकः ॥
आधिभिर्यथिता लोकाः शोकाकुलितचेतसः ।
भूतेषु सन्ति सन्तापं तेषां हर्तुं कृपां कुरु ॥
आयुर्वेदोपदेशं मे कुरु कारुण्यतो वृणाम् ।
तथेत्युक्त्वा सहसाचोऽध्यापयामास तं सुनिम् ॥
सुनीन्द्र इन्द्रतः साङ्गमायुर्वेदमधीत्य सः ।
अभिनन्द्य तमाश्रीभिराजगाम पुनर्महौम् ॥
अथाश्विनौ सुनिश्चिह्नौ भगवान् करुणापरः ।
खनाम्ना संहितां चक्रे नरचक्रानुकम्पया ॥

ततोऽश्विनौ भेदश्च जातूकर्णं पराशरम् ।
चौरपाणिश्च हारीतमायुर्वेदमपाठयत् ॥
तन्मस्य कर्त्ता प्रथममश्विनौ भवतु पुरा ।
ततो भेदादयश्चक्रः खं खं तन्वं कृतानि च ॥
आवयामासुरात्रेयं सुनिवृत्तेन वन्दितम् ।
श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हृद्योऽभूदचिनन्दनः ॥
यथावत् सूत्रितं तस्मात् प्रहृष्टा सुनयोऽभवन् ।
दिवि देवर्षयो देवाः श्रुत्वा साध्विति चाब्रुवन् ॥”

अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः ।
“एकदा हिमवत्पार्श्वे देवादागत्य संगताः ।
सुनयो बहवस्तांश्च नामभिः कथयाम्यहम् ॥
भरद्वाजो सुनिवरः प्रथमं समुपागतः ।
ततोऽङ्गिरास्ततो गर्गो मरीचिर्भृगुभागवौ ॥
पुलस्त्योऽगस्त्यिरसितो वशिष्ठः सपराशरः ।
हारीतो गोतमः सांख्यो मैत्रेयश्चरवणोऽपि च ॥
यमदग्निश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च ।
नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिष्ठलः ॥
शाण्डिल्यः सहकौशिल्यः शाकुनेयः सशौनकः ।
आश्वलायनसांख्यौ विश्वामित्रः परीक्षितः ॥
देवलो गालवो धौम्यः काप्यकात्यायनावुभौ ।
काङ्कायनो वैजवापः कुशिको वादरायणिः ॥
हिरण्यचक्षुर्लोकाक्षिः शरलोमा च गोभिलः ।
वैखानसा वालखिलस्तथैवान्ये महर्षयः ॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च ।
तपसस्तेजसा दीप्ता ह्यमाना इवाग्नयः ॥
सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः कथामिमाम् ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां मूलमुक्तकलेवरम् ॥
तत्र सर्वार्थसंसिद्धेर्भवेदयदि निरामयम् ।
तपःस्वाध्यायधर्म्माणां ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥
हर्म्मारः प्रहृता रोगा यत्र तत्र च सर्वतः ।
रोगाः कार्श्यकरा वलचयकरा देहस्य चेष्टा-
हरा-
दृष्ट्यादीन्द्रियशक्तिसंजयकराः सर्वाङ्गपीडा-
कराः ।
धर्म्मार्थाखिलकामसुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपा
बलान्
प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते चेभं कुतः
प्राणिनाम् ॥
तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्यो भवद्भि-
र्बुधै-
योगैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं सुनिं तेऽब्रु-
वन् ।
त्वं योग्यो भगवान् सहस्रनयनं याचस्व लब्धुं
क्रमात्
आयुर्वेदमधीत्य यं गदभयानुसुक्ता भवामो
वयम् ॥
इत्थं ॥ सुनिभिर्योगैः प्रार्थितो विनयान्वितैः ।
भरद्वाजो सुनिश्चिह्नो जगाम त्रिदशालयम् ॥
तत्रेन्द्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
दृष्ट्वा नृचहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् ॥
दृष्ट्वैव स सुनिं प्राह भगवान् मधवा मुदा ।
धर्म्मज्ञं स्वागतं तेऽथ सुनिं तं समपूजयत् ॥

सोऽधिगम्य जयाश्रीभिरभिवन्द्य सुरेश्वरम् ।
ऋषीणां वचनं सम्यग्भावयत सत्तमम् ॥
याचयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः ।
तेषां प्रशमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
तसुवाच सुनिं साङ्गमायुर्वेदं शतक्रतुः ।
जीवेद्वर्षसहस्राणि देही नीरुद्धनिग्रहस्य यम् ॥
सोऽनन्तागारं त्रिस्त्वन्मायुर्वेदं महामतिः ।
यथावदचिरात् सर्वं बुभुधे तन्मना सुनिः ॥
तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो निरामयम् ।
अन्यानपि सुनींश्चक्रे नीरुजः सुचिरायुषः ॥
तत्तत्र जनितज्ञानचक्षुषा ऋषयोऽखिलाः ।
गुणान् द्रव्याणि कर्म्मणि दृष्ट्वा तदिधि-
माश्रिताः ॥
आरोग्यं लेभिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् ।
आयुर्वेदोक्तविधिनान्येऽपि स्युर्मुनयो यथा ॥”

अथ चरकप्रादुर्भावः ।
“यदा मत्स्यावनारेण हरिणा वेद उद्धतः ।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
अथञ्चान्तर्गतं सम्यगायुर्वेदं लब्धवान् ।
एकदा स महद्वृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
तत्र लोकान् गदयेस्तान् यथया परिपीडितान् ।
स्थलेषु बहुषु यम्यान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयानुसुक्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तचिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
सञ्चिन्त्य स स्वयं तत्र सुनेः पुत्रो बभूव ह ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्वृतः ॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमखले ।
स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ॥
सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः ।
आत्रेयस्य सुनेः शिष्या अप्रिवेशादयोऽभवन् ॥
सुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्वं स्वकं स्वकम् ।
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ।
चरकेणात्मनो नान्ना गत्योऽयं चरकः कृतः ॥”

अथ धन्वन्तरिप्रादुर्भावः ।
“एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि ।
तत्र तेन नरा दृष्टा आधिभिरभृशपीडिताः ॥
तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितम् ।
यदाहृदयः शक्रो धन्वन्तरिसुवाच ह ॥
धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किञ्चिदुच्यते ।
योग्यो भवति भूतानामुपकारपरो भव ॥
उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा ।
चैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभूत्स्वत्स्यादिरूपवान् ॥
तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये वृषो भव ।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय ॥
इत्युक्त्वा सुरशार्ङ्गलः सर्वभूतहितेभ्यसा ।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिसुपादिशत् ॥
अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राहन्वन्तरिः पुरा ।
आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो वाहुजवेष्मनि ॥
नान्ना तु सोऽभवत् स्वातो दिवोदास इति
चितौ ।
बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार च महत्तपः ॥
यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोऽमृतम् ॥

वैद्यः

ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते ॥
हिताय देहिनां स्त्रीयसंहिता विहितासुना ।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितां तामपाठ-
यत् ॥”

अथ सुश्रुतप्रादुर्भावः ।

“अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् ।
अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशीराजोऽयमुच्यते ॥
विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् ।
वत्स ! वाराणसो गच्छ तां विश्वेश्वरवल्गुमाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशीराजोऽस्ति

बाहुजः ।

स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदां वरः ॥
आयुर्वेदं ततोऽधीत्य लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्वप्राणिदया तीर्थसुपकारो महामखः ॥
पितृवचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकां गतः ।
तेन साहं समध्येतुं मुनिसुश्रुतं ययौ ॥
अथ धन्वन्तरिं सर्ववानप्रस्थाश्रमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्वन्दुमिः स्तुतम् ॥
काशीराजं दिवोदासं तेऽपश्यन् विनयान्विताः ।
स्वागतञ्च इति साहं दिवोदासो यशोधनः ॥
कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरत्तरम् ॥
भगवन् मानवान् दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीडितान् ।
क्रन्दतो म्रियमाणान् जातास्माकं हृदि यथा ॥
आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः ।
आयुर्वेदं भवानस्नानध्यापयतु यत्नतः ॥
अङ्गीकृत्य वचस्तेषां नृपतिस्तानुपादिशतु ।
व्याख्यातं तेन ते यत्नाञ्जगद्भुसुनयो सुदा ॥
काशीराजं जयाश्रीभिर्भिनन्द्य सुदान्विताः ।
सुश्रुताद्याः सुविद्यार्था जग्मुरेहं स्वकं स्वकम् ॥
प्रथमं सुश्रुतस्तेषु खं तन्त्रं कृतवान् स्फुटम् ।
सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तेनरे ।
सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सुश्रुतं बहुभिर्यतः ।
तस्मात्तं सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिमखले ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अथ मतान्तरे वैद्योत्पत्तिकथनम् ।

“सत्यत्रेताद्वापरेषु युगेषु ब्राह्मणाः किल ।
ब्रह्मचर्यविदशूद्रकन्यका उपयेमिरे ॥
तत्र वैश्यसुतायां ये जन्निरे तनया अमी ।
सर्वे ते सुनयः स्याता वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
तेषां सुखोऽभूत्ताचार्यस्तस्यावस्वा कुले हि तत् ।
अम्बष्ठ इत्यसावुक्तस्ततो जातिप्रवर्तनात् ॥
परे सर्वेऽपि चाम्बष्ठा वैश्या ब्राह्मणसम्भवाः ।
जननीतो जुर्लब्ध्वा यज्ज्ञाता वेदसंस्कृतैः ॥
अम्बष्ठास्तेन ते सर्वे द्विजा वैद्याः प्रकीर्तिताः ।
अथ रूक्प्रतिकारित्वाङ्गिषजस्ते प्रकीर्तिताः ॥
सत्ये वैद्याः पितुस्तुत्यास्तेतायाश्च तथा स्मृताः ।
द्वापरे चक्षव्योक्ताः कलौ वैश्योपमाः स्मृताः ॥
अथान्बष्ठेषु सर्वेषु विख्याता अभवन्नमौ ।
सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करो धरः ॥
राजः सोमश्च नन्दिश्च कुण्डश्चन्द्रश्च रचितः ।
शर्षा वंशाः ससुत्यन्ना एतत्पद्धतयो मताः ॥

वैद्यः

अन्यपद्धतयोऽप्येवं सन्ति वैद्या न ते श्रुताः ।
बह्वक्षैकनामानो नानागोत्रसमुद्भवाः ॥
यथाष्टौ विश्रुताः सेना इत्येवमपरे मताः ।
यस्य यस्य सुनेर्यो यः सन्तानः स स विश्रुतः ॥
तत्तज्जोत्रादिना वैद्यः श्रेष्ठायन्तु स्वकर्मणा ॥”

तथा हि ।
“तिस्रो वर्णासुपूर्वेण दे तथैका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणचक्षियविशां भार्याः स्वाः शूद्रजन्मनः ॥
यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।
नेतन्मम मतं यस्मात्तन्नात्मा जायते स्वयम् ॥
पाणिं भर्तुः सवर्णासु यक्ष्णीयात् चक्षिया शरम् ।
वैश्या प्रतोदमादद्यादेदने त्वजन्मनः ॥
सवर्णैः सवर्णासु जायन्ते च सजातयः ।
अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्जनाः ॥
विप्रानुसृष्टाभिधितो हि चक्षियायां विशः

स्थियाम् ।

जातोऽम्बष्ठसु शूद्रायां निषादः पार्श्ववोऽपि वा ॥
वैश्याशूद्रोश्च राजन्यान्महिष्यौ द्वौ सुतौ

स्मृतौ ।

वैश्यात्तु करणः शूद्रायां विद्राखं विधिः स्मृतः ॥”
एते षट् श्लोका याज्ञवल्क्यीयाः ॥
“शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
ते च स्वा चैव राजसुताश्च स्वा चायजन्मनः ॥
पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासुपदिश्यते ।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ॥
शरः चक्षियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्याः शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥”

इति पद्यत्रयम् ॥

“ब्राह्मणाहंशकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ॥”

इति च पद्याहं मानवीयम् ॥

“वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातोऽम्बष्ठो हि मुनि-
सत्तम ।

ब्राह्मणानां चिकित्सार्थं निर्दिष्टो मुनिपुङ्गवैः ॥”
इति पराशरः ॥

“वेदाज्जातो हि वैद्यः स्यादम्बष्ठो ब्रह्मपुत्रकः ।”
इति शङ्खः ॥

ब्रह्मा मूर्द्धाभिधितश्च वैद्यः चक्षविश्रावपि ।
अमी पञ्च द्विजा एषां यथापूर्वञ्च गौरवम् ॥”
इति चारीतः ॥

“मातुर्यदा प्रजायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्मनात् ।
ब्राह्मणचक्षियविश्रस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

मूर्द्धाभिधित्ताम्बष्ठयोरपि पितृवत्त्वात् द्विजत्वम् ॥
इति दृढाः ॥

“आयुर्वेदोपनयनाद्देवो द्विज इति स्मृतः ॥”
इति वैद्यकेऽग्नवेशः ॥

“तपोयोगात् पुरा वैद्यस्तेजसा पितृवत् स्मृताः ।
विप्रात् चक्ष्रादयतो न्यूनाः क्रियया वैश्यवत्

कृताः ॥

शूनेः शूनेः क्रियालोपादय ता वैद्यजातयः ।
कलौ शूद्रत्वमापन्ना यथा क्षत्रा यथा विशः ॥”

इति विश्वः ॥

वैद्यः

“युगे जघन्ये दे जाती ब्राह्मणः शूद्र एव च ॥”
इति यमः ॥

“शूनकैश्च क्रियालोपादिमाः चक्षियजातयः ।
वृषलवङ्गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥”

इति मनुवचनं धृत्वा एवमम्बष्ठादीनामपि कलौ
शूद्रत्वमिति स्वस्वग्रन्थेषु वाचस्पतिमिश्रादिभि-
स्तथा भृङ्गितत्वे स्मार्तभट्टाचार्येणाप्युक्तम् ।
अतएव कुलपञ्जिकायामुक्तम् । अतिदिष्टं हि
वैद्यस्य शूद्रत्वं चक्षियादिवादिति । तस्मात्
चक्षविशोमुख्यो वैद्यः शूद्रस्य पूजित इति ॥*॥
“युगे युगे कर्मण्येवोत्कर्षापकर्षावाह मनुः ।
तपोरीतिप्रभावेण ते गच्छन्ति युगे युगे ॥”

मनुष्वेव च जन्मत इति ।

“अम्बष्ठेष्वनृताचार्यः स्यातोऽभूद्वनवचने ।
सिद्धविद्याङ्ग्यां कन्यां स्वर्गदस्य तु मानसीम् ॥

उपयेमे महौजा यश्चिकित्सतकया श्रुतः ।
अथैतस्य वरेणैव स्याता वैद्या महौजसः ॥

सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करो धरः ।
राजः सोमश्च नन्दिश्च कुण्डश्चन्द्रश्च रचितः ॥

सन्ताना बह्वक्षैषां बभूवुश्च चिकित्सकाः ।
कुलानुरूपतश्चैषां जाताः पद्धतयोऽप्यनूः ॥

तेषां प्रशंसा निन्दा च बभूव स्तेन कर्मणा ।
उत्तमौ सेनदासौ च गुप्तदत्तौ तथैव च ॥

देवः करश्च मध्यस्थौ राजसोमौ कुलाधमौ ।
नन्दिप्रभृतयो निन्द्या लुप्तपद्धतयोऽपि च ॥

केचिज्जात्या परिख्यातास्तथा वृत्तानुसारतः ।
सर्वासामेव जातीनां वृत्तिरेव गरीयसी ।

वृत्तिः स्वर्गा च पथ्या च वृत्त्या जातिः प्रव-
र्तते ॥”

इति प्राचीनकुलपञ्जिकाधृतव्यासवचनानि ॥
इति वैद्योत्पत्तिकथनम् ॥*॥ अथ वैद्यानां
गोत्राणि ।

“अष्टाविंशदमी गोत्राः सर्वेषां मिषजामपि ।
प्रत्येकन्ते विलिखन्ते सेनदासादितः क्रमात् ॥

धन्वन्तरिश्च शक्तिश्च तथा वैश्वानरादिकौ ।
मौजल्यकौशिकौ कृष्णाचेय आङ्गिरसोऽपि च ॥

अष्टौ गोत्राणि सेनानां दासानां तदनन्तरम् ।
मौजल्योऽथ भरद्वाजः शाखिल्यायन एव च ॥

शाखिल्यश्च वाशिशश्च वात्स्यश्च षड्भौ मताः ।
गुप्तानां चोष्णि गोत्राणि काश्यपो गौतमस्तथा ॥

सावर्णिरपि दत्तानां चत्वारः परिकीर्तिताः ।
कौशिकः काश्यपश्चैव शाखिल्यश्चापि तत्परः ॥

मौजल्य इति विज्ञेयाश्चत्वारो देवसम्भवाः ।
आत्रेयकृष्णाचेयौ च शाखिल्य आलमालकः ॥

धरस्य काश्यपः प्रोक्तो भरद्वाजश्च कुण्डजः ।
काश्यपो रक्षितस्यैको गोत्रा एते प्रकीर्तिताः ॥

दत्तानामाद्यगोत्राणां देशभेदेऽस्ति सन्ततिः ।
एवमात्रेयगोत्रोऽपि दत्तो देशान्तरे श्रुतः ॥

दत्ताः कृष्णात्रेयगोत्रा दृश्यन्ते बहवस्तथा ।
तस्माद्वृत्तस्य गोत्राणि सप्त ज्ञेयानि पठितेः ॥

काराणां काश्यपो गोत्रो वात्स्यमौजल्यकावपि ।
देशभेदे हि विद्यन्ते तत्करः सप्तगोत्रकः ॥

वैद्यः

५१५

वैद्यः

वैद्यः

राजः काश्यपगोत्रोऽप्यस्ति तत्राजस्त्रिगोत्रकः ।
अयन्ते च जामदग्न्यगोत्रा देशान्तरे धराः ॥
बह्वोऽपि भरद्वाजगोत्रजाः सन्ति रक्षिताः ।
इन्द्रादित्यौ परौ यौ द्वौ वैद्यौ गोत्रास्तयोरिमे ॥
इन्द्रस्य काश्यपो गोत्र एक एव प्रकीर्तितः ।
आदित्यानामिमां गोत्रावादित्यकौशिकौ
स्तुतौ ॥

पश्चाददेते विख्यातास्तस्माद्गोत्रा भिषक्कुले ।
यत्तु देशान्तरे गोत्रमन्यत् किमपि च श्रुतम् ।
दत्तादीनां न तत् प्रोक्तमप्रसिद्धमतीव तत् ॥ * ॥
अथ पञ्जिकान्तरोक्ताराष्ट्रीयवैद्यकुलाष्टकीय-
गोत्रसंख्याश्रेष्ठत्वादि लिख्यते ।
“काङ्गीशादुदुषिसेनस्य गोत्राण्यष्टौ भवन्ति
च ।

शक्तिधन्वन्तरी अष्टौ मध्यां वैश्वानराद्यकौ ।
मौजल्यकौशिकौ कृष्णात्रेय आङ्गिरसोऽधमाः ॥”
अथ राष्ट्रीयारुहवैद्यानां प्रवरानाह ।
“प्रवराः पञ्च सेनानां धन्वन्तरिकुलोद्भवाः ।
विनिर्दिष्टा यथा ते च धन्वन्तर्यपराशरौ ॥
नैयध्रुवश्चाङ्गिरसो वार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
शक्तिगोत्रे त्रयः शक्तिपराशरवशिष्टकाः ॥
प्रवराः पञ्च दासानामौर्वच्यवनभार्गवाः ।
जामदग्न्याभुवनः प्रोक्ता मौजल्यगोत्रजाः ॥
गुप्तानां त्रय एवैते काश्यपोऽप्यपसारकः ।
नैयध्रुवोऽमी प्रवराः काश्यपाव्यवसम्भुवाम् ॥
दत्ते त्रयं कौशिकानां शाखिल्यासितदेवलाः ।
कृष्णात्रेयो वशिष्ठश्च आत्रेयश्चेति ते त्रयः ॥
दत्तानां प्रवरा एते दत्तात्रेयकुलोद्भवाः ।
आत्रेयगोत्रजातानां देवानाश्च तथा त्रयः ॥
आत्रेय आङ्गिरसको वार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
करे भरद्वाजगोत्रे त्रयोऽमी प्रवराः स्तुताः ॥
भरद्वाजो भार्गवश्च अयनश्च क्रमादमी ।
राजवंशे वात्स्यगोत्रे कथिताः प्रवरास्तयः ॥
वात्स्येऽसितस्तथा मार्कण्डेय एवं क्रमादिति ।
अथ कौशिकगोत्रस्य सोमस्य प्रवरास्तयः ॥
कौशिकः काश्यपश्चैव भार्गवश्चैवमी क्रमात् ।
सेनादीनामनुक्ता ये आद्यगोत्रादिसम्भुवाम् ॥
प्रवरास्तेऽपि विज्ञेयास्तत्तत्कुलभवा सुखात् ।
नन्दादीनां वरेन्द्रश्च चतुर्णां प्रवराश्च ये ।
विज्ञेयास्ते च निखिलास्तेषां कुलभवा सुखात् ॥”
इति वैद्यानां प्रवराः ॥ * ॥

अथ वैद्येषु राष्ट्रीयदिकथनम् ।
“सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करस्तथा ।
राजसोमावपीत्यष्टौ राष्ट्रीयः परिकीर्तिताः ॥
नन्दिश्चन्द्रो धरः कुण्डो रक्षितश्चेति पञ्च ये ।
ते वरेन्द्रेण विख्याता दासदत्तकरा अपि ॥
राष्ट्रीय भिषजो ये ये प्रायस्ते वङ्गगा अपि ।
नन्दादयो महाराष्ट्रे निवसन्ति च केचन ॥”
तथा च पञ्जिकान्तरे ।
“सेनो दासश्च गुप्तश्च पञ्च दत्तादयस्तथा ।
अष्टौ राष्ट्रास्तु विख्याताः प्रायोऽमी वङ्गगा
अपि ॥”

तथान्यत्र ।

“नन्दिचन्द्रधरदत्तरक्षिता-
स्ते खनामनि वरेन्द्रविश्रुताः ।
वौजिपूरुष इहैव वक्ष्यते
तत्कुलं खलु वरेन्द्रजं पुनः ॥”
तथा हि नारायणदासोऽन्तरङ्गखानस्य ।
“दासो दत्तो धरश्चैव नन्दिः कुण्डो करस्तथा ।
चन्द्रश्च रक्षितश्चेति वरेन्द्रकुलमष्टकम् ॥” इति ॥
तथान्यत्र ।
“अष्टौ सेनादयो राष्ट्रे वङ्गेष्वपि वसन्त्यमी ।
नन्दादयो महाराष्ट्रे लुप्तपद्धतयोऽपि च ।
केचिज्जात्या परिख्याता दृष्टा देशान्तरेऽपि ॥”
इति ॥

“सम्बन्धः स्तुयते सर्वैरेकदेशनिवासिनोः ।
निन्द्यते किल सम्बन्धो भिन्नदेशनिवासिनोः ॥”
इति वैद्येषु राष्ट्रीयदिकथनम् ॥ * ॥
अथ सेनादीनां पूर्वस्थानमाह ।
“श्रीकाङ्गीशा गोनगरं करङ्गकोट एव च ।
मोरशासनकान्तारौ समानुस्थानमेव च ॥
मेढ्राशासनमप्यन्यो यासयामस्तथैव च ।
अष्टानां सेनसुखानां राष्ट्राणां स्थानमष्टकम् ॥”
तथाह दुर्जयः ।
“काङ्गी गोरं करङ्गश्च मोरकान्तासमानुकाः ।
मेढ्रो मालश्च राष्ट्राणां वैद्यानां कुलमष्टकम् ॥”
इति वैद्यानां पूर्वस्थानकथनम् ॥ * ॥

अथ स्थानभेदेन सेनादिभेदमाह ।
“ऊनविंशतिधा सेना अष्टाविंशतिधा पुरम् ।
भवन्ति भेदेनैतेषां वक्ष्यते कुललक्षणम् ॥
एको विनायकः सेनो भेदेन नवधाभवत् ।
मालश्चो धलहृषीयः खानाजः सेनहाटिकः ॥
नारहट्टो निरोलीयस्तथा मङ्गलकोटजः ।
राधियामी वैतजीयो नव वैनायका अमी ॥
विशेषतो विनिर्दिष्टा त्रियाश्चान्यस्थलोद्भवाः ।
सामान्यस्थानकथने सम्बन्धभाषणे तथा ।
सर्वेषामेव वैद्यानामितरेषामयं क्रमः ॥”
इति विनायकसेनवंशनिर्णयः ॥

“एकः पुनर्गन्धीसेनो भेदेनैव चतुर्विधः ।
विषपाडाभवः अष्टस्तिकाधिपुञ्जस्तथा ।
अन्यः कङ्कयिसम्भूतो धाङ्ग्यामी ततः परः ॥”
इति गन्धीसेनवंशनिर्णयः ॥
“एको राधवसेनोऽभूत् खड्ग्यामेण विश्रुतः ।
स खड्गज इति ख्यातो नापरा तस्य च स्थली ॥”
इति राधवसेनवंशनिर्णयः ॥

“राजा विमलसेनोऽभूत् सेनभूमिकृताश्रयः ।
स सेनभूमौ विख्यातो नापरा तस्य च स्थलम् ॥”
इति राज्ञो विमलसेनस्य वंशनिर्णयः ॥
“पात्रदासोऽरः सेनः पात्रः शिखरभूपतेः ।
असौ शिखरभूजातो नापरा तस्य च स्थलम् ॥”
इति पात्रदासोऽरवंशनिर्णयः ॥
“विनसेनोऽपि यस्तेको धलभूमिकृताश्रयः ।
स एव धलभूमिष्ठो नापरा तस्य च स्थली ॥”
इति विनसेनवंशनिर्णयः ॥

“सप्तमी बुधसेनो यो वङ्गभूमौ प्रतिष्ठितः ।
हाखियाग्रामसम्भूतस्तन्नाम्ना तस्य तत्कुलम् ॥”
इति हाखियाग्रामबुधसेनवंशनिर्णयः ॥
इति धन्वन्तरिगोत्रजातानां सप्तविधानां
सेनानां भेदेनाष्टादशप्रकारनिर्णयः ॥
“श्रीवत्ससेनप्रमुखाः षड्मी शक्तिगोत्रजाः ।
भेदेन सप्तधा त्रिया यथाक्रमममी पुनः ॥
एकः श्रीवत्ससेनोऽभूत्ते हट्टग्रामविश्रुतः ।
तेहट्टज इति ख्यातो नापरा तस्य च स्थलम् ॥”
इति श्रीवत्ससेनवंशनिर्णयः ॥
“एकः श्रियालसेनोऽसौ भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
पोङ्गागाक्ताभवः अष्टः परः पोखरियाभवः ॥”
इति श्रियालसेनवंशनिर्णयः ॥
“एको यः पुरुसेनोऽभूत्तुटिनागडिमाश्रितः ।
भूटिनागडिजत्वेन ख्यातोऽसौ नापरा स्थलम् ॥”
इति पुरुसेनवंशनिर्णयः ॥
“चन्द्रसेनोऽपरस्तेकश्चन्द्रदीपनिवासकृत् ।
शक्तिगोत्रसमुद्भूत इदीलपुरमाश्रितः ॥”
इति चन्द्रसेनवंशनिर्णयः ॥
“एको सुखीरसेनोऽसौ खर्णपीठीतृपाश्रयात् ।
स एव खर्णपीठीति विख्यातो मल्लभूभवः ॥”
इति सुखीरसेनवंशनिर्णयः ॥
“रामसेनः परस्तस्तेवान्तर्भूतो बभूव यः ।
स मल्लभूमिवसतौ विदितानेकपौरुषः ॥”
इति शक्तिगोत्रजातानां श्रीवत्ससेनप्रमुखानां
घण्टां सप्तप्रकारनिर्णयः ॥
“आद्यसेनस्तु षड्वीजी भेदेन विविधोऽभवत् ।
नपाडासम्भवस्तेकः शालग्रामभवोऽपरः ॥
मानकरीय एवान्यस्य आद्याः प्रकीर्तिताः ।
आद्यर्षिगोत्रसम्भूताः स्वतन्त्राः सर्व एव हि ॥”
इति सकलसेनानां भेदनिर्णयः ॥ * ॥
अथ दासानां भेदमाह ।
“पञ्चदशविधा दासास्तेऽमी विंशतिधा पुनः ।
एकः पुनश्चायुदासो भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
एकस्तेहट्टसम्भूतो मालिकाहारजः परः ॥”
इति चायुवंशे द्विविधनिर्णयः ॥
“पथ्यदासः पुनस्तेको भेदेन पञ्चधाभवत् ।
वालनाक्षीभवश्चैकः परो मण्डलजानिकः ।
मौडेश्वरभवः पालिग्रामजः पाजनौरजः ॥”
इति पथ्यवंशे पञ्चविधनिर्णयः ॥
“एकोऽपरः कायुदासो वङ्गभूमौ प्रतिष्ठितः ।
कोग्रामीण इति ख्यातो दासो मौजल्यगोत्रजः ॥”
इति कायुदासवंशनिर्णयः ॥
भोयीदासोऽपि तत्पुत्रौ ख्यातौ हीघलकैकरौ ।
अमी त्रयो वङ्गभूमौ प्रसिद्धाः सर्व एव हि ॥”
इति भोयीदासस्य तत्पुत्रयोश्च वंशनिर्णयः ॥
“एको वराहदासोऽसौ वौहारिग्रामवासकृत् ।
स वौहारिजदासोऽपि मतो मौजल्यगोत्रजः ॥”
इति वौहारिग्रामवराहदासवंशनिर्णयः ॥
“वृसिंहनामदासौ द्वौ वङ्गदेशे प्रतिष्ठितौ ।
तौ वङ्गजाविति ख्यातौ कुलकार्यपरायणौ ॥”
इति वृसिंहदासयोर्वंशनिर्णयः ॥

“वीरदासोऽपि यत्नेकः स वज्रज इति स्मृतः ।
तत्रैव वज्रे सखन्वस्तस्याभूद्वरकन्ययोः ॥”
इति वीरदासवंशनिर्णयः ॥
“ख्यातः पाथरङ्गाग्रामे रामदासोऽपि तादृशः ।
सूनवस्तस्य चत्वारो वीजिनस्तेऽपि विश्रुताः ॥
ख्याता उभेङ्-गामेङ्-धाङ्-वीङ्गालदासकाः ।
मौजल्यगोत्रसम्भूताः स्वतन्त्राः सर्वे एव हि ॥”
इति रामदासस्य तत्पुत्राणाञ्च वंशनिर्णयः ॥
इति मौजल्यगोत्रजानां सकलदासानां पञ्च-
दशप्रकाराणां भेदेन विंशतिप्रकारनिर्णयः ॥*
अथ गुप्तानां भेदमाह ।
“गुप्ताश्च षड्विधा भेदास्तथोदशविधाः पुनः ।
काश्यपान्वयसंभूताः स्वतन्त्राः सर्वे एव हि ॥
एकः पुनः कायगुप्तो भेदेनाष्टविधोऽभवत् ।
वराह नगरीयश्च श्रेष्ठोऽभूत् कुलकर्म्मणि ॥
पणिनालाभवश्चान्यस्तथैव कुलश्रीलवान् ।
वाराणससमुद्भूतस्तृतीयस्तदनन्तरम् ॥
नोलगुप्तमवा ये ते निरीलत्रिपुराश्रिताः ।
भद्रखालीनिवासस्थाः कायगुप्तोद्भवाश्च ये ॥
माटियारीभवाः केचित्कोकगुप्तस्य वंशजाः ।
पश्चिमस्थानमाश्रित्य केचित्सन्ति निजेच्छया ॥”
इति कायगुप्तवंशोदशविधनिर्णयः ॥
“परमेश्वरगुप्तो यः श्रेष्ठस्तद्वंशसम्भवः ।
योऽभूत्तिपुरगुप्तोऽसौ धौडालाविहितस्थितिः ॥”
इति धौडालीयत्रिपुरगुप्तवंशनिर्णयः ॥
“परमेश्वरगुप्तस्य वंशजौ द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
भौपुरीखाङ्गिग्रामस्थौ महत्सुख्याधि-
कारिणौ ॥”
इति महाधिकारिखल्पाधिकारिणोर्वंशनिर्णयः ॥
“अङ्गालगुप्तो यः प्रोक्तः स तु शिक्षानसम्भवः ।
काश्यपान्वयसंभूतः कुलकार्यपरायणः ॥”
इत्यङ्गालगुप्तवंशनिर्णयः ॥
“वीरगुप्तस्तु यः प्रोक्तो भौपुरग्रामवासकृत् ।
भौपुरीय इति ख्यातः स च काश्यपगोत्रजः ॥”
इति वीरगुप्तवंशनिर्णयः ॥ इति काश्यपगोत्र-
जातानां सकलगुप्तानां षड्विधानां भेदेन त्रयो-
दशप्रकारनिर्णयः ॥
“इतौ च द्विविधौ ज्ञेयौ रामदत्तश्च पाविता ।
पूर्वः शाखिल्यगोत्रीयो वटग्रामसमुद्भवः ॥
अपरः पाविता दत्तः खाम्गङ्गीयः स एव हि ।
जातः कौशिकगोत्रे च स्वतन्त्रौ द्वौ गुणान्वितौ ॥”
इति दत्तवंशनिर्णयः ॥
“विकारणस्य देवस्य वंश्या आचियगोत्रजाः ।
समानुष्ठानसंभूताः केतुग्रामेऽधुना तु ते ॥
केतुग्रामीणदेवोऽसौ निकारणकुलोद्भवः ।
निजैश्च पौरुषैरेव कुलकार्यपरायणः ॥
क्षणात्रेयमवा ये च ये च शाखिल्यगोत्रजाः ।
आलमालमवा ये च ते नानादेशवासिनः ॥”
इति देववंशनिर्णयः ॥
“यक्रः कान्तारवासी च करो भेदादभी जयः ।
वशिष्ठशक्तिगोत्रे द्वौ वज्रदेशे च विश्रुतौ ॥
यस्तु धर्मकरो वीजी भरद्वाजकुलोद्भवः ।

तद्वंश्याः सांप्रतं सन्ति हिमोड्याजिगापुरे ॥”
इति करवंशनिर्णयः ॥
“मेढ्राशासनसंभूतौ राजवंशोद्भवाभौ ।
शशिराजमसीराजौ वात्स्यगोत्रसमुद्भवौ ॥
एलाचिधामनगरे शशिराजः कृताश्रयः ।
मसीराजः खेपड्डीयो वज्रभूमौ च संस्थितः ॥”
इति राजवंशे द्विविधनिर्णयः ॥
“मालग्रामसमुद्भूतो धर्मसीमो महामतिः ।
जातः कौशिकगोत्रे च तद्वंश्या बहुदेशगाः ॥”
इति सोमवंशनिर्णयः ॥ इति राट्प्रासिद्धाना-
मष्टानां सेनादीनां भेदेन वंशनिर्णयः ॥*
“अपरे ये नन्दिचन्द्रौ धरकुण्डौ च रक्षितः ।
वारेन्द्रा अपि पञ्चैते प्रसिद्धान्ते ते पुनः ॥”
इति त्रयोदशप्रकाराणां वैदानां यथाक्रमभेदेन
कुलनिर्णयः ॥*
अथ सेनादीनां सामान्यतः
सखन्वलिखनानुरोधोदाहृतसतिस्थानमाह ।
“श्रीखण्डनामनगरी राट् वज्रे च विश्रुता ।
सर्वेषामेव वैदानामाश्रयो यत्र विद्यते ॥
यत्र गोष्ठी कृता वैदैर्यः खण्डोऽभूद्विश्वकृप्रियः ।
विशेषतः कुलीनानां सर्वेषामेव वासभूः ॥”
इति सामान्यतः सकलवैदानां वासस्थान-
सुक्तम् ॥*
इति गौराङ्गमल्लिकार्जुनभरत-
सेनसूतवैद्यकुलतत्त्वम् ॥
वैद्यः, त्रि, वेदसम्बन्धीयः । वेदशब्दात् ण्यप्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् ॥
वैद्यकं, क्ली, आयुर्वेदः । चिकित्साशास्त्रम् ।
यथा,—
“यस्य याकरणे वरेण्यघटनास्कीताः प्रवन्ता
दृश
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्द्धारार्थमेको-
द्भूतः ।
साहित्ये त्रय एव भागवततत्त्वोक्तौ त्रयस्तस्य सु-
च्यन्तत्वाणि शिरोमणेरिह गुणाः के के न
लोकोत्तराः ॥”
इति सुम्बोधयाकरणशेषे वोपदेवप्रशंसा-
श्लोकः ॥*
तच्छास्त्रलक्ष्मामानि यथा,—
“ऋग्यजुःसामाथर्वाण्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजा-
पतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्थेष्वेवायुर्वेदं चकार सः ॥
कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।
स्वतन्त्रसंहितां तस्माद्भास्करश्च चकार सः ॥
भास्करश्च सशिवीभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम् ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ॥
तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च ।
याधिप्रणाश्वीजानि साध्वि मन्त्रो निशामय ॥
धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजस्तथाश्विनौ ।
नकुलः सहदेवोऽर्किश्चरवर्णो जनको बुधः ॥
जावालो जाललिः पैलः कवयोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश याधिनाशकाः ॥*
चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवांश्चकार प्रथमे सति ॥
चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः ।

चिकित्साकौसुदी दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥
चिकित्सासारतन्त्रश्च भूमन् चाश्विनीसुतौ ।
तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥
चकार सहदेवश्च याधिसिन्धुविमर्दनम् ।
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥
चरवर्णो जीवदानश्च चकार भगवानृषिः ।
चकार जनको योगी वैद्यसन्देशभञ्जनम् ॥
सर्वसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्रसारकम् ।
वेदाङ्गसारं तन्त्रश्च चकार जाललिर्मनिः ॥
पैलो निदानं कवयस्तन्त्रं सर्वधरं परम् ।
वैधनिर्णयतन्त्रश्च चकार कुम्भसम्भवः ॥
चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश ॥
याधिप्रणाश्वीजानि वलाधानकराणि च ॥
मथित्वा ज्ञानमन्यानेरायुर्वेदपयोनिधिम् ।
ततस्तन्त्राण्युल्लङ्घनवनीतानि कौविदाः ॥
एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम् ।
आयुर्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
वैद्यनाथः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
“करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ।
अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥”
इति मात्से गौरीनामाष्टतमं १३ अध्यायः ॥
(तथा देवीभागवते पीठस्थान माहात्म्ये । ७ ।
३० । ७१ ॥) अपि च ।
“वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ।
तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति ॥”
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥
भैरवविशेषः । यथा,—
“हार्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः ॥
देवता जयदुर्गाख्या नेपाले जानुनी मम ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ पीठनिर्णयः ॥
अपि च ।
“हरिद्रागगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः ।
तत्रान्त्यो विस्मृतः स्वर्णवृक्ष उदाहृतः ॥”
इति दृष्टवर्त्मपुराणे ११ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।
“भारखण्डे वैद्यनाथो वक्रेश्वरस्तथैव च ।
वीरभूमौ सिद्धिनाथो राट् च तारकेश्वरः ॥”
इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे पीठादिक्रमेण शिव-
शतनामस्तोत्रम् ॥
वैद्यवन्धुः, पुं, (वैद्यानां वन्धुरिव ।) आरवधवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वैद्यस्य वन्धुश्च ॥
वैद्यमाता, [ऋ] स्त्री, (वैद्यानां मातेव ।) वासकः ।
इत्यमरः ॥ भिषग्जननी च ॥
वैद्यसिंहो, स्त्री, (वैद्ये वैद्यशास्त्रोक्तौषधादौ
सिंहोव प्रभूतवीर्यवत्त्वात् ।) वासकवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वैद्या, स्त्री, काकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैधः, त्रि, (विधिना बोधितः । विधि + अण् ।)
विधियोधितः । यथा । अष्टार्थैकजातीय-
कर्म्मणः कालदेशकर्त्तादीनां प्रयोगानुबन्धवैध-
हेतुभूतानामभेदे उद्दिश्यविशेषवाक्यहः । इति

प्रायश्चित्तत्वम् ॥*॥ अथ वैधर्हिंसाविचारः ।
 “मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि इत्यत्र सर्वशब्दस्य
 व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमनुज्ज्ञ वाययं
 श्वेतमालमेत । इत्यादिविधिविषयाप्राप्तेरगत्या
 वैधातिरिक्तविषयत्वम् । सर्वाः सर्वाणि ह्यन्वसि
 वा इत्यनेन तत् पदं सिद्धम् । यदपि नाना-
 दर्शनटीकाकृद्भिर्वाच्यमिति मिश्रैस्तत्त्वकौमुद्याम-
 भिहितम् । ‘न च मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि
 इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण अग्नीसोमीयं
 पशुमालमेत इत्यनेन बाधेत इति वाच्यं
 विरोधाभावात् । विरोधे हि वलीयसा दुर्बलं
 बाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।
 तथा हि । मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया
 अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्वर्थत्वमपि ।
 न चानर्थहेतुत्वकूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति
 विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावच्छति
 क्रतोश्च उपकरिष्यति’ इत्यन्तेन । तदपि सांख्य-
 नये । मीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि ।
 गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं
 कार्यमिति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्नी-
 सोमीयपशुमालम्भनविषयकं कार्यमिति भाव-
 विध्यर्थ उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा
 तथास्तु । न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थे पशु-
 हिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थ-साधनत्वचोपपद्यते
 विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव
 कुतः विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात्
 परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति ।
 अन्यथा अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
 क्रियते । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट-
 साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं
 न चानयोरेकत्र समावेश इति । अतएवोक्तं
 तस्मादयमेव बोधोऽवधः इति । नन्वेवं श्येनेनाभि-
 चरत् यजेत इत्यत्र श्येनस्य शत्रुवधरूपेष्ट-
 साधनत्वमवगतम् । अभिचारो मूलकर्म च
 इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्ट-
 साधनत्वमवगतम् । तदेतत् कथमुपपद्यतामिति
 चेन्मैवम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवा-
 विचारयन् इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले
 इष्टसाधनत्वं अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन
 बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध इति । गुरु-
 चरणा अप्येवम् ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 वैधानः, पुं, (विधातुरपत्यं पुमान् । विधात +
 अण् ।) वनत्कुमारः । स च विधातपुत्रः ।
 इत्यमरः ॥
 वैधानी, स्त्री, (विधातुरियमिति । विधात + अण् ।
 डीप् ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विधात-
 सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
 ४ । ४१३ ।
 “अभङ्गुरास्तेऽभिमानास्तस्यैवासन् मनस्विनः ।
 अभ्यवर्तत येरेव वैधानीरपि वामताः ॥”)
 वैधूमासी, स्त्री, शाल्वदेशीयनगरी । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैधूतिः, पुं, विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतशेष-
 योगः । तस्य व्याख्यत्वं यथा,—
 “परिषस्य त्वजेदहं सप्त श्रुते च नाडिकाः ।
 गण्डयाघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ।
 वैधूतियतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥
 तत्र जानफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
 “मैत्रीविहीनः कुटिलः खलश्च
 मूर्खो हरिद्रः परवचकश्च ।
 कुकर्म्मकर्ता परदारभर्ता
 भवेन्नरो वैधूतिलब्धजन्मा ॥”
 अन्तयोगे तस्य वर्ण्यत्वमवर्ण्यत्वञ्च यथा,—
 “यदि दृष्टियतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
 हन्यतेऽन्तयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥
 हन्यन्तताख्यो योगः सर्वाण्यशुभानि हेलया
 नियतम् ।
 न भवति पुनरिह शक्तौ वैधूतिदृष्टियतीपाते ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (देवताविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १ । २६ ।
 “देवा वैधूतयो नाम विधूतेस्तनया वृष ।
 नष्टाः कालेन येर्वेदा विधूताः स्वेन तेजसा ॥”)
 वैधेयः, चि, (विधिं पद्धतिमेवानुसृत्य व्यवहरति ।
 विधि + टक् । यद्वा, विधेये कर्तव्ये अनभिन्नः ।
 विधेय + अण् । यद्वा, विरुद्धं धेयमस्य । ततः
 स्वार्थे अण् । पद्धतिमाश्रित्य क्रियाकारित्वात्
 युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वाच्च तथात्वमस्य ।) मूर्खः ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ (यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ६ । १५६ ।
 “पुच्छली जाल्मवैधेयवालकाद्रोग्धुनिभरा ।
 समभूदप्रवेशार्हा राजपर्वमनस्विनाम् ॥”)
 विधिसम्बन्धी विधेयसम्बन्धी च ॥
 वैधूतः, पुं, यमप्रतीहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वैनेतेयः, पुं, (विनताया अपत्यमिति । विनता +
 “स्त्रीभ्यो टक् ।” ४ । १ । १२० । इति टक् ।)
 गरुडः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 २ । १२ । २६ ।
 “समानीयान्दतं मात्रे वैनेतेयः समर्पयत् ॥”)
 अरुणः । इति मत्स्यपुराणम् ॥ (विनतापत्य-
 मात्रे । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।
 “तार्क्ष्यचारिणैर्मिश्र तथैव गरुडाक्षणौ ।
 आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनेतेयाः प्रकीर्तिताः ॥”)
 वैनेभिकः, पुं, शृङ्गाभ्यासरथः । तत्पर्यायः ।
 योग्यरथः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥
 (विनय एव । “विनयादिभ्यश्चक् ।” ५ । ४ । ३४ ।
 इति स्वार्थे टक् । विनयः ॥) विनयसम्बन्धिनि,
 त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ४ ।
 “सर्वं वैनेयिकं कृत्वा विनयज्ञो ब्रह्मयतिम् ।
 दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।
 विधिं प्रपच्छ रात्र्यस्य सर्वलोकहिते रतः ॥”)
 वैनायिकः, पुं, बौद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,
 “भिन्नका क्षपणोऽङ्गीको बौद्धो वैनायिकः स्मृतः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वैनायिकं, स्त्री, (विनाशं सूचयतीति । विनाश +
 टक् ।) नाडीनचत्रविशेषः । स तु जन्मर्चा-
 वधित्रयोर्विंशतचत्रम् । यथा । जन्माद्यं कर्म
 ततोऽपि दशमं सांघातिकं षोडशमम् । सप्त-
 दशमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशं आद्यात्तु
 पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षट्षट्चः स्यात् ॥
 तत्फलं यथा,—
 “ईहादेहार्थहानिः स्याज्जन्मर्च उपतापिते ।
 कर्मर्चं कर्मणां हानिः पीडा मनसि मानसे ॥
 मूर्तिद्रविवन्मुनां हानिः सांघातिके तथा ।
 संतप्ते सासुदयिके मित्रहत्यासंज्ञयः ॥
 वैनायिके विनाशः स्यात् देहद्रविसम्पदाम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 निधनतारा । यथा,—
 “वैनायिकर्चं दृष्टं ग्रहणं सुधाशुभास्करयोः ।
 जनयति रोगं बहुधा क्षीणं वित्तव्ययशाशु ॥”
 वैनायिकर्चं त्रयोविंशतचत्रे । इति कैचित् ।
 वस्तुतस्तु वैनायिकपदं निधनतारापरम् । निधने-
 ऽपि चैत्यकवाक्यत्वात् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 वैनायिकः, पुं, (विनाशो मतमस्य । विनाश +
 टक् । सर्वं दृश्यं चक्षिकमिति चक्षिकविज्ञान-
 वादित्वादस्य तथात्वम् ।) क्षणिकः । परतन्त्रः ।
 ऊर्ध्वनाभः । इति मेदिनी । विनाशसम्बन्धीये, त्रि ॥
 वैनीतकः, पुं, स्त्री, परम्परावाहनम् । इत्यमरः ॥
 आरुढं वाह्यं यत् साक्षात् न वहति परम्परयैव
 वहति तद्वैनीतकम् । यथा दोलां वहन् दोला-
 वाहकः विनीयते स्मेति क्तात् विकारसंघेति के
 विनीतकः तेनैव स्वार्थे षो षड्वौ वैनीतकम् ।
 इति भरतः ॥ विनीतसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 वैन्यः, पुं, (वेनस्यापत्यं पुमान् । वेन + “कुर्वा-
 दिभ्यो ण्यः ।” ४ । १ । १५१ । इति ण्यः ।)
 वेनपुत्रः । स तु पृथुराजः । यथा,—
 “वेनस्य मथिते पाणौ स बभूव महापुमान् ।
 वैन्यो नाम महौपालो यः पृथुः परिकीर्तितः ।
 येन दुग्धा मही पूर्वं प्रजानां हितकारणात् ॥”
 इति वज्रपुराणे सर्गांशुशासननामाध्यायः ॥
 (यथाच ऋग्वेदे । ८ । ६ । १० ।
 “पृथी यद्वां वैन्यः साहनेज्वेव ।”
 “वैन्यो वेनस्य पुत्रः पृथी एतत्संज्ञो राजर्षिः ।”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 वैपरीत्यं, स्त्री, (विपरीत + अण् ।) विपरीतस्य
 भावः । तत्पर्यायः । व्यत्यासः २ विपर्यासः ३
 विपर्ययः ॥ आत्ययः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । ४२ । ३४ ।
 “सभाववैपरीत्यं प्रकृतेऽपि विपर्ययः ॥”)
 वैपरीत्यलज्जालुः, स्त्री, पुं, (वैपरीत्या लज्जालुः ।)
 स्वल्पपृष्ठहृत्फलं लज्जालुः । यथा,—
 “लज्जालुर्वैपरीत्यान्या स्वल्पपृष्ठहृत्फलम् ।
 वैपरीत्या च लज्जालुर्वाभिधाने प्रयोजयेत् ॥
 लज्जालुर्वैपरीत्याङ्गः कटुरङ्गः कफापशुत् ।
 रसे निधामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

वैभवं, स्त्री, विभवस्य भावः । विभवशब्दात्
अप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सामरे । ६६ । १६१ ।

“सोऽप्यावेद यथार्थमन्वरचराधीशः अणात्
कल्पिता-

शेषस्त्वोचितदिव्यवैभवविधिः सिद्धिप्रभावात्ततः ॥”
अतिशयः । यथा, भागवते । ५ । १८ । ११ ।

“यत्सङ्गलब्धं निजवीर्यवैभवं
तीर्थं सुहृः संसृशतां हि मानसम् ॥”

विभोर्भाव इत्यर्थे अण्प्रत्यये ऐश्वर्यम् । यथा,
भागवते । १० । १४ । ३८ ।

“जानन्त एव जानन्तु किं बहुक्त्वा न मे प्रभो ।
मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः ॥”

वैभानिन्नं, स्त्री, (विभाजयितुर्धर्मम् । विभाजयित्
+ “कृतोऽण् ।” ४ । ४ । ४६ । इति अण् ।
विभाजयितुर्गुणोपपत्तिरिति काश्चिकोक्त्या णि-
लोपः ।) विभाजयितुर्धर्मम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

वैभानं, स्त्री, देवोद्यानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५५ । २ ।

“पूर्वं चैत्ररथं नाम दक्षिणे नन्दनं वनम् ।
वैभानं पश्चिमे शैले सावित्रश्चोत्तराचले ॥”
विभाजराजस्य तपःस्थानम् । यथा, हरि-
वंशे । २३ । १४ ।

“ततो विभाजितं तेन वैभानं नाम तदनम् ॥”
पुं, पर्वतविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५६ । १३ ।

“तरुस्तुरिति विख्याता वैभानं साचलं ययौ ।”
लोकविशेषः । यथा, हरिवंशे । १८ । ४६ ।

“वैभाना नाम ते लोका दिवि भान्ति सुद-
र्शनाः ॥”

वैभानः, पुं, (विमातुरपत्यमिति । विमाह + अण् ।)
वैमानेयः । इति जटाधरः ॥

वैमाना, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री ।) विमाह-
कन्या । वैमानशब्दादाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वैमानेयः, पुं, (विमातुरपत्यम् । विमाह + “शुभा-
दिभ्यश्च ।” ४ । १ । २३ । इति ङ्क ।) विमाहपुत्रः ।

तत्पर्यायः । विमाहजः २ वैमानः ३ । इति
जटाधरः ॥ (“तयोरभावे तथाविधौ वैमा-
नेयौ ।” इति शुद्धितत्वे प्रेतश्राद्धाधिकारि-
प्रस्तावे ॥)

वैमानेयी, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री । विमाह +
ङ्क । ततो ङीप् ।) विमाहकन्या । वैमानेय-
शब्दादौपप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैसुक्तः, त्रि, विमुक्तिविशिष्टः । तद्भावे, स्त्री ।
विमुक्तशब्दात् अण्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैमेयः, पुं, विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैयाकरणः, त्रि, (व्याकरणं वेत्ति अधीते वा ।
व्याकरण + “अण्प्रत्ययनादिभ्यः ।” ४ । ३ । ७३ ।
इति अण् । “नयाम्नां पदान्ताभ्यामिति ।” ७ ।
३ । ३ । इति यकारात् पूर्व्यं ऐच् ।) व्याकरण-
वेत्ता । व्याकरणाधीता । व्याकरणशब्दात्
अण्प्रत्ययेन योर्युमेति इमा णित्वे त्रिरिति ङङ् ।

च निष्पन्नमिदम् । व्याकरणसम्बन्धी च ॥ (यथा,
पाणिनी । ६ । ३ । ७ ।

“वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥”
यथा च महाभारते । ५ । ४३ । ६१ ।

“सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।
तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ॥”

वैयाकरणभार्यः, पुं, वैयाकरणी भार्या यस्य ।
इति सुश्वबोधव्याकरणम् ॥

वैयाघ्रः, पुं, (व्याघ्रस्य विकारः । व्याघ्र + “प्राणि-
रजतादिभ्यः ।” ४ । ३ । १५४ । इति अण् ।
ततः वैयाघ्रिण्य चर्मेणा परिवृतो रथः । “ह्रैप-
वैयाघ्रादण् ।” ४ । २ । १२ । इति अण् ।) व्याघ्र-
चर्मेणाच्छादितरथः । तत्पर्यायः । ह्रैपः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ५२ । (यथा, महाभारते । २ । ५८ । ४ ।

“अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ।
सुचक्रोपस्करः श्रीमान् किङ्किणीजाल-
मण्डितः ॥”

वैयाघ्रसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
“उत्तराभिमुखी भूत्वा निराहारा निरन्तरम् ।
वैयाघ्रचर्मवसना सोढुं नृहर्षानना सती ॥
ज्योतिर्मयं शिवं शान्तं परं शिवकरं परम् ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥
(यथा च बृहत्संहितायाम् । ४४ । १३ ।
“पूर्वाभिमुखः श्रीमान् वैयाघ्रे चर्मणि स्थितो
राजा ॥”

वैयाघ्रपदः, पुं, (व्याघ्रपदोऽपत्यमिति । व्याघ्रपद् +
अण् । यदा, व्याघ्रस्यैव पादावस्य इति बहु-
ब्रीहौ “पादस्य लोपः इति ।” ५ । ४ । १३८ । इति
अकारलोपे गम्यादित्वात् यञ् । “पादः पत् ।”
६ । ४ । १३० । इति पदादेशः । “न युग्यामिति ।”
७ । ३ । ३ । यकारात् पूर्व्यं ऐच् ।) गोत्रकारक-
सुनिविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्व ।

“वैयाघ्रपदगोत्राय सांस्कृतिप्रवराय च ।
अपुत्राय दद्यान्त्येतत् सलिलं भौश्वर्मेणे ॥”
(यथा, महाभारते । ४ । ६ । ११ ।

“युधिष्ठिरस्यासमर्हं पुरा सखा
वैयाघ्रपदः पुनरस्मि विप्रः ॥”)

वैयासकिः, पुं, (यासस्यापत्यम् । “यासवरुडनिषा-
देति ।” ४ । १ । ६७ । इत्यस्य काश्चिकोक्त्या
इज् अकजादेशश्च । न युग्यामिति ऐच् ।)
यासस्यापत्यम् । इति सुश्वबोधव्याकरणम् ॥
(यथा, भागवते । १० । १ । १४ ।

“एवं निशम्य भृगुनन्दन साधुवादं
वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरातम् ।
प्रत्यर्थं कृष्णचरितं कलिकल्मषं
आहर्तुमारभत भागवतप्रधानः ॥”)

वैयासिकः, त्रि, (यासेन कृतः । यास + ठञ् ।
तत ऐच् ।) यासकृतसंहितादिः । इति
श्रीभागवतम् ॥

वैयुष्टः, त्रि, (युष्टे दीयते कार्यम् । “युष्टादिभ्यो-
ऽण् ।” ५ । १ । ६७ । इति अण् । नयाम्नामित्येच् ।)
प्रातर्भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैरं, स्त्री, (वीरस्य कर्म भावो वा । वीर + अण् ।)
विरोधः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ ।
७ । ३६ ।

“बहुवैरेषु भूतेषु मोहितेष्वात्ममायया ॥”)
तस्य समुत्थानं पञ्च । स्त्रीकृतम् १ यथा कृष्ण-
शिशुपालयोः । वास्तुजम् २ यथा कौरव-
पाण्डवानाम् । वाग्जम् ३ यथा द्रोणदुर्योधनयोः ।
सापन्नम् ४ यथा मृषिकमार्जारयोः । अप-
राधजम् ५ यथा पूजनीब्रह्मदत्तयोः । इति
महाभारतम् ॥

वैरक्तं, स्त्री, (विरक्तस्य भावः । विरक्त + अण् ।)
विरक्तता । विरक्तशब्दाद्भावात् अण्प्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

वैरङ्गिकः, त्रि, (विरङ्गं नित्यमर्हतीति । “विरा-
दिभ्यो नित्यम् ।” ५ । १ । ६४ । इति ठञ् ।)
विरागार्हः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरनिर्यातनं, स्त्री, (वैरस्य निर्यातनम् ।) कृताप-
कारस्य प्रत्यपकारः । तत्पर्यायः । वैरशुद्धिः २
प्रतीकारः ३ । इत्यमरः ॥

वैरप्रतिक्रिया, स्त्री, (वैरस्य प्रतिक्रिया ।) वैर-
निर्यातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरशुद्धिः, स्त्री, (वैरस्य शुद्धिः ।) वैरनिर्यातनम् ।
इत्यमरः ॥

वैरागिकः, त्रि, (विरागं नित्यमर्हतीति । विराग +
ठञ् ।) विरागार्हः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैरागी, [न] त्रि, (विरागस्य भावो वैरागम् ।
तदस्यास्तीति इनिः ।) विषयेच्छादितः ।
वैराग्यशुक्तः । यथा,—

“सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
सनत्कुमारो वैरागी चतुर्थः पुत्र एव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २४ अध्यायः ॥

वैराग्यं, स्त्री, (विरागस्य भावः । विराग +
अण् ।) विषयतुच्छधीः । यथा,—

“ज्ञानवैराग्ययोर्मक्तिप्रवेशयोपयोगिता ।
इष्टत् प्रथममेवेति नाङ्गत्वमुचितं तयोः ॥
यदुभे चित्तकाठिन्येदौ प्रायः सतां मते ।
सुकुमारस्वभावेयं भक्तिरुद्धेतुरीरिता ॥”
यथा एकादशस्कन्धे ।

“तस्मान्मद्वक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥”
इति ॥

किन्तु ज्ञानविरक्त्यादिसाध्यं भक्त्यैव सिद्ध्यति ।
यथा तत्रैव ।

“यत् कर्मेभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽङ्गसा ।
स्वर्गापवर्गं मह्यम कथञ्चिदपि वाञ्छति ॥
रुचिसुदृढतस्तत्र जनस्य भजने हरेः ।
विषयेषु गरिष्ठोऽपि रागः प्रायो विलीयते ॥
अनासक्तस्य विषयान् यथार्हं सुपयुज्यतः ।
निर्वन्धः कृष्णसम्बन्धे युक्तं वैराग्यमुच्यते ॥
प्रापञ्चिततया बुद्ध्या हरिसम्बन्धिवस्तुनः ॥

वैरोचिः

५१६

वैवस्व

वैवाहि

सुसुचुभिः परित्यागो वैराग्यं फलं कथ्यते ।”
इति भक्तिरसादृतसिन्धौ पूर्वभागे साधन-
लहरी ।
वैराटः, पुं, इन्द्रगोपकीटः । इति हेमचन्द्रः ।
विराटसम्बन्धिनि, त्रि । (स्त्री, विपाटपर्व ।
यथा, महाभारते । १ । २ । ५७ ।
“आरण्येयन्तः पर्वं वैराटन्तदनन्तरम् ॥”
विराटकन्यायां स्त्री । यथा, तत्रैव । १ । २ । ५८ ।
“अभिमन्योश्च वैराट्या पर्वं वैवाहिकं स्मृतम् ॥”
तथा च देवीभागवते । २ । ७ । ४ ।
“अभिमन्योर्वैरा भाग्या वैराटी चाति-
सुन्दरी ॥”
विस्तृते च त्रि । यथा, महाभारते । १ । २ । ५८ । २१ ।
“वैराटपृष्ठसन्ध्यां सर्वैरत्रैरङ्गकृतम् ।
प्रहाय मरुतां लोकान् च राजन् प्रतिपद्यते ॥”
वैराट्या, स्त्री, जिनघोषविद्यादेयन्तर्गतदेवी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
वैराटङ्कः, पुं, अर्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
वैरी, [न] पुं, (वैरमस्यास्तीति । इतिः ।) शत्रुः ।
इत्यमरः । (यथा, मनौ । ४ । १३३ ।
“वैरिणं नोपसेवेत सहायश्चैव वैरिणः ॥”
वीरसम्बन्धिनि, त्रि ।
वैरूप्यं, स्त्री, (विरूपस्य भावः ।) विरूपता ।
यथा,—
“वैरूप्यमङ्गेषु कशानिपातो
मौख्यं तथा लक्षणसमिवेशः ।
एतान् वधानर्हति रूक्षवादी
श्रास्त्रेषु दूतस्य वधो न दृष्टः ॥”
इति महानाटके ५ अङ्कः ।
(असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । ५ ।
४३ । ७ ।
“निर्दिष्टं सत्यं प्रवदन्ति वेदा-
नां विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति ॥”
विषदृष्टत्वम् । यथा, तत्रैव । १२ । २४० । २ ।
“एतन्नामोन्मत्तवैरूप्यं वर्त्तते प्रतिकूलतः ॥”
वैरोचनः, पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
अच् ।) उड्डः । बलिराजः । (यथा, महा-
भारते । १ । २८ । १७ ।
“अथ वैरोचने दोषानिमान् विद्वद्भिरमा-
वताम् ॥”
अभिपुत्रः । सुयंपुत्रः । सिद्धगणः । इति
शब्दरत्नावली ।
वैरोचननिकेतनं, स्त्री, (वैरोचनस्य बलेनिके-
तनम् ।) पातालम् । इति हलायुधः ।
वैरोचनिः, पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
इच् ।) उड्डः । बलिराजः । (यथा, विष्णु-
पादादिकेशवर्णनस्तोत्रे । १ ।
“याभ्यां वैरोचनीनौ युगपदपि विपत्तुषंपदो-
रेकधाम ॥”
सुयंपुत्रः । इति मेदिनी ।
वैरोचिः, पुं, बाणदेवः । यथा । वैरोचिर्बलि-
नन्दनः । इति शब्दरत्नावली ।

वैरोहारः, पुं, (वैरस्योहारः ।) कृतापकारस्य
प्रत्यपकारः । यथा,—
“प्रतिकारः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं तथा ।
निर्यातनं वैरशुद्धिवैरोहारो निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ।
वैलक्षण्यं, स्त्री, (विलक्षणस्य भावः । विलक्षण +
अच् ।) विलक्षणत्वम् । विलक्षणस्य भाव
इत्यर्थे व्याप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा,
भागवते । १० । ५५ । २६ ।
“अवधार्यं शूनैरीषदेनक्षणेन योषितः ॥”
विभिन्नत्वम् । यथा, मनौ कुक्कूकः । १ । ८५ ।
“त्रेतादिवपि युगापचाररूपेण धर्मवैल-
क्षण्यम् ॥”)
वैल्यं, स्त्री, (विल्लिखेदम् । अच् ।) विल्लिखनम् ।
इत्यमरटीका । विल्लिखन्विनि, त्रि । (यथा,
मनौ । २ । ४५ ।
“ब्राह्मणो वैल्यपालाशौ क्षत्रियो वाट-
खादिरौ ॥”
वैवधिकः, त्रि, (विवधेन धान्यतण्डुलादिना यव-
हरति । “विभाषा विवधविवधात् ॥” ४ । ४ ।
१७ । इति ठक् ।) विवधेन धान्यतण्डुलादिना
यवहरति यः । प्रसारि इति भाषा । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३०८ ।
“वल्गामिधा वैवधिकी वल्गामठमकारयत् ॥”
तत्पर्यायः । वार्त्तावहः २ । इत्यमरभरतौ ।
वार्त्तावहः २ । इति शब्दरत्नावली ।
वैवर्ण्यं, स्त्री, (विवर्णस्य भावः ।) विवर्णता ।
विवर्णस्य भाव इत्यर्थे व्याप्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् । (यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ६८ ।
“सा वार्त्ता कर्णमागम्य तस्या वैवर्ण्यदायिनी ॥”
तत्तु स्त्रीणां सात्त्विकभावानामन्यतमम् । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६६ ।
“स्तम्भः खेदोऽथ रोमाश्चः खरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥”
वैवस्वतः, पुं, (विवस्वतोऽपत्यमिति । अच् ।) यमः ।
इत्यमरः । (यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ६ । २३ ।
“एवं शशः सप्ततिहायनोऽयं
वैवस्वतस्यालयमभ्युपैत ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १० । १४ । १ ।
“वैवस्वतं संगमनं जनानां
यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥”
“वैवस्वतं विवस्वतः सुयस्य पुत्रम् ॥” इति तद-
भाष्ये वायणः । यथा च राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । १५१ ।
“वमराजिष्ठामलेन दिशं वैवस्वताङ्गिताम् ॥”
रुद्रविशेषः । इति जटाधरः । शनिः । सप्तमो
मनुः । (यथा, रघुवंशे । १ । ११ ।
“वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ॥”
वर्ममानोऽयम् । अस्मिन्मन्त्रे वामनोऽव-
तारः । पुरन्दरः इन्द्रः । आदित्या वसवो
रुद्रा विश्वेदेवा भृगवः । अग्निनावृषभः ।
इत्याद्या देवा । कश्यपः अग्निः वशिष्ठः

विश्वामित्रः गोतमः जमदग्निः भरद्वाजः सत्यो
सप्तर्षयः । इक्ष्वाकुः वृमः शर्माणिः क्षिप्रः । दृष्टः
करुषकः नरिष्यन्तः पृथ्वः वाय्वासाः कर्मिः
एते मनुपुत्रा दश । इति श्रीमद्भागवतसप्तमोऽध्यायः ॥
अपि च ।
“सप्तमश्च प्रवक्ष्यामि यदेवस्वतस्तुत्याति ॥
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च कश्यपो गौतमस्तथा ॥
भरद्वाजस्तथा योगी विश्वामित्रश्च प्रजापतयान् ॥
यमदग्निश्च सप्तैते सांप्रतं ये सङ्घर्षकाः ॥
साध्या विश्वाश्च रुद्राश्च मरुतो वसवोऽप्यन्यथा ॥
आदित्याश्च सुरास्तदत् सप्त देवगणाः स्मृताः ॥
इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चास्य दशपुत्राः स्मृताः सावि ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु सप्त सप्त महर्षयः ॥
कृत्वा धर्मेयवस्थानं प्रयान्ति परस्मै पदम् ॥”
इति मात्स्ये मन्वन्तराशुकीर्त्तनो नामाः ६ अः ॥
अन्यत्र ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
“आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वा मरुद-
गणाः ॥
भृगवोऽङ्गिरसश्चाष्टौ यच्च देवगणाः स्मृताः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विज्ञेयाः कश्यपापतयश्च ॥
साध्याश्च मरुतो विश्वे धर्मेयपुत्रा गणगान्तवः ॥
भृगोस्तु भृगवः पुत्राः सृङ्गिरोऽङ्गिरसः स्मृताः ॥
एष सर्गस्तु सारीचो विज्ञेयः सांश्रुताक्षिपः ॥
तेजस्वी नाम चेन्द्रोऽपि महात्मा गजानासुक्ता ॥
अतीतानागता ये च वर्तन्ते ये च सांप्रतम् ॥
सर्वे ते त्रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ॥
सहस्राक्षाः कुलिशिनः सर्वे एव पुरन्दराः ॥
मघवन्तो वृषाः सर्वे शृङ्गिणो मज्जमाग्निनाः ॥
ते शतक्रतवः सर्वे भूताभिभवतोऽयः ॥
धर्मादौः कारणेरेतेराधिपत्यं गुणान्विताः ॥
भूतभयभवनाथाः शृङ्गं चेतुः चर्यां द्विजा ॥
भूर्लोकोऽयं स्मृतो भूमिरन्तरीक्षं सुवः स्मृतम् ॥
खराख्यं तथा खर्गस्त्रैलोक्यामिति मयाते ॥
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च कश्यपश्च महातुष्टिः ॥
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कौत्सिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवानृचीकश्च सङ्घातनः ॥
जमदग्निश्च सप्तैते सुनयोऽत्र तथान्तरे ॥
इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव पृथः शर्यातिरेव च ॥
रुरिष्यन्तश्च विख्यातो नामागो दिष्ट एव च ॥
करुषश्च पृथक् भूमिपा लोकविश्रुताः ॥
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥
वैवस्वतमिदं देवि ! कथितं ते भगवान्तामसम् ॥
अस्मिन् श्रुते नरः सद्यः पठिते चैव सात्त्विकाः ॥
सुथते पातकेः सर्वेः पुण्यं च महद्भुक्ते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥
वैवस्वती, स्त्री, (वैवस्वतस्य इयम् । अच् ।) तत्पु-
त्री । दक्षिणदिशा । इति राजनिर्घण्टः ।
वैवाहिकः, पुं, (विवाहाद्भवः । विवाह + क्तच् ।)
कन्यापुत्रयोः अश्वरः । वेयाह इति कङ्कभाषा ।
समृद्धौ इति हिन्दीभाषा । (तत्पर्यायः । सप्तम्यो-
२ । यथा, कौतुकसमर्थः । ३ ।

वैशाखः

“असन्नामसमानतासखसुतावैवाहिक-

शालक-

श्रुत्वा सुकरथया गतवती न्यायाः तदेवा मम॥”

विवाहसम्बन्धिनि, त्रि। यथा,—

“पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया।

ते च सान्नानिनः सर्वे पतिताः श्रुतां गताः॥”

इत्युद्वाहृतत्वम्॥

अपि च।

“कन्याभ्यश्च पितृदद्याद्द्वयं वैवाहिकं वसु।

अपुत्रकस्य कन्या सा धर्मजा पुत्रवहरेत्॥”

इति दायतत्त्वे देवतः॥

(यथा च मनुः। २। ६७।

“वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः

सूतः॥”)

वैशम्पायनः, पुं, (विशम्पस्य गोत्रापत्यम्। “अथा-

दिभ्यः फञ्।” ४। १। ११०। इति फञ्।)

सुनिविशेषः। यथा,—

“अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान्।

जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनमेव च॥

पैलं तेषां चतुर्थश्च परमं मां महासुनिः।

ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महासुनिः।

यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च॥”

इति कौर्म ४६ अध्यायः॥

स च वज्रवारकः। यथा,—

“जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च।

पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चते वज्रवारकाः॥”

इति पुराणम्॥

वैशखं, स्त्री, (विशसितुर्धर्मात्। विशसित् +

“ऋतोऽञ्।” ४। ४। ४६। इति अञ्। तत्र

“विशसितुरिड्लोपश्च।” इति काशिकोक्त्या

इड्लोपः।) अधिकारः। श्रुत्याभावविशि-

ष्टत्वम्। विगतं श्रुत्वं यत्र। विपूर्वश्रुतश्रुत्या-

दण्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्। इति सिद्धान्त-

कौसुदी॥

वैशाखं, स्त्री, (विशाख एव। स्वार्थे अण्।) धनु-

स्विदां संस्थानभेदः। यथा,—

“स्थानान्यालीढवैशाखप्रत्यलीढानि मण्डलम्।

सप्तपादश्च—”

इति हेमचन्द्रः॥

(यथा, हरिवंशे। ११०। ४४।

“वज्रपातनिभं वैगं पातयित्वा ममोपरि।

भूयः प्रहर्तुकामो मां वैशाखेनास्थितो

महीम्॥”

पुरविशेषः। यथा, कथासरित्सागरे। ६७। ५।

“वैशाखाखी पुरे राज्ञः पुत्रावावां हिमाद्रिकौ॥”)

वैशाखः, पुं, (विशाखा प्रयोजनमस्य। विशाखा

+ “विशाखाषाढादिनि” ५। १। ११०।

इति अण्।) मस्यानदण्डः। यथा, शिशुपाल-

उद्ये। ११। ८।

“इतनरकरदद्याः क्षिप्रवैशाखशेले॥”

वैशाखी पौर्णमासी अस्मिन्। “सास्मिन्

पौर्णमासीति” ४। २। २१। इति अण्।)

५२०

वैशाखः

द्वादशमासान्तर्गतप्रथममासः। तत्पर्यायः।

माघवः २ राघः ३। इत्यमरः॥ चान्द्रस्य

तस्य लक्षणम्।

“विशाखातारकायुक्ता वैशाखी पूर्णिमा भवेत्।

सा वैशाखी यत्र मासे स वैशाखः प्रकीर्तितः॥”

इति शब्दरत्नावली॥

स तु मेषस्थरविकः सौरः। तत्र जातफलम्।

“पुमान् विनीतो द्विजदेवभक्तो

धर्मस्य कर्ता सुजनस्य भर्ता।

गुणाभिरामोऽथ जगन्निधयः स्यात्

वैशाखमासे खलु जन्म यस्य॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः॥ *॥

अथ वैशाखकृत्यम्। तत्र पद्मपुराणम्।

“तुलामकरमेवेष्टु प्रातःस्नानं विधीयते।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्॥”

वैष्णवादिभिः।

“गवामर्हप्रसूतानां लघं दत्त्वा तु यत् फलम्।

तत् फलं लभते राजन् मेव स्नात्वा तु जाह्न-

वीम्॥”

पितामहः।

“कार्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे मासि विशेषतः।

लच्छादिनियमानाश्च चान्द्रमानप्रमाणतः॥”

आभ्यां कार्तिकादिद्वाने सौरचान्द्रयोर्विकल्पे-

नानुष्ठानम्। तत्र चान्द्रमपि द्विविधम्। तथा

च विष्णुः।

“दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत्।

पुण्यान्यहानि त्रिंशत्तु मकरस्य दिवाकरे॥”

दर्शं दर्शान्त्यागसम्बन्धिनीं प्रतिपदमारभ्य

त्रिंशत्तिथिम्। नारायणोपाध्यायस्तु दर्शपौर्ण-

मासीति पूर्वदिनसङ्कल्पपरमिति। तत्र सौर-

कृत्ये राशुल्लेखः कार्यः।

“संक्रान्तिविहिते कार्ये संक्रान्तिः परि-

कीर्तिता।

मासोल्लेखश्चेतरस्मिन् रविराशिस्थितिस्तथा॥”

इति गारुडात्॥ *॥

ततश्चाख्योदयकाले मञ्जनं कृत्वाचम्य उदङ्-

मुखः ॐ तत् सद्युच्चार्य अथ वैशाखे मासि

असुकपक्षे असुकतिथ्यावारभ्य मेषस्थरविं यावत्

प्रत्यहं असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा श्रीविष्णु-

प्रीतिकामः प्रानःस्नानमहं करिष्ये। इति।

गङ्गायान्तु अर्हप्रसूतगवीलचदानजन्मफलसम-

फलप्राप्तिकामो विष्णुप्रीतिकामो वा इति

सङ्कल्प्य यथोक्तविधिना स्नायात्। प्रतिदिन-

सङ्कल्पे तु आरभ्य मेषस्थरविं यावत् प्रत्यह-

मिति न वक्तव्यं किन्तु मासौत्थनन्तरं मेष-

राशिस्थरवौ इत्यधिकं वक्तव्यम्। चान्द्रे तु

मास्यनन्तरं शुक्लपक्षे प्रतिपदि तिथ्यावारभ्य

दर्शपर्यन्तमित्युच्यते। प्रतिदिनसङ्कल्पे

त्वारभ्य प्रत्यहमित्यन्तं न वक्तव्यम्। एवं कृत्वा

प्रतिपदमारभ्य उच्यते। एवं मासान्तरे

चोहनीयम्। सङ्कल्पाकरणे फलदानिमाह

भविष्यपुराणम्।

वैशाखः

“सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः।

फलश्चात्प्राप्त्यं तस्य धर्मस्यार्हचयो भवेत्॥” *॥

महार्णवे।

“यो ददाति हि मेषादौ शक्तनसुघटान्वितान्।

पितृनुहिश्य विप्रैः सर्वपापैः प्रमुच्यते॥

विप्रैः पादुकां कृत्रं पितृभ्यो विषुवे शुभम्॥”

पितृभ्यः पितृनुहिश्य। अत्र विष्णुरहस्यम्।

“अयने कीटिगुणितं लघं विष्णुपदीषु च।

षड्शीतिसहस्रान्तु षड्शीत्यासुराहृतम्॥

शतभिन्नुचये पुण्यं सहस्रान्तु दिनचये।

विषुवे शतसाहस्रमाका-मा-वैष्णवन्तकम्॥”

इति मत्स्यपुराणोक्तशतसहस्रगुणिततत्कर्मफल-

जनकत्वेन विवक्षणीयत्वान्मेषादावित्यपि विषुव-

संक्रान्तिपुण्यकालपरम्। अन्यथा कालद्वय-

कल्पनापत्तेः। अवहारोऽपि तथा॥ *॥ संक्र-

मणपुण्यकालस्तु दिनसंक्रमणे कृतं दिनम्।

“षड्शीतिसुखेऽतीते वृत्ते च विषुवदये।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे॥”

इति तु पुण्यतरकालपरं दिनवृत्तोत्तरायणादि-

विहितत्रिंशतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभाग-

स्यापि पुण्यत्वम्। रात्रिसंक्रमे तु दण्डन्यून-

प्रथमयामद्वयाम्भन्तरे तद्विषयीयशेषयामद्वयं

पुण्यम्। दण्डद्वयात्मकमध्याह्ने तद्विषयीय-

तिथेरभेदे तु तद्विषयीयशेषयामद्वयं पुण्यम्।

भेदे तु तद्विषयीयशेषयामद्वयं पुण्यं परदिव-

सीयादयामद्वयश्च। तिथ्यभेदेभेदयोर्दक्षिणायने

तद्विषयीयशेषयामद्वयम्। उत्तरायणे पर-

दिवसीयशेषयामद्वयम्। दण्डाधिकशेषाहं-

रात्रिसंक्रमणे परदिनादयामद्वयम्। सन्धा-

संक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रे-

र्यवस्थेति॥ *॥ संक्रान्त्यां स्नानमावश्यकम्।

अनित्यसंक्रमणे तु तद्दोषशान्त्यर्थं धुस्तूरबीज-

सलिलेन सर्वौषधिजलेन च स्नानं विष्णुपूजनं

तत्तन्तजपः। संक्रान्तिकाल एव स्त्रीतेलमांस-

वर्ज्यम्। इन्द्रचयेऽभावास्यायाम्। दिनचये तिथि-

चये। आ-का-मा-वैषु आषाढाकार्तिकमाघ-

वैशाखपौर्णमासीषु॥ *॥ ततः कृतस्नानादिः

प्राङ्मुख उदङ्मुखं ब्राह्मणं गन्धपुष्पाभ्यां पूज-

यित्वा जलघटान्वितशक्तुं च जलघटान्वित-

शक्तुभ्यो नमः इति पूजयित्वा ब्राह्मणहस्ते जलं

दत्त्वा घटं संप्रोक्ष्य वामहस्ते स्पृष्ट्वा कुशचय-

तिलजलान्यादाय ॐ तत् सद्युच्चार्य ओम्

अद्यासुके मास्यसुकपक्षेऽसुकतिथौ महाविषुव-

संक्रान्त्यां असुकगोत्रस्य पितुरसुकदेवशर्मान्

सर्वपापविमुक्तिकामः एतान् जलघटान्वित-

शक्तुन् विष्णुदेवताकान् असुकगोत्राय असुक-

देवशर्मान् ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददानीति

ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात् ब्राह्मणस्तु दक्षिण-

हस्ततलमश्रभागाभेवतीर्थेन ओमित्यनेन सु-

हीत्वा स्वस्तीलुक्ता गायत्रीं कामस्तुतिं च पठेत्।

जलघटान्विताः शक्तवो विष्णुदेवताकाः। इति

वदन्तु। ततो दक्षिणां दद्यात्। यथा ॐ अद्ये-

आदि कृतेन तु जलघटान्वितशक्तुदानकर्मणः
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां किञ्चित् काचनमूल्यं ब्राह्म-
णायाहं दद्यामीति । ततः अक्षिदावधारणम् ।
ब्राह्मणविशेषानुपदेशे यथासम्भवगोचरान्ते
ब्राह्मणायेति विशेषः । तत्र ब्राह्मणासन्निधाने
तुभ्यमिति न देयम् । भूमौ त्यागजलप्रक्षेपः ।
एवमन्यत्रापि सम्पुद्दे इति वाक्ये विशेषः ।
सत्याचाभावे तत्सत्त्वं तत्तत्कामो विष्णुप्रीति-
कामो वा विष्णवे दत्त्वा ब्राह्मणाय पश्चात्
प्रतिपादयेत् ।

“देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा तु दक्षिणाम् ।
तत् सर्वं ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्कलं भवेत् ॥”

इति मत्स्यसूक्तान् ॥

इत्येवमत्र देयानीति वाराहीये पाठः ॥ * ॥

“वैशाखे यो घटं पूर्णं समीक्ष्य वै द्विजकने ।
दद्यात्सुक्ता राजेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥”

अत्रापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववद्वाक्येन मनो-
रथफलार्थिना समीक्ष्यघटो देयः ॥ * ॥ स्मृतिः ।
“मेवाहौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”

तत्रापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववत् वाक्यं कृत्वा
पठेत् ।

“ॐ एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥”

इति मन्त्रलिङ्गात्मनोरथफलत्वं ज्ञेयम् ॥ * ॥
कृत्यचिन्तामणौ ।

“मखरं निम्बपत्राभ्यां योऽस्ति मेघगते रवौ ।
अपि रोषान्वितस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति ॥”

उत्तरार्द्धे तु ।

“मेघस्य च विधौ तत्र नास्त्यङ्गे विषजं भयम् ॥”

इति संवत्सरप्रदीपे पाठः ॥

ततश्च मेघस्तरविस्थितिकाले मखरं निम्बपत्र-
द्वयं भक्षयेत् ॥ * ॥ भविष्ये ।

“या शुक्ता नरशार्ङ्गलवैशाखे मासि वै तिथिः
तृतीया साक्षया स्थाता गौर्वासीरपि वन्दिता ॥

योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।
स याति पुरुषो वीरलोकान् वै हेममालिनः ॥”

वाजसमन् । हेममालिनः सूर्यस्य । ततो जलान्न-
समन्वितकरकदाने सूर्यलोकगमनं फलम् ।

दानानुष्ठानं पूर्ववत् ॥ * ॥ ब्रह्मपुराणम् ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयार्था कृतं युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे चैता च नवमेऽहनि ॥

अथ भाद्रपदे मासि त्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।
माघे तु पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगं स्मृतम् ॥

युगारम्भास्तु तिथयो युगादास्तेन विश्रुताः ॥”

तत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यान्ता एव तथैव
तिथिलब्धभिधानात् । मुख्यवाचित्वे कार्तिके
नवमेऽहनीति सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं
स्यात् ॥ * ॥ आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् ।

“एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-

रनन्तपुण्यास्तिययश्चतस्रः ।

उपपन्ने चन्द्रमसो रवेस्त्रि-

ध्वप्यष्टकाख्ययनहये च ॥

पानीयमप्यत्र तिलैश्च मिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रणतो मनुष्यः ।

आहं कृतं तेन समाः सहस्रं

रक्षस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥”

उपपन्ने ग्रहणे ॥ * ॥ देवीपुराणम् ।

“युगाद्या वर्षद्विष्व सप्तमी पार्श्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्ष्यते न तत्र तिथियुग्मता ॥” * ॥

अथयत्तृतीयामधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।

“तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।

यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्-

यवान् ॥

पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कैलासश्च हिमालयम् ।

भगीरथश्च वृषतिं सागराणां सुखावहम् ॥” * ॥

स्कान्दे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।

तत्र मां लेपयेद्भस्मेर्लेपनैरतिशोभनेः ॥”

मां जगन्नाथम् ॥ * ॥ अन्यत्रापि ।

तथा च जगन्नाथस्नानमधिकृत्य भविष्ये ।

“संवत्सरफलं राजन् नवम्यां कार्तिके तथा ।

मन्वादी च युगादौ च मासत्रयफलं भवेत् ॥” * ॥

मन्वादयस्तु भविष्यमातृस्थयोः ।

“अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य यथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।

आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥

आवणस्याष्टमी कृष्णा तथा आषाढस्य पूर्णिमा ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी

सिताः ॥

मन्वन्तरादयस्तेता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥”

अमावास्याष्टमीचतिरिक्ताः शुक्लाः उपक्रमोप-

संहारयोः शुक्लात्क्रीर्तनान् ॥ * ॥ नारदीये ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।

तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः ॥”

इयं पिपीतकद्वादशी । नात्र युग्मादरापेक्षा ।

तत्र विष्णुपूजने उपवासोत्तरविधानान् ॥ * ॥

अथ यवान्प्राहम् । तत्र वैशाखशुक्लपक्षे कुज-

शनिशुक्रैतरवारं नन्दारिक्तात्रयोदशीतरतिथौ

जन्मचन्द्रादमचन्द्रजन्मतिथिजन्मनक्षत्रचयपञ्च-

मनाराचयेनरेषु पूर्वफलगुनीपूर्वभाद्रपदपूर्वा-

षाढामघाभरण्यशेषार्द्रतरनक्षत्रेषु यत्रआहं

कर्तव्यम् । तच्छेषभोजनस्तु एतादृग्विधिद्वयां

विषुवसंक्रान्तौ अथयत्तृतीयायाश्च विशेषतः

कर्तव्यम् । वैशाखाकरणे ज्येष्ठशुक्लपक्षे

आषाढशुक्लपक्षे च हरिश्चयनेतरत्र कर्तव्यम् ।

इति कृत्यतत्त्वम् ॥ * ॥ * ॥ अथ वैशाख-

माहात्म्यम् ।

“ये कार्तिकव्रतपरा ये माघपरिनिष्ठिताः ।
ये वैशाखव्रतासक्तास्तेषां तुष्टः सदा हरिः ॥
सर्वेषामेव मासानां वैशाखः प्रवरः स्मृतः ।
पुरा हरिमुखे राजन् श्रुतमेतन्न संशयः ॥
तत्र स्नानं जपो होमः आहं दानादि यत्
कृतम् ।

तत् सर्वं भूपतिश्रेष्ठ सत्यमद्यसुच्यते ॥

एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञाः सद्दक्षिणाः ।

भूप वैशाखमासाद्य कोव्यंशेनापि नो समाः ॥

मेरुतुल्यानि हेमानि सर्वदानानि चैकतः ।

एकतः सर्वदा भूप माधवो माधवप्रियः ॥

असंख्यानि च पापानि बहुजन्मार्जितानि च ।

निमेघार्द्रं राजेन्द्र विलयं यान्ति माधवे ॥

वैशाखमागतं दृष्ट्वा पितृणां सुखं भवेत् ।

पुत्रो नियममाचर्य अस्मभ्यस्तद्वरिष्यति ॥

आगतं माधवं दृष्ट्वा कम्पन्ते प्रापसङ्ख्याः ।

अस्माकं नाशकालोऽयं भूपते ध्रुवमागतः ॥

वैशाखं परमं मासं माधवस्येति ह प्रियम् ।

नियमेन समाचर्य न भूयो जायते नरः ॥

मनसा संस्मरेद्यस्तु नियमं माधवोद्भवम् ।

पूयते पातकैः सर्वैः शक्रेण सह मोदते ॥

वचसा यो वदेद्भूप वैशाखं माधवप्रियम् ।

अहं समाचरिष्यामि स गच्छेद्ब्रह्मणः पुरम् ॥

यः समाचरते भूप नियमेन तु माधवम् ।

स विष्णो रूपमासाद्य विष्णुना सह मोदते ॥

नियमेन समाचर्य एकाहमपि भूपते ।

पितरस्तारितास्तेन यास्यन्ति परमां गतिम् ॥

तस्मिन् स्नात्वा विशुद्धात्मा दम्भमातृसर्ववर्जितः ।

ईप्सितान् लभते कामान् श्रीविष्णोर्दयितो भवेत् ॥

ब्रह्मघ्नो वा हतघ्नो वा मित्रघ्नस्त्रीविघातकः ।

नियमेन नयेन्मासं स मुक्तः सर्वपातकात् ॥

पातकानामेकमेव प्रायश्चित्तं विद्वन्मृधाः ।

सर्वपापसमुद्भूतौ नात्र कार्या विचारणा ॥

वैशाखस्नायिनो लोकाः श्रीविष्णुसेवनोत्सुकाः ।

पापं न तेषां मतिमद्भिह लोके परत्र च ॥

सर्वस्वदानं विधिवत् सर्वदा परिशोधनम् ।

चान्द्रायणश्च विधिना कृच्छ्रं चैवातिशुद्धकम् ॥

पुण्यजेत्राभिगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।

देवताभ्यर्चनं चैव तथैवातिथिसेवनम् ॥

कदापि यैर्नाचरितं वाङ्मनःकायकर्मभिः ।

संप्राप्य ते तु कुर्वन्तु माधवे नियमं नराः ॥

समाचरन्ति ये मासं माधवं हतबुद्धयः ।

सदा प्रीतिमनास्तेषां श्रीकृष्णो देवकीसुतः ॥

या नारी विधवा भूत्वा माधवे नियमं चरेत् ।

कुलायुतसहस्रान् नयते परमं पदम् ॥

पुत्रेणापीह किं कार्यं येन नाचरितं वृष ।

वैशाखं पुत्रशतकात् नारी घन्या हरिप्रिया ॥

यो माधवेऽर्चयेद्राजन् गोविन्दं गोपवत्सलम् ।

न तस्य विद्यते संख्या पूजनस्य फलस्य च ॥

वैष्णवस्य तु धर्मस्य पारं गन्तुं यदीच्छसि ।

नरेन्द्र माधवं मासं नियमेन समाचर ॥

किं करिष्यति सांख्येन योगेन नरनायक ।

सुक्तिमिच्छसि चैत्राजन् माधवं माधवेऽर्चय ॥

अभक्तसम्भवं राजन् कुप्रतिग्रहसम्भवम् ।

तत्प्राप्य संक्षयं याति माधवे नियमे कृते ॥

रणे यदि रिपुं जेतुं त्वमिच्छसि नराधिप ।

नियमेन तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ॥

यदि सांसारिकं दुःखं हन्तुमिच्छसि भूमिप ।

वैशिकः

तदा नियममात्राव माधवे माधवं भज ।
 रात्र्यधोऽपि विपुलान् पुत्रमित्रादिसम्यदम् ।
 यदिच्छसि तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ।
 व्यक्तुमिच्छसि रात्रेण जन्मद्वयजरादिकम् ।
 अयं यदि तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ।
 येनोत्तरीतो मासो माधवः पापबुद्धिभिः ।
 नरकात् निवर्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ।
 न वैशाखस्य मासो विशेषः केशवप्रियः ।
 अत्रेति चिन्तितुं तं विद्यान्निकषात्मज ।
 अतिश्च निषेधा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।
 वैशाखे नरकं याति ह्यतः नियमं नरः ।
 तस्मादात्मनः प्रयत्नेन कुरु त्वं माधवव्रतम् ।
 अस्याचरणमात्रेण हरिस्तुष्टो भविष्यति ।
 तावत्तु जन्तु पुण्यानि स्वर्गं मर्त्यं रसातले ।
 यावत्तु याति रात्रेण माधवो माधवप्रियः ।
 अस्यात्मा तन्नु वाकिचिदुयो ददाति च माधवे ।
 काले वा यदि वाकाले कोटिकोटिगुणं भवेत् ।
 योऽपि धीर्मान् रात्रेण च यो नैवोपपद्यते ।
 तथैव मासो मासि न च यं पापपुण्ययोः ।
 काचाराि चर्माचरणेन माधवं
 काचारािलो येः पुरुषप्रधानः ।
 येन सुता भूप कथा सुरारे-
 स्तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ।
 न प्रीडयन्ति गहराचसा गणा
 यस्याः पिशाचोरगभूतदानवाः ।
 यो माधवे मासि नरेन्द्रवर्ध
 सुखं सुरारेव नमाचरन्ति ह ॥”
 इति फादोक्तखण्डे वैशाखमाहात्म्यकथने १६ =
 अध्यायः ॥
 वैशाखी, ज्यौ, (विशाखया युक्ता पौर्णमासी ।
 “नक्षत्रेण युक्तः कालः ।” ४ । २ । ३ । इत्यम् ।
 ततो ज्यौ ॥) वैशाखमासस्य पूर्वमा । यथा,
 “विशाखात्कारकायुक्ता वैशाखी पूर्वमा
 भवेत् ।”
 इति शब्दरत्नावली ।
 तत्र तर्पणफलम् । वैशाखीसुप्रसन्नं यमः ।
 “गौरान् का यदि वा कृष्णान् तिलान् क्षौद्रेण
 संयुतान् ।
 ग्रीयतां चर्माचरेति पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ।
 व्यासच्यवर्तनं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
 अन्धायुक्तश्च तिष्ठेत्तु स्वर्गलोके न संशयः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥
 रक्तपुलकं वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसुदेवस्य
 स्त्रीणां प्रसन्नता । यथा, हरिवंशे । २५ । २ ।
 “वैशाखी च तथा भद्रा सुनामा चैव
 पञ्चमा ॥”)
 वैशिकः, पुं, (वैशेन जीवतीति । वैश + “वैतना-
 दिभ्यो जीवति ।” ४ । ४ । १२ । इति ठक् ।)
 त्रिविधनायकान्तर्गतनायकविशेषः । यथा,—
 अङ्गारस्य उभयसाध्वलात्तायकोऽपि निरूप्यते ।
 स च त्रिविधः । प्रथमपतिर्वैशिकश्च । बहु-
 वैशाखोऽपि वैशिकः । यथा,—

वैशिकः

“काचीकलकसितकोमलनाभिकान्तिं
 पारावतधनिविचित्रितकण्डपालिम् ।
 उद्गन्तलोचनचकोरमनङ्गरङ्ग-
 माशास्त्रहे कमपि वारविलासवत्याः ॥”*॥
 वैशिकस्तुतममध्यमाधममेदात् त्रिविधः । दधिता-
 श्रमप्रकोपे अपि उपचारपरायणः उत्तमः ।
 यथा,—
 “चक्षुःप्रान्तसुदीक्ष्य पद्मलङ्घः शोणारविन्द-
 त्रियं
 नोचैर्जल्पति न स्मितं वितनुते यल्लाति वीर्यं
 न वा ।
 तल्लोपान्तसुपेय किन्तु पुलकभाजकपोलदुतिः
 कान्तः केवलमानवेन शिरसा सुक्तासजं
 गुम्फति ॥”*॥
 प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमनुरागं वा न
 प्रकटयति चेष्टया मनोभावं यल्लाति स मध्यमः ।
 यथा,—
 “आख्यं यदपि हास्यवर्चितमिदं लास्येन हीनं
 वचो
 नेत्रं शोणसरोषकान्तिरुचिरे कापि क्षणं
 स्वीयते ।
 मालायाः करणोद्यमो न कविकारम्भः कुचा-
 म्भोजयो-
 र्धूपः कुन्तलघोरणीषु सुतनोः सायन्तनो
 दृश्यते ॥”*॥
 भयङ्कपालञ्चाश्रुतः कामक्रीडायामतततत्तया-
 कृत्यविचारोद्यमः । यथा,—
 “उदयति हृदि नैव यस्य लज्जा
 न च करुणा न च कोऽपि भीतिलेशः ।
 वकुलसुकुलकोमलमां मां
 पुनरपि तस्य करेण सातयेथाः ॥”*॥
 मानी चतुरः शूद्र एवान्तर्भवति । मानी यथा,
 “वाह्याकृतपरायणं तव वचो वचोपमेयं मनः
 सुखा वाचमिममपास्य विनयं याजाद्विहः
 प्रस्थिते ।
 प्रातर्जकविलोकेन परिहृतालापे विहृत्ताने
 प्राप्तिं नियतं प्रतप्ति कृपणा वामभुवो
 दृश्यः ॥”
 वाक्चेष्टाङ्गसमागमस्तुरः । वचनयङ्ग-
 समागमो यथा,—
 “तमोजटाले हरिदन्तराले
 काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
 तटे नदीनां निकटे वनानां
 घटेत शालोदरि ! कः सहायः ॥”
 चेष्टाङ्गसमागमो यथा,—
 “कान्ते कनकजम्बीरं करे कमपि कुर्वति ।
 अगारलिखिते मानौ विन्दुमिन्दुसुखी ददौ ॥”
 इति रसमञ्जरी ।
 (वैशसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मृच्छकटिके ।
 १ अङ्के ।
 “मृदेवं सामवेदं गच्छितमथ कलां वैशिकीं
 हस्तिप्रियां

वैशेषि

ज्ञात्वा सर्वप्रासादात् अपगततिमिरे चक्षुधी
 चोपलभ्य ॥”)
 वैशेषि, कौ, (विशिष्टस्य भावः ।) विशिष्टत्वम् ।
 तत्तु सम्बन्धपदार्थः । विशिष्टधीनियामक इति
 यावत् । यथा । “विशिष्टवैशिष्ट्याद्यभ्युपगम-
 वादः ।” इति शिरोमणिः । दण्डसंयोगवान् इति
 शाब्दबोधो न विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही । खले
 कपोतन्यायेनैव तत्तुस्वीकारात् । इति भावः ।
 इति जागदीशी सामान्यलक्षणा ॥*॥
 (असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । १३ ।
 १५६ । ४१ ।
 “त्रिषु लोकेषु तावच्च वैशिष्टं प्रतिपत्तुस्ये ।
 सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जनार्दन ॥”)
 वैशेषिकः, पुं, (विशेषं वेत्ति अधीते वा । विशेष +
 ठक् ।) कणादसुनिहतदर्शनशास्त्रवेत्ता । तत्-
 पार्थः । औलुक्चः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (विशेषमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । विशेष + “अधि-
 कृत्यकृते ग्रन्थे ॥” ४ । ३ । ८७ । इति ठक् ।)
 कणादसुनिहतदर्शनशास्त्रविशेषः । स तु विशेष-
 पदार्थनिरूपकग्रन्थः । अस्य मतं न्यायदर्शनमत-
 तुल्यम् । अत्र जगतः कारणं परमाणुपर्यन्तं
 निरूपितम् ॥*॥ इह खलु निखिलप्रेक्षावन्-
 निसर्गप्रतिकूलवेदनीयतया निखिलात्मसंवेदन-
 सिद्धं दुःखं जिहासतस्तद्वानोपायं जिज्ञासुः
 परमेश्वरसाक्षात्कारसुपायमाकलयति ।
 “यदा चर्मवदाकाशं वेद्यन्तीह मानवाः ।
 तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥”
 इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात् । परमेश्वरस्य
 साक्षात्कारश्च अवयवमननभावनाभिर्भावनियः ।
 यदाह ।
 “आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासबलेन च ।
 त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगसुतमम् ॥”
 इति ।
 तत्र मननमनुमानाधीनम् । अनुमानश्च याज्ञि-
 ज्ञानाधीनम् । याज्ञिकानश्च पदार्थविवेकसा-
 पेक्षम् । अतः पदार्थषट्कम् “अथातो धर्मं
 आख्यास्यामः ।” इत्यादिकायां दृष्टान्तव्या-
 क्यमन्त्रेण भगवता व्यवस्थापितम् । तत्राद्विकद्वया-
 त्मके प्रथमेऽध्याये सम्भवेताद्वेषपदार्थकथनम-
 कारि । तत्रापि प्रथमाद्विके आतिमन्निरूपणम् ।
 द्वितीयाद्विके आतिविशेषयोर्निरूपणम् ।
 आद्विकद्वयात्मके द्वितीये भूतदिकाललक्षणम् ।
 तत्रापि प्रथमाद्विके भूतविशेषलक्षणम् । द्वितीये
 दिकालप्रतिपादनम् । आद्विकद्वयात्मके तृतीये
 आत्मान्तःकरणलक्षणम् । तत्राप्यात्मलक्षणं
 प्रथमे । द्वितीये अन्तःकरणलक्षणम् । आद्विक-
 द्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनम् ।
 तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनम् । द्वितीये
 शरीरविवेचनम् । आद्विकद्वयवति पञ्चमे कर्म-
 प्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे शरीरसम्बन्धि-
 कर्मचिन्तनम् । आद्विकद्वयशालिनि षष्ठे
 औतर्धर्मनिरूपणम् । तत्रापि प्रथमे दानप्रति-

वैश्यः

ग्रहधर्मविधेयः । द्वितीये चातुराश्रम्योचित-
धर्मेनिरूपणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवाय-
प्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुण-
प्रतिपादनम् । द्वितीये तत्सापेक्षगुणप्रतिपादनं
समवायप्रतिपादनम् । अष्टमे निर्विकल्पक-
सविकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धि-
विशेषप्रतिपादनम् । दशमे अनुमानप्रतिपाद-
नम् । तत्र उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति
त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । इति वैशेषिक-
ग्रन्थविवरणम् ॥ ॥

(न्यायमते आत्मादिगतपारिभाषिकगुणः । यथा,
भाषापरिच्छेदे ।

“बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांख्यिको-
द्वयः ।

अदृष्टभावना शब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ॥”
विशेष एव । “विनयादिषट्कम् ॥” ५ । ४ ।

१४ । इति स्वार्थे षट्कम् । असाधारणे, त्रि ।
यथा, महाभारते । ७ । ५ । १५ ।

“युगपन्नतु ते शक्या कर्तुं सर्वे पुरःसरा ।
एक एव तु कर्तव्यो यस्मिन् वैशेषिका गुणाः ॥”

वैश्यः, पुं, (विश्व + अण् ।) ब्रह्मोद्देशजाततृतीय-
वर्गः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६ । १२ ।

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाहू राजन्यः कृतः ।
तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥”

तत्पर्यायः । ऊरुयः २ ऊरुजः ३ अर्थः ४
भूमिसृक् ५ विट् ६ । इत्यमरः ॥ द्विजः ७ ।

इति जटाधरः ॥ भूमिजीवी = । इति शब्द-
रत्नावली । अवहर्ता ६ वार्षिकः १० वयिकः

११ पयिकः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्रह्म-
ह्मीपे अस्य संज्ञा ऊर्ध्वधनः । शास्त्रजह्मीपे

वसुधरः । कुशह्मीपे अभियुक्तः । क्रौञ्चह्मीपे
ब्रविणः । शाकह्मीपे दानवतः । पुष्करह्मीपे

सर्वे एकवर्णाः । इति भागवतमतम् ॥ अस्य
शास्त्रनिरूपितधर्मास्तयः । अध्ययनम् १ यज-

नम् २ दानम् ३ । चतस्रो जीविकाः । कृषिः १
गोरक्षम् २ बाणिक्यम् ३ कुशीदम् ४ ।

अस्त्राश्रमास्तयः । ब्रह्मचर्यम् १ गार्हस्थ्यम् २
वानप्रस्थम् ३ । तस्य लक्षणादियथा,—

“विश्वत्पाशु पशुभ्यश्च कथ्यादानरुचिः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः ॥ वैश्य इति संज्ञितः ॥

वैश्यस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मा वैदसस्मतः ।
दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसंचयः ॥

पालयेच्च पशून् वैश्याः पितृवह्मन्मर्जयन् ।
विक्रमे तद्भवेदस्य कर्म यत् समाचरेत् ॥

रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ।
प्रजापतिर्हि वैश्याय खड्गा परिहृदे प्रजाः ॥

ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञे च सर्वाः परिहृदे प्रजाः ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ॥

धर्मामेका पिबेद्भुञ्जते श्रुताश्च मिथुनं भवेत् ।
लब्धाश्च सप्तमं भागं तथा शङ्कैकलक्षरे ॥

ग्रह्यानां सर्ववैजानि एषा सांपत्तरी भूतिः ।
न च वैश्यस्य कामः स्थातुं रक्षेयं पशूनि ॥

५२३

वैश्वदे

वैश्वे रक्षति नान्येन रक्षितयाः कथञ्चन ॥”
इति पाञ्चि स्वर्गखण्डे वर्णविभागः २६ अः ॥
अन्यच्च ।

“दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः चत्त्रियवैश्वयोः ।
दण्डस्तथा चत्त्रियस्य कर्षिर्वैश्वस्य ग्रस्यते ॥
स्थानमेन्द्रं चत्त्रियाणां संग्रामेऽपलायिनाम् ।
वैश्वानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तताम् ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥
(वैश्यसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ६२ । ४ ।

“साक्षाणि वैश्यानि च सेवमानः
शौद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् ।
अस्मिन्नोके निन्दितो मन्दचेताः
परे च लोके निरयं प्रयाति ॥”

वैश्या, स्त्री, (वैश्य + टाप् ।) वैश्यजातिस्त्री ।
तत्पर्यायः । अर्थाणी २ अर्था ३ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, मनौ । ८ । ३८२ ।

“वैश्यश्चेत् चत्त्रियां गुप्तं वैश्यां वा चत्त्रियो
ब्रजेत् ॥”

वैश्वणः, पुं, (विश्वणस्यापत्यम् । “शिवादिभ्यो-
ऽण् ।” ४ । १ । ११२ । इति अण् ।) कुबेरः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १० । २ ।
“तपसा निर्मिता राजन् स्वयं वैश्वण्येन

सा ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।

“धन्वन्तरिर्धर्मकेतुः स्कन्दो वैश्वणस्तथा ॥”
वैश्वणालयः, पुं, (वैश्वणस्यालयः ।) वटवृक्षः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । ७ ।
३० । ८२ ।

“अश्वत्ये वन्दनीया तु निधिवैश्वणालये ॥”
कुबेरपुरी च ॥

वैश्वणावासः, पुं, (वैश्वणस्यावासः ।) वट-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥ कुबेरग्रहश्च ॥

वैश्वणोदयः, पुं, (वैश्वणस्योदयो यस्मिन् ।)
वटवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वैश्वदेवः, पुं, (विश्वदेवस्यायम् । विश्वदेव + अण् ।)
विश्वदेवसम्बन्धिहोमादिः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।
“वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि होमलक्षणसुततम् ।

पर्युत्थनमग्निं पर्युत्थ्य । क्रथादमग्निं प्रहिणोमि
दूरं यमराण्यं गच्छतु रिप्रवाहः । इद्वैवाय-

मितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ।
ॐ पावकं वैश्वानर इदमासनम् । अग्नीगर्भ-

संस्कृतः तेजोरूपो महाब्रह्मसहस्रार्णवः
वैश्वानरं प्रतिबोधयामि । वैश्वानरोऽत्र उभयं

प्रायातु परावतः । अग्निर्नः सुण्णतीरुपपृष्टे
दिवि पृथोऽग्निः पृथिव्यां पृथो विश्वा ओषधी-

राविवेश । वैश्वानरः सद्यसा पृथोऽग्निः स
योऽग्निः खं दिवा सर्वस्मात्तु नक्तं ॐ प्रजापतये

स्वाहा । सोमाय स्वाहा । इहस्यतये स्वाहा ।
अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा । इन्द्राग्नीभ्यां स्वाहा ।
दावापृथिवीभ्यां स्वाहा । धन्वन्तरये स्वाहा ।

वैश्वान

इन्द्राय स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ।
भूः स्वाहा । भुवः स्वाहा । स्वः स्वाहा । भूर्भुवः

स्वः स्वाहा । देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि
स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।

पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । आत्म-
कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । एनस एनसो-

ऽवयजनमसि स्वाहा । यच्चाह मे विदांसकार
यच्चाविदांसस्य सर्वस्यैनसोऽवयजनमसि

स्वाहा । अयमे खिच्छिते स्वाहा । स्रव्याय
स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । वनस्यतये स्वाहा ।

अद्भ्यः स्वाहा । ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा ।
ग्रहाय स्वाहा । देहदेवताभ्यः स्वाहा । वास्तु-

देवताभ्यः स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । इन्द्र-
पुरुषेभ्यः स्वाहा । यमाय स्वाहा । यमपुरुषेभ्यः

स्वाहा । वरुणाय स्वाहा । वरुणपुरुषेभ्यः
स्वाहा । सोमाय स्वाहा । सोमपुरुषेभ्यः

स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा । ब्रह्मपुरुषेभ्यः स्वाहा ।
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सर्वेभ्यो भूतेभ्यः

स्वाहा । दिवारात्रिभ्यः स्वाहा । रक्षोभ्यः
स्वाहा । खधा पितृभ्यः स्वाहा । ये भूताः

प्रचरन्ति दिवा चरन्ति दिवाचरमिच्छन्तो
भुवनस्य मध्ये तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो ददामि ।

मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दातु । श्वचाण्डालपतित-
वायसेभ्यः ॥” इति गारुडे वैश्वदेवविधिः २१६

अध्यायः ॥ * ॥ तस्य प्रयोगो यथा । पूजाभि-
मुखः शुचिरुपवीतीं कुशहस्तः कुशासनोपविष्टः

कर्ता घृताक्तं दुग्धाक्तं तैलाक्तं जलाक्तं अन्नं
आमान्नं वा फलं जलं वा जुहुयात् । यथा जले

ॐ भूः स्वाहा । ॐ भुवः स्वाहा । ॐ स्वः
स्वाहा । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । ॐ देव-

कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । ॐ पितृ-
कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । ॐ आत्म-

कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । ॐ यद्दिवा
च नक्तञ्चैनसस्य तस्यावयजनमसि स्वाहा ।

ॐ यत् स्वपन्तश्च जाग्रतस्यैनसस्य तस्याव-
यजनमसि स्वाहा । ॐ यद्दिवांसच्चाविदांस-

श्चैनसस्य तस्यावयजनमसि स्वाहा । ॐ एनसः
एनसोऽवयजनमसि स्वाहा । ॐ अयमे खिच्छि-

कृते स्वाहा । इत्यनेन जुहुतात् । इति वैश्व-
देवकर्म । इत्याह्निकप्रयोगतत्त्वम् ॥

(विश्वदेव एव । स्वार्थे अण् । गणदेवताविशेषः ।
बन्धुभिरकृतविवादस्यैव वैश्वदेवोक्तप्राप्तिः ।

यथा, मनौ । ४ । १८३ ।
“यामयोऽधरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।

सम्बन्धिनो ह्यर्पा लोके पृथिव्यां माहृतास्तुलौ ॥”
विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।

१२ । ३०१ । ८ ।
“आसुरान् विषयान् ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्यथेव

च ॥”
वैश्वानरः, पुं, (विश्वसासौ नरश्चेति । “नरे

संज्ञायाम् ॥” ६ । ३ । १२६ । इति दीर्घः । ततो

वैष्णवः

वैष्णवः

वैष्णवः

विश्वानर एव। स्वार्थे अण्। यद्वा, “विश्वान
नरान् इतो लोकात् लोकान्तरं नयति। इद-
मर्थेन विश्वानराणां नेष्टत्वेन सम्यगन्ते वा
कर्म्मार्थप्रयोजनेन सम्पादितोऽस्य वैश्वानरः।
‘अन्वेष्टामपि दृश्यते।’ ६।३।१३७। इति
दीर्घः। अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः। ऋ
गतौ इत्यस्य क्त्वात्पदात् उपपदविभ-
क्त्यालुक्। सर्वान् भूतानि अरः प्रवृत्तः
प्रतिगतः प्रविष्टति विश्वानरः प्राणः। तेन
जन्मान्वात् तस्यापत्यं वैश्वानरः॥” इति
निघण्टुटीकायां देवराजयन्त्रा (५।१।) अमिः।
(यथा, गीतायाम्। १५। १४।
“अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणायानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥”)
चित्रकटवः। इत्यमरः॥ अमेस्तन्नामकारणं
यथा,—
“तथापि दक्षि वो रूपे द्वे द्वे प्रत्येकशोऽधुना।
भूतकार्येष्वभूतेन देवलोके तु मूर्तिना॥
तिष्ठन्नपि कालान्ते लयं त्वाविशतु द्रुतम्।
शरीराणि पुनर्नैवं कर्तव्योऽहमिति क्वचित्॥
मूर्तानाञ्च तथा तुभ्यं दक्षि नामानि वोऽधुना।
अनिर्वैश्वानरो नाम प्राणायानौ तथाश्विनौ॥
भविष्यति तथा गौरी हिमशैलसुता तथा।
एषिवादिगणस्त्वेव गजवक्त्रो भविष्यति॥
शरीरघातवस्त्विते नानाभूतानि एव तु।
अहङ्कारस्तथा स्कन्दः कार्तिकेयो भविष्यति॥”
इति वाराहे आदित्रेतायां महातपोपाख्यान-
नामाध्यायः॥
वैश्वी, स्त्री, उत्तराषाढानक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥
वैषम्यं, स्त्री, (विषम + भावे ष्यन्) विषमत्वम्।
विषमशब्दात् भावे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
(नतोन्नतत्वम्। यथा, महाभारते। १२।
५६। ११४।
“समतां वसुधायाञ्च सस्यगुदपादयत्।
वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति च नः श्रुतम्॥”
तारतम्यम्। यथा, महाभारते। ३। २०। २१।
“महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्म्मसन्निधु॥”
दुःखम्। यथा, तत्रैव। ३। ६१। २०।
“वैषम्यं परमं प्राप्नो दुःखितो गतचेनतः।
भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः॥”)
वैषयिकः, त्रि, विषयसम्बन्धी। विषयशब्दात् षिक-
प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३।
= ४०।
“यश्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिक-
सुखपरत्वान्न विरोधः॥”)
वैष्टुतं, स्त्री, होमभक्तः। इति हेमचन्द्रः॥
वैष्टं, स्त्री, (विश् + “अमुजिगमिनमिहनिविश्याशां
वृद्धिश्च।” उणा० ४। १५६। इति ण्वन्
वृद्धिश्च।) पिष्टम्। इत्यादिर्कोषः॥ द्यौः।
वायुः। विष्णुः। इति संक्षिप्तसारीणादित्तः॥
वैष्णवं, स्त्री, (विष्णोरिदम्। विष्णु + अण्।)
होमभक्तः। इति शुन्दरत्नावली॥ (महापुराण-

विशेषः। यथा, देवीभागवते। ३। १। ८।
“त्रयोविंशतिसाहस्रं वैष्णवं परमादृतम्॥”)
विष्णुसम्बन्धिनि, त्रि॥ (यथा, रघुः। ११। ५।
“गां गतस्य तव धाम वैष्णवं
कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा॥”)
वैष्णवः, पुं, (विष्णुर्देवता अस्य। अण्।) विष्णु-
मन्त्रोपासकः। विष्णुभक्तः। तत्पर्यायः। कार्णः
२ हारः ३। तस्य लक्षणं यथा,—
“यद्देवविष्णुदीक्षाको विष्णुसेवापरी नरः।
वैष्णवश्चात्र संग्राह्यः स्कान्दाद्युक्तानुसारतः॥”
तथा च स्कान्दे।
“परमापदमापन्नो हर्षं वा समुपस्थितिः।
नैकादर्शं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी।
समात्मा सर्वजीवेषु निजाचाराद्विभुतः।
विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १२ विलासः॥ *
अथ श्रीवैष्णवनिन्दादिदोषः। स्कान्दे मार्कण्डेय-
भगीरथसंवादे।
“यो हि भागवतं लोकमुपहासं वृषोत्तमः।
करोति तस्य नश्रान्ति अर्थधर्मदशः सुताः॥” *
अथ वैष्णवसमागमविधिः। तेजोद्विषयपञ्च-
रात्रे।
“वैष्णवो वैष्णवं दृष्ट्वा दण्डवत् प्रणमेदसुवि।
उभयोरन्तरा विष्णुः शङ्खचक्रगदाधरः॥” *
अथ वैष्णवसम्मानननित्यता। स्कान्दे श्रीमार्क-
ण्डेयभगीरथसंवादे।
“दृष्ट्वा भागवतं दूरात् संसृजे यो न याति हि।
न यज्जाति हरिस्तस्य पूजां द्वादशवार्षिकीम्॥”
अथ वैष्णवस्तुतिः। स्कान्दे।
“धन्योऽहं कृतज्ञोऽहं यद्वयं गृहमागताः।
दुर्लभं दर्शनं नूनं वैष्णवानां यथा हरिः॥” *
अथ वैष्णवाभिगमनमाहात्म्यम्। स्कान्दे
श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे।
“संसृजं ब्रजमानस्य वैष्णवानां नराधिप।
पदे पदे यक्षफलं प्राहुः पौराणिका द्विजाः॥”
अथ वैष्णवस्तुतिमाहात्म्यम्। तत्रैव।
“प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा यः प्रशंसति वैष्णवम्।
ब्रह्महा मत्पदः स्त्रीयो गुरुगामी सदा वृणाम्।
सुच्यते पातकात् सद्यो विष्णुराह वृषोत्तम॥” *
अथ वैष्णवसम्माननमाहात्म्यम्। तत्रैवाव्युत्त-
सारीहारे।
“अह्वया दत्तमन्नञ्च वैष्णवाग्निषु जीर्ण्यति।
तदन्नं मेरुणा तुल्यं भवते च दिने दिने॥” *
अथ वैष्णवश्राव्यमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीब्रह्म-
नारदसंवादे।
“वैष्णवानि च शास्त्राणि ये श्रद्धयन्ति पठन्ति च।
घन्यास्ते मानवा लोके तेषां कृष्णः प्रसीदति॥”
इति च श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः॥
तस्य लक्षणमाहात्म्यादि यथा,—
“फलसन्धानरहिता विष्णुभक्ताश्च वैष्णवाः।
मत्प्रीतिभक्तिकामास्ते सर्वेदा सर्वकर्म्मसु॥
गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रवेक्ष्यति।

जीवन्मुक्तं वैष्णवमन्त्रं वेदाः सर्वे वदन्ति च॥
पुरुषाणां शतं पूर्वं पैतृकञ्च शतं परम्।
मातामहस्य च शतं मातरं मातृमातरम्॥
भगिनीं भातरश्चैव भागिनेयश्च मातुलम्।
श्वश्रूश्च श्वशुरश्चैव गुरुपत्नीं गुरोः सुतम्॥
गुरुश्च ज्ञानदातारं मित्रश्च सहचारिणम्।
भृत्यं शिष्यं तथा चेटौ प्रजाः स्वाश्रमसन्निधौ॥
उद्धरेदात्मना साहं मन्त्रग्रहणमात्रतः।
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः॥
तस्य संस्पर्शमात्रेण पूतं तीर्थञ्च भारतम्।
तस्यैव पादरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा॥
पादोदकज्जुतं स्थानं तीर्थमेव भवेत् भुवम्॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः॥ *
अपि च।

श्रीशिव उवाच।

“शिवमस्तु च साधूनां वैष्णवानां सतामिह।
अवैष्णवानामसतामश्विनश्च पदे पदे।
ददाति वैष्णवेभ्यश्च यो दुःखं मूर्च्छितो जनः।
श्रीकृष्णस्य च संहर्ता विघ्नस्तस्य पदे पदे॥
अवैष्णवानां हृदयं न हि शुद्धं सदा मलम्।
श्रीकृष्णमन्त्रस्मरणं मनोनेमिस्तकारणम्॥
भियते हृदयग्रन्थिश्चिह्नान्ते सर्वसंप्रदायः।
विष्णुमन्त्रोपासनया क्षीयते कर्म्म वै वृणाम्॥
ये ब्राह्मणा वैष्णवाश्च स्वतन्त्राः परमं पदम्।
यान्त्यन्योपासकाश्चान्यैः साहस्यं प्रकृतेर्लये॥
वर्णानां ब्राह्मणाः श्रिष्टाः साधवो वैष्णवा यदि।
विष्णुमन्त्रविहीनेभ्यो द्विजेभ्यः श्वपचो वरः॥
परिपक्वाश्चाविपक्वा वैष्णवाः साधवश्च ते।
सन्ततं पतितान्श्चैव विष्णुचक्रं सुदर्शनम्॥
यथा वह्नौ मुष्कटञ्च भस्मीभूतं भविष्यति।
तथा पापं वैष्णवेभ्यु तेजस्विषु हुताशनात्॥
गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रवेक्ष्यति।
तं वैष्णवं महापूतं प्रवदन्ति मनोविषयः॥
प्रशंसितं पिबुणाञ्च शतं मातामहस्य च
स्वसोदराञ्च जननीसुहृदन्त्येव वैष्णवाः॥
गयायां पिण्डदानेन पिण्डदाः पिण्डभोजिनम्।
समुद्धरन्ति पुंसाञ्च वैष्णवाञ्च शतं शतम्॥
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः।
यमस्तस्मान्महाभीतो वै न तेऽथादयधोरजः॥
निष्पुणन्त्येव तीर्थानि गङ्गादीनि च भारते।
कृष्णमन्त्रोपासकाश्च स्पर्शमात्रेण वाक्पते॥
पाषाणि पापिनां तीर्थे यावन्ति प्रभवन्ति च।
नश्रान्ति तानि सर्वान्नि वैष्णवस्पर्शमात्रतः॥
कृष्णमन्त्रोपासकानां रजसा पादपद्मयोः।
सद्यो सुक्ता पातकेभ्यो हृष्टा पूता वसुन्धरा॥
वायुश्च वरुणो वज्रिः सूर्यः सर्वे पुनाति च।
एते पूता वैष्णवानां स्पर्शमात्रेण लीलया॥
अहं ब्रह्मा च शेषश्च साक्षी घर्म्मश्च कर्म्मणाम्॥
एते हृष्टाश्च वाञ्छन्ति वैष्णवानां समागमम्॥
फलं कर्म्मोनुसारेण सर्वेषां भारते भवेत्।
न भवेत्तद्वैष्णवे च सिद्धधान्ये यथाकुरम्॥
हन्ति तेषां कर्म्म पूर्वं भक्तानां भक्तवत्सलः॥

वैष्णवः

कृपया स्वपदं तेभ्यो ददात्वे कृपानिधिः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५७ अध्यायः ॥३॥
अन्यच्च ।

श्रीभगवानुवाच ।

“अहं प्राणा वैष्णवानां मम प्राणाश्च वैष्णवाः ।
तानेव हेष्टि यो मूढो ममास्त्रनां स हिंसकः ॥
पुत्रान् पौत्रान् कलत्रांश्च राजलक्ष्मीं विधाय च ।
ध्यायन्ते सन्ततं ये मां को मे तेभ्यः परः प्रियः ॥
परा भक्ता शु मे प्राणा न च लक्ष्मीर्न शङ्करः ।
न भारती न च ब्रह्मा न दुर्गा न गणेश्वरः ॥
न ब्राह्मणा न वेदाश्च न वेदजननी सुराः ।
न गोपी न च गोपाला न राधा प्राणतः प्रिया ॥
इत्येवं कथितं सर्वं सत्त्वं सारश्च वास्तवम् ।
न प्रशंसामि तेषां ते च प्राणाधिकाः प्रियाः ॥
मां द्विषन्ति च ये मूढा ज्ञानहीनाश्च वञ्चिताः ।
स्वात्मानश्च न जानन्ति ते यान्ति निरयं चिरम् ॥
ये द्विषन्ति च मङ्गलान् प्राणानामधिकप्रियान् ।
तेषां शास्त्राहं तूष्णं परत्र निरयं चिरम् ॥
प्रभवोऽहं सर्वेषामेश्वरः परिपालकः ।
तथापि न स्वतन्त्रोऽहं भक्ताधीनो हिवानिशम् ॥
गोलोके वायु वैकुण्ठे हिमज्जलच चतुर्भुजम् ।
रूपमात्रमिदं सर्वं प्राणा मे भक्तसन्निधौ ॥
यज्ञं भक्तदत्तश्च भक्तगौरवश्च तत्तमः ।
अभक्त्यं द्रव्यमन्येन दत्तश्चेदन्ततोपमम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“सर्वान् कामान् परित्यज्य इष्टभक्तिश्च साधयेत्
एव वैष्णवाचारः कामसङ्कल्पवर्जितः ॥”
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥ ३ ॥

अपरश्च ।
“रजस्वलायाः संभोगे कर्मक्षेत्रे च भारते ।
त्वयोक्तञ्च भवेत् पापं नात्र स्वर्गे च सुन्दरि ।
कर्मक्षेत्रे च तत् कर्म यदेतत् शुभाशुभम् ॥
न भवेद्वैष्णवानाश्च ज्वलतां ब्रह्मतेजसा ॥
यथा प्रदीपवद्भौ च शुष्काणि च तृणानि च ।
भवन्ति भस्मीभूतानि तथा पापानि वैष्णवे ॥
वह्निर्मुख्यब्राह्मणेभ्यस्तेजोयान् वैष्णवः सदा ।
रक्षितो विष्णुचक्रेण स्वतन्त्रो मत्तकुञ्जरः ॥
न विचारो न भोगश्च वैष्णवानां स्वकर्मणाम् ।
लिखितं सान्नि कौटुम्भ्यं कुरु प्रभं दृष्टसतिम् ॥
अस्मांश्च सर्वे जानन्ति चन्द्रवंश्याश्च वैष्णवान् ।
देवमन्यं न सेवन्ते चन्द्रवंश्या हरिं विना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३ अध्यायः ॥
अपि च ।

सुत उवाच ।

“अथ वेणु इयाजाय सोऽन्धमेधेन भूपतिः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ दानं नानारूपमनेकधा ॥
जगाम वैष्णवं लोकं सकाथो जगतीपतिः ।
विष्णुना सह धर्मात्मा नित्यमेव प्रवर्तते ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं चरितं तस्य भूपतेः ॥
यदेवो वैष्णवद्वेषी सर्वधर्मवर्हिष्कृतः ।
पृथुना पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽगात् परं यदम् ॥

५२५

वैष्णवः

सत्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य सृजन्ति पूर्वजाः ।
पितापि ऋणमुक्तः स्यात् जाते पुत्रे महात्मनि ॥
वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् तारयति पूर्वजान् ।
पितृनधस्तना वंशास्तारयन्त्यतिपावनाः ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२० अध्यायः ॥ ३ ॥
अथ वैष्णवधर्मतत्कर्तव्यपञ्चविधपूजे । यथा,—
श्रीपार्ष्ण्युवाच ।

“वैष्णवानाश्च यद्वर्त्म कस्मापि तस्य तद्वद ।
यत् कृत्वा मानवाः सर्वे भवाम्भोधौ तरन्ति वै ॥
ईश्वर उवाच ।
अथ द्वादश शुद्धिश्च वैष्णवानामिहोच्यते ।
गृहोपसर्पणश्चैव तथानुगमनं हरिः ॥
भक्त्या प्रदक्षिणश्चैव पादयोः शोधनं पुनः ॥१॥२॥
पूजार्थं पञ्चपुण्याणां भक्त्येवोत्तोलनं हरिः ।
करयोः सर्वशुद्धीनामियं शुद्धिर्विलिखते ॥३॥४॥
तन्नामकीर्तनश्चैव गुणानाश्चैव कीर्तनम् ।
भक्त्या श्रीकृष्णदेवस्य वचसः शुद्धिरिष्यते ॥५॥
तत्कथाश्रवणश्चैव तस्योत्सवनिरीक्षणम् ।
श्रोत्रयोर्नैवयोश्चैव शुद्धिः सम्यगिहोच्यते ॥६॥
७ । ८ । ९ ॥

पादोदकश्च निर्मात्यं सालानामपि धारणम् ।
उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरिः पुनः ॥१०॥
आवाणं गन्धपुष्पादेर्निर्मात्यस्य तपोधने ।
विशुद्धिः स्यादनन्तस्य ब्राह्मण्यापि विधीयते ॥११॥
१२ ॥

तत्र पुण्यादिकं यच्च लक्षणपादयुगार्पितम् ।
तदेव पावनं लोके तद्वि सर्वं विशोधयेत् ॥३॥
पूजा च पञ्चधा प्रोक्ता तासां भेदान् द्रष्टव्यं
मे ।

अभिगमनमुपादानं योगः स्वाध्याय एव च ॥
इष्टाः पञ्चप्रकाराश्चैः क्रमेण कथयामि ते ।
तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्जनम् ॥
उपलेपननिर्मात्यदूरीकरणमेव च ॥ १ ॥
उपादानं नाम गन्धपुष्पादिचयनं यथा ॥ २ ॥
इष्टा नाम हि चेष्टादेः पूजनश्च यथार्थतः ॥ ३ ॥
स्वाध्यायो मन्त्रराजस्य अर्थसन्धानतो जपः ॥
छक्तस्तोत्रादिपाठश्च हरिः संकीर्तनं तथा ।
तन्नामशास्त्राभ्यासश्च स्वाध्यायः परिकीर्तितः ॥
४ ॥

योगो नाम सुदेवस्य चात्मने यैव भावना ॥५॥
इति पञ्चप्रकाराश्चैः कथितास्तव सुव्रते ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥३॥

अथ वैष्णवानां खाद्याखादम् ।

“सायं प्रातर्हिजातीनां श्रुत्युक्तमग्रं तथा ।
विष्णुमुक्तावशिष्टेन दिनपापात् प्रमुच्यते ॥
अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुः खाद्यसाम चोच्चरन् ।
एवं ज्ञात्वा तु यो मुहूर्ते सोऽन्नदोषैर्न लिप्यते ॥
अलावुं वत्तुलाकारं मसूरश्च सवल्ललम् ।
तालं शुक्लान्तु वाचाङ्कुं न खादेद्वैष्णवो जनः ॥
वटान्शल्याकैपनेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः ।
कोविदारकदम्बे च न खादेद्वैष्णवो नरः ॥
आवणौ वर्जयेच्छक्तुं दधि भाद्रपदे त्यजेत् ।

वैष्णवः

दुग्धन्तु आश्विने मासि कार्तिके चामिधं
त्यजेत् ॥

दुग्धमश्वत्थ जम्बीरं यद्विष्णोरनिवेदितम् ।
बीजपूरश्च शाकश्च प्रत्यक्षलवणन्तथा ॥
यदि देवाश्च भुज्यन्ते तदा तन्नामकं स्मरेत् ॥
कलायं कङ्कुधान्यानि शाकश्च हिलमोचिकाम् ।
षष्टिकाकालशाकश्च सुस्तकं क्रसुकं तथा ॥
लवणे सैत्वं प्रोक्तं वचा च दधिसर्पिणी ।
पयोऽनुवृत्तसारश्च पनसान्ने हरीतकी ॥
पिप्पलीजीरकश्चैव नागरज्जकतिन्तिङ्गी ।
कदलीलवलीधात्रीफलान्यगुडमैजवम् ।
अतैलपक्वं भुञ्जीत हविष्येषु प्रचक्षते ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ११ अध्यायः ॥३॥

अथ वैष्णवलक्षणविशेषादिः ।

“माहात्म्यमथ भक्तानां यत् कार्यं यच्च लक्ष-
णम् ॥

करणीयं हरिर्विप्र सावधानमनाः द्रष्टुं ॥
हरिरेव सदा सेव्यो नात्यो यस्य महात्मनः ।
लोकस्य जगद्दाराथ्यो हरिभक्तः स उच्यते ॥
अनन्यनिर्मात्यसुखो भक्तास्तेऽनन्यमानसाः ।
गोविन्दोपासका ये तु नित्यं देवान्तरं विना ॥
अनन्यधियगोऽनन्यहृदयोऽनन्यसेवकः ।
केवलं हरिसेवयं स भक्तः परिकीर्तितः ॥
सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेन केशवम् ।
योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः समुदाहृतः ॥
सर्वदेवान् परित्यज्य नित्यं भगवदाश्रयः ।
रतस्तदीयसेवायां स भागवत उच्यते ॥
विहाय काम्यकर्मदाहैर्न भजेदेकाकिनं हरिम् ।
सत्त्वं सत्त्वगुणोपेतो भक्त्या तं सात्त्वतं विदुः ॥
सुकुण्डपादसेवायां तन्नामश्रवणोऽपि च ।
कीर्तने च रतो भक्तो नाम्नः स्यात् स्मरणे
हरिः ॥

वन्दनाच्चैवयोर्भक्तिरनिष्टं दास्यसख्ययोः ।
रतिरात्मार्षेयस्य दृढानन्तस्य सात्त्वतः ॥
स्मरणं चैव कर्तव्यं श्रोतव्यं पूज्य एव च ।
यस्यैको विष्णुराराध्यो वैष्णवः समुदाहृतः ॥
यथाज्योतिषि सन्तुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः ।
हरिपादाश्रयो लोके विप्राः साधुरनिन्दकः ॥
निर्वैरः सद्यः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः ।
निरपेक्षो सुनिर्वीतरागः साधुरिहोच्यते ॥
लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखी ।
लक्ष्णाङ्घ्रिशरणः साधुः सद्भिः समदर्शनः ॥
यद्विष्णुपासना नित्यं विष्णुस्यैश्वर्यो सुने ।
पूज्यो यस्यैकविष्णुः स्यादित्ये लोके न वैष्णवः ॥
हरिः सर्ववताराणां मत्स्यादीनामुपासकाः ।
तन्मन्त्रेष्टा अनन्याश्चेदेवावास्ते न संशयः ॥
यदिष्टो रघुनाथस्तु वृत्तिंही वामनो हरिः ।
एतन्मन्त्रो वराहादिर्वासुदेवः स वैष्णवः ॥
विष्णोरुपासको दासस्तन्मन्त्रेष्टस्तदाश्रयः ।
समाहुर्वैष्णवं लोके विष्णुसेवापरायणम् ॥
साध्वी यथा पतिं नारी नान्यं जानाति तं
विना ॥

वैष्णवः

जगदीशं तथानन्यो यदि विष्णुं च वैष्णवः ।
समचित्तो सुनिःपूतो गोविन्दचरणश्रयः ।
सर्वभूतदयः कार्याणि विवेकी साधुरत्नमः ॥
कृष्णार्पितप्राणशरीरबुद्धिः
शान्तिनियन्त्रीसुतसम्पदादिः ।
आसक्तचित्तः श्रवणादिभक्ति-
अस्त्रेह साधुः सततं हरेर्यः ॥
कृष्णश्रयः कृष्णकथानुरक्तः
कृष्णमन्त्रस्तुतिपूजनीयः ।
कृष्णानिश्रयानमनात्मनन्यो
यो वै स साधुर्मनिर्वयः कार्याः ॥
यस्यैव श्रीभागवतं शास्त्रं श्रीभगवान् हरिः ।
भगवत्या समं लक्ष्म्या भक्त्या भागवतश्च सः ॥
ये कृष्णश्रवणाद्वर्णा ये तदुच्छिष्टभोजिनः ।
ये कृष्णोपासका लोका दासास्ते परि-
कीर्तिताः ॥”

इति पादो उत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥*

अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“अहो ध्यानैरपि ध्यातुं देवैर्न हि शक्यसे ।
स त्वं वैष्णवदेहेषु तिष्ठन्तीत्युतं महत् ॥
अथमात्रमपि स्वामिंस्तुष्टे त्वयि न किं भवेत् ।
स त्वं वैष्णवसङ्गेन भक्त्युत्तमं महत् ॥
के वैष्णवाः केटभारे ! किं वा तेषां लक्षणम् ।
कथं ज्ञेयाश्च ते सर्वे तस्मै कथय केशव ॥

भगवानुवाच ।

वैष्णवानां लक्षणानि कल्पकोटिशतैरपि ।
सम्यक्त्वं न शक्नोमि संक्षेपान् ब्रूयुः सततम् ॥
संसारो वैष्णवाधीनो देवा वैष्णवपालिताः ।
अहश्च वैष्णवाधीनस्तस्मात् श्रेष्ठाश्च वैष्णवाः ॥
अथमात्रमपि ब्रह्मन् विहाय वैष्णवं जनम् ।
तिष्ठामि नाहमन्यत्र वैष्णवो मम बान्धवः ॥
कामक्रोधविहीना ये हिंसादम्भविदर्जिताः ।
लोभमोहविहीनाश्च ते ज्ञेया वैष्णवा जनाः ॥
अमत्सरा दयायुक्ताः सर्वभूतहिते रिणः ।
सत्योक्तिभाषिणश्चैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
पितृभक्ता मातृभक्ता जातिपोषणतत्पराः ।
धर्मोपदेशिनो ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
समानं ये च पश्यन्ति त्वां मां महेश्वरम् ।
कुर्वन्ति पूजामतिशयेन ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
वेदविद्याश्रुक्ता ये द्विजभक्तिरताः सदा ।
नृपुंसकाः परस्त्रीषु ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
एकादशीव्रतं ये च भक्तिभावेन कुर्वते ।
गायन्ति मम नामानि ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
देवायतनकर्तारस्तुलसीमाख्यधारिणः ।
रुद्राक्षधारिणो ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
मत्पादसलिलैर्वर्षा सिक्तानि मस्तकानि वै ।
मम नैवेद्यमश्रन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मैरङ्कितानि ममाशुभैः ।
ब्रह्मन् येषां शरीराणि ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
कर्णयोश्चैव शीर्वेषु तुलसीपत्रसुतमम् ।
सततं हृष्यते येषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥

५२६

वैष्णवः

दृष्टानि तुलसीमूलादये चिन्वन्ति नरोत्तमाः ।
विष्णुं तुलसीं ये च विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
तुलसीमूलमृद्भिश्च तिलकानि नयन्ति ये ।
तुलसीकाष्ठपङ्क्तैश्च विज्ञेया वैष्णवा जनाः ॥
गङ्गास्नानपरा ये च गङ्गानामपरायणाः ।
गङ्गामाहात्म्यवक्तारो विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
धात्रीपञ्चसजी येषां गलेषु कमलासन ।
यजन्ति ये च तत्पत्रैर्विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
शालग्रामशिला येषां गृहे वसति सर्वदा ।
शास्त्रं भागवतश्चैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
सम्भार्जयन्ति ये नित्यं मम स्थानानि सर्वदा ।
दीपं यच्छन्ति तत्रैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
शीर्षं मन्मन्दिरं ये च कुर्वन्ते नूतनं पुनः ।
तत्रायनश्च श्रीभाष ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
अभयं ये च यच्छन्ति भीरुभ्यस्तुरानन ।
विद्यादानश्च विप्रभ्यो ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
क्षुत्तटप्रपीडितेभ्यश्च ये यच्छन्त्यन्नमम् च ।
कुर्युर्ये रोगिशुश्रूषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
आरामकारिणो ये च पिप्पलारोपिणोऽपि च ।
गोसेवां ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
अत्यन्तभक्ता ये ब्रह्मन् पितृव्यं प्रकुर्वन्ते ।
कुर्वन्ति दीनशुश्रूषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
तडाग्रगामकर्तारः कन्यादानप्रदाश्च ये ।
सेवन्ते खगुरौ ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
सेवन्ते ज्येष्ठाभिमर्शिनो ज्येष्ठं भातरमेव च ।
परनिन्दां न कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
देवसं ब्राह्मणव्रतं परस्वश्च चतुर्मुख ।
पश्यन्ति विषवद्देवे च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
पाषण्डसङ्गरहिताः शिवभक्तिपरायणाः ।
चतुर्दशीव्रतरता ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
बहुनाच किमुक्तेन भाषितेन पुनः पुनः ।
मदर्शा ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
वैष्णवेषु गुणाः सर्वे दोषलेप्यो न विद्यते ।
तस्माच्चतुर्मुख त्वं वैष्णवो भव साम्प्रतम् ॥
समाराधय मां नित्यं क्रियायोगैः प्रजापते ।
सर्वमेव सुभद्रं ते भविष्यति न संशयः ॥
भूयः पूर्वस्थितमिव दृष्ट्वा तां सकलं जगत् ।
इत्युक्त्वा तर्हि देवस्तत्रैव जगदीश्वरः ॥
ततस्तु पूर्ववद्ब्रह्मा दृष्टवान् सकलं जगत् ।
क्रियायोगैर्हरिं यद्वा जगाम परमं पदम् ॥
ये पठन्ति ममाध्यायं भक्त्वा नारायणायतः ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता अन्ते यान्ति हरेः पदम् ॥”

इति पादो क्रियायोगसारे २ अध्यायः ॥*

कालिङ्ग उवाच ।

“जातिस्मरेण कथितो रहस्यः परमो मम ।
यमकिङ्करयोर्योऽभूत् संवादस्तं ब्रवीमि ते ॥
खपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं
वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
प्रभुरहमन्यवृणां न वैष्णवानाम् ॥”
इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेऽंशे यमगीतं
अध्यायः ॥* अपि च ।

वैष्णवा

“कर्मक्षयाणि कर्माणि यतः साधुर्हरिः

खयम् ।

मन्ये न भौतिको देहो वैष्णवस्य जगत्त्रये ॥”

इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥

वैष्णवाचमनं, स्त्री, (वैष्णवस्याचमनम् ।) विष्णु-
पूजादिपूर्वकर्मयकर्मसंस्कारकाङ्ग--ॐकारादि-
नमोऽन्तचतुर्थ्यन्ततन्नामोच्चारणपूर्वकचिर्जल-
पानादि । यथा,—

“त्रिःपाने केशवं नारायणं माधवमप्यथ ।

प्रक्षालने द्वयोः पाण्योगोर्विन्दं विष्णुमप्युभौ ॥

मधुसूदनमेकश्च मार्ज्जनेऽन्यं त्रिविक्रमम् ।

उन्मार्ज्जनेऽप्यधरयोर्वामनश्रीधराबुभौ ॥

प्रक्षालने पुनः पाण्योर्द्वौ केशश्च पादयोः ॥

पद्मनाभं प्रोक्ष्ये तु हृद्भिर्दामोदरं ततः ॥

वासुदेवं मुखे सङ्कर्षणं प्रक्षुब्धमिदम् ॥

नास्योर्नेत्रयुगलेऽनिरुद्धं पुरुषोत्तमम् ॥

अधोक्षजं वृषिं हृद्भ्यः कर्णयोर्नाभितोऽप्युतम् ॥

जनाङ्गनश्च हृदये उपेक्ष्यं मस्तके ततः ॥

दक्षिणे तु हरिं बाहौ वामे लब्धं यथाविधि ।

नमोऽन्तश्च चतुर्थ्यन्तमाचामेत् क्रमतो जपन् ॥

अशक्तः केवलं दत्तं स्पृशेत् कर्णं तथा च वाक् ॥

कुर्वीतालभनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥”

तथा च वाक् इति यत्तत्तथैव वचनमस्ति ।

कुर्वीतालभनं वापीति मार्कण्डेयपुराणवचन-
मतो न पौनरुक्तम् । इति श्रीहरिभक्तिविलासे

६ विलासः ॥

वैष्णवाचारः, पुं, (वैष्णवानामाचारः ।) विष्णु-

भक्तानामाचरणम् । यथा,—

“अथाचारा बहुविधाः शिष्टाचारानुसारतः ॥

श्रीवैष्णवानां कर्तव्या लिखन्तेऽत्र समासतः ॥”

अथाचाराः श्रीविष्णुपुराणे श्रीवैष्णवसंग्रहादे

यद्व्याचाराकथनारम्भे ।

“देवगोब्राह्मणान् सिद्धान् दृष्ट्वाचार्यैस्तथा-
र्चयेत् ॥

द्विकालश्च नमेत् सन्ध्यामभीष्टुपचरेत्तथा ॥

सदावपश्यते वक्ष्ये प्रशस्ताश्च तथैवधीः ।

गारुडानि च रत्नानि विन्यसात् प्रयतो नरः ॥

प्रसिद्धामलकेशश्च सुगन्धिचारुवेषहृक् ।

किञ्चित् परस्वं न हरेत् नाभ्यमप्यग्रिमं वदेत् ॥

प्रियश्च नाशुतं ब्रूयान्नाद्यदोषानुदीरयेत् ।

नान्याश्रयं तथा वैरं रोचयेत् पुरुषेश्वरः ॥

न दुष्टयानमारोहेत् कुलच्छायां न संश्रयेत् ॥

विद्विष्टपतितोऽन्तस्त्वहो वैरातिकोटिकेः ॥

बन्धकीबन्धकीभर्तृक्षुद्राशुतकथेः सह ।

तथातिथयश्लेषश्च परिवादरतेः शत्रेः ॥

बुधो मैत्री न कुर्वीत नैकः पत्न्यान्माश्रयेत् ॥

नावगाहेज्जलोषस्य वेगमग्रे जनेश्वर ॥

प्रदीप्तं वेषश्च न विप्रेभ्योऽप्येच्छिखरं तरोः ।

न कुर्यादन्तसङ्घर्षं न लक्ष्मीयाश्च नासिकाम् ॥

नासंघतमुखो जृम्भेत् आसकासौ विवर्जयेत् ॥

नोत्तेर्हसेत् सशब्दश्च न तुषेत् पवनं त्वधः ॥

नखाश्च वादयेच्छिन्नाश्च दण्डं न मर्चीं लिखेत् ॥

न श्मश्रु भक्तयेत्तोद्गम गच्छीयाद्विचक्षणः ॥
ज्योतीष्यमेध्याशस्तानि नाभिवीक्षितं च प्रभो ।
न ह्युक्त्याच्छ्रुत्वा चैव श्रवणमो हि सोमजः ॥
चतुष्पथं चैतत्तत् श्मशानोपवनानि च ।
दुष्टस्त्रीसन्निकर्षश्च वर्जयेन्निशि सर्वदा ॥
पूज्यदेवाङ्गज्योतिष्कार्या नातिक्रमेद्बुधः ।
नैकः श्रूयतावीं गच्छेन्न च श्रूयं गृहं व्रजेत् ॥
केशास्थिकण्डकामेध्ववलिमस्तुषांस्तथा ।
स्नानार्द्रां धरणीं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ॥
नानार्थानाश्रयेत् कांश्चिन्न जिज्ञां रोचयेद्बुधः ।
उपसर्पेत् च खालाक्षिरं तिष्ठेन्न चोत्थितः ॥
यथेष्टभोजकांश्चैव तथा देवपराङ्मुखान् ।
वर्णाश्रमक्रियातीतान् दूरतः परिवर्जयेत् ॥
अतीवजागरस्त्रपौ तद्वत् स्नानासने बुधः ।
न सेवेत तथा श्रूयां व्यायामश्च नरेश्वर ॥
दंष्ट्रिणः शङ्खिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत् ।
अवश्यायश्च राजेन्द्र पुरोवातातपौ तथा ॥
न स्नायाम् स्वपेन्नमो न चैवोपसृष्टेद्बुधः ।
सुक्तकच्छश्च नाशामेहिवाद्यर्चाश्च वर्जयेत् ॥
नैकवस्त्रः प्रवर्तते द्विजवाचनके जपे ॥” * ॥
किञ्च ।

“न च निर्धूयते केशाभ्यामेनैव चोत्थितः ।
प्रादेन नाक्रमेत् प्रादं न पूज्याभिसुखं नयेत् ॥
अपसथं नैव गच्छेद्देवागारचतुष्पथान् ।
मङ्गलपूज्यांश्च तथा विपरीताम् दक्षिणाम् ॥
सोमार्कान्वायुवायूनां पूज्यानाश्च न संसुखम् ।
कुर्वात् ङीवनविष्णुनसमुत्सर्गं पण्डितः ॥
तिष्ठन्न मूत्रयेत्तद्वत् पन्थां नावमूत्रयेत् ।
स्त्रीविष्णुव्रत्तानि सर्वदेव न लङ्घयेत् ॥
स्त्रीशङ्खीवनकोत्सर्गो नात्रकाले प्रशस्यते ।
वलिमङ्गलजप्यादौ न होमे न महाजने ॥
द्योवितो नावमन्येत न चासां विष्यसेद्बुधः ।
न चैवैर्षो भवेत्तासु नाधिकुर्यात् कदाचन ॥
मङ्गलपुष्परत्नाण्यपूज्याननभिवाद्य च ।
न निष्क्रामेत् गृहात् प्राज्ञः सदाचारपरो नरः ॥
आकालगच्छतादौ तु पर्वण्यशौचकादिषु ।
अनध्यायं बुधः कुर्यादुपरागादिके तथा ॥
वर्षातपादिके च्छत्री दृष्टी राजाटवीषु च ।
शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥
नोर्वं न तिर्यक् दूरं वा निरीक्षन् पण्डितेद्बुधः ।
युगमात्रं महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥” * ॥
किञ्च ।

“प्रियसुक्तं हितं नैतदिति मत्वा न तददेत् ।
श्रेयस्तद्वहितं वाचं यद्यप्यत्यन्तप्रियम् ॥
प्राणिनासुपकाराय यदेवेह परत्र च ।
कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् ॥
भजेत् ॥” * ॥

दृष्टन्नारदीये सदाचारप्रसङ्गे ।
“असावहमिति ब्रूयाद्विजो वै ह्यभिवाद्ने ।
आहं व्रतं जपं दानं देवताभ्यर्चनं तथा ॥
यज्ञश्च तर्पणश्चैव कुर्वन्तं नाभिवाद्नेत् ।
तथा स्नानं प्रकुर्वन्तं धावन्तमशुचिन्तया ॥

सञ्ज्ञानश्च श्रयानश्च अभ्यक्तशिरसन्तथा ।
मित्राज्जधारिणं चैव रमन्तं जलमध्यगम् ॥
कृताभिवादो यो न कुर्यात् प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवादः स विज्ञेयो यथा शूद्रस्तथैव सः ॥” * ॥
मार्कण्डेयपुराणे मदात्मसालकसंवादे ।
“असत्प्रलापममृतं वाक्पारुष्यश्च वर्जयेत् ।
असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवाश्च पुत्रक ॥
केशप्रसाधनादर्शदर्शनं दन्तधावनम् ।
पूजांश्च एव कार्याणि देवतानाश्च तर्पणम् ॥
उदक्यादर्शनं स्पर्शं वर्जयेत् संभाषणं तथा ।
न चाभीक्ष्णं शिरःस्नानं कुर्यान्निष्कारणं नरः ॥
शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।
पन्था देयो ब्राह्मणानां राज्ञो दुःखातुरस्य च ॥
विद्याधिकस्य गुर्विण्या भारतेत्य महीयसः ।
मूकान्धवधिराणाश्च मत्तस्योन्मत्तस्य च ॥
पुच्छल्याः क्षतवैरस्य बालस्य पतितस्य च ।
उपानहृन्माल्यानि धृतान्यथैर्न धारयेत् ॥
उपवीतमलङ्कारं करकश्चैव वर्जयेत् ।
न चित्रवाहुजङ्घाश्च प्राञ्जलिष्ठेत् कदाचन ॥
न चापि विचिपेत् प्रादौ वासवी न च धूनयेत् ।
मूर्खोन्मत्तश्च सनिनो विरूपान् मायिनस्तथा ॥
न्यूनाङ्गानधमांश्चैव नोपहासेन दूषयेत् ।
परस्य दण्डं नोदयच्छेत् शिष्याय पुत्रशिष्ययोः ॥
नातुलेपनमादद्यादजातः स्नातकी कचित् ।
न चापि रक्तवासाः स्याच्चित्रवासधरोऽपि वा ॥
चुरकान्मांश्चि चान्ते च स्त्रीचम्भोगे च पुत्रक ।
स्नायीत तैलवान् प्राज्ञः कटभूमिसुपेय च ।
युगपज्जलमभिश्च विभूयाश्च विचक्षणः ॥” * ॥
कटभूमिं श्मशानम् ।
“नाचक्षीत धन्यनीं गां जलं नाङ्गलिनाना
पिबेत् ॥”

धन्यनीं पिबन्तीम् ।

“शौचकालेषु सर्वेषु गुरुजल्पेषु वा पुनः ।
न विलम्बेत् शौचार्यं न सुखेनानलं धमेत् ॥
विप्रुषो मत्तिकाद्याश्च दुष्टसङ्गाददोषिणः ।
अजायौ सुखतो मेधौ न गोवृत्तस्य चाननम् ॥
मातुः प्रसवने मेधं शकुनिः फलपातने ।
उदक्याशौचिलमांश्च स्तुतिकान्थावसायिनः ।
स्पृष्टा स्नायीत शौचार्यं तथैव नृत्तहारिणः ॥
नारं स्पृष्ट्वास्थि सखेहं स्नातः शुध्यति मानवः ।
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्याकर्मोच्य वा ॥
न चालपेत् जनं द्विष्टं वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥
देवतातिथिसच्छास्त्रयज्ञसिद्धादिनिन्दकेः ।
कृत्वा तु स्पर्शनालापं शुद्धेदकविलोकनात् ॥
अवलोक्य तथोदक्यामन्त्रजान् पतितं शठम् ।
विधर्मिस्तुतिकाषट्ठविवस्त्रान्थावसायिनः ॥
नृत्तनिर्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये ।
एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥” * ॥
किञ्च ।

“यच्चापि कुर्वतो नात्मा क्षुण्णामेति पुत्रक ।
तत् कर्त्तव्यमशङ्कनं यन्न गोप्यं महाजने ॥” * ॥
भविष्योत्तरे श्रीकृष्णशुद्धिश्चिरसंवादे ।

“उपासते न वै पूर्वां द्विजाः सन्ध्यां न पश्चि-
माम् ।
सर्वांस्तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मणि योज-
येत् ॥

दूरादावस्थान्मूर्ध्वं दूरात् पादावसेचनम् ।
उच्छिद्योत्सर्जनं भूप सदा कार्यं हितेधिष्या ॥
उच्छिद्यो न स्पृशेच्छीर्षं सर्वं प्राणास्तदाश्रयाः ।
केशप्रदानं प्रहारांश्च शिरस्येतानि वर्जयेत् ॥
न पाणिभ्यामुभयभ्यान्तु कण्डूयाज्यान्तु वै शिरः ॥” * ॥
किञ्च ।

“सुवासिनीं गुर्विणींश्च वृहं बालातुरौ तथा ।
भोजयेत् संस्तुताग्नेन प्रथमं चरमं गृही ॥
अथ स केवलं सुदुक्ते बह्वि गोवाहनादिके ।
यो सुदुक्ते पाण्डवश्रेष्ठ प्रेक्षतामप्रदाय च ॥
वर्जयेद्दधि शक्तुश्च राजौ धानाश्च वासरे ॥” * ॥
किञ्च ।

“सजश्च नावकर्त्तव्यं न वहिर्धारयितुं च ।
गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सङ्कारिकाः ॥” * ॥
कौर्मिं व्यासगौतायाम् ।
“ढरणं वा यदि वा शार्कं मूलं वा जलमेव वा ।
परस्यापहरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥
न राज्ञः प्रतिगच्छीयान् शूद्रात् पतितादपि ।
नान्यस्मादयाचकत्वश्च निन्दिताङ्ग्येद्बुधः ॥
नित्यं याचनको न स्यात् पुनस्तत्रैव याचयेत् ।
प्राणानपहरत्येव याचकस्तस्य दुर्मतिः ॥
न देवद्रव्यहारी स्याद्विशेषेण द्विजोत्तमाः ।
ब्रह्मस्यैव नापहरेदापद्यपि कदाचन ॥
न विषं विषमिथ्याहृद्रक्षस्वं विषमुच्यते ।
देवस्वं वापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः ॥
न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥
प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गच्छेत् ब्रह्मवादिभिः ।
देवद्रोहादगुरुदोहः कोटिकोटिगुणाधिकः ॥
ज्ञानापवादो नास्ति क्व तस्मात् कोटिगुणा-
धिकम् ॥” * ॥

किञ्च ।
“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
सुक्ता समुद्रयोर्दृष्टं नान्यत्र निवसेद्विजः ॥
क्षुण्णो वा यत्र चरति न्यगो नित्यं स्वभावतः ।
पुण्याश्च विश्रुता नदास्तत्र वा निवसेद्विजः ॥
अर्द्धक्रोशानदीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमाः ॥” * ॥
किञ्च ।

“अग्निना भस्मना चैव सलिलेन विशेषतः ।
हारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते ॥
परस्तेन चरन्तीं गां न चाचक्षीत कस्यचित् ।
न स्तूयपरिवेशं वा नेन्द्रचापं न चाग्निकम् ॥
परस्ते कथयेद्विद्वान् प्राणिनं वा कथञ्चन ।
तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्तत्राणि विनिर्दिशेत् ॥
न देवगुरुविप्राणां दीयमानान् वारयेत् ।
निन्दयेद्यो गुरुन् देवान् वेदं वा सोपहं हयम् ॥
कस्यकोटिशतं सायं रौरवे पश्यति नरः ।
तूष्णीमासीत निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ॥

कर्णो पिपास गन्तव्यं न चैनमवलोकयेत् ।
वर्जयेद् वै रहस्यं परेषां गूहयेद्बुधः ॥
विवादं स्वजनैः सार्द्धं न कुर्याद्दे कदाचन ।
न पापं पापिनां ब्रूयादपापं वा द्विजोत्तमाः ॥
नेजेतोदन्तमादित्यं शशिनं वानिमित्ततः ।
नास्तं यान्तं न वारिस्थं नोपसृष्टं न मध्यगम् ॥
तिरोहितं वाससा वा न दृष्टान्तरगामिनम् ।
नम्रां स्त्रियं पुमांसं वा पुरीषं सूत्रमेव वा ॥
पतितयज्ञचाण्डालानुच्छिष्टान्नावलोकयेत् ।
न युक्तवस्त्रनाङ्गां वा नोन्मत्तं मत्तमेव वा ॥
सृष्टेर्भोजने पत्नीं नैनामीचेत मेहतीम् ।
क्षुवन्तीं जृम्भमाणां वा नासनस्थां यथासुखम् ॥
नोदके चात्मनो रूपं न कुलं श्वभ्रमेव वा ।
न मूत्राय मतिं दद्यात् क्लृप्तं पायसं दधि ॥
नोच्छिष्टं वा घृतमधु न च कृष्णाजिनं हविः ।
न कुर्यात् कस्यचित् पीडां तुतं शिष्यश्च ताड-
येत् ॥

नात्मानमवमन्येत दैन्यं यत्नेन वर्जयेत् ।
न च शिष्यान् सत् कुर्यान्नात्मानं शंसयेद्बुधः ॥
न नद्याश्च नदीं ब्रूयात् पर्वतैश्च न पर्वतम् ।
आवसेत्तेन नैवापि यस्त्यजेत् सहवासिनम् ॥
शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् ।
रोमाणि च रहस्यानि खानि खानि च न
सृष्टेत् ॥

न पानिपादवाङ्मनेत्रचापलानि समाश्रयेत् ।
नाभिहृन्म्याञ्जलं पद्मां पाणिना न कदाचन ॥
न वातयेदिष्टिकाभिः फलानि न फलेन च ।
न स्नेहभाषणं शिष्येभ्यः कर्त्तव्यं पदासनम् ॥
नोत्सङ्गे भवयेद्भक्त्यान् गाश्च संवेष्टयेन्न हि ।
नाक्षैः क्रीडेन्न धावेत् स्त्रीभिर्झां न चाचरेत् ॥
न दन्तेन खलोमानि क्षिप्यात् सुप्तं न बोधयेत् ।
न बालातपमासेवेत् प्रेतधूमं विवर्जयेत् ॥
नैकः सुप्यात् शून्यशय्ये स्वयं नोपानहौ वहेत् ।
नाकारणाद्वा निष्ठीवेन्न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥
न पादक्षालनं कुर्यात् पादेनैव कदाचन ।
नामौ प्रतापयेत् पादौ न कांक्षे धावयेद्बुधः ॥
नाभिप्रतारयेद्देवान् ब्राह्मणान् गामयापि वा ।
न सृष्टेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रगोत्राक्षणा-
नलान् ॥

न चैवात्रं पदा वापि न देवप्रतिमां सृष्टेत् ।
नोत्तरेद्दुपस्यश्च सवन्तीं नो यतिक्रमेत् ॥
चैत्रं वृक्षं नैव क्षिप्यान्नापसु स्त्रीवनसुत्सृजेत् ।
न चामिं लङ्घयेद्द्विमान् नोपदध्यादधः कश्चित् ॥
न चैवं पादतः कुर्यात् तिलवडं निशि त्यजेत् ।
न कूपमवरोहेत् नाचक्षीताशुचिः कश्चित् ॥
अमो न प्रक्षिपेदग्निं नाङ्गिः प्रशमयेत्तथा ।
सुहृन्मरणमार्तिं वा न स्वयं श्रावयेत् परान् ॥
अपण्यमथ पण्यं वा विक्रयं न प्रयोजयेत् ।
पुण्यस्थानोदकस्थाने सीमान्तं वा कृषेन्न तु ॥
न भिन्यात् पूर्वसमयं सत्योपेतं कदाचन ।
परस्परं पशून् बालान् पक्षिणो न च
योधयेत् ॥

कारयित्वा स्वकर्माणि कारुन् विद्वान् न
वक्षयेत् ।
वह्निर्गन्धश्च कुन्दारप्रवेशश्च विवर्जयेत् ॥
नैकक्षरेत् सर्वा विप्रः समवायश्च वर्जयेत् ।
न बीजयेद्वा वस्त्रेण न देवायतने स्वेत् ॥
नामिगोत्राक्षणादीनामन्तरेण ब्रजेत् कश्चित् ।
नाक्रामेत् कामतश्चायां ब्राह्मणानां गवामपि ॥
खान्नु नाक्रामयेच्छायां पतितादौनरोशिभिः ।
वर्जयेन्मार्जनरीरेणुं वस्त्रक्षानघटोदकम् ॥
नाश्रीयत् पथसा तत्रं न बीजान्पवीजयेत् ॥
विवत्सायाश्च गोक्षीरमौडं वा निर्दृष्ट्य च ।
आविकं सन्निनीक्षीरमपेयं मनुजव्रवीत् ॥
हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुधेत् परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्वासमात्रमग्रं तस्माच्चतुर्गुणम् ।
युष्कलं हन्तकारान् तच्चतुर्गुणमिष्यते ॥
मार्कण्डेयः ।

“भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामयापि वा ।
अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ॥” *
काशीखण्डे ।
“नैवोक्तद्वयान्नैवाश्रयाद्वाभौ वस्त्रशुचि क्षिपेत् ॥
आर्द्रं कृत्वा पराश्रये योऽश्रीयत् शानवर्जितः ।
दातुः आह्वयनं नास्ति भोक्ता किंस्त्ववभुग्-
भवेत् ॥

नोत्पाटयेत्क्षीमनखं दृष्ट्वा न कदाचन ।
करजैः करजच्छेदं करेणैव विवर्जयेत् ॥
अपहारे न गन्तव्यं स्ववेश्मपरवेश्मनोः ।
उत्कोचदूतदेवार्थद्वयं दूरात् परित्यजेत् ॥
निष्ठीवनश्च श्रेष्ठार्थं गृहात् दूरे विनिक्षिपेत् ॥
उड्डृत्य पञ्चस्तूपिष्ठान् स्नायात् परजलाश्रये ।
अनुड्डृत्य च तत्कर्तुरेव सः स्वात्तुरीयभाक् ॥
आर्क्षे ।

“यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फुत्कारसंयुतम् ।
प्रक्षताङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवच्च तत् ॥”
अत्रिस्तुतौ ।
“न्यूनाधिकस्तनी या मौर्याथवाभक्ष्यचारिणी ।
तयोर्दुग्धं न होतव्यं न पातव्यं कदाचन ॥
अजा गावो महिष्यश्च यामेधमपि भक्षयेत् ।
हृद्ये कथ्ये च तदुग्धं गोमयश्च विवर्जयेत् ॥
अङ्गुल्या दन्तकाष्ठश्च प्रत्यक्षलवणमथा ।
शक्तिकाप्राशनश्चैव तुल्यं गोमांसभक्ष्यैः ॥”
अत्रापवादो मनुस्मृतौ ।

“सासुत्रं सैन्यवस्त्रेण लवणे परमादुषते ।
प्रत्यक्षे अपि ते आक्षेपे निषेधस्त्यगोचरः ॥”
अत्रिस्तुतौ ।

“दिवा कपित्यच्छाया ॥ निशयां दधिभो-
जनम् ।
कार्पाशं दन्तकाष्ठश्च शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥”
विष्णुस्मृतौ च ।
“कपिलायाः पथः पीत्वा शूद्रस्तु नरकं ब्रजेत् ।
क्षीमशेषं पिबेद्द्विप्रो विप्रः स्वादन्यथा पशुः ॥
परिहर्तुं पुनर्लेशं तज्जच्छास्त्रोक्तमन्यथा ।

यदत्र लिखितं किञ्चित्तत् चन्तव्यं महात्मभिः ॥
आचाराश्चेदृशाः सन्ति परेषु बहुलाः सताम् ।
ते लोकशास्त्रतो ज्ञेया अपेक्षया यदि वैष्णवैः ॥
नित्यत्वमेवां माहात्म्यमप्यत्र लिखितात् पुरा ।
सदाचारस्य नित्यत्वात्माहात्म्याच्च सुसिद्धतिः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे नित्यकृत्यसमापनो
नाम ११ विलासः ॥

वैष्णवी, स्त्री, (विष्णोरियम् । विष्णु + अण् ।
स्त्रियां ङीप् ।) विष्णुशक्तिः । यथा,—
“एषा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी ।
एषा श्वेता परा रुद्रिः सात्त्विकी ब्रह्मसंहिता ॥
एषेव कृष्णा तमसि रौद्री देवी प्रकीर्तिता ॥
अष्टादश यथा कोट्यो वैष्णव्या भेद उच्यते ।
या विष्णो राजसी शक्तिः पालिनी चैव
वैष्णवी ॥”

इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
अपि च ।
“शुद्धचक्रगदाधारी विष्णुमाता तथारिहा ।
विष्णुरूपाथवा देवी वैष्णवी तेन गीयते ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपरश्च ।
“विष्णुभक्ता विष्णुरूपा विष्णोः शक्तिरूपिणी ।
रुद्रौ च विष्णुना रुद्रा वैष्णवी तेन कीर्तिता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ५४ अध्यायः ॥
दुर्गा । इति शुद्धरत्नावली । गङ्गा । यथा,
पद्मपुराणम् ।
“विष्णोः पादप्रक्षतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
पाहि नस्तेनसस्तस्मादाज्ञानमरणान्तिकात् ॥”
इत्यादि आङ्गिकाचारतत्त्वे स्नानार्थगङ्गावाहन-
मन्त्रः ॥ अन्यश्च ।
“विष्णुपादप्रक्षतासि वैष्णवीनामधारिणी ।
सर्वत्र रक्ष मां नित्यं गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥”
इति गङ्गाकवचम् ॥
अपराजिता । इति शुद्धचन्द्रिका ॥ शतावरी ।
इति राजनिर्घण्टः । तुलसी । इति शुद्ध-
माला ॥

वैचारिणः, पुं, (विशेषेण सरतीति विचारी मत्स्यः
स एव । “विचारिणो मत्स्ये ॥” ५ । ४ । १६ ।
इति अण् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥

वैखर्जनं, स्त्री, (विशेषेण स्त्रुचयतीति विखर्जनम् ।
तदेव । स्वार्थे अण् ।) नार्थे पुरुषस्य स्त्रीवैश-
धारणम् । इति केचित् ॥

वैद्यार्थः, त्रि, (विशेषेण ज्ञीयते इति । वि + कृ +
णत् । विद्यार्थ एव । स्वार्थे अण् ।) परि-
हासेन खालनीयः । श्यालसम्बन्धादि । इत्य-
ञ्जनमिश्रः । यथा,—

“यथा बालेषु नारीषु वैद्यार्थेषु तथैव च ।
सङ्गरेषु निपातेषु तथापहसनेषु च ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं व्रज ॥”
इति महाभारते उद्द्योगपर्व ॥
वैद्यासिकः, पुं, (विद्यास + ठक् ।) विद्यासं
करोति यः । भङ्ग इति ख्यातः । सत्यार्थायः ॥

वासन्तिकः २ कैलिकलः ३ विदूषकः ४ प्रहासी ५ प्रीतिदः ६ इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, नैषधे । १६ । ६४ ।
“दूराच्छक्तिमिरजलधेर्वाडवच्चित्रभातु-
भांतुस्तान्मदनरुहवनीकैलिवैद्यासिकोऽयम् ॥”)
बोटा, स्त्री, दासी । यथा,—
“पोटा बोटा च चेटी च दासी च कुट-
हारिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
बोडः, पुं, गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा-
धरे भूरिप्रयोगे च ओड इति पाठः ॥
बोडः, पुं, गोनससर्पः । बोडा इति भाषा । यथा ।
गोनाचो मण्डली बोडः । इति भरतधृत-
विक्रमादित्यः ॥ मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥
बोडो, स्त्री, पञ्चतुष्यांशः । इति मेदिनी ॥ वडि
इति भाषा ॥
बोड्यः, त्रि, वडधातोस्त्यप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।
वडनीयः । वाङ्मयः । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
(यथा, हरिवंशे । ७५ । ८८ ।
“बोड्या पुङ्गवेनेव धूःसदा रणमूर्द्धनि ॥”
परिणेतव्यः । यथा, महाभारते । १२ । ४४ । ४५ ।
“न चैतेभ्यः प्रदातव्या न बोड्या तथाविधा ॥”)
बोडा, [ऋ] पुं, (वडतीति । वड + ढच् ।
“सहिवहोरोदवर्णस्य ॥” ६ । ३ । ११२ । इति
अकारस्योकारः ।) भारिकः । (यथा, भाग-
वते । ५ । १० । २ ।
“विषमगतां खशिविकां रङ्गगण उपधायं
पुरुषानधिवहत आह हे बोडारः साध्वति-
क्तामत ॥”) ऋडः । परिणेत । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २०४ ।
“अन्यां चेद्दृष्टव्यान्वा बोडुः कन्या प्रदीयते ।
उभे ते एकशुक्लेन वहेदित्यत्रवीमनुः ॥”)
रुतः । इति मेदिनी ॥ अनडान् । ऋभः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । २६ । ५ ।
“तपोऽर्थीयं ब्राह्मणो धत्ते गर्भं
गौर्वोडारं धावितारं तुरङ्गी ॥”
वहनकर्त्तरि, त्रि । यथा, कुमारे । १ । १५ ।
“भागौरघीनिर्भरश्रीकराणां
बोडा सुहुः कम्पितदेवदारुः ॥”)
बोडुः, पुं, सनिविशेषः । यथा,—
“सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव बोडुः पञ्चशिक्षस्तथा ।
सर्वे ते ढमिमायान् महत्तेनाम्बुना सदा ॥”
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
बोण्डः, पुं, वृन्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वोंटा
इति भाषा ॥ किन्तु लिपिकरप्रमादपाठोऽयम् ।
यथा मूलग्रन्थे ।
“तथा वोंट इति स्त्राते वृन्तं प्रसववन्धनम् ॥”
बोदः, त्रि, आर्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बोदालः, पुं, (बोदः आर्द्रः सन् अलतीति । अल +
अच् ।) मत्स्यविशेषः । बोयालि इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । सहस्रदंष्ट्री २ पाठीनः ३ वरा-
लकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
बोरकः, पुं, खेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बोरटः, पुं, कुन्दपुष्पम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बोरपट्टी, स्त्री, मन्दुरा । इति शब्दमाला ॥ मादुर
इति भाषा ॥
बोरवः, पुं, घान्यविशेषः । बोरो इति भाषा ।
अस्य गुणाः ।
“बोरवस्तु बुधैः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपणः ।
मधुरस्वास्त्वपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
बोरखानः, पुं, पाटलवर्णाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥
बोलं, स्त्री, (बोलयति प्रायशो निमग्नं भवतीति ।
बुल + अच् । यदा वा गतौ पिञ्जादिवात् क्तच् ।)
खनामखातवर्णिमद्रयम् । तत्पर्यायः । रक्ता-
पहम् २ सुण्डम् ३ सुरसम् ४ पिङ्गकम् ५ विधम् ६
निर्लोहम् ७ वर्द्धरम् ८ पिङ्गम् ९ सौरभम् १०
रक्तगन्धकम् ११ रसगन्धम् १२ महागन्धम् १३
विषम् १४ सुभगन्धम् १५ विषगन्धम् १६
गन्धरसम् १७ ब्रह्मरिः १८ । अस्य गुणाः ।
“बोलश्च कटु तिक्तश्च कषायं रक्तदोषघ्नम् ।
कफपित्तामयान् हन्ति प्रहरादिरुजापहम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्यायगुणाः ।
“बोलं गन्धरसः प्राणपिङ्गमोपरसाः समाः ।
बोलं रक्तहरं शीतं मेघं दीपनपाचनम् ॥
मधुरं कटु तिक्तश्च यद्दं खेदत्रिदोषैर्जित् ।
ज्वरापकारकुष्ठं गर्भाशयविशुद्धकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
बोलः, पुं, (वातीति । वा + क्तच् ।) रसगन्धः ।
इत्यमरः ॥
बोलकः, पुं, खेखकः । इति शब्दरत्नावली ॥
बोलाहः, पुं, अन्धविशेषः । यथा,—
“बोलाहस्त्यमेव स्त्रात् पाकुकेश्वरकालधिः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥
बोहित्यं, स्त्री, यानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
जाहाज इति भाषा ॥
बौ(बौ)हं, स्त्री, (बुहेन कृतम् । बुह + अण् ।) बुह-
कृतनिरीश्वरशास्त्रम् । तत् सर्वैः शास्त्रकारैः
खण्डितं अतएवाग्राह्यम् । जिनधर्मे । यथा,
“ततो बृहस्पतिः प्रक्रमकरोद्बलदर्पितम् ।
यद्ब्रह्मन्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा ॥
गत्वाय मोहयामास राजपुत्रान् बृहस्पतिः ।
जिनधर्मं समाख्याय वेदवाहं स वेदवित् ॥
वेदत्रयीपरिभर्ताञ्चकार धिक्काधिपः ।
वेदवाह्यान् परित्राय हेतुवादसमन्वितान् ॥
जघान शक्रो वक्त्रेण सर्वधर्मेभर्तृहृत्कृतान् ॥”
इति मात्स्ये सोमवंशशास्त्रकीर्तनं नाम २४ अः ॥
बुहसम्बन्धिनि, त्रि ॥
बौषट्, य, (उल्लतेऽनेन हविरिति । वड + बाहुल-
कात् ङौषट् ।) देवहविर्दानमन्त्रः । तत्पर्यायः ।
खाहा २ औषट् ३ वषट् ४ खधा ५ । इत्य-

मरः ॥ एते पञ्च शब्दा देवहविर्दाने वडि-
सुखाहुतौ वर्तन्ते । देवाय हविषो दानं देव-
हविर्दानम् । तत्र देवा इन्द्रादयः अत्र पितरो
देवता इति स्मृतेस्तेऽपि देवा हविर्दान इत्यनेन
एते मन्त्रा इति सूचितम् । अमन्त्रत्वे खाहयेव
हविर्भुजमिति रघुः । खाहाययं मन्त्रभेदे
स्त्रियां खाहाभियोषित्वीति कोषान्तरम् । खाहा
इत्यादि । औषट् तालयादि मूर्द्धन्यमध्यम् ।
वौषट् वषट् इत्यं मूर्द्धन्यमध्यम् । खधा इत्यादि ।
इन्द्राय खाहा । इत्यादिप्रयोगः । इति भरतः ॥
यंशकः, पुं, (विगतोऽंशो विभागो यस्य ।
क्षेदादिना प्रायो विभागानर्हत्वादस्य तथा-
त्वम् ।) पर्यन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यंसकः, पुं, (वि + + अंस + क्तुल् ।) धूर्तः । इति
हेमचन्द्रः ॥
यंसितः, त्रि, (वि + अंस + क्तः ।) प्रतारितः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यक्तः, त्रि, (वि + अङ्गु यामौ + क्तः ।) प्राज्ञः ।
इत्यमरः ॥ स्फुटः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १ ।
“विभावेनाशुभावेन यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायीभावः सचेतसाम् ॥”)
पुं, विष्णुः । यथा,—
“यक्तो वायुरधोक्षजः ॥”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
यक्तदृष्टार्थः, पुं, (यक्तं स्फुटं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो येन ।) साक्षी । तत्पर्यायः । प्रत्यक्षी
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यक्तरूपः, पुं, (यक्तं रूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
“अदृष्टो यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ॥”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
यक्तरूपयुक्ते, त्रि ॥
यक्तिः, स्त्री, (यज्यतेऽनयेति । वि + अङ्गु +
क्तिन् ।) पृथगात्मिका । इत्यमरः ॥ जनः । इति
हेमचन्द्रः ॥ यक्ता च ॥ (यथा, रघुः । ११ । १० ।
“तं यन्मः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेनः संलक्ष्यतेऽत्युक्तौ विपुलिः श्यामिकापि
वा ॥”
भूतमात्रम् । यथा, गीतायाम् । ८ । १८ ।
“अयक्तादयक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥”
“यक्तयश्चराचराणि भूतानि ॥” इति तट्टी-
कायां स्वामी । न्यायशास्त्रोक्तज्ञतत्त्वदार्थः ।
यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २५ ।
“सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो यक्तिः खरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तत्तिहेतवः ॥”)
यग्रः, त्रि, (विरुद्धं अगतीति । अग्र + ऋच्-
न्नेति साधुः ।) यासक्तः । (यथा, महा-
निर्वाणतन्त्रे । ३ । १२४ ।
“कुम्भा धनार्जने यथाः सदा चञ्चलमानसाः ॥”)
आकुलः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ७ । २ ।
“वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-
र्गृहे गृहे अग्रपुरस्त्रिवर्गम् ॥”

यजनं

ससम्भमः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भाग-
वते । ३ । १६ । ५ ।

“तं यज्यचक्रं दितिजाधमेन
स्वपार्श्वदमुखेन विस्वर्जमानम् ॥”

युं, विष्णुः । यथा,—

“प्रयच्छो निग्रहो यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

यज्ञः, पुं, (विकृतानि अङ्गानि यस्य ।) मेकः ।

इति मेदिनी ॥ (विकृतानि अङ्गानि यस्मात् ।)

मुखरोमविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“क्रोधायासपकुपितो वायुः पिप्पेन संयुतः ।

मुखमागम्य सहसा मण्डलं विस्वजलयतः ।

नीरजं तनुकं श्यावं मुखे यज्ञं तमादिशेत् ॥”

इति माधवकरः ॥ ३ ॥

तस्य चिकित्सा ।

“वटाङ्कुरा मसूराश्च प्रलेपाद्वाङ्गनाशनः ।

यज्ञे मञ्जिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया ॥

अथवा लेपनं शूलं शशस्य रुधिरं च ।

जातीफलस्य लेपस्तु हरेड्वाङ्गश्च नीलिकाम् ॥

वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् ।

कुष्ठं कालीयकं लोभं एभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(त्रि, विगतं अङ्गं यस्य ।) ह्रीनाङ्गः । इति

मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । २० ।

“यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाहविभेदनात् ।

न करिष्यस्यन्नङ्गं वा यज्ञं वापि यशस्विनम् ॥”

यज्ञः, त्रि, यज्ञनया बोध्योऽर्थः । यथा,—

“वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ।

यज्ञो यज्ञनया ताः स्युस्तिष्ठः शब्दस्य शक्तयः ॥”

इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥

यच, शि याजे । सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-सेट् ।) याजश्चलः ।

श, विवति सतं खलः । क्लयति इत्यर्थः ।

अविचीतु विव्याच । इति दुर्गादासः ॥

यजः, पुं, (यजत्यनेनेति । वि + यज + “गोचर-
सहरेति” २ । ३ । ११६ । इति घञ् । निपा-
तनादेज्वैष्यञपोरिति वीभावो न भवति ।)

यजनम् । विपूर्वाजधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् ॥

यजनं, क्ली, (यजत्यनेनेति । वि + यज + ल्युट् ।

‘वा यौ’ २ । ४ । ५७ । इति पक्षे वीभावो नास्ति ।)

तालवृत्तकम् । इत्यमरः ॥ पाखा इति भाषा ।

(यथा, ऋतुसंहारे । १ । ८ ।

“सचन्दनाम्बुयजोऽनोद्भवानिलैः

सह्यरथिस्तनमण्डलार्पणैः ।

सवज्जलौकाकलिगीतनिखनैः

प्रबुध्यते सुप्त इवादा मन्मथः ॥”

अस्य सामान्यगुणः । मूर्च्छादाहृष्टणाधर्म-
अमनाश्रितम् ॥ तालयजनगुणः । विरोधशम-
नत्वम् । लघुत्वञ्च । वंशयजनगुणः । रुज-
त्वम् । उष्णत्वम् । वायुपित्तकारित्वञ्च । वेज-
यजनगुणः । विरोधनाश्रितम् ॥

यज्ञना

बालयजनगुणः । तेजस्करत्वम् । मन्त्रिकादि-
निवारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

यज्ञकः, पुं, (यनक्तीति । वि + अनृज + क्त्वं ।)

अभिनयः । इत्यमरः ॥ हे हृत्तक्रोधादि-
भावाभियज्ञके । यनक्तीति यज्ञकः । अनृज
घ णि गति मन्त्रये णकः । आङ्गिकसात्त्विक-
वाचिकाहार्यमेदात् वाङ्मकस्तुर्विधः । अभि-
मुखं नीयते अर्थोऽनेन इति अभिनयः । नी ज
प्रापये अनृ । हस्तादिभिः शस्त्रघातादिस्वचन-
मभिनयः । घटाद्याकारस्वचकं करादिसंस्थान-
मभिनयः इत्यन्वेष्येति । इति भरतः ॥ वाङ्मनया
प्रतिपादकः । (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २१ ।

“अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वचको वाङ्मकस्तथा ॥”

प्रकाशके, त्रि । यथा, मनुः । २ । ६८ ।

“उत्पत्तिवाङ्मकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥”

यज्ञनं, क्ली, (यज्यते मन्त्र्यते अन्नादि संयोज्यते-
नेनेति । वि + अज्ज + ल्युट् ।) अन्नोपकरणम् ।

तत्तु रूपशकादि । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्त्व-
र्थायः । तेमनम् २ निष्ठानम् ३ । इत्यमरः ॥

तेमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।

८ । ६७ । २ ।

“आनो भर यज्ञनं गामन्मभ्यज्जनम् ॥”

अस्य गुणाः ।

“यज्ञनं शाकमस्याखं हृत्वं वृष्यञ्च पुष्टिदम् ।

द्रव्येण येन येनेह यज्ञनं मत्स्यमांसयोः ।

तस्य तस्य तयोश्चैतद्गुणदोषैर्विभावयेत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

यज्ञनविशेषगुणाः तत्तच्छब्दे द्रव्याः ॥ ३ ॥

चिह्नम् । (यज्ञना । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५६ ।

“अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये वज्जनरूपेण ॥”

यज्ञम् । (यथा, महाभारते । १ । १५८ । १४ ।

“कुत एव परित्यक्तुं सुतं श्रुत्वाभ्यर्च्य स्वयम् ।

बालमप्राप्तवयसमजातयज्ञनाकृतम् ॥”

अवयवः । दिनम् । इति मेदिनी ॥ स्त्रीपुंसयो-
रशुद्धदेशः । स तु उपस्थः । अर्द्धमात्रकम् ।

स तु ककारादिश्चकारान्तवर्णः । इति धरणिः ।

(यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ६४० ।

“सत्यर्थे पृथगर्थयाः स्वरयज्ञनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥”

यज्ञना, क्ली, (वि + अज्ज + णिच् + युच् । टाप् ।)

शब्दस्य वृत्तिविशेषः । तस्या लक्षणं यथा,—

“विरतास्त्रिधादासु यथार्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्यज्ञना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥”

शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य आपाराभाव इति

नयेनाभिधा लक्षणा तानुपयास्यासु तिष्ठषु

वृत्तिषु खं स्वमर्थं बोधयित्वा उपचीणासु

यथाव्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृति-

प्रत्ययादेश्च वृत्तिर्यज्ञन-ध्वनन-गनन-प्रत्यायना-

दिश्यपदेशविधया यज्ञना नाम । तत्र ।

“अभिधालक्षणाश्रुता शब्दस्य यज्ञना द्विधा ॥”

अभिधालक्षणाश्रुता ।

यज्ञना

“अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगादौर्नियन्त्रिते ।

एकवार्थेऽन्यधीहेतुर्नयज्ञना साभिधाश्रया ॥”

आदिशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालो यत्किं स्वरवादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तुतिहेतवः ॥”

इति ॥

सशृङ्गचक्रो हरिरित्यत्र शृङ्गचक्रसंयोगेन हरि-

शब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । अशृङ्गचक्रो हरिरिति

तद्वियोगेन तमेव । भीमार्जुनविति अर्जुनः

पार्थः । कर्णार्जुनविति कर्णः स्वतपुत्रः । स्याणुं

वन्दे भवच्छेदे इति स्याणुः शिवः । सर्वं

जानाति देव इति देवो भवान् । कुपितो मकर-

ध्वजः इति मकरध्वजः कामः । देवः पुरारि-

रिति पुरारिः शिवः । मधुना मत्तः पिक इति

मधुर्वसन्तः । पातु वो दयितासुखमिति सुखं

सांसुखम् । विभाति गगने चन्द्रः इति चन्द्रः

शशी । निशि चित्रभातुरिति चित्रभातुर्वह्निः ।

भाति रथाङ्गमिति नपुंसकयत्ना रथाङ्गं चक्रम् ।

खरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिक्रम काव्य इति

तस्य विषये नोदाहृतम् । इदञ्च केऽप्यसहमाना

आहुः खरोऽपि काकादिरूपः काव्ये विशेष-

प्रतीतिक्रमेण । उदात्तादिरूपोऽपि सुनेः

पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेषप्रतीतिक्रमे-

वेति । एतद्विषये उदाहरणसंचितमेव इति

तत्र तथाहि खराः काकादय उदात्तादयो वा

वाङ्मकमेव विशेषं प्रयाययन्ति न खलु प्रज-
तोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्रणरूपं विशे-

षम् । किञ्च यदि यत्र क्वचिदनेकार्थशब्दानां

प्रकरणादिनियमाभावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयो-

रनुरूपस्वरवशेनैकत्र नियमनं वाच्यं तदा

तथाविधस्थले श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः न च तथा

अतएवाहुः श्लेषनिरूपणप्रस्तावे काव्यमार्गे

खरो न गण्यते इति च नय इत्यलमुपजीवानां

मान्यानां वाग्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण । आदि-

शब्दादेतावन्मात्रस्तनीत्यादौ हस्तादिचेष्टा-

दिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वम् ।

एवमेकस्मिन्नर्थेऽभिधया नियन्त्रिते या शब्द-

स्यान्यार्थबुद्धिहेतुः शक्तिः सा अभिधामुक्ता

वाङ्मना । यथा मम तातपादानां महापात्र-

चतुर्दशभाषावारविलासिनौमुजङ्गमहाकवी-

श्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्विविश्वदिकाणाम् ।

“दुर्गालङ्कितविग्रहो मनसिजं संमौलयस्तेजसा

प्रोददाजकलो गृहीतगरिमा विश्वगृतो

भोगिभिः ।

नचनेशकृतेक्षयो गिरिगुरौ गाढां रुचिं

धारयन् ।

गामाकव्य विभूतिभूषिततनूराजत्वमावल्लभः ॥”

अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावल्लभशब्दस्य

उमानाम्नी महादेवी तद्वल्लभभातुदेववृत्ति-

रूपेऽर्थे नियन्त्रिते यज्ञनयेव गौरीवल्लभरूपो-

२थो बोध्यते । एवमन्यत् ॥ * ॥ लक्षणाभ्यामाह ।

“लक्षणापास्यते यस्य कृते तत् प्रयोजनम् । यथा प्रत्यायते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रया ॥” गङ्गायां घोष इत्यादौ जलमवावर्त्यबोधनादभिधायी विरतायां तटावर्त्यबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यथा शीतलपावनत्वाद्यतिशयादिबोध्यते सा लक्षणाभ्यामाह व्यञ्जना ॥ * ॥ एवं शब्दादीं व्यञ्जनासङ्गा आर्थो व्यञ्जनामाह । “वक्तृबोद्धव्याक्यानामन्यसन्निधिवान्वयोः । प्रस्तावकालदेशानां काकोशेष्टादिकस्य च । वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोध्येत सार्थसम्भवा ॥” व्यञ्जना इति संबध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्ये यथा मम ।

“कालो मधुः कुपित एष च पुष्यधन्वा धीरा वदन्ति रतिखेदहराः समीराः । केलीवनीयमपि वज्रुलकुञ्जमञ्जु- दूरे पतिः कथय किं करणीयमय ॥”

अत्र एतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकासकल्मसा प्रेषतामिति सखीं प्रति कथाचित् द्योत्यते ॥ * ॥ बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा,—

“निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनज्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः । मित्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपौडा- गमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्या- न्तिकम् ॥”

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणा लक्ष्यं तस्य च रन्तुमिति वाङ्मयं प्रतिपाद्य दूती- वैशिष्ट्याद्बोध्यते ॥ * ॥ अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा,—

“उअ निचल गिपुण्डाभिविनी पत्तन्नि रेहद बलाया ।

णिम्मल मरगअ भाअण परिट्ठिआ संख सुत्तिव ॥”

अत्र बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विचित्रत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कथापि सन्निहितप्रच्छन्नकासकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपव्यञ्जार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम् ।

“भिन्नकण्ठजनिर्धौरेः काकुरित्यभिधीयते ॥ इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्मेदा आकारादिभ्यो ज्ञातयाः ॥ * ॥ एतद्वैशिष्ट्ये यथा,—

“गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् । अलिङ्गलकोकिलललिते नेष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ॥”

अत्र नेष्यतीत्यपि तर्हि एष्यत्येव इति काका व्यज्यते ॥ * ॥ चेष्टावैशिष्ट्ये यथा,— “सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रापिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥” अत्र सन्ध्या सहितकाल इति यद्वनिमीलनादि-

चेष्टया कथाचित् द्योत्यते । एवं वक्तादीनां यत्समस्तानां वैशिष्ट्यं बोध्यम् ॥ * ॥

“त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥” अर्थानां वाच्यलक्ष्ययङ्गात्वेन त्रिरूपतया सर्व्वा व्यप्यनन्तरीक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा । कालो मधुरित्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा । निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि । व्यञ्जार्थस्य यथा । उअ निचल इत्यादि ॥ * ॥ प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जनान्तु प्रपञ्चयिष्यते ।

“शब्दबोध्यो अनन्तर्यः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रया । एकस्य व्यञ्जकत्वं तदस्य सहकारिता ॥” यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते । अर्थोऽपि शब्दं तदेकस्य व्यञ्जकत्वेऽन्यस्य सहकारित्वमवश्यमङ्गीकरणीयम् ।

“अभिधायिचयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः । शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा ॥” अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणापाधिको लक्षकः । व्यञ्जोपाधिको व्यञ्जकः । किञ्च । “तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने । तात्पर्यार्थं तदर्थं वाक्यं तद्वोधकं परे ॥” अभिधायी एकैकपदार्थबोधनविरमात् वाक्यार्थरूपस्य पदान्वयस्य बोधिका तात्पर्या नाम वृत्तिस्तदर्थस्य तात्पर्यार्थस्तद्वोधकस्य वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनां मतम् । इति साहित्यदर्पणे वाक्यरूपपरिरूपणो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

यङ्गकः, पुं, एरण्डः । इत्यमरः ॥

यतिकरः, पुं, (वि + अति + क + अच् ।) यचनम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ७४ । ८६ ।

“यस्मिन् यतिकरे वृत्ते श्रुतामेव ते गतः ॥”) यतिवङ्गः । इति मेदिनी । (विनाशः । यथा, भागवते । १ । ७ । ३२ ।

“प्रजोपद्रवमालस्य लोकयतिकरश्च तम् । मतश्च वासुदेवस्य संजहारान्नुनो हयम् ॥” मिश्रणम् । यथा, माघे । ४ । ५३ ।

“अन्योन्ययतिकरचारमिविचित्रै- रचत्यन्नवमणिजन्मभिर्मयूखैः ॥”) यतिक्रमः, पुं, (वि + अति + क्रम + अच् ।) क्रम-

विपर्ययः । यथा,— “सर्व्वेच प्राङ्मुखो दाता ग्रहीता च उदङ्मुखः । एष एव विधिर्दाने विवाहे च यतिक्रमः ॥

इत्युदाहृतत्वम् ॥

यतिरिक्तः, चि, यतिरेकविशिष्टः । भिन्नः । वि- अति-पूर्वरिचधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (अधिकः । यथा, कालान्नचतुष्टयस्य प्रथमा- विभक्तिर्निष्कार्यवचने इत्यस्य पञ्जी । “विशेष- णातिरिक्तोऽधिको यतिरिक्तः ॥”) यतिरेकः, पुं, (वि + अति + रिच + अच् ।) विना-

अभावः । यथा । यद्यतिरेकज्ञानं यदुत्पत्ति- प्रतिबन्धकं तत् तन्निश्चयसाध्यम् । इति परा- मर्शयन्त्यः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । १६६ ।

“न पतियतिरेकेण सुस्त्रीणामपरा गतिः ॥”) अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः । शैला इवोन्नताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः ॥” इति चन्द्रालोकः ॥

यतिवङ्गः, पुं, (वि + अति + वङ्ग + अच् ।) पर- स्परमेलनम् । (यथा, महाभारते । १२ । १०३ । ५ । “सेनयोर्व्यतिवङ्गेण जयः साधारणोऽभवत् ॥” विनिमयः । यथा, भागवते । ५ । १३ । १३ ।

“अन्योन्यवित्तयतिवङ्गवृद्ध- वैरागुबन्धो विहरन् मिथश्च ॥”) यतिहारः, पुं, (वि + अति + हृ + अच् ।) विनि-

मयः । यथा,— “परिदानं विनिमयो नैमेयः परिवर्जनम् । यतिहारः परावर्तो नैमेयो विमयोऽपि च ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रघुः । १२ । ६२ । “विक्रम-यतिहारेण सामान्याभूद्दृष्टोरपि । जयश्रीरन्तरावेदिर्मत्तवारण्योरिव ॥”) यतीतः, चि, (वि + अति + इ + क्तः ।) अतीतः ।

गतः । यथा,— “अङ्गरात्रे यतीते तु संक्रान्तिर्दृष्टमवेत् । पूर्वे वृतादिकं कृत्यः परेद्युः स्नानदानयोः ॥

इति तिथितत्त्वे भीमपराक्रमीयम् ॥

यतीपातः, पुं, (वि + अति + पत + अच् ।) उप- सर्गस्य चर्णीति ॥ ६ । ३ । १२२ । इति उप- सर्गस्य दीर्घः ।) महोत्पातः । अपघानम् ।

इति मेदिनी । विष्कम्भादिस्त्रविंशतियोगान्त- गतसप्तदशयोगः । तत्र सर्व्वकर्मवर्जनं यथा,—

“निरंशं दिवसं विष्टं यतीपातश्च वैष्टितम् । केन्द्रं वापि शुभैर्होत्रं पापाहमपि वर्जयेत् ॥

परिधस्य त्वजेदङ्गं शुभकर्म ततः परम् । गण्डयावातयोः षट् च नव दृष्टव्यवच्योः । वैष्टितयतिपातो च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥ * ॥

अस्य प्रतिप्रसवमाह भीमपराक्रमे । “न विष्कम्भो नवा गण्डो न यतीपातवधृती । चन्द्रताराबलं प्राप्ते दोषा गच्छन्त्यसंख्वाः ॥

नवम्यङ्गारको विष्टः शनैश्चरदिनं तथा । यतीपातो न दूष्येच यस्याको दक्षिणे स्थितः ॥

यदि विष्टियतीपातो दिनं वाप्यशुभं भवेत् । हन्यतेऽन्तयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तत्र जातफलम् । “कठोरवाक्यः पिशुनखभावो गदातुरो मातृहृत्तो मनुष्यः । परस्य कार्य्यं कृतपक्षपातो यस्य प्रकृतौ यतिपातयोगः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

पारिभाषिकयोगविशेषः । यथा, दृष्टव्यः । “श्रवणाश्लिघनिष्ठार्द्रागदिवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण यतीपातः स उच्यते ॥”

तत्र गङ्गास्नानफलं यथा । ब्रह्माङ्गः ।

अथितः

अभिचा

अभिचा

“संक्रान्तिषु अतीपाते यद्यपि चन्द्रसूत्रयोः ।
पुष्पे स्नात्वा तु जाद्व्यां कुलकोटीः समुद्धरेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा च भागवते । ४ । १२ । ४८ ।

“दिनचये अतीपाते संक्रमेऽर्कदिनेऽपि वा ।

आवयेत् अह्नानानां तीर्थपादप्रियाश्रयः ॥”)

अतीहारः, पुं, (वि + अति + हृ + घञ् । “उप-
सर्गस्य घञीति ।” ६ । ३ । १२२ । इति
दीर्घः ।) परीवर्तः । इति जटाधरः ॥ परस्पर-
मेकजातीयक्रियाकरणम् । यथा, केशाकेशि ।
दृष्टादृष्टि । इत्यादि । इति आकरणम् ॥

अत्ययः, पुं, (वाच्यनमिति । वि + अति + इ +
“एरच्” ॥ ३ । ५ । ६ । इत्यच् ।) अतिक्रमः । तत्-
प्रणयः । अत्यासः २ विपर्ययः ३ विपर्ययः ४ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । ४४ ।

“परावरेषां स्थानानां कालेन अत्ययो महान् ॥”)

अत्यासः, पुं, (अत्यसनमिति । वि + अति +
अस + घञ् ।) विपर्ययः । इत्यमरः ॥ (यथा,
हरिवंशे । २७ । २६ ।

“मात्रासि वसिता भद्रे ! चरुत्यासहेतुना ।

भविष्यति हि प्रतप्ते क्रूरकर्मातिदारुणः ॥”)

अथ, ष म ङ इः खे । चाले । भये । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) दुःखं

दुःखानुभवः । चालः कम्पनम् । ष, यथा । म,

अथयति । ङ, अथयते लोकः दुःखमनुभवति ।

कम्पते विभेति वेत्यर्थः । केचित्तु दुःखमयचलन-

योरिति पठित्वा भये चलनं भयचलनमित्याहुः ।

दुःखमयचलने इति पठित्वा दुःखमयधोचलन-

सुत्पादनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

अथकः, त्रि, (अथयति पीडयतीति । वाध +

णिच् + क्तुल् ।) वाधाकारः । यथा,—

“अवुगत्यानं वाधकस्तु स्यान्मर्मसृगरुन्दः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, किराते । २ । ४ ।

“परिणामसुखे गरीयसि

अथकेऽस्मिन् वचसि सतौजसाम् ।

अतिवीर्यवतीव मेघजे

बहुरक्षीयसि दृश्यते गुणः ॥”)

अथा, स्त्री, (अथ + अङ् । टाप् ।) दुःखम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।

“अहं दयां तथा सौख्यं यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां सुखतो नास्ति मे अथा ॥”)

अथितः, त्रि, (अथ + क्तः ।) पीडितः । (यथा,

अनुमं हरे । ६ । १६ ।

“कान्ताननदुतिसुधामचिरोद्गतानां

शोभां परां क्रूरवकदुममञ्जरीणाम् ।

दृष्ट्वा प्रिये हि पथिकस्य भवेन्न कस्य

कन्दर्पबाणनिकरैर्यथितं हि चेतः ॥”)

दुःखितः । यथा,—

“ततः प्रथयितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ।

अरितः कन्यकागारं प्राप्नोऽद्राक्षीत् यदूहम् ॥”

इति श्रीभागवते बाणशुद्धे ६२ अध्यायः ॥

अथ, औ य ताङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) य, विधायति शत्रुं शूरः ।
औ, अवगाह्यीत् । कश्चित्तु दिभूतस्थानिकारौ-
भूतयकारस्य वाधेर्वकारो वर्गः अन्यत्र तु दन्त्य
इति मन्यानः सनि विवाह्यतीत्याह । इति
दुर्गादासः ॥

वाधः, पुं, (वाधनमिति । वाध ताङ् + “वाधणपो-
रनुपसर्गः” ३ । ३ । ६१ । इत्यप् ।) वेधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।

“सिरावाधो धमनीनां गर्भिण्या व्याकृति-
स्तथा ॥”)

वाधः, पुं, (अघाय हितः । अघ + यत् ।) धनु-
र्गणः । यथा,—

“वाधस्तु प्रतिकायः स्यात्स्त्रीवाण्या भारवं
गुणः ॥”)

इति त्रिकाश्रयः ॥

वाधः, पुं, (विरुद्धो अघ्ना । प्रादिसमासः ।

उपसर्गादध्वनः । इत्यच् ।) कुलितपथः । तत्-
पर्यायः । दुरध्वः २ विपथः ३ कदध्वा ४

कापथः ५ । इत्यमरः ॥ कुपथः ६ असत्यथः ७

कुलिसवर्तं ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । २ । ७० । २३ ।

“तूर्णं प्रत्यायनस्ते तान् कामं वाधगतानपि ॥”)

वाप, क चये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ॥ क,

वापयति । इति दुर्गादासः ॥

वापदेशः, पुं, (वि + अप + दिश + घञ् ।) कपटः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ ।

१५५ ।

“कापि कुलसंवाग्नसंयमवापदेशतः ।

बाहुभूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”)

नाम । इति त्रिकाश्रयः ॥ वाक्वविशेषः ।

यथा,—

“वाजेनात्माभिलाषोक्तिर्वापदेश इतीर्यते ॥”

इत्युत्पलनीलमणिः ॥

वापाकृतिः, स्त्री, अपद्धवः । अस्त्रीकारः । वि-

अप-आङ् पूर्वकधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वाभिचारः, पुं, (वि + अभि + चर + घञ् ।)

कदाचारः । अष्टाचारः । यथा,—

“वाभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति

निन्द्यताम् ।

अगलयोगिं प्राप्नोति पापयोगेऽप्यपीयते ॥”

इति मानवे ५ अध्यायः ॥

दोषविशेषः । तस्य लक्षणम् । साध्यतावच्छेद

कावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वं हि

वाभिचारः । इति वाधिकरणधर्मावच्छिन्ना-

भावचिन्तामणिः ॥ स त्रिविधः । साधारणः १

असाधारणः २ अनुपसंहारी ३ । तत्र विपक्ष-

वृत्तित्वं साधारणत्वम् । सर्वसपक्षव्यावृत्तत्व-

मसाधारणत्वम् । वाग्निसहायकूलैकधर्म्यप-

संहाराभावो यत्र सत्त्वैवभिमतोऽनुपसंहार्यः ।

इति सत्यभिचारचिन्तामणिः ॥

वाभिचारिणी, स्त्री, (वाभिचरति या । वि +
अभि + चर + णिनिः । ङीप् ।) परपुरुष-
गामिनी । यथा,—

“हृताधिकारां मलिनां पिङ्गमात्रोपसेविनीम् ।

परिभूतामधःश्रयां वासयेद्वाभिचारिणीम् ॥

सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ।

पावकः सर्वभक्षित्वं मेधा वै योषितो ह्यतः ॥”

इति याज्ञवल्क्ये । १ । ७०-७१ ॥

इति तु स्त्रीसामान्यविषयम् ।

“वाभिचारादतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।

गर्भभर्तृवधे तासां तथा महति प्रातके ॥”

इति गारुडें ६५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्याः परित्यागादि यथा । हारीतः । गर्भिणी-

मधोवर्ग्यां शिष्यसुतगामिनीं पापवाचनासक्तां

धनधान्यस्यकारीं वर्णयेत् । यमः ।

“खच्छन्दगा हि या नारी तस्यास्थ्यागो

विधीयते ।

न चैव स्त्रीवधः कार्यो न चैवाङ्गवियोजनम् ॥”

बृहस्पतिः ।

“हीनवर्णोपसृक्ता या त्याग्या वध्यापि वा

भवेत् ॥”

विशेषयति मितचारायां स्मृतिः ।

“ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण सङ्गताः ।

अप्रजास्ता विशुद्धान्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥”

एतत् बलात्कारविषयम् । इत्युदाहृतत्वम् ॥ * ॥

तस्याः पुण्यकर्माणि निष्फलानि घनानधि-

कारित्वञ्च यथा । हरिवंशीयपुण्यकत्रतो-

पाख्याने ।

“दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यरन्वति ।।

निष्फलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे ॥”

बृहन्नरुः ।

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्न्यैव दद्यात् पितुं कृतस्मरं लभेत

॥”

भर्तुः शयनं पालयन्ती नान्यगामिनी । इति

दायतत्वम् ॥

वाभिचारी, [न] पुं, (वाभिचरतीति । वि +

अभि + चर + णिनिः ।) चतुस्त्रिंशत्कार-

शृङ्गारभावविशेषः । तद्वयथा । निर्वेदः २

स्त्रानिः २ शृङ्गा ३ अक्षया ४ मदः ५ अमः ६

आलस्यम् ७ दैन्यम् ८ चिन्ता ९ मोहः १० स्मृतिः

११ धृतिः १२ व्रीडा १३ चपलता १४ हर्षः १५

आवेगः १६ जडता १७ गर्वः १८ विषादः १९

औत्सुक्यम् २० निद्रा २१ अपसरः २२

सुप्तः २३ विबोधः २४ अमर्षः २५ अवहित्यः २६

उग्रता २७ मतिः २८ उपलम्भः २९ आधिः ३०

उन्मदः ३१ मरणम् ३२ चासः ३३ वितर्कः ३४

इति हेमचन्द्रः ॥ (अथ लक्षणादिकं यथा,

साहित्यदर्पणे । ३ । १६८ ।

“विशेषादाभिसुखेन चरन्ती अभिचारिणः ।

स्याधिगुण्यमानमेकास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्विदाः ॥”

के ते इत्याह ।

व्यथितः

“निर्वेदावेगदैन्यममदजङ्गता औग्र्यमोहौ
विबोधः

स्वप्नापसारगन्वा भरममलसतामर्षनिद्रा-

वह्नित्याः ॥

औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिरहितता

याधिसचासलज्जा

हर्षास्त्रयाविषादाः सधृतिचपलताम्लानिचिन्ता
वितर्काः ॥”

एतेषां लक्षणादिकं तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥

त्रि, वाभिचारविशिष्टः । (स्वमार्गभ्युतः । यथा,
कथासरित्सागरे । १५ । ५५ ।

“लब्धापि मल्लितास्त्रातिरस्त्राकं यान्यथा

भवेत् ।

स्वामिसंभावनायाश्च भवेम वाभिचारिणः ॥”

अनित्यः । आगमापायौ । यथा, भागवते ।
११ । ३ । ३८ ।

“नात्मा ज्ञानं न मरिष्यति नैधतेऽसौ
न क्षीयते सवनविद्वद्भिचारिणां हि ॥”

वाय, क रुदि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादिभ्यः । क,
वाययति । रुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥

वाय, न गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

उभ०-सक०-सेट् ।) न, वायति वायते । इति
दुर्गादासः ॥

वाय, तु क गतौ । व्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वाययति ।

इति दुर्गादासः ॥

वायं, स्त्री, (वाय गतौ + अच् ।) लप्तात् हादश-

स्थानम् । यथा,—

“लग्नं धनं भाटवन्धुपुत्रशत्रुकलत्रकाः ।

मरणं धर्मकर्मयत्रया हादशराशयः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(वायति गच्छतीति । वाय गतौ + अच् । नञ्चरे,
त्रि । यथा, मनुः । १ । १६ ।

“सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यवयाद-
यम् ॥”

वायः, पुं, (वि + इ + अच् ।) अर्थस्यापगमः ।

वित्तसमुत्सर्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ खरच्

इति पारस्यभाषा ॥ (यथा, मनुः । ६ । ११ ।

“अर्थस्य संयत्ते चेनां वाये चैव नियोजयेत् ॥”

नाशः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४६ ।

“ताविमौ वै भगवतो हरेर्वंशाविहागतौ ।

भारवायाय च सुवः क्षणौ यदुक्कुरुहौ ॥”

परित्यागः । दानम् । यथा, रघुः । १२ । २३ ।

“आत्मानं सुसुचे तस्मात् एकनेत्रवायेन सः ॥”

बृहस्पतिचारगतवर्षविशेषः । यथा, बृहत्-

संहितायाम् । ८ । ३६ ।

“पञ्चमं वायसुश्रुति शोभनं

मन्त्रप्रवक्तुस्तुवाकुलम् ॥”

नागविशेषः । यथा, महाभारते । ११ । ७ । १६ ।

“अमाहृतः कामठकः सुवेणो मानसो वायः ॥”

वायितः, त्रि, (वाय + क्तः ।) कृतवायः । वाय-

पृ३३

व्यलीकः

शब्दादितप्रत्ययेन वायधातोः क्तप्रत्ययेन वा
निष्पन्नम् ॥

वायी, [न] त्रि, (वायोऽस्यास्तीति । वाय +

इनिः ।) वाययुक्तः । यथा,—

“द्रविणं परिमितमधिकवायिनं जनमाकुली-

कुरुते ।

क्षीणाश्चलमिव पीनस्तनजघनायाः कुली-

नायाः ॥”

इत्युद्धटः ॥

वायं, त्रि, (विगतोऽर्थो यस्मात् ।) निरर्थकम् ।

तत्पर्यायः । मोघम् २ विफलम् ३ । इति

जटाधरः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ७५ ।

“श्रीलाभजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं

वायं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ॥”

वालीकं, स्त्री, (विशेषेण अलतौति । वि + अल +

“अलीकादयश्च ॥” उणा० ४ । २५ । इति

कौकिलप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पीडार्थः ।

इत्यमरः ॥ गतिविपर्ययः । कामजापराधः ।

इति तट्टीकायां भरतः ॥ यथा,—

“कृत्यं नैव विजानाति परेणापकृतं कचित् ।

कृत्यश्च संसरेदेतदसत्यश्च न जल्पति ॥

वालीकेषु निवृत्तो यः पर्यैति कृतनिश्चयः ।

नित्यश्च धृतिमान् किञ्चित् परोक्षेऽपि न च

क्षिपेत् ॥

अतुकावेऽभिगच्छेत अपत्यायं स्वकां स्थियम् ।

ईदृशास्तु नरा भद्रे मम कर्मपरायणाः ॥”

इति वाराहे योनिगर्भमोक्षणनामाध्यायः ॥

अप्रियम् । (यथा, महाभारते । ३ । ६ । ६ ।

“न हि तेन मम भ्रात्रा सुखद्वयमपि किञ्चन ।

वालीकं कृतपूर्वं वै प्राप्तेनामितबुद्धिना ॥”

अकार्यम् । वैलक्ष्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,

किराते । ३ । १६ ।

“यस्मिन्ननैव्यं कृतवालीकः

पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।

मुन्वन्धुः कस्य रणे न कुर्व्यात्

मनो भयैकप्रवणं ॥ भीष्मः ॥”

अपराधः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशु-

पालवधे । ६ । ८५ ।

“सुदृशः सरसवालीकतप्त-

स्तरसा स्निग्धतः सयौवनोऽग्रा ॥”

प्रतारणा । इति हलायुधः ॥ (दुःखम् । इति

वैजयन्ती ॥ यथा, कुमारः । ३ । २५ ।

“दिग् दक्षिणा गन्वहं सुखेन

वालीकनिष्वासमिवोत्तमसर्जम् ॥”

तद्वति, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ८ । २२ । २ ।

“यदुत्तमः श्लोक भवान् ममेरितं

वचो वालीकं सुरवर्धं मन्यते ।

करोम्युतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं

पदं हतौयं कुरु श्रीर्षि मे निजम् ॥”

वालीकः, पुं, (वि + अल पर्याप्तौ + कौकिल ।)

नागरः । इति मेदिनी ॥ तत्पर्यायः । विड्गः २

वट्प्रज्ञः ३ कामकेलिः ४ विदूषकः ५ पीठ-

व्यवधिः

केलिः ६ पीठमर्हः ७ भङ्गिलः ८ किदुरः ९

विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वावकलनं, स्त्री, (वि + अव + कल + लुट् ।)

वियोगः । हीनः । अङ्कस्यान्तरकरणम् ।

वाकिकाटा इति भाषा । यथा,—

“अये बाले लीलावति ! मतिमति ! ब्रूहि

सहितान्

दिपञ्चदात्रिंशत्तिनवतिशताष्टादशदश ।

शतोपेतानेतानद्युतवियुतांश्चापि वद मे

यदि व्रात्तेयुक्तिवावकलनमार्गेऽसि कुशला ॥”

इति लीलावती ॥

वावकलितः, त्रि, (वि + अव + कल + क्तः ।)

कृतवावकलनः । वियोगितः । हीनितः । वाव-

कलने, स्त्री । यथा । अथ सङ्कलितवावकलि-

तयोः करणसूत्रं वृत्ताहम् ।

“कार्यं क्रमादुत्क्रमतोऽथवाङ्क-

योगो यथास्थानकमन्तरं वा ॥”

इति लीलावती ॥

वावच्छिन्नं, त्रि, (वि + अव + छिद् + क्तः ।)

भिन्नम् । यथा । भिन्नान् वावच्छिन्नं विशेषितम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वावच्छेदः, पुं, (वि + अव + छिद् + क्तः ।) वाक्-

सुक्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ पृथक्त्वश्च । (विरामः ।

निवृत्तिः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ३२ ।

“जीवस्य न वावच्छेदः स्याच्चेत्तत्तत्प्रतिप्रिया ॥”

वावधा, स्त्री, (वि + अव + धा + “आतश्चोपसर्गे ।

इत्यङ् । टाप् ।) वावधानम् । इत्यमरः ॥

वावधानं, स्त्री, (वि + अव + धा + लुट् ।)

आच्छादनम् । तत्पर्यायः । तिरोधानम् २

अन्तर्हिः ३ अपवारणम् ४ कृदनम् ५ वावधा ६

अन्तर्ह्य ७ पिधानम् ८ खगनम् ९ । इति

हेमचन्द्रः ॥ वावधिः १० अपिधानम् ११ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४४ ।

“दृष्टिं विमानवावधानमुक्तां

पुनः सङ्गच्छामि सन्निधत् ॥”

भेदः । यथा, भागवते । ४ । २२ । २७ ।

“परात्मनोर्यद्व्यावधानकं पुरस्तात्

खग्रे यथा पुरुषसङ्गिनाये ॥”

विच्छेदः । यथा, शिशुपालवधे । ६ । ५२ ।

“वपुरन्वलिप्त परिरम्भमुख-

वावधानभीरुकतया न बधूः ॥”

समाप्तिः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७७ ।

“यावदन्धं न विन्देत वावधानेन कर्मणाम् ॥”

वावधायकः, त्रि, (वावदधातीति । वि + अव +

धा + क्तः ।) वावधानकर्ता । यथा । स्वर्ग-

कामो यजेत सप्तदशावरा ऋद्धिकाभाः सच-

सुपासीरन्निति वेदे कामिनां कर्तृत्वावगते-

स्तदनुपपत्त्या ऋत्विगापारात्मर्भावो न वाव-

धायकः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

वावधिः, पुं, (वि + अव + धा + “उपसर्गे धोः

किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति किः ।) वावधानम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते । २ । १६ ।

व्यवसि

“व्यवसायवि वा विधोः कलां
 नृदृष्टानिलयां न वेद कः ॥”
 व्यवसायः, पुं, (वि + अव + सो + घञ् ।) उप-
 जोविका । पेशा इति पारस्यभाषा । यथा,—
 “करोति नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।
 फलं पुनस्तदेव स्याद्यद्विधेर्मनसि स्थितम् ॥”
 इति हितोपदेशे २ परिच्छेदः ॥
 अपि च ।
 “आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।
 षड्गुणो व्यवसायश्च कामञ्चाष्टगुणः स्मृतः ॥”
 इति चाणक्यशतकम् ॥
 अनुष्ठानम् । इति व्यवसायिशब्दार्थदर्शनात् ॥
 (यथा, रामायणे । २ । ३० । ४१ ।
 “सर्वथा सङ्गं सीते ! मम सख्यं कुलस्य च ।
 व्यवसायमनुक्रान्ता कान्ते ! त्वमतिशोभनम् ॥”)
 निश्चयः । यथा,—
 “व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
 बहुशाखा ज्ञानन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥”
 इति भगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥
 व्यवसायात्मिकेति । इह ईश्वराराधनलक्षणे
 कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव ध्रुवं
 तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकेव एकनिष्ठैव
 बुद्धिर्भवति । अव्यवसायिनामीश्वराराधनबहि-
 र्मुखानां कामिनां कामनानन्त्यादनन्तास्तत्रापि
 कर्मफल-गुणफलत्वादि-प्रकारभेदाद्बहुशाखाश्च
 बुद्धयो भवन्ति । इति तट्टीकायां खात्री ॥
 विष्णुः । यथा,—
 “व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ॥”
 इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ ।
 १४६ । ५५ ॥ (महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १५५ ।
 “सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो ज्ञानन्तरितः ॥”)
 व्यवसायो, [नृ] त्रि, (व्यवसायोऽस्यास्तीति ।
 इतिः ।) व्यवसायविशिष्टः । वाग्विच्यकारकः ।
 यथा,—
 “कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
 को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”
 इति चाणक्यशतकम् ॥
 अनुष्ठानम् । यथा,—
 “अज्ञेभ्यो गन्धिनः श्रेष्ठा गन्धिभ्यो धारिणो
 वराः ।
 धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो अव-
 सायिनः ॥”
 इति मानवे १२ अध्यायः ॥
 अज्ञेभ्य इति । उभयोः प्रशस्त्युक्ते सति अन्य-
 तरस्यातिशयविवक्षया श्रेष्ठतेतीक्ष्णोविधाना-
 दीवदध्ययना अज्ञाः तेभ्यः समग्रग्रन्थाध्यतारः
 श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः श्रेष्ठाः ।
 तेन गन्धिनः पठितविरुद्धग्रन्था बोद्धव्याः ।
 धारिभ्योऽधीतग्रन्थार्थज्ञाः प्रकृष्टाः । तेभ्यो-
 ऽनुष्ठानतारः । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
 व्यवसितः, त्रि, (वि + अव + सो + क्तः ।) प्रता-
 रितः । इति भूरिप्रयोगः ॥ अनुष्ठितः ।

व्यवहा

निश्चितः । इति व्यवसायिव्यवसायशब्दार्थ-
 दर्शनात् ॥ (यथा, रामायणे । २ । २४ । १ ।
 “तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्देशपालने ।
 कौशल्या वाच्यसंज्ञा वचो धर्मिष्ठमत्रवीत् ॥”)
 व्यवस्था, स्त्री, (वि + अव + स्था + “आतञ्चोप-
 सर्गे ।” इत्यङ् । ततश्चाप् ।) शास्त्रनिरूपित-
 विधिः । यथा,—
 “दौर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
 देवरेण सुतोत्पत्तिर्देवकन्या प्रदीयते ॥”
 इत्यादीन्यभिधाय ॥
 “एतानि लोकगुप्तर्यं कलेरादौ महात्मभिः ।
 निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥”
 इत्युद्वाहत्तत्त्वे हेमाद्रिपराशरभाष्यधोरादि-
 पुराणम् ॥ (नियमः । यथा, कथासरित्-
 सागरे । १०६ । ७९ ।
 “एवं कृतगुहारचो महारत्नानि शङ्करः ।
 उत्पाद्य भगवांस्तत्र व्यवस्थामादिदेश सः ॥”)
 व्यवस्थानः, पुं, विष्णुः । यथा,—
 “व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ॥”
 इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ ।
 १४६ । ५५ ॥ (वि + अव + स्था + क्तुट् ।)
 व्यवस्थितौ, स्त्री । यथा,—
 “चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।
 तं स्वेच्छदेशं जानीयादायावर्तस्ततः परम् ॥”
 इत्याद्यावर्तशब्दटीकायां भरतः ॥
 व्यवस्थितः, त्रि, (वि + अव + स्था + क्तः ।) विधि-
 पूर्वकस्थितः । व्यवस्थापितः । यथा,—
 “अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपि-
 ध्वजः ।
 प्रवृत्तं शस्त्रसम्पाते धनुर्द्वयं पाण्डवः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 व्यवहर्ता, [ऋ] पुं, (वि + अव + हृ + णच् ।)
 व्यवहारकर्ता । प्राङ्गविवक्त इति यावत् ।
 यथा । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्थप्रत्य-
 र्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य
 प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेना-
 नभिधानात् व्यवहर्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यव-
 हारपादत्वमिति स्थितम् । इति मिताक्षरायां
 व्यवहारमाहका ॥ कायस्थस्योपाधिविशेषश्च ॥
 व्यवहारः, पुं, (वि + अव + हृ + घञ् ।) विवादः ।
 इत्यमरः । दृढभेदः । आशयः । पणः । स्थितिः ।
 इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ * ॥ (कर्म ।
 क्रिया । यथा,—
 “न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चिकस्य चित्रिपुः ।
 व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”
 यथा च रघुः । ३ । ६२ ।
 “तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
 विपक्षभावे चिरमस्य तिष्ठतः ।
 तुतोष वीर्यातिशयेन दृढञ्चा
 पदं हि सर्वत्र युगेर्निधीयते ॥”)
 अथ व्यवहारदर्शनम् । तत्र याच्यवक्तव्यः ।
 “स्तुत्याचारवपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

व्यवहा

आवेदयति चेन्नात्र व्यवहारपदं हि तत् ॥”
 स्तुतिसदाचारवहिर्भूतेन वत्सना परैरर्थतः
 शरीरतो वा पीडितस्तेनाजनि निवेद्येत्तद्व्यव-
 हारदर्शनस्यानम् । चेदित्यत्र सदिति मैथिलः ।
 आवेदयति चेदित्यनेन स्वयं विवादोत्थापनं
 राज्ञा न कर्तव्यमिति शूलपाणिमहामहो-
 पाध्यायः । राज्ञीति व्यवहारप्रदर्शकपरम् ।
 तथा च दृढस्थितिः ।
 “राजा कार्याणि संपश्येत् प्राङ्गविवक्तोऽथवा
 द्विजः ॥” * ॥
 प्राङ्गविवक्तलक्षणमाह स एव ।
 “विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिपन्नं तथैव च ।
 प्रियपूर्वं प्राग्वदिति प्राङ्गविवक्तस्ततः स्मृतः ॥”
 कात्यायनः ।
 “व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राङ्गिति स्थितिः ।
 विवेचयति यस्तस्मिन् प्राङ्गविवक्तस्ततः स्मृतः ॥”
 अर्थिनं प्रति भावा ते कौडशी प्रत्यर्थिनं प्रति
 च तवापि कौडशसुतरं इति पृच्छतीति प्राट्
 श्रुत्वा च युक्तायुक्तत्वेन जयं पराजयं वा
 विविनक्ति इति विवाकः प्राट् च स विवाकश्चेति
 प्राङ्गविवक्तः ॥ * ॥ कात्यायनः ।
 “सप्राङ्गविवक्तः सामात्यः सत्राक्षणपुरोहितः ।
 स्वयं स राजा चित्तुयात्तेषां जयपराजयौ ॥
 यदा कार्यवशाद्राजा न पश्येत् कार्यनिर्ययम् ।
 तदा नियुज्यादिङ्गां वं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
 यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र
 योजयेत् ।
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥”
 विनोतवैश्यः । मनुः ।
 “जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्यादब्राह्मणश्रवः ।
 धर्मप्रवक्ता वृषतेन तु शूद्रः कदाचन ॥
 नाध्यापयति नाधीते ब्राह्मणश्रवः स्मृतः ॥”
 यासः ।
 “द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि दृषत्तैः
 सह ।
 तस्य प्रचुभ्यते राज्यं वलं कीवञ्च नश्यति ॥
 यः शूद्रो वैदिकं धर्मं स्मार्त्तं वा भावते यदि ।
 तस्य दण्डं द्वे सहस्रे स्तुक्तयो चैव भेदयेत् ॥
 दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेन्द्रियः ।
 दुष्टां गां कः परित्यज्यार्षयेत् शीलवतीं
 खरीम् ॥”
 व्यवहारमाह कात्यायनः ।
 “वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।
 नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्थितिः ॥”
 नानाविवादविषयः संशयो द्वियतेनेन इति
 व्यवहारः । भाषोत्तरक्रियानिर्णायकत्वं व्यव-
 हारत्वम् । तथा च दृढस्थितिः ।
 “अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटनार्हितान् ।
 निरामयान् यः कुरुते शास्त्राज्ञानशलाकया ॥
 इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते सन्नतिश्च सः ।
 तस्मात् संशयशूलानां कर्तव्यञ्च विनिर्ययः ॥”
 अतएव नारदः ।

“अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
देवीं वाचं ॥ वदति यः शास्त्रमुपजीवति ॥”
देवीं देवानुमताम् ॥ ॥ धर्मशास्त्रयोस्तु
विरोधे लोकव्यवहार एवादर्शनीयः । इत्याह
स एव ।

“धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।
प्रावहारोऽपि बलवान् धर्मस्तेनावहीयते ॥”
अवहीयते अवगम्यते हि गतावित्यस्माद्धातोः ।
अतएव दृश्यते ।

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्यायः ।
युक्तिहीनविचारे तु धर्मज्ञानिः प्रजायते ॥”
युक्तिन्यायः । स च लोकव्यवहार इति व्यव-
हारमाह का । अतएव कात्यायनः ।

“कुलश्रीलवयोद्वत्तवित्तवद्विरधिष्ठितम् ।
बलिगृभिः स्यात् कतिप्रयैः कुलदृष्टेः ॥”

ष्ठितम् ॥”

सह इति शेषः । कात्यायनः ।

“सन्धेनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।
शृणोति यदि नो राजा स्यात् सन्धस्तदावृणः ॥”
सन्धः सभायां वाधुः ॥ ॥ तथाविधानाह
याज्ञवल्क्यः ।

“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सखवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्याः श्रौमिचे च ये

सभाः ॥”

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मशास्त्रज्ञाः । कुलीनाः
सङ्करादिदोषशून्यमातापितृवंशपरम्पराकाः ।
एवंभूताः सभासदः सभायां यथा सीदन्ति
उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा
कर्तव्याः ॥ ॥ तथाविधावस्थानेन भूमेः सभात्व-
माह मनुः ।

“यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदक्षयः ।
राज्ञः प्रतिष्ठतो विद्वान् ब्राह्मणस्तं सभां
विदुः ॥”

विदित्वं हतावपि सभापर्यायपरिवच्छब्दमाह स
एव ।

“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को निरुक्तो धर्मेपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिश्रु स्याद्वशावराः ॥”
त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः । हेतुकः । सद्युक्ति-
व्यवहारी । अतएवामरसिंहः । सभा सदसि
सन्धे च । अत्र भा दीप्तिः प्रकाशो ज्ञानमिति
यावत् तथा सह साक्षात् परम्परया वा वर्तते
इति सभा ॥ ॥ कात्यायनः ।

“दिवसस्याष्टमं भागं सुक्ता भागत्रयं तु यत् ।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥”
अष्टमयामायाहप्रहरम् । भागत्रयं प्रहरद्वय-
पर्यन्तम् । मनुः ।

“धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेतु ॥”
मनुनारदबौधायनहारीताः ।

“पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणश्चक्रेति ।
पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानश्चक्रेति ॥
राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो मच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्दते ॥”
कर्तारं वादिनम् । राजपादं विवेचकपरम् ॥
अनेनाः निन्दापः ॥ अर्थिलमाह तुर्वासनारदौ ।
“यस्य चाभ्यधिका षोडश कार्यं वाप्यधिकं
भवेत् ।

तस्यार्थिभावो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥”
अत्रैव पूर्वपक्षो भवेत्तस्य इति कात्यायनीये
तृतीयपादः । न यः पूर्वं निवेदयेदिति तस्यो-
त्तरः पक्ष इति शेषः । स यः पूर्वमिति पाठे
यः प्रथमं निवेदयति ॥ पूर्ववादीत्यर्थः । दृष्ट-
व्यतिः ।

“अहं पूर्विकया यातावर्धिप्रतर्धिनौ यदा ।
वादो वर्णानुपूर्वेण ग्राह्यः षोडशमवेत्य वा ॥”
यत्र द्वावेव वदतः प्रभो मदाक्यं शृणु इति तत्र
ब्राह्मणादिक्रमेणाधिकषोडशार्थेन वा वादो
ग्राह्यः ॥ ॥ स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह
नारदः ।

“अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥”
तयोर्वादिप्रतिवादिनोः । दृष्टव्यतिरपि ।

“कत्विक् वादे नियुक्तश्च समौ सम्पदिकीर्तितौ ।
यश्चे खान्यामुयात् पुण्यं हानिं वादेऽथवा
जयम् ॥”

कात्यायनः ।

“मनुष्यमारणे स्तेये परदाराभिमर्शये ।
अभक्ष्यभक्ष्ये चैव कन्याहरणदूषणे ॥
पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्तारं तु विवदेत् स्वयम् ॥”
कुलस्त्रीप्रभृतीनां प्रतिनिधिमाह यासः ।

“कुलस्त्रीवालकोन्मत्तजडात्तर्नाच्च बान्धवाः ।
पूर्वपक्षोत्तरे ब्रूयन्निर्गुक्तो भूतकक्षया ॥”
भावादीतरस्य पक्षस्थितस्य दृष्टनीयत्वमाह
नारदः ।

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
जितः ।

परार्थवादी दण्डः स्यात् व्यवहारेषु विवृणु ॥”
विवृणु विवृणु विवृणु ॥ ॥ नारदः ।

“निर्वृष्टकामो रोगार्तो धियक्षुर्धनस्य स्थितः ।
अभियुक्तस्तथान्येन राजकर्मोद्यतस्तथा ॥
गर्वा प्रचारे गोपालाः शस्यन्त्ये लघुविलाः ।
शिल्पिनश्चापि तत्काले आशुधीयाश्च विग्रहे ॥
अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
विषमस्याश्च नासेथा न चैतान्नाजयेन्नृपः ॥”

निर्वृष्टकामो विवाहप्रवृत्तः । अन्येन वादान्त-
रेण । अप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षावरवयस्कः ।
तत्काले विवाहादिसमाप्तिपर्यन्तकाले । एते
विषमस्याश्च उपपन्नवदेशस्याश्च उत्तमर्णादिना
नासेथा नावधारणीयाः एतान् प्राशुक्तान्
वादिना निवेदितानिति शेषः ॥ ॥ याज्ञवल्क्यः ।

“अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ॥”
अभियुक्तः सन्नृत्तरमदत्त्वा भाषावादिनमेतं
खाभियोगानुपमर्दकेन विवादन्तरेण न योज-

येत् । युगपदेकव्यवहारासम्भवात् । नारदो-
ऽपि ।

“पूर्वदादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो ह्रीनवादी स वै नरः ॥”
ह्रीनवादीत्यनेन दण्ड्यतोक्ता न तु प्रकृतार्थाह्री-
नता अन्यथा क्लृपापत्तेः ॥ ॥ पारुष्ये प्रति-
प्रसवमाह स एव ।

“कुर्व्यात् प्रत्यभियोगश्च कलहे साहसेषु च ॥”
वाक्पारुष्ये शस्त्रादिप्रचारेषु च । यथापूर्व-
महमप्यनेनाकुटः शस्त्रेण हत इत्यपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुर्व्यात् । तथा च दृष्ट-
व्यतिः ।

“आक्रुष्टस्तु यदाक्रोशंस्तोद्धतः प्रतिताडयन् ।
हत्वाततायिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः ॥”

एतेन वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ययोः प्रकृताभि-
योगे खण्डकाभियोगोऽपि न दोषः । यत्तु ।

“पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चादयः सोऽप्यसत्कारी पूर्वो तु विनयो गुरुः ॥”
इति नारदवचनं तत् पूर्वपक्षेय परस्या-
धिकवाक्पारुष्योत्पादकस्यापि स्वल्पदण्डविधा-
यकम् ॥ ॥ युगपत्संप्रवर्तने अधिकदण्डाभाव-
माह स एव ।

“पारुष्ये साहसे चैव युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ॥”
विनयो दण्डः । एवञ्च दण्डोऽयमनपराधे मयि
कृतः षोडशित्वादिति भाषायां प्रत्यभियोगः
कार्य एव । प्रत्यवच्छन्दनोत्तरत्वेन युगपदेक-
व्यवहारापत्तिदोषस्याभावात् ॥ ॥ सभापतिः-
कर्तव्यमाह कात्यायनः ।

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः ।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्यात् भृत्याय
वैतनम् ॥”

प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्भवति इति प्रति-
भूर्लोककः । वादयोग्यः विवादफलस्य साधित-
धनादिदानस्य दण्डदानस्य च क्षमः । वादिनोः
भाषावादिन उत्तरवादिनश्च । तथाच याज्ञ-
वल्क्यः ।

“उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।
प्रतिभुवत्त्वभावे च राज्ञा संचपनं तयोः ॥”
राज्ञा संचपनं दण्डतुल्याधिकरणं निर्णयस्य
कार्यं धनादिदाने राजदत्तादित्वात् कार्य-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । भृत्यः तद्रक्षको राज-
नियुक्तः ॥ ॥ प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं
प्रार्थयते स लभते अर्थी तु कालं प्रार्थयन्
अर्थिलमेव व्याहृत्यादिति तेन कालो न प्रार्थ-
नीयः । तदाह ।

“प्रत्यर्थी लभते कालं ब्राह्मं सप्ताहमेव च ।
अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव ह्रीयते ॥”
कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।
“साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम् ।
विवादेयत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥”
साहसं मनुष्यमारणम् । गौरव दोषा ।

व्यवहा

व्यवहा

व्यवहा

अभिप्रायो महापातकादिना । अत्यये द्रव्य-
नाशे । स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्र्यादिविषय-
प्राप्तायां दास्यां स्वत्वविवादे वा । एषु सद्य एव
उत्तरं दापयेदिति श्रूलपाणिः । विशेषयति
कात्यायनः ।

“यस्मात् कार्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः ।
तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक् ॥”
अपवादमाह बृहस्पतिः ।

“अभियोक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि ।
तदा कालः प्रदातव्यः कार्यश्रुत्यनुरूपतः ॥”

अत्रापि विशेषयति आसः ।

“राजदवक्तो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत् ।
अवध्ययोगमात्रेण न भवेत् स पराजितः ॥”

स कृतसमयवचोऽभियुक्तः ।

“राजदेवकृतं दोषं साक्षिभिः प्रतिपादयेत् ।
जैस्तेन वर्तमानस्तु दण्डो दाप्यस्तु तद्वनम् ॥”

अवध्यतिक्रमहेतो राजदेविकदोषस्य प्रमितौ
न तदतिक्रामकोऽपराध्यति जैस्तेन तदति-
क्रमेण दण्डो भङ्गी च भवतीत्यर्थः । कृष्ण-
काटिन्यादिशुक्तो जिह्वः । तथा च हारीतः ।
कृष्ण माया राजयुक्ता निहतिः । कौटिल्य-
काटिन्याद्यावैरस्यसङ्गावयुक्तं जैस्तेन मिति युक्तं
योगः ॥ * ॥

अथ व्यवहारपादनिर्ययः । तत्र बृहस्पतिः ।

“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यस्तुर्थो निर्ययः स्मृतः ॥
मिथ्योक्तौ च चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने

तथा ।

प्राङ्मथ्ये च स विज्ञेयो द्विपात्संप्रतिपत्तिषु ॥”
यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्यु-
त्तरवादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाधो
न भवति इति द्विपादोक्ता ॥ * ॥

अथ भाषापादः ।

तत्र भाषास्वरूपमाह तुः कात्यायनबृहस्पतिः ।

“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं शोकसिद्धिं पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥

यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।

दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदुत्तरम् ॥”

प्रतिज्ञा साध्याभिप्रायिका वाक् । तस्या दोषैः
परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्तुक्तं साध्यं साधना-
द्भाषितं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण
साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् ।

“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता ।

असङ्करेण वक्तव्यं व्यवहारेषु वादिभिः ॥”

वक्तव्यं पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते । नारदेनापि ।

“सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्वानौ ह्यीयते वादी तरं स्यात्तरो भवेत् ॥”

उत्तरो विजयी । यद्यप्यन्यत्र साध्यं ज्ञायं तद-
विशिष्टधर्मो पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्
प्रत्यावर्त्यादिधर्मविशेषविशिष्टस्य पक्षतया

धर्मिणोऽधमर्णादेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोर-
भेदाभिधानम् । उपसंहारे च एवंविधः पक्ष
इति । मितश्चरायान्तु भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति
नार्थान्तरमित्युक्तम् । भाषार्थरुक्ता भाषास्वरूप-
प्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति । निराकुलः
पौर्वापर्यविपर्ययादिशून्यः । तत्र ।

“द्यूते च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्म्मणि ।

यानि पश्यन्त्यदासीनाः कर्त्ता तानि न

पश्यति ॥”

इति गृह्यसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा
शोधयेत् । तच्छोधनमाह बृहस्पतिः ।

“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थो सम्बन्धिधौ ॥” * ॥

तत्तिखनप्रकारमाह आसः ।

“पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।

न्यूनाधिकं संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेष्टयेत् ॥”

फलकं काष्ठादिपट्टकम् । कात्यायनः ।

“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ् विवाकोऽथ लेखयेत् ।

पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रेऽभिलेखयेत् ।

शोधयेत् पूर्वपक्षान्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

उत्तरेणावरुहस्य निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥

अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनोऽर्थः ।

चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥”

स्वभावोक्तमलङ्घनम् । एतच्च स्वरविशेषादिना
सुज्ञेयम् ॥ * ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः ।

“कुलं निरस्य भूतेन व्यवहारामयेनृपः ।

भूतमप्यनुपन्यस्तं ह्यीयते व्यवहारतः ॥”

भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम् । नारदः ।

“भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं कुलम् ।

किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभिरक्षता ॥

मनुष्यचित्तवेचित्रात् परीक्षा साध्यसाधु वा ।

सर्वैर्धर्मविवादेषु वाक्कुले नावसीदति ॥

पशुस्त्रीभूष्यदादने शास्त्रोप्यर्थाद् ह्यीयते ॥”

सर्वैर्धर्मविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-
दति अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि । अर्थविवाद-

ग्रहणात् मनुकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने

प्रकृतार्थादप्यर्थाह्यीयत इति गम्यते । यथाह-

मनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यभिधाय

केवलं हस्तेन ताडित इति वदन् न केवलं

दण्डः पराजयते च । ततश्च त्वं मल्लयुधं

धारयसि मत्त ऋणत्वेन गृहीततावहन-

कत्वादिति भाषाशरीरं एतच्च संस्कृतदेश-

भाषान्तरेण यथाबोधं वक्तव्यं लेख्यं वा ।

सूत्राणामपि वादिप्रतिवादितादर्शनात् अत-

एवाध्यापनेऽपि तथोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

“संस्कृतेः प्राकृतेर्लोकोप्यैः शिष्यमनुरूपतः ।

देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥” * ॥

अथोत्तरपादः । तत्र कालमाह कात्यायनः ।

“सद्यःकृतेषु कार्येषु सद्य एव विवादयेत् ।

कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः ॥”

वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपमर्थयते इति

प्रत्यर्थी । नारदः ।

“गृह्यनत्वादिवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।
ऋणादिषु हरेत् कालं कामं तत्त्वमुत्सया ॥”
बृहस्पतिः ।

“यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”

सम्बन्धमुपयुक्तम् । अन्यथा अन्यवादित्वेन भङ्ग-
प्रसङ्गात् ।

“अन्यवादी क्रियाहेतौ नोपस्थाप्यो निरुत्तरः ।

आहूतप्रपलायी च हीनः पक्षविधः स्मृतः ॥

प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनकृत् सप्रभिर्दिनैः ।

क्रियाहेतौ तु मासेन साक्षिभिस्तु तत्-

क्षणात् ॥”

इति नारदीतिः ॥

क्रिया लेखादिका । साक्षिभिः साक्षिभिः
पराजितः । वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं

वदतीति प्रतिवादी । उत्तीयेते निस्तीर्यते
प्रकृताभियोगोऽनेन इति उत्तरम् । याज्ञ-

वल्क्यः ।

“श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ ॥”

लेख्यमिति वाक्यस्याप्युपलक्षकम् ॥ * ॥ उत्तर-

स्वरूपं तद्देशाच्चाह नारदः ।

“पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अथाख्यागम्यमित्वेवसुत्तरं तद्दिदो विदुः ॥

मिथ्यासंप्रतिपत्तिर्त्वं प्रत्यवस्कन्दनमथा ।

प्राङ्मथ्यास्योत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्र-

वेदिभिः ।

अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥”

पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकं आच्छादकं अभि-
योगप्रतिकूलमिति यावत् । अतएव पूर्वपक्षार्थ-

सम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेदयेदित्युक्तम् । न च
विप्रतिपत्त्या व्यापार्थमागतस्य धारयसीत्यभि-

युक्तस्य धारयामीति संप्रतिपत्तेः कथमुत्तरत्वं
अभियोगाप्रतिकूलत्वादिति वाच्यम् । भाषा-

वादिनो मूर्खत्वेनापटुतया वा कदाचिद्भाषाभि-
वादादेवायं ह्यीयते इति भाषाविमर्षपर्यन्तं

विप्रतिपत्तस्याप्युत्तरवादिनो भाषार्थं सम्यगवगम्य
तन्निवेधार्थं सम्यगुत्तरासम्भवात् विद्वत्भाषां

चासत्यवचनमत्यन्ताधर्मेकारकं परीतिपराजये
च दण्डात् वादिना च वैरमित्यादि प्रतिसन्द-

धतः संप्रतिपत्तेरुत्तरत्वं सम्भवत्येव । एवं एतेभ्य
एवानिस्तारात् साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य

सिद्धत्वेनोपन्यासेन साध्यत्वनिवारणात् सिद्ध-
साधनेनापि वादिनः प्रत्यवस्थानास्योत्तरत्वं

संप्रतिपत्तेः सिद्धमिति । सारं प्रकृतोपयोगि ।

अनाकुलं पूर्वापरविरोधशून्यम् । अथाख्या-

गम्यमथाहारादिकं विनैव प्रतीतं अभियोगस्य

अभियुन्यते इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्या-

पह्नवमित्यर्थः ॥ * ॥ उत्तराभाषमाह कात्यायनः ।

“प्रकृतेन त्वसम्बन्धं अत्यल्पमतिभूरि च ।

पक्षैकदेशवशाद्येवं तच्च नेवोत्तरं भवेत् ॥

असत्यस्तपदवापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।

याख्यामभ्यस्यारश्च नोत्तरं शस्यते बुधैः ॥
अस्ययत्तपदयापि अनन्वितार्थपदयापिमिति
व्यवहारतिलके भवदेवभट्टाः ॥ मिथोत्तर-
मेदमाहतुः पुनर्यासनारदौ ।

“मिथैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।
अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्वि-
धम् ॥”

मिथैतदिति शब्दतो नाभिजानामीत्यादिकमर्थ-
तोऽपह्नवः । तथा च कात्यायनः ।

“श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति ।
अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तज्ज्ञेयसुत्तरम् ॥”
तं मह्यं धारयतीति प्रतिज्ञायां न गृहीतमिति
शब्दतः । कालविशेषगर्भायां तस्यां सत्यां तदा
नाहं जात इति अर्थतः । देशकालविशेष-
गर्भायां तदा तत्र नाहमाहं इत्यप्यर्थतः ।
देशादिमत्तां तच्छ्रुत्यायां वा न जानामीत्यर्थतः
एव योन्यास्मरणेनार्थतत्तदग्रहणप्रतिपादनात्
अत्र चरमत्रयं गृहणावस्कन्दनसुखेन गृहणा-
भावप्रतिपादकं चापदेशमिथोत्तरमात्रं आद्यं
मिथोत्तरमात्रम् ॥ * ॥ दृष्टव्यतः ।

“श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।
सा तु संप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्विषदाहता ॥
अर्थिनमिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।
प्रपद्य कारणं ज्ञयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥
आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।
सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्म्यायस्तु ॥ उच्यते ॥”
अभियुज्यते इत्यभियोगः । प्रतिपद्यतेऽङ्गी-
करोति । तं साधारणम् । तथा प्रपद्य सत्यत्वे-
नाङ्गीकृत्य । कारणं तत्प्रतिकूलरूपं कारणं
ज्ञयात् तदा तदुत्तरं प्रत्यवस्कन्दनम् । वादुक्तस्य
प्रतिकूलत्वेन प्रत्यवस्कन्दनमित्यर्थः । प्रतिपत्त्या-
वस्कन्दनात् प्रत्यवस्कन्दनमिति जीमूतवाहनः ॥
तच्च कारणोत्तरं त्रिविधम् । बलवत् तुल्यबलं
दुर्बलञ्च । तत्र बलवदुत्तरं यथा । त्वत्तः शतं
गृहीतमिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति ।
अत्र उत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । तथा च
नारदः ।

“आधर्थ्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भावेत् ।
विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्या प्रतिवादिनः ॥”
आधर्थ्यं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य । ततश्च स्थापक-
साध्यस्य धार्थ्यमाणत्वस्य ध्वंसकारणं निर्यात-
नादि तद्रूपसुत्तरं कारणोत्तरम् । अतएव
मिथोत्तरादस्य भेदः । तद्वि धार्थ्यमाणत्वस्या-
त्मताभावप्रयोजकमग्रहणरूपं न तु ध्वंस-
रूपम् ॥ * ॥ तुल्यबलकारणोत्तरं यथा ।
मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वादुक्ते मदी-
येयं भूमिः क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना
तथोत्तरमिति तत्र पूर्ववादिनः साक्ष्यपन्यासः ।
तद्वसामर्थ्यं प्रतिवादिनः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“साक्षिभूमयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
पूर्वपक्षेऽधरोभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥”
दुर्बलकारणोत्तरं यथा । ममेयं भूः क्रमागत-

त्वादिति वादुक्ते ममेयं भूदंशवर्षमुच्यमानत्वा-
दिति प्रत्युत्तरं तत्तु धनमात्रप्रयुक्तम् ।

“पश्यतोऽनुवतो हानिर्धनस्य दशवार्षिकी ॥
इति याज्ञवल्क्यीयं वीजम् ॥

किन्तु नैतदुच्यते ।

“परेण भुज्यमानाया भूमेर्विशतिवार्षिकी ॥”
इति भूमिमात्रविषयकं तत्परार्हनापोदित-

त्वादिति भवदेवभट्टाः ।

“पश्यतोऽनुवतो हानिर्भूमेर्विशतिवार्षिकी ।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥”
इति मूलपाणिधृतपाठोऽपि तत्रार्थं प्रमाणम् ।

ततश्चात्र क्रमागतत्वे पूर्ववादिनः प्रमाणोप-
न्यासः । तथा चोक्तम् ।

“गुरावभिहिते हेतौ प्रतिवादिक्रिया भवेत् ।
दुर्बले वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येऽपि वादिनः ॥”

आचारेण व्यवहारेण । अवसन्नो भङ्गी । लेख-
यते भाषामिति शेषः ॥ वादी आक्षिप्तार्थे मया
पूर्वं पराजितः वाच्यः प्राङ्म्यायो हि धार्थ्य-
माणत्वसामान्याभावज्ञापकः ॥ * ॥ एतेषां सङ्करे
विशेषमाहतुर्वासहारीतौ ।

“मिथोत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे ।
सत्यञ्चापि सद्धानेन तत्र ग्राह्यं क्रियुत्तरम् ।
मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणसुत्तरम् ॥
यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।
उत्तरं तत्तु विज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा ॥”

श्रुताभियोगे श्रुतग्रहणं मिथ्या पश्चादशेदव
गृहीतास्तान् परिशुद्धा इति मिथ्याकारणा-
श्रयोस्तुल्यरूपत्वं कारणोत्तरं ग्राह्यं आदौ
विचारणीयं परिशोधनस्याव्याचीनत्वेन
स्मरणाहंत्वात् पश्चात्तन्मिथोत्तरं तत्र गृह्यस्य
चिरातीतस्य कष्टप्रतिपाद्यत्वात् । एवञ्च नव-
मभियोगे मिथैतत् षड्विपुराणा एव मया
गृहीतास्तत्रापि त्रिंशत् परिशुद्धास्त्रिंशद्वार-
यामि इति मिथ्याकारणसत्त्वेः सङ्कीर्णोत्तरेऽपि
पूर्ववत् कारणोत्तरमेव ग्राह्यं मिथ्याकारणयो-
र्वापीति वापिशब्दाभ्यां तथा दर्शितत्वात्
सत्योत्तरस्य स्वयंस्वीकृतत्वेन निर्णयानर्हत्वा-
दिति भावः । प्राङ्म्यायेन सह सत्येव सङ्क-
रानुपपत्तिरिति तन्नोक्तं यदि श्रुतं मिथ्यापक्ष-
विंशतिपुराणा गृहीतास्ते च परिशुद्धास्तथा
मिथ्याश्रय प्रचुरार्थविषयस्य विचार उपक्रम-
णीयः । भूयोऽनुरोधस्याभ्यर्हितत्वात् पश्चात्
खण्डार्थस्य विचार इति । तुल्यार्थविषयत्वे तु
यत्र क्रियायाः साध्यादेः फलं निर्णयः शीघ्रं
भवति तदंशस्यैव प्रमाणं ग्राह्यं तथा यदि
श्रुतग्रहणे पक्षमस्ति श्रुतापह्नवे च पश्चादश-
परिशोधने साक्षिणस्तदा मिथोत्तर एवादौ
सत्खण्डनाय गृह्यपक्षं ग्राह्यं लिखितस्य
साक्षिभ्यो बलवत्त्वेन सम्यङ्निर्णयकारित्वात्
पश्चात्परिशोधनं साक्षिणः प्रष्टव्याः । सङ्करो-
त्तरमप्यसङ्कीर्णमदुष्टं अतो भिन्नमन्यथा सङ्कीर्ण-
दुष्टमित्यर्थः । अत्र सावच्छेदमेदेन मिथोत्तर-

सङ्करे सदुत्तरत्वमेकावच्छेदेन । सङ्करे तु अस-
दुत्तरत्वमाह कात्यायनः ।

“पक्षैकदेशे यत् सत्यमेकदेशे च कारणम् ।
मिथ्या चैकदेशे स्यात् सङ्करात् तदनुत्तरम् ॥”
एकदेशे इत्यत्र एकस्मिन्नेव देशे न भिन्नदेशे
यथा श्रुतं धारयाम्येव परिशोधितं न गृहीतं
वा इति ॥ * ॥

अथ क्रियापादः ।

उत्तराभिधानानन्तरं याज्ञवल्क्यः ।
“ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधकम् ॥”
अर्थी वादी प्रतिवादी च स्वपक्षार्थित्वात् ।
तयोरधिकारे नियममाह यासः ।
“प्राङ्म्याये कारणोक्तौ च प्रत्यर्थी साधयेत्
क्रियाम् ।

मिथोत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥”
मिथोत्तरे न गृहीतं मयेत्यादिरूपे पूर्ववादी
भावावादी साध्यादिकं निर्दिष्टोत्तरवादी तत्र
तस्य मानुष्याः क्रियाया असम्भवादिति न्यायो
मूलं अत्रापि साध्याद्यभावे उत्तरवादिन एव
दियम् ।

“न कश्चिदभियोक्तारं दिक्षेत् विनियोजयेत् ।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदः ॥”

इति कात्यायनोक्तेः ॥

अत्र पूर्वार्हो नार्थिनो दिव्यनिषेधोऽर्थात् प्रत्य-
र्थिनस्तत्प्राप्तौ पराहंभिधानं सिद्धे सत्कारणो
नियमाय इति न्यायान्निधमार्थं न च यासवचने
क्रियापदं कारणोत्तरमातुषीदैवपरमित्येताव-
दर्थकं मिथोत्तरेऽप्यनुच्यते इति तत्रापि
अर्थिन एव दिव्यमिति वाच्यं श्रूयमाणपदस्य
हि पुनरन्वयार्थमेवानुषङ्गः । नन्वर्थवैयर्थ्यसहि-
तस्य गौरवात् पूर्वोक्तन्यायमूलकविषयस्यैव
कात्यायनोक्तदिव्यविषयनियममङ्गानर्हत्वाच्च यत्र
विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरा-
नर्हत्वाच्च अर्थिन एव दृष्टक्रिया तदसम्भवे तस्यैव
दिव्यं न तु प्रत्यर्थिनः अधिकारनिश्चयाभावात्
अर्थिनस्तत्प्राप्तात् ॥ च न कश्चिदभियोक्तार-
मित्यादिना विरोधस्तस्योत्तरार्हप्रतियोगिविषय-
त्वात् एतद्विषय एव धनस्वामिनो दिव्यमिति
लोकप्रवादः ॥ * ॥ लिखिताद्यभावेनापि दिव्य-
माह याज्ञवल्क्यः ।

“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कौर्त्ति-
तम् ।

एवमन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ * ॥

अथ दिव्यम् । दिव्यान्याह स एव ।
“तुलाग्रपो विषं कोषो दिव्यानीह विषुद्ध्ये ।
महाभियोगेऽन्वेतानि श्रीर्षकस्येऽभियोक्तरि ॥
रुथा वान्यतरः कुर्थादितरो वर्त्तयेच्छिरः ।
विनापि श्रीर्षकं कुर्थात् वृषद्वीहेऽथ पातके ॥”
महाभियोगेषु महापातकादिगुह्यतराभियोगेषु ।
श्रीर्षकस्यः श्रीर्षकं प्रधानं व्यवहारस्य चतुर्थ-
पादो जयपराजयलक्षणः तेन दृष्टो लक्ष्यते ।
तत्र तिष्ठति वर्त्तते तदङ्गीकरोतीत्यर्थः । अत्राभि-

व्यवहा

व्यवहा

व्यवहा

योक्तुः शिरोवर्तितोक्तेरभियोग्यस्य दिव्यकर्तृत्वं प्रतीयते । प्रत्यर्थोक्त्या अर्थिनो दिव्यमाह रक्षेति । इतरोऽभिप्रेतः । एतत्सर्वं दिव्यतत्त्वे विवृतम् । प्रतिज्ञातार्थसाधकमिति साधकं साध्यादिकम् । तदाह दृष्टस्यतिः ।

“द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा । साक्षिणेष्वाशुमानस मानुषी त्रिविधा स्मृता । घटाद्या धर्मजान्ता च दैविकी नवधा स्मृता ॥” तत्राशुमानस भुक्तादिः * । तत्र साक्ष्यमाह मनुः ।

“समक्षदर्शनात् साक्ष्यं अवगच्छेत् सिध्यति ।”

एतत् प्रमाणमात्रोपलक्षणम् ।

“अनुभावी च यः कश्चित् कुर्व्यात् साक्ष्यं विवादिनाम् ।”

इति तद्वचनान्तरात् ।

अतएवाकृतमपि साक्ष्यमाह मनुः ।

“यत्रानिरुद्धो वीक्ष्यते श्रेण्यायापि किञ्चन ।

पृष्ठस्तत्रापि तद्ब्रूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥”

अनिरुद्धस्त्वत्र साक्षित्वेनानिबुक्तः । परम्परयापि अवगमाह विष्णुः ।

“उद्दिष्टसाक्षिणं नृते देशान्तरगतेऽपि वा ।

तदभिहितश्रोतारः प्रमाणं नात्र संशयः ॥”

अस्योत्तरसंज्ञामाह नारदः ।

“साक्षिणमपि यत् साक्ष्यं स्वपक्षं परिभाषताम् । अवगन्ता आवगन्तापि स साक्ष्योत्तरसंज्ञकः ॥” स्वपक्षसम्बन्धि साक्ष्यं परिभाषतां साक्षिणां यः स्वयं श्रेणोति अर्थिना आश्रिते वा स अवगन्ता आवगन्तादुत्तरसाक्षीत्यर्थः । एवं योऽर्थिना गूढतया प्रत्यर्थिवचनं आवितः स गूढसाक्षीत्याह स एव ।

“अर्थिना स्वार्थसिद्धार्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।

यः आश्रिते तदा गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥”

तेनान्यतरवाक्यभिहितार्थविषयकदृष्टकारणजं विज्ञापनं साक्ष्यमिति स्थितम् । तत्र नारदः ।

“तेषामपि न बालः स्यान्नेकी न स्त्री न दुष्ट-
स्तु ।

न बान्धवो न चारातिर्बुद्धे कार्यमन्यथा ॥”

कार्यं सद्यपि अन्यथा तद्विरुद्धत्वेन । एवञ्च यदि परमधार्मिकत्वेन बान्धवादीनामपि सत्य-
वादित्वं निश्चीयते तदा तेऽपि साक्षिणो भवितु-
मर्हन्तीति । तेषां साक्ष्यविधायकं वक्ष्यमाण-
मनुवचनमपि एतादृशविषयम् । याज्ञवल्करः ।

“त्रावराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रिया-
रताः ।

यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥”

त्रयोऽवरा निरुद्धा येषां ते त्रावराः त्रिभ्यो-
ऽन्वूना भवन्तीत्यर्थः । यथेति यो यज्जातीयस्तस्य
तज्जातीयः साक्षी । स्त्रीणां स्त्रियोऽन्वजनानाम-
न्वजाः । यथावर्णं ब्राह्मणानां ब्राह्मणाः
क्षत्रियादीनां क्षत्रियादयः । अभावे तु तत्त-
द्देवं विना सर्वे एव । त्रावरा इत्यस्यापवाद-
माह स एव ।

“उभयानुमतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्मवित् ।”
उभयानुमतत्वं धर्मवित्त्वञ्च नियतं तन्त्रम् ।
तदाह विष्णुः । अभिमतगुणसम्पन्नस्तुभयानु-
मतस्वेकोऽपि इति । अतएव श्रोत्रियमप्येकं
निषेधयति दृष्टस्यतिः ।

“नव सप्त पञ्च वा स्युस्तत्वारस्तथ एव वा ।
उभौ तु श्रोत्रियौ ग्राह्यौ नैकं पृच्छेत् कदा-
चन ॥”

एको मिलितगुणसम्पन्नः प्रधानकल्पः तदभावे
उभयानुमतमात्रोऽपि ग्राह्यस्तदाह नारदः ।

“उभयानुमतो यः स्याद्वयोर्विवदमानयोः ।

भवत्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात् स संसदि ॥”

उभयानुमत एकोऽनुवृत्त्यादिना सर्वजनप्रसिद्ध-
श्चेत्तदा साक्षित्वे संसदि बहुजनसन्निधौ प्रष्टव्यः
तथात्वे स्नेहवैरादिसत्त्वेऽप्यकीर्तिभयात् सत्या-
भिधानसम्भवादित्याशयः । विचारस्य तत्त्व-
निर्णयार्थत्वात्तदाह मनुः ।

“एकोऽप्यनुवृत्त्यः साक्षी स्यात् बह्वः श्रुत्योऽपि
न क्षियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्योऽपि ये वृताः ॥”

एकोऽनुवृत्त्यु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टदृष्टत-
पाठः ॥ एकोऽनुवृत्त्युसाक्षी स्यादिति जीवन्त-
वाहनदृष्टपाठस्तु न युक्तः । बुद्ध्यास्नेहवै-
र्यासाक्षिणो भवितुमर्हन्तीति एकपदव्यर्थता-
पक्षः । भवतु वा तत्पाठः तथाप्येक इत्यनुरोधात्
तन्निषेधमुखेनानुवृत्त्येकस्यानुमतिसत्त्वे धर्म-
वित्त्वमन्तरेण साक्षित्वं बोध्यं इत्यर्थतो न
विरोधः । अतएव विश्वरूपप्रभृतीनां उभयानु-
मत एक एव साक्षीति व्याख्याने धर्मवदिति
नोक्तम् । दोषैस्तेयादिभिः । तथा च नारदः ।

“स्तेनाः साहसिका धूर्ताः कितवा योषकाश्च
ये ।

असाक्षिणस्तु ते दृष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥”

कितवा दूतकराः ॥*॥ अपवादमाह उग्रनाः ।

“दासोऽन्वी वधिरः कुक्षी स्त्रीबालस्थविरादयः ।
एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥”

स्थविरो स्नानेन्द्रियग्रामः । आदिशब्दात् कित-
वादयः । उभयानुमताभावे शुचिक्रियत्वाद-
िगुणस्वेको ग्राह्यः । तथा च व्यासः ।

“शुचिक्रियश्च धर्मज्ञो योऽन्यत्राप्यनुभूतवाक् ।
प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विप्रियतः ॥”

अनुभूतवाक् स्थानान्तरे सत्यत्वेनेति । भवदेव-
भट्टोऽप्येवम् ॥ साहसमाह नारदः ।

“मनुष्यमारणं स्तयं परदारभिमर्षणम् ।
पारुष्यमनुवृत्तैव साहसं पञ्चधा स्मृतम् ॥”

कात्यायनः ।

“अभ्यन्तरस्तु निःक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि दापयेत् ।
अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते ॥

संस्कृतं येन यत् पश्यं तस्मैव विभावयेत् ।
एक एव प्रमाणं स विवादे परिकीर्तितः ॥”

संस्कृतं गठितं पश्यं कुण्डलादि । विष्णुः ।
स्तेयसाहसवाग्दण्डपारुष्यसंयच्छेषु साक्षिणो

न परीक्षा इति स्तेयपरदारगमनादिकार्याणां
निवृत्तेनैव क्रियमाणत्वात् देवादेव परं साक्षिणो
भवन्तीति न परीक्षा इत्युक्तम् । तेषां वाक्यान्तु
मित्रादिभावादिनिरूपणेनैवोपपत्त्यानुपपत्ति-
भ्यामालोचनीयम् । न तु वाक्यमात्रादिति
व्यवहारमात्रका ॥ अतएव कात्यायनः ।

“ऋणादिषु परीक्षेत साक्षिणः स्थिरकर्म्मसु ।
साहसात्ययिकेनैव परीक्षा कुत्रचित् स्मृता ॥”
इति *॥

श्रोत्रियादीनामसाक्ष्यमाह नारदः ।

“श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता
नराः ।

वचनात्तत्त्वसाक्षित्वं नात्र हेतुर्ददाहृतः ॥”

दानरत्नाकरे श्रोत्रियमाह देवलः ।

“एकां ग्राह्यां सकल्यां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य
वा ।

षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥”

सकल्यां कल्पमात्राङ्गसहिताम् । षड्भिरिति
सहार्थं तृतीया । वचनादिति श्रोत्रियत्वाद-
िरूपाभिधानात् न च तत्रान्यो हेतुरित्यर्थः ।

तथा च स्त्रीयवैदिककर्मकरणवाग्रतया पर-
कीयकार्ये विस्तरणसम्भावात् साक्षित्वरूपलघु-
कार्यनियोगे तच्छापमयेन व्यवहारदृष्टारोऽपि
तान् न पृच्छन्तीति तत्साक्ष्यकरणानर्थक्याच्च न
ते साक्षिणः कर्तव्याः किन्त्वृत्ताः स्वयं
साक्षिणो भवन्त्येव । उभौ तु श्रोत्रियौ स्याता-
मिति स्मृतेः । वृद्धस्यासाक्षित्वं वृद्धत्वादेव
स्नानेन्द्रियत्वादित्यर्थः । मनुः ।

“स्त्रीणां साक्ष्यं क्षियः कुर्युर्द्विजानां षडंशा
द्विजाः ।

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्यनामन्ययोनयः ॥
अन्तर्जन्मन्यराण्ये वा शरीरस्यात्ययेऽपि च ।

क्षियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।
श्रिष्येण वन्धुना वापि दासेन भूतकेन वा ।

देवब्राह्मणसामिन्धि साक्ष्यं पृच्छेदतं द्विजान् ॥
उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वोक्ते वै शुचिः
शुचीन् ।

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ॥
गोबीजकाश्चनेर्वैशं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥”

गोबीजकाश्चनापहारे यत् पापं तत्तवावृताभि-
धाने स्यादिति वैश्यम् । एतत्साक्ष्यावृताभिधाने
भवान् सर्वैः पातकैः संवध्यत इत्युक्ता शूद्रश्च
पृच्छेत् ।

“ब्रह्मज्ञो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ।
मित्रद्वहः क्षतव्रतस्य ते ते स्युर्बेदतो नृषा ॥”

इति मनुक्तं दूषणम् । सत्फलञ्च ।

“अश्वमेधसहस्रान्तु सत्यञ्च तुलया दृतम् ।
अश्वमेधसहस्राहं सत्यमेवातिरिच्यते ॥”

इति मनुनारदोक्तं आवयेत् ॥

याज्ञवल्करः ।

“न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।
स कूटसाक्षिणं प्रापेत्सुख्यो दहति चैव हि ॥”

कात्यायनः ।

“अवीचिनरकी वर्षं वसेयुः कूटसाक्षिणः ॥” *
याज्ञवल्क्यः ।

“सहं प्रतिज्ञां यस्तोषुः साक्षिणः स जयी
भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥
वर्णानां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यवृत्तं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्व्याप्यस्वः सारस्वतो द्विजैः ॥”
गौतमः । नावृत्तवचने दोषो जीवन्मतेतदधीनं
न तु पापीयसो जीवनमिति ।
“द्वेधे वचनं वचनं समेषु गुणिनां तथा ।
गुणित्वे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः ॥”
तैत्तिरामिनि शेषः । यत्तु ।

“साक्षिणां लिखितानां निर्विद्वानां वादि-
नाम् ।
तैत्तिरामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वेऽप्यसाक्षिणः ॥”
इति कात्यायनवचनम् ।

तत्रयाणां तुल्यरूपाणां मध्ये एकस्याप्यन्यथा-
वादे अपरस्य तत्तुल्यस्य तत्प्रतिपक्षतया तृती-
यस्य किञ्चिद्वादिष्वे तत्र भेदात् परस्पर-
विरुद्धार्थाभिधाने भेदात् साक्षिभ्यो न निर्णय-
इति परम् । दृष्टव्यमिति साक्षिद्वेधे कर्म-
निष्ठानां ग्रहणमाह गुणित्वे क्रियावता-
मित्यनेन । तथा ।

“साक्षिणोऽपि सति हि दानं सत्सु दोषेषु
दोषयेत् ।

अदुष्टं दूषयन् वादी तत्तमं दण्डमर्हति ॥”
इति ।

तत्तमं विवादसमम् । सभासदादिविदितसाक्षि-
दूषणमेव ग्राह्यं न तु ज्ञपरादिवाचिभिः प्रति-
पाद्यम् ॥ * अनवस्थापातादित्याह नारदः ।
“सभासदां प्रसिद्धं यज्ञोक्तसिद्धमथापि वा ।
साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात् ॥
अन्येऽपि साक्षिभिः साध्यं दूषणे पूर्वसाक्षिणाम् ।
अनवस्था भवेदोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात् ॥”
असाध्यं साधनानहं सिद्धत्वाद्दोषवर्जनात् । अन-
वस्थाविरहात्तस्मात् प्रसिद्धदूषणमेव ग्राह्यम् ॥ *
दूषणमाह कात्यायनः ।

“बालोऽज्ञानादवस्थात् स्त्री प्रापाभ्यासाच्च
कूटकत् ।

विज्ञात् बालवः स्नेहात् वैरनिर्यातनादरिः ॥
यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाभूतो नैव दर्शितः ।
ज्ञानस्थितिं तथं वा दण्डः सोऽपि नराधमः ॥”
यदुत्तरे येन क्रिया प्रदृश्यते तत्राह ।

“मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनः ।
प्राङ्मन्ये विधिनिष्ठौ तु जयपत्रं विनिर्दिष्टे ॥”
मिथ्योत्तरे सति पूर्ववादे पूर्ववादिन क्रिया
प्रदृश्या इति शेषः ॥ * तदानीं सन्धिमाह
दृष्टव्यमिति ।

“पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।
द्वयोक्तप्रयोः सन्धिः स्यादयः पिच्छयोरेव ॥”
उत्तापकारयमाह ॥ एव ।

“साक्षिसम्यक्विकल्पस्तु भवेद्यत्रोभयोरपि ।
दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्वतां तौ विच-
क्षणौ ॥”

कात्यायनः ।

“क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेखे च सति वादेषु न दियं न च साक्षिणः ।
समत्वं साक्षिणां यत्र द्विषेत्तत्र विशोधयेत् ॥”
एतत् संशयात्तुच्छेदे बोध्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
“निष्ठुते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः ।

दाप्यः सर्वान् वृषेणार्थान् ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥”
यो लिखितानेकं सुवर्णादिकं अपलपति स एक-
द्रव्ये साक्ष्यादिभिर्विभावितः सन् सर्वान्
दद्यात् । यत्रेकदेशविभावेन वादिनोऽवसाद-
मवगम्य इदमपरं मया लेखयितुं विस्तृतमिति
ब्रूते स तस्मै भाषाकाले अनुपपन्नं न दद्यादे-
तच्च न केवलं वाचनिकं किन्त्वेकदेशविभावना-
दिज्ञानत एवास्य तदपलापे दुःशीलत्वावधार-
णादपरांशेऽपि तथात्वमेव सम्भाव्यते सत्यविभा-
वकस्यापि प्रक्रान्तविषये यथा वस्तुवादावधार-
णादविभावितार्थेऽपि सत्यवादित्वसम्भवनमि-
त्येवं रूपतर्कपरम्परा सम्भावना प्रत्ययानुगृही-
तास्मादेव योगीश्वरवचनात् सर्वं दापनीयमिति
निर्णयः । एवञ्च तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये
क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि अवधारदृष्टिनां
न दोषः । तथा च गौतमेनापि न्यायाधिगमे
तर्कोऽभ्युपगमः तैनापि संसृज्य यथास्थानं गमये-
दित्युक्ता तस्मान्नाजाचार्यावनिव्यावितुपसंज्ञ-
तम् । एवञ्चास्य न्यायस्य वादिद्वयसाधारणत्वा-
दुभयविषयत्वं वचनानाम् । अतएव कात्या-
यनः ।

“यत्रेकदेशप्रामाण्यं क्रिया विद्येत मानुषी ।
सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां वृणाम् ॥”
वदतां विवदतामित्यविशेषणं दर्शयति । पूर्णापि
दैविकी समग्रविषयिकापि न ग्राह्या तैनेक-
देशप्रतिपादिकया मानुष्या क्रियया समस्त-
साध्यसिद्धिरिति । न च यदोषां मध्ये एकमपि
मया यदधीतं विभावयसि तदा सर्वमेव दातव्य-
मिति । प्रतिज्ञाविषयकत्वमेकदेशविभावितत्वं
वचनस्येति चोम्बोक्तमतानुसारिमेधिलमतं
युक्तमिति वार्थं प्रतिज्ञाविषयत्वे ।

“अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थव्यपलापिना ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥”
इत्यनर्थकं प्रौढिवादेनाभियुज्य मानादधिक-
स्यापि प्रतिज्ञातस्य दानावकश्य कत्वात् न
ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यपि यथं अनिवेदितस्यापि
प्रागज्ञातत्वेनाप्रतिज्ञातस्य सर्वथैव देयत्वात् ।
न च विभावितैकदेशवचनं व्याप्यभूतैकदेश-
विषयं तस्मिन् प्रतिपादिते व्यापकैकदेशप्रतीति-
रनुमानात् सम्भवतीति वार्थं विभावितैक-
देशानुमितव्यापकस्यापि न्यायतोऽग्राह्यत्वे सिद्धे
ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यभिधानानुपपत्तेः ।
एवञ्च ।

“साध्यार्थे निगदिते साक्षिभिः सकलं भवेत्
स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकल्पितम् ॥”
इति कात्यायनवचनम् ।

तद्विषयप्रदर्शकं अणनिक्षेपाद्यपहृवेऽपि योष्य-
मिति । यत्तु ।

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत् संशोधयेहनी ।
साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साक्षितं धनम् ॥”
तदणान्नभिरुपुत्तादिविषयकम् । तथा हि
नानाविधपित्रर्णाद्यभियुक्तेनाज्ञानता ग्राहं
जानामीति उत्तरवादिना साक्ष्यादिभिर्यावहनं
प्रतिपादयति तावदेव पुत्रेण दातव्यम् एवमेव
विश्वरूपजीमूतवाहनप्रभृतयः ॥ कात्यायनः ।
“अनुमानाद्वरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु ।

अनिरुद्धा त्रिपुरवती मुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥”
अनुमानं प्रत्यासङ्गलितं तदाह मनुः ।

“वाच्यैर्द्विभावयैर्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं वृणाम् ।
स्वरवर्णैर्ज्ञातकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥”
स्वरो गङ्गादादिः वर्णोऽस्वाभाविकः । इङ्गितं
स्वेदवेषधुरोमाश्चादि । आकारो विकृतः ।
चक्षुषा कातरेण । चेष्टितेन स्थानत्यागादिना ।
एषाश्चान्यथासिद्धेर्दुर्निरूप्यत्वादेभ्यः साक्षी
बलवान् इत्यर्थः ॥ * सुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञ-
वल्क्यः ।

“देशादेशान्तरं याति दृक्कणी परिलेपि च ।
ललाटं खिद्यते चास्यं मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥”
परिशुष्यत्खलदाक्यो विरुद्धं बहु भावते ।
वाक् चक्षुः पूजयति नो तथौष्ठौ निर्भुजत्वपि ॥
स्वभावात् विकृतिं गच्छेन्ननोवाक्कायकर्मभिः ।
अभियोगे च साक्ष्ये च स दुष्टः परिकीर्तितः ॥”
न परोक्तां वाचं प्रतिवचनेन पूजयति तथौष्ठ-
चक्षुश्च परकीयवीच्येन निर्भुजति कुटिली-
करोति यदा मनोवाक्कायकर्मभिः स्वभावात्
पूर्वोक्तां यथायोग्यां विकृतिं गच्छेत्तदा स दुष्ट
इत्यर्थः । अतएव श्रीरामायणे ।

“आकारश्चाद्यमानोऽपि न शक्योऽसौ निगू-
हितुम् ।
बलाद्वि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं वृणाम् ॥”
आकारो देहधर्मः सुखाप्रसादेवैवर्ण्यरूपः ।
नारदः ।

“सुदीर्घेणापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात् ।
संज्ञानन्तात्मनो लेख्यमज्ञानस्तु लेखयेत् ॥”
सुदीर्घेति संस्कारोद्बोधकलिखनसत्त्वादेव
चिरेणापि साक्ष्यं दातुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ *
लिपिर्ज्ञं खड्गस्तेन लेखयेत् तदज्ञं परदृक्तेनैवाह
यासः ।

“अलिपिज्ञो ऋणी यः स्यात् लेखयेत् समतनु
सः ।
साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपगः ॥”
दृष्टव्यमिति ।

“सुषितं घातितं यच्च भीमायाश्च समन्ततः ।
अकृतोऽपि भवेत् साक्षी ग्रामस्त्रय न संशयः ॥”

व्यवहा

व्यवहा

व्यवहा

अकृता अपि साक्षिणो भवन्तीत्याह तुर्मनु-
कात्यायनौ ।

“अथ पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः ।
ग्रामश्च प्राङ् विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥
कार्यव्यवहारी यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तपि साक्षिणः ॥”
सूतिः

“इतादृशेभ्य भूतानां स्वामिनां निर्गमे सति ।
विक्रयादानसम्पत्ते क्रौत्वा धनमनिच्छति ॥
त्युते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिशं न च लेखकम् ॥
प्रक्रान्ते साहसे वापि पारुष्ये दण्डवाचिके ।
बलोद्भवेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च ॥”
बृहस्पतिः ।

“लेखं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।
तस्य कार्यं न सिध्यति यावत्तत्र विशेष्येत ॥”
तल्लेखसाक्षिरूपप्रमाणम् ॥*॥ लेखप्रोधनमाह
कात्यायनः ।

“खल्वस्तलेखसन्देहे जीवतो वा नृपस्य च ।
तत्खल्वस्तलेखतैरन्यैः पत्रैस्तलेखनिर्णयः ॥”
तथा ।

“समवेतैश्च यदृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव च ।
विभिन्नेनैव कार्यं तु तद्वक्तव्यं पृथक् पृथक् ॥
नाष्टैरनियुक्तेष्वेव समं सत्यं प्रयत्नतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवादस्थानमागतैः ॥
अनुद्दिमेन चित्तेन दृष्टं सम्यग्विदा तु यत् ।
प्रत्यक्षं तत् सूतं कार्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद्वदेत् ॥”
नारदः ।

“यः परार्थेऽपहरति स्वां वाचं पुरुषाधमः ।
आत्मार्थं किं न कुर्यात् स पापी नरकनिर्भयः ॥
अर्था वै वाचि नियता वाङ्मूला वाग्बिनिः-
सूताः ।

यस्तु तांस्तेनयेदाचं स सर्वस्त्वैवकृत्तरः ॥”
बौधायनः ।

“पञ्च पञ्चवृते हन्ति दश हन्ति गवावृते ।
शतमन्वावृते हन्ति सहस्रं पुरुषावृते ॥
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽवृते वदन् ।
सर्वं भूयवृते हन्ति साक्ष्यं साक्षी नृषा वदन् ॥”
बृहस्पतिः ।

“यस्य शेषं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितम् ।
स जयौ स्यादन्यथा तु साधार्यं न समाप्नुयात् ॥”
याज्ञवल्क्यः ।

“उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तराः ।
द्विगुणा वाच्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥”
अन्यथा पूर्वविपरीतार्थप्रकारेण । कूटा अना-
देयवचनाः । तथा ।

“यः साक्ष्यं आवितोऽन्येभ्यो निहृते तमसावृतः ।
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणश्च विवासयेत् ॥”
त्वमन्येभ्यः साक्ष्यं आवयेतिवादिना प्रयुक्तो यः
आवितः कारितद्वयात् पदसिद्धिः एवम्भूतोऽपि
सभायां निगदकाले साक्ष्यं निहृते यस्तस्याष्ट-
गुणो दण्डः ॥*॥

अथ लिखितम् ।

तत्र बृहस्पतिः ।

“वाग्माधिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ।
घात्राचराणि खट्वानि पत्राखट्वान्यतः पुरा ॥”
नारदः ।

“लेखं तु द्विविधं प्रोक्तं खल्वस्तान्यकृतं तथा ।
असाक्षिकं साक्षिकञ्च सिद्धिर्देशस्थितेक्षयोः ॥
नृतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकार्थिकलेखकाः ।
तद्व्यपार्थकरण्यन्ते त्वाधिः स्थिराश्रयात् ॥
दर्शितं प्रतिकालश्च पाठितं स्मारितश्च यत् ।
लेखं सिध्यति सर्वत्र नृतेष्वपि च साक्षिणः ॥
लेखे देशान्तरस्थे च दग्धे दुर्लिखिते हृते ।
सतस्तत्कालहरणमसतो द्रष्टव्यमम् ॥

हिन्नभिन्नकृतोन्मृष्टनष्टदुर्लिखितेषु च ।
कर्तव्यमन्यलिखितं ह्येव लेखविधिः सूतः ॥
लेखं यच्चान्यनामाङ्कं ह्येवन्तरकृतमवेत् ।
विप्रतिपत्तौ परीक्ष्यं तत् सम्बन्धागमहेतुभिः ॥”
खलेखमसाक्षिकमपि प्रमाणं अन्यद्वारा लेखं
साक्षिमिति यथासंख्यानवयः । देशस्थिते-
र्यस्मिन् देशे यादृशलेखस्थितिः प्रवर्तते तत्र
तादृश्याः । तयोः खल्वस्तान्यहस्तकृतलेखयोः ।
नृता इति साक्ष्यादौ नृते पुत्रादिसंख्यं लेख-
पत्रं न सिध्यति । यदाधिभोगोऽस्ति तदा तदपि
प्रमाणमित्यर्थः ॥*॥ यत्तमाह कात्यायनः ।

“यत्र पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।
ऋणिको धनिकश्चैव नैनं पत्रं प्रमापयेत् ॥”
दर्शितमिति तथाविधमपि पूर्वऋणिकादि-
सन्निधौ स्वयमन्येन वा दर्शितं स्मारितं वा
तदपि सिध्यतीत्यर्थः । सतो देशान्तरस्थपत्रस्य
तत्कालहरणं पत्रानयनकालप्रतीक्षणम् । असतो
दग्धादेः तदवलोककोपन्यासः । लेखमिति यत्
पत्रं केनापि हेतुना अन्यनामचिह्नितं तत्र
विप्रतिपत्तौ यस्मान्ना पत्रं तेन सहास्यं विश्वास-
हेतुभूतसम्बन्धावगमरूपकारणेर्निर्णयमिति ।
बृहस्पतिः ।

“सुमृष्टशिशुभीतार्तैः स्त्रीमत्तयसनातुरैः ।
निश्रापतस्तु बलात्कारैः कृतं लेखं न सिध्यति ॥”
यासः ।

“दासास्तन्त्रबालैश्च स्त्रीकृतश्चैव यद्वदेत् ।
प्रमाणं नैव तल्लेखमिति शास्त्रविदो विदुः ॥”
मिताचरायां सूतिः ।

“पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परकीर्तिता ।
तस्यास्तु साधनं लेखं न दिशं न च साक्षिणः ॥”
पूगस्तु ।

“सम्बद्धो बणिगादीनां पूगः ॥ परकीर्तितः ॥”
इति कात्यायनवचनोक्तः ।

आदिशब्दात् विजातीयलाभः । तेन ग्रामनग-
रादिः । श्रेणी तु सजातीयसमूहः तामूलिक-
कुबिन्दकर्मकारकादिः । गण एकक्रियार्थो-
द्यतः । लेखस्य चाप्रामाण्यशङ्कायां लेख-
ग्राहिणां प्रागुक्तप्रोधनप्रकारेण तन्निरसनीयं
तत्पुत्रेण तु लेखाधीनो भोग एव उपन्यासो

न तु लेखसुहरणीयम् । तदाह कात्यायनः ।
“आहर्ता भुक्तिभुक्तोऽपि लेखदोषान् विशेषो-
धयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषास्तु लेखदोषास्तु नाप्नुयात् ॥”
बृहस्पतिः ।

उद्धरेल्लेखमाहर्ता तत्सुतो भुक्तिमेव हि ।
अभियुक्तः प्रमीतश्चेत् तत्सुतोऽपि तदुद्धरेत् ॥”
अभियुक्त इति लेखस्य साधुत्वज्ञापनार्थं अभि-
युक्ते लेखग्रहीतरि तद्विज्ञाप्येव नृते तत्पुत्रेण
साधुत्वं साध्यमित्यर्थः तत्साधनञ्च खल्वस्तलिख-
नादिनेति प्रागुक्तम् ॥*॥

अथ भुक्तिः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

“पश्यतोऽनुवतो हानिभूमेर्विश्रतिवार्धिकी ।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्धिकी ॥”
विवादमकुर्वन्तः समर्थं भूस्वामिनः परेणासपि-
च्छादिना भुज्यमानाया भूमेर्विश्रतिवर्षनिर्वृत्ता
स्वत्वहानिः । अत्र लोकव्यवहारकर्मत्वाद्द्वर्ष-
गणना सावनेन । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन
लौक्यश्च यत् स्यात् व्यवहारकर्म ॥”

तत्रैव ।

“सावने च तथा मासि त्रिंशत् सूर्योदयाः
सूताः ॥”

विशेषयति यासः ।

“वर्षाणि विंशतिर्यस्य भूभक्ता तु परैरिह ।
सति रात्रि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्यति ॥”
समर्थस्य बालत्वादिदोषरहितस्य । धनस्य दश-
वर्षनिर्वृत्ता स्वत्वहानिः । तथा च मनुनारदौ ।
“यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनौ ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न तल्लब्धमर्हति ॥”
यत्किञ्चित् धनजातं समक्षमेव प्रीत्यादित्यति-
रेकण परैर्दश वर्षाणि भुज्यमानं स्वामी तूष्णीं
प्रेक्षते मा भुज्यतामिति न प्रतिसिध्यति नासौ
तल्लब्धं योग्यो भवति तत्र तस्य स्वान्यं नश्यती-
त्यर्थः । गौतमः । अजडापौगण्डधनं दशवर्ष-
भुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुः इति । जडो विकले-
न्नियः पौगण्डः पूतोऽनुत्पन्नश्चतुर्गण्डः कपोलो
यस्य सः । तदाह नारदः ।

“बाल आषोडशादधर्मात् पौगण्डश्चापि
शब्दयति ॥”

अत्रापौगण्डः प्रकीर्तित इति कुल्लूकभट्टेन
लिखितम् । तत्पाठेऽपि अपौगण्डस्तु पौगण्डः
इति द्विरूपकोषादविरुद्धः । तस्माद्व्याश-
वल्क्यादिवचनादिंश्रतिवर्षदशवर्षादिकालेभोग
एव स्वत्वं जनयति । यथा । कालप्राप्तिवलेन
बौजमकुरं जनयति तरवश्च कुसुममिति
स्वामिना चापरित्यक्तेऽपि शास्त्रीककालीन-
भोगात् स्वान्यमन्यस्य भवति । यथा जये-
राजः परराष्ट्रधने इति । एवमेव श्रीकरबाल-
कजोम्बोकभवदेवभट्टशूलपाणि कुल्लूकभट्टनर-
चरमन्त्रिनयवर्द्धमानोपाध्यायप्रभृतयः ॥ यव-

हारोऽपि तादृगेव । एतद्विरुद्धवचनान्यथा
याख्येयानि ॥३॥ तत्रोपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्त्वा
च स्वत्वमाह नारदः ।

“भुज्यमानान् परैरर्थान् यत्ताम्नोहादुपेक्षते ।
समस्तं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे ॥”
यत्तमाह बृहस्पतिः ।

“स्यावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा हानिसुपेक्षया ।
उपेक्षया चमया तत्कारणस्य स्वामिनः सुशी-
लत्वमहेच्छत्वदयानुत्वादि । एवञ्च विंशतिवर्षात्
पूर्वं स्वकृतिसाध्यकषणपालनादौत्पन्नद्रव्य एव
स्वत्वम् । एवं दशवर्षात् पूर्वं स्वकृतिसाध्यदीहृण-
पालनादौत्पन्नद्रव्यादावेव स्वत्वं तत्तत्कालपर-
तस्तु भूमौ गवादिधनेऽपि स्वत्वमिति । पूर्वं
तत्तन्नाशकभोगे तु चौर्यदोषो भवत्येव । भोगे
तु स्वत्वहानिमाध्यादीनां व्यावर्तयति ॥ ३ ॥
अथतोऽब्रुवत् इत्यभिधाय याज्ञवल्क्यः ।

“आधिवीमोपनिक्षेपजडबालधनेर्विना ।
तथोपनिक्षिप्राचक्षीप्रोत्रियाणां धनेरिह ॥”
आधिवन्धकद्रव्यम् । उपनिक्षेपस्तु वासनस्य-
मनाख्याय ससुद्रं यन्निधीयते इति नारदोक्तः ।
वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकम् । ससुद्रं
यत्प्राप्तियुतम् । जडो बुद्धिविकलः । बालः
अप्राप्तबोधश्रवणः । उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थ-
मर्पितः । ततश्च आध्यादिभिर्जडादिधनेषु
विनाश्यानि धनानि उक्तभोगकाले स्वामिनो
नश्यन्ति एतानि तु स्वामिनो न नश्यन्ति न वा
भोक्तुर्भवन्ति । मिताचरायां सतिः ।

“द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया ।
भुक्तिरेवं तु गुर्वी स्यात्तदियं न च साक्षिणः ॥”
याज्ञवल्क्यः ।

“आगमो ह्यधिको भोगादिना पूर्वक्रममागतात् ।
नागमः कारणं तत्र भुक्तिः स्त्रीकापि यत्र न ॥
आगमस्तु ज्ञतो येन सोऽभियुक्तस्तुहरेत् ।
न तत्सुतकृतसुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥
योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तस्तुहरेत् ।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना ज्ञता ॥”
भूम्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रमानागतभोगाद्-
बलवान् अतः क्रमागतभोग आगमाद्बलवान् ।
तथा च बृहस्पतिः ।

“अनुमानान् गुरुः बाली साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु ।

अथाहता त्रिपुरुषी भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥”
त्रिपुरुषभोगमाह यावः ।

“प्रपितामहेन यजुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपुरुषः ॥
पिता पितामहौ यस्य जीवेच प्रपितामहः ।
त्रयाणां जीवतां भोगी त्रिज्येयस्त्रिपुरुषः ॥”
आगमोऽपि बलवान् भवति यत्र स्त्रीकापि
भुक्तिर्नास्ति । तथा च नारदः ।

“विद्यमानेऽपि लिखिते जीवतुस्तपि च साक्षिषु ।
विशेषतः स्यावराणां अत्र भुक्तं न तत् स्थिरम् ॥”
इति दीपकलिका ॥

यत्र वादिनौ स्वस्वागमबलप्रवृत्तौ आगमयोश्च
पूर्वापरभावो नास्ति तत्र यस्य भुक्तिस्तस्यागमो
बलीयान् न त्वन्यस्येत्यर्थः इति मिताचरा ॥
अर्थाद्यजागमपौर्वापर्यनिश्चयस्तत्र ।

“सर्वेष्वेव विवादेशु बलवत्तरा क्रिया ।
आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचनान्तरिण्यः ।

आगमस्त्विति आ सन्त्यक्तं गम्यते प्राप्यते स्त्रीक्रि-
यते येन स आगमः क्रयादिरिति व्यवहार-
माहता ॥ आगमः साक्षिपत्रादिकमिति दीप-
कलिका ॥ आगमो धनोपार्जनोपायः क्रयादि-
रिति मैथिलाः । तत्रान्येनाभियुक्तस्तुहृदता-
स्तुहरेत् तत्पुत्रपौत्रौ नागमस्तुहरेतां किन्तु भुक्ति-
रेव । तत्र प्रमाणं विशेषयति बृहस्पतिः ।

“आहता शोधयेत् भुक्तिमागमश्चापि संसदि ।
तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन ॥”
इदं भूलपाणिधृतं तत्पुत्रादिर्न किञ्चनेति
मैथिलधृतम् । आहता अर्जनकर्ता अत्र पुत्रस्य
भुक्तिशोधनमात्रम् ॥ ३ ॥ भुक्तिशोधनमाह तु-
र्यासकाव्यायनौ ।

“सागमो दीर्घकालश्च निष्क्रिदोऽन्यरोज्झितः ।
प्रत्यर्थिसन्निधानस्य भोगः पश्चाद् इष्यते ॥”
इष्यते प्रमाणत्वेन । सागमः क्रयादियुक्तः ।
एष च भूमिविषयकविंशतिवर्षधनविषयकदश-
वर्षान्यूनकालभोगपरः । योऽभियुक्त इत्यादि
यो भोगे क्रियमाणे परेणाभियुक्तः सन् परेतो
मृतः स्यान्नागमस्तुहृतवान् तदा तत्पुत्रादि-
रागमस्तुहरेत् । तथा च नारदः ।

“अथारूढविवादस्य प्रेतस्याव्यवहारिणः ।
पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तु भोगो निर्वर्तयेत् ॥”
विवादे सति श्रेयः । भोगः केवलभोगः । तथा
च स एव । आदौ तु कारणं दानं मध्ये
भुक्तिस्तु सागमा इति एष सविवादभोगः
वष्टाब्देतरपरः । तथाविधभोगस्यागमं विनापि
प्रामाण्यात् । तथा यावः ।

“वर्षाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिना व्याहता सती ।
भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्हिगुणा तु द्विपौरुषी ।
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्यस्य आगमः ॥”
एतद्वचनमसमस्तभोगविषयकमिति समस्त-
विंशतिवर्षभोगविषयकवचनेनाविरोधः । एता-
दृक् स्मृत्युक्तकाल एव । काव्यायनः ।

“स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।
अस्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।
अस्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।
अस्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

“अन्यायेन तु यजुक्तं पित्रा पूर्वतनेतिभिः ।
न तत् शक्यमपाकर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥”
अन्यायेनेत्यत्रानागममिति भूलपाणिधृतपाठः ।
तुर्यार्थः । पित्रा सह पितरमादाय त्रिभिर्-
त्यर्थः । अतः ।

“अनागमस्तु यो मुहूर्तं बह्वन्यद्व्यस्तानि च ।
चौरदत्तेन तं पापं दहयेत् पृथिवीपतिः ॥”

इति तस्य वचनं दण्डविधायकं न तन्मुखार्थपरं
धर्मशास्त्रविरोधात् । तदाह स एव ।

“यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् धर्मशास्त्रार्थ-
शास्त्रयोः ।

अर्थशास्त्रार्थसुतद्वय धर्मशास्त्रार्थमाचरेत् ॥”
एवमेव भूलपाणिपाध्यायः । वस्तुतस्तु अना-
गममिति दण्डविधायकवचनं स्त्रीधननृपधन-
परम् ।

“स्त्रीधनञ्च नृपेन्द्राणां न कदाचन जीयेति ।
अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि ॥”
इति स्वत्वनिषेधकवचनान्तरेकवाक्यत्वात् । तत्र
विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहर-
णम् । यत्रैकस्य जयेऽवधार्यमाणे मित्रलब्धि-
रपरस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्मलब्धिरिति ।
“हिरण्यभूमिलामेभ्यो मित्रलब्धिरनरा

यतः ।
अतो यतेत तत्प्राप्ताविति वेदविदां मतम् ॥”

इति याज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रार्थसुतद्वय क्रोध-
लोभविवर्जित इति धर्मशास्त्रार्थमवलम्ब्य
व्यवहारं पश्येत् । अतएव सभ्येनावश्यकतया
धर्मार्थसहितं वचः । इति काव्यायनोक्तम् ।
भवदेवभट्टास्तु यासवचनं प्रतिवादिनोऽसन्नि-
धाने पुरुषैकद्वयभोगाभिप्रायम् । त्रैपुरुषभोगस्य
तत्रैव प्रमाणत्वादित्याहुः ।

अथ भुक्तिस्वत्वापवादः ।
बृहस्पतिः ।

“भुक्तिस्तेपुरुषी सिद्धेदपरेषां न संशयः ।
अनिष्टस्य सपिण्डस्य सकुल्यानां न सिध्यति ॥
अस्वामिना च तद्भुक्तं गृह्येत्त्रापाणादिकम् ।
सुहृदन्वसकुल्यास्य ॥ तद्भोगेन हीयते ॥
विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामाद्यैस्तथैव च ।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्तु न सिध्यति ॥”
आपणो विक्रयस्थानं विवाह्यो नामाता ॥ ३ ॥

अथ भुक्तिः ।
नारदः ।

“उल्काहस्तीऽपिदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च
घातकः ।

केशाकेशि गृहीतश्च वृगपत् पारदारिकः ॥
कुहालपाणिर्विज्ञेयः सेतुमेता समीपगः ।
तथा कुठारहस्तश्च वगच्छेता प्रकीर्तितः ॥
प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपादस्थलकरः ।
असाक्षिप्रत्यवा ज्ञेयं पादस्थं तु परीक्षणम् ॥”
प्रत्यक्षचिह्नैः रुधिराक्तखड्गादिभिः । पादस्थं
वाक्पादस्थं । शङ्खः । गोमहस्तश्च चौर इति ।
नारदः ।

“अभीक्ष्णं देशमानोऽपि प्रतिहत्यान् तद्वचः ।
त्रिचतुःपञ्चललो वा परतोऽर्थं तमावहेत् ॥”
यदा धनिकेनाधमर्षिकस्त्रिचतुःपञ्चललो वा त्वं
मे ऋणं धारयसीति पुनः पुनर्देशमानोऽपि न
तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युपगतो-
ऽयमर्थ इत्यवधार्य तमर्थमव्यक्तवाक्य दापये-
दित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यवहा

अथ प्रथमः ।

नारदः ।

“युक्तिव्यवसन्नासु प्रपथैरेनमर्हयेत् ।

अर्थकालवलापेक्षमभ्यासुसुकतादिभिः ॥”

एनं विचार्यमाणमर्थं अर्हयेत् पीडयेन्निर्यये-
दित्यर्थः । अर्थस्य विवादासदस्य बलं बल्ल-
भावः कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वं तदपेक्षं
यथा स्यादित्यर्थः । भूदूर्वाकरत्वस्य पुत्रादि-
शिरःसर्पस्य चापे दर्शनीयत्वात् । अत्र मये-
तत् कृतं न वेति प्रतिज्ञासुचार्यामौ जले वा
हस्तं प्रक्षिपेत् । एतन्निष्ठात्वे मम सुकृतं
नश्येदिति वा ब्रूयात् । न त्वन्निपरीक्षां जल-
परीक्षां वा कुर्यात् इत्यभिप्रायवर्णनं युक्तं तस्या
महाभियोगविषयकत्वेन प्रपथसमभिव्याहारा-
नर्हत्वात् । सुकृतादिभिरित्यादिना दूर्वासव्या-
दुपपन्नः । तथा च विष्णुः ।

“सर्वव्यवहारेषु स्वार्थं स्वयं प्रकल्पयेत् ॥”

तत्र कृष्णलोने मृदं दूर्वाकरं प्रापयेत् ।
द्विकृष्णलोने तिलकरं त्रिकृष्णलोने जलकरं
चतुःकृष्णलोने खरुकरं पञ्चकृष्णलोने सीतो-
द्वितमहीकरं सुवर्णाङ्गोने कीशो देयः मृदस्य
यथासमये विहिता क्रिया तथा द्विगुणैर्ये
राजन्यस्य त्रिगुणैर्ये वैश्यस्य चतुर्गुणैर्ये
ब्राह्मणस्येति । कृष्णलः काञ्चनरक्तिका तन्-
मृत्त्याङ्गे कृष्णलोने । एवमन्यत्र । मनुः ।
“सत्येन प्रापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं मृदं सर्वैस्तु पातकैः ॥

पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥”
ब्राह्मणेन मयेतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञा-
सुचार्यं सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्रियेण
वाहनायुधं स्पर्शयेत् । तथैव वैश्येन गोवीज-
काञ्चनानामन्यतमं स्पर्शयेत् । मृदेण तु पूर्वोक्तं
सर्वमेव स्पर्शयेत् तेषां तथाज्ञतस्पर्शानां पातक-
हेतुत्वात् पातकशब्देन निर्देशः । हलायुधो-
प्येवम् ॥ * ॥ देवक्रियाविषयमाह नारदः ।
“अरण्ये निर्जने राजावन्तर्हसि साहसे ।
न्यासापहरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥”
बृहस्पतिः ।

“देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च ।
एते तु प्रपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।
साहसेष्वभिप्राये च दिव्यानि तु विप्रोद्यमम् ॥”
अत्र प्रपथद्वययोः पृथक्प्रतीतिः । प्रपथे न
दिव्यधर्माः किन्तु वैधे कर्मणि तत्र श्रौचार्थं
ज्ञानान्नमनादिमात्रं कार्यम् । दिव्यानि तु
दिव्यतत्त्वे कथितानि नात्र लिखितानि । अत्रा-
भियुक्तं प्रपथः कर्तव्य इत्युत्तरम् ॥ * ॥ उभ-
येच्छ्रयाभियोक्तापीत्याह नारदः ।

“अभियोक्ता शिरोवर्ती सर्वत्रैव प्रकीर्तितः ।

इच्छयान्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ॥”

इतरः प्रपथकर्तृभिन्नः । तथा कात्यायनः ।

“आचतुर्दशकादहो यस्य नो राजदैविकम् ।

शूरानं जायते घोरं स ज्ञेयः प्रपथे शुचिः ॥”

व्यवहा

यसनमापत् । घोरमतिपीडाकरम् । तथा च
कोयाधिकारे यस्य पश्येदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

“रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कामथापि
वा ।

तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्ययात् ॥”
कात्यायनः ।

“तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत् ।
रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणं दद्यात् दमश्च सः ॥
ज्वरातिसारविस्फोटगृष्ठास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुग्णरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ।

शिरोरुग्णदुग्धभङ्गश्च दैविका याधयो वृणाम् ॥”
तस्यैकस्येति न तु देशयाप्रकमरणादिः । मनुः ।

“न वृथा प्रपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।
वृथा हि प्रपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥
कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेवने ।
ब्राह्मणभ्युपपत्तौ च प्रपथे नास्ति पातकम् ॥”

कामिनीव्रति रक्षसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथा-
प्रपथे एवं विवाहसिद्धार्थं गोप्याचार्यं आवश्यक-
होमेत्यनार्थं ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ ।
यमः ।

“वृथा तु प्रपथं कृत्वा कीटस्य वधसंयुतम् ।
अवृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ।

तस्मान्न प्रपथं कुर्यान्नरौ मिथ्यावधेक्षितम् ॥”
कीटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तद्वधपापेन
वृथाप्रपथकर्त्ता युज्येत इत्यर्थः ॥

अथ निर्णयः ।

तत्र नारदः ।

“यस्योषुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी
भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य भुवस्तस्य पराजयः ॥
स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नोऽप्यर्हति परं सभ्यावधारणम् ।

सभ्यैरवधृतः पश्चात् स शास्यः शास्त्रमार्गतः ॥”
यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युप-
लक्षणम् । साक्षिलिखितभुक्तिप्रपथानां मध्ये-
न्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रति-
पादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति
प्रत्येत्यम् । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृत-
स्वपराजयः स्वचर्यावसितः कल्पस्वेदवैवर्ण्या-
दिना पराजितत्वेनावधृतः । क्रियावसन्नः
साक्ष्यादिना प्राप्तपराजयः । परमनन्तरं सभ्या-
वधारणमर्हति सभासदां मिलितानामर्थं परा-
जित इति निर्णयमर्हति । आकाङ्क्षितं ॥ शास्त्र-
विधिना शास्यः ॥ * ॥ निर्णयस्य फलमाह
बृहस्पतिः ।

“प्रतिज्ञाभावनाद्वादौ प्राड्विवाकादिपूजनात् ।
जयपत्रस्य चादानात् जयी लोके निगद्यते ॥”

जयपत्रस्य लिखनप्रकारमाह स एव ।

“यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।

क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥

पूर्वोक्तक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा वृत्तः ।

प्रदद्याज्जयिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते ॥”

व्यवहा

कात्यायनः ।

“अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिसाक्षिवचस्तथा ।

निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावधृतं स्वयम् ॥

एतद्व्यथाचरं लेख्यं यथापूर्वं निवेष्टयेत् ।

सभासदश्च ये तत्र धर्मशास्त्रविदस्तथा ॥”

ततश्च भाषोत्तरे क्रिया च पत्रसाक्ष्यादिकं
निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालाव-
स्थितमध्यस्थाश्चेत्यादिकं सर्वं लेखनीयं निरु-
पणस्य सम्यक्त्वप्रदर्शनार्थम् । तथाहि भाषो-
त्तरलिखनं हेतुनन्तरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थान-
निषेधार्थं नहि न गृहीतमिति मिथ्योत्तरेण
पराजितस्य पुनः परिशोधितं मयेति प्रत्यव-
स्थानं सम्भवति । प्रमाणलिखनं पुनः प्रमा-
णान्तरेण न्यायनिषेधार्थम् । तदाह कात्या-
यनः ।

“क्रियां बलवतीं वा दुर्बलां योऽवलम्बते ।

स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तं नाप्नुयात् क्रियाम् ॥

निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।

लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥

यथा पक्षेषु धान्येषु निष्कलाः प्राद्वी गुणाः ।

निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलमन्यथा ॥”

निर्णयोत्तरकृत्यमाह मनुः ।

“अर्थेऽपययमानस्तु कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्वनिकस्यार्थं दण्डेष्वश्च शक्तितः ॥”

अपययमान अपलपन्तं कारणेन साक्ष्यादि-

प्रमाणेन । वाक्चल्लक्षः ।

“आत्मापराधं देशश्च कालं बलमप्यपि वा ।

वयः कर्म च वित्तश्च दण्डं दण्डेषु दापयेत् ॥”

मनुः ।

“तीरितं चाशुश्रिष्टश्च यत्र कचन सम्भवेत् ।

कृतं तद्वर्मेतो विद्यात् न तत् भूयो निव-

र्तयेत् ॥”

अशुश्रिष्टं साक्ष्यादिनिर्णीतं अतएव तीरितं

प्राड्विवाकादिभिः समापितम् । तद्विवादपहं

पुनर्न निवर्तयेदित्यर्थः । यत्र तीरिताशुश्रिष्ट-

योरप्यधर्मेकतत्वं प्रत्यवतिष्ठति । तत्र पुनर्न्याय-

दर्शनमाह नारदः ।

“तीरितं चाशुश्रिष्टश्च यो मन्येत विधर्मेतः ।

द्विगुणं दण्डमादाय तत् कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥”

असद्विचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।

“असाक्षिकस्तु यद्वृत्तं विमार्गेण च तीरितम् ॥

असम्मतमतेऽहं पुनर्दर्शनमर्हति ॥”

असाक्षिकमित्यप्रमाणकोपलक्षणम् । वाक्च-

ल्लक्षः ।

“दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्टा व्यवहारानुवृत्तेषु तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्डा विवादाद्विगुणं दमम् ॥

साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।

सुचर्यावसितानास्तु नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥”

साक्षिवचनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्तव-

सादानां पुनर्न्यायदर्शनम् । स्वयापारेण विरुद्ध-

भाषादिना प्राप्तवसादानान्तु नास्ति पुनर्न्यायः ।

बृहस्पतिरपि ।

व्यवहा

“पलायनानुत्तरत्वादप्यपचाश्रयेण च ।
हीनस्य मृह्यते वादो न खवाक्यजितस्य च ॥”
मनुः ।
“बलादत्तं बलानुक्तं बलादा लिखितं यत् ।
सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मसुरन्नवीत् ॥”
याज्ञवल्क्यः ।
“बलोपाधिविनिर्मुक्तान् व्यवहारान्निवर्त्तयेत् ।
स्त्रीनक्तमन्तरागारवहिर्यामकृतांस्तथा ॥
मत्तोऽन्तर्गत्यसनिवालभीतादियोजितः ।
असमन्वक्तव्यैव व्यवहारो न सिध्यति ॥”
उपाधिश्चलमिति शूलपाणिः । उपाधिर्भयादि-
रिति विज्ञानेश्वरः । तन्मते भीतादियोजित-
इत्युक्तवचनेन पौनरुक्तम् । वहिर्यामः वहि-
र्देशः । मत्तो मद्यादिना । उन्मत्तो वाता-
दिना । असनी दूताद्यासक्तः । असमन्वो
वादिनियुक्त्यतिरिक्त उदासीनः । आदिपदाद-
स्तन्मदासपुत्रादेर्मह्यम् । तथा च नारदः ।
“स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कार्यं कुर्यात्ताप्रकृतिं
गतः ।
तदप्युक्तमेवाहुरस्वतन्त्रस्य हेतुतः ॥
कामक्रोधाभिभूता वा भयव्यसनपीडिताः ।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्तत्प्रकृतिं गताः ॥
तथा दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते
अन्यत्र स्वामिसन्देशाद्दासः प्रसुरात्मनः ॥
पुत्रेण च कृतं कार्यं यत् स्यादच्छन्दतः पितुः ।
तदप्युक्तमेवाहुर्दासपुत्रौ च तौ समौ ॥”
एतच्च कुटुम्भभरणातिरिक्तविषयम् ।
“कुटुम्भार्थेऽभ्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्ञायात्त विचालयेत् ॥”
इति मनुवचनात् कुटुम्भमवश्यभरणीयम् ।
अभ्यधीनः परतन्त्रः पुत्रदासादिः । व्यवहार-
रूपादिकं ज्ञायात् स्वतन्त्रः न विचालयेत् अनु-
मन्यते । तथा च नारदः ।
“स्वातन्त्र्यं स्तुतं ज्येष्ठे ज्येष्ठं गुणवयःकृतम् ।
अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ॥
अस्वतन्त्रः स्तुतः शिष्य आचार्यस्य स्वतन्त्रता ।
अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुत्रा दासाः परि-
ग्रहाः ॥
स्वतन्त्रस्तत्र तु मृह्यी यस्य तत् स्यात् क्रमा-
गतम् ।
गर्भस्थैः सङ्गो ज्ञेयः अष्टमादत्तरात् शिशुः ॥
बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारः स्वतन्त्रः पितरादृते ॥
जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्थाञ्जरथापि समन्वितः ।
तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे बीजिनो माता तदभावे च पूर्वजः ॥”
परिग्रहा अनुजीविप्रभृतयः । तथा च बृह-
स्पतिः ।
“पितृव्यभाटपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः ।
यद्गृह्यते कुटुम्भार्थं तद्गृह्ये दातुमर्हति ॥”
कात्यायनः ।
“कुटुम्भार्थमशक्तेन मृह्येत् आधितेन वा ।

व्यवहा

उपज्वनिमित्तस्य विद्यादापत्कृतं तत् ॥
कन्यावैवाहिकश्चैव प्रेतकार्ये च यत् कृतम् ।
एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्भेन कृतं प्रभोः ॥”
प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन प्रसूना दातव्य-
मिति रत्नाकरः । बृहस्पतिः ।
“यः स्वामिना नियुक्तोऽपि घनाय व्यपलने ।
कुसौदक्षविवागिज्ये निवृत्तार्थस्तु स स्तुतः ॥
प्रमाणं तत् कृतं सर्वं लाभालाभययोदयम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तत्र विषंवदेत् ॥”
इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं व्यवहार-
तत्त्वं समाप्तम् ॥ * ॥
व्यवहारः, पुं, (व्यवहारं जानातीति । ज्ञा +
कः ।) प्राप्तव्यवहारः । (साबालक इति भाषा)
स तु षोडशवर्षानन्तरं भवति । यथा,—
“बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारः स्वतन्त्रः पितरादृते ॥”
इति व्यवहारतत्त्ववृत्तनारदवचनम् ॥
व्यवहारज्ञातरि, त्रि ॥
व्यवहारदर्शनं, स्त्री, (व्यवहारस्य दर्शनम् ।) न्याय-
दर्शनम् । विचारकरणम् । इति मिताक्षरा ॥
व्यवहारपदं, स्त्री, (व्यवहारस्य पदम् ।) वादिना
राज्ञि निवेदनम् । (नाजिस इति भाषा)
यथा, याज्ञवल्क्यः ।
“स्तुत्याचार्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।
आवेदयति चेन्नाज्ञि व्यवहारपदं हि तत् ॥”
स्तुतिसदाचारवहिरभूतेन वर्त्तना परैरर्थतः
शरीरतो वा पीडितचेन्नाज्ञि निवेदयेत् तद्-
व्यवहारदर्शनस्थानम् । चेदित्यत्र यदिति मै-
थिलाः । आवेदयति चेदित्यनेन स्वयं विवादो-
त्थानं राज्ञा न कर्त्तव्यमिति शूलपाणिमहा-
महोपाध्यायः । राज्ञीति व्यवहारप्रदर्शक-
परं तथा च बृहस्पतिः ।
“राजा कार्याणि संपश्येत् प्राङ्गुविवाकोऽथ वा
द्विजः ॥”
कात्यायनः ।
“सप्राङ्गुविवाकः सामात्यः सत्राक्षगपुरोहितः ।
स्वयं स राजा चिनुयात् तेषां जयपराजयौ ॥
यदा कार्यवशादाज्ञा न पश्येत् कार्यनिर्णयम् ।
तदा नियुज्यात् विदांसं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योज-
येत् ।
वैश्यं वा धर्म्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥”
स विनीतवैश्यः । मनुः ।
“जातिमान्नोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मण-
शूद्रः ।
धर्म्मप्रवक्ता वृषतेर्न तु शूद्रः कदाचन ॥”
वासः ।
“द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि वृषलैः
सह ।
तस्य प्रसूयते राज्यं बलं कीर्त्तय नश्यति ॥
दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजिते-
न्द्रियः ।

व्यवहा

दुष्टां गां कः परित्यज्याश्चैवेच्छीलवर्ती खरीम् ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
व्यवहारपादः, पुं, (व्यवहारस्य पादः ।) व्यव-
हारांशः । यथा । अथ व्यवहारपादनिर्णयः ।
तत्र बृहस्पतिः ।
“पूर्वपक्षः स्तुतः पादो हिपादश्चोत्तरः स्तुतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्तुतः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
अपि च ।
“परम्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।
वाक्याध्यायाद्भावस्थानं व्यवहार उदा-
हृतः ॥
भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।
आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥”
इति मिताक्षरा ॥
व्यवहारमाहका, (व्यवहारस्य माहकेव ।) व्यव-
हारोपयोगिक्रिया । तद्यथा । व्यवहार-
दर्शनम् १ व्यवहारलक्षणम् २ समासदः ३
प्राङ्गुविवाकादिः ४ व्यवहारविषयः ५ राज्ञः
कार्यानुत्पादकत्वम् ६ कार्यार्थिनि प्रश्नः ७
आज्ञानानाज्ञाने = आसेधः ८ प्रत्यर्थिन्यागते
लेख्यादिकर्तव्यता १० पञ्चविधो हीनः ११
कीदृशं लेखं १२ पञ्चाभावाः १३ अना-
देयाः १४ आदेयः १५ नियुक्तजयपराजये
वादिजयपराजयौ १६ शोधितलेखनिवेशनम् १७
उत्तरावधिप्रोधनम् १८ शोधिते पञ्चाङ्गे
उत्तरकर्तव्यम् १९ उत्तरलक्षणम् २० सत्यो-
त्तरलक्षणम् २१ मिथ्योत्तरलक्षणम् २२
प्रत्यवस्कन्दनोत्तरम् २३ प्राङ्गुयोत्तरम् २४
उत्तराभासः २५ सङ्करानुत्तरम् २६ प्रत्यर्थि-
क्रियानिर्देशः २७ उत्तरे पञ्चभिनिवेशिते
साधननिर्देशः २८ तत्त्विकौ सिद्धिः २९
चतुष्पादव्यवहारः ३० । इति मिताक्षरार्थं
व्यवहारमाहका ॥
व्यवहारमार्गः, (व्यवहारस्य मार्गः ।) व्यवहार-
विषयः । व्यवहारपदम् । इति मिताक्षरा ॥
व्यवहारविधिः, पुं, (व्यवहारस्य विधिः ।) व्यव-
हारस्य विधानम् । धर्म्मशास्त्रम् । इति मिता-
क्षरा ॥
व्यवहारविषयः, पुं, (व्यवहारस्य विषयः ।) व्यव-
हारपदम् । तत् अष्टादशविधम् । यथा ।
ऋणादानम् १ निक्षेपः २ अस्वामिविक्रयः ३
स्वभूयसमुत्थानम् ४ दत्तस्थानप्रकर्म्म ५ वेतना-
दानम् ६ संविदो अतिक्रमः ७ क्रयविक्रयानु-
ग्रहः ८ स्वामिपालयोर्विवादः ९ सीमाविवाद-
धर्म्मः १० वाक्पाठ्यम् ११ दण्डपाठ्यम् १२
स्तेयम् १३ साहसम् १४ स्त्रीसंग्रहणम् १५
स्त्रीपुंधर्म्मः १६ विभागः १७ द्यूतम् १८ ।
इति मानवे = अध्यायः ॥
व्यवहारस्थानं, स्त्री, (व्यवहारस्य स्थानम् ।)
व्यवहारपदम् । व्यवहारविषयः । इति मिता-
क्षरा ॥

व्यवहारिकः, चि, (व्यवहारमर्हतीति । व्यवहार + ठक् ।) व्यवहारयोग्यः । यथा । इयं बुद्धिः ज्ञानेन्द्रियैः सहिता सती विज्ञानमयकोषो भवति । अयं कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानित्वेन इह-लोकपरलोकगामी व्यवहारिकोजीव उच्यते । इति वेदान्तसारः ॥

व्यवहारिका, स्त्री, (व्यवहारेण चरतीति ठक् । स्त्रियां टाप् ।) लोकयात्रा । सम्मार्जनी । इङ्गदण्डः । इति मेदिनी ॥

व्यवहारौ, [न] चि, (व्यवहारोऽस्यास्तीति । इनिः ।) व्यवहारविशिष्टः । व्यवहारशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

व्यवहार्यः, चि, (वि + अव + हृ + रण्यत् ।) व्यवहरणीयः । व्यवहर्त्तव्यः । वि-अव-पूर्वहृधातोर्थेणप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । २२६ ।)

“प्रायश्चित्तैरपेक्षितो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादेव जायते ॥”

व्यवहितः, चि, (वि + अव + धा + क्तः ।) व्यवधानविशिष्टः । यथा,—

“कर्तृकर्मव्यवहितमसाक्षाद्धारयेत् क्रियाम् । उपकुर्वन् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं मतम् ॥” इति सुम्बोधटीकायां रामतर्कवागीशः ॥

अवायं, स्त्री, (वि + अव + अय + अच् ।) तेजः । इति मेदिनी ॥

अवायः, पुं, (विशेषेण अवायनं अधः संश्लेषणम् । वि + अव + इ + वच् ।) मैथुनम् । इत्यमरः ॥ (तथा, वैद्यके ।

“आयामश्च अवायश्च ज्ञानं चक्रमयं तथा । ज्वरसक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥”

अन्तर्हानम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, पाणिनी । “अङ्भ्यास अवायेऽपि ।” ६ । १ । १२६ ।)

शुद्धिः । इति धरणिः ॥ (परिणामे । तथा, भागवते । ८ । ६ । ११ ।

“पश्यन्ति युक्ता मनसा मनीषिणो गुणववायेऽप्यगुणं विपश्चितः ॥”

अवायी, [न] पुं स्त्री, (अवेतुं शीलमस्य । इनिः ।) कालुकः । यथा,—

“आहे नियुक्तो सुक्ता वा भोजयित्वा नियुज्य च । अवायी रेतसो गर्ते मन्थयत्यात्मनः पितृन् ॥”

इति आङ्गत्तत्त्वम् ॥

(वावधानकर्त्ता । यथा, पाणिनी । “वावायिनोऽन्तरम् ।” ६ । २ । १६६ । “अवायी वावधाता ।” इति काशिका ॥)

वासनं, स्त्री, (वि + अस + ल्युट् ।) विपत् । (यथा, महाभारते । १२ । २२७ । ७ ।

“पुनर्दारेः सुखेऽथैव विद्युत्स्य धनेन वा । मगस्य वासने कच्छे हृतिः श्रेयस्करी वृष ! ॥”

अंशः । (यथा, मनी । ७ । ६३ । “नायुधवासनप्राप्तं नार्त्तं नातिपरौचितम् ॥”)

कामजकोपजदोषः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे । ११ । २५ ।

“तन्मूच्य वासनानि त्वं सुखेन हि परैर्नृपाः । सौदन्तस्तेषु गृह्यन्ते खातेष्विव वनदिपाः ॥”

यथा च भागवते । ४ । २६ । २६ । ४ ।

“विहाय जाया मतदर्हता नृगवासनलालसः ॥”

“वासनं भोगासक्तिः ।” इति श्रीधरः ॥) विपत् विपत्तिः । अंशोऽपार्थः पतनम् । नृगयादृतस्त्री-मदपानस्वरूपे चतुर्वर्गे प्रसक्तिः । कामजो दोषः । इच्छाप्रभवत्वात् । वाक्पारुष्यं अर्थ-पारुष्यश्चेति त्रिवर्गः । कोपजो दोषः । कोपप्रभवत्वात् । एषु वासनम् । वास्यति श्रियो-मार्गात् वासनं कर्त्तरि अनट् । अंशे तु भावे । इति भरतः ॥ (अत्यासक्तिः । यथा, कथा-सरित्सागरे । ११ । ३२ ।

“श्रुथिलौ कृतकैलासनिवासवासनो हरः ॥”) अशुभम् । दैवानिष्टफलम् । पापम् । निष्कलो-द्यमः । इति मेदिनी ॥ राज्ञां वासनानि यथा,

“नृगयाद्याः स्त्रियः पानं वाक्पारुष्यार्थदूषणे । दण्डपारुष्यमितेतद्वैद्यं वासनसम्पत्कम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

वासनासक्ते दोषो यथा,—

“एकैकविधयासक्ताः सर्वे नृद्वयशं गताः । यः पुनः संहतान् सेवेत् विषयान् विषयी नरः । स प्रतेज्जहद्वैश्वर्याच्छिन्नमूल इव हुमः ॥

स्त्रियः पानं दिवास्त्रं तथा वादिचनर्त्तनम् । द्यूताटननृगागेयकामजानि तथा परे ॥

इच्छेर्वावा ईर्ष्यासया क्रोधप्रेषसुखसाहसम् । अर्थदूषणक्रोधोऽर्थे अष्टकोपं विनाशकम् ॥

देवा विद्याधरा यथाः किन्नरोरगमानुषाः । पशवः पक्षिणः सर्वे विषये निधनं गताः ॥

एवं विवेकमासक्तं बुद्धा घोरां नराधिप । ध्वजमौजं समाख्याय विषयैः सन्निवेश्यताम् ॥”

इति देवीपुराणे = अध्यायः ॥

वासनार्त्तः, चि, (वासनेनार्त्तः ।) दैवीमानुषी-पीडार्त्तः । तत्पर्यायः । उपरक्तः २ । इत्यमर-भरतौ ॥

वासनी, [न] चि, (वासनमस्यास्तीति । वासन + इनिः ।) वासन-विशिष्टः । (यथा, शिशुपाल-वधे । २ ।

“चिरस्य मित्रवासनी सुदमो हमघोषजः ॥”) तत्पर्यायः । पञ्चभद्रः २ विप्रुतः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

वास्तः, (वि + अस् + क्तः ।) वाक्कुलः । वाप्तः । इति मेदिनी ॥ प्रत्येकम् । पृथक् पृथक् । यथा, विष्णुमित्रः ।

“कच्छचान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् । प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽनुक्तकेऽस्तुटे ॥

प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुकच्छः पराककः । अतिकच्छः पर्यकच्छः सौम्यः कच्छातिकच्छकः ॥

महासान्तपनः शुद्धैः तप्तकच्छस्तु पावनः । जलोपवासकच्छस्तु जलकृच्छस्तु शोधकः ॥

एते वास्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा । पातकादिषु सर्वेषु पातकेषु प्रयत्नतः ।

कार्यान्धानाययेयुक्ताः केवला वा विशुद्धये ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विपरीतः । यथा,—

“प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्धुम्भं महाफलम् । एतद्वर्त्तनं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वास्तपदं, स्त्री, (वास्तं पदं यस्मिन् ।) ऋणादाना-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम् । यथा । सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहन्ताडित इति । इति मिता-चरा ॥

वास्तारं, स्त्री, हस्तिमहप्रयोगः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

वाकरणं, स्त्री, (वाक्रियन्ते अर्था येनेति । वि + आ + कृ + ल्युट् ।) वेदाङ्गविशेषः । इति शब्द-रत्नावली ॥ तत्र साध्यसाधनकर्तृकर्मक्रिया-समासादिनिरूपणम् । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा । वाक्रियन्ते व्युत्पादन्ते साधुशब्दा अस्मिन् अने-नेति वा । इति दुर्गादासः ॥ * ॥

“अथ वाकरणं वक्ष्ये कात्यायन समासतः । सिद्धशब्दविवेकाय बालवृत्त्यतिहेतवे ॥

सुप्रिडक्तं पदं ख्यातं सुपः सप्तविभक्तयः । स्त्रीचसः प्रथमा प्रोक्ता वा प्रातिपदिकात्मके ॥

संबोधने च लिङ्गादावुक्ते कर्मणि कर्त्तरि । अर्थवत् प्रातिपदिकं धातुप्रत्ययवर्त्तितम् ॥

अमौट्शस्यो द्वितीया स्यात् तत्कर्म क्रियते च यत् ।

द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता उक्तावुक्तविभेदतः ॥ टा भ्यां भिस्तृतीया स्यात् करणे कर्त्तरोरित्ता ।

येन क्रियते करणं तत् कर्त्ता यः करोति सः ॥ इ भ्यां भ्यसञ्चतुर्थी स्यात् संप्रदाने च कारके ।

यस्मै दिव्या धारयते रोचते संप्रदानकम् ॥ प्रथमी स्यात् इति भ्यां भ्यो लृपादाने च कारके ।

यतोऽप्रेति समादत्ते अपादानं भयं यतः ॥ इतोसामश्च षष्ठी स्यात् स्वामिसम्बन्धतुल्यके ।

इतोऽसुपश्च सप्तमी स्यात् वा चाधिकरणे भवेत् ॥

आधारचाधिकरणं रक्षार्थानां प्रयोगतः । ईदृशितं चानीषितं यत्तदपादानकं स्मृतम् ॥

पञ्चमी पर्युपाङ्गयोग इतरर्त्तेऽन्यदिङ्मुखे । एतयोगे द्वितीया स्यात् कर्म प्रवचनीयके ॥

लक्ष्मणवीश्वर्यभूतेऽभिभागे च परिप्रती । अन्तरेषु सहाय्यं च ह्रीनेऽनूपश्च कथ्यते ॥

द्वितीया च चतुर्थी स्याच्चेष्टायां गतिकर्मणि । अप्राण्ये हि विभक्तौ द्वे मन्थकर्मण्यनादरे ॥

नमःस्वस्तिस्वधास्वाहालंघनध्वजयोग ईरिता । चतुर्थी चैव तादर्थ्यं तुमर्थाद्वाववाचिनः ॥

ततोऽप्यसहयोगे स्यात् कुत्सितेऽङ्गे विशेषणी । काले भावे सप्तमी स्यादेतैर्योगे च षष्ठ्यपि ॥

स्वामीश्वराधिपतिभिः साक्षिदायादस्तुतैः । निर्द्धारणे द्वे विभक्तौ षष्ठी हेतुप्रयोगके ॥

स्मृत्यर्थकर्मणि तथा करोतेः प्रतियत्तके ।

व्याख्या

“न शिष्यान्नुवव्रीत यस्यानैवाभ्यसेद्धूत ।
न वाखासुप्रयुज्जीत नारम्भानारमेत् कश्चित् ॥”
अन्यः । यथा, तत्त्वसारे वागीश्वरीप्रकरणे ।
“शुभां च कृतिकेपमाख्यवचनां श्रुतींशुखको-
न्वा

व्याख्यामन्त्रगुणं सुधाग्रकलसं विद्याश्च हस्ता-
मृजैः ।

विभ्राणां कमलासनां कुचलतां वाग्देवतां
सस्मितां
वन्दे वाग्भिवप्रदां त्रिनयनां सौभाग्यसम्पत्
करीम् ॥”)

व्याख्यागम्यं, स्त्री, (व्याख्यया गम्यम् ।) उत्तरा-
भासभेदः । व्याख्यया विवरणेन गम्यते ज्ञायते
यत् । यथा,—

“अस्तवास्तपदवापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।
व्याख्यागम्यमसारश्च नोत्तरं शस्यते बुधैः ॥”

इति वावहारतत्त्वम् ॥

व्याख्यातः, त्रि, विवृतः कथितः । वि-आङ्पूर्वक-
ख्याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

व्याघातः, पुं, (वाह्यन्तेनेनेति । वि+आ+
हन्+घञ् ।) विष्कम्भादिसप्तविंशतिधोगान्त-
गर्तत्रयोदशयोगः । यथा,—

“परिचस्य त्वजेदङ्गं शुभकर्म्म ततः परम् ।

त्वजादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ॥
गण्डवाघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ।
वैष्टितिप्रतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥३॥

तत्र जातफलम् ।

“व्याघातकर्त्ता च सतां नितान्तं

व्याघातजन्मा मनुजः कठोरः ।

असत्यभाषी कृपया विहीनो

मन्देक्षणी दीर्घतनुः कृशाङ्गः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥३॥

अन्तरायः । (यथा, महाभारते । १।२।२८८

“तेन व्याघातमन्त्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च ॥”)

प्रहारः । इति मेदिनी ॥ अलङ्कारविशेषः ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ।

तथैव यदिधीयेत ॥ व्याघात इति स्मृतः ॥”

येनोपायेन यत् एकेन उपकल्पितं तस्याग्नेन
जिगीषुतया तदुपायकमेव यदन्यथाकरणं
॥ स्वसाधितवस्तुव्याघातहेतुत्वात् व्याघातः ।
उदाहरणम् ।

“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृष्टेव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता सुमो वामलोचनाः ॥”

इति काव्यप्रकाशे १० उल्लासः ॥

व्याघ्रः, पुं, (व्याजिघ्रतीति । वि+आ+घ्रा+
कः ।) जन्तुविशेषः । वाघ इति भाषा ॥ (यथा,
कान्दोप्ये । ६ । ६ । ३ ।

“त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो
वा कौटो वा पतङ्गो वा दंष्ट्रो वा मशको वा
यद्यङ्गवन्ति तदा भवन्ति ॥”) तत्पर्यायः ।
शार्दूलः २ द्वीपी ३ । इत्यमरः ॥ पृदाकुः ४

वनश्वः ५ चित्रकः ६ पुष्करिकः ७ । इति
जटाधरः ॥ हिंस्रपशुः ८ व्याघ्रः ९ हिंस्रकः १०
हिंस्रारुः ११ व्याघ्रः १२ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ पञ्चनखः १३ व्याघ्रः १४ गुहाशयः १५

तीक्ष्णदंष्ट्रः १६ भीरुः १७ नखायुधः १८ ।
अस्य मांसगुणाः ।

“शार्दूलसिंहसरभर्तृतरक्षुसुखा

येन्ये प्रसस्य विनिहत्यभिवर्जयन्ते ।

ते कीर्तिताः प्रहसनाः पलनं तदीय-

मर्शः प्रमेहजठरामयजाद्यहारि ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

स तु कश्यपमायादंष्ट्रासन्तानः । यथा,—

“दंष्ट्रा त्वजनयत् पुत्रान् व्याघ्रसिंहांश्च भाविनी ।

दीपिनश्च सुतास्तस्या व्याख्याद्याश्चामिष-

प्रियाः ॥”

इत्यादौ वङ्गपुराणे काश्यपीयवंशनामाध्यायः ॥

नरादिशब्दोत्तरस्यः श्रेष्ठार्थवाचकः ॥ (यथा,

महाभारते । १ । १५२ । ०६ ।

“किन्नुदुःखतरं शक्यं मया द्रुममत्तः परम् ।

योऽहमद्य नरव्याघ्रान् सुभान् पश्यामि

भूतले ॥”)

रक्तैरङ्गः । करङ्गः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रदलः, पुं, एरण्डवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

राजनिर्घण्टे रक्तैरङ्गपर्याये व्याघ्रतल इति
पाठः ॥

व्याघ्रनखं, स्त्री, (व्याघ्रस्य नखमिव ।) नखीनाम-
गन्धद्वयम् । तत्पर्यायः । व्याघ्रायुधम् २ कर-
जम् ३ चक्रकारकम् ४ । इत्यमरः ॥ नखाङ्गम्

५ नखी ६ नखम् ७ व्याघ्रनखी ८ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, दृष्टुं संहितायाम् । ७७ । ६ ।

“मङ्गिष्ठया व्याघ्रनखेन शुक्रा

त्वया सुकुष्ठेन रसेन चूर्णः ।

तेलेन युक्तोऽर्कमयस्तत्रः

करोति तच्चम्पकगन्धितैलम् ॥”)

तत्पर्यायगुणाः ।

“नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।

नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हनुर्हृद्विलासिनी ॥

नखद्वयं ग्रहश्लेषवातासन्नवरकुलहृत् ।

लघूणां शुक्रलं वर्ग्यं खादु व्रणविषापहम् ।

अलक्ष्मीमुखदौऽन्यहृत् पाकरसयोः कटुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

कन्दविशेषः । नखक्षतविशेषः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रनखः, पुं, (व्याघ्रस्य नखमिव कण्टकं यस्य ।)

सुहीदृक्षः । व्याघ्रनखः । इति राजनिर्घण्टः ।

व्याघ्रस्य नखञ्च ॥

व्याघ्रनखकं, स्त्री, (व्याघ्रनखमेव । स्वार्थे कन् ।)

नखक्षतम् । इति शब्दमाला ॥

व्याघ्रनायकः, पुं, (व्याघ्रस्य नायक इव ।)

शृङ्गालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्याघ्रपातु, [द] पुं, (व्याघ्रस्य पाद इव गन्धि-

युक्तमूलानि यस्य । “पादस्य लोपोऽख्या-

दिभ्यः ।” ५ । ४ । १३८ । इत्यलोपः ।) विककृत-

वृक्षः । इत्यमरः ॥ सुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥

व्याघ्रतुल्यचरको, त्रि । इति सुम्बोधव्याकरणम् ॥

व्याघ्रपादः, पुं, (व्याघ्रस्य पादा इव मूलानि यानि ।)

विककृतवृक्षः । विकण्टकवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (सुनिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । १०६ ।

“पुराणां युगे तात ऋषिरासीत् महायशः ।

व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥”)

व्याघ्रपुच्छः, पुं, (व्याघ्रस्य पुच्छमिव सवृन्तदल-
मस्य ।) एरण्डवृक्षः । इत्यमरः ॥ व्याघ्रस्य
लाङ्गूलञ्च ॥

व्याघ्राटः, पुं, (व्याघ्र इव अटतीति । अट गतौ +
पचाद्यच् ।) भरद्वाजपत्नी । इत्यमरः ॥

व्याघ्रादनी, स्त्री चिह्वा । इत्यमरः ॥

व्याघ्रास्यः, पुं, (व्याघ्रस्य आस्यमिव आस्यमस्य ।)

विडालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्याघ्रमुखे,

स्त्री ॥

व्याघ्री, स्त्री, (व्याघ्र + डीष् ।) कण्टकारी ।

इत्यमरः ॥ व्याघ्रपत्नी च ॥ (यथा, रघुः ।

१२ । ३७ ।

“नृत्याः परिभवो व्याघ्रामित्यवेहि त्वया-

कृतम् ॥”)

व्याजः, पुं, (यजति यथार्थव्यवहारादपगच्छत्य-

नेनेति । वि+अज+घञ् । घञि विभावो

नास्ति ।) कपटः । स तु अयथार्थव्यवहारः ।

वचनमात्रफलम् । इति सर्वानन्दो मधुश्च ॥

अपदेशः । स कारणान्तरप्रवृत्तेः कारणान्त-

रोद्भावनम् । व्याजोऽत्र स्वरूपाच्छादनम् । यथा

ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामिति । व्याजो-

ऽयमभिप्रायगोपनफलः । पूर्वोक्तान्तरपरापकार-

फलः । इत्ययथार्थव्याजयोर्भेदः । अन्यसुहिश्य

अन्यप्रतिपादनमिह व्याज इत्यर्थः । यदाह

अन्यसुहिश्य अन्यार्थमनुष्ठानं अपदेशः । यथा,

जलक्रीडासुहिश्य जारावलीकनार्थं यातीति ।

इत्यमरभरतौ ॥

व्याजनिन्दा, स्त्री, (व्याजेन निन्दा ।) कपटकुत्सा ।

अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“निन्दाया निन्दया यत्किर्याजनिन्देति गीयते ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“विधेयनिन्द्यो यस्तेप्रगेकमेवाहरच्छिरः ॥”)

व्याजस्तुतिः, स्त्री, (व्याजेन स्तुतिः । व्याजरूपा

स्तुतिश्च ।) कपटप्रशंसा । अलङ्कारभेदः । यथा,

“उक्तिव्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिर्भावा स्तुति-

निन्दयोः ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“कः स्वर्धुनि! विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवम् ॥”)

व्याजोक्तिः, स्त्री, (व्याजेन उक्तिः ।) कृतवाक्यम् ।

अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“व्याजोक्तिरन्यहेतून्ना यदाकारस्य गोपनम् ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“सखि! पश्य शृङ्गायाम परागैरस्मि धूसरा ॥”)

व्याङ्, पुं, सर्पः । मांसभक्षकपशुः । इत्यमरः ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १५ । १० ।

व्याधः

“आ अगलो एको एगो व्याधः कङ्कस्तथा-
क्रमात् ॥”)

इन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ वक्षकः । इति
रायसुक्रटः ॥

व्याडायुधं, स्त्री, (व्याडस्य व्याघस्यायुधं नख-
मिव ।) व्याघ्रनखाख्यद्रवम् । इत्यमरः ॥

व्याडिः, पुं, कोषकारसुनिविशेषः । तत्पर्यायः ।
विन्ध्यवासी २ नन्दिनीतनयः ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ विन्ध्यस्थः ४ नन्दिनीसुतः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

व्यात्तं, त्रि, (वि + आ + दा + क्तः ।) प्रसारितम् ।
विस्तृतम् । यथा,—

“स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकन्दराद्भुत-
व्यात्तास्यनासं हनुमेदभीषणम् ।
दिवि स्रुशक्तायमदीर्घपीवर-
ग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमम् ॥”

इति श्रीभागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

गिरिकन्दरवत् अद्भुतं व्यात्तं प्रवृत्तमास्यं नासे
च यस्मिन् । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

व्यात्युची, स्त्री, (व्यातिहारेण उच्चम् ।
वि + आ + व्यति + उच्च + “कर्मव्यतीहारेण च
स्त्रियाम् ॥” ३।३।४३ । इति ऋच् । ततः “ऋच्
स्त्रियाम् ॥” ५।४।१४ । इति अच् । “टिङ्गाण-
न्ति ।” ॥ १।१।५ । इति डीप् ।) रसिकानाम-
न्योन्यं जलक्रीडनम् । इति संक्षिप्तसारोणादि-
वृत्तिः । तत्पर्यायः जलक्रीडाशब्दे द्रष्टव्यः ॥

व्यादिशः, पुं, (विशेषणादिशति स्वस्वकर्मणि
नियोजयति जगत् । वि + आ + दिश + कः ।)

विष्णुः । यथा,—
“अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमनुर्भयापहः ।
चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

व्याघः, पुं, (विध्यति ऋगादीन् । व्याघ + “स्याङ्ग-
धिति ।” ३ । १ । १४१ । इति ऋः ।) ऋग-
हिंसकजातिः । शिकारी इति भाषा । स तु
सर्वस्त्रिपत्न्यां चक्षुराज्जातः । यथा,—

“नापिताज्ञोपकन्यायां सर्वस्त्री तस्य घोषति ।
अज्ञादभूव व्याघश्च बलवान् ऋगहिंसकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

तत्पर्यायः । ऋगवधाजीवः २ ऋगयुः ३
जुवकः ४ । इत्यमरः ॥ ऋगाविनु ५ द्रोहाटः ६ ।
इति अटाधरः ॥ ऋगजीवः ७ बलपांशुः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“विह्वा ऋगी व्याघशिलीमुखेन
ऋगोऽपि तत्कातरवीक्षणेन ।
अस्मन् परित्यज्य गतवाथा सा
ऋगस्य जीवावधिराधिरासीत् ॥”

इत्युद्धटः ॥)

दुष्टः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
१४ । २४ ।

“व्याघस्याप्यनुकम्पयाणां स्त्रीणां देवः सती-
मतिः ॥”)

व्याधिः

व्याधभीतः, पुं, (व्याधाङ्गीतः ।) ऋगः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (व्याधभीते, त्रि ॥)

व्याधामः, पुं, वक्षम् । इति हेमचन्द्रः ॥

व्याधिः, पुं, (विविधा आधयोऽस्मात् । यद्वा, वि +
आ + धा + “उपसर्गे धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ ।
इति किः ।) कुष्ठम् । रोगः । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १६ । ८ ।

“दिविधो जायते व्याधिः शरीरो मानस-
स्तथा ।

परस्परं तयोर्व्येन निर्वन्दं नोपलभ्यते ॥”)
कामव्याधसन्तापजन्यकुशता । इति रसमञ्जरी ॥
कुष्ठस्य निदानं यथा,—

“व्यालोकनमनस्यौत्पत्तीद्वाविषयचेष्टितैः ।
विरोधरूपभौर्हर्षविषादाद्यैश्च दूषितैः ।
पुण्योत्साहबलभङ्गशोथचित्ताप्लवज्वरान् ।
सर्वाकाराङ्गानिस्फोटं रोमहर्षं सुषुप्तताम् ॥
कुष्ठं विमयमन्यच कुण्ठात् सर्वाङ्गमाह्वयम् ॥”

इति गारुडे १७२ अध्यायः ॥

अन्यत् कुष्ठशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ कुष्ठस्य
चिकित्सा ।

“वातोत्तरेषु सर्पिर्वर्मनं कफोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥
पथ्याकरञ्जसिंहार्यनिशावलगुजसैन्धवैः ।
विडङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठमुत् ॥”
अवलगुजः वाकुचीति लोके । पथ्यादिभि-
र्लेपः ॥ * ॥

“सोमराजीभवर्णं शङ्खवेरसमन्वितम् ।
उड्गर्जनमिदं हन्ति कुष्ठरोगं क्षतास्यदम् ॥”
सोमराजी वाकुचीति लोके । सोमराज्युद-
वर्जनम् ॥ * ॥

“रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यत् प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥
पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संयुक्तं पितुमर्दस्य त्वङ्मलानि दलानि च ।
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफला त्र्यम्बकं ब्राह्मी खट्वारुक्कराश्रयः ॥

विडङ्गसारवाराहीलोहचूर्णाः स्रुताः समाः ।
निशादयावलगुजकथाधिघाताः सशर्कराः ॥
कुष्ठमिन्द्रयाः पाठाः चूर्णमेघान् संयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घर्षं कायेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बान् मार्कण्डेयसरसेन च ।

क्षिम्बः शुद्धतनुर्धौमान् योजयेत्तक्तुमे दिने ॥
मधुना तित्तिहविषा खदिरासनवारिणा ।
लेह्यसुष्काम्भसा वापि कोलहृष्टा पलं भवेत् ।
जीर्णे तस्मिन् समश्रियात् क्षिम्बं लघु हितं च
यत् ॥

विषर्चिकोदुम्बरपुष्करिक-

कपालद्विकटिभालसादि ।

शतारुविस्फोटविसर्पमाणाः

कफप्रकोपं विविधं किलासम् ॥

भगन्दरश्रीपद्मातरक-

जङ्गान्वाङ्गीश्रीधरोरोगान् ।

व्याधिः

सर्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान्

दंष्ट्राविधं मूलविधं निहन्ति ॥

स्थूलोदरः सिंहकृशीदरः स्थातु

सुश्लिष्टसन्निर्मधुनोपयोगात् ।

सदोषरोगादपि ये दृष्टान्ति

सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥

जीवेच्चिरं व्याधिजराविसुक्तः

शुभे रतिश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥”

अयमर्थः । निम्बस्य फलपुष्पत्वक्पत्रमूलानि
सर्वाणि समुद्दितानि द्विगुणानि चूर्णितानि
भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् ।
त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुद्दितान्येक-
भागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां
निविडकायेन भावयेत् । ततः सर्वमेकीकृत्य
मध्वादिनावल्लिङ्गात् । पञ्चनिम्बकावलेहः ॥ * ॥
शशिलेखापचपलं तावन्निरिचस्य गुग्गुली-
देश च ।

ताप्यस्य पलत्रितयं द्वौ लोहाच्छावणिकायाः ॥

त्रिफलाकरञ्जपल्लवखदिरगुडूचीत्रिष्टुब्धः ।

सुस्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बवङ्ग

सम्पाकाः ॥

एते रचिता वटिका मधुघृतमिश्रा गिलेत्-

प्रातः ।

गोमूत्रेण च कुष्ठं सुहृत्स्वङ्गवातसन्निरेण ॥

श्वित्राणि पाक्षुरोगं विषमानुदरप्रमेह-

गुल्मांश्च ।

नाशयति वलौपलितं योगः स्नायम्भुवो नाक्ता ॥

शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिला-

जतुनः । ताप्यस्य सर्वभाक्षिकस्य आवणिका

सुखीति लोके । स्नायम्भुवो गुग्गुलीः ॥ * ॥

“चित्रकं त्रिफला योषमजाजी कारवी वपा ।

सैन्धवातिविषे कुष्ठं च खेलायावभूकजम् ॥

विडङ्गान्यजमोदा च सुस्ता चामरदारु च ।

यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्माचनु गुग्गुलीः ॥

संस्तुभ्य सर्पिषा सर्पिण्डिकां कारयेद्विषक् ।

प्रातर्भोजनकाले च खादेद्विषकं यथा ॥

हृत्पटादश कुष्ठानि क्षमीन् दुष्टव्रणानि च ।

ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलगहान् ॥

युप्रसौमस्त्रिभयस्य गुल्मश्चापि नियच्छति ।

व्याधिं कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरवासुरान् ॥”

एकविंशतिको गुग्गुलीः ॥ * ॥

“वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः केशोरकाभिधः ।

कुष्ठानां वातरक्तानां नाशयेत् परमौषधम् ॥”

इति केशोरको गुग्गुलीः ॥ * ॥

“भक्ष्यातर्कं प्रत्युगुं हित्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।

प्रत्युदयं गुडूत्या च क्षुब्धं तत्रास्मासि क्षिपेत् ॥

चतुर्धाश्रावयेत्तु कषायमवतारयेत् ।

वक्षपूते कषाये च वक्षमास्मासि निक्षिपेत् ॥

सरावमात्रं गोसर्पिर्गोदुग्धस्याह्नोर्कं तथा ।

सितां प्रत्यभितां दद्यात् प्रसार्हमाक्षिकं क्षिपेत्

सर्वाण्येकत्र भाक्ते तु पचेत् ऋद्धिना शनैः ।

सर्वद्रव्यं घनीभूते पावकादवतारयेत् ॥

तत्र त्रैप्याणि चूर्णानि ब्रूमो विस्वमितान्ता ।
काकुची चाथ दह्नः पिचुमर्हो हरितकी ।
घात्री रात्रिश्च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा ।
यवानो सैन्धवं सुस्तं त्वगेला नागकेशरम् ।
पर्पटः पत्रकं बालसुशीरं चन्दनं तथा ।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्बुरो रक्तचन्दनम् ।
पृथक् पलाहं मानानां चूर्णमेषामिह लिपेत् ।
पलमात्रमिदं प्रातः समञ्जीयाञ्जलेन हि ॥
नाशयेद्वलेहोऽयं कुष्ठानि निखिलान्यपि ।
वातरक्तानि सर्वाणि सर्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥
वायाममातपं वङ्गमन्त्रं मांसं दधि स्त्रियम् ।
तेलाभ्यङ्गं तथाभानं नरो भङ्गातके त्यजेत् ॥”

इति अन्तर्भङ्गातकावलेहः ॥ ३ ॥

“निम्बं गोपादणा कट्टी जायन्ती जिफला घनम् ।
पर्पटावलगुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ।
पाठा शुण्ठी शटी भागी वासा भूनिम्बवत्यकम् ।
श्यामेन्द्रवारणी मूत्रा विडङ्गेन्द्रयवानलम् ।
हस्तिपर्णीऽन्ता त्रेका पटोलरजनौदयम् ।
कणारवधसप्ताङ्गलवावेनोचटाफलम् ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली राक्षा नक्तमालं पुनर्नवा ।
हन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजकुरण्टकम् ॥
अक्रोठकश्च शाखोटं द्विपलांश्च पृथक् पृथक् ।
गुल्लीयात्तानि सर्वाणि जलद्रोणं पचेच्छनेः ॥
अष्टमांशावप्रेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
विधाय वासवा पूतं स्थापयेद्वाजने दृढे ॥
भङ्गातकसहस्राणि चित्रा त्रीण्यमलेऽभसि ।
पचेदष्टावप्रेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तत्र वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडस्य च तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भङ्गातकसहस्राणि तच्च बीजानि निःक्षिपेत् ।
त्रिकटुः जिफला सुस्तं विडङ्गं चक्रकं तथा ॥
चन्दनं सैन्धवं कुष्ठं दीप्यकश्च पलं पलम् ।
सौगन्ध्यर्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पृथक् ॥
महाभङ्गातको ह्येष महादेवेन भावितः ।
प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीर्षं प्रयोजितः ॥
श्वित्रमौडुम्बरं दह्मन्त्रजिह्वं सकाकणम् ।
पुष्करीकश्च चर्मार्खं विस्फोटं रक्तमङ्गलम् ॥
कण्डू कपालकं कुष्ठं पामानश्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं षड्गर्भांसि पाण्डुरोगं व्रणलमीन् ॥
रक्तपित्तसुदावर्कसासन्ध्यां भगन्दरम् ॥
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुवृत्तरम् ।
निर्यन्तवन्तु कथितो विहाराहारमैथुनेः ।
कुहते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं किंवातोयं प्रयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्याज्यसुषुम्णं विशेषतः ॥”

गोपा स्वेत साउ इति लोके । यत आह
निघण्टः ।

“सारिवा सारदा स्फोटा गोपकन्या प्रता-
निका ।”
तद्वाचको गोपीशब्दश्च यत आह । गोपी
श्यामा सारिवा स्यादन्तोत्पलसारिवा इत्य-
मरः ॥ गोपाङ्गना गोपवक्त्री लताका काष्ठ-

सारिवेति मदनपालः ॥ अरुणा व्यतीसु ।
अवलगुजः सोमराजी । अनन्ता दुरालभा ।
चन्दनं स्वेतम् । भार्या अलामे कण्टकारी-
मूलम् । श्यामा कणा साउ । हस्तिकर्णः
हृथिकण । त्रेका वका इति । सप्ताङ्गः हृति-
वन् । लणवेनः जलवेतसः । उचटाफलं आरक्त-
गुष्ठाफलम् । कुरण्टकः कटसरैया । दीप्यकः
इति यवानी । महाभङ्गातकः ॥

“मञ्जिष्ठा जिफला तिक्ता वचा दारु निशा-
न्ता ।

निम्बश्चैषां क्षतः काथः सर्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥”
इति लघुमञ्जिष्ठादिकाथः ॥ ३ ॥

“मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्हश्च पिचुमर्हकम् ।
हरितकी हरिद्रा च घात्री वासा शतावरी ॥
बला नागबला यक्षीमधुकं क्षुरकोपि च ।
पटोलस्य लतोशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
मञ्जिष्ठादिर्यं काथः कुष्ठानां नाशः परः ।
वातरक्तस्य संहर्ता कण्डूमूलखण्डनः ॥”

इति मध्यममञ्जिष्ठादिकाथः ॥ ३ ॥

“मञ्जिष्ठा कुटजान्ता घनवचा शुण्ठी हरिद्रा
द्वयं

क्षुदारिष्टपटोलकुष्ठकटुका भागी विडङ्गा-
निकम् ।

मूत्रा दारु कलिङ्गभृङ्गमगधा जायन्ति पाठा
वरी

गायत्री जिफला किरातकमहानिम्बा सप्ता-
रवधम् ॥

श्यामा वल्गुजचन्दनं वरुणकं हन्ती कशा
योष्टकं

वासा पर्पटसारिवा प्रतिविधानन्ता विशाला
जलम् ।

मञ्जिष्ठादिर्यं कषायविधिना निधुं पुमान् यः
पिबेत्

त्वग्दोषा ह्यचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि
साष्टादश ॥

नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्ता-
मया

वीसर्पस्त्रिभ्यः शून्यता नयनजा रोगाः प्रशा-
न्यन्ति च ॥”

अरिष्टः निम्बः । कलिङ्गः इन्द्रयवः । भृङ्गं
भृङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिरः ।

असनः विजयसारः । श्यामा प्रियङ्गुः ।
चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् । साविरा साउ ।

अनन्ता दुरालभा । विशाला इन्द्रवारणी
इति । जलं नेत्रवाला । दह्मन्त्रजिह्वादिकाथः ॥

“मरिचं त्रिष्टता सुस्ता हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे हे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥

विशालां करवीरश्च क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।
गोभयस्य रसं कुर्यात् प्रत्येकं कर्षवन्ततम् ॥

विषस्यार्द्रपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेत्तुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
मरिचाद्यभिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।

एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणाद्भवत् ॥
तैलमेतच्चयेत् कण्डू पामां सिध्दं विचर्चिकाम् ।
पुष्करीकं तथा दह्मं शून्यतां निधुसेविनाम् ॥”
इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ ३ ॥

“मरिचं त्रिष्टता हन्ती क्षीरमर्कं शुक्लद्रवः ।
देवदारु हरिद्रे हे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥

विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
चित्रकं लाङ्गली सुस्ता विडङ्गं चक्रमर्हकः ॥

श्रीरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णीऽन्ता क्षुद्धी ।
सम्पाको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ॥

ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत् ।
आष्टकं कटुतैलस्य गोमूत्रस्य चतुर्गुणम् ॥

मृत्वात्रे लोहपात्रे च शनैर्मृद्विना पचेत् ।
मरिचाद्यभिदं तैलं महम्मन्निभरीरितम् ॥

भिषगेतेन तैलेन म्रचयेत् कौष्ठिकान् व्रणान् ।
पामाविचर्चिकादहकण्डूविस्फोटकानि च ॥

बल्यः पलितं चामा नीलं वङ्गं तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यश्च जायते ॥

प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नखं प्रदीयते
तासामपि जरां प्राप्य न स्यातां खलितौ

क्षनौ ॥
बलीवर्हस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ।
त्रिभिरभ्यङ्गने रस्यं भवेन्मारुतविक्रमः ॥”

ज्योतिष्मती मालककुण्ठीति लोके । इति महा-
मरिचादितैलम् ॥ ३ ॥

“तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभक्तस्यैव तदग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥

पुनर्नवाधाः खरसे तालकं तद्विमर्हयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥

कुर्वीत चक्रिकां तान्नु शोषयेत् सन्ध्यागतपे ।
पुनर्नवासमस्ताङ्गचारेः स्थालीं गलावधि ॥

पूरयेच्च ततः चारं द्रष्टव्यं भीष्मनेन हि ।
चारस्थोपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रि-

काम् ॥
तत आच्छादनं दत्त्वा सदां कृत्वा विशेषयेत् ।
स्थालीं पुष्पां निधायामिममन्दं ज्वालयेद्-

भिषक् ॥

निरन्तरमहोरात्रं पञ्चकं तेन सिध्यति ।
खाङ्गशीतं सप्तर्षार्थं यक्षीयाद्रससुप्तमम् ॥

तालकेश्वरनामायसुक्तो गुष्ठाभितो रसः ।
गुडूचादिकषायेण मदानेपान् विनाशयेत् ॥

अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
फिरङ्गदेशकं रोगं दुस्तरं यपोद्धति ॥

एतद्भेषजसेवी तु लवणान्ते विवर्णयेत् ।
तथा कटुरसं वङ्गमातपं दूरतस्थजेत् ॥

लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमन्नीयात् मधुरोपरसो हि सः ॥”

इति तालकेश्वरो रसः ॥ ३ ॥

“तालताप्यशिलासूतं टङ्कणं सिधुसंशुतम् ।
गन्धार्को द्विगुणौ कृताञ्जलीराक्षिः प्रमर्हयेत् ॥

वङ्गं पुटितं शोणं भूषरे सकलं त्विदम् ।
वट्पदं द्विपलं ताम्रं लोहभक्ष चतुष्पलम् ॥

व्याधिः

जम्बीराङ्गिर्दिनं दृष्टं त्रिंशदंशं विधं क्षिपेत् ।
अस्य मासद्वयं खादेन्नाह्वीष्टतसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैवाकुचीबीजैः कथं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकैश्चरनामायं सर्वकुष्ठहरो रसः ॥”
अर्को मारितं ताम्रम् । इति द्वितीयतालकैश्चरो
रसः ॥ * ॥

“रसो वलिक्ताम्रमयः पुरोऽयिः

शिलाजतु स्याद्विषतिश्लक्ष्णम् ।

वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-

बीजं पृथग्भागचतुष्टयम् ॥

संमर्द्दा सर्वं मधुना हृतेन

हृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।

कथं भजेत् प्रथमस्य पथं

शाल्योदनं दुग्धमधुचयम् ॥

विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि

भवेदनेन सरतुल्यमूर्तिः ।

हारापरित्याग इह प्रदिष्टो

तिलोदनं तत्र निबद्धमूले ॥”

ताम्रमयश्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
चित्रकम् । विषतिश्लक्ष्णः कुचिला । वरा
त्रिफला । रसादि त्रिफलानां सर्वं तुल्यम् ।
गगनमभ्रकम् । करञ्जबीजश्च पृथक् चतुर्गुणं
रसात् । तत्र कुष्ठं बद्धमूले सति तिलोदनमेव
पथम् । इति गलतुङ्गुष्ठाधिकारः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ अथ सर्वव्याधिहरकवचम् ।

हरिकवाच ।

“सर्वव्याधिहरं वक्ष्ये वैष्णवं कवचं शिवम् ।

येन रक्षा कृता शम्भोः श्वेतं रक्षयतः पुरा ॥

प्रणम्य देवमीशानमर्जं नित्यमनामयम् ।

देवं सर्वेश्वरं विष्णुं सर्वव्यापिनमयम् ॥

वध्नाम्यहं प्रतिघरं नमस्कृत्य जगद्गणम् ।

अमीवाप्रतिमं सर्वं सर्वदुष्टनिवारणम् ॥

विष्णुर्नामयतः पातु कृष्णो रक्षतु पृथतः ।

हरिर्मे रक्षतु शिरो हृदयश्च जगद्गणः ॥

मनो मम हृदयैकेशो जिह्वा रक्षतु केशवः ।

पातु नेत्रे वासुदेवः श्रोत्रे सङ्कर्षणोऽवतु ॥

प्रद्युम्नः पातु मे त्राणमनिरुद्धश्च चर्मकम् ।

वज्रमाली गलस्थानं श्रीवत्सो रक्षतामुरः ॥

ग्रन्थं रक्षतु मे चक्रं वामं दैत्यनिवारणः ।

दक्षिणस्तु गदा देवी सर्वास्तुरनिवारिणी ॥

उदरं सुवर्णं पातु पृष्ठं मे पातु काङ्गलम् ।

ऊरु रक्षतु मे शार्ङ्गं जङ्घे रक्षतु नन्दकः ॥

पाङ्गौ रक्षतु शङ्खश्च पद्मं मे चरणौभूम् ।

सर्वकार्यार्थसिद्धार्थं पातु मां गरुडः सदा ॥

वराहो रक्षतु जले विषमेषु च वामनः ।

अट्ठाशं नरसिंहश्च सर्वतः पातु केशवः ॥

हिरण्यगर्भो भगवान् हिरण्यं मे प्रयच्छतु ।

सांख्याचार्यस्तु कपिलो घातुसान्धं करोतु मे ॥

श्वेतद्वीपनिवासी च श्वेतद्वीपं नयत्वजः ।

सर्वान् शत्रून् रुदयतु मधुकैटभरुदनः ॥

विष्णुः सदा विकिरतु किष्किं मम विग्रहात् ।

हंसो मत्स्यस्तथा कूर्मः पातु मां सर्वतो दिशम् ॥

व्याधिः

त्रिविक्रमस्तु मे देवः सर्वान् पापान् निहन्तु ।
नरनारायणौ देवौ बुद्धिं पालयतां मम ।
श्रेष्ठो मे निर्मलं ज्ञानं करोत्वज्ञाननाशनम् ।
बलरामो नाशयतु कल्मषं यत् कृतं मया ॥
पद्मां ददातु परमो सुखं मूर्द्धा मम प्रसुः ।
दत्तात्रेयः कलयतु सपुत्रपशुवान्वयम् ॥
सर्वानरीमाशयतु रामः परशुना मम ।
रघोमस्तु दाशरथिः पातु नित्यं महाभुजः ॥
शत्रून् मे समरे हन्याद्रामो यादवनन्दनः ।
प्रणम्यकेशिचाणूरपूतनाकंसनाशनः ॥
कृष्णस्य यो बालभावः स मे कामान् प्रयच्छतु ।
अन्वकारं तमो घोरं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥
पश्यामि भयसन्तप्तः पाशहस्तमिवान्तकम् ।
ततोऽहं पुण्डरीकाक्षमच्युतं शरणं गतः ॥
घन्योऽहं निर्भयो नित्यं यस्य मे भगवान् हरिः ।
श्रुत्वा नारायणं देवं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥
वैष्णवं कवचं वक्ता विचरामि महीतले ।
अप्रहृष्टोऽस्मि भूतानां सर्वदेवमयो ह्यहम् ॥
सारथाहवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
सिद्धिर्भवतु मे नित्यं यथामन्त्रमुदाहृतम् ॥
यो मां पश्यति चक्षुर्भ्यो यांश्च पश्यामि चक्षुषा ।
सर्वेषां पापदृष्टोनां विष्णुर्ब्रह्माति चक्षुषा ॥
वासुदेवस्य यच्चक्रं तस्य चक्रस्य ये त्वराः ।
ते हिन्दुस्तु च पापं मे ॥ हिंसन्तु हिंसकान् ॥
राक्षसेषु पिशाचेषु कान्तारेष्वटवीषु च ।
विवादे राजमार्गेषु द्यूतेषु कलहेषु च ॥
नदीसन्तरेषु चाते संप्राप्ते प्राणसंशये ।
अभिचौरनिपाते च सर्वगहननिवारणे ॥
विद्युत्पर्वविषोद्वेगे रोगेऽथ विप्रशङ्कटे ।
जप्यमेतज्जपेन्नित्यं शरीरे भयमागते ॥
अयं भगवतो मन्त्रो मन्त्राणां परमो महान् ।
विख्यातं कवचं गुह्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
समायाकृतिनिर्माणकल्पान्तगूहनो महत् ।
अनाद्यन्त जगद्बीज पद्मानभ नमोऽस्तु ते ॥
ॐ कालाय स्वाहा । ॐ कालपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ कृष्णाय स्वाहा । ॐ कृष्णपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ चक्राय स्वाहा । ॐ चक्रपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ प्रचक्राय स्वाहा । ॐ प्रचक्रपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ सर्वाय स्वाहा । ॐ सर्वपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ नमो सुवनेशाय चिलोकघात्रे
हरिति मिरिति स्वाहा । ॐ नमो अस्मै चाभये
ये ये सत्त्वा या पात्रचरा वैषा दैत्यदानव-
यक्षराक्षसभूतपिशाचकुशाकापसारकोष्ठा-
दनज्वराणामेकाहिकद्वितीयतृतीयचतुर्थकमौ-
हूर्तिकदिगज्वररात्रिज्वरसन्ध्याज्वरसर्वज्वरा-
दीनां कृताकीटकटपूतनाभुजजङ्गलावरजङ्गम-
विषादीनामिदं शरीरं ममाप्यपथं भवतु
तुमुत्सृष्टप्रकटोत्कटविकटदंष्ट्रपूर्वतो रक्ष ।
ॐ हैहै हैहै दिनकर सहस्रकाल ममाग्रतो
जय पश्चिमतो रक्ष । ॐ निवि निवि प्रदीप-
ज्वलनज्वालाकारा महाकपिल उत्तरतो रक्ष ।
ॐ मिलि मिलि विलि विलि गरुडि गौरि

व्यापकः

गान्धारि विषमोह विषविषमांशं मोहयतु
खाहा । दक्षिणतो रक्ष मां असुकस्य सर्व-
भूतभयोपद्रवेभ्यो रक्ष रक्ष जय जय विजयते
न हीयते विप्रश्वसोऽहं क्षतवाद्यते । भयसदय
भयवोभयोऽभयं दिशतु ममास्तात् सादनमच्युतः ।
तदुदरमखिलं विश्वस्तु लोका युगपरिवर्तसहस्रं
अथाक्षमनमिव प्रविशन्ति कस्यचनो ॥
वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
सर्वज्वराक्षम भन्तु विष्णुर्नारायणो हरिः ॥”
इत्यादिमहापुराणे गरुडे सर्वव्याधिहरविष्णु-
कवचं नाम २०० अध्यायः ॥
व्याधिघातः, पुं, (व्याधिघातो यस्मात् ।) आर-
वधवृत्तः । इत्यमरः ॥
व्याधितः, त्रि, (व्याधिः संजातोऽस्तीति । तारका-
दित्वादितच् ।) व्याधियुक्तः । तत्पर्यायः ।
आमयावी २ विकृतः १ अपटुः ॥ आतुरः ५
अभ्यमितः ६ अभ्यान्तः ७ । इत्यमरः ॥ रोगी
८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
“हरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेन्वरे घनम् ।
व्याधितस्यैवधं पथं नीरुजस्य किमौषधेः ॥”)
व्याधिहन्ता, [त्रि] पुं, (व्याधिहन्ता ।) वाराही-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ व्याधिघातके, त्रि ।
व्याधुतः, त्रि, (वि + व्या + धु + क्तः ।) कम्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
व्याधुतः, त्रि, (वि + व्या + धु + क्तः ।) कम्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१ । ३८ ।
“उत्कीलनधुगन्धलुब्धमधुपयाधुतचूताङ्कुर-
क्रौडत्कोकिलकाकलीकलकलेरुह्यैर्कण-
ज्वराः ॥”)
व्यानः, पुं, (व्यानिति सर्वेश्वरीरं व्याप्नोतीति । वि +
आ + अन + अच् ।) शरीरस्थपञ्चवायुमग्न-
सर्वेश्वरीरगवायुः । इत्यमरः ॥ इमे प्राणादयः
पञ्चवायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते च नियत-
स्थानस्थाः । यदाहुः ।
“हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिर्स्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे च व्यानः सर्वेश्वरीरगः ॥”
इति ॥
एवं तद्वापाराश्च यथा,—
“अन्नप्रवेशनं अत्राद्युत्तमोऽन्नविपाचनम् ।
भाषणादि निषेधादि तद्वापाराः क्रमादमी ॥”
इति भरतः ॥
श्रीधरस्वामिमते तत्कर्म्म । व्यानम् । आङ्ग-
चनप्रसारणादि । अन्वयः ।
“व्यानो व्यानप्रयत्नं सर्वव्याधिप्रकोपकः ।
महाराजतमुग्रस्थो हानोपादानकारकः ।
स चान्तिकर्णयोर्मध्ये कक्षां वै शुल्फधोरपि ।
प्राणे गले स्थितुर्गुह्ये तिष्ठत्यथ निरन्तरम् ।
खण्डयत्यधरं वक्त्रं गात्रनेत्रप्रकोपकः ॥”
इति शारदातिजकटीका ॥
व्यापकः, त्रि, (वि + व्याप् + क्तुः ।) विप्रेषणा-
प्रोति यः । तद्विनिष्ठात्मनाभावाप्रतियोगी ।

यथा,—

“साध्यस्य आपको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।
स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

आच्छादकः । यथा,—

“पक्षस्य आपकं सारमसन्धिधमनाकुलम् ।
अव्याख्यागम्यमित्येवमुक्तं तद्विदो विदुः ॥”

पक्षस्य भाषार्थस्य आपकं आच्छादकं अभि-
योगाप्रतिबलमिति भावः । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ६ । ७१ ।

“तिर्यग्गर्भमधस्ताच्च आपको महिमा हरेः ॥”)

आपकन्यासः, पुं, शिरस्तः पादान्तं पादतः
शिरोऽन्तं मूलमन्त्रविन्यासः । यथा ।

“आदावृष्ट्यादिको न्यासः करशुद्धिस्तः परम् ।

अङ्गुलिआपकन्यासौ हृदादिन्यास एव च ॥

तालत्रयश्च दिगन्तः प्रणायामस्ततः परम् ।

ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्वतन्त्रेष्वयं विधिः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

प्रपञ्चस्तु न्यासशब्दे द्रष्टव्यः ॥

आपद्, स्त्री, विपूर्वाङ्पूर्वपदधातोः क्तिप्प्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् ॥ ऋतुः । आपत् । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । २६ । १०६ ।

“पश्य श्रुतता आपदिहापि फलिता मम ॥”)

आपनं, स्त्री, (वि + आप + ल्युट् ।) आच्छा-
दनम् । व्याप्तिः । यथा । अत्र लङ्गुनमसंक्र-
मणश्च स्वेस्तदा भवति यदा तस्मात्तत्पूर्व-
मावात्यक्षययोरेकराश्वस्थितस्य तस्मात्तान्तर-
मेव राश्वन्तरसंयोगः न त्वेकराश्वस्थितस्य
मासस्यापनमात्रम् ॥ इति मलमासतत्त्वम् ॥

आपन्नः, त्रि, (वि + आप + पद + क्तः ।) ऋतः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

आपादः, पुं, (वि + आप + पद + क्तः ।) ब्रौह-
चिन्तनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्यम् । ८ । २१११ ।

“इत्युक्तं वृषः सुज्जेः सज्जो आपादविद्वये ॥”)

आपादनं स्त्री, (वि + आप + पद + क्तः + ल्युट् ।)

मारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । २१ । ३२ ।

“अतीते च दिने बालामात्रयापादनोद्याताम् ।

सुरभिः प्राह नायं त्वं प्राप्स्यते दानवाधमः ॥”)

परानिष्ठचिन्तनम् । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥

आपादितः, त्रि, (वि + आप + पद + क्तः + क्तः ।)

मारितः । यथा,—

“एका चेद्वहुभिः कापि देवाद्यापादिता भवेत् ।

पादं पादश्च हव्यायश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्तसम्बन्धवचनम् ॥

व्यापिका, स्त्री, (व्यापक + टाप् अत इत्वम् ।)

व्यापिनी । यथा,—

“अधर्मेपत्नी मिथ्या सा सर्वधूर्तैश्च पूजिता ।

यथा विना जगन्नुत्तुच्छं विधिनिर्मितम् ॥

खल्वेवादर्शना या च त्रेतायां सृष्ट्यापिणी ।

अर्द्धवयवरूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥

कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र व्यापिका भवेत् ।

कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥

आपारः, पुं, (वि + आप + पृ + क्तः ।) कर्म ।

यथा,—

“स्यात् प्रायविद्योगफलको आपारो हननं

कृतम् ।

रागाद्व्यात् प्रमादाद्वा स्तः परत एव वा ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्ताभिपुराणवचनम् ॥

(साहाय्यम् । इति मल्लीनाथः ॥ यथा,

कुमारे । ६ । ३२ ।

“आर्याप्यन्वती तत्र आपारं कर्तुमर्हति ।

प्रायेणैवविधे कार्ये पुरन्दीणां प्रगल्भता ॥”

तत्त्वान्वये सति तत्त्वान्वजनकः । इति न्याय-
शास्त्रम् ॥ यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“विषयेन्द्रियसंयोगो आपारः सोऽपि षड्-

विधः ॥”)

आपारी, [नृ] त्रि, (आपारोऽस्यास्तीति ।

आपार + इनिः ।) आपारविशिष्टः । अव-

साधो । यथा,—

“लाञ्छालोहादियापारी रसादिविक्रयो च यः ।

स याति नागवेष्टश्च नागेर्वेष्टित एव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥

आपी, [नृ] पुं, (आप्नोति सर्वमिति । वि +

आप + गिनिः ।) विष्णुः । यथा,—

“स्वप्नः स्वप्नो आपी नैकात्मा नैककर्मकृतः ॥”

इति महाभारते ।

तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४६ । ६३ ॥ त्रि,

आपकः । यथा,—

“त्रिसन्ध्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र युगादरण्यमन्यत्र हरिवासरात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्ववृत्तपराशरवचनम् ॥

आपृतः, पुं, (वि + आप + पृ + क्तः ।) कर्म-

सचिवः । यथा,—

“नियोगी कर्मसचिव आयुक्तो आपृतश्च सः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

आपारशुक्ते, त्रि । वि-आङ्-पूर्व-पृ-धातोः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।

“आश्रितिलपरिरम्भयापृतैकैकदोषो-

रविदितगतयामा रात्रिरेव यरंसीत् ॥”)

आप्तं, त्रि, (वि + आप + क्तः ।) सम्पूर्णम् । तत्-

प्रमाणः । पूर्णम् २ आचितम् ३ कृतम् ४

पूरितम् ५ भरितम् ६ निश्चितम् ७ । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् । ११ । २० ।

“वावापृथिव्योरिदमन्तरं हि

आप्तं त्वयेकेन दिशश्च सर्वाः ॥”)

ख्यातम् । समाक्रान्तम् । इति मेदिनी ॥

व्यापितम् । यथा । प्राप्तं प्रणिहिते समे इत्यत्र

व्याप्तमपि पाठः । इत्यमरटीकायां रायसुक्रटः ॥

व्याप्तिः, स्त्री, (वि + आप + क्तम् ।) आपनम् ।

(यथा, भागवते । ७ । ८ । १७ ।

“सर्वं विधातुं निजभूतभाषितं

व्याप्तिश्च भूतेषु खिलेषु चात्मनः ॥”)

रम्भः । इति मेदिनी ॥ रम्भस्थाने लम्भनमिति

हेमचन्द्रे पाठः ॥ शिवस्मृत्यैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्य-

विशेषः । यथा,—

“अनिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकान्यं महिमे-

शिता ।

वशिकामवशायित्वे ऐश्वर्यमवस्था स्तुतम् ॥”

इति शब्दमाला ॥ ३ ॥

व्यापयते साध्यवद्व्यावृत्तित्वम् । यथा । अग्नौ-

भावस्थाने धूमस्यावर्तमानत्वम् । इयं अन्वय-

व्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति अभिचारज्ञाना-

भावः सहचारज्ञानश्च कारणम् । एवं साध्या-

भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । इयं याति-

रेकव्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति साध्याभाव एव

हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं अभिचारज्ञाना-

भावश्च कारणं तत्र प्रमाणम् ।

“व्याप्तिः साध्यवद्व्यावृत्तिसम्बन्ध उदाहृतः ।

अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ॥

साध्येन हेतोरैकाधिककरणं व्याप्तिरुच्यते ।

अभिचारस्याग्नौऽपि सहचारग्रहस्तथा ॥

हेतुव्याप्तिर्यत्र तर्कः कश्चित् शङ्कानिवर्तकः ।

हेत्वान्तु भवेद्वाग्निरन्वयव्यतिरेकतः ॥

अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादुच्यते ।

साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्वेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

व्याप्तिकर्मा, [नृ] पुं, (व्याप्तिविशिष्टं कर्म यस्य ।)

व्यापनक्रियाविशिष्टः । सर्वत्र व्याप्तिक्रियः ।

तद्देशिकप्रमाणः । इत्यति १ नञति २

आद्याः ३ आनट् ४ आह ५ आपानः ६

अश्रुत् ७ अश्रुत् ८ आनसे ९ अश्रुते १० ।

इति दश व्याप्तिकर्माणि । इति वेदनिघण्टौ २

अध्याये । १८ ॥

वाप्यं, स्त्री, (वाप्यते इति । वि + आप + क्तम् ।)

साधनम् । यथा । वाप्यं लिङ्गश्च साधनम् ।

इति सङ्कीर्णवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥ कुठौषधम् ।

इत्यमरः ॥

वाप्यः, त्रि, (वि + आप + क्तम् ।) व्याप्ति-

विशिष्टः । आपनोयः । यथा,—

“प्रस्थानं ते कुलिशकलनाभिश्चितं पण्डिताग्रै-

श्चित्तेऽस्माकं तदपि रमते याहि याहीति वाच्यी ।

अप्रामाण्यं कथयति सदा नन्दस्त्रुणांविधोगो

वाप्यज्ञानाद्ब्रजकुलसुखां व्यापकस्यापि विद्वौ ॥”

इति पदाङ्कदूतः ॥

(यथा, भागवते । ७ । ६ । २२ ।

“प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् ।

वाप्य व्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः ॥”)

व्यामः, पुं, (विशेषण अन्वयेऽनेनेति । अम गतौ +

घञ् ।) तिर्यक्पार्श्वे ततयोः सहस्रयोर्वाङ्मोर-

न्तरम् । वैउ इति भाषा । व्यामीयतेऽनेन

व्यामः लङ्घोः कभाव इत्युक्तेर्माङ्गो डः । इत्य-

मरभरतौ ॥ “व्यामव्याममन्यप्रोवास्तिर्यक्वाङ्

प्रसारितौ ।" इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ११ । ३६ ।

"ततो भीमो महाबाहुराख्य तरसा ह्रमम् ।
दृश्याममथोद्विहं निव्यवमकरोत् तदा ॥")

व्यामर्गः, क्री, (वि + व्या + अम + कृत् ।) व्यामः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व्यामिश्रं, चि, (वि + व्या + मिश्र + चन् ।)
संमिलितम् । मिश्रविषयाणामेकीभावकरणम् ।
यथा,—

"व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । २ ॥

क्वचित् कर्मप्रशंसा क्वचित् ज्ञानप्रशंसा इत्येवं
व्यामिश्रं सन्देहोत्पादकमिव यदाक्यं लेन मे
मतिमुभयत्र दोलायितां कुर्वन् मोहयसीव ।
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

व्यायर्तं, चि, (विशेषेण व्यायतम् ।) व्यायृतम् ।
द्वैधम् । (यथा, शाकुन्तले । २ ।

"अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं ।

गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्ति ॥")

दृष्टम् । अतिशयः । इति मेदिनी ॥

व्यायामः, पुं, (वि + व्या + यम + घञ् ।) पौरुषः ।
(यथा, महाभारते । ४ । ३८ । ७ ।

"व्यायामसहमर्थं लणराजसमं महत् ।

सर्वशुभमहामार्गं शत्रुसंवादकारकम् ॥")

श्रमः । (यथा, महाभारते । १ । १७६ । ६ ।

"व्यायामकर्षितः सोऽथ नृगलिप्लुः पिपासितः ।

आलगाय नरश्रेष्ठ वशिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥")

विषमः । दुर्गसंचारः । इति मेदिनी ॥ व्यामः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ मल्लक्रीडा । कुक्षी इति

प्रारख्य भाषा । (यथा, महाभारते । १२ । २१ । ७ ।

"अथैव साम प्रशंसन्ति व्यायाममपरे जनाः ॥")

अस्य गुणादि यथा,—

"व्यायामो हि सदा पथो बलिनां स्निग्ध-

भोजिनाम् ।

स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥

सर्वशत्रुषु सर्वैर्हि शूरैरात्महितार्थिभिः ।

शत्रुर्हन्तुं तु कर्तव्यो व्यायामो हन्तव्यो यथाम् ॥

कुक्षौ ललाटे ग्रीवायां यदा घर्मेः प्रवर्तते ।

शत्रुर्हन्तुं तं विजानीयादायतोच्छ्वासमेव च ॥

लाघवं कर्मेसामर्थ्यं स्वेयं क्षेपसङ्घिगता ।

दोषस्योऽपि बुद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥

व्यायामं कुर्वन्तो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् ।

विदग्धमविदग्धं वा निहृष्टं परिपश्यते ॥

न च व्यायामसदृशमन्यत् स्त्रीत्यापकर्षणम् ।

न च व्यायामिनं मर्त्यं महैवन्तरयो बलात् ॥

न चैनं सहस्राक्षस्य जरा समधिगच्छति ॥

व्यायामश्चसमात्रस्य पद्मगुणैर्दत्तितस्य च ।

व्याधयो नोपसर्पन्ति वेनतेयमिवोरगाः ॥

रक्तपित्ती चयौ शोषी काशी श्वासी चतानुरः ॥

शुक्लवान् स्त्रीषु च चौरा व्यायामं परिवर्जयेत् ॥

वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णो च संतुजेत् ॥

व्यतिव्यायामतः कासो रक्तपित्तं प्रजायते ॥

श्रमः क्षमः चयस्तृणा ज्वरश्चर्द्धिश्च जायते ॥"

इति राजवल्लभः ॥

व्यायोगः, पुं, (वि + व्या + युज + घञ् ।) दृश-

विधिरूपकान्तर्गतरूपकविशेषः । यथा,—

"स्यान्नाटकं प्रकरणं भावः प्रहसनं हिमः ।

व्यायोगः समवाकारो विध्यङ्गेहान्ता इति ॥

अभिनेयप्रकाराः सुभाषाः षट् संस्कृतादिकाः ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५१४ ।

"व्यातिव्यतिवृत्तौ व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।

ह्रीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरेर्बहुभिराश्रितः ॥

एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।

कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥

राजविरथ दिव्यो वा भवेद्दीरोद्धतश्च सः ।

हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥")

व्यालः, पुं, (विशेषेण व्यासमन्तात् व्यलतीति ।

व्यल पर्याप्तौ + व्यच् ।) सर्पः । श्वापदः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १ । ४३ ।

"प्रशवश्च नृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदताः ।

रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥")

दुष्टगजः । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे । १२ । २८ ।

"व्यालद्विपा यन्मभिरुद्धिद्विषावः

कयश्चिदारादपथेन निन्द्यरे ॥")

चित्रकः । व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजा ।

इत्यमरटीकायां मथुरेशः ॥

व्यालः, चि, (वि + व्या + व्यल + व्यच् ।) शूटः ।

धूर्तः । इति जटाधरः ॥

व्यालकः, पुं, (व्याल एव । स्वार्थे कन् ।) दुष्ट-

गजः । तत्पर्यायः । गम्भीरवेदी २ अङ्कुश-

दुर्जरः ३ चालकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(श्वापदः । यथा, महाभारते । १३ । ११ । ५ ।

"जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः ॥")

व्यालखड्गः, पुं, व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यालगन्धा, स्त्री, (व्यालस्यैव गन्धो यस्याः ।)

नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यालग्राहः, पुं, (व्यालं गृह्णातीति । व्याल +

ग्रह + अण् ।) व्यालग्राही । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २६० ।

"व्यालग्राहानुच्छृत्तान्याश्च वनचारिणः ॥")

व्यालग्राही, [न] पुं, (व्यालं गृह्णातीति । ग्रह +

णिनिः ।) भित्तार्थं सर्पधारी । सर्पखिलकः ।

सापुडिया इति वादिया इति च भाषा ।

तत्पर्यायः । अहितुष्टिकः २ । इत्यमरः ॥

जाङ्गुलिः ३ जाङ्गुलिः ४ आहितुष्टिकः ५

व्यालग्राहः ६ गारुडिकः ७ विधवेद्यः ८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

व्यालजिह्वा, स्त्री, (व्यालस्य जिह्वैव व्याकृति-

र्यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(व्यालजिह्वा च ॥)

व्यालदंष्ट्रः, पुं, (व्यालस्य दंष्ट्रैव व्याकृतिर्यस्य ।)

गोचुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यालनखः, पुं, (व्यालस्य नख इव व्याकृतिर्यस्य ।)

गन्धद्रव्यविशेषः । वघ्नन्हा इति हिन्दी भाषा ।

तत्पर्यायः । कूटस्थः २ चक्रनायकः ३ चक्री ४

चक्रनखः ५ चक्रफलः ६ व्याघ्रनखः ७ द्वीपि-

नखः ८ खपूरः ९ व्यालपाणिजः १० व्याला-

युधः ११ व्यालबलः १२ व्यालखड्गः १३ ।

अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-

यत्वम् । कफघ्नातृक्कृच्छ्रघ्ननाशित्वम् । वर्य-

त्वम् । सौगन्ध्यप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यालपत्रा, स्त्री (व्यालानि तीक्ष्णाणि पत्राणि

यस्याः ।) एवार्द्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यालबलः, पुं, व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यालनृगः, पुं, (व्यालो हिंस्रो नृगः पशुः ।)

चित्रव्याघ्रः । चित्ता वाघ इति भाषा । इति

महाभारते राजधर्मः ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । १६६ । ३ ।

"रथनेमिखनश्चैव घटाशब्दश्च भारत ! ।

पृथक् व्यालनृगाणाञ्च पक्षिणामिव सर्वशूः ॥")

व्यालम्बः, पुं, (विशेषेण व्यालम्बते इति । वि +

व्या + लम्ब + अच् ।) रत्नेरुहः । इति वैद्य-

कम् ॥ (लम्बमाने, चि । यथा, महाभारते ।

७ । ८८ । १० ।

"व्यालम्बहस्तान् संवहान् सपञ्चानिव पर्व-

तान् ॥")

व्यालायुधं, स्त्री, (व्यालस्यायुधं नख इव व्याकृति-

र्यस्य ।) नखीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरटीकायां

मथुरेशः ॥

व्यालायुधः, पुं, (व्यालस्यायुधमिव व्याकृतिर्यस्य ।)

व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्यावक्रोशी, स्त्री, (वि + अव + क्रुश् + "कर्म-

व्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥" ३ । ३ । ४३ । इति

णच् । ततः "णच् स्त्रियाम् ॥" ५ । ४ । १४ । इति

स्वार्थे अण् । "न कर्मव्यतिहारे । ७ । ३ ।

६ । इति रेड-प्रतिषेधः । स्त्रियां ङीप् ।) पर-

स्सरक्रोशनम् । इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहटीकायां

भरतः ॥

व्यावभासी, स्त्री, (वि + अव + भास + णच् ।

स्वार्थे अण् । ङीप् ।) व्यावक्रोशी । इत्यमर-

टीकायां रायसुकुटः ॥

व्यावर्त्तः, पुं, (वि + व्या + वृत् + अच् ।) नाभि-

कण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र आव-

र्त्तकोऽपि पाठः ॥

व्यावहारो, स्त्री, (वि + अव + ह + णच् । स्वार्थे

अण् । ङीप् ।) परस्परहरणम् । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

व्यावहासी, स्त्री, (वि + अव + हस + णच् ।

स्वार्थे अण् । ङीप् ।) परस्परहसनम् । इत्य-

मरटीकायां भरतः ॥

व्यावृत्तः, चि, (वि + व्या + वृत् + क्तः ।) वृत् ।

यथा । वृत्ते तु वृत्तव्यावृत्तौ । इति हेमचन्द्रः ॥

व्यावृत्तश्च ॥ (प्रतिनिवृत्तः । यथा, रघुः । १२ । ७ ।

"व्यावृत्ता यत्परस्मैभ्यः श्रुतौ तत्स्वरता स्थिता ॥"

व्यासः

व्यावृत्तिः, स्त्री, (वि + आ + वृत् + क्तिन् ।)
खण्डनम् । यथा,—
“अतीतः पत्यानं तव च महिमा वाङ्मनसयो-
रतद्वावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।
स कस्य स्तोत्रायः कतिविधगुणः कस्य विषयः ।
पदे त्वन्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥”
इति महिम्नस्तोत्रम् ॥

व्यावृत्तिः । यथा । सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो
न विपक्षव्यावृत्तिरपि तत्स्थाननुगुणत्वात् । इति
चिन्तामणौ असाधारणशब्दम् ॥

व्यासः, पुं, (वि + असु + घञ् ।) विस्तारः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ ।
५१ ।

“विस्तीर्यैतत् महज्ज्ञानन्दविः संचिप्य
चात्रवीतु ।

इहं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥”

“समासः संचिपः व्यासो विस्तारः ।” इति
तट्टीका ॥) मानमेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
पाठकब्राह्मणः । यथा, नैयतकालिकतत्त्वतरो
भविष्यपुराणम् ॥

“विस्मयमहतं शान्तं स्रष्टाचरपदं तथा ।
कलखरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
बुधमानः सदर्पं वै ग्रन्थार्थं कृतञ्चशो वृष ।
ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थचार्पयेन्नृप ।
■ एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गोलस्य मधरेखा । यथा,—

“व्यासे भगवन्दासिष्ठे विभक्ते
खवाणस्यैः परिधिस्तु स्रष्टाः ।
द्वाविंशतिभिः विहृतेभ्यः श्लोकेः
सूक्तोऽथवा स्याद्वाग्वहारयोगः ॥”

उदाहरणम् ।

“विष्कम्भमानं किल यत्र सप्त
तत्र प्रमाणं परिधिः प्रचक्षुः ।
द्वाविंशतिर्यत् परिधिप्रमाणं
तद्वाससंख्या च सखे विचिन्त्य ॥”

इति लीलावती ॥ ३॥

(व्यास्यति वेदानिति । वि + आ + असु +
अच् ।) सुनिविशेषः । तस्य पर्यायो वेदव्यास-
शब्दे द्रष्टव्यः ॥ (अस्य निरुक्तिर्यथा महा-
भारते । १ । १०५ । १४ ।

“यो व्यास वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानुविः ।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्णातु कण्ठत्वमेव च ॥”
स च सत्यवत्या कन्याकाले पराशराज्यातः ।
श्रीकृष्णस्य पञ्चकलोद्भवः । यथा,—

“व्यासः पुराणसूत्रश्च प्रपञ्च वाल्मीकिं यदा ।
मौनीभूतः स सस्मार त्वामेव जगदम्बिकाम् ॥
तदा चकार सिद्धान्तं त्वहरेण सुनीश्वरः ।
संप्राप निर्मलं ज्ञानं भगवान्ध्वंसदीपकम् ॥
पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यासः पञ्चकलोद्भवः ।
त्वां सिधेव प्रदधौ च शतवर्षं प्रवृत्तः ॥
तदा त्वत्तो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ।

व्यासः

तदा वेदविभागश्च पुराणश्च चकार ह ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ॥ अध्यायः ॥ ३॥
तस्य जन्मान्तरं यथा,—

“अथ भूयो जगत्सृष्टा भोः शब्देनावुवाच यन् ।
सरस्वतीमुचचार तत्र सारस्वतीऽभवत् ॥

अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्सम्भवः प्रभुः ।
भूतभवामविष्यन्नः सत्यवादी दृढव्रतः ॥

तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरवायः ।
वेदाख्येन श्रुतिः कार्या यथा मतिमतां वर ॥

तस्मात् कुरु यथाज्ञप्तं ममेतद्वचनं सुने ।
तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायम्भुवोऽन्तरे ॥

ततस्तुतोष भगवान् हरिस्तेनास्य कर्मणा ।
तपसा च सुतमेन यमेन नियमेन च ॥

मन्वन्तरेषु पुत्रत्वमेवमेवं प्रवर्तकः ।
भविष्यत्यक्षलो ब्रह्मप्रपञ्चश्च नित्यशः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ ३॥

अन्यत्र ।

“सुतं त्वजनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ।
काली पराशरात् जज्ञे कृष्णद्वैपायनं सुनिम् ॥

द्वैपायनादरुण्यां वै सुको जज्ञे गुणान्वितः ॥”
इति बह्मपुराणे प्रजापतिसर्गो नामाध्यायः ॥ ३॥

युगभेदे व्यासभेदो यथा,—

“यस्मिन्मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान्निबोध मे ।
यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते सुने ॥

अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदो व्यासो महर्षिभिः ।
वैवस्वतेऽन्तरे त्वस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः ॥

वेदव्यासा व्यासीता ये अष्टाविंशतिसप्तमाः ।
चतुर्धा येः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः ॥

द्वापरे प्रथमे व्यासाः खयं वेदाः स्वयम्भुवा ।
द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥

तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे तु दृष्टव्यतिः ।
सविता पञ्चमे व्यासो न्यतुः षष्ठे स्मृतः प्रभुः ॥

सप्तमे च तथैवेन्द्रो वशिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः ।
सारस्वतश्च नवमे त्रिधामा दशमे स्मृतः ॥

एकादशे वै त्रिदशो भारद्वाजस्ततः परम् ।
त्रयोदशे चान्तरीक्षो धर्म्मो चापि चतुर्दशे ॥

चत्वारण्यः पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।
क्षतञ्जयः सप्तदशे ऋण्योऽष्टादशे स्मृतः ॥

ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजात् सुतमः ।
गोतमादुत्तमो व्यासो ह्यर्थात्मा योऽभिधीयते ॥

अथ ह्यर्थात्मनो वेणुः स्मृतो वाजश्रवास्तु यः ।
सोमो मुख्यायनस्तस्मात्सृण्विन्दुरिति स्मृतः ॥

ऋचोऽभूद्भागवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योऽभिधीयते ।
तस्मादसुतपिता शक्तिर्वासस्तस्मादहं सुने ॥

जातुकर्णोऽभवत्सप्तः कृष्णद्वैपायनस्ततः ।
अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः ॥

एको वेदश्चतुर्धा तु तैः कृतो द्वापरादिषु ।
भविष्ये द्वापरे चापि द्रौणिर्वासी भविष्यति ।

व्यासीते मम पुत्रेऽस्मिन् कृष्णद्वैपायने सुनी ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ३ अध्यायः ॥ ३॥

कूर्मपुराणे त्रियान् विशेषः । द्वादशे द्वापरे
शततेजाः । त्रयोदशे धर्म्मः । चतुर्दशे तरङ्गः ।

व्याहृतिः

पञ्चदशे त्रायणः । अष्टादशे ऋतञ्जयः । एक-
विंशे वाजश्रवाः । द्वाविंशे शुष्मापणः । त्रयो-
विंशे ऋण्विन्दुः । चतुर्विंशे वाल्मीकिः । पञ्च-
विंशे विष्णुः । अन्यत् विष्णुपुराणवत् ॥ (एतद्-
विवरणश्च देवीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याये
च द्रष्टव्यम् ॥)

व्यासक्तः, त्रि, (वि + आ + सञ्ज + क्तः ।) विशेष-
व्यासक्तः । संलग्नः । यथा,—

“व्याकोवेन्द्रीवराभा कनकपरिलसत्पीतवासाः
सुहासा

वर्हेऽसन्नकान्तैर्बलधितचिकुरा चारुकर्ण-
वतंसा ।

अंसव्यासक्तवंशध्वनिसुखितजगद्वल्लवीभिर्लसन्ती
मूर्त्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति नः सुधरा

चारिहारा ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥

व्यासङ्गः, पुं, विशेषेण व्यासङ्गः । वि-व्याङ्-
पूर्वसन्जधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

व्यासमाता, [ऋ] स्त्री, (व्यासस्य माता ।)

वेदव्यासजननी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्-
पर्यायः । सत्यवती १ वासवो २ गन्धर्वात्मिका ३

योजनगन्धा ४ दासेयी ५ शीलंकायनजीवस्तः ६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रन्थान्तरे शांखक्यायनजा

इति च पाठः । काली ७ भगवोदरी ८ विचित्र-
वीर्यस्तः ९ चित्राङ्गदस्तः १० योजनगन्धिका ११ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धर्वात्मिका १२ सत्या १३
दासनन्दिनी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥

व्यासिद्धः, त्रि, (वि + आ + सिध + क्तः ।) निविद्धः ।
इति मिताक्षरा ॥

व्याहृतः, त्रि, (वि + आ + हृत् + क्तः ।) विशेषे-
णाहृतः । वार्धः । यथा । सुप्तव्यासस्तमनसाश्चै-

न्द्रियार्थयोः सन्निकर्षेण निमित्तत्वात् तैश्चाप-

देशाज्ज्ञानविशेषाणां व्याहृतत्वादहेतुः । इति

गोतमसूत्रे प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् ॥ अपि च ।

“अव्याहृताश्चः सर्वान् यः सदा देवयोनियु ।
निर्विज्ञातखिलदैत्यारिः ॥ यदाह द्रष्टुं

तत् ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

व्याहारः, पुं, (वि + आ + हृ + घञ् ।) वाक्यम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ४६ ।
७१ ।

“अभिरक्षिष्यवावयवप्रवेशनं मन्दिरेषु मर-

काय ।

पशुशस्त्रव्याहारे वृषत्युर्मुनिवचसिदम् ॥”

व्याहृतिः, स्त्री, (वि + आ + हृ + क्तिन् ।)

व्याहारः । मन्त्रविशेषः । यथा,—

“ॐकारमादितः कृत्वा व्याहृतिस्तदनन्तरम् ।
ततोऽधीयीत सौवित्रीमेकाग्रश्रद्धयान्वितः ॥

पुराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भुवः स्वः सनातनाः ।
महाव्याहृतवस्तिषः सर्वाश्च भगवन्वर्चसाः ॥

प्रधानपुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सर्वं रजस्तमस्तिषः क्रमाद्व्याहृतयः स्मृताः ॥

व्योङ्कारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्यात्तद्वचनम् ।
एव मन्त्रो महाभाग सारात्मार उदाहृतः ॥

इति कौर्मो उपविभागे १३ अध्यायः ॥

(वाक्यम् । यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ६३ ।

“न ह्यीश्वरयाहृतयः कदाचित्
पुण्यन्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥”)

युतः, त्रि, (वि + वे + क्तः ।) स्युतम् । इति
भरतहिरूपकोषः ॥

युतिः, स्त्री, (वि + वे + क्तिन् ।) कतिः । तन्तु-
सन्ततिः । इति भरतहिरूपकोषः ॥

युत्क्रमः, पुं, (वि + उत + क्रम + घञ् ।) क्रम-
विपर्ययः । अतिक्रमः । तत्पर्यायः । उत्क्रमः २
अक्रमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । १० ।

“पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारौ
हस्तग्राहं वितर हृहृहा युत्क्रमः क्रासि
यासि ॥”)

युत्यानं, स्त्री, (वि + उत + स्था + ल्युट् ।) स्वातन्त्र्य-
कथम् । विरोधाचरणम् । इति मेदिनी ॥

(यथा, महाभारते । १४ । २६ । १६ ।

“एवं ते ब्रविहामीरा पुण्याश्च श्वरैः सह ।
वृषलत्वं परिगता युत्यानां चक्षधर्मिणः ॥”)
प्रतिरोधनम् । समाधिपारणम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ नृत्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
विशेषणीत्यानश्च ॥ (चित्तस्थावस्थाविशेषः ।
इति पातञ्जलदर्शनम् ॥)

युत्पत्तिः, स्त्री, (वि + उत + पद् + क्तिन् ।) विशेषे-
णोत्पत्तिः । संस्कारः । इति युत्पत्तिशब्दार्थ-
दर्शनात् । यथा । शरत्कालबोधनीयत्वेन शारदा-
पदयुत्पत्तिस्तत् पदं तालयादि सारं इतातीति
युत्पत्तिस्तु काव्यनिकी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शक्तिज्ञानम् । यथा । अवहारादिबाधकं विना
विवरणादपि युत्पत्तिः । बाधकं विना स्वसा-
ध्यस्य बाधकं यद्विशेषणं तदभाववत्त्वविशेषण-
सहकारेण युत्पत्तिः युत्पत्तिसम्भवात् शक्ति-
ग्रहसम्भवादिति यावत् । इति आख्यातवादस्य
मायुरी टीका ॥

युत्पन्नः, त्रि, (वि + उत + पद् + क्तः ।) संस्कृतः ।
इति हेमचन्द्रशब्दरत्नावली । युत्पत्तियुक्तः ।
यथा । वराकरयुत्पन्नशब्दज्ञानाधीनं शास्त्रा-
न्तरज्ञानं तदधीना च वैदिकक्रिया सत्फलं
स्वर्गादि । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

युत्पादकः, त्रि, (विशेषणोत्पादयति ज्ञानम् ।
वि + उत + पद् + णिप् + ण्वल् ।) युत्पत्ति-
जनकः । यथा । शब्दयुत्पादकशास्त्रारम्भे
शब्दैरेव मङ्गलं कर्तव्यम् । इति सुम्बोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥

युदासः, पुं, (वि + उत + अस + घञ् ।) निरासः ।
परित्यागः । यथा । तदेवेत्येवकारश्रवणात्तिथि-
द्वेषे खलुविशेषो नियम्यते कर्मणि खलान्तर-
युदासाय । इत्यमावास्याआहुकालनिरूपणे

तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा च महाभारते । १२ ।
१६ । १८ ।

“अथैकान्तयुदासेन शरीरे पाञ्चभौतिके ॥”)

युष्टं, स्त्री, (वि + वस् + क्तः ।) फलम् । दिनम् ।
प्रभातम् । (यथा, माघे । १२ । ४ ।

“युष्टं प्रयाणश्च वियोगवेदना
विदूतनारीकमभूत् समन्तदा ॥”)

पर्युषितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रभातार्थे कचित्
पुंलिङ्गोऽपि । स तु दोषायाः पुत्तः । यथा,
भागवते । ४ । १२ । १४ ।

“प्रदोषो निशिषो युष्ट इति दोषासुतास्त्रयः ।
युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्वतेजसमादधे ॥”)

युष्टः, त्रि, (वि + वस् + क्तः ।) उषितः । (यथा,
महाभारते । ३ । ६६ । २८ ।

“सा युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वैश्र विभाविनी ॥”)
दग्धः । इति मेदिनी ॥

युष्टिः, स्त्री, (वि + वस् + क्तिन् ।) फलम् । (यथा,
महाभारते । १२ । २२८ । ४ ।

“महतस्तपसो युष्टा पश्यन्तीकौ परावरौ ॥”)

सन्तुष्टिः । इति मेदिनी ॥ स्तुतिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (प्रकाशः । यथा, ऋग्वेदे । १२ । १७ । १५ ।

“युष्टिषु श्रवसा श्रवतीनाम् ॥”)

“युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु ॥” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥)

यूट्, त्रि, (विशेषण उद्यतेस्व । वि + वट् + क्तः ।)
विन्यस्तः । संहतः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ ॥

(यूहचनयाधिष्ठितः । यथा, गीतायाम् । १ । २ ।

“दृष्ट्वा तु पाण्डवानां यूट् दुर्गन्धनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥”)

पृथुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । १३ ।

“यूटोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मचर्म देहं चात्रो धर्मं इवाश्रितः ॥”)

यूट्कङ्कटः, त्रि, (यूट्, कङ्कटः सन्नाहो येन ।)
सन्नद्धः । इत्यमरः ॥

यूटिः, स्त्री, (वि + वट् + क्तिन् ।) विन्यासः ।
संहतिः । पृथुलता । इति यूट्शब्दार्थदर्श-
नात् ॥

यूतं, त्रि, क्तम् । तन्तुसन्ततम् । विपूर्ववेष्मधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

यूतिः, स्त्री, (वि + वे अव वा + क्तिन् । “ऊतियूति-
चूतीति ॥” ३ । ३ । ६७ । इति निपातितः ।)

वस्त्रादिवपनक्रिया । तत्पर्यायः । वाणिः २ ।
इत्यमरः ॥ यूतिः ३ । इति तट्टीका । वाणी

४ । इति शब्दरत्नावली ॥

यूहः, पुं, (वि + ऊह + घञ् ।) सम्मूहः । निर्मा-
णम् । तर्कः । इति मेदिनी ॥ देहः । (यथा,
भागवते । ११ । ६ । १० ।

“यः सालतेः समविभूतय आत्मवद्भि-
र्युहैर्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय ॥”)

सैन्यः । इति चिकावशेषः ॥ (परिणामः ।
लिङ्गम् । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७० ।

“यावदुद्दिमनोऽप्यार्थगुणबूधो ह्यनादिमान् ॥”)

युद्धार्थसेनारचना । तत्पर्यायः । वलविन्यासः २ ।
इत्यमरः ॥ “युद्धार्थं सैन्यस्य देशविशेषे विभज्य
दुर्लभान्निमित्तं स्थापनं यूहः । ऊह वितर्कं
विपूर्णात् घञ् । युद्धे दृष्टादयो भेदा विशेषा
यूहस्थैर्यथात् आदिना भोगमण्डलसंहतानां
ग्रहः । यथाह कामन्दकिः ।

तिथ्यवृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।
मण्डलं सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ॥ इति ॥
एषां चतुर्णां च बहवो भेदाः क्रौञ्चचक्रादयो
यत्थगौरवभयाभोक्ताः ॥ इति भरतः ॥ अपि च ।

“समग्रस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्थानभेदतः ।
स यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीभुजाम् ॥

यूहभेदास्तु चत्वारो दण्डो भोगोऽन्वमण्डलम् ।
असंहतश्च निर्णयता नीतिसारादिसम्भवाः ॥

अन्येऽपि प्रकृतिगूहाः क्रौञ्चचक्रादयः क्वचित् ।
तिथ्यवृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ॥

मण्डलं सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।
सैन्यानां नीतिसारादौ यूहभेदाः समीरिताः ।

क्रौञ्चचक्रादिभेदानां लक्षणं भारतादिषु ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा च कामन्दकीयनीतौ । १६ । २६ — ५७ ।

“सर्वयूहविधानज्ञा युद्धकर्मसु कर्मणः ॥
उरः कक्षे च पक्षौ च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः ।

कोटी च यूहशस्त्रज्ञैः सप्ताङ्गो यूह इध्यते ॥
उरश्च कक्षपक्षौ च यूहोऽयं सप्रतिग्रहः ।

गुरोरेष च शुक्रस्य तन्वाभ्यां परिवर्जितः ॥
अभेदाः कुलजा मेधा लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः ।

सेनाङ्गपतयः कार्यं दृष्टयुद्धप्रतिक्रियाः ॥
प्रवीरपुरुषैरेतैस्त्रिष्टयुः परिवारिताः ।

अभेदेन च युद्धोरन् रक्षेयश्च परस्परम् ॥
फलं सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्यं यूहस्य तद्वैव ॥

युद्धवस्तु च यत्किञ्चित्प्रायस्कल्पने भवेत् ॥
युद्धार्थं युद्धकुशलं चण्डानीकं प्रयोजयेत् ॥

युद्धं हि नायकप्राणं हन्यते तदनायकम् ॥
यूहोऽनुपृष्टमचलः पञ्चश्वरयन्तिभिः ।

तथाप्रतिहतो ज्यैष्ठ्यो हस्त्यश्वरथपत्तिभिः ॥
मध्ये देशे हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः ।

पक्षयोश्च गजानीकं यूहोऽन्तर्भेदयं स्मृतः ॥
रथस्थाने हयान्दद्यात्पदातींश्च हयाश्वये ।

रथाभावे तु मतिभान्नागानेव प्रकल्पयेत् ॥
विभज्य प्रक्षिपेन्मध्यं पञ्चश्वरयन्तुजान् ।

मध्ये कुर्वीत नागेन्द्रान् पञ्चश्वरयन्वारितान् ॥
धनुः सूची च दण्डश्च शकटो मकरध्वजः ॥

इत्यादयो महायूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥
यदि स्याद्दण्डवाहुल्यं तदा चापः प्रकीर्तितः ।

मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः ॥
कथिताः प्रकृतिगूहा भेदास्तेषां प्रकीर्तिताः ।

यः स तं यूहं मतिमान् काले स्थाने प्रकल्पयेत् ॥
तिथ्यवृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।

प्रदरो दण्डकोऽसह्यस्वापो वै तद्विपर्ययः ॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्रेणी विजयसञ्जयौ ।

विशालविजयः सूची स्थानाकर्णश्चन्द्रसः ॥

सुखाख्यो वलयस्यैव दण्डभेदाः सुदुर्लभः ।
 अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्यामैकपक्षतः ।
 अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विपर्ययः ।
 स्थूणापक्षो घनुः पक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्ध्वगः ।
 द्विस्थूणान्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्ययः ।
 द्विचतुर्दण्ड इत्येवं ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ॥
 गोमूत्रिकाद्विसप्तशरी शकटो मकरस्तथा ।
 भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ॥
 दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्ययः ।
 मकरो वायवीर्यश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ॥
 मण्डलवृहभेदौ च सर्वतोभद्रदुर्लभौ ।
 गजानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ॥
 अर्द्धचन्द्रक उडारो वक्षो भेदास्त्वसंहतेः ।
 तथा कुक्कुटश्च कौकपादौ च गोधिका ॥
 त्रिचतुःपक्षसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ।
 इति वृहदाः समाख्याता वृहभेदप्रयोक्तृभिः ॥
 एते सप्तदश प्रोक्ता दण्डवृहाश्च पञ्चधा ।
 तथा वृहद्वयस्यैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ॥
 असंहतास्तु षड्वृहा भोगवृहाश्च पञ्चधा ।
 वृहद्वैस्तु प्रयोक्तृभिः स्युर्द्विकाल उपस्थिते ॥
 पक्षादीनामनीकेन हत्वा शेषं परिच्छिपेत् ।
 तरसा च समाहत्य कोटिभ्यां परिवेद्यन् ॥
 परकोटिमुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिग्रहः ।
 कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ॥
 एवं वृहद्वयप्रत्येकं यत्नवानवनीपतिः ।
 विदारयेद्द्वौ जघनं वलैश्च द्विषताम्बलम् ॥”
 वृहद्वनं, कौ, (वि + जह + लुट् ।) सैन्यसंस्था-
 नम् । विपूर्वोऽध्यातोऽनन्तरप्रत्ययेन निष्पन्न-
 मिदम् ॥ (मेलनम् । यथा, भागवते । १।२६।३६।
 “चालनं वृहद्वनं प्राप्तिर्नैतत्त्वं त्रयशब्दयोः ॥”
 “वृहद्वनं मेलनं तृणादेः ।” इति तट्टीकायां
 खामी ॥ योमके, त्रि । यथा, हरिवंशे ।
 १२६ । ३६ ।
 “परं गुणेभ्यः पृथग्वर्गैर्भूतं
 यशः शृङ्गं वृहद्वनं कान्तरूपम् ॥”
 “वृहद्वनं जगत्सोभकम् ।” इति तट्टीकायां
 नीलकण्ठः ॥
 वृहद्वारिः, पुं, (वृहद्वारिः ।) वृहद्वारि-
 ङ्गागः । तत्पर्यायः । प्रत्यासारः २ । इत्यमरः ॥
 प्रत्यासरः ३ । इति तट्टीका ॥ वृहद्वारिः पक्षाद-
 वृहदान्तरम् । इति केचित् । इति भरतः ॥
 वृहद्वयम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वे, अ ऐ ठतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उभ०-सक०-अनिट् ।) अ, अयति अयते । ऐ,
 वीयात् । इति दुर्गादासः ॥
 योकारः, पुं, लौकिकारः । इत्यमरः ॥
 योम, [न] कौ, (वे जे ठतौ + “नामन् सीम-
 न्ति” । उणा० ४ । १४६ । इति निपातनात्
 साधुः । यदा, “विपूर्वोऽध्यातोऽनन्तरप्रत्ययेनात्
 औणादिके ‘सर्वधातुभ्यो मनिन् ।’ इति सूत्रेण
 मनिन्प्रत्यये ‘ज्वरत्वरसिचविमवासुपधायाश्च ।
 इत्युं गुणः । अवति आप्नोति सर्वं जगत् ।

यदा अवतिर्गत्वर्थः भावे भन् योम् । अवन्
 गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यदा रच-
 नार्थः विशेषेणावति प्राप्तिर्नोऽवकाशप्रदानेन ।
 उणादौ तु नामन् सीमन् योमन् इत्यादिना
 वेज् संवरणे इत्यस्माच्च निनि उत्वं निपात्यते ।
 दीयते तद्वायुना योम । तथाच निरुक्तम्
 योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना
 इति ।” इति निघण्टुटीका । १ । ३ । ३ ।
 आकाशः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ४।२६ ।
 “रजोभिः स्यन्दनोद्भूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।
 भुवस्तलमिव योम कुर्वन् योमेद भूतलम् ॥”)
 जलम् । भास्करस्यार्चनाश्रयः । इति मेदिनी ॥
 अम्भकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 योमकेशः, पुं, (योम एव केशा यस्य । विराट्-
 भर्त्तृत्वात् इत्यत आत्वम् ।) शिवः । इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १२६ ।
 “स्रज्याचन्द्रमसौ लोके प्रकाशन्ते रत्नस्रज्याः ।
 ते केशसंज्ञिताश्चाद्ये योमकेश इति स्मृतः ॥”)
 योमकेशी, [न] पुं, महादेवः । गङ्गाधारण-
 कात् योमस्यापिनः केशा अस्य सन्तीति योम-
 केशशब्दात् इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
 योमचारिपुरं, कौ, (योमचारि आकाशगामि
 पुरम् ।) श्रौमपुरम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 योमचारी, [न] पुं, (योमि चरतीति । चर +
 णिनिः ।) देवता । पक्षी । इति मेदिनी ॥
 चिरजीवी । द्विजातः । इति विश्वः ॥ (आकाश-
 चारिणि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २२ ।
 ५६ ।
 “अस्ति पूर्वमहं योमचारी विदाधरोऽभ-
 वम् ॥”)
 योमधूमः, पुं, (योमः धूमः ।) मेघः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 योमनासिका, स्त्री, भारतीयपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 योममञ्जरं, कौ, (योमः मञ्जरमिव ।) पताका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 योममण्डलं, कौ, (योमः मण्डलम् ।) पताका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ आकाशश्च ॥
 योमसुञ्जरः, पुं, (योमः सुञ्जर इव ।) निर्घातः ।
 इति हारावली ॥
 योमयानं, कौ, (योमगामि यानम् ।) विमावम् ।
 इत्यमरः ॥
 योमस्थली, स्त्री, भूमिः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 (योमः स्थली ।) नभःस्थलश्च ॥
 योमाभः, पुं, (योमाभूयान् आभातीति । आ +
 भा + कः ।) बुधः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 योमोदकं, कौ, (योमः उदकम् ।) दिव्योदकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 योषं, कौ, (विशेषेण योषतीति । उष दाहे +
 पचाद्यच् ।) त्रिकटु । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४४ ।
 “योषं त्रिजातकं सुस्ता विडङ्गामलकं तथा ॥”)

व्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) व्रजति । इति दुर्गादासः ॥
 व्रज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, व्रजयति ।
 विरेफौ तौ । तौ एतौ विरेफौ रेफरहितौ च
 स्याताम् । इति दुर्गादासः ॥
 व्रजं, कौ, व्रजनम् । गमनम् । व्रज गतौ इत्यस्मात्
 चप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥
 व्रजः, पुं, (व्रज गतौ + “गोचरसंचरेति” । ३ ।
 ३ । ११६ । इति चप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
 समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १४६ । १२ ।
 “ततः प्रतापः सुमहान् शब्दस्यैव विभावयोः ।
 प्रादुरासीत् तदा तेन बुधे च जनव्रजः ॥”)
 गोष्ठम् । (यथा, माघे । २ । ६४ ।
 “निरुहवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।
 उपरुन्धन्तु दशाह्वीः पुरीं माहिष्मतीं द्विवः ॥”)
 पश्याः । इति मेदिनी ॥ अग्रवणमधुरयोश्चतु-
 र्यार्थवर्तिदेशः । अस्य विवरणं यथा, मात्स्ये ।
 “व्रजमण्डलभूगोलं श्रेष्ठनागफणं वरम् ।
 कुसुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यस्थितम् ॥
 तस्योपरिस्थितं लोकं सर्वस्थानं महाफलम् ।
 लक्ष्मीलाविहारार्थं च स्थानं विराजितम् ॥
 चतुरष्टकक्रोशेन परिपूर्णविराजितम् ।
 अस्य प्रदक्षिणीकुर्वन् धनधान्यसुखं लभेत् ॥
 दानार्चनावसतो लोको विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
 आवासान्जियते चेह पुनर्जन्म न विद्यते ॥
 पुण्यं लक्षगुणं लब्ध्वा कृतेऽस्मिन् व्रजमण्डले ।
 लक्ष्मणे निर्मितास्तौर्याः साहस्रद्वयसहस्रकाः ॥”
 तत्रादौ वनोपवनप्रतिवनाधिवनान्यदृष्टत्वा-
 रिंशत् तानि चतुरष्टकोपरिमाणस्थितानि
 चतुर्भागशोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमश आह ।
 पादौ ।
 “वनानि द्वादशान्याहुर्दुर्लभानि चतुरदक्षिणे ।
 महावनं महाश्रेष्ठं १ इयं कान्यवनं शुभम् २ ॥
 कोकिलाख्यं तृतीयं ३ तूर्यं तालवनं तथा ४ ।
 पञ्चमं कुसुदाख्यं ५ षष्ठं भास्कीरसंज्ञकम् ६ ॥
 नाम्ना कृत्वनं श्रेष्ठं सप्तमं परिकीर्तितम् ७ ।
 अष्टमं खदिरं प्रोक्तं ८ नवमं लोहजं वनम् ९ ॥
 नाम्ना भद्रवनं श्रेष्ठं दशमं बहुपुण्यदम् १० ।
 एकादशं समाख्यातं बहुलावनसंज्ञकम् ११ ॥
 नाम्ना विल्ववनं श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम् १२ ।
 इति द्वादशसंज्ञानि वनानि शुभदानि च ॥”
 इति द्वादशवनानि ॥
 अथ द्वादशोपवनान्याह वाराहे ।
 “आदौ ब्रह्मवनं नाम १ द्वितीयं लम्परा-
 वनम् २ ।
 तृतीयं विष्णुवं नाम ३ कदम्बाख्यं चतुर्थकम् ४ ॥
 नाम्ना खर्गवनं श्रेष्ठं पञ्चमं परिकीर्तितम् ५ ।
 सुरभीवननामानं षष्ठमाज्ञादवर्द्धनम् ६ ॥
 श्रेष्ठं प्रेमवनं नाम सप्तमं शुभदं तृणाम् ७ ।

मथरवननामानमष्टमं परिकीर्तितम् ८ ॥
मालैङ्गितवनं श्रेष्ठं नवमं मानवर्द्धनम् ९ ॥
शेषशायिवनं श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् १० ॥
एकादशं समाख्यातं नारदाख्यं शुभोदितम् ११ ॥

द्वादशं परमानन्दवनं सर्वार्थदायकम् १२ ॥
इति द्वादशसंज्ञानि वनान्युपवनानि च ॥
इति द्वादशोपवनानि ॥ ॥

अथ द्वादशप्रतिवनानि । भवित्ये ।
“आदौ रङ्गवनं श्रेष्ठं पुरसंज्ञाविराजितम् १ ।
वार्तावनं द्वितीयं २ करहाख्यं तृतीयकम् ३ ॥
चतुर्थं काम्यनामानं वनं कामप्रदं वृणाम् ४ ॥
वनमञ्जननामानं पञ्चमं स्त्रीशुभप्रदम् ५ ॥
नान्ना कर्णवनं श्रेष्ठं षष्ठं स्वप्नवरप्रदम् ६ ॥
कृष्णाक्षिपलकं नाम वनं सप्तममौरितम् ७ ॥
नन्दप्रेक्षणकृष्णाख्यं वनं नन्दनमष्टमम् ८ ॥
वनमिन्दवनं नाम नवमं कृष्णपूजितम् ९ ॥
शिखावनं शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् १० ॥
चन्द्रावलीवनं श्रेष्ठमेकादशसुहातम् ११ ॥
नान्ना लोहवनं श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं वृणाम् १२ ॥
इति प्रतिवनान्याहुर्मार्गं वामे च दक्षिणे ।
इति द्वादशसंज्ञानि देवावासफलप्रदाः ॥”

इति द्वादश प्रतिवनानि ॥ ॥

अथ द्वादशाधिवनानि । विष्णुपुराणे ।
“मथुरा प्रथमं नाम १ राधाकृष्णं द्वितीयकम् २ ।

नन्दग्रामं तृतीयं ३ गूढस्थानं चतुर्थकम् ४ ॥
पञ्चमं ललिताग्रामं ५ वृषभाशुपुरं षष्ठं ६ ॥
सप्तमं गोकुलं स्थान-७ अष्टमं बलदेवकम् ८ ॥
गोवर्द्धनवनं श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् ९ ॥
वनं जाववटं नाम दशमं परिकीर्तितम् १० ॥
सुखदन्दावनं श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्तितम् ११ ॥
सङ्केतवटकं स्थानं वनं द्वादशं कीर्तितम् १२ ॥
इति द्वादशसंज्ञानि वनान्यधिवनानि च ।
वनानामधिपाः प्रोक्ता व्रजमण्डलमध्यागाः ॥
एषां नैव विनोकेन वनयात्रा च निष्कला ।
एषाश्च दर्शनेनैव वनयात्रा शुभप्रदा ॥
आदौ लीलां यदा पश्येद्द्वययात्रां ततश्चरेत् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
सर्वत्र विजयी भूयाद्द्वययात्राप्रभावतः ॥”

इति व्रजभक्तिविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजकः, पुं, तपस्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

व्रजकिशोरः, पुं, (व्रजस्य किशोरः ।) श्रीकृष्णः ।
स तु द्वादशाधिवनान्तर्गतललिताग्रामाधिवना-
धिपो देवः । “अथ ललिताग्रामाधिपव्रज-
किशोरमन्त्रः । यथा श्रेष्ठोपनिषदि । ॐ श्रेष्ठं
ललिताग्रामाधिवनाधिपतये व्रजकिशोराय
नमः । इत्येकोविंशाक्षरो व्रजकिशोरमन्त्रः ।
अनेन मन्त्रेण प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य
विभाङ्कक ऋषिर्ब्रजकिशोरो देवता गायत्री
चन्दः मम सकलपापक्षयदारा युगलकृष्णदर्श-
नार्थं विनियोगः । शिरशि विभाङ्ककऋषये

नमः सुखे व्रजकिशोराय नमः हृदि गायत्री-
चन्दसे नमः । अथ ध्यानम् ।

‘ललितासंयुतं कृष्णं सर्वैस्तु सखिभिर्युतम् ।
ध्यायेत्त्रिवेणिकूपस्थं महारासकृतोत्सवम् ॥’
इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-
दिना जपं समर्पयेत् । इति ललिताग्रामाधिप-
व्रजकिशोरमन्त्रः ।” इति व्रजभक्तिविलासे १
अध्यायः ॥

व्रजनाथः, पुं, (व्रजस्य नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति
पुराणम् ॥

व्रजभूः, पुं, (व्रजे भूस्वत्तिर्यस्य ।) कैलिकदम्बः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (व्रजस्य भूभूमिः ।)
व्रजभूमौ, स्त्री । व्रजजाते, त्रि ।
व्रजमण्डलं, स्त्री, (व्रजस्य मण्डलम् ।) व्रजभूमिः ।
यथा, मात्स्ये ।

“व्रजमण्डलभूमौलं शेषनामकणं वरम् ।
कुसुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यसंस्थितम् ॥”

इति व्रजविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजमोहनः, पुं, (व्रजान् व्रजवासिनो मोहय-
तीति । सुहृ + णिच् + क्तुल् ।) श्रीकृष्णः । इति
पुराणम् ॥

व्रजवरः, पुं, (व्रजे वरः श्रेष्ठः ।) श्रीकृष्णः । स तु
द्वादशाधिवनान्तर्गतजाववटाधिवनाधिपो देवः ।
“अथ जाववटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्रः । शौन-
कीये ।

‘वटाहृदिः समन्तात् सवनं वनमास्थितम् ।
तमेवाधिवनं स्थातं वटसेवापरायणम् ॥
तस्मिन्मध्ये वटं श्रेष्ठं कृष्णक्रीडावरप्रदम् ।
वटाहृदिर्वनं ज्ञातं मध्ये चैव वटं स्मृतम् ॥
वटं वृक्षं स्थितं तत्र वटसंज्ञं विधीयते ।
वटजावानुसारेण वटलिङ्गानि दर्शयेत् ॥’
वटस्थानलिङ्गम् । ॐ वः जां वटाधिवनाधि-
पतये व्रजवराय नमः । इत्येकोविंशाक्षरो
जाववटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्रः । अनेन मन्त्रेण
प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य यत्नोक्त ऋषि-
जाववटाधिपो व्रजवरो देवता पङ्क्तिचन्दः
मम सकलसौभाग्यसम्पत्फलप्राप्त्यर्थं जपे विनि-
योगः । न्यासं पूर्ववत् । अथ ध्यानम् ।
‘नानाशङ्कराभूषाढं राधाकृष्णं मनोहरम् ।
ध्यायेद्युगलमूर्तिं वनयात्रावरप्रदम् ॥’

इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-
दिना जपं समर्पयेत् । इति जाववटाधिवना-
धिपव्रजवरमन्त्रः ।” इति व्रजभक्तिविलासे १
अध्यायः ॥

व्रजवत्सभः, पुं, (व्रजानां व्रजवासिनां वत्सभः
प्रियः ।) श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥

व्रजाङ्गना, स्त्री, (व्रजस्य अङ्गना ।) गोपी ।
यथा, कन्दोमञ्जयां ।

“विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः
प्रपूर्यथः पञ्चमरागसुहृन् ।
व्रजाङ्गनामपि गानशालिनां
अहार मानं हरिः पुनस्तु वः ॥”

व्रज्या, स्त्री, (व्रजनमिति । व्रज गतौ + “व्रजयन्तो-
र्भावे क्यप् ।” ३ । ३ । ६८ । इति क्यप् ।)
पर्यटनम् । जिगीषोः प्रयाणम् । गमनम् ।
इत्यमरः ॥ वर्गः । इति मेदिनी ॥ (सजाती-
यानामेकत्र सन्निवेशः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
६ । ५६५ ।

“कोषः शोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।
व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोहरः ॥”
रङ्गः । इति घरणिः ॥

व्रण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) व्रणति । इति दुर्गादासः ॥
व्रण, तु क अङ्गपूर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अङ्गपूर्णेः
अङ्गभेदः । व्रणयति गात्रं बाणेन भटः । इति
दुर्गादासः ॥

व्रणः, पुं स्त्री, (व्रणयति गात्रमिति । व्रण अङ्ग-
पूर्णे + पचादित्वात् अच् ।) क्षतम् । तत्पर्यायः ।
ईर्मम् २ अरुः ३ । इत्यमरः ॥ ईर्मः ४ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । १२ । ५५ ।
“स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।
आत्मनः सुमहत् कर्म व्रणैरावेद्य संस्थितः ॥”)
अथ व्रणाधिकारः ।

“व्रणो द्विधा परिज्ञेयो दोषजागन्तुभेदतः ।
दोषजो दुष्टदोषैः स्यादन्यः शस्त्रादिसम्भवः ॥”
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।

“स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्त्रावो महारुजः ।
तुदति स्फुटितश्चावो व्रणो मासतसम्भवः ॥”
स्तब्धः अचलः ॥ ॥ पौष्टिकमाह ।

“तृष्णामोहज्वरक्लेशादुत्खावहारणैः ।
व्रणं पित्तक्षतं विद्यात् सावैर्गन्धैश्च पूतिकैः ॥”
क्लेश आर्द्रता । दुःखं यथारूपम् । अवधारणं
व्रणे विदारणवत् पीडा ॥ ॥ शैक्षिकमाह ।

“बहुपिच्छो गुरुः क्षिप्रक्षिप्तमितो मन्दवेदनः ।
पाक्षुवर्णोऽल्पसंक्लेशश्चिरपाकी कफव्रणः ॥”

बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः । अल्पसंक्लेश ईष-
दार्द्रः ॥ ॥ रौधिरं दन्तं सान्निपातिकमाह ।

“रक्तो रक्तसुती रक्ताक्षिजः स्यात्सदन्यः ।
तदन्यः द्वित्रिदोषलिङ्गसम्भवः ॥ ॥ शुद्ध-
व्रणलिङ्गमाह ।

“जिह्वातलाभोऽतिन्दुःखः क्षिप्रोऽल्प-
वेदनः ।

सुखवस्थो निरसावः शुद्धव्रण इति स्मृतः ॥”
जिह्वातलाभः तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः । तेन
जिह्वावद्रक्तः । सुखवस्थः उच्छ्वगतारहितः ॥
दुष्टव्रणलिङ्गमाह ।

“पूतिपूयादिदुष्टादुत्सावृत्तसङ्गी चिरस्थितिः ।
दुष्टव्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ॥”

उत्सङ्गी कोटरवान् । अतिगन्धादिः आदि-
शब्देन साववेदनाविवर्णतादयः संशुद्धन्ते ॥ ॥
चंदोद्वेगस्य लिङ्गमाह ।

“कपोतवर्णप्रतिमा यस्यां तालोद्वर्जिताः ।
स्थिराश्च पिङ्गावन्तो रोहणीति तमादिश्रेष्ठम् ॥”

व्रणः

व्रणः

व्रणः

कपोतवर्णप्रतिमाः पाण्डुधूसराः । शिराः
विदीर्णतारहिताः । पिङ्कावन्तः संरोहणार्था
ये मांसकुसुमास्तदुक्ताः ॥ * ॥ सखुल्लिङ्ग-
माह ।

“रूपवर्णान्मयमिहममूलमरुजं व्रणम् ।
त्वक्स्वर्णं समतलं सख्यग्रुहं विनिर्दिशेत् ॥”
रूपवर्णान् सखुल्लिङ्गमाह । समतलं अनि-
न्मम् ॥ * ॥ सुखसाध्यत्वादिकमाह ।
“त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ।
धौमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखव्रणः ॥”
सुखे देशे मर्मरहिते । अनुपद्रवः ज्वरव्रणा-
न्वासकासारोचकादिरहितः । धौमतः पथ्य-
सेविनः । सुखे काले हेमन्ते शिशिरे च ।
“गुणैरन्यतरैरेभिर्होतः कच्छो व्रणः स्तुतः ।
सर्वविहीनो विज्ञेयस्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥”
रभिव्रणसंज्ञादिभिः । निरुपक्रमः अनु-
पक्रातः चिरमुपेक्षित इति यावत् ।
“वसामेहोऽथ मज्जानं मस्तुल्लिङ्गं यः सवेत् ।
आगन्तुजो व्रणः सिद्धेन सिद्धेहोषसम्भवः ॥”
मस्तुल्लिङ्गं मस्तुकाभ्यन्तरस्तेह ।
“कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
व्रणाः कच्छेन सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणः ॥”
अरिहमाह ।
“दहन्ते चान्तरत्यर्थं बहिःश्रीताश्च ये व्रणाः ।
दहन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यतश्च शीतलाः ॥
प्राणमसत्तयन्वासकासारोचकपीडिताः ।
प्रवृद्धपुयश्चिरं व्रणा ये चापि मर्मसु ॥
क्रियाभिः सख्यगारवा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ।
चिकित्सैव तन्मन्त्रैः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥
मद्यागुर्वान्यसुमनाः पद्मचन्दनचम्पकम् ।
सगन्धा दिव्यगन्धाश्च सुसूक्ष्मां व्रणाः स्तुताः ॥”
मर्मसु पायुनाभिहृदयादिषु । सुमनाः जातिः ।
दिव्यगन्धाः पारिजातादिगन्धाः ॥ * ॥ अथाङ्ग-
व्रणस्य निदानमाह ।
“नानाधारासुखैः शक्तेर्नानास्थाननिपातितैः ।
भवन्ति नानाकृतयो व्रणांस्तान्निबोध मे ॥”
नानाधारासुखानि येषां तैः शक्तेः अहं चन्द्र-
खड्गभक्तकुन्तमूलशरादिभिः । नानाकृतयः
वडाकृतयः । ता आकतीराह ।
“किन्नं भिन्नं तथा विहं क्षतं पिच्छितमेव च ।
वृष्टमाहुस्तथा वष्टं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥”
अत्र किन्नस्य लक्षणमाह ।
“तिर्यक् किन्नं ऋजुं चापि यो व्रणस्त्रायतो भवेत् ।
गात्रस्य पातनं तद्वि किन्नमित्यभिधीयते ॥”
यो व्रणः तिर्यक्किन्नः खड्गादिक्षततिर्यक्किन्ने-
क्षतः । ऋजुं चापि अथवा खड्गादिक्षतो रक्तो
व्रणः । आयतः दीर्घः । आयत इति तिर्यक्-
किन्नस्य ऋजोश्च विशेषणम् । गात्रस्य पातनं
गात्रस्यैकदेशस्य हृदेन पृथक्करणं वा च्छिन्न-
मित्यभिधीयते ॥ * ॥ भिन्नमाह ।
“शक्तिं कुन्तियुखड्गाद्यविषाणैराश्रयो हतः ।
यत्किञ्चित् प्रसवेत्तद्वि भिन्नमित्यभिधीयते ॥”

आश्रयः कोष्ठः ॥ * ॥ कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह ।
“स्थानान्यामामिपकानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुक्षुकः फुःफुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥
तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।
मूत्रमार्गगुदास्थेभ्यो रक्तं प्राणाच्च गच्छति ॥
मूर्च्छाश्वासस्तृषाभानमभक्तच्छन्द एव च ।
विष्णुव्रतसङ्गश्च खेदश्यावोऽचिररक्तता ॥
लोहगन्धितमास्यस्य गात्रदौर्गन्धमेव च ।
हृदि शूलं पार्श्वयोश्च विशेषश्चाभिधीयते ॥”
तस्मिन् कोष्ठे । भिन्ने शक्तादिभिः । रक्तपूर्णे
कोष्ठे तस्मादङ्गाङ्गिनात् सुतेन रक्तेन पूर्णे वा
ज्वरादयो जायन्ते ॥ * ॥ आमाश्रये पक्षाश्रये
च रक्तपूर्णे लक्षणभेदमाह ।
“आमाश्रयस्य रुधिरं रुधिरं कर्हयत्यपि ।
आभानमतिमात्रश्च शूलश्च भृशदारुणम् ॥
पक्षाश्रयगते रक्ते रुजा गौरवमेव च ।
अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेद्विह ॥”
रुजा शूलम् । गौरवं पक्षाश्रये । अधःकाये
नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः ।
शीतता च भवेद्विह । इह नाभेरधोदेशे शीतता
च स्यात् । सा च व्याधिस्वभावात् ॥ * ॥ विह-
माह ।
“सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं पदं गत्वाश्रयं विना ।
उत्तुष्टितं निर्गतं वा तद्विहमिति निर्दिशेत् ॥”
आश्रयं विना कोष्ठं विना । उत्तुष्टितं अनि-
र्गतशल्याम् । निर्गतं वा निर्गतशल्यां वा ॥ * ॥
सशल्यास्य व्रणस्य लक्षणमाह ।
“श्यावं सश्रोणं पिङ्कायुतश्च
सुहृर्मूहुः शोणितवाहनश्च ।
मृदूतं वृद्धदुत्तुल्यमांसं
व्रणं सशल्यां सरुजं वदन्ति ॥”
सुहृर्मूहुः शोणितवाहनं यदा यदा शल्यां
चलति तदा तदा रुधिरं वहति । उन्नतं
उत्थितमुखम् ॥ * ॥ कोष्ठस्थितस्य शल्यास्य
लक्षणमाह ।
“त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्वाङ्गं परिहृत्य
वा ।
कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यां कुप्यादुक्तानुपद्रवान् ॥”
त्वचः सप्तापि अतिक्रम्य उक्तानुपद्रवान् आटो-
पानाहौ व्रणमुखेनात्र पुरीषदर्शनश्च ॥ * ॥
असाध्यस्य कोष्ठस्य रक्तस्य पुरीषस्य लक्षण-
माह ।
“कोष्ठान्तर्लोहितं पाण्डु शीतपादकराननम् ।
शीतोक्तासं रक्तनेत्रमानहश्च विवर्जयेत् ॥”
आनहं आनाहवन्तम् ॥ * ॥
क्षतमाह ।
“नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोरलक्षणात्तम् ।
विषमं व्रणमङ्गे यत्तत् क्षतं परिकीर्तितम् ॥”
नातिच्छिन्नं नातिदीर्घातम् । नातिभिन्नं
नातिगम्भीरातम् । उभयोश्चिन्नभिन्नयोः ।
विषमं व्रणमङ्गे यत् यद्व्रणमङ्गवेद्यकरम् ॥ * ॥
पिच्छितमाह ।

“प्रहारपीडनाभ्यान्नु यदङ्गं पृथुतां गतम् ।
सास्थि तत् पिच्छितं विद्यान्नक्तमञ्जपरिजुतम् ॥”
प्रहारो मुहुरादिना । पीडनं कपाटादिना ।
पृथुतां चिपिटताम् ॥ * ॥ वृष्टमाह ।
“घर्षणादपि घाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् ।
उपसावान्वितं तत्तु वृष्टमित्यभिधीयते ॥
घर्षणात् कर्कशेष्टिकापाषाणभिन्नादिभिः ॥” * ॥
मांसशिरास्त्राशुसन्ध्यस्थिमर्मसु क्षतेषु सामान्य-
लक्षणमाह ।
“ममः प्रलापः पतनं प्रमोहो
विचेष्टनं स्तानिरथोष्णता च ।
मृस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्वावात-
स्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥
मांसोदकाभं रुधिरश्च गच्छेत्
सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।
दृष्टार्हसंख्येय विक्षतेषु
सामान्यतो मर्मसु लिङ्गसूक्तम् ॥”
पतनं भूमौ । विचेष्टनं विरुद्धं चेष्टनं हस्त-
पादादिप्रक्षेपणादिकम् । मूर्च्छनं इन्द्रिय-
मोहः । प्रमोहो मनोमात्रमोहः । तीव्रा रुजो
वातकृताश्च तास्ताः दृष्टापतानकादयः । रुधि-
रश्च गच्छेत् मेहनभगगुदास्यप्रायेभ्यः सवेत् ।
सर्वेन्द्रियार्थोपरमः इन्द्रियाणां कार्यनाशः ॥ * ॥
अथ मर्मेशिरास्त्राशुसन्ध्यस्थ्यां विहानां पृथग्-
लक्षणमाह ।
“सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं
रक्तं सवेत्तत्तच्चयजश्च वायुः ।
करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान्
शिरासु विहानेष्वथवा क्षतासु ॥”
सुरेन्द्रगोपो वार्षिकीत्यतर्कितविशेषः । वीर-
बहुटी इति लोके सिद्धम् । प्रभूतं बहु । रोगान्
शिरोऽभितापान्मत्ताक्षयकादीन् । विहानसु शरा-
दिना । क्षतासु खड्गादिना ।
“कौञ्जं शरीरावयवावसादः
क्रियाश्च शक्तिस्तुसुजा रुजाश्च ।
चिराद्व्रणो रोहति यस्य चापि
तं स्त्रायविहं पुरुषं वदन्ति ॥”
कौञ्जं विहस्याङ्गस्य वक्रता । तुसुजा मज्जती ।
“शोधातिवृद्धिस्तुसुजा रुजश्च
बलक्षयः सर्वत एव शोथः ।
क्षतेषु सन्धिवचलावलेषु
स्यात् सन्धिकर्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥”
सर्वत एव शोथः सर्वसन्धीन् व्याप्य शोथः ।
उपरमः नाशः ।
“घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु
सर्वास्ववस्थासु न चेति शान्तिम् ।
भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्र-
स्तमस्यिविहं पुरुषं प्रवर्तते ॥”
सर्वास्ववस्थासु शयनासनादिकासु । विदितार्थ-
सूत्रः ज्ञानश्रुत्यन्तम् ॥ * ॥ अथ मर्मेशिरादि-
विहलिङ्गानि पृथग्भिधाय मर्मेशिरादीनां
विहानां पृथग्लिङ्गान्यतिदेशेनाह ।

ब्रणः

“यथास्मेतानि विभावयेच
लिङ्गानि मर्मस्वपि ताडितेषु ।”

यथास्त्रं शिरादीनां विद्वानां एतानि लिङ्गानि
पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापा-
दीनि च मर्मस्वपि शिरादिषु ताडितेषु विहेषु ।
विभावयेत् जानीयात् ॥ * ॥ सर्वव्रणानामुप-
द्रवानाह ।

“विसर्पपक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः ।
मोहोन्मादौ व्रणे पीडा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥
कासश्चर्द्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
धोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥”
अथामिदं निदानमाह ।

“तत्रामिदं विधौ ज्ञेयः स्नेहः रुचः समाश्रितः ।
स्नेहस्तत्र तु तैलादि रुचं लौहादि कथ्यते ॥”
अमिदं चतुर्विधमाह ।

“अमिदं चतुर्धा स्यात् जुष्टं दुर्दग्धमेव च ।
सम्यग्दग्धं तथा तीव्रदग्धं परिकीर्तितम् ॥”
तेषां लक्षणमाह ।

“यद्विवर्णमतिजुष्टं तत् जुष्टमभिधीयते ।
तीव्रदाहो यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि ।
चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम् ॥
तान्मवर्णमगम्भीरं दाहपीडासमन्वितम् ।
सुसंस्थितं कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः ॥
त्वङ्मांसं यत्र दग्धं स्याद्विधौ वपुस्तथा ।
शिरास्त्राद्युत्थिसन्धीनां तं वदन्त्यतिदग्धकम् ॥
अथर्वं वेदना दाहो ज्वरस्तृष्णा च स ह ।
स्याद्रवणसु चिराद्द्रोहे रुष्टो याति विव-
र्णताम् ॥ * ॥

अथ व्रणस्य चिकित्सा ।

“आदौ शोथहरो लेपस्ततस्तु परिधेचनम् ।
विन्वापनमखण्डोत्ततः स्यादुपनाहनम् ॥
पाचनं भेदनं पश्चात् पीडनं शोधनं तथा ।
रूपणं वर्णकरणं व्रणस्यैते क्रमाः स्मृताः ॥”
क्रमाश्चिकित्साः । सुश्रुतेषु व्रणस्य षष्टिरूपक्रमा
लिखिताः सन्ति । ते सर्वेऽत्र विस्तरभयात्
लिखिताः ॥ * ॥ तत्रादौ शोथहरं लेपमाह ।

“यथा प्रवृत्तिते वैष्णव्यम्भास परिधेचनम् ।
क्षिप्रं प्रशमयत्यग्निमेवमालेपनं रुजम् ॥
बीजपूरजटाहिंसा देवदारु मणौषधम् ।
रास्त्राग्निमथो लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥ * ॥
मधुकं चन्दनं दूर्वा नलमूलान्तु पद्मकम् ।
उशीरं बालकं पद्मं लेपोऽयं पित्तशोथहा ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्च त्र्यम्बकवेतसवल्कलैः ।
ससर्पिकैः प्रदेहः स्याच्छोथे पित्तसमुद्भवे ॥ * ॥
आगन्तुके रक्तजे च लेप एषोऽभिपूजितः ।
अजगन्वाजशङ्खौ च मञ्जिष्ठा सरलस्तथा ।
एकैकिकाश्चगन्धा च लेपोऽयं श्लेष्मशोथहा ॥”
अजशङ्खौ मेढ्राशङ्खौ । एकैकिका श्यामनि-
सोतः

“कण्ठा पुराणपिण्याकं शिशुत्वक् शिकता
शिवा ।

मूत्रपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ * ॥

ब्रणः

न राजौ लेपनं दद्यादत्तं च पतितं तथा ।
न च पर्युषितं शुष्यमाणं तत्रैव धारयेत् ॥”
दत्तं दत्तमेव पुनर्न दद्यात् । पतितं दीयमानं
यदङ्गात् पतितम् । पर्युषितं लेपनद्रव्यकल्की-
कृतं यत् पर्युषितम् ।

“तमसा पिहितो ह्यग्रा रोमकूपसुखे स्थितः ।
विना लेपेन निर्याति राजौ नालेपयेदतः ॥
रात्रावपि प्रलेपस्तु विधातव्यो विचक्षणैः ।
अपाकिशोथे गम्भीरे रक्तपित्तसमुद्भवे ॥ * ॥
अथ परिधेचनमाह ।

“यथाभूमिः स्थिमानः शान्तिमभिर्हि गच्छति
दोषाग्निरेवं सहसा परिधेकेण शाम्यति ॥”
तद्वया—

“वातघ्नौघघनिकायेस्तेलैर्मोसरसेर्हतेः ।
उष्णैः संसेचयेत् शोथं वातिकं काष्ठीकेन तु ॥
पित्तरक्ताभिघातोत्थं शोथं सिधेत्तु शीतलैः ।
चौराज्यमधुखण्डेक्षुरसैः पित्तहरेः श्रुतैः ॥
कफघ्नौघघनिःकाथेरश्रुतैः परिधेचयेत् ।
तैलचारामुखैश्च शोथं श्लेष्मसमुद्भवं ॥ * ॥

अथ विन्वापनमाह ।

“रुजतः कठिनस्यास्य कार्यं विन्वापनं शनैः ।”
अथ शोथस्य विन्वापनस्य विधिमाह । सुश्रुतः ।
“अथर्व्यं खेदयित्वा तु वेणुनाद्या शनैः शनैः ।
विमर्दयेद्विषड्मन्दं तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥”
वेणुनाद्या खेदयित्वा उष्णखेदं कृत्वा ॥ * ॥
रक्तमोचनमाह ।

“वेदनोपशमार्थाय तथा पाकसमाय च ।
अचिरोत्पतिते शोथे शोथितसावणचरेत् ॥”
चरेत् कथ्यात् ।

“एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोचनमेकतः ।
रक्तं हि वेदनामूलं तन्नेत्रास्ति न चापि रुक् ॥
विवर्णे कठिने श्यावे व्रणे चात्यन्तवेदने ।
सविशेषे विशेषेण जलौकीभिः घटैरपि ॥”
शोथितसावणचरेदित्यनेनान्वयः ॥ * ॥

अथोपनाहखेदमाह । तस्य विधिर्भेषजसाधन-
प्रकरणे कथित एवास्ति ।

“रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।
शोथानां खेदनं कार्यं ये चाप्येवं विचारणात् ॥”
शोथानां सामान्यानां व्रणाः व्रणशोथाः तेषा-
मपि खेदनं कार्यम् ।

“शोथयोरुपनाहानु दद्यादामविदग्धयोः ।
प्रशाम्यत्यविदग्धस्तु त्रिदग्धः पाकमेति च ॥”
अविदग्धः आमः । विदग्धः पाकोऽसुखः । स
यथा—

“दशमूली बला रास्त्रा वाजिगन्धा प्रसारिणी ।
मूलं फलञ्च वातारिचिन्दावारपुनर्नवाः ॥
शोभाञ्जनः कणा चापि सैन्धवं विश्वमेतजम् ।
शूलकार्पासयोर्बीजमतसी च कुलत्थिका ॥
तिला यवाश्च सिद्धार्थः कुठैरो मूलकं मिसिः ।
यथाशमैरमीभिस्तु द्वौरेखेन संयुतैः ॥
कल्कीकृतैः सुखोष्णैश्च खेदयेद्विधिवच्छनैः ।
अनेन प्रशमं याति वातशोथो न संशयः ॥”

ब्रणः

दशमूलादिरूपमाह ।

“पुनर्नवा दारु शुखी शिशुः सिद्धार्थ एव च ।
अश्वपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः सर्वशोथहा ॥”
पुनर्नवाद्विः ॥ * ॥

अथ पाचनमाह ।

“न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधानतः ।
द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥”
पाचनद्रव्याण्याह ।

“शुण्कमूलशुग्मूणां फलानि तिलसर्षपाः ।
अतसीसक्तवः किण्वसुष्णद्रव्याश्च पाचनम् ॥”
शुण्कफलादीनामतस्त्यन्ताः सक्तवः कर्तव्याः ।
किण्वं सुरावीजम् । यवगोधूमघान्यादिप्रकारः
अन्यत्रोष्णद्रव्यं व्रणस्य पाचनं भवति ॥ * ॥

अथ भेदनमाह ।

“अन्तःपूयेषु वक्त्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि ।
गतिमत्स्वयं रोगेषु भेदनं संप्रयुज्यते ॥”
उत्सङ्गवत्सु कोटरवत्सु । गतिमत्सु नाडी-
व्रणेषु । भेदनं शुक्लमौषधकर्म च ॥ * ॥ तत्र
शुक्लेण भेदनमाह ।

“रोगे यधनसाध्ये तु यथादेशं प्रमाणतः ।
शुक्लं विधाय दोषस्तु सावयेत् कथितं यथा ॥”
कचिच्छस्त्रनिक्षेपापवादमाह ।
“बालवृद्धासहचोद्याभीरूणां योषितामपि ।
व्रणेषु मर्मजतेषु भेदनं द्रव्यलेपनम् ॥”
तत्र भेदमाह ।

“चिरविच्छोऽपिको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
कपोतकङ्कश्रवाणां मूलं लेपेन दारणम् ॥”
चिरवित्खः करञ्जः । अमिकः भस्मातकः ।
“भस्मातकासहले तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥”
हयमारकः करवीरः । दारणं भेदनम् ।
“चारद्रव्यं तथा चारो दारणः परिकीर्तितः ॥”
चारद्रव्यं अपामार्गादि । चारः सर्जिका यव-
चारादिः ।

“हस्तिदन्तो जले पिष्टो विन्दुमात्रः प्रलेपतः ।
अत्यन्तकठिने शोथे कथितो भेदनः परः ॥ * ॥

अथ पीडनमाह ।

“पूयगर्भान्नूद्वारान् व्रणान् मर्मगतानपि ।
यथोक्तेः पीडनद्रव्यैः समन्तात् परिपीडयेत् ॥”
पीडनद्रव्याण्याह ।

“द्रव्याणां पिच्छिलानास्तु त्वङ्मूलानि प्रपी-
डयेत् ।

यवगोधूममाध्यानां चूर्णानि च समासतः ॥
शुष्यमाणसुपेक्षिते प्रलेपं पीडनं प्रति ।
न चापि सुखमालिम्पेतथा दोषः प्रसिध्यति ॥”
पीडनं प्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति । पीडनद्रव्य-
लेपे शुष्यन्तमपि धारयेदित्यर्थः । तथा व्रणस्य
सुखे लेपं विना प्रसिध्यते स्मवति ॥ * ॥

अथ शोधनमाह ।

“व्रणस्य त्वविशुद्धस्य काथः शुद्धिकरः परः ।
पटोलनिम्बपत्रस्य सर्वथैव प्रयुज्यते ॥
वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पेटिके व्रणैः
आरवधादेः कफजे कषायः शोधमे हितः ॥”

“जात्यर्कसम्पाककरञ्जदन्ती-
सिन्धुत्यसौवर्चलयावशूकेः ।
वर्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाङ्गी”
सुक्कीरपिष्टा सह चित्रकेण ॥

नाङ्गाः शुक्लेण वदनं दृष्टुं कृत्वा प्रवेशयेत् ।
कुशलो वस्तिविधिना तैलं जात्यादिसाधितम् ॥
एवमन्यत्र यत्तैलं घृतं वा खरसं तथा ॥
यत्तैलं यद्वनं पक्वं खरसं वा तथैव च ॥”

इति वा पाठः ॥

“नाङ्गा अभ्यन्तरे वैद्यो लघुहस्तः प्रवेशयेत् ।
कपूर्करक्षैस्तैलं सिद्ध्यर्थकभवं भिषक् ।
पचेत् सिन्दूरकल्केन नाङ्गीदृष्टव्यापहम् ॥
गुग्गुलुत्रिफलायोधैः समांशैराव्ययोजितम् ।
अक्षप्रमाणां गुटिकां खादेच्छीताम्बुना नरः ॥
नाङ्गीदृष्टव्यं भूलसुदावर्तभगन्दरम् ।

गुल्मश्च गुदजान् हन्यात् पत्रिराट् पद्मगानिव ॥”
सप्ताङ्गो गुग्गुलुः । इति नाङ्गीव्रणाधिकारः ॥ ३॥
भगन्दरस्य निदानं चिकित्सा च भगन्दरशब्दे
द्रव्यम् । उपदंशस्य निदानादुपदंशशब्दे
द्रव्यम् ॥ ३॥ अथोपदंशस्य चिकित्सा ।

“उपदंशेषु सर्वेषु क्षिप्रक्षिप्रस्य देहिनः ।
मेढ्रमध्ये शिरां विधेत् पातयेद्वा जलौकसः ॥
सद्यो निहृतदोषस्य रुक्शोधावुपशान्तः ।
पाको निवार्यो यत्नेन शिश्नचयकरः स यत् ॥

वटप्रोद्धार्युनजम्बूलो-
पयाहरिद्रारचितः प्रलेपः ।

यथा तथा शोथमपाकरोति

सर्वोपदंशेषु ततो हितोऽयम् ॥

उपदंशेषु पक्षेषु व्रणप्रचालनं हितम् ।
त्रिफलायाः कषायेण भङ्गराजरसेन वा ॥
नीलोत्पलं सुकुसुमं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।
एष चूर्णं धूलगार्थं प्रलेपश्चात्र शस्यते ॥
बन्धूकदलचूर्णेन रजसा दाडिमत्वचः ।
गुण्डनानन्दनये कुर्यात्क्षिप्रं पूगफलेन वा ॥
दृष्टुं कटाक्षे त्रिफला तन्मखी मधुसंयुता ।
प्रलेपेनोपदंशस्य व्रणः सद्यः प्ररोहयेत् ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-
कायं पिवेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।

सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा

सर्वोपदंशोपहरः प्रयोगः ॥

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
करञ्जधात्रीखदिरासनाभ्याम् ।

कषायकल्केः श्वेतमाषु चाप्यं

सर्वोपदंशोपहरं प्रदिष्टम् ॥

इति भूनिम्बादिष्टम् ॥

“घृतानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाङ्गीव्रणे व्रणे ।
उपदंशे प्रयोक्तव्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजने ॥
क्षारस्त्रेण संक्षिप्तं लिङ्गवर्तिमशेषतः ।
दृष्टुं तान्तस्तत्तान् चिकित्सां व्रणवचरेत् ॥”

इत्युपदंशाधिकारः ॥ ३॥

शूकदोषाधिकारः शूकदोषशब्दे द्रव्यः । इति
भावप्रकाशः ॥ ३॥ अथ व्रणनाशकतैलम् ।

“उडुम्बरं वटवृक्षं चम्बुद्वयमथार्जुनम् ।
पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशलोध्रतिन्दुकम् ॥
मधूकमात्रसर्जश्च वदरं पद्मकेशरम् ।
शिरीषवीजं कतकमेतत् कायेन साधितम् ।
तैलं हन्ति व्रणाक्षिपाक्षिरकालभवानपि ॥”

इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥

व्रणकृत्, पुं, (व्रणं करोतीति । कृ + कृप् । तुगा-
ममश्च ।) भस्मातकः । इति रत्नमाळा । चत-
कारके, त्रि ॥

व्रणकेतुघ्नी, स्त्री, (व्रणकेतुं हन्तीति । हन + टक् ।
ङीप् ।) दुग्धफेणीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रणद्विट्, [य] पुं, (व्रणस्य द्विट् शत्रुः ।) ब्राह्मण-
यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका । व्रणदेषके, त्रि ॥

व्रणहः, पुं, (व्रणं हन्तीति । हन + डः ।) एरक-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । व्रणघातके, त्रि ॥

व्रणहा, स्त्री, (व्रणं हन्तीति । हन + डः ।
स्त्रियां टाप् ।) गुडुची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व्रणहृत्, पुं, (व्रणं हरतीति । हृ + कृप् । तुक्
च ।) कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रणारिः, पुं, (व्रणस्य अरिः शत्रुः ।) बोलम् ।
अगस्त्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रतं, स्त्री पुं, भक्षणम् । इत्युणादिकोषः । (त्रियते
इति । टन् वरणे + बाहुलकात् अतच् । सच
कित् ।) पुण्यजनकोपवासादि । तत्पर्यायः ।

नियमः २ पुण्यकम् ३ । इत्यमरः ॥ नियमः ४
संयमः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ व्रत-
विधिः । तदारम्भप्रतिष्ठयोर्व्यवकालमाह

ज्योतिषे । गुरोर्मङ्गोरसवाक्ये वार्हके सिंहेगे
गुरौ इति । उडो बालो दिनत्रयमित्यन्तम् ।
मठप्रतिष्ठातृत्वादावनुसन्धेयम् ॥ ३॥ बुधार्चनी-

व्रते विशेषो राजमार्तक्योक्तो यथा,—
“द्विजेन्द्रसुतसंयुक्ता पूर्णा या च सितार्चनी ।
तस्यां नियमकर्तारो न स्युः खलितसम्पदः ॥
पतङ्गे मकरे याते देवे जायति माधवे ।
बुधार्चनीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकीम् ॥
प्रसुप्ते च जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा ।
बुधार्चनीं न कुर्वीत कृता हन्ति पुराकृतम् ॥”

अथ व्रताशुष्ठानम् । तत्र देवलः ।
“अशुक्ला प्रातराहारं स्नात्वा चैव समाहितः ।
सूर्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥
ब्रह्मचर्यं तथा श्रौचं सत्यमभिषवर्ज्यम् ।
व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति विश्वयः ॥”

अत्र प्रातरित्यस्यासुष्ठेयत्र नान्वयः । किन्तु
व्रतमित्यनेनान्वयोऽभ्यर्चितत्वात् ।

“प्रातः सङ्कल्पयेद्दिहानुपवासव्रतादिकम् ।
नापराह्णे न मध्याह्ने पित्रकालौ हि तौ स्मृतौ ॥”

इति वराहपुराणैकवाक्यत्वाच्च । सतश्चासुक्ता
प्रातराहारमिति ।

“सुनिभिर्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
नित्यम् ।

अहनि च तथा तमखिन्नां सार्धप्रहरया-
मानः ॥”

इति कन्दोगपरिशिष्टादेकाहारं पूर्वदिने कृत्वा
परदिने स्नात्वाचम्य सूर्यादिदेवभ्यो निवेद्य ।
ॐ सूर्यः सोमो यम इत्यादिमन्त्रेण सान्निध्यं
प्रार्थ्य व्रतमाचरेत् । ततः सङ्कल्पयेत् । यद्वा
सूर्यादिदेवभ्यो निवेद्य पूजनीयद्रव्यादि दत्त्वा
व्रतमाचरेत् व्रतं कुर्यात् । तदिष्टानश्च श्रान्ति-
पर्वणि ।

“यद्दीप्तौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदसुखः ।
उपवासन्तु गृहीयात् यद्वा वार्यैव धारयेत् ॥” ३॥

कर्मादौ सूर्यपूजामाह ब्रह्मपुराणम् ।
“यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय महात्मने ।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरम् ॥”

नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् ।
“नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न कान्यं जायते क्वचित् ॥”

आदित्यादिपूजामाह पद्मपुराणम् ।
“आदित्यं गणनायश्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धाख्यं अन्ते च कुलदेवताम् ॥”

यत्तु ।
“देवतादौ यदा मोहात् गणेशश्च न पूजयेत् ।
तदा पूजाफलं हन्ति विघ्नराजो गणाधिपः ॥”

इत्यनेन गणेशपूजनस्यादित्यसुक्तं तत् सूर्यपूजे-
तरपरम् । कुलदेवतेत्यत्र कुलाद्युपलक्षणम् ।
“व्रतयज्ञविवाहेषु आह्वे हीमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे स्तुतकं न स्यादनारब्धे तु स्तुतकम् ॥”

तत्र विशेषयति मत्स्यपुराणम् ।
“गर्भिणी स्तुतिका नक्तं कुमारौ च रजस्वला
यदाशुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा ॥

उपवासाशक्तौ तु नक्तं भोजनं कुर्वीत ।
“उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ॥”

इति वचनान्तरात् अशुद्धा चेत् पूजां कारयेत् ।
कायिकचोपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया
वा स्वयं क्रियते । अत्यन्तासामर्थ्ये पुत्तादिप्रति-
निधिद्वारा उपवासः कार्यः । तदभावेऽनु-
कल्पः । गरुडपुराणम् ।

“भार्या भर्तृव्रतं कुर्यात् जायायास्तु पति-
स्तथा ।

असामर्थ्यात् ह्योक्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥
पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
एषामभाव एवायं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥”

आरब्धव्रतस्यासमाप्ते मरणेऽपि तत्फलप्राप्ति-
माहाङ्गिराः ।

“यो यदर्थं चरेद्धर्मं न समाप्य मृतो भवेत् ।
स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयात्सुखव्रवीत् ॥”

प्रेत्य परलोकं । शास्त्रपुराणम् ।
“लोभाभ्योहातु प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
भवेत् ।

उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशसुखनम् ॥”

मोहो भ्रमः । प्रमादोऽनवधानता । वाशब्दः
समुच्चये तेन सुखनश्च कार्यं सुखनाकरणे-
द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । उपवासत्रयाशक्तौ चतु-
र्विंशतिपण्या देयाः । पद्मपुराणम् ।

“वपनं नैव नारीणां नाशुब्रज्याजपादिकम् ।
न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्याह्मवाजिनम् ॥
सत्त्वान् केशान् समुद्रात् क्रेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
एवमेव तु नारीणां सुखसुखनमादिशेत् ॥”
इति गोवधप्रकरणे विवेचितम् ।

“प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।
पूर्वं गृहीत्वा सकृत् प्रमादात्माचरेद्यदि ।
जीवन् भवति चङ्खालो नृत्यः सा चाभि-
जायते ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकवृत्तवचनम् ॥

देवतः ।

“सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।
अव्रतज्ञानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ॥”
भर्तृरनुज्ञया स्त्रीणां व्रतकरणे न दोषः । कामं
भर्तृरनुज्ञया व्रतोपवासनियमेन्यादीनामभ्यासः
स्त्रीधर्मे इति सर्वस्वरप्रदीपधृतश्रवचनात् ॥
अत्र कथाश्रवणमाह देवीपुराणम् ।

“तद्व्यानं तत्त्वपः ज्ञानं तत्त्वथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनोविभिः ॥”
अथ व्रतप्रतिष्ठाविधिः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“गोपथारामसेतूनां मठसंक्रमवेक्षणम् ।
नियमव्रतकृच्छ्राणां प्रतिष्ठां शृणु सत्तम ॥
ब्राह्मणं विधिना वद्धं समाधाय विचक्षणः ।
शिलां पूर्णघटं कांक्ष्यं सम्भवे स्थापयेद्बुधः ॥
ब्रह्मन् सर्वं समासाद्य अपयेद्यवमयं चरम् ।
क्षीरेण कपिलायास्तु तद्विष्णोरिति साधकः ॥
प्रणवेनाभिघार्थाय द्वावीं संघट्टयेत् ततः ।
साधयित्वावतार्याय तद्विष्णोरिति होमयेत् ॥
आहृत्या चैव गायत्र्या तद्विष्णोमिति होमयेत् ।
विश्वतश्चतुरितुक्ता वेदादौहोमयेत्तथा ॥
ॐ भूरभये स्वाहा । ॐ सूर्याय स्वाहा । ॐ
प्रजापतये स्वाहा । ॐ अन्नरीचाय स्वाहा ।
ॐ द्यौः स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । ॐ
पृथिव्यै स्वाहा । ॐ महाराजाय स्वाहा ।
ॐ सोमं राजानमिति जुहुयात् । ॐ लोक-
पालेभ्यः स्वाहा । स्वस्मन्नेजुहुयाद्ग्रहेभ्यश्च ।
एवं हुत्वा चरोर्भागं दद्यात् दशदिशां बलिम् ।
ततः पलाशसमिधा हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥
आव्यन्तु जुहुयात् पश्चादेभिर्मन्त्रैर्होतुः ।
ततः पुरुषसूक्ते च मन्त्रैराव्यन्तु होमयेत् ॥
इरावतीति जुहुयात् तिलान् घृतपरिजुतान् ।
हुत्वा च ब्रह्मविष्णोशदेवानामनुयायिनम् ॥
गङ्गाणामाहुती हुत्वा लोकेष्टानामथो पुनः ।
पर्वतानां नदीनाञ्च समुद्राणां तथेव च ॥
हुत्वा आहुतिभिर्देद्यात् शुचा पूर्णाहुतित्रयम् ।
वैशङ्गनेन मन्त्रेण वैष्णवेन सुरोत्तम ॥
पञ्चगव्यञ्च संप्राश्य दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ।
तिलपात्रं हेमयुक्तं सर्वस्वं गामलङ्कृतम् ।
प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्युत्सृजेद्ब्रतं नरः ॥*॥
आरामं कारयेद्यस्तु नन्दने स चिरं वसेत् ।
मठप्रदानात् स्वर्लोके प्राप्नोति पुरुषः सदा ॥

सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रपादानादाह्वयञ्च लोकमाप्नोत्यसंशयम् ॥
संक्रमाणास्तु यः कर्त्ता दुर्गतिं तरते नरः ।
स्वर्गलोके च निवसेत् इष्टकासेतुकृतया ॥
गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीडति चिरम् ।
नियमव्रतकृदयाति विष्णुलोकं नरोत्तमः ॥
कृच्छ्रकृतं स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ।
अनेन विधिना मर्त्तः संपूर्णं फलमाप्नुयात् ॥*॥
इयं प्रतिष्ठा सामान्या सर्वसाधारणानव ।
कर्त्तव्या देशिकेनैस्तु प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तः समुदायविधिस्तव ।
सर्वेषामेव वर्णानां सर्वकामफलप्रदः ॥
सर्वेषूक्तेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्मान्निष्कलमुच्यते ॥”

इति ह्यश्वीर्वे समुदायप्रतिष्ठापटलः ॥ *॥
ब्राह्मणं वैदिकेन स्वयस्योक्तविधिनेति यावत् ।
शिवेति उद्बुद्धलोपलक्षणम् । कांक्ष्यं अग्निप्रण-
यनार्थम् । कांक्ष्येन अग्निप्रणयनमाह । गृह्या-
संग्रहे ।

“शुभं पात्रन्तु कांक्ष्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्-
बुधः ॥

तस्याभावे सरावेण नवेनाभिसुखञ्च तम् ।
सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
विश्वरूपो महानभिः प्रणोतः सर्वकर्मसु ॥”
एवञ्चाग्निप्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो
युक्तः । प्रणोत इति मन्त्रलिङ्गात् । अन्यथा
स्थापनानन्तरं एतद्विधानं अर्थं स्यात् ॥ *॥
अत्र च पाकाङ्गत्वात् साहसनामानमभिमाह
गृह्यासंग्रहः ।

“प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः ।
पूर्णाहुत्यां नृदो नाम शान्तिके वरदक्षया ।
आहूय चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽनलः ॥”
प्रायश्चित्ते होमकर्मवैगुण्यसमाधानार्थं प्राय-
श्चित्तात्मकमहायाहूतिहोमादौ । तथा च
कृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“यत्र ब्राह्मतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
चतसस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥
अपि बाह्यातमित्येषा प्राजापत्यापि बाहुतिः ।
होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः
स्मृतः ॥”

अत्र त्रिविकल्प इत्यभिधानात् सामगानां भव-
देवभट्टोक्तशाख्यायनहोमो निष्प्रामाणिकः ।
अत्रासुक्तामे इहागच्छागच्छ इत्युच्चार्य यवा-
भावे व्रीह्यादिभिरपि होमः ।

“हविष्येत्तु यवा सुस्वास्तदशु व्रीहयः स्मृताः ।
माषकोद्वगौरादीन् सर्वभावे विवर्जयेत् ॥
यथोक्तवस्त्रसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा व्रीह्यामिव शालयः ॥”
इति कृन्दोगपरिशिष्टम् ॥

तत्र गोभिलेन अथ हविर्निर्व्वपति व्रीह्यान्
यवान् वा कांक्ष्यं चरुखात्यां वा असुग्रे त्वा
जुष्टं निर्व्वपामीति देवतानामोद्देशः । सकृद-

यजुषा द्विस्तृष्णीमित्यनेन निर्व्वापकमाभिधानात्
सामगेन तस्मात् कर्त्तव्यम् । अत्र च विष्णवे
त्वा जुष्टं निर्व्वपामीत्यनेन यजुषा चरुं इत्यभि-
धानात् हवनीयनिर्व्वापणादिचरुनिष्पत्तिः
कर्त्तव्या । तत्र कृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“देवतासंख्यया गृह्य निर्व्वपांश्च पृथक् पृथक् ।
तूष्णीं हिरेव गृह्णीयाद्दोमश्चापि पृथक् पृथक् ॥”
अत्र देवतासंख्यया पृथक् पृथक् निर्व्वपः ।
अनुनिर्व्वापस्तन्त्रेणैव । होमोऽपि पृथक् पृथ-
गेवेति । आलस्यादिपुरुषदोषेण गृहीततण्डु-
लेनापि मन्त्रेण निर्व्वपादिकं समाचरन्ति
याज्ञिकाः ।

“घाते न्यूने तथा च्छिन्ने सामान्ये मान्तिके
तथा ।

यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥”
इत्युक्तेः । मान्तिके मन्त्रमाश्री अवघातादौ न्यूने
तत्काले मन्त्रपाठाभावे मन्त्राः प्रयोक्तव्याः ।
कपिलाया अभावे अन्यधेनोरपि घृतेन सप्रणव-
तद्विष्णोरित्यनेनाभिधायं दवर्गा दक्षिणावर्त्तन
संमिश्रयेत् । दवर्गा च प्रादेशप्रमाणा द्वाङ्गुल-
विक्षारा ग्राह्या ।

“इभजातीयमिभार्हप्रमाणं मेच्छयं भवेत् ।
वृत्तं वार्त्तञ्च पृथग्रमवदानक्रियाक्षमम् ॥
एषेव दवर्गा यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रूवे ।
दवर्गा द्वाङ्गुलपृथग्या तुरीयोऽन्य मेच्छयम् ॥”

इति कृन्दोगपरिशिष्टम् ।

इभार्हप्रमाणं प्रादेशप्रमाणम् । प्रादेशद्वयमिभस्य
प्रमाणं परिकीर्तितम् । इति कृन्दोगपरि-
शिष्टोक्तेः । अथेत्यनेन स्वगृह्योक्तशेषकर्मसमा-
पनानन्तरं प्रकृतहोमः । अत्र बहुदेवताक-
चरुहोमादुपघातहोमः ।

“चरी तु बहुदेवत्ये होमः स्यादुपघातवत् ॥”
इति कृन्दोगपरिशिष्टवृत्तवचनात् ॥

उपघातलक्षणमाह गृह्यासंग्रहः ।

“पाणिना मेच्छयेनाथ सुवेणैव तु यद्विः ।
हूयते चातुपस्त्रीयं उपघातः स उच्यते ॥
यदुपघातं जुहुयाच्चरावाच्यं समापयेत् ।
मेच्छयेन तु होतव्यं नाव्यभागी न खिद्येत् ॥”
अनुपस्त्रीयं इत्यनेन सूचितं यच्चतुरावर्त्तं पश्चा-
वर्त्तं वा हतोपस्तरणादिकं तदत्र नास्ति तेन
मेच्छणादिना सकृत् गृहीत्वा होतव्यम् ॥ *॥
प्रकृतहोमात् प्राक् वह्निपूजनमाह मार्कण्डेय-
पुराणम् ।

“पूजयेच्च ततो वह्निं दद्याच्चाप्याहुतीः क्रमात् ॥”
तत इति वह्निर्नामकरणध्यानानन्तरम् ।
होमाहुताने स्मृतिः ।

“मन्त्रेणोङ्कारपूर्वेण साहजान्तेन विचक्षणः ।
साह्यावसाने जुहुयाद्वायन् वै मन्त्रदेवताम् ॥”
ततस्त्वह्णोरिति मन्त्रेण चरुणा होमयेत् । एवं
आहृत्या प्रत्येकं भूरित्यादिना । गायत्र्या
सावित्र्या । तद्विष्णोः तद्विष्णोः विषण्वो
जायवोऽस इत्यादिना । विश्वत इति विश्वत-

अक्षरुत विश्वतोमुख इत्यादिना । वेदादौः अग्निमीले इत्यादिना । इषेत्वोर्व्येत्वा इत्यादिना । अग्न आयाहि इत्यादिना । शन्नो देवीरित्यादिना चतुर्भिः । भूरग्नये इत्याद्यष्टभिः । ततः सोमं राजानमित्यादिना । ततो लोकपालेभ्य इत्यादिना स्वस्वमन्त्रैस्तदेदोक्तदशदिक्पालमन्त्रैः । तत्र सामगानां इन्द्रस्य चातारमित्यादिना । अग्नेश्च अग्निं दूतं वृणीमहे इत्यादिना । यमस्य नाके सुपर्णमित्यादिना । निर्ऋतेर्वेत्याहि निर्ऋतीनां इत्यादिना । वरुणस्य वृत्तवती सुवनानामित्यादिना । वायोः वात आवातु मेघजं इत्यादिना । सोमस्य सोमं राजानमित्यादिना । ईशानस्य अभित्ता सूरयो नुम इत्यादिना । ब्रह्मणो ब्रह्मयज्ञानं प्रथममित्यादिना । अनन्तस्य चर्षणीधृतमित्यादिना । तथा च गोभिलौयकर्मप्रदीपे ।

“चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रस्य परिकीर्तितः । अग्निं दूतं वृणीमहे वृद्धेर्मन्त्रो यमस्य वै । नाके सुपर्णसुपयत् वेत्याहिर्निर्ऋतेस्तथा । वृत्तवतीति वरुणस्य वात आवातु मेघजम् । वायोर्मन्त्रः समुद्दिष्टः सोमं राजानमित्युक्ता । सोमस्य मन्त्रः कथितस्त्वभित्तेऽतीश उच्यते ॥” ईशे ईशानस्य ।

“ब्रह्मयज्ञानं प्रथमं ब्रह्मणः परिकीर्तितः । चर्षणीधृतमिति च सर्पस्य समुदाहृतः ॥ गन्धेभ्यः नवगन्धेभ्यः स्वस्वमन्त्रैः सर्ववेदसाधारणैः । सूर्यस्याक्षणेनेत्यादिना । सोमस्याप्यायेत्यादिना । मङ्गलस्याग्निर्महा इत्यादिना । बुधस्याग्ने विवस्वदित्यादिना । बृहस्पतेर्वृहस्पतेः परिहीयेत्यादिना । शुक्रस्य शुक्रन्तेऽन्यदयजतन्त इत्यादिना । शनैश्चरस्य शन्नो देवीरित्यादिना । राहोः कथानश्चित्रेत्यादिना । केतोः केतुं क्षणत्रित्यादिना । तथा च मत्स्यपुराणम् ।

“आज्ञाणेनेति सूर्याय होमः कार्यो विजानता । आप्यायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः ॥ अग्निर्मूर्द्धां दिवो मन्त्रमिति भौमाय कीर्तयेत् । अग्ने विवस्वदुषस इति सोमसुताय च । बृहस्पते परिहीया रघेनेति गुरोर्मतः । शुक्रन्तेऽन्यदिति च शुक्रस्यापि निगद्यते ॥ शनैश्चरायेति पुनः शन्नो देवीति होमयेत् । कथानश्चित्र आभुव दूतौ राहोरुदाहृतः । केतुं क्षणत्रिति कुर्यात् केतूनामुपशान्तये ॥” एवं चरुहोमं समाप्य चरुशेषेण प्राच्यादिदिग्भ्यः पायसवलिं दद्यात् । तद्यथा । एष पायसवलिः ॐ प्राच्ये दिशे नमः इत्यादिना । दक्षिणायै दिशे स्वाहा इति श्रुतिदर्शनात् । हरिहरपङ्क्तिस्तत्रादीपाभ्यां स्वाहान्तरेन वलिदानसुक्तम् । वस्तुनस्तु वलिप्रकरण एव प्राच्यद्विवाचीभ्योऽहरहर्नित्यं प्रयोग इति गोभिलसूत्रे स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् दिशां देवतात्वं बलौ प्रतीयते । अत्र त्ववाचीतिपाठात् श्रुत्युक्तहोमीये दक्षिणायै इत्यनादृत्य ॐ अवाच्ये दिशे नमः

इति बलौ प्रयुज्यते । एभिर्मन्त्रैस्तद्विष्णोः परमं पदं इत्यादिवाच्यमन्त्रैः । आच्यन्त्विति तुशब्देन समिद्धोमे तेषां यावर्त्तनात् मन्त्राकाङ्क्षायां प्राथमिकत्वेन तद्विष्णोरित्यस्य परिग्रहः । ततस्तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्वाहान्तरेन घृताक्तपलाशसमिद्धिरष्टोत्तरशतं जुहुयात् । पूर्वोक्तमन्त्रैः पूर्वोक्तदेवताभ्यः सुवेणव्याहुतीजुहुयात् । पुरुषस्तुक्तसुक्तदेदोक्तः । तत्र सामगानाम् । ॐ इदं विष्णुरिति । प्रेक्षकस्य विष्णोरिति । प्राकाशसुषलेव ब्रुवाण इति । सहस्रशीर्षेति । त्रिपादूर्ध्व इति । पुरुष एवेदमिति । एतावानस्य इति । ततो विराडिति । कथान इत्यादि पुरुषस्तुक्तम् । तथा च सामिधेनी श्रुतिः । इदं विष्णुः प्रेक्षकस्य विष्णोः प्राकाशसुषलेव ब्रुवाणः इति वाराहमन्त्रं पुरुषव्रते चैवावेणवीनामसहितानां प्रयुज्यन् विष्णुः प्रीणाति इति प्राकाशसुषलेव ब्रुवाण इति वाराहमन्त्रमित्यनेन एको मन्त्रः प्रकाशितः । पुरुष इत्यनेन पुरुषपदयुक्तपञ्चमन्त्राः । व्रते इत्यनेन कथानश्चित्र इत्येको मन्त्रः । सामगो जुहुयात् । यजुर्वेदे तु तत्र प्रसिद्धाभिः सहस्रशीर्षेत्यादि ऋग्भिः षोडशाहुतीजुहुयात् । इरावतीति तिलान् घृताक्तान् सकृज्जुहुयात् । एवं ब्रह्माण्डयायिभ्यः स्वाहा विष्णुयायिभ्यः स्वाहा ईशानानुयायिभ्यः स्वाहा । एवं पूर्वोक्तनवगन्धमन्त्रैः पूर्वोक्तेर्दिक्पालमन्त्रैश्च जुहुयात् । एवं पञ्चतेभ्यः स्वाहा नदीभ्यः स्वाहा नदेभ्यः स्वाहा समुद्रेभ्यः स्वाहा भूः स्वाहा भुवः स्वाहा इति जुहुयात् । ततः परिभाषासिद्धं स्वशाखोक्तमहायाज्ञनिर्होमं प्रायश्चित्तहोमश्च कृत्वा सप्ता तद्विष्णोरिति मन्त्रेण वौषड्मन्त्रेण पूर्णाहुतिचयसुत्याय जुहुयादिति विशेषोपादानात् नात्र स्वशाखोक्तपूर्णहोमः । ततः पञ्चगव्यं चरुशेषं प्राश्य प्रात्वा वा हेमयुक्तं सवस्त्रं तिलपात्रं अलङ्कृतं गात्रं दक्षिणामाचार्याय दद्यात् । आचार्यपदञ्च । “उदाहरति वेदार्थान् यज्ञविद्याः स्मृतौरपि । श्रुतिस्मृतिममापन्नमाचार्यं तं विदुर्बुधाः ॥”

इति कृन्दोगपरिशिष्टान् ।

कर्म्मोपदेष्टुराचार्यत्वेन आचार्यपदं स्वयं होटपक्षे ब्रह्मपरं अन्यहोटपक्षे ब्रह्महोटद्वयपरम् । स्वयं ब्रह्महोटकर्मकरणपक्षे पुस्तकधारकपरम् । “ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता । कर्म्मन्तेऽनुचमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥ विदध्याद्वीचमन्यसेदक्षिणाहं हरो भवेत् । स्वयच्छेदुभयं कुर्यादन्यस्यै प्रतिपादयेत् ॥”

इति कृन्दोगपरिशिष्टे कवाक्यत्वात् ॥

एवं ब्रह्मविधिना अग्निस्थापनादि प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्यन्तकर्मसंस्कृतगोपधादिदाननियमव्रतकक्षादिकरणान्तररूपा समुदायप्रतिष्ठा कर्त्तव्या । समुदायस्य प्रकृतगोपधादेः

प्रतिष्ठा समुदायप्रतिष्ठा । तथा च कपिलपञ्चरात्रम् ।

“प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्वाच्च तिष्ठते । बह्वर्थत्वान्निपातानां संस्कारादौ प्रतेःस्थितिः ॥” तथा च गोपधादेस्तुक्तकर्मसंस्कृतस्य फलजनकत्वम् । अप्रतिष्ठन्तु निष्फलमित्युक्तेः । एतद्व्रतकर्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति समाप्नुयात् ॥ अथ व्रतप्रतिष्ठाप्रयोगः । तत्र कृतनित्यक्रियः कथान्तं व्रतं समाप्य तत्तदेवताप्रीतिकामो यथाशक्ति दानादि दद्यात् । “व्रते देवदहोत्सर्गे कृपादीनां प्रतिष्ठेन । दद्यात् षोडशदानानि द्विषड्दानानि चैव वा ॥”

इति दानसागरधृतवचनात् ॥

ॐ तत् सदित्युच्चार्य ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रोऽसुकदेवशर्मा तत्तद्व्रतफलप्राप्तिकामः कृतेतत् असुकव्रतप्रतिष्ठामहं करिष्ये । स्त्री चेद्व्रतकारिणी तदा असुकगोत्रासुकी देवीत्यादौ इति सङ्कल्पं कुर्यात् । ततो घटं संस्थाप्य पञ्च देवान् संपूज्य गौर्थादिषोडशमालकाः संपूज्याः । पुरुषश्चेत्तदा नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । तत उत्तराभिमुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः ॐ साधु भवानास्तां इति कृताञ्जलिर्वदेत् । ॐ साध्वहमासे इति प्रतिवचनम् । ॐ अर्चयेयमो भवन्तं इति पुनरुक्ते ॐ अर्चयेति प्रतिवचनम् । ततो वस्त्रालङ्कारगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणं जानु धृत्वा ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रमसुकदेवशर्मानमर्चयितुं कृतेतदसुकव्रतप्रतिष्ठाकर्मणि होमादिकर्मकरणाय भवन्तमहं वृणे । ॐ व्रतोऽस्मीति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं व्रतकर्म कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाणि इति प्रतिवचनम् । ततो वेदो पञ्चगवेदनाभ्युक्ष्य पूर्वे पञ्च घटान् घटमेकं वा संस्थाप्य प्रथमलिखितक्रमेण भूतशुद्धादिगणेशादिपूर्वा विधाय तत्तद्व्रतदेवतां क्रमेण पूजयेत् । ततो होता स्वयन्तोक्तविधिनामिं संस्थाप्य ब्रह्मस्थापनानन्तरं चरुअपणं कुर्यात् । अन्यत् सर्वं प्रतिष्ठापहतौ ज्ञेयम् ॥ अथ व्रतप्रयोगः । सस्तिवाचनं कृत्वा सूर्यः सोम इति पठित्वा सङ्कल्पं कुर्यात् । अद्येत्यादि असुककामोऽसुकव्रतमहं करिष्ये । व्रतावृत्तौ आट्टसिंखासुलिखित्वा अद्वारभ्येति च । उदङ्मुखो भूत्वा एतत् कुर्यात् । ॐ यमः क्षित्ये नम इति स्थण्डिलं मार्जयेत् । ॐ स इत्यभ्युक्षयेत् । वामहस्तेन स्थण्डिलं गृहीत्वा कुशेन प्रणवपूर्वकं चतुर्थ्यन्तव्रतदेवतानामलिखेत् । हस्तप्रमाणं स्थण्डिलं चतुरस्रं सिततण्डुलेनापूर्य मध्ये वितस्त्र्यर्द्धकर्णिकं हरिद्राचूर्णेन तद्विहितस्तिप्रमाणान्यन्योत्थसक्तानि अष्टदलानि सिततण्डुलचूर्णेन पञ्चमूले केशराणि कुसुमचूर्णेन पञ्चमन्त्रीर्विष्वादिपञ्चचूर्णेन यौटगात्राणि दग्धपुलाकजेन कृत्वा घटं संस्थाप्य सामान्यार्थं कृत्वा तदुदकेनात्मनः पूर्णोपकरण-

आभ्युक्ष्य गणेशादीन् नवग्रहांश्चैव पूजयेत् ।
ततो व्रतदेवताः पूजयेत् । इति व्रततत्त्वम् ॥*॥
अथ व्रतलक्षणम् । दीर्घकालानुपालनीयसङ्कल्पो
व्रतमिति नारायणोपाध्यायानां स्वरसः ।
स्वकर्त्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति
श्रीदत्तहरिनाथवर्द्धमानप्रभृतयः ॥ सङ्कल्पश्च
भावे मयैतत् कर्त्तव्यमेव निषेधे न कर्त्तव्यमिति
ज्ञानविशेषः । अतएव सङ्कल्पः कर्ममानस-
मित्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवराह-
पुराणवचनेनैकादशुपवासस्य व्रतत्वाभिधानात् ।
“एकभक्तेन नक्तनं तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः ॥”

इत्यादि याज्ञवल्क्यादुक्तेषु एकभक्तनक्तायाचित-
भोजनोपवासादिषु पादकृच्छ्रादित्वाभिधानाच्च
न सङ्कल्पो व्रतम् । किन्तु सङ्कल्पविषयतत्त्व-
कर्त्तव्यं व्रतमिति । अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भव-
त्वमाह मनुः ।

“सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
व्रता नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥”
अनेन कर्मणा इदमिदं फलं साध्यते इत्येवं
विषया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिदसाधनतया
अवगते तस्मिन् इच्छा जायते तत्तत्तदर्थं प्रयत्नं
कुर्वीत इत्येवं यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रता
नियमरूपा धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः ।
सर्वे इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव
जायन्ते इति कुतूकभट्टः ॥*॥ सङ्कल्पमाह
वराहपुराणम् ।

“प्रातः सङ्कल्पयेद्दिनानुपवासव्रतादिकम् ।

नापराह्णे न मध्याह्ने पित्राकालौ हि तौ
स्मृतौ ॥”

सङ्कल्पं व्रतस्यारम्भ इत्युक्तं राघवधृतो विष्णुः ।

“व्रतयज्ञविवाहेषु आह्वे होमेऽर्चने जपे ।

आरब्धे स्तनके न स्यादनारब्धे तु स्तनकम् ॥

आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः ।

नान्दीश्राद्धं विवाहादौ आह्वे पाकपरिष्क्रिया ।

निमन्त्रणानु वा आह्वे आरम्भः स्यादिति

श्रुतिः ॥”

पाकपरिष्क्रियेति सामेर्देशश्राद्धविषयम् । तत्रैव

तस्यामुद्धरणविधानेन तदग्नपाकस्यासाधा-

रणत्वात् ॥*॥ सङ्कल्पविधानानु संवत्सरप्रदीपे

“प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत् ॥”

श्रान्तिपूर्वणि ।

“गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

उपवासन्तु गृहीत्यादयद्वा सङ्कल्पयेद्बुधः ॥

देवतास्तस्य सुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति ।

अन्यथा तु वृथा मर्त्तगाः क्षिप्यन्ति खल्य-

बुधयः ॥”

यद्वेति पक्षान्तरम् । तेन ताम्रपात्राभावे
सङ्कल्पमात्रं करणीयम् ॥*॥ गृहीतव्रताकरणे
दोषमाह कृगलेयः ।

“पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।

जीवन् भवति चाखालो मृतः स्या चैव जायते ॥

द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः ।

द्वादशान्दं व्रतं चीर्णं निष्कलं तस्य जायते ॥”

इति नारदीयवचनात् द्वादश्यां विशेषोऽपि ॥*॥

प्रायश्चित्तमाह पद्मपुराणम् ।

“लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा

भवेत् ।

उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशमुखनम् ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ॥”

वाशब्दः समुच्चये तेन मुखनश्च कर्त्तव्यमिति

प्रायश्चित्तविवेकः । प्रमादादस्य सङ्कतकृतत्वे

प्रतिप्रसूते देवलः ।

“सर्वभूतभयं याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।

अव्रतज्ञानि कथन्ते सप्तदेतानि शास्त्रतः ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*॥

पुण्यजनकव्रतानि यथा । वैशाखस्य शुक्लद्विती-

यायां अक्षयतृतीयाव्रतम् १ तस्य शुक्ला द्वादशी

पिप्रीतकी २ तच्चतुर्दशी वृषिचतुर्दशी ३

तस्य कृष्णाष्टमी त्रिलोचनाष्टमी ॥ तस्य कृष्ण-

चतुर्दशी सावित्री ५ ज्येष्ठशुक्लद्वितीया रम्भा-

द्वितीया ६ तस्य शुक्ला चतुर्थी उमाचतुर्थी ७

तस्य शुक्ला षष्ठी अरण्यवह्नी ८ तच्चतुर्दशी

चम्पकचतुर्दशी ९ आषाढी शुक्लेकादशी श्रयणे-

कादशी १० आषाढी कृष्णाष्टमी श्रीकृष्णजन्मा-

ष्टमी ११ भाद्रशुक्ला चतुर्थी शिवा चतुर्थी १२

तस्य शुक्ला षष्ठी चण्डिका षष्ठी १३ तस्य शुक्ला

सप्तमी ललिता सप्तमी तत्र कुकुटीव्रतम् १४

तस्य शुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी १५ राघाष्टमी च

१६ तस्य शुक्ला नवमी तालनवमी १७ तस्य

शुक्लेकादशी पार्श्वपरिवर्त्तनव्रतम् १८ तस्य

शुक्ला द्वादशी अवणद्वादशी १९ तस्य शुक्ला

चतुर्दशी अनन्तचतुर्दशी २० तस्य कृष्णा

चतुर्थी गणेशचतुर्थी २१ आश्विनशुक्लाष्टमी

महाष्टमी २२ कार्तिकशुक्ला नवमी दुर्गानवमी

२३ तस्य शुक्लेकादशी उत्थानेकादशी २४ तस्य

शुक्ला चतुर्दशी पाषाणचतुर्दशी २५ तन्मासी-

येकादश्यादिपञ्चतिथ्यात्मकं वक्रपञ्चकम् २६

वृश्चिकसंक्रान्त्यां सर्वजयाव्रतम् २७ कार्ति-

केयव्रतम् २८ अगस्त्यव्रतम् शुक्ला षष्ठी गुह-

षष्ठी २९ तस्य शुक्ला सप्तमी मित्रसप्तमी ३०

तस्य शुक्ला द्वादशी अखण्डा द्वादशी ३१ माघ-

शुक्ला चतुर्थी वरदा चतुर्थी ३२ तस्य शुक्ल-

पञ्चम्यां श्रीपञ्चमीव्रतं भृगुवर्द्धनिष्पादम् ३३

तस्य शुक्ला षष्ठी श्रोतला षष्ठी ३४ तस्य शुक्ला

सप्तमी आरोग्यसप्तमी ३५ तस्य शुक्लेकादशी

भीमेकादशी ३६ तद्वादशी वराहद्वादशी ३७

तस्य कृष्णा चतुर्दशी शिवरात्रिः ३८ फाल्-

गुनशुक्ला द्वादशी गोविन्दद्वादशी ३९ चैत्र-

कृष्णा षष्ठी स्कन्दषष्ठी ४० चैत्रशुक्लाष्टमी

अश्रीकाष्टमी ४१ तस्य शुक्ला नवमी श्रीराम-

नवमी ४२ तस्य शुक्ला त्रयोदशी मदनत्रयो-

दशी ४३ इति स्मृतिः ॥*॥ अयाचितव्रतं

नक्तव्रतं उमामाहेश्वरव्रतं शङ्करनारायणव्रतं

देवीपुराणे कृष्णाष्टमीव्रतनामाध्याये सम्मा-

र्जनमाहताध्याये च द्रष्टव्यम् ॥*॥ तिथ्यादि-

व्रतं गारुडे ११६ अध्याये अगस्त्यार्घ्यव्रतं

गारुडे ११९ अध्याये चातुर्मास्यव्रतानि गारुडे

१२१ अध्याये भीष्मपञ्चकादिव्रतं गारुडे १२३

अध्याये द्रष्टव्यम् ॥*॥ कार्तिकस्नानव्रतं

कार्तिकव्रतं कार्तिकप्रदीपदानव्रतञ्च पाद्मोत्तर-

खण्डे १४० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥*॥ प्रतिपत्कल्पे

ब्रह्मव्रतम् । द्वितीयाकल्पे पुष्यद्वितीयाव्रतं फल-

द्वितीयाव्रतञ्च । तृतीयाकल्पे गौरीव्रतम् ।

चतुर्थीकल्पे गणेशचतुर्थी । पञ्चमीकल्पे भाद्र-

शुक्ला पञ्चमी नागपञ्चमी । षष्ठीकल्पे भाद्र-

शुक्ला षष्ठी गुहषष्ठी । सप्तमीकल्पे माघशुक्ल-

सप्तमी रथसप्तमी । शुक्लपक्षे रविवारे सप्तम्यां

रोहिणीनक्षत्रयोगे विजयासप्तमी । रविवारे

संक्रान्तौ आदित्यहृदयव्रतम् । शुक्लपक्षीय-

सप्तम्यां पञ्चतारकनक्षत्रयोगे जया सप्तमी ।

माघशुक्लसप्तमी जयन्ती । भाद्रशुक्लसप्तमी

अपराजिता सप्तमी । शुक्लपक्षे सप्तम्यां रवि-

संक्रमणे महाजया सप्तमी । मार्गशीर्षस्य

शुक्ला सप्तमी नन्दा सप्तमी । शुक्लसप्तम्यां हस्ता-

नक्षत्रयोगे भद्रासप्तमीव्रतम् । फाल्गुनस्य शुक्ला

सप्तमी कामदा सप्तमी । पापनाशिनी सप्तमी-

व्रतम् । भाद्रपदव्रतम् । सर्वव्यापिसप्तमीव्रतम् ।

मार्गशीर्षसप्तमीव्रतम् । भाद्रशुक्लसप्तमी नत-

सप्तमी । आषाढशुक्लसप्तमी अभ्यङ्गसप्तमी ।

मार्गशीर्षस्य सितसप्तम्यां हस्तानक्षत्रयोगे

त्रितयप्रदाव्रतम् । इति भविष्यपुराणम् ॥*॥

उत्तरायणे शुक्लपक्षे बुधवारे अष्टमी बुधाष्टमी ।

अमावस्याव्रतम् । वैशाखीपूर्णिमा मिष्टपूर्णिमा ।

मेघसंक्रान्तौ मधुसंक्रान्तिः । जलसंक्रान्तिः ।

फलसंक्रान्तिः । अन्नसंक्रान्तिः । दधिसंक्रान्ति-

व्रतञ्च ॥*॥ अथ व्रतविधिः । तत्र व्रतधर्माः ।

तत्र विष्णुहारीतौ ।

“दिनान्ते नखरोमादौ नु प्रवाप्य ज्ञानमाचरेत् ।

भस्मगोमयवृद्धारिपञ्चगव्यादिकल्पितम् ॥

मलापकर्षणं कार्यं वाद्याशौचात्मविद्वये ।

दन्तधावनपूर्वेषु पञ्चगव्येन संयुतम् ।

व्रतं निशासुखे ग्राह्यं वह्निस्तारकदर्शने ॥”

तेन प्रायश्चित्तव्रतारम्भे पूर्वदिने पञ्चगव्यां

प्राश्य दन्तधावनं कृत्वा सायं समये व्रतसङ्कल्पः

कर्त्तव्यः । वशिष्ठः । श्वश्रुकेशनखान् वापयेदक्षि-

णोमग्निखावर्जम् । केशधारणेच्छायां दिगुण-

व्रतमाह हारीतः ।

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

केशानां धारणार्थं नु दिगुणं व्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे तु व्रते चीर्णे दक्षिणा दिगुणा भवेत् ॥”*

स्त्रियाः केशवपनं न कार्यमित्याह कौधायनः ।

कच्छे त्रिसवनसुदकोपस्यार्शनमधःशयनमेकवासता

केशश्चशुनखरोमवापनं एतदेव स्त्रियाः केश-

वपनवर्जम् । पञ्चगव्यव्रतप्राशनयोर्विकल्पः ।

तथा श्रद्धालिखितौ ।

“वाप्य केशनखान् पूर्वं हृतं प्राश्य वह्निर्निशि ।

प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥

प्रायश्चित्तसुपाचीनो वाग्यतस्त्रिसवर्गं स्पृशेत् ।

एकवासाद्रवासा वा सप्ताशी स्थण्डिलेश्वरः ॥

स्नानी वीरासनी मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलम् ।

भैक्षचर्याभिकार्यं च कुम्भाख्यैर्जुह्यादृतम् ॥”

प्रत्येकं नियतं कालमिति व्रतसंख्या सकृत्प-

वाक्ये उल्लेखनीया इत्यर्थः । वीरासनी भित्त्या-

द्यनाश्रितः । दण्डकमण्डलं आर्घत्वात् मनुष्यो

सोपेन तेनेत्युक्त इत्यर्थः । कुम्भाख्यैर्देवा

देवहेलनमित्यादिमन्त्रैः । मनुः ।

“महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्व-

हम् ।

अहिंसासतमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ।

त्रिरह्निर्निशायाञ्च सवासा जलमाविशेत् ॥”

त्रिरह्निर्निशायाञ्च इति षट्छानविषयमिदम् ।

पिपीलिकामध्यान्नायणादितप्तक्षवर्जं फला-

तिशयार्थं बहुषु त्रिसवनविधानात् । तथा ।

“स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभावेन कर्हिचित् ।

स्नानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधःशयी भवेत् ॥

ब्रह्मचारी व्रती च स्यादगुरुदेवद्विचारकः ।

सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥

सर्वेषु च व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमाहृतः ॥”

ब्रह्मचारी मेथुनवर्जं व्रती कृत्रोपाहमाल्या-

ञ्जनगन्धादिवर्जम् । शूद्रेण सावित्रीजपस्थानं

नारायणादिमन्त्रजपः कार्यः । अन्यद्वारा वा

कारयितव्यः । एवमन्यत्रापि । यथा वराह-

पुराणम् ।

“अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥”

जावालः ।

“आरम्भे सर्वलक्षणां समामौ च विशेषतः ।

आख्येनैव हि शालासौ जुहुयाद्वाहतीः

एयक् ॥

आहं कुर्याद्व्रतान्ते च गोहिरण्यादिदक्षि-

णाम् ।

गृहे गृही वसन् कुर्वन् ब्रह्मलोके महीयते ॥

स्त्रीणां होमो न कर्तव्यः पञ्चगव्यान्त्येव च ।

शूद्राणां पापिनाश्चैव संवादं न च कारयेत् ॥

संवादस्तु न कर्तव्यस्त्रिवर्णेषु कदाचन ।

ब्राह्मणेनैव वक्तव्य उत्पन्ने प्राणसंश्रये ॥”

आहमिति शुद्धार्थं आहं दर्शितम् । स्त्रीभि-

र्होमो न कर्तव्यः पञ्चगव्यपानञ्च कृत्यानां

कर्तरि वेति षष्ठी । प्रारब्धव्रतपीडया प्राण-

संश्रये । अन्ये वर्णा न प्रष्टव्या ब्राह्मण एव

प्रष्टव्यः । व्रतं मौनं पूर्वोक्तं । तत्र विशेषमाह

आपस्तम्बः । तत्र मौनमुक्तं त्रैविद्यवृद्धैर्मुनिभि-

रत्येराश्रमिभिर्बहुभुतेर्देवैर्देवान् सन्ध्यायान्त-

मुख एव यावदयावदर्थं भाषते न मन्त्रलोपो

भवतीति विज्ञायते । मन्त्रलोपो व्रतलोपः ।

बालवृद्धादिभिरङ्गहीनमपि व्रतं कार्यमित्याह

लघुविष्णुः ।

“असंस्कृतो निरुत्साहो रोगी नवतिजीवकः ।

यथाशक्ति प्रकुर्वीत व्रतं ह्येष न लुप्यते ॥”

अशक्तावन्यद्वारापि कार्यमिति उक्तञ्च ब्रह्म-

पुराणे ।

“रोगी वृद्धस्तु योग्यः कुर्वन्त्यन्यैर्व्रतं सदा ।

चतुर्थादत्तरादूर्ध्वमष्टमं यावदेव हि ॥

प्रिशोर्व्रतं प्रकुर्वीरन् गुरुसम्बन्धिवान्धवाः ।

गुर्विणी बालवत्ता च रोगी द्रव्यपरायणः ॥

एते नक्तेशु सञ्जन्ति बाला मध्याह्न एव च ।

व्रतस्थः प्राणरक्षार्थं कदाचिदुदकं पिबेत् ॥

फलमूले तथा चीरं यज्ञशिशं तथा हविः ।

व्रतमध्ये तु रोगार्तो वैद्यप्रोक्तमथौषधम् ॥

करोति च गुरोर्वाक्यं व्रतस्थस्तत्तच्छणादपि ।

ब्राह्मणस्याभिलषितं चाधयेद्विचारयन् ॥

एतान्यष्टौ व्रतस्थानामव्रतघ्नानि कुञ्चित् ।

व्रतेष्वेतेषु देवांस्तान् व्रतस्थस्तु प्रपूजयेत् ॥”

योग्यो बालः । द्रव्यपरायणः कुटुम्बी द्रव्या-

र्जनपालनपरः समित्यर्थः । बौधायनः ।

“अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्वाङ्मनसा च गुरोर्वचनमौषधम् ॥”

हारीतयमौ ।

“वल्लभोपहारश्च हवींश्च चरवत्तथा ।

निर्विशङ्केन भोक्तव्यं व्रतस्थस्य न लुप्यते ॥”

वल्लभैश्च देवादिदेवताभ्यो दत्तः । उपहारो

नैवेद्यम् । चरः पाल्यस्थालीपाकादि । अन्न

चैषां दत्तावशिष्टं भक्षणीयमिति । देवतः ।

“उपवासो विनश्येत् दिवास्वप्नाच्चमेथुनैः ।

अत्यये जलपानेन नोपवासः प्रणश्यति ॥”

वृद्धशतातपः ।

“गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥”

अलङ्कारवस्त्रादिन्द्रादि उपवासेन हेतुना

इत्यर्थः । तथा ।

“स्त्रीणां सम्पूजनात् स्पर्शात् ताभिः संकथना-

दपि ।

ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारसङ्गमादपि ॥”

संप्रेक्षणात् संकथनात् इति अत्र सारागत्वं

संशब्दस्यार्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ ॥ ॥

प्रायश्चित्तात्मकव्रतानि यथा । विन्धामित्रः ।

“लक्ष्म्यान्नायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् ।

प्रकाशे च रहस्ये च संश्रयेऽनुक्तकेऽस्फुटे ॥

प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुकृच्छः पराककः ।

अतिकृच्छः पर्यङ्कृच्छः सौम्यः कृच्छातिकृच्छकः ॥

महासान्तपनः शुद्धौ तप्तकृच्छस्तु पावनः ।

जलोपवासकृच्छस्तु ब्रह्मकृच्छस्तु शोधकः ॥

एते यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।

पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रथमतः ॥

कार्याश्चान्द्रायणैर्भुक्ताः केवला वा विशुद्धये ।

शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥

यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ।

उपवासस्त्रिरात्रस्तु मासः पञ्चरुदरकम् ॥

षड्वर्षादष्टाह्नादि कार्यं शुद्धिफलार्थिना ।

उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥

प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्यादपेक्षया ।

जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्वृद्धिदत्तं तथा ।

अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वे कार्यं यथाक्रमम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ॥ ॥

ह्यादशवार्षिकादिव्रतं प्रायश्चित्तविवेकादौ द्रष्ट-

वम् ॥

व्रततिः, स्त्री, (प्र+तन विस्तारे+क्तिच् ।

पृषोदरादित्वात् पत्य वः ।) विस्तारः । लता ।

इत्यमरः ॥ (यदा, ऋवेदे । ८ । ४० । ६ ।

“अपि वृक्ष पुराणवद्व्रततेरिव

गुणितमोजो दासस्य दम्भय ॥”

“व्रततेरिव यथा लताया गुण्यतं निर्गतां शाखां

वृक्षति ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

व्रतती, स्त्री, (व्रतति+पठ् डीष् ।) विस्तारः ।

लता । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (यथा,

रघुः । १४ । १ ।

“अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ

क्षेदाद्विषपन्नतरोर्व्रतयौ ॥”)

व्रतभिन्ना, स्त्री, (व्रते उपनयनकाले भिन्ना ।)

उपनयनकालीनभिन्ना । तस्या विधिर्यथा ।

अथ भैक्षश्चरति । अथ शब्दस्तुष्णीमादिष्वोप-

स्थानमभिप्रदक्षिणञ्च शंसति ।

“प्रतिश्लेषितं दण्डमुपस्थाप च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्यामिं चरेत् भैक्षं यथाविधि ॥”

इति मनुवचनान् ॥

भिन्नासम्बन्धं भैक्षं तश्चरति आवहति इत्यर्थः ।

मातरमेवाप्ये ये चान्ये सहृदो यावत्यो वा

सन्निहिताः स्युः । याचते इत्यध्याहार्यम् ।

सहृदे स्निग्धहृदये स्वसाद्ये । तथा च मनुः ।

“मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं

निजाम् ।

भिन्नेत भिन्नां प्रथमां या चैनं नावमानयेत् ॥”

सन्निहितास्तद्देशस्थाः न तु प्रतिश्लेषं गत्वा ।

भवति भिन्नां देहीति ब्राह्मणभिन्नाप्रयोगः ।

तथा च मनुः ।

“भवत्पूर्वं चरेत् भैक्षमुपनीतद्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च ॥ इति संस्कारतत्त्वम् ॥

व्रतसंग्रहः, पुं, (व्रतस्य संग्रहः ।) दीक्षा । इति

हेमचन्द्रः ॥

व्रतादेशः, पुं, (व्रतस्थादेशः ।) उपनयनम् । यथा,

“आदन्तजननात् सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।

त्रिरात्रमाव्रतादेशात् दशरात्रमतः परम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

व्रती, [न] पुं, (व्रतमस्थास्तीति । व्रत+इनिः ।)

यजमानः । इत्यमरः ॥ (ब्रह्मचारी । यथा,

मनुः । २ । १८८ ।

“भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नेकान्नादी भवेद्व्रती ।

भैक्षेण व्रतितो वृत्तिरुपवाससमा स्रुता ॥”)

व्रातः

व्रात्यः

व्रतविशिष्टे, त्रि । यथा,—

“तित्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पार-
गम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ब्रश्, ऊ प्र छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-वेट् ।) इत्योपधः चयोमात्-तालव्यः ।
तेन क्विपि शृङ्खलाजिते षडि निमित्ताभावे नैमि-
त्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् तालव्यस्य इत्यन्ते
संयोगादेः सस्य लोपे सुष्ट इति । तथा च ।
“नकारजावतुस्वारपञ्चमौ भलि धातुषु ।
सकारजः शकारः स्यात् षाड्वर्गस्तवर्गजः ॥”

इति वोपदेवः ॥

अस्यार्थः । धातुषु मध्ये भलि भसे परे अनु-
स्वारपञ्चमौ नकारजौ द्वयौ तालव्यशकारश्च
इत्यसकारजातः सङ्ख्यवकारात् परष्टवर्गोऽपि
तवर्गजातो द्वय इति । जिह्वास्थाने इत्यादी-
नाञ्च यकारादिप्रकृतित्वे तस्यौ इत्यादिवोधम् ।
ऊ, अवञ्चीत् अवाञ्चीत् । श्, वृञ्चति । इति
दुर्गादासः ॥ब्रश्चनं, क्ली, (ब्रश्च + ल्युट् ।) छेदनम् । ब्रश्चधातो-
रनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, श्रुतपथ-
ब्राह्मणे । ३ । ६ । ४ । ७ ।

“स रातमना वृश्चनाय भवति ॥”)

वृश्चनः, पुं, (ब्रश्चति क्विन्ति पतिव्रतीरिति ।
वृश्च + ल्युट् । यद्वा, वृश्चत्यनेनेति करणे ल्युट् ।)
खर्गादिच्छेदिका । केनी इति भाषा । तत्-
पर्यायः । पत्रपरशुः २ । इत्यमरः ॥ पत्र-
परशुः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ खर्गलोहोदि-
भेदकः ४ । इति जटाधरः ॥ वृश्चच्छेदनजात-
निर्यासः । यथा,—“देवतार्थं हविः शिशुं लोहितान् वृश्चनांस्तथा ।
अनुपाकृतमांसानि विज्जानि कवकानि च ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥

ब्रश्चनान् वृश्चच्छेदनजातान् लोहितानपि ।
यथा, मनुः ।“लोहितान् वृश्चनिर्यासान् ब्रश्चनप्रभवांस्तथा ॥
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥(करणे ल्युटि तस्य कुठारादिवाचकता विशेष्य-
लिङ्गता च । यथा, कातन्ते क्तुसु करणाधि-
करणयोस्तेत्यत्र कलापचन्द्रः । “युङ्क्तश्च
शब्दः प्रायो विधेयलिङ्गग्राही यथा वृश्चनः
कुठारो गोदोहनो षट्ठी टङ्कः पाषाणदारण
इति ॥”)ब्राजिः, क्ली, (ब्रजति गच्छतीति । ब्रज गतौ +
“वसिषपियजीति ।” उणा० ४ । १२४ । इति
इच् ।) बाहुः । ब्रजधातोरौणादिकेन प्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् ॥व्रातः, पुं, सङ्ख्यः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २५ । १६ ।

“वानारण्यमग्रातैरनावाधे मुनिव्रतैः ।

आहृतं मन्यते पाथ्यो यत्र कोकिलकूजितैः ॥”)

वराधादिः । इति ब्राह्मणशब्दटीकायां भरतः ॥

(मनुष्यः । इति निघण्टुः । २ । ३ । “वृन् वरणे
‘तातव्रातजातसुपित्त’ इत्यादिस्त्रेण भोज-
राजेन कृत्यव्यये आङ्गमो निपात्यते ।
वृणन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः
प्रविशन्ते वा यज्ञादौ । यद्वा, व्रातो धान्यादि-
सञ्चयः । तद्वन्तो व्राता मत्वर्थोऽप्योकारः ।
यद्वा, व्रतमिति कर्मनाम अन्नं वा । अन्नमपि
व्रतायैतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः ‘तस्तेदम्’ इत्यण् ।
‘कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रसूयते’ इत्युक्तेः
कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धि-
त्वम् । ‘अथो अन्नाद् भूतानि जायन्ते जाता-
न्यन्नेन वर्धन्ते’ इति । अन्नात् रेतो रेतसः पुरुषः
इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम् ॥
इति तद्व्रीकायां देवराजयज्वा ॥ अस्मिन्नर्थे
प्रायशी वहुवचनप्रयोगो दृश्यते ॥ ॥ ॥ क्ली,
शरीरायासजीविकर्म । इति काशिका । ५ ।
२ । २१ ॥)व्रातीनः, पुं, (शरीरायासेन ये जीवन्ति तेषां
कर्म व्रातं तेन जीवतीति । व्रात + “व्रातेन
जीवति ।” ५ । २ । २१ । इति खच् ।) संव-
जीवी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । १२ ।
“व्रातीनवग्राहदीप्राश्चः सुवनः परिपूज-
यन् ॥”)व्रात्यः, पुं, (व्रातो वग्राहादिः स इव । “ग्राहा-
दित्यो यत् ।” ५ । ३ । १०३ । इति यत् ।)
दशसंस्काररहितः । षोडशवर्षादूर्ध्वं अकृतव्रत-
वन्तो भ्रष्टग्रायत्नीको वा । इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । संस्कारहीनः २ । इत्यमरः ॥ सावित्री-
पतितः ३ वाग्दुष्टः ४ पुरुषोक्तिकः ५ । इति
जटाधरः ॥ तस्य प्रायश्चित्तादि यथा,—
“अथ ब्राह्मविधिं देवि । प्रायश्चित्तानु यद्भवेत् ।
तत् शृणुष्व महेष्टानि सर्ववर्णं विशेषतः ॥
दश वर्षाणि पञ्चैव ब्राह्मणश्चोपनीयते ।
एकविंशतिवर्षाणि यावद्वर्षमुपावसेत् ।
अत ऊर्ध्वं पतन्नेव सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥
गायत्रीपतिता ब्राह्म ब्राह्मस्मोमेन संस्कृतः ।
अशक्ते चैव यज्ञस्य चरेदौहानिकं व्रतम् ॥
द्वौ मासौ यावकाहारो मासमेकं पयः पिबेत् ।
दध्ना च पत्रमेकानु सप्तरात्रं वृतेन तु ॥
अथाचितेन षड्वरात्रं त्रिरात्रं वर्त्तयेज्जले ।
अहोरात्रं न भुञ्जीत ततः संस्कारमर्हति ॥
पतिता यस्य गायत्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य प्रोवाच भगवान् शिवः ॥
सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ।
हविष्यं भोजयेद्ब्रह्म ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ॥
एकविंशतिरात्रानु पिबेत् प्रवृत्तियावकम् ।
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्रुतम् ॥
व्रतस्याचरणाशक्तौ कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् ।
सावित्रीपतिता येषां देशकालादिविज्ञवात् ॥
चान्द्रायणं चरेद्यस्तु व्रतान्ते धेनुसुखजेत् ।
क्षीरं वापि पिबेन्मांसं दद्याद्वा वस्त्रशालिनीम् ॥”
इति मत्स्यसूक्ते प्रायश्चित्तप्रकरणे ३८ पटलः ॥

व्रात्यस्मोमः, पुं, यज्ञविशेषः । यथा,—

“सावित्रीपतिता ब्राह्म ब्राह्मस्मोमादृते
क्रतोः ॥”इति गार्ग्ये ६४ अध्याये ॥ तथा, याज्ञवल्क्ये ।
१ । ३८ ॥ब्री, ग गि वृत्ताम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
प्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) रेफोपधः । गि,
त्रिणाति । ब्रीणः ब्रीणिः । ग, यो ब्रीणाति जय-
श्रियं रणसुखे । ब्रीतः ब्रीतिः । इति दुर्गादासः ॥
ब्री, य ड औ गतौ । वृत्ताम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा० आत्म०-सक०-अनिट् ।) रेफोपधः ॥
य ड, ब्रीयते । औ, ब्रीणः । इति दुर्गादासः ॥
ब्रीड्, य ञि चिपि । लज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-लज्जे-अक०-सेट् ।) रेफ-
युक्तः । य, ब्रीडति बाणं चापः । ब्रीडति बधूः ।
ञि, ब्रीडितोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥
ब्रीड्, पुं, (ब्रीड् + भावे घञ् ।) लज्जा । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ६७ ।“न नूनमाहूषुषा शरीर-
मनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।

ब्रीडादसं देवसुदीक्ष्य मन्ये

सत्यस्तदेष्टः स्वयमेव कामः ॥”)

ब्रीडनं क्ली, (ब्रीड् + ल्युट् ।) लज्जा । यथा,—
“अथ मन्दाचमन्दास्यं लज्जा लज्जा ॥

क्रीस्वपा ।

ब्रीडो ब्रीडा ब्रीडनश्च लज्जापर्याय ईरितः ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ब्रीडा, स्त्री, (ब्रीड् + “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ ।
१०३ । इत्यः । टाप् ।) लज्जा । इत्यमरः ॥
(यथा आर्यासप्तशत्याम् । ३५७ ।“प्रातरुपागत्य षड्वा वदतः सखि नास्य विद्यते
ब्रीडा ।सुखलभयापि धोऽयं न लज्जते दग्धकालि-
कया ॥”)ब्रीस, कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पञ्च-
भा०-सक०-सेट् ।) कि, ब्रीसयति ब्रीसति ।
इति दुर्गादासः ॥ब्रीहिः, पुं, (ब्रूहिंति वृद्धिं गच्छतीति । वृह वृद्धौ
+ “इगुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११६ । इति
इन् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) धान्यमात्रम् ।
आशुधान्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य सामान्यनाम-
गणना गुणाश्च यथा,—

“धान्यं भोग्यश्च भोगार्हमन्नाद्यं जीवसाधनम् ।

तच्च तावत्त्रिधा ज्ञेयं शूकशिश्वील्लणाज्यम् ॥

ब्रीह्यादिकं यदि ह शूकसमन्वितं स्यात्

यत् शूकधान्यमयसुजमकुशकादि ।

शिश्वीनिगाम्भिति तन्वदन्ति शिश्वी-

धान्यं लण्योद्भवतया लण्यधान्यमन्यत् ।

तत्र त्रिदोषशमनं लघु शूकधान्यं

तेजीवजातिशयवीर्यविवृद्धिदायि ।

शिश्वीभवं गुरु हिमश्च विबन्धदायि

वातालकानु शिशिरं लण्यधान्यमाहुः ॥

देशे देशे शुका येषु संख्या
ज्ञातुं शक्या नै तैर्देवतैर्वा ।
अस्मादेवां येषु भोगोपभोगा-
स्तान्यस्माभिश्चक्रियन्ते कियन्ति ॥
शालयः कलमा रुच्यव्रीहिश्रेष्ठा वृषप्रियाः ।
धान्योत्तमाश्च विज्ञेय कैदाराः सुकुमारकाः ॥
राजान्नघटिकसितेररक्तसुख-
स्थूलागुग्गुलुतिर्यदिकशालिसंज्ञाः ।
व्रीहिसंज्ञेति दशा सुवि शायनाः सु-
स्तेषां क्रमेण गुणगमनं ब्रवीमि ॥
व्रीहिरौरो मधुरशिरः पित्तहारौ कषायः
स्निग्धो वृष्यः कृमिकहरस्तापरक्तापहृष्य ।
हिं दत्ते अमशमनदौर्गन्धं विधत्ते
रुच्योऽत्यन्तं जनयति हिं वातकृन्नेचकोऽन्यः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“वार्धिकाः काण्डित शुक्ला व्रीहयश्चिर-
पाकिनः ।
कृष्णव्रीहिः पाटलश्चुकुटाण्डक इत्यपि ॥
शालसुखो जतुसुख आद्या व्रीहयः स्मृताः ।
कृष्णव्रीहिः स विज्ञो यत्कृष्णतुषतखुलाः ॥
पाटलः पाटलापुष्पवको व्रीहिरुच्यते ।
कुक्कुटाण्डाजतिव्रीहि कुक्कुटाण्डक उच्यते ॥
शालसुखः कृष्णशूककृष्णतण्डुल उच्यते ।
लाक्षावर्णसुखं तस्य त्रयो जतुसुखस्तु सः ॥
व्रीहयः कथिताः पा मधुरा वीर्यतो हिमाः ।
अल्पाभिद्यन्दिनो वधस्तेष्वाः घटिकैः समाः ॥
कृष्णव्रीहिवरस्तेषां स्नादव्यगुणाः परे ॥
इति भावप्रकाशः ॥
तस्य यज्ञीयत्वं यथा,-
“यज्ञार्थं तन्नु भूतान् भक्ष्यमित्येव वै श्रुतिः ।
दियो भौमस्तथा पौ मातुषो ब्राह्म एव च ॥
एते पञ्च महायज्ञा क्षणा निर्मिताः पुरा ।
ब्राह्मणानां हितायान् इतरेषां च तनुसखाः ॥
इतरेषां तु वर्णानां ब्रह्मणे कारिताः शुभाः ।
एवं कृत्वा नरो सुक्ता गृह्णति । विशुध्यति ॥
अन्यथा व्रीहयोऽप्येते एकैके नृगपक्षिणः ।
मन्तव्या दाढभोक्तृण महामांसं तु तत्
स्मृतम् ॥
इति वाराहे वदितवृत्तान्ताध्यायः ॥
तेन पिबतुमिथ्या । नुः ।

“तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरङ्गिर्लफलेन वा ।
दत्तेन मांसं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो वृणाम् ॥”
व्रीहिः शरत्पक्ष्मण्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
“हविष्यान्नेन वै मांसं पायसेन च वत्सरम् ।
मास्यहारिणकौरभशकुनिच्छागपार्थतेः ॥
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम् ।
मासवृद्धाभिलष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥”
हरिष्यान्नेन शालिव्रीह्यन्नेन । इति । अमा-
वास्यास्त्रिंशोऽष्टका माघी प्रौष्ठपदूर्ध्वं कृष्णत्रयो-
दशी व्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु आहकालान् वै निबानाह प्रजा-
पतिः ।
आहमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
इति विष्णुवचनं नवान्नागमआहस्यैव व्रीहि-
यवोभयप्राप्तिविषयकत्वेन विधायकं यैश्चादि-
धान्यवृद्धासाय । शालिधान्यस्य तु प्राप्तिः ।
“शरद्वसन्तयोः केचित् नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥”
इति कृन्दोगपरिशिष्टे व्रीह्यप्राप्ता नवग्रहस्यैवै-
शालिविधानात् यज्ञतुल्यन्यायात् आहैरपि तथा
कल्पनात् । इति च आहृतत्वम् ॥ * ॥ नवान्न-
आहकालो यथा । विष्णुः । अमावस्यास्त्रिंशो-
ऽष्टकास्त्रिंशोऽष्टका माघी प्रौष्ठपदूर्ध्वं कृष्ण-
त्रयोदशी व्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु आहकालान् वै निबानाह प्रजापतिः ।
आहमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥
व्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
तावाद्यौ महाराज विना आहं कथञ्चन ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
न यागकरणं यथा,-
व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत इति श्रूयते ॥ तत्र
“व्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरिब्रागः ।
अप्रतीतयवप्रामाण्यकल्पनम् ॥” इत्येकादशी-
तत्रम् ॥ * ॥ व्रीह्यप्राप्तौ शालिधान्येन कर्म-
करणं यथा,-
“योक्तवस्त्वस्यतौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
यवागमिव गोधूमा व्रीहीणागमिव शालयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
व्रीहिकः चि, (व्रीहिरस्यास्तीति । व्रीहि +
“व्रीहदिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठ् ।)
धान्यश्लिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

व्रीहिकाचनः, पुं, (व्रीहिः काचनमिव । अभि-
धानात् पुंस्त्वम् ।) मस्तरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्रीहिपर्णी, स्त्री, (व्रीहिः पर्णमिव पर्णमस्याः ।
डौष् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्रीहिमेदः, पुं, (व्रीहिर्मेदः ।) धान्यविशेषः ।
चिना इति ख्यातः । तत्पर्यायः । अनुः २ ।
इत्यमरः ॥
व्रीहिमयः, पुं, (व्रीहिः पुरोडाशः । व्रीहि + “व्रीहिः
पुरोडाशे ।” ४ । ३ । १४८ । इति मयट् ।)
व्रीहिनिर्मितपुरोडाशः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(व्रीह्यात्मके, चि । यथा, महाभरते । १३ ।
११५ । ५६ ।
“अयते हि पुरा कल्पे वृणां व्रीहिमयः पशुः ।
येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥”)
व्रीहिराजकः, पुं, (व्रीहीनां राजा । टच् समासे ।
ततः कन् ।) कङ्गुधान्यम् । चीनकधान्यम् ।
इति मेदिनी ॥
व्रीहिश्रेष्ठः, पुं, (व्रीहिषु श्रेष्ठः) शालिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
व्रीही, [न] चि, (व्रीहिरस्यास्तीति । व्रीहि +
“व्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।)
व्रीहियुक्तचेजादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
व्रीह्यगारः, स्त्री, (व्रीहीनामगारम् ।) धान्यग्रहम् ।
तत्पर्यायः । कुसुलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बुड, शि संवृतिसंहयोः । मज्जे । इति कविकल्प-
दुमः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-अकश्च-सेट् ।)
रेफयुक्तः । शि, बुडति अयुड्डीत् बुडोड् ।
मज्जो मज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
बूस, कि वधे । इति कविकल्पदुमः ॥ (चुरा०-पच्
भा०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तो दीर्घो । कि,
बूसयति बूसति । इति दुर्गादासः ॥
व्रीहः, चि, (व्रीहिरवयो विकारो वा । व्रीहि +
“व्रीह्यादिभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
व्रीहिनिर्मितः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
व्रीहेयः, चि, (व्रीहीनां भवनं चेत्त्वम् । व्रीहि +
“व्रीहिशाल्योऽङ् ।” ५ । २ । २ । इति ङ् ।)
आशुधान्योपयुक्तभूत्यादिः । इत्यमरः ॥
व्री, ग गि गतिवृत्त्योः । इति कविकल्पदुमः ॥
(क्रा०-प्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) अन्तःस्थ-
वृत्तीयोपधः । गि, विनाति । व्रीनः व्रीनिः ।
इति दुर्गादासः ॥

2

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, illegible text in the bottom right corner.]

